DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

TÜRKİYE'NİN 1980'li YILLARI

HAZIRLAYAN
METE KAAN KAYNAR

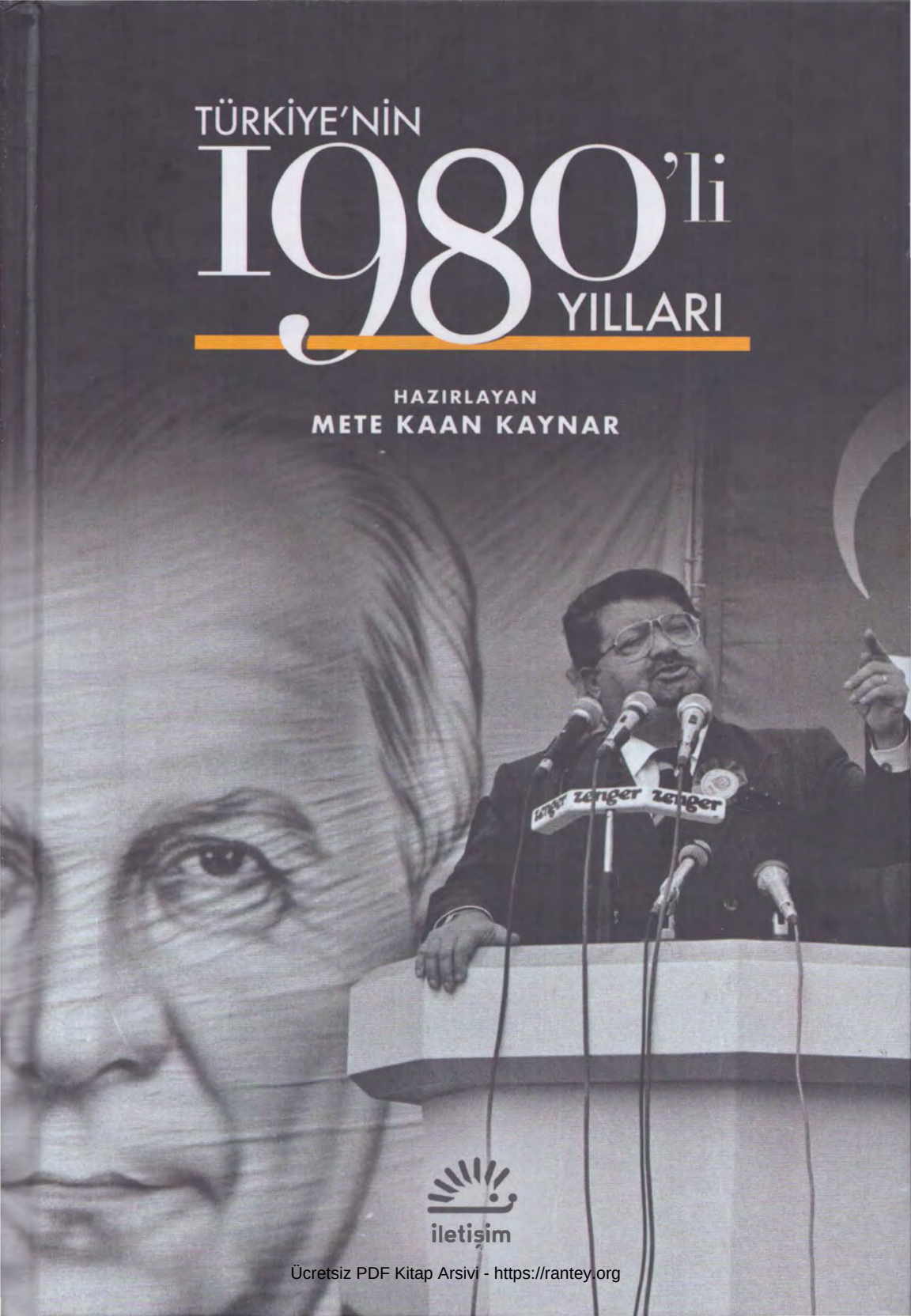

iletişim

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

8. İSTANBUL ULUSLARARASI FİLM FESTİVALİ

8. İSTANBUL FİLM

şikayetim var

ÜMİT BESEN

GIRGIR

YÜKSEK HAKEM KURULUNUN İŞÇİ

PENALTI VERELİM.

BENCE OFSAYT VERELİM...

HAVIR FIRIKIR VERELİM.

EZGİNİN GÜNLÜĞÜ

AĞZIMDA BAL GİBİ TATLI BİR TÜRKÜ KAZANIRIM ÇOCUKLARIMA EKMEK PARASI

FEMİNİST

Cumhuriyet

Sendikacının isteniyor DİSK Davası başla

ZEKİ MEREN
ALAŞYA AKPINAR
DEVEKUŞU KABARE TİYATROSU
BEYOĞLU BEYOĞLU
MÜZİKLİ GÜLDÜRÜ
Yazan: Güldürü Üretim Merkezi
23 KASIM'DAN İTİBAREN
"Yalnız 17 gün için"

Pasif direniş: Yüzlerce işyerinde üretim durdu, ulaşım aksadı

İşçiler ayakta

Memura mini zam

Aykut'la Yılmaz arasındaki ilk görüşmeden sonuç çıkmadı, taraflar yeniden buluşacak

Özal: İşçiyi dürtüyorlar

DUYURU

İşyeriniz çalışmaya

Yeni Günden

"ANADOLU ALEVİLİĞİ"

Özal ve 12 Eylül'e karşı

EVET ÇIKARSA

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TÜRKİYE'NİN 1980'li YILLARI

HAZIRLAYAN
METE KAAN KAYNAR

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İletişim Yayınları 3353 • Araştırma-İnceleme Dizisi 567
ISBN-13: 978-975-05-3571-0
© 2023 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2023, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora, Aybars Yanık
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Turgut Özal temel atma töreninde (Depophotos)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Begüm Hazar Keleş
DİZİN Celal Galip, Berkay Üzüm, Mehmet Atala

BASKI Ayhan Matbaası • SERTİFİKA NO. 44871
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TÜRKİYE'NİN 1980'li YILLARI

HAZIRLAYAN
METE KAAN KAYNAR

iletişim

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 11

Önsöz 19

Türkiye'nin Seksenli Yılları Üzerine Bazı Notlar
METE KAAN KAYNAR 23

Darbeyi Hatırlamak: 12 Eylül'ün Belleği
GÖZE ORHON 103

Amerikan Gizli Belgelerinde 12 Eylül Darbesi
METE KAAN KAYNAR 127

Seksenli Yıllarda Türkiye'de Ordu ve Siyaset
İSMET AKÇA 135

Ahmet Kenan Evren
ÇAĞDAŞ GÖRÜCÜ 159

Turhan Feyzioğlu
ERTUĞRUL ZENGİN 173

12 Eylül'ün Başbakanı: Saim Bülend Ulusu
KEREM YAVAŞÇA 181

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kuvve'den (Beka) _Fiil_'e (Devletin Ülkesi ve Milleti ile Bölünmez Bütünlüğü) _Önlem Devleti_'nin Tesisi
Mete Kaan Kaynar ... 187

Yeni Hegemonyanın Çerçeve Metni: 1982 Anayasası
Selçuk Koca ... 227

12 Eylül'ün "Sivil Ölüme" Terk Ettikleri: 1402'likler
Levent Odabaşı ... 241

Toplu Davalar
Pınar Aydoğan ... 255

12 Eylül'ün Cezaevleri: Mamak, Metris, Diyarbakır
Cansu Parlak ... 271

Seksenli Yıllarda Türkiye Ekonomisi
Koray R. Yılmaz ... 283

Bankerler: Yaptılar Ama Nasıl?
Zişan Ataman Çelik ... 311

Seksenli Yıllarda "Dış" Politika
Gencer Özcan 325

Kıbrıs Sorunu ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu
B. Alper Torun 347

Bulgaristan Türklerinin Zorunlu Göçü
B. Alper Torun 359

Seksenli Yıllarda Türkiye'nin Siyasî Düşünce Hayatı
Tanıl Bora - Aybars Yanık ... 367

Ecevit'in "Arayış"ı
Ahmet Bayar ... 387

Türkiye'de Popülizmin Neoliberal Dalgası: Özal Popülizmi
Celal Oral Özdemir 401

Ahmet Mesut Yılmaz
Şenol Gündoğdu 421

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

12 Eylül ve Türkiye Sosyalist Solu
Gökhan Atılgan 425

12 Eylül'e Karşı İlk Örgütlü Muhalefet Girişimi Olarak Aydınlar Dilekçesi (Davası)
Ayşem Sezer-Şanlı 447

İnsan Hakları Derneği
Şükrü Aslan 469

Bölünme, Birleşme ve İdeolojik Kriz Sarmalında: Seksenli Yıllar ve Türkiye'de Merkez Sol
Anıl Varel 481

Karaoğlan'ın Akgüvercini: Demokratik Sol Parti
Onur Alp Yılmaz 505

Doksanlar Türkiye'sine Bir Miras: Hülle Partileri
Mete Kaan Kaynar 511

Seksenlerde Merkez Sağ: "Korku" ve "Hayal" Arasında ANAP Politikaları
Bayram Koca 519

Turgut Özal
Murat Arslan 541

Yıldırım Akbulut
Veysel Ergüç 549

Seksenli Yıllardan Bir İkinci Adam Portresi: Ahmet Hüsamettin Cindoruk
Kaan Gaytancıoğlu 555

Yükseköğretim Kurulu
Cansu Parlak - Levent Odabaşı 561

Seksenli Yıllarda Ülkücü Hareket: Travma Sonrası Stres Testi
Kemal Can 575

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Levent Odabaşı 597

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Deniz ve Dalga: Seksenler İslâmcılığına Dair Kısmî Bir Açıklama Çabası
ASIM ÖZ 607

24 Ocak ve 12 Eylül Cenderesinde Seksenlerde Türkiye'de Emeğin Durumu
AZİZ ÇELİK 647

Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Davası (1980-1991)
AZİZ ÇELIK 679

Dipten Gelen Dalga: Yoksullaşan İşçi Sınıfının Direnişi ve 1989 Bahar Eylemleri
AZİZ ÇELIK 699

Seksenlerde Kürt Hareketi
TUNCAY ŞUR 713

Yatılı İlköğretim Bölge Okulları: Modernleşme, Disiplin, Asimilasyon
TUNCAY ŞUR 731

Partiya Karkerên Kurdistan / Kürdistan İşçi Partisi
TUNCAY ŞUR 741

Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu (ASALA)
SIBEL UTAR 759

Seksenli Yıllarda Feminist Kadın Hareketleri: Kişiseli Politik Yapmak
DEMET GÜLÇİÇEK 771

Feminist *Dergisi, Kolektif Eylem ve Kadınlık Durumları*
TUĞÇE KELLECI 793

Yadsımanın Nesnesinden Tanımlama Mücadelesi Öznesine Alevîlerin Uzun Onyılı: Seksenler
BESİM CAN ZIRH 805

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Politik Bir Mesele Olarak Seksenlerde Çevre Hareketinin Ortaya Çıkışı
Selman Saç ... 831

Seksenli Yıllarda LGBTİ+ Hareketi
Hande Dönmez 853

Seksenli Yıllarda Basın
Funda Şenol ... 869

Seksenlerde Televizyonun Serüveni
Bengü Öztan-Körün 899

Nokta *Dergisi*
Elifcan Çoruk ... 913

Seksenli Yılların Dikotomisinde Yeni Gündem *Dergisi*
Arzu Bayar ... 925

Seksenli Yıllarda Kamu Yönetimi
Nuray Ertürk-Keskin ... 939

Batıkent Projesi
Murat Karayalçın ... 971

Seksenli Yıllarda Edebiyat
Çimen Günay-Erkol ... 981

12 Eylül Devleti'nde Günlük Hayata Dair Notlar ve Tuhaflıklar: Değişen Bayramlar, Cumhurbaşkanlığı Forsu ve Anıtkabir
Mehmet Ö. Alkan 1003

Cilâlı Siyasal "İmaj Devri": Seksenlerde Siyaset ve Seçimler
Mehmet Ö. Alkan 1035

Seksenli Yıllarda Popüler Müzik
Merve Eken-Küçükaksoy 1067

Protest Müzikten Özgün Müziğe: Seksenli Yıllarda Muhalif Müzik
Selçuk Duran ... 1085

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Seksenli Yıllarda Türk Sineması: Endüstrisiyle, Anlatısıyla, İklimiyle
ERDİNÇ KAYGUSUZ 1097

Devekuşu Kabare: Suç Ortaklığının En Güzeli
KADİR DEDE 1123

Seksenli Yıllarda Spor
MEHMET YÜCE 1135

Beşiktaş'ta Triumvirlik Dönemi: Metin Ali Feyyaz
NURETTİN KALKAN 1153

Seksenli Yıllarda Sanat ve Bellek İlişkisi
BORA GÜRDAŞ 1159

Doksanlar Türkiye'sine Seksenli Yıllardan Bakmak
METE KAAN KAYNAR 1177

EK: *1980-1991 YILLARI ARASINDA KURULAN HÜKÜMETLER VE BAKANLAR KURULU LİSTESİ* 1203

KAYNAKÇA / İLERİ OKUMA LİSTESİ 1203
YAZARLAR HAKKINDA 1247
DİZİN 1251

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği, European Union
ABD	Amerika Birleşik Devletleri, United States of America
ADYÖD	Ankara Demokratik Yüksek Öğrenim Derneği
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu, European Economic Community
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Organization for Security and Co-operation in Europe
AIDS	Edinsel Bağışıklık Yetmezliği Sendromu, Acquired Immune Deficiency Syndrome
AKDTYK	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AKKD	Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği
AKM	Atatürk Kültür Merkezi
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANASOL-D Hükümeti	Anavatan Partisi, Demokratik Sol Parti ve Demokrat Türkiye Partisi Hükümeti
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
APİ	Açık Piyasa İşlemleri
ASALA	Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu, Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia, Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակ
ASALA-RM	Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu - Devrimci Hareket
AT	Avrupa Topluluğu, European Community
ATAM	Atatürk Araştırma Merkezi
AÜHF-ÖD	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğrenci Derneği
BANAP	Büyük Anadolu Partisi
BANK-SEN	Devrimci Banka ve Sigorta İşçileri Sendikası
BAP	Büyük Anadolu Partisi
Basın-İş	Türkiye Basın, Yayın, Gazetecilik, Grafik-Tasarım Baskı ve Ambalaj Sanayi İşçileri Sendikası
BBP	Büyük Birlik Partisi
BKK	Bakanlar Kurulu Kararı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BKP	Bulgaristan Komünist Partisi, Българска комунистическа партия
BM	Birleşmiş Milletler, United Nations
BNR	Bulgaristan Ulusal Radyosu
Ba.TP	Bağımsız Türkiye Partisi
BTP	Büyük Türkiye Partisi
Büro-İş	Büro Hizmet Kolu Kamu Çalışanları Sendikası
CEDAW	Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi, Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women
CENTO	Merkezî Antlaşma Teşkilatı, The Central Treaty Organisation
CGP	Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
CSRK	Kürt Devrimi Dayanışma Komitesi, Comité de solidarité à la révolution kurde
ÇAY-KUR	Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü
ÇED	Çevresel Etki Değerlendirmesi
ÇİTOSAN	Türkiye Çimento Sanayi Anonim Şirketi
ÇSGB	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı
DB	Dünya Bankası, The World Bank
DÇM	Dövize Çevrilebilir Mevduat
DDKO	Devrimci Doğu Kültür Ocakları
DEP	Demokrasi Partisi
DTP	Demokrat Türkiye Partisi
DEMKAD	Demokratik Mücadelede Kadın Derneği
DEV-SOL	Devrimci Sol
DEV-YOL	Devrimci Yol
DFİF	Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu
DGM	Devlet Güvenlik Mahkemeleri
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DİSK	Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DİSK-AR	Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Araştırma Merkezi
DM	Danışma Meclisi
DMP	Demokrat Merkez Partisi
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DSF	Dünya Sendikalar Federasyonu
DSİ	Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü
DSP	Demokratik Sol Parti
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

DTP	Demokratik Türkiye Partisi
EBK	Et ve Balık Kurumu
EİEİ	Elektrik İşleri Etüt İdaresi
ETİBANK	Eti Maden İşletmeleri
ETUC	Avrupa Sendikalar Konfederasyonu, European Trade Union Confederation
FHKC	Filistin Halk Kurtuluş Cephesi, الجبهة الشعبية لتحرير فلسطين
FIAPF	Uluslararası Film Yapımcıları Dernekleri Federasyonu, International Federation of Film Producers Associations, Fédération Internationale des Associations de Producteurs de Films
FIBA	Uluslararası Basketbol Federasyonu, Fédération Internationale de Basketball Association
FIDH	Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu, Fédération Internationale Des Ligues Des Droits De L'homme
FIFA	Uluslararası Futbol Federasyonları Birliği, Fédération Internationale de Football Association
Film-Yön	Film Yönetmenleri Derneği
FİYAP	Film Yapımcıları Derneği
FKÖ	Filistin Kurtuluş Örgütü, منظمة التحرير الفلسطينية
FNV	Hollanda İşçi Sendikaları Konfederasyonu, Federatie Nederlandse Vakbeweging
GAP	Güneydoğu Anadolu Projesi
GAP-TV	Güneydoğu Anadolu Projesi Televizyonu
Genel-İş	Türkiye Genel Hizmetler İşçileri Sendikası
Gıda-İş	Türkiye Gıda Sanayii İşçileri Sendikası
GKB	Genelkurmay Başkanı
GP	Güven Partisi
GSMH	Gayrisafi Millî Hasıla
GSYH	Gayrisafi Yurt İçi Hasıla
HAK-İŞ	Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu
HDP	Halkların Demokratik Partisi
HEP	Halkın Emek Partisi
HIV	İnsan Bağışıklık Yetmezliği Virüsü, Human Immmunodeficiency Virus
HP	Halkçı Parti
HSYK	Hâkimler Savcılar Yüksek Kurulu
ICFTU	Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu, International Confederation of Free Trade Unions
IDP	Islahatçı Demokrasi Partisi
IKDP	Irak Kürdistan Demokratik Partisi, Partiya Demokrat a Kurdistanê
ILO	Uluslararası Çalışma Örgütü,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

	International Labour Organization
IMF	Uluslararası Para Fonu, International Monetary Fund
IPI	Uluslararası Basın Enstitüsü, International Press Institute
IŞİD	Irak ve Şam İslâm Devleti
IUCN	Dünya Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği, The International Union for Conservation of Nature
İDT	İktisadi Devlet Teşekkülü
İHD	İnsan Hakları Derneği
İİS	İthal İkameci Sanayileşme
İKÖ	İslâm Konferansı Örgütü
İKSV	İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı
İSKİ	İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi
İSO	İstanbul Sanayi Odası
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
İTÜ	İstanbul Teknik Üniversitesi
JCAG	Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları, Justice Commandos of the Armenian Genoside
JİTEM	Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele
KAOS-GL	Kaos Gay ve Lezbiyen Kültürel Araştırmalar ve Dayanışma Derneği
KB GSYH	Kişi Başına Gayrisafi Yurt İçi Hasıla
KDV	Katma Değer Vergisi
KENT-KOOP	Batıkent Konut Üretim Yapı Kooperatifleri Birliği
KHK	Kanun Hükmünde Kararname
KİK	Kamu İktisadi Kuruluşu
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsü
KKTC	Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
KOİB	Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı
KOMKAR	Federal Almanya Kürdistan İşçi Dernekleri Federasyonu, Federasyona Komelên Karkerên Li Elmanya Federal
Kristal-İş	Cam, Çimento, Seramik ve Toprak Sanayi İşçileri Sendikası
KSSE	Avrupa Kürt Talebeleri Cemiyeti, The Kurdish Students Society in Europe
KTFD	Kıbrıs Türk Federe Devleti
KUK	Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları
KUK-SE	Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları Sosyalist Eğilim
LGBTİ+	Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Transgender ve Intersex, Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender and Intersex
MADEN-İŞ	Türkiye Maden İşçileri Sendikası
MAZLUMDER	İnsan Hakları ve Mazlumlar İçin Dayanışma Derneği
MB	Merkez Bankası
MBK	Millî Birlik Komitesi
MC	Milliyetçi Cephe

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

MÇP	Milliyetçi Çalışma Partisi
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
MEBAN	Menkul Değerler Bankerlik ve Finansman Anonim Şirketi
MEHTAP	Medeniyet ve Hayvansever Ekonomi ve Tarım Partisi
MESAM	Türkiye Musiki Eseri Sahipleri Meslek Birliği
MESS	Madeni Eşya İşverenleri Sendikası, Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası
MFÖ	Mazhar Fuat Özkan
MGK	Millî Güvenlik Kurulu
MGKGS	Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği
MGP	Millî Güven Partisi
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MİT	Millî İstihbarat Teşkilatı
MİSK	Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu
MDP	Milliyetçi Demokrasi Partisi
MKYK	Merkez Karar Yönetim Kurulu
MLSPB	Marksist-Leninist Silahlı Propaganda Birliği
MOSSAD	İstihbarat ve Özel Operasyonlar Enstitüsü, המוסד למודיעין לתפקידים מיוחדים
MP	Millet Partisi
Mu.P	Muhafazakâr Parti
MSP	Millî Selâmet Partisi
MTA	Maden Tetkik Arama
MTTB	Millî Türk Talebe Birliği
MÜBYYO-ÖD	Marmara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Öğrenci Derneği
MÜSİAD	Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü, North Atlantic Treaty Organization
NBA	Ulusal Basketbol Ligi, National Basketball Association
ODTÜ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OECD	Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü, Organisation for Economic Co-operation and Development, Organisation De Coopération et de Développement Économiques
OHAL	Olağanüstü Hâl
OLEYİS	Türkiye Otel Lokanta Eğlence Yerleri Sendikası
ORDONAT	Ordu Donatım
ÖZDEP	Özgürlük ve Demokrasi Partisi
PASOK	Panhelenik Sosyalist Hareket, Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
Petrol-İş	İstanbul Akaryakıt İşçileri Sendikası

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

PKK	Kürdistan İşçi Partisi, Partiya Karkerên Kurdistan
PTT	Posta ve Telgraf Teşkilatı
PYD	Demokratik Birlik Partisi, Partiya Yekîtiya Demokrat
RP	Refah Partisi
RTÜK	Radyo ve Televizyon Üst Kurulu
SAL	Yapısal Uyarlama Kredisi, Structural Adjustment Loan
SAP	İsveç Sosyal Demokrat Partisi, Sveriges Socialdemokratiska Arbetareparti
SBF-ÖD	Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğrenci Derneği
SBP	Sosyal Birlik Partisi
SBKP	Sovyetler Birliği Komünist Partisi, Коммунистическая партия Советского Союза
SDP	Sosyalist Devrim Partisi
SECAL	Sektör Uyum Kredileri, Sectoral Adjustment Loan
SEİA	Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması
SEK	Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu
SEKA	Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları Anonim Şirketi
SESAM	Türkiye Sinema Eseri Sahipleri Meslek Birliği
SHP	Sosyaldemokrat Halkçı Parti
SİNE-SEN	Türkiye Sinema Emekçileri Sendikası
SODEP	Sosyal Demokrasi Partisi
SODER	Sinema Oyuncuları Derneği
SPK	Sermaye Piyasası Kurulu
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Союз Советских Социалистических Республик
SSK	Sosyal Sigortalar Kurumu
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
SVP	Sosyalist Vatan Partisi
TAYAD	Tutuklu ve Hükümlü Aileleri ile Dayanışma Derneği
TBKP	Türkiye Birleşik Komünist Partisi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCK	Türk Ceza Kanunu
TDK	Türk Dil Kurumu
TDKP	Türkiye Devrimci Komünist Partisi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TEK	Türkiye Elektrik Kurumu
TEKEL	Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TEMA	Türkiye Erozyonla Mücadele, Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı
TEP	Türkiye Emekçi Partisi
TEV-Dem	Demokratik Toplum Hareketi, Tevgera Civaka Demokratik

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TEZ-KOOP-İŞ	Türkiye Ticaret Kooperatif, Eğitim, Büro ve Güzel Sanatlar İşçileri Sendikası
THKO	Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu
THKP/C-ACİL	Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi (Acilciler)
THY	Türk Hava Yolları Anonim Ortaklığı
TİGEM	Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TİKB	Türkiye İhtilalci Komünistler Birliği
TİKP	Türkiye İşçi Köylü Partisi
TİP	Türkiye İşçi Partisi
TİS	Türk-İslâm Sentezi
TİSGLK	Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu
TİSK	Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TKDP	Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi
T-KDP	Türkiye'de Kürdistan Demokrat Partisi
TKEP	Türkiye Komünist Emek Partisi
TKİ	Türkiye Kömür İşletmeleri
TKİP	Türkiye Komünist İşçi Partisi
TKP	Türkiye Komünist Partisi
TKP/ML	Türkiye Komünist Partisi/Marksist-Leninist
TKSP	Türkiye Kürdistan Sosyalist Partisi
TL	Türk Lirası
TMMOB	Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği
TMO	Toprak Mahsulleri Ofisi
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TODAİE	Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü
TOKİ	Toplu Konut İdaresi Başkanlığı
TÖB-DER	Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği
TPAO	Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TRT	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TSİP	Türkiye Sosyalist İşçi Partisi
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri
TTK	Türk Tarih Kurumu
TTK	Türkiye Taşkömürü Kurumu
TUD	Teşvik ve Uygulama Dairesi
TURBAN	Turizm Bankası Anonim Şirketi
TÜDAY	Türkiye Almanya İnsan Hakları Derneği
TÜHİS	Türk Ağır Sanayii ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜRK-İŞ	Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
TÜRK KAMU-SEN	Türk Kamu Çalışanları Sendikaları Konfederasyonu
TÜSİAD	Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
TZDK	Türkiye Zirai Donatım Kurumu Anonim Şirketi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

UIP	United International Pictures
UNESCO	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü, The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
UNICEF	Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu, United Nations International Children's Emergency Found
USAŞ	Uçak Servisi Anonim Şirketi
ÜGD	Ülkücü Gençlik Derneği
ÜOD	Ülkü Ocakları Derneği
ÜYD	Ülkü Yolu Derneği
VAP	Vatandaş Partisi
VP	Vatan Partisi
WCL	Dünya Emek Konfederasyonu, World Congress of Labour
WFTU	Dünya İşçi Sendikaları Federasyonu, The World Federation of Trade Unions
YAŞ	Yüksek Askerî Şura
YAZKO	Yazarlar ve Çevirmenler Yayın Üretim Kooperatifi
YDP	Yeni Düzen Partisi
YEMSAN	Yem Sanayi Türkiye Anonim Şirketi
YHK	Yüksek Hakem Kurulu
YİBO	Yatılı İlköğretim Bölge Okulları
YÖK	Yükseköğretim Kurulu
YP	Yeşiller Partisi
YPG	Halk Savunma Birlikleri, Yekîneyên Parastina Gel
YPJ	Kadın Savunma Birlikleri, Yekîneyên Parastina Jin
YSD	Yabancı Sermaye Dairesi
YSK	Yüksek Seçim Kurulu
YTP	Yeni Türkiye Partisi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Önsöz

Türkiye'nin 1950'li Yılları cildi ile başladığımız serinin dördüncü kitabını, *Türkiye'nin 1980'li Yılları*'nı sizlerle paylaşmaktan büyük bir mutluluk duyduğumuzu belirtmek isterim. Bu seriyi kafamızda şekillendirmeye başlayıp da çalışmaya girişeli tamı tamına 10 yıl geçti: 2013 yılı ortalarıydı, Tanıl Bora ile kitabın mimari tasarımı üzerinde düşünmeye başladık; 2014 yılı başlarında da kuvveden fiile geçti seri. Çalışmamızın ilk cildi, 2015 yılı ortalarında okuyucuyla buluştu. İkincisi –*Türkiye'nin 1960'lı Yılları*– 2017 yılında raflardaki yerini aldı.

Covid-19 pandemisi, tüm dünyayı etkilediği gibi bizi de sarstı; çalışmamızın üçüncü cildinin ikinci yarısı ve elinizdeki kitabın ilk başları pandemi dönemine rast geldi; gecikmeler yaşamadık değil; *Türkiye'nin 1970'li Yılları*'nı ancak 2020 yılında sizlere sunabildik. Şu anda sayfalarını çevirmekte olduğunuz *Türkiye'nin 1980'li Yılları* ise nihayet 2023 yılında –10. yılımızda– ilk üç arkadaşının yanındaki yerini aldı. Ve biz de aynı iştiyak ve ciddiyetle beşinci cildi, *Türkiye'nin 1990'lı Yılları*'nı hazırlamak üzere kollarımızı sıvadık.

Bu serinin ilk üç kitabında olduğu gibi bu kitapta da Türkiye'nin seksenli yıllarından bahsedildiğinde, takvim yapraklarındaki kronolojiyi değil, Türkiye'nin siyasal anlamdaki seksenli yıllarını dikkate aldığımız gözden kaçmayacaktır: Türkiye'nin 1980'li yılları; Türkiye'nin Anavatan Partili (ANAP) yılları ya da bu çalışma içerisinde sürekli olarak andığımız kategorizasyon ile *Türkiye'nin Üçüncü Merkez Sağ Dönemi*: Öncesi ve sonrası (II. ve III.) koalisyon dönemleri ile çevrilmiş olan bu onyıl da tıpkı 27 Mayıs, 12 Mart ve 28 Şubat gi-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bi, bir cuma gününe denk gelen darbeyle Bayrak Harekâtı'yla başlamıştı. Sabaha karşı üçte kuvveden fiile geçen darbeyi Türkiye, tam bir saat sonra, TRT spikeri Mesut Mertcan'ın okuduğu Millî Güvenlik Konseyi 1 Nolu Bildirisi ile öğrendi. 12 Eylül 1980 Cuma günü başlayan Türkiye'nin 1980'li yılları, 20 Ekim 1991 tarihinde TBMM'nin 19. Dönemi için yapılan genel seçimlerle sona erdi. 20 Kasım 1991 Çarşamba günü 49. Hükümet'in Başbakanı Süleyman Demirel, saat dokuzda Başbakanlık makamına gelerek eski Başbakan Mesut Yılmaz ile buluştu ve yarım saat sonra görevi resmen teslim aldı.

Serimizin her cildinde, o onyılı bir anahtar kelimeyle/tabirle tanımlamayı âdet edinegeldik. Türkiye'nin 1950'li yılları için "Türkiye'nin kabuk değiştirdiği yıllar" tabirini kullanmıştık. Gerçekten de İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem, dünyada, 1820'lerde başlayan ve Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle 1945'lerde hitam bulan bir *küresel daralma dönemi*nin –bir başka ifadeyle Britanya'nın hegemonik bir güç olduğu, *sanayi sermayesine* dayanan bir *daralma dönemi*nin– ardından gelen bir *genişleme dönemi*ydi. Büyük Savaş'ı müteakip, ABD hegemonyasıyla karakterize olan bu yeni dönem *sanayi sermayes*inden *finans-kapitale* geçişi de kapsayan bir genişlemeyi içeriyordu.

Aynı tarihlerde Osmanlı/Türkiye, bir *Büyük Dönüşüm*'e –Tanzimat'a– doğru adım atmak üzereydi. 1839'da başlayan bu süreç, anayasal monarşi (Meşrutiyet) dönemleri üzerinden Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in kuruluşuyla yepyeni bir rotaya dümen kırmıştı.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye de dünyada teşekkül etmeye başlayan bu yeni küresel yapı içerisinde yer almaya, sosyoekonomik ve siyasî yapısını yeniden şekillendirmeye başlamıştı. Doğrusu, dünya "kabuk değiştiriyor, dünya-sistem yepyeni bir merhaleye evriliyor, Türkiye Cumhuriyeti de bu dönüşüme icabet ediyordu"

Altmışların sonu, '70'lerin başları küresel kapitalizmin yeniden daralmaya başladığı, ABD hegemonyasının Asya'dan yükselen güçler tarafından ciddi manada erozyona uğratıldığı bir dönemdi. Altmışlı yıllara rengini 68 kuşağı verdi. Dünyayı kasıp kavuran "isyan kuşağı" hiç tartışmaya gerek yok ki Türkiye'yi de derinden etkiledi. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kabuk değiştirmeye başlayan genç Cumhuriyet hem '50'lerdeki bu dönüşümün politik sonuçlarıyla hem de dünyadan esen '68 rüzgârıyla bu tarihlerden itibaren yüzleşmeye başladı. O nedenle biz de çalışmamızda hem dünyanın hem de Cumhuriyet tarihimizin bu en renkli, bu en hareketli onyılını –Türkiye'nin 1960'lı yıllarını– Cumhuriyet'in en *mülevven* ve *revnaklı* yılları olarak anmayı tercih ettik.

Dünyada Keynesyen ekonominin neoliberalizme bir başka ifadeyle, refah devleti ekonomilerinin müdahaleci devletlerinin *tekrar* (neo) *laissez-faire*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

(liberalizm) *ekonomiler*inin *serbest piyasacı/gece bekçisi* devletlerine dümen kırdığı '70'ler Türkiye'ye, artan siyasal şiddet ve ekonomik krizlerle beraber geldi. Biz çalışmamızda Türkiye'nin '70'li yıllarını "sokak" anahtar kelimesi ile anmayı tercih ettik. Yetmişli yıllar, gerçekten de sadece siyasal şiddetin ve ekonomik krizin halktaki karşılığı olarak ekmek, yağ, petrol hatta ampul kuyruklarıyla müseccel bir "sokak" değildi. Çocukların oyun alanlarından yazlık sinemalara, giderek belirginleşen kentsel yaşama kadar da sokak, '70'li yıllara damgasını vuruyordu.

Seksenli yılları çalışmamızda *Korku İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü zor yıllar* olarak tanımlamayı tercih ettik. Sayfaları çevirdikçe siz de göreceksiniz ki yasaklar, idamlar, işkenceleri ile meşhur cezaevleri, yakılan kitaplar, yasaklanan eserler, hapse atılan yüz binler, 24 Ocak Kararları ile gittikçe zorlaşan hayat şartlarıyla bir *Korku İmparatorluğu* olarak örgütlenen darbe, arkasına Aydınlar Ocağı ideolojisini, yanına kuvvet komutanlarını alarak ülkeyi neoliberal yapısal uyum projesinin (24 Ocak) kollarına teslim etti. İkinci Dünya Savaşı sonrası kabuk değiştirmeye başlayan Türkiye, '60'ların *mülevven yıllar*ından ve '70'lerin *sokak*'ından geçip '80'lerin *bozkır*'ına geldi. Ama Murathan Mungan'ın dediği gibi ne geçmiş –o geçmişin mülevven yılları– tükendi ne de yarınlar, hayat bizleri de yeniledi. Yolumuz seksenlerin bozkırlarından geçse de '80'lerin ikinci yarısından sonra denizlere çıkmaya başladı sokaklarımız.

İlk üç ciltte olduğu gibi, *Türkiye'nin 1980'li Yılları* kitabı da geniş ve yetkin bir ekibin kolektif emeğinin ürünü olarak sizlere sunuldu. Çalışmaya emeklerini, dostluklarını katan tüm yol arkadaşlarımıza içtenlikle teşekkür etmek isterim.

Bu vesileyle görüş, eleştiri ve tashihleriyle *Mutfak*'a her daim destek olan, Candaş Ayan, Dilek Çakır, Batuhan Parmaksız'a da teşekkürlerimi iletmek isterim.

Sadece bu kitapta değil serinin tamamında desteklerini ve dostluklarını her daim yanımda hissettiğim, Kerem Ünüvar'a, Aybars Yanık'a ve elbette ki Tanıl Bora'ya da bu vesileyle teşekkür ve hürmetlerimi sunuyorum.

Ve *Mutfak* ekibi... Elinizdeki bu çalışmanın hazırlanmasında benimle çalışan; kitabı pişiren, hazırlayan ve sunan emektarlar... öncelikle Cansu Parlak ve Alper Torun'a gönülden selamlar yolluyorum. Onlar bu cildin en başından beri *Mutfak*'talar. Yarı yolda mutfağa katılan ama bundan sonraki ciltte de birlikte çalışacağımız Semih Nafiz İpek, Rukiye Kesler ve Nuri Özçelik'e de katkıları için teşekkür ediyorum. Ve Levent Odabaşı, *Mutfak*'ın olmazsa olmazı, *sous chef*'i, bütün seriyi birlikte omuzladığımız kardeşim.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu kitabın pişirilip sofraya getirilmesinde emeği geçen tüm Mutfak arkadaşlarıma minnettarım, tadında bir sorun varsa sorumluluk sadece bana aittir.

Keyifli okumalar.

METE KAAN KAYNAR

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Türkiye'nin Seksenli Yılları Üzerine Bazı Notlar

Mete Kaan Kaynar

"Kollama Koruma Harekâtı", 12 Eylül Cuma, Saat Sabahın Üçü ve Sonrası

Saraylar saltanatlar çöker
kan susar birgün
zulüm biter
menekşelerde açılır üstümüzde
leylaklarda güler
bugünlerden geriye
bir yarına gidenler kalır
bir de yarınlar için direnenler...
– Adnan Yücel
"Yeryüzü Aşkın Yüzü Oluncaya Dek"

Ailesi ile Gülhane Parkı'nda piknik yapmak için uyandıkları bir gün öğleye doğru radyoyu açan Mustafa Akkurt, Hasan Mutlucan'ın meşhur *Yine de Şahlanıyor Aman* türküsüyle güne başlar. Eşi Esma, kızları Elif'i hazırlarken (kendi tabiriyle) "basit bir işçi parçası" Mustafa Akkurt da ekmek almak için sokağa çıkar ki darbeden de o anda haberdar olur. Ekmek alamadan evine dönen Mustafa, yeni aldıkları ve taksitlerini ödemek için eşi ile fazla mesai yapmak zorunda kaldıkları televizyonu açar. Saat öğleden sonra biri geçmektedir – ki Kenan Evren televizyonda ilk konuşmasını yapmaktadır.

Saat sabah üçte başlayan Bayrak Harekâtı, saat dörtte TRT spikeri Mesut Mertcan'ın sesinden tüm Türkiye'ye duyurulur; Millî Güvenlik Konseyi'nin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

(MGK) "Yüce Türk Milleti['ne] Türk Silahlı Kuvvetleri['nin] [TSK] ülke yönetimine bütünüyle el koy[duğunu]" duyuran 1 Nolu Bildiri'si okunur: Ülkenin "...dış ve iç düşmanların tahriki ile varlığına, rejimine ve bağımsızlığına yönelik fikri ve fiziki haince saldırılar içinde" olduğu tespitiyle başlayan bildiride "...Devlet[in], başlıca organlarıyla işlemez duruma getirilmiş" olduğu, "Atatürkçülük yerine irticai ve diğer sapık ideolojik fikirler üretilerek sistemli bir şekilde ve haince, ilkokullardan üniversitelere kadar eğitim kuruluşları[nın], idare sistemi, yargı organları, iç güvenlik teşkilatı, işçi kuruluşları, siyasî partiler ve nihayet yurdumuzun en masun köşelerindeki yurttaşlarımız dahi saldırı ve baskı altında tutularak bölünme ve iç harbin eşiğine getiril[diğini]" vurgulanmıştır.

Saat sabah dört itibarıyla "Parlamento ve hükümet feshedilmiş, Parlamento üyelerinin dokunulmazlığı kaldırılmış, bütün yurtta sıkıyönetim ilan edilmiş, yurtdışına çıkışlar yasaklanmıştır. Vatandaşların can ve mal güvenliğini süratle sağlamak bakımından saat 05.00'ten itibaren ikinci bir emre kadar sokağa çıkma yasağı konulmuştur." Türkiye sabaha karşı okunan 1 Nolu Bildiri'de 1 Nolu generalin, darbenin lideri, Genelkurmay ve Millî Güvenlik Konseyi Başkanı Org. Kenan Evren'in ağzından ama Mesut Mertcan'ın sesinden "Bu kollama ve koruma harekâtı hakkında teferruatlı açıklama[nın] [o gün] saat 13.00'teki [TRT] haber bülteninde [bizzat kendisi] tarafı[n]dan yapılaca[ğını], [v]atandaşların sükûnet içinde radyo ve televizyonları başında yayımlanacak bildirileri izlemelerini ve bunlara tam uymalarını ve bağrından çıkan Türk Silahlı Kuvvetlerine güvenmelerini bekle[diğini de]" öğrenir.

Mustafa işte bu nedenle sabah ekmek alamaz çünkü sabah beşte sokağa çıkma yasağı ilan edilmiştir. Televizyonu açtığında da sabahleyin radyodan duyurusu yapılan TV konuşması henüz başlamıştır. Kenan Evren başta Mustafa ve Esma Akkurt olmak üzere tüm "Aziz Vatandaş"larına şu sözlerle hitap etmektedir:

> Yüce Türk Milleti,
>
> 30 Ağustos Zafer Bayramı dolayısıyla sizlere radyo ve televizyondan hitap etmek imkânını bulmuş ve ayrılan kısıtlı süre içerisinde mümkün olduğu kadar, yurdumuzun içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik durumu ile anarşik ve bölücü eylemleri; alınması gereken tedbirleri çok kısa olarak izah etmeye çalışmıştım. Yine çok iyi hatırlayacaksınız ki iki yıldır her fırsattan istifade ile muhtelif defalar verdiğim beyanat ve radyo-televizyon konuşmalarımda da bu hayati önemi olan konuları dile getirmiştim.
>
> Kalbi bu vatan ve millet için atan sağduyu sahibi vatandaşlarım kabul edeceklerdir ki; ülkemizin halen içinde bulunduğu hayati önemi haiz siyasî, ekonomik

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve sosyal sorunlar, devlet ve milletimizin bekasını tehdit eder boyutlara ulaşmış ve bu hal devletimizi, Cumhuriyet tarihimizin en ağır buhranına sürüklemiştir. Yine hepinizin bildiği ve gördüğü gibi; anarşi, terör ve bölücülük, her gün 20 civarında vatandaşımızın hayatını söndürmektedir. Aynı dini ve millî değerleri paylaşan Türk vatandaşları siyasî çıkarlar uğruna, çeşitli sun'î ayrılıklar yaratılmak suretiyle muhtelif kamplara bölünmüş ve birbirlerinin kanlarını çekinmeden akıtacak kadar gözleri döndürülerek adeta birbirlerine düşman edilmişlerdir.

Atatürk ilkelerini esas alarak kurulan Cumhuriyetimizin bu duruma düşürülebileceğini, bundan 10 sene evvel tasavvur dahi etmek mümkün değildi. Bugüne kadar iktidara gelen çeşitli hükümetlerin, her yıl artan bir hız ile yaygınlaşan ve dünya tarihinde sayısız örnekleri görülen özel harbin sızma ve çökertme harekâtına karşı iç güvenliği sağlayacak kararları ve tedbirleri birinci öncelikle alacaklarını vaat etmelerine rağmen; sonuç alacak teşebbüsleri, siyasî çıkar çatışmaları ve basit parti hesapları, kaprisler, hayaller, gerçekdışı talepler ve Türk Devletinin niteliklerine ters düşen gizli ve açık emeller arasında kaybolup gitmiştir.

Düşmanın amaç ve yöntemleri, anarşi, terör ve bölücülüğün ulaştığı düzey; özel hukukî tedbirlere, idari düzenlemelere, sosyal koşulların geliştirilmesine millî eğitim ve iş hayatının düzenlenmesine ihtiyaç göstermekteyken milletin vekâletini taşıyan milletvekilleri ve senatörler Meclislerde aylardan beri, hiçbir sorumluluk duymadan yalnız parti menfaat ve disiplini uğruna bu olaylara seyirci kalabilmişlerdir. İktidarların başarı ümit ederek aldıkları her tedbir, muhalefetler tarafından kınanarak ve hatta memleket yararına da olsa baltalanmıştır. Millî birlik ve beraberliğe en fazla muhtaç olduğumuz dönemlerde bile kutuplaşmalar ve bölünmeler adeta teşvik edilmiş; yangını beraberce söndürmek yerine, üzerine benzin dökülerek memleket bilerek veya siyasî çıkarlar uğruna, sırf iktidara gelebilmek pahasına bir yangın yerine çevrilmek istenmiştir.

Ağızlarından düşürmedikleri hukuk devleti kavramı, bir kısım Anayasal kuruluşlarca, devletin parçalanması pahasına da olsa yalnız kişilerin müdafaası olarak yorumlanmış, devletin ve milletin savunulması ise sahipsiz kalmıştır.

Anayasanın kuvvetler ayrılığı ilkesinin birlikte getirdiği sorumluluk, uygulamada kuvvetler çatışmasına dönüştürülmüştür.

Düşüncelerimiz, dinimiz üzerinde ve akla gelebilen her konuda dış ve iç kaynaklı bölücü ve yıkıcı faaliyetler bütün şiddetiyle sürdürülürken ne hazindir ki bir kısım gerçeğe uymayan özerklik, dar görüşlü, sahibinden başkasının inanmadığı bilimsellik ve koşulları dikkate almayan salt hukuk savunucuları, yıkılacak devletin enkazı altında kalacaklarının, yok olup gideceklerinin idraki içinde olmadıkları görünümünü vermişlerdir. Bu acı hakikatleri görüp çare arayanların veya Türk ulusunu uyaran ve milleti bütünleşmeye davet edenlerin ise seslerini duymak mümkün olamamıştır. (Bir kısım kıymetli Türk basınının bu konuda zaman zaman yaptıkları uyarıları burada şükranla belirtmek isterim.)

Siyasî partiler, bu kritik dönemde milletin özlemle beklediği önlemleri almak yerine; iç gerilimi devamlı olarak arttırarak, yıkıcı ve bölücü mihrakları büsbütün

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kışkırtarak onlara cüret ve cesaret verecek beyan ve eylemleri ile adeta yarışırcasına seçim yatırımları için zemin yaratma yollarını tercih etmişlerdir.

İktidara gelen siyasî partiler, devlet teşkilatının bütün kademelerini kendi görüşleri doğrultusundaki kişilerle doldurarak, kamu görevlilerinin ve vatandaşlarımızın bir tarafa girerek kamplara bölünmesini zorunlu hale getirmişler, giderek anarşi ve bölücülüğü destekleyen kaynakların şekillenmesine ve kamu kuruluşlarında çalışanlarla, polis ve öğretmenlerin dahi birbirine düşman kamplara ayrılmalarına neden olan partizan tutum ve davranışlardan vazgeçmemişlerdir. Böylece tarafsız halkımız, devletten beklediklerini parti kapılarında aramaya mecbur bırakılarak devlet otoritesi yok olmağa, vatandaşların hak ve hukukunu korumak ve ona tarafsız hizmet götürmek yerine, devletin saygınlığı yavaş yavaş erimeğe mahkûm olmuş ve dolayısıyla ülkemizde tam otorite boşluğu teşekkül etmiştir.

Bir kısım bedbahtlar Türk milletinin bağımsızlığını, birlik ve beraberliğini temsil eden İstiklal Marşımıza, koyu taassup veya sapık ideolojik amaçlarla protesto maksadıyla oturarak veya İstiklal Marşı yerine Enternasyoneli söyleyerek açıkça saygısızlık gösterebilmişler ve buna doğrudan sorumlu kişiler tevil yoluna sapmak suretiyle savunmalarını yapabilmişlerdir.

Uzun zamandan beri bu fevkalâde üzücü olayları yakından takip eden Türk Silahlı Kuvvetleri hatırlayacağınız gibi; milletin kendisine verdiği yetkileri kullanamayan ve bu korkunç gidişi acz içinde seyreden Anayasal kuruluşların tümünü Cumhurbaşkanımız aracılığıyla uyararak, alınması gereken tedbirlere de yer vermek suretiyle büyük Türk milletine karşı yüklendiği sorumluluğu dile getirmiştir. Aradan geçen 8 aylık süre içerisinde yaptığımız sayısız uyarmalara rağmen hemen hemen bu tedbirlerin hiç birine yasama ve yürütme organları ile diğer Anayasal kuruluşlardan yeterli bir cevap alınamamış ve bu konuda müspet faaliyetleri de izlenememiştir. Bu uyarı mektubundan sonra bir kısım yasaları etkisiz hale getirerek çıkaran Meclislerimiz 22 Mart 1980 tarihinden beri siyasî çıkar hesapları ile çıkmaza sürüklenen Cumhurbaşkanlığı seçiminden dolayı içinde bulunduğumuz buhran ile mücadelede en kıymetli unsur olan zamanı fütursuzca harcamışlardır. Dünyanın hiçbir ülkesinde Cumhurbaşkanlığı makamı ve seçimi bu kadar hafife alınmamış ve bu kadar zaman boşa harcanmamıştır. Asayiş ve ekonomik bunalıma çareler getirmesi ve kanunlar yapması beklenen yasama organlarımız, memleket üzerine çöken bu kâbusa karşı kayıtsız kalmışlardır.

Anayasamız, Türk vatandaşlarının dinî inançlarından ötürü kınanamayacağını, açıkça belirtmiş olmasına rağmen, tek bir oyun peşinde koşan siyasî partilerimiz, yüce Atatürk'ün Cumhuriyeti Dönemi'nde unutulmuş mezhep ayrılıklarını kışkırtmakta faydalar görerek Erzincan, Sivas, Kahramanmaraş, Tunceli ve Çorum illerinde siyasî çıkarlar uğruna vatandaşlarımızın birbirini katletmelerine neden olmuşlardır.

Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaşayan ve kendini Türk vatandaşı kabul eden herkesin tek bir vücut halinde Türk milletini oluşturduğu unutulmuş ve değişik mezheplere bağlı vatandaşlarımızın tam bir kardeşlik bağı ile kaynaşma-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

larını engellemek isteyen kışkırtıcılar siyasî destek görmüşlerdir. Bir kısım Anayasal kuruluşlar muhtelif etkiler altında anarşi, terör ve bölücülük karşısında tarafsız, adil ve ortak bir yol izlemek yerine, bizzat Anayasa'nın ihlali karşısında dahi sessiz kalmayı tercih etmişlerdir.

Bütün bu şartlara rağmen; hukuk devletinin temel ilkelerini savunmakla görevli Anayasal kuruluşlarımız, devletin en üst kademesindeki anarşizmin yarattığı tehlikenin büyüklüğünü idrak edemediklerinden veya terör odaklarının tehdidinden çekindiklerinden, devletin temellerine konan dinamitle her an parçalanma tehlikesi karşısında olduğunu gözlerden kaçırmaya çalışmışlardır. Devlet çökertildiği zaman Anayasa'nın kanatları altına sığınan tüm hukuk kurumları ile özerk, bilim ve müessese ve derneklerinin bu enkaz altında yok olacağı unutulmuştur.

Son iki yıllık süre içinde terör 5241 can almış, 14.152 kişinin yaralanmasına veya sakat kalmasına sebep olmuştur. İstiklâl harbinde, Sakarya savaşındaki şehit miktarı 5.713, yaralı miktarımız 18.480'dir. Bu basit mukayese dahi Türkiye'de hiçbir insanlık duygusuna değer vermeyen bir örtülü harbin uygulandığını açıkça ortaya koymaktadır.

Sevgili Vatandaşlarım,

İşte bütün bunlar ve buna benzer sayılabilecek ve hepiniz tarafından yakinen bilinen daha birçok sebeplerden dolayı Türk Silahlı Kuvvetleri ülkenin ve milletin bütünlüğünü, milletin hak, hukuk ve hürriyetini korumak, can ve mal güvenliğini sağlayarak korkudan kurtarmak, refah ve mutluluğunu sağlamak, kanun ve nizam hâkimiyetini, diğer bir deyimle devlet otoritesini tarafsız olarak yeniden tesis ve idame etmek gayesiyle devlet yönetimine el koymak zorunda kalmıştır. Bugünden itibaren yeni hükümet ve yasama organı kuruluncaya kadar muvakkat bir zaman için yasama ve yürütme yetkileri benim başkanlığımda, Kara, Deniz, Hava Kuvveti Komutanları ile Jandarma Genel Komutanı'ndan oluşan Millî Güvenlik Konseyi tarafından kullanılacaktır.

Büyük Atatürk'ün deyimiyle "Ulusal kültürümüzü, çağdaş uygarlık düzeyinin üstüne çıkarmak yurdumuzu dünyanın en mamur ve en uygar araç ve kaynaklarına sahip kılmak" hedefine yönelik hızlı bir kalkınma döneminin en kısa zamanda gerçekleştirilmesi zaruretine inanıyoruz. Bu inancımızın gerçekleşmesi için yüce ulusumuzun, bağrından çıkardığı ve yurdumuzdaki kutuplaşmada hiçbir tarafı tutmayan, sadece Atatürk ilkeleri doğrultusunda yürüyen Türk Silahlı Kuvvetleri yönetimine güveneceğinden kuşkumuz yoktur. İçinde bulunduğumuz buhrandan çıkmamız için ulusça arzu edildiğine inandığımız, disiplinli ve her türlü tasarrufa ağırlık veren bir yaşam ve dayanışma ortamına girilmesini ve milletçe gücümüzün tümünü ortaya koyacak bir çalışma hızını bekliyor ve yüce Türk milletine güveniyoruz.

Vatandaşlarımızı kaderde, kıvançta ve tasada ortak bir bütün halinde millî şuur ve ülküler etrafında birleştirmenin iç barış ve huzurun sağlanmasında vazgeçilmez faktör olduğu düşüncesiyle, Atatürk milliyetçiliğinden hız ve ilham alma-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nın, politikada "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesine bağlı kalmanın, millî mücadele ruhunun, millet egemenliğine Atatürk ilke ve devrimlerine olan bağlılığın tam şuurunu yerleştirmek ve geliştirmekle ülkemize yönelik tehditlerin ulusça göğüsleneceğine inanıyoruz.

Türkiye Cumhuriyeti, NATO dahil tüm ittifak ve anlaşmalara bağlı kalarak başta komşularımız olmak üzere bütün ülkelerle karşılıklı bağımsızlık ve saygı esasına dayalı, birbirlerinin iç işlerine karışmamak kaydıyla eşit şartlar altında ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkilerini geliştirme kararındadır. Uluslararası sorunların barışçı yollarla çözümlenmesinden yana bir dış politika izlenmesine devam edilecektir.

Birçok tutum ve davranışlarıyla demokratik özgürlükçü parlamenter sisteme inancını defalarca kanıtlayan Türk Silahlı Kuvvetleri, en kısa zamanda Bakanlar Kurulu'nu kurarak yürütme sorumluluğunu bu Kurula bırakacak ve hür demokratik parlamenter sistemin şimdi olduğu gibi dejenere edilmesine ve tıkanmasına mani olucu ve Türk toplumuna yaraşır bir Anayasa ve Seçim Kanunu ile Partiler Kanununu hazırlamayı ve bunlara paralel düzenlemeleri yapmayı müteakip insan hak ve hürriyetlerine saygılı, milli dayanışmayı ön plana alan, sosyal adaleti gerçekleştirecek, ferdin ve toplumun huzur, güven ve refahına önem veren özgürlükçü demokratik, lâik ve sosyal hukuk kurallarına dayalı bir yönetime ülke idaresini devredecektir.

Sayılan bu hazırlıklar tamamlanıncaya kadar yurdumuzda her türlü siyasî faaliyetler her kademede durdurulmuştur. Zorunlu olarak faaliyetleri durdurulan siyasî partilerin yeniden hazırlanacak Anayasadaki düzenlemelere ve yeni Seçim ve Partiler Kanunu'na göre zamanı, koşulları ilan edilecek seçimlerden yeterince önce faaliyete geçmesine müsaade edilecektir. Parlamento üyeleri, siyasî faaliyetlerden dolayı suçlanmayacak ve yeni yönetime karşı suç teşkil edecek tutum ve davranışlarda bulunmadıkları sürece haklarında herhangi bir işlem yapılmayacaktır.

Ancak, kanunların suç kabul ettiği fiilleri vaktiyle işlediği saptanan parlamenterler hakkında gerekli kovuşturma yapılacaktır. Adalet Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi, Millî Selamet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partileri'nin parti başkanları şimdilik can güvenliklerinin sağlanması amacı ile Silahlı Kuvvetlerin koruma ve gözetiminde belirli yerlerde ikamete tabi tutulmuşlardır. Durum müsait olunca serbest bırakılacaklardır.

Memlekette idarenin tam bir tarafsızlık içinde vatandaşın hizmetine koşması sağlanacaktır. Devlet hizmetinde bulunanların siyasî etkiler dışında çalışmaları kanun hâkimiyeti altına alınacaktır. Türk Silahlı Kuvvetlerinin yönetime el koyduğu şu anda devletin yanında tarafsız ve adil hizmet görecek yöneticiler, eski zamanın siyasî davranışlarına yönelmedikçe hizmet ve görevlerine devam edeceklerdir.

Kanun ve nizam hâkimiyetini sağlamada tecrübeli ve yetenekli kişilerden oluşan mahkemelerin süratle ve doğru kararlar vermelerini ve bunları korkusuzca

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

uygulayabilmelerini sağlayacak yasal ve idari tedbirler alınacaktır. Memleketin ekonomik koşullarını kendi gücümüzle iyileştirmek için her alanda elden gelen gayret sarf edilecektir. Çalışkan ve vatanperver Türk işçisinin mevcut ekonomik koşullar çerçevesinde her türlü hakları korunacaktır. Ancak temiz Türk işçisini sömüren, onları kendi ideolojik görüşleri istikametinde kullanmak için her türlü baskı oyunlarına başvuran, işçinin hakkı yerine kendi menfaatlarını ön planda tutan bazı ağaların bu faaliyetlerine asla müsaade edilmeyecektir. Tüm işverenlerin iş barışının koşullarını sağlayacak esaslardan ayrılmadan üretimin arttırılması ve ihracata yönelik gayretlerin gelişmesine yardımcı olmaları için her türlü tedbir alınacaktır.

Köylünün, milletimizin efendisi olduğu inancını, kuvveden fiilen çıkarmak için tarım alanında üretimi artıracak bir tarım seferberliği ve fiyat politikası ile gerekli diğer önlemlerin alınmasına, bilhassa önem verilecektir. Türk köylüsünün tarlasından ayrılıp şehirlere göç etmesini zorlayan ekonomik ve sosyal nedenlere çare aranacaktır.

Eğitim ve öğretimde Atatürk milliyetçiliğini yeniden yurdun en ücra köşelerine kadar yaygınlaştıracak tedbirler en kısa zamanda alınacaktır. Yarının teminatı olan evlatlarımızın Atatürk ilkeleri yerine yabancı ideolojilerle yetişerek sonunda birer anarşist olmasını önleyecek tedbirler alınacaktır. Bu maksatla hepimizin tek tek saygıyla andığımız öğretmenlerimizin Der'li, Bir'li derneklere üye olarak bölünmelerine müsaade edilmeyecektir. Her düzeyde öğrencinin amacı Atatürk ilkeleri ve milliyetçiliği ile pekişmiş ve üretime yönelik bilgi ve becerisini kazanmak olacaktır. En kıdemsiz erinden, en üst komutanına kadar Türk Silahlı Kuvvetlerinin tüm personeli, bu amaçlara ulaşmada devletin iç ve dış tehditlere karşı kollayıcı ve koruyucu gücü olarak siyasetin dışında kalacaktır.

Aziz Yurttaşlarım;

Bir defa daha belirtiyorum ki Silahlı Kuvvetler aziz Türk milletinin hakkı olan refah ve mutluluğu, vatan ve milletin bütünlüğü ve gittikçe etkisi (azalmaya) azaltılmaya çalışılan Atatürk ilkelerine yeniden güç ve işlerlik kazandırmak, kendi kendini kontrol edemiyen demokrasiyi sağlam temeller üzerine oturtmak, kaybolan devlet otoritesini yeniden tesis etmek için yönetime el koymak zorunda kalmıştır.

Komutan, subay, astsubay ve erler olarak hepimiz vatan ve milletin refah ve mutluluğu uğruna her şeyimizi, bu arada hayatımızı dahi seve seve feda etmeye hazırız. Memlekette her zaman bulunabilen ve özellikle son zamanlarda çoğalan kötü niyetli birçok kişi ve kuruluşlar sizlere yalanlar düzerek, bunun aksini söyleyebilecekler ve menfi propagandalara başvurabileceklerdir. Bunlara asla inanmayınız. Bütün uygulamalar milletin gözü önünde yapılacaktır.

Kıymetli Vatandaşlarım;

Her zaman milletiyle bir bütün ve Türk milletinin emrinde olan Türk Silahlı Kuvvetlerine ve yeni yönetime karşı yapılacak her türlü direniş, gösteri ve tutum

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

anında en sert şekilde kırılarak cezalandırılacaktır. Yurtta kan dökülmemesi için bütün vatandaşlarımın tahriklere kapılmaksızın sükûnet içinde yayınlanacak bildiriler doğrultusunda hareket etmelerini ve ikinci bir bildiriye kadar sokağa çıkmamalarını rica ederim.

Vatandaşlarımın birbirlerinin hak ve hukukuna saygılı olmalarını, sevgi içinde kırgınlıklarını unutmalarını, hepimizin bu mübarek topraklar üzerinde aynı haklara sahip bir Türk vatandaşı olduğumuzun idraki içerisinde olarak yeni yönetime yardımcı olmalarını vatanperverlik ve asil karakterlerinden bekler, mutlu ve aydınlık yarınlar dilerim.

Evren'in TRT televizyonlarından yukarıdaki bildiriyi okuduğu sırada Mustafa'nın Esma'ya da dediği gibi, "yer yerinden oynamaktadır" Mustafa, darbe kendi mesai gününe denk gelmeyip de çalışmaktan kaytaramadığı için Esma ise kiralar artabileceği için hayli üzgündür.

Aynı günün akşamı Mustafa ve Esma, Esma'nın anne babasına yemeğe davetlidir. Esma'nın babası Kore Gazisi Albay Sacit Bey'in keyfi yerindedir. "Ordu ile şaka olmayacağını" söyler, rakısından bir yudum alırken: "Türk ordusu deyince durup bir düşüneceksin. İki donsuz politikacının bu vatanın evlatlarını birbirine kırdırmasına asker izin verir mi be! Ortalığı komünistlere bıraktılar, sicilli komünistleri üniversitelere hoca yaptılar! Ulan biz bu komünistlerin kökünü kazımak için ta Korelere kadar gidip vurduk, vurulduk be!.. Hem bu politikacıların başını boş bırakmayacaksın. Şöyle on yılda on beş yılda bir masaya vurup 'Ordu burada!' diyeceksin... Artık gözümüz arkada kalmaz vatan kurtuldu," der.

Maaile sohbet sürer, kayınpeder ve damat vatanın kurtulmasına kadeh kaldırırlarken TRT'de Millî Güvenlik Konseyi'nin 2 Nolu Bildirisi yayımlanmaktadır. TRT spikerinin tok ve kararlı sesinden sıkıyönetim komutanlıklarına atanan paşaların isimleri öğrenilir:

Birinci Ordu Komutanı Orgeneral Necdet Üruğ; İstanbul İli Sıkıyönetim Komutanlığına,

İkinci Ordu Komutanı Orgeneral Bedrettin Demirel; Konya, Niğde, Kayseri, Nevşehir, Kırşehir, Yozgat İlleri Sıkıyönetim Komutanlığına,

Üçüncü Ordu Komutanı Orgeneral Selâhattin Demircioğlu; Erzincan, Gümüşhane, Giresun, Trabzon, Rize, Ordu, Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Samsun, Sinop İlleri Sıkıyönetim Komutanlığına,

Ege Ordusu Komutanı Orgeneral Süreyya Yüksel; İzmir, Manisa, Aydın, Uşak, Denizli, Muğla, Isparta, Burdur, Antalya İlleri Sıkıyönetim Komutanlığına,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Donanma Komutanı Koramiral Nejat Serim; Kocaeli, Bursa, Bilecik, Sakarya, Bolu, Zonguldak İlleri Sıkıyönetim Komutanlığına,

İkinci Kolordu Komutanı Korgeneral Hüsnü Çelenkler; Çanakkale, Balıkesir İlleri Sıkıyönetim Komutanlığına,

Dördüncü Kolordu Komutanı Korgeneral Recep O. Ergun; Ankara, Çankırı, Kastamonu İlleri Sıkıyönetim Komutanlığına,

Beşinci Kolordu Komutanı Korgeneral Adnan Doğu; Tekirdağ, Kırklareli, Edirne İlleri Sıkıyönetim Komutanlığına,

Altıncı Kolordu Komutan Korgeneral Nevzat Bölügiray; Adana, Mersin, Kahramanmaraş, Adıyaman, Gaziantep, Hatay İlleri Sıkıyönetim Komutanlığına,

Yedinci Kolordu Komutanı Korgeneral Kemal Yamak; Diyarbakır, Urfa, Mardin, Siirt, Hakkâri, Van İlleri Sıkıyönetim Komutanlığına,

Sekizinci Kolordu Komutanı Korgeneral Sabri Deliç; Elazığ, Malatya, Tunceli, Bingöl, Muş, Bitlis İlleri Sıkıyönetim Komutanlığına,

Dokuzuncu Kolordu Komutanı, Korgeneral Salâhattin Cambazoğlu; Erzurum, Ağrı, Kars, Artvin İlleri Sıkıyönetim Komutanlığına,

Birinci Taktik Hava Kuvvet Komutanı Korgeneral Tevfik Alpaslan; Eskişehir, Kütahya, Afyon İlleri Sıkıyönetim Komutanlığına, atanmışlardır.

2. Sıkıyönetim komutanlıkları ülkede devlet otoritesinin tesisi, asayiş, emniyet, huzur, can ve mal güvenliğinin sağlanması için; lüzum görecekleri her türlü tertip ve tedbiri almaya yetkili kılınmışlardır.

3. Bütün vatandaşlar; ülkede devlet otoritesinin tesisi, asayiş, emniyet, huzur, can ve mal güvenliğinin kısa sürede sağlanması için sıkıyönetim komutanlıklarının aldığı ve alacağı kararlara, tedbirlere ve yayımlanacak bildirilere titizlikle uyacaklardır.

Millî Güvenlik Konseyi

Sacit Albay (Savaş Dinçel) Kore'nin popüler komutanlarından Tuğgeneral Tahsin Yazıcı ile ilgili anılarını bir kere daha anlatmaya koyulacaktır ki eşi (Perihan Savaş) devreye girer. Gülsüm (Sibel Kekilli) de Mustafa'yı (Memet Ali Alabora) erken kalkmaları, *yasağa kalmamaları* –ki gece 00.00-05.00 arası sokağa çıkma yasağı uygulanmaktadır– için uyarır. Zar zor eve varırlar; gece yarısı kapı kırılırcasına çalınır; Mustafa bir sosyalist örgütün Örnektepe Mahallesi Halk Komitesi Sorumlusu Şeyhmus kod adlı eylemcisi olduğu düşünülerek gözaltına alınır. Polis telsizinden "Şeyhmus Operasyonu'nun bittiği" anons edilir. Mustafa'nın "yuvaya getirilmesi" emredilir. Mustafa *yuvaya* yani iki ay kalacağı, işkencesiyle meşhur Gayrettepe Emniyet Müdürlüğü'ne, namı diğer *Siyasî Şube*'ye, *Birinci Şube*'ye getirilir. Mustafa'nın işkence gördüğü emniyet müdürlüğü, yıllar yıllar sonra Anayasa'nın 12 Eylül'ün kuvvet komutanlarını koruyan geçici 15. maddesinin kaldırıl-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

masının ardından müşteki sıfatıyla ifade veren Devrimci 78'liler Federasyonu üyelerinden Mustafa Kahya ve arkadaşlarından öğrendiğimiz üzere, Mehmet Ağar'ın da işkenceci olarak bulunduğu (*T24*, 15.11.2011) bir devlet dairesiydi. Anayasa değişikliği ile birlikte 2000'li yıllarda 12 Eylül yargılanmaya başlanacak, özel yetkili Cumhuriyet Başsavcı Vekili Hamza Keleş ve ardından Ankara Cumhuriyet Savcısı Murat Demir'in "Darbe yapmak" ve "Anayasa'yı ihlal" suçlamaları kapsamında yürüttükleri soruşturmalarda "görevsizlik" kararı verilecekti.

Günümüze, 1980'li yıllara, darbenin ilk gününe dönelim. O gün yani Mesut Mertcan'ın TRT radyolarından halka seslendiği sabah saat dörtten, Mustafa ve Gülsüm çiftinin kapısı çalınana kadar geçen 24 saatte Millî Güvenlik Konseyi (MGK) başkanlığına Genelkurmay Başkanı (GKB) Orgeneral Kenan Evren, MGK üyeliklerine Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer ve Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Sedat Celasun, MGK genel sekreterliğine de Orgeneral Haydar Saltık atanır; daha doğrusu kendi kendilerini böylesi bir kuruma atadıklarını, görevlendirdiklerini MGK 4 Nolu Bildirisi ile "kendi kendilerine bildirirler" Vatandaşların zaruri ihtiyaçlarını teşkil eden gıda maddelerinin satışı, elektrik, su, hava gazı ve toplu taşıma hizmetleri ile sağlık ve temizlik faaliyetlerinin düzenli bir şekilde yürütüleceği, itfaiye ekiplerinin teçhizat ve personeli ile her an görev alacak tarzda hazır bulunacakları; belirtilen faaliyet sahalarında çalışan görevli ve hizmetliler ile müessese amirlerinin sokağa çıkma yasağı süresi içinde sıkıyönetim veya garnizon komutanlıklarından izin belgesi alarak çalışmaya devam edecekleri; özellikle, bütün fırınlar ve un fabrikalarının tam kapasite ile çalışacakları ve halkın ekmek ihtiyacını karşılayacakları; bu sahada hizmet veren vatandaşlara gerekli izin belgelerinin sıkıyönetim veya garnizon komutanlıklarınca verileceği; gıda maddelerinin satışlarında paniğe ve istifçiliğe fırsat verilmeyeceği; belediyelerde ve diğer sağlık kuruluşlarında çalışan bütün sağlık personelinin görev yerlerinde bulunacağı, acil durumlarda vatandaşların hasta tahliyesi için belediye tabipliklerine başvuracakları; gıda ve yakacak gibi halkın zaruri ihtiyaç maddelerini taşımakla görevli kamu ve özel kara, deniz ulaştırma araçları, şehirlerarası ve şehir içi nakliyatında sokağa çıkma yasağı süreleri içinde de normal seferlerini yapabilecekleri; bu gibi araçlar için garnizon komutanlıklarının gereken müsaadeyi verecekleri ve askerî servis araçlarının günlük seferlerine normal şekilde devam edecekleri halka (3 Nolu Bildiri) duyurulur. Bütün hava ve deniz limanları ile hudut kapılarının çıkışa kapatıldığını ancak Trakya'da yurtdışına kara ve hava yolu ile çıkacak yurtdışında çalışan işçi ve yabancı turistler ile yurtdışında okuyan öğrencilerin çıkış yapabileceklerini; yabancı ban-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dıralı gemilerin boğazlardan geçişine devam edeceklerini; yurtiçi tarifeli sefer halinde bulunan kara, hava, deniz ve demiryolu araçlarının son duraklarına kadar seyirlerine kontrollü olarak devam etmelerine ve transit geçen yabancı uçak ve gemilerin seyirlerine devam etmelerine izin verildiğini; Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da pasavanla geçişlerin yasaklandığını; meskun bölgelere giriş ve çıkışların sıkıyönetim komutanlıklarının denetimi altına alındığını; trafiğe devam mecburiyeti olan araçların belli güzergâhlardan kontrollü olarak sevk edileceklerini; Dışişleri Bakanlığı ile yabancı elçilik ve yetki verilmiş temsilcilikler hariç ikinci bir emre kadar yurtdışı ile telsiz haberleşmesinin de yasaklandığını duyurur.

Millî Güvenlik Konseyi Başkanı Org. Kenan Evren, gün bitmeden Türk Silahlı Kuvvetleri'nin geneline "Kahraman Silah Arkadaşlarım" başlığıyla bir MG kararı daha yayımlar. Bu bildiride "...ülke bütünlüğü ile ulusal birlik ve beraberliğin maruz kaldığı hayati tehlike karşısında" TSK'nin " İç Hizmet Yasası ile verilmiş olan tarihî görevini, ulusunun büyük çoğunluğunun ümit ve özlemle beklediği doğrultuda, üstün disiplin anlayışı, sınırsız yurt ve ulus sevgisi, bilinçli bir kararlılık ve vakarla ifa ederek yönetime el koy[duğu]"nun altı çizilir. Evren ve şürekâsı tarafından "...bu tarihî karara başvurulmasaydı, Ulu Atatürk'ün kutsal emanetleri ve ilkeleri, *sapık ideolojilerin* kölesi olacak ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin yurduna geleneksel ve sınırsız bağlılığı, eşsiz kahramanlık ve fedakârlığı, şanlı tarihinin ve ulusunun önünde, bu felaketin ağır vebali altında kalaca[ğının]" (a.b.ç.) altı çizilir.

Siyasî partilerin faaliyetleri yasaklandığı, parti bina ve tesisleri sıkıyönetim ve garnizon komutanlıklarınca emniyet ve kontrol atına alındığı, kamu düzenli ve genel asayiş gereği olarak Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK), MİSK ve bunlara bağlı sendikaların faaliyetleri durdurulduğu, Türk Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kızılay hariç diğer bütün derneklerin ve bankaların faaliyetlerine son verildiği; o hafta sonu (13 ve 14 Eylül'de) yapılacak olan spor müsabakaları ertelendiğinde de tüm devlet dairelerinde, belediyeler ve KİT'lerde, özerk devlet kuruluşlarında çalışan tüm memur, sözleşmeli ve ücretli personelin emeklilik, istifa ve işten ayrılmaları ile yeniden yapılacak atamalar ikinci bir emre kadar durdurulduğunda da (8 Nolu MGK Bildirisi) Emniyet Genel Müdürlüğü tüm teşkilatı ile birlikte 12 Eylül 1980 Cuma gününden itibaren Jandarma Genel Komutanlığı'nın emir ve kuruluşuna verildiğinde de emniyet genel müdürlüğüne, jandarma genel komutan yardımcılığı uhdesinde kalmak üzere Korgeneral Hayrettin Tulunay atandığında da henüz polis, Mustafaların evini basmamış, onu ev sahibi Mahmut Efendi'nin (yalan) ihbarını ciddiye alarak Halk Komitesi Sorumlusu Şeyhmus zannettiği için gözaltına almamıştı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Mustafa gözaltına alındığında ise artık hayat onun için hiçbir zaman 12 Eylül'den öncesi gibi olmayacaktı; sadece Mustafa ve Gülsüm'ün mü, tüm Türkiye'nin.

"Alacakaranlıktaki Ülke" ve 12 Eylül'ün Türkiye'si

Ne geçmiş tükendi
Ne yarınlar
Hayat yeniler bizleri
Geçse de yolumuz bozkırlardan
Denizlere çıkar sokaklar
– Murathan Mungan, "Fırtına"

Hiç kuşku yok ki darbeden sadece bir ay sonra yapılan genel nüfus sayımı, *12 Eylül Türkiye'sinin* en net ve detaylı fotoğrafını çekebilmemize yardım edecektir. Bu fotoğrafın üzerine 12 Eylül'ün rakamlarını, 12 Eylül'ün fotoğrafını yerleştirdiğimizde elde edeceğimiz kolaj, darbenin yarattığı *kalıcı hasarı, devreden kederi*ni, ülkenin üzerine –Ahmet Erhan'ın şiirindeki gibi– çöken alacakaranlığı anlamamızı da kolaylaştıracaktır. Tanıl Bora'nın *40 Yıl 12 Eylül*'de altını çizdiği gibi "12 Eylül'e değmemiş olanlara, onu bilmeyenlere ya da bir idamlar-işkenceler-yargısız infazlar-hapisler istatistiği (iki haneli, üç haneli, dört haneli, beş haneli rakamlarıyla, korkunç bir istatistik) ve hak ve ücret kayıpları istatistiği olarak bilenlere, neden, nasıl, niçin unutmadıklarını, neyi unutmadıklarını anlatmaları lazım." İstatistikler tek başlarına bunları anlatamazlar ama rakamlarla çekilecek fotoğraf bu anlama/anlamlandırma faaliyetini kolaylaştırabilir; istatistiklerin ötesine geçebilmek için elinizdeki bu çalışmanın tamamına göz atmak gerekiyor.

12 Ekim 1980'de yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre dönemin Türkiye'sindeki 67 il, 572 ilçe 36.155 bucak ve köyde 45 milyona yakın (44.736.957) insan yaşamaktadır. Bu nüfusun yarıdan fazlası (%56,1) hâlâ köylerde ikamet etmekteyse de (25.091.950), '50'li yıllarda başlayan iç göç, '80'lere doğru hem Türkiye'nin demografik hem de sosyo-politik ve ekonomik yapılarını baştan ayağa değiştirmiş, kentte yaşayan insan sayısı Erken Cumhuriyet Dönemi ile kıyaslanamayacak denli artmıştır. Nitekim kent (%30,36) ve köylerdeki (%13,37) nüfus artış hızı ortalaması farklılıkları da nüfusun hızla kentlerde birikme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Lakin yine de belirtmek gerekiyor ki 12 Eylül Türkiye'sinde sadece 20 milyon (19.645.007) kişi (%43.09) kentlerde yaşamaktadır. Kentlerde yaşayan bu nüfusun 9 milyondan biraz fazlası (9.147.755) nüfusu 100 bin ve aşağısı olan kentsel idarî birimlerde yaşamaktadır. Darbe Türkiye'sinde nüfusu 100

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

binin üzerinde olan sadece 37 kentsel idari birim, nüfusu 500 binin üzerinde olan sadece 4 kentsel idari birim bulunmaktadır ki bu bölgelerde de yaklaşık 10 milyon kişi yaşamaktadır.

Büyük şehirlere göz attığımızda darbe Türkiye'sinde Ankara'nın nüfusunun 3 milyondan az olduğu (2.854.689) ancak bu nüfusun çok önemli bir kısmının Ankara kentinde (il merkezi ve ilçe merkezleri) yaşadıkları (2.238.967) görülmektedir. '80'ler Ankara'sında sadece 600 bin kişi (615.722) köylerde ikamet etmektedir. Aynı tarihte İstanbul'un nüfusu ise 5 milyona (4.741.890) yaklaşmaktadır. İstanbul kentli nüfusu ise 3 milyon civarındadır (2.909.455). Darbe dönemi İzmir'inin nüfusu ise 2 milyon (1.976.763) civarındadır. İzmir kent nüfusu ise 1 milyon (1.059.183) civarındadır. 1980 Türkiye'sinde yıllık ortalama nüfus artışının (20,65) üzerinde nüfusları artan illerin başında Kocaeli (‰44,54), Hakkâri (‰41,97), İstanbul (‰38.86), Van (‰38,64), Bursa (‰35,65), Diyarbakır (‰35,61), İzmir (‰33,25), Bitlis (‰32,06) ve Siirt (‰31,74) gelmektedir. Gümüşhane'nin nüfusu (‰13,00), Çankırı'nın (‰3,37), Tunceli'nin (‰8,21), Erzincan'ın ise (‰1,17) azalmıştır. Tuncer Kocaman DPT tarafından yayımlanan *Türkiye'de İç Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri (1965-2000)* başlıklı çalışmasında iller arası ve il içi göç oranlarını da vermektedir. Kocaman'ın paylaştığı rakamlara göre Türkiye'de 1980 yılında yaklaşık 3,5 milyon kişi (3.584.421) (iç) göç etmiştir. Bu göçlerin çok büyük bir kısmı (2.700.977) iller arası göç olup aynı ilin içerisindeki farklı idarî birimler arasındaki göç ise çok daha az oranda (883.444) gerçekleşmiştir. 1985 yılında göç eden insan sayısı yaklaşık 4 milyona (3.819.910) 1990'da ise 5,5 milyona (5.402.690) yükselecektir.

Sevil Cerit'in *1980 Nüfus Sayımına Göre Türkiye'de Hane Halkı Büyüklükleri* başlıklı makalesinden seksenlerin Türkiye'sinde 8.522.499 hane olduğunu, bu hanelerin ortalama büyüklüğünün de 5,32 kişi olduğunu öğrenmekteyiz. Bu 8 buçuk milyon hanenin sadece yaklaşık bir milyonu (1.113.851) nüfusu 300 binden fazla olan yerleşim birimlerinde yaşamakta; nüfusu 2 binden "az" yerleşim yerlerinde ise 3 milyondan fazla (3.223.119) hane bulunmaktadır. Türkiye'de hane halklarının yarısından biraz fazlası nüfusu 10 binden az yerleşme yerlerinde, %27,86'sı da nüfusu 100 binden fazla yerleşme yerlerinde bulunmaktadır Bu rakamları okurken kentleşmenin artmasının hane halkı büyüklüklerini azalttığını, kırsal kesimde hane halkı büyüklüğünün 6,02 büyük kentlerde ise 4,62'ye düştüğünü de dikkate almak zorundayız. Yine Cerit'in makalesinden hareketle, çok büyük çoğunluğu kentlerde ikamet eden tek kişilik 549.958 hanenin olduğunu da not etmek gerekiyor.

Türkiye'nin istatistiki fotoğrafı ile 12 Eylül Darbesi'nin istatistiki fotoğraflarını üst üste koyduğumuzda Erbil Tuşalp'in *Eylül İmparatorluğu* adını verdiği bu *Korku İmparatorluğu*'nu tasavvur edebilmemiz kolaylaşmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Türkiye'ye *korkunun* hâkim olduğu bu *alacakaranlıkta* ya da daha teknik bir ifadeyle *Türkiye'nin Üçüncü Askerî İdare Dönemi* olarak anılan 12 Eylül 1980-12 Aralık 1983 tarihleri arasındaki dönemde, birçok kişi darbenin gadrine uğrayacak; bu süreç Anavatan Partisi (ANAP) iktidarının ilk yıllarında hız kesse de sona ermeyecektir.

Şükrü Aslan çalışmamızda yer alan makalesinde "Olağanüstü dönemlerde devletlerin politik pratikleri ve stratejilerini üç temel ölçekte ele alma[nın]" mümkün olduğunu söyler: Kurumsal ölçek, kamusal ölçek ve mekânsal ölçek. *Kurumsal ölçek* devlet aygıtının, muhalif görüş taşıyıcılarından arınmasını içerirken; *kamusal ölçek,* Aslan'a göre, esas olarak sivil toplum kuruluşlarının işlevsiz kılınması veya kapatılmasına, malvarlıklarına el konulmasına yönelik politik kararları; *mekânsal ölçek* ise ilk iki ölçekteki sistem politikalarının uygulanabilmesini mümkün kılacak çeşitli kapatılma mekânlarını içermektedir.

Aslan, makalesinde "...*devletin arın(dırıl)ması* gibi ilk ölçek içinde, 3 bin 854 öğretmen, 47 hâkim ve 30 bin devlet memurunun görevine son" verildiğinin altını çizer... 1.253 akademisyen üniversiteden atılmış; bu tasfiye bazı üniversitelerde *temizlik hareketi* olarak nitelenmiş ve çok sayıda öğretim üyesi görevlerini bırakmak zorunda kalmışlardır. Aynı kaynakta yine, "*Demokrat, Aydınlık, Hergün* ve *Arayış* dergilerinin yayınları süresiz olarak durdurul[duğunu]", diğerlerinin de değişen sürelerle yasaklandıklarını belirtir. 1980-1984 yılları arasında 927 yayın yasağı getirilmiş; *Bilim ve Sosyalizm Yayınları*'nın 133.000 kitabı sıkıyönetim emriyle yakılmış, sosyalist basın tamamen tasfiye edilmiştir.

Darbeden sonra kamu çalışanlarının dernek kurmaları da yasaklanır. Bu süreçte, yine Aslan'ın makalesinden öğrendiğimize göre, "23.677 derneğin faaliyeti durdurulmuştu. 200.000 üyeli öğretmen örgütü TÖB-DER kapatılmış, malvarlığına el konulmuş ve yöneticileri tutuklanmıştı. DİSK'in faaliyetleri durdurulmuş; 5 yıl süren yargılama sonunda DİSK ve 28 üye sendika kapatılmıştı. Aynı şekilde Barış Derneği yöneticileri de yargılanmışlardı[.]"

Yine Aslan'ın altını çizdiği gibi, "1980-85 yılları arasında 650 bin kişi gözaltına alınmış, 1 milyon 683 bin kişi fişlenmiş, 230 bin kişi yargılanmış ve 644 cezaevinde 52 bin hükümlü-tutuklu 1990'a kadar kalmıştı. 7 bin kişi için idam istenmiş, 517 kişiye idam verilmiş, idamları istenen 259 kişinin dosyaları Meclis'e gönderilmiş, aralarında 17 yaşındaki Erdal Eren'in bulunduğu 50'si asılmıştı. Bunların 26 siyasî, 23 adli suçlu, 1'i ASALA (*Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia - Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակ - Ermenistan'nın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu*) üyesi idi. 71 bin kişi TCK'nin 141, 142 ve 163. maddelerinden, 98 bin 404 kişi örgüt üyesi olmaktan yargılanmış, 21 bin 764 kişi hüküm giymiş, 388

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bin kişiye pasaport verilmemişti. 171 kişi işkencede ölmüştü. Bu süre içerisinde cezaevlerinde 299 kişi yaşamını yitirmiş, 16 kişi kaçarken vurulmuş, 14 kişi açlık grevinde, 95 kişi çatışmada öldürülmüştü. 73 kişiye doğal ölüm raporu verilmiş, 43 kişinin intihar ettiği açıklanmıştı[.]"

Aslan söz konusu makalesinde Avukat Hüsnü Öndül'ün yazdığı rapor sıkıyönetimde görülen davalarda 15.000 dolayındaki sanıktan sadece yüzde 5'inin işkence görmediğini söylediklerini belirtiyor. Rapora göre 1980-1985 arasında işkence yöntemleri arasında; öldürmekle tehdit, çırılçıplak soyma, elektrik vermek, küfür, kaba dayak, saatlerce ayakta tutmak, yemek vermemek, tuvalete çıkarmamak, falaka, en baştan itibaren gözleri kapatmak, arkadan ellerin bağlanması suretiyle ters olarak askıya alma, ıssız bir yere götürülerek tabancayla sağına soluna ateş edilmesi, tırnakların sökülmesi yer alıyordu.

Aslan'ın, Mehmet Ali Birand, Hikmet Bilâ ve Rıdvan Akar'ın kaleme aldıkları *12 Eylül/Türkiye'nin Miladı* başlıklı kitaptan aktardığı verilere göre 171'i işkenceyle olmak üzere 299 kişi cezaevlerinde yaşamını yitirmişti. Bu kişilerden 43'ü için gözaltında intihar ettiği yönünde rapor düzenlenmiş, 73 tutukluya da doğal ölüm raporu verilmişti. Ayrıca 1987'de açılan Eskişehir Özel Tip Cezaevi'nde tek tip elbise ve diğer yaptırımlara karşı iki yılda 7 kez açlık grevleri yapılmış ve iki tutuklu hayatını kaybetmişti.

Yukarıda ana hatlarıyla özetlenen istatistiki rakamları tekrar hatırlarsak 12 Eylül Darbesi gerçekleştiğinde Türkiye'de, her biri yaklaşık 5 kişiden oluşan 8,5 milyon aile yaşamaktaydı. İktidara geldiği günlerden başlayarak yaklaşık üç yıllık iktidarında cunta, 45 milyonluk ülkede, 8 milyon 953 bin 560 kişinin (1.683.000X5,32) ya kendisini ya eşini ya çocuklarını ya kardeş(ler)ini ya da ana babasını fişlemiştir. Olmadı, 45 milyonluk ülkede, 3 milyon 458 bin kişinin bu aile fertlerinden birini ya da birkaçını gözaltına almış; daha da olmadı 12 Eylül, 45 milyonluk ülkede, her biri 5,32 kişiden oluşan ailelerden 2 milyon 17 bin 600 kişinin ya kendisine ya eşine ya çocuklarına ya kardeş(ler)ine ya da ana babasına pasaport vermemiştir.

Yukarıdaki rakamları anlayabilmek için darbenin akabinde başlayan *toplu davaları* da hatırlamak gerekiyor. Pınar Aydoğan çalışmamızda yer alan makalesinde, bazılarının davaları spor salonlarında görülecek denli kalabalık ve uzun yıllar süren bu toplu davaları üç temel kategoride analiz edebileceğimizi söyler: Kapatılan/legal siyasî partilere, işçi sendikalarına, derneklere ve yasadışı örgütlere yönelik toplu davalar: darbeden hemen sonra faaliyetleri durdurulan ardından kapatılan siyasî parti davalarıdır. Kapatılan/legal partilere yönelik toplu davalar: Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Milli Selamet Partisi (MSP), Türkiye İşçi Partisi (TİP), Türkiye İşçi Köylü Partisi (TİKP), Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (TSİP), Vatan Partisi (VP), Sosyalist

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Vatan Partisi (SVP) hakkındaki davalardır. İkinci ayrım sendikalar ve derneklere açılan davalardır ki DİSK, Barış Derneği, Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği (TÖB-DER), Türkiye Yazarlar Sendikası ve Aydınlar Dilekçesi gibi dernek ve sendika davalarını kapsamaktadır. Son olarak Devrimci Yol (DEV-YOL), Devrimci Sol (DEV-SOL), Türkiye Komünist Partisi (TKP), Marksist-Leninist Silahlı Propaganda Birliği (MLSPB), Kürdistan İşçi Partisi (Partiya Karkerên Kurdistan/Kürdistan İşçi Partisi-PKK)) gibi davalar başta gelmek üzere yasadışı örgütlerin yargılanması ele alınabilir. Bu davalarda, Aydoğan'ın da altını çizdiği gibi hayli yaygın bir şekilde adil yargılanma hakları, savunma hakları ihlal edilmiş, sanıklara karşı işkence ve kötü muamele uygulanmıştır.

Pınar Aydoğan'ın bahsettiği bu toplu davalara Levent Odabaşı'nın çalışmamızda yer alan yazısında değindiği 1402'lik kamu görevlilerini eklemek, 12 Eylül rakamlarını daha doğru anlayabilmek açısından hayli elzemdir. Odabaşı'nın da vurguladığı gibi, 12 Mart Darbesi sonrası çıkarılan 1402 sayılı Kanun'da yapılan değişiklikler ile "sakıncalı" bulunarak yerel yönetimlerde çalışan 4.891, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak çalışan 8.000'den fazla, üniversitelerden de 5.000'den fazla kamu görevlisi ve hocanın görevlerinden uzaklaştırıldıklarını öğrenmekteyiz.

Daha önce de dile getirmeye çalıştığım gibi, 12 Eylül'ün maruz bıraktığı travmayı anlayabilmek, darbenin toplumda yarattığı tahribatı tahayyül edebilmek için Türkiye'nin demografik rakamları ile darbenin rakamlarını üst üste koymak gerekiyordu. Ancak yine de hâlâ 12 Eylül'ün toplumsal belleğimizde nasıl bir yere sahip olduğuna dair de bir şeyler söylememiz gerekmektedir.

"12 Eylül" Ne Anlama Geliyor: "Bellek"lerdeki 12 Eylül

Baylar!
Bin dokuz yüz seksen birdeyiz
Karşınızda eylülün sesi
Ağustos çekildi, eylülün sesi
Birazdan konuşacak
Bu dünyada yaşamak can sıkıcı bir şeydir baylar
– Edip Cansever, "Eylül'ün Sesiyle"

O günleri yaşayanlar için basit bir *tarih* değil bir *kavram* olarak *12 Eylül*, devlet şiddetinin ve korkunun öteki adıydı. Yetmişler politik kutuplaşmanın, siyasal şiddetin, iç savaşın onyılı oldu. Ondan seksenlere devreden ise bir *Korku İmpartorluğu*; İnci'nin mektup arkadaşı Barış'ın, *Ankara Merkez Cezaevi* avlusu üzerinde uçan uçurtmasının bile olur da mahkûmlara mesaj taşır diye

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

vurulmaya çalışıldığı bir *Korku İmparatorluğu*. Yetmişlerin siyasal şiddet ve iç savaş ortamından herkes yeterince nasibini alamamış gibi 12 Eylül Darbesi, fişlenmeyi, gözaltını, tutuklanmayı, işkenceyi, idamı... neredeyse her bir haneye taşıdı. Şiddet yetmişlerde sokaklardan, seksenlerde devletten hanelere yağdı. Yetmişlerin "anarşi"sinin kökü darbe ve seksenlerdeki devlet terörü ile kazınmaya çalışıldı. Başarıldı da: Yetmişlerin *anarşi*si seksenli yıllarda yerini önce *Korku İmparatorluğu*'nun *devlet şiddeti*ne; sonra da 24 Ocak ve neoliberalizmin *ekonomik şiddeti*ne (*structural adjustment*) bırakacaktı.

24 Ocak ve 12 Eylül arasındaki mütekabiliyet o kadar ayan beyandır ki bunu İstanbul Sanayi Odası (İSO) meclis başkanı ve sanayici İbrahim Bodur'un *Cumhuriyet* (26.01.1982) gazetesinde yer alan sözlerinden bile takip etmek mümkündür. Bodur, bu ekonomik kararların alınması "...kadar, 12 Eylül'den sonraki yönetimin bunlara devamlılık sağlaması[nın] da büyük önem taşı[dığının]" altını çizer ve 24 Ocak Kararları'nın "...başarıya ulaşmasında en büyük pay[ın darbe] yönetime ait" olduğunu belirtir. Nitekim "12 Eylül'den sonraki yönetim 24 Ocak Kararları'nın başarısını iki kat artırmıştır."

Aziz Çelik'in, *Birgün* (14.09.2020) gazetesinde yer alan 12 Eylül'ün 40. sene-i devriyesine dair değerlendirmesinde de altını çizdiği gibi, İzmir Ticaret Odası başkanı ve 12 Eylül'den sonra oluşturulan Danışma Meclisi (DM) üyesi Dündar Soyer de Bodur ile benzer düşünceleri faş eder: Soyer'e göre de "12 Eylül olmasaydı, 24 Ocak Kararları'nın sonucu çok dehşet verici bir tablo olurdu." Çelik'in aynı yazısında vurguladığı gibi, Rahmi Koç da 12 Eylül ile 24 Ocak Kararları arasında bir mütekabiliyetin altını çizmektedir. "12 Eylül Harekâtı'ndan önce her şeyi demokratik bir sistem altında yapmak zorundaydık. Bu da karar almak, yasa ve yönetmelik çıkartmak için aylar geçmesini gerektiriyordu... En büyük fark askerî yönetimin zamanında ve doğru kararlar almasıyla çok değerli zaman tasarrufumuzun olmasıdır." Bozok da Soyer de Koç da şek, şüphesiz ki haklıdırlar.

24 Ocak-12 Eylül Korku İmparatorluğu, tam da Ernst Fraenkel'in *İkili Devleti*'nin ikincisinin, *Önlem-Devleti*'nin popüler tarifi, Türkiye'deki tezahürü, bir *Önlem-T.C.* olarak düşünülebilir. Fraenkel'den yararlanarak söyleyiverelim: Biri n*orm* diğeri de *önlem Türkiye Cumhuriyeti Devleti* olmak üzere, birbirinden farklı ama iç içe iki Türkiye Cumhuriyeti Devleti var ve 12 Eylül Darbesi ve onun müesses nizamı (ki bu diğer darbeler için de geçerlidir) önlem-devletinin galebe çaldığı bir tarihsel kesiti işaret ediyor bize: *Norm-T.C.*, bir hukuk (anayasa ve yasalar) sistemiyle tanımlı *kapitalist ulus-devlet* formunda örgütlenmiş bir *aygıt-devlet*, bir –Sartre'ın *Varoluşçuluk*'undan yardım alarak söylemek gerekirse– "*şey-devlet*" (*being in-it-self, en soi, kendinde devlet*) iken *önlem-T.C.*, "*kendisi için*" (*being for-it-self, pour soi*) bir amaca (beka) sahip olan ve *istisna haline, olağanüstü hale* –Türkçesi ile anarşi-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nin/bölücülüğün/terörün ne ve kim olduğuna, olduklarına ve onlarla nasıl mücadele edileceğine– karar veren bir *kutsal-devlet*, bir *devlet-i ebed-müddet*tir. Doğu'nun *omnipotent* Devlet'i, kendi varlığının bilincine sahip olduğu gibi kendi varlığını korumak için "önlem" de alır. *Norm devleti* olarak Türkiye Cumhuriyeti ne kadar *Batılı* "form"da (kapitalist ulus-devlet) örgütlenmiş ise de bir *önlem Devleti* olarak –kökleri de o kadar *Doğu*'nun *kâdir-i mutlak, ebed-müddet, despotik devleti* "form"unda– örgütlenmiştir. *Önlem Devleti*'nin *istisna halinin* sınırını çizen, *olağanüstü hali* gerekli kılan beka (kaygı) sı, Doğulu kâdir-i mutlak Devlet'in formu içinde üretilir. *Norm Devleti* olarak Türkiye Cumhuriyeti ne kadar prosedürel bir kamu kurumu (*aygıt-devlet, şey devlet*) ise *Önlem Devleti* olarak da o kadar illetin teşkilatlanmış hali ve tarihsel taşıyıcısı olan *omnipotent* bir devlettir. 12 Eylül düzenini –darbe ve inşa ettiği müesses nizamı– bu *omnipotent* devletin yarattığı, *yasa-ötesi*likle ve *şiddet*le şekillenen bir *Korku İmparatorluğu* olarak tanımlamak hiç de yanlış olmayacaktır. Bu minvalde Bülent Tanör'ün *İki Anayasa: 1961-1982* isimli eserinde Evren'in "12 Eylül Harekâtı"nın amaçlarını anlattığı konuşmalarında en tepeye *devletin gücünün pekiştirilmesi*ni koyduğunun, yeni bir anayasa (1982 Anayasası) hazırlanmasının zaruretini de *otoriteye olan ihtiyaç* ile açıkladığının altını çizdiğini hatırlatmak yerinde olacaktır. 1982 Anayasası'nın daha ilk cümlesinde söze "kutsal Türk Devleti" ifadesiyle girmesini de *Önlem-T.C.*'nin *Norm-T.C.* Anayasası'na bir hediyesi şeklinde görebiliriz.

Göze Orhon'un da bu çalışma içerisindeki yazısında ifade ettiği gibi "1970'lerde gündelik hayatın her bileşenine nüfuz eden politik şiddet, bir gerçeklik olmasının yanında, 12 Eylül Darbesi'nin kendi resmî temsilini ve belleğini kurmasında da son derece kullanışlı bir araç" haline geldi. Ve yine Orhon'un ifade ettiği gibi "1970'lerin büyük ölçüde bir *felaket anlatısı* olarak kurulması, askerî darbenin de kendini topluma *çare* olarak dayatmasının meşru temellerini" sağladı. "Sulh, sükûn, nizam ve asayiş ortamı ile cehennem hayatı, elem, keder, ümitsizlik, korku arasında kurulan zıtlık, askerî darbenin siyasal meşruiyetinin sorgulanmasının önünü kapatmaya dönük bir girişim" olarak her zaman kullanıldı.

Bugünden düne, Türkiye'nin '80'li yıllarına bakıldığında 12 Eylül'ün sağcısı ve solcusuyla tüm toplumsal kesimlerde yaygın travmatik bir etki bıraktığını söylemek zor olmasa gerektir. Orhon'un da *The Weight of the Past: Memory and Turkey's 12 September*'da tartıştığı gibi 12 Eylül'ün "geçmiş"in bu yükü, kamburu *devreden bir keder* gibi hâlâ belleklerdedir; Tanıl Bora'nın da *40 Yıl 12 Eylül*'de altını çizdiği gibi hem de "Sadece doğrudan gadrine uğrayanlar da değil, yaşı 12 Eylül'e değmiş kimse[lerin de]... Çünkü, 12 Eylül de hâlâ hükmünü sürüyor. Üzerinden 40 yıl aktı ama tortusu kaldı. Tortunun kalıcısı vardır; bu, kalıcı olmuş bir tortu. Her şeye sıvaşıyor. Suyumuz bulanık."

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Özge Özdemir de *1960-1980 Döneminin İzleri: Zamansallık, Kuşak ve Bellek* başlığını taşıyan doktora tezinde, söz konusu tarihsel kesitte döneminin kolektif belleğini kuran toplumsal deneyimin bugün nasıl hatırlandığı ve anlamlandırıldığının peşinde koşuyor ve o da 12 Eylül heyulasının belleklerdeki şu "kalıcı olmuş tortusunun", "bulanık suyunun" izini sürüyor. Özdemir, çalışmasında darbe sürecini deneyimlemiş kişilerin anlatıları üzerinden geçmişin şimdiki zamanda bellek olarak nasıl tezahür ettiğini anlamaya çalışmakta. Her kuşak, içinde yaşadığı zamanı biricik görme eğiliminde olsa da, altmışlı ve yetmişli yıllarda cereyan eden önemli tarihsel olayların yön verdiği yaşamların daha keskin bir deneyim çerçevesi içerisine yerleştiğini öne sürmekte.

Özdemir, kuşak olgusunu "öznel deneyimler ve hatıralar toplamından yola çıkarak" anlamaya çalış[makta], kuşak olgusunu ise yaygın bir "biz" duygusu üretmesiyle belleğin toplumsal çerçevelerinden biri olarak ele al[maktadır.] "Toplumsal çerçevenin, paylaşılan endişelerin, değerlerin, deneyimlerin, anlatıların örtük veya açık bir yapısı" olduğunun altını çizen Aleida Assman'ın *Communicative and Cultural Memory*'sine referansla Özdemir, "Kuşakların 'biz' duygusunu ortaya çıkarmaları[nın] tarihsel bir deneyimi paylaşmalarından, toplumsal koşullara karşı ortak bir algı ve düşünüş-eyleyiş tarzı geliştirmelerinden kaynaklan[dığının]" altını çizer ve "..kuşakların ortaya çıkmasında tarihsel koşulların ortak deneyimi kadar, üyelerinin ortak bir belleğe sahip olmaları[nın] da belirleyici" olduğunu hatırlatır. Tüm bunlar yazarın "...geç Osmanlı'dan başlayarak Türkiye tarihi içerisinde zaman deneyiminin farklılaştığı uğrakları ve geçmişin şimdiki zamandan uzaklaştığı hissini kuvvetlendiren 'bellek krizi' olarak adlandırabileceğimiz eşikleri ele almasına" vesile olur. Özdemir, çalışmasında sadece 12 Eylül'e odaklanmaz ama 12 Eylül'ün belleklerde nasıl kurulduğu, inşa edildiğiyle de ilgilenir. 12 Eylül'ün yarattığı tahribat o kadar derindir ki, Özdemir'e göre, "...politikadan uzak insanların dahi bir şekilde tanık olduğu, işittiği, yakının, uzak bir tanıdığının yahut bir komşunun başına gelenlerle öğrendiği bir adaletsizlik söz konusu[dur]"

Özdemir'in de altını çizdiği gibi, "12 Eylül'ün kendine özgü bir bellek rejimi, yani bilhassa unutturmak ve hatırlatmak istedikleri vardı. Geçmişe ait belgelerin yok olması, politik sembollerin ortadan kalkması, önceki dönemin faal örgütlerinin 'terör örgütü' yaftasıyla anılması isteniyordu." Belge'nin de *40 Yıl 12 Eylül* kitabı içerisindeki *Bir "Rejim Biçimi" Olarak Mediokrasi/Vasatîlik* makalesinde vurguladığı gibi *örgüt* sözcüğü başlı başına kriminal bir alana çekildi. "Örgüt, bir 'organizasyon' değil 'kötülük etmek üzere kurulmuş bir çete' olarak anlaşılıyordu. Böylece örgütlü bir toplumun kendi direnç alanını kurma potansiyeli belleklerden silinsin isteniyordu. 12 Eylül'ün

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

miladi önemi sokak, cadde ve parklara verilerek anıldı. Tabii ki başta Kenan Evren olmak üzere darbede rol alan generaller unutulmasın isteniyor, sokaklara, kültür merkezlerine, okullara adları veriliyordu. *Sakıncalı* bulunan kitap, dergi ve gazetelerin yasaklanması da bir tür unutturma gayretiydi. 1961 Anayasası'ndan sonra gelişim olanağı bulan ve döneme ruhunu veren yazınsal çeşitliliğin geçmişten koparılan *bugüne* sirayet etmesi istenmiyordu.

12 Eylül'ün *Korku İmparatorluğu*, yetmişlerin politik iklimi içindeki insanlar için zor günlerin başlaması demekti. Sokaklardaki şiddet bitecek, sıradan insanın can güvenliği tesis edilecek, karşılığında artan devlet şiddetine kimseler ses çıkarmayacak, çıkaramayacaktı. '70'lerin tersine artık politika ile ilgilenmek değil –tam da o günlerdeki ifadesiyle– "sağa sola bulaşmamak" geçer akçe olacaktı. Aziz Nesin'in *Sayit Hopsayit (Gol Kralı)* oyunundaki (1950'li yılların sonlarının) lümpen karakteri, seksenlerle bir *Türkiye vasatı* haline gelecek ve tıpkı oyundaki gibi tüm ülke, hep bir ağızdan, aynı şarkıyı söylemeye başlayacaklardı: "Ne sağcıyız ne solcu / Futbolcuyuz futbolcu / Şükür olduk sonunda / Hepimiz orta yolcu." Gerçekten de herkes *orta yolcu* olacaktır; "Atatürkçülük" de bu *orta yolcu* makbul vatandaşların yeni *fikirsiz-fikri,* ideolojisi. İsmet Akça, çalışmamız içerisinde yer alan makalesinde, 12 Eylül rejiminin bir "...derin bir devlet krizi analiziyle hareket ettiğinden toplumdaki siyasallaşmaya karşı önce devletin içsel bütünlüğünü tekrar sağlayacak bir kutsal-devlet söylemini ve toplumdaki sınıfsal bölünmelere ve çatışmalara karşı da toplumsal bütünlüğü ve toplum-devlet bütünlüğünü sağlamak üzere Türk-İslâm Sentezi'ne dayalı bir milliyetçiliği" devreye soktuğundan ve Atatürkçülüğün bu milliyetçiliğin "eklemleyici üst söylemi" olarak kullanıldığından bahseder.

Aziz Nesin'in futbol meraklısı sevgilisinin gözüne girmek için futbola merak saran zengin ve lümpen gencini hicvettiği *Sayit Hopsait* 1957 yılında yayımlanmıştı. Söz konusu tiyatro eserinde geçen "Ne sağcıyız ne solcu / Futbolcuyuz futbolcu..." repliği daha sonra yine Aziz Nesin'in çıkardığı *Zübük* dergisinin de alt başlığında yer almaktaydı. Ama tiyatro eseri tam da '80'li yıllarda Kartal Tibet tarafından Kemal Sunal'ın başrollerini oynadığı *Gol Kralı* filmine de ilham kaynağı oldu ve seksenler kuşağının politik dünyasını tasvir eden bir motto olarak akıllarda kaldı. Bu tam da yine Özdemir'in de vurguladığı gibi, "Seksenli yıllar[ın], Türkiye'nin bundan önceki yıllarının siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel alanlarının hepsinde birden ciddi bir farklılaşmayı yarat[masıyla]" geçmiş ve şimdi arasındaki mesafeyi işaretleyen bir milatla alakalı bir durumun altını çizmekteydi.

"12 Eylül[ün] en yalın tanımıyla toplumun korku salan bir devlet şiddeti ile hizaya getirilmesinin adı" olduğu ve bir süreci, bir zihniyeti anlattığı konusunda Kaya Akyıldız, Tuba Bircan ve Nilüfer Narlı da hemfikirdirler. *Bi-*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rikim'de yer alan *12 Eylül: Hafızalaştırma ve Bellek Siyaseti* başlıklı makalelerinde "12 Eylül'ün özellikle sola karşı gerçekleştirildiği, solun üzerinden silindir gibi geçtiği[ni ve]... zaten güçlenmekte olan Türkçü ve İslâmcı sağın 12 Eylül'de önünün alabildiğince açıldığı[nı]" vurgularlar.

Söz konusu makale, Ayşe Nilüfer Narlı tarafından 2012-2014 yılları arasında yürütülen *Türkiye'de Modern Siyasî Hafızalar: Kesişmeler, Karşıtlıklar, Koşutluklar* başlıklı bir (112K223 Nolu) TÜBİTAK projesine dayanmaktadır. Araştırmacılar *Zaman, Hürriyet, Habertürk, Sabah ve Sözcü* (basılı) gazeteleri ile çeşitli haber sitelerini tarayarak bu mecralarda yayımlanan "...haberlerdeki siyasal hafıza tema alanları ve bu temaların geçtiği gazete isimleri ve her bir siyasal hafıza temasının bu gazetelerde nasıl bir söylem ile aktarılıp haber yapıldığı[nı] analiz" etmişler, ilaveten 1902 kişiyle de yüz yüze görüşmeler gerçekleştirerek onlara çeşitli sorular yöneltmişlerdir.

Araştırmacıların sordukları sorulardan birisi de "20. yüzyılın başından günümüze (1900-2013) Türkiye tarihinde hatırladığınız ya da bildiğiniz 3 siyasî olayı yazar mısınız? Bu olayların sizde yarattığı duyguyu ya da duyguları lütfen kısaca ifade ediniz." sorusudur. Bu soruya 750 kişi 12 Eylül cevabı verir. Bu konu ile ilgili olarak 12 Eylül'ü 362 kişi ilk hatırladığı olay, 241 kişi ikinci olay ve 147 kişi de üçüncü olay olarak kodlamıştır. Kısacası, 12 Eylül Türkiye toplumunun siyasal hafızasında %16,4 gibi bir oranla %10,1 oranında dillendirilen Gezi'den, %6,1 oranında hatırlanan Menderes ve arkadaşlarının idamından, %5,2 oranında belirtilen 28 Şubat'tan, %5 oranında anımsanan Cumhuriyet'in kurulmasından ve diğer siyasî olaydan çok daha güçlü biçimde vurgulanmıştır. 12 Eylül'ü hatırlayanların %80,4'ünün darbe hakkında olumsuz duyguları (acı, üzüntü, haksızlık, öfke, korku gibi) bulunurken %18,6'sının "nötr" kaldığı, nihai olarak herhangi bir duygu ifade etmediği ve %1'inin de darbeyi onaylayan, olumlu karşılayan bir hissiyat taşıdığını söyleyebiliriz. Deneyimledikleri 12 Eylül'ün olumsuz izlerinin hâlâ belleklerinde canlı olduğunu ve onları yaralamaya devam ettiğini bildirenler, darbeyi yaşamasa da yakınlarının aktardığı acı anıların (sokağa çıkma yasağı ve tutuklamalar, işkence ve hapishane anlatıları gibi) belleklerinde çok canlı olduğunu ifade edenler, adalet duygularını incittiğini belirtenler, daha "normatif" tutumlarını (örneğin onaylama ve kınama/onaylamama gibi) aktarmayı tercih edenlerden müteşekkil bir profilin çoğunluğu oluşturduğunu söyleyebiliriz. Araştırmacılar, *Birikim*'de yer alan makalelerinde şu noktanın altını çizerler: Katılımcılar %87,7 gibi bir oranla 12 Eylül'ü belirtmiş ve 12 Eylül en çok bilinen olay olmuştur. 12 Eylül'e dair duygular %87,3 oranıyla acı, kızgınlık, öfke, üzüntü gibi güçlü duygular olarak dillendirilmiştir. Açık uçlu biçimde sorulduğunda %16,4 gibi bir oranla hatırlanan, seçenek verilerek bilip bilmediği sorulduğunda ise %87,7 gibi oranla bilindiği sonucu çı-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kan ve kahir ekseriyetin olumsuz duygularla anımsadığı bir olaydır 12 Eylül. Kısacası, 12 Eylül siyasal hafızalarda genel olarak olumsuz duygularla, adalet duygusunun incinmesi ile yer eden, toplumun önemli bir kesiminin gözünde meşru sayılamayan ve 1900'lerden 2013'e kadarki uzun aralıkta en çok hatırlanan, en önemli sayılan siyasal olaydı.

Dünyanın Seksenleri, Seksenlerin Dış Politikası

...yağmur gibi Fransızca konuşacaktık
bulut gibi Türkçe ağlayacaktık
biz, iki çocuk kalacaktık, büyürsek
dokunur diye gözlerimiz o güle
konuşmadık
ağlamadık
dokunmadık
biz, iki çocuk...
kalmadık!
– Haydar Ergüden,
"Yağmur ve Fransızca"

Dünya seksenli yıllara, 1979'da meydana gelen ve sonuçları uzun yıllar dünya siyasetini etkileyecek iki olayla merhaba der: Bunlardan birincisi 11 Şubat 1979'da gerçekleşen İran Devrimi, ikincisi ise SSCB'nin 27 Aralık 1979'da Afganistan'ı işgal etmeye başlamasıdır. Gencer Özcan, çalışmamızda yer alan makalesinde İran İslâm Devrimi'nin bölgesel gelişmelerin çok ötesine geçtiği ve Körfez bölgesindeki güçler dengesinde köklü değişiklikler yarattığını belirtmektedir. "Afganistan'ın işgali SSCB'de yaşanan kronik sorunların su yüzüne çıkmasını" hızlandıracak ve bir bakıma "SSCB'nin zamanından önce çözülmesine yol" açacaktır. "1988'de Sovyet birliklerinin Afganistan'ı terk etmiş olmasına hatta SSCB'nin 1991'de tarih sahnesinden silinmesine karşın işgalin yarattığı yapılanmalar artçı sarsıntıları 11 Eylül saldırılarına kadar uzanacak küresel dinamikleri harekete" geçirecektir. Her iki gelişme de Türkiye'deki (sağ ve sol) kesimler tarafından yakından izlense ve İslâm Devrimi Türkiyeli İslâmcılar arasında da bir heyecan yaratsa da Ertuğrul Zengin'in *Akıncılar Hareketi: 1970'lerde İslâmcı Gençliğin Oluşumu ve Eylem*'inde tartıştığı gibi, İslâmcı hareket kendine özgü yetersizlikleri ve çeşitli yapısal sorunları nedeniyle bu beklentiyi karşılayamaz. Zaten 12 Eylül sonrasında da İslâm Devrimi ve Afgan cihadı düşüncesi çekiciliğini büsbütün yitirir.

Özcan, İran Devrimi'nin Türkiye dış politikası açısından yarattığı ilk sonucun "ABD'nin Ortadoğu'da Körfez bölgesinden Batı pazarlarına güvenli pet-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rol akışını sağlamak üzere kurduğu, bir ayağını İran'ın, öteki ayağını Suudi Arabistan'ın oluşturduğu, İkili Sütun [*dual pillar*] olarak adlandırılan güvenlik mimarisinin çöküşü" olduğunun altını çizer. Çünkü "Sovyetler'in Afganistan'ı işgali ABD'nin Körfez bölgesine gösterdiği ilgiyi" artırır. Bu ilgi '80'lerin başında ilan edilen Carter Doktrini ile kendini gösterir. ABD Körfez'in kendi çıkarları açısından hayati öneme sahip olduğunu vurgular; yeni İran yönetiminin devrim ihracına yönelik girişimlerine karşılık verilmesini öngören doktrin, Washington'un Türkiye'ye farklı merceklerle baktığını ortaya koyar." Akabinde dönemin Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Jimmy Carter, "21 Şubat 1980'de Başbakan Süleyman Demirel'e gönderdiği bir mektupla SSCB'nin bölgedeki faaliyetlerini önlemek için ABD'nin Türkiye ile yeni bir anlaşma yapmak istediğini bildirir."

Özcan, İran-Irak Savaşı'nı, İran Devrimi'nin sonuçlarından biri olarak değerlendirir. Devrimin İran'da yarattığı türbülansı fırsata çevirmeye çalışan, "İran ile sınır sorunlarını çözebilmek için daha uygun bir zaman olmayacağını düşünen Saddam Hüseyin" 22 Eylül 1980'de İran'a saldırır. Türkiye 8 yıl sürecek bu savaşta tarafsız kalır. Özcan "Savaşın ağırlık merkezinin kuzeye kaymasından sonra Irak Kürtlerinin İran ile davranması ve İran'ın Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı'nı tahrip edebileceği olasılığı(nın) Türkiye'nin gelişmelere müdahale etmesi gerektiği yolunda tartışmalara neden" olduğunu belirtir.

Özcan, bu çalışmamızın ilerleyen sayfalarında yer alan makalesinde, darbe yönetimine verilen uluslararası desteği, başta da dönemin iki süper gücü ABD ve SSCB'nin 12 Eylül cuntasına verdiği destekleri de ele alır. Özcan ABD yönetiminin darbeye ılımlı bir tepki gösterdiğinin altını çizer: "Darbe öncesinde Ecevit ve Demirel hükümetleriyle aradığı uyumu yakalayamayan Carter yönetimi askerlerin iktidara gelmesinden hoşnuttur." Başkan Jimmy Carter yönetimi en kısa zamanda demokrasiye dönüleceği konusunda Türk ordusuna güvendiğini söyleyince Evren de 10 Ekim 1980'de Başkan Carter'a verdiği destek nedeniyle ona teşekkürlerini bildiren bir mektup yazmayı ihmal etmez.

SSCB ise darbeye karşı tepkisiz kalır. Evren, darbe sonrasında düzenlediği ilk basın toplantısında SSCB'den "Dünyada barış ve güvenliğin muhafazasında ve güçlendirilmesinde büyük sorumluluğu bulunan" ve "...komşularımız arasında özel bir yere sahip" olan bir devlet diyerek söz eder. Özcan'ın aktardığına göre, *Pravda*'da 30 Ekim 1980'de yayımlanan bir yazıda "...yangının üzerine körükle gidilmemesi", "...gereksiz riskler alınmaması" şeklinde kendisine yer bulan önerilerden sonra darbenin anlayışla karşılanması gerektiği belirtilir. Ne yazık ki Türkiye Komünist Partisi (TKP) de darbeye karşı SSCB'nin tavrını paylaşmaktan geri kalmaz.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Darbenin ilk üç yıllık evresinde MGK yönetiminin aldığı ilk önemli dış politika kararı Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönüşünü sağlamak için hazırlanan Rogers Planı'na onay vermesidir. Özcan, Rogers Planı'na verilen onayın "...yarattığı sonuçlar kadar, MGK yönetiminin hangi önceliklere sahip olduğunu, bu evrede karar alma sürecinin nasıl çalıştığını, Bakanlığın bu denli önemli bir konuda karar alma sürecinden nasıl dışlandığını göster[mesi]" bakımından da önemli olduğunun altını çizer.

Millî Güvenlik Konseyi'nin (MGK) bu tarihsel kesitte aldığı bir başka önemli karar ise darbeden önce imzalanmayan *Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması*'nı [SEİA] 18 Kasım 1980'de kabul edip yürürlüğe koymasıdır: "Anlaşma, Türkiye'ye ABD ile arasındaki üslerin kullanımı, savunma ve ekonomik ilişkiler ve askerî yardımlar gibi konularda bir çerçeve anlaşması sağlar. Anlaşma uyarınca Türkiye'deki üsler ABD'nin kullanımına NATO amaçları için kullanılmak üzere tahsis edilir. Temel anlaşmaya eklenen tesis anlaşmaları ile aralarında Pirinçlik, İncirlik, Kürecik gibi üslerin de bulunduğu toplam 11 tesisin kullanımı düzenlenir."

MGK'nin daha darbenin ilk aylarında –27 Kasım 1980'de– İsrail ile ilişkilerin düzeyinin düşürülmesine karar vermesi de '80'li yıllara damgasını vurur. Özcan kararın, 30 Temmuz 1980'de, İsrail'in Kudüs'ü ebet başkenti ilan etmesi kararına karşı gösterilen bir tepki niteliğinde olduğunu belirtmektedir.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC) ilanı seksenli yılların bir diğer önemli dış politika gelişmesidir. Alper Torun, çalışmamızda yer alan makalesinde "Kıbrıs sorunu"nun İkinci Dünya Savaşı sonrasından başlayarak geçirdiği dönüşümü özetler ve 15 Kasım 1983'te muhalefet partilerinin çekincelerine karşın Kıbrıs Türk yönetimi KKTC'nin kuruluşunu tartışır. Torun "Türk tarafı(nın) Rumları masaya getirmek için radikal bir hamle [yapmak] gerektiğini düşün[düğünün]" altını çizer ki bu hamle bağımsızlık ilanı tezahür eder. Ancak Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi, 18 Kasım 1983'te aldığı 541 sayılı Karar ile KKTC'nin ilanının 1960 Londra ve Zürih antlaşmalarına aykırı ve yeni kurulan devletin de geçersiz olduğunu belirtecektir.

Her ne kadar uluslararası mecrada kabul görmese de Kıbrıs'ta ayrı bir devletin teşekkülü Türk-Yunan ilişkilerinin seyrini de etkileyecektir. Yunanistan'da iktidara gelen Papandreu, *Türk tehdidini* öne çıkararak iç ve dış politikada meşruiyet arayışına girer. Torun, "1985 seçimleri yaklaştıkça Papandreu['nun] Türk karşıtı söylemlerini arttırdı[ğını]... 'Tehdidin kuzeyden değil doğudan geldiği' anlayışıyla yeni bir savunma doktrini geliştirildiğini açıkladı[ğını]" belirtir ki bu da Türk-Yunan ilişkilerinde Ege'de yaşanan sorunların ön plana çıkmasını hazırlayacaktır: 10 Aralık 1982'de Jama-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ika'nın Montego Bay şehrinde imzalanan *BM Deniz Hukuku Sözleşmesi*'nin devletlere karasularını 12 mile çıkarma yetkisi vermesi iki devleti savaşın eşiğine getirecek gelişmeleri ortaya çıkaracaktır. Gencer Özcan, çalışmamızdaki makalesinde Yunanistan Dışişleri Bakan Yardımcısı İoannis Kapsis'in, 27 Şubat 1987'de Türkiye'nin Atina Büyükelçisi Nazmi Akıman'a Ege'de petrol arama çalışmalarına başlanacağını bildirerek bunalımın fitilini ateşlediğini vurgular: "Kapsis, görüşmede Akıman'a iki ülkenin kıta sahanlığı konusundaki sorunları görüşmeler yoluyla çözümlemesine ve bu süreçte iki ülkenin de tartışmalı bölgelerde petrol arama faaliyetlerinde bulunmayacağına ilişkin 11 Kasım 1976 tarihli Bern Anlaşması'nın ikili görüşmelerin çıkmaza girmesi nedeniyle artık geçerliliğini yitirdiğini belirttikten sonra Yunanistan'ın 28 Mart 1987'de Kuzey Ege'de Taşoz Adası açıklarında petrol aramaya başlayacağını açıklar."

Özcan, 1987 Ege bunalımının, "Özal yönetiminin ekonomik politikalarının başarısı için Türkiye'nin Avrupa Topluluğu (AT) ile neredeyse dondurulmuş bulunan ilişkilerini canlandırıp Topluluğa tam üyelik başvurusu yapmaya hazırlandığı günlere rastla[dığının]" da altını çizmektedir. Özal (45.) hükümeti 1 Aralık 1984'te AT ile ilişkileri canlandırma kararı alacaktır; amaç, ABD pazarına erişim konusundaki beklentilerin gerçekleşmemesi nedeniyle ihracatı artırabilmek üzere Avrupa pazarlarına yönelebilmektir.

Seksenli yılların bir diğer dış politik problemi Bulgaristan'dan gelen göçlerdir. Alper Torun, bu konuyu tartıştığı makalesinde sorunu, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası Kırım Hanlığı'nın Rus Çarlığı kontrolüne girmesinden başlayarak ele alır ve '80'lere kadar taşır. Seksenlerin ortalarına gelindiğinde Bulgar yönetiminin ülkelerinde yaşayan Türklere yönelik baskıcı tutumları artmaya başladıkça konu TBMM'ye de taşınmaya başlanır ve Torun'un da makalesinde detaylı bir şekilde ele aldığı gibi, "Bulgaristan'daki şartların ağırlaşması hükümeti eyleme geçmeye mecbur" bırakır ve "20 Şubat 1985'te yapılan gizli bir oturum sonrası alınan karar ile Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), 22 Şubat 1985'te Bulgaristan'a diplomatik nota" verir. "Bu notayı 4 Mart 1985 tarihli ikinci, 10 Nisan 1985 tarihli üçüncü ve 7 Ağustos 1985 tarihli dördüncü nota" izleyecektir.

Torun, Bulgaristan Türklerinin zorunlu göçünün Türkiye'de önemli ekonomik, toplumsal ve siyasî sonuçlar doğurduğunu not eder: "24 Ocak Kararları ile neoliberal ekonomi modeline geçiş yapan Türkiye'de toplu göçler zaten kırılgan olan ekonomi üzerinde olumsuz bir etki" yaratmıştır. "Göçmenler, akrabalarına yakın olma ihtiyacı ile Bursa ve çevresine" yerleşirler ki bu da bölgede nüfusun artmasına ve buna bağlı sorunların ortaya çıkmasına vesile olur. "Bursa ve civarındaki sanayi bölgelerinde göçmenlerin ucuz işgücü olarak çalıştırılması işgücü maliyetlerini" düşürürken eski işçilerin iş-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ten çıkarılması "...söz konusu bölgelerde göçmen karşıtı yaklaşımların doğmasına neden" olur.

Kasım 1989 Berlin Duvarı'nın yıkılışı ile Soğuk Savaş son iki yılına girer. 1990 Türkiye'de SSCB'nin çözülmeye başladığı, Irak'ın Kuveyt'i işgali ile bölgesel dinamiklerin hiç olmadığı biçimde değişmeye başladığı bir yıl olur. Gencer Özcan'ın da altını çizdiği gibi "Onyıl biterken Türkiye kendi dinamiklerinin zorlaması ve sona ermeye başlayan Soğuk Savaş'ın yarattığı özgül koşulların etkisiyle 12 Eylül cenderesinden çıkmaya çalışan ülke görünümündedir."

Darbe sonrasının bir diğer dış (olduğu kadar da iç) politika olayı ASALA'nın artan politik şiddet faaliyetleri ve 1915 Olayları ile ilgili Ermeni tezlerinin dünya kamuoyunda kabul görmeye başlamasıdır. Sibel Utar çalışmamızda yer alan makalesinde bu konuyu ele alır. ASALA, 1981 sonrasında Türk dış politikasının başlıca gündemi haline gelmiştir. Nitekim '80'li yıllarda Türkiye'nin Ermeni meselesi ile ilgili aktif sessizlik politikası yerini 1915 Sevk ve İskân Kanunu'nun haklılığını ve savaş koşullarında Ermenilere yönelik sürgün kararının zorunluluğunu ispatlamaya çalışan yeni resmî anlatıya bırakmıştır. Yeni resmî anlatının Türkiye'de ve uluslararası alanda yaygınlaştırılması ve kabulü için ASALA'nın faaliyetlerinden en büyük zararı gören Dışişleri Bakanlığı başta olmak üzere pek çok kurum politikalar geliştirmiştir.

Utar'ın da makalesinde altını çizdiği gibi, ASALA'nın doğuşunda katalizör görevi gören ilk olay 1973 yılında Ermeni asıllı Amerikalı emekli bir inşaat mühendisi olan Gurgen Yanikyan'ın tarihî bir tablo verme bahanesi ile Santa Barbara'daki bir otel odasına çağırdığı Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar'ı ve Konsolos Bahadır Demir'i öldürmesi ile yaşanmıştır. İki Türk diplomatı öldürdükten sonra polise teslim olan Yanikyan'ın yargılanması sırasında savunma avukatlarının bu cinayetleri "Ermeni Soykırımı"nın haklı intikamı olarak meşrulaştırmaya çalışmaları Yanikyan'ın müebbet hapis cezası almasını engelleyememiş olsa da Amerika'daki Diaspora Ermenileri tarafından Yanikyan'ın savunması için 50.000 doların üzerinde para toplanması ve pek çok kişi tarafından kahramanlaştırılması bu cinayetleri münferit bir şiddet eyleminin ötesine taşımıştır. Öyle ki birçok kaynakta Yanikyan tarafından katledilen Türk diplomatlar ASALA'nın ilk kurbanları olarak kayda alınırken bu bireysel eylemin gerçekleştiği 1973 yılı örgütün resmî olmasa da fiilî kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir. Dahası Yanikyan'ın "Ermeni Soykırımı"nın intikamını almak için Türk diplomatları hedef almasının hem Ermeni diasporasında hem de Amerikan kamuoyunda olumlu bir karşılık bulması, ASALA'nın eylem repertuarının şekillenmesinde önemli" bir etmen olmuştur. Nitekim örgüt,

ülke içinde yaygın şiddet faaliyetlerine ya da kitlesel terör eylemlerine yönelmemiş, Yanikyan'ın çizgisinden giderek özellikle Batılı ülkelerde görev yapan Türk diplomatlara yönelik suikastları başlıca eylem biçimi olarak benimsemiştir.

ASALA örgütlenmesini oluştururken kuruluş aşamasında kendisine geniş ölçüde lojistik destek sağlayan ve eğitim veren FHKC (Filistin Halk Kurtuluş Cephesi) ve FKÖ (Filistin Kurtuluş Örgütü) isimli Filistinli gerilla gruplarından etkilendi. Nitekim ASALA'nın kurucusu Agop Agopyan aynı zamanda FKÖ üyesiydi ve ASALA üyeleri arasında "Mücahit" lakabıyla anılıyordu. "ASALA'nın 1975'te başlayıp 1980'lerde hızını arttıran Türk diplomatlara yönelik terörist saldırıları başlangıçta dünya kamuoyunda şaşkınlıkla karşılandı. Ancak özellikle Batı medyasında bu haberler duyurulurken ve cinayetlerin sebebi anlatılırken programcıların 1915 Olayları'ndan bahsetmesi tam da ASALA'nın hedeflediği gibi Ermeni meselesini dünya gündemine taşıdı. Dahası Taner Timur'un da vurguladığı gibi televizyonda ASALA'nın saldırı haberleri duyurulurken görsel malzeme olarak 1915 Olayları'na ait olduğu iddia edilen çeşitli toplu kıyım fotoğraflarının doğruluğu sorgulanmadan kullanılması neticesinde, aslında bir terör eyleminin haberini vermesi gereken bu yayınlar zaman içerisinde ASALA'nın faaliyetleri için meşrulaştırıcı bir işlev gördü. Nitekim '80'lerde Avrupa kamuoyunun nezdinde 1915 Olayları tartışmasız bir şekilde "soykırım" olarak değerlendirilirken Türkler bu acı gerçeği inatla reddeden "tarihiyle hesaplaşmaktan korkan" bir toplum olarak algılanıyordu."

12 Eylül: Militer Liberalizm

Kapalıydı kapılar, perdeler örtük
Silah sesleri uzakta boğuk boğuk
Bir yüzüm ayrılığa, bir yüzüm hayata dönük
Bugün de ölmedim anne.
Üstüme bir silah doğruldu sandım
Rüzgâr, beline dolandığında bir dalın
Korktum, güldüm, kendime kızdım
Bugün de ölmedim anne.
– Ahmet Erhan,
"Bugün de Ölmedim Anne"

Liberalizm, en basit şekliyle bireyin geleneksel toplumsal yapılardan, piyasanın devletten "özgürlük"ü olarak tanımlanabilir: Tarihsel süreç içinde güçlenen ve apayrı bir siyasal kategori olarak zuhur eden "birey"in tek ve

en doğru karar verici (*homoeconomicus*) olduğunu ve bireylerin kendi arasındaki ekonomik-toplumsal ilişkileriyle şekillenen piyasa adı verilen bu *invisible-hand*'in devletten de kesin bir öncelik arz ettiğini ve özerkliğini vurgular.

Korku İmparatorluğu'nun mümbit politik toprağına ekiliveren 24 Ocak Kararları'yla ülkeyi kasıp kavuracak, daha kibarcası yapısal olarak dönüştürecek, kendine uyumlulaştıracak (*srtuctural adjustment*) olan neoliberalizm ise Türkiye'ye hiç de yukarıdaki "Batılı/civilised" tanımına uygun olarak gelmedi: Kapitalist *merkez*in –Batı'nın– "liberal"izmi, *çevre*sine (Türkiye'ye) genleşir, onu (yeniden ve yeniden) şekillendirirken *12 Eylül*'ün imbiğinden geçerek *24 Ocak*'laştı, militerleşti; *liberal*lik yerini emir komuta zinciriyle dayatılan özelleştirmelere ve kamunun tasfiyesi operasyonlarına bıraktı.

İsmet Akça, çalışmamızda yer alan makalesinde bu sürecin sadece Türkiye'ye özgü olmadığının altını çizerek "1973'te Şili ve Uruguay'da, 1976'da Arjantin'de yaşanan askerî müdahaleleri analiz eden Hector Schamis'e göre bu müdahaleler[in], önceki dönemin bürokratik otoriter müdahalelerinden niteliksel olarak farklı" olduklarını, nitekim "...mevcut hegemonya projesi ve sermaye birikim rejiminden bir kopuşu ve yeniden yapılandırmayı" içerdiklerini vurgular. "Daha önceki darbeler halk kitlelerini siyaseten ve ekonomik olarak zapturapt altına alarak ve ödemeler dengesi gibi acil ekonomik sorunlara müdahil olarak ithal ikameci sanayileşmeyi (İİS) derinleştirmeyi" hedeflemiştir. Bu yeni darbeler ise *piyasa ekonomisi ve baskıcı taktiklerin bileşimiyle* ekonomiyi, toplumu, devleti, siyaseti, ideolojik ve kültürel alanı yeniden yapılandırdılar. Bu anlamıyla da gündemlerinde *yönetilemezlik*, *hükümet bunalımı* ve *aşırı talep* gibi konuları bulunduran "...bazı ileri sanayi ülkelerindeki neomuhafazakâr projelerle çarpıcı bir benzerlik gösterirler" "Bir diğer deyişle, bu darbeler ve askerî rejimler, '70'lerin sonundan itibaren ABD ve İngiltere'de göreceğimiz Yeni Sağ siyasetlerle gerçekleştirilecek neoliberal kapitalizme geçişin geç kapitalistleşen toplumsal formasyonlar bağlamında gerçekleşme biçiminin öncülüdür: Militarizm yoluyla neoliberalizmin tesisi."

Akça, 12 Eylül Darbesi'nin "...otoriter-militarist devlet yapılanması[nın] ancak 12 Eylül öncesi kriz dinamikleri ve darbeci blokun kriz ve tehdit algıları ile ilişki içinde" anlaşılabileceğini, darbenin, "1970'lerin ortasından itibaren gitgide derinleşen sermaye birikim krizi ve hegemonya krizinin bileşiminin, kendisini devlet krizi olarak ortaya koyan bir organik krizin hem sonucu hem de bu krize iktidar blokunun cevabı" olduğunu belirtmektedir.

Tam da yine onun belirttiği gibi, "Yeni bir sermaye birikim rejimine ge-

çiş ve bunun gerektirdiği sınıfsal ilişkileri ve kurumsal düzenlemeleri hayata geçirmek 12 Eylül Darbesi ve askerî rejiminin başlıca icraatlarındandı." "'70'lerdeki sermaye birikim krizi bu organik krizin bir parçasıydı. Benzer şekilde 24 Ocak Kararları ile başlatılmak istenen yeni bir sermaye birikim rejiminin tesis edilmesi de 12 Eylül Darbesi'nin ve askerî rejiminin mütemmim cüzüydü. '70'lerin sonuna doğru İİS'ye dayalı birikim rejiminin krize girmesi ile IMF ve Dünya Bankası (DB) borç krizindeki Türkiye gibi ülkelere dış finansmanın sağlanmasını ekonomik modelin yeniden yapılandırmasına bağlamıştı."

Akça'ya göre "27 Mayıs Darbesi, İİS'ye dayalı kapitalist gelişmenin sınıf ilişkilerini sosyal/millî güvenlik devleti çerçevesinde yönetmeye yönelik modernleşmeci-kalkınmacı iyimserliğin damga vurduğu bir darbeydi." 12 Mart Darbesi "...bu sınıf dinamiklerini, işçi sınıfının ekonomik ve siyasal kazanımlarının otoriter yöntemlerle yok edilmeye çalışıldığı bürokratik-otoriter bir devlet formu altında yönetme[ye]" çalıştı. "12 Eylül Darbesi ise İİS'e son vererek neoliberal kapitalizme geçişi sağladı. Bu geçiş için örgütlü işçi sınıfının ekonomik ve siyasal gücünün yok edilmesi, yeni sermaye birikim stratejisinin kurumsallaştırılması, devletin kurumsal mimarisinin yeniden yapılandırılması ve ideolojik alanın yeniden şekillendirilmesi" bu dönüşümün temel süreçleri olarak zuhur etti.

Tıpkı Şili, Uruguay ve Arjantin'de yaşanan askerî müdahaleler gibi 12 Eylül de, *piyasa ekonomisi ve baskıcı taktiklerin bileşimiyle* ekonomiyi, toplumu, devleti, siyaseti, ideolojik ve kültürel alanı yeniden yapılandıran bir darbeyi hayata geçirmişti: Kenan Evren ve Millî Güvenlik Konseyi, bu darbenin otoriter yüzü; Turgut Özal ve ANAP da Tanrı Janus'un sivil ve liberal yüzünü teşkil ediyordu. Bu nedenle, '70'lerde başlayan organik krizin sonucu ve bu krize iktidar blokunun verdiği bir cevap olarak 12 Eylül'ü anlayabilmek için, ilk başta, *Turgut Özal-ANAP* dönemini, *Kenan Evren-MGK* döneminin sona ermesi, bitmesi, darbe döneminin tüm sonuçlarıyla ortadan kalkmasının ardından iktidara gelen bir sivil yönetim olarak düşünmemek gerekiyor. Hiç kuşkusuz *teknik anlamda* 6 Kasım 1983'ten sonra başlayan yeni dönem, *Üçüncü Askerî İdare Dönemi*'nin sonrasında iktidara seçimle gelen bir sivil dönem, Türkiye'nin *Üçüncü Merkez Sağ Dönemi*'dir. *Üçüncü Askerî İdare* (12 Eylül Darbesi) ve *Üçüncü Merkez Sağ* dönemlerinin tarihsel art ardalıkları, ekonomi politik bir tartışmada her ikisinin aynı bağlam içinde tartışılmasına mâni değildir: 12 Eylül ve ANAP dönemleri Türkiye'deki neoliberal dönemin birbirleriyle iç içe ve birbirlerini tamamlayan safhaları olarak düşünülmedirler – ki çalışmamızda da her iki dönem tarihsel olarak art arda ama ekonomi politik bağlamda bir arada olarak değerlendirilmeye gayret edildiler.

Murat Arslan'ın da çalışmamızda yer alan makalesinde altını çizdiği gibi, "Muhtıranın ardından DPT'deki görevinden istifa eden Özal, DB'den gelen teklifi kabul ederek ailesiyle birlikte ABD'ye" yerleşir. "Washington'da geçen iki yılın ardından Türkiye'ye döndüğünde bu defa aralarında Sabancı Holding'in de yer aldığı özel şirketlerde yöneticilik" yapar, ticaretle uğraşır. "Çelik Endüstri'yi kurduğu dönemde Madeni Eşya İşverenleri Sendikası'nda (MESS) başkanlık görevini yürütürken sol sendikalizme karşı mücadele" eden Turgut Özal, küresel finans çevreleri ile münasebetini siyasal hayata atıldıktan sonra da devam ettirir.

Bayram Koca da çalışmamızda yer alan makalesinde, seksenli yılların (3.) merkez sağ dönemini ele aldığı makalesinde bu dönemi korku ve hayal kavramları etrafında okumamızı salık verir. Koca'ya göre 1983'te ANAP (45.) hükümeti ile başlayan bu dönem (Üçüncü Merkez Sağ Dönemi) 12 Eylül'ün (1) neoliberalizm, (2) Türk-İslâm Sentezi ve (3) Millî Güvenlik Devleti'nden oluşan üç sacayağı üzerine bina olan otoriter demokrasi dönemidir.

Celal Oral Özdemir de çalışmamızdaki makalesinde Özal'ı popülizm kavramı etrafında ele alırken Türkiye'nin Beşinci Popülizm Dönemi olarak adlandırdığı bu dönemi neoliberalizm bağlamı etrafında ele alır. Bir başka ifade ile Özdemir de Özal popülizmi ile neoliberalizm arasında yakın bir ilişki kurar: "Özal'ın '80'li yıllar siyasetindeki temel iddialarından biri, dünyada yükselen neoliberal ekonomi ve politik konjonktürüne de uygun biçimde sağ ve sol siyasetin ötesinde ideolojisiz bir siyasî kimliğe sahip olduğu yönündedir. Özal, muhafazakâr, milliyetçi, liberal ve sosyal demokrat kimlikleri, dört eğilim olarak tanımlayan ve tek bir siyasî partide temsil etme iddiasındadır," diye ifade eder.

Özdemir, Özal'ın "statükonun karşısında, sivil, yenilikçi ve hatta demokratik bir hareketin temsilcisi olma anlamları yüklenile gelen vesayet karşıtlığının da onun darbeye karşı sivil demokratik bir dünyayı temsil etmesiyle değil, vesayet karşıtlığı üzerinden inşa ettiği popülizmiyle alakalı" olduğunu belirtir: "Özal'ın vesayet olarak kodladığı *öteki*, kimi zaman demokratik bir imaj için darbeciler olurken kimi zaman merkez sağ seçmeni yanına çekmek için İnönü ve İnönücüler olmuştur. Hatta kimi zaman ise Özal, oy oranlarını koruyabilmek için siyasî yasakları olan '70'li yılların siyasetçilerini toplumda huzursuzluk yaratan *ötekiler* olarak sunmuştur. Ancak her durumda Özal, popülist bir lider olduğunu kanıtlarcasına kendi seçmenini konsolide etmek ve genişletmek için toplumda bu tür etkili bazı karşıtlıklar kurmayı başarmıştır," denilebilir.

Neoliberalizmin Dayatması ve Militer Liberalizmin Ekonomik Programı: 24 Ocak Düzeni

...ardından resmin asılır işlek yerlerine kentin
birden boşanan yağmurda mağaza diplerindeyken
otobüsten inerken, hiç aklımda yokken karşımdasın
giderayak bir şey derdin, onu söyle işte, sonra sus
ıssız istasyon kampanası susman, yapraklar döker
– Akif Kurtuluş, "Ay Gömülür"

Recep Koray Yılmaz da çalışmamızda yer alan makalesinde, 24 Ocak Kararları/Düzeni'ni Türkiye'ye münhasır bir kararlar silsilesi olarak düşünmememizi salık verir. Koray, küresel kapitalizmin krizi ve bu krize kapitalist merkezin bulduğu çözümün Türkiye'deki tezahürü –yapısal uyum dayatması– bağlamında düşünmemiz gerektiğinin altını çizer. Küresel kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı sonrası göreli istikrarlı işleyişi '70'li yıllarla son bulur. Yılmaz da Akça gibi, bu dönemde başlayan bir krize dikkatimizi çeker: "...uluslararası işleyişin yapısal sorunlarının ve makroekonomik problemlerinin verili sınıfsal, ulusal ve uluslararası dengeler altında çözülemeyeceğinin görülmesi" yeni politika arayışlarını gündeme getirir.

Yılmaz'a göre kapitalist "...merkez ülkelerinde bu durumun suçlusu olarak devlet müdahalesi ve işçi sınıfının süreç içindeki kazanımlarına işaret edilirken ekonomilerin ticari, endüstriyel ve finansal olarak liberalleştirilmesi, özellikle finansal alanın güçlü bir değerlenme alanı olarak tesisi, üretimin yüksek kârlılığa olanak sunacak coğrafyalara kaydırılması ve fragmantasyonu, işçi sınıfının politik ve iktisadî anlamda gücünün zayıflatılması ve devletin ekonomideki üretken rolünün azaltılması yanı sıra öncelikli faaliyet alanlarının yeniden belirlenmesi '80'ler dünyasında kapitalizmin krizden çıkışı için işe koşulan politikalar olarak" belirlenir. Türkiye'de ise "...büyük sanayi burjuvazisinin oluşmasını ivmelendiren sürecin kendisi yani uluslararası sermaye ile entegrasyon içerisinde gerçekleşen sermaye birikim sürecinin genel niteliği bu birikim sürecinin sınırlarını" oluşturur. "Kapitalist dünya ekonomisi ile entegrasyon içerisinde, iç pazarı, korumacı politikaları ve ithal ikamesini temel alarak sanayi kapitalizmini inşa etmeyi amaçlayan sermaye birikimi modeli, küresel üretim hiyerarşisinin belirlediği sınırlara eriştiğinde, yapısal bir niteliğe sahip olan yakıcı bir döviz sorunu ile karşı karşıya" kalır.

Türkiye '70'li yıllar boyunca bu döviz krizi sorununa çözüm bulmaya çalışır ama "...döviz üretimi ya da edinimi gerektiren ama temelde TL kazanımına dayalı verili birikim süreci 1977 itibarıyla artık döviz üretemez/edine-

mez hale gel[meye]" başlar. '60'ların başlarında kendi klasmanındaki ülkeler arasında çok da kötü bir konuma sahip olmayan Türkiye ekonomisi ihracat rakamları, "...ithal ikameciliğin sağladığı iç pazara dayalı yüksek kârlılığın da etkisiyle olsa gerek '70'lerin ortalarına gelindiğinde en düşük düzeylerde" seyretmeye başlar. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1973-1977) sanayileşmenin "...daha ileri aşamalarına geçme dolayısıyla ithalat, döviz, girdi vb. bağımlılıkların azaltılması yönünde hedefler yer alsa da bu hedeflerin gerçekleşmesi için ihtiyaç duyulan döviz hem küresel koşullar hem de Türkiye ekonomisinin bu döviz üretemeyen yapısı nedeniyle" sağlanamaz.

Yılmaz, 24 Ocak Kararları'nın tam da bu nedenle ekonomistleri ikiye hatta üçe böldüğünü söyler. 24 Ocak'ın arkasında duranlara göre, "Türkiye ekonomisinin '70'li yılların sonunda içinde bulunduğu düşük ihracat hacmi, yetersiz döviz üretimi/edinimi, kapalı ekonomi, yüksek enflasyon, kamu açıkları, tasarruf yetersizliği gibi sorunları, '60'lar ve '70'ler boyunca hâkim olan birikim modelinin" sonuçlarıdır ve bundan kurtulmanın tek yolu da dünyaya açılma, liberalizasyon ve piyasa ekonomisidir.

Liberalizasyon ve piyasa ekonomisini yanlış bularak 24 Ocak'a karşı çıkanlar ise "...çözümü, reel ücretleri düşürecek, gelir dağılımını olumsuz etkileyecek, sanayileşmeyi ve bir anlamda iktisadî bağımsızlığı sekteye uğratacak uluslararası ve yerel büyük sermayenin ve IMF (International Monetary Fund Uluslararası Para Fonu)-DB-OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development-Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı) gibi uluslararası kurumlarının desteklediği istikrar politikalarında değil, büyük oranda kelimenin daha doğru anlamıyla ithal ikameciliğin derinleştirilmesinde ama aynı zamanda ihracatta artışı sağlayacak politikalarda, döviz kaybı yaratan lüks tüketimin azaltılmasında, planlamada ve hatta devletleştirmede görüyorlardı."

Yılmaz, üçüncü bir bakış açısından, "...kapitalist iktisadî gelişme süreci içerisinde karşımıza çıkan ithal ikameci, ihracata yönelik sanayileşme vb. stratejilerin[in] devletlerin bağımsız tercihlerine konu olmadığını dünya kapitalizminin küresel işleyişi ve sermaye birikiminin zorunlulukları ile ilişkili olduğunu" vurgulayan bir iktisatçı grubundan daha bahseder ki bu üçüncü bakış açısı bize aslında "...karşımızda seçim yapacağımız bir durum[un] da" olmadığını, "Seçilmiş görünen politikalar[ın aslında] sermaye birikiminin zorunlulukları ve kapitalizmin küresel işleyişi ile zaten belirlenmiş" olduğunu söylemektedir.

Seksenlerin başına gelindiğinde küresel kapitalizmin hiyerarşik yapısı altında geç kapitalistleşen bir ekonomi olan Türkiye ekonomisi, "...nispî artı değer üretimi sorununun bir dışavurumu olarak –diğer bir deyişle sermaye-

nin geri kalmış kapitalist niteliği gereği, işçi sınıfını yeterince sömürecek bir organik bileşime sahip olmamasının bir sonucu olarak– sanayiye dayalı döviz üretememe sorunu ile karşı karşıya kalmıştır." 24 Ocak Kararları da bu sosyoekonomik iklimde yürürlüğe konmuştur.

Yılmaz kitabımızda yer alan çalışmasında, 24 Ocak'ın en önemli kararlarından birinin, "...azgelişmiş ülkeler için yarattığı sonuçlar itibarıyla önemi tarihsel olarak ortaya konmuş olan ulusal paranın değerinin düşürülmesi" olduğunu belirtir. 24 Ocak'ın aldığı en önemli ikinci karar –aslında buna kararlar dizisi demek daha doğrudur– fiyatlar üzerindeki kontrollerin kaldırılmasına dair kararlardır. Nitekim bu kararlar doğrultusunda "1978 yılında fiyatlar üzerinde kontrol amaçlı olarak kurulmuş olan Fiyat Saptama-Kontrol-Koordinasyon Komitesi", "...fiyat destekleme ve tespitine dair tüm yasa ve kurumlar" ve "Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu'nu" kaldırarak " temel mal ve hizmetlerin kapsamını daraltarak, kapsam dışı kalan malların fiyatlarının serbest bir şekilde belirlenmesinin önünü açmıştır."

24 Ocak Kararları ile uygulamaya konulan yeni birikim modelinin en önemli ayaklarından birisi "...para sermayeye erişim sorununun çözülebilmesi[dir.]" Bu bağlamda yeni modelin bu noktada ilk kaygısı "...makroekonominin diliyle tasarrufları artırmak olarak belirdi, tasarrufları artırma ve kredi mekanizmaları ile özel sektörün ihtiyaç duyduğu para sermayenin sağlanabilmesi amaçlandı. Bu anlamda karşımıza çıkan ilk uygulamalar zamana yayılmış bir şekilde faiz oranlarının yükseltilerek pozitif reel faiz uygulamasına geçilmesiydi."

24 Ocak Kararları'nı müteakip, 1 Temmuz'da faiz oranları tamamen serbest bırakılacaktı. 24 Ocak sonrası yaşanan Banker Krizi ile ilgili makalesinde Zişan Ataman Çelik'in de altını çizdiği gibi daha 2 Temmuz'daki gazeteler bile banka mevduat faizlerinin 6 ay 1 yıl arası %14'ten %15'e, 1 yıl-2 yıl arası %27'den %33'e, 2 yıl-3 yıl arası %30'dan %34'e, 3 yıl-4 yıl arası %33'ten %35'e çıkarıldığını ve 4 yıldan sonrası %36 olarak sabitlendiğini haber vermeye başlamışlardı. Kredi faizlerinde de %22 ile %36 arasında uygulanmasına karar verilen faizlerin oranının gerçekte %60'ları bulacağı belirtilmekteydi. Merkez Bankası'nın faiz oranlarını belirlemeyi piyasaya bırakması sonucunda her ne kadar bankalar arasında bir denge sağlanmaya çalışılacak ve *Centilmen Anlaşması* diye bilinen, belirli bir faiz oranına sadık kalma anlaşması yapılacaksa da faiz yarışı çok geçmeden başlayacaktı. *Cumhuriyet* (26.11.1981) gazetesinin haberine göre %70 faizle mevduat toplayan Banker Atilla Sürmeli, İzmir'de gazinoda yakalandığında faiz çılgınlığı son noktaya ulaşmıştı.

Yeni birikim modelinin ikinci önemli ayağını Kamu İktisadî Teşekkülleri'nin (KİT) özelleştirilmesi oluşturmaktadır. Artık, KİT'lerin gerek kârlı-

lık sorunları yüzünden gerekse de üretilen ürünlerin fiyatları bağlamında çeşitli sübvansiyonlarla desteklenmesi yüzünden kamu harcamalarını artırması istenmez. Nitekim sanayileşmeyi teşvik için yapılan kamu yatırımları da kamu harcamalarını artırıcı niteliktedir. Kamu harcamalarının artırılması, devletin artık değerden aldığı payın –vergi gelirinin– artırılmasını gerektirecektir ki artık yeni birikim modelinde bu tercih edilmez. Bu durum, Yılmaz'ın kelimeleriyle ifade etmek gerekirse "...vergi sisteminde yaşanan değişimin arka planını bize vermektedir. Amaç artık değerden devlete vergi olarak giden payın azaltılması, diğer bir deyişle verginin gelirden ziyade harcamadan alınmaya başlamasıdır. Daha genel bir ifadeyle, '80'lerin vergi politikasındaki temel eğilim dolaylı vergilerin payının doğrudan vergiler aleyhine genişletilmesidir."

Devalüasyon, yeni birikim modelinin üçüncü ayağını oluşturur. 24 Ocak Kararları'yla "Üretilen malların uluslararası pazarlarda satılabilmesi diğer bir deyişle değerin realizasyonu daha önce de ifade ettiğimiz gibi temelde ücretlerin baskılanması ve ulusal paranın uluslararası fiyatında bir tür aşınma yani devalüasyonla sağlanmaya çalışıldı. Ancak devalüasyonlar bu dönemde Türkiye ekonomisi için basitçe ulusal paranın uluslararası fiyatının düşürülmesi anlamına da gelmemiştir. Daha önemlisi uygulanan sanayileşme stratejisinden vazgeçildiğinin de bir göstergesi olmuştur. Devalüasyonla klasik mukayeseli üstünlükler perspektifine uygun bir patern oluşturmaya, dolayısıyla ağır sanayi ya da ara-sermaye malları üretimine yönelik sanayileşme stratejisinden, dayanıklı ve dayanıksız mal üretimine ve bunların ihracatına odaklanan bir stratejiye geçilmiştir. Şüphesiz devalüasyonla fiyatları düşürülen yalnızca sanayi malları değildir, bu dönemde tarımsal ürünlerin de uluslararası fiyatları düşürülmüş ve ihracata yönlendirilmiştir."

Yeni birikim modelinin bir diğer önemli ayağı "...doğrudan ücretlerin, maaşların ve tarımsal gelirlerin baskılanmasına yönelik"ti. Yeni birikim modelinin "...ihracata yönelik ve piyasayı merkeze alan niteliği gereği alınan kararlar toplumun geniş kesimlerinin gelirlerinde önemli bir azalmayı" beraberinde getirmekteydi. İhracatı öne çıkaran bu birikim modelinde "...iç piyasa göreli olarak önemini yitirdiği için ücretler artık talep unsuru olmaktan ziyade bir maliyet unsuru olmak niteliğiyle öne çıkıyordu. Üretilen malların dış pazarlarda satılabilmesi sermaye birikim modeli açısından başta ücret maliyeti olmak üzere bir dizi gelirin baskılanmasını yapısal olarak gerektiriyordu. Bu noktadaki gereklilikler işçi sınıfının toplumsal ve politik gücü verili iken hayata geçirilmesi oldukça zor uygulamalardı."

Hava Döndü Sermayeden, Sermayeden Esiyor Yel: 1980'ler ve Sınıfın Halleri

Nice dik yürüse de
Eğildi dar geçitlerde
Uzun boyları kırık
Bu da bir acıdır.
– Şükrü Erbaş, "Küçük Acılar"

Seksenlerle, Can Yücel'in *İşçi Marşı*'ndaki "Hava döndü işçiden, işçiden esiyor yel," dediği dönem sonra ermiş; o "yıldız-poyraz" sermayedarlardan yana esmeye başlamıştı. Grevler 24 Ocak Kararları alındıktan sonra da darbeye kadar, bilaistisna devam eder. Çelik, çalışmamızda yer alan makalesinde, grevdeki işçi sayısının '80'in ilk 8 ayında 70 bini aştığını belirtir. Asıl büyük patlama ise grevde geçen işgünü sayısında yaşanır. "'80 yılında grevde geçen işgünü sayısı 5,4 milyon ile tarihî bir zirveye ulaş[ır.] '80 yılında grevde geçen işgünü sayısı 1975-1979 arası beş yılın toplamından daha fazla" olur.

Darbeden sonra ise koşullar tamamen değişmeye başlar ve doğrudan üreticiler, maaşlar ve gelirlerin baskılanmaya başladığı yepyeni bir döneme; havanın işçiden değil sermayeden yana döndüğü bir döneme girilir. Çelik'in de ifade ettiği gibi 12 Eylül Darbesi'nin, "...toplumsal ve siyasal yaşamın tüm alanlarında yaratmış olduğu totaliter ve uzun dönemli sonuçlar emek alanında da çok ciddi biçiminde hissedil[ir ve darbe]... emek hareketi üzerinde kalıcı tahribata yol [açar]... Dönem boyunca bir yandan baskıcı siyasal rejim, öte yandan yeni sendikal mevzuatın antidemokratik hükümleri ile 24 Ocak Kararları sonrası izlenen iktisat politikalarının cenderesinde emek hareketi hem nicel hem de nitel açıdan zayıfla[r.]" Altmışlar ve yetmişlerin aksine '80'ler, emek açısından güvencesizliğin, esnekliğin ve *kuralsızlaşma*nın ön plana çıktığı; sosyal devletin ve sosyal politikaların zayıfladığı yıllar oldu. O kadar ki toplumsal muhalefeti ve yükselen emek hareketini bastırmak darbenin temel hedefleri arasındaydı ve 1983 yılında kabul edilen 2821 ile 2822 sayılı sendikal yasalar ile otoriter bir emek rejimi inşa edilerek bu amaca ulaşılmaya çalışılır. Bu dönem Çelik'in kelimeleriyle "Cumhuriyet tarihinde sosyal politikalara en yabancılaşmış dönem" olarak siyasî-ekonomik tarihimize geçer: "24 Ocak Kararları ile iktisat politikasında köklü bir değişikliğe gidilirken 12 Eylül Darbesi'yle siyasal ve sosyal haklar alanında otoriter-totaliter bir rejim değişikliği gerçekleştiril[ir.].. Böylece 24 Ocak ile başlayan süreç 12 Eylül ile mantıksal sonuçlarına ulaştı ve emek hareketi açısından otoriter bir rejim söz konusu oldu. 1961 Anayasası askıya alındı, 1982 yılın-

da yeni bir anayasa yapıldı ve aralarında sendikal yasaların da olduğu temel yasalar değiştiri[ldi]"

Sendikal haklar bir bir sınırlandırılırken '80 öncesinin güçlü konfederasyonlarından Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu (HAK-İŞ) ve Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ) darbe ile uzlaşma yolunu seçmekte gecikmezler; DİSK ise darbenin hedefinde kalır.

Çelik'in çalışmamızda yer alan DİSK ile ilgili makalesinde de vurguladığı gibi, 1984 yılına kadar faaliyetleri engellense de "...şeklen açık olmakla birlikte toplu pazarlık ve grev hakkı askıya alındığı için aslında fiilen sendikal faaliyet" yürütememiş olsa da TÜRK-İŞ, "...darbeyi hem ulusal hem de uluslararası kamuoyunda" destekler ve uluslararası sendikal platformlarda darbeye meşruiyet zemini hazırlamaya çalışır. Diğer sendikal örgütleri suçlayıcı ve kendini onlardan ayırt edici bir yaklaşım" izler.

HAK-İŞ'in darbeye yönelik tavırları da TÜRK-İŞ'inkinden farklı değildir. O da, 12 Eylül Darbesi'ni destekleyen bir tutum sergiler. Çelik'in de altını çizdiği gibi konfederasyon "...ve üye sendikaların yöneticileri, malvarlığının dondurulması kararının ardından Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı aracılığıyla Millî Güvenlik Konseyi'ne ayrı ayrı başvuruda bulunarak *'12 Eylül öncesi anarşide'* yer almadıklarını" belirtirler. MGK'nin 18 Şubat 1981 tarih ve 45 sayılı kararıyla, HAK-İŞ ve HAK-İŞ'e üye sendikaların malvarlığının dondurulmasına ilişkin karar da kaldırılır. Darbeden sonra kapatılmayan ve faaliyetleri durdurulmayan HAK-İŞ, darbeden sadece 5 ay sonra malvarlığına kavuşur ve sendikal faaliyetlerine devam eder. HAK-İŞ aleyhine hiçbir dava açılmaz. HAK-İŞ de yediği ekmeğin hakkını verir 12 Eylül Darbesi'ni açıkça destekler ve darbe ile faaliyetleri durdurulan DİSK'i suçlar.

Darbe sadece sendikal hakları değil bireysel işçi haklarını da sınırlandırır. Darbecilerin ilk uygulamalarından biri, kıdem tazminatına tavan sınırlaması getirmek olur; kıdem tazminatı ciddi bir biçimde sınırlandırılır; tazminatlar bir fona devredilir.

24 Ocak Kararları'nın uygulayıcısı/işgüderi Ulusu (44.) hükümetinin temel hedeflerinden biri de ücretleri baskılamak ve ücret maliyetini düşürmekti ki bu konudaki en kritik alanlardan biri de asgari ücretlerdi. Çelik, 12 Eylül sonrasında sendikalaşma ve toplu pazarlık kapsamının daralması nedeniyle asgari ücretin işçiler açısından çok önemli bir şemsiye haline geldiğinin altını çizer ve "Bu nedenle 12 Eylül sonrasında asgari ücretin seyri(nin) son derece" önemli olduğunu, çünkü "...genel ücret seviyesi üzerinde yaşanan baskı nedeniyle ücretlerin asgari ücrete yakınsadığı[nı]" ifade eder. Nitekim asgari ücret ile Kişi Başına Gayrisafi Yurt İçi Hasıla'daki (KB GSYH) artışları karşılaştırıldığında da bunu görebilmek mümkündür ki asgari ücretin kişi başına gelire oranı 24 Ocak ve 12 Eylül sonrasında hızla düşmeye başlar.

Özetle, Çelik'in de dikkatimizi çektiği gibi, '80'li yıllar Türkiye'de sermayenin emeğe karşı saldırıya geçtiği bir dönem oldu. '60'lı ve '70'li yıllarda yükselen emek hareketi ve onun kazanımlarına karşı '80'lı yıllarda sermaye bu kazanımları bir bir geri almayı başardı.

Sermayenin karşı hareketi sadece iktisadî alanda değil bir bütün olarak siyasal, hukuksal ve toplumsal tüm alanlarda cereyan etti. Böylece, "Cumhuriyet'in kuruluşundan beri izlenen iktisat politikalarından ve özellikle '60 sonrası uygulanan ithal ikameci modelden köklü bir kopuş yaşandı. Sosyal devleti ve kamunun ekonomideki rolünü tasfiye etmeyi amaçlayan bu yönelim için işçi hakları ve işçi ücretleri büyük bir engeldi. Bu politikaların nispi de olsa demokratik bir rejimde uygulanması oldukça zordu. İşte 12 Eylül bunu sağladı ve 24 Ocak Kararları engelsiz uygulanabildi. Sendikal haklar dört yıl boyunca askıya alındı ve sonrasında da ciddi sınırlamalara konu oldu. Yeni Anayasa ve sendikal mevzuat ile emeğe yönelik karşı saldırı kurumsallaştı. Bu süreç derinleştikçe reel ücretler düştü ve gelir bölüşümü ciddi biçimde kötüleşti. '80'li yıllarda başlayan emeğe yönelik bu karşı saldırı devam eden dönemlerde kurumsallaştı ve kalıcılaştı. '80'li yıllarla emek hareketinin '60'larda başlayan 20 yıllık uzun yürüyüşü sona ermiş oldu."

Seksenlerin Düşünce İklimi

Tutsak olacağını bilerek
yine bu sabah
demirparmaklıktan içeri
usulca sızdı
güneş
– Sunay Akın, "Tutuklu"

Sakıncalı İdeoloji

Tanıl Bora'nın çalışmamızda yer alan makalesinde de altını çizdiği gibi, *ideoloji* kavramının değil *pejoratif* hale gelmesi, bilakis ***kriminalleşmesi***, ***sakıncalılaşması***, seksenlerin düşünce dünyasına rengini verir. Şöyle diyor Bora makalesinde: "Askerî darbe rejimi, *aşırı ideolojiler*'den öte bizzat *ideoloji*'yi, fikir ayrılığını, ayrışmayı temellendiren bir kavram olarak fesat kaynağı sayıyordu. Kavramın kendisi gibi, bütün ideolojiler de *yabancılık* zanni altındaydı; ideoloji, otomatik olarak *yabancı ideoloji*'yi çağrıştırıyordu. *İdeolojik yaklaşım* sözü, 12 Eylül öncesinde de yanlılığı, nesnel-olmama zaafını ifade etmek üzere kullanılırdı fakat bu dönemde ideoloji basbayağı kriminalleştirildi. Bu kriminalizasyonun etkisi, seçimler yapıldıktan sonra, zaten bütün si-

yasî ideolojileri –*iyi yanlarıyla*!– bir araya getirdiğini iddia eden ANAP iktidarı döneminde de sürdü."

Düşünceyi "ideolojiye" indirgeyen ve kriminalleştiren bu *ideolojik saplantının* Atatürkçü, Türk-İslâm Sentezci ve piyasacı varyantları da mevcuttu. Nitekim doksanların başında Sovyet Bloku'nun çökmesi ve dünyadan yayılan Tarihin Sonu söylemleriyle –ki burada bu söylemlere rehberlik eden Francis Fukuyama'nın 1992 yılında yayımlanan *The End of History and the Last Man* kitabını anmak gerekiyor– ideolojisizleştirme/ideolojilerin kriminalleştirilmesi furyası uluslararası bir veçhe de kazanacaktı.

İdeolojisizleştirme ideolojisinin en müstesna örneklerini Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanan ve Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) tarafından 1983 yılında üç cilt olarak basılan *Atatürkçülük* üst başlıklı seride bulabiliriz. Kitap dönemin resmî Atatürkçülük kitabıdır; önsözünde tüm okullarda okutulacağının yazıldığı, Atatürk ilkeleri ve inkılap tarihi derslerinin ana malzemesi olduğunu da hatırlatmak gerekiyor. Bu serinin ikinci cildinde İsmet Giritli'nin *Atatürk İdeolojisi* başlıklı makalesi de bu konudaki müstesna örneklerden biridir. Giritli bu makalesinde "Atatürkçülük-Kemalizm'in bir ideoloji olarak oluşturulması[nın] ve ideolojik arayış içinde bulunan toplumumuzun ve gençlerimizin ulusal bir ideoloji etrafında birleştirilerek Türkiye'ye ve Kemalizme düşman çevrelerin ideolojik tuzaklarına düşmekten kurtarılması[nın]" büyük önem taşıdığını belirtir. Kemalizm, Giritli'ye göre, "...sadece mazide yaşanmış bir parlak tarihsel olay değil, Türk toplumunun tüm sorunlarının çözümünde kullanılacak ve geleceğe dönük sürekli bir dinamizm olduğunun ve bunun Ulusal Egemenlik, Milliyetçilik, Laiklik, Pragmatiklik, Akılcılık gibi ilkelere sahip bulunan bir 'Ulusal Modernleşme' ideolojisi[dir.]" Giritli Kemalizmin "ulusal modernleşmenin inanç sistemi ve aksiyon programı olmak yönünden bir ideoloji" olduğu düşüncesindedir: "Kemalizm; bir yandan akıl ve bilime dayandığı, yani 'Pragmatik' bir nitelik taşıdığı, öte yandan ise 'Ulusal Egemenlik' ilkesinden yola çıktığı ve özgürlükçü plüralist toplumun yaratılmasını öngördüğü için, 'Pragmatik' ve 'demokratik' ideolojiler arasında yer alır."

Giritli "Kemalizm'in bir ideoloji olduğu bilimsel gerçeği üstünde ısrar edişimizin pratik nedeni, yukarıda da vurguladığımız gibi; arayış içinde bulunan toplumun ve gençlerin ulusal bir ideoloji etrafında birleştirilerek Türkiye ve Kemalizme düşman çevrelerin ideolojik tuzaklarına düşmekten kurtarılmasıdır," der.

Bora; çalışmamızda yer alan makalesinde, *Resmî Atatürkçü* endoktrinasyon faaliyetinin bir yandan da geniş kitlelerin rızasını kazanma saikiyle dindarlığı teşvik etmeye yöneldiğinin altını çizer; haklıdır da – ki Devlet Başkanı Kenan Evren'in konuşmalarında sistematik olarak dinî referanslara başvurması,

bu yönelimin bir alametidir. Nitekim seksenlerin ideoloji-karşıtlığının ikinci varyantı olan Aydınlar Ocağı tarafından kurgulanan Türk-İslâm-Batı Sentezi de bu hususa ağırlık verir. Bora "Özellikle devletin bekasına kutsiyet atfeden milliyetçi-muhafazakâr aydınların platformu olan Aydınlar Ocağı['nın], dinin rıza üretiminde referans alınması ve millî kimliğin asli bir bileşeni olarak kabul edilmesi yönünde önemli rol oynadı[ğının]" altını çizer. Nitekim Aydınlar Ocağı'nın icadı olan bu *Türk-İslâm-Batı Sentezi* bizzat *devletin dinle barışması* olarak kurgulanır. Bu *sentez*de Batı ittifakıyla ve Batı medeniyetiyle bütünleşmeyi reddetmeyen, onu Türk-İslâm geleneğiyle uyumlandırmayı hedefleyen, her şeyden evvel devletin beka ve gücünü önceleyen bir perspektif çizer. Gelenek denen, esasen *devlet geleneğidir*.

Piyasacılık, neoliberalizm ya da onun Türkiye'deki tezahürü *Özalizm* de ideoloji-karşıtlığının son varyantını oluşturur. Bora "Merkez sağ ideolojik ekotop içinde, Turgut Özal['ın], *Özalizm* diye ad da takılan yeni yönelimiyle '80'lere damgasını vurdu[gunun]" altını çizer. Özalizm, ona göre "...neoliberal siyaset anlayışının etkili bir tezahürüydü ve dönemin Yeni Sağ diye tanımlanan global eğilimini de yansıtıyordu. Merkez sağın '60'lar ve '70'lerdeki güçlü lideri Süleyman Demirel ise bu dönemde rejime –Özal'a da– muhalefet ederken, bu geleneğin tarihsel seyri içerisinde 'klasik' liberal veya liberal-demokratik momenti yükselten bir çizgi" izlemekteydi.

Seksenlerin ülkücü hareketi

12 Eylül sonrasında açılan MHP Davası'nda partinin önde gelen isimlerinden Agâh Oktay Güner'in sarf ettiği "Fikri iktidarda kendi zindanda bir siyasî heyetiz," sözü, ülkücülerin 12 Eylül karşısındaki ikircikli tavrını ve şaşkınlığını sergileyen bir cümle olarak hafızalarda kaldı. MHP yönetimi, 12 Eylül öncesi siyasî mücadelesini, komünist kalkışma karşısında zaafa düşen devlet kuvvetlerine yardımcı olmak olarak meşrulaştırmıştı. Ülkücü hareketin önemli isimlerinden Nevzat Kösoğlu da ülkücü hareketin tehlike karşısında "millî refleksi" temsil ettiğini iddia etmekteydi.

Bora'nın da ifade ettiği gibi MHP üst yönetiminin 12 Eylül'ü sahiplenmesi ülkücü tabanda o kadar kolay kabul görmedi; dahası, devlet mitosunu ve rejimi-*sistemi* sorgulayan bir ideolojik çalkalanma yaşandı. Bora, ülkücü liderlerden Yaşar Yıldırım'ın 1988'de bir mülakatta, "artık devlet-i ebedmüddet fikrine inanmadığını, bu devletin ebediyete kadar yaşatılması için bir mücadeleye de girmeyeceğini" söylediğini not eder. "Yıldırım gibi bazı eski Ülkü Ocakları yöneticileri, ülkücülere yapılan 'haksızlık' ve 'adaletsizliğe' sert tepki göstermekten öteye geçtiler: 12 Eylül'ün temsil ettiği devletin ve 'sistem'in, kendi ülküleştirdikleri millî devlet niteliğini taşımadı-

ğını, Batıcı elit oligarşisinin yönetiminde, milletine yabancılaşmış, kapitalist-emperyalist hegemonyaya tabi bir devlet olduğunu dillendirmeye başladılar. Bu devletin 12 Eylül öncesinde komünist harekete karşı kendilerini 'kullandığını' söylemeye yanaşmasalar da 'halis' mücadelelerinin manipüle edildiğini ima ediyor, her halükârda bundan böyle 'devlete destek olmak' adına sokağa çıkmayacaklarını, 'balkondan seyredeceklerini' dillendiriyorlardı. Ülkücü hareket içinde '70'lerin sonlarında da ideal ebed-müddet devlet ile yozlaşmış 'reel' devleti birbirinden ayıran dar bir kadro vardı, –'yaşasın devlet kahrolsun düzen' sloganı bunun ilanıdır– işte bu eğilim 12 Eylül'ün travmatik etkisiyle bir hayli güçlendi." Ülkücü hareket "(D)evlet'e mesafeli durmaya başlarken, 12 Eylül de MHP ile arasına mesafe koymakta" gecikmez. Çalışmamızda yer alan makalesinde Kemal Can da "ülkücü hareket[in bir yandan], ideolojik ve örgütsel gelişmesinin şekillendiği/tamamlandığı '70'li yıllar boyunca, devletin yanında ve *Milliyetçi Cephe* veya *Millî Cephe* hükümetleri döneminde açıkça devletin desteğiyle serpilmiş bir misyon inancıyla yoğrul[duğunu]" ama diğer yandan da cunta yönetiminin de MHP ile arasına mesafe koyma niyetinde olduğunu belirtir. Nitekim "12 Eylül fikriyatı ve yönetim kadrosuyla yakınlık arzusunun karşılık bulmayacağı, MHP yöneticilerinin tutuklanması ve Nisan 1981'de tamamlanan *MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası İddianamesi* ile daha açık biçimde ortaya çık[acaktır.] Darbe yönetimi yani MGK (Millî Güvenlik Konseyi), MHP'liler ve ülkücülerle yakınlık görüntüsüne izin vermek istem[ez.]... MGK'de yapılan oylamada beş üyeden ikisinin (Kara Kuvvetleri Komutanı Nurettin Ersin ve Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya) MHP'ye dava açılmasına karşı çıktığı ancak Evren'in oyuyla çoğunluk kararı alındığı yazar. Kenan Evren, davanın açıldığı yıl Sivas'ta yaptığı konuşmada, MHP'yi 'devlete, milliyetçiliğe sahip çıkıyorum diyerek çeteler kurmakla' suçlayarak net bir mesaj ver[ecektir.]"

12 Eylül, Aydınlar Ocağı tarafından '70'li yılların ortalarından itibaren formüle edilen *Türk-İslâm Sentezi* doktrinini kendi ideolojik hegemonyasının ağırlık noktası olarak seçer. Ülkücü hareket de bu söyleme uzak kalmaz. Kemal Can "Özellikle '70'lerdeki kitleselleşmede önemli payı olan *Tanrı Dağı Kadar Türk, Hira Dağı Kadar Müslüman* sloganıyla ortayla konulan Türk ve İslâm karışımını çağrıştıran bir tınısı" olduğunun altını çizer. Nitekim "darbeye açık destek veren, güçlü anti-komünist reflekslere sahip, piyasa ekonomisine (kapitalizme) bağlı, otoriter devletçiliği daha çok siyasî açıdan okumaya yatkın milliyetçi-faşizan entelijansiya da önemli ortak payda[dır.]"

MHP kadroları, bir yandan Aydınlar Ocağı'nın icadı 12 Eylül'ün resmî Atatürkçülüğünün membası Türk-İslâm (ve Batı) sentezine doğru yönelirlerken diğer yandan da ANAP içinde etkin bir güç haline gelmeye başladı.

Can, bu durumu ve bunun ülkücü hareket içinde nasıl mazur/meşru hatta gerekli görüldüğünü şu kelimelerle dile getirmektedir: "Ülkücü hareketin tabanı ve kadrolarının önemli bir kısmı, cezalandırılmalarını haksızlık olarak görmekle, '70'leri *tamamlanmış bir siyasî misyon* olarak algılamaya çok uzak değildi. Tamamlanmış misyon fikri, hareketin üzerinde şekillendiği sacayaklarının her birini, yani *lideri, teşkilatı ve doktrini* kapsıyordu. MHP'den de önceki döneme ait 'Türk milliyetçiliğinin partiler üstü bir dava' olduğu iddiası, yeni kurulan partilere taşınmayı kolaylaştıran bir yorum olarak raftan indirildi. 12 Eylül'ün fikri hamurunda pay sahibi olan milliyetçi-faşizan aydınların verdiği ideolojik ruhsat ile yeni partilerin açtığı imkânlar birleşince, ülkücü siyasetçiler için geniş bir bulvar açılmış oldu. Davayı yeni bir formda sürdürme gerekçesi transferlere meşruiyet sağladı. Teşkilatçılık yetenekleri ve ilişki ağları sayesinde ülkücü siyasetçiler, dahil oldukları partilerde hızlı yükseldiler."

Can, bize Abdürrahim Karakoç'un bir sözünü hatırlatır: "Hangi tarlada bol yiyecek görürse sığırcık oraya konar. Bizim camianın 12 Eylül öncesindeki ülkücü sığırcıkları şimdi ANAP tarlasına sürüler halinde kanat çırpıyorlar." Ülkücülerin ANAP'lılaşması sürecinde siyasî ikbâl arayışlarının önemli payı olduğuna kuşku yoktu ama siyasî gerekçeler de az değildi aslında. Ancak bu ANAP'lılaşma süreci 1988'de Kartal Demirağ suikastı ile başka bir limana doğru sürüklenir.

Özal'a suikast girişiminde bulunan Kartal Demirağ, Dazkırı Ülkü Ocakları ikinci başkanlığı yapmıştır. Bu da suikast ile ANAP içindeki farklı hiziplerin rekabeti ve ülkücü mafya tartışmalarını da gündeme taşır. Özal da suikastın üzerine fazla gitmez; olay kapatılır/kapanır. Ancak bu olay, Can'ın ifadesiyle "1981 yılında Papa'ya suikast düzenleyen Mehmet Ali Ağca hadisesiyle, ülkücülerin kendiliklerinden veya taşeron olarak çeşitli suç faaliyetlerinde yer aldıkları veya kullanıldıkları fikrini pekiştiren önemli gelişmeler" olarak zihinlerde kalır.

Can, ülkücü hareketin mafyalaşması ile ilgili olarak şu önemli hususun altını da çizer makalesinde: "Birbiriyle örtüşen iki farklı dinamiğin buluşmasıyla ivme kazanan bir konuydu. Birinci dinamik, ülkücü hareketin '80 travmasıyla yaşadığı dağılmanın yarattığı ihtiyaçlarla ilgiliydi. '70'lerin çatışma atmosferinde gözü karalık veya acımasızlıkla temayüz etmiş, şiddet yatkınlığı dışında fazla şey biriktirememiş bir kesim, 12 Eylül sonrası kelimenin gerçek anlamıyla *boşta* kalmıştı. Siyasî kimlik aidiyetlerini sürdürecek sosyal çevre daralmıştı, devlette ve çeşitli sektörlerde kadrolaşma imkânlarını kullanacak donanıma ve işlerini kuracak sermayeye sahip değillerdi. Önceki mensubiyetlerinin sağladığına benzer korunaklı ilişki ağına ve hayatı idame ettirecek gelir ve işe acil ihtiyaçları vardı."

12 Eylül sonrası MHP içindeki siyasal tartışmalar bir bölünmeyi de beraberinde getirecekti: Bu bölünmeyi MHP'nin temsil ettiği "Türk-İslâm" düşüncesiyle Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğini yürüttüğü Büyük Birlik Partisi'nin (BBP) "İslâm Türk" düşüncesi arasındaki bölünme olarak okumak da mümkündür. Nitekim Can da çalışmamızda yer alan makalesinde bunu utangaç *12 Eylül Karşıtlığı ve İslâmlaşma* şeklinde dile getirmektedir. Hoş, yine Can'ın da altını çizdiği gibi " '80'lerde ülkücü hareketin fikri zeminini en çok etkileyen, kendinden en çok bahsettiren ve hareket içinde en çok tartışılan gelişmenin İslâmlaşma olduğuna kuşku" yoktur. "Bu eğilim, bütün '80'ler boyunca canlı kaldı, '90'ların başında hareket içinde önemli bir güce dönüştü ama çok kısa bir süre içinde hareketi yeniden biçimlendirecek önemli bir bölünmenin gerekçesi haline" gelecektir. Bora özellikle "...hapishanelerdeki ülkücüleri daha bariz biçimde İslâmcılaşmaya sevk eden etmenlerden biri" olarak "12 Eylül travmasıyla baş etme çabasında manevi bir kaynak olarak dine yönel[işin]" etkisini de dikkate almamızı salık verir. Bora'ya "Türk-İslâm Ülküsü söylemi[nin], ülkücülüğü antikomünizme indirgenmiş reaksiyoner bir hareket olmaktan çıkartıp kendi davasına, gündemine, 'ütopyasına' sahip pozitif bir söyleme dönüştürmeyi önüne" koyduğunu "MHP['nin] 'ana akımı'[nın] da bu iddiayı" taşıdığını, "Türk milliyetçiliğinin, başta Türk birliği, kendi pozitif hedeflerine sahip olduğunu" söylediğini belirtir. Ancak 1984'te başlayan silahlı Kürt siyasî hareketinin ülkücü hareketi kendi pozitif söylemleri olan bir siyasî hareket olmaktan önemli ölçüde alıkoyduğunu ülkücü hareketin kendini bu (önemli bir parçasıyla kendini yine sosyalist hareket içinde konumlandıran) silahlı Kürt siyasî hareketine karşı bir pozisyona yerleştirerek anti Kürtçü bir siyasî harekete doğru dönüştüğünü de bu tartışmalara eklemek gerekmektedir.

İslâmcı Düşüncelerin Yükselişi

Seksenli yıllar, İslâmcılığın sadece ülkücü hareket içinde değil, bizatihi yükselişe geçtiği bir dönem de olacaktır. Bunda, 12 Eylül'ün temelde devrimci hareketi hedef alması ama tüm ideolojilere eşit durma görüntüsü altında ülkücüleri de gadre uğratması; İslâmi düşüncenin sosyalizmin panzehiri olarak düşünülmesi ve Aydınlar Ocağı tezlerinin 12 Eylül ile *resmî ideoloji* haline gelmesinin de çok büyük etkisi olacaktır. Bora da çalışmamızda yer alan makalesinde 12 Eylül'ün "İslâm'ın 'kamu işlerinde' referans alınmasını meşrulaştıran bir pencere" açtığını, "...eğitim müfredatında dinî içerik(in) önemli oranda" artırıldığının, hatta "...belki en önemlisi, din dersi(nin) zorunlu hale" getirildiğinin altını çizer. "1983'ten sonra ANAP iktidarı da devlete ve millete sadakat yakıtı olarak dindarlaşmayı 'özendirme' siyasetini"

sürdürecektir. "Bu vasat, şüphesiz İslâmcılığın 'işlemesine' uygun bir zemin" oluşturur. "Beri yandan devletin dindarlaştırma siyaseti, özellikle İran Devrimi'nin yarattığı tehdit algısıyla, fundamentalist ve radikal İslâmcılığa karşı tedbir maksadıyla" tasarlandığını da unutmamak gerekmektedir. "Radikal İslâmcılık, bu 'ehlîleştirilmiş' saydığı İslâm anlayışına muhalefet" edecek, böylece, bu elverişli zemini tahkir ederek ajitasyon için değerlendirme fırsatından" yararlanacaktır.

Bora'nın dikkatimizi çektiği bu hususa Öz de makalesinde yer verir ve 12 Eylül'de darbeyi yapanların "...temelde İran'daki devrim tarzı gelişmeleri engellemeyi" amaçladıklarını not eder. Bora ayrıca seksenlerle "Radikal İslâmcı ideolojinin çıkışının taşıyıcı sütunlarından" birisinin de "...bereketli bir çeviri dalgası" olduğunun da altını çizer. " '70'lerin çeviri dalgasında İhvân-ı Müslimîn'in ve Pakistan İslâmcılığının metinlerinin Türkçeye aktarılması, İslâmcılığın müstakil bir siyasî hareket olarak şekillenmesine itki" vermekte gecikmez. İslâmcı düşünce "Genel olarak İslâmcılık bu dönemde, Sağ'ın veya milliyetçi-muhafazakârlığın şemsiyesinin altından çıkıp kendi şemsiyesini açma, ideolojik özerkliğini pekiştirme yönelimine girmiştir. Dindarlığın hüsn-ü tabiri olarak kullanılagelen 'muhafazakâr' kimliğini üzerinden atmaya" yönelmiştir.

Seksenlerin İslâmcı düşüncesini analiz ettiği makalesinde Asım Öz de matbuatın İslâmcı düşüncenin yükselişindeki önemine dikkati çeker. Öz'ün de vurguladığı gibi, "Çocuklar için edebiyat sahasının değerinin fark edilmesi, '80'lerde İslâmcıların bu alandaki çalışmalarının daha nitelikli bir duruma gelmesini" sağlamıştır. "Matbuat hayatını çeşitlendiren böylesi atılımlar yalnızca yeni mesleki teşekküllere zemin hazırlamakla sınırlı kalmadı, edebî ve entelektüel İslâmcı özneleri temsil edecek beraberliklerin kapısını" araladı. "Popüler kültür açısından '60'ların sonundan itibaren varlığını koruyan ve *hidayet romanları* adı verilen anlatı dünyası entelektüel İslâmcılığın çeperinde varlığını sürdürmüş, '70'lerde yükselişe geçmiş, '80'lerde ise gerek yazarların çoğalması gerekse değişen temalarına ilaveten bir kısmının filminin çekilmesi bu türe adeta altın çağını yaşatmıştır." İslâmcı hareketin, "...geleneği –ve kendini!– koruyan bir savunma konumundan, bütünüyle "sisteme" karşı bir alternatif olma iddiasına yönelirken, kazandığı özgüvenin ve yüksek enerjinin ileticisi ve göstergesi[nin]", dergiler olduğunu da not etmeden geçmemek gerekmektedir.

Asım Öz'ün makalesinde dikkatimizi çektiği çok önemli bir diğer husus, tek ve homojen bir "İslâmcı hareket"ten bahsetmenin mümkün olmadığıdır. Öz, şu konuda dikkatimiz çeker: "Dünyada ya da Türkiye'de İslâmi uyanış, İslâmcılık, İslâmi hareketler, İslâmi entelektüeller, İslâmi neşriyat diye adlandırılan alanların tek bir tarihi olamaz. Bu yüzden en genel manasıyla İs-

lâmcılıktan bahsedildiğinde *İslâmcılık tarihleri*nden söz edilebileceği başka bir ifadeyle çok sayıda parçalı alanda farklılaşmış hatta birbiriyle *çekişme* halindeki İslâmcılık/Müslümanlık telakkilerinin olabileceği varsayımına dayanarak hareket edilmesi gerekir."

Asım Öz, '80'ler İslâmcılığının sadece ve sadece 12 Eylül'e uyum ile anlaşılamayacağının da altını çizer: "...1980'li yıllardan '90'lı yıllara kadar geçen onyıllık kısa sayılabilecek dönemin ana özelliklerini, istikametini ve sonraki yıllara tesirini doğru değerlendirebilmek için slogancı olduğu her halinden belli olan aceleci hükümlerle hele hele tümüyle eleştirelliğini kaybeden bir uyumculuk diye nitelemekten kaçınmak gerekmektedir. Bu durum aynı zamanda İslâmcılığın kesin gibi görünen zafer veya hezimetlerini daha soğukkanlı bir yaklaşımla ele alıp değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Çok farklı boyutlarına rağmen, yukarıda anlatılanların, Türkiye'deki İslâmcılığın sosyal, siyasî ve kültürel gerçekliğinin sadece bir kesitini temsil ettiği unutulmamalıdır."

Sosyalist Düşünce

Asım Öz'ün İslâmcı düşünce için söylediği "kolaycılık" ve "aceleciliği" sosyalist düşünce ile ilgili analizler için de genelleştirmek mümkündür. Nasıl ki İslâmcı düşünce sadece 12 Eylül'e uyum ve onun gölgesinde büyümeye indirgenemezse sosyalist düşüncenin de seksenlerle hem Türkiye siyasetinin tartışma gündeminden hem de gençlik hareketlerinden topyekûn dışlandığını söylemek mümkün değildir. Hem İslâmcı hem de sosyalist düşünce için ortaya atılan bu aceleci genellemelerin birer galatımeşhur olmaktan başka bir şey olmadıkları açıktır. Hiç değilse '80'lerin sonlarına doğru gelinirken yeniden güçlenen işçi ve öğrenci hareketleri ve yayın faaliyetleri sadece dünyada değil Türkiye'de de *tarihin sonunun* gelmediğinin, sınıf mücadelesinin hâlâ devam ettiğinin göstergesi gibidir.

Önce 12 Eylül sonrası Türkiye devrimcilerinin yaşadıkları derin travmayı sonrasında ise '80 sonlarında yaşanan entelektüel ve örgütsel canlanmayı ana hatları ile özetlemeye çalışayım.

12 Eylül, ülkedeki siyasî kesimlere eşit mesafede olduğunu gösterebilmek, sosyalizme olan nefretini tarafsızlık görüntüsü altına süpürebilmek adına ülkücü kesime de yöneldi; ülkücüler de cezaevlerine konuldular. Nitekim Gökhan Atılgan'ın da çalışmamızda yer alan makalesinde belirttiği gibi 12 Eylül Darbesi'nin ilk zamanlarında. Bu anlatının verileri sahte değildi: İdam edilen ve hapse atılan sağcılar, solculardan sayıca daha az olmakla birlikte gerçekten de vardı. Fakat toplumdan bir rıza devşirebilmek için kendisine *tarafsız* bir görünüm kazandırması gerektiğinin bilincinde olan 12 Ey-

lül Darbesi'nin solcular ile sağcıları hedef alış gerekçesi birbirinden çok farklıydı. Sol, Türkiye 12 Eylül Darbesi'ne doğru hızla akıp giderken ezilenlerin yeni bir düzen arayışının siyasal biçimlere bürünmüş ifadesiydi. Sağ ise müesses nizamın olağan kurumları ve biçimleriyle baş edemediği yeni düzen arayışının durdurulması, geriletilmesi ve saf dışı bırakılması görevlerini olağandışı yollardan üstlenmiş bir konumdaydı. Bu iki konumun birbirinden çok farklı oluşu darbenin şiddetinin dağılımını da farklılaştırmıştı. Çığırından çıkmış sağın yeniden devletin kontrolü altına alınması için yapılan dokunuşlar ile solun bir daha düzeni bozmaya, yıkmaya ve değiştirmeye teşebbüs edemeyecek şekilde ezilmesini hedefleyen vuruşlar arasında sadece niceliksel değil niteliksel olarak da fark vardı."

Altmışlı yıllardan başlayarak yetmişli yıllarda sosyalist sol, yine Atılgan'ın da altını çizdiği gibi, "...yasal partileri ve yasadışı örgütleriyle topluma yeni bir gelecek umudunu ve bilincini aşılamaya çalışıyordu. Farklı üslupları, biçimleri, tonları ve metotlarıyla mevcut olanı aşan yeni bir ülke, içinde yaşanagelen hayattan daha farklı bir hayat, kurulu devletten ayrı bir devlet, süregiden toplumsal ve siyasal ilişkilerin ötesine geçen bambaşka ilişkiler fikrine emekçi sınıfları kazanmaya çalışıyordu, sosyalist sol." Tarafsızlık görüntüsü altında 12 Eylül sonrasında cezaevlerine atılacak olan ve "...temel motivasyonu müesses nizamı savunmak olan sağın bütün kurumları, kuruluşları, partileri, örgütleri, liderleri ve militanlarıyla" sosyalist hareketi durdurmaya çalışıyorlardı. Atılgan 12 Eylül Darbesi'ne doğru sivil ve siyasal toplumda süregiden bütün mücadelelerin, "...düzeni savunma ya da aşma fikri etrafında cereyan" ettiğini vurgular: "Ordunun örgütlediği darbe, ezilen sınıfların ve sol hareketlerin düzeni aşma yürüyüşünün anayasayla çerçevelenmiş devlet aygıtı ile sağın yasal ve yasadışı örgütleri tarafından tümüyle püskürtülememesinden kaynaklanıyordu. Darbenin olağandışı ortamı, önceden kullanılamayan bütün yöntemleri de kullanarak solun ve ezilen sınıf hareketlerinin çekip çeviricilerinin tümüyle susturulmasına imkân veren yegâne ortam olarak düşünülmüştü. Ne de olsa darbe, halihazırdaki hukuksal çerçeveyi ihlal ve iptal ederek kotarılmıştı ve darbecilere yaptıkları hiçbir şeyden ötürü hesap sorabilecek herhangi bir makam bırakılmamıştı. İşte bu noktada 12 Eylül Darbesi'nin söyleminin merkezinde yer alan *devlet otoritesi* kavramını gölgeleyen her türlü siyasal çıkıntılıkların dizginlenmesi bakımından sağ siyasetin sivri uçlarına da dokunuşlar olmuştu."

Aslında 12 Eylül'e karşı direnişler de sosyalistlere karşı akıl almaz boyutlara varan işkencelerle başladı. Cansu Parlak'ın da çalışmamızda yer alan makalesinde altını çizdiği gibi, Metris, Ankara Merkez (Ulucanlar) ve Diyarbakır cezaevleri hem işkencenin hem de 12 Eylül'e direnişin ilk mekânları oldular. Aslında sosyalist solun hem travmaları hem de direnişin ateşi aynı

mekânlardan beslenmiş oldu: Cezaevleri. Parlak'ın da belirttiği üzere, "Mahkûmlar, 12 Eylül'den sonra, cezaevlerini siyasetlerini sürdürdükleri bir direniş mekânı olarak algılamaya başladılar. Daha önce de siyasî suçlular kitlesel olarak hapsedilmişlerdi ancak 12 Eylül'den evvel cezaevi kapalı bir kutuydu. 12 Eylül'le, cezaevleri örgütlülük ile direniş ve feda kültürü bağlamında Türk solunun tarihyazımında hak ettiği önemi kazandı. Mahkûmlar zamanla birbirlerinden yeni direniş teknikleri öğrendi ve eylemlerini körü körüne değil rasyonel bir biçimde yürütmeyi öğrendiler. Daha önce de yapılan ölüm orucu ve açlık grevi pratikteki yerini perçinledi. Cezaevinde bedeninden başka mücadele aracı kalmayan devrim şehitleri sonraki nesillerin refahı ve politizasyonu için kendilerini feda ettiler."

12 Eylülcüler için sosyalizm *anarşi* anlamına geliyordu. *Anarşi* ise bu serinin bir önceki cildinde –*Türkiye'nin 1970'li Yılları*'nda– ele alındığı gibi 4F (*Fitne, Fesâd, Fevzâ, Fetret)* kavramları etrafında tanımlanagelen bir "kötü/öteki" olarak kurgulanıyordu: Anarşi lejantındaki 4F, anarşiyi statik bir durum olarak değil de yerel katmanın üzerinde –üçüncü katmanda– cereyan eden devingen bir (sosyo-politik) ilişki olarak tasavvur edebilmemize yardım eden anarşinin dramaturgisiyle, kurgusuyla ilgilenen kavramlardı. Nitekim '70'lerin Türkiye'sinde anarşi, bu 4F ile, yani fitne, fesâd, fevzâ ve fetret ile kurgulanıp sahneye koyuluyor, oynanıyordu: Bir sosyo-politik ilişki ve bu ilişkideki tarafların oynadıkları roller olarak iyi (ma'rûf) ve kötü (münker) kavramı, 4F'nin içine yerleşmekte; iyi olanların (ârif) kötü olanlarla (münkir) nasıl mücadele edeceği de yine her bir F'nin hem katmanlarla hem de birbirleriyle karşılıklı etkileşimi ile belirleniyordu.

Bora'nın çalışmamızda yer alan makalesinde *ideolojilerin sakıncalılaşması* olarak not ettiği husus, sosyalizm ile somutlanır: Evren'in kökü dışarıda/yabancı ideoloji olarak ima ettiği şey bizzat ve sadece "sosyalizm"dir. Ve anarşi de sosyalizmin mütemmim cüzü olarak onun kötülüğünün alametifarikası olarak sunulur.

Gökhan Atılgan makalesinde de benzer noktalara dikkatimizi çeker: "Sosyalizm, 12 Eylül'ün söyleminde her şeyden önce bir yabancı ideoloji idi. Buradaki yabancı sözcüğü her iki anlamda da kullanılıyordu. Bir dış güç, gizli veya açık düşman olan bir dış devlet tarafından üretilen ve Türkiye'yi bölmek, parçalamak için yayılan zehirli bir ideolojiydi sosyalizm." Atılgan, Kenan Evren'in, darbeden yaklaşık bir ay sonra 19 Ekim 1980'deki Kurban Bayramı mesajını bize örnek verir ve Evren'in –ve de Evren'in de zihin dünyasını inşa eden Aydınlar Ocağı'nın– zihin dünyasında *yabancı ideoloji olarak sosyalizmin* " ancak vatanı bölmek, milleti parçalamak gayesiyle yayılabilece[k]" bir dünya görüşü olarak şekillendiğini belirtir. Doğal olarak (!) yabancıların uşağı olan bu sosyalistler de ülkeye "...ihanetten başka bir amaç güdemeyece[klerdir.]"

Evren'in kelimeleriyle tekrar etmek gerekirse " memleketimizin her köşesinde vatan hainleri türemiş, onlara ait olan zavallıları da yanlarına alan hıyanet çeteleri, *yabancı ideolojilere bağlı örgütler* kurarak dış düşmanların da yardımları ile bu güzel vatanı bölmek ve yüce Türk milletini parçalamak için insanlık dışı her türlü yola başvurmuşlar[dır]."

Atılgan, makalesinde yetmişler sosyalist hareketinin seksenlere taşıdığı zaaflara da yer vermektedir: Ona göre Türkiye'de sosyalist solun '70'lerdeki başlıca özelliği *halksallaşma*dır. '60'larda büyük şehirlerin yanı sıra taşradan da işçilerin yanı sıra köylülerden de sosyalizme yönelişler yaşanır. Bununla beraber sosyalist solun şehirli ve aydın yüzü bu tarihlerde daha görünür ve daha güçlüdür. Asıl büyük kitlesellik, büyük yayılma ve kitlelerin içine doğru büyük derinlik, Atılgan'a göre, esas '70'lerde cereyan eder: "Taşra şehirleri, bozkır ilçeleri, doğu köyleri, sahil kasabaları ve kenar mahalleler sosyalist fikirlerle ve örgütlerle tanışmıştı[r] '70'lerde. Halk çocukları sosyalizmde yeni bir dünya ufku sezmiş, o dünyanın yolunu, dilini ve kültürünü öğrenmeye başlamıştı[r]... Halksallaşan sosyalizm iletişimsellikten çok tartışmaylı, teoriden çok pratikle, yasallıktan çok gizlilikle, diyalogdan çok dövüşkenlikle, iknadan çok ajitasyonla belirginleşmeye" başlar.

Atılgan, sosyalizm Türkiye'de halksallaşır, sosyalist solda örgütlenmeler çoğalır ve mücadele biçimleri militanlaşırken '78 baharından itibaren kitle hareketlerinde inişe geçiş, yorgunluk ve bıkkınlık, buna paralel olarak da sosyalist harekette tıkanıklık başladığının da altını çizer. Bunun iki nedeni vardır. İlki "...faşist hareketin *iç savaş stratejisi*ni devreye sokmak için bütün gücünü kullanması" diğeri ise "...sosyalist örgütlerin kendi aralarındaki rekabet ve çatışma[dır.]... Kitle hareketinin düşüşe geçmesi ile düşüşe geçmiş hareketi kendi hinterlandının içine çekme yarışına giren fraksiyonlar arasındaki rekabet iç içe ilerleyen bir süreçti."

Seksenlere gelinirken sosyalist hareketin tek zaafı bunlar da değildi. Atılgan sosyalizmin içine yayılan bir –tabiri caizse– "anti-sorunu"ndan bahseder. Türkiyeli sosyalistler "1970'lerdeki siyasal söylem[lerini] tahayyül et[tikleri] geleceğin izleklerinden ziyade karşı olduğu çelişkiler üzerinden kurma[ya]" başlamışlardır. Atılgan, şöyle devam eder: "*Anti* önekiyle başlayan (antifaşist, antiemperyalist, antioligarşik) bir siyasal söylem, öngörülen devrimin yöneleceği hedefleri işaretlemesi bakımından önemliydi. Ancak bu, öngörülen devrimden sonra nasıl bir ülke ve nasıl bir hayat kurulacağı konusundaki tasavvurları gölgeleyebiliyordu. Bu söylemin siyasetteki izdüşümü de mücadelenin devrimin karşısındaki engellere (başında *anti* öneki bulunan her şeye) göre örgütlenmesi anlamına geliyordu. Buna karşılık sosyalizmin iktidar mücadelesi ve yeni bir ülke kurma tahayyülü bunun gerisinde kalıyordu."

İşçi Hareketlerinde "Bahar"; Gençlik Hareketlerinde 3D

Yetmişlerde yaşanan zaaflar, '80'lerin travmalarıyla pekişse de Murathan Mungan'ın sözleriyle ne geçmiş tükenir ne de yarınlar, hayat sosyalistleri yeniler. Aziz Çelik'in de çalışmamızda yer alan Bahar Eylemleri ile ilgili makalesinde belirttiği gibi, seksenlerin ortalarından itibaren işçi ve öğrenci hareketlerinde kıpırdanmalar görülmeye başlanır: Bağımsız Otomobil-İş Sendikası tarafından 1986'da İstanbul Ümraniye'de kurulu Netaş işyerinde yapılan grev, ardından Petrol-İş Sendikası'nın 1987'de 33 işyerini kapsayan grevi, Deri-İş Sendikası'nın Kazlıçeşme Grevi, Tez-Koop-İş'in Migros Grevi ve Kristal-İş Sendikası'nın 1989'da Şişecam'a bağlı işyerlerinde yürüttüğü grev, 1989'da SEKA tarihinin ilk grevi emek hareketindeki canlanmanın önemli örnekleri olurlar: " '80'lerin ikinci yarısında TÜRK-İŞ ve üye sendikaları –1960-1980 döneminin tersine– çok sayıda grev, yürüyüş ve miting ile çeşitli eylemler gerçekleştirdi. TÜRK-İŞ 12 Eylül sonrasında ilk mitinglerini Şubat 1986'da Balıkesir ve İzmir'de yaptı. TÜRK-İŞ 1986 ara seçimlerinde ANAP'a oy verilmemesi yönünde çağrı yaptı ve bu amaçla çeşitli mitingler düzenledi. Bu durum TÜRK-İŞ'in '60'ların ortalarından beri sürdürdüğü partiler üstü politika yaklaşımını fiilen terk etmesi anlamına geliyordu. TÜRK-İŞ, 1987 yılında ANAP hükümetine karşı çok daha açık bir tavır aldı ve siyasî yasakların kalkmasına ilişkin referandum sırasında aktif tutum alarak (hükümetin tersine) yasakların kalkması yönünde oy kullanılması çağrısı yaptı."

Kamu kesiminde çalışan işçilerin 1989 yılı mart, nisan ve mayıs aylarında başlattıkları ve Bahar Eylemleri olarak bilinen protesto eylemleri ve işçi direnişleri 12 Eylül 1980 sonrasının ilk büyük işçi hareketi dalgası idi. Bahar Eylemleri olarak bilinen kamu işçilerinin uzun soluklu mücadelesi '80'lerin ve hatta Türkiye emek tarihinin en kapsamlı işçi hareketidir.

Çelik, söz konusu makalesinde, kamu işyerlerinde örgütlü sendikaların neredeyse tamamının özel sektörde ise bağımsız Çelik-İş, Otomobil-İş ve Laspetkim-İş gibi sendikaların da katıldıkları Bahar Eylemleri'nin "...hem katılan işçi ve sendika sayısı hem coğrafi dağılım hem de süre açısından Türkiye emek tarihinin en önemli" eylemi olduğunun altını çizmektedir. Söz konusu direniş ve eylemlere yaklaşık 1,3 milyon işçinin katıldığı tahmin edilmektedir. Bu eylemler "12 Eylül sonrası yaşanan yoksullaşmaya yönelik ekonomik temelli bir tepki olarak başlamış olmasına rağmen, hükümeti, Özal ve ANAP'ı hedef alan yönleriyle ve ülke çapında ücret ve gelir politikalarını etkileyen yanlarıyla siyasî sonuçları da olan" eylemler olarak anıldılar. "Eylemleri ve 24 Ocak Kararları ile uygulamaya konan neoliberal iktisat politikalarında önemli bir gedik açıldı ve bu politikalar geriletildi. Nitekim Mart 1989

seçimlerinde başlayan ANAP'ın gerilemesi 1991 genel seçimlerinde ANAP'ın iktidardan uzaklaştırılmasıyla sonuçlandı."

Sadece işçi hareketleri değil gençlik hareketleri de seksenlerin ikinci yarısından itibaren yeniden örgütlenmeye başladılar hem de yepyeni mücadele metot ve araçlarıyla. Onyılın ortalarıyla gençlik hareketlerinin temel metodunu yasallık ana temel araçlarını da *3D Hareketleri* oluşturmaya başladılar: *Dernek, Dergi ve Dilekçe.* Tüm bunlar dönemin gençlik hareketlerinin mihenk taşı haline geldiler. Şüphe yok ki '80'den önce de dergiler, gazeteler yayımlanmakta, dernek ve dilekçe hakları kullanılmaktaydı. Seksenlerin ortaları, bu mücadele araçlarının keşfedildikleri değil, gençlik hareketinin ana omurgasını oluşturdukları yıllar olarak anıldılar. Bu elbette gençlik hareketlerinin başka hiçbir mücadele aracını kullanmadıkları anlamına da gelmez: Halk oyunları topluluklarından, tiyatrolara ve sinemalara toplu gidiş organizasyonlarına, spor etkinliklerinden, satranç turnuvalarına, pikniklere, gezilere akla gelebilecek her türlü sosyal etkinlik öğrenciler tarafından politik mücadelenin bir manivelası haline getirilirler ancak yine de öğrenci hareketinin ana omurgasını 1981'de başlayan dergi yayıncılığı 1984'te başlayacak olan dernekçilik ve tüm '80'lere yayılan toplu dilekçe eylemleri oluşturacaktır.

3D: Dergi

Legal dergi yayıncılığı, '80 öncesinde de (örneğin *Yön, Devrim* vb. gibi) yapılıyordu, darbeden sonra, öğrenci hareketlerinin dışında da dergi yayıncılığı hayli gelişti, çeşitlendi. 1 Ocak 1980 tarihinde eski millî eğitim bakanlarından Mustafa Necati'yi ilk sayısının kapak sayfasına koyan (1 Ocak, Necati'nin de ölüm günüdür) *Öğretmen Dünyası* dergisi ve Ocak 1981'de yayımlanmaya başlayan *Bilim ve Sanat* dergisi bu minvaldeki önemli örnekler olarak anılabilirler. 21 Şubat'ta Ecevit ve çevresi *Arayış*'ı çıkartmaya başlar. Aynı yılın ekiminde yayın hayatına başlayacak olan *Yarın* dergisiyle yine TİP'lilerin çıkardıkları *Gün* haber dergisi de darbe sonrasının ilk yayınları arasında sayılabilir. Bu dergileri, *Öğrenci Postası, Yeni Çözüm, Mayıs, Çağdaş Yol, 2000'e Doğru, Yeni Aşama, Yeni Gündem,* Aydınlık

Yarın dergisi, sayı 1, Eylül 1981.

çevresinin çıkardığı *Gökyüzü* dergisi ve daha sonra da tekrar yayımlanmaya başlayacak olan *Birikim* gibi muhalif dergiler takip edecektir.

3D: Dernek

12 Eylül Darbesi'nden sonra kurulan ilk öğrenci derneği; 1984 yılında, kurulan AÜHF-ÖD idi. Dernek, fakülte öğrencisi 7 öğrencinin 2908 Dernekler Kanunu'nun Ekim 1983'te çıkmasından sonra başlayan ve bir yılı aşan bir hukuk mücadelesinin ürünüdür.

Ankara Hukuk Fakültesi'nde dernek kurma faaliyetine omuz veren 7 öğrenci; dernek tüzüğünü ve gerekli belgeleri hazırlayarak Ankara İl Emniyet Müdürlüğü, Dernekler Masası'na başvurularını yaparlar. Öğrencilerin başvuru tarihleri 9 Nisan 1984'tür. Bu tarih de tesadüfen seçilmemiştir. Şöyle ki, '80 öncesinde fakültede kurulmuş olan *Talebe Cemiyeti* henüz *tasfiye* edilmemiştir. Çünkü Dernekler Kanunu çıktıktan sonra, '80 öncesinde kurulan bu derneklere 6 ay içinde yeni yasaya uyum sağlayarak açılmaları şansı tanınmaktadır. Eğer 6 ay içinde bu şartları tamamlayamazlarsa kendiliklerinden münfesih sayılacaklardır. Dernekler Kanunu, 7 Ekim'de yürürlüğe girdiği için, eski cemiyetin münfesih sayılması için altı ay yani 7 Nisan 1984 tarihine kadar beklemek gerekmektedir. 7 Nisan 1984 tarihi cumartesi gününe denk geldiği için de dernek kurucuları pazartesi gününü beklerler ve 9 Nisan'da Ankara Emniyeti'nin yolunu tutarlar. Eski dernek 7 Nisan 1984'te münfesih sayılmış, müteakiben derneğin malları ile ilgili tasfiyesi süreci başlatılmıştır.

Gençlerin evrakları kabul edilir. Sözlü olarak da onlardan sonra, bir dernek için başvuru yapılamayacağı, yapılsa da kabul edilemeyeceği bildirilir. Yine sözlü olarak gençlere, '80 öncesine Hukuk Fakültesi'nde *Talebe Cemiyeti* adlı bir dernek olduğu ancak darbeden sonra dernek kapatıldığı için o derneğin değil onların (7 gencin yeni) derneğinin tüzel kişilik kazanacağı, rektörlüğe başvurarak kurucu üye olmak için yazılı izin almaları gerektiği de ifade edilir. Bu sözlü sohbetten sonra gençler aralık ayı sonunda Ankara Üniversitesi Rektörlüğü'ne de başvurarak üniversitedeki prosedürleri de tamamlarlar. Öğrencilerin, dernekleri ile ilgili olarak rektörlüğe yaptıkları başvuruya 4 Şubat 1985'te cevap verilir ve öğrencilerin derneğe kurucu üye olmaları uygun görülmez. Nitekim 2547 sayılı YÖK Kanunu'nun 59. maddesi rektörlere böyle bir hak vermekte ve "...derneğe, üye olma[nın], rektörün yazılı iznine bağlı" olduğunu hükme bağlamaktadır. Gençler rektörlüğün bu kararına itiraz ederek dava açarlar. Bu arada derneğin tüzel kişiliği için Sıkıyönetim Komutanlığına başvurmak ve izin almak da gerekmektedir. Komutanlık izin vermediği takdirde bu karara itiraz hakkı da bulunmamaktadır.

De facto-de jure dernekleşme problemi işte tam da burada kendini gösterir: Dikkat edilirse 9 Nisan 1984 tarihinde derneğin kuruluşu için başvurulmuştur ve genel (Anayasal) karine, dernek başvurusunun yapılmasını müteakip derneğin tüzel kişilik kazanacağı yönündedir. Ancak 1985 ortalarına gelindiğinde bile AÜHF-ÖD'nin tüzel kişiliği net değildir, dernek ne/hem vardır ne/hem de yoktur.

ODTÜ Öğrenci Derneği de '80 sonrasında legal düzlemde kurulan ilk üniversite derneği olur. Bu tarihten sonra çoban ateşleri üniversitelerin tüm fakültelerinde yanmaya, öğrenci derneklerinin sayısı da her geçen gün artmaya başlayacaktır. 1986 yılının sonlarına doğru öğrenci derneklerinin sayısı 70'i aşar. Artık öğrenci dernekleri gençliğin akademik-demokratik örgütlenmesinin yeni adıdır. Farklı siyasal ve örgütsel anlayışa sahip gençlik örgütleri, öğrenci derneklerinde ortak bir süreci örgütlemeye başlar.

3D: Dilekçe

Dergiler, dernekler ile birlikte 3D'nin son ayağını toplu dilekçe eylemleri teşkil eder. Toplu dilekçeler; sadece gençlik hareketinin, üniversite gençliğinin değil aydınlar ve kadınların da darbe yönetimine karşı direnme araçlarından birisi olarak tebarüz eder. Üniversite gençliği için de toplu dilekçe eylemleri, dernekler ve dergilerle birlikte dönemin politik mücadelesinin en belirgin aparatlarından üçüncüsünü oluşturur.

Toplu dilekçe eylemlerinin ilk örneklerine 1984 öncesinde rastlansa da bu tür eylemlerin *Üçüncü Askerî İdare Dönemi*'nin bitişini takiben belirginleştiğini söyleyebiliriz. Bu konudaki ilk ve en popüler örnek de hiç tartışmasız 5 Mayıs 1984'te Cumhurbaşkanlığı ve Meclis Başkanlığı'na sunulan *Aydınlar Dilekçesi*'dir – ki Ayşem Sezer-Şanlı'nın *Aydınlar Dilekçesi*'nin serencamını ele aldığı yazısını ve bu sürecin önemli isimlerinden Turgut Kazan'la yaptığı röportajı çalışmamızda bulmak mümkündür. Sezer-Şanlı, Aydınlar Dilekçesi ile ilgili olarak Turgut Kazan ile mülakatında Kazan'ın şu hususun altını çizdiğini de satırlarına eklemektedir: "Sonuçta o demokrasiye geçildiği söylenen dönemde bizim birçok entelektüel arkadaşımız cezaevinde tutukluydu ve şartlar çok ağırdı. Bu dilekçe eylemi olabileceği kadar olmuştur bana göre. Geriye dönüp baktığımda bunu net şekilde söyleyebilirim. Özeleştiri yaparken gerçekçi olalım. Biz o günün koşullarında örgütlü bir yapı olamazdık. Sistem buna olanak sağlamıyordu. O günün koşullarında da ancak bu kadar yapılabilirdi. Toplantı yasak, çok kişinin bir araya gelebilmesi zaten mümkün değil. Buna rağmen bir avuç da olsa insan tartışarak konuşarak bir metni hazırlayıp son şeklinin verilmesini sağlamışlar, bunlar da o günün koşullarında önemli adımdır. Sonra da uygun önlemleri düşünerek belli sa-

yıda imzanın toplanmasını sağlamışlar. Güzel bir kompozisyonla da Çankaya Köşkü'ne götürüp teslim etmişler."

Toplu dilekçe eylemleri ile ilgili ikinci popüler örnek 1985 tarihinde onaylanan ve Türkiye'nin de imzasının bulunduğu *Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi*'nin uygulanmaya konması için açılan dilekçe kampanyası ile başlayan *Kadınlar Dilekçesi* eylemidir.

Öğrencilerin toplu dilekçe eylemleri, 1984'ten sonra daha belirgin bir eylem biçimi halini almaya başlar. Özellikle Ekim 1986'da Yükseköğretim Kurulu (YÖK) 44. maddesine karşı başlayan ve yaklaşık 33 öğrenci derneğinin girişimiyle 13 bin imzanın toplandığı toplu dilekçe eylemi, bu konudaki dönüm noktalarından birini oluşturur. Bu noktada, çalışmamız içerisindeki makalesinde Cansu Parlak ve Levent Odabaşı'nın altını çizdiği gibi, 1980 sonrasında YÖK'ün sadece bir yükseköğretim kurulu olmayıp aynı zamanda bir 12 Eylül kurumu, gençlik hareketlerini ve üniversite camiasını zapturapt altına almaya çalışan bir kurum işlevi gördüğünü de not etmek gerekmektedir.

Seksenlerin ortaları geçilmeye başladıkça bu üç aparat tamamen ortadan kalkmayacak ama yavaş yavaş *yemek boykotları, mitingler, açlık grevleri* ve *üniversite işgalleri* ilk üç aparatın yerini almaya; daha doğrusu *Nisan Eylemleri*'nde olduğu gibi, sokak eylemleri ve mitinglerle dernek faaliyetleri ve toplu dilekçe eylemlerinin iç içe geçmeye başladıkları, eylem aparatlarının çeşitlenerek *yasallığın* sınırlarından taşmaya başladıkları görülecektir. Bu süreç aynı zamanda öğrenci hareketleri içerisindeki farklılaşma ve çeşitlenmenin yaşanacağı döneme doğru evrilecektir. Nisan 1987, bu dönüşümün okunabilmesinde önemli bir milat olarak durur.

Avrupa Solunda Yeni Tartışmalar; Birey, Sivil toplum, Sosyalizm ve Türkiye

Avrupa solundaki tartışmalar '80'lerde başlamamış ama bu yıllarda hızlanmıştı. Sovyetler'de tartışılmaya açılan *Glasnost* (açıklık) ve *Perestroyka* (yeniden yapılanma) politikaları, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ama asıl '60'larda başlayan Sovyet tipi sosyalizme yönelik eleştirileri de yepyeni bir aşamaya getirmişti. Bir yandan (1) '60'lardan bu yana Avrupa solunda dile getirilmekte olan, Sovyetler Birliği tarafından temsil edilen sosyalizm anlayışına, uygulamalarına ve iki kutuplu dünyanın doğrudan kendisine yönelik eleştiriler, (2) Doğu Avrupa'da başlayan muhalefet hareketleri içerisinde gündeme taşınan devlet-toplum-siyaset ilişkisi, antisiyaset, toplum mühendisliği ve antiotoriteryenizm tartışmaları, (3) neoliberalizm ile refah devletinin sürdürülemeyeceğinin görülmesi ve (4) nihayet 1989'da Sovyetler Birliği'nin çökme-

sının, Amerika'nın temsil ettiği kapitalist düzenin, Sovyetler Birliği'nin temsil ettiği sosyalist düzenden daha iyi, daha kalıcı olduğu şeklindeki düşüncelere popüler bir meşruiyet katması, sosyalizm tartışmalarına da yeni bir ivme kazandırmıştı.

Yukarıda dört ana başlık altında toplanan gelişmeler sol içerisinde geniş çaplı bir tartışma ve restorasyon sürecini de beraberinde getirdi: Sosyalist parti ve örgütler Soğuk Savaş'ın bitmesini müteakip bir yandan dağılmaya, isimlerini değiştirmeye ya da daha önceki tezlerinden, politikalarından vazgeçmeye başlarlarken diğer yandan da sosyalist düşünce bir açıklama çerçevesi, bir dünya görüşü olma özelliğini kaybetmeye, entelektüel, akademik ve toplumsal popüleritesini yitirmeye başladı. '90'lara yaklaşılırken sosyalistler yeniden tartışmaya, içerisinde bulundukları yeni dönemi tanıma/tanımlamaya, bu dönemde izleyecekleri yeni stratejileri olgunlaştırmaya ve geçmişte nerelerde ne tür yanlışlar yaptıklarını tartışmaya başladılar. Bu tartışma ve restorasyon, yukarıda da belirtildiği gibi, temel olarak üç ana nokta üzerinde yoğunlaştı: (1) sosyalistlerin geçmiş dönemde nere(ler)de hata yaptıkları, (2) '80'lerde kapitalizmin şekil değiştirmesiyle girilen yeni dönemin temel özelliklerinin neler olduğu ve (3) bu yeni döneme, kendini yeniden şekillendiren (post endüstriyel, global ya da tekno) kapitalizme uygun yeni sosyalist strateji ve politikaların neler olabileceği.

Dört nedenden kaynaklanan ve temelde üç ana hedefe yönelen bu tartışmalar, dört temel kavramı ön plana çıkardı; bir başka deyişle bu tartışmalar temelde dört farklı kavram üzerinden sürdürüldü: (1) Birey, (2) sivil toplum, (3) demokrasi ve (4) (yeni) sosyalizm. Nedenleri, yöneldikleri hedefleri ve tartışmaların odağında yer alan temel kavramları yukarıda ana hatlarıyla özetlenen bu tartışmaları, (1) post endüstriyel kapitalizme uygun, ademimerkeziyetçi, çoğulcu bir sosyalizm arayışı, (2) "aynılık" olarak yorumlanan eşitliğin çoğulculuk, çoğulculuğun da kişisel farklılıklar ile temellendirildiği bir yöne doğru evrilmesi ve (3) toplum mühendisliği anlayışının yerini sivil toplumun ve örgütlü demokrasinin alması.

Tüm bu tartışmalar, Türkiye'de de eskinin daha merkezî/Leninist örgütlenme anlayışlarının yerine çoğulculuğu; işçi/köylü hareketleri temelli bir sosyalizm tahayyülünün yerine de kadın ve çevre hareketlerini de sınıf hareketlerinin yan değil ana bileşeni olarak kabul eden sosyalizm tartışmalarının önünü açtı. Sosyalist sol, '80'li yılların ikinci yarısından itibaren kamuoyunun gözünden ırak bir birleşme ve kendini yenileme dönemine girdi. Geçmişin muhasebesi yapılmaya çalışıldı, sekter gelenekler sorgulandı; devrimin stratejisi üzerine yürütülen tartışmalar yüzünden örgütlerde bölünmeler yaşanırken nasıl olup da devrimi gerçekleştirecek öznenin yitirildiğinin görülmediği masaya yatırıldı.

Bu iç hesaplaşma ve yeniden yapılanma sürecinde, Behice Boran'ın başkanlığındaki TİP ve TKP'nin Genel Sekreteri Nabi Yağcı (Haydar Kutlu) ile birleşmeye karar verdilerse de bunu –Boran'ın vefatından sonra– Türkiye İşçi Partisi (TİP) Genel Sekreteri Nihat Sargın ve Nabi Yağcı gerçekleştirebildi: Böylece '80 öncesinde birbirlerini revizyonistlik, sekterlik, oportünizm vb. ile suçlayan iki ana akım gelenek (TİP ve TKP) Ekim 1987'de Türkiye Birleşik Komünist Partisi (TBKP) adıyla birleşmiş oldu.

Birleşme ve yenilenme tartışmaları burada da bitmedi. Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (TSİP), ve Ferit İlsever'in liderliğinde 1988'de kurulan Sosyalist Parti'den ayrılan bir grubun da tartışma ve yeniden örgütlenme sürecine katılımıyla 15 Ocak 1991'de Sadun Aren'in genel başkanlığında Sosyalist Birlik Partisi (SBP) kuruldu.

Sosyalist soldaki birleşme ve yeniden yapılanma tartışmaları burada da durmayacak, SBP hakkında Anayasa Mahkemesi'nde kapatılma davası açıldıktan ve Kurtuluş, Emek, Yeni Yol ve Sosyalist Politika gibi çevrelerin de birleşme ve yeniden yapılanma sürecine girmelerinden sonra 1994'te Birleşik Sosyalist Parti kurulacak; Geleceği Birlikte Kuralım Girişimi ve Kuruçeşme İnisiyatifi'nin de sürece dahil olmasıyla birleşme çalışmaları Özgürlük ve Dayanışma Partisi'nin kuruluşuna kadar varacak; bu birleşme süreci '90'ların sonlarında yeniden bir dağılma ve partileşme sürecine doğru da evrilecektir.

Aslan Sosyal Demokratlar

Anıl Varel, '70'li yıllardan sonra adım adım sola, sosyal demokrasiye mütemayil olan CHP çevresinin 12 Eylül Darbesi sonrasındaki zorunlu adresinin Halkçı Parti (HP) olduğunu belirtmektedir. 2820 sayılı Siyasal Partiler Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ve siyaset yapma yasağının kaldırılmasıyla, yeni siyasî partiler art arda ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunlardan biri, 25 Mayıs 1983'te kurulan ve merkez sol seçmenin oylarına talip olan HP'ydi. Ancak askerî cuntanın CHP'yi kapatması neticesinde merkez solda ortaya çıkan boşluğu doldurması beklenen asıl parti ise 6 Haziran 1983'te kurulan Sosyal Demokrasi Partisi'ydi (SODEP). Varel "CHP ile SODEP kadroları arasında kayda değer bir süreklilik ilişkisi" olduğunun altını çizer. Varel'e göre "SODEP'in siyasî yelpazede konumlandığı yer (merkez sol), CHP'nin '70'li yıllardaki pozisyonuyla örtüşüyordu. Üstelik partinin genel başkanı, CHP'nin sembol isimlerinden İsmet İnönü'nün oğlu Erdal İnönü'ydü." Bu da HP'yi değil ama SODEP'i hem kamuoyu ve seçmenler hem de darbecilerin gözünde CHP'nin devamı haline getiriyordu. Bu ayrıntı hayli önemliydi çünkü Evren 1983'ün yaz ayları boyunca kapatılan siyasî partilerin de-

vamı niteliğindeki siyasî partilere asla izin vermeyeceklerinin altını çiziyordu ve SODEP'in kapatılan CHP ile bir süreklilik ilişkisi içinde olduğu ayan beyandı.

Darbecilerin Erdal İnönü ismi üzerinde de ciddi çekinceleri bulunmaktaydı üstelik Erdal Bey üzerindeki soru işareti onun sadece kapatılan CHP'nin eski genel başkanı İsmet İnönü'nün oğlu olmasıyla değildi: Varel'in de altını çizdiği gibi "İnönü'nün, ODTÜ rektörlüğü döneminde solcu gençleri himaye ettiği düşünülüyordu. Evren'e göre, SODEP çatısı altında bu durum tekrarlanabilir; radikal solcular, İnönü'nün ve onun prestijli soyadının arkasına sığınarak kendilerine korunaklı bir hareket alanı yaratmaya koyulabilirlerdi. Evren'in, İnönü'ye ve İnönü'nün eniştesi Metin Toker'e söylediğine göre, SODEP'ten yana asıl çekincesi buydu."

6 Kasım 1983 seçimlerine bir "sol parti" olarak HP katıldı ve oyların %30,46'ını aldı. HP'nin oyu, '80 öncesinin merkez sol oyların önemli bir bölümünün HP'de toplandığını gösteriyordu. Ancak sadece dört ay sonra, 25 Mart 1984'te gerçekleştirilen ve bu kez SODEP'in de dahil olabildiği yerel seçimler, merkez sol seçmenlerin çoğunun gözünde HP'nin sadece geçici ve zorunlu bir ara durak teşkil ettiğini gösterdi. SODEP, girdiği bu ilk seçimde aldığı % 23,35'lik oyla, merkez solun önderi konumuna geldi.

SODEP'in başarısı HP-SODEP birleşmesi ile ilgili tartışmaları da alevlendirdi. HP içinden yükselen tartışmalar ilkin Calp'in koltuğundan olmasına ve Aydın Güven Gürkan'ın HP genel başkanlığına seçilmesine imkân tanıdı. Varel'in de satırlarında yer verdiği şekliyle "Büyük Kongre'de (29 Haziran 1985), parti içi muhalefetin ve partinin sol kanadının öncüsü Aydın Güven Gürkan seçildi. Akabinde, 17 Ağustos 1985 tarihli Küçük Kurultay'da ise SODEP'le birleşilmesi yönünde ilke kararı alındı."

SODEP-HP birleşmesi 3 Kasım 1985'te hayata geçti. Hukuken, SODEP HP'ye katılmıştı çünkü HP TBMM'de temsil edilmekteydi ve Anayasa'nın 84. maddesi, parti değiştiren milletvekillerinin üyeliğinin düşürülmesini öngörüyordu. Birleşmede şöyle bir yol izlendi: HP, olağanüstü kurultayını toplayıp adını SHP olarak değiştirdi ve bu arada programı ile tüzüğünü SODEP'le uyumlulaştırdı. Arkasından SODEP kendisini feshederek HP'ye (yeni adıyla SHP'ye) katıldı. Dolayısıyla HP milletvekilleri hukuken parti değiştirmemiş; sadece partilerinin adını, amblemini, programını ve tüzüğünü değiştirmiş oldular. Yapılan ilk genel kurulda (30 Mayıs 1986) ise bu görevi Erdal İnönü devraldı.

Bu birleşme merkez solda yeni bir parçalanmayı da beraberinde getirdi. SODEP-HP birleşmesinden günler sonra (13 Kasım) Demokratik Sol Parti (DSP) Bülent Ecevit henüz siyasî yasaklı olduğu için eşi Rahşan Ecevit tarafından kuruldu.

Ecevit siyasî yasaklıydı ama aslında 12 Eylül süreci boyunca hiçbir zaman siyaseti tam olarak bırakmamış, 12 Eylül yönetimine karşı açıktan ve aleni olarak muhalefetini gerçekleştirmişti. Ecevit, Onur Alp Yılmaz'ın da çalışmamızdaki makalesinde altını çizdiği gibi daha Demirel ile götürüldüğünde Hamzakoy'da *Durumun Çözümlenmesi* başlığıyla yazdığı yazıyla kalemini bırakmayacağını, darbeye sessiz kalmayacağını göstermişti. Şubat 1981'de ilk sayısı çıkan *Arayış* dergisi ise Ecevit'in bu arayışlarının/siyasî muhalefetinin en seri ateş eden mavzeri olacaktı. Ahmet Bayar çalışmamız içerisinde Ecevit'in *Arayış*'ının fotoğrafını çekmeye çalıştı.

SODEP-HP birleşmesi bir haftalığına merkez solu birleştirdiyse de DSP'nin kurulması solu yeniden ikiye böldü. *Solun Akgüvercini*'nin (DSP) liderliğinde CHP'nin son Genel Başkanı Bülent Ecevit; diğerinin başında da (SHP) CHP'nin Ecevit'ten önceki Genel Başkanı İsmet İnönü'nün oğlu Erdal İnönü oturuyordu. CHP'nin, 12 Eylül sonrasında kapatılan tüm siyasî partiler ile açılması ve SHP ile birleşmesi için doksanlı yılları; DSP'nin iktidardan düşmesinden yaklaşık 4 yıl sonra (5 Kasım 2006) bir tabela partisine dönüşmesi ve merkez solda CHP'nin tek aktör haline gelmesi için 2000'li yılları; 14 Mayıs 2023 seçimlerinde CHP genel başkanının 13. cumhurbaşkanı seçilmesi için de 2020'li yılları beklemek gerekecektir.

Ve Kadınlar...

Seksenli yıllar, Demet Gülçiçek'in de çalışmamızda yer alan makalesinde altını çizdiği gibi, kadın hareketinin "feminizm"i sahiplendiği ve kişisel olanı politikleştirdikleri bir tarihsel kesit oldu. Kadın hareketi, darbe sonrasında canlanmış, bu da kadın hareketinin ciddi eleştirilere maruz kalmasına neden olmuş; hareketin içerisinde yer alan kadınlar *Eylülist* (12 Eylül Darbesi'nden kendine çıkar sağlayan anlamında), *Evren'in kadınları, karşı devrimciler, burjuva bireyselcileri/ideologları, elitistler, erkek düşmanları, ahlâksızlar, Batı kopyacıları* gibi sıfatlarla yaftalanmışlardı. Gülçiçek'e göre; tüm bu suçlama, yaftalamalara rağmen '80'li yıllarda feminizmin adını üstüne basa basa dillendiren kadın grupları, dönemin ağır, yorucu ve baskıcı siyasal atmosferinde en güçlü ses çıkaran, en ezber bozan ve en fazla yaratıcı düşünce ve eyleme sahip hareketlenmelerini oluşturdu. Bilinen her şeyin sorgulandığı, tekrar tekrar gözden geçirildiği ve yeniden anlamlandırıldığı *yeni* feminist bir perspektifin oluştuğu bu dönemde aynı zamanda kadın hareketleri, çoğunlukla feminist hareket bağlamında yoğun bir araştırmacı ilgisi ile de karşılaşmaya başlarlar.

Gülçiçek dönemin kadın hareketini ifade edebilmek için yaygın olarak kullanılagelen dalga metaforu yerine yumak metaforunu önerir, kullanır: fe-

minist hareketlerin tarihini küçüklü büyüklü, çok renkli ipliklerin yuvarlandığı bir *yumak* olarak tahayyül ettiğini söyler: "*Yumak*ta renklerin farklılığını görebilirsiniz ama nerede başladığı nerede bittiği belli değildir. Yumağı biraz açmaya çalıştığınızda yani kadın hareketlerini analize giriştiğinizde, hangi ipin daha kısa hangisinin daha uzun olduğunu tespit etmek zordur çünkü bunlar çoğunlukla birbirine" düğümlenmiştir. *Çok renkli yumak* metaforunu Türkiye kadın hareketlerine uyarlarsak, Osmanlı'daki kadınların aydınlanma ve modernleşme üzerinden geliştirdikleri bazı talepler bugün neredeyse aynı şekilde kullanılabiliyor. '50'li yıllardaki kadın hareketinin kadınların siyasal katılımına dair talepleri '80'lerin radikal ve sosyalist feminist hareketlerinde de dile getiriliyor. Diğer yandan, benzer geleneklerden gelen ve aynı anda hareketin içinde bulunan bazı grupların adeta bambaşka iki ayrı dili konuştuğunu, bu anlamda çok *renkliliği* görmek de mümkün. Bunun bir örneği *Feminizm Kitabı: Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler*'de görülebilir. Farklı dönemlerde yayımlanmış kadın dergilerinden yazıları seçerek yayımlayan bu derleme de dönemlendirmeleri birinci ve ikinci dalga terimlerini kullanarak yapmış ancak yine de farklı dönemlerin kadın hareketlerindeki süreklilik ve kopuşlar bir de bu metaforun eleştirisi ile okunabilir.

Gülçiçek'e göre seksenler kadın hareketini feminizme indirgemek de yanlış olacaktır. "Örneğin, İslâmcılık akımı içinden gelen kadınların bir dizi talepler etrafında organize olması süreci de dönemin kadın hareketlerinden birisidir." Ayrıca Kemalist kadın hareketini de bu çerçevede anmak yerinde olacaktır. Gülçiçek, İslâmcı ve Kemalist kadın gruplarının dışında kısa ve uzun süreli örgütlenen, bu iki gruba da dahil olmayan başka gruplardan da bahsetmenin mümkün olduğunun altını çizer: *Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği (AKKD), Demokratik Mücadelede Kadın Derneği* (DEMKAD), *Demokratik Kadın Derneği, SHP'li Kadınlar, Ankara Kadınlar Derneği, İnsan Hakları Derneği Kadın Komisyonu, İlerici Kadın Grubu* ve çeşitli odakları olan hayır grupları bunlardan bazılarıdır.

Seksenli yıllarda feminist örgütlenmelerin yaptığı pek çok önemli kampanya bulunuyor: 1982'de *YAZKO Kadın Sorunları Sempozyumu*, 1984'te *8 Mart* buluşması, *Kariye Kadın Şenliği, Mor İğne Tacize Karşı Kampanya, Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi* (CEDAW) imza kampanyası bunlardan sadece bazıları. '80'lerin en akılda kalan, en çok heyecan yaratan ve ses getiren eyleminin yukarıda değindiğim 1987'de İstanbul Yoğurtçu Parkı'nda düzenlenen *Dayağa Karşı Yürüyüş* olduğunu söylemek mümkün. Sonradan kadına yönelik şiddet olarak oturacak ve günümüzde feminist örgütlenmeleri aşarak muhafazakâr çevrelerden neoliberal şirketlere kadar geniş bir yelpazede benimsenen bu terim, '80'li yıllarda dayak olarak kullanılıyordu. *Dayak* konusu, ilk defa kadın hareketinin gündemine gelmi-

yordu. Fakat 1987 yılındaki yürüyüş 12 Eylül Darbesi sonrasında yapılan ilk kitlesel yürüyüş olduğu ve bahsettiğim pek çok feminist karşılaşmayı teşvik ettiği için önemli bir etki yapmıştır.

Gülçiçek, çalışmızda yer alan yazısında sonuç olarak " '80'li yılların feminist hareketinde ezildiğinin farkında olmayanlara altruistik bir şekilde *bilinç götürülmesi* için çalışılması yerine hareketin içindeki kadınların kendi ezilmişliklerinin tartışıldığı bir örgütlenme biçimi" oluşturduğunun altını çizer. Bu yeni tutum, *haklarını bilmeyen* öteki kadınları kurtarmaya meyleden ve kendini halihazırda kurtulmuş gören bir kadın hareketinden de kopuşa işaret etmektedir. Böylece kurtuluşun öznesi ve ezilen kategori olarak *kend*ine işaret eden bir bakış açısının feminist örgütlenmelerde yüksek sesle dile getirilmeye başlandığını görürüz.

Daha önce var olan hegemonik politika yapma biçimlerini alaşağı eden bu keşifle birlikte, feminist kadınların bilhassa *Kişisel Olan Politiktir* sloganı üzerinden başkasını kurtarma söylemine mesafe koyması ile artık durdurulamayacak bir feminist hareket mümkün olmuştur ve yeni politik tahayyüller açılmıştır.

Seksenlerde Yeşil Hareketin Doğuşu

Seksenli yıllara kadar ekoloji, bir siyasal hareket olarak görülmez. Selman Saç'ın da çalışmamızda yer alan makalesinde vurguladığı gibi, seksenlerle çevre/doğa açısından bir dönüşüm yaşanmaya başlar. Dolayısıyla bu dönemdeki ilk kıpırdanışları anlamak, özellikle çevre odaklı müdahalelerin potansiyelini görmek açısından önemlidir. Bu onyıl çevre hareketinin bir "lüks", çevre sorunlarının ise "kalkınmanın zorunlu maliyeti" olarak görülmekten çıkmaya başladığı; çevre hareketinin mekanik bir unsur olarak "insanın çevresinin" korunması düşüncesinden toplumsal ekoloji düşüncesine yani insanı içinde yaşadığı doğayla bir bütün olarak tasavvur eden bir politik düşünceye doğru evrildiği yıllar olacaktır.

Çevreye dair meseleler '70'ler boyunca daha çok yerel inisiyatifler ve tikel örneklerle (Murgul Bakır İşletmesi, Çarşamba Ovası vb.) görünür olmuştur. Sanayisi gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye, bölgesel farklılıkların da etkisiyle belli coğrafyalarda yoğunlaşan çevre sorunlarıyla yüzleşmek durumunda kalmıştır. Merkezî bir planlamanın olmaması ve çevrenin öncelikli bir alan görülmemesi bu sorunlara karşı etkili çözümlerin bulunmamasını beraberinde getirmiştir. Sivil toplumda da bazı derneklerin öncülüğünde ekolojik sorunlara karşı yürütülen mücadeleler, yerel düzeyde kalarak sonuç doğuramamıştır. Üstelik görece belli farklılıklar içerse de bu *sınırlı* karşı koyuşlar Türkiye için pek de yeni sayılmaz. Bu çerçevede tanımlanabile-

cek çok sayıda dernek özellikle 1950'lerle birlikte ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak '80 öncesi çevre hareketinin bilançosunu çıkarmak, birbiriyle ilişkilendirmek tutarlı bir bütünlükten bahsedilemeyeceği için oldukça zordur.

12 Eylül Darbesi'nden hemen sonra çevre açısından da olumlu hiçbir gelişme söz konusu değildir. Başta sivil toplum alanında olmak üzere kurumsal siyasette de çevreye dair meseleler hasır altı edilmeye devam edilir. Saç, asker siyasî arenadan uzaklaşmaya başladıkça şaşırtıcı şekilde, ilk kez çevreyi odağına alan çeşitli hareketlerin, örgütlenmelerin gün yüzüne çıkmaya başladığını belirtir. "Öncesindeki çok parçalı, dağınık ve sınırlı yapı bu dönemde bütünüyle dönüşemese de sembolleşen belli örneklerin de göstereceği üzere çevre odaklı toplumsal hareketler çok daha etkili repertuarlar kullanmaya başlamış, zaman zaman siyasî otoritelere, karar alıcılara geri adım attırabilmişler ve ulusal ölçekte görünür olmaları kimi örneklerle mümkün olmuştur. Bu genişleme kaçınılmaz olarak ekolojik hareketin giderek toplumsallaşmasının da önünü açmıştır." '80'lere doğru devlet teşkilatında, anayasal-kurumsal yapıda çevreye dair belli gelişmeler yaşansa da sonuçları itibarıyla kayda değer bir farklılıktan söz etmek pek mümkün değildir. Bu dağınıklığı ya da yetersizliği kurumsal yapıda da gözlemlemek mümkündür.

Seksenlerin ülke içi politik-toplumsal koşulları çevre sorunlarının giderek politikleşmesini sağlarken birtakım dış gelişmeler de bu seyrin hızlanmasına katkı sağlamıştır. 1986 yılında yaşanan Çernobil felaketi nükleer santralleri, ekonomik kalkınma için olmazsa olmaz zorunluluklar gören anlayışta büyük bir gedik açarken, insanın çevreden/doğadan bağımsız düşünülemeyeceğini büyük bir maliyetle göstermiştir. Özellikle bu felaketten sonra ülkede çevre üzerinde olumsuz etkileri olan projeler, faaliyetler daha fazla tepki toplamaya başlamıştır. Kimisi kamuoyunu kısa süreli meşgul edip unutulsa da deniz çeşitliliğiyle ünlü Muğla'nın Dalyan kasabasında soyları tükenmekte olan denizkaplumbağalarının (caretta caretta) yumurtlama bölgesine otel yapılması örneğinde olduğu üzere, bazı olaylar oldukça ses getirmiştir. Dolayısıyla '80'lerin ikinci yarısına gelindiğinde erken dönemdeki hareketlere benzer şekilde hâlâ güçlü bir çevre örgütünden bahsedilemese de olay bazlı müdahalelerin etkili şekilde gerçekleştiği ve bu sayede çevreye zarar verecek kimi projelerden vazgeçildiği bir farklılık söz konusudur.

Saç'ın çalışmamızda yer alan makalesinde de altını çizdiği gibi Türkiye'de '80'lerin ikinci yarısına gelene kadar ulusal ölçekte destek bulan birkaç çevre eylemi dışında çok sayıda irili ufaklı gösterinin varlığından ve bunların yerel düzeyde kalan etkilerinden bahsetmek gerekir. Böyle olduğu ölçüde de ekolojik tahribatlara karşı büyük oranda karar alıcıların kararlarında geri adım atmadıkları bir sınırlılık/etkisizlik söz konusudur. Bu durumun farkında olan bir grup çevrecinin girişimiyle, dağınık farklı örgütlerin/dernek-

lerin çabalarını daha sistematik, daha kapsamlı şekilde ortaya koyabilmek ve toplumun çevre bilincini yükseltmek niyetiyle Türkiye'nin ilk çevreci partisi olan Yeşiller Partisi (YP) kurulmuştur. Aslında YP'den kısa bir süre sonra Medeniyet ve Hayvansever Ekonomi ve Tarım Partisi (MEHTAP) isminde başka bir çevreci parti daha kurulacaktır. Ancak YP'ye kıyasla MEHTAP, 2 yıllık kısa ömründe (06.10.1988-17.09.1990) tam olarak siyasal faaliyetlere bile geçemeden tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalacaktır. YP ise kurulduktan kısa süre sonra kamuoyunun ilgisini çekmeyi başaracaktır.

LGBTİ+'lar "Var"lar

Yetmişli yılların sonundan itibaren sadece homofobi ve transfobiye karşı mücadele vermekle kalmayıp aynı zamanda ırkçılık, toplumsal cinsiyet ayrımcılığı ve toplumsal tabakalara dayanan sosyal eşitsizliklere karşı da mücadele gösterdiler. LGBTİ+ hareketi '80'li yılların ikinci yarısında ilk kez kolektif olarak hak arayışlarına başladı. LGBTİ+ hareketin seksenlerdeki serencamını konu edinen makalesinde Hande Dönmez'in de altını çizdiği gibi bu yıllar "Öncesinde kendi kimliklerini, taleplerini ve deneyimlerini kamusal alanda dile getirme fırsatı bulamayan tüm bu gruplar[ın] 12 Eylül Darbesi sonrası dağılmış siyasal ortamında kamusal görünürlük kazanmaya başladı[ğı]" "tüm baskı ve şiddet ortamına rağmen aynı zamanda özel olanın politikleştiği, bireysel olanın siyasal alana taşındığı ve yeni deneyim, örgütlenme ve kolektif kimlik biçimlerinin sahneye çıktığı yıllardır." Ya da yine Dönmez'in kelimeleriyle belirtmek gerekirse seksenli yıllar *mahrem*den *kamusal*a bir "*biz*"in inşa edilmeye çalışıldığı yıllardır.

Darbe yönetimi LGBTİ+ bireylere karşı da tahammülsüzdür. *Eskişehir sürgünleri* bu dönemde yaşanır. Dönmez, bu sürgünlerin birden fazla kez gerçekleştiğini sözlü tarih anlatılarından öğrensek dahi ne kadar sürdüğünü yahut kaç kişinin şehir dışına gönderildiğini bilemediğimizin altını çizer. Askerî rejimin baskıcı tedbirlerinden etkilenen LGBTİ+ bireyler, Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük şehir merkezlerinden sürüldüler. Kimi kaynaklara göre 1981'de 50 ila 60 trans seks işçisi İstanbul'un kentsel bölgelerinden şehrin kenar mahallelerine trenle *sınır dışı* (!) edildi.

Dönmez makalesinde trans bireylere karşı çıkarılan ve halk arasında "sahne yasağı" olarak bilinen yasağa da yer vermektedir. Getirilen düzenlemeyle "...giyim ve davranışlarında erkekten çok kadına benzeyen kişilerin işe alınmasını yasakladı. Yasak, basında trans bir kadın olan popüler şarkıcı ve oyuncu Bülent Ersoy'u hedef almak üzere tasarlandığı şeklinde haberleştirildi. Pek çok gay ve trans kişiyi işsiz ve güvencesiz bırakan bu yasak yedi yıl boyunca yürürlükte kaldı. Ocak 1981'de İstanbul Emniyet Müdürlüğü, Er-

soy'a ve 'giysileri, sahnedeki davranışları ve özel hayatlarında erkekten çok kadını andıran' kişilere resmî uyarıda bulundu. Böylece transseksüellerin, travestilerin ve kadınsı erkeklerin eğlence sektöründe çalışması yasaklandı. Böylelikle halihazırda kapalı ve güvenli alanlarda çalışmalarının önü kapatılan translar ve eşcinseller, eğlence sektörünün de kendilerine kapanmasının ardından daha güvensiz sokaklarda çalışmaya mahkûm bırakılmış ve bir kez daha ortak mekânlarından uzaklaştırılmış oldu."

Dönmez yaklaşık sekiz yıl süren bu keyfî sahne yasağının pek çok trans sanatçının kariyerinin bitmesine neden olduğunun altını çizer: *Bülent Ersoy yasağı* olarak da bilinen ve trans ve eşcinsellerin eğlence sektöründe çalışmasını engelleyen bu yasak sadece ünlüleri değil, sektörde dansçı ya da şarkıcı olarak çalışan pek çok kişiyi etkilemiştir. Transların çalışma hakkına dair en büyük ihlallerden biri olan bu durum, bugün isimlerini pek az kişi hatırlasa da Aylin Berkay (Serbülent Sultan), Emel Aydan, Tijen Erman, Merve Sökmen, Talya Özmert gibi isimleri de derinden etkilemişti.

LGBTİ+ topluluğu aleyhine bir başka düzenleme ise 1985 Haziran'ında Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu'na eklenen yeni bir madde ile yapılmıştır. Polise, "...davranışları ahlâki değerlere ve toplum geleneklerine uymayan insanlar[a]" (16.6.1985 tarihli ve 3233 sayılı Kanun) karşı büyük yetkiler verdi. Kanunda doğrudan transeksüel, travesti ya da eşcinsellerden bahsedilmiyor olsa da bu madde çoğunlukla bu topluluğa karşı uygulanmaya başlandı.

Dönmez'in de vurguladığı gibi, 1983'te göreve gelen Özal (45.) hükümetinin seksenli yılların ortasından itibaren uygulamaya başladığı sosyal liberalizasyon politikaları ile sivil ve siyasal alanda örgütlenme imkânları da ortaya çıkmaya başlıyordu. Bu dönem, Türkiye siyasal alanında daha önce kendilerine alan bulamamış yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıktığı dönemdir. Yine Özal, 1988'de cinsiyet değişikliğini mümkün kılan düzenlemeye önayak olacaktı: Bu düzenleme her ne kadar Bülent Ersoy'un medeni statüsünün değiştirilmesi ve kadın cinsiyetinin tanınması için sürdürdüğü bireysel hukuk mücadelesinin başarısı olarak kabul edilse dahi aynı dönem LGBTİ+ aktivistler kolektif olarak direniyordu. LGBTİ+'lar önce feminist ve solcu gruplardan olduğu kadar insan hakları örgütlerinden de destek aradılar ancak dönemin insan hakları örgütleri ve solcu grupları hâlâ LGBTİ+ bireyleri ve onların eylem tarzını fazla *marjinal* buluyordu. Polis şiddetine karşı gösteriler düzenleyerek, trans bireylere iş yaratmak için işsizlik bürosunu protesto ederek ve toplumsal cinsiyeti yasallaştıracak yeni yasaların çıkarılması için imza toplayarak sayıları ve görünürlükleri hâlâ az olsa dahi kamusal alanda yer almaya başladılar.

1987 yılı ise toplumsal hareketler açısından kırılımlarla dolu bir yıldır. 12 Eylül Darbesi ile zayıflatılmış olan işçi ve sınıf hareketlerinin yerini fe-

minist hareketler, çevre hareketleri gibi yeni sosyal hareketler almaya başlamıştır. Nitekim darbe sonrası ilk izinli kitlesel yürüyüş olan *Dayağa Karşı Dayanışma Yürüyüşü* bu yılın mayıs ayında gerçekleşmiştir. Bu izinli yürüyüşten birkaç hafta önce, '90'lardan önce yapılan en geniş çaplı ve görünür LGBTİ+ eylemi olan açlık grevi ise 27 Nisan 1987'de Taksim Gezi Parkı'nda başlatılmıştır.

Kürt Siyasî Hareketi

Kürt siyasî hareketi için '80'li yıllar, '60'lardan bu yana inşa ettikleri *ulusal kurtuluşçu antisömürgeci* ve *sosyalist* söylemin krize girdiği bir dönemdir. Nitekim Tuncay Şur'un da çalışmamızda yer alan makalesinde altını çizdiği gibi 1979 yılı –Hamit Bozarslan'ın tabiriyle– Ortadoğu için Berlin Duvarı'nın yıkılış yılıdır ve bu beraberinde büyük değişim ve dönüşümleri getirecektir. Şur "Ortadoğu'yu yeni siyasal rejimlere ve yeni bir şiddet sarmalına sürükleyecek olayların başında" İran İslâm Devrimi geldiğinin altını çizer. Bir diğer önemli gelişme ise " '50'lerden itibaren Sovyet Bloku'nun desteği ile milliyetçi Arap sosyalist liginin liderliğini sürdüren Mısır'ın İsrail'i tanıması ve Batı Bloku'na kayması" olarak tanımlanır ki bu aynı zamanda "...hem 'Filistin davasına ihanet' hem de Arap sosyalizminin çöküşü anlamına" geliyordu. Şur, *Ortadoğu'nun Berlin Duvarı*'nı yıkan üçüncü gelişmenin, "1979'da Afganistan'ın Sovyetler tarafından işgal edilmesi" olduğunu belirtir: "Afganistan'ın işgali bir yandan '50'lerden beri Arap dünyası ve Ortadoğu'daki antiemperyalist dönemin sonuna işaret ederken aynı zamanda diğer yandan da özellikle sonraki onyıllara damgasını vuracak olan radikal İslâm ve *cihadizmin* doğuşu demekti."

Şur'a göre bu konudaki son gelişme ise 12 Eylül Darbesi ile Kürt hareketinin '70'lerin ikinci yarısından itibaren "...yoğun olarak tartıştığı ve üzerine mutabık olduğu silahlı direniş programını uygulayacak bir zemin" bulmasıdır: "Askerî rejimin Türkiye sosyalist hareketi ya da Kürt hareketi başta olmak üzere tüm muhalefeti yok etm[iş], ağır insan hakları ihlalleri ile askerî bir despotizm altında ülkeyi idare etme[ye başlamış] ve bizatihi askerî yönetimin ürettiği ve uyguladığı şiddet bir anlamda rakip bir şiddeti meşru bir zemine oturtmakla kalma[yıp] onu teşvik et[miştir]" – ki bu da PKK'nin partileşeceği ve silahlı mücadeleyi başlatacağı zeminin taşlarını döşemeye yetecektir.

Tuncay Şur, '60'ların özgürlük ortamında şekillenen, 12 Mart sonrasında bir siyasî grup (Apocular) olarak ortaya çıkan PKK'yle; '70'lerin sonunda partileşmesini tamamlayacak, '80'li yıllarda da silahlı eylemlere başlayacak olan PKK'yi ayrı bir makalede tartışmaktadır. Şur makalesinde PKK'nin par-

tileşme sürecini şöyle özetler: "1977 yılında grubun lider kadrolarından Haki Karer'in Antep'te bir silahlı saldırı sonucu öldürülmesi, başlangıçta öz savunmaya dayanan, silahlanmayı kısa süre sonra da silahlı propaganda sürecini hızlandır[ır]. Karer, o dönem Antep'te faaliyet yürüten Maocu bir Kürt grup olan Stêrka Sor (Kızıl Yıldız) tarafından öldürülmüş[tür.] Bu cinayet bir yandan *Apocuların* partileşmesini hızlandır[acak] öte yandan ise PKK ile diğer Kürt örgütleri arasında PKK'nin mutlak hegemonyası ile sonuçlanacak bir çatışmanın başlangıcı ol[acaktır.] PKK'nin parti haline geldiği kuruluş ya da Birinci Kongre'si 26-27 Kasım 1978 tarihinde Diyarbakır'ın Fis (Ziyaret) köyünde toplan[ır.] 22 kişinin katıldığı bu toplantı, her ne kadar partinin isminin belirlenmesi ve kamusal olarak deklarasyonu bir yıl sonra gerçekleşecek olsa da, partinin kuruşunun kararlaştırıldığı toplantı[dır.]"

Şur'a göre, PKK'yi diğer Kürt ve Türk örgütlerden ayıran temel fark "12 Eylül Darbesi'nden yara alarak da olsa da kurtulabilmesidir." Üstelik PKK "...aldığı yarayı da özellikle '80'ler boyunca onu modern bir direniş mitine dönüştürecek bir enstrüman olarak kullan[mayı]" başarabilecektir. 12 Eylül'den yara almadan ve hatta güçlenerek çıkan Türkiye'deki tek örgüt olarak PKK'nin tam da bu yüzden "...hem diğer Kürt hareketleri üzerinde ve hem de Türkiye solu üzerinde hızlı ve güçlü bir hegemonya kurması" zor olmayacaktır. Darbeden sonra Kürt örgütleri ve Türkiye solu önemli ölçüde yok olacak bir kısmı ise diasporaya taşınarak sembolik bir düzeyde olsa da orada varlıklarını devam ettireceklerdir. PKK ise darbeden hemen önce iç savaşın giderek şiddetlendiği Lübnan'a yerleşir.

Aleviler Örgütlenirken

Besim Can Zırh, '80'li yıllarda Alevileri ele aldığı makalesinde Cumhuriyet öncesi dönemi Alevilerin tahakküm altında tutuldukları bir dönem olarak adlandırır. 27 Mayıs öncesi döneme kadar olan dönemi Zırh, *temas ve tasarım dönemi* olarak tanımlamaktadır. Bu dönemi '60'lı yıllardan itibaren başlayan ve 12 Eylül öncesine kadar devam eden *takiye, talep ve tehdit dönemi* takip etmektedir.

Zırh, makalesinde "Alevilerin '80'lerinin 19-26 Aralık 1978 tarihlerinde Kahramanmaraş'ta yaşanan çatışmalardan 2 Temmuz 1993 tarihinde Sivas'ta Madımak Oteli'nin kundaklanmasına kadar uzanan bir 15 yılı kapsadığını" belirtir ve bu tarihsel kesiti *toparlanma, teyakkuz ve temsil dönemi* olarak ele tanımlar.

Seksenli yıllar Aleviler için şiddetin bittiği değil şekil değiştirdiği; Zırh'ın kelimeleriyle belirtmek gerekirse " '70'lerin ikincisi yarısı başlayan şiddet[in] askerî yönetim eliyle kurumsallaş[tığı]" bir dönem olacaktır: "Sıkıyönetim

komutanlıklarının silah toplamak üzere Sivas ve Yozgat gibi illerin kırsallarında, Alevi köylerinde yaptığı operasyonlar '80 öncesi başlayan göçün devam etmesine neden olur."

1983 seçimleri Alevîler için de yeni siyasal imkânları beraberinde getirir. Zırh'ın da çalışmasına vurguladığı gibi, "12 Eylül Darbesi'yle yaşanan ağır bir dönemin ardından siyaset sahnesi tekrar kurulurken artık kentlileşmiş olan Aleviler de sola olan küskünlüklerine işaretle siyaseten yolunu arayan ve seçimler açısından ağırlık kazanabilir bir topluluk olarak yeniden" keşfedilecektir.

Bu dönem, aynı zamanda, saldırılardan kaçıp sığındıkları Ankara, İzmir ve İstanbul gibi büyük şehirlerde" yaşayan Alevîlerin sivil toplum örgütleri çerçevesinde örgütlenmeye başladıkları bir dönemdi. Zırh'ın da altını çizdiği gibi, "Siyasî tüm parti ve derneklerin kapatıldığı bu dönemde yöre dernekleri Alevi köylerini büyük şehirler ve göç edilen Avrupa kentleriyle ilişkilendiren önemli bir aktör olarak karşımıza çıkıyor ve bir inanç-kültür olarak Aleviliğin taşıyıcılığını yapıyor[du.]" Zırh'a göre "...kentlileşmiş ilk kuşak Alevi gençliğinin '80'lerde üniversitelerde açılan öğrenci dernek ve kültür topluluklarıyla Alevilikle müzik ve semah gibi daha kültürel bir zeminde yeni bir ilişki kurmaya başladığını" da not etmek gerekmektedir ki Boğaziçi Üniversitesi'nin yakınındaki Hisarüstü Mahallesi, Ankara Üniversitesi'ne komşu Mamak Mahallesi gibi alanlarla temasın Aleviliğin kültürel aktarımı açısından önemli buluşma noktaları olduğu görülüyor. Bu dönem aynı zamanda Arif Sağ, Musa Eroğlu, Adil Arslan, Hasret Gültekin gibi virtüözlerin önderliğinde Alevilerin kendilerini müzik olarak da görünür kıldıkları bir dönemdir. Zırh Aleviliği toplumsal olarak yeniden inşasında '80'lerin ikinci yarısından itibaren Aleviliği problematik olarak ele alan –*Birikim, Yeni Gündem, Nokta, 2000'e Doğru, Mürşid, Diyanet Dergi, Demokrat* gibi– dergilerin de önemli bir işleve sahip olduklarının altını çizmektedir.

Besim Can Zırh, '80'ler'in aynı zamanda "Aleviliğin nasıl tanımlanacağı" sorusunu da gündeme getirdiğini de vurgular. Zırh bu hususta şu noktaların altını çizer: "Cumhuriyet'in kuruluşunda inşa olunan ulus-kimliğin yeniden tanımlanması yönünde süregiden mücadelenin başat tarafları olduğunu da not etmek gerekir. Bugünden bakıldığında bu tarafları seküler-cumhuriyetçilik (CHP), siyasal İslâm (AKP), Kürt ulusal hareketi (HDP), milliyetçilik (MHP) ve elbette ki tüm fraksiyonlarıyla sol olarak tanımlamak mümkün. Dolayısıyla tüm bu tarafların tanımlama mücadelesinde olduğu uluskimliğe Aleviliğin nasıl içerileceği meselesinin, '80'lerin küresel bağlamında artık yadsınamaz bir gündeme dönüştüğünü ve buna koşut olarak birbiriyle rekabet içinde bu mücadelede olan tüm tarafların, yukarıda incelenen özel sayılarda açıkça görülen, kırmızı çizgilerine değerek (belki de) bir kısa dev-

re momenti oluşturduğunu söylemek de mümkündür. Böylelikle oluşan aşırı görünürlük sonucunda 2 Temmuz 1993 tarihinde Sivas Katliamı yaşanacak ve Alevilerin '90'ları kendi tarihlerinden bakıldığında trajik bir tekerrür olarak görülebilecek bu kanlı hadiseyle açılacaktı."

Seksenli Yıllarda Medya

Selam olsun bizden önce geçene
Selam olsun dosta, hasa, çile çekene
Selam olsun dayanana, düşene
Yüreğim yürektir, bakma gözüm yaşına
– Gülten Akın, "Kadın Olanın Türküsü"

Funda Şenol, çalışmamızda yer alan makalesinde Özal'lı yıllara kadar koşulların her anlamda basın sektörünün kârlı olması için uygun olduğunu ve gazete-dergi çıkarmaya hevesli insanların ille de büyük sermayedar olması veya dışarıdan finansal destek almasını gerektirmediğini belirtmektedir. Çünkü işçilik ucuzdur, hükümetler matbaa girdilerine sübvansiyon sağlamaktadır, kâğıt piyasa fiyatının altında satılmaktadır; matbaa, mürekkep gibi girdilerin ithalatından düşük gümrük alınmaktadır. Nitekim patronların çoğu da gazetecilik pratiği içinde yetişmiş, mesleği aileden devralmış, aynı zamanda yazar da olan kişilerdi.

1980 yılının 12 Eylül'üne kadar geçen sürede küçüklü büyüklü yayınların ana gündemini, manşetleri, başyazıları ve iç sayfalardaki köşe yazılarını kıyıma dönüşen politik çatışmalar ve bunlara eşlik eden korku iklimi ile geçim zorluğu işgal ediyordu. Yayınların bir kısmı tarafları sağduyuya çağırıyor, diğer kısmı ise, *Tercüman* örneğinde olduğu gibi, gözdağı veriyordu. 1979'da öldürülen ve gazetesine istikrarsızlık miras bırakan *Milliyet* Genel Yayın Yönetmeni Abdi İpekçi'nin kaybının yarattığı şaşkınlık sürerken, temmuz ayında sağ cenahtan eski Başbakan Nihat Erim ile sol cenahtan DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler'in öldürülmeleri gerilimi daha da tırmandırmıştı.

Şenol, 12 Eylül'de ordunun yönetime el koyduğunu ilan etmesinin ardından birçok yayının, vakit geçirmeden 12 Mart'ta olduğu gibi darbeyi destekleyen bir tavır sergilediğini not eder. *Hürriyet* ve *Milliyet* gazeteleri bunların başında gelmektedir. Kısa sürede, devletçi bir çizgi izleyen ve sol örgütlenmeleri kıyasıya eleştiren *Forum* dergisi de bu kervana katılmakta gecikmez. *Milliyet*'te Metin Toker, *24 Ocak + 12 Eylül, Bu Şahane Fırsat* başlıklı yazısıyla, geleceğin başbakanı Turgut Özal'ın marifetiyle yürürlüğe giren ve 80 Darbesi'nin altyapısını oluşturan 24 Ocak Kararları'nı da desteklemektedirler.

Seksenli yıllar Türkiye'de büyük sermayenin basına egemen olmaya başladığı yıllardır. Şenol makalesinde '80'lerin ilk yıllarında basın tarihi için önemli iki gelişme yaşandığının altını çizer. İlki, sermayedar Ahmet Kozanoğlu ile Ömer Çavuşoğlu'nun *Güneş*'i çıkarmalarıydı. Güneri Civaoğlu'nun da murahhas üye, genel yayın yönetmeni ve başyazar olarak üzerinde söz hakkı bulunan gazete görkemli bir kampanyayla lanse edildi, farklı içeriği ve görselliğe verdiği önemle dikkat çekti. Bir de yaptığı transferlerle... Örneğin *Milliyet* 'in, Çetin Altan'ın dahil çoğu yazarı ve çizeri *Güneş*'e transfer edildiler. Gazete, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın işbirliği ile Türkiye ve Avrupa güzelini seçiyor, Uğur Dündar'ın ortaya çıkardığı skandalları manşetine taşıyordu. Bekleneceği üzere video, televizyon, otomobil ve otobüs ile lotarya kervanına da katılıyordu. 1983'te Çavuşoğlu'na ait Hisarbank'a yapılan operasyondan *Güneş* de etkilendi ve tüm kadrosuyla birlikte yeraltı dünyasıyla bağlantılı olduğu bilinen Mehmet Ali Yılmaz'a devredildi. Diğer gelişme, ABD'de eğitim görmüş, yıllar içinde hem basın tarihi hem de siyasî tarihte önemli ve tartışmalı bir figür haline gelecek Fehmi Koru'nun Ahmet Kot, Enes Harman ve Özkul Eren'i de yanına alarak, gazetenin sahibi Hazım Oktay Başer'in davetiyle *Millî Gazete*'nin başına geçmesiydi. Koru, *Millî Gazete*'nin yayın politikasını dikkate değer biçimde değiştirecek, gazetenin sektördeki iddiasını arttıracaktı.

Seksenlerde basın piyasası, ilk örneği *Güneş*'in kurucuları Çavuşoğlu/Kozanoğlu olan siyasî iktidarla ve/veya suç örgütleriyle ilişki kurarak basın dışı yatırımlardan zenginleşip yayınları kazançlarını ve kudretlerini arttırmak için kullanmalarıyla anılan patronlar; lotarya ve promosyon çılgınlığının sebep olduğu maliyet; her dönem olduğundan daha ağır kâğıt zamları ve muhabirliğin itibar kaybedip patronun işlerini yürüten ve haber kaynaklarıyla yakın ilişki içindeki yazarların/yöneticilerin yükseldiği bir manzara arz edecekti.

Şenol, Abdi İpekçi öldürüldükten sonra tehditler alan Ercüment Karacan'ın, darbeden bir ay sonra gazetesini satıp yurtdışında yaşama kararı vermesinden sonra *Milliyet*'i Aydın Doğan'ın satın aldığını bildirir. Nitekim basın piyasasının büyük sermayeye teslim olma süreci böylelikle pekişmiş olur. Şenol şöyle devam eder: "*Güneş* örneği ilk olmasına rağmen, bundan sonraki yıllarda da varlığını sürdürecek ilk iş insanı gazete patronu Doğan'dı. Doğan'ın İnan Kıraç ile yakınlığı ve Koç Holding'le iş ilişkisi içinde olması sebebiyle *Milliyet*'in gerçek sahibinin Koç Holding olduğu söylentisi uzun süre kulislerde, daha sonra da kalem kavgalarında dile getirildi. Doğan, *Milliyet*'i aldıktan sonra dikkat çekici bir tavır sergileyerek yasaklı olduğu dönemde Bülent Ecevit'in çıkardığı *Arayış* dergisine bina ve baskı masrafı konusunda destek verdi. Bununla da kalmayıp Nimet Arzık'ın hazırladığı ve Demirel'e övgüler içeren *Demirel'in İçi Dışı* başlıklı bir tefrikayı *Milliyet*'te yayımlattı."

"Seksenlerin yaklaşık ilk yarısı boyunca yasaklı siyasî içerikli yayınların yerini haftalık siyasî magazin dergileri ile İslâmi içerikli dergiler aldı. *Aktüel* ve *Tempo*'nun sonraları damgasını vuracağı siyasî magazin dergiciliğinin ilk örnekleri bu yıllarda *İkibin'e Doğru*, *Yeni Gündem* ve *Nokta* olacaktı. 1980'de kurulan Sınırlı Sorumlu Yazarlar ve Çevirmenler Kooperatifi'nin Mustafa Kemal Ağaoğlu yönetiminde çıkardığı, sosyalizmin kültür sanat ayağını oluşturan *YAZKO Edebiyat* ve *Somut*, TİP/TKP çizgisindeki *Bilim ve Sanat, Edebiyat Dostları* da kültür sanatın siyasetle bağını kuran dergiler olarak bu yıllarda çıktılar."

Nokta dergisinin seksenler basını içerisindeki müstesna rolü ile ilgili yazısında Elifcan Çoruk'un da belirttiği gibi darbeden hemen sonra yayın hayatına başlayan *Nokta*, seksenlerin ortalarından itibaren bir siyasî tartışma platformuna dönüşmeye başlar. Gerçekten de *Nokta* hem kendisinin hem de ülke basınının gündemini yaratan bir dergi olma yoluna siyasî ve toplumsal habercilik çizgisiyle birlikte girmiştir. Dergi ekibine dahil olan 1402'liklerin yanı sıra Haluk Şahin'in dergiden ayrıldığı süreçte oluşturulan dergi topluluğu hakkında Ruşen Çakır, sol hareketlerle ilişkisi olmuş ancak daha sonra bireyselleşen bir yaşamı seçmiş çok sayıda ismin Ercan Arıklı tarafından özel olarak dergi ekibine seçildiğini belirtmektedir.

Şenol, çalışmamızda yer alan makalesinde, '80'lerin ortalarına doğru etkilerini göstermeye başlayan sivilleşmenin etkisi ile sol ve muhalif dergilerin sayısının artmaya başladığının altını çizer. Bunların bazıları darbe döneminde kapanmış olanlardı. '70'lerin sol örgütleri, tabanlarını motive etme, teorik/politik sürekliliği sağlama kaygısıyla 1983'ten itibaren aylık dergiler çıkarmaya başladılar. 1985'te *Yeni Gündem* tekrar çıkmaya başlamış, onu 1986'da DEV-SOL'un *Yeni Çözüm*'ü ve *Halkın Kurtuluş*çuların *Yeni Öncü*'sü takip etmişti. Metin Çulhaoğlu'nun öncülüğünde çıkan ve yayınevinde sol yayınlar da basan teorik içerikli *Gelenek* ile *Saçak* da bu dönemin dergileriydi. Yalçın Küçük ve ekibinin *Toplumsal Kurtuluş*'u ve 1989'da yeniden çıkmaya başlayacak olan *Birikim*'i de bu listeye ekleyebiliriz. *Mayıs, Yarın, Öğrenci Postası*, *İlkadım* dergileri düşük satışlı sol dergiler olarak bu yıl yayın hayatına girdiler. Sol dergiler kendi aralarında atışıyor, içlerinden bazılarını sosyal demokrasiye kaymakla, burjuva basını kategorisine dahil olmakla eleştiriyorlardı. Geleneksel sol ile yeni solun çatışmasında, adı üstünde *Gelenek* gibi dergiler geleneksel solun yeniden yaşam alanı bulması gerektiğini savunuyor, yeni sola "yenik sol" diyerek teslimiyetçiliği eleştiriyorlardı.

Seksenler aynı zamanda basında tematik dergilerin görülmeye başladığı yıllardır. Şenol, kadın, erkek, gençlik, ekonomi, moda vb. temalı dergilerin çoğalması tüketim alternatiflerinin çoğalması, küresel hareketliliğin artmasının, Soğuk Savaş'ın bitmesiyle birlikte kimlikler siyasetinin, özgürlük ta-

leplerinin yükselişi ile de bağlantılı olduğunun altını çizer. '70'li yıllardaki ilk örneklerinden olan Elele ve hedef kitlesini tüm kadın okurların oluşturduğu dergilerden *Kadınca*, '80'lerde Duygu Asena'nın kişisel çabası ve Gelişim Grubu'nun kurucusu Ercan Arıklı'nın ufkunun genişliği sayesinde tüm zamanların en çok satan dergilerinden olmuştu. Başlangıçta, cinsellik dahil kadınların özel alanda yaşadıkları sorunlara ve bunların çözümlerine değinilerek oluşturulan içerikler, zaman içinde kadınların siyasette, iş hayatında, kültür ve sanat alanındaki eşit varoluş taleplerine de önayak olacak bir mahiyet kazanacaktı. Darbe sonrasının depolitizasyon ortamında her türlü politik faaliyete yasak getirilirken, dünyada kadın hareketinin yükselişinin yarattığı rüzgârı da arkalarına alan kadınlar *Özel Olan Politiktir* sloganıyla aileyi, evliliği, aşkı ve cinselliği de sorgulayacaklardı.

Seksenlerde faks cihazı, teleksle yürütülen haber geçme ve dünyayı takip etme işini hızlandırdı, kaliteyi arttırdı. Ne de olsa televizyon yayınlarıyla ve video yayıncılığıyla rekabet etmek için hızlı ve renkli olmak gerekiyordu. Gazete ve dergi içeriklerinde öne çıkan başlıklar konjonktüre ve yayın organının yayın politikasına göre değişmekle birlikte, Özal ailesinin siyasete teyellenen özel hayatı; arabeskin yükselişi, Arap turist akını, yeraltı dünyasının magazin ünlüleri ve siyasîlerle ilişkileri; hükümetin karıştığı yolsuzluklardı. Aktüel haber dergiciliğinin altın yıllarıydı '80'ler aynı zamanda. Fakat bu dönemin gazetecilik açısından en önemli ve olumsuz özelliği, Çavuşoğlu/Kozanoğlu ikilisiyle başlayıp Asil Nadir'le zirveye çıkan büyük sermayenin sektöre geri dönüşsüz biçimde girmesi ve patronların, kudretli gazeteci-yazarlarla işbirliği yaparak gazeteciliği kamu yararı için yapılan bir iş olmaktan çıkarıp, kendi çıkarları için araçsallaştırmasıydı.

Seksenli yıllar aynı zamanda "renkli televizyon" yılları oldu. Bengü Öztan-Körün, dönemin Türkiye Radyo Televizyon Kurumu'nu (TRT) ele aldığı makalesinde bu konuyu irdeliyor.

Bu dönemde 11.11.1983 tarih ve 2954 sayılı Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu kapsamında hükümet ile TRT arasında adeta bir tampon görevi görmesi için *Radyo Televizyon Yüksek Kurulu* (RTYK) kurulmuştur. RTYK'nin amacı, yurtiçinde yapılacak olan radyo ve televizyon yayınları için millî siyasete uygun ilkeleri tespit etmek ve kanunda belirtilen görev ve esasları uygulanmasını, gözetilmesini, denetlenmesini ve değerlendirmesini yapmaktır. Darbe atmosferinde kurulan bu yeni kurumun tarafsız ve yansız olması beklenemezdi. Yapılan uygulamalara ve alınan kararlara bakıldığında da bu beklentinin ne kadar haklı olduğu kolaylıkla görülebilir.

TRT haberciliği kadar genel müdürleri de eleştiri oklarını üstlerine çekmiştir. TRT'nin haber yayıncılığı Toskay döneminde (1984-1988) oldukça eleştirilmiştir. 1985 yılı ocak ayında DYP, TRT Genel Müdürlüğü'ne iki kez

başvuruda bulunmuştur. SODEP Genel Başkanı Erdal İnönü de Yüksek Kurul'a TRT'nin haber yayıncılığının taraflı olduğunu iddia ederek Toskay'ın görevden alınmasını hükümete önerilmesini isteyen bir başvuruda bulunmuştur. RTYK Kurulu Başkanı Kamuran Gürün ise her iki partinin de başvurularını dikkate alınacağını söylemiştir. Bu eleştiriler çerçevesinde istifa edip etmeyeceğine dair yöneltilen soruya Toskay, "Göreve devam ediyoruz. İstifa etmeyeceğim," diyerek cevap vermiştir (*Milliyet*, 02.01.1985). 15 Nisan'da gerçekleşen SODEP'in Küçük Kurultayı'nda MKYK üyesi Kamer Genç, TRT'nin önüne siyah çelenk bırakılması önerisinde bulunmuş ve bu öneri MKYK tarafından hafiflik olabileceği gerekçesiyle uygun görülmemiştir (*Milliyet*, 22.04.1985). Sonrasında SODEP Genel Sekreteri Atila Sav ile yardımcıları Toskay'a bir telgraf çekerek "Günü gelince hiç kimse sizi kurtaramayacak," demişlerdir (Milliyet, 15.04.1985). Bütün bu eleştirilere rağmen Toskay görevine devam etmiş ve görev süresi bitince yerini halefine, Cem Duna'ya, devretmiştir.

İdarî Yapıdaki Dönüşümler

Geldiğimizde otlar yem yeşildi
ve kuzeydeydi güneş
Kömür deposu boşaldı işte
Mamak'a son bahar geldi
Güneş altında tutsaklar
geçen son bahara bakıyorlar
Şirin mi şirin gece kondu evleri
Samsun asfaltında otomobiller
Ne güzeldir yollarda olmak şimdi...
– Yeni Türkü, "Mamak Türküsü"

Çalışmamızda yer alan makalesinde Nuray E. Keskin, seksenli yıllarda kamu yönetiminin tek bir kavram ekseninde açıklanabileceğini belirtir: *Yeniden yapılanma*. Şöyle devam eder Keskin, "Kapitalist ülkelerin '70'lerin ortalarında yaşadığı kriz sonrasında, '80'lerde sermayenin dünya genelinde yeniden yapılanması, neoliberal politikalar eşliğinde özelleştirmeleri, sosyal politikaların gerilemesini, sermayenin yeni kâr alanları arayışını getirmiştir. Kamu kesiminin genişlemesine karşı çıkıp devletin küçültülmesinden yana görüşlerin '80'den itibaren yoğunlaştığı görülür. Bu görüşler özellikle ABD ve İngiltere'de liberal-muhafazakâr hükümetlerin resmî politikası haline gelmiştir. Politikanın üç hedefi vardır: Kamu kesiminin daraltılması, devletin rolünün yeniden tanımlanması ve özel sektörün işletmecilik yöntemlerinin kabulü.

Türkiye'de yaşanan dönüşümler dünya genelinde yaşanan dönüşümlerden bağımsız değildir, aksine bu dönüşümlerle belirlenmiştir."

12 Eylül 1980'den sonra yeniden başlatılan *Türk Kamu Yönetimini Yeniden Düzenleme Çalışmaları*, genel seçimlerin yapıldığı 6 Kasım 1983 tarihine kadar sürdürülmüş, çalışmalar hem merkezî yönetim hem de yerel yönetim birimlerini içeren geniş bir çerçeve içinde gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde gerçekleştirilen en önemli düzenleme kuşkusuz yeni anayasanın hazırlanmasıdır. Genel seçimlerin yapılması ile işbaşına gelen Turgut Özal hükümetinin düzenlemelerinin pek çoğu, bu dönemde atılmış olan bazı önemli adımların bir devamı olmuştur.

Keskin, seksenli yıllarda kamu yönetiminde yeniden düzenleme çalışmalarının hukuksal özelliğinin, bunların yasa yapma yoluyla değil KHK'lerle gerçekleştirilmiş olması olduğunun altını çizer. Öncelikli ve ivedi konularla sınırlı yetkiye dayanan KHK uygulaması, yeni anayasanın Bakanlar Kurulu'nun KHK çıkarma yetkisinin sınırlarını büyük ölçüde genişletmiş olmasının da etkisiyle yaygınlaştırılmış, yetki yasalarının süreleri uzatılarak istisnaî olan yetki genelleştirilmiştir. 1982-1990 yılları arasında dokuz yetki kanunu ve bu kanunlara dayalı olarak toplam 305 KHK çıkarılmıştır. Bunlar içinde altı yetki kanunu ve 261 KHK doğrudan kamu yönetimi ile ilgilidir. Bu KHK'lerin üç alana odaklandığı görülmektedir: Kamu yönetiminin kurumsal yapısı (108 KHK), personel rejimi (121 KHK) ve yönetsel usullerin düzenlenmesi (32 KHK). 1991 yılında yayımlanan *Kamu Yönetimi Araştırması Genel Raporu*'nda KHK uygulamasının zaman zaman anayasal sınırları zorlayan bir araca dönüştüğüne dikkat çekilmektedir.

Keskin, darbe sonrasında yeniden yapılanmaya maruz bırakılan kurumların başında üniversitelerin geldiğinin altını çizer; Keskin'e göre "12 Eylül'de askerî müdahaleyi yapan kadrolar için üniversite '...tüm kötülüklerin kaynağı, ders verilip uslandırılması gereken' bir kurumdu. Bu dönemde Kenan Evren'in *Le Figaro* gazetesine verdiği beyanat şöyledir: '12 Eylül'den evvel bir anarşi ve terör arenası haline getirilmiş olan üniversitelerimizi ve okullarımızı, gerçek anlamda eğitim müesseseleri haline getirme yolunda tedbirler alınmıştır...' Anayasa kabul edilmeden bir yıl önce, ülkedeki tüm yükseköğretim kurumları üniversiteler bünyesinde toplanarak, bunların genel yönetim ve denetim yetkisi 4 Kasım 1981 tarih ve 2547 sayılı *Yükseköğretim Kanunu*'yla Yükseköğretim Kurulu'na verilmiştir. Bu kanunla beraber MEB'in yükseköğretim alanındaki görev ve yetkisi sona ermiştir. Kanunun geçici 1. maddesiyle tüm üniversite rektörlerinin görev süresinin 31 Temmuz 1982 tarihi itibarıyla sona ermesi hükme bağlanmıştır. Bu tarihte üniversite sayısı 19'dur."

1982 Anayasası'nda yürütme organının yapısal ve işlevsel önemi hakkındaki anlayış değişikliğine ilave olarak yasama ve yargı organlarına kar-

şı da güçlendirilmiş olduğunu görüyoruz. Anayasa *güçlü yürütme* yaklaşımı doğrultusunda cumhurbaşkanlığını yürütme sisteminin yine *sorumsuz* ama *güçlü* bir parçası yapmış; cumhurbaşkanının Meclis dışından seçimini öngörerek parlamenter sistemi güçlendiren özelliklerden birini ortadan kaldırmıştır.

Yeni hükümeti oluşturan bakanlıkların listesi 14 Aralık 1983 tarih ve 18251 sayılı *Resmî Gazete*'nin mükerrer sayısında yer almıştır. Bakanlıklar, 17 Haziran 1982 tarih ve 2680 sayılı Yetki Kanunu'na dayanılarak çıkarılan 174 sayılı *Bakanlıkların Kuruluş ve Görev Esasları Hakkında Kanun Hükmünde Kararname* kapsamında yeni bir örgütlenmeye kavuşturulmuştur. Buna göre yeni kabinede bakanlık sayısı 14'tür. Devlet bakanlığı sayısı da başbakanın teklifi ve cumhurbaşkanının onayı ile 7 olarak belirlenmiştir. Böylece Bakanlar Kurulu başbakan dahil 22 üyeden oluşan bir yapıya kavuşmuştur. 174 sayılı kararname, 27 Eylül 1984 tarihli ve 3046 sayılı *Bakanlıkların Kuruluş ve Görev Esasları Hakkındaki Kanun*'un temelini oluşturmuştur. Millî Savunma Bakanlığı dışında bütün bakanlıkları kapsayan 3046 sayılı Kanun'un amacı "kamu hizmetlerinin düzenli, hızlı, etkili, verimli ve ekonomik olarak yürütülebilmesi için bakanlıkların kurulmasına, teşkilat, görev ve yetkilerine ilişkin usul ve esasları düzenlemek"tir. Yasaya göre bakanlıklar, merkez teşkilatı ile gereksinmelere göre kurulan taşra ve yurtdışı teşkilatından, bağlı ve ilgili kuruluşlardan oluşmaktadır. 3046 sayılı Kanun, bakanlıklar arasında gözlenen iç örgütlenme, konum, görev ve yetki çeşitlenmelerine ve bu alandaki karmaşaya son vererek bu kuruluşlara bir çerçeve düzeni içinde tek bir yapı kazandırmayı amaçlamıştır. Bu kanunla yönetimi geliştirme hizmetleri görmek üzere Başbakanlık İdareyi Geliştirme Başkanlığı adıyla bir merkezi birim kurulması gerçekleştirilmiştir.

Keskin makalesinde ayrıca "Kamu personel rejimindeki değişiklikler[in], dönemin başlıca özelliklerinden birisi olan KHK'lerle gerçekleştirilmiş" olduğunu belirtmektedir. Ona göre, KHK'lerle bir yandan genel kadro yapısında değişiklikler yapılırken, bir yandan da meslek gruplarının ücretleri farklılaştırılmıştır.

27 Eylül 1980 tarihinde MGK'de okunan hükümet programında, "idarenin yeniden düzenlenmesi" amacıyla alınacak önlemler arasında taşrada yeni bir örgütlenmeye gidilmesi de bulunmaktaydı. Hükümet programında, kamu yönetimindeki aşırı merkeziyetçilik yerine mülkî ve mahallî idarelerin yetkilerinin arttırılacağı belirtilmişti. Bunu sağlamak için de taşrada bölge örgütlenmesine gidileceği, bölge yönetimlerinin özellikle malî, iktisadî ve teknik konulardan başlayarak, devlet hizmetlerinin işleyişini kolaylaştırıcı yetkilerle donatılacağı dile getirilmişti.

Bölgeselleşme politikasının ilk reform dalgası adlî örgütlenmede gerçekleştirilmiş ve 6 Ocak 1982 tarihinde kabul edilen 2576 sayılı *Bölge İdare Mahkemeleri, İdare Mahkemeleri ve Vergi Mahkemelerinin Kuruluşu ve Görevleri Hakkında Kanun* ile bölge idare mahkemeleri kurulmuştur. 12 Eylül askerî yönetimi tarafından kabul edilen yasa gereğince altı ay içinde 22 ilde bölge idare mahkemeleri ve idare mahkemeleri ile 33 ilde (63 adet) vergi mahkemeleri faaliyete geçmiştir. Bu kanunla il ve ilçe idare kurullarının yargı yetkileri ile vergi itiraz ve temyiz komisyonları kaldırılmıştır.

1983 seçimlerinden önce, 12 Eylül askerî yönetimi biterken MGK Türkiye'yi sekiz bölgeye ayıran bir karar almıştır. 24 Haziran 1983 tarihinde çıkarılan 71 sayılı KHK ile "...kamu hizmetlerinin görülmesinde verim ve uyum sağlamak için birçok ili içine alan merkezî yönetim örgütlerinin kurulması" öngörülmüş ve bu örgüte bölge valiliği adı verilmiştir. İlleri gruplandırarak Erzurum, Diyarbakır, Adana, Kayseri, Ankara, Konya, İstanbul ve İzmir'de bölge valilikleri kuran KHK, iller üzerinde yeni bir mülkî kademe ve valiler üzerinde hiyerarşik bir otorite yaratmıştır.

Sonuçsuz kalan bölge valiliği girişiminden sonra, bölge yönetimine ilişkin farklı uygulamalar gündeme gelmiştir. Bunlardan ilki, 19 Temmuz 1987 tarihinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan on ili (Bingöl, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Siirt, Şırnak, Batman, Tunceli ve Van) kapsamak üzere *olağanüstü hal* (OHAL) vurgusuyla bir bölge valiliğinin kurulmasıdır. Daha sonra Batman ve Şırnak illeri de dahil edilmiş, Mardin ili ise OHAL kapsamından çıkarılmıştır. Yerel kamu hizmetlerinin sunulması ya da bölgesel planlama amacı taşımayan Olağanüstü Hal Bölge Valiliği (OHAL), bölge sınırları içindeki terör tehdidine karşı oluşturulmuştur.

Keskin, makalesinde "Bölge yönetimine ilişkin bir başka uygulama[nın] Güneydoğu Anadolu'da 27 Eylül 1989 tarihinde kurulan bölge kalkınma idaresi" olduğunu belirtmektedir. Kısa adıyla GAP olarak bilinen, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Fırat-Dicle nehirlerinin aşağı kısımları ile bunlar arasında uzanan ovaları (Mardin, Şanlıurfa, Adıyaman, Diyarbakır, Siirt, Batman, Şırnak, Kilis ve Gaziantep) kapsamaktadır. Proje, 1958 yılında Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ) tarafından *Aşağı Fırat Projesi* olarak başlatılmış, 1978'de *Dicle Projesi*'nin de eklenmesiyle GAP adını almıştır. Başlangıçta GAP ile ilgili işler, DPT GAP Grup Başkanlığı'nca yürütülürken, 1989 yılında Başbakanlık'a bağlı bir tüzel kişilik olarak GAP Bölge Kalkınma İdaresi kurulmuştur.

Bölge olgusu bakımından dikkat çekici bir başka boyut, bölge planlaması konusudur. Planlı kalkınma dönemine geçişle birlikte, bölge planlaması beş yıllık kalkınma planlarının, DPT ve belirli bakanlıkların ilgi alanına girmiş ve bölgesel farklılıkların azaltılmasında bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Keskin'in de makalesinde belirttiği gibi "Yapısal uyarlama programının temel unsuru olan özelleştirmenin altyapısı seksenli yılların ilk yarısında atılmıştır. Özelleştirmeye, dar ve teknik anlamda kamu iktisadi teşebbüslerinin özel kesime devrinden başlayarak kamu tekellerinin kaldırılması, kamu hizmetlerinin finansmanında verginin yerini harç ve fiyatın alması, bazı kamu hizmetlerinin özel kişilere gördürülmesi ve nihayet hukukî düzenleme ve kısıtlamaların azaltılmasına kadar varan geniş kapsamlı bir anlam verilmiştir. KİT sisteminin finansal bir krize yönelişinin tohumları bu yıllar içinde atılmış, Hazine'nin KİT yatırımlarının finansmanına katkısı büyük ölçüde daraltılmış, yatırımcı KİT'ler büyük ölçüde iç ve dış borçlanmaya sürüklenmiş, sanayi kesimindeki KİT'lerde yatırımların durması teknolojik aşınmaya ve verimin düşmesine yol açmıştır. ANAP iktidarı özelleştirmeyi bir program olarak benimsemekle, özelleştirme uygulamalarının yaygınlaşması '90'dan sonra gerçekleşecektir."

Ekonomik İşler Yüksek Koordinasyon Kurulu, TEKEL'in inşaat halindeki altı fabrikasına yabancı sermayenin ortak olabileceğini kararlaştırmış ve 3 Kasım 1983'te yabancı sermayeye Türkiye'de sigara üretim olanağı tanınmıştır.

1984 yılında sigara ithalatı serbest bırakılır. Bu karar Turgut Özal'ın "gece yarısı golü" sözleriyle tarihe geçecektir. Keskin, ithalat rejimiyle, TEKEL'in ithal edeceği sigaradan alınacak gümrük vergisi oranının yüzde 100'den yüzde 25'e, fona ödenecek paranın ise sıfıra indirildiğini ifade eder. Yüzde 50 olan istihsal vergisi kaldırılmıştır. 28 Mayıs 1986'da kabul edilen 3291 sayılı *Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Özelleştirilmesi Hakkında Kanun*'la tütün tekeli kaldırılmış, yabancı tütünden sigara imal ve satışına, iç piyasa için fabrika kurulmasına izin verilmiştir. Bu kanunla TEKEL ürünleri uluslararası tekellerle ülke içinde rekabet etmek zorunda kalmıştır. Yabancı sigaraların ülke pazarına girmesiyle yerli sigara tüketicisinin farklı harman yapıları ile tanıştığı ve böylelikle damak tatlarında bir değişme yaşandığı tütün eksperleri ve alanın uzmanları tarafından paylaşılan bir görüştür.

Keskin, seksenli yıllarda kamu yönetiminde *kamusal olandan özel olana kaçış* şeklinde özetlenebilecek bir değişim yaşandığını belirtmektedir. Dönem boyunca emek aleyhindeki politikaların etkisiyle örgütlü işçi sınıfının haklarında, memur maaşlarında, emekli ikramiyeleri ve kıdem tazminatlarında, tarıma dönük desteklemelerde büyük boyutlu gerilemeler gerçekleşmiştir. Kamu maliyesi bakımından bu dönemin en önemli özelliği ise vergi sisteminin ücretlilerin ve tüketicilerin katkılarına dayandırılması olmuştur. Dönemin sonuna doğru halk tabanından gelen iki tepki emek karşıtı politikalara kısa süreliğine de olsa son verecektir: 1989 yılının işçi eylemleri, aynı yılın mart ayında ANAP'ın yerel seçimlerde ağır yenilgiye uğraması. Bu-

nunla birlikte seksenli yıllar, yapısal uyarlama reformlarının kalıcı hale getirilmesi için gereken altyapının inşa edildiği ve toplumsal yaşama egemen olan zihniyetin bu doğrultuda dönüştürüldüğü bir sürece işaret etmektedir.

Seksenli yılların kamu yönetimindeki en önemli gelişmelerinden biri de Batıkent gibi bir dev projenin hayata geçmesidir. Çalışmamıza "kendi" liderliğindeki projenin hikâyesini anlatan Murat Karayalçın, Batıkent'in "Türkiye'nin maliyeti neredeyse tümüyle kullananlar tarafından ödenmiş ilk kenti" olduğunu belirtmektedir. Karayalçın şöyle devam eder konu ile ilgili makalesinde "Batıkenliler; okul, sağlık tesisi gibi toplumsal donatı alanları ile ticari alanların arsa ve altyapı bedelleri içinde olmak üzere, projenin tüm arsa ve altyapı yapımı bedelini kendilerine tahsis edilen arsa m^2si üzerinden ödeyerek o arada konutların yapım bedelini de öz kaynakları ve kredi ile karşılayarak Türkiye'de kentleşme alanında bir '*ilk*'in çarpıcı örneğini verdiler."

Karayalçın'ın da altını çizdiği gibi, Batıkent Projesi'nin yapım dönemi, Batıkent Ana Protokolü'nün imzalanması ve 7 Haziran 1981 tarihinde belediyenin arsa tapularını Kent-Koop'a vermesiyle başlar. Bu arada, daha önce tapusu ve dolayısıyla yapı izni olmamasına karşın sözlü onay ile dört kooperatifin inşaatlarının başlatıldığını da belirtmesi gerekir.

Yapım dönemi, büyük ölçüde 2 Mayıs 1981'de seçilen yeni yönetim kurulu tarafından yönetilmiştir. Kent-Koop Genel Kurulu, belediye temsilcisini yönetim kuruluna, ayrıca belediyenin Batıkent koordinatörlüğü görevini yapan bir başkan yardımcısını da Denetleme Kurulu'na seçmiş, yeni seçilen yönetim kurulu da Kent-Koop genel başkanlığına Karayalçın'ı seçmiştir.

Karayalçın'a göre "Batıkent Projesi'nin üçüncü dönüm noktası ANAP hükümetinin 1984'te kurmuş olduğu Toplu Konut Fonu uygulamaları olmuştur. Kent-Koop; imar durumu, altyapı durumu, mimarlık-mühendislik projelerinin durumu ve inşaatların %10'luk gerçekleşme durumu ve örgütlü yapısıyla hazır olduğu için, Toplu Konut Fonu'ndan ilk ve en çok yararlanan kuruluş olmuştur." Karayalçın ayrıca "Batıkent Projesi['nin] hem kent rantlarını önleyen hem kamuya hiçbir mali yükü olmayan, hem proje ölçeğinde demokratik bir birikim sağlayan hem de aynı zamanda, on binlerce dar gelirli insanı konut sahibi yaparak gelir dağılımının iyileştirilmesine katkıda bulunan bir kentleşme destanı" olduğunu belirtmektedir.

Seksenlerde Sinema, Edebiyat, Müzik, Plastik Sanatlar ve Spor

Ekonomisi 24 Ocak Kararları'yla, fikrî çerçevesi Aydınlar Ocağı'nın Türk-İslâm Sentezi ve Atatürkçülüğüyle, idarî olarak ise MGK kararları ve darbe anayasası ile şekillenen 12 Eylül, tam da Çimen Günay-Erkol'un çalışmamız-

da yer alan makalesinde de altını çizdiği gibi, "...demokratik kültüre ve barış siyasetine büyük hasar vermiştir." Nitekim "12 Eylül *Darbesi'nin* yarattığı kolektif travma, '80 sonrasında üretilen edebiyat için merkezi önemdedir."

Günay-Erkol dönemin edebiyatının 12 Eylül'ün *hasar kaydını* tutmaya çalıştığını belirtir. Edebiyat bu dönemde "...eleştirel (ve özeleştirel) sorgulamasını yürütmüş ve mağdurların yaşadıkları kolektif travmayla baş etmelerine yardımcı olacak anlatılarla, hakikat komisyonlarının boşluğunu doldurmaya çalışan bir tür bellek müzakeresi yapmıştır. Bu dönemin edebiyatı, askerî diktatörlüğe karşı ve demokrasiye dönüş için verilen mücadelenin failler üzerine baskı kurulmasına katkı sunacak bir bağlama yerleşmesine yardımcı olmuştur: Edebiyat; gerçeklerin resmî makamlar tarafından dile getirilenden farklı olduğunu göstermek, mağduriyetin bireysel olmadığını ve benzer deneyimleri yaşayan çok sayıda insan olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır."

Bu dönemde pek çok yazar ve şairin darbe döneminin baskı atmosferini, emir komuta pratiğinin sürekli itaat gerektiren yıkıcılığını ve yaşanan toplumsal parçalanmayı konu edindiğini belirten Günay-Erkol, "12 Eylül Darbesi'ne *tanıklık eden* edebiyatın temel problematiğini[n] meşru/gayrimeşru iktidar tartışması" olduğunu belirtir.

"12 Eylül'ün yakıcı etkisi[nin]" sadece romanlarda işlenmediğini belirtir, haklı olarak, Günay-Erkol. Romanın yanında şiirler, öyküler ve tiyatro yapıtları da hapishane, adalet arayışı, arkadaşlıkların çözülmesi, işkence, yabancılaşma vb. konular etrafında gelişir. Şiir protest bir tavır için çok daha uygun bir edebî tür olduğundan, 12 Eylül şiirlerinden bugüne Nevzat Çelik'in *Beni Burada Arama Anne*'si ve Ahmet Erhan'ın 'bugün de ölmedim anne' seslenişi gibi akıllara kazınan ve kimisi bestelenerek popülerleşen satırlar kalmıştır."

Seksenli yıllar yazılı edebiyatını etkilediği kadar sinema sektör/sanatını da derinden etkileyecektir; bir "sektör" de olan sinema da dönemin neoliberal eğilimlerinden derinden etkilenir. Çalışmamızda yer alan makalesinde Erdinç Kaygusuz da "Türk sinemasının '80'li yılları her açıdan büyük ve köklü dönüşümlere sahne" olduğunun altını çizer. Kaygusuz'a göre "Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik, siyasal, sosyal, kültürel yönelimle ilişkili olarak sinemanın yapılanması da değişmiş; özellikle yeni teknolojilerin gelişmesi ile 12 Eylül rejiminin peşinden sürüklediği neoliberal ekonomi politikaları yörüngesinde kurumsallaşma eğilimi dikkat çekmiştir." 12 Eylül'ün getirdiği baskı ortamı, bir sanat olarak sinemayı da derinden etkileyecektir. İfade özgürlüğü önündeki engeller insanların düşüncelerini "...bir sır perdesinin ardına saklamak zorunda" bırakır. Kaygusuz şöyle devam eder: "Bu mecbur bırakılma sinemanın gelişimine bazı boyutlarda doğası gereği mâni olmuş;

sanatsal üretim, kültürel veçhelerin alacakaranlığında kendine gerekli ortamı yaratamamış ve yeterli olanakları bulamamıştır. Kesinkes depolitizasyona işaret eden böylesi bir sürecin yanı sıra darbeden önce yürürlüğe giren ve *24 Ocak Kararları* adıyla bilinen devlet politikalarının da etkisiyle sinema sektörü önemli ölçüde zarar görmüştür. Kaldı ki bu yıllarda film yapımcılarına ve yönetmenlerine yönelik devlet desteğinin bulunmayışı da sektörün içine girdiği bu zor durumu perçinlemiştir."

Her ne kadar seksenlerle birlikte hayatımıza giren neoliberal dönüşümün ve siyasî baskıların altında eziliyor olurlarsa olsunlar sinema ve tiyatro eleştirel rollerini bir kenara da bırakmazlar. Kadir Dede'nin de çalışmamızda yer alan makalesinde dile getirdiği gibi "*Devekuşu Kabare*'de yükselen kahkaha, cezaevlerinden yükselen feryadı bastırmıyor belki", ama mizah (ve kahkaha) siyasî eleştirinin bir manivelası olarak cezaevlerinden yükselen seslere ekleniyordu. *Devekuşu Kabare* tiyatrosunu, dönemin en etkili, muhalif "siyasî partisi" olarak değerlendirmek ne kadar yanlış olabilir ki? Dede'nin de vurguladığı gibi "*Devekuşu Kabare*'nin anlamlandırılması ve değerlendirilmesi meselesi, topluluğun seksenlere hem içinde yaşarken hem de bugünden bakışı şekillendirişindeki rolü nedeniyle hiçbir zaman sanatsal ve edebî bir çerçeveyle sınırlı kalamayacak ve siyasal olanı kaçınılmaz biçimde gündeme getirecektir."

Yazılı edebiyat, sinema ve tiyatrodakine benzer dönüşümleri müzikte de görürüz. Çalışmamızda yer alan makalesinde Merve Eken-Küçükaksoy seksenli yıllara gelindiğinde müzikte "Yetmişli yıllarda var olan *umut* hissinin yerini *karamsarlığa* bıraktığı[nı]" belirtir: " '80'ler; '70'li yıllarda başlayan arabesk türünün zirve noktasına ulaştığı yıllardır. Pop müzik yazılarına bakıldığında bu dönemde özellikle Türk pop müziğinin kan kaybettiği ve arabeskin tüm piyasayı ele geçirdiği gerçeği ile karşılaşılır. Ancak '80'ler ayrıca kaset teknolojisinin dünyada yer almaya başladığı ve artık en az 10 şarkıdan oluşan albümlerin karşımıza çıktığı, teknolojik gelişmenin müzik altyapılarında görüldüğü, taverna müziğinin ve farklı alternatif müzik türlerinin hayatımıza girdiği ve pop müzikte de değişimin temellerinin atıldığı bir dönemdir."

Seksenli yıllardaki neoliberal dönüşüm, sanatın tüm diğer alanlarında olduğu gibi müziği de derinden etkiler. Eken-Küçükaksoy, ekonominin dışa açılması ve döviz bulundurmanın serbest hale gelmesinin ve ithalatın serbestleşmesinin müzik sektörünü de derinden etkilediğini belirtir. Farklı müzikal enstrümanlar ve teknolojik ürünler daha rahat ithal edilmeye başlanır ve bu da müzik sanatı/sektöründe ciddi bir dönüşümü de beraberinde getirir; müzik yapma ve dinleme bu teknolojilerle birlikte dönüşmeye başlar. Petrol krizinin de plak üretimini etkilemesiyle birlikte "kaset" artık plağın

yerini almaya başlar. Seksenli yıllara damgasını vuracak olan arabesk de bu teknolojiyle harman olur. İthalat rejiminin değişmesiyle birlikte elektronik "org"lar sadece müzik sektörüne değil, evlere, dönemin gençlerinin odalarına da girmeye başlar.

Sanatın tüm alanlarında seksenlerde yaşanan değişimin izlerine plastik sanatlarda da rastlarız. Bora Gürdaş çalışmamızda yer alan makalesinde bu dönemde "...yeni etkinliklerin/sergileme modellerinin, özel galerilerin sayısının arttığını, söz konusu etkinlikler sayesinde kavramsal temelli, yeni medyaların kullanımını benimseyen sanatçıların önceki onyıla kıyasla daha görünür hale geldiğini" belirtmektedir. "Resim Heykel Müzeleri Derneği'nin '80'de düzenlemeye başladığı Günümüz Sanatçıları İstanbul Sergileri, yine akademinin İstanbul Sanat Bayramı bünyesinde 1977-1987 yılları arasında iki senede bir düzenlediği Yeni Eğilimler Sergileri, 1986-1992 yılları arasında gerçekleştirilen Asya-Avrupa Sanat Bienali, pentürün dışındaki medyalara da yer veren, kavramsal ağırlıklı çalışan sanatçıları bir araya getiren Öncü Türk Sanatından Bir Kesit (1984-1988) ve A, B, C, D (1989-1993) sergileri bu etkinliklere örnek gösterilebilir. Özellikle Yeni Eğilimler Sergileri geleneksel kalıpları zorlayan ve çağdaş sanat için destekleyici ve özendirici bir platform olmuştur. Bu sergiler malzeme, teknik ve içerik bakımından yeni ve deneysel çalışmalara ağırlık vermiştir."

Gürdaş çalışmasında " '80'lerde sanatçıların eserlerinde yaşadıkları günün göç, gecekondulaşma, arabesk kültür, 12 Eylül Darbesi, hapishane deneyimleri ve işkence gibi olgularının yanı sıra, ülkenin yakın geçmişinde yaşanmış olaylara da dönüp bakarak bir hafıza kaydı tuttukları"nın da altını çizer ve makalesinde bunlara dair örnekler verir.

Her şey değişir de spor bundan nasibini almaz mı? Hiç kuşkusuz! Mehmet Yüce de makalesinde bu konuya değinir ve sporun da bu gelişmelerin ışığında ele alınması gerektiğinin altını çizer: "Dünyada bütün bunlar olup biterken ülkemizde seksenlerin hemen başında gerçekleştirilen askerî darbe, devamındaki insan hakları ihlalleri, mesnetsiz tutuklamalar, hapishanelerdeki kötü muamele, imam hatip okullarındaki artış, arabesk müziğin ve yaşam tarzının pompalanması ve sonucunda bilfiil hayatı arabeskleştirmesi, yükselen değerler ile görgüsüzlük arasındaki muazzam paralellik, anayasanın bir defacık delinebilmesi, işini bilen bir memur sınıfının türemesi, yeni oluşan zengin sınıf ve bunların pek de alışık olunmayan yaşama biçimleri... Bunun gibi gelişmelerin ışığında göz atacağız Türkiye'de seksenli yıllarda icra edilen ve bir parça ses getirmiş olan spor faaliyetlerine. Sporu yaşanan bütün bu gelişmelerden ayırmak olası değil elbette. Her dönemi kendi şartları içinde değerlendirmek de işin başka bir tarafı. O sebeple otuz, kırk yıl gibi orta-uzak bir mesafeden ahkâm kesmek, yargılamak olmayacak bu maka-

lenin görevi. Spor olayları, yaşanan başarısızlık ve az da olsa sağlanan başarı olabildiğince yalın ancak perde arkasındaki gelişmeler ihmal edilmeden anlatılmaya çalışılacak."

Bitirirken... Anılar!

Seksenler; çocukluğum, ilk gençliğim. Darbeden sonra, tavla oynarlarken zarları bir yerlere fırladığında koşup getirdiğim, onlar için bakkaldan sigara aldığım, mahallenin ablalarına mektup götürdüğüm, sokak başlarında onlar için erketeye yattığım abiler ve ablalar bir anda kayboldular. "Sokak" o tarihlerde 8-10 yaşlarında olan bizlere kaldı. Artık en büyük eğlencemiz bir, biteviye geçen cemselerdeki "asker abilere" selam vermek bir de patlak topla cadde ortasında tek kale maç yapmaktı.

Evren cumhurbaşkanı olduğunda ortaokula geçtim, Aydınlıkevler Mahallesi'nde Mehmet Âkif Ortaokulu'nda okudum. Esenboğa Havaalanı-Köşk güzergâhında yer alan okulumuz, "Kenan Paşa" her o güzergâhtan geçişte tatil edilir, öğrenciler sokağa çıkarılır; makam arabası tam önümüzden geçerken yolun iki tarafında birikmiş biz çocuklar avazımız çıktığı kadar "Kenan Paşa çok yaşa!" diye bas bas bağırırdık. O yüzden ya, bizi birçok sözlüden kurtaran Kenan Paşa'yı, çocuk aklımızla çok sevdik.

Askerî üniforma dönemin "moda"sıydı. Maddi durumu yerinde olan çocuklara general üniforması diktirilirdi. Bu "şanslı" (!) çocuklara tüm ulusal bayramlarda kıyak geçilir; tüm etkinliklerde onlara öncelik tanınırdı. Bir 23 Nisan, bir 29 Ekim olmasın, okulumuzdaki bücür-orgeneral ve oramiral sayısı Genelkurmay'dakini üçe katlardı. Törenlerde şiirleri onlar okur; bayrak çekilirken onlar asker selamı verir; törenlerde en ön sıralarda onlar durur; vakur tavırları ve çatık kaşları ile birer "yan sanayi-Evren" olarak okulumuza teşrif ederlerdi. Biz "halk bebeleri" ise törenlerde hep en arkada kalırdık.

Sokak '70'lerde kalmıştı; ben onun son demine yetişmiştim. Darbe sonrasında, artık bu solan caddede abilere yer yoktu; onlar öyle bir yere götürülmüşlerdi ki orada sevenler sevilenlerden de eser yoktu. Sokak cazibesini yitirdi; gerçi daha 1984 yılında tamamen renkli hale gelecekti ama televizyon gitgide hayatımızda daha fazla yer almaya başladı. Belki her akşam Anıtkabir'de çekilmiş askerî tören görüntüleri sonrasında "Televizyonunuzu kapatmayı unutmayınız" uyarısı ile kapanıyordu ama biz, darbeden üç ay sonraki yılbaşı gecesi Nesrin Topkapı'nın raksını gözlerimiz fal taşı seyrettiğimizde anlamıştık o büyülü kutunun cazibesinin esbabını. Alabilen aileler borç harç video almaya; mahalle kaset kiralayan dükkânlarla dolmaya başladıysa da *Teksas*, *Tommiks*, *Mandrake*, *Zagor* hâlâ rüyalarımızı süslemeye yetiyordu. Televizyon sadece aile hayatımızı değil, komşuluk ilişkilerimizi de kök-

ten değiştirmeye başlamıştı. Gittikçe daha az komşunun kapısını tıklatıp "Bir mâniniz yoksa annemler size gelecek," demeye başlamıştım.

Bahar Eylemleri başladığında, Murat Karayalçın Ankara Büyükşehir Belediyesi'ne seçildiğinde üniversiteye girdim. O yıl, 80'lerin başında sokaklardan çekilen abiler, ablalar İstanbul'da Taksim'e çıkmak ve 1 Mayıs'ı kutlamak istediler; trafik polisi Kazım Çakmakçı Mehmet Akif Dalcı'yı öldürdü. Ben üniversiteye girdiğim yılın sonunda eli sopalı faşistler İstanbul Basın Yayın Yüksekokulu'nu basınca o abiler, ablalar İstanbul Basın Yayın Yüksekokulu'nu işgal ettiler. Ben üniversiteye başladığım yıl öğrendim ne geçmişin tükendiğini ne de yarınların; hayatın bizleri sürekli yenilediğini ve toplumsal mücadelelerin hiç ama hiç durmadığını, durmayacağını.

Darbeyi Hatırlamak: 12 Eylül'ün Belleği

GÖZE ORHON

12 Eylül Darbesi'nden geriye ne kaldığı kolaylıkla cevaplanabilir bir soru değil. Tek tek bireylerin darbe öncesinde, sırasında, sonrasında ne yaşadığından başlayıp darbeden kırk yıl sonra bugün nasıl bir ülkede yaşadığımıza, darbenin bugüne düşürdüğü gölgeye kadar uzanan bir sorunun cevabı bu. Bu metne sınırlarını veren temel bir ayrımla başlamak gerekiyor bu yüzden. Türkiye'de sosyal bilimler yazını 12 Eylül Darbesi'nin ekonomi-politik, toplumsal, kültürel izdüşümleri üzerine bize yetkin ve ayrıntılı bir çerçeve önerir. 24 Ocak Kararları, askerî darbenin arkasındaki saikler, Türkiye'nin geçirdiği radikal dönüşüm, ANAP'ın bir siyasal aktör olarak işlevi, Özal personası gibi kimi hacimli ve yanı sıra belirleyici başlıkların, bugün 12 Eylül üzerine yazarken ve düşünürken mihenk taşlarını teşkil etmesi, dahası özellikle solun 12 Eylül anlatısına biçim vermiş olması, elimizde epeyce belirgin bir 12 Eylül anlatısının bulunduğuna delalet. Bu başlıkların her biri bu metnin de temas ettiği meseleler olacak elbette. Ancak bu metnin hevesi; 12 Eylül'ün yer yer kalıplaşmış, katılaşmış makro anlatılarına temas etmekten çok, 12 Eylül'ün miras bıraktığı bellek yükünün çoğul bir dökümünü çıkarmak; bir başka deyişle, 12 Eylül'ü hem deneyimlerken hem de hatırlarken farklı politik konumlarda bulunmuş/bulunan insanların ortak hatırlama çerçevelerini serimlemek, anlamaya çalışmaktır. 12 Eylül Darbesi'nin nasıl hatırlandığı sorusunu cevaplamaya çalışıyor bu metin. Bu soruyu cevaplama çabasının arkasında farklı zamanlarda gerçekleştirilmiş iki saha araştırması duruyor. Birincisi, 2010 yılında darbeyi farklı politik konumlar/kimliklerle deneyimlemiş insanların, darbeyi anlatırken kurdukları kolektif çerçeveleri anlamaya yönelmiş bir saha araştırması. İkincisi

ise 2020 yılında 12 Eylül Darbesi'ni deneyimlememiş politik kuşakların darbeyi nasıl hatırladığına yönelmiş, ilk araştırmadan farklı olarak bu hatıratın duygusal/duygulanımsal boyutlarıyla da ilgilenmiş bir başka saha araştırması. Ancak metnin içinde daha ayrıntılı ve hacimli biçimde görünür olan, 12 Eylül'ü deneyimlemiş insanların bellek anlatıları olacak. Sonraki kuşaklarla yapılmış saha araştırmasına, metnin sonunda daha sınırlı biçimde temas edeceğim. Bu ikinci araştırmanın üzerine yaptığım ilksel çıkarımlardan *Bir 12 Eylül Yazısının İlk Cümlesi ya da Kuşaklar, Sessizlikler, Kederler* başlıklı yazımda söz etmiştim.

12 Eylül'ü hatırlarken kullanılan ortak çerçeveleri serimlemek elbette bellek etrafında kurulmuş kavramsal evrenin vaat ettiği araçlarla mümkün olacak. 12 Eylül'e ilişkin kolektif belleklerden söz etmemizi sağlayan çerçeveler, bu çerçevelerin nasıl bir dinamik içinde kurulmuş olduğu sorusu; 12 Eylül Darbesi'nin temsilinden kültürel repertuarlara, konjonktürel değişimlerden, deneyimlerin özgüllüğüne bir dizi meseleye temas etmemi gerektirecek. Aynı disipliner sınırlar içinde kalacak olsam da, başta travma olmak üzere, bellek yazınının farklı kavramsal önerileri ve özellikle sonraki kuşakların 12 Eylül belleğinin, 12 Eylül üzerine söylenenler kadar söylenmeyenleri de ısrarlı biçimde öne çıkarmış olması, 12 Eylül'ün kolektif bellekleri üzerine çizdiğim genel çerçeveye kimi epistemolojik yenilikler önerdi. En kısa biçimde ifade edersem 12 Eylül'ü deneyimlemiş insanların, o deneyimi hatırlarken söylediklerinin odakta olduğu bir çerçeveden; söylemediklerinin, sessizliklerinin ifade ettikleri üzerine düşünmeye başladım. Bu düşünsel revizyonu, bu metnin sonunda, bir gözden geçirme önerisi olarak ortaya koyacağım. 12 Eylül'ü deneyimlememiş kuşakların 12 Eylül üzerine anlattıkları, 12 Eylül'ü deneyimlemiş kuşağın suskunluğu üzerine düşünmemi sağladı; *suskunluğun* burada niceliksel bir karşılığı yok. 12 Eylül deneyimi üzerine çokça yazıldı; üzerine filmler, belgeseller çekildi. Daha ziyade, 12 Eylül deneyiminin anlatması güç, ağır, kişilerin hikâyelerinde gedikler açan boyutları üzerine gayriiradi biçimde susulmasından, niteliksel, travmatik bir suskunluktan söz ediyorum. Bu suskunluğu, konuşanların kendisinden çok, "12 Eylül'de ne oldu?" sorusunun bir biçimde peşine düşmüş sonraki kuşakların anlatılarında izleyebildiğim için, 12 Eylül belleğinin ancak kuşaklararası bir perspektiften kavranabileceğini iddia ediyorum. Sonraki kuşakların anlatıları, bu metinde hayli sınırlı biçimde yer alacak olsa da 12 Eylül'ün resmî belleği; 12 Eylül'e temas eden kültürel repertuar ve 12 Eylül'ün farklı kolektif belleklerini tartışmaya açan bu metin, 12 Eylül belleğinin ancak farklı kuşakların kurdukları ortak çerçevelerle birlikte yorumlandığında daha bütünsel biçimde yorumlanabileceği önerisiyle son buluyor.

Bellek, 12 Eylül, Kopuş Anlatısı

Yetmişler boyunca ama özellikle yetmişlerin ikinci yarısından sonrasını tanımlamak için kullanılan *kriz bağlamı*, *sıradan* insanın 12 Eylül anlatısından sosyal bilimler yazınına son derece belirgin ve görünür olmuştur. '70'lerde gündelik hayatın her bileşenine nüfuz eden politik şiddet, bir gerçeklik olmasının yanında, 12 Eylül Darbesi'nin kendi resmî temsilini ve belleğini kurmasında da son derece kullanışlı bir araca dönüşmüştür. Bu kriz bağlamını çok kısa biçimde hatırlayacak olursak krizin ekonomik ayağında, '70'ler boyunca dünya kapitalizminin yaşadığı bunalıma eklemlenmiş biçimde, Türkiye ekonomisinin ithal ikameci, devletçi ekonomi politikalarının yarattığı darboğaz durur (Ozan, 2012: 48). "Kendi yapısal sınırlarına ulaşmış" (Eralp vd., 1993: 1) ekonomi politikalarının 1980 yılının başında 24 Ocak Kararları'nın öngördüğü radikal dönüşümü peşinden sürüklediğini biliyoruz. 1973-1980 yılları arasında tamamı kısa ömürlü on hükümetin kurulması, 1973 yılına kadar Silahlı Kuvvetler ve Meclis'in üzerinde uzlaşabildiği bir cumhurbaşkanının seçilememiş olması (Hale, 1994: 204-208), 1974 affının hemen ardından solu izleyen gençlik kitlesinin gittikçe büyümesi (Belge, 1990: 175) ve toplumsal örgütlülüğün artan oranda yaygınlaşmasıyla baş etmekte güçlük çeken parlamenter siyasetin de krizin politik görünümlerinin kimi başat göstergeleri olduğu açık. Ancak kriz bağlamının, 12 Eylül'den sonra darbenin meşru temelini sağlamak için kullanılan en önemli bileşeni elbette politik şiddet ortamıydı. 1978'de on üç ilde ilan edilen sıkıyönetim, şiddet eylemlerinin önünü kesmek yerine, ölümlerin sayısında kayda değer bir artışa neden oldu ve 1977-1979 yılları arasında politik şiddet eylemlerinde hayatını kaybeden insanların sayısı üçe katlandı (Keleş ve Ünsal, 1982: 35). Sırasıyla Sivas, Maraş ve Çorum'da Alevilere dönük saldırılar, 1977 1 Mayıs'ı, darbeden önceki iki yılda gittikçe yaygınlaşan suikastlar, Temmuz 1980'de Fatsa'ya dönük sivil destekli resmî saldırı (Birand vd., 2006: 120) sonrasında Millî Güvenlik Konseyi'nin başarıyla kullanacağı kriz diskurunun asli bileşenleri olmuştur. Komando kamplarında ideolojik ve pratik eğitimler alan, Ülkü Ocakları altında örgütlü kontrgerillanın ise bu şiddet ortamının elverişli faili olduğu malumdur (Ağaoğulları, 1990: 224).

Ancak bu kriz anlatısının zaman zaman, '70'lerin ikinci yarısına özgülenebilecek yahut 1977-1980 döneminde somutlaşan daha gerçekçi bir kriz manzarasıyla (Turan, 2013: 18) sınırlı kalabilecek bir kapsam yerine, '70'leri topyekûn bir "genel terör, kaos, karaborsa ve kriz dönemi" olarak (Turan, 2013: 4) okuma eğilimine, dahası bir ekonomik/politik çözümleme geleneğine uzandığını söyleyebiliriz. Maksadı bu olmasa da bu gelenek içindeki yazının ikili bir etkisi olduğu kanaatindeyim. Öncelikle bu derin kriz anlatı-

sı, '70'leri '80'lerden radikal biçimde koparan, handiyse iki onyıl arasına tarih dışı set çeken bir eğilime işaret ediyor. Öte yandan, aralarında herhangi bir organik bir bağ bulunmasa da hem darbenin kendi meşru temsilini kurarken kullandığı diskur hem de genelde ana akım sağın *1980 öncesine dönmek* olarak özetlenebilecek tehditkâr politik açılımlarında, özelde de ANAP bedeninde görünür olan neoliberal dönüşümün ihtiyaç duyduğu öncesi-sonrası kontrastında, bu genelleyici kriz anlatısının son derece işlevsel olduğunu hatırlamakta fayda var. Hem darbenin resmî temsiline hem de bu temsile itibar etmiş insanların anlatılarına bu kriz fikrinin ne ölçüde nüfuz etmiş olduğunu ilerleyen bölümlerde göstermeye çalışacağım.

12 Eylül'ün Resmî Belleği - Resmî Anlatı

Temsil ve bellek arasında doğrudan bir ilişki olmakla birlikte, bir toplumsal olayın belleğini bütünüyle onun temsilinden okumak sorunlu bir girişim olur. Bir olayın kolektif belleğinin baskın/yaygın temsiller dışında, geçmiş deneyimin kendisi, hatırlayan faillerin etkinliği/örgütlülüğü, şimdinin bağlamı gibi bir dizi dinamikten geçerek inşa edildiğini biliyoruz. Ancak 12 Eylül'ün resmî temsilinin, 12 Eylül'ün belli biçimde hatırlanmasında ne ölçüde etkili olduğuna dair çıkarımlar yapmamızı sağlayacak kimi veriler var. Aşağıdaki bölümlerde *sıradan* kişilerin 12 Eylül'ü nasıl hatırladığına dair bir çerçeve çizeceğim ve bu çerçeve ile resmî anlatı arasındaki bağlantılara işaret edeceğim. Ancak 12 Eylül'den kısa süre sonraki iki siyasal uğrak da bize resmî temsilin etkisine ilişkin fikir verebilir. Bunlardan ilki, şeffaflığına ve adil icra edilmediğine dair çok sayıda tanıklık bulunsa da 1982 Anayasası ve Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığının bir arada oylandığı referandumdur. Yüzde 91,4 gibi bir oy oranıyla desteklenmiş bu referandumun sonucunun bütünüyle taraflı, yönlendirilmiş bir seçim pratiğiyle açıklanamayacağı; 12 Eylül Darbesi'ne ilişkin bir toplumsal kabulün de göstergesi olarak okunabileceği açık. Diğeri ise 1983 genel seçimlerinde ANAP'ın aldığı yüzde 45,14'lük oy oranının yanında, Turgut Sunalp'in kurduğu Milliyetçi Demokrasi Partisi'nin (MDP) aldığı yüzde 23,3'lük oy oranıdır (TÜİK, tarih belirtilmemiş). Her iki sonuç da içerdikleri bütün ihtilaflara karşın, 12 Eylül Darbesi'nin kararlı, tutarlı ve askerî darbenin gayrimeşruiyetine işaret eden, geniş kesimlerce benimsenmiş bir toplumsal dirençle karşılaşmadığının göstergeleridir.

Darbenin kendini topluma nasıl anlattığına ilişkin sayısız örneğe bakılabilir. Ancak büyük ölçüde seçilmiş, tekçil ve tutarlı bir temsil ve söylem stratejisi darbenin meşruiyeti açısından elzem olduğundan, bu metinlerin pek çoğunun birbirleriyle benzer içeriklerde olduğu görülecektir. Bu nedenle, kısaca, temsil kabiliyeti olan üç belgeye bakmak yararlı olabilir. Bunlardan il-

ki, 27 Aralık 1979 tarihinde Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e gönderilen ve daha sonra parlamentoya ulaşan uyarı mektubudur.

> Ülkemizin içinde bulunduğu ortamda Devletimizin bekası, millî birliğin sağlanması, halkın *mal ve can güvenliğ*inin temini için; *anarşi, terör ve bölücülüğe* karşı *parlamenter demokratik rejim içerisinde* anayasal kuruluşların ve özellikle siyasî partilerin, Atatürkçü millî bir görüşle müştereken tedbirler ve çareler aramaları kaçınılmaz bir zorunluk olarak görülmektedir (*T24*, 6 Nisan 2012, vurgular bana ait).

2 Ocak 1980 günü *Hürriyet* gazetesinde yayımlandıktan sonra kamuoyunun haberdar olduğu bu uyarı mektubu, 2011'de başlayan 12 Eylül yargılamasında delil niteliği taşıdı. Bu metindeki *parlamenter demokratik rejim içerisinde* vurgusu daha sonra kullanılmayacak; böylece, askerî darbe kendini daha sonra *çaresizlikler içindeki tek çare* olarak meşrulaştırabilecekti. Uyarı mektubunda geçen *anarşi*, *terör*, *bölücülük* gibi ifadeler, sonraki darbe bildirilerinde sık sık kullanılacak, bu çerçeve 12 Eylül 1980 sabaha karşı 04.00'te darbenin gerçekleştiğini duyuran bildiriyi de biçimleyecekti. Bu bildiri 12 Eylül 1980 günü *Resmî Gazete*'nin mükerrer sayısında, Millî Güvenlik Konseyi'nin sekiz bildirisinden ilki olarak yayımlanmıştır. Diğerleri büyük ölçüde darbenin *teknik* detaylarını açıklayan bildirilerden farklı olarak ilk bildiri darbenin *rasyo*sunu ortaya koyar:

> Girişilen harekâtın amacı; ülke bütünlüğünü korumak, millî birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek, devlet otoritesini ve varlığını yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin işlemesine mâni olan sebepleri ortadan kaldırmaktır (*Resmî Gazete*, 12 Eylül 1980).

Bu metindeki *kardeş kavgası vurgusu* önemlidir ve darbenin resmî temsilinin "güç ve yaygınlık" kazanmak yoluyla baskın temsil (Popular Memory Group, 1982: 207) haline gelişini izleyebileceğimiz bir söylemsel tercihtir. Gerek 12 Eylül'ü herhangi bir politik aidiyeti olmaksızın deneyimleyenlerin gerekse de ülkücülerin anlatılarında *kardeş kavgası*yla sembolize edilen benzer bir anlam evrenine rastlanır. *Millî bütünlüğün* bozulduğu ve bunun aslında *kardeş kavgası* gibi nedenle olduğu konusunda ordu, *sıradan* insan ve 12 Eylül öncesinde devrimcilerin üzerine sürülen ülkücüler hemfikirdir. Böyle varsayımsal bir bütünlük fikrine ve siyasal çatışmanın *kardeş kavgası* adıyla siyaset dışılaştırılmasına itiraz elbette solculardan/devrimcilerden gelecektir.

Hayli belirgin biçimde 12 Eylül öncesi ve sonrası kurulan bir zıtlık fikrine dayanan 24 Ekim 1982 tarihli, 1982 Anayasası'nın tanıtılmasına yönelik konuşma ise yeni bir bellek rejiminin yahut Zerubavel'in tabiriyle (1996: 286) "hatırlama kuralları"nın açık ipuçlarını taşıyordu. Darbe öncesi ve sonrası

arasında kurulan zıtlık aracılığıyla, neyin unutulması ve neyin unutulmaması/hatırlanması gerektiği topluma bildiriliyordu:

> Evet, sevgili vatandaşlarım, bazıları, bugünün sulh ve sükûn, nizam ve asayiş ortamı içinde, huzura kavuştuklarından beri, 12 Eylül öncesini *unutmuş* gibidirler. Bunların bir kısmı, herhalde *hafızalarının* zayıf olması yahut 12 Eylül öncesinde bizzat bir felakete uğramamış bulunmaları sebebiyle *"geçmişi" unutmuşlardır*... Bazıları da Türk vatandaşlarına, *12 Eylül öncesinde* yaşadığı cehennem hayatını ve çektiği elem ve kederleri, içine düştüğü çırpınış ve ümitsizliği unutturmak suretiyle, Devletin, millet ve memleketin geleceği için almağa çalıştığımız ve tarihin tekerrürünü önleyecek tedbirleri, vatandaşlarımızın gözünden düşürmeğe çalışmaktadırlar ki Türkiye'yi yeniden aynı noktaya getirsinler.
>
> Fakat siz, aziz vatandaşlarım, sizler!.. O geçmiş, kanlı, ateşli, ölümlü, ıstıraplı, üzüntü ve ümitsizliklerle dolu, can korkusu altında ve "Memleket elden gidiyor" çırpınışlarıyla, eviniz, evlatlarınız, kendiniz ve vatanınız için endişe ve korkular içinde yaşadığınız o kara günleri eğer bir daha yaşamak istemiyorsanız, *geçmiş zamanın sebeplerini unutmamalısınız* (Dinçkal, tarih belirtilmemiş: 45, vurgular bana ait).

Bu konuşmadaki kimi vurguların uzanımları, 12 Eylül'ün hatırlanmasında, basitçe bir politik metnin sınırlı etkisinden daha erimlidir. 1970'lerin büyük ölçüde bir *felaket anlatısı* olarak kurulması, askerî darbenin de kendini topluma *çare* olarak dayatmasının meşru temellerini sağlamıştır. "Sulh, sükûn, nizam ve asayiş" ortamı ile "cehennem hayatı, elem, keder, ümitsizlik, korku" arasında kurulan zıtlık, askerî darbenin siyasal meşruiyetinin sorgulanmasının önünü kapatmaya dönük bir girişimdir. Yukarıdakinin bir anayasa tanıtma konuşması olduğu düşünülürse bu zıtlığın hatırlama/unutma ikilemi üzerine kurulması da 12 Eylül darbecilerinin kurmayı diledikleri bellek rejimine dair açık ipuçları verir. Bu bellek rejiminin işlerliği '80'lerle sınırlı kalmamış, 12 Eylül'ün *sıradan* insan tarafından hatırlanma biçimi, darbe üzerine kurulan ortak hatırlama çerçeveleri üzerinde otuz yıllık bir süreçte son derece etkili olmuştur.

12 Eylül'ün yıldönümlerindeki gazete nüshalarından, Kenan Evren'in diğer konuşmalarına, Evren'in yazılı anılarından gazetelerin magazin eklerindeki beyanlara kadar bir dizi örnek verilebilir ancak resmî temsile ilişkin çizdiğim çerçevenin hülasası değişmeyecektir. Dönem dönem değişen yahut yer değiştiren vurgularla 12 Eylül darbesi kendini '70'ler boyunca süren siyasal istikrarsızlığın karşısındaki yegâne çare, ekonomik krizin üstesinden gelinmesinin aracı, karşıt grupların silahlı çatışmasının önüne geçilmesinin yolu olarak sunmuş; zaman zaman *gerici*/İslâmi grupların yükselişi de bu ge-

rekçeler içinde kendine yer bulmuştur (Orhon, 2015: 61). Kenan Evren görev süresinin bitmesinin ardından, 1990-1992 yılları arasında altı cilt halinde anılarını yayımlamış, bu faaliyeti '90'lı yıllarda iki ciltlik *Zorlu Yıllarım* ve *12 Eylül'den Önce ve Sonra* kitaplarıyla devam etmiştir. Şimdi ancak sahaflarda denk gelinebilecek bu yayınlar bir yana, Baskın Oran'ın 1989 yılında yayımladığı *Kenan Evren'in Yazılmamış Anıları*'nı da Evren'in anılarına mukabil hatırlatmak gerekir. Evren'in ağzından Oran tarafından ironik bir üslupla yazılmış bu anı kitabı yayımlandığı yıl, mayıs-haziran ayları arasında beş baskı yapmıştır.

12 Eylül'ü Hatırlamak: Darbenin Bellek Repertuarı

1983 yılında sivil rejime geçilmesinin ardından, sayıları sınırlı da olsa gazetecilerin 12 Eylül üzerine yazdıklarıyla karşılaşırız. Hem yasal kısıtlar hem de gazetecilerin elinden çıkmış olmaları nedeniyle 12 Eylül üzerine ilk yazılanlar, betimleyici/belgesel nitelikte kitaplardır. Sonrasında da 12 Eylül'e ilişkin ilgilerini sürdürecek olan Mehmet Ali Birand (1984), Hasan Cemal (1986), Uğur Mumcu (1987) gibi gazetecilerin yazdığı bu kitaplar, askerî yönetimin *karanlık yanlarını* ölçülü biçimde ortaya koyan tarihsel kayıtlar niteliği taşırlar. Diğer yanda ise 12 Eylül'ü bizzat deneyimlemiş Oral Çalışlar (1989), Erbil Tuşalp (1986a, 1986b, 1988) gibi gazetecilerin, cezaevlerinde sistematik biçimde uygulanan fiziksel ve psikolojik şiddeti açıklıkla ortaya koyan kitapları durur. *Eylül İmparatorluğu* kitabı nedeniyle, 1990 yılında TCK'nin 142/3 maddesi uyarınca "millî duyguları zayıflatmak veya yok etmek için propaganda yapmak" suçlamasıyla yargılanmış olan Tuşalp'in yazdıkları, bugün halen açık insan hakları ihlallerini belgeleyen son derece önemli kayıtlar olma özelliğini korur.

12 Eylül'ün bellek bakiyesini incelemek hayli çetrefilli bir iş. Bir yanda '80'lerden bu yana, 12 Eylül üzerine anlatılabileceklerin kamusallaşmasını sağlayan kimi belirgin tarihsel gelişmeler durur. Diğer yanda ise anı yazınından sinemaya, müzikten edebiyata geniş bir tür yelpazesine yayılmış bir anlatı çeşitliliğiyle karşı karşıyayızdır. Dolayısıyla, 12 Eylül'ün bellek mirasına bakmak, aynı zamanda kırk yıla yayılmış, yer yer anı açıklığında, yer yer bütünüyle imgesel bir evrene kapanmış bir kültürel repertuarı incelemek anlamına gelir. Bunu bu yazının sınırları içinde yetkin biçimde yapmak mümkün görünmüyor. Ancak 12 Eylül'e ilişkin bir kültürel repertuar çözümlemesini çok daha güç hale getiren şey, 12 Eylül'ün, üzerine konuşulması zor, sahih insanı deneyimi dile getirmenin önüne engeller diken, sözü zaman zaman imgesel olana, zaman zaman suskunluğa sıkıştıran bir toplumsal travma olmasıdır. Winter (2006: 27-28), İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan '70'le-

re değin, savaşa ve soykırıma dair anlatıların ancak *kahramanların* dilinden anlatılabildiğini hatırlatır. Buchenwald Kampı'ndan sağ kurtulmuş olan Elie Wiesel'in (1990: 7) söyledikleri, birkaç onyıl boyunca neden tanıkların değil de kahramanların konuştuğuna dair soruyu yanıtlar niteliktedir: "Belleğimiz ve onun yansımaları arasında, delinemez bir duvar durmaktadır," der. 12 Eylül deneyiminin ağırlığı, sözü hem geciktirmiş hem de onun diğer sözlerle birleşmesinin, tamamlanmasının olanaklarını ortadan kaldırmıştır. Burada 2000'lere gelene kadar bahsedilecek olan yapıtların önemli bir kısmı gerek biçim gerekse içerik olarak bir toplumsal travmanın deneyimi anlatma kabiliyetini kısıtlayan bu niteliğinden nasibini almış yapıtlardır.

Seksenlerde 12 Eylül deneyiminin en çok edebiyat ve daha özelde de kurmaca yoluyla kendini açığa vurmasının sebeplerinden biri budur. Hasan Cemal (1986: 239), '80'lerde edebiyat dergilerinin sayısındaki artışın, kişisel hikâyelerin ve anlatıların imgesel/kurmaca sınırlarında dile getirilmesinin bir yolu ve imkânı olarak okunabileceğini hatırlatır. Kurmaca, 12 Eylül deneyimi açısından, hem kişisel deneyime yaklaşmayı olanaklı kılan bir biçim, hem de dile getirilemez olanı paylaşmayı, kamusallaştırmayı mümkün hale getiren bir mecra teşkil eder 1980'lerde. Nitekim, '80'lerin ilk yıllarından itibaren, henüz yasal ve siyasal kısıtlar gündelik hayat üzerinde son derece belirleyiciyken, 12 Eylül'e açık ya da kapalı biçimde temas eden çok sayıda kurmaca yapıta rastlarız. Vedat Türkali'nin *Mavi Karanlık* (1983), Orhan Pamuk'un *Sessiz Ev* (1983), Adalet Ağaoğlu'nun *Üç Beş Kişi* (1984), *Ölmeye Yatmak Üçlemesi*'nin son kitabı olan *Hayır...* (1987), Ahmet Altan'ın *Sudaki İz* (1985), Bilge Karasu'nun *Gece* (1985), Feride Çiçekoğlu'nun *Uçurtmayı Vurmasınlar* (1986), Latife Tekin'in *Gece Dersleri* (1986), Kaan Arslanoğlu'nun *Devrimciler* (1988) ve *Kimlik* (1989) yapıtları bu dönemde yayımlanır. Bu yapıtların hiçbiri 12 Eylül deneyimine anı açıklığında ve keskinliğinde temas eden metinler değildir. Ancak zaten bu açıklık ve keskinlikle karşılaşabilmek için 2000'leri beklemek gerekecektir.

Yaygın biçimde kabul gördüğü üzere, 1983'te askerî rejimin yasal olarak son bulması, göreli bir ferahlama yaratmış olsa da bunun pratik görünümleri hayli kısıtlı olmuştur. 1987 yılında Kürt illeri dışında kalmak kaydıyla, Türkiye genelinde sıkıyönetim kaldırılmıştır. Kenan Evren'in görev süresi 1989'da bitmiş, halefi Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ikinci kez ordu kökenli olmayan bir cumhurbaşkanı (Turgut Özal) olmuştur. 1991 yılında Terörle Mücadele Kanunu'nun geçici 4. maddesi uyarınca öngörülen şartlı salıverme sonrasında cezaevlerinde müebbet hapis cezası nedeniyle yatan mahpusların önemli bir kısmı salıverilmiştir (Ansay ve Wallace, 2005: 180). '80'ler ve '90'lar arasında elbette bir tarihsel/politik süreklilik vardı ancak tüm bu gelişmeler 12 Eylül'ün yasal/siyasal düzlemdeki görünümlerini nispeten si-

likleştirmiştir. '90'lar böylece, yukarıda söz ettiğim travmanın anlatılamazlığının aşılmasında önemli bir etkisi olmasa da, farklı 12 Eylül anlatılarının, 12 Eylül'deki ağır insani deneyimlerin, '80'lerde baskın olan resmî anlatının ve gazetecilerin anlatılarının alternatifi olarak kamusallaşabildikleri bir ortam yarattı. Yasal kısıtların kısmen ortadan kalkmasıyla gazetecilerin 12 Eylül üzerine yazdıkları '90'larda yayımlanmaya devam etti (Arcayürek, 1990; Yetkin, 1994; Birand vd., 1999). Benzerleri 2000'li yıllarda görülecek, travmatik deneyimi anlatmaya dönük, sayıları sınırlı anı kitaplarının ilk örneklerini (Argav, 1997; Günersel, 1999), yeni kurmaca metinleri [Feride Çiçekoğlu'nun *Sizin Hiç Babanız Öldü mü?*'sü (1990), Oya Baydar'ın *Hiçbiryer'e Dönüş*'ü (1998), Kaan Arslanoğlu'nun *Çağrısız Hayalim*'i (1992) ve *Kişilikler*'i (1995) gibi] '90'larda görmek mümkündür.

2000'ler geride kalan iki onyıldan neredeyse bütünüyle farklıdır. Geride kalan yirmi yılın ardından, 2000'ler geleneksel olmayan aktörlerin, yeni temalar etrafında, yeni politik hikâyeler anlatmalarına kapı aralayan bir "anlatı açıklığı" (Hart, 1996: 7) vaat eder. 2000'lerle birlikte, 12 Eylül'ü deneyimleyen insanlar yeni anlatıcılar olarak belirmekle kalmazlar; aynı zamanda travmatik deneyimin sessizleştici etkisinin görece kırıldığı, deneyimin daha açık biçimde dile getirildiği bir açıklıktır bu. 2002'de Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) muhafazakâr kimliğinin yanında, belirgin liberal vaatleri vardır. Politik manevralar mahiyetinde de olsa cumhuriyet geçmişinin kirli uğraklarıyla yüzleşmeye dönük bir niyetin varlığı sezilmektedir. Sonrasında şüphe götürmez biçimde bir politik manevra olduğu ortaya çıkmış olsa da 2010 yılı AKP'nin 12 Eylül geçmişiyle yüzleşme niyetini ve dahası pratiğini açık biçimde gösterdiği tarih olmuştur. 12 Eylül 2010 tarihinde yapılan referandumla askerî darbe faili generallerin yargılanmasının önü açılmış, 12 Eylül geçmişi Türkiye'nin yakın tarihinin gayrimeşru ve antidemokratik bir parçası olarak kamusal tartışmaya açılmıştır. Referandumda 1982 Anayasası'nın, içinde Millî Güvenlik Konseyi üyesi generallerin yargılanmasını engelleyen 15. maddenin de olduğu 26 maddesinin değiştirilmesi oylanmış, yüzde 57,88 oy oranıyla referandum müspet sonuçlanmıştır. 4 Nisan 2012 tarihinde hayatta olan iki MGK üyesinin (Kenan Evren ve Tahsin Şahinkaya) yargılanmasına başlanmış, dava 18 Haziran 2014 tarihinde iki sanığın da ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası almasıyla sonuçlanmış; sanıkların *iyi hallerinden* dolayı bu ceza, müebbet hapse çevrilmiştir. Sanıkların her ikisi de davanın temyize taşındığı aşamada vefat etmiştir.

"Anlatı açıklığı" olarak tarif edilen sürecin, kabaca 2000'lerin başından, 2012-2014 arasındaki dava sürecine dek uzanan bir döneme tekabül ettiğini söyleyebiliriz. Onyılın başlarında 12 Eylül Darbesi'ne temas eden kurmaca ürünlerin sayısında gözle görülür bir artış yaşandı (Baydar, 2000, 2004; De-

vecioğlu, 2004, 2015; Erbil, 2005, 2011; İşigüzel, 2008 vd.). Kurmaca metinlerin yanı sıra, anı kitaplarının yayımlanması 2010'a kadar olan süreçte aralıklı olarak devam etti. Öne çıkan iki yayın, Öngider'in (2005) ve devrimci/sol kanadın önemli isimlerinin deneyimlerini, Karaca'nın (2008) ise darbe sonrasında Avrupa ülkelerine göçmek zorunda kalan devrimcilerin/solcuların hikâyelerini derlediği kitapları oldu. Mavioğlu'nun üç ciltlik derlemesi ise 2006 ve 2008 yılları arasında yayımlandı. Mavioğlu, lider konumunda ya da öne çıkan kişilerin hikâyelerini değil de, farklı yaşlardan, örgütlerden, cinsiyetlerden, farklı cezaevlerindeki şiddet ortamını deneyimlemiş insanların deneyimlerini aktarıyordu (2006a, 2006b, 2008). Bugün de solcuların/devrimcilerin 12 Eylül'ü nasıl yaşadıklarına ilişkin en kapsamlı deneyim anlatılarındandır bu metinler. Diğer yandan, aynı dönemde 12 Eylül üzerine yapılan filmlerin sayısında da bir artış olmuştur. 2000'lerin "anlatı açıklığı"nın sinemaya da yansımış, 12 Eylül'le ilgili popüler ve çok izlenen filmlerinin önemli bir kısmı (*Vizontele Tuuba*, 2003; *Babam ve Oğlum*, 2005, *Eve Dönüş*, 2006; *Beynelmilel*, 2006) 2000'lerin başında çekilmiştir. Bu filmlerle birlikte yine 2000'lerin başlarında yayınlanan dönem dizilerinin bir kısmı 12 Eylül'e odaklanırken kimisi de 12 Eylül'e bir biçimde temas etmiştir. 2009 yılında yayınlanmaya başlanan ve doğrudan bir 12 Eylül hikâyesi anlatan *Bu Kalp Seni Unutur mu?* kısa süre devam etmiş, akabinde resmî engellemelerle karşılaşmıştır. *Çemberimde Gül Oya* (2004) ve *Hatırla Sevgili* (2006) ise yakın Türkiye tarihine odaklanan yapımlar olsa da 12 Eylül'le ilgili kısımları ilgiyle izlenmiştir. Bu diziler, sonraki kuşakların, özellikle de '90'larda doğmuş olanların 12 Eylül belleği açısından son derece önemli araçlar/kaynaklar olmuşlardır.

12 Eylül geçmişine ilişkin bir tür "bellek patlaması"nın yaşanması (Orhon, 2015: 66-67) ise 12 Eylül referandumunun yapılmasının ve davanın açılmasının ardından gerçekleşmiş, bu süreç özellikle evvelce suskun olan aktörlerin deneyimlerini kamusallaştırmaları için teşvik edici olmuştur. Derleme kitaplar, 12 Eylül deneyiminin kamusallaşmasında hep önemli bir form olmuştur; homojen bir politik evrenin içinden anlattıkları insan hikâyeleri olmaları açısından da her biri birer kolektif bellek anlatısıdır. 2010 yılı bu açıdan ardı sıra derleme anı kitaplarının yayımlanmasıyla solun kolektif belleğinin konsolide olduğu bir dönem olma özelliğini taşır. Bu metinlerin önceki derlemelerden farkı hem kamuoyunun yakından tanıdığı, popüler isimleri 12 Eylül deneyimi tartışmasının içine çekmesi hem de o güne kadar kendi kişisel deneyimleri üzerine konuşmamış *sıradan* insanların sesini dolaşıma sokmasıdır (Sezer ve Dizman, 2010; Akman, 2010; Asan, 2010). Bu kitapların tamamı 12 Eylül 2010 tarihinde yapılan referanduma çok yakın tarihlerde yayımlanmışlardır.

Daha sınırlı da olsa, ülkücü sağın da bu dönemde benzer girişimleri olduğu görülür. Yaşar Okuyan (2010), aynı dönemde 12 Eylül anılarını yayımlamış; ülkücü sağ da zaten hükümet eliyle teşvik edildiği 12 Eylül tartışmasında meşru bir taraf olarak yerini alma çabası içine girmiştir. Dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Meclis kürsüsünde 12 Eylül döneminde idam edilen ülkücü militan Mustafa Pehlivanoğlu'nun yazdığı mektubu okuması ve bu mektubu okurken ağlaması, dönemin 12 Eylül hesaplaşmasında ülkücülerin dahil olması yolunda aynı zamanda bir çağrıdır. 12 Eylül davasına ülkücülerin aktif katılım göstermesi, zaman zaman davaya müdahil olmaları, referandum tartışmaları sırasında sıklıkla ana akım televizyon kanallarındaki 12 Eylül tartışmalarında görünür olmaları gibi kimi girişimleri olmuş olsa da ülkücülerin sesi 12 Eylül anı yazınında çok da baskın değildir. Bu, nicelikten çok bir nitelik sorunudur. Bilinen ülkücü figürlerin anıları yayımlanmış olsa da solunkine benzer kolektif girişimler ülkücüler arasında pek rağbet görmemiştir. İlerleyen bölümlerde de söz edileceği gibi, ülkücü sağın kendi 12 Eylül deneyimi üzerine konuşmasının önünde yapısal engeller de vardır. 12 Eylül'de devlet şiddetiyle karşılaşmış olmak, kaçınılmaz olarak *devlet* üzerine konuşmayı beraberinde getireceği için ülkücülerin 12 Eylül üzerine anlattıkları, daha çok kapsamı belirli, dar, homojen bir siyasal gruba hitap edecek biçimde kurgulanmış; haliyle de etkisi sınırlı kalmış bir anı yazınından ibaret kalmıştır.

12 Eylül Deneyimi: 12 Eylül'ün Kolektif Bellekleri

Bu bölümdeki tartışma ve çözümlemeler, girişte de söz edildiği gibi, 2010 yılında gerçekleşmiş bir saha çalışmasının verilerine dayanmaktadır. En geniş haliyle, 12 Eylül'ün nasıl hatırlandığı, daha özgül biçimde de 12 Eylül'ün farklı politik gruplar tarafından nasıl hatırlandığı, dolayısıyla darbenin farklı kolektif belleklerinin olup olmadığı sorularının peşine düşmüş bu araştırma 2014 yılında tamamlanmış ve 2015 yılında yayımlanmıştır. Kolektif bellek; bu araştırmada, farklı sosyal gruplar içindeki bireylerin birbirleriyle etkileşim içinde, geçmiş deneyimi hatırlarken kurdukları ortak çerçevelere karşılık gelmektedir. Kolektif bellek, geçmiş deneyimin basit biçimde temsilinden ibaret olmadığı gibi (Misztal, 2003: 10), belli bir topluluğa üye bireylerin tek tek anlatılarının toplamından fazlasına karşılık gelir (Zerubavel, 1996: 293-294). Şimdiki zamanın (hatırlama zamanının) bağlamı, geçmiş deneyimi anlatan kişilerin kimlikleri ve birbirleriyle kurdukları etkileşim, baskın/dolaşımda olan temsiller, kişilerin/grupların iktidar ilişkileri içindeki konumu gibi her biri başlı başına belirleyici olan bir dizi değişken; bir olayın nasıl hatırlandığı, toplumsal/kolektif belleğin nasıl inşa edildiği sorularının cevabını bulmak için elzemdir.

Bu soruların tamamı, özellikle de hatırlama bağlamı, 2010 yılında yapılmış saha araştırmasının da özgül sınırlarını ortaya koyar. Dolayısıyla araştırmanın yapıldığı döneme ilişkin genel bir bağlam çizmem gerekir. Araştırmanın gerçekleştiği 2010 yılı, yukarıda çizilen çerçeveden de anlaşılabileceği gibi 12 Eylül geçmişinin tartışılmaya açıldığı, yalnızca kamusal düzeyde değil, kişisel/kolektif düzeyde de 12 Eylül deneyiminin gözden geçirildiği özgül bir tarihsel âna karşılık gelmekteydi. En kısa biçimde ifade edersem Türkiye toplumunun geneli için 12 Eylül Darbesi'nin ilk kez kamusal/politik düzeyde gayrimeşru bir tarihsel olay ilan edildiği, 12 Eylül şiddetini farklı düzeylerde ve farklı dolayımlarla yaşamış insanların bu kamusal gayrimeşruiyet algısıyla deneyimlerini yeniden düşündüğü bir dönemdi. 12 Eylül'ü herhangi bir politik aidiyeti/angajmanı olmadan yaşamış insanlar açısından, darbe dönemini daha eleştirel bir gözle gözden geçirmenin kapılarını araladı. 12 Eylül'ün açık biçimde hedefe oturttuğu solcular/devrimciler açısından ise hem seslerini farklı araçlarla ve daha yüksek biçimde, daha geniş toplum kesimlerine iletebilecekleri hem de AKP iktidarının ülkücüleri 12 Eylül konusunda *eşit muhataplar* olarak çağırdığı bu dönemde, bu eşitlik fikrine itiraz edip 1970'lerin sonunda kendilerine yönelmiş politik şiddeti açığa çıkarma yükümlülüğüyle konuştukları bir dönemdi. Henüz AKP ile ortaklık kurmamış, muhalefetin bir parçası görünümündeki MHP'li yahut eski MHP'li ülkücüler için ise bir yandan AKP'nin geçmişle hesaplaşma girişimine şüpheyle yaklaştıkları, öte yandan ise 12 Eylül'ün solcularla/devrimcilerle *eşit mağdurları* olarak kavranmanın cezbine direnemedikleri ve öncesinde görece suskun oldukları 12 Eylül deneyimi üzerine söz aldıkları bir uğraktı.

Yakın geçmişteki bir olayın tartışmaya açılması, aynı zamanda özellikle solcular/devrimciler ve ülkücüler açısından geçmişteki kimlikleri ve onun etrafında şekillenmiş deneyimi de konsolide etti. Sözgelimi, MHP ile uzun zaman önce organik bağlarını koparmış failler de dönemin ülkücüleri olarak kendi deneyimleri üzerine konuştular. 12 Eylül'ün travmatik yükünü bütün bir biyografide taşımak yerine, onu *bir döneme mahsus adaletsizlik* parantezine almış solcular/devrimciler açısından bile, kolektif sese katılmanın zamanı oldu referandum dönemi. Aşağıda farklı grupların anlatılarına ilişkin çizilen farklı çerçeveleri tüm bu özgüllükleri hesaba katarak okumak gerekir. Öte yandan, grupların kullandığı çerçevelerin bütünüyle bir döneme özgü olup genel bir bellek anlatısının sınırları dışına düşeceğini de iddia etmiyorum. Aşağıda anlatılanlar, bellek anlatılarının toplandığı zamanın genel bağlamının izlerini taşısa da aynı zamanda gruplar açısından, bugün hâlâ geçerli olan kapsayıcı hatırlama çerçevelerini de yansıtmaktadır.

Sıradan İnsanın 12 Eylül Anlatısı: "Kardeş Kavgasına Bir Çare"

Daha önce de vurguladığım gibi, 2010 yılı 12 Eylül döneminde herhangi bir politik aidiyeti/angajmanı olmamış insanların dahi, 12 Eylül'ü daha eleştirel bir zihinle hatırladıkları bir dönemdi. Ancak askerî darbelerin hukuk dışılığı, gayrimeşruiyeti gibi meselelerde genel bir uzlaşı gözlemlenebilse ve darbeci generallerin yargılanması ihtimali sempatiyle karşılansa da geçmiş deneyimin hatırlanması ve anlatıya dönüştürülmesi noktasında bu türden bir eleştirelliğin işlediğini söylemek hayli güç. Bu insanların anlatılarında 12 Eylül'den otuz yıl sonra hâlâ çarpıcı biçimde kendini duyuran, 12 Eylül'e ilişkin anlattıklarının '80'ler boyunca baskın olmuş resmî anlatıya, darbenin kendi temsiline büyük ölçüde hizalanmış olmasıdır.

Bu hizalanma, Günay'ın anlattıklarında olduğu gibi, zaman zaman geçmişteki deneyimin özgül ve kişisel yanlarıyla uyum içindedir. Günay; üniversite yıllarını, farklı politik kamplarda yer almış üniversite öğrencisi kardeşi ve kuzenleriyle aynı evde geçirdiğini anlatır. Birbirine aile bağıyla bağlı bu insanlar arasındaki gerilimlere anlam veremez. Özellikle o dönemde ODTÜ öğrencisi olan solcu/devrimci ağabeyi ile ilgili yaşadığı kaygılar belirgindir. Bu nedenle, darbenin gerçekleşmiş olması onun açısından aile içinde bu süreğen kaygı durumunun son bulması anlamına gelir. O dönemde hâkimlik yapan babası ile kendi arasında darbeye dair geçen diyaloğu anarak 12 Eylül'ün kendisi için ne ifade ettiğini anlatır:

> Darbenin ne olduğunu bilemedim. Ama babam oturdu, anlattı. [Babasının ne anlattığını hatırlayıp hatırlamadığını soruyorum]. Hatırlıyorum. Yani her şeyin biteceğini, bu kabusun biteceğini... Çünkü biz, daha doğrusu ağabeyim [üniversitede] okurken çok sıkıntı çektik. Benden dolayı çekmedik ama... Hep elimiz yüreğimizdeydi yani bir şey olacak korkusu. O zaman [üniversitede] çok daha fazlaydı *olaylar*. Bu işlerin biteceğini, rahatlayacağımızı... Yani aileler bu darbeyi bekledi daha doğrusu. Çocuklarını çok kaybettiler çünkü (Günay, 50).

Günay'ın anlattıklarına benzer vurgular, 12 Eylül öncesindeki politik şiddet dönemini ona yakın biçimde deneyimlemiş pek çok insan tarafından paylaşılabilir. Ancak Günay'ın belleğindeki 12 Eylül'ün, darbenin topluma *vaatleri* ile de açık benzerlikler taşıdığı gözden kaçmayacaktır. Bu benzerlikler değişen ölçülerde, bu gruptaki görüşmecilerin büyük çoğunluğu için geçerlidir. Şermin'in 12 Eylül dönemindeki yaşantısı Günay'dan farklıdır; ailesinde yahut yakın çevresinde darbe öncesinin şiddet ortamını veya darbenin yaptırımlarını deneyimlemiş biri bulunmamaktadır. Onun 12 Eylül'e ilişkin

söylediklerinde, resmî anlatıyla söylemsel düzeyde açık benzerlikler bulunur; dahası, 12 Eylül'ü hatırladığı çerçevenin çevresindeki pek çok insan için de geçerli olduğunu vurgulayarak bitirir sözlerini:

> E, 12 Eylül... Öncesi... Türkiye'de olanlar, sürekli yolda rahat yürüyemiyorsun, işte işine rahat gidemiyorsun, her saniye korku içerisindesin, *terör* almış başını yürümüş. *Kardeş kardeşi vurduğu bir dönemdi.* Dolayısıyla Türkiye'de büyük bir kesim de askerin olaya el koymasını aslında biraz da sevinçle karşıladı. İşin doğrusu bu. Yani.... Tamam, sokağa çıkma, hayatın kısıtlanıyor, özgürlüklerin kısıtlanıyor, bir dolu bir şey ama zaten özgürlüğün yoktu bu ülkede çok uzun bir süre, *terör* nedeniyle. Dolayısıyla da çok kötü duygular, aman da niye oldu demedi kimse. Biz de demedik. Biz de demedik (Şermin, 58, vurgular bana ait).

Şermin'in anlattıklarında *kardeş kavgası*, *terör* gibi ifadeler kullanması, aynı zamanda 12 Eylül darbesi sonrasındaki insani deneyime mesafesini de ortaya koyuyor. Bu ifadeler, kişisel deneyimden çok, 12 Eylül'e ilişkin baskın anlatının öğelerine yakındır. İşkence, kötü muamele, uzun gözaltı ve cezaevi deneyimlerinin izi yoktur anlattıklarında. Kararlı biçimde bir *rahatlama* hissinin altını çizer. Bu vurgu, yukarıda da söz edildiği gibi, Kenan Evren şahsında 12 Eylül faillerinin darbenin öncesi ve sonrası arasında kurdukları kontrasta yakındır. Darbe, dönem açısından tek *çare*dir; "askerin olaya el koyması" toplumda bir rahatlama yaratmıştır.

Veli'nin anlattıklarında ise daha ayrıntılı bir döküm karşımıza çıkar. Veli 1970'lerde devletin kolluk güçleri içinde yer almıştır; zaman zaman anlattıklarının içinde devletin solculara/devrimcilere dönük şiddetini belli belirsiz kınayan öğeler bulunur ancak bunlar 12 Eylül'ün gayriinsani ve gayrihukukî uygulamalarının resmedildiği genel bir çerçevenin içinde yer almaz. Daha çok kendi şahitliklerine ilişkin, kişisel birer tecrübe mahiyetindedir. 12 Eylül'ü kendi tecrübesine temas etmeyen, daha genel (yahut makro) bir çerçeveden anlamlandırır. '70'lerin *kriz* ortamının askerî darbeyi *mecbur* kıldığını söyler. Şermin'den farklı olarak onun vurgusu, siyasetin krizine yöneliktir:

> Şimdi kızım ortam çok gergindi, bekliyorduk zaten. Bir şey seçemediler, cumhurbaşkanı seçemediler, meclis tamamıyla bir.. Yani sıkıyönetimi kınıyoruz ama o tarihte de yapacak bir şey de kalmamıştı yani. Ya bir çıkış yolu yoktu yani. O kadar bir zıtlaşma vardı ki aylarca bir cumhurbaşkanı seçemediler. Sıkıyönetim de 'yeter lan!' dedi (gülüyor), yoksa yani durup dururken de asker el koymuyor yani. Ama belki daha biraz şey olsaydı, düzelebilir miydi?.. Yani ya millet diyor arkadaş, seçin, artık uylaşın diyorlar, asker el koyacak bu-

na. Ya bekleniyordu yani, bir aniden hiçbir sebep yokken olmadı bu... Ya biz memnun olmadık tabi şimdi. Sıkıyönetimin şeyine niye görelim (Veli, 70).

Burada birkaç örnekle genel hatlarını göstermeye çalıştığım hatırlama çerçevesinin elbette istisnaları bulunmaktadır. Ortaya koymaya çalıştığım iddia, 12 Eylül döneminde politik aidiyeti/angajmanı olmayan insanların her birinin birey olarak darbeyi onayladığı yahut resmî anlatıya bütünüyle benzer anlatılar kurduklarından ziyade, 12 Eylül'ü herhangi bir politik deneyim düzleminde yaşamamış insanların, 12 Eylül'ün arkasında bıraktığı toplumsal enkaz hakikatinden çok, darbenin arzulanırlığı, gerekliliği çerçevesinde genel bir anlatıyı benimsediğidir. Elbette bellek anlatıları yeknesak değildir, zaman zaman burada kurulan çerçeveyi çelen anlatı öğelerine de rastladım. Sözgelimi, eşi 12 Eylül döneminde subay olan Şengül (63), darbenin ilk aylarında içinde bulunduğu konumun da etkisiyle darbeyi desteklediğini ancak kendi sözleriyle "on altı yaşında bir çocuğun diğerlerine ibret olsun diye asıldığını" (Erdal Eren'den söz etmektedir) öğrendiği gün "uyandığını" anlatmıştı. Mümtaz (60) ise benzer biçimde o dönemde (12 Eylül döneminde) henüz genç olduğunu, bu nedenle darbeyi ihtimal ki farklı değerlendirmiş olabileceğini, bugün darbenin her türlüsüne karşı olduğunu ve darbe olduğu takdirde tankın üzerine çıkacak ilk kişinin kendisi olacağını anlatmıştı. Bu veriler ışığında, bellek anlatılarının her zaman çoğul ve çelişkilerle malul olabileceğini ancak bunun kolektif çerçevelerin nitelikleri hakkında kimi çıkarımlar yapmaya mâni olmadığını hatırlatmış olayım.

Ülkücüler: Komplo, Failliğin Kaybı ve *Dış Güçler*

Gerekçeleri, motivasyonu ve yoğunluğu bir kenara bırakıldığında, ülkücülerin de askerî yönetimin fiziksel ve psikolojik şiddetinden göstermelik düzeyde de olsa paylarını aldıklarını biliyoruz. 12 Eylül Darbesi'nin kendini meşru kılmasının yollarından biri de "kardeş kavgası" olarak ifade edilen şiddet ortamının faillerini eşit biçimde *cezalandırdıklarını* ispat etmeye çalışmaktı. Bugün artık herkesin malumu olan 12 Eylül'ün hukukî ve cezai dökümüne bakıldığında da devletin ülkücüleri *ölçülü* biçimde cezalandırdığı görülür. Ülkücüler açısından kendilerini yanında konumladıkları, kendi ifadeleriyle "komünizme karşı birlikte mücadele ettikleri" devletin kendilerine yönelmiş şiddetini anlamlandırmak hayli güç olmuştur. Bu güçlüğün 12 Eylül'ün kamusal tartışmaya açıldığı dönemde halen varlığını sürdürüyor olması, yer yer kırılmaya uğramış –ülkücülerin devletle ilişkilerini gözden geçirme eğilimlerini kastediyorum– bir politik kimliğe yapışmış bir *mağduriyet* anlatısının gücünü korumasını sağlamıştır. En sade ifadeyle, ülkücüler vatanın teh-

dit altındaki *bölünmezliğini* korurken devlete *yardım* ettiklerine inanıyorlardı (Orhon, 2015: 96). Yeliz'in (50) aşağıda anlattıkları, ülkücülerin kendilerini devlet, ordu ve solcu hasımları üçgeninde nasıl konumladıklarını açık biçimde ortaya koyar ve darbeden hemen sonra olacağını bekledikleri ile gerçekte olanlar arasında bir mukayese içerir:

> Ha şey bir kere, işte, o kan duracak. Olumlu bir şey. Yani çok fazla askerin size karşı böyle bir tavır alacağını da çok hesap etmiyorsunuz. Sonuçta yani biz, bu ülkenin birliği, beraberliği için, Türkiye'nin, bir komünizm tehlikesi ile karşı karşıya ve buna karşı mücadele eden, bu uğurda ölümü göze alan, bu ülkenin birliğini, bağımsızlığını savunan insanlarız. Biz böyle konumlandırıyoruz kendimizi, tarif ediyoruz. Darbe yapılmışsa herhalde bunun hesabı vatan hainlerinden, Türkiye'yi.... Rusya'nın peyki yapmak isteyen ve bunun için işte silahlı eylemler yapan, kan döken insanlardan hesap sorulur, onlar engellenir gibi bir düşünce var tabi ki (Yeliz, 50).

Yeliz'in temas ettiği, ülkücüler açısından büyük bir hayal kırıklığının ortaya çıktığı momenttir. Bu hayal kırıklığına, siyasal failliklerini kaybettiklerine ilişkin bir algı ve bir mağduriyet anlatısı eşlik eder. İrfan, o dönemde ülkücüler arasında darbeyi yorumlama biçimleri konusunda çatlak sesler de olduğunu anlatır. Ancak devlet şiddetinin, kendilerini bütünüyle devletle hizalanmış bir cemaatin içinde gören, devletin yanında yer aldığından emin, devletin bütünlüğü için mücadele ettiğini düşünen ülkücülere yöneleceğine dönük bir beklenti son derece cılızdır:

> Bizim devlete bakışımız o zaman, devlet kutsal bizim için ve onun uğrunda ölünür... Devlet babadır. Zaman zaman devletin tokadını da yeriz, ya baba değil mi, döver de sever de mantığındayız... Böyle olunca da yani bir ihtilal olmuş, ya biz bu devlete âşığız, bizi niye dövsün sövsün, bize niye kötülük yapsın. Yani bu ordu, ordu bizim. Biz diyoruz ki bu ordu peygamber ocağı. Yani bizim ordumuz... Ordu kutsal, devlet kutsal, ordu gelmiş devlete el koymuş. Biz zaten komünizme düşmanız, ordu da düşman... O zaman bize kim ne yapsın diye bakıyorsun (İrfan, 57).

İrfan daha sonra ülkücülere yönelmiş devlet şiddetini sorgulayan, ana akım ülkücü cemaate de mesafelenen bir grubun içinde yer almıştır. Ancak daha sonra politik ayrılıklara neden olsa da ülkücülerin 12 Eylül'de kendilerine yönelmiş devlet şiddetini anlamlandırma çabasında bu mesafelenmenin bütünüyle işlevsel olduğu söylenemez. Ülkücülerin 12 Eylül belleğini kuran çerçevede, bu mesafe büyük bir fark yaratmaz. Ülkücü anlatıları çerçeveleyen en baskın öğe, komplo benzeri bir olaylar akışını betimleyen bir algıdır. Bu algının görünümlerinden biri, politik faillik algılarının geçirdiği dönü-

şümde ortaya çıkar (Orhon, 2015: 98). Bu, *vatansever* ve bilinçli politik aktörlerden, politik kimlikleri hülasasını yitirmiş, pasif, önceden belirlenmiş bir senaryonun içindeki unsurlara dönüşüm anlamına gelir. "Toplumsal özneleri piyonlaştıran bu süper manipülasyon imgesi" (Akyıldız ve Bora, 2013: 216) aynı zamanda ülkücülere şiddet eylemlerinin yoğunluğu içinde bir tür muafiyet de sağlamış, böylece bir yandan kendilerinin şiddet eylemlerinin failleri olduğunu bilseler de diğer yandan bu imgeyle, sorumluluklarından kurtulmuşlardır. Bir diğer semptom ise ilkiyle de bağlantılı olarak darbenin *sorumlularının* dışsallaştırılması ve sorumluluğun soyut bir *dış güçler* failliğine havale edilmesidir. Milliyetçiliğe ruhunu veren *hostis vs. inimicus* (Schmitt, 2007) karşıtlığı, açıklanamayan şiddetin bilinmeyen "öteki"ne atfedilmesini daha kolay hale getirmiştir (Orhon, 2015: 98).

Politik failliğin kaybı ya da tamamına vâkıf olunamayacak *büyük* bir hikâyenin içinde piyonlaştırılma inancını İrfan'ın aşağıda söylediklerinde görmek mümkündür:

> Tabi bunları o zaman, o sıcak ortamda değerlendiremiyorsun ama bir de 12 Eylül'den sonra ne oldu diye baktığımızda, biz akvaryumun içindeki balık gibi işte, akvaryumu görüyoruz, onun dışını göremiyoruz... Bugün de bilip çıldırmadığımız ama müthiş rahatsız olduğumuz birtakım olaylar var... Bilmek bazen insana yük oluyor. Bilmediğin zaman yiyip yutup gidiyorsun. Bildiğin zaman hoş olmuyor. 12 Eylül dönemini bugünkü bilgilerimizle baktığımızda hakikaten tahammül edilmez bir şey olarak görürdük. Kendi içinde yaşadığında akvaryum kadar bir yorum yapıp bakabiliyorsun (İrfan, 57).

Bütünüyle ülkücü kimlikten kopmuş olanlar dışında, ülkücülerin anlatılarında açıktan bir devlet tarafından "kullanılma" iddiası bulunmuyor. Ancak İrfan'ın kullandığı kimi ifadeler ("akvaryum içindeki balık" gibi), mealen bir kullanılma iddiasını dile getiriyor.

Komplo benzeri anlatının ikinci öğesi, soyut bir *dış güçler* göndermesidir. Anlatılarda bu odağın kim ya da ne olduğu konusunda genel bir uzlaşım yoktur; *dış güç* ABD, SSCB ve bazen de İsrail olarak belirir. Dönemin ülkücüleri 12 Eylül öncesinde, *Sovyetler'den ithal* komünizmle mücadele ettiklerini düşünmekteydi. Nitekim ülkücü yazın da bu iddiayı destekler: Cezmi Bayram, 12 Eylül öncesinde ülkücülerin meşgalesini, "Türkiye'yi bir Sovyet cumhuriyeti yapma gayreti ve örtülü bir Kızıl Ordu istilasına karşı milliyetçilerin verdiği meşru müdafaa kavgası" olarak tanımlar (aktaran Akyıldız ve Bora, 2013: 217). Bununla paralel biçimde, Zahit'e göre de 12 Eylül Darbesi'ne sebep olan Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin *iç politikasına müdahalesidir*:

> Soğuk Savaş şartlarında, işte Türkiye'de bir Marksist süreç işletilmiştir. 1960 İhtilali sonrasında çıkarılan anayasanın verdiği çok geniş rahatlığı da dikkate alıp Türkiye'de ihtilalci, ısrarla bunu söylüyorum, istilacı Marksist hareketlerin çok ciddi bir kitleselleşme katettiğini düşünüyorum. Ve bu, bunun... Yani 12 Eylül uluslararası güçlerin bir oyunuyla başlayıp iç güçlerin birleşmesi olarak düşünüyorum ben (Zahit, 48).

Bu antikomünist, komplocu anlatı, zaman zaman darbeden *kazançlı* çıkanların solcular olduğu iddiasına dahi uzanır. Mümtaz'er Türköne, sözgelimi, çok daha ileri giderek kendisine suikast düzenlemeye yeltenenlerin darbeyle birlikte iktidara geldikleri iddiası aracılığıyla –"Bir gün önce Kızılay'a bomba paketlerini bırakanlar, iki gün önce beni infaza gelenler artık iktidardaydı,"– darbeyi yapanlarla, şiddet eylemlerinin solcu faillerini aynı safta görür (aktaran Akyıldız ve Bora, 2013: 216).

ABD'nin de sağın komplo anlatıları içinde özgül bir yeri bulunur ancak ABD'nin darbeye olası dahli, solun kolektif çerçevesinde olduğu gibi, ABD'nin *azgelişmiş* dünyaya politik müdahaleleri bağlamında değil, 1970'lerin sonunda ABD'nin ülkücü hareketin yükselmesini engelleme girişimleri gibi daha *içeriden* ve tabiri caizse, egosantrik nedenlerle ilişkilendirilir:

> Amerikalı bir subayın sözü var. Diyor ki darbeyi yapmayacaktık da Türkeş'e mi bırakacaktık diyor. Bunlar bakın hiç şey yapılmadı, hiç tekzip edilmedi bu cümleler. Bu neyi gösteriyor o zaman? Yükselen bir milliyetçi gençlik var. Hakikaten de çığ gibi büyüyordu. Bunun önü kesilmek istendi bence... Bir de bu ülkede eğer milliyetçi bilinçle yetişen gençlik çoğalıyorsa, bu birileri için tehlikeydi, diye düşünüyorum. Bunun önü alınmalıydı. Alındı da. Ha, kim aldı? Sam Amca'nın üyeleriydi tabi (Feray, 53).

Ülkücülerin 12 Eylül anlatısının bir başka özgül yanı, darbeden önceki döneme odaklanmasıdır. Darbeden önceki döneme odaklanmak, ülkücüler açısından anlamlandırılamayan devlet şiddetine dair bir sorgunun halen sürmekte olduğunun da göstergesidir. Ülkücüler açısından darbenin neden gerçekleştiği sorusu halen önemlidir çünkü darbeden önce uğruna çaba sarf ettikleri (*komünizmle mücadelesinde* devletin yanında olmak) ile devleti savunma rollerine karşın devlet yaptırımından muaf olmamak arasında derin bir boşluk bulunmaktadır. Darbe sonrasındaki çaplı toplumsal dönüşüm çoğu zaman ülkücü anlatının dışında kalmaktadır; sözgelimi, Özal Türkiye'si ülkücülerin 12 Eylül ve sonrasına dair anlattıklarının tamamen dışına düşmektedir. Nedensellik bir ölçüde gözetilse de darbeden sonraki dönemi göz ardı etmek darbenin amaçlarını da böylece olumsallığa terk etmektedir.

Solcular/Devrimciler: Büyük Hikâyenin İçinde

Solcuların/devrimcilerin 12 Eylül'e ilişkin belleğinde en baskın olan eğilim, anlatılanların çoğu kez daha geniş bir darbe/dönüşüm bağlamıyla çerçevelenmesi; bir başka deyişle, kişisel olarak hatırlananların belirgin biçimde her defasında bağlamsallaştırılmasıydı. Kişisel olarak yaşananların tümü değil ama kişisel olarak deneyimlenenin güç, ağrılı yahut kişide zor duygular uyandıran yanları nadiren anlatılanların içinde kendine yer buldu. Geçmişteki yaklaşılması güç, zor yaşantıya ya da yenilgi hatıralarına mesafe, çoğu zaman kişisel deneyimin darbenin yarattığı devasa toplumsal yıkım içinde tek, sıradan ve hatta önemsiz bir parça olarak görülmesiyle mümkün olmaktaydı. Solcular, deneyimlerini çoğu kez solun fiziksel ve ideolojik olarak imhasını gerektiren kökten bir değişim projesi içinde bağlamsallaştırmaktaydı. Böylece deneyim biricik niteliğinden bir ölçüde sıyrılmakta ve bu radikal dönüşümün çok sayıda toplumsal sonucundan biri olarak düşünülmekteydi (Orhon, 2015: 102). Bu, bir yandan da geçmişteki yaşantının hatırasıyla ve onun bugündeki görünümleriyle baş etmenin bir yoluydu da elbette. Özellikle solun kolektif anlatısını ortaya koymaya çalışırken, büyük ölçüde *The Weight of the Past: Memory and Turkey's 12 September Coup* (*Geçmişin Ağırlığı: Bellek ve Türkiye'nin 12 Eylül'ü*) kitabımda çizdiğim çerçeveye sadık kalmaya çalıştım. Aradan geçen onyılda ve ardından yaptığım ikinci saha araştırmasında *meseleye*, özel olarak da solun kolektif 12 Eylül bellek anlatısına bakışımda kimi değişimler oldu. Bunlara sonuç bölümünde değineceğim.

Aşağıda Tahsin'in anlattıkları, aşağı yukarı görüştüğüm her solcu/devrimci kadın ve erkeğin anlattıklarında rastlanabilecek türden bir çerçeve çizmektedir:

> Sonuçta 12 Eylül bir sistemin ihtiyacından doğan yeniden bir politik ve ekonomik anlamda devletin, yapının reorganizasyonuydu. Buna ihtiyacı olanlar belli, bunu yapanlar belli. Dolayısıyla sorumluları da belli. [Ben sorumluların kimler olduğunu soruyorum]. 12 Eylül Darbesi'nin sorumluları... Yani sonuçta bu, bu bence tartışılacak bir şey değil, çünkü 12 Eylül yani bu düzenin sahipleri böyle bir yeni bir yapılanmaya ihtiyaç duydu ve bunu organize ettiler. Ha o anlamda dolayısıyla bunun sorumluları bunlardır. ["Düzenin sahipleri" ile kastının ne olduğunu soruyorum]. Düzenin güçleri, yani bizim anlamda, ben hâlâ öyle olduğuna inanıyorum, ekonomik olarak ülkeye hâkim olanlar (Tahsin, 54).

Darbenin solun yükselişine karşı bir girişim olduğuna dair farkındalık da yine aynı bağlamsallaştırma çabasına işaret etmektedir (Orhon, 2015: 104). Ülkücülerin anlatılarında görülen türden bir anlamlandırma çabasının öte-

sinde, solcular/devrimciler açısından darbenin kimleri hedefe oturtacağı zaten son derece açıktır. Zeynep, darbe olduğunu öğrenmesinin hemen akabinde ne hissettiğinden ve düşündüğünden bahsederken darbenin sol ile bir biçimde teması olan herkes gibi, kendisi için de ne anlama geldiğini/geleceğini bildiğini anlatmaktadır:

> İşte bir 12 Mart'ı bilen insanlardık, o bilinçte insanlardık yani. Türkiye'de her an her şey olabilirdi mantığıyla bekliyorduk... İlerleyen günlerde işyerine gidiyorduk, yine bir şeyler yapmak gibi bir duygudaydık, sürekli birleşiyorduk işte, neler olabileceğini yorumluyorduk, tartışıyorduk... Ama biliyorduk ki çember daralıyordu. Yani hiç tutuklandığını haber almadığımız, yani arkadaşlarımızdan tutuklandı diye haber gelmeyen bir gün yoktu. Sırayla çember daralıyordu yani, bizim gibi insanlar açısından. Toplanıyorduk yani (Zeynep, 53).

Kişisel deneyimin büyük hikâye içinde eritilmesine dönük iradeyi Sabahattin'in aşağıda söylediklerinde en açık ve belirgin haliyle görmek mümkün. Sabahattin görüştüğümüz sırada ellili yaşlarının başındaydı; yetişkinlik hayatının yaklaşık yarısını (on altı yıl) cezaevinde geçirmişti. Çünkü 1991 yılındaki Şartlı Salıverilme Yasası'ndan yararlanamamış ve ancak 1996 yılında tahliye olmuştu. Şartlı Salıverilme Yasası, Kürt örgütlerine üyelikten mahkûm olanları kapsamadığı için Sabahattin yasa kapsamı dışında kalmıştı. Biyografisinin bütünü düşünüldüğünde –12 Eylül'ün tüm uzanımları bir yana, sadece cezaevinde geçirdiği süre bile hesaba katıldığında– 12 Eylül'ün ve o dönemde deneyimlediklerinin yaşantısında bütünüyle belirleyici olduğu söylenebilir. Aşağıda, 1996 yılında cezaevinden çıkmasının ardından duygu dünyasını betimlerken söyledikleri, bu deneyimi nasıl anlamlandırdığını, nasıl hatırladığını ortaya koymaktadır:

> 15 yıl boyunca hani bir ateşin içindesin. Aslında... bilinçle o ateşin içindesin. Yani bir karşı duruşun gereği olarak ateşin içindesin yani şaşırmıyorsun o ateşin içinde olduğuna, yani ölüm de olabilir, başka bir şey de olabilir, şu da olabilir bu da olabilir ve karşı çıktığın güçlerin, hani bugün de dahil, nasıl bir güç olduğunu, ne kadar zalim olabildiğini ve iktidar denen şeyin ne kadar kıyıcı, ne kadar acımasız olabildiğine dair bayağı bir şeyim var zaten, öngörüm var. Dolayısıyla ateşin içinde oluşumuzu kendimiz adına, ben mesela şahsen de büyütmedim. Çoğu arkadaşımın da büyüttüğünü sanmıyorum... Yani tek başına şey olsa yani böyle bir durum olmasa biz ateşimizden memnunuz. Cehennem ateşi gibi bir şey o yani orası, ne bileyim, çözdüğümüz bir şey, kafamızda bir yere oturttuğumuz bir şey, diyeyim daha doğrusu (Sabahattin, 52).

Solcuların/devrimcilerin 12 Eylül belleğinde kişisel olanın, ortak, yaşanan ağır deneyimin neredeyse kimseyi ıskalamadığı vurgusu altında zaman zaman silik hale geldiğini söylerken kişisel olanın bütünüyle atlandığını söylemeye çalışmıyorum: Kastım, daha ziyade kişisel hayatlarda onulmaz gedikler yaratmış bir yaşantının "ne yaşandıysa hep birlikte yaşandı" gibi bir anlayışla öne çıkarılmadığı ve biricikleştirilmediğidir. İşkenceye bağlı olarak felç geçirmiş ve yaklaşık yirmi yıldır yatalak durumda olan kardeşine bakan Cihan'ın (54, Sol) bizim tanıştığımız sırada, gündelik hayatı, bütünüyle kardeşine verdiği bakım emeğine göre örgütlenmiş durumdaydı. Darbenin şimdiki hayatı üzerindeki etkisinden bahsederken "Yani [erkek kardeşimin] başına gelen durum bizim başımıza geleni çok çok çok katladığı için, bize ilişkin, belki başkalarına önemliymiş gibi gelen şeyler bizim için sıfırlanmış durumda oldu," derken sadece kendi hayatına ilişkin bir durumdan değil, 12 Eylül'ü deneyimlemiş çoğu solcu/devrimcinin o deneyime bakışından söz etmektedir.

Bunun travmatik deneyimle bir tür baş etme yolu olduğunu daha önce söylemiştim. Buna eşlik eden hatırlama tercihlerinden biri de 12 Eylül deneyiminin dönüştürücü, güçlendirici yönlerine vurgu yapmaktı. Sözgelimi, işkence görmüş ve sonrasında her türlü kötü muamele ve işkencenin sürdüğü Mamak Cezaevi'nde bir süre kalmış olan Gülay, 12 Eylül deneyiminin kendi kişiliği için kurucu olduğunu anlatmaktadır:

> Hani benim de fikrim var deyip açık açık kendi fikrimi savunmayı ve benim dediğimi başkalarına kabul ettirmeyi, onu başardım. Benim kazancım o diyorum yani bu kadar sıkıntı yaşadım ama en büyük kazanç belki, benim kişiliğimin oluşmasında... Kötü olan şeylerin içinde iyi bir şey çıkarayım dersem bunu ben çıkarıyorum rahatlıkla... Ben de varım demeyi hakikaten orada öğrendim. Birçok kişiye de kafa tuttum, birçok kişiyle de kavga ettim. Kavga ettikçe güçlendiğimi hissettim. Karşı çıktıkça kişiliğimi geliştirdim. Yani bunlar da güzel şeyler aslında (Gülay, 54, Sol).

Benzer biçimde, işkenceye bağlı ağır bir sakatlık yaşadığını, sonrasında yürümeyeceği konusunda doktorların hemfikir olmasına karşın yeniden yürümeye başladığını "Bir direnç var bizlerde, sorun o yani. Yürümen gerekiyorsa yürüyorsun yani," diyerek anlatan Zeynep de 12 Eylül deneyimini, kendisi için nasıl olumlu anlamlara geldiğini anlatmaktadır:

> Ha ben, 12 Eylül benim hayatımda şunu değiştirdi. Ben gerçekten bir kere, mücadele ruhu verdi bana. Bunu inanın ki örneğin Mamak bana ne verdi? Mamak bana kararlılığı verdi... Dostluk öğretti, yani yaşam kalitesi verdi. Ya o dönemde belki çok kötü şeyler yaşadık ama gelecek yaşam kalitemizi oradan aldık. Bana iyi şeyler verdi 12 Eylül (Zeynep, 53).

12 Eylül'de yaşananların, o deneyimin içinden geçerek hayatına devam etmiş insanların hayatında sahiden de güçlendirici yanları olmadığını söylemek, bir sosyal bilimcinin kendine anlatılan hikâyeleri özgül ve anlatılanın aslına sadık kalacak biçimde yorumlama çabasını aşar ve insancıl esinleri olan bir epistemolojik girişime aykırıdır. Ancak bellek kuşaklara özgü olduğu kadar, kuşaklar arasında bir köprü de kurar; bir başka deyişle, kuşaklararasıdır da. Bu yazıda farklı bellek anlatılarını incelerken büyük ölçüde 12 Eylül'ü yaşamış kuşakların anlattıklarına bağlı kaldım. Sonraki kuşakların, doğrudan deneyimlemedikleri ancak post-belleğine (Hirsch, 2012) sahip oldukları 12 Eylül üzerine anlattıkları, belleğin kuşaklararası seyahatinde sözler kadar suskunlukların da kurucu olduğunu göstermiştir. Bir önceki kuşaktan 12 Eylül'ü deneyimlemiş insanlarla karşılaşmalar kadar, 12 Eylül'ün geride bıraktığı kültürel repertuar da sonraki kuşaklara bir *duygu yükü* olarak devretmiştir ve bu *yükün* hem nasıl edinildiğine hem de nasıl taşındığına ilişkin cevaplar üretmek, darbenin belleğini derinlemesine kavrayabilmek için elzemdir. Sonuç bölümünde, 12 Eylül belleğine ilişkin kuşaklararası bir perspektiften edindiğim kimi izlenimleri paylaşacağım.

Bugünden Bakıldığında

Aşk uyudu ranzalarda
Düşler eskidi gitti
– Murathan Mungan

Bellek yazınında çok yaygın biçimde geçerlilik kazanmış olsa da travma kavramının zor geçmiş deneyimlerin bütün niteliklerini aşındıracak ve aşırı kapsayıcı biçimde kullanılması eleştirel yaklaşılması gereken bir eğilimdir (Keightley ve Pickering, 2013). 12 Eylül, hem muhataplarına dayattığı deneyim yükü hem de bu deneyim yükünün biyografileri kesintiye uğratma kabiliyeti nedeniyle bir toplumsal travmaya karşılık gelir. Genel olarak travma, olağan hatırlama çerçevelerini ve olağan hatırlama sürecini zorlayan, bir hayat hikâyesi içinde kırılmalar yaratmış, dil gibi sembolik düzenler içinde ifade edilmeye direnen olaya denir (Keightley ve Pickering, 2013: 153). Bunun yanı sıra, toplumsal travmaların kuşaklar arasında seyahat edebildiğini, sonraki kuşakların kimliklerine biçim verebildiğini, bunu da sadece sözle, yazıyla, kültürel ürünler gibi açık araçlarla değil, aynı zamanda beden dilinden, duygulanıma ve hatta sessizliğe, suskunluğa uzanan daha kapalı araçlarla da yapabildiğini biliyoruz (Danieli, 1998: 2). Bu formel tanımların yanı sıra, sonraki kuşakların belleğinde 12 Eylül'ün bir tarihsel milat olarak işaretlenmiş olması, bu milat fikrinin hangi dolayımlarla edinildiği bir yana bırakılsa bi-

le, 12 Eylül'ün ve onun arkasında bıraktığı bellek yükünün halen son derece güncel olduğunun bir göstergesidir. 12 Eylül'ün tarihsel bir olay olarak önemini bir kenara bırakırsak dahi, bu milat fikrinin nasıl belirdiği, kırk yıl sonra nasıl hâlâ son derece canlı biçimde sonraki kuşakların zihninde var olabildiği sorularının cevabını kaçınılmaz olarak bu belleğin kuşaklar arasındaki dolaşımında aramalıyız.

12 Eylül sonraki kuşaklar açısından, kişisel karşılaşmalarda, izledikleri filmlerde, televizyon dizilerinde, dinledikleri şarkılarda, politik pratiklerinde peşine düştükleri hatta daha kapsayıcı biçimde ifade etmek gerekirse kimliklerinde öyle ya da böyle var ettikleri bir tarihsel milat. *Çemberimde Gül Oya*'yı mühim bir görevi yerine getirir gibi izlemiş, çoğu zaman tatmin edici yanıtlar alamamış olsalar da ebeveynlerine 12 Eylül'le ilgili sorular sormuş, bir muammayı anlamaya çalışırcasına 12 Eylül'le öyle ya da böyle bir teması olmuş *büyüklerine* yaklaşmış, hatırlayan ve cevap arayan bu kuşak; 12 Eylül'ün arkasında uzanan bellek manzarasının bir parçası. Bugün otuzlu yaşlarının başında olan Ayşe'nin 12 Eylül'le ilgili hatırladıkları üzerine konuşurken anlattığı hikâye, merak edilen 12 Eylül miladı üzerine konuşamayan yahut konuşmamayı tercih eden bir önceki kuşağın üyelerinden ses bekleyen, 12 Eylül'ü deneyimlemedikleri halde onun yükünü tanıyan sonraki kuşaktan pek çok insanın anlattıklarına benzer niteliktedir:

> Çünkü dediğim gibi, evde çok fazla konuşulmayan, konuşulmaya çalışıldığında sus denilen bir sürece dair bir şeyler hissetmek pek tabi ki zor ama şeyi hatırlıyorum, mahallede bir adam vardı, çok sağlıklı bir adam değildi. Akıl sağlığından bahsediyorum. Ve ben çocukken, okula giderken falan onunla yürümekten çok keyif alırdım. Saçma sapan şeyler söylerdi, gerçekten saçma sapan. İşte, evet, mahallenin delisinden bahsediyorum. Babamın onunla görüşüyorum diye çok kızdığını hatırlıyorum. Ben de görüşmeyi sonlandırmıştım, tamam, korkmuştum gerçekten... Ama sonrasında öğrendim ki bu öğrenme hali tamamen kulak misafirliğinden oluyor, annemin bir kabul gününde kadınların kendi aralarında konuşmalarından duyduğum şey oluyor. İşkence görmüş o. İşkence görmüş o. O yüzden. Dolayısıyla benim kafamda babamın uyarısı anlam kazandı. Ha, işkence gördüğü için beni uzak tutmaya çalışıyor. Bir şeyler öğrenirim diye beni uzak tutmaya çalışıyor deyip yeniden okul yolculuklarında başlamıştım (adamla yürümeye). Evet, belki de dolayısıyla işte 12 Eylül anlatılırken hep denir ya her ailede mutlaka bir tane devrimci ve işkence görmüş, ızdıraplar çekmiş bir dayı amca, teyze, hala vardır denir ya, bizim ailede yoktu. Bizim ailenin delisi vardı (Ayşe, 30).

Bu yazının odağında 12 Eylül belleğinin kültürel repertuar içinde nasıl açığa çıktığı ve darbeyi deneyimlemiş farklı kuşakların 12 Eylül'ü hatırlarken

söylediklerini ortaklaştıran kolektif çerçeveler yer aldı. Oysa sonraki kuşaklardan insanların 12 Eylül üzerine anlattıklarında, çoğu kez söylenenlerden çok, söylenmeyenlerin, geçiştirilenlerin, üzerine konuşmaktan sakınılanların izine rastlamak mümkün. Bunların izini, deneyimin belirli parçaları üzerine konuşan, kimi diğer parçaları üzerine susan bir kuşaktan daha çok, suskunluğa şahitlik eden sonraki kuşakların hatırladıklarında sürmek mümkün. 12 Eylül belleğinin daha tam bir resmi ancak sonraki kuşakların 12 Eylül belleğini de tanıyarak çıkarılabilir.

Amerikan Gizli Belgelerinde 12 Eylül Darbesi

METE KAAN KAYNAR

Amerikan Gizli Belgeleri

"2011 yılında Bilgi Edinme Yasası kapsamında yapılan bir başvuru üzerine gizliliği kaldırılan ABD Dışişleri Bakanlığı belgeleri" ilk kez 2018 yılında İrem Köker tarafından *BBC-Türkçe*'de haberleştirildi. 12-14 Eylül 2018 tarihinde üç gün boyunca yapılan haberlerde Köker hem belgelerdeki bazı hususları ön plana çıkardı hem de belgelerde sözü edilen kimi kurum, karar ve olayları (24 Ocak Kararları, SEİA, "12 Eylül'de ne oldu?" gibi) özetledi. Köker, "12 Eylül 1980 ile 5 Kasım 1980 tarihleri arasında ABD'nin Ankara, İstanbul ve İzmir'deki diplomatik temsilciliklerinden Washington'daki Dışişleri Bakanlığı ile diğer ülkelerdeki temsilciliklerine gönderilmiş" olan belgelerin elektronik kopyalarını bu çalışmada kullanmak üzere bizimle de paylaştı. İlk kez kamuoyuyla paylaşılan bu yazışmalardan biri "...gizlilik sıralamasında en yüksek ikinci derece olan 'Gizli' ibaresini; yedi tanesi üçüncü gizlilik derecesi olan 'Özel' ibaresini taşıyor. İki yazışma da kamuya açık bilgiler taşıdığı için 'Tasnif Dışı' olarak sınıflandırılıyor."

Darbeden Saatler Sonrası

Darbeden saatler sonra ABD Ankara Büyükelçisi James W. Spain; Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na, "*Gizli*" ibareli ve 8. maddesindeki bazı ifadeleri, belge kamuoyuyla paylaşılırken sansürlenmiş olan 2 sayfalık doküman (Case No. F-2011-05464 Doc No. C06252002) gönderir. Spain *Askerî Müdahale Bakımından US-Türkiye İlişkileri* konu başlığı ile paylaştığı dokümanın 4. maddesinde darbenin "Türki-

ye'de diğer birçok demokratik ülkeye göre daha kabul görmüş olduğunu" ve darbenin bir Latin Amerika cuntası olarak değerlendirilemeyeceğinin altını çizer. Metinde dikkat çeken bir diğer ifade ise Spain'in "Bütün askerî liderleri gayet iyi" tanıdığını belirtmesi ve "Türkiye'nin güvenlik ya da dış politika değişikliği, özellikle de NATO üyeliğine dair bir değişikliği hakkında kaygı[larının] bulunma[dığını] belirtmesidir," (8. madde). Belge şu şekildedir:

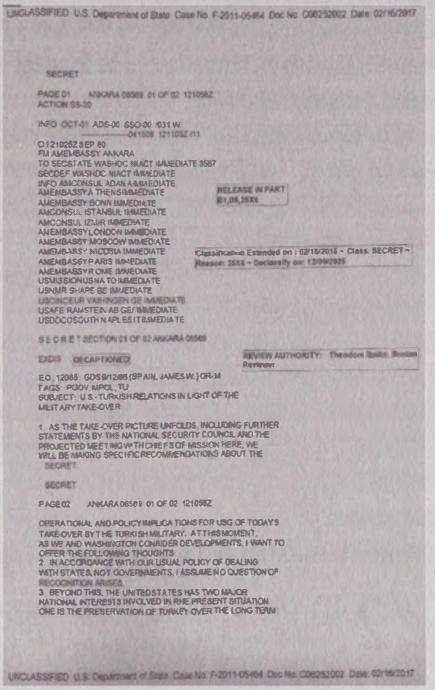
UNCLASSIFIED U.S. Department of State Case No. F-2011-05464 Doc No. C06252002 Date: 02/16/2017

SECRET

PAGE 01 ANKARA 06569 01 OF 02 121056Z
ACTION SS-30

INFO OCT-01 ADS-00 SSO-00 1031 W
041509 121103Z /11

O 121025Z SEP 80
FM AMEMBASSY ANKARA
TO SECSTATE WASHDC IMMEDIATE 3587
SECDEF WASHDC IMMEDIATE
INFO AMCONSUL ADANA IMMEDIATE
AMEMBASSY ATHENS IMMEDIATE
AMEMBASSY BONN IMMEDIATE
AMCONSUL ISTANBUL IMMEDIATE
AMCONSUL IZMIR IMMEDIATE
AMEMBASSY LONDON IMMEDIATE
AMEMBASSY MOSCOW IMMEDIATE
AMEMBASSY NICOSIA IMMEDIATE
AMEMBASSY PARIS IMMEDIATE
AMEMBASSY ROME IMMEDIATE
USMISSION USNATO IMMEDIATE
USNMR SHAPE BE IMMEDIATE
USCINCEUR VAIHINGEN GE IMMEDIATE
USAFE RAMSTEIN AB GE/ IMMEDIATE
USDOCOSOUTH NAPLES IT IMMEDIATE

RELEASE IN PART
B1,B6,3.3(b)(6)

Classified by: 2555 - Declassify on: 12/09/2035

SECRET SECTION 01 OF 02 ANKARA 06569

EXDIS DECAPTIONED

REVIEW AUTHORITY: Theodore Sedik Brown
Reviewer

E.O. 12065: GDS 9/12/85 (SPAIN, JAMES W.) OR-M
TAGS: PGOV, MPOL, TU
SUBJECT: U.S.-TURKISH RELATIONS IN LIGHT OF THE MILITARY TAKE-OVER

1. AS THE TAKE-OVER PICTURE UNFOLDS, INCLUDING FURTHER STATEMENTS BY THE NATIONAL SECURITY COUNCIL AND THE PROJECTED MEETING WITH CHIEFS OF MISSION HERE, WE WILL BE MAKING SPECIFIC RECOMMENDATIONS ABOUT THE

SECRET

SECRET

PAGE 02 ANKARA 06569 01 OF 02 121056Z

OPERATIONAL AND POLICY IMPLICATIONS FOR USG OF TODAY'S TAKE-OVER BY THE TURKISH MILITARY. AT THIS MOMENT, AS WE AND WASHINGTON CONSIDER DEVELOPMENTS, I WANT TO OFFER THE FOLLOWING THOUGHTS.
2. IN ACCORDANCE WITH OUR USUAL POLICY OF DEALING WITH STATES, NOT GOVERNMENTS, I ASSUME NO QUESTION OF RECOGNITION ARISES.
3. BEYOND THIS, THE UNITED STATES HAS TWO MAJOR NATIONAL INTERESTS INVOLVED IN THE PRESENT SITUATION. ONE IS THE PRESERVATION OF TURKEY OVER THE LONG TERM

UNCLASSIFIED U.S. Department of State Case No. F-2011-05464 Doc No. C06252002 Date: 02/16/2017

James W. Spain tarafından sunulan (Case No. F-2011-05464 Doc No. C06252002) Numaralı Gizli Belge.

1. Darbenin detayları ortaya çıktıkça Millî Güvenlik Konseyi'nden açıklamalar geldikçe ve buradaki misyon şefi ile ayarlanan toplantıdan sonra, "gizli" hakkında daha spesifik önerilerde bulunacağız.
2. Türk ordusunun yönetimi ele geçirmesine istinaden operasyonel ve politik sonuçlar. Şu anda biz ve Washington gelişmeleri değerlendirirken şunları öneriyorum:
3. Şu durumda, Birleşik Devletlerin iki büyük çıkarı vardır: Birincisi Türkiye'nin demokratik bir ülke olarak varlığını uzun süreli korunmasıdır. Diğeri ise savunma ve ekonomik işbirliği çerçevesinde güvenlik ilişkilerinin muhafaza edilmesidir.
4. 1 sayılı Tebliğ'de (Ankara 6553) müdahaleye dayanak gösterilen iç hizmet kanununun tam statüsünü ve anlamını tespit etmeye çalışıyoruz. Ancak altından ne çıkarsa çıksın Türk Silahlı Kuvvetlerinin siyasete müdahale hakkı/sorumluluğunun Türkiye'de diğer birçok demokratik ülkeye göre daha kabul görmüş olduğunu hatırlamak önemlidir. Kısacası bu bir Latin Amerika cuntası değildir.
5. 1972'deki "Anlaşmalı Darbe"den bu yana Türk ordusu, siyasî liderler üzerinde doğrudan etkide bulunmanın gerekli olduğunu düşündüğü durum-

larda anayasal düzenlemelere titizlikle saygı göstermiştir. Darbe duyurusunda atıfta bulunulan terör ve asayiş sahnesindeki son gelişmeler, aslında Türk ordusuna isteksiz de olsa harekete geçmesi için ciddi bir baskı unsurunu teşkil etmiştir.

6. Yeni yönetimle arayı açmadan ve aşağılamadan demokrasiye geçişi hızlı ve etkin bir biçimde sağlama konusundaki çıkarımızı saklamaya gerek yoktur (Örneğin Demirel, Ecevit, Erbakan ve muhtemelen Türkeş'in tutuklanması konusunda tavrımızın ne olması gerektiğini önermeden önce bir iki gün daha isterim.)
7. Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Büyükelçi Türkmen'e, bugüne kadar 1 Nolu Tebliğ'in sondan bir önceki geçişinde demokratik süreçten çok kısaca söz edildiğini belirtmek için inisiyatif aldım. Millî Güvenlik Kurulu [MGK] toplantılarında otururken, düşüncelerimi General Evren ve General Saltık'a ileteceğine ve bugün yerel saatle 15.00'te planlanan NATO büyükelçileri ile yapılacak toplantıda, demokrasiye dönüş konusuna yoğun bir vurgu yapılacağına dair bana güvence verdi.
8. .....[çıkartılmış]..... Fazla diyecek bir şey yok. Çok önemliler ve onları korumak için elimizden geleni yapmalıyız. Bütün askerî liderleri gayet iyi tanıyoruz. Türkiye'nin güvenlik ya da dış politika değişikliği, özellikle de NATO üyeliğine dair bir değişikliği hakkında kaygımız bulunmamaktadır. Önemli olan bu çıkarlarımızı etkin ve hızlı bir biçimde muhafaza etmektir.
9. Bu ilk günlerde daha da önemli olan, kamusal duruşumuz olacaktır. ABD hükûmeti sözcüsünün, durumu yakından takip ettiğimizi ve yorumları dış politika sonuçlarıyla sınırlandırdığımızı belirtmekle yetinmesini tavsiye ediyorum. Yani, Türkiye'nin NATO üyeliği de dahil olmak üzere bir sorun görmüyoruz. Muhtemelen saat 3'teki toplantıdan sonra işin özüne inebileceğiz. Toplantıdan çıkacak sonuçları öğleden sonraki brifinge yetiştirmeye çalışacağım.

"Sonuç Olarak Darbe İstanbullular Tarafından Olumlu Karşılandı"

Paylaşılan ikinci belge (Case No. F-2011-05464 Doc No. C06251999) dönemin İstanbul Başkonsolosu Robert Houghton'un imzasını taşıyor ve "Darbe Sonrası İstanbul Sakin" konu başlığı ile gönderilmiş. Başkonsolos 5,5 milyon nüfuslu İstanbul halkının askerî darbeyi şaşkınlıkla ama memnuniyetle karşıladığını, genel kanının askerin ülkeyi içinde bulunduğu durumdan çıkarabileceği yönünde olduğunu belirtiyor (bu kısım aşağıda verilen belgede de aynen yer aldığı için tek-

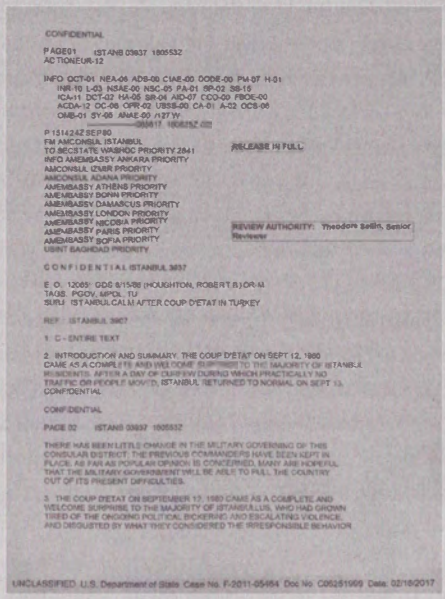

CONFIDENTIAL

PAGE 01 ISTANB 03937 1805532
ACTION EUR-12

INFO OCT-01 NEA-06 ADS-00 CIAE-00 DODE-00 PM-07 H-01
INR-10 L-03 NSAE-00 NSC-05 PA-01 SP-02 SS-15
ICA-11 DCT-02 HA-05 SIL-06 AID-07 CCO-00 PROC-00
ACDA-12 OC-06 OPR-02 USSS-00 CA-01 A-02 OCS-06
OMB-01 SY-05 ANAE-00 /127 W
[illegible]

P 131242Z SEP80
FM AMCONSUL ISTANBUL
TO SECSTATE WASHDC PRIORITY 2841
INFO AMEMBASSY ANKARA PRIORITY
AMCONSUL IZMIR PRIORITY
AMCONSUL ADANA PRIORITY
AMEMBASSY ATHENS PRIORITY
AMEMBASSY BONN PRIORITY
AMEMBASSY DAMASCUS PRIORITY
AMEMBASSY LONDON PRIORITY
AMEMBASSY NICOSIA PRIORITY
AMEMBASSY PARIS PRIORITY
AMEMBASSY SOFIA PRIORITY
USMIT BAGHDAD PRIORITY

RELEASE IN FULL

REVIEW AUTHORITY: Theodore Sedlis, Senior Reviewer

CONFIDENTIAL ISTANBUL 3937

E.O. 12065: GDS 9/15/86 (HOUGHTON, ROBERT B.) OR-M
TAGS: PGOV, MPOL, TU
SUBJ: ISTANBUL CALM AFTER COUP D'ETAT IN TURKEY

REF: ISTANBUL 3907

1. C - ENTIRE TEXT

2. INTRODUCTION AND SUMMARY. THE COUP D'ETAT ON SEPT 12, 1980 CAME AS A COMPLETE AND WELCOME SURPRISE TO THE MAJORITY OF ISTANBUL RESIDENTS. AFTER A DAY OF CURFEW DURING WHICH PRACTICALLY NO TRAFFIC OR PEOPLE MOVED, ISTANBUL RETURNED TO NORMAL ON SEPT 13. CONFIDENTIAL

CONFIDENTIAL

PAGE 02 ISTANB 03937 1805532

THERE HAS BEEN LITTLE CHANGE IN THE MILITARY GOVERNING OF THIS CONSULAR DISTRICT. THE PREVIOUS COMMANDERS HAVE BEEN KEPT IN PLACE. AS FAR AS POPULAR OPINION IS CONCERNED, MANY ARE HOPEFUL THAT THE MILITARY GOVERNMENT WILL BE ABLE TO PULL THE COUNTRY OUT OF ITS PRESENT DIFFICULTIES.

3. THE COUP D'ETAT ON SEPTEMBER 12, 1980 CAME AS A COMPLETE AND WELCOME SURPRISE TO THE MAJORITY OF ISTANBULLUS, WHO HAD GROWN TIRED OF THE ONGOING POLITICAL BICKERING AND ESCALATING VIOLENCE, AND DISGUSTED BY WHAT THEY CONSIDERED THE IRRESPONSIBLE BEHAVIOR

UNCLASSIFIED. U.S. Department of State Case No. F-2011-05464 Doc No. C06251999 Date: 02/10/2017

Robert Houghton tarafından sunulan (Case No. F-2011-05464 Doc No. C06251999) Numaralı "Özel" Belge.

rara düşülmüş oluyor). Belgede şu ifadelere yer verilmekte:

"İstanbul halkı 12 Eylül 1980'-deki darbeyi şaşkınlıkla karşıladı. Bir gün süren sokağa çıkma yasağının ardından ayın 13'ünde İstanbul normale döndü. Genel kanı askerî yönetimin ülkeyi içinde bulunduğu güç durumdan çıkarabileceği yönünde.

Bu darbe ülkenin içinde bulunduğu siyasî çekişmelerden ve artan şiddet olaylarından bunalan İstanbullular tarafından şaşkınlıkla karşılandı. 12 Eylül Cuma sabahından itibaren yaklaşık 5,5 milyon nüfusa sahip şehrin halkı askerî yönetim tarafından sokağa çıkma yasağı ilan edildiğini radyolardan öğrendi. Tek tük silah sesi dışında İstanbul sakindi. Boğazlardan sivil gemi geçmedi. Ekmek taşıyan kamyonların sesi duyuldu. Askerler, çocuklar ve evine giden vatandaşlar dışında kimseyi sokağa çıkarmadı. Su, elektrik ve telefon hizmetlerinde bir aksaklık olmadı.

Sokağa çıkma yasağı 13 Eylül Cumartesi sabah 8'de kaldırıldı ve İstanbul normale döndü. Konuştuğumuz Türklerin hepsi darbeden memnundu. Birkaç entelektüel ülkenin demokrasisinin başarısız olduğuna dair üzüntülerini dile getirdiler. Saat 10'da askerler CHP ve AP genel merkezlerini basmışlardı.

14 Eylül'de Boğaz civarındaki kafe ve restoranlar doluydu. Trafik normalden biraz daha azdı. Genel olarak atmosfer normaldi.

Ekonomi şu ana kadar normal seyrediyor. İstanbul'daki temel mal ve hizmetlerde fiyat artışı gözlemlemedik. Gece yarısından sabah 5'e kadar sokağa çıkma yasağı var. Gerçi daha önce gece hayatı zaten terörizm korkusu yüzünden sekteye uğramıştı. Cunta liderlerinin işçilere işbaşı yapmalarına dair bulunduğu çağrının sonuç verip vermeyeceği hakkında bir şey söylemek için çok erken. Hayatı felç eden grevlerden sorumlu tutulan DİSK ve MİSK liderleri yakalandığında biraz gözyaşı dökülecek. General Evren'in maden işçilerine yaptığı çağrı kış yaklaşırken İstanbulluların işine yarayacak. Işadamları ekonomi 'çarı' Turgut Özal'ın

yeni rejimde de yer alacak olmasından memnun. Veliler, çocukları sağcı, solcu endoktrinasyonundan azade bir eğitim alacakları için mutlular.

Şu ana kadar İstanbul'da kaç tutuklama yapıldığını bilmiyoruz. Sokağa çıkma yasakları terör yuvalarını basmak için yapıldı.

Sonuç olarak darbe İstanbullular tarafından olumlu karşılandı."

TSK'nin Yönetimi Ele Geçirmesi: Arka Plan ve Olasılıklar

ABD arşivinde yer alan gizli belgelerden bir diğeri (Case No. F-2011-05464 Doc No. C06252007) Daniel Newberry imzasıyla ve *TSK'nin Yönetimi Ele Geçirmesi - Arka Plan ve Olasılıklar* konu başlığı ile yayımlanan belgedir. Belgede darbecilerin "1960 ve 1971 müdahaleleriyle yapılan karşılaştırmalara dayanarak Türklerin siyasî sistemlerinde oldukça kapsamlı değişiklikler yapmayı planladıklarını düşün[dükleri]" belirtilmekte. Yetkililer Türkiye'de "Parlamenter sistem[in] devam edece[ğini], ülkeyi bölen radikal siyaset[in] dizginlenece[ğini]" belirtmekteler. Belgede ayrıca "Askerî liderler, bu yılın başında başlatılan ekonomik reform programına güçlü bir şekilde bağlı kaldılar. Kıbrıs sorununun çözümüne yönelik güçlü destek de dahil olmak üzere önceki tüm anlaşmalar ve politikalar değişmeden sürdürülecek," ifadesi de yer almaktadır. ABD yönetimi iktidarın sivillere devrinin "1. terörü sindirme konusunda ilerleme 2. keskin bir şekilde bölünmüş sivil seçkinlerin durumu[na] bağlı olarak ilerleyeceğini" düşünmekteler. ABD'li yetkililer "Askerî müdahale planının terör eylemlerinin ve eski Başbakan Nihat Erim'in hayatını kaybetmesinin ardından, Temmuz ortasında artık kesin[leştiği]" düşüncesindeler. Belgede ayrıca, "Türk Ordusunun Dünya Görüşü: Kenan Evren, kendisinin ve diğer askerlerin ülkede artan anarşi tehlikesinden büyük endişe duyduklarını açıkladı. Sovyetler Birliği'ni, Afganistan'ı veya İran ve Libya'daki İslâmi canlanmayı doğrudan suçla-

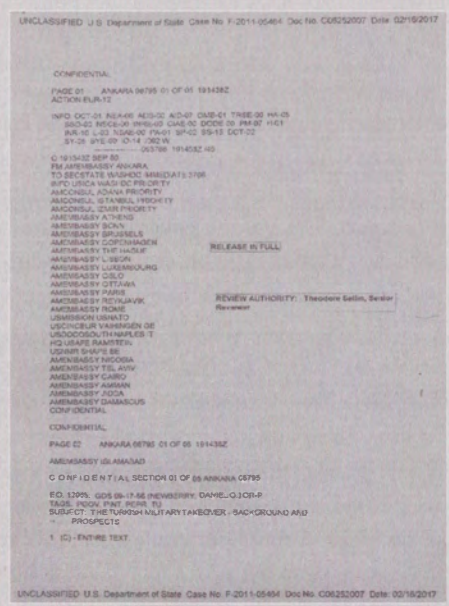
UNCLASSIFIED U.S. Department of State Case No. F-2011-05464 Doc No. C06252007 Date: 02/19/2017

CONFIDENTIAL

PAGE 01 ANKARA 06795 01 OF 05 191435Z
ACTION EUR-12

INFO OCT-01 NEA-06 AID-05 AID-07 CIAE-01 TRSE-00 HA-05
SSO-00 INSC-04 INRE-00 OMB-00 DODE-00 PM-07 H-01
INR-10 L-03 NSAE-00 PA-01 SP-02 SS-15 OCT-02
SY-05 STE-00 IO-14 /062 W
------------------- 057789 191435Z /45

O 191435Z SEP 80
FM AMEMBASSY ANKARA
TO SECSTATE WASHDC IMMEDIATE 5708
INFO USMCA WASH DC PRIORITY
AMCONSUL ADANA PRIORITY
AMCONSUL ISTANBUL PRIORITY
AMCONSUL IZMIR PRIORITY
AMEMBASSY ATHENS
AMEMBASSY BONN
AMEMBASSY BRUSSELS
AMEMBASSY COPENHAGEN
AMEMBASSY THE HAGUE
AMEMBASSY LISBON
AMEMBASSY LUXEMBOURG
AMEMBASSY OSLO
AMEMBASSY OTTAWA
AMEMBASSY PARIS
AMEMBASSY REYKJAVIK
AMEMBASSY ROME
USMISSION USNATO
USCINCEUR VAIHINGEN GE
USDOCSOUTHTHAPLES IT
HQ USAFE RAMSTEIN
USNMR SHAPE BE
AMEMBASSY NICOSIA
AMEMBASSY TEL AVIV
AMEMBASSY CAIRO
AMEMBASSY AMMAN
AMEMBASSY JEDDA
AMEMBASSY DAMASCUS
CONFIDENTIAL

CONFIDENTIAL

PAGE 02 ANKARA 06795 01 OF 05 191435Z

AMEMBASSY ISLAMABAD

C O N F I D E N T I A L SECTION 01 OF 05 ANKARA 06795

E.O. 12065: GDS 09-17-86 (NEWBERRY, DANIEL G.) OR-P
TAGS: PEDV, PINT, PGOV, TU
SUBJECT: THE TURKISH MILITARY TAKEOVER: BACKGROUND AND
PROSPECTS

1. (C) - ENTIRE TEXT

RELEASE IN FULL

REVIEW AUTHORITY: Theodore Sellin, Senior Reviewer

UNCLASSIFIED U.S. Department of State Case No. F-2011-05464 Doc No. C06252007 Date: 02/19/2017

Daniel Newberry imzasıyla sunulan (Case No. F-2011-05464 Doc No. C06252007) Numaralı "Özel" Belge.

madı. Mezhep farklılıklarının istismarına ve ülkenin birliğini bozmaya yönelik ideolojik bölünmelere atıfta bulundu," ifadesine de yer verilmekte.

Daniel Newberry söz konusu belgede "Türkiye'nin dış ilişkilerinde çok az... ya da hiç" değişiklik beklemediklerini, "Evren['in], parti ve seçim yasalarında ve eğitim sisteminde revizyon olacağını duyurdu[ğunu]... Türkiye'nin mevcut ekonomik ve mali politikalarının ana unsurlarının korunacağını da ifade etti[ğini]... Yeni liderliğin üstesinden gelmek zorunda kalabileceği potansiyel engeller göz önüne alındığında, tüm bu sürecin ne kadar süreceğini (ve Türkler dahil herkesin bu aşamada yapabileceği tek şey budur) tahmin etme[nin] güç [olduğunu], görevin karmaşıklığı göz önüne alındığında, sivillerin hükümeti ele geçirmesinin en az bir yıl alabi[leceğini]" ifade etmektedirler.

Bülend Ulusu Kabinesi

Arnold P. Schifferdecker tarafından hazırlanan ve Emekli Amiral Bülend Ulusu kabinesini konu edinen belgede (Case No. F-2011-05464 Doc. No. C06252003), göreve başlayan yeni hükümetle ilgili bilgilere yer verilmektedir. Schifferdecker bu dokümanda "Üyelerini eski hükümetlerden, teknokratlardan, emekli subaylardan ve bürokrasinin üst düzeylerinden alan Emekli amiral Bülend Ulusu'nun kabinesi[nin] deneyim açısından oldukça zengin" olduğunu "Yeni kabine[nin], genellikle muhafazakâr kabul edilen ve Türkler için tanıdık isimlerden oluşan bir grup yetenekli adamdan meydana gel[diğini] belirtmekle birlikte kabinede "Çok az yeni yüz [olduğunu ve] hiçbiri[nin de] de [onları] sıkıntıya sokacak kişiler" olmadıklarını belirtmektedir. Schifferdecker ayrıca "Deniz Kuvvetleri Komutanı olarak Oramiral Ulusu['nun], General Evren ve MGK'nin diğer üyelerinin yakın çalışma arkadaşı... [olduğunu ve] darbeden önce Türkiye'nin İtalya büyükelçisi" olduğunu da kayda geçmektedir. Belgede ayrıca "Ulu-

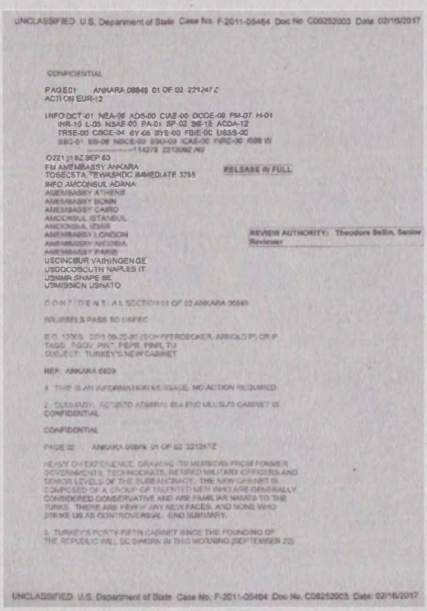
UNCLASSIFIED U.S. Department of State Case No. F-2011-05464 Doc No. C06252003 Date: 02/16/2017

CONFIDENTIAL

PAGE 01 ANKARA 08849 01 OF 02 221447Z
ACTION EUR-12

INFO OCT-01 NEA-06 ADS-00 CIAE-00 DODE-00 PM-07 H-01
INR-10 L-03 NSAE-00 PA-01 SP-02 SS-15 ACDA-12
TRSE-00 CSCE-04 EB-08 IO-14 DRL-03 DOE-15 OMB-01
NSC-05 SAJ-01 /106 W
------------------ 114278 221305Z /40

O 221219Z SEP 83
FM AMEMBASSY ANKARA
TO SECSTATE WASHDC IMMEDIATE 3765
INFO AMCONSUL ADANA
AMEMBASSY ATHENS
AMEMBASSY BONN
AMEMBASSY CAIRO
AMCONSUL ISTANBUL
AMCONSUL IZMIR
AMEMBASSY LONDON
AMEMBASSY NICOSIA
AMEMBASSY PARIS
USCINCEUR VAIHINGEN GE
USDOCOSOUTH NAPLES IT
USNMR SHAPE BE
USMISSION USNATO

RELEASE IN FULL

REVIEW AUTHORITY: Theodore Bellin, Senior Reviewer

C O N F I D E N T I A L SECTION 01 OF 02 ANKARA 08849

INFO NSC FOR USREP

E.O. 12065: GDS 09-22-89 (SCHIFFERDECKER, ARNOLD P.) OR-P
TAGS: PGOV, PINT, PEPR, PINR, TU
SUBJECT: TURKEY'S NEW CABINET

REF: ANKARA 08839

1. THIS IS AN INFORMATION MESSAGE. NO ACTION REQUIRED.

2. SUMMARY: RETIRED ADMIRAL BULEND ULUSU'S CABINET IS
CONFIDENTIAL

CONFIDENTIAL

PAGE 02 ANKARA 08849 01 OF 02 221247Z

HEAVY ON EXPERIENCE, DRAWING ITS MEMBERS FROM FORMER GOVERNMENTS, TECHNOCRATS, RETIRED MILITARY OFFICERS AND SENIOR LEVELS OF THE BUREAUCRACY. THE NEW CABINET IS COMPOSED OF A GROUP OF TALENTED MEN WHO ARE GENERALLY CONSIDERED CONSERVATIVE AND ARE FAMILIAR NAMES TO THE TURKS. THERE ARE FEW IF ANY NEW FACES, AND NONE WHO STRIKE US AS CONTROVERSIAL. END SUMMARY.

3. TURKEY'S FORTY-FIFTH CABINET SINCE THE FOUNDING OF THE REPUBLIC WILL BE SWORN IN THIS MORNING (SEPTEMBER 22)

UNCLASSIFIED U.S. Department of State Case No. F-2011-05464 Doc No. C06252003 Date: 02/16/2017

Arnold P. Schifferdecker tarafından sunulan (Case No. F-2011-05464 Doc. No. C06252003) Numaralı "Özel" Gizli Belge.

su'nun kabinesi on bir eski bakan, yedi emekli subay, beş bilim adamı, üç ekonomist, üç maliye uzmanı, iki diplomat, bir işçi lideri, bir yargıç, bir doktor ve iki eski validen [oluştuğu] bu isimler[in], yetenekli, tartışmalı olmayan isimler" oldukları da belirtilmekle birlikte "Kabinenin büyük bir kısmı[nın] Nihat Erim, Ferit Melen ve Sadi Irmak kabinelerinden deneyimli... [isimler oldukları] ve güçlü bir parti aidiyetleri" olmadıkları da belirtilmektedir. Schifferdecker ayrıca "Yeni gelişmeler[in] hükümetin bu sene başındaki ekonomik reform programına uyulacağını göster[diğini]... Başbakan yardımcıları Zeyyat Baykara ve Turgut Özal'ın ekonomi alanında deneyimli olduğu[nun] bilin[diğini], Dışişleri Bakanlığı'na deneyimli bir diplomatın getirilmesiyle dış politikada bir değişim beklen[mediğini]" de belirtmektedir.

Türkiye'nin İç Güvenlik Durumu

Daniel Newberry tarafından düzenlenen bir diğer "Özel" belge (Case No. F-2011-05464 Doc No. C06252008) *Türkiye'nin İç Güvenlik Durumu 12 Eylül'den Bu Yana Gelişiyo*r konu başlığı ile yayınlanmış. Newberry, belgede şu hususlara değinmektedir:

> Türkiye'nin iç güvenlik durumu darbeden bu yana önemli ölçüde iyileşti. Siyasî ölümlerin sayısı keskin bir şekilde düştü. Tutuklanan şüpheli sayısı arttı. Ancak Türk yetkililer, gördükleri kısa vadeli iyileşmenin sadece bir başlangıç olduğunu ve yer altına sürülen teröristlerin yeniden ortaya çıkabileceğini düşünüyorlar. Amerikalılara yönelik tehdit bir süre daha ciddiyetini koruyacak.
>
> Büyükelçilik, terörizmin dramatik bir şekilde düştüğünü düşünse de, bu büyüklükte bir azalma konusunda biraz şüpheliyiz. 12 Eylül'den beri Türk gazeteleri emin olmadıkları şey-

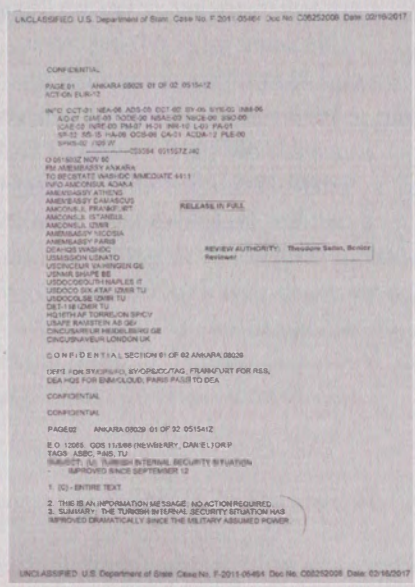
UNCLASSIFIED U.S. Department of State Case No. F-2011-05464 Doc No. C06252008 Date: 02/16/2017

CONFIDENTIAL

PAGE 01 ANKARA 08039 01 OF 02 051541Z
ACTION EUR-12

RELEASE IN FULL

REVIEW AUTHORITY: Theodore Sedon, Senior Reviewer

C O N F I D E N T I A L SECTION 01 OF 02 ANKARA 08039

CONFIDENTIAL

CONFIDENTIAL

PAGE 02 ANKARA 08039 01 OF 02 051541Z

E.O. 12065: GDS 11/3/98 (NEWBERRY, DANIEL J) R P
TAGS: ASEC, PHUM, TU
SUBJECT: (U) TURKISH INTERNAL SECURITY SITUATION IMPROVED SINCE SEPTEMBER 12

1. (U) - ENTIRE TEXT.

2. THIS IS AN INFORMATION MESSAGE. NO ACTION REQUIRED.
3. SUMMARY: THE TURKISH INTERNAL SECURITY SITUATION HAS IMPROVED DRAMATICALLY SINCE THE MILITARY ASSUMED POWER.

UNCLASSIFIED U.S. Department of State Case No. F-2011-05464 Doc No. C06252008 Date: 02/16/2017

Daniel Newberry tarafından sunulan (Case No. F-2011-05464 Doc No. C06252008) Numaralı "Özel" Gizli Belge.

leri basmamaya özen gösteriyorlar. Özellikle sıkıyönetim yetkililerinin ilgi duyabileceği konularda... Bu nedenle, terörizm konusunda genellikle sadece sıkıyönetim emirlerinden kaynaklanan materyalleri haber yapıyorlar. 12 Eylül'den bu yana kaç cinayeti kaçırdıkları belirsiz.

Verilerle ilgili olağan belirsizliğimize rağmen, Büyükelçiliğin görüşü, darbe sonrası Türkiye genelinde iç güvenlik ortamının çok daha iyiye gittiği yönünde. Çok sayıda şüpheli terörist tutuklandı. MGK Sözcüsü General Haydar Saltık, yabancı gazetecilerle düzenlediği basın toplantısında, 12 Eylül'den bu yana sorgulanmak üzere yaklaşık 11.500 kişinin tutuklandığını bildirdi. Bunlardan 6.900'ü tutuklandı. 3.900'ü halen tutuklu ve 746'sına ceza verildi. 160.000'den fazla ruhsatsız silah af programı kapsamında teslim edildi.

Darbeden önce Türkiye'de şiddet yaygındı. Düzinelerce küçük terör grubu vardı ve muhtemelen hâlâ da var. Çok sayıda tutuklamaya, daha etkin bir yargı sistemine, gece sokağa çıkma yasağına, idam cezasının yeniden getirilmesine, siyasî cinayetlerin azalmasına rağmen, Türk terörünün sonunun başlangıcı olarak bile görülmemelidir.

Türkiye'de görev yapan Amerikalılara yönelik tehdit ciddiliğini koruyor. Türkiye Komünist Partisi tarafından yapılan radyo yayınları, darbeyi sürekli olarak 'made in America' bir darbe olarak nitelendiriyor ve Türklere sert karşılık verme çağrısında bulunuyor.

12 Eylül'den bu yana ülke çapında bir dizi Amerikan karşıtı olay yaşanırken bunlar ABD ile özdeşleşmiş binaların dışına yerleştirilen bombalarla sınırlı kaldı. ABD personeline yönelik herhangi bir terör saldırısı olmadı. Zaman geçtikçe ve Türk teröristler mevcut hükümet altında yaşama alıştıkça daha cesur hale gelebilirler. Bunu yaparlarsa hem Türklere hem de Amerikalılara yönelik tehdit daha da kötüleşebilir."

Seksenli Yıllarda Türkiye'de Ordu ve Siyaset

İSMET AKÇA

Seksenli yılların ordu-siyaset ilişkilerine dair herhangi bir yazı esas olarak 12 Eylül 1980'de gerçekleşen darbe ve sonrası kurulan askerî rejime odaklanmak durumundadır. 12 Eylül 1980'deki darbeden 6 Kasım 1983'teki seçimlere hatta 6 Aralık 1983'te TBMM Başkanlık Divanı'nın oluşmasına kadar süren askerî rejim, sermaye birikim rejimini, sınıfsal sosyo-politik güç ilişkilerini, bunların nakşedildiği devletin kurumsal mimarisini, siyasal alanın sınırlarını yeniden yapılandırmış ve bu açılardan izleyen onyıllara da damgasını vurmuştur. Ekonomik, kültürel, siyasal ve toplumsal ciddi etkiler yaratmış olan 1983 sonrası Turgut Özal liderliğindeki ANAP'ın Yeni Sağ siyaseti de tüm kendi özgünlüklerine ve antibürokratik, antidevletçi siyasî söylemine rağmen 12 Eylül rejiminin inşa ettiği devlet biçimi, siyasal rejim ve daha da özelde ordunun politik gücü açısından kayda değer bir değişikliğe gitmemiştir. Bu yazı, '80'lerde ordu-siyaset ilişkilerinin gelişimini iki dönemde, 12 Eylül Darbesi ve askerî rejim dönemi ile müteakip ANAP iktidarı dönemi, ele almakta ve esas ağırlığı birinci döneme vermektedir.

12 Eylül 1980 Askerî Darbesi: Militarizm Yoluyla Neoliberalizmin Tesisi

12 Eylül Darbesi ve hayata geçirdikleri '70'lerin başından itibaren dünya kapitalizminin girdiği kriz ve buna karşı üretilen cevabın bir parçası olarak görülmelidir. 1973'te Şili ve Uruguay'da, 1976'da Arjantin'de yaşanan askerî müdahaleleri analiz eden Hector Schamis'e göre bu müdahaleler; önceki dönemin bürokratik otoriter müdahalelerinden niteliksel olarak farklıdır zira

mevcut hegemonya projesi ve sermaye birikim rejiminden bir kopuşu ve yeniden yapılandırmayı içerirler. Daha önceki darbeler halk kitlelerini siyaseten ve ekonomik olarak zapturapt altına alarak ve ödemeler dengesi gibi acil ekonomik sorunlara müdahil olarak İİS'yi derinleştirmeyi hedeflemiştir. Bu yeni darbeler ise *piyasa ekonomisi ve baskıcı taktiklerin bileşimiyle* ekonomiyi, toplumu, devleti, siyaseti, ideolojik ve kültürel alanı yeniden yapılandırdı. Bu anlamıyla da gündemlerinde *yönetilemezlik*, *hükümet bunalımı* ve *aşırı talep* gibi konuları bulunduran "...bazı ileri sanayi ülkelerindeki neomuhafazakâr projelerle çarpıcı bir benzerlik gösterirler." Bir diğer deyişle, bu darbeler ve askerî rejimler, '70'lerin sonundan itibaren ABD ve İngiltere'de göreceğimiz Yeni Sağ siyasetlerle gerçekleştirilecek neoliberal kapitalizme geçişin geç kapitalistleşen toplumsal formasyonlar bağlamında gerçekleşme biçiminin öncülüdür: Militarizm yoluyla neoliberalizmin tesisi.

27 Mayıs Darbesi, İİS'ye dayalı kapitalist gelişmenin sınıf ilişkilerini sosyal/millî güvenlik devleti çerçevesinde yönetmeye yönelik modernleşmecikalkınmacı iyimserliğin damga vurduğu bir darbeydi. 12 Mart Müdahalesi ve akabinde kurulan ara rejim ise bu sınıf dinamiklerini, işçi sınıfının ekonomik ve siyasal kazanımlarının otoriter yöntemlerle yok edilmeye çalışıldığı bürokratik-otoriter bir devlet formu altında yönetme girişimiydi. 12 Eylül Darbesi ise İİS'ye son vererek neoliberal kapitalizme geçişi sağladı. Bu geçiş için örgütlü işçi sınıfının ekonomik ve siyasal gücünün yok edilmesi, yeni sermaye birikim stratejisinin kurumsallaştırılması, devletin kurumsal mimarisinin yeniden yapılandırılması ve ideolojik alanın yeniden şekillendirilmesi temel süreçlerdi.

12 Eylül Öncesi Organik Kriz

12 Eylül Darbesi'nin ve askerî rejiminin hem şiddet ve baskı dozu hem de sonrasında inşa ettiği otoriter-militarist devlet yapılanması ancak 12 Eylül öncesi kriz dinamikleri ve darbeci blokun kriz ve tehdit algıları ile ilişki içinde anlaşılabilir. 12 Eylül Darbesi, '70'lerin ortasından itibaren gitgide derinleşen sermaye birikim krizi ve hegemonya krizinin bileşiminin, kendisini devlet krizi olarak ortaya koyan bir organik krizin hem sonucudur hem de bu krize iktidar blokunun cevabıdır.

Yetmişlerin ortalarında dünya kapitalist ekonomisinin içine girdiği krizin Türkiye'deki tezahürü İİS'nin yapısal kriz dinamiklerinin derinleşmesi oldu. Bu modelde sanayileşme için gerekli ithalatı karşılayacak döviz üretilemediği oranda kriz kendini döviz krizi olarak açığa vurdu. Bu açığı kapatmak üzere mahkûm olunan kısa ve yüksek faizli borçlanma, onyılın sonuna gelindiğinde ağır bir dış borç krizini de ortaya çıkardı. Sermayedarlar açısından kriz

makroekonomik boyutlarının yanı sıra kâr oranlarının düşmesi olarak deneyimleniyor ve salt teknoekonomik bir mesele olarak değil bizatihi bir sınıf çatışması olarak tarif ediliyordu. 1977 sonrası döneme baktığımızda bütün sermaye örgütleri Türkiye'de işçi ücretlerinin yüksekliğini, sendikal hakları, toplu sözleşmeleri, işçi sınıfının hukukî kazanımlarını, ezcümle işçi sınıfının ekonomik ve politik bir aktör olarak gücünü krizin asıl sebebi olarak görüyordu. Küçük ve orta ölçekli sermaye, bu sınıfsal pozisyonu daha ziyade antikomünizm vurgulu radikal milliyetçi, faşist ve/veya İslâmcı söylem ve siyasal çizgi üzerinden ifade ederken tekelci burjuvazi ise "çalışma barışı, mülkiyet, miras ve lokavt hakkının tehlikede olduğu anarşi ortamı" vurgulu bir söylemle işçi sınıfı karşıtı bir sınıf siyaseti güdüyordu. 1978-1980 arası dönemde artık hem sermaye örgütleri açısından hem de IMF, DB gibi kurumlar açısından Türkiye'de sermaye birikiminin neoliberal politikalar çerçevesinde yeniden yapılandırılması ana ekonomik gündemdi. Döviz ve borç krizinin sonucu olarak önce 1978 başında ardından 24 Ocak 1980'de imzalanan IMF güdümlü istikrar paketinde ve DB'nin yapısal uyum kredilerinde somutlanan yeni sermaye birikim rejiminin hayata geçirilebilmesi için işçi sınıfının ekonomik ve politik olarak disipline edilmesi açık bir önkoşuldu.

Bunun karşısında, işçi sınıfının mevzi tutma mücadelesi de bir o kadar radikalleşmişti. 1973-1976 arasında yıllık ortalama 65 olan grev sayısı 1977-1980 arasında 190'a çıktı; yine ilk dönemde yaklaşık 1 milyon işgünü kaybı varken, ikinci dönemde 3,7 milyon işgünü kaybı söz konusuydu. 1980 yılına girildiğinde DİSK üyesi 300 bine ve TÜRK-İŞ üyesi 500 bine yakın işçi için yeni toplu sözleşme dönemiydi. Grevlerin yanı sıra işyeri işgali, işyeri terkleri, iş yavaşlatma gibi üretim sürecine yönelik eylemlerin yanı sıra DGM'lerin kurulmasına karşı eylemler, *Faşizme İhtar Eylemi* gibi doğrudan siyasal alana yönelik işçi direnişleri de söz konusuydu. Siyasal alanda ise devrimci sol '70'lerde önemli ölçüde kitleselleşmiş olmakla birlikte, hem aşırı parçalı yapısı hem de devletin ve faşist hareketin şiddet kullanımı karşısında daha fazla silahlı antifaşist mücadeleye sıkışmasının da derinleştirdiği politik-ideolojik bir kriz içindeydi ve bir karşı hegemonya projesi geliştiremedi. Dahası, 12 Eylül gibi sert bir darbenin geldiği aşikâr olmasına rağmen birleşik bir karşı duruşu ve toplumsal mobilizasyonu sağlayamadı.

Sermaye birikim krizi illa otomatik olarak bir darbeyle sonuçlanmak zorunda değildi tabii ki. Ancak Türkiye aynı dönemde, sosyo-politik sınıfsal güç ilişkilerini yönetebilecek bir siyasal iktidarı da çıkaramadı. Parlamenter siyaset burjuvazinin hegemonyasını tesis edebilecek bir hegemonya stratejisi ve projesi geliştiremedi.

Yetmişlerde Bülent Ecevit liderliğindeki Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) seçimlerden birinci parti olarak çıkmasını sağlayan sol popülist siya-

sal strateji (Demokratik Sol) planlı kalkınma, ılımlı devletçilik, sosyal adalet ve özgürlükçülüğü birbirine eklemleyerek işçi sınıfına, köylülüğe, aydınlara, kentli orta sınıflara ve üretime dayanan ulusal kalkınmacı işverenlere sesleniyordu. Bu dönem zarfında CHP, bu toplumsal sınıfların ve grupların önemli bir kısmının rızasını devşirebildi ancak Türkiye burjuvazisinin desteğini alamadı. Türkiye büyük burjuvazisinin onyılın başlarındaki CHP-AP koalisyonu beklentisinin gerçekleşmemesi, krizin ve sınıf mücadelesinin sertleşmesiyle birlikte onyılın sonlarına doğru CHP'ye yönelik bir karşı tavra dönüştü. CHP, her ne kadar 1978 başında IMF ile bir anlaşma yapsa da kendisine hem Türkiye burjuvazisi hem de uluslararası sermaye örgütleri tarafından dayatılan neoliberal istikrar politikalarını uygulamakta ayak sürüdü zira seçmenleri nezdinde bunun bedellerinin ağır olacağı açıktı. Ecevit (42.) hükümeti, bir yandan IMF ve sermayenin ücretleri aşındıran, iç talebi kısan, antienflasyonist taleplerine fren yaptırmaya çalıştı, diğer yandan da sendikaların "aşırı" ücret artış taleplerine ve toplu sözleşme düzeninin "aşırılıklarına" karşı sendikalarla bir toplumsal mutabakata varmaya uğraştı. Ancak 1979 baharına gelindiğinde büyük sermaye kerhen verdiği desteği tamamen çekti ve TÜSİAD gazetelere ilanlar vererek (42.) hükümeti düşürme yoluna gitti. Sendikaların desteği de 1978 sonunda sıkıyönetim ilan edilmesi ve ekonomik kriz karşısında sendikaların beklentilerinin karşılanamamasıyla geri çekildi. CHP, benzer şekilde hem sağdan hem de devletten gelen otoriterleşme eğilimlerine de belli oranda karşı durmaya çalıştıysa da bunda pek başarılı olamadı.

Onyıl boyunca '60'lara göre kayda değer oy kaybına uğrayan AP ise yükselen işçi sınıfı hareketi, her ne kadar aşırı parçalanmış olsa da kitleselleşen devrimci sol siyaset ve CHP'nin sol popülist stratejisi karşısında faşist sağa (Milliyetçi Hareket Partisi-MHP) ve İslâmcı sağa (Millî Selamet Partisi-MSP) daha çok yaklaşarak otoriter devletçi bir pozisyonu sahiplendi ve (39. ve 41.) MC hükümetlerini kurdu. AP, sermaye kesimlerinin desteğini almakla birlikte emekçi kesimler üzerindeki eski hegemonik gücünü yitirmişti. CHP'yi ordunun da talep ettiği *Devlet Güvenlik Mahkemeleri* (DGM) kanununun çıkarılması, sıkıyönetim yetkilerinin artırılması, OHAL yasasının çıkarılması vb. konular üzerinden sıkıştırıyor ve devrimci sola destek vermekle eleştiriyordu. CHP ve AP arasındaki siyasî rekabet, özellikle AP'nin radikal sağa yanaşması, merkez sol ve sağ arasında bir koalisyonu da imkânsız kıldı.

Yükselen devrimci sol hareketler ve işçi sınıfı mücadelesi karşısında devlet, kontrgerilla operasyonları ve taktikleri de dahil olmak üzere, gitgide daha fazla şiddet ve baskı mekanizmalarını devreye soktu. '70'lerin ikinci yarısı bu sebeple artan şiddet ortamıyla belirlendi. Şiddetin kaynağı öncelikle legal ve illegal aygıtlarıyla devlet ve devletle organik ilişki içinde hareket eden fa-

şist (ülkücü) hareketti. Siyasal şiddet, 1 Mayıs 1977 katliamı, Alevîlere yönelik Malatya, Sivas, Bingöl, Kahramanmaraş ve Çorum'da pogromlar, sembolik kamusal isimlere yönelik suikastlar ve artık 1980'e gelindiğinde Tariş Direnişi ve Fatsa deneyimi gibi örneklere yapılan güvenlik güçlerinin müdahalelerinde kendisini gösteriyordu. Siyasal stratejisini parlamentoda sınırlı devlette ve sokakta etkin bir güçle *komünizm ve anarşi* tehlikesine karşı devleti ve milleti korumak ve gerçekleşecek bir darbeden sonra iktidara gelmek üzerine inşa eden MHP ve ülkücü hareket şiddetin önemli kaynaklarından birisiydi. Devrimci solda ise antifaşist mücadele çerçevesinde savunma amaçlı şiddet kullanımının yanı sıra bazı grupları itibarıyla bir devrim stratejisi olarak silahlı mücadele de söz konusuydu.

Sermaye birikim krizi ve hegemonya krizine aynı zamanda bir devlet krizi de eşlik ediyordu. Devlet krizi hem devletin kurumsal mimarisi ve içsel bütünlüğü hem de farklı siyasî-bürokratik elit gruplarının devlet aygıtlarını kontrol mücadelesi açısından açığa çıktı. 27 Mayıs Darbesi'nin inşa ettiği planlı kalkınmacı-sosyal adaletçi-görece demokratik hukuk devleti formu; dönemin sınıfsal güç dengeleri içinde mümkün ve arzu edilir bulunan, sınıf mücadelelerini engelleyeceği düşünülen ve sol Kemalist kadroların belirleyici olduğu bir devlet formuydu. Ancak '60'larda işçi sınıfı hareketinin toplumsal, sendikal ve politik mücadelesinin kazandığı ivme ile bu devlet formu; zaten daha en baştan bu forma ikna olmamış Türkiye burjuvazisi, sağ siyaset ve devlet elitleri açısından kabul edilemez hale geldi. 12 Mart Darbesi ve sonrasındaki ara rejim bürokratik-otoriter devlet formu ile devleti kısmen yeniden yapılandırdı. '70'ler boyunca radikalleşen ve daha da kitleselleşen işçi sınıfı ve sol hareketler karşısında hem devletin otoriterleşmesi ve militarizasyonu hızlandırıldı hem de özellikle (39 ve 41.) MC hükümetlerinin de etkisiyle devlet içinde milliyetçi-muhafazakâr kadrolar, başka bir deyişle sağ Kemalist kadrolar sol Kemalist kadrolar aleyhine muazzam bir mevzi kazandı. Bu kadrolar özellikle güvenlik güçleri, yargı, eğitim vb. alanlarda ciddi güç elde etti. Sınıf çatışmasının sertleşmesi, siyasal alandaki kutuplaşma kadar devlet içinde de siyasî parçalanma ve çatışmayı beraberinde getirdi. Bu açılardan devlet krizi kendisini en veciz ifadesiyle polis aygıtı içinde *Pol-Bir* ve *Pol-Der* örgütlenmeleri üzerinden açığa vurdu denebilir. Devletin en temel zor aygıtlarından ordu içindeki siyasî örgütlenme ve kamplaşmalara 12 Mart sonrası alınan önlemlerle kayda değer oranda engel olunmuşsa da polis teşkilatı başta olmak üzere diğer devlet aygıtlarında bu kamplaşma ve fragmantasyon '70'ler boyunca artarak devam etti.

Yukarıda çeşitli boyutları hızlıca ele alınan organik kriz neredeyse tüm kesimleriyle dönemin burjuvazisi, sağ siyasî elitleri ve askerî elitlerince devletin ve topyekûn düzenin krizi olarak algılandı ve tarif edildi. Hâkim sınıfla-

rın ve ordunun dilinde kriz "anayasal düzenin, yaşam ve mülkiyet güvenliğinin tehdit altında olduğu" şeklindeydi.

Fiziksel şiddet kullanımı formel-legal ve enformel-illegal ağlar üzerinden toplumsal ve siyasal denetim ve disiplinin temel aracı haline geldi. Devletin kurumsal mimarisi içinde güvenlik aygıtları, polisin kurumsal kapasitesinin sınırlı ve iç siyasî bölünmelerin güçlü olduğu bir dönemde, özellikle de ordu iç siyaset ve iç güvenlikte belirleyici oldu. Bir yönetim biçimi olarak militarizm bu dönem zarfında çeşitli veçheleriyle ön plana çıktı: fiziksel şiddetin kullanımı, sıkıyönetim vasıtasıyla ordunun gündelik toplumsal denetim ve gözetim işlevini üstlenmesi, MGK ve millî güvenlik siyaseti üzerinden ordunun hem parlamento içi hem parlamento dışı siyasal faaliyetleri denetleme çabası ve en nihayetinde 12 Eylül 1980'de gerçekleştirilen darbe yoluyla yönetime doğrudan el konulması.

Türkiye kapitalizminin yaşadığı organik kriz ve iktidar blokunun buna cevabı niteliğindeki 12 Eylül Darbesi, '70'lerin ortasında dünya kapitalizminin girdiği küresel krizin yanı sıra emperyalist sistemin karşılaştığı politik-askerî krizlerle de aynı bağlam içinde oluştu. Şubat 1979'da İran'da ABD yanlısı şahlık rejiminin devrilmesi ve anti Amerikancı İslâmi bir rejimin kurulması, yine 1979'da SSCB'nin Afganistan'daki hükümeti desteklemek üzere buraya asker göndermesi, ABD'nin bölge politikaları açısından Türkiye'nin konumunu daha da kritik kılıyordu. Antiemperyalist, anti Amerikancı ve antikapitalist devrimci sol hareketin (her ne kadar aşırı parçalı olsa ve iktidarı ele geçirecek güçte olmasa da) ve işçi sınıfı hareketinin kitleselliği ve parlamenter burjuva siyasetinin tıkanıklıkları emperyalist sistemin başlıca aktörü ABD açısından da bir sorun teşkil ediyordu. NATO ve Batı ittifakı dışı yönelimlere girilmemesi ve bu doğrultuda sosyoekonomik ve sosyo-politik bir yeniden yapılanma için parlamentarizm dışı yollar da emperyalist aktörler açısından öne çıkmıştı.

Darbenin Ayak Sesleri ve Kuvveden Fiile Geçmesi

Aslında 1978'den itibaren ülkede sıkıyönetim, dolayısıyla gündelik idarede askerlerin ağırlığı mevcuttu ve kriz derinleşirken müstakbel darbe kuvveden fiile geçme sürecindeydi. Anılarında Temmuz-Ağustos 1979 gibi kuvvet komutanlarına "Müdahale kaçınılmaz olabilir ne dersiniz?" diye sorduğunu ve müspet yaklaşımla karşılaştığını belirten Orgeneral Kenan Evren, Ağustos 1979 itibarıyla "Daha evvel de yazdığım gibi durum yönetime el koymamızı gerektirecek bir noktaya doğru gidiyordu," diye yazar ve Eylül 1979'da, Genelkurmay 2. Başkanı Org. Haydar Saltık'a iki kurmay subayla gizli bir çalışma grubu kurmasını, müdahale zamanı ve olası sonuçları

üzerine çalışmasını emreder. Ekim 1979'da bu çalışma grubundan gelen ilk iki rapor Meclis'in feshedilip yönetime el konulmasını salık vermektedir. 13 Aralık 1979'da Brüksel'deki NATO toplantısı sonrası, 21 Aralık 1979'da Evren; kuvvet komutanları, ordu ve kolordu komutanları ve Harp Akademileri komutanlarıyla İstanbul Selimiye Kışlası'nda toplanmış; izleyen günlerde Gölcük, Eskişehir ve Diyarbakır'da da komutanlarla görüştükten sonra, 27 Aralık 1979'da Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e bir uyarı mektubu vermiştir. Bu mektupta, "son derece önemli siyasî, ekonomik ve sosyal ortamda", "Devletimizin bekası, millî birliğin sağlanması, halkın can ve mal güvenliğinin temini için" "siyasî partilerimizin ...anarşi, terör ve bölücülük gibi devleti çökertmeye yönelik her türlü hareketlere karşı bütün önlemleri müştereken almalarını ve diğer anayasal kuruluşların da bu yönde yardımcı olmaları" talep edilmekteydi. Saltık'ın ordunun yönetime el koymasını tek çözüm olarak tarif eden yeni raporunu Mart 1980'de sunmasının ardından Evren, zamanın henüz gelmediğini, Millî Güvenlik Konseyi adıyla müdahaleden sonra yasama görevi yapacak bir teşkilat ve hükümette yer alacak bakan isimleri dahil hazırlıklara devam edilmesini söyler. Evren 5 Mayıs 1980'de Başbakan Demirel ile görüşmesinin ardından 7 Mayıs'ta Saltık'a darbeyle ilgili bütün hazırlıkların tamamlanması talimatını verir. Haziran'da da Saltık Bayrak Harekâtı adı verilen darbe planını sunar. 16 Haziran'da *Sıkıyönetim Koordinasyon Kurulu* toplantısından sonra GKB, ikinci başkan, kuvvet komutanları ve sıkıyönetim komutanları planı ayrıntılarıyla görüşür. Evren'in kafasındaki darbe günü 11 Temmuz 1980'dir. 3 Temmuz günü harekât emri ilgili komutanlıklara özel kuryelerle ulaştırılır. Ancak özellikle CHP'nin verdiği gensoru sonrasında AP (43.) hükümetinin güvenoyu alması tarihin ertelenmesini getirir. 26 Ağustos'ta bütün hazırlıklar tamamlanmış ve darbenin günü 12 Eylül 1980 olarak kesinleştirilmiştir.

12 Eylül 1980 sabahı emir ve komuta zinciri içinde Bayrak Harekâtı adı verilen müdahale gerçekleşti. Darbeciler kendilerine *Millî Güvenlik Konseyi* (MGK) adını verdiler. Konseyde GKB Org. Kenan Evren, Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Org. Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer ve Jandarma Genel Komutanı Sedat Celasun yer alıyordu. Konsey genel sekreterliğine de Org. Haydar Saltık atandı.

12 Eylül Darbesi'nin bildirisine bakıldığında (MGK 1 Nolu bildiri) şu unsurlar göze çarpar: "Türkiye Cumhuriyeti devleti... dış ve iç düşmanların tahrikiyle... hainçe saldırılar içindedir", "Devlet başlıca organlarıyla işlemez duruma getirilmiş", "siyasî partiler kısır çekişmeler içinde" kilitlenmiş, "vatandaşların can ve mal güvenliği tehlikeye düşürülmüş", "Atatürkçülük yerine irticai ve diğer sapık ideolojik fikirler üretilerek... devlet güçsüz bırakıl-

mış ve acze düşürülmüştür." "Girişilen harekâtın amacı, ülke bütünlüğünü korumak, millî birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek, devlet otoritesini ve varlığını yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin işlemesine mâni olan sebepleri ortadan kaldırmaktır." Bildiri metni aynı zamanda parlamento ve hükümetin feshedildiğini, meclis dokunulmazlıklarının kalktığını, tüm yurtta sıkıyönetim ilan edildiğini, yurtdışına çıkışların yasaklandığını söylüyordu.

Kenan Evren'in saat 13.00'te televizyon ve radyodan yaptığı konuşma da benzer noktaları dile getirmektedir. Öncelikle "siyasî, ekonomik ve sosyal sorunların" ülke tarihinin en ağır buhranına yol açtığı vurgulanarak krizin çok boyutluluğunun altı çizilmektedir. Ardından parlamenter siyaset içi ve dışı her türlü siyasallaşma hatta bizatihi siyasetin kendisi mevcut krizin kaynağı olarak tarif edilmektedir: "anarşi, terör ve bölücülük", "dış ve iç kaynaklı bölücü ve yıkıcı faaliyetler", "siyasî çıkar çatışmaları ve basit parti hesapları", hükümetlerin ve meclisin "asayiş ve ekonomik bunalıma çareler getirmesi" gerekirken kayıtsız ve işlevsiz kalmaları. Son olarak da bir devlet krizinin varlığı güçlü bir şekilde vurgulanmaktadır: "İktidara gelen siyasî partiler, devlet teşkilatının bütün kademelerini kendi görüşleri doğrultusundaki kişilerle doldurarak kamu görevlilerinin ve vatandaşlarımızın kamplara bölünmesi polis ve öğretmenlerin dahi birbirine düşman kamplara ayrılmalarına neden olan partizan tutum ve davranışlar" sonucunda "devlet otoritesi yok olmaya mahkûm olmuş ülkemizde tam bir otorite boşluğu teşekkül etmiştir."

Metin açıkça tehdit olarak görülen toplumsal ve siyasal hareketlere karşı devleti korumak mantığı üzerine inşa edilmişti. Başta radikal sol, düzen karşıtı siyasal hareketler olmakla birlikte bizatihi siyasetin, siyasallaşmanın kendisi 12 Eylül öncesi ekonomik ve siyasî krizin ana sebebi olarak görülüyordu. Dolayısıyla sermaye birikim rejiminin de devletin de yeniden yapılandırılmasının önkoşulu bu siyasallaşmanın ortadan kaldırılmasıydı, işçi sınıfının toplumsal ve siyasal hareketleri ve bunların örgütleri darbenin ana hedefiydi.

12 Eylül, Yeni Sermaye Birikim Rejimi ve Örgütlü Emeğin Bastırılması

Yeni bir sermaye birikim rejimine geçiş ve bunun gerektirdiği sınıfsal ilişkileri ve kurumsal düzenlemeleri hayata geçirmek 12 Eylül Darbesi ve askerî rejiminin başlıca icraatlarındandı. Yukarıda ifade edildiği üzere, 12 Eylül Darbesi 1970'lerdeki organik krizin hem sonucuydu hem de bu krize iktidar blokunun cevabıydı. '70'lerdeki sermaye birikim krizi bu organik krizin bir

parçasıydı. Benzer şekilde 24 Ocak Kararları ile başlatılmak istenen yeni bir sermaye birikim rejiminin tesis edilmesi de 12 Eylül Darbesi'nin ve askerî rejiminin mütemmim cüzüydü. '70'lerin sonuna doğru ithal ikameci sanayileşme politikalarına dayalı birikim rejiminin krize girmesi ile IMF ve DB borç krizindeki Türkiye gibi ülkelere dış finansmanın sağlanmasını ekonomik modelin yeniden yapılandırmasına bağlamıştı. 24 Ocak Kararları olarak bilinen ve AP azınlık (43.) hükümetinin aldığı kararlar da ekonominin neoliberal yeniden yapılanmasını öngörüyordu. Bu kararlar, ihracata yönelik sanayileşmenin teşviki, dış ticaretin liberalizasyonu (ihracatı teşvik edici ithalatı kolaylaştırıcı önlemler), sürekli devalüasyonlar ve döviz kurunun gerçekçi kılınması, faiz oranlarının serbest bırakılması, fiyat denetimlerinin kaldırılması, KİT ürünlerinin birçoğunda sübvansiyonların kaldırılması ve fiyatlarının serbest bırakılması, yabancı sermayeye yönelik teşvikler, özelleştirmeler (devlet tekelindeki bazı alanların yerli ve yabancı özel sermayeye açılması), kamu harcamalarının kısılması, kapsamlı bir vergi reformu, iç talebin kısılması, ücretler ve tarım ürünleri taban fiyatlarının maliyet olarak görülüp düşürülmesi ve işgücü piyasasının disipline edilmesinden oluşan (sendikal faaliyetlerin askıya alınması, grev yasağı, ücret belirlenmesinde Yüksek Hakem Kurulu'na yetki verilmesi) bir politikalar demetini içeriyordu.

Azınlık AP (43.) hükümetinin 24 Ocak Kararları'nı uygulayacak siyasî gücü yoktu. Ayrıca "Bu kararların uygulanması Türkiye'yi Latin Amerika modeline (yani bir askerî darbeye) götürür," diyen Ecevit (CHP) de bizatihi AP de bu kararları uygulamanın seçmen nezdinde yaratacağı tepkilerin farkındaydı. En nihayetinde bu kararları hayata 12 Eylül askerî rejimi geçirecekti.

Şüphesiz darbenin nedeni salt ve basitçe 24 Ocak Kararları'nın uygulanması üzerinden anlaşılamaz ancak 12 Eylül Darbesi'nin lider kadrosunun 24 Ocak Kararları'nda somutlanan yeni ekonomi politikalarını (yani yeni sermaye birikim rejimini) kaçınılmaz buldukları ve bu politikaların hayata geçirilmesinin net bir şekilde arkasında durdukları da açık bir vakıadır. Örneğin Hasan Cemal, darbenin mimarlarından MGK Genel Sekreteri Haydar Saltık'ın 24 Ocak Kararları'nı desteklediğini, kararların alternatifinin bulunmadığını ve ciddiyetle uygulanması gerektiğini 1980 Mayıs'ında bizatihi kendisine söylediğini aktarmaktadır. 12 Eylül rejiminin, 24 Ocak Kararları'nın baş ismi (Başbakanlık müsteşarı ve DPT müsteşar vekili olarak kararları imzalayan) Turgut Özal'ı başbakan yardımcısı ve ekonomiden sorumlu devlet bakanı olarak ataması da kayda değer önemdedir. 24 Ocak Kararları öncesi ve sonrasında, ordunun bu kararlara dair bilgilendirilmesi gerektiğini düşünen Turgut Özal, Demirel'i de ikna ederek 8 ve 30 Ocak'ta Genelkurmay Başkanlığı'nda generallere brifing vermiş ve kararların neden elzem olduğunu ve ekonomik krizi nasıl çözeceklerini anlatmıştı. 12 Eylül rejiminde kurulan

(44.) hükümetin Başbakanı Bülend Ulusu 24 Eylül'de DPT'nin 20. kuruluş yıldönümü dolayısıyla yaptığı konuşmada "Ekonomik istikrar tedbirlerini ciddiyet ve kararlılıkla uygulamaya devam edeceğiz. Programın şimdiye kadar uygulanmayan tamamlayıcı düzenlemeleri de kısa sürede yürürlüğe konacaktır," diyordu. Aynı toplantıda konuşan Turgut Özal ise "12 Eylül Harekâtı'ndan sonra ekonomik istikrar programının uygulanmasına aynen devam edileceğinin ifade edilmesi ve bizzat bu harekâtın getirdiği güven ortamı ve iş barışı sayesinde, üretim ve ihracatta önümüzdeki aylarda ciddi artışlar görülecektir," diyordu. Kenan Evren ise 1991'de şöyle demektedir: "Eğer 24 Ocak Kararları denen kararların arkasından 12 Eylül dönemi gelmemiş olsaydı o tedbirlerin fiyasko ile sonuçlanacağından hiç şüphem yoktu. Böyle sıkı bir askerî rejim sayesinde o tedbirler meyvesini vermiştir."

24 Ocak ile 12 Eylül arasındaki organik bağ, 24 Ocak Kararları'ndan tam 2 sene sonra DM'de bütçe görüşmeleri sırasında da açıkça dile getiriliyordu. Turgut Özal: "12 Eylül olmasa bu ekonomik programın neticelerini alamazdık. Anarşi yükseliyordu. İkincisi vergi kanunları Meclis'ten geçmiyordu. Çok şayanı şükrandır ki vergi reformu yapılmıştır. Bunlar olmasaydı bütçeyi denkleştiremezdik." Bütçe-Plan Komisyonu Başkanı Prof. Mustafa Aysan: "1981 yılında elde edilen başarıların asıl sahibi 12 Eylül yönetimi ve onun hükümetidir. 12 Eylül Harekâtı'nın yarattığı olumlu ortam olmasaydı bu kararlar kesinlikle aynı başarılı sonuçları veremezdi." DM üyesi ve İzmir Ticaret Odası Başkanı Dündar Soyer: "12 Eylül olmasaydı 24 Ocak Kararları'nın sonucu çok dehşet verici bir tablo olurdu... Bu uygulamalara 12 Eylül Kararları mı demek lazım, 24 Ocak Kararları mı? Artık bilemem."

Dönemin önde gelen sermayedarları da bu organik ilişkinin altını çizmekteydi. Örneğin İSO Meclis Başkanı İbrahim Bodur şöyle diyordu:

> Bundan iki yıl önce alınan ve cesaretle uygulamaya konan 24 Ocak Kararları'nın ekonomi tarihimizde önemli bir yeri bulunmaktadır. 24 Ocak Kararları ilke yönünden fevkalade isabetlidir. Kararların alınması kadar, 12 Eylül'den sonraki yönetimin bunlara devamlılık sağlaması da büyük önem taşımaktadır. 24 Ocak Kararları'nın başarıya ulaşmasında en büyük pay bu yönetime aittir. 12 Eylül'den sonraki yönetim 24 Ocak Kararları'nın başarısını iki kat artırmıştır.

12 Eylül Darbesi'ne ve rejimine sermaye kesimlerinden neredeyse mutlak destek gelmiştir ve yukarıdakilere ek olarak bunun sayısız kanıtı sunulabilir. Örneğin darbenin sonrasında Vehbi Koç Kenan Evren'e özel bir mektup yazmıştır. Burada Koç, ordunun "mecburen devlet idaresini ele aldığını", orduyu yıpratmamak için "temel kanuni düzenlemeler yapıldıktan sonra ordunun kışlasına dönmesi" gerekliliğini, DİSK gibi militan sendikacıla-

ra karşı her türlü tedbirin alınması gerektiğini söylemekte, "yakalanan anarşistlerin ve suçluların mahkemeleri uzatılmamalı ve cezaları süratle verilmeli", "Komünist Parti, solcu örgütler, Kürtler, Ermeniler, birtakım politikacıların kötü niyetli teşebbüsleri ... muhakkak engellenmeli", "millet hayrı için vereceğiniz mücadelede, zatıalilerine ve arkadaşlarınıza muvaffakiyetler temenni ediyorum emrinize amadeyim," demektedir. Yine Vehbi Koç Aralık 1980'de "Üç senelik bir iş barışı yapmak mecburiyetindeyiz. Grevlerle çok şey kaybettik. Maliyetlerimiz çok yükseldi. Üretimi artırmak petrol kadar önemli. İşçi, işveren, devlet ortaya gelsin. Enflasyona göre ne kadar zam vermek lazımsa işçinin ücretine o kadar zam yapılsın," diyordu.

Sermaye sınıfının tüm kesimleriyle desteklediği 12 Eylül Darbesi'nin örgütlü işçi sınıfının ekonomik ve politik kazanımlarını ortadan kaldırma hedefi en baştan açıktır. İşçi sınıfının örgütlü gücü ile sıradan, örgütsüz işçi arasında bir ayrıma gidilerek sendikalara yönelik saldırı daha ilk günden başlatılmıştır. 12 Eylül günü radyo ve televizyonlarda yaptığı konuşmada Kenan Evren şöyle diyordu: "Çalışkan ve vatanperver Türk işçisinin ekonomik koşullar çerçevesinde her türlü hakları korunacaktır. Ancak temiz Türk işçisini sömüren, onları kendi ideolojik görüşleri istikametinde kullanmak için her türlü baskı oyunlarına başvuran, işçinin hakkı yerine kendi menfaatlerini ön planda tutan bazı ağaların bu faaliyetlerine asla müsaade edilmeyecektir. Tüm işverenlerin iş barışının koşullarını sağlayacak esaslardan ayrılmadan üretimin arttırılması ve ihracata yönelik gayretlerin gelişmesine yardımcı olmaları için her türlü tedbir alınacaktır."

Yukarıda da ifade edildiği üzere '70'lerdeki kriz karşısında onyılın sonuna doğru tüm sermaye fraksiyonları ve örgütleri açık bir sınıf mücadelesi içinde krizin asıl müsebbibi olarak işçi sınıfının örgütlü gücünü göstermekteydi. Mart 1980'de TİSK 13. Olağan Genel Kurulu'na sunulan Çalışma Raporu'nda ve Türkiye Odalar Birliği *1980 İktisadi Raporu*'nda, ücret politikası, kıdem tazminatı, sendikalar üzerinde denetim, grev hakkına sınırlamalar, aynı anda tek sendikaya üyelik zorunluluğu, *check off* sisteminin terk edilmesi gibi talepler sıralanmaktaydı. TÜSİAD ise 11 Eylül 1980'de yayımlanan *The Turkish Economy 1980* adlı raporunda, iç talebin kısılması için toplu iş sözleşmelerinde ücret artışlarının en alt düzeyde tutulmasını savunuyordu. TİSK Genel Başkanı Halit Narin, Mart 1980'de sendikaları şöyle suçluyordu: "Hak çizgisini aşan grevler artmıştır. Türkiye'de ideolojik sendikacılık anlayışı yaygınlaşmıştır ve sendikal hakları savunmayı unutan bu sendikalar ideolojilerinin mücadelesi için işverenleri hedef seçmişlerdir. Bugün çalışma hayatında karşılaştığımız sorunların başında *check off* sistemi gelmektedir... *Check off* sisteminin kaldırılması çalışma barışının ön şartı haline gelmiştir."

Darbe günü yayımlanan 15 Nolu MGK bildirisi ile tüm grev ve lokavtlar ikinci bir karara kadar kaldırıldı ve işçilerin 15 Eylül 1980 günü işe başlaması istendi. Darbe sırasında yaklaşık 54 bin işçi grevdeydi. Bu grevler metal, tekstil ve cam sektörlerinde yoğunlaşıyordu. Toplam 14 iş kolunda 178 işyerinde grevler aylardır devam ediyordu. Yasaklanan grevlere katılan 54 bin işçinin 47 bini (yüzde 87'si) DİSK üyesiydi, yasaklanan 178 grevin ise 151'i DİSK üyesi sendikalar tarafından uygulanıyordu. 7 Nolu MGK bildirisi ile DİSK ve *Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu* (MİSK) ile bunlara bağlı sendikaların faaliyetleri durduruldu. 15 Eylül 1980 tarihli ve 8 numaralı MGK kararı ile DİSK, MİSK ve HAK-İŞ ile bunlara bağlı sendikaların hesapları bloke edildi. 21 Eylül 1980 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanan ve 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nda değişiklik yapan kanun ile sıkıyönetim komutanlıklarına grev, lokavt ve irade beyanı gibi sendikal faaliyetleri sürekli olarak durdurma ve izne bağlama yetkisi tanındı.

TÜRK-İŞ'in faaliyetleri 12 Eylül Darbesi sonrasında durdurulmadı. Dahası TÜRK-İŞ yönetimi darbeye açık destek verdi. TÜRK-İŞ Genel Başkanı İbrahim Denizcier Kenan Evren'e şu mesajı yolladı: "TÜRK-İŞ topluluğu, zatıdevletinizin bildirisinde de açıkça yer aldığı üzere, ülkemizin huzuru, devletimizin bütünlüğü ve milletimizin bölünmezliğini sağlamak amacıyla Türk Silahlı Kuvvetlerimizi yönetime bütünü ile el koyma mecburiyetinde bırakan bir gerçekle karşı karşıya bırakıldığının bilinci içindedir... Milletin bağrından çıkan ordumuzun tam bir bütünlük içinde milletimize huzur ve güven veren bu davranışının milletimiz ve memleketimiz için hayırlı olmasını temenni ile TÜRK-İŞ topluluğu adına saygılarımı arz ederim." TÜRK-İŞ Yönetim Kurulu da yaptığı açıklamada "TÜRK-İŞ Yönetim Kurulu... 12 Eylül'den sonra, yurdumuzun en büyük işçi kuruluşu olarak Millî Güvenlik Konseyi'ne yardımcı ve destek olmayı bir vatanperverlik saymakta"dır diyordu. TÜRK-İŞ Genel Sekreteri Sadık Şide de (43.) darbe hükümetinde sosyal güvenlik bakanı olarak görev aldı. 12 Eylül sonrasında faaliyetleri durdurulmayan ancak malvarlığı dondurulan HAK-İŞ yöneticileri darbeyi destekledi, kendilerinin anarşi faaliyetinde bulunmadıklarını beyan etti ve kısa bir süre sonra şubat 1981'de yeniden malvarlığına kavuştu ve çalışmalarına devam etti. 12 Eylül'de faaliyetleri durdurulan MİSK'e ise dava açılmadı.

Darbenin hedefindeki asıl sendika DİSK idi. DİSK yönetici ve temsilcileri gözaltına alındı, işkence gördü ve çok sayıda kişi uzun yıllar hapiste kaldı. Kapatılması ve 52 yöneticisi için idam istenilen DİSK Davası'na İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Askerî Mahkemesi'nde 24 Aralık 1981 günü başlandı. Daha sonraki aylarda 160 ayrı dava DİSK dosyası ile birleştirildi. Böylece davadaki sanıkların sayısı 1.477'ye, hakkında idam istenenlerin sayısı ise 78'e yükseldi. Ağustos 1984'ten itibaren tutuksuz devam eden davada karar 24 Aralık

1986'da açıklandı ve 261 sendikacı ve 3 uzman 5 yıl 6 ay ile 15 yıl 8 ay arasında hapis cezasına çarptırıldı. 264 kişi hakkında verilen cezaların toplam süresi 2.111 yıl 3 ay oldu. Ayrıca DİSK'in ve üye sendikaların kapatılmasına ve malvarlığına el konulmasına karar verildi. DİSK, açılan davanın 1991 yılında beraatla sonuçlanması ile birlikte 11 yıl sonra yeniden sendikal hayata dönebildi.

12 Eylül askerî rejimi sendikal haklara yönelik onyıllarca sürecek muazzam kısıtlamalarını 1982 Anayasası ve 1983 yılında çıkarılan 2821 sayılı Sendikalar ve 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt yasalarıyla getirdi. 1982 Anayasası ve sendikal yasalar hazırlanırken sermaye örgütlerinin özellikle de TİSK'in etkisi büyük oldu ve görüşleri esas alındı. TİSK'in 13 ve 14. genel kurullarına sunulan çalışma raporlarında yer alan isteklerin pek çoğu 1982 Anayasası'nda yer aldı. TİSK, 1982 Anayasası'nın hazırlık sürecinde DM'ye sunduğu raporda şöyle diyordu: "Geçmişte işveren-işçi ilişkilerine yaklaşımda daima işçilerin himayeye muhtaç olduğu görüşünün hâkim olduğu bilinen bir gerçektir. Artık günümüzde işçinin ezildiği, istismar edildiği iddialarının geçersizliği ortadadır. Üç milyona yakın işsizin varlığı düşünülürse ülkemizde çalışan işçilerin mutlu bir azınlık teşkil ettiği söylenebilir... Bu sebeple sosyal sorunlara yaklaşırken işçi lehine yorum kriteri terk edilmeli ve ülke yararı gözetilmelidir." TİSK Başkanı Halit Narin de yasaların çıkmasından hemen önce "20 yıldır biz ağladık, onlar güldü. Dengenin bozulduğu bir ortamda 12 Eylül'e gelen olaylar yaşandı. Grev hakkı ekonomik ve millî sınırları aştığı takdirde sınırlandırılmalıdır. Sendikalar, yalnızca sendikal faaliyet içinde kalmalıdır," demekteydi.

1982 Anayasası ile memurlara sendika hakkı tanınmadı, birden fazla sendikaya üyelik yasaklandı, sendika yöneticiliği için 10 yıl işçi olarak çalışma şartı getirildi (m. 51); sendikalara kapsamlı bir siyaset yasağı getirildi; sendikaların siyasî amaç gütmeleri, siyasî faaliyette bulunmaları, siyasî partilerden destek görmeleri, derneklerle, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarıyla ve vakıflarla siyasî amaçlarla ortak hareket etmeleri yasaklandı (m. 52); sendika yöneticilerinin aynı zamanda milletvekili olabilmesi engellendi (m. 82); işverenlere de toplu sözleşme hakkı tanındı (m. 53); lokavt hakkı ve Yüksek Hakem Kurulu anayasallaştı, grev hakkı kullanımı açısından ayrıntılı yasaklara ve sınırlamalara yer verildi, grev hakkı sadece toplu iş sözleşmeleri müzakerelerinde uyuşmazlık çıkması durumuyla sınırlandı, hak grevi engellendi ayrıca siyasal amaçlı grev, dayanışma grevi, genel grev, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verimi düşürme ve diğer direnişler de yasaklandı (m. 54).

2821 ve 2822 sayılı Yasalar ile bu yasaklar daha da ayrıntılandırıldı, sendika kuruluşu ve sendikal faaliyet zorlaştırıldı. Bu sınırlama ve yasaklar başlıca şöyle sıralanabilir: iş kolu sendikacılığı sınırlaması, sendika kurulacak mesleklere sınırlamalar, tek sendikaya üyelik zorunluluğu, sendika üyeliği-

ne noter şartı, toplu iş sözleşmesi için iş kolu ve işyeri barajları, grev ve lokavt kararlarının belirli bir süre içinde uygulanması ve işverene önceden haber verme zorunluluğu, grev yasaklama ve erteleme durumunda son kararın Yüksek Hakem Kurulu'na bırakılması, toplu iş sözleşmesi görüşmeleri, uyuşmazlık ve grev-lokavt için ayrıntılı ve karmaşık bir prosedür getirilmesi, grev ve lokavt uygulamasından önce arabuluculuk aşamasının zorunlu kılınması, kıdem tazminatına yeniden tavan uygulaması getirilerek asgari ücretin 7,5 katı ile sınırlanması, ikramiyelere tavan sınırlaması getirilerek ikramiye sayısının 4 ile sınırlandırılması...

Yeni sermaye birikim rejimine yönelik düzenlemelerin ve politikaların hayata geçirilebilmesi açısından, 12 Eylül'ün ve tüm fraksiyonlarıyla onu destekleyen burjuvazinin öncelikli gündemi işçi sınıfının yürüttüğü sınıf siyasetine son verilmesi, burjuvazinin ekonomik ve siyasal gücünü tahkim etmek üzere işçi sınıfının ve bağlantılı demokratik toplumsal muhalefetin disipline edilmesiydi. Bu doğrultuda, devletin söz konusu toplumsal güçlere yönelik uyguladığı şiddet ve baskı kısa vadedeki disiplin stratejisi idiyse devletin kurumsal mimarisinin yeniden yapılandırılması da 12 Eylül'ün esas uzun soluklu stratejisi oldu.

Siyasal Alanın Boğulması: Şiddet ve Baskı Politikaları

12 Eylül, kendisinden önceki darbelerden uyguladığı şiddet ve baskının dozu ve niteliğiyle açıkça ayrışmaktaydı. Ülkedeki siyasal mobilizasyonu boğmanın kısa vadedeki mekanizması devletin şiddet ve baskı politikalarıydı. 12 Eylül rejimi, kendisinden önceki dönemi halkın can ve mal *güvenliğinin* olmadığı bir *anarşi ve terör* dönemi olarak tanımlıyor ve bunun müsebbiplerini de en ağır şekilde cezalandırarak bir korku iklimi yaratmayı hedefliyordu. ABD menşeli antikomünist ulusal güvenlik ideolojisi çerçevesinde, komünist dış düşmanın uzantısı olarak iç düşman imgesi üzerinden sol siyasal kadrolar işkence dahil her türlü muameleyi hak eden bedenler olarak görüldü. "Bu yaklaşım, radikal toplumsal-siyasal alternatifleri salt *düzen dışılık, yasadışılık* normlarıyla değil *vatan hainliği, ulusal düşmanlık normlarıyla* damgaladı."

Gözaltında ve askerî cezaevlerinde işkence; öncelikle sol hareketin kadrolarını, Kürtleri ve kısmen de ülkücü militanları hedef aldı. Bu dönem zarfında, çırılçıplak soyma; taciz, tecavüz tehdidi ve pratiği; taş zemine yatırıp üzerine su sıkma; cinsel organlara, çenelere, kulakmemelerine elektrik verme; vücutta sigara söndürme; makata cop sokma; Filistin askısı, falaka ve dayak; ağza silah dayama, tavana asmakla pencereden atmakla tehdit; dışkı yedirme; cezaevlerinde askerî disiplin, eğitim kurallar çerçevesinde kişiliğe yönelik psikolojik saldırılar vb. işkence yöntemleri uygulandı. Mamak ve Diyar-

bakır cezaevleri işkencenin en yoğun ve ağır yaşandığı yerler oldu. Elimizdeki verilere göre sayılarla bakacak olursak 12 Eylül askerî rejimi döneminde; 650 bin kişi gözaltına alınıp, 210 bin dava açıldı, 230 bin kişi yargılandı, 7 bin kişi için idam istendi, 517 kişiye idam verildi (Askerî Yargıtay bunların 124'ünü, MGK da 50'sini onayladı, geri kalan 74 kişinin cezaları müebbet hapse çevrildi), 50 kişinin idam cezası infaz edildi. Kenan Evren'in 3 Ekim 1984'te Muş'ta yaptığı konuşmada "Hainleri asmayalım da besleyelim mi?" şeklindeki sözleri şiddetin niteliğini ve normalliğini gösteren veciz bir ifadeydi. 12 Eylül döneminde, 300 kişi kuşkulu bir şekilde öldü. 171 kişinin *işkenceden öldüğü* belgelendi. Cezaevlerinde toplam 299 kişi yaşamını yitirdi. 14 kişi açlık grevinde öldü. 16 kişi *kaçarken* vuruldu. 95 kişi *çatışmada* öldü. 73 kişiye *doğal ölüm raporu* verildi. 43 kişinin *intihar ettiği* bildirildi. 1988 tarihli Uluslararası Af Örgütü verisine göre, 1982-1986 döneminde 9.962 sanığın yargılandığı toplam 6.470 işkence soruşturması veya davasında yalnızca 84 polis hüküm giydi. İşkence ve idamlar dahil bu şiddet pratikleri aynı zamanda tüm topluma yönelik caydırıcı ve itaat üretimini hedefleyen bir mesaj niteliği de taşıyordu. Cenk Saraçoğlu'nun belirttiği gibi, 12 Eylül'ün sol siyasete mutlak bir imha güdüsüyle, sağ siyasete bir tür *cezalandırma* mantığı içinde yaklaştığı söylenebilir. Sola yönelik şiddet *mutlak bir imha ve tasfiye amacını* taşırken ülkücülere yönelik şiddet *bir tür tarafsızlık görüntüsü* vermek ve ülkücü hareketi *darbe karşısında hizaya getirmek* içindi.

12 Eylül Darbesi gerçekleştiğinde 26 Aralık 1978'de başlayan sıkıyönetim uygulaması 22 ilde devam etmekteydi. Darbe gerçekleşir gerçekleşmez ülke, her birinin başında bir generalin bulunduğu 13 sıkıyönetim bölgesine ayrıldı. 12 Eylül 1980 günü yayımlanan MGK 2 Nolu kararı "Sıkıyönetim Komutanları ülkede devlet otoritesinin tesisi, asayiş, emniyet, huzur, can ve mal güvenliğinin sağlanması için; lüzum görecekleri her türlü tertip ve tedbiri almaya yetkili kılınmıştır," diyerek sıkıyönetim komutanlarına adeta sınırsız bir yetki verdi. 6 ve 7 Nolu MGK kararlarıyla sıkıyönetim askerî mahkemelerinin kurulması ve buralara atama yapılması yetkisi MGK'ye verildi. MGK'nin varlığına, emir ve kararlarına karşı suçlara da bu mahkemelerin bakması kararlaştırıldı. Zafer Üskül'ün sıkıyönetim bildirileri üzerine çalışmasının gösterdiği üzere sıkıyönetim komutanlıklarının uygulamaları aşağıdaki alanları kapsamıştır:

- Sokağa çıkma yasağı uygulaması (yasağa uymayanların gözaltına alınması, yargılanması, mahkûm edilmesi),
- Kimlik taşıma zorunluluğu, kimlik-ikametgâhların tespiti (konaklama yerleri sahiplerinin, köy ve mahalle muhtarlarının, apartman yöneticilerinin şüpheli şahıs ve durumları bildirmeleri talebi),

- Yerleşim yerlerinin afiş, pankart, yazılardan vb. temizlenmesi,
- Silah taşıma yasağı, silah ve patlayıcıların teslimi,
- Vatandaşların şüpheli gördükleri herkesi ihbar etmeye çağrılması,
- Dernekler, sendikalar, siyasî partilerle ilgili yasakların uygulanması; düzenlenecek her türlü toplantı, konferans, seminer, yemekli toplantı, çay, balo vb. için önceden izin alınması,
- Yayın yasakları (ulusal ve yerel gazetelerin süreli kapatılması, muhabir ve yazı işleri müdürleri hakkında davalar, cezalar vb.),
- Öğretim kurumları ve öğrencilerle ilgili düzenlemeler (boykot, işgal, ders bırakmanın yasaklanması; kurallara aykırı davrananların sıkıyönetim komutanlıklarına bildirilmesi, haklarında soruşturma ve/veya dava açılması vb.),
- Çalışma yaşamı ve işçi-işveren ilişkileri (konseyin bu konuda yayımladığı bildiriler doğrultusunda uygulamalar),
- Ekmek vb. halkın temel ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgili düzenlemeler (fiyat denetimi, spekülasyon, stokçuluk vb. konuların ele alınması),
- Trafikle ilgili düzenlemeler,
- Çevreyle ilgili düzenlemeler,
- Spor karşılaşmalarıyla ilgili düzenlemeler,
- Kurban derilerinin toplanmasıyla ilgili düzenlemeler.

Sıkıyönetim uygulaması ancak 19 Mart 1984'ten başlayarak çeşitli illerde peyderpey kaldırıldı. İstanbul'da 19 Kasım 1985'te sona eren sıkıyönetim uygulaması en son Diyarbakır, Mardin ve Siirt'te 19 Temmuz 1987'de kaldırıldı. Sıkıyönetim ile adeta bir açık hava hapishanesine çevrilmek istenilen ülkede siyasallaşmanın bütün alanları ve yolları zapturapt altına alınmaya çalışıldı. 71 bin kişi TCK'nin 141, 142 ve 163. maddelerinden, 98 bin 404 kişi *örgüt üyesi olmak* suçundan yargılandı. 1 milyon 683 bin kişi fişlendi, 388 bin kişiye pasaport yasağı kondu, 14 bin kişi yurttaşlıktan atıldı, 30 bin kişi *siyasî mülteci* olarak yurtdışına gitti. 30 bin kişi *sakıncalı* olduğu için işten atıldı, 3 bin 854 öğretmen, üniversitede görevli 120 öğretim üyesi ve 47 hâkimin işine son verildi. 937 film yasaklandı, 39 ton gazete, dergi, kitap imha edildi, 400 gazeteci için toplam 4 bin yıl hapis cezası istendi, Gazetecilere 3 bin 315 yıl 6 ay hapis cezası verildi. İstanbul gazetelerinin yayını toplam 300 gün durduruldu.

Siyasî yasaklar sadece radikal siyasal hareketleri değil parlamenter siyaseti de içeriyordu. Darbe metninde siyasî partiler *kısır çekişmeler* içinde ülkeyi felakete sürüklemekle itham ediliyordu. Darbeyle beraber bütün belediye başkanları ve 1.700'ün üzerinde belediye meclis üyesi azledildi. Siyasî parti liderleri enterne edildi, "Parlamento ve hükümet feshedilmiş, siyasî faaliyetler durdurulmuştur. Parlamento üyeliği sıfatınız kaldırılmıştır. Hiçbir konu-

da beyanat vermeye yetkiniz yoktur," diyen Kenan Evren imzalı bir mektup kendilerine tebliğ edildi. Ecevit (CHP) ve Demirel'in (AP) "TSK güvencesi altındaki ikametleri bir ay sürecek" ve sonrasında kısa süre içinde serbest bırakılacaklardı. Haklarında ceza davası açılan Türkeş'in (MHP) tutukluluğu yaklaşık 4,5 yıl, Erbakan'ınki (MSP) ise 1 yıl sürdü. Bu iki parti hakkında Ankara Sıkıyönetim Mahkemesi'nde ana davalar bulunmaktaydı. 52 sayılı MGK Kararı (2 Haziran 1981), 11 Eylül 1980'de siyaset yapan Meclis üyesi ve yöneticilerinin "Türkiye'nin geçmiş ve gelecek siyasî veya hukukî yapısıyla ilgili olarak kendi anlayışları doğrultusunda sözlü veya yazılı beyanda bulunmaları veya makale yazmaları ve bu amaçla toplantı yapmaları"nı yasakladı. 16 Ekim 1981 tarih ve 1533 sayılı *Siyasî Partilerin Feshine Dair Kanun* ile 11 Eylül 1980 itibarıyla faaliyet gösteren tüm siyasî partiler kapatıldı, tüm taşınır taşınmaz malları hazineye devredildi.

12 Eylül günü yayımlanan 7 Nolu MGK bildirisi ile Türk Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kızılay hariç bütün derneklerin faaliyetleri durduruldu. Kapatılan toplam dernek sayısı 23.677 idi.

12 Eylül Rejimi ve Devletin Yeni Kurumsal Mimarisi: Neoliberal Militer-Otoriter Devletçilik

12 Eylül askerî rejiminin uzun dönemli politik etkisi 1982 Anayasası ve öncesi ile sonrasında çıkarılan yasalarla devletin yeniden yapılandırılması oldu. Zira devletin yeni kurumsal mimarisi, yeniden yapılandırılan sosyo-politik sınıfsal güç ilişkilerinin yapısal hale getirilmesinin tezahürüydü.

Darbe ile öncelikle MGK kendini kurucu iktidar olarak tarif etti ve tüm anayasa yapma ve yasama yetkilerini kendinde topladı. Darbenin ardından bir hafta içinde 27 üyeli bir kabine oluşturuldu, kabinede sadece 5 emekli asker vardı. Kabinenin Millî Güvenlik Konseyi'nde alınan kararların icrası ve konseye tavsiyelerde bulunmak gibi sınırlı bir görev ve yetki alanı vardı. 25 Eylül 1980 tarihli MGK İçtüzüğü ile yasama yetkisini uhdesine alan MGK, 27 Ekim 1980 tarihli adeta geçici anayasa da denebilecek Anayasa Düzeni Hakkında Kanun ile Anayasa'da değişiklik yapma yetkisini de kendisine aldı. Yasama yetkisini ve Anayasa'da değişiklik yapma yetkisini üzerine alan MGK sadece 1981'in sonuna kadar 51 tanesi yeni yasa olmak üzere toplam 268 yasa çıkardı. Bunlar özellikle asayiş, ceza kanunu ve yargılaması, ölüm cezasının infazı ve TSK'nin ihtiyaçları ile ilgiliydi. Tüm askerî rejim döneminde ise toplam 669 yasa çıkarıldı, bunların birçoğunun tarihi normal süreç ve mantığın tersine Anayasa'dan önceydi. 7 Aralık 1983'te TBMM Başkanlık Divanı oluştuğunda ise artık yasa gereği MGK'nin hukukî varlığı da sona eriyordu. MGK üyeleri bu kez Cumhurbaşkanlığı Konseyi üyesi statüsünü kaza-

nıyorlardı. İlginçtir ki MGK'nin son gününde bile yasama faaliyetine devam eden MGK son bir yasa daha çıkardı ve 6 Aralık 1983 tarih ve 2969 sayılı Kanun'la 12 Eylül Harekâtı ve 12 Eylül döneminde yapılan icraatın eleştirilmesi yasaklandı. 6 Haziran 1981'de yasası çıkan Kurucu Meclis'in, konseyin yanı sıra ikinci kanadı olan DM ise 23 Ekim 1981'de açıldı. O güne kadar tüm iktidarı konsey tek başına elinde tutmuştu. Aslında DM de neredeyse tamamen konseyin seçtiği kişilerden oluştuğu için sonrasında da fiilen durumun değiştiği pek söylenemez. 19 Haziran 1981 tarih ve 2485 sayılı Kurucu Meclis Hakkında Kanun'a göre, Kurucu Meclis MGK ve DM'den oluşuyordu. 160 DM üyesinin 40'ı doğrudan MGK tarafından belirlenmişken 120 üye ise il valiliklerinin kendilerine yapılan başvurular arasından il kontenjanlarının üç katı adayı belirleyip MGK'ye bildiriyor ve son seçimi yine MGK yapıyordu.

12 Eylül rejimi Siyasal Partiler, Seçim, Sendikalar ve Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt, Anayasa Mahkemesi, Yargıtay, Hâkim ve Savcılar, DGM'ler, OHAL vb. tüm temel alanlarda yeni yasalar çıkarmış veya mevcut yasaları ciddi değişikliklere uğratmıştır. Askerî rejim, 1982 Anayasası ve çıkardığı tüm temel yasalar ile yeni bir devlet formunu kurumsallaştırmış ve siyasal alanın ve katılımın sınırlarını ciddi biçimde daraltmıştır. Kenan Evren 1982 Ağustos sonunda Afyon'da yaptığı konuşmada 1961 Anayasası'na dair "O Anayasa bize bol geldi, içinde oynamaya başladık, oynaya oynaya 12 Eylül'e geldik," diyecekti.

1982 Anayasası metafizik, kutsal bir devleti toplum ve birey karşısında merkeze alarak yazıldı. Tüm temel, siyasal ve sendikal hak ve özgürlükler *devletin bekası, millî güvenlik, kamu düzeni* ve *genel ahlâk* gibi keyfi yorumlara açık gerekçelerle aşırı kısıtlandı. Vatandaşın sorumlulukları ise topluma karşı olmaktan çok *kutsal-devlet*'e karşı tarif edildi. Toplumsal güçlerin nüfuz edemeyeceği güçlü devlet-güçlü hükümet yaratmak adına yürütme özellikle yasama karşısında güçlendirildi. Yürütmenin içinde de karar alma mekanizmaları başbakan veya doğrudan başbakanlığa bağlı kurumlar, arttırılan yetkileriyle Cumhurbaşkanlığı ve MGK gibi kurumlarda toplanarak daha da merkezîleştirildi. Yasama karşısında yürütmeyi güçlendirmek için yasalar yerine KHK'lerle yönetim başladı. Yargı bağımsızlığının bozulması, yargının yürütme karşısında güçsüzleştirilmesi, yargı denetiminin etkisizleştirilmesi 1982 Anayasası'nın bir diğer temel yönelimiydi.

Vatandaşların sosyal ve ekonomik haklarını gözeten sosyal devlet geri plana itilirken karşısına vatandaşın devlete karşı ödev ve yükümlülüklerinin ağır bastığı *idari devletçilik* konuldu. Siyasal partilerle ilgili hükümler siyasal partilerin toplum ile bağ kurmasını ve katılımı engelleyecek, partileri devlet denetimine sokacak şekildeydi. Siyasal partilerin faaliyet alanları sınırlandı, kapatılmaları kolaylaştırıldı. Üniversite özerkliği ortadan kaldırıldı ve yük-

seköğretim tamamen Yükseköğretim Kurumu'nun (YÖK) denetim ve gözetimine sokuldu, devlet organları haline getirildi.

12 Eylül askerî rejiminin inşa ettiği otoriter devletin merkezinde ordu yer alıyordu. Askerî bürokrasi yürütmenin hükümet ve cumhurbaşkanıyla beraber üçüncü başı olarak tarif edildi. MGK her açıdan güçlendirildi ve etkili kılındı. 1982 Anayasası'nda üyeler tek tek sayıldı, jandarma genel komutanı eklendi ve asker ve sivil sayıları eşitlendi. Daha önceden MGK hükümete *tavsiye eder* şeklindeki ibare yerine *bildirir* ifadesi ile MGK kararları "Bakanlar Kurulu tarafından öncelikle dikkate alınır," ibaresi Anayasa'ya eklendi. Anayasa'daki bu düzenlemeler 1983 yılında çıkarılan MGK Kanunu ile perçinlendi. Millî güvenlik kavramının içeriği her türlü sosyal, iktisadi, siyasî vb. meseleyi içerecek şekilde aşırı genişletildi ve muğlaklaştırıldı. MGK Kanunu millî güvenlik kavramını "devletin anayasal düzenini, millî varlığının, bütünlüğünün, siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik dahil bütün menfaatlerinin ve ahdi hukukunun her türlü dış ve iç tehditlere karşı korunması ve kollanması" olarak tanımladı. Bu genişletilmiş içerik 1980 sonrasında MGK kararlarında kendini gösterdi, MGK tüm konularda söz söyler hale geldi. MGK tüm söz konusu alanlarda takip, bilgi toplama, değerlendirme, temel esaslar tespit etme ve bunların uygulanmasını takip ve denetleme ve tedbirler alma ile yetkili kılındı. MGK Genel Sekreterliği, ki genel sekreter 2004 yılına kadar her zaman bir üst düzey asker olmuştur, adeta bir gölge kabine biçiminde örgütlendi ve buna uygun yetkilerle donatıldı. Ordunun gücünü arttıran bir diğer düzenleme alanı sıkıyönetimdi. Sıkıyönetim komutanları artık başbakana değil GKB'ye karşı sorumlu kılındı. Sıkıyönetim kararları ve işlemleri yargı denetimi dışına alındı. Sıkıyönetim ilanı kolaylaştırıldı. Sivil rejime geçildikten sonra ise 1985 yılında Sayıştay Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle askerî alımlar denetlenemeyecek istisnalar arasında sayıldı. Aynı yıl, daha sonraki dönemde askerî alımlarda önemli bir bütçe dışı kaynak olarak kullanılacak olan Savunma Sanayi Destekleme Fonu kuruldu ve büyük oranda denetimden muaf kılındı.

Kısacası, 12 Eylül rejimi altında inşa edilen *sürekli darbe rejimi* neoliberalizm ile militarizmin eklemlenmesinin bir sonucuydu.

12 Eylül rejiminin kurumsallaştırdığı yeni devlet biçimi ne salt Türkiye'ye has bir durumdu ne de sadece ordunun darbeci geleneğiyle ilgiliydi. Kapitalizmin '70'lerdeki krizine dünyanın birçok yerinde verilen cevap siyasal demokrasinin sınırlanması ve daha otoriter devlet formlarının yerleştirilmesi oldu. Nicos Poulantzas daha 1978 yılında Avrupa'da kapitalizmin yeni girdiği evrede normal devlet formunun artık *otoriter devletçilik* olduğunu söylüyordu. Bu yeni devlet formunu siyasal demokrasinin kurumlarının radikal biçimde gerilemesi, *formel* özgürlüklerin ciddi biçimde kısıtlanması, ya-

samadan yürütmeye ve kamu idaresinin üst katmanlarına güç transferi, yasalarla değil de KHK'lerle yönetim, hukukun çökmesi ve formel güçler ayrılığının ortadan kalkması, siyasal partilerin etkisizleşmesi ve toplumsal sınıflarla bağlarının kopması sonucu devletleşmeleri, siyasal temsil krizi ve devletin zor aygıtlarının daha fazla ön plana çıkması üzerinden tanımlıyordu. Ancak Avrupa veya Anglosakson dünyadan farklı olarak ve birçok Latin Amerika ülkesi örneğinde olduğu gibi Türkiye'de de neoliberal kapitalizme geçiş ve neoliberal otoriter devletçiliğin tesisi darbeler yoluyla ve devletin militarizasyonu yoluyla oldu ve neoliberal militer-otoriter devletçilik yeni devlet formu olarak yerleşti. Siyasetin güvenlikleştirilmesi, tüm dünyada neoliberal siyasetin siyasal demokrasiyi geriletmesinin bir parçasıydı.

12 Eylül'ün İdeolojisi: Atatürkçülük, Kutsal-Devlet, Türk-İslâm Sentezi ve Neoliberalizm

12 Eylül rejimi, derin bir devlet krizi analiziyle hareket ettiğinden toplumdaki siyasallaşmaya karşı önce devletin içsel bütünlüğünü tekrar sağlayacak bir kutsal-devlet söylemini ve toplumdaki sınıfsal bölünmelere ve çatışmalara karşı da toplumsal bütünlüğü ve toplum-devlet bütünlüğünü sağlamak üzere Türk-İslâm Sentezi'ne dayalı bir milliyetçiliği devreye soktu. Burada eklemleyici üst söylem olarak ise Atatürkçülük kullanıldı.

12 Eylül rejiminin ve onun 1 numarası Kenan Evren'in siyasal söylemlerinde Atatürkçülük en çok referans verilen kavramdı ve komünizm vb. radikal ideolojilere karşı ortalama sağduyunun ideolojisi olarak inşa edilmeye çalışıldı. '60'larda Kemalizm'in sol ideolojiler tarafından yorumlanabilmesi ve bu yorumların ordu içinde de karşılık bulabilmesinin akabinde 12 Mart rejimi, ordu içi ideolojik bütünlüğü sağlamak üzere, *standartlaşmış resmî bir Atatürkçülük versiyonu* geliştirmeye ve bu resmî tanımı subaylar arasında yaygınlaştırmaya özel bir önem vermişti. 12 Eylül, bu çabayı bir ileri noktaya taşıyarak sadece ordu içi değil tüm devlet ve toplum için Atatürkçülüğü "ideolojik-dogmatik sapıklıklardan uzak, Atatürk ilkelerinde birleşebilen" herkesin ideolojisi olarak inşa etmeye soyundu. Darbe metninde "Atatürkçülük yerine irticaî ve diğer sapık ideolojik fikirler üretilerek ...devlet güçsüz bırakılmış ve acze düşürülmüştür," denilerek devlet krizine ideolojik panzehir olarak Atatürkçülük sunuluyordu. Bu doğrultuda, Atatürk'ün 100. doğum günü dolayısıyla 1981 *Atatürk Yılı* olarak ilan edildi ve çok sayıda sempozyum, konferans, sergi vb. gerçekleştirildi; 1981-1982 öğretim yılından itibaren *Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi* adıyla millî eğitimde ve yükseköğretimde yeni bir ders kondu; 3 ciltlik *Atatürkçülük* kitabı yayımlandı (1. cilt Atatürk'ün çeşitli sözlerinin derlemesi idi; 2. cilt Genelkurmay

İkinci Başkanı Org. Necdet Öztorun'un başkanlığında oluşturulan bir bilim kurulunca hazırlanan kitap; 3. cilt ise bazı bölümlerini bizatihi Öztorun'un yazdığı çalışmaydı).

Aslında 12 Eylül Atatürkçülüğü biraz da *boş gösteren* olarak kullanmış ve içini 12 Eylülcü iktidar blokunun ideolojik hassasiyetlerine uygun bir şekilde doldurmuştu. Devlet otoritesinin kutsallığı bu açıdan merkezî bir öneme sahipti. 12 Eylülcü söyleme göre, bizatihi Kenan Evren'in ifadeleriyle, "Türkiye bir iç savaşın eşiğine gelmişti... devlet otoritesi ve kanun hâkimiyeti tamamıyla yok olmuştu. Meydana gelen boşluğu anarşi ve terör doldurmuştu." Dolayısıyla öncelik, "millî birliği korumak, anarşi ve terörü önleyerek can ve mal güvenliği sağlamak, devlet otoritesini ve kanun hâkimiyetini yeniden tesis etmek ve idame etmek", "devletin varlığı ve otoritesinin, her değerin üstünde tutulması ve korunması" idi. Sivil ve askerî unsurlarıyla 12 Eylülcü blokun ideolojik söylemi öncelikle bu hatta oturuyordu. 1982 Anayasası'nın giriş kısmındaki "kutsal Türk devletinin varlığı" ifadesi devlet merkezli bu söylemin en veciz haliydi.

12 Eylül rejimi ideoloji ve kültür alanında da devlet kurumlarının göreli özerkliğini ortadan kaldırarak mutlak devlet kontrolünü hedefledi. Bu açıdan otoriter demokrasi kavrayışına sahip milliyetçi-muhafazakâr aydınlara dayandı, "onların temsil ve yönlendirme güçlerine" ihtiyaç duydu. Yüksel Taşkın'ın belirttiği gibi "Bazı Kemalist hassasiyetleri ve son tahlilde 'muasır medeniyet' çerçevesine olan ısrarlı bağlılığı dışında Evren'in *Tercüman* gazetesinin tipik antikomünist yazarlarıyla şaşırtıcı benzerlikleri vardı." Bu anlamda 12 Eylül rejimi kendi organik aydınlarını '70'lerde kurulan Aydınlar Ocağı'nda örgütlenmiş faşizan, milliyetçi-muhafazakâr aydınlarda bulmuştur. Antikomünist, antisol, siyasî ve idari devletçi, Türk-İslâm Sentezi'ne dayanan bir milliyetçilik yorumuna ve otoriter demokrasi kavramsallaştırmasına sahip bu kadrolar; TDK ve TTK'nin yeniden yapılandırılmasıyla oluşturulan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun (AKDTYK) yanı sıra TRT ve YÖK gibi devletin diğer ideolojik aygıtlarında da sol Kemalist kadroların yaygın tasfiyesi sonucunda kontrole sahip oldu. Bu milliyetçi-muhafazakâr kadroların inşa ettiği Türk-İslâm Sentezi 12 Eylül rejimince sahiplenildi, devlet tarafından kontrol edilen bir söylemsel çerçeve içinde din 12 Eylül Atatürkçülüğünün merkezî bir unsuru olarak tanımlandı. Bu doğrultuda 1982 Anayasası'nın 24. maddesinde ilk ve ortaöğretimde din dersi zorunlu hale getirildi. Türk-İslâm kimliği sol ve sınıf kimliklerine karşı toplumca benimsenmesi istenen yeni millî kolektif kimlik olarak tarif edildi. Sınıfsal kimliğin yıkılması ve sendikal hareketin itibarsızlaştırılması ile emekçiler, bir yandan Türk-İslâm Sentezi milliyetçiliğinin kolektivize edici mekanizması diğer yandan da tekil birey-emekçi tarifi içine aynı anda sıkıştırıldı.

Taşkın'ın belirttiği üzere, sağ Kemalizmle beraber, sol Kemalist kadrolarda görülen "piyasa güçlerine ve uluslararası ekonomik çevrelere karşı duyulan ve Kemalist 'bağımsızlık' geleneğinden beslenen kuşkuculuk" da terk edilmiş ve serbest piyasa ekonomisine vurgu yapan "Yeni Sağ değerlerle örtüşen bir anlayış" kabul görmüştür. Her ne kadar seyrek de olsa örneğin Evren'in "Düzensiz serbest rekabetin içtimai mahzurları vardır... Ekonomiyi sosyal gelişmenin bir mihenk taşı olarak ele almak uygun olur," gibi ifadeleriyle karşılaşılsa da Evren'in kendisi de sürekli olarak serbest piyasa ekonomisinin gerekliliğine ve Atatürk'ün '30'larda da özel teşebbüse ve yabancı yatırımlara karşı olmadığına vurgu yaparak dönemin iktisadi ruhu neoliberalizmi sahiplenmiş ya da sahiplenmek durumunda kalmıştır.

ANAP-Ordu İlişkisi

6 Kasım 1983'te gerçekleşen ve 12 Eylül öncesi siyasî partilerin ve önde gelen siyasî lider ve kadroların yasaklı olduğu seçimlerde yeni kurulan Turgut Özal liderliğindeki ANAP oyların %45'ini alarak tek başına 45. Hükümeti kurdu. ANAP'ın seçim başarıları ve seçmen desteği 1987 milletvekili genel seçimleri ve 1989 yerel seçimlerinde hızla eridi. 1991 seçimlerinde hükümet olamasa da Özal ve ANAP 1980 sonrası döneme birçok açıdan damgasını vurdu. ANAP'ın Yeni Sağ siyasete dayalı hegemonya stratejisi, dünyadaki örneklerine paralel biçimde; neoliberalizm, muhafazakârlık ve otoriterliğin eklemlenmesinden oluşuyordu. Her ne kadar siyasal söylemi antidevletçi ve antibürokratik olsa da Yeni Sağ siyaset serbest ekonomi ve güçlü devlet politikası gütmüştür. Devletin sosyal, yeniden bölüşümcü, popülist-kalkınmacı ve demokratik haklarla ilgili boyutları söz konusu olduğunda antidevletçi, toplumda ve devlette otoriteyi tesis etme konusunda ise güçlü devlet savunusu içinde olan Yeni Sağ siyaset ANAP özelinde de aynen zuhur etmiştir.

Liberal iddia, algı ve kanı Turgut Özal'ın şahsının ve ANAP iktidarının ordunun özerk siyasî gücünü azaltma anlamında sivilleşme yönünde adımlar attığı şeklinde olsa da bu doğrultuda herhangi bir anayasal veya yasal düzenleme yapılmadığı gibi sivilleşmeye kanıt olacak pek somut olgu da bulunmamaktadır.

1983-1989 arası dönem Kenan Evren'in cumhurbaşkanı, Turgut Özal'ın ise başbakan olarak görev yaptığı bir dönemdi. Ordu ve hükümet arasındaki ilişkilerde bir çatışmadan ziyade belirli bir işbölümüne dayanan bir uyumdan söz edilebilir. Ordu, özellikle Cumhurbaşkanlığı ve MGK'de toplanan yetkiler üzerinden iç ve dış güvenlik, siyasal alanın ve demokrasinin sınırları ile ilgili tüm konularda etkin olmaya ve siyasetin kırmızı çizgilerini belirlemeye devam etti. Ancak bu kırmızı çizgilere dair ANAP ile aralarında bir

çatışma olduğu pek de söylenemez. 25 Ocak 1987 tarihli *Nokta* dergisinde dile getirilen "...generallerin Özal'a irtica için uyarı mektubu sunduğu" gibi çatışmacı gözüken gündemler kamuoyunda nadiren yer bulsa da bu konu ordu ve Özal arasında bir krize dönüştürülmemiş hatta tekzip edilmiştir. ANAP'ın antidevletçi söylemi açısından, ordunun böyle bir politik gücü sürdürüyor olması, bizatihi ANAP'ın da pratikte desteklediği otoriter siyasal rejim ve devlet biçiminin müsebbibi olarak orduyu ima etme açısından işlevsel bile olmuştur.

ANAP döneminde sivilleşmeye kanıt olarak en çok dile getirilen olgu, 1987'de GKB Orgeneral Necdet Üruğ'un erken emekli olup yerine Orgeneral Necdet Öztorun'un geçmesini istemesi karşısında, Özal'ın 1987 Ağustos'unda Orgeneral Necip Torumtay'ı GKB olarak atamasıdır. İlk anda sivil iktidarın askerî otoritenin fiilî yetki alanına müdahalesi, dolayısıyla ordunun özerk politik gücüne karşı bir hamle gibi görünen bu uygulama aslında ordu içi generallerin anlaşmazlıkları ve yaklaşmakta olan cumhurbaşkanlığı seçimlerine yönelik hesapların bir sonucudur. Her şeyden önce Kenan Evren'in kendisi de Torumtay'ın atanmasını tercih etmiş ve Öztorun lehine pozisyon almamıştır. Ayrıca Öztorun'un 1989'da cumhurbaşkanı adayı olma hesapları, aynı hesap içinde olan Özal'ın tepkisini çekmektedir. Ek olarak *Nokta* dergisinin haberine göre (12 Temmuz 1987), Özal ile Öztorun arasındaki gerginlik, *Pınarcık Katliamı* sonrasında Özal'ın "olay yerine geç gidilmesi nedeniyle Genelkurmay'da tahkikat açılması" talebine karşın Öztorun'un "Şifahen tahkikat açtırmam rapor hazırlattırırım," demesine uzanmaktadır. Ancak Özal'ın bu takdir ve yetki kullanımının arkasını '80'li yıllarda getirdiğini de söyleyemeyiz. Örneğin Torumtay kararının arkasından MİT müsteşarlığına emekli bir asker de olsa bir sivil olarak Org. Recep Ergun'u atayacağı beklentileri gerçekleşmemiştir. Yine 1 Kasım 1987 tarihli *Nokta* dergisinde, Özal'ın sivilleşmede ikinci adım olarak Genelkurmay'ı Millî Savunma Bakanlığı'na bağlamayı hedeflediği, ANAP'tan RP'ye geçen Zonguldak Milletvekili Engin Cansızoğlu'nun aktarımına dayanarak gündeme getirilse de bu konu siyasî kulis gündemi olmaktan öteye asla geçmeyecektir.

Bunun dışında bakıldığında Özal liderliğindeki ANAP döneminde ne ordunun siyasî gücünü kıracak sivilleşmeye ne de genel olarak devletin ve siyasal rejimin yapısını demokratikleştirmeye dair herhangi bir anayasal, yasal düzenleme girişimi olmuştur. ANAP (45 ve 46.) hükümetleri, 12 Eylül askerî rejiminin inşa ettiği militer-otoriter devlet formuna dokunmak bir yana bu devlet formunun sağladığı imkânlardan faydalanmıştır. Bu tavrın en açık göstergesi de siyasî yasakların referanduma götürülmesinde görülür. Yasaklı siyasî liderlerin siyasî faaliyetlere zaten katıldığı fiilî durum karşısında Evren'in bile yasakların devamını açıkça savunmadığı referandumda Özal ve

ANAP siyasî yasakların kalkmasına karşı açık bir kampanya yürütmüşlerdir. Özal'a göre yasakları kaldırmanın ardında yatan hedef, anarşi ve teröre yeniden çanak tutmak ve eskinin buhranlı günlerini geri getirmektir. 12 Eylül rejimi ve Yeni Sağ siyaset arasındaki sürekliliğin en bariz olduğu bu *yasa ve düzen* söylemi otoriter devlet formunun devamında çok belirleyici olmuştur. Ek olarak ülkede sıkıyönetim peyderpey kalkmaya başlamakla birlikte Temmuz 1987'ye kadar devam etmiş, ANAP iktidarı bu açıdan da herhangi bir adımı daha önce atmamıştır.

12 Eylül rejiminin MGK üyeleri başta olmak üzere görevli tüm şahısların eylem ve uygulamalarından dolayı dokunulmazlığın hangi fiilleri kapsadığına dair tartışmada da Özal'ın tutumu liberal iddiaların aksi yönünde olmuştur. Hem uçak alım ihalelerinden hem de Hava Kuvvetleri ihalelerine giren müteahhitlerden komisyon aldığı iddia edilen Eski Hava Kuvvetleri Komutanı ve MGK üyesi Tahsin Şahinkaya'nın yargılanması için HP Milletvekili Cüneyt Canver tarafından verilen araştırma önergesi karşısında Evren'in yorumu söz konusu dokunulmazlığın bu tür suçları kapsamadığı yönündeyken, hükümetin ve ANAP grubunun tavrı tam zıttı olacak ve 25 Kasım 1986'da Meclis Genel Kurulu'nda oya konan araştırma önergesi ANAP ve bağımsızların oylarıyla reddedilecektir.

12 Eylül askerî rejiminden seçimli parlamenter yapıya dönüşün ertesinde 8 yıl boyunca tek başına hükümet kurmuş olan ANAP döneminde ister iradi ister mecburi olsun ordunun özerk politik gücüne ve kendisine rezerve ettiği siyaset alanlarına dair kayda değer bir geriletici hamlenin gelmemiş olması, '90'lı yıllarda ordunun Neoliberal Millî Güvenlik Devleti formu altında politik gücünü güçlendirerek yeniden üretebilmesine yol açan faktörlerden birisi olacaktır.

Ahmet Kenan Evren

ÇAĞDAŞ GÖRÜCÜ

Ahmet Kenan Evren, kendi anılarında aktardığı üzere, 17 Temmuz 1917'de Manisa'nın Kula ilçesinde doğdu. Bununla birlikte nüfus kayıtlarında 1 Ocak 1918 Alaşehir doğumlu olarak geçmektedir. Rumeli kökenli ailenin baba tarafı Preşovalı (Sırbistan), anne tarafıysa Zişţovilidir (Bulgaristan). Ortaokulu Manisa'da okudu. 1936'da Maltepe Askerî Lisesi'nden, 1938'deyse topçu asteğmen olarak Kara Harp Okulu'ndan mezun oldu. Tarihler 1949'u gösterdiğinde artık Harp Akademisi'ni bitirmiş bir kurmay subaydı. 1952-1956 yılları arasında Genelkurmay Eğitim Şubesi Kısım Amirliği'nde görev yaptı. Napoli'de yapılan NATO toplantılarına katıldı. Yarbaylığa terfi etmesinin ardından İstanbul'daki 1. Ordu Harekât Dairesi başkan yardımcılığına getirildi. Kara Harp Akademisi'nde öğretim üyeliği yaptı. 1958-1959 yıllarında Kore'de görevli Türk Tugayı'nda önce Harekât Eğitim Şube müdürlüğü, ardından kurmay başkanlığı görevlerinde bulundu. Kore görevi sayesinde bir yıllık kıdem terfii alarak devre arkadaşlarının önüne geçti. Söz konusu terfi ileride Kara Kuvvetleri komutanı ve GKB olmasında önemli rol oynadı.

27 Mayıs Darbesi gerçekleştiğinde Ordonat (Ordu Donatım) Okulu kurmay başkanlığını yürütüyordu. Daha sonra 2. Ordu Harekât Eğitim başkanlığı, 227. Piyade Alay Komutanlığı ve 9. Kolordu Kurmay Başkanlığı görevlerini yürüttü. 1963'te tuğgeneralliğe yükseldi ve Kara Kuvvetleri Okullar Komutanlığı'na atandı. Bu görevi sürdürdüğü sırada 21 Mayıs 1963'teki Talat Aydemir liderliğindeki darbe girişimi nedeniyle yüzlerce Harbiyeli okuldan atıldı. 1966'da tümgeneral oldu ve sırasıyla 58. Er Eğitim Tümen komutanlığı ve 2. Ordu kurmay başkanlığı görevlerinde bulundu. 1970'te korgeneralliğe atanmasının ardından sırasıy-

la 2. Kolordu komutanlığı, Kara Kuvvetleri Denetleme Kurulu başkanlığı ve Kara Kuvvetleri kurmay başkanlığı yaptı. Bu son görevi sırasında Kıbrıs Barış Harekâtı gerçekleştirildi.

1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi başlıklı çalışmalarında Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın, Evren'in aslında parlak bir asker olmadığını ve Kıbrıs Harekâtı sırasında Kara Kuvvetleri kurmay başkanlığı gibi kritik bir görevde bulunmuş olmakla birlikte "...oldukça hatalı bir çıkarma harekâtına imza attığını" öne sürmektedir. Bu bağlamda "Harekât sırasında Hava ve Deniz kuvvetleri ile kurulması gereken koordinasyon aksamış ve bu durum beklenenin ötesinde bir zayiata yol açmıştı." Buna karşın Kıbrıs Harekâtı sonrasında, harekâtın planlama ve operasyon aşamalarında yer almış bütün yüksek rütbeli subaylarla kıdem alarak orgeneralliğe terfi ettirilmiştir.

Orgeneral olmasının ardından bir yıl daha Kara Kuvvetleri Kurmay Başkanlığı görevini sürdürdü. Orgeneral Semih Sancar'ın Genelkurmay başkanlığı sırasında 1975-1976 yıllarında Genelkurmay ikinci başkanı olarak görev yaptı. Ardından Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra 1975'te kurulan Ege Ordusu Komutanlığı'na tayin edildi. Ege Ordusu'nun ilk komutanı (12 Eylül döneminde MDP'yi kuracak olan) Org. Turgut Sunalp'ti. Cüneyt Arcayürek'in *Demokrasinin Sonbaharı 1977-1978* başlıklı kitabında aktardığı üzere, Sunalp 1976'da emekli olacağı için yeni bir atama yapılması gerektiğinde dönemin (1.) MC (39.) hükümetinde başbakan yardımcısı olan Alparslan Türkeş, Başbakan Süleyman Demirel'e Harp Okulu'ndan sınıf arkadaşı Evren'in ordu komutanı yapılmasının iyi olacağını söylemiş, bu konuyla ilgili GKB Sancar'ın da olumlu bir görüş belirtmesiyle bu tayin gerçekleşmişti. Evren'in 1976-1977 yıllarındaki bu görevinin ardından emekli olması söz konusuydu. Kendisi de emekliliğinde İzmir'e yerleşmeyi planlıyordu.

Ancak 1 Haziran 1977'de, Kara Kuvvetleri Komutanı Namık Kemal Ersun'un Türkeş yanlısı bir darbe girişiminden sorumlu tutularak ağustos ayındaki Yüksek Askerî Şûra (YAŞ) dahi beklenmeden resen emekliye sevk edilmesi, Evren'in askerî kariyerini değiştirdi ve bir anlamda Türkiye'nin siyasî tarihini belirleyen önemli gelişmelerden biri oldu. Bu ani kararın hemen sonrasında hem ulusal hem de yabancı basında Ersun'un liderliğinde ordu içindeki Türkeş yanlısı subayların düzenleyecekleri bir darbenin önlendiğine dair haberler yayınlandı. Nitekim Ersun'un emekliye sevk edilmesinden sonra ordu ve Millî İstihbarat Teşkilatı'nda (MİT) darbe hazırlığıyla bağlantılı olduğu düşünülen birçok kişi tasfiye edildi. Bunların arasında Türkeş'in yakın arkadaşı ve dünürü de olan MİT Hukuk Dairesi Başkanı Şahap Homriş, Türkeş'in damadı olmakla birlikte Özel Harp Dairesi'nde görev yapan Yüzbaşı Hamza Hamit Homriş ve MİT mensubu Hiram Abas da yer alıyordu. Gerek o dönemde gerekse sonraki yıllarda konuyla ilgili

yapılan birçok değerlendirmeye göre söz konusu darbe, CHP'nin oldukça iddialı olduğu ve tek başına iktidara gelme ihtimalinin bulunduğu 5 Haziran 1977 genel seçimlerinden önce gerçekleştirilmek istenmişti. Bunun için öncelikle 1 Mayıs 1977'de Taksim'de gerçekleştirilen işçi bayramı kutlamalarına yapılan, kimi kaynaklara göre 34, kimi kaynaklara göreyse 41 kişinin öldüğü ve yüzlerce kişinin yaralandığı saldırının toplumda yarattığı korku ve infial darbenin temel gerekçesi olarak gösterilecekti. Mete Kaan Kaynar'ın *Türkiye'nin 1970'li Yılları* kitabı içinde yer alan *Seksenler Türkiye'sine Yetmişli Yıllardan Bakmak* başlıklı çalışmasında aktardığı üzere, *Kanlı 1 Mayıs* olarak anılan bu hadisenin ardından 29 Mayıs'ta Çiğli Havaalanı'ndaki Ecevit'e yönelik suikast girişimi ve yine aynı gün Yeşilköy Havaalanı'ndaki ve Sirkeci Tren Garı'ndaki patlamalar bu darbe senaryosunun diğer hamleleriydi.

Ersun'un emekliye sevki ve YAŞ'a kadar GKB Semih Sancar'ın Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na da vekâlet etmesi kararı, ordu içindeki dengeleri derinden sarstı. Kaynar'ın da aktardığı gibi Ağustos 1977'de yapılan YAŞ'ta Kara Kuvvetleri Komutanlığı için dört aday bulunuyordu: 1. Ordu Komutanı Org. Adnan Ersöz, 2. Ordu Komutanı Org. Şükrü Olcay, 3. Ordu Komutanı Org. Ali Fethi Esener ve Ege Ordu Komutanı Kenan Evren. Korutürk, aralarında en kıdemli olan Ersöz'den yanayken Demirel'in adayıysa Esener'di. Korutürk ile Demirel arasındaki anlaşmazlık çözülemeyince sonunda cumhurbaşkanı, Başbakanlık'tan gelen tayin kararnamesini geciktirme yolunu tercih etti ve böylece soğuk baktığı Esener ile birlikte Ersöz ve Olcay görev sürelerinin bitmesi nedeniyle emekliye sevk edildi. Evren ise Kara Kuvvetleri komutanı oldu. Bu ona genelkurmay başkanlığı yolunu da açtı. Nitekim Ecevit (42.) hükümeti görevdeyken Sancar'ın emekli olmasının ardından 7 Mart 1978'de Evren, GKB oluyordu. Mehmet Ali Birand'ın *12 Eylül Saat: 04.00* adlı çalışmasında aktardığına göre, 1978 sonbaharında Genelkurmay, iki kişilik bir özel ekip kurarak askerî müdahalenin gerekli olup olmadığına ilişkin bir karargâh etüdü istedi. Böylelikle Kanlı 1 Mayıs vesilesiyle tertiplenmek istenen ama akim kalan bir darbe girişimi, ironik bir biçimde 12 Eylül'e giden süreci başlatmış oldu ve bir bakıma Evren'e ülke yönetimini ele geçirme olanağı sağladı.

Gelişmeler bu yönde ilerlerken 1979-1980 yıllarında ABD'nin Ortadoğu'daki müttefikleriyle SSCB'yi çevreleme politikasını derinden etkileyen birtakım önemli olaylar yaşandı. Ocak 1978'de başlayan şah karşıtı gösterilerin ve grevlerin giderek şiddetlenmesi üzerine 16 Ocak 1979'da Şah Pevlevi ve ailesi ülkeyi terk etti. Şubat 1979'da İran'da ABD yanlısı şahlık rejimi yıkılıp yerine ABD karşıtı İslâmcı bir yönetim kuruldu. Aralık 1979'daysa SSCB, Afganistan'daki Marksist hükümeti desteklemek için bu ülkeye asker gönderdi. Bu gelişmeler ABD için Türkiye'nin istikrarlı bir NATO üyesi olmaya devam etmesinin önemini artırdı. Cenk

Saraçoğlu'nun *1980-2002 Tank Paletiyle Neoliberalizm* başlıklı çalışmasında da ifade ettiği gibi "'70'li yılların başından beri devam eden siyasî çalkantılar ve ekonomik krizler yüzünden düzen siyasetinin kalıcı bir istikrar yakalayamaması Türkiye'nin ABD'nin bölge için geliştireceği yeni siyasal projelerde oynayabileceği rolleri sınırlıyor ve hatta riskli kılıyordu." Nitekim Birand'ın aktardığına göre 1979 başından itibaren başta ABD olmak üzere Batılı başkentlerde Türkiye'de istikrarın gerekli olduğu en sık dile getirilen söz haline gelmişti. Mayıs 1979'dan itibarense Washington'da Başkan Jimmy Carter yönetiminin Türkiye'nin ele alındığı komite toplantılarında istikrarın ancak bir askerî müdahale ile kurulabileceği vurgulanmaya başlamıştı.

Bütün bunlar yaşanırken 1979 yılı nisan ayının son haftasında Evren'in kuvvet komutanlarıyla yaptığı bir görüşmede ülkedeki gelişmelerin önü alınamazsa müdahalenin zorunlu olduğu yönünde karar alındı. Evren, Eylül 1979'da Genelkurmay İkinci Başkanı Org. Ali Haydar Saltık'a darbe hazırlıklarına başlanması talimatı verdi. 14 Ekim'de yapılan kısmî senato ve beş ilde milletvekili ara seçimlerinde CHP'nin aldığı yenilgi üzerine 16 Ekim'de Başbakan Ecevit, (42.) hükümetin istifasını sundu. Ardından 12 Kasım'da MSP ve MHP'nin dışarıdan desteğiyle Demirel'in başbakanlığında AP Azınlık (43.) hükümeti kuruldu. 13 Aralık'ta Evren komutanlarla istişareler yaptı ve sonrasında 27 Aralık tarihinde komutanların imzasını taşıyan bir uyarı mektubunu Cumhurbaşkanı Korutürk'e verdi. Korutürk, ocak ayının ilk haftasında bu mektubu Demirel ve Ecevit'e iletti. Mektuptaki talepler arasında iki liderin birlikte güçlü bir hükümet kurması da vardı. Ordu bu aşamada henüz CHP-AP hükümeti seçeneğini zorluyor görünüyordu. Ancak Birand'ın daha önce sözü edilen eserinde de aktardığı üzere, 1978'in son aylarında bile ordu içindeki birçok komutan böyle bir tercihin sorunları çözebileceğine inanmamakla birlikte gidişatın da darbe yönünde olduğunu düşünmekteydi.

1979'da enflasyon %70'lere ulaşmış, buna karşın fiyat kontrollerinin sıkılaştırılması karaborsanın giderek yaygınlaşmasına yol açmıştı. IMF ve DB'nin yapısal reformlar yapılması şartına bağladıkları kredilerin alınabilmesi için ilan edilen 24 Ocak Kararları, Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal ve ekibi tarafından hızla devreye sokuldu. DİSK, buna sert tepki gösterdi; grevler ve fabrika işgalleri birbirini izledi. Buna karşın Demirel (43.) hükümeti, 18 Haziran 1980'de IMF ile bir de stand-by anlaşması imzaladı. Bununla birlikte Türkiye'de serbest piyasa ekonomisine geçilmesini öngören 24 Ocak Kararları'nın uzun vadede istenen başarıya ulaşabilmesi için işgücü piyasasının katı bir disiplin altına alınması gerekiyordu. Zaten orduda müdahale hazırlığı çok önceden başlamıştı.

Mart 1980'de Orgeneral Saltık, hazırladığı raporu komutanlara sundu. 6 Nisan'da Cumhurbaşkanı Korutürk'ün görev süresi sona erdi ve sonrasında TBMM

tarafından yeni cumhurbaşkanı seçilemedi. 4 Haziran'da Saltık son şeklini verdiği *Bayrak Harekât Planı*'nı Evren'e iletti. Birand'a göre "Planda, radyoya el konmasından partiler ve meclisin ne olacağına, halkın temel gereksinmelerinin nasıl karşılanacağından bankalara el konulup konulmamasına ve kimlerin gözaltına alınacağına kadar son derece ayrıntılı bilgiler vardı." Bununla birlikte plan yalnızca müdahalenin nasıl yapılacağına dair konularla ilgiliydi ve darbe gerçekleştikten sonrasına dair herhangi bir somut eylem planı içermiyordu. Üst düzey komutanların kendi aralarında yaptığı değerlendirmenin ardından 11 Temmuz'da darbe yapılmasına karar verildi. Ancak Meclis'te hakkında gensoru talep edilen Demirel (43.) hükümetinin 2 Temmuz'da 214'e karşı 227 oyla güvenoyu alarak görevde kalması üzerine müdahale bir süreliğine ertelendi. Ağustosta YAŞ'ta bazı komuta kademelerinde değişiklikler oldu. Darbe planı yeni komutanların da görüşü alınarak son kez gözden geçirildi ve tarih olarak 12 Eylül belirlendi. Evren, 30 Ağustos'ta Heybeliada'daki Deniz Harp Okulu diploma töreninde yaptığı, radyo ve televizyonda da aktarılan konuşmasında şöyle diyordu:

> Meclislerimizin... çalışamaz ve cumhurbaşkanı seçimi gibi çok önemli bir görevini yapamaz duruma getirilmiş olmasından derin ıstırap duyarken ülkede huzur ve sükûnun sadece sıkıyönetim komutanlarından beklenmesinin ve kısa sürede gerçekleşmemesi üzerine de onların suçlanmasının insafla ve sağduyu ile bağdaştırılması elbette mümkün değildir... devlet otoritesinin düştüğü zafiyet de anarşi ve terörün üreyip gelişmesine elverişli ayrı bir ortam yaratmakta... vatandaş devlet otoritesinin etkinliğini ve suçluların süratle cezalandırıldıklarını görmek iste[mekte]... yurt ekonomisinin içinde bulunduğu bunalımın ortadan kaldırılabilmesi için el birliği ile sarf edilecek çabalar yerine, sapık ideolojilerin bilinçsiz köleleri tarafından sürdürülen bu azgın anarşi ve terör, hiçbir soruna çözüm getirmemekte ve sadece bütünlüğümüze göz diken kötü emellere hizmet etmektedir. Yurtta doğmasını düşledikleri kargaşa ile demokratik düzenin ve ülke bütünlüğünün yok edilmesini amaçlayan anarşinin idrakten yoksun vatan haini yaratıcıları, elbette layık oldukları cezayı bulacak; tarihimizde bir zamanlar türemeye yeltenen benzerleri gibi, Türk Silahlı Kuvvetlerinin kahredici yumruğu altında ezilerek akıttıkları kardeş kanlarının günahları içinde boğulup gidecekler ve yüce Türk ulusu, bağrından kopan Türk Silahlı Kuvvetlerinin yarattığı güven ortamı içinde, sonsuza kadar daha birçok bayramları refah ve mutluluklarla kutlayacaktır.

İlk bakışta bu konuşma, ülkedeki sorunların çözülmesi için gerekli önlemlerin de dile getirildiği, müdahaleden önce son bir uyarı gibi gözükse de esasen aylar

önce planlanmış olan darbeyi yapılmadan evvel halk nezdinde meşru göstermeye dönük hamlelerin sonuncusuydu.

12 Eylül gece saat 04.00'te radyodan Evren adına okunan bir bildiriyle darbe yapıldığı ilan edildi. Burada müdahalenin "amacı[nın], ülke bütünlüğünü korumak, millî birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek, devlet otoritesini ve varlığını yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin işlemesine mâni olan sebepleri ortadan kaldırmak" olduğu belirtildi. Parlamento ve hükümet feshedildi, parlamenterlerin dokunulmazlıkları kaldırıldı. Bütün yurtta sıkıyönetim ilan edildi. Yurtdışına çıkışlar yasaklandı.

Evren'in başkanlığında Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Org. Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Ora. Nejat Tümer, Jandarma Genel Komutanı Org. Sedat Celasun'dan oluşan Millî Güvenlik Konseyi (MGK) kuruldu. MGK genel sekreterliğine de Org. Saltık atandı. Evren'in genelkurmay başkanlığı sırasında özel kalem müdürü olan (ve ileride 28 Şubat sürecinin mimarlarından olacak) Kurmay Albay Çevik Bir ise bu dönemde Evren'in başyaverliğini yaptı.

DİSK ve Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (MİSK) faaliyetlerine son verildi ancak TÜRK-İŞ ile ilgili herhangi bir tasarrufta bulunulmadı. Bütün belediye başkanları ve 1.700'den fazla belediye meclis üyesi azledildi. Türk Hava Kurumu (THK), Kızılay ve Çocuk Esirgeme Kurumu dışındaki bütün derneklerin faaliyetleri durdurularak örgütlü sivil yaşam sonlandırıldı.

MGK, ülkeyi 13 sıkıyönetim bölgesine ayırdı ve 13 generali bu bölgelere sıkıyönetim komutanı olarak atadı. Ayrıca Emniyet Genel Müdürlüğü, bütün örgütüyle Jandarma Genel Komutanlığı'na bağlandı. Bir hafta gibi kısa bir sürede, emekli Oramiral Bülend Ulusu başbakanlığında 27 üyeli bir kabine atandı. (44.) Hükümetin, MGK'de alınan kararları uygulamak ve MGK'ye tavsiyede bulunmak gibi sınırlı işlevleri vardı. Darbe liderliği, özellikle IMF, DB ve ABD'ye güvence vermek için 24 Ocak Kararları'nın uygulanmasından sorumlu Özal ve ekibini görevde tuttu. Aydın ve Taşkın'ın da belirttikleri gibi Ulusu (44.) kabinesinde başbakan yardımcısı yapılan "Özal'ın ekonominin dümeninde bırakılması, darbeye ciddi destek veren iş çevrelerinin de teveccühünü kazanacak" bir adım oldu.

MGK, 14 Eylül 1980'de aldığı 6 sayılı kararla kendisini sıkıyönetim askerî mahkemeleri kurmak ve kaldırmak ile bunlara üye atayıp görevden almakla yetkilendirdi. MGK, 25 Eylül'de bir iç tüzük yaparak yasama yetkilerini kendi üzerine aldı ve yürütmenin tamamen kendi denetiminde çalışacağını hükme bağladı. 27 Ekim 1980'de kabul edilen 2324 sayılı *Anayasa Düzeni Hakkında Kanun* ile de TBMM'ye ait bütün yetkiler MGK'ye, cumhurbaşkanına ait yetkilerse MGK başkanı olarak Evren'e devredildi. Aynı kanunla MGK'nin ilan ettiği bildiri, karar

ve yasaların, anayasa değişikliği olarak yürürlüğe girmesi hükme bağlandı. *Anatüzeye Giriş* adlı kitabında, Cem Eroğul'a göre böylece MGK, hukuk devletinin temelinde yer alan yasal düzenlemelerin "ast üst sıralamasını, daha kendi anayasal temelini kurmak için attığı ilk adımda kökünden yıkmıştır. İşte bu tutum, MGK dönemine, keyfi bir yönetim özelliği vermiştir."

Darbe sonrasında yayımlanan bildirilerde Türkiye'nin NATO yükümlülüklerine bağlı kalacağı vurgulandı. Ayrıca NATO üyesi ülkelerin büyükelçilerine brifing verildi. MGK'nin dış politikadaki ilk faaliyetlerinden biri de *Rogers Planı*'nı kabul etmek oldu. Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesinin ardından Yunanistan NATO'nun askerî kanadından çekilmişti. Daha sonra ABD'nin telkiniyle Yunanistan tekrar dönmek istediğinde bu kez Türkiye'nin vetosu ile karşılaşmıştı. 12 Eylül sonrasında NATO Avrupa Müttefik Başkumandanı General Bernard W. Rogers, 17 Ekim 1980'de Türkiye'ye gelerek Evren ile görüştü. Rogers'ın asker sözü karşılığında, Dışişleri Bakanlığı'ndan görüş alınmadan 20 Ekim'de söz konusu veto kaldırıldı. Rogers Planı'na göre Ege Denizi'ndeki komuta kontrol alanları, iki devlet arasında yapılacak görüşmelerle çözülecekti. Fakat 1981'de Yunanistan'da iktidara gelen PASOK hükümeti, komuta kontrol konusunu görüşmeyi reddetti.

Evren, daha sonra kaleme aldığı anılarında Türkiye'nin bu süreçten kazançlı çıktığını ileri sürdü. Ona göre 1974 öncesinde Yunanistan'a verilmiş olan Ege'deki komuta kontrol yetkileri bu ülkeden alınmış ve Türkiye'nin Yunanistan'a askerî kanada dönüşüne ilişkin vetosunu kaldırmaya yönelik baskılar ortadan kalkmış ve Türkiye'nin NATO içindeki saygınlığı artmıştı. Oysa İlhan Uzgel *ABD ve NATO'yla İlişkiler* başlıklı çalışmasında, komuta kontrol yetkileri Yunanistan'dan alınmış olsa da bu konunun Türkiye'nin istediği türde bir çözüme bağlanamadığını, yalnızca yetkinin NATO'ya devredildiğini belirtmektedir. Daha önce ABD'nin taleplerine rağmen Ecevit ve Demirel'in başbakanlıkları döneminde kaldırmayı reddettikleri vetoyu, Evren'in bu şekilde hızla kaldırmış olmasına dikkat çekmektedir.

12 Eylül esas itibarıyla yoğun bir siyasî baskı dönemiydi. Darbe sonrasında yaklaşık 650.000 kişi gözaltına alındı. Sıkıyönetim askerî mahkemelerinde 210.000 dava açıldı. Bunlardan 71.000'i *Türk Ceza Kanunu*'nun (TCK) 141. ve 142. maddelerinden, 14.000'i de 163. maddeden açılmıştı. 98.404'ü örgüt üyesi suçundan olmak üzere yaklaşık 230.000 kişi yargılandı ve 42.000 kişi çeşitli sürelerle hapis cezası aldı. Yine bu dönemde gazetecilere toplam 3.315 yıl 6 ay hapis cezası verildi, 937 film sakıncalı bulunduğu için yasaklandı. 23.677 derneğin faaliyeti durduruldu. 1.683.000 kişi fişlendi. 348.000 kişiye pasaport sınırlaması konuldu. 14.000 kişi yurttaşlıktan çıkarıldı. 30.000 kişi siyasal sığınmacı olarak ülke dışına gitmek durumunda kaldı. 1402 sayılı *Sıkıyönetim Kanunu*'nun

2. maddesine 19 Eylül 1980'de eklenen fıkrayla sıkıyönetim komutanlarına istedikleri kamu görevlisinin gerekçe göstermeksizin işine son verme imkânı verildi. Bunun ardından 15.000'e yakın kamu görevlisi işlerinden atıldı. Kanunda 28 Aralık 1982'de yapılan değişiklikle görevine son verilenlerin bir daha kamu hizmetlerinde çalışamayacakları hükmü getirildi.

1980-1984 yılları arasında 5.000 sanığın idamı istendi. Bunların 517'si idama mahkûm edildi, 124'ünün kararları onaylandı. Bu kişilerden 18'i sol, 8'i sağ görüşlü, 1'i ASALA mensubu ve 23'ü de adi suçlu olmak üzere 50 kişi idam edildi. 17 yaşındaki Erdal Eren'in yaşı tutmadığı için kemik röntgeni yöntemiyle yaşının büyütülerek idam edilmesi, 12 Eylül döneminin şiddetini ortaya koyan sembol olay oldu. Evren'in 3 Ekim 1984'teki Muş'ta yaptığı konuşmasında idamlarla ilgili olarak "Hainleri asmayıp da besleyecek miyiz?" sözü ise hiç unutulmadı.

12 Eylül, aynı zamanda MGK'yi oluşturan generallerin dünya görüşü doğrultusunda ülkenin siyasî ve sosyal yapısının köklü bir revizyonunu hedefleyen bir darbeydi. Bu çerçevede 12 Eylül 1980 ile çok partili hayata geri dönülmesinin ardından TBMM Başkanlık Divanı'nın oluşturulduğu 6 Aralık 1983 tarihi arasında (kanun, KHK, MGK bildirileri veya kararları dahil) 800'ün üzerinde hukukî düzenleme yapılmıştır.

Bu çerçevede MGK'nin 2 Haziran 1981'de çıkardığı 52 sayılı kararıyla 11 Eylül 1980'de "parlamento üyesi bulunan siyasî parti mensupları ile her kademede siyasî parti yöneticilerinin ve mensuplarının Türkiye'nin geçmiş veya gelecek siyasî veya hukukî yapısıyla ilgili kendi anlayışları doğrultusunda sözlü veya yazılı beyanda bulunmaları veya makale yazmaları ve bu amaçla toplantı yapmaları" yasaklandı. 16 Ekim 1981'de kabul edilen 2533 sayılı *Siyasî Partilerin Feshine Dair Kanun* ile de 12 Eylül öncesinde faaliyet yürüten bütün partiler kapatıldı ve partilerin bütün malvarlıkları hazineye devredildi.

Saraçoğlu'na göre, 12 Eylül liderliğinin yalnızca darbe öncesindeki işçi muhalefeti ile radikal sol grupların tasfiye edilmesiyle yetinmeyip merkezde yer alan siyasî aktörleri bile uzun bir süre siyaseten uzaklaştıracak adımlar atması, siyasetin kendisini istikrarsızlık yaratan bir unsur olarak algıladıklarını göstermektedir. Nitekim Aydın ve Taşkın da "...adına siyaset denilemeyecek bir *siyaset* anlayışının özlemini duydukları[nı]" ve "MGK üyelerinin *sivil* danışmanlarının da bu anlayışı destekledikleri[ni]" dile getirmektedir: "Böylesine çatışmasız ve yukarıdan dayatılan sınırlara hapsedilmiş bir siyaset anlayışının mayasının tutmayacağı belliydi. Bu anlamda MGK üyeleri ve danışmanlarının siyaset sosyolojisinin basit ilkelerini kavrayamadıkları söylenebilir."

1976'da kaldırılan DGM'ler, 16 Haziran 1983'te kabul edilen 2845 sayılı *Devlet Güvenlik Mahkemelerinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun* ile

tekrar oluşturuldu. Bünyesindeki (biri başkan, iki asil, iki yedek üye olmak üzere) beş hâkimden (bir asil ve bir yedek üye olarak) ikisinin askerî hâkim olduğu DGM'ler, esas itibarıyla toplumsal muhalefetin baskı altına alınması amacına hizmet etti.

12 Eylül döneminin en dikkat çekici icraatlarından biri de din derslerinin zorunlu hale getirilmesidir. Evren, ilk olarak 22 Temmuz 1981'de Erzurum'da yaptığı konuşmada ilkokul, ortaokul ve liselerde din derslerinin zorunlu olacağını açıkladı. 28 Ağustos 1982'de MEB Talim ve Terbiye Kurulu ilk ve ortaokullarda din derslerini zorunlu hale getirdi. 1982 Anayasası'nın 24. maddesinde de ilk ve ortaöğretim kurumlarında din kültürü ve ahlâk bilgisi derslerinin zorunlu olması hükme bağlandı. Böylelikle bu ders ilk defa liselerde de zorunlu kılınmış oldu. Bu dönemde Evren ülke çapında yaptığı gezilerdeki konuşmalarında sıklıkla hadislerden ve surelerden alıntılar yaptı. Baskın Oran'ın *Dönemin Bilançosu* başlıklı çalışmasında aktardığına göre 1980-1982 yılları arasında üniversitelerde 23 yeni ilahiyat fakültesi açıldı. Yurtdışına resmî görevle gönderilen din görevlilerine bir Suudi Arabistan kuruluşu olan *Rabıta-tül İslâm* tarafından maaş ödenmesine dair (28.04.1981 tarihli) bir kararname çıkarıldı. Kamuoyu bu olayı ancak Mart 1987'de gazeteci Uğur Mumcu tarafından ortaya çıkarıldığında öğrenebildi. Sonraki yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (DİB) bütçesi de önemli oranda büyüdü.

Murat Belge'nin *Bir 'Rejim Biçimi' Olarak Mediokrasi/Vasatîlik* başlıklı çalışmasında dikkati çektiği gibi, 12 Eylül öncesinde İspanya, Portekiz ve Yunanistan gibi Avrupa'nın periferisinde ortaya çıkan otoriter-faşizan rejimlerde iktidarın sacayağı ordu, sermaye ve kiliseden meydana gelmiştir. Türkiye'de ise 12 Eylül öncesindeki askerî müdahalelerde din ve ordu arasında bu tür bağ kurulmadığı için bu sacayağı oluşmamıştır. Bu bağlamda SSCB'nin Afganistan'a 1979'daki müdahalesinin de etkisiyle, *Yeşil Kuşak* politikasını benimsemeye başlamış ABD tarafından 12 Eylül liderliğine din öğesi ile çok daha sıcak bir ilişki kurulması hususunda tavsiyeler verilmiş olması büyük olasılıktır.

Bunun yanı sıra 12 Eylül liderliği, sol-Kemalist kadrolara karşıt bir tutum takınmıştır. Din eğitiminin zorunlu olacağını ilk defa açıkladığı Erzurum'daki konuşmasında Evren, aynı zamanda Atatürkçülük adına tahrifat yapılarak yozlaştırılan Cumhuriyet kuruluşlarının yeniden düzenleneceğini, gerekirse kapatılıp yeniden açılacağını belirtmişti. Bu, Türk Dil Kurumu (TDK), Türk Tarih Kurumu (TTK), Türkiye Radyo ve Televizyonu (TRT) ve üniversitelerdeki sol-Kemalistlere karşı tavizsiz olunacağının ilanıydı.

4 Kasım 1981'de kabul edilen 2547 sayılı *Yüksek Öğretim Kanunu* ile Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) kuruldu ve 12 Eylül öncesinde öğrenci muhalefetine kay-

naklık eden üniversiteler üzerinde sıkı bir kontrol düzeni oluşturuldu. 1983 Şubat'ından itibaren 1402 sayılı *Sıkıyönetim Kanunu* çerçevesinde birçok öğretim üyesinin görevine son verildi. Kimi öğretim üyeleri de bu gelişmeleri protesto ederek istifa ettiler. Bu arada İstanbul Üniversitesi Senatosu, 2 Aralık 1982'de Evren'e "Haiz olduğu ahlâki faziletler ve meziyetler yanında vatana hizmet ve yurtta ilmin yayılmasında büyük hizmetler" verdiği gerekçesiyle "ilmî kıymet ve meziyetlerinin tescili için" *fahri profesörlük* ve *hukuk doktorluğu* unvanı verilmesini kararlaştırdı (*Cumhuriyet*, 6.10.2011). 14 Ocak 1983'te yapılan törenle Evren'e unvanı verildi.

Üniversitelerde solcu hocalara yönelik kıyımın ardından akademik kadrolar muhafazakâr görüştekiler tarafından doldurduldu. 12 Eylül liderliği, siyaset ve kültür alanında milliyetçi-muhafazakâr seçkinlerle ciddi bir işbirliğine gitti. Antikomünist mücadelede bu kesimin desteği sağlandığı gibi Aydınlar Ocağı'nın geliştirdiği Türk-İslâm Sentezi'nden de yararlanıldı. Aydınlar Ocağı'nın savlarının en dikkat çekici olanlarının başında, millî birliğin en önemli öğesi olarak gördükleri dinin toplumsal işlevlerinin laiklik ilkesiyle ve genel itibarıyla Atatürkçülük ile çelişmek zorunda olmadığı geliyordu. Bu anlamda dindar olan ama dinci olmayacak bir devletin ve toplumun Türkiye için bir zorunluluk olduğu vurgulanıyordu. Bu bağlamda Mustafa Kemal'in dinin toplumsal hayattaki önemini vurgulayan sözleri ön plana çıkarılıyordu.

Aynı şekilde 12 Eylül döneminde uygulanan politikalardan biri de Atatürk'ü olduğundan çok daha dindar bir görünümde sunmak olmuştur. Aydın ve Taşkın'a göre "Evren'in ideolojik duruşuyla muhafazakârlık arasında, dil konusundan gençliğe bakışına, antientelektüalizmine kadar pek çok paralellik söz konusudur. Bazı Kemalist hassasiyetleri ve son tahlilde muasır medeniyet çerçevesine olan ısrarlı bağlılığı dışında Evren'in dönemin Tercüman gazetesinin tipik antikomünist yazarlarıyla şaşırtıcı benzerlikleri vardı."

Bu bağlamda Murat Belge Fransız Devrimi sırasında Jakobenlerin hepsinin parlak aydınlar, her bakımdan toplumun seçkin düşünce ve eylem adamları olduklarını, benzer bir durumun Cumhuriyet'in kuruluşu sürecinde Mustafa Kemal'in çevresinde toplananlar için de geçerli olduğunu ancak 12 Eylül liderliği için seçkin sıfatını kullanmanın kesinlikle mümkün olmadığını dile getirmektedir. Evren ve beraberindekilerin herhangi bir entelektüel düzeyi temsil etmediklerini öne süren Belge'ye göre "Kenan Evren'in başlıca özelliği, kahvehane bilgisini ve mantığını büyük bir tutarlılıkla dile getirmesiydi. Kahvelerde oturup 'Sallandıracaksın yirmi tanesini, bak bir daha...' diye konuşanlardan farkı, dediği gibi *sallandırma* yetkisine sahip olmasıydı. Çeşitli görevlere getirdikleri kişiler çerçevesinde değerlendirdiğinde de bu durum değişme[mekteydi]." *Va-*

satîlik anlamına gelen *mediocrity* kavramını bir rejim biçimi haline getirerek türettiği *mediokrasi* kelimesini 12 Eylül dönemini tanımlamak için kullanan Belge'ye göre 12 Eylül liderleri, vasatîliklerini topluma empoze etmekten de geri durmamıştır.

12 Eylül döneminde cunta liderliğinin en çok rahatsız eden sorunlardan biri de ASALA'nın ve Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları'nın (Հայկական Ցեղասպանութեան Արդարութեան Մարտիկներ, ՀՑԱՄ, Justice Commandos of the Armenian Genocide-JCAG) özellikle Türkiye Cumhuriyeti diplomatlarına yönelen terör eylemleriydi. Darbe yapıldığı sırada her ikisi de MİT çalışanı olan Evren'in kızı Şenay Gürvit ve damadı Erkan Gürvit yurtdışında görevlilerdi. 1981'de ülkeye döndüler ve Erkan Gürvit'in kadrosu MİT'te kalmakla birlikte Cumhurbaşkanlığı bünyesinde kurulan Güvenlik ve İstihbarat biriminin başına getirildi. Cüneyt Arcayürek, *Derin Devlet* adlı çalışmasında Evren'e kadar MİT'in Çankaya'da bir bürosunun olmadığını, esasen MİT'ten bir elemanın Köşk'te görev yaptığını ve MİT müsteşarlarının da cumhurbaşkanlarına bilgi arz ettiklerini belirtmektedir. Fakat Erkan Gürvit'in MİT'ten elemanlar getirerek Çankaya Köşkü'nde bilgisayarlarla donatılan büyük bir büro kurduğunu aktarmaktadır.

7 Ağustos 1982'de ASALA tarafından Esenboğa Havaalanı'nda 9 kişinin öldürüldüğü ve 72 kişinin yaralandığı bir terör saldırısı düzenlendi. Saldırıyı düzenleyen iki teröristten biri olan Levon Ekmekçiyan sağ yakalandı. Murat Yetkin'in *Kırk yıldır bitmeyen ASALA iddiası ve ASALA gerçeği* başlıklı yazısında belirttiğine göre saldırı sonrasında Evren'in talimatıyla başında dönemin MİT Dış İstihbarat Başkanı Mete Günyol'un olduğu ve Şenay Gürvit ile Erkan Gürvit'in de içinde yer aldığı bir komite kuruldu. Yetkin'e göre söz konusu ekip, Avrupa'ya kaçmış olan ülkücüleri kullanma fikrini ortaya attı. Bununla ilgili olarak Birand da *32. Gün* adlı programında bu süreçte bazı ülkücülerle işbirliği yapılmaya çalışıldığını aktarmaktadır. Aynı programda kendisiyle yapılan söyleşide İbrahim Çiftçi, (Ankara Cumhuriyet Savcısı Doğan Öz'ü öldürdüğü gerekçesiyle) aldığı idam cezası nedeniyle Mamak Cezaevi'nde yatarken kendisine cezaevi komutanlığındaki askerler kanalıyla bu yönde bir teklif yapıldığını ama bunu kabul etmediğini dile getirmiştir. Ancak kabul edenler de oldu. Bunlar arasında Ekim 1978'de Ankara Bahçelievler'de 7 üniversiteli gencin öldürülmesi olayının sanıklarından olan (ve yıllar sonra ünlü Susurluk kazasındaki ölümüyle Türkiye kamuoyunda tanınacak) Abdullah Çatlı da yer alıyordu. Söz konusu programda Evren, bu konuyla ilgili olarak yıllar sonra şöyle konuştu: "Bu Abdullah Çatlı denen adamı kullanmış ve kullandığından dolayı da ondan sonra bu terör durmuşsa ben o MİT'i kutlarım. Aferin iyi yapmışlar derim. Ama Abdullah Çatlı'yı mı kullandı, Ali'yi mi kullandı, Veli'yi mi kullandı, bunu bilemem."

Ocak 1998'de dönemin Başbakanlık Teftiş Kurulu Başkanvekili Kutlu Savaş tarafından hazırlanan *Susurluk Raporu*'nda yer alan, 12 Eylül sonrasında aralarında Çatlı'nın da bulunduğu o sırada kanun kaçağı durumunda olan 15 ülkücünün ASALA ile mücadele gerekçesiyle devlet tarafından kullanıldığına ve bu kişilere geniş imkânlar sağlandığına dair iddiaların (*Hürriyet*, 13.01.1998) kamuoyunda yankı uyandırması üzerine açıklama yapan Erkan Gürvit, bunu kesin bir dille yalanlamıştır (*Hürriyet*, 01.03.1998).

Her halükârda Gürvit'in, kayınpederinin cumhurbaşkanlığı döneminde önemli bir güce eriştiğini belirtmek gerekir. Bu sayede Hiram Abas, 1983'te MİT'e geri dönmüş; Abas'ın yakın çalışma arkadaşı Mehmet Eymür, MİT bünyesinde yeni kurulan Kaçakçılık Şubesi'nin müdürü olmuştur. Sonraki birkaç yıl süresince Abas-Eymür grubu, Gürvit'le de bağlantı halinde MİT içerisinde çok etkili olmuş; MİT İstanbul Bölge Başkanı Nuri Gündeş grubuyla çekişmiştir.

12 Eylül liderliği, kendi dünya görüşüne uygun bir anayasanın hazırlık sürecini de tamamen kendi kontrolü altında gerçekleştirdi. 29 Haziran 1981'de kabul edilen 2485 sayılı *Kurucu Meclis Hakkında Kanun*'a göre oluşturulan 160 üyeli DM'nin 120 üyesi her il valiliğinin yapılan başvurular arasında kendi illerine düşen kontenjanın üç katı kadar belirlediği adaylar arasından, 40 üye ise doğrudan MGK tarafından atandı. DM'de yalnızca beş kadın üye vardı.

DM tarafından hazırlanan anayasa taslağı önce burada 23 Eylül 1982'de, ardından MGK'de 18 Ekim 1982'de kabul edildi. 21 Ekim 1982 tarihli ve 71 sayılı MGK kararıyla, Anayasa'nın devlet adına resmen tanıtılması görevi devlet başkanı sıfatıyla Evren'e verildi. Ayrıca anayasa metnindeki geçici maddelerin ve Evren'in metin lehine yurt gezilerinde ve radyo ile televizyonda yapacağı konuşmaların eleştirilmesi yasaklandı. Esasen teklife yönelik halk desteğinin yüksek olduğu sıklıkla kendisine belirtilmesine karşın Evren, anayasa referandumu ile cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ayrı yapılmasından kaçındı. 7 Kasım 1982'de yapılan referandumda yeni anayasaya % 91,37 evet oyu verildi.

1982 Anayasası ile cumhurbaşkanının yetkileri klasik parlamentarizmle uyuşmayacak oranda genişletildi. Bundan dolayı Aydın ve Taşkın'a göre artık "özellikle cumhurbaşkanının yetkilerini sonuna kadar kullanma kararlılığını gösterdiği durumlarda, 'Klasik Parlamentarizmden, fiili Yarı Başkanlık Sistemine' doğru bir zorlama olabiliyor ve sistem tıkanıyordu. Bu koşullar altında etkin çalışmayan sistemi olumsuzlayıp çözüm olarak 'Başkanlık Sistemi'ni önermek, özellikle 1987'den sonra popülerlik kazandı."

Evren, yeni Anayasa'nın geçici 1. maddesi uyarınca Türkiye'nin 7. cumhurbaşkanı oldu. Bununla birlikte genelkurmay başkanlığı görevini bir süre daha sürdürdü. Anayasa'nın geçici 2. maddesiyle MGK, altı yıllık bir süre için Cumhur-

başkanlığı Konseyi'ne dönüştü. Konsey üyeleri, milletvekili özlük haklarına ve dokunulmazlığına sahip oldu. Geçici 4. maddeye göre 16 Ekim 1981'de kapatılmış olan siyasî partilerin liderlerine on yıl siyaset yapma yasağı getirildi. Geçici 15. maddeyle Evren ile diğer MGK üyelerinin 12 Eylül dönemindeki eylemleri ve işlemlerinden dolayı sorumlu tutulamayacakları ve yargılanamayacakları hükme bağlandı. MGK, DM ve cunta tarafından atanmış hükümet yeni anayasanın kabulünden sonra bir yıl daha faaliyetlerine devam etti. Evren'in genelkurmay başkanlığı ise 1 Temmuz 1983'te sona erdi. Yerine Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Ersin, GKB oldu.

24 Nisan 1983 tarihli ve 2820 sayılı *Siyasî Partiler Kanunu*'nun yürürlüğe girmesi ile yeniden partilerin kurulması imkânı oluştu. Turgut Sunalp'in liderliğini üstleneceği MDP'nin kuruluşunu 12 Eylül döneminin başbakanı Ulusu yürüttü. ANAP'ı Başbakan Yardımcısı Özal, HP'yi ise başbakanlık müşaviri ve Evren'in güvendiği bürokrat Necdet Calp kurdular. Böylelikle yeniden çok partili hayata geçiş sürecinin üç partisi de başbakanlıkta kurulmuş oldu. Kurulan diğer partilere ise engeller çıkarılarak 1983 genel seçimlerine katılmamaları sağlandı.

Genel seçimlerden iki gün önce Evren, yaptığı televizyon konuşmasında Sunalp'in liderliğindeki MDP'ye olan desteğini ortaya koymuş olsa da 6 Kasım 1983'te yapılan seçimleri ANAP kazandı. Bununla birlikte Aydın ve Taşkın'a göre çok partili hayata geçiş eğer Sunalp'in MDP'sinin iktidar olduğu bir ortamda gerçekleşseydi, 12 Eylül liderliğinin hayata geçirdiği köklü restorasyonun başarıya ulaşma ihtimali daha düşük olabilirdi. Oysa Özal, bu restorasyonun *sessiz muhafazakâr kitle* veya *orta direk* diye kurgulanan toplum kesimlerinin gözünde meşrulaşmasını olanaklı hale getirmişti. Bu durum zamanla Evren tarafından da fark edildi ve genel itibarıyla aralarında oldukça uyumlu bir ilişki oluştu. Elbette Özal için bu uyum biraz da zoraki bir durumdu. Özal hükümetleri sırasında irtica tartışmaları hep gündemde oldu ve Evren ile hükümet arasında yaşanan önemli krizler de esasen bu konuya ilişkindi.

12 Eylül liderliğinin siyasî parti faaliyetleri için çizdikleri çerçeve çok uzun süreli olmadı. 12 Eylül öncesinin belli başlı figürlerinin büyük bölümü zamanla yeni dönemde de etkili oldular. Bu arada seçimlerde istenen başarıyı elde edemeyen MDP, bir süre sonra dağılma sürecine girdi. Partinin ilk genel başkanı Sunalp ise 3 Kasım 1985'te *Nokta* dergisinde yayımlanan röportajında Ziverbey işkencelerinin yaşandığı 12 Mart döneminde İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Orgeneral Faik Türün'ü savunurken 12 Mart döneminde copla tecavüz savlarına karşı "Taş gibi delikanlı oğlanlar var elimizde, yirmi yaşında, yirmi bir yaşında... Yani kalkıp da bir kıza bu yoldan işkence yapacaksa copa müracaat etme ihtiyacını hisseder mi? Değil mi?" şeklindeki konuşmasıyla hatırlandı.

6 Eylül 1987'de yapılan referandum neticesinde Anayasa'nın siyasî yasaklara ilişkin geçici 4. maddesi kaldırıldı. 12 Eylül öncesinin siyasetçileri böylelikle partilerinin başına döndüler. Kısa bir süre sonra yapılan 29 Kasım 1987 genel seçimlerinin ardından 14 Aralık 1987'de gerçekleştirilen yeni Meclis'in ilk toplantısında Evren, cumhurbaşkanı olarak açılış konuşmasını yapmak üzere salona girdiğinde Erdal İnönü'nün başkanlığındaki Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) ve Demirel liderliğindeki Doğru Yol Partisi (DYP) milletvekilleri ayağa kalkmayarak kendisini protesto etti ve konuşmasını da alkışlamadı.

9 Kasım 1989'da cumhurbaşkanlığı görev süresinin sona ermesinin ardından Evren, Marmaris'e yerleşti. Emeklilik döneminde resim yaptı. Kaleme aldığı anıları önce *Milliyet* gazetesinde yayımlandı, ardından 6 cilt halinde kitap olarak basıldı. Zaman zaman 12 Eylül dönemi ve sonrasına ilişkin televizyon programlarına katıldı, röportajlar verdi. 28 Mart 2000'de Adana Cumhuriyet Savcısı Sacit Kayasu, Evren hakkında iddianame hazırladı. Ancak iddianame kabul edilmedi. Hâkimler Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK) tarafından kınama cezası verilen Kayasu, 20 Nisan 2000'de savcılık görevinden uzaklaştırıldı ve HSYK kararıyla 27 Şubat 2003'te meslekten ihraç edildi.

12 Eylül 2010 tarihli Anayasa referandumunda kabul edilen değişiklikler kapsamında 12 Eylül dönemi yöneticilerini hukukî olarak dokunulmaz kılan Anayasa'nın geçici 15. maddesi kaldırıldı. Böylelikle 12 Eylül dönemindeki tasarrufları bakımından darbe liderlerinin yargılanmasının önü açıldı. Evren ve Millî Güvenlik Konseyi üyelerinden hayatta olan Şahinkaya, Anayasa'yı tebdil, tağyir ve ilga ile meşru hükümeti devirme suçlarından yargılandı. Evren, yaşlılığını ve sağlık sorunlarını gerekçe göstererek savunmasını video konferans yoluyla yaptı. 18 Haziran 2014'te Ankara 10. Ağır Ceza Mahkemesi tarafından Evren'in müebbet hapis cezasına çarptırılmasına ve rütbesinin orgeneralliken erliğe düşürülmesine karar verildi. Kararlar kesinleşmesi için Yargıtay'a gönderilmedi. Evren, 9 Mayıs 2015 tarihinde vefat etti, Ankara'da Devlet Mezarlığı'nda toprağa verildi. 9 Temmuz 2015'te de Şahinkaya hayatını kaybetti. Bu ölümler üzerine Yargıtay sürecindeki dava düştü ve kararlar da kesinleşmemiş oldu. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin resmî internet sitesinde aktarıldığına göre Evren, TSK Üstün Hizmet Madalyası, TSK Altın Şeref Madalyası ile ABD Liyakat Madalyası sahibidir.

Turhan Feyzioğlu

ERTUĞRUL ZENGİN

Turhan Feyzioğlu, 1922'de Kayseri'de doğar. Babası Sait Azmi Feyzioğlu (1889), İstanbul Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra Diyarbakır'a ağır ceza hâkimi olarak tayin edilmiş; Kayseri'de maliye müdürü olarak görev yapmış; 1921-1925 yılları arasında *Atayolu* gazetesini çıkarmış; 1931-1934 ve 1946-1950 yılları arasındaysa milletvekilliği görevlerinde bulunmuştu. Sait Azmi Bey, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yetişmiş, Cumhuriyet'in kurucu kuşağından; Atatürk ve İsmet Paşa ile de aynı nesildendi. Oğlu Turhan Feyzioğlu ise tam anlamıyla bir Cumhuriyet çocuğudur. Sait Azmi Bey'in ailesi, toprak sahipliği ya da ticari faaliyetlerle uğraşmak yerine devlet memurluğu ve milletvekilliği üzerinden devlete hizmet eden ve dönemi için hali vakti yerinde sayılabilecek bir aileydi. Bu tercih, ailenin bundan sonraki kuşaklarının da kaderini belirleyecekti. Nitekim seçkin bir eğitim yoluyla bürokrasinin üst kademelerinde yer alma şeklindeki kariyer yolunu Turhan Feyzioğlu'nun hayatında da göreceğiz.

Turhan Feyzioğlu, 1941 yılında Türkiye'nin seçkin okullarından biri olan Galatasaray Lisesi'ni bitirir ve ardından yükseköğrenimine Ankara Hukuk Fakültesi'nde başlar ancak İstanbul Hukuk Fakültesi'ne geçer. Bu okulu birincilikle bitirdikten sonra 1946 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde iktisat ve maliye bölümü asistanı olarak akademik görevine başlar. *Türkiye'de ve Başka Ülkelerde Kanunların Anayasa Uygunluğunun Kazai Murakebesi* isimli tezini savunarak doktor unvanı alan Feyzioğlu, 1955 yılında henüz otuz üç yaşındayken profesör olmuş; 1956 yılında da Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi dekanlığına atanmıştır. Aynı dönemde Feyzioğlu'nu dönemin popüler fikir dergisi *Forum*'da yazar olarak da görmekteyiz. Hasan Hüseyin Akkuş'a göre *Fo-*

rum dergisi Kemalizm ile Batılı demokrasiler arasında bir sentez arayışı içerisindeydi. Yüksel Taşkın, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Kemalizm* cildinde yazdığı *Turhan Feyzioğlu* adlı makalede Feyzioğlu'nun erken dönemlerinden itibaren çok partili demokrasi yanlısı olduğunu söyleyecektir. Artık babaların dönemi kapanmıştı; oğullar, babalarından devraldıkları mirası yeni şartlara uydurmak zorundaydı. Üstelik siyasetin daha dinamik bir yarış haline gelmesi, 1930 ve '40'ların statükosuna karşı Feyzioğlu'nun da dahil olduğu oğullar neslinin talep edeceği bir durumdu. Nitekim yine Taşkın'ın belirttiği üzere Aydın Yalçın, Coşkun Kırca ve Turan Güneş gibi kurucu neslin iyi eğitimli çocuklarının kısa bir süre bile olsa Demokrat Parti'ye (DP) sırf siyasetin alanını genişletiyor diye sempati göstermiş olmaları bile mümkündür. Ancak bu sempati çok uzun süremezdi çünkü nihayetinde söz konusu bu kuşağın özelliği –ister bürokraside kullansın isterse de ilmiyede– kalem sahibi olmasıydı. Kalem sahiplerinin her zaman halka karşı belirli bir mesafesi olması beklenebilir bir durumdu. Popülist bir liderliktense sınırları itinayla çizilmiş ideolojik formasyonlar söz konusu nesil için tercih sebebiydi. Nitekim bu neslin sırtında Kemalizmi, devletin siyasî rejimi olarak yukarıdan aşağıya uyguladığı bir reform programı olmaktan çıkararak onu siyasal akımlar çağında bir ideoloji olarak formüle etme yükü vardı. İşte *Forum* dergisini de bu ideolojik arayışların henüz emekleme dönemindeki el yordamı inisiyatiflerin yansıdığı bir mecra olarak görmek mümkündür.

Turhan Feyzioğlu'nun 1956 yılında başlayan Siyasal Bilgiler Fakültesi dekanlık görevi, çok uzun sürmedi. 1956-1957 akademik yılı açılışında yaptığı aydın ve üniversite özerkliği vurgulu konuşma, DP'nin tepkisini çekecek ve Feyzioğlu görevinden azledilerek Bakanlık emrine alınacaktı. Haber kendisine ulaşır ulaşmaz Feyzioğlu, üniversitedeki görevinden istifa etti. Feyzioğlu'nun 1981 yılına kadar sürecek olan uzun siyasî parti yaşamı, hemen bu istifanın ardından başlayacak; 1957 seçimlerinden kısa bir süre önce siyasetteki ezeli rakibi Bülent Ecevit'in de dahil olduğu bir grupla beraber CHP'ye katılacaktı. 7 yıllık bir DP iktidarının ardından CHP bu dönemde bir yenilenme ihtiyacı içindeydi. 1957 seçimlerinde, CHP oylarını artırdı ama DP'yi yerinden edecek bir yüzdeye ulaşamadı. Turan Feyzioğlu ise milletvekilliği kariyerine 1957 yılı itibarıyla Sivas milletvekili olarak başlayacaktı. Bülent Ecevit ise aynı seçimde Ankara milletvekili olarak parlamentoya adım atıyordu.

Feyzioğlu, 1957-1960 arasında Meclis'te yaptığı konuşmalarla parti içerisindeki ağırlığını giderek artırdı. Akademik ve entelektüel kişiliği onu sıradan bir milletvekili olmanın ötesine taşıyordu. Nitekim 27 Mayıs Darbesi'nden sonra ara rejim şartlarında siyaset ve yüksek bürokraside önemli vazifeler aldı. 27 Mayıs'tan hemen sonra Orta Doğu Teknik Üniversitesi gibi stratejik önemi yüksek bir

üniversiteye Millî Birlik Komitesi (MBK) tarafından rektör olarak atanmıştı. Ancak komitenin *147'likler* diye bilinen 147 akademisyeni, üniversiteden uzaklaştırma kararını protesto ederek görevinden istifa etti. Yine de bu istifa onun 27 Mayıs rejimi içerisindeki ağırlığını azaltmayacaktı. Nitekim 27 Mayıs sonrası oluşturulacak Kurucu Meclis'te görev yapacak ve 27 Mayıs Anayasası'nı yapacak komisyona başkanlık yapacaktı. Nihayet Cemal Gürsel hükümetinde MEB görevini üstlenecek ancak *147'likler* meselesinin bir türlü çözülememesi üzerine kısa süre yaptığı bakanlık görevinden istifa edecektir.

Çok partili hayata geri dönülen 1961 seçimlerinde memleketi Kayseri'den milletvekili seçilen Feyzioğlu, 8 ve 9. İnönü hükümetlerinde devlet bakanlığı ve başbakan yardımcılığı görevlerini üstlendi. Ancak Feyzioğlu'nun parti içindeki yükselişi 1960 sonrasının ideolojik arayışları içerisinde kesintiye uğrayacaktı. Sosyalist hareket, 1960 sonrasında hızlıca toplumsal zemin kazanıyor, CHP içerisinde Bülent Ecevit'in başını çektiği fraksiyon ise sosyal demokrasinin sınıf siyasetiyle Kemalist umdelerin mezcedildiği yeni bir siyasî yönelim öneriyordu. Aslında *Ortanın Solu* kavramı İsmet İnönü tarafından ilk defa formüle edildiğinde daha çok ekonomik bir tandansa sahipti. 1929 sonrası devletçiliğinin Amerikan liberalizminin güçlü olduğu '60'lar ortamına uyarlamasından ibaretti. Ancak kavram 1965 seçimleri öncesinde muğlak da olsa belirli bir çerçeve kazanmaya başlamıştı. Özkan Ağtaş'ın *Ortanın Solu: İsmet İnönü'den Bülent Ecevit'e* adlı makalesinde ifade ettiği üzere gittikçe sağ ve sol olarak kutuplaşan siyasal alanda bir konum belirlemek, radikal sola karşı dengeleyici bir pozisyon almak ve sosyal refah politikalarına gönderme yapmak üzere *Ortanın Solu* söylemi ideolojik bir billurlaşmaya varıyordu. Ancak *Ortanın Solu*'nun içeriğinin iyice belirginleşmesi için CHP'nin 1965 seçim yenilgisinin sonuçlarını beklemek gerekecekti.

Feyzioğlu, İsmet İnönü'nün *Ortanın Solu* çıkışına ilk başta aşırı solu dengeleyecek bir söylem olarak destek verdi. Ancak 1965 yenilgisi ve *Ortanın Solu*'nun gittikçe pragmatik bir seçim söylemi olmaktan çıkarak *sınıf siyasetine* imkân veren bir ideolojik söyleme kapı açması, Feyzioğlu'nun görüşünü değiştirmesine sebebiyet verecekti. Nitekim seçim sonrasında parti meclisinde yapılan toplantıda *Ortanın Solu* sloganının halk tarafından anlaşılmadığını ve partiyi zor durumda bıraktığını söyleyecekti. Ancak Feyzioğlu'nun 1966'ya kadar halen parti içindeki *Ortanın Solu* muhalifleriyle işbirliği yapmadığı, eleştirisini parti içerisinde bir çatışmaya vardırmamaya çalıştığı gözlenir. Oysa 1965 sonrasında Ecevit, *Ortanın Solu* söyleminin taşıyıcılığını üstlenmişti ve söyleme ideolojik bir çerçeve çizmeye çalışıyordu. Ecevit çağın ruhuna da uygun olarak Kemalizmin devletçi/aydın merkezli ontolojisini, yine Kemalizmin ilericilik, laiklik gibi kimi kazanımlarını feda etmeden sınıf ayrımlarına duyarlı bir halk siyasetine çevirmeye çalışı-

yordu. Aslında daha Kemalizm içi bir okumayla altı oktan biri olan *halkçılık* ilkesinin alanını *korporatist milliyetçiliğin* aleyhine genişletiyordu.

Feyzioğlu, *Ortanın Solu* söylemine karşı ilk açık tepkisini 9-12 Ağustos 1966 tarihleri arasında toplanan parti meclisinde gösterecektir. Feyzioğlu, *Ortanın Solu* deyiminin parti resmî bildirisinde yer almasına ilişkin aleyhte oy kullanan grupla beraber hareket edecek ve İnönü-Ecevit çizgisine karşı ilk açık başkaldırıyı gerçekleştirecektir. Ancak *Ortanın Solu* yanlıları ve karşıtları arasındaki esas karşılaşma, 18 Ekim 1966 tarihinde gerçekleşen 18. Olağan Kurultay'da yaşanır. Her ne kadar bu kurultay, Feyzioğlu dahil olmak üzere *Ortanın Solu* karşıtlarını da belirli bir oranda parti meclisinde tutsa da Bülent Ecevit'in parti genel sekreteri seçilmesi, Feyzioğlu ve arkadaşlarının CHP'deki günleri için sonun başlangıcını işaret ediyordu. 28 Nisan 1967'de gerçekleştirilen ve *Ortanın Solu* yanlıları ve karşıtlarının açık savaşına sahne olan 4. Olağanüstü Kurultay'a kadar Feyzioğlu'nun parti içerisindeki *Ortanın Solu* görüşüne karşı açık ve aktif mücadele verdiğini görüyoruz. 8 kişiden oluştuğu için *Sekizler* olarak bilinen ve Feyzioğlu'nun liderliğinde hareket eden, içlerinde Emin Paksüt, Ferit Melen gibi isimlerin yer aldığı grup sadece bildirilerle değil yurt çapında CHP teşkilatlarına yaptıkları ziyaretlerle de CHP'nin sosyalizme kaydığı iddiasını dile getiriyordu. Ancak Feyzioğlu'nun parti içi propaganda çabaları yeterli olmayacak, Feyzioğlu ve arkadaşlarını partiden ihraç etmeyi sağlayacak tüzük değişikliği 4. Olağanüstü Kurultay'da kabul edilecektir. Feyzioğlu öncülüğündeki *Ortanın Solu* karşıtları, parti genel merkezini *sosyalizm heveslilerini* teşvik etmekle suçlayarak partiden ihraçlarını beklemeden istifa edecektir.

Turhan Feyzioğlu'nun Türk siyasetine bir parti başkanı olarak dahil olması ise 12 Mayıs 1967 tarihinde Güven Partisi'nin (GP) kurulmasıyla olur. Aşırı sol ve sağa karşı Atatürk ilkelerini savunduğunu parti programında öne süren GP, ilk girdiği seçim olan 1968 ara seçimlerinden üçüncü parti olarak çıksa da 1969 genel seçimlerinde beklenen çıkışı yapamamış; Kayseri milletvekili olan Feyzioğlu'yla beraber ancak 15 milletvekili çıkarabilmiştir. 1968'den sonra başlayan öğrenci ve işçi olaylarına karşı gittikçe antikomünist çizgiye oturan Feyzioğlu liderliğindeki GP, 12 Mart Muhtırası'na da muhtırayı gerçekleştiren askerî kanadın Türkiye'yi *komünizmden koruduğu* gerekçesiyle açık destek verecektir.

Feyzioğlu'nun siyaset yapma biçimi hiçbir zaman halka doğru olmamıştır. O, popüler halk desteğini almak için siyaset yapmıyordu; siyasî konsantrasyonu devletin birliğini ve kudretini korumaya yoğunlaşmıştı. Ancak siyasî gücün nihai olarak demokratik seçimlerde belirlendiği bir rejimde belirli bir oy potansiyeline sahip olma gerekliği vardı. Feyzioğlu bu sorunu parlamenter siyaset içerisinde çeşitli partiler arası pazarlıklar, anlaşmalar, katılımlar ve birleşmeler üzerinden çöz-

meye çalışmıştır. Nitekim 17 Aralık 1971 tarihinde gerçekleşen I. Olağanüstü Büyük Kongre'yle Feyzioğlu'nun GP, Yeni Türkiye Partisi ve Millet Partisi'nden (MP) gelen katılımlarla beraber adını Millî Güven Partisi (MGP) olarak değiştirdi. Ancak 12 Eylül 1980'e giden yolda parti, nihai ismini yeni katılım ve birleşmelerle 3 Mart 1973'te II. Olağanüstü Kongre'de alacaktı. Kongrede, Ecevit CHP'sinden kopan Kemal Satır önderliğindeki Cumhuriyetçi Parti ile MGP, Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) adı altında birleşecek ancak bu birleşmeler istenilen sinerjiyi ortaya çıkaramayacak ve CGP 14 Ekim 1973 yılında gerçekleştirilen seçimde %5,26 oy oranıyla 13 milletvekili çıkarabilecekti.

Feyzioğlu'nun siyaset yapma biçimi, halktan oy desteği almada ne kadar başarısızsa Türk siyasetindeki fay hatlarını ve kırılmaları değerlendirerek gündelik siyasette oy gücünün çok ötesinde bir etki ve ağırlık sağlamada o derece başarılıdır. Feyzioğlu, 12 Mart rejiminin siyasî ayağı olma konusunda çok istekliydi ve muhtıra sonrası kurulan I ve II. (33., 34.) Nihat Erim hükümetlerine partisinden Ferit Melen'i millî savunma bakanı olarak vermiştir. Erim hükümetlerinin ardından MGP'li Ferit Melen, 22 Mayıs 1972 ile 15 Nisan 1973 tarihleri arasında 328 gün boyunca 35. Hükümet'e başbakanlık yapacaktır.

1973 seçimleri sonrasında ise Feyzioğlu'nun muhalefet sıralarında olduğu görülür. Özellikle 1974 yılında kurulan CHP-MSP koalisyonu, Feyzioğlu çizgisi açısından bir kâbus gibidir. Feyzioğlu'na göre bu hükümet sosyalist ve İslâmcı düzen karşıtlarına cumhuriyet tarihinde ilk defa devlet katında üreyebilecekleri bir siyasî zemin hazırlıyordu. Neyse ki bu hükümetin ömrü çok uzun olmayacak ve 1975 yılı itibarıyla hükümet kurma krizi tekrar ortaya çıktığında tam da Feyzioğlu'nun istediği vasat kendi kendine kurulacaktır. Partiler arası mekik diplomasi yapmak Feyzioğlu'nun uzmanlık alanıydı ve şimdi elinde CHP karşıtlığı gibi siyasetin sağ tarafını toparlayabilecek güçlü bir koz vardı. *Milliyetçi Cephe* fikrinin babalarından biri olan Feyzioğlu'nun amacı, her türlü düzen karşıtlığına yol verecek halkçılığa karşı güçlü bir devlet-millet bloku oluşturmaktı. Nitekim işler ilk başta Feyzioğlu için iyi gitti. 31 Mart 1975 tarihinde Süleyman Demirel'in liderliğinde kurulan I. MC (39.) hükümetinde üç arkadaşı ile beraber, başbakan yardımcısı ve devlet bakanı sıfatıyla katıldı.

Feyzioğlu'nun büyük emek verdiği ve teorisini oluşturduğu *MC* fikri kısa sürede onu hayal kırıklığına uğratacaktır. Feyzioğlu, Atatürkçülük çerçevesi içerisinde bir merkez siyaseti önerirken konjonktür gittikçe ideolojik siyasetin önünü açıyordu. Cephe içerisinde radikal sağa yönelmeye meyyal MSP ve MHP gibi partiler vardı; bu partilerin Atatürkçülüğü bir siyasî şemsiye olarak kabul etmeye hiç niyetleri yoktu. Demirel ise oldum olası pragmatik bir siyasetçiydi, Feyzioğlu gibi sınırları net çizilmiş-ketum bir Atatürkçülüğe sıcak bakması onun popülizmi-

ne aykırıydı. Feyzioğlu, kendisi açısından bütün olumsuzluklara rağmen 1977 seçimlerine kadar hükümette kaldı.

1977 seçimleri, Feyzioğlu'nun siyasî kariyerinde yaşadığı en büyük düş kırıklıklarından biri olacaktı. Oy oranı %1,9'a inen CGP, Feyzioğlu dahil üç milletvekili çıkarabildi. Ancak Feyzioğlu bu dönemde de siyasette oy oranının çok üstünde bir etki bırakmayı başardı. Talihin bir cilvesi, ironisidir ki Feyzioğlu siyasî hayatının en güçsüz olduğu bu dönemde yine başbakan yardımcılığı görevini; üstelik de 1965'ten itibaren en büyük rakibi Bülent Ecevit'in başbakanlığı sırasında yaptı. Bu şaşırtıcı birlikteliğin çok uzun sürmesi beklenmezdi ve nitekim sürmedi de. Feyzioğlu istifasının ardından CHP karşıtlığına bıraktığı yerden devam etti.

1980'li Yıllarda Turhan Feyzioğlu ve Siyasî Görüşleri

Türkiye'nin 1980'li yılları, 12 Eylül Darbesi'yle başlar. Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in öncülüğünde yapılan darbe, Feyzioğlu için aynı 12 Mart'ta olduğu gibi devletin gittikçe bozulan ve anarşiye varan demokratik düzene el koymasıydı. Feyzioğlu, darbenin ardından oluşturulan yeni politik düzlemde siyasî sorumluluk almaya hazırdı. Feyzioğlu'nun beklentileri karşılıksız değildi. Nitekim darbe öncesinde Kenan Evren tarafından listesi çıkarılan müstakbel Bakanlar Kurulu'nun başbakanıydı. Evren başbakanlığı bir sivile tevdi etmek istiyordu ve darbenin ideolojisine en uygun kişi Turhan Feyzioğlu'ydu. Evren, zaman geçmeden Feyzioğlu'na başbakanlık teklifinde bulundu. Feyzioğlu görevi kabul etti. Evren ve Feyzioğlu arasında Bakanlar Kurulu'nun hangi isimlerden oluşacağına dair Kenan Evren'in hatıralarında yer alan uzun bir müzakere oldu. Taraflar, büyük oranda anlaştı. Ancak bu sırada Feyzioğlu ismi başbakan adayı olarak kamuoyuna sızmıştı. Bu sırada Feyzioğlu'nun başbakan olmasına dair genel bir memnuniyetsizlik ortaya çıktı. Onun 1980 öncesi siyasî partilerden birinin başkanı olması, diğer siyasî parti liderlerinin cezaevine gönderildiği bir atmosferde başbakan olabilmesinin önünde engel teşkil edecekti. Kenan Evren durumun farkına kısa sürede vardı, Feyzioğlu isminden vazgeçildi. Sivil kanattan uygun kişi bulunamayınca yine askerî kanattan Bülend Ulusu'ya (44.) hükümeti kurma görevi verildi.

Feyzioğlu'nun siyasî kariyeri, başbakanlığın eşiğinden döndüğü Eylül 1980 itibarıyla fiilen, 16 Ekim 1981 tarihinde diğer siyasî partilerle beraber CGP'nin de kapatılmasıyla hukuken bitti. Feyzioğlu 12 Eylül rejiminin siyasî ayağında görev alamamış olsa bile ideolojik-bilimsel ayağında yer almayı kendisine görev bildi. 12 Eylül'ün fikri altyapısını oluşturmak için 17 Ağustos 1983 tarihinde kurulan *Atatürk Araştırma Merkezi* (ATAM) *Başkanlığı'nın* yürütme ve bilim kurulunda, vefat ettiği tarih olan 24 Mart 1988'e kadar görev aldı. Feyzioğlu'nun siyasî

ve akademik kişiliğinin 12 Eylül rejimiyle ne derece uyumlu olduğu söz konusu başkanlığın *Atatürk ve Atatürkçülük Dizisi*'nin 1 numaralı kitabı olan *Atatürk ve Milliyetçilik* eserinin Feyzioğlu tarafından kaleme alınmasından da anlaşılır. Nitekim aynı dizinin 7. kitabı olan *Türk Millî Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri Olarak Millet Egemenliği* kitabı da yine Feyzioğlu tarafından kaleme alınmıştır.

Feyzioğlu'nun düşüncelerinin içeriği bir yana *Forum* dergisinde yazmaya başladığı 1950'li yıllardan vefat ettiği 1980'li yılların sonuna kadar düşünce ve siyasî yaşamının aşırıya kaçan bir iç tutarlılığa sahip olduğu söylenebilir. Feyzioğlu'nun kariyerini borçlu olduğu demokrasi, aynı zamanda onun için her zaman sınırlarının belirlenmesi gereken, kontrolden çıkarsa Cumhuriyet'in kurucu ilkelerini zaafa uğratacak bir prensipti. Bu sebeple hayatı boyunca parlamenter siyaset ya da bürokrasi içerisinde kalarak toplumdan kaynaklanacak her türlü siyasete mesafeli bakmıştır. Topluma karşı devlet ilkesini kendi zihninde halk değil millet şeklinde formüle etmişti. Bu sebeple Atatürk milliyetçiliğini her türlü aşırılığa karşı bir panzehir ve bir tedavi yöntemi olarak görmüştür.

12 Eylül'ün Başbakanı: Saim Bülend Ulusu

KEREM YAVAŞÇA

Üç yıldan uzun süre (39 ay) 44. Hükümet'in başbakanlık koltuğunda oturan Saim Bülend Ulusu, bugüne değin bu göreve gelmiş mevkidaşları arasında ismi kamuoyunda en az bilinenlerden biridir. Şüphesiz bu durum, Ulusu'nun siyasî melekelerinden değil, 12 Eylül sonrasında kurulan siyasî düzen ve yönetim yapısından ileri gelmektedir.

Ülke yönetimine el koyan askerî cunta her ne kadar beş generalden müteşekkil Millî Güvenlik Konseyi (MGK) vasıtası ile ülkeyi doğrudan yönetmek niyetinde olsa da hem iş yoğunluklarını azaltmak hem de esas misyonlarına (!) –ülkenin toplumsal ve siyasal düzeninin yeniden şekillendirilmesine– odaklanmak adına idareimaslahatı sürdürecek bir hükümet kurulmasına karar verilmiştir. Öte yandan, bürokraside ve diplomaside mutat ilişkilerin usulüne göre sürdürülmesi için bir başbakan ve Bakanlar Kurulu'na ihtiyaç hasıl olması da hükümetin kurulmasının önünü açan bir diğer önemli husus olmuştur.

Saim Bülend Ulusu.

Mehmet Ali Birand'ın *12 Eylül* adlı belgeselindeki anlatımına göre, darbenin hazırlık aşamasında birçok ayrıntı düşünülmesine rağmen, darbe sonrasında başbakanlığın kime teslim edileceği kararlaştırılmamıştı. 12 Eylül öncesinde dört ana eğilimi temsil eden

parti liderleri Ankara'dan uzaklaştırılarak gözetim altında tutulmaktaydı. Askerler, yeni kurulacak hükümetin başbakanlığını üstlenmesi için parlamentoda temsil edilen bir diğer parti olan CGP lideri Turhan Feyzioğlu'nu uygun görmüşlerdi. Ne var ki kurulması planlanan hükümette ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı olacağı kesinleşen Turgut Özal, diğer siyasî parti liderleri gözetim altında iken bir başka parti liderinin başbakan olması konusunda çekincelerini ifade etmişti. Buna paralel şekilde, Süleyman Demirel ve Bülent Ecevit'in, Feyzioğlu başbakanlığında kurulması planlanan hükümete –bakan vermek suretiyle– destek olmayacakları ayyuka çıkmasıyla, bu isimden vazgeçildiği anlaşılmaktadır. Başbakanlık görevinin kime verileceği sorusunun muallakta olduğu bu süreçte, devrik Başbakan Demirel, Bülend Ulusu'yu bilfiil kendisinin önerdiğini ve bu öneriyi Kemal Ilıcak aracılığıyla Millî Güvenlik Konseyi'ne ulaştırdığını ifade etmektedir. Demirel, Ulusu'yu önermesinin sebebini ise şu sözlerle ifade etmiştir: "Başbakan aranıyordu o zaman. Ulusu iyi bir askerdir. Daha rahat çalışırlar beraberce. O manada söyledim." Devlet Başkanı ve MGK Başkanı Kenan Evren ise önce kabinede ulaştırma bakanı olarak yer almasını düşündükleri Bülend Ulusu'ya başbakanlığı önerdiğinde, tereddütlü davrandığını ama kendisinin cesaretlendirmesiyle görevi kabul ettiğini; bunun üzerine görevi teslim almak üzere Ankara'ya davet ettiğini belirtmektedir.

Demirel'in ifade ettiği üzere, Ulusu iyi/başarılı bir askerdir. Hükümeti kurma görevinin kendisine tevdi edilmesi vesilesiyle *Cumhuriyet* (21.09.1980) gazetesinde özgeçmiş bilgilerine yer verilmiştir: 1923 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Bülend Ulusu, Deniz Harp Okulu'ndan 1942'de birincilikle mezun olmuştur. Akabinde Hamidiye Gemisi, muhripler ve mayın arama-tarama gemiler ile Yavuz zırhlısında görev yapmıştır. 1952'de Deniz Harp Akademisi'nden yine birincilikle mezun olan Ulusu, 1954'te binbaşılığa, 1957'de yarbaylığa, 1960'ta ise albaylığa terfi etmiştir. 1964'te tuğamiral olarak Deniz Kuvvetleri Harekât Başkanlığı ve Mayın Filosu Komutanlığı yapmıştır. Daha sonra sırasıyla Harp Filosu Komutanlığı, Kuzey Deniz Saha Komutanlığı, Deniz Kuvvetleri Kurmay Başkanlığı ve Donanma Komutanlığı yapmıştır. 1974 yılında oramiralliğe yükselen Ulusu, Millî Savunma Bakanlığı Müsteşarlığı görevini yürütmüş; 1977 yılından itibaren ise Deniz Kuvvetle-

BAŞAR

Cumhuriyet

Emekli Amiral Bülent Ulusu Başbakan oldu

Olur şey değil

Nadir NADİ'nin anıları

• Son yılların en ilginç anılar dizisi

Cumhuriyet'te

Cumhuriyet, 21.09.1980.

ri Komutanı olarak görev yapmıştır. Darbeden yaklaşık iki hafta önce, 30 Ağustos 1980'de görev süresi uzatılmayarak emekliye ayrılmıştır.

Kenan Evren tarafından 20 Eylül'de hükümeti kurma yetkisi tevdi edilen Ulusu, hemen ertesi günü kabinesini açıklayarak MGK'nin onayına sunmuştur. Ancak, 27 kişiden müteşekkil kabinenin yalnızca başbakanın temasları ile bu kadar kısa süre içinde oluşturulması pek mümkün görünmemektedir. Bu noktada, Bakanlar Kurulu üyelerinin kimler olacağının, görevin Ulusu'ya tevdi edilmeden önce düşünüldüğü ve ilgili kişilerle görüşülerek bakanların belirlendiği sonucuna ulaşmak mümkündür. Başbakanlığını yapacağı kabine üyelerinin belirlenmesi sürecinde etkisi çok sınırlı olan Ulusu'nun görev yaptığı süre içinde hükümet politikalarının belirlenmesinde de oldukça sınırlı bir etkisi olacağını öngörmek abesle iştigal değildir. Keza ekonomi konusunda Özal'ın, siyasî konularda ise MGK Genel Sekreteri Necdet Üruğ'un 44. Hükümet üzerindeki ağırlıkları ve etkileri yaygın olarak bilinmekteydi.

Yeni kurulacak hükümete CHP ve AP'nin destek vermeme iradesine binaen, 21 Eylül'de kamuoyuna duyurulan kabinede 5 emekli general ve 12 Mart ara rejim hükümetlerinde teknokrat kimliği ile görev yapan 12 eski bakan bulunmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında, 1983 seçimlerine değin görev yapan Ulusu hükümetinin siyasî inisiyatif alma kapasitesi olmayan, MGK ile uyumlu hareket eden ve bu bağlamda 12 Eylül Darbesi'nin amaçlarını gerçekleştirme yolunda idareimaslahatçı bir görev profilinde tasarlandığını kaydetmek gerekir.

27 Eylül'de ilan edilen hükümet programı, cunta tarafından hükümete biçilen misyonun aynası gibidir. "12 Eylül Harekâtı"'yla uyumlu olarak "yabancı ideolojilerin" (!) etkisinin kırılması ve doğacak fikirsel boşluğun millî bir fikir olan Atatürkçülük ile ikame edilmesi planı, (44.) hükümet programına açıkça yansımıştır. Yaklaşık 18 sayfalık programda tam 20 kez Atatürk sözcüğü yer almaktadır. Program metninin yarısına yakınının ekonomi politikalarıyla ilgili olduğu düşünüldüğünde, bu vurgunun ağırlığı daha net ortaya çıkmaktadır.

BAKANLAR KURULU AÇIKLANDI

YENİ BAKANLAR KURULU ÜYELERİ

Cumhuriyet, 21.09.1980. Cumhuriyet, 22.09.1980.

İdeolojilerden arındırılmış, steril, tarafsız ve millî bir anlayış gözetilerek hazırlanan hükümet programında, 1980 Türkiye'sinin iki ana problem kaynağı olduğu vurgulanmaktadır: Birincisi terör ve anarşi ortamı; İkincisi ise ekonomik problemlerdir. Bu bağlamda hükümet programının üç ana hedefi olduğu belirtilmektedir.

1. Atatürk ilkeleri rehberimiz olacaktır. Takip edeceğimiz yolu bu ilkeler aydınlatacak ve gösterecektir.
2. Ülkemizin bütünlüğüne ve bölünmezliğine yönelik,
   - Anarşi,
   - Mezhep kışkırtmacılığı,
   - Bölücülük faaliyetleri kesinlikle yok edilecektir.
3. Aziz yurdumuzun ufkunu karartan bütün kara bulutları dağıtmaya kararlıyız. Bunun için de
   - Herkese insanca yaşayacağı gelir teminine gayret etmek,
   - İşsizlikle mücadeleyi kazanmak,
   - Pahalılığı etkisiz hale getirmeyi başarmak,
   - Ülkeyi her geçen gün daha mamur ve müreffeh hale getirmek değişmez hedeflerimiz olacaktır.

Bu sorunların çözümü noktasında ise mevcut siyasî ve toplumsal düzeni 12 Eylül zihniyetine uygun olarak yeniden yapılandırmak amacıyla bazı kritik alanlarda yasal düzenlemeler yapılacağı ifade edilmiştir. Bunların başında yeni anayasa gelmektedir. Zira programda belirtildiği üzere 1961 Anayasası birtakım kritik sorunların kaynağını teşkil etmektedir:

> Özellikle 1961 Anayasası ile başlayan son yirmi yıllık dönemde meydana gelen olaylarda, devlet organlarının dayandırıldığı ve Türkiye'nin bünyesine uymadığı bugün iyice anlaşılmış olan bazı temel yöntemlerin rolü büyüktür. Sınırları belirsiz bir özgürlük anlayışı, devlete karşı dahi kullanılabilen bir tarafsızlık iddiası, hukuk devleti ileri sürülerek yürütme organının işlemez duruma getirilişi, devlet içinde devlet olmaya yönelik bir özerklik görüşü ve bilimsellik kisvesi altında siyaset yapılması, hep bu bünyeye yabancı nitelikler ve devlet yapısının kuruluşundaki hatalardan kaynaklanmıştır.

Hükümet programında altı çizilen iki temel amaçtan biri olan asayişin sağlanması konusunda "anarşi ve terörü etkili biçimde önleyecek ve siyasî istikrarı sağlayacak yasal düzenleme yapılacak alanlar" belirlenmiş ve bu alanlarda bazı önemli kanunlar çıkartılmıştır: OHAL Kanunu (25.10.1983 tarih 2935 sayılı), Dernekler Kanunu (04.10.1983 tarih 2908 sayılı), Siyasî Partiler Kanunu (22.04.1983 tarih 2820 sayılı), Milletvekili Seçimi Kanunu (10.06.1983 ta-

rih 2839 sayılı), Devlet Güvenlik Mahkemelerinin Kuruluş ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun (16.06.1983 tarih 2845 sayılı). Ayrıca TCK'de, Ceza ve Hukuk Muhakemeleri Kanunları'nda, Meşhut Suçların Muhakemesine Dair Kanun'da ve ceza hükümlerini ihtiva eden diğer kanunlarda değişiklikler yapılması öngörülmüştür. Programda altı çizilen bir diğer nokta ise kamu yönetiminin işlevsiz olmasıdır. Bu sebeple kamu kurumlarını hantallıktan kurtaracak ve kamu hizmetlerini işlevsel hale getirecek yasal çalışmaların yapılacağı vaat edilmiştir.

Hülasa, Ulusu hükümeti asayişin yalnızca sokaklardaki şiddeti sona erdirmekle sağlanamayacağı öngörüsüyle hareket ederek ülkenin siyasî ve toplumsal yapısını kökten değiştirecek alanlarda düzenlemeler yapmayı planlamıştır. Esasen, Ulusu hükümetinin ortaya koymuş olduğu bu program, 12 Eylül'ü gerçekleştiren cuntanın Türkiye'de yerleştirmek istediği siyasal ve toplumsal düzenin kodlarını içermektedir. Keza programın eğitimle ilgili bölümünde geçen "Yarının teminatı olan evlatlarımızın Atatürk ilkeleri yerine yabancı ideolojilerle yetişerek sonunda birer anarşist olmasına izin vermeyeceğiz," ifadesi 12 Eylül rejiminin, gençliğin apolitik bir çizgide yetişmesini salık vererek sonraki süreçte ideolojilerden ve siyasetten uzak bir toplum inşa etme tahayyülünü sarih biçimde ortaya koymaktadır. Bu dönemde gerçekleşen –üniversitelerin özerk yapısının dizginlenmesi amacıyla– YÖK'ün kurulması ve Atatürk ilke ve inkılap dersinin üniversitelerde zorunlu hale getirilmesi bu doğrultuda yapılan uygulamalar olarak okunmalıdır.

21 Eylül 1980'de göreve gelen Ulusu hükümeti, 13 Aralık 1983'e değin görev yapmıştır. Hükümetin görevde olduğu üç yılı aşkın sürede iç ve dış politika alanlarında önemli olaylar zuhur etmiştir. Dış politika alanında gelişen en önemli olaylardan biri Irak-İran Savaşı olmuştur. 22 Eylül 1980 tarihinde Irak'ın İran'ı işgal etmesiyle başlayan savaş 1988'e kadar sürmüştür. Türkiye'nin sınır komşusu olan bu iki ülke arasında yaşanan savaş hükümetin gündemini meşgul eden en önemli dış politika konusudur. İç politikada ise terör olayları, hükümetin ana gündem maddesidir. ASALA terör örgütünün Türk dış misyonlarında görev yapan çalışanlara yönelik olarak başlattığı şiddet olayları Türkiye gündeminin başlıca konusu olmuştur.

12 Eylül rejiminin, toplumun siyasetten arındırılması ya da siyasî çevrelerin ehlileştirilmesi (!) vizyonu çerçevesinde yapılan kitlesel tutuklamalar, sıkıyönetim idareleri tarafından sürdürülmüştür. Gözaltına alınan veya tutuklu bulunan kişilere sistematik işkence uygulanması konusunda ise hükümetin birkaç cılız açıklaması dışında bir girişimi ya da çağrısı olmamıştır. Ulusu işkence iddialarıyla ilgili 21 Aralık 1981'de DM'de yaptığı açıklamada, 370 dosya açıldığını, bunlardan 43 tanesinin mahkemeye intikal ettiğini, açılan davalarda 28 kişinin tutuklu, 69 kişinin tutuksuz olarak yargılandığını; sonuçlanan bir davada ise bir emniyet gö-

revlisinin 14 yıl hapis cezası aldığını ifade etmiştir. Keza siyasî alanın ehlileştirilmesi amacıyla yapılan bir diğer uygulama ise darbe öncesi dönemde siyaset sahnesinde yer alan aktörlerin susturulmaları olmuştur. Bu amaç doğrultusunda, siyasî partiler ve sendikalar kapatılmış, siyasî liderlere yasak getirilmiş ve belediye başkanları görevlerinden alınmıştır.

Ulusu hükümeti döneminde demokrasiye geçiş çalışmaları 23 Ekim 1981'de DM'nin oluşturulması ile başlamıştır. Bu süreçte hazırlanan yeni anayasa taslağı önce MGK'nin onayına sunulmuş; ardından 7 Kasım 1982'de yapılan referandumda %91,37 evet oyu ile kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Sonraki süreçte Siyasî Partiler Kanunu ve Milletvekili Seçimi Kanunu çıkartılmış; yeni partilerin kurulması ise MGK'nin icazetine bırakılmıştır. Turgut Özal liderliğinde kurulan ANAP, Necdet Calp liderliğinde kurulan HP, Turgut Sunalp liderliğinde kurulan MDP 6 Kasım 1983'te yapılan genel seçimlere MGK'den icazet alarak girebilmiştir.

Bülend Ulusu; yeni partilerin kuruluş sürecinde, 12 Eylül zihniyetinin taşıyıcı partisi olarak kurgulanan MDP'nin liderliği için arayışlarda bulunmuş ancak aradığı desteği ne siyasî çevrelerde ne de MGK üyeleri arasında bulabilmiştir. Bunun üzerine, seçimlere MDP listesinden bağımsız aday olarak girmiş ve İstanbul milletvekili seçilmiştir. 17. Dönem TBMM üyeliğinin ardından ise aktif siyasî yaşamını tamamlamıştır. Sonrasında Yeditepe Üniversitesi Mütevelli Heyeti üyeliği yapan Ulusu, 22 Aralık 2015 tarihinde 92 yaşında vefat etmiştir.

Sonuç olarak, III. Askerî İdare Dönemi boyunca Başbakanlık görevini sürdüren Bülend Ulusu, 12 Eylül zihniyetiyle ve onu temsil eden MGK'yle uyumlu bir hükümet kurmuştur. Bu dönemde, 24 Ocak Kararları çerçevesinde yeni ekonomik düzenin kurumsallaştırılmasını ve siyasî/toplumsal düzenin yeniden şekillendirilmesini sağlayacak yeni anayasanın ve diğer yasal düzenlemelerin hazırlanması hükümetin en önemli faaliyetleri olmuştur. Ulusu'nun askerlik yaşamı boyunca uyguladığı emir komuta zinciri anlayışını başbakanlık dönemi boyunca da sürdürmesi, MGK'nin gölgesinde görev yapan, etkisiz bir başbakan olarak Türkiye siyasî tarihine kaydedilmesinin temel nedeni olmuştur.

Kuvve'den (Beka) *Fiil*'e (Devletin Ülkesi ve Milleti ile Bölünmez Bütünlüğü) *Önlem Devleti*'nin Tesisi

METE KAAN KAYNAR

Yazı "devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü" tabirini tanımaya çalışmaktadır. Önce bu tabir içindeki *devlet*, *ülke* ve *millet* kavramlarının birbirleriyle ilişkisini izaha çabalayacağım. Çünkü bu üç kavram arasında kurulan "bölünmez bütünlük" ilişkisinin, Hıristiyanlıktaki *trinity*'yi değil tasavvufun vahdet-i vücûd'undaki türden bir birlik/bütünlüğü andırdığını düşünüyorum. O yüzden yazı boyunca "devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü" şeklinde kullanılan bu tabiri ima edecek şekilde *vahdet-i devlet* kavramını kullanmayı tercih edeceğim. Elbette bunun için öncelikle *vücûd*u yani "varlık"ı tanımlamam gerekiyor. Nitekim *vücûd* kavramını mutasavvıfların yaptığı gibi *vâcibü'l-vücûd* ve *mümkinü'l-vücûd* şeklinde ayırıp devleti "yokluğu ontolojik olarak imkânsız" bir zorunlu varlık kategorisinde tanımladığımızda millet de kendiliğinden varlığını *vâcibü'l-vücûd*a borçlu olan, varlık imkânı (*mümkin*) zorunlu varlıktan türeyen varlık (*mümkinü'l-vücûd*) olarak teşbih olabilmektedir.

Çalışma boyunca *vahdet-i devlet* (devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü) *beka* boş göstereninin operasyonel tanımı –gösterileni– olarak kullanılacaktır. Bir başka ifadeyle, *vahdet-i devlet* ile *beka-yı devlet* arasında bir *kuvve-fiil* ilişkisi olduğunu tasavvur ediyorum. Beka fiil'e geçtiğinde *ülke ve milletin devlette vahdeti* halini almakta, *vahdet-i devlet* kuramsal/kavramsal olarak tanımlanmak istendiğinde yolu beka kavşağına çıkmaktadır. Kuvvenin fiile, bir *boş gösteren* olarak *beka*nın hegemonik mücadelede bir *tanım*a kavuşması süreci de başlı başına politik bir mücadelenin sonucu olarak tezahür etmektedir. Bu hegemonik mücadelede *anarşi/terör*ün yani bekayı problematik hale getirenin (fenâya neyin yol açtığının) belirlenmesi önem taşımaktadır. Anarşi/

terörün (anarşistin ve teröristin) ne/kim olduğunun tespiti ise bir hostis/şeytan inşasını gerektirmektedir. Tam da bu noktada bir parantez açmak gerekiyor. Ernesto Laclau, *Populism: What's in a Name* (2005) başlıklı makalesinde söylemsel olarak bir düşman yaratılmadan popüler öznelliğin olmayacağını ve bu düşmanın da eski rejim (ancien régime, oligarşi, müesses nizam, establishment) ya da başka herhangi bir özne olabileceğini belirtir. Nitekim popüler öznelliğin içsel bir sınır yaratılmadan ortaya çıkması mümkün değildir. Yine unutmamak gerekiyor ki *beka* politik süreçte tanımlanmadığı (operasyonel olarak fiile geçirilmediği) sürece bir *yüzer-gezer gösteren* gibidir; sabit bir anlamı yoktur, söylemsel bir alanda çoğul anlamlar tarafından üst-belirlenen bir tanıma sahiptir. Laclau *yüzer-gezer gösteren* kavramını popüler gösterenlerin ve bu gösterenlerin artiküle ettiği (eklemlediği) taleplerin muğlaklığını işaret etmek için kullanır. Kuşkusuz ki bir talebin (örneğin adalet, eşitlik, barış ya da beka) –kategorik olarak popüler öznelliğin oluşması için Laclaucu anlamda bir çıkış noktası olduğu göz önüne alındığında– neden yüzergezer hale geldiği önemlidir. Bu, Laclau'nun da özellikle altını çizdiği üzere bir talebin –ya da diğer bir anlamıyla bir iddiayı başkasına empoze etme girişimi̇nin– çatışmakta olan farklı projelerin eklemleme girişimlerine açık hale geldiği; kimseye ait olmayan sularda yüzmeye başladığı bir momenttir. Bunu belki de özellikle '60'lı yıllardan itibaren *beka* kavramının farklı siyasal projelere eklemlenmesi çabasında görmek mümkündür. Türkiye'de sağ siyasetin ve temsil kurumlarının (partiler, sendikalar, sivil toplum örgütleri vd.) solun karşısında hegemonik üstünlük kurma mücadelesinde beka kavramını (talebini) kendi siyasal projelerine artiküle etme girişimini kullanışlı ve mümkün görmesi de kavramın '60'lı yıllar sonrasında kendi tikelliğini güçlü bir biçimde korumakla kalmayıp farklı toplumsal talepleri temsil eden eşdeğerlik zincirleriyle olan bağlantısını zayıflatmış olmasıyla ilgili olabilir. Bu da 12 Eylül 1980 tarihli askerî darbenin ardından Yeni Sağ siyasetin muhafazakâr, otoriter ve neoliberal hegemonik projesinin yaratılmasında –tasavvufi anlamda– ölümsüz bir varlık alanını imleyen ve tanrısal özde bulunma hâlini de temsil eden bekanın neden bu tür bir siyasal proje için kullanışlı olma özelliği taşıdığını da açıklar niteliktedir. Dolayısıyla Laclau'nun *Popülist Akıl Üzerine*'de (2007) ele aldığı sıfır (rakamı) benzetmesinden yola çıkılırsa beka, münhasıran bir anlama sahip olmayan bir boş (gösterileni olmayan) gösterendir (tıpkı "adalet", "komünizm" "düzen", "devrim" ya da "bağımsızlık" gibi), bir düğüm noktasıdır (*nadal point*). Beka, Laclau'nun teşbihini devam ettirecek olursak sıfır rakamı gibi kendi başına bir anlam ifade etmez ve bir yokluğu temsil eder ama tarihsel süreç içinde farklı farklı tanımlara sahip olarak farklı farklı gösterilenlere sahip olarak matematiğin (Türkiye siyasetinin) temeline yerleşir. Çalışmamıza konu olan vahdet-i devlet de beka *boş gösteren*inin

(kuvvesinin, sıfırının) '60'tan sonraki (operasyonel) tanımı (*gösterileni*) olarak tasavvur edilecektir. Laclau *Evrensellik, Kimlik ve Özgürleşme*'de (2015) "Boş gösteren[in], tamı tamına, gösterileni olmayan bir gösteren" olduğunu "Ancak bu tanım[ın], aynı anda bir sorunun ilam[ı]" olduğunu da belirtir: "Bir gösteren hem herhangi bir gösterilene iliştirilmiş olmayacak hem de bir anlamlandırma sisteminin ayrılmaz bir parçası olacak." Bunu tikel bir talebin (bekanın) kendi tikelliğinden bütünüyle vazgeçmeden, eşdeğerlik zincirini bir bütün olarak temsil eden bir gösteren olarak da işlev görmeye başlamasıyla açıklamak mümkündür. Laclau'nun da belirttiği üzere bahsi geçen bu durum, "hegemonya" olarak adlandırılmış olan durumun kendisidir. Elbette böylesi bir durum –mesela– hem bekanın Osmanlı-Türkiye siyasetinin temel kavramı olması hem de somutta bir şeye tekabül edememesi mümkün değildir. Somutta bir şeye tekabül etmektedir ki beka, '70'lerde gülmeyi unutacak ama sonra gülme sırası kendisine gelecek olan büyük burjuvazinin taleplerini, işçi sınıfının sermayeye meydan okumasını mevcut devlet biçimine bir meydan okuma olarak algılayan devletin yeniden otorite istencini, muhafazakâr ideolojinin ve "henüz endişesiz" muhafazakârların herkese kendi yerini öğretme görevini ve hiyerarşi isteğini temsil eden bir boş gösterendir. Laclau'nun da altını çizdiği gibi "Boş bir gösteren... herhangi bir anlamlandırma işlevinden yoksunsa, 'gösteren' teriminin kendisi de fuzuli hale gelecektir." O halde, Osmanlı-Türkiye siyasal hayatının temel kavramı olarak beka, kendine sabitlenmiş bir gösterilene sahip değildir; beka göstereni –kuvveden fiile geçişi– tarihsel ve toplumsal bağlamda ve hegemonya içinde kavrama sabitlenmektedir. '60'tan sonra da bekanın (fenânın, anarşinin izalesi ile tesis edilecek olanın) fiile geçişini (vahdet-i devlet) de bu manada ele almak gerekmektedir.

Sadece Osmanlı-Türkiye siyasal hayatını açıklamakta mahir bir maymuncuk olarak değil Doğu'nun ekonomi-politiğini imgeleyen bir kavram olarak da düşünüldüğünde beka; durağan, despotik/*axial*/patrimonyal devletin dışarıdan görünen yüzüdür. Bir başka ifadeyle, çalışma Doğulu devletin içinden dışarı bakıldığında baki devletin, dışarıdan içine bakıldığında ise despot/*axial*/patrimonyal devletin görüldüğünü; Doğu'yu ve onun devletini tanımlamak için kullanılagelen bu kavramların Türkçeye beka olarak –tercüme değil– tefsir edilebileceğini varsaymaktadır.

1961'den 1982'ye: Anayasalarda Devlet-Ülke-Millet Vahdeti

Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü –ya da bu çalışmada anılacak şekliyle *vahdet-i devlet gösterileni*– 1961 Anayasası'yla beraber *beka* kuvvesinin *fiilî hali*, onun *operasyonel tanımı* olarak hukuk sistemimize girer.

Böyle bir tabire 1921 ve 1924 anayasalarında rastlanmaz. Her iki anayasada da böyle bir tabirin yer almaması –ileride daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacağı gibi– *devletin bekası* düşüncesine 1961 öncesindeki anayasalarda ve siyasal yapılarda yer verilmediği anlamına değil, beka düşüncesinin *vahdet-i devlet* olarak özetlenen "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü" tabiri aracılığıyla anayasalarda yer almadığı anlamına, bu şekilde kuvveden fiile geçmediği anlamına gelmektedir. Osmanlı-Türkiye siyasal yapısının temel kavramlarından (matematikteki sıfır rakamı gibi) biri olan beka, yukarıda da tartışıldığı gibi, bir boş gösteren olarak tarihsel süreç içinde farklı farklı gösterilenlere sahip olagelmiştir.

9 Temmuz 1961 tarihindeki halk oylamasında kabul edilerek yürürlüğe giren 1961 Anayasası ya da tam adıyla *09.07.1961 Tarihli 334 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*'nda (*Resmî Gazete, 20.07.1961 Tarih, 10859 Sayı*) *vahdet-i devlet*e 3, 57, 77 ve 96. maddelerde yer verilir. Anayasa'nın 77 maddesinin TBMM üyelerinin, 96. maddesinin de cumhurbaşkanı yeminlerini düzenlediği hatırlanırsa 1961 Anayasası'nda *vahdet-i devlet*in temelde iki madde yoluyla hukuk sistemine girdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. 1961 Anayasası'nın *Devletin bütünlüğü; resmî dil, başkent* yan başlığını taşıyan 3. maddesi "Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür. Resmî dil Türkçedir. Başkent Ankara'dır" ifadesini taşımaktadır.

1961 Anayasası'nın, *siyasî partilerin uyacakları esaslar* yan başlığını taşıyan 57. maddesi ise "Siyasî partilerin... Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorunda" olduklarını, bu kurala uymayan partilerin kapatılacaklarını hükme bağlamaktadır. 1961 Anayasası, yürürlükte kaldığı 20 yıl içerisinde birçok kez değişikliğe uğramıştır. İlk anayasa değişikliği 6 Kasım 1969 tarih ve 1188 sayılı Kanun (*Resmî Gazete* 12.11.1969 *Tarih*, 13349 *Sayı*) ile gerçekleşir. Geçici 11. maddenin kaldırıldığı ve milletvekili seçilme koşullarını düzenleyen 68. maddenin değiştirildiği –ki yapılan değişiklik Cumhuriyet Senatosu üyeliğine seçilme yeterliğini düzenleyen hükümleri (m. 72) de etkilemiştir– bu kanunda konumuzla ilgili olarak Anayasa'da bir değişikliğe gidilmez. Hakeza, kaldırılan geçici 11. maddenin de tartışmalarımızla ilgisi bulunmamaktadır.

İkinci ve üçüncü Anayasa değişiklikleri aynı günde çıkan farklı kanunlarla yapılır. İkinci değişiklik 17.04.1970 tarihli, 1254 sayılı Kanun (*Resmî Gazete*, 22.04.1970 *Tarih*, 13478 *Sayı*) ile yapılır ve bu kanun ile Anayasa'nın 73. maddesine iki yeni fıkra eklenir ki bu değişikliğin de *vahdet-i devlet* mevzu ile alakası yoktur. Aynı gün çıkarılan ve yayımlanan 17/4/1970 tarihli, 1255 sayılı Kanun'la (*Resmî Gazete*, 22.04.1970 *Tarih*, 13478 *Sayı*) da Anayasa'nın ormanların ve orman köylüsünün korunması ve ormanların geliştirilmesi ile ilgili 131. maddesinde değişikliğe gidilir.

1961 Anayasası dördüncü kez, 56 ve 82. maddeleri tadil eden, 30.06.1971 tarih 1421 sayılı Kanun'la (*Resmî Gazete*, 02.07.1971 *Tarih*, 13883 *Sayı*) değiştirilmiştir.

1961 Anayasası, 20.09.1971 tarihli, 1488 sayılı Kanun ile (*Resmî Gazete, 22.09.1971 Tarih, 13964 Sayı*) beşinci defa tadil edilir. 12 Mart Darbesi sonrası gerçekleştirilen bu anayasa değişikliği ile Anayasa'nın, 11, 15, 19, 22, 26, 29, 30, 32, 38, 46, 60, 61, 64, 89, 110, 111, 114, 119, 120, 121, 124, 127, 134, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 147, 149, 151 ve 152. maddeleri elden geçirilir. Bu değişiklikler vahdet-i devletin 1961 Anayasası'nda iyiden iyiye görünür hale gelmesi açısından da çok önemlidirler. Her bir değişikliğe değil de konumuzu ilgilendiren anayasa değişikliklerine biraz daha yakından bakmak faydalı olacaktır.

Anayasa'nın 11. maddesinde yapılan değişikliklerle bu maddenin iki yerine *vahdet-i devlet* eklenir. Yeni halinde 11. maddede artık "Temel hak ve hürriyetler Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, Cumhuriyetin, millî güvenliğin, kamu düzeninin... [gerektirdiği hallerde] kanunla sınırlanabilir," cümlesiyle başlamaktadır. Aynı maddeye eklenen "Bu Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, insan hak ve hürriyetlerini veya Türk devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü veya dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayırımına dayanarak, nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak kastı ile kullanılamaz," hükmüne yer verilerek iki defa *vahdet-i devlet*ten bahsedilmiş olur.

22. maddede yapılan değişiklikle Anayasa'ya üç defa daha "vahdet-i devlet" eklenir. İlk olarak maddeye "Basın ve haber alma hürriyeti, ancak devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünü ... sağlamak için kanunla sınırlanabilir," ifadesi ilave edilir – ki 2022'de çıkartılan ve basında dezenformasyon/sansür yasası olarak anılan 13.10.2022 tarih ve *7418 sayılı Basın Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*'u da burada anmak yerinde olur. Bu yasa da göstermektedir ki 1980 ile başlayan neoliberal otoriter hegemonya ajandası hâlâ tıkır tıkır işlemektedir ve bu süreç AKP iktidarı ile bir kopuşa uğramayıp aksine süreklilik arz etmektedir.

Maddenin ilerleyen paragraflarında ikinci olarak "Türkiye'de yayımlanan gazete ve dergiler, Kanun'un gösterdiği suçların işlenmesi halinde hâkim kararıyla; Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, millî güvenliğin, kamu düzeninin veya genel ahlâkın korunması bakımından gecikmede sakınca bulunan hallerde de kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle toplatılabilir," hükmü de ilave olunur. Aynı maddeye eklenen "Türkiye'de yayımlanan gazete ve dergiler, millî güvenliğe, kamu düzenine, genel ahlâka, insan hak ve hürriyetlerine dayanan millî, demokratik, laik ve sosyal Cumhuriyet ilkelerine veya devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne aykırı

yayımlardan mahkûm olma halinde mahkeme kararıyla kapatılabilir," hükmüyle aynı madde içinde *vahdet-i devlet*ten üçüncü defa bahsedilmiş olur.

Basın dışı haberleşme araçlarından faydalanma hakkını düzenleyen 26. maddede yapılan tadilatla Anayasa'ya "Kanun devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün insan haklarına dayanan millî demokratik, lâik ve sosyal Cumhuriyet'in, millî güvenliğin ve genel ahlâkın korunması halleri dışında kalan bir sebebe dayanarak halkın bu araçlarla haber almasını, düşünce ve kanaatlere ulaşmasını ve kamuoyunun serbestçe oluşumunu engelleyici kayıtlar koyamaz," kuralı getirilir.

1971 değişiklikleri kapsamında, dernek kurma hakkının düzenlendiği 29. madde de "Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma hakkına sahiptir. Bu hakkın kullanılışında uygulanacak şekil ve usuller kanunda gösterilir. Kanun, devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, millî güvenliğin kamu düzeninin ve genel ahlâkın korunması maksadıyla sınırlar koyabilir," şeklinde düzenlenir. Aynı maddede devamla, "Dernekler, kanunun gösterdiği hallerde hâkim kararıyla kapatılabilir. Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, millî güvenliğin, kamu düzeninin ve genel ahlâkın korunması bakımından gecikmede sakınca bulunan hallerde de hâkim kararına kadar kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle faaliyetten alıkonulabilir," ifadesi de yer alacaktır.

Sendika kurma hakkının düzenlendiği 46. maddede yapılan değişiklikle sendikal hakların "Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, millî güvenliğin, kamu düzeninin ve genel ahlâkın korunması maksadıyla sınır[landırılabileceği]" hükme bağlanır.

Radyo ve televizyonun idaresi ve haber ajanslarını düzenleyen 121. maddeye de bu değişiklik paketi kapsamında "Haber ve programların seçilmesinde, izlenmesinde ve sunulmasında ve kültür ve eğitime yardımcılık görevinin yerine getirilmesinde Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, insan haklarına dayanan millî, demokratik, laik ve sosyal Cumhuriyet'in, millî güvenliğin ve genel ahlâkın gereklerine uyulması, haberlerin doğruluğunun sağlanması esasları ile organların seçimi, yetki, görev ve sorumlulukları kanunla düzenlenir," kuralı ilave edilir.

124. maddede yapılan değişikliklerle getirilen ifade tam olarak "devletin ülkesi ve milleti" şeklinde değilse de aynı kavramın farklı şekilde ifade edilmiş halidir. Değişiklik şu şekildedir: "Savaş hali, savaşı gerektirecek bir durumun baş göstermesi, ayaklanma olması veya vatan ve Cumhuriyet'e karşı kuvvetli ve eylemli bir kalkışmanın veya ülkenin ve milletin bölünmezliğini içten veya dıştan tehlikeye düşüren..."

1961 Anayasası'nın 30, 57, 136, 138 ve 148. maddeleri 13.03.1973 tarihinde bir kez daha değiştirilmiş; 2 geçici madde daha eklenmiştir (*Resmî Ga-*

zete 20.3.1973 *Tarih*, 14482 *Sayı*). Bu değişiklikler kapsamında Anayasa'nın 138. maddesinde yapılan değişiklikle Anayasa'ya "Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğü, hür demokratik düzen ve nitelikleri Anayasa'da belirtilen Cumhuriyet aleyhine işlenen ve doğrudan doğruya devlet güvenliğini ilgilendiren suçlara bakmakla görevli DGM kurulur. Ancak sıkıyönetim ve savaş haline ilişkin hükümler saklıdır," kuralı eklenmiş, *vahdet-i devleti* imleyen ifadeler de böylece 16'ya yükselmiştir.

Özetle, 20 Eylül 1971'de 1488 sayılı Kanun'la yapılan anayasa değişikliği ile Anayasa'nın 22. maddesinde üç defa, 11 ve 29. maddelerinde ikişer ve 26, 46, 121 ve 124. maddelerinde de birer defa "Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünden" yani *vahdet-i devlet*ten bahsedilir. 1973 Mart ayında yapılan değişiklikle 138. maddeyle de bu ifade bir defa daha Anayasa'ya eklenir. 1961 Anayasası'nın ilk halindekileri (3, 57, 77 ve 96. maddeler) de yekûna dahil ettiğimizde, 1974 sonrasında, 1961 Anayasası'nda 16 defa *vahdet-i devlet* vurgusuna yer verildiğini görürüz.

Vahdet-i devlet –devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü– 7 Kasım 1982 tarihindeki halk oylamasında kabul edilerek yürürlüğe giren 1982 Anayasası ya da tam adıyla *18.10.1982 tarihli ve 2709 sayılı (Resmî Gazete, 09.11.1982 Tarih, 17863 (Mükerrer) Sayı) Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*'nın maddeleri içerisinde 19 ve *Başlangıç* metninde iki defa olmak üzere 21 defa doğrudan doğruya; temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasıyla ilgili 13. maddeye yapılan 3, bu hakların kötüye kullanılmasıyla ilgili 14. maddeye yapılan 4 ve 81. maddede milletvekili yeminine yapılan 1 gönderme de yekûna dahil edildiklerinde ise 29 defa geçmektedir. Yeri gelmişken, çalışma boyunca –aksi belirtilmedikçe– 1982 Anayasası'nın sadece 18 Kasım'da yürürlüğe giren ilk –orijinal– halinin kastedildiğinin de altını çizmiş olayım.

Vahdet-i devlet, 1982 Anayasası'nın *Başlangıç* metninin ilk cümlesinden başlayarak Anayasa'nın ruhuna ve metnine sinmiştir. Bu çerçevede, 1982 Anayasası'nın "vahdet-i devlet" ve onu "gösteren" onun gerisinde yatan beka kavramı etrafında örüldüğünü söylemek hiç de yanlış olmayacaktır: Nitekim Anayasa "Ebedî Türk vatanı ve milletinin bütünlüğüne ve kutsal Türk Devletinin varlığına karşı, Cumhuriyet devrinde benzeri görülmemiş bölücü ve yıkıcı bir iç savaşın gerçekleşme noktasına vardığı sırada" cümlesiyle başlamaktadır. Anayasa'nın 176. maddesinde Anayasa metnine dahil olduğu bilhassa vurgulanan *Başlangıç* metninde *vahdet-i devlet*e bir kez daha değinilir ve "Hiçbir düşünce ve mülahazanın Türk millî menfaatlerinin, Türk varlığının devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği esasının... Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı" hükme bağlanır.

Vahdet-i devlet, Anayasa'nın 17 farklı maddesinde (3, 5, 13, 14, 28, 30, 33, 58, 68, 81, 103, 118, 122, 130, 133, 135 ve 143. maddeler) geçmektedir. An-

cak Anayasa'nın basın hürriyetini düzenleyen 28. maddesinde vahdet-i devlete tam üç defa yer verildiği için bu sayı 19'a yükselir. *Başlangıç* metnindeki iki ifadeyi de eklediğimizde ise "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü" (vahdet-i devlet) tabirinin Anayasa'da 21 defa geçtiğini görürüz.

*Vahdet-i devlet*e yer veren 17 farklı madde içerisinde temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması ve kötüye kullanılması hususlarını düzenleyen 13 ve 14. maddeler ayrı bir öneme sahiptir. Anayasa'nın 7 farklı maddesinde de bu maddelere göndermeler yapılarak *vahdet-i devlet* ima edilmiş olur. Bu sayıya Anayasa'nın 112. maddesinin gönderme yaptığı TBMM üyelerinin yemin metnini düzenleyen, And içme başlıklı 81. maddesini de eklemek yanlış olmayacaktır ki *vahdet-i devlet* TBMM üyelerinin de yeminlerinde vurgulanan bir husustur. *Vahdet-i devlet* tabiri, Anayasa'nın 13. maddesinde "Temel hak ve hürriyetler, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün korunması amacı ile kanunla sınırlandırılabilir," şeklinde, 14. maddesinde ise "Anayasa'da yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak amacıyla kullanılamazlar," şeklinde yer bulur.

1982 Anayasası'nda bu ilkeye dayanılarak nelerin nasıl sınırlandırıldığı, "devletin bütünlüğü"nün korunması için hangi organ ve kurumların nasıl görevlendirildiğine daha yakından bakalım. Anayasa'nın daha *Başlangıç* metninde, hiçbir düşünce ve mülahazanın Türk varlığının karşısında koruma görmeyeceği bildirilmiştir. Hiçbir düşünce ve değerlendirmenin karşısında koruma görmediği bu ilke, Anayasa'nın 3. maddesi ile Türkiye Devleti'nin temel nitelikleri arasına alınırken, 4. madde ile de devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütün olduğu ifadesinin değiştirilemeyeceği, değiştirilmesinin teklif dahi edilemeyeceği hükme bağlanmıştır.

Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü korumak ve kollamak devletin temel amaçlarından biridir (Madde 5). Devlet bu amacına ulaşmak için yurttaşların temel hak ve özgürlüklerini kanunlarla sınırlandırabilir (Madde 13). Nitekim Anayasa'da ifade edilen temel hak ve özgürlüklerin hiçbirisi devletin gerçekleştirmeye çalıştığı bu amacın dışında yani devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü aleyhine kullanılamaz (Madde 14).

Dinî ayin ve ibadetler "devletin bütünlüğünü" bozacak şekilde yapılamaz (Madde 24). Gerçekleştirilen bilim ve sanat faaliyetleri de söz konusu bu bütünlüğün değiştirilmesini sağlamak amacıyla kullanılamaz (Madde 27). Bilim adamları ise devletin ülke ve milletiyle bölünmez bütünlüğü aleyhine olmadıkça, bilimsel konuları serbestçe tartışmakta özgürdürler (Madde 130).

Basın, "devletin ... bütünlüğünü" bozacak yayınlar yapmadığı sürece hürdür. Bu bütünlüğü bozacak şekilde haber ve yazı yazanların kanun önünde sorumluluğu olduğu gibi, bu yayının dağıtımı yetkili hâkimin vereceği bir

karar ile durdurulabilir. Devletin bütünlüğünü bozan bu yazının/haberin engellenmesinin gecikmesi dahi bu işle yetkili kılınan merci tarafından sakıncalı görüldüğünde; bu merci önce dağıtımı önleyerek devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü korur (!) daha sonra da (24 saat içinde) mahkemeye başvurur (Madde 28). Böyle bir yazının/haberin/süreli yayının basıldığı basımevine ait basın yayın araçları, devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü ve Cumhuriyetin temel nitelikleri ve millî güvenlik aleyhinde işlenmiş bir suçtan hüküm giymiş olma şartı dışında hiçbir nedenle zapt ve müsadere edilemez (Madde 30). Devletin resmî kanalı olan TRT de yayınlarını "devletin ... bütünlüğünü" koruyacak şekilde yapmaya özen gösterir (Madde 133).

Dernekler (Madde 33), sendikalar (Madde 52) ve siyasî partiler (Madde 68) devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne aykırı hareket edemez; bu yönde faaliyette bulunamazlar. Aynı şekilde, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları da kuruluş amaçları dışında faaliyet gösteremez; siyasetle ilgilenemezler. Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne yönelik faaliyetlerin önlenmesi bakımından gecikme bulunan hallerde o meslek odasının bulunduğu yerin en büyük mülkî amiri meslek kuruluşlarının yetkili organlarını önce görevden alır, sonra da mahkemeye başvurur (Madde 135).

Milletvekilleri (Madde 81) tıpkı cumhurbaşkanı gibi (Madde 103) "devletin... bütünlüğünü" koruyacaklarına dair yemin ederler ve "devletin... bütünlüğü" aleyhine işledikleri ve kovuşturmasına seçim döneminden önce başlanmış suçları nedeniyle yasama dokunulmazlıklarını kullanamazlar. Bir insanın yasaya dayandırılarak canının alınmasını onaylamaktan, ülkenin bir savaşa katılıp katılmayacağına değin ülke yönetimine ilişkin "her" konuda yetkili organ olan TBMM; her ne türden olursa olsun işlenmiş bir suçtan dolayı hapiste bulunan kişileri affedebilirken devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünü bozma suçundan hüküm giymiş birisi için bu yetkisini kullanamaz (Madde 87). Yürütme ve yasama teşkilatının görev alanlarına yerleştirilen bu kavram yargı teşkilatı tarafından da korunur: Görevleri devletin güvenliğini sağlamak olan DGM "devletin bütünlüğü" aleyhine işlenen suçları kovuşturmakla yetkili kılınmışlardır.

MGK; millî güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulanması ile ilgili kararların alınması ve gerekli koordinasyonun sağlanması konusundaki görüşlerini Bakanlar Kurulu'na bildirirken kurulun, "devletin... bütünlüğü" konusunda alınmasını zorunlu gördüğü tedbirlere ait kararlar Bakanlar Kurulu'nca öncelikli olarak dikkate alınır (Madde 118). Ülke genelinde veya bir bölgede "devletin... bütünlüğü" aleyhine bir kalkışmanın veya bu sonuca yönelik şiddet hareketlerinin artması durumunda sıkıyönetim ilan edilir.

Özetle 1982 Anayasası tarafından devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü olarak ifade edilen *vahdet-i devlet*, tersi bilimsel sanatsal/dinî/medyatik veya herhangi başka bir yolla düşünülmesi, savunulması, aksi yönde eylemde bulunulması yasak olan bir kavram haline getirilmiştir. Bu yasak delinmeye çalışılırsa da bu "düşünce ve mülahaza" Anayasa karşısında koruma görmeyerek bu suç (düşünce ve mülahaza!), görevi devletin güvenliğini korumak olan mahkemelerde kovuşturulacak, Meclis bu kişi ya da kurumu affetme yetkisine sahip olamayacaktır.

Devlet-Ülke-Millet ve Bölünmez Bütünlük: Vahdet-i Devlet

Her modern ulus-devlet, *devlet, ülke* ve *millet* kavramları arasında tesis edilen bir rabıta üzerine bina olur. Hatta ulus-devletin basitçe, bir milletin/ulusun, sınırları belirli bir coğrafyada (*territory*) geçerli olan egemenliği olarak tanımlanması bile yanlış olmayacaktır. Nitekim Türk Dil Kurumu sözlüğünde dahi devlet "Toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasal bakımdan örgütlenmiş millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık" olarak tanımlanmaktadır. Kemâl Gözler de *Devletin Bir Unsuru Olarak Millet* başlıklı makalesinde milleti devletin beşerî, ülkeyi onun coğrafi, egemenliği de devletin siyasî unsuru olarak tanımlamaktadır. Devlet ülke ve millet arasında ulus-devletlerde kurulagelen ilişkide ülke, Namık Topçu'nun *Devletin Güvenliğine Karşı Suçlar*'daki ifadesiyle, "...devletin egemenlik alanını gösteren ve onu diğer devletlerden ayıran kara parçası" olarak tanımlanır.

Nitekim Weber'in *Politics as a Vocation*'da yaptığı "verili bir coğrafi alanda, belirli bir insan topluluğu üzerindeki fiziksel güç kullanma tekeli meşruiyeti" tanımı da devlet-ülke-millet arasında egemenlik dolayımı ile kurulan bir rabıtayı tanımlamaktadır. Hakeza Mehmet Ali Ağaoğulları'nın derlediği *Batı'da Siyasal Düşünceler* başlıklı kitabında, egemenlik denince akla gelen ilk isimlerden biri olan Jean Bodin'in, *Devletin Altı Kitabı*'nda bir geminin pruvasını, pupasını, gövdesini bir arada tutarak onu bir tahta parçaları yığınından farklı hale getiren ve bir gemi olarak tanımlamaya imkân veren omurgası gibi, egemenliğin de bir devleti diğer yapılardan ayırdığını söyler ve siyasal topluma içkin olarak tanımladığı devleti; mutlak, sürekli, bölünmez ve devredilmez bir güç olarak tanımlar.

Modern devletlerde devlet ülke ve millet arasındaki ilişkide millet kavramı üzerinde durmak, modern millet düşüncesinin ortaya çıkışı, milleti oluşturan sübjektif ve objektif öğelerin tartışılmasını, modernite ve millet kavramı ilişkisini ortaya koymayı vb. gerektirecektir ki böylesi bereketli bir tartışmaya girmek çalışmanın sınırlarını hayli aşacaktır. Ancak şu noktanın altını

çizmek gerekmektedir ki modern devlet bir ulus-devlettir. Millet/ulus (kavramı) siyasal yapının beşerî unsuru olmakla kalmaz, bizzat bu devlet yapısının tanımına da girer.

16. yüzyıldan bu yana şekillenmeye başlayan modern devletin coğrafya/ülke ve beşerî unsur/millet arasında kurduğu –ya da kurması gerektiği düşünülen– ilişkiye dair felsefî ya da hukukî pek çok şey daha söylenebilir. Ancak bu noktada, bu yazının ulus-devletin, devlet-ülke-millet kavramlarını felsefî ve hukukî düzlemlerde nasıl bir araya getirdiğiyle değil Cumhuriyet'e miras kalan "devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü" tabirinin siyasî tarihimizde ne anlama geldiğiyle ilgilendiğini de hatırlatmak gerekmektedir. Yine de şu hususun altını çizmek gerekiyor ki bir kapitalist ulus-devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti de tüm diğer ulus-devletler gibi devlet-ülke ve millet arasında egemenlik dolayımı ile kurulan hukukî bir ilişki üzerinde durmaktadır. Ancak bu, bu yazıda *vahdet-i devlet* olarak tanımlanan ve *devletin bekası* kuvvesinin '60'lardan sonra fiile geçmiş hali olarak siyasî tarihimizin temellerine yerleştirilen "devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü" tabirinden (kopuk değil ama) farklı bir noktaya bizi götürmektedir: İlki Batılı *kapitalist ulus-devletin formasyonu*na ikincisi ise Doğulu *kâdir-i mutlak devletin formasyonu*na. Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse ilki, Osmanlı devlet mekanizmasının neolitik (prekapitalist) bir (Doğu) imparatorluktan (Batılı) kapitalist ulus-devlete tanziminin (dönüşümünün); ikincisi ise beka *boş göstereni*nin '60 sonrasında kazandığı yeni gösterilenin (vahdet-i devlet) altını çizmektedir.

Önlem Devleti, Vahdet, Beka: "Ya Devlet Başa Ya Kuzgun Leşe"

Devletin bekası düşüncesi sadece (boş) gösteren-gösterilen ve onun hegemonya dolayımında yeniden, yeniden, yeniden üretimi açısından değil bekanın bir anlamda egemenliğin tanımıyla alakalı oluşuyla da ilgilidir. Bir başka açıdan ifade etmek gerekirse bekanın hegemonya bağlamında ne olduğuna karar vermek yani *istisna halini* belirlemek imtiyaz/hegemonyasına sahip olmak bize hem egemenin/hegemonun kim olduğunu söyleyebilecek hem de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ikili (norm ve önlem Türkiye cumhuriyetleri) karakterini tartışabilmemize izin verecektir: Çok rahatlıkla Türkiye Cumhuriyeti'nde egemenliğin kayıtsız şartsız (fenâ ve bekanın ne olduğuna, fenâyı savmak ve bekayı tesis etmek için neler yapılması gerektiğine, istisna haline yani *anarşi/terör*ün ne olduğuna, anarşist/terörist/bölücülerin kimler olduklarına ve onlarla nasıl, ne niçin mücadele edilmesi gerektiğine) karar verenlere ait olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Schmitt de egemenliği *The*

Concept of Political'da bizzat bu (müstesna hale) karar verme süreci üzerinden okumaktadır – ki onun kullandığı şekliyle kavramların içeriğini doldurarak söylemek gerekirse *baki devlet* bir *sıkıyönetim devleti*dir.

Yukarıda sıralanan ayrım bizi Ernst Fraenkel'in *İkili Devleti*'ndeki *norm devleti* ve *önlem devleti* –daha doğrusu *önlem-Devleti*– ayrımına da götürür. Fraenkel'den yararlanarak biri *norm* diğeri de *önlem Türkiye Cumhuriyeti Devleti* olmak üzere, birbirinden farklı ama iç içe iki Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nden söz edebiliriz. *Norm-T.C.*, bir hukuk (anayasa ve yasalar) sistemiyle tanımlı *kapitalist ulus-devlet* formunda örgütlenmiş bir *aygıt-devlet*, bir –Sartre'ın *Varoluşçuluk*'undan yardım alarak söylemek gerekirse– "*şey-devlet*" (*being in-it-self, en soi, kendinde devlet*) iken *önlem-T.C.*, "*kendisi için*" (*being for-it-self, pour soi*) bir amaca (beka) sahip olan ve *istisna haline, olağanüstü hale* –Türkçesi ile anarşinin/bölücülüğün/terörün ne ve kim olduğuna, olduklarına ve onlarla nasıl mücadele edileceğine– karar veren bir *kutsal-devlet*, bir *devlet-i ebed-müddet*tir. Devlete dair bu ayrım (şey-devlet ve kendinde-devlet) Nicos Poulantzas'ın devletin göreli özerkliğini açıklamaya çalıştığı *Politik Kriz ve Devletin Krizi* başlıklı yazısında kullandığı "bir şey olarak devlet" ile "bir özne olarak devlet" ayrımını da hatırlatır niteliktedir. *Bir şey olarak devlet*, devletin hiçbir özerkliğinin olmadığı, manipüle edilebilen ve pasif bir araç olarak nitelendirilen eski araçsalcı yaklaşıma vurgu yapar. *Bir özne olarak devlet*te ise, devlet mutlak özerkliğe sahiptir ve kendi iradesiyle işler. Bu anlayış, Poulantzas'ın da altını çizdiği üzere Hegel ile başlamış olan ve Max Weber ile tekrar gündeme getirilen burjuva siyaset sosyolojisinin egemen anlayışıdır. Meseleye geri dönülürse Doğu'nun *omnipotent* Devlet'i, kendi varlığının bilincine sahip olduğu gibi kendi varlığını korumak için "önlem" de alır. *Norm devleti* olarak Türkiye Cumhuriyeti ne kadar *Batılı* "form"da (kapitalist ulus-devlet) örgütlenmiş ise de bir *önlem Devleti* olarak –kökleri o kadar *Doğu*'nun *kâdir-i mutlak, ebed-müddet, despotik devleti* "form"unda– örgütlenmiştir. *Önlem Devleti*'nin *istisna halinin* sınırını çizen, *olağanüstü hali* gerekli kılan beka(kaygı)sı, Doğulu kâdir-i mutlak Devlet'in formu içinde üretilir. Norm devleti olarak Türkiye Cumhuriyeti ne kadar prosedürel bir kamu kurumu (*aygıt-devlet, şey devlet*) ise önlem Devleti olarak da o kadar illetin teşkilatlanmış hali ve tarihsel taşıyıcısı olan *omnipotent* bir devlettir. Norm devleti olarak Türkiye Cumhuriyeti ne kadar hukuk devleti ise Doğulu despotik bir önlem Devleti olarak da o kadar hukukun ötesinde –Heper'in de *Türkiye'de Devlet Geleneği*'nde (2015) sıklıkla vurguladığı gibi– aşkındır (*transcendental*). Özetle Türkiye Cumhuriyeti Devleti beka kavramı ve bekayı günümüzde fiile geçiren onu işlevselleştiren *vahdet-i devlet* ile ilişkilendiği ölçüde –Carl Schmitt'in *Siyasî İlahiyat*'ta (2010) kullandığı anlamda– bir *istisna hal*ini (anarşiyi) belirleyen, olağanüstü hale karar ve-

rebilen bir –devlet değil– *Devlet* olarak egemen ve hukukun ötesindedir. Ancak mutlaka bir hususu daha not etmeden geçmemek gerekiyor: Hem *hukukun ötesinde* devlet hem de dost-düşman düşüncesinde Schmitt'in hedefinde parlamenter sistem vardır. Bir yandan devletin nötr olamayacağını söyleyerek liberalizmin "toplulukların benimseyeceği farklı amaçlar karşısında tarafsızlığını koruyan devlet" anlayışını, diğer yandan devletin tarafsız olmaması gerektiğini söylerken de liberal parlamenter sistemi eleştirir. Bu bakımdan Agamben'in pozisyonu ile Schmitt'inki aslında birbirlerine tam terstirler. Schmitt, bu istisna haline karar verenin devlet olması gerektiği düşüncesini desteklerken Agamben (ve aslında Agamben'den de önce Foucault) devletin/egemenin/iktidarın bu istisna haline ve olağanüstü hale karar veren, dostu-düşmanı tanımlayıp belirleyen yapısını eleştirmektedir.

İstisna haline karar vererek bekayı koruma (*önlem-T.C.*) bir anlamda devletin bekasını temin *zarureti* nedeniyle başvurduğu *necessitas non habet legem* (kanun üzeri olma kanunu) kuralı olarak kendini gösterir. Agamben'in de *İstisna Hali*'nde (2006: 9) François Saint-Bonnet'in *L'état D'Exception*'undan yardım alarak çizdiği gibi "...istisnanın dayandığı zorunluluk halinin hukukî biçimi olamayacağını" kesinleyen yazarlarca böyle bir kuramın meşruluğu yadsınmakla kalınmıyor, terimin siyaset ile hukuk arasındaki sınırda yer alan konumunun tanımlanması da güçleştiriliyor. Gerçekten de yazara göre, yaygın bir görüşe göre istisna hali; "...kamu hukuku ile siyasal olgu arasında bir dengesizlik noktası" oluşturmaktadır. Agamben'in istisna hali; "...tıpkı iç savaş, ayaklanma ve direniş gibi, 'ikircikli ve belirsiz' bir sınır çizgisinde, hukukî olan ile siyasal olan arasındaki kesişme noktasında... konumlanır. Sınırlar sorunu daha da acil hale gelir... istisna hali, yasal biçimi olamayan şeyin yasal biçimi halini alır. Öte yandan, eğer istisna, hukukun onun aracılığıyla yaşama gönderme yaptığı ve kendini askıya alarak yaşamı bünyesine kattığı özgün araç ise, o zaman bir istisna hali kuramı, canlıyı hem hukuka bağlayan hem ona terk eden ilişkinin tanımlanması için önkoşuldur."

Agamben'in hukukî ve siyasî olanı birbirinden ayıran sınır çizgisi olarak istisna hali, tam da Fraenkel'den mülhem kavramlarla tanımı yukarıda da tartışılan *Önlem-T.C.* ile *Norm-T.C.*'nin ya da Sartre'dan ödünç alındığı şekliyle *şey-devlet* (kendinde Devlet) ile *Kutsal-Devlet* (kendisi için Devlet) arasındaki sınır çizgisini de oluşturur. *İstisna hali*ni –Foucault'dan farklı olarak modernliğin değil geçmişten günümüze bu siyasetin tezahürü olarak gördüğü– *Biopolitika* kavramı ekseninde ele alan Agamben'den farklı bir düzlemde konuyu tartışsa da bir kamu hukukçusu gözlüğü ile sorunu okuyan Schmitt'in egemenin tanımına getirip yerleştirdiği OHAL de bu tartışmaların mücavir alanına gelir yerleşir. Schmitt OHAL ile egemeni tanımlar; Agamben ise *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*'ta yaptığı gibi, egemen ikti-

darın üzerindeki tüm örtüleri kaldırır ve onun aslında hiç de göründüğü gibi haklarımızı korumak vb. amacı taşımadığını ispata koyulur.

Özetle, Agamben'in dikkatimizi çektiği husus, sadece böyle bir sınırın varlığı ve bu sınırı koyanın egemen oluşu değildir; ona göre üstelik bu sınır " siyasal belirsizlik veya nedeni her ne olursa olsun bir kriz durumunda, siyasal düzenin devamının sağlanması adına hukukun kendini askıya alması[na]" da imkân tanır ve önemli olan "...istisna halini tanımlayan ve uygulayan gücün meşruiyetini nereden aldığı meselesidir." Üstelik "...istisna halinin, yani krizle veya belirsizlikle kesintiye uğrayan toplumsal işleyişin devamını sağlamaya yönelik yasasızlık veya boşluk halinin, günümüzde artık sürekli bir hal almış, yani yasasızlığın veya boşluğun artık normal bir durum haline gelmiş olmasıdır. İstisna halini tanımlayan bir nitelik olarak yasasızlığın-hukuk dışılığın bir yasaya ve hukuka dönüşmüş olması[dır.]" Bir başka ifadeyle, *istisna hali* bir *kuralın istisnası* olarak *müstesna* bir durumu ifade etmez; aksine, müstesna durumun kendisi *müesses* olur, kural-olarak-istisna durumu ortaya çıkar.

Schmitt de Agamben de olağanüstü/istisna hallerini hukukun tam olarak dışına yerleştirmezler. Bu Schmitt'in *The Concept of the Political*'da (1976) çizdiği dost ve siyasal düşman (hostis) ile Agamben ise *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*'ta kullandığı *homo sacer* benzetmesi ile yapılır. Schmitt *dost-düşman* ayrımını *siyasal* kavramını açıklayabilmek için kullanır. Ona göre, bu kavramlar somut ve temel anlamları çerçevesinde ele alınarak anlaşılmaya çalışılmalı ve ekonomik moral ya da başka herhangi bir kavram/kavramlarla düşünülerek içeriği zayıflatılmalıdır. Schmitt *dost* ve *düşman* kavramlarının bireysel duyguların ve eğilimlerin psikolojik ifadesi olmayıp anlamlarının özel duygular içinde anlaşılmaya çalışılmasına da karşı çıkar. Çünkü *(siyasal) düşman* ne ekonomik anlamda *rakibe* ne de entelektüel anlamda *muhalife* indirgenebilir. Siyasal düşman moral olarak *kötü*, estetik olarak *çirkin* olmak zorunda da değildir fakat o yani *düşman*, bir *diğeri* (*the other*) ve bir *yaban*dır (*the strange*). Schmitt, *siyasal birliğin* ifade edilmesini müteakip, birliğin içinde barışın sağlanabilmesi için bir *iç düşmana* (anarşist/terörist/bölücü) karar verilmesinin zorunlu olduğunu söyler ve her devletin iç düşman ilan etmek için birtakım formüller geliştirdiği üzerinde durur.

Schmitt'e göre *dost-düşman* ayrımı bir mücadele ekseninde belirlenir ve bu *belirlenimin olağanüstü hale* ilişkin kararı birbiri ile örtüşür. *The Concept of Political*'da Schmitt kritik anlarda, bir iç düşmana karar verilmesi gerektiğini söyler; *iç savaş*, siyasî birliğin sağlanabilmesi için siyasal birliğin kaderini belirleyecek önemdedir ve bu savaş anayasanın ve hukukun dışında yürütülmesi gereken bir mücadeledir.

Agamben'in *istisna hali*ndeki sınırın muğlaklığını ifade etmek için kullandığı benzetme Roma hukuk tarihinde, kurban edilemeyen ama öldürülebilen

insan anlamındaki, *homo sacer*, *kutsal insan*dır. *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*'ta Agamben, bu kişinin kurban edilmesine izin verilmese de onu öldürenin cinayet işlemiş sayılmayacağını belirtir. Burada önemli olan, *homo sacer*in Roma hukukundaki rolü değil Agamben'in *homo sacer* ile hukukun hem içinde hem dışında olma durumunu ima etmesidir.

İster Schmitt'in *hostis*inden ister de Agamben'in *homo sacer*inden yola çıkalım, Türkiye siyasetinde devlet bekası ve onun '60 sonrasındaki operasyonel tanımı olan *vahdet-i devleti* anlayabilmek için de bu siyasal coğrafyada (*territory*) "da" olağanüstü halin/istisna halinin nasıl tanımlandığını, hukuk (aygıt, şey) devleti ile önlem (*omnipotent*, ebed-müddet, kutsal) devlet arasındaki sınırın nasıl çizildiğini, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki kamusal düşman (hostis) ya da kurban edilmesine izin verilmese de onu öldürmenin aynı zamanda suç sayılmadığı *homo sacer*(ler)in kim(ler) olduğu üzerinde yani anarşi/terör, anarşist/terörist üzerinde konuşmamız gerekmektedir. Çünkü Schmitt'in de altını çizdiği gibi, Türkiye'de de siyasal birliğin kaderi, ötekinin (anarşist/terörist) kim olduğu ve onunla mücadelenin (kural-olarak-istisnai halinin) nasıl tanımlandığı (anarşinin 3K4F'si) ile şekillenmektedir. Schmitt'in de Agamben'in de altını çizdikleri gibi böylesi bir tanım siyasî birliğin kaderi (bekası diye de okumak mümkündür) açısından hayatî öneme sahiptir ve böylesi bir tanım istisnai gibi görünse de istisnai olan müesses olana mündemiç hale gelmektedir. Bu da devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü (vahdet-i devlet) ve beka arasında kurulan rabıtanın, anarşi (ve terör) üzerinden nasıl kurulduğu üzerinde düşünmeye sevk edecektir: *Anarşi*nin (ve *terör*ün) tanımlanması o derece önemlidir ki, Schmitt'i izlersek bu onun tanımı ve işlevi (3K4F), Türkiye'de bir olağanüstü hali gerektiren beka tehdidini, bu tehdidin tanımını ve bu tehdidi savmanın (nehyi ani'l-münker) usulünü ve bu tehdidin kim tarafından siyasal sisteme yönlendirildiğini (anarşist/terörist kimdir) belirlemeyi gerektirmektedir.

O zaman ilk olarak Doğu'da *devlet* ve *beka*sı düşüncesinin tarihsel yolculuğuna; bu coğrafyada *omnipotent, despotik* ya da *axial* olarak tanımlanan *merkezî* devletin nasıl ortaya çıktığına göz atmak, ardından da bekadan *vahdet-i devlet*e, kuvveden fiile geçişi mümkün hale getiren bu süreci (hostisin –anarşist/terörist– tanımlanması iç savaşın –terörle, anarşiyle mücadelenin– saflarının çatılmasını ve bu mücadelenin devletin bekası için zaruriyetinin ve ebetteki meşruiyetinin sınırlarının çizilmesini) konuşmamız gerekmektedir. Nitekim Türkiye usulü *institium*'u yani İkinci Dünya Savaşı sonrasında şekillenen *anarşi* ve onun '80'den sonraki versiyonu *terörle mücadelenin* toplumsal şartlarını konuşmadan devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünü konuşmak zor olacaktır.

"Kâdir-i Mutlak" ve "Ebed-Müddet"ten "Devletin Ülkesi ve Milleti ile Bölünmez Bütünlüğü"ne "Beka"nın Yolculuğu

Bu noktada bu *kâdir-i mutlak* devletin, bekasını ülke ve milleti kendi varlığında anlamlandırarak tesise yöneldiğinin altını bir kez daha çizmek yerinde olacaktır. Anayasa(lar)da ifadesini bulan bu "bölünmez bütünlük", devlet, millet ve ülke *arasındaki* bir birliği değil, devletin *içinde* bir birliği, vahdeti ifade eder. Hıristiyanlıktaki *trinity* düşüncesine benzer, kutsal ruh, baba ve oğlunun birbirlerine tahvil oluşları gibi değil, sufîlikteki vahdet-i vücûd ile teşbih olunabilecek bir "bölünmez bütünlük", bir "bir"liği andırır devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü: Ülke ve millet devletin varlığı içinde *erir*; devletin içinde *eriyiş ("bir"*leşme*)* (yani vahdet-i devlet) millet ve ülkenin "*yok*"oluşunu, ortadan kalkışını değil, Hallac-ı Mansur'un Tanrı'nın içinde kendi yok oluşunu "Ene'l Hakk" (Ben Allah'ım) olarak ifadesi gibi bir iç içe geçişi, bir meczoluşu ima eder: Tıpkı Hallac-ı Mansur'un vücûd'unun, yokluğu ontolojik olarak imkânsız olan Tanrı'nın *vâcib* olan (*vâcibü'l-vücûd*) varlığında "*bir*"leştirerek var olma imkânı elde edebilmesi (*mümkin'ül-vücûd*) gibi *millet* de *ülke* ile (yokluğu ontolojik olarak imkânsız olma anlamında *kâdir-i mutlak*) devletin varlığında "*bir*"leşerek mümkün olur, var olur, devlete (bahta, talihe, saadete) mazhar olurlar. Millet ve ülkenin devletle birleşmesi bu unsurların devlete *eklemlenmesi* gibi değil varoluşlarını, kâdir-i mutlak devletin vâcib varlığında birleşerek teşhir edebilmeleri anlamında bir birleşmedir. Ülke ve milletin "*var*"lıkları ancak devletle birleşerek bir hale gelerek mümkün (*mümkinü'l-vücûd*) olur. Bölünmez bütünlük bu tahayyülde ülke ve milletin devlete eklemlenerek, *yok olmaları* değil devletle bütünleşerek, hemhal olarak var olmaları, olabilmeleri olarak düşünülmelidir.

Hegel'in *öznel tin*inden, *nesnel* ve *mutlak tin*ine geçerek tam bir özgürlüğe erişen insanı gibi, Hallac-ı Mansur da seyr-i sülûkunda Tanrı ile birleşerek *fenâ* âleminden *beka makamı*na erişir; aynı şeyi Türkiye Cumhuriyeti'nde devletle bütünleşen milletin her bir üyesinin –tam da Füsun Üstel'in II. Meşrutiyet'ten günümüze macerasını anlattığı– *makbul vatandaş* katına ulaşması olarak teşbih etmek de mümkündür.

"Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü", '60'lı yıllarda Anayasa'ya giren, 12 Mart Darbesi/Muhtırası sonrası biraz daha belirginleşen ama asıl olarak da 1982 Anayasası'yla siyasal yapı ve kültürümüzün önemli bir parçası haline gelen bir *tabirdir*. 1982 Anayasası'nda 21 yerde geçen bu tabirin Anayasa'nın diline pelesenk olduğu da bir gerçek. Bu arada, bir görüşe göre *pelesenk olmak* ifadesi ağacı hayli kaliteli, reçinesi hayli yoğun ve mak-

bul pelesenkağacından gelmekte, hatta "dillere pelesenk olmak" da o reçinenin bulaşıcılığını teşbih etmektedir. Ancak Nişanyan gibi başka araştırmacılar da bu tabirin Farsça *pārsang* (veya *bārsang*) kelimelerinden tevarüs etmiş, "...denge maksadıyla teraziye veya kayığa veya at yükünün hafif tarafına konulan taş" anlamında geldiğini dile getirirler. Sonuçta her iki anlamındaki imâsıyla *pelesenk*i, muvazeneyi sağlamak için konulan ilave bir *fazlalık*, bir *yük* ya da bir *denge taşı* gibi düşünmek yanlış olmaz. Bu açıdan bir *politik-pelesenk* olarak *devlet-ülke-millet teslisi*ni de gereksiz bir fazlalık, lafazanlık gibi değil, aksine, Osmanlı-Türkiye siyasetinin temel kavramlarından *beka*ya, operasyonel (kullanım amacına uygun) bir güç ve işlevsellik kazandıran bir (devlet-ülke-millet) *vahdet*(i) olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Bu açıdan devlet-ülke-millet *vahdet*inin, bir *kavram/kuvve* olarak bekaya, anayasa ve yasalarda tanımlı bir operasyonellik katması, fiile geçirmesiyle bir pelesenk (*denge taşı-bārsang*) işlevine büründüğünü not etmek gerekiyor:

Beka dolayımıyla, *devlet-ülke-millet vahdeti* ve *1982 Anayasası* o kadar iç içe geçerler ki, artık "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü" tabiri mi 1982 Anayasası'nın içinde bekayı sağlayan bir *denge taşı*, bir *pelesenk*, yoksa 1982 Anayasası mı bu *politik-pelesenk* etrafına örülmüş bir *dış cephe kaplaması* mıdır, ayırt etmek zorlaşır.

Tanrı Janus gibi her iki yöne de yüzünü dönen beka (kavramı/olgusu), hem *devlet*, *ülke* ve *millet* kavramlarını bir vahdet halinde kurar, ülke milleti devletin içinde eritir, her birini bir diğerinin mütemmim cüzü, birbirlerinin lazımı ve melzumu haline getirir hem de 1982 Anayasası'nın ruhunu üfler. Böylece beka, Anayasa'nın geneline sinen ve "devletin ülke ve millet ile bölünmez bütünlüğü" tabiri ile tecessüm eden, Anayasa'da tanımlı *policy*'lere, *beka-siyasalar*ına dönüşebilme imkânına kavuşur.

1982 Anayasası beka kavramı ile mana bulur; "Devletin ülkesi ve milletinin bölünmez bütünlüğü" halinde ete kemiğe bürünür, kuvveden fiile, manadan maddeye, gaz halinden katı hale geçer; bir *kavram* olmaktan çıkar politikaya yön ve şekil veren, kamu kurum ve görevlilerinin görev tanımlarına yerleşen, temel hak ve özgürlüklerin alt-üst sınırını çizen bir *İsveç çakısına* dönüşür. Nitekim büyük harfle *Devlet*'in bekası ile –ki 1961 Anayasası'nda da 1982 Anayasası'nda da devletin büyük harfle– "Devlet" –yazıldığını bir kez daha not etmek gerekiyor– toplumun maslahatı arasındaki rabıta da bu hat üstünde tesis edilir.

Osmanlı-Türkiye siyasî yapısı içerisinde beka (kavramı, kuvvesi) ve onun fiile geçmiş, operasyonel hale gelmiş, pelesenk olmuş, katılaşmış hali olarak "Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü", elbette sadece mevcut anayasa üzerinden anlaşılamaz. Nitekim beka bir kanun-ı kadimken *vahdet-i*

devlet (ülke ve milletin devletin içinde meczedilmesi) 1961 Anayasası'yla birlikte siyasî hayatımızda görülmeye başlar.

Beka düşüncesinin tarihi, onun hangi tabirlerle tecessüm ettiğinin, operasyonel hale geldiğinin, kuvveden fiile geçtiğinin, bu boş gösterenin hegemonya sürecinde hangi anlama sabitlendiğinin de tarihidir. *Devletin bekası* olgusunun, siyasî yapıdaki önemi dikkate alındığında bunun enikonu Osmanlı-Türkiye tarihi demek olduğunu, geçmişten günümüze siyasî tarihimizin beka olgusu üzerinden okunmasının da yanlış olmayacağını söylemek de mümkündür.

Beka kavramının tarihsel sürekliliği içinde *vahdet-i devlet*, beka düşüncesinin günümüzdeki tecessümü, bir *kuvve* olarak bekanın fiile (*vahdete*) geçişi, *operasyonel* hale gelişidir. Fatih'in evlat katlini meşrulaştırması nasıl ki *Nizâm-ı Âlem*'in (*Bâkî Devlet*'in) operasyonel bir izahı içinde düşünülebilirse Tanzimat/Islahat/Meşrutiyet(ler)in ilanları da devletin bekası fikrinin o tarihsel kesitlerde operasyonel hale gelişiyle o kadar alakalıdır – ki örneğin Cemil Koçak da *Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet*'te Yeni Osmanlılar'ın anayasacılığının araçsal olduğunu vurgular. Ancak şu noktanın altını da çizmeyi ihmal etmemek gerekiyor: *Nizâm-ı Âlem*'den *Tanzimat*'a geçiş, *bâkî devlet*ten *–muntazam* (intizamı olan, nizâmı tesis edilmiş) devletten– beka kaygısı olan devlete (muntazam olabilmesi için yeniden nizam verilmesi, *tanzim edilmesi*, intizamlı hale getirilmesi gereken devlete) geçiştir. Bu aynı zamanda mevcudun (Nizâm-ı Âlem) korunması düşüncesinden bekanın tesis edilmesi, sağlanması düşüncesine (Tanzimat) de geçilmesi anlamına gelmektedir. İlkinde muntazam olma durumu (Nizâm'a sahip olma, beka) *korunacak*, ikincisinde ise beka/nizâm *kurulacak*, *inşa (tanzim) edilecek*tir. İşte, birinciden (bekanın *korunmasından*) ikinciye (bekanın *kurulmasına*) geçiş, İnalcık'ın *Tanzimat Nedir* (2011) makalesinde 16. yüzyıldaki dönüşüme kadar götürdüğü Tanzimat düşüncesinin de mantığını teşkil etmektedir. Nitekim Nizâm-ı Âlem, bekanın koşullarının sağlandığı, bâkî devletin mevcut olduğu kertedir. Tanzimat ise bekanın tesisinin bir kaygı ve politik bir mücadele olarak zihinlere yerleştiği bir tarihsel kategoriyi imler.

Benzer şekilde, İttihat Terakki'nin ittihad-ı anâsırdan anladığı nasıl ki "Osmanlı'nın (dağılmasının önlenerek) bekası" düşüncesinin katı haldeki tezahürü, bekanın bu anlama sabitlenmesi ise Cumhuriyet'in İnkılap Kanunları da o kadar devletin (Cumhuriyet olarak inşa/bekası ve bu ulus-devletin ihtiyaç duyduğu devletin-milletinin) inşası/bekasının düşüncesinin elle tutulur halidir. Kemalist dönemde beka ve onun tecessümlerine dair örnekleri çoğaltmak elbette ki mümkün ancak bu, vurgulanmak istenen hususu değiştirmeyecektir. Osmanlı-Türkiye siyasî hayatının genetik kodlarına kazınmış kadim beka düşüncesi, bu siyasî tarihin farklı momentle-

rinde farklı biçimlerde ete kemiğe bürünmekte, tecessüm edebilmekte, soyut fikirden somut siyasaya dönüşebilmektedir ve dönüşecektir de. Nitekim "Devletin ülke ve milletiyle bölünmez bütünlüğü" de devletin bekası fikrinin İkinci Dünya Savaşı sonrası Soğuk Savaş'ın koşullarının yerleşmesini takiben –somut olarak 1961 Anayasası ile– kuvveden fiile geçmiş hali olarak değerlendirilebilir. Devlet-ülke-millet arasında kurulan bu vahdet, daha önce de vurgulandığı gibi, bekayı cisimlendirmekle, katı hale geçirip somutlaştırmakla kalmaz, bekanın "nasıl", "hangi yolla" tesis edileceğini, onun *biçimi* (görünüşü, tezahürü) ve *biçem*inin (tarzı, üslubu) hakkında da fikir vermektedir.

Beka düşüncesinin farklı tarihsel kesitlerde farklı şekillerde tecessüm ettiğini hatırlamak, bekanın yolculuğunu zihnimizde canlandırmamızı da kolaylaştırır. Bekanın bu kavramsal yolculuğuna kabataslak baktığımızda onun, anayasalarda (1982-1961) "Devletin ülkesi milleti..." tabiriyle, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde ise muasırlaşma ve ulusun inşası ile tecessüm ettiğini söyleyebiliriz – ki daha geriye doğru gittiğimizde Cumhuriyet'in, Meşrutiyet(ler)in, Islahat ve Tanzimat fermanlarının dahi birer devletin bekası *policy*'leri olarak gündeme geldiklerini görürüz. Geriye doğru iz sürmeye devam ettiğimizde beka kuvvesinin bizi Osmanlı Nizâm-ı Âlem (Bâkî Devlet) düşüncesine doğru götürdüğünü söylemek de yanlış olmayacaktır.

Bu noktada durmak ve devletin bekası fikrinin sadece ve sadece Osmanlı'ya münhasır bir kavram olduğunu söylemenin de yanlış olduğunu işaret etmek gerekmektedir: Devletin bekası düşüncesi, nasıl ki 1982 Anayasası'nın ya da bizzat Cumhuriyet'in "icat" ettiği bir şey değilse onu anlayabilmek için tarihe, Osmanlı sosyopolitiğine gitmek gerekmektedir; benzer şekilde, Osmanlı Nizâm-ı Âlem'ini, *Devlet-i Ebed-Müddet*'ini anlayabilmek için de yine tarihe başvurmak elzemdir. Bu noktada, devletin bekası kavramını anlayabilmek için gidilecek "tarih"in *diyakronik* bir tarih olmadığını da not etmek lazım: Devletin bekası düşüncesi tarihsel kronolojide Cumhuriyet'ten, Hititlere doğru gidilerek bulunabilecek bir "*olay*(lar)" değil tarihsel bağlamı içinde kavramsal düzlemde anlaşılabilecek bir *olgu*dur; elbette tüm *olgu*lar gibi *kavramsal* düzeyde anlamlandırılmak zorundadır. Bu tartışmalar bizi olgusal düzlemde olarak *Doğu*'nun ve bu *Doğu*'da *devlet*in –daha doğrusu *Devlet*'in– ortaya çıkışı ile ilgili tartışmalara götürür. Çok kısaca *Doğu*'ya burada zuhur eden (büyük harfle yazılan) *Devlet*'e bakmak, bu *Devlet* içinde beka kavramının ne anlama geldiği, farklı dönemlerde kuvveden fiile nasıl geçtiği ve Cumhuriyet'e, oradan da 1982 Anayasası'na vahdet-i devlet (Devletin ülke ve milletiyle bölünmez bütünlüğü) olarak nakşedildiğini anlamamızı kolaylaştıracaktır.

Doğu ve Doğu'nun Bâkî/Despotik Devleti

Bir yuvarlağın –yerkürenin– münhasıran saptanmış bir doğusu olamayacağına göre ilk elden, tartıştığımız Doğu'nun tarihsel düzlemde ekonomi politikte inşa edilen olgusal ve kavramsal bir Doğu olduğunu not edelim.

Nitekim Kılıçbay, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*'nde (2001) Doğu ve Batı ayrımının, ilk kez Roma İmparatorluğu döneminde Akdeniz kıstas alınarak yapıldığını vurgular: "İmparatorluğun bütün Akdeniz havzasına askerî olarak egemen olması, kültürel bir egemenlik getirmemiş ve ayrım hattı yaklaşık bugünkü Balkanlar'dan geçen bir çizginin doğusu daha çok Helen, batısı da daha çok Latin kültürünün çizgilerinin ağırlıklı olduğu bölgeler halinde gelmişlerdir." Daha spesifik olarak belirtmek gerekirse Doğu, Mezopotamya-Mısır, Helen kültürleri çizgisinde gelişen uygarlık alanıdır. Kılıçbay'dan ödünç almaya devam edelim: "Roma, bu iki alan arasındaki derin farklılıkları özellikle 2. yüzyıldan itibaren fark etmeye başlamış, sonunda ülkeyi *pars occidentis* (Batı parçası) ve *pars orientalis* olarak ikiye bölmek zorunda kalmıştır."

4. yüzyılın ortalarında başlayan Kavimler (Barbarlar) Göçü, Roma'nın kurguladığı "Batı"nın yıkılmasına" vesile olur. Aral-Hazar civarlarından Don ve Volga havzasına doğru göç etmeye başlayan Hunların tetiklediği bu göçün yarattığı domino etkisi, 800'lerin ortalarına kadar devam edecek – ki göçebe Türk kavimleri de bu büyük göçün ikinci evresinin sonlarına doğru Anadolu'ya hareket edecek, 11. yüzyıl başlarında Anadolu'ya yerleşmeye başlayacaklardır. Kılıçbay, asıl farklılaşmanın feodal dönemde meydana geldiğini ve Batı'nın tamamen ayrı bir uygarlık alanı olarak ortaya çıkarken Doğu'nun, ezelî yapılanmasını sürdürmeye devam ettiğini vurgular. Bu minvalde özellikle Balkanlar ve Osmanlı üzerinden Batı ve Batı'nın kurucu ötekisi olarak Doğu tartışması yapan Maria Todorova'nın *Imagining the Balkans* başlıklı çalışmasını da anmak yerinde olur. Çalışma Batı ve Orta Avrupa için bu kurucu öteki olarak Balkanlar'ı; Balkanlar için ise kapıda bekleyen öcü olarak Osmanlı'yı işaret etmesi açısından kayda değerdir.

Doğu'nun, üzerinde *Devlet*'in yükseleceği ezelî, durağan, değişmeyen yapısı Marx'ın da *Asya Tipi Üretim Tarzı* adıyla özetlediği düşüncelerinin mihenk taşını oluşturur. Bu kavramı ilk kez kullandığı *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (1976), Doğu toplumlarına dair ilk sistemli çözümlemeyi içermesi bakımından *Grundrisse* (1999) ve *Kapital* (1986) Marx'ın, Doğu'yu konumlandırdığı tarihsel kategoriyi izah ettiği en belirgin çalışmalarıdır. Marx'ın *Doğu Sorunu* başlıklı kitabı ise kızı Eleanor Marx-Aveling ve damadı Edward Aveling tarafından, Marx'ın doğrudan doğruya onun Kırım Savaşı ve Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olarak *New York Daily Tribune*'da yazdığı yazıların bir araya getirilmesiyle oluşturdukları çalışmasıdır.

Marx bahsedilen ilk çalışmasının henüz önsözünde iktisadî gelişmenin aşamaları olarak üretim biçimlerinden bahsetmekte ve başlangıçtan beri söz konusu olan bir tarihsel dönemleştirmeye son biçimini vermektedir. Şöyle der Marx (1976: 26): "Geniş çizgileriyle, Asya üretim tarzı, Antik Çağ feodal ve modern burjuva üretim tarzları, toplumsal-ekonomik şekillenmenin ileriye doğru gelişen çağları olarak nitelendirilebilirler. Burjuva üretim ilişkileri, toplumsal üretim sürecinin en son uzlaşmaz karşıtlıktaki biçimidir – bireysel bir karşıtlık anlamında değil bireylerin toplumsal varlık koşullarından doğan bir karşıtlık anlamında; bununla burjuva toplumunun bağrında gelişen üretici güçler, aynı zamanda, bu karşıtlığı çözüme bağlayacak olan maddi koşulları yaratırlar. Demek ki bu toplumsal oluşum ile insan toplumunun tarih-öncesi sona ermiş olur."

Grundrisse'nin (1965) *Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri* adlı bölümünde ise Marx, Antik/klasik-Cermen, Feodal ve Doğulu üretim biçimlerini incelerken ve Asyatik toplumlarının durağanlık ve değişmezliklerinin altını çizer.

Kapitalizm öncesindeki üretim ilişkilerini ve buna bağlı olarak ortaya çıkan mülkiyet biçimlerini analiz ederken Marx, *Grundrisse*'de (1965: 521) bu üretim ilişkileri arasındaki farklılıkların *tarihsel* değil *coğrafi* olduğunu da vurgular. Marx'a göre, bu coğrafi farklılık çerçevesinde, Asya toplumlarında emek yoluyla fiilen mülk edinme sürecinin toplumsal koşulları, –sulama sistemleri, iletişim araçları vb.den dolayı– üst birliğin yani despotik hükümetin eseri olarak ortaya çıkar. Birlik *–despotik hükümet–* mülkün gerçek sahibi ve ortak mülkiyetin gerçek ön varsayımı olduğundan birliğin kendisi, çok sayıda tikel cemaatin üstünde, ayrı bir varlık olarak ortaya çıkar. Bu sistem içerisinde toprak, cemaatin ortak malı olarak görülür. Birey ancak bu cemaatin üyesi sıfatıyla mülkiyet ya da zilyetlik ilişkilerine girer. Emek sürecindeki fiilî mülk edinme, emeğin ürünü olmayan tersine emeğin doğal ya da tanrısal ön varsayımları olarak gözüken bu ön varsayımlar çerçevesinde gelişir.

Marx, *Kapital*'inin ilk cildinde beş farklı yerde Doğu toplumları ile ilgili çözümlemelerine yer verir. Doğu ile Batı arasındaki fark, ilk ciltte yer alan *Mutlak ve Nisbi Artı-Değer* başlıklı bölümde sulu tarımla ilişkilendirilerek izah edilir.

Marx'ın, öncelikle Hindistan, Çin ve Osmanlı'yı, saniyen Arap dünyası, Ortadoğu ve Kolomb öncesinin Orta Amerika'sı da dahil geniş bir coğrafyayı kapsayan ama kavramsal olarak Batılı olmayan –ki bu ona göre daha net bir kavram– toplumların tamamını ima eden Doğu (toplumları) ile ilgili düşüncelerinin temelde iki temel önerme üzerine bina edildiğini söylemek mümkündür: (1) Üretim araçlarında (toprakta) özel mülkiyetin yokluğu, (2) üretim ilişkilerinde bireyin özgürleşememesi ve sınıf mücadelesinin ortaya çıkmaması – ki bu, Doğu'daki durağanlığın da *tarihsizliğin* de sebebidir.

Marx'a *Kapital*'de Doğu'nun sulu tarıma imkân veren coğrafi yapısının yapay sulama imkânını doğurduğunu, bunun da bireylerin kişisel girişimleri ile inşa edecekleri sulama sistemleri ötesinde örgütlenmeleri gerektirdiğini; baraj ve kanalların yapılması ihtiyacının, merkezî bir devlet yapılanmasının ortaya çıkmasına olanak tanıdığını belirtmektedir. Doğuda zuhur eden bu (merkezî) devlet toprağın tek sahibi, despotik bir devlettir – ki zaten egemenliği de toprak üzerindeki mutlak hâkimiyetine dayanır. Bu aynı zamanda Doğu'da toprağın özel mülkiyetinin de "özgür emeğin" de belirginleşememesinin temel sebebidir. *Grundrisse*'de şöyle der Marx; "Birey asla bir *malik* olamadığı, sadece *kullanıcı* olduğu için aslında kendisi toplumun bütünlüğü içinde yaşayan bir köle olarak bir mülkiyettir." Marx'ın bu tanımı toprağın gerçek, çıplak mülkiyetinin (*rakabe*) devlete kullanım hakkının reayaya (*intifa*) ait olduğu ve toplumsal durağanlığın "*raiyet oğlu raiyettir*" kuralı ile devlet yönetim geleneğine nakşedildiği yapının bir özeti gibidir.

Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni'nde (1990: 33) Engels de Marx gibi, Doğu toplumlarının temelinde ürün zenginliğinin yattığını belirtirken kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinde verimli tarımsal üretimin üzerinde yükselen devlete gönderme yapar. Barbarlığın ortaya çıkışıyla, iki büyük kıtadan her birinin özel doğal niteliklerinin hesaba katılması gereken bir aşamaya gelindiğini belirten Engels, barbarlık dönemlerinde belirleyici olan etkenin, hayvanların evcilleştirilmesi ve yetiştirilmesi ile bitki ekimi olduğu üzerinde durur. Doğu kıtası da evcilleştirilmeye yatkın hemen bütün hayvanlara ve bütün tahıllara sahip olması nedeniyle farklılaşmaktadır. Batı kıtası evcilleştirilmeye yatkın bir hayvana ve ekilebilir tahıllardan da yalnızca birine, mısıra sahipti. Farklı doğal koşullar sonucu bundan böyle, her iki yarımküre halkları, kendilerine özgü bir gidiş izlemişler ve iki gidişten her birinin özgül aşamalar içindeki belirtileri birbirinden farklı olmuştur. Doğu yarımküresinin bu özgül durumu ise ilerleme bakımından bütün önceki aşamaların hepsinden daha zengin olmuştur.

Marx, kentlerin ortaya çıkamayışını, otarşik kır toplumu içinde yaşamın hapsedilmiş oluşuna bağlar ve bunu Doğu'nun kategorik bir farkı olarak zikreder. Kırdaki güçsüz işbölümü, toprağın mutlak sahibi despotik iktidar/devlet ile birleşerek böylesi bir kent yaşamının ortaya çıkmasına mâni olurlar. Çünkü otarşik, içe kapanık kır toplulukları ancak ve ancak mülkiyeti devlete ait olan topraklarda yaşayarak varlıklarını devam ettirebilmektedirler. Devletin toprağın gerçek sahibi oluşu ve özel mülkiyetin olmayışı, toprak rantı ile vergiyi de aynı şey haline getirir çünkü böylesi bir yapıda devletin vergi alması mümkün olmayıp bir nevi kendine ait olan bu toprakların kullanımı karşılığında artık üründen pay/rant almaktadır. Böyle bir yapıda ne *özel mülkiyet* ne *özgür emek* ne de *sınıf mücadelesi* tezahür eder. Bu

–Marx'a göre– doğuda *kamusal* olanın da *devletle* özdeşleşmesinin temel sebebi olduğu kadar, Doğu'nun *tarihsiz* oluşunu da açıklamaktadır.

Tarihsiz, hareketsiz, devinimsiz toplum düşüncesi Marx'ın Hegel'den ödünç aldığı bir kavramdır. Hegel *Tarih Felsefesi*'nde *tarihsizliği*, "...henüz doğal tine kısıtlı bir tin... Dünya tarihinin eşiğinde[ki]" olarak tanımlar ve aynı eserinde tarihin amacının ve sonunun insanın özgürleşmesi olduğunu belirtir: Dünya tarihi özgürlük bilincindeki ilerlemenin tarihidir ve Hegel'e göre bu ilerleme deterministik bir ilerlemedir. Nitekim dünya ulusları arasındaki en önemli ayrım, sahip oldukları (ya da olamadıkları) ussallıkları, yani özgürlük kavramının bilincidir.

Hegel, *Tarihte Akıl*'da (2014: 161) "Dünya-tarihi[nin], içeriği özgürlük bilinci olan ilkenin basamak basamak gelişimini sergile[diğini]" belirtmektedir: "Bu basamaklanış, burada yalnızca tinin kendi kendisiyle ilişkisindeki dolaysızlığı, göstermez fakat aynı zamanda bu basamaklar, tinin kendindeki farklı parçalarıdır, kendi kendisinde ayrışmasıdır... ilk basamağa, tinin... doğallıkla iç içeliğini gösteren doğrudan doğruyalık karşılık gelir, bu aşamada tin özgür olmayan tikelliktir (bir kişi özgürdür). İkinci basamakta tin kendi içinden çıkıp özgürlüğünün bilincine varır. Ancak bu ilk özgürleşme eksik ve kısmîdir (kimileri özgürdür) çünkü tin doğanın dolayımıyla gelmiştir, onunla ilişkide kalır, bir öğesi doğallığıdır. Üçüncü basamak, bu henüz tikel özgürlükten, özgürlüğün saf genelliğine yükselmesidir (insan, insan olarak özgürdür) – kendisinin-bilinci aşamasına, tinselliğin özünü kendisinde duyma aşamasına yükselmesi[dir.]" Şöyle devam eder Hegel (2014: 162-163):

> Tinin ilk çağı çocuğun tinselliğiyle karşılaştırılabilir. Burada, Doğu dünyasında karşılaştığımız, tin ve doğanın birliği denilen şeyi buluyoruz. Bu doğal tin hâlâ doğada kalmış, kendisi olamamış, hâlâ özgürlüğünü kazanmamış, özgürlük sürecinden henüz geçmemiş tindir. Tinin bu durumunda da devletleri, sanatları, bilimlerin başlangıçlarını görüyoruz: ama bütün bunlar doğa tabanı üstündedir. Tinin ikinci ilişkisi, tinin düzenden ayılması... durumunun dışına çıkmasıdır... Özgürlük henüz tinin derinliğinde yeniden doğmamıştır. Yunan dünyası böyledir. Öteki aşama tinin olgunlaşma çağıdır: burada birey kendi ereklerinin sahibidir ama sahip olabilmek için bir genelin yani devletin hizmetine girmelidir. Roma dünyasında durum budur... Dördüncü olarak Cermenik Çağ, Hıristiyan dünyası gelir. Burada da tini insana benzetecek olsaydık, bu çağın, tinin yaşlılık çağı olduğunu söylememiz gerekirdi... Hıristiyanlık döneminde tanrısal tin dünyaya gelmiş, tümüyle özgür olan, tözsel özgürlüğe kendisinde sahip olan bireyin gönlünde yerini bulmuştur: Bu, öznel tinin nesnel tinle barışması demektir.

Tarih Felsefesi'nde (2006: 61) de Hegel, dünya tarihinin coğrafi etmenleri üzerinde durur ve "Törel bütünün evrenselliğine ve onun eylemde bulunan tekil bireyselliğine karşı *Ulus Tini*nin doğa bağıntısı[nın] dışsal bir şey olarak görül[düğü]; ama onu üzerinde *Tin*in devindiği toprak olarak görmek zorunda olduğumuz düzeye dek, özsel olarak ve zorunlu olarak bir temel [olduğunu belirtir.] ... Ama bu varoluş yanı, doğal varlık kipinde, *Uzay*a olduğu gibi *Zaman*a da düşer ve her dünya-tarihsel *Ulus*un kendinde taşıdığı tikel ilke onu aynı zamanda doğa belirliliği olarak kendi içinde tartışır." (abç)

Hegel tam da bu satırlardan sonradır ki "Burada dikkatimizi ilk olarak Dünya tarihinin deviniminden kesin olarak dışlanacak olan doğallıklara çevireceğiz: Dondurucu ve yakıcı kuşaklar dünya-tarihsel ulusların yeri olamaz," der ve eski dünya yeni-dünya ayrımına girerek Yeni Dünya'nın neresi olduğunu detaylarıyla anlatır. Eski dünya, Hegel'e göre, derin bir iç deniz, Akdeniz tarafından kesilir. Uç Kıtasının birbirleri ile özsel bir ilişkileri vardır ve bir bütünlük oluştururlar. Önde gelen özellikleri bu denizin çevresinde bulunmaları ve bu nedenle kolay bir iletişim aracına iye olmalarıdır. Çünkü nehirler ve denizler yalnızca ayırıcı olarak değil ama birleştirici olarak görülmelidirler."

Hegel (2006: 72) bu coğrafi ayrımların aynı zamanda birer düşünsel ayrıma tekabül ettiğini belirtmeyi ihmal etmez. Ona göre, Doğu'nun üç alt türünden bahsedebiliriz: Çin, Hint ve Hegel'in "İlk tarihsel ulus ve geçip gitmiş ilk imparatorluk" olarak tanımladığı Pers türleri.

Köprülü'nün *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (2004), Halil İnalcık'ın *Osmanlı İmparatorluğu* (2018), Heath W. Lowry'nin *The Nature of the Early Ottoman State* ve *Fifteenth Century Ottoman Realities: Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos* (2002) ya da Michel Balivet'nin *Bizans ve Osmanlı* (2005) kitaplarında –ki bu konuda birçok başka örnek de verilebilir– da üzerinde durdukları gibi, İran ve Bizans devlet geleneklerinden derinden etkilenen Osmanlı'nın ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin de "territory"sini oluşturacak olan bu coğrafyanın prototipi olarak Persler, "Çin'in devimsiz Bir'ine ve Hindistan'ın hiç durmayan ve dizginlenemeyen kaynaşmasına karşı çıkan..." bir imparatorluktur: Hegel, *Tarih Felsefesi*'nde (2006: 89) bu konu ile ilgili olarak şu noktaların altını çizer: "Çin bütünüyle kendine özgü bir yolda Doğuludur; Hindistan'ı Yunanistan ile buna karşı Persia'yı Roma ile koşut görebiliriz." Hegel, Roma ile koşut olarak gördüğü Pers/İran'da teokrasinin monarşi olarak ortaya çıktığını belirtir. "Şimdi Monarşi öyle bir anayasadır ki, eklemlenişini bir başkanlık doruğunda bir araya yoğunlaştırmasına karşın, onu ne saltık olarak ve evrensel olarak belirleyici güç sayar, ne de tahtta duran keyfi bir egemen olarak görür; tersine, istenci onu altındakilerle paylaştığı yasallık olarak bulunur." Hegel'e göre "

modern anlamda bir imparatorluk" olan Persler Ön Asya ve Mezopotamya'nın anlaşılabilmesinde o kadar önemlidirler ki "...tıpkı bir zamanların Alman İmparatorluğu ve Napolyon altındaki büyük imparatorluk gibi, bağımlılık durumunda olmalarına karşın kendi bireyselliklerini, törelerini ve tüzelerini sürdürmüş olan birçok devletten" oluşurlar. "Nasıl ki ışık her şeyi aydınlatırsa ve nasıl her birine kendine özgü dirimselliği verirse, Pers egemenliği de kendini birçok uluslar çokluğu üzerine yayar ve her birine kendi tikellikleri için izin verir. Kimilerinin giderek kendi Kralları bile vardır ve her birinin değişik dilleri, silahları, yaşam yolları, töreleri. Tüm bu türlülük evrensel Işık altında dinginlik içinde var olur. Pers İmparatorluğu daha önce birbirlerinden ayırdığımız o üç coğrafi kıpıyı [ânı, lahzayı] kendi içinde kapsar. İlk olarak Persia ve Media'nın yüksek bölgeleri; sonra Fırat ve Dicle'nin vadi ovaları – ki buralardaki nüfus gelişmiş bir kültür yaşamında birleşmiştir; tıpkı tarım, işleyim ve bilimlerin serpildiği Mısır, Nil vadisi ovası gibi; son olarak üçüncü öğe, yani denizin tehlikelerini göze alan uluslar, Suriyeliler, Fenikeliler, Yunan kolonilerinde yaşayanlar ve Küçük Asya'daki Yunan Kıyı Devletleri. Persia böylece kendi içine üç doğal ilkeyi birleştirmişken, Çin ve Hindistan ise denize yabancı kalmışlardır... Persia'da hükümet yalnızca evrensel yanında bir uluslar birliğidir ki, katılan ulusları özgürce var olmaya bırakır..."

Doğu, Hegel'e göre, Asya'dır. "Hiç kuşkusuz Amerika için bir Batı'dır ama nasıl bütününde Avrupa eski dünyanın özeği ve sonu ve saltık olarak Batı ise Asya da saltık olarak Doğu'dur. Tinin ışığı ve böylelikle dünya tarihi Asya'da doğmuştur." Ve Doğulular, Hegel'in *Tarihte Akıl*'da da vurguladığı gibi, tinin ya da tin olarak belirlenen insanın kendinde özgür olduğunu bilmezler. Bilmedikleri için de özgür değildirler."

Doğu, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*'da (1974) İslâm'ın sergüzeştinin peşinde koşan Hodgson'un da ilgi alanındadır. Yazar, *tarımsal temelli toplum (agrarinate society)* kavramıyla Doğu'yu ve oradaki *axial* devleti analiz eder. *Tarımsal temelli (agrarinate)* kavramıyla Hodgson *tarım (agrarian) toplum*undan farklı olarak temel üretim biçiminin tarımsal (*agrarian*) olduğu ancak tarım dışı faaliyetlerle uğraşan yaygın bir kentli nüfusun, bizzat tarımsal üretimden aldıkları artık/pay ile bir *üst kültür*ü *(high culture)*, şehirde geniş oranda paylaşılan kültürel formları, sofistike ve karmaşık bir yazın geleneğini yarattıkları bir toplumsal yapıyı işaret ettiğini söyler.

Hodgson'a göre *tarımsal (agrarian)* ve *tarımsal temelli (agrarinate)* toplum arasındaki temel fark, tarımsal temelli toplumda (sulama kanallarının yapımı, denetimi, korunması ve dinî gereksinimlerin karşılanması gibi ihtiyaçlarla ortaya çıkışı tetiklenen) *kentin belirginliğ*idir *(urban dominan-*

ce). Bu karmaşık, kompleks yapı ona göre sadece kent yaşamının var olmasıyla değil yazılı kültürün varlığı, çeşitli grupların birbirleriyle iç içe yaşadıkları bir kümülatif geleneği de temsil etmektedir. *Axial* devlet işte böyle bir sosyal doku üzerine bina olur. Gerçek kimliğine de (*axial age*) İslâm'ın Osmanlı'nın da içine doğacağı bu bölgede (*Fertile Crescent*) kavuşacağını söyler.

Hodgson'un tarımsal temelli toplumu da Marx'ın despotik devleti gibi verimli hilaldeki ürün zenginliğinin bir sonucu olarak ortaya çıkar ve kendisini sürdürür. Yazar, Doğu'nun devlet (toplum ilişkileri) geleneğini *tarımsal temelli toplum (agrarinate society)* kategorisi üzerinde yükselen *merkezî (axial) devlet* kavramı ile analiz etmeye çalışırken; bu yolla, İslâm'ın yayıldığı coğrafyada devletin toplumdan nasıl ayrı/onun üzerinde/kaçınılmaz bir kategori olarak ortaya çıktığını ve bu gücünü nasıl sürdürdüğünü açıklamaya çalışmaktadır. Onun macerasını tartıştığı alanlar, aynı zamanda Türklerin de göç ettikleri genişleyerek devletler kurdukları/batırdıkları alanları içerisinde barındırmaktadır.

Hodgson tarımsal temelli toplum kavramını, sadece tarım toplumunun kendisini değil tarım toplumuyla dolaylı olarak bağlı olan tüm toplum birimlerini içine alacak şekilde kullanmaktadır. Tarımsal toplumu, tarım toplumundan ayıran temel çizgi birincide tarımsal üretim üzerinde yükselen bir kent hayatının ve onun yarattığı kültürel geleneğin varlığıdır. Özetle, Hodgson tarımsal temelli toplum kategorisiyle, temel üretim biçiminin tarım olduğu fakat tarım dışı faaliyetlerle uğraşan yaygın kentli nüfusun, tarımsal üretimden aldıkları pay ile bir üst kültürü; şehirde geniş oranda paylaşılan kültürel formları, sofistike ve karmaşık bir yazın geleneğini yarattıkları toplumsal yapıyı işaret etmektedir.

Tarımsal temelli toplum yapısının devamlılığı şehirlerde yaşayan kesimlerin ayrıcalıklı olmasına dayanmaktadır. Şehirlerin ayrıcalık kazanmasının temelinde dinî hizmetlerin yerine getirilmesi, su kanallarının kontrolü, güvenliğin sağlanması gibi kamusal hizmetlerin yerine getirilmesi yani şehirlerin Doğu'nun toplum yapısının ekonomik ve politik merkezleri haline gelmesi yatmaktadır.

Tarımsal üretime doğrudan katılmadıkları halde gerek kamusal gereksinimleri karşılayan gerekse daha iyi yaşam standardının simgesi metaları yaratan zanaatkârlar, dinsel önderler ve askerî koruyucular, bu işleri yerine getirmelerinden dolayı tarımsal üretimden pay alıyorlar; tarımsal temelli toplumun temel kategorisini oluşturan "şehirli gelirini" ortaya çıkarıyorlardı. Hodgson'a göre bu gelişmeler kısa bir sürede ortaya çıkmadı. İlk tarımsal köy komünlerinin görüldüğü MÖ 7000'li yıllardan, şehirlerin ortaya çıkarak tarımsal temelli ilişkilerin hâkim olduğu döneme kadar geçen süre, yazara gö-

re, yaklaşık 4000 (MÖ 3000) yıldır. Şehirlerin ortaya çıktığı; bir üst kültür çevresinde tarımsal temelli toplumsal ilişkilerin hâkim olduğu dönemi Hodgson *ön-merkezî (pre-axial) dönem* olarak adlandırır.

Merkezî çağ, İslâm'ın bölgede yayılmasından sonra, *kozmopolitan devlet* tipinin ortaya çıkmasıyla gerçek kimliğine kavuşmuştur. Kozmopolitan devlet tipinin temel niteliği siyasî merkezin varlığının/üstünlüğünün kaçınılmazlığıdır ve bu devlet tipi gerçek merkezî kimliğine İslâm'ın bölgede yayılması ile kavuşacaktır. Çünkü İslâm'la gerçek kimliğine kavuşan bu devlet tipi, ilahi bir düzenin yaşanan dünyadaki uzantısı olarak insanlığa adalet dağıtan bir devlet görünümündedir.

Weber'in Doğu'su da yukarıdaki tüm bu tartışmalarla tutarlılık içindedir – ki o da Doğu'nun durağanlığının onu akılcılık (*rationalism*) ile tarif ettiği Batı'dan ayıran en önemli özelliklerinden biri olduğunu belirtir. Nitekim Weber düşüncesinin özünü de Batı'ya mündemiç ve münhasır bu rasyonalizm oluşturmaktadır ve *General Economic History*'nin (1961) 30. bölümünde Weber, bu rasyonalitenin Batılı devlet mantığına nasıl nakşolduğunu tüm ayrıntıları ile anlatır: Ona göre ne *nüfus* ne de *değerli maden* miktarlarındaki artış kapitalizmin ortaya çıkışını tek başlarına izah edebilirler. Weber bu hususta, *rasyonalist kapitalist etiğin,* kapitalist gelişimin dış şartlarından birini oluşturduğunun altını çizer.

Batı ile Doğu arasındaki farkı, her şeyden önce bir zihinsel farklılık olarak kuran Weber'e göre Doğu, "Batı(da/lı) olmayan" "Batı rasyonalizminin dışında olan" dır. Weber ve *partriyarkalizm/patrimonyalizm* kavramlarını Batı rasyonel düşüncesinin karşısına koyar. Rasyonel düşünce Batı'yı bir *cemiyet* haline getirecektir. Nitekim Weber'e göre "Toplumsal ilişki, içindeki sosyal eylemin yönelimi çıkarların rasyonel olarak güdülenmiş düzenlemesine ya da benzer şekilde güdülenmiş uzlaşıya dayanırsa ve dayandığı ölçüde *cemiyetsel* (*vergesellschaftung*) olarak adlandır[ılır.]" Cemiyet temeline dayalı ilişkilerle ilgili en belirgin örnekler (a) zıt fakat tamamlayıcı çıkarların uzlaşmasından oluşan rasyonel serbest pazar ticareti, (b) çıkara dayalı *tam gönüllü birlik* (*zweekverein*), tamamıyla üyelerinin ekonomik ya da başka gizli özel çıkarlarının desteklenmesine yöneltilmiş uzun vadeli bir eylem biçimiyle ilgili anlaşma durumu ve son olarak da (c) ortak bir mutlak değerler dizisine bağlılıkla güdülenmiş bireylerden oluşan *gönüllü birliktir* (*gesinnungsverein*). Batı'daki *cemiyete* karşın Doğu'da "Toplumsal ilişki, sosyal eylemin yönelimi... tarafların duygusal ya da geleneksel biçimde birbirlerine ait oldukları öznel hissine dayalı[dır] ve o oranda da *cemaatsel* (*vergemeinschaftung*) olarak tanımlanır"

Batı'daki rasyonel düşünme etiğinin dışındaki bir kategori olarak Weber'de de *Doğu Despotizmi*, Doğu'lu devletin toprak mülkiyeti ve sulama sis-

teminin mülkiyetini doğrudan elinde bulundurmasıyla şekillenen bir olgudur ve bu alternatifsiz olma anlamında merkezî/despot bir yönetimin Doğu'da tezahürünün de maddî koşullarını inşa eder. Doğu'daki devletin toprak mülkiyeti ve sulama üzerindeki hâkimiyeti onun merkeziliğinin, alternatifsiz bir şekilde merkezî bir güç olarak tezahürü despotikliğinin, despotluk da serbest ekonomik ilişkilerin önünü tıkayarak kapitalistleşmenin önünde bir engel oluşturmasının temeline yerleşir. *Ekonomi ve Toplum*'da Weber, devlete ait olan toprağın, belirli ayni gelir (vergi) karşılığında ekip biçmek üzere üreticiye verildiğini belirtir. Hatırlanacağı üzere, aynı hususa Marx da dikkat çekmekte ve devletin toprağın gerçek sahibi oluşu ve özel mülkiyetin olmayışının, toprak rantı ile vergiyi de aynı şey haline getirdiğini belirtmekteydi.

Bu noktada, –Karl Löwith'in *Max Weber and Karl Marx*'ından, özellikle de bu kitap içinde Bryan S. Turner'ın kaleme aldığı önsözden yararlanarak söylemek gerekirse– Marx ile Weber'in hemen hemen ortak görüşlere sahip olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Tek farkla ki Marx'ta Devlet'in despotluğu çağdaş sınıfların, Weber'de ise rasyonel ekonomik eylemin –aslında her ikisinin de altını farklı kavramlarla çizdiği gibi– bizzat kapitalizmin ortaya çıkamamasına neden olur. Ona göre *Doğu Despotizmi* geleneksel otorite tiplerinde tezahür eder ve *patrimonyalizm*, Doğu'nun egemenlik biçimidir.

Weber, *Ekonomi ve Toplum*'un (2012) ilk cildinde patriyarkalizmi " genelde hem ekonomi hem akrabalık temelinde örgütlenen bir grup (hane) içerisinde, belirli bir miras kuralıyla belirlenmiş özel bir bireyin yönetimde bulunduğu durum" olarak tanımlamaktadır. Weber, yaşlıların yönetimi ve patriyarkalizmin yan yana bulunduğunu belirterek "Her ikisinin de kesin niteliği[nin] üyelerin, egemenlik efendinin doğuştan geleneksel hakkı olsa bile, bunun kesinlikle tüm üyelerin çıkarlarının ortak hakkı olarak uygulanmak zorunda olduğu inancıdır... Bunun sağlanması için iki durumda da kişisel (patrimonyal) kadronun mutlak yokluğu çok önemlidir. Bu nedenle efendi, emirlerini zorla kabul ettirmek adına bir düzeneği olmadığı için, hâlâ büyük ölçüde üyelerin onlara boyun eğme rızasına dayanmaktadır. Bu nedenle, üyeler... henüz kesin olarak tâbi değildirler," der.

Weber, sözü geçen çalışmasında *patrimonyalizm*i ve onun en uç durumu olarak *sultanizm*i ise şöyle özetler:

> ...geleneksel egemenlik, bir efendinin salt kişisel araçları olan bir yönetim ve askerî güç geliştirdiğinde doğma eğilimdedir. Sadece o zaman grup üyeleri tebaa sayılır. Efendinin otoritesi önceleri, seçkin grup hakkı olarak görünüyordu; şimdi onun herhangi sıradan bir nesneyi sahiplendiği şekil-

de kişisel hakkına dönüşmektedir. Prensip olarak kendi hakkını herhangi bir ekonomik varlık gibi kullanabilir-satar, güvence olarak rehin verir ya da miras yoluyla böler. Patrimonyal gücün temel dış desteği (çoğu zaman damgalı olan) köleler, koloni ve askere alınan halk, bundan başka paralı korumalar ve ordular (patrimonyal askerler) tarafından sağlanır; sonraki uygulama, efendi ve kadro arasındaki çıkarların dayanışmasının en yüksek seviyeye çıkartılması için planlanmıştır. Yönetici, bu araçları kontrol ederek keyfî gücünün sınırını genişletebilir ve kendini yaşlıların yönetiminin ve patriyarkal yapının geleneksel sınırlarının zararına lütuf ve iltimas bağışlayacak bir konuma koyabilir. Egemenlik temelde geleneksel olduğu yerde, yöneticinin kişisel özerkliğinin gücüyle uygulansa bile patrimonyal otorite olarak anılacaktır; gerçekten öncelikle takdir yetkisi temelinde işlediği yerde, sultanizm olarak anılacaktır. Dönüşüm kesinlikle süreklidir. Egemenliğin iki formu da kişisel kadronun varlığıyla temel patriyarkalizmden ayrılır. Bazen sultanizm gelenek tarafından tam anlamıyla zapt edilmemiş görünür, ama gerçekte durum asla bu değildir. Yine de geleneksel olmayan unsur kişiler üstü terimlerle rasyonelleştirilmez ama sadece yöneticinin takdir yetkisinin aşırı gelişimine bağlıdır. Onu rasyonel otoritenin her formundan ayıran budur.

Siyasal düşüncede Doğu-Batı farkı ile ilgili geniş bir literatür bulunduğunun altını çizmek lazım. Bu literatürü tüm unsurlarıyla ve sistematik olarak ele almak bu yazının kapsamı dışında kalıyor. Yine de yukarıda sadece küçük bir kısmı, ana hatlarıyla özetlenebilen tartışmalar bile göstermektedir ki Doğu, devletin tüm toprakların mülkiyetine ve o toprağı sulama araçlarına koşulsuz ve mutlak sahipliği üzerinde yükselmektedir. Bu da devleti rakipsiz, alternatifsiz, bâkî (*beka*ya sahip) anlamında merkezî/*axial* ve despot olarak tanımlamayı kolaylaştırmaktadır. Doğunun devleti *desporev* (dem) sahibi (poti) olma anlamında mutlak yöneticidir. Latince *despota* ya da Yunanca *despotēs* kelimelerinden türeyen *despot*un Bizanslı (Doğu) yönetici ve din adamlarının unvanı olduğunu da unutmamak gerekmektedir.

Despotizm, Doğu'nun devletinin ekonomi politiğin kelimeleriyle dışarıdan izahı ise bâkî (beka sahibi) devlet de o devletin içeriden yapılan tanımıdır. Bir diğer ifadeyle, Doğulu devletin içinden dışarı bakıldığında *bâkî devletin*, dışarıdan içine bakıldığında ise *despot devlet*in görüldüğünü söyleyebiliriz. "Devletin Ülke ve Milleti ile Bölünmez Bütünlüğü" tabirinin ise bâkî/despot devletin operasyonel izahı olduğunu bir kez daha hatırlatmak gerekiyor. Tabirin operasyonel olması ise pelesenk olmasından, bir denge taşı olmasından kaynaklanmaktadır.

*Beka*nın Ereği ve Bir Türk Usulü *Institium* Olarak Anarşi ve Terör

Cumhuriyet Roma'sında *institium*, en yalın ifadesiyle devletin korunması için hukukun rafa kaldırılması anlamına gelir. Agamben, *İstisna Hali*'nde (2006) *institium*u Schmitt'in *Ausnahmezustand*'ının (istisna hali) arketipi olduğunu belirterek istisna halini paradigmatik (örnek oluşturucu) şekliyle bu Roma kurumu üzerinden okumanın mümkün olduğunu ifade eder. "Cumhuriyet'te bir beka sorunu (fenâ hali), ortaya çıktığı anda," der Agamben, "Senato, Cumhuriyet'i tehlikeye sokan bir durumu haber alırsa, bir *senatus consultum ultimum* [son senato kararı] çıkarıyor, bu kararla konsüllerden (ya da Roma'da onların görevlerini yerine getiren *interrex* ya da *prokonsüller*den), bazı durumlarda *pretor* ve *pleb* tribünlerinden, uç durumlarda ise bütün yurttaşlardan devletin kurtuluşu için gerekli görülen her önlemi almasını talep ediyordu (*rem publicam defendant, operamque dent ne quid respublica detrimenti capiat* [devleti savunsunlar ve devletin zarar görmemesini sağlasınlar]). Bu senato kararının temelinde *tumultus* (yani bir dış savaş, bir ayaklanma ya da bir iç savaş sonucu Roma'da acil durum) ilan eden ve çoğunlukla bir *institium*'un çıkarılmasına (*institium edicere ya da indicere* [institium çıkarma ya da ilan etme]) yol açan bir karar vardı." (abç)

Institium mekanizmasının derinliklerine inmek cumhuriyet dönemi Roma toplumsal yapısında krallıktan cumhuriyete geçişle birlikte senatonun kazandığı yeni işlevlere değinmek ya da imparatorluk döneminde *institium*un, cumhuriyetteki anlamını yitirerek imparator ya da ailesinden birinin ölümü halinde devlet organların faaliyetlerine ara verdikleri kamusal matem halini almasından vb. bahsetmek de mümkün ama fark edilecektir ki burada amaç –Agamben'in de dile getirdiği gibi– *institium* kurumunun kendisi ve bu konudaki ayrıntılar değildir. Nitekim Agamben'in *institium* kurum/kavramını, Bush'un Irak işgalini analiz ederken ele aldığı Schmitth'in *Ausnahmezustand*'ının paradigmatik biçimi olarak değerlendirmesi gibi, bu çalışmada da *institium*, *vahdet-i devleti* temellendiren *beka* düşüncesinin gerekçesini anlayabilmek için bir paradigmatik biçim, bir örnek oluşturucu biçim, bir arketip olarak farz edilmektedir.

Türk usulü *institium*un Osmanlı'daki köklerine inmek, evlat katlini ve onun da temeline yerleşen *bağy* suçunu ya da Tanzimat sonrasında adım adım Osmanlı siyasasının temel kavramı haline gelen *ittihad-ı anâsır* bu bağlamda tartışmak oldukça verimli olabilirdi ama bu kez de konuyu "devletin ülkesi ve milleti"ne getirmek için lafı çok uzatmak ve dolandırmak gerekirdi. Bu nedenle konuyu Cumhuriyet ile özellikle de onun İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki konjonktürü ile sınırlandırmak eksik olsa da işlevsel olacaktır.

Anarşi kavramını ve onun İkinci Dünya Savaşı sonrasından '70'lerin sonuna kadar Türkiye siyasetindeki rol ve işlevini anlayabilmek için bir lejant –bir harita işareti– olarak önerilen 3K4F, bu serinin üçüncü cildindeki *Anarşinin Türkçesi: Bir Anarşi Lejantı: 3K4F* başlıklı makalede tartışılmıştı. Bu makalede *3K4F* lejantı, anarşi haritasını okurken; onun efrâdı, *telos*u, muhteviyatı ve/veya farmakolojisi hakkında konuşurken bize yardımcı olacak kavramların, sembollerin toplamı olarak ele alınmıştı. Bu makaleden de yararlanarak dile getirmek kabilse "...bu lejanttaki *3K*, anarşinin İkinci Dünya Savaşı'ndan '70'lere gelinene kadar geçirdiği üç aşamayı, üç katmanı ifade etmektedir. İç içe geçmiş bu üç katmanın, birbirinden bağımsız ya da birbirinin ardı sıra dizilmiş üç ayrı kompartıman gibi düşünülmemesi gerekir. Aksine, bu üç katman, adı üstünde, üstü üste sarılmış, birbirlerini etkileyen, birbirlerinden beslenen üç ayrı dinamik tabaka gibi de düşünülebilir. Anarşinin *küresel katmanı*, en içteki katmanı, *Soğuk Savaş*'tır; *Truman Doktrini* ile şekillenmiştir. O, anarşi kavramının *magma*sıdır: Dışarıdan, gözle görünmese de anarşi (ve onunla mücadele) düşüncesi enerjisini, devingenliğini, canlılığını bu katmandan alır. *Yerel katman,* 1961'de kabuklaşır. Bu katmana şeklini veren, magma yani en içteki ilk katmanıdır. Üçüncü katman, magmanın şekillendirdiği bu zemin üzerinde cereyan edecek olay/ilişki ağı olarak anarşinin kendisidir; son katman 1965'ten sonra iyiden iyiye belirginleşmeye '70'lerde de tüm Türkiye'yi sarıp sarmalamaya başlar."

Anarşi lejantındaki *4F*'nin, anarşiyi statik bir durum olarak değil de ikinci (yerel) katmanın üzerinde –üçüncü katmanda– cereyan eden devingen bir (sosyo-politik) ilişki olarak tasavvur edebilmemize yardım edecek semboller toplamı olduğunu da yine bu çalışmadaki notlardan yola çıkarak söyleyebilirim. "Tabiri caizse *4F*, anarşinin dramaturgisiyle, kurgusuyla ilgilenir. Nitekim '70'lerin Türkiye'sinde anarşi, bu *4F* ile yani *fitne, fesâd, fevzâ* ve *fetret* ile kurgulanır; sahneye koyulur, oynanır. Bir sosyo-politik ilişki ve bu ilişkideki tarafların oynadıkları roller olarak iyi (*ma'rûf*) ve kötü (*münker*), *4F*'nin içine yerleşirler. İyilerin (ârif) kötülerle (münkir) nasıl mücadele edeceği de yine her bir F'nin hem katmanlarla hem de birbirleriyle etkileşimi ile belirlenir. Özetle, anarşinin *4F*'si, sadece Ökkeş Şendiller'i iyiyi emreden (ârif), Akın Kıraathanesine atılan bombayla katledilen Alevi Dedesi Gıjgın Dede'yi de kendisiyle mücadele edilen kötü, inkârcı (münkir) olarak tanımlamakla kalmaz, anarşinin katmanları (*3K*) arasındaki rabıtayı da tesis eder. Sonuçta *3K4F*, hem Harry S. Truman ile Gıjgın Dede arasındaki rabıtayı hem de magmadan Maraş Yörükselim Mahallesi'ndeki dramaturgiye çizilen hattı tesis eder."

Toparlarsak '70'lerin Türkiye'sinde anarşi kavramı, işte bu *4F* ile –yani *fitne, fesâd, fevzâ* ve *fetret* ile– kurgulanmakta, sahneye koyulmakta, oynan-

maktadır. Bir ilişki ve bu ilişkinin taraflarını betimleyen sıfatlar olarak iyi ve kötü, *ma'rûf (ârif)* ve *münker (münkir) 4F*'nin içine yerleşmekte, iyiliğin (ma'rûf) ve kötülüğün (münker) ne oldukları iyilerin (ârif) kötülerle (münkir) nasıl mücadele edecekleri de yine *4F* aracılığıyla belirlenmektedir.

Emir Bi'l-ma'rûf Nehiy Ani'l-münker, önemli bir İslâmi tabir; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'de onun "...dinin en büyük temeli ve dayanağı" olduğunu söyler. Mustafa Çağrıcı *İslâm Ansiklopedisi*'nde yer alan makalesinde, *ma'rûf* ve *münker* kavramlarının İslâmi terminolojideki öneminden bahsederken "...iyi ve doğru olarak kabul edilen inanç, düşünce ve davranışlara tek kelimeyle işaret edilmek istendiğinde en çok ma'rûf kelimesinin" kullanıldığını belirtir. Ma'rûf; iyilik, ikram, gönül okşayıcı söz ve davranış anlamlarına da gelmektedir. Çağrıcı, İslâm dinine yabancı, "Müslüman toplum tarafından yadırganan inanç, düşünce, davranışlar ve tasvip edilmeyen, yadırganan, sıkıntı duyulan şeyler içinse –bazen *fahşa* ile birlikte– *münker* kelimesi[nin]" kullanıldığını belirtmektedir. *Ma'rûf* ve *münker* kavramları, Cahiliye Dönemi Arap toplumundan İslâmi literatüre, oradan da günümüz İslâm toplumlarına da sirayet etmiş, yaygın kullanıma sahip kavramlardır; İslâm'daki cihad kavramıyla da yakından ilgili olduğunu not etmeyi ihmal etmeyelim. *Ma'rûf* ve *münker*in sınırlarının sadece İslâmi ilahiyat (fıkıh, kelam...) ile değil aynı zamanda gelenekler tarafından da çerçevelendiğinin altını çizersek bu kavram kalıplarının kullanımı ile ilgili yaygınlığa daha da dikkat çekmiş oluruz. Zaten *ma'rûf* ve *münker*in o (İslâm) toplum(un)daki (İslâm'a aykırı olmayan) gelenek ve görenekleri de kapsadığı düşüncesi, Çağrıcı'nın belirttiğine göre ünlü müfessir Taberî'ye aittir. *İslâm Ansiklopedisi* ile devam edelim; Çağrıcı, buradaki makalesinde, kavramların "...daha çok edep, hikmet ve ahlâk literatüründe olmak üzere İslâm dininin getirdiği hayat tarzına, görgü kurallarına uygun olan söz ve davranışlar[a] ma'rûf, uygun olmayanlar[a] da münker" denilmesinin uygun olacağını belirtiyor. Çağrıcı'nın bu açıklamalarından sonra, *ma'rûf*u hâkim İslâmi anlayışa, hayat tarzına, yaşantıya uygun; *münker*i de bunlara muhalif olan(lar) olarak ele almak yanlış olmayacaktır.

Anarşi ve Terörü Anlamak İçin Bir Arketip Olarak *Şeytan*

Terör, '80'li yıllarda *anarşi* kavramının '70'li yıllarda oynadığı rolü devam ettirecek, bekanın bir sorun olarak tezahürünün ereği olarak işlevselleşecektir. Türkiye siyasî hayatında *anarşi/terör/bölücülük* kavramları, kendi sosyal bilimsel anlamları haricinde özel bir anlama bürünerek bir *hostis* –bir *homo sacer*– inşa ederler. Bu *hostis*, Schmitt'in de *The Concepts of Political*'da tartıştığı gibi bir *kamusal düşman*dır ve onun OHAL düşüncesinin temeline de yerleşir. Bir anlamda beka, anarşi ve terörün (yani bir *hostis*in, bir *kamusal*/

*iç düşman*ın) olmadığı bir durum gibi düşünülür ama durum tam da öyle değildir: *hostis,* bekayı tehdit ediyor gibi görünse de bu *olağanüstü halin* varlığı devletin bekası düşüncesinin temellerine öyle bir yerleşir ki bekayı tehdit eden hostis ve hostisin varlığı ile şekillenen siyasal birlik, *hostise rağmen* değil, aksine *hostis sayesinde* bekasına kavuşuverir. Bir anlamda Schmitt'in de sıklıkla vurguladığı gibi, bekayı tehdit eden hostis, bekanın tesisinin kurucu öğesi, ya da Derrida'nın *Of Grammatology*'de (1974) de tartıştığı kavramlarla *constructive outsider* halini alıverir; artık düşman bir düşman olarak sistemin birliğini sağlayan temel unsurlardan biri haline gelir.

Derrida *Politics of Friendship*'te (1997a) işe *arkadaşlık* (*friendship*) kavramını analiz ederek başlar. Sussex Üniversitesi'nde kendisiyle yapılan bir sohbette Derrida (1997b), arkadaşlık kavramını, bugün demokrasiyi açıklarken kullanılan *eşitlik* (*equality*), *karşılıklılık* (*reciprocity*) ve *simetri* (*symmetry*) gibi kavramların temelinde yer alan ve Platon'dan başlayarak siyasal düşünürlerin hayli ilgisini çekmiş önemli kavramlardan biri olarak ele aldığını belirtir. Yazara göre *ulus-devlet* kavramı ile de yakın ilişkili olduğunu belirttiği *arkadaşlık* kavramının bir *eşitlik*i, ya da *eşiti* ifade edebilmesi için, arkadaşlar arasındaki *erdem*in (*virtue*) *eşitliğ*ine, *karşılıklılığ*ına ve *simetri*sine dayanması gerekmektedir. Bununla birlikte Derrida (1997a:22), *tekilliklerin nicelleştirilmesi*nin (*quantificition of singularites*) *arkadaşlığ*ın siyasal boyutunu oluşturageldiğinin de altını çizer. Bu, Derrida'ya göre siyasal bir ifade olarak *kardeşlik* (*fraternity*) kavramını da problemli hale getirmektedir. Derrida'ya göre Fransız Devrimi'nin de temel ilkelerinden biri olan *kardeşlik* ile ifade edilmeye çalışılan siyasal kavramın içerisinde taşıdığı problem şudur: Demokrasi sorunu, yurttaş veya sayılabilir bir tekillik olarak özne sorununu ya da evrensel kardeşliğin sayılabilirliği sorununu ortaya çıkarmaktadır. Fakat birbirine indirgenemez veya birbirlerine tahvil edilemez tekillikler, karşılıklı olarak birbirlerine saygı göstermiyorlarsa demokrasiden bahsedilemeyeceği gibi arkadaşların topluluğu, çoğunluğun hesaplanması ya da tümü birbirine eşit, kimliklendirilebilir ve durağanlaştırılabilir özneler olmaksızın da demokrasiden bahsetmek mümkün değildir. Daha kötüsü, Derrida'ya (1997a: 22; 1997b) göre bu iki sorunun birbirlerine indirgenebilmeleri de mümkün değildir. Bu, yazara göre, demokrasinin önündeki en önemli tehlikenin, yine onu yaşatan öğe olması ile açıklanabilecek bir durumdur. Nietzsche'den yaptığı alıntı da bir yönüyle, kendi ortaya koyduğu bu ikilemin altını çizmektedir: "Düşmanı ile savaşmak için yaşayanlar onun hâlâ yaşıyor olduğunu görmek zorundadır," (Derrida, 1997a: 26). Seyla Benhabib *The Democratic Moment and the Problem of Difference* (1996: 5) başlıklı makalesinde ve Ewan Morrison da *Variant*'ta yayınlanan *Politics of Friendship* (1998-1999) başlıklı makalesinde Derrida'nın ortaya koyduğu bu problemin iki temel konuyu

bir araya getirmeyi amaçladığını belirtmektedirler. Benhabib'e göre Derrida dikkatimizi, rasyonalizmin aydınlanmacı biçiminin *–özcülük* (*essentialism*) ve evrenselciliğin– felsefî eleştirisi ile farklı, diğeri olmayı deneyenlere yani heterojenlik ve direniş için ısrar edenlere yönelik kültürel sloganlar arasındaki ikileme çekmektedir.

Derrida'ya (1997a: 114) göre *politik beden (body politics),* kendi bünyesi dışına konumladığı düşmanını tanımlamak zorundadır fakat Derrida'da dışarıdaki, basitçe dışarıda duran, tanımlı bir alanın dışında bulunan olarak tanımlanamaz. Platon'un –Schmitt'in de tartıştığı– kamusal ve özel düşman ayrımından yararlanarak Derrida, dışarıdakini, *içerideki*'nin *(insider)* referansları ile tanımlanan bir kavram olarak ele alır. Yazarın kendi kelimeleriyle özetlemek gerekirse, bu durum, "dışarıdaki düşmanın, içerideki bir düşman olarak ele alınması" durumu olarak karşımıza çıkar. Bu açıdan, *Of Grammatology*'de (1974) tartıştığı şekliyle "'*dışarı içeridir' değildir*" ve "'*dışarı içeridir değildir' değildir*" önermelerini de bu açıdan yorumlamak gerekmektedir.

Arkadaş ve *düşman* ya da *içerideki* ve *dışarıdaki* kavramları kendi başlarına değil birbirlerine göre ortaya çıkan ve birbirlerine yaptıkları referanslarla anlam kazanan kavramlardır. Bu nedenle *dışarıdaki*nin basitçe *içeride olmayan*, *dışarıda duran* olarak tanımlanması doğru değildir: bu kavramların sahip olduğu *belirlenemezlik* (*undecidability*) düşüncesinin –"Oh friend, there is no friend"– Derrida düşüncesinin mihenk taşı olduğunu da akılda tutmak gerekiyor – ki bu, onu Schmitt'ten ayıran önemli noktalardan biridir.

Toparlayacak olursak hostis, kamusal düşman; kamusal düşman ise bekayı bozarak siyasal birliğine zarar verendir ancak tersine, bizzat hostis, anarşist/terörist olarak kodlananlar (sosyalizm, Kürt siyasî hareketi, Alevi siyasî hareketi, LGBTİ+ ve kadın hareketleri) sistemin devamının temeline yerleşirler. Hostisle mücadele, *siyasî birliği* tasavvur ve tahayyül etmeyi mümkün kılar, beka çoğu zaman birbiriyle eşanlamlı ya da birbirlerini içerdikleri varsayılagelen sosyalist hareket, Kürt hareketi, kadın ve LGBT+ hareketlerine *rağmen* değil onların *sayesinde* birliğini sağlayabilir. Sistem birliğin ve "ne"liğini onlar (hostis) olmayanlar olarak kodlayarak tesis eder. Bu tam da şeytanın İslâm'daki rolüne paralel bir tahayyül sürecidir.

Türk siyasal sistemi içerisinde sosyalistlerin oynadığı rol, tabiri caizse İslâm teolojisi içerisinde *şeytan*ın rolüne benzemektedir. Tıpkı kötünün müşahhas temsilcisi olarak tanımlanmasına ve Müslümanları içerinin değerlerinden ayartmak için dinsel varlığına izin verilen *şeytan*a benzer şekilde, sosyalistler, Kürtler, Aleviler, LGBTİ+ ve kadınlar da siyasal sistemin müşahhaslaşmış kötüleri, bir başka ifade ile *kurucu ötekiler*idirler (*contructive outsider*). *Onlar* birer düşmandırlar fakat aynı zamanda, hâlâ sistemin içerisinde ve işlevseldirler. *Onlar*'ın varlığıyla yaratılan tehdit, siyasal birliğin sağlanması,

bir *biz* duygusunun oluşturulması ve bu *biz*'in yönetilmesi açısından işlevsel olduğu kadar, yönetenlerin yönetme meşruiyetlerinin ve siyasal eylemlerinin de kaynaklarından birini oluşturur.

Derrida'nın bahsettiği, düşman ve dost kavramları arasındaki diyalektik ilişkinin burada da geçerliliğini koruduğu görülmektedir. Sistem, komünizmi/Kürtleri/Alevileri/LGBTİ+'ları/kadınları bir düşman olarak ortaya koymakta, onun ortadan kaldırılması (kadınları anneliğe tevil edip aile içinde tanımlayarak) kökünün kazınması gerektiğinden bahsetmekte ve bu amaçla kitleleri manipüle etmektedir. Kendi meşruiyetinin önemli kaynaklarından biri de bu "öteki"lere karşı yürütmekte olduğu –izlenimini verdiği– bu köklü mücadeledir. Böylece rejim, bir yandan bir tehlike olarak komünizmin (ve diğerlerinin) kökünün kazınması için kendi önderliğinde yürütülen mücadelenin gerekliliğini, diğer yandan bu mücadelenin başarıya ulaşabilmesi için neden nasıl ve hangi güçler etrafında insanların birlik ve beraberlik içerisinde olması gerektiğine dair söylemi sürekli olarak "yeniden üretir" Nitekim benzer şekilde, Foucault'da *Cinselliğin Tarihi*'nin (1998) önsözünde, belli (bilgi/hakikat) alanları üzerinden söylem oluşturarak, bu alanlar üzerinde muhtemel iktidar oyunlarının mümkün kılındığını belirtir.

Farklı bir açıdan bu süreci okumaya çalışırsak, komünizm tehlikesi hem yönetenlerin siyasî eylemlerine bir kutsiyet katar hem de sisteme yönelik eleştirilere verilen bir cevap, bu eleştirileri bir savuşturma mekanizması olarak çalışır: Bir düşman, bir kötü olarak *dışarı*daki, mevcut rejimin de eksikliklerinin (örneğin ekonomik olarak gelişememesinin ya da siyasî olarak demokratikleşememesinin) de temel nedenidir.

Bir kamusal düşman olarak dışarıdakinin (sosyalistlerin, Alevilerin, Kürtlerin, LGBTİ+'ların, kadınların) kurgulanması aynı zamanda yönetenlerin meşruiyetlerinin ve siyasal sistem içerisindeki varlıklarının da temel nedenlerinden biri; siyasal sistem içerisinde kendilerine biçtikleri misyonların (komünizmle mücadele/devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü gibi) da en önemlisidir. Fakat gerçekte, bir kökünü kazıma, yok etme ilişkisinden –daha önce de değinildiği gibi– bahsetmek de mümkün değildir. Çünkü var olan şekliyle algılanan/algılandırılan öteki (sosyalizm ve diğerleri), sistemin mevcut şekliyle işlemesinin en önemli araçlarından birini oluşturmaktadır. Sosyalizm ve rejim arasındaki ilişki, meşruiyetlerini ve misyonlarını bu tehlikeye dayandıranların, bu tehlikeyi canlı ve ayakta tutması ile ortaya çıkar ve siyasal sistem içerisinde yeniden üretilir. Farklı bir ifadeyle, içeridekileri siyasal olarak manipüle edenler ve yönlendirenlerin sorunu bu şer odağının –yani sosyalizm/komünizmin– ortadan kaldırılarak Türk insanın/sıradan yurttaşın/içeridekinin, siyasal birliğe yönelik bir tehlikeden kurtulması değil bu tehlikenin devam etmesi, canlı tutulması yoluyla sürekli yeniden üretilen

politik ilişkilerin kendisidir; tıpkı Kuran'ın çok önemli bir bölümünün, insanların Kuran'da tarif edilen İslâm yolundan sapmadan yürümeleri için neler yapmaları gerektiğinin anlatılmasına ayrılmasına rağmen Tanrı'nın şeytanı ortadan kaldırmayıp ona insanları kandırmak için izin vermesi gibi. Bunu, dışarıdakinin tanımlanması; Schmitt'in ifadesi ile bir siyasal düşman yaratılması aracılığıyla içeridekilerin evcilleştirilmesi; onlarda bir biz duygusunun oluşturulması ve bu duygunun yönlendirilmesi, manipüle edilmesi olarak okumak da mümkündür.

Tanrı ile şeytan ya da rejim ile sosyalizm arasındaki ilişkiyi basit bir korkutma, gözdağı verme, ya da kötüyü göstererek mevcut rejime itaat ettirme ilişkisi olarak yorumlamak da mümkün değildir. Şeytan aynı zamanda bizzat biz'in bir niteliği olarak *iyi* olanın ne olduğunun tanımlanmasında da önemli bir işleve sahiptir. Tıpkı, şeytan veya şeytana uyanların yaptıklarının Kuran'da kimi zaman, doğru olanın ne olduğunu anlatma biçimi olarak kullanıldığı gibi, Cumhuriyet rejimi içerisinde de (Türkiye'deki veya eski Sosyalist Blok ülkelerindeki) sosyalistlerin yaşamları ve amaçları ile ilgili olarak ortaya atılan söylentiler de sıradan yurttaşların, hem yapmamaları gerekenleri ortaya koyan birer referans hem de *öteki*lere karşı yürütmeleri gereken mücadelenin nedenlerinin tanımlanması niteliğindedir. Hem din hem de rejim, kimi zaman, yapılmasını normal karşılamadıklarını ve yapılmamasını tavsiye ettiklerini hem de bu kesime yönelik olarak neden böyle bir mücadele yürütülmesi gerektiğini, ötekinin/şeytanın yaşamları ve eylemleri ile ilgili hikâyelerin arasına gizleyerek kişilere ulaştırma yolunu da seçmişlerdir. Bu hikâyeler, kimi zaman sosyalistlerin, Alevilerin... cinsel ahlâksızlığı normal karşılamaları gibi tamamen hayal ürünü söylentilere, kimi zaman sosyalist ülkelerdeki uygulamaların çarpıtılması/abartılmasına, kimi zaman da gerçekten oradaki yanlış uygulamalara dayanılarak üretilmiş fakat sonuçta tamamı, komünizmin Türk ve Müslüman kimliğine, ahlâkına ne kadar ters, ne kadar bu niteliklerle uyuşamaz olduğunun altını çizmek için kullanılarak sosyalizme karşı yürütülen mücadelenin gerekliliğini vurgulamak, bizzat bu mücadelenin kendisinin Türk ve Müslüman kimliği, ahlâkı ve yaşam biçiminin korunmasına yönelik kutsal bir mücadele olduğunu belirtmek için kullanılmıştır. Kendi siyasal misyonlarını komünizmin her türünün ortadan kaldırılması olarak ortaya koyan siyasî kesimlerin, aynı zamanda kendilerini Türk ve Müslüman kimlikleri ile tanımlıyor oluşları da buna dikkat çekmektedir.

Hiç kuşkusuz siyasal faaliyet kavramı, siyasal kurumların yasalarda tanımlanan kuruluşları ile sınırlı değildir ve siyaset, bireyler ile bireylerin oluşturduğu gruplar arasında, toplumun tüm kurumlarına da nüfuz eden bir karşılıklı ilişkiler bütününü ifade etmektedir. Fakat siyasal sistemin kurumları

içerisinde siyasî faaliyette bulunmak, aynı zamanda, siyasal kararların alınması sürecine meşru katılım hakkını da beraberinde getirmektedir. Özetle, siyaset her ne kadar meclis veya siyasî partilerden geniş bir eylem alanını kastederse etsin, siyasal eylem ve karar alma sürecine yani siyasa (*policy*) oluşturma/etkileme sürecine katılabilmek, meşru siyasal kurumlara katılımı da zorunlu kılar. Siyasal eylem ve kurumsal siyaset arasındaki bu ilişki, ötekiler (Sosyalist... Alevi vd.) ve Türk siyasal sistemi arasındaki ilişkiyi daha da netleştirmekte ve içerideki-dışarıdaki/sosyalistler arasındaki ilişkinin dinamik ve diyalektik niteliğini ön plana çıkarmaktadır. Verili rejim, Türkiye'de sosyalistleri (ve diğerlerini) dışarıdaki olarak tanımlayarak onların karar süreçleri, mekanizma ve makamlarına erişmelerini engelleme amacı gütmektedir. Bununla ulaşmaya çalıştığı hedefler ise yukarıda da sıralandığı gibi, siyasî birliği oluşturan içeridekilerde bir biz duygusu yaratmak ve onları tanımlamak; dışarıdakini bir düşman olarak ortaya koyarak bu tehdit etrafında bir siyasî mobilizasyon ve motivasyon sağlamaktır. Bununla birlikte, yine daha önce değinildiği gibi, sosyalistler, Aleviler, Kürtler, kadınlar, LGBTİ+'lar ve rejim arasındaki ilişki hiçbir zaman kaçma-kovalama, kökünü kazıma, yok etme ilişkisi de olmamıştır. Rejim, onların kurumsal siyasetin mekanizmaları dışındaki –informal ve illegal– alanda siyasal faaliyetlerde bulunmasına ve kendi illegal bütünlüğü içerisinde kimi legal kurumlara sızmasına, aslında onu tamamen ortadan kaldırmaya çalışma görüntüsü altında göz yummuş; bu faaliyetlerin (legal, illegal, informal olarak) devamından, onun bir tehlike, mevcut rejime yönelik bir alternatif olarak orada/dışarıda durmasından kendine yönelik birtakım faydalar sağlamaya çalışmıştır. Sosyalistlerin siyasal faaliyetlerine devam ettikleri, iktidara (silahlı eylem yoluyla) gelmeye çalıştıkları, rejimin de onların kendisini devirerek iktidara gelmesini engellemek için mücadele ettiği ve kendi içine nüfuz etmesini engellemeye çalıştığı alan tam da burasıdır. Bir başka ifadeyle, informal ve illegal alan, sistemin kendisi için temel tehlike olarak tanımlanan sosyalizmin, yine onun varlığı ve yeniden üretilmesi için hayati bir unsur olmasından dolayı yaşaması gereken bir alan halini almıştır. Bu iki alan kullanılarak legal alana nüfuz edilmesine sistemin göz yumması ise çoğu zaman, sistemin var olduğunu iddia ettiği tehlikenin gerçekten var olduğunu halka/demosa/içeridekilere gösterebilmesi ve bu tehlikeyi canlı tutabilmesi açısından uygun bir zemin de yaratılmıştır.

Sosyalistlerin illegal ve informal alanlarda sürdürdükleri siyasî faaliyetlerini legal alana nüfuz ettirmelerine göz yumulmasının nedeni, bir hostis olarak tanımlanan ötekilerin hâlâ orada durduğunu *demos*a göstermek iken kısa aralıklarla bu legal oluşumların üzerine gidilmesi ve bu girişimlerin engellenmesi de rejimin düşmanı ile savaşındaki ciddiyetinin bir göstergesi olarak

ortaya çıkmaktadır. Derrida'nın *Politics of Friendship'te* (1997a:26) Nietzsche'den yaptığı alıntıyı buraya taşımak yerinde olacaktır: "Düşmanı ile savaşmak için yaşayanlar onun hâlâ yaşıyor olduğunu görmek zorundadır" Türkiye Cumhuriyeti'ni yönetenlerin yaptığı da bir anlamda bu, hatta bunun bir adım ötesinde, düşmanın yaşadığını *demosa* göstermek olmuştur.

Özetlemek gerekirse, sosyalistlerin, Alevilerin, siyasî faaliyetlerine devam etmeleri ve rejim için oldukça işlevsel/faydalı bir tehdit unsuru olarak siyasî varlıklarını sürdürdükleri siyasal alan, toplumsal kurumların kendi içerisinde gerçekleşen ve siyasetin kurumsal mekanizmalarına nüfuz etmesinin önüne geçilmeye çalışılan alan olarak ortaya çıkmaktadır. Burası tam da Türkiyeli sosyalistlerin yıllar boyu siyasî faaliyetlerini gerçekleştirdikleri yerdir. Cumhuriyet rejimi, sosyalizmi ve sosyalist partileri içeri olarak tanımlanan siyasal alandan dışlamıştır. Bu ilişki hiç kuşkusuz tek boyutlu değildi ve sol da kendini, tam da rejimin kendisini tanımlamaya çalıştığı yerde tanımlamaktan çekinmemiştir. Hem rejimin sosyalistleri dışlaması hem de sosyalistlerin de bu konumlarını olağan ve olması gereken olarak karşılaması durumunun, içerinin ve solun siyasal aktörleri arasındaki kimi ortak noktalardan beslendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu ortak nokta hem sosyalistlerin hem de içerinin bürokrat-asker-aydın aktörlerinin beslendikleri pozitivist bürokratik modernleşmeci kök-ideolojidir.

Tüm çalışma boyunca anlatmaya çalıştığım şeyleri bir araya getirmeye gayret edeceğim: Şeytan figüründe olduğu gibi, bir hostis olarak sosyalizm, Kürt ve Alevi hareketleri, LGBTİ+ ve kadın hareketleri siyasal birliği, *siyasal birliğe düşman* olarak tesis ederler. Bu noktada unutmadan devletin bekasının kurulu olduğu temellerden birinin (aile bağlamında) *heteronormativite* olduğunu da hatırlatmak isterim. Yukarıda zikredilenlerin tümünün "*düşman*"lıkları, siyasal birliğin tesisinin, bekanın tesisinin vazgeçilmezidir. Beka bu kesimlerin düşmanlıkları üzerinde inşa edilir. Dolayısıyla, ironik gibi görünse de devletin bekası tabiri caizse, sosyalizmin ve diğerlerinin varlıklarıyla sağlanır. Bekanın kuvveden fiile geçişi olarak *vahdet-i devlet* ise hostis ile mücadelenin gerek şartıdır. Devlet ancak ülkesi ve milleti etrafında, bir *vahdet-i devlet* formunda bir araya getirildiğinde bu düşmanlarla baş edebilecektir (tabii bu ilişkinin tersine döndüğünü aslında bu düşman olarak gösterilen kesimler yüzü suyu hürmetine siyasal birliğin, düşmanla başa çıkma ve bekayı sağlama "*emir bi'l-marûf nehy ani'l-münker*" düşüncesinin hayata bu yolla geçirildiğini hatırlamak gerekmektedir).

Sürece tersinden bakarsak, sosyalizm, Kürt siyasî hareketi, LGBTİ+ ve kadın hareketi tehdidi ile temin edilen bekanın olmaması (fenâ) düşüncesi,

tıpkı şeytanın "var"lığı ile İslâm'ın temeline yerleşmesi gibi dinin/siyasal birliğin temeline yerleşir. Tıpkı "Kovulmuş şeytanın şerrinden Allah'a sığınarak" (Eûzu billahi mineş-şeytânirracîm) her işine başlayan bir müminin Tanrı'nın şeytanı yok etmediğini sorgulamadığı gibi *siyasal mümin (makbul vatandaş)* de ötekilerin neden öteki olduklarını sorgulamaz. Sistem tüm bu unsurların vatan hainlikleri (sosyalizm), bölücülükleri (Kürt siyasî hareketi), fettanlıkları (kadın hareketi), cinsel ahlâksızlıkları (LGBTİ+) üzerinde kendini tanımlar ve beka düşüncesini bunların kamusal düşmanlıkları (şeytan/hostis) üzerinde bina eder. *Vahdet-i devlet* de (devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü) böylesi bir beka kuvvesinin operasyonel tanımı olarak zuhur eder.

Yeni Hegemonyanın Çerçeve Metni: 1982 Anayasası

SELÇUK KOCA

Anayasanın Hazırlanışı

'82 Anayasası, '61 Anayasası gibi kendinden önceki döneme bir tepki anayasası olarak ortaya çıkmıştır. Ancak '60 öncesi sorunlarla '80 öncesi sorunlar farklı olduğundan varılan anayasal çözümler de birbirlerine zıt olmuşlardır. '61 Anayasası, '50'li yılların eleştirisi çerçevesinde, yürütmeyi sınırlayan, kuvvetler dengesi kurmayı amaçlayan, insan haklarını önemseyen, daha demokratik ve özgürlükçü çizgide bir anayasadır. 1982 Anayasası ise '60'lar ama özellikle 70'lerde yaşanılan siyasî ve ekonomik istikrarsızlığa, kaos ve toplumsal şiddet olaylarına tepki olarak hazırlanmıştır.

12 Eylül rejimi, '61 Anayasası'nı '60 ve '70'lerde karşılaşılan sorunların ana sebebi olarak görmüştür. '61 Anayasası; yürütmeyi güçsüz kılması, kuvvetler ayrılığının kuvvetler çatışmasına dönüşmesi, yasama organının tıkanması, anayasal sorunlardan dolayı hükümetlerin çalışamaması, hürriyetlerin çok fazla olması ve kötüye kullanılması, devlet otoritesinin sarsılmasına sebep olması gibi gerekçelerle '60'lar ve '70'lerdeki kaosa zemin hazırlamakla suçlanmıştır. Asker, 12 Mart 1971 Muhtırası'yla kaosu durdurmak istemiş; bu amaçla 1961 Anayasası'nın özgürlükçü yanları budanmış; toplumsal şiddet olayları yine de artmış, siyasal sistemdeki tıkanıklıklar devam etmiş, cumhurbaşkanlığı seçimi krize dönüşmüş ve nihayet 12 Eylül'e gelinmiştir.

'61 Anayasası'nın siyasal sistemdeki krizleri önleyici yöntemler içermediği doğru olmakla beraber yürütmenin güçsüzlüğünün tek nedeni olarak anayasaya bakılması hatalı bir yaklaşımdır. Parlamenter sistemlerde yürütmenin güçlü olma-

sı için mecliste sağlam bir çoğunluğa sahip olunması gerekir. Bu da anayasanın yanı sıra seçim sistemi, partiler arası işbirliği, iki meclisli sistemin yasamayı yavaşlatması, farklı siyasî grupların uzlaşamaması ve demokrasi kültürüyle alakalıdır. Ancak yine de 12 Eylül öncesi gerçekleşen birçok sosyal, siyasal ve ekonomik sorunun kaynağı olarak anayasa görülmüştür. Sonuç olarak da 12 Eylül Darbesi'yle yönetime el koyan askerî idarenin öncelikli gündemlerinden biri 1961 Anayasası yerine yeni bir anayasa hazırlanması olmuştur. Bu gündem ve *anayasa sorunu* Kenan Evren'in açıklamalarına da yansımıştır. Kenan Evren çeşitli konuşmalarında, '61 Anayasası'nın topluma bol gelen bir elbise olduğunu, 12 Mart'ta anayasadaki sorunların düzeltilmeye çalışıldığını ama yeterince yapılamadığını, anayasada teröristlerin işine yarayan zayıf taraflar olduğunu, 12 Eylül'e anayasal eksiklikler yüzünden geldiklerini, yeni bir anayasa ihtiyacının asıl nedeninin otorite zafiyeti olduğunu ifade etmiştir. MGK üyeleri de 18 Eylül 1980 tarihindeki yemin töreninde "...milletin kayıtsız şartsız egemenliğine, demokratik ve laik cumhuriyet ilkelerine dayalı yeni bir anayasa düzeni" kurulacağına dair ant içmiştir. Böylece 12 Eylül rejimi, yeni anayasayla inşa etmek istediği *millî güvenlik devleti*nin işaretlerini vermiştir.

29 Haziran 1981 tarih ve 2485 sayılı Kurucu Meclis Hakkında Kanun'la görevi yeni anayasayı hazırlamak olan ve MGK ile DM'den oluşan bir Kurucu Meclis kurulmuştur. MGK, başta Kenan Evren olmak üzere kuvvet komutanları ile jandarma genel komutanından oluşurken DM 160 üyeden teşekkül etmekteydi. DM üyelerinin 40'ı doğrudan, 120'si ise il valilerinin teklif ettiği adaylar arasından MGK tarafından atanmaktaydı. Kurucu Meclis'te anayasa hazırlanmasında esas yetkili kanat MGK'dir. Çünkü DM'den gelen anayasa metnini MGK'nin aynen veya değiştirerek kabul etme yetkisi bulunmaktaydı.

Göreve başlayan DM, kendi üyelerinden oluşan ve başkanlığını Anayasa Hukuku Profesörü Orhan Aldıkaçtı'nın yaptığı on beş kişilik bir Anayasa Komisyonu teşkil etmiştir. Anayasa Komisyonu çalışmalarında üniversiteler, yüksek mahkemeler, sendikalar ve çeşitli kurum ve kuruluşların önerilerinden, diğer devletlerin anayasalarından ve uluslararası sözleşmelerden yararlanmıştır. Komisyon 23 Kasım 1981 tarihinde başladığı anayasa çalışmalarını 17 Temmuz 1982'de tamamlayarak oluşturduğu anayasa taslağını DM'ye sunmuştur. Taslak, 23 Eylül 1982'de DM ve 18 Ekim 1982'de MGK tarafından kabul edilmiştir.

Anayasanın yapım süreci halkı ve seçimle gelebilecek temsilcileri dışladığından anayasanın demokratik meşruiyetini sağlamak için halk oylaması yoluna gidilmiştir. Halk oylamasından önce anayasanın aleyhinde propaganda yapılması yasaklanmış; halk, askerî idarenin tek taraflı anayasa övgüsünü dinlemiştir. Ayrıca 24.09.1982 tarih ve 2707 sayılı Anayasanın Halkoyuna Sunulmasını Düzen-

leyen Kanun'a göre, halk oylamasında mazereti olmaksızın oy kullanmayanların beş yıl süreyle seçme seçilme hakkını kullanamayacakları düzenlenmiştir. Böylece anayasanın eleştirilmesinin yanı sıra halk oylamasının protesto ve boykot edilmesinin de önüne geçilmiştir. Anayasanın gerek yapılış gerekse halk oylaması süreci antidemokratik bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Son olarak halk oylamasında cumhurbaşkanı seçiminin Anayasa oylamasıyla birleştirildiği görülmektedir. Anayasa'nın kabulü halinde mevcut MGK ve devlet başkanının, cumhurbaşkanı sıfatını kazanacağına Anayasa'nın geçici 1. maddesinde yer verilmişti. Bu durum itibarıyla halk oylaması, Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığının da oylanması bakımından bir plebisittir.

7 Kasım 1982'de gerçekleştirilen halk oylamasında anayasa, geçerli oyların %91,3'ünün teveccühüyle (!) kabul edilmiştir. Bu kadar yüksek kabul oyunun sebepleri arasında anayasanın tartışılmasına yönelik getirilen kısıtlamaların yanı sıra 12 Eylül öncesi yaygın şiddet olaylarından bıkan halkın bu olayları *sonlandıran* askerî idareye *desteğini göstermesi*, anayasa taslağının reddedilmesi halinde ne olacağının belirsiz olması, askerî idarenin uzaması korkusu ve bir an önce demokratik hayata geçiş isteğini sayabiliriz. Yüksek kabul oranı, anayasanın hazırlanışı ve halk oylamasının gerçekleştiği koşullar dikkate alındığında anayasanın toplumsal meşruiyetini sağlamak bakımından bir şey ifade etmemektedir.

Kabul edilen anayasa, 2709 sayılı Kanun olarak 9 Kasım 1982 tarih ve 17863 mükerrer sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanmıştır. Yaklaşık bir yıl sonra 6 Kasım 1983 tarihinde milletvekili genel seçimleri yapılarak TBMM Başkanlık Divanı 6 Aralık 1983'te oluşmuştur. Anayasa'nın 177. maddesi doğrultusunda MGK ile DM'nin hukukî varlıkları bu tarihte sona ermiş, yeniden demokratik hayata geçilmiştir.

Ergun Özbudun'un tespitleri doğrultusunda, '61 ve '82 anayasalarının yapım süreci, askerî müdahale ürünü olmaları, daha önce yaşanmış olaylara ve krizlere tepki olarak çözüm arayışları taşımaları, bir kısmı darbeyi yapan askerler (MBK, MGK) ile diğer kısmı sivillerden (Temsilciler Meclisi ve DM) oluşan kurucu meclisler tarafından hazırlanmaları ve referandumla kabul edilmeleri bakımından benzerdir. Farklara gelecek olursak '61 Anayasası'nı hazırlayan Kurucu Meclis, '82 Anayasası'na göre daha temsili niteliktedir. '61 Anayasası'nın hazırlanma sürecinde rol oynayan Temsilciler Meclisi'nin üyelerinin çoğunluğu, dolaylı olsa da seçimle belirlenirken, DM'nin tüm üyeleri atamayla göreve gelmiştir. '82 Anayasası'nın *Başlangıç* kısmında, DM'den "Türk milletinin meşru temsilcileri" olarak bahsedilmesi, hukuk bilimi ve demokratik temsil açısından içi boş bir ifadedir.

'82 Anayasası'nın hazırlanma sürecinde DM'ye hiçbir siyasal parti katılmamıştır. Zaten DM'ye seçilebilmek için 11 Eylül 1980 itibarıyla herhangi bir siyasî par-

ti üyesi olmamak şartı bulunmaktaydı. Temsilciler Meclisi'ne ise kapatılan DP dışında CHP ve CMKP katılmıştır. '61 Anayasası'na yönelik halk oylamasında DP haricindeki siyasal partiler kendi fikirleri doğrultusunda propaganda yaparken '82 Anayasası'nda siyasal partilerin hepsi kapalı ve yasaklı olduğundan bir faaliyet yürütememiştir. '61 Anayasası'nda anayasanın kabul edilmemesi ihtimali göz önüne alınmış ve bu durumda yeni bir Temsilciler Meclisi oluşturularak anayasa çalışmalarına tekrar başlanacağı düzenlenmişken '82 Anayasası'nda böyle bir ihtimal dikkate alınmamıştır.

1982 Anayasası'nın Özellikleri

Geçici Maddeler ve Darbeciler İçin Güvenceler

Anayasanın kabulüyle demokrasiye geçilirken darbeyi yapanlar, çıkardıkları kanunlar ve yaptıkları düzenlemeler ile kurdukları anayasal sistemin muhafazası için çeşitli güvenceleri anayasaya koymayı ihmal etmemiştir. Bu güvenceler, anayasanın geçici maddelerinde somutlaşmaktadır. Geçici maddelerle Anayasa'nın kabulünden itibaren ilk altı yıl içerisinde anayasa değişikliği yapılması zorlaştırılmıştır. Bu süre içinde yapılacak Anayasa değişikliklerini cumhurbaşkanının Meclis'e geri göndermesi halinde, Anayasa değişikliğinin aynen kabul edilip tekrar cumhurbaşkanına gönderilebilmesi, üye tamsayısının dörtte üç çoğunluğunun oyu ile mümkün olacaktır (geçici m. 9). Anayasal sisteme tehdit olarak görülen 12 Eylül öncesi dönemin siyasî partilerinin bazı yöneticileri ve parlamenterleri hakkında beş ve on yıllık siyasî faaliyet yasakları getirilmiştir (geçici m. 4). Bu yasaklar 6 Eylül 1987 tarihinde yapılan halk oylaması ile kaldırılmıştır.

Darbecilere getirilen güvencelere bakacak olursak Kenan Evren'in anayasanın kabulüyle cumhurbaşkanlığı görevine gelmesi (geçici m. 1), MGK'nin de altı yıl için Cumhurbaşkanlığı Konseyi'ne dönüşerek görevine devam etmesi ve üyelerine milletvekilleriyle aynı dokunulmazlıkların tanınması bunlar arasındadır (geçici m. 2). Ayrıca 12 Eylül 1980 tarihi ile ilk genel seçimler sonucu toplanacak TBMM'nin Başkanlık Divanı'nı oluşturuncaya dek geçen süre içinde MGK'nin, konsey döneminde kurulmuş hükümetlerin, DM üyelerinin karar ve tasarruflarından dolayı haklarında cezai, mali ve hukukî sorumluluk ileri sürülemeyecek ve yargı mercilerine başvurulamayacaktır (geçici m. 15/1). Bu karar ve tasarrufları uygulayan idari makam ve yetkililer de aynı koruma kapsamında tutulmuştur (geçici m. 15/2). Son olarak da 12 Eylül 1980 tarihinden itibaren askerî idare döneminde çıkarılan kanunlar, KHK'ler, karar ve tasarrufların Anayasa'ya aykırılığı iddia edilemeyecektir (geçici m. 15/3). Böylece MGK, kendi anayasasına ay-

kırı kanunlarını dahi korumaya almıştır. Ancak bu kanunların TBMM tarafından değiştirilmesinin önünde bir engel bulunmamaktadır.

Kazuistik ve Katı Anayasa Niteliği

'82 Anayasası, anayasal normları genel hatlarıyla belirleyen bir çerçeve anayasa değil, oldukça detaylı ve uzun olması sebebiyle *kazuistik (casuistique*, meseleci) yöntemle hazırlanan *düzenleyici* bir anayasadır. '61 Anayasası 157 madde ve 11 geçici maddeden oluşurken '82 Anayasası 177 madde ve 16 geçici maddeden oluşmaktadır. '82 Anayasası'nın *Başlangıç* kısmı ve maddeleri, yine kazuistik yöntemle hazırlanan '61 Anayasası'na kıyasla çok daha uzun ve ayrıntılıdır. Özgürlükçü demokrasilerde genelde yasalara bırakılan birçok konu '82 Anayasası'nın içeriğinde düzenlenmiştir. Anayasa'nın bu kadar uzun ve ayrıntılı olmasının altında, Türk siyasal kültüründe yer alan hukukî, siyasal ve toplumsal bütün sorunlara anayasal çözümler bulup anayasaya hüküm koyma alışkanlığı ile hürriyetlerin kısıtlanmasına ilişkin uzun açıklamalara yer verilmesi yatmaktadır. Genel ilkelerle yetinmeyip detaylara inen bir anayasa, sosyal gelişmelerin gerisinde kalma tehlikesi taşımaktadır.

'82 Anayasası, anayasa maddelerinin değiştirilmesi diğer kanunlardan daha zor olduğu için *katı* bir anayasadır. '82 Anayasası'yla değiştirilmesi yasak olan maddelerin sayısı '61 Anayasası'na göre daha da arttırılmıştır. Anayasa'nın detaylı ve ayrıntılı olması göz önüne alındığında ihtiyaç halinde değişikliğinin zor olması bitmek bilmeyen yeni anayasa tartışmalarını beraberinde getirmiştir.

Güçlü Yürütme

Batı liberal anayasacılığı, siyasal iktidarın sınırlandırılmasına dayanmaktadır. Türkiye'de de meşrutiyet dönemi anayasacılığı ile '61 Anayasası, iktidarın sınırlandırılmasını ve demokrasi ile özgürlüklerin kurumsallaştırılmasını amaçlıyordu. '82 Anayasası ise otorite beklentisinin sonucu olan ve otoriteyi vurgulayan, özü güçlü devlet idealine yaslanan bir anayasadır. Bir başka deyişle '82 Anayasası, demokrasinin ve özgürlüğün pekiştirilmesini değil *otoritenin güçlendirilmesini* amaçlamıştır.

İkinci Askerî İdare Dönemi'nde yapılan değişikliklere rağmen '61 Anayasası'na yönelik eleştiriler devam etmiş, '70'lerin sonuna doğru özellikle Türk sağının anayasa değişikliği ve yeni anayasa talepleri artmış, komünizme karşı "...devletin demokratik otoritesinin güçlendirilmesi" gerektiği vurgulanmıştır. Bu çerçevede '82 Anayasası, sadece 12 Eylül rejiminin değil aynı zamanda *güçlü devlet*

taraftarı çeşitli sivil kesimlerin istediği bir anayasadır. *Tercüman*, *Yeni Forum* gibi yayınlarla kendini ifade eden Türk sağının beklentisi, hak ve özgürlüklerin kısıtlanması pahasına yürütmenin güçlendirilmesi ve cumhurbaşkanının ön plana çıkarılmasıdır. Hatta Türk sağının önemli yapılarından Aydınlar Ocağı, '82 Anayasası'nın hazırlanmasında aktif rol oynamış; anayasayı hazırlayan komisyon içerisinde ocak üyeleri Yılmaz Altuğ ve Şener Akyol da yer almış ayrıca kurumlar adına anayasa önermenin yasak olduğu süreçte ocağın iki genel başkanı Süleyman Yalçın ve Salih Tuğ imzasıyla hazırlanan anayasa taslağı MGK'ye gönderilmiştir. '82 Anayasası hazırlandıktan sonra, Yüksel Taşkın'ın aktardığı üzere Süleyman Yalçın, "...bizim hazırladığımızla MGK'nin kabul ettiklerinin %75-80'i aynı şeyler," demiştir. Dolayısıyla '82 Anayasası, genel itibarıyla Türk sağının beklentilerini karşılamış ve yürütmeyi güçlendirmiştir.

Anayasa metnine baktığımızda, '61 Anayasası yürütmeyi bir görev olarak tanımlarken (m. 6), '82 Anayasası'na göre yürütme, görev olmasının yanı sıra artık bir yetkidir (m. 8). Bu yetki cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu tarafından, Anayasa'ya ve kanunlara uygun olarak kullanılır. Yürütmenin KHK çıkarma yetkisi ve olağanüstü durumlarda etkinlik alanları genişletilmiştir. Özellikle cumhurbaşkanına önemli yetkiler tanınmıştır. Ancak güçlü cumhurbaşkanı modeli, hükümetten farklı siyasî görüşlere sahip olunması durumunda çift başlılık sebebiyle yeni krizler yaşanması ihtimalini arttırmıştır.

'61 Anayasası'nın diğer bir eleştiri noktası da anayasal sistemde ortaya çıkabilecek tıkanıklık ve krizleri öngörmemiş ve bunlara yönelik önlem almamış olmasıydı. Bu doğrultuda geçmişten dersler çıkarılarak Ergun Özbudun'un ifade ettiği üzere *rasyonelleşmiş parlamentarizm* eğilimiyle '82 Anayasası'nda çeşitli önlemler alınmıştır. Örneğin hükümetin kurulamamış olması sebebiyle çıkabilecek krizleri önlemek için cumhurbaşkanına belirli koşullarda TBMM seçimlerini yenileme yetkisi verilmiş (m. 116), Meclis başkanının seçilmesi için gerekli oy sayısında değişikliğe gidilerek kolaylaştırılmış (m. 94) ve Meclis toplantı yeter sayısı düşürülmüştür (m. 96). '61 Anayasası döneminde kanun yapma sürecini uzattığı düşünülen iki meclisli sistem terk edilerek tek meclis benimsenmiştir. '82 Anayasası'yla partilerin mecliste grup kurmaları için gerekli olan milletvekili sayısı 10'dan 20'ye çıkarılarak grupların Meclis çalışmalarını engelleyici faaliyet göstermelerinin engellenmesi amaçlanmıştır (m. 95). '61 Anayasası döneminde Cumhurbaşkanı seçiminde yaşanan tıkanıklıklar ve '80 yılında cumhurbaşkanının altı ay boyunca seçilememesi göz önüne alınarak '82 Anayasası'nda cumhurbaşkanının dördüncü turda seçilememesi durumunda TBMM seçimlerinin yenileneceği düzenlenmiştir (m. 102).

1961 Anayasası'nda özerkliği kabul edilen TRT, özellikle '70'ler boyunca tartışmaların odağında olmuş; CHP-MSP koalisyonunun atadığı İsmail Cem'in yeri-

ne I. MC (41.) hükümetinin Nevzat Yalçıntaş'ı ataması gündemi uzun süre meşgul etmişti. TRT'nin özerkliği 12 Mart döneminde yapılan değişikliklerle kaldırılmış ve kurum tarafsız kamu tüzel kişiliğine dönüştürülmüştü. '82 Anayasası'yla da bu durum korunmuştur. '61 Anayasası'yla güvence altına alınan üniversitelerin idari özerkliği ise '81 Yükseköğretim Kanunu ve '82 Anayasası'yla terk edilmiştir. Görevi yükseköğretim kurumlarının öğretimini planlamak, düzenlemek, yönetmek, denetlemek ve yönlendirmek olan YÖK kurulmuş üniversitelerin özerkliği bilimsel özerklikle sınırlanmıştır. Üniversiteler, YÖK aracılığıyla Cumhurbaşkanı'na bağlanmıştır. YÖK üyeleri ve rektörlerin cumhurbaşkanınca, dekanların ise YÖK tarafından seçileceği ve atanacağı düzenlenmiştir. Böylece '60'lar ve '70'ler boyunca gençlik olaylarının merkezinde olan üniversitelerin pasifize edilmesi ve apolitikleştirilmesi amaçlanmıştır.

'82 Anayasası'nın yürütme alanında getirdiği bir diğer önemli değişiklik olağanüstü yönetim usullerinin ilanıyla ilgili düzenlemeleridir. Cumhuriyet tarihinin önemli bir kısmının ülkenin tamamı veya belirli bölgelerinde OHAL veya sıkıyönetim uygulanarak geçirildiği dikkate alınırsa yeni düzenlemenin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Öncelikle anayasaya göre doğal afet ve ağır ekonomik bunalım durumunda OHAL ilanı mümkündür. '61 Anayasası'ndan ayrışan husus ise artık şiddet olaylarının yaygınlaşması ve kamu düzeninin ciddi şekilde bozulması da OHAL ilan sebebi olarak kabul edilmiştir (m. 120). Sıkıyönetim ise OHAL ilanını gerektiren hallerden daha vahim durumlarda ilan edilebilecektir. Sıkıyönetimin olağanüstü halden farkı, sıkıyönetimlerde iç güvenliğe ilişkin görev ve yetkiler askerî makamlara geçmektedir. Yeni düzenlemeyle OHAL ilan sebepleri arttırılmış, sıkıyönetimden bir önceki aşama olarak sivil nitelikli bir OHAL yönetimi tasarlanmıştır. Bu durumu, sivillerin ülkede karışıklık durumunda yetkiyi hemen askerlere devretmesinin önüne geçmesi bakımından olumlu görmek mümkündür.

Bülent Tanör'ün deyimiyle '82 Anayasası'ndan en kârlı çıkan yürütme olurken en çok darbe alan yargı olmuştur. '61 Anayasası'yla yargı bağımsızlığı konusunda önemli teminatlar getirilmişken '82 Anayasası bu bakımdan bir geriye gidiştir. Yargı yürütme karşısında bağımsızlığından ve güvencelerinden kayıplar vermiştir. Cumhurbaşkanı; Anayasa Mahkemesi üyelerini, Danıştay üyelerinin dörtte birini, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı ve Yargıtay Cumhuriyet Başsavcı Vekili'ni, Askerî Yargıtay üyelerini, Askerî Yüksek İdare Mahkemesi üyelerini, Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu üyelerini seçme yetkisine sahip olmuştur. '61 Anayasası'nda adalet bakanı, eski adıyla Yüksek Hâkimler Kurulu toplantılarına katılabilir ancak oy kullanamazdı. '82 Anayasası'yla, adalet bakanı Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun başkanı ve Adalet Bakanlığı müsteşarı da kurulun tabii üyesi olmuş, kurul yürütmenin etkisine açık hale getirilmiştir. Hâkimler ve savcılar idari yön-

den Adalet Bakanlığı'na bağlanmış, denetimleri de Adalet Bakanlığı'na verilmiştir. Anayasaya idari eylem ve işlem niteliğinde veya takdir yetkisini kaldıracak biçimde yargı kararı verilemeyeceği düzenlemesi eklenerek yargının yürütme üzerindeki denge mekanizması zayıflatılmıştır. Cumhurbaşkanının tek başına yaptığı işlemler, Yüksek Askerî Şûra ve Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu kararları yargı denetiminin dışında bırakılmıştır.

Anayasa Mahkemesi'nin yetkileri de törpülenmiş, anayasa yargısına başvuru yolları sınırlandırılmıştır. 12 Mart döneminde yapılan değişiklik korunarak Anayasa değişikliklerinin sadece şekil bakımından denetlenebileceği düzenlenmiştir. Anayasa Mahkemesi bir kanun veya KHK'yi iptal ederken, kanun koyucu gibi hareketle, yeni bir uygulamaya yol açacak biçimde hüküm tesis edemeyecektir (m. 153/2). '61 Anayasası'na göre, kendi görevleriyle ilgili alanlarda Anayasa Mahkemesi'ne iptal davası açma yetkisi bulunan Yüksek Hâkimler Kurulu, Yargıtay, Danıştay, Askerî Yargıtay ve üniversitelerin bu hakkı kaldırılmıştır. OHAL veya sıkıyönetim dönemlerinde çıkarılan KHK'lerle, temel hak ve özgürlükler kısıtlansa bile bu düzenlemeler hakkında Anayasa Mahkemesi'ne dava açılması mümkün değildir.

Daha Az Katılımcı Demokrasi

'82 Anayasası'nın, '61 Anayasası'na kıyasla daha az katılımcı bir demokrasi modelini benimsediğini ve halkın siyasetten uzaklaşmasını tercih ettiğini söylemek mümkündür. Öncelikle TBMM seçimlerinin dört yerine beş yılda bir ve her seçim döneminde bir defa ara seçim yapılması suretiyle toplumun gündeminin sürekli seçim ve siyaset olması engellenmek istenmiştir. Siyasî faaliyetlerin, sadece siyasî partiler ve ilgili devlet kurumları tarafından yapılması yönündeki düzenlemeler '82 Anayasası'nda sıklıkla yer bulmuştur. '82 Anayasası'yla, '95 yılında yapılan değişikliğe kadar, siyasî partilerin yurtdışında teşkilatlanmaları, kadın ve gençlik kolları kurmaları, dernekler, vakıflar, kooperatifler, sendikalar ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ile siyasî bir ilişki veya işbirliği içinde bulunmaları yasaklanmıştır. Siyasî partilerle toplum arasındaki ilişki minimize edilmeye çalışılmış, '60'lar ve '70'lerin temel sorunun *aşırı politikleşmiş toplum* olduğu düşünülerek *apolitik bir toplum* inşa edilmek istenmiştir.

Sendikaların ve derneklerin siyasî faaliyette bulunmaları, siyasî amaçlı grev, lokavt, iş yavaşlatma eylemleri yapılması, derneklerin, sendikaların ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının kendi amaçları dışında toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenlemeleri yasaklanmıştır. Siyasî partilerin, kendilerine duyulan güvensizlik sebebiyle, askerî rejim tarafından anayasada çizilen sınırlar çerçeve-

sinde siyaset yapmaları amaçlanmıştır. Siyasî partilere yasak faaliyetler arttırılmış, kapatılmaları kolaylaştırılmış ve kapatılmaları durumunda üyelerinin milletvekilliklerinin düşmesi ve siyasetten yasaklanmaları gibi yaptırımlar getirilmiştir. Kısaca '82 Anayasası'yla toplumun pasifize edilmesi amaçlanmıştır.

İnsan Haklarına Saygılı Devlet

Batı demokrasilerinde anayasacılık, devletin sınırlandırılması anlamına gelirken '82 Anayasası bunun aksine devletin bekasını esas alan bir toplum ve siyaset anlayışı taşımaktadır. Mustafa Erdoğan'a göre '82 Anayasası, özgürlük ve insan hakları karşıtı bir anayasadır ki '82 Anayasası'nın '61 Anayasası'ndan en belirgin farkı da buradadır. Temel hak ve özgürlüklerle ilgili hükümlerde, '61 Anayasası'nın aksine, birey-toplum ilişkisinde toplum yani "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü" ön planda tutulmuştur. Otorite-hürriyet dengesinde otoriteye ağırlık verilmiş devlet, bireyden korunmaya çalışılmıştır. Bu tutum '82 Anayasası'nın *ruh*una genel olarak işlemiştir.

'61 Anayasası'nda devletin nitelikleri arasında sayılan "insan haklarına dayanan" yerine '81 Anayasası'nda "insan haklarına saygılı" ifadesi tercih edilmiştir. Mümtaz Soysal'a göre "insan haklarına dayanan" devlet, insanı temel değer kabul eden ve varoluşunu insan haklarının korumasına dayandıran devlet demektir. '82 Anayasası'nda "insan haklarına saygılı" ifadesinin kullanılması bir yaklaşım değişimini göstermekte, insan haklarının devletin dayandığı temel değerler olmaktan çıktığı anlamına gelmektedir. Buna karşın doktrindeki genel görüş, insan haklarına dayanan ile insan haklarına saygılı ifadeleri arasında anlatım farkından öte bir yaklaşım farkı bulunmadığı yönündedir.

'82 Anayasası, '61 Anayasası ve Batı anayasalarında olduğu gibi "...herkesin, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahip olduğunu" belirtmiş (m. 12), devletin temel amaçları arasında "...kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmayı, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamayı" sayarak *özgürleştirme* anlayışını lafzi olarak benimsemiştir. '82 Anayasası'nda temel hak ve özgürlükler ödev ve sorumluluklarla birlikte ele alınmış, "Temel hak ve hürriyetler, kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarını da ihtiva eder," düzenlemesi getirilmiştir. Anayasa'ya göre ödevler, temel hak ve özgürlüklerin bir parçasıdır. Mustafa Erdoğan'ın yorumuyla anayasanın, temel hakları ödevlerle birlikte düzenlemesi ödevlerin temel hakların sınırıyla alakası olmadığından hatalı bir bakıştır.

Temel hak ve özgürlüklerin sayılmasındaki sistematik bakımından ise '61 ve '82 anayasaları oldukça benzerdir. '82 Anayasası'nda temel hak ve hürriyetler, *Kişinin Hakları ve Ödevleri, Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler* ve *Siyasî Haklar ve Ödevler* başlıkları altında üç kategori halinde düzenlenmiştir.

Kişileri devlete ve topluma karşı koruyan hak ve özgürlüklere *koruyucu haklar* denilmektedir. Koruyucu haklar, *Kişinin Hakları ve Ödevleri* başlıklı bölümde (m. 17-40), kişinin dokunulmazlığı, maddi ve manevi varlığı; zorla çalıştırma yasağı; kişi hürriyeti ve güvenliği; özel hayatın gizliliği; konut dokunulmazlığı; haberleşme hürriyeti; yerleşme ve seyahat hürriyeti; din ve vicdan hürriyeti; düşünce ve kanaat hürriyeti; düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti; bilim ve sanat hürriyeti; basın hürriyeti; dernek kurma hürriyeti; toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı; mülkiyet hakkı; hak arama hürriyeti; ispat hakkı ve temel hak ve hürriyetlerin korunması olarak sayılmıştır.

Kişilerin toplumdan ve devletten isteyebilecekleri haklara *isteme hakları* denilmektedir. İsteme haklarına, *Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler* başlıklı bölümde (m. 41-65) yer verilmiştir. Bu haklar, ailenin korunması; eğitim ve öğrenim hakkı ve ödevi; çalışma ve sözleşme hürriyeti; çalışma hakkı ve ödevi; çalışma şartları ve dinlenme hakkı; sendika kurma hakkı; toplu iş sözleşmesi hakkı; grev hakkı ve lokavt; konut hakkı ve sosyal güvenlik hakkıdır.

Kişilerin siyasal gücün kullanımına katılmasını sağlayan haklara *katılma hakları* denilmektedir. Katılma hakları ise *Siyasî Haklar ve Ödevler* başlıklı bölümde (m. 66-74) sayılmıştır. Bunlar, vatandaşlık; seçme, seçilme ve siyasî faaliyette bulunma hakları; siyasî partilerle ilgili hükümler; kamu hizmetlerine girme hakkı; vatan hizmeti; vergi ödevi ve dilekçe hakkıdır.

Temel Hak Özgürlüklerin Kısıtlanması

'61 Anayasası'nın ilk halinde genel sınırlama sebeplerine yer verilmemiş olup 11. maddesiyle, temel hak ve hürriyetlerin, Anayasa'nın sözüne ve ruhuna uygun olarak ancak kanunla sınırlanacağı ancak kanunun kamu yararı, genel ahlâk, kamu düzeni, sosyal adalet ve millî güvenlik gibi sebeplerle de olsa bir hakkın ve hürriyetin özüne dokunamayacağı düzenlenmişti. Bu madde *12 Mart Askerî İdare Yönetimi* döneminde değiştirilerek genel bir kısıtlama hükmüne dönüştürülmüştü.

'82 Anayasası da benzer şekilde temel hak ve özgürlüklerin ancak yasa ile sınırlandırılabileceği kuralını ihtiva etmektedir. Ancak anayasa temel hak ve özgürlüklerin sınırlanması bakımından biri *genel sınırlama* diğeri *özel sınırlama* olan iki tür sınırlama içermektedir. Anayasa'nın 13. maddesi, temel hak ve hürriyetlerin

sınırlanmasına ilişkin genel hüküm iken hakların düzenlendiği ilgili maddelerde özel sınırlama sebeplerine yer verilmiştir.

'82 Anayasası'yla genel sınırlama sebepleri arttırılmış, anlamı geniş ve yoruma açık ifadelerle temel hakların sınırlandırılması kolaylaştırılmıştır. Anayasa'nın 13. maddesine göre temel hak ve hürriyetler, "Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, millî egemenliğin, cumhuriyetin, millî güvenliğin, kamu düzeninin, genel asayişin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağlığın korunması amacı ile" sınırlanabilir. '61 Anayasası'nda yer alan *hakkın özüne dokunmama* ifadesi yerine "...demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olmama ve öngörüldükleri amaç dışında kullanılmama" tercih edilmiştir (m.13/2). Anayasa'da sayılan genel sınırlama sebeplerinin bütün temel hak ve hürriyetler için geçerli olduğu özellikle vurgulanmıştır (m. 13/3).

Özel hüküm olarak her hak ve özgürlükle ilgili düzenlendiği maddede sınırlama sebepleri ayrıca sayılmıştır. Örnek olarak toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkının ancak silahsız ve saldırısız olarak kullanılacağı belirtilmiştir (m. 34). Yerleşme hürriyetinin, suç işlenmesini önlemek, sosyal ve ekonomik gelişmeyi sağlamak, sağlıklı ve düzenli kentleşmeyi gerçekleştirmek ve kamu mallarını korumak; seyahat hürriyetinin, suç soruşturma ve kovuşturması sebebiyle ve suç işlenmesini önlemek; vatandaşın yurtdışına çıkma hürriyetinin, ülkenin ekonomik durumu, vatandaşlık ödevi ya da ceza soruşturması veya kovuşturması sebebiyle kanunla sınırlanabileceği (m. 23); bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma hakkının Anayasa'nın 1, 2 ve 3. maddeleri hükümlerinin değiştirilmesini sağlamak amacıyla kullanılamayacağı (m. 27); düzeltme ve cevap hakkının, ancak kişilerin haysiyet ve şereflerine dokunulması veya kendileriyle ilgili gerçeğe aykırı yayınlar yapılması hallerinde tanınacağı ve kanunla düzenleneceği (m. 32); hak arama hürriyetinin meşru vasıta ve yollardan kullanılabileceği (m. 36); ibadet, dinî ayin ve törenlerin temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmamasını düzenleyen 14. maddeye aykırı olmamak şartıyla serbest olduğu (m. 24); mülkiyet hakkının toplum yararına aykırı kullanılamayacağı (m. 35); eğitim ve öğretim hürriyetinin, Anayasa'ya sadakat borcunu ortadan kaldırmayacağı (m. 42) sayılan kısıtlamalar arasındadır.

Temel hak ve özgürlüklerin somut ve bir kişiyle ilgili durumlarda sınırlandırılması ise kolaylaştırılmıştır. '61 Anayasası'nda hâkim kararıyla sınırlandırma yapılabilirken '82 Anayasası'na göre gecikmesinde sakınca bulunan hallerde kanunla yetkili kılınan merciin emriyle birçok hak ve özgürlüğün sınırlandırılması mümkündür. Böylece yürütmenin özgürlükler üzerindeki söz hakkı genel bir kural haline getirilmiştir.

Temel Hak ve Özgürlüklerin Kötüye Kullanılmaması

'61 Anayasası'na *12 Mart Askerî İdare Yönetimi* esnasında yapılan anayasa değişiklikleriyle giren temel hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılamaması yönündeki düzenleme '82 Anayasası'nda da yer almıştır. Bu düzenlemeye göre anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, "Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak", "Türk devletinin ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek", "...temel hak ve hürriyetleri yok etmek", "devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesini veya sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak" veya "...dil, ırk, din ve mezhep ayrımı yaratmak" veya "...sair herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzenini kurmak" amacıyla kullanılamaz (m. 14/1). Şeref Gözübüyük'e göre, temel hak ve özgürlüklerin kötüye kullanımı olarak sayılan durumlar aslında genel ve özel sınırlama sebepleriyle önlenebilecek durumlardır. Ancak yine de böyle bir düzenlemeye gidilmesi anayasayı yapanların, hakların kötüye kullanımına dair bir hassasiyetleri olduğunu göstermektedir.

Temel Hak ve Özgürlüklerin Kullanılmasının Durdurulması

'61 Anayasası'nda savaş ve sıkıyönetim hallerinde özgürlüklerin sınırlandırılma veya durdurulmasının yasayla belirleneceği düzenlenmişti (m. 124). '82 Anayasası'nda ise savaş ve sıkıyönetimin yanı sıra seferberlik ve OHAL de sayılarak temel hak ve özgürlüklerin durdurulabileceği alanlar genişletilmiştir. 15. maddeye göre, savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya OHAL'lerde, temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir veya bunlar için Anayasa'da öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir. Ancak kullanımın durdurulmasının da sınırları vardır. Temel hak ve özgürlüklerin kullanımı, durumun gerektirdiği ölçüde ve milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlal edilmemek kaydıyla durdurulabilir. Ayrıca savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya OHAL'lerde dahi, savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler ile ölüm cezalarının infazı dışında kişinin yaşama hakkına, maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz; suç ve cezalar geçmişe yürütülemez, suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz (m. 15/3). Olağanüstü durumlarda, cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu'nun OHAL veya sıkıyönetimin gerekli kıldığı konularda yasama organının iznine gerek olmaksızın çıkardığı KHK'lerle temel hak ve özgürlükler kısıtlanabilir ve bu kararnamelerin Anayasa'ya aykırılığı ileri sürülemez.

Vesayetçilik

Bülent Tanör'ün ifadesiyle Türkiye'de her darbe, silahlı kuvvetlerin devlet içindeki gücünü pekiştirmektedir. '82 Anayasası'yla ordu, MGK aracılığıyla hükümetler değişse de değişmeyen bir iktidar ortağı haline gelmiş, seçimle iktidara gelen hükümetlere bürokratik sınırlar çizerek *vesayet* anlayışını güçlendirmiştir. Bunu öncelikle MGK'nin etkinliğinin '61 Anayasası'na kıyasla güçlendirilmesinde görmekteyiz. '61 Anayasası MGK'nin, cumhurbaşkanı, başbakan, GKB ve kanunun gösterdiği bakanlar ile kuvvet komutanlarından oluşacağını belirtmişken; '82 Anayasası kurulun, cumhurbaşkanı, başbakan, GKB, millî savunma, içişleri, dışişleri bakanları, kara, deniz ve hava kuvvetleri komutanları ve jandarma genel komutanından oluşacağı yönünde bir düzenleme getirerek üye sayısını arttırmış ve üyeleri tek tek saymıştır. Böylece bir anayasa hükmüyle sivil asker üye sayısı eşitlenmiş, sivil üyelerin sayısının asker üyeleri geçmesi önlenmiştir. Cumhurbaşkanının da asker kökenli olduğu düşünülünce askerlere kurulda ağırlık verilmiştir. MGK'nin faaliyet alanı genişletilmiş, askerî, savunma ve güvenlik konularının ötesinde "toplumun huzur ve güvenliğinin korunması" gibi muğlak bir ifade millî güvenlik kavramına dahil edilmiştir. Kurulun kararları ise '61 Anayasası'nda yer bulan *tavsiye* niteliğinden çıkarılmıştır. Artık MGK görüşlerini Bakanlar Kurulu'na *bildirecek* ve Bakanlar Kurulu da bu kararları *öncelikle dikkate alacaktır* (m. 118). Böylece '82 Anayasası'yla askerin siyaset üzerindeki vesayeti ve millî güvenlik devleti anlayışı, sadece askerî rejim dönemlerinde değil genel olarak Türkiye siyasetinde kalıcı hale gelmiştir.

Kenan Evren'in cumhurbaşkanı olduğu dikkate alındığında, vesayet anlayışının bir başka yansıması cumhurbaşkanının sembolik olmaktan çıkarılıp önemli yetkilerle donatılmasıdır. Anayasa Mahkemesi ve diğer yüksek yargı kurumları üyelerinin seçiminde cumhurbaşkanının rolü arttırılmış böylece cumhurbaşkanının hükümeti kontrol ve kısıtlamasında yargıyı kullanmasının önü açılmıştır. Cumhurbaşkanına, onaylamadığı anayasa değişikliklerini halkoyuna sunma yetkisi verilmiştir. Ayrıca cumhurbaşkanının YÖK ve rektörler aracılığıyla üniversiteleri de kontrol etmesi sağlanmıştır.

Anayasanın İdeolojisi

'82 Anayasası'nın ruhuna işleyen ideolojiye bakıldığında katılımcılığı engelleyici, devletçi, milliyetçi, otoriter ve dayanışmacı bir anayasa olduğu görülmektedir. Liberal anayasacılıkta kutsal kabul edilen birey ve insan haklarının yerine kutsal devlet ve millet anlayışı koyulmuştur. Anayasa'nın milliyetçiliği başlangıç-

tan itibaren anayasa metnine nüfuz etmiştir. *Başlangıç* kısmında, "Hiçbir düşünce ve mülahazanın Türk millî menfaatlerinin, Türk varlığının devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihî ve manevi değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği" belirtilmiştir. Bu durum anayasayı hazırlayan Anayasa Komisyonu üyelerinin beyanlarına da yansımaktadır. Bülent Tanör ve Necmi Yüzbaşıoğlu'nun aktardığı üzere, Anayasa Komisyonu başkanvekili '61 Anayasası'nı hümanist bulup "Türk'ü ihmal etmekle" suçlarken '82 Anayasası'nın ise "Türk'ü ele aldığını" belirtmiştir. Komisyon sözcüsü de '82 Anayasası'nın "Allah korkusuyla yazıldığını" ifade etmiştir.

12 Eylül rejimi, '80-83 yılları arasında ülkede *güven* ve *huzur*u tesis etmek için siyasî, ekonomik ve toplumsal dönüşümü temel alan yeni bir hegemonya inşa etmek istemiştir. Bu çerçevede '82 Anayasası, yeni hegemonyanın yasal çerçevesini çizmektedir. Anayasa, devletin bekasını temel alan ve otoriter bir demokrasi arzulayan *millî güvenlik devleti*ni Türkiye siyasî hayatında kalıcılaştırmıştır. Ayrıca askerin siyasetteki vesayetini sürekli hale getirmiş; OHAL kararlarının alınması, uzatılması gibi ülkenin *güvenliği* ile ilgili meselelerde hükümetler üzerinde söz sahibi olan MGK, askerin siyaseti denetlemesinin önemli bir aracı olmuştur. Bununla birlikte özellikle '80'lerin ikinci yarısından itibaren anayasaya itirazlar gelmeye başlamış, toplumda demokrasi, özgürlük, insan hakları, sosyal adalet talepleri artmıştır. '82 Anayasası'nda süreç içerisinde önemli değişiklikler yapılsa da bu anayasa günümüzde hâlâ varlığını korumakta ve yeni anayasa talepleri de dönem dönem gündeme gelmektedir.

12 Eylül'ün "Sivil Ölüme" Terk Ettikleri: 1402'likler

LEVENT ODABAŞI

12 Eylül 1980 Darbesi'nin ardından Bülend Ulusu, Millî Güvenlik Konseyi tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilmişti. 27 Eylül'de Millî Güvenlik Konseyi üyelerine, âdet yerini bulsun kabilinden okuduğu hükümet programında kamu hizmetlerinin yürütülmesinde karşılaşılan aksaklıkların en kısa sürede çözüme kavuşturulacağını vurguluyordu. Darbecilerin 1980 Eylül'ü öncesinde artan şiddet olaylarından ve toplumsal gerilimden memur kesimini de sorumlu tutmuş olması Bülend Ulusu hükümetinin çözüm derken neyi kastettiğini göstermesi açısından kuşkusuz ki bir ipucu niteliğindeydi. Artık hedef tahtasında başta kamu kesiminde çalışan memurlar olmak üzere işçiler, öğrenciler, akademisyenler vardı. Olağanüstü dönemin ruhuna uygun olarak memur ve işçiler birer *sorun çıkaran*lar, *kamu hizmetlerini aksatan*lar, *toplumsal olayları kışkırtan*lar ve *düzeni bozan*lar olarak yaftalanarak darbecilerin hışmına uğradılar. Ancak Güney Dinç'in *Güvensizlik Üçgeni* başlıklı kitabında da belirttiği üzere bu kesimlerden kaynaklı sorunların olağan dönem kanunlarıyla çözülmesi mümkün değildi. Öyle ki olağan dönemin kanunlarında memurların işine nasıl son verileceği ya da atamalarının/yükseltmelerinin nasıl olacağı kanunlarla güvence altına alınmıştı. Bir disiplin suçu işlemedikçe memurlar işten atılamıyordu. Yargı yolu ise bu türden işlemlere karşı açıktı. Kısacası darbecilerin başka bir çare bulması gerekiyordu. İşte, darbeden yaklaşık bir hafta geçtikten sonra 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesine ve Bazı Hükümler Eklenmesine Dair Kanun Tasarısı ile emekçileri uzun yıllar boyunca açlığa ve umutsuzluğa sürükleyecek; darbeciler içinse *dikensiz gül bahçesi* yaratacak çözüm yolu bulunmuş oluyordu.

1971 tarihli ve 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun 2. maddesine eklenen 2301 sayılı Kanun'un ilk maddesinde şöyle denilmekteydi:

> Sıkıyönetim komutanlarının bölgelerinde genel güvenlik, asayiş veya kamu düzeni açısından çalışmaları sakıncalı görülen veya hizmetleri yararlı olmayan kamu personelinin statülerine göre atanması veya işine son verilmesi, yerel yönetimde çalışanların görevden uzaklaştırılması veya işlerine son verilmesi hakkında istemleri ilgili kurum ve organlarca derhal yerine getirilir.

Böylece 12 Eylül'ün felsefesini en iyi yansıtan uygulamalardan biri olarak 1402 sayılı Kanun'da yapılan değişiklikle artık komutanlıklar, gerekçe göstermeksizin ilgili kuruma *emrederek*! belirlenen kişilerin görevden alınmalarını isteyebilir hale geldiler. Binlerce emekçiyi ve onların ailelerini açlığa, sefalete ve umutsuzluğa sevk edecek uygulama da böylece başlamış oldu. Bu, hangi yönden bakıldığı önem arz etmeksizin darbeciler açısından kritik bir eşiğin aşılması ve hatta bir "başarı" anlamına da geliyordu. Çünkü geçmişte, 15.05.1971 tarihinde yürürlüğe giren 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu, darbecilerin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktı. Eylül 1980 değişiklikleri öncesinde 1402 sayılı Kanun, sıkıyönetim ortamında genel güvenlik ve asayiş ile genel bir çerçeve çiziyordu. İlgili kanunun 2. maddesinde de belirtildiği üzere zabıta kuvvetleriyle Sıkıyönetim Komutanlığı, bu kanunla kendisine verilen görev ve yetkileri o yerin zabıta kuvvetleri ve tefrik edilecek askerî birlikler ile yürütecek, barışta ve zorunlu hallerde sıkıyönetim komutanı o yer veya o yere en yakın garnizon komutanlarından yeteri kadar birliğin emrine verilmesini isteyebilecek ve bu istek derhal yerine getirilecekti. Kanunun 2. maddesinde dikkat çekici bir nokta daha vardı ki o da hizmetlerin yürütülmesi ile ilgili istemlerin, o bölgedeki devlet kurum ve organlarınca itiraz etmeksizin yerine getirilecek olması zorunluluğuydu. 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun 2. maddesine 19 Eylül 1980 tarihinde eklenen fıkrada da yer aldığı üzere, benzer bir biçimde komutanlıklar ilgili kamu personelinin işine son verilmesini ve görevden uzaklaştırılmasını kurumundan ya da yetkili organlardan isteyebilecek ve bu istek de *derhal*! yerine getirilecekti. Öyle de oldu. Kurumlar sıkıyönetim komutanlıklarından gelen istekleri büyük oranda sorgulamadan ve itiraza gereksinim duymadan işleme koydular. İşlerin hızlı yürümesi gerekiyordu. Nitekim yürüdü de.

Aradan geçen yaklaşık 43 yıla rağmen uygulamanın tanıklarının ve mağdurlarının hâlâ öfkeyle andıkları bu kanun hükmü darbeden yaklaşık bir hafta sonra, 19 Eylül 1980 tarihinde gerçekleşen ve devlet başkanı, Genelkurmay ve Millî Güvenlik Konseyi (MGK) Başkanı sıfatlarına sahip Orgeneral Kenan Evren'in başkanlığını yaptığı *gizli* bir MGK oturumunda yaklaşık 20 dakika içinde alınmıştı.

Kararın nasıl alındığını göstermek açısından MGK'nin 19.09.1980 tarihli toplantısının ikinci oturumunda (O:2) geçen diyalog oldukça önemli:

> Başkan (Kenan Evren) – Efendim, şimdi gündemimize göre, 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesine ve Bazı Hükümler Eklenmesine Dair Kanun Tasarısı'nın görüşülmesine geçeceğiz. Tümü üzerinde görüşme açıyorum. Söz almak isteyen var mı?
>
> Orgeneral Haydar Saltık – Müsaade eder misiniz?
>
> Başkan – Buyurun.
>
> Orgeneral Haydar Saltık: Tümü üzerinde görüşmeler başlamadan evvel, oturumun gizli celse halinde devamı etmesini tensiplerinize sunuyorum.
>
> Başkan – Bu Kanun'un gizli görüşülmesini teklif etti arkadaşımız, ben de aynı hususu teklif edecektim. Üyelerden bu hususta görüşmek isteyen var mı? Yok. O halde reyinize vazediyorum gizli görüşme teklifini. Kabul edenler, kabul etmeyenler. Kabul edilmiştir. Bu oturumu gizli olarak yürüteceğiz.
>
> Kapalı oturuma geçildi. Kapanma saati: 16.05 Toplantı Kodu O:3 (Kapalıdır.)
>
> Başkan – Gizli toplantıda bulunacak arkadaşlarım ve görevliler yerlerini alsınlar. Efendim, Kanun'un tümü üzerinde görüşme açıyorum. Tümü üzerinde söz almak isteyen arkadaş var mı efendim? Yok. O halde maddelere geçilmesini reyinize vazediyorum. Kabul edenler, kabul etmeyenler. Kabul edilmiştir.

Başkan "Kabul edilmiştir," dedikten sonra yukarıda yer verilen o ünlü pasajı okumaya geçecek ve 1971 tarihli ve 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun 2. maddesine eklenen 2301 sayılı Kanun ile cuntanın önündeki en büyük engellerden biri kalkmış olacaktı. Başkanlığını Kenan Evren'in yaptığı bu gizli MGK oturumunda kendisine yasama yetkisi vermiş olan beş sıkıyönetim komutanı işte bu şekilde, neredeyse hiçbir müzakerede bulunmadan, yapılacak olan değişikliğin ileride ne gibi olumsuz sonuçlar doğuracağını tartışmaya bile gerek duymaksızın kanunun tümü üzerinde oylama yapıyor ve uzun yıllar boyunca hem iç hem de dış politikada son derece olumsuz neticeler getirecek karara imzasını atıyordu. Bununla birlikte iktidarın sivillere devredilmesinden önceki MGK döneminde bu türden çok sayıda değişikliğe imza atıldığını ve çeşitli yönergeler ve genelgelerle *sakıncalılar* için nefes alma olanaklarının giderek daraltıldığını da belirtmek gerek. Örneğin Haldun Özen *Entelektüelin Dramı: 12 Eylül'ün Cadı Kazanı* isimli kitabının hemen başlarında bu kanun değişikliklerini, yayımlanan yönergeler ve genelgeleri iktidarın sivillere bırakıldığı dönemi de kapsayacak şekilde oldukça sistematik ve derli toplu bir şekilde okuyucuya sunmuştur. Özen'in de çalışmasında geniş yer ayırdığı bu sıralamayı takip etmek oldukça önemli. Bunun da ne-

deni, darbecilerin işe başlarken alelacele, yangından mal çıkarır gibi kabul ettiği kanunların, yayımladıkları genelgelerin ve yönergelerin aslında ne kadar eksik, ileriyi göremeyen, hukuka aykırı oldukları gerçeğinden başka bir şey değil. Eksiktir çünkü darbecilerin yargılanmakla ilgili kaygıları henüz hesaba katılmamıştır. İleriyi görememektedir çünkü sıkıyönetimin sonlanmasıyla birlikte işten attıkları insanların işlerine geri dönebilme ihtimali *şimdilik* göz ardı edilmiştir. Hukuka aykırıdır çünkü sıkıyönetim komutanları yargı organı gibi davranmakta, anayasayı ihlal etmekte ve uluslararası sözleşmelere aykırı davranmaktadır. Çıkarılan kanunlara, yönetmeliklere, genelgelere bakıldığında bunu görmek son derece mümkün. Ancak tüm bu eksiklikler, hukuksuzluklar, dar görüşlülük zaman içerisinde bir şekilde *çözüme kavuşturulacaktır*. Peki, gerçekte de tam olarak öyle mi olmuştur? Çözüm olarak sunulan reçete(ler)in günü kurtarmak dışında bir faydası görülmüş müdür? Katlanarak büyüyen adaletsizliklerin önünü almada bu hukukî metinler ne derece etkili olabilmiştir? Ya da eğer olamadıysa bir hukuksuzluk nasıl olmuş da her defasında başka bir hukuksuzluk ile rahatlıkla örtülebilmiştir? Bunu öğrenmek adına bahsedilen döneme bakmak, bunu yaparken de sadece Sıkıyönetim Kanunu'ndaki değişikliklere değil; bu değişiklikleri destekleyen, köklü hale getiren, yayan, toplumsal yaşamın neredeyse bütün hücrelerine nüfuz ettiren gelişmelere bakmak gerekiyor. MGK döneminde (12 Eylül 1980-12 Ocak 1982) yapılan önemli ve dikkat çekici değişikliklere bakarak yola çıkmak doğru bir başlangıç olsa gerek.

Taşlar Birer Birer Diziliyor

MGK döneminde yapılan ilk değişikliklerden biri yukarıda da bahsedildiği üzere, 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun 2. maddesinde yapılmıştı. Bu maddeye eklenen 2301 sayılı Kanun'un 1. maddesi sıkıyönetim komutanlıklarına sakıncalı olarak görülen kamu çalışanını görevinden alma yetkisi veriyordu. Burada vurgulamak gerekiyor ki sıkıyönetim komutanlıkları, kamu görevlisini doğrudan işten atmıyor, işten atılması için kurumuna istekte (emirde) bulunuyordu. Kurumlar da bu emirleri sorgusuz sualsiz yerine getiriyordu. Ancak sıkıyönetim komutanlıklarının bu emirlerini derhal yerine getiren kamu kurumlarının bazıları, sıkıyönetimin kalkmasıyla birlikte kendisine yapılan başvuruları değerlendiren Bölge İdare Mahkemeleri'nin bu kişilerin işlerine geri dönebileceği şeklinde verdiği kararlara uymakta direnmişlerdir. Bu konuya ileride ayrıca değinileceğini belirtelim. Öte yandan darbeciler tüm bu süreç devam etmekteyden 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu dışında bir başka hukukî dayanağa daha sıkı sıkıya sarılıyorlardı: Güvenlik Soruşturması Yönetmeliği. 1964 tarihli bu yönerge darbeciler tara-

fından genişletildi ve toplumun nefesini kesmek için fazlasıyla kullanıldı. Atama ve yükseltmeler de dahil olmak üzere kamu hizmetine girişte, unvan değişikliklerinde fişlemeler, arşiv araştırmaları bu yönergeye dayanılarak yaygın bir biçimde kullanıldı. Fişleme kelimesinin kendisi artık toplumun gündelik yaşamında en çok kullandığı kelimelerden biri haline o günlerde geldi. Ne yazık ki 2023 yılında bile bu durum değişmedi.

Sıkıyönetim Kanunu'nda yapılan ikinci değişiklik ise aynı yılın kasım ayında gerçekleşecekti. Kabul edilen 2342 sayılı Kanun ile sıkıyönetim komutanları, kendilerini garanti altına alıyor ve yetkilerinden kaynaklanan işlemlerin iptal edilemeyeceğini, bunlardan hukukî sorumluluklarının olmadığını ilan ediyorlardı. Böylece önemli bir eksiklik de giderilmiş oluyordu: "Bu Kanun'la sıkıyönetim komutanlarına tanınan yetkilerin kullanılmasına ilişkin idari işlemler hakkında iptal davası açılamaz. Şahsi kusurları nedeniyle hukukî sorumlulukları ileri sürülemez." Kanun metni böyle söylüyordu. Meali açıktı: Komutanlar aleyhine dava açılamaz ve yaptıkları işlemlerden yargılanamazlar.

Darbeciler 1971 tarihli Sıkıyönetim Kanunu'nda yapmış oldukları değişikliklerle binlerce kişiyi *sakıncalı* ilan ederek kapının önüne koymaktaydılar ama bu kişiler nasıl belirleniyordu? Delilsiz suç işledikleri iddiasıyla hiç tanımadıkları, tanışmadıkları, haklarında bilgi sahibi olmadıkları üniversite hocalarını kulaktan duyma iddialar üzerinden görevden alacak kadar gözünü karartmış darbecilerin çeşitli kamu kuruluşlarında ve yerel yönetim teşkilatlarında görev yapan kişileri işten atmakta *daha adil* davranmasını beklemek hata olurdu. Nitekim bu *hataya* düşmediler. İşe son verme mekanizması biraz karmaşık ama disiplinli bir şekilde işletildi. Öncelikle her bakanlıkta birer *Sıkıyönetim Koordinasyon Ünitesi* kuruldu. Bu üniteler kendi kurumlarında çalışan personelin durumu ile ilgili bilgileri ilk önce kendisinde topladı. Derleyip toparladığı bu bilgileri bir *süzgeçten* geçirdikten sonra *gereği yapılmak üzere* işin ehillerine gönderdi. Bu süreçte üniteler gerek Başbakanlık Sıkıyönetim Koordinasyon Merkezi ve gerekse de Genelkurmay Sıkıyönetim Askerî Hizmetler Koordinasyon Başkanlığı ve sıkıyönetim komutanlıkları ile büyük bir işbirliği içinde çalıştı. Geriye sadece sıkıyönetim komutanının kendisine ulaşan bilgiye dayanarak bu kişilerin işten atılmasını ilgili birimden istemesi kalıyordu. Binlerce kişi bu şekilde önce açlığa ve çaresizliğe terk edilirken uzun yıllar sürecek olan hukuk mücadeleleriyle baş başa bırakıldı.

MGK döneminde Sıkıyönetim Kanunu birçok kez değiştirilmekle birlikte darbecilerin elini büyük ölçüde kuvvetlendirecek bir diğer gelişme de YÖK'ün kurulması oldu. YÖK hayatımıza 06.01.1981 tarihli 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu ile girdi. O günden beri kendisini *demokrat* olarak göstermek isteyen he-

men her siyasal parti seçimler öncesinde onu kaldıracağının sözünü verdi. YÖK hâlâ yerli yerinde duruyor. Bugün bile üniversitelerin, öğrencilerin, akademisyenlerin başlarını ne zaman kaldırsalar *sopası* ile göz göze geldikleri bu kurum, o yıllarda darbecilerle birlikte işten atılmaların, sürgünlerin, soruşturmaların en büyük aktörlerinden biri oldu. YÖK'ün kurulmasında en büyük katkılardan birini hiç kuşkusuz ki MGK ile İhsan Doğramacı verecekti. Üniversitelerden ihraçların başladığı 1983 yılı başlarından itibaren adı daha çok anılmaya başlandı. Hocaların birbirini ihbar etmesindeki en büyük motivasyonlardan birisi ona duyulan güvendi. Sıkıyönetim komutanlarının kendisine gösterdiği itimat göz önüne alındığında bir sıkıyönetim komutanından pek de farkı olmadığını düşünmek yanlış olmaz. Nitekim kendisi ve başında bulunduğu kurum, sopasını üniversiteler üzerinde sallayıp birer birer ihraçlara başladığı gibi üniversiteyle bağını kestiği akademisyenlerin ve idari personelin kurumlarına geri dönme taleplerine de aynı hevesle "Hayır!" diyecekti. YÖK 14.08.1985 tarihli genelgesinde bu tavrını açık bir şekilde ortaya koydu da. Bu kararı alırken dayandığı kanun ise ileride de bahsedileceği üzere Aralık 1982 tarihli ve 2766 sayılı Kanun olacaktı.

MGK döneminde genel durum bu olmakla birlikte MGK'nin DM ile birlikte görev yaptığı dönemde (13 Ocak 1982-24 Kasım 1983) kamu görevlileri üzerindeki baskı iyice artıyordu. Bu döneme ait Başbakanlık Genelgeleri de bu baskı ortamının genişlemesi için kullanıldı. Güvenlik soruşturmaları yoluyla mevcut kamu görevlilerinin sakıncalı statüye eriştirilmesi ve hakkında kuşku duyulanların kıpırdayamaz hale getirilmesi için fişlemeler yine bu dönemde sıradan bir uygulama haline geldi. 1982 yılının nisan ayındaki Başbakanlık Genelgesi de bu işi hızlandırmayı amaçlıyordu. Güvenlik soruşturmalarının etkisini tüm hızıyla sürdürdüğü kurumların başında ise üniversitelerin gelmesi sürpriz olmadı. 1983 yılının şubat ayında yayımlanan bir Başbakanlık Genelgesi ile üniversitelerde güvenlik soruşturmalarının yapılmasının önü iyiden iyiye açıldı. Kuruluş amacına uygun olarak YÖK, Başbakanlık'tan gelen bu genelgeyi olduğu gibi üniversitelere gönderdi. Bu genelgenin arka planında ilginç bir detayın olduğunu söylemek gerek. 12 Eylül felsefesini oldukça iyi yansıtması bakımından bu detay önem arz ediyor: delilsiz suç işleyenlerle amansız mücadele. Baskın Oran'ın da üzerinde durduğu üzere bu meselenin gündeme gelmesi 1982 Anayasası'nın kabul edilmesine kadar gitmekte; yani hakkında *Hayır!* propagandası yapmanın terörist olmakla neredeyse eşdeğer görüldüğü 1982 Anayasası'nın kabulüne kadar. Nitekim 1982 Anayasası'na Dicle Üniversitesi'nde görev yapan birtakım öğretim üyesinin olumsuz oy vermesi üzerine yayımlanan genelgede şu ifadeler kullanılacaktı:

1. Dicle Üniversitesi'ndeki bir kısım görevlilerin Anayasa oylamasında kamuoyu üzerinde olumsuz etkilerinin olduğu,
   Bir kısım öğretim üyesinin geçmişte suç delili bırakmadan çeşitli olaylara karıştıkları,
   Bu şahıslarla ilgili bir suç unsuru bulunmadığından haklarında adli takibat yapılamadığı,
   Ancak menfi tutum ve davranışlarına rağmen bu personele kurum içinde üst yöneticilik veya unvanlar verildiği anlaşılmıştır.
2. Bu nedenle, geçmişte suç işleyenlerin ilmi ve idari kademelerde yükselmelerini önlemek amacıyla üniversitelere asistan alırken doçent ve profesör olmadan her kademede ayrı olmak üzere haklarında... güvenlik tahkikatı yaptırılması uygun görülmüştür.

Bu genelge Başbakanlık Personel Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanmış ve dönemin Başbakanı Bülend Ulusu tarafından imzalanarak Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'na gönderilmişti. Genelgedeki hakîm anlayış oldukça açık: Ortada delili olmayan bir suç vardı ve bu suçu işleyenlere karşı da önlem almak şarttı. Sıkıyönetim komutanları işte bu şekilde kim olduklarını, tam olarak ne yaptıklarını bilmedikleri kişiler hakkında kesin bir hüküm veriyordu. Turan Yılmaz'ın da *1402'likler: Dokuz Yıllık Bir Öykü* isimli kitabında belirttiği gibi bu kişiler "...askerî otoritenin hışmına uğradıkları için gerçek 1402'zedelerdi".

Hemen her şey çok hızlı geliştiğinden yine de unutulan çok önemli noktalar oldu. Zaten 1402'liklerin asıl hikâyesi de bu *unutulan* ama sonrasında *telafi edilemeye* çalışılıp olanı biteni daha dramatik hale getiren yeni kararlarla başlıyor. Kolay olan emekçilerin ivedilikle işten el çektirilmesiydi. "Ya geri dönerlerse?" sorusu o an için yanıtsız kalmıştı ya da düşünülememişti. İşte Sıkıyönetim Kanunu'nda üçüncü önemli değişiklik de bu eksiklikten kaynaklandı. 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun 2. maddesine eklenen 2301 sayılı Kanun'un 1. maddesi ile *sakıncalılara* görevlerinden el çektiren sıkıyönetim komutanları, bu defa 30 Aralık 1982 tarihli ve 2766 sayılı Kanun ile Sıkıyönetim Kanunu'nun 2. maddesine şu ifadeyi ekleyerek ona şimdilik son halini veriyordu:

> Sıkıyönetim komutanlarının; bölgelerinde genel güvenlik, asayiş ve kamu düzeni açısından çalışmaları sakıncalı görülen veya hizmetleri yararlı olmayan kamu personelinin statülerine göre atanması veya işine son verilmesi, yerel yönetimde çalışanların görevden uzaklaştırılması veya işlerine son verilmesi hakkındaki istemleri ilgili kurum ve organlarca yerine getirilir... Bu şekilde işlerine son verilen memurlar, diğer kamu görevlileri ve kamu hizmetlerinde görevli işçiler *bir daha kamu hizmetlerinde çalıştırılamazlar.* [abç] Bu Ka-

nun'un 21'inci maddesi kapsamına girenlere ilişkin istemler hakkında kendi özel kanunlarındaki hükümler uygulanır.

Sorun bu şekilde *şimdilik* çözülmüş oluyordu. Ancak gelen tepkiler üzerine başka bir çıkar yol bulamayan darbeciler 2766 sayılı Kanun'a bir geçici madde eklemek zorunda kaldılar. Bu geçici maddeye göre sıkıyönetim komutanlıklarınca işten çıkarılanların durumu yine sıkıyönetim komutanlarınca yeniden tetkik edilecek; bu tetkik sonrasında kamu hizmetlerinde görevlendirilemeyeceği tespit edilen (kesinleşen) memurlar, diğer kamu görevlileri ve işçiler bir daha kamu hizmetlerinde çalıştırılamayacaktı. Durumu tekrar incelenip sakıncalılığı kaldırılanlar içinse yeni bir yolculuk başlıyordu. Anlaşılan o ki sıkıyönetim komutanlıkları katlanarak büyüyen adaletsizliğin ve hukuksuzluğun önünü almakta zorlanıyorlardı. Bu değişiklikte ihbar ve fişleme mekanizmasının istenildiği gibi çalışmamasının da payı olduğu düşünülebilir. Yine de cuntanın bir hatadan dönme hevesiyle böyle bir girişimde bulunduğunu iddia etmek hatalı olacaktır. Öyle ki çeşitli işe geri dönüş örneklerinden de görüleceği üzere sıkıyönetim komutanlıklarının bu kişilerin durumlarını tetkik edecek yetkili organ olması başkaca sorunların ortaya çıkmasını engelleyememiştir.

Üniversitelerin 1402'likleri

12 Eylül Darbesi'nden sonra 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu gerekçe gösterilerek işinden atılanlar için net bir sayı vermek mümkün değil. Bu hususta birbirinden farklı sayılar veren pek çok kaynak bulunmakta. Örneğin Genelkurmay Başkanlığı Sıkıyönetim Koordinasyon Dairesi'nden alınan verilere göre işten atılan kişilerin toplam sayısı 1985 yılı sonu itibarıyla 4891. Bu sayıyı kamu görevlilerinin ve yerel yönetimlerde çalışan personelin oluşturduğunun da altını çizmek gerekmekte. Bununla birlikte sadece Milli Eğitim Bakanlığı'nda –ki bu kurum ilgili kanunu büyük bir ciddiyet ve hevesle uygulamıştır– işten atılanların sayısının 8000 civarında olduğu iddia edilmekte. Aşağı yukarı bir sayı belirleyebilmek için üniversitelerdeki duruma da bakmak faydalı olacaktır. Farklı kaynaklardan edinilen bilgilere göre sadece üniversitelerde sakıncalı bulunarak işten atılan personel sayısı 5000 dolaylarında. Erdal İnönü'nün kendisi de TBMM'de yaptığı bir konuşmada ataması yapılmayanlar ve sözleşmeleri yenilenmeyenleri de kapsayacak şekilde benzer bir sayıya işaret etmiştir. YÖK'e göre ise ilgili kanun uyarınca üniversitedeki görevinden el çektirenlerin sayısı 96. Hatta kurumun iddiasına göre bunlardan 62'si ilerleyen zamanda görevlerine iade de edilmiştir. Son olarak Öğretim Üyeleri Derneği'nin (ÖÜD) vermiş olduğu sayıya bakılabilir. ÖÜD'e

göre tüm işten atılanları kapsamadığı haliyle bile bu sayı 73 kişiye ulaşıyordu. Üniversitelerdeki kan kaybının bu rakamların oldukça üzerinde olduğunu düşünmek için pek çok neden, pek çok örnek, yaşanmışlık var kuşkusuz. Sadece Ankara Üniversitesi'ne bağlı Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde gerçekleşen ihraçlar çok fazla şey söylüyor bu konuda. Dönemin tanıklarından ve bu kanunla muhatap olan ilk hocalardan biri olan Korkut Boratav'ın anıları da bu açıdan önemli bir kanıt olma özelliği taşıyor. *Türkiye'nin Faşizmleri ve AKP* isimli kitabında Korkut Boratav 1402 sayılı Kanun'un Mekteb-i Mülkiye'de nasıl bir yıkıma yol açtığını bizzat yaşadıkları üzerinden şöyle anlatmakta:

> SBF, darbeyi ve sıkıyönetim ortamını Cevat Geray'ın dekanlığı ile karşıladı. Başlangıçta, darbenin üniversitelere yansımasının 12 Mart boyutlarında kalacağını; zamanla geçiştirileceğini düşünmüştük. Kısa zamanda, 12 Eylül Darbesi'nin farklı olduğu anlaşıldı. İhsan Doğramacı, üniversite düzeninin baştan aşağı değişmesi gerektiğini, otoriter ve yetkili bir üslupla haber verdi. Yeni yasa (YÖK) yürürlüğe girdi; dekanlar, üniversite yönetimleri topluca değişti. 1946 tarihli Yasa'da güvenceli konumda olan doktoralı asistanlar sözleşmeli konuma getirildi; "sakıncalılar" dosyalarına göre peyderpey üniversite görevlerinden uzaklaştırıldı.

Yukarıda da belirtildiği üzere öğretim üyelerinin görevden uzaklaştırılması için 1983 kışını beklemek gerekecekti. Nitekim Tarık Somer imzalı sarı zarflar çok geçmeden fakültenin odacıları aracılığıyla hocalara ulaştırıldı. Görevden uzaklaştırma yazıları 1402 sayılı Kanun'a ve Sıkıyönetim Komutanlığı'nın kararına atıf yapıyordu. 7 Aralık 2021 tarihinde 88 yaşında kaybettiğimiz Prof. Dr. Tuncer Bulutay, bu yazının ulaştırıldığı öğretim üyeleri arasında başlarda yer alıyordu. Daha sonra zarflar Cevat Geray, Kurthan Fişek, Rona Aybay, Korkut Boratav'a da bu yazılar ulaştırılacaktı. Ancak tasfiye operasyonları bu isimlerle sınırlı kalmadı. Mete Tunçay, Alpaslan Işıklı, Cem Eroğul ve Baskın Oran da 1402 sayılı Kanun'a dayandırılarak kürsülerinden uzaklaştırıldılar. Ankara Üniversitesi hemen her zaman olduğu gibi ihraçlarda başı çekiyordu. Bununla birlikte farklı şehirlerde ve üniversitelerde göreve son verme yazıları hocalara kısa sürede ulaştı. İstanbul Üniversitesi'nden, Hacettepe Üniversitesi'nden, ODTÜ'den, Ege Üniversitesi'nden 1402 sayılı Kanun'a dayanarak pek çok akademisyen ve memur atıldı. Sarı zarflar bazen en umulmadık anda sahibine ulaşıyordu. Dersteyken kendisine zarf verilenler de oldu, birkaç gün öncesinden "Kendine özel sektörde iş aramaya başla!" denilerek önceden haber verilenler de. Üniversitelere yıllarını vermiş olan hocaların görevlerine son verilirken geride kalanlar suçluluk ve mahcubiyet duydular. Bazıları ise bunu bir görevde yükselme fırsatı olarak görecekti.

Ancak *1402'lik* yapılarak görevlerine son verilen hocalar yıllar sonrasında göreve geri dönebilmek için başvuru yaptıklarında görevlerine bir daha geri dönemeyecekleri konusunda üniversite yönetim kurullarının itirazıyla karşılaştılar. Üniversite yönetim kurulları açık bir şekilde "Hayır, geri dönemezsiniz!" demişti. Hatta verdikleri bu kararı Prof. Dr. Cevat Geray, Prof. Dr. Alpaslan Işıklı, Prof. Dr. Mete Tunçay ve Doç. Dr. Baskın Oran için oybirliği ile almışlardı. Bu kararı alırken de YÖK'ü işaret etmişlerdi. Turan Yılmaz'ın *1402'likler: Dokuz Yıllık Bir Öykü* isimli kitabı bu süreci oldukça ayrıntılı bir şekilde aktarır. Örneğin Ankara Üniversitesi Yönetim Kurulu başkentte sıkıyönetim kalktıktan sonra *1402'likler*in yapmış oldukları başvuruları söz konusu kanuna atıfla reddetmişti. Kurula göre kanun açıktı ve bir daha kamu hizmetine dönüş imkânı vermiyordu. Kurul vermiş olduğu kararda şöyle demekteydi: "... Yukarıda mahiyeti belirtilen açık kanun hükmü ve gerekçesi muvacehesinde 1402 sayılı Kanun'un 2301 ve 2766 sayılı Kanun'larla değişik 2. maddesine göre üniversitelerdeki görevlerine sıkıyönetim komutanlıklarınca son verilen akademik ve idari personelin bir daha üniversitedeki görevlerine dönmelerine imkân bulunmamaktadır."

Ve Hukuk Mücadeleleri

1402'likler her ne kadar işlerine son verilen akademisyenlere referansla toplumsal hafızada yer edinmişse de çeşitli yerel yönetim kuruluşlarında ve bakanlıklarda çalışan personelin de birbirinden farklı ve şaşırtıcı işten atılma deneyimleri oldu. Aslına bakılırsa üniversitelerdeki kıyıma kıyasla kamu kurum ve kuruluşlarında gerçekleşen işten atmalar sayıca oldukça fazlaydı. Olmayan bir TKP üyeliği gerekçe gösterilerek, gözaltına alınıp serbest bırakılmasına rağmen sakıncalı olduğu düşünülerek, dersleri boykot ettiği ileri sürülerek binlerce kamu görevlisi darbecilerin emriyle işten atılıyordu. Bu kişilerin görevlerine neden son verildiği söylenmiyordu. 1402 sayılı Kanun'a atıf yapan bir paragraflık yazı fazlasıyla yeterli oluyordu göreve son verilmesi için. Sıkıyönetimin kalkmaya başlamasıyla birlikte neden işten atıldığını bilmeyen bu kamu görevlileri kurumlarına geri dönmek için başvurular yapmaya başladılar. Ancak işten atılmak kolay olanıydı. Göreve dönmek sanıldığı kadar kolay olmadı.

Her ne kadar tüm yollar kapalı gibi gözükse de 1402'liklerin mücadelesi de daha yeni başlamıştı. Darbeciler 1982 yılının aralık ayında çıkardıkları bir kanun ile sakıncalıların durumlarının tekrar gözden geçirileceğini söylemişti. Öyle de yapıldı. Bu incelemeler sonucunda çok sayıda kamu personelinin sakıncalılığı kaldırıldı. Buraya bir not düşmek gerekmekte. Neden sakıncalı ilan edildiklerini öğrenemeyen kişiler benzer bir biçimde sakıncalılıklarının neye dayanarak kaldırıldığını da öğrenemediler. En azından pek çoğu için bunu söylemek mümkün.

Ancak ortada onları ilgilendiren bir gerçek vardı ki o da bir hatadan dönülmüş olduğuydu. Sakıncalılığının kaldırıldığını öğrenenler işe dönüş için hızlı bir biçimde kurumlarına başvurmaya başladılar. Ancak sıkıyönetim komutanlıklarından önce Başbakanlık'a oradan da kurumlara iletilmesi gereken *Sakıncalılığı Kaldırıldı* bildirimi çoğu zaman ilgili birimlere gecikmeli ulaşıyordu. 1402'liklerin bir bölümü bu gecikmeye bağlı olarak işe dönüş başvurularında sıkıntılar yaşadılar. *Şanslı* olup da kendileriyle ilgili karar kurumlarına ulaşmış olanların bazılarıysa yaptıkları başvurulardan ret cevabını alacaklardı. Kurumlar bu kişileri işe geri alma noktasında direniyorlardı. İş bu ya kurumlar sakıncalılığı kaldırıldığını öğrendikleri personelini bu kez kendi *takdir hakları* gereği işe almıyordu. Sıkıyönetim komutanlığının kişinin sakıncalılığını kaldırması işe dönüş anlamına gelmiyordu onlar için. Eğer şimdi bir söz hakları varsa onu da bu kişileri işe geri döndürmeme lehine kullanıyorlardı. Sıkıyönetimin kalktığı bölgelerde *sakıncası kaldırılmış olan sakıncalılar* soluğu hızla idare mahkemelerinde aldılar. İdare mahkemeleri bu kişilerin lehine karar vermeye başlayınca kurumlar da bu personelleri tekrar işe almak zorunda kalıyordu. Sakıncalılığı kaldırılmayanlar ise idare mahkemelerinden farklı kararlar aldılar. Mahkemeler ya sıkıyönetimin dilinden konuşarak "Bu kişilerin işe geri alınmalarında hukuka aykırı bir durum söz konusu yoktur," diyorlardı ya da hukukun dilinden konuşarak "Sıkıyönetim kalktıysa sıkıyönetimin göreve son verme işlemi de ortadan kalkar," kararına hükmediyorlardı. Bu ikinci kararın alınmasında Anayasa'ya vurgu yapılıyor ve sıkıyönetim önlemlerinin Anayasa'ya aykırı bir biçimde yorumlanmasının yanlışlığı dile getiriliyordu. Hem sıkıyönetimin kendisi de geçici bir rejim değil miydi? Dahası aldığı önlemlerin olağan dönemde de devam ettirilmesi hukuk devleti ilkeleriyle ne derece bağdaşırdı? Kendisi de 1402'liklerden biri olan Rona Aybay 1988 yılında kaleme aldığı *1402'liklerin Göreve Döndürülmemesi Hukuka Aykırıdır* başlıklı makalesinde bu hukuksuzluğu detaylarıyla anlatır. Buna göre sıkıyönetim süre ile sınırlıdır ve olağanüstü bir yönetim biçimidir. Ama bu niteliği onun anayasal çerçeve dışında kalarak hareket etmesini gerektirmez. Dolayısıyla sıkıyönetim komutanı, temel hakları durdurma ve güvenceleri kaldırma yetkisine de ancak sıkıyönetim süresince sahiptir. Aybay'ın vurgu yaptığı bir diğer husus da işten atılanların bir daha kamu hizmetinde çalıştırılamayacağı hükmü üzerinedir. Bu hükmün sıkıyönetim sonlandırıldıktan sonra da etkisini sürdürmesi çağdaş hukukla bağdaşmaz bir niteliktedir. İşe son verme işleminin *memuriyetten müebbeden mahrumiyet* cezasına dönüşmesi de Anayasa'ya (9. madde) aykırıdır. Nitekim sıkıyönetim komutanlarının kendilerinin de böylesi bir ceza vermeye yetkisi yoktur. Suçluluğu mahkeme kararıyla kesinleşmeyen bu kimselere bir suçlu muamelesi yapmak ve onları cezalandırmak da Anayasa ile çelişmektedir. Bir diğer yönden "Bu *ceza*

yargılama yetkisinin bağımsız mahkemelerin elinden alınması anlamına gelmez mi?" diye de ekliyor Rona Aybay. Bunların yanı sıra 1402'liklerin göreve döndürülmemesi uluslararası insan hakları belgelerine de aykırı olma özelliği taşır. Bu da Türkiye'nin "milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükleri ihlal edemeyeceği" kuralına uymadığını anlamına gelir. Öyle ki "Hiç kimsenin suç işlediği zaman tertibi gereken cezadan daha ağır bir cezaya çarptırılamayacağı," maddesi (m. 7) göz önüne alındığında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni; "Her şahsın, kendisine Anayasa ve kanun ile tanınan ana haklara aykırı muamelelere karşı fiilî netice verecek şekilde millî mahkemelere müracaat hakkı vardır," maddesi (m. 8) dikkate alındığında İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'ni; son olarak "ırk, renk cinsiyet, din, siyasal inanç ... bakımından yapılan ve iş veya meslek edinmede veya edinilen iş veya meslekte tabi olunacak muamelede eşitliği yok edici veya bozucu etkisi olan her türlü ayrılık gözetme, ayrı tutma veya üstün tutmayı" ortadan kaldırmayı hedefleyen madde (m.1/1) ele alındığında *İş ve Meslek Bakımından Ayırım Hakkında Sözleşme*'yi ihlal etmektedir. Hepsinden öte sıkıyönetim işlemleri Anayasa'da yer alan "kamu hizmetlerine eşitlikle girebilme hakkını" yok saymaktadır.

Her ne kadar açılan davalara idare mahkemelerinin verdiği kararlar bu nedenlere bağlı olarak büyük oranda göreve iade şeklinde olsa da Danıştay 5. Daire farklı bir tutum sergileyecekti. İdare mahkemelerinin *sakıncalı* lehine verdiği işe iade kararları, "bu kişilerin *sakıncalı* oldukları için işten atıldıkları ve 2766 sayılı Kanun'un da açık bir biçimde belirttiği gibi bunların bir daha kamu hizmetinde çalışamayacaklarını" hükme bağladığı gerekçeleriyle Danıştay tarafından hatalı bulundu. Danıştay'da oy çokluğuyla alınan bu karar idare mahkemelerinin tutumunda değişiklik yapmasına neden olacaktı. Sakıncalıların işe iade davalarında ret kararları da bu andan sonra gelmeye başlıyordu. Sakıncalılığı kaldırılanlar için durum biraz daha farklıydı. Kurumların önemli bir bölümü idare mahkemelerinin kararlarını uygulamada sıkıntı çıkarmadı. Buna karşın mahkeme kararlarını uygulamakta direnenler de oldu. Kendilerince *takdir* hakkını kullandıklarını iddia eden kurumların yöneticileri açılan tazminat davalarında aleyhlerine çıkan kararlara bağlı olarak tazminat ödemeye mahkûm edileceklerdi. Bu gelişmelerin yanı sıra Uluslararası Çalışma Örgütü de (ILO) zaman içerisinde bu meseleye dahil oldu ve Türkiye kara listeye alındı. Sakıncalıların bir daha kamu hizmetinde çalışamayacağı hükmüne varan Danıştay 5. Daire üyelerinin de zaman içerisinde değişmesine bağlı olarak, ret kararları tersine dönecek ve yıllardır beklетilen işe dönüş dosyaları olumlu olarak sonuçlandırılmaya başlanacaktı. Birbiriyle çelişen kararların bu şekilde artmaya başlaması üzerine 7 Aralık 1989'da toplanan Danıştay İçtihatları Birleştirme Kurulu "Bir daha kamu hizmetinde çalıştırılmama hükmünün sıkıyönetim dönemiyle sınırlı olduğu" gerekçesiyle mesele-

ye son noktayı koydu. Bu karar şu anlama geliyordu: *1402'likler* artık görevlerine geri dönebileceklerdi.

Geçmeyen Geçmiş

Ne kadar doğru bir kıyaslama olur bilinmez ama *Üniversite Üzerine Dertleşi* isimli kitabında Tahir Hatipoğlu 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'ndaki değişiklikleri 1930'ların Hitler Almanya'sındaki "siyasî görüşleri uygun olmayan kamu görevlilerinin görevden el çektirilmesi, güvenlik soruşturmasına tabi tutulması" uygulamasına benzetir. Burada anlatılan *1402'liklerin* öyküsünün yine de başka bir dünyanın, farklı bir siyasal ve ekonomik konjonktürün ürünü olduğunu belirtmek gerek. Nitekim '70'lerin küresel krizini, yükselen toplumsal muhalefetin sermayedarlar nezdinde yarattığı öfkeyi ve hınç duygusunu, otoriterleşme eğilimlerini, neoliberalizmin hızlı ilerleyişini hesaba katarak *gülme sırasının kime geldiğini* aklımızdan çıkarmayarak bir değerlendirmede bulunmak gerekiyor. Bu türden bir değerlendirme *1402'likler* özelinde *kaybedenlerin* politik kimliği ve neye itiraz ettikleri hususları göz önüne alındığında kritik bir önem arz etmekte.

Öncelikle 1402 sayılı Kanun'da değişiklik yapılmasıyla görevinden el çektirilen memur, işçi ve akademisyenlerin oldukça büyük bir kısmı homojen bir grubu oluşturmaktaydı. Darbenin kendisinin daha en başta sol/sosyalist düşünceyi benimsemiş kesimleri hedeflediği de itiraza yer bırakmayacak kadar kesin. Döneme tanıklık etmiş veya ilgili kanun ile görevinden alınmış olanların anılarında ya da onlarla yapılan söyleşilerde kendilerinin işten atılmalarında sol görüşlü olmalarının en büyük etken olduğunu ileri sürmeleri de bunu destekler nitelikte. Bu da 2016 yılında çıkarılan KHK'lerle işten el çektirilenlere kıyasla 1402'liklerin açık ara homojen bir grubu oluşturduğunu gösteriyor. Her ne kadar ihraç edilenlerin politik kimliği ve aidiyetleri bu iki uygulamada farklılık gösterse de iddia etmek mümkündür ki 1402'liklerin işten atılmasının yolunu açacak olan otoriterleşme eğilimi geleceğe bir miras olarak kalmış; 2016 yılındaki ihraçların da önünü açmıştır. Aslında burada 1980'den –belki de çok daha öncesinden– bu yana sürdürülen bir devlet geleneğinden; o tarihten itibaren bir istisnai yönetim şekli olmaktan çıkıp kalıcı hale gelen bir yönetim şeklinden bahsetmek mümkün: otoriter devletçilik. 1402'liklerin hikâyesini biraz da bu kuramsal çerçeveden okumak elbette mümkün. Bitirirken Nicos Poulantzas'a sözü verelim. Poulantzas 1976'da kaleme aldığı *Siyasal Kriz ve Devletin Krizi* başlıklı yazısında "kapitalizm içerisinde demokratik bir siyaset yürütmenin sonuna gelindiği" tespitinde bulunuyordu. Artık kapitalist devletin yeni görünümü otoriter veya güçlü devlet ile belirginleşmekteydi. Ancak bu durum geçici, istisnai bir durum değildi ve kalıcıydı. Poulantzas bu *yeni normalliği* başta yürütme kanadında güç yoğunlaşma-

sı olmak üzere yurttaşların özgürlüklerinin kısıtlanması, devletin şiddet kullanma kapasitesindeki artış, siyasal partilerin işlevsizleşmesi gibi gelişmelerle açıklıyordu. Bu devlet biçimine asıl karakterini veren bir başka unsur daha vardı ki o da hukuk devletinin gözle görülür derecede çözülüşüydü. Poulantzas'ın ifadesiyle: "Kurumsal dönüşümlerin sebebini açıklamada geleneksel hukuk devletiyle örtüşen tüzel ideolojinin ve hukuk sisteminin yıkımı." Bunlara bir de "...incelikle ve yaygın bir şekilde kurulan geniş bir yeni *toplumsal kontrol* çevrimleri ağının yaratılmasını" eklemek gerekir. Otoriter devletçiliğe karakter kazandıran bu son iki unsur *1402'likler*in ne ile karşı karşıya kaldıklarını açıklama noktasında özel bir anlam ifade ediyor. Sıkıyönetim Kanunu'nda yapılan değişikliklerle kamu görevlilerini, işçileri, akademisyenleri sorgusuz sualsiz ve yargılama olmaksızın işten atmak, Anayasa ilan edildikten sonra Anayasa'ya aykırı bir düzenlemeyle "müebbeden kamu hizmetinden çıkarma" cezası vermek, uluslararası sözleşmelerden doğan yükümlülükleri elinin tersiyle itmek etmek gibi uygulamaların hepsi işte bu *yeni normalliğin* yıllar içerisinde kurumsallaşması ve kalıcı hale gelmesinin ön adımlarıydılar. Toplumsal kontrol ağının yaygınlaştırılması meselesine gelince: 12 Eylül'ün ruhu kentlerde birer birer sıkıyönetim kalkarken toplumun en derindeki hücrelerine kadar sinmişti bile. İhbarlar ve fişlemeler sadece kurumlardan değil, kimi zaman doğrudan polis teşkilâtından kimi zaman da ihraç edilenlerin en yakınlarından geldi. Üniversitelerde hocalar birbirlerinin isimlerini vermekten çekinmediler. Komutanların sopası toplum üzerinde sallanırken kişilerin birbirlerinden duydukları şüphe en sıradışı *olağanlardan* biri haline o dönemde geldi. 2016 yılında bile benzer bir durumun gerçekleştiğinden söz etmek ne derece yanlış olabilir?

*1402'likler*in hikâyesi 12 Eylül'ü gerçekleştirenlerin genel olarak topluma ve çalışan kesimlere; özelde ise sola/sosyalistlere olan bakışını en iyi şekilde gösteren örneklerden biri. 1402 uygulamasının kendisi ise uzun süredir *hipoksi* (oksijen yetmezliği) geçiren üzgün bir sermaye sınıfına (kan) huzursuz ama dirençli emekçilerin (işleyişinde sorun olan hücreler) kararlılığı kırılarak verilen bir oksijen. Bu oksijenin taşıyıcısı cunta. Darbeyle rahat bir nefes aldığı iddia edilen toplumunsa kesilen nefesi.

Toplu Davalar

PINAR AYDOĞAN

12 Eylül Darbesi; nedenleri, sonuçları, günümüze uzanan etkileri ile yakın tarihin en büyük siyasal olayı olarak tanımlanabilir. 1970'lerin sonuna doğru Cumhuriyet tarihinin *en çetin dönemi* olarak adlandırılmayı hak edecek gelişmeler yaşanmıştır. Anarşi, terör, ekonomik darboğaz, dış politikada yaşanan huzursuzluklar gibi sorunların üstesinden gelmede başarı sağlayamayan iktidarların ve uzlaşmayı başaramayan liderlerin tavrı ülkede siyasal kilitlenmenin yaşanmasına neden olmuştur. Gerginleşen siyasal hava içinde toplumun rahatsız olduğu konuların başında gelen anarşiye ve şiddet eylemlerine demokratik yollarla çözüm getirilememiştir. Böylece 1978 yılından itibaren siyasal ve toplumsal ortamda konuşulmaya başlanan, kimilerince beklenen, desteklenen, çağrılan, planlanan yahut ihtimal verilmeyen, umulmayan darbe 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleşmiştir.

GKB Kenan Evren liderliğinde iktidara el koyan TSK, tüm parti ve sendika yöneticilerine yayımladığı tebliğlerle teslim olmaları çağrısında bulunmuştur. MGK'nin 13 numaralı bildirisi, dört siyasî parti liderinin emniyetlerinin sağlanması amacıyla belirli bir süre için belirli yerlerde ikametleri istenmiştir. Adalet Partisi (AP) lideri Süleyman Demirel, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) lideri Bülent Ecevit ve Millî Selamet Partisi (MSP) lideri Necmettin Erbakan bu çağrıyı yerine getirirken buna uymayan Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) lideri Alparslan Türkeş'e 14 Eylül günü saat 13.00'e kadar süre verilmiştir. Belirtilen günde Türkeş de teslim olmuştur. Yine MGK'nin 7 numaralı bildirisine göre DİSK ve MİSK ile bunlara bağlı sendika yöneticilerinin teslim olmaları bildirilmiştir. Ardından 16 Ekim tarihinde çıkarılan bir yasa ile siyasal partiler kapatılmış, legal sendikalar ve sivil

toplum kuruluşlarının birçoğunun faaliyetine son verilmiş, MGK tarafından cezaları onaylanan sağ görüşlü Mustafa Pehlivanoğlu ve sol görüşlü Necdet Adalı 7 Ekim günü idam edilmiştir. 12 Eylül sonrası büyük bir tutuklama dalgası başlamıştır. Partilerin, sivil toplum kuruluşlarının ve sendikaların yöneticileri, yasadışı örgütlerin mensupları tutuklama dalgasından en çok etkilenenler olmuştur. Bu tutuklamalar sonrasında hazırlanan iddianameler toplu suçlamaları ve toplu davaları beraberinde getirmiştir. Yürürlükte bulunan yasalarla yargılama sürecinin başlayacağı ifade edilmiş olmasına rağmen MGK bir yıl içinde 214 yasa kabul etmiş, 55 karar ve 36 bildiri yayımlamıştır. Toplu olarak işlenen suçlarda sanıkları gözaltında tutma süresi 30 günden 90 güne çıkarılmıştır. Laikliğe aykırı hareketler, komünizm propagandası ve Türk bayrağına saygısızlık suçlarının Sıkıyönetim Askerî Mahkemelerinde bakılmasına karar verilmiştir. Ceza Muhakemeleri Usulü Yasası değiştirilmiş, hâkim reddi zorlaştırılmış, Sulh Mahkemeleri'ne duruşmasız karar verebilme yetkisi tanınmış, duruşmayı aksatacağı düşünülen sanıkların mahkemeye çıkarılmadan davanın sürdürülebileceği kararı verilmiştir. Savunma hakkı, süre bakımından kısıtlanmıştır.

12 Eylül toplu davaları incelenirken üçlü bir ayrıma gidilebilir. İlki, darbeden hemen sonra faaliyetleri durdurulan ardından kapatılan siyasî parti davalarıdır. Bu süreçte Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Millî Selamet Partisi (MSP), Türkiye İşçi Partisi (TİP), Türkiye İşçi Köylü Partisi (TİKP), Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (TSİP), Vatan Partisi (VP), Sosyalist Vatan Partisi (SVP) hakkında dava açılmıştır. İkinci ayrım DİSK, Barış Derneği, Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği (TÖB-DER), Türkiye Yazarlar Sendikası ve Aydınlar Dilekçesi gibi dernek ve sendika davalarını kapsamaktadır. Son olarak DEV-YOL, DEV-SOL, Türkiye Komünist Partisi (TKP), Marksist-Leninist Silahlı Propaganda Birliği (MLSPB), Kürdistan İşçi Partisi (PKK) gibi davalar başta gelmek üzere yasadışı örgütlerin yargılanması ele alınabilir.

Toplu Davaların Temel Özellikleri

Ertuğrul Mavioğlu, *Apoletli Adalet* adlı kitabında 12 Eylül'ün ülkeyi kocaman bir dava salonuna çevirdiğini ifade etmektedir. Ülke genelinde yapılan kitlesel tutuklamalar, davalarda yargılanacak kişi sayısının hızla artmasına yol açmıştır. Sanık sayısının binleri geçtiği duruşmaların yapılabilmesi için spor salonları kullanılmış ve yeni mahkeme salonları yaptırılmıştır. Davalar çoğunlukla 1981 yılında açılmıştır. İddianamelerin yazılması oldukça uzun sürmüş ve ek iddianameler ile sanık sayısı sürekli artmıştır. Mahkemelerde kimlik tespitleri, iddianamelerin okunması ve sanıkların sorgulanması duruşmalar boyunca devam etmiş, büyük da-

valarda sanıklar savunma yapabilmek için aylarca beklemiştir. Bu süreçte ne ile suçlandıklarını bilmeden tutuklu olmaları ve cezaevlerinde gördükleri muamele birçok hak ihlalinin yaşanmasına neden olmuştur. Davaların avukatları arasında Mehmet Ali Aybar, Orhan Apaydın, Turgut Kazan, Hasan Fehmi Güneş, Halit Çelenk gibi dönemin ünlü hukukçuları yer almıştır. Nurettin Soyer, Mustafa Gül ve Süleyman Takkeci ise öne çıkan savcılar arasında olmuştur. Ulusal ve uluslararası kamuoyunun yakından takip ettiği davaların sonuçlanması uzun yıllar sürmüştür.

Siyasal Parti Davaları

MSP Davası

MSP Davası, darbe sonrasının ilk siyasî parti davasıdır. MSP'nin 6 Eylül 1980'de Konya'da düzenlenen *Kudüs'ü Kurtarma* mitingi ve bu mitingde İstiklâl Marşı okunurken ayağa kalkmayan bazı kişilerin varlığı tepki çekmiş, olay 12 Eylül'ün yapılma gerekçeleri arasında gösterilmiştir. Davanın 1980/7048 Esas ve 1981/ Karar Nolu iddianamesi 20 Şubat 1981'de tamamlanmış, 15 Ekim 1980'den beri tutuklu olan parti genel başkanı Necmettin Erbakan ve 33 arkadaşının yargılanmasına 24 Nisan 1981'de başlanmıştır. 49 sayfalık iddianamenin okunması oldukça uzun sürmüştür. Sanıklar özellikle *şeriat devleti kurma* iddialarını reddeden bir savunma yapmıştır. 24 Şubat 1983'te karara bağlanan davada, mahkeme TCK'nin 163/1 maddesi gereğince "laikliğe aykırı davrandığı ve MSP'yi illegal bir cemiyet haline dönüştürdükleri" gerekçesiyle Necmettin Erbakan'a 4 yıl, Şevket Kazan, Korkut Özal, Süleyman Arif Emre, Recai Kutan, Oğuzhan Asiltürk, Fehim Adak, Temel Karamollaoğlu, Yasin Hatipoğlu, Ahmet Oğuz gibi isimlerin de aralarında bulunduğu sanıklara 2 ile 3 yıl arasında çeşitli cezalar vermiş, 12 sanık beraat etmiştir.

MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası

MHP Davası, 12 Eylül sonrası sanık sayısı en yüksek siyasî parti davası olmuştur. Dava için Mamak'ta 1.200 kişilik bir salon yapılmıştır. MHP ve yan kuruluşları olarak adlandırılan Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK), Ülkü Ocakları Derneği (ÜOD), Ülkücü Gençlik Derneği (ÜGD), Ülkücü Yolu Derneği'ni (ÜYD) içine alan davanın iddianamesi 105 klasöre ulaşmış, her gün ortaya çıkan bulgular nedeniyle davanın açılması gecikmiştir. TCK'nin 146/1 ve 149/2 maddelerinden yargılanan 498'i tutuklu 587 sanıklı dava, 30 Nisan 1981 tarihinde açılmış, Askerî Savcı Nurettin Soyer, Türkeş ve 219 sanık hakkında idam

cezası istemiştir. 1980/7040 Esas ve 1981/600 Karar Nolu 29.04.1981 tarihli 945 sayfalık iddianamede MHP yöneticileri "siyasî parti görünümünde örgüt ve terör odakları kurmakla, kendilerinden olmayanları düşman sayıp öldürmek ve öldürtmekle, güç ve otorite yokluğundan yararlanıp devlete egemen olmaya çalışmak"la suçlanmıştır.

Yargılanan isimler arasında genel başkan yardımcıları Agâh Oktay Güner ve Sadi Somuncuoğlu, MHP Gençlik Kolları Başkanı Ahmet Er, Parti Genel Sekreteri Necati Gültekin, Genel Sekreter Yardımcısı Yaşar Okuyan, Taha Akyol, Nevzat Köseoğlu da yer almıştır. Hazırlanan iddianamede "Abdi İpekçi, Bedrettin Cömert, Doğan Öz, Kemal Türkler ve Cevat Yurdakul'un öldürülmelerinde MHP gençlik kollarının yetkilendirdiği kişilerin kullanıldığı, Türkler ve Yurdakul'un öldürülme emrini bizzat Türkeş'in verdiği" ifade edilmiştir. Parti ise "faşist diktatörlük özlemi içinde olmakla, şiddet olaylarında provokasyon yapmak ve il il komando kampları kurmakla" suçlanmıştır.

Türkeş iddianamenin "baştan sona iftira" olduğunu, MHP ve ülkücüleri suçlamak için "Marksist bir düşünce ile ideolojik husumete dayanarak hazırlandığını" iddia ederek savcıların davadan çekilmesini istemiştir. Avukatlar sık sık *konuşma hakkı* verilmediği gerekçesiyle davalara katılmamıştır. 15 Ekim 1981 tarihinde yargıçlar davadan çekilmiş fakat Askerî Yargıtay çekilme isteklerini reddetmiştir. MHP Davası'nda 1981/176 Esas ve 1987/14 sayılı karar 7 Nisan 1987'de verilmiştir. 150 klasöre sığan dava 5 yıl 11 ay 8 gün sürmüş, karar 333. duruşmada verilmiş, Türkeş "çete kurmak ve yönetmek"ten 11 yıl 1 ay 10 gün hapis cezasına çarptırılmıştır.

TİP Davası

1975 yılında Behice Boran başkanlığında yeniden kurulan TİP hakkındaki dava, 22 Ocak 1982'de iddianamenin tamamlanmasıyla açılmıştır. 1981/4403 Esas ve 1982/1680 Karar Nolu 103 sayfalık iddianamede 24'ü tutuklu 80 sanığın TCK'nin 141. maddesi gereğince sınıf esaslı örgütlenmeye yönelik propaganda yaptıkları iddiasıyla yargılanmasına 15 Nisan 1982'de başlanmıştır. Ek iddianamelerle ve birleştirilen davalarla sanık sayısı 217'ye çıkmıştır. TİP Genel Başkanı Behice Boran tedavi amaçlı yurtdışına çıkmış ve dönmemiştir. Bunun üzerine vatandaşlıktan çıkarılmıştır. Sanık savunmaları davanın başlamasından 16 ay sonra, Ağustos 1983'te başlayabilmiştir. TİP Davası'nda 1982/33 Esas ve 1984/14 Nolu gerekçeli karar 27 Ocak 1984 tarihinde açıklanmıştır. Hepsi tutuksuz yargılanan 145 sanıktan, 107'si 5 yıldan 12 yıla varan cezalara mahkûm olmuş, 38 kişi beraat etmiştir.

TİKP Davası

1978 yılında kurulan partinin genel başkanı Doğu Perinçek ve aralarında Hasan Yalçın, Oral Çalışlar gibi isimlerin de bulunduğu 23 arkadaşı hakkında "Sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerine tahakkümünü tesise yönelik cemiyet kurdukları" savıyla TCK'nin 141 ve 142. maddelerine göre 15 Haziran 1981'de dava açılmıştır. İddianamede parti, yaptığı eğitimler ve bir silah gibi kullandığı *Aydınlık* gazetesiyle komünizm propagandası yapmakla, çeşitli ülkelerin Marksist-Leninist partileri ile ilişkiler kurmakla ve yasadışı bir örgütün devamı olmakla suçlanmıştır. Davayı Belçika Uluslararası Hukukçular Derneği'nden ve Russell Mahkemesi'nden gözlemciler de izlemiştir. Kenan Evren'i destekleyen söylemlerine rağmen hakkında dava açılan Perinçek ve arkadaşları, savunmalarına 22 Şubat 1983'te başlayabilmiştir. 1984 yılında 12 yıl hapis cezası alan sanıkların cezası Askerî Yargıtay tarafından bozulmuş ve 8 yıl hapis cezasına mahkûm edilmişlerdir.

Sendika ve Dernek Davaları

DİSK Davası

12 Eylül'ün en uzun süreli yargılamalarından biri de hiç kuşkusuz DİSK Davası olmuştur. Dava, dünyanın en büyük sendikal davalarından biri olarak gösterilebilir. 24 Aralık 1981 tarihinde İstanbul Sıkıyönetim Askerî Mahkemesi'nde başlanan davanın iddianamesinde, 27 Aralık 1980 tarihinde tutuklanan DİSK Başkanı Abdullah Baştürk, Genel Sekreter Fehmi Işıklar, Yönetim Kurulu üyeleri Kemal Nebioğlu ve Rıza Güven gibi isimlerin de aralarında bulunduğu 52 yönetici hakkında TCK'nin 146/1 maddesine göre idamları istenmiştir. 1980/3971 Esas ve 1981/1291 Karar Nolu 26.06.1981 tarihli iddianame 964 sayfa, sorgulamalar ve ek belgelerle birlikte 13 klasör tutmuştur. Davaya, İstanbul Atatürk öğrenci yurdunun spor salonunda başlanmış, 1983 yılından itibaren özel olarak yapılan Metris Baştabya spor salonunda devam edilmiştir. On yıl kadar süren DİSK Davası'nda ana dava 160 ek dosya ile birleştirilmiş, toplam sanık sayısı 1.477, idamı istenilen kişi sayısı ise 78 olmuştur. Tutuklananların bir bölümü çeşitli sebeplerle serbest bırakılmıştır. 5.430 yöneticisi gözaltına alınan, 500 bin üyeye sahip DİSK kapatılmış ve tüm varlığına el konulmuştur.

DİSK Davası, dünya kamuoyu tarafından da dikkatli bir şekilde takip edilmiştir. Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu (ICFTU), Uluslararası Demokrat Avukatlar Derneği, Dünya Af Örgütü, Dünya İşçi Konfederasyonu davaya temsilci

gönderen kuruluşlar arasındadır. Avrupa Konseyi Parlamento Heyeti'nden de davaya bir grup izleyici katılmış, başta Alman televizyonları olmak üzere Batı basını davayı günü gününe haberleştirmiştir.

Dava duruşmaları alabildiğine tartışmalı geçmiş, alınan kararlar ve sonucunda yapılan uygulamalar avukatlarla yargıçları karşı karşıya getirmiş, avukatlar davalara katılmayarak mahkeme heyetini protesto etmiştir. Bu kararlardan en ses getireni ise mahkeme heyetinin *davayı çabuk bitirmek için, savaş hali hükümlerinin* uygulanmasını istemesi olmuştur. Bu karar savunma hakkına kısıtlama getirmesi ve reddihâkim ilkesi uygulanmasına izin vermemesi noktasında eleştiri konusu olmuştur. Abdullah Baştürk de sık sık *savunmayı sınırlayıcı bir tutuma sahip* olduğunu düşündüğü mahkeme heyetini reddetmiş fakat bu isteği kabul edilmemiştir.

26 Haziran 1981 tarihli iddianamede DİSK, Marksist-Leninist ideolojiyi silah olarak kullanan, illegal bir işçi sınıfı partisi/kuruluş, yöneticileri ise bu illegal örgütün üyesi olarak gösterilmiştir. 8.500 suçlamanın yer aldığı iddianamenin okunması yaklaşık üç ayda toplam 16 celsede tamamlanmıştır. 14 Nisan 1982 tarihinde başlayan sorgulamalar yaklaşık 1 yıla yakın bir sürede 4 Mart 1983 tarihinde tamamlanabilmiştir. 30 aydır tutuklu olan Baştürk, davanın uluslararası bir nitelik kazandığını, demokrasinin, sendikal hak ve özgürlüklerin, işçi haklarının yargılandığı siyasal bir davaya dönüştüğünü, davanın demokratik sendikacılık hareketinin tasfiyesi olduğunu, demokrasi mücadelesi vermek isteyenleri yıldırma amacını taşıdığı izlenimi verdiğini, bu nedenle de siyasallaştığını belirtmiştir. Yargılama sürecinin hızlanması amacıyla devreye sokulan savaş hali uygulamasına rağmen Abdullah Baştürk'ün sorgusu 109 gün sürmüş, savunmasını ise 4 yıl iki ay sonra yapabilmiştir.

Aralık 1981'de başlayan dava, 22 Ağustos 1984 tarihinde tutuklu bazı sanıkların tahliye edilmesiyle devam etmiş ve 23 Aralık 1986'da sonuçlanmıştır. 35 kitaptan oluşan 1981/698 Esas ve 1986/251 Karar Nolu gerekçeli kararda DİSK'in kapatılmasına, 264 sendikacı hakkında 5 yıl 6 ay 20 gün ile 15 yıl 8 ay arasında hapis cezasına karar verilmiştir. Gerekçeli kararın yazılması, açıklanmasından 2 yıl sonra tamamlanmıştır. Bu karara karşı temyiz yoluna giden DİSK yöneticilerinin talebini görüşen Askerî Yargıtay 3. Dairesi, 16 Temmuz 1991 tarihinde kapatılma kararının kaldırılmasına ve tüm yöneticilerin beraatine karar vermiştir. Mahkeme, TCK'nin 141 ve 142. maddelerinin yürürlükten kaldırılmasıyla birlikte DİSK'in kapatma kararının hukukî dayanağının ortadan kalktığını belirtmiştir. DİSK Davası toplamda 10 yıl 10 ay sürmüştür.

TÖB-DER Davası

1971 yılında kurulan TÖB-DER, 12 Eylül'den sonra görülen ilk toplu dernek davasıdır. 1980/764 Esas ve 1981/526 Karar Nolu 15.04.1981 tarihli iddianame ile 66 sanıklı TÖB-DER Davası 22 Mayıs 1981'de başlamıştır. Yargılama sonucunda 1980/342 Esas ve 1981/108 Karar Nolu 25.12.1981 tarihli gerekçeli karar ile derneğin tüm şubeleri "legal halden illegal hale dönüşerek Marksist-Leninist bir düzende idareyi amaçladığı" iddiasıyla kapatılmıştır. 12 sanık beraat, 50 sanık TCK'nin 141/1, 142/1-2. maddesi kapsamında "komünizmi övdükleri, millî duyguları zayıflatıcı propaganda" yaptıkları savıyla 1 ile 9 yıl arasında hapis cezasına çarptırılmıştır. TÖB-DER Başkanı Gültekin Gazioğlu, yurtdışından dönmediği için vatandaşlıktan çıkartılmıştır.

Barış Derneği Davası

1977 yılında kurulan Barış Derneği hakkında yapılan soruşturma iki yıl sürmüş, 17.05.1982 tarihli 1980/3821 Esas, 1982/1239 Karar Nolu iddianamede dernek illegal, üyeleri ise dışarıdan talimat alan kişiler olarak tanımlanmış, NATO'ya karşı Sovyetler'e yandaş ve Marksist bir düzen yanlısı olmakla suçlanmıştır. Savcılık, Barış Derneği üyesi 44 kişi hakkında tutuklama talebiyle soruşturma açmış ve 26 Şubat 1982'de aralarında Reha İsvan, Ali Taygun, Dernek Başkanı Mahmut Dikerdem, CHP eski milletvekilleri Nedim Tarhan, Kemal Anadol ve Mustafa Gazalcı, Öğretim Üyesi Gencay Şaylan, İstanbul Barosu Başkanı Orhan Apaydın, Gazeteci Ali Sirmen, Türk Tabipleri Birliği Başkanı Erdal Atabek, Şair Ataol Behramoğlu'nun da bulunduğu 25 yöneticisi tutuklanmıştır. Dava, tutuklamaların üzerinden dört ay geçtikten sonra, 24 Haziran 1982'de İstanbul Sıkıyönetim Mahkemesi'nde başlamıştır. Davayı Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu (Fédération Internationale Des Ligues Des Droits De L'homme-FİDH) Uluslararası Avukatlar Birliği temsilcileri izlemiştir. Dava sürerken Alman politikacılar Barış Derneği'ni 1984 Nobel Barış Ödülü'ne aday göstermiştir. Amerikalı 31 kongre üyesi Evren'e yazdıkları mektupta cezaevinde bulunan sanıklar hakkındaki endişelerini belirtirken Avrupa Parlamentosu'nda Barış Derneği Davası'na son verilmesi ve sanıkların serbest bırakılmasını öngören bir karar kabul edilmiştir.

Dava, 14 Kasım 1983'te sonuçlanmıştır. Sanıklar, 5-8 yıl arasında hapis cezası almıştır. 1982/453 Esas, 1983/302 Karar sayılı 736 sayfa tutan gerekçeli karar Askerî Yargıtay tarafından incelenmiş, 1985 yılında bozulmuş ve yeniden yargılanma süreci başlamıştır. Süreç devam ederken aralarında Genco Erkal, Aziz Nesin, Vedat Türkali, Halit Çelenk, Tarık Akan, Ertuğrul Günay, Turgut Kazan, Rut-

kay Aziz, Sadun Aren gibi isimlerin de bulunduğu 48 sanıklı 25.09.1984 tarih ve 1982/2279 Esas, 1984/306 Karar Nolu iddianameyle *Barış-2* adıyla yeni bir dava açılmıştır. Bu dava 18 Mart 1986'da ilk dava ile birleştirilmiştir. Dava öncesi, hazırlıkları ve sonrasıyla toplam 10 yıl sürmüş, 141. maddenin yürürlükten kaldırılması nedeniyle dernek yöneticilerinin beraat kararı ile sonuçlanmıştır.

Yasadışı Örgüt Davaları

DEV-SOL Davası

1980/94 Esas ve 1981/1676 Karar Nolu iddianamesi ile DEV-SOL Davası, toplu davaların en uzun süreni olarak tanımlanabilir. Dava; 24 Ağustos 1981 tarihinde 141 kişi için idam istendiği 425 kişi hakkında, İstanbul Sıkıyönetim Askerî Savcısı Süleyman Takkeci tarafından "Anayasal düzeni silahlı halk savaşı ile yıkarak yerine proletarya diktatörlüğü kurmak ve komünist bir rejim getirmek amacıyla çeşitli eylemlerde bulunmak" iddiasıyla açılmıştır. Davanın görülmesine 15 Mart 1982 tarihinde başlanmıştır. Geçen süre içerisinde ana dava, 6 dava ile birleştirilmiş ve sanık sayısı 1243'e, idamı istenilenlerin sayısı 285'e yükselmiştir. Duruşmalarda yargıç ve sanıklar arasında sürekli tartışmalar yaşanmıştır. Savcı ve yargıçlar alkışlarla protesto edilmiş, sanıklar dövülmüştür. Davanın savcıları 6, mahkeme heyeti ise 46 kez değişmiştir.

Davada karar 1 Kasım 1991'de açıklanmış, 1 kişi idam, 33 kişi ömür boyu hapis cezasına çarptırılmış, binlerce yılı bulan hapis cezaları verilmiş, 578 sanık beraat etmiştir. DEV-SOL'un lideri Dursun Karataş, 25 Ekim 1989'da yaklaşık 9 yıl kaldığı Sağmalcılar Cezaevi'nden firar etmiştir. Mahkemeyi protesto etmek amacıyla pankart açan sanıklar, dışarı çıkartılmış ve karar boş salona okunmuştur.

Tutuklu ve hükümlüler iki yıl boyunca avukatları ve aileleriyle görüştürülmemeleri başta olmak üzere, karşılaştıkları hak ihlalleri, işkence ve kötü muameleyi protesto etmek için eylemler yapmıştır. Bunlardan hafızalarda yer edeni, 12 Eylül toplu davalarının simgesi olan zorunlu *tek tip kıyafet* uygulaması olmuştur. Sanıklar, 31 Ocak 1984'teki duruşmaya tek tip elbise giymeyi reddettikleri için iç çamaşırı ile getirilmiş, mahkeme heyeti ise sanıkları *ahlâka mugayir* kıyafet giydikleri gerekçesiyle duruşmaya almamış ve yargılamanın sanıklar olmadan yapılması kararı vermiştir. Sanıkları iç çamaşırı ile gösteren fotoğrafa, yayın yasağı konulmuştur. Sanıklar, bu uygulamayı protesto etmek için ölüm orucu başlatmış ve 4 tutuklu ölmüştür.

1991 yılında sıkıyönetim mahkemeleri kaldırıldığı için, dava Ağır Ceza Mahkemesi'nde görülmüş ve tutuklu sanıklar tahliye edilmiştir. Yargıtay 11. Ceza Da-

iresi, yapılan temyiz başvurusunu incelediğinde dava dosyalarının yer aldığı 31 çuvaldan 19'unun ve yaklaşık 400 klasörden 100'ünün olmadığını tespit etmiş, belgelerin aslının kaybolması nedeniyle davayı bozmuş, böylece yeniden yargılama süreci başlamıştır. Dava 24 yıl geçtikten sonra 11 Nisan 2005'te Üsküdar 1. Ağır Ceza Mahkemesi'nde yeniden başlamış, 15 Aralık 2009'da sonuçlanmıştır. 39 kişiye müebbet hapis cezası verilmiş, diğer sanıklar hakkındaki dava ise zamanaşımı uğramıştır. Sanıklar tarafından temyiz edilen karar, 2013 yılında 30 yıl olan zaman aşım süresini doldurduğu gerekçesiyle, Yargıtay tarafından bozulmuş ve 32 yıl süren dava sona ermiştir.

DEV-YOL Davası

DEV-YOL, 12 Eylül öncesi dönemde Türk solunun en kitlesel siyasî örgütü/hareketi olmuştur. Bu açıdan bakıldığında dava, MHP ve DİSK gibi 12 Eylül'den sonra açılan önemli siyasî davalardan biri olarak değerlendirilebilir. Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı Askerî Savcılığı'nca yürütülen soruşturma 204 adet dava klasörü, 2 cilt 1.319 sayfalık bir iddianame ile tamamlanmış ve 574 sanıklı 186 idam istemli DEV-YOL Davası 26 Şubat 1982'de açılmıştır. 26.02.1982 tarihli 1981/497 Esas ve 1982/50 Karar Nolu iddianamede DEV-YOL, "Türkiye'de mevcut anayasal düzeni halk savaşı yolu ile yıkarak yerine Marksist-Leninist bir devlet düzeni kurmak yolunda elverişli vasıtalarla teşebbüse geçen ve bu uğurda yurdun pek çok bölgesinde organize olmuş" yasadışı örgütlerden birisi olarak tanımlanmıştır. Farklı şehirlerde –Ankara, İstanbul, İskenderun, Uşak, eski Belediye Başkanı Fikri Sönmez'in de yer aldığı Fatsa– olmak üzere açılan birçok DEV-YOL Davası ana dava ile birleştirilmiş, sanık sayısı sürekli artmıştır. Yerli yabancı birçok gazeteci duruşmaları izlemiştir. 30 yıl süren davada 150 avukat yer almıştır.

19 Temmuz 1989'da sonuçlanan davada 7 sanık idam, 39 sanık ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır. Davanın temyiz incelemesi 1995'te yapılmış, Yargıtay verilen cezayı az bularak 19.07.1981 tarihli 1982/50 Esas ve 1989/14 Karar sayılı gerekçeli kararı bozmuştur. Bu süreçte, mürekkeple yazılan sayfalardaki yazıların silindiği, 775 klasör ve on binlerce sayfadan oluşan dava evraklarının, 257 klasörünün kaybolduğu ortaya çıkmıştır.

Yargıtay, ölüm cezasının kaldırılmış olması nedeniyle idamla yargılanan 22 sanık için davayı ikinci kez bozmuştur. 2005 yılında üçüncü kez görülmeye başlanan davada karar 3 Ekim 2006'da verilmiştir. 20 sanık ömür boyu, 2 sanık 16 yıl 8 ay hapis cezasına mahkûm olmuştur. Yargıtay 11. Ceza Dairesi tarafından yeniden incelenen karar, savunma hakkının kısıtlandığı gerekçesiyle bir kez daha bo-

zulmuştur. Dava nihayet Yargıtay 9. Ceza Dairesi'nin zamanaşımı kararıyla 1 Şubat 2012'de sonuçlanmıştır.

TKP Davası

Türkiye Komünist Partisi Davası, 162 sayfa tutan 1981/932-1122 Esas, Karar Nolu 30.11.1981 tarihli iddianame ile açılmıştır. Gölcük Davası adıyla açılan TKP Davası, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Askerî Mahkemesi'nde haklarında TCK'nin sınıf esaslı örgütlenmeyi ve propagandayı yasaklayan 141 ve 142. maddelerince cezası istenen 228 sanık ile 30 Kasım 1981'de başlamıştır. 5 Ağustos 1982'de Ankara TİP Davası ile birleştirilmiştir. 18 Kasım 1983'teki karar duruşmasında 44 sanık beraat ederken 224 sanığa ceza verilmiştir. Kararın temyiz incelemesine, 28 Ekim 1987'de başlayan Askerî Yargıtay 5. Dairesi 104 sanık hakkındaki hapis kararını onaylarken diğer kararları eksik soruşturma nedeniyle bozmuştur. TKP Ana Davası altında İstanbul, İzmir, Diyarbakır gibi birçok ilde sıkıyönetim mahkemeleri tarafından toplam 3 bine yakın TKP'li yargılanmıştır.

Kenan Evren ve Toplu Davalar

Hasan Cemal, *Tank Sesiyle Uyanmak* adlı kitabında Evren'le yaptığı söyleşide davaların uzun sürmesi, dosya ve belgelerin fazlalığına dair eleştirileri dile getirdiğinde "Bazen soruşturma zaman alıyor, personel yetersizliği var. Ayrıca biliyorsunuz, yargı bağımsızdır. Yapabileceğimiz bir şey yok," cevabı aldığını yazmıştır. Oysa Devlet Başkanı Kenan Evren yargılama süreci devam eden davalar hakkında konuşmaktan, yargıya müdahale etmekten kaçınmamıştır. 16 Ocak 1981'de Adana'da yaptığı konuşmada DİSK yöneticilerini "sendika ağaları" olarak tanımlamıştır. DİSK'in binasında yer alan eğitim salonunda "Komünizm eğitimi" verdikleri ve sahip oldukları matbaada DEV-YOL'un bildirilerini bastıkları iddiasında bulunmuştur. Evren yargının bağımsız olduğunu belirttiği birçok konuşmasına rağmen meydanlarda sık sık "Cezalarını çekecekler," diyerek davalara, "Hainleri asmayalım da besleyelim mi?" sözleriyle de idamlara göndermede bulunmuştur. 30 Ağustos 1982'de Afyon'da yaptığı konuşmada Barış Derneği'ni dış güçlerle işbirliği içinde olmakla itham etmiştir. Evren yine, yaptığı bir konuşmada davası devam eden TÖB-DER'i "millî eğitime sızmak" ve "ülke yönetimini ele geçirmek isteyen örgüt" olarak tanımlamıştır.

Uğur Mumcu'nun "Tek bir televizyon kanalının bulunduğu ve tartışmaya izin verilmeyen bir ortamda, yapılan bu konuşmalardan hâkimlerin etkilenmiyor olması mümkün müdür? İstanbul ve Ankara'da belli davalarda hâkimler verdikle-

ri karardan dolayı görevden alındılar. 12 Eylül adaletine güvenilebilir mi?" sorusuna karşılık olarak Evren yaptığı konuşmalarda yargıya müdahale etmek gibi bir niyetinin olmadığını, davalardan bahsetme nedeninin ise sadece yapılanları halka duyurmak olduğunu ifade etmiştir. Kenan Evren 1983'te adli yılın açılış töreni için Yargıtay başkanına "toplum düzeninin sağlıklı yürütülmesindeki etkenlerden en önemlisinin, adalet mekanizmasının yan tutmadan, süratli ve adil olarak işlemesi" olduğunu belirttiği bir mesaj göndermiştir. Fakat Evren'in mesajındaki temennisi gerçekleşmemiş, kendisinin de yaratıcısı ve uygulayıcısı olduğu 12 Eylül hukuku, peşin hükümlü, uzun süren ve adalet duygusunu zedeleyen davalara zemin hazırlamıştır.

İddianamelerin Somut Suça Dayanmadığı ve Siyasî Olduğu Eleştirisi

Uğur Kökden *Uzun Gecenin Tutsakları* adlı kitabında on binlerce sayfa tutan dava dosyalarından "ırmak dosya" olarak bahseder. Toplu davaların en tartışmalı içeriğini oluşturan iddianameler birçok eleştiri almıştır. En temel eleştiri iddianamelerin suç isnadından, hukukî delillerden yoksun, soyut çıkarımlara, akıl yürütmelere dayalı olmasıdır. Bu noktada, sanıkların somut bir suç olmadan tutuklanmaları, iddianamelerin siyasî olduğu yorumlarına sebep olmuştur.

Sorgulamalarda yer verilen detaylar ve sorulan sorular bu eleştirileri haklı çıkaracak türdendir. Örneğin DİSK'in merkezinde arama yapılırken bulunan Lenin'e ait küçük bir büst Fehmi Işıklar'a gösterilmiş ve neden orada olduğu sorulmuştur. Işıklar ise "Biz Sovyetler ziyaretimizde Atatürk büstü götürüyorduk, onlar da bize Lenin'i getirmiş olabilir. Bir armağan suç unsuru kabul edilemez," cevabını vermiştir. Barış Derneği Davası'nda savcı "Barış Derneği'nin merkezinde Deli Petro'nun vasiyeti kitabı var. Dernek TKP çizgisinde mi?" gibi benzer sorularla çıkarımlar yapmaya çalışmıştır.

CHP eski Milletvekili Mustafa Gazalcı, Barış Derneği davasında yargılanırken iddianamede kendisi hakkında "1 Mayıs kanun teklifini verenlerdendir" notu düşülmüş ve 1979'da Brüksel'de düzenlenen "Yeni ABD Füzelerine Karşı" yürüyüşe katıldığı bilgisi verilip "SSCB silahları adam öldürmüyor mu?" sorusuna muhatap olmuştur. İddianamede yer alan "bir avuç Bolşevik Rus hayranı", "Sovyetler'e uşaklık yapmak" gibi sözler nesnellikten uzak peşin yargı içeren örneklerden sadece birkaçıdır.

İddianamelerde suç tarihi olarak genellikle 1977-1980 yılları belirtilmiş, sorgulamalarda sanıklara "Nâzım Hikmet'i anmışsınız, neden andınız? Niçin bağımsız Türkiye dediniz? Kahrolsun emperyalizm demekle neyi kastettiniz? 141-

142. maddelerin kaldırılmasını istemekteki amacınız neydi?" şeklinde geçmiş eylemleri ve "Komünizme karşı mısınız? Siyasî görüşünüz nedir?" şeklinde siyasal fikirleri sorulmuştur. Yine sorgulamalar "Devleti korumaya matuf (yönelmiş) 141-142. maddelerin kaldırılmasını istemek, devletin ve cumhuriyetin yıkılmasını istemektir," gibi bir çıkarımla sonuçlanacak şekilde ilerlemiştir.

Abdullah Baştürk; yöneltilen iddialara karşılık, DİSK'in bağımsız, demokratik mücadele veren sendikal bir örgüt ve 1 Mayıs'ı kutlamanın da yasal, 141 ve 142. maddelerin kaldırılmasını istemenin sendikal bir hak olduğunu belirtirken genel grev isteminde bulunmanın suç olmadığını, siyasî iktidara karşı çıkmanın devlete karşı çıkmak olmadığını, "söylediğimiz ve yaptığımız gün suç olmayan düşünce ve eylemlerin, bugün suç olarak karşımıza çıkarılmasının" hukukun ihlal edilmesi olduğunu ifade etmiştir. Sanıklara geçmişteki eylemleri üzerinden suçlamada bulunularak Anayasası'nın 38. maddesinde, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 11. maddesinde ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 7. maddesinde yer alan "Hiç kimse işlendiği zaman ulusal ya da uluslararası hukuka göre suç oluşturmayan bir eylemden dolayı suçlu sayılamaz," ilkesine aykırı davranılmıştır.

İddianameler, evrensel hukukun vazgeçilmez ilkesi olan 1982 Anayasası'nın 19. maddesinde yer alan *kanunsuz suç ve ceza olmaz* anlayışına aykırı olarak hazırlanmıştır. Somut hukukî delillerden yoksun iddianameler; objektif olmaktan uzak varsayıma, toptan suçlamaya, şüphe ve tahmine dayalı belgeler niteliğine bürünmüştür. Suç unsuru bulunmayan, kanıta dayanmayan bu iddianamelerde *düşünceler* yargılanmış, *zihniyet sorgulaması* yapılmıştır. Modern hukukun reddettiği toplu suçlama ve toplu cezalandırma yöntemlerini kabul eden iddianamelerle, anayasadaki *suçların ve cezaların şahsiliği ilkesi* çiğnenmiştir. Kişilerin siyasal görüşlerini açıklamalarının istenmesiyle, *kişiler siyasî görüşlerinden dolayı yargılanamaz* ilkesi ihlal edilmiştir.

Sanıkların Karşılaştığı Kötü Muamele

İddianamelerde somut delillerin olmaması, sanık ifadelerinden delil oluşturma mantığının kurulmasına neden olmuş, gözaltı süresi uzatılmıştır. Sanıklar, ifadelerinin işkenceyle alındığını belirtmiştir. Savunma avukatları, işkenceyle alınan ifadelerden yola çıkarak mahkûmiyet kararının verilmesinin kabul edilemeyeceğini ve sanıkların özgür iradeleriyle savunma yapamadıklarını ifade etmiştir. Sanıkların işkence gördüklerini anlatmaları, savcılar ve hâkimler tarafından dikkate alınmamış ve "Mahkemeyi ilgilendirmez," cevabıyla karşılık görmüştür. Yönetenlerin "İşkence yok," açıklamalarına karşın sanıklar; ifade verirken emniyette

elektrik verme, falakaya çekilme, tavana asma, aç bırakma gibi işkence ve hak ihlallerine maruz kaldıklarını; ifadelerini gözleri bağlı olarak zorla imzaladıklarını belirtmiştir. Yayımcı İlhan Erdost, Mamak Askerî Cezaevi'nde dövülerek öldürülmüştür.

Mahkemelerde sanıklar saatlerce ayakta bekletilmiş, uzayan kimlik kontrolleri ve oturulması gereken yerlerin belirlenmesi, sinirlerin gerilmesine sebep olmuştur. Sanıkların tutuklandıktan en erken 1 yıl sonra, sorgulamalarına başlanabilmiştir. Tutukluluk yasalarda belirtilen bir önlem olmaktan çıkmış alenen peşinen verilmiş bir ceza olarak uygulanmıştır. Uzun süren davalarda, tutuklu ve hükümlüler yıllardır avukatları ve aileleriyle görüştürülmemeleri başta olmak üzere, karşılaştıkları hak ihlalleri, işkence ve kötü muameleyi protesto etmek için eylemler yapmıştır.

Adil Yargılanma Hakkının İhlali

Davalarda ihlal edilen bir diğer hukuk ilkesi adil yargılanma hakkı olmuştur. Spor salonlarını dolduran binlerce sanığın yargılanması, kamuoyunda adil bir kararın çıkması konusunda tereddütler yaratmıştır. DEV-SOL Davası'nda 141, DİSK Davası'nda 52 idam istenmiştir. Toplu davalarda yargılamalar mevcut mahkemelerin yerine özel olarak kurulan mahkemelerde yapılmıştır. Hukukçular baskı altında istifa etmek zorunda kalmış, savunmalar kısıtlanmış ve avukatlar tutuklanmıştır. Bunlar adil yargılama hakkının ihlalinde önde gelen başlıklar olmuştur.

Özellikle iddianamelerin tamamlanamaması, davaların açılmasını geciktirmiş bu süreçte sanıklar için tutukluluk işkenceye, fiilî cezaya dönüştürülmüştür. Tutuklananlar, bir belirsizlik içinde aylarca hapiste kalmıştır. DİSK Davası'nda İstanbul eski Belediye Başkanı Ahmet İsvan, dava açılmadan 17 ay tutuklu kalmıştır. Suçu kesinleşmemiş sanıkların saçlarının sıfır numaraya vurulması, tek tip elbise –mavi tulum– giydirilmesi 12 Eylül hukukunun peşinen cezalandırıcı ve gayriinsani uygulamalarına birer örnektir. Tutuklu bir kişinin bir an önce yargılanması, yetkili bir yargıç önüne çıkarılması, kendini savunması için imkân verilmesi 12 Eylül yönetiminin hazırlattığı 1982 Anayasası'nda ve Türkiye'nin imzaladığı uluslararası metinlerde yer almasına rağmen ihlal edilen haklardan olmuştur.

Savunma Hakkı İhlali

DİSK ve Barış Derneği Davası'nda sürecin hızlı bir şekilde ilerleyebilmesi için *savaş hali kurallarının* uygulanması kabul edilmiştir. Mahkemeye avukat sayısını sı-

nırlama yetkisi sağlayan bu uygulamaya karşılık sanık avukatları, toplu suçlamaya karşı, toplu savunma hakkının verilmesi gerektiğini savunmuştur.

Mahkemenin aldığı bu karar, davaların kısa sürede sona ermesine imkân vermemiş aksine daha da uzun sürmesine neden olmuştur. Savunma hakkı oldukça kısıtlanmıştır. DİSK Avukatı Mehmet Ali Aybar'ın "Yargılamanın uzun sürmesi; dünya adliye tarihinde olmayan, görülmemiş bir örnektir," eleştirisini mahkeme heyeti hakaret saymış ve İstanbul barosuna şikâyet edilmesine karar vermiştir. Söz almasına izin verilmeyen Avukat H. Fehmi Güneş salondan çıkartılırken "Ben burada adaleti temsil ediyorum. Beni değil adaleti salondan çıkartıyorsunuz," sözleriyle uygulamayı eleştirmiştir. Yargılamalar süresince sanıklara iddianameler ya geç verilmiş ya da verilmemiştir. Ne ile suçlandığını öğrenemeyen, hakkındaki delilleri inceleme imkânı olmayan sanıkların hakları ihlal edilmiştir. Sanıkların temel şikâyetlerinden bir diğeri de bir avukatın 10-15 müvekkiliyle toplam 20 dakika görüşebilmesi, bunun da savunma hakkını son derece kısıtlaması olmuştur.

12 Eylül Hukuku: "Adaletin Yitimi"

12 Eylül, çıkardığı yasalar, insan hakları alanında yaşanan ihlaller, yargılama sürecinde görülen haksızlıklarla Cumhuriyet tarihinin hukuk alanında yaşanan en tartışmalı dönemi olmuştur. Uzun süren davalar ve tutukluluk süreleri, kişisel hak ve özgürlüklerin yok sayılması adalet anlayışının yara almasına sebep olmuş, hukuk alanında büyük bir tahribat yaratmıştır. Aynı zamanda Türkiye'nin uluslararası alanda itibarını zedeleyecek bir dönemi de başlatmıştır.

12 Eylül Darbesi, tüm legal örgütleri illegal; üyelerini de terörist olarak nitelemiş, mevcut hukuku kaldırıp kendi hukukunu yaratıp onu uygulamıştır. 12 Eylül'ü yapanlar, olağanüstü dönemler yaşansa da değişmemesi gerekenin insanın kişiliğini, onurunu, insani değerlerini koruması için var olan hukuk ve adalet duygusu olduğunu unutmuştur. İddianamelerde ortaya konan suç iddiaları hukuksal değil siyasal olmuştur. Düşüncede suç arayan ve bulan, gerekçesiz tutuklamaları ile 12 Eylül hukuku, yaptığı toplu yargılamalar ve verdiği cezalarla *adalet* duygusunu yaralamış, binlerce insanın spor salonlarında yargılandığı görüntüler toplum belleğinde derin bir yara açmıştır. 12 Eylül'ü yapanlar "uçurumun kıyısından ülkeyi alıp" barışı sağlayacağını ifade ederken toplumsal barış ile adalet arasındaki bağı yorumlayamamış; adaleti bir sağdan bir soldan anlayışıyla, insani olmaktan uzaklaştırmış ve sayılara indirgemiştir. Bu anlamda "barış içinde birlikte yaşamak" ilkesini en çok yaralayan, büyük "hak kayıplarına" neden olan 12 Eylül hukuku ve tesis ettiği *adalet* olmuştur.

Adil yargılanma hakkı ihlal edilerek yürütülen 210 bin davada 230 bin kişi yargılanmıştır. Bu yargılamalar sonucunda idamı istenen 7.000 kişinin 517'sine idam verilmiş bunların 50'si infaz edilmiştir. 650 bin kişi gözaltına alınmış ve 23 bin 667 derneğin faaliyeti durdurulmuştur. 71 bin kişi, TCK'nin 141, 142 ve 163. maddelerinden, 98 bin 404 kişi, örgüt üyesi olmak suçundan yargılanmıştır. 14 bin kişi vatandaşlıktan çıkarılmış, 171 kişinin işkenceden öldüğü belgelerle ispat edilmiş, 1 milyon 683 bin kişi fişlenmiştir. Hastalık nedeniyle yurtdışına çıkması gerekenlere pasaport verilmemiş, insanlar ölüme terk edilmiştir. Yargılamalar sırasında mahkemelerin bağımsızlığı ilkesi tahrip edilmiş, yargıya sık sık müdahalede bulunulmuştur. Özellikle DİSK ve Barış Derneği Davası, 12 Eylül hukukunu büyük bir çıkmaza sürüklemiştir. Soruşturmaların terörle sınırlı olması gerekirken davalarda kullanılacak maddi delil yaratmak için işkenceye başvurulmuş, adil olmayan yollarla yapılan sorgulamalar ve bunlara dayandırılan iddianamelerle bu iki kuruluş terörün içine çekilmeye çalışılmıştır. Askerî Savcı Nurettin Soyer, *12 Eylül Adaleti* başlığıyla *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan yazı dizisinde yaşadıklarını Mumcu'ya anlatırken işkenceci polislerin dava edilmesini önlemek için mahkemeye baskı yapıldığını öne sürmüş ve buna boyun eğdiği için duyduğu pişmanlığı dile getirmiştir.

12 Eylül öncesinde suç sayılmayan birçok eylem sonrasında suç sayılmıştır. Oysa hukuk açısından değişen bir şey olmamıştır. Değişen tek şey politik durumdur. Değişmeyen hukukî duruma göre açılmasına imkân olmayan davalar, yargılamalar, değişen politik duruma göre açılabilmiştir. Toplu davalarda yargılamaları yapan ve kararları veren hukuk değil, değişen siyaset olmuştur.

12 Eylül'ün Cezaevleri: Mamak, Metris, Diyarbakır

CANSU PARLAK

Her askerî darbe, bir sonrakinin mayasıdır ve her askerî darbe önceki darbelerden bir şeyler öğrenir. 12 Eylül'e gelindiğinde, askerler cezaevi idaresi konusunda bilinçlenmişti. Geçmişteki hatalarını tekrarlamadılar. Kendilerinden sonraki tretmanların mayası oldular. Asker, 12 Mart Darbesi'nden cezaevlerinin dışarıyı ne denli etkilendiğini ve siyasî grupların örgütlenmesinde ve endoktrine edilmesinde cezaevlerinin caydırıcı değil, teşvik edici bir rol oynadığını çözmüştü. Önceleri, sağ-sol fark etmeksizin bir militan yakalanıp hapsedildiğinde devlet artık onunla uğraşmazdı. Mahkûm kendisine isnat edilen suç doğrultusunda, verilen cezayı adli mahkûmlar gibi çekip tahliye olurdu. 12 Eylül'le birlikte, siyasî suçluyu hapsetmenin yanı sıra, muhalif siyaseti cezaevinde de sindirmeye yeltenen bir nosyon ortaya çıktı. Bu nosyonun iki ayağı bulunmaktaydı: Birincisi, cezaevi içerisinde çeşitli işkence ve yaptırımlarla mahkûmların direnişini kırmak, onları dışarıdaki arkadaşlarından izole etmek ve siyasî mücadeleden uzaklaşmalarını sağlamaktı. Buradaki amaç, mahkûmu basitçe *hapsetmek*ten ziyade manipülasyonla, onu yıldırmak, caydırmak ve onun siyasî mücadelesinden vazgeçmesini sağlamaktı. Nosyonun ikinci ayağı cezaevinin dışıyla alakalıydı: Örgüt kadrolarının tecridi ve fiziksel ve psikolojik saldırı sadece *içerideki mahkûmlara* uygulanan bir *yaptırım* değildi, *dışarıdaki toplumsal muhalefete* bir *gözdağı* niteliği taşıyordu. Fakat cezaevlerinde askerin postalını halen çıkarmadığı, zaten fazlasıyla ajite olmuş toplumu daha da sarsmayacak şekilde servis edilmeliydi. Dolayısıyla, cezaevlerinde olup biten hiçbir şey kamuoyu vicdanının sınırları dışına çıkmamalıydı. Öte yandan, muhaliflere verilen mesaj da yerine ulaşmalıydı. Bu sebeple, darbeciler cezaevlerinin kötü şöhreti yoluyla muhalefeti sindirmek ile

cezaevi şartlarının aslında o kadar kötü olmadığına dair söylemlerle toplum vicdanını rahatlatmak arasında bir denge tutturdular.

İlerleyen sayfalarda açıklanacağı üzere, cezaevlerinde aslında bölgeden bölgeye değişen yaptırım ve idari farklılıklar söz konusuydu. Bu farklılıklar, kimi zaman cezaevi komutanından kaynaklanırken kimi zaman da siyasî suçluların ne kadar örgütlü ve motive olduklarına bağlıydı. Fakat bütün 12 Eylül cezaevlerinde ortak olan şey, mahkûmu fiziken değil zihnen de hapsederek siyasî düşüncesinden caydırmaktı. İşkence sadece bedensel bir acı değildi, mahkûmların zihinlerini de örseliyordu. Fiziken yalnızlaştırılan ve zayıflatılan mahkûm zihnen de manipülasyonlara açık hale geldi. Tretmanlar tam da bu noktada devreye girdi. Cezaevlerinin militarizasyonu sonucu, mahkûmlar er rütbesinden de aşağıda bir asker olarak kabul edildiler ve askerî kurallara tabi kılındılar. Bu askerî uygulamalar, mahkûmların gardiyanlara ve askerî idareye "Komutan'ım" şeklinde seslenmek zorunda bırakılmaları, *Türk, Öğün, Çalış, Güven* ve *Her Türk Asker Doğar* sloganları eşliğinde asker koşusu yaptırılması ve havalandırmada tekmil verdirilmesi gibi diğer askerî eğitimleri içeriyordu. Bunun yanı sıra, özellikle Kürt mahkûmlara Türk inkılap tarihi, Türk mitolojisi ve darbenin ideolojisiyle uyumlu din dersleri verilirken *Öğrenci Andı* ve *İstiklal Marşı* Türkçe bilmeyen mahkûmlara bile ezberletildi.

15 Mayıs 1974'te yürürlüğe giren, *1974 Affı*'na (1803 sayılı Cumhuriyetin 50. Yılı Nedeniyle Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun'a) göre, sağcı mahkûmlar tahliye edilecekken eski TCK'nin 141, 142, 146 ve 149. maddelerinden hüküm giymiş solcu mahkûmlar aftan muaf tutulmuşlardı. Ancak CHP'nin Anayasa Mahkemesi'ne açtığı dava neticesinde, temmuz ortasında sol siyasî mahkûmlar da tahliye edildiler. 12 Mart sonrasında çoğunluğu *1974 Affı*'yla cezaevinden çıkan mahkûmların siyasî kimliklerini ve örgütlülüklerini korudukları hatta pekiştirdiklerini fark eden 12 Eylülcüler, kendi mahkûmlarını tecrit etme yolunu seçti. Cezaevlerinin o dönemki mimari yapısı her mahkûmu tek tek hapsetmeye olanak tanımamış olsa da kitlesini harekete geçirebilecek örgüt liderleri veya itirafçılar diğer mahkûmlardan ayrı hücrelerde tutuldu. Bu yöntem, günümüzde tamamen hücrelerden oluşan cezaevlerinin doğuşunun da temelini teşkil etti. Başka bir deyişle, günümüzde siyasî mahkûmların hücrelerde hapsedildiği yüksek güvenlikli cezaevlerinin temeli 12 Eylül'de atıldı.

Muhalif düşünceyi itibarsızlaştırmak ve muhalifleri halk nezdinde küçük düşürerek askerî sıkıyönetimi meşrulaştırmak için siyasî mahkûmlar *düşük zekâlı* ilan edilmişti. Bu işin entelektüel zemini için de her darbede olduğu gibi dönemin *organik aydınlarına* başvurulmuştu. Nöroloji Uzmanı Turan İtil de bu *aydınlardan* biriydi. İtil, 1980 sonrasında Genelkurmay'la birlikte birtakım *bilim-*

sel (!) çalışmalar yürüttü ve Türk teröristlerinin zekâ seviyelerinin düşük olduğunu *saptadı (!)*. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Psikiyatri Anabilim Dalı'nın kurucusu olup otuz dört yıl kürsünün başkanlığını yapan, Aydınlar Ocağı'nın da kurucuları arasında yer alan Türk-İslâm sentezci Ayhan Songar da askerî akıl güdümünde yürütülen bu *bilimsel* araştırmalarda yer aldı. Önce, anket tekniğiyle şansını deneyen ancak mahkûmların "İçinde bir bit yeniği vardır!" şüphesiyle anketleri yanıtlamaktan çekinmeleri sonucu hileye başvuran *araştırmacılar* mahkûmları rızalarını almaksızın mahkeme emri gerekçesiyle başka bir tesise getirerek gözlem-mülakat karışımı gayribilimsel ve etik dışı bir teknikle veri toplamaya çalıştılar. Hitler'in ölüm meleği Josef Mengele'ye atıfla, *12 Eylül'ün Mengeleleri* olarak bilinen bu ekip, sosyalist muhalefeti halk nezdinde küçük düşürmeye çalışmakla kalmadı; hücre tipi cezaevlerinin, farklı tretmanların ve Mamak Cezaevi'nde kullanılan *Karıştır-Barıştır* uygulamasının da zeminini hazırladı: İtil'e göre, hapishane düzeni değiştirilmeli, koğuş sistemi yerine *teröristler* küçük topluluklar halinde 5-6 kişilik hücrelerde tutulmalıydı. Sağcı ve solcu teröristlerin aynı koğuşta bulundurulmaları olumlu sonuçlar verecekti. Hapishanede disiplinli bir eğitim verilmeliydi. Özellikle Atatürk ilke ve inkılapları eksenli bir eğitim yürütülmeliydi.

Türk teröristlerinin zekâ derecesi düşük

CİHAN DURU

Milliyet, 13 Ekim 1983, s. 12.

NATO'nun askerleri, komünizmi gerçekten de bir hastalık olarak görüyordu. 12 Eylül'de Gaziantep ve Metris cezaevlerinde psikiyatrist olarak görev yapan Mehmet Bekaroğlu, *Gazete Duvar*'a (09.12.2017) verdiği röportajda, askerî yönetimin siyasî mahkûmları *iyileştirilmesi gereken yoldan çıkmış hastalar* olarak gördüğünü ve komünizmi tedavi etmek için mahkûmlara hipnoz yapılmasının dahi önerildiğini söylemişti. *Islah* heyetinde psikiyatristin yanı sıra, öğretmen, psikolog, sosyolog ve ilahiyatçıların da bulunması darbenin siyasî istikameti hakkında da ipuçları veriyordu.

"Bir Direniş Odağı Metris"

Elbette, her etki bir tepki almıştı. Siyasî mahkûmlar, karşı karşıya oldukları cezaevi ve askerî yönetimin şartlarına göre, repertuarlarına birtakım yeni mücadele yöntemleri dahil ettiler. Bu mücadelenin en yoğun olduğu direniş mekânlarından biri Metris Cezaevi'ydi. Metris Cezaevi, 17 Nisan 1981'de Millî Savunma Bakan-

lığı tarafından açılmış; 1988'de Adalet Bakanlığı'na devredilene kadar askerî cezaevi olarak kullanılmıştı. Metris'in alametifarikası, adeta bir toplama kampıymış gibi, askerî aklın yeni programlarını uygulayacağı bir laboratuvar niteliği taşımasıydı. Sinan Kukul'un *Bir Direniş Odağı: Metris* kitabında da anlattığı üzere, Metris *toplama kampı*, İstanbul'da yeni programların uygulanacağı laboratuvar olacaktı. Stratejik bir hapishane olarak Metris düşünülmüş, hızla tamamlanmış, 12 Eylül generallerinin işbaşına gelişinden yedi ay sonra açılmıştı.

Ancak, Metris'te mahkûmlar çoğunlukla, koğuşlarda hapsedildi. Bu sayede örgütlülüklerini yitirmeyen mahkûmlar çeşitli yöntemlerle direnişlerini sürdürdü. Ertuğrul Mavioğlu'nun *Bir 12 Eylül Hesaplaşması-1*'de aktardığı üzere, koğuş aramaları, talan şeklinde yapıldığından mahkûmlar talanı protesto etmek için koğuşlarda halay çekmişler, halay çektikleri için yeniden *talan yemişlerdi*. Bir başka vakada ise cezaevi idaresi mahkûmlara çöp kovası satmak istemiş ve çöpleri kovasız almayı reddetmişti. Mahkûmlar ise böyle bir şeye para vermek istemedikleri için protesto kararı almış ve çöplerini vermemişti. Bunun üzerine, koğuşlardaki koku, sineklenme ve hastalık korkusu yüzünden askerlerin de sayım alamaması sebebiyle idare çöp poşeti vermeyi kabul etmişti. Diğer bir direniş ise *Permatik Direnişi*'ydi. Askerî idarenin kararına göre, kullanılmış jilet verilmedikçe yenisi satılmayacaktı. Fakat idarenin bu kararına ardından gelecek başka dayatmaların önünü açacağı gerekçesiyle karşı çıkılmıştı. Eskiler teslim edilmediği için yeni jilet alamayan mahkûmlar, aylarca uzun sakallarla dolaşmak zorunda kalmışlardı.

Metris, mahkûmlar tarafından yapılan çeşitli etkinliklere de sahne oldu. Bütün koğuş operasyonlarından sonra gölge oyunları, bilgi yarışması, müzik, şiir gibi kültürel etkinlikler içeren havalandırma şenlikleri yapılırdı. Doğum günleri, evlilik yıldönümleri gibi önemli tarihler koğuşta bulunan pötibör bisküvi ve puding gibi kolay malzemelerle yapılan *Metris Pastası* ile kutlanırdı.

Metris direnişi mahkemelere de taşındı. Mahkûmlar tarafından yazılan dava dilekçeleri kendilerini savunmaktan ziyade, kendilerini yargılayanları yargılar gibiydi. Tayfun Özkök'ün *Devrimci Sol Dava Dilekçeleri* isimli kitabında, mahkûmların *12 Eylül Anayasası Emperyalizmin ve İşbirlikçi Tekelci Burjuvazinin Yasasıdır, Filistin Halkı Katledilmektedir, Türkiye Ortadoğu'da ABD'nin Truva Atıdır, Armutçuk Maden Göçüğünün Sorumlusu Oligarşidir, Cuntanın Seçim Oyununa Alet Olmayalım* başlıklı dilekçeler verdiklerinden bahsediliyordu. Mahkûmlar bu dilekçeler yüzünden de cezalar aldılar. Örneğin, ana davadan 4 yıl ceza alan mahkûmların, bu dilekçeleri ısrarlı bir biçimde verdikleri için cezaları katlanarak 16-20 yıla kadar çıktı. Mahkemelere taşınan diğer bir direniş de *Tek Tip Elbise Direnişi*'ydi. Metris, tek tip elbise konusunda asla ödün vermedi. Hatta mahkûmlar, mahkemelerine bile kendi kıyafetlerine el koyulduğu için iç çamaşırları ile ka-

tılmıştı. Askerin, bireyleri bağlamından koparma, kimliksizleştirme ve depolitize etme arzusunun bir tekniği olarak tek tip kıyafet ilerleyen yıllarda cezaevlerinin kronik meselesi olmaya devam etti.

Metris Cezaevi açılmadan evvel oranın yeni bir işkencehane olacağına dair kötü şöhreti yayılmaya başlamıştı. Buna rağmen Metris, çok radikal karşı mücadelelere de sahne oldu. Sinan Kukul'a göre, 12 Eylül faşizminin devrimci mahkûmlara karşı yürüttüğü apolitikleştirme ve teslim alma politikaları; Metris, Diyarbakır ve Mamak hapishaneleri eksen alınarak sürdürüldü. Buralarda elde edilen deneyimler ve sonuçlarla politikalar tüm hapishanelere taşındı. Mamak ve Diyarbakır hapishanelerinde tutarlı bir direniş çizgisi yaratılamaması sonucu cunta birer rehabilitasyon merkezi olarak tasarladığı bu yerlerden istediği sonuçları aldı. Metris açıldığında, Mamak Cezaevi'nin şartları hakkında birtakım söylentiler vardı. Gerçekten de Mamak Cezaevi'nde, Diyarbakır Cezaevi'nde olduğu gibi, mahkûmlar arasındaki örgütlülük yitirildiği için mücadelede geri kalınmıştı ve asker işkence, onur kırıcı müdahale ve siyasî manipülasyon konusunda sınır tanımaz hale gelmişti. Bundan mütevellit Metris'teki mahkûmlar arasında direnişlerinde geri kalmama arzusu *Mamaklaşmamak* sözcüğünde ifadesini buldu. "Duvarlarda asılı olan resimleri indirmek için bile koğuşlara saldırdılar. Bu saldırılara karşı doğal bir karşı koyuş refleksi vardı. Metris'i örneğin bir Mamak haline getirmeyen şey, herkesin bir ortak karşı duruşu sergileyeceği anı yakalamasıydı belki de..." diye anlatıyordu Marksist-Leninist Silahlı Propaganda Birlikleri (MLSPB) Davası'ndan tutuklu Ümit Efe, *Asılmayıp Beslenenler*'de...

Metris'te ilk açlık grevi 23 Nisan 1981'de, Metris açıldıktan yalnızca birkaç gün sonra başladı. Talepler işkencenin ve idari yaptırımların son bulmasıydı. 17 gün süren açlık sonunda, idarenin geri adım atmasıyla sonuçlandı ancak kazanımlar kısa sürede unutuldu. Fakat bu kısa direniş daha çetin geçecek direnişlerin de habercisiydi. Zira mahkûmlar bir kez direniş göstermiş ve bunun karşılığını almışlardı, bundan sonra açlık grevi sonuç veren bir mücadele olarak mahkûmların rasyonel bir şekilde benimsediği bir yöntem oldu. Keza aynı yılın sonbaharına doğru mahkûmlar üzerindeki baskı yoğunlaştığında yeniden direniş kararı alınacaktı. TKP/ML 1 (Türkiye Komünist Partisi/Marksist-Leninist) Davası'ndan tutuklu mahkûmlar mahkemeye gidiş gelişlerde dövülmüş ve saçları zorla kesilmişti. Mahkûmlar, direniş kararı alma konusunda bocalarken cezaevi idaresi bir operasyon düzenlemiş ve mahkûmların koğuşlara kurdukları barikatları aşarak dayak ve işkenceye başlamıştı. Bunun üzerine *DEV-SOL, Kurtuluş, Halkın Yolu ve Partizan Yolu* davalarından tutuklu mahkûmlar 22 Eylül 1981 tarihinde 2. kitlesel açlık grevi kararını aldılar. 9 Ekim'de sıkıyönetim komutanının işkencenin son bulacağı, yasaklı olmayan kitapların verileceği, avukat görüşlerinin yapılaca-

ğı ve dava dosyalarının verileceği taahhüdünün anons edilmesiyle grev bitirildi.

Şunu belirtmek gerekir ki Türkiye'de cezaevleri tartışmaları, cezaevine kimin hâkim olduğu üzerinden ilerlemiştir. 2. kitlesel açlık grevi sonrasında hareket alanını genişleten mahkûmların üzerindeki hegemonyasını yeniden tesis etmek isteyen idare, bu sefer de koğuşlardaki kitap, defter, kalem gibi kırtasiye malzemeleri ile gazetelere de el koydu. Diğer yaptırımların da sıklaşması üzerine İbrahim Kaypakkaya'nın ölüm yıldönümü olan 18 Mayıs 1982'de üçüncü büyük açlık grevi kararı alındı. Bu grevle birlikte, örgütlülüğün direniş konusundaki önemi anlaşıldı ve mahkûmların yarısı Sağmalcılar 2 Cezaevi'ne sevk edildi.

Daha önce de belirtildiği gibi 12 Eylül, siyasî mahkûmların kadro liderlerinin tecrit edilmeye başlandığı dönemdi. 1983 yazında direnişleri yönlendiren mahkûmlar Sağmalcılar Cezaevi'ne sevk edildi. Bu olay karşısında cezaevi konseyi 8 Ağustos 1983'te açlık grevi kararı aldı. Daha sonra bu greve Sultanahmet ve Kabakoz cezaevlerindeki siyasî mahkûmlar da katıldılar. Bu açlık grevi esnasında, mahkûmlara çok yoğun psikolojik baskılar uygulandı. Gece yarısı hoparlörden çalınan marşlar, açlık grevinin vücuttaki etkilerinin okunması gibi mahkûmları grevden caydırmaya yönelik baskılar sonucunda, önce Türkiye İşçi Partili (TİP), sonra Türkiye Komünist Partili (TKP) ve Türkiye Sosyalist İşçi Partili (TSİP) mahkûmlar grevi bıraktılar ve grev yavaş yavaş çözüldü. Grevin başarısızlığı mahkûmlara çok pahalıya patladı. İşkenceler devam etti ve yeni yasaklar ve yaptırımlar çıkarıldı. 1984 yılına gelindiğinde, tek tip kıyafet uygulaması yeniden gündeme geldi. Tek tip kıyafet giymeyi reddeden mahkûmlar; aile, avukat görüşüne ve hatta havalandırmaya bile çıkamadılar. Bunun üzerine, örgütler arasında ortak kararla açlık grevine başlandı. Asker, direnişi kırmak için akılalmaz yöntemlere başvurdu. Ölüm orucundaki mahkûmların bulunduğu koğuşların pencerelerinin altına köfteci arabası getirmek, hastanede tedavi gören mahkûmların başucuna kokusu tüten ev yemekleri bırakmak gibi... 14 Haziran 1984 tarihinde Abdullah Meral, orucun 63. gününde, 17 Haziran'da Haydar Başbağ ve Mehmet Fatih Öktülmüş birer saat arayla hayatlarını kaybetti. '84 orucunun son kaybı 24 Haziran'da, orucun 73. gününde Sağmalcılar 2 Cezaevi'nde tutuklu bulunan Hasan Telci oldu. Metris, diğer bütün 12 Eylül cezaevlerine örnek teşkil eden bir direniş odağıydı. Hem devletle imtihan konusunda sol hem de solla imtihan konusunda devlet, Metris'ten çok şey öğrendi. Metris, cunta yöntemindeki cezaevleri içinde örgütlülüğü muhafaza eden ve askere en çok kafa tutan cezaevi oldu. Örgütlülük sayesinde Metris'te ilerleyen yıllarda çok fazla başarılı ya da başarısız firar vakası da görüldü. *Evrensel* gazetesinin 18 Mart 2007 tarihli sayısında da ayrıntıları okuyucuya sunulduğu üzere yalnızca 37 günde 38 metrelik tünel kazılmıştı (*Evrensel*, 18.03.2007). Bu, ciddi bir disiplin, çaba ve en önemlisi karşılıklı gü-

ven gerektiren bir işti. Tünelin kazılması, çıkan kumun, demirin taşın kanalizasyonu tıkamayacak şekilde sabunla köpürtülerek eritilmesi gibi meşakkatli aşamaları içeriyordu. Bu olay sonucu 29 kişi Metris'ten firar etmişti.

"Bir Dönem Mamak"

Mamak Cezaevi bambaşka bir kader yaşadı. Dönemin cezaevi komutanı işkenceci Albay Raci Tetik, Mamak'ta *Karıştır-Barıştır* sistemini uyguladı. Bu sistemde, sağcı ve solcu siyasî mahkûmlar aynı hücrelerde tutuldu. Daha doğrusu 3 sağcı mahkûmun yanına bir solcu mahkûm veriliyordu. Sistemin çıkış noktası sağ ve solu barıştırmaktan ya da birbirlerini dengelemelerini sağlamaktan ziyade mahkûmların örgütlülüklerini kırmaktı, yani onları birbirlerine kırdırmaktı. Ancak kısmî tecrit Mamak'ta da mevcuttu, örgüt yöneticileri cezaevinde A Blok'ta tutuluyordu. Tecritte tutulan bu yöneticiler dışındaki mahkûmlar *Karıştır-Barıştır* uygulamasına göre hapsedildi. 1984'teki açlık grevinden sonra cezaevi idaresi diğer yaptırımlarla birlikte bu uygulamaya da son vermişti fakat sağcı mahkûmlar uygulamadan dönülmesini idarenin bir zafiyeti olarak yorumladılar ve askerleri "komünistlerin tarafını tutmakla" itham ettiler. Bundan mütevellit kısa süre içinde uygulamaya geri dönüldü. Ancak uygulamanın hâkim olduğu koğuşlarda kan durmuyordu. Uygulama '89'a değin kesintilerle devam ettirildi.

C-5 Bloku mahkûmların işkence gördüğü kısımdı. Bu yüzden C-5 Koğuşu *işkencehane* olarak bilinirdi. C-5'te mahkûmlar Filistin askısı, soğuk su ile yıkama, penise elektrik verme, cop ile işkence, uyutmama ve aç bırakma gibi işkencelere maruz bırakıldılar. Mahkûmlar, işkence görmek üzere C-5'e ayakta götürülür, dönüşte yürüyecek halleri kalmadığı için el arabasıyla geri getirilirlerdi.

Mamak'ın en elim direnişi, tahta ranza direnişiydi. Ülkücü militanlardan İsa Armağan ve Mustafa Pehlivanoğlu'nun firar ettiği dönemin akabinde, cezaevine çok sayıda tutuklu gelmiş; koğuşlar kalabalıklaşmıştı. Bunun üzerine, kadınlar koğuşunda tahliye edileceği söylenen üç TİP'li mahkûmun gecenin geç saatlerinde tahliye edileceğine arkadaşları ihtimal vermedi. Bu yüzden, farklı örgütlere mensup koğuş arkadaşları, bu kadınları idareye teslim etmek istemediler. Firar vakalarından sonra zaten birçok koğuş araması olmuş ve örgü şişi, tığ, kalem gibi gereçlere el koyulmuştu. Bunun üzerine, üç gün süren ancak sonuç vermeyen bir açlık grevi başlatıldı. Başarısız açlık grevinden sonra, havalandırmaların üzerine çelik kafes gerileceği, koğuşlar arası top atışına bu şekilde engel olunacağı söylentisi çıktı. Bir de hareket edebilen ranzalar yerine tahta ranzalar kurulacağı söyleniyordu. Zira idare ranzaları mahkûmların istedikleri şekilde hareket ettirip grup eğitimleri yürütmesinden rahatsızdı. Diğer bir söylenti, erkek mahkûmların

kadın mahkûmları yönlendirdiği gerekçesiyle kadın ve erkeklerin tamamen tecrit edileceğiydi. Artan koğuş nüfusu ve kötüye giden hijyen koşulları düşünüldüğünde, tahta ranzaya geçişin hiçbir mantığı yoktu. Çünkü zaten su eksikliğinden bitlenmeler başlamıştı ve tahta ranzalar tahtakurusuna sebebiyet verecekti. Gerekli müracaatlar yapıldı, dilekçeler yazıldı. Ancak mahkûmlar kesin bir yanıt alamadan tahtalar Mamak'a gelmeye başladı. Dışarıda mahkûm yakınlarından da destek alınınca idare geri adım attı ancak üç gün geçmeden tahta ranzaları koğuşlara taşımaya başladılar. Mahkûmlar, derhal direniş kararı aldılar. Ancak hazırlıkları tamamlayamadan içeri gaz bombaları atıldı. Camları kıran mahkûmlar havalandırmaya çıktılar, amaçları direnebildikleri kadar direnip içeri girmemekti. Askerler çatılarda cirit atıyordu. Mahkûmların temsilcisi *Kurtuluş Hareketi*'nden Necdet Adalı'ydı. Görüşmeleri o yürütüyordu. İdare, Adalı'yı hücreye kapatmak istedi ancak arkadaşları onu vermedi. Bunun üzerine, idare Erdal Eren'i istedi ancak buna da izin verilmedi. Son olarak da *Halkın Devrimci Öncüleri*'nden Osman Köker'i istediler. İstediklerini alamayan askerler havalandırmadaki mahkûmların üstlerine önce gaz bombası yağdırdı, sonra da itfaiye marifeti ile tazyikli su sıkıldı. Alt kattaki koğuşlarda ise operasyon çoktan başlamıştı. Olaylar biraz durulunca cezaevi komutanı gelip Necdet Adalı, Erdal Eren ve Osman Köker'i götürdü. Adalı ve Eren, bu olaydan sonra hiç koğuşa dönmediler ve idam edilene kadar hücrede kaldılar. 8 Ekim 1980'de Adalı, 13 Aralık 1980'de ise Eren, Ulucanlar Cezaevi'nde idam edildi.

Bir gün Mamak'ın bahçesine demir yığılmaya başlandı. Mahkûmlar bu demirlerin ne için kullanılacağını merak ediyorlardı. Revir bahanesiyle, sırayla koğuşlardan çıkıp bu yığına anlam vermeye çalıştılar. İdare, bir kafes inşa ediyordu. "Sizinkileri koyacağız," açıklaması geldi askerden. Kafes, yeni gelen mahkûmların bekletildiği yer olacaktı. Yeni gelenler evvela burada hoş geldin dayağını yiyor, bu sürede yemek verilmiyordu. Yani bu kafes, mahkûma daha testiyi kırmadan peşinen *ayar verilen* yerdi. Burada bir süre tutulan mahkûm sonra koğuşa gönderilirdi. TİKP yöneticilerinden yazar Oral Çalışlar Mamak'a hem 12 Mart'ta hem de 12 Eylül'de konuk olmuştu. Diğer mahkûmlar gibi, ilk önce kafese getirilmişti. "... dört bir tarafı parmaklıkla kaplı bir alana tıkıldık. Hakaret ve küfür altında, sürekli tavana bakmamız emredilerek bekliyorduk. Arada bir askerin biri parmaklıkların arasından uzanıp copluyordu," diye anlatıyordu, darbenin 30. yılında *Radikal* gazetesinde yayımlanan yazısında... Bu, sadece solcu mahkûmlara mahsus bir işkence değildi. 12 Eylül'le birlikte ülkücüler devletle karşı karşıya gelmenin ve solcularla aynı kefeye koyulmanın travmasını yaşadılar. Darbe öncesinde MHP Genel Sekreter Yardımcısı Yaşar Okuyan 2012'deki ifadesinde tutuklu bulunduğu Mamak Askerî Cezaevi'nde kafes denilen kısma konulduğunu, copla

dövüldüğünü, kafeste 24 saat kaldıktan sonra arkadaşı MHP yöneticilerinden Taha Akyol ile birlikte hücreye konulduğunu anlatıyordu. Ülkücü hareketin liderlerinden Muhsin Yazıcıoğlu'nun arkadaşı Büyük Birlik Partili (BBP) Hakkı Öznur, yıllar sonra sosyal medya hesabında Mamak Cezaevi Müdürü Raci Tetik'e suçlamalarda bulunacaktı. Tetik'in yalnızca cezaevi komutanı olmadığını, aynı zamanda Gladyo tarafından korunduğunu söyleyen Öznur'a göre, 12 Eylül'de hem işkenceler hem cezaevindeki insanlık dışı uygulamalar sonucu birçok ülkücü öldürülmüş, sakat kalmış, aklını ve ruh sağlığını yitirmişti. Yazıcıoğlu'nun da Mamak'ta meşhur C-5 Koğuşu'nda işkenceler gördüğünü ve Kenan Evren'in ve çevresinin ABD-NATO'nun *bizim çocukları* olduğunu söylemesinden anlaşılıyor ki ülkücüler NATO'ya ve CENTO'ya (The Central Treaty Organisation - Merkezi Antlaşma Teşkilatı) bağlı kalma konusunda öncülleri kadar hevesli değildi artık.

"Ölümden Kalıma Diyarbakır"

Ve 12 Eylül'ün bütün cezaevlerinde çekilen cefanın toplamından daha fazlasına tanıklık etmiş Diyarbakır Cezaevi... Komünizm alerjisi, hastalıklı bir ırkçılık ve kontrolsüz militarizmle birleşerek Diyarbakır'ı esir almıştı. Diyarbakır'ın lokal ve düşük rütbeli Kenan Evren'i, Esat Oktay Yıldıran, namı diğer "5 Nolunun Allah'ı"... Diyarbakır'daki kara lekenin örüntüsü ülkenin içinde bulunduğu durumla zaten açıklanabilirdi. 1980 Kasım'ında iç güvenlik amirliğine "Gestapo" lakaplı Havacı Başçavuş Mevlüt Akkoyunlu atanmıştı. Fevzi Yetkin ve Mehmet Tanboğa'nın *Dörtlerin Gecesi*'nde anlattığı üzere copu gösterip "Bu kösteğim," kalın zinciri gösterip "Bu benim tesbihimdir," derdi. Bunun hemen peşinden tutukluların saç ve bıyıklarını asker gibi kesmelerini, yemek duası okumalarını dayattı. Yeni tutuklanan kişilere sistematik işkenceler yapmaya, geceleri koridorlarda işkence görmüş insanların seslerini teyp bandına alıp tutuklulara dinleterek uyumalarına engel olmaya çalışırdı.

Ancak Diyarbakır'ı diğer 12 Eylül cezaevlerinden ayıran şey Esat Oktay'ın personasında ifadesini buluyordu. Yüzbaşı Esat Oktay Yıldıran, 12 Eylül sonrasında Diyarbakır Cezaevi'nde iç güvenlik komutanı olarak görev almıştı. Aynı Hitler gibi, dişi bir Alman çoban köpeği vardı: *Co*. Mossad ve İngiliz istihbaratının kamplarında eğitim almıştı. 1974 Kıbrıs Harekâtı'nda esir Rumların yattığı cezaevinde pasifikasyon müdürü olarak görev yapmıştı. Psikolojik ve fiziksel işkence konusunda deneyimliydi. Özetle, dört dörtlük bir Nazi özentisiydi. Esat Oktay'ın Kürt mahkûmlarda yarattığı travma o kadar tesirliydi ki PKK'nin güçlenmesinde ve kitleselleşmesinde olumlu etkisi olduğu bile söyleniyordu. İsmail Beşikçi, Kemal Pir, Mazlum Doğan gibi isimlerle, Tarık Ziya Ekinci, Ahmet Türk, Celal Pay-

daş, Mustafa Çakmak, Orhan Miroğlu, Selim Çürükkaya, Şükrü Gülmüş, Nurettin Yılmaz ve Gültan Kışanak gibi milletvekilleri de Esat Oktay'ın işkencelerinden geçmişti. Altan Tan'ın babası Bedii Tan'ın da oruç tuttuğu esnada önce dayak yediği, ardından dışkı yemeye zorlandığından ötürü hastalandığı ve bu şekilde öldüğü Altan Tan tarafından açıklanmıştı. Bunun yanı sıra, elektrik verme, tecavüz, lağıma sokma, fare veya fare pisliği yedirme, soğukta bırakma, keskin buz üzerinde süründürme, falaka, diş macunu ve çamaşır deterjanı gibi kimyasallar yedirilmesi de akıl almaz işkenceler arasındaydı. Askerler, "Ranza altı!" diye bağırdığında, bütün mahkûmlar ranzaların altına kaçışır, saklanamayanlar dayak yerdi. Mahkûmlardan birbirlerini dövmeleri istenirdi. Havalandırmaların ortasında bulunan lağım çukurlarına girmeleri istenirdi ancak sonrasında banyo yapmalarına izin verilmezdi yani hastalık tehdidi ile karşı karşıyaydılar. Askerler, oluşan koku yüzünden sayım almakta bile zorlanırdı. Mahkûmlar, hamama temizlenmek için değil ıslanmak için götürülürdü. Böylece dayak onlar için daha acı verici olurdu. Koğuşlarda bitlenme yaygındı. Esas duruş esnasında kaşınmak için askerlerden izin isterlerdi. Mahkemelere birbirlerine zincirli olarak işkence altında götürülürlerdi. Kabuğunu ve koçanını çöpe ve tuvalete atmak yasak olduğundan elma ve portakal gibi meyveleri bütünüyle tüketmek zorundalardı. Mahkûmlardan her sabah tıraş olmaları istenirdi ancak su bulunmazdı. Mahkûmlar karavanada çıkan çay ile tıraş olurlardı.

Asker nizamında yürüyüş, tekmil ve içtima, diğer cezaevlerinde olduğu gibi burada da mevcuttu. Ama buradaki militarist beklentinin milliyetçi bir ayağı da bulunmaktaydı. Burada; Atatürkçülük, Türk mitolojisi ve din dersleri de verilirdi. Öğrenci Andı, İstiklal Marşı Türkçe bilmeyen mahkûmlara bile ezberletildi. Bu ezberler askerler tarafından test edilirdi, yanlış yanıtlar cezalandırılırdı. Görüş kabinlerinde Türkçe dışında bir dilde konuşmak yasaktı.

İtirafçılara işkence yapılmayacağı ve cezaevlerinde nispeten daha iyi şartlar sağlanacağı reklamının sonucu olarak bu dönemde, Diyarbakır'da itirafçılık furyası baş göstermiş, itirafçılar diğer mahkûmlardan korunmak için farklı koğuşa taşınmıştı.

Diyarbakır'da direnişin ilk merhalesi 2 Ocak 1981'de bazı grupların açlık grevi başlatması ile görüldü. İki hafta kadar süren grevin bitirilmesi için 7. Kolordu'dan getirilen inzibatlar direnişteki mahkûmlara işkence ettiler. Sonuç olarak direnişteki mahkûmlar hücrelere yerleştirildi, böylece diğer mahkûmları etkilemeleri de engellendi. Zaten kitlesini harekete geçirebilecek örgüt liderleri hücrelerde tutuluyordu. Bu eylem sonraları başkaca eylemlerle hatırlanacak olan Diyarbakır'ın direniş stajıydı.

İlk büyük direniş 1981 yılının mart ayında Kemal Pir ve Hayri Durmuş öncü-

lüğünde başlayan ve 45 gün süren ölüm orucuydu. Bir kazanım elde edilemeden zamanla kırıldı. Ölüm orucu sürerken yaşanan tek olay PKK Davası'ndan tutuklu Ali Erek'in ölümüydü. Erek, ölüm orucunun 29. gününde sağlık sorunları nedeniyle orucu bırakmıştı. Ölüm orucu yapan mahkûm ile cezaevi idaresi arasındaki ilişki şöyleydi: Direnişteki mahkûm birçok yaptırımdan muaftı, kendisine ayrıcalıklı bir konum tanınırdı. Ancak direniş kırılırsa ya da mahkûm bireysel olarak direnişi bırakırsa statüsü öncekini mumla aratır derecede kötüleşirdi. Ali Erek için de durum buydu. Orucu bırakması üzerine cezaevi idaresi Erek'ten direnişteki mahkûmların muaf olduğu yaptırımlara uymasını beklemişti. Talimatlara uymayan Erek'e işkence yapılmış, hücreye kapatılmış ve hücresinde saatlerce inledikten sonra mide kanamasından Nisan 1981'de hayatını kaybetmişti.

İkinci kitlesel ölüm orucu 1982 yazında başlatılmıştı. Bu direnişte, Hayri Durmuş, Kemal Pir, Akif Yılmaz ve Ali Çiçek hayatlarını kaybetmişlerdi. PKK'nin ilk kadrolarından olan Kemal Pir vasiyetinde Esat Oktay Yıldıran'ın öldürülmesini vasiyet istemişti. 1988'de bir halk otobüsünde Yıldıran'ı öldüren kişi, Kemal Pir'e atıfla "Laz Kemal'in selamı var," dedikten sonra onu kurşunlamıştı.

1 Eylül 1983 tarihinde 1 Eylül Direnişi olarak bilinen eylem, *Kahrolsun İşkence, Yaşasın Onurlu Mücadelemiz* sloganıyla başlamıştı. Eylemsellik ve örgütlülük konusunda deneyim kazanan mahkûmlar bu direnişten sonuçlar elde etmiş ve eylemin 27. gününde işkencenin son bulacağı sözünün gelmesi üzerine direniş bitirilmişti.

Diyarbakır'da, ölüm orucu sebebiyle yaşanan kayıpların yanı sıra işkenceyle öldürülen mahkûmlar da vardı. Ali Sarıbal, 13 Kasım 1981'de 160 kişilik koğuşun ortasında meydan dayağı yiyerek öldürülmüştü. Necmettin Büyükkaya ise tek tip kıyafet uygulamasına karşı çıktığı için kalasla dövülmüş ve beyin kanaması sonucu 24 Ocak 1984'te hayatını kaybetmişti. PKK Merkez Komite üyesi Mazlum Doğan 21 Mart 1982'de henüz 24 yaşındayken hapishane koşullarını protesto etmek amacıyla cezaevindeki hücresinde bazı kaynaklara göre kendisini yakmış bazı kaynaklara göre ise kendini asmıştı. Arkadaşlarının bu kaybı sonucunda diğer mahkûmlar eylemler ve isyanlar başlatmıştı. Doğan'ın ölümünden bir ay kadar sonra, İbrahim Kaypakkaya'nın ölüm yıldönümünde, gece 03.30 sularında koğuşların birinden ateş yükseldi. Ferhat Kurtay, Eşref Anyık, Necmi Öner ve Mahmut Zengin, arkadaşları Mazlum Doğan'ın ölümünü ve itirafçılığı protesto etmek için kendilerini ateşe verdiler. Musluktan kendilerine su taşıyan arkadaşlarına yaptıklarının bir eylem olduğunu ve söndürmeye çalışanların hainlik etmiş olacağını söylediler. *Dörtlerin kendini yakması* olarak bilinen bu olay aniden gelişmemişti. Eylemi planladıkları gece, kendilerine koğuş nöbeti yazarak eylemlerine hazırlık yapmışlardı. Dört arkadaş diğer mahkûm arkadaşları ile birlikte bu

eylemi hazırlamış, kendilerini ateşe vermek için gerekli tineri tedarik etmiş, *Yoldaşlara* başlıklı bir mektup yazmışlardı. 12 Eylül cezaevleri deneyimi her iki taraf için "öğreti" (!) idi. Devlet açısından, siyasî mahkûmun adli mahkûmdan farklı bir kişi olduğu, farklı muamele ve uygulamalarla siyasî düşüncesinin manipüle edilebileceği anlaşıldı. Siyasî mahkûmları *anarşist* potasında eritmek yerine onları bireysel olarak ele almak, örgüt liderlerini, itirafçıları, direnişçileri ayırt etmenin ve ona göre aksiyon almanın önemi ortaya çıktı. Siyasî mahkûmların örgütlülüklerini yıkmak ve bağlılıklarını zayıflatmak için onları hücrelerde kapatma fikri de bu dönemde doğdu ve '90'lı yıllarda emekleyen hücre tipi cezaevleri 19 Aralık 2000'deki *Hayata Dönüş Operasyonları* ile resmen kurumsallaştı.

Mahkûmlar, 12 Eylül'den sonra, cezaevlerini siyasetlerini sürdürdükleri bir direniş mekânı olarak algılamaya başladılar. Daha önce de siyasî suçlular kitlesel olarak hapsedilmişlerdi ancak 12 Eylül'den evvel cezaevi kapalı bir kutuydu. 12 Eylül'le birlikte, cezaevleri örgütlülük ile direniş ve feda kültürü bağlamında Türk solunun tarihyazımında hak ettiği önemi kazandı. Mahkûmlar zamanla birbirlerinden yeni direniş teknikleri öğrendi ve eylemlerini körü körüne değil rasyonel bir biçimde yürütmeyi öğrendiler. Daha önce de yapılan ölüm orucu ve açlık grevi pratikteki yerini perçinledi. Cezaevinde bedeninden başka mücadele aracı kalmayan *devrim şehitleri* sonraki nesillerin refahı ve politizasyonu için kendilerini feda ettiler. Bu feda ile sonraki nesillere bir görev yüklediler. Devrim şehitlerinin canları pahasına elde ettikleri kazanımı kaybetmemek ve onları unutturmamak adına ölüm orucu ve kendini yakma-asma eylemleri katlanarak arttı.

Seksenli Yıllarda Türkiye Ekonomisi

KORAY R. YILMAZ

YALNIZIM. Devalüasyon. 24 Ocak kararı. Her şey yüzde yüz, yüzde yüz elli arttı. Kâğıt, gaz, yakıt. Ne olacak? Dolar yetmiş lira! Toplu sözleşme falan para etmez artık. Borç ödemek şöyle dursun, yeni borçlar aramak gerekecek. Sonu nereye? Yakıt kalmamış, apartmanın kaloriferleri buz. Mutfakta hava gazını yaktım. Ne yapmalı? Yazı makinesini, küçük masayı mutfağa mı taşımalı?

– Oktay Akbal, *'80'lerde Bir Yazar, Günlük: 4, 1980-1983*, 1994:7, 25 Ocak Cuma / SOĞUKTA

1980'ler Ne Zaman Başladı, Ne Zaman Bitti?

Akbal'ın günlükleri '80 başlarında ülkede yanıtlanması gereken ne çok soru olduğu gerçeğini ortaya koymuyor mu? Ne olacak? Sonu nereye? Ne yapmalı? Anlaşılan o ki '70'li yılların ortalarından bu yana sıklıkla sorulan bu sorulara 24 Ocak Kararları da ikna edici bir yanıt sunamamış *Akbal* için. Belki çok şaşırtıcı değil ama rahatsız edici olan bu soruların bugün yine gündemde olması: Ne olacak? Sonu nereye? Ne yapmalı?..

Seksenleri iktisadî açıdan değerlendirmek herhalde öncelikle ona bir tahdit oluşturmayı gerektirir. Şüphesiz '80'lerle işaret edilen dönem kronoloji açısından açıktır. Ancak kronolojik olarak başı sonu belli olan dönemler tarihsel süreklilik ve farklılaşmalar açısından genellikle içerikleri ile tam olarak örtüşmez. Tarihsel çalışmalarda uzun ya da kısa yüzyıllara yapılan vurgular bu durumu örnekler. İktisadî açıdan '80'lere bakmak da böylesi bir soruna işaret eder: 1980'ler ne zaman başlamış ne zaman bitmiştir? Ya da 1980'ler bitmiş midir?

Seksenlerin ne zaman başladığının yanıtı olarak birçok çalışmada 24 Ocak Kararları ya da 12 Eylül Darbesi öne çıkarılsa da '80'lerin başlangıcı iki noktada '70'lere işaret eder: i) '70'li yıllarda kapitalist sistemin uluslararası işleyişinde yaşanan 20. yüzyılın ikinci büyük krizi ii) '70'li yılların sonlarında Türkiye kapitalizmi açısından hâkim sermaye birikim sürecinin sürdürülemezliğinin açıkça ortaya çıkması. Krizler uluslararası kapitalizmin ekonomi politik işleyişinde kritik bir dönüşüm yaratırken Türkiye kapitalizminde de bu dönüşümle uyumlu bir yönelimi gündeme getirmiştir. Türkiye'de zaman içinde neoliberal dönüşüm adını alacak olan ve '80 yılı başında 24 Ocak Kararları ve 12 Eylül Darbesi ile inşa edilen yeni modelin ana rahminin bu ikili kriz süreci olduğunu ifade etmek mümkün.

Böylesi bir tespit, arka planında kapitalist bir ülkede iktisadî gelişim sürecinin nasıl okunması gerektiğine yönelik bir konumlanmayı barındırır. Bu konumlanma Türkiye bağlamında yapılan çalışmalarda sıklıkla rastladığımız üzere, süreç ve dönüşümleri, bağlantısız olaylar tarihi, tarihî şahsiyetler-liderler ve onların ideallerini hayata geçirme projeleri, devlet-hükümetler ve onların kendinden menkul, menfi ya da müspet gelişme stratejisi tercihleri, dış güçlerin doğrudan ya da kompradorvari kesimlerle işbirliği halindeki mutlak belirleyiciliği gibi okumaların aksine, iktisadî gelişme sürecini onun kapitalist niteliği ile ilişkili olarak sermayenin uluslararası değerlenme süreci ile ülke içerisindeki sınıfsal yapı ve dinamiklere dayalı olarak belirlenen Fuat Ercan'ın aynı ismi taşıyan çalışmasındaki ifadeleriyle *çelişkili bir süreç olarak sermaye birikimi* süreci üzerinden okumayı önerir.

Kapitalist nitelikli bir iktisadî gelişme için sermaye birikim sürecinin sürekliliğinin sağlanması elzemdir. Bu nedenle sermaye birikimi olgusu, kapitalizmin gelişim sürecini izleyebileceğimiz süreklilik aksına işaret eder. Ancak kapitalist ekonomilerin genişlemiş yeniden üretim süreçlerinin kriz eğilimli ve istikrarsız doğaları sermaye birikim süreçlerinin pürüzsüz bir biçimde sürdürülmesine olanak tanımaz. Bu nokta sermaye birikim süreçleri açısından farklılaşmaların ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Farklılaşma sermaye birikim sürecinde yaşanan tıkanmalarla ilgilidir. Diğer bir deyişle kriz, savaş ya da çok güncel olan salgın gibi dinamikler, sermaye birikim sürecinde tıkanma yarattığı ölçüde sınıfsal dengeler ile ilişkili olarak yeni bir birikim sürecinin de öncülünü oluşturur. Şüphesiz bu her tıkanmanın sermaye birikim sürecinde bir değişikliği beraberinde getireceği anlamına da gelmez, konjonktürle de ilişkili olarak üretilen ya da üretilebilen çözüm yolları burada etkili olacaktır. Dolayısıyla iktisadî bir perspektiften Türkiye'de kapitalizmin gelişme sürecine en genel hatları ile baktığımız zaman, okumayı sermaye birikim süreci –kriz– farklılaşmış bir sermaye birikim süreci aksı üzerine yerleştirmek mümkündür. Şüphesiz bu aks gerek sınıflararası ge-

rekse de sınıf içi fraksiyonlar arasında çatışma ve uzlaşıların izlendiği bir akstır. Diğer bir deyişle birikim modeli ile ilişkili olarak ortaya konan politikalar sadece sınıflar arasında bir çekişmenin konusu olmayacak aynı zamanda heterojen niteliği haiz sermaye sınıfının farklı fraksiyonları arasında hatta bu fraksiyonlar ile hükümet arasında da çekişme konusu olacaktır.

Bir *Başlangıç* Olarak Kriz

Uluslararası kapitalizmin 1945-1970 döneminin göreceli istikrarlı işleyişi '70'li yıllarla birlikte son buldu. '70'ler neresinden bakılırsa bakılsın dünya ekonomisi açısından kriz kavramının işaret ettiği çok sayıda olgunun görünür olduğu bir dönem oldu. Dolara endeksli altın para sisteminin çökmesi, yüksek enflasyon, düşük büyüme, petrol fiyat şokları, artan işsizlik oranları, dramatik olarak azalan kâr oranları vb. ile görünür olan uluslararası işleyişin yapısal sorunlarının ve makroekonomik problemlerinin verili sınıfsal, ulusal ve uluslararası dengeler altında çözülemeyeceğinin görülmesinin yeni politika arayışlarını gündeme getirdiğini ifade etmek gerekir.

Sistemin merkez ülkelerinde bu durumun suçlusu olarak devlet müdahalesi ve işçi sınıfının süreç içindeki kazanımlarına işaret edilirken ekonomilerin ticari, endüstriyel ve finansal olarak liberalleştirilmesi, özellikle finansal alanın güçlü bir değerlenme alanı olarak tesisi, üretimin yüksek kârlılığa olanak sunacak coğrafyalara kaydırılması ve fragmantasyonu, işçi sınıfının politik ve iktisadî anlamda gücünün zayıflatılması ve devletin ekonomideki üretken rolünün azaltılması yanı sıra öncelikli faaliyet alanlarının yeniden belirlenmesi '80'ler dünyasında kapitalizmin krizden çıkışı için işe koşulan politikalar olarak belirdi. Bu politikalar demeti, şüphesiz mekânsal ve zamansal açıdan farklılaşmalarla birlikte, bugün neoliberalizm, finansallaşma, küreselleşme gibi isimlerle anılan sürecin bileşenleri oldu. Amerika'da Reagan, İngiltere'de Thatcher ile birlikte belirgin hale gelen ideolojik paket, Çin ekonomisinin kapitalizme açılması ve Sosyalist Blok'un bilinen akıbeti ile küresel olarak da egemen bir hale geldi ve gerçekten de verili sınıfsal, ulusal ve uluslararası dengeleri etkileyen çoklu sonuçlar yarattı.

Türkiye ekonomisi açısından da başlangıçta ihracata yönelik gelişme/sanayileşme stratejisi olarak adlandırılan, sonradan neoliberalizm kavramı altında işaret edilen dönüşümlerin yine '70'li yılların sonlarında belirginlik kazanan bir kriz süreci ile birlikte gündeme geldiğini söylemek gerekir. Okumakta olduğunuz çalışmamızın genel tasnifine uygun olarak onyıl bazında bakıldığında Türkiye açısından aslında '70'ler, '50'lere benzer şekilde neredeyse bir *kriz onyılı* olarak düşünülebilir. Şüphesiz her iki dönemde de yüksek büyüme oranlarının sağlandığı yıllar vardır. Ancak genel karakterleri itibarıy-

la her iki onyıl da yapısal olarak ekonominin üstünde sallanan Demokles kılıcının her an baş ile gövdeyi birbirinden ayırmasının muhtemel olduğu dönemlerdir. Bir yanda 1953 itibarıyla başlayan, pansuman önlemlerle ertelenmeye çalışılan, Menderes'in 1954'te "Bu adamlar bir şeyden anlamaz," diyerek geri çevirdiği ancak 1958'de imzalamak durumunda kaldığı IMF anlaşması ile devam eden ve 1960 Darbesi'ne uzanan bir *kriz* süreci, diğer yanda sermaye birikim modelinde tıkanmanın işaretlerinin açıkça görüldüğü ancak 10 Ağustos IMF anlaşması sonrası kredi artışı ve işçi dövizleri vb. girişleri ile ertelenebilen, onyılın ortaları ile birlikte DÇM (Dövize Çevrilebilir Mevduat) gibi unsurlarla bu ertelemenin sürdürülebildiği ancak 1977 ile birlikte artık gizlenemeyen ve 1980 Darbesi'ne uzanan bir *kriz* süreci. İşte bizim Türkiye ekonomisi özelinde '80'li yılları biraz geriden başlatmamızın nedeni '70'lerin küresel iktisadî krizinin yanı sıra ve Çağlar Keyder'in *Kriz Üzerine Notlar*'da ifade ettiği gibi onunla da ilişkili olarak onyılın sonlarında tüm açıklığı ile kendini ortaya koyan Türkiye ekonomisinin bu krizidir. Diğer bir ifadeyle Sungur Savran'ın *24 Ocak'tan Ekonokrasiye* isimli çalışmasında işaret ettiği Türkiye kapitalizminin dünya kapitalizmi ile bütünleşme biçiminin bir ürünü, *iç* ile *dış*ın kesişme noktasında karşımıza çıkan bu krizdir.

Türkiye ekonomisi açısından soruna baktığımızda öncelikle şunu ifade ederek başlamak mümkün görünüyor: Türkiye ekonomisinde büyük sanayi burjuvazisinin oluşmasını ivmelendiren sürecin kendisi yani uluslararası sermaye ile entegrasyon içerisinde gerçekleşen sermaye birikim sürecinin genel niteliği bu birikim sürecinin sınırlarını da oluşturdu. Kapitalist dünya ekonomisi ile entegrasyon içerisinde, iç pazarı, korumacı politikaları ve ithal ikamesini temel alarak sanayi kapitalizmini inşa etmeyi amaçlayan sermaye birikimi modeli, küresel üretim hiyerarşisinin belirlediği sınırlara eriştiğinde, yapısal bir niteliğe sahip olan yakıcı bir döviz sorunu ile karşı karşıya kaldı.

Türkiye'de kapitalizmin uluslararası işleyişine entegrasyondan dolayı ithalatı, dayanıklı tüketim malları ve kısmen ara mallar hariç, gerçek anlamda ikame edemeyen –ki Korkut Boratav, *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları* başlıklı kitabında yer verdiği *Dünya Gazetesinin Sorularına Yanıt* isimli mülakatında bu durumu yani ithal ikamesinin aslında gerçekleşmemiş olmasını bunalımın bir nedeni olarak görmenin karşıt tezlerden daha gerçekçi olduğunu vurgular– bu içe yönelik sanayi sermayesine dayalı birikim süreci genişledikçe üretimin bağımlı niteliği gereği daha fazla döviz ihtiyacı hem tekil sermayeler düzeyinde hem de makroekonomik düzeyde yakıcı bir şekilde duyuluyordu. Üretim için artan ithalat/döviz gereksinimine karşın üretimin iç pazara yönelik olarak gerçekleşmesinden kaynaklanan birikim sürecinin döviz üretme yeteneğinin sınırlılığının yanı sıra petrol fiyatlarındaki yükselişler, dış kredilerin/yardımların azalması ve Kıbrıs çıkarması nedeniyle uy-

gulanan ambargonun da etkisiyle derinleşen döviz sıkıntısının boyutu Süleyman Demirel'in "70 cente muhtaç olmak" ifadesinde temsil bulacaktı. Aslında Demirel'in Emin Çölaşan'a gönderdiği mektupta ifade ettiği gibi "Türkiye her zaman 70 cente muhtaçtır." Ancak mesele bunun ediniminin sağlanabilmesi yani muhtaç olduğunuz 70 centin bulunabilmesi ve bunun sürekliliğinin sağlanabilmesidir. 1950'lerin ikinci yarısında da tespit Türkiye'nin "tek bir nal çivisine muhtaç olduğu" değil miydi? Dolayısıyla döviz sorununu tamamen ithal ikameciliğe bağlamak doğru olmayacaktır. Zira bu sorun İkinci Dünya Savaşı sonrası kalıcı bir şekilde Türkiye ekonomisinin gündemine girmiş bir sorundur ve Korkut Boratav'ın *Dünya Ekonomisi, Türkiye ve İktisat Politikaları* isimli çalışmasındaki anlamlı tespitiyle bu sorun iktisat siyasetlerinin belirlediğinden ziyade iktisat siyasetlerini belirleyen bir sorundur. Tespit edilebilir ki bu sorun uygulandığı haliyle ithal ikameci dönemde de çözülememiştir.

İşte '70'ler bu kadim ama dönem dönem alevlenen döviz sorununa çeşitli geçici nitelikte çözümlerin bulunduğu bir dönem oldu. Ancak devamlılığı için döviz üretimi ya da edinimi gerektiren ama temelde TL kazanımına dayalı verili birikim süreci 1977 itibarıyla artık döviz üretemez/edinemez hale geldi. Aslında birikim sürecinin gerek DPT gerek hükümetler gerekse de işveren kesimine mensup aktörleri tarafından döviz ihtiyacını karşılamak için ihracatı artırmanın önemi görülse de ülke, verili haliyle içe yönelik sanayi sermayesi birikim sürecinin iktisadî, kurumsal, sosyal ve politik yapılaşması nedeniyle bir türlü istenen oranda bunu gerçekleştiremiyordu. Henüz 1960 başlarında benzer ülkeler arasında fena bir konuma sahip olmayan Türkiye ekonomisi ihracat rakamları, ithal ikameciliğin sağladığı iç pazara dayalı yüksek kârlılığın da etkisiyle olsa gerek '70'lerin ortalarına gelindiğinde en düşük düzeylerdeydi.

Aslında 1973-1977 dönemi için hazırlanan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda sanayileşmenin daha ileri aşamalarına geçme dolayısıyla ithalat, döviz, girdi vb. bağımlılıkların azaltılması yönünde hedefler yer alsa da bu hedeflerin gerçekleşmesi için ihtiyaç duyulan döviz hem küresel koşullar hem de Türkiye ekonomisinin bu döviz üretemeyen yapısı nedeniyle sağlanamayacaktı. Fikret Şenses'in *Kriz, Dış Yardım ve Neoliberal Politikalar* makalesinde haklı olarak ifade ettiği gibi bu konjonktürde dış yardımların da IMF şartına bağlılık aranarak geciktirilmesi döviz sorununu daha yakıcı hale gelmesine ve Türkiye ekonomisinin 24 Ocak sonrası içine girdiği yeni rotaya doğru yönlendirilmesinde etkili oldu. Gerçekten de bu dönemde bir ekonominin IMF onayı almadan döviz kredisi bulabilmesi güçtü. Seçim meydanlarında devalüasyona, IMF'ye karşı söylemler dile getiren Bülent Ecevit bile 1978 ve 1979 yıllarında IMF ile sonuçta bütünüyle uygulanamasa da an-

laşma yapmak durumunda kalmıştı. İran Devrimi ve Afganistan'ın işgali gibi Türkiye'nin jeostratejik konumunun öneminin yeniden görünür olması döviz kredisi bulma sorununu kısmen hafifletse de ekonominin sorunları ortada duruyordu. Hâlâ 70 cente muhtaçtık, Ajda Pekkan "Aman petrol canım petrol, dizginlerim senin elinde petrol," diyordu, TÜSİAD "Ekonominin işlerliğini kaybetme tehlikesinden" dem vururken "...ekonominin gereğinin" yapılmasını istiyor, gazetelerde "...bir başka yol yoktur," ile biten ilanlarla Ecevit hükümetine saldırıyor, uluslararası kapitalizmin "...başka bir alternatif yok" söylemine dayalı yeni organizasyonuna Türkiye'yi belki de derinliğini kendisinin de fark edemediği yeni birikim modeli dahilinde uymaya davet ediyordu.

Bu süreç Türkiye'de iktisatçıları ikiye böldü. Bir grup iktisatçı 24 Ocak Kararları ile karşımıza çıkacak olan yeni birikim modelinin gerekliliğini, Türkiye ekonomisinin '70'li yılların sonunda içinde bulunduğu düşük ihracat hacmi, yetersiz döviz üretimi/edinimi, kapalı ekonomi, yüksek enflasyon, kamu açıkları, tasarruf yetersizliği gibi sorunları, '60'lar ve '70'ler boyunca hâkim olan birikim modelinin sonuçları olarak ortaya koyarak gerekçelendirmeye çalışırken dünyaya açılma, liberalizasyon ve piyasa ekonomisinin tek seçenek olduğu öne çıkarttıkları temel motto olmuştu. Korkut Boratav *IMF, İstikrar Politikaları ve Türkiye* başlıklı kitap için kaleme aldığı *Sunuş* yazısında bu perspektifi açıkça kara cehalet örneği olarak nitelendiriyordu. İkinci grup iktisatçılar ise arkaik olmakla suçlanan daha ziyade sol kanat iktisatçılardı. Bu iktisatçılar aslında sorunların farkındaydılar ama çözümü, reel ücretleri düşürecek, gelir dağılımını olumsuz etkileyecek, sanayileşmeyi ve bir anlamda iktisadî bağımsızlığı sekteye uğratacak uluslararası ve yerel büyük sermayenin ve IMF-WB-OECD gibi uluslararası kurumlarının desteklediği istikrar politikalarında değil; büyük oranda kelimenin daha doğru anlamıyla ithal ikameciliğin derinleştirilmesinde ama aynı zamanda ihracatta artışı sağlayacak politikalarda, döviz kaybı yaratan lüks tüketimin azaltılmasında, planlamada ve hatta devletleştirmede görüyorlardı. Korkut Boratav, *Dünya* gazetesine verdiği demeçte ihracatı destekleyen bir ithal ikamesinin tutarlı bir politika olacağını belirtiyordu. Ancak bu politikanın teorik olabilirliği dönemin ulusal ve uluslararası sınıfsal dinamiklerinin pratik talepleri için çok da anlamlı görünmedi.

Değinmeden geçmemizin doğru olmayacağı üçüncü bir bakış ise kapitalist iktisadî gelişme süreci içerisinde karşımıza çıkan ithal ikameci, ihracata yönelik sanayileşme vb. stratejilerin devletlerin bağımsız tercihlerine konu olmadığını dünya kapitalizminin küresel işleyişi ve sermaye birikiminin zorunlulukları ile ilişkili olduğunu vurguluyordu. O anlamda karşımızda seçim yapacağımız bir durum da yoktu. Seçilmiş görünen politikalar serma-

ye birikiminin zorunlulukları ve kapitalizmin küresel işleyişi ile zaten belirlenmişti.

24 Ocak'ın öncesi ve sonrasında Türkiye ekonomisinin gündemini bu tartışmalar belirlerken Türkiye ekonomisi yeni bir sermaye birikim modeline doğru hızlı bir şekilde yol alıyordu. Şüphesiz içine girilecek yeni birikim modeli bir dolu yeni düzenleme, politika ve uygulamayı beraberinde getirecekti.

Yeni birikim modeli, verili sermaye birikim modelinin tıkandığı noktalara yanıt üretmek zorundaydı. İthal ikameci nitelikteki birikim modeli ile ilişkili olarak makroekonomik kategoriler açısından enflasyondan, tasarruflara, kamu açıklarından, ödeme güçlüklerine uzanan çeşitli sorunların varlığı tespit edilmiş olsa da temel sorun çarkların yeniden dönmesi yani üretimin sürdürülebilmesi için ekonomiye döviz kazandırabilecek nitelikte bir gelişmenin sağlanabilmesiydi. Bu o kadar böyleydi ki iktisadî aktörlerin önemli bir kesimi; IMF anlaşmasını, yanı sıra gelen istikrar politikaları ve yapısal uyum düzenlemelerini dikkate almadan sadece dışarıdan para gelecek saikiyle destekliyordu.

Diğer yandan yardım, kredi, DÇM, işçi dövizleri vb. gibi geçici niteliği haiz döviz edinme biçimlerini bir yana bırakırsak azgelişmiş ülkeler için sanayiye dayalı olarak istikrarlı bir biçimde döviz üreten bir ekonomiye ya da bir sermaye birikim modeline geçiş hiç de kolay değildi.

Yüksek koruma önlemleri, tekelci yapı ve yüksek fiyatlarla rekabetten uzak bir biçimde iç piyasaya üretim yaparak sermaye birikimini sağlamayı amaçlayan bir model için malın fiyatı büyük oranda rekabetten uzak bir biçimde belirlenir. Ancak mallarını uluslararası piyasalara satma arayışı söz konusu olduğunda fiyatlar bu uluslararası rekabetin en önemli konusu haline gelecektir. Malların fiyatlarının başat öneme sahip olduğu bir model, verili modele göre sermaye, emek ve devlet arasındaki denklemde önemli değişiklikleri gerektirecektir.

Kapitalist üretim tarzı altında azgelişmiş bir ülke için uluslararası rekabete açılma ve dolayısıyla sanayi temelli ihracat yoluyla döviz üretimi, sorunu fiyat meselesi başat hale geldiği ölçüde aslında sınıfsal bir sorundur. Daha açık bir ifadeyle bu evrede döviz sorunu; devlet, sınıflar ve farklı sınıf içi bileşenlerin kesişim noktasında karşımıza çıkan bir *artık değer sorunu*dur. İç pazara yapılan korumacı-rekabetten uzak bir üretimde metanın fiyatı birincil kaygıyı oluşturmaz hatta nispi artık değer üretimi söz konusu olmadığı için, diğer bir deyişle ücret malları üretiminde nispi artık değer üretimi gelişmediği için ücretler nispeten yüksek de olabilir. Rekabetten uzak satış fiyatları da bunu olanaklı kılabilir. Ancak üretilen malların uluslararası pazarlarda satışının amaçlanması fiyatın dolayısıyla da emek gücünün değerinin bir sorun olarak belirleyiciliğini öne çıkartır. Üretilen

malların fiyatının uluslararası pazarlarda satılabilir bir fiyata çekilebilmesi işte bu emek gücü değeri ve artık değer matematiği/sosyolojisi/politiği ile doğrudan ilişkilidir. Bir ekonomi genel düzeyde ama özellikle ücret mallarında nispi artı değer üretimini gerçekleştirebilen, diğer bir deyişle teknolojik gelişme yaşamış, emek verimliliğini anlamlı bir düzeye çıkarmış, maliyetleri minimize etmiş dolayısıyla emek gücünün değerini belirleyen ücret mallarının fiyatlarını aşağı çekebilmiş ise burada gerekli emek zaman kısalacak dolayısıyla hem artı değer üretimine ayrılan emek kısmı artacak hem de malın fiyatı rekabet edebilir bir düzeye çekilebilecektir. Eğer bir regüler kapitalist gelişme yolu tanımlanabilirse mekanizma bu olmalıdır. Türkiye ekonomisi 1980'e gelindiğinde bu düzey ve nitelikteki bir artık değer üretiminden uzaktı. 1970'li yılların sonlarında artık değer üretimi açısından başka sorunlar da vardı. İşçi sınıfının ve örgütlerinin gücü muhtıranın etkisi azaldıktan sonra yeniden kendisini hissettirmeye başlamış ve reel ücretlerde özellikle 1970'li yılların ikinci yarısında önemli bir yükseliş olmuştur. Döviz edinimi, dış açık, petrol fiyatları, uluslararası koşullar gibi engeller verili birikim sürecinin sürdürülebilmesini güçleştirirken işçi sınıfının reel ücretlerin düşmesini engelleyen gücü sanayi sermayesi için artık değer üretimini ve onun üzerinden elde ettiği kârlılığı da azaltmış görünmektedir. O halde şunu ifade edebiliriz, Türkiye'yi 1980'e taşıyan birikim süreci sanayileşmeye ivme kazandırmış olsa da ortaya çıkan sanayi yapısı verili koşullar altında uluslararası piyasalarla rekabet edebilecek bir yapı sergilemekten uzaktı. Bu durumun çok çeşitli nedenleri olsa da ekonomi politik açısından baktığımızda temel problem nispi artı değer üretiminde uluslararası rekabet açısından anlamlı bir gelişmenin sağlanamaması ve Marksçı anlamda uluslararası piyasalardan ekstra artık değer çekme gücünden yoksun olmasıydı. Bunun ele aldığımız sorun açısından anlamı sanayinin döviz üretememesiydi. Diğer bir deyişle bu süreçte sermayenin ve sermaye birikim sürecinin işçi sınıfını sömürme noktasındaki sınırlılığı/yetersizliği döviz sorununun yapısal veçhesiydi.

Türkiye bu sorunu yapay bir çözümle aşmayı denedi ki bu çözüm, etkisi, alındığı tarihi/dönemi aşan bir dizi karar, daha açık bir ifadeyle istikrar programı olarak başlayıp yapısal uyum programına dönüşen ve bir bütün olarak Türkiye ekonomisinde kapitalizmin derinleşmesini amaçlayan kararlar bütünüdür: Namı diğer 24 Ocak Kararları. Bu kararları takip eden 12 Eylül Darbesi ise artık herkesin ifade ettiği açıklıkta bu kararların uygulanmasını mümkün hale getirdi. Kapitalist rasyonel açısından döviz ediniminin nispi artı değer üretimine dayalı olarak gerçekleşmesi beklenirken 24 Ocak Kararları'na dayalı olarak yaşanan 1980 dönüşümü döviz edinimini iç pazarı daraltacak, reel ücretleri düşürecek, ihracatı sübvanse edecek, ulusal paranın

değerini düşürecek politikaları içeren bir sepet ile yapay olarak sağlamanın yollarını oluşturmayı hedefledi. Üretim maliyetlerini nispi artı değer üretimi yoluyla düşürmekten uzak ekonomik yapı, uluslararası piyasalarda mallarını satmak için çözümü reel ücretleri ve ulusal paranın değerini düşürmede aramıştır. Böylelikle makroekonomik açıdan döviz sorununun da çözüleceği umulmuştur.

Nispi artık değer üretimi gerekli emek zamanı daraltan dolayısıyla ücret mallarının, dolayısıyla da emek gücünün değerinin ve ücretlerin bu yolla düşürülmesini ve maliyetlerin aşağı çekilmesini beraberinde getiren ve uluslararası rekabette etkili olmayı olanaklı kılan bir gelişme olarak ortaya çıkarken Türkiye'de uluslararası piyasalarda malların satılabilmesi için seçilen yol değil ücret mallarının üretim teknolojisindeki ilerlemeye bağlı olarak ücretlerin aşağı çekilmesi aksine aşağıda ifade edeceğimiz çeşitli düzenlemelerle ücret mallarının fiyatlarındaki artışa rağmen ücretlerin baskılanması, bir başka ifadeyle ücretlerin emek gücünün değerinin de altına çekilmesi, uygun bir ifade olarak kabul edilirse 12 Eylül etkisiyle *askerî nispi artık değer üretimi modeliyle* inşa edilmeye çalışıldı. Bu modeli en çok destekleyen uygulama ulusal paranın uluslararası fiyatının düşürülmesi oldu. Böylelikle emek gücü dahil olmak üzere bir bütün olarak üretilen malların uluslararası fiyatlarını rekabet edebilecek bir düzeye çekmek amaçlandı. Bu bir yandan içeride artık değer/sömürü oranlarını artırırken bir yandan da uluslararası ticarette eşitsiz değişimi, olasılıkla Türkiye aleyhine bir değer transferini beraberinde getirdi.

Toparlarsak '70 sonu '80 başında küresel kapitalizmin hiyerarşik yapısı altında geç kapitalistleşen bir ekonomi olan Türkiye ekonomisi, nispi artı değer üretimi sorununun bir dışavurumu olarak –bir diğer bir deyişle sermayenin geri kalmış kapitalist niteliği gereği, işçi sınıfını yeterince sömürecek bir organik bileşime sahip olmamasının bir sonucu olarak– sanayiye dayalı döviz üretememe sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Dışarıdan kredi/hibe vb. ile döviz ediniminin de sınırlı kaldığı bir konjonktürde sorun, temelde, iki yolla çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır: i) ücretleri emek gücünün değerinin de altında tutarak artık değeri artırma; ii) ulusal paranın yabancı paraya göre fiyatını düşürerek –dolayısıyla metanın uluslararası fiyatını düşük tutarak– uluslararası piyasalara açılma.

Bu demek oluyor ki 24 Ocak Kararları ile geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye kapitalizminin yapısal sorunları temelde işçi sınıfına karşı bir mücadele ile aşılmaya çalışılmıştır. Nispi artı değer üretememeye dayalı asıl olarak sınıfsal bir sorun olan döviz üretimi sorunu 1980'le birlikte yine sınıfsal politikalar aracılığıyla çözülmeye çalışılmıştır. Aşağıda bu politikalara biraz daha yakından bakacağız.

No.	Bakanlar Kurulu Kararı (BKK)
8/166	Koordinasyon Kurulu ile Para ve Kredi Kurulu Kurulması Hakkındaki Ekli Kararların Yürürlüğe Konulmasına Dair BKK
8/167	Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkındaki 25 Sayılı Kararın Yürürlüğe Konulmasına Dair BKK
8/168	Yabancı Sermaye Çerçeve Kararnamesinin Yürürlüğe Konulmasına Dair BKK
8/171	Gazete Kâğıdında Gümrük Muafiyetine Dair BKK
8/172	Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında "Petrol Arama ve Petrolle İlgili Faaliyetleri Düzenleme Fonu" Kurulmasına İlişkin 20 Sayılı Kararın 4. Maddesinin Değiştirilmesine Dair BKK
8/173	Fiyat Saptama-Kontrol-Koordinasyon Komitesi Kurulması ve Çalışma Esaslarına İlişkin Kararnamenin Yürürlükten Kaldırılmasına Dair BKK
8/174	Faiz Oranları ve Faiz Farkı Ödeme Oranları ile İlgili Merkez Bankası Banka Meclisi'nin Kararına Dair BKK
8/175	İhracatçının Kullanımına Bırakılan Dövizlerle İhraç Konusu Sanayi Mamulü ve Yatırım Malı Bünyesine Giren Hammadde ve Ara malları İthalatında Sıfır Gümrük Vergisi Nisbet ve Hadleri Uygulamasına İlişkin Kararın Yürürlüğe Konulmasına Dair BKK
8/176	Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 17 Sayılı Karara Ek Karar: Garantisiz Ticarî Borçların Tasfiyesine Dair BKK
8/177	Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 19 Sayılı Kararın Yürürlüğe Konulmasına Dair Karar ile bu Karara Ek Olarak Çıkarılan Karar ve Tebliğlerin Yürürlükten Kaldırılmasına Dair BKK
8/178	Petrol Aramaları Hakkında Kararın Yürürlüğe Konulmasına Dair BKK
8/179	25 Ocak 1980 Tarihinden Önce ve Sonra Yurda İthal Edilecek Sermaye ve Kredilere Tatbik Edilecek Kambiyo Rayiçleri ile 24 Ocak 1980 Tarihinden Önce Çıkarılmış Kararnamelerde Başbakanlık Yabancı Sermaye Dairesi Yapılabilecek Değişiklikler Hakkında 6224 Sayılı Kanun Hükümlerinin Uygulanmasında Riayet Edilecek Usul ve Şartlara Dair BKK
8/180	Temel Mal ve Hizmetlere İlişkin Kararın Yürürlüğe Konulmasına Dair BKK
8/181	İthalde Alınacak Damga Resmî Oranının Tespitiyle İlgili Kararın Yürürlüğe Konulmasın İlişkin BKK
8/182	İhracatı Teşvik Kararı'nın Yürürlüğe Konulmasına Dair BKK
8/183	Akaryakıt Perakende Azami Satış Fiyatlarının Yeniden Tespitine Dair BKK
8/184	Sanayi Kömürlerinin Fiyatlarının Yeniden Tespit Edilmesine İlişkin Ek Kararın Yürürlüğe Konulmasına Dair BKK
8/190	Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 17 Sayılı Karara Ek Kararın Yürürlüğe Konulmasına Dair BKK

24 Ocak Kararları

Her ne kadar 24 Ocak Kararları, Türkiye gündeminde ilk tartışılmaya başlandığında *Resmî Gazete*'de yayımlanma tarihi itibarıyla 25 Ocak Kararları diye anılsa da zaman içinde kararların Bakanlar Kurulu'nda alındığı tarih olan 24 Ocak kullanımı öne çıkmıştır. 24 Ocak Kararları şüphesiz 24 Ocak ile içine girilen dönüşüm sürecinin kurucu kararları olarak değerlendirilebilir. An-

cak ifade etmek gerekir ki bu dönüşüm sadece 24 Ocak Kararları'ndan ibaret değildir. Bu durum Türkiye ekonomi politiği açısından "24 Ocak" kavramına biri daha dar biri de daha geniş iki anlamın yüklenmesine yol açmıştır. Bu ikili anlam 24 Ocak'ın Sungur Savran'ın daha önce de ifade edilen çalışmasında kullandığı ifadelerle "Son dönemin ana eğilimlerini kısaca özetlemek bakımından çok elverişli bir sembol" olmasıyla da ilişkili kuşkusuz. Dar anlamıyla kavram doğrudan Bakanlar Kurulu'nda 24 Ocak tarihinde alınan kararlara işaret ederken geniş anlamında Türkiye'nin 1980 sonrası iktisadî yönelimine işaret etmektedir. Kavramın dar ve geniş anlamlarının çoğu zaman iç içe geçmesi somutta 24 Ocak tarihinde hangi kararların alındığının bilgisini bir miktar örtük bırakmıştır. Bu nedenle öncelikle bu kararlara bakmak elinizdeki kitabın genel konsepti açısından da daha anlamlı olacaktır. 24 Ocak Kararları, bu tarihte Bakanlar Kurulu'nda alınan ve 25 Ocak 1980 tarihinde *Resmî Gazete*'de yayımlanan 17 ve yine bu tarihte alınmasına rağmen 27 Ocak'ta *Resmî Gazete*'de yayımlanan 1 adet karardan müteşekkildir. Tablo bu kararları göstermektedir.

Kararların tabloda yer aldığı biçimiyle sahip olduğu hukukî dilin ne anlama geldiğini geniş okuyucu kitlesi için biraz daha açmak anlamlı olacaktır. Ancak öncelikle bu tabloda yer almayan lakin 25 Ocak tarihli *Resmî Gazete*'de yer alan iki önemli tezkereyi de anmak gerekir. Bunlar Başbakanlık bünyesinde *Yabancı Sermaye Dairesi*'nin (YSD) ve *Teşvik ve Uygulama Dairesi*'nin (TUD) kurulması yönünde çıkartılmış iki tezkeredir. Bu tezkereler 1980 sonrasının yürütmede merkezîleşme eğiliminin birer örnekleri olarak belirmektedir. Gerek YSD gerekse de TUD gerekçesinde birden çok bakanlığa dağıtılmış ilgili faaliyetlerin tek bir merkezden yürütülmesinin hizmette rasyonellik, çabukluk ve koordinasyon sağlayacağı ifade edilmiştir. Bu tezkerelerle bir yandan yabancı sermayeyi diğer yandan da yatırımları ve ihracatı teşvik edecek kurumsal düzenlemeler karar altına alınmıştır. 24 Ocak Kararları bünyesinde yer alan 8/168 numaralı karar da yabancı sermaye girişini düzenleme ve kolaylaştırma yolunda alınmış bir diğer karardır. 8/176 numaralı karar ise yine bu minvalde bu dönemde meşhur olan garantisiz ticari borçların, yabancı sermaye yatırımlarında kullanılabilmesine yönelik bir girişimi ifade ederken, 8/178 ile petrol arama yerli ve yabancı şirketlere serbest hale getirilmiştir.

24 Ocak Kararları arasında yer alan 8/166 numaralı karar da yukarıda ifade edilen tezkerelerle benzer bir niteliktedir. Bu karara göre:

a) "Birden fazla bakanlığı ilgilendiren konularda üst seviyede koordinasyonu sağlamak; ithalat ve ihracat rejimlerinin ve kotalarının düzenlenmesi ile ilgili esasları tespit etmek; dış ekonomik ilişkilerde koordinasyonu temin etmek... gayesiyle" Koordinasyon Kurulu Teşkiline Dair ve

b) "Para ve kredi politikasının koordinasyonunu, kredilerin uygun dağılımını, finansman güçlüklerinin giderilmesini temin etmek, destekleme fiyatları konusunda tavsiyelerde bulunmak, ödemeler dengesi gelişmelerini takip ederek, tedbir almak gayesiyle Para ve Kredi Kurulu Teşkiline Dair" kararlar alınmıştır. Gerek iç ve dış sermayeyi teşvike yönelik gerekse de dış iktisadî ilişkilerde yeni birikim modeli ile uyumlu bu gibi kararlarla oluşturulan yeni kurumsal düzenlemeler karar alma ve uygulama süreçlerini merkezîleştirici bir rol üstlenmişlerdir. Bu merkezîleşme eğilimi zaman içinde karşımıza çıkacak fon uygulamaları ile birlikte yeni birikim modeline dayalı olarak öngörülen düzenlemelerin hayata geçirilmesinde politika yapıcılarının ellerini kolaylaştıracak nitelikte düzenlemeler olmuştur.

24 Ocak'ın en önemli kararlarından biri, azgelişmiş ülkeler için yarattığı sonuçlar itibarıyla önemi tarihsel olarak ortaya konmuş olan ulusal paranın değerinin düşürülmesidir. Azgelişmiş ülkelerin tarihsel gelişim süreçlerinde sıklıkla rastlanan bir olgu olarak devalüasyon 1978-1979 tarihlerinden sonra 24 Ocak Kararları'yla bir kez daha Türkiye'nin gündemine girmiştir. Devalüasyondan murat edilen ihracata yönelik yeni birikim stratejisinde ihraç mallarının uluslararası fiyatlarını düşürerek onlara dış talep yaratmaktır. Diğer bir deyişle devalüasyonla birlikte Türkiye ekonomisinin içine girdiği kriz sürecinin görünen en önemli nedeni olan döviz yetersizliği sorunu aşılmak istenmiştir. Bu sürecin bir diğer bileşeni olarak 24 Ocak devalüasyonundan beklenen, ufukta görülen bir IMF anlaşmasıyla yeni kredi bulabilmektir. Daha önce de ifade edildiği üzere bu dönemde krediler büyük oranda devalüasyon yapılmasına endekslenmiştir. Söz konusu IMF anlaşması 18 Haziran 1980'de üç yıl süreli olarak gerçekleşmiştir. Yine dış iktisadî ilişkilerle ilgili olarak 8/175 numaralı karar ile ihracatçı sanayiciye hammadde ve ara malları ithalinde sıfır gümrük, 8/181 numaralı karar ile ithalden alınan damga resminin %25'ten %1'e düşürülmesi, 8/182 numaralı karar ile de geniş bir içerikte ihracata yönelik teşvik uygulamaları düzenlenmiştir. 8/174 numaralı karar ihracat kredilerine ayrıcalıklı faiz farkı iade oranları getirirken 8/909 numaralı karar ile ihracat kredilerine farklı faiz uygulamasına gidildiğini, ihracata yönelik teşvik tedbirlerinin aynı yıl içinde 8/1172 numaralı karar ile daha da genişletildiğini, 8/191 numaralı karar ile de ithalatta liberalizasyonun genişletildiğini ve kotaların daraltıldığını ifade etmek gerekir. Böylelikle özellikle dış ticaret ilişkisinde liberalizasyon yönünde önemli kararlara imza atılmıştır.

24 Ocak Kararları'ndan 8/173 numaralı karar piyasa ekonomisinin en önemli unsurlarından biri olan fiyat belirlenmesine dairdir. Bu kararla bir-

likte 1978 yılında fiyatlar üzerinde kontrol amaçlı olarak kurulmuş olan Fiyat Saptama-Kontrol-Koordinasyon Komitesi'nin kaldırılması kararlaştırılmıştır. 8/177 sayılı karar da benzer şekilde fiyat destekleme ve tespitine dair tüm yasa ve kurumları ortadan kaldırırken, 8/190 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu'nu da yürürlükten kaldırmıştır. 8/180 sayılı karar ise benzer minvalde temel mal ve hizmetlerin kapsamını daraltarak kapsam dışı kalan malların fiyatlarının serbest bir şekilde belirlenmesinin önünü açmıştır. Aynı zamanda 8/183, 8/184 numaralı ve daha sonra arkası gelecek diğer kararlarla birlikte Oktay Akbal'ın girişteki alıntıda bahsettiği zam furyası başlayacaktır.

8/174 numaralı karar ise zaman içinde faiz oranlarının belirlenmesinin serbest bırakılmasının ilk adımı olarak değerlendirilebilir. Bu kararla birlikte faiz oranları da yükseltilmiştir.

Bu minvaldeki kararlar 24 Ocak tarihi ile sınırlı değildir. Gerek ocak ayının geri kalanında gerekse de takip eden aylar ve yıllarda aynı yöndeki kararların varlığını *Resmî Gazete*'den, Devlet Planlama Teşkilatı'nın Ekonomik İstikrar Tedbirleri dizisinden ayrıca Salih Köse'nin kapsamlı uzmanlık tezinden izlemek mümkündür. Onyıl dahilinde bu kararların belirli bir genellik düzeyinde izlenmesi 1980 dönüşümü ile birlikte içine girilen yeni sermaye birikim modelinin gereklilikleri doğrultusunda bu dönemde alınan kararlara işaret edecek niteliktedir.

1980'lerde Yeni Birikim Modeli Bağlamında Yaşanan İktisadi Dönüşümler

Kendisinden bu kadar bahsettiğimiz sermaye birikiminden ne anladığımızı kısaca açıklayarak devam etmek 1980'li yıllarda uygulamaya konan düzenlemelerin birikim süreci için anlamını ortaya koymak açısından yerinde olacaktır. Marksçı bir zeminde sermaye birikimi hem bir süreç hem de bir ilişki olarak karşımıza çıkar. Süreç, üretime yatırılan paranın sermayeye dönüşümü ile başlar. Bu aşama para sermayenin oluşum aşamasıdır ve modern kapitalizm koşulları altında bu sermaye kârlılık yanı sıra para ve sermaye piyasaları üzerinden oluşturulur. Kredi mekanizması, faiz oranları, tasarruflar, kârlılık vb. bu bağlamda birikim süreci için önemli başlıklar olarak belirir. Burada belirtilmesi gereken bir diğer nokta özellikle geç kapitalistleşen ülkeler açısından döviz formunda para sermayenin önemidir ki Türkiye açısından bu durum 1980 dönüşümü özelinde özellikle önemlidir. Daha açık ifade edersek para-sermaye, sermaye birikimi döngüsünün başlangıcı için elzem olduğu gibi uluslararası kapitalist sistemle entegrasyona dayalı olarak geç kapitalistleşen ülkeler açısından döviz formunda para-sermaye edinimi özel

olarak elzemdir. Süreçte para-sermaye üretim araçları ve emek gücü, emtianın (metaların) satın alınmasına yatırılmıştır. Burada öncelikle inşa edilmiş bir emek gücü piyasasının varlığı gerekir, tarihsel olarak ülkelere özgü görünümler sergileyen bu süreç yaşamak için emek gücünü satmaktan başka çaresi kalmayan insanların varlığını gerektirir. Emek gücü ile üretim araçlarını buluşturmak, üretim sürecinin bir diğer önemli bileşenidir. Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde üretimde kullanılan üretim araçları teknolojik seviyeleri ile de ilişkili olarak genellikle ithal edilir ki bu da döviz edinimini özellikle önemli kılar. Emek gücü ile üretim araçlarının uyumlulaştırılması kapitalist rasyonalitenin bir diğer gereğidir. Emek gücü metaı, emek gücünün değerine eş bir ücret alsa bile karşılığı ödenmeyen artık emek zamanda yarattığı artık değer nedeniyle yeni değerin kaynağıdır. Bu yeni değer mülkiyet hakkından dolayı sermayedar sınıfına ait olur. Ancak bu değer üretilen meta satılmadan ya da daha güzel bir ifadeyle yaratılan değer realize olmadan gerçeklik kazanmaz. Dolayısıyla üretilen emtianın satılması sürecin bir diğer önemli bileşenidir. Satışın iç piyasaya mı dış piyasaya mı yapılacağı ve bunun koşullarını oluşturmak gibi sorunlar bu aşamada çok önemlidir. Ancak bu yaratılan yeni değerin tamamı doğrudan sermayedara kalmaz, artık değer; faiz, rant, kâr, vergi gibi temel kategorilere dağılır. İşte sermayedarın elinde kalan kârdan kendi tüketimine ayırdığı kısmın çıkması ile kalan tutarın sermayeye eklenmesi sonucu baştaki para sermaye değerinden daha yüksek bir nicelikteki sermayenin yeniden üretime yatırılması ile sermaye birikimi gerçekleşmiş olur. Kapitalist üretim tarzının ayırıcı bir özelliği bu döngüsel sürecin genişleyerek yeniden üretilmesidir. Bu süreç salt iktisadî ve teknik bir süreç değil tabiatı gereği politik ve toplumsal bir süreç olarak düşünülmelidir. Kısaca bu şekilde ifade edebileceğimiz sermaye birikim sürecinde Türkiye örneğinde olduğu gibi içine girilen yeni bir modelden bahsettiğimiz zaman bu sürecin işleyişini etkileyecek eskisinden nitelik olarak farklı yeni düzenlemelerden bahsediyoruz demektir. Aşağıda şüphesiz tam bir kapsayıcılık amacı gütmeden Türkiye ekonomisinde içine girilen yeni sermaye birikim süreci bağlamında 1980'ler boyunca ortaya çıkan temel düzenlemelere dört kısımda değinmeye çalışacağız.

I. Dönüşüm

Yeni birikim modelinin en önemli ayaklarından biri, para sermayeye erişim sorununun çözülebilmesiydi. Bu bağlamda yeni modelin bu noktada ilk kaygısı makroekonominin diliyle tasarrufları artırmak olarak belirdi, tasarrufları artırma ve kredi mekanizmaları ile özel sektörün ihtiyaç duyduğu para sermayenin sağlanabilmesi amaçlandı. Bu anlamda karşımıza çıkan ilk uy-

gulamalar zamana yayılmış bir şekilde faiz oranlarının yükseltilerek pozitif reel faiz uygulamasına geçilmesiydi. Bankalarca kullandırılan kredilere uygulanabilecek tavan faiz oranlarının yükseltilmesiyle başlayan gelişmeler, vadeye göre faiz uygulamaları, mevduat faizlerine yönelik benzer yönde serbestleştirici uygulamalar ve özel kesim tahvil ihracı faiz oranlarının yükseltilmesi gibi uygulamalarla devam etti. Diğer yandan mevduat munzam karşılıklarına ödenecek olan faiz oranlarının artırılması ve reeskont işlemlerinde uygulanacak olan faiz oranlarının yükseltilmesi de ilk elden kredi genişlemesine hizmet etmeyi amaçlayan uygulamalardandı. 1980 mayıs ayında vadeli mevduat ve kredi faiz oranları tam olarak serbest bırakılsa da bunun kalıcı olarak gerçekleşmesi zaman alacaktı. Zaman içinde faiz serbestliğine sınırlamalar getirilmiş olsa onyıl biterken hem mevduat hem de kredi faizleri serbestçe belirlenecekti. 1981 Mayıs'ında sanayicilere yönelik Orta Vadeli Yatırım Reeskont Kredisi imkânı ile sanayicilerin almış oldukları döviz kredilerindeki kur riskinin hafifletilmesi amaçlanacaktı.

Diğer yandan 1981 yılı temmuz ayında 17416 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanan kararla birlikte *Sermaye Piyasası Kurulu* (SPK) kuruldu. Böylelikle sermayedarlar için bankalar aracılığıyla krediye (para-sermayeye) dönüştürülen mevduatların yanı sıra tasarrufların sermayedara bir başka kanal üzerinden daha ulaştırılmasını sağlayan oldukça önemli bir yasal düzenleme gerçekleştirildi. 1983 yılı temmuz ayı ise bankacılık açısından özellikle önemliydi. Bankacılıkla ilişkili hukukî yapı yeni bir düzenlemeye tabi tutuldu. Bankaların öz kaynaklarına, idari yapılarına, etkinliğine vb. yönelik bir dizi hukukî dönüşüm Temmuz KHK'si ile gerçekleştirilecekti. 1983 Ekim'ini borsanın kurulması için gerekli altyapının hazırlandığı 91 sayılı *Menkul Kıymetler Borsaları Hakkında Kanun Hükmünde Kararname*'ye dayalı olarak hazırlanan 1984 tarihli 18537 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanan *Menkul Kıymet Borsalarının Kuruluş, Örgütlenme ve Çalışma Esasları Hakkında Yönetmelik* izledi. Böylelikle bankacılık, SPK ve borsalar üzerinden sermayedarların para sermaye ihtiyacının tesisine yönelik yapısal düzenlemeler hayata geçirilmiş oldu. 1983 yılında 83/7506 sayılı kararla kurulan ve bir yandan mevcut finansal kurumlar aracılığıyla tasarruflarını sisteme dahil etmeyen kesimlerin tasarruflarını sisteme içerebilmek diğer yandan da özellikle Körfez sermayesini ülkeye çekebilmek amacıyla çıkarılan Özel Finans Kurumları sermaye ihtiyacının giderilmesini destekler nitelikteki önemli düzenlemelerdendi. Diğer yandan 1983 yılı sonunda 83/7541 sayılı *Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 28 sayılı BKK* ve bu kararın eksikliklerinin giderildiği 1984 yılı 84/7710 sayılı *Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 30 sayılı BKK* ile uluslararası sermaye hareketlerine sınırlı ama önemli bir serbestlik getirilmiş oldu. Bu da sürecin yukarıda sayılan diğer ayaklarını tamamla-

maya yönelik bir gelişme ve özellikle döviz formunda para sermaye ihtiyacının sağlanmasına yönelik önemli bir düzenlemeydi. 1985 mayıs ayı ise Bankalar Kanunu ile yeni düzenlemelerin getirildiği bir ay oldu. Bankaların mali yapısı, öz kaynakları, mevduat kabulü, yönetimsel süreçlere dair çeşitli düzenlemelerle para sermayenin bu önemli kaynağı istikrara kavuşturulmaya çalışıldı. 1985 haziran ayında bankaların döviz ve efektif alış satış kurlarını serbestçe belirleme esası getirildi. Bu durum devalüasyonlarla başlayan ve MB kurları ile ilişkili olarak belirlenen, sürekli yenilenen ulusal paranın diğer paralar karşısında değerinin bankalarca serbestçe belirlenmesi anlamında daha da ileri taşınması anlamına geliyordu. 1985 aralık ayı İstanbul *Menkul Kıymet Borsası*'nın faaliyete geçtiği ve sermaye piyasalarının para sermaye edinimi için kurumsallaşmasının sağlandığı bir dönemin başlangıcı oldu. Finansal kurum ve araçların gelişimi Merkez Bankası öncülüğünde *Bankalar Arası Para Piyasası*'nın oluşumunu ve MB'nin Açık Piyasa İşlemleri (API) gibi işlemleri yapabilmesi için gerekli ortamın hazırlanmasını gerektirdi ve bu yönde düzenlemeler 1986 yılında karşımıza çıktı. 1987 yılı daha çok kurumsal düzenlemelerle geçerken 1988 ve 1989 Türk menkul kıymetlerinin yabancılar tarafından döviz bozdurmak suretiyle alınabilmesine olanak sağlandığı ve bunun da mantıki sonucu olarak 1989 ağustos ayında sermaye hareketlerinin tamamen serbest bırakıldığı bir dönem oldu. Akabinde de Türk parasının konvertibiliteye geçişi sağlandı. Para sermaye donanımını niceliksel ve niteliksel olarak artırmaya yönelik bu uygulamalara çalışan kesimlere yönelik düzenlemeler eşlik etti.

II. Dönüşüm

24 Ocak Kararları arasında doğrudan ücretlerin, maaşların ve tarımsal gelirlerin baskılanmasına yönelik bir vurgu olmasa da yeni birikim modelinin ihracata yönelik ve piyasayı merkeze alan niteliği gereği alınan kararlar, toplumun geniş kesimlerinin gelirlerinde önemli bir azalmayı beraberinde getirecekti. İhracatı öne çıkaran bu birikim modelinde iç piyasa, göreli olarak önemini yitirdiği için ücretler artık talep unsuru olmaktan ziyade bir maliyet unsuru olmak niteliğiyle öne çıkıyordu. Üretilen malların dış pazarlarda satılabilmesi sermaye birikim modeli açısından başta ücret maliyeti olmak üzere bir dizi gelirin baskılanmasını yapısal olarak gerektiriyordu. Bu noktadaki gereklilikler işçi sınıfının toplumsal ve politik gücü verili iken hayata geçirilmesi oldukça zor uygulamalardı. Halihazırda devalüasyonun yanı sıra temel mal ve hizmetlerin kapsamını daraltan kararla birlikte temelde ücret malları olan ürünlerin fiyatlarının serbest bırakılması ve ilgili ürünlere yönelik yaşanan zam furyası zaten gelirleri, ücret, maaş ve tarımsal kazanç olan kesimle-

rin göreli olarak fakirleşmesine yol açacak, bununla ilişkili olarak da toplumsal/sınıfsal muhalefet grev vb. yollarla sesini duyurmayı sürdürecekti. 1980'li yıllarda Türkiye tarihinin en yaygın grevlerine tanık olundu. Ücret gelirleri başta olmak üzere çalışan kesimin gelirlerinde reel bir gerileme sağlamak verili koşullar altında oldukça güçtü. Koşulları değiştiren yeni sermaye birikim modelinin en kritik ve hayata geçirilmesi en zor unsuru olan başta ücret gelirleri olmak üzere geniş halk kesimlerinin gelirlerinde yaşanacak gerilemeyi mümkün kılan 12 Eylül Darbesi olacaktı. 12 Eylül Darbesi'nin yeni sermaye birikim modeline hizmet eden iktisadî anlamdaki tarihsel misyonu budur. Çok sayıda politikacı ve iş insanı, 12 Eylül olmasa 24 Ocak Kararları'nın uygulanmasının güçlüğünü çekinmeden dile getirmişlerdir. Açıkça ifade etmek gerekir ki 12 Eylül, sermayeye kendi imajındaki bir ülkeyi yaratmak için *zaman tasarrufu* sağlamıştır. *Rahmi Koç*'un ifadeleriyle "Büyük fark şuradan ileri gelmektedir. 12 Eylül Harekâtı'ndan önce her şeyi demokratik bir sistem altında yapmak zorundaydık. Bu da karar almak, yasa ve yönetmelik çıkartmak için aylar geçmesini gerektiriyordu... En büyük fark askerî yönetimin zamanında ve doğru kararlar almasıyla çok değerli zaman tasarrufumuzun olmasıdır." Alt metin açıktır, *demokrasi* sermaye için zaman kaybıdır. Şüphesiz bu zaman tasarrufunu sağlayan aktörler arasında cuntacılar olduğu kadar sivil siyasetçiler de vardı. *Metal Sanayicileri Sendikası*'ndaki (MESS) görevi, 1980 öncesi Demirel (43.) hükümetinde, darbe (44.) hükümetinde aldığı görevler ve (45-46. hükümetlerde) başbakan olarak 1980'lerin sonlarına kadar sistem içindeki konumu ile Turgut Özal, belki de bunlar arasında en önde geleniydi. Ancak sürecin asıl aktörleri uluslararası sermayenin yanı sıra Türkiye'deki büyük sermaye gruplarıydı. 24 Ocak Kararları ile içine girilen sürecin heterojen etkileri nedeniyle farklı konu başlıklarında farklı sermaye fraksiyonları çıkar çatışması yaşasa da söz konusu olan ücretler ve sendikalar olunca sermaye örgütlerinin ortaklaştığı açıktı. Çok sayıda başka çalışmanın yanı sıra Ebru Deniz Ozan'ın *Gülme Sırası Bizde* isimli kitabında ve DİSK-AR'ın iyi bir tarama ile oluşturduğu raporda da ifade edildiği üzere TOBB'undan, TİSK'ine ve TÜSİAD'ına kadar önde gelen sermaye örgütleri arka arkaya, ücretlerin baskılanması, grevlerin sınırlandırılması, kıdem tazminatında düzenlemelere gidilmesi ve sendikaların gücünün kırılmasını öneren raporları yayımlıyordu. 12 Eylül Darbesi bunları hayata geçirdi: Sendikal faaliyetler durduruldu, grevler yasaklandı, kıdem tazminatı düzenlemeleri yapıldı ve toplu iş sözleşmesi hakkı askıya alındı. Aziz Çelik'in bu çalışma içerisinde de yer alan yazılarında da detaylı bir şekilde tartıştığı gibi, DİSK'e kapatılma davası açıldı ve faaliyetleri durduruldu, yöneticileri idamla yargılandı. Kıdem tazminatı uygulamasına getirilen üst sınır ve bu sınırın yeni düzenlemelerle aşındırılması işçi sınıfının bir diğer kaybıydı. Di-

ğer yandan 2364 sayılı Yasa ile birlikte toplu sözleşme hakkı işçilerin elinden alınıp *Yüksek Hakem Kurulu*'na (YSK) verildi. Bu düzenleme ile ücret artışları sınırlandı ve enflasyonun altında bırakıldı. DİSK-AR'ın ifadeleriyle "YHK, 1960-1980 döneminde toplu iş sözleşmeleri ile elde edilen işçi haklarını yenilediği toplu iş sözleşmelerinden tek tek ayıkladı"

1982 Anayasası ve Mayıs 1983 tarihli 2811 Sendikalar Yasası ve 2822 *Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Yasaları* ile detaylarına burada giremeyeceğimiz düzenlemelerle sendikaların kuruluşu ve sendikal faaliyetler zorlaştırıldı, toplu pazarlık ve grev haklarına sınırlamalar getirildi. Böylelikle 1961 Anayasası ve ilgili düzenlemelere göre işçi sınıfı hakları geriletilmiş oldu, işçi sınıfının edindiği kimi hakların dayanağı olan kurumsal/hukuksal düzenlemeler sermaye lehine yeniden düzenlendi ya da rafa kaldırıldı.

Tüm bu gelişmelerin sonucu şüphesiz bölüşüm göstergelerine de yansıdı. Korkut Boratav'ın *Türkiye İktisat Tarihi* kitabındaki hesaplamalarına göre, imalat sanayi verilerinden hesaplanan reel ücretlerin 1978/1979 ile 1988 arasında toptan fiyatlara göre %29, tüketici fiyatlarına göre %32 oranında gerilemiş olduğu, aynı yıllar içinde ücret/katma değer oranının imalat sanayinin tümünde dramatik biçimde %37,2'den %15,4'e düştüğü, tarımda ise destekleme alımları vb. azalma ile ticaret hadlerinin %38,9 gerilediği tespit edilmiştir. Tarımda 1980'ler boyunca piyasa merkezli bir dizi uygulamalar olmuştur. Başlı başına bir çalışmanın konusu olabilecek bu düzenlemelerden bazıları şöyledir: 1981 ile birlikte tarımsal destekleme kapsamındaki ürün sayısı azaltılmış, 1982 Mayıs'ı ile birlikte ödemeler taksite bağlanmış, destekleme alımlarında MB kaynaklarından yararlanma imkânı önce daraltılmış sonra kaldırılmış, 1984 sonu itibarıyla çay 1986 itibarıyla da tütün tekeli kaldırılmış, sektörler özel kesime açılmıştır vb.

Bölüşüm ilişkilerindeki bu gelişmelerle birlikte özellikle sanayi sermayedarının daralan artık değer edinimi artırılmaya çalışılmaktadır. Ancak ilginç olan bu ücretlerin azalmasıyla el konulan artık değer artışının ne kadarının sanayi sermayedarına kaldığı sorusudur. Yeni modelin ihracat tutkusunun sanayinin önüne geçtiği ve zaman içerisinde finans, ticaret, turizm ve ihracatı sanayinin önüne koyan bir yönelimde geliştiği tespit edilmelidir. Bunun sanayi sermayesinin geneli için anlamı teşvik mekanizmalarından eşitsiz yararlanmak –neticede dışa açılamamış, iç pazara üretim yapan farklı ölçeklerde sanayi sermayedarları mevcuttur– artık değeri sermayenin diğer fraksiyonlarıyla özellikle de kredi faizlerinde yükseklik nedeniyle finans sermayesiyle paylaşmak zorunluluğudur. Bu bir yandan finans sermayesi ile sanayi sermayesi arasında bir bölüşüm meselesini gündeme getirirken, diğer yandan banka sahibi olan ya da bankaların sunduğu kredilere erişim kolaylığına sahip olan sermayeler ile bu olanaktan yoksun olanlar arasında bir ayrışma-

yı beraberinde getirmiştir. Bu durumun bölüşüm açısından sonuçlarını yine Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*'nde ifade etmektedir: "1980'li yıllar böylece, bir bütün olarak emek gelirlerinin safi hasıla içindeki paylarının gerilediği ancak hem göreli olarak hem de mutlak anlamda büyüyen artık kitlesinin paylaşımında ticari ve mali sermaye ile rantiye tabakalarının sanayicilere göre, bilinçli politikaların da etkisiyle çok daha avantajlı bir konuma getirildiği bir dönem olarak nitelendirilebilir." Bu ifadeye şu tespiti de eklemek gerekir: 1980'li yıllar, bir örneğini 1946 sonrası gördüğümüz sanayileşmede ileri aşamaya geçiş çabalarından vazgeçilmesinin bir diğer örneği olarak karşımıza çıkmıştır.

III. Dönüşüm

Artık değer kitlesi üzerinden pay alan ve aldığı pay oranında da sermayedarın kârını sınırlamış olan bir diğer kurum devlettir. Devletler bilindiği gibi topladıkları vergileri kamu harcamalarına dönüştürürler. 1960-1980 dönemi açısından Kamu İktisadî Teşekkülleri'nin (KİT) gerek kârlılık sorunları gerekse de üretilen ürünlerin fiyatları bağlamında çeşitli sübvansiyonlarla desteklenmesi kamu harcamalarını artıran önemli bir unsur olarak belirmiştir. Yine aynı şekilde sanayileşmeyi teşvik için yapılan kamu yatırımları da kamu harcamalarını artırıcı niteliktedir. Benzeri unsurlar kamu harcamalarının karşılanması için vergi gelirinin bu harcamaya uygun olmasını gerektirir. Bu ise devletin artık değerden aldığı payın –vergi geliri– bu harcamalar ile orantılı olmasını gerektirir ki bu da sermayedarın kârlılığını azaltıcı bir unsur olabilir. 12 Eylül'ün ücretleri baskılaması ile genişleyen artık değer kitlesi, faizlerin ve ticari kârlılığın yüksekliği yanına yüksek kamu harcamalarına olanak veren vergi sistemi ile yeniden daraltılmış olacaktı. Bu durum vergi sisteminde yaşanan değişimin arka planını bize vermektedir. Amaç artık değerden devlete vergi olarak giden payın azaltılması, diğer bir deyişle verginin gelirden ziyade harcamadan alınmaya başlamasıdır. Daha genel bir ifadeyle, 1980'lerin vergi politikasındaki temel eğilim dolaylı vergilerin payının doğrudan vergiler aleyhine genişletilmesidir. 1980'lerin başlarında gelirden alınan payın azaltılmasının düşük gelirli kesimler üzerinde olumlu bir etkisi olacakmış gibi görünse de vergi gelirinin yapısındaki bu temel değişim verginin kaynağını önceki döneme göre artık değere nispetle özellikle harcamalar yoluyla ücret gelirine doğru kaydırmıştır. Sermayedar üzerindeki vergi yükünün hafifletmesinin sanayiye dair yeni yatırımları artıracağı beklentisinin onyıl sonunda pek de gerçekleşmediği görülecektir.

Kamu harcamaları ve vergilere ilişkin bu dönemdeki düzenlemelere genel olarak baktığımızda 1980 ocak ayında daha önce de bahsedildiği gibi 8/180

sayılı karar ile temel mal ve hizmetlerin kapsamı daraltılmış böylece kamu harcamalarının kısılması ve birçok üründe fiyatlamanın piyasaya bırakılması amaçlanmıştır. 1980 aralık ayında ise gelir vergisi yükünü hafifleten, vergi muafiyet ve istisnalarını düzenleyen sermayenin döviz kazanmasını teşvik eden uygulamalara yönelik kararlar alınmıştır. 1982 aralık ayında gelir ve kurumlar vergilerinde indirimlerin yapıldığı sermaye birikimini teşvik edici, işletmelere tek ve düşük vergi oranı uygulamaya yönelik kararlar göze çarpmaktadır. 1984 şubat ayı yine ilginç bir düzenlemeye tanık olmuştur. BKK ile vergi denetiminde bir tür kontrol aracı olarak kullanılan servet beyanı usulü kaldırılmıştır. 1984 kasım ayında bir sonraki yılbaşında uygulamaya konmak üzere meşhur Katma Değer Vergisi (KDV) uygulamasına geçilmiştir. KDV uygulaması ile dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı kalıcı olarak artmıştır. Sermayeden vergi almaktan bir anlamda vazgeçen ve vergi gelirleri sürekli azalan hükümet kamu harcamalarının finansmanında iç borçlanmaya dair düzenlemelere gitmiştir. Mayıs 1985'ten itibaren hazine bonoları ve devlet tahvilleri haftalık ihalelerle düzenli olarak satışa çıkarılmıştır. 1985 aralık ayında vergi kanununda kurumlar vergisini yükseltme, vergi iadesinden yararlanabilme hakkının genişletilmesi, vergi kaçırma ile mücadele vb. düzenlemeleri içeren değişiklikler gerçekleşse de Türkiye ekonomisinin vergi yapısı 1980'lerle birlikte önemli ölçüde değişmiştir: Dolaysız vergilerin ağırlıkta olduğu bir yapıdan dolaylı vergilerin ağırlıklı olduğu bir yapıya geçiş, ihracata yönelik çeşitli vergi teşvikleri, servet beyanının kaldırılması ve iç borçlanmanın sistematik bir uygulanmasına geçiş yeni birikim modelinin gereksinimlerine uygun olarak hayata geçirilmiştir. Böylelikle sermaye bir yandan teşvikler, vergi indirimleri vb. ile diğer yandan da iç borçlanma üzerinden faiz geliri sağlama yoluyla desteklenecektir.

KİT'lere ilişkin düzenlemeler de yeni birikim sürecinin devletin verili haliyle ekonomideki varlığını sorunsallaştıran ve piyasaya daha geniş bir yer açmaya çalışan düzenlemelerdendir. 1980 öncesinde sanayi kapitalizminin inşasında sisteme ucuz girdi sağlamak üzerinde organize olmuş KİT anlayışı 1980 ile birlikte dönüşmeye başlamış ve zaman içinde yerini üretilen malların fiyatlarının piyasada serbest olarak belirlendiği bir yapıya bırakmıştır. Yanı sıra daha önce de ifade ettiğimiz üzere temel mal ve hizmetlerin kapsamının daraltılarak temelde ücret mallarının da fiyatlarının piyasa ağırlıklı belirlenmesinin önü açılmıştır. Böylelikle yaşanan zamlarla birlikte ücretlerin emek gücünün değerinin altında kaldığı bir durum karşımıza çıkmıştır. Böylece bütçeden KİT'lere yapılan aktarımlar da azalmış ve artık değerdeki vergi payının azalmasını mümkün kılmaya yönelik bir politika oluşmuştur. KİT'lere aktarılan kaynakların azaltılmasıyla KİT'ler dış krediye yönlendirilmiş ancak sonuç olarak borçlanma, yatırım sorunları, teknolojik açıdan

yenilenememe ve KİT'lere bağlı olarak gerçekleştirilen sanayi yatırımlarının azalması gibi durumlarla karşılaşılmıştır.

Özellikle 1983-1984 yıllarında KİT'lerin hukukî yapılarına yönelik bir dizi düzenlemenin gözlendiği bilinmekle birlikte, bu dönemde KİT'leri özelleştirmeye yönelik arayış ve düzenlemeler niteliksel açıdan başat önemde olmuştur. Her ne kadar 1983 ile birlikte özelleştirme söylemi ön plana çıksa da bu konuda asıl mesafe iyi bilindiği üzere AKP döneminde alınacaktır. 1980'ler kimi özelleştirme uygulamalarının yanı sıra, özelleştirmenin nasıl yürütüleceğine ve yönetileceğine yönelik yetki tartışmalarının yaşandığı ve bu bağlamda farklılaşan uygulamaların gözlendiği ve TEK örneğinde olduğu gibi özel sektör faaliyetlerinin kamunun tekelinde olan alanlara girişine izin verildiği bir dönem olmuştur.

IV. Dönüşüm

Üretilen malların uluslararası pazarlarda satılabilmesi diğer bir deyişle değerin realizasyonu daha önce de ifade ettiğimiz gibi temelde ücretlerin baskılanması ve ulusal paranın uluslararası fiyatında bir tür aşınma yani devalüasyonla sağlanmaya çalışıldı. Ancak devalüasyonlar bu dönemde Türkiye ekonomisi için basitçe ulusal paranın uluslararası fiyatının düşürülmesi anlamına da gelmemiştir. Daha önemlisi uygulanmakta olan sanayileşme stratejisinden vazgeçildiğinin de bir göstergesi olmuştur. Devalüasyonla birlikte klasik mukayeseli üstünlükler perspektifine uygun bir patern oluşturmaya, dolayısıyla ağır sanayi ya da ara-sermaye malları üretimine yönelik sanayileşme stratejisinden, dayanıklı ve dayanıksız mal üretimine ve bunların ihracatına odaklanan bir stratejiye geçilmiştir. Şüphesiz devalüasyonla fiyatları düşürülen yalnızca sanayi malları değildir, bu dönemde tarımsal ürünlerin de uluslararası fiyatları düşürülmüş ve ihracata yönlendirilmiştir.

Devalüasyonun yanı sıra bu dönemde temelde ithalat ve ihracatı liberalize etmeye yönelik politikalar da öne çıkmıştır. Bu kapsamda çok sayıda düzenleme vardır, temsili bir liste şöyle sıralanabilir: 1980 ocak ayında yapılan devalüasyonla ihracatı artırmak ve dış kredi sağlamak amaçlanmıştır. Böylelikle ilk etapta 1 dolar 47,10 TL'den 70 TL'ye yükseltilmiştir. Yıl içinde 16 defa kur ayarlaması yapılmıştır. İhracat kredilerine ayrıcalıklı faiz oranı düzenlenmiştir. İhracat kredileri vergi, damga resmi ve harçlardan muaf tutulmuştur. Bazı malların ithalatından alınan damga vergisi düşürülmüştür. Benzer şekilde ihracatı yapılan malların üretiminde kullanılan hammadde ve ara mallarının ithalinde gümrük vergisi ve diğer vergilere muafiyet sağlanmıştır. İhracatı teşvike yönelik çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bankaların döviz tevdiat hesapları açabilmesi ve bunları sanayicilere döviz kredisi olarak

kullandırma imkânı genişletilmiştir. İthalat liberalizasyonuna yönelik listeler genişletilmiş, Teşvik ve Uygulama Daire Başkanlığı, tarımsal ihracattan gelen dövizin girdi ithalatına ve ihracatın teşvikine yönelik kullanımını düzenlemek üzere *Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu* (DFİF) kurulmuştur. Yurtdışı inşaat işleri, taşımacılık ve turizm teşvik edilmiştir. 1981 Mayıs tebliği ile döviz kurunun günlük belirlenmesi uygulamasına geçilmiştir. 1983 itibarıyla *Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Serbest Bölgeler Teşkilatı* gibi kurumsal düzenlemelere gidilmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere 1984 Temmuz'unda sermaye hareketleri önemli ölçüde serbestleştirilmiş, ithalat kısmî kısıtlar dışında tamamen serbest bırakılmıştır. 1985'te serbest bölgelerde yerli-yabancı şirketlerin çalışmalarına izin verilmiş, 1987'de ihracatçılara kredi sağlama kanalı olarak Eximbank kurulmuştur. 1988'de Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile yapılan protokol uyarınca gümrük vergisi oranları düşürülmüş, 1989'da ihracatçılara yönelik girdi desteğine dayalı teşvik sistemi getirilmiştir. 1989 Ağustos'unda cari işlemler ve sermaye hareketleri önemli ölçüde serbestleştirilmiştir. Bu liste genişletilebilir ve ayrıntılandırılabilir. Ancak düzenlemelerin ortak hedefi açıktır: İhracata yönelik olarak tanımlanan yeni birikim modelinde, ihracatın ve ithalatın serbestleştirilmesi, süreçlerin kolaylaştırılması, özellikle ihracatın teşviki ve liberal düzenlemelerin sağlanması.

Şüphesiz 1980'li yıllardaki iktisadî düzenlemeleri detaylı bir şekilde ele almak bu makalenin sınırlarını aşacaktır. Yine de kapsamlı bir ele alışı amaçladığımız ama seçici olmak durumunda kaldığımız bu çalışmada 1980'li yıllar açısından yeni birikim süreci bağlamında karşımıza çıkan düzenleme ve uygulamaları öncelemeye çalıştık.

1980'lerin Sınırlı Makroekonomik Görünümü

Seksenli yıllara nasıl girildiğine ve '80'ler boyunca ne gibi düzenlemelerin yapıldığına buraya kadar olan bölümlerde yakından baktık. Peki, tüm bu düzenlemeler ve uygulamalar Türkiye ekonomisi açısından nasıl bir sonuç üretti? Diğer bir deyişle '80'lerde ekonomi ne durumdaydı? Bu soruya yanıt vermek için genellikle makroekonomik veriler işe koşulur ancak açıkça ifade etmek gerekir ki kapitalist iktisadî gelişme sürecini toplulaştırılmış makroekonomik verilerle çalışmanın süreci açık kılmaktan çok örtmeye yönelik bir işlevi de söz konusudur. Ancak bu onun hiçbir şey ifade etmediği anlamına da gelmez. Belli başlı kategoriler üzerinden bakmak anlamlı olacaktır.

Kalkınma Bakanlığı'nın yayımladığı *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler Raporu*'na bakarsak 1970-1979 arası ortalama GSMH büyümesi %4,76, 1980-1989 yılları arasında ise %4,04 olmuştur. Dolayısıyla 1980 sonrası içine giri-

len onyıllık sürecin karnesi GSMH açısından ortalamada bir gerilemeye işaret etmektedir. Enflasyon verisine baktığımızda, Toptan Eşya Fiyat Endeksi bilgisini yukarıda adı geçen rapor ve DPT'nin *1980'den 1990'a Makroekonomik Politikalar* raporu birlikte ele alındığında –ilk raporda 1988-1989 verisi eksik olduğu için– ortaya çıkan sonuç 1970-1979 dönemi için enflasyon artışının yıllık ortalamasının %25,73, 1980-1989 döneminin enflasyon oranının ise %49,45 olduğudur. '80 yılını '70'lerin sonlarındaki krizle ilişkilendirip tarihi 1981'den başlatsak bile bu oran %43,03 olacaktır. '80'li yıllara dönem içindeki yükseliş ve düşüşleri bir yana bırakır, önceki onyılla karşılaştırmalı ve bir bütün olarak bakarsak bu dönem GSMH büyümesi açısından olduğu gibi enflasyon açısından da anlamlı bir sonuç üretememiştir. Yine Kalkınma Bakanlığı'nın raporuna dayalı olarak '70 ve '80'li yılları tasarruflar bağlamında karşılaştırdığımızda da yurtiçi tasarrufların Gayrisafi Millî Hasıla'ya oranı '70'ler için yıllık ortalama %20,06, '80'ler için ise %19,84 olarak belirir. Ortalama tasarruf oranında artış bir yana azalış dikkat çekmektedir. Benzer bir durum sabit sermaye yatırımlarının GSMH'ye oranında da görülebilir. '70'ler için bu oran ortalama olarak %22,91 iken '80'ler için %21,63 olmuştur. Diğer yandan GSYH'nin sektörel dağılımına bakıldığında imalat sanayinin nispi payının '70'lere göre bir miktar arttığı görülmektedir. '70'lerde %16,46 olan oran '80'lerde %20,21'e çıkmıştır. Ancak bu durum bu dönemin sanayileşme açısından parlak bir dönem olduğunu göstermez. Toplam sabit sermaye yatırımlarında imalat sanayinin payı '80'de %34,7 iken 1989'da %15 civarına düşmüştür. 1988 yılı baz alındığında aynı yıllar için rakamlar 6158,8 milyar TL'den 3389,4 milyar TL'ye mutlak bir gerilemeye işaret eder. Oranlar kamu sektörü için özellikle dramatiktir: %34,3'ten %5,4'e. Hülasa bu dönem imalat sanayi sabit sermaye yatırımları açısından da parlak bir dönem olmamıştır. Diğer yandan DPT Raporu üzerinden bu dönemde özel kesim imalat sanayi yatırımlarının sektörel dağılımına baktığımızda da yatırımların nispi olarak ara ve yatırım malları sektörlerinden ziyade tüketim malları sektörüne yapıldığını görmekteyiz. Bu da sanayileşmeyi ileri aşamalara taşıma çabasından daha ziyade nispeten düşük teknolojili alanlara yatırım yapıldığına işaret etmektedir. Bölüşüm rakamlarını, reel ücretlerin ve tarımsal fiyatların nasıl seyrettiğine dair genel görünümü metin içinde vermiştik, ancak işsizlik rakamlarından bahsetmedik. 1988 öncesi işsizlik verilerinin derli toplu bulunduğu resmî kaynak sorunu nedeniyle Tuncer Bulutay'ın *Employment, Unemployment and Wages in Turkey* adlı çalışması bu konuda başucu kitabı niteliğindedir. *Bulutay*'ın verileri özetle şuna işaret eder: '70'li yıllarda işsizlik oranları '60'lara göre çarpıcı bir şekilde yükselmiştir. '70'lerin işsizlik oranlarının ortalaması %7,71 olurken ,1980-1988 dönemi –Bulutay'da 1989 yılı verisi yoktur– ortalama işsizlik oranı %7,68 olarak belirmiştir ki

1989'da işsizlik oranının arttığı bilinmektedir. 1989 da eklendiğinde muhtemelen oran '70'leri aşacaktır. Ancak aşmasa bile bu dönemde ücretlerdeki bu derece düşmeye rağmen işsizlik oranının azalmaması kayda değerdir. '80'lerin işsizlik oranlarını toplu olarak bulabileceğimiz bir diğer kaynak DPT'nin daha önce sözü edilen raporudur. Hesaplama biçimleri muhtemel ki farklılıklar içerse de bu rapordaki ortalama işsizlik oranını vermek de anlamlı olabilir. Rapora göre 1980-1989 dönemi ortalama işsizlik oranı %11,07'dir. Ancak ilgili raporda 1970 verileri bulunmadığı için karşılaştırma yapamamaktayız. '80'lerin en önemli "başarılarından" biri ihracatta yaşanan artıştır. Bunun başarı olup olmadığı ise ne pahasına gerçekleştiği, diğer bir deyişle ihracat artışını sağlamanın sosyoekonomik maliyeti ile ilgilidir ki bunu daha önce tartışmıştık. DPT'nin raporuna göre ihracat '80 yılında 2 milyar 910 milyon dolardan '89'da 11 milyar 771 milyon dolara çıkmıştır. İthalata bakıldığında da önemli bir artış görünmektedir. Rakamlar 1980 için 7 milyar 513 milyon dolarken 1989 için 15 milyar 972 milyon dolara çıkmıştır. Böylelikle ihracatın ithalatı karşılama oranı kriz yılı olan 1980'de %36,8 iken 1989'da %73,8 olmuştur. 1989 itibarıyla ihracatın GSMH'ye oranı %14,4, ithalatın oranı ise %19,6 olarak belirmiştir. Bu gelişmelere paralel olarak dış ticaret hacminde de bu dönemde önemli bir artış gözlenmiştir. 1980'de dış ticaret hacminin GSMH'ye oranı %18,6 iken 1989'da bu oran %35,4 olmuştur. Bu dönem sanayi ürün ihracatının toplam ihracat içindeki payının da önemli ölçüde arttığı bir dönemdir. 1980'de bu oran %36 iken 1989'da %78,2'ye yükselmiştir. Özellikle dokumacılık ve demir-çelik, işlenmiş tarım ürünleri, kimya ve deri-köselę sektörleri ihracatta öne çıkan imalat alt sanayi dalları olmuştur. Dış ticaret ve cari işlemler açıkları, dış iktisadî ilişkilerdeki yoğunlaşmaya rağmen '80'li yıllarda da büyük oranda devam etmiştir. Diğer bir deyişle ekonomideki döviz sorunu hafifletilmiş gibi görünse de yeni birikim modeli formel işleyişi çerçevesinde bu sorunu çözememiştir. Dahası ekonomi bu dönemde hiç olmadığı kadar borçlu hale gelmiştir. Ekonominin toplam dış borçlarının GSMH'ye oranı 1973-1979 süreci için ortalama yıllık %11,05 iken 1980-1989 dönemi için bu oran %42,74 olmuştur. Son olarak Kamu Kesimi Finansman gereğine bakarsak 1973-1979 dönemi için bu kategorinin GSMH'ye oranı yıllık ortalama 6,75, 1980-1989 dönemi için ise 6,13 olmuştur. Anlaşılacağı üzere bu veri açısından anlamlı bir iyileşme görülmemiştir. Bu verilere rağmen ilginç bir şekilde Türkiye bu dönemde uluslararası kurumlar tarafından bir tür başarı örneği olarak değerlendirilip diğer ülkelere emsal gösteriliyordu. Gülten Kazgan'ın *Yeni Ekonomik Düzen'de Türkiye'nin Yeri* isimli kitabında vurguladığı gibi 1984-1987 arası kimi makro verilerdeki kısmî düzelmeler bu durumun gerekçesi olmuşsa da bu düzelmeler ekonomide yapısal ve finansal nitelikli dengesizliklerle birlikte gelişiyordu.

1990'a Doğru

Doksana doğru Türkiye ekonomisinde bahsedilmesi gereken iki husus öne çıkmıştır. Bu hususların nasıl yorumlanacağı ise çalışmanın başında sorduğumuz '80'ler ne zaman bitti ya da bitti mi sorularına yanıt üretmek için önemlidir. Birincisi yukarıda işaret edilen dengesizliklerin sonucu olarak karşımıza çıkan bazen hiç bahse değer bulunmayan, bazen 1988 bazen de 1988-1989 krizi/bunalımı/durgunluğu/stagflasyonu olarak işaret edilen olgudur. Bu durgunlukla birlikte yeni modelin dayandığı ihracat artışının nitelikli bir şekilde sürdürülebilirliği tartışmalı hale gelmiştir. Gerek hayalî ihracatın vardığı nokta gerek '80'den bu yana yaşanan yüksek devalüasyon desteği gerekse de yüksek boyutlara ulaşmış bulunan teşviklere rağmen ihracat dönemin sonunda ivme kaybetmiştir. Nitelikli bir ihracat artışını destekleyecek üretim yapısı geliştirilememiş, dahası sanayileşme bu dönemde Fikret Şenses ve Erol Taymaz'ın *Unutulan Bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme Ne Oluyor? Ne Olmalı?* isimli çalışmalarının başlığına da yansıyan bir biçimde *unutulan bir amaç* olmuştur. Öte yandan '80'li yılların kimi makroekonomik göstergelerinde dönemsel olarak gözlenen nispeten olumlu gelişmelerin arkasında da ülkeye dış borçlar yoluyla giren önemli bir döviz kaynağının yattığı belirtilmelidir. Bu durum ithalatı kolaylaştıran dolayısıyla üretimin sürdürülmesine olanak sunan temel unsurlardan biri olmuştur. Ancak bu politika dış borçları artırmıştır. Dış borçlar 1987 yılında 38,3 milyar dolara ulaşmıştır. Dış borçlardaki artışın yanı sıra kısa vadeli borçların oranındaki artış da Türkiye'nin bu dönemde döviz ihtiyacını körüklemiştir. Kısa vadeli borçların toplam borçların %19'una yükseldiğini, dış borç servisi (anapara artı faiz) artı kısa vadeli borçların cari işlemler gelirinin dörtte üçüne yükseldiğini ifade eden Gülten Kazgan, yukarıda ifade edilen çalışmasında '80'lerin sonunda döviz meselesinin Türkiye ekonomisi için taşıdığı önemini çarpıcı bir şekilde ifade etmiştir: "Bu, söz konusu ödemeler için yeni borçlanmaya gidilmezse Türkiye'nin tekrar 1978'deki duruma düşmesi demekti." Bankaların döviz açığı, kur riski, devalüasyon beklentileri vb. bir tür TL'den kaçışı tetikliyordu, ülke devalüasyon-enflasyon sarmalına girmiş, Gülten Kazgan'ın aynı çalışmasında belirttiği gibi 1988'de iç ve dış borç anapara ve faizleri vergi gelirinin %94'üne ulaşmıştı. Bu ortamda 4 Şubat 1988 kararları gündeme geldi. Kararlarla özet olarak, mevduat munzam karşılıkları, disponibilite oranları, vadeli ve vadesiz faiz oranları yükseltildi. Böylelikle TL mevduatı artırılmaya, TL'den kaçış önlenmeye çalışıldı. Yanı sıra ülkeye döviz girişini artırmaya, ithalatı ise kısıtlamaya yönelik düzenlemeler yapıldı. Dolaylı vergilerin yükü artırıldı, kamu harcamalarında kısıtlamaya gidildi. Ancak bu önlemlerin ekonominin yapısal sorunlarını çözmekten uzak olduğunu ifade

edelim. Neticede 1988 ve 1989 yılları nüfus artış hızının altında bir GSMH artışına eşlik eden yüksek enflasyonla birlikte bir tür stagflasyon olarak yaşandı ve döviz sorunu yine gündemdeydi. Döviz sorununa bu sefer yanıt 32 sayılı KHK ile verilmeye çalışılacaktı. Bu kararname ile Türkiye'de sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinin, TL'nin konvertibl hale gelmesinin aynı zamanda da malî piyasaların tam olarak serbestleştirilmesinin önü açılıyordu. Bu dövize dair tam serbesti ve günlük dilde sıcak para denilen uluslararası sermaye hareketlerinin serbestçe ülkeye girip çıkabilmesi anlamına geliyordu. Daha açık bir ifadeyle Türkiye'den kaçan yüklü miktardaki *karanlık* dövizin yanı sıra yeni sermaye girişleriyle döviz sorunu çözülmek isteniyordu. Tam da bu uygulama Türkiye'nin yeni bir sermaye birikim sürecine doğru geçiş yaptığı tespitinin arkasında yer alıyordu. Şüphesiz bu savın tek sahibi değildir ama Gülten Kazgan aynı çalışmasında bu durumu açıkça ifade etmektedir: "Bu yeni dönemde ihracata dönük büyüme yerini sermaye ithali yoluyla ithalata dönük büyümeye bıraktı." Böylesi bir perspektiften '80'ler sembolik olarak 32 sayılı kararname ile son bulmuş ve yeni bir süreç başlamış olmaktadır.

Seksenlerin sonlarına damga vuran ikinci bir gelişme ise işçi sınıfı ile ilişkilidir. 12 Eylül sonrası işçi sınıfının uzun sessizliği 1987 grevleriyle birlikte son buldu. Yüksel Akkaya'nın *Kapitalizmin Hapishanelerinde Ödünç Hayatlar* kitabındaki ifadeleriyle "1987 yılında grevlerdeki patlama ilk tepki olarak meydana geldi, bunu grev dışı eylemler izledi." 1987'de özel sektör ağırlıklı başlayan grevler, 1989'da Bahar Eylemleri olarak bilinen ve kamu çalışanlarının ağırlıklı olduğu grev, gösteri, yürüyüş vb. çeşitli eylem biçimleriyle devam etti. '80'ler çok sayıda grevle başlamıştı çok kısa bir süre sonra bu grevler yasaklandı, yaklaşık on yıl işçi sınıfının sesi oldukça cılız kaldı. Ancak '80'ler biterken işçi sınıfı grevler vb. ile yine sahnedeydi. Bu gelişmelere binaen ücret, maaş ve bölüşüm ilişkilerinde '80'li yılların tersine bir ivme yakalandığı, işçi sınıfının '90'ların ortalarına kadar durumunu nispeten iyileştirdiği söylenebilir. '80'leri sınıf mücadelesinin aldığı biçimler üzerinden okuyan bir yaklaşımın bu dönemi Bahar Eylemleri ile sonlandırılması anlaşılabilir olacaktır.

Peki, '80'ler gerçekten bitmiş midir? Bu soruyu meşru ve anlamlı kılan 1980 ile birlikte içine girilen neoliberal sürecin günümüzde de devam ettiğine yönelik tespittir. Şüphesiz çeşitli çalışmalarda sıcak para hareketlerine açılma, işçi sınıfının pozisyonu vb. gibi farklılaşmalar gerek 1989'u gerekse de daha sonraki herhangi bir tarihi –örneğin 2001– yeni bir birikim sürecinin ya da yeni bir dönemin başlangıcı olarak görebilir. Bu tespitler başlı başına bir itiraza konu olmayacaktır. Ancak '80 sonrası sürecin temel karakterinde olası tüm alt dönemlerin hepsini ortak kesen neoliberal işleyişin oldu-

gu da akılda tutulmalıdır. Bu anlamda '80'ler içinde bulunduğumuz dönemi de kapsayan, neoliberalizmin Türkiye'de temellerinin atıldığı bir dönem olarak düşünülmelidir. Bu ortaklık bir yanıyla da '80'lerin hâlâ devam ettiğine işaret etmektedir.

Diğer yandan içinden geçmekte olduğumuz dönemin, bu noktada tartışamayacağımız kimi dinamiklerden hareketle neoliberalizmin sonuna işaret ettiğini savlayan perspektiflerin sayısının da gün geçtikçe arttığını vurgulamak gerekir. Belki de 2008 krizi neoliberalizmin sonunun başlangıcıdır. Onu da zaman gösterecek.

Bankerler: Yaptılar Ama Nasıl?

ZİŞAN ATAMAN ÇELİK

Seksenli yıllara damgasını vuran en çarpıcı olaylardan birisi kuşkusuz ki bankerler kriziydi. Bankerler, '80'lerin ilk yıllarında çok yüksek faizlerle halkın tasarruflarını almış ayrıca mevduat sertifikaları ve tahviller pazarlamıştı. Ne kadar hızlı yükseldilerse o kadar da hızlı düşmüşlerdi. Bankerler krizinin ilki 1981 yılında, ikincisi ise 1982 yılında yaşanmıştı. Türlü skandallara sahne olmuş bankerlik sistemi, Banker Kastelli adıyla bilinen Cevher Özden'in yani en büyük ve en meşhur bankerin 1982'deki batışıyla son bulmuştu.

Bu yazının başlığında Ertem Eğilmez'in yönettiği *Banker Bilo* (1980) filminde sıkça sorulan "Yaptım ama bir sor, neden yaptım?" sorusuna gönderme yapmak istedik ancak bu soruyu *Nasıl?* diye sorarak. Bankerler, olağandışı faiz oranlarını nasıl vaat edebilmişlerdi? Milyarlarca lirayı halktan nasıl toplamışlardı? Nasıl bu kadar hızlı yükselip ardından çökmüşlerdi? Tüm bu soruların cevabını bulmak için, '80'lerin en başına dönmek ve dönemin ekonomi politikalarına bakmakta fayda var.

24 Ocak Kararları

İthal ikameci sanayi krizinin yarattığı açmazın ve bunu takip eden finansal sorunların ardından çekilen Bülent Ecevit (42.) hükümetinin yerine Süleyman Demirel (43.) hükümeti geldi. Bu hükümet, iktidara geldikten (12 Kasım 1979) yalnızca birkaç hafta sonra (24 Ocak 1980) oldukça radikal bir ekonomi planına imza attı. Hazırlanışında Demirel hükümeti tarafından başbakanlık müsteşarlığına getirilen Turgut Özal'ın önemli rol oynadığı *24 Ocak Kararları*, "Başka alter-

natif yok!" söylemi eşliğinde halka dayatıldı. Şevket Pamuk, bu süreci kısa vadede ödeme dengesini iyileştirme ve enflasyonu düşürmeyi amaçlayan, uzun vadede ise piyasaya dayalı ihracata yönelik bir ekonomi oluşturma planı olarak özetliyordu. Galip Yalman ise *Transition to Neoliberalism The Case of Turkey in the 1980s* kitabında bu programların Türkiye'nin dünya ekonomisine eklemlenmesinde ve devlet-ekonomi ilişkisinin doğasında radikal değişimlerin gerçekleşmesinin amaçlandığını belirtiyordu.

Yepyeni ve Türkiye'nin ekonomik sorunlarına derman olarak sunulan bu program, Korkut Boratav'ın da vurguladığı gibi, aslında IMF ve DB'nin gelişmekte olan ve kriz yaşayan ülkeler için hazırlanan acil durum paketlerinden bir potpuri sunuyordu. Bu kurumlar, Pamuk'un *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi* adlı kitabında da söz ettiği üzere gelişen ülkelere devlet müdahaleciliğinden ve ithal ikameci sanayiden bir çıkış öneriyor ve piyasa mekanizmasının benimsenmesi gerektiğini vurguluyordu. Programın esin kaynağı olan bu kurumlar ile Özal'ın sıkı bağları da bunu kanıtlar nitelikteydi. 24 Ocak Kararları'nın Türkiye'ye özgü bir program olmadığı aşikârsa da ülkeyi yeni bir serüvene sürükleyeceği ve ardında ilginç bir hikâye bırakacağı da öngörülebilirdi.

Faizler Serbest Bırakılıyor, Bankerler Yükseliyor

Gazetelerin manşetlerine devasa puntolarla *1 Dolar=70 Lira* olarak yansıyan 24 Ocak Kararları'nın bir sonucu olarak 1 Temmuz'da faiz oranları tamamen serbest bırakıldı. 2 Temmuz 1980 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinin haberine göre vadesine göre banka mevduat faizleri 6 ay-1 yıl arası %14'ten %15'e, 1 yıl-2 yıl arası %27'den %33'e, 2 yıl-3 yıl arası %30'dan %34'e, 3 yıl-4 yıl arası %33'ten %35'e çıkarılmıştı ve 4 yıldan sonrası %36 olarak sabitlenmişti. Kredi faizlerinde de %22 ile %36 arasında uygulanmasına karar verilen faizlerin oranının gerçekte %60'ları bulacağı belirtilmekteydi. Merkez Bankası'nın faiz oranlarını belirlemeyi piyasaya bırakması sonucunda her ne kadar bankalar arasında bir denge sağlanmaya çalışılacak ve *Centilmen Anlaşması* diye bilinen, belirli bir faiz oranına sadık kalma anlaşması yapılacaksa da faiz yarışı çok geçmeden başlayacaktı. Yılmaz Akyüz de Centilmenlik Anlaşması'na göre bankalar arasında belirlenen faiz oranlarındaki artışın ilk etapta ılımlı bir yol izlediğini belirtmekte ancak küçük bankalar ve komisyoncular arasındaki rekabetin enformel bir biçimde artacağını ve faiz oranlarının hızlı bir biçimde yükselmeye başlayacağını belirtmektedir.

Gerçekten de bankalar arasındaki faiz yarışı hız kazandıkça bankerler de oldukça hırslı bir biçimde piyasayı kuşatmaya başlamışlardı. Yine Akyüz'ün belirttiği üzere özellikle küçük bankalar, mevduat sertifikalarını indirimli bir fiyattan

bankerlere veriyor, bankerler de bunları genellikle aylık olarak bankalardan çok daha yüksek bir faizle halka arz ediyordu. Ayrıca piyasada banker ismiyle hızla çoğalan bu kişiler, şirketlerin tahvillerini alıp satarak ve serbestlik sonucu bankaların yüksek faizli kredilerinin altından kalkamayacak durumda olan şirketlere borç vererek gitgide güçlenir hale geliyorlardı.

1 Temmuz'dan itibaren bankerler çok yüksek faizler belirlemeye başlamışlardı. Gazetelerde bankerlerin %40, %45 hatta %50'leri bulan faizler verdiklerini anlatan reklamlar yayımlıyorlardı. Bankerlerin bu hamlesinin ardından bankalar toplanma kararı aldı. Bu toplantıda bankalar arası imzalanan centilmenlik anlaşmasına göre faiz sınırı tekrar belirlendi. Buna göre 1 yıl vadeli mevduata verilen faiz oranı Şubat 1981'e kadar %50 olarak belirlendi. Ancak bazı bankalar anlaşmaya rağmen faiz oranlarını %65'e kadar çıkarmıştı. Bu durum basında da sıkça yer buluyordu. 18 Aralık 1980 tarihli *Milliyet* gazetesi, birçok bankanın centilmenlik anlaşmasının sınırlarını aşarak daha yüksek faiz uyguladığını söylüyordu.

Darbe Sonrası Faiz Cephesi

Bu arada 12 Eylül Darbesi gerçekleşiyor ve ordu yönetime el koyuyordu. Buna rağmen, ekonomi politikalarında benimsenen yol pek de değişmiyor, 24 Ocak Kararları varlığını muhafaza ediyordu. Darbe sonrası kurulan Bülend Ulusu başbakanlığındaki (44.) hükümetin başbakan danışmanlığı pozisyonuna Turgut Özal getiriliyordu. Ziya Öniş ve Steven Webb; bu durumu ordunun ekonomide yapılan reformların ardındaki birincil güç olmaması, asıl gücün kısa vadede popülarite kazandıracak olan politikaların kendisi olması şeklinde açıklıyordu. Ayrıca Şevket Pamuk da darbeden önceki Demirel hükümetinin yeni programın yürütülmesi için gerekli siyasal desteğe sahip olmadığını belirtiyor ve darbe sonrası kurulan hükümetin yeni programı desteklediğinin altını çiziyordu. Turgut Özal'ın darbe sonrası kurulan hükümette aldığı rol, bu durumun kanıtıydı. Mete Kaan Kaynar 12 Eylül 1980 ile 24 Ocak Kararları arasındaki ilişkiyi şu şekilde özetliyordu: "24 Ocak, küresel kapitalist sistemin yeniden yapılanma sürecinde Türkiye'ye verilen ödevler toplamıdır; 12 Eylül ise bu ödevlerin bihakkın yerine getirilebilmesinin ortamını ona sunar." Özetle, darbe sonrasında artık '80'ler boyunca ekonomide atılacak adımların destekçisi bir de askerî yönetim mevcuttu ve ekonomi politikaları baskıcı rejim vasıtasıyla kendini konsolide etmeye çalışırken bankalar ve bankerler arasında da olanlar olacaktı.

1981 yılının şubat ayına gelindiğinde, bankalar yeniden toplantı yapmışlar ve %50 üzeri faiz vermeme kararı almışlardı. Bankerlere karşı tahammülse giderek

azalıyordu. *Milliyet* (27.01.1981) gazetesinin haberine göre bankaların bankerler hakkında yaptığı şikâyet sayısı yüzü aşmıştı.

1981 yılı hem bankalar hem de bankerler arasında yapılan yoğun toplantılarla geçmişti. İki taraf da faizlerin sürekli arttırılmasına ekonominin artık tahammül edemeyeceğini, sistemin bir noktada kendini çöküşe sürükleyeceğini düşünüyordu. Takvimler 1981 yılının temmuz ayını gösterdiğinde bankalar tekrar bir araya gelmişti. Bu birleşimin konusu centilmenlik anlaşmasındaki son durum ve faizlerin anlaşmaya uygun olup olmamasıydı. Emin Çölaşan'ın *Banker Skandalının Perde Arkası* isimli kitabında verdiği bilgiye göre dönemin Merkez Bankası Başkanı Osman Şıklar, birçok toplantıda olduğu gibi bu toplantıda da taraflara tehlikeyi sakince sezdirmek istiyor ve şöyle diyordu: "Beyler yapmayın, etmeyin... Bu kadar yüksek faize ne siz dayanabilirsiniz ne de Türk ekonomisi dayanabilir. Biz, Merkez Bankası olarak size dostça davranıyoruz ama siz bizim bu iyiliğimizi, özür dileyerek söylüyorum, sömürüyorsunuz. Bu işin sonu gelmeyecek. Bakın size açıkça söylüyorum. Bu yarışı bir yerde bırakmak zorundasınız." Bu husta Merkez Bankası başkanının, bankaların ve bankerlerin fikri ortaktı: Bu işin sonu kötüye gidiyordu. İnanılması güç olan noktaysa tüm tarafların bile bile lades diyerek sonu gelmez toplantılarla, polemiklerle ve rekabetle soruna bir çözüm bulmak şöyle dursun, yangına körükle gitmeleriydi. Temmuz ayındaki bankalar toplantısına dair alınan karar Çölaşan'ın verdiği bilgiye göre altı aylık vadeli mevduata verilen faizin %50'ye çıkarılmasıydı.

30 Temmuz 1981 tarihinde *Resmî Gazete*'de yayımlanan, hisse senetleri, tahviller ve hazine bonoları gibi menkul kıymetlerin halka arz ve satışını düzenleyen *2499 Sayılı Sermaye Piyasası Kanunu* ile arz ve satış işlerinde aracılık faaliyetlerinde bulunan bankerler için Borsa Bankerliği Belgesi alınması zorunluluğu getirilmişti. Bu belgenin alımının koşullarını SPK'nin belirlemesine karar verilmişti. Borsa Bankerliği Belgesi olmayanlar veya belgesi iptal olanların herhangi bir faaliyette bulunamayacakları kanunla belirtilmişti. Ancak kanundaki maddelerden birinde kanun yürürlüğe girmeden önce bankerlik faaliyetinde bulunanların birinci yıl sonuna kadar bankerliğe devam edebilecekleri eklenmişti. Bu madde sebebiyle her ne kadar bankerlere ruhsat alma ve faaliyet sınırlarını çizme koşulları getirilse de bir yıl içinde olanlar olacak, bankerlerin düşüşü işleri kaçınılmaz bir noktaya sürükleyecekti.

Sermaye Piyasası Kanunu'nun ardından 15 Eylül 1981 tarihinde *Resmî Gazete*'de yayımlanan *2279 Sayılı Ödünç Para Verme İşleri Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair 2520 Sayılı Kanun*, bankerlere ruhsat verecek kurumun Maliye Bakanlığı olacağını belirtmişti. Sözü geçen kanuna göre bankerler en geç bir ay içinde yeniden ruhsat almak zorunda kalacaklardı. Bunun sonucunda 22 Ekim

1981 tarihli *Resmî Gazete*'ye göre ülke sınırları içerisinde sayısı binleri geçen bankerlerin 278'i ruhsat başvurusunda bulunmuştu. Ayrıca yine bu kanuna göre 1 Haziran 1983 tarihine kadar bankerlerin radyo, televizyon, gazete aracılığıyla yapacağı tüm ilan ve reklamlar Merkez Bankası iznine tabi tutulacaktı.

Merkez Bankası'nın 23 Ekim 1981 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan açıklamasına göre ruhsat başvurusunda bulunan ve aracılık faaliyeti yürütenler yalnızca anonim şirketlerin usulüne uygun olarak ihraç edilen tahviller, hisse senetleri ve bankaların mevduat sertifikalarını pazarlayabileceklerdi. Her ne kadar bankerlik faaliyetine yasal sınırlamalar konulmaya çalışılsa da görünüşte değişen çok bir şey yoktu. Banker Kastelli, MEBAN, Banker Zeki gibi piyasanın en bilinen isim ve kuruluşları gazetelerde sayfa sayfa ilanlar yayımlıyor, bankerlerin arasındaki faiz yarışı ise gitgide kızışıyordu. Ekim ayında *Cumhuriyet* gazetesi, İstanbul'da yüksek faize dayanamayıp kapanan küçük işletmelerin haberlerini yapıyordu.

Piyasadaki bankerlerin içinde en göz önünde olan isim Cevher Özden, namı diğer *Banker Kastelli*'ydi. Aslında 1960'lı yıllardan itibaren finans sektöründe dikiş tutturmaya çalışan bir isim olan Kastelli, '80'li yıllarda bunu başarmış gibi görünüyor ve yüz binlerce insanın tasarrufunu %40-45'lere varan faizlerle alıyor, şirket tahvilleri ve bankaların mevduat sertifikası ilanlarıyla her gün gazetelerde reklam yapıyordu.

Sadece bankerlik mesleğiyle yetinmeyen Kastelli, '80'lerin ilk yıllarında sanattan spora pek çok camiada varlığından söz ettiriyor ve bu yolla tanıtımını yapıyordu. 1981 yılında bankerlik icraatlarına son sürat devam eden Kastelli, 1981 yılının eylül ayında *Kastelli Kültür ve Sanat Vakfı* adında bir vakıf kurarak toplumdaki bilinirliğini bir kat daha arttırıyordu. Kuruluş amacının "Sanatın her dalında uğraş veren Türk sanatçısına yeni olanaklar sağlamak, yeteneklerini gösterebilme ve sergileyebilme fırsatı vermek" olduğunu iddia ediyordu. 8 Eylül 1981 tarihli *Cumhuriyet* gazetesindeki habere göre vakfın kuruluş gecesinde Kastelli Şirketler Topluluğu Genel Koordinatörü Yılmaz Karakoyunlu vakfın malvarlığının 25 milyon lira olduğunu, yılda 215 milyon lira gelir elde edileceğini ve "isabetli değerlendirme ile bu portrenin beş yıllık dönem içinde 125 milyon liraya ulaşacağını" söylüyordu.

Kastelli Kültür ve Sanat Vakfı, dönemin ünlü tiyatrocularıyla beraber çalışmaya başlamıştı. Vakfın sanat yönetmeni Haldun Dormen direktörlüğünde *Geceye Selam* adlı oyun, İstanbul'daki özel tiyatrolarda sahnelenmeye başlamıştı. Artık Kastelli ismi, gazetelerin ekonomi ilanları kısmında yer almakla kalmayıp kültür sanat sayfalarında da boy gösterir olmuştu.

İşler yolunda gibi görünüyordu. Kastelli, çeşitli camialarda kendine seçkin bir

yer edinmeyi başarmıştı ancak hükümette ve bankerler piyasasında faizlerin çok yükselmesinden ötürü çöküşe dair endişeler artmaya başlamıştı. Emin Çölaşan'ın belirttiği üzere Kastelli Şirketler Topluluğu Genel Koordinatörü Yılmaz Karakoyunlu ile Maliye Bakanı Kaya Erdem arasında geçen ikili görüşmede bankerlerin durumundan duyulan endişe gündeme getirilmişti. Yine Çölaşan'ın verdiği bilgiye göre Karakoyunlu, Cevher Özden'e görüşme ile ilgili şunları söylemişti: "Patron, bunlar bizim nasıl çalıştığımızı, sistemin nasıl yürüdüğünü hiçbir biçimde bilmiyorlar. En küçük bir fikirleri bile yok. Sadece banker olduğumuzu biliyorlar. Belki inanmayacaksın ama, durum maalesef böyle. Haberin olsun."

Eylül ayında *Resmî Gazete*'de yayımlanan *Ödünç Para Verme İşleri Kanununda Değişikliğe Dair Kanun*'un görüşmeleri, ağustos ayında yapılmaya başlanmıştı. Görüşmeler sürerken Merkez Bankası Başkanı Osman Şıklar ile Banker Kastelli özel bir görüşme gerçekleştirmişlerdi. Kastelli, Şıklar'a piyasadaki mevcut tahvil kıtlığından dert yanmış ve işlerine devam edebilmek için artık mevduat sertifikası arzına yöneldiğini belirtmişti. Bu kıtlığın üzerine bir de temmuz ayında Maliye Bakanlığı tarafından mevduat sertifikalarına yüksek bir vergilendirme getirilmesi, piyasanın kurdu haline gelmiş Kastelli'yi bile zora sokmuştu.

Bankerler için işleri büsbütün beter bir duruma sokacak olan olaylardan biriyse kasım ayında yaşanacaktı. 17 Kasım 1981 tarihli *Resmî Gazete*'de yer alan, Maliye Bakanlığı tarafından duyurulan *7129 Sayılı Kanun'a İlişkin Tebliğ*'in 2. maddesinde yer alan "Bankalar, bankerler veya diğer üçüncü şahıslar aracılığı ile mevduat sertifikası pazarlayamazlar," ibaresi yaklaşmakta olan sonun habercilerinden biriydi. Kastelli gibi dönemin en şöhretli ve varlıklı bankerinin bile tahvil kıtlığı ile yöneldiği mevduat sertifikası arzının önü bu kararla kesilmiş oluyordu.

1981 Banker Krizi: Sonun En Başı

Bakanlığın tebliğinden sonra yaşanan ilk olay, Banker Servet diye bilinen Servet Acar'ın bir milyar lirayla kayıplara karışması olmuştu. 20 Kasım 1981 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi olayı manşetten şu şekilde duyurmuştu: "Boğaziçi Köprüsü'nde terk ettiği otomobilinde intihar notu bulundu." Habere göre Servet Acar, Güneydoğu'da petrol aradığını ve bulacağını iddia ederek insanlardan para topluyordu. Acar, *Resmî Gazete*'deki kararın duyulmasının ardından akşam saatlerinde Boğaziçi Köprüsü'nde, Anadolu Yakası'ndan Avrupa Yakası'na giden yönde arabasını bırakarak sırra kadem basmıştı. Arabasında bulunan notta: "Yanımda kimse yok, bu işin suçlusunu aramayın," yazıyordu.

Servet Acar'ın kaçışının ardından paralarını ona yatırmış olanlar, Acar'ın İstanbul ve Ankara'daki ofislerinin önüne akın etmişti. Kalabalık o kadar hızlı toplan-

mıştı ki Acar'ın akıbetine dair iddialar da o denli hızlı yayılmaya başlamıştı. Banker Servet'in yurtdışına kaçtığını veya kendisini boğaz köprüsünün demirlerinden serin sulara attığını söyleyenler vardı. Bankerin ortadan kayboluşu cinayet masasını da harekete geçirdi ancak yetkililer olayın cinayet ya da kaçırma ile ilgisinin olmadığını söyledi. Öte yandan *Cumhuriyet* gazetesi 25 Kasım 1981 tarihli haberinde, olaydan bir gece önce Servet Acar'la görüştüğünü söyleyen 1980 yılı Türkiye sinema güzeli Filiz Özten'in, Acar'ın kendisine "bir köprüyü geçmekten" söz ettiğini yazmıştı. "Bu köprüyü geçince rahatlayacağını belirtiyordu. Konuşmalarında kendisini engellemek isteyen kişilerden de sık sık söz ediyordu (...) Böyle bir insan intihar etmiş olamaz. Ben buna inanmıyorum." Servet Acar'ın naaşı, bir müddet sonra Armutlu kıyısına vurmuş bir biçimde bulunacaktı. Bu gerilim ve mağduriyet atmosferi, Banker Servet'in kaçışı ve ölümü ile tırmanmıştı ve ardı da gelecekti.

25 Kasım'a gelindiğinde, halktan 40 milyon lira toplayan Banker Nusret Köse tutuklanmıştı. Emin Çölaşan, Köse'nin tutuklanışını şöyle anlatmaktadır: "Dost hayatı yaşadığı kadının başkalarıyla da ilişki kurduğunu öğrenince Emniyet Müdürlüğünde kafasını duvarlara vurmuş, 'Bana bunu nasıl yapar? Kendisine 3 milyona daire bile almıştım,' demişti."

Ne kirli para işleri ne de gönül eğlenceleri bitmeyen bankerlerin biri daha aynı gün yakalanacaktı. 26 Kasım 1981 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde "50 milyonla kaybolan banker pavyonda eğlenirken yakalandı," şeklinde haber olan Banker Atilla Sürmeli'nin batışı belgelenmiş oluyordu. İzmir'de yakalanan banker, %70 faiz vereceğini öne sürdüğü kırk küsur kişiden yaklaşık elli milyon lira para toplamıştı. Ardından, hakkında karşılıksız çek düzenlemekle tutuklama kararı çıkarılmıştı. İşte, '80'li yılların ilk banker krizi bu şekilde sürüyordu.

Kastelli cephesinde ise meslektaşları kâh tutuklanır kâh ortadan kaybolurken Özden yerini sağlamlaştırmak ve güven tesis etmek için dönemin popüler isimleriyle bir araya gelmeye çabalıyor, reklam çalışmalarına hız veriyordu. Taksim Venüs Tiyatrosu'nda *Geceye Selam* oyunu sahnelenmeye devam ediyor, gazetelerin bir sayfası tutuklanan bankerlere yer verirken bir diğer sayfası da Kastelli'nin çalışmalarını yazmaya devam ediyordu.

1981'in sonunda Maliye Bakanlığı tarafından tebliğ edilen kararlar, bankerlerin faaliyetlerini giderek sınırlamıştı. 23 Aralık 1981 tarihli *Resmî Gazete*'de yer alan hükme göre: "Menkul Kıymetlerin satışına aracılık eden anonim ortaklıklar bu faaliyetleri dışında ödünç para verme işleri ile uğraşamayacakları gibi hiçbir ticari ve sınai faaliyette bulunamazlar. Bunların ellerinde bulundurdukları hisse senetlerinin oy hakkı, miktarı ne olursa olsun toplam oy haklarının 1/10'unu geçemez." Ayrıca ilgili tebliğin beşinci maddesi "Menkul Kıymetlerin satışına aracı-

lık etmek üzere kurulan anonim ortaklıklara ruhsat verilebilmesi için T.C. Merkez Bankası'na ödenmiş sermaye ve İhtiyat akçelerinin %50'si tutarında teminat yatırmaları şarttır," diyerek piyasa bankerliğini bitme noktasına getiriyordu. Bankerler artık çek ve bono işleri ile uğraşamayacak ve yalnızca tahvil veya mevduat sertifikası üzerinden işlem yapabilecek duruma düşmüşlerdi. Emin Çölaşan'ın kitabında, 1981 yılının son günü Turgut Özal'la Cevher Özden'in telefon konuşmasına yer veriliyordu. Buna göre Özden'i arayan Özal, kendisine "Cevher, nasılsın yahu? Hiç sesin soluğun çıkmıyor?" diye sormuştu. Kastelli'nin Özal'a cevabı şuydu: "Valla Turgut abicim, durum zor... Öyle bir badireye girdik ki... Durumu siz de biliyorsunuz... (...) Valla abi, mal sıkıntısı büyük. Satacak materyal bulamıyorum. Tahvil zaten yok. Siz sertifika işini de kısıtladınız. Yani durum pek parlak değil." Kastelli durumu oldukça güzel bir biçimde özetlemişti. Daha önce de değindiğimiz üzere 1981 yılının yaz aylarında Osman Şıklar'la yaptığı görüşmede tahvil kıtlığından söz eden Kastelli, mevduat sertifikasına yönelmiş ancak buradaki stopaj vergisi de kendisini zor duruma sokmuştu. Özal: "Cevher, sen yeni materyal bulmaya çalış ve onları sat. Banka sisteminden çıkmaya çalış," diyerek yaşanan bu krizde hiçbir payı yokmuşçasına Özden'e nasihatte bulunuyordu.

Bu noktaya kadar gelinen süreçten anlaşılacağı üzere, kurumsal kimlikleri ve yetkileri olan üst düzey görevliler dahil, bankalar ve bankerler yüz binlerce insanı mağduriyete sürükleyecek bu silsilenin içinden kişisel ilişkiler ve tavsiyeler aracılığıyla çıkmaya çalışıyordu. Zaman hızla akıp gidiyor, takvimler 1982'yi gösteriyordu. Sistemin içinde mevcudiyetini korumaya çalışan Kastelli, yeni yıla hızlı bir giriş yapıyor, TRT'de yayımlanan reklamıyla yeniden gündem oluyordu. Dönemin ünlü *Yeşilçam* oyuncularından Cüneyt Arkın, Fikret Hakan, Ekrem Bora, Eşref Kolçak, İzzet Günay ve Selma Güneri gibi isimlerin yer aldığı bu reklamda "Haydi patron sen de katıl, biz güvenli bir yol seçtik!" sözüyle "kısa vadeli, yüksek faizli menkul değerler" alan ve satan Banker Kastelli, bir süredir hâkim gelen banker güvensizliğini ünlü ekran yüzleriyle, üstelik devlet televizyonu aracılığıyla kırmaya çalışıyordu.

Geride Kalanlar için Tehlike Kapıda

Yaşanan ilk krizin ardından, piyasada tutunmaya çalışan diğer bankerler de iyice köşeye sıkışmıştı. Ocak ayında, sadece Ankara'da 19 banker daha iflas edecekti.1982 yılının ilk günlerinde, 13 Ocak'ta kabul edilen ve *Resmî Gazete*'de yayımlanan *2578 Sayılı Ödeme Güçlüğü İçinde Bulunan Bankerlerin İşlemleri Hakkında Yetki Kanunu*, bankerler hakkında yapılacak tüm düzenlemeler ve gerekirse tasfiye işlemleri için Bakanlar Kurulu'na bir yıl boyunca KHK çıkarma yetki-

si vermişti. Hemen ertesi gün, 14 Ocak 1982 tarihinde *Resmî Gazete*'de bir KHK yayımlanacak ve bu kararname bankerlerin tasfiye işlemlerine dair koşulları belirleyecekti. Öncelikle, bu kararname banker tanımını yapmakta ve işleme tabi tutulacak gerçek ve tüzel kişilerin sınırını çizmekteydi. Kararnamenin birinci maddesi bankerliği şöyle tanımlamaktaydı:

> Bankalar Kanunu'na tabi kuruluşlar ile özel kanunlarına göre mevduat kabul etme, ödünç para verme ve menkul kıymetler alım ve satımı ile iştigal etmeye yetkili kılınan kuruluşlar dışında kalan:
>
> a) Bu işleri yapmak üzere daha önce bir merciden izin almış olan,
> b) Veya böyle bir izin almamış olmasına rağmen statüsünde bu işlerle uğraşacağı kayıtlı bulunan,
> c) Veya basın, radyo, televizyon veya diğer yollardan yapmış oldukları ilan ve reklâmlarla bu faaliyetlerini halka duyuran ve bu suretle menfaat vaad ederek yükümlülük altına giren,
> d) Veya münhasıran menkul kıymet alım ve satan işleri ile uğraşan gerçek ve tüzel kişileri ifade eder.

Kararnamenin ikinci maddesi ise bankerlerin tasfiye sürecine dairdi. Buna göre bankerlerin tasfiye işlemlerinin gerçekleştirilmesinde ticaret mahkemeleri yetkilendirilmişti. Ayrıca hangi illerdeki mahkemelerin görevlendirileceğinin belli olmasının ardından tasfiye isteyen bankerlerin on beş gün içinde bu mahkemelere başvuruda bulunmaları şart koşulmuştu. Bu kararnamenin paralarını ödeme güçlüğü çeken bankerlere para yatırmış halkın tasarruflarının korunması gayesiyle yayımlandığı belirtilmişti. Dönemin Maliye Bakanı Kaya Erdem, kararnamenin yayımlanmasının ardından yaptığı açıklamada "Bundan sonra bankere para yatıracaklardan devlet sorumlu değildir," demişti. *Milliyet* gazetesinde yer alan bu açıklamaya göre, kararname yürürlüğe girene kadar geçen sürede tasarruflarını bankerlere yatıranlar korunmaya çalışılacaktı. Ancak sonraki süreçte tasarruflarını ne yapacakları konusunda karar almak vatandaşa kalmıştı. Bankerlik sistemi topyekûn son bulmadığı ve dönemin ünlü bankeri Kastelli'nin reklamları devlet kanalınca yayımlandığı için kararnamenin duruma kesin bir çözüm getirmeyeceği de aşikârdı. Kararnameye dair eleştiriler Meclis Genel Kurulu'nda da gündeme getiriliyordu. Asıl sorunun 24 Ocak Kararları ve sonrasında getirilen serbest faiz uygulaması olduğu dile getiriliyor, bu uygulamaların ileride böylesi sonuçlara sebep olacağını görmemek eleştiriliyordu. *Cumhuriyet* gazetesinin 16 Ocak 1982 tarihli haberine göre Maliye Bakanı Erdem eleştirilere şöyle yanıt veriyordu: "Bu, 24 Ocak'tan sonra en acil vergi kanunlarının dahi çıkarılamadığı bir döneme tesadüf etti." Öte yandan Devlet Bakanı İlhan Öztrak ise "Getireceğimiz KHK ile

vatandaşa kolaylık getiriyoruz. Avukat tutmayacak, onun hakkını biz takip edeceğiz. (...) Suçlu değil, derde çare aramak zorundayız," diyerek karşılık vermişti.

Kararname yayımlandıktan sonraki gün, bu kararın getirecekleri konuşulurken Kastelli ailesi kendini gündemde tutmayı yine başarıyordu. 15 Ocak 1982 tarihli *Milliyet* gazetesinin *Bu Hafta* isimli eki, Banker Kastelli'nin eşi Mukadder Özden ile tasarruf konusunda yapmış olduğu röportajı yayımlıyordu. Mukadder Özden "Her hanım kocasını Kastelli yapabilir," diyor ve tasarruf önerilerinde bulunuyordu. Hanımlara, tasarrufa ayakkabılarına iyi bakarak başlamalarını gerektiğini söyleyen Özden, gereksiz ışıkları söndürerek ve çaydanlıkta yeterli miktarda su kaynatarak yıllık 50 ila 60 bin lira arası kar edilebileceğini söylüyor ve "Kocamın Kastelli olarak kalmasına yardım ediyorum," diye ekliyordu. Yine aynı gün, gazeteler Kastelli'nin Yeşilçam yıldızlarının yer aldığı reklamlarıyla doluydu. Bu çok popüler ismin ve ailesinin ön planda oluşu bir yana, Banker Bako da yine espirili bir dille reklamını yapmaktan geri durmuyordu. "Bak O Diyor Ki: Zaman Enine Boyuna Düşünme Zamanıdır!" diye halka seslenen Banker Baki Aygün, "yasaların emrettiği koşullar çerçevesinde" çalıştığını reklamında vurgulayarak güven tazeleme yoluna gidiyordu.

Tablo gerçekten de trajikomikti. 12 Eylül sonrası ülkedeki hemen her şey inanılmaz sıkı bir denetimden geçiyor olmasına rağmen bankerlik faaliyeti hâlâ nihayete eremiyordu. Şubat ayına geldiğimizde tasfiye kararı verilen 126 banker için yurtdışı çıkış yasağı getirildi. Yine aynı günlerde tasfiye edilen bu bankerlerden alacakları olanlar için başvuru süresi dolmuştu. Ortada binlerce mağdur insan vardı ve ne yapılacağı da tam olarak belli değildi. Öte yandan giderek köşeye sıkışan Kastelli ise *Milliyet* (19.02.1982) gazetesinde video işlerine el atacağını söylüyordu. Bununla yetinmeyen Kastelli, Fenerbahçe Spor Kulübü'nün başkanlığına adaylığını koyuyor ve kaybetmesi sonucunda *Milliyet* gazetesine şu sözleri de içeren bir demeç veriyordu: "Aman kurtuldum. Şayet başkan seçilseydim postu Fenerbahçe Kulübü'ne serecek ve bizim şirkete gidecek vakit bulamayacaktım. Ben hırslı adamım." Bu hırsının kurbanı olacak olan Cevher Özden, gitgide büyürken ve aldığı riskler de aslında günbegün artıyordu. Yetmiyormuş gibi, *Milliyet* gazetesince düzenlenen yılın sporcusu anketine katılıp yarışmayı kazanan bir talihli vatandaşa bir milyon liralık çek takdim ederken poz veriyordu. Bu aşırı güvensizlik ortamına ve binlerce insanın şimdiden yaşadığı mağduriyete rağmen, Özden kendi durumunu da bildiği halde edindiği yeri sağlamlaştırma gayesinden vazgeçmiyordu.

1982 yılının mart ayına gelindiğinde piyasadaki banker sayısı, tebliğler ve tasfiyelerin ardından azalmaya başlamıştı. Ancak sistemde kendini var etmeyi başarabilen Kastelli gibi büyük bankerler halihazırda vatandaşın milyarlarca lirasını

da elinde tutan isimlerdi. Kastelli, kendisinden yine farklı alanlarda söz ettirmeyi başarıyor, *Milliyet* (13.03.1982) gazetesine verdiği demeçte "Türk gücünün sesini dünyaya duyuracaklarsa boksörlerin yanındayım," diyerek federasyona yatırım vaadinde bulunuyordu. 1982 yılının nisan ayında yine *Milliyet* (14.04.1982) gazetesinde bir haberde Kastelli'nin adı geçiyor, kendisi bu kez de üniversiteye giremeyen öğrencilere tavsiyelerde bulunuyordu. "Tahsil insana sadece kültürel açıdan yardımcı olabilir. Üniversiteyi kazanamadım diye kimse üzüntüye kapılmasın. Asıl büyük üniversitede sonsuz sınav hakkı vardır. O da hayat üniversitesidir," diyerek gençlere öğüt veren Cevher Özden, hayatındaki en büyük sınavlardan birinde aslında adım adım başarısızlığa gidiyordu. İşler uçuruma sürüklendikçe her yerde ve her alanda görünürlüğü artıyordu.

Aslında Kastelli'nin satacak tahvili de bir süredir yoktu. Bazı bankalar hâlâ el altından sertifika satışına devam etmekteydi ancak bu bankalar da batmak üzere olan bankalardı. Ayrıca hükümet de bu el altından satışları bildiği halde bunlara tamamen müdahale edemiyordu çünkü ettiği anda ortada bir sürü batacak banka olduğunu biliyordu.

Nisan ve mayıs ayları da yine bu şekilde geçmiş, bankerlerin kesin sonu artık kaçınılmaz olmuştu. Öte yandan 12 Eylül sonrası yönetimde bulunan askerler de durumdan son derece rahatsızdı. Gerek Özal'a gerekse Maliye Bakanı Erdem'e faiz meselesini çözmeleri için talimat vermeye devam ediyordu. İki taraf da sorunu çözmek gerektiğini biliyordu ancak durum o kadar karmaşık bir hal almıştı ki ne yapılacağı da net bilinmiyordu. Olaylar adeta akışına bırakılmıştı.

7 Haziran *Bankacılığı* ve İkinci Banker Krizi

Faiz meselesini ve centilmenlik anlaşmasını tekrar masaya yatırmak için 18 Haziran 1982'de bir bankalar toplantısı düzenlenmesine karar verildi. Ancak daha toplantı yapılamadan bir olay gündeme bomba gibi düştü. 6 Haziran tarihli *Milliyet* gazetesinde *Bankalar Centilmenlik Anlaşmasını Bozdu* başlıklı bir haber yer aldı. Haberde bazı bankaların *7 Haziran 1982 bankacılığını* başlattıkları yazıyordu. Bahsedilen banka, Kastelli'nin de sertifikalarını el altından satmakta olduğu Hisarbank'tı. 6 Haziran'dan itibaren bütün gazetelerde bankanın "Yarın Hisarbank en büyük ve en güvenilir faizle 7 Haziran bankacılığını başlatıyor," yazılı ilanları yayımlanmaya başlamıştı. Bankalar toplantısından evvel yapılan bu hamle ortalığı karıştırmıştı. 7 Haziran'da Hisarbank şubelerinin önünde kuyruk oluşturan halk, faizin %80 olduğunu öğrenince bankadaki veya tasarruf ettikleri paralarını buraya yatırmaya başlamışlardı. Ortalık ayağa kalkmıştı ve bu duruma toplantıdan önce el atılması gerekiyordu. *Cumhuriyet* (16.06.1982) gazetesinin ha-

berine göre, Hisarbank reklamlarındaki en yüksek faiz ibaresinde geçen *en* kelimesinin, haksız rekabete yol açtığı doğrultusunda yapılan şikâyetler sonucu kaldırılmasına karar kılınmıştı.

Bu tartışmalı olayın ardından bankalar 18 Haziran 1982'de toplanmışlardı. Merkez Bankası Başkanı Osman Şıklar, gazetelere centilmenlik anlaşmasının yürürlükte kalacağını ve bankaların bu faiz kararına uymak zorunda olduğunu belirten demeçler vermişti. Ayrıca mevduat sertifikalarının bankerler aracılığıyla satışa sunulamayacağı da yeniden kararlaştırıldı. *Cumhuriyet* gazetesinin haberine göre bir basın mensubunun Şıklar'a bu maddelerin daha önceki toplantılarda da belirlendiğini ancak bu kararlara kimsenin uymadığını söylemesi üzerine Merkez Bankası başkanı bu kez durumun farklı olduğunu ve sert yaptırımlar olacağını belirtmişti. Gerçekten de bu toplantı diğerlerinden farklıydı. Halihazırda tahvil bulamayan Cevher Özden, son toplantıdaki kararların kesinliğinden emin olmuş ve el altından sertifika satma işine giremeyeceğini düşünüp İsviçre'ye kaçmıştı.

Haberi önce Kastelli şirketlerinin yönetim kurulundakiler öğrendi. Ardından başta Turgut Özal ve Kaya Erdem olmak üzere hükümet hadiseyi öğrendi. Özden'in kaçışı ilk birkaç gün basından gizli tutuldu. 22 Haziran 1982 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanan BBK'nin ardından Kastelli'nin kaçışı basına da yansıdı. Karar, *Banker Kastelli Menkul Değerler Ticaret A.Ş., Mentaş Menkul Değerler Ticaret A.Ş., Bimtaş Birleşik Finansman Yatırım ve Menkul Değerler Ticareti A.Ş.*'nin ödeme güçlüğü içine düşmüş olması sebebiyle bu şirketlerin malları, defterleri ve kayıtlarına el koyulduğunu belirtiyordu. Ertesi gün gazeteler Kastelli'nin yurtdışına kaçtığını manşetlerden duyuruyor, üç şirketinin malvarlığına el konulduğunu söylüyordu. Ankara ve İstanbul'daki Kastelli şirketlerinin önünde halk panik ve öfke içinde toplanmıştı. *Milliyet* gazetesi, Kastelli'nin 800 milyon lira değerindeki yatının Galata Köprüsü'nde kontrol amaçlı demirlendiğini ve görevlilerin yatta incelemelerde bulunduğunu yazıyordu. Köprünün üzerine yığılan kalabalık, olup biteni izliyordu.

1981 yılında bankerlerin ilk batışının ardından ikinci dalga 1982'de yaşanmıştı ve Banker Kastelli'nin de kaçışıyla faiz yarışıyla yürütülen banker faaliyeti son bulmuştu. Olayın ardından bankalar ortak bir metin kaleme almış ve metni *Halkımıza Duyuru* başlığıyla gazetelerde tam sayfa olarak yayımlatmıştı. Faizlerin standart bir biçimde uygulanmaya devam edeceği güvencesi verilmeye çalışılmıştı. Olayın ardından açıklama yapan tek kesim bankalar değildi. Hükümet, "Halkın tasarrufları devlet güvencesindedir," demiş ancak tasfiye ve sayım işlemlerinin vakit alabileceğini de belirtmişti. Yine de ödemelerin yapılacağına dair güvence verilmeye çalışılmıştı. Turgut Özal başbakan yardımcılığı görevinden, Kaya Erdem ise maliye bakanlığı görevinden istifa etmişlerdi. Cevher

Özden'e gelince... Özden, İsviçre'den Tunus'a gidecek ve burada yakalanacaktı. Türkiye'ye getirilip tutuklanarak cezaevinin yolunu tutacak ve bir buçuk yıl kadar cezaevinde kalacaktı. Kastelli, ardında yaklaşık 200 bin mağdur kişi ve milyarlarca lira borç bırakmıştı. Alacaklıların ödemeleri yıllar sürdü. Kastelli dışında başka bankerlere paralarını kaptırmış olan bankerzedelerin sayısı ise binleri buluyordu ve bunların içinde paralarını alamayanların sayısı da oldukça fazlaydı.

Serbest faiz uygulaması 1982'de yaşanan ikinci banker krizinin ardından terk edilmiş olsa da 24 Ocak Kararları, ardında büyük bir miras ve pek çok hikâye bırakmıştır. Türkiye'nin neoliberalizme yüzünü dönüşü ve günümüz ekonomi politikalarında dahi izi olan bu dönem, bir de banker krizine sahne olmuş ve ardında bankerlerin en popüleri olan Kastelli gibi bir isim de bırakmıştı. Kastelli'nin bu kadar popüler olması, onun belki de dönemin zihniyetini üzerine bir giysi gibi giyebilmiş olmasıydı. Yaptığı iş bir yana dursun, sanattan spora kadar görülmediği camia ve girmediği cemiyet kalmamıştı. Bütün bunları yapabilme gücü, binlerce kişiyi mağdur ederek sahip olduğu zenginlikten geliyordu ve bu yönüyle, *paran kadar konuş* deyiminin vücut bulmuş hali gibiydi.

Seksenli Yıllarda "Dış" Politika

GENCER ÖZCAN

Türkiye siyasetinde seksenler 12 Eylül Darbesi'nin yarattığı kırılmayla başlayıp 1989'da Turgut Özal'ın cumhurbaşkanı seçilmesiyle sonuçlanan bir onyıl olarak tanımlanabilir. Türkiye insanları seksenli yılları 12 Eylül Darbesi'nin dayattığı siyasal koşullar altında 24 Ocak Kararları doğrultusunda yapılan ekonomik tercihlerin yol açtığı sıkıntılarla uğraşarak geçirir. Onyıl boyunca Türkiye siyaseti içeriye kapatılmak, ekonomisi ise dışarıya açılmak istenen bir ülke görünümündedir. Darbecilerin hak ve özgürlükler alanını büyük ölçüde sınırlayan uygulamaları ülke siyasetini besleyen damarların kesilmesine neden olur. Darbeyi izleyen üç yıl boyunca bütün siyasal etkinlikler yasaklanır. Yasaklar kamuoyu katında süren dış politika tartışmalarının da sona ermesi anlamına gelir. TBMM'nin kapatılması ile dış politika kararları üzerinde parlamenter gözetim olanağı da ortadan kaldırılmış olur. Darbeciler öngördükleri siyasetten yoksun toplum tasavvurunu 1982 Anayasası ve kapsamlı yasal düzenlemelerle kalıcı bir hale getirir. Bu gelişmelerin yanı sıra 24 Ocak Kararları ile uygulanmaya başlayan yapısal uyum programları, dış pazarlara erişim gereksinimini artırır. Bu durum bir yandan yeni dış pazarlara erişim konusunda Dışişleri Bakanlığı'na duyulan gereksinimi artırırken bir yandan da alınan kararlarda ekonomik etkenlerin daha ağırlıklı rol oynamasını beraberinde getirir. Bu gelişmeler başta Dışişleri Bakanlığı olmak üzere bütün devlet kurumlarının küresel ekonomik dinamiklere ayak uydurmak için sonuçları günümüzde de hissedilen bir dönüşüm içine girmesine yol açar. Onyılın büyük bir bölümü boyunca baskılanan siyasal dinamikler onyıl biterken Türkiye siyasetini yeniden etkilemeye başlar. Başta Kürt sorunu olmak üzere çeşitli toplumsal ve siyasal sorunlar doksan-

lı yıllar başlarken Türkiye'nin ulusal güvenlik ve dış politikasından sorumlu kurumlarını yeni olanak ve sınamalarla karşı karşıya bırakır. 12 Eylül yönetiminin kurguladığı millî güvenlik devleti, bilindik yöntemleriyle Soğuk Savaş sonrasında bölgeselleşen sorunların üstesinden gelemediği gibi önüne çıkan olanaklardan da yararlanamaz.

Onyılın ilk evresi 12 Eylül'de yönetime el koyan Millî Güvenlik Konseyi'nin [MGK] yetkilerini 6 Kasım 1983 seçimleriyle oluşan meclise ve seçimleri kazanan ANAP'a devrettiği 19 Aralık 1983'e kadar sürer. Üç yıl süren bu evrede MGK yönetimi kurulumu, 1960'tan sonra süren millî güvenlik devletini yasal ve kurumsal olarak tahkim eder. Ordu çeşitli kurumlar ve yasal düzenlemeler ile kendisini devletin güvenlik politikalarının belirlenip yürütülmesinde en önemli özne konumuna getirir. Bu evrede her türden siyasal ve toplumsal değişim talebi millî güvenliğe aykırı olacağı gerekçesi ile ketlenir. İkinci evre ise Turgut Özal'ın cumhurbaşkanlığına geçtiği 31 Ekim 1989'a kadar geçen süredir. Özal'ın Soğuk Savaş'ın simge mekânı Berlin Duvarı'nın yıkılışı ile aynı günlere rastlayan cumhurbaşkanlığı dönemi, Türkiye'de 12 Eylül Darbesi ile sınırları çizilen siyasal düzen kapsamlı bir değişime uğrar. Bu evrede MGK yönetimi ile ANAP yönetimi arasında güvenlik ve dış politika alanında generallerin, ekonomi alanında ise Özal'ın söz sahibi olmasını öngören bir işbölümü yapılır. Bu yapılanma MGK yönetiminin 12 Eylül öncesi dönemin parti yöneticilerine getirdiği yasakları 6 Eylül 1987'de kaldıran referandum sonucunda Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Alpaslan Türkeş'in yeniden siyasete dönmesi ile hızla çözülür. Çankaya'ya çıkışını izleyen günlerde artık Özal, partisini denetlemekte güçlük çekmektedir. Bu güçlükler Körfez Savaşı ve yarattığı artçı sarsıntılarla daha da derinleşir. ANAP'ın kaybettiği 20 Ekim 1991 seçimleri sonrasında ortaya çıkan yeni güç dengesi Özal'ın da benimseyip koruduğu 12 Eylül dönemini sonlandırır.

Seksenli yıllarda Türkiye'nin dış politikasına ilişkin bir çözümlemeye dünya siyasetinin Türkiye üzerindeki etkisi tartışarak başlanabilir. Bu tartışma Türkiye'de çeşitli güç ve iktidar odaklarının dünya siyasetinin dinamiklerinden nasıl etkilendiğini, bu odakların söz konusu dinamikleri kendi iktidar stratejileri doğrultusunda nasıl araçsallaştırıp dış politika kararlarına dönüştürdüğünü anlayabilmek açısından bir çerçeve sunar.

Dünya Siyaseti ve Türkiye

1979'da meydana gelen iki gelişme, küresel ölçekte yarattığı ve sonuçları günümüzde de hissedilen etkiyle öne çıkar: Bunlardan birincisi 11 Şubat 1979'da gerçekleşen İran Devrimi, ikincisi ise SSCB'nin 27 Aralık 1979'da Afganistan'ı işgal etmeye başlamasıdır. İran İslâm Devrimi etkisi bölgesel

gelişmelerin çok ötesine geçen sonuçlar yaratır. İran Devrimi, Körfez bölgesindeki güçler dengesinde köklü değişiklikler yaratır. Afganistan'ın işgali SSCB'de yaşanan kronik sorunların su yüzüne çıkmasını hızlandırırken bir bakıma SSCB'nin zamanından önce çözülmesine yol açar. 1988'de Sovyet birliklerinin Afganistan'ı terk etmiş olmasına hatta SSCB'nin 1991'de tarih sahnesinden silinmesine karşın işgalin yarattığı yapılanmalar artçıl sarsıntıları 11 Eylül saldırılarına kadar uzanacak küresel dinamikleri harekete geçirir. Bu gelişmelere Suriye'de 16 Haziran 1979'da Halep Topçu Okulu'nda çok sayıda öğrencinin ölümü ile sonuçlanan saldırı ile 20 Kasım 1979'da radikal İslâmcıların başlattığı ve 15 gün süren Kâbe'nin işgali de eklenebilir. İlk bakışta yerel gibi gözüken bu olaylar izleyen onyıllarda etkisi küresel ölçekte görülecek dinamiklerin habercisidir.

İran ve Afganistan'da olup bitenler Türkiye'de gerek sol gerekse sağ eğilimli hareketlerce yakından izlenir. Özellikle İran Devrimi; Batı yanlısı, ABD tarafından desteklenen şah rejimini devirmesi nedeniyle Türkiye İslâmcıları için esin kaynağı olarak görülür. Bu günlerde İslâmcı gençliğin kullandığı "Dün Pakistan, bugün İran... Sıra bizde Müslüman!" ya da "Şah, Butto, Hüveyda... Sıra Bizim Masonda!" gibi sloganlar İran'da olup bitenlere benzer gelişmelerin Türkiye'de de olabileceği beklentisini yansıtır. Ertuğrul Zengin, *Akıncılar Hareketi: 1970'lerde İslâmcı Gençliğin Oluşumu ve Eylemi*'nde, Türkiye İslâmcılarının İran Devrimi'ni "...parti gibi bir araca gereksinim duymadan İslâmi bir rejim elde edilebileceği" konusunda örnek aldıklarını ve kendilerini dünya ölçeğinde yaşanan "İslâmi uyanışın parçası" olarak konumlandırdıklarını gözlemler.

Gelgelelim, İran ve Afganistan'da olup bitenlere benzer gelişmelerin Türkiye'de de yaşanacağına ilişkin beklentiler gerçekleşmez. 1979'da siyasal özne olabilmek yolunda önemli bir mesafe kaydeden İslâmcı hareket; kendine özgü yetersizlikler, yapısal sorunlar ve engellemelerin etkisiyle duraksar. 12 Eylül ile birlikte gelen yasaklamalar sonrasında İslâm Devrimi'nden etkilenen İslâmcı çevreler bütünüyle etkisizleştirilir. İslâm Devrimi ve Afgan cihadı bir süre sonra çekiciliğini yitirir. Ahmet Özdemir ve Fuat Aksu'nun *Sovyetler Birliği'nin Afganistan Müdahalesi: Türkiye'de Ulusaşırı Dayanışma ve Savaş Gönüllülüğü* başlıklı çalışmalarında cihad için Afganistan'a giden az sayıda İslâmcı gönüllünün direniş örgütleri arasındaki baş gösteren çatışmalara tanık olduklarında düş kırıklığına uğradıklarını belirtir. Bu nedenle, *1979 etkisi* olarak adlandırılan olguyu Türkiye siyaseti üzerinde harekete geçirdiği uzun erimli süreçlere bakarak anlamlandırmak daha doğrudur. Böyle bakıldığında, seksenli yıllar İslâmcıları küresel ölçekte etkisi altına alacak radikalleşme ve ulusaşırı yapılanmaların kuluçka evresi olarak görülebilir.

Bu gelişmelere karşılık İran Devrimi ve Afganistan'ın işgalinin yarattığı artçı sarsıntılar, Türkiye'nin bölgesel konumunu yeniden tanımlayarak sonuçları bugün bile hissedilen etkiler yaratır. İran Devrimi'nin yarattığı ilk sonuç ABD'nin Ortadoğu'da Körfez bölgesinden Batı pazarlarına güvenli petrol akışını sağlamak üzere kurduğu, bir ayağını İran'ın, öteki ayağını Suudi Arabistan'ın oluşturduğu, İkili Sütun [*dual pillar*] olarak adlandırılan güvenlik mimarisinin çöküşü olur. Sovyetler'in Afganistan'ı işgali ABD'nin Körfez bölgesine gösterdiği ilgiyi artırır. Artan ilginin somut sonucu 23 Ocak 1980'de ilan edilen Carter Doktrini olur. Körfezin ABD çıkarları açısından hayati öneme sahip olduğunu vurgulayarak yeni İran yönetiminin devrim ihracına yönelik girişimlerine karşılık verilmesini öngören doktrin, Washington'un Türkiye'ye farklı merceklerle baktığını ortaya koyar. Bir örnek verilmesi gerekirse *Carter Doktrini* Basra Körfezi/Kızıldeniz ekseninde görev yapmak üzere kurulan *Çevik Kuvvet*'in [*Rapid Deployment Force*] Türkiye'de kurulacak askerî altyapıdan yararlanmasını öngörmektedir. Çevik Kuvvet'in resmî amaçları; ABD sınırları dışındaki yerlerde ABD çıkarlarını tehdit eden düşmanca girişimleri hızlı bir müdahale ile önlemek, ABD'nin ekonomik çıkarlarına yönelik tehditleri caydırmak, bu amaçların korunması yolundaki kararlılığın sergilenmesi olarak sıralanabilir. Resmî amaçların yanı sıra Çevik Kuvvet'in; Körfez bölgesinde istikrarın korunması, İran-Irak Savaşı'nın komşu ülkelere sıçramasını engellemek gibi görevleri de bulunmaktadır. Çevik Kuvvet, 1 Mart 1980'de Florida'da faaliyetlere başlar.

Bu gelişmeler ABD'nin Türkiye'den gelecek isteklere karşı daha olumlu bir tutum sergileyeceği anlamına gelir. Başkan Jimmy Carter, 21 Şubat 1980'de Başbakan Süleyman Demirel'e gönderdiği bir mektupla SSCB'nin bölgedeki faaliyetlerini önlemek için ABD'nin Türkiye ile yeni bir anlaşma yapmak istediğini bildirir. Carter, yeni anlaşmanın ilişkilerde önemli bir kilometre taşı olacağını belirterek Türkiye'ye verilecek ekonomik ve askerî desteğin bu anlaşma ile güvence altına alınacağını yazar. İran Devrimi'nin yarattığı ve Türkiye'yi de etkileyen sonuçlardan bir başkası da İran-Irak Savaşı'dır. İran ile sınır sorunlarını çözebilmek için daha uygun bir zaman olmayacağını düşünen Saddam Hüseyin yönetiminin 22 Eylül 1980'de İran'a saldırısıyla başlayıp 8 yıl süren savaş, Türkiye'nin bölgesel konumunu etkiler. Savaş boyunca Türkiye tarafsızlığını korur. Savaşın ağırlık merkezinin kuzeye kaymasından sonra Irak Kürtlerinin İran ile birlikte davranması ve İran'ın Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı'nı tahrip edebileceği olasılığı Türkiye'nin gelişmelere müdahale etmesi gerektiği yolunda tartışmalara neden olur. Bu bölgesel gelişmelere ABD'de iktidar değişikliği eşlik eder. 1981'de Beyaz Saray'da başkanlık koltuğuna SSCB'ye karşı sertlik politikaları izlemekten yana Ronald Reagan geçer. SSCB ile ABD arasında stratejik denklik olduğu düşüncesini reddeden

Reagan, SSCB'ye haddini bildirmek üzere başlattığı silahlanmaya büyük kaynaklar ayırır. Reagan'ın 6 Kasım 1984 seçimleri ile başlayan ikinci başkanlık döneminde ilan ettiği yeni doktrin; Sovyet gücünün çok yayıldığını öne sürmekte, artık durdurulup geriye doğru sürülmesini amaçlamaktadır. Buna karşılık, 11 Mart 1985'te SBKP (Sovyetler Birliği Komünist Partisi) genel sekreterliğine seçilen Mihail Gorbaçov tarafından başlatılan *Glasnost* ve *Perestroyka* reform programı dünya siyasetinde yumuşamaya ve Soğuk Savaş'ın sonlanmasına neden olacaktır.

29 Mart 1980'de imzalanan *Türkiye-Amerika Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması* ile ABD güçlerinin Türkiye'deki üslerden ancak NATO onaylı harekâtlar için yararlanabileceği kayıt altına alınır. Anlaşmanın ekonomik içeriği önceki anlaşmalardan daha geniş kapsamlıdır. Gelgelelim anlaşmanın onaylanıp uygulanmasına AP (43.) hükümetinin ömrü yetmez. Anlaşmanın onaylanıp yürürlüğe konması işi MGK yönetimi tarafından gerçekleştirilir. Bir başka deyişle 12 Eylül Darbesi Türkiye-ABD ilişkilerinin İran ve Afganistan'da olup bitenlerin değiştirdiği yeni bir bağlama kavuştuğu bir döneme rastlar.

MGK Yönetimi Evresi

Ordu, darbeyi izleyen ve ilk seçimlerin yapıldığı 6 Kasım 1983'e kadar süren üç yıl boyunca yasama ve yürütme yetkisini elinde toplayarak bütün siyasal yaşamı baskı altına alır. Darbeyi izleyen aylarda MGK yönetiminin önceliği; döviz darboğazını aşıp kuyrukları kaldırmak, sokakları denetim altına alıp sol muhalefeti susturmak ve "demokratik yollardan iktidara gelmiş bir hükümeti deviren cunta" görüntüsünden sıyrılıp uluslararası alanda meşruiyet kazanmaktır. Bu öncelikler arasında birincisi "70 cente muhtaç" duruma düşen ekonomi için uluslararası finans çevrelerinin desteğini kazanmaktır. Bu nedenle söz konusu çevrelerin tanıdığı ve güvendiği bir isim olan Turgut Özal, ekonomiden sorumlu devlet bakanlığına atanır. MGK yönetimi, 27 Mayıs ve 12 Mart darbecilerinin izleğinden yürüyerek Genel Sekreter İlter Türkmen'i dışişleri bakanlığı koltuğuna oturtur. Bu atamalar; MGK yönetiminin Dışişleri Bakanlığı'na duyduğu güveni, bakanlık yönetiminin de askerlerle çalışma alışkanlığını gösterir. 12 Eylül'ü izleyen günlerde MGK yönetiminin Dışişleri Bakanlığı'ndan ilk beklentisi, darbeye karşı uluslararası toplumdan gelen tepkileri yatıştırmak olur. MGK yönetimi, insan hakları ihlalleri Avrupalı müttefiklerinden yoğun tepkiler alır. MGK yönetimi, Avrupa'dan gelen eleştirileri önemsemez. İlter Türkmen, 1983'te görevden ayrılmadan önce yaptığı bir söyleşide "Avrupa Konseyi ve Avrupa Parlamentosu'nun kararlarını kimse ciddiye almadıktan sonra biz

neden ciddiye alalım?" diye sorarak Avrupa'dan gelen eleştirilerin kulak arkası edildiğini anlatır.

Gelgelelim MGK yönetimi, ABD ve SSCB'den tepki görmek bir yana onay görüp destek alır. ABD yönetimi, darbeyi yumuşak sayılabilecek bir tepkiyle karşılar: Başkan Jimmy Carter yönetimi en kısa zamanda demokrasiye dönüleceği konusunda Türk ordusuna güvenmektedir. Evren, 10 Ekim 1980'de Başkan Carter'a verdiği destek nedeniyle teşekkür eden bir mektup yazar. Darbe öncesinde Ecevit ve Demirel hükümetleriyle aradığı uyumu yakalayamayan Carter yönetimi, askerlerin iktidara gelmesinden hoşnuttur. SSCB de darbeye karşı tepkisiz kalır. Buna karşılık Evren, darbe sonrasında düzenlediği ilk basın toplantısında SSCB'den "Dünyada barış ve güvenliğin muhafazasında ve güçlendirilmesinde büyük sorumluluğu bulunan" ve "...komşularımız arasında özel bir yere sahip" olan bir devlet diyerek söz eder. SSCB'nin Ankara Büyükelçisi Alexei Rodionov 16 Eylül 1980'de İlter Türkmen'e ülkesinin Türkiye politikasının değişmeyeceğini ve "Türkiye ile ilişkilerin iyi komşuluk ve dostluk ilkeleri çerçevesinde gelişmesine çaba göstereceğini" söyler. *Pravda*'da 30 Ekim 1980'de yayımlanan bir yazıda "...yangının üzerine körükle gidilmemesi", "...gereksiz riskler alınmaması" gibi önerilerden sonra darbenin anlayışla karşılanması gerektiği belirtilir. SBKP güdümündeki TKP'nin darbeye karşı izlenecek tutum konusunda yaptığı açıklamalar da SSCB'nin resmî tutumu ile uyumludur. Darbenin ardından yayımlanan ilk bildirisinde MGK yönetimini "Amerikancı askersel diktatörlük" olarak nitelendiren TKP, kısa bir süre içinde tutumunu değiştirir. Ocak 1981'de yayımlanan "Politik Durum ve TKP'nin Tutumu" başlıklı broşür cuntanın "Amerikan kuklası" olmadığını, "özgün bir dış politika" izlediğini, "temel doğrultusu emperyalizm ve NATO yanlılığı" olmakla birlikte, "sosyalist ülkelerle işbirliği yolundaki girişimler" yaptığını anlatır. TKP'nin Avrupa'daki yayın organı *Kurtuluş*, 15 Nisan 1981'de kapağında Evren ile Brejnev'in büyük boy fotoğrafları ve "Türk-Sovyet Dostluğu 60 Yaşında" başlığı ile çıkar. Buna karşılık MGK yönetimi, Afganistan konusunda SSCB'ye karşı sert bir politika izlemekten uzak durup tepkisini Pakistan'a sığınmak durumunda kalan mültecilere ilgi göstermek ya da *Afganistan'dan Pakistan'a Sığınan Türk Soylu Göçmenlerin Türkiye'ye Kabulü ve İskanına Dair Kanun* yayımlamak gibi uygulamalarla sınırlı tutar. Bu evrede Türkiye ile SSCB arasındaki ekonomik ilişkilerin hızla ivme kazanması da bu bağlamda değerlendirilebilir. 12 Eylül Darbesi'ni izleyen bir yıl içinde ikili ticaret hacmi, 193 milyon dolara çıkarak iki ülke tarihinin en yüksek düzeyine ulaşır. 18 Eylül 1984'te imzalanacak Doğalgaz Anlaşması'nın müzakereleri de bu evrede başlar.

Bu evrede gelecek onyıllar boyunca Türkiye'nin komşularıyla ilişkilerinde belirleyici ölçüde etkili olacak iki önemli olgudan söz edilebilir. Bunlar-

dan birincisi 12 Eylül Darbesi ile ordunun ulusal güvenlik ve dış politika kararlarında belirleyici olduğu, millî güvenlik devleti olarak adlandırabileceğimiz bir yapının ete kemiğe bürünmesidir. MGK tarafından gerçekleştirilen yasal düzenlemelerle ordunun ulusal güvenlik ve dış politika alanlarında etkisi genişler. Bu genişleme başta Kürt sorunu olmak üzere önemli konularda generallerin karar alıcı olarak öne çıkmasına yol açarak siyasal iktidarların yetkisini sınırlandırır. Bu evrede çıkartılan yasalarla sendikalar başta olmak üzere demokratik kitle örgütlerinin kullanacağı siyasal kanallar çeşitli yasaklamalarla tıkanır. Sınırları geniş tutulan yasaklar, genel olarak toplumu siyasal taleplerini dile getiremez hale sokar. Basına karşı uygulanan katı ve geniş kapsamlı sansür, dış politikanın siyasal kaynakları üzerinde bir bütün olarak daraltıcı etkiler yaratır. Bu evrede sıkıyönetim komutanlıkları tarafından günlük gazetelere dış politika sorunlarına ilişkin neyin nasıl yazılması gerektiği konusunda yapılan uyarılar sıradan uygulamalara dönüşür. MGK yönetimi gazeteleri sıkı bir biçimde denetleyerek istenilmeyen yönde yayın yaptıklarında uzun süreli olarak kapatır. Denetimden beklenen amaç basının "millî menfaatler doğrultusunda tek ses" çıkarmasıdır. Tek ses çıkartılması gereken konuların başında Türkiye'nin dış politikası gelmektedir. Millî olduğu gerekçesiyle dış politikanın siyasal tartışmalara konu edilmemesi istenir. MGK'nin 6 Aralık 1983'teki son toplantısında kabul ettiği 2969 sayılı *12 Eylül 1980 Öncesi Siyasî Çekişme Ve Çatışma Ortamına Benzer Bir Durum Hakkındaki Kanun* görüşülürken Kenan Evren'in tarafından yapılan bir değerlendirme bu evreye egemen olan yasakçı bakışı yansıtır: "Mesela Türkiye NATO'ya girmiş. Türkiye'nin politikası bu. Türkiye bunu benimsemiş. Bu kişiler menfi yönde, buradan çıkmak gerekir, bize fayda sağlamıyor diye beyanda bulunamazlar fakat müsbet yönde söyleyebilirler. Evet doğrudur, NATO'da bulunmamız gerekir diyebilirler. Türkiye'nin politikası budur yani bir arkadaşımın dediği gibi, bir partinin politikası değildir."

Bu evrede Dışişleri Bakanlığı'nın işlevlerini etkileyen bir başka olgu ise Türkiye ekonomisinin ihracata dönük sanayileşme stratejisi uyarınca küresel ekonomiyle eklemlenmesidir. Türkiye ekonomisinin dış pazarlara erişim sorunu uygulamada bakanlığın görev tanımına yeni boyutlar eklenmesi anlamına gelir. Bakanlığın özel sektörün dış pazarlara yönelen kesimleriyle ilişkileri görülmedik ölçüde artar. Dışişleri Bakanı Türkmen, 29 Mart 1982'de İktisadi Kalkınma Vakfı'nda yaptığı konuşmada, bakanlığın uğraşılarında ekonomik konuların "...gittikçe ağır bas[tığını]", bu çerçevede bakanlığın "...özel sektörle bilgi ve fikir alışverişi[nin] özlü bir biçimde" arttığını belirtirken kendine özgü üslubu ile meslektaşlarına temel görevlerini unutmamaları söyleyerek takılır: "Özellikle yeni ve gelişen pazarlara sahip ülkelerdeki temsilcilerimiz, Türkiye'ye her gelişlerinde iş muhitleri ile top-

lantılar yapmaktadır. Bu eğilimi memnuniyetle karşılamakla beraber, büyükelçilerimizin arada sırada Bakanlığımızla teması ihmal etmeyeceklerini ve siyasal işlere de zaman ayırabileceklerini ümit etmek istiyoruz."

Darbeyi izleyen üç yıllık evrede MGK yönetiminin aldığı ilk önemli dış politika kararı, Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönüşünü sağlamak için hazırlanan Rogers Planı'na onay vermesidir. Bu karar yarattığı sonuçlar kadar, MGK yönetiminin hangi önceliklere sahip olduğunu, bu evrede karar alma sürecinin nasıl çalıştığını, bakanlığın bu denli önemli bir konuda karar alma sürecinden nasıl dışlandığını gösteren öğretici bir örnek olaydır. Yunanistan, TSK tarafından Kıbrıs'ta 14 Ağustos 1974'te başlatılan ikinci harekâtını engellemediği gerekçesiyle NATO'nun askerî kanadından çekilir. Ancak iki yıl sonra NATO'ya geri dönüş konusunda girişimler yapmaya başladığında Yunanistan Türkiye'nin vetosu ile karşılaşır. Türkiye Yunanistan'ın geri dönüşüne ancak Ege Denizi üzerinde Yunanistan'ın denetlediği komuta kontrol alanlarının yeniden saptanması durumunda onay vereceğini açıklar. Söz konusu sınırlar saptanıncaya kadar komuta kontrolün Napoli'deki NATO komutanlığında olmasını isteyen Türkiye istekleri kabul edilmediği sürece Yunanistan'ın NATO'ya dönüşüne onay vermeyeceği konusunda ısrarcı olur.

Akdeniz'de artan Sovyet askerî hareketliliği nedeniyle Yunanistan'ın bir an önce ittifaka dönüşünü isteyen ABD, konuyu yeniden NATO gündemine getirir. ABD Büyükelçisi Spain, darbeden sonra bakanlığa yaptığı ilk ziyarette Türkmen'den konuya öncelik vermesini ister. Darbe sonrasında bakanlıkta konunun ABD ile ikili düzeyde değil, Brüksel'e giderek NATO üyesi ülkelere anlatılması gerektiği görüşü oluşur. Bakanlık katında benimsenen görüşün MGK yönetimince de onaylanmasından sonra, Türkmen, bu konuyu ele almak üzere 20 Ekim 1980'de toplanacak NATO Konseyi'ne katılmak üzere Brüksel'e giderken NATO nezdinde daimi temsilci olan Büyükelçi Osman Olcay'dan Evren ile NATO Müttefik Kuvvetler Başkomutanı General Bernard W. Rogers'ın Yunanistan'ın NATO'ya dönüşü konusunda mutabakata vardıklarını öğrenir. İsteklerinin Yunanistan'ın NATO'ya dönüşünden sonra karşılanacağı güvencesini alan Türkiye vetosunu kaldırır. Bu karar alınırken Evren, Rogers tarafından verilen "asker sözünü" yeterli bulur. MGK yönetiminin bu ödünü ABD ile ilişkilerde sorun yaşamaktan çekindiği için verdiği açıktır. Büyükelçi Spain; anılarında Evren'in kendisine 6 Ekim 1980'de yaptıkları görüşmede, "...ittifakı yeniden birleştirmek için yapabileceği her şeyi yapmak niyetinde olduğunu", Türkiye'nin Yunanistan'ın NATO'ya dönüşü konusunu artık "Ege'deki nüfuz alanlarını belirleyebilmek için" kullanmak fikrinden vazgeçtiğini, iki hafta içinde Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönüşüne onay vereceğine dair söz verdiğini anlatmaktadır. Bu anlatı, Evren'in 17 Ekim'de Ankara'ya gelen General Rogers'dan "asker sözü" al-

madan önce Büyükelçi Spain'e kendi "asker sözünü" verdiğini göstermektedir. Bu emrivakiden rahatsızlık duyup Brüksel'e gitmekten vazgeçen ve Ankara'ya dönen Türkmen, dönüş yolunda ortaya çıkan sonucu "Yarın Yunanistan elini kolunu sallayarak askerî kanada dönecek. Ege'de NATO komuta kontrol düzenlemelerini daha dengeli hale getirip Yunanistan'ın uluslararası hukuka aykırı 10 mil hava sahası iddiasını karasularının uzunluğu olan 6 mile çekmesi fırsatını kaçırdık," sözleriyle özetler. Bütün bu olanlara karşılık, Yunanistan'a yönelik tehdidin Doğu'dan geldiğini ileri sürerek Türkiye'yi hedef alan bir söylemle 18 Ekim 1981 seçimlerini kazanan PASOK lideri Andreas Papandreu'nun ilk işi Rogers Planı'nı reddetmek olur. Papandreu, planın Yorgo Rallis hükümeti tarafından kabul edildiğini, dolayısıyla kendisini bağlamayacağını, kaldı ki Rogers'ın Yunanistan adına verdiği yetkisizce vermiş olduğu sözlerin hükümsüz olduğunu açıklar.

MGK yönetiminin 1980 yılı sona ermeden aldığı bir başka önemli karar ise Türkiye'nin 29 Mart 1980'de imzaladığı ancak onaylamak için ağırdan aldığı *Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması*'nı [SEİA] 18 Kasım 1980'de kabul edip yürürlüğe koymasıdır. Anlaşma, Türkiye'ye ABD ile arasındaki üslerin kullanımı, savunma ve ekonomik ilişkiler ve askerî yardımlar gibi konularda bir çerçeve anlaşması sağlar. Anlaşma uyarınca Türkiye'deki üsler ABD'nin kullanımına NATO amaçları için kullanılmak üzere tahsis edilir. Temel anlaşmaya eklenen tesis anlaşmaları ile aralarında Pirinçlik, İncirlik, Kürecik gibi üslerin de bulunduğu toplam 11 tesisin kullanımı düzenlenir. MGK yönetimi tarafından yürürlüğe konulan SEİA çeşitli tartışmalara konu olur. Tartışmalar sırasında Türkiye'ye yapılacak yardım miktarının her yıl yeniden saptanması, miktarın saptanmasında Yunanistan ile Türkiye arasında 7/10 oranının gözetilmesi, yardımların Kıbrıs, insan hakları, Ermeni sorunu gibi konularda sağlanacak "ilerlemeler" türünden koşullara bağlanması gibi konular öne çıkar. Beş yıllık bir süre ile imzalanan SEİA 1985'te yenilenir.

Anlaşma ile ABD tarafından inşaatı ya da kurulumu yapılan her türden tesisin kullanılır duruma geldiği andan itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nin malı haline geleceği kayıt altına alınır. Bu ve benzeri hükümlerde, SEİA'nın altmışlı yıllarda başlayan ve Türkiye'deki ABD üslerini sorgulayan tartışmaların izleri vardır. Anlaşmanın ağırlık merkezlerinden birisini "hava harekât ve destek üssü" olarak tanımlanan İncirlik Üssü oluşturur. ABD askerleri ve uçaklarının NATO savunma planları çerçevesinde olmak üzere destek ve eğitim faaliyetleri için konuşlandırılması öngörülür. Anlaşmanın vurguladığı NATO sınırlamalarına karşın, İncirlik Üssü'nün işlevlerinin ABD'nin stratejik öncelik ve çıkarları doğrultusunda tanımlanmış olduğu açıktır. Bölme'nin belirttiği gibi anlaşmanın kullandığı "ortak üs ve tesis" terimi bir örtmece ol-

manın ötesinde anlam taşımaz. 29 Ekim 1982'de SEİA kapsamında imzalanan Mutabakat Muhtırası ile ABD'ye Muş ve Batman'da havalanlarının inşa edilmesi ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde 10 havalanının modernize edilmesi olanağı tanınır. Yeni kurulacak havalanlarının NATO'ya tahsisli olacağı vurgulansa da muhtıranın Körfez bölgesinde Batı yanlısı rejimleri korumak üzere oluşturulan Çevik Kuvvet'e altyapı oluşturmak için imzalandığına ilişkin eleştirilerin önü alınamaz. Söz konusu harcamaların NATO fonlarından değil ABD tarafından karşılandığı göz önünde bulundurulur ise eleştirilerin pek de yersiz olmadığı söylenebilir. Bu tartışmaların gölgesinde kalan bir başka önemli konu ise muhtıra ile Türkiye'deki üs ve tesislerde depolanacak nükleer silahlardır. SEİA ve 29 Ekim 1982 Mutabakat Muhtırası ile Doğu Anadolu başta olmak üzere Türkiye'de depolanan nükleer mühimmatın Körfez bölgesinden önce ya da yanı sıra SSCB'ye karşı da kullanılabilecek bir kapasite yaratmak anlamına geldiği açıktır. Ayrıca doksanlı yılların gelişmeleri beraberinde NATO planlarında yapılan değişiklikler, Körfez Savaşı sonrasında Ortadoğu'da ortaya çıkan yeni bölgesel durum, NATO Anlaşması'nın 6. maddesinde belirlenmiş coğrafi alanların yeniden tanımlanması İncirlik'in yeni işlevler için kullanılmasını gerektirir. Bir başka deyişle, NATO'nun doksanlı yıllarda değişen amaçları SEİA değiştirilmeksizin İncirlik'in kullanımını değiştirir.

MGK yönetiminin ilk günleri denilebilecek erken bir evrede, 27 Kasım 1980'de aldığı İsrail ile ilişkilerin düzeyinin düşürülmesi kararı üzerinde durulması gereken bir başka gelişmedir. Karar 30 Temmuz 1980'de, İsrail'in Kudüs'ü ebedi başkenti ilan etmesi kararına karşı gösterilen tepki niteliğindedir. İsrail'in kararına Türkiye Kudüs'te bulunan temsilciliğini kapatarak tepki gösterir. Kapatma kararının ilgi çekici noktası; temsilciliğin Kudüs'ün Osmanlı egemenliğinden çıktıktan sonra açılmış olması, dolayısıyla İsrail'e akredite olmaması ile ilgilidir. Bu nedenle İsrail'in aldığı bir karara Filistin halkı katında iş gören bir temsilciliği kapatarak tepki gösterilmiş olur. İsrail ile ilişkilerin kesilmesi gerekliliğini savunan MSP tarafından "tutum ve davranışıyla dış politika konusunda millî menfaatlere aykırı hareket ettiği" gerekçesiyle TBMM'ye sunulan bir gensoru ile Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen hakkında güvenoyu istenir. Erkmen, 5 Eylül 1980'de MSP ve CHP'nin verdiği oylarla Cumhuriyet tarihinde güvensizlik oyu ile düşürülen ilk dışişleri bakanı olur.

MGK yönetimi, Kudüs'ün İsrail'in başkenti yapılması kararına tepki olarak diplomatik ilişkileri ikinci kâtiplik düzeyine indirir. Diplomatik çevrelerce beklenmedik bir adım olarak görülen karar İlter Türkmen'in önerisi üzerine alınır. Bakanlık Genel Sekreteri Gürün'ün anılarından kararın, Bakanlık'ta ya da Bakanlar Kurulu'nda değil, kasım ayının son haftasında

MGK'de alındığı anlaşılmaktadır. Karar Arap ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesini önemseyen Türkmen'in ısrarı ile alınır. Türkmen, İsrail ile ilişkilerin mevcut düzeyde sürdürülmesi durumunda Arap ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilemeyeceği düşüncesindedir. Karar maslahatgüzarlık düzeyindeki ilişkilerin bu göreve ikinci kâtip düzeyinde bir memurun atanması yoluna gidilerek uygulanır. 1987'de ilişkilerin düzeyi yükseltilirken de aynı yönteme başvurulur. Elçi Ekrem Güvendiren, maslahatgüzar olarak atandıktan sonra görevi sırasında büyükelçi yapılarak ilişkilerin düzeyi yükseltilir. İkinci olarak diplomatik ilişkilerin düzeyi azaltılmakla birlikte ordular ve istihbarat örgütleri düzeyinde ilişkilerin eskiden olduğu gibi devam ettiği belirtilebilir.

12 Eylül yönetiminin en son kararı, 15 Kasım 1983'te KKTC'nin ilan edilmesidir. KTFD Meclisi'nin 17 Haziran 1983'te almış olduğu "Kendi kaderini tayin hakkı Kıbrıs Türk halkının vazgeçilmez hakkıdır," kararının doğal sonucu olan bağımsızlık kararının içeriğinden öte zamanlaması tartışma konusudur. Karar 15 Kasım 1983'te MGK yönetimini sonlandıracak 6 Kasım 1983 seçimlerinden sonra ama seçimi kazanan ANAP hükümeti kurulmadan önce açıklanır. Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Ercüment Yavuzalp, Turgut Özal'ın "...hükümetin iktidarı devralmak üzere olduğu bir dönemde kendisine danışılmak lüzumu duyulmadan alınmış olan böyle önemli bir kararın uluslararası planda yarattığı kaçınılmaz sorunların göğüslenmesi sorumluluğunun üzerine yıkılmış" olmasından dolayı kızgın olduğunu aktarır. Oysa kararın 6 Kasım 1983 seçimlerinden önce alındığı bilinmektedir.

KTFD Başkanı Rauf Denktaş'ın Dışişleri Bakanı İlter Türkmen'e yazdığı mektuptan Ankara'nın bağımsızlık kararına 25 Ekim 1983'te onay verdiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, kararın "Türkiye'nin malumatı dışında" alınmış olduğu ya da "Denktaş'ın emrivakisi" olduğunu Kuzey Kıbrıslı Türklerin "tasarrufu" olduğunu öne süren anlatılar gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Türkmen kararın üzerinden 30 yıl geçtikten sonra yazdığı bir yazıda kararının Denktaş'ın başkanlık görevinde kalmasına olanak tanıyacağı düşüncesi, bağımsız bir devlete sahip Kıbrıslı Türklerin müzakerelerde pazarlık gücünü artıracağı inancı ve bazı ülkelerin yeni devleti tanıyacağı beklentisiyle alındığını belirtir. Yeni hükümet kararın yaratacağı tepkilerle uğraşmak zorunda kalır. Kararın seçimlerden önce alınmış olmasına karşın neden açıklama için uzun sayılabilecek bir süre beklendiği sorusuna doyurucu bir yanıt verilmesine olanak tanıyacak bilgilerden henüz yoksunuz. Buna karşılık zamanlama konusunda MGK yönetiminin bu kararı alırken ANAP hükümetinin bağımsızlık kararını benimsemeyebileceği olasılığından çekindiği söylenebilir.

Özal Yönetimi Evresi: 1983-1989

MGK yönetimi, 6 Kasım 1983 seçimleri ile yasama ve yürütme yetkilerini yeniden açılan TBMM'ye ve seçimleri kazanan ANAP hükümetine devreder. Buna karşılık 1982 Anayasası ve 1980-1983 döneminde yapılan yasal kurumsal düzenlemeler nedeniyle ordunun siyasal yaşam üzerindeki etkisi sürer. Kemalî Saybaşılı, 1983 sonrası dönemde Türkiye siyasal yaşamında asker ve sivil kökenliler arasında uzmanlığa dayanan bir işbölümünün oluştuğunu belirtir. Bu işbölümü uyarınca *laik* askerî kesime iç ve dış ulusal güvenlik, Türk-İslâm sentezcilerinden oluşan *sivil* kesime ise bürokrasinin ve ekonominin yönetimi düşer. Bu ikili iktidar yapısı içinde, Dışişleri Bakanlığı, işlevleri bakımından, askerî ve sivil-siyasal iktidar kurumları arasındaki sınır çizgisi üzerinde konumlanır. Olağan siyasal yaşama geçiş sırasında generaller, milî güvenlik gereklerini ileri sürerek dış politika yapım sürecini denetim altına alır. Ufuk Güldemir, *Texas-Malatya*'da 1983'ten sonra da dış ilişkilerde "...seçilmişlerin değil generallerin sözü[nün] geçtiğini" belirtir. 6 Kasım 1983 seçimleri sonrasında Özal, Bakanlar Kurulu listesini sunmak için Çankaya'ya çıktığında Evren Özal'ın dışişleri bakanı olarak atamak istediği YÖK Başkanı İhsan Doğramacı yerine Moskova Büyükelçisi Vahit Halefoğlu'nu önerir. Ercüment Yavuzalp, *Liderlerimiz ve Dış Politika*'da Özal'ın başbakan olduğunda ordunun "...hükümet etmesini kösteklemesinden" yana endişeli olduğunu, bu nedenle de askerlere karşı "uysal ve dikkatli" davrandığını anlatır. Kişisel olarak çabuk sonuç almaktan hoşlanan, kendi deyimiyle "iş bitirici" bir insan olan Özal; kurumsal süreçlerin zaman kaybından başka bir şeye yaramadığı düşüncesindedir. Yavuzalp, Özal'ın zamanla kazandığı özgüvenle her işi kendi başına yürütebileceği düşüncesine kapıldığını, Türkiye'de yetişmiş bürokratları, özellikle de Mülkiyelileri "ayak bağı" olarak görüp küçümsediğini belirtir. Cumhurbaşkanı olduğunda Özal'ın dış politika alanına daha fazla müdahale etmeye başladığı, karar ve açıklamalarıyla dış politikayı tek başına yönlendirmeye çalıştığı gözlemlenir. Ercüment Yavuzalp, *Dış Politikada Oyunun Kuralları*'nda Özal'ın "...çok önemli konularda, başbakanı bile devre dışı" bıraktığını, "...en hassas dış politika konularında, ayaküstü açıklamalar" yaptığını, zaman zaman da bakanlık bürokrasisinin önemli konularda olan biteni "basından öğrenmek" durumunda kaldığını belirtir.

Bu evrede de ülke ekonomisinin artan dış kaynak gereksiniminin dış politik kararlar üzerinde yarattığı baskı artar. Bu durum ikili ilişkilerde gerginliklerin azaltılıp ticareti artıracak bir ortamın yaratılmasını gerektirir. Özal yönetiminin Türkiye'nin doğrudan taraf olduğu sorunlarda gerginliği azaltacak yaklaşımlar benimsemesinin ardında ordunun dış politika alanında et-

kili konumda bulunmasının da payı vardır. İkili ilişkilere güvenlik sorunlarının öne çıkması durumunda ordunun kararlar üzerinde daha etkili olacağı gerçeğinin ayrımında olan Özal özellikle komşu ülkelerle yaşanan gerginliklerin tırmanıp orduya "iş çıkaracak" aşamaya ulaşmasını engeller. Bu tutumunda ticari ilişkilerin eninde sonunda siyaseti etkileyeceğine olan inancı da önemli rol oynar. Zamanla dış politikada kendisine alan açacak uygulamalara yönelen Özal, bu yönde aldığı kararlarda Dışişleri Bakanlığı ve güvenlik bürokrasisinin uyarılarını göz ardı etmeye başlar. Turizmi ve ticareti teşvik ederek siyasal sorunların çözümüne zemin yaratacağı düşüncesiyle Yunanistan'a vize uygulamasını kaldırır. Çeşitli ülkelerle yaşanan sorunların çözümünde işadamlarının arabuluculuk yapmasını ister, bazı işadamlarından danışman olarak yararlanır. Yurtdışı ziyaretlerine çok sayıda işadamı ile birlikte çıkar. Bu bağlamda bir başka özgün gelişme de MGK yönetimi evresinde Körfez ülkeleriyle başlayan yakınlaşmanın Özal yönetimi evresinde Körfez sermayesinin Türkiye'ye girişine olanak tanıyan düzenlemelerle yeni bir boyut kazanmasıdır. ANAP'ın ilk icraatlarından birisi de Suudi Arabistan kökenli sermayenin girişini kolaylaştıran yasal düzenlemeler olur. Bu düzenlemeler yardımıyla Türkiye'de Körfez sermayesi girişi artarken Özal ailesi, Suudi kökenli girişimlerde öncülük yapar. İki binli yıllarda öne çıkacak çok sayıda işadamının adı bu evrede Körfez sermayesiyle kurulan şirketlerin ortakları olarak duyulmaya başlar.

Özal döneminin ilk evresinde baş gösteren bir dizi sorun onyıl boyunca gündemdeki yerini korur. Bu sorunlar PKK'nin Irak'ta üslenip Türkiye'ye yönelik başlattığı saldırılar, Bulgaristan'ın Türk azınlığa karşı uyguladığı baskılar, Suriye ile Fırat Nehri sularının paylaşımı ve PKK'ye barınma kolaylığı sağlanması konusunda yaşanan gerilimler, Yunanistan'la Mart 1987'de yaşanan Ege bunalımı olarak sıralanabilir. Bu gerilimlerin yanı sıra Özal yönetimi sırasında ABD ile ilişkileri yakınlaştırmak, İsrail ile diplomatik ilişkilerin düzeyini yükseltmek, SSCB ile Doğalgaz Anlaşması imzalayarak ekonomik ilişkileri çeşitlendirmek ve AT'ye tam üyelik başvurusunda bulunmak gibi girişim ve uygulamalar öne çıkar.

Türkiye dış politikasının en önemli sorunu olan Kürt ayrılıkçılığı ANAP yönetiminin ilk evresinde İran-Irak Savaşı'nın yarattığı koşulların da etkisiyle hızla ivme kazanıp bölgesel ölçekli bir soruna dönüşür. MGK yönetiminin koyduğu Kürtçe yasağı, Diyarbakır Askerî Cezaevi'nde tutuklulara yapılan insanlık dışı uygulamalar; Kürt ayrılıkçılığının toplumsal destek bulmasını kolaylaştırıcı sonuçlar yaratıp PKK'ye katılımları artırır. 20 Ağustos 1982'de toplanan PKK II. Kongresi'nde silahlı eylemlere başlama kararı alınır. Bu karar doğrultusunda Suriye'deki silahlı unsurlar, eylem alanı olarak saptanan Hakkâri-Siirt-Van yöresine yakın mesafede kurulan kampların bulunduğu

Kuzey Irak'ta *Hakurk* olarak bilinen bölgeye kaydırılır. Sızmalar için Suriye yerine Irak sınırının seçilmesi kararında İran-Irak Savaşı nedeniyle kuzeyde oluşan güç boşluğu etkili olur. PKK, 10 Mayıs 1983'te Irak sınırında devriye gezen bir Türk birliğine ateş açıp üç askeri öldürerek TSK hedeflerine yönelik ilk saldırısını gerçekleştirir. TSK, bu saldırıya karşılık 26 Mayıs 1983'te Irak'ta ilk sınırötesi harekâtını başlatır. 15 Ağustos 1984'te örgüt tarafından *Ağustos Atılımı* olarak adlandırılan saldırılarda Şemdinli ve Eruh örgüt tarafından ele geçirilmek istenir. Şemdinli ve Eruh baskınlarını 10 Ekim 1984'te Çukurca'da bir askerî araca yapılan ve 8 askerin ölümü ile sonuçlanan bir başka saldırı izler. Bu saldırılar sonrasında Dışişleri Bakanı Halefoğlu başkanlığında bir heyetin 14-15 Ekim 1984'te Bağdat'a yaptığı ziyaret sırasında Irak ile arasında bir sınır güvenliği anlaşması imzalanır. Anlaşma ile Türkiye gerektiğinde sınırın 10 km derinliğinde ancak süresi üç günü aşmamak üzere askerî operasyon yapma olanağına kavuşur. Gelgelelim bu anlaşma uyarınca yapılan sınırötesi harekâtlara karşın Kuzey Irak'tan kaynaklanan PKK saldırılarının önü alınamaz.

Seksenli yılların ikinci yarısında Türkiye'nin gündeminde önemli yer tutan sorunlardan birisi de Bulgaristan'ın Türk kökenli yurttaşlarına uygulamaya başladığı baskıların sonucunda yaşanan gerginlik olur. Sorunun ilk aşamalarında Özal yönetimi, gerginliği tırmandıracak girişimlerden kaçınır. Ankara'nın çekingen tutumuna karşılık, Bulgaristan baskıları artırarak sürdürür. Diplomatik girişimler, Türkiye'nin istediği türden bir göç anlaşmasının imzalanmasını sağlamadığı gibi baskı altındaki Türklerin durumunda herhangi bir iyileşmeye de yol açmaz. Bu aşamada Türkiye, Sofya Büyükleçisi Ömer Engin Lütem'in sözleriyle, gerilimin "Doğu ve Batı Blokları arasında bir anlaşmazlığa dönüşmemesine ve iki ülke ile sınırlı kalmasına gayret göster[ir.]" Uzlaşma arayışlarının sonuçsuz kalması üzerine Türkiye Bulgaristan yönetimi üzerindeki baskısını artırır. Bulgaristan Türklerine uygulanan baskı AGİT, İKÖ ve BM başta olmak üzere çeşitli uluslararası örgütler katında dile getirilir. SSCB ve Varşova Paktı üyesi ülkelerden istediği desteği alamayan Bulgaristan uluslararası alanda gitgide yalnızlaşır. Bu süreçte başta FKÖ olmak üzere Arap ülkeleri, Bulgaristan'daki Müslümanlara karşı yapılan uygulamalara karşı kayıtsız kalır. Bu evrede İslâm ülkeleri ve AET üyesi ülkelerinden beklediği desteği alamayan Türkiye'ye en yakın destek ABD'de Reagan yönetiminden gelir. Sorunun çözümlenmesi için Soğuk Savaş'ın sonuçlanması gerekir. Gorbaçov ile ilişkileri bozulan Jivkov geri adım atmak zorunda kalır. Jivkov'un 29 Mayıs 1989'da Türkiye sınırının açıldığını açıklamasından sonra Türkiye Bulgaristan'dan gelen Türkleri vizesiz olarak kabule başlar. Birkaç hafta içinde yüz binlerce Türk, Bulgaristan'ı terk ederek Türkiye'ye göç eder. Özal'ın bu günlerde söylediği, "Jivkov da gelsin," söz-

leri akıllarda kalır. Kasım 1989'da istifa etmek zorunda kalan Jivkov'un yerine geçen Dışişleri Bakanı Georgi Mladenov, Türklere uygulanan baskıya son verir.

Papandreu döneminde Türkiye ile ilişkilerde en önemli sorun Mart 1987 boyunca Ege Denizi'nde yaşanan kıta sahanlığı ve karasuları sorunudur. Yunanistan Dışişleri Bakan Yardımcısı İoannis Kapsis, 27 Şubat 1987'de Türkiye'nin Atina Büyükelçisi Nazmi Akıman'a Ege'de petrol arama çalışmalarına başlanacağını bildirerek bunalımın fitilini ateşler. Kapsis görüşmede Akıman'a iki ülkenin kıta sahanlığı konusundaki sorunları görüşmeler yoluyla çözümlemesine ve bu süreçte iki ülkenin de tartışmalı bölgelerde petrol arama faaliyetlerinde bulunmayacağına ilişkin 11 Kasım 1976 tarihli Bern Anlaşması'nın ikili görüşmelerin çıkmaza girmesi nedeniyle artık geçerliliğini yitirdiğini belirttikten sonra Yunanistan'ın 28 Mart 1987'de Kuzey Ege'de Taşoz Adası açıklarında petrol aramaya başlayacağını açıklar.

Türkiye, bu türden girişimlere misilleme ile karşılık verileceğini açıklar. Yunanistan'ın tutumunda herhangi bir değişiklik görülmemesi üzerine Türkiye de karasuları dışında petrol aramak için TPAO'ya yetki verir. Başbakan Papandreu, Türkiye'nin petrol arama girişimine "sözle değil fiille" karşılık verileceğini söyleyerek gerilimi daha da tırmandırır. Yunanistan'ın ulusal günü olan 24 Mart 1987'de Papandreu'nun yaptığı "...haklarımızı korumak için savaşa hazırız," türünden açıklamalarla gerginlik daha da tırmanır. Ankara'da 25 Mart 1987'de üst düzey askerî yetkililerin katılımıyla gerçekleşen toplantıda Yunanistan'ın girişimlerine karşılık benzeri bir tutumun sergilenmesi kararı alınır. Karar aynı gün toplanan Bakanlar Kurulu tarafından benimsenir. Türkiye adına petrol arama çalışmaları yapacak *Hora*, 26 Mart günü Ege'ye açılır. Genelkurmay Başkanlığı Genel Sekreteri Tuğgeneral Güven Ergenç; 27 Mart günü üniformalı olarak çıktığı TRT ekranlarından TSK'nin teyakkuza geçtiğini, *Hora*'ya yapılacak müdahalenin savaş nedeni sayılacağını belirtir. Dışişleri Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı, Türkiye'nin kontrollü bir tırmanma yoluyla bunalımdan yarar sağlamasını amaçlarken Başbakan Özal denetim dışına çıkmasından endişelendiği gerilimin bir an önce düşürülmesi gerektiği düşüncesindedir. Ayrıca Özal, Türkiye'nin AET'ye tam üyelik başvurusu yaptığı günlere rastlayan gerilimin başvuru sürecini olumsuz etkileyeceğinin farkındadır. Özal'ın ABD'de geçirdiği kalp ameliyatı sonrasında Türkiye'ye dönerken uğradığı Londra'da iken yaptığı, "Yunanistan'ın karasuları dışına çıkmaması koşulu ile Türkiye'nin de karasuları dışına çıkmayacağı" biçimindeki açıklaması gerilimin azalmasına neden olur. Başbakan Papandreu, arama kararının askıya alındığını açıklayıp geri adım atarak bunalımı sonlandırır. Kriz sırasında Başbakanlık'ta gelişmeleri yönlendiren Devlet Bakanı ve Hükümet Sözcüsü Hasan Celal Güzel, daha son-

ra yaptığı bir açıklamada Özal'ın tutumu yüzünden Türkiye adına "tarihî bir fırsatın kaçırıldığını" söyler: "Biraz daha bastırsaydık Yunanistan'ı bir daha Ege'ye çıkamaz hale getirecektik. Orada dönüş yapmak millî menfaatlere aykırıydı. Ne yazık ki Turgut Bey bunu yaptı. 24 saat içinde bütün planı yıktı."

1987 Ege bunalımının en önemli sonucu, iki ülke başbakanlarının ikili diyalog sürecini başlatması olur. 5 Ocak 1988'de Davos'ta düzenlenen Dünya Ekonomik Forumu sırasında bir araya gelen iki başbakan, birikmiş sorunlara ilişkin görüş ayrılıklarını gidermek üzere iyi niyetle çaba harcayacaklarını açıklayan ortak bir basın bildirisi yayımlar. Davos Süreci olarak adlandırılan buluşmaların kamuoyunda yarattığı heyecan ve beklentiler bir yana bırakılacak olursa elle tutulur tek sonucu İstanbul'da yaşayan Yunanistan uyrukluların gayrimenkulleri üzerindeki tasarruflarını kısıtlayan 1964 tarihli gizli kararnamenin yürürlükten kaldırılması olur. Özal, iki ülke arasındaki ilişkilerin karşılıklı ekonomik bağımlılık yolu ile aşılabileceği inancındadır. 13-15 Haziran 1988'de 170 kişilik bir heyet beraberinde Atina'ya gider. Ancak iki ülke arasındaki sorunlar ve derin görüş ayrılıkları, Özal'ın iyi niyetli beklentileriyle ortadan kaldırılamayacak kadar derindir. Seksenli yılların sonu hem Özal hem de Papandreu'nun başbakanlıktan ayrılmasına tanıklık eder.

1987 Ege bunalımı, Özal yönetiminin ekonomik politikalarının başarısı için Türkiye'nin AT ile neredeyse dondurulmuş bulunan ilişkilerini canlandırıp topluluğa tam üyelik başvurusu yapmaya hazırlandığı günlere rastlar. Özal yönetimi, 1 Aralık 1984'te AT ile ilişkileri canlandırma kararı alır. ABD pazarına erişim konusundaki beklentilerin gerçekleşmemesi nedeniyle ihracatı artırabilmek üzere Avrupa pazarlarına yönelme isteği bu kararın temel motivasyonudur. Bir dizi sorun, tam üyelik başvuru sürecinin başlamasını engellemektedir. 1 Ocak 1981'de topluluğa tam üye olan Yunanistan, artık Türkiye ile topluluk arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinin önündeki en büyük engeldir. Artık Türkiye, Yunanistan'dan olur almak koşulu ile topluluk üyesi olabileceği gerçeği ile karşı karşıyadır. 12 Eylül Darbesi'nden sonra askıya alınan *Ortaklık Konseyi* Yunanistan'ın engellemeleri nedeniyle toplanamaz. Bu engellemelerin aşılmasından sonra dokuz yıllık bir aradan sonra 16 Eylül 1989'da *Ortaklık Konseyi*'nin ilk toplantısında Türkiye açısından en önemli konu olan 4. *Mali Protokol*'ün serbest bırakılması ele alınmaz. Bir başka sorunlu alan ise 1963 Ankara Antlaşması'nın Aralık 1986'da Türk işçilerinin serbest dolaşım hakkı tanıyan maddesinin yürürlüğe girecek olmasıdır. Serbest dolaşım uygulamasından en çok etkilenecek olan Almanya uygulamanın askıya alınması için çaba harcamaktadır. Özal yönetimi, Almanya'nın tutumunu esnetebilmek için tam üyelik başvurusu ile serbest dolaşım hakkı konusunu ilişkilendirip başvurunun kabul edilmesi durumunda dolaşım konusunda ısrarcı olunmayacağı yolunda açıklamalar yapar. 28

Ocak 1987'de tam üyelik başvurusunun kabul edilmesine yardımcı olacağı düşüncesiyle Türk vatandaşlarına Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkı tanınır. Özal 28 Şubat 1987'de başlayan Ege bunalımının tırmanmasını engeller. Yunanistan'ın bu konudaki direncini yumuşatabilmek amacıyla Yunan vatandaşlarına uygulanan vizeyi tek yanlı olarak kaldırır. Başvuru dilekçesi Devlet Bakanı Ali Bozer tarafından 14 Nisan 1987'de AT Dönem Başkanı Belçika Dışişleri Bakanı Leo Tindemans'a verilir. AT Komisyonu, Türkiye'nin tam üyelik başvurusunu 18 Aralık 1989'da askıya aldığını açıklayarak yanıtlar. Komisyon bu kararını 1988'de aldığı ve topluluğun 1993'ten önce genişlemeye gitmeyeceği konusunda almış olduğu kararı ile gerekçelendirir. Komisyon kararında tam üyelik müzakerelerine ancak görüşmelerden makul bir süre içinde sonuç alınabileceği olasılığının bulunduğu durumlarda başlanabileceğine dikkat çekilir. Kararda belirtilen bir başka nokta ise Türkiye'nin tam üyelik için yükümlülükleri topluluğun ilerlemesini tehlikeye düşürmeksizin yerine getiremeyeceği olur. Bu çerçevede komisyon bu konuda verilecek son kararın topluluğun da Türkiye gibi bir ülkenin katılımından kaynaklanacak sorunları gidermek kapasitesine bağlı olduğunu ayrıca Türkiye'de siyasal hak ve özgürlükler konusundaki eksiklikler olduğunu belirtir. AT Konseyi 5 Şubat 1990'da komisyonun görüşünü benimser.

Bu evrede Ortadoğu gelişmelerinin Türkiye dış politikası üzerindeki etkisinin belirgin bir biçimde arttığı görülür. İran-Irak Savaşı'nın Kuzey'e kayması, PKK'nin Kuzey Irak'taki üslerinden gerçekleştirdiği saldırılar, Suriye'nin PKK'ye sağladığı desteğin sürmesi öne çıkan sorunlardır. Arap ülkelerinin Bulgaristan Türklerine uygulanan baskı karşısında kayıtsız kalması, ASALA ile çeşitli Filistinli örgütler arasındaki yakın ilişkiler, Suriye'nin PKK'ye verdiği destek; Özal yönetimini İsrail'le ilişkileri geliştirme kararına yöneltir. Bu kararın alınmasında ABD ile ilişkilerde lobilerin yarattığı olumsuz sınırlamaların etkisini kırabilmek için Yahudi lobisinin etkisinden yararlanmak düşüncesi de önemli rol oynar. 1985'te Yehuda Millo'nun Ankara'ya maslahatgüzar olarak atanmasından sonra, *elçi genel müdür* konumunda bir diplomat olan Ekrem Güvendiren'in 7 Eylül 1986'da Tel Aviv'e gönderilmesiyle temsil düzeyi *de facto* yükselir. Güvendiren'in Tel Aviv'e gittiği günlerde Filistinli eylemcilerin İstanbul'da Neve Şalom Sinagogu'na yaptığı saldırı Ankara'da Filistin yanlısı politikaların sorgulanmasına yol açar.

İsrail ile ilişkiler iyileşirken Suriye ile ilişkiler belirgin bir bozulma eğilimine girer. Türkiye'nin 1979'da Suriye'de eylemlere başlayan Müslüman Kardeşler örgütüne sağladığı destek, Suriye'nin de Türkiye'ye karşı benzer arayışlara girmesine yol açar. Seksenlerin ortasına gelindiğinde Türkiye-Suriye ilişkilerinde en önemli sorun PKK'ye destek konusudur. Genelkurmay Başkanlığı'na sunulan 29 Nisan 1985 tarihli bir raporda PKK'nin Suriye ta-

rafından kapsamlı bir biçimde desteklendiği, Suriye içindeki faaliyetlerini, bu devletin resmî istihbarat ve güvenlik kuvvetleri bilgisi dahilinde yürüttüğü, PKK ileri gelenlerinin devletin en yetkili yöneticileri ile de temas ettikleri, örgütün silah, mühimmat, malzeme ve diğer ihtiyaçları Suriye tarafından karşılandığını belirtir. Bu evrede Fırat üzerindeki Karakaya ve Atatürk barajlarının inşaatı gerilime bir de su boyutunun eklenmesine neden olur. Suriye, Türkiye'nin inşa etmekte olduğu barajların Fırat suları üzerindeki kullanım haklarını sınırlayacağı endişesiyle Türkiye'ye karşı girişimlerini artırır. Fırat sularının kullanımı/paylaşımı konusunda yaşanan sorunlar zamanla PKK'ye destek konusuyla ilişkilendirilir. 1986'da Karakaya Barajı için su tutulacağının açıklanması ile Suriye su konusundaki rahatsızlığını daha sık dile getirmeye başlar. Aynı dönemde Türkiye de Suriye'nin PKK'ye kolaylık sağlamasından duyulan rahatsızlığı daha yüksek sesli olarak gündeme getirir. Bu açmazı aşmaya yönelik ilk girişim Suriye Başbakanı Abdülrauf El Kasım'ın 5 Mart 1986'da Türkiye'ye yaptığı ziyaret sırasında gündeme getirilen ancak Suriye'nin imzalamaktan çekindiği *Güvenlik ve İşbirliği Protokolü* olur.

Bu konuda yaşanan kilitlenme Temmuz 1987'de Başbakan Turgut Özal'ın Şam'a yaptığı ziyaret sırasında aşılır. Ziyaret, Özal ile Esad arasında gerçekleşen 3,5 saat süren bir görüşme sırasında beklenmedik biçimde pürüzlerin aşılmasından sonra güvenlik işbirliği ve ekonomik işbirliği protokollerinin imzalanması ile sonuçlanır. *Güvenlik İşbirliği Protokolü* ile iki ülke toprakları üzerinde karşılıklı olarak birbirlerine yönelik yıkıcı faaliyet gösteren grupları engellemek yükümlülüğü altına girer. Ayrıca aynı gün imzalanan *Ekonomik İşbirliği Protokolü*'nün 6. maddesi Atatürk Barajı'nın dolumu sırasında üç kıyıdaş ülke nihai bir anlaşma imzalayana kadar geçen süre içinde, Türkiye, Suriye sınırından 500 metreküp su bırakmayı yükümlenir. Protokollerin aynı gün imzalanmış olması, güvenlik ve su arasında Türkiye'nin kurulmasından kaçındığı bir bağlantının oluşması anlamına gelir. Anlaşmaların imzalanmasından sonra yapılan basın toplantısında Başbakan Özal, iki ülke arasında yeni bir dönemin başladığına ilişkin iyimser beklentilerini şöyle dile getirir: "İki ülke arasında gerekli ortamın kurulması için tüm önlemlerin alınması yolunda görüş birliğine vardık. Suriye, bizimle işbirliğine hazır olduğunu bildirdi. Türkiye'nin güvenliğinin, kendi güvenliği için de önemli olduğunu ve 900 kilometrelik ortak sınırı bir barış sınırı durumuna sokmaya hazır bulunduğunu belirtti. Ciddi bir yakınlaşmanın başlangıcındayız. İyi niyet olursa olumlu sonuç alabiliriz." Ancak kısa bir süre sonra *Güvenlik İşbirliği Protokolü*'nün uygulanmadığı, göstermelik önlemler sonrasında PKK yönetiminin Şam'daki etkinliklerini sürdürebildiği, sözgelimi, Abdullah Öcalan'ın Sovyet yetkililer ile görüşmesine izin verildiği görülür. Türkiye *Eko-*

nomik İşbirliği Protokolü ile yükümlendiği su miktarını Suriye'ye bırakmayı sürdürmesine karşın, Suriye, PKK yönetimine ev sahipliğini sürdürür. Suriye Türkiye'nin yakınmalarını "Abdullah Öcalan'ın Suriye topraklarında olmadığı", "Bekaa Vadisi'nin Lübnan egemenliği altında bulunduğu", "...yasadışı faaliyetlerde bulunanların tutuklanacağı", kaldı ki "Türkiye'nin güvenliğinin kendi güvenlikleriyle özdeş olduğu" vb. basmakalıp açıklamalarla yanıtlar. Seksenli yıllar sona ererken Suriye'nin PKK'ye verdiği destek nedeniyle ilişkiler gitgide gerginleşir. Temmuz 1987 *Güvenlik İşbirliği Protokolü*'nün Suriye tarafından uygulanmamış olması nedeniyle Türkiye'nin izlediği *güvenliğe karşı su politikası*, başarısız bir yatıştırma politikası olarak eleştirilir. Seksenli yıllar sona ererken, Genelkurmay Başkanlığı tarafından "...artık tehdit güneye kaydı" açıklamaları yapılmaya başlar. Suriye ve Yunanistan ile yaşanan gerginlikler, PKK'nin artan saldırıları, TSK'nin iki komşusu ile dışarıda, PKK ile içeride eşzamanlı olarak girişeceği bir çatışmayı sürdürebilecek yeteneklere sahip olmasını öngören $2^{1/2}$ *Savaş Stratejisi* olarak adlandırılan savaş senaryolarının ileri sürülmesine yola açar.

Türkiye-SSCB ilişkileri bakımından en önemli dönüm noktalarından birisi 18 Eylül 1984'te imzalanan Doğalgaz Anlaşması ile geçilir. Anlaşma Türkiye'nin alacağı doğalgazın karşılığını ihraç ürünleri ve müteahhitlik hizmetleri sunarak ödeyebilmesine olanak tanır. Anlaşma kapsam ve içeriği bakımından bir dizi nedenle önemli sonuç yaratır: Almanya ile Türkiye de enerji gibi önemli bir alanda SSCB ile stratejik bir bir ilişki içine girer. Soğuk Savaş'ın hâlâ sürdüğü günlerde imzalanan anlaşmanın küresel bağlamda da bir dönüm noktası oluşturduğu açıktır. Türkiye açısından anlaşma Türkiye'nin önünde yeni mal ve hizmet ihracı olanakları açarken SSCB'ye yapılan ihracat kalemlerinde büyük bir çeşitlenmeye neden olur. 6 Temmuz 1989'da imzalanan *Sınır ve Kıyı Ticareti Anlaşması*'yla başlayan *Bavul Ticareti* ekonomik ilişkilerde gözle görülür bir canlanmayı da beraberinde getirir.

1987, Türkiye'de siyasetin eski mecralarına dönmeye başladığı, ordunun siyasal hayat üzerindeki etkisinin bir ölçüde de olsa azaldığı bir dönemin başlangıcı olur. Siyaset yasaklarının kaldırılmasının ardından yapılan ilk seçim 29 Kasım 1987'dedir. Dışişleri bakanlığına ANAP kurucularından Mesut Yılmaz getirilir. 8 yıl süren Türkmen-Halefoğlu yönetiminden sonra ilk kez bakanlığa iktidar partisinden siyasal bir atama yapılmış olur. 1987 seçimlerinden istediği sonucu alamayan, TBMM'de güç kazanan muhalefet ile başa çıkamayan, 26 Mart 1989 yerel seçimlerinde partisi yenilgiye uğrayan, 9 Kasım 1989'da cumhurbaşkanı olduktan sonrasında kendi partisini denetimi altında tutmakta zorlanan Özal, konumunu koruyabilmek için dış politika konularına daha fazla zaman ve enerji ayırarak dışarıdan güç devşirmeye çalışır. 1989'da Özal'ın görev süresi dolan Evren'in yerine geçmesi ile Türki-

ye siyasetinde dış ilişkiler alanı başbakanlık görevine gelen Yıldırım Akbulut'un, dışişleri bakanlığı görevine gelen Ali Bozer'in ve cumhurbaşkanı olarak Özal'ın söz sahibi olmak istedikleri bir alan olarak tanımlanabilir. Bu üçlü yapı özellikle Ağustos 1990'da Irak'ın işgali ile başlayan dönemde yetki savaşlarının ortaya çıkmasına neden olur. Bu çekişmeler sırasında 3 yeni bakan görev üstlenir. Cumhurbaşkanı Özal'ın dış politikaya kişisel müdahaleleri Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz ile arasındaki görüş ayrılıklarının su yüzüne çıkmasına yol açar. Yılmaz özellikle Bulgaristan ile yaşanan göç krizi sırasında yaşadığı anlaşmazlıklar sonrasında 20 Şubat 1990'da yetki alanına yapılan müdahaleleri gerekçe göstererek istifa eder. Bu istifa sonrasında Çankaya ile Bakanlık arasındaki ilişkilerin yoluna girdiği söylenemez. Yılmaz'ın istifasıyla başlayıp ANAP'ın 20 Ekim 1991'de seçimleri kaybetmesine kadar geçen yaklaşık 20 aylık sürede bakanlık koltuğuna 3 ayrı bakan –Ali Bozer, Safa Giray ve Kurtcebe Alptemoçin– oturur. Bakan değişikliklerinin nedenleri konusunda genel bir değerlendirme yapılacak olursa, Yılmaz, Bozer ve Giray'ın Özal tarafından yapılan kişisel müdahalelerle bakanlık bürokrasisinin devre dışı bırakılmasından duydukları rahatsızlık nedeniyle bakanlıktan ayrılmış oldukları söylenebilir.

Kasım 1989 Berlin Duvarı'nın yıkılışı ile birlikte Soğuk Savaş son iki yılına girer. 1989'u Türkiye açısından yeni bir dönemin başladığı yıl olarak görmek mümkündür. Kenan Evren'in görev süresinin sona ermesi, yerine Özal'ın geçişi Türkiye siyasetinde yeni dinamiklerin harekete geçmesini de beraberinde getirir. 1990; Türkiye'de SSCB'nin çözülmeye başladığı, Irak'ın Kuveyt'i işgali ile birlikte bölgesel dinamiklerin hiç olmadığı biçimde değişmeye başladığı bir yıl olur. Onyıl biterken Türkiye kendi dinamiklerinin zorlaması ve sona ermeye başlayan Soğuk Savaş'ın yarattığı özgül koşulların etkisiyle 12 Eylül cenderesinden çıkmaya çalışan ülke görünümündedir. SSCB'nin çözülmesi Soğuk Savaş boyunca Batı'nın ileri karakolu olan Türkiye'nin NATO ittifakı içindeki işlevine bağlanan önemin gözden geçirilmesi anlamına gelir. SSCB'nin dağılma sürecine girdiği dönemde Türkiye'den bakıldığında SSCB bir tehdit kaynağı olmaktan çıktığı gibi bir olanaklar ülkesi hatta bir müteahhit cenneti olarak görülmektedir. Türkiye Adriyatik'ten Çin Seddi'ne uzanan bir coğrafyada başlayacak Türk asrı rüyaları görülmeye başlar. Türkiye'nin Türk asrı rüyalarından ayılması fazla zaman almaz. 1980'lerin başında millî güvenlik ideolojisi uyarınca kurumlaşan devlet bu dönüşümün yarattığı olanaklardan yeterince yararlanamadığı gibi karşı karşıya kaldığı yeni sınamalarla başa çıkmakta başarısızlığa uğrar.

Seksenler başlarken ulusal güvenliğini hâlâ kuzeyden gelen tehditlere göre tanımlayan Türkiye, doksanlar başlarken artık Ortadoğu'dan kaynaklanan ve giderek çeşitlenen sorunlarla uğraşmak zorundadır. Türkiye Kürt ayrılık-

çı hareketinin, *sınırötesi* boyutlar kazanarak bölgeselleşmesi bu sorunların başında gelir. Suriye'nin PKK'ye destek sağlamaya başlaması, örgütün Kuzey Irak'ta üsler edinmesi ve bu üslere yönelik sınırötesi operasyonlar düzenlemek durumunda kalması gibi gelişmelerle Kürt sorunu onyıl sonunda Türkiye'de bütün siyasal dinamikleri etkileyen, dolayısıyla *dış* politik tercihlerini belirleyecek ölçüde etkili olan başat sorunu olur.

Seksenlerin boyunca Yunanistan ile yaşanan Ege Denizi ile ilgili gerginlikler Türkiye'de siyaset insanlarını en çok ilgilendiren konulardan birisi olur. Yunanistan'ın 1981'de AET üyesi olması ilişkileri etkileyen en önemli gelişme olur. AT üyeliği Yunanistan'a Türkiye'ye karşı kullanabileceği geniş bir manevra alanı kazandırır. Türkiye'nin üye olmadığı bir birliğe katılmasından sonra Yunanistan Ege Denizi ile ilgili sorunları Türkiye ile AT arasındaki bir sorun olarak tanımlar.

24 Ocak Kararları olarak bilinen yapısal uyum programı, *dış* politika alanındaki iktidar ilişkilerinde dönüşümü de beraberinde getirir. Dış borç ödemeleri için uluslararası finans çevrelerinin desteğini sağlamak yeniden siyasal iktidarların en önemli sorunu haline gelir. İhracata yönelen Türkiye'nin ithal girdi oranını düşürememesi yüzünden artan dış borç yükü, başta ABD olmak üzere uluslararası finans çevreleri üzerinde etkili olabilen ülkelerin Ankara'nın izlediği dış politika üzerindeki etkisinin artmasını da beraberinde getirir.

Kıbrıs Sorunu ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu

B. Alper Torun

Kıbrıs sorunu gerek Türk dış politikasının gerek Türkiye-Yunanistan ilişkilerinin merkezinde yer alan, Türkiye'nin iç ve dış siyasetini etkileyen ve onlardan etkilenen temel konulardan biri olagelmiştir. Türkiye-Yunanistan ilişkilerindeki dalgalanmalara paralel olarak seyri değişen Kıbrıs sorunu, '50'lerden itibaren Türk dış politikasında daha fazla yer bulmaya başlamıştır. Fakat Soğuk Savaş'ın en yoğun şekilde yaşandığı bu dönem, Batı ittifakının güney kanadında yer alan Türkiye ve Yunanistan arasındaki olası çatışmanın ya önüne geçmiş ya da en azından bu çatışmayı bir süreliğine ertelemiştir. Erel Tellal'a göre bu dönemde ABD'nin, Türkiye ve Yunanistan'ı çatışmaktan alıkoymak için başvurduğu yöntem Sovyetler Birliği *ortak düşmanını* öne sürmek olmuştur. Tellal, bu durumu üyeleri birbirine bağlayan *komünizm tehlikesi tutkalı* olarak tanımlamaktadır. Şubat 1959'da Birleşik Krallık, Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan Zürih ve Londra anlaşmaları ile adada cumhurbaşkanı Rum ve yardımcısı Türk olacak şekilde iki toplumlu bir devlet kurulmuştur. Kasım 1963'te Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Başpiskopos Makaryos'un Kıbrıslı Türklerin yetkilerini sınırlayan 13 maddelik anayasa değişikliği teklifi, Türkler tarafından devletin iki toplumlu yapısını yıkmaya çalışmak olarak yorumlanmış ve kısa sürede çatışmaların tekrar başlamasına neden olmuştur. Oysa Soğuk Savaş'ta *Détente* (yumuşama) dönemi olarak görülen ve '60'lardan itibaren hız kazanan süreçte gerek Yunanistan gerek Türkiye, dış politikalarında görece daha serbest hareket etmeye başlamıştı. Öte yandan Komünist Blok'tan gelen tehdidin görece azaldığı bu dönem Oral Sander'in *Siyasî Tarih 1918-1994* başlıklı kitabında da ifade ettiği gibi blok-içi anlaşmazlıkların ön plana çıktığı bir süreçtir. Bu

durum Kıbrıs sorununu da etkilemiş, adada kurulan devletin kısa ömürlü oluşuna hizmet etmiştir.

Altmışlı yıllar adada çatışmanın, Türkiye ve Yunanistan arasında ise rekabetin arttığı, başta ABD ve İngiltere olmak üzere Batı ittifakının Türkiye'nin olası müdahalelerinin önüne geçtiği bir döneme tekabül eder. '60'larda Türkiye'de önce 27 Mayıs Darbesi ve ardından Talat Aydemir'in darbe girişimleri yaşanır. '50'lerde benimsenen *sıkı kutup politikasından* uzaklaşıldığı ve koalisyon hükümetinin işbaşında olduğu '60'ların ilk yarısında ekonomide de beklenen başarı yakalanamamıştır. Kıbrıslı Türklerin adadaki varlığını tehdit eden ciddi gelişmeler karşısında Türkiye gerek ekonomik olarak gerekse de iç siyasetteki gelişmeler ve ordu içindeki sorunlar nedeniyle adaya müdahale etme şansına sahip değildir. Bu dönemde Türkiye'nin temel hedefi uluslararası toplumun ilgisini adadaki duruma çekerek Kıbrıslı Türklerin çıkarlarını korumak ve *Enosis*'in (*Ἕνωσις*) önüne geçmektir. *Enosis*, Yunanca'da *birlik* anlamına gelmekte ve '30'lu yıllarda Birleşik Krallık hâkimiyeti altındaki Kıbrıs Adası'nın Yunanistan tarafından ilhak edilmesini ifade etmektedir. 5 Haziran 1964 tarihli *Johnson Mektubu* ile ABD başkanı, Başbakan İsmet İnönü'ye Kıbrıs'a olası bir müdahale sonrası Türkiye'nin SSCB ile karşı karşıya gelmesi durumunda NATO'nun Türkiye'yi savunmayabileceğini bildirir. Ayrıca mektupta müdahale durumunda 1947 tarihli *Türk-Amerikan Yardım Antlaşması* çerçevesinde edinilmiş askerî malzemenin de Türkiye tarafından kullanılamayacağı belirtilir. Bu durum Türkiye siyaseti açısından önemli bir kırılmanın yaşanmasına neden olur. Nitekim bu tarihten itibaren blok politikasından uzaklaşan Türkiye dış politikada çok yönlü bir yaklaşım benimseyecektir.

Yetmişler ise bu serinin bir önceki kitabı olan *Türkiye'nin 1970'li Yılları*'nda Gencer Özcan'ın *1974 Kıbrıs Bunalımı* başlıklı makalesinde de ifade ettiği gibi Türk dış politikası açısından bir dönüşüm sürecini kapsamaktadır. Özcan bu dönüşümü, Kıbrıs'ta fiilen iki özerk idare varlığı tezinin '70'lerin sonuna gelindiğinde yerini iki egemen devletli bir konfederasyon tezine bırakması olarak tanımlamaktadır. Bu çalışmada Kıbrıs meselesi, Özcan'ın bıraktığı yerden devralınıp KKTC'nin kuruluşuna odaklanılarak '80'lerde Türk siyasal hayatında ve uluslararası alanda yaşanan gelişmeler çerçevesinde incelenecektir. Fakat KKTC'nin kuruluşuna geçmeden önce, *Kıbrıs Barış Harekâtı*'nı zorunlu kılan gelişmeler ve bağımsızlığa giden süreçte temel dönüm noktalarına kısaca göz gezdirmek gerekmektedir.

Müdahaleden Önceki Hararetli Onyıl

Johnson Mektubu ile ABD'nin Türk müdahalesinin önüne geçtiği 1964'ten 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'na kadar geçen onyıllık zaman diliminde, adadaki durum

Türkler açısından hayli karanlık bir görünüm arz etmekteydi. Kıbrıs Türklerinin küçük bölgelere kapandığı, sefaletin arttığı, BM erzak yardımlarının dahi Türk köylerini çevreleyen Rum milislerce kontrol edildikten sonra dağıtımının yapıldığı bu dönemde, adada Türk milliyetçiliğinin hızla yükselmesine şahit olunmuştu. Öte yandan 1963-1964 arasında ada üzerinde ihtar uçuşları yapan Türk jetleri ve Mersin'den hareket eden donanma, ABD ve İngiltere'nin dikkatini çekse de kalıcı bir çözüme ulaşıldığı söylenemezdi.

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) adaya müdahalesine giden süreçte 1966-1967 yılları ise önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde Atina ile Makaryos'un arası bozulmuş, 21 Nisan 1967'de Atina'da Albaylar Cuntası olarak adlandırılan bir grubun iktidarı ele geçirmesi ile bu ilişkiler neredeyse kopma noktasına gelmiştir. Aynı dönemde Ankara-Denktaş ilişkisinin de pek parlak olduğu söylenemez. Her ne kadar Ankara-Atina arasında yapılan görüşmeler ile adada gerilimin azaltılmasına yönelik girişimler ortaya çıkmış olsa da 9-10 Eylül 1967'de gerçekleşen Demirel-Kollias görüşmeleri, Kollias'ın *Enosis* talebinde bulunması nedeniyle olumsuz bir şekilde sonuçlanmıştır. 15 Kasım 1967'de Rumlar tarafından gerçekleştirilen ve 1974'ten önceki son Türk-Rum çatışması olan Geçitkale (Kofinu) ve Boğaziçi saldırıları ise Türkiye ve Yunanistan'ı yeni bir uzlaşma arayışına sokmuştur. Yine bu dönemde Türkiye'nin *Türk Mukavemet Teşkilatı*'na (TMT), Yunanistan'ın ise Makaryos'a ve *Enosis* yanlılarına verdiği desteği kestiğini belirtmek gerekir. Nitekim Nisan 1967'de Atina'da gerçekleştirilen darbe, Atina-Makaryos kopuşunu en açık şekliyle ilan etmiştir.

17 Kasım 1967'de Demirel (30.) hükümeti, adada yaşanan çatışmalardan duyduğu kaygı ile Yunanistan'a bir nota verir. Nota, genel hatlarıyla adadaki Yunan askerî varlığının Kıbrıs'ı terk etmesi, Kıbrıs Türklerine yönelik saldırıların sona erdirilmesi ve 1959 Zürih ve Londra anlaşmaları temelinde anayasal düzenin tesisi taleplerini içermektedir. Yunanistan ise verdiği karşı notada görüşmelere hazır olduğunu ifade eder. Ankara-Atina arasında bir yumuşama ihtimalini gören ABD Başkanı Johnson 22 Kasım 1967'de özel temsilcisi Cyrus Vance'i arabuluculuk girişimlerinde bulunmak üzere görevlendirir. Görüşmeler öncesi durum gerek ulusal gerekse de uluslararası alanda Türkiye lehine görünmektedir. Dahası General Yeoryos Grivas ve emrindeki Yunan ordusundan rahatsız olan Makaryos, üzerindeki Atina baskısından kurtulmak istemektedir. ABD ise Geçitkale ve Boğaziçi saldırıları sonrasında giderek artan gerilimin ve NATO'nun güneydoğu kanadında olası bir Türk-Yunan çatışmasının önüne geçmek amacıyla Yunanistan'a baskı yapmaktadır. Atina'da iktidarı ele geçiren faşist Albaylar Cuntası'nın *Enosis*'i gerçekleştirme ihtimali Soğuk Savaş'ın diğer kutbunun lideri SSCB tarafından da bir tehdit olarak görülmektedir. SSCB, Atina'daki faşist cuntanın Kıbrıs'ta

kontrolü sağlamasının adayı gerçek anlamda bir NATO üssüne çevireceği endişesindedir. Türkiye yukarıda ifade edilen faktörlerin etkisi ve ABD'nin de desteğiyle 17 Kasım'da ilan ettiği notasındaki taleplerin birçoğunu Yunanistan'a kabul ettirmeyi başaracaktır.

12 Mart 1971'de Demirel (32.) hükümetine muhtıra verilmesi ile başlayan iki buçuk yıllık ara rejim, çok yönlü bir dış politikanın yerini Batı (ABD) bağlantılı bir dış politikaya bırakmasıyla sonuçlanır. 14 Ekim 1973'te yapılan seçimler sonrasında kurulan CHP-Millî Selamet Partisi (MSP) koalisyonu ise ABD karşıtı görüşleri ile adaya müdahale açısından oldukça elverişli bir siyasî ortam hazırlayacaktır. Türkiye'de yaşanan bu gelişmelere Yunanistan'ın *Enosis* için adadaki yerel güçlere verdiği desteğin artması da eklenince müdahale için kaçınılmaz süreç de başlamış olur. 15 Temmuz 1974'te *EOKA-B* (*Ethniki Organosis Kyprion Agoniston-B, Εθνική Οργάνωσις Κυπρίων Αγωνιστών Β, Kıbrıslıların Millî Mücadele Örgütü-B*) lideri Nikos Sampson önderliğinde, Atina ile arası bozuk olan ve Kıbrıs'taki Yunan askerlerinin ivedilikle çekilmesini talep eden Başpiskopos Makaryos'a darbe yapılmasıyla başlayan süreç, Rum Millî Muhafız Birliği'ne bağlı askerlerce başkanlık sarayını bombalatan Nikos Sampson'un adada *Kıbrıs Helen Cumhuriyeti'nin* kurulduğunu ilan etmesi ile sonuçlanır. Bu gelişmeler 1964'te ve 1967'de adaya müdahalenin kıyısından dönen Türkiye için artık son uyarı niteliğindedir. Zira Sampson'un asıl hedefi Makaryos'u devirdikten sonra *Enosis*'i gerçekleştirmek amacıyla Kıbrıs Türklerine yönelik saldırılar gerçekleştirmek olacaktır.

Askerî Harekâtlar: "Ayşe Tatil'e Çıksın"

17-18 Temmuz 1974'te Başbakan Bülent Ecevit ile İngiltere Dışişleri Bakanı James Callaghan arasında yapılan görüşmelerde Türkiye, İngiltere'ye ortak müdahale teklifinde bulunsa da olumlu yanıt alamaz. ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Joseph Sisco ile yapılan görüşmelerden de bir sonuç çıkmaz. Zira ABD, *Bağlantısızlar Hareketi*'ne yakın olan, Kıbrıs'ta NATO varlığını istemeyen, komünist parti AKEL'in adadaki faaliyetlerine göz yuman Makaryos'un tasfiyesinden rahatsız görünmemektedir. Öyle ki adada güçlenen komünist hareketlerden rahatsız olan ABD, NATO müttefiki Türkiye'nin müdahalesine yeşil ışık yakmasa da karşı da çıkmamıştır. Bunun üzerine Türkiye 20 Temmuz 1974'te Bülent Ecevit'in "Biz aslında savaş için değil, barış için ve yalnızca Türklere değil Rumlara da barış getirmek için adaya gidiyoruz," açıklamasıyla Kıbrıs'a müdahale eder. Müdahalenin yapılmasında Ecevit hükümetinin Makaryos'a yapılan darbe ile Kıbrıs'ta uluslararası antlaşmalarla güvence altına alınmış olan anayasal düzenin yıkıldığı ve ortaya çıkan yeni şartlarda Kıbrıslı Türklerin haklarının ve Türkiye'nin çıkar-

larının ancak askerî bir müdahale ile korunabileceği düşüncesinin etkili olduğunun altını çizmek gerekir.

Tüm bu gelişmeler neticesinde 20 Temmuz sabahı Kıbrıs semaları Türk paraşütçüleri ile dolacak ve paraşütçülere, Beşparmak Dağları'nda ve Lefkoşa'nın kuzeyinde yer alan Kıbrıs askerî üslerini bombalamakla görevli Türk jetleri eşlik edecekti. Buna eşzamanlı olarak denizden de Girne'nin 5 kilometre batısındaki Karaoğlanoğlu Plajı'na çıkartma yapılıyordu. Öte yandan gerek Kıbrıslı Rum kuvvetler gerek Yunanistan'ın Kıbrıs'taki askerî güçleri müdahaleyi beklemiyordu; müdahaleye karşı hazırlıksız yakalanmışlardı. 1964'ten beri adaya müdahale etmek isteyen ve her seferinde ABD ve İngiltere tarafından engellenen Türkiye'nin 1974 müdahalesinin de öncekiler gibi başarısız olacağına o kadar inanmışlardı ki ilk Türk kuvvetleri ciddi bir direnişle karşılaşmadan adaya ulaştılar. Fakat harekâtın en önemli sorunu havadan Lefkoşa civarına ve denizden Girne yakınlarına indirilen birliklerin birleşmesiydi. İki grubun arasındaki en büyük engel ise Rum milislerinin gizlendiği ve Türk komandolarının yeterince hâkim olmadığı Beşparmak Dağları'ydı.

Harekâtın ikinci günü Girne'ye giren Türk birlikleri, Lefkoşa'ya doğru hareket etti. Lefkoşa'daki birliklerle kurulan bağlantı sonrası Lefkoşa-Girne hattı oluşturuldu. Harekâtın üçüncü günü olan 22 Temmuz'da BM Güvenlik Konseyi'nin çağrısı (353 sayılı karar) sonucu ateşkes ilan edildi ve harekâta son verildi. Ateşkesi, 25-30 Temmuz 1974 tarihleri arasında İsviçre'de toplanan Birleşik Krallık, Türkiye ve Yunanistan dışişleri bakanlarının katıldığı *Cenevre Konferansı* takip etti. Toplantıya adadaki Türk ve Rum toplumlarını temsilen Rauf Denktaş ve Glafkos Klerides katılmıştı. Konferans sırasında Birleşik Krallık ve Yunanistan ile Türkiye arasındaki en önemli görüş ayrılıklarından birinin BM Güvenlik Konseyi'nin aldığı 353 sayılı karar konusunda olduğu görüldü. Birleşik Krallık ve Yunanistan temsilcileri kararın yalnızca bir ateşkes kararı olmadığını, adada 15 Temmuz'da gerçekleşen Nikos Sampson darbesi sonrası bozulan anayasal düzenin yeniden tesisini içerdiğini öne sürmekteydiler. Bu kapsamda yabancı askerî kuvvetlerin ivedilikle adadan ayrılması gerektiğinin altını çiziyorlardı. Oysa Türk tarafı 353 sayılı kararı bir ateşkes kararı olarak görmekte ve Kıbrıs Türklerinin güvenliğini garanti altına almak amacıyla denize çıkışı olan bir federal devletin kurulması gerektiğini düşünmekteydi.

Türkiye'nin isteklerinin önemli bir kısmının kabul edildiği *I. Cenevre Antlaşması* 30 Temmuz 1974'te imzalandı. 15 Temmuz'da gerçekleşen darbe sonrası anayasal düzenin bozulduğu Kıbrıs Cumhuriyeti'nde sivil idarenin yeniden tesisi konusunda görüşmeler yapılması için 8 Ağustos'ta *II. Cenevre Konferansı*'nın toplanmasına karar verildi. Bu süre zarfında Rum ve Yunan askerlerin Türklerin

bulundukları bölgeleri boşaltmaları gerekiyordu. II. Cenevre Konferansı'nda Türkiye heyeti, coğrafi bölge esasına dayanarak adada iki özerk idareden oluşan bağımsız bir devletin kurulması önerisinde bulunmuştur. Yunanistan ise 1960 Anayasası'nın geçerliliğini öne sürerek 15 Temmuz darbesi öncesindeki şartlara dönülmesi gerektiğini savunmuştur.

I. Cenevre Konferansı'nda anlaşılan konuların sahada gerçekleşmediğini ve adada çatışmaların hız kazandığını gören Türkiye ikinci konferanstan da bir sonuç çıkmayacağını düşünerek yeni bir askerî harekât başlatma kararı almıştır. Kararı konferansta Türkiye heyetini temsil eden Dışişleri Bakanı Turan Güneş, Ecevit ile yaptığı telefon görüşmesinde kızının ismini içeren ve daha önceden belirledikleri parolayı söyleyerek bildirmiştir: *Ayşe Tatile Çıksın.* 14 Ağustos'ta başlayan ikinci harekât, 16 Ağustos'a kadar sürmüş ve adanın yaklaşık üçte biri Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kontrolüne girmiştir. İkinci harekât ile Türk birlikleri adayı doğu-batı ekseninde kesen *Attila Hattı'nı (Yeşil Hat)* tamamlamışlardır.

Müdahale Sonrası Süreç: Kıbrıs'ta Bir Türk Devleti Çabaları ve Diplomatik Girişimler

Ekim 1974'te ABD Kongresi tarafından alınan bir karar ile Türkiye'ye yapılan askerî yardımın kesilmesi kararlaştırılmış fakat bu ambargo kararının uygulaması 5 Şubat 1975'e kadar ertelenmiştir. Ambargonun yürürlüğe girmesi, KKTC'nin ilanına giden süreçte önemli dönüm noktalarından olan bir gelişmeyi ortaya çıkarmıştır: 13 Şubat 1975'te *Kıbrıs Türk Federe Devleti*'nin (KTFD) kurulması.

Söz konusu ambargo kararının yalnızca Kıbrıs meselesi ile ilgili olmadığı ve 1971'de ABD baskısı ile yasaklanan haşhaş ekiminin CHP-MSP koalisyonu tarafından 1 Temmuz 1974'te serbest bırakılması üzerine alındığı da oldukça yaygın bir görüştür. Sebebi ne olursa olsun bu ambargo kararı Kıbrıs özelinde geri dönülemez bir süreç başlatmıştır. Denktaş tarafından bağımsız bir devletten ziyade Kıbrıs Cumhuriyeti'nin federatif bir parçası olarak tanımlanan KTFD'nin ilanı hem ABD'nin ambargo kararına bir tepki niteliği taşımış hem de toplumlararası görüşmelerde Türk tarafının uzlaşmaz bir tutum aldıklarını düşündükleri Rum tarafını hizaya getirme girişimi olarak görülmüştür. Nitekim görüşmelerde Kıbrıs Türk tarafını temsil eden Denktaş, Makaryos'un isteksiz tutumunun KTFD'nin ilanını hızlandırdığına dair ifadelerde bulunmuştur. Ankara'da bulunan İngiltere Büyükelçisi Horace Phillips'in görüşleri de KTFD'nin ilan edilmesinin, Rum tarafının görüşmeleri sabote etmesine karşılık bir tepkinin sonucu olduğu yönündedir.

Altmışlarda başlayan ve yukarıda da bir kısmına yer verilen çatışmalar sonucu adada yaşanan nüfus değişimleri iki toplumu yeterince birbirinden koparmıştır. 2

Ağustos 1975'te Viyana'da imzalanan mübadele antlaşması ile ayrışma son halini almış ve kuzeyde Türk güneyde Rum toplumlu bir bölünme fiziki olarak da gerçekleşmiştir. Harekât uzun süredir Rum tarafının baskısında olan Türk toplumunda zafer duygusunu geri kazandırmıştır. Vamık Volkan'ın *Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-group Identity* başlıklı çalışmasında yer verdiği *seçilmiş travma* ve *seçilmiş zafer* kavramlarının Kıbrıslı Rumlar ve Türkler için de geçerli olduğu söylenebilir. Nitekim 1974 Harekâtı Türkler için seçilmiş zafer, Rumlar içinse seçilmiş travma olmuştur. Sonuç her ne olursa olsun bu travma iki taraf için de aynı işlevi görüyordu: milliyetçiliğin yükselişi ve geri dönülmez şekilde bir ayrışma.

Kıbrıs Harekâtı sonrasında gerek Türkiye'de gerekse de Yunanistan'da zayıf iktidarlar göreve gelmişti. Harekât sonrası Atina'da devrilen cunta rejimi yerine gelen Karamanlis hükümeti siyasî olarak zayıf bir durumdaydı ve tüm enerjisini Avrupa ile bütünleşmeye yönlendirmekteydi. Bu kapsamda Atina, Haziran 1976'da AET'ye tam üyelik başvurusunda bulunuyordu. Dolayısıyla cunta deneyimini geride bırakmak isteyen Yunanistan'ın demokratikleşme hamlelerine hız verdiğini ve bu dönemde Avrupa ile bütünleşmeyi demokratikleşme açısından bir fırsat olarak gördüğünü söylemek mümkündür. Bu süreç ileride görüleceği gibi Kıbrıs meselesini de derinden etkileyecektir.

Öte yandan adada ayrışma keskinleşse de çözüm için görüşmeler devam da etmekteydi. Daha önce Haziran 1968-Eylül 1971 arasında dört aşamada gerçekleşen fakat sonuç alınamayan toplumlararası görüşmeler BM Genel Sekreteri Kurt Waldheim başkanlığında ve Viyana görüşmeleri adıyla 28 Nisan 1975'te tekrar başlıyordu. İlk turu 28 Nisan-3 Mayıs tarihleri arasında gerçekleştirilen görüşmelerin ikinci turu 5-7 Haziran 1975 tarihleri arasında yapıldı. Görüşmelerde dikkati çeken nokta iki tarafın da iç politik kaygılarla ödün vermekten kaçınmasının çözümsüzlüğü tetiklemiş olmasıdır. Makaryos'un gölgesindeki Klerides Türk tarafının iki bölgeli yapı teklifini kabul etmezken Demirel de *Ecevit'in kazandığını kaybeden lider* olma korkusu ile ABD tarafından yapılan bazı toprakların Rumlara bırakılması tekliflerine olumsuz yaklaşmıştır. 31 Temmuz-2 Ağustos 1975 tarihleri arasında üçüncü turu yapılan görüşmelerin dördüncü turu ise 8-10 Eylül'de New York'ta gerçekleştirilir ve görüşmelerden herhangi bir sonuç alınamaz. Beşinci ve son tur ise 17-21 Şubat 1976 tarihleri arasında gerçekleştirilecek ancak hem anayasa hem de toprak konularının geniş şekilde ele alındığı bu görüşmelerden de sonuç alınamayacaktır. Bu görüşmelerde yaşanan tıkanıklıklar '60'lardan beri süregelen anlaşmazlıklar çerçevesinde yaşanır. Denktaş iki bölgeli ve geniş özerklik içeren federal bir cumhuriyette ısrar ederken, Klerides ise bölgesel federasyona karşı çıkarak önceliğini Kıbrıslı Rum mültecilerin Türk bölge-

sindeki evlerine dönmesine verir. Oysa Denktaş, bölgesel federasyon ilkesi üzerinde uzlaşmadan mülteciler konusunda adım atmaya hazır değildir.

Toplumlararası görüşmeler, Denktaş'ın 9 Ocak 1977 tarihinde BM Kıbrıs Özel Temsilcisi Perez de Cuellar aracılığıyla Makaryos'a yollamış olduğu mektup ile tekrar başlar. *Dört İlke Anlaşması* olarak da bilinen 12 Şubat 1977 Denktaş-Makaryos görüşmeleri sonucunda bağımsız, bağlantısız, iki toplumlu bir federal cumhuriyetin kurulması üzerinde anlaşılır. Toprak miktarının adil bir şekilde paylaştırılması gerektiği vurgulanırken dolaşım özgürlüğü, yerleşim özgürlüğü ve mülkiyet hakkı üzerine ise görüşülmesi gerektiği belirtilir. Son olarak merkezî federal hükümetin yetkilerinin ve işlevlerinin ülkenin birliğini ve devletin iki toplumlu yapısını gözetecek şekilde belirlenmesi gerektiği üzerinde uzlaşılır. Bu anlaşma uzun yıllar sürecek müzakerelerin temellerinin atıldığı *İlk Zirve Anlaşması* olarak da bilinmektedir. 3 Ağustos'ta Makaryos'un ölümü sonrası göreve gelen Spiros Kipriyanu ile Denktaş arasındaki görüşme sonucu 19 Mayıs 1979'da ilk anlaşmayı teyit eden ve adanın askerden arındırılmasını, bağımsızlık, egemenlik ve toprak bütünlüğünün garanti altına alınmasını vurgulayan maddelerin de yer aldığı yeni bir anlaşma imzalanır. Fakat Süha Bölükbaşı'nın da *The Cyprus Dispute and the United Nations: Peaceful Non-Settlement between 1954 and 1996* adlı çalışmasında ifade ettiği gibi her iki taraf da bu maddelerden farklı anlamlar çıkarmaktadır.

Tarih 21 Ekim 1981'i gösterdiğinde ise BM Genel Sekreteri Waldheim, iki toplumun liderleriyle son toplantısını yaparak bir değerlendirme raporu sunmuştur. Waldheim'in vardığı sonuç, tarafların her türlü girişime karşı uzlaşmaz tavırları nedeniyle Kıbrıs'ta işleyen sürecin nankör ve sinir bozucu olduğudur.

Çözüm için "Zorunlu" Karar: KKTC'nin Kuruluşu

Türkiye'de siyaseti, orduyu, ekonomiyi, toplumu ve bu kitapta da göreceğiniz gibi daha birçok konuyu derinden etkileyen 12 Eylül Darbesi'nden Kıbrıs'ın nasibini aldığını söylemek yanlış olmaz. Öyle ki henüz '50'lerden başlayarak gerek Türk siyasal hayatının gerekse de Türk dış politikasının en önemli gündem maddelerinden biri olan Kıbrıs meselesi, 12 Eylül sonrasında geri dönülmez şekilde bir dönüşüm geçirmiştir. Her şeyden önce 12 Eylül Darbesi, 24 Ocak Kararları'yla başlayan Türkiye'nin neoliberalizme *teslim*iyet süreci için gerekli koşulların oluşmasını sağlamıştır. *Yumuşama*nın etkisinin azaldığı, ABD'de Cumhuriyetçi Parti'den Ronald Reagan'ın başkanlığında silahlanma yarışının hız kazandığı bu dönemde Türkiye'nin '70'ler boyunca sürdürdüğü çok taraflı dış politika çizgisinden uzaklaşıp ABD ile giderek yakınlaştığı gözlemlenmiştir. 12 Eylül rejimi-

nin dış politikada ABD'ye dayanan çizgisi Kıbrıs dahil birçok konuda hatalı kararların, oldubittilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. 14 Ağustos 1974'te Kıbrıs'ta başlatılan ikinci harekât sonrası NATO'nun askerî kanadından çekilen Yunanistan'ın tekrar katılımı için uygulanan vetonun hiçbir ödün vermeksizin yalnızca General Rogers'ın *asker sözüne*! (*Rogers Planı*) güvenilerek kaldırılması da 12 Eylül rejimiyle mümkün olmuştur. Ege'deki yetki alanlarının yeniden düzenlenmesi talepleri karşılanmamışken Türkiye'nin verdiği bu karar Yunanistan'a karşı ele geçirdiği en önemli avantajdan vazgeçmesi anlamına gelmiştir.

Neoliberal politikaların küresel anlamda önem kazandığı bu dönemde Özal hükümetlerinin de temel amacı ekonomik konulara öncelik vermek ve bu alanlarda yaşanacak gelişmelerin yardımıyla siyasal sorunlara çözüm bulmaktı. Kıbrıs sorunu ise Özal'ın gerek Türkiye-Yunanistan arasındaki ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirme gerek uluslararası alanda Türkiye'nin ekonomik dönüşüm süreci için destek bulma çabalarının önünde büyük bir engel teşkil etmekteydi. Aynı dönemde Yunanistan'da ise *PASOK (Panellinío Sosialistikó Kínima-Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα-Panhelenik Sosyalist Hareket)* güç kazanmaya başlamıştı. Kıbrıs Harekâtı'nın hemen ardından kurulan ve ABD karşıtı bir söylem ile halka yönelen Andreas Papandreu liderliğindeki PASOK, 18 Ekim 1981'deki seçimde oyların %48'ini alarak iktidar olmuştu. İktidar olana kadar sol bir söylem geliştiren Papandreu, iktidar olduktan sonra ABD ve NATO ile ilişkilere önem vermiş; 8 Eylül 1983'te Atina'da ABD ile *Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması (Defense and Economic Cooperation Agreement)* imzalamış, seçim öncesi vaat ettiğinin aksine NATO'dan ayrılmamış ve ABD ile askerî üsler kurulması yönündeki görüşmelerini sürdürmüştü. 1989'a kadar sürecek olan PASOK iktidarının dış politikadaki bu çelişkileri açıklamak için başvurduğu söylem ise tahmin edileceği üzere *Türk tehdidi* olmuştur. Kendinden önceki muhafazakâr Karamanlis ve Rallis hükümetlerini eleştirerek 1974 sonrasında ülkede yükselişe geçen ulusçu akımlara yönelen Papandreu, Yunanistan'ın ulusal egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün korunması için radikal önlemler alınması gerektiğini öne sürmüştür. Papandreu döneminde ordu-hükümet arasında yakın ilişkilerin tesis edilmesi, Papandreu'nun bulduğu her fırsatta askerî birliklere yönelik ziyaret ve konuşmalar gerçekleştirmesi de yine dikkat çeken diğer gelişmelerdir.

Yunanistan'da artan ulusçu, devletçi yaklaşımlara paralel olarak Rum tarafı da '80'lerden itibaren yoğun lobicilik faaliyetleri ile Kıbrıs sorununu uluslararası arenada ön plana çıkarmıştır. Nitekim Rum tarafının girişimleri sonucu 13 Mayıs 1983'te Ankara'nın işgalci güç olarak nitelendirildiği A/37/253 sayılı BM Genel Kurulu Kararı alınır. Karar Kıbrıs'ın toprak bütünlüğüne ve Kıbrıs Rum yönetiminin meşruiyetine vurgu yaparak adadaki tüm işgalci güçlerin acilen adayı terk et-

Cumhuriyet

KAVRAM DERSANESİ

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ilan edildi

Çözüm için zorunlu karar

ANKARA'DA DURUM

Türkiye'nin tanıma kararı saat 18'de çıktı

DÜNYADAN YANKILAR

ABD: Bu karar geri alınsın

"Artık rahatız, çocuk doğmuştur"

Cumhuriyet, 16 Kasım 1983.

mesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu karar esasında Rum tarafının sorunu uluslararası bir düzeye taşıma konusunda başarılı olduğunun da bir kanıtıdır. Kıbrıs Türk yönetiminin bu durumda izlediği strateji ise bağımsızlık ilanına giden sürece hız kazandırmak olur. Başta Denktaş olmak üzere Kıbrıs Türk yönetimi, bu stratejinin Rumları iki toplumlu, iki bölgeli federal bir yapıda uzlaşmak üzere masaya döndüreceği kanısındadır.

15 Kasım 1983'te muhalefet partilerinin çekincelerine karşın Kıbrıs Türk yönetimi KKTC'nin kurulduğunu ilan eder. 16 Kasım 1983 tarihli gazetelerin manşetleri neredeyse birbirinin aynısıdır: "Kutlu Olsun" (*Tercüman*), "Gurur Günü" (*Hürriyet*), "Mutlu Son" (*Güneş*). *Cumhuriyet*'in başlığı ise diğerlerinden farklı olarak KTFD'nin içinde kaldığı ikilemi işaret etmesi açısından dikkate değerdir: "Çözüm için Zorunlu Karar". İfade etmek gerekir ki Türk tarafı Rumları masaya getirmek için radikal bir hamle gerektiğini düşünmektedir ve bu hamle bağımsızlık ilanı olarak seçilir.

KKTC'yi ilan eden bağımsızlık bildirisinde Rum tarafının toplumlararası görüşmeleri çıkmaza sokacak şekilde sorunu uluslararası alana taşıdığının altı şu ifadelerle çizilmektedir:

> Kıbrıs Türk tarafının federal bir çözüm doğrultusunda süratle ilerlemesi için özlü müzakerelere hazır olduğunun birçok kez önemle belirtilmesine rağmen, önce müzakere süreci Kıbrıs Rum tarafınca yavaşlatılıp yozlaştırılmış ve Kıbrıs Rum liderliği Kıbrıs sorununu Kıbrıs Türk halkının sesini duyurmasına ve haklarını savunmasına imkân olmayan forumlara götürmek üzere müzakere masasını terk etmiştir.

Bildiride yer alan "KKTC'nin ilanının iki eşit halk arasında ortaklığın bir federasyon çatısı altında yeniden kurulmasını ve sorunların çözülmesini engellemeyip kolaylaştırabileceği" ifadesi Rum tarafının yukarıdaki girişimine karşı bir hamleye işaret eder. Fakat işler KTFD'nin planladığı gibi gitmeyecektir. KKTC'nin ilanı başta Kıbrıs Rum Yönetimi ve Yunanistan olmak üzere uluslararası alanda büyük ses getirecektir. Kıbrıslı Rumlar aldıkları uluslararası destek ve adanın meşru temsilcisi olarak görülmenin verdiği güven ile Türk tarafını azınlık kabul eden yaklaşımlarını sürdüreceklerdir. Hal böyleyken BM Güvenlik Konseyi 18 Kasım 1983'te aldığı

541 sayılı karar ile KKTC'nin ilanının, 1960 Londra ve Zürih antlaşmalarına aykırı ve dolayısıyla da yeni kurulan devletin geçersiz olduğunu bildirir.

Seksenler boyunca Kıbrıs sorununun çözümü için yapılan görüşmelerde Özal ile farklı görüşlerde olan Denktaş'ın kontrolü eline almak amacıyla öneri götüren taraf olduğu gözlemlenmiştir. Aynı dönemde Kıbrıs Rum toplumunu temsil eden Kipriyanu ise uzlaşmaz bir tutum takınmıştır. Ocak 1984'te Denktaş'ın BM Genel Sekreteri Javier Perez de Cuellar'a iyi niyet önerilerini sunmasıyla tekrar başlayan görüşmeler Rum tarafının *Kıbrıs'taki Türk işgalinin* sona ermesini önkoşul olarak sunmasıyla her seferinde çıkmaza girmiştir. KKTC'nin ilanından sonra Kipriyanu, Türk tarafıyla doğrudan görüşmeyi reddetmiş, görüşmeler BM Genel Sekreteri Javier Perez de Cuellar'ın taraflarla gerçekleştirdiği ayrı ayrı toplantılar üzerinden ilerlemiştir. Taraflar için uzlaşmanın en yakın olduğu anlardan biri ise 17 Ocak 1985'te New York'ta gerçekleşen görüşme olmuştur. 1984 boyunca yapılan görüşmeler sonucu adada federe iki devletin oluşturulması ve bu devletlerin bir araya gelmesi ile cumhurbaşkanının Rum ve yardımcısının Türk olacağı bir Kıbrıs Federal Cumhuriyeti'nin kurulması üzerine taslak metin oluşturulmuştur. Fakat imzaların atılması ve anlaşmanın sağlanmasının hedeflendiği New York'taki toplantıda Kipriyanu, taslak metni tartışmayı tercih etmiş, imza atmaktan kaçınmıştır. Bu durum toplantının başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur.

Daha önce de ifade edildiği gibi Yunanistan'da iktidarda olan Papandreu, *Türk tehdidini* öne çıkararak iç ve dış politikada meşruiyet arayışına girmişti. 1985 seçimleri yaklaştıkça Papandreu, Türk karşıtı söylemlerini arttırdı. *Tehdidin kuzeyden değil doğudan geldiği* anlayışıyla yeni bir savunma doktrini geliştirildiğini açıkladı. Bu dönemde Türk-Yunan ilişkilerinde Ege'de yaşanan sorunlar ön plana çıkmıştı. Karasuları ve kıta sahanlığı sorunları uzun zamandır ikili ilişkileri etkilese de 10 Aralık 1982'de Jamaika'nın Montego Bay şehrinde imzalanan *BM Deniz Hukuku Sözleşmesi*'nin devletlere karasularını 12 mile çıkarma yetkisi vermesi iki devleti neredeyse savaşın eşiğine getirdi. Söz konusu düzenleme, Yunanistan'ın adaları ile karasularının 12 mile çıkarılmasını mümkün kılıyordu. Bu durumda açık denizlere çıkışı kapanacak ve Ege'de dar bir sahil hattına sıkışacak olan Türkiye sözleşmeye imza atmadı. PASOK, 2 Haziran 1985'te tekrar iktidara geldikten sonra Ege'de Türk ve Yunan kuvvetlerinin karşılıklı tacizleri devam etti. Sorun Mart 1987'de artık bir krize dönüştü. Yunanistan, Ege'nin ihtilaflı kıta sahanlığında petrol arama faaliyetlerine başlayacağını Türkiye'nin Atina Büyükelçiliği'ne bildirdi. Türkiye ise buna misilleme ile karşılık vereceğini açıkladı. İngiltere'nin arabuluculuk girişimi ve Yunanistan'ın geri adım atmasıyla kriz aşılsa da karasuları ve kıta sahanlığı sorunları bu dönem boyunca ilişkileri etkilemeye devam etti. Öte yandan Özal hükümeti gerek Kıbrıs gerek Ege sorunlarında sı-

kışmış durumdaydı. Bir yandan seçimlerin yaklaşması ve muhalefetin eleştirileri nedeniyle söz konusu sorunlarda Yunanistan'a taviz vermek istemiyor diğer taraftan 14 Nisan 1987'de Avrupa Toplulukları'na (7 Şubat 1992 tarihinde imzalanan Maastricht Antlaşması ile Avrupa Birliği [AB] adını alacaktır) yapmış olduğu tam üyelik başvurusu nedeniyle Yunanistan'ı açıktan karşısına almak istemiyordu.

21 Şubat 1988'de Kıbrıs Rum Kesimi'nde yapılan seçimleri %50'den fazla oy alarak Yorgos Vasiliu kazandı. Kipriyanu'ya kıyasla daha ılımlı olarak görülen Vasiliu döneminde adada çözümün gerçekleşebileceğine dair umutlar doğmuştu. Fakat gerek Denktaş'ın güvenlik endişeleri gerekse de Vasiliu'nun adanın askerden arındırılması teklifleri uzlaşmayı imkânsız kılıyordu. Bu dönemde en önemli gelişme ise BM genel sekreterinin adıyla anılan *Cuellar Planı*'nın ortaya çıkışıydı. Plan, coğrafi olarak iki bölgeli, iki toplumlu iki devletten oluşacak bir Kıbrıs Federal Cumhuriyeti'ni öngörmekteydi. Kipriyanu'nun uzlaşmaz tavırlarından emin olduğu dönemlerde masaya oturmayı teklif eden Denktaş, Kıbrıslı Türklerin tezlerine yakın olan bu planı ilk reddeden olmuştu. Muhalefet tarafından kendi iktidarı için çözümsüzlüğü savunmakla itham edilen Denktaş, Vasiliu ve Rum tarafının kesinlikle reddettiği Kıbrıslı Türklerin self-determinasyon hakkına vurgu yapıyordu. "Çözüm için zorunlu karar" olarak görülen KKTC'nin ilanı, bir anlamda çözümsüzlüğün de çıkış noktası olmuştu.

Soğuk Savaş döneminin şartları altında ABD ve NATO için Kıbrıs sorunu, SSCB'nin bölgedeki çıkarlarına hizmet etmediği sürece öncelikler arasında yer almıyordu. Nitekim Washington KKTC'nin kuruluşuna tepki göstermiş ve diğer devletlere KKTC'yi tanımama yönünde telkinlerde bulunmuş olsa da Türkiye'yi zorlayıcı önlemlere girişmemişti. Washington için Makaryos'un Moskova'ya yaklaşmasını ve NATO'nun güney kanadındaki olası bir Türk-Yunan çatışmasını önlemek yeterli görünüyordu. Fakat SSCB'nin dağılması ile Soğuk Savaş'ın sona ermesi birçok konuda olduğu gibi Kıbrıs konusunda da dengelerin değişmesine neden oldu. Soğuk Savaş henüz bitmeden 3 Temmuz 1990'da Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin AB'ye tam üyelik başvurusunda bulunması bu değişimin önemli dönüm noktalarından oldu. SSCB'nin dağılması ile Ortadoğu'da etkinliğini arttıran ABD ve bölgedeki enerji kaynaklarına olan ilgisiyle AB için Kıbrıs, Soğuk Savaş dönemindekinden çok daha önemliydi. Bu gibi yeni gelişmeler Kıbrıs'ın '90'lar boyunca gerek uluslararası alanda gerek Türk siyasetinde önemli bir sorun olarak varlığını korumasına neden oldu.

Bulgaristan Türklerinin Zorunlu Göçü

B. ALPER TORUN

Osmanlı İmparatorluğu'nun genişleme dönemlerinde iskân politikası çerçevesinde Anadolu'dan Rumeli ve diğer bölgelere yönelen göç hareketleri, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın gerilemeye başlaması ile yönünü Anadolu'ya çevirmiştir. Osmanlı'da Gerileme Dönemi, 1699'da *Karlofça Antlaşması* ile başlamış; 18 ve 19. yüzyıl boyunca toprak kayıpları devam etmiştir. Nitekim 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası Kırım Hanlığı'nın Rus Çarlığı kontrolüne girmesi ile yüz binlerce Kırım Türkü Anadolu'ya göç edecek; 1853'te başlayan *Kırım Savaşı* ise bölgeden Osmanlı topraklarına yönelik yeni bir göç dalgası başlatacaktır. Bu kapsamda ilk büyük göç hareketi 1860-1865 yılları arasında Rus Çarlığı'ndan kaçan ve çoğunluğunu Çerkeslerin oluşturduğu Kafkas halkları tarafından gerçekleştirilmiştir. Kafkasya'dan gelen altmış bin Çerkes'in büyük bir bölümü Anadolu'ya; kalanları da Rumeli, Ürdün, Suriye'ye yerleştirilmiştir. 19. yüzyıl boyunca devam eden Osmanlı-Rus savaşlarının ve Yunanistan başta olmak üzere Balkan devletlerinde ortaya çıkan isyan hareketlerinin de etkisi ile Rumeli'den Anadolu'ya Türk göçü yoğun şekilde devam etmiştir. *93 Harbi* olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ise Rumeli Türkleri açısından felaketin doruk noktasına çıktığı bir gelişme olma özelliği taşır. Bu savaş sonucunda beş yüz yıl boyunca yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda kalan Müslüman ve Türk azınlığın sayısının bir milyondan fazla olduğu tahmin edilmektedir. Savaş sonrası kurulan Bulgar Prensliği'nde ise nüfusun üçte birini Türkler oluşturmuştur. Beş yüz yıl boyunca yöneten konumda oldukları topraklarda bir anda Bulgar Prensliği'nin tebaası haline gelen bu topluluk için baskı, savaş ve göç gelecek yüzyıllar içinde bir rutin halini alacaktır artık.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde de Anadolu, Rumeli Türkleri için mecburi rota olma özelliğini korumuştur. Bu dönemde iki önemli noktadan göçler gerçekleşmiştir. Birincisi *Lozan Antlaşması* çerçevesinde Yunanistan ile varılan mübadele uzlaşısının bir sonucu olarak gerçekleşen göçlerdir. İkincisi ise herhangi bir uluslararası antlaşmaya bağlı olmaksızın Bulgar hükümetinin baskılarından dolayı Bulgaristan Türkleri tarafından gerçekleştirilen göç hareketleridir. Gerek Bulgaristan ile Yunanistan örneğinde olduğu türden bir mübadele antlaşması benzeri uzlaşıya varılamaması gerekse de Anadolu'da Rum azınlığa benzer şekilde bir Bulgar nüfusunun olmayışı Türkiye-Bulgaristan ilişkilerinde Türk azınlığın sürekli olarak bir gerilim unsuru haline gelmesine neden olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı öncesinde Nazi Almanyası ile işbirliği yapan Bulgaristan'da azınlıklara yönelik baskılar artmış, Türk okulları ya kapatılmış ya da Bulgarlaştırılmıştır. Fakat İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasındaki dönem Bulgaristan Türklerinin haklarını elde etmesi açısından olumlu gelişmelere sahne olmuştur. 8 Eylül 1944'te General Tolbuhin komutasındaki Rus ordularının Dobruca'dan Bulgaristan'a girmesiyle faşist yönetim devrilmiş, *Vatan Cephesi* adı verilen hareket ortaya çıkmış ve iktidarı ele geçirmiştir. Komünistler, liberaller, sosyal demokratlar, çiftçiler gibi faşizm karşıtı grupların bir araya gelmesi ile oluşan bu hareket azınlık haklarının korunmasına dair önemli vaatlerde bulunmuş, başta Türkler olmak üzere azınlıkların desteğini almıştır. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı yıllarının ortaya çıkardığı ekonomik sorunlar da azınlıkların bu yeni oluşuma destek vermesinde etkili olmuştur. Kısa süre içinde *Vatan Cephesi Türk Azınlığı Komisyonu* kurulmuş, bu komisyonun Sofya'da *Işık* isimli Türkçe yayımlanan bir gazete kurmasına izin verilmiştir. Daha önce kapatılan Türk okulları açılmış, bunların yanı sıra yeni okullar inşa edilmiştir. Bulgaristan Türkleri ve diğer Müslüman azınlıkların dinlerini serbestçe yaşamalarına izin verilmiştir. Özde sosyalist, biçimde milliyetçi bir eğitim politikası ile Bulgaristan Türklerinin Türkçe eğitim almalarına rıza gösteren Bulgaristan Komünist Partisi (BKP Българска комунистическа партия) böylece ülkedeki azınlıkların kısa sürede sosyalist bir kimliğe kavuşarak milliyet bağlarından kurtulacaklarını düşünmüştür. 15 Temmuz 1946'da ilan edilen Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nin ilk anayasası da Marksist-Leninist bir anlayışla ve azınlık haklarına yer verecek şekilde düzenlenmiştir. Oysaki süreç tam tersi bir gelişim göstermiş, Türkçe eğitimin yaygınlaşması ve Türkçe yayınların artması Bulgaristan Türklerinde millî kimliğin güçlenmesine neden olmuştur. Aynı süreçte Vatan Cephesi içinde BKP güçlenerek iktidarı ele geçirmiş, BKP'nin ilk sekreteri olan Georgi Dimitrov 8 Kasım 1946'da yeni kurulan hükümette başbakanlık görevini üstlenmiştir. Böylece azınlıkların görece rahat bir dönem geçirdiği bu süreç uzun sürmemiş, komünist iktidar kısa sürede azınlıklara yönelik baskı politikalarına tekrar başlamıştır.

1947'de Başbakan Dimitrov Türk azınlığa yaptığı bir konuşmada yönlerini İstanbul ya da Ankara'ya değil Sofya'ya dönmelerini ve Bulgaristan'ın düşmanlarının ajanları gibi davranmamaları gerektiğini ifade etmiştir. BKP tarafından Türkiye'nin Bulgaristan'ı karıştırmak için kullandığı bir araç olarak görülen Bulgaristan Türkleri, bu konuşmadan kısa bir süre sonra zorunlu göç ettirilme baskısına maruz kalmışlardır. *1950-1951 Göçü* olarak adlandırılan bu göç dalgasında yaklaşık yüz elli altı bin Bulgaristan Türkü tüm malvarlıklarını, evlerini ve eşyalarını geride bırakıp yalnızca elbiselerini alarak Bulgaristan'ı terk etmiştir. Bununla birlikte mallarını yok pahasına olsa da satıp Türkiye'ye ulaşmak için yola çıkan Bulgaristan Türklerinin varlığından söz etmek de mümkündür. Ancak Bulgaristan Türklerinin %2'lik bir kısmı mallarını değerinde satabilirken, %90'ına yakını ya değerinin altında satmış ya da hiç satamamıştır. Türkiye'de yeni bir hayata başlayacak olan, hayatı boyunca kürk giymemiş ve belki de bir daha giyemeyecek olan Bulgaristan Türkü kadınların durumunu çarpıcı şekilde ortaya koyan o meşhur fotoğraf ise *LIFE* dergisi fotoğrafçısı Jack Birns tarafından 1950 yılında Edirne Tren Garı'nda çekilmiştir. Fotoğrafta görülen göçmen kadınlar, tüm birikimlerini ve satabildikleri malları karşılığında aldıkları kürk mantoları Türkiye'de başlayacakları yeni yaşamları için sermaye olarak sırtlarında taşımaktadırlar.

Kürk mantolu Bulgaristan Türkleri.

Bulgaristan'daki azınlıklara yönelik asimilasyon politikalarının simgeleşen örneğini ise zorla isim değiştirme uygulamaları oluşturmuştur. 1960 yılında Nüfus Kanunu'nda yapılan bir değişiklik ile etnik kökeni Bulgar olmayan Bulgaristan vatandaşlarının *gönüllü* olarak Bulgar isim ve soy ismi alma hakları kabul edilmiştir. Böylece zorla isim değiştirme kampanyalarının yasal zemini hazırlanmıştır. Bu kampanyanın ilk örneklerinden biri 1962'de Yukarı Cuma (Blagoevgrad) bölgesindeki Pomaklara karşı hayata geçirilmiştir. Pomaklar, Bulgaristan'ın kuzey bölgelerinde ve Rodop Dağları'nda yaşayan, Balkanlar'daki Osmanlı hâkimiyeti döneminde Müslümanlığa geçen Bulgarlardır. Pomaklar Müslümanlığa geçmelerini müteakiben Müslüman isimleri almış, Müslüman geleneklerini benimsemişlerdir. Etnik olarak Bulgar olan bu gruba yönelik politikalar daha çok din değiştirtme ve Hıristiyanlaştırma çerçevesinde şekillenmiştir. BKP'nin isim değiştirme

kampanyası Bulgar güvenlik güçleri ile Pomaklar arasında çıkan şiddetli çatışmalar sonucu başarısız olmuştur. Uygulama iptal edilmiş ve Pomaklara eski isimleri verilmek zorunda kalınmıştır. Kısa süre sonra aynı uygulamalar Müslüman Romanlar ve diğer azınlık gruplar üzerinde başlatılmıştır.

Şubat 1968'de Bulgaristan ve Türkiye arasında yapılan görüşmeler sonucu sınırlı bir göç anlaşması üzerinde uzlaşılmıştır. 20-26 Mart 1968 tarihleri arasında Bulgaristan Başbakanı Todor Jivkov kalabalık bir heyet ile Türkiye'ye ziyarette bulunmuş ve 22 Mart'ta daha önce mutabık kalınan göç anlaşması iki devletin dışişleri bakanlarınca imzalanmıştır. *Yakın Akraba Göçü* olarak adlandırılan bu süreçte 1952 yılına kadar Türkiye'ye göç etmiş Türk asıllı Bulgar vatandaşları ile aile ve akrabalık bağı olanlara Türkiye'ye göç etme izni verilmiştir. Parçalanmış aileleri birleştirmeyi hedefleyen bu anlaşmanın kapsadığı grup ise Bulgaristan hükümetinin ısrarı ile oldukça dar tutulmuştur. Bulgar yöneticilerinin bu ısrarının sebebi daha çok kırsal kesimde yaşayan ve tarım sektöründe yer alan Bulgaristan Türklerinin göç hareketlerinin işgücü kaybı yaratarak Bulgaristan ekonomisine zarar vereceği endişedir.

Bulgaristan'da 1971'de değiştirilen anayasa ile azınlık kelimesi anayasadan çıkmış; tek uluslu, tek dilli, homojen kültürlü bir sosyalist devlet yaratma amacı devlet politikasına dönüşmüştür. Bu politikanın uygulanmasının önündeki en önemli engellerin başında ise nüfusları yaklaşık dokuz yüz bini bulan Bulgaristan Türkleri gelmiştir. Daha önce Pomaklar, Romanlar, Tatarlar ve diğer azınlıklar üzerinde görece başarıyla sonuçlanan asimilasyon politikalarının hedefine bu kez Türkler yerleştirilmiştir.

Bulgaristan'daki Türklere yönelik baskılar; küreselleşmenin hız kazandığı, Sovyetler Birliği'nin güç kaybetmeye başladığı, Sovyet coğrafyasında ve Balkanlar'da milliyetçiliğin yükseldiği 1980'lerde sistematik bir nitelik kazanacaktır. Ali Dayıoğlu *Toplama Kampından Meclis'e Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı* (2005) isimli çalışmasında bu süreci *sert asimilasyon dönemi* olarak tanımlamaktadır. Bu dönemde diğer Doğu Avrupa ve Balkan devletlerinde olduğu gibi Bulgaristan'da da ekonomik sorunların arttığı, hayat standardında ise gözle görülür bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Bu sorunlara bir çözüm getirmek adına üretimi arttırmayı, Bulgar mal ve hizmetlerinin kalitesini yükseltmeyi hedefleyen, Mart 1979'da genel çerçevesi çizilen ve 1982'de tüm ekonomiye uygulanan *Yeni Ekonomi Mekanizması* programı hayal kırıklığı ile sonuçlanacak; BKP ise hayat standardı düşen, ekonomik olarak giderek fakirleşen Bulgar toplumunun tepkisinden kaçınmak için milliyetçiliğe yönelecek ve bu dönemde ülkedeki Müslüman Türk azınlığın üzerindeki baskılar giderek artacaktır.

Yine bu dönemde yaşanan başkaca gelişmeler, Bulgaristan Türkleri açısından

önemli sonuçlar doğurmaya devam edecektir. Nitekim Türkiye'nin 1974'te Kıbrıs'a başlattığı askerî harekât ve bu harekât sonucunda adanın bir kısmını kontrolü altına alması geçmişte Bulgaristan cephesinde çeşitli endişeler yaratmışken 15 Kasım 1983'te KKTC'nin ilan edilmesi ile Bulgaristan'da da benzer bir senaryonun Bulgaristan Türklerinin yaşadığı bölgelerde gerçekleşebileceği korkusu Bulgaristan Türklerine uygulanan baskının artmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Bulgaristan hükümeti nezdinde baskı politikalarına karşı örgütlenen Türk azınlığın KKTC'nin kuruluşundan cesaret alarak ve Türkiye'nin yardımı ile ayrı bir devlet kurabileceği düşüncesinin hâkim olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

BKP Genel Sekreteri Todor Jivkov'un ülkedeki Türk azınlığa karşı başlattığı Bulgarlaştırma politikaları ile doruk noktasına ulaşan bu asimilasyon süreci, 1984 yılı sonlarından itibaren Türkiye'ye yönelik büyük göç dalgalarını tetiklemiştir. Bulgaristan Türklerine yönelik asimilasyon politikalarının yürütüldüğü bu dönem, Bulgaristan hükümetince *Yeniden Doğuş* ya da *Soya Dönüş Süreci (Vızroditelen Protses)* olarak tanımlanmıştır. Jivkov ve Politbüro üyesi Georgi Atanasov'un Bulgaristan Türklerinin aslında beş yüz yıllık Osmanlı hâkimiyeti döneminde asimile olmuş Bulgarlar olduğu iddiaları üzerinden şekillenen bu politika ile Bulgaristan'daki Türk varlığı inkâr edilmiştir. Buna ilaveten BKP merkez komitesi sekreteri olan ve ideoloji ve kültür politikalarından sorumlu Stoian Mihailov tarafından 1980 yılının şubat ayında azınlıklarla ilgili bir rapor hazırlanmış ve bu raporda zorunlu isim değişikliği kampanyasının azınlıkların Bulgarlaştırılmasında en önemli aşamalardan biri olduğu ifade edilmiştir.

Gerek yukarıda bahsedilen Mihailov Raporu gerekse de Atanasov ve Jivkov'un Bulgarlaştırma politikaları, Bulgaristan Türklerine yönelik 1984-1989 yıllarını kapsayan ağır bir baskı dönemini başlatmıştır. Türklerin yaşadığı bölgeler tecrit altına alınmış, bölgeye giren asker ve milisler tarafından zorla isim değiştirme uygulaması yapılmıştır. Karşı çıkanlar katliamlara maruz kalmıştır. Bu olaylara ilişkin detaylı örnekleri Gülbahar Kurtuluş'un *1989, Bulgaristan Türklerinin Göç Hikâyeleri: Bir Sözlü Tarih Denemesi* adlı eserinde görmek mümkündür. İlk olarak Bulgaristan'ın güneyinde başlatılan ve daha sonra diğer bölgelere de yayılan bu uygulama sonucunda yaklaşık beş yüz bin Türk'ün isimleri Bulgarca isimlerle değiştirilmiştir.

İsim değiştirmeyi Bulgar Türklerinin anadillerine yönelik baskılar izlemiştir. Türkçe eğitim veren kurumlar kapatılmış, kamusal alanlarda ve toplu taşımada Türkçe konuşulması yasaklanmıştır. Bu kurallara uymayanlara para cezaları uygulanmış, devam eden ihlallerde cezalar katlanarak artırılmış, bir süre sonra cezalar iki yıla varan hapis cezalarına, sürgünlere kadar yükseltilmiştir. Bulgaristan Ulusal Radyosu'nun (BNR) Türkçe yayın yapması yasaklanmış, kütüphanelerde

yer alan Türkçe yayınlar toplatılmıştır. Türkiye'de Türkçe basılmış dergi ve kitapların da bu süreçte Bulgaristan'a sokulması engellenmiştir. Bunların yanı sıra Türkçe yer isimleri kaldırılmış, kullanımları da yasaklanmıştır.

Yasaklamalar dil ile sınırlı kalmamış, Bulgaristan Türklerinin dinî ve kültürel yaşantısına da müdahaleler gerçekleşmiştir. Balkan Türkleri tarafından yaygın şekilde kullanılan şalvar, başörtü ve kasket gibi geleneksel kıyafetlerin giyilmesi yasaklanmıştır. Türkçe şarkı, türkü söyleyen ve dinleyenlere de para cezaları uygulanmıştır. Bazı camiler kapatılmış, yalnızca hükümet ile işbirliği yapan imamların görev yaptığı camilere izin verilmiştir. Oruç tutmak, kurban kesmek, çocukları sünnet ettirmek gibi İslâmi gelenek ve kuralların uygulanması yasaklanmıştır. Evlerden Kuran ve diğer dinî yayınlar toplatılmış, Müslümanların hac ibadeti engellenmiştir. Müslüman ve Türk erkekler gerek cezalandırma gerekse de bu kesimlere karşı önlem alma niyetleriyle çalışma kamplarına gönderilmiştir. Bunlardan en bilineni olan *Belene Kampı*, Tuna Nehri'nin iki kolu arasındaki Belene Adası'nda bulunan ve BKP'nin rejim karşıtı olarak gördüğü kişileri yerleştirdiği bir çalışma kampıdır. 1984-1989 arasında cezaevleri dolduğu için 571 kişi mahkemeye çıkmadan doğrudan Belene Kampı'na gönderilmiştir.

İsim değiştirme kampanyası, kırsalda ve köylerde yerleşim yerlerinin etrafının ordu ve milis güçler tarafından çevrilmesi ve isimler değiştirilene kadar ablukanın kaldırılmaması şeklinde gerçekleşirken, şehir ve kasabalarda işyerleri üzerinden sürdürülmüştür. İsimlerini değiştirmemekte ısrar edenler işlerinden atılmakla tehdit edilmişlerdir. Kampanyanın yürütülmesinde bir diğer araç ise askere alma işlemidir. Askere alınan ve akrabaları ile iletişimi kopan Türkler, önlerine koyulan listelerden Bulgar isim ve soy isimleri seçmek zorunda bırakılmışlardır.

Gelişmeler bu yönde ilerlerken zorla isim değiştirme kampanyasına karşı Bulgaristan Türkleri tarafından geniş çaplı protesto gösterilerinin başlaması çok uzun sürmemiştir. Örneğin 26 Аralık 1984'te Kırcaali'ye bağlı Kırkova ilçesi Mogilyane köyünde düzenlenen gösteriler Bulgaristan Türkleri açısından simgesel bir olay haline gelmiştir. Zorla isim değiştirme politikasını protesto eden göstericilere Bulgar kolluk kuvvetleri ve milisler tarafından açılan ateş sonucu annesinin kucağında bulunan 18 aylık Türkan Feyzullah (Türkan bebek) hayatı-

"Anadilimizdeki İsimlerimizi İstiyoruz." Mayıs 1989 protestoları.

nı kaybetmiştir. Bu tarihten sonra Türkan bebek Bulgaristan Türklerinin direnişinin sembolü haline gelmiştir. Aralık 1984'te Kırcaali bölgesinde yaklaşık 11 bin kişinin katıldığı 11 büyük protesto yürüyüşü düzenlenmiştir.

Bulgaristan'da yaşanan gelişmeler ve Türk azınlık üzerindeki artan baskıların Türkiye'nin ve uluslararası kamuoyunun her geçen gün artan şekilde ilgisini çekmeye başlaması tahmin edileceği üzere uzun sürmeyecek ve konu 1985'in ilk günlerinden başlayarak *Milliyet*, *Tercüman* ve *Cumhuriyet* gibi önde gelen yayın organlarında işlenerek soruna dair Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu, Başbakan Turgut Özal ve Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in görüşlerine yer verilecekti. Artık Bulgaristan Türklerine uygulanan baskılar uluslararası basında da giderek daha fazla yer bulmaktaydı. Öyle ki *The New York Times, The Economist ve The Christian Science Monitor* henüz Ocak 1985'te zorunlu isim değiştirme kampanyasını ve Bulgaristan Türklerine yönelik asimilasyon politikasını sütunlarına taşımış, bölgeye göndermek istedikleri muhabirlerinin Bulgar hükümeti tarafından reddedildiğini bildirmişlerdi.

Basında artan şekilde ilgi görmeye başlayan Bulgaristan Türklerine yönelik baskı ve asimilasyon haberleri kısa sürede muhalefet partileri tarafından Meclis'e taşındı. MDP Genel Başkanı Turgut Sunalp, HP Genel Başkanı Necdet Calp, Muhafazakâr Parti (Mu.P) Genel Başkanı Ali Koç, DYP Genel Başkanı Yıldırım Avcı ve RP Genel Başkan Yardımcısı Rıza Ulucak hükümetin süreci iyi yönetemediğini, Bulgaristan Türklerine yönelik girişilen kampanyanın bir soykırım düzeyine ulaşmasına karşın hükümetin buna sessiz kaldığını ifade etmişlerdir. Turgut Özal'ın başında olduğu hükümet ise her fırsatta sorunu Bulgaristan ile ilişkileri bozmadan, soğukkanlı bir şekilde ve diyalog ile çözmekten yana olduğunu bildiriyordu. Fakat gerek muhalefet ve kamuoyu baskısı gerekse de Bulgaristan'daki şartların ağırlaşması hükümeti eyleme geçmeye mecbur bırakacak ve 20 Şubat 1985'te yapılan gizli bir oturum sonrası alınan karar ile TBMM, 22 Şubat 1985'te Bulgaristan'a diplomatik nota verecekti. Bu notayı 4 Mart 1985 tarihli ikinci, 10 Nisan 1985 tarihli üçüncü ve 7 Ağustos 1985 tarihli dördüncü nota izledi. Bulgaristan'ın notalara verdiği karşılık ise konunun bir iç mesele olduğu ve Türkiye'nin Bulgaristan'ın içişlerine karışmaması gerektiği yönündeydi.

Bulgaristan'ın asimilasyon politikalarının uluslararası alanda gündeme gelmesinde etkili olan bazı gelişmeler de yaşanmıştı. Bunlardan biri Bulgaristan Türklerinin önemli aydınlarından edebiyatçı Rıza Mollov'un 4 Mart 1986'da Sofya'da polis işkencesi sonrası hayatını kaybetmesiydi. Daha fazla ses getiren bir diğer gelişme ise dünya halter şampiyonu Naim Süleymanov'un (Süleymanoğlu) Bulgaristan halter takımı ile gitmiş olduğu Avustralya'nın Melbourne şehrinde gerçekleşen Dünya Halter Şampiyonası'nda (1986) takımdan ayrılıp kaçması oldu.

Melbourne Başkonsolosu Sahir Armaoğlu'nun evine gelen Süleymanoğlu "Dinî inançlarımızı, örf ve âdetlerimizi bir kenara iterek, zor ve baskı kullanarak bizleri Bulgarlaştırmaya çalışıyorlar," açıklamasıyla Türkiye'ye iltica etmek istediğini bildirdi. Önce Londra'ya ardından da Başbakan Turgut Özal'ın özel uçağı ile Ankara'ya getirilen Naim Süleymanoğlu, Bulgaristan Türklerine uygulanan asimilasyon politikasının dünyaya duyurulması açısından oldukça önemli bir rol oynadı. Yaşanan bu gelişmeler ve uluslararası alanda artan baskılar karşısında 1989 yazında Jivkov yönetimi, Türk azınlığı toplu göçe zorladı. "Herkes gelsin, Jivkov da gelsin," diyen Özal, göçmenlerin sayısı üç yüz bini geçtikten sonra sınırları kapatma kararı almak zorunda kaldı. Bulgaristan Türklerine yönelik baskıların arttığı 1984'te temkinli bir yaklaşım sergileyen ve bu nedenle çokça eleştirilen Özal hükümeti, kamuoyu ve muhalefet baskısı altında kısa süre içinde daha aktif bir politika izlemeye mecbur kaldı ve hatta bir süre sonra krizi siyasî bir araç olarak görmeye başladı. Bu dönemde Naim Süleymanoğlu ve Özal'ın fotoğraflarının sıklıkla gazetelerin manşetlerini süslediği görüldü.

Bulgaristan Türklerinin zorunlu göçü Türkiye'de önemli ekonomik, toplumsal ve siyasî sonuçlar doğurdu. 24 Ocak Kararları ile neoliberal ekonomi modeline geçiş yapan Türkiye'de toplu göçler zaten kırılgan olan ekonomi üzerinde olumsuz bir etki yarattı. Göçmenler, akrabalarına yakın olma ihtiyacı ile Bursa ve çevresinde yerleştiler ve bu durum bölgede hızlı nüfus artışı ve buna bağlı sorunları ortaya çıkardı. Bursa ve civarındaki sanayi bölgelerinde göçmenlerin ucuz işgücü olarak çalıştırılması işgücü maliyetlerini düşürürken eski işçilerin işten çıkarılmasına ve söz konusu bölgelerde göçmen karşıtı yaklaşımların doğmasına neden oldu. Ayrıca bu göçler sırasında Bulgaristan hükümetinin göçmenler arasına ajanlar yerleştirdiği, kontrolsüz şekilde gerçekleşen bu göçler sayesinde bu ajanları Türkiye'ye soktuğu sıklıkla dillendirildi. Bulgaristan Türklerinin tarihsel süreçte kaderi haline gelen zorunlu göçler Türkiye'de önemli ekonomik, siyasî ve sosyal sonuçlar doğurdu ve böylece Türkiye'nin 1980'lerde yaşadığı dönüşümde önemli bir rol oynadı.

Seksenli Yıllarda Türkiye'nin Siyasî Düşünce Hayatı

TANIL BORA - AYBARS YANIK

Seksenlerin genel ideolojik iklimiyle ilgili söylenecek ilk şey, bu dönemde bizzat ideoloji kavramının *sakıncalı* hale gelmiş olmasıdır. Askerî darbe rejimi, *aşırı ideolojiler*den öte bizzat *ideoloji*yi, fikir ayrılığını, ayrışmayı temellendiren bir kavram olarak fesat kaynağı sayıyordu. Kavramın kendisi gibi, bütün ideolojiler de *yabancılık* zannı altındaydı; ideoloji, otomatik olarak *yabancı ideoloji*yi çağrıştırıyordu. *İdeolojik yaklaşım* sözü, 12 Eylül öncesinde de yanlılığı, nesnel-olmama zaafını ifade etmek üzere kullanılırdı fakat bu dönemde *ideoloji* basbayağı kriminalleştirildi. Bu kriminalizasyonun etkisi, seçimler yapıldıktan sonra, zaten bütün siyasî ideolojileri –*iyi yanlarıyla*!– bir araya getirdiğini iddia eden ANAP iktidarı döneminde de sürdü.

Seksenlerin sonlarına doğru, bu antiideolojik iklimin üstüne, ideolojilerin tümüyle lüzumsuzlaştığına veya geride kaldığına dair bir rüzgâr esti. Sovyetler Birliği'nin Glasnost- Perestroyka siyasetleriyle bir *yumuşamaya* yönelmesi ve Soğuk Savaş'ın bitişe yaklaşması (1991'de SSCB'nin yıkılmasıyla bitecek) yanında, piyasa ilişkilerinin güçlenen nüfuzunun estirdiği bir rüzgârdı bu.

"İdeolojilerden Arınmanın" İdeolojik İklimi

İdeoloji incelemelerinden gayet iyi bildiğimiz gibi, bu ideoloji-karşıtlığı, bizzat bir ideolojik söylemdi. Önce bu söylemi ayrıştıralım; onun Atatürkçü, Türk-İslâm Sentezci ve piyasacı varyantlarına göz atalım – sonra dönemin belli başlı ideolojik akımlarına geçelim.

Atatürkçülük

12 Eylül askerî rejimi, bütün ideolojileri toplumu bölen zararlı ve dış kaynaklı akımlar olarak damgalarken bütün sorunların çözümünü Atatürkçülükte aramak gerektiğini *belletmeye* çalıştı. Zaten Atatürkçülüğün *resmî ideoloji* olarak tamim ve tanzim edilmesi, tek parti dönemi dışında, askerî darbe dönemlerinin eseridir. 12 Eylül, bu tahkimatı baskın biçimde yaptı. 1981'in Atatürk'ün doğumunun yüzüncü yılı olması, elverişli bir fırsattı. Atatürk resimleri, Atatürk heykelleri, Atatürk vecizeleri, herhangi bir kamusal faaliyetin şekil şartı haline geldi. Bütün öğretim kurumlarına Atatürkçülük ve inkılap tarihi dersi kondu.

1983'te Genelkurmay Başkanlığı'nın bu öğretime yön vermek üzere hazırlattığı *Atatürkçülük* ciltleri, bu Atatürkçülük doktrininin çerçevesini çizer. Öncelikle, bu doktrinde Atatürkçülük, asla bir ideoloji (bir *izm*) değil *Atatürkçü Düşünce Sistemi* diye anılır (veya *fikir sistemi*, *dünya görüşü*, *yaklaşım tarzı*). Bu, Atatürkçülüğün ideolojilerüstü, dahası ideolojileri gereksizleştiren objektif bir yöntem olduğunun beyanıdır. Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nın 1982'de yayımladığı *Atatürkçü Düşünce Tarzı* el kitabı, liberalizm ve Marksizm'le kıyasladığı Atatürkçülüğün temel üstünlüğünü, "birtakım teorik kayıtlara bağlı olmayan, sade ve pratik" vasfıyla belirler. Rasyonel ve pratik oluşuyla övülen *Atatürkçü düşünce tarzı* antiideolojik olduğu kadar *antipolitik*tir; *objektif* yönetim icapları dışındaki politikaya şüpheyle bakar.

Atatürkçülük, bir de *bize mahsus* ve *millî* niteliğiyle yüceltilir. Nitekim 12 Eylül doktrininde Atatürkçülük, esas olarak *Atatürk milliyetçiliği*dir. *Irkçı* milliyetçilikten kendini ayırt etme iddiasını da gözeten bu tanım, Atatürkçülüğün taşıyıcı sütununun milliyetçilik olduğunu vurgular. Milliyetçilik, ideolojik ve siyasî olmayan, *doğal* ve *akılcı* bir yaklaşım tarzı olarak vazedilir. Mesela milliyetçi Tarihçi Aydın Taneri, 12 Eylül döneminin resmî Atatürkçü neşriyat furyası içinde çıkan *Atatürk ve Millî Hâkimiyet* kitabında, Atatürk'ün milliyetçiliği "siyasî anlamından tecrit ettiğini" vurgular. 12 Eylül yönetiminin ilk başbakan adayı olan Turhan Feyzioğlu'nun, yine o yayın furyasında yayımlanan *Atatürk ve Milliyetçilik* kitabında Atatürkçülüğün ve Anayasa'nın temel ilkesinin milliyetçilik olduğunun altını çizerken "milliyetçiliğin bazı yabancı dillerden farklı olarak Türkçemizde daima olumlu bir anlam taşıdığını" belirtmesi ilginçtir.

Türk-İslâm Sentezi

Resmî Atatürkçü endoktrinasyon faaliyeti, bir yandan da geniş kitlelerin rızasını kazanma saikiyle, dindarlığı teşvik etmeye yönelmiştir. Devlet Baş-

kanı Kenan Evren'in konuşmalarında sistematik olarak dinî referanslara başvurması, bu yönelimin bir alametiydi. Bu stratejinin '70'lerin sonlarından itibaren ABD'nin benimsediği "dostlarda İslâm'ı kontrol etme, düşmanlarda kışkırtma" siyasetiyle uyumlu olduğu, hatta onun tarafından güdümlendiği çok söylenmiş, yazılmıştır. Kuşkusuz bunda bir hakikat payı vardır. 1979 İran Devrimi'yle gelişmesi olağanüstü ivmelenen İslâmcı akıma karşı *ön alma* saikini de hesaba katmak gerekir. Bunların yanında, 12 Eylül rejimini büyük hoşnutlukla karşılayan ve yeni anayasanın yazımında da istihdam edilen milliyetçi-muhafazakâr entelijensiyanın tesirini göz ardı etmemek gerekir.

Özellikle devletin bekasına kutsiyet atfeden milliyetçi-muhafazakâr aydınların platformu olan Aydınlar Ocağı, dinin rıza üretiminde referans alınması ve millî kimliğin asli bir bileşeni olarak kabul edilmesi yönünde önemli rol oynadı. "Devletin dinle barışması" da deniyordu buna. Nitekim Türk-İslâm Sentezi formülünün mucidi de Aydınlar Ocağı'dır ve bu formül *Türk-İslâm-Batı Sentezi* diye de anılır. *Sentez* Batı ittifakıyla ve Batı medeniyetiyle bütünleşmeyi reddetmeyen, onu Türk-İslâm geleneğiyle uyumlandırmayı hedefleyen, her şeyden evvel devletin beka ve gücünü önceleyen bir perspektif çizer. Gelenek denen, esasen *devlet geleneği*dir.

Atatürkçülüğün hem askerî rejimin meşruiyet dayanağı olarak kullanımını, hem de Türk-İslâm Sentezci revizyonunun CHP'nin çevresinde konumlandırılabilecek Kemalist-Atatürkçü çevrelerde tepki gördüğünü eklemek gerekir. Bu tepki '90'larda, gelişen Kürt kimlik hareketine ve İslâmcılığa karşı reaksiyonla da birleşip *bozunarak* devam edecektir.

Mediokratizm

Murat Belge, 12 Eylül döneminde *mediokrasinin* (vasatın yönetimi) bir rejim biçimi haline geldiğinden söz eder. Kenan Evren'in, "sallandıracaksın" sözünün simgelediği kahvehane *bilgeliklerini* yankılayan üslubu, ona meşruiyet, hatta popülarite kazandırıyordu. Meselelerin düşünmeyi, araştırmayı, bilmeyi, müzakereyi gerektirmeyen, *akla ilk gelen*, *basit* izah ve çözüm tarzlarının devlet başkanınca dillendirilmesi, sıradan-vasat olanın *özgüvenini* artırdı. Bu, anti-entelektüalizmin zeminini genişletti. 1983'ten sonra Turgut Özal da *samimi* üslubuyla, milliyetçi-muhafazakâr antielitizm pelerinini de kuşanarak sadece resmiyetçiliğin değil, *söylem etiğinin* altını oyan bu eğilimi geliştirdi.

Kültür-Sanat, "Kaçış"

Seksenlerin özellikle solda bariz bir etkisi, kültür-sanat alanına yöneliş-ti. *Milliyet Sanat*, *Gösteri* gibi *ana akım* denebilecek sanat dergileri yanında,

Yazarlar ve Çevirmenler Kooperatifi YAZKO'nun çıkardığı *Somut* ve *YAZKO Edebiyat*, 1981 Eylül'ünde çıkmaya başlayan (TİP çevresinden doğan ama başka sosyalist çevreleri de kapsayan) *Yarın*, iki yanlı bir işlev gördüler. Hem ağır baskı ortamında nefes aldıran bir pencere açtılar hem de dolaylı veya *kuşdilli* anlatımlarla yasaklı siyaseti ikame ettiler. Edebiyata ve sanata yönelim, bütün baskı dönemlerinde olduğu gibi, *kaçışçılığın* (eskapizm) bir görünümü olarak değerlendirilebilmiştir. Kimi durumda öyleydi; ama ondan ibaret değildi. Siyasî ufku ve anlama-yorumlama kapasitesini genişletmeye dönük bir arayışın da kapısını açtı.

Sözün Bastırılmasından Sözün Patlamasına

1983'ten sonra yani siyasetin kısıtlamalar altında da olsa *açılmasından* sonra, yavaş yavaş, Nurdan Gürbilek'in tarifiyle sözün bastırılmasından sözün patlamasına geçildiği söylenebilir. Kastedilen, göreli serbestleşmeyle beraber, bastırılan sözün açığa çıkması değildir. Göreli serbestleşmeyi tam özgürleşme olarak takdim eden iktidar söylemi, yine Gürbilek'in anlatımıyla, "yasaklamaktansa dönüştürmeyi, yok etmektense içermeyi, bastırmaktansa kışkırtmayı hedefleyen daha modern, daha kurucu, daha kuşatıcı denilebilecek bir kültürel stratejiyi" tatbike yönelir. Gürbilek bu stratejinin başarılı olabilmesini, gücünü "biraz da gecikmişliğinden alan bireyselleşme isteğinin" kışkırtılmasından aldığı kanısındadır. Gelişen tüketim ekonomisinin –ve onun bir branşı olarak medyanın– vaat ettiği hazlarla beraber, özgürleşmeyi *kendini serbest bırakmada* (salmada) ve *arzularının peşinden gitmede* gören bir haletiruhiye teşvik görür. Dönemin kültürel ikliminin güçlü bir tasvirini yapan bir başka yazar, Can Kozanoğlu, *Cilâlı İmaj Devri*'nde bu haletiruhiyenin, "resmî yasakların yerini alan fiilî yasaklar" yarattığını söyler. *Zamanın ruhuna* intibak etmeyenleri *dinozorluk* ve *aptallık*la karalayan bu tutum, ona göre büyük ölçüde tüketim kültürü vasıtasıyla kurulan altı boş bireylik imajlarının *kazınmasını* önlemeye yarar. Buradan, Kemalist ve sol tepeden inmeciliği alaya alırken "yeni bir tepeden inmecilik kültürü yaratan" bir yeni liberal söylem doğuyordur.

Kabaca tasvir edilen bu haletiruhiye, siyasetin medya odaklı hale gelmesi, gösteriselleşmesi, reklamlaşması yönündeki büyük ilk adımlarla da uyumludur.

Bu konformizm eğilimine mukabil, '80'lerin ikinci yarısında, 12 Eylül ve 1982 Anayasası'nın tahribatını onarma ve hesaplaşma talebine dayanan küçümsenmeyecek bir toplumsal ve siyasal muhalefetin geliştiğini kaydetmek gerekir. '80'ler aynı zamanda feminist ideolojinin büyük çıkış onyılıdır.

Yeni Sağ ve (Neo)liberalizm

Merkez sağ ideolojik ekotop içinde, Turgut Özal, *Özalizm* diye ad da takılan yeni yönelimiyle '80'lere damgasını vurdu. Özalizm, neoliberal siyaset anlayışının etkili bir tezahürüydü ve dönemin Yeni Sağ diye tanımlanan global eğilimini de yansıtıyordu. Merkez sağın '60'lar ve '70'lerdeki güçlü lideri Süleyman Demirel ise bu dönemde rejime –Özal'a da– muhalefet ederken bu geleneğin tarihsel seyri içerisinde *klasik* liberal veya liberal-demokratik momenti yükselten bir çizgi izledi.

Turgut Özal, sadece askerî yönetimde bir *süper bakan* olarak yer alırken değil, 1983'te başbakan olduktan sonra da 12 Eylül Darbesi'nin meşruiyetini dolaylı olarak bile sorgulamamıştır. *Zaman ve zemin kollayan*, pragmatisttten öte oportünist tutumuyla, merkez sağ siyasî geleneğin, ordunun vesayetçi baskısıyla çatışmadan kaçınıp meseleleri *çalıyı dolanarak halletmeye bakma* alışkanlığını sürdürür. Bu statükocu-konformist tutuma mukabil, Özal bir serbestleşme ve İngilizcesini söylediği *transformasyon*u (dönüşüm) vaat ederek büyük bir kitlesel destek kazanmayı başarmıştır.

Bu serbestleşme ve dönüşüm vaadi, büyük ölçüde ekonomi cinsindendi. *Statükoya karşı yenilikçilik* düsturu, besinini ekonomiden alıyordu. Özal, Türkiye ekonomisinin güçlü bir deregülasyon eşliğinde sıkı eklemlenme sürecine giren global piyasaya açılmasının öncüsü olarak, mal-hizmet çeşitliliğindeki, teknolojik gelişmedeki büyük artışın getirdiği serbestî-yenilik-değişim algısından yararlandı. Resmiyeti zaman zaman *baypas* eden rahat üslubu, pratik *iş bitirici* çözümleri telkin edişi, bizzat bir ideolojik söylem oluşturdu. Bu söylem, yoğun bir ideolojik mücadelenin hayatı sardığı '70'lerin ve bizzat ideoloji mefhumunun karalandığı 12 Eylül döneminin ardından, bir rahatlama etkisi yarattı. İdeolojilerden –onlarla beraber ilkelerden ve ütopyalardan da–, serbest kalmanın serbestisi idi bu. 27 Mayıs Darbesi sonrasında AP ve Demirel de kalkınma davasının önceliğini vurgulayarak ve bunun etrafında bir heyecan yaratarak kendisini meşrulaştırmıştı ancak aynı zamanda kalkınmanın da bir icabı olarak seçilmiş hükümetin siyasî hukukunu kıskançça sahiplenen bir dil konuşmuştu. Millî iradeci demokratizm söylemi, onun *ethos* ve *pathos*'unun taşıyıcı sütunları arasındaydı. Özalizm'in ise siyaseti adeta ikincilleştiren, bürokrasiyle onu da ayak bağı olarak görmeye yatkın bir dili vardır.

Toplumsal ve siyasal sonuçları doğrudan doğruya ekonomik ve maddi gelişmelere bağlayan *mühendis* bakışı yanında, neoliberal siyaset anlayışıyla uyumlu bir tutum bu. Neoliberalizm, sadece ekonomik alanı değil, siyaseti ve –zaten horgörüyle baktığı– toplumsalın alanını da, piyasa mantığı içinde, verimlilik ölçüleriyle değerlendirir. Özal'ın ekonomi terminolojisini her ala-

na uyarlayan söylemi, bu yönelimin işaretidir. Bir konuşmasında düşüncelerin açıklanmasından korkulmaması gerektiğini belirtirken "fikirlerde de rekabetin geleceğini... hangi fikrin doğru olduğunun *fikirlerin pazarı*'nda ortaya çıkacağını" söyleyişi de bu tutumun tipik bir örneği. Ayşe Buğra'nın saptadığı gibi Özalizm, "ihtiyaç ve beklentilerin meşruiyet zeminini oluşturan ahlâki dünyayı" değiştirmiş, onun yerine piyasa ilişkilerinin meşruiyet zeminini oluşturacağı bir paradigma değişimini başlatmıştı. Özal'ın sağladığı liberalleşmede "ahlâki kodların" eksik kalmasından yakınan bazı yorumcuların (örn. Taha Akyol, Nilüfer Göle) hilafına, neoliberal siyaset anlayışı, zaten o kodları ortadan kaldırmayı öngörüyordu.

Özal'ın Yeni Sağ'ı kişileştirmesi, bir yandan eskiye karşı yeniyi temsil etme iddiasında kendini gösterir. Yanı sıra Yeni Sağ, piyasalaşmaya ve sosyal devlet yapılarının tasfiyesine muhalefet eden solu *eskide kalmış, geri, statükocu* diye damgalayarak yenilikçilik, değişimcilik iddialarına sağ adına el koymanın ifadesidir. Solun on yıllardır süren hegemonyasına meydan okuma niteliği taşır.

Özal, partisinde "dört eğilimi birleştirdiği" iddiasının da yansıttığı gibi ideolojilerüstü bir dil kurmakla beraber, kendi siyasî sosyalleşmesinin de içinde gerçekleştiği milliyetçi-muhafazakâr vasata dayanıyordu. O, yine Yeni Sağcılığın bir *habitus*'u olarak milliyetçi-muhafazakârlığı *modernize etti*. Dünyaya açıklığı telkin ederek ksenofobiyi aşındırması, millî gururu hamasi geçmiş övgüsü yerine bugünün dünyasında gösterilecek medenî başarılardan devşirmek gerektiğini söylemesi, bunun adımlarıydı. (*Kritik* anlarda ananevi millî-birlik-ve-beraberlik hamasetinden geri kalmadığını eklemek gerekir.) Thatcherizm ve Reaganizm'i tanımlamak üzere kullanılan Yeni Sağ'ın ideolojik terkibinin neoliberalizmle muhafazakârlığın eklemlenmesine dayandığını ekleyelim. Solun ve sosyal devletin *toplumsal mühendislik* diye itibarsızlaştırılarak tasfiyesine bağlı olarak piyasanın onardığı serbestî sayesinde geleneğin yeniden tahkimine açılan, aynı zamanda da milliyetçi-muhafazakârlığı piyasalaşmanın tahribatına karşı nierhem olarak seferber eden bir perspektiftir bu.

1989'da yayına başlayan *Türkiye Günlüğü* dergisi, ilk yıllarında, Yeni Sağ açılımın entelektüel platformu işlevi görecektir. Bunu özellikle milliyetçi-muhafazakâr söylemi modernleştirmesi, konu ve fikrî kaynak ufkunu genişletmesi ve sola karşı sağın entelektüel hegemonya iddiasını ortaya koyması bakımından söylüyoruz. Yine Özalizm'in etki ettiği bir entelektüel oluşum, '80'lerin sonlarına doğru *Yeni Forum* dergisinde serpilen liberal yönelimdir. Aydın Yalçın'ın yönetimindeki bu dergi, 1992'de Liberal Düşünce Topluluğu'nu oluşturacak olan çıkışın rampası oldu. *Yeni Forum*'un tipik Soğuk Savaş antikomünizminin zihniyet örüntüsünü de yeniden üretecek olan

bu çevre, liberterlikten Hayekçi neoliberalizme ve neoliberal siyaset ideolojisinin ehil analizcilerinden Wendy Brown'un tanımıyla *reel*-neo liberalizme uzanan bir yelpazeye açılacaktır.

Seksenlerde merkez sağın ana izleği Demirel-Özal rekabetiydi. O mahfillerde çoğunlukla şahsi hırslara bağlı bir rekabet olarak görülse de bu ayrışma ideolojik bir eksene oturuyordu.

Süleyman Demirel, '80'lerde muhalif konumundaydı. Hem 12 Eylül rejimine ve 1983'te kurulan ANAP iktidarına muhalefet etti hem de 1987 Eylül'ündeki referanduma kadar siyasetten yasaklı idi. Muhalif konumunun da icabı olarak Demirel bu dönemde '60'lardaki görece liberal-demokratik çizgisini hatırlatan bir çizgi izledi. Nitekim 1968'de muhalefetin sokak gösterilerine karşı daha sert tutum almasını isteyen partililerine hitaben söylediği "Yollar yürümekle aşınmaz," sözünde simgeleşen *hoşgörülü* tutumunu, kendi liberal-demokratik sicilinin kanıtı olarak memnuniyetle hatırlatıyordu. '70'li yıllardaki, solu tümüyle kriminalize eden şedit MC'ci dönemini ise –aynı zamanda *kavgacı*, *ulaşmaz* imajını üzerinden atmak için– hafızanın arka odalarına göndermişti.

Demirel, askerî darbe rejimine ve onun devamcısı-işbirlikçisi olmakla itham ettiği Özal'a karşı –bazen Amerikan kurucu babalarına atıflarda bulunarak– demokratik *haysiyet* savunusuna dayalı bir belagat geliştirdi. *Devletin milleti* anlayışına karşı *milletin devleti* anlayışını kabul ettirmek gerektiğini, cumhuriyetin *demokratik* sıfatıyla tamamlanmasının lazım geldiğini söylüyor; vatandaşların "hür ve korkulardan kurtulmuş, *kişi* olmaktan çıkıp *citizen* (vatandaş) olma durumuna gelmesi" hedefini koyuyordu. Türk sağının bilinen millî iradeci söylemini radikalleştiren bir *pathos* yarattı. 12 Eylül rejimiyle hesaplaşma ve siyasî katılımın, toplumsal seferberliğin önündeki engelleri kaldıran bir demokratik restorasyon vaat eden –Demirel'in 1991'de başlayan başbakanlığı döneminde adım adım sönümlenecek olan– bir *pathos*...

Siyaseti idare tekniğine indirgeyen neoliberal söyleme karşı siyasetin iadei itibarından yana tavır alan Demirel, ekonominin neoliberal deregülasyonuna karşı da sosyal-liberal bir çizgi benimsedi. Neoliberal dönüşümün miladı olan 24 Ocak Kararları onun başbakanlığında alınmıştı; bu programın siyasî sorumlusu sıfatıyla, o *acı reçetenin* acil ve geçici bir tedbir olarak tasarlanmış olduğunu ileri sürdü; Özal tarafından kalıcılaştırılmasını eleştirdi. Devlete kaybolan sosyal devlet olma vasfının yeniden kazandırılması gerektiğinden yana tavır aldı. Siyasetin itibar kazanması vaadi, kaynak dağıtımında klientalist ağların canlandırılması vaadini de zımnen içeriyordu. Özal, Demirel'in sosyal devletin ihyasını isteyen sosyal-liberal tavrını, onu "eskide kalmış, kendini yenileyememiş" olmakla itham ederek küçümsedi. Demi-

rel, '90'lara geçilirken, bu ithamları savuşturabilmek için, büyüyen tüketim arzularını eski popülist ekonomi-politikanın ihyası ümidiyle birleştirecekti.

Özal bu dönemde Demirel'in *eski* ve *statükocu* olmasını, onun *devletçiliğiyle* temellendirmiştir. Demirel'in kastedilen devletçiliğinin bariz veçhesi, sosyal devlet mirasını sahiplenmesiydi. '90'ların başında belirginleşecek olan diğer veçhe ise Kürt meselesidir. '80'lerin ortalarından itibaren Özal'ı PKK eylemleri karşısında yeterince kararlı davranmamakla suçlayan Demirel, Özal'ın '90'ların başında ima ettiği siyasî çözüm formüllerine şiddetle karşı duracak, tavizsiz bir *devletin bekası* teyakkuzunu temsil edecektir.

Ülkücü Hareket

12 Eylül sonrasında açılan MHP Davası'nın ilk duruşmalarından birinde parti yöneticilerinden Agâh Oktay Güner'in sarf ettiği "Fikri iktidarda kendi zindanda bir siyasî heyetiz," sözü, yıllarca akılda kalacaktır. MHP yönetimi, 12 Eylül öncesi siyasî mücadelesini, komünist kalkışma karşısında zaafa düşen devlet kuvvetlerine yardımcı olmak şeklinde meşrulaştırmıştı. Bir başka parti yöneticisi Nevzat Kösoğlu, ülkücü hareketin tehlike karşısında *millî refleksi* temsil ettiğini söylemiştir. 12 Eylül rejiminin MHP ve ülkücü kuruluşları da suçlandırması, bu bakımdan büyük bir çelişki, bir *vefasızlık* olarak yorumlanıyordu. 12 Eylül'le özdeşleşen bu tutum ancak 1987'de, siyasî yasakların kaldırılması için yapılan referandum arifesinde, darbe karşıtlığının popülerleşmesiyle beraber değişecek, hatta Türkeş 12 Eylül'ün "Türk milliyetçilerine karşı yapıldığını" söyleyecekti!

Ancak MHP üst yönetiminin 12 Eylül'ü sahiplenmesi, ülkücü tabanda o kadar kolay kabul görmedi; dahası, devlet mitosunu ve rejimi-*sistemi* sorgulayan bir ideolojik çalkalanma yaşandı. Öyle ki, ülkücü liderlerden Yaşar Yıldırım 1988'de bir mülakatta, "artık devlet-i ebed-müddet fikrine inanmadığını, bu devletin ebediyete kadar yaşatılması için bir mücadeleye de girmeyeceğini" açıklayacaktı. Yıldırım gibi bazı eski Ülkü Ocakları yöneticileri, ülkücülere yapılan *haksızlık* ve *adaletsizliğe* sert tepki göstermekten öteye geçtiler: 12 Eylül'ün temsil ettiği devletin ve *sistem*in, kendi ülküleştirdikleri millî devlet niteliğini taşımadığını, Batıcı elit oligarşisinin yönetiminde, milletine yabancılaşmış, kapitalist-emperyalist hegemonyaya tabi bir devlet olduğunu dillendirmeye başladılar. Bu devletin 12 Eylül öncesinde komünist harekete karşı kendilerini *kullandığını* söylemeye yanaşmasalar da *halis* mücadelelerinin manipüle edildiğini ima ediyor, her halükârda bundan böyle "devlete destek olmak" adına sokağa çıkmayacaklarını, "balkondan seyredeceklerini" dillendiriyorlardı. Ülkücü hareket içinde '70'lerin sonlarında da ideal ebed-müddet devlet ile yozlaşmış *reel* devleti birbirinden ayıran dar bir

kadro vardı –"yaşasın devlet kahrolsun düzen" sloganı bunun ilanıdır–, işte bu eğilim 12 Eylül'ün travmatik etkisiyle bir hayli güçlendi.

Ülkücü ideolojideki bu yeni yönelim, kapsamlı bir İslâmcılaşma eğilimiyle çerçevelenir. Bu eğilimin ipuçları 12 Eylül öncesinde de görülebiliyordu. Özellikle hapishanelerdeki ülkücüleri daha bariz biçimde İslâmcılaşmaya sevk eden etmenlerden biri, 12 Eylül travmasıyla baş etme çabasında manevi bir kaynak olarak dine yönelişti. Bu dönemde İran Devrimi ve Afganistan *cihadının* rüzgârını alan İslâmcılığın çeviriler, telifler ve dergi yayıncılığıyla canlı bir entelektüel cazibe merkezi haline gelmesi, herhalde asıl belirleyici etkendi. İslâmcılığın radikalleşen söylemi, devleti-sistemi-resmî ideolojiyi sorgulayışıyla, ülkücülerin reaksiyoner ruh haline birebir hitap ediyordu. İslâmcılaşan ülkücüler, İslâmcı hareketin terminolojisini kullanır oldular. Bu ideolojik dönüşüm içinde, MHP yöneticilerinden Seyyit Ahmet Arvasi'nin kitap serisine verdiği addan ilhamla, *Türk-İslâm Ülküsü* şiarını benimsediler. Türk-İslâm Ülküsü söylemi, İslâm'ı ananevi "Türklük şuur ve gururu, İslâm ahlâk ve fazileti" düsturunca ahlâk ve maneviyata indirgemeyi reddediyor, onu bütünlüklü bir sistem olarak referans almak gerektiğini savunuyor ve İslâm'ı millî kimliğin asli ve kurucu unsuru kabul ediyordu. 12 Eylül öncesinin en etkili Ülkü Ocakları başkanlarından Muhsin Yazıcıoğlu, kendini artık "Türk-İslâm ülkücüsü" diye tanımlayan bu yönelimin temsilcisi olarak adeta Türkeş'e paralel bir lider profili çizmeye başladı. Zaten Türkeş'in *başbuğ* sıfatına da mutlak liderliğin şirk unsuru olarak sorgulanmasına bağlı olarak mesafe alınıyordu. 1987'de yayına başlayan *Bizim Ocak*'ta kendini gösteren bu yönelim, ertesi yıl çıkmaya başlayan *Bizim Dergâh*'ta neredeyse kopuşa yaklaştıran bir mahiyet kazandı. Nitekim '90'ların başında Yazıcıoğlu'nun başını çektiği grubun MHP'den ayrılmasına varan olaylar, *Bizim Dergâh* etrafında gelişecekti.

Türk-İslâm Ülküsü söylemi, ülkücülüğü antikomünizme indirgenmiş reaksiyoner bir hareket olmaktan çıkartıp kendi davasına, gündemine, *ütopyasına* sahip pozitif bir söyleme dönüştürmeyi önüne koymuştu. Kuşkusuz MHP *ana akımı* da bu iddiayı taşıyor, Türk milliyetçiliğinin, başta Türk birliği olmak üzere, kendi pozitif hedeflerine sahip olduğunu söylüyordu. Fakat özellikle '80'li yılların mağlubiyet ve mağduriyet hissi içerisinde, geleceğe dönük bir *pathos* ve *ethos* yaratma kabiliyetinden yoksundu. Dışarıdan bakanlar nezdinde de sağın MHP'ye sempatiyle bakagelmiş kesimleri ve hatta kimi eski ülkücüler dahil, antikomünist paramiliter etkinliğin devrinin bitmesiyle MHP'nin *misyonunun bittiği* kanaati hayli güçlüydü. MHP misyonunu ve hareketin ana gövdesini temsil etmeyi sürdüren Milliyetçi Çalışma Partisi'nin (MÇP) ufku, büyük ölçüde lidere ve geçmişe sadakatle, iç disiplini tahkimle ve başka partilere (başta ANAP) gitmiş ülkücüleri bir araya getir-

mekle sınırlıydı. İdeolojik arayış, programatik içeriğin dönemin icabına göre yumuşatılmasından ibaretti; bu revizyonun önemli bir veçhesi, *altı sosyal dilimi* dengeleyecek iktisadî düzen ve *her sektörde tek ve zorunlu sendikacılık* gibi korporatist tasarımların elenmesidir.

Türk-İslâm ülkücüleri, alternatif bir pozitif söylemi büyük ölçüde İslâmcılığın ufkunda aradılar. Bunu yaparken de "Müslüman Türkiye'nin kurulması için Müslümanların güçlerini birleştirmeleri gerektiğini" savunurken bu *vahdeti* sağlamaya talip oldular. Salt *tebliğle*, *irşad*la uğraştıkları için *marjinal* ve *romantik* kalmakla eleştirdikleri cemaatlere, kendi atak ve dinamik siyasî kabiliyetlerinden yararlanmayı teklif ettiler. (Necip Fazıl da 1978'de bir ara bu ihtimalle flört etmişti!)

İslâmcı Hareket, Radikal İslâmcılık

Bu dönemde ülkücü hareketi *hegemonize* ettiğini belirttiğimiz İslâmcılığa gelelim. İslâmcılık, '80'lerde hızlı bir canlanma yaşadı. Ortalama tarih anlatılarında bu gelişmeyi, 12 Eylül rejiminin devlete sadakat ve rıza üretiminde elverişli bir kaynak olarak dine başvurmasının sağladığı teşvikle açıklamak âdetten olmuştur. Kenan Evren, konuşmalarında ayetlerden hadislerden delil getirerek İslâm'ın *kamu işlerinde* referans alınmasını meşrulaştıran bir pencere açmış; eğitim müfredatında dinî içerik önemli oranda artırılmış; belki en önemlisi, din dersi zorunlu hale getirilmişti. 1983'ten sonra ANAP iktidarı da devlete ve millete sadakat yakıtı olarak dindarlaşmayı *özendirme* siyasetini sürdürdü. Bu vasat, şüphesiz İslâmcılığın *işlemesine* uygun bir zemin oluşturmuştur. Beri yandan devletin dindarlaştırma siyaseti, özellikle İran Devrimi'nin yarattığı tehdit algısıyla, fundamentalist ve radikal İslâmcılığa karşı tedbir maksadıyla tasarlanmıştı. Radikal İslâmcılık, bu *ehlileştirilmiş* saydığı İslâm anlayışına muhalefet etti; böylece, bu elverişli zemini tahkir ederek ajitasyon için değerlendirme fırsatından yararlandı.

Radikal İslâmcı ideolojinin çıkışının taşıyıcı sütunlarından birisi, bereketli bir çeviri dalgasıdır. '70'lerin çeviri dalgasında İhvân-ı Müslimîn'in ve Pakistan İslâmcılığının metinlerinin Türkçeye aktarılması, İslâmcılığın müstakil bir siyasî hareket olarak şekillenmesine itki vermişti. '80'lerdeki çeviri dalgasıysa hem İran Devrimi esinli *devrimci* fikirlere hem de *mutlak hakikat* fikrini aşındıran, çoğul ve yorumsamacı-tarihselci okumalara açılmayı sağlamıştır. Çevirilerin etkisi, Türkiye İslâmcılığının fikrî takipte *arkadan geldiğini* veya Hayri Kırbaşoğlu'nun deyişiyle *ithal ikameli* niteliğini fark etmemize de vesiledir. '80'lerde İslâmcı literatürden çevirilerin bereketi yanında, Batılı düşünce eserlerine –özellikle modernite ve Aydınlanma eleştirisi– ilgi bariz bir şekilde arttı, hatta İslâmcı yayınevlerinin de bu literatürden çeviriler yayımlamaları normalleşti.

Radikal İslâmcılığın psiko-politik ilham kaynağı, İran Devrimi ve Afganistan *cihadı* idi. İlkinin cazibesi, Şia'yla aradaki mesafenin bile hayli aşınmasını sağlamış, o zamana kadar sola özgülenen *devrimci* veya *inkılabi* sıfatı gururla sahiplenilir olmuştu. (Doğrudan doğruya İran'ı rehber tanıyan küçük gruplar, çevreler de var oldu.) Afganistan *cihadı*, Sovyetler Birliği yayılmacılığına ve *komünizme* karşı mücadele ediyor olmanın meşruiyetinden yararlanıyordu, ancak İslâmcılık bu tecrübeyi *anti*ci perspektifin ötesinde bir beynelmilel İslâm inkılabının sahnesi olarak görüyordu. *Mavera* dergisinin Ocak 1982'de yayımlanan kallavi "Afganistan Özel Sayısı"nda, "Afganlı mücahitlerin savaşımlarını... sadece SSCB'ye karşı değil ABD'ye karşı da" verdiklerini vurgulayarak, bu cehdi Soğuk Savaş jeostratejisine ve antikomünizmine tabiyetinden arındırmaya çalışılması bunun örneğidir.

Genel olarak İslâmcılık bu dönemde, sağın veya milliyetçi-muhafazakârlığın şemsiyesinin altından çıkıp kendi şemsiyesini açma, ideolojik özerkliğini pekiştirme yönelimine girmiştir. Dindarlığın hüsn-ü tabiri olarak kullanılagelen *muhafazakâr* kimliğini üzerinden atmaya yönelmiştir. Şunu da not edelim: İslâmcı adlandırması yabancı ve modernist bulunarak reddedilir; benimsenen ad, genellikle *Müslümanlar*dır – bu adlandırmayla, İslâm'ın siyasî bir nitelik de taşıyan emrinin bütün inananları "bağladığı" da vurgulanmış olur. Yine *Mavera*'da Rasim Özdenören, Ocak 1981'de, Müslümanların sol-sağ tasnifinin dışında tutulması gerektiğini çünkü tutuculuğu, statükoculuğu, konformizmi, reaksiyonerliği reddettiklerini ileri sürer. Derginin Mayıs 1982 sayısında *Mavera* imzalı makalede, Müslümanların *gelenekçi* addedilmesinin yanlışlığı tekrarlanacak, onların *kutsal bir alışkanlık* haline gelmiş şeylere de bağlı olmaması gerektiği hatırlatılacaktır. *Mavera*'nın Mayıs 1989 sayısında Mustafa Yürekli, İslâmcılığın muhafazakârlığa yapışmışlığının tarihsel-sosyolojik bir analizini yaparken Raşit halifeler döneminden sonra dinin *saltanatçı cahiliyenin* ve *kapıkulu ulemanın* eline geçtiğini anlatır. Ona göre İslâmcılık ancak "1970 sonrasında aydın hareketi olma özelliği kazanmış", yani saltanatçı cahiliyeden koparak sahih çizgisine oturmuştur. Ercüment Özkan'ın *İktibas* dergisi de Müslümanların "başımızdakilerin... büyüklerin peşinden gitme" bahanesine karşı "büyüklerin büyüğü olan Allah'ın gösterdiği yol"dan başkasına itibar etmemek gerektiğini söyleyerek muhafazakârlığa-gelenekçiliğe mesafe koyar. Keza *Girişim*'de Metiner, 1987'de, geçmişe, geçmişteki *iyi*ye atıfta bulunarak bugünün sorumluluğundan sıyrılma eğilimlerini yerer.

Sağa mesafelenmenin bir alameti de antikapitalizmin daha fazla ilgi görür olmasıdır. Daha ziyade kapitalizmin *görünümlerine* takılınır, onun hayatımızdaki ve ruhumuzdaki gayriinsani/gayrifıtri etkileri dramatize edilir. *Mavera*'da Ersin Gündoğan, kapitalist mantığın gündeliğe damgasını vuran et-

kisini tasvir eden yazılarında, mesela "zamana egemen olma" ve "her saniyeyi üretime ve tüketime dönüştürme gayretine" kapılmama, "ruhu ihmal etmeme" tembihinde bulunur. Kapitalizmin esasen *ahlâki* bir sorun olarak ele alındığını görürüz. İnsan ilişkilerini ifsat ediyor, insanı kendine ve doğaya yabancılaştırıyor, onu *ruhsuzlaştırıyor*dur. Buna bağlı olarak, kapitalizme karşı ahlâki bir reddiye, bir teyakkuz ve züht önerilir. Kapitalizme, emek-sermaye ilişkisinin, meta fetişizminin, hayatın her alanını dönüştürmeye muktedir muazzam asimilasyon kabiliyetiyle total(iter!) bir sistemden ziyade, toplam musibeti teşkil eden modernliğin veçhelerinden biri gibi bakılır. Zaten İslâmcı düşünce modernliği dahi, büyük ölçüde kendisiyle özdeşleştirildiği *Batı*'ya ve onun emperyalizminin bir bileşkesine indirgemeye meyillidir. Kapitalizm, sosyalizm, modernite, aydınlanma... hep bir solukta, aynı silsilenin halkaları gibi sayılır.

İslâmcı hareket, geleneği –ve kendini!– koruyan bir savunma konumundan bütünüyle *sisteme* karşı bir alternatif olma iddiasına yönelirken kazandığı özgüvenin ve yüksek enerjinin ileticisi ve göstergesi, dergilerdir. İştahla çıkan çok sayıda kısa ömürlü dergi birbirini izlemiştir. Ömürlü olanlar da vardır. 1976'da yayımlanmaya başlayan (1990'a kadar çıktı) ve bu dönemde edebiyat dergisi tanım aralığından çıkıp siyasete ve toplum analizine de açılan *Mavera*, dergiciliğe verdiği profesyonel önemle ve *üstatlar* etrafında şekillenegelmiş geleneği bozarak kolektif bir editoryal yönetim kurmasıyla da etkili olmuştur. Ercüment Özkan'ın 1981 yayına başlayan *İktibas*'ı, *fundamentalist* İslâmcılığın tipik bir temsilcisidir. Dinin bir gelenek unsuru (*atalar dini*) olarak kavranmasına, milliyetçi-muhafazakârlığa eklemlenmesine, mistik tasavvufi anlayışlara kesin olarak karşı çıkarak kutsal kitap ve kurucu deneyime dönmeyi savunur.

1985-1990 arasında çıkan *Girişim*'in ehemmiyeti, dergiye damgasını vuran Mehmet Metiner'in "çağdaş davet fıkhı" dediği yönelimden kaynaklanır. Metiner, Seyyid Kutub'a atıfla, değişmez şeriat ile değişebilir fıkhı birbirine karıştırmama uyarısından yola çıkar. İnsanları İslâm'a çağırmanın ve onları İslâm'a göre biçimlendirmenin dili ve usulü, zamanın şartlarına uygun ve gerçekçi olmalıdır ona göre. Zemine de uygun olmalıdır; dönemin radikal İslâmcılığının ilham ve emsal aldığı ülke deneyimlerine saplanmadan –milliyetçiliğe de kapılmadan– coğrafyaya özgün bir yol yordam geliştirmesi gerektiğini savunur. Bu bağlamda *halka rağmenciliği* Batıcılarda eleştirirken Müslüman aydınların da bundan azade olmadığını düşünür: "Bizim dediğimiz halk tarafından takdir görmüyorsa", ona tepeden bakmamak, "aba altından sopa göstermeyi marifet saymamak", kendimizi ıslah etmek lazımdır. Metiner aşırılığa, ifrat ve tefrite, *acelecilik* ve *yersiz sertliğe* karşı çıkarken (2000'lerde AKP'de siyaset yaparken, kendisi bu telkine uymaktan çok uzak-

tır), buna uygun, sakin ve jargondan uzak, sade, yalın bir dil kurmaktan yanadır. Böylelikle, dar İslâmcı çevrelerin dışına hitap etmeyi gözetir.

Halihazır bir cemaate veya *kadrolara* ya da en azından inanmış Müslümanlara hitap etmekten öte, genel kamuya hitap etme iddiasına geçmek, İslâmcılığın hegemonik bir perspektif kazanmasının nişanesidir.

Diyalog söyleminin de, hegemonik iddiayla bir bağıntısı vardır. *İktibas* bile, sözgelimi 12 Eylül'e karşı muhalefeti bir ortaklık zemini olarak görür; kâfirlerle cihadı "harbedilen ülke halkı ile İslâm arasındaki mâniayı yani o devletin otoritesini ortadan kaldırmak" diye anlamak gerektiğini savunur. Metiner, "Bu dünyanın sadece bizden ibaret olmadığını Müslümanlar olarak pekâlâ bildiğimiz için başkalarının inançlarına ve dinlerine saygı göstermek gerektiğine inanırız," der. (Radikal İslâmcılığın toplam evreninde, yanı sıra, *laik-Kemalist sistem*le beraber *laiklere* kahreden kıyıcı bir militan dil de bakidir.)

1983'te Nakşibendi İskenderpaşa Cemaati tarafından yayımlanmaya başlayan *İslâm* dergisini, bu dönemdeki dergicilik çığırının bir başka fenomeni olarak anmak gerekir. *İslâm* dergisi, bir geleneksel cemaatin şifahi iletişimden yazılı iletişime geçmesi, geleneksel ilişki ağlarının ötesine taşarak anonim okura seslenme gereği duyması bakımından önemlidir. Dergi, geniş bir konu çeşitlemesiyle, cemaatin bakış açısından hayatın her alanında Müslümanlara ahkâm verir. Bu gayreti medyayla yürütmeyi, şeyhleri Esat Coşan'ın ifadesiyle "çağın gerektirdiği performansı göstermek" olarak görüyorlardır. Derginin on binlerce satma başarısı, tabii öncelikle kendi cemaatini okurmüşteri yapması sayesindedir!

İslâmcı yazarlar '80'lerde, öncesinde *aydına* karşı tercih edilen *münevver* kelimesinde ısrar etmekten uzaklaşırlar. '90'larda, İslâmcı kalem ve söz erbabına kamusal vasattaki kanaat önderleri kadrosunda bir yer/kontenjan açılacaktır. Modern İslâmcı aydın/entelektüel figürünün, kimisi ilahiyat eğitimi almış da olsa geleneksel dinî otoritelere kısmen rakip de çıkan bir yeni otorite mevkiine gelmesi, '80'lerde başlamıştır.

Seksenlerde İslâmcı mecralarda kadın yazar sayısı orantısız derecede düşüktür. 1987'de *Zaman* gazetesinde yazan kadınların Ali Bulaç tarafından "Feminist Bayanların Kısa Aklı" başlıklı bir yazıyla azarlanmalarına gösterdikleri tepki, bir başka önemli eşiktir. İzleyen yıllarda, İslâmcı kadın yazarlar, modern-Batılı bir kavram olarak *feministi* benimsemeseler ve eşitlik şiarına karşı fıtri farkları gözeten adalet şiarına sarılsalar da, feminist denebilecek bir gündeme yöneldiler.

Radikal İslâmcı düşünce, bu dönemde Millî Görüş'ün yeni kurulan partisi olan RP'yi *sistem içi* bularak küçümsemiş, her zaman mutlak itaat isteyen parti yönetimi de bu akımı yadırgamıştır. Ancak bu çekişme, '90'larda, radi-

kal İslâmcılığın *ehlileşen* kadro ve ideoloji birikiminin RP'yi güçlendiren bir kaynak olarak işlev kazanmasına varacaktır.

Bırakalım *12 Eylül sonrası sol düşünce*den, bir *düşünce* ikliminden söz etmek kulağa bir tarihsel ironi gibi gelebilir. Siyasî partilerin, sendikaların, işçi örgütlerinin, gazete, dergi ve kitapların yasaklandığı, binlerce insanın tutuklandığı, hapsedildiği ve işkence gördüğü bir ortamda millî güvenlik devletinin sınırlarını kırmızı çizgilerle belirlediği alanın dışında herhangi bir düşünme faaliyetine imkân tanımama niyeti söz konusuydu. Sol açısından bu elde birdi fakat beri yandan, sola dair bir sistematik itibarsızlaştırmanın, yani köhnemiş ideolojik yönelimlerin sol ile eşitlenmesi gibi bir kültürel iklimin tesisi, üstelik yalnızca Türkiye'de de değil, dünyanın genel bir eğilimi olarak küresel düzeyde de '80'lerin ortalarından itibaren hegemonikleşmeye başlıyordu. Başlı başına ideolojinin horlandığı, kriminalleştiği bir çoraklık teşvik ediliyordu. Böyle bir politik atmosferde bir yandan ayakta kalma eğilimi, *düşmeme* veya *düştüğü yerden hızla kalkma* acilliği baş gösterirken, öte yandan bir düşünsel muhasebeyle birlikte içinde bulunulan koşulların anlamlandırılmasına dair birtakım girişimler ortaya çıkıyordu. '80 sonrası sol düşüncenin temellendiği iki temel hat kabaca bu şekilde çizilebilir.

Gelenek

Gelenek, "Türkiye solunda birlik oluşturmaya yönelik bir perspektifle ve bu doğrultuda bir platform yaratma misyonuyla" değil, '80'lerin ortalarından itibaren ikiye bölünmüş bir hatta, yani "geleneksel sol ve Yeni Sol" hattında tercihini ilkinden yana yaptığını öne sürerek 1986 yılında yayımlanmaya başladı. "Ekonomist ve dar pratikçi zorlamaların yol açtığı" hantallıktan kurtulma misyonuyla ama Türkiye sosyalist mücadelesinin birikimine dayanan geleneğini de tümden bir yana bırakmadan, bir inkârcılığın peşine düşmeden ilerlemeyi öneriyordu. *Gelenek*, 12 Eylül sonrası değişen *kitaplık düzenine* bir isyandı. Onlara göre kitap düzenindeki değişim, sosyalist kavram ve yöntemleri gözeten kitapların ve klasiklerin *dip odalara* ve kütüphanenin uzak raflarına taşınmasını ima ediyordu. Gözlerden ırak olunca gönülden de ırak olunduğunun bilinciyle hareket ediyorlardı; kütüphanenin yeniden düzenlenmesine, bir ölçüde eskisine dönmesine taliptiler. Aşamacı veya antiotoriter, demokrat bir çizgiyi reddediyorlar, Marksist-Leninist devrim perspektifinde ısrar ediyorlardı. Bu aynı zamanda '80'lerin ortalarından itibaren görünürleşmeye başlayan kadın meselesi gibi *marjinalliklere* de prim vermeme tutumunun bir ifadesiydi. Demokratlığa ve devrim yo-

lunda aşamacı birtakım kolaycılıklara pabuç bırakmamak ve Marksist ortodoksinin iktidar olma eğilimine abanma, *Gelenek* çevresinin temel odağını teşkil ediyordu.

Troçkizm ve 11. Tez

Seksenlerin düşünsel ortamına bakarken dünyadaki gelişmeleri de hesaba katmak gerekir. Sovyetler Birliği'nin ve Stalinizm'in yavaş yavaş çözülmeye yüz tutması, o güne kadar düşünsel ve örgütsel anlamda pek etkili olamamış birtakım girişimlere de alan açabiliyordu. '80'lerin ikinci yarısından itibaren soldaki bazı düşünsel kaymaları anlamlandırırken bu gelişmeleri dikkate almak gerekir. Türkiye'de Troçkist hareketin en azından düşünsel anlamdaki etkinliğini bir de-Stalinizasyon dinamiğine bağlama kolaylığına kaçmadan ama onu da hesaba katarak ele almak mümkündür. Hatta Stalinizm'in çöküşünün ardından, Troçkizm'in, sosyalizmi hayatta tutma misyonuyla temayüz ettiği ve güçlendiği söylenebilir. *11. Tez* (kitap dizisi) dergisi hem teorik üretkenlik hem de olumlu manada bir akademik etkinlik olarak (dergide Sungur Savran, Korkut Boratav, İşaya Üşür, Mustafa Sönmez, Haldun Gülalp, E. Ahmet Tonak gibi isimler yazar) böyle bir ortamda sahne almıştır. *Sınıf Bilinci* (1988'de çıkmaya başlar) ile Marksist ortodokside *reform* arayışını temsil eden bu hat, sosyalist sol düşünce içerisinde Ortodoks Marksizm'i yere yığılmadan ayağa kaldırma ve *sınıfı* terk etmeme teşebbüsüdür. Bu mecrada *sivil toplumculuk* diye kavramlaştırılan *sol liberalizm* eleştirisinin, sonra uzun yıllar boyunca, buradaki teorik içeriğinden epeyce koparak bir ezbere dönüştüğünü de not etmek gerekir.

Yeni Gündem ve Gündelik Hayatın Politikası

Sol düşünceye dair taktik ve stratejiye sıkıştırılamayacak daha geniş ve uzun erimli bir girişim *Yeni Gündem* ile ortaya çıkıyordu. Solun gündelik hayat ve popüler kültürel alana dahil olması gerektiğine dair "sivil toplum"cu perspektiften yürüyen tartışmaların somut bir çıktısını temsil ediyor, bir yandan da 1984-1989 arasında genel yayın yönetmenliğini yapan Murat Belge'nin düşünsel açılımlarıyla besleniyordu. Bu düşünsel açılımın en net ifadesi herhalde halkın büyük kesimlerinin 12 Eylül Darbesi'ni ve onun peşinden Anayasa'yı sindirebilmesindeki zor ve rıza süreçlerini anlamaya dair bir meraktır. Dolayısıyla *Yeni Gündem* gözünü geniş kitlelerin tabi veya taşıyıcısı olduğu gündelik ideolojik yansımalara, aktüelin içindeki ideolojinin gizli tesirlerinin çözümlenmesine dikmişti. Gençlik sorunlarından müziğe, mizahtan magazinsel öğelere kadar geniş bir alanda top koşturan *Yeni Gündem*, so-

lun kitselleşebilmesi için öncelikli hedefinin toplumun büyük kesimlerinin rızasını kazanma gerekliliğinin farkındaydı. Bu şüphesiz Gramscigil bir vurguydu ki bu Murat Belge'nin etkisinin de bir kanıtıdır. Belki bu nedenle, geniş kesimlerin düşünce ve fikirlerine ev sahipliği yapma misyonunu hiç terk etmedi ve önceliği 12 Eylül'ün dayatmaya çalıştığı rejimin demokratikleştirilmesine verdi. Rejimin demokratikleştirilmesi açısından ise güçlü bir sivil toplumun varlığı, devlete ve rejime karşı muhalif bir potansiyelin açılıp saçılacağı bir alan olarak olmazsa olmazdı. Burada, sosyalizmin ve sosyalist mücadelenin ancak göreli de olsa demokratik bir rejimde nefes alabileceği varsayımının güçlü olduğunu tespit etmek gerekir. *Yeni Gündem*'in '80'lerin ortalarından itibaren güçlendirmeyi denediği bu yönelim, sonraki yıllarda *sivil toplumculuk* veya *sol liberallik* tartışmalarının (suçlamalarının?) temellendiği zemini de teşkil edecekti.

TAYAD-İHD: İnsan Hakları Mücadelesi

TAYAD (Tutuklu ve Hükümlü Aileleri ile Dayanışma Derneği) 1986'da Devrimci Solcuların yakınları tarafından kurulmuştu ve temel amacı askerî dikta ürünü rejimin altında eziyet gören üyelerinin sesini duyurmak, *içerideki* işkence ve kötü muameleyi *dışarıda* gündemleştirmekti. Buradaki *insan hakları* mefhumu çok temel ve stratejik bir örüntünün izlerini taşıyordu; devrimci tutsaklar ile mevcut düzen arasındaki çelişkiyi belirginleştirmeye ve görünürleştirmeye yönelik bir çağrının ifadesiydi. İlkesel olarak peşinden gidilebilecek, *soyut bir insan hakları felsefesini* benimsemediler.

Aynı yıl kurulan İnsan Hakları Derneği (İHD) ise ilk kurulduğu andan itibaren pürüzsüz olmasa da –yani bir ölçüde soyut insan hakları felsefesine hiç pas vermeme manasında pürüzsüz– *insan hakları* çizgisinin bizatihi bir siyasal ilke olarak benimsenmesini temsil eder: insan haklarının politikleştirilmesi üzerinden bir mücadele içerisine girilmesinin tercih edildiği bir hattın temsilidir. "Kendisi doğrudan mağdur olmaksızın –veya olması gerekmeksizin– sair/esas politik etkinliğinin bir uzantısı" olarak değil, "bizatihi bir dava olarak insan hakları savunucusu profili teşkil etti. Bu çizgi, işkencecilerin *bile* temel insan haklarının savunulmasından yanaydı"

Yalçın Küçük ve "Aydınlar"

Küçük'ün '80'lerdeki aydın obsesyonunu ve popülerliğini *Gelenek*çilerin tanımladığı gibi bir egodeterminizme mal etmek mümkün müdür? Onlara göre Yalçın Küçük'ün cüret, azim ve yaratıcılığı, *egodeterminist* bir alaşımdan kaynaklanır. *Gelenek*'in 19. sayısındaki ifadeyle "Bu alaşım, bilim adamlığına

özgü bir determinizmle, *bireysel misyon obsesyonu* denebilecek bir itici güç arasındadır." Öyle ki solun örgütsel başarısızlığı onda bir *övünç* membasına dönüşebilir. Hakikaten de *Aydın Üzerine Tezler*'den de anlaşılabileceği gibi aydın, onun nezdinde hep bir başarı kriteri gibidir; büyük oyuncudur. Tarihin tekeri onunla dönebilir. Aydınlar Dilekçesi'nin öncülerinden biri olmasından hep gurur duymuştur, bununla şişinmiştir. Küçük'ün aydın üzerine yazdıkları, bir ölçüde kendi yansımasına duyduğu hayranlıktan da ileri gelir gibidir. Yine 1980'lerde yazdığı *Türkiye Üzerine Tezler*'i ise bir yönüyle Doğan Avcıoğlu'nun *Türkiye'nin Düzeni* kitabının yakın tarihli bir güncellenmesi işlevi görmekle birlikte sol düşüncedeki radikalizmi eleştirmesi, daha doğrusu o radikalizmin başlı başına solu ikame etmesi sorununu gündemleştirme çabası dikkate değerdir. '80'lerin politik ikliminde onun ayırt edici özelliğinin solun başarısızlığını bir aydınlar hareketi yaratma istidadıyla ikame etme çabası olduğu söylenebilir.

İkinci *Birikim*

Birikim, 12 Eylül arasından sonra 1989'da yeniden yayımlanmaya başladı ki bu *Birikim*'in ikinci dönemi olarak zikredilir. Bu dönemselleştirme, esasen *Birikim*'in kendi içerisinde geçirdiği dönüşümden ziyade sosyalizmin hâlâ geçerli bir alternatif olarak görülebildiği bir zamandan yıkılmaya yüz tuttuğu bir zamana geçiş itibarıyla da anlamlıdır. Bu ikinci dönem *Birikim*'in bilhassa Ömer Laçiner ve Ahmet İnsel'in yazılarından izleyebileceğimiz esaslı bir yönelimi, sosyalizmin tarihsel koşulların zorunluluğundan olumsallığın ve etik hamlelerin alanına doğru konumlandırılmasıdır. *Özgürlükçü sosyalizm* kavrayışı ve demokratikleşme perspektifinin önemsenmesi –başlı başına bir hedef olarak– bu yönüyle anlamlıdır çünkü demokrasi tarihsel bir zorunluluk içerisinde gidilen yolda sosyalizm vagonu için bir hızlandırıcıdan ziyade, ona karakterini ve rengini veren belirleyici bir değer olarak kavranır. Bu tarihsel zorunluluk fikrinden uzaklaşma ve özgürlük ve demokrasi kavramlarına itibar kazandırma girişiminin bir yönünü de elbette iktisat ideolojisinin ve ekonomizmin eleştirisi oluşturur; bu, *Birikim*'in ilk döneminden bambaşka bir tercih de sayılmayacağı gibi, bir süreklilik gibi de okunabilir. *Ekonomizmin* tarihsel faillere yüklediği *otomatizm*, bir tercih değil zorunluluk olduğu ölçüde *Birikim*'in sayfalarında eleştirilmeye devam eder. Bütün bu teorik birikimin sonucunda eldeki izleğin izdüşümleri, yavaş yavaş sivil toplum-devlet çekişmesi, devlet geleneği ve resmî ideoloji gibi yeni iştigal sahalarının oluşmasıyla sonuçlanır. Bu kavramlar üzerinden yapılan tartışmalar, başta resmî ideoloji ve milliyetçilik olmak üzere, Türkiye analizlerine ayrılan yeri derginin ilk dönemine kıyasla artırmıştır.

Defter

Defter'in temelde 12 Eylül sonrası kademeli olarak tesis edilen kültürel iklimle bir derdi vardı. Akademik üsluptan büsbütün kaçınarak olmasa da bir ölçüde sakınarak, beri yandan aktüel gelişmelere de belirli mesafe alarak 45 sayı çıktı (1987-2002). Bülent Somay, Nurdan Gürbilek, Orhan Koçak ve Meltem Ahıska gibi düzenli yazarların yer aldığı derginin temel meselesi tabiri caizse kapitalizmin kültürel alandaki *sinsi*liklerine dikkat göstermek ve bunların politik kültürel alandaki tezahürlerini incelemekti. Sinsilikten kasıt, ayan beyan ortada olmayan fakat kendisini *tüketimci* ve *vitrinci* kültürde gösteren, 12 Eylül sonrasının *makbul* insanını kuran mantıktı. İşte bu kapitalist mantıkla derdi vardı *Defter*'in. Türkiye'nin şedit politik ikliminden sonra hevesle ve şevkle *satın alınan* kültür dünyası, şevkle, içtenlikle ve hevesle benimseniyorsa, burada *zor*dan ziyade bir *ikna* söz konusuydu. O ikna mekanizmalarıyla cebelleşmek, derginin çeşitli sayılarında sayfalara davet edilen Eleştirel Teori'nin düşünürleriyle bir alışverişi de gerektiriyordu. *Defter* bu yönüyle Adorno, Benjamin gibi *eleştirel okul*a mensup düşünürleri okur kitlesine sunan bir vazifenin de icracısıydı.

Anarşist Teşebbüsler

12 Eylül'ün sonrasında çıkan iki anarşist yayın teşebbüsüne de değinmek gerekir: *Kara* (1986-1987) ve *Efendisiz* (1988-1989). *Kara*'nın ilk sayısında son sayfalarda yer alan karikatür "Yürü!", bireyi "okula, askere, işe" uygun adım koşan bir yapının teşhiriyle temel motifini ortaya koyuyordu. Murray Bookchin, Michael Bakunin gibi anarşist yazarlardan çeviriler yayımladı. Evrensel oy hakkı, temsil mekanizması, Stalinizm, federalizm, kadınların özgürleşmesi, liberter düşünce, faşizm ve eşitlik gibi başlıklara eğilmenin yanında, anarşist dostları için *askerlikten yırtmanın yolu* gibi karikatürlerle bireyi toplumsallık tasallutundan kurtarmanın pratik(!) yollarını da öneriyordu – belirtmek gerekir ki her sayıda mutlaka bir karikatür, çizgi vb. bulunurdu. Derginin *hareket* yaratmak gibi bir derdi yoktu, üstüne basa basa bir *fikir dergisi* olduğunu beyan ediyordu. Üstelik hareketin bir dergiden çıkabileceğine inanmıyordu. Bunun yanında antikomünist olduğu iddiasını da reddediyor, antiotoriter ve hiyerarşi karşıtı olduğunu vurguluyordu 10. sayısında. Dünya meselelerine yönelik ilgisi vardı; Fransa'dan, İtalya'dan, Almanya'dan, Küba'dan gelişmeleri aktarıyordu.

Efendisiz'in ise erkek tahakkümü, İslâmcı faşizm gibi daha aktüel ve daha az soyut konuşan bir tercihi söz konusuydu. O da tıpkı *Kara* gibi okurlarını yalnızca yazılı diyaloğa davet etmiyor, bürosuna çaya kahveye davet ediyor-

du! Bireyi kolektif içinde eritmekten yana değildi, hatta tam aksi istikamete gidiyordu ancak birlikte değer üretmenin, liberter bir kültür üretmenin kıymetini teslim ediyordu. Hakikaten konformizm-hedonizme karşı duruşuyla *yaşam tarzı anarşizmi* gibi bir eleştirinin temelini atıyordu. *Kara*'ya nazaran politikaya biraz daha *bulaşma* yanlısıydı; Suat Alaca'nın son sayıdaki yazısının son kısımlarında neoliberalizm ve neoliberal akımlara değineceğini vaat etmesi dahi bunu kanıtlar.

Kürt Kimliği ve PKK

Türkiye'nin Kürt meselesinin geçmişi 12 Eylül Darbesi ve işkencecilerin yaptıkları sonucu PKK'nin ilk silahlı eyleminin gerçekleşmesine tarihlendirilme eğilimindedir ancak ne PKK 1980 sonrasında kurulmuştur ne de Kürt meselesi PKK'nin silahlı eylemlerinden ibarettir. Doğrudur, PKK ile Kürt siyasal mücadelesi bambaşka bir yönelime girecektir ancak daha '60'ların sonlarından itibaren Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) ve başka birtakım örgütlerle birlikte *sol damardan* Kürt hareketi tarihte yerini almıştı. Beri yandan '70'lerin, şiddeti bir siyasal eylem biçimi olarak gazlayan ortamında ve 1978'de PKK'nin kurulmasıyla Kürt meselesi sol düşünce açısından bambaşka bir değerlendirmenin konusu oluyordu.

Örneğin Halkın Kurtuluşu, emperyalistlerin oyuncağı ve feodal çağrışımlı gericiliğin gömleğini giydiriyordu PKK'ye; Kurtuluşçular ise Kürdistan'ın sömürge statüsünü tanıyor, kendi kaderini tayin hakkına varacak bir *krediyi* tanıyabiliyordu. DEV-YOL, yarım ağız da olsa Kürt mücadelesini müstakil biçimde *tanıyordu.* Kuruçeşme'deki solda birlik toplantılarında *ezilen ulusun mücadelesi* bağlamında Kürt ulusal hareketine devrimci mücadelede alan açılıyordu.

12 Eylül Darbesi sonrası silahlı mücadele ve şiddet üzerinden bir değerlendirme yapıldığını söyleyebiliriz. Kimi örgütler zaten ilkesel ölçekte silahlı mücadele yöntemini kategorik olarak reddetmediklerinden PKK'nin silahlı kalkışmasına esastan bir itirazla değil, hedef ve ölçeksel düzeyde eleştirilerle yaklaşırken bazıları doğrudan sempati duyuyordu. Bir yönüyle de silahlı direnişin 12 Eylül rejimini daha da azdıracağı yönünde bir düşünce yok değildi. Nitekim belki de *Faşizme Karşı Birleşik Direniş Cephesi* denemesinin çarçabuk dağılması ve başarısız olmasında bu tür çekincelerin/kararsızlıkların rolü vardı. Hatırlarsak daha 1982'de DEV-YOL önderliğinde TKEP, Acilciler, İşçinin Sesi, Devrimci Savaş gibi grupların askerî diktaya karşı silahlı mukabele çıkışı etkili olamamıştı.

Seksenlerde PKK'nin kendini Kürt siyasal hareketi üzerinde hegemonikleştirecek kadar etkili olabilmesinde Diyarbakır hapishanelerindeki işkenceler, kötü muameleler ve intiharlar başat rol oynamıştı. 1984'te silahlı baskın-

larla adını duyuracak örgüt, şiddeti yalnızca stratejik bir devrimci şiddet gibi ele almıyor, bir halkın kurucu mitosu, şerefli mağlubiyetlerin antitezi gibi düşünüyor, halkın kurtuluşu açısından zorunlu görüyordu. Öyle ki 1986'da *zorunlu askerlik* uygulamasına dahi meyletmişlerdi!

PKK'nin toplumda temel çelişkiyi millî bir çelişki olarak okuduğunu söyleyebiliriz. Bağımsız devlet talebi de bu çelişki üzerinde temelleniyordu. *Kendi halkları* açısından ise tali bir çelişki söz konusuydu. Feodal düzen ve köleleştirilmiş Kürt halkı arasında bir tali çelişki vardı. Feodal düzen mensupları adeta Kürt halkının mayasını bozan bir kara lekeydi. Bucak aşiretiyle çatışmaları bu temel çelişki nazarından anlamlandırmak mümkündür.

PKK'nin 12 Eylül Darbesi sonrasının ilk dönemlerinde ulusal kurtuluş perspektifinde etnik kimlikli bir tahayyülün olmadığını da not etmek gerekir. Bir ulusal kimlik söylemi mevcuttu; cezaevlerinde sistematik işkence ve eziyetler, üstelik bunun Kürt kimliğinin üzerinden bir performansa çevrilmesi nedeniyle, bir ulusal bilinç inşası gerekliliği vurgulanıyordu. Kadrosunun köylülerden oluşması ve kurtuluşta önderliğin işçi sınıfına atfedilmesi, etnik kimliğe dayalı bir politik vizyonun önünde de engeldi. Türkiye'nin devrimci demokratlarını faşizme karşı direnişe davet etmelerinden de bunu anlayabiliyoruz.

Ecevit'in "Arayış"ı

AHMET BAYAR

Arayış'ı Ararken Ecevit

12 Eylül 1980 tarihinde Ankara dışına çıkarılan Bülent Ecevit, 10 Ekim'de Ankara'ya döner. Henüz havaalanındayken "Bay Bülent Ecevit" hitabıyla başlayan bir tebligata imza attırılarak evine gidebileceği söylenir. 5 maddelik bu kısa tebligatta "... siyasî amaçlı ve yönlendirici faaliyetlerde bulunmayaca[ğı] ve beyanat vermeyece[ği], kendi evinde bu amaca yönelik toplantı tertip etmeyece[ği], toplantı ve gösterilere neden olabilecek faaliyetlerde bulunmayaca[ğı] bunların haricinde normal ziyaretlerini yapabilece[ği] ve makul ölçüler içinde ziyaretçi kabul edebilece[ği]" bildirilir. Ayrıca yurtiçi seyahatlerini Sıkıyönetim Komutanlığı'na bildirmesi, yeni yönetimin politikasını ve icraatını etkileyecek her türlü davranış ve beyandan sakınması gerektiği de vurgulanır.

Ecevit, partisinin üst yönetiminde bulunan kişilerle yaptığı görüşmelerde çoğu arkadaşının "askerî idareyi zora sokacak tavırlardan sakınmak gerektiği" düşüncesinde olduklarını öğrenir. Ecevit, parti yönetimindeki arkadaşlarının "askerî idare ile ılımlı ve uyumlu ilişkiler kurulması gerektiği" fikrine katılmadığını kendi tavırlarıyla gösterecektir. Nitekim daha önce Ecevit'in 12 Mart Muhtırası'ndan sonra Nihat Erim başbakanlığında kurulan partiler üstü hükümete CHP'nin de bakan vermesini protesto etmek amacıyla genel sekreterlik görevinden istifa ettiği bilinmektedir.

Siyasî kariyerinin başladığı 1950'li yıllarda icra ettiği gazetecilik mesleği, onun hayatının birçok önemli yol ayrımında sarıldığı bir siyasal mücadele yöntemine dönecektir. 12 Mart günlerinde *Özgür İnsan* dergisini çıkarmıştır ve bu dergi, so-

nu başarıya ulaşan bir deneyim olarak hafızalardadır. Nitekim Ecevit, CHP genel sekreterliğinden istifa ettikten sonra çıkardığı *Özgür İnsan* dergisinden sonra CHP genel başkanı ve daha sonra başbakan olmuştur. Bu kitap serisinin önceki cildi olan *Türkiye'nin 1970'li Yılları* eserinde yer alan, Levent Odabaşı ve Kerem Hocaoğlu'nun *Umudumuz Bülent Ecevit* başlıklı yazılarında belirttikleri gibi halk nezdinde büyük bir itibara sahip olan Ecevit, 12 Eylül Darbesi'nden sonra siyasal faaliyetlere yasak getirilen dönemde de yeniden yazarlık mesleğine sarılır.

Milli Güvenlik Kurulu (MGK) Genel Sekreterliği, aralarında Ecevit'in de bulunduğu siyasî liderlerin partilerindeki genel başkanlık görevlerine dönemeyeceklerini bir basın açıklamasıyla duyurur. Askerî idareyle mücadele etmek için zemin arayan Ecevit, 30 Ekim 1980'de CHP genel başkanlığı görevinden istifa eder. Bu gelişme özellikle sosyal demokrat çevrede bir şok etkisi yaratır. CHP'nin önde gelen siyasetçilerinin Ecevit'i istifa kararından döndürme çabaları da sonuçsuz kalır. Ecevit, istifa gerekçesini güçlendirmek için CHP'ye gelecekteki yeni liderini düşünmesi için bir fırsat tanıdığını belirtir. Ayrıca bundan sonraki süreçte herhangi bir yurttaşın sahip olduğu hak ve özgürlükler çerçevesinde ülkesi için çalışmaya devam edeceğini vurgular.

Ecevit, askerî idareyle hesaplaşmak için zihninde tasarladığı projesini 6 Şubat 1981'de *Arayış Yayıncılık ve Matbaacılık A.Ş.'yi* kurarak fiiliyata döker. Derginin ilk sayısı yayımlanmadan kısa süre önce *The New York Times* gazetesinin 22 Ocak 1981 tarihli sayısında *Türkiye'nin Eski Başbakanı Gazetecilik Mesleğine Dönüyor* başlıklı bir yazı yayımlanmıştır. Yazıda Ecevit'in politikacı olarak topluma katkı sunma olanağından mahrum bırakıldığı için eski mesleğini icra edeceği belirtilerek çıkaracağı *Arayış* dergisinin *Time* dergisine benzer bir formatta olacağı ifade edilir. 1981 aralık ayında Ecevit öncülüğünde ülke meseleleriyle ilgilenmeyi hedefleyen *Ulusal Gelişme ve Eğitim Vakfı* da kurulur fakat kurucuları arasında hiçbir politikacının olmadığı vakıf birkaç ay sonra askerî idare tarafından kapatılır.

Arayış'ı çıkarma hazırlıklarını sürdürürken yüzlerce aydın ve akademisyenle Ankara, İstanbul ve İzmir'de toplantılar yapan Ecevit, *Arayış*'ın hem ülkedeki uzmanların memleket meselelerine dair fikirlerini halka ulaştıracakları bir platform olmasını hedeflemiş hem de aydın ve akademisyenleri askerî idareye karşı etkin bir demokrasi mücadelesine dahil etmeye çalışmıştır. Yayın hayatına başlamasıyla *Arayış*'a destek sağlayanlara gönderilen teşekkür metni, üzerinde beyaz bir güvercin bulunan kartlara yazılır. Bu beyaz güvercin ilerleyen yıllarda kurulacak olan DSP'nin de sembolü olacaktır.

Bu süreçte Aydın Doğan, kendisine *Milliyet* gazetesinde günlük yazılar yazmayı teklif eder fakat Ecevit, bir dergi çıkarma niyetinde olduğunu söyleyerek bu

daveti kabul etmez. Aydın Doğan, dergiyi destekleyeceğini ifade ederek *Arayış*'ın 13. sayısına kadar *Milliyet* matbaasında basılmasını sağlar. Ancak daha sonra Ankara Sıkıyönetim Komutanı Korgeneral Recep Ergun, Aydın Doğan'ı yanına çağırarak dergiyi kapatması yönünde baskı yapar. Doğan ise kendisinin kapatmaya yetkili olmadığını, bundan sonra basım ve dağıtım işlerini de yapmayacağını söyleyerek komutanın yanından ayrılır. Dergiye yönelik baskılar, *Arayış*'ın *Milliyet* matbaasında basılamamasıyla etkisini gösterir. Bunun üzerine dergi, *Daily News* matbaasında basılmaya başlasa da daha sonra DİSK'e bağlı *EM-AŞ* matbaasına geçilir. Ancak *EM-AŞ* matbaasına kayyum atanmasıyla *Arayış*'ın basımı durdurulur ve derginin son sayıları tekrar *Daily News* matbaasında basılır.

Arayış'ın 54 hafta süren serüveni ilk sayının 21 Şubat 1981 tarihinde yayımlanmasıyla başlar. Ecevit'in ismi dergi künyesinde yayın danışmanı ve başyazar olarak yer alır. 15. sayıdan sonra MGK kararıyla yazı yazması engelleninceye kadar Ecevit bu görevlerini sürdürür. Zorunlu ayrılışından sonra da Ecevit'in dergiyi yönlendirici etkisi devam eder. Rıdvan Akar ve Can Dündar'ın *Ecevit ve Gizli Arşivi* başlıklı kitaplarında onun cezaevinden *Arayış*'a gönderdiği notlar aktarılır. Notlardan birinde Mısır'da Devlet Başkanı Enver Sedat'ın öldürülmesinden sonra yönetimi ele alan Hüsnü Mübarek'in diyalog yanlısı bir tutum takınmasına dikkat çeken Ecevit, dergide Mısır ile ilgili bir yazı yayımlanmasını istemiş ve "Kızım sana söylüyorum gelinim sen anla" yaklaşımı içinde askerî idareye bir mesaj verilmesini yazı kuruluna önermiştir.

Arayış, 12 Eylül Darbesi ile başlayan dönemde Türk basınına uygulanan baskı ve sansürün çok net görülebileceği bir dergidir. Ecevit, yazarların eski politikacılardan olmamasına dikkat ederek akademisyen ve aydınlardan destek ister. Bununla birlikte, askerî idarelerde her an her şeyin olabileceğini hesap ederek özellikle kendi yazıları ve cuntanın tepkisini çekebileceğini düşündüğü makaleleri avukatlarına incelettikten sonra dergiye gönderir. Bu uygulama dergi kapatılana kadar sürdürülür. Bu itinaya rağmen dergi ve yazarlarına davalar açılacaktır.

Arayış'ın manifestosu *Neyi, Niçin, Nasıl Arayış?* (sayı 1) başlıklı yazıda özetlenir. Dünyanın bir çağ değişimi sancıları yaşadığından, bu değişimin de yeni arayışları gerekli kıldığından söz edilerek, bu geçiş sürecinden en fazla etkilenen ülkelerin başında ise Türkiye'nin geldiği vurgulanır. Türkiye'nin hemen her alanda yetiştirdiği, yetkin uzmanların olduğu fakat bunlarla halk arasında bir bağlantı kurulamadığı savunulur. Derginin bu boşluğu dolduracak bir yayın çizgisi oluşturacağı ve Türkiye'nin sorunlarının bilimsel görüşlerle incelenip bunların hem halk hem de devlet yöneticileriyle paylaşılacağı ve ayrıca dergide halkın görüşlerine de yer verileceği ifade edilir. İlerleyen sayılarda *Okur Mektupla-*

rı başlığında bu görüşler yayımlanacaktır. Derginin geçmişin tartışmalarına kapılmadan geleceğe yönelik arayışları işleyeceği ve kavga değil barış dergisi olacağı ilan edilir.

Derginin ilk 5 sayısında Necdet Onur, sorumlu yazı işleri müdürüdür; Onur'dan sonra Osman Nahit Duru bu işi üstlenir ve cezaevine gireceği 47. sayıya kadar görevini sürdürür. Duru'nun hapiste olduğu dönemde ise Mehmet Erdül'ün ismi yazı işleri müdürü olarak görülür. *Arayış*'ta, Ecevit hariç toplam 90 kişinin imzalı yazıları yayımlanmıştır. Ecevit'in 600'ü aşkın aydın ve akademisyene davette bulunmasına karşın bunların çok azından olumlu cevap alması ve dergideki yazıların büyük oranda imzasız yayımlanması, dönemin baskı koşullarından kaynaklanmaktadır. İlk başta destek sağlayan aydınların özellikle askerlerin dergiyi yakın takibe almasından sonra desteklerini çektikleri görülmektedir.

Bazı yazarlar ele aldıkları konularla özdeşleşmiş isimlerdir. Faruk Güvenç, Tahsin Yücel, Necdet Sümer ve Özcan Yurdalan isimlerinin çoğunlukla dergide kültür-sanat yazılarını yazdıkları, Oruç Aruoba ve Zeynep Aruoba'nın felsefe konusunu işledikleri ve Ertuğrul Özkök'ün ise televizyon ve basın konusunu ele aldığı görülür. Ecevit'in yazılarının yasaklanmasından sonra dergideki başyazı yerine konulan *Haftanın Yazısı* bölümü de Ertuğrul Özkök tarafından kaleme alınmıştır. Necla Arat toplumsal ve felsefî konularda, Rıza Sümer spor alanında, Şükrü Sina Gürel ve özellikle Haluk Gerger ise dış politika konusunda dergi kadrosunda yer almıştır. Sağlık konusundaki yazılar çoğunlukla Turhan Temuçin imzasını taşırken Anayasa Mahkemesi emekli üyesi Ahmet Erdoğdu ise hukuk yazılarını kaleme almıştır. Enerji politikaları konusunda Mustafa Özcan Ültanır, tarım politikaları konusunda ise Burhanettin Ahipaşaoğlu yazıların çoğunda imza sahibidir.

Arayış'a Baskılar ve Derginin Kapatılması

Arayış yayın hayatına başlar başlamaz askerî idarenin dergiye karşı hoşnutsuz bir tavır alacağını kestirmek, o dönem için hiç de zor değildir. Nitekim Hasan Cemal'in *Tank Sesiyle Uyanmak 12 Eylül Günlüğü* kitabında aktardığına göre; Ecevit'in *Arayış* isimli bir dergi çıkaracağı haberini alan MGK üyesi bir general, "Hâlâ neyi arıyormuş?" diyerek tepkisini göstermiştir. Ecevit, CHP liderliğinden istifa ederek herhangi bir yurttaş kadar özgür olmayı hedeflemişti. Fakat özgürce fikirlerini açıklaması 12 Eylül Darbesi'ne karşı durarak mevcut yönetimin işini zorlaştırdığı yönünde yorumlara neden olmuştur.

Yalçın Doğan'ın *Dar Sokakta Siyaset* kitabında aktardığına göre, Süleyman Demirel'e yakın isimlerden olan ve darbeden önce cumhurbaşkanlığına vekâlet eden İhsan Sabri Çağlayangil ile Kenan Evren arasında geçen diyalog dergiye

bakışı ortaya koymaktadır. Evren'e hitapla Çağlayangil: "Ecevit, göz önünde koca büro açtı. Harıl harıl siyasî yazılar yazıyor. Onu siyasî faaliyet saymıyorsunuz. Hiç ses çıkarmıyorsunuz. Aslında o dergi işi göstermeliktir. O matbaa, Ecevit hesabına işleyen bir Halk Partisi merkezinden başka şey değildir," demiştir. Evren ise buna: "Onları da biliyoruz. Arkadaşlar da bunun üzerinde durdular. Kapatılması veya Ecevit'in yazmaktan menedilmesi konuşuldu. Ben durumu incelettiriyorum. Derginin tirajı muntazaman düşüyor. Ecevit kendi kendini bitirecektir. Arkadaşlara 'Bırakın yazsın, nasıl olsa bir hata yapacak, bir gaf yapacaktır. Kendi kaderini kendisi örecek. Bekleyelim,' dedim," yanıtını vermiştir. Konuşmanın sonunda Kenan Evren, Ecevit'in geçim sıkıntısını hafifletmek için dergi çıkardığı haberini aldığını ancak aslında dergide çalışmasından değil de fikirlerini açıklamasından rahatsızlık duyduğunu belirtmiştir.

Askerî idarenin dergiyi yayımlanmaya başlamadan önce engellememesinin nedenlerinden biri Evren'in takındığı yukarıda belirtilen bekle gör yaklaşımıdır. Bunun yanı sıra askerî idarenin, baskı ve sansür uygulamalarıyla gündeme gelmekten duyduğu kaygı da etkili olmuştur. Kamuoyunda birkaç ay önce CHP genel başkanlığından istifa eden Ecevit'in nasıl bir yol izleyeceğinin uyandırdığı merak da söz konusudur. Bu nedenle de Ecevit'in yerli ve özellikle yabancı basının yakın takibi altında olmasının da cuntanın bekle gör politikasını tercih etmesine tesir ettiği düşünülebilir.

Arayış'ın Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Nahit Duru'nun dönemin başbakanı Bülend Ulusu ile yaptıkları bir konuşmada başbakan; dergide çıkan görüşlerin büyük bölümüne katıldığını fakat askerlerin dergiden büyük rahatsızlık duyduğunu, bu nedenle derginin kapatabileceğini ifade eder. Başbakan ayrıca yapılan bazı icraattan kendisi ve kabinedeki arkadaşlarının da rahatsız olduğunu hatta hükümetten istifa etmeyi bile düşündüklerini söyler ancak kendileri gidince daha radikal bir hükümet kurulabileceği ihtimaliyle istifa etmediklerini açıklar.

Ecevit'in *Arayış*'ı çıkarmasına yönelik en sert önlem, 2 Haziran 1981 tarihinde MGK'nin 52 sayılı bildiriyi yayımlaması ile alınır. Bu kararla "11 Eylül 1980 tarihinde, parlamento üyesi bulunan siyasî parti mensupları ile her kademede siyasî parti yöneticisi ve mensuplarının [Türkiye'nin] geçmiş veya gelecek siyasî veya hukukî yapısıyla ilgili olarak kendi anlayışları doğrultusunda sözlü veya yazılı beyanda bulunmaları veya makale yazmaları ve bu amaçlarla toplantı yapmaları" yasaklanmıştır. Basın üzerinde en önemli yasaklamalardan biri olan bu bildirinin, Ecevit'in *Arayış*'taki yazılarını engellemeye yönelik çıkarıldığı aşikârdır. Kenan Evren de *Kenan Evren'in Anıları 2* başlıklı kitabında bu kararın gerekçesi olarak Ecevit'in yönetime karşı sert muhalefetini vurgular ve askerî idare döneminde buna müsaade edilemeyeceğinin altını çizer.

52 sayılı MGK kararından sonra yayımlanan *Arayış*'ın 16. sayısının kapağı.

Bildirinin açıklanmasıyla Ecevit, avukatları ve *Arayış*'ta önemli görevler üstlenen ekibiyle bir toplantı düzenler. Toplantıda Ecevit'in yazılarının önceki sayılardaki gibi yayımlamasından, yazıların yerinin boş bırakılarak tepki gösterilmesine, yazıların biraz değiştirilip imzasız yayımlanmasına kadar farklı alternatifler tartışılsa da nihayetinde yazıların yerine yayımlanamayacak olan başyazısında değindiği şiirinin konulması fikri kabul edilir.

52 sayılı MGK bildirisi yayımlanmadan önce Ecevit, *Arayış*'ın ilk 15 sayısında başyazılara ve farklı dört sayıda birer yazıya daha imza atar ve toplamda 19 yazısı yayımlanır. Derginin 16. sayısında Karaoğlan'ın gömleğini andıran açık mavi kapak üzerine *Bülent Ecevit Veda Ediyor* başlığı atılarak Ecevit'in *Arayış*'ın yazar ve okurlarına teşekkür ederek veda ettiği belirtilir.

Ayrılışının akabinde yayımlanan ilk sayıda Ecevit'in yazılarının 52 sayılı bildiri kapsamına girdiği için dergiden çıkarıldığı ancak başyazıda değinilen, uzun yıllar önce Rudyard Kipling'den *Adam Olmak* başlığıyla çevirdiği şiirin çıkarılmadığı belirtilir. Nahit Duru, "Kipling'in şiirini koymak istememin amacı, hem Ecevit'i anımsatmak hem de birilerinin 'adam olmadığını' ima etmekti," demiştir. Şiirin yayımlamasından sonra Duru, çağrıldığı Sıkıyönetim Komutanlığında bu şiiri oraya koymanın kimin fikri olduğu sorusuyla karşılaşır. Ayrıca Ankara Sıkıyönetim Komutanı Korgeneral Recep Ergun, Duru'ya derginin yayımına son verilmesi için üzerinde baskı olduğunu fakat yurtdışından gelebilecek baskılardan çekindikleri için üstlerinin şimdilik kapatma yoluna gitmeyeceğini söyler. Dolayısıyla dergiyi kendilerinin kapatmalarının hayırlı olacağını telkin eder.

Ecevit'e göre, 52 sayılı MGK bildirisiyle askerî idare kendine göre bir çözüm bulmuştu. Dergi kapatılmamış fakat başyazarının düşüncelerini açıklaması yasaklanmıştı. Ecevit'in ülke meselelerine dair düşüncelerini merak ederek dergiyi alan okurların sayısında Ecevit'in ayrılışından sonra büyük bir düşüş yaşanır. Tirajı ilk sayıda yüz binin üzerinde olan dergi, Ecevit'in başyazarlığında 60 ila 70

bin dolaylarında satarken son sayılarına doğru ise 10 binlere kadar geriler. Bu durum *Arayış* ile Ecevit'in ne kadar özdeşleştirildiğini gösterir.

Yayımlandığı 54 hafta boyunca dergi bir kez toplatılmış ve hakkında üç dava açılmıştır. Ecevit'in *İşkence* (sayı 7) başlığıyla kaleme aldığı yazı, derginin piyasaya çıktıktan üç gün sonra mahkeme kararıyla toplatılmasına neden olur. Bu yazısında Ecevit, işkence olgusunun belirli zamanlarda gündeme geldiğini belirterek "Türkiye'de yönetimler istemese de öteden beri, 'geleneksel' olarak işkence yapılır. Açık rejimlerde, yönetimler kararlılıkla üstüne yürürlerse işkence azalır; kapalı dönemlerinde ise büsbütün yaygınlaşır. Bu gerçekler bilmezlikten gelinemez," demiştir.

Bu gelişmeyle *Arayış*'a yargısal ilk müdahale gerçekleşir ve Ecevit ile yazı işleri müdürüne dava açılır. Davanın gerekçesi ise *İşkence* başlıklı yazısında Ecevit'in güvenlik görevlilerine hakaret ettiği iddiasıdır. Dava yerli ve yabancı basında yankı uyandırır, bu gelişmenin TRT tarafından haber yapılması ve gazetelerin de sayfalarında yer vermesi sonucu kamuoyunda dergiye ilgi artar, TRT ve gazeteler istemeden *Arayış*'ın reklamını yapmıştır.

Nahit Duru'ya, yeni anayasa konusunu işleyen ve imzasız yayımlanan *Ismarlanan Yeni Elbise* (sayı 23) başlıklı yazı nedeniyle dava açılsa da 27. sayıda yayımlanan *Siyasî Şov* başlıklı yazı, hapse girmesine de yol açacaktır. Bu yazıda, 52 sayılı MGK kararının sadece bazı siyasîlerin faaliyetlerini kısıtladığı ima edilir ve Yüce Divanda iki eski CHP'li bakanın yargılandığı davanın duruşmasında geçen konuşmalar da bu iddiaya kanıt olarak sunulur. Duruşmada tanık olan CHP'li eski Bakan Faruk Sükan'ın dönemin başbakanı Ecevit'e yönelik verdiği ifadelerin "iftira ve isnat" niteliğinde olduğu ve Ecevit'in bunlara cevap verecek durumda olmadığı halde ona cevap hakkı doğuracak bu konuşmaların 52 sayılı karara uymadığı belirtilir. Söz yine o günlerde oluşturulan DM'ye getirilerek Meclis'in ileriye yönelik hesapları olan *bazı emekli aktörlerin siyasî şov sahnesi* haline döneceği savunulur.

Duru'nun sorumlu yazı işleri müdürü olduğu için imzasız yayımlanan yazı nedeniyle üç ay hapis cezası almasına neden olan bu davanın gerekçeli kararı önemli bir hatayı ortaya çıkarır. Nitekim yazıda *emekli aktörler* olarak geçen kısım, davanın açıklanan gerekçeli kararında *emekli askerlere* çevrilmiş ve bu hatanın Duru'ya verilen cezada etkili olduğu düşünülmüştür. Duru'nun yargılanması ve ceza almasına yönelik uluslararası tepkiler de vardır. Uluslararası Basın Enstitüsü (IPI) tarafından Başbakan Bülend Ulusu'ya Duru'nun serbest bırakılması talebiyle yazılan mektup dergide yayımlanır.

52 sayılı bildiriyi ihlal nedeniyle ceza alan ilk politikacı Ecevit, ilk gazeteci ise *Arayış* Yazı İşleri Müdürü Nahit Duru olmuştur. Siyasî partilerin kapatılmasıyla 52

sayılı kararın varoluş gerekçesinin ortadan kalktığı dolayısıyla, bu kapsamda uygulanan cezaların hukuka aykırı olduğu dergide belirtilir. "52 sayılı kararın, kişileri susturtmak için kişisel yasa çıkarmaktan bile daha vahim adaletsizliklere yol açtığı, Demokratik Sol Hareketi bölmeye ve güçsüzleştirmeye yönelik kullanıldığı" da açıkça vurgulanır.

Arayış'ın en çok eleştirdiği 52 sayılı bildiriden bir süre sonra yayımlanan 65 sayılı MGK bildirisi ile kapatılan siyasî partilerin üyelerinden DM'de oluşturulan Anayasa Komisyonu başkanının daveti üzerine görüş alınacağı maddesi düzenlenir. CHP'ye açıkça muhalif bir isim olan komisyon başkanına böyle bir yetkinin verilmesi eleştirilir. Politikacıların ülke meseleleri hakkındaki görüşlerini emir ve komuta çerçevesinde açıklamaları anlamına gelen bu düzenlemenin hem politikacıları kamuoyu önünde küçük düşüreceği hem de kurulacak rejimi gölge altında bırakacağı savunulur.

12 Eylül Darbesi ile faaliyetleri durdurulan siyasî partilerin MGK tarafından çıkarılan 16.10.1981 tarih ve 2533 sayılı *Siyasî Partilerin Feshine Dair Kanun* ile kapatılması üzerine Kenan Evren'in yaptığı açıklamaya Ecevit, TRT aracılığıyla bir cevap göndermişse de bu metin yayımlanmaz. Fakat Ecevit'in cevabı yabancı basın organlarında yayımlanınca askerî savcılık, 52 sayılı bildiriyi ihlal ettiği gerekçesiyle dava açacak ve Ecevit'e 4 ay hapis cezası verecektir. Bu nedenle tutuklanan Ecevit, *Siyasî Şov* başlıklı yazı nedeniyle hükümlü olan Yazı İşleri Müdürü Nahit Duru ile Ulucanlar Cezaevi'nde buluşacaktır.

Duru, kapatılan siyasî partilerin yerine kurulacak siyasî oluşumların büyük oranda hem CHP hem de AP'ye gönül vermiş insanlardan oluşacağını tartışan *Toplum ve Siyasal Partiler* (sayı 36) başlıklı yazının yayımlanmasıyla yine bir komutan tarafından uyarılır. Bu kez 4. Kolordu Komutanlığı Kurmay Başkanı Tümgeneral Ali Fikret Atun, *Arayış*'ın yayımına son verilmesi gerektiğini henüz yeni ceza almasına da referans vererek telkin eder. Ayrıca komutan, "Kavga değil, barış dergisiyiz," deyip resmen yönetimle kavga ettiklerini ve siyasî partilerle ilgili yapılan düzenlemenin sonuç vermeyeceğini ima ederek yapılan sert muhalefete izin vermeyeceklerini vurgular.

Tahliyesinden sonra *Arayış*'ı ziyaret eden Ecevit, bir gazetecinin şahsına yönelik suçlamaların devam etmesi halinde yine cevap verip vermeyeceği sorusuna karşılık: "Varsayımlara göre konuşmak istemem yalnız şunu belirtmek isterim ki dünyada eğer herkes özgürlük kısıntılarına boyun eğmiş olsaydı insanlık bugün hâlâ dünyanın düz olduğunu sanırdı," cevabını verir. Nahit Duru da tahliyesinden sonra dergideki görevine döner fakat 2 Mart 1981 tarihinde Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından *Arayış*'ın kapatılma kararı tebliğ edilir.

Arayış'ın Gündemi ve Bülent Ecevit Yazıları

Arayış yazarları arasında askerî idare uygulamalarını en açık şekilde eleştiren kişi Ecevit'tir. Yazılarında ülkenin 12 Eylül sürecine gelişini, sonraki yıllarda uygulanacak yeni anayasa ile kanunların temel yapısını ve 24 Ocak Kararları ile oluşturulmaya çalışılan ekonomik yapıya dair değerlendirmelerini kamuoyuna sunmuştur. Türkiye'nin geleceğine dair düşüncelerini işlerken sıklıkla önceki askerî müdahalelerle mevcut durumu kıyaslamış ve 12 Eylül ile daha ağır bir siyasî ortamın oluştuğunu, yapılan antidemokratik düzenlemelerin kurumsallaşmaya doğru gittiğini savunmuştur. Türkiye'deki siyasal yapıya değindiği yazılarında kendi politik tutumunun demokrasiden yana olduğunu vurgulayan Ecevit, demokratik siyasetin önündeki yasal-kurumsal engellere dikkat çeker, toplumun siyasal yaşamda etkin ol(a)mamasından ve ülkede siyasetin şiddet gölgesinde kalmasından yakınır. Ülkenin ekonomik yapısını ele aldığı yazılarında ise sosyal demokrat tavra uygun olarak yurttaşların büyük çoğunluğunu oluşturan işçi, köylü ve dar gelirli vatandaşın sosyal devlet anlayışıyla desteklenmesini savunur ve uygulamaya konulan yeni ekonomik politikaların bunu olanaksız kılacağına vurgu yapar. Ülkede oluşturulacak yeni siyasal yapının demokrasiyi sözde değil özde yaşatacak geniş kapsamlı bir uzlaşı zemininde yapılması gerektiğini, sorunların temelinde özgürlüklerin değil tam aksine yasakların olduğunu açıkça ifade eder.

Arayış yazarlarına yönelik baskılara dair Burhanettin Ahipaşaoğlu, kaleme aldığı *24 Ocak Kararları ve Tarım* (sayı 51) başlıklı yazıda şu ifadelere yer verir:

> ... Arayış'ın hemen her sayısında gerçek yurtsever ve Atatürkçüler, bu olumsuz ve sorumsuz gidişin durdurulmasını içtenlikle önermişler ve çıkış yollarını da göstermişlerdir. Öneriler doğrultusunda doğruları aramak yerine ARAYIŞ'ta kimler yazıyor arayışına girerek, çok haksız yalan ve yanlış yorum ve suçlamalarla ad ve adreslerini, gerçek kişiliklerini saklayarak, çeşitli makamlara jurnalde bulunanlar, bu son derece olumsuz sonuçlar karşısında, en azından dün olmasa bile bugün vicdanlarında kendilerini mahkûm ederek utanç duyuyor olmalıdırlar.

Türkiye'de sorunların demokrasinin genişliği yüzünden değil her fırsatta daraltılması yüzünden yoğunlaştığını sıklıkla dile getiren Ecevit, özellikle bunalım dönemlerinde demokrasi ve özgürlükleri sorunların kaynağı gibi görüp onları daraltmaya çalışanlara karşı mücadele ettiğini belirtir. Dünyada genel bir bunalım döneminin yaşandığından bahsederek demokrasiye beşiklik etmiş ve sanayi toplumu yapıları oldukça sağlıklı ve köklü bir dengeye kavuşmuş ülkelerde bile dünya ekonomik bunalımının etkisiyle toplumsal ve siyasal sorunların ağırlaştığını,

dolayısıyla Türkiye'de demokrasinin çökmesi nedeniyle ulusça bir suçluluk duygusuna kapılmanın haksızlık olacağını ifade eder.

Bekleyiş Değil Arayış (sayı 2) başlıklı yazısında Türk toplumunun son 60 yılda bir insan ömrüne sığacak sürede büyük değişimler yaşadığından hareketle analizini tarihsel arka plandan güncel duruma getirir. Yazı, mutlakıyetten cumhuriyete, sonrasında tek partiden çok partili rejime geçiş sürecini Türk modernleşmesinin tepeden inme karakteriyle tartışır. Bu analize göre, çoğu yenileşme hareketi gibi topluma yukarıdan lütfedilen (bağışlanan, bahşedilen) demokrasi, bazen de geri alınabilirdi, nitekim değeri bilinmeyen demokrasinin son aşamasında ülke 12 Eylül'e gelecekti.

Daraltılmış Değil Genişletilmiş Demokrasi (sayı 3) başlıklı yazısında askerî yönetime karşı açık bir muhalefet yapacağının ilk işaretini veren Ecevit'in bu yazısı Kenan Evren'in anılarına da yansımıştır. Ülkede sağ ve sol terörün buluştuğu tek ortak paydayı demokrasinin geçersizliğini ispat etmek olarak değerlendiren Ecevit, toplumun hayatta kalma hürriyetiyle yetinmek zorunda bırakıldığını savunur. Bu terörün algılayamadığı unsur ise 1950'lilerden beri demokrasinin özgürlükleriyle yaşayan bu toplumun demokrasiden uzun süre kopmayı içine sindiremeyeceğidir.

Ecevit tüm yazılarında mevcut koşulları eleştirse de savunduğu alternatif politikaları da beraberinde sunar. Dolayısıyla her şeyi eleştiren müzmin bir muhalif görüntüsü vermez. Mevcut ortamda demokrasinin diriltilebilmesi için üstü açık veya örtülü orduyla sürtüşmekten ziyade topluma mesaj vermeyi yeğler: "Yeter ki toplum eski alışkanlıkla, yine her şeyi 'yukarıdan' beklemesin. Bekleyiş değil, arayıştır gerekli olan."

Anayasa Değişikliğinin Demokratik ve Geçerli Yolu (sayı 11) başlıklı yazısında anayasaların hazırlanmasının siyasal bir süreç olduğunu belirterek ordunun bu sorumluğu üstlenmesinin sakıncalarına değinir. Zira 27 Mayıs Darbesi'nden sonra hazırlanan 1961 Anayasası'nda ve 12 Mart 1971 dönemindeki anayasa değişikliklerinde taraf olan asker, yıllardır tartışılmaktadır. Şayet yeni anayasa yine ordunun damgasını taşırsa geleceğin tartışmalarında ordu, ister istemez yine taraf olacaktır. 27 Mayıs ve 12 Mart'ta siyasete müdahale ederek taraf haline gelen ordunun tekrar tarafsız konuma gelmesi ve tüm toplumdan saygı görmesinin 1974'teki Kıbrıs Harekâtı'nın gerçekleştirilmesiyle sağlandığını savunan Ecevit, anayasanın hazırlanmasında izlenebilecek geçerli yolu ve yukarıda anlattığı olumsuzluklardan kaçınmanın reçetesini yazar: "Anayasa değişikliğinin sorumluluğunu doğrudan doğruya ulusal iradeye bırakılması".

Ecevit, 12 Eylül Darbesi'nden sonra ülkenin gittiği yöne doğru önemli bir tepki veya düşüncenin ortaya konulmadığına vurgu yaparak *İşçi Sorunuyla Rejim Soru-*

nu Bir Bütündür (sayı 8) başlıklı yazısında 24 Ocak Kararları'nı eleştirir. Ona göre, liberal ekonominin temel şiarı olan *bırakın yapsınlar bırakın geçsinler* mottosu 1980'ler Türkiye'sinde bırakın ezilsinler ilkesine dönüşüyordu. *Kazanan kazanır, ezilen ezilir* şeklinde formüle edilebilecek bu ekonomik model, en başta demokrasiyle uyumlu değildir. Toplumun geniş bir kesimi yaşamak için direnirken uygulanan ekonomik politikalar, bu direnci destekleyecek yerde sarsmaktadır. Ecevit, Türkiye'de ekonomik anlamda küçülme döneminin başladığını dolayısıyla toplumun, gelişme yeniden hızlanıncaya kadar özveriyi bölüşmek zorunda olduğunu; özveriyi bölüştürmenin ise refah artışını bölüştürmekten çok daha zor ve sıkıntılı bir süreç olduğunu vurgular. Fakat toplumun bu zorluğa kendi rızasıyla katlanmak durumunda olmadığını, toplumdan *özveri ve fedakârlık* yerine *ödün ve taviz* beklenmesinin bu süreci daha da zorlaştırdığını savunur.

Ecevit; siyasetin toplumdan uzaklaştıkça dar çevrelerde yozlaştığını, halk ile partilerin bütünleşmesi ve partilerin toplumda kök salmalarının demokrasinin verimliliği açısından büyük önemde olduğunu belirtir. *Ocağı Söndürülen Demokrasi* (sayı 12) başlıklı yazısında 27 Mayıs Darbesi'yle başlayan süreçte partilerin ocak-bucak örgütlenmelerinin kapatılmasına değinir. Bu yöndeki düzenlemelerin, 12 Mart Muhtırası'yla da partilerin akademisyenlerle bağlantısının koparılmasıyla sürdüğünü belirterek bu tür yasaklarla toplumsal tabandan uzaklaşan siyasetin entrikalara ve ayak oyunlarına dönüştüğünü ifade eder. Sokakların terör gruplarına terk edildiğini, bunun sonucunda siyasetin bunalıma girerek boğulduğunu savunur. 12 Eylül'le siyasetin yeniden düzenleneceği bir sürecin başladığını ve bu süreçte geçmişte yapılan bu hatalardan dönülmesi gerektiğini düşünen Ecevit'e göre "Partilerin siyasal yaşamda *vazgeçilmez unsurlar* oldukları hatırda tutularak örgütlenmeleri kolaylaştırılmalı ve halk da partiler aracılığıyla politikaya, etkin biçimde katılabilme olanağına kavuşturulmalıdır! Particiliğin ve politikanın üstünden, çağ dışı, akıl dışı, demokrasi dışı sınırlamalar ve yasaklar kaldırılmalıdır."

Mevcut yönetimin yaptığı birçok düzenlemenin demokrasiyle bağdaşmadığını fakat bunlara tepki gösterilmediğini ileri süren Ecevit, belirli kişilerin siyasetten menedilmesinin ya da belirli süre yasaklanmasının değil sistemin özünde nasıl olacağının önemli olduğunu belirtir. Eğer sorun sadece politikacılarsa bu kişilerin parlamento dışında tutulması veya cezalandırılmasından ayrı demokrasinin temel kurum ve kurallarına da müdahale edilmesinin gerçekte yaşanan rejim değişikliğinin üzerini örttüğüne dikkat çeker. *Atatürk'ün Emaneti ve Gençlik* (sayı 1) başlıklı yazısında "...politikacılar suçlanabilir. Haklı-haksız belki tümü suçlanabilir. Ama özgürlük suçlanamaz, özerklik suçlanamaz, demokrasi suçlanamaz," diyerek kişilerden öte demokratik hakların ve özgürlüklerin kısıtlanıp cezalandı-

rılmaması gerektiğine vurgu yapar. Ayrıca ülkedeki sorunların sebebi olarak sadece politikacıların suçlanmasının o politikacıları destekleyen yurttaşların iradelerine de saygısızlık olduğunu ima eder. Kendi pozisyonunu meşrulaştırabilmek için Marx'ın tabiriyle geçmişin ruhlarını davet eder ve tarihe başvurur. Atatürk'ün Millî Mücadele Dönemi'nde askerî başarısına veya üniformasına güvenerek değil her koşulda halka dayanan ve parlamenter rejimden sapmayan bir metot izleyerek başarıya ulaştığını savunur. *Atatürk ve TBMM* (sayı 10) başlıklı yazısında savaş yıllarında Mustafa Kemal'in milletvekilliğini önlemek üzere yapılan bazı girişimlere değinerek "Kişisel ihtiraslarla bir yurttaşı siyasal haklardan yoksun bırakma tertibinin ilk örneği, yurdumuzu kurtaran insana karşı veriliyordu," diyerek kendisi ile Atatürk arasında tarihsel bir analoji kurar.

Ecevit'in MGK kararıyla dergiden zorunlu ayrılışının ardından Ertuğrul Özkök, *Özgürce Tartışma* (sayı 17) başlıklı yazısında ülkenin 12 Eylül sürecine gelmesinde fikir özgürlüğünün değil yasakların etkili olduğunu belirterek şu uyarıyı yapar: "... Ancak ve ancak özgür bir tartışma ortamı gerçek bir demokratik yapı ortaya çıkarabilir. Bu yüzden 'Tartışmalara şimdilik ara verelim, ileride uygun koşullar geldiğinde bu platformu yeniden açarız' görüşü geçerli bir gerekçe olamaz."

Pakistan'da açıklanan yeni anayasaya, Pakistan Yüksek Mahkemesi başkanının ve üç üyesinin tepki göstererek istifa ettiğine değindiği *Pakistan'ın Yeni Anayasası ve Yargıçlar* (sayı 11) başlıklı yazısında Ahmet Erdoğdu, "Pakistan Anayasası'nın demokratik olmayan kuralları karşısında bazı yargıçların görevi bırakmaları ve dikta uygulamasına karşı koymaları bir yargıçlık ve yurttaşlık örneği sayılmalıdır," demiştir. Dergideki yazıların geneline hâkim olan düşünce ise Türkiye'nin içinde bulunduğu kriz ortamını aşabilmesi için demokrasinin savunulması ve her türlü antidemokratik uygulamanın ise kıyasıya eleştirilmesidir.

Dergide uygulanan ekonomik politikalar eleştirilirken Turgut Özal'a açıkça muhalefet edildiği görülür. Liberal ekonomiye karşı devletçilik savunularak adil ve hakça bir düzen için devletin müdahale etmesi gerektiği ve piyasa ekonomisinin halk kitlelerinin sorunlarına çare olamayacağı vurgulanır. ABD'nin savaş sırasında kapitalist serbestliği bir yana bırakarak ekonomide düzenleyici önlemler aldığına ilişkin bir yazıda, Türkiye'nin mevcut bir savaş içerisinde olmamasına rağmen savaş şartlarındaki kadar ağır bir bunalım içinde olduğu ve bu durumun hiç kimse tarafından inkâr edilmediği belirtilir.

Dergide, 12 Eylül Darbesi ile uygulanan ekonomik politikalar arasında doğrudan bağlantı kuran yorumlara yer verilmez fakat yabancı ülkelerdeki gelişmeler aktarılırken büyük ölçüde Türkiye'deki askerî rejim ile benzerlikler kurulabilecek örnekler tercih edilir. Şili'deki politik durumu ele alan bir yazıda 24 Ocak Kararları'yla uygulanan liberal politikaların ancak baskı ve zor kullanılarak uy-

gulanabileceği belirtilir. Haluk Gerger, *Boğazlanan Demokrasi* (sayı 32) başlıklı yazısında Şili'de 1973 yılında yapılan darbeden sonra cuntanın uyguladığı ekonomi politikasını şöyle özetlenmiştir: "... darbeyle birlikte cunta, Şili'de yeni bir ekonomik modeli uygulamaya koydu. Ekonomi tümüyle özel sektöre devredilirken Şikago Üniversitesi mezunu Friedmancı teknokratlar kilit görevlere getirildiler. Milton Friedman'ın bizzat kendisi Şili'ye davet edildi ve tüm ülke onun ekonomik kuramını uygulaması için bir laboratuvar haline getirildi." *Arayış* bir ekonomi dergisi olmamasına rağmen bu içerikteki yazıların fazlalığı hem basına uygulanan siyasî sansürlerden hem de ekonomik dönüşüme dair köklü değişikliklerin de ardı ardına o dönemde yapılmasından kaynaklanır.

İşçi hakları ve sendika konusu ile tarım ve enerji ekonomisi, eğitim ile kültür-sanat başlıkları *Arayış*'ın tüm sayılarında ele alınır. Bu konulardaki imzalı-imzasız yazıların birçoğunda Ecevit'in iktidarda olduğu dönemlere olumlu referanslar verilir. Örneğin Şerafettin Turan, *Kültür Kurumlarının Özerkliği ve 1978-79 Döneminde Yapılan Çalışmalar* (sayı 13) başlıklı yazısında 1978-1979 döneminde kültür ve sanat alanında yapılan yasal düzenlemelerle, iktidar değişikliklerinden etkilenmeyecek bir ulusal kültür ve sanat kurumunun kurulmasının hedeflendiğini savunmuştur.

Dönemin güncel siyasal gelişmeleri ve yeni anayasa tartışmaları da derginin gündemindedir. Siyasal partilere yönelik davaların seyri birçok sayıda aktarılır. Ayrıca basın özgürlüğüne getirilen kısıtlamalara tepki gösterilir. Türk eğitim sistemindeki gelişmeler ile özellikle Yükseköğretim Kurulu'nun (YÖK) kurulmasına yönelik tepkilere de geniş yer verilir. *Arayış*'ın sosyal demokrat çizgisi yazıların içeriğinde açıkça görülebilir. Şöyle ki derginin savunduğu ekonomi politikasının devletçilik olduğu vurgulanır ve Avrupa'daki sosyalist hareketlerin durumları birçok yazıda ele alınır. Türkiye'nin hemen her alandaki sorunlarına ve bunların çözümüne dair öneriler adı konulmamış bir siyasî parti programı gibidir. Bu durum Ecevit'in daha sonra lideri olacağı DSP'nin fikirsel çalışmalarının *Arayış*'ta planlandığını düşündürmektedir.

Arayış'ta kamuoyu ile paylaşılan görüşler ve Türkiye'nin sorunlarına dair aktarılan bilimsel değerlendirmeler, Ecevit'in 12 Eylül Darbesi'nden sonraki siyasal yaşamının örgütlenmesinde önemli bir birikim sağlamıştır. Dergide dış politika konusunda yazıları yayımlanan Şükrü Sina Gürel'in Ecevit'in son başbakanlığı sırasında dışişleri bakanı olarak hükümette yer alması, dergiye katkı sağlayan bir akademisyenin daha sonra Ecevit'in liderliğinde siyasal faaliyette bulunduğunu göstermektedir.

12 Eylül Darbesi'nden sonraki bir yıllık süreçte Ecevit'in hem askerî idareye yönelik muhalefetinin platformu hem de onun toplumdan kopmamasını sağla-

yan bir iletişim aracı olarak *Arayış* dergisi önemli bir işlev görmüştür. Ecevit kısıtlı olanaklarla ve her türlü baskıya rağmen *Arayış*'ta toplayabildiği sosyal demokrat bir kadroyla ülkenin bunalımdan çıkış yollarını aramaya ve bunu toplumla paylaşmaya çalışmıştır. Demokrasiye ara verilen bir dönemde ülkenin sağlıklı bir demokrasiye kavuşması için Türkiye'nin hemen hemen tüm meseleleriyle ilgili düşünce ve önerilerin yuvası olan *Arayış*, Ecevit'in 12 Eylül Darbesi'nden sonraki siyasal hayatında sonu başarıya ulaşacak yeni bir yürüyüşün de başlangıcı olmuştur. Nitekim Ecevit, siyasal popülaritesini 1990'lı yılların sonunda DSP ile yükseltmeyi başaracak ve 1999 yılında kurulan koalisyon hükümetinde başbakan olarak yeniden ülke yönetiminde önemli bir yetkiye kavuşacaktır.

Türkiye'de Popülizmin Neoliberal Dalgası: Özal Popülizmi

CELAL ORAL ÖZDEMİR

Popülist siyasetin modern Türkiye'deki seyrine bakıldığında bazı tarihsel dönüşümler geçirdiği görülmektedir. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde kurucu iktidarın siyasal, toplumsal, kültürel ve iktisadi dönüşümleri gerçekleştirmek için izlediği politikalar, alanın önde gelen akademisyenlerinden Laclau'nun *Popülist Akıl Üzerine* kitabı başta olmak üzere, literatür içerisinde yaygın biçimde popülist siyasetin uygulandığı dönem olarak ele alınmıştır. Ancak Türkiye siyasetinde popülist akımların etkili olduğu tek dönem bu olmamış, sonraki onyıllarda da farklı biçimlerde ve farklı aktörler tarafından bu siyaset biçiminin etkili olduğunu görmek mümkün olmuştur. Birbirine benzemez tarihsel dönemleri tek bir kavramla açıklamak her ne kadar tartışmalı görünse de bir yandan popülizm kavramının tanımsızlığı ve muğlaklığı, diğer yandan ise popülist siyasetin farklı formasyonlara sahip niteliği bunu yapmamıza olanak sağlamaktadır. Erken Cumhuriyet Dönemi popülizminin ardından, çalışmamızın odak noktası olan '80'li yıllarda Özal dönemi popülizmine gelinene kadar da Türkiye'de popülist siyasetin farklı biçimleri deneyimlenmiş ve hatta Özal sonrası dönemde de serinin sonraki kitaplarına konu olacak çok güçlü popülist siyaset örnekleri karşımıza çıkmıştır. Farklı zamanlarda ve biçimlerde karşımıza çıkan Türkiye'de popülist siyaset hem ulusal hem de küresel ölçekteki siyasal, toplumsal ve iktisadi dönüşümlerden etkilenmiştir. Bu nedenle Özal popülizmini incelemeden önce, Türkiye'deki popülist siyaset dönemlerini belirlemek faydalı olacaktır.

Türkiye'de ilk popülist dönemi, Kurtuluş Savaşı sonrasından İkinci Dünya Savaşı'na kadar geçen devrim niteliğindeki kararların alındığı; devletin, cum-

huriyetin ve halkın inşa edildiği dönem olarak ele almak mümkündür. Birinci Dünya Savaşı sonrasında imparatorluğun yıkılıp ulus-devletin inşa edildiği *birinci dalga popülizmini*, aynı zamanda Fransız Devrimi sonrası yaşanan ulus-devletleşme sürecinin bir sonucu olarak okumak da yanlış olmayacaktır. Savaş sonrası Türkiye'si diğer birçok ülkede olduğu gibi imparatorluktan ulus-devlet anlayışına geçiş için gerekli siyasal mücadelelerin verildiği ve halkın inşa sürecinin başladığı yıllar olmuştur. Kurtuluş Savaşı sonrasından Atatürk'ün ölümüne kadar geçen sürede çok daha belirgin olan ancak İkinci Dünya Savaşı'na kadar sürdüğünü söyleyebileceğimiz bu dönemde popülist siyaset, halkı olduğu kadar halkın taleplerini de inşa eden niteliktedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'daki demokratikleşme süreçlerine paralel olarak Türkiye'de de çok partili hayata geçilmesi ve tek parti döneminin müesses nizamına karşı ortaya çıktığını iddia eden DP'nin güç kazanmasının, Türkiye'de *popülizmin ikinci dalgasının* başlamasında önemli bir role sahip olduğu aşikârdır. Bu bağlamda, Türkiye'deki *ikinci popülist dalganın* '50'li yıllarda yaşandığını görmek mümkündür. DP'nin siyaset sahnesine çıktığı bu dönemde kullandığı "Yeter Söz Milletindir!" sloganında veya Menderes'in "Siz isterseniz hilafeti bile getirebilirsiniz," ifadesinde kristalize olan popülist söylem bu dönemin ruhunu yansıtmaktadır. Bu niteliklere bakarak *ikinci dalga popülizmi,* tek partili rejimin temsilcilerini elit olarak kodlayan bir siyasal anlayışın, sınırsız ve kuralsız bir halk vurgusu yapması olarak tariflemek mümkündür.

Altmışlı yıllarda toplumsal hareketler Avrupa'nın ve dünyanın birçok yerinde önemli değişikliklere yol açmıştır. 1960 Anayasası'nın '70'te törpülenmesine rağmen görece özgürlükçü içeriğiyle buluşan bu konjonktürde Türkiye'de de hızlı büyüyen halk hareketleri görülmüştür. Öte yandan bu toplumsal hareketlere, siyasî yelpazede *Ortanın Solu*'nda ve merkez sağda bulunan partiler ile bu partilerin liderlerinin değişiklikleri de eşlik etmiştir. '60'lı yıllarda Türkiye'de popülist figürlerin ana akım siyasette etkili olduğunu göremesek de '70'li yıllarda değişen siyasî atmosferle beraber, Türkiye'de demokratik muhtevalı popülizmin, deyim yerindeyse altın çağını yaşadığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla Türkiye'de Ecevit ve Demirel'in aktörleri olduğu *üçüncü dalga popülizmin* ilhamını 1968 kuşağının başlattığı halk hareketlerinden aldığı söylenebilir.

Yetmişli yılların sonunda yaşanan petrol krizi ile başlayan ve İngiltere'de Thatcher'ın, ABD'de Reagan'ın iktidara gelmesiyle sonuçlanan siyasal dönüşüm; Refah Devleti'nin ekonomi modeli olan Keynesyen düşüncenin terk edilmesine ve yerine neoliberal ekonomi politikalarının benimsenmesine neden olmuştur. Bu dönüşümün Türkiye'ye etkisi ise Turgut Özal liderliğinde karşımıza çıkan *dördüncü popülist dalga* olmuştur. 12 Eylül Darbesi, bir yan-

dan görece özgürlükçü sayılabilecek olan 1961 Anayasası'nı askıya almış, diğer yandan darbe sonrası dönemde, neoliberal siyasetin Türkiye'deki uygulayıcısı olacak Turgut Özal'ı, siyasî yasaklar sayesinde açılan siyasal boşluğu dolduracak en güçlü siyasal aktör haline getirecek ortamı hazırlamıştır. Özal'ın başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı dönemlerinde uyguladığı politikalar, Türkiye'yi ekonomi politik anlamda yeni bir rotaya sokmuştur. Bu serisinin bir önceki kitabı olan *Türkiye'nin 1970'li Yılları*'ndaki ilgili yazıda da dört yapraklı yonca metaforuyla tanıtılan siyasî liderlerden Ecevit ve Demirel'in siyaset tarzları halkçılık öğesi üzerinden ayrıştırılmış ve Ecevit *halkçı*, Demirel ise *halktan* bir siyasetçi olarak tanımlanmıştı. Böylelikle Türkiye'de popülist siyasetin sağ ve sol ideolojilerden örnekleri olarak irdelenmişti. Ecevit ve Demirel'in farklı biçimlerde uyguladıkları *halkçı* ve *halktan* siyasetlerinin 12 Eylül Darbesi ile kesintiye uğratılmasıyla birlikte, Özal'ın başrolü alacağı yeni bir popülist siyaset hattı ortaya çıkmıştır. Bu yazıda ise Türkiye'nin '80'li yıllarındaki popülist siyaset ve onun temsilcisi konumunda olan Turgut Özal incelenecektir. Bu tarihsel bağlam içerisinde ele alındığında Özal popülizmini Türkiye'deki *dördüncü popülizm dalgası* olarak adlandırmak mümkündür.

Beşinci popülist dalga ise Özal döneminde ortaya çıkan otoriter eğilimli popülist siyasetin, 2000'li yıllarda Erdoğan tarafından daha uca taşınmasıyla karşımıza çıkacaktır. Okumakta olduğunuz çalışmanın bu cildinin tarihsel kısıtları dışında kalmakla birlikte, Erdoğan popülizminin de Türkiye'deki bir başka popülist dalga olduğunu ve serinin ilerleyen ciltlerinde detaylı olarak ele alınacağını söylemek mümkündür. Ancak bu çerçevede Erdoğan popülizmini de dönemlendirmek gerektiğini şimdiden not etmek gerekiyor. Zira belediyecilik yılları, AKP'nin muhafazakâr demokrat kimliği üzerinden kurgulamaya çalıştığı demokratik söylemleri ile otoriter pratikleri arasındaki gerilim yılları ve başkanlık sisteminin kabul edilmesinin ardından ortaya çıkan yeni dönemi birbiriyle eş tutmak doğru olmayacaktır.

Seksenli yıllarda ortaya çıkan ve neoliberal ekonomi politikalarıyla iç içe geçmiş olan Özal popülizmini konu alan bu çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İlk olarak Özal'ın ideolojik konumlanışı ele alınacak ve siyasetinin temel unsurlarından biri haline getirdiği *dört eğilim* tartışması yürütülecektir. Özal'ın ideolojik pozisyonu üzerine yürütülen tartışmanın ardından Özal'ı popülist olarak nitelendirmemizi sağlayan nitelikleri ortaya konulacaktır. Bu bağlamda ilk olarak vesayet karşıtı imajı tartışılacak; askerî bürokrasi, cunta yönetimi ve '70'li yılların siyasetçileri ile kurduğu ilişki vesayet üst başlığıyla incelenecektir. Bu sayede Özal'ın elit olarak çerçevelediği siyasetin sınırları görülmeye çalışılacak ve Özal'ın hitap etmek istediği halk belirlenecektir. Akabinde Özal'ın bir diğer karakteristik popülist özelliği olan sıradan insan siyaseti, kendisinin kullandığı *orta direk* kavramıyla birlikte ele alınacaktır.

Özal'ın sıradanlığı ve sıradan insana vaat ettiği zenginleşme umudunun popülist niteliği bu bölümde incelenecektir. Çalışmanın bir sonraki bölümünde ise Özal popülizminin topluma sunduğu gelecek hayalinin, aynı zamanda kendi seçmeninin bir aradalığını sağlamada önemli bir güce sahip olduğu iddia edilecek; güçlü ve teknolojik gelişim karşısında hazırlıklı bir Türkiye imajının popülist niteliği tartışılacaktır. Çalışmanın son bölümünde ise Özal popülizminin, Türkiye'nin önceki onyılında tecrübe edilen Ecevit ve Demirel popülizminden farkının ne olduğu tartışılacaktır.

İdeolojilerin Sonu: Özal'da Dört Eğilim, Dört Eğilimde Özal

Türkiye siyasetinde Özal dönemi, 1983 yılında kazandığı seçimlerle başlamış gibi görünse de Turgut Özal'ın siyasete etkisi öncelikle bürokraside üstlendiği görev ve misyonlarla başlamıştır. 24 Ocak Kararları olarak bilinen ve Türkiye'nin neoliberal dünya sistemine entegrasyonunu sağlayan yapısal dönüşümlerin altyapısını oluşturan kararların altında başbakanlık müsteşarı olarak imzasının bulunması, bürokrat Özal'ın siyasetçi kimliğini ortaya koyar niteliktedir. Nitekim siyasetçi Özal'ın bir aktör olarak karşımıza çıkmasını sağlayan süreçte de genç bürokrat kimliğini gizlemeden mensup olduğu dernek ve cemaatlerle kurduğu ilişkiler önemli rol oynamıştır. Bir yandan kendi kimlik aidiyetlerini şekillendirdiği bürokratlık yıllarındaki tavrıyla, diğer yandan pragmatik ve liberal düşünceyi merkeze koyan siyasal kararlarıyla Özal, '80'li yıllar Türkiye siyasetinin başaktörlerinden biri haline gelmiştir.

Özal'ın '80'li yıllarda siyasetindeki temel iddialarından biri, dünyada yükselen neoliberal ekonomi ve politik konjonktürüne de uygun biçimde sağ ve sol siyasetin ötesinde ideolojisiz bir siyasî kimliğe sahip olduğu yönündedir. Özal, *muhafazakâr, milliyetçi, liberal* ve *sosyal demokrat* kimlikleri, dört eğilim olarak tanımlayan ve tek bir siyasî partide temsil etme iddiasındadır. Aynı zamanda bu eğilimleri kendi siyasî profilinde de gençliğinden getirdiği siyasî bagajla ya da pragmatik kişiliğinin bir yansıması olarak siyaseten gerekli gördüğü kadarıyla temsil etmiştir. Dolayısıyla Özal'ın siyasî kimliğinin inşasında da bu dört eğilimi görmek mümkündür.

Yetmişli yıllarda her ne kadar bürokrat kimliğiyle öne çıkmış bir Turgut Özal portresiyle karşılaşsak da tavır ve davranışlarında siyaset sahnesine girmek için fırsat kollayan bir lider adayını da görmek mümkündür. Gençlik yıllarında Özal, İskenderpaşa Cemaati'ne bağlı, dindar bir mühendis ve bürokrat olarak bilinmektedir. Özal ile İskenderpaşa Cemaati arasındaki ilişki ise Türkiye'deki cemaatlerin hedefleriyle birlikte düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir. Zira İskenderpaşa Cemaati'nin önceki liderlerinden Abdülaziz Bekkine'nin temel amacı, İsmail Kara'nın aktardığı vaazlarında da açıkça gö-

rüldüğü üzere, mühendisler ve DPT başta olmak üzere kamu kurumlarının üst kademelerinde görev alan bürokratlar arasında yayılmayı hedeflemek olmuştur. Bekkine döneminde içine kapanık ve siyasete uzak duran bu cemaat, sonraki liderlerinden Mehmet Zahit Kotku döneminde ise daha dışa dönük ve siyasetle ilişkili bir yapıya dönüşmüştür. Cemaatin 1949-1952 yılları arasında liderliğini üstlenen Bekkine'nin, cemaat mensuplarına siyasetten uzak durmalarına dönük nasihatlerine rağmen siyasete girmek isteyen Erbakan başta olmak üzere cemaatin bazı mensupları, 1969 seçimlerine aday olduktan, '70'li yıllarda ise Türkiye siyasal hayatında kendilerine has bir siyasî hat açıktan sonra, cemaatin de tavır değiştirdiğini söylemek mümkündür. Özal'ın kişisel karakteri, siyasî görüşü ve aldığı formasyon düşünüldüğünde bu yapıyla kurduğu ilişkiler gayet anlaşılır hale gelecektir. Nitekim Özal da tıpkı Erbakan gibi İskenderpaşa Cemaati'ne bağlı olduğu bilinen bir bürokrat ve siyasetçi olmuş hatta cemaatin eğitim kurumu gibi faaliyet gösteren İlim Yayma Cemiyeti'nin de kurucuları arasında yer almıştır. Dolayısıyla Özal, diğer birçok etmenle beraber, Erbakan ve arkadaşlarının açtığı yoldan, siyasete dindar muhafazakârların da desteğini kaybetmeden girebilmiştir. Zira '70'lerde bürokrasi içerisindeki *takunyalılar* grubunun lideri olarak bilinen Özal'ın dindar muhafazakârların desteğini alamaması beklenemezdi.

Özal'ın siyasetini sadece cemaat ve dindar muhafazakâr kimlik üzerinden tanımlamak doğru olmayacaktır. Özal'ın '70'li yıllardaki siyasî pozisyonu, Nakşibendilik ve kardeşi Korkut Özal'ın 1977 seçimlerinde MSP adayı olması nedeniyle MSP'ye yakın olarak görülebilecek olsa da Tanıl Bora'nın da dikkat çektiği üzere, 1975 yılındaki kısmî senato seçimlerinde MHP'den aday olma girişimi aslında onun dindar muhafazakâr kimliğinin yanı sıra milliyetçi çevrelerle de yakın ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. Özal'ın milliyetçi ve muhafazakâr kimlikleri, dönemin sağ siyasetinin en etkin kurumlarından biri olan Komünizmle Mücadele Derneği ile de yolunu kesiştirmiştir. Dolayısıyla Özal'ın '70'li yıllardaki bürokrat kimliğine eşlik eden dünya görüşüne etki eden en önemli kurumlardan ikisinin Komünizmle Mücadele Derneği ve İskenderpaşa Cemaati olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak Özal'ın '80 sonrasında net biçimde ortaya koyduğu siyasal yaşamına bakıldığında görülecek ilk ve en belirleyici nitelik günün şartlarına uyum sağlayabilen pragmatizm olduğu için kendisini radikal bir dindarlıkla veya etnik unsurlar arasında kaybolmuş bir ırkçılıktan ayırabilmiştir.

Ellili yıllarda, Elektrik İşleri Etüt İdaresi (EİEİ) Genel Müdürlüğü'nde başlayan bürokrasi kariyeri, 1967-1971 yılları arasında DPT müsteşarlığı, 1971-1979 yılları arasında DB başta olmak üzere çeşitli sınai kuruluşlarda danışmanlık ve 1979 sonrasında ise başbakanlık müsteşarlığı ile devam etmiştir. Elektrik-elektronik mühendisi olan Özal, yüksek lisans eğitimi süresince ve

bürokrasi yıllarında üstlenmiş olduğu DB danışmanlığı görevleri boyunca ABD'de yaşamış, ABD'nin sanayi ve teknoloji alanlarındaki kalkınma stratejilerini takip edebilmiştir. Özal'ın ABD ile ilişkisinin yalnızca eğitim ve fikir alışverişi düzeyinde kalmadığını, aynı zamanda bir fikir birliğine ve uygulama ortaklığına dönüştüğünü de bugünden bakarak söylememiz mümkündür. Zira Soğuk Savaş sonrası iki kutuplu dünyanın sonuna yaklaşırken ABD'nin yaşadığı ekonomi paradigması değişiminin ateşli bir savunucusu, müsteşarlık döneminden itibaren ise uygulayıcısı olmuştur.

Neoliberal politikaların savunusu ve uygulaması Özal'ın siyasetinde çok temel bir nitelik taşırken bu, onun, milliyetçi-muhafazakâr kimliklerinin de yeniden tanımlanmasına neden olmaktadır. Özal'ın Batılı perspektifi, onun dindarlığının biçimine de doğrudan etki etmiştir. Nitekim Barlas'ın da *Turgut Özal'ın Anıları* isimli kitabında da Özal'ın sözleriyle aktardığı üzere, Özal din olgusunu modern zaman içerisinde değerlendirmiş ve sınırları kati suretle çizilmiş bir yapı olarak değil günün koşullarına göre uyarlanması gereken bir toplumsal kural silsilesi olarak görmüştür. Bu düşünceyi Özal'ın İskenderpaşa Cemaati mensubu olduğu yıllardan ziyade, bilhassa siyasal iktidarını tesis ettiği, başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı dönemlerinde görmek mümkündür. Özal'ın alkollü içeceklerin de ikram edildiği davetleri, dönemin gazetecileri ve siyasîlerin anılarında sıklıkla görülmektedir. Özal, dindar muhafazakâr ve Batılı kimliklerini iç içe geçirmiş ve her iki kimliğini de kamusal alanda yaşamaktan imtina etmemiştir. 31 Mayıs 1984 tarihli *Tan* gazetesinin, bugün halen sosyal medyada mizah konusu olan ve hatta 21. yüzyılın ilk çeyreğindeki Türkiye'de anlaşılmaz bulunan "Ramazan başlıyor diye Özal son defa içki içti" haberi de bu iki kimliğin bir siyasal aktörde bulunmasının açık tezahürü niteliğindedir. Bir yandan dinin kurallarını uygulayan, Ramazan ayında alkol tüketmeyip oruç tutan, cumhurbaşkanlığı döneminde Çankaya Köşkü'nde namaz kılan bir muhafazakâr, öbür yandan günah işleme özgürlüğünü savunan Batılı bir liberal imajı karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla aynı anda milliyetçi, muhafazakâr ve liberal olabilen Özal, Anadolu Müslümanlığının bir örneği haline gelirken iddia ettiği dört eğilimden üçünün temsilcisi olduğunu gündelik yaşamında adeta ispat etmiştir. Kuşkusuz Özal'ın liberal kimliğini yalnızca siyaseten liberallikle kısıtlamak doğru olmayacaktır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de sıklıkla değinilecek olan ekonomi politikalarında uyguladığı neoliberal model, Özal'ın liberal ideolojiyi benimsemiş bir siyasetçi olduğunun daha açık bir kanıtı olarak karşımıza çıkaracaktır.

Özal'ın dördüncü eğilim olarak tanımladığı sosyal demokrat kimliğinin izini ise gündelik yaşam pratiklerinden ya da ideolojik tutumundan ziyade siyasal davranışlarında aramak daha doğru olacaktır. Yaşam tarzı konusunda

olduğundan çok daha fazla düzeyde ekonomi politikaları anlamında liberal olan Özal'ın siyasetinde, adil bölüşümü savunan, devlet aygıtını kalkınmanın öncü aktörlerinden gören ve kamucu politikaları uygulamayı hedefleyen sosyal demokrat bir kimliğe taban tabana zıt olan neoliberal politikalara rastlamak mümkündür. Türkiye'deki liberalizmin bayraktarlarından biri olarak görülmesine de neden olacak biçimde Özal, Türkiye'de bir amaç haline geldiğini iddia ettiği devleti araçsallaştırmıştır. Kendisini *liberal* olarak adlandıran çevrelerin övgüyle bahsettiği araçsallaşmayla birlikte devlet aygıtı, özelleştirmeler ve bürokratik silsilede yapılan değişiklikler gibi hamlelerle stratejik planlama yetisini kaybetmesi pahasına küçültülmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra Özal devleti, düzenleyici bir aygıt olarak dahi görmediği için olsa gerek, her şeyi devletten beklememek gerektiğini, bazı durumlarda yasaların dışına çıkılarak sorun olarak görülen işlerin çözülebileceğini "Benim memurum işini bilir," sözleriyle ifade etmiş, sosyal demokrat bir liderin yozlaşma olarak tanımlayacağı durumu, bürokrasinin doğal yapısı olarak görmüştür.

Büyük Buhran'dan '70'li yılların sonlarına kadar dünya genelinde birçok devlette uygulanan Keynesyen ekonomi modelinden uzaklaşılan bu dönemde, Özal da Batılı bir liberal bürokrat olarak önce neoliberal ekonomi modelinin yasal altyapısını oluşturan 24 Ocak Kararları'nı imzalamış ve ardından liberal bir siyasetçi olarak da '80'li yıllarda bunu uygulamıştır. Dolayısıyla Özal'ın dördüncü eğiliminin sosyal demokratlıktan ziyade, yasaklı siyasetçilerin seçmenlerini kendisine yöneltebilmesini sağlayacak bir söylemden ibaret olduğunu iddia edebiliriz. Aynı zamanda Özal'ın temsil ettiğini iddia ettiği dört eğilimden biri olarak sosyal demokrasiyi sayması onun hem siyasal hayatın açıklarını doldurmak için söylemler üreten bir pragmatist olduğunu hem de sağ ve sol ayrımlarının bittiğini iddia eden neoliberal söylemin temsilcisi olduğunu göstermektedir. Öte yandan sıklıkla başvurduğu sosyal adaletçi parti olduğu iddiası ise aslında Amerikan rüyasının bir muadilini yaratma hayalinin yansıması niteliğindedir. Bu dönemde, her ne kadar *orta direk* söylemiyle bir refah vurgusu yapılıyorsa da Menderes'in mirasına yaraşır biçimde Özal da "her mahallede milyoner yaratma" hayalini bir ideal olarak yurttaşa sunmuştur. Dolayısıyla sosyal adalete vurgu yapıyormuş gibi bir orta sınıf anlatısı geliştirirken aslında toplumun sınıflı yapısını kabul ederek üst sınıfa ait olma hayalini yücelten liberal bir anlayışı sahiplenmiştir.

Dört Eğilimin Popülist Harcı: Vesayet Karşıtlığı

ANAP'ın katıldığı ilk seçimde büyük bir başarı elde etmesinde ve Özal'ın darbe sonrasında yapılan ilk seçimden ölümüne kadar geçen sürede başbakan ve cumhurbaşkanlığı makamlarında kalmasındaki en önemli siyasî ham-

lelerinin başında, kendisini ve partisini vesayet karşıtı bir siyasal aktör olarak sunabilmesi gelmiştir. Özal, kitleleri, statükonun karşısında, sivil, yenilikçi ve hatta demokratik bir hareketin temsilcisi olduğuna ikna edebilmiştir. Siyasal söyleminin bir parçası olarak kullandığı vesayet karşıtlığının içeriği ise dönemsel olarak değişiklik göstermektedir. Özal'ın vesayet olarak kodladığı *öteki*, kimi zaman demokratik bir imaj için darbeciler olurken kimi zaman merkez sağ seçmeni yanına çekmek için İnönü ve İnönücüler olmuştur. Hatta kimi zaman ise Özal, oy oranlarını koruyabilmek için siyasî yasakları olan '70'li yılların siyasetçilerini toplumda huzursuzluk yaratan *ötekiler* olarak sunmuştur. Ancak her durumda Özal, popülist bir lider olduğunu kanıtlarcasına, kendi seçmenini konsolide etmek ve genişletmek için toplumda bu tür etkili bazı karşıtlıklar kurmayı başarmıştır.

Özal'ın siyasetinde yukarıdaki kısa tartışmada da görüldüğü üzere birçok ideolojinin etkisinin olduğunu söylemek mümkünse de ana duvarların –pragmatik olduğunu yineleyerek– liberal ideoloji ile örüldüğünü görmek mümkündür. Liberal bir siyasetçi profili çizmesi onun aynı zamanda vesayet karşıtlığı argümanını da güçlendirmiştir. Özal için sıklıkla ortaya atılan vicdan, fikir ve girişim hürriyetini savunduğu iddiası, Özal'ın liberal kimlik inşasında kendisini konumlandırmak istediği noktayı gösterir niteliktedir. Bir yanıyla muhafazakâr olan ancak kendisini liberal olarak konumlandıran Özal, bu nitelikleriyle '80'li yıllar dünya siyasetinde tarihin sonu tezini ilan etmeye hazırlanan Yeni Sağ siyasetin bir parçası haline gelmiştir.

Dünya siyasetinde Türkiye'yi, Thatcher ve Reagan'ın öncülüğünü yaptığı neoliberal ya da bir başka ifadeyle *Yeni Sağ* hatta yerleştirdiğini söyleyebileceğimiz Özal, ülkenin siyasal tarihi içerisinde ise köklerini bireysel hayatında gözlemlediğimiz Millî Görüş ya da milliyetçi siyaset ekollerine değil tek parti döneminden çıkışta *Yeter Söz Milletindir!* sloganıyla dönemin müesses nizamına karşı olduğu iddiasıyla siyaset sahnesine çıkmış DP ekolünden almıştır. AP'nin kendi tarihsel köklerini DP'ye bağlaması kendisine çok yönlü bir siyaset alanı açmıştır. İktidardan darbe ile indirilmiş DP mirası ANAP'ın ve lideri Özal'ın kendisini merkez sağa yerleştirmesine olanak sağlarken doğal olarak CHP ile ilişkisine de yön vermektedir. Özal'ın, kendisinin Atatürkçü olmadığı yönündeki eleştirilere cevaben kullandığı İnönücülük ve Atatürkçülük ayrımı da bu minvalde değerlendirilebilir. DP'nin, siyasal arenada İnönü liderliğindeki CHP ile yarışması Atatürk ile İnönü arasında bir ayrım yapmayı olanaklı kılabilmiş, Özal da bu tarihsel fırsatı kullanmıştır. Zira Atatürkçülük üzerinden kendisini ve partisini eleştirenlerin Atatürkçülük ile İnönücülüğü karıştırdığını, ANAP'ın da en Atatürkçü parti olduğunu iddia etmiştir. Dolayısıyla Özal'ın Atatürkçülük iddiası DP referansıyla beraber düşünüldüğünde, aynı zamanda CHP'ye dönük vesayet iddiasını da açık-

lar niteliktedir ve vesayet anlayışını İnönücülükle birleştirerek yeniden anlamlandırma çabası olarak ortaya çıkmaktadır. Özal, İnönücülük adı altında DP'nin maruz kaldığı darbeyi ve onun temsil ettiği vesayeti de reddeder bir imaja sahip olmaya çalışmıştır.

DP'nin darbe ile devrilmiş olması da yaslandığı tarihin kendisine sunmuş olduğu bir başka söylemsel avantaj olmuştur. İnönücülük ve darbelere karşı olduğunu bunların vesayet rejiminin inşacıları olduğunu vurgulamıştır. Dolayısıyla Özal siyasetindeki vesayet karşıtlığının temelinde de 12 Eylül Darbesi'nin de etkisiyle silahlı kuvvetler ve cunta yönetimi olmuştur. Her ne kadar kendisi darbe sonrası kurulan Bülend Ulusu (44.) hükümetinin iki yıla yakın süreyle devlet bakanı ve ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı olarak görev yaptıysa da Özal, ANAP'ı kurup 1983 seçimlerine girme kararını aldıktan sonra, kendisini sivil ve demokratik bir siyasetin temsilcisi olarak sunabilmiştir.

DP mirasına dönük söylemsel kabulün yanı sıra DP hükümetleriyle eylemsel paralellikler taşıdığını da söylemek mümkündür. Menderes'in çok tartışılan "Siz isterseniz hilafeti bile geri getirebilirsiniz," sözünde hayat bulan plebisiter demokrasi anlayışıyla Özal'ın söylem ve eylemlerinde de karşılaşmak mümkündür. Halkın çoğunluğunun desteğini aldıktan sonra kendisini her şeyi yapmaya muktedir gören Özal, bu uğurda yeni bir vesayet tanımlamasına girip '70'li yılların siyasî yasaklı liderlerini dahi bu tanımın içerisine yerleştirmeye çalışmıştır. Yeniden '70'li yılların kaotik yapısına dönmemek için daha önce başbakanlık, bakanlık ya da milletvekilliği yapmış siyasetçilerin siyaset yapmasını engellemek istemiştir. 1987 yılında yasakların kaldırılmaması için referandum düzenlemiş ancak halk oylamasının sonucu Özal'ın talebinin aksine demokrasiden yana olmuş, siyasetçilerin yasakları kaldırılmıştır. Ancak Özal'ın bu referandumdaki tutumunu da liberal kimliğiyle bağdaşmaz bir tavır olarak görmemek gerekmektedir. Çünkü Özal, daha önce de tekrarlandığı ve hatta *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce* serisindeki *Turgut Özal* başlıklı makalesinde Bora'nın da belirttiği üzere etik ve teorik düzeyde değil pragmatik ve pratik anlamda bir liberaldir; istikrarlı bir biçimde liberal düşünceyi savunmayı kendisine temel hedef olarak görmemiştir. Seçimleri kazanmak hedefiyle hareket etmiş ve bunun için gereken tutumu tutarlılık aramadan gösteren bir lider olmuştur. Aynı zamanda da seçimleri kazandığı takdirde her şeyi yapabileceğini düşünen bir popülist liderdir.

Özal, vesayet karşıtlığını merkeze koyan bir siyaset dili kullanırken eylemlerinde demokratik ilkelerden hareket etmeyen pragmatik bir lider olmuştur. Onun demokratik mesajları önceleyen siyaset diline, iş bitirici, teamülleri aşan, gerekirse kuralları ve kanunları yok sayan pragmatik ve otoriter bir siyasal pratik eşlik etmiştir. Bu sebeple Özal, hızlı karar alma me-

kanizmalarının inşası için mesai harcamış, başkanlık sistemi tartışması açmış ve demokratik olmayan niteliğine bakmaksızın TBMM'yi adeta *baypas* eden KHK'leri en çok kullanan liderlerden biri olmuştur. Dolayısıyla toplumu elitler ve halk olarak ayıran Özal'ın popülist siyasetindeki antielit çerçevenin demokratik bir siyasetin harcı olarak kullanıldığını söylememiz mümkün görünmemektedir.

Orta Direk Vurgusu ve Sıradan İnsanın Zenginleşme Hayali

Özal, vesayet ya da elit olarak tanımlayarak siyaseten öteki haline getirdiği grupları aynı zamanda Türkiye siyasal tarihindeki krizin sorumlusu olarak göstermiştir. Müesses nizamın temsilcilerinin neden olduğu krizlere karşı, kendisi yeni bir düzen önerisi oluşturmuştur. Bu düzen bilhassa darbe öncesi dönem sokaklardaki çatışmaları reddeden, cumhurbaşkanlığı seçimindeki kördüğüm ile sistemin içine sürüklendiği kaosa karşı ortaya atılmış bir huzur vaadi olmuştur. Dünya siyasetinde kamunun karşısına bireyi öne çıkararak iktidara gelen *Yeni Sağ* siyasetin Türkiye'deki temsilcisi olan Özal, siyaset gündemini, zayıflayan kamuya sıkıştırırken bireyi, siyasal ve toplumsal kaygılarından arındırmaya başlamıştır. Dolayısıyla sıradan insanı siyaset dışı bırakan, toplumsal sorunların dışına çıkaran ama neoliberal sistemin ev ekonomisi içerisinde yarattığı kaosta mücadeleye sokan bir yapı inşa etmiştir. Yurttaşı bireyselleştirmeyi öneren bu yeni düzen, aynı zamanda '70'li yılların siyasal karmaşasından rahatsız olan, kendi sorunlarını toplumun dertlerine önceleyen bir yapı olarak karşımıza çıkmıştır.

Sağ geleneğin temsilcilerinden olan ve sağ siyasetin membası niteliğindeki kurumların tedrisatından geçmiş olan Özal, iktidarını neoliberal siyasetin olduğu kadar muhafazakâr milliyetçi ideolojinin de iktidarı olarak görmek mümkündür. 12 Eylül sonrası yargılamaların yapıldığı mahkeme tutanağında dönemin MHP Genel Başkan Yardımcısı Agâh Oktay Güner'in meşhur "Fikirlerimiz iktidarda ama kendimiz zindandayız," sözüyle de tespit ettiği üzere, '80'li yıllar, sosyal demokrat anlayışın tasviri niteliğindeki önceki yılların "Refah Devleti" anlayışını rafa kaldırmış, ülkede sol siyaseti ve onun temsilcilerini oyun dışı bırakmıştır. Sağ siyaset ise Özal'ın bürokratlık döneminde imza attığı 24 Ocak Kararları ve ABD merkezli açık ekonomi anlayışıyla neoliberal bir renk eklenerek dönüştürülmüştür. Dolayısıyla Özal döneminde yükselen bireycilik, muhafazakârlığın aile, milliyetçiliğin vatan, millet ve bayrak gibi değerlere verdiği önemi ve özeni göz ardı etmeyen bir nitelikte karşımıza çıkmaktadır.

1980 Darbesi'ne dair yürütülen tartışmalarda ortaya atılan milliyetçi-muhafazakâr sentezi Türkiye'de iktidara taşıdığı iddiasına da uyumlu olarak

Özal, Türkiye'de serbest piyasa merkezli milliyetçi-muhafazakâr bir iktidarın kurucusu olmuş; darbecilerin talepleriyle örtüşen bir serbest piyasa ekonomisini de Türkiye'de temel ekonomi modeli haline getirmeyi başarmıştır. Bu başarı vesayet karşıtı bir kimlik benimseme çabasında olduğunu söylediğimiz Özal'ın temel taleplerinde darbecilerle ortak yol almasından kaynaklanmaktadır. Öte yandan Özal'ın, toplumun yüksek önem atfettiği değerlere sahip çıkıyor olması da bu başarıya etki etmiştir. Bu sürecin üçüncü önemli adımı ise Özal'ın siyasetinde sıradan yurttaşa verdiği önemli rolle ilişkili olmuştur. Özal'ın ilk defa 1983 seçimlerinde kullanarak Türkiye siyaset lügatine sokmuş olduğu *orta direk* kavramı da Özal'ın sıradan insana dönük yürüttüğü siyasetin adeta üst başlığı olmuştur. Bu tanımlamayla bir yandan ülkenin taşıyıcı kolonlarının orta sınıf olduğu iması yapılırken diğer yandan nüfusun büyük bölümünü oluşturan işçi, memur, esnaf, çiftçi ve emeklilerin isimleri zikredilmeden refahlarının artırılması gerektiği savunulmuştur. '70'li yılların kriz ortamında ve 1980 Darbesi'nin ekonomi üzerindeki olumsuz etkileriyle güç kaybeden orta sınıfın yeniden ayağa kaldırılacağı vaadi Türkiye'de milyonları doğrudan etkileyen bir siyaset biçimi haline gelmiştir.

Özal'ın orta direk siyaseti, Boratav'ın, *Türkiye İktisat Tarihi* isimli çalışmasında, akılcı ekonomi politikalarından uzak, kısa vadede uygulayana oy getirecek ve topluma geçici refah yayan ancak uzun vadede ekonomiden kentleşmeye kadar birçok alanda kalıcı sorunlara neden olacak politikalara verdiği isimle bir *çarpık popülizm* örneğidir. Bu dönemde her ne kadar reel ücretler tüketici fiyatlarının altında kalmışsa da kentli ve çalışanlar başta olmak üzere toplumun düşük gelirli birçok kesiminin faydalanabileceği farklı politikalar uygulayarak refahını artırmaya çalışmıştır. Bir yandan ücretliye vergi iadesi ya da *Fak-Fuk-Fon* olarak bilinen *Fakir Fukara Fonu* gibi mekanizmalar geliştirerek refah artırmaya çalışılmıştır. Diğer yandan ise kent rantını, bilhassa İstanbul'da kalıcı bir çarpık kentleşme yaratma pahasına, orta ve alt sınıfa da avantaj sağlayacak biçimde bölüştürme yoluna girişilmiştir. Bu bağlamda gecekondulara tapu verilmiş, imar afları çıkartılmış ve bu süreçte kentlilik bilinci ve şehircilik perspektifi yok sayılmıştır. Keza 1985-1986 yıllarında kamu harcamalarında dikkat çekici boyutta yaşanan artış ve ithal ürünlerin liberalizasyonu da iç talep genişlemesine etki etmiş, Boratav'ın *çarpık popülizm* dediği geçici bolluk hissiyatına yol açmıştır. Ancak orta ve alt sınıfın doğrudan veya dolaylı yollarla gelirini kalıcı biçimde olmasa da artırması, Özal'ın orta direk vurgusunun popülist siyasetinin en önemli örneklerinden biri olmuştur.

Özal'ın sıradan insana dönük siyasetinin bir diğer öğesi ise ona fırsat sunduğu iddiasında bulunmasıdır. ANAP'ın, DP geleneğinden devralarak Türkiye'yi *Küçük Amerika* yapma konseptini benimsemesi, Türkiye'deki çalış-

ma hayatını ve ekonomik ilişkileri dönüştürmüştür. ANAP Türkiye'sinde, ABD'nin fırsatlar ülkesi olarak tanımlanmasına yol açan girişimcilik, Türkiye'de de toplumsal yaşamın merkezine konulmuştur. Ancak ABD'deki örneği dejenere edilerek Türkiye'de hayata geçirilmiştir. Bu dejenerasyonun yukarıda bahsedilen devleti araç olarak görme ve bireyselleşme süreçlerinin bir parçası olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır. Özal'ın, haklı olarak çok eleştirilen "Benim memurum işini bilir," ya da "Anayasayı bir kere delmekle bir şey olmaz," ifadeleri bu dejenere sistemin adeta mottosu haline gelmiş, *köşeyi dönmek* ya da kısa yoldan zengin olmak bir ideal olarak sunulmaya başlanmıştır. Bir diğer ifadeyle zengin olma hayali ANAP iktidarının yurttaşlara verdiği önemli bir vaat haline gelmiştir. Dahası bunu yurttaşlık hakkı olarak beklememek gerektiği, fırsat bulunduğunda kurallar ve kanunlar çiğnenerek de ulaşılabilecek bir hedef olduğu mesajı da bu vaade eklenmiştir. Dolayısıyla Özal popülizminin vesayet ve müesses nizam karşıtlığı olarak da tanımlanabilecek bu niteliği, işini bilen bürokratların, ranttan gelir elde eden zenginlerin ve bankerlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir diğer ifadeyle Özal dönemi Türkiye'si, *orta direk* olarak adlandırılan ortalama yurttaşa zenginlik hayali satan, bu konuda sorumluluğu ona yükleyen bir yapı olmuştur.

Ulusal Gururu Okşayan Çağ Atlama Hedefi

Özal popülizminin bu yazıda ele alınacak olan son niteliği ise seçmende millî bilinç ve güç algısı oluşturacak siyasal fanteziler sunabilme başarısı olacaktır. Millete sunulan bu siyasal fantezinin somut karşılığının ise yine Özal'ın kendi mühendislik kariyerinden elde ettiği deneyimden hareketle oluşturulduğu iddia edilecektir. Çünkü Özal hem bir mühendis olarak hem de DPT müsteşarlığı yapmış bir bürokrat olarak kendi çalışma alanlarının gündelik yaşama ve düşünme biçimlerine etkilerini keşfetmiş bir siyasetçidir. Çalışmanın başında da anıldığı üzere İskenderpaşa Cemaati'nin stratejik alanlar olarak gördüğü mühendislik alanı, Demirel'den Özal'a, Erbakan'dan Erdoğan'a sağcı liderlerin en önemli politik enstrümanlarından biri haline gelmiştir. Devasa binalar, köprüler, otoyolları değerinin çok üstüne fiyatlara mal edilmiş de olsa, yapım süreçlerindeki ihalelerde şaibe iddiaları da olsa büyük bir kalkınma fantezisinin parçası haline gelebilmiş; *Büyük Türkiye*, *Çağ Atlayan Türkiye* ya da *2000'li Yılların Türkiyesi İçin* gibi soyut söylemlerin karşılığı olarak kurgulanabilmiştir.

Özal'ın kalkınma fantezisinin de kendinden önce ve sonra iktidara gelen birçok popülist lider gibi iki temel öğesi olmuştur. Bunlardan ilki inşa edilen devasa mühendislik yapıları, diğeri ise teknolojik ürünler olmuştur. Her

Turgut Özal 1990 yılında Atakule'deki bir eğlence merkezinin açılışında oyun aletleri i denerken.

iki öğenin de temelinde yerli üretim süreçlerinin olup olmadığına bakılmaksızın Türkiye'ye getirilmesinin ya da Türkiye'de yapılmış olmasının bizatihi kendisinin bir başarı olduğu sunulmuştur. Örneğin, 1988 yılında, İstanbul Boğazı'na inşa edilen ve iki kıtayı birbirine bağlayan Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün inşa sürecinde de proje süreci İngiliz firmaların, inşaat süreci ise Japonların öncülüğünde yürütülmüş, sonrasında hiçbir zaman iptal edilmese de maliyeti karşılanana kadar geçişin ücretli olmasına karar verilmiştir. Ancak Türkiye'nin proje ve imar süreçlerinde etkin rol oynayamadığı bu inşaatı Özal, büyük bir kalkınma hamlesi olarak sunmuştur. Bir başka ifadeyle üretim süreçleri taşere edilen inşaatlarla Türkiye'nin çağ atladığı iddia edilmiştir. Bu köprünün açılışı için hazırlanan reklam filminde doğrudan Cumhurbaşkanı Özal ve eşi Semra Özal'ın oynaması ve verilen mesajlar da ayrıca önem ve anlam taşımaktadır. Zira reklam filminde Semra Özal'ın, Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nden geçerken İstanbul'un imarının güzelleştiği iddiasından hareketle Türkiye'nin dokusunun değiştiğini ifade etmesi ve buna karşılık Özal'ın meşhur "Haydi şöyle bir kaset koy da neşelenelim Semra Hanım, sözünü sarf etmesinin ardından ekranda *2000'li Yılların Türkiyesi İçin* sloganın belirmesi de Türkiye'yi teknoloji temelli bir değişim hareketi içerisine sokmuş olmanın huzuru ve keyfi içerisindeki siyaset insanı profiline denk düşmektedir. Ancak bu profil; projenin teknolojisi, inşa süre-

ci ya da bütçesi ile ilgili detayların sorgulanmamasına da özel önem gösterilerek oluşturulmuştur.

Özal, bir yandan teorik düzeyde bilgi sahibi olduğu mühendislik yapıları ile büyüklük ve güç gösterisi yapılarının inşasını ön plana çıkarırken, diğer yandan kendisinin de ileri düzeyde bilgi sahibi olmadığı ancak dünyanın geleceğinde tartışmasız biçimde önemli yer tutacağını düşündüğü teknolojik gelişimleri de hem kişisel hem de siyasal kimliğinin bir parçası haline getirmiştir. Bilgisayarlar ya da dönemin adlandırmasıyla "kompüterler" Özal için ayrı bir öneme sahip olmuştur. Mehmet Ali Birand ve ekibinin hazırladığı *32. Gün* programının Özal'ın konuk ve konu olarak alındığı bölümünde de Özal'ın teknoloji ile ilişkisinin, Türkiye'nin teknoloji çağını yakalama misyonu ile örtüştürülme niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Özal'ın "Bilgisayarlarla donatılmış kendine özel dünyası", adeta 2000'li yılların Türkiye'sinin prototipi olarak anlatılmaya çalışılmıştır. Keza Turgut Özal'ın akıllarda yer eden fotoğraflarından birinin Ankara'daki Atakule'de bulunan Dreamland isimli oyun salonunda bir konsol içerisinde oyun oynadığı fotoğraf olduğunu söyleyebiliriz. Bu fotoğraf için de Özal'ın, "Hayaller Ülkesi"nden seçmene teknolojik gelişim ve çağ atlama vaadinde bulunduğu yorumu yapılabilir.

Çağının gelişmiş ülkelerine denk Türkiye hayali, bir yandan yol, köprü ve baraj benzeri devasa yapı ve inşaatlarla somutlaştırılır, Özal'ın gündelik yaşamına entegre edilmiş dönemin yüksek teknoloji ürünleriyle desteklenirken diğer yandan da hayata geçirilen serbest piyasa ekonomisinin de bir sonucu olarak teknolojik gelişim sıradan yurttaşın gündelik yaşamına da daha hızlı etki eder hale gelmiştir. Döviz alım satımının serbest bırakılması, ithalata yönelik uygulanan kısıtlamaların kaldırılmasıyla beraber, Türkiye'de ithal ürünlerin satışında, üretim ve tüketim alışkanlıklarında değişiklik yaşanmıştır. Türkiye ithal ikame politikalarıyla elde ettiği kendine yeterlik kapasitesinde ciddi bir düşüş yaşamasına karşın, renkli televizyondan, ev aletlerine kadar gündelik yaşamın içerisinden birçok teknolojik ürünün sayısı artmıştır. Bu ise Özal'ın çağ atlatma fantezisinin inandırıcılığını artıran bir olguya dönüşmüştür.

1970'lerden 1980'lere Türkiye'de Dönüşen Popülizm

Çalışmanın başında sunulan Türkiye'de popülizmin kısa tarihçesinde de açıkça belirtildiği üzere, Türkiye'nin '80'li yıllarında yeni bir popülist dönem başlamıştır. Özal'ın liderliğinde girilen ve yukarıda çerçevesi çizilen bu yeni tip popülist rotanın hareket noktası neoliberal ekonomi politikaları olmuştur. Dünyada hızla yükselmeye başlayan neoliberal ekonomi anlayışının Türkiye'de de yerleşmesine hizmet eden bu yeni popülist dalga, dünyadaki

örneklerine benzer biçimde gelişim göstermiştir. 1980 öncesi dönemde dünya genelinde görülen Keynesyen refah politikalarının, toplumcu yönetim anlayışının ve özgürlükçü fikir hareketlerinin etkilerinin ardından '80'li yıllar, Türkiye'de ve dünyada bireyciliğin, özelleştirmelerin ve küreselleşmenin güç kazandığı bir dönem olmuştur. ANAP ve lideri Turgut Özal ise bu siyasal anlayışın Türkiye'deki mihmandarı olmuştur.

Özal, bilhassa 1987 Anayasa Değişikliği Referandumu sürecinde ve sonrasında, askerî yönetimin yasak koyduğu sivil liderlerle ya da serinin bir önceki cildindeki benzetmeyle Türkiye siyasetinin dört yapraklı yoncası ile arasındaki kopuşu vurgulamaya özen göstermiştir. Bu çalışmada da ortaya konulduğu üzere bu vurgu yersiz ve karşılıksız değildir. Dünyadaki paradigma değişiminin Türkiye'deki temsilcisi olan Özal da Türkiye siyasetinde bir kopuş yaratabilmiştir. Yukarıda çeşitli vesilelerle tartışılan bu kopuşun, lider profili ve popülist siyaset uygulamalarında da yansımaları olmuştur. Çalışmanın başında da hatırlatılan '70'li yılların popülist siyaset temsilcileri olan Ecevit ve Demirel'in popülizmindeki *halk* ve *halkçılık* anlayışları ile Özal popülizmindeki *halk* ve *halkçılık* anlayışı arasında bir dönüşüm olduğu görülmektedir. Kısaca yinelemek gerekirse Demirel, henüz 25 yaşında mühendis olan, 35 yaşında DSİ genel müdürü, 40 yaşında AP genel başkanı ve 41 yaşında Türkiye Cumhuriyeti başbakanı olmasına rağmen, aktif siyasette kaldığı 76 yaşına kadar kendisini *Çoban Sülo* olarak görmüş ve tanıtmıştır. Halktan biri olarak Demirel, halk ile kendi yaşam öyküsünü özdeşleştirmiştir. Ecevit ise Robert Koleji mezunu bir gazeteci, iyi derecede yabancı dil bilen, çeviriler yapan bir şair-siyasetçi karakteriyle elit bir profil çiziyor gibi görünmesine rağmen, uyguladığı halkçı politikalar ile Anadolu'nun *Karaoğlan*'ı olabilmiştir. Demirel *halktan* bir lider olarak, Ecevit ise *halkçı* bir lider olarak Türkiye'nin '70'li yıllarındaki popülist siyasetin temsilcileri olmuştur. Özal'ın popülizmi ise '70'li yılların esintilerini taşırken geçmiş yılların popülist siyasetinden farklı olmuştur.

Özal, akranları sayılabilecek olan Demirel ve Ecevit ile karşılaştırıldığında, ailesinin profili olarak Ecevit'e, aldığı eğitim bakımından ise Demirel'e daha yakın bir hayat hikâyesine sahiptir. Ecevit gibi Özal da eğitimli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babası bankacı, annesi öğretmen olan, Malatya doğumlu Özal, farklı şehirlerde tamamladığı ilk ve ortaöğrenim sonrasında mühendislik eğitimi almak üzere İstanbul Teknik Üniversitesi'ne (İTÜ) girmiş, daha sonra da Demirel gibi mühendis olarak bürokrasi kariyerine başlamış ve bu süreçte de farklı burslar ve görevler vesilesiyle ABD başta olmak üzere birçok ülkede bulunmuştur. Hikmet Özdemir'in de dikkat çektiği üzere, Malatyalı kimliğini siyasetinin parçası olarak kurmuş ve kendisini Malatyalı Turgut olarak tanıtmayı halktan biri olduğunu göstermek için

kullanmıştır. Bu aynı zamanda, Demirel örneğinde de olduğu gibi kendisinin Anadolu'nun bir evladı, dış güçlerden bağımsız yerli, halktan bir siyasetçi olduğunu gösterdiği popülist siyasetinin parçası olarak görülebilir.

Özal popülizmini '70'li yıllardan ayıran temel niteliklerin başında ise çalışmanın başından beri vurgulanan neoliberal ekonomi anlayışını benimsemiş olması gelmektedir. '70'li yıllarda Demirel ve Ecevit arasında ideolojik ve söylemsel birçok fark olmasına rağmen, her ikisinin de temelde halkı bir bütün olarak görme ve onu kalkındırma bunun için de tarımdan sanayiye birçok sektöre ve temsilcisine dönük politikalar geliştirme gayreti olduğu görülmektedir. *Barajlar kralı* Demirel ile Afyon'un haşhaş tarlalarındaki üretimi ABD ambargosuna rağmen durdurmayan Ecevit'e karşın Özal'ın siyaseti, *üreticiyi* değil *tüketiciyi* merkezine koyan ve *halk* tanımını da buna göre şekillendiren bir anlayışa sahip olmuştur. Zira Özal popülizminde, 70'li yıllardan farklı olarak halk yerine *orta direk* kavramı kullanılmıştır. *Orta direk* ise topyekûn zenginleşme ya da kalkınma yaşayacak bir grup olarak görülmemiş, orta direk içerisinde işini bilen bir grubun zenginleşeceğine dair umut verilmiştir. Dolayısıyla 1970'li yıllar siyasetçilerinin topluma bakışı ile Özal'ın topluma bakışı arasında toplumculuktan bireyciliğe geçişi de gözler önüne seren bir dönüşüm yaşanmıştır.

Özal'ın *orta direk* olarak çerçevelediği halk ile Demirel'in daha sonraları katıldığı bir televizyon programında bana ait dediği "benim işçim, benim köylüm" ifadesiyle çerçevelenen ve Ecevit'in –Tanıl Bora'nın da tespit ettiği üzere– işçi, memur, esnaf olarak ayırmadan bir *"kütle"* olarak gördüğü halk kavramı arasındaki fark, 1980 Darbesi'yle birbirinden ayrılan iki onyıl arasında Türkiye'de popülizminin değişimini gözler önüne sermektedir. Ecevit ve Demirel, kendi başarılarını anlatırken halkın geçimini sağladıkları sektörlerdeki üretim araçlarının çağdaş hale getirildiği veya millîleştirildiği yönündeki politikalarına vurgu yapmışlardır. Demirel, traktörleri, barajları, gelişen sanayiyi; Ecevit ise güçlendirilen işçi haklarını, uygulanan kotalara karşı mücadeleyi ve köy-kent projelerini öne çıkarmıştır. Özal ise idealize ettiği ve halk olarak inşa etmeye çalıştığı orta sınıfa bir yandan çağdaş teknolojik aletlerin ve büyük mühendislik yapılarının övgüsünü yaparken diğer yandan kentsel rant başta olmak üzere, ranta dayalı bir zenginleşme modeli kurmuş, bunun doğal sonucu olarak sanayi ve tarım sektörlerini göz ardı etmiştir. İthal ikame politikalarından vazgeçerek imalat sanayiinde gerilemeye neden olmuştur. Ancak buna karşılık inşaat ve hizmet sektörlerine yapılan yatırımlarla ekonomik büyümeyi sürdürmeyi sağlamıştır. Dolayısıyla Türkiye'deki '70'li yıllar popülizmi ile '80'li yıllar popülizmi arasındaki en temel farklardan biri halk inşa edilirken halka verilen görevde olmuştur. '70'li yıllarda halk ülkenin kalkınması için üretim yapması gereken bir aktörken '80'li yıl-

larda tüketmesi beklenen, rant temelli ekonomide kendi menfaatlerini gözetebileceği kısa yolları bulması beklenen bir aktöre dönüşmüştür.

Yetmişli yıllar Türkiye'sindeki siyasal karmaşasının, sokak çatışmalarının ve parlamentoda uzlaşma zeminini kaybeden partilerin neden olduğu sistem krizi, ülkede kaotik bir siyasal duruma neden olmuştur. 12 Eylül Darbesi'ni yapan cuntanın da kendisini meşrulaştırmak için öne sürdüğü bu kaos söyleminin, '80'li yıllar siyasetinde önemli etkisi olmuştur. Bir yandan 12 Eylül Darbesi'nin liderliğini üstlenen Kenan Evren cumhurbaşkanı koltuğuna otururak '70'li yılların kaotik günleri üzerinden demokrasiye sınır getirmeye çalışmıştır. Diğer yandan ise darbecilerin izniyle seçime giren Özal ve partisi de siyasal söyleminde '70'li yılların kaotik yapısına sıklıkla atıfta bulunmuştur. Hatta yukarıda da tartışıldığı üzere 1987 referandumunda sivil siyasî liderlerin üzerindeki siyasî yasakların kaldırılmaması gerektiğini savunmuştur. Dolayısıyla 12 Eylül öncesi ve sonrasındaki onyılın demokratik siyasetinde korku nesnesinde bir değişiklik olmuştur. Daha '50'li yıllarda bile siyasîlerin birbirlerine "darbe olacak" imalarında bulunduğu, 1960 ve 1971 darbeleriyle demokratik siyaset üzerinde baskının açıkça görüldüğü 12 Eylül öncesi dönemde, askerin yönetime el koyması Türkiye demokratik siyasetindeki en önemli korku öğelerinden biri olmuştur. 12 Eylül sonrasındaki Özal (45. ve 46.) hükümetlerinde ise asker, dolaylı yoldan korku öğesi olmaya devam ederken Özal'ın siyasal iletişiminde kullandığı korku nesnesi '70'li yılların kaotik siyasal yapısı ve o dönemin siyasetçileri olmuştur. Bu, bir yandan 1980 Darbesi'ne hak veren bir tutum olması bakımından diğer yandan da sivil siyasetçileri siyasal rekabete dahil etmemesi bakımından otokratik bir tutumdur. Ayrıca '80'li yıllar seçmene sunulan korkunun askerden sivile geçirilmesi bakımından da farklı bir onyıl olmuştur. Bu açıdan bakıldığında demokratik siyasetin sınırlarının sivil liderler eliyle daraltıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Önceki bölümlerde de belirtildiği üzere, bu dönemde halkın karşısına koyulan ve vesayet olarak adlandırılan sistem, sadece askerî-bürokratik yapılar olmamış aynı zamanda demokratik siyasetin özneleri de birer vesayet unsuru olarak sunulmaya çalışılmış; Türkiye demokrasisinin gelişiminin önünde bir engel teşkil etmiştir.

Özal Popülizmi: Orta Direk Çağ Atlayacak

Türkiye'nin '80'li yılları birçok açıdan dönüşümün yaşandığı yıllar olmuştur. '70'li yıllarda sokaklara taşınan sağ-sol siyaset kavgaları, '80'li yıllarda sönümlenmiş; Türkiye siyaseti, askerî yönetimin gölgesinde kurulan yeni nizamda *ideolojisizliğin* yüceltildiği ve bireyciliğin hâkim olduğu döneme girmiştir. Özal liderliğindeki ANAP, dört eğilim adlandırması ve Özal'ın iki eli-

ni başının üzerinde kavuşturarak yaptığı selamlama işaretiyle, dünyada *Yeni Sağ* siyaset olarak bilinen hareketin Türkiye'deki temsilciliği ve yürütücülüğünü üstlenmiştir. ANAP'ın kökenlerinin *milliyetçilik*, *muhafazakârlık*, *liberalizm* ve *sosyal demokrasi* ideolojilerinden beslendiği, bu sebeple de sağın ve solun ötesinde bir kucaklayıcılığa sahip olduğunun iddia edilmesi, aynı zamanda ideolojilerin sonunun geldiğinin ilanına giden süreçte Türkiye'deki örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Askerî yönetimin de itiraz etmediği ve hatta gözetiminde sürdürülen bu yeni dönemin duvarları, Özal'ın pragmatik siyasetinin esnek ve değişken kurallarıyla örülmüştür.

Özal'ın ideolojik bir aktörden ziyade, pragmatik kararlar alan bir siyasetçi olması, onun popülist kimliğinin de bir parçası olmuştur. Dört ideolojiyi temsil ettiğini söylerken kurmuş olduğu düzen ve kaos ayrımı aslında kendisinin temsil ettiği diğerlerinin zarar verdiği millet menfaati çerçevesi çizmektedir. Dolayısıyla Özal, kendisini halkın gerçek temsilcisi olarak sunarken diğer siyasetçileri ve askerî rejimi ise vesayet olarak sunabilmiştir. Bu sayede kendisi dışındaki siyasal aktörlerin toplumda, kaosun, dolayısıyla da ilerlemenin, kalkınmanın ve çağı yakalamanın önündeki engeller olarak görülmesini sağlamaya çalışmıştır. Özal'ın popülist siyasetinin kurucu öğesi her ne kadar müesses nizam karşıtlığı iddiasından türetilmişse de inşa ettiği halka dönük vaat ve eylemleri de onun popülist siyasetinin göstergesi olmuştur. Hatta 12 Eylül Darbesi'nin lideri olduğu için Türkiye Cumhuriyeti'nin 7. cumhurbaşkanı olan Kenan Evren hakkında "Türkiye'yi 12 Eylül'le beraber, bir yıkıntıdan çöküntüden kurtardığına canıgönülden inanıyorum," ifadelerini kullanarak aslında vesayet karşıtı görüntüsünün pragmatik bir tercih olduğunu göstermiştir.

Türkiye'nin '80'li yıllarında sıradan insanın hayatını dönüştüreceğine dair üretilen güçlü söylem, serbest piyasa ekonomisinin desteklenmesi, döviz alım satımlarına izin verilmesi ve ithalat kısıtlamalarının kaldırılmasıyla beraber pratik hayatta da karşılık bulmuştur. Öte yandan arsalar ve gecekondular üzerinden yaratılan kentsel rant başta olmak üzere bankerlik, özelleştirilmeler ve benzeri yöntemlerle oluşturulan yeni fırsatlar ve bu sayede zenginleşen sıradan insan profilleri, yaşanan yoksullaşma ve artan gelir adaletsizliğinin yarattığı sosyal krizlerin göz ardı edilebilmesini sağlamıştır. Sıradan insan, sıranın bir gün kendisine de geleceği umuduyla ya da elde ettiği kısa vadeli rant gelirlerine razı olarak yaşanan adaletsizliğe sessiz kalmıştır. Bunun neticesinde Türkiye, Menderes'le başlayan *Küçük Amerika* olma hayaline, *fırsatlar ülkesi* haline ulaşmaya bir adım daha yaklaşmıştır. Ancak bu noktada merkezî otoritenin güçlü olduğu Türkiye'de bir başka rant ilişkisinin de *nepotizm*le kurulduğunu söylemek gerekmektedir. Bu dönemde Özal'a ve ailesine yakın olmak da zenginleşmenin bir aracı haline geldiği için Özal'ın ya-

kınları, oğluyla birlikte girişimde bulunan iş insanları ya da eşi Semra Hanım'ın kurucusu olduğu *Türk Kadınını Güçlendirme ve Tanıtma Vakfı*'na ya da kamuoyunda bilinen adıyla *Papatyaları*'na dahil olabilenler servetlerini daha hızlı çoğaltabilir hale gelmiştir. Dahası Turgut Özal siyasal gücünü, bizzat eşi ve çocuklarının siyasî ve ticari güç kazanması için kullanmaktan da çekinmemiştir. Nitekim partisinden istifa ederek cumhurbaşkanı olduktan sonra, *Show TV'de* katıldığı bir programda, parti ile ilişkisini anlatırken parti yönetiminden sadece eşi Semra Özal'ın ANAP İstanbul il başkanı olmasını talep ettiğini açıkça belirtmiştir. Özal'ın siyasî nüfuzunu kendisine yakın çevreler için kullanması, toplumdaki sınıflar arasında çizgiyi kalınlaştıran, Keynesyen ekonominin '70'li yıllara kadar hedef olarak biçtiği sosyal adaleti yıkan bir olguya dönüşmüştür. Ancak sosyal adaletsizliğin artması, bireyciliğin ve piyasa ekonomisinin yükselişe geçtiği bir dönemde doğal bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Adaletsizliğin neden olduğu bu ayrımda zengin sınıfa girmek ise sıradan yurttaşın ya da Özal'ın deyimiyle *"orta direk"*in temel hedefi haline gelmiştir.

Bireyin kişisel servetini artırma umudunun yanı sıra yurttaş kimliğinde ve ulus bilincine dönük de bir dönüşüm vaat etmesi Özal popülizminin önemli unsurlarından biri olmuştur. Ancak çalışmanın önceki bölümlerinde de bahsedildiği üzere yurttaş bireyselleşerek, neoliberalizmin serbestisinin yarattığı rekabet içerisinde kendini toplumdan geri çekerek ev ekonomisini ayakta tutmaya odaklanmıştır. Buna karşılık ulusal bilinç ise hükümetin mega projeleri ve devasa inşaatlarında somutlaşan bir özgüven ve güç gösterisiyle yükseltilmiştir. Bu sayede kazandığı küçük rant ile zenginleştiğini düşünen yurttaşa, televizyon ekranlarından ve radyo frekanslarından büyük ve güçlü bir ulusa mensup olduğu hissiyatı yaratılmaya başlamıştır. Bunun neticesinde ise ülke, önceki onyılın üretime dayalı kalkınma hedefinden vazgeçerek etkileri sonraki onyıllarda da görülecek rant ve tüketim odaklı bir büyümeyi öncelemeye başlamıştır.

Ahmet Mesut Yılmaz

ŞENOL GÜNDOĞDU

Doksanlı yılların önemli siyasî aktörlerinden, AKP döneminin bağımsız Rize Milletvekili Mesut Yılmaz '80'li yıllarda siyasî konjonktürün de sağlamış olduğu imkânlarla siyasete girmiş ve dönemin iktidar partisi ANAP'ın etkili isimlerinden birisi olmuştur. Kimlikteki adıyla Ahmet Mesut Yılmaz, 1947 yılında Rize kökenli bir ailenin çocuğu olarak İstanbul'da doğmuştur. ANAP kurucularından olan Yılmaz, aktif siyasete bu parti ile atılmıştır. Avusturya Lisesi'nde başladığı eğitimini İstanbul (Erkek) Lisesi'nde tamamlayan Yılmaz, 1971 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi maliye ve iktisat bölümünden mezun olmuştur. Ticaretle uğraşan bir aileden gelen ve hayatını ticaret ile idame ettirmesi beklenen Yılmaz, sürpriz bir şekilde 12 Eylül Darbesi sonrasında kurulan ANAP'ın kurucuları arasında yer almıştır. Partinin lideri Turgut Özal ile görüşmesi sonrasında ilçe başkanlığı bekleyen Yılmaz; bir anda kendisini kurucu, 1983 seçimleri sonrasında da devlet bakanı ve hükümet sözcüsü olarak bulmuştur. Yılmaz, birçok ANAP kurucusuna benzer bir şekilde aktif siyaset konusunda pek deneyimli değildi. Partinin kurucu kadrosunun *deneyimsizlerden* oluşması bir taraftan Özal'ın gençlere olan inancı ve siyasete taze kan getirme çabasından diğer taraftan da '70'lerde siyasetin içinde yer alan isimlerin siyasî yasaklı olmasından kaynaklanıyordu. Oysa Yılmaz; '80'lerin siyaseti içinde yer alan genç, yeni ve yasaklı olmayan isimlerden birisiydi.

Yılmaz'ın 1991'de partisinin genel başkanı seçildiği kongreye kadar olan siyasal hayatı '80'ler içinde değerlendirilebilir. '90'lı yıllardaki siyasî atmosferde merkez sağ parti olma yolunda DYP ve onun lideri Tansu Çiller ile sürekli bir çekişme içinde olan Mesut Yılmaz'ın '80'li yılları, onun ANAP liderliğine hazırlandığı ve

geri planda bu emel doğrultusunda hareket ettiği bir dönemdir. Ancak bu dönem genellikle üzerinde durulmayan bir ayrıntı mahiyetindedir. Ne var ki Yılmaz, Türkiye'de neoliberal siyasetin ilk temsilcisi konumunda olan ANAP'ın ve onun lideri Özal'ın vârisi ve halefidir. Dolayısıyla onun '80'li yıllarını ele almak, Türkiye'de neoliberal dönüşümün temel aktörlerinin içinden çıkıp geldikleri geleneği anlamak ve analiz edebilmek açısından bir gereklilik arz etmektedir. Bununla birlikte Mesut Yılmaz'ın '80'li yıllarını ele almak kolay bir iş değildir. Zira onun Türkiye siyasî hayatında etkin olduğu dönem esasında '90'lı yıllardır. '80'li yıllarda siyasetin yıldızınınsa Turgut Özal olduğuna kuşku yoktur.

Doksanlı yıllarda üç kez başbakan olan Mesut Yılmaz'ın '80'li yılları 1983-1986 yılları arasında devlet bakanı, 1986-87 yılları arasında kültür ve turizm bakanı, 1987-1990 yılları arasında da dışişleri bakanı olarak geçer. Devlet bakanlığı döneminde Yılmaz, yurtdışında yaşayan Türklerden ve TRT'den sorumludur. Kültür ve turizm bakanı olarak görev yaptığı sırlarda ise adı daha çok duyulmaya başlar. Öyle ki bu dönemde ülkeyi orta-üst sınıf Avrupalıların tatil yaptığı bir bölge haline getirmeyi planladığını belirten Yılmaz, Akdeniz'in imara açılması noktasında çevreci hareketler tarafından eleştiri oklarının hedefi haline gelir. İztuzu Plajı'ndaki yapılaşma konusundaki tartışmalar buna iyi bir örnektir. Bu bakanlığın geri planda kalmasına ve bu sayede güç toplamasına imkân sağlar. Ne var ki onun '80'li yıllarda en etkin olduğu görevi dışişleri bakanlığı görevidir. AT'ye üyelik başvurusu ve bu doğrultuda Kıbrıs ve Yunanistan sorununun çözümü Yılmaz'ın aktif politikası içinde yer almıştır. Davos'ta Yunanistan tarafı ile varılan fikir birliğinin ve ortaya çıktığı varsayılan *Davos Ruhu*'nun mimarlarından birisidir. 12 Eylül sonrasındaki *normalleşme* adımlarının en önemlilerinden birisi olan işkencenin önlenmesi konusunda Yılmaz'ın bakanlığı sırasında 1988 yılında *Birleşmiş Milletler İşkenceye Karşı Sözleşme* imzalanmış ve taraf ülke haline gelinmesinde Yılmaz'ın liberal-demokrat tarafı etkili olmuştur. Ancak Yılmaz'ın demokrasi anlayışı *devletin denetlenebilirliği* yanında *kitlelerin depolitize olması* gerektiği yönündedir.

Yılmaz'ın Özal ile olan ayrılıkları tam da dışişleri bakanlığı dönemine rastlar. Zira Yılmaz, Özal'ın her şeye karışan ve romantik bulduğu dış politika tavrından memnun değildir. Temkinli ve realist bir karaktere sahip Yılmaz'ın aksine Özal daha heyecanlı ve romantiktir. Bu sebeple daha istekli bir siyaset izleme peşinde olan Özal'la Yılmaz'ın zaman zaman çatışması, Yılmaz'ın dışişleri bakanlığı sırasında had safhaya ulaşmıştır. Bunun en iyi örneklerinden biri Bulgaristan'dan rejimin baskısı sonucu Türkiye'ye göç etmeye karar veren Türklerin hiçbir önlem alınmadan ülkeye kabul edilmesi konusunda Özal ile yaşadığı çatışmadır. Özal "Biz bunları almaya hazırız," derken Yılmaz ihtiyatlı davranılması

konusunda Özal'ı uyarır. Zira Özal, Bulgaristan'ın ülkede yaşayan bütün Türkleri göndermeyeceğini düşünerek az kişinin geleceğini varsayar. Bunun aksine Yılmaz baskıcı rejimden kurtulmak isteyenlerin Türkiye'ye gelmeye istekli olduklarını varsayarak büyük bir göç olacağı düşüncesindedir. Yılmaz, milliyetçi bir tavırla sınırların açık olduğunu belirtse de devlet adamı ve bürokrat refleksi ile getirdiği sınırlandırma teklifi birkaç ay sonra kabul edilir. Bunun neticesinde göçün yoğunluğu oldukça azalır.

Sonraki yıllarda Türkiye-ABD ilişkilerinde temcit pilavına dönüşen Ermeni Soykırımı yasa tasarısı meselesi onun bakanlık döneminde de gündeme gelmiş, Yılmaz Türkiye'nin devletçi tavrını ortaya koyarak tarihi ve arşivleri işaret etmiştir. Bakanlığı döneminde Yılmaz, olağandışı bir tutum benimseyerek belirli periyotlarda muhalefet partilerinin liderleri ile brifing mahiyetinde toplantılar yapmıştır. İçeride partiler arasında takındığı bu birleştirici ve milliyetçi tavır dış politikadaki statükocu tavrını etkilememiştir. Özal'ın faal olma, fırsatları değerlendirme ve onlardan yararlanma üzerine dayalı dış politika anlayışının yerine daha statükocu bir tavır takınmıştır. Zira ona göre dış politika bir siyaset malzemesi değil, devlet meselesidir.

Mesut Yılmaz'ın siyasal çizgisi ekonomik liberalizm ve siyaseten devletçiliğin ilginç bir birleşimidir. Bu noktada Yılmaz, Özal'ın düşüncesinden ayrılır. Öyle ki ekonomik anlamda liberalizm ve ithalatın gerekliliği noktasında Özal ile aynı fikirleri paylaşıp gerekirse havyar bile getirebileceklerini söyleyen Yılmaz, devletin varlığı ve etkinliği konusunda Özal'dan ayrışır ve dış politika anlayışındaki ayrışmaya benzer şekilde statükocu bir tavır sergiler. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğrenciyken öğrenciler tarafından gerçekleştirilen boykotu delmesi de devletçi ve düzenci tutumunun erken dönem emarelerindendir. O liberalizmi muhafazakârlık, muhafazakârlığı da milliyetçilik ile dengeleme peşindedir. Ancak onun muhafazakârlığı liberal ve devletçi düşüncesinin geri planında kalmış, bu nedenle de parti içindeki muhafazakâr kanadın içinde yer almamıştır. Son tahlilde Yılmaz, parti içindeki Batıcı kanadın temsilcisidir. 1989 yerel seçimleri öncesinde "partiyi merkez sağa çekelim" çıkışı bu doğrultuda önemlidir. Aslında hedefi parti içindeki *Muhafazakârlar* ve *Hareketçiler*dir. Zira Yılmaz, laikliği Türkiye gibi nüfusu çoğunlukla Müslümanlardan oluşan ülkeler için bir zorunluluk olarak görür. Nitekim Özal ile ayrıştığı meselelerden birisi de din meselesidir. Özal, din konusunda daha liberal bir anlayış benimseyerek *hoşgörü* üzerinden İslâm'ın kamusal görünümlerini normalleştirmeye çalışırken, Yılmaz Türkiye'nin Kemalist laiklik çizgisinin devamını savunmuştur.

Özal ile görüş ayrılıklarının nerede başlayıp nerede bittiği net olmasa da dışişleri bakanlığı görevinde olduğu dönemde ve Özal'ın cumhurbaşkanlığına aday

olması sürecinde bunların daha belirgin hale geldiği muhakkaktır. 12 Eylül 1980 öncesinde sağda yer alan partilerin de temsil ettiği hiziplerin Özal'ın liderliğinde bir araya geldiği ANAP'ın geleceğinin, Özal'ın cumhurbaşkanlığına aday olması sürecinde tartışıldığı görülür. Yılmaz ve Özal, Özal'ın cumhurbaşkanı adayı olması konusunda da anlaşamazlar. Yılmaz, Türkiye'nin siyasal sisteminde sembolik bir rolü olan cumhurbaşkanlığı için Özal'ın erken davranmaması gerektiğini düşünürken aslında kendisinin de ANAP genel başkanlığı için hazır olmadığı kanaatindedir. Bunun yanı sıra Özal, başkanlık tarzı bir cumhurbaşkanlığı peşinde iken Yılmaz, bunu yapabilecek siyasî ağırlıklarının olmadığı fikrindedir. Yılmaz bu durumun bir belirsizlik ortamı yaratacağını düşündüğü için Özal'a başka birisinin aday gösterilmesi gerektiğini belirtir. '90'lı yılların başında parti içindeki liderlik tartışması da işte bunun neticesinde ortaya çıkar.

Yılmaz, son tahlilde '90'ları domine eden koalisyonlar ve siyasî çekişmeleri '80'lerde kendi partisinde yaşamış ve ona göre davranmayı düstur edinmiş *ince planların adamı*dır. Her ne kadar dönemin önemli gazetecisi Faruk Bildirici tarafından Özal'ın iktidarda bulunduğu dönemde *hanedanın son prensi* olarak anılsa da esasında Yılmaz, prenslikten bağımsızlığa terfi etmiştir. Zira Özal vefat ettiğinde Yılmaz ile küs olduğu bilinmektedir. Mesut Yılmaz sıklıkla ifade edildiği üzere statükocudur. Bu nedenle de doğru bildiği yolda gerekli gördüğünde partinin lideri Özal ile sıklıkla çatışmış ve onun fikir ve icraatlarına karşı gelmiştir. Son tahlilde Yılmaz'ın soğukkanlı siyasetçi karakteri, Özal'ı karşısına alarak ANAP'ın lideri konumuna gelmesine ve '90'lı yılların önemli bir aktörüne dönüşmesine imkân sağlamıştır. "Özal'lara vefa borcum yok," diyerek ANAP'ı önem sırasında birinci pozisyona alacaktır. Çünkü ona göre ANAP modernleşmede önemli bir dönüm noktasıdır. Ülke ekonomik anlamda dünya ile bütünleşerek modernleşirken, siyasal alanda modern vatandaşı yaratmak konusunda eksik kalındığı için modernleşme tam gerçekleşmemiştir. Bu nedenle ona göre ANAP'ın 2000 vizyonu, bu eksikliği giderme yolunda vatandaşa hizmet eden ancak baba olmayan şeffaf bir devlet düşüncesi ile birlikte seküler Türk bireylerin yaratımı olacaktır.

12 Eylül ve Türkiye Sosyalist Solu

GÖKHAN ATILGAN

12 Eylül Darbesi'nin sadece sola karşı değil aynı zamanda sağa karşı da yapıldığını, soldan hapse atılanlar olmuşsa sağdan hapse dilenlerin de bulunduğunu, idam edilenlerin sadece solcular olmadığını birkaç sağcının da ipe çekildiğini özellikle vurgulayan bir anlatı kuruldu 12 Eylül 1980'deki darbenin ilk zamanlarında. Bu anlatının verileri sahte değildi: idam edilen ve hapse atılan sağcılar, solculardan sayıca daha az olmakla birlikte gerçekten de vardı. Fakat toplumdan bir rıza devşirebilmek için kendisine *tarafsız* bir görünüm kazandırması gerektiğinin bilincinde olan 12 Eylül Darbesi'nin solcular ile sağcıları hedef alış gerekçesi birbirinden çok farklıydı. Sol, Türkiye 12 Eylül Darbesi'ne doğru hızla akıp giderken ezilenlerin yeni bir düzen arayışının siyasal biçimlere bürünmüş ifadesiydi. Sağ ise müesses nizamın olağan kurumları ve biçimleriyle baş edemediği yeni düzen arayışının durdurulması, geriletilmesi ve saf dışı bırakılması görevlerini olağandışı yollardan üstlenmiş bir konumdaydı. Bu iki konumun birbirinden çok farklı oluşu darbenin şiddetinin dağılımını da farklılaştırmıştı. Çığırından çıkmış sağın yeniden devletin kontrolü altına alınması için yapılan dokunuşlar ile solun bir daha düzeni bozmaya, yıkmaya ve değiştirmeye teşebbüs edemeyecek şekilde ezilmesini hedefleyen vuruşlar arasında sadece niceliksel değil niteliksel olarak da fark vardı.

Burada kullanıldığı haliyle *sol* ve *sağ* kelimelerinin aşırı derecede genelleyici olduğu apaçık. 12 Eylül dönemecinde *sağ* örgütsel düzeyde Demirel'in AP'sini, Türkeş'in MHP'sini, Erbakan'ın MSP'sini, Feyzioğlu'nun CGP'sini, Bozbeyli'nin Demokratik Parti'sini, bunlara bağlı sivil toplum örgütlerini ve dernekleri de içine alıyordu. Bunların hepsinin ortak noktası kapitalist dü-

zeni aşmak için onun duvarlarını omuzlayan emekçi sınıfların ve solun durdurulmasıydı. Bu amaca ulaşmak için sivil ve siyasal toplumun yasal sınırları içinde ellerinden geleni yaptılar. Yasal sınırlar içinde olmaları illa ılıman ve demokratik oldukları anlamına gelmiyor. Yasallığın sınırlarını sonuna kadar zorladıkları, demokratik mücadelenin icaplarından saptıkları anların olduğu da bir gerçekti. Ama yine de şiddetin öldürücü biçimlerini üstlenen sağcı odaklar başkaydı. Bu odaklar ile yasal sağcı partiler arasında geçişkenlikler olsa bile düzenin devamlılığı bakımından yüklendikleri işlevler ayrıydı. Uçları ülke sınırlarının ötesine de uzanabilen, devletin derinlikleriyle içsel ilişkiler içinde olan, bu bakımdan zaman zaman devletmişçesine bir özgüvenle silah tutan, katliam yapan, cinayet işleyen, suikast gerçekleştiren paramiliter gruplar; işçilerin, köylülerin, fakir mahallelerin, gençlerin ve aydınların Türkiye'nin düzenine itirazlarını susturma, yeni bir düzen tahayyüllerini soldurma, halk ile sol arasındaki bağları korku salarak kesme gibi işlevleri bakımından sağın en fonksiyonel, en operasyonel ve aktif kesimini temsil ediyordu.

Yukarıdaki genellemeyi *sol* bakımından içeriye doğru katettiğimizde de farklı katmanlardan söz etmek gerekecek. 12 Eylül Darbesi'ne doğru sol, sosyal demokratik sol ve sosyalist sol olarak iki ana kümeye; bunlar da kendi içlerinde farklı altkümelere ayrılmış durumdaydı. Bülent Ecevit'in lideri olduğu CHP sosyal demokratik solun ana çatısıydı ama bu çatının altında düzenin tam merkezinde bulunan ve düzen sınırlarının iki ucuna doğru eğilim gösteren farklı kesimler bulunuyordu. Sosyalist sol ise ilk elde yasal ve yasal olmayan sol örgütlenmeler olarak iki kola ayrılmıştı. *Sosyalist Devrim Partisi* (SDP), *Türkiye İşçi Partisi* (TİP), *Türkiye Emekçi Partisi* (TEP), *Türkiye Sosyalist İşçi Partisi* (TSİP) ve *Vatan Partisi* (VP) sosyalist solun yasal düzeydeki örgütsel biçimleriydi. Yasal bir parti biçiminde örgütlenmemiş sosyalist örgütlenmeler ise hem nicelik olarak hem de etki gücü bakımından yasal sosyalist partilerden daha büyük bir ağırlığa sahiptiler. *Türkiye Komünist Partisi* (TKP), *Türkiye Komünist Emek Partisi* (TKEP), *Türkiye İşçi Köylü Partisi* (TİKP), *Türkiye Devrimci Komünist Partisi* (TDKP), *Türkiye Komünist Partisi/Marksist-Leninist* (TKP/ML), *Türkiye İhtilalci Komünistler Birliği* (TİKB), THKP/C-ACİL, Marksist-Leninist Silahlı Propaganda Birliği (MLSPB), *Devrimci-Yol*, *Kurtuluş* ve *DEV-SOL* gibi örgütlenmeler sosyalist ideallerin halksallaşmasında önemli dinamiklerdi.

12 Eylül öncesi Türkiye'nin siyasal toplumunda sol ile sağ arasındaki en temel fark düzen sorunsalıyla ilişkiliydi. 1970'li yılların siyasal toplumunda Murat Belge'nin *12 Yıl Sonra 12 Eylül*'de dikkati çektiği gibi bir tür *fütürizm* (gelecekçilik) havası vardı. Buna karşılık ne Demirel'in *Büyük Türkiye*'sinin ne Erbakan'ın *ağır sanayi hamlesi*nin ne de Türkeş'in *Türklük Bedenimiz, İs-*

lâmiyet Ruhumuz sloganında ifadesini bulan ülke hayalinin Türkiye'nin düzeniyle yapısal bir derdi vardı. Bu gelecek vaatlerinin her biri düzenin kendi içinde nasıl tahkim edileceğiyle ilgiliydi. Daha geniş bir açıyla demokrasinin sosyalleştirilmesi ve bölüşümün adilleştirilmesine dayanan Ecevit'in *Ak Günler*'i ise sonuçta bir ıslahat programıydı ama yine de sağ kanat siyaseti teyakkuz haline geçiriyordu. Darbeye doğru Türkiye siyasetinde öyle bir tablo oluşmuştu ki sağcı partiler, Ecevit liderliğindeki CHP ile baş edebilmek için aralarındaki ayrımlardan ziyade en büyük ortak paydaya (düzenin korunması ve tahkim edilmesi) odaklanmak zorunda kalıyorlar, birlikte hükümetler kuruyorlar, bunlar toplumsal talep ve eylemler karşısında bir çare üretemeyince yıkılıyorlar, yıkılınca aynı biçimin farklı kombinasyonlarıyla yeniden kuruluyorlardı. Bunun bir ifadesi olan MC hükümetleri sağın siyasal alanın yasal bölgelerindeki savunma hattını oluşturuyordu. Kendisini müesses nizamın muhafaza edilmesiyle vazifelendiren yasadışı sağ ise topluma vaat ettiği geleceğin imgeleriyle değil, yeni bir gelecek tahayyülünü berhava etme pratiğiyle siyaset sahnesinde bulunuyordu.

Oysa sosyalist sol, yasal partileri ve yasadışı örgütleriyle topluma yeni bir gelecek umudunu ve bilincini aşılamaya çalışıyordu. Farklı üslupları, biçimleri, tonları ve metotlarıyla mevcut olanı aşan yeni bir ülke, içinde yaşanagelen hayattan daha farklı bir hayat, kurulu devletten ayrı bir devlet, süregiden toplumsal ve siyasal ilişkilerin ötesine geçen bambaşka ilişkiler fikrine emekçi sınıfları kazanmaya çalışıyordu, sosyalist sol. Solun bu yöndeki mücadelesinin düzeni aşabilecek bir noktaya doğru ilerlediği söylenemezdi. Gelgelelim temel motivasyonu müesses nizamı savunmak olan sağın bütün kurumları, kuruluşları, partileri, örgütleri, liderleri ve militanlarıyla püskürtmeye çalıştığı mihrak sosyalist sol ve kısmen de sosyal demokratik soldu. Bu yüzden sol; bütün taraftarları, örgütleri, yayınları, eylemleri ve etkinlikleriyle her an sağın hedefindeydi.

Kısaca söylemek gerekirse 12 Eylül Darbesi'ne doğru sivil ve siyasal toplumda süregiden bütün mücadeleler, düzeni savunma ya da aşma fikri etrafında cereyan ediyordu. Ordunun örgütlediği darbe, ezilen sınıfların ve sol hareketlerin düzeni aşma yürüyüşünün anayasayla çerçevelenmiş devlet aygıtı ile sağın yasal ve yasadışı örgütleri tarafından tümüyle püskürtülememesinden kaynaklanıyordu. Darbenin olağandışı ortamı, önceden kullanılamayan bütün yöntemleri de kullanarak solun ve ezilen sınıf hareketlerinin çekip çeviricilerinin tümüyle susturulmasına imkân veren yegâne ortam olarak düşünülmüştü. Ne de olsa darbe, halihazırdaki hukuksal çerçeveyi ihlal ve iptal ederek kotarılmıştı ve darbecilere yaptıkları hiçbir şeyden ötürü hesap sorabilecek herhangi bir makam bırakılmamıştı. İşte bu noktada 12 Eylül Darbesi'nin söyleminin merkezinde yer alan *devlet otoritesi* kavramını gölge-

leyen her türlü siyasal çıkıntılıkların dizginlenmesi bakımından sağ siyasetin sivri uçlarına da dokunuşlar olmuştu.

Aslına bakılırsa 12 Eylül Darbesi'nin ideolojisi ile siyasal yelpazenin en sağının ideolojik temelleri arasında pek bir fark yoktu. Her ikisi de devlet, millet ve düzen fetişizmiyle karakterize oluyordu. Bu bakımdan MHP'nin yasal ve yasal olmayan kanatları 12 Eylül Darbesi'nin kendilerine de dokunmuş olmasına ilk başta şaşırdılar. MHP yöneticilerinden Agâh Oktay Güner'in "Fikirlerimiz iktidarda, biz hapisteyiz," sözleri bu bakımdan değerlendirilebilir. Zihinsel dünyaları düzenin değiştirilemezliği, devletin yüceliği ve milletin necipliği üzerine kurulu bir ideolojiyle doldurulmuş olanların bir kısmının aynı ideoloji ve aynı gaile ile harekete geçmiş darbeciler tarafından hapse atılmış olmasındaki ironiyi bu veciz sözden başka hangi söz daha iyi ifade edebilirdi? Lakin onlar, olağandışı günler geçip gittikten sonra devletin içinde, derinliklerinde ve üstlerinde hak ettiklerini düşündükleri mercilere yeniden geleceklerine dair güvenleriyle devlete olan sadakatlerini sabırla sürdürdüler.

12 Eylül Darbesi Türkiye için *ideolojilerin sonu*nun ilanıydı, bir bakıma. *İzim*'lerin her türlüsü başta Kenan Evren olmak üzere darbeci generallerde alerjik bir etki yapıyordu. Kenan Evren'in, 30 Eylül 1980'de (darbeden çok kısa bir süre sonra) Kara Harp Okulu'nda yaptığı konuşmadan bir bölümü dikkatle okuyalım:[1]

> Sizlere bu çağlarda çok kimseler yanaşır, 'izm'li ideolojileri sizlere aşılamak ister. Bunları bizler çok yakından biliyoruz. Eğer 'izm'li bir ideolojiyi aşılamak lazım gelirse işte: Ulu Önder Atatürk'ün "Kemalizm" ideolojisi vardır. Onu benimseyiniz. Kemalizmin koyduğu esaslar bizi aydınlığa götürmüştür. Ondan ayrılmaya başladığımız andan itibaren karanlığa gömülmeğe başlamışızdır. Ne zaman ki ondan ayrıldık, daima felaketle karşı karşıya geldik.

Kenan Evren'in Kemalizmden ne anladığı ayrıca incelenmesi gereken bir konudur. Ancak burada verdiği mesaj (başka bir tarihsel bağlamda söylenmiş, başka bir amaç ve başka bir içerik yüklenmiş olsa da) Daniel Bell'in 1960 yılında *The End of Ideology* kitabında verdiği mesajı çağrıştırıyordu: Artık ideolojilerin sonu gelmiş, ideolojik hegemonya mücadeleleri ve bunun ardındaki sınıf mücadeleleri devri kapanmıştı. Darbe, siyasal toplumu ideolojilerden arındırmak, devletin zor aygıtlarına dayanarak bir devlet ideolojisi yaratmak ve bunu tüm topluma dayatmak istemişti. Kemalizm, bu totaliter mantığın bir tezahürü olarak yüceltilmiş, biricikleştirilmiş ve yeniden içerik-

1 Bu paragrafın alıntılandığı Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in *12 Eylül 1980'den Sonra Yaptığı Konuşmalar (12 Eylül 1980-17 Ocak 1981)* adını taşıyan kitap, aksi belirtilene kadar Evren'in konuşmalarının alıntılandığı kaynak olacak.

lendirilmişti. O yüceltilip rakipsizleştirilince de başta Marksizm olmak üzere diğer bütün ideolojiler yok sayılmış, yasaklanmış veyahut bir tür şeytanlaştırılmanın nesnesi haline getirilmişti. *İdeolojiler yok Kemalizm var, sınıflar yok Türk milleti var, birey ve toplum yok devlet var* şeklinde formüle edilebilecek bakış açısı 12 Eylül Darbesi'nin amentüsüydü. Darbeciler kendi anladıkları anlamdaki Kemalizmin dışındaki her ideolojiyi devlet kudretiyle yasaklayınca siyasal toplumda MHP'nin milliyetçiliğine de MSP'nin İslâmcılığına da AP'nin muhafazakâr liberalizmine de CHP'nin *demokratik solu*na da yer bırakılmamış oluyordu. Bütün partilerin kapatılmasının, parti liderlerinin belirli bir süreliğine gözetim altında tutulmasının, solcuların yanı sıra sağcıların da cezalandırılmasının arka planındaki mantık buydu. 12 Eylül kendi Kemalizminin sağını da solunu da iptal etmişti. Fakat o ne türden bir Kemalizmdi? Bu ayrı bir konu olmakla birlikte, kıdemli bir Kemalist olan Nadir Nadi'ye 1982 yılında yayımladığı bir kitabına *Ben Atatürkçü Değilim* adını verdirecek türden bir Kemalizmdi. Kemalizme bağlı aydınların bile kabul edemediği totaliter bir darbe ve devlet ideolojisi olarak Kemalizm...

"Harbiyeli evlatlarım!" diye başladığı Kara Harp Okulu konuşmasında *izim*'lerden söz ederken Kenan Evren'in aklında en çok (o zamanki jargonla söyleyecek olursak) *Marksizm-Leninizm* vardı, herhalde. Kenan Evren'in gerek o konuşması gerekse de başka konuşmalarının bağlamı ve söylemi bunu gösteriyor. Öyleyse 12 Eylül Darbesi'nin başı, sözcüsü ve *yürüyen bedeni* konumundaki Evren'in söyleminde sosyalizmin nasıl bir imgeye, nasıl bir anlama ve nasıl bir duygulanıma sahip olduğunu görmek yerinde olacaktır.

12 Eylül ve Sosyalizm

Kenan Evren'in söyleminde *sosyalizm* (aynı anlama gelmek üzere *komünizm*, *Marksizm-Leninizm*) *anarşi* ve *terör* sözcükleriyle ilişkili bir şekilde kullanılıyordu. Bazen bu sözcüklerle yan yana bazen bu sözcüklerin yerine geçecek şekilde ve bazen de bu sözcükler sosyalizmin yerine geçecek şekilde. *Anarşi* ve *terör* ise eşdeğer kelimelerdi; yani anarşi eşittir terör ve terör eşittir anarşi. Tabii anarşi ve terör de eşittir sosyalizm. *Anarşi* sözcüğü Kenan Evren'in söyleminde çağdaş bir siyasal ideolojiye, onun toplum tahayyülüne, tarihine, kavramlarına ve düşünürlerine gönderme yapmak üzere kullanılmıyordu. *Anarşi*, Türkiye siyasetinde zaman içinde Mete Kaan Kaynar'ın *4F* olarak formüle ettiği bir anlam toplamına sahip olmuştu: *fitne, fesâd, fevzâ ve fetret*.

Sosyalizm, 12 Eylül'ün söyleminde her şeyden önce bir *yabancı ideoloji* idi. Buradaki *yabancı* sözcüğü her iki anlamda da kullanıyordu. Bir *dış güç*, gizli veya açık düşman olan bir *dış devlet* tarafından üretilen ve Türkiye'yi

bölmek, parçalamak için yayılan *zehirli bir ideoloji*ydi sosyalizm. Bu *yer*den, bu *ülke*den kaynaklanmıyordu, *dışarı*dan geliyordu. İkinci olarak sosyalizm, dışarıdan geldiği ya da *sızdığı* için bu toplumun değerlerine, kültürüne, inançlarına, ruhuna ve bünyesine yabancı bir ideolojiydi. Kısacası hem yerli değildi hem de Türkiye toplumuna uygun değildi. Kenan Evren'in, darbeden yaklaşık bir ay sonra 19 Ekim 1980'deki Kurban Bayramı mesajındaki şu satırları, her iki anlamda da yabancı bir ideolojinin ancak vatanı bölmek, milleti parçalamak gayesiyle yayılabileceğini ve bu bakımdan onu ülke içinden benimseyenlerin ihanetten başka bir amaç güdemeyeceğini vurguluyordu:

> memleketimizin her köşesinde vatan hainleri türemiş; onlara ait olan zavallıları da yanlarına alan hıyanet çeteleri, *yabancı ideolojilere bağlı örgütler* kurarak dış düşmanların da yardımları ile bu güzel vatanı bölmek ve yüce Türk milletini parçalamak için insanlık dışı her türlü yola başvurmuşlar[dır].

Sosyalizm, düşman ve yabancı bir devlet tarafından yayılan bir ideoloji olunca onu benimseyen kişiler de ya bilinçli olarak ve çıkar karşılığı vatanına ihanet etmiş kişiler olabilirdi ya da kandırılmış, aldatılmış zavallılar olabilirdi. Kenan Evren, 5 Ocak 1980'de Atatürk'ün doğumunun 100. yılı vesilesiyle yaptığı konuşmada muhayyilesindeki sosyalizmin bu yönüne vurgu yapıyordu: " ülke bütünlüğünü ve güvenliğini kişisel çıkarlarına feda etmeye kalkışan bir kısım *vatan hainleri*yle, *aldatılmış zavallılar*."

Sosyalistler yabancı bir ideolojinin emrindeki hain kişiler olduğuna göre, amaçları da bir diktatörlük kurup vatanı ele geçirmek için yurtiçinde kendilerine maşalar bulmak, özellikle enerjilerinden yararlanacakları gençleri ağlarına düşürmek, onları kışkırtarak bölücü emellerine ulaşmak olabilirdi. Bir dış mihraktan gelen yabancı kişiler öylesine sinsi, öylesine usta, öylesine profesyonel ajanlar olarak yetiştirilmişlerdi ki kendileri hep perde gerisinde saklanır, görünmez, öne çıkmaz, yakalanmazlardı. Olan yine kandırılmış gençlere olurdu. Sosyalistler yüzleri, kimlikleri, bedenleri görünmeyen efsunlu kişilerdi; seçtikleri kişileri hipnotize edercesine emellerine alet edebilirlerdi. Sosyalist hipnoza kapılan zavallı gençler de en sonunda polis tarafından yakalanırlar ve ağır bedeller öderlerdi. Aynı kaynaktan yararlanarak belirtecek olursak Kenan Evren'in 14 Ekim 1980 Diyarbakır konuşması işte böyle bir öykü anlatıyordu:

> Onların gayeleri sizi *maşa* olarak kullanmak, eğer gayelerine ulaşırlarsa sizi bir kenara iterek diktatörlük kurmaktır. Bunu böyle bilesiniz, cumhuriyet diye hürriyet diye sizi bu işlere kışkırtıyorlar; sizin genç dimağlarınızdan, enerjinizden istifade etmek istiyorlar; bunlara sakın ola kanmayınız. Dikkat eder-

seniz o gibi hain kişiler daima *perde arkasında* iş görürler. Ortaya atılmazlar ve yakalanmazlar. O zavallı genç nesiller bu işi yüklenir ve daima da onlar yakalanırlar.

Dışarıdan neşet eden yabancı ideolojinin ülkeye sızdırdığı efsunlu ajanları aracılığıyla kandırıp ortaya sürdüğü zavallı gençler zihinleri bir kez yıkandıktan sonra silah da kullanmaya başlıyorlardı Kenan Evren'e göre. 2 Ekim 1980'de Van'da yaptığı konuşmada dikkati çektiği nokta buydu: " dış güçler ortamı buldu ve genç evlatlarımızın ellerine *silâh* vererek onların zihinlerini yıkayarak ortalığa salıverdi."

Kendi akılları, iradeleri, bilinçleri, kararları ve yönelişleri olmayan, beyinleri hemencecik yıkanabilen, ellerine kolayca silah tutuşturulabilen sosyalistler; sosyalizmi özellikle bazı şehirlerde yaymak istiyorlardı Kenan Evren'e göre. Bu şehirler genellikle işçi yoğunluklu şehirler oluyordu. Kendi zihinleri yıkanmış sosyalistler, yıkanmış zihinleriyle bu şehirlerde bu kez işçilerin zihinlerini yıkıyorlar, zihinleri yıkanmış sosyalistler tarafından zihinleri yıkanmış işçiler de grev yaparak, üretimi düşürerek ekonomik bir krize sebep oluyorlar; böylelikle ülke fakirleşiyor; ülke fakirleştikçe de sosyalist bir devrim için günün doğacağı hesaplanıyordu. Bu kurguyu Kenan Evren 16 Ocak 1961'de Adana'da yaptığı konuşmada şöyle dile getiriyordu:

> ...bu anarşistler ve teröristler... O çalışkan *vatanperver işçimiz* nerede yığılmışsa İstanbul gibi, Ankara gibi, İzmir gibi, Adana gibi, oralara el attılar. Onları kışkırtmak suretiyle bu terörü ve komünizmi yaymak istediler. O temiz vatandaşlarımızı birer *maşa* olarak kullandılar.
>
> Gayeleri şuydu: Memleketteki ekonomik kriz gittikçe çoğalsın, vatandaş artık hayatından bizar duruma gelsin, fabrikalar çalışmasın, çalışıyorsa en düşük kapasite ile çalışsın, bu suretle memleket, millet *fakruzaruret* içerisine düşsün ve ondan sonra... İşte görüyorsunuz bu yönetim yürümüyor, bu idare şekli sömürücüdür, yani tek yol onların dediği gibi devrimdir, komünizmdir, deyip memlekete komünizmi getirmek istiyorlardı.

Kullanılanlar kullanıyordu, 12 Eylül'ün sol ile ilgili söyleminde: Yabancı devletler, dış güçler ve hainler zavallı gençleri, onlar da masum işçileri kullanıyordu. Kullanılan işçiler de kızıl bayrağı çekip demokrasiyi yıkmaya ve komünizmi kurmaya kalkışıyordu. Darbeden yalnızca beş gün sonra (17 Eylül 1980'de) düzenlediği basın toplantısında böyle bir tablo çizmişti Kenan Evren. Kendi sözleriyle:

> Çalışkan, masum, vatanın yücelmesi için el emeği ve alın teri dökerek gece gündüz çalışıp ailesini geçindirmek için, yarınını güvence altına almaktan başka düşüncesi olmayan Türk işçileri; birtakım ağalarca ellerine *kızıl bayrak*

verilerek ve *yabancıların resmi* tutuşturularak demokrasiyi yıkmak ve başka bir rejim istemek için hainice kullanılmışlardır.

12 Eylül'ün sol ile ilgili söyleminde öyle bir mekanizma tarif ediliyordu ki aslında vatanda her şey normal, devlette asayiş berkemal ve millette huzur gani iken dış bir devletin efsunlu ajanları öz vatanlarına sırt çevirmiş hainlerle işbirliği yaparak masum gençlerin zihinlerini yıkıyorlar, ellerine silah veriyorlar, kandırılmış gençler de yıkanmış beyinleri ve silahlı elleriyle işçi şehirlerine yöneliyorlar, buralarda kendi halinde nafakası için çalışan vatanperver işçileri kandırıp ellerine kızıl bayraklar tutuşturuyorlar, elleri kızıl bayraklı ve beyinleri iğfal edilmiş masum işçiler de ya grev yaparak ya da üretimi düşürerek ekonomiyi felç ediyorlar, üretim azalınca fakirlik, fakirlik artınca huzursuzluk, huzursuzluk baş gösterince de komünizm için uygun bir ortam doğuyordu. Yani devletin elden gidebileceği, vatanın işgal edilebileceği, milletin tarihten silinebileceği bir ortam...

Kendilerine sorarsanız Kenan Evren'in başında bulunduğu Türk Silahlı Kuvvetleri, tarafgir ve basiretsiz siyasetçilerin göremediği, görse bile idrak edemediği, idrak edebilse bile tutum alıp devleti yok olmaktan, vatanı parçalanmaktan ve milleti bölünmekten kurtarmak için harekete geçemediği koşullarda gidişatı görmüş, yasama ve yürütme organlarına gerekli uyarıları yapmış fakat insan hakları, demokrasinin normları gibi gerekçelerle sözünü dinletememiş, sözünü geçiremeyince de halaskâr kılıcını çekmişti. Darbe (kendileri buna *harekât* diyorlardı) milletin bütünlüğü, vatanın kurtuluşu ve devletin selameti için son çare olarak devreye alınmıştı. Kenan Evren, 15 Ocak 1981'de Konya'da yaptığı konuşmada kendi diliyle şöyle izah ediyordu bunu:

> Biz o devirde de muhtelif defalar bazı tekliflerde bulunduk. Şöyle, şöyle, şu kanunları çıkarın dedik. Efendim *insan haklarına* aykırıdır, *demokratik* değildir, antidemokratiktir falan diye kanunları çıkartamadık. O birkaç kişiyi memnun edeceğiz diye bütün vatan elden gidecekti. Ondan sonra her gelen iktidarın muhakkak tuttuğu bir *taraf* vardı, tarafsız hareket edemiyordu.

12 Eylül Darbesi'nin sol kadar olmasa bile sağa yönelik olarak da bazı operasyonlar yapmasının ardındaki sırrın bir paresi bu son cümlede saklıydı. 12 Eylül paşaları parlamentoda temsil edilen partilerin sokakta dövüşen gruplardan hangisine yakınlık hissediyorsa o tarafa karşı kayırıcı ya da müsamahakâr olduğunu iddia ediyorlar, yaptıkları darbenin meşruiyetini *tarafsız* bir görünüm kazanmak için attıkları adımlarla sağlamaya çalışıyorlardı. Siyasetçi taraflı olabilirdi ama asker *tarafsız*dı çünkü askerin çaldığı düdük sokaktaki herkesi eve, hapse ya da sürgüne gönderiyordu. Böylelikle bütün sokaklar, bütün meydanlar, bütün şehirler ve giderek bütün ülke askerin ve

askerler tarafından kontrol edilen devletin mülkü haline geliyordu. Ondan başka kimsenin ayak basamayacağı, içinde ondan başka kimsenin konuşamayacağı, ona kimsenin karşı çıkamayacağı, onu kimsenin eleştiremeyeceği bir mülk.

Ordunun *siyasetüstü bir siyaset* konumuna eşlik edecek *ideolojilerüstü bir ideoloji* ise zaten oracıkta duruyordu. Kemalizm (paşalar, devlet söylemine daha uygun olduğu için genellikle Atatürkçülük demeyi tercih ediyorlardı) darbeciler için siyasetüstülüğün ve tarafsızlığın biricik işaretiydi. *Tarafsız ordu* ve *ideolojisiz devlet* ancak ve sadece Kemalizmden gayri bütün düşüncelerin sahnenin dışına süpürülmesiyle mümkün olabilirdi. Artık taraflara ayrılmış siyaset yerine tek merkezli ordu, ideolojiler yerine Kemalizm, siyasî partiler tarafından kontrol edilen devlet yerine de bir *ordu-devlet* vardı. Konya konuşmasında şöyle diyordu Kenan Evren: "Şuna inanınız ki bu memlekete, bu vatana komünizmi de faşizmi de sokturmayacağız. Bölücülerin ve dinimizi istismar edenlerin yapmak istediklerine müsaade etmeyeceğiz. Atatürk'ün ilkelerini tekrar yerine oturtacağız."

Gelgelelim ordunun şiddeti siyaset sahnesinde ağırlıklı olarak sosyalizmin üstüne çöküyordu. Çünkü komuta kademesinin komutasında bulunduğu TSK kadar Kenan Evren'in kendisi de biliyordu ki müesses nizamı yıkarak yeni bir âlem kurmayı hedefleyen tek ideoloji sosyalizmdi. Ne faşizmin ne de İslâmcılığın böyle bir hedefi vardı. Onlar düzenin korunması, muhafaza edilmesi ya da renginin tonuyla ilgiliydiler. Devrim peşinde koşan sosyalistler ise yepyeni bir ülke yaratma hedefindeydiler. Sosyalistlerin *devrim* kavramı fikren ve lafzen ürkütücü geliyordu Kenan Evren'e. Sözgelimi Gaziantep Meydanı'nda attığı bir nutukta şöyle diyordu:

> Biliyorsunuz yalancı devrimciler "tek yol devrim" diye ortaya atıldılar, duvarlara, şuraya buraya yazdılar. Evet, devrim vardır ama bu tek yol Atatürk devrimidir. Onun yoludur. Atatürk'ün koyduğu ilkeler, komünizme de faşizme de kapalıdır. O, Bursa'da söylediği bir söylevde, bir nutukta [*6 Ağustos 1929'daki Eskişehir konuşmasıyla karıştırıyor* – G.A.] "Kominizm [*orijinalinde böyle yazıyor* – G.A.] görüldüğü yerde ezilmelidir," demiştir.

Böylelikle 12 Eylül'ün sosyalist sol karşısındaki çırılçıplak konumu yaklaşık yarım asır sonra Mustafa Kemal Paşa'nın kati ve keskin bir sözünden kerteriz alınarak belirleniyordu. Sosyalizm, tek kelimeyle; ezilmeliydi.

Evren, başında bulunduğu darbenin ilk aylarında 12 Eylül Harekâtı'nın aslında sosyalist solu ezme harekâtı anlamına da geldiğini Çorlu'da yaptığı mitingde şöyle ifade edecekti: "Binlerce, on binlerce sol örgütlere mensup kişiler, her gün ya vurularak ya yaralanarak veya sağ olarak ele geçirilmekte, hepsi adaletin pençesine teslim edilmektedir."

Her gün binlercesi ve on binlercesi öldürülen, yaralanan, işkenceli hücrelerde sorgulanan, sakatlanan, hakarete uğrayan, aşağılanan sosyalistler şahsi çıkarlarını toplumun çıkarları uğruna feda etmiş; ikbâl değil istiklal peşinde koşmuş; sömürünün ve baskının türlü biçimine karşı çıkmış; eşit, özgür ve adil bir toplum için mücadele etmiş kişiler değildi elbette 12 Eylül Darbesi'nin penceresinden bakıldığında. Kandırılmış, beyni yıkanmış, hainliği tercih etmiş, bölücü ve cani kişilerdi onlar darbeci paşaların ve emirlerindeki devlet aygıtının gözünde. Evren'in, darbenin birinci yılında radyo ve televizyonda yaptığı konuşmada sarf ettiği ve *Kenan Evren, Seçme Konuşmalar: 12 Eylül 1980-6 Kasım 1989* başlıklı kitapta yayımlanan şu sözlerden daha iyi hangi sözler açıklayabilirdi 12 Eylül'ün "Sosyalist kimdir?" sorusuna verdiği cevabı: "12 Eylül Harekâtı'ndan önce aşırı solcu komünist ve terörist örgütlerin sayıları yaklaşık olarak 40'a ulaşmış ve bunların büyük bir kısmı fiilen cinayet işleyen silahlı saldırı çeteleri haline gelmiştir."

Sosyalistlere sorarsanız Türkiye geride kalan iki onyılda sosyalizmin eşitlikçi ve özgürlükçü idealleriyle sermayenin, paranın ve sömürünün bütün biçimlerinin kirinden pasından bir nebze arınabilmişti. Oysa 12 Eylül paşalarına sorarsanız Türkiye toprakları sosyalistlerin zehirli fikirleri, karanlık emelleri ve ateşli silahlarının dumanıyla kirlenmişti. 12 Eylül kendine bu kirin ömrü kadar ömür biçmişti. "...anarşinin hakkından gelmeden," demişti Kenan Evren 14 Ekim 1980'de Diyarbakır'da yaptığı ve *Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in 12 Eylül 1980'den Sonra Yaptığı Konuşmalar (12 Eylül 1980-17 Ocak 1981)* başlıklı kitapta da yayımlanan konuşmada, "Bu vatanı, bu cennet mekânı tertemiz yapmadan vazifemizin başından gitmeyeceğiz."

12 Eylül Darbesi *vatan haini, bölücü, yıkıcı* ve *yabancı* bir ideoloji olarak tanımladığı sosyalizmin üzerine bütün gücüyle yürümeye başlarken büyük bir dirençle karşılaşacağını öngörüyordu. Fakat Selim Açan'ın da *Alınteri*'nde yayımlanan *12 Eylül'ün Hatırlattıkları* makalesinde belirttiği gibi, hiç de öyle olmadı. Kenan Evren, "Büyük çatışmalar yaşanır diye önceden kan stokladık, ambulansları hazır beklettik ama korktuğumuz gibi bir direnişle karşılaşmadık, bu kadar kolay sonuca gideceğimizi biz bile ummuyorduk," diyecekti. Oysa askerlerin devleti ve sivil toplumu fethe çıkmaya hazırlandıklarına ilişkin çok alametler vardı ve sosyalist örgütler bir askerî darbenin gelmekte olduğunu biliyorlardı. Darbenin 30 Ağustos'taki terfilerin ardından yapılacağını tahmin edenler de bulunuyordu, tamı tamına gününü duyanlar da vardı. Mesela "Askerlerin *ihtilal yapacağız* haberi bizim için sürpriz olmaktan çıkalı çok olmuştu," diyen TİP yöneticisi Haşim Akman, *Otuz Yıldır 12 Eylül*'ün içinde yer alan *Unutmak İçin Hatırlamak: İfade-i Meram* makalesinde: "Ben o hafta sonu darbe olacağını öğrenmiştim!" diye yazacaktı.

Darbe göstere göstere gelmişti, sosyalist sol da darbeyi göre göre karşılamıştı. Peki ama sosyalist sol 12 Eylül Darbesi karşısında neden direnememişti?

Sosyalizm ve 12 Eylül

12 Eylül Darbesi'nin sosyalist solun en güçlü olduğu dönemde yapıldığına ilişkin bazı izlenimler vardır. Oysa bu doğru değildi. 12 Eylül Darbesi sosyalist solun en zayıf olduğu anda indi. Bu âna doğru sosyalist solun 1970'lerdeki bazı özelliklerini yer yer bir önceki onyılla (1960'larla) karşılaştırarak ilerlemek gerekir.

Türkiye'de sosyalist solun 1970'lerdeki başlıca özelliği *halksallaşma* idi. 1960'larda merkez şehirlerin yanı sıra taşradan da işçilerin yanı sıra köylülerden de sosyalizme yönelişler olduğu bir gerçekti. Bununla beraber sosyalist solun şehirli ve aydın yüzü daha görünür ve daha güçlüydü. 1960'larda sosyalizmin yayıldığı yüzey genişlemeye, toprağa saldığı kökler derinleşmeye başlamıştı. Fakat büyük kitlesellik, büyük yayılma ve kitlelerin içine doğru büyük derinlik esas 1970'lerdeydi. Taşra şehirleri, bozkır ilçeleri, doğu köyleri, sahil kasabaları ve kenar mahalleler sosyalist fikirlerle ve örgütlerle tanışmıştı 1970'lerde. Halk çocukları sosyalizmde yeni bir dünya ufku sezmiş, o dünyanın yolunu, dilini ve kültürünü öğrenmeye başlamıştı. Devrimciler, artık üniversite hocalarından ziyade öğretmenler arasında çoğalıyordu, büyük şehirlerdeki üniversite öğrencileri kadar kenar mahalle liselileri de devrimcileşiyordu. Kucakladığı kitleler çoğaldıkça sosyalizmin yüzü de dili de üslubu da eyleme biçimleri de halksallaşıyordu. Halksallaşan sosyalizm iletişimsellikten çok polemikle, teoriden çok pratikle, yasallıktan çok gizlilikle, diyalogdan çok dövüşkenlikle, iknadan çok ajitasyonla belirginleşiyordu.

Sosyalizm Türkiye'de halksallaşır, sosyalist solda örgütlenmeler çoğalır, örgütsel devinimler çağıldar, devrimcilerin sayısı artar ve mücadele biçimleri militanlaşırken 1978 baharından itibaren kitle hareketlerinde inişe geçiş, yorgunluk ve bıkkınlık, buna paralel olarak da sosyalist harekette tıkanıklık başlamıştı. Bunun nedenlerinden biri faşist hareketin *iç savaş stratejisini* devreye sokmak için bütün gücünü kullanmasıysa diğeri de sosyalist örgütlerin kendi aralarındaki rekabet ve çatışmaydı.

MHP'nin *iç savaş stratejisinin* ayrıntılarını burada sergileyemez ve analiz edemezsek de bu konu ile ilgili olarak Ertuğrul Kürkçü'nün *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*'ndeki makalesini okurlara salık verebiliriz.

Fakat bu stratejinin özünü konumuz bakımından belirtebiliriz: 16 Mart 1978'de İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi önünde 7 üniversite öğ-

rencisinin ölümü ve 41'inin de yaralanmasıyla sonuçlanan bombalı saldırı, MHP'nin iç savaş stratejisinin ilk adımıydı. Tanınmış ve saygın kamusal kişilikler ile yüksek mevkilerdeki görevlileri de hedef alan siyasal cinayet serileri, katliamlar, baskınlar, insan kaçırma ve işkenceler devleti ve düzeni eleştiren hiç kimsenin cezasız kalmayacağına, herkesin devlete ve düzene itaat etmesi gerektiğine ilişkin terör yüklü mesajlar içeriyordu. Sadece sosyalistlerin ve devrimcilerin değil örneğin Doğan Öz gibi tanınmış bir yargı mensubunun, Abdi İpekçi gibi ünlü bir gazetecinin, Kemal Türkler gibi bir işçi liderinin, Cevat Yurdakul gibi bir emniyet müdürünün, Aleviler gibi büyük bir topluluğun suikastların ve katliamların hedefi olması; kendini korunaklı ya da güçlü sanan hiç kimsenin ve hiçbir grubun ölümle cezalandırılmaktan kurtulamayacağı mesajıyla mücadele halindeki kitleleri yıldırmayı, kitle hareketlerinin içindeki sosyalist örgütlerin toplumla kurduğu ilişkiler ağını tahrip etmeyi ve onları yaydığı teröre karşı savunma yapar bir pozisyona çekerek yalnızlaştırmayı amaçlıyordu. Bu iç savaş stratejisi, önce sıkıyönetim ilan edilmesini talep ederek ve sağlayarak sosyalist grupları orduya da ezdirme, sonra sıkıyönetimin de çare olmadığını *kanıtlayarak* bütün yetki ve sorumluluğun askerî yönetime devredilmesi gerektiğine ilişkin kanaati güçlendirme, nihai olarak da ordu içindeki geleneksel ve güçlü bağlarla iktidarı devralma gibi aşamaları öngören bir stratejiydi. 1979'un ikinci yarısına gelindiğinde faşist hareketin kurguladığı iç savaş stratejisini sahnelemekte istediği başarıyı gösteremediği, antikomünizm temelinde kurmaya çalıştığı *cephe birliğini* yeterince öremediği, devrimci hareketin örgütlediği antifaşist direniş karşısında (özellikle Maraş Katliamı'ndan sonra) bocalamaya başladığı ve belirli bir ölçüde yalnızlaştığı görülebiliyordu. Bu durumda tekrar sosyalistliğiyle öne çıkan kişilere yönelik cinayetler serisine başlayan faşist hareket, eski bakan ve MHP Genel Başkan Yardımcısı Gün Sazak'ın öldürülmesinin ardından (27 Mayıs 1980) dehşet saçan eylemlere girişti.

MHP; iç savaş stratejisini kendisi açısından hangi ölçüde, hangi amaçla, hangi biçimlerle ve hangi adımlarla ortaya koymuş ve bu stratejinin hayata geçirilmesinde ne denli başarılı veya başarısız olmuş olursa olsun sosyalist solun bu strateji karşısındaki iki konumu belirgin bir şekilde öne çıkmıştı. Ertuğrul Kürkçü'nün *Türkiye'de Geleneksel Siyaset İktidarı Orduyla Paylaşma Sanatıdır* başlığıyla yayımlanan bir söyleşisinde belirttiği gibi bunlardan biri, sosyalist solun hiçbir rezerv bırakmaksızın bütün kuvvetleriyle savaşan bir taraf olarak ortaya çıkmasıydı. Diğeri ise *iç savaşı* çelişkilerin olgunlaştığı bir momentumda toplumun kendisinin karşıt kamplara bölünerek mücadeleye girmesinden çok manipülasyonlarla ilerleyen bir süreç olarak değerlendirilemediği için sosyalist solun iç savaş stratejisini kuranların istediği adımları atmış olması, çekmek istedikleri zemine geçmiş bulunma-

sıydı. Böylelikle faşist hareketin iç savaş stratejisi bir yandan saçtığı dehşetle kitle hareketinin ivmesinin düşmesine ve boyutlarının daralmasına neden olurken bir yandan da sosyalist örgütler ile kitleler arasındaki ilişkilerin zayıflamasını beraberinde getirmişti. 12 Eylül Darbesi bu iniş grafiğinin en alt noktalarında bir yerlerde vurulacaktı. Bu nokta; sosyalist solun darbeye karşı bir direniş örgütleyemeyeceği, kitlesel mücadelelerin de darbeye hayır diyemeyeceği bir *âna* işaret ediyordu.

Kitlesel mücadelelerdeki bıkkınlığın ve sosyalist hareketteki tıkanıklığın bir başka nedeni ise devrimci örgütlerin kendi aralarındaki rekabet ve kendi içlerindeki çatışmaydı. Aydın Çubukçu, 1970'li yıllarda Türkiye sosyalist ve devrimci hareketinin "48 tane [Kenan Evren bu sayının 40 olduğunu belirtmektedir] irili ufaklı fraksiyon"dan oluştuğunu kaydediyor. Çubukçu, *Otuz Yıldır 12 Eylül* içinde yayımlanan *Yapmazsan Olmaz, Provokasyonsa da Provokasyon Denilerek Girilmiş, Yapılmış İşler Vardır* başlıklı makalesinde bu fraksiyonların çoğunun en büyük önderlerinin 25-26 yaşındaki gençler olduğuna da dikkati çekiyor. Türkiye'de sosyalist solun halksallaşma yıllarında bu kadar bölünük bir görünüm sergilemesinin sadece siyasal değil sosyolojik nedenleri de olmalıydı. Kitle hareketinin düşüşe geçmesi ile düşüşe geçmiş hareketini kendi hinterlandının içine çekme yarışına giren fraksiyonlar arasındaki rekabet iç içe ilerleyen bir süreçti.

Uluslararası sosyalist hareket içinde Sovyet ve Çin komünist partileri arasındaki bölünmenin ve bu bölünmeden doğan başka bölünmelerin izdüşümleri Türkiye sosyalist hareketinin fraksiyonel yapısındaki önemli etkenlerden biriydi (*sosyal faşistler, Maocu bozkurtlar*). Fakat 1971 devrimciliğinin mirası üzerinde hak sahibi olma (Mahir Çayan'ı kim daha doğru yorumluyor? Denizler'in bayrağını kim taşıyor?), 1960'ların birikimini temsil etme (eski TİP'in kalbi şimdi nerede atıyor?) gibi başka ayrıştırıcı etkenler de vardı. Yer yer somut gerçeklerden uzaklaşabilen, yer yer kuramsal derinlikten yoksunlaşabilen, bunlara bağlı olarak da geliştirici fikirleşme yerine çatışmacı polemik biçimlerine bürünebilen ve herhangi bir yere varamayan kısır tartışmalar sosyalist soldaki fraksiyonlaşmanın statik enerji kaynaklarıydı. Türkiye'nin *yarı feodal* olmasının ülkenin yarısının feodal yarısının da kapitalist olduğu anlamına mı geldiği yoksa iki üretim tarzı arasındaki eklemlenmeye mi işaret ettiği; Türkiye'de millî bir burjuvazinin bulunup bulunmadığı; önümüzdeki demokratik devrimin *ulusal* mı yoksa *millî* mi olacağı; *üç dünya teorisi*nin geçerli olup olmadığı gibi onlarca başlıkta yürüyen bitip tükenmek bilmez tartışmaların devrimcilerin fraksiyonel tercihlerini koşullandırdığı bir siyasal kültür, sosyalist solun ferah bir iklimde boy vermesinin değil bir çöl ikliminde kurumaya başlamasının alametleri olabiliyordu. Grup çıkarlarının sosyalizmin genel çıkarlarını, gruplar arası mücadelenin de iktidar

mücadelesini önceleyiği bu iklimin *sol içi şiddet*in tohumlarını beslediği de görülebiliyordu. Sosyalistlere duyulan güvenin azalması, sosyalizmden umudun eksilmesi, iktidar mücadelesine kanalize edilmesi gereken enerjinin heba edilmesi gibi çok yönlü sonuçları olan bu sorun, sonraki yıllara da devredecek kültürel sancıları besliyordu.

Türkiye kapitalizminin vaat edemediği parlak bir geleceği kendi arayışlarında ve mücadelelerinde bulmaya çalışan emekçi kitleler, faşist hareketin bezdirici şiddeti ile sosyalist gruplar arasındaki rekabet ve çatışmanın bıktırıcı verimsizliği arasında yorgundu. Darbe için *uygun koşullar* ise artık olgundu. Kahvehanelerin, mahallelerin, dükkânların ayrıştığı; gündelik hayatta, sosyal ilişkilerde, kültürel yönelişlerde ve mekânsal koşullarda aynı ülkede iki ayrı dünyanın yaşanır olduğu bir ortamda özgürlük ile güvenlik arasındaki ikiliğin ikincisi lehine ilerlemesi kaçınılmaz görünüyordu. 12 Eylül Darbesi'nden sonra süregiden ölüm sessizliğini izah edebilecek nedenlerden biri de buydu.

12 Eylül Darbesi'nden önce sosyalist solun yaşadığı tıkanıklığın başka nedenleri de vardı. Türkiye sosyalist solunun 1970'lerdeki siyasal söylemini tahayyül ettiği geleceğin izleklerinden ziyade karşı olduğu çelişkiler üzerinden kurması bu nedenlerden biriydi. *Anti* önekiyle başlayan (antifaşist, antiemperyalist, antioligarşik) bir siyasal söylem, öngörülen devrimin yöneleceği hedefleri işaretlemesi bakımından önemliydi. Ancak bu, öngörülen devrimden sonra nasıl bir ülke ve nasıl bir hayat kurulacağı konusundaki tasavvurları gölgeleyebiliyordu. Bu söylemin siyasetteki izdüşümü de mücadelenin devrimin karşısındaki engellere (başında *anti* öneki bulunan her şeyin) göre örgütlenmesi anlamına geliyordu. Buna karşılık sosyalizmin iktidar mücadelesi ve yeni bir ülke kurma tahayyülü bunun gerisinde kalıyordu. Böylelikle sosyalist sol, yarının Türkiye'sini bugünün ilişkilerinin eleştirisi içinden kurma konusunda tutuk kalıyor; neye karşı olduğunu gür bir sesle söylerken ne istediğini sarih bir şekilde ortaya koyarak bunu kitlelerin talepleri haline getirmekte yeterli olamıyordu. Elbette yarının Türkiye'sini bugünden kurmaya dönük çok önemli ve kıymetli deneyimler vardı. 1 Mayıs Mahallesi, Yenilikçi Yerleşmeler Projesi, Fatsa ve Yeni Çeltek bunlardan bazılarıydı. TİP'in *Demokratikleşme İçin Plan '78-'82* çalışması da bunların arasında değerlendirilebilirdi. Bu deneyimler sosyalist solun Türkiye'de kurmak istediği karar alma süreçleri ve birlikte yapma biçimleri bakımından demokratik, katılımcı, eşitlikçi ve özgürlükçü deneyimlerdi; paranın, sermayenin, devletin ve hiyerarşinin fetişistik hükümranlıklarının büyük ölçüde aşıldığı ve beraberce inşa etmenin vaat ettiği şenlik ikliminin tohumlarının görülebildiği çok önemli deneyimlerdi. Ancak sosyalist solun bütün çabasının içinde ufak bir yer tutabiliyordu. Bu da sosyalist solun kitlelere açılma, çok güçlü ve alternatif bir çekim merkezi olma kabiliyetlerini sınırlıyordu.

12 Eylül'den önce sosyalist solun yaşadığı tıkanıklığın bir başka nedeni, sosyalist solun aydın bileşenindeki zayıflamaydı. Haluk Yurtsever'in *Yükseliş ve Düşüş: Türkiye Solu 1960-1980*'de belirttiği gibi 12 Mart Darbesi'yle yaratılan yıldırı dalgası aydınları sosyalizm mücadelesinin dışına doğru itmeyi büyük ölçüde başarmıştı. Bu da 1970'lerdeki sosyalist hareketin aydın kaynağının *kısırlaşmasını* beraberinde getirmişti. 1960'larda *Yön* dergisinin yaptığı sosyalizan çıkışa benzer bir aydın çıkışına 1970'lerde rastlanmadığı gibi sosyalizmin aydınların yöneldiği bir mecra olma özelliği de zayıflamıştı. Sosyalist hareketin kazandığı kitlesellik ile kaybettiği nitelik arasındaki çelişki 1970'lerin temel sorunlarından biriydi. Artık aydın bileşeni zayıflayan sosyalist hareket, cebirden çok aritmetiğe eğilimliydi. Sosyalist solun gündem belirleme, ufuk açma, perspektif geliştirme, alternatif ortaya koyma gibi bir önceki onyılda uç vermiş niteliğinin solmaya başlamasının sonuçları belki hemencecik fark edilmiyordu ama önemliydi.

Kendi içine doğru kapanan, enerjisinin çoğunu faşist hareketin iç savaş stratejisinin şiddetini püskürtmeye harcayan, içindeki rekabet ve çatışmayla tıkanmaya başlayan, kitlesel hareketler inişe geçtikçe daha çok parçalanan, kendi tasavvurunu geliştirip toplumsallaştırmaktan çok bu tasavvurun önündeki engellerle dövüşen, aydın kaynağında kuruyuşlar yaşayan sosyalist sol; darbe karşısında yeterince hazırlıklı değildi. Yukarıda belirtildiği gibi askerî bir darbenin gelmekte olduğu belliydi ve biliniyordu. Buna karşılık Ertuğrul Kürkçü'nün daha önce zikredilen makalesinde dikkati çektiği gibi sosyalist sol, darbenin gerçekleştiği andan itibaren mücadelenin bütün terimlerinin değiştiğini algılamada hazırlıksızlıktı. Bu hazırlıksızlık hem darbenin işini kolaylaştırdı hem de darbeye karşı direnişi güçleştirdi.

12 Eylül'den Sonra

12 Eylül Darbesi; sadece ideolojik düzeyde sosyalizmi şeytanlaştırmakla, sosyalistleri en ağır biçimlerde cezalandırmakla kalmadı. 1970'ler solunun yarattığı kamusallık imkânını ve bir tip olarak devrimciyi toplumun hafızasından kazımayı da hedefledi.

Türkiye'nin 1970'li yıllarında o zamana kadar alışılagelmiş *kamuoyu*ndan daha farklı bir *sol kamusallık* oluşmaya başladı. Nurdan Gürbilek'in *Vitrinde Yaşamak: 1980'lerin Kültürel İklimi* başlıklı kitabında belirttiği gibi, hayatlarının normal seyirlerinde bir araya gelemeyecek farklı sınıf ve kesimlerden insanlara ortak bir zemin sağlayan bir kamusallıktı bu. Bu kamusallıkta bir işçi ile mezun olunca onun yöneticisi ya da işvereni konumunda olabilecek bir genç; bir gecekondu sakiniyle varlıklı bir aileden gelen öğrenci; şehre yeni göçmüş bir köylüyle İstanbullu bir ailenin çocuğu aynı ortak idealler ve

aynı ortak hayat vaadi etrafında buluşabiliyordu. 12 Eylül; devletin dışında oluşan, devletin himayesinde ve kontrolünde gelişmeyen, devlet tarafından kontrol altında tutulmayan kamusallığın bütün biçimlerine savaş açtı. Hatta o kadar ki devlet yer yer gündelik hayatı da gasp etmeye başladı. Sırrı Süreyya Önder; 12 Eylül günlerinde evine geç giden kocaların, içki içen adamların sıkıyönetime çekilip sabaha kadar dövüldüğünü anlatır. Savaş açılan sol kamusallığın kurucu öğesi politika olduğu için bu savaşa yoğun bir depolitizasyon süreci de eşlik etti.

Türkiye, 12 Eylül Darbesi'nden önceki iki onyılda emekçi sınıfların ve gençlerin yoğun bir politizasyonuna sahne olmuştu. Politizasyonun ana devindirici gücü kendisi de bu sürecin içinde oluşan sosyalist soldu. İşçiler, köylüler, memurlar, beyaz yakalı çalışanlar, öğrenciler, kadınlar, Kürtler, Aleviler... kısacası bütün ezilenler ve horlananlar, sadece kendi hakları ve çıkarları için değil öz yurtlarının hakları ve çıkarları için de, sadece kendi sorunlarının çözümü için değil ülkelerinin temel sorunlarının çözümü için de siyaset sahnesine çıkmışlardı. Sendikaları, dernekleri, kooperatifleri, meslek örgütleri ve birlikleriyle bütün kamusal sorunlar hakkında söz söyleyen, eleştiri yapan, bunları tüm toplumla paylaşan, söz ile eylem, eleştiri ile alternatif arasında dinamik ilişkiler kurarak ilerleyen emekçi kitleler siyasetin nesnesi değil öznesi olmaları gerektiğini öğrenmişti. 12 Eylül Darbesi; partileri, sendikaları, dernekleri ve diğer tüm örgütleri kapatarak başlattığı depolitizasyon sürecini yaptığı anayasa ve yasalarla da sonuna kadar derinleştirdi. Halit Çelenk'in *12 Eylül ve Hukuk*'ta belirttiği gibi, 12 Eylül, tüm yurttaşları ilgilendiren, bundan ötürü de her yurttaşın üzerinde düşünme, konuşma, tartışma ve eleştirme hakkı olan konuları *siyasî faaliyet* olarak niteledi; başta işçi sınıfı olmak üzere tüm emekçi sınıfları yurt ve dünya sorunlarının dışına itti ve böylelikle de genelleşmiş bir depolitizasyon politikası uyguladı. Siyaset bundan böyle toplumun değil devletin işi olacak, önceki iki onyılda toplumsallaşan siyaset şimdi yeniden devletleşecekti. Bunun anlamı, devletin bütün kütlesiyle siyasal alana yerleşmesi, toplumun ise bütün dinamizmiyle siyasetin dışına süpürülmesiydi. 12 Eylül yalnızca sosyalist solu siyaset sahnesinden bir daha dönmemecesine çıkarmayı denemekle kalmamış siyasal alanı tüm emekçi kitlelere sımsıkı kapatmıştı. Anayasa ve yasalarla kotarılmamıştı o büyük depolitizasyon süreci sadece; siyasetin *tehlikeli, belalı* bir iş olduğuna ilişkin bir kanaati dizginsiz bir cezalandırma mekanizması eşliğinde inşa ederek de gerçekleştirilmişti. *Aman siyasete karışma*! telkini 12 Eylül'ün bir mirasıydı ve siyasetin siyasetle uğraşan kişiye büyük ya da küçük, öyle veya böyle zarar vereceğini, bela getireceğini ima ediyordu.

Solun Türkiye siyasal hayatına kazandırdığı *siyasetin toplumsallaşması*na yönelik 12 Eylül taarruzu meyvelerini sonraki onyıl içinde vermeye başlaya-

caktı. 12 Eylül'ü izleyen yıllarda içinde yaşadıkları ülkenin tarihine, siyasetine, dertlerine ve meselelerine tamamen duyarsız; geçmişi tarihe, siyaseti devlete terk etmiş bir gençlik yetiştirildi. Mustafa Balbay'ın da *12 Eylül Sol Kırımı: 78'liler* başlıklı kitabında belirttiği gibi bu, öyle bir gençlikti ki Kenan Evren cumhurbaşkanlığı koltuğunu bırakıp Marmaris'e yerleştikten sonra yani yaptığı darbenin üzerinden daha ancak bir onyıl kadar geçmişken Türkiye'nin başkentindeki gençler kendisinin kim olduğunu bile tam olarak bilmiyordu. Ankara'da gençler arasında yapılan bir araştırmada "Kenan Evren kimdir?" sorusuna bazı gençler "Kenan Evren futbolcudur," yanıtını verebiliyordu. 12 Eylül öyle bir depolitizasyon süreci yaratmıştı ki depolitizasyonu yaratanların bizzat kendileri bu depolitizasyonun nesnesi olmuşlardı.

Depolitizasyon süreci depolitizasyonu örgütleyenleri dahi tanımayacak kadar apolitik bir nesil yaratmış ve giderek bir antipolitizasyon sürecine evrilmişti. Gelgelelim bu, siyaseti *insanlık durumu*nun bir gereği olarak kavrama bilincine erişmiş bir neslin yok edilmesi pahasına olmuştu. Göze Orhon'un *Bir 12 Eylül Yazısının İlk Cümlesi ya da Kuşaklar, Sessizlikler, Kederler* başlıklı makalesinde Ertuğrul Mavioğlu'na referansla belirttiği gibi, 12 Eylül günlerinde sosyalistleri sorgulayan işkenceci subaylar, onlara "Sizi öyle bir yok edeceğiz ki, bir sonraki kuşak sizi tanımayacak," diyordu.

Bu tümcedeki anlam iki yönlüydü. Birincisi, işin *zor* yönüyle ilgiliydi. Sosyalistler, öyle ağır işkenceler görecek; öyle insanlık dışı muamelelere maruz bırakılacak; öyle ağır cezalarla cezalandırılacaklardı ki bir mezalime dönüşen bu eziyet âleme ibret olacak ve bu ibretten ders alacaklar bir daha sosyalistliğin ve sosyalistlerin yanından dahi geçmeye cesaret edemeyeceklerdi. Sosyalistlik, öyle korkunç bir şey olarak imgelendirilmişti ki 12 Eylül'den sonra hapisten çıkan sosyalistler eski arkadaşları tarafından bile tanımazdan gelinebiliyordu. Çünkü tanımazdan gelenler; tanıyıp iletişime geçmenin, selam alıp selam vermenin başlarına bela açacağına inanıyordu. Sosyalist; artık kendisinden kaçılan, selam dahi verilmeyen, yalnızlaştırılan, sırt çevrilen kişiye dönüştürülmüş; yok olmaya sürüklenmişti.

İkinci ve daha derinde yatan anlam ise sosyalistliğin bir kimlik olarak yok edilmesiydi. 1970'li yıllarda siyaset toplumsallaşırken toplumsallaşan siyasetin içindekiler, kamusal duyarlılıkları, haksızlıklara karşı çıkışları, tanınmayan hakları almak için mücadeleleri, toplumcu bilinçleri, genel çıkarlar uğruna fedakârlıkları, beraber yürümeye ve yapmaya yatkınlıkları, adil, demokratik, eşitlikçi anlayışlarıyla katıldıkları siyaset alanında bireysel bir kimlik de edinmişti. Sosyalistler, bu bireysel kimliğin önde gelen taşıyıcılarıydı. 12 Eylül'ün temel hedeflerinden biri, bu kimliğin bir *erdem* değil bir *enayilik* biçimi olduğunu kanıtlamaktı. Haksızlığa, eşitsizliğe ve adaletsizliğe karşı çıkmak, sömürülen işçi ve fakir halk uğruna bireysel çıkarlarından

vazgeçmek ama sonunda devletin gadrine uğrayıp yok oluşa sürüklenmek erdemliliğin değil ancak enayiliğin şahikası olabilirdi 12 Eylül'ün pompaladığı propagandaya göre.

12 Eylül, '70'li yıların *erdem*ini enayiliğe, enayiliğini de erdeme çevirmek istemişti. 70'lerde halkın çıkarları dururken kendi çıkarlarının peşinde gitmek bir tür erdemsizlik olduğu için enayilik sayılıyordu. 1980'lerde ise tam tersine başkalarının mutluluğu için kendi öz çıkarlarından vazgeçmenin enayilik olacağı durmaksızın anlatıldı. 12 Eylül, '70'lerin *devrimci tip*ini kamusal ve siyasal hayattan cebren silerken '80'lerin *iş bilir* tipinin yollarını ceste ceste döşedi. Hayatının her anını halka, topluma, alın terine karşı sorumlu bir şekilde yaşamaya çabalayan *devrimci tip*in yerini 80'lerde *yuppiler* alacaktı.

Neoliberalizm Türkiye'ye, 12 Eylül Darbesi'nin tank paletiyle ezip geçtiği halksallığın üzerine basarak girmişti. Siyasal alanda özellikle sola yönelik en ağır baskılar ile iktisadi alanda başıboş bırakılmış bir liberalizm el ele gitti. Rıfat N. Bali'nin *Tarz-ı Hayat'tan Life Style'a: Yeni Seçkinler, Yeni Mekânlar* başlıklı kitabında ele aldığı gibi, iç pazarın yüksek gümrük oranları ve ithalat kotalarıyla korunduğu ithal ikameci dönem artık geride kalmıştı. İhracata dayalı sanayileşme stratejisini askerî bir diktatörlüğün açtığı yoldan döşeyen Türkiye'de gençliğe örnek gösterilen kişiler "genç ve kentli profesyonel bireyler"di. Bunlara *yuppiler* (*yuppies*) deniyordu. Yuppilerin anavatanı Ronald Reagan döneminin ABD'siydi. Sanayi ve finans kuruluşlarında çalışan, kısa sürede büyük servetler edinen, her hizmetin ve ürünün en iyisini arayan beyaz yakalı genç bir sınıfı tanımlamak için kullanılan *yuppiler*, '80'ler Türkiye'sinin *genç ve seçkin* temsilcileriydi. '70'lerin devrimcilerine has derneklerin, sosyalist dergi bürolarının, parkalarının ve marşlarının yerini '80'lerin yuppilerinin kendileri için açılmış barları, lokantaları, şık kıyafetleri ve diskotekleri almıştı. '70'lerin devrimcilerinin ilgilerinin odağında *bütün ülkelerin işçileri ve ezilen halkları* varken '80'lerin yuppileri borsa ve döviz kurlarıyla ilgiliydiler. Hayri Kozanoğlu'nun *Yuppieler, Prensler ve Bizim Kuşak*'ta belirttiği gibi, "yuppilerin hası ve bürokrasideki koçbaşı" ise *prensler*di. ABD'de gördükleri öğrenimin ve edindikleri yuppi kültürünün ardından Türkiye'ye gelerek dönemin başbakanı Turgut Özal tarafından kamu bankalarının başına yerleştirilen *prensler*, *Civangate* skandalının açığa çıkardığı gibi hükümranlıklarını rüşvet ağlarının içinde sürdürüyordu. Rıdvan Akar ve Jale Özgentürk'ün *Bir Prensin Hisseli Hikâyesi* başlıklı çalışmalarında altını çizdikleri üzere, rüşvetin ve avantanın her biçimine karşı da mücadele eden *devrimci*yi yok eden 12 Eylül rejimi, rüşvetçi prenslerin ve yuppilerin rahmi olmuştu.

12 Eylül'den önceki iki onyıl, emekçi sınıfların ve gençlerin düşünce ve eylem dünyalarında sonsuz bir kaynaşmayı beraberinde getirmişti. Okumak, öğrenmek, bilgi sahibi olmak, bilinçlenmek '60'ların ve '70'lerin öne çıkan

eğilimleriydi. Emekçi sınıflar ve gençlik, bilinçlendikçe nesneleşmekten sıyrılıyor; özneleştikçe daha çok bilinçleniyordu. Sosyalist sol; halkın özneleşme ve bilinçlenme deviniminin parçası, habercisi ve öncüsüydü. Bu nedenle *bilinçlenme* sözcüğü, Erbil Tuşalp'in *Eylül İmparatorluğu* başlıklı kitabında da dile getirdiği gibi 12 Eylül paşalarının aklına hemencecik sosyalizmi getiriyordu. Millî Güvenlik Konseyi üyeleri arasında ilk işlerinden biri olan Atatürk Yasası üzerine çalışırken yaşanan bir diyalog bu konuda çarpıcı bir resim ortaya koyuyordu. Millî Güvenlik Konseyi Genel Sekreteri Orgeneral Haydar Saltık, yasanın maddeleri görüşülürken Kenan Evren'e "Sayın Başkanım, madde metinlerinde kullanılan bazı kelimeler üzerinde durmak istiyorum. 'bilinç' kelimesini tam olarak kavrayabilmiş değilim," diyordu. Kenan Evren, buna "Bilinçlendirmek başka manaya da kullanılabilir. Anlıyorum ben sizin tereddüdünüzü," karşılığını veriyordu. Kültür Bakanlığı temsilcisinin *bilinç* yerine *şuur* kelimesini önermesiyle paşalar rahatlıyor ve Evren'in "Kabul edenler, etmeyenler, oybirliğiyle kabul edilmiştir," tekerlemesiyle madde *şuur* sözcüğüyle yazılarak kabul ediliyordu. Millî Güvenlik Konseyi, darbeyi bilincin toplumsallaşmasını, toplumun da bilinçlenmesini durdurmak amacıyla yaptığını herkesten daha iyi biliyordu; *bilinç* kelimesini toplum hayatının yanı sıra devlet metinlerinden de kovması bundandı.

12 Eylül Darbesi sadece bilinç kelimesine değil *aydın* kelimesine karşı da teyakkuz halindeydi. Zira *bilinç* gibi *aydın* da solculuğu, sosyalistliği veyahut da toplumculuğu çağrıştırıyordu o zamanlarda. Aziz Nesin öncülüğünde hazırlanan ve 1256 aydın tarafından imzalanarak 15 Mayıs 1984'te makamına sunulan *Aydınlar Dilekçesi* hakkında Kenan Evren'in sarf ettiği sözler 12 Eylül'ün *aydın* kelimesi karşısındaki konumunun aynasıydı. Kenan Evren, 28 Mayıs 1984 günü Manisa'da yaptığı açıklamada "Biz çok aydınlar gördük. Vatan hainliği yaptılar. ...Ne yapayım ben öyle aydını?" diyecekti (*Cumhuriyet*, 29.05.1984: 1, 11). Aydın olmak ile solcu olmak, solcu olmak ile vatan haini olmak arasındaki eşdeğerlik zinciri böyle uzayıp gidiyordu. *Türkiye'de Demokratik Düzene İlişkin Gözlem ve İstemler* başlıklı *Aydınlar Dilekçesi*'ni hazırlayan ve imzalayan aydınların vatan haini olduğunu iddia eden, aydın olmayı küçümseyen, ülke sorunlarına karşı en zor zamanlarda duyarlı tutumlar geliştiren solcu aydınları aşağılayan Kenan Evren; bu tutumu üzerine "Ben toplu konut dilekçesi sandım," diyerek Aydınlar Dilekçesi'ndeki imzasını geri çeken İbrahim Tatlıses'e herkesin gözleri önünde elini öptürerek devlet için makbul kişinin kim olduğunu da göstermiş oluyordu. (*Tercüman*, 29.05.1984: 1). Aydın Çubukçu'nun da *12 Eylül ve Kültür*'de hatırlattığı gibi Aydınlar Dilekçesi'ni imzalayan ve savunan aydınlar mahkeme mahkeme yargılanırken *cahil* oluşunu her fırsatta övünme vesilesi yapan İbrahim Tatlıses, devlet televizyonunda yıldızlaşıyordu. 12

Eylül, aydın ve sanatçının eleştirel ve bilinçli olanını değil, itaatkâr ve cahil olanını seviyordu...

Yetmişli yıllarda sosyalist solun yapmak istediklerini simgeleyecek kelimelerden biri *umut*sa öteki de *yarın*dı. Sosyalist siyaset; mevcut olana razı olmanın, eldekine şükretmenin, yazgıya boyun eğmenin, baskıyı kabullenmenin, hayatın ve dünyanın değiştirilebileceğinden umudu kesmenin inkârına dair bir bildiri sunuyordu bütün ezilenlere. Bunun için halka Nâzım Hikmet'in Şeyh Bedreddin'in ağzından söylediği "Ne ah edin dostlar ne ağlayın / dünü bugüne bugünü yarına bağlayın" sözlerini hatırlatırcasına geçmişin olumlu mirasını bugünde biriktirmeyi ve bu birikimden yeni bir yarın inşa etmeyi öneriyordu. 12 Eylül; solun yarattığı bütün umutları söndürmek, bugünün ötesinde bir şey olmadığını, yarın ne yaşanacaksa bugün yaşanandan başka bir şey olamayacağını anlatmak derdindeydi. Bu yüzden umuda ve yarına savaş açmıştı. 12 Eylül, bütün cesametiyle üzerine çöktüğü toplumdan bu hedefine uygun cevaplar almakta gecikmeyecekti. Aydın Çubukçu'nun *Kültür ve İdeoloji Sorunları*'nda belirttiği gibi Kibariye'nin 12 Eylül günlerinde inim inim inleyen sesiyle söylediği "Ufkumda batan güneş bu sabah doğacak mı kim bilir?" şarkısı darbenin umuda ve yarına açtığı savaşın marşı gibiydi. Kibariye, *Kimbilir*'i 1980'i 1981'e bağlayan yılbaşı gecesinde TRT'de seslendirmişti. Derya Bengi'nin *80'li Yıllarda Türkiye: Sazlı Cazlı Sözlük*'ünde de altını çizdiği gibi, Kibariye'nin şarkısı 12 Eylül günlerine öyle denk düşüyordu ki, 1981'in şubat ayında yayımlanan *longplay*'i kapış kapış gitti. *Kimbilir* şarkısı da ses sanatçıları arasında paylaşılamayan bir şarkı haline geldi. Umut yoktu ve yarın bilinemezdi, o kadar. Oysa sosyalistler, Türkiye halkına şarkılarıyla ilk kez seslenirken "Bir umut olmalı gözlerinde senin / gözlerimde benim yarına erişen" demişlerdi. 12 Eylül'den önceki iki onyılda sol siyasetin öne çıkan iki özelliği daha vardı.

Sosyalist sol, Türkiye coğrafyasına dünyanın ezilen halklarının rüzgârını da taşımıştı. Sadece Avrupa'dan değil Asya'dan, Afrika'dan ve Latin Amerika'dan emperyalizme ve kapitalizme karşı mücadele eden işçilerin ve ezilen halkların seslerini, şarkılarını, sembollerini, yöntemlerini, kahramanlarını, kitaplarını ve teorisyenlerini de kendi mücadelelerinin içine dahil etmişti sosyalist hareket. Aynı fakirliğin, aynı ezilmişliğin, aynı horlanmışlığın başka coğrafyalardaki görünümlerinin aynı kapitalist dünya sisteminin bir sonucu olduğuna ilişkin bilincin yükselişiyle bağlantılı bir gelişmeydi bu. Sol siyaset; yerel ile evrensel olan, ulusal ile uluslararası olan arasında etkileşimli ve dayanışmacı bir ilişki kurabilmek için çabalamıştı. Beri yandan sosyalist siyaset Türkiye'de farklı etnik kökenlerden halkların da yaşadığını, Türkiye'nin etnik olarak Türklerden ibaret olmadığını da kavramış, *halkların kardeşliği* bayrağını yükseklerde tutmaya özen göstermişti.

İkinci olarak sol, devlet hayatının laik, toplum hayatının da seküler olması gerektiğine ilişkin toplumsal bilincin gelişmesinde Türkiye siyasal hayatına önemli katkılar yapmıştı. Haluk Yurtsever'in *Yükseliş ve Düşüş: Türkiye Solu 1960-1980*'de de belirttiği gibi aklın, bilimin ve emekçi sınıfların yararına olanın doğrunun temel ölçütü durumuna geldiği sosyalist aydınlanma hareketi toplumda belirli bir yaygınlık düzeyine ulaşmıştı. Din ile inanç, dindarlık ile dincilik, vicdan ile kamusal hayat arasındaki mesafeleri gözeterek ilerlemeye çalışan sosyalist aydınlanma hareketi; dinlere çoğulcu, mezheplere eşitlikçi bir açıdan yaklaşmayı; dinin devletin, devletin de dinin içine sokulmasına karşı çıkmayı kamusal hayatın temel ilkelerinden biri saymıştı.

12 Eylül darbecileri solun halkların kardeşliği ilkesine karşı Türklüğü, sekülerliğine karşı da Sünni İslâm'ı devlet ideolojisinin merkezî temaları haline getirmek için özel bir çaba gösterdiler; devletin bütün ideolojik aygıtlarını da bunun için seferber ettiler. Bu çabalarının en önemli desteğini de Aydınlar Ocağı'ndan buldular. Aydınlar Ocağı, '70'li yıllardan itibaren MC hükümetlerine kültür alanının nasıl dönüştürülmesi gerektiğine ilişkin önerilerde bulunan bir kuruluştu. 12 Eylül Darbesi'nden sonra ise MGK'nin *Türk-İslâm Sentezi* olarak adlandırılan ideolojik stratejisinde etkili oldu. Devletin kutsallığı, milletin birliği ve bu birliğin harcı olarak İslâm'ın Sünni yorumu Aydınlar Ocağı'nın doktrininin temellerini teşkil ediyordu. Cenk Saraçoğlu'nun *Tank Paletiyle Neoliberalizm*'de altını çizdiği gibi, bu türden bir Türkiye tasavvurunun şekillenişine engel olabilecek sosyalist fikirlerin *sapkınlık* olarak yaftalanması ve gerektiğinde zor kullanılarak tasfiye edilmesi Aydınlar Ocağı'nın 12 Eylül darbecileri tarafından kullanışlı bulunan projelerinden biriydi.

Siyasetin toplumsallaşması yerine depolitizasyon ve apolitizasyon, devlet dışı bir kamusallık imkânı yerine özel hayatın bile devlet tarafından gaspı, toplumsal bilinç yerine devlet şuuru, yarın yerine şu an, *Yarının Şarkısı* yerine *Kimbilir*, uluslararasılık ve sekülerlik yerine Türk-İslâm Sentezi, toplumsal sorunlara duyarlı aydınlar yerine cehaletin övülmüş hali olan İbrahim Tatlıses, devrimci genç tipi yerine yuppiler... 12 Eylül'ün ezdiği, yok ettiği, karşı çıktığı şeyler ile yarattığı, öne çıkardığı ve desteklediği şeyler işte bunlardı.

12 Eylül karanlığı, 18 Kasım 1986'da Netaş'ta (İstanbul) şalter indiren işçilerin 93 gün süren greviyle; 14 Nisan 1987'de tek tip öğrenci derneği yasa tasarısına karşı Aksaray'dan Beyazıt'a doğru yürüyüşe geçen üniversite öğrencilerinin adımlarıyla; 1989 baharında işçilerin baskıcı sendika yasalarına ve düşük ücret politikalarına karşı sakal kesmeyerek, yemek yemeyerek, servise binmeyerek, yalınayak yürüyerek, topluca viziteye çıkarak, telgraf çekerek,

işe geç giderek direnmenin bin bir yolunu bulan işçilerin iyimser iradeleriyle yırtılmaya başladı. Karanlık yırtılırken *yarın* ve *umut* yeniden meydanlarda, sokaklarda boy gösteriyordu. Yarına ve umuda yeni bir türkü –sözleri Murathan Mungan'a müziği Yeni Türkü'ye ait olan *Fırtına*– eşlik ediyordu: "Ne geçmiş tükendi / ne de yarınlar / hayat yeniler bizleri..."

12 Eylül'e Karşı İlk Örgütlü Muhalefet Girişimi Olarak Aydınlar Dilekçesi (Davası)

AYŞEM SEZER-ŞANLI

> Ben atom silahlarını mükemmelleştirmek için atomun parçalanması üstünde çalışan bilim adamlarına aydın denilemeyeceğini söyleyeceğim; onlar bilim adamıdır, işte o kadar. Ama yapılmasına göz yumdukları bu silahların yıkıcı gücü karşısında dehşete kapılan bilginler bir araya gelerek kamuoyunu atom bombasının kullanılmasına karşı uyaran bir manifesto imzaladıklarında artık birer aydındırlar.

Alıntılanan bu ifadeler, Fransız aydın Jean Paul Sartre'a ait. Bu cümleler, aydını tanımlama kaygısı gütmeden aydının toplumsal görev ve sorumluluklarına dikkat çekmekte. Bu alıntı ile yazıya başlanmasının iki sebebi var. Birinci neden, bu yazıda konu edilen *Aydınlar Dilekçesi*'nin, halkın üzerinde bir atom bombasından farksız hale gelmiş bir darbe yönetimine karşı aydınların toplumu uyarmak amacıyla kaleme aldıkları bir metin niteliği taşımasıdır. Bu itibarla, dilekçe metnini oluşturan ve imzalayan aydınların da kendi eylemlerini tanımlarken sıklıkla ödev ve sorumluluk duygusunu vurgulaması, Sartre'ın aydına biçtiği toplumsal rol ile doğrudan örtüşür. Nitekim *Aydınlar Dilekçesi* fikrini ortaya atan ve bu fikir etrafında diğer aydınları bir araya getiren ünlü yazar Aziz Nesin, "Aydının Türk halkına borcu, aydın olmayan herhangi bir insanın borcundan çok daha fazla. Bu borcu bir nebze olsun ödemek istiyoruz," ifadeleri ile aydın sorumluluğuna dikkat çekmiştir. İkinci neden ise bu dilekçeye imza koyanların yargılandığı süreçte, aydınların kaleme aldığı ve biçimsel açıdan *dilekçe* olduğu su götürmeyen bir metnin iddia makamı tarafından *bildiri*ye (manifesto) dönüştürülmesi çabasına gönderme yapmasıdır. Bildiri, Sartre'ın da vurguladığı gibi, ay-

dınların sıklıkla başvurduğu bir kamuoyunu uyarma ya da bilgilendirme yöntemi olsa da yazının konusunu oluşturan uyarı metninin dilekçe biçiminde kaleme alınması sürecin hassas noktalarından birine işaret etmekte ki bu hususu detaylı olarak ele alacağız.

Elinizdeki eserin içindeki muhtelif yazılarda da konu edildiği üzere 12 Eylül Darbesi, toplumda etkisini uzun süre devam ettirmiştir. Hak ve özgürlüklerin askıya alınması sonucunda ortaya çıkan ihlal ve mağduriyetler, demokratik düzenin aldığı darbeler, sivil yönetime geçilmesi ancak bir türlü *geçilememesi* durumu darbeyi takip eden yıllarda da devam etmiştir. Demokratik düzenin tekrar tesis edilememesi, olağanüstü yönetim havası ve buna bağlı olarak toplumda gelişen apolitizasyon ve tepkisizlik parçası oldukları topluma karşı sorumluluk hisseden aydınlarda rahatsızlık uyandırmıştır. Sene 1984'ü gösterdiğinde, darbenin üzerinden 4 sene geçmiş olmasına rağmen bu ağır suskunluk atmosferinin sürmesi ve siyasal katılım kanallarının tıkanması aydınları bu gidişata bir tepki örgütlemeye yöneltmiştir. Nesin, Türkiye'de sivil yönetime geçilse de demokrasiye geçil(e)mediği bu dönemi detaylı şekilde tasvir eder. Buna göre, 1983 yılında seçimlerin yapılmış olması askerî vesayetin ortadan kalktığını göstermez. Nesin, buna örnek olarak Türkiye'deki durumu gözlemlemek için yurtdışından düzenli olarak Türkiye'ye gelen izleme heyetlerini gösterir. *Avrupa Konseyi Heyeti, Kuzey Atlantik Asamblesi Heyeti* (The North Atlantic Assembly, 1999 senesinde adı NATO Parlamenter Asamblesi olarak değişecek) gibi oluşumlar özellikle askerî cezaevlerindeki işkence ve diğer hak ihlallerini rapor etmektedir. Kısaca, memleketteki hava içeriden demokrasi rüzgârları estirse de dışarıdan bakıldığında olağanüstü ve antidemokratik bir yönetim tarzı gözlenmektedir.

Nesin, yurtdışında konuşulan ancak *içeride* konuşulmayan sorunlara dikkat çekmek için bir tepki örgütlemeye karar verir. *Nokta* dergisine (1984, sayı 14) verdiği röportajında, Aydınlar Dilekçesi fikrinin doğuşunu şu ifadeleriyle açıklar:

> Bu bir toplumsal gereksinmeydi. Türkiye'ye ilişkin konuların Türkiye dışında konuşulması Türk aydınlarını haklı olarak çok incitiyordu. Biliyorduk ki bizim kendi iç sorunlarımız yurtdışında, kapitalist Amerika'da ve sosyalist ülkelerde konuşulmaktadır... Bu, Türk aydını için çok acıdır. Asıl gereksinme buradan doğmuştur. Bir ailenin ev içi sorununun önce bu aile içinde çözümlenmesi gerekir. Yani mahallede konuşuluyor ama ev içinde konuşulmuyor. Bu duruma düşürülmekten dolayı duyduğumuz acıyı dile getirmek için böyle bir mektubu ortaya koyduk.

Nesin'in bu ifadelerinde mektup olarak sözünü ettiği, 1383 kişinin imzası ile Ankara Altındağ 1. Noterliği'ne tasdik ettirilen (dilekçeyi Noter'e verdikten

sonra da imzalayanlar olduğundan gerçek sayının 2000'e yakın olduğu tahmin edilmektedir) *Türkiye'de Demokratik Düzene İlişkin Gözlem ve İstemler* başlıklı dilekçe, toplumda ağır bir apolitikleşmenin yaşandığı, neredeyse tüm seslerin sustuğu bir dönemde etkin bir toplumsal muhalefet eylemi olarak değerlendirilmelidir. Dilekçenin yazılmasından sunulmasına, kamuoyunda tartışılmasından yargılanmasına kadar yaşanan tüm süreçler, aydın olmanın kriterlerinin yeniden sorgulanmasına yol açmış, buna ek olarak toplumda bir demokrasi ve yönetim eleştirisine de neden olmuştur. Bu yazıda, dilekçenin *Yazman Kurulu*'nda yer alan Haluk Gerger'in ifadesiyle "Örgütsüz, kalemleri ellerinden alınmış, ağızlarına kilit vurulmuş, son aşama olarak da yapılanları görmesinler, duymasınlar diye beyinleri ve yürekleri nasırlaştırılmak istenen kimi aydınların tutsaklık zincirlerini kırma yolunda attıkları mütevazı bir adım," olan Aydınlar Dilekçesi fikrinin doğuşu, imza süreci, dilekçeye dönük tepkiler, imzalayanlara yönelik yargılama süreci ve bu girişimin siyasal yaşamımızda yarattığı etki konu edilmektedir.

Jean-Gabriel Contamin, kolektif eylem repertuarı üzerine kaleme aldığı *Guillotin Dilekçesi ve Bir Protesto Biçimi Konusunda Öğrettikleri* makalesinde, dilekçeleri halkın tüm kesimlerinin katılımına açık yurttaş dilekçeleri ve bir grup tarafından kaleme alınan ve sınırlı sayıda kişi tarafından imzalanan aydın dilekçeleri olarak ikiye ayırır. Buna göre, aydın dilekçeleri gibi belirli bir gruba özgü dilekçeler yurttaş dilekçelerine göre marjinalleştirme yoluyla gayrimeşrulaştırma daha açıktır. Bu yazı, 12 Eylül'ün antidemokratik uygulamalarına karşı gelişen ilk kolektif-muhalif eylem olma özelliği taşıyan *Aydınlar Dilekçesi yazma-sunulma-yargılanma* girişiminin gayrimeşrulaştırıl(ama)masının öyküsüdür. Yazıyı bitirdiğinde, dilekçe sürecinin kısmen ya da bir bütün olarak meşruluğunu sorgulayacak olan elbette ki okuyucudur.

Aydınlar Dilekçesi'nin Doğuşu: "Korku Duvarını Çatlatmak"

Nesin, darbeden sonra yapılması planlanan anayasa referandumundan önce dilekçeyi bitirmeyi ve ilgili makamlara sunmayı istemiştir. Süreç türlü aksaklıklarla uzamış, 1983 senesinin kasım ayında geçirdiği felç ise girişimi önemli bir kesintiye uğratmıştır. Hastalığı atlattıktan sonra dilekçe fikrini yakın çevresi ile paylaşan Nesin, çok olumlu tepkiler alır. Ataol Behramoğlu, *Cumhuriyet* (11.09.1995) gazetesindeki yazısında, Nesin ile o dönem mektuplaştıklarını, aslında böyle bir tepkisel metnin kaleme alınması fikrinin de kendisinden çıktığını ancak kendisi hakkında açılan davalar nedeniyle süreçte aktif bir biçimde rol alamadığını ifade eder. Sonuç olarak Nesin, dilekçe fikrinin tartışmaya açıldığı ilk toplantıyı

1984'ün ocak ayında gerçekleştirir. Bu toplantıyı aynı ay içinde ve takip eden şubat ayı boyunca İstanbul ve Ankara'da gerçekleştirilen toplantılar izler. Emre Kongar *Yaşamın Anlamı* eserinde, bu toplantıların birinde Nesin'in girişimin fikri liderliğini ve örgütlenmesini kendisinin üstlenmesini istediğini aktarır. Kongar ise cevaben aktif görevlerinden dolayı liderliği yürütemeyeceğini ancak sürecin içerisinde mutlaka olacağını dile getirir. Bunun üzerine, süreci yürütmek için Fehmi Yavuz görevlendirilir.

Uzun süren tartışmalarla geçen toplantılarda, dilekçe fikrinin etkisi ve olası sonuçları değerlendirilmiştir. Nesin, 1986 yılında yayımlanan *Aydınlar Dilekçesi Davası* kitabı için kaleme aldığı önsözde, bu tartışmalarda gelişen olumsuz tepkileri ve tartışma başlıklarını sıralamıştır. İlk ve en baskın tepki, böyle bir dilekçe için çok geç kalınmış olduğudur. Darbenin üzerinden 4 sene geçtiği ve böyle bir tepkiyi daha önce örgütlemek gerektiği fikri tartışmalarda sıklıkla yinelenmiştir. İkinci tepki, dilekçe metninin çok *hafif* olması nedeniyle imzalanamayacağı olmuştur. Bu tepkiyi dile getirenler, metnin ele aldığı konuları daha tepkisel bir dille ortaya koyması gerektiğini söylemiştir. Dilekçeyi hazırlayanların ve imza edenlerin arasında sağ kesimden kişilerin yer almaması da metnin meşruiyetinin tartışılacağı yönünde bir kanı oluşturmuştur. Nesin, buna yönelik aslında sağ kesimleri sürece katmak için ellerinden geleni yaptıklarını; partilere, liderlere, politikacılara başvurduklarını; fikri açıkça destekleyenler olduğunu ancak son aşamada metni imzalamaktan çekindiklerini belirtmiştir. Yani Nesin'e göre, sağ kesim teoride vardır ancak pratikte yoktur. Nitekim *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nin 11. cildinde kaleme aldığı *Sol Entelijensiyanın Krizi* makalesinde Ömer Laçiner de Aydınlar Dilekçesi girişiminde farklı kesimlerden birçok aydının yer aldığını tespit etmekle birlikte en aktif olan çekirdeği sol-Marksist aydın kesimin oluşturduğunu ifade etmektedir. Bir diğer tepki, dilekçeyi bir makama vermenin (özellikle Cumhurbaşkanlığı makamı kastediliyor) o makamın eylemlerinin onaylandığı izlenimi oluşturacağı yönündedir. Metnin sunulacağı makama yönelik tartışmalar uzunca bir zaman sürmüştür. Bir diğer itiraz, böyle bir dilekçenin verilmesi halinde cezaevlerinde bulunan muhalifler üzerindeki baskının yoğun şekilde artacağı endişesidir. Bu tepkileri öne sürenler dilekçenin *yersizliği* noktasında birleşmişlerdir. Sonuçta, fikre sıcak bakan belli bir ekip dilekçenin kaleme alınması, yasal ve şeffaf bir sürecin yürütülmesi konusunda hemfikir olmuştur.

Dilekçe fikrini onaylayanlar, dilekçe hakkının anayasal bir hak olması nedeniyle metnin bu şekilde yazılmasının önemini vurgulamaktadır. Dilekçe vermek, Osmanlı'dan günümüze hukuk sistemi içerisinde tüm anayasalarda tanınan temel bir yurttaş hakkıdır. Bu hakkın özünü ise halkın dilek ve şikâyetlerini dev-

let yönetimine aktarmak oluşturur. Yönetime dönük uyarı metninin bir dilekçe biçiminde ortaya konulmasında hemfikir olanlar, metnin yazımında içeriğe ilişkin birtakım asgari ilkeler belirlemiştir. Bu bağlamda, kavramlardan yola çıkarak genel tabloyu ortaya koymak ve ekonomik meselelere girmemek (girilirse farklı ideolojik yaklaşımlar çatışabilir endişesi ile) öne çıkarılmıştır (Nesin, 1986 yılında, ekonomik sorunlardan yola çıkarak *Hak ve Ekmek* dilekçesini kaleme alarak ekonomik sorunları ayrıca başka bir dilekçe ile ortaya koyacaktır). Dilekçe metninin hazırlanması için bir *Yazman Kurulu* oluşturulmuştur. Aziz Nesin, Bahri Savcı, Emin Değer, Erbil Tuşalp, Halit Çelenk, Haluk Gerger, Hüsnü Göksel, İlhan Selçuk, İlhan Tekeli, Mahmut Tali Öngören, Mete Tunçay, Murat Belge, Uğur Mumcu, Şerafettin Turan, Yakup Kepenek ve Yalçın Küçük'ten oluşan bu kurul, metni defalarca kaleme almıştır. Yazım sürecinde her bir üyenin ayrı bir dilekçe metni yazdığı, daha sonra ortak noktalarda buluşarak tek bir dilekçe metninin ortaya çıktığı bilinmektedir. Hüsnü Göksel, kurulu oluşturan kişilerin her birinin farklı yazım üslubu olmasından kaynaklanan teknik sorunların da yaşandığı uzun toplantılar sonucunda metnin hazır hale getirildiği zor ve zahmetli sürece şu ifadeleriyle dikkat çeker: "Çok belirgin, basit, apaçık bir düşünce bile her birinin kaleminden başka türlü çıkıyordu. O kadar ki kimi kez bir tümce için bütün bir gece tartışıldığı oluyordu." Yalçın Küçük ise Soner Yalçın tarafından çekilen *Oradaydım* (2009) belgeselinde dilekçenin konu edildiği bölümde, yazmanlar kurulundaki en önemli sıkıntıların akademisyenlerle farklı meslek gruplarından olanların bazı teknik konular üzerinde anlaşamaması olduğunu ifade etmiştir. Sonuç olarak, metnin 7-8 kere değiştiği aylarca süren bu yazım sürecinden sonra dilekçe hazır hale gelmiştir. Metnin son hali ise eklenen son iki paragraf ile oluşmuştur.

Aydınlar Dilekçesi'nin hazırlandığı süreçte, *Milliyet* gazetesinde yayımlanan iki köşe yazısında, dilekçe girişiminin yabancı kaynaklarla iltisaklı olduğu iddia edilmiştir. Bu yazılardan ilki, 19.03.1984 tarihinde Mehmet Barlas tarafından kaleme alınmıştır. İkincisi ise 08.04.1984 tarihinde Metin Toker tarafından yazılmıştır. Bu yazılarda, *Aydınlar Dilekçesi*'nin Avrupa tarafından yürütülen geniş ve maksatlı bir kampanyanın bir parçası olduğu iddia edilmiş, bu durumun Türkiye'yi yıpratmak için yürütülen bir senaryo olduğu vurgulanmıştır. Bunun üzerine metne, dilekçenin dışarıdan talimatla yazılmadığı, içeriden bir hareket olduğu vurgulanan iki paragraf eklenmiş ve metin son halini almıştır. Bu süreçte imzaların önemli bir kısmı tamamlandığından bu paragraflar bulunmamakta; ilgili paragraflar yetkili makama sunulan nüshada yer almaktadır. Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler-4* eserinde, dilekçenin Avrupa Konseyi'nin Türkiye'deki temel haklarla ilgili oturumundan sonra kaleme alındığını ve sunulduğunu; buna özellikle dik-

kat edildiğini, dolayısıyla konseyin Türkiye kararını etkilemek gibi bir amaçları olmadığını, Türkiye aleyhine bir iş görmediklerini ve dilekçenin sadece ülke içinde bir aydın hareketine işaret ettiğini belirtir.

Dilekçenin yazım süreci tamamlandıktan sonra imzaya açılmıştır. Bu noktada, imzalaması için dilekçenin sunulduğu kişilere nasıl karar verildiğini ele almak için aydın tartışmasına tekrar dönmek gerekiyor. Gençay Gürsoy, metne imza koyan insanları, "... korku denen o illeti insani ölçüler içinde yenmesini bilmiş sanatçılar, hukukçular, düşünürler, bilimciler, gazeteciler, yazarlar" ifadesiyle tanımlar. Hüsnü Göksel de bu metne imza atanların "korku duvarını çatlattığını" ifade ederek aydın olmak ve bedel ödeme korkusu arasındaki ilişkiye gönderme yapar. Metni imzalayanların içerisinde, darbenin korku duvarına daha önce çarpanlar da vardır. Darbeden sonra, *1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası* (*Aydınlar Dilekçesi*'ni imzalayanlar da aynı yasaya dayanarak yargılanacak) gereğince üniversitedeki görevine son verilen akademisyenler –kamuoyunca bilinen adlarıyla 1402'likler– arasında önemli isimler dilekçeye imza atmışlardır. Bahri Savcı, Baskın Oran, Gençay Gürsoy, Korkut Boratav, Mete Tunçay, Veli Lök ve Yalçın Küçük bu isimlerden sadece bir kısmı.

Nesin, *Nokta* dergisinde (1984, sayı 14) yer alan röportajında, metne imza koyan isimlerden örneğin İbrahim Tatlıses ile Nadir Nadi'nin aynı aydın tanımı içerisinde ele alınmasına tepki gösterenler olduğu ve aydını nasıl ele aldıkları sorusu üzerine şu yanıtı verir:

> Biz bir kere aydınları tanımlamaya gitmedik, o zaman çok açmazlara, çıkmazlara düşerdik. Diploma önce gelirdi... Diplomasız aydınlar olamaz mı yani? Türk toplumu üzerinde yaygınlığı ve adıyla etkinliği olan insanları aldık. İşçi olur, sendikacıdır, aydındır ama elinde diploması yoktur. Türkan Şoray, üniversite bitirmemiş olabilir ama bugünkü konumuyla, kültürel ve sanatsal konumuyla, Türk halkı üzerinde etkisi vardır.

Neticede, çok farklı meslek gruplarından kamuoyunca bilinen simaların içinde yer aldığı 1383 kişi metni imzalamıştır. Metnin yazım sürecinde olduğu gibi imzalanması sürecinde de birtakım ilkeler oluşturulmuştur. Burada dikkat çekilmesi gereken en önemli husus, dilekçenin sınırlı sayıda kişiye ulaştırılmasıdır. Bununla birlikte, kimsenin imza için zorlanmaması, yasadışı bir eylemle ilişkilenmiş kişilere imzalatılmaması ve bu eylemin bir öğrenci protestosuna dönüşmemesine dikkat edilmiştir. Yazman Kurulu'ndan Göksel, dilekçenin özellikle memur ve öğrencilere imzalatılmadığını belirtir. Ad dizelgeleri hazırlanırken bir öğrenci ve bir yasadışı eylemden kovuşturmaya uğramış ismin listeden çıkarıldığını ifade eden Göksel, yalnızca bir öğrencinin meslek olarak başka uğraşını yaz-

ması nedeniyle listede isminin bulunduğunu belirtir. Memurlar ve üniversite öğretim kademelerinin alt kadrolarında bulunanlara imza ettirilmeme nedeni ise olası bir soruşturmaya uğratılmalarının engellenmek istenmesidir.

Dilekçe Sunma Kurulu'nun dilekçeyi köşke tesliminden sonra bir görüntüsü.

İmza süreci tamamlandıktan sonra, metnin sunulma makamı kararlaştırılmıştır. Dilekçenin en yüksek makamlar olarak Cumhurbaşkanlığı makamına ve TBMM Başkanlığı'na sunulması uygun bulunmuş ve bir *Sunma Kurulu* oluşturulmuştur. Bu kurul Fehmi Yavuz (başkan), Hüsnü Göksel (sözcü), Aziz Nesin, Bahri Savcı, Bilgesu Erenus ve Esin Afşar'dan oluşmaktadır. 15 Mayıs 1984 tarihinde Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nün nizamiye kapısında bir görevli tarafından karşılanan heyet, görevli ve Cumhurbaşkanı Kenan Evren arasında geçen kısa bir görüşmeden sonra dilekçenin görevliye teslim edilmesi ile Çankaya'dan ayrılır. Köşkün kapısında bekleyen basın mensuplarına kısa bir açıklama yapan Sözcü Göksel: "Türk aydınlarının gözlemlerini, Anayasanın 74. maddesinin bize verdiği yetkiye dayanarak en yüksek makama sunmaya geldik," ifadelerini kullanır.

Daha sonra TBMM'ye giden heyet, Meclis Başkanı Necmettin Karaduman tarafından makamında kabul edilmiş, dilekçe teslim edilmiştir. Göksel, Meclis başkanının tavrını "uygarca bir karşılaşma" olarak değerlendirirken Karaduman ise daha sonra verdiği bir röportajında aydınları "zevat" olarak anacak, dilekçenin işleme konulup konulmadığı sorusu üzerine, "Dilekçeyi işleme koymadım çünkü bu dilekçe üzerine TBMM'ce yapılacak hiçbir işlem yoktur," yanıtını verecektir.

Dilekçenin tesliminden sonraki süreçte dilekçeye farklı tepkilerin yükseldiği, dilekçenin hukukî yargılama konusu olduğu sancılı bir dönem başlamıştır. Dava açıldıktan sonra iddianamede dilekçe sürecinin hukukî danışmanlığını yürüten iki kişiden biri (diğeri Halit Çelenk) olarak zikredilen Emin Değer'in, "İşte bir gün suskunluğun ayıbından yasalara uygun bir silkinişle kurtulmak istedik," ifadesiyle özetlediği üzere, *Aydınlar Dilekçesi*'nin yazılma ve sunulma süreci açık ve yasalara uygun bir şekilde yürütülmesine rağmen, bu dilekçenin içerik ve biçim bakımından yargılandığı yıpratıcı bir yargılama süreci gelişecektir.

"Böyle Bir Dilekçe Verilebildiğine Göre..."

Dilekçe verilir verilmez Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından konuya ilişkin yayın yasağı getirilir. Nesin'in seneler sonra *Aydınlar Dilekçesi* sürecinde yaşanan en büyük eksiklik olarak değerlendirdiği örgütsüzlük, metnin halka yeteri kadar anlatılamadığı sürece işaret eder. Nesin'e göre, bir örgütsel bağlarının olmaması olayın kamuoyuna yeterince aktarılmasını ve kamuya açık toplantılarla yönlendirilmesini engellemiştir. Dilekçenin sunulmasının ardından gelen yayın yasağı da belli bir süre kamuoyunda metinde ne yazdığına ilişkin bir belirsizlik doğurmuştur. 18 Mayıs 1984'te Başbakan Turgut Özal'ın düzenlediği bir basın toplantısında, Reuters Ajansı muhabiri Hugh Carnegy'nin sorusu üzerine, *Aydınlar Dilekçesi* girişiminden bahsetmesi ve dilekçeden belli bazı paragrafları okuması ile basında ilk haberler yapılmış, kamuoyu bilgilenmeye başlamıştır. Özal bu toplantıda, "Bu dilekçe verilebildiğine göre ve başbakan da bundan bahsedebildiğine göre, herhalde Türkiye'de demokrasi yoktur sözü de varid değildir," ifadelerini kullanmıştır. Aynı gün içerisinde Özal'ın da dilekçe hakkında konuşması yasaklanmış, yine aynı gün bu yasak muhtemel tepkiler göz önünde bulundurularak kaldırılmıştır.

Dilekçeye en sert tepkinin Cumhurbaşkanı Evren'den geleceğini tahmin etmek zor değildir. Evren, 21-28 Mayıs 1984 arasındaki tarihlerde gerçekleştirdiği sekiz konuşmasının önemli bir bölümünü dilekçeye ayırmış; bu konuşmalarda aydınlara yönelik suçlamalarda bulunmuştur. Örneğin 21 Mayıs'ta İstanbul Erkek Lisesi'ndeki törende yaptığı konuşmasında, "Aydın olabilirsiniz ama aydınım diye ortaya çıkarsanız diğer büyük kitleyi kızdırır, kendinize küstürürsünüz," ifadelerini kullanmıştır. 28 Mayıs'ta Manisa'da yaptığı konuşmada ise "Bu millete hükmetmek için aydın olmak gerekmez ki... Son Padişah Vahdettin de aydındır. Ama memleketi düşmana teslim etti. Ne yapayım öyle aydını!" sözleriyle aydınları vatan hainliği ile suçlamıştır. Aziz Nesin, yargılama sürecinde verdiği savunmasında güldürü ustalığını da konuşturarak Evren'in bu ifadelerine cevap verir:

> Bu millete hükmetmek için aydın olmak gerekmez sözlerine tamamen katılıyoruz. Bugünkü görünüme bakılırsa millete hükmetmek için aydın olmak değil aydın olmamak gerekiyor... Bu dilekçeyi imzalayanlar arasında salt ulusal düzeyde değil uluslararası düzeyde sanatçılar, yazarlar, gazeteciler, bilimciler, hukukçular, eski bakanlar vardır. Bunlar da aydın değillerse Türkiye'de Aydın ilinden başka aydın kalmaz.

Dilekçeye ilk tepki veren siyasîlerden biri, MDP lideri Turgut Sunalp'tir. Sunalp, "... buna kimlerin imza atacağını hemen tahmin edebilirim," ifadeleri ile

dilekçeyi bir yurttaş iradesi beyanı olarak değil marjinal bir grup aydının girişimi olarak ele almıştır. YÖK Başkanı İhsan Doğramacı da dilekçeye sert tepki göstermiştir. İlerleyen zamanlarda YÖK, imzacı birçok öğretim üyesine kınama, aylıktan kesme, en son olarak da üniversite ile ilişiğini kesme gibi türlü cezalar yağdıracaktır. Benzer bir tepki de o dönemde Sivas'ta bir toplantı düzenleyen Üniversitelerarası Kurul üyelerinden gelmiş, üyeler acil gündemle toplanarak dilekçeyi kınayan bir bildiri yayımlamıştır.

20 Mayıs 1984 tarihinde, Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı dilekçeyi imzalayanlara dönük olarak soruşturma başlatmıştır. Sadece 700 kişi için yürütülen, diğer imzacıların ise tanık olarak dinlendiği *hazırlık soruşturması* kapsamında İstanbul'da, Ankara'da, İzmir'de ve Eskişehir'de sanıklar, kırkar-ellişer kişilik gruplar halinde ifadelerini vermeye başlarlar. İlginç olan bir nokta, hazırlık soruşturması *2969 sayılı Kanun'a* aykırılık iddiası ile yürütülmüşken 20 Haziran 1984 tarihinde ana davanın *1402 sayılı Kanun'a* muhalefetten açılmasıdır. Hazırlık soruşturmasında, *içerik* yönünden yargılanmak istenen dilekçede aleni bir suç unsuru bulunamayınca yargılama dilekçenin *biçim* yönünden yargılanmasına evrilmiştir. Biçim-içerik tartışmasını ve yargılanma sürecini detaylı şekilde açmadan önce hazırlık soruşturmasında yaşanan trajikomik olaylara değinmekte fayda var.

Aydınlar Dilekçesi, fikir olarak filizlendiği dönemden yargılanma süreci tamamlanana kadar gelişen dönem boyunca her aşamasında aydın kimliğinin sorgulandığı bir süreci içermektedir. Bu süreç, imzasından dönenler ve imzasının arkasında duranların ayrıştığı bir dönemdir. Kongar'ın ifadesiyle, "kendilerini aydın sayanlar ile kendilerini aydın sananlar"ın ayrışması, ilk soruşturmalarda alınan ifadeler ile görünürlük kazanmıştır. Örneğin bu soruşturmalardaki ifadesinde sinema sanatçısı Öztürk Serengil, "... ben konut dilekçesi sandım... boşanmalarımda 4 ev kaybettim, konut sorunum büyük, o nedenle imzaladım," derken ses sanatçısı İbrahim Tatlıses de "Toplu konut dilekçesi sandım," tarzında benzer bir ifade kullanmıştır. Sinema sanatçısı Sami Hazinses ise "... kahvede kâğıt oynuyorduk, arkadaşlar çabuk oyna dedi, okumadan imzaladım," ifadelerini kullanmıştır. Sinema sanatçısı Fikret Hakan, "... dilekçeyi kahvehanede pişpirik oynarken okumadan imzaladım. İdama karşı ve affı kapsadığı söylenen dilekçenin içeriği hakkında tam bilgim yoktu... Ben bu dilekçe imzası işinde oyuna getirildim," demiştir. Oyuncu ve yönetmen Kartal Tibet ise "Demokratik bir ülkede dilekçenin suç olacağını düşünmedim... Suçluysam cezama razıyım," ifadeleriyle yargılamanın trajik boyutunu gözler önüne serer. *Okumadan imzaladım* ekibi esasen kendilerini aydın sananlara gönderme yapmakta. Gerek ön soruşturmadaki ifadeleri ile gerekse dava açıldıktan sonra verdikleri ifadeler-

le, sanık sandalyesine oturtulan 59 kişi ise (ilk iddianamede 46, ek iddianamede 10 ismin daha eklenmesi ile 56, son olarak 3 kişinin daha sanık listesine eklenmesi ile toplam 59 kişi) sürecin sorumluluğunu baştan sona sırtlamıştır. Özellikle geliştirdikleri savunmalarda iradelerinin arkalarında durarak bu süreci demokrasi için ibretlik bir olay haline getirmişlerdir. Tahsin Saraç'ın ifadesiyle bu süreç, "...Türk aydınına sanık sandalyesini bir dershane kürsüsü olarak kullanabilme olanağı vermiştir."

Yargılamalar sürerken *Aydınlar Dilekçesi* bir kesim için hedef tahtasına oturtulmuş, öte yandan ülke içinden ve dışından önemli destekler de gelmeye başlamıştır. Yalçın Küçük, *Oradaydım* (2009) belgeselinin ilgili bölümünde, o dönem siyasî yasakları süren siyasîler olan Bülent Ecevit ve Süleyman Demirel'in de süreç konusunda bilgilendirildiğini, imzaları alınmamakla birlikte dilekçeyi desteklediklerini aktarmıştır. Destekler özellikle dava duruşmalarının başladığı, 1984 yılının haziran ve temmuz aylarında yoğunlaşmıştır. Örneğin, *Milliyet* gazetesinde 28.06.1984 tarihinde çıkan bir haberde, Avrupalı tanınmış yazar, politikacı ve sanatçının da aralarında bulunduğu 2.000 kişinin bir bildiri yayımlayarak Türkiye'deki aydınlara destek olduğu aktarılmıştır. Bu kişilerin arasında İngiliz İşçi Partisi başkanı, Alman Sendikalar Birliği başkanı gibi demokrat siyasetçiler göze çarpmaktadır. Aynı gazetenin 17.08.1984 tarihinde yayımlanan haberinde ise Fransız gazetesi *Le Monde*'un *Aydınlar Dilekçesi* davası ile ilgili yarım sayfa bir ilan yayımladığı, ilanda yer alan metni Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden 350 siyasetçi ve sanatçının imzaladığı bilgisi verilmiştir. 20.08.1984 tarihli haberde ise Yunanistan'da 1.400 aydının imzaladığı bir bildiri ile Türkiye'deki aydınlara destek verdiği aktarılmaktadır. Bildiriye Nobel ödüllü Şair Yannis Ritsos ve Besteci Mikis Theodorakis gibi dünyaca ünlü isimler de imza atmıştır. Desteklerin yoğunlaşmasında dünyaca ünlü yazar Aziz Nesin'in yargılanmasının büyük payı vardır elbette. Örneğin ünlü oyun yazarları Arthur Miller ve Harold Pinter, Nesin'in de bulunduğu duruşmaları izlemek için Türkiye'ye gelirler. Aydınların bu girişimi, 12 Eylül'den sonra büyük bir suskunluk dönemine giren sol için de bir kıpırdanma yaratmıştır. HP ve SODEP düzenli olarak duruşmaları izlemiş, dilekçe süreci Meclis'teki muhalefet partileri (özellikle 1985'te HP ve SODEP'in birleşmesi sonrası SHP) de daha tepkisel bir muhalefet sergilemeye başlamıştır.

"Vahdettin Aydın Olunca Dilekçe de Bildiri Oldu"

Yazar Vedat Türkali, savunmasında başlıktaki ifadeyi kullanarak Evren'in sözlerine gönderme yapar. Buna göre, aydınlara yönelik bu ifadeleri kullanabilen bir

zihniyetin yol açtığı bir yargılamada rahatlıkla bir metin de olduğundan farklı bir biçime sokularak bir iddianame hazırlanıp yargılama yapılabilecektir. Birkaç ayı alan hazırlık soruşturması sonunda, suçlamaya konu olan yasa değiştirilmiş; 1.383 kişi arasından 56 sanık (sanık listesi; sonradan Güney Dinç, Cemal Nedret Erdem ve Muhittin Yavuz Aksu'nun eklenmesiyle 59 olur) hakkında, *1402 sayılı Kanun'un 16/1 Maddesi uyarınca* "siyasî içerikli *bildiri (!)* hazırlamak ve yaymak" suçundan dava açılmıştır. Böylece tam bir buçuk yıl sürecek yargılama süreci başlar. Bu kişilerin sanık sandalyesine oturtulmasının nedeni, ilk ifadelerinde de eylemlerinin arkasında durarak kararlılık sergilemeleridir. Gençay Gürsoy, *siyasîhaber* çevrim içi platformunda Erkin Başer ile yaptığı röportajda, o dönem herhalde iyi istihbarat toplandığını, bu 59 kişinin özellikle imza toplama konusunda çok aktif olan kişiler olduğunu ifade eder. Başbakan Özal, dava açıldığı dönemde "56 rakamı iyi bir rakam. 1260 kişide 56 kişi iyidir," demek suretiyle memleketteki demokrasinin ölçümlemesini yapmıştır. Yargılama sürecinde türlü çekincelerle imzasını geri çekenler (14 akademisyen, 2 yazar, 1 sanatçı), soruşturma ifadelerinde nedamet getirenler olduğu gibi, imzası ve iradesinin arkasında sıkı sıkıya duranlar da vardır. Örneğin, emekli Avukat Orhan Barlas, yargılanmak için Sıkıyönetim Savcılığı'na dilekçe vererek sorar: "Ben niye 59 kişi arasında yokum?" Benzerine az rastlanır şekilde dava boyunca 158 avukatın savunmayı üstlenmesi de dilekçe davasının arkasında duran dayanışmacı bir kitlenin varlığını göstermekte.

Yazının bu kısmında, iktidar odaklarının türlü tepkisine yol açan, hukuksal mekanizmaları harekete geçiren ve 18 Ağustos 1984 tarihinde başlayan bir buçuk senelik bir yargılanma sürecine neden olan bu kısa metnin içeriğine dönüp bakmak gerekiyor. Yazım sürecinde özellikle akademik bir dilden kaçınılan sade ve anlaşılır olmasına özen gösterilen ve anayasal bir hakka dayanan bu dilekçe metninin içinde dile getirilen ve darbe sonrası korku ikliminin sürdüğü toplumsal düzende iktidarı bu kadar rahatsız eden nedir? *Türkiye'de Demokratik Düzene İlişkin Gözlem ve İstemler* başlıklı dilekçe, Türkiye'nin içinde bulunduğu duruma ilişkin tespitlerle başlar. Buna göre Türkiye ağır bir bunalımdan geçmektedir ve dilekçede bu siyasî bunalımdan çıkmanın demokrasinin tesisi ile mümkün olduğu ifade edilerek bunalımın nedenlerine dönük eleştiriler ve demokrasiye geçişi mümkün kılacak öneriler kaleme alınmaktadır. Bu öneriler; hukuk devleti ilkesine sadık kalınması, bu ilkeyi çiğneyen uygulamalardan ivedilikle dönülmesi, ifade özgürlüğü ilkesinin uygulanması, basına yönelik tehditlerin son bulması, aydınlara yönelik kovuşturmaların sonlanması gibi hukuk devleti ve demokratik yönetim anlayışı ile bağdaşmayan uygulamaların altını çizen bir çerçeve içerisinde sıralanmıştır.

Dilekçenin girişinde "2969 sayılı Yasa'nın suç saymadığı çerçeve içinde görüşlerimizi açıklamayı gerekli görüyoruz," ifadesi ile mevcut yasal sınırların benimsenmediği ancak bu çerçeve içerisinde hareket edilmesinin zorunlu olduğu belirtilmiştir. Nitekim söz konusu dava da bu yasayla ilişkilendirilmeye çalışılmış, somut bir suç unsuru bulunamayınca 1402 sayılı Kanun'a muhalefetten açılmıştır. Dilekçenin metninde, yaşam hakkı başta olmak üzere tüm insan haklarının uygulanmasını temel alan bir demokratik yönetim arzusu temel alınmıştır. Bu temelden hareketle, mevcut sisteme dönük eleştiriler sıralanmaktadır. Olağanüstü yönetim anlayışının süreklilik kazandığı belirtilerek terör ve şiddetle mücadelede hukukun ilkelerine bağlı kalma gereği vurgulanmıştır. Bu bağlamda, cezaevlerindeki insani olmayan koşullar ve işkence uygulamaları eleştirilmiş, kapsamlı bir af önerilerek idamların durdurulması istenmiştir. Örgütlenme ve siyasal katılım haklarının genişletilmesini de ele alan dilekçe, bu açıdan basın özgürlüğüne değinerek TRT'nin özerkliğinin sağlanması gerektiğini vurgulamaktadır. Eğitim sistemine dönük eleştirilerde de bulunulan metinde, YÖK düzeninin seçim ilkesine dayalı özerklik yönünde değiştirilmesi gereği ortaya konulmuştur. İşte girişim aşamasında kimileri tarafından imzalanmaya değmeyecek kadar *hafif* bulunan metinde, demokrasiye geçişin olanaklarını arayan, bunun yolları üzerine çözüm üretmeye odaklanan bu öneriler getirilmiştir. İçeriğinde hiçbir suç unsuru bulunmayan bu sade metinde, biçim yönünden nasıl bir suç isnat edildiğini görmek için iddianameyi incelemek gerekir.

İddianamede geçen *Nokta* dergisinin ilgili sayısının kapak fotoğrafı.

Sıkıyönetim Savcı Yardımcısı Kemal Kadıoğlu imzası ile düzenlenen 20 Haziran 1984 tarihli iddianamede dikkat çeken birkaç nokta var. Öncelikli olarak iddianamede, sunuş bölümü ve altı sayfalık *Demokratik Düzene İlişkin Gözlem ve İstemler* bölümünden oluşan *Aydınlar Dilekçesi*'nden 12 kere dilekçe 2 kere de metin olarak bahsedilmesine rağmen, tüm iddianame metni dilekçenin bir bildiri niteliğinde olduğunu ispatlama ve bildiri dağıtma suçu ile eylemi ilişkilendirme çabasını ortaya koymakta. Dikkat çeken bir diğer nokta, "... metnin fotokopi ile çoğal-

tılarak onları hazırlayanlara ve onlardan da muhtelif kişi ve kuruluşlara dağıtıldığı, Ankara dışına İstanbul, İzmir, İzmit, Eskişehir, Antalya gibi şehirlere de gönderildiği, bu şekilde aylarca elden ele gayrimuayyen yerlerde ve gayrimuayyen kişilerin ıttılaına sunulduğu..." ifadeleridir. Buna göre, dilekçenin fotokopi yoluyla çoğaltılarak imzalatılması *bildiri yayma* olarak değerlendirilmekte; imzalatılması için diğer kişilere ulaştırılması ise yine kamuya açık bir bildiri olarak düzenlendiği iddiasını ortaya koymaktadır.

Bir diğer önemli nokta, savcının metnin bir bildiri olduğu iddiasını kuvvetlendirmek için *Nokta* dergisinin 1984 tarihinde çıkan 14. sayısında yer alan haberde dilekçeden bir paragrafta *Aydınlar Bildirisi* olarak bahsedilmesidir. Dilekçenin şekli unsurları değerlendirilmeden sadece bir dergi yazısında bir kere kullanılan *bildiri* ifadesinin bir hukukî yargılamada dayanak yaratması ilginç noktalardan biridir.

Bununla birlikte, dilekçeyi öğrenci, memur ve alt kademedeki akademisyenlere imzalatmaktan imtina edilmesi, iddianamede "sanıkların yaptıkları eylemin suç olabileceği şüphe ve endişesi ile hareket ettiklerini gösterdiği" ifadesiyle değerlendirilmektedir. İddianamedeki en dikkat çekici noktalardan biri ise dilekçe metninin bir *basılı eser* olarak değerlendirilmesi; basılı eseri yayma ve dağıtmanın 1402 sayılı Yasa'ya ek olarak 15.7.1950 *Tarih, 5680 Sayılı Basın Kanunu*'nun 2. ve 3. maddesine dayanarak da suç olduğunun vurgulanmasıdır. Kapanış paragrafında ise, *bildiri şeklinde dilekçe* ifadesi kullanılarak neredeyse yeni bir eser türü yaratılmaktadır.

Çok kısa olan savunmalardan çok uzun olanlarına kadar iddianamedeki suçlamaları çürütmeye yönelen ve tam 29 duruşma boyunca süren savunmalar, dilekçenin insan hakları ve demokrasi perspektifini ortaya koyan önemli yazılı belgeler niteliğindedir. En uzun savunmalardan birini veren Yalçın Küçük'e göre, "Bu savunmalar bir aydın çözümlemesi oldu, Türk aydınının çeşitliliğini ve somutun zenginliğini sergiledi." Sürecin yasal ve şeffaf yürümesinde en etkin olan isimlerden Halit Çelenk'in savunmasına başlarken kullandığı ifadeler ise, yargı sürecinin siyasî bir dava niteliğine büründüğünü ortaya koymakta: "Bu dava ile insan hakları ve demokratik rejim yargılanıyor."

İddianameden yola çıkarak söz konusu 59 kişinin savunmalarını ikiye ayırmak mümkün. Birinci grup, asıl suç unsuru olan konu bildiri dağıtmak olarak görüldüğünden metnin bir dilekçe olduğunu ispata çalışmış; içeriğe de değinmekle birlikte ağırlıklı olarak biçim tartışması üzerinden savunmalarını geliştirmiştir. Örneğin Turgut Kazan, Bahri Savcı, İlhan Tekeli ve Hüsnü Göksel'in savunmaları dilekçe ve bildiri arasındaki farkları bütünüyle ortaya koyan en uzun savunmalardır. Ceza hukukunda yeri olmayan kıyas yöntemleri ile metnin bir

bildiri haline getirilmek istendiği belirtilen bu savunmalarda, metnin üzerine pul yapıştırıldığı, belli makamlara sunulduğu ve Noter'de kayıt altına alındığı ifade edilerek bildirilerin altında pul ve adres olmayacağı, kamuoyuna sunuldukları ve belli bir makama sunulmadıkları ifade ediliyor. Buna ek olarak bildirilerde amaçlananın en fazla sayıda kişiye ulaşmak olduğu ve herkesin katılımının talep edileceği vurgulanırken *Aydınlar Dilekçesi*'nin sınırlı sayıda insana imzalatılması örnek gösteriliyor. Bununla birlikte, savunmalarda bildirilerin dağıtılarak halka ulaştırıldıkları ancak dilekçelerin hiçbir yerde asılıp teşhir edilmediği; sadece ilgili makama sunuldukları vurgulanmakta. Bu açıdan, *Aydınlar Dilekçesi*'nin kısa bir zamanda en olgun sayıya ulaşabilmek için fotokopi yoluyla çoğaltıldığı, burada amaçlananın yaymak değil imzayı elde etmek olduğu; bu çoğaltma sürecinin ise şeklen dilekçe olan bir metni bildiri yapamayacağı da ifade edilmektedir. Bununla ilişkili olarak gazeteci Uğur Mumcu savunmasında bildirinin hiçbir yerde yayımlanmadığını, sadece Başbakan Özal'ın basın toplantısında okuduğu paragrafların gazetelerde yayımlandığını; bundan da imzacıların sorumlu tutulamayacağını vurgulayarak yapılan eylemin Basın Yasası açısından bir suç teşkil etmediğini belirtmiştir. Avukat Turgut Kazan, ifadesinde yayma ve çoğaltma amaçlanmadığını belirterek neşriyat amacında olunsaydı Mumcu gibi tanınmış gazetecilerin bu metni çalıştıkları yerlerde yayımlayabileceği hususunun altını çizmiştir. Ayrıca birçok savunmada o dönemde Gökova'da kurulması planlanan termik santrale karşı olan çevrecilerin bildirisi ile bira işverenlerinin bildirisi gibi kamuoyunda gündem olan bildiriler örnek verilerek bu bildirilere karşı hiçbir suç duyurusunda bulunulmadığı ama şekli bakımdan bir dilekçe olduğu açık olan *Aydınlar Dilekçesi*'nin bildiri suçlamasına maruz kaldığı belirtilmiştir.

Savcı, iddianameyi hazırlarken *gayrimuayyen yerlerde yayma* iddiasını kuvvetlendirmek için ön soruşturmadaki tanık ifadelerini göz önünde bulundurmuştur. Bu açıdan, savunmalarda yayma işinin belirsiz yerlerde belirsiz kimselere yönelik olmadığı ifadeleri de önemli bir yer kaplamaktadır. İddianamede gayrimuayyen yerlere örnek olarak gösterilen Kızılay Meydanı, Hacettepe Tıp Fakültesi Hastanesi'nin muayene odaları gibi yerlerde bildirinin kimseye imzalattırılmadığı birçok ifadede vurgulanmıştır. Hacettepe Üniversitesi'nde çalışan Doktor Hüsnü Göksel, Hacettepe'de kendisinden başka iki kişinin dilekçeyi imzaladığını, onlara da özellikle hastane içerisinde imzalattırmadığını vurgular. Tanık ifadelerinde öne çıkan bir diğer gayrimuayyen mekân *Azmi'nin Kahvesi*'dir. Tatlıses'in "Atıf ağabey getirdi, baştan bir iki satır okuyup imzaladım," (Yönetmen Atıf Yılmaz kastediliyor) ifadesindeki gibi ve buna benzer birçok örnekte açığa çıkan sorumluluktan kaçınma ve bedel ödemekten korkma duygusu, kişileri imzadan

dönmeye yöneltmiştir. Ancak birçok savunmada, bu kişilere dilekçenin zorla imzalatılmadığı ve her sanatçıya da dilekçe ulaştırılmadığı belirtilmiştir. Bu açıdan, pek çok tanık ifadesinin de mevcut korku ikliminin bir uzantısı olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim tanık olarak dinlenilen Hasan Fehmi Güneş ve Ayla Kutlu'nun ifadeleri alındıktan sonra haklarında suç duyurusunda bulunulması, sürecin tanıklar açısından da ne kadar sert geçtiğine dönük bir örnek olarak değerlendirilebilir. Aziz Nesin, savunmasında bu korku atmosferini uzun uzun betimlemiş, ünlü rejisör ve oyuncu Kartal Tibet'in tanık ifadelerini örnek vermiştir: "Bu tanıklardan Kartal Tibet adlı rejisör tanık olarak bile askerî savcı karşısına çıkmaktan öylesine korkmuştu ki sarhoş olduğundan dilekçeyi nerede, ne zaman imzaladığını anımsamadığını söylemiştir..." Nesin benzer şekilde, Fikret Hakan, Öztürk Serengil ve pek çok tanığın bu korku ve baskı ortamında ifade verdiğini açıklar ve şöyle bitirir: "Bu korkutulmuş ve zavallı tanıklarla mı bizim dilekçemiz bildiri şekline sokulacaktır?"

Savunmalarda dikkat çeken bir diğer ayrıntı, *sanıkların suç işleme şüphesiyle hareket ettikleri* iddiasına yönelik yanıtlarıdır. Bu konuda en ayrıntılı savunmalardan birini ortaya koyan Yalçın Küçük, akademisyenlerin önemli bir kısmını ve memurları korumak maksadıyla dilekçeyi imzalattırmaktan imtina ettikleri halde, çalıştıkları kurumlardan atılan, disiplin soruşturmalarına maruz kalan, kınama ve aylıktan kesme cezaları alan memur ve akademisyenleri örnek göstererek savcıya hitaben şu soruyu sorar: "...bütün bunlar varken, korkuya dayalı bir Türkiye yaratılmak istendiği bir dönemde, suçsuz ve savunmasız cezalandırılmanın kural yapılmak istendiği bir zaman kesitinde, bütün bunları önceden görmüş olmamız nasıl olur da suçluluğumuza kanıt sayılabilir?" Nitekim Toktamış Ateş örneğinde görüldüğü gibi, bazı kişiler devlet memuru olduklarını, üniversitede görev yaptıklarını öne sürerek bu imza sürecinden imtina etmiş, bedel ödemeyi göze alamamışlardır. Gençay Gürsoy, Erkin Başer ile yaptığı röportajında kendisi de üniversiteden ihraç edilmiş bir 1402'lik olarak bu yaklaşımı yadırgamadığını, o dönem kendilerinin de akademik olarak daha alt kademelerde bulunan kişilere özellikle imzalatmaktan kaçındıklarını ifade etmektedir. Gürsoy, dilekçeyi imzalayanların içinde doçent unvanı taşıyanların bile çok az olduğunu, ağırlıklı olarak profesörlerin imza attığını belirtmektedir.

Aydınlar Dilekçesi metninin taşıdığı biçimsel özellikler, dilekçenin hazırlanma, imzalatılma sürecine ilişkin diğer detaylar savunmalarda bu noktalardan hareketle ele alınırken bir kısım aydın ise biçim tartışmalarına girmenin gereksizliğine inandıklarından metnin içeriğine ilişkin kuvvetli savunmalar gerçekleştirmiştir. Özellikle insan hakları ihlalleri ve demokratik düzendeki aksaklıklara odaklanan savunmalardan birini veren Erbil Tuşalp hakkında daha ilk sorgula-

mada verdiği ifadeler nedeniyle, "Türkiye Cumhuriyeti'ni tahkir etmek" suçundan dava açılmıştır. Murat Belge, Haluk Gerger, Güngör Aydın da benzer şekilde metnin içeriğine odaklanarak demokrasi, kötü yönetim ve insan hakları ihlallerini vurgulamış; davanın hukukî değil *siyasî dava* niteliği taşıdığını belirtmişlerdir. Gerger, savunmasında özellikle anarşi ve terör olaylarından örnekler vererek işkence, adil olmayan yargılama, fişlenme gibi hak ihlallerine değinmiştir. Gerger, Türkiye'de demokrasinin yokluğunu bu dava ile ilişkilendirerek savunmasını "Türkiye, 20. yüzyılın son çeyreğinde demokrat, bağımsızlıkçı, seçkin yurttaşlarını mahkûm eden bir ülke durumuna artık düşmesin diye aklanmamı istiyorum," sözleriyle bitirir.

29 duruşmanın sonunda, 7 Şubat 1986 tarihinde karar açıklanır. Hâkim Albay Metin Karadayı, "Sanıkların eylemlerini bildiri dağıtma olarak tavsif etmek mümkün olmadığı gibi, dava konusu dilekçe metninde anayasanın tanıdığı hür demokratik düzeni, temel hak ve hürriyetleri ortadan kaldırmaya yönelik şiddet eylemlerini teşvik edici bir husus da mevcut değildir," ifadelerinin ardından sonuç ve hükmü okuyarak tüm sanıkların beraatine karar verir. Nesin, bu beraat kararını yeterli görmeyerek 4 Şubat 1987'de 1984 Manisa Mitingi'nde aydınlara dönük *vatan haini* suçlamasında bulunan Cumhurbaşkanı Kenan Evren aleyhine bir dava açar. Ancak bu konuşma, cumhurbaşkanının görevi ile ilgili görüş açıklaması olarak değerlendirilir ve dava reddedilir. Bunun üzerine, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde de dava açan Nesin, benzer bir sonuçla karşılaşır; 1989'da bu bireysel başvuru da reddedilir. 16.07.1995 tarihli *Hürriyet* gazetesinde Demirtaş Ceyhun tarafından *Yaşasın Aziz Nesin* başlıklı bir yazı kaleme alınır. Bu yazıda, Nesin'in bu davaya dönük yorumu aktarılır: "Tek başıma açmak istemedim. Ben istiyordum ki 2 bin kişi birlikte dava açalım. Ama olmadı. Kimler olduğunu, neler dediklerini söylemeyeceğim ama bir sürü gerekçeyle karşı çıktılar. Ben de yalnız açtım davayı."

Son olarak 1990 senesinde Baskın Oran'ın dönemin Cumhurbaşkanı Evren'in aynı konuşmalarındaki vatan hainliği ithamından ötürü 1 milyon liralık bir manevi tazminat davası açtığını da buraya not düşelim.

"Suç Bizim Eylemimizde Değil, Suç Bizdedir"

Başlıktaki ifade Yalçın Küçük'ün savunmasında kullandığı bir söz. Küçük'e göre, bu davada suçlanan eylem değil aydınların varlıklarıydı; daha doğrusu korku iklimine itiraz edebilme cesaretiydi. Buna göre, zaten söz konusu eylem anayasal olarak suç değildi, içeriğinde suç unsuru barındırmıyordu. Nitekim davanın hazırlık soruşturmasında da metinde suç öğesi bulunamayınca dava

bir biçim tartışması üzerinden dilekçe-bildiri ikilemi üzerinden yürütüldü. Yapılmak istenen aydınların bu karşı çıkışını, sistemin antidemokratik işleyişine dönük itirazını cezalandırmak ve bu dilekçe eylemini gayrimeşrulaştırmaktı. Ancak yargılama süreci sonunda bu dilekçe biçim ve içerik açısından aklandı. Bu sürecin en önemli çıktılarından biri ise aydın olmanın ne olduğu üzerine bir sorgulamaya yol açması oldu. Savunmalarda verilen ifadeler, imzalarının arkasında duranlar, imzalarından dönenler, inkâra başvuranlar, korkunun esiri olanlar "Aydın kimdir?" sorusuna da kendi bulunduğu pozisyon içerisinde yanıt vermiş oldu.

1986 yılında, hazırlık soruşturmasında verilen ifadelerin, dava duruşmalarındaki savunmaların, sürece ilişkin basında çıkan haberlerin ve söylevlerin derlendiği *Aydınlar Dilekçesi Davası* kitabı yayımlanır. Nesin, bu kitabın önsözünde "Türk aydınlarının ve yiğit savunmanlarımızın demokratik direncini gösteren bu kitap, Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı 1 sayılı Mahkemesinin kararıyla birlikte şimdiden Türk siyasal tarihinin bir anıtı olmuştur," ifadeleriyle, siyasal yaşama ilişkin önemli bir eser bıraktıklarını belirtir. Göksel ise esere yazdığı önsözde, bu eserin bilimsel eserlere, tezlere konu olacağını ekleyerek (halihazırda okuduğunuz yazıda konu edilmekte) eseri okuyanların şunu öğreneceklerini belirtir: "1980'lerde Türkiye'de aydınlar vardı diyecekler ve hemen ekleyeceklerdir, 1980'lerde Türkiye'de yargıçlar da vardı." Kitabın tıpkı dilekçe gibi Cumhurbaşkanlığı ve TBMM Başkanlığı'na ancak bu sefer posta yoluyla gönderildiğini de belirtmeden geçmeyelim.

Aydınlar Dilekçesi Davası, kendilerini *aydın sananları* süreçten koparmış; kendilerini *aydın sayanları* ise örnek bir dayanışma içerisinde bir arada tutmuştur. Bu örgütlenme sürecini başlatan Nesin, *Soruşturmada* adlı eserinde, kişisel yaşamında pek çok kovuşturma ve soruşturmaya uğradığını ancak böylesi bir dayanışmaya sadece *Aydınlar Dilekçesi Davası* ve Türkiye Yazarlar Sendikası davalarında şahit olduğunu belirtir. Toplumsal muhalefetin öznelerinin ağır bir suskunluk içerisine itildiği, siyasî partilerin 12 Eylül hukuku altında yeniden faaliyete geçtiği ancak bir türlü sivil yönetime geçilemediği böylesi bir korku ikliminde, *Aydınlar Dilekçesi*'ni kaleme alan, sunan, metne sonuna kadar sadık kalan aydınların mevcut duruma yönelik en önemli itirazı örgütlediklerini söylemek herhalde yanlış olmayacaktır. Bu olay, Türkiye'de örgütlenen ilk aydın girişimi olmadığı gibi son aydın hareketi de olmadı. 2016'da 1128 imzayla *Barış İçin Akademisyenler* tarafından kamuoyuna açıklanan *Bu Suça Ortak Olmayacağız Bildirisi* (evet, bu metin bir bildiridir) örneğinde olduğu gibi, aydınlar hem sisteme dönük itirazlarını ortaya koymaya hem bedel ödemeye devam ediyor.

TURGUT KAZAN İLE AYDINLAR DİLEKÇESİ ÜZERİNE[1]

O günün koşullarında böyle bir dilekçenin hazırlanması benim ve bazı arkadaşlarımız için bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştı. Bir grup arkadaş da böyle bir dilekçeyi yazmak için bir görev üstlenmiş oldu. Bu grubun içerisinde bizim de arkadaşlarımız olan, arkadaşımız saydığımız insanlar vardı. Dolayısıyla biz böyle bir süreci takip ediyorduk. Yani bu bir seçenekti, bir başlasın sonra bakalım nasıl gelişecek şeklinde bir takip sürecimiz vardı. Bir dilekçe besbelli bir sorun olacaktı. Çünkü o dönemde "Bir şey istiyoruz!" demek yasaktı aslında; darbe sürecinin bitmediği günlerdi. Bir seçim olmuş, bir hükümet kurulmuş, meclis oluşmuş ama darbe süreci tüm dehşetiyle devam ediyordu. Ne verilirse onunla yetinildiği, bir talepte bulunmanın yasak olduğu yani asla siz bir şey isteyemezsiniz anlayışının egemen olduğu bir dönemdi; sözümona bugün ileri demokrasi çağındayız ancak böyle bir girişimde bulunmak, bir şeyler talep etmek, dile getirebilmek bugün daha çok yasak.

İçerik ve Biçimsel Özellikleri Bakımından Aydınlar Dilekçesi...

Dilekçe aslında imzaya açılacağı için, mümkün mertebe fazla sayıda insana ulaşması istenildiği için düşünülmüş bir formattı. Aslında amaç özellikle önemli entelektüellere ulaşmaktı, onların mümkün olduğunca bir soruşturmaya tabi kılınmasını önlemenin bir yoluydu dilekçe, bu açıdan daha iyi bir formül olamazdı. Bu hakka fazla dokunulamaz diye düşünüldüğü için dilekçe tercih edildi. Bu bakımdan sınırlı bir hareketti, kitlesel bir hareket değildi, toplumda adı etkili olabilecek; aynı zamanda dilekçenin verildiği makam üzerinde de etkili olabilecek kimseler ile sınırlı tutuldu. Elbette bu etkin isimler ne kadar çok olursa o kadar iyi olurdu ancak ne kadarı içinde olabiliyorsa o kadarı ile hayata geçirmek de çok önemliydi. Bu süreç, kitlesel imza toplamaya kalkmaktan çok farklı gelişmiş bir süreçti o açıdan. Bu isimler arasında bugünün sözümona ileri demokrasisini temsil eden sağcı aydınlardan bir teki bile yoktur. Tabii bu durum, ilkesel bir karar alındı ve bu kişilere imzalatılmadı gibi anlaşılmasın kesinlikle. Muhafazakâr kesimden kişilerin de imzasını istedik ama zaten bu kimselerin "Fethullah Hocaefendi"leri 12 Eylül'ü destekleyen bir kişi idi. Bu kişi hepsinin "hocası" konumundaydı. O nedenle bu insanlara nasıl imzalatılacaktı? Sonuçta sol içinde kalsın, imzacılar solcu olsun kaygımız ve arayışımız kesinlikle olma-

1 Avukat Turgut Kazan, Aydınlar Dilekçesi girişiminde aktif olarak görev alan, kendi ifadesiyle "imzalayan ve imzalatılmasını sağlayan" ve sonuç olarak yargılama sürecinde sanık sandalyesine oturtulan 59 entelektüelden biridir. Bu röportaj Sayın Kazan ile 15 Kasım 2021 tarihinde çevrimiçi (*Zoom*'la) gerçekleştirilmiş ve çözümlemesi Ayşem Sezer-Şanlı tarafından yapılmıştır.

dı ama kimler imzaladıysa o şekilde süreç ilerledi. Ayrıca kimlerin imzaladığını çok sıkı şekilde kontrol edemezdik çünkü imzayı bir kişi dolaştırmıyordu; birçok kişi imzalatma işini üstleniyordu.

İçerik bakımından ise öyle bir bardak suda fırtına koparacak bir içeriği yoktu metnin. Demokrasiye geçiş sürecindeydik, başta Kenan Evren var; şeklen seçimleri yaptık "Tamam daha ne istiyorsunuz?" diyordu, bakış açısı buydu. Ancak seçimler yeterli değildi, işleyen bir demokrasi için siyasete yeni insanların müdahil olması gerekirdi. O nedenle çok temel yaklaşımlarda, hangi aksayan yönlerde hangi onarımlar isteniyor, bu taleplerin dile getirilmesi gerekliydi. Onların tepkisi ise metinde dile getirilen taleplerin bir kısmına çok kızdıkları için filan değildi –siz kimsiniz ki bir şey istiyorsunuz?– tepkisiydi. Bizlere ve tüm toplumsal kesimlere "Verdiğimiz kadarıyla yetinin!" deniliyordu. Örneğin "Çağdaş bir eğitim istiyoruz!" dedik dilekçede, bunun neyine kızabilirlerdi ki? Ama bu hareket Evren ve onun çevresine bir karşı duruştu. Yoksa metinde çok aykırı çok uç söylemler ya da talepler bulunduğu için değil bunların söylenebilmesi, talep edilebilmesiydi mesele olan.

Evren ve Özal'ın Tepkileri...

Evren Manisa'da inanılmaz bir konuşma yaptı, çok felaket bir şeydi. Ancak burada yine bir parantez açmak lazım. Sayın Erdoğan'ın 2016'da imzaya açılan akademisyenler bildirisi karşısında yaptığı açıklama Evren'in konuşmasından daha hafif, daha hoşgörülü değildi. Daha kızgın ve öfkeli, daha aşağılayıcı ve suçlayıcı vurgular vardı. Yok edilmeleri gereken insanlar olarak ortaya koydu aydınları. Bu sözümona ileri demokrasinin Kenan Evren diktasının üzerine çıktığını o konuşmada gördüm. Evren'e dönecek olursak Manisa konuşmasında çok kızgın ve öfkeliydi. Söyleyeceğim şu nokta da çok fazla bilinmez: Ankara Sıkıyönetim Askerî Savcılığında sivil bir Savcı vardı – çok ilginçtir, 12 Eylül Sıkıyönetiminde sivil savcı ve yargıçlar, askerî savcı ve yargıçlardan daha acımasızdı. Bu sivil savcı Çankaya'ya davet edildi ve Çankaya'da bu sivil dilekçe için idam isteyebiliriz dedi. Bu kesinlikle yazılmış çizilmiş bir şey değildir, burada özellikle dile getirmek isterim. Benim mesleki deneyimim yani avukatlık görevim nedeniyle o koridorlarda yaşananları bilme imkânım oldu. Evren bu brifing ile idam istenebileceği bilgisini aldıktan sonra daha da hırçınlaştı. Ancak bu sertlik, *Barış İçin Akademisyenler* girişiminde olduğu kadar sürdürülmedi. Yargılama ve istenen cezalar için bunu söyleyebilirim ancak niye sürdürülemedi bunu bilmiyorum, o nedenle açıklayamam. Sonuç olarak idamla başlanan süreçte çok sıradan bir dava açıldı, bir bildiri davasıydı sadece. O sert konuşmalar, idamla ilgili süreç ve sonunda açılan bildiri davası. Tabii Türkiye burası, şaşırmamak gerekir.

Dilekçe verildikten sonra haber olamadı. Böyle bir demokrasiydi içinden geçtiğimiz. Nasıl haberi oldu toplumun o halde? Seçilmiş Başbakan –yani demok-

rasi işliyor sözümona– bir basın toplantısı düzenliyordu. Bu toplantıda yabancı bir gazeteci dilekçeyi sordu, bu soru sorulana kadar ve yanıtlanana kadar kimse duymadı Aydınlar Dilekçesi'ni. Yani bir kısım aydın, yüzlerce isim tarafından imzalanmış bir dilekçeyi Cumhurbaşkanlığı makamına teslim etmiş. Üstelik bu dilekçeyi sunanlar da kamuoyunun yakından tanıdığı etkin isimlerdi. Bu durumdan o soru sorulana kadar kimsenin haberi olmadı. Bu soru ortaya atılınca –tabi muhabir bu ne biçim bir demokrasi minvalinde bu soruyu yöneltmişti– Özal da "Böyle bir dilekçe verilebildiğine ve siz de bu dilekçe ile ilgili bu soruyu sorabildiğinize göre Türkiye'ye demokrasi gelmiştir." ifadesi ile soruyu yanıtladı. İlk tepkiler konuşmalar da bundan sonraki süreçte gelişti, kamuoyu Aydınlar Dilekçesi'ni konuşmaya başladı.

Yargılama Süreci

Böyle bir dilekçe verilmiş, Cumhurbaşkanı böyle bir konuşma yapmış [Manisa Mitingi kast edilmekte] ve bunun üzerine Sıkıyönetim Komutanı'nın soruşturma emri ile o dönem bir soruşturma başlayabilirdi. Tabi ki Cumhurbaşkanı böyle bir konuşma yaparsa Ankara Sıkıyönetim Komutanı da soruşturma emri verir. Yine de günümüze kıyasla daha farklı bir durum söz konusu. Bugün Cumhurbaşkanı konuştuğunda, konuşmaya başlar başlamaz (herhangi bir grupla ilgili) dava açılıyor. İkisi arasında yasal dayanak bakımından dağlar kadar fark var. Sıkıyönetim Yasasına göre, Sıkıyönetim Komutanının soruşturma emri ile soruşturma başlar. Sıkıyönetim koşullarında bu böyle olurdu. Ancak sözümona ileri demokraside Cumhurbaşkanı konuşarak soruşturma başlatıyorsa bugünkü o günkünden çok daha kötü ve geridir.

Hazırlık soruşturması ve ana dava bakımından, yasal süreç anlamında suç vasfı savcı tarafından da mahkeme tarafından da değiştirilebilir. Bu değiştirme kurallara uygundur. Bu açıdan bir ölçüde demokrasiye doğru bir rüzgâr esmeye başladığı için kendi kendilerine bu ağır oldu demiş olabilirler. Sonuçta ağır bir suçlama ile başladı ancak yargılama çok daha hafif bir ceza üzerinden yürütüldü. Yine günümüzle kıyasla daha yumuşak muamele yapıldığını da söylemek gerekir. Aydınlar Dilekçesi Davası kapsamında hiç kimse altına basarak söylüyorum, zorla bir yere götürülmedi. Hiç kimse için böyle bir uygulama düşünülmedi. Tabi ki soruşturma Ankara'da başladığı için ben de o dönemde İstanbul'da olduğum için İstanbul Selimiye'deki Sıkıyönetim Savcılığına talimat yazılmış, oradaki Sıkıyönetim Savcısı da bana bu nedenle telefon etti. Turgut Bey, burada böyle bir şey var, bir duruşmaya geldiğinizde Selimiye tarafında, uğrayın da bir ifadenizi imzalayın şeklinde konuştu. Benim de zaten sıkıyönetim mahkemelerinde duruşmalarım olduğu için iki gün içerisinde gittim, ifademi verdim. Gerçekten Sıkıyönetim Savcısı Hâkim Yarbay, dalga geçer gibi sorgu aldı. Yargılamada da kıdemli bir yargıç vardı, sanıyorum hâkim Yüzbaşı idi –gayet

anlayışlı bağırıp çağırması olmayan biriydi– onun yönetiminde rahat bir yargılama yapıldı. Her bir sanık, 50 küsur kişi söylediklerini tekrar vurgulayarak, hatta arkasında durup propagandasını yaparak, aynen altını çizerek tekrarladı ve sorgularını bu şekilde verdi. Bu sorgulamalar esnasında da biraz kısa geçin, bu kadar uzatmayın tarzında uyarılar bile olmadı. Sonuçta da beraat kararı verildi. Bugünkü şartlarda böyle bir yargılama süreci mümkün değildir.

59 kişinin nasıl seçildiği merak edilmiş olabilir. Herhalde soruşturmayı başlatan ve yürütenlerin bakış açısı şuydu. 2000'e yakın entelektüel üzerine dava açmak kötü bir şey olacak. Buna madem bildiri dedik, her imzalayana açmak yerine kimler yazmışsa ve kimler imzalatıyorsa onlara açalım. Sanıyorum böyle düşündüler. Kimlerin imzalattığını da soruşturma sırasında yine bizlerden öğreniyorlardı. Çünkü soruşturmada kaç kişiye imzalattığımızı soruyorlardı. Ya da imzalayan kişiler söylüyordu, "Şu gönderdi, ben de imzaladım." şeklinde beyan veriyorlardı. Dolayısıyla başkalarına imzalatmış kişiler belli oluyordu. Bu kişiler artık dilekçeye imza atan kişiler olarak değil bir bildiri dağıtan, yayan kişiler oluyordu, böyle bakılıyordu.

Süreçte imzadan dönen ünlü isimler oldu. Biz bu süreçte imzacıları seçerken çok net sınırlar koymadık. Sonuçta bir kişi iki kişi değil birçok kişi topluyordu imzaları. O kişiler de dirsek temasında oldukları gruplardan kişilere imzalatıyordu. Dolayısıyla imzalatan kişiler de imzalayan kişiler de kendi takdir yetkisini kullanıyordu. Bu süreçte ve ön soruşturma ifadelerinde imzasından dönenler olmuştur ancak genele bakıldığında bu tür örneklerin bütün içerisinde sayısının çok önemli olduğu kanısında değilim. Sadece o günün koşullarında o insanların haber olma değeri vardı, o nedenle haberleri yapıldı. Bu açıdan kalıcı oldu tavırları. Zaten, Nesin'in de dediği gibi aydını tanımlama kaygısı güdülmedi, tanımlanamaz da zaten. Tanımlamak da doğru olmaz. Ancak ünlü olan, kamuoyunca tanınmış simaların içerisinde de hepsi imzasından dönmedi ya da yaptığı eylemi inkâr etmedi. Örneğin Türkan Şoray, baştan sona düzgün, sağlam bir tavır sergiledi. Bu olaydaki duruşu duruştur. Bu bakımdan örneğin Tatlıses ve Şoray'ın isimlerini –siz ünlü isimler arasında zikrettiğiniz için söylüyorum– yan yana getirmek ve anmak haksızlık olur.

Aydınların Kolektif Eylemi Üzerine Son Söz...

Sonuçta o demokrasiye geçildiği söylenen dönemde bizim birçok entelektüel arkadaşımız cezaevinde tutukluydu ve şartlar çok ağırdı. Bu dilekçe eylemi olabileceği kadar olmuştur bana göre. Geriye dönüp baktığımda bunu net şekilde söyleyebilirim. Özeleştiri yaparken gerçekçi olalım. Biz o günün koşullarında örgütlü bir yapı olamazdık. Sistem buna olanak sağlamıyordu. O günün koşullarında da ancak bu kadar yapılabilirdi. Toplantı yasak, çok kişinin bir araya gelebilmesi zaten mümkün değil. Buna rağmen bir avuç da olsa insan tartışarak

konuşarak bir metni hazırlayıp son şeklinin verilmesini sağlamışlar, bunlar da o günün koşullarında önemli adımdır. Sonra da uygun önlemleri düşünerek belli sayıda imzanın toplanmasını sağlamışlar. Güzel bir kompozisyonla da Çankaya Köşkü'ne götürüp teslim etmişler. Amaçlanan böyle bir şeydi ve bu yapıldı. Bizim bunun ötesinde halkın üzerinde etki sağlamak gibi bir görevimiz ya da işlevimiz olamazdı. Darbecilerin bir çeşit oluru ile kurulmuş siyasî partiler vardı. Darbecilerin isteklerine aykırı olarak kurulmuş partiler vardı, SODEP gibi. Halka gitmek teması sağlamak onların işiydi, bizim böyle bir görevimiz yoktu.

Kitabınızın ne zaman yayımlanacağını bilmiyorum ama seçimlerden önce piyasaya çıkacaksa okuyuculara da 80'lerden bugüne şunu söylemek isterim. Aydınlar Dilekçesi örneğinden yola çıkarak Kenan Evren'den korkmamak gibi partili Cumhurbaşkanı'ndan da korkmayarak ilk seçimde demokrasiye gidecek yolu açma umudumuz ve imkânımız olduğuna inanarak, hayır olmayacak kelamlarına da inanmadan, sandıkta büyük bir çoğunluk sağlayarak, bir rüzgâr estirerek iktidarın demokratik güçlere teslim edilmesini sağlayacak azim ve kararlılık içerisinde olmalarını diliyorum.

İnsan Hakları Derneği

ŞÜKRÜ ASLAN

Başlarken: Seksenli Yıllar ve İnsan Hakları

İnsan Hakları Derneği'ni (İHD) yazmanın, kendine özgü pek çok hususiyetleri olduğunu söylemek mümkün. Bunların başında, zulmedici pratiklerle yüklü 12 Eylül Darbesi gelir. Bu yönüyle sadece benim gibi ilk gençlik yıllarına denk gelen kuşak için değil, hemen tüm kuşaklar için seksenli yıllar *insan haklarını* hatırlatır. O yıllarda sisteme uyumlu bireylerin inşası, politik muhalefetin silinmesi ve gündelik hayatın yeniden tanzimi ile ilgili politika ve pratiklerin tamamı doğrudan veya dolaylı insan haklarıyla ilgili olmuştur. Bu nedenle '80'li yıllar ve *İHD* gibi bir başlık kendi içinde özel bir bütünlük oluşturuyor.

Gerçi *İHD* tecrübesi ilk kez '80'li yıllarda yaşanmamıştı. *Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Toplumsal Konseyi*, 1946 yılında bir *İnsan Hakları Komisyonu* oluşturup üye ülkelere, hükümet dışı insan hakları örgütlerinin kuruluşunu tavsiye etmesi üzerine aynı yıl Fevzi Çakmak başkanlığında bir *İHD* kurulmuştu. 1962 yılında benzer tecrübe, bu kez M. Ali Aybar başkanlığında yaşanacaktı. Fakat ikisi de çok kısa ömürlü olmuştu. '80'li yıllardaki İHD ise gerek nitelik ve gerekse işlevleri bakımından tümüyle farklıydı.

Seksenli yılların, önceki dönemden keskin kopuşunu anlatan belki de en çarpıcı ifade, o yıllarda sık kullanılan "Sen, 12 Eylül öncesine mi dönmek istiyorsun?" sorusuydu. Hangi tonda söylenirse söylensin, öyle sert bir ifadeydi ki muhatabını sistemin hedef tahtasına oturtacak ya da bu tehditten kurtaracaktı. Dolayısıyla muhatapların cevapları da benzerdi: "Ne münasebet, asla bunu demek istemedim, böyle bir niyetim yoktur!" Şimdiki kuşaklar için tercüme etmek gere-

kirse "Sen terör örgütünü desteklemeyi mi ima ettin?" gibi bir şeydi bu. Cevaba veya cevapsızlığa göre *soruşturma*, *gözaltı* vb. gelebilirdi.

Bir başka hususiyet ise o yıllarda yirmili yaşlarda olmanın, kendi başına potansiyel suçlu sayılmak için bir neden olmasıydı. Zira genç olmak, olasılıkla rejime karşı bir şeyler yapabilme potansiyeline sahip olmak demekti. Yanı sıra sosyalist ya da Kürt, Alevi, gayrimüslim olmak ise *suçlu* sayılmanın diğer nedenleriydi. Nitekim sırf bu kimliklerinden dolayı bedel ödeyen on binlerce insan oldu.

Aslında '80'li yılların Türkiye'sini *insan hakları* bağlamında tartışmak, hesap edilemeyecek kadar materyal içinde dolaşmak anlamına geliyor. Bu makalenin yazımı da ilgili materyal içinde dolaşmakla gerçekleşmiştir. Bu kapsamda öncelikle '80'li yıllarda yazılmış bir tür *İHD arşivi* olarak nitelenebilecek raporlar, yayınlar, belgeler ve daha sonra yazılmış tezler ve makaleler incelenmiştir. Yanı sıra kimi İHD kurucu ve yöneticilerinin anı kitapları çok değerli birer kaynak işlevi görmüşlerdir. Nevzat Helvacı ve Akın Birdal'ı özellikle anmam gerekir. Bunlar dışında o dönemleri deneyimlemiş çok sayıda kişiyle (salgın koşullarında telefon aracılığıyla) görüşmeler yapılmış ve eldeki metin tamamlanmıştır.

Devletlerin Olağanüstü Dönemlerini Anlama Ölçekleri

Devletlerin tarihinde olağanüstülük hali, geleneksel politikalarda radikal kırılmalar anlamına gelir. Bu durum, yönetim biçimleri farklı olsa da hemen tüm devletlerin ortak özelliğidir. Bir anlamda devletin yeniden organizasyonu olan bu kırılmalarda; kurumlar yeniden yapılandırılır, yasalar ya da anayasalar değiştirilir ve geniş *temizlik* kampanyaları sürece eşlik eder.

Devletlerin yeniden organizasyonunda gerekli siyasal pratiklerin bir engele takılmaması için *olağanüstü* koşullar, esnek bir hareket imkânı sağlar. Parlamentoların feshedilmesi ve ilgili yargı kurumlarının merkeze iyice tabi hale getirilmesi bundandır. Bu tür dönemlerin inşası için en *elverişli* ortamlar genellikle askerî darbelerle elde edilebilir. Özetle bu bir politik stratejidir ve sistematik olarak kurulur. Dünyanın hiçbir yerinde askerî darbeler-darbe girişimleri anlık gerekçelerle yapılmaz ve devamındaki politik sistemler de anlık değildir. Her birinin kendine özgü bir planlanma süreci bulunur.

Olağanüstü dönemlerde devletlerin politik pratikleri ve stratejilerini üç temel ölçekte ele almak mümkündür: Kurumsal ölçek, kamusal ölçek ve mekânsal ölçek.

Kurumsal ölçek, devlet aygıtının, muhalif görüş taşıyıcılarından arınmasını içerir. Kamuda çalışanların işlerine son verilmesi bunun bir örneğidir. Bu ölçek sistem içi politik aktörlerin bir kısmını da siyaset imkânının dışına atar. Siyasî partilerin kapanması da bu bağlamla ilgilidir.

Kamusal ölçek, esas olarak sivil toplum kuruluşlarının işlevsiz kılınması veya kapatılmasına, malvarlıklarına el konulmasına yönelik politik kararları içerir. Böylece devletin *arınmasına* paralel olarak devlet dışındaki alan da büyük ölçüde sessiz ya da devlet politikalarını destekler hale getirilir. Böylece toplum tek ses çıkaracak ya da ses çıkaramayacak şekilde tanzim edilir.

Mekânsal ölçek ise ilk iki ölçekteki sistem politikalarının uygulanabilmesini mümkün kılacak çeşitli kapatılma mekânlarını içerir. Muhalif politik bireyler-kesimler buralarda geçici veya uzun süre denetim altına alınır. Gözaltı yerlerinden cezaevlerine ve toplama kamplarına kadar tüm kapatılma mekânlarını bu ölçek içinde düşünebiliriz.

Türkiye Deneyimi ve İnsan Hakları Manzarası

Türkiye, 12 Eylül Darbesi'nin yarattığı olağanüstü durum ve deneyimin mekânı olmuş bir ülkedir. Nitekim *devletin arın(dırıl)ması* gibi ilk ölçek içinde, 3 bin 854 öğretmen, 47 hâkim ve 30 bin devlet memurunun görevine son verilmiştir. *Milliyet* (23.12.1982) gazetesinde yer alan bir habere göre büyük kısmı sol görüşlü 1.253 akademisyen üniversiteden atılmış; bu tasfiye bazı üniversitelerde *temizlik hareketi* olarak nitelenmiş ve çok sayıda öğretim üyesi, görevlerini bırakmak zorunda kalmıştı.

Muhalif kurumsallaşmanın tasfiyesi de dönemin belirgin siyasal pratikleri içindeydi. İHD'nin *11 Yıl Yetmedi mi* adlı raporunda belirtildiği gibi bunun ilk örnekleri gazetelerdi. *Demokrat, Aydınlık, Hergün* ve *Arayış* dergilerinin yayınları süresiz olarak durdurulmuş, diğerleri değişen sürelerle yasaklanmıştı. 1980-1984 yılları arasında 927 yayın yasağı getirilmiş; *Bilim ve Sosyalizm Yayınları*'nın 133.000 kitabı sıkıyönetim emriyle yakılmış, sosyalist basın tamamen tasfiye edilmişti. 1988'de cezaevinde bulunan sosyalist yazı işleri müdürleri ve aldıkları cezalar şöyleydi: Alaattin Şahin 130 yıl, Ersan Sarıkaya 7,5, Veli Yılmaz 748, Osman Taş 661, Fikret Ulusoydan 66, İlker Demir 36, Mete Dalgın 30, Muhittin Göktaş 7,5, Remzi Küçükertan 7,5, Bektaş Erdoğan 36, İrfan Aşık 17, Feyzullah Özer 17,5, Hüseyin Ülgen 12,5, Ali Rabuş 18, Erhan Tuskan 123, Can Deniz Özler 23, Mustafa Çolak 9, Ayhan Erkan 25, Reşat Güvenilir 29, Güzel Aslaner 146, Mustafa Çolak 9 yıl, Hacı Ali Özler 7,5 yıl.

Bu alanın ikinci örneği ise muhalif örgütlerin tasfiyesiydi. Darbeden sonra kamu çalışanlarının dernek kurmaları yasaklanmış; 23.677 derneğin faaliyeti durdurulmuştu. 200.000 üyeli öğretmen örgütü TÖB-DER kapatılmış, kurumun malvarlığına el konulmuş ve yöneticileri tutuklanmıştı. DİSK'in faaliyetleri durdurulmuş; 5 yıl süren yargılama sonunda DİSK ve 28 üye sendika kapatılmıştı. Aynı şe-

kilde Barış Derneği yöneticileri de yargılanmışlardı.

Kapatılma mekânlarının inşası ve uygulamalar ise askerî darbe pratiklerinin en önemli alanıydı. Seksenli yıllar boyunca çok sayıda yeni cezaevi yapılmıştı. Eray Yılmaz'ın belirttiğine göre 1980-1985 yılları arasında 650 bin kişi gözaltına alınmış, 1 milyon 683 bin kişi fişlenmiş, 230 bin kişi yargılanmış ve 644 cezaevinde 52 bin hükümlü-tutuklu 1990'a kadar kalmıştı. 7 bin kişi için idam istenmiş, 517 kişiye idam verilmiş, idamları istenen 259 kişinin dosyaları Meclis'e gönderilmiş, aralarında 17 yaşındaki Erdal Eren'in bulunduğu 50'si asılmıştı. (Bunların 26'sı siyasî, 23'ü adli suçlu, 1'i ASALA örgütü üyesi idi.) 71 bin kişi TCK'nin 141, 142 ve 163. maddelerinden, 98 bin 404 kişi örgüt üyesi olmaktan yargılanmış; 21 bin 764 kişi hüküm giymiş, 388 bin kişiye pasaport verilmemişti. 171 kişi işkencede ölmüştü. Bu süre içerisinde cezaevlerinde 299 kişi yaşamını yitirmiş; 16 kişi *kaçarken* vurulmuş, 14 kişi açlık grevinde, 95 kişi *çatışmada* öldürülmüştü. 73 kişiye *doğal ölüm raporu* verilmiş, 43 kişinin *intihar ettiği* açıklanmıştı. Özetle cezaevlerine yüklenen işlevler çok daha etkili ve belirgindi.

İnsan Hakları İçin Birleşmek: Aydınlar ve Tutuklu Ailelerinin Mücadeleleri

Seksenli yılların ilk yarısı *kaygılı ve zorunlu sükûnet* ile geçmişti. Sükûneti bozacak en küçük girişim bile sert müdahaleyle karşılaşıyordu. Duvarlara afiş asılması bile devlet başkanının gündemindeydi. 15 Ocak 1981'de Konya'da yaptığı konuşmada Evren; "12 Eylül'den önce afiş, pankart mütemadiyen asıyorlardı. Bunlar, 12 Eylül'den evvelki son hafta içinde 225 idi. Geçen hafta 59'a düştü. Yüzde 75 azaldı. Bu afiş asmalar maalesef daha devam ediyor ama peşindeyiz," demişti. O kadar *sükûnet* vardı ki gazetelerde *İnsan Hakları* gibi iki sözcüğün yan yana kullanıldığı ancak dört beş haber çıkabiliyordu. Onlar da Türkiye ile ilgili değildi.

Akın Birdal'ın vurguladığı gibi dönemin *sessizliğini* kıran en önemli girişimlerden biri aydınlardan gelmişti. 1.300 imzalı *Aydınlar Dilekçesi* noterlikçe onaylanarak 15 Mayıs 1984'te Cumhurbaşkanlığı'na ve TBMM Başkanlığı'na verilmişti. İmzacılar da *vatan hainliği* iddiasıyla yargılanmıştı. Aydınlar, kamuoyuna düşüncelerini iletmek için başka girişimlerde de bulunmuşlardı. Kültürel etkinlikler gerçekleştirmek amacıyla kurulan *Ekin Bilar A.Ş.* ve bir günlük gazete çıkarmak amacıyla oluşturulan *Onbinler A.Ş.* bunun iki örneğiydi.

Sessizliği bozan ikinci önemli girişim ise tutuklu ailelerinden gelmişti. Kendisi de tutuklu annesi olan Sacide Çekmeci bu durumu şöyle aktarmıştı: "Metris Cezaevi Nizamiye Kapısı'nda salonda ailelerle sıkı bağlar kurulmaya başlandı. Herkes birbirini daha iyi tanıyordu artık... Aynı koğuşta kalan çocukların aileleri birbirini

tanımak, ortak hareket etmek zorundaydı. Mademki çocuklarımız bir arada kalıyor, bir arada yiyip içiyorlardı. Bizim de bir araya gelmemiz gerekmez miydi?" Daha sonra Tutuklu ve Hükümlü Aileleri ile Dayanışma Derneği (TAYAD) olarak kurumsallaşacak olan aileler de o dönem idamın yasalardan çıkarılmasını talep eden 3.030 imzalı dilekçe ve 407 sayfa eklerini 24 Mayıs 1983'te DM, Adalet Bakanlığı ve Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne vermişlerdi. Kendisi de cezaevinde yatan Erol Erkılınç, ailelerin bu çabalarını *annelerimiz* başlığı altında aktarmıştı.

İHD için gerekli temeller, tutuklu yakını aileler ve aydınlar arasında adı tam olarak konmamış bu ortaklaşalık sürecinde atılmıştı.

İnsan Hakları Derneği'nin Kuruluşu

1986 yılına geldiğimizde tutuklu aileleri ile gazeteci, yazar ve diğer aydınlar arasında kurumsallaşma arayışları son aşamaya gelmişti. Helvacı'nın belirttiğine göre, insan haklarına yönelik örgütlenme talebi tutuklu ailelerinden gelmişti. Aydınlarla birlikte bu yönde bir adım atılabilirse bazı olumlu sonuçların elde edilebileceğine inanılıyordu. İstişareler sonunda somut amaçları olan, kalıcı nitelikte bir insan hakları örgütlenmesi için mutabakat sağlanmıştı. Böylece İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 38. yılında Türkiye'de İHD'nin kuruluşu için somut adım atılabilmişti.

İHD, insan hakları savunucusu 98 kişi tarafından 17 Temmuz 1986 tarihinde kurulmuştu. Dernek, 12 Eylül Darbesi ardından başta anayasa olmak üzere temel hak-özgürlüklerle uyumlu olmayan yasaların iptali, toplum üzerindeki baskıcı-otoriter uygulamaların son bulması ve gözaltında ve cezaevlerinde işkence ve kötü muamelelerin yarattığı ağır tahribatın giderilmesi gibi duyarlılıklarla harekete geçmişti. Kuruluş amacı *insan hak ve özgürlükleri konusunda çalışmalar yapmak* şeklinde formüle edilmiş ve bu ifade, üç kez İçişleri Bakanlığı'ndan dönen İHD tüzüğünde de yer almıştı. İHD; yıllar içinde, ülkede ve dünyadaki insan hakları ile ilgili uygulamaları izlemiş, araştırmalar yapmış; bu alana ilişkin raporlar yayınlayarak dünya ve Türkiye kamuoyunu bilgilendirmişti. Kuruluşundan başlayarak genel af, ölüm cezası, savaş karşıtlığı, DGM'ler, düşünce özgürlüğü, gözaltında kaybetmeler, faili meçhuller, işkence ve cezaevleri alanlarında kampanyalar düzenlemişti.

Derneğin Yönetim Kurulu'nda şu isimler yer almıştı: Nevzat Helvacı, Leman Fırtına, Şaziment Sülekoğlu, Vecihi Timuroğlu, Gülten Akın, Nuri Karacan, Bekir Doğanay, Erbil Tuşalp, İbrahim Açan, Aykut Başçıl, Akın Birdal. Kuruluşunda Nevzat Helvacı YK başkanlığına seçilmiş; derneğin ilk şubesi de İstanbul'da, Emil Galip Sandalcı'nın girişimi ve başkanlığında kurulmuştu. İzleyen aylarda Ankara şubesi eski Antalya Valisi Güngör Aydın başkanlığında kurulmuş ve hemen devamında

Diyarbakır, İzmir, Adana, Antalya ve Kayseri'de şubeler açılmıştı. Dernek kurucu ve üyeleri arasında tutuklu yakınlarının çok önemli bir yeri vardı. Onlardan biri Didar Şensoy idi ve bir barış günü, 1 Eylül 1987'de çocuklarının ardından verdiği mücadelede ve kendisi gibi tutuklu yakınlarının gözleri önünde hayatını kaybetmişti. Sacide Çekmeci ve Leman Fırtına bu âna dair hatıralarını yazmışlardır.

Zaman içinde 33 şubesi, bir temsilciliği ve 12.000 üyesi olan bir kuruma dönüşen İHD'nin etkinlikleri arasında paneller, sempozyumlar, açık oturumlar, kampanyalar, basın açıklamaları dikkat çekici bir yer alıyordu. Dernek bu alandaki kişi ve kurumlara değişik tarihlerde ödül ve plaket vermişti. Fakat elbette sistemsel saldırılardan onlar da etkileniyordu. İHD, daha ikinci yılında (1988) Genel Kurul'a giderken kurucu listede yer alan Niyazi Ağırnaslı, Didar Şensoy, Memduh Nam, Yaşar Ceyhanlı ve İsmail Türker hayatını kaybetmişti. Ayrıca çeşitli gerekçelerle Malatya, Gaziantep, Van, Bursa, Konya ve İzmir şubeleri kapatılmıştı. Yine zaman içinde 14 üye veya kurucusu çeşitli saldırılarda öldürülmüştü. İHD Diyarbakır şubesinin hazırladığı *Diyarbakır Katliamı Araştırma Raporu*'nda 5 Temmuz 1991'de gözaltına alınan ve iki gün sonra işkence edilerek ve silahla öldürülen Vedat Aydın'ın öyküsü ve diğer insan hakları ihlallerine dair bilgiler, belgeler geniş şekilde yer almıştı.

İHD, 1988 yılında yayımladığı *Çalışma Raporu*'nda İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ne riayet, 26 Haziran 1987'de yürürlüğe giren *İşkenceye ve Diğer Zalimane, Gayriinsani veya Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesi*'ne uymaya davet, cezaevlerinde insanca yaşam ortamı kurulması, ölüm cezasını anayasadan çıkarılması, 141, 142 ve 163. maddelerin kaldırılması, uyruklukhakkı ve vatandaşlık hakkı ellerinden alınmış 14.000 kişiye haklarının iadesi, çalışma yaşamının demokratikleştirilmesi, genel af çıkarılması, medya özgürlüğünün sağlanması gibi temel taleplerini dile getirmişti. Dernek 30 Ağustos 1988 tarihinde Genel Başkan Nevzat Helvacı ve Ankara Şube Başkanı Muzaffer İlhan Erdost, imzalı bir açıklama ile Irak'tan sığınan Kürtlerin kabul edilmesi için hükümete çağrı yapmış; Kürt sorununun barışçı çözümü, fırsat eşitliğinin sağlanması gibi talepler dile getirilmişti.

İHD'nin Üç Temel Mücadele Alanından Dönemin Manzarasını Anlamak

İşkence Olgusu

İşkence, darbe boyunca yaygın bir uygulama olarak kullanılıyordu. Dolayısıyla İHD'nin temel ilgi alanlarından biri olarak işkence üzerine çok sayıda ra-

por hazırlanmıştı. Bu dönemde gözaltı süreleri 30, 60 ve 90 gün olarak uygulanmış; 09.12.1980 tarih ve 2354 sayılı, 1402 Sayılı *Sıkıyönetim Kanunu'na Üç Ek Madde Eklenmesi Hakkında Kanun*'la eklenen 7. madde uyarınca sanıkları süresiz gözaltında bulundurmak mümkün olmuştu. Avukat Hüsnü Öndül'ün yazdığı rapora göre sıkıyönetimde görülen davalarda 15.000 dolayındaki sanıktan sadece yüzde 5'i işkence görmediğini söylemişti. Rapora göre 1980-1985 arasında işkence yöntemleri arasında; öldürmekle tehdit, çırılçıplak soyma, elektrik vermek, küfür, kaba dayak, saatlerce ayakta tutmak, yemek vermemek, tuvalete çıkarmamak, falaka, en baştan itibaren gözleri kapatmak, arkadan ellerin bağlanması suretiyle ters olarak askıya alma, ıssız bir yere götürülerek tabancayla sağına soluna ateş edilmesi, tırnakların sökülmesi yer alıyordu. Nitekim Ercan Kesal'ın yazdığına göre darbe sonrası işkence ile öldürülen ilk kişi Zeynel Abidin Ceylan'ın 26 Eylül 1980 tarihli otopsi raporunda şu tespitler vardı: "Kaburga kemiklerinden üçü kırık, alnının sağ tarafında pire ısırığı şeklinde küçük yaralar, sağ ve sol omuzda, göğüs orta kısmında ve bacağın değişik bölümlerinde büyük morluklar, ayak tabanlarında da yarım santim çapında taze iki küçük yara..."

Kuşkusuz işkence sadece gözaltında yaşanmıyor; cezaevlerinde de devam ediyordu. Tutuklulara kimi marşlar işkence ile ezberletilmeye çalışılıyor, itirafçılığa zorlanıyorlardı. Tek tip elbise mecburiyetine uymayanların savunma hakkı engelleniyordu. Diyarbakır Cezaevi'nde beş yılda 35 tutuklu ölmüştü ve bu cezaevindeki işkence örnekleri vahşetin sınır(sızlığ)ı gibiydi. *Yeni Gündem* 6 Eylül 1987 tarihinde işkence yöntemlerine dair bu detayları yazmıştı: "Vücudun kaslı bölümlerine cop, kalas, zincir, demir çubuk ve benzeri şeylerle vuruluyordu. Çırılçıplak soyulan tutukluya köpek saldırtılıyordu. Tutuklular birbirine bağlanıp ters yönde koşturuluyordu. Tutuklunun bir ayağına bağlı zincir yüksek bir yere bağlanıyor, tutuklu bayılıncaya kadar orada bırakılıyordu. Tutuklu soyuluyor, testis ve erkeklik organlarından tutularak tartılmaya çalışılıyordu. Tutuklu sorgulanıyor ve kurulan sehpada idam denemesi yapılıyordu. Zeytinyağına batırılan cop, zorla makata sokuluyordu. Erkeklik organına ip bağlanarak çekiliyordu. Baş, lağım suyuna sokuluyordu; dışkı yediriliyordu. Bir tutuklu yere yatırılıyor, diğerinin onun üstüne işemesi isteniyordu vb."

Cezaevlerindeki işkence türleri gibi muhatapları da farklı kesimlerden olabiliyordu. Mesela 12 Eylül 1980'de MSP Gençlik Başkanı iken Mamak Askerî Cezaevi'ne konulan Ahmet Oğuz şunları yazmıştı: "Hapishaneye girişte elimizden Kuran-ı Kerim'i aldılar. Canım çok sıkkın. Eğer Kuran okumama müsaade etmezlerse öğrendiğimi de unutacaktım ve dilekçe yazmaya karar verdim. Elimden alınan Kuran-ı Kerim'in verilmesini istedim. 'Kuran okumak yok. Atatürk'le ilgili kitap okuyacaksınız,' diye cevap aldım. Bu dilekçe işini birkaç kez tekrarladım,

hep aynı cevabı aldım. Bir de andımızı okutuyorlardı. Onar kişilik gruplar halinde dışarı çıkarılıyoruz ve ailelerimiz bizim karşımızda tel örgüye dizilmiş hem bizi seyrediyor hem de görüş için bekletiliyorlardı."

İHD, kuruluşundan beri her yıl düzenli olarak *İşkence Raporları* yayımlamıştı. Raporlara göre '80'li yılların ikinci yarısında da işkence pratikleri devam etmekteydi. 1988'de 33 kişiye Adlî Tabiplikler tarafından işkence yapıldığına dair raporlar verilmişti. 1989 *İşkence Raporu*'nda benzer bilgiler yanında ilk kez *ajanlığı zorlama* uygulamasına yer verilmişti. Derneğin 1990 yılı raporunda da Ankara'da gözaltına alınan, işkence gören kişilerin bilgilerine ve raporlarına detaylı yer verilmişti.

Ulusal basına yansıyan haberlere göre de derneğin bilhassa işkence konusunda bir dizi girişimi olmuştu. Kurulduğu yıl Nevzat Helvacı, Ankara'da gözaltında işkence görmüş olan ve açlık grevi yapan öğrencileri sanatçı Ahmet Kaya ile ziyaret etmişti (*Milliyet*, 30 Aralık 1986). Dernek Türkiye'de darbeden beri 149 kişinin işkenceden öldüğü yönünde kamuoyuna bir açıklama yapmış (*Milliyet*, 13 Şubat 1987) ve bir yıl sonra da işkenceden zarar görenler için *İşkence Rehabilitasyon Merkezi* kurma çalışması başlatmıştı (*Milliyet*, 09.11.1988).

Cezaevleri Olgusu

Kuşkusuz o dönem cezaevleri insan hakları açısından en dikkat çekici mekânlardı. Türkiye'de E tipi, F Tipi, Özel tip ve Kapalı olmak üzere 641 cezaevi bulunmaktaydı. Daha cezaevine ilk girişte uygulanan dayak faslı, tek tip elbise ve askerî disiplin içinde yaşama mecburiyeti olağan pratiklerdi.

Gülten Kışanak'ın aktardığına göre Diyarbakır Askerî Cezaevi'nde Kürtçe konuşma yasağı, cezaevi duvarlarına yazılan *Türkçe Konuş Çok Konuş* yazıları, sırf Kürtçe konuşulduğu için yapılan işkenceler, *Türküm* demeye zorlama, İstiklal Marşı ve bayrağı bir işkence aracı haline getirme, işkence ile bayrak öptürme, cezaevinin dört bir yanını bayrak resimleriyle donatma gibi bir dizi uygulama vardı. Bunlara karşı Diyarbakır Askerî Cezaevi'nde de 14 Temmuz 1982'de ölüm orucu başlatılmış ve Kemal Pir (7 Eylül 1982), Mehmet Hayri Durmuş (13 Eylül 1982), Akif Yılmaz (15 Eylül 1982) ve Ali Çiçek (17 Eylül 1982) hayatını kaybetmişti. Hasan Hayri Aslan, *Diyarbakır 5 Nolu Cehenneminde: Ölümden de Öte* çalışmasında Diyarbakır Askerî Cezaevi'nde işkence, intihar, hastalık gibi nedenlerle hayatlarını kaybeden onlarca tutuklunun tek tek isim ve ölüm zamanları hakkında detaylı bilgilere yer vermiştir. Aynı şekilde İstanbul Sağmalcılar Cezaevi'nde de tutuklular 1984 yılında ölüm orucu başlatmış; Abdullah Meral, ölüm orucunun 63. gününde, Haydar Başbağ 66. günde, Mehmet Fatih Öktülmüş 66. günde ve Ha-

san Telci 73. günde yaşamını yitirmişti.

Birand vd.nin belirttiğine göre bu dönemde cezaevleri gerçekte ölüm mekânıydı. O kadar ki 171'i işkenceyle olmak üzere 299 kişi cezaevlerinde yaşamını yitirmişti. Bu kişilerden 43'ü için gözaltında intihar ettiği yönünde rapor düzenlenmiş, 73 tutukluya da doğal ölü raporu verilmişti. Ayrıca 1987'de açılan Eskişehir Özel Tip Cezaevi'nde tek tip elbise ve diğer yaptırımlara karşı iki yılda 7 kez açlık grevleri yapılmış ve iki tutuklu hayatını kaybetmişti.

Bütün bu deneyimler, cezaevlerini İHD'nin mücadele alanında özel bir yere taşımış; konuyla ilgili çeşitli girişimler yapılmış, raporlar hazırlanmıştı ki bunları dönemin ulusal basınından takip etmek de mümkündü. İHD Genel Başkanı Nevzat Helvacı, Türkiye'deki cezaevlerinde yaşanan baskılara karşı hükümetin sessizliğini protesto etmiş ve konuyu BM'ye taşıyacaklarını açıklamıştı (*Milliyet*, 27.04.1987). Aynı yıl, İHD İkinci Başkanı Ragıp Zarakolu, genel af ve idamların kaldırılması için imza kampanyası başlattıklarını duyurmuştu (*Milliyet*, 09.10.1987). 1 Ağustos Genelgesi'nin geri çekilmesi için 12 cezaevinde süren açlık grevleri kamuoyunun bilgisine taşınmıştı (*Milliyet*, 01.11.1988). Hatta İHD de kimi zaman açlık grevi ile doğrudan tutuklu mücadelelerinin bir parçası olmaktaydı (*Milliyet*, 01.08.1989). 1989 yılı ağustos ayında 12 cezaevinde 877 tutuklu ve hükümlü açlık grevindeydi (*Milliyet*, 09.08.1989). İHD, Genel Başkan Nevzat Helvacı başkanlığında bir Acil Durum Komitesi kurmuştu. Aralarında Doğu Perinçek, Emil Galip Sandalcı, Pınar Kür, Demirtaş Ceyhun, Adalet Ağaoğlu, Adnan Özyalçıner'in de olduğu 50 kişilik bir grup basın açıklaması yapmıştı (*Milliyet*, 09.08.1989). '80'li yıllar bittiğinde bile bu sorun cezaevlerinin ve dolayısıyla İHD'nin ana gündeminde yer almaya devam ediyordu. Mayıs 1990'da Çanakkale E Tipi Cezaevi'nde başlayan açlık grevi yayılmış; gazeteler "Cezaevlerinde 596 kişi açlık grevinde" başlığını atmışlardı (*Milliyet*, 26.05.1990).

İdamlar

Tek parti dönemi dışında Türkiye'de idamın adeta olağanlaştığı dönem '80'li yıllardır. Nitekim darbe süresince toplam yargılananlardan 7.000'i hakkında idam istenmiş, 517 kişiye idam verilmişti. Bunlardan 259 dosya onanmak üzere TBMM'ye gönderilmiş ve 50 kişi idam edilmişti. İdam edilenlerden altısı adli, 10'u ülkücü diğerleri sol görüşlüydü.

Argav'ın yazdığına göre ilk idam edilen Necdet Adalı'nın babası, idamdan iki gün önce Kenan Evren'e bir telgraf göndermiş: "Ben, idama mahkûm edilen Necdet Adalı'nın babasıyım. Oğlumun suçlu veya suçsuz olduğu konusunda hiçbir şey söylemiyorum. Ancak bir baba olarak ve bir insan olarak ölüm cezalarının

insani olmadığına inanıyorum. Siz de bir baba olarak evlat acısının ne olduğunu takdir edersiniz. Acımı içime gömüyor, son olarak oğlumun idamının engelleneceğine ilişkin inancımı koruyorum," demiş ama dikkate bile alınmamıştı.

Ülkücüler de bu süreçlerden etkilenmişti. Öznur'un belirttiğine göre 12 Eylül Darbesi'nden sonra *Ülkü Ocakları Davası'nda* idam edilenler dışında altı kişi işkencede öldürülmüştü. Mustafa Pehlivanoğlu'nun itirafları idamından hemen önce *Hürriyet*'te yayımlanmıştı.

İHD'nin kuruluşundan beri kampanya konularından birisi *idamın kaldırılması* idi. Her ne kadar 1984 yılında Hıdır Aslan ve İlyas Has son idam infaz örnekleri olsa da cezanın kendisi duruyordu. Akın Birdal'ın belirttiğine göre dernek, *ölüm cezasının kaldırılması ve genel af çıkarılması* talebiyle 1988 yılında 150.000 imzalı dilekçeyi TBMM Başkanlığı'na sunmuştu.

1990'lara Gelirken: İHD, Etrafındaki Çemberi Kırmıştı Fakat...

İHD, bu üç alanın dışında da geniş bir mücadele alanıyla da ilgiydi. 1987 yılından başlamak üzere her yıl 10 Aralık'ı içine alan günleri *İnsan Hakları Haftası* ilan etmişti. Bu kapsamda bir de *İnsan Hakları Ödülü* vermeyi kararlaştırmış; ilk ödül de 20 Haziran 1987 tarihinde, hastanede tedavi olmakta olan Av. Niyazi Ağırnaslı'ya verilmişti. Ağırnaslı, ödülünü aldıktan çok kısa süre sonra hayata veda etmişti. Dernek 1988'de başladığı *Kültürel Haklar Haftası* içinde ilk kez 1989'da *İnsan Hakları Film Şenliği* düzenlemişti. Ayrıca Ankara'da resim-heykel-tiyatro üzerine bir panel düzenlenmiş; Rutkay Aziz, Cengiz Bektaş, Gülsen Tuncer, İbrahim Demirel, Başar Sabuncu, Sadık Aslankara katılmıştı (*Milliyet*, 16.12.1989). Bünyesinde *Kadın Hakları* kurulu kurmuş, çeşitli etkinlikler gerçekleştirmişti. 12 Eylül Darbesi ile 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası'nın 2. maddesi uyarınca işine son verilen 14.509 kamu görevlisi için de 1 Ekim 1988'de Ankara'da bir kurultay düzenlemişti. İHD, 1990 yılında ABD'nin Irak'a müdahale sürecine de *Bu Savaş Bizim Değildir* sloganı ile karşı çıkmıştı. 1989'da Ankara'da Belediye Başkanı Murat Karayalçın girişimiyle İnsan Hakları Parkı ulusal projesi yapılmıştı. Aynı yıl *Demokrasi Kurultayı*, 1990 yılında da *Anayasa Kurultayı* düzenlemişti.

Seksenli yıllar biterken İHD artık yalnız bir kurum olmaktan çıkmış; hak ihlallerine karşı bir başka örgüt olarak Mazlum Der kurulmuştu. İHD, etrafına örülü çemberi büyük ölçüde kırmıştı. Genel Başkanı Helvacı, 1988 yılında Uluslararası Af Örgütü'nün İngiltere'de, 1989'da Amerika'da ve aynı yıl İsviçre'de, Atina ve Selanik'te düzenlenen toplantılarına davet edilmiş ve katılmıştı.

13 Mayıs 1989'da İHD'nin yürüttüğü mücadeleye ülke dışından destek amacıyla Almanya'da, *Türkiye Almanya İnsan Hakları Derneği* (TÜDAY) kurulmuş-

tu. TÜDAY bir anlamda, İHD'nin dünyaya açılan kapısıydı. Birdal'ın yazdığına göre İHD, FIDH'ya da üye olarak seçilmiş, 1990 yılında Avusturya'dan *Dr. Bruno Krenski İnsan Hakları Ödülü*'ne layık görülmüş; ödül törenine Başkan Nevzat Helvacı davet edilmişti. Törene Avusturya başbakanı ve adalet bakanı da katılmışlardı. İHD ayrıca *Danimarka Barış Vakfı* tarafından, barış uğruna yaptığı çalışmalar nedeniyle 25.000 Kronla ödüllendirilmişti. Dernek, yurtdışındaki deneyimleri de inceleyerek 1988 yılında bir işkence tedavi merkezi kurmaya karar vermiş; bunun için aralarında Çankaya ve Sincan belediye başkanlarının ve *Türk Tabipleri Birliği*'nin de olduğu ortak bir çalışmayla 1990 yılında *Türkiye İnsan Hakları Vakfı* kurulmuştu.

Bu arada İHD, sürdürmekte olduğu demokrasi ve insan hakları mücadelesi nedeniyle 1989 yılında *Nokta* dergisinin *Doruktakiler* ödülüne ve aynı yıl *Orhan Apaydın İnsan Hakları ve Hukuk Ödülü*'ne de layık görülmüştü.

Özetle 1990'a geldiğimizde İHD, dünyada da tanınan ülkenin en önemli insan hakları kuruluşuydu. Ülkenin tanınmış yazar, gazeteci, akademisyen ve çeşitli meslek kuruluşlarının üyeleri İHD bünyesinde buluşmuşlardı. Derneğin sözü hemen her kesimde ciddi bir karşılık buluyordu.

Bitirirken...

Bütün deneyimlerin gösterdiği gibi İHD, demokratik kültür ve gelenek bakımından '80'li yılların en önemli kurumuydu. Baskılara karşı demokrasi, insan hak ve özgürlüklerinin ifade bulduğu en güçlü kurumdu. Gerek 1946 ve gerekse 1962 yılında kurulan İHD örneklerinden farklı olarak içsel dinamiklerin ürünü olarak inşa edilmişti. Temel gücü politik tutuklular, onların aile ve yakınları, aydınlar ve demokrasi savunucuları idi. Dernek, baskının en ağır olduğu yıllarda sadece bu kesimlerin değil, bütün demokrasi güçlerinin de temsili güç ve kurumu olmuştu.

Darbe koşullarında Türkiye'de demokrasi ve özgürlükleri savunmak için belki de en önemli girişim cezaevlerindeki tutuklulardan gelmişti. Havalandırma, ziyaret, avukat görüşü, mahkemeye gitmek gibi her türlü insani haklardan bile mahrum bırakılmış politik tutuklular canları pahasına bu kısıtlamalara karşı direnmişlerdi. Bu direniş, ailelerden ve avukatlardan ve giderek demokrasi yanlısı tüm güçlerden destek bulmuştu. İHD'de cisimleşen bu ses oradan da dünyaya ulaşmıştı. İHD, ülkenin en önemli ihtiyacı olan demokrasi arayışına mütevazı bir destek olmuştu.

Seksenler bitmişti ancak baskı üreten sistemsel yapı orta yerde duruyordu. Dolayısıyla İHD'ye duyulan ihtiyaç da orta yerde duruyordu.

Ancak derneğin içindeki düşünsel-politik eğilimler hem derneğin geleceğini

hem de ülkede insan hakları mücadelesinin sonraki seyrini etkileyecek nitelikleri göstermekteydi. 28 Ekim 1990'da yapılan 3. Olağan Genel Kurul'da bu eğilimler görünür olmuştu. Av. Halit Çelenk'in divan başkanlığı yaptığı kurulda İHD Diyarbakır Şube Başkanı Av. Vedat Aydın'ın Kürtçe konuşma yapması, Genel Kurul Divanı da dahil olmak üzere salonda bulunan bazı delegeler tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Yasaların da Kürtçe konuşmayı *suç sayması* nedeniyle resmî süreçler devreye girmiş; Vedat Aydın ve konuşmayı tercüme eden A. Zeki Okçuoğlu tutuklanmıştı. İHD, kuruluşundan dört yıl sonra sınıf ve kimlik siyaseti arasındaki gerilimin tarihsel, siyasal ve toplumsal arka planını yeterince tartışamamıştı. Dernek içindeki büyük dayanışma yerini gerilimlere bırakmıştı. Bu gerilim '90'lı yıllardan başlayarak derneğin sonraki seyrini de etkileyecekti.

Fakat şurası kesindir ki Türkiye'nin insan hakları alanında yürüttüğü mücadelede, *İHD* olağanüstü bir etki ve nesiller boyu unutulamayacak bir iz bırakmıştır. Tüm seslerin zorbalıkla kısıtlandığı zamanlarda işkencehanelerde yükselen çığlıkların, darağaçlarındaki haykırışların sesi ve nefesi olmuştur. İHD '80'li yıllarda sadece Türkiye'de değil, dünyada da özgün bir örnek olmuştur.

Bölünme, Birleşme ve İdeolojik Kriz Sarmalında: Seksenli Yıllar ve Türkiye'de Merkez Sol

Anıl Varel

12 Eylül'ün tank paletleri Türkiye'nin siyaset arenasından büyük bir gürültüyle gelip geçtikten sonra, siyasî partiler 1983'ün bahar aylarından itibaren tekrar bu arenaya giriş yapmaya başladılar. Ancak isimleri, sahnenin bilhassa ön tarafındaki simaları ve daha da önemlisi, siyaset edimini üzerinde gerçekleştirdikleri toplumsal ve ideolojik zemin önemli ölçüde değişmişti. Bu yazıda, 12 Eylül Darbesi'nden sonra Türkiye'de merkez solda yaşanan gelişmeler ana hatlarıyla tahlil edilecek, özellikle de siyasî partiler düzeyinde yaşanan bölünme ve birleşme süreçleri ile merkez solun yaşadığı ideolojik kriz sorunu üzerinde durulacaktır.

12 Eylül'ün Ardından Merkez Solda Zorunlu İstikamet: Halkçı Parti

Darbe sonrasında askerî cuntanın ülke yönetimini sivillere devretme sürecinin bir parçası olarak 2820 sayılı Siyasal Partiler Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ve siyaset yapma yasağının kaldırılmasıyla birlikte, yeni siyasî partiler art arda ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunlardan biri, 25 Mayıs 1983'te kurulan ve merkez sol seçmenin oylarına talip olan HP'ydi. Ancak askerî cuntanın CHP'yi kapatması neticesinde merkez solda ortaya çıkan boşluğu doldurması beklenen asıl parti ise 6 Haziran 1983'te kurulan Sosyal Demokrasi Partisi'ydi (SODEP). CHP ile SODEP kadroları arasında kayda değer bir süreklilik ilişkisi vardı ve SODEP'in siyasî yelpazede konumlandığı yer (merkez sol), CHP'nin 70'li yıllardaki pozisyonuyla örtüşüyordu. Üstelik partinin genel başkanı, CHP'nin sembol isimlerinden İsmet İnönü'nün oğlu Erdal

İnönü'ydü. Dolayısıyla SODEP'in hem kamuoyu ve seçmenler hem de darbecilerin gözünde CHP'nin bir devamı olarak algılanması kaçınılmazdı. Diğer yandan, 1983'ün bahar ve yaz ayları boyunca Kenan Evren, darbe öncesinde var olan siyasî hareketlerin devamı niteliğinde olacak partilere seçime giriş izni verilmeyeceğini defalarca deklare etmişti. Daha sonraki gelişmelerin de teyit ettiği üzere, 12 Eylül öncesinin izlerinin siyaset arenasında yeniden belirmesine karşı Evren ve ekibinin tahammül eşiği gerçekten de çok düşüktü. Bunun belki de en önemli istisnaları, 24 Ocak Düzenlemeleri'nin mimarı konumundaki Özal'a ve onun neoliberal projesine tanınan ayrıcalık ile MHP'nin fikriyatına (Türk-İslâm Sentezi ve şiddetli bir antikomünizm tavrına) verilen açık onaydı.

SODEP'in, 1970'li yılların CHP'siyle olan organik ve ideolojik bağının yol açması muhtemel sakıncaların haricinde, özel olarak Erdal İnönü ismi üzerinde de cuntacıların bazı tereddütleri vardı. İnönü'nün, ODTÜ rektörlüğü döneminde solcu gençleri himaye ettiği düşünülüyordu. Evren'e göre, SODEP çatısı altında bu durum tekrarlanabilir; radikal solcular, İnönü'nün ve onun prestijli soyadının arkasına sığınarak kendilerine korunaklı bir hareket alanı yaratmaya koyulabilirlerdi. Evren'in, İnönü'ye ve İnönü'nün enişte si Metin Toker'e söylediğine göre, SODEP'ten yana asıl çekincesi buydu.

Evren'in bu söylediklerinde ne kadar samimi olduğunu bilebilmek elbette imkânsız ama onun ve ekibinin, hangi gerekçelerle olursa olsun, SODEP'i ve İnönü'yü 1983 yılı itibarıyla siyaset meydanında görmek istemedikleri açıktı. Yıllar sonra, Cüneyt Arcayürek'e verdiği röportajda İnönü de şöyle diyecekti: "Anladığım kadarıyla o senaryoya (güdümlü demokrasi senaryosuna) uymadık." Zaten paşalar, o tarihte, çok fazla partinin içerisinde yer aldığı bir siyasal partiler kompozisyonu istememekteydi. Bunun hem kontrolünün zor olacağı düşünülüyordu hem de koalisyona yol açma (ve böylelikle istikrarsızlığa sebep olma) ihtimali vardı. Dolayısıyla cuntacılardan icazet alabilmiş MDP-HP-ANAP üçlüsünden oluşacak bir oy pusulası yeterli görülüyordu. 1983 yazındaki çeşitli konuşmalarında Evren, yeni yeni ve çok sayıda siyasî partinin kurulmasından duyduğu rahatsızlığı ısrarla vurgulamış; "Partilerin çoğalmasını arzu etmemek lazım... Çünkü bunun çok zararını gördük. Ne geldiyse koalisyon hükümetlerinden geldi," demişti.

Özetle SODEP ve İnönü, Evren ve ekibinin Türkiye siyasetine dair yaptıkları yeni tasarımı bir ölçüde bozmaktaydılar. Nitekim SODEP'in '83 seçimlerine girişi, kurucu üye listesine yapılan vetolarla engellendi. Her seferinde yenilenmiş listelerle, SODEP toplam beş kez başvuruda bulundu. Ama seçimlere katılmak için gerekli olan 30 kurucu üye sayısını bir türlü tutturamadı. Veto edilenler arasında, parti lideri Erdal İnönü de bulunuyordu. Bu arada, İnönü genel başkanlık görevini bir süreliğine Cezmi Kartay'a devret-

mek zorunda kaldı. Kimlerin veto edildiğinin aslında politik ya da hukukî açıdan aşırı bir önemi yoktu. Atatürk'ün yaveri, 80 küsur yaşlarındaki emekli Subay Cevdet Tolgay dahi sakıncalı bulunarak konsey tarafından veto edilebilmişti! Hiçbir zaman tam olarak bilemeyeceğiz ama muhtemeldir ki biraz daha vakit olsaydı ve SODEP yenilenmiş listelerle bir beş kez daha başvuruda bulunsaydı, onlardan da olumlu sonuç alamayacaktı. Komutanların, seçimlerde merkez sol oyların toplanmasını istedikleri parti, HP idi.

SODEP'in seçimlere girişinin bu şekilde engellenmesi sonrasında, merkez sol seçmenler için sandıkta zorunlu istikamet HP oldu. Aslında vetolar kısmen HP'yi de vurmuştu. Ama söz konusu HP olduğunda, veto mekanizması bu partinin seçimlere girişini engelleme yönünde değil; partinin sol kanadını teşkil edebilecek, sakıncalı görülen bazı kişilerin elenmesi amacıyla işlemişti.

HP önderi, Necdet Calp'ti. Calp, Cemal Gürsel'in ve daha sonra da İsmet İnönü'nün özel kalem müdürlüğünü yapmış, mülkiye müfettişliği, çeşitli ilçelerde kaymakamlık ve Siirt ile İzmir valiliği gibi önemli görevlerde bulunmuş üst düzey bir bürokrattı. 12 Eylül Darbesi sonrasında (1980-1983 aralığında) da başbakanlık müsteşarlığı görevini yürütmüştü. Teknokrat imajı, apolitik bir kişilik olarak görülmesi ve 12 Eylül'ü takip eden birkaç yılda darbe yönetimiyle yakın ilişkiler kurması nedeniyle, emekliliği sonrasında askerlerden siyaset mazbatası almıştı. HP'nin kurucuları arasında, Emin Fahrettin Özdilek ve Mucip Ataklı gibi subay kökenli kimseler de bulunuyordu. Bülent Tanör'ün deyişiyle HP, "majestelerinin muhalefeti olarak kotarılan evcilleştirilmiş bir sol parti" idi. Calp ise partisini; sosyal adaletçi, sosyal güvenlikçi, çalışanların yaşam koşullarını iyileştirmeyi hedefleyen, zorlayıcı değil ama teşvik edici planlama taraftarı, devletçiliğe ağırlık veren ama mülkiyete ve mirasa saygılı, özgürlükçü parlamenter demokrasi yanlısı, Atatürk devrim ve ilkelerine bağlı, sosyal demokrat bir oluşum olarak tanımlıyordu.

Nihayetinde, 6 Kasım 1983 seçimlerine sol bir parti olma iddiasıyla sadece HP iştirak etti ve aldığı %30,46 oyla HP, ANAP'ın ardından ikinci büyük parti olarak Meclis'e girmeye hak kazandı. Aldığı oy oranı, merkez sol oyların önemli bir bölümünün bu partiye aktığını gösteriyordu. Ancak sadece dört ay sonra, 25 Mart 1984'te gerçekleştirilen ve bu kez SODEP'in de dahil olabildiği yerel seçimler, merkez sol seçmenlerin çoğunun gözünde HP'nin sadece geçici ve zorunlu bir ara durak teşkil ettiğini gösterdi. SODEP, girdiği bu ilk seçimde aldığı %23,35'lik oyla, merkez solun önderi konumuna geldi. Sekiz ilde, belediye başkanlıkları SODEP'lilere geçti. Bu seçimde HP hiçbir ilde belediye başkanlığı kazanamadığı gibi, İl Genel Meclisi oyları da %8,76'ya geriledi. Muhtemelen beş ay önce de HP'nin gerçek gücü hemen hemen bu kadardı. Yani SODEP'in veya başka bir sol partinin 1983 seçimlerine katıla-

mamış olması, suni olarak güçlendirilen HP'nin ilk ve son kez iki haneli bir oy oranına ulaşmasına yol açmıştı.

Sosyolojik anlamda henüz kalıcı bir kimlik teşkil edememiş HP ile onun sağdaki muadili MDP'nin yerel seçimlerde %10 bandının altına düşmeleri, siyasî gelecekleri üzerinde karabulutların dolaştığı anlamına geliyordu. Eğer bu performansı sıradaki genel seçimde tekrarlayacak olurlarsa parlamento dışında kalacaklardı. MHP, CHP, TKP ya da Milli Görüş partileri gibi oluşumların aksine yani toplumsal karşılığı bulunan bir siyasî kimliğe sahip olmayan yeni partiler açısından parlamento dışında kalmak, bekalarının tehlikede olduğu anlamına gelir ve 1984 seçimleri sonrasında HP de işte böyle bir tehdit altındaydı. Bu durum, HP'ye ve önderliğine, içeriden ve dışarıdan çeşitli eleştirilerin yönelmesine yol açtı. Merkez solda birlik çağrıları çok daha yüksek bir sesle ve HP yönetimine yönelik bir eleştiri olarak dile getirilmeye başlandı. Zaten Calp, seçim maratonu boyunca İl Genel Meclisi oylarında SODEP'in HP'yi geçmesi halinde genel başkanlığı bırakacağını defalarca deklare etmişti. Merkez sol seçmen bu resti gördüğü için, şimdi partisiyle birlikte Calp'in de siyasî kaderinin tartışma konusu edilmesi kaçınılmazdı.

Aslında tüm bu yaşanacaklar, yerel seçim maratonunda İnönü tarafından iddialı bir biçimde dile getirilmişti. İnönü, Ege Bölgesi'ndeki seçim çalışmaları sırasında, ANAP ve SODEP dışındaki partilerin yerel seçimlerden sonra tarihe karışacaklarını iddia etmiş hatta seçimlerden sonra HP ile birleşeceklerini söylemişti. Halbuki HP önderleri bu tarihte, SODEP'le birleşmenin gündemlerinde olmadığını söylüyorlardı. Yani İnönü, HP'nin yerel seçimlerde hüsrana uğrayacağını, merkez sol tabanın SODEP'te birleşeceğini ve bu durumun HP yönetimini sarsacağını öngörüyordu. Çok kesin biçimde olmasa da (çünkü HP'nin tümüyle sandığa gömüldüğü asla söylenemezdi), seçim sonuçları İnönü'yü büyük oranda haklı çıkardı ve HP içeriden çatırdamaya başladı.

Neticede parti içinden ve dışından gelen eleştiriler sonucunda Calp, genel başkanlık görevini bıraktı. Yerine, Büyük Kongre'de (29 Haziran 1985), parti içi muhalefetin ve partinin sol kanadının öncüsü Aydın Güven Gürkan seçildi. Akabinde, 17 Ağustos 1985 tarihli Küçük Kurultay'da ise SODEP'le birleşilmesi yönünde ilke kararı alındı. Cüneyt Arcayürek'in tarifiyle, "MDP ile HP, suni teneffüsle yaşayama[mıştı]."

Kısa tarihi boyunca HP, darbecilerin bazı söylemlerini sıklıkla tekrarladı. Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğüne vurgu yapmak, darbenin gerekliliğini savunmak ya da 12 Eylül öncesinin siyasîlerini eleştirip husumete değil hizmete dayalı temiz bir sayfa açma çağrısı yapmak, HP üzerindeki doğum (12 Eylül) lekeleri olarak nitelendirilebilir. Yerel seçimler öncesinde, soldaki rakibi SODEP'i, 12 Eylül öncesinin izlerini taşımakla ve aşı-

rı sola yönelip Anayasa'nın dışına çıkmakla suçlaması da aynı kapsamda değerlendirilmelidir. Hatta yerel seçimlerden hemen önce Calp, "Lenin'in partisinin adı da Sosyal Demokrat Parti'ydi," diyerek antikomünist histeriyi SODEP'in üzerine boca etmeye de çalışmıştı.

Diğer yandan Calp, 12 Eylül öncesinde merkez solun çatı örgütü olan CHP'nin (bilhassa Ecevit öncesindeki) mirası ile kendi partisi arasında tarihsel bir süreklilik ilişkisi de kuruyordu. Zaten partisinin adı da açık biçimde CHP'ye bir gönderme içeriyordu. Ayrıca 1983 seçimleri için yurt gezilerini İsmet İnönü'nün memleketi olan Malatya'dan başlatmış ve burayı, "Türkiye demokrasisinin büyük kurucusu İsmet İnönü'yü bağrında yetiştirmiş bir kent olarak demokrasinin kalesi," diye tanımlamıştı. Özetle Calp, aslında bir yandan CHP'nin yakın geçmişini mahkûm ediyor ama diğer yandan da aynı partinin tarihsel mirasını üstlenmeye çalışıyordu. Ancak Türkiye'deki literatür hemen hemen tümüyle hemfikirdir ki ne Calp ne de partisi, üstlenmeye çalıştığı mirası taşıyabilecek ve kitleleri peşlerinde sürükleyebilecek bir siyasî etkiye, heyecana ve enerjiye sahipti. Elbette bunda, 12 Eylül Darbesi'nin sol üzerinde yaptığı tazyikin, sol kadrolardaki nicel eksilmenin ve bunun beraberinde getirdiği nitel zayıflamanın ve hatta solun evrensel düzeyde yaşanan ideolojik bunalımının da payı olabilir. Ama bunlar sadece, soldaki genel güç kaybını açıklayabilir. HP'nin, SODEP'in gölgesinde kalmasının açıklaması başka yerde aranmalıdır.

HP'nin '83 seçimlerindeki avantajı aslında parti için çok önemli bir dezavantaj anlamına da geliyordu. HP önderi Calp hem 12 Eylül öncesindeki hem de 12 Eylül'ün hemen sonrasındaki bürokratik kariyeriyle darbecilerin gözünde muteber bir figür olabilmiş ve bu sayede '83 seçimlerine katılma imkânı bularak merkez sol oyları HP bünyesine toplayabilmişti. Ancak tam da bu durum, onun, merkez sol seçmenlerin gözünde gerçek bir iktidar alternatifi teşkil etmesini zorlaştırıyordu. Zira herkes biliyordu ki '83 seçimlerinde siyaset arenasını baştan sona şekillendiren Evren ve ekibiydi. Sadece partilerin kendileri değil, bu partilerin kurucuları, milletvekili adayları ve hatta programları dahi cuntanın açık ya da zımni onayını alarak bu arenaya giriş yapabiliyordu. Ve siyasetin bu şekilde mühendisçe tasarımından HP'ye düşen görev ise solun 12 Eylül öncesindeki o güçlü akıntısını kontrol altında tutmaktı. Özetle HP, MDP'yle birlikte, Evren ve ekibinin bir tasarımı olma etiketini doğuştan üzerinde taşıyordu. '83 seçimlerine katılan partiler arasından sadece biri, geniş kitlelerin gözünde askerî rejime karşıtlık içerisinde algılandı. ANAP'ın seçim başarılarının temel bir açıklaması budur. Aslında darbe sayesinde önü açılan neoliberal dönüşüm açısından, darbeciler ve Özal aynı gemide hatta daha doğru bir ifadeyle, aynı geminin kaptan köşkündeydiler. Nitekim darbe (Ulusu) hükümetinde de Özal, ekonomiden so-

rumlu başbakan yardımcısı olarak görev yapmıştı. Ama imaj açısından bakıldığında, 12 Eylül ile kendisi arasında geniş bir mesafe varmış gibi göstermeyi başarabiliyordu. Evren ve ekibinin 1983 seçimlerinde Özal'a karşı MDP'ye açıktan destek vermesi, bu algının oluşmasında önemli bir rol oynamıştı. Resmî törenlerde askerler karşısına spor kıyafetlerle çıkmak, devlet erkânında yaygın olan geleneksel kalıplarla çatışan bir hareket ve hitabet tarzı sergilemek vb. imaj çalışmalarıyla Özal, bu görüntüsünü ilerleyen yıllarda da sürdürdü. Türk akademyasında o tarihlerde egemen hale gelmeye başlayan merkez-çevre yaklaşımı da egemen sınıflar, neoliberalizm, Yeni Sağ, Turgut Özal ve 12 Eylül arasındaki ilişkinin anlaşılmaz kılınmasına özellikle yardımcı oldu. HP ve MDP ise kısa ömürleri boyunca çoğunlukla, 12 Eylül'ün suni partileri (ya da merkez-çevrecilerin daha seveceği bir tarifle, askerî vesayetin izleri) olarak görüldüler. Ve SODEP'in kendisini sistem içerisinde var etmeyi başarması HP'nin, DYP'nin başarısı da MDP'nin sonunu hazırladı.

SODEP: 12 Eylül'ün Beraberinde Getirdiği Sınırlılıklar İçerisinde Sosyal Demokrasi Aranışı

Önceki bölümde değinildiği gibi, '83 seçimlerine katılamamış olmasına rağmen SODEP'in, HP'ye kıyasla siyaset arenasına çok daha güçlü bir giriş yaptığı söylenebilir. Yaşadığı veto şokuna rağmen parti süratle örgütlenmiş, '84 yerel seçimlerinden ikinci parti olarak çıkmış ve bu seçimlerin hemen akabinde (5 Temmuz 1984'te) Büyük Kurultay'ını toplamayı da başarmıştı.

SODEP Genel Başkanı Erdal İnönü, kuramsal fizik profesörüydü ve esprili, nazik, sade ve sakin bir mizaca sahipti. CHP'nin daha önceki önderleriyle bazı ortak özellikler sergilemekle birlikte, bilhassa 12 Eylül öncesinde kitleleri dalgalandıran Karaoğlan imajından önemli ölçüde ayrıldığı açıktı. Yine de kendisine has bir karizması vardı. Üstelik ağırbaşlı görüntüsünün yanında, Türk siyasî tarihinin gelmiş geçmiş en renkli simalarından biriydi. "Uğrunda öleyim!" diyerek seçim otobüsünün önüne atılan bir yurttaşa "Aman, sakın ölme, bir oy bir oydur!" dediği; diğer sol partilerin önderleriyle buluştuğu bir restoranda ne yemek istediğini soran garsona ise "Teşekkürler, biz birbirimizi yiyeceğiz," şeklinde cevap verdiği anlatılır.

SODEP'in kuruluş çalışmaları sürerken İnönü'den beklenen görev, 12 Eylül'ün ağır hasar verdiği merkez solda örgütsel ve ideolojik toparlanmaya öncülük etmesiydi. Çünkü darbeden hemen önce zaten bir hizipler koalisyonu haline gelmiş olan CHP'nin kapatılmasıyla, bu partiyi oluşturan farklı gruplar adeta ayrı ayrı boşluğa savrulmuş haldeydiler. Aynı anda birçok grup, birbirlerinden bağımsız olarak yeni bir parti kurma çabası içindeydi. Bir önceki bölümde tartışma konusu edilen HP, bunlardan sadece bir tanesiydi.

CHP'nin 12 Eylül öncesindeki lideri Bülent Ecevit'in, sadece hukuken (siyasî yasağı nedeniyle) değil manen de CHP defterini kapatması, merkez sol kadrolardaki bölünmüşlüğü arttırmıştı. Ecevit, CHP'yi diriltme çabalarından vazgeçilmesi ve aşağıdan yukarıya doğru gerçekleşecek bir örgütlenme modeli çerçevesinde merkez solda yepyeni bir sayfa açılması gerektiğini düşünüyordu. Ama onun da vakti henüz gelmemişti. Zira Ecevit, komutanların gölgesinde yani darbecilerden icazetle ve onların çizdiği sınırlar dahilinde parti kurma çabalarına karşı çıkıyordu. Böyle bir çaba içerisinde olanlardan da kendisini uzak tutuyordu. Halbuki 12 Eylül öncesindeki büyük rakibi Süleyman Demirel bu sırada, merkez sağdaki örgütlenme çabalarına perde arkasında liderlik etmeye çalışıyordu.

İnönü; işte bu koşullar altında, uzlaşmacı kişiliği, bilim çevrelerindeki saygın kariyeri ve elbette prestijli soyadıyla, merkez soldaki yeniden yapılanma çabalarına öncülük etmek üzere SODEP'in başına getirilmişti. Anılmaya değerdir ki SODEP'in kuruluşundan kısa bir süre önceye kadar, siyasete atılacağından aslında kendisinin de haberi yoktu. Anılarında aktardığına göre, UNESCO Yürütme Kurulu'ndaki görevi nedeniyle Paris'te bulunduğu bir sırada, 1982 sonbaharında, iki gazeteci kendisine ulaşarak siyasete atılmaya niyeti olup olmadığını sormuştu. İnönü, birdenbire bu sorularla niye muhatap olmaya başladığını anlamamıştı.

Halbuki duman, ateş olan yerden yükseliyordu. 12 Eylül öncesinin siyasetçileri yasaklı hale gelince merkez soldaki yeniden yapılanma çabalarında, kapalı kapılar ardında yapılan toplantılarda İnönü'nün de adı geçiyordu. Ama bundan kendisinin haberi olmadığı gibi, yine anılarında belirttiğine göre, siyasete atılmayı aklının ucundan bile geçirmemişti. İnönü, 1983 baharında İbrahim Cevahir isminde CHP'li bir iş insanının önden nabız yoklaması ve ardından CHP'nin eski genel sekreteri Mustafa Üstündağ'ın somut teklifi karşısında da daha önce gazetecilere verdiği cevabı tekrarladığını yani siyasete atılma gibi bir niyetinin olmadığını muhataplarına aktardığını belirtiyor. CHP'nin önde gelen isimleriyle daha sonraki temaslarında da İnönü'nün aynı tavrı sürdürdüğü ve mayıs ayına gelindiğinde yani SODEP'in kurulmasına yaklaşık bir ay kala dahi kanaatini hâlâ değiştirmediği anlaşılıyor. Ancak merkez soldaki boşluğu dolduracak bir yapılanmanın bir türlü ortaya çıkarılamaması ve CHP kadrolarındaki dağınıklığın giderilememesi karşısında ve ayrıca HP'nin kuruluş şekline duyduğu tepki nedeniyle İnönü, daha önceki kararını gözden geçirme ihtiyacı hissettiğini ve görevi bu şekilde kabul ettiğini anlatıyor.

Anılarında İnönü, bazılarıyla daha önce hiç tanışmadığı, tanıştıklarıyla da hiçbir zaman mesai arkadaşlığı yapmadığı bir ekip tarafından parti liderliğine getirildiğini anlatmaktadır. Kıdemli birçok CHP'liyi elbette babası ve

onun çevresi sayesinde tanıyordu. Ama onlarla dahi birlikte hiç siyaset yapmamış, CHP kadroları içerisinde kendisine yakın ekipler oluşmamıştı. Bu durumun, SODEP (ve devamında SHP) örgütü içerisinde İnönü'ye hizipler üstü bir konum kazandırdığı ve ilerleyen yıllarda farklı hizipleri bir arada tutma konusunda ona bir avantaj sağladığı açıktır. Ama diğer yandan, örgütlü bir siyasal hareketin içinde yoğrulmaksızın, doğrudan doğruya bir partinin genel başkanlığını üstlenerek siyasete atılmanın birçok dezavantajı beraberinde getirdiği de muhakkak doğrudur. İnönü de sürecin başında kendisini genel başkanlık için ikna etmeye çalışanlara, "Demokrasimizin kritik bir dönemde olduğunu kabul ediyorum ama benim gibi siyasal deneyimi olmayan birisinin CHP'yi toparlayabileceğini sanmıyorum, başka bir lider bulunabilir," şeklinde cevap verdiğini aktarmaktadır.

Öte yandan SODEP belirli açılardan CHP'nin bir devamı niteliğinde olsa da aslında bu partinin başka bazı açılardan CHP'den bir ölçüde ayrıştığı söylenebilir. 1960'lı ve 1970'li yıllar boyunca CHP, resmî söylemde, kendisini önce *Ortanın Solu* olarak, sonra da *demokratik sol* olarak tanımlamıştı. *Ortanın Solu* nitelemesinin somut içeriği, bilhassa ilk yıllarında belirsizliklerle doluydu. Aynı parti içerisindeki farklı kişiler (Bülent Ecevit, Turhan Feyzioğlu, Ferit Melen vs.), bu kavrama başka başka içerikler yükleyebiliyor ve hatta tek bir kişinin (örneğin İsmet İnönü'nün) dahi farklı tarihlerdeki konuşmalarında kavrama atfettiği anlamlar farklılaşabiliyordu. Bu dönemde, sosyal demokrasi kavramı da *Ortanın Solu* ile ilişkilendiriliyordu. Ama bu ikisi arasındaki bağlantının niteliği tartışmalı olduğu gibi, sosyal demokratlık, CHP kimliğinin temel söylemi haline getirilmemişti. 1970'li yıllarda benimsenecek *demokratik sol* nitelemesi ise *Ortanın Solu*'na kıyasla politik açıdan köşeleri biraz daha belirginleştirilmiş bir formülasyondu. Ama onun da sosyal demokrasiyle ilişkisi tartışmalıydı. Demokratik solculuk, bazen sosyal demokrasinin eşanlamlısı olarak bazense sosyal demokrasi etiketine ve onun Marksist menşeine belirli bir mesafe koymak için kullanılıyordu. Örneğin 1975 yılında Genel Başkan Ecevit şöyle diyordu:

> Temel hareket noktamız Marksist doktrin değildir ve yeni doğrultumuzu tanımlamak için "sosyal demokrat" terimi yerine, kendi oluşturduğumuz "demokratik sol" terimini tercih edişimizin nedenlerinden biri de budur... Kendi sol anlayışımızı, kendimiz, Türkiye'nin toplumsal koşullarına göre oluşturmakta olduğumuz içindir ki bizim sol doğrultumuzu tanımlayacak yeni bir terim oluşturduk: Demokratik Sol.

Bilindiği gibi, demokratik sol ifadesi, 12 Eylül sonrasında Ecevit'in kuracağı yeni partinin de adı olarak belirlenecekti. SODEP ise kendisini emeğin kitle partisi olarak tanımlıyor ve CHP'nin 1965-1980 yılları arasındaki söy-

lemlerine kıyasla, sosyal demokrasi kavramına çok daha yoğun bir vurgu yapıyordu. Üstelik bu tercih, doğrudan doğruya partinin ismine de yansıtılmıştı. Nitekim İnönü de partinin kuruluş sürecindeki açıklamalarında, SODEP için, "Batılı anlamda sosyal demokrat bir parti" ifadesini ısrarla kullanıyordu. Derya Kömürcü'ye göre, sosyal demokrasiye yapılan bu vurgu –sadece söylem açısından değil, ideolojik ve programatik açıdan da– SODEP ve onu takip eden SHP deneyiminin Türkiye solundaki ayırt edici bir özelliğidir ama diğer yandan bu partilerin tarihi, " bir bakıma, sosyal demokrasi düşüncesiyle partiyi CHP'leştirme düşüncesi arasındaki mücadelenin [de] tarihidir." Kömürcü, SODEP-SHP çizgisinin en başından beri bünyesinde barındırdığı CHP'leşme eğiliminin, –kaçınılmaz biçimde değil ama iç ve dış bazı faktörlerin bir araya gelmesiyle– sosyal demokrasi arayışına zamanla galebe çaldığını düşünmektedir.

12 Eylül'ün dizayn ettiği siyasî ve hukukî yapı içerisinde SODEP, kurulduğu ilk günden itibaren dezavantajlı bir konumdaydı ve darbenin bakiyesi niteliğindeki kısıtlamalar, SODEP'in sosyal demokrat bir parti hüviyetine kavuşmasını gerçekten zorlaştırıyordu. Sosyal demokrat bir partinin kurulup gelişebilmesinin önüne en başta 1982 Anayasası ve Siyasal Partiler Kanunu çeşitli engeller çıkarıyordu. Sınıf esasına dayanan partilerin kurulması zaten yasaktı. İşçi örgütlenmeleriyle herhangi bir şekilde bağ kurmak, onlarla işbirliği yapmak, onlardan maddi yardım almak da yasaktı. Bu kısıtlamaların, herhangi bir sol partinin sağlıklı biçimde gelişip serpilmesinin önünde büyük bir engel teşkil edeceği açıktır. Keza meslek odaları, kooperatifler ve derneklerle de bağ kurmak yasaktı. Partilerin ayrıca aşağıdan yukarıya doğru işleyecek bir karar mekanizması inşa edebilmeleri de neredeyse imkânsızdı. Zira parti teşkilatlarının hangi organlardan oluşacağı kanunla kesin biçimde sınırlandırılmıştı. Fabrikalar ya da mahalleler özelinde örgütlenilemez; gençlik kolları, kadın kolları gibi yapılanmalara gidilemezdi. Öğretim üyeleri dahil tüm kamu görevlilerinin ve öğrencilerin partilere üye olmaları da yasaklanmıştı. Ayrıca toplantı ve gösteri yürüyüşleri, düşünce özgürlüğü vb. konulardaki kısıtlamalar da sol oluşumların hareket alanını oldukça daraltıyordu. Özetle insanların, parti liderlerinin demeçlerini ve onların reklam çalışmalarını evlerinde radyolardan, gazetelerden ya da televizyonlardan takip edip, belirli aralıklarla da sandığa giderek oy kullandıkları; insanların siyasetle ilişkisinin bu kadarla sınırlı kaldığı bir toplum yaratılmaya çalışılmıştı. Böyle bir toplumsal yapı, örneğin Özal'lı ANAP'ın siyaset yapma tarzı açısından özel bir sorun teşkil etmeyebilir ancak bilhassa sol bir partinin gelişip güçlenebilmesinin önünde çok önemli bir engel oluşturduğu açıktır.

Bu açıdan, kitlelerin politizasyonu meselesinde, SODEP önderliğinin yerel seçimlerden hemen sonra ülkeyi karış karış gezmesine ayrı bir parantez aç-

mak gerekir. İnönü, yerel seçimlerden sonra sadece beş buçuk ayda, 59 ildeki 265 SODEP'li belediyeyi ziyaret ettiklerini belirtmektedir. Üstelik bu sayıya, yol üstüyken uğranılan diğer kentler dahil edilmemiştir. Doğrudan doğruya genel başkanın da dahil olduğu bir ekibin bu şekilde tüm ülkeyi gezmesi ve bu ziyaretlerin büyük ya da küçük çaplı birer mitinge dönüşmesi, 12 Eylül'ün kitleleri siyasetten soğutma çabasına karşı önemli bir hamle niteliğindedir. Üstelik SODEP bu dönemde bir diğer yandan da işçi panelleri düzenlemekte ve böylelikle işçileri siyasal tartışmaların yeniden içine çekmeye çalışmaktaydı. Ancak elbette bunlar tek başına ne ülkedeki depolitizasyon ve apolitizasyonu ortadan kaldırabilirdi ne de sosyal demokrat kimlikli bir partinin sağlıklı biçimde gelişebilmesi için gerekli olan tüm koşulları (emekçi örgütleriyle organik ve uzun süreli bağlar kurma gibi) sağlamaya yeterdi.

Tüm bunlar bir yana, 12 Eylül Darbesi, sol bir partinin büyüyüp gelişebilmesinin önüne ideolojik bariyerler de dikmişti. Türk-İslâm Sentezi anlayışının resmî ideoloji mertebesine yükseltilmesi ve temel eğitim-öğretim süreçlerinden başlayarak toplumun bu doğrultuda endoktrine edilmesi, tüm toplumsal kurumları yataylamasına kesecek biçimde artan gericileşme vb. olgular, açıktır ki toplumda sol bir hareketin büyümesini kısıtlayacak gelişmelerdi. Darbenin önünü açtığı neoliberal dönüşümün pompalamakta olduğu diğer ideolojik salgılar (kitlelerin benmerkezci kurtuluş çarelerine sevk edilmeleri, kısa yoldan köşeyi dönmenin meşru olarak gösterilmesi, siyasetin sınıflar ve ideolojilerüstü bir mesele olarak sunulması vb.) da aynı kapsamda değerlendirilmelidir. Elbette bu liste rahatlıkla detaylandırılıp uzatılabilir. Örneğin, içinde yaşanılan sosyal koşulları değiştirmeyi ve onun yerine daha adil, daha eşitlikçi bir yaşamın inşasını müjdeleyen ve insanları bunun için kolektif mücadeleye çağıran şarkıların yerine konulan arabeskin kitleleri uyuşturucu ve pasifize edici etkileri de yukarıda sayılan listeye eklenebilir.

Öte yandan darbenin beraberinde getirdiği kısıtların, dolaylı bir yoldan merkez sol partiler açısından kısmî bir avantaja neden olduğu da iddia edilebilir. 12 Eylül düzeni, merkez soldan daha solda (Evren'in *sapık ideolojiler* dediği sularda) konumlanacak herhangi bir partinin varlığına olanak tanımıyordu. Yukarıda değinildiği gibi SODEP, kuruluşundan itibaren hukukî, ideolojik ve politik nitelikte çeşitli engellerle karşılaşmıştı ama 12 Eylül düzeni, TBKP gibi oluşumların ise varlığına dahi müsaade etmiyordu (12 Eylül düzeninin sosyalist sola bakışına dair detaylı bir okuma için, bu kitapta Gökhan Atılgan'ın kaleme aldığı yazının "12 Eylül ve Sosyalizm" başlıklı bölümüne bakınız). Bu nedenle toplumsal eşitsizliklerin süratle büyüdüğü 1980'li yıllar boyunca buna tepki duyan insanların merkez soldan başka yönelebileceği herhangi bir legal alternatif sol da ortaya çıkamadı. Ancak diğer yandan, TİP'in ve diğer sol çevrelerin 1960'lı ve 1970'li yıllarda CHP üze-

rinde yarattığı doğrudan ve dolaylı etkiler göz önünde bulundurulursa radikal solun eksikliğinin merkez sol partilerin gerçekten lehine mi yoksa aleyhine mi sonuçlar ürettiği meselesi tartışmaya açıktır. SODEP Genel Başkanı İnönü de sadece sosyalist partilerin değil, komünist olanların da kuruluşuna izin verilmesi gerektiğini, bunların eksikliğinin ülke açısından bir problem teşkil ettiğini düşünüyordu. Ama bunu, uzun vadede merkez solun nitel açıdan güçlenmesinin ya da bizatihi demokratik yaşamın bir gereği olarak görmekten çok, demokrasiye tehlike oluşturabileceğini düşündüğü "zararlı akımların" (komünizmin) yumuşak biçimde etkisizleştirilmesi amacıyla öneriyordu: "Bir komünist partisinin kurulmasına izin verilirse alacağı oy sanırım yüzde birkaçı geçmez. Dolayısıyla komünizmin Türkiye'ye egemen olması gibi bir tehlike bugün demokrasiden uzaklaşarak değil, tam tersine demokratik yapımızı güçlendirerek daha rahat, daha etkili şekilde önlenebilir."

Kendilerinden daha solda herhangi bir partinin ortaya çıkamadığı koşullarda SODEP ve HP, kısa bir süre yan yana yaşamaya ve siyaset yelpazesinin sol kanadını oluşturmaya devam ettiler. 3 Kasım 1985 tarihinde ise bu iki parti, birleşerek tüm solu tek çatı altında toplama iddiasıyla SHP'yi oluşturdu. Aslında hukuken, SODEP HP'ye katılmıştı. Zira Meclis'te temsil edilen parti HP'ydi ve Anayasa'nın 84. maddesi, parti değiştiren milletvekillerinin üyeliğinin düşürülmesini öngörüyordu. Ama yerel seçim sonuçlarının açık biçimde belgelediği üzere, politik açıdan SODEP HP'yi geride bırakmıştı ve bu nedenle, programı, tüzüğü ve örgüt yapısıyla birleşmede belirleyici unsurun SODEP olması gerektiği düşünülüyordu. Nihayetinde, meşruiyeti haklı olarak sorgulanabilecek mevcut hukukun etrafından dolaşılıp birleşmede şöyle bir yol izlendi: Önce HP, olağanüstü kurultayını toplayıp adını SHP olarak değiştirdi ve bu arada programı ile tüzüğünü SODEP'le uyumlulaştırdı. Arkasından SODEP kendisini feshederek HP'ye (yeni adıyla SHP'ye) katıldı. Dolayısıyla HP milletvekilleri hukuken parti değiştirmemiş; sadece partilerinin adını, amblemini, programını ve tüzüğünü değiştirmiş oldular. HP milletvekillerinin Meclis'teki sandalyelerini kaybetme tehlikesini bertaraf etmek adına, birleşmede böyle bir usulün izlenmesini akıl eden Erdal İnönü'ydü. Yeni partinin adı ise Aydın Güven Gürkan tarafından önerilmişti. Genel başkanlık görevini de önce o üstlendi. Yapılan ilk genel kurulda (30 Mayıs 1986) ise bu görevi Erdal İnönü devraldı.

SODEP-HP birleşmesi, MGK'nin 1983 genel seçimlerinde koyduğu sınırlamaları bir ölçüde ortadan kaldırmış oldu. Zira genel seçimlerden sadece dört ay sonra yapılan '84 yerel seçimleri, ülkenin ana muhalefet partisinin SODEP olduğunu göstermişti ama ülkenin ana muhalefet partisi, hukuksuz biçimde '83 genel seçimlerine sokulmadığı için Meclis'te temsil edilmiyordu. Bu garip durumu çözmek için Özal da herhangi bir çaba göstermiyordu. İşte

SODEP-HP birleşmesi, parlamentodaki bu temsiliyet sorununu önemli ölçüde ortadan kaldırmış oluyor ve SHP, parlamentoda hak ettiği yeri ayrıca bir genel seçime girmeksizin kısmen kazanmış oluyordu.

Diğer yandan, söz konusu birleşmeye rağmen merkez sol ilerleyen yıllarda da parçalı yapısını sürdürdü. Zira SODEP ve HP, SHP çatısı altında birleşirlerken merkez solda bu kez de DSP adı altında yeni bir oluşum ortaya çıkıyordu. Aslında İnönü, daha SODEP'in kuruluş sürecinden beri Ecevit'i solda birlik çalışmalarına dahil etmeye çabalıyordu. SHP'nin kuruluş sürecinde de aynı çağrıyı tekrarlamıştı. HP genel başkanlığı koltuğuna oturduğu andan itibaren Gürkan da aynı yönde bir tutum benimsemişti. Ama Ecevit, farklı bir yolda yürümeye kararlıydı.

DSP'nin kuruluş öyküsüne aşağıda ayrıca değinilecek ama öncelikle, kuruluş süreci yukarıda özetlenmeye çalışan SHP'ye, ideolojik ve örgütsel nitelikleri itibarıyla daha yakından bakmak gerekli.

SHP: Hizipler Koalisyonu ve 1980'lerin İkinci Yarısındaki Demokratikleşme Mücadelesinin Çatı Örgütü

Programı ve seçim beyannameleri itibarıyla bakıldığında ve 12 Eylül hukukunun yol açtığı kısıtlar da dikkate alındığında, SHP'nin sosyal demokrat bir çizgiyi temsil ettiği söylenebilir. Özelleştirmelere karşı kamucu, ülkenin yaşamakta olduğu neoliberal dönüşüme karşı sosyal adaletçi bir politik hat inşa etme iddiasındaydı ve kendisini, emeğin kitle partisi olarak tanımlıyordu. SHP'nin sosyal demokrat kurtuluş reçetesinde öne çıkan temel başlıklar şu şekilde sıralanabilir: uzun vadede tam istihdamın sağlanması ve buna ulaşılana kadar işsizlik sigortasının devreye sokulması, asgari ücretin ve memur ile emekli maaşlarının arttırılması, sosyal güvenlik sisteminden herkesin faydalanması, sağlık ve eğitimin ilke olarak ücretsiz olması, toplu sözleşme ve grev konularında emekçilerin haklarının tanınması ve mevcut olanların genişletilip güvenceye alınması, 1 Mayıs'ın resmî bayram olarak kabul edilmesi, sendikaların hukukî ve politik açıdan güçlendirilmeleri, küçük üreticilerin mevcut faiz borçlarının affı, barınma ve konut sorununun devletin öncülüğünde çözümü, kamu işveren sendikalarının kapatılması, lokavt hakkının kaldırılması, sözleşmeli personel uygulamasına son verilmesi, ANAP döneminde özelleştirilen KİT'lerin yeniden kamulaştırılması ve KİT'lerin ülke kalkınmasında ve halkın temel ihtiyaçlarının temininde önemli bir rol oynamak üzere yeniden yapılandırılması, kooperatifleşmenin teşvik ve himaye edilmesi... SHP tüm bunları sağlayabilmek için emekçilerden yana bir vergilendirme politikası ile etkin bir ulusal planlamanın da şart olduğunu öne sürmekteydi. Bununla birlikte, SHP'nin önerdiği planlamanın özel sek-

tör açısından bağlayıcı değil, sadece yönlendirici-teşvik edici bir mahiyette olduğunu da eklemek gerekir. Dolayısıyla iktisadi açıdan kapsayıcılığı ve hukukî açıdan da zorlayıcılığı bu şekilde daraltılmış biçimde yapılacak bir planlamanın, yukarıda sayılan hedeflere ulaşmada ne derece etkin olabileceği sorusu elbette tartışmaya açıktır.

Öte yandan, Türkiye'de merkez soldaki diğer partilerde olduğu gibi, SHP'nin sosyal demokratlığının da hem parti içinde hem de parti dışında sık sık tartışma konusu edilen bir mesele olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin Sungur Savran, 1986 yılında *11. Tez*'deki bir yazısında, tarihi boyunca CHP'nin hiçbir zaman sosyal demokrat bir parti haline gelmediğini ama onun ardılları olan SHP ve DSP'nin ise 1970'lerin CHP'si kadar dahi sosyal demokrasiye yaklaşamadıklarını iddia etmekteydi. Yukarıda özetlenen hedeflerine rağmen SHP'nin –ve Türkiye'deki diğer merkez sol partilerin de– gerçekten sosyal demokrat örgütlenmeler olarak kabul edilip edilemeyecekleri, sadece geçmişte değil, bugün dâhi hâlâ sonuçlanmamış bir tartışma olarak önemini korumaktadır. Bu yazının sınırları çerçevesinde böyle bir tartışmaya girilemeyecekse de şu kadarı söylenebilir ki SHP, zaman içerisinde, gayet belirgin biçimde ideolojik farklılıklar ihtiva eden hiziplerin bir koalisyonu haline gelmiş bir partiydi. Örgüt içerisinde bir yanda sol-sosyal demokratlar kadrolar, bir hizip katılığında hareket etmeseler de önemli bir ağırlık teşkil ediyorlar ve bu kişiler, SHP'nin gerçek anlamda sosyal demokrat bir parti hüviyetini kazanması (ya da bu oluşmuşsa onun kaybedilmemesi) için partiyi sürekli sola itmeye çalışıyorlardı. Ercan Karakaş, Fehmi Işıklar, Abdullah Baştürk, Ertuğrul Günay, Aydın Güven Gürkan gibi kişiler, bu kanadın öne çıkan isimleriydi. Ama en az onlar kadar önemli bir diğer grup olan Deniz Baykal-Ali Topuz hizbi ise partinin sağ kanadını oluşturuyordu. Genel Başkan İnönü ve beraberindeki küçük bir grup ise partinin sol kanadı ile Baykal-Topuz hizbinin dışında ve her ikisinin ortasında yer alan ve aslında belirgin bir ideolojik formasyona sahip olmayan üçüncü bir odağı teşkil ediyordu. 1991 seçimleri vesilesiyle aşağıda ayrıca değinileceği üzere, sol kanadın etkisizleştirilerek Baykal ve beraberindeki ekibin parti içinde güçlenmesi, bilhassa son yıllarında SHP'nin ideolojik-politik duruşunu önemli ölçüde bulanıklaştıracak; partinin programı ile söylemleri ve uygulamaları arasında kayda değer bir açının oluşmasında rol oynayacaktı. Dolayısıyla SHP'nin ideolojik-politik kimliğini, parti programı ve tüzüğünün kabulüyle bir kez oluşup tamamlanmış bir mefhum olarak değil; parti içi hiziplerin mücadeleleriyle ve bu mücadelelerin yol açtığı örgütsel ve politik sonuçlarla birlikte sürekli bir değişim-dönüşüm süreci yaşayan devingen bir nitelikte kavramak gerekmektedir.

SHP'nin ideolojik-politik duruşuna dair değinilmesi gereken bir diğer önemli başlık ise temel hak ve özgürlüklerin genişletilmesi ve demokratik-

leşme meselesidir. 12 Eylül düzeninin antidemokratik hukuku ve Merkez sağ partilerin bunu değiştirme konusunda pek hevesli olmamaları, SHP'yi demokratikleşme mücadelesinin bayraktarlığını yapmaya zorlamış ve SHP (öncesinde SODEP de), 12 Eylül'le bütünsel bir hesaplaşmayı partinin temel hedeflerinden biri olarak belirlemişti. Toplumdaki depolitizasyonun kırılması ve onu destekleyen idari-hukukî düzenlemeler ile emek örgütlerine ve emekçilere yönelik kısıtlamaların ve yasalardaki antidemokratik maddelerin kaldırılması, basın ve düşünce özgürlüğü ile üniversite özerkliğinin sağlanması, insan hakları ihlallerinin ve işkencenin önlenmesi vb. talepler, bu bütünsel hesaplaşmanın farklı ama birbirlerini tamamlayan veçheleriydi. Gerçi bilhassa ilk yıllarında (SODEP döneminde) parti yönetimi, 12 Eylül'le hesaplaşma konusunda oldukça temkinli davranmayı tercih ediyordu. Yine de ülkedeki antidemokratik düzenlemelerin ve uygulamaların sona erdirilmesine yönelik çeşitli talepleri, SHP (ve öncesinde SODEP de) ilk gününden beri dile getiriyor, bu doğrultuda kamuoyunu etkileyebiliyordu. Ayrıca başta emek hareketi olmak üzere, 80'li yılların bilhassa ikinci yarısında yükselmeye başlayan toplumsal muhalefet de SHP ile çoğu kez ilişkileniyor; sendikal faaliyetler, öğrenci eylemleri vb. hareketlerle SHP yönetimi veya bireysel olarak SHP'liler genellikle temasta oluyorlardı. Yani bazen SHP dışında filizlenen hareketlenmeler de bir şekilde SHP'yi veya SHP'lileri bu hareketlerin çeperine sürükleyebiliyor ve parti yönetimini tavır almaya zorlayabiliyordu. 1988 yılında İnönü'nün, yükselişte olan toplumsal muhalefete SHP'nin öncülük etmekle yükümlü olduğunu açıklaması, emek ve demokrasi hareketinin bu tarihte SHP'yi de yer yer arkasında sürüklediğini göstermesi açısından anlamlıdır. Merkez soldan daha solda yer alacak herhangi bir örgütlenmeye izin verilmemesi nedeniyle, sol bir muhteva taşıyan herhangi bir eylemlilikte siyasal partiler arasından zaten sadece SHP (ve bir ölçüde DSP) bu eylemlerin doğal bir müttefiki konumundaydı. Özetle 1980'lerin ikinci yarısı boyunca SHP, kısmen parti yönetiminin planları dahilinde ama kısmen de onların iradesini aşacak biçimde, toplumsal muhalefet açısından bir çeşit kaldıraç ve yasal bir platform işlevi gördü.

Merkez Solda Yeniden Bölünme: Ecevit(ler)in Dönüşü

Bu kitabın başka bir bölümünde ayrıca konu edildiği için burada kısaca üzerinde durulacak olan DSP, SHP'yle birlikte, 1980'lerin ikinci yarısı boyunca merkez soldaki iki alternatiften birini teşkil etti. Parti, 14 Kasım 1985'te, yani SODEP-HP birleşmesinden doğan SHP'den sadece 11 gün sonra kuruldu. Merkez sol birleştiği ânda, aslında yeniden ikiye bölünüyordu.

DSP Kurucu Genel Başkanı Rahşan Ecevit'ti. Ancak herkes biliyordu ki bu

partinin asıl önderi, o tarihte henüz siyasî yasaklı durumunda olan Bülent Ecevit'ti. Eşi, onun adına partiye vekâlet ediyordu.

Darbe günü itibarıyla Bülent Ecevit, Türkiye'de siyaset sahnesinin en önünde yer alan birkaç simadan biriydi ve cuntacılar onu zorla siyaset sahnesinden dışarıya atmaya çalışmışlardı. Ama o, en başından beri, perdenin arkasından-altından-kenarından sesini duyurmaya devam etti ve gayet inatçı bir biçimde darbeye karşı cephe aldı. Darbeden hemen sonra, 30 Ekim 1980'de CHP genel başkanlığı görevini bırakışı dahi bir açıdan darbeye ve darbenin ona biçtiği role karşı bir protestoydu: "12 Eylül'le, 'siyasal hak' diye elleri bağlı, dudakları kilitli bir 'genel başkan'lık bırakılmıştı üzerimde. Beni yasalara tutsak eden o 'siyasal hak' kalıntısını... Kendi kendimi tèrhis eder gibi, çıkardım üzerimden."

Elbette bu istifa, Ecevit'in, münzevi köşesine çekileceği anlamına gelmiyordu. Nitekim verdiği beyanatlarla ülke gündemi hakkındaki görüşlerini kamuoyuyla paylaşmaya devam etti. Hatta bu nedenle birkaç kez tutuklanıp darbeciler tarafından cezaevine konuldu. Bu süreçte ayrıca *Arayış* isimli bir dergi çıkarmaya başladı (bu kitapta Ahmet Bayar, *Arayış*'ın serencamını özetlemektedir). CHP'den kopuşu sonrasında Ecevit'in *arayışı* başlamıştı artık. DSP'nin fikrî temelleri o günlerde atıldı.

Partinin fiilen kurulması içinse 1985 yılına kadar beklenildi. Bu süre zarfında Ecevitler, kendilerini, CHP'nin ardılı olarak görülen diğer partilerden ve onların önderlerinden itinayla uzak tutup kendi kuracakları partinin altyapısını oluşturmaya çalıştılar. DSP'nin 612 kurucusunun çoğu (yaklaşık % 80'i), daha önce herhangi bir siyasî partiye üye olmamış kimselerdi. Bu açıdan, CHP'nin 12 Eylül öncesindeki örgüt kadrolarıyla araya önemli bir mesafe konulduğu görülüyordu. Yukarıda değinildiği gibi, DSP, Ecevitler için temiz bir sayfayı teşkil ediyordu.

DSP'nin kurulduğu gün itibarıyla ülkedeki siyasal partiler kompozisyonuna bakıldığında, darbe sonrasında CHP'nin merkez solda bıraktığı boşluğu SHP'nin büyük oranda doldurduğu görülüyordu. Ancak Ecevit, 12 Eylül öncesinde merkez solun en popüler siması olması itibarıyla, SHP'nin potansiyel oylarının kayda değer bir bölümünü temellük edebilecek güçteydi. Üstelik diğer partilerden istifa ederek kendilerine katılan vekiller sayesinde DSP, kurulur kurulmaz yani bir genel seçime girmeksizin Meclis'te temsil edilme olanağına da kavuşuyordu. Siyasal sistem içerisindeki bu özgül ağırlığı nedeniyledir ki DSP'nin kurulduğu andan ve hatta kuruluş sürecinden itibaren, merkez solda birlik tartışmaları yeniden alevlendi ve yıllar boyunca da gündemden düşmedi.

6 Eylül 1987'de yasaklı liderlerin siyasî haklarının iade edilmesiyle birlikte Bülent Ecevit de siyasete döndü ve DSP'nin başına geçti. Bu süreç boyun-

ca ve –sonrasında da– SHP önderi Erdal İnönü'nün de dahil olduğu solda birlik çağrılarına Ecevit kayıtsız kaldı. Anılarında İnönü, DSP'nin bu tavrını sert şekilde eleştirmektedir. Bilhassa HP ile SODEP'in birleşme sürecinde, yani DSP resmî olarak kurulmadan önce, merkez solu tek çatı altında toplamaya yönelik önemli bir imkânın ortaya çıktığını; SHP adını alacak yeni partinin yetkili organlarının tümüyle tabandan gelecek belirlenimler doğrultusunda şekillendirilmesine karar verildiğini hatırlatarak sözlerini şöyle sürdürmektedir:

"Bir sosyal demokrat partinin çatıda kurulamayacağını ileri sürerek SODEP'i eleştirenlere şimdi, düşüncelerini uygulamak için büyük bir fırsat çıkmıştı. Birleşme modelimize göre SHP tamamen tabandan kuruluyordu. İsteyen tüm sosyal demokratlar oluşum halindeki SHP'ye katılabilir, tabandaki güçleri oranında önce yerel yönetimlerde, sonra genel merkezde söz sahibi olabilirdi. Belki Türkiye'de bugüne kadar görülmemiş ölçüde demokratik bir yapılanma söz konusuydu. Buna karşı DSP sözcüleri bu girişimi küçümsüyor... Ve hiçbir şekilde ortak eyleme katılmayı düşünmüyorlardı... DSP'nin örgüt politikasındaki tek tutarlılık, lidere tam sadakatle bağlı bir örgüt kurma çabasında ortaya çıkıyordu, yoksa... Liderin eylemlerinde ya da demeçleriyle eylemleri arasında tutarlılık aranmıyordu."

1990'lı yılların ortalarına kadar, DSP ve SHP, siyasetin aynı (merkez sol) şeridinde ama birbirlerine rağmen var olmayı sürdürdü. İki parti arasındaki ilişkiler genellikle gerilimli bir seyir izledi ve karşılıklı suçlamalar, eleştiriler yıllar boyunca sürdü. DSP, parti içi herhangi bir (öz)eleştiri girişimini süratle bastıran, liderlik sultasının hüküm sürdüğü, parti içi demokrasinin mevcut olmadığı bir aile partisi miydi? SHP, darbecilerden kerhen icazet alabilmiş, tepeden kurulan ve bu açıdan sosyal demokrat kimliği hakkıyla taşıması mümkün olmayan bir parti miydi? İnönü, gereğinden fazla ılımlı ve uzlaşmacı tavrıyla, önce darbecilerin sonra da Özal iktidarının yaptıklarına meşruiyet mi kazandırıyordu? DSP, oyları bölerek merkez solun iktidar yürüyüşünü zayıflatıyor muydu? Yoksa DSP, SHP'nin erişemediği ve bu nedenle Merkez sağa mahkûm edilmiş kimselerin oylarını merkez sol bir partiye devşirmeyi mi başarmaktaydı? Ya da DSP, sol bir parti hüviyetini zaten taşımıyor; dolayısıyla sağdan –ve kayda değer miktarda soldan– gelen oyları sağ bir siyasete mi kanalize ediyordu? SHP, bölücüleri sırtında Meclis'e taşıyan ve bu nedenle CHP'nin tarihsel mirasını üstlenmeye hakkı olmayan bir parti miydi? Yoksa tam da sosyal demokrat bir partiden beklenildiği üzere, ülkenin kangren haline gelmiş bir sorununun demokratik yollardan çözümü için öncü bir rol mü üstleniyordu?.. Yıllar boyunca özellikle merkez sol kamuoyuna bu ve benzeri tartışmalar damgasını vurdu. Ve özellikle seçim dönemlerinde bu tartışmalar daha da alevlendi.

İnönü'nün "Beş yıl daha bu masalları dinlemeye, bir limon gibi sıkılmaya gücünüz var mı?" sloganıyla hafızalarda yer edinen 29 Kasım 1987 seçimlerinde SHP, %24,74'lük oy oranıyla ANAP'ın gerisinde kaldı. Oysa merkez sol partilerin, bu seçimde ANAP'ı yakalayabilme ya da ona çok yakın bir oy oranı elde edebilme ihtimalleri vardı. ANAP'ın oyları %36,31'e gerilemişti ve DSP'nin oy oranı %8,53'tü. Merkez sol bu seçimlere birleşik bir örgüt yapısı altında girmiş olsaydı, bu birliktelikten nasıl bir sonucun ortaya çıkacağını kesin olarak bilebilmek elbette mümkün değil. Ancak seçimlerde ortaya çıkan tablo, doğaldır ki merkez solda birlik tartışmalarını bir kez daha alevlendirdi.

Seçim sonuçları DSP çevrelerinde bir liderlik krizine de yol açtı. DSP baraj altı kalmıştı ve böylelikle merkez sol oyların yaklaşık %9'u parlamentoya yansımamıştı. Sonuç, bilhassa Bülent Ecevit gibi önemli bir siyasal figür açısından oldukça hayal kırıcıydı. Seçimlerden bir gün sonraki açıklamasında Bülent Ecevit, eşiyle beraber aktif siyaseti bırakacaklarını açıkladı. Karar, biraz ertelemeli biçimde de olsa gerçekleşti. 7 Mart 1988 tarihli 1. Olağan Büyük Kongre'de Ecevit, genel başkanlık görevinden çekildi. Ancak bu durum uzun sürmeyecekti. Ecevit'in yerine DSP genel başkanlığına getirilen Necdet Karababa'nın bu görevde bir yılını dahi tamamlayamadan istifa etmesinin akabinde, 15 Ocak 1989 tarihli 1. Olağanüstü Kongre'de Ecevit emanetini geri aldı.

1987 seçimlerinin burada değinilmesi gereken bir diğer önemli özelliği, Kürt hareketinin ilerleyen yıllarda öne çıkacak bazı temsilcilerinin SHP listelerinden Meclis'e girmesiydi. Bu yıllarda, Kürt hareketinin talepleri daha ziyade SHP kanalıyla yasal siyaset arenasına taşınıyordu. Ama bu birliktelik, parti içinde yer yer çeşitli sorunlar da üretmekteydi. SHP İstanbul Milletvekili Mehmet Ali Eren'in 19 Ocak 1988'de TBMM'de yaptığı gündem dışı bir konuşmanın Meclis'te gerginliğe yol açması ve Eren'i eleştirenler arasında Genel Başkanı İnönü'nün de bulunması, bu gerilimlerin sadece bir örneğidir. Bu dönemde parti önderliği, Kürt sorunu konusunda bir yandan demokratik açılım olanaklarını zorlarken diğer bir yandan da partinin Atatürkçü tabanının duyarlılıklarını gözetmeye çalışıyordu. Ama netice itibarıyla ne Kürt hareketinin unsurlarını kendi bünyesine tam olarak soğurabiliyor ne de parti içerisinden yükselen milliyetçi tepkileri tatmin edebiliyordu.

Kürt hareketi ayrı bir parti bünyesinde örgütlendikten sonra da bu hareketin siyasal temsilcileri ile SHP arasında çeşitli düzeylerde işbirliği devam edecek ve hem kamuoyu hem de parti içindeki bir grup, Kürt hareketiyle kurulan ittifak nedeniyle parti önderliğine baskı yapmayı sürdürecekti. Ecevit'in, *32. Gün* programında Mehmet Ali Birand'a yaptığı şu açıklamalar, Kürt ha-

reketinin temsilcileriyle olan temasların SHP açısından ne tür sorunlara yol açtığının bir özeti niteliğindedir:

> CHP, Misakımillî'den ve Kuvayımilliye'den doğmuş bir partidir. Türkiye'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumak için ant içenlerin kurdukları bir partidir. O halde, sırf Güneydoğu'da biraz daha fazla oy alabilmek uğruna, Türkiye'yi bölmek istediklerini açıkça dile getiren kimseleri sırtında meclise taşımış bir parti asla CHP'nin mirasçısı iddiasında bulunamaz. Bundan, SHP'lilerin büyük çoğunluğunu soyutluyorum. Onların da bu olaydan en az benim kadar rahatsız olduklarına güveniyorum.

Ecevit, SHP'yi dışarıdan eleştiriyordu. Ama SHP içerisinde de Ecevit gibi düşünen birçok kimsenin bulunduğu ve bunun, parti içi bir gerginlik kaynağı olduğu sır değildi. Nitekim 14-15 Ekim 1989'da Paris'te toplanan ve *Kürt Ulusal Kimliği ve İnsan Hakları* başlığını taşıyan bir konferansa SHP'nin yedi vekilinin katılması, SHP içinde de büyük tepki toplamıştı. Üstelik Paris'e gidenler, İnönü'nün aksi yöndeki talimatlarına; orada başka bazı katılımcıların yapacağı konuşmaların SHP'yi zor durumda bırakabileceği ve basının bunun üzerine fazlasıyla gideceği yönündeki uyarılarına rağmen bu işi gerçekleştirmişlerdi. Anılarında İnönü, söz konusu vekillerin "Peki, gitmeyiz," dediklerini, kendisinin kaygılarını anlamış gözüktüklerini ancak sonradan yetkili kurullara haber vermeksizin Paris'e gittiklerini iddia etmektedir.

Konferansa katılan vekiller SHP'den ihraç edildiler. Bu ihraçlarla ve ihraçların akabinde gerçekleşen tepki istifalarıyla SHP'den kopanlar, Halkın Emek Partisi'ni (HEP) kurarak ayrı bir parti bünyesinde örgütleneceklerdi (6 Haziran 1990). Ancak yukarıda değinildiği gibi, Kürt hareketiyle SHP arasındaki işbirliği başka şekillerde de olsa devam etti.

1989 ve 1991 Seçimleri: Merkez Solda Umut, Hayal Kırıklıkları ve Kriz

26 Mart 1989 yerel seçimleri, merkez sol açısından tarihî bir zafer oldu. Toplumsal muhalefetin ve özellikle işçi eylemlerinin yükselişe geçtiği ve kitlelerin ANAP'a sırtını dönmeye başladığı bu dönemde SHP, belediye başkanlığı oylarında %32,76; il genel meclisi oylarında ise %28,69'luk oy oranıyla her iki dalda da seçimin galibi oldu. Konya haricindeki tüm büyükşehirlerde ve toplam 67 ilin 39'unda ipi göğüsleyen SHP'ydi. Bu seçimde DSP ise belediye başkanlığı oylarında %6,46; il genel meclisi oylarında ise %9,03'lük bir performans sergiledi ve hiçbir ilde belediye başkanlığı kazanamadı.

Seçim sonucunda, ülke nüfusunun büyük bir bölümü SHP'li belediyelerin kontrolüne girmiş oldu. Özellikle İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük şehir-

lerin alınması, hem yerel yönetimlerde sosyal demokrat ilkelerin uygulamaya geçirilebilmesi hem de bir sonraki genel seçimde iktidara oynayabilme yolunda kitlelerle kalıcı bağlar kurulabilmesi için SHP'ye önemli imkânlar sunuyordu. Ama sonuç, beklenilenin tam aksi yönde oldu.

20 Ekim 1991 tarihli genel seçimde SHP'nin oyu %20,75'e geriledi. İki yıl önceki yerel seçimlerden sonra elde edilen bu sonuç, SHP açısından hayal kırıcıydı. Üstelik HEP bünyesinden gelen adaylar SHP listelerinden yarışa katılmışlar, dolayısıyla Kürt siyasal hareketinin oyları (ya da bunların bir kısmı) SHP oylarına dahil olmuştu. Buna rağmen SHP, iki merkez sağ partinin (DYP ve ANAP'ın) ardından ancak üçüncü parti olabiliyordu. DSP ise bu seçimde %10,75'lik oyla parlamentoda yedi sandalye kazandı.

Yerel seçimler ile genel seçimler arasındaki iki yıllık süre zarfında SHP oylarında yaşanan gerilemenin nedenleri tartışmalıdır. Belediyelerde yaşanan sorunlar nedeniyle parti imajının olumsuz etkilendiği açıktı. Ayrıca HEP'le yapılan işbirliği özellikle doğu kentlerinde SHP'nin oylarını olumlu yönde etkiliyor olmakla birlikte, SHP seçmeninin kayda değer bir bölümünün buna tepkili olduğu da bilinmekteydi. Merkez solun diğer partisi DSP de bunu rakibine karşı etkili bir propaganda malzemesi olarak kullanmıştı. Öte yandan, 12 Eylül'ün ve ANAP iktidarının uygulamalarına karşı DYP'nin bu yıllarda demokratikleşme sorunu bağlamında sesini giderek yükseltmesi, bu meselede SHP'nin ayırt edici bir pozisyonda durma ayrıcalığını ortadan kaldırmıştı. Başka bir ifadeyle, demokratikleşme mücadelesinde, önceleri sadece SHP öne çıkıyor gibiydi; ama '91 seçimlerine doğru DYP de artık bu başlıkta sesini yükseltmeye başlamıştı. Dolayısıyla 12 Eylül yasaklarına karşı tepki oylarının DYP'nin bu tavrından etkilenmiş olması olasıdır.

SHP'nin oy oranlarındaki erimenin bir diğer sebebi ise parti içi mücadelelerdi. Bu yıllarda SHP içten içe şiddetle kaynamakta, parti içi liderlik tartışmaları ve kurultaylarla kamuoyunda gündem olmaktaydı. Hatta hizip çatışmaları, daha 1988 Şubatı'nda Genel Başkan İnönü'yü istifa noktasına getirmiş; İnönü, yoğun ısrarlar neticesinde bu kararından dönmüştü. Halbuki bu tarihte, SHP içerisinde bir liderlik yarışı henüz söz konusu değildi. Kısa bir süre sonra, parti örgütündeki hizip mücadelelerine bir de liderlik çekişmesi (Baykal-İnönü mücadelesi) eklenmişti. Bu süreçte parti örgütü ciddi ölçüde hırpalandı, enerji kaybetti. Ve partinin bu dağınık ve çatışmalı durumu, sadece parti örgütünün çalışmalarını değil; seçmenlerin SHP'ye bakışını da etkiledi.

Yukarıda sayılan faktörlerin her biri, SHP'nin '91 genel seçimlerindeki gerileyişinde –az ya da çok– rol oynamış olmalı. Ama bunların da ötesinde, '89 yerel seçimleri sonrasında iktidar hazırlığı içerisine giren SHP'nin sosyal demokrat çizgisinden günden güne ödün vermesi ve siyasal yelpazede giderek

sağa yanaşması meselesi üzerinde de ayrıca durmak gerekir. SHP, bu yıllarda sermaye çevrelerine güven vermeye çalışıyor ve sol söylemini günden güne silikleştiriyordu. Parti kurmayları, yerel seçimlerde kazanılan zaferden sonra sıradaki ilk genel seçimden de birinci parti olarak çıkmanın hesaplarını yaparken toplumun tüm kesimlerini yakalayacak ve bilhassa sermaye çevrelerini ürkütmeyecek, ılımlı bir imaj yaratmaya çalışıyorlardı. Bu süreç aynı zamanda, Baykal ve ekibinin parti içindeki ağırlığının arttığı ve zaten dağınık bir görüntü çizen sol kanadın ise karar mekanizmalarından giderek dışlandığı bir tarihsel uğraktı. Ayrıca yine bu dönemde gerçekleştirilen tüzük değişiklikleriyle parti örgütü, genel merkezin sıkı bir kontrolüne tabi kılınıyordu. Özetle SHP'nin iktidara hazırlanmak üzere merkeze kayması, partinin sol kanadının (sonraki adlarıyla "Yenilikçiler" ya da "Yenilikçi Sosyal Demokratlar"ın) güç kaybetmesi, parti örgütünün genel merkezin sıkı bir kontrolüne tabi tutulması ve Baykal ile ekibinin parti içindeki yükselişi, birbirlerine tümüyle indirgenemeyecek ama birbirlerinden bağımsız olarak da düşünülemeyecek olgulardı. Bu süreçte SHP, sosyal demokrat kimliğinden giderek uzaklaştı. Nitekim iktidar ortağı haline geldiğinde, Türkiye'nin neoliberal yürüyüşüne devam etmesi adına kemer sıkma politikalarının (5 Nisan Kararları'nın) altına SHP'nin de imza atacak olması, parti programı ile uygulama arasında yıllar içerisinde ne kadar ciddi bir açının oluştuğunu apaçık göstermektedir. Ayrıca bu yıllarda SHP özelleştirmelere karşı çıkmamakta; sadece, KİT'lerin hükümetlere yakın kimselere ve değerinin altında satılmasına karşı çıkmaktaydı. *Sosyal demokrat* SHP, kamuoyuna, piyasanın erdemlerini anlatmaya başlamıştı artık ve bu noktaya bir anda gelinmemişti. Bu sonuç, yukarıda ana hatlarıyla özetlenmeye çalışılan; 1980'li yılların sonu ile 1990'lı yılların başında SHP'de yaşanan metamorfozun politik bir uzantısıydı.

Bazı ufak farklılıklar haricinde, bu tarihlerde serbest piyasa ekonomisine DSP'nin bakışının da SHP'den özlü bir fark içermediğini belirtmek gerekir. Zaten 1991 seçimleri öncesinde Ecevit de halkı sağ-sol ayrımlarını bırakarak DSP'ye yönelmeye çağırıyor, "Dünyayla birlikte ben de değiştim," diyordu. Gerçekten de Türkiye'de merkez solun yaşadığı ideolojik salınımı dönemin genel şartlarından bağımsız olarak ele alabilmek mümkün değildir. Zira söz konusu tarih aralığında, solun tüm kesimlerinde değilse bile büyük bir bölümünde ideolojik bir bunalım yaşanmaktaydı. Bu dönemde ortalığı, *tarihin sonu, sınıf siyasetinin sonu, ideolojilerin ölümü* vb. tezler kaplamıştı ve ideolojik yalpalamalar sadece Türkiye solu açısından değil, dünyanın geri kalanındaki sol örgütlenmeler için de önemli ölçüde geçerliydi. Başka bir ifadeyle, merkez solun giderek sağa kayması, 1990'lı yıllarda evrensel bir görünüm arz etmekte ve bu açıdan Türkiye merkez solu bir istisna teşkil etmemekteydi.

Ama bu değişim, DSP'nin aksine SHP'de oldukça gürültülü ve sancılı biçimde gerçekleşmekte; parti içinde yoğun bir mücadeleye yol açmaktaydı. Sağ partilerle arasındaki farkları görelileştirmenin, parti önderliğinin hedeflediği şekilde SHP'nin oy oranlarına bir katkısı olup olmadığı tartışmalıdır. Ama partiyi kimlik ve ideoloji anlamında bir bunalıma (hatta krize) sürüklediği ortadadır. SHP tüm tarihi boyunca kısmen ülkedeki yasal çerçevenin yol açtığı kısıtlamaların da etkisiyle, toplumun emekçi kesimleriyle kalıcı bağlar tesis edememiş; emekçilerin bir partisi olmaktan ziyade, seçimlerde onlardan oy isteyen bir parti gibi hareket etmişti. Ancak 1980'li yılların sonundan itibaren önerdiği politikalar ve söylemleri açısından da merkez sağ partiler karşısında gerçek bir alternatif teşkil etmekten uzaklaşmış ve seçim sonuçlarının da belgelediği üzere, özellikle büyük kentlerdeki SHP oyları eriyip gitmişti. SHP *emekçilerin partisi* olma çabalarını kenara bırakıp *herkesin partisi* olmaya çalıştıkça, sanki *hiç kimsenin partisi* haline geliyordu.

Nitekim partinin sol kanadı, SHP içerisindeki kimi yöneticilerin sosyal demokrasi ile popülizmi ayırt etmekte güçlük çektiklerini ve partinin sosyal demokratlaşma sürecini tamamlayamadığını; parti içi hizipleşme ya da belediyelerdeki başarısızlık gibi sorunların en temelinde de aslında bu problemin yattığını öne sürüyorlardı. SHP içerisindeki Baykalcı kanat (ki SHP'nin merkeze kayışının en kararlı savunucuları onlardı) ise 1991'deki seçim mağlubiyetinin baş sorumlusu olarak Erdal İnönü'yü gösteriyordu. Onlara göre sorun, partinin yeni açılımları değil; bu açılımları dinamik ve yenilikçi bir önderlikle birleştiremeyen genel başkanın pasifliği, vizyonsuzluğu ve cesaretsizliğiydi. Partiyi iktidara taşıyacağını iddia ettikleri kişi ise Deniz Baykal'dı. Baykal, 1987 yılında siyasî yasağının kalkmasıyla birlikte SHP'ye dahil olmuştu ve aynı yıl yapılan genel seçimlerde Antalya milletvekili olarak Meclis'e girmişti. Ama siyasî yasağı kalkmadan önce dahi parti içinde önemli bir ağırlığı vardı ve bunu, 1987'deki Olağan Kongre'de de fazlasıyla hissettirmişti. Zira hem Parti Meclisi'nde hem de Merkez Yürütme Kurulu'nda Baykalcı bir hizip mevcuttu. Baykal, milletvekili olduktan sonra ise CHP Meclis Grubu'nda grup başkanvekilliği görevini üstlenmişti. 25 Haziran 1988'deki SHP 2. Olağan Kurultay'ında ise genel sekreterliğe getirilmiş ve bu kongrede Parti Meclisi'ne de Baykal'ın ekibi hâkim olmuştu. İnönü, Can Dündar'la yaptığı söyleşide, "güvenilmez biri" ve "parti içindeki ur" diye nitelediği Baykal'ın genel sekreterliğe getirilmesinden sonraki süreç için şöyle bir gözlemini aktarıyor: "Fark ettim ki kurultay tarafından seçilen Merkez Yürütme Kurulundaki arkadaşlarım benden çok Sayın Baykal'ı dinlemeye başladılar. Elbette bir iki defa olabilir ama devamlı böyle olunca rahatsız olmaya başladım. Ve o zaman anladım ki elimden çıkıyor parti."

Baykal ve ekibinin iddiasına göre, dinamik bir genel başkanlık makamı-

na duyulan ihtiyacın yanında; parti içindeki sol kanadın tasfiyesi, hiç değilse bu kanadın sivri uçlarının koparılması da gerekiyordu. Çünkü bu radikal öbeklerin, SHP'nin iktidar yürüyüşünü ve kitleleri kucaklama çabasını baltaladıklarını öne sürüyorlardı. SHP herkesin partisi olmalıydı ve radikal çıkışları nedeniyle sol kanat, partinin zirveye tırmanmasını engelleyen bir yüktü. Sol kanadın tasfiyesi sonrasında –ki bu büyük oranda başarıldı– Baykal ve grubunun sıradaki diğer hamlesi ise parti liderliğini ele geçirmekti. 29 Eylül 1990'da gerçekleştirilen 6. Olağanüstü Kurultay'da Baykal bu kez İnönü'nün karşısına genel başkan adayı olarak çıkmıştı. Bu kongrede genel başkanlık seçimini hizipler üstü imajıyla yine İnönü kazanmış olsa da İnönü'ye atılan 504 oya karşılık Baykal'ın 405 oy kazanması, partide suların durulmayacağının açık bir kanıtı olmuştu. Baykal ve ekibinin partiyi ele geçirme mücadelesi devam edecekti. (Baykal, 27 Temmuz 1991'deki 3. Olağan Kurultay ile 25 Ocak 1992'deki 7 Olağanüstü Kurultay'da da genel başkanlığa adaylığını koyacaktı.)

İşte tüm bu tartışmaların gölgesinde ve 1991 genel seçimlerinin yarattığı hayal kırıklıkları içerisinde yine de SHP'ye iktidar yolu gözüktü. Seçimin galibi olan DYP ile merkez sağdaki diğer parti olan ANAP'ın bir koalisyon kur(a)mamaları nedeniyle SHP kendisini DYP'nin iktidar ortağı konumunda buldu. Erdal İnönü de hükümette başbakan yardımcılığı görevini üstlendi. Ancak bu süreç, bir anlamda SHP için son perdenin başlangıcıydı. İktidar ortağı olduğu dönemde SHP'nin kitle desteği hızla erimeye devam etti ve nihayetinde 1995 yılında CHP'yle yaşanan birleşme neticesinde Türk siyasî tarihinde SHP defteri kapandı. Diğer yandan aynı süreç, Ecevit'in Türkiye siyasî hayatında bir kez daha –ve son kez– yükselişine tekabül ediyordu.

Yolun Sonu: 1990'lı Yıllara Girilirken Merkez Solda İdeolojik Kriz

Bilindiği gibi, 24 Ocak-12 Eylül dönemeciyle birlikte Türkiye neoliberal bir yeniden yapılanma sürecine girmişti. Dönem, ulusal ve uluslararası sermaye güçlerinin politik, ideolojik ve iktisadî yönden egemenliklerini çok daha dolaysız bir şekilde kurdukları; KİT'lerin özelleştirildiği; hayatın hemen her alanının piyasalaştırıldığı; iktisadın politik ve sınıfsal yönünün büsbütün maskelenerek tümüyle teknik bir mesele olarak sunulduğu; gelir dağılımındaki makasın radikal şekilde açıldığı; işsizliğin arttığı; enflasyonun reel gelirleri süratle aşındırdığı ve ekonomik krizlerin ardı ardına patlak verdiği bir dönemdi. Bu koşullar altında merkez sol, bir yol ayrımına gelmişti. Merkez sol, solda durabildiği ve değişen somut koşullara uygun yeni politikalar ve alternatifler üretebildiği ölçüde, neoliberalleşme seçeneğinin bir alterna-

tifini oluşturabilirdi. Ya da sınıf, emek, kalkınma, sosyal devlet vb. '70'li yılların gözde kavramları büsbütün terk edilerek veya içeriği büyük oranda boşaltılarak neoliberal dönüşüme belirli ölçüde uyum sağlanacaktı. Bu durumda, sermayenin 12 Eylül sayesinde emeğe karşı başlattığı topyekûn saldırıya merkez soldan da yeşil ışık yakılmış olacaktı. Türkiye'de merkez sol kendi içinde parçalı ve çelişkili bir yapıda olsa da tarihsel süreç içerisinde ağır basanın ikinci seçenek olduğu görülmektedir.

1980'li yıllarda neoliberal politikalar karşısında Türkiye'de merkez sol partilerin tutarlı ve kararlı bir karşı duruş sergileyememeleri (ve tabii ayrıca sosyalist solun da etkisizliği), dar gelirli kesimlerin ilerleyen yıllarda siyasal İslâmcı hareketlerin hegemonyasına terk edilmesi anlamına geldi. İşin bilhassa ilginç bir yönü, merkez solun önderi konumunda olan SHP'nin siyasî yelpazede sağa doğru hamle yapışının, tam da ülkedeki toplumsal muhalefetin yükselişe geçtiği bir konjonktüre denk gelmesiydi. Türkiye, 1977'den 1987'ye onyıl içerisinde, ücretlilerinin GSMH içindeki payının %36'dan %18'e kadar gerilediği bir ülkeydi. Dolayısıyla bu sürecin kaybedenlerinin, iktidar dışında alternatifler aramaya başlaması kaçınılmazdı. Nitekim bilhassa işçi eylemleri 1989-1991 yılları arasında ülke gündemini sarsıyordu. Ama SHP bu sırada sol kimliğini bilinçli biçimde silikleştirmeyi tercih ediyordu. Anılmaya değerdir ki RP'nin 1995 seçimlerindeki sloganının *Adil Ekonomik Düzen* olması ve bu seçimden RP'nin birinci parti olarak çıkması, toplumsal adalet istencinde solun mevzi kaybını (ya da tersten; siyasal İslâmcı hareketlerin hegemonya kurma konusundaki başarısını da) açık biçimde ortaya koymaktadır.

Türkiye'de merkez solun yaşadığı ideolojik bunalıma yol açan öznel ve nesnel faktörlerin analizi, elbette apayrı bir incelemeyi gerektirmektedir. Ancak burada şu kadarı söylenebilir ki 1980'li ve 1990'lı yıllar boyunca Avrupa ülkelerinde iktidara gelen sosyal demokrat partilerin icraatları göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'de sosyal demokrat ya da merkez sol olarak tarif edilen partilerin yaşadığı ideolojik ve politik nitelikteki savrulmanın bu coğrafyaya mahsus olmadığı görülmektedir. Neticede sosyal demokrasi –ilk ortaya çıktığı dönem bir kenara bırakılırsa– kapitalizmin *mümkün olduğunca* sosyal adaletçi bir şekilde restorasyonuyla karakterize olmaktadır ve bu dönemde kapitalist restorasyonun objektif gereklilikleri, sosyal adaletçi politikaları pek *mümkün* kılmamaktaydı. Bu koşullarda sosyal demokrat hareketler özelleştirme, güvencesizleştirme, devlet örgütünü piyasalaştırma vb. açılımlara onay verdiler. Bu hikâye, Portekiz'den Yunanistan'a, İngiltere'den Almanya'ya, Avrupa'nın dört bir yanındaki sosyal demokrat hareketlerde tekrarlandı. Avrupa'daki sosyal demokrat hareketlerle kıyaslandığında, emekçiler ve onların diğer örgütleriyle bağları çok daha gevşek olan Türkiye merkez

solu, sağdan gelecek tazyiklere karşı belki çok daha kırılgan ve savunmasız bir pozisyonda kalmış olabilir. Yine de politik-ideolojik boyutta yaşanan krizin, özel olarak Türkiye merkez soluna mahsus bir hikâye olmadığının altını çizmek ve nihai değerlendirmeyi, bunu göz önünde bulundurarak yapmak gerekir. Kriz, yalıtık bir zeminde özel olarak Türkiyeli sosyal demokratların değil; genel olarak sosyal demokrasinin bir krizi idi.

Karaoğlan'ın Akgüvercini: Demokratik Sol Parti

ONUR ALP YILMAZ

Ecevit'in CHP genel başkanı, partisinin iktidar, kendisinin de başbakan olduğu dönemlerde partinin enerjisini ülke sorunlarından ziyade, Deniz Baykal, Süleyman Genç, Ali Topuz ve Orhan Eyüboğlu gibi isimlerle didişmeye harcaması kendisini dahi rahatsız etmiştir. Öyle ki bu çekişmeler, Kenan Evren'in anılarında görüldüğü gibi Ecevit'in koltuğundan edilmesi için Eyüboğlu'nun GKB Evren'in desteğini istemesine kadar varıyordu. Nitekim Ecevit de –henüz Evren'in anıları yayımlanmadan önce– bir açıklamasında, parti içindeki bir grubun kendisine karşı askerlerden destek istediğini tahmin ettiğini ve bu durumun o zaman da farkında olduğunu belirtmiştir.

Bunun yanında Ecevit partili yöneticilerin ve örgütün devletçilik anlayışlarının, *Halk Sektörü*'yle mülkiyeti tabana yayarak özel mülkiyeti yaygınlaştırma düşüncesinin çok daha ötesine düştüğünü ayrıca kendisinin *inançlara saygılı laiklik* düşüncesinin de partinin laikliğinden farklılaştığını belirtmiştir. Dolayısıyla Ecevit hem fikirsel hem de örgütsel manada 12 Eylül öncesinde de CHP'yle fikren bir ayrılık yaşamıştır.

Ecevit, darbenin ardından Demirel çiftiyle beraber yaklaşık bir ay boyunca misafir edilmek için götürüldüğü Hamzakoy'da *Durumun Çözümlemesi* başlığıyla yazdığı yazıda, cumhuriyet devriminin yukarıdan aşağıya şekillenen yapısının toplumu edilgenliğe sürüklediğini; tersine, halkın etkin bir şekilde kendi haklarına sahip çıkacağı yeni bir yapının ortaya çıkması gerektiğini ifade etmiştir. Ecevit'in böyle düşünmesinde, başbakanlığı dönemlerinde uzlaşmacı tavırlar almalarını istediği işçi örgütlerinin aksine, ülkedeki kaotik ortamın bir parçası olmaları da etkili olmuştur. Nitekim Ecevit, ülkeyi komünizme de faşizme de götürme-

yecek tek yol olarak kurguladığı Demokratik Sol ile sandıktan aldığı meşruiyete dayanarak *bozuk düzeni* halk lehine dönüştürmeyi hedeflemekteydi. Onun dönüşümü gerçekleştirecek olan *halk kesimleri* kapsamına işçiler de dahildi. Ecevit, sendikaların bu tavrının işçileri manipüle ettiğini düşünür; onlara hak ve sorumlulukların bir arada yürümesi gerektiğini hatırlatır; işçileri bizzat siyasetin öznesi haline getirecek bir örgüt kurmayı hedefler. O, bu yolla, sendikaların kurumsal kısıtlarına takılmaksızın *halk kesimlerine* doğrudan erişebileceği yeni bir model yaratabilecekti.

Ecevit'in böyle bir modeli tesis edebilmesinin önkoşulu, CHP'yle olan bağlarını koparmasıydı. 1980 Ekim'inin son günlerinde MGK tarafından yapılan açıklamayla 12 Eylül öncesi liderlerin siyaseten yasaklı hale getireceklerinin ima edilmesinin ardından Ecevit, 31 Ekim'de yaklaşık sekiz buçuk yıldır sürdürdüğü CHP genel başkanlığı görevinden istifa etmiştir. O, istifasının nedenini, zaten karışık olan parti içi durumun kendisinin siyasî faaliyette bulunmasının yasaklandığı bir ortamda daha da karışabileceğini ifade ederek açıklamıştır. Liderlerinin 12 Mart'tan sonra genel sekreterlik görevinden istifa ettiği gibi o gün de genel başkanlıktan istifa edebileceğini düşünen CHP ricali, Hamzakoy'dan Ankara'ya döndüğü gün onu ziyaret ederek istifa etmemesini rica etmiş; Ecevit de böyle bir düşüncesi olmadığını belirtmiştir. CHP ricali, askerlere meydan okunmaması, kışlalarına dönmeleri için başarılı olduklarını hissetmeleri gerektiğini ifade ederken Ecevit askerleri alttan almanın bir eyyamcılığa da dönüşmemesi gerektiğinin altını çizmiştir. Ecevit, daha sonra DSP'de deneyeceği modeli CHP için de uygulayıp uygulayamayacağını parti yöneticilerine meslek odaları ve kooperatiflerle ilişkiler kurmalarını tavsiye ederek test etmiş, ancak yöneticilerden olumlu bir tepki alamaması üzerine bunun mümkün olamayacağını düşünmüştür. Sonraları başlayan tartışmalarda Ecevit, parti yöneticilerini 12 Eylül'den korkmakla itham etmiş ve parti yöneticilerinin itirazlarına rağmen yalnız bırakıldığını söylemiştir.

Ecevit'in CHP'yle bu kopuşunun ardından yeni bir siyasî kültür arzusunu, adını da onun bu uğraşından alan *Arayış* dergisinde sürdürmüştür. Onun dergideki yazı serüveni, derginin 15. sayısı sonrasında, 5 Haziran 1981'de 12 Eylül Darbesi yapıldığı gün itibarıyla TBMM üyesi olanlara her türlü sözlü ve yazılı beyanatın yasaklanmasının ardından son bulmuştur. Ecevit'in CHP ricaliyle daimi kopuşu ise 16 Ekim 1981'de siyasî partilerin kapatılma kararıyla beraber yaşanmıştır. Bu kararın alınmasından sonra Ecevit, TRT'ye bir bildiri göndermiş ve parti yöneticilerinden aynı doğrultuda bir bildiri yayımlamalarını istemiştir. Bazı parti yöneticilerinin bu isteğe maişet kaygılarıyla karşı çıkmaları üzerine Anayasa Mahkemesi'ne başvurulmasını isteyen Ecevit'in bu talebi de –partinin tüzel kişiliğinin ortadan kalktığı gerekçesiyle– reddedilmiştir. Bunun sonrasında mücadelesini yalnız

sürdüren Ecevit'in farklı dönemlerde üç kez hapis cezası alması da onu parti tarafından yalnız bırakıldığı psikolojisi içine sokmuştur.

Aralık 1983 itibarıyla Türkiye'de yönetimin yeniden sivilleşmesinden DSP'nin 1985 Kasım'ındaki kuruluşuna kadar geçen süre içinde Ecevit, mevcut hükümetin iç ve dış politikalarını eleştirmiş, uzun siyasî kariyeri boyunca edindiği dış bağlantıları Kıbrıs ve Ege sorunu başta olmak üzere Türkiye'nin çıkarına kullanmak için çaba göstermiş ve DSP'nin kurucu metinlerini hazırlamakla uğraşmıştır. 6 Kasım 1983 genel seçimlerinin hemen öncesinde DSP'nin örgütleyicileri konumunda bulunan Murtaza Çelikel, Halil Tunç ve Sedat Akman tarafından seçimleri takiben demokratik solda bir parti kurulacağı kamuoyuyla paylaşılmıştır. Bu isimler, mevcut sosyal demokrat partilerin merkez solda CHP'nin yokluğunu doldurmadığını ifade etmiş ve CHP'lilerin orduyla iyi geçinme stratejisinin de SODEP'in seçimlere girmesine MGK tarafından izin verilmemesiyle çöktüğünü dile getirmiştir. Nitekim DSP'nin kuruluşunun ardından HP ve SODEP'in birleşmesiyle ortaya çıkan SHP'nin ortadan kalktığı 1995'e kadar parti hem SHP'yi hem de kendisi haricindeki partileri askerlerin icazetinde kurulmuş partiler olarak kategorize etmiş ve kendisinin doğası gereği tüm bu partilerden daha demokrat olduğu mesajını seçmene iletmeye çalışmıştır.

Ayrıca bu isimler ve Ecevitler, mevcut sosyal demokrat partilerin bir aydınlar kulübü niteliği taşımaktan öteye geçemediğini ve İçişleri Bakanlığı'nda 40 kişi tarafından kurulduklarını ifade ederek sosyal demokrat bir partinin yukarıdan aşağıya değil, aşağıdan yukarıya kurulması gerektiğini belirtmiştir. DSP'nin, işçisinden memuruna, esnaf ve sanatkârına kadar halk kesimlerinin ya da bozuk düzenin mağdurlarının partisi olacağını belirten Ecevitlerin bu modeldeki esin kaynakları, İsveç Sosyal Demokrat Partisi'nin (Sveriges Socialdemokratiska Arbetareparti-SAP) 1976'daki iktidar kaybı sonrasında kurguladığı örgütlenme modeli olmuştur. Sandık çevrelerinde her meslek grubundan belli sayıda halk kesiminin örgütlenmesine dayanan bu modele göre aşağıdan yukarıya bir örgütlenmeyle kurulmayı hedefleyen DSP'nin bu düşüncesine göre, her sandık bölgesinden farklı kesimlerden 12 kişi örgütlenecekti. Bu, Türkiye'de 85 bin civarında sandık bulunması dolayısıyla DSP'nin bir milyona yakın üyeyle kurulması anlamına gelecekti. Her ne kadar bu hedef gerçekleştirilemese de kuruluşu, parti içi disiplin kaygıları ve CHP'nin hiziplerinin yerel örgütlere yansımalarından kaçınma amacıyla yaklaşık iki yıl süren, 14 Kasım 1985'te kurulan partinin 612 kurucu üyesinin %90'ı yükseköğrenim gerektirmeyen mesleklerden gelmekteydi.

23 Kasım 1985'te toplanan DSP'nin Birinci Kurucular Kurulu'nda Bülent Ecevit'in siyasî yasağından kaynaklı olarak Rahşan Ecevit oybirliğiyle DSP'nin kurucu genel başkanı olmuştur. Ancak B. Ecevit, eşinin genel başkanlığından ev-

Cumhuriyet, 24 Kasım 1985.

vel birkaç kişiye bu makam için teklif götürdüklerini, bu isimlerin çeşitli kaygılar dolayısıyla bu teklifi reddettiklerini belirtmiştir. O, neticede kurmak istedikleri örgütün yeterli olgunluğa eriştikten sonra kendilerine ihtiyaç duymayacak bir yapı olduğunu belirtmiştir. Ancak Ecevitler, hizipçiliğinden kaynaklı olarak 12 Eylül öncesi CHP tabanından uzak durmak isterlerken, ne yazık ki aynı zamanda, demokratik sol projenin hitap edeceği potansiyel tabanla da aralarına mesafe koymak zorunda kalmışlardır. Bunun sonucunda Ecevit'in "sağa hapsedilmiş seçmenler" olarak adlandırdığı seçmenlere hitap etmek zorunda kalmıştır. Bu da arzuladıkları, kendilerinden bağımsızlaşan bir örgüt ortaya çıkarma iddialarıyla bir aksülamel yaratmış ve yereldeki örgütler, partinin ilkelerinden ziyade taraftar toplamak için Ecevit'in karizmatik liderliğini öne çıkarmıştır.

Rahşan Ecevit, DSP'nin 23 Kasım 1985 tarihli Birinci Kurucular Kurulu toplantısında konuşmuş ve B. Ecevit'in yasaklı olması dolayısıyla isim vermeden B. Ecevit'in siyasî yasağının kalkacağı tarihi işaret ederek onun partiden beklentisini aktarmıştır: "Bu parti, bundan 7 yıl sonra belirli kişilerin önderliğine gereksinme duyar durumda olursa buna herkesten önce o kişiler üzülür."

DSP'nin ilk sınavı, 28 Eylül 1986 tarihli ara seçimlerdir. Genel Başkan R. Ecevit'in İzmir'den katıldığı, dönem içinde boşalan 11 milletvekilliği için yapılan bu seçimlerde DSP, %8,5 oranında oy almıştır. %10'luk ülke barajını geçemediği için milletvekili çıkaramayan DSP, sonraki seçimlerde barajı geçmeye yakın olduğunun da sinyalini vermiştir. 6 Eylül 1987'de yapılan referandumla beraber B. Ecevit'in 12 Eylül öncesindeki liderlerle beraber siyasî yasağının kalkmasının ardından eşi R. Ecevit istifa etmiş ve B. Ecevit, 13 Eylül'de toplanan DSP Kurucular Kurulu tarafından partinin ikinci genel başkanı seçilmiştir. B. Ecevit'in ilk ciddi sınavı ANAP'ın neoliberal politikalarını eleştirip "bozuk düzenin mustaripleri" lehine dönüşüm vaat ederek girdiği 1987 genel seçimleri olmuştur. DSP, bu seçimlerde %8,5 oy almıştır.

Bu seçimlerin ardından B. Ecevit genel başkanlıktan *daha güçlü dönmek* üzere çekilmiş; DSP'yi Ecevit'in kaprislerinin esiri gibi göstermek isteyen SHP'ye, partinin kendi olmadan da var olabileceğini göstermek istemiştir. Ecevit'in istifası-

nın ardından 7 Mart'ta toplanan kongrede Necdet Karababa genel başkan seçilse de 1989 yerel seçimlerine doğru gidilirken tabandan Ecevit'in geri dönmesi için gelen talepler doğrultusunda Karababa, Aralık 1988'de istifa etmiş ve Ecevit, 15 Ocak 1989'da yeniden DSP genel başkanı seçilmiştir. 26 Mart 1989 tarihli yerel seçimlerde DSP, 10 ilçe ve 28 belde belediyesi kazanırken hiçbir il belediyesinde başarılı olamamıştır. Buna karşın DSP'nin oyu %9'a yükselmiş ve parti 1990'larda istikrarlı biçimde yükselecek olan oylarının işaretini vermiştir.

1991 genel seçimlerine gelindiğinde %10'luk seçim barajını kıl payı aşarak yalnızca 7 milletvekili çıkarabilen DSP, 1995'e gelindiğinde solun, 1999'a gelindiğindeyse Türkiye'nin birinci partisi olmayı başarmıştır. 1997 yazında kurulan ANASOL-D hükümetiyle beraber ilk kez iktidar deneyimi yaşayan parti, 1999'da Ecevit liderliğinde kurulan azınlık hükümetiyle ikinci kez iktidar deneyimi yaşamış ve 18 Nisan 1999'da yapılan seçimlerden de birinci parti olarak çıkmayı başarmıştır. Bu seçimlerin ardından MHP ve ANAP'la kurduğu koalisyon hükümeti 3 Kasım 2002'ye kadar devam eden DSP, bir önceki seçime kıyasla yaklaşık %20 oy kaybederek bu seçimlerde yalnızca %1,2 oy alabilmiş ve siyaset sahnesinden kalıcı olarak silinmiştir.

Doksanlar Türkiye'sine Bir Miras: Hülle Partileri

METE KAAN KAYNAR

Hülle partisi kavramı, İslâm hukukundaki hülle müessesinden ödünç alınmış bir kavramdır. Saffet Köse, *İslâm Ansiklopedisi*'nde yer alan *Hülle* başlıklı makalesinde İslâm öncesi Arap toplumunda boşama konusunda bir sınırlama söz konusu olmadığı, bu durumun erkekler tarafından istismar edilip kadınların bundan büyük zarar gördüğü, talakla ilgili hükümleri düzenleyen *Bakara* sûresindeki ayetlerin de (2/229-230) bu gelişmeler üzerine nazil olduğunu iddia etmektedir. Bu ayetler erkeğin boşama hakkını üçle sınırlandırmakta ve üçüncü boşamadan sonra kadının başka bir erkekle yeni bir evlilik yapmadıkça ve bu evlilik de sona ermedikçe önceki kocasıyla tekrar evlenemeyeceğini hükme bağlamaktadır.

Köse'ye göre, İslâm mezhepleri hüllenin dinen haram olduğunu ve hülle şartıyla yapılan evliliğin önceki kocaya helal oluşu sağlamayacağını ifade etmiş ancak hukukî işlemlerde açık ve objektif delil ve verilerden hareket etmek gerektiğinden hülle niyetiyle yapılan ikinci evliliğin pozitif hukuk açısından değeri konusunda yani hâkime intikal edecek maddi deliller bakımından farklı değerlendirmeler yapmışlardır. Bu sebeple de bir kısım fakih hülle amaçlı evlilikleri dinen haram ve günah saymakla birlikte niyet açığa vurulmadığı sürece hukuken geçerli saymıştır.

Türk Ansiklopedisi'ndeki *Hülle* maddesinde ise kavram şöyle tanımlanır:

> Fıkıhta, talak-ı selase ile boş düşen kadının, her iki tarafın da pişmanlık duyarak tekrar birleşme isteklerinin şer'an mümkün ve helal olabilmesi için bir başka erkekle evlenip boşanması ve iddet süresini doldurarak eski eşi ile evlenebilir hale gelmesi. Hülle, boşanma formalitelerinin oldukça basit, kolay ve sür'atli olduğu Müslüman ailede, olur olmaz anlaşmazlık veya basit geçim-

sizlikler sonunda evlilik müessesesinin dağılmasını önlemek için konmuş ilahi barajlardan biridir. İslâm dini, evlilikte üç kere boşanmaya ve tekrar birleşmeye cevaz vermekte ancak bu üç evliliğin de boşanma ile başarısızlığa uğraması halinde, çeşitli sebeplerle bu duruma düşen eşlerin artık birleşmelerinde bir fayda görmemekte ve üçüncü defa boşandıktan sonra aynı eşlerin bir kere daha birleşmelerine izin vermemektedir.

Özetle, eşinden boşanan kadının eski kocasıyla yeniden evlenebilmesi için yabancı bir erkeğe bir günlüğüne nikâhlanması işine bu ad verilmektedir. Kadının eski kocası ile evlenebilmek için nikâhlandığı üçüncü kişi, o kadınla gerçekten evlenmek amacıyla nikâhlanmamakta, sadece (İslâm) hukukun(un) koyduğu bu kuralın formel olarak aşılabilmesi amacıyla bu nikâh kıyılmaktadır. Türk siyasî hayatının önemli figürlerinden hülle partileri de hülle nikâhındaki bu üçüncü kişilere benzerler. Bu anlamıyla hülle partisi, formalite olarak kurulmuş parti anlamına gelmektedir.

Seksen sonrasında bu hülleyi zorunlu kılan 1982 Anayasası'nın 84. maddesi olmuştur. Anayasa'nın 84. maddesinin 23.07.1995 tarihinde 4121 sayılı Kanun'la (*Resmî Gazete*, 26.07.1995 Tarih, 22355 sayı) değiştirilmeden önceki ilk hali –bu metin içerisindeki tüm Anayasa maddeleri ve gerekçeleri için Yunus Emre Yılmazoğlu ve İsmail Emrah Perdecioğlu'nun hazırladıkları ve Anayasa Mahkemesi tarafından yayımlanan *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (Gerekçeli)* kitabı kullanılmıştır– şöyleydi: "...istifa eden... partisinden istifa ederek başka partiye giren veya seçim hükümetleri hariç Bakanlar Kurulu'nda görev alan... üyeliğinin düşmesine, üye tamsayısının salt çoğunluğu ile karar verilir. Partisinden istifa eden milletvekili bir sonraki seçimde, istifa tarihinde mevcut herhangi bir partinin genel merkez organlarınca aday gösterilemez."

1982 Anayasası'nın kabulünden önce, TBMM üyeliğinin düşmesi ile ilgili olarak DM'nin kabul ettiği ilk metin "TBMM üyeliği, bir üyenin üye seçilmeye engel bir suçtan hüküm giymesi, istifa etmesi, kısıtlanması, üyelikle bağdaşmayan bir hizmet kabul etmesi veya Meclis çalışmalarına bir yasama yılı içinde izinsiz veya özürsüz olarak toplam kırk beş gün katılmaması yüzünden üyeliğin düşmesine Meclisçe karar verilmesi hallerinde, sona erer. Partisinden istifa eden milletvekili, o seçim dönemi içinde ancak bağımsız olarak üyeliğini sürdürebilir; bir başka partiye girmesi veya Bakanlar Kurulu'nda görev alması hallerinde üyeliği sona erer. Partisinden istifa eden milletvekili, bir sonraki seçimde, herhangi bir partinin genel merkez organlarınca aday gösterilemez. Anayasa Mahkemesi'nce kapatılan partinin, eylem ve sözleriyle kapatma kararında sorumlu görülen milletvekillerinin de üyelikleri, kapatma kararının *Resmî Gazete*'de yayımlandığı tarihte sona erer; sorum-

lu görülmeyen milletvekilleri hakkında ikinci fıkra hükmü uygulanır," şeklindeydi. DM'nin bu madde hükmüyle ilgili gerekçesi ise şu şekilde düzenlenmişti:

> 1961 Anayasasının 80'inci maddesinde düzenlenmiş olan üyeliğin düşmesi ile ilgili esaslara bağlı kalınmıştır. Ancak yenilik olarak: 1. üyenin bir yasama yılı içerisinde izinsiz veya özürsüz olarak toplam 45 gün Meclise katılmaması halinde Meclisçe karar verilerek üyeliğin düşürülebilmesi kuralı getirilmiştir. 2. Ayrıca 1961 Anayasası'nın 1980 yıllarından önceki uygulamalarında topluca bir partiden istifa ederek bir başka partiye girme ve bu suretle iktidar değişikliklerine neden olma göz önünde bulundurularak bu gibi dalgalanmaların önlenmesi için partisinden istifa eden milletvekillerinin üyeliklerini bağımsız olarak sürdürebilecekleri esası getirilmiştir. Partisinden istifa eden milletvekili bir sonraki seçimde de herhangi bir partinin genel merkez organlarınca aday da gösterilemeyecektir. Ayrıca partisinden istifa eden milletvekilinin bir başka partiye girmesi veya Bakanlar Kurulu'nda görev alması halleri üyeliğin sona ermesi nedenlerinden biri olarak kabul edilmiştir. 3. Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan partinin kapatılmasında mahkemece sorumlu görülen milletvekillerinin de milletvekilliklerinin kendiliğinden sona ermesi uygun görülmüştür. Eğer partinin kapatılmasında mahkemece sorumlu görülmemişlerse bunlar bağımsız olarak milletvekili görevlerini sürdüreceklerdir.

Konu ile ilgili olarak *Millî Güvenlik Konseyi Anayasa Komisyonu*'nun kabul ettiği metin ise üyeliğin düşmesi hususunu şu şekilde düzenliyordu:

> İstifa eden, [TBMM üyeliğine] seçilmeye engel bir suçtan dolayı hüküm giyen, kısıtlanan, partisinden istifa ederek başka bir partiye giren veya Bakanlar Kurulu'nda görev alan, üyelikle bağdaşmayan bir hizmet kabul eden, Meclis çalışmalarına özürsüz olarak bir ay içinde toplam beş birleşim günü katılmayanların üyeliğinin düşmesine, üye tamsayısının salt çoğunluğu ile karar verilir. Partisinden istifa eden milletvekili bir sonraki seçimde, istifa tarihinde mevcut herhangi bir partinin genel merkez organlarınca aday gösterilemez. Anayasa Mahkemesi'nin kararında partinin kapatılmasına eylem ve sözleri ile sebebiyet verdiği belirtilen milletvekilinin üyeliği ile temelli olarak kapatılan siyasî partinin, kapatılmasına ilişkin davanın açıldığı tarihte, parti üyesi olan diğer milletvekillerinin üyeliği, kapatma kararının TBKP Başkanlığına tebliğ edildiği tarihte sona erer.

Millî Güvenlik Konseyi Anayasa Komisyonunun Değişiklik Gerekçesi ise şöyledir:

> Üyeliğin düşmesine ilişkin Danışma Meclisince kabul edilen 92'nci madde 84'üncü madde olarak yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenlemede, Danışma

Meclisi metninde yer alan «Bir yasama yılı içinde .... kırk beş gün katılmama» hükmü Meclis çalışmalarını aksatacak nitelikte görüldüğünden, bu hüküm bir ay içinde beş birleşim gününe özürsüz olarak katılmayanların üyeliğinin düşmesine imkân verecek şekilde değiştirilmiştir. Ayrıca maddeye eklenen yeni bir fıkra ile partisinden istifa eden milletvekilinin bir sonraki seçimde, istifa tarihinde mevcut olan herhangi bir partinin genel merkez organlarınca aday gösterilemeyeceği prensibi de getirilmiştir. Diğer yönden Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmasına karar verilen siyasî parti üyesi olan milletvekillerinin de üyeliğinin düşeceği hükmü getirilmek suretiyle parti üyesi olan milletvekillerinin parti yönetimi ile görevli olanlara, partinin kapatılmasına neden olabilecek davranışlardan kaçınmaları için uyarıda bulunmaları ve bu yönde daha dikkatli ve titiz davranmaları amaçlanmıştır.

Hülle partilerinin kurulmasına gerekçe olan Anayasa'nın 84. maddesi 23/7/1995 tarihli ve 4121 sayılı Kanun'la yapılan değişiklikle kaldırılır:

Madde 84. — İstifa eden milletvekilinin milletvekilliğinin düşmesi, istifanın geçerli olduğu Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlık Divanı'nca tespit edildikten sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulunca kararlaştırılır. Milletvekilliğinin kesin hüküm giyme veya kısıtlanma halinde düşmesi, bu hususta kesin mahkeme kararının Genel Kurula bildirilmesiyle olur. 82'nci maddeye göre milletvekilliğiyle bağdaşmayan bir görev veya hizmeti sürdürmekte ısrar eden milletvekilinin milletvekilliğinin düşmesine, yetkili komisyonun bu durumu tespit eden raporu üzerine Genel Kurul gizli oyla karar verir. Meclis çalışmalarına özürsüz veya izinsiz olarak bir ay içerisinde toplam beş birleşim günü katılmayan milletvekilinin milletvekilliğinin düşmesine, durumun Meclis Başkanlık Divanı'nca tespit edilmesi üzerine, Genel Kurulca üye tamsayısının salt çoğunluğunun oyuyla karar verilebilir. Partisinin temelli kapatılmasına beyan ve eylemleriyle sebep olduğu Anayasa Mahkemesi'nin temelli kapatmaya ilişkin kesin kararında belirtilen milletvekilinin milletvekilliği, bu kararın *Resmî Gazete*'de gerekçeli olarak yayımlandığı tarihte sona erer. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı bu kararın gereğini derhal yerine getirip Genel Kurula bilgi sunar.

Kanun teklifinin gerekçesi ise şu şekilde ifade edilir:

84'üncü maddenin birinci fıkrasında yer alan "partisinden istifa ederek başka bir partiye giren veya seçim hükümetleri hariç Bakanlar Kurulu'nda görev alan" ibareleri madde metninden çıkarılmıştır. Ayrıca istifa eden, TBMM üyeliğine seçilmeye engel bir suçtan dolayı hüküm giyen ve kısıtlanan milletveki-

linin üyeliğinin düşmesi Meclisin salt çoğunluk kararına bağlanmaktan çıkarılmakta ve Başkanlık Divanı'nca bu hususun Genel Kurulun bilgisine sunulmasıyla yetinilmektedir. Yine antidemokratik ve kısıtlayıcı birer hüküm alan ikinci ve üçüncü fıkralar ise yürürlükten kaldırılmaktadır. Bir siyasî partinin kapatılması esasen ağır bir karardır. Üstelik bu karara bağlı olarak milletvekili sıfatının kaybettirilmesi, olayı daha da ağırlaştırmaktadır. Seçimle gelen milletvekilinin seçimle gitmesi gerekir. Bir partinin kapatılmasının milletvekilliğini de düşürmesi demokratik olmayan bir sonuçtur. Milletvekili seçilmeye engel bir suçun vuku bulması durumu elbette saklıdır. Bu değişiklikle, bir partinin kapatılmasının bir milletvekilliğinin düşmesine sirayet ettirilmesi için o milletvekili hakkında kesinleşmiş ve onun milletvekili olmasını engelleyecek bir hüküm olması gerekir, kuralı getirilmektedir.

1982 Anayasası'nın ilk halinde bir milletvekilinin partisinden istifasının bu derece sert tedbirlerle önlenmeye çalışılmasının ardında, hiç kuşkusuz, '80 öncesindeki parlamentolarda yaşanan milletvekili transferlerinin siyasal yaşam üzerinde yarattığı tahribata engel olma amacı yatıyordu. Ancak, 84. madde ile getirilen tedbirler bir partiden başka bir partiye geçme arzusundaki milletvekillerini hukuku zorlayıcı uygulamalar bulmaya itti; hülle partileri de böyle bir arayışın sonunda ortaya çıktılar. Bu hülle yoluyla bir partiden başka bir partiye geçmek isteyen milletvekili, o dönemde mevcut olan bu anayasal engeli aşabilmek adına, önce bir siyasî parti kurmakta ve kurduğu bu partiyi transfer olmak istediği partiyle birleştirme kararı almaktaydı. Bu yolla hukukî olarak bir milletvekilinin başka bir partiye transferi değil, iki siyasî partinin birleşmesi görüntüsü verilerek mevcut hukukî engel aşılmış oluyordu. Bu yolla yani iki siyasî partinin birleşmesi görüntüsü (hüllesi) altında bir partiden (birleşen parti) başka bir partiye (birleştiği parti) geçen siyasîlerin ve bu amaçla kurulan *tabela-partileri*nin isim ve kuruluş-kapanış tarihleri aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

(Birleşen) parti	*Genel başkan*	*Kuruluş ve kapanış tarihleri*	*Birleştiği parti*
Halk Partisi	Halil İbrahim Kartal	26.12.1986-29.12.1986	Demokratik Sol Parti
Demokratik Mücadele Partisi	A. Servet Hacıpaşaoğlu	14.11.1990-07.12.1990	Doğru Yol Partisi
Yeşil Türkiye Partisi	Hüseyin Özalp	19.07.1991-27.07.1991	Anavatan Partisi
Demokratik Hareket Partisi	Alparslan Türkeş	25.12.1991-27.12.1991	Milliyetçi Çalışma Partisi
Özgürlük ve Eşitlik Partisi	Mahmut Alınak	25.06.1992-04.07.1992	Halkın Emek Partisi

Bütünleşme Partisi	Faik Altun	23.09.1992-25.09.1992	Cumhuriyet Halk Partisi
Demokratik Katılım Partisi	Esat Canan	05.03.1993-15.03.1993	Sosyaldemokrat Halkçı Parti
Yeni Ufuk Partisi	İbrahim Özdemir	27.08.1993-16.09.1993	Doğru Yol Partisi
Türkiye İçin Birleşme Partisi	Uğur Aksöz	05.01.1994-06.01.1994	Anavatan Partisi
Sosyal Demokrat Parti	Zeki Naci Tarhan	18.03.1994-18.03.1994	Sosyaldemokrat Halkçı Parti
Demokratik Hedef Partisi	Osman Ceylan	13.06.1994-15.06.1994	Milliyetçi Hareket Partisi
Solda Katılım Partisi	Serruh Kaleli	27.09.1994-29.09.1994	Demokratik Sol Parti
Birliğe Çağrı Partisi	Hulusi Martılı	03.10.1994-05.10.1994	Milliyetçi Hareket Partisi
Genç Demokrat Parti	Cengiz Öcal	04.10.1994-05.10.1994	Milliyetçi Hareket Partisi
Millî İrade Partisi	Cemal Şahin	07.10.1994-10.10.1994	Doğru Yol Partisi
Anavatan İçin Bütünleşme Partisi	Nejdet Yazıcı	03.11.1994-04.11.1994	Anavatan Partisi
Söz Milletindir Partisi	Nevzat Çakmak	15.11.1994-16.11.1994	Doğru Yol Partisi
Sol Birleşme Bütünleşme Partisi	Kemal Karabulut	28.11.1994-30.11.1994	Demokratik Sol Parti
İkinci Değişim Partisi	Kemal Naci Ekşi	04.01.1995-05.01.1995	Yeni Parti
Öz Adalet Partisi	Hasan Kirazoğlu	04.01.1995-05.01.1995	Doğru Yol Partisi
Yükselen Ülkü Partisi	Ali Özler	04.01.1995-04.01.1995	Milliyetçi Hareket Partisi
Demokratik Sosyalist Parti	Muzaffer Demir	17.02.1995-17.02.1995	Sosyaldemokrat Halkçı Parti

Yukarıdaki tablodan da görülebileceği gibi, bu konudaki ilk örnek, DSP'ye geçmek isteyen Halil İbrahim Kartal'ın kurduğu Halk Partisi'dir. Parti 26 Aralık 1986'da kurulmuş, 29 Aralık'ta da DSP ile birleşmek üzere feshedilmiştir.

Bu tarihten sonra uzun bir süre hülle partisi kurulması yoluna gidilmez; nitekim yine tablodan da görülebileceği gibi, 1990 yılına kadar başka bir hülle partisi kurulmamıştır. Ancak, 1990 yılında partisinden istifa ederek DYP'ye geçmek isteyen Ahmet Servet Hacıpaşaoğlu'nun kurduğu Demokratik Mücadele Partisi ile bu yöntem tekrar hatırlanır. 1994 yılına gelindiğinde, partisinden ayrılarak başka bir partiye geçmek isteyen bir milletvekilinin hülle partisi yönetimini kullanarak bu süreci tamamlamasının artık sıradan bir uygulama haline geldiğini söyleyebiliriz. 1994 yılında bu amaçla 10 siyasî partinin kurulmuş olması da bu iddiayı destekleyecektir. 1995 yılında da bu eğilim devam etmiştir. Nitekim bu yılın başından, Anayasa'nın değiştirilerek milletvekillerinin parti değiştirmelerini sınırlayan hükümlerin kaldırıldığı 23 Temmuz 1995'e kadar geçen yedi ayda dört siyasî

partinin kurulması da bu gerçeğin altını çizmektedir. Yıllar itibarıyla bakıldığında 1990'dan önce ve 1990 yılında birer, 1991, 1992 ve 1993'te ikişer, 1994'te 10 ve 1995'te 4 olmak üzere toplam 22 siyasî partinin bu yolla birleştiği görülmektedir.

Birleşilen partiler açısından tabloya göz atıldığında CHP, Milliyetçi Çalışma Partisi, HEP ve Yeni Parti'nin birer; ANAP, SHP ve DSP'nin üçer; Milliyetçi Hareket Partisi'nin 4 ve DYP'nin 5 defa siyasî hülle evliliği yaptığı görülmektedir. Tablodan da görüleceği gibi bu konudaki rekora sahip olan DYP ve (Milliyetçi Çalışma Partisi 1993 yılında adını değiştirdiği için bu iki partiyi tek sütunda topladığımızda) Milliyetçi Hareket Partisi'nin beşer farklı hülle partisi ile birleştikleri görülmektedir. İki partinin yekûnu, toplam hülle evliliklerinin %50'sinden biraz azdır.

Hülle partilerinin tamamı kısa ömürlü tabela partileri olmakla beraber, bu partiler içinde en uzun süre (!) siyasî faaliyetlerine devam eden partinin A. Servet Hacıpaşaoğlu'nun DYP ile birleşmek üzere kurduğu ve 24 gün açık kalan Demokratik Mücadele Partisi olduğunu belirtmek gerekiyor. Zeki Naci Tarhan'ın Sosyal Demokrat Parti'si, Ali Özler'in Yükselen Ülkü Partisi ve Muzaffer Demir'in kurduğu Demokratik Sosyalist Parti ise kuruldukları günün akşamı birleşme prosedürlerini tamamlayarak siyasî hayattan çekilmişlerdir.

Seksenlerde Merkez Sağ: "Korku" ve "Hayal" Arasında ANAP Politikaları

BAYRAM KOCA

Seksenler, Türkiye'nin Özal'ın sıkça kullandığı ifadeyle "transformasyon" yaşadığı yıllar olmuş; siyasal, ekonomik ve toplumsal olarak bütünlüklü bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Bu dönüşüm sonucunda, Derya Bengi'nin *80'li Yıllarda Türkiye: Sazlı Cazlı Sözlük* adlı çalışmasında belirttiği üzere, Türkiye'nin 1979'u 1969'una çok yakın, 1981'i 1979'undan çok uzak bir görünüm almıştır. Dolayısıyla '80'li yıllar ile öncesini farklı bir *çerçeve*den değerlendirmek gerekir. Genel olarak seksenler hem sağ hem de sol cenah açısından *toplumsal* düşünceden *bireyselliğe* geçildiği yıllar olmuş; eşgüdümlü olarak siyasetteki kavramlar da değişmeye başlamış, toplum için *adalet* yerini birey için *özgürlük* ya da *mutluluk* kavramına bırakmıştır. Aslında bu dönüşüm, Türkiye'ye has olmayıp dünya genelinde devlet eliyle neoliberalizmin uygulanmaya başlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Dönemin İngiltere Başbakanı Margaret Thatcher'ın "Toplum diye bir şey yoktur, sadece bireyler ve aileleri vardır," cümlesi devletin toplumsallıktan bireyselliğe geçiş isteğini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Türkiye'de de 12 Eylül rejimi ile başladığını ama esas olarak Turgut Özal liderliğindeki ANAP iktidarıyla bu dönüşümün yerleştiğini söyleyebiliriz.

Bu çalışma, seksenlerdeki merkez sağı, Can Kozanoğlu'ndan ilhamla, *korku* ve *hayal* kavramlarıyla okumayı önermektedir. ANAP, seksenler boyunca ya seçmenleri *korku*tarak ya da onlara *hayal* kurdurtarak bazen de her ikisine başvurarak oy almaya çalışmıştır. Nitekim ANAP'ın bu ikili söylemi başarılı olmuş ve seksenler boyunca tek başına iktidarını sürdürmüştür. Özal, kendi iktidarının *öteki*si olarak 70'lerin ekonomik krizini, siyasî kargaşasını ve onların müsebbibi olarak gördüğü siyasî liderleri kodlamış; iktidardan gitme-

si halinde kaosun ve anarşinin geri geleceğini iddia etmiştir. Dolayısıyla seçmenlerini, 70'li yılların ekonomik ve siyasî krizleriyle *korkut*muş ve böylece onların desteğini almaya çalışmıştır. Neoliberalizme geçişle birlikte Türkiye küresel serbest piyasaya uyum sağlamış, ANAP iktidarı da yeni ekonomik sistemle birlikte insanlara bireysel olarak zengin olma *hayali* vaat etmiştir. Seksenlerle birlikte başarının ölçüsü *para kazanmak* olarak algılanmış; dönemin kavramlarıyla ifade edecek olursak *yırtmak, köşeyi dönmek* için her şeyin mubah sayıldığı, ahlâkiliğin kenara konulduğu Makyavelist bir düşünce sisteminin zemini hazırlanmıştır. Başka bir ifadeyle seksenlerde, hak ve sorumluluklarıyla toplumun bir parçası olan *vatandaş* yerine, kendi çıkarının peşinde koşan *homoeconomicus*'a geçiş yapılmıştır. Bu çalışma, *korku* ve *hayal* kavramları ışığında seksenler boyunca ANAP iktidarının söylem ve eylemlerine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede ilk olarak 12 Eylül rejiminin hegemonya inşası ele alınacak, sonrasında da ANAP iktidarının yükselişi ve düşüşü tartışılacaktır.

12 Eylül Hegemonyasının İnşası

12 Eylül, '60'lı ve özellikle '70'li yıllarda yaşanan gelişmelerin, *devletin bekasını* sarstığını düşünerek bir tepki hareketi olarak gerçekleştirilmiştir. '70'li yıllardaki ekonomik ve siyasî krizin yanına bir de sağ-sol çatışması eklenmiş, ülke derin bir kaosa sürüklenmiştir. Kenan Evren, "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü sağlamak için 12 Eylül'ü gerçekleştirdiklerini" öne sürmüştür. Ülkenin tekrar beka sorunu yaşamaması ve ülkede *huzur ve güven* ortamının sağlanması için 1980-1983 yılları arasında askerin öncülüğünde *yeni bir hegemonya* inşa süreci başlatılmıştır. Fikret Başkaya'nın da aynı adlı kitabında belirttiği üzere, 1980'e gelindiğinde Türkiye'deki paradigma iflas etmiş, 12 Eylül rejimi de yeni bir paradigma oluşturma çabasında olmuştur. Yeni hegemonyanın neoliberalizm, Türk-İslâm Sentezi ve millî güvenlik devleti olmak üzere üçlü sacayağından oluştuğunu söyleyebiliriz.

Yeni hegemonyanın ilk sacayağı olan neoliberalizm, 1970'lerde dünyada yaşanan ekonomik krize çözüm olarak öne sürülmüştür. Dünyadaki ekonomik kriz, Türkiye'nin kendi dinamikleriyle birleşince '70'lerin sonunda iyice etkisini göstermiş; enflasyon kontrolden çıkmış, karaborsacılık artmıştır. Bu ekonomik krizi çözmek için IMF ve DB'den kredi talep edilmiş, bu kuruluşlar da Türkiye'de neoliberalizmin çerçevesini çizecek olan *24 Ocak Kararları*'nı şart koşmuşlardır. Bu yapısal reformlarla, Türkiye'nin ekonomi anlayışı köklü bir şekilde değişmiş, küresel serbest piyasayla uyumlu ekonomi modeline geçiş yapılmıştır. İthalat serbestleştirilmiş, TL dolar karşısında devalüe edilmiş, özelleştirme ve finansallaştırma hamleleri yoğunlaştırılmıştır.

Küresel serbest piyasada rekabet gücünü arttırmak için ücretlerin ve tarımsal gelirlerin düşürülmesi amaçlanmış, böylece sermayenin lehine emeğin aleyhine bir sistem inşa edilmiştir. Başta DİSK olmak üzere sendikalar bu kararlara tepki göstermiş ancak 12 Eylül'le birlikte sendikalar üzerinde baskı kurulmuş ve neoliberalizmin uygulanacağı şartlar oluşturulmuştur. Dolayısıyla *24 Ocak Kararları*'yla Türkiye'de, "refah devleti" anlayışı terk edilerek *neoliberal devlet*e geçiş yapılmıştır.

12 Eylül'ün hegemonya inşasının ikinci sacayağı, Türk-İslâm Sentezi'nin topluma benimsetilmesidir. Aslında Türk-İslâm Sentezi, *Türkiye'nin 1970'li Yılları*'nda detaylı bir şekilde çerçevesi çizildiği üzere, milliyetçi-muhafazakâr bir yapı olan Aydınlar Ocağı tarafından hazırlanmıştır. Aydınlar Ocağı üyeleri, *antikomünizm* ve *devletin bekası* söylemleri çerçevesinde 12 Eylül'ü desteklemiş ve orduyla ittifak içerisinde olmuştur. Ordu içerisindeki sağ Kemalistlerle milliyetçi-muhafazakârlar, sol karşısında devleti içinde bulunduğu krizden kurtarmak ve yeni bir hegemonya inşa etme konusunda uzlaşmışlardır. Türk-İslâm Sentezi Atatürkçülük, Türklük ve Müslümanlığın karışımından oluşuyor; başka bir deyişle bu sentez, Türk Tarih Tezi ile İslâm'ı barıştırıyordu. İlker Aytürk ve Tanıl Bora'nın belirttiği üzere, Türkiye'nin eğitim, kültür, iç ve dış siyaset gibi temel meseleleri artık bu sentez üzerinden şekillenmeye başlamıştır. Dolayısıyla Türklüğü, İslâm'ı ve Atatürkçülüğü temel alan antikomünist bir *millî kültür* inşa edilmek istenmiştir. Ordu ile sağ kesim arasında kurulan bu ittifak, her iki kesimin de çıkarınadır. Zira ordu, yeni hegemonyanın inşasına *dinî bir meşruiyet* zemini bulmuş, milliyetçi-muhafazakâr kesim de resmî ideoloji içerisinde yer almaya hak kazanmıştır. Türk-İslâm Sentezi, başta Atatürk Kültür, Dil, Tarih Yüksek Kurumu (AKDTYK) ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) olmak üzere devlet kurumları tarafından yukarıdan aşağı bir şekilde uygulanmıştır. Aydınlar Ocağı üyeleri de bu sentezin benimsetilmesinde devletin "organik aydını" olarak faaliyet yürütmüş; MEB, YÖK, DPT, AKDTYK, TRT gibi kurumlarda üst düzey yöneticilik yapmışlardır.

12 Eylül rejiminin hegemonya inşasının son sacayağı, millî güvenlik devletinin inşa edilmesidir. Aslında millî güvenlik devleti, ekonomik ve siyasî reformları, Türkiye'nin transformasyonunu uygulamak ve yaşatmak için zemini hazırlıyordu. Bu süreçte sağ ama özellikle sol üzerinde baskı kurulmuş; sağ kesim *cez*alandırılmak, sol cenah ise *imha* edilmek istenmiştir. 1980-1983 yılları arası, 650 bin kişi gözaltına alınmış, 1 milyon 683 bin kişi fişlenmiş, 517 kişi idam cezasına çarptırılmış, 49 kişi idam edilmiş, 171 yurttaş ise işkence sonucu ölmüştür. Bu süreçte siyasî partiler ve bazı sendikalar kapatılmıştır. Kısaca ülkenin siyasî, ekonomik ve toplumsal dönüşümü için ortam hazırlanmış ve bu dönüşüme karşı çıkabilecek her türlü toplum-

sal muhalefet sindirilmiş, başka bir deyişle ülke *güvenli* (!) hale getirilmiştir. Üstelik Afganistan ve İran'da yaşanan *istikrarsızlıklardan* sonra Türkiye'nin güvenliği sadece kendisi için değil, Batı Bloku ve NATO için de kritik hale gelmiştir. Nitekim Batılı ülkelerden Türkiye'deki darbeyi eleştiren herhangi bir açıklama gelmemiş hatta Türkiye'nin *istikrarı* için darbe zımnen desteklenmiştir. 12 Eylül rejiminin millî güvenlik devleti inşasının yasal çerçevesinin 1982 Anayasası ile sağlandığını söyleyebiliriz. Aslında Türk sağı ve ordu, '70'lerdeki anarşinin müsebbibi olarak *aşırı özgürlükler* getirmesinden dolayı 1961 Anayasası'nı görmüştür. 1961 Anayasası, bireyi ve yasamayı ön plana çıkardığı, devleti ve yürütmeyi zayıflattığı için eleştirilmiştir. *Lüks* bulunan bu anayasa 12 Mart sürecinde otoriter hale getirilmiş ancak kâfi bulunmamıştır. Dolayısıyla 1982 Anayasası, bir bakıma 1961 Anayasası'na eleştiri üzerinden şekillenmiş, ülkenin bölünmez bütünlüğüne, ulusal dayanışmaya, başka bir deyişle devletin bekasına vurgu yapmıştır. Bu anayasa ile DGM'ler geri gelmiş, KHK çıkarmak kolaylaştırılmış, cumhurbaşkanının yetkileri arttırılmış, Cumhuriyet Senatosu kaldırılmıştır. Ayrıca Meclis'e girmek için siyasî partilere ülke genelinde %10 oy alma şartı getirerek büyük partilerin lehine küçük partilerin ise aleyhine bir sistem inşa edilmiştir. Kısaca iktidarı güçlendiren, muhalefeti, eleştiriyi, farklı sesleri kısıtlayan *otoriter bir demokrasi*nin çerçevesi çizilmiştir. Tüm bunlarla millî güvenlik devleti tescillenmiş, devletin bekası demokrasiden ve hatta vatandaşlardan önce gelmiştir.

Otoriter Demokrasiye Geçiş

12 Eylül askerî yönetimi, 1983'e gelindiğinde amaçladıkları hegemonyanın kurulduğunu düşünmüş ve demokrasiye geçmeye karar vermiştir. Bununla birlikte yeni hegemonyaya halel gelmemesi ve bu hegemonyanın devam etmesi için kontrolü ellerinde tutmuşlardır. Bu çerçevede ülkeyi kaosa götürdüğü düşünülen tüm siyasî partiler kapatılmış, malvarlıkları da hazineye devredilmiştir. Siyasî parti yöneticilerine 10 yıl, milletvekili ve senatörlere de 5 yıl siyaset yasağı getirilmiştir. Böylece 12 Eylül rejimi, yeni hegemonya ve *yeni demokrasi*yle uyumlu yeni siyasî partiler ve yeni siyasetçiler arzu etmiştir. 24 Nisan 1983'te çıkartılan Siyasî Partiler Kanunu'yla çerçeve çizilmiş; siyasî partilerin *sınıf esasına* dayanmaması ve *devletin milletiyle bölünmez bütünlüğü*nü temel alması gerektiği belirtilmiş ve partilerin sendikalar, meslek odaları ve derneklerle kurumsal bağ kuramayacağının altı çizilmiştir. Kısaca sol siyasetin alanını daraltmaya yönelik bir 2820 Sayılı Siyasî Partiler Kanunu hazırlanmıştır. Ayrıca devlet memurları, öğrenciler ve öğretmenlerin parti üyesi olması yasaklanmış, siyasî partilerin de kadın ve gençlik kolları kurmalarına, köylerde temsilcilik açmalarına izin verilmemiştir. Başka bir de-

yişle siyasî partilerle toplum arasındaki bağ gevşetilmeye hatta koparılmaya çalışılmış, 70'lerin temel sorunlarından biri olarak *fazla politikleşmiş toplum* görülmüş ve *apolitik bir toplum* yaratılması amaçlanmıştır.

Siyasî Partiler Kanunu'nun çıkmasından bir gün sonra, MGK siyaset yapma yasağını kaldırmış ve siyasî partilerin kurulmasının önü açılmıştır. Bu süreçte kurulan partiler, AP veya CHP'nin oylarını alma niyetinde olmuşlardır. İlk olarak askerî rejimin Başbakanı Bülend Ulusu, Evren'in talimatıyla sağ kesimin oyunu alacak devletçi bir parti kurma girişiminde bulunmuş ve sağ kesimden siyasetçilerle görüşmüş ancak yeterli desteği alamadığı için parti kurmaktan vazgeçmiştir. Görevi Ulusu'dan emekli General Turgut Sunalp devralmış ve *12 Eylül felsefesini* sahiplenen sağ-devletçi çizgideki MDP'yi kurmuştur. MDP'nin yanı sıra Özal öncülüğünde ANAP, Necdet Calp öncülüğünde Halkçı Parti (HP), Erdal İnönü öncülüğünde Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP), Ali Fethi Esener öncülüğünde Büyük Türkiye Partisi (BTP) kurulmuştur. BTP, AP'nin devam partisidir ve askerler tarafından kapatılma ihtimalini azaltmak için emekli General Esener liderliğinde kurulmuştur. Yasaklı siyasetçi Demirel de bu partiyi desteklemektedir. Bununla birlikte kurulduktan 11 gün sonra BTP, "vatandaşları kamplara bölmeye yeltendiği ve feshedilmiş bir siyasî partinin varlık ve felsefesini" devam ettirdiği gerekçesiyle kapatılmış, Hüsamettin Cindoruk, Süleyman Demirel, İhsan Sabri Çağlayangil gibi siyasetçiler de Zincirbozan'da ikamete zorunlu tutulmuşlardır. AP çizgisi, BTP'nin kapatılmasından sonra Ahmet Nusret Tuna öncülüğünde DYP'yi kurmuş ancak bu parti de MGK'nin kurucularını veto etmesinden kaynaklı olarak 30 kişilik kurucu heyetini tamamlayamamış ve seçime girememiştir. 6 Kasım 1983 seçimlerine girmeye hak kazanan partiler MDP, HP ve ANAP olmuştur. 12 Eylül yönetimi, çok partinin koalisyonlara ve istikrarsızlıklara yol açtığını düşünmüş, "az parti, öz parti" prensibiyle diğer partilerin seçime girmesine engel olmuştur. Bu üç parti, MGK tarafından onay verilerek seçime girmeye hak kazanmasından ve SODEP, BTP-DYP gibi '70'lerin AP ve CHP çizgisini temsil eden partilerin seçime girmesinin engellenmesinden dolayı "muvazaa parti" veya "milletin değil devletin kurduğu partiler" eleştirilerine maruz kalacaklardır. Aslında bu üç partiden MDP ve HP'nin muvazaa partisi olduğu, ANAP'ın ise halkın önemli bir kısmının desteğini alarak '80'lerin merkez sağ partisi olacağı kısa sürede görülecektir.

ANAP'ın 6 Kasım 1983 genel seçimlerini kazanmasının en önemli faktörlerinden biri, 12 Eylül'ün hazırladığı *ortam*dır. Askerin Demirel, Ecevit, İnönü, Erbakan, Türkeş gibi siyasetçileri ve partilerini yasaklaması ve *devletçi parti* görünümündeki HP ve MDP'nin seçime girmesine izin vermesi, ANAP'ın en büyük avantajı olmuştur. Nitekim Özal bu süreçte, esas çekindikleri partinin AP'nin devamı niteliğinde olan BTP olduğunu belirtmiş,

"BTP kapatılırsa başa baş güreşeceklerini ama seçimlere girerse %10 barajını aşmakta zorlanacaklarını" söylemiştir. Calp'in darbe yönetiminin başbakan müsteşarı olması, Sunalp'in emekli bir general olarak doğrudan asker tarafından desteklenmesi, Özal'ı onlara kıyasla *sivil* ve *demokrat* yapmaktaydı. HP veya MDP'nin iktidara gelmesi halinde 12 Eylül rejiminin devam edeceği de halk tarafından düşünülmekte ve bu durum tepki oylarının ANAP'a gitmesine zemin hazırlamaktaydı. Ayrıca Calp ve Sunalp, siyasetçiden ziyade bürokrat-asker kimlikleriyle seçmenleri mobilize edemiyorlardı. Dolayısıyla ANAP, 12 Eylül'ün hazırladığı ortamda, 1983 seçimlerinin en büyük favorisi konumuna gelmişti. 12 Eylül'ün Özal'a diğer bir katkısı, Türk sağını bir araya getirmesi olmuştur. Türk sağı; 1950'lerde DP, '60'larda AP öncülüğünde temsil edilirken '70'lere gelindiğinde MSP, MHP, DemP ve AP olmak üzere farklı partilere dağılmıştır. Ancak 12 Eylül rejimi, Türk sağını baskı ve yasaklarla bir araya gelmeye zorlamıştır. Nitekim AP'liler, MSP'liler ve MHP'liler ANAP çatısı altında bir araya gelerek farklı eğilimleri temsil etmişlerdir. Demirel'in '70'ler boyunca isteyip de yapamadığını, Özal askerin yardımıyla kolay bir şekilde –en azından kendisi bir çaba harcamadan– 1983 seçimlerinde elde etmiştir. Bu süreçte Demirel, "Tapulu arazime gecekondu yaptırmam," diyerek kendilerinin seçime girmesine izin verilmemesine ve ANAP ile MDP'nin kendi tabanının desteğini almaya çalışmasına tepki göstermiştir. Darbe öncesinde, Özal'ın Demirel'in başbakan müsteşarı olması, Demirel'in yokluğunda ve diğer rakiplerle kıyaslandığında, Özal'ı Demirel'in doğal temsilcisi yapmıştır. Tüm bu avantajlar doğrultusunda ANAP, 1983 genel seçimlerinde %45,14 oy ile tek başına hükümet kuracak çoğunluğu elde etmiştir.

ANAP, '80'lerde merkez sağ geleneğinin temsilcisi olmakla birlikte, klasik merkez sağdan ayrılır. Öncelikle ANAP, kendisine 12 Eylül öncesi AP, CHP, MHP ve MSP'nin temsil ettiği dört eğilimi birleştirme misyonu yüklemiş; farklı eğilimlerin birbirleri arasında kavga etmesi yerine kendi çatısı altında bir araya gelmesini istemiştir. Farklı eğilimleri partide tutma ve bu kesimler arasında dengeyi sağlama hususunda Özal'ın becerikli liderliğinin altını çizmek gerekir. Bu birlikteliği vurgulamak için de Özal seçim meydanlarında başının üstünde iki elini kenetliyor ve sallıyordu ki bu hareket sonradan *ANAP selamı* olarak anıldı. Ayrıca Özal; bu şekilde ayrı ayrı dört eğilimi kavga, kaos, korku olarak kodlamakta, ANAP'ı ise hepsini bir araya getiren ve *huzur* vaat eden parti olarak değerlendirmekteydi. Bununla birlikte ANAP'ın çizgisini klasik sağdan farklı olarak *Yeni Sağ* olarak değerlendirebiliriz. Yeni Sağ, ekonomik olarak *neoliberalizmi* siyasî olarak ise *yeni muhafazakârlığı* savunmakta, daha açık ifadeyle serbest piyasa ile güçlü devletin birlikteliğine vurgu yapmaktaydı. Ayrıca Yeni Sağ, genel olarak '80'lerde dünyada revaçta olup ABD'de Ronald Reagan, İngiltere'de Margaret Thatc-

her tarafından uygulanmıştır. Bir bakıma Özal, *yeni dünya düzeninin* ideolojisi olan Yeni Sağ'ın Türkiye'deki uygulayıcısı-temsilcisi olmuştur. 12 Eylül rejiminin hedeflediği transformasyon da Yeni Sağ çizgisi doğrultusundadır. Her ne kadar 12 Eylül rejimi, 1983 seçimlerinde Sunalp'i destekleyip Özal'a karşı olsa da hedefledikleri dönüşümün devamı için aranan isim, Özal'dı. Yeni hegemonyanın üçayağıyla da Özal'ın uyumlu olduğunu görürüz: başbakan müsteşarı olarak *24 Ocak Kararları*'nı hazırlayan ekibin başında olmuş; 1980-1982 yılları arasında ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı, 1983-1989 yılları arasında başbakan, 1989-1993 yılları arasında ise cumhurbaşkanı olarak neoliberalizmi uygulamıştır. İkinci olarak Özal, Türk-İslâm Sentezi'ni savunur zira bu sentezi hazırlayan Aydınlar Ocağı'nın üyesidir ve muhafazakâr bir geçmişe sahiptir (1977 genel seçimlerinde MSP'nin İzmir adayı olmuş ancak seçilememiştir). Son olarak ise *millî güvenlik devleti*ni destekler, kendisi ekonomiyle uğraşırken yasa ve düzenin korunmasını sıkıyönetime bırakmıştır. Ayrıca millî güvenlik devleti anlayışının çerçevesini çizdiği otoriter demokrasiyle ANAP'ın politikalarına gelebilecek eleştiriler de engellenmekteydi. Dolayısıyla Özal, iktidarı boyunca 12 Eylül rejimin hegemonyasını kitlelere benimseterek adeta toplumda Gramsciyen anlamda "pasif devrim" gerçekleştirmiştir.

1983-1987 Yılları Arası ANAP İktidarı

Özal, seçimlerden sonra yaptığı konuşmasında 1983 seçim başarısını, *orta direk*ten aldığı oylara borçlu olduğunu söylemiş ve ANAP'ı *orta direk partisi* olarak tanımlamıştır. *Orta direk* tabiri ilk defa 1983 seçimlerinde ANAP tarafından kullanılmış; çiftçiyi, işçiyi, memuru, esnafı, emekliyi toplumun orta direği olarak ele almıştır. Bir bakıma bu tabir, Türkiye'yi çadır olarak betimlemekte ve çadırı ayakta tutanın *orta direk* olduğunu ifade etmektedir. ANAP 1983 seçim beyannamesinde, '70'lerin sonunda meydana gelen ağır enflasyonun orta direği zayıflattığını söylemekte, *24 Ocak Kararları* ile de enflasyonun dizginlenmeye başlandığı vurgulanmaktadır. İktidara geldiklerinde de *24 Ocak Kararları*'nı kararlı bir şekilde uygulayacaklarını belirtmişlerdir. ANAP, 1983 seçimlerinde kalkınma ve *huzur* kavramlarına vurgu yapmıştır. 1983 seçimleri sonrası düşük yoğunluklu demokrasiye ses çıkarmayarak ülkenin *huzur*unu askerlere bırakmış, esas olarak *kalkınma*ya odaklanmıştır. Kalkınmayı da neoliberalizmi uygulayarak elde etmeye çalışmıştır.

ANAP iktidarının özellikle ilk yıllarında *bolluk* ve *zenginlik* içinde bir Türkiye görünümü olduğunu söyleyebiliriz. Bunun en büyük gerekçesi, neoliberalizm çerçevesinde ülke ekonomisinin küresel serbest piyasaya açılmasıyla birlikte birçok ithal ürünün ülkeye girmesidir. 1980 öncesi karaborsada sa-

tılan ithal sigara ve içki, kıyafet, dayanaklı ev eşyası gibi ürünler artık ülkenin vitrinlerini süslüyordu. Dolayısıyla '70'lerin ekonomik durumuyla birlikte anılan karaborsa ve yağ kuyrukları artık çözülmüş, ülkeye *bolluk, bereket* gelmiş ve ülke "yetmiş sente muhtaç" olmaktan kurtulmuştu. Özal döneminde, ülkenin altyapı sistemi konusunda da atılım yapılmış; Anadolu'nun birçok noktasına elektrik, telefon ve televizyon götürülmüştür. Benzer şekilde yap-işlet-devret modeli ile büyük şehirlerle taşrayı birbirine bağlayan karayolları bu dönemde inşa edilmiştir. Özal, Amerika'dayken gördüğü medeniyet işaretlerini "Biz niye Türkiye'de bunlara sahip olmayalım?" ifadesiyle iktidarı döneminde ülkeye getirmek istemiş, Türkiye'yi adeta *küçük Amerika* yapmayı arzulamıştır. Tıpkı diğer merkez sağ partileri gibi ANAP da *medeniyeti* ülkenin maddi kalkınması olarak değerlendirmekte ve iktidarda olduğu süre boyunca ülkeyi *medenileştirmeye* çalışmaktadır.

Neoliberal politikalar doğrultusunda devletin piyasadaki rolünün azalması gerekirken Türkiye'de devletin ekonomideki rolü azalmamıştır. ANAP döneminde kişiye özel çıkan kararname ve yasalarla bazı iş insanları zenginleştirilmiş ya da tersi şekilde cezalandırılmıştır. ANAP'a yakın iş insanlarına ihracat teşviki verilmiş; bu kesim özellikle inşaat ve turizm alanında desteklenmiştir. Özelleştirmeler ve devlet ihaleleri de kendilerine yakın kesimlere verilmiştir. Ayrıca bu dönemde finansallaşmanın artmasıyla birlikte büyük sermayeye sahip iş insanları yüksek faiz ve serbest kur politikaları çerçevesinde para üzerinden para kazanmışlardır. Bu süreçte ANAP, politika ve söylemleriyle –en azından belli kesimlerin– zenginleşmesine yardım etmiş ve zenginliği övmüştür. Türkiye'deki iş insanlığının ve zenginliğinin de imajı değişmiş; '70'lerde zenginlik *utanılacak* ve *gizlenecek* bir şeyken '80'lerde *övünülecek ve gösterilecek* bir hale dönüşmüştür. Özellikle *Sakıp Ağa* (Sabancı) özelinde iş insanları *halk adamı, bizden biri, nüktedan* olarak popülerleşmişlerdir. Gençler de artık kendilerine idol olarak zenginleri belirlemiş ve *en büyük hayal* olarak *patron olmayı* hedeflemişlerdir. Ayrıca Özal, İslâmi ahlâk ile kapitalizm arasında bağ kurmuş; serbest piyasanın İslâmi kurallar çerçevesinde daha iyi işlediğini ve Batı'daki kadar acımasız olmadığını öne sürmüştür. Başka bir ifadeyle İslâm ile kapitalizm arasındaki gerilimi azaltarak Müslümanların kapitalistleşmesinin önünü açmıştır. Özal'ın "Zengin bir Müslüman fakir bir Müslümandan daha iyidir," ifadesinde de görüldüğü üzere Müslümanların zenginleşmesi teşvik edilmiştir. Böylece *bir lokma-bir hırka* anlayışı yerine –MÜSİAD'ın Kurucu Başkanı Erol Yarar'ın ifadesiyle– *bin lokma-bin hırka* isteyen Müslümanların önünü açmıştır.

ANAP'lı yıllarda, dönem dönem hukuksuzluklar ve yolsuzluklar da gündeme gelmiştir. Bunda aslında Özal'ın yaklaşımı önemli rol oynamış, Özal devlet adamından ziyade teknokrat ya da mühendis gibi hareket etmiş; ka-

nunları, yönetmelikleri icraatlarının önünde bir engel olarak düşünmüştür. İktidara geldiği ilk günden itibaren hızlı bir değişim, dönüşüm hatta *transformasyon* süreci başlatmış, bu değişime yetişemeyen kanunları, yönetmelikleri ise ihlal etmekte mahsur görmemiştir. Eğer Anayasa dahi icraatların önüne engel teşkil ediyorsa delinebilirdi. Hukuksuzlukların yanı sıra yolsuzluklar, rüşvetler de sık sık gündeme gelmiş; *yırtmak, köşeyi dönmek* için sadece memurların değil fırsatını bulan herkesin işini bildiği bir düzen kurulmuştu. Bakanlardan memurlara birçok isim yolsuzluklarla anılmış, özellikle hayali ihracatlar Özal'lı yıllarda patlamıştı. Bu süreçte esas olarak belediyeler rantın merkezi haline dönüşür. 1984'te büyükşehir belediyelerinin kurulmasıyla yerel yönetimlerde iktisadi rantın oranı da büyümüş, partililerin yandaşların kısa yoldan zengin olmasının önü açılmıştır. Türkiye'de siyasette özellikle merkez sağda pragmatizm ve oportünizm hep vardır ancak Özal'la birlikte bunun oranının arttığını söyleyebiliriz.

Seksenlerde Türkiye'de siyaset yapma tarzı ve aktörleri değişmiştir. 12 Eylül'ün eski siyasetçilere yasak getirmesi ve 1983 seçimlerinde MGK'nin birçok kişiyi veto etmesiyle özellikle 1983-1987 yılları arasında neredeyse tamamı yeni milletvekili, bakan ve üst düzey bürokratlar ülkenin yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. ANAP içerisindeki yeni aktörler, kariyerlerini Özal'a ya da Özal'lara (Korkut, Yusuf, Ahmet Özal) borçluydu ve dolayısıyla Özal'a sadakat göstermede tereddüt etmemişlerdi. Aralarında Adnan Kahveci, Bülent Şemiler, Rüşdü Saracoğlu, Bülent Gültekin, Cüneyt Ülsever'in de olduğu ve sonradan *Özal'ın Prensleri* olarak anılacak bu ekip; ABD bağlantılı ve Yusuf ile Ahmet Özal'ın arkadaşlarıydı. *İyi eğitim* görmüş *parlak* prensler, Reagan'ın politikalarını benimsemiş, neoliberal politikalar çerçevesinde Türkiye'yi yönetmek istemişlerdi. Siyasetteki yeni aktörlerin diğer bir özelliği, teknokrat ya da mühendis olmalarıydı ki bu dönemde kurulan Bakanlar Kurulu üyelerinin Özal da dahil olmak üzere yarıdan fazlası mühendis olduğu için *mühendisler kabinesi* olarak anılırdı. Siyasete de *teknik* bir mesele gibi yaklaşılmış, ANAP kendisini *konuşmaktan* çok *iş yapan* iktidar olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda Özal *siyaset* kavramını '70'li yılların siyasetçilerinin yaptığı olumsuz bir iş şeklinde ele almış; *kavga* ve *boş münakaşa* ile eşleştirmiştir. Benzer şekilde kendi iktidarına yönelik eleştirileri de *boş gevezelik* olarak değerlendirmiştir. Dolayısıyla Ümit Cizre'nin belirttiği gibi Özal'ın seksenlerde *siyaset karşıtı siyaset* ürettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca 1983'te *demokrasiye* geçilmekle birlikte asker, yönetimdeki ağırlığını bırakmamış, ülke hâlâ *millî güvenlik devleti* şeklinde yönetilmiştir. 1982 Anayasası'nın çerçevesini çizdiği düşük yoğunluklu demokrasi siyasetin alanını daraltmış, 1983-1987 yılları arası sıkıyönetim uygulamaları azalmasına rağmen varlığını devam ettirmiştir. 12 Eylül'ü gerçekleştirenlerin başında yer alan Evren'in cumhurbaşkanı

olması ve 1982 Anayasası'nın vermiş olduğu yetkileri kullanması, askerin siyasetteki varlığını hissettirmiştir. Ek olarak 1982 Anayasası'yla yetkileri arttırılan ve sivil-asker üye dengesi, asker lehine çevrilen MGK, askerin siyaseti denetlemesinin başka bir önemli aracı olmuştur. MGK sıkıyönetim, OHAL kararlarının alınması, uzatılması gibi ülkenin *güvenliği* ile ilgili meselelerde hükümetler üzerinden söz sahibi olmuştur.

ANAP iktidarının 1983 seçimleri sonrası önündeki en büyük sınav, 1984 yılında düzenlenen yerel seçimlerdir. 1983 genel seçimlerini 12 Eylül rejiminin yasak ve engellemelerinin de verdiği rahatlıkla kazanan Özal, bu sefer sadece *devletin* partileriyle değil *halkın* partileriyle de mücadele edecek, zira seçimlere MDP ve HP'nin yanı sıra SODEP ve DYP de katılacaktı. Bir bakıma kendi iktidarı için güvenoyuna dönüşen bu seçimleri Özal, %41,5 oy ile 67 il belediyesinin 57'sini alarak kazandı. Ancak ANAP'ın yerel seçimleri kazanmasında, iktidarda olmanın imkânlarını kullanmasının da etkisi oldu; muhalefeti hazırlıksız yakalamak için seçimleri kasımdan marta aldı, sonrasında da kendi denetimdeki kimi fonları seçmenlerin desteğini almak için harcadı. Böylece oyları 1983 genel seçimleriyle kıyaslanınca %45,14'ten %41,5'e düşse de rüştünü ispat etmiş oldu. Yerel seçimlerin diğer önemli sonucu muhalefet partileri için olmuştur. 1983 seçimlerinde sırasıyla %30,5 ve %23,7 oy alan HP ve MDP, bu seçimlerde oylarını %8,8 ve %7,1'e düşürmüşlerdir. 12 Eylül'ün denetimiyle kurulan bu partiler halka dayanmadığını ya da *muvazaa partileri* olduğunu göstermiş oldular. Nitekim HP 1985'te SODEP ile birleşerek (bu iki parti birleşerek SHP'ye dönüşmüştür), MDP ise 1986 yılında kendini feshederek Türkiye siyasetinden silinmişlerdir. 1984 yerel seçimlerinde MDP ve HP düşerken devlete değil halka dayanan SODEP ile DYP'nin sırasıyla aldıkları %23,4 ve %13,3 oy ile yükselişlerini gözlemleriz. Bu seçimler sonucunda, Meclis'teki muhalefet partilerinin ülkeyi temsil etmediğini (MDP ve HP) ve muhalefetin Meclis dışına (SODEP ve DYP) kaydığını görürüz. Merkez sağın liderliğini Özal'a kaptıran Demirel, partisini "kolu kanadı kırılmış bir kuş"a benzetiyor ve tekrar uçmak için zamana ihtiyaçları olduğunu söylüyordu. Ayrıca hâlâ yasaklı olmasından dolayı resmî olarak partisinin başında değildi, partiyi perde arkasından yönetiyordu. Bununla birlikte 28 Eylül 1986'da 11 milletvekili için düzenlenen ara seçimlerde DYP'nin yükselişini görürüz. Bu seçimlerde ANAP %32,3 oyla 6; DYP %23,5 oyla 4; SHP ise %22,5 oyla 1 milletvekili çıkarmıştır. Bu ara seçimler sonucunda DYP lideri Hüsamettin Cindoruk ve SHP lideri Erdal İnönü Meclis'e girmişlerdir. Özal, yerel seçimlerle kıyaslanınca yaklaşık %10 puanlık kayıp sonrası partiyi bir arada tutabilmek için kabinede değişikliğe gitti ve MDP'nin feshi sonrası Mehmet Yazar liderliğinde kurulan Hür Demokrat Parti'yle birleşti.

1986'daki ara seçimler, halkın önemli bir kısmının ANAP'ın politikalarından memnun olmadığını ve alternatif arayışı içerisinde ve yasaklı siyasetçilerin halk gözünde hâlâ itibar sahibi olduğunu ortaya koymuştur. Bu süreçte yasaklı siyasetçiler de siyasî yasakların kalkması üzerinden *özgürlük* ve *demokrasi* vurgusu yapmışlardır. Demirel, 12 Eylül rejiminin getirdiği siyasal sistemi "Verilen kadarıyla, bize uygun demokrasi," sözleriyle eleştiriyor; *demokrasi* ile *bize uygun demokrasi* arasındaki farkı ortaya koymak için *Beşinci Senfoni*'yi Berlin Filarmoni Orkestrası'nın da Ali Çavuş'un Dinar Bandosu'nun da çalabileceğini söylüyordu. Demirel bu süreçte insan hakları, demokrasi ve özgürlük vurgusuyla sivil toplum kuruluşlarıyla da temas içerisinde olmuştur. Bununla birlikte Demirel'in '60'lar ve '70'lerdeki *demokrasi* ve *özgürlük* karnesine baktığımızda, pek de parlak olmadığını görürüz. Demirel, 1961 Anayasası'nı *fazla özgürlük* sağlamasından dolayı *lüks* bulmuş, komünizme karşı "devletin demokratik otoritesinin güçlendirilmesi" gerektiğini vurgulamıştır. Nitekim 12 Mart sürecinde, 1961 Anayasası'nın otoriterleşmesine yönelik değişiklikleri desteklemiştir. Bu çerçevede Demirel'in esasında 1982 Anayasası'ndan ziyade kendisine getirilen yasaklara karşı çıktığını söyleyebiliriz.

Özal, eski siyasetçilerin üzerlerindeki siyaset yapma yasağı kalksın talebini sonunda kabul eder ve bu talebi referanduma götürmeye karar verir. Aslında siyasî yasakların kalkmasına dair düzenleme Meclis'te de yapılabilirdi zira muhalefetin bir kısmının desteğiyle Anayasa'nın geçici 4. maddesi kaldırılabilirdi. Ancak Özal, bu değişikliği referanduma götürerek ülkeyi *biz* ve *ötekiler* şeklinde ayırarak kutuplaştırmayı ve bu kutuplaştırmadan siyasî rant elde etmeyi istemiştir. 6 Eylül 1987'de yapılacak referandumda ANAP, güçlü bir şekilde *Hayır* oyu için siyasî mücadele vermiştir. Bu referandumda Özal *istikrar* vurgusu yaparken Demirel de *özgürlük* vurgusu yapıyordu. Özal eski siyasetçilerin siyasete dönmesiyle birlikte istikrarın bozulacağını ve '70'lerin siyasî ve ekonomik krizlerinin tekrar geleceğini öne sürerek seçmenini *korku* üzerinden örgütlemeye çalışıyordu. Dolayısıyla Özal, istikrar vurgusu yaparak ve esas olarak seçmenini *korku*tarak 12 Eylül rejiminin yasaklarını savunuyordu. Referandum, %49,84 hayıra karşı %50,16 evet oyuyla sonuçlandı. Normalde daha yüksek evet oyu beklenirken Özal'ın iktidarın imkânlarını kullanmasının da sonucu olarak referandum bıçak sırtı bir şekilde sonuçlanmıştır. Özal da çok az farkla evetin çıkmasını eski liderlerin artık eskisi kadar itibar görmediği şeklinde yorumlamış, referandumdan hemen sonra erken seçim kararı alarak muhalefeti hazırlıksız yakalamak istemiştir. Referandumdan sonra eski liderler tekrar partilerinin başına geçmiş; Demirel de 12 Eylül 1980'de darbeyle ayrıldığı siyasete referandumla 24 Eylül 1987'de DYP'nin genel başkanı seçilerek dönmüştür.

ANAP, 29 Kasım 1987'deki seçim beyannamesinde 1983 seçimlerinde vaat ettiklerini yerine getirdiğini ve ülkeye *çağ atlattığını* öne sürmüştür: "Türkiye Anavatan iktidarı döneminde cehaleti ve karanlığı yenmiş, çeşmeden akan suyuyla, otoyolları, köprüleri, telefonu, pırıl pırıl şehirleri, ışıl ışıl köyleriyle medeniyete doğru koşmuş, çağ atlamıştır." Ayrıca ANAP iktidarı döneminde 1970'lerdeki krizin, kavganın, kaosun sona erdiğinin de altını çizmişlerdir. Dolayısıyla 1983-1987 yılları arasında ülkeyi kalkındırdıklarını ve huzuru sağladıklarını ifade ederek istikrarın devam etmesi için halktan kendilerine oy vermelerini istemişlerdir. Türkiye'de '80'li yıllarla birlikte siyasal kampanya yönetiminin yoğun ve profesyonel bir şekilde kullanılmaya başlandığını ve bunda ANAP'ın öncü olduğunu belirtmemiz gerekir. Siyasî partiler daha fazla oy almak için programından, ideolojisinden ziyade imaja, imgeye, siyasal iletişime daha fazla önem vermeye başlamışlardır. Nurdan Gürbilek'in *vitrin* metaforu çerçevesinde ele alacak olursak siyasetçiler adeta kendilerini vitrinde sergiliyor; en *gösterişli*, en *çekici* olmaya çalışıyorlardı. Bu bağlamda siyasî programa ve ideolojiye bakan *vatandaş* da albeniye, görünüşe, şatafata bakan *müşteriye* dönüşüyordu. Özal'ın siyasal iletişimi etkili bir şekilde kullanmasına örnek olarak ayda bir kez yaptığı *İcraatın İçinden* televizyon programı verilebilir. Sonradan *Gelişen Türkiye* en son da *2000'li Yılların Türkiyesi İçin* ismini alan bu programda Özal, partisinin yaptığı icraatları anlatıyor ve Türkiye'nin kendi iktidarları döneminde çağ atladığını gösteriyordu.

Özal'ın seçimlere yönelik en büyük yatırımlarından (!) biri, iktidarda olmanın verdiği avantajla Seçim Kanunu'nu kendi partisinin lehine olacak şekilde değiştirmesidir. Erken seçim kararı alındıktan hemen sonra Seçim Kanunu'nda çoğunluk partisinin lehine üst barajlar (kontenjan) koyan değişiklikler getirilmiştir. Böylece seçim barajı resmiyette %10 olmakla birlikte seçim çevresinin büyüklüğüne göre fiiliyatta %20'ye hatta 25'e kadar çıkabilmektedir. Nitekim Seçim Kanunu'ndaki değişikliğin de etkisiyle 1987 genel seçimlerinde ANAP %36,31 oy oranı ile 450 milletvekilliğinden 291'ini aldı ve Meclis'te %64,9 oranında temsil oranı elde etti. ANAP'ın oyu 1983'le kıyaslandığında %45,14'ten %36,31'e düşmüş olmakla birlikte milletvekili sayısı 211'den 291'e çıkmıştır. 1983 seçimlerinde milletvekili sayısı 400 iken 1987 seçimlerinde 450'ye yükseltilmiştir ancak ANAP'ın oy oranına göre elde ettiği milletvekili sayısında Seçim Kanunu'nda yapılan değişikliğin kayda değer etkisi vardır. SHP %24,74, DYP %19,14 oy oranı ile Meclis'e girerken DSP, RP, MÇP ve IDP'nin oy oranlarının toplamı %20 civarı olmasına rağmen baraj altı kalarak Meclis'e giremediler. Tüm bunların sonucu olarak 1987 seçimlerinde ANAP her 30 bin oyuna, SHP her 60 bin oyuna, DYP ise her 78 bin oyuna karşılık bir milletvekili elde edebilmiştir. Demirel de ANAP iktidarını *seçim yasası hükümeti* olmakla itham etmiştir.

1987-1991 Yılları Arası ANAP İktidarı

Seçimler sonrasında ANAP'ın Meclis'te çoğunluğu elde etmesi, parti içi huzuru sağlamamış; bilakis oylardaki düşüş, parti içindeki farklı hiziplerin mücadelesini arttırmıştır. ANAP dört eğilimi temsil etme iddiasında olsa da esasında partide milliyetçiler ile İslâmcıların birleşimiyle oluşan *milliyetçi-mukaddesatçı* ya da *kutsal ittifak* ve onlara karşı olan *Batıcı-liberal* kesim vardı. Özal, parti içi ittifaklar arasında dengeyi sağlamakta mahir olsa da '80'lerin ikinci yarısından itibaren partinin kan kaybetmeye başlamasıyla dengeyi sağlamakta zorlanmıştır. Nitekim Özal, parti içi hizipçiliğin ANAP'a zarar verdiğini düşünerek "Artık dört eğilim lafını duymak istemiyorum!", "ANAP var dört eğilim yok!" gibi çıkışlarda bulunmuş; partiyi bir arada tutmaya çalışmıştır. Milliyetçi-mukaddesatçılar Haziran 1988'de düzenlenen ANAP'ın 2. Olağan Kongresi'nde genel merkezin listesini delerek MKYK'de çoğunluğu elde etmişlerdi. Bu kongrede Özal, Kartal Demirağ tarafından suikast girişimine uğramış, suikasttan sonra partinin Özal etrafında toplanması beklenirken kutsal ittifak "Hayat devam ediyor" düsturuyla kendi adaylarını desteklemiştir. Mehmet Keçeciler, Mustafa Taşar, Vehbi Dinçerler gibi önde gelenlere sahip milliyetçi-mukaddesatçılar, ülkeyi muhafazakârlaştırmaya çalışıyordu. Başta Cumhurbaşkanı Evren olmak üzere ordu ve basının belli kesimi ANAP içindeki *kutsal ittifak*ın politikalarına karşıydı. Özal, kongreden sonra ortaya çıkan parti içi yeni dengeler kapsamında kabinede revizyona gitmiş ve Mehmet Keçeciler'i başbakan yardımcısı olarak atamak istemiş ancak Evren'in *laiklik kaygısı* çerçevesinde itirazı üzerine Keçeciler kabinede yer bulamamıştır. Evren öncesinde de Vehbi Dinçerler'in millî eğitim bakanı olarak devam etmesine karşı çıkmış, Özal da Dinçerler'i devlet bakanlığına kaydırmıştır. Türban-başörtüsü tartışması da bu dönemde başlamış, 12 Eylül sonrası kurulan YÖK'ün *çağdaş görünüm* dışında kıyafet giymeyi yasaklamasıyla üniversitelere türbanla giriş yasaklanmıştı. Bunun üzerine türban yasağına karşı üniversitelerde eylemler başlamış, kutsal ittifak da bu eylemleri desteklemiştir. ANAP, türban yasağını çözmek için 1988'de Meclis'ten bir kanun geçirmiş ancak Evren bu yasayı Anayasa Mahkemesi'ne götürmüş ve mahkeme iptal etmiştir. Dönem dönem serbest bırakılan dönem dönem yasaklanan türban, özellikle 1990'lar ve 2000'ler boyunca Türkiye'nin temel tartışma konularından biri olmuştur. Bu çerçevede 1990'larda yükselen İslâmcılığa karşı laiklik tartışmalarının '80'lerin ortalarından itibaren ANAP içindeki milliyetçi-mukaddesatçılara karşı geliştiğini söyleyebiliriz. Batıcı-liberal kanattan Bedreddin Dalan, milliyetçi-mukaddesatçı kesimin parti içindeki nüfuzundan rahatsız olmasının da etkisiyle partiden istifa etmiş ve *daha kentli ve modern* bir anlayışla Demokrat Merkez Partisi'ni (DMP) kurmuştur. An-

cak bu parti başarılı olamamış, 14 Eylül 1991'de DYP ile birleşerek kendisini feshetmiştir. Özal, kamuoyunda tepkilerin artmasının da etkisiyle 1989'dan itibaren milliyetçi-mukaddesatçı kesimden uzaklaşmaya ve Batıcı-liberal kanadı desteklemeye başlamıştır.

Özal, 1987 seçimlerini kazanmış ve Meclis'te görece önemli bir çoğunluk elde etmiş olmasına rağmen iktidarın ellerinden kaydığının farkındaydı. Ekonomi giderek kötüleşmekte, enflasyon da yükselmekteydi. Bir de artık karşısında gerçek rakipler vardı ve bu rakipler her geçen gün toplumsal desteğini arttırıyordu. Özal, eski siyasetçiler üzerinden seçmeni korkutarak oy almaya çalışırken eski siyasetçilerin dönüşüyle korkması gerekenin kendisi olduğunu anlamış, özellikle Demirel merkez sağın liderliği için her geçen gün oyunu arttırarak ANAP'ın altını oymuştur. 1987 genel seçimlerinde kullandığı taktiği 1988 yerel seçimlerinde de denemek istemiş; ekonomik durum daha da kötüleşmeden ve rakipler de daha fazla güçlenmeden seçimleri erkene almaya çalışmıştır. ANAP, 26 Mart 1989'da yapılması planlanan yerel seçimlerin 13 Kasım 1988'de yapılması için anayasa değişikliği girişiminde bulunur ancak bu değişikliği SHP reddeder, DYP ise oylamaya katılmaz. Meclis'te nitelikli çoğunluk elde edilemeyince Anayasa değişikliği için 25 Eylül 1988'de referanduma gidilmiştir. Özal, *oran açıklamam* şerhini düşmekle birlikte referandumun sonucuna göre başbakanlıktan ve siyasetten çekilebileceğini söyler. Muhalefet de bunu fırsat bilerek referandumu adeta ANAP için *güvenoyuna* çevirir ve referandum için propaganda sürecinde, anayasa değişikliğinden ziyade ANAP iktidarının politikaları tartışılır. 25 Eylül'de gerçekleşen oylamada %35 evete karşılık %65 hayır çıkar ve Türkiye'de ilk defa bir referandum olumsuz sonuçlanır. Özal referandumdan, 1987 seçimlerinde aldığı "%36,31" oya yakın "%35" evet oyu çıktığını, dolayısıyla da kendi tabanını koruduğunu öne sürerek dört yıl daha görevde olduğunu söyler. Bununla birlikte bu referandum, ANAP'ın düşüşünü hızlandırmış ve parti içi karışıklığı arttırmıştır.

ANAP, 1989'daki yerel seçim sürecine referandumu kaybetmenin verdiği moralsizlikle girmiştir. Başta SHP ve DYP olmak üzere muhalefet ise referandumu kazanmanın verdiği rüzgârla yerel seçim sürecinde canlı bir siyasal kampanya süreci yürütmüştür. Özal, yerel seçimlerin sonucuna göre yine "giderim" restinde bulunmuş; muhalefet de tıpkı referandumda olduğu gibi yerel seçimleri iktidar için güvenoyuna çevirmiştir. 26 Mart 1989'da gerçekleşen yerel seçimlerde SHP %28,69 oy ile İstanbul, Ankara ve İzmir de dahil olmak üzere 39 ilin, DYP %25,13 oy ile 16 ilin, ANAP ise %21,80 oy ile 6 ilin belediye başkanlığını kazanmıştır. ANAP, 1984'teki yerel seçimlerle kıyaslanınca %41,5'ten, 1987 genel seçimleriyle kıyaslanınca ise %36,31'den %21,80'e düşerek ağır bir yenilgi almıştır. Üstelik bu seçimler göstermiştir ki

merkez sağ liderliği artık DYP'nindir. Özal, seçimlerden sonra yaptığı konuşmada milletin ağır bir tokat vurduğunu ama mesajı aldığını ve kabinede değişiklikler yapacağını ifade eder. Bu çerçevede kabinede radikal değişiklikler yaparak 12 bakanı görevden alır, 3 bakanın yerini değiştirir ve toplam 12 yeni isim kabineye girer. Bu süreçte muhalefet, "Üçüncü parti iktidarda kalamaz," şeklinde söylem üretirken Özal ise 1992'deki seçimlere kadar görevinin başında olduğunu belirtir.

Yerel seçim sonuçları ANAP'ın iktidarı kaybetmek üzere olduğunu net bir şekilde ortaya koymuştur. ANAP'ın düşüşte olmasında ekonominin kötüye gitmesinin, muhalefetin etkili siyasetinin yanı sıra Özal ailesi etrafında dönen kayırmacılık ve yolsuzlukların da etkisi vardır. Özal ailesi, devlet imkânlarıyla kendilerini ve yakın çevresini zengin ettiği gerekçesiyle 1985 sonrası muhalefet tarafından *Hanedan* olarak isimlendirilmişti. Bu dönemde Özal ailesi ANAP'ta ve devletin yönetiminde aktif rol almışlardır. Özal'ın oğlu Ahmet ve kardeşi Yusuf'un arkadaşları, üst düzey bürokrat olmuş hatta Yusuf Özal, 1987-1989 yılları arası devlet bakanlığı yapmıştır. Semra Özal da Özal cumhurbaşkanı olduktan sonra ailenin partideki etkinliğini koruması için ANAP İstanbul il başkanı olmuştur. Semra Özal, 1986'da kamuoyunda *Papatyalar* olarak bilinen *Türk Kadınını Güçlendirme ve Tanıtma Vakfı*'nı kurmuş, bu vakıfta yer alan siyasetçilerin, bürokratların ve iş insanlarının eşleri, Özal ailesine yakın olarak iktidarın nimetlerinden faydalanmak istemiştir. Bu dönemde *Hanedan*a yönelik en çok ses getiren skandal, Jaguar otomobillerinin Türkiye temsilcisinin, Zeynep Özal ve eşi Asım Ekren'e kaçak yapı olan İstanbul Jaguar servisinin yıkılmaması için otomobil hediye etmesiydi. Kamuoyunun bu olayı duyması sonrası Özal "Cahillik etmişler," diyerek kızını ve damadını hediyeyi iade etmeye zorlamıştır. Ancak bu hediye, kamuoyunu uzun süre meşgul etmiş hatta bir siyasî parti amblemini bu olaya esinle belirlemiştir. 14 Mart 1986'da kurulan Büyük Anadolu Partisi, kısaltma olarak kendisine BANAP'ı ve amblem olarak da Türkiye haritasını seçmiştir. Ancak ANAP, kendi kısaltmasına ve amblemine benzediği gerekçesiyle itiraz etmiş, YSK de partiden adını kısaltmasını ve amblemini değiştirmesini istemiştir. Bunun üzerine parti kısaltmasını BAP, amblemini ise *davulu delen Jaguar* şeklinde değiştirmiştir. Partinin amblemindeki Jaguar, Özal ailesine hediye edilen otomobile, davul ise Zeynep Özal'ın müzisyen (davulcu) eşine göndermedir. BAP Genel Başkanı Kemal Bekman, partinin amblemini şu sözlerle açıklar: "Delik davul Anadolu'nun sesi, milletin delik cebi, mutfağın feryadıdır. Jaguar halkın huzurunu bozan, fukaralığı getiren, milleti perişan eden iktidarı sembolize etmektedir." Parti Genel Sekreteri Rıza Bozkurt ise daha açık konuşuyor ve şu sözleri söylüyordu: "Madem büyük parti olamayacağız, bari Osman Bölükbaşı misali renkli bir parti olalım dedik. Amacımız

üzüm yemek değil, bağcıyı dövmek. Özal'ın kafasına vurabildiğimiz kadar vuracağız." Bu parti siyasî olarak başarı kazanamamış ancak amblemi *Hanedan*ın yolsuzluk ve kayırmacılıklarını sembolize etmiştir.

Ekonomik kriz, yolsuzluklar ve muhalefetin güçlenmesiyle ANAP iktidarının sonu görünmüştü. Ancak 1989'un sonlarına yaklaşıldığında Özal için alternatif bir yol ortaya çıktı zira kasım ayında Cumhurbaşkanı Evren'in görev süresi dolacaktı. ANAP'ta Özal'ın cumhurbaşkanı adaylığı tartışılıyor; parti içerisinde aralarında Necmettin Karaduman, Kaya Erdem, Akın Gönen gibi küskün eski bakanların olduğu *Aksaçlılar Grubu* Özal'ın parti başkanı olarak kalmasının daha faydalı olacağını düşünüyor ve Özal'ın cumhurbaşkanı olmasına karşı çıkıyordu. Kutsal ittifak ise Özal'ın cumhurbaşkanı olmasını destekliyor zira Özal sonrası partide daha etkin olacaklarını düşünüyorlardı. Muhalefet, iktidarın oylarının yerel seçimlerde %20'lere düştüğünü, Meclis'in cumhurbaşkanı seçemeyeceğini söylüyor ve derhal erken seçimlere gidilmesi gerektiğini belirtiyor hatta iktidarı, istifa edip "sine-i millete" dönmekle tehdit ediyorlardı. Buna rağmen Özal cumhurbaşkanlığı için adaylığını koyar, İnönü de "istifa etsek de Özal'ın seçileceğini" söyler ve bunun üzerine muhalefet istifa etmek yerine cumhurbaşkanlığı seçimlerini boykot eder. Muhalefetin çabalarına rağmen Özal 31 Ekim 1989'da Türkiye'nin 8. cumhurbaşkanı seçilir. Bu süreçte muhalefet, Özal'ı cumhurbaşkanı seçilme şartlarını sağlamasından dolayı *yasal* ancak halk desteği olmamasından dolayı *gayrimeşru* cumhurbaşkanı ilan eder. Demirel, "Özal'ı Çankaya'dan indirmek boynumuzun borcu," şeklinde çıkış yaparken Özal ise "Zamanla alışırlar," ifadesiyle karşılık verir. Özal'ın cumhurbaşkanı olması sonrası ANAP'ta genel başkanlık tartışması başlar ve parti içi hizipler kendi adaylarını genel başkan yapmaya çalışır. Özal hem parti birliğini sağlamak hem de partideki etkinliğini devam ettirmek için TBMM Başkanı Yıldırım Akbulut'u başbakan olarak atar, böylece ANAP Kongresi öncesi kendi adayının Akbulut olduğunu ilan eder. Nitekim 17 Kasım 1989'daki kongrede Akbulut, rakibi Hasan Celal Güzel'in aldığı 382 oya karşı 739 oyla ANAP'ın genel başkanı olmuştur. Özal, cumhurbaşkanı olduktan sonra partideki ve ülke yönetimindeki etkinliğini korumak istemiş, 1982 Anayasası'nın cumhurbaşkanlığı makamına verdiği yetkileri sonuna kadar kullanarak fiilî olarak *yarı başkanlık* sistemine yakın bir yönetim sergilemiştir. Partide pek de ağırlığı olmayan Akbulut da Özal'ın bu amacı için uygun başbakan olmuş ki 1989-1991 yılları arası Akbulut hükümeti, Özal'ın güdümünde olmasından dolayı "uzaktan kumandalı hükümet" olarak anılmıştır.

Akbulut hükümetinin karşılaştığı en büyük zorluk, '80'lerin sonunda toplumsal muhalefetin yükselişiydi. ANAP kendisini *orta direk* partisi olarak tanımlamış olsa bile, uyguladığı neoliberal politikalar en çok işçiyi, çiftçi-

yi, memuru, esnafı, emekliyi olumsuz etkilemiş; 1983-1991 yılları arasında Türkiye ekonomisinin büyümesine karşın emekçilerin 1991'deki reel ücretlerinde, 1980 ile kıyaslandığında ortalama %20'lik bir gerileme yaşanmıştır. Aslında 1988'den itibaren emekçilerin 12 Eylül sonrası sessizliğini bozduğunu, sendikalar öncülüğünde grevler, protestolar düzenlediğini söyleyebiliriz. 1989'dan itibaren *Bahar Eylemleri* olarak anılacak emekçilerin faaliyetlerinde artış görülmüş, ANAP emekçilerin taleplerini başta dikkate almamış ancak referandum ve yerel seçimlerden alınan olumsuz sonuçlar sonrası masaya oturmuştur. Emekçiler adına hükümet temsilcileriyle masaya oturan TÜRK-İŞ, kamu işçileri için ortalama %141 ücret zammı için anlaşmış, bu oranları memurlar için %59 ile 95 aralığını bulan zamlar takip etmiştir. Emekçiler büyük kazanım elde ederken ANAP da yenilgiler sonrası popülist politikalarla eski *parlak* günlerine dönmek istemiştir. *Bahar Eylemleri* arasından ANAP'ı en çok zorlayan şüphesiz 1990'ın sonunda başlayan ve 1991'de devam eden maden işçilerinin protestolarıdır. Zonguldak'taki maden işçileri, 1990'da kötü çalışma koşulları, düşük ücretler ve madenlerde yaşanan ölümlerden dolayı greve gitmişlerdir. Hükümetle anlaşamayan maden işçileri, 4 Ocak 1991'de Zonguldak'tan Ankara'ya yürüyüşe geçmişlerdir. Bu süreçte muhalefet parti liderleri de dahil olmak üzere ANAP politikalarından rahatsız geniş kesimler Zonguldak direnişini desteklemiştir. 6 Ocak'ta hükümet ve sendika anlaşma yoluna gitse de Zonguldak maden işçilerinin protestolarıyla doruk noktasına ulaşan *Bahar Eylemleri*, ANAP'ın düşüşünü hızlandırmıştır.

Özal'ın ülkeyi adeta yarı başkanlık sistemi gibi yönettiği esas mesele, 1990-1991 Körfez Krizi olmuştur. Irak'ın Kuveyt'i işgali sonrası Amerika, BM'nin de desteğini alarak Irak'a uluslararası koalisyonla askerî operasyon kararı almıştı. Özal, bu savaşı Türkiye'nin ayağına gelen *tarihî bir fırsat* olarak değerlendiriyor, bu savaşta aktif rol alınırsa Türkiye'nin *doğal mirasçısı* olarak gördüğü coğrafyada bölgesel güç haline dönüşebileceğini düşünüyordu. Bu krizde Özal, hükümeti ve meclisi atlatarak doğrudan Amerika Başkanı George H.W. Bush ile *telefon diplomasisi* yürütmüş, *bir koyup üç alınacak* pragmatist ve oportünist bir dış politika izlemiştir. Özal'ın politikalarına karşı muhalefet daha da sertleşmiş, *Çankaya sorunu*nu yeniden Türkiye'nin ana gündemi haline getirmiştir. Bu kriz sürecinde Özal'ın politikalarına kendi partisi içinden dahi eleştiri gelmiş; 12 Ekim 1990'da Dışişleri Bakanı Ali Bozer, 18 Ekim'de ise Millî Savunma Bakanı Safa Giray istifa etmiştir. En çok ses getiren tepki ise 3 Aralık 1990'da GKB Necip Torumtay'ın "Benimsediğim ilkelere ve devlet anlayışıma uygun olarak görevimi yerine getiremeyeceğim," diyerek istifa etmesi, olmuştur. Ancak Özal, tüm bu tepkilere rağmen izlediği agresif dış politika çizgisinden ödün vermemiştir. Bununla birlikte, savaş

sonrası bir koyup üç alınamamasının yanı sıra Türkiye'nin Kürt meselesi daha da karmaşıklaşmıştır.

12 Eylül sonrası PKK ve Kürt hareketi daha aktif mücadele yürütmüş, Kürt meselesi Türkiye'nin temel meselelerinden biri haline gelmiştir. PKK, 1984'ten itibaren terör eylemlerini başlatmış; ANAP ise Kürt meselesini "güvenlik politikaları" çerçevesinde ele almıştır. Bu dönemde PKK ile daha kolay mücadele etmek için "geçici *Köy Koruculuğu*" sistemi başlatılmıştır. PKK eylemleri karşısında zor durumda kalan ANAP, 1987'de neredeyse bütün Doğu'da OHAL ilan etmiş ve *süper vali* olarak adlandırılan *Olağanüstü Bölge Valilikleri*'ni kurmuştur. Süper valiler, "sendikal hakları askıya almak, herhangi bir yayımı yasaklamak, köyleri boşaltmak ya da birleştirmek" gibi *süper* yetkilere sahiptir. Silahlı mücadelenin yanı sıra Kürt siyasî hareketi, 1987 genel seçimlerinde SHP çatısı altında Meclis'e girmiş ve sonrasında da HEP-DEP... HDP şeklinde devam edecek olan Kürt siyasî partilerini kurmuştur. Körfez Krizi'yle ise Irak'ın kuzeyindeki Kürt bölgelerinde Barzani ile Talabani'nin mücadelesi artmış, böylece Kürt meselesinin uluslararası boyutu derinleşmiştir. Dolayısıyla ANAP, '80'lerde Kürt kimliğini inkâr etmiş ve güvenlik politikalarıyla meseleyi çözmeye çalışmış ancak '90'ların başında Kürt meselesinin geldiği boyut, inkârdan Kürt realitesini tanımaya doğru adım atmayı zorunlu kılmıştır.

Akbulut'un başbakanlığı uzun sürmemiş 15 Haziran 1991'deki ANAP kongresinde, karşısına güçlü aday olarak Mesut Yılmaz çıkmıştır. Aslında Yılmaz, 20 Şubat 1990'da "parti içinden işlerine çok karışıldığını" gerekçe göstererek dışişleri bakanlığı görevinden istifa etmiş ve kendisini genel başkanlığa hazırlamıştır. Partinin Batıcı-liberal kanadından olan Yılmaz, Türkiye'nin AB'ye üye olmasını kendisine temel hedef olarak belirliyor ve sermaye gruplarının da desteğini alıyordu. Yılmaz'ı Özal ailesi de destekliyor; onun genç, dinamik, karizmatik imajının partiyi içinde bulunduğu krizden çıkaracağını ve eski şaşaalı günlere döndüreceğini düşünüyorlardı. Bu süreçte özellikle Semra Özal, ANAP İstanbul il başkanı olarak Yılmaz'ın kazanması için çalışmıştır. Akbulut, adeta Özal'a başbakanlığı döneminde göstermediği tepkiyi onun Yılmaz'ı desteklemesinden sonra "Cumhurbaşkanısın, otur oturduğun yerde!" sözleriyle göstermiştir. Çekişmeli geçen kongrede, ilk turda Yılmaz, Akbulut'u 23 oyla, ikinci turda ise 108 oyla geçerek önce ANAP'ın genel başkanı sonra da Türkiye Cumhuriyeti başbakanı olmuştur. Yılmaz'ın genel başkan olmasıyla parti içindeki mücadeleyi milliyetçi-mukaddesatçılara karşı Batıcı-liberal kesim kazanmış oldu. Dolayısıyla Özal döneminde farklı eğilimler arasında denge var iken Yılmaz'la birlikte Batıcı-liberal kanadın partiyi yönettiğini söyleyebiliriz. Yılmaz, başbakanlığı boyunca Akbulut'tan farklı olarak Özal'a mesafeli ve görece bağımsız bir siyasî çizgi takip

etmiştir. Yılmaz başbakan olduktan sonra, siyasî meşruiyeti için erken seçimin kaçınılmaz olduğunu anlar ve muhalefetin çağrılarına da kulak vererek erken seçim kararı alır.

1991 genel seçimlerinde Yılmaz liderliğindeki ANAP, 2000'li yılların güçlü Türkiye'sini inşa etmek için oy istemiştir. Ayrıca siyasî kampanyasını Fransız reklamcı Jacques Seguela'nın yönetiminde yürütüyor, Cenk Saraçoğlu'nun belirttiği üzere Demirel, Ecevit, Erbakan, Türkeş, İnönü gibi siyasetçilere karşı *gençliğini* ve *yenilikçiliğini* vurguluyor; böylece özellikle kentli seçmenlerin oyunu almaya çalışıyordu. DYP ise ANAP eleştirisi üzerine kurduğu programında ekonomik krizi, yolsuzlukları gündeme getiriyor; insan hakları, sosyal devlet vurgusu yapıyor ve *Demokrat Büyük Türkiye*'yi kuracağını vaat ediyordu. DYP, 1991 seçimlerinde *taşra partisi* görünümünden sıyrılmak ve ANAP'ın esas tabanını oluşturan kentlilerin, büyük sermayenin ve kent yoksullarının oyunu almak istiyordu. Yılmaz, seçim yatırımı (!) olarak ANAP geleneğini bozmamış ve seçimlerden önce Seçim Kanunu'nda yine çoğunluk partisinin lehine üst barajlar koydurtmuş ancak bu sefer bu yatırım işe yaramamış zira ANAP birinci partiliği kaybetmiştir. 20 Ekim 1991'de gerçekleşen seçimlerde DYP %27,03, ANAP %24,01, SHP %20,75, RP %16,87 ve DSP %10,74 oy almıştır. Demirel; siyasî yasaklar henüz kalkmadan önce verdiği bir röportajda, ANAP'ı ilk seçimlerde sarsacağını, ikincide perişan edeceğini söylemiş; nitekim 1987 seçimlerinde ANAP'ı sarsmış, 1991'de ise perişan etmese bile ondan merkez sağın liderliğini almıştı. Böylece Demirel, sabırla beklemiş; değişen şartlara uyum sağlamış ve "tapulu arazisine" sahip çıkmıştır. 21 Kasım 1991'de DYP-SHP koalisyonunun güvenoyu almasıyla 8 yıllık ANAP iktidarı resmen sona ermiştir. ANAP iktidarı sona erse bile Özal 1991-1993 arası DYP-SHP koalisyonu süresince cumhurbaşkanlığı yapmıştır. Bu süreçte ANAP hükümetleriyle kıyaslanınca bağımsız ve sembolik olarak görevini sürdürmüş, Başbakan Demirel ile karşılıklı adımlarla da gerginlik azaltılmıştır.

Seksenli Yılların Mirası

ANAP, tek başına iktidar olduğu 8 yıl boyunca dünyadaki *Yeni Sağ* anlayışının Türkiye'deki uygulayıcısı olmuş; siyasal, ekonomik ve toplumsal bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Böylece Türkiye *çağ atlayarak* (!) '90'lı yılların başında kentli ve dünyayla entegre bir görünüme sahip olmuştur. Bununla birlikte bu dönüşümde özellikle neoliberalizm başat rol oynamıştır. '70'lerdeki ekonomik krize çözüm olarak öne sürülen neoliberalizm, alt ve orta kesimin aleyhine bir işleyişe sahip olmasından dolayı krizleri yapısal hale getirmiştir. Bu bağlamda ANAP, neoliberalizmi Türkiye'de uygulayarak orta ve

alt kesimin yoksullaşmasına yol açmış; her ne kadar kendisini *orta direk partisi* olarak tanımlasa da politikalarından en çok onlar olumsuz etkilenmiştir. '80'lerin ilk yarısında yeni ekonomik politikalarla *umut*lanan, *hayal* kuran kesimler, '80'lerin ikinci yarısında ise *kork*maya ve *umutsuz*luk duymaya başlamışlardır. Nitekim neoliberalizmden kaynaklı olarak oluşan ekonomik kriz, ANAP'ın iktidarını kaybetmesinde önemli rol oynamıştır. ANAP'ı iktidara getiren *orta direk*, adeta ANAP'ın politikalarıyla *mezar kazıcısı*na dönüşmüş ve onu iktidardan düşürmüştür.

Neoliberalizmle birlikte seksenlerde *yoksullaştıran büyüme* gerçekleşmiş, zengin daha zengin olurken orta ve alt kesim de yoksullaşmıştır. Demokrasinin güvencesinin orta sınıf olduğu düşünülürse neoliberalizmle ülkedeki kutuplaşma artmakta ve bu durum demokrasinin de altını oymaktadır. Ayrıca bireyselliğin ön plana çıkarılmasıyla vatandaş yerini tüketiciye-müşteriye bırakmış bireysel çıkarlar, kamusal yararın önünde yer almıştır. Başka bir deyişle Rousseau'dan ilhamla neoliberal sistemde insanlar "başka birini satın alacak kadar zengin" ya da "kendini satmaya mecbur kalacak kadar yoksul" olabilmekte, böylece toplumsal kutuplaşma artmaktadır. Dolayısıyla '80'lerdeki politikalar, Türkiye'nin ekonomik, siyasî ve toplumsal olarak kutuplaşmasına zemin hazırlamış, '90'lara kutuplaşmış bir ülke miras bırakmıştır. Bu durum, 12 Eylül'ün de başarısız olduğunu gösterir zira 12 Eylül, '70'lerdeki kutuplaşmayı bitirmek için yeni bir hegemonya inşa etmek istemiş ancak bu hegemonya kutuplaşmayı tetiklemiştir.

Seksenlerle birlikte neredeyse her şey piyasalaşmış ve insanların değer yargısı değişmiş; bir şeyin-kişinin iyi veya kötü olmasının ölçütü *kâr zarar denklemi* çerçevesinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu durum, hukukun, ahlâkiliğin kenara konmasına yol açmış; amacına ulaşmak için her şeyi yapabilen bireyleri ön plana çıkarmıştır. Bu çerçevede hukuksuzluk, yolsuzluk, rüşvet, *çalıyor ama çalışıyor* gibi *anormallik*lerin *normal*leşmesi de '80'lerle birliktedir. Siyaset de piyasalaşmadan nasibini almış; imaja, görüntüye, vitrine indirgenmiştir. Ayrıca siyasete *teknik* bir işmiş gibi yaklaşılmış, eleştiri, tartışma, entelektüellik küçümsenmiş, "icraatlar" ön plana çıkarılmıştır. Entelektüel de "boş gevezelik" yapan kişi olarak itibarsızlaştırılmış, böylece '80'lerde *entelektüellik* düşüşte, *mühendislik* ise yükselişte olmuştur. Özal'ın aydınlara karşı düşmanlığının en açık görünümü, Ayşem Sezer-Şanlı'nın bu derlemede yer alan çalışmasında belirttiği üzere, Aydınlar Dilekçesi'ne karşı olmuştur. Bu kapsamda ANAP, Türk sağında var olan antientelektüellik, pragmatizm ve oportünizm seviyesini arttırmıştır. ANAP, parti tipolojileri bağlamında Otto Kirchheimer'in ortaya koyduğu toplayıcı parti (*catch-all party*) şeklinde değerlendirilebilir. Zira farklı eğilimleri birleştirmek istemesi, güçlü parti liderliği, reklam ve siyasal kampanya yönetimini profes-

yonel bir şekilde kullanması, ideolojiden programdan ziyade imaja, iletişime önem vermesi ANAP'ı '80 sonrası yükselişte olan toplayıcı parti çerçevesinde ele almamıza zemin hazırlamaktadır.

12 Eylül rejimi *devletin bekası* çerçevesinde demokrasiyi askıya almış sonrasında da otoriter bir demokrasiye izin vermiş ancak '80'lerin özellikle sonuna doğru buna itiraz gelmeye başlamış; toplumda demokrasi, özgürlük, insan hakları, sosyal adalet talepleri artmıştır. Sonuç olarak 12 Eylül'le siyaset sahnesinde yerini alan ANAP, genel itibarıyla 12 Eylül felsefesiyle uyumlu hareket etmiş; '80'lerin sonuna doğru toplumda 12 Eylül'e dair itirazların artmasıyla güç kaybetmiş ve nihayetinde de iktidardan gitmiştir.

Turgut Özal

MURAT ARSLAN

Seksenli yıllarda Türkiye'de siyasal hayat söz konusu olduğunda akla gelen ilk isim kuşkusuz Turgut Özal'dır. İktidarda olduğu yıllarda ülkede yaşanan siyasî, ekonomik ve sosyal dönüşüm, onu sağın geleneksel liderleri Süleyman Demirel ve Necmettin Erbakan gibi isimlerin yanında farklı bir konuma yerleştirir – üstelik de doğup büyüdüğü aile, yetiştiği çevre ve siyasî sosyalleşme itibarıyla büyük benzerlikler taşımasına rağmen. Tabii mühendis kökenli sağ liderlere özgü pragmatizmin Turgut Özal'da da ziyadesiyle görünür olduğunun altını çizmek gerekir. Bu çerçevede Özal'ı anlamak için yaşamını bir bütün halinde değerlendirmek anlamlı olacaktır.

Turgut Özal 13 Ekim 1927'de Malatya'da doğdu. Babası Mehmet Sıddık Bey Ziraat Bankası'nda memur, annesi Hafize Hanım ilkokul öğretmeniydi. Dönemin şartları düşünüldüğünde orta halli olarak değerlendirilebilecek ailede baba Mehmet Sıddık Özal'ın tayinleri nedeniyle Anadolu'nun farklı yerlerinde yaşamak zorunda kalmış, çocuklar da ilk ve ortaöğrenimlerini birkaç kez okul değiştirerek tamamlamıştır. Kayseri Lisesi'nden mezun olan Turgut Özal'ın İstanbul ile tanışması ise 1945 yılında İTÜ'yü kazanmasıyla gerçekleşecektir. Dönemin İTÜ'sü Anadolu'nun farklı bölgelerinden gelen öğrencilere analitik düşüncenin kapılarını açarken onların siyasal sosyalleşmelerinde de önemli paya sahipti. Türkiye'de Soğuk Savaş'ın etkilerinin güçlü bir şekilde hissedilmeye başlandığı dönemde Turgut Özal'ın yolu milliyetçi-muhafazakâr ideolojiyle kesişmişti. Kardeşi Korkut'un da kısa süre sonra aynı okula gelmesiyle Özal kardeşlerin siyasî yönelimlerinin şekillendiği görülüyordu. Aralarında Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan ve Recai Kutan gibi isimlerin de yer aldığı grubu bir araya getiren en önem-

li faktör ise İslâm'dı. Yıllar sonra, Turgut Özal'ın İslâm'ı İTÜ yıllarında namaz kılan öğrencilerden öğrendiğini söylemesi de aslında o dönemde dinin, çoğunluğu taşradan gelen öğrenciler için ne ölçüde bir sosyalleşme aracı olduğunu gözler önüne serer. Özal, İTÜ yıllarında Ali Fuat Başgil, Nurettin Topçu ve Mehmet Zahit Kotku gibi sağ cenahın önemli isimleriyle irtibata geçmişti. Bu bağlantılar üniversite sonrasında, bürokrasi ve siyasî kariyeri boyunca da devam etmiş ve İslâmcı çevrelerde Özal'ın güvenilir bir figür olarak addedilmesinin önünü açmıştı.

1950 yılında İTÜ'den elektrik mühendisi olarak mezuniyetinin hemen ardından Turgut Özal EİEİ'de çalışmaya başladı. Buradaki kariyeri süresince akademide elde ettiği teorik bilgiyi sahaya yansıtmakla kalmayıp Türkiye'nin farklı bölgelerini tanıma olanağı buldu ve devletin işleyişi hakkında tecrübe kazandı. 1952'de eğitim amacıyla gönderildiği ABD seyahatinin Özal'ın zihniyetinin şekillenmesinde önemli bir dönüm noktası olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim yıllar sonra Cengiz Çandar ile bir görüşmesinde o günlere dair şu sözleri sarf edecektir:

> Biz bütün çocukluğumuz, gençliğimiz boyunca "Bir Türk dünyaya bedeldir" fikriyle yetiştirildik. Bir birbirimize baktık, bir o gökdelenlere baktık. Biz her birimiz dünyaya bedelsek niye bizim Anadolu'da her yer virane halinde de bu her bir tanesi dünyaya bedel olmayan bu adamlar bunları nasıl dikiverdiler? Böyle bir şehir, böyle bir uygarlık yarattılar?

Bu noktada Süleyman Demirel'in de benzer bir yoldan geçerek, mezuniyetinin ardından aynı kurumda çalışıp sonrasında ABD'ye gönderildiğine değinmek gerekir. Soğuk Savaş'ın etkilerinin ziyadesiyle görünür olduğu bir dönemde yapılan bu ziyaretler, gönderilen uzman ve araştırmacıların antikomünist yönelimlerinin gelişiminde de pay sahibi olmuştur.

Turgut Özal Türkiye'ye geri dönüşünün ardından EİEİ'de çalışmaya devam etti. Adnan Menderes'in gönülsüzce de olsa kalkınma planı hazırlanması kararını vermesiyle oluşturulan on kişilik komisyonda Jan Tinbergen ve Süleyman Demirel gibi isimlerle birlikte yer aldı. 27 Mayıs 1960 Darbesi ile kesişen askerlik görevi süresince de planlama üzerine çalıştı. 1965 yılında Süleyman Demirel'in iktidara gelmesiyle Özal'ın bürokratik kariyerinde yeni bir sayfa açıldı, 1967'de Devlet Planlama Teşkilatı'na (DPT) müsteşar olarak atandı. Görev süresi boyunca kurumun çehresini ciddi anlamda değiştirerek hükümetin politikalarına uyumlu hale getirdi. O dönem DPT'de çalışan Ekrem Pakdemirli, Özal'ın kurumu özel sektörü geliştirmek amacıyla yönlendirici olarak kullanmaya başladığını söyledi. Gerek bu yaklaşım gerekse dindarlığı dolayısıyla Özal'ın eski planlamacılar tarafından benimsenmemesi kurum içinde bir ikiliğe sebep olmuştu. Demirel'in bu

süreçteki tavrıysa müsteşarından yanaydı. Nitekim Özal ve kardeşlerine yönelik *takunyalı biraderler* eleştirisine cevaben, Özal'ın çalışkan ve namuslu bir kişi, bir dâhi olduğunu söylüyor, kurumu komünistlerden temizlediğini iddia ediyordu. Güngör Uras, anılarında, Özal'ın DPT'deki çekirdek kadroyu koruduğuna değinirken teşvikler ve uygulamaları için ayrı bir binada faaliyet gösteren, elemanlarını ise bizzat kendisinin seçtiği özel birimler kurduğundan bahseder. Özel sektörü destekleme amacıyla kurulan bu birimler iş dünyasının da desteğini kazanmıştı. İş insanı Sakıp Sabancı, Özal'ın DPT müsteşarlığı görevine atanmasının kendileri için bir rüyanın gerçekleşmesi anlamına geldiğini söylüyordu. Bu dönem 12 Mart 1971 Darbesi/Muhtırası ile son buldu.

Turgut Özal'ın '70'li yılları, ileride iktidara geldiğinde kendisini destekleyecek kesimlerle ilişkilerin tesisi açısından önemli bir dönemdir. Muhtıranın ardından DPT'deki görevinden istifa eden Özal, DB'den gelen teklifi kabul ederek ailesiyle birlikte ABD'ye yerleşti. Washington'da geçen iki yılın ardından Türkiye'ye döndüğünde bu defa aralarında Sabancı Holding'in de yer aldığı özel şirketlerde yöneticilik yaptı, ticaretle uğraştı. Çelik Endüstri'yi kurduğu dönemde Madeni Eşya İşverenleri Sendikası'nda (MESS) başkanlık görevini yürütürken *sol sendikalizme* karşı mücadele etti. 1977'de Millî Selamet Partisi'nden (MSP) İzmir milletvekili adayı olsa da seçilemedi. Bülent Çapanoğlu verdiği bir mülakatta, Turgut Özal'ı adaylık için Necmettin Erbakan'a tavsiye eden ismin Nakşibendi Şeyhi Mehmet Zahit Kotku olduğundan bahseder. '70'ler boyunca Özal'ın ilişkilerini geliştirdiği kesimlerin başında üniversite yıllarından beri yakınlık duyduğu milliyetçi-muhafazakâr çevreler gelir. 28 Nisan 1979'da Aydınlar Ocağı tarafından organize edilen bir toplantıda yaptığı *Kalkınmada Yeni Görüşün Esasları* isimli konuşmasında '80'li yıllarda yaşanacak ekonomik ve sosyal dönüşümün işaretini vermişti. Sunumunda öncelikle soldan gelen tehdide dikkat çeken Özal, ardından ziyadesiyle neoliberal unsurlar içeren kalkınma programını açıklıyordu. Devletin bir baba veya istihdam kapısı olmadığını, gücünün memurlarının sayısıyla ölçülemeyeceğini söylüyordu. Din ve vicdan, fikir ve düşünce, teşebbüs hürriyetlerine vurgu yapan Özal; bir yandan da kalkınmada eğitimin önemine dikkat çekiyordu. Bu çerçevede manevi kalkınmanın önemine değinirken son 150 senede İslâm terbiyesinden uzaklaşılmasının yarattığı olumsuzluklardan bahsediyordu. Celal Bayar ve Süleyman Demirel gibi isimler de dinleyiciler arasındaydı. '80'lerde önce 24 Ocak Kararları, ardından da Türk-İslâm Sentezi ile hedeflenen değişimin ana hatlarının büyük ölçüde bu sunumda yer aldığını söylemek mümkündür.

Süleyman Demirel 12 Kasım 1979'da kurduğu azınlık hükümetiyle (43. Türkiye Hükümeti) bir kez daha başbakanlık koltuğuna otururken müsteşarlık görevini Turgut Özal'a verdi. Bu tercihte dönemin değişen koşullarının önemli rol oy-

nadığını yadsımamak gerekir. Ziya Öniş'in de belirttiği üzere, neoliberal küreselleşme çağında uluslararası finans ağlarıyla güçlü bağlara sahip bir yönetime sahip olmak siyasî anlamda da önemli bir avantajdı. Üstelik 1979 İran İslâm Devrimi ile bölgede önemli bir müttefikini kaybeden ABD'nin Soğuk Savaş'ın tekrar tırmanışa geçtiği bir dönemde istikrarlı bir Türkiye'ye ihtiyacı vardı. Bu çerçevede hükümetten önemli reformlar beklenirken uygulayıcı olarak Turgut Özal ön plana çıkıyordu. 24 Ocak 1980'de alınan kararlar Türkiye'nin ithal ikameci modeli terk ederek ihracata dayalı büyüme modeline geçmesinin yanı sıra ciddi bir siyasî ve sosyal dönüşüme işaret ediyordu. Ekonomi konusunda gerekli adımlar atılmışken meclisin bölünmüş yapısı istikrarlı bir hükümet çıkarmaktan ve huzuru tesis etmekten uzaktı. 12 Eylül 1980'de yapılan darbe sivil siyaseti uzunca bir süre askıya alacaktı.

Darbeyi izleyen süreçte Turgut Özal'ın farklı kesimler için ziyadesiyle makbul bir figür olarak öne çıkışına tanıklık ederiz. Bunda kariyerinin erken dönemlerinde kurduğu ilişkiler önemli rol oynamıştır. Özal, küresel finans çevreleri için makbuldü. Zira DB ve DPT deneyimi vardı, aynı zamanda 24 Ocak Kararları'nın arkasındaki isim olarak biliniyordu. Darbenin ardından ekonomik reformlar konusunda ne yapacaklarını tam olarak bilemeyen askerlerin de Özal'a ihtiyaçları vardı. Milliyetçi-muhafazakâr çevreler de kendilerinden olarak gördükleri birinin yeni iktidarın bir parçası olmasından memnundular. Benzer durum iş dünyası için de geçerliydi. Darbe sonrası iktidarı kaybeden Süleyman Demirel bile eski müsteşarının göreve devam etmesinden şikâyetçi değildi. Hatta Vehbi Koç aracılığıyla Kenan Evren'e yolladığı mesajda Özal'a sahip çıkılmasını istiyordu.

12 Eylül'ün ardından tüm siyasî partiler birer birer kapatılırken teknokrat Turgut Özal'ın adım adım siyasetçiye dönüşümüne şahit oluruz. Öyle ki Bülend Ulusu'nun kurduğu hükümette başbakan yardımcılığı görevini kabul edecektir. Bu görevden istifası ise 1982'de *bankerler skandalı* ile olur. Sonrasında da Kenan Evren'in onayını alarak yeni partiyi kurma çalışmalarına başlar. Belirtmek gerekmektedir ki Turgut Özal'ın ANAP'ı kendisini merkezde konumlandırırken 12 Eylül öncesindeki dört siyasî görüşün temsilcisi olma iddiasındaydı. Belki de en büyük şansı, generallerin ANAP'ın kendileri tarafından desteklenen MDP ve HP karşısında şansının olmadığına dair inancıydı. Geleneksel liderlerin de oyun dışı kaldığı bu dönemde, partisinin askerî yönetim tarafından ciddiye alınmaması Özal'a geniş bir hareket alanı bırakıyordu. 6 Kasım 1983'te yapılan seçimlerde ANAP oyların %45,1'ini alarak tek başına hükümeti kuracak çoğunluğa sahip oldu. Partinin yükselişi 25 Mart 1984'te yapılan yerel seçimlerde de devam etti. ANAP oyların %41,5'ini alırken üç büyük şehirde de kazanmayı başarmıştı.

Turgut Özal '80'lerde dört farklı görüşü (liberalizm, milliyetçilik, muhafazakâr-

lık, sosyal demokrasi) aynı çatı altında toplayacağını iddia etse de çoğunlukla reformcu bir merkez sağ lider profili çizmekteydi. Bu esnada söylemi de geleneksel milliyetçi-muhafazakâr çizgiden çıkarak liberalizme yöneliyordu. Mehmet Barlas'la bir görüşmesinde sarf ettiği sözler yaklaşımını anlamak açısından önemliydi:

> Fatih Sultan Mehmet şunu yaptı, Yavuz Sultan Selim şunu yaptı, diye geçmişle övünmek milliyetçilik değildir. Milliyetçilik, toplumların o anda kendi yaptıkları işlerle övünebilmesidir. Sen dünyayla yarış edebiliyor musun? Yani başka ülkelerle yarış edecek adamların var mı? Daha iyi ressamın, sanatçın, tüccarın, politikacın var mı?

Diğer yandan, 1988'de açılışı yapılan ikinci boğaz köprüsüne Fatih Sultan Mehmet adının verilmesini isteyen de yine kendisiydi. Burada ANAP içerisindeki milliyetçi-muhafazakâr grubun etkili olduğunu da vurgulamak gerekir. Özal, hükümetlerinde çoğunlukla liberal isimleri önemli görevlere getirmiş ve aile hayatında ziyadesiyle seküler bir yaşam tarzını tercih etmiş olsa da parti içerisinde muhafazakârların önemli bir ağırlığı vardı. Turgut Özal farklı siyasî görüşleri merkez sağ çatısı altında bir araya getirmeyi başarırken ciddi anlamda bir ötekileştirmeye de ihtiyaç duyuyordu. Bu nokta, Bob Jessop'ın "iki uluslu hegemonya projeleri" kavramsallaştırması bağlamında değerlendirildiğinde Özal liderliğindeki ANAP'ın kurmayı hedeflediği hegemonyayı anlamlandırabilmek bakımından da özel bir önem taşımaktadır. Öyle ki, Özal'ın sınırlı bir hegemonya kurma gayreti herkesin aynı gemide yer almadığı gerçeği üzerine inşa edilmiştir. Dolayısıyla bir tarafta kayırılan bir ulus/kesim yer alırken diğer yanda sesinin çıkması engellenen, baskı altında tutulan ve ipi her an çekilebilir ikinci bir ulus yer almaktadır. Kuşkusuz bu durum, Özal yönetimindeki ANAP'ın, toplumun yalnızca stratejik önem arz eden kesimlerini kendi hegemonya projesine dahil ettiği anlamına gelmektedir. Nitekim Yüksel Taşkın'a göre, Özal'ın ötekileri, çağın gerisinde kalmış solcular, sendikalaşmış ve siyasallaşmış Kürtler, Aleviler ve tasvir edilen orta direk içerisinde yer almayı başaramamış kent yoksullarıydı. Entelektüel de yeni dönemde karikatürize edilen, ötekileştirilen entele tahvil edilen bir karaktere dönüştürülüyordu.

Ordu ile ilişkiler söz konusu olduğunda Turgut Özal'ın politikalarını ziyadesiyle uyumlu olarak tanımlamak mümkündür. İsmet Akça bu çalışmada yer alan *Seksenli Yıllarda Türkiye'de Ordu ve Siyaset* başlıklı makalesinde, ANAP'ın hegemonya stratejisini neoliberalizm, muhafazakârlık ve otoriterliğin birbirlerine eklemlenmesi olarak tanımlar. Partinin tek başına iktidarda olduğu sekiz yıl boyunca, ordunun siyasî gücünü kıramadığı gibi, demokratikleşme yolunda da somut

adımlar atamadığından bahseder. Özal ve ANAP'a dair liberal anlatıyla çelişen bu yaklaşım büyük ölçüde doğruluk payı taşır. Zira söz konusu dönemde devletin gücünün azaltıldığı yegâne alan ekonomidir.

Turgut Özal '80'lı yıllarda Batı dünyasını etkisi altına alan *Washington Konsensüsü*'nün Türkiye'deki uygulayıcısıydı. Devletin ekonomik hayattaki rolünün azaltılması yönünde radikal adımlar atmaktan, bu esnada da birtakım teamülleri göz ardı etmekten çekinmiyordu. Başbakanlığı döneminde yapılan reformların büyük çoğunluğunun KHK'lerle gerçekleştirilmesi de bu yaklaşımın bir göstergesiydi. Birincil öncelikleri toplumda huzur ve asayişi sağlamak olan 12 Eylül generalleri de hükümete gereken desteği büyük ölçüde sağlıyorlardı. Cumhurbaşkanı Kenan Evren ile olan ilişkilerinden partisi içindeki hiziplerin yatıştırılmasına, dış politikadaki adımlardan iş dünyası ile ilişkilere kadar neredeyse her alanda Turgut Özal'ın pragmatizmini görmek mümkündü. Tanıl Bora'ya göre Özal'ın iş bitiriciliği Süleyman Demirel'in pragmatizmini bile statükoculuk derecesinde bırakıyordu. Tabii söz konusu yaklaşımın topluma yansımaları kaçınılmazdı. Ekonomik büyümeden faydalananlar çok kazanmaya ve iyi yaşamaya odaklanırken, söz konusu yaşam tarzı bizzat Özal tarafından tasvip ediliyor, orta sınıfın da hayallerini süslüyordu. Yeni dönemde serbest piyasanın öneminin artmasıyla finans sektörü gelişiyor ve beyaz yakalı olarak adlandırılan yeni bir sınıfın ortaya çıkışına şahitlik ediliyordu. Bu kişiler sadece özel sektörde istihdam edilmiyor, Özal tarafından bürokraside önemli pozisyonlara da atanıyorlardı. Medya tarafından *Özal'ın prensleri* olarak adlandırılan ve çoğunluğu ABD'de eğitim almış bu yeni bürokratlar, Türkiye'nin dönüşümünde önemli rol oynuyordu. Bununla birlikte ilerleyen dönemde bu kişiler hakkında çıkan yolsuzluk iddiaları Özal'ın siyasî kariyerine büyük darbe vuracaktı.

1987 yılı geldiğinde Özal'ı zor durumda bırakan sadece yolsuzluk iddiaları ve ekonomideki sorunlar değildi. 12 Eylül'ün etkilerinin kademeli olarak azalmasıyla siyasette normalleşme hız kazanmış, siyasî yasakların kaldırılması kaçınılmaz hale gelmişti. Özal gerekli anayasa değişikliğini Meclis'te yapabilecek olmasına rağmen, eski liderleri siyasetten silmek adına kararı referanduma götürmeyi tercih ediyordu. Siyasetteki ilk gününden itibaren sıklıkla kullandığı hürriyetler vurgusuna rağmen, düzenlediği mitinglerde halkı yasakların kaldırılmasına hayır demeye davet ediyordu. 6 Eylül 1987'de yapılan referandumdan çok az bir farkla çıkan evet sonucu, geleneksel liderlerin siyasete dönüşüne ve aynı zamanda Turgut Özal'ın oylarının gerilemesine sebep olacaktı. Zira 1983 yılında yapılan seçimlere neredeyse rakipsiz girmesi, sağ oyları aynı çatı altında toplayarak tek parti olarak iktidara gelmesini sağlamıştı. 1987'den itibaren sadece merkez sağ oylar için dahi Süleyman Demirel ile rekabet edecek olması Özal'ın siyasî gele-

ceğini daha muğlak hale getiriyordu. Referandum sonuçlarının açıklanmasından hemen önce televizyona çıkarak erken genel seçim kararı alması da rakiplerine hazırlanma fırsatı tanımamak istemesindendi. 29 Kasım 1987'de yapılan seçimlerde ANAP oyların %36,1'ini almasına rağmen Seçim Kanunu'nda yapılan değişikliklerin yardımıyla Meclis'te çoğunluğu elde etti. Fakat gerek oy oranlarındaki düşüş gerekse siyasetin önemli isimlerinin tekrar Meclis'e dönmüş olmaları, Özal'ı bir sonraki adımı yani cumhurbaşkanlığını düşünmeye sevk ediyordu. Ekonomik durumun daha da kötüleşmesi ve Demirel'in sert muhalefeti kendisine başka bir çıkış yolu bırakmamaktaydı.

1989 Mart'ında yapılan yerel seçimlerde ANAP oylarının %21,8'e düşmesi kaçınılmaz olarak bir meşruiyet tartışmasını başlattı. Zira yerel seçimlerde oylar ciddi anlamda düşmüş olsa dahi, ANAP'ın Meclis'teki çoğunluğu Turgut Özal'ı cumhurbaşkanı yapmak için yeterliydi. Aynı yıl, DYP ve SHP'nin boykotuna rağmen, Özal kendi partisinin milletvekillerinin desteğiyle Türkiye'nin sekizinci cumhurbaşkanı olmuştur.

Turgut Özal, Çankaya dönemi boyunca yeni konumunun anayasal gerekliliklerini büyük ölçüde kendi hareket serbestisine bir engel olarak gördü ve mümkün olduğunca aktif siyasetin içinde kalmayı tercih etti. Partisinin başına daha geri planda duran bir figür olan Yıldırım Akbulut'u getirmesi de 1991'de Körfez Savaşı patlak verdiğinde hükümeti devre dışı bırakıp ABD Başkanı George H.W. Bush ile doğrudan temasa geçerek koşulsuz destek vermesi de bu tercihin sonucuydu. Özal'a göre Irak'ta yaşananlar Türkiye için tarihî bir fırsat doğuruyordu. Musul ve Kerkük'e dair yapmış olduğu planlardaki Misakımillî vurgusu emperyal vizyonunun bir parçasıydı. Bu çerçevede, Soğuk Savaş'ın bitişinin ardından ortaya çıkan Türki cumhuriyetlerle ilişkilerin geliştirilmesi de aynı yaklaşım kapsamındaydı. Öte yandan '90'larda tüm dünyada kimlikler siyasetin önemli bir parçası haline gelirken Turgut Özal'ın Kürt meselesinin çözümü hususunda önemli adımlar attığı da görülüyordu. Kendisi desteklememesine rağmen, federasyon fikrinin dahi tartışılabileceğini telaffuz etmesi devlet söyleminde önemli bir değişiklik anlamına geliyordu. Zira Özal'ın bu yaklaşımı, aralarındaki hiyerarşik ilişkiye rağmen rekabet etmekten kaçınmayan dönemin başbakanı Süleyman Demirel'in seçimlerin hemen ardından Diyarbakır'a giderek Kürt realitesinin farkında olduğunu söylemesine sebep olacaktı. Aslında, Turgut Özal'ın bu adımı, sorunu çözmekten ziyade kısa vadeli hedefleri gerçekleştirmeye yönelik pragmatik bir hareketti. '90'lı yıllarda çatışmaların tekrar alevlenmesi ile söz konusu açılım çabaları da yerini çatışmaya bırakacaktı.

Turgut Özal Çankaya'da geçen yıllarını gerek meşruiyet tartışmaları gerekse Cumhurbaşkanlığı makamının getirdiği sınırlamalar nedeniyle rahat geçirmedi.

Buna rağmen, bu dönemde teamüllere aykırı davranmaktan da çekinmedi. Şortuyla askerî birlik denetlemesi, eski partisini kontrol edebilmek için eşi Semra Özal'ı İstanbul il başkanı yapması da bu tavrın yansımalarıydı. Hatta bir parti kurarak siyasete döneceği de söyleniyordu. Doğru zamanda doğru yerde olma kaygısıyla kitlelerin desteğini kaybetmek pahasına içinden geldiği sosyal sınıfa dahi yabancılaşan Süleyman Demirel'in aksine, radikal değişimleri çok kısa sürede gerçekleştiren Turgut Özal'ın farklı görüşlere mensup kişiler tarafından zaman zaman tereddütle de olsa benimsenmesi ziyadesiyle şaşırtıcıydı. 17 Nisan 1993'te bir kalp krizi sonucunda vefatı bir anlamda '80'li yılların da sonuna işaret ediyordu.

Yıldırım Akbulut

VEYSEL ERGÜÇ

Yıldırım Akbulut 1935 yılında Erzincan'da doğdu. Babasının memuriyeti sebebiyle Ankara'nın Ayaş ilçesinde başladığı ilkokul eğitimini Eskişehir'de, ortaokul eğitimini Samsun'da, lise eğitimini ise Erzincan'da tamamladı. 1958 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olan Akbulut, önce Erzincan Belediyesi'nde hal müdürlüğü görevinde bulundu. Ardından serbest avukat olarak çalıştı.

Avukatlık döneminde siyasetle yakından ilgilenen Akbulut, 1968 yılında katıldığı AP'nin Erzincan il başkanlığını üstlendi. 1983 yılında kurulan ANAP'ın kurucu üyesi oldu. *Türkiye'nin Başbakanları* isimli eserinde Yıldırım Akbulut'un yaşamını da inceleyen Süleyman Yeşilyurt, kurucular kurulu üyesi olma teklifinin Akbulut'a bir nalbur dükkânında yapıldığını ifade ederken onun 1980 yılından sonraki siyaset yaşamının esasında önceden planlanmamış olduğunu, bu açıdan tesadüflere dayandığını vurgular.

6 Kasım 1983 tarihinde gerçekleştirilen genel seçimlerde Erzincan'dan milletvekili seçilen Akbulut, Turgut Özal'ın başkanlığında kurulan 45. Hükümet'te içişleri bakanı olarak görev aldı. 29 Kasım 1987'deki seçimlerde yeniden seçildi ve TBMM başkanlığı için partisi tarafından aday gösterilerek TBMM'nin on beşinci başkanı oldu. 11 Eylül 1989 tarihinde ikinci kez TBMM başkanı seçilen Akbulut, bu görevini 9 Kasım 1989'a kadar sürdürdü.

9 Kasım 1989 tarihinde Başbakan Turgut Özal'ın cumhurbaşkanlığına seçilmesinin ardından aynı gün başbakanlık görevine atanan Akbulut, 47. Hükümet'i kurdu ve Cumhuriyet tarihinin 20. başbakanı oldu. 17 Kasım 1989 tarihinde yapılan kongrede ise ANAP genel başkanlığına seçildi.

Başbakanlık için ismi hiç anılmayan Yıldırım Akbulut'un bu göreve atanması gerek parti içinde gerekse kamuoyunda şaşkınlıkla karşılandı. Bunun nedeni, parti içinde sekiz ismin öne çıkması, bu isimler arasında Akbulut'un yer almamasıydı. *Özal'lı Yıllar* adlı belgeselin 8. bölümünde başbakan olarak atanmasını değerlendiren Akbulut, bu atanmada partinin tüzük ve programına uyan çizgisinin, geçmiş dönemdeki görevlerindeki başarısının, toplumsal değerlere uygun yaşantısının etkisinin olduğundan söz eder. Akbulut'un başbakan olarak atanmasını yorumlayan Süleyman Yeşilyurt, Özal'ın Akbulut'u mutedil karakteri sebebiyle başbakanlığa seçtiğini belirtir. Ancak buradaki mutedillik emanetçilik anlamındadır. Özal'ın hükümete müdahale etmek istediğinin altını çizen Yeşilyurt, bu müdahaleyi kabul edecek en uygun aktörün Akbulut olduğunu, bundan dolayı Özal tarafından tercih edildiğini ifade eder. Yeşilyurt'a benzer biçimde *Yıldırım Akbulut Hükümeti (1989-1991)* başlıklı yüksek lisans tez çalışmasında Erşan Aytaş da Akbulut'un o dönemde Özal'ın direktiflerinden çıkmayacak ve başkanlık sistemine geçişi kolaylaştıracak bir başbakan olarak görüldüğünden bahseder. Mehmet Ali Birand ve Soner Yalçın tarafından hazırlanan *The Özal: Bir Davanın Öyküsü* başlıklı kitap için verdiği röportajda o dönemki başbakan adaylarından olan Mesut Yılmaz da Özal'ın yürütme yetkilerini elinde tutmak için Akbulut'u başbakan olarak atadığını ifade eder. Bu ifadeleri doğrulayacak biçimde *Hanedanın Son Prensi: Mesut Yılmaz* adlı eserinde Faruk Bildirici, Özal'ın Akbulut hükümetine müdahale ettiğini, hükümet politikalarını belirlediğini ve bürokratlara talimat verdiğini dile getirir.

Başbakanlığı döneminde Yıldırım Akbulut'un, Turgut Özal'ın inşa ettiği siyasal çizgi içerisindeki bazı hususlarda selefi ile örtüştüğü görülür. Özellikle Özal döneminde yapısal hale getirilmiş neoliberal iktisat politikaların yansımaları Akbulut tarafından okunan hükümet programında yer bulur. Programda serbest piyasa ekonomisi, özelleştirmenin devamı ve kamu yatırımlarının kısıtlanması gibi ifadeler önceki dönemle benzer biçimde iktisadi hedef olarak gösterilir. Kamu yatırımlarının kısıtlanması konusunu *Turgut Özal* başlıklı metninde değerlendiren Tanıl Bora'nın ifadesinden yola çıkıldığında gerek Özal'ın gerekse Akbulut'un hükümet programlarında sosyal devlet ideolojisini ve kamucu değerleri muhtevasında barındıran sosyal anlam kodlarını itibarsızlaştıran bir enerjinin güçlü biçimde var olduğunu düşünmek mümkündür.

Ekonomi konusundaki politika seyri ile Akbulut döneminde dış politikada da önceki dönem ile devamlılığın olacağı hükümet programında görülür. Sözü edilen devamlılık NATO konusunda belirir. NATO'dan yana seyir takibine devam edileceği programda açıkça ifade edilir. Bu devamlılık üzerine değerlendirme yapıldığında gerek Özal'ın gerekse Akbulut'un döneminde ABD hegemonyasından

yana olan bir tutumun temel bir karakter haline geldiği anlaşılmaktadır.

Ekonomi ve dış politika gibi temel konularda Özal dönemi takip edilse de daha spesifik konularda Akbulut, selefi ile ters düşer. Ters düşülen konulardan bazıları karar alım sürecine yansırken bazısı ise kişisel ayrılık düzleminde kalır. Kişisel ayrılık düzleminde kalan en önemli konu '80'li yılların ikinci yarısında gündeme gelen Kürt meselesi ve şiddete dayanan eylemlerdir. *Bir Topal Devrimci: Turgut Özal* adlı eserinde Cüneyt Ülsever'in de aktardığı gibi, Özal'ın bahsi edilen meseleye ekonomik kalkınma merkezindeki çözüm yaklaşımı Akbulut tarafından benimsenmez. Öyle ki Akbulut'un ekonomi odaklı bakışı işin içerisinden çıkmak olarak yorumlaması *Hürriyet* gazetesinin 28 Mart 1990 tarihli nüshasında *Yıldırım'dan Özal'a Çıkış* başlığıyla okuyucuya sunulur.

Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile Başbakan Yıldırım Akbulut arasında anlaşmazlık doğuran ve bu anlaşmazlığın karar alım sürecine de yansıdığı ilk hadise, 30 Kasım 1990 tarihinde Zonguldak'ta başlayan maden grevi ve yürüyüşüdür. TÜRK-İŞ'e (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu) bağlı Genel Maden İşçileri Sendikası'nın hükümetle zam konusunda anlaşamaması sonucunda yürüyüş başladığında Özal, bu grevi anarşi ile ilişkilendiren açıklamalarda bulunur. Açıklamasında demokrasinin anarşiye mahal verecek bir başıbozukluktan ziyade disiplin rejimi olduğunu söyler. Grev sırasında sendikanın zam talebine karşı çıkan Özal, lokavt ilan edilmesi yönünde hareket eder. Özal'ın katı ve uzlaşmaz çizgisi karşısında Akbulut, farklı bir tutum takınır. Tufan Türenç ile olan röportajının *Hürriyet*'te yer alan 12 Ağustos 1994 tarihli kısmında Zonguldak konusunda Özal'la anlaşamadığını ifade eden Akbulut, kendisinin tansiyonu düşürmekten yana olduğunu ancak Özal'ın aksi yönde davrandığını belirtir. Özal'ın kendi açısından yaklaşarak hükümeti zor durumda bıraktığını ifade eden Akbulut, Zonguldak olayı sonrasında gelen seçimde, seçim odaklı harcamalarla Özal'ın bütçeye Zonguldak'takinden çok daha aşırı oranda zarar verdiğini ifade etmekteydi. Akbulut'un bu ifadesi yorumlandığında Özal'ı popülist ekonomi tercihlerinde bulunan biri olarak itham ettiği yönünde bir kanıya varmak ihtimal dahilindedir.

Akbulut ve Özal arasında beliren ve karar alım sürecine yansıyan ikinci anlaşmazlık Körfez Savaşı konusundadır. 17 Ocak 1991 tarihinde ABD'nin öncülük ettiği otuz yedi ülkenin askerî gücünün Irak'ı bombalaması ile patlak veren savaşta Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın koalisyona askerî güç ile katılma isteği Akbulut tarafından kabul görmez. Akbulut, parti içerisindeki kimi aktörler ve Genelkurmay, Özal'ın isteğine muhalefet etmesine rağmen Özal, ordunun sınır dışı operasyon ile yetkilendirilmesi konusundaki tezkerenin Meclis'e sevkini sağlar. Özal'ın bu hamlesi karşısında Akbulut, sınır dışı operasyonun Türkiye'ye bir saldırı olması şartına bağlanması yönünde bir kararın çıkmasını sağlar. Bu kar-

şı hamlesiyle Akbulut, Özal'ın isteğini şarta bağlamış bunun da ötesinde engellemiş olur. *Turgut Özal: Biyografi* isimli kitabında Cumhurbaşkanı Özal'ın karşısında Akbulut'un sergilediği tutumun kanun içinde kalan politikacı imgesine denk düştüğünü belirten Hikmet Özdemir, Özal'ın *iyi hesaplanmış risk* doktrini karşısında Akbulut'un anayasaya ve kanunlara bağlı bir başbakan görünümü çizdiğini ifade eder. Anayasa ve kanunların yanı sıra Akbulut, BM kararlarına da bağlı bir siyaset izlemiş, bu tavrının kendisi ile Özal'ı karşı karşıya getirdiğini söylemiştir. Tufan Türenç'e verdiği röportajda (*Hürriyet*, 11.08.1994) Özal'ı propaganda yapmakla itham eden Akbulut, onun karşısında kendisinin propaganda yapmadığını, tedbirli ve sorumlu davrandığını anlatır. Özal'ın her gün yeni bir senaryoyla ortaya çıktığını iddia eden Akbulut, bu senaryolar karşısında hem ulusal hem de uluslararası hukuk kurallarına göre davrandıklarını beyan eder. Aynı röportajda Akbulut, o günlerde Özal'la arasında geçen bir diyalogda Özal'ın tavrını benimsemediğini, benimsemediği bir durum için hareket etmeyeceğini, başbakanlık yetkilerine müdahale ettirmeyeceğini kendisine net biçimde yansıttığını da aktarır. Özdemir'e göre Özal'ın savaşa katılmaya dönük baskısı karşısında direnen Akbulut, nihayetinde kazanan taraf olmuştur. Özdemir'in ifadesinden yola çıkıldığında Özal'ın romantizmi karşısında Akbulut'un gerçekçi bir tavır sergilediğini, bu tavrı anayasa, uluslararası hukuk ve kanunlarla anlamlandırdığını, bundan dolayı da aklıselim bir tutum içinde olduğunu düşünmek mümkündür.

Özal'ın romantizmi karşısında gerçekçi ve aklıselim tavır sergileyen Akbulut'un yukarıda zikredilen (*Hürriyet*, 11.08.1994) röportajdaki şu ifadeleri Özal'ın hem Körfez Savaşı sırasındaki davranışından hem de genel tutumundan duyduğu rahatsızlığı açıklar: "Senin kanunlarda yetkilerin belli. Cumhurbaşkanının yetkileri belli, ondan sonraki büyük ölçüde laftır. Ha, millet böyle istiyor. Hayır, millet hiç de öyle istemiyor bana göre." Bu ifadesinden Akbulut'un, Özal'ın yörüngesinden çıkmaya başladığı, bu açıdan müstakil bir siyasî aktöre, cumhurbaşkanından bağımsız bir başbakana dönüşme yolunda emin adımlar attığı anlaşılmaktadır.

Yıldırım Akbulut ile Turgut Özal arasında gerilim üreten üçüncü konu, Özal'ın eşi Semra Özal'ın ANAP'ın İstanbul il başkanlığına aday gösterilmesidir. Mezkûr röportajın 13 Ağustos 1994 tarihinde yayımlanan kısmında bu durumdan rahatsız olduğunu belirten Akbulut, parti içerisinde milliyetçi-muhafazakâr olarak bilinen isimlerin de bu rahatsızlığı paylaştığını söyler. Bu rahatsızlık Turgut Özal ile paylaşıldığında Özal'ın sert tepkisi ile karşılaştıklarını ifade eden Akbulut, Körfez Savaşı ve Zonguldak Yürüyüşü ile birlikte bu konunun da Özal ile arasındaki mesafeyi daha da açtığını ifade eder.

Akbulut ile Özal arasında ayrılık yaratan dördüncü olay, 15-16 Haziran 1991 tarihinde düzenlenen ANAP Üçüncü Büyük Olağan Kongresi olur. Özal'ın cumhurbaşkanlığı sırasında özel kalem müdürlüğü ve başdanışmanlığı görevinde bulunan Engin Güner'in *Özal'lı Yıllarım* adlı kitabında belirttiği gibi Özal, kongrede Akbulut'un karşısında diğer genel başkan adayı olan Mesut Yılmaz'dan yana taraf olur. Rakibine verilen destek karşısında Akbulut, Özal'a karşı olan tutumunu kongredeki konuşmasında net biçimde gösterir. *Hürriyet*'in (16.06.1991) *Akbulut Kürsüde* başlıklı haberine de yansıyan konuşmasında geçmişteki genel ve yerel seçimlerdeki başarısızlıkları Özal'a yükleyen Akbulut, doğan mağduriyetlerden de Özal'ı sorumlu tutar. Kongreyi kaybeden Akbulut, Özal ile arasındaki gerginliği kongre sonrasına da taşır. Kongre ile ilgili demeci *Cumhuriyet*'te (27.06.1991) *Akbulut Özal'a Gürledi* başlığıyla çıkan Akbulut, Özal'ı kendisine ve partiye dönük operasyon düzenlemekle itham eder. Bu eylemiyle Özal'ın, cumhurbaşkanlığı yetkisini kötüye kullandığını ileri sürer.

15-16 Haziran'daki kongrenin Akbulut'un ideolojik pozisyonunu billurlaştıran bir yönü de olmuştur. Nitekim Cumhuriyet'teki açıklamasında yer alan şu cümle Akbulut'un pozisyonunu net biçimde açıklar: "Sayın Cumhurbaşkanı partinin milliyetçi-muhafazakâr kanadını bir yük, kambur olarak görüyordu. Şimdi bu kanat parti yönetiminden tasfiye edildi." Bu ifadesinde de görüldüğü üzere Akbulut, ANAP içerisindeki muhafazakâr-milliyetçi kanadın içerisinde yer alan bir aktör olmuştur. Akbulut'un kongre esnasındaki konuşmasında rakibi Mesut Yılmaz'a yönelik sarf ettiği, Faruk Bildirici'nin Yılmaz üzerine olan eserine de yansıyan şu sözler de ideolojik pozisyonunu açığa çıkarır: "Ben hiçbir lobiye, derneğe tabi değilim." Yılmaz'ın genel başkanlık adaylığı belirdiği andan itibaren mason olmakla itham edildiğini aktaran Bildirici'den yola çıkıldığında Akbulut'un da üstü örtülü biçimde bu ithamlara katıldığı anlaşılır. Bu vargının önemli bir nişanesi kongre konuşmasındaki vaadidir. Yeniden genel başkan seçilmesi durumunda Ayasofya'nın ibadete açılacağını vaat etmesi, ilk bakışta Akbulut'un milliyetçi-muhafazakâr kanadın hissiyatını tetiklemek isteğini gösterir. Bu vaadin alt metninde yatanı anlamak için ise İnanç Özekmekçi'nin *Türk Sağında Ayasofya İmgesi* başlıklı metnine bakmak gerekir. Türk sağının milliyetçi-muhafazakâr kanadında Ayasofya imgesinin önemli bir yer tuttuğunu ifade eden Özekmekçi, bu kanat açısından Ayasofya'nın müze yapılması kararının kötü olan ile ilişkilendiğini belirtir. Özekmekçi, kötü olanın milliyetçi-muhafazakâr cenahın zihninde masonik bir oyun olarak tanımlandığını beyan eder. Özekmekçi'nin ifadesinden yola çıkıldığında Akbulut'un vaat ettiği şeyle, rakibine atfedilen masonluğa göndermede bulunduğu, seçilmemesi durumunda müze ile ilişkili olarak masonik olanın kazanacağına işaret ettiği anlaşılır.

Milliyetçi-muhafazakârlığın ötekisindeki unsurlardan birinin masonluk olduğu dikkate alındığında bunun genel düzlemde o zihniyet dünyasında özel düzlemde ise Akbulut açısından neye tekabül ettiğini de irdelemek gerekir. Aylin Özman ve Kadir Dede'nin *Türk Sağı ve Masonluğun Söylemsel İnşası* başlıklı metnine başvurmak bu noktada anlamlı olabilir. Masonluğun iyi insanda olması arzulanan tüm özelliklerin karşıtına denk düştüğünü belirten Özman ve Dede, masonun vatan sevgisinden uzak, din ve gelenek düşmanı, devlet ve milletin birliğini tehdit eden olarak kodlandığını ifade ederler. Bu durumda Tanıl Bora'nın *Türk Sağı: Siyasal Düşünce Tarihi Açısından Bir Çerçeve Denemesi* başlıklı çalışmasındaki ifadesinden yola çıkarak milliyetçi-muhafazakâr bir kimsenin kendisini *doğal* ve *gerçek* olarak tanımlarken karşısındakini *doğal akışı* bozan kişi olarak kodladığını söylemek olanaklıdır. Dolayısıyla Yıldırım Akbulut ve içerisinde yer aldığı milliyetçi-muhafazakâr kanadın Mesut Yılmaz ve liberallere bakışının Özman, Dede ve Bora'nın ifade ettiklerinin izdüşümü olduğunu düşünmek mümkündür. Bu açıdan ANAP içerisindeki milliyetçi-muhafazakâr kanat ve Akbulut'un gözünde liberal kanadın doğaldan uzak mukallit, din ve gelenekten haberi olmayan kozmopolit olarak yer aldığı söylenebilir.

Kongre sonucunda Yılmaz'a karşı kaybeden Yıldırım Akbulut, kongre sonrasında Cumhurbaşkanı Turgut Özal'a başbakanlık görevinden istifasını sundu. 1992 yılında Özal'ın desteğini alan Akbulut'un da içerisinde olduğu milliyetçi-muhafazakâr kanat, yeni bir kongre düzenlenmesi için harekete geçti. Kongreyi kazanamayan milliyetçi-muhafazakâr kanadın üyelerinden Akbulut'un içinde bulunduğu on altı isim kongre sonrasında ANAP'tan istifa etti. Kısa bir süre sonra Akbulut ve bazı isimler partiye yeniden katıldı.

18 Nisan 1999'da yeniden milletvekili seçilen Akbulut, bu seçimin akabinde bir kez daha TBMM başkanı seçildi. Siyasî kariyerinde üçüncü defa bu göreve seçilen Akbulut, 2000 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimine aday olabilmek için görevinden istifa etti. TBMM'de gerçekleşen birinci ve ikinci oylamada çoğunluğu sağlayamayan Akbulut, üçüncü turda adaylıktan çekildi.

3 Kasım 2002 tarihinde düzenlenecek genel seçimden önce ANAP'tan istifa eden Akbulut, DYP'ye katıldı. Partisi tarafından İstanbul için aday gösterilen Akbulut, partisi seçim barajına takıldığı için seçilemedi. 15 Mayıs 2019 tarihinde Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'yle kurulan Cumhurbaşkanlığı Yüksek İstişare Kurulu üyesi olarak siyasî hayatına devam eden Akbulut, 14 Nisan 2021 tarihinde vefat etmiştir.

Seksenli Yıllardan Bir İkinci Adam Portresi: Ahmet Hüsamettin Cindoruk

KAAN GAYTANCIOĞLU

Hüsamettin Cindoruk, 1933 yılında İzmir'de Zehra Ganimet Hanım ve Mustafa Vasfi Bey'in üçüncü çocuğu olarak dedesi Emin Zihni Bey'in evinde doğmuştur. Cindoruk'un çocukluğu ve gençliği, Ankara'da çalışan babası Mühendis Vasfi Bey'in işi sebebiyle Ankara'da geçmiştir. Genç Cindoruk, 1952'de daha 19 yaşındayken DP Çankaya ilçe teşkilatında politik yaşamına adımını atmış; kısa sürede öne çıkarak o dönemde ilk defa örgütlenen *Genç Demokratlar Teşkilatı*'nın kurucularından birisi olmuş ve teşkilatın başkanlığını da üstlenmiştir.

DP iktidarının muhalif görüşlere karşı baskıcı tutumu ve demokratik mekanizmaları çoğaltmadığı gerekçesiyle 1955 sonunda DP'den istifa etmiş; Hürriyet Partisi'ne (HP) geçmiş ve HP'nin CHP'ye katılma kararına karşı çıkarak bu partiden de ayrılmıştır. Askerliğini Ankara'da tamamladıktan sonra Menderes'in demokrasi lehine değişim sağlanacağı hususunda güvenceler vermesi üzerine tekrar DP'ye dönmüştür. 1960 Darbesi sonrası kurulan Yassıada Mahkemesi'nde içlerinde eski Meclis Başkanı Refik Koraltan'ın da yer aldığı DP'li 18 eski milletvekilinin avukatlığını yapmıştır. Mümtaz Soysal'ın deyişiyle, Cumhuriyetçi Cindoruk'un hukukçu vicdanı, onları 27 Mayıs Mahkemeleri önünde savunmasız bırakmamıştır. Yargılama sürecinde *Millî Selamet* namı altında dağıtılan beyannamelerin varlığı ve devrim hükümetine hakaret gerekçeleriyle 55 gün Balmumcu Sıkıyönetim Cezaevi'nde yatmıştır.

Cindoruk, Yassıada avukatlığı sonrasında Celal Bayar ile ünsiyetini sıkı tutar ve onun eski demokrat kadroları bir araya getirmek için kurmayı planladığı *Bizim Ev Kulübü*'ne destek verir. Bizim Ev, Ferruh Bozbeyli'nin liderliğindeki Demokra-

tik Parti'nin kurulmasına da zemin hazırlar. Cindoruk, Bayar'ın isteğiyle, Demokratik Parti'nin İstanbul il başkanlığını yürütmüş ve yine Bayar'ın yönlendirmesiyle AP'ye geçmiştir. 22 Nisan 1977'den itibaren, kapatılana kadar AP'nin son İstanbul il başkanı olmuştur.

Cindoruk, 12 Eylül Darbesi sonrasında, BTP kurucu ekibinde görev alır. BTP, MGK'nin 79 sayılı Bildirisi'yle kapatılmış; Cindoruk ile birlikte BTP'li politikacılar da dört ay süreyle Çanakkale Zincirbozan'da zorunlu ikamete çağrılmıştır. Zincirbozan sürgünleri, MGK'nin 166 sayılı kararıyla serbest bırakılır. Cindoruk DYP'ye üye olmuş ve (25 Mart) 1984 yerel seçimlerinde İstanbul Büyükşehir Belediyesi başkanlığına aday gösterilmiş, seçilmemiştir.

Anakent adaylığından sonra, Demirel'in yasal yokluğunda, genel başkanlık için seçim yarışına girmiştir. DYP'nin Birinci Olağan Büyük Kongresi'nde 262 oy alan Mehmet Yazar'a karşılık Demirel'in örtülü desteğiyle ve 626 delegenin oyuyla DYP genel başkanlığına seçilmiştir.

Genel başkanlığı sırasında, ANAP iktidarına ve Özal'ın baskıcı olduğunu öne sürdüğü liderliğine karşı bir muhalefet yürütmüştür. İzlenen muhalefet ve TBKP (TBMM) çatısında MDP kadrolarıyla kurulan DYP grubunun varlığı, merkez sağı benimseyenler üzerinde olumlu izlenimler bırakmış olacak ki 2 Ekim 1986 ara seçimlerinde DYP, ANAP'tan sonra ikinci parti olmuştur. Cindoruk, Samsun'dan milletvekili seçilmiştir.

Genel başkanlığında, politik yasakların kaldırılmasına yönelik 175. madde dahil Anayasa'da yapılacak değişikliklerin görüşülmesine ve bu taleplerin referanduma götürülmesine öncülük etmiştir. Referandumda Anadolu'da mitingler yaparak halka neden yasakların kaldırılması gerektiğini izah etmeye çalışmıştır. 6 Eylül 1987'de politik yasaklar son bulmuştur.

Cindoruk, 14 Mayıs 1985'te aldığı liderlik emanetini 24 Eylül 1987'de Demirel'e devretmiştir. Makamından en güçlü olduğu dönemde vazgeçmesi, örneğine az rastlanır bir ahde vefa olarak addedilmiş; alkışlanan bu vefa/veda, 29 Kasım 1987 genel seçimlerinde kolayca seçilebileceği bir yerden aday gösterileceği yönündeki beklentileri körüklemiş ancak liderlik potansiyeli taşıyan siyasetçilerin ortak kaderini Cindoruk da paylaşmış ve seçilmesinin olanaksız olduğu İstanbul 7. Bölge 1. sıradan (*Cumhuriyet*, 02.11.1987) gösterilmiştir. Seçim neticesinde parlamento dışında kalması, Cindoruk'un Demirel'e bir kırgınlık duymasını beraberinde getirmiştir. Cindoruk ile Demirel arasındaki ayrılık, DYP'nin İkinci Olağan Büyük Kongresi'nde daha da derinleşmiş ve Cindoruk, Genel İdare Kurulu üyeliği adaylığından kongre gününde delegelere dağıttırdığı bir mektupla Demirel'in parti yönetimi listesine eleştirilerini sıralayarak çekilmiştir.

Cindoruk hem seçilememenin küskünlüğünü üzerinden atmak hem de DYP'de yeniden etkin olabilmek adına yeni strateji, söylem ve politika arayışlarına girişmiştir. *Yeni Çizgi* adını vereceği bu iktidar ve değişim arayışı, özünde parti kadrolarının gençleştirilmesi ihtiyacına dayanmış; DYP'nin, ülkeye dair projelerini anlatma noktasında özellikle kentli seçmenle iletişim kurulması gereğinin altını çizmiştir.

Cindoruk'un *Yeni Çizgi*'si Demirel ve ekibi tarafından hoş karşılanmasa onun seçkinci bir siyasetçi olduğu iddia edilse de ağırlıkla kırsal kökenli seçmenlerden oluşan merkez sağ tabanda Demirel'den sonraki lider olarak kabul görmüş, *dava bilincine sahip* bir siyasetçi olarak desteklenmiştir. Bu yüzden DYP tabanının hatırı sayılır bir kısmı, Demirel'in yeniden Cindoruk ile kol kola siyaset yapmasına ısrar etmiştir. Tabanın sesini iyi duyduğu düşünülen Demirel'in Cindoruk'a zeytin dalı uzatması, Cindoruk'un bunu kabul etmesi, müteakip üç seçimde (25 Eylül 1988 Türkiye Anayasa Değişikliği Referandumu, 26 Mart 1989 Mahallî İdareler Seçimleri ve 9 Kasım 1989'da Özal'ın cumhurbaşkanı seçilmesi) karşılık bulmuştur. İki deneyimli siyasetçi Demirel'in "Siyasette barışmayı bilmeyen kavga etmesin," sözünün hakkını verircesine, seçim sürecini, elbirliği ile geçmişlerdir.

Aktif politik yaşama dönmesi, Demirel'in kendisine ve Aydın Menderes'e yaptığı çağrıyla olmuş ve Cindoruk, Büyük Kongre'den sonra genel başkan yardımcısı olarak vazife yapmaya başlamıştır. DYP, 27 Ekim 1991'deki genel seçimlerden birinci olarak çıkmış ve Cindoruk'un kurulmasında katkısının kayda değer olduğu iddia edilen DYP-SHP koalisyonu bağıtlanmıştır.

Koalisyonun tesisiyle, DYP grubu, Eskişehir Milletvekili Cindoruk'u Meclis Başkanlığı'na aday göstermiş ve üçüncü tur oylama sonunda Cindoruk; TBMM'nin 19. başkanı seçilmiştir. Meclis başkanlığı döneminde, geçmişe nazaran farklı bir yönetsel anlayışa sahip olduğu konusunda bir kanaat oluşmuştur. Oluşan bu kanaat, 1993 Meclis başkanlığı seçimlerinde somut bir karşılık bulmuş olacak ki Cindoruk; ilk turda başkan seçilebilmiştir. Ayrıca 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın aniden vefatı sonrasında cumhurbaşkanı aday adayları arasında ismi üzerinde oldukça durulmuştur. Hem cumhurbaşkanlığı makamına hem de DYP genel başkanlığına talip olmamıştır. Bu kararları almasında, hafızasında yer etmiş olan Demirel'e rağmen siyaset yapılamaz düsturu etkili olmuştur.

Parlamento faaliyetlerinde kürsü dokunulmazlığını savunduğu ve her partiye eşit bir duruş sergilemeye itina ettiği genellikle kabul görmüştür. Örneğin, Kürtçe yemin krizi sonrası HEP milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılması adına TBMM'ye sevk edilen Devlet Güvenlik Mahkemesi (DGM) Savcılığı fezlekesini, demokrasinin içeriğine ve anayasaya aykırı gördüğü sebebiyle iade etmiştir.

Meclis'in kurumsallaşmasına ve şeffaflaşmasına, anayasanın demokratikleştirilmesine çalışmıştır. Örneğin 1982 Anayasası'nın 17 maddesinin, uzun bir müzakere süreci sonrasında Meclis'te değişmesine liderlik etmiştir. Meclis Televizyonu'nun yayına başlamasını sağlamış, parlamentonun bugünkü oturma düzenini tasarlayıp yarışma ve ihale süreçlerini tamamlamıştır. Meclis başkanlığının ikinci döneminde TBMM, 3 ve 4. yasama dönemlerinde, İngiliz Parlamentosu'ndan sonra Avrupa'nın en fazla çalışan meclisi olma unvanını elde etmiştir.

İkinci dönem Meclis Başkanlığı sırasında, Çiller'in kurmuş olduğu azınlık (51.) hükümetinin güvenoyu yoklamasına katılmayan ve bu (51.) hükümetin güvenoyu alamamasına neden olan DYP'li parlamenterler arasında yer almıştır. Bunun üzerine Çiller, DYP içinde Cindoruk'u ve ona yakınlığı bilinen milletvekillerini disiplin kuruluna sevk etmiştir. Aradaki bağlar böylece kopmuş; Cindoruk TBMM başkanlığı görevinden (01.10.1995) istifa etmiş; müteakiben parti içinde Çiller'e yönelik bir huzursuzluk doğmuş, bunun sorumlusu da Cindoruk olarak gösterilmiştir. Parti içi bunalım, Cindoruk ve arkadaşlarının 16 Ekim 1995'te ihraç edilmelerinin de gerekçesini oluşturmuştur. Akabinde, muhtemelen Demirel'in de telkiniyle, deneyimini, yeni bir parti liderliğinde ve tek adam olarak gösterme yönünde hareket etmiş ve önce *Yeni Oluşumcular Hareketi* içinde sonra da Demokrat Türkiye Partisi'nin (DTP) kuruluşunda başat rol üstlenmiştir. *Refah-Yol* (54. Hükümet) koalisyonunun ülkeye zarar verdiğini düşünüp bu yüzden partileri DYP'yi suçlayan parti içi muhalefet, Çiller'e istifalarını vermiş ve Cindoruk'un yeni kurduğu ve genel başkanlığını üstlendiği DTP bünyesinde 7 Ocak 1997'de toplanmıştır.

28 Şubat Darbesi sonrasında parti kurmasını, Refah-Yol (54.) hükümetinin düşürmesine ve Erbakan'ın yer almadığı yeni bir hükümet kurulmasına zemin hazırlamak üzere organize edilen bir tertip olmakla eleştirenler olsa da Cindoruk, demokrat kimliğini referans göstererek bu iddiaları reddetmiştir.

Cumhurbaşkanı Demirel'in, kurulacak hükümetin güvenoyu alabilmesi için ANAP-DSP ittifakına Cindoruk'un DTP'sinin içeriden CHP'nin de dışarıdan destek vermesini önerdiği de iddia edilir. Nitekim Cindoruk da *Milliyet* (25.06.1997) gazetesinde çıkan bir haberde kurulacak olan Yılmaz (55.) hükümetine el vermenin politik bir görevden ziyade demokratik ve ulusal bir vazife arz ettiğini söylemiştir. Bu fikirsel beklentiyle yeni (55.) hükümet kurulmuş ancak Cindoruk, başbakan yardımcısı olarak Bakanlar Kurulu'nda yer almamıştır. Koalisyon, CHP'nin desteğini çekmesiyle çözülme sürecine girmiş ve sona ermiştir. Erken genel seçimlerde DTP %0,6 oy alarak başarısız olmuş ve Cindoruk istifa etmiştir.

Cindoruk, aktif siyasete 2009'da dönmüş ve DP 5. Olağanüstü Büyük Kongre'sinde genel başkanlığa getirilmiştir. Merkez sağda birlik için Cindoruk ile dö-

nemin ANAP Genel Başkanı Salih Uzun, 26 yıllık ayrılığa son veriyoruz duyurusuyla bütünleşme konusunda uzlaşmış; ANAP kendini feshetmiş ve DP ile birleşmiştir. Birleşme sonrasındaki ilk Büyük Kongre'de Cindoruk aday olmamış, DP'nin liderliğine Namık Kemal Zeybek seçilmiştir. Cindoruk'un liderliğine, AKP iktidarına karşı ulusalcı bir ortak temelde birleşildiğini öne süren Millî Merkez projesiyle tekrar başvurulmuştur. Partileşmenin öngörülmediği Millî Merkez'in amacının Cindoruk'un sözleriyle baskı grubu oluşturmak olduğu ifade edilmiştir.

Yükseköğretim Kurulu

CANSU PARLAK - LEVENT ODABAŞI

Param yok,
Derdim YÖK,
Bu devlete verecek harcım yok!
– Anonim

Geçmişten günümüze Türkiye'de gerçekleşen darbelerin üniversiteleri hedef tahtasına yerleştirmesi neredeyse değişmez bir kural olmuştur. Zira üniversite, amacı vatana ve millete *faydalı* vatandaş yetiştirmek olduğuna inanılan ve resmî tarih anlatısıyla bütünleşik millî eğitim *seferberliğini* boşa çıkarma potansiyeline sahip olan bir kurum olarak görülmüştür. Ancak üniversiteler aynı zamanda bir *necessary evil* yani *gerekli kötülük*tür de. Çünkü darbelerin meşruiyetinin sağlanmasında ve hedeflediği siyasal ve sosyal değişimin fasilite edilmesi gibi konularda okullu organik aydınlara ihtiyaç duyulduğu bir gerçektir. Dolayısıyla, üniversite bir yandan konjonktürel değişime katkıda bulunurken diğer bir yandan da, kendi kurumsal evrimini deneyimler. İşte, 12 Eylül 1980'den sonra üniversitelerde darbenin tasavvuruna uygun genç kuşaklar yetiştirilmesinin teminatı olarak Türkiye siyasal hayatına giren Yükseköğretim Kurulu (YÖK) gerek darbenin ideolojisi olarak nitelendirilebilecek Türk-İslâm Sentezi düşüncesini tesis etme ve gerekse de üniversite muhalefetinin önünü kesme konusunda eşgüdümü sağlamak için kurulmuştu. Cenk Saraçoğlu'nun da *Tank Paletiyle Neoliberalizm* başlıklı makalesinde özenle altını çizdiği üzere YÖK'ün kuruluşuyla, "öğrenci muhalefetine kaynaklık eden üniversitelerin darbe sonrasında rejimin ideolojisini yeniden üreten kurumlar olmaya indirgenmesi" amaçlanıyordu. Dolayısıyla YÖK'ün

kuruluşuna giden süreç yükselen öğrenci muhalefetiyle doğrudan bağlantılıydı.

Aslına bakılırsa iktidarda olan gruplar nezdinde üniversite muhalefeti, Cumhuriyet öncesi dönem de dahil olmak üzere, çoğu zaman *bağlılığından* ve *sadakatinden* şüphe duyulan kesimleri nitelendirmiştir. Ancak bu *sorun yaratanlar* olarak görülenlerin sadece öğrencilerden değil *hoca takımı*ndan da müteşekkil olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim YÖK'ün kuruluşuna müteakip 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu gerekçe gösterilerek farklı üniversitelerden onlarca öğretim üyesinin görevine son verilmesi bunun yakın tarihteki en dikkat çekici örneklerinden birini oluşturur. Diğer yandan Türkiye'deki öğrenci hareketlerinin sahip olduğu etki de inişli-çıkışlı bir grafik izler. Öyle ki üniversite muhalefeti kimi zaman iktidarların gazabına uğramışken kimi zaman da belirli bir meşruluk zemininde faaliyet yürütebilmiştir. Bu doğrultuda II. Abdülhamid'in *Sarayburnu'ndan denize attığı* Tıbbiyeliler, Adnan Menderes'in sözümona *kıyma makinesinden geçirdiği* öğrenciler derken '60'lı yıllar öğrenci hareketlerine tabir caizse bir iadei itibar yapıldığı yıllar olmuştur. Ancak bu durum çok uzun sürmeyecek ve 27 Mayıs Darbesi'nin ardından sağlanan görece özgür bir ortamda daha *rahat* hareket etme olanağı bulan sol hareketlerin üniversitelerdeki örgütlenmeleri, 12 Mart Muhtırası'nın ardından üniversitelere dönük bakış açısında yaşanan köklü değişime bağlı olarak manevra alanını giderek kaybedecektir. Özellikle '70'li yılların ikinci yarısında, MC hükümetlerinin işbaşında olduğu dönemde üniversitelerde yaşanan gerilim ve asker-polis gözetiminde gerçekleştirilen kanlı saldırılar üniversite muhalefetinin kamuoyu nezdinde gözden düşürülmesine ve itibarsızlaştırılmasına katkı sağlayacak; daha da önemlisi, siyasî otoritenin üniversiteler üzerindeki kontrolü tekrar eline geçirmesi için ihtiyaç duyduğu hamle imkânını ona sunacaktır. 12 Eylül Darbesi de bu amaç doğrultusunda atılacak olan adımların maddi koşullarını yaratan tarihsel bir gelişme olma özelliği taşımıştır. YÖK ise tüm bu süreci '80 sonrasında ilerletecek ve nihayete erdirecek bir kurum olarak ortaya çıkmıştır.

Darbe Öncesi Yükseköğretimin Durumu

YÖK'ü kuruluş amacı ve '80'li yıllarda –kaldı ki günümüzde de– yerine getirdiği işlev kapsamında ele almadan önce genel olarak Türkiye'de yükseköğretim kurumlarının yakın geçmişteki durumunu ve iktidarların bu kurumlara bakışını detaylı olarak ele almanın, bu darbe kurumunun kuruluşuna giden süreci daha iyi analiz edebilmek adına geniş bir perspektif sağlayacağı düşünülmektedir. '60'lı yıllar da bu açıdan doğru bir kalkış noktası olsa gerek. Mehmet Ö. Alkan'ın *1960 Darbesi ve Üniversiteden Tasfiyeler: 147'ler Olayı* isimli makalesinde aktardığı

üzere, 27 Mayıs'ı gerçekleştiren darbeciler, daha başlangıçtan itibaren darbenin meşrulaştırılması için üniversiteden destek almaya çalışmıştı. İstanbul'dan getirttikleri bir hoca takımına önce darbeyi meşrulaştırma daha sonra da yeni anayasayı hazırlama görevini verdiler. 27 Mayıs Darbesi'nden sonra kurulan MBK hükümeti de neredeyse bununla eşzamanlı olarak üniversitelerde bir reforma gidecekti. Bu doğrultuda gerçekleştirilen ilk uygulama 17 Ekim 1960 tarihli ve 114 sayılı Kanun ile 147 akademisyenin görevlerinden uzaklaştırılması oldu. Akademisyenlerin tasfiyesinde gerekçe olarak çalışmalarındaki bilimsel yetersizlik ve verimsizlik gösteriliyordu. Buna karşın tasfiyelerin yarattığı tepkilerin sonucu olarak 1962 yılında çıkarılan 43 sayılı Yasa ile görevden uzaklaştırılan akademisyenler görevlerine iade edildiler.

Türkiye'nin '68'ine giden süreçte ise ABD'nin Ankara Büyükelçisi Komer'in arabasının ODTÜ'de yakılmasıyla hafızalara kazınan bir ABD ve NATO aleyhtarlığının üniversitelerde yükselişine şahitlik ediliyordu. Ancak 12 Mart Muhtırası, tüm bu gidişata *dur*! denildiği bir kritik dönemeç oldu. Başta ODTÜ, İstanbul Üniversitesi ve Ankara Üniversitesi olmak üzere farklı üniversitelerdeki öğrenci hareketlerinin liderliğini yapan isimler; bu dönemde birer birer katledildi. Ancak sıkıyönetim sadece öğrencileri değil akademisyenleri de hedef aldı. Korkut Boratav, 19 Şubat 2017'de *Birgün*'e verdiği röportajda bu süreci şu sözlerle aktarıyordu: "Reformcu Erim hükümetinin Başbakan Yardımcısı Şadi Koçaş'ın başlattığı Balyoz Harekâtı, hızla SBF'ye de yansıdı. Genç asistanlardan bir bölümü *arazi oldu*; meslekten koptu. Kıdemli hocalardan Cahit Talas, Muammer Aksoy, Bahri Savcı, Dekan Mümtaz Soysal gözaltına alındı. Sıkıyönetim mahkemelerinde *hesap vermeleri* istendi."

12 Eylül'e giden süreçte ise bu gelişmelerin yanı sıra üniversitelerin başkaca sorunları da vardı. Bu dönemde yükseköğretimin en büyük sorunlarından biri üniversite sayısının azlığıydı. Talep ise artış gösteriyordu. Halihazırdaki üniversitelerse talebi karşılamaktan uzaktı. Buna çözüm olarak yeterlik düzeyi tartışmalı olan üniversiteler ile talebi karşılama yoluna gidildi. Böylece, '60'lı yılların ikinci yarısında özel yüksekokullar hızla kurulmaya başlandı. Boşluk kısa sürede, kayıtların hızla 50.000'e ulaştığı, kâr amaçlı yaklaşık 50 kurum tarafından doldurulduğu. Ancak sorunun çözüldüğünü söylemek yine de mümkün değildi. Çünkü bu kurumlar, beklenilen yeterliğe sahip olmayan sayıca az öğretim üyesi ile ihtiyaç duyulan kaynak sağlanmaksızın kurulmaktaydı. Bu ise liyakatsiz kurumlardan liyakatsiz mezunların çıkmasına neden olduğu gibi, eğitim kurumlarına olan güveni de zedeliyordu. Gelişmeler bu yönde ilerlerken üniversitelere olan talebin yeterli düzeyde karşılanamaması ve mezun istihdamı konusunda yaşanan sorunlar çok geçmeden dönemin siyasal iktidarını zor durumda bıraktı. Buna çözüm

olarak ise özel eğitim kurumlarının çeşitli öğretim kademelerinde kamu sektörüne yönelik kapasite artırımına gidilmesi hedeflendi. Özetle, maddi olanakları olan öğrencilerin özel okullara gitmeleri teşvik edilerek devlet üniversitelerinin üzerindeki yükün hafifletilmesi öngörülmüştü. Bir bakıma özel eğitim kurumlarının yaygınlaşması desteklenmişti.

Fakat süreç beklenilen şekilde gerçekleşmeyecekti. Öyle ki özel okullar, kalkınma planlarında öngörülen branşları değil genel eğitim maliyeti düşük, *cost-effective* bölümler açmıştı. Dolayısıyla özel okulların artışı, nicel olarak üniversitelerdeki yığılmayı azaltsa da nitel olarak beklenen faydayı göstermedi. Bu sebeple bu okullar 1971 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı. Anayasa Mahkemesi'nin kapatma gerekçesinde şu sözlere yer veriliyordu:

> Toplumdaki çeşitli kümelerin toplum açısından önemli alanlardaki yükseköğretimi etkilemesini önlemek için Anayasa'nın 120. maddesinde üniversitelerin ancak devlet eliyle ve yasa ile kurulması öngörülmüştür. Gerçekten üniversitelerin ancak devletçe ve yasa ile kurulabileceği ilkesi, özel kişilerin üniversite açmalarını yasaklamakta ve böylelikle bir takım yarar veya düşünce topluluklarının kendi çıkarlarına uygun ve tek yanlı bir yüksek eğitim ve öğretim vermelerini önlemektedir. [...] Anayasa'nın 120. maddesindeki devlet tekeli ve özerklik ilkelerini benimsemesine temel olan düşünce yapısının, kilit yerlerinde görev alacak kişileri yetiştiren fakat adı üniversite olmayan bütün kurumların Anayasa'nın 120. maddesine göre üniversite niteliğinde sayılması gerekir.

Anayasa Mahkemesi'nin kararını takiben 25 Ağustos 1971 tarihli ve 1472 sayılı Kanun'la özel yüksekokullar bulundukları yerlerdeki akademilere ve üniversitelere bağlandı. Buna rağmen yükseköğretim kurumlarında beklenen gelişme kaydedildiğini söylemek pek mümkün değildi. Dahası bu dönemde üniversiteler 1750 sayılı Üniversiteler Kanunu, 7334 sayılı İktisadi ve Ticari İlimler Akademileri Kanunu, 1784 sayılı Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademileri Kanunu, 1184 sayılı MEB ile ilişkili Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademileri Kanunu ve 1172 sayılı Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Kanunu ile yönetiliyordu. Bu yasa çeşitliliği de birtakım sorunlara neden oluyordu. Gülsün Atanur Baskan *12 Eylül 1980 Öncesi Dönemde Yükseköğretimde Sorunlar, Bu Tarihten Sonra Alınan Önlemler, İlk Sonuçlar* başlıklı yüksek lisans tezinde bu sorunları şöyle özetlemiştir:

- Yükseköğretim kurumlarının işlevlerinin engellenmesi,
- Aydın kesimindeki statü farklılığının özlük hakları bakımından haksızlıklar yaratması ve huzursuzluklara neden olması,

- Devlet bütçesinde savurganlığa neden olması,
- Değişik düzeylerde öğretim yapılmasının değişik kalitede eleman yetiştirilmesine neden olması,
- Öğrenci alımlarında gerek ulusal istihdam gerekse kapasitelerin yaratılması ve kullanılmasında önemli sorunlar yaratması, gereksiz tekrarlar yapılarak kullanılmayan kapasiteler yaratması.

Ancak belirtmek gerekmektedir ki Anayasa Mahkemesi'nin 1972-1978 yılları arasında verdiği çeşitli iptal kararları ile yasalarda çeşitli boşluklar meydana gelmiş ve farklı yasalar çok başlılığa neden olmuştu. Bu kargaşa ve düzensizliğin sonucu olarak da öğrencilere farklı diplomalar verilmişti. Üstelik akademisyenler farklı kanunlara göre farklı akademik unvanlar alabiliyordu. Bu çok başlılık yüzünden yeni kurulan yükseköğretim kurumları akademisyensiz kalırken daha köklü üniversitelerdeyse öğretim üyesi fazlalığı görülüyordu.

Özetle, darbe öncesi yükseköğretim kurumları farklı yasal dayanaklarla kurulmuştu. Bu yasalar bazen birbiriyle çelişiyor, bazense yasal boşluklar görülüyordu. Buna bağlı olarak, yükseköğretim fragmante olmuş ve değişik statüde ve yapıda kurumlar ortaya çıkmıştı. Farklı mevzuatlar üzerine temellendirildikleri için de kurumların kuruluş, yönetim ve işleyişi farklıydı. Bu farklılıklardan doğan sorunları bertaraf etmek içinse yeni düzenlemeler yapılıyor ancak bunlar Anayasa'nın 120. maddesine aykırı olduğu gerekçesiyle reddediliyordu.

Bu sebeple, 1979 yılında "Yükseköğretim Alanlarındaki Kargaşayı Gidermek ve Çağdaş İnsan Yetiştirmek Amacıyla Milli Eğitim Bakanlığınca Üniversiteler Yasa Tasarısı" hazırlanmıştı. Yasa tasarısının gerekçesi o döneme kadar yaşanan sorunların genel bir değerlendirmesini yapmaktı. Necdet Uğur'un MEB görevinde bulunduğu sırada hazırlanan bu tasarıda, Anayasa Mahkemesi'nin önceki kararları ile Devlet Planlama Teşkilatı'nın politikaları göz önünde bulundurulmuştu. Ayrıca Uğur, akademisyenlerle ve üniversite yönetimiyle de dirsek teması kurmuştu. Bütün yükseköğretim kurumlarını kapsayan tasarıda üniversite, bölüm, yüksekokul ve enstitüler tüzel kişiliğe sahip kurumlar olarak tanımlandı. Bu özerkliği koordine etmek içinse Yürütme Kurulu ve Genel Sekreterlik'ten müteşekkil bir Üniversitelerarası Kurul düşünülmüştü. Bu, kötü niyetli bir koordinasyon değil kurumların otonom yapısını gözetecek bir yapıydı. Üniversite yöneticileri demokratik bir şekilde seçilecek; rektör, dekan ve bölüm başkanları seçimle göreve gelecekti. Üniversitelerarası Kurul da seçilmiş yöneticilerden oluşacağı için Anayasa'nın 120. maddesinin çerçevesi içerisinde kalacaktı. Bunun yanı sıra doktoralı asistanlara ders verme yetkisi de tanınmış; akademisyenlerin atanması ve görevde yükselmesi süreçlerindeki sınav vb. aşamaların şeffaflığı da ele alı-

nan konular içerisinde olmuştu. Dahası yeni kurulmuş ve öğretim elemanı eksikliği çeken üniversitelere eski üniversitelerden görevlendirmeler yapılacaktı. Böylece yeni kurulmuş üniversitelerin asistanlarına da gelişmiş üniversitelerin kapısı açılıyordu.

Ancak tasarıdaki en dikkat çekici hususlardan biri üniversitelerin kanayan yarası durumundaki *anarşi* meselesi için de birtakım önlemlerin alınmış olmasıydı. Tasarının ilgili maddelerinde, üniversitelere giriş koşulları, eğitime ara verme durumları ve hükümetin üniversitelere müdahale yetkileri gibi konular düzenlenmişti. Bu maddeler, üniversitelerdeki mevcut atmosferi tek başına özetler nitelikteydi. Nihayetinde tasarı hazırlandıktan sonra üniversitelere gönderildi. Her ne kadar akademisyenlerin katılımıyla hazırlanmış olsa da yine de bir uzlaşıya varılamadı.

"Bir Darbe de Üniversiteye": 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanunu ve YÖK'ün Kuruluş Süreci

12 Eylül Darbesi, tüm bu tartışmalar açısından bir kırılma noktası oldu. Askerî darbe '70'li yıllarda içinden çıkılmaz hale gelmiş olan bir organik krize –ki bu bir birikim krizine eşlik eden hegemonya krizinden müteşekkildi– verilen cevap niteliğindeydi. *Kriz yaratan* kurumlar arasında yer alan üniversiteler de bu cevabın muhatabı olmaktan kaçamadılar. Öyle ki darbenin ardından cunta, '70'ler boyunca sağ ve sol radikalizmin merkezleri haline geldiğini düşündüğü üniversiteleri sıkı bir denetim altına almayı istedi. Üniversitelere dönük bu sıkı denetim çabası, Korkut Boratav'ın *Türkiye'nin Faşizmleri ve AKP* isimli kitabında da belirttiği üzere 12 Eylül Darbesi'ni diğerlerinden ayırıyordu. İşte böyle bir çabanın ürünü olarak YÖK, 6 Kasım 1981 tarihinde kuruldu. YÖK'ün kuruluşu 1982 Anayasası'nın 131. maddesinde şöyle ele alınmıştı:

> Yükseköğretim kurumlarının öğretimini planlamak, düzenlemek, yönetmek, denetlemek, yükseköğretim kurumlarındaki eğitim-öğretim ve bilimsel araştırma faaliyetlerini yönlendirmek bu kurumların kanunda belirtilen amaç ve ilkeler doğrultusunda kurulmasını, geliştirilmesini ve üniversitelere tahsis edilen kaynakların etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamak ve öğretim elemanlarının yetiştirilmesi için planlama yapmak maksadı ile Yükseköğretim Kurulu kurulur.

Bununla birlikte 1982 Anayasası'nda "Kurulun teşkilatı, görev, yetki, sorumluluğu ve çalışma esasları kanunla düzenlenir," denilmekteydi. Bu kanun ileride

ayrıntılarıyla bahsedileceği üzere 6 Kasım 1981 yılında *Resmî Gazete*'de yayımlanarak YÖK'ü kuran 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu'ydu.

YÖK'ün kuruluş sürecinde MEB, bir komisyon vasıtasıyla üniversitelerin ve Üniversitelerarası Kurul'un görüşünü de almıştı. Kurulun görüşü büyük ölçüde MEB'in fikirlerini yansıtmaktaydı. Komisyon da kurulun görüşlerine kısmen riayet etti. Hazırlanan taslakta YÖK başkanı olarak millî eğitim bakanı öngörülüyordu. Rektörler, seçimle değil, devlet başkanınca üniversite akademisyenleri arasından atanacaktı.

Bu arada, Millî Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği askerlerden ve MEB bürokratlarından bir Millî Eğitim Komisyonu kurmuştu. Bakanlığın taslağını bu komisyon incelemiş ve düzenlemişti. Gencay Şaylan'ın 31 Ekim 1988 tarihinde *Cumhuriyet*'e verdiği demeçte aktardığı üzere, YÖK yasa taslağında üç nokta öne çıkmaktaydı:

- YÖK Yasası taslağında üniversitelerin ideolojik denetimine ağırlık verilmesi,
- Eğitimin tek tipleştirilmesi doğrultusunda Harp Okulu gibi bir model oluşturulması, bu bağlamda tepeden atamalı bir sistem getirilmesi,
- Üniversiteleri siyasetten korumak için direkt olarak devlet başkanına bağlayan bir sistemin kurulması.

Tasarının nihai şekline ise MGK karar verdi ve süreç 4 Kasım 1981'de sonlandı. Müzakere sırasında en önemli gündem maddesi ve görüş ayrılığı YÖK'ün özerkliği üzerine olmuştu. MEB kendi taslağında, YÖK başkanı olarak millî eğitim bakanını öngörmüştü. Bu, YÖK'ün Bakanlar Kurulu'nda da temsiliyetini sağlayacaktı. Diğer bir fikir ise bir *Üniversiteler Bakanlığı* kurulmasıydı. Ancak bu görüşler, YÖK'ün kurulma gerekçelerinden biri olan *üniversiteleri siyasetten arındırma* fikrine zıttı.

Diğer yandan taslağa dair görüşmeler sırasında darbenin Millî Eğitim Bakanı Hasan Sağlam ile Kenan Evren arasında özel üniversiteler konusunda bir fikir ayrılığı yaşanmıştı. Mevzubahis taslak doğası gereği özel üniversitelere olanak tanımıyordu. Oysa eldeki kaynak belliydi ve özel üniversitelere fırsat tanımamak yeni bir yükseköğretim kurumu açığına sebep olacaktı. Evren, özel üniversitelere karşı çıkmış, bunun yerine devlet eliyle ücretli üniversitelerin kurulmasının düşünülebileceğini söylemişti.

Her ne kadar kuruluşu öncesinde çeşitli tartışmalara ve görüş ayrılıklarına sahne olsa da YÖK, 6 Kasım 1981'de Türkiye siyasal hayatının en tartışmalı kurumlarından birisi olarak hayatımıza girdi. O günden itibaren de sahip olduğu görev ve yetkiler nedeniyle eleştirilerin odağında yer aldı. Bu eleştirilerin kaynağı-

nı anlamak içinse ona görev ve yetkilerini veren 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu'na bakmak gerekiyor.

YÖK'ün web sayfasında yer alan *Tarihçe* başlıklı bölümde kurumun kuruluşuna dair verilen bilgilerde şu ifadeler yer almaktadır:

> Yükseköğretim, 1981'de çıkarılan 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu ile akademik, kurumsal ve idari yönden yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Bu kanunla ülkemizdeki tüm yükseköğretim kurumları Yükseköğretim Kurulu (YÖK) çatısı altında toplanmış, akademiler üniversitelere, eğitim enstitüleri eğitim fakültelerine dönüştürülmüş ve konservatuvarlar ile meslek yüksekokulları üniversitelere bağlanmıştır. Böylece, söz konusu kanun hükümleri ve Anayasa'nın 130. ve 131. maddeleriyle kendisine verilen görev ve yetkiler çerçevesinde özerkliğe ve kamu tüzel kişiliğine sahip bir kuruluş olan Yükseköğretim Kurulu, tüm yükseköğretimden sorumlu tek kuruluş haline gelmiştir.

Yine bu bölümde ifade edildiği üzere böyle bir gereksinimin doğmasında 1960-1980 arasında ortaya çıkan siyasî, sosyal ve ekonomik sorunların yükseköğretimdeki kötüye gidişi daha da artırmasının ve bu nedenle yetmişli yılların sonunda köklü bir reformun kaçınılmaz hale gelmesinin önemli bir etkisi olmuştu. Buradaki *siyasî, sosyal ve ekonomik sorunlar* ibaresinin kritik bir öneme sahip olduğunun altını önemle çizmek gerekiyor. Nitekim Firuz Demir Yaşamış'ın *Türkiye'de Devletin ve Demokrasinin Yeniden Yapılanması* isimli kitabında belirttiği gibi 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu ile siyasî otorite 12 Eylül öncesi dönemde üniversitelerde yaşanan şiddet olaylarının ilerleyen dönemde yaşanmaması için üniversiteleri merkeze bağlayarak denetimi altına almayı amaçlamıştı. Dolayısıyla kuruluşa esas olan bu anlayış, bilimsel faaliyetin odağında yer alan merkezcilikten uzaklık ve özgür düşüncenin egemenliği ilkeleri ile baştan itibaren çatışma içerisindeydi.

Öte yandan 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu'nun en belirgin özelliği, yöneticilerin tepeden aşağı atanması, başka bir deyişle, akademiyanın *memuriyetleştirilmesiydi*. Buna göre, devlet başkanı, rektörleri, profesör olmayan kişiler arasından seçebilecekti. Dekanlar ve profesörler YÖK tarafından, enstitü müdürleri ve bölüm başkanları rektörler tarafından atanacaktı. Seçim ile göreve gelme ilkesi lağvedilmişti. YÖK ve rektörlere sınırsız yetkiler tanınmıştı.

YÖK başkanı ve 24 kurul üyesi ilgili yasa yürürlüğe girdikten bir buçuk ay sonra, 21 Aralık 1981'de atandı. İlk YÖK başkanı, Kenan Evren'in talimatıyla İhsan Doğramacı olmuştu. Kanuna göre, devlet başkanının 7 kurul üyesi atama yetkisi vardı. Bu üyeler, Gürol Ataman, Neşet Bilaloğlu, Servet Bilir, Neşet Çağatay, Kemal Karhan, Doğan Karan, Melih Koçer'di. Geri kalan üyeler, Üniversitelerarası

Kurul'un seçtiği 8 üye, Bakanlar Kurulu'nun seçtiği 6 üye, MEB'in seçtiği 2 üye ve Genelkurmay Başkanlığı'ndan gelen 1 üyeden teşekküldü.

İlhan Tekeli'ye göre yeni sistemin oluşmasında ikinci kritik atama rektörlerin atanmasıydı. YÖK sistemine sadık bir yönetimi oluşturmak ve bir anlamda uygulama sırasında çatlak ses çıkmasını önlemek için tüm rektörlerin değiştirilmesi isteniyordu. Zaten 2547 sayılı Yasa'nın geçici maddesine göre üniversite rektörlerinin görevleri 31 Temmuz 1982'de sona eriyordu. Ayrıca rektör atamalarında, İhsan Doğramacı'ya yakınlık ve darbe ideolojisi Türk-İslâm Sentezi ideolojisine eğilim belirleyici olmuştu. Bu, üniversiteler üzerinde kurulacak hegemonyanın habercisiydi.

YÖK Kıskacında Üniversiteler

6 Kasım 1981 tarihinde *Resmî Gazete*'de yayımlanan 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu ile kurulan YÖK, kurulduğu an itibarıyla öğrenciler hakkında karar almaktan öğretim üyelerinin bilimsel yeterliklerini değerlendirmeye kadar uzanan pek çok konuda söz hakkına sahip olan bir kurum olarak ön plana çıktı. Başında İhsan Doğramacı'nın bulunduğu kurul, kendisine yüksenilen misyona da dayanarak üniversite düzenini baştan aşağıya değiştirmeyi hedefledi. Ancak bu, kuşkusuz ki otoriter bir tarzda yapılacaktı. Öyle ki YÖK, fakültelerdeki atamalar ve görevden almalar gibi konularda sahip olduğu yetkiyi sonuna kadar kullanmaktan çekinmedi. Dahası askerî zihniyetin üniversitelerdeki temsilcisi olması sıfatıyla öğrencilerin ve akademisyenlerin kılık-kıyafetine bile müdahale etme hakkını kendinde buldu. 1982 yılı sonunda yayımlanan bir genelge ile başörtülü ve sakallı öğrencilerin üniversite kapılarından döndürülmesi bunun bir örneğiydi. YÖK Başkanı İhsan Doğramacı, sakalı ve başörtüsünü irtica ile özdeşleştirmekle başörtüsü yasağının bütün kamu çalışanlarına gelmesinden de aldığı desteğe dayanarak üniversitelerdeki *disiplinsizliğin* kılık-kıyafet düzenlemesi ile çözüleceği kanaatindeydi. 2008 yılında katıldığı Basın Kulübü isimli programda da *medeni* baş örtme şeklini nasıl icat ettiğini şu sözlerle aktaracaktı:

> Kenan Evren döneminde bunu devamlı tartışıyoruz. "İncitmeden nasıl başörtüsü konusunu çözebiliriz?" diye uykularım kaçardı. Kenan Evren bana bir gün dedi ki "Kabine üyelerinin birisinin hanımı (Mehmet Keçeciler'in eşi) ne güzel, gayet de çağdaş şapka gibi bir şey giyiyor, ne kadar medenice, bari başını örtmek isteyen bu şekilde örtse ne iyi olur," dedi. Bu konuşmanın ardından, lügat kitaplarına baktık. Fransa'da "türban" diyorlar. Bone gibi bir şey.

Başını kapatmak isteyenler için bu önerildi. Şu an başörtüsü unutuldu, türban gündeme geldi.

Aslında bu öğrencileri yükseköğretim faaliyetlerine katılmaktan ve üniversite kampüslerine girmekten alıkoyan herhangi bir yasanın varlığından söz etmek mümkün değildi. Ondandır ki bu durum şikâyetleri hızla beraberinde getirdi. Ancak Danıştay 1984 yılında üniversiteye giremeyen bir öğrencinin verdiği dava dilekçesini karara bağladığı yazısında "yeterince eğitimli olmayan bazı kız öğrencilerin, içinde bulundukları sosyal çevre, gelenekler ve âdetlerin etkisiyle başörtüsü giymelerinin onların bir din devletinin ideallerini kabul etmiş olduklarını gösterdiğini; bunun da Cumhuriyet'in temel prensiplerine karşıt bir dünya görüşünü olduğunu" söyleyecekti. Dolayısıyla Danıştay'a göre davacı öğrencinin üniversiteye girişine izin verilmemesi mevcut yasalarla çelişmiyordu. Aksine, yükseköğretim için gelmiş olsa bile başörtüsünü çıkarmayı reddetmesi seküler devlet prensipleri ile çelişmekteydi.

Diğer yandan YÖK tüm üniversiteleri bir çatı altında toplayarak onların özerk yapılarını da bozmuştu. Rektörler, dekanlar, öğretim üyeleri, idari personel ve öğrenciler tamamen merkez tarafından kontrol edilen bir kurumun boyunduruğu altına girdi. YÖK ile devlet otoriteleri, başta eğitim ve sosyal bilimler olmak üzere tüm disiplinler üzerinde geniş bir ideolojik güce sahip olmuştu. Rektörlük seçimlerinden öğretim üyesi atama ve eğitim kriterlerine, akademik ders müfredatlarından yükselme kriterlerine kadar birçok alanda yetkilerle donatılmışlardı. Bu doğrultuda üniversitelere pek çok alanda ders programları gönderildi. Örneğin ODTÜ'ye gönderilen yazıda, 1, 3, 5 ve 7. yarıyıl müfredatlarında haftada iki saat *Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi* ve *Türkçe* derslerinin yer alması istenmişti. Üniversiteyi kimin yöneteceğine karar veren devlet, bu sefer de eğitim muhteviyatına karışarak bir *tek tipleşme*ye gitmişti. Üniversitelerde disiplini sağlama ve müfredatı belirleme gücünü eline almasının ardından YÖK, fakültelerdeki atamalar ve kadro tahsisleri gibi konularda da kontrolü bizzat elinde tutmayı hedefledi. Bu hedef doğrultusunda örneğin, 1984 yılının mart ayında fakülte üyeleri ve onların ailelerine yönelik *güvenlik formu* kullanımı uygulamasını başlattı. Bu formlar sayesinde elde edilen bilgilerse fakültelerdeki atamaları ya da *makbul görülmeyen* siyasal yönelimlere sahip olduğu düşünülen personelin kadro hakkı elde etmesini engellemek için kullanılabilecekti.

Gerçekten de YÖK kurulduğu andan itibaren sadece öğrenciler açısından değil akademik ve idari personel açısından da ciddi bir baskı unsuru olma özelliği taşıdı. Öyle ki üniversite çalışanları gerek canlarından gerekse de işlerinden olma korkusuyla hareket etmek zorunda kalmışlardı. Hatta bazı yerlerde korku o kadar

hakîmdi ki, iş öğrencileri otoriteye ispiyonlamaya kadar varmıştı. Gündüz Vassaf'ın bu konuya ilişkin bir anısı da durumu açık bir şekilde gözler önüne serer:

> 1 Mayıs günü sabahı.
> Bebek sırtlarındaki kampüs yavaş yavaş hareketleniyor. Bugün de ders var. Sabahtan üniversiteye gelenler ilan tahtalarında el yazılı küçük afişleri görüyor: "Yaşasın 1 Mayıs!" Başına iş açılır korkusuyla yazıları gören odacı ilk gördüğü hocaya durumu bildiriyor. Hoca, öğrenci işleri dekanına... Dekan rektöre... Rektör polise... Polis, İstanbul Sıkı Yönetim Komutanlığına... Aynı gün üniversiteye sevk edilen özel timler afişlere el koyuyor.

Kayıt işlerinden bir sorumlu anlatıyor:

> Evet, işlerini çok iyi yaptılar. Önce öğrencilerin hepsinin bize ilk başvurduklarında doldurdukları formları aldılar. Polis laboratuvarlarında el yazısı uzmanları dört bin küsur formu elden geçirip listeyi daralttı. Hocalar listede adı geçen öğrencilerin sınav kâğıtlarını polisle paylaştı. Üç haftada adamları buldular. Evet, beşi de içerde şimdi. Ve biliyor musun onlardan böyle bir şey beklemezdim. Epey entelektüel gençlerdi. Tabi ki çok üzüldüm. Eh, evet mecburduk polise formlarla sınav kâğıtlarını vermeye. Ne yapabilirdik ki? Mümkün olduğu kadar onlarla iyi geçinmeye çalışıyoruz. Böylece belki başkalarını kurtarabiliriz. Şahsen benim onlarla aram iyi. Hocalarımız da yardımcı oluyor.

Ancak YÖK'ün eğitim-öğretim faaliyetlerini sıkı bir denetim altına alması, çok geçmeden çeşitli öğrenci protestolarını beraberinde getirdi. Bu protestolara kaynaklık eden pek çok neden söz konusuydu. Örneğin üniversite öğrencilerinin rektörün izni olmaksızın herhangi bir birlik altında örgütlenmeleri yasayla engellenmiş durumdaydı. Bunun yanı sıra gerek öğrenciler gerekse de akademisyenler siyasal partilere üye olmaktan ya da siyasî faaliyetlerde bulunmaktan menedilmişlerdi. Sadece 1986 yılında 16 öğrenci bu türden faaliyetlerin içinde olmak suçlamasıyla tutuklanıyor ve birçoğu için de yargı süreci devam ediyordu. Ancak bu tür siyasî yargılamaların öğrenci hareketlerinin geri adım atması için yeterli olmadığı kısa süre içinde anlaşılacaktı. Nitekim 1986 yılının haziran ayında 2000'den fazla öğrenci İhsan Doğramacı'yı istifaya çağıran bir dilekçeye imza atıyordu. Kasım ayına gelinde ise bir grup öğrenci YÖK'ün politikalarını protesto eden bir dilekçeyi dönemin TBMM Başkanı Necmettin Karaduman'a vermek için İzmir'den Ankara'ya doğru yola çıkmalarının ardından tutuklandı. 1987 yılının ocak ayına gelindiğindeyse 27 öğrenci, derneklerinin zorla kapatılması ve arkadaşlarının tutuklanması nedeniyle açlık grevi başlatmıştı. Tüm bu gelişmeler YÖK'ün üniversiteler üzerine bir kâbus gibi çöktüğü-

nün ama darbenin beraberinde getirdiği bunaltıcı havanın dağılma belirtileri göstermesiyle hedef tahtasının tam ortasına yerleştiğini gösteriyordu. Nitekim '80'li yılların sonunda üniversite çalışanları da eğitimdeki yüksek ücretlere, barınma-beslenme-ulaşım gibi sorunlara ve çeşitli akademik problemlere karşı mücadele etmek amacıyla örgütlenme yoluna gidecekti. Görünen oydu ki, neoliberalizmin sahip olduğu tüm etkiyi piyasa temelli eğitim sisteminin inşası yolunda hemen her düzeyde gösterdiği bu dönemde *eğitimin kamusal niteliğini savunan* yeni bir pozisyon doğuyordu. Bu, eğitimdeki neoliberal seferberliği durdurmayı ve buna karşı gelişebilecek mücadele biçimlerini çeşitlendirmeyi hedefleyen bir pozisyondu.

Netice itibarıyla YÖK, üniversiteler açısından yarattığı sonuçlarla ele alındığında Türkiye'de özgür düşüncenin gelişiminin önündeki en büyük engellerden birini teşkil etti. Bizzat devlet kontrolünde olması itibarıyla da hem üniversiteleri demokratik olmayan kurumlar haline getirdi hem de uygulanmakta olan neoliberal politikalarla uyumlu bir şekilde yükseköğretimin özelleştirilmesinin önünü açtı. Bu kapsamda YÖK'ün politikaları *farklılıklara ve çeşitliliğe toleransı olmayan, sorgulamaktan uzak* ve *tüketici* bir gençliğin yaratılmasında önemli bir rol oynadı. Bu sürece katkı veren bir diğer gelişme de vakıf üniversitelerinin giderek yaygınlaşıyor oluşuydu. İhsan Doğramacı ise tüm bu sürecin arkasındaki başaktör olarak öne çıkıyordu. Oysa 1982 Anayasası kâr amaçlı yükseköğretim kurumlarının kurulmasını yasaklamıştı. 2547 sayılı Kanun yalnızca devlet tarafından kurulan üniversitelere ilişkin düzenleme getirmişti. Kenan Evren, YÖK hegemonyasında, merkezî bir yükseköğretim hedeflediği için vakıf üniversiteleri fikrini baştan reddetmişti. Ancak sonradan darbenin ekonomik ideolojisiyle de uyumlu bir biçimde kâr amaçlı yükseköğretim konusunda fikrini değiştirdi. Nihayetinde 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu'na 7.8.1983 tarihli ve 2880 sayılı Kanun eklenerek vakıf üniversitelerine düzenleme getirilmiş oldu. Böylece, İhsan Doğramacı'nın aklındaki projeyi hayata geçirmesi için yasal zemin hazırdı. 20 Ekim 1984 tarihinde kurularak Türkiye'nin ilk vakıf üniversitesi unvanını alan Bilkent Üniversitesi de işte bu yasal zemin üzerinde kurulacaktı.

Sonuç olarak 1981 yılında YÖK'ün kuruluşu Türkiye'de yükseköğretim sisteminde yapılan en dikkat çekici *reform*lardan biriydi. Ancak bu reform üniversite özerkliğini ortadan kaldırması, eğitimi piyasalaştırması, bilimsellikten uzak bir eğitim sistemini örgütlemesi gibi nedenlerle kurulduğu günden itibaren sıkça eleştirildi. YÖK bugün bile üniversite özerkliğinin önündeki en büyük engellerden biri olması suçlamasıyla eleştirilerin odağında yer almaya devam etmekte. Her yıl 6 Kasım tarihinde gerçekleşen öğrenci protestoları da bunun bir kanıtı olsa gerek. Ancak ilginçtir ki 1982 Anayasası yürürlüğe girdiği tarihten itiba-

ren pek çok değişikliğe uğramasına rağmen YÖK Kanunu gerek akademinin içerisinden gerekse de dışarısından yıllardır yoğun bir şekilde eleştirilse de oldukça uzun bir süre herhangi bir değişikliğe uğramadan kalabilmiştir. Bununla birlikte ilgili kanunda değişiklik yapacakları sözünü veren siyasal partiler de iktidara geldiklerinde herhangi bir değişiklik yapmama yolunu tercih etmişlerdir. Dolayısıyla YÖK, tıpkı geçmişte olduğu gibi bugün de üniversiteler üzerindeki en büyük baskı unsuru olmaya devam etmektedir. İktidarlar nezdinde oldukça kullanışlı olan bu aygıttan vazgeçilmesi içinse *halkın yönetimi*ni gerçekleştirmekten başka bir çıkar yol gözükmüyor.

Seksenli Yıllarda Ülkücü Hareket: Travma Sonrası Stres Testi

KEMAL CAN

Seksenli yıllarda ülkücü hareket başlığını, o yıllar boyunca yaşanan her şeydeki gibi, 12 Eylül Darbesi'nin çizdiği çerçeveden ve siyasî iklimi kalıcı biçimde değiştiren atmosferden ayrı düşünmek söz konusu olamaz. Ülkeyi ve siyaseti yeniden şekillendiren darbenin, bütün partileri, akımları derinden etkilediğine kuşku yok. Siyasî parti ve örgütlerin kapatılması, kadrolarının tutuklanması, yasaklar, herkes gibi ülkücü hareket için de önemliydi. İktisadi hayattan kültürel iklime, toplumsal gerilimlerden yeni dünya düzenine kadar pek çok şeyin yeniden kuruluyor olması, ülkücü hareketi de derinden etkiledi. Başta sol ve Kürt siyasî hareketi olmak üzere herkese yönelen devlet şiddetinden –nispi olarak çok daha az– ülkücülerin de pay aldığı söylenebilir. Ancak herkes için ortak sorunların yanı sıra, darbenin ülkücü hareket üzerinde daha farklı sonuçları olduğunu tespit etmek gerek. Hatta ülkücü hareketi, darbe travmasının etkisinden en geç çıkabilen yapılar arasında saymak abartılı olmaz. Bunun nedeni, ülkücü hareketin üzerine çok gidilmesi değildi. Aksine uzun süren travma, hareketin kuruluş kodlarıyla darbe ikliminin fazla *yakın* olmasından kaynaklandı. Çünkü darbe, hareketin ontolojik meselesi olan *devletle ilişki* konusuna çok sarsıcı bir müdahaleydi. Bu sarsıntı, önemli bir hesaplaşma, yeniden biçimlenme gibi süreçlere, zor toparlanacak bir dağınıklığa ve etkisi kolay geçmeyecek kafa karışıklıklarına yol açtı. '70'li yıllar boyunca hareketin taşıyıcısı ve kitleselleşmesinin en önemli unsuru –hatta varlık sebebi– antikomünist misyon, bir anda işlevsizleşmiş, yetmezmiş gibi neredeyse bir cezalandırma gerekçesine dönüşmüştü.

Ülkücü hareket, ideolojik ve örgütsel gelişmesinin şekillendiği/tamamlandığı '70'li yıllar boyunca, devletin yanında ve MC hükümetleri döneminde

açıkça devletin desteğiyle serpilmiş bir misyon inancıyla yoğrulmuştu. *Türkiye'nin 1970'li Yılları* cildinde İlker Aytürk'ün işaret ettiği gibi, ülkücü hareketin devletle ilişkisinin ne kadar organik ne kadar operasyonel olduğu, sivil siyasî rolü ile Soğuk Savaş'ın ürettiği mühendislik çabalarının ağırlığı tartışmalı başlıklar. Meselenin fikri, kültürel ve moral zeminde ise daha berrak olduğu açık. '70'li yıllarda harekete katılmış ortalama bir ülkücü için devletle yakınlık, şüpheye yer bırakmayacak kadar kesindi. Dahası devletin zaafa düştüğü zamanlarda ve içine kadar sızmış hainlere karşı vatana ve bayrağa sahip çıkma görevi, hareketi diri tutan ana motivasyondu. Darbe, daha ilk andan itibaren bu peşin kabulü takdir etmeye pek niyetli olmadığını gösterdi. Üstelik bu misyonun abartılmasını bir tür *küstahlık* olarak değerlendirip cezalandırma yoluna gitti. MHP (Milliyetçi Hareket Partisi) yöneticileriyle birlikte, ülkücü gençlik liderlerinin hapse atılması, bazı militanların idama çarptırılması, denge gözetme kaygısıyla açıklansa bile bu yaklaşımın açık göstergesiydi. Bu sarsıcı sille, şaşkınlığa ve ağır bir kimlik bunalımına kapı açtı. Oysa başlangıçta tepe kadrolardaki kısmî tedirginliğe rağmen, orta ve alt kademe militanlar, milliyetçi yazar-çizerler darbeyi olumlu bir gelişme olarak algılamıştı. Müdahalenin, ne pahasına olursa olsun durdurulması gerektiğine iman ettikleri sola karşı yapılmış olduğu fikri baskındı. Darbe öncesinde, MHP sözcülerinin ülkenin karşı karşıya kaldığı tehlikenin olağanüstü önlemler gerektirdiği, bu amaçla sıkıyönetim yetkilerinin artırılması yolundaki görüşleri de zihni bir ön hazırlık sağlamıştı. Nitekim darbeden bir süre sonra MHP lideri, ülkücü hareketin başbuğu Alparslan Türkeş, askerî yönetimin başındaki Kenan Evren'e yazdığı mektupta, "12 Eylül gününden bu yana vaki beyanlarınız, bizim de yıllardır savunmaya çalıştığımız ve bundan sonra da her şart altında savunmaya devam edeceğimiz düşüncelerin değişik bir üslupla teyidi niteliğindedir," demişti.

12 Eylül fikriyatı ve yönetim kadrosuyla yakınlık arzusunun karşılık bulmayacağı, MHP yöneticilerinin tutuklanması ve Nisan 1981'de tamamlanan *MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası İddianamesi* ile daha açık biçimde ortaya çıktı. Darbe yönetimi yani MGK (Millî Güvenlik Konseyi), MHP'liler ve ülkücülerle yakınlık görüntüsüne izin vermek istemiyordu. Ferruh Sezgin, 1990 yılında yayımlanan *Sistemin İntikamı* kitabında, MGK'de yapılan oylamada beş üyeden ikisinin (Kara Kuvvetleri Komutanı Nurettin Ersin ve Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya) MHP'ye dava açılmasına karşı çıktığını ancak Evren'in oyuyla çoğunluk kararı alındığını yazdı. Kenan Evren, davanın açıldığı yıl Sivas'ta yaptığı konuşmada, MHP'yi "devlete, milliyetçiliğe sahip çıkıyorum diyerek çeteler kurmakla" suçlayarak net bir mesaj verdi. Askerî Savcı Albay Nurettin Soyer tarafından hazırlanan iddianamede, Türkeş dahil 49 kişi için idam, yüzlerce kişi için de hapis cezaları is-

tendi. 5 yıl 11 ay süren yargılama, 7 Nisan 1987 tarihinde sonuçlandı. 11 yıl 1 ay 10 gün hapis cezasına çarptırılan Alparslan Türkeş, 7 Nisan 1985 tarihinde tahliye edildi. Kimi doğrudan bu davada, kimi açılmış başka davalarda yüzlerce ülkücü çeşitli hapis cezaları aldı. Gerçek sayısı halen tartışmalı olsa da –ülkücü yayınlarda kabul edilen rakamla– 9 ülkücü militan idam edildi.

12 Eylül, hareketin ve fikriyatın bir bütün olarak tasfiyesi yerine, merkezî kontrol imkânlarını hedef almıştı. Örneğin, bazı MHP yöneticileri ve ülkücü örgütlerdeki bazı isimler, MHP GİK (Genel İdare Kurulu) üyeleri, Ülkü Ocakları'nın ideolojik tahkimatı ve merkezî kontrolü için görevlendirilmiş *eğitimciler grubu* beraat etti. Bürokraside, üniversitelerde, medyada yetişmiş/yerleşmiş ülkücü kadrolara dönük derin bir *temizlik* yapılmadı. Ülkücü gençlik liderleri, MHP'nin en tepe liderliği ve daha alt-orta kademe sokak örgütlenmesi cezalandırılırken *yararlı* olabilecek *rafine kadrolara* dokunulmadı hatta korundu. Türkeş tarafından sacayağı sayılan ve hareketin gücünü oluşturan üç unsur; *lider, teşkilat ve doktrin,* ayrı ayrı ele alınarak birbirinden ayrıştırılmıştı. Bunun yarattığı dağınıklık ve merkezî kontrol imkânlarının kesilmesi, hareketi elbette çok sarstı ama asıl belirleyici olan, nasıl davranılması ve düşünülmesi gerektiğine dair derin kafa karışıklığıydı. Bu kafa karışıklığına merkezî olarak müdahale edecek merci ve imkânlar ortadan kalkmıştı. Bu yüzden, farklı ülkücü profillerinin darbe travmasından etkilenme ve dolayısıyla baş etme yöntemleri baştan farklılaştı. Her kesim meşrebince baş etme yolları aradı ve buldu. '80'li yılların ülkücü hareketi, bu dağınıklığın hikâyesidir. Her parçada oluşan dağınıklık, ülkücü hareketin bütün unsurlarındaki savrulmalarının diğerlerini doğrudan veya dolaylı etkilediği toplam dağılmayı da besledi.

Fikri İktidarda, Kendi Zindanda

MHP ve ülkücü hareketin 12 Eylül ile yakınlık hevesi –karşılıksız kalsa da– hiç kısa sürmedi. MHP Davası'nın ilk duruşmasında Türkeş salona girdiğinde herkesin hazır ola geçmesi gibi sembolik gösterilere rağmen, yargılamada adli ve siyasî bir hata yapıldığına dair pasif savunma belirleyiciydi. Bu ikircikli ve pasif tutum, darbenin travma etkisi ve dağınıklığın uzamasında etkili faktörlerden biri oldu. 1981 ve 1982 yıllarında ülkücü camiaya dönük yayımlanan *Bakış, Hamle* ve *Yeni Düşünce* gibi yayın organlarında, 12 Eylül'ün haklılığını teslim eden yazılar ağırlıktaydı. Örneğin Ülkü Ocakları eski başkanlarından Muharrem Şemsek 1981'de *Bakış* dergisindeki yazısında, 12 Eylül'ü "devletin öz savunması için kaide dışına çıkan emniyet ve asayiş hareketi" olarak niteliyor ve "Türk geleneğinde mühim yeri olan devlet heybet ve itibarı avdet etmiştir," diyordu. 1982'de *Yeni Düşünce* başyazısında ise şöyle deniliyordu: "12

Eylül Harekâtı'na bir ihtilal değil, bir istikrar hareketi olarak bakıyoruz. Batının ilmine ve tekniğine yönelik, aynı zamanda Türk-İslâm Sentezi'ni kurmayı hedef almış bir hamle diye düşünüyoruz." Türkeş'in danışmanlarından ve itibarlı ülkücü yazarlardan Galip Erdem, 1984 yılında yayımlanan *Mektuplar* kitabında ülkücülere şu öğüdü veriyordu: "İnanın ki aynı değerlerin muhafazası için mücadele edenler, bir gün gelecek, mutlaka bulaşacaklardır. Şimdilik ilk vazifemiz bu menfur oyuna gelmemek, düşmanın iğvasına *(ayartmasına)* uyup gerçek dosta küsmemek hatta ona sitem bile etmemektir."

Darbeyi devletin öz savunmasının tezahürü olarak karşılayan yaklaşım, yargılanan ülkücü hareketin kendini savunmak için geliştirdiği anlatının ana fikri oldu. Böylece kırılmış, incinmiş gurur tamir ediliyor, yakınlık için bir psikolojik ortaklık yaratılıyordu. MHP Genel Sekreter Yardımcısı Nevzat Kösoğlu, mahkemedeki savunmasında *millî refleks* tezini şöyle tanımladı: "Cemiyet bir canlı organizmadır ve can, mal, ırz gibi kavramlar doğrudan doğruya onun zayıf noktaları ise din, bayrak, vatan, millet gibi sayabileceğimiz kavramlar da bir cemiyetin, kültürün en sert noktalarıdır. Yani taarruza uğradığı zaman en sert tepkiyle karşılanan noktalarıdır. Sosyoloji ilmi bunu böyle tespit ediyor. Ve bu tepkinin savunma refleksleri olarak reaksiyon bile değil dikkat buyurun, savunma refleksleri olarak tespit ediyor. Gayrişuuri olarak tepki yapıyor. Türkiye'de olan budur." Bu savunma perspektifi, yaşanan travmayı öz eleştiri veya en azından yeniden değerlendirme ihtiyacı olmaksızın yatıştırma imkânı verdiği için özellikle genç ülkücü kadrolar tarafından kolay benimsendi. Ayrıca bu yaklaşım, milliyetçi sağın şiddet potansiyelini *başka düşmanlar* için de tekrarlanabilir daimi bir vazifeye çeviriyordu.

Millî refleks tezi, reaksiyon gerekçesi olarak darbeyle paralellik ima ediyordu. Varılmak istenen hedef açısından benzerliği ifade eden ve daha popüler olan savunma versiyonu ise "fikri iktidarda kendi zindanda" söylemiydi. Yeni rejim için fikri müelliflik iddiası içeren bu görüş, MHP yöneticisi ve Bakan Agâh Oktay Güner tarafından dile getirildi: "12 Eylül'den sonra kurulan hükümet döneminde bizim siyasî fikirlerimizin büyük bir bölümü de uygulama şansına kavuşmuştur... Savunduğu bütün fikirler 12 Eylül'den bu yana teker teker kurumlaşan, memleketin kurtarılması için siyasî tercihi güçlü devlet ilkesine bugünkü iktidarın uyduğu, dolayısıyla fikirleri iktidar, kendileri tutuklu siyasî kadro dünya siyaset tarihinde maalesef bizden ibarettir." *Fikri iktidarda kendi zindanda* şeklinde slogana dönüşen bu savunma, MHP'ye ilişkin bir siyasî etiket haline geldi. 12 Eylül ile daha yakın mesaiye giren sağ entelektüeller tarafından ülkücülere fazla yüklenilmemesi temennilerine zemin yapıldı. '80'lerin ortalarından itibaren sloganın itibarı azaldı ama milliyetçilik fikrinin iktidarlardaki ağırlığının sürekliliğinin zihni ilhamı olmayı sürdürdü. Alınan seçmen desteğinden çok daha etkili biçimde

fikri iktidarda tutma misyonunun konforuna, '90'lı ve 2000'li yıllarda tekrar tekrar müracaat edildi.

Türk-İslâm Sentezi ve Ülkücüler

12 Eylül'ün inşa ettiği yeni rejimin –birbirini tamamlayan– iki önemli dayanağı vardı. Birincisi, devlet organizasyonunu ve siyasetin mimarisini toplum-devlet dengesini açık biçimde devlet tarafına bükerek değiştiren 1982 Anayasası; ikincisi, 24 Ocak 1980'de açıklanan ve dünyada şekillenen yeni ekonomik yörüngeyle Türkiye'yi sıkı biçimde bağlayan iktisadi transformasyon programı. Referandumdaki yüksek evet oyu ile Anayasa'nın çerçevesinin, ANAP'ın tek başına iktidar olmasıyla da ekonomik programın ciddi toplumsal destek alacağı görüldü. En azından ciddi bir direnç oluşmadığı kesindi. MHP'nin yüksek oy aldığı merkezler, her iki konuda hararetli destek verdi. Önceki dönemde yaşanan sorunların, kriz ve tıkanıklıkların aşılması ihtiyacının belirleyici olduğu doğruydu ama darbe yöneticilerinden ibaret olmayan 12 Eylül *aklının,* yeni düzenin ideolojik tahkimatı ve toplumsal desteği konusunu, dünyada benzer rejim örneklerine göre daha ciddiye almış olmasının payı da küçümsenemezdi. 12 Eylül, ideolojik hegemonya için Atatürkçülüğün otoriter-faşizan yorumunun yanına Aydınlar Ocağı çevresi tarafından '70'li yılların ortalarından itibaren formüle edilen *Türk-İslâm Sentezi* doktrinini koymuştu. Siyaset yeniden biçimlendirilirken toplumun ağırlıklı çoğunluğunu (Sünni-Türk) etkileyebilecek, çağıracak sembol ve kavramlarla sağlam destek üretilmeye yönelmişti.

Ülkücü hareket hem devlete fazla yakın tepe kadroları açısından hem de sivil taban refleksleri dolayısıyla Türk-İslâm Sentezi formülüne –en azından ismi ve karışımın unsurları açısından– uzak sayılmazdı. Özellikle '70'lerdeki kitleselleşmede önemli payı olan *Tanrı Dağı Kadar Türk, Hira Dağı Kadar Müslüman* sloganıyla ortayla konulan Türk ve İslâm karışımını çağrıştıran bir tınısı vardı. Darbeye açık destek veren, güçlü antikomünist reflekslere sahip, piyasa ekonomisine (kapitalizme) bağlı, otoriter devletçiliği daha çok siyasî açıdan okumaya yatkın milliyetçi-faşizan entelijansiya da önemli ortak paydaydı. Uzun yıllar boyunca *büyük sağ ittifak* hülyası görmüş ve '70'li yıllardaki MC koalisyonlarının kuruluşunda önemli rol oynamış bu çevreler hem 12 Eylül nezdinde hem ülkücü tabanda hâlâ itibarlıydı. Bu yakınlık, tıpkı "fikri iktidarda kendi zindanda" hikâyesinde olduğu gibi bir imkân gibi görülüyordu ama aynı zamanda atalet riskini beraber getiriyordu. 12 Eylül, ülkücü harekette verdiği örgütsel ve moral hasarın yanında, bu yakınlıktan mütevellit bir fikri boşluk hediye etti. Bazı milliyetçi-ülkücü yazarlara göre bu tahribat halen aşılabilmiş değil.

Türk-İslâm Sentezi'nin, iktidarın resmî ve kalıcı söylemi olması pek çok nedenle çok uzun ömürlü olamadı. Seksenlerin sonuna kadar gündemde tutulsa bile etkisi ve popülerliği hızla zayıfladı. Seçime girmesine izin verilen MDP, HP ve ANAP'tan oluşacak üç partili siyaset tasarımı, daha ilk seçimde kalıcı olmaktan çıktı. Neoliberal ekonomik transformasyonun partisi ANAP'ın, darbe yönetimi tarafından açıkça desteklenen emekli asker Turgut Sunalp'in başında bulunduğu MDP karşısında kazandığı zafer, yeni rejimde hangi ayağın belirleyici olacağını göstermişti. ANAP'ın lideri Turgut Özal'ın pragmatist *dört eğilim* söylemi, Türk-İslâm Sentezi'nin eklektik *Millî Mutabakatlar* çerçevesinin önüne geçti. Dünyada giderek hızlanan rüzgârla buluşan kanat, *sentezin* önerdiği hantal ideolojik tasarımı kolay süpürdü. Bunun kontrolsüz gelişme olmaktan ziyade, istenen durum olup olmadığı ise hâlâ açık bir tartışmanın konusu.

İran Devrimi'yle etkili bir dalgaya dönüşen ve Türkiye'de darbe yönetiminin *dinci olmayan dindarlık* yaklaşımı sayesinde meşruiyet alanı genişleyen İslâmcılık, siyasî yelpazenin sağını şekillendiren –en azından hareketlendiren– fikri dinamik olarak yükseliyordu. ANAP'ın, başta lideri Özal olmak üzere önemli kadrolarının *Millî Görüş* orijinli olması önemli bir etkendi. Bazı cemaatler –ivme kazanan kentleşmenin katkısıyla– her bakımdan palazlandı, kentlileşen kesimler içinde güçlü ağlar kurabildi. Ülkücü hareket ve milliyetçiler ise değişen yeni dünya düzeni, hızlanan küreselleşme ve Türkiye'nin hızlı dönüşümüne intibakta zorlanıp 12 Eylül'ün zayıf kanadıyla yapışık kaldı veya algılandı. Türk-İslâm Sentezi, yakın durmaya çalışanları değil imkânlarından faydalanmalarına rağmen mesafeli durabilenleri yükseltti. Politik önemleri küçüldüğü için iktidara bağımlılığı artan taşra ahalisi ve İslâmcıların güçlü ilişkiler geliştirdiği kentli yoksullarla, ülkücü hareketin teması ve dolayısıyla temsil ilişkisi zayıfladı.

Yeni rejim, MHP milliyetçiliğini resmî ideolojinin müellifi göstermeye ikna olmamakla birlikte, ülkücülerin *muteber ve verimli* kadro havuzunu kullanmayı sürdürdü. Bu durum, bireysel çıkış ve yatay geçişleri hızlandırdı yeni imkânlar yarattı. Sert mücadele yıllarının aktif kadroları yargılanırken dokunulmamış *yetişmiş* kadrolar, harekete bağlılıklarında esneyebildikleri ölçüde fırsatlar yakaladılar. Bürokraside, akademide ve diğer partilerde ikbâl kapıları açıldı. '80'li yılların ortasından itibaren önemli güvenlik sorunu olan Kürt meselesi dolayısıyla tahkim edilen güvenlik teşkilatında, bu kadrolar hakkıyla değerlendirildi. Dönemin yaygın uygulaması olan güvenlik soruşturmaları, ülkücüler açısından engel oluşturmadı hatta bazı alanlarda avantaj haline geldi. ANAP'ın ülkücü kökenli bakanlarının görev aldığı bakanlıklarda ciddi kadrolaşma imkânları yaratıldı. YÖK (Yükseköğretim Kurulu) ile birlikte hızlanan solcu akademisyen kıyımını takiben üniversitelerdeki ye-

ni kadrolaşmada etkili olan Aydınlar Ocağı çevresi, ülkücü akademisyenlere kalkan oldu, yenilerinin istihdamını sağladı. Yargılamaların dışında kalan parti kadroların bir kısmı, ANAP ve diğer merkez sağ girişimlerin içinde kendilerine yer açmayı başardı. Fakat ülkücü hareketin bu süreçlerden kolektif siyasî avantajlar elde etmesi, '90'lara kadar pek mümkün olmadı. Fırsatlar, bütün olarak hareketi besleyen dinamikler olarak işlemedi, merkezkaç eğilimleri güçlendiren sonuçlar yarattı.

Ikbâl ve İnkâr Kapısı Olarak ANAP

Toplu dağınıklığa eklenen bireysel savrulmalar toparlanmanın gecikmesinde çok etkiliydi. Ülkücü hareketin tabanı ve kadrolarının önemli bir kısmı, cezalandırılmalarını haksızlık olarak görmekle birlikte, '70'leri *tamamlanmış bir siyasî misyon* olarak algılamaya çok uzak değildi. Tamamlanmış misyon fikri, hareketin üzerinde şekillendiği sacayaklarının her birini, yani *lideri, teşkilatı ve doktrini* kapsıyordu. MHP'den de önceki döneme ait "Türk milliyetçiliğinin partiler üstü bir dava" olduğu iddiası, yeni kurulan partilere taşınmayı kolaylaştıran bir yorum olarak raftan indirildi. 12 Eylül'ün fikri hamurunda pay sahibi olan milliyetçi-faşizan aydınların verdiği ideolojik ruhsat ile yeni partilerin açtığı imkânlar birleşince, ülkücü siyasetçiler için geniş bir bulvar açılmış oldu. Davayı yeni bir formda sürdürme gerekçesi transferlere meşruiyet sağladı. Teşkilatçılık yetenekleri ve ilişki ağları sayesinde ülkücü siyasetçiler, dahil oldukları partilerde hızlı yükseldi. Tanıdık sima ve sembollerle ulaşılması kolay taban hem yeni partiler için verimli oy havuzu hem de bu havuzla tanışıklığı olanlara siyasî ikbâl sağladı. MHP'nin ve ülkücülerin öz partilerinde toparlanmalarının gecikmesinde, yaşanan travma ve siyasî yasaklar kadar, bu intibak ve ikbâl imkânlarının katkısı oldu.

1983 yılındaki seçim öncesinde ülkücülerin yöneldikleri adreslerden biri, AP'nin yerine kurulan BTP'ydi. Öğretmen Okulları genel müdürü görevindeyken *Komando* lakabıyla anılan Ayvaz Gökdemir ve 12 Mart'ın şedit savcılarından Baki Tuğ gibi isimler, bu partiye katıldı. BTP'nin ardından kurulan DYP'nin ANAP'la mücadele stratejisi daha liberal bir çizgiye oturtulunca karşılıklı heves bir süreliğine zayıfladı. Ülkücülerin DYP'de gözde olmaları, '90'lı yıllarda yükselen milliyetçi dalgaya kadar hız kesti. 12 Eylül zihniyetiyle yakınlık için uygun görünen MDP ise *Yeni Düşünce* gibi o dönemin ülkücü yayın organlarının açık desteğine rağmen ülkücü kadroları bünyesine katmakta atak olmadı. MDP'nin *askerlerin partisi* gibi algılanması, iki tarafın da birbirlerine karşı ihtiyatlı davranması önemli bir barajdı. Mesafeli başlayan ilişki, MDP'nin ilk seçimde aldığı yenilgiyle zaten cazip seçenek olmaktan çıktı. 1985 yılında yapılan kongrede, muhtemel MDP-MP birleşme-

si umuduyla ülkücüler, Sunalp'in adaylığını destekledi; destekle kalmayıp yoğun çaba harcadılar ama yine kaybeden tarafta kaldılar. Kongreyi, partiyi ANAP'a taşıyacak olan Ülkü Söylemezoğlu kazandı.

ANAP, ortaya koyduğu iddia ve kullandığı söylem nedeniyle başta ülkücüleri diğer partiler kadar kolay cezbedecek bir yapı gibi durmuyordu. Milliyetçi entelijansiyanın önemli bir kısmı, ANAP lideri Özal'ın söylemlerini fazla liberal, klasik sağ gelenekten hayli uzak buluyordu. MHP'nin geleneksel tabanının fazla hızlı iktisadi liberalizasyona alerji göstereceği, millî değerleri geriye iten maddiyatçı bakış açısının yadırgatıcı olacağı düşünülüyordu. Bunlara karşılık, ANAP'ın kuruluşunda yer alan ve Aydınlar Ocağı çevresinden milliyetçi-muhafazakâr çekirdek, bu mesafeli duruşu bir nebze yatıştırdı. Ayrıca, eski misyonun tamamlandığı fikri ve lider ülke iddialı *pozitif milliyetçilik* hevesi, eski milliyetçi yeni liberal yazarlarca da hararetle desteklendi. ANAP'ı oluşturan *dört eğilim* iddiasındaki yer alan dörtlüden birinin MHP olduğu ortadaydı ve bunun açık bir çağrı olduğuna kuşku yoktu. Ancak ANAP'lılaşmayı sağlayan en belirleyici dinamik, MHP tabanının ağırlığını oluşturan taşra orta sınıfının, *orta direk* söylemini umut verici bulmasıydı. Bu yüzden, önce tabanın teveccüh gösterdiği, ülkücü kadroların ise tabanı izleyerek ANAP'la yakınlaştığı söylenebilir. ANAP, '83 seçiminde MHP'nin etkili olduğu Orta-Doğu Anadolu illerinde ülke ortalamasının –bazı merkezlerde 10 puan kadar– üzerinde oy aldı. Seçim çalışmalarına aktif olarak katılan ve başarıda pay sahibi olan MHP kökenli isimler ANAP listelerinden milletvekili seçildi.

Tablo, bir yıl sonra yapılan yerel seçimlerde tekrarlandı. MHP kökenlilerin ANAP'a akışı yerel siyasete sirayet ederek hızlandı. Ülkücü kökenli ANAP'lılar, bu özgüvenle etkili hizip mücadelesine girişti. Hizip ismi olarak milliyetçiler yerine *hareketçiler* etiketinin kullanılması, onların tercihi olmaktan çok diğer ekiplerin yakıştırmasıydı. Diğer ekipler, ideolojik tanımlama yerine onları imaj açısından daha sorunlu parti bağlantılarıyla işaret etmek istiyordu. Basın da bu isimlendirmeyi benimsemişti. *Ülkücüler* ismini kullanmak ise camia reaksiyonu açısından fazla cesaret gerektiren kışkırtıcı bir ataklık olurdu. Hareketçilerle, partiye daha hâkim görünen *Millî Görüş* kökenliler arasında açık gerilimler başladı. ANAP'ın ilk kongresi, hareketçilere beklediklerini getirmedi, ekibin önemli isimleri parti yönetimi dışında kaldı. Ancak bir süre küskün hizip gibi davrananlar olmakla birlikte, önemli bir kısmı zamanla eski aidiyetlerinden uzaklaşan siyasetçilere dönüştü. 1987 referandumu, ANAP'taki hareketçilerin geçmiş kimliklerinden uzaklaşmaları açısından kritik bir eşikti. Referandumda, Türkeş'in de dahil olduğu siyasî yasakların kaldırıp kaldırılmayacağı oylanacaktı ve ANAP, hayır kampanyası yapıyordu. Hareketçiler tereddütsüz kampanya katıldı ve üstelik ülkücü-

lerden ANAP'a yöneliş de devam etti. Aynı yıl yapılan seçimde pek çoğu yine ANAP'tan aday oldu ama listelerde yer bulamadı. Bu döneme kadar Türkeş tarafından da teşvik edildiği iddia edilen, MHP yerine kurulan MÇP'nin (Milliyetçi Çalışma Partisi) Genel Başkanı Ali Koç'un 1985'te "Yerinizde kalın," dediğini söylediği *hareketçiler*, giderek ülkücü çevrelerden açık tepkiler almaya başladı.

1988 yılında MÇP Genel Sekreteri Devlet Bahçeli, ANAP'ı "...yetişmelerine zerre kadar gayret göstermediği halde; Ülkü Ocakları'nın kültürüyle yetişmiş olan Türk milliyetçilerinin 25 yıldır yetişmesini bekledikleri kadroyu" gasp etmekle suçladı. Ülkücü hareketin popüler yazanlarından Abdürrahim Karakoç ise şöyle yazıyordu: "Hangi tarlada bol yiyecek görürse sığırcık oraya konar. Bizim camianın 12 Eylül öncesindeki ülkücü sığırcıkları şimdi ANAP tarlasına sürüler halinde kanat çırpıyorlar." Ülkücülerin ANAP'lılaşması sürecinde siyasî ikbâl arayışlarının önemli payı olduğuna kuşku yoktu ama siyasî gerekçeler de az değildi aslında. Basit kişisel çıkar arayışları yanında, hâkim iktidar partisi içinde kuvvetli temsil ihtiyacı duyan ve kurulan yeni ekonomik model içinde bunun kaçınılamaz olduğunu gören kesimlerin tazyiki önemli bir dinamikti. ANAP'lılaşan ülkücüler bahsinin bir başka veçhesi ise devlet içindeki kadrolaşmaydı. MHP, '70'li yıllardaki MC hükümetleri döneminde kadrolaşma yeteneğini en geliştirmiş siyasî yapılardan biriydi. Hareketçiler eliyle, bazı bakanlıklarda yıllar sürecek ülkücü kadrolaşma devam ettirildi. Halil Şıvgın dönemindeki Sağlık Bakanlığı en çarpıcı örneklerden biri oldu.

Geniş ve Uzun Bir Parantez: Ülkücü Mafya

1988 yılında ANAP kongresinde Özal'a bir suikast girişiminde bulunuldu. Olayın ülkücülerle ilişkisi, saldırıyı düzenleyen Kartal Demirağ'ın Dazkırı Ülkü Ocakları 2. başkanlığı yapmış biri olmasıydı. ANAP içindeki etkinlik mücadelesi dolayısıyla hareketçilerin parmağı olabileceği, derin devlet operasyonu ihtimali ve Özal ile sorun yaşayan iş insanlarının teşviki gibi çeşitli iddialar gündeme getirildi. Özal suikastı, bizzat kendisinin de üzerine fazla varmamasıyla tam aydınlanmamış olaylar listesinde yerini aldı. Fakat bu olay, 1981 yılında Papa'ya suikast düzenleyen Mehmet Ali Ağca hadisesiyle birlikte, ülkücülerin kendiliklerinden veya taşeron olarak çeşitli suç faaliyetlerinde yer aldıkları veya kullanıldıkları fikrini pekiştiren önemli gelişmelerdi. Zaten bu iki olay arasında geçen sürede, kendinden bahsettirmeye başlayan bir ülkücü mafya önemli bir gündem başlığı haline gelmişti. '88-'89 döneminde bu iddialar ayyuka çıktı, birbiri ardına ifşaatlar, itiraflarla köpürdü. Ülkücülerin açık ve örtülü bazı devlet operasyonları ve gayrinizami harp un-

surları içinde değerlendirildiği ve en yoğun devşirmenin, '80'li yıllarda yaşandığı tartışmaları ise '90'lı yıllardaki Susurluk benzeri bazı skandallarla tazelenecek, saçaklanacaktı. Ülkücü mafya, birbiriyle örtüşen iki farklı dinamiğin buluşmasıyla ivme kazanan bir konuydu. Birinci dinamik, ülkücü hareketin '80 travmasıyla birlikte yaşadığı dağılmanın yarattığı ihtiyaçlarla ilgiliydi. '70'lerin çatışma atmosferinde gözü karalık veya acımasızlıkla temayüz etmiş, şiddet yatkınlığı dışında fazla şey biriktirememiş bir kesim; 12 Eylül sonrası kelimenin gerçek anlamıyla *boşta* kalmıştı. Siyasî kimlik aidiyetlerini sürdürecek sosyal çevre daralmıştı, devlette ve çeşitli sektörlerde kadrolaşma imkânlarını kullanacak donanıma ve işlerini kuracak sermayeye sahip değillerdi. Önceki mensubiyetlerinin sağladığına benzer korunaklı ilişki ağına ve hayatı idame ettirecek gelir ve işe acil ihtiyaçları vardı. Şimdi MHP Genel Başkan Yardımcısı olan Avukat Fevzi Yıldız, 1988 yılında *Tempo* dergisinde "Bir zamanlar şehir sorumlusu, semt sorumlusu olarak itibar görmüş insanların simit satarak, dilenerek hayatlarını kazanmaları beklenemezdi elbette," diyerek durumu özetliyordu. MHP'nin bir başka genel başkan yardımcısı ve eski ÜYD (Ülkü Yolu Derneği) Başkanı Yaşar Yıldırım, yine '88 yılında *Nokta* dergisine, o yıllara hâkim olan "ülkücü kültürün yokluğundan ve tutunamama halinden" bahsediyordu.

İkinci dinamik ise Türkiye'nin girdiği hızlı ekonomik-toplumsal dönüşüm süreciyle bağlantılıydı. Henüz yasal çerçevesi oturmamış pek çok uygulama akçeli komplikasyonlar üretiyordu. Eğlence, turizm, inşaat ve ulaşım gibi olağanüstü hareketlenen sektörlerdeki fırsatlar için para dışında bazı *güç* gereksinimleri ortaya çıkmıştı. 12 Eylül'ün ilk senelerinde patlayan bankerler krizinden çeşitlenen ticari ilişkilere kadar değişik alanlarda, hukuksal çözüm yavaşlığını aşacak *normal dışı* müdahalelere ihtiyaç vardı. Tamamen yeniden kurulan sistem, gayrimeşru âlemi baştan şekillendiriyordu. Klasik babalar-kabadayılar etrafındaki yeraltı dünyası tasfiye oluyor, biraz da devlet eliyle yeni bir düzen tesis ediliyordu. Yasal sayılmayacak yollarla ciddi sermaye biriktirmiş olanların bir kısmı, riskli ve kirli işleri taşeronlara devrederek *iş insanları* olarak kimlik tazeliyordu. Bu iki dinamik yani boşluktaki ülkücülerin ve yeni koşulların ihtiyaçları buluştu. Küçük çek-senet tahsilatı işlerinden büyük devlet ihaleleri ve özelleştirme operasyonlarına kadar genişleyen bir alanda *ülkücü mafya* denilen olguyu yarattı.

Ülkücü hareket çevresi, 12 Eylül öncesinde de yeraltı âlemine yabancı sayılmazdı. En azından bazı şehirlerde ve semtlerdeki yerel şeflerin, bu çevrelerle ilişkileri veya tanışıklıkları vardı. Çatışmalı dönemde siyasî olmayan bazı meselelerde ülkücü reislere müracaat edilmesi duyulmamış olaylar değildi. Ayrıca '70'lerin son çeyreğinde, şiddete ve mafyatik ritüellere yatkın, daha lümpen bir kadro ortaya çıkmış ve bu kesim genişlemişti. 12 Eylül sonrasın-

daki sürecin bir kısmı, önceki yıllardan kalan bu yakınlığın izini takip edenlerle bağlantılıydı. Bazı ülkücü militanlar, yeraltı dünyasında etkili isimlerin yakın takımlarında yer almaya başladılar. Süreci asıl hızlandıran ise *artan talebe* cevap vermek için oluşan küçük ülkücü mangalardı. Aynı zamanda bir ilişki ağı kuran, sempatizanların da takıldığı yazıhaneler, iş ihtiyacının arttığı noktalarda ortaya çıkmaya başladı. '80 öncesi MHP Genel İdare Kurulu Üyesi Avni Çarsancaklı '88'de *Tempo dergisine* verdiği röportajda süreci söyle anlatıyordu: "Eskiden babalar vardı, 12 Eylül'den sonra bunların çoğu içeri girince İstanbul esnafı da çeklerini senetlerini tahsil edecek birilerine ihtiyaç duydu. Geçmişte bizimle birlikte olmuş, bizim içimizde gözükmüş adamları kullanmaya başladılar."

Alt yüklenici (taşeron) gibi alana giren ülkücü yazıhaneleri, zamanla yeraltı dünyası güç dengelerinde bir faktör olmaya, ülkücü etiketini koruyucu kalkan olarak daha fazla kullanmaya başladılar. Arz da talep de arttı. Mafyayla çalışan ülkücüler hikâyesi, doğal olarak bir süre sonra *ülkücü babalar* yarattı. En ünlülerinden Alaattin Çakıcı, İstanbul Gültepe'de yetişmiş; ailesinden birkaç kişi '80 öncesi silahlı saldırıda ölmüş ve ülkücü örgütlerde çalışmış, MHP Davası'nda yargılanmış bir isimdi. 1982 yılında tahliye olmasının ardından hızla yükseldi ve '80'lerin ikinci yarısında en etkili isimlerden biri haline geldi. Daha sonraki yıllarda ortaya çıkan bazı kanıtlar ve ifşalar, bazı devlet yetkililerinin bu süreçte dahli olduğunu gösterdi. Özellikle 1986'da MİT (Millî İstihbarat Teşkilatı) müsteşar yardımcısı olan Hiram Abas'ın, ülkücüleri gayrinizami devlet operasyonlarında kullanma ve çeşitli alanlarda destekleme konusunda etkili olduğu ileri sürüldü. '88 yılında *Hürriyet* gazetesinde verdiği röportajda Çakıcı da devletle irtibatını, intisakını doğruladı. '90'lı yıllardaki Susurluk skandalı sonrasında gizli devlet operasyonlarında ülkücülerin kullanıldığı belgelendi. Yıllar sonra özel bir afla Çakıcı'nın hapishaneden çıkmasını sağlayan Devlet Bahçeli de Çakıcı'nın ülkücü dava arkadaşı olduğunu ve devlete hizmet ettiğini söyleyecekti.

Ülkücü mafya hikâyesi, tıpkı ANAP'lılaşma sürecinde olduğu gibi hem faydalanılan hem de rahatsızlık veren bir mesele oldu. Siyasî etkinlik ve imkân kısıtlarına, güç ve fırsat kapılarıyla cevap verdi ama bir taraftan da dağılmanın ve imaj sorunlarının derinleşmesine yol açtı. Türkeş'in partinin başına geçtiği ve toparlanmanın acilleştiği dönemde, mafyalaşmanın verdiği zarar, sağladığı faydaların çok üstüne çıkmıştı. Bu faaliyetlerden hapishanedeki ülkücülere para aktarıldığı söylentileri hareketteki reaksiyonu daha da büyüttü. En uzun süre hapiste yatan ülkücülerden Yunus Meral, '88 yılında *Bizim Ocak* dergisinde şöyle yazıyordu: "Ülkücü hareketi kapitalizmin piyonluğuna, para babalarının kapı kulluğuna soyunarak lekeleyenler, binlerce şehidimizin şerefli mücadelesine çamur atılmasına sebep olanlar, hareketimi-

zin milletimizce yanlış anlaşılmasına sebep olacak faaliyetlerde bulunan, ülkücü ismini kullananlar vallahi ve billahi, değil ülke sınırları dışına çıkmak, yedi kat yerin dibine girseler dahi, hesap vermekten kaçamayacaklardır." Türkeş, 1990 yılında parti okulunda yaptığı konuşmada ülkücü isminin kullanılmasına tahammülleri olmadığını açıkladı. Diğer taraftan yeraltı dünyasında ve artık kurumsallaşmaya başlayan ekonomik işleyiş rayına oturmuş, kontrolü zor çeteleşmeler faydadan çok rahatsızlık yaratmaya başlamıştı. Yani ihtiyaçlar örtüşmesiyle başlayan süreç, bu kez rahatsızlıkların buluşmasıyla sönümlendi. Ancak ülkücü harekette yarattığı imaj sorunu ve bu etiketin silinmesi çabaları '90'larda da devam etti.

Utangaç 12 Eylül Karşıtlığı ve İslâmlaşma

Buraya kadar anlatılanlardan görüleceği üzere, '80'lerde ülkücü hareketin içine girdiği bunalımlı dönemin ana gündemi *dünyevi* sorunlardı. Darbeden etkilenen diğer siyasî akımlarda görülen entelektüel hareketlilik, teorik tartışmalar, kültürel konularda yoğunlaşma çok daha geri plana itilmiş, kendine fazla yer açamamıştı. Ülkücü hareket, yaşanan travmadan yeni bir bakış açısı, bir tefekkür çabası, tartışma ve yenilenme heyecanı üretemedi, aslında buna pek niyet edilmedi. Bu fikri kuraklık, sonraki onyıllara da aktarıldı. Bu genel tespiti yaptıktan sonra, evveliyatı olmakla birlikte '80'lerdeki ülkücü harekette en ciddi fikrî hareketliliğin İslâmlaşma olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu yönelim de esasında bazı açılardan bir baş etme stratejisiydi ve asıl olarak *dışarıdan* esen bir rüzgârdı. Ülkücü harekette çok geç başlayan ve fazla da derinleşemeyen 12 Eylül karşıtlığı da –özneleri bakımından– bu süreçle kısmen bağlantılı sayılabilir. Bu yüzden, 12 Eylül karşıtlığını ayrı bir ara başlık açmak yerine İslâmlaşma bahsinde değerlendirmek uygun olacak.

Ülkücü hareketin 12 Eylül'ü cepheden karşıya alan bir tutum alamamasına rağmen, bazı tepkiler üretmediğini elbette söyleyemeyiz. Çoğunluğu ocaklı kadroların hapishane deneyimi, darbenin herkese yaptıklarına olmasa bile, ülkücülere özel olarak yaptıklarına itirazı tetikledi. Yurtdışında yayımlanan *Suçlanan MHP, Affedilen CHP* broşürü, ülkücülerin mağdur oldukları insan hakları meselelerine temas eden erken dokümanlardan biri olarak işaret edilebilir. Ancak insan hakları savunusu *solcu oyunu* olarak görüldüğü ve askerî yönetim tarafından aynı etiket kullanıldığı için bir sessizlik hâkimdi. Eski Ülkü Ocakları Başkanı Muhsin Yazıcıoğlu '87'de verdiği bir röportajda, yabancı heyetlere işkence iddialarını anlatmayı kendilerine yediremediklerini anlatmıştı. '80'lerin son çeyreğinde, hapishane deneyi geçirmiş ocaklılar arasında etkili olmaya başlayan eleştirel tutum, daha açık ifade edilmeye başlandı. Bu çevrelerin yayımladığı *Bizim Ocak* ve *Bizim Dergâh* dergilerinde

ve anı kitaplarında, zulüm anlatısı şeklinde gelişen tavır, zamanla darbe karşıtı bir içerik kazandı. Örneğin eski ÜYD Başkanı Yaşar Yıldırım, '88'de *Nokta* dergisi söyleşisinde "Ben artık bir devletin ebediyete kadar yaşatılması gibi bir zihniyete sahip değilim. Böyle bir mücadeleye de girmem. Biz bunun böyle olması gerektiğini 12 Eylül'den sonra gördük," diyordu. 12 Eylül'ün emperyalizmin ve çokuluslu şirketlerin eliyle yapıldığı iddiaları, *Yeni Düşünce* gibi daha önce darbeye açık destek vermiş bir gazetede yer bulabildi. 1990 yılında yine aynı gazetede Türkeş, '80 öncesinde terörün devletin bazı teşkilatları eliyle teşvik edildiğini ve 12 Eylül'ün doğrudan doğruya Türk milliyetçilerine karşı yapıldığını söyledi. Sadece 12 Eylül'ün bir sonucu sayılamayacak ama yaşanan travmayla ciddi ivme kazanmış ve bu şokla kolay buluşmuş olan eğilim ise İslâmcılaşma ve hareketi İslâmlaştırma çabası oldu.

Seksenlerde ülkücü hareketin fikri zeminini en çok etkileyen, kendinden en çok bahsettiren ve hareket içinde en çok tartışılan gelişmenin İslâmlaşma olduğuna kuşku yok. Bu eğilim, bütün '80'ler boyunca canlı kaldı, '90'ların başında hareket içinde önemli bir güce dönüştü ama çok kısa bir süre içinde hareketi yeniden biçimlendirecek önemli bir bölünmenin gerekçesi haline geldi. Aslında ülkücü hareketteki İslâmlaşma eğilimleri, '70'li yıllardaki kitleselleşme atağını yaratan stratejinin önemli bir parçası olarak ortaya çıkmıştı. '77 seçimleri öncesinde, Türkeş, "dünya görüşlerinin tek kelimeyle İslâm" olduğu söyleyecek noktaya kadar gelmişti. Nitekim milliyetçi-maneviyatçı çevrelerin popüler şairi Necip Fazıl Kısakürek; MHP'yi, "İçi alev alev Müslüman, dışı pırıl pırıl Türk ve içi dışına hâkim, dışı içine köle" olarak tarif etmişti. *Kanımız Aksa da Zafer İslâm'ın* ülkücülerin çok kullandığı slogan haline gelmişti. Bu dönemde *nizam-ı alem ülküsü ve ilay-ı kelimetullah şiarı,* ideolojik rota olarak kullanılmaya başlanmıştı. Türkeş'in teşvik ve nezaret ettiği, cemaat ve tarikatlarla yakın ilişkiler görünür, gösterilir olmuştu. Bu strateji sonucunda, özellikle Orta-Doğu Anadolu taşrasında Millî Görüş'le sert rekabete rağmen geniş bir muhafazakâr taban tutulmuş, bu yeni sosyolojik zeminden gelen kadroların ağırlığı partide kısmen, Ülkü Ocakları'nda ise belirleyici biçimde artmıştı. Diğer yandan '80'lere gelinirken, global bir İslâmi yükseliş dönemi başlamış, İran İslâm Devrimi etkisi ve Müslüman ülkelerde fikri canlanmayla İslâmcılık tırmanışa geçmişti. Soğuk Savaş döneminin sonlarında devreye giren *yeşil kuşak projesi* veya Rusya'nın Afganistan'ı işgali karşısında uygulanan politikalar, İslâmcı hareketlere meşruiyet alanı açmış, mümbit bir iklim oluşmuştu. Hızlı esen bu rüzgârın, ciddi bir kimlik krizi ve ideolojik boşluk evresindeki ülkücü hareketi etkilememesi beklenemezdi. Doğrudan İslâmcılığa geçen, çeşitli –ağırlıklı olarak Menzil Dergâhı– tarikat ve cemaatlere ve radikal İslâmcı çizgiye/örgütlere yönelen ülkücüler oldu. Ancak İslâmlaşmanın daha kalıcı etkisi, ülkücü kimliği-

ni sürdürmekten vazgeçmeyip ülkücülüğü İslâmileştirmeye yönelen eğilimin ortaya çıkması, güç kazanmasıydı.

Başlangıçta bu eğilimin en güçlü olduğu alan, haksız yere hapse atılan Yusuf Peygamber'e nazire olarak ülkücüler tarafından *Yusufiye* diye anılmaya başlayan hapishanelerdi. Ancak dalganın hapishanelerle sınırlı olmayan psikolojik, toplumsal, ideolojik ve siyasal zemini, gerekçeleri ve imkânları vardı. Ülkücü yazarlardan Ömer Lütfi Mete, 1990 yılında *Yeni Düşünce* gazetesindeki yazısında, camianın tasavvufa yönelmesini "ölümle burun buruna olan genç insanın gönül huzuru arayışına" bağlıyordu. Elbette buna, şiddet atmosferinin vicdani yükü ve darbeyle oluşan ontolojik boşluğu eklemek mümkün. Çok boyutlu ahlâki çöküntü, vefa-vicdan meseleleri ve fikri-kültürel kuraklık, anlam ve hedef belirsizliği, otorite yoksunluğu, her türden savrulmalar gibi ağır sorunlar karşısında güçlü bir eksiklik duygusu ortaya çıkmıştı. Böyle bir atmosferde eksiğe cevap verebilecek, hiç de uzakta olmayan İslâm, gidilebilecek kuvvetli adresti. '70'lerin son yıllarında ülkücü militan tipolojisi de önemli bir değişiklik göstermişti. MHP seçmeninin ağırlığı, Orta-Doğu Anadolu taşrası veya kentlerde hemşerilik üzerine inşa edilmiş mahallelere kayarken ocakların tabanı da okullardan sokağa doğru hareket ediyordu. Bu değişime paralel olarak gelişen alt kültür, İslâmi sembollerle daha ilişkili hale gelmişti. MHP'nin tepe kadrolarıyla daha '70'lerde çelişkiler yaşamaya başlayan bu kesimler, '80 sonrasındaki ANAP'lılaşma ve mafyalaşma pratiklerine de tepki duymaya başladılar. Önceden daha çok seküler Türkçü çevrelerin dillendirdiği *toplumcu milliyetçilik* ve *sol söylem,* dönemin ruhuna uygun biçimde İslâmi bir dile çevrilerek bu tepkilerle buluştu. Ülkücülerin, İslâmcılaşma için tanıdık fikri kaynaklar bulması da zor değildi zaten. Kısmen Nurettin Topçu ve Erol Güngör, popüler bir ajitatör olarak Necip Fazıl Kısakürek ama asıl olarak Seyyit Ahmet Arvasi, İslâmlaşmaya ruhsat verecek ideolojik dayanaklardı.

Seyyit Ahmet Arvasi'nin 1979 yılında yayımlanan *Türk-İslâm Ülküsü* kitabı, çok da kuvvetli olmayan teorisinden ziyade, sağladığı kavramlar ve isim ilhamıyla önemliydi. Bir Nakşibendi şeyh ailesinden gelen Arvasi, MHP Davası'nda yargılanmış, '80 öncesinde *fazla İslâmcı* olduğu için partiden ve örgütlerden biraz uzak tutulmaya çalışılmıştı. Türk-İslâm Ülküsü, Türk-İslâm Sentezi iddiasından önemli bir ayrışmayı işaret ettiği için hem İslâmlaşmanın yolunu açıyor hem 12 Eylül zihniyetinden ayrışmayı sağlıyordu. Arvasi'ye göre, Türk ve İslâm unsurları arasındaki ilişki, karşıtların (tez ve antitez) ilişkisinden çıkacak bir sentezin konusu olamazdı. Zira bu iki unsur, tamamlayıcı organik bir bütünlük arz etmekteydi. İslâm'ın milliyetçiliğe cevaz verdiğini öne sürerek önemli bir ideolojik barajı kaldırıyor, Türklüğe seçkinlik-önderlik misyonu yüklerken milliyetçilere İslâm'a hizmet görevini veriyordu. Bu yoldan

İlerleyen Türk-İslâm ülkücülerinin öncü ve simge ismi Muhsin Yazıcıoğlu, hedef ve araç çerçevesini şöyle çiziyordu: "Uzun soluklu bir mücadeleye girmiş olan ülkücü hareketin nihai hedefine ulaşabilmesi için, nihai hedefin ne olduğunun bilinmesi gerekir. Buna da ilay-ı kelimetullah dediğimize göre iktidar olmak da bir araç, devlet olmak da bir araç, dünya milletleri ailesi içinde en yüksek noktaya varmak da nihai hedefe ulaşmak için bir araç olmalıdır." *Bizim Ocak* dergisi, "İslâm'ın izin verdiği kadar milliyetçi" olunacağını yazıyordu.

Türk-İslâm ülkücülerinin, ülkücü tabanda ve iyice sığlaşmış fikir hayatında etkili olmasını sağlayan en belirleyici faktör yayın alanındaki hâkimiyetleriydi. 1983 yılında yayımlanmaya başlayan *Bizim Ocak* dergisi, '80'lerin ikinci yarısında büyük ölçüde bu ekibin denetimindeydi. Sonraki yıllarda İslâmlaşmayı daha keskinleştiren *Bizim Dergâh* dergisi ve başka yayınlar listeye eklendi. Aynı yıllarda, başta daha devletlu çizgide duran *Yeni Düşünce* gazetesi de sayfalarını bu çevreye açtı. Tirajı sürekli yükselen *Bizim Ocak*, pek çok ilde ve ilçede açılan temsilciliklerle örgütlenme ve ortak mekân ihtiyacını da karşılıyordu. '70'li yılların en dinamik gençlik kadrolarının önemli isimleri ya doğrudan bu ekip içinde yer alıyor ya da onlarla birlikte hareket ediyordu. Türk-İslâm ülkücülüğü kimliğini sahiplenenlerin içinde, İslâm'a kayışlarına ruhsat arayanlar, hareketi daha İslâmi bir çizgiye taşımayı isteyenler, İslâmcılığın yükselişine çare bulma peşindekiler olduğu gibi, hareketin hızlı toparlanması ışığını burada görenlerin de az olmadığı düşünülebilir. Muhtemelen böylesi değerlendirmelerin etkisiyle, Türkeş tekrar başına geçtiği partiye bu ekibi katmak istedi. '80'lerin sonunda partiye katılan ama hemen çok etkili konumlara getirilmeyen Türk-İslâm ülkücüleri, partinin toparlanmasında etkili oldu. Fakat parti teşkilatında ve ideolojik çizgide belirleyici olamadan '90'ların başında –harekete pek yabancı olmayan silahlı bir provokasyonla itilerek– partiden ayrıldılar, BBP'yi kurmak zorunda kaldılar. Milliyetçilik ile İslâm ilişkisi, hareketin ana gövdesinde ve içinden çıkmış diğer partilerde sonraki onyıllarda da temel mesele olmaya devam etti. Halen güncel bir tartışma olmayı sürdürüyor. Kuruluşundan –hatta fikrî doğuşundan– itibaren sürekli farklı biçimlerle tazelenen bu gerilim ve İslâmlaşma tazyiki, hareketin bütün tarihine yayılmış bir konu. Ancak '80'li yıllardaki bu dalga sadece etkisi değil yarattığı tepki yüzünden de hareketin yeniden biçimlenmesinde hayli belirleyici oldu.

Yeniden Toparlanma Gayretleri

12 Eylül'ün ülkücü harekette yarattığı dağınıklık, dış etkilere açık hale gelmiş olması ve içeriden dışarıya savrulmalarla sınırlı değildi kuşkusuz. Hareketin içi de en az kafalar kadar karışıktı. MHP'nin yerine kurulacak partiyi

örgütleme çabasına hayli erken başlandı aslında. 1983 yılında kurulan Mu.P sonraki ismiyle MÇP (Milliyetçi Çalışma Partisi), dört yılda altı genel başkan değiştirdiği sallantılı bir süreçte yol bulmaya çalıştı. Kamuoyunda ve devlet nezdinde, MHP'nin devamı olduğu düşüncesi çabuk oluşsa bile, camianın sahiplendiği ve buluştuğu bir yapı haline gelmesi uzun sürdü. Türkeş'in '70'li yıllarda kurduğu disiplinli yapı görüntüsünün altındaki çok parçalı zemin, oluşan ilk boşlukta bütün çıplaklığıyla ortaya çıkmıştı. Bu parçalı tablo, '80'lerde tabana doğru yayıldı. Sonraki yıllardaki tasfiyeler, kopmalar ve transferlerle iyice sertleşen iç çatışmalar ve aktif fay hatları bu parçalı görüntünün alenileşmesinin sonucuydu. Ama daha önemlisi bu çekişmeli iç mücadeleyi süreklileşmiş bir karaktere dönüştüren alışkanlık yaratılmasıydı. Bu nedenle, neredeyse '80'lerin tamamına yayılan toparlanma çabalarının hikâyesi, sonraki yıllardaki örgütsel gerilimlerin ve bunların açığa çıkma ve çözülme yollarının habercisi gibi.

Mu.P'nin ilk genel başkanı, darbe yönetimi tarafından oluşturulan DM'nin üyesi Mehmet Pamak'tı. Pamak, '60'lı yılların sonunda itibaren ülkücü hareket içinde yer almış, bürokraside bu kimliğiyle tanınmış bir isimdi. '80 öncesinde bazı ülkücü yayınlarda yer almış ve İslâmcı eğilime yakın ama '70'li yılların lider kadrosundan sayılabilecek biri değildi. DM'ye Çanakkale delegesi olarak girdikten sonra, başörtüsünü savunan konuşması ve yine milliyetçi-maneviyatçı saiklerle '82 Anayasası'na hayır oyu vermesi dikkat çekmişti. Pamak, Türkeş'i tutukluyken hastanede ziyaret etmiş *onayını* almıştı. Hareketin bütünü tarafından sahiplenilebilecek bir yapı kurmaktan çok kişisel iddialar taşıyan biraz *başına buyruk* bir tarz sürdürdü. DM'de ülkücü idamlarına onay vermesi dolayısıyla eleştirildi ama görevden ayrılması MP'ye açılan kapatma davası nedeniyle oldu. Sonra da çok daha radikal İslâmcı bir çizgiye kaydı.

Pamak'ın görevi devrettiği Ahmet Özsoy'un kısa süren başkanlığı ardından 1984 yılında İsmail Hakkı Yılanlıoğlu, MP'nin genel başkanlığına seçildi. Yılanlıoğlu, MHP'nin öncülü CKMP (Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi) Kastamonu milletvekilli olmuş, Türkeş'i partiyi ele geçirme hamlesinde desteklemiş ve yardımcılığını üstlenmiş hayli eski ağabeydi. Türkeş'e bağlılığından kuşku olmayan, '70'li yıllarda aktif siyasî hayattan çekilmiş olduğu için yıpranmamış bir simaydı. Fazla tanınmıyordu; risksiz, kimsede alerji üretmeyecek bir seçenek olarak bulunmuş ve ikna edilmişti. Bu dönemdeki düşük profilli parti liderliği sayesinde, '70'li yıllarda Ülkü Ocakları Derneği'nin ilk başkanı olan Muharrem Şemsek ve ekibi, gölge genel merkez gibi hareket etmeye başladı. Şemsek, '80 öncesinde uğradığı silahlı saldırı nedeniyle tekerlekli sandalyeye mahkûm kalmış itibarlı ülkücü liderlerden biriydi. Hapiste olmayan en rütbeli isim Şemsek'in ekibi, Yılanlıoğlu'nu kısa sürede önce

etkisizleştirip sonra da uzaklaştırdılar. '80 öncesinde ülkücü kimliğini açıkça beyan etmekten kaçınmayan, MC döneminde Türkeş'e mektuplar yazan bir eski Yargıç Ali Koç'u genel başkan seçtiler. Bu değişikliğin ardından, hâkim hizbin desteğini sağlamlaştırmak için örgütlenme atağına girişildi. Daha önce MDP bahsinde değindiğimiz üzere, MDP-MP birleşmesinin yolunu açmak için –kulisten daha fazla– müdahalelere kalkışıldı. MDP kongresinde ülkücüler gövde gösterisi yaptılar ama yine daha önce değindiğimiz gibi bu birleşme olmadı.

Partinin genel sekreterliğine emekli Albay Mehmet Alanyuva'nın getirilmesi, 12 Eylül arifesinde (Temmuz 1980) Fatsa ve civarında –yerel ülkücülerle işbirliğiyle– uygulanan devlet şiddetinin yürütücülerinden eski Ordu Valisi Reşat Akkaya'nın törenle partiye katılması, İstanbul İl Başkanı Kazım Ayaydın'ın "12 Eylül'ün bir fırsat olduğunu" söylemesi, bu dönem MP rotası hakkında epey fikir verebilir. 1985 kongresinde partinin adı MHP ile daha benzer olacağı düşünülerek MÇP ve amblemi de Türkeş'in *Dokuz Işık Doktrini*'ne gönderme yapacak biçimde dokuz yıldızın ortasında hilal olarak değiştirildi. Örgütlenme atağıyla kongre salonlarına yansıyan ve *eskiyi* hatırlatan bir canlılık yarattı belki ama bunlar partinin etkinliğinin artmasına ve asıl olarak da hareketi toparlamaya yetmedi. Şemsek, *Türkeş'in halefi yeni lider* havasına girmesi, ekibinin 12 Eylül destekçisi mazisi, darbenin mağduru olmuş ocaklı ülkücüler arasında etkili olmaya başlayan Türk-İslâm ülkücüleri başta olmak üzere ülkücülerin partiye olan mesafesini daha da artırdı. Eski MHP yöneticisi Agâh Oktay Güner, 86 yılında *Nokta* dergisine Türkeş'in de MÇP'yi desteklemediğini söylüyordu. ANAP'a geçmiş eski MHP'li Avni Çarsancaklı, MÇP için "üç beş lümpenin partisi" diyordu. Eski ocak başkanlarından Suat Başaran '89'da *Bizim Ocak*'ta, hizipçilik sorununa işaret ediyordu: "Otorite boşluğu ve otoriteyi temsil edenlerin bazı yanlışları... üst kademedeki karşılıklı suçlamalar gençliğe sirayet edince yeni nesil daha davayı öğrenmeden onun bunun aleyhine konuşmaya, 'adamın adamlığını' yapmaya başlamıştır."

Başbuğ Geri Dönüyor

1986 yılında yapılan ara seçimde, yüzde 2,2 oranında oy toplayabilen MÇP'nin arzu edilen seviyesinin çok uzağında olduğu açıkça görüldü. Hareket toparlanamadığı gibi parti içindeki bunalım iyice belirgin hale gelmişti. 1987 yılında Türkeş, bu duruma seyirci kalmayarak doğrudan parti yönetimine müdahale etti ve Genel Başkan Ali Koç istifa ettirildi. Türkeş, MHP ve ülkücü örgütlerin yeni ve eski yöneticileriyle çeşitli merkezlerde toplantılar düzenledi, yasakların kalkmasıyla partinin başına geçeceğinin işaretini ver-

di. Yine bu dönemde '70'lerin akademisyenler grubu içindeki Devlet Bahçeli ve yayıncı Ali Güngör, Türkeş tarafından parti görevine çağrıldı. 1987 kongresinde parti yönetimine giren Bahçeli genel sekreter, Ali Güngör genel başkan yardımcısı oldu. Sonraki yıllarda MÇP içindeki önemli hiziplerden biri olacak Bahçeli-Güngör ekibinin gelişiyle Şemsek ekibi etkisizleştirildi. Bu müdahalenin devamı olarak yeni bir genel başkan bulunması gerekiyordu. Türkeş, bu konuda da inisiyatifi aldı ve bizzat teklif götürdüğü Abdülkerim Doğru'nun seçilmesini sağladı. Tercih sürprizdi zira Doğru, ülkücü geçmişi olmadığı gibi eski bir MSP milletvekili ve bakanıydı ve yanında yine eski MSP Milletvekili Hüseyin Abbas'ı da MÇP yönetimine taşımıştı. Türkeş'in bu kararında, genel seçmende ve hareket tabanında etkili olmaya başlayan İslâmcılık rüzgârını kullanmak ya da sert dalganın hasarından sakınmak muhtemelen en önemli gerekçeydi. *Sağ partilerin birliği* hedefinin görevi kabulünde etkili olduğunu söyleyen Doğru'nun kafasında da, ANAP ve DYP'nin temsil ettiği liberal *modern sağ* karşısında, İslâmi dozu yüksek başka bir sağ ittifak vücuda getirmek vardı. 1990'ların başında RP, MHP ve IDP'nin (Islahatçı Demokrasi Partisi) kurduğu *kutsal ittifak* formülünün mayası sayılabilecek bu misyonun, MÇP'yi de tıkanmadan çıkartabileceği düşünülüyordu.

Doğru, göreve gelir gelmez sağ ittifak hedefi için, diğer partiler, kanaat önderleri ve bazı dinî cemaatlerle toplantılar yapmaya başladı. Hatta enerjisini büyük ölçüde bu hedefe yönelttiği için ülkücülerin toparlanma ihtiyacı geri plana atıldı. Ülkücü harekette MÇP'ye ilişkin tereddütler azalmak yerine büyüdü. Neticede, genel başkan camiaya yabancıydı, olacağına pek ihtimal verilmeyen bir hülyanın peşine düşmüş ve hareket reflekslerini önemsemeden başına buyruk davranıyordu. Seçildiği kongrede büyük bir oy desteği alamamış olması, sadece partiye mesafeli olanlarda değil içeride de bir güven sorunu olduğunu gösteriyordu. Doğru, Türkeş tarafından kaleme alınan dokuz ışık doktrinini tartışılır bulması ve İslâmcılık dozunu kontrolsüz biçimde yükseltmesiyle, laik milliyetçi çevrelerin de tepkisini çekti. Aynı dönemde Devlet Bahçeli ve Ali Güngör eliyle yürütülen, partiyi kurumsallaştırma, profesyonelleştirme çalışması alan buldu, ivme kazandı. Doğru'nun arkasında, teşkilatlanmaya hâkim olan Bahçeli-Güngör ekibi, MÇP'yi ortodoks muhafazakâr klasik MHP çizgisinin devamı "Türk milliyetçiliği fikrinin siyasî organizasyonu" halinde yeniden örgütlemeye giriştiler. Program çalışmaları ve teknokrat-bürokrat ağırlıklı kadrolara ağırlık verilmesi için zemin hazırlandı. Bahçeli'nin, sonraki yıllarda –zaman zaman yönetiminden uzaklaştığı/uzaklaştırıldığı dönemlere rağmen– parti içinde görünürlüğünden daha etkin olmasında, bu yapılanmanın kurucusu olmasının payı büyük oldu.

6 Eylül 1987'de yapılan referandumda siyasî yasakların kaldırılmasıyla, Türkeş siyasete ve partinin başına dönebilir hale geldi. Referandum öncesin-

de kendi misyonunda pek de mesafe alamamış olan Doğru, "Partide bir genel başkanlık sorunu yok," demiş olsa da bu gelişmenin ardından kendisine emanetçi olduğu net biçimde hatırlatıldı. 4 Ekim 1987'deki kongrede Türkeş partinin başına geçti. Ancak bu gelişme sihirli değnek etkisi yaratmadı. MÇP, gerçek bir toparlanma rotasına girerek camianın toparlanma adresi olmak için biraz daha bekleyecekti. Hareketin üzerinde yükseleceği üçayakta (lider, teşkilat, doktrin) da sorunlar devam ediyordu. *Lider*, biraz hırpalanmış ve sadece varlığıyla yaratabildiği eski etkinin uzağındaydı. *Teşkilat*, bir türlü toparlanamamış kaybedilen birlik henüz yerine konulamamıştı. *Doktrin*, 12 Eylül travmasıyla aldığı hasarı tamir için başvurulan yollar nedeniyle daha derin kafa karışıklıklarına sürüklenmişti. Ülkücü hareket hem dışarıya doğru fazla dağılmıştı hem de kendi içinde çok parçalanmış bir görüntü arz ediyordu. Bunları önemsizleştirecek bir başarı veya ikbâl ışığı da henüz yanmamıştı. Türkeş'in partinin başına geçmesinin ardından yapılan, 1987 seçiminde, MÇP yüzde üç oy oranına bile (2,9) ulaşamadı. Oysa Demirel sahneye güçlü biçimde geri dönmüş ve ANAP'tan ciddi oy kopartarak yüzde 20'ye tırmanmıştı. SHP'nin aldığı yüzde 25'e ek olarak Ecevit'in mütevazı partisine yüzde 8,5 oy gelmişti. En önemlisi, tıpkı Türkeş gibi RP'nin başında dönen Erbakan, yetmişli yıllardaki seviyenin altında kalmış olsa bile, yüzde 7'nin üzerinde (MÇP'nin iki katından fazla) oy toplamıştı. Seçim sonuçlarına bakılınca MÇP kendi potansiyelinin altında kalmasının yanı sıra diğer partilerle kıyaslandığında da başarısız görünüyordu. Türkeş'in karizmasının tek başına sihirli sonuç çıkartacak çare olmayacağı açıktı.

Yeniden Toparlanmaya İlk Adım

Seçim başarısızlığının yanında, hareket için fetret döneminin devam ettiğini gösteren başka gelişmeler de yaşanıyordu. 12 Eylül sonrasında –yurtdışında olduğu için– ayakta kalmış tek ülkücü örgütlenme, Ülkücü-Türk Federasyonu gürültülü biçimde bölündü. '70'li yıllarda Türkeş'in bizzat ilgilendiği, '80'li yıllarda ise güç, para ve kadro kaynağı olarak önemli işlev üstlenen yapının bölünmesine neden olan gelişmeler yıpratıcıydı. Bölünmenin arkasında, akçeli istismar iddiaları, mafyalaşma ve karanlık ilişki suçlamaları, vefa ve ideolojik meseleler gibi '80'lerin bütün travmalarının izdüşümleri vardı. İslâmlaşma meselesi de önemli faktörlerden biriydi. Bölünmeyi tetikleyen hamle, Avrupa gezisi sırasında bizzat Türkeş'in tavrıyla ortaya çıktı. Papa suikastı sanığı Ağca ile ilişkilendirilen federasyon yöneticileri Ali Batman ve Musa Serdar Çelebi, Türkeş tarafından kenarda durma talimatıyla karşılaştılar. Türkeş, gezi programını onları dışarıda tutarak sürdürdü ve bunun altını çizen konuşmalar yaptı. Bu gelişmeler üzerine, Türkeş'e karşı bir bildi-

ri yayımlayan Batman ve Çelebi ayrılıp Türk-İslâm Kültür Dernekleri Federasyonu'nu kurdu. Ancak bu gelişmenin en önemli sonuçlarından biri, Türkeş otoritesine açıktan ve örgütsel bir itirazın yapılıyor, yapılabiliyor olmasıydı. Yine aynı yıl içinde ülkücü hareketin '70'li yıllarda kurulmuş ve 12 Eylül sonrası ayakta kalmış örgütlerinden MİSK (Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu), hakkında çıkan usulsüzlük iddiaları ve etkinlik kaybı nedeniyle önce adını değiştirmek zorunda kaldı, sonra da fesih süreci başladı. Aynı dönemde daha önce değindiğimiz ülkücü mafya gündemi fazla gürültü çıkartmaya, ciddi imaj meselesi haline gelmeye başlamıştı.

12 Eylül'ün üzerinden yedi yıl geçmesine rağmen ülkücü harekette sıkıntıların sürdüğü konjonktürde yapılan '88 Kongresi, Türk-İslâm ülkücüsü olan olmayan *ocaklı* kadroların MÇP saflarına katılmalarına sahne oldu. '70'li yılların sonlarında kendilerini hareketin asli sahibi sayan ocaklı gençlik tabanı ile partinin elitleri arasındaki başlayan gerilim, '80 travmasıyla tırmanmış, boyut kazanmıştı. Ancak her iki tarafın birbirine olan ihtiyacı ama asıl önemlisi Türkeş'in hepsine olan ihtiyacı da giderek daha belirgin hale gelmişti. Bu mecburiyetler ve her bir tarafın bunun kendisi için bazı fırsatlar getirebileceği inancı, zor görünen buluşmayı mümkün kıldı. Partinin başına geçen Türkeş'in hareketi toparlamak için dinamik unsurlara gereksinimi vardı, partiye mesafeli duranların ise ana gövdeden uzak durarak yürüyebilecekleri fazla bir yol görünmüyordu. Bu noktada Eski Ülkü Ocakları Başkanı Şefkat Çetin'in *Türk-İslâm ülkücülüğü* isimlendirmesine itiraz için dile getirdiği uyarıyı anmak gerekir. Çetin'e göre "ülkücülük kavramı, Türkeş'in liderliğinde belirli bir metot ve hiyerarşik bir sistemle yürüyen hareket içinde anlam ve hüviyet" kazanmıştı, "başka manaların parçası haline getirilmesi, yine liderin tekelinde" olmalıydı. Yani ülkücülük yapmaya devam edecekler için ana gövdeden ayrılmamak ve Türkeş'in bulunduğu yerde olmak zorunluluktu.

Toparlamanın kritik dönemeci olan 1988 MÇP Kongresi, Kuran okunarak açıldı. Türkeş, salona çeşitli dönemlerde ocak başkanlığı, gençlik kolları yöneticiliği yapmış gençlik liderleriyle birlikte girdi. Hem toparlanma hem eski parlak günlerin ihyası hem de dinamizm vaadiydi. Bu gösteride yer alan isimlerin çoğu, hayli hararetli tartışmaların sonrasında oluşturulan tek listeye alınarak parti yönetimine seçildi. Fakat partinin üst karar organlarına taşınmadılar. Homurdanmalar artınca Muhsin Yazıcıoğlu ve Mustafa Mit gibi isimler daha sembolik görevlere getirildi. Ve Türkeş ilk parti yönetimi toplantısında gereken ayarı verdi: "Bazıları 'Milliyetçilik küfürdür,' diyorlar. Bazıları 'Türkeş'i tanımıyorum,' diyor. Bunu söyleyen bu hareketin içinde yer alamaz, kendi görüşüne uygun yere gider." Başbuğ ihtiyacı kabul etmiş ama inisiyatifin kendisinde olduğunun ve sınırların da altını çizmişti. Türkeş, ay-

nı konuşmada İslâmlaşma, İslâmcılık eğilimlerinin sınırını çizmek açısından da "MÇP, bir din görevlileri federasyonu gibi çalışmaz," diyecekti. '88 Kongresi'nde yapılan bu hamlenin bir yıl sonra yapılan yerel seçimde etkisi görüldü. MÇP'nin oyları yüzde 4'ün üzerine çıktı. Üç il merkezinde (Elazığ, Erzincan, Yozgat) belediye başkanlığı kazandı. Asıl önemli sonuç, eski kalelerde il genel meclisi oylarının '77 seçimine yakın seviyelere yaklaşmış olmasıydı. ANAP'ın erime sürecinin işaretleriyle birleşen bu tablo, tabanda toparlanma ve geleneksel coğrafyada oyların geri kazanılmasının habercisi olarak algılandı. Bu resim, Türkeş'in karizmasının tamiri ve liderin etrafından toplanma gereğini hatırlatmak için de kullanıldı.

'90'lar Kapısından '80'lere Bakmak

'88-'89 dönemecinden sonra ülkücü hareketin '90'lar atmosferine girmeye başladığını söyleyebiliriz. Bu tarihten sonra, Türkeş'in giderek daha belirleyici olduğu ve MÇP'nin (sonra MHP'nin) etkili bir siyasî aktöre dönüştüğü, açık ve örtülü iktidar ortaklığı deneyimleri yaşayacağı süreç başladı. Elbette sorunsuz ve çok hızlı ilerleyen bir süreç değildi ama '80'leri şekillendiren dağınıklık dönemi artık kapanıyordu. Bundan sonrası, alınan darbeler ve dışarıdan gelen cereyanlardan daha çok hareketin kendi dinamikleriyle ilgili olacaktı. '90'ların hemen başında yürürlüğe giren *Nisan Kararnameleri,* yeni bir siyasî iklimi haber veriyordu. Kürt meselesinde sertliğin devlet politikası haline getirilmesi, ülkücü hareketin yoksunluğunu çektiği düşman ihtiyacını fazlasıyla karşılayacaktı. Doksanların hemen başında gerçekleşen *kutsal ittifakla* meclise geri dönen Türkeş, çok kısa bir süre sonra Türk-İslâm ülkücüsü ekiple birlikte İslâmcılık baskısını tasfiye ederek başka bir rotaya yelken açacaktı. Marjinal parti olmaktan merkez parti iddiasına yönelen, büyük oy sıçramalarının yaşandığı ve milliyetçiliğin olmadığı kadar popülerleştiği bir dönem başlıyordu. Tıpkı '70'lerdeki gibi kuvvetli bir varlık nedeni ve hâkim çoğunluk içinde tutunma şansı sağlayacak atmosfer kapıdaydı. MHP ve ülkücü hareket, bu yeni iklimin havasıyla, birkaç kez bölünerek genişleyecek ve yeniden şekillenecekti.

Doksanlar kapısında durup geriye, '80'ler ülkücü hareketine bakınca '70'lerde tutan mayanın (veya kökün) sağladığı hayatta kalma imkânlarının kullanışlılığı daha bariz görünüyor. Bu imkânlar, kökün sağlamlığı veya derinliğinden daha çok hareketin tutunma, intibak ve sirayet kabiliyetleriyle ilgili. Darbe ve devlet ile ilişki başlığında, ANAP'lılaşma veya mafyalaşma bahsinde gördüğümüz şey, yapısal zaafların kolayca intibak reflekslerine dönüşmesiydi. İslâmlaşma, örgütsel ve ideolojik çıkış arayışlarında ise bünyesel eksikliklerin nasıl müracaatlarla, bulaşmalarla aşılmaya çalışıldığını gös-

teriyor. Dışarıdan katı disiplinli ve yekpare görünen yapının, ne kadar elastik olabildiğini, sadece dikey olmayan hiyerarşiyi ve parçalı gövdeyi hayatta kalmayı kolaylaştıran bir unsur olarak fark ediyoruz. Bu açıdan '80'ler ülkücü hareketini, önceki dönemden alınan tohumların, yaşanan dağınıklığın sonucunda pek de düzenli olmayan şekilde ortaya saçıldığı, bazen yerlere döküldüğü ve sonraki yıllarda ürünlerini veren bir dönem de sayabiliriz. Ülkücü hareket, '80'lerde girdiği *travma sonrası stres testinden*, ciddi hasarlar yanında bazı –özellikle tekrar toparlanma– kaslarını geliştirerek bazı takviyeler yanında önemli sadeleştirmelerle çıktı. Bu yüzden, ülkücü hareketin '80'li yıllarını Tanıl Bora ile birlikte incelediğimiz ve 1990'da yayımlanan *Devlet Ocak Dergâh* kitabının sonuç bölümünde, "Ülkücü hareket, toplumun siyasallaştığı ve muhafazakâr reaksiyon dalgasının kabardığı bir konjonktürde kendisini ve az çok akacağını bildiği bu potansiyeli azamileştirmek ve massetmek için, bugün '70'lerdekinden çok daha hazırlıklı, donanımlı bir yapıdadır," yazmıştık.

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu

Levent Odabaşı

12 Eylül Darbesi ile hayata geçirilen kurumlardan biri olan ve günümüzde de faaliyet gösteren *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu* 1982 Anayasası'nın 134. maddesi gereği, 2876 sayılı Kanun ile kuruldu. Yüksek kurumun faaliyete geçmesi içinse 17 Ağustos 1983 tarihini beklemek gerekti. Kuruluşta ilan eden ilgili maddede şöyle deniliyordu:

> Atatürkçü düşünceyi, Atatürk ilke ve inkılaplarını, Türk kültürünü, Türk tarihini ve Türk dilini bilimsel yoldan araştırmak, tanıtmak ve yaymak amacıyla; Atatürk'ün manevi himayelerinde, Cumhurbaşkanı'nın gözetim ve desteğinde, Başbakanlığa bağlı...(ATAM), Türk Dil Kurumu (TDK), Türk Tarih Kurumu (TTK) ve Atatürk Kültür Merkezinden (AKM) oluşan, kamu tüzel kişiliğine sahip "Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu" kurulur. Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu için Atatürk'ün vasiyetnamesinde belirtilen mali menfaatler saklı olup kendilerine tahsis edilir.

12 Eylül'ün bir mirası olan AKDTYK'nin internet sayfasında yer alan *Kurumun Tarihçesi* yazısındaysa dünyanın sayılı kültür ve medeniyetlerinden birine sahip olan Türk milletinin uygarlıkların beşiği bir coğrafyada binlerce yıllık bir geçmişe sahip olduğunun altı çizilerek kurumun "...bu büyük kültürel ve doğal mirasın korunması, değerlendirilmesi, tanıtılması ve gelecek kuşaklara aktarılması ve böylece millî kimlik ve bilincin güçlendirilmesi amacıyla kurulduğu" yazmakta. İçinde *millet, uygarlık, millî kimlik, millî bilinç* ve *medeniyet* kelimeleri geçmese unutulmaya yüz tutmuş meslekleri araştıran ve bunları belgesel halinde yayınlayan bir televizyon programının açılış cümlesi zannedilebilecek bu tarihçe elbet-

te ki bundan çok daha fazlasıdır. Zira AKDTYK'yi kuruluş amacı, kuruluşun zamanlaması, içeriği ve neleri kapsayıp neleri dışarıda bıraktığı noktaları üzerinden değerlendirmek, tartışmak gerekmektedir. Bu doğrultuda örneğin AKDTYK'nin 12 Eylül ideolojisinin üretimine yaptığı katkı ve kurumun içine doldurulan kadroların yeni toplumun inşasında üstlendiği rol, bu tartışmanın hareket noktalarından bir kısmını oluşturmaktadır. Diğer bir yönüyle bu tartışmayı yurttaşlık meselesi üzerinden de yürütmek mümkündür. Nitekim AKDTYK'nin kurulmasını öngörerek 1982 Anayasası, devlet aracılığıyla Türk etnisitesinin, kültürünün, tarihinin ve dilinin teşvik edilmesine anayasal bir koruma sağlamayı amaçlamıştır. Kurumun "Atatürkçü düşünceyi, Atatürk ilke ve inkılaplarını, Türk kültürünü, Türk tarihini ve Türk dilini bilimsel yoldan araştırmak, tanıtmak ve yaymak ve yayınlar yapmak" şeklinde tanımlanan amacı göz önüne alındığında Türk diline, kültürüne, diline devlet koruması verilmesi hususundaki bu kararlılık bir diğer yandan da devletin ne derece bir *yurttaş devleti* olduğu meselesini tartışmaya açmaktadır. Bu makalenin temel hareket noktalarını da işte bu başlıklar oluşturuyor.

AKDTYK'nin kurulmasını 12 Eylül'ün mimarları nezdinde mühim kılan pek çok nedenin varlığından söz etmek, elbette ki mümkün. Bununla birlikte, yüksek kurumun varlığını zorunlu kılan *ihtiyacın* darbeden uzun bir zaman önce hasıl olduğunu da belirtmek gerek. 12 Eylül Darbesi'nin temel *başarılarından* (!) biri de işte bu gereksinimin yerine getirilmesinde yani bir bakıma '70'li yıllara ağırlığını koymayı başaran *köklü* ama henüz ete kemiğe bürünmemiş düşünceleri/sentezleri, yarattığı resmî kurumlar aracılığıyla siyasal, kurumsal ve düşünsel hayatın tam ortasına yerleştirme noktasında görünürlük kazanmakta. Bu *başarının* (!) kendisini açık bir şekilde tecessüm ettirdiği kurumlardan biri de şüphesiz AKDTYK'dir. Ancak yine belirtmek gerekir ki yüksek kurumun ortaya çıkışı yetmişlerin de öncesine giden bir çabanın neticesi olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla, dönemin düşünsel ve kurumsal yönelimlerinin her ne kadar AKDTYK'nin ortaya çıkışının zeminini hazırladığını söyleyebilsek de bir patikanın varlığından da söz etmek mümkündür. Etienne Copeaux'nun AKDTYK ile ilgili tespitleri de işte bu noktanın altını çizmekte. Copeaux'ya göre AKDTYK ve araştırma, eğitimle ilgili kurumlar ve bunlara bağlı yayın organları (Türk Tarih Kurumu, Talim ve Terbiye Kurulu, YÖK, RTÜK) Türkiye'ye yönelik barbarlık suçlamalarına bir cevap sağlamak –ki bu suçlamalara daha 1930'lu yıllardan itibaren cevap verilmeye çalışılıyordu– ve Türkiye'yi en az Yunanistan kadar değerli bir kültürün muhafızı olarak tanıtmak gayesine odaklanmışlardı. Copeaux'nun *Türk Milliyetçiliği: Sözcükler, Tarih, İşaretler* başlıklı makalesinde yer alan bu tespit, bir 12 Eylül kurumu olan AKDTYK'nin ne amaçla kurulduğunu anlamamızı kolaylaştırmakta. Bir başka deyişle Copeaux'nun tespiti, yüksek kurumun ortaya çıkmasında bir kı-

yaslama ve yeniden değer biçme mücadelesinin varlığına işaret etmesi açısından oldukça dikkate değer. Öyleyse sorulacak soru da net: AKDTYK'nin kuruluşunu elzem kılan kırılma ya da çatışma kimler ve hangi ideolojik yönelimler arasında gerçekleşmişti? Bu soruyu *hümanist akım* ve temsilcileri ile 1970'li yıllarda *Aydınlar Ocağı* çevresinde geliştirilen *Türk-İslâm Sentezi* (TİS) düşüncesi ve takipçileri arasında geçen mücadele üzerinden okumak AKDTYK'nin kuruluş mantığını anlamak açısından açıklayıcı olacaktır.

AKDTYK'nin kurulmasını *resmîleştirilmiş sentez* olarak niteleyen Copeaux, sentez akımının "Kemalist mirası açıkça reddetmeden, İslâm'ın dinî ve kültürel değerlerini Türk milliyetçiliğine eklemlemek isteyen muhafazakâr bir milliyetçilik" olduğunu ifade eder. 12 Eylül'ün ardından askerî rejimin de yürürlüğe girmesinde bir sakınca bulmadığı ve desteklediği bu sentezin hangi akım(lar) ile mücadele ettiğine bakmak aydınlatıcıdır. Öncelikle bu akım(lar) eğer bir yanıyla *materyalizm* ve *kozmopolitanizm* ise diğer yanıyla *hümanizm*dir. Nitekim *millî kültür* politikasının tam karşısında yer alan bu akımlarla –özellikle de hümanizmle– mücadele sayesinde ulusal kimliğin etno-kültürel sınırları belirgin hale gelecek, sağlamlaşacak ve güçlenecektir. Burada hümanizmle kastedilen, Anadolu'ya özgü kimlik bilincinin yeniden keşfine yönelik bir tanımlama arayışıdır. Vardığı yer ise Akdeniz ve Anadolu kimliği etrafında yeni bir sentezin geliştirilmesi olmuştur. Bu arayış, Erken Cumhuriyet Dönemi'nin etnisist Türkçülüğünden belli başlı noktalarda bir ayrılmayı da sembolize eder. Batı Okulu ile bütünleşmesi, onu Kemalist tarihyazımından koparır. Özellikle 1940'ların başlarından itibaren etkisini hissettirmeye başlayan hümanizm, Grek-Latin uygarlıklarını Anadolu kültürünün de kaynağı olarak görmüştür. Bu doğrultuda hümanistlerin temel amaçları arasında *yeni Türkiye*'ye *yeni bir karakter* oluşturmak yer almıştır. Tıpkı Avrupa'nın hümanizmayı Antik Yunan'a dönerek geliştirmesi gibi Türkiye'nin de *bozulmamış* bir döneme geri dönüp bakması ve hümanizmi geliştirmesi gerekmektedir. Bu kapsamda Batı uygarlığına girebilmek için Eski Yunan ve Latin kaynaklarına gitmek şarttır. Yunanca ve Latinceye uğramadan kendimizi tanımamız da mümkün değildir. Mesele Türkleşmekten ziyade Türklüğü keşfetmektir.

Hümanist söylem –özellikle Hasan Ali Yücel'in milli eğitim bakanı olduğu sıralarda– milliyetçi dile ve kimlik tanımlamalarına hâkim hale gelecek; Batılı klasikleri Türkçeye çevirme, Köy Enstitüleri vasıtasıyla hümanist söylemin Anadolu coğrafyasında yayılmasına önayak olma, kültür ve eğitim politikaları –tarih derslerinde ve kürsülerinde Roma ve Yunan uygarlıklarına yer verilmesi, Yunan ve Latin dillerinin liselerde okutulması gibi– yoluyla hümanist anlayışı kurumsallaştırma şeklindeki girişimlerle hız kazanacaktır. Ne var ki AKDTYK'nin kurulmasıyla resmîleştirilen Türk-İslâm Sentezi düşüncesi hümanizm adı verilen akımla girdiği

mücadelede kazanan taraf olacak ve 12 Eylül Darbesi'nin ardından rejime rengini veren baskın düşünce olarak konumunu sağlamlaştıracaktır.

AKDTYK, her ne kadar Türk kültürünü muhafaza etmek ve bu kültürün diğer kültürlerle rekabet etmesinin önünü açmak gibi *iyi niyetleri* kapsayacak bir biçimde kurulmuş olsa da daha kuruluşu itibarıyla birtakım soru işaretlerini beraberinde getirmiştir. Bu soru işaretleri AKDTYK'nin özellikle 12 Eylül rejimi ve onun felsefesi ile ilişkisi ve muhafaza edilmesi gereken kültürün *kimin* kültürü olduğu noktaları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunların yanı sıra AKDTYK gibi bir kurumun, darbenin toplum mühendisliği projesinin hangi düzeyine hizmet ettiği konusunda da çeşitli tartışmaların varlığından söz etmek mümkündür. Bu sorular/tartışmalar 1982-1986 yılları arasında, gerek Anayasa'nın gerekse de Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) ve AKDTYK'nin işbirliği içerisinde olmak üzere, Türk kültürü ile İslâm arasında inşa edilen ve sonrasında resmîleştirilen sentezin bugün etkisini daha da hissettirecek şekilde dinsel bir milliyetçiliği ne derece kurumsallaştırdığını analiz etmek açısından önem taşımaktadır. Bu doğrultuda 1980'lerin yarısına doğru gelirken DPT'nin hazırladığı bir raporun burada belirtilen hattı nasıl oluşturduğuna bakarak ilerleyebiliriz.

DPT tarafından 1983 yılında hazırlanan *Millî Kültür Raporu* kültür planlaması yapacak olan devlete, bunu nelerin gözetilerek yapılması gerektiğini bildiren bir metin olma özelliği taşıyordu. Merkezinde TİS düşüncesinin olduğu bu politika, sahip olduğu tüm araçları devreye koymasını istediği devletten din ve ahlâk konularında girişimlerde bulunmasını bekliyordu. Bu kapsamda maneviyat eğitimini, dinî ve ahlâki terbiyeyi, millî şuuru ön plana çıkaracak kültür politikaları izlenmeliydi. Tercan Yıldırım *Tarih Ders Kitaplarında Kimlik Söylemi* isimli kitabında buradaki amacın bir "...devlet dini oluşturarak yeni bir kimlik inşası üzerinden devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü sağlamak ve toplumu *aykırı* [abç] düşüncelerden dizginlemek" olduğunu belirtir. Bu amaçla hazırlanan rapor millî kültürün ihya edilmesi için çeşitli kurum ve kuruluşlardan eğitim kademesine kadar çok çeşitli mevzilerde örgütlenmenin gerekliliğinin altını çizmiştir. Özellikle tarih eğitimi bu açıdan önemlidir. Öyle ki tarih eğitimi ulus-devletin yurttaşının dış düşmana karşı birlik-beraberlik duruşunu öğrenebilmesinin çıkış noktalarından biri olma özelliği taşır. *Dün sancısı: Türkiye'de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik* isimli kitabında Oktay Özel'in bilhassa üniversitelerdeki tarih hocalarının "1980'lerin ilk yarısında 12 Eylül yönetiminin, YÖK ve AKDTYK gibi kurumların beraberinde getirdiği yeni gelişme ve düzenlemelere uyum sağlama çabası içinde oldukları" şeklindeki tespiti de bu açıdan haklılık payı içerir. Hocaların görevde yükselmelerinin önünün açılması bakımından bu uyum kuşku yoktur ki olmazsa olmazdır artık. Fakülte kadrolarının muhafazakâr-milliyet-

çi unsurlarla doldurulуyor olması da bu *uyumun (!)* bir başka göstergesidir. AKDTYK'nin ve TRT'nin benzer ideolojik yönelimlere sahip kişilerce yönetildiği, alt kadroların da benzer nitelikteki personel ile doldurulduğu bir ortamda üniversitelerde ve özellikle de tarih kürsülerinde bu türden bir değişimin gerçekleşiyor olması şaşırtıcı olmasa gerek. Nitekim dönem, derslerde tarihsel olayların ve olguların dinî temelde açıklanmaya çalışıldığı bir dönemdir artık.

Millî Kültür Raporu'nun AKDTYK nezdinde resmîlik kazanması ise 1986 yılında kabul edilen *Kültür Unsurlarının ve Kültür Politikasının Tespitinde Uygulanacak Olan Yöntem ve Sorumluluklar* başlıklı rapor ile gerçekleşecektir. Raporun görüşüldüğü 20 Haziran 1986 tarihli AKDTYK toplantısına (10. toplantı) Kenan Evren'in başkanlığında Başbakan Turgut Özal, GKB Necdet Üruğ, Devlet Bakanı Mesut Yılmaz, Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanı Metin Emiroğlu, Kültür ve Turizm Bakanı Mükerrem Taşçıoğlu, YÖK Başkanı İhsan Doğramacı ve AKDTYK Başkanı emekli General Suat İlhan gibi isimler iştirak etmiştir. Toplantıda görüşülen rapor, Türk Tarih Tezi'nin mirasını da yok saymadan millî kültürü oluşturan *Asyalılık* ve *Müslümanlık* unsurlarını tartışmanın odağına yerleştiriyordu. Rapora göre, millî devletin gerektirdiği homojen yapıya kavuşmak için *kültür birliği* sağlanmalıydı. Dahası darbe öncesindeki toplumsal şiddet olaylarından kültürel farklılıkların sorumlu olduğu fikri de raporun en çarpıcı tespitlerinden biriydi. Devlete düşen görevse tam da bu noktada belirginleşiyordu: Kültürel yaşamı kontrol altına almak. Yine rapora göre, Türk ve İslâm kültürü gerek Selçuklu döneminde gerekse de Osmanlı İmparatorluğu zamanında tam anlamıyla bir sentezе ulaşmıştı. Bu sentez millete ve onun tarihine güç kazandırmakla birlikte onu şekillendirmişti de. Sonuçta bu ve buna benzer görüşler ekseninde rapor, Türkiye'nin ne kadar zengin bir kültür mirasına sahip olduğu, hem bozkır hem de İslâm medeniyetlerinin liderliğini yaptığı ve diğer pek çok medeniyet ile bir şekilde temasta bulunduğu tespitlerinden yola çıkarak *millî kültürün* örgütlenmesi işinin sorumluluğunu Kültür ve Turizm Bakanlığı, Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, Devlet Planlama Teşkilatı gibi devlet kuruluşlarına veriyordu. Ancak dikkat çekici olan bu kuruluşlarla birlikte millî kültürün korunması konusunda TRT, YÖK ve AKDTYK gibi kurumların da görevlendirilmiş olmasıdır. Bu kapsamda AKDTYK'nin görevi başta yurtiçinde olmak üzere yurtdışında yaşayan soydaşların da millî kültürden kopmalarının önüne geçecek her türlü tedbiri almasıyla belirlenmiştir. Yüksek kurumun ulusal varoluşun ve gücün devamlılığının ve genişletilmesinin zemini/temeli olarak *millî kültürü* işaret etmesi ile birlikte bu amacın gerçekleşebilmesinin Türk edebiyatının, sanatının, folklorunun, gelenek ve göreneklerinin teşvik edilmesiyle mümkün olabileceğini varsaydığı göz önüne alındığında, Türk kültürünün sadece Türkiye topraklarında değil mevcut sınırların öte-

sinde, yurtdışında da bulunduğunu düşünmesi bu açıdan şaşırtıcı değildir. Gelenek ve görenekler, folklor ve diğer kavramlar da etno-kültürel dinsel topluluklara dayandırılabilir kavramlar olduğundan, böylece Türk kavramının kendisi de bir kez daha Türk etnisitesine yatkın bir şekilde belirginleşecektir.

AKDTYK'nin 1986 yılında gerçekleştirilen toplantıda görüşüp kabul ettiği bu politika, bünyesine katmış olduğu kurumların –özellikle TTK ve TDK– hangi sınırlar içinde faaliyet göstereceğinin tayin edilmesi bakımından da geleceğe dair ipuçları verecekti. Yeni anayasanın devletin Kemalizm üzerindeki kontrolünü sıklaştırması da buna işaret eder nitelikte oldu. Anayasa'nın 134. maddesi Türk Dil Kurumu'nun ve Türk Tarih Kurumu'nun özerkliğini onları Başbakanlık ofisine bağlı Atatürk Dil, Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu'na bağlayarak sonlandırmıştı. AKDTYK bunun yanı sıra iki kurumu daha bünyesine katıyordu: ATAM ve *Atatürk Kültür Merkezi* (AKM). 11 Ağustos 1983 tarihinde AKDTYK'nin görev ve sorumluluklarını tanımlayan yeni bir yasa yürürlüğe koyuldu: "Atatürkçü düşünceyi, Atatürk ilke ve inkılaplarını, Türk kültürünü, Türk tarihini ve Türk dilini bilimsel yoldan araştırmak, tanıtmak ve yaymak ve yayınlar yapmak." AKDTYK bünyesine alınan bu kurumlar için yeni bir dönemin başlayacağı artık aşikârdı. Oysa Türk Tarih Kurumu 21 Ekim 1940 tarihinde kamu yararı için faaliyet gösteren dernekler arasına alınmıştı. Şimdi yüksek kurum bünyesinde faaliyet göstermesi bekleniyordu. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren tarihin hemen her zaman devletin ilgi alanlarından biri olduğu göz önünde bulundurulduğunda AKDTYK'nin anayasallaştırılması, tarih meselesinin bir kez daha hangi ölçüde devletin temel ilgi alanlarından biri haline geldiğini gösteriyordu.

Bununla birlikte, Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu'nun AKDTYK bünyesine alınması 1930'ların korporatist devlet anlayışının yeniden canlandırılması gerektiğine inanan milliyetçi-muhafazakârlar açısından oldukça olumlu bir şekilde karşılanmıştır. Bu inancın temelinde devletin kültür politikalarını eskisi gibi denetleyemediği ve kültürün bizatihi üretiminin devletin kontrolünden azade bir şekilde gerçekleştiği tespitinin yattığını belirtmek gerek. Yüksel Taşkın *Kemalist Kültür Politikaları Açısından Türk Tarih ve Dil Kurumları* başlıklı makalesinde bu düşüncenin destekçilerinin kültür politikalarının devletin denetiminden bağımsızlaşması noktasındaki hassasiyetlerinin yanı sıra örneğin Türk Dil Kurumu'ndaki özerkleşme eğilimini ve TDK kadrolarındaki *alaylı uzmanları* da bir sorun olarak gördüklerini aktarır. Bu sorunun çözümü için önerilense, devletin resmî kurumlarından gelen uzmanların işin başına geçmesidir.

Darbecilerin özerkleşen kurumların kontrolünü tekrar ele alma çabalarını buradan açık bir biçimde görmek mümkün. Dönemin gereksinimleri doğrultusunda atılacak her adım özel bir önem taşımaktaydı ve yeni kurumların ortaya çıktı-

ğı ve bir kısmınınsa tarihe gömülebildiği bu şartlarda gerekiyorsa bu kurumlar da (TTK ve TDK) kapatılabilirdi. Dahası, dönemin milliyetçi ve cumhuriyetçi muhafazakârlarının ittifak prensipleri kapsamında tekrar açılmasında bir sakınca yoktu. Nitekim 1982 yılı başlarında MEB bütçesi konuşulurken TDK'ye dönük eleştiriler yine gündeme gelecek ve kurum kapatılıp yeniden açılıncaya kadar bu eleştiriler son bulmayacaktı. TDK için tam da bu noktada bir parantez açmakta yarar var. Aydınlar Ocağı çevresi için darbe öncesinde ve kısmen de sonrasında bu kurum –ve bilhassa TRT– büyük bir sorun kaynağı olarak görülmekteydi. Bu muhafazakâr milliyetçi entelektüellere göre Erken Cumhuriyet Dönemi'nden beri sürdürülen arı Türkçe denemeleri büyük bir hataydı. Bu hatayı sürdürmesi nedeniyle TRT dil konusunda yıkıcı bir rol üstleniyordu. Bununla birlikte TDK'nin kendisi de bilimsellikten uzak olmakla itham edilmekteydi. Kenan Evren'in TDK'yi hedef tahtasına yerleştirmiş olması da ilerleyen zamanda nelerin gerçekleşebileceğinin ilk işaretlerini veriyordu. Evren'in deyişiyle *Devletin vidalarını sıkma* dönemine girilmişti artık. *Özleştirmecilere* karşı *yaşayan ve konuşulan Türkçeyi* geliştirme çabaları da işte tam da bu döneme rast geldi. Bu kapsamda örneğin, kitapların dilinin eski ve yeni nesillerin yararına olacak şekilde anlaşılır olması gerektiği düşüncesi ön plana çıkarıldı. Ancak dil konusunda gösterilen hassasiyetin ardında başka bir gerçek daha vardı ki o da bir iletişim aracı olarak dilin toplumu politik ve kültürel olarak yeni baştan *–yukarıdan aşağıya–* inşa edeceğine duyulan inançtı. Yüksel Taşkın *Bir Kemalist Restorasyon Teşebbüsü Olarak 12 Eylül* başlıklı makalesinde "Toplumun dili nasıl kullanması gerektiği konusunda, devleti etkileme amacıyla yaşanan bu mücadelede 'Yaşayan Türkçe' taraftarlarının ilk bakışta liberal bir duruşa yakın oldukları zannedilebilse de bu kesimin özellikle AKDTYK aracılığıyla dilin devlet eliyle denetimi konusunda yoğun çabalar göstererek devletçi kültür çizgisini yeniden ürettiğini" belirtir. Bir diğer ifadeyle bu durumu, toplumsal değişimi denetleme arzusu olarak tanımlamak mümkündür. Alaylılarla uzmanların yer değiştirmesi de değişimin kimlerle yapılmak istendiğinin bir kanıtıdır niteliğindedir. Bu doğrultuda örneğin cumhuriyetçi muhafazakârlarla milliyetçi-muhafazakârların korporatizm paydasında buluşabilmelerini sağlayan AKDTYK, toplumu şekillendirmenin ve devletin başına devleti getirmenin stratejik kurumlarından biri haline gelmiştir. Değişimi denetleme arzusu sadece yeni kurulan AKDTYK'ye değil TRT'yi yöneten kadrolara yapılan atamalarla da kendisini gösterecek ve kısa süre içinde de istenilen sonuçlara ulaşılmaya başlanacaktır. TRT'nin yönetim kademesine atanan Aydınlar Ocağı kökenli isimlerin "Yaşayan Türkçeyi" korumak adına yaklaşık 200 kelimelik bir yasak listesini kabul etmesi de bunun en açık örneklerinden biri olsa gerek.

AKDTYK'nin kurulması bir diğer yönüyle de Atatürk'ün vasiyetnamesini değiş-

tiren ve aslında ona aykırı bir gelişme olmuştur. Atatürk hayattayken T. İş Bankası kurucu hisse senetlerinin getirilerini Türk Dil Kurumu ile birlikte Türk Tarih Kurumu'na bırakmıştı. Şimdi bu iki kurum ATAM ve AKM ile birlikte yüksek kurumun çatısı altında faaliyet gösterecekti. Kurumların Atatürk'ün vasiyetnamesi gereğince elde ettiği temettü gelirlerinin kendilerine verilip verilmeyeceği noktasında günümüzde de sürmekte olan bir tartışmanın tohumlarının işte tam da bu dönemde atıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Öyle ki yakın bir zaman önce bu kurumların elde ettiği temettü gelirlerinin ilgili kurumlara verilmediği ve Hazine'ye aktarıldığı şeklinde basına yansıyan haberler Atatürk'ün vasiyetnamesine aykırı hareket edildiği iddialarını oldukça güçlendirdi. Her ne kadar AKDTYK'nin kuruluşunu ilan eden yasada "Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu için Atatürk'ün vasiyetnamesinde belirtilen mali menfaatler saklı olup kendilerine tahsis edilir," ifadesi yer almışsa da son yıllardaki gelişmeler vasiyetname özelindeki tartışmaları tekrar alevlendirmiştir.

TTK ve TDK gibi köklü kurumları bünyesine katarak onları yeni bir ideolojik doğrultuda hareket etmeye zorlaması bir yana, AKDTYK'nin ortaya çıkışının aslında zamanın ruhuna oldukça uygun bir gelişme olduğunun altını tekrar çizmek gerekiyor. Öyle ki İslâm-Türk Sentezi düşüncesinin yaygınlaştırılması ve *sağa sola savrulmuş, kimliğinin ona hatırlatılması ihtiyacı içinde olan* bir toplumdaki manevi boşluğun doldurulması noktasında Aydınlar Ocağı mensuplarının, darbecilerin ve ilerleyen yıllarda ülkeyi yönetecek olan sivil hükümetlerin kendisinden fazlaca yarar bekledikleri bir kurumdu AKDTYK. Örneğin *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce* serisinin *Muhafazakârlık* cildinde yer alan *Muhafazakâr Bir Proje Olarak Türk-İslâm Sentezi* başlıklı makalesinde Yüksel Taşkın, Aydınlar Ocağı üyelerinin AKDTYK'den büyük bir beklenti içinde olduklarının altını çizerek şu yorumu yapıyor:

> Korporatist entelektüel geleneğin bu biraz anakronik ve geçiş dönemlerinde ancak tutunabilecek restorasyon girişiminden böylesi umutlar duymak, bu entelektüellerin tarihsel değişim ve toplum sosyolojisi alanlarında oldukça zayıf bir düşünsel mirasa sahip olduklarının da çarpıcı bir göstergesidir. Çünkü 12 Eylül'ün ve Türk-İslâm Sentezi'nin, tarihi bizi sürüklediği Büyük Terkip (objektif geist) olarak görülmesi ancak çok büyük bir iyimserlik ve düşünsel naiflikle mümkün olabilecek bir abartıdır.

Mehmet Kaplan gibi 12 Eylül'den kültürel bir *restorasyon* beklentisi içinde olan isimlerin bu beklentiyi açık bir biçimde dillendirmiş olmasının Yüksel Taşkın'ın bu tespitlerine kaynaklık ettiğini söylemek mümkündür. Kaplan'ın, tarihin Türk milleti için yeni bir kader yazmakta olduğu, bu kaderin önüne geçilmesinin

iradi olarak pek de mümkün gözükmediği, Türk milletinin henüz tüm unsurlarını tam olarak bilmediği, bu sentezin Türk aydınlarına yeni bir sorumluluk yüklediği ve bu sorumluluğun da hem bütünü görmek hem de bu meşhur terkibe girmekte olan unsurları dikkatle ele alması gerektiği, AKDTYK gibi kurumların da aydınların bu yolda ilerlemesinin önünü açacağı şeklindeki görüşleri beklentinin büyüklüğünü görmek açısından önemli bir örnek olsa gerek.

Öte yandan Türk-İslâm Sentezi düşüncesinde İslâm unsurunun Türk unsuruna oranla daha ön planda olması AKDTYK ile birlikte Atatürkçülük anlayışının da nasıl bir değişime uğrayacağının ilk işaretlerinden birini vermiştir. Öyle ki bu Atatürkçülük bir bakıma İslâmcı ideolojinin meşrulaştırmasına da hizmet eden bir Atatürkçülük olma özelliği taşır. Esasen darbecilerin ve sivil hükümetlerin Atatürkçülük ve İslâmcılık arasında kurmaya çalıştığı bu bağıntının içi boş, temelsiz, bir anda ortaya çıkmış bir tercih olduğunu söylemek tartışmalıdır. Bu tercihin yıllar önce kurulmuş bir zemin üzerinde şekillendiğini söylemekse mümkün gözüküyor. Bu zemin özellikle de 1945 sonrasında Türkiye'de izlenen politikaların gerek İslâmcılığı gerekse de dışlayıcı ve seküler niteliğinden arındırılmış bir milliyetçiliği toplumun gündelik yaşamının içine yeniden dahil etmesiyle görünürlük kazanır. Din unsurunun yıllar içinde artan-azalan etkisinin, içinde bulunulan dönemin şartlarının ve izlenilen politikaların bir gereği olduğunu da buna eklemek gerekir. Aslolan, dinin kontrolünün ne zaman sıkılaştırıldığı ya da ne zaman gevşetildiğidir. Onun tümüyle kamusal alandan ya da devlet politikasından çıkarıldığını söylemek hata olur. Burada dinin etkisinin devlet aracılığıyla kontrolünden –örneğin DİB'in kuruluşu gibi– bahsetmek daha doğru olacaktır. Bunun da geçmişten, imparatorluk zamanından devralınan bir miras olduğunu yeni kurulan Cumhuriyet'in de bu mirası istese de istemese de önünde hazır bulduğunu; bağımsızlık sonrasında ülke sınırları içinde kalan nüfusun çok büyük oranda Sünni-Müslüman Türklerden oluştuğundan hareketle de takip edilecek patikalar arasında seçim yapmasının kolaylaştığını ileri süren pek çok çalışmaya rastlamak mümkündür. Nitekim *Muhafazakâr Bir Proje Olarak Türk-İslâm Sentezi* başlıklı makalesinde Yüksel Taşkın, Aydınlar Ocağı'nın Kemalistlerle uzlaştığı noktanın da burada aranması gerektiğinin altını çizer: "...Uzlaşılan şey, din alanının devlet eliyle denetimidir. Sünni İslâm tanımı karşısında diğer anlayışları sapkınlıkla damgalayabilen ocak geleneğinin, bu türden sapmalara karşı devlet eliyle inzibati tedbirlerin alınmasına ise itirazı yoktur." İşte 12 Eylül Darbesi'nin ardından bu patikaya bağlı ancak onu da bükebilen yeni bir patikanın oluştuğu görülür. Patikaya bağımlı bu yeni güzergâhta DİB, YÖK, TRT gibi kurumlar eliyle İslâmcı kadrolar geniş bir hareket alanı bulabilmişken burada tartışmaya açtığımız AKDTYK aracılığıyla bu patikanın önü açılıyor ve Türk-İslâm Sentezi düşüncesi Atatürkçülük,

millî kimlik kavramları ekseninde meşrulaştırılıyordu. Bununla birlikte Etienne Copeaux'nun da dikkat çektiği üzere her ne kadar AKDTYK'nin kuruluşu Türk-İslâm Sentezi düşüncesinin bir kabulü ve Atatürkçülüğün güçlendirilmesi olarak görülebilse de kurumun ideologlarının ve yöneticilerinin Kemalizm'den hazzettiklerini söylemek güçtür. Kurumun kuruluş sürecinde milliyetçi ve muhafazakâr ideologların oynadığı role bakıldığında ve kurumun bu çevreye mensup kişilerle –başta İbrahim Kafesoğlu olmak üzere Bahaeddin Ögel, Faruk Sümer, Hakkı Dursun Yıldız ve Bayram Kodaman– doldurulduğu göz önüne alındığında bu tespitin bir haklılık payı içerdiği söylenebilir. Bu sayılan isimlerin bir lider olarak Atatürkçülük ile ne derece hemhal oldukları tartışmaya yer bırakmayacak kadar açıktır. Ancak izlenilen politika gereği liderin adının –yani Atatürk'ün– varlığı, gereken meşruluğu sağlamak için yeterlidir artık. Öyle ki Kemalizm başka bir politikanın onunla uyumluluğu ile meşruluk taşırken Atatürkçülük yeni dönemin politikasıyla uyum içindedir. Bu yeni politikanın temelini ise Türk-İslâm Sentezi düşüncesi oluşturmaktadır. Bu düşünceyle uyum içinde inşa edilen yeni kurumlardan da iç ve dış siyasette önemli beklentiler içine girilmiştir. Nitekim Baskın Oran da dönemin gereksinimleri çerçevesinde bu tür kurumların ürettiği *bilginin* yeni dönemin politikalarına önemli katkı sağladığını ifade eder. Din unsurunun ön plana çıkışı noktasından hareketle Oran, "...Bir yandan sürdürülen iktisadi politikanın hızla yoksullaştırdığı kitlelerin bugünden ve özellikle de yarından umutsuz olması bu insanları kaçınılmaz biçimde din faktörüne sığınmaya götürüyor, diğer yandan da rejim, içteki meşruiyetini güçlendirmek için bu din faktörüne özel vurgu yapmayı çok pratik buluyordu," cümlesiyle bunu açıklar.

12 Eylül Darbesi'nin bir mirası olan AKDTYK, darbecilerin kendisinden beklediği işlevleri yerine getirmiş bir şekilde bugün de faaliyetlerini sürdürmeye devam etmekte. Her ne kadar yüksek kurumun adı günümüzde sıklıkla duyulmasa da yakın bir zamana kadar yönetim kademesine atanan isimler –Atatürk ismiyle yan yana getirilmesi mümkün olmayan Mümtaz'er Türköne gibi– ve Atatürk Uluslararası Barış Ödülü'ne layık gördüğü kişiler –örneğin 5. NATO Genel Sekreteri Joseph Luns, 7. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kenan Evren, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev gibi– nedeniyle 12 Eylül'ün ruhunu yaşattığını; bir diğer yandan da tepkileri üzerine çektiğini söylemek mümkün. İlginç olansa 12 Eylül'ün Atatürkçülük dolayımıyla İslâmcılığa ve milliyetçiliğe meşruluk kazandırma gayretinde kilit rol oynayan bu kurum hakkında yeterli sayıda akademik çalışmanın olmayışı. 12 Eylül 1980'in izleri bugüne miras bıraktığı kurumlarla yaşamaya devam ediyor. Bu nedenle AKDTYK hakkında daha fazla araştırma yapmak, geçmişi ve bugünü ile kıyaslamak, yayınları aracılığıyla ürettiği *bilgiyi* süzgeçten geçirmek elzem görünüyor.

Deniz ve Dalga: Seksenler İslâmcılığına Dair Kısmî Bir Açıklama Çabası

ASIM ÖZ

Türkiye'de 1980'li yıllarda İslâmcılık düşüncesi (ve elbette hareketi) bağlamında meydana gelen, dahası birçok akademisyeni, aydını şaşırtan olayların çeşitli yönleriyle irdelenmesi gerekmektedir. Cumhuriyet Türkiye'sinin tek partili yıllarında İslâmcıların başta siyaset ve bürokrasi olmak üzere, iş dünyası, akademi, sanat ve edebiyat gibi birçok alanda kenara itildikleri çeşitli araştırmalarla ortaya konmuş durumdadır. Gündelik hayattaki tezahürlerin ise diğer sahaları etkileyemeyecek kadar görünmez kılındığı inkârı mümkün olmayan bir vakıadır.

Çok partili hayata geçildikten sonra atılan normalleşmeye dönük adımlar neticesinde '60'lı ve '70'li yıllarda önemli gelişmelere şahitlik edildi. MSP'nin 1973 genel seçimlerinin akabinde CHP ile koalisyon (37.) hükümeti kurması dikkatleri ister istemez İslâmcılık üzerine çekti. Öyle ki *dinci* bir parti siyasette edindiği anahtar konumdan yararlanmış, bu ise akabinde bürokraside *takunyalılar* diye tahfif edilen isimleri daha fark edilir duruma getirmişti. Bununla beraber belirli yayınevlerince basılan klasik ve modern İslâmi içerikli eserlere eşlik eden edebî ve entelektüel İslâmcıların kitapları dinî neşriyatı iştiyakla bekleyen on binlerce haneye çoğu zaman herhangi bir tanıtımı, ilanı ve kritiği yapılmadan sessiz sedasız girmeyi başarmıştı.

Böylesi gelişmelerin vuku bulduğu '70'lerin ikinci yarısındaki Afgan cihadı, İran İslâm Devrimi ve 12 Eylül Darbesi, yükselişteki İslâmcılığa kimi zaman *menfi* kimi zaman ise *müspet* uygulamalarıyla ivme kazandırdı. Tümü belirli bir politik kararlığının neticesi olmasa da İslâm'ın siyaset, bürokrasi ve matbuattaki görünürlüğünün üzerine üniversitedeki dindar gençler bilhassa '80'lerin ikinci yarısında tesettürlü kadınlar ve yeni unsurlarıyla İslâmi *protest kül-*

tür göstergeleri eklendi. Hakikaten bu yıllarda üniversite öğrencileri arasında İslâm'ı bir tefekkür biçimi dolayısıyla hayat tarzı olarak benimseyenlerin sayısı geçmişe göre hayli yükselmişti. Buna karşın dindar öğrencilerin ekseriyetinin İslâmcılığın sosyal ve siyasî tezlerini benimsediği ileri sürülemez. Kamusal boyut eklenen evler dahil farklı mekânlardaki sohbet, panel ve konferanslar kültür hayatındaki çeşitli fikirlerin tartışılmasını mümkün kıldı. MEB, DİB, üniversiteler gibi resmî kurumların dönüşen politikaları RP'nin kurulması, İslâmi finans kurumları, vakıf ve derneklerdeki çoğullaşma, tedrisatı, gündelik hayatı, siyaseti, iktisadı dönüştürmenin yanında kamusal etkileşimi arttırdı.

Çocuklar için edebiyat sahasının değerinin fark edilmesi, '80'lerde İslâmcıların bu alandaki çalışmalarının önceki yıllara nazaran daha nitelikli bir duruma gelmesini sağladı. Matbuat hayatını çeşitlendiren böylesi atılımlar yalnızca yeni mesleki teşekküllere zemin hazırlamakla sınırlı kalmadı, edebî ve entelektüel İslâmcı özneleri temsil edecek beraberliklerin kapısını araladı. Popüler kültür açısından '60'ların sonundan itibaren varlığını koruyan ve *hidayet romanları* adı verilen anlatı dünyası entelektüel İslâmcılığın çeperinde varlığını sürdürmüş, '70'lerde yükselişe geçmiş, '80'lerde ise gerek yazarların çoğalması gerekse değişen temalarına ilaveten bir kısmının filminin çekilmesi bu türe adeta altın çağını yaşatmıştır. Ayrıca tarihî ve aktüel bant tiyatroları, ezgi diye de adlandırılan marşlar, hiciv yönü baskın tiyatro oyunları yeni kültürel göstergeler olarak dikkat çekmiştir. Haliyle Müslümanlık, özel bir siyasî tercihle sınırlı tutulamayacak ölçüde gündelik/kamusal hayatın ayrılamaz bir parçasına dönüşmüştür.

Türkiye'de İslâmcılar açısından yepyeni bir zaman dilimi olarak kabul edilen '80 sonrasında bilhassa büyükşehir merkezlerinde cemaat ve cemaat tarzı yapılanmaların hızlı bir şekilde büyümeye başladıkları biliniyor. Bu gelişmeler ise önemli ölçüde ANAP devri, gelişen ekonomi, üniversite gençliği, dinî dünya görüşünün öne çıkması, dinî toplumsallıkların alt gelir gruplarına ulaşması ve zorunlu din dersleri zaviyesinden açıklanıp yorumlanmıştır. Millî Görüş çizgisini sürdürenlerle radikal İslâmcılar, Turgut Özal'a mesafeli davranırken edebî İslâmcılığın bir kısmıyla dinî yapıların büyük çoğunluğu ANAP'ı desteklemiştir. Devrin kısmî liberal anlayışı gerek düşünce gerekse bazı gündelik hayat pratikleri bakımından serbestleşmeyi sağlamıştır. Ekonomik alandaki büyümeden yararlanan dinî gruplar sayesinde dinî etkinlikler için daha kolay kaynak bulunur olduğu, '80'lerin sonuna doğru ise bu gelişmelerin bazı edebiyat metinlerinde eleştirildiği ise başka bir gerçektir. Üniversitede öğrenim gören dindar öğrencilerin sayısının artması, sosyal hareketler içindeki yerini pekiştiren dinî çevreler açısından önemli bir insan kaynağı meydana getirdi. '70'lerin sonunda 346 bin olan üniversite öğrencisi sayısının 12 Eylül'den sonra istikrarlı bir şekilde artması önemli bir göstergedir. Dindarların üniversitelerde tebliğ ve diğer faaliyetlerinin görünür-

lük kazanması gençliğin dönüşüm sürecinden İslâmcıların da yararlanmasını sağlamıştır. Türkiye'nin değiştiği '80'lerin ikinci yarısına, başörtülü öğrencilerin YÖK tarafından üniversiteye alınmaması damga vurdu. İslâmcılığın hayat tarzı iddiasını belirgin kılan bu olaylar, gençlerin İslâm'a yönelişinin tezahürlerindendi. Nitekim 1987'de yapılan bir araştırma, 1982'den itibaren yaş gruplarına göre İslâmi düzen talep edenlerin yükselen oranını ortaya koyuyordu. Ailelerin '80 öncesinde keskinlik kazanan sağ-sol çatışmasının ardından çocuklarının dinî çevrelere katılmasına daha az tepki vermeleri de bu çerçevede önemsenmesi gereken bir tutumdur. Dinî yapıların sosyal yardım faaliyetleri ile gecekondulara kadar ulaşarak toplumun en alt tabakasındaki insan unsuruyla teması, sonraki bazı kurumların teşekkülü ve RP'nin yerel yönetimlerdeki yükselişinin dinamiklerini anlamak bakımından ihmal edilmemesi gereken ilişkisel bir göstergedir.

Hiç şüphesiz çok boyutlu tüm bu gelişmeler dikkate alındığında, *çağdaş Müslüman öznelliğin* tezahürü olan İslâmcılığın '80'lerdeki serencamını, güzergâhlarını Türkiye'deki ve dünyadaki gelişmeler zaviyesinden *kendi gerçeğine* uygun şekilde anlamlandırabilmek için her şeyden önce geçmişte olanların bütün açıklığıyla bilinmesi gerekliliği bulunmaktadır. En geniş anlamıyla tutumlar, değerler, düşünceler, duygular, bilgiler ve becerilerle anlam kazanan İslâmcı siyasal kültür kaynaklı hareketliliğin gerçekleştiği çerçeve böylece ortaya konabilir. Bu sayede toplumsal ve siyasî bir olgu olarak İslâmcılığa dair yapılan çalışmaların gerçeklik bakımından taşıdığı değer belirgin kılınabilir, yanı sıra İslâmi canlanışa yol açan gelişmeler süreklilikler ve kırılmalar zaviyesinden açıklanabilir.

Tarihî kırılmanın yaşandığı bu yıllar, ana hatlarıyla Batıcılık karşıtlığı üzerinden, *Türkiye'nin kendi özüne dönüşünü* ve bu gayeyle siyasî olanla sınırlı olmayan bir mücadele vermeyi içermektedir. Batılılaşma ve batılı ideolojilerin tenkidinin yanında İslâm düşüncesinin yeni yorumlarının Türkçeye kazandırılması İslâmcı düşüncenin '70'li yıllara göre tepkisel boyutunun azalmasını sağladı. Gerçekleşmesi ve İslâm'ı siyasî veçhesiyle yorumlama tarzıyla İran İslâm Devrimi'nin açtığı kapıdan esen rüzgârların tesiri ise bir hayli fazla oldu. İslâm dünyasındaki dirilişin, umut verici yeni entelektüel arayışların ve kıpırdanmaların neredeyse her meşrebinin Türkiye'ye aktarıldığı '80'li yıllarda, İslâmcılığın yeni bir tarihsel döneme girdiğini söylemek malumu ilamdır. En görünür tezahürlerin, örneğin aydınlar, dini anlama bağlamında kitle iletişim araçlarındaki yayınlar, dinin tanzimiyle sınırlanmayacak gelişmeler, dünyaya dair eleştirel dikkatler, resmî ve sivil mekânlar, kurumlar, aktif pasifliğin terk edildiği üniversiteli kadınların başörtüsü mücadelesi, kitabevleri gibi bir dizi olgunun bahsedilen tarihsel dönemin saklı kalan yönlerini biraz daha anlaşılır kılabileceği muhakkak. İslâmcılığın '90'lı yıllar-

dan sonraki serencamına dair daha esaslı, hissiyattan, garezden ve hınçtan uzak sağlam ve gerçekliğe dayalı çıkarımlarda bulunabilmek de ancak böylelikle mümkün olabilecektir.

Gelgelelim '80'ler tek bir perspektiften ele alınamayacak kadar zenginlik taşıdığı için araştırmacıların bu döneme dair çıkarımlarından bazılarına karşı eleştirel bir bakış geliştirilmesi zorunludur. Şurası açık ki Türkiye'deki İslâmcılığın '80'lerdeki durumu üzerine yazılan metinler, yalnız öne çıkardıklarıyla değil hiç temas etmedikleriyle yahut temas eder gibi yaptıklarıyla da yeni tartışma gündemleri doğurmaktadır. Okuduğunuz bu metin, söz konusu eserlerde örtük kalan meseleleri –en azından bir kısmını– çıkış noktası kabul ediyor. Kısmen de olsa Türkiye'de İslâmcılık araştırmalarında çoğu zaman ele alınmayan metinler, edebî ve entelektüel İslâmcılar, faaliyet sahalarıyla ilgili birtakım sorunlar belirgin kılınıyor. Buna mukabil '80'lere dair metinlerden en azından birkaçının eleştirel bir zaviyeden kritiğini yapmak; dışarıda bırakılan, üstünkörü geçilen yahut tahfif edilen hususların tespit edilebilmesi açısından zorunlu.

Seksenler İslâmcılığı üzerine mevcut tarihsel/siyasî çalışmaların genel bir değerlendirmesi ve eleştirisi, okurlara ortak araştırma sahalarını görme ve bunlara bakarak bir biçimde hâlâ Türkiye'nin müşterek tecrübelerinden biri olmaya devam eden yıllara dair alternatif yaklaşımları düşünme imkânı sağlayacaktır. Bu alanlar İslâmcılıkla ilgili olgulara –devlet, siyaset, modern kavramlar, kurumlar, dergi mecraları, yeni tercümeler vb.– dair bir dizi görüşü içermektedir. Yeni araştırma alanları, özellikle İslâmcılıkla alakalı olguları ele almayan eserlerin kavramsal çerçevesinin doğrudan doğruya farklı boyutları bulunan bir döneme taşındığında daha bariz hale gelmektedir. Başka bir açıdan bakılırsa araştırmacıların sorgusuz sualsiz kanaat birliğine vardığı konular da önemli sorunlar doğurabilir. Ne var ki bu metnin kendini sınırladığı dönemin İslâmcılığına dair tüm eserlerin noksansız bir taramasını ve analizini sunmak imkânsız. Dolayısıyla uzak ve yakın tarihli birkaç metin üzerinde durulacak ve mevzubahis çalışmaların İslâmcılığa yaklaşımlarını afaki olarak aktarmakla yetinilecektir. Belirtmek gerekir ki söz konusu yayınlar çok çeşitli bakış açılarını temsil etmektedirler. Dayandıkları yerli ve yabancı kaynaklar kadar *bakış açıları* da çok farklılık taşımakta, haliyle '80'ler İslâmcılığındaki tezahürlere ilişkin vurguları çeşitlilik göstermektedir.

Seksenler Nasıl Ele Alınmalı?

Dünyada ya da Türkiye'de İslâmi uyanış, İslâmcılık, İslâmi hareketler, İslâmi entelektüeller, İslâmi neşriyat diye adlandırılan alanların tek bir tarihi olamaz. Bu yüzden en genel manasıyla İslâmcılıktan bahsedildiğinde *İs-*

*lâmcılık tarihleri*nden söz edilebileceği başka bir ifadeyle çok sayıda parçalı alanda farklılaşmış hatta birbiriyle *çekişme* halindeki İslâmcılık/Müslümanlık telakkilerinin olabileceği varsayımına dayanarak hareket edilmesi gerekir. Ne var ki '80'li yılları değerlendirme iddiasıyla yola çıkan çoğu çalışmanın bunu dikkate almadığı görülmektedir. Bu yüzden kimi analistler '80'leri entelektüel İslâmcılığın sona erdiği ve uyumun tezahür ettiği yıllar şeklinde ele alırken kimilerinin de devrimci ve radikal zihniyet yapısının belirginlik kazandığı, fikrî gelişim bakımından daha donanımlı, ufku açık hale geldiği/gelmeye başladığı bir zaman dilimi şeklinde görmesi şaşırtıcı görülmemelidir. Aslında bu durum bir yanıyla İslâmcılığa ilişkin yazıların genellikle negatif bir diskur üzerinden şekillenmesiyle de bağlantılıdır. Mesela Ali Bulaç'ın '80'lerin başında yayımlanan ve '70'lerin ikinci yarısındaki birtakım gelişmeleri yansıtan erken tarihli bir kitabının ilk kısmı bu bakımdan enteresandır. İslâmcılığın sorunlarına eğilme iddiasındaki çalışmaya yansıyan tutumun, '90'lar ve sonrasında yayımlanan onlarca metinde süreklilik kazanacak şekilde tekrarlanması eleştiri üslubundaki kısır döngüyü yakalamayı mümkün kılabilecektir:

> Bugün kapitalizm iyice Müslümanların hayatına girmiştir. "Rızık kazanmak, ticaret yapmak helaldir" ilkesinden hareketle bilumum kapitalist kurallar Müslümanlar için geçerli kılınmakta, servet yığıldıkça biraz daha yığılması için çaba harcanmaktadır. İşte bunu İslâm adına burjuvaca bir tüketim dönemi takip etti... Yaz mevsiminde Allah'ın yarattığı denizden yararlanma hastalıkları, Müslüman kadınlara özel plaj tasavvurları, "İnsanın özel bineği hükmündedir, üzerine zekât bile düşmez," diye peş peşe alınan ve kendileriyle caka satılan yabancı markalı arabalar...
>
> İşte Müslümanlar, genelde böyle bir gelişim içindeyken dünya değişti; ideolojik akımlar hızlandı; giderek şiddete, teröre dönüştü... Müslümanlar da kendilerini böyle bir kargaşanın göbeğinde buldu. Bugünse ne yapacağının şaşkınlığı içinde.

Duygu ve düşünceleri birbirine çok uzak insanlardan oluşan bir toplumda yaşamaktan kaynaklansa gerek, değişik kesimlerde yer alanların bazı konulara ve olaylara yaklaşımı birbirine o kadar uzak düşüyor ki bunların telafisi bazen imkânsız görünebilir. Sözgelimi o dönemde Ali Bulaç gibi yetişen yeni kuşakların daha sağlıklı düşünebilmelerine odaklanan Yaşar Kaplan, bahsedilen yıllarda İslâm düşüncesinin kavranması ve bunun paralelinde birçok konunun yeniden irdelenmesi bakımından çok hızlı bir gelişme kaydedildiği kanaatindedir. Değişen ve gelişenin İslâm değil, İslâm'ı kavrama çabasındakilerin anlayış biçimleri ve kavrayış seviyeleri olduğunu vurgulayarak elbet. Böylesine kritik bir değerlendirmede *adaletten* şaşmamak için bu vesiley-

le hemen şunu eklemek zorunludur: '80'ler üzerine konuşmak, her şeyden önce bazı meselelere farkın farkındalığıyla bütünlüklü bakmayı gerektirir.

Birçok çağdaş yazara göre, hayatın İslâmi kılınmasına vurgu yapsa da '80 sonrasındaki İslâmcılık, dönemin yükselen eğilimleriyle şekillenmiştir. Çoğu araştırmacı, dönemin İslâmcılarının sivil toplum, demokrasi, insan hakları, liberal İslâm, katılımcı demokrasi gibi değerlere dikkat kesildiğini aktarır. Elbette toplumsal hareketler kapalı sistemler değildir, hayattaki birtakım gelişmeler hareketlilikleri doğrudan yahut dolaylı olarak etkilemektedir. Şüphesiz İslâmcılık '70'lere göre bu dönemde farklılaşmıştır fakat '80 sonrası bağlamında araştırmacıların gündemlerine aldıkları kavramlar esas itibarıyla '90'lı yılların ilk yarısının ortalarındaki siyasî ve kültürel dönüşüm çerçevesinde anlamlıdır. Şayet dönemin yükselen eğilimlerine odaklanılacaksa esas meseleler yeniden inanmak ve yaşamak, kaynaklara dönüş, başka bir dünyanın imkânları, düşünce problemleri, ev toplantıları, toplumsal değişme ve yöntem arayışları gibi bahsedilenlerden hayli farklı olgular olmalıdır.

Bazı yazarlar '80'lerin başlarındaki kitap yasaklarını, kitabın adeta suç aleti derekesine düşürülmesini, TCK 163. maddesinden dolayı soruşturma ve kovuşturmalarla olmadık iddianamelerle davalar açıldığını göz ardı ederek demokratikleşme ve liberalleşme gibi kavramları mütemadiyen tekrarlamışlardır. Halbuki '80'ler kronolojik bir şekilde takip edildiğinde adı geçen kanun maddesinden dolayı birçok kitap ve derginin toplatıldığı, yazar ve yayıncılarının ceza aldığını fark etmemek imkânsızdır. Bu konuda yazılmış kitaplar, hatıralar hayli fazladır, dönemin İslâmcılarının yaşadıkları ve haletiruhiyesi ancak bunlar okunup değerlendirildiğinde kavranabilir. Hasılı siyasî ve kültürel ortamdaki böylesi gelişmeleri dikkate almadan verilen hükümlere mesafeli yaklaşmakta fayda vardır.

İslâmcılığın kültürel veçhesine odaklananlar ise '80'lerdeki İslâmcı kültürel yapıyı, daha önceki edebî İslâmcıları ihmal ederek ele almışlardır. Hal böyle olunca İslâmcı çizginin şiir, deneme ve hikâyede yakaladığı düzey göz ardı edilmiş; bu ise dinî ve siyasî mücadele bahsinde ancak *popüler göstergeler* bağlamında anlam taşıyan hidayet romanlarının merkeze yerleştirilmesiyle neticelenmiştir. İslâmcıların öteden beri edebiyatı ciddiye almaları göz ardı edilmiş, bu bağlamda 2000'lerde kaleme alınan *ricat anlatılarına* bel bağlanarak bir çıkış yolu bulunmaya çalışılmıştır.

Öte yandan bu dönemde ağırlık kazanan genç İslâmcılığa daha eleştirel bakanların metinlerinde de '80'lerin heyecanı, özgünlükleri, kültürel, siyasî söylemleri tümüyle indirgemeci bir bakış açısıyla '90'larla iç içe anlatılmaktadır. Dikkate değer özellikleri bulunmakla birlikte böylesi bir yaklaşım, aynı zamanda dönemi anlamak için yıllar üzerinden, dahası sonraki süreçleri de etkileyecek iç kırılmaları incelemeyi gündemine almaması ve bunun neti-

cesi olarak yararlı bulmaması bakımından da problemlidir. Oysa genelde dönemin İslâmcılığına, din ile toplumsal hayat, daha özelde ise din-siyaset ilişkisine nasıl baktığına ve diğer tezahürlerine odaklanmanın yolu; önemli ölçüde Müslüman aydınların bu dönemde yazdıklarının, söylediklerinin izini sürmekten geçmektedir. Ne var ki burada bir başka problemle karşı karşıya kalınmaktadır. İslâmcı aydın odaklı incelemeler ve antolojiler belirli isimlerle sınırlı olmanın yanında *vekâlet savaşları*nın sürdürüldüğü metinler olmanın ötesine geçememiştir. Hal böyle olunca Şerif Mardin örneğinde edebî ve entelektüel İslâmcılık bahsinde Rasim Özdenören, İsmet Özel ve Ali Bulaç öne çıkmıştır. Oysa dönemin İslâmcılığı ortak bir programa sahip olmasa da bazı konularda müşterek bir dili yakalamış, sınırlı konularda da ortak bir tavır gösterebilmiştir. Dolayısıyla ütopyacı düşünürlüğe teslim olmadan ve romantik iyimserliğe kapılmadan M. Said Çekmegil, Ercümend Özkan, Atasoy Müftüoğlu, Yaşar Kaplan, Mehmet Akif İnan, Erdem Bayazıt, Zübeyir Yetik, Nabi Avcı, Ersin Nazif Gürdoğan, Hüseyin Hatemi, Metin Önal Mengüşoğlu, Hikmet Zeyveli, Cihan Aktaş, İlhan Kutluer gibi isimlerin yazdıklarının düşünce odaklı tahlillere dahil edilmesi zorunludur. Entelektüel tipoloji oluşturacak böylesi incelemeler döneme dair temelsiz değerlendirmelerden kurtulmayı sağlayacağı gibi küçük daireler halindeki fikrî yönelimlerin birbirleriyle etkileşimini ve ayrışma noktalarını da fark ettirecek ve okurları gerçekliğe daha yakın kılacaktır. Bunun için en azından farklılıkların analizinin yapılması gerekir çünkü İslâmi öze dönüş ve gelenekçilik eksenindeki eğilimler dahası devlet merkezli tanzim yahut dönemin yayınlarında *İslâm'a karşı İslâm* çerçevesinde değerlendirilen gelişmeler ancak bu sayede kavranabilir.

İslâmcılar bakımından Türkiye'de siyasî ve dinî bakımdan öze dönüşün nasıl mümkün olacağı üzerinde farklı görüşler bulunmaktadır. Mesela bir grup Müslüman aydın, Osmanlı'daki Batıcı anlayışın edebiyat kanalıyla geldiğini dile getirerek yabancılaşan düzenden kurtulmanın ancak edebiyat dolayısıyla sanat alanında yetkin eserler ortaya koymakla sağlanabileceği düşüncesine sahip olduğunu mütemadiyen ifade etmiştir. Bazı İslâmcı aydınlar ise İslâm dünyasının öteden beri süregelen fikrî problemlerinin ve meselelerinin sağlıklı bir şekilde ele alınıp, tahlil edilmesi ve çıkış yolunun bulunabilmesi için *düşüncede devrim* yapmak gerektiğini belirtmiştir. Siyasî iktidar hedefli örgütlü yapılar ise uzun vadeli hedeflerin gerçekleşebilmesi için yönetim değişikliğini gerekli görmüşlerdir. Tepeden inmecilikle aşamalı dönüşüm stratejisinin bir arada görülebileceği bu yaklaşıma göre, toplumun köklü değişimi ancak siyasaldan soyutlanmayan bir ideolojik mücadele ile gerçekleştirilebilir. Nitekim Türkiye'de gerek öne çıkan edebiyatçılar gerek düşünürler gerekse siyasî parti mahiyetindeki yapılanmalar genel hatlarıyla bunları yansıtmaktadır.

Sahih bir İslâmi anlayışın yerleşmesi sürecinde önemli bir aşama teşkil eden '80'lerde, Müslüman aydınların, üzerinde çokça kafa yorduğu bir diğer mesele ise İslâmi tebliğin, İslâmi hareketin anlamı ve yöntemi üzerine bitmek bilmez tartışmalardı. Buna göre, her şeyden önce Müslümanca yaşamakla somutluk kazanan *İslâmi tebliğ* herkese ulaşmayı, dinin mesajını apaçık bir biçimde sunmayı; iyiliği emredip kötülükten sakındırmayı; dolayısıyla İslâm'ın öngördüğü insanın yetiştirilmesi için çaba harcamayı içeriyordu. *İslâmi hareket* ise uzak ve yakın hedeflere ulaşmayı gaye edinen gizliliği de açıklığı da içeren örgütlü bir hareketin adıydı. Aslında İslâmi tebliğ belli bir programı bulunan İslâmi hareketin bir parçası olmaktan başka bir anlama gelmiyordu. Ana hatlarıyla bu çerçevede özetlenebilecek yaklaşımları ortaya koyan telif ve tercüme onlarca kitabın gölgesindeki hareket metodu tartışmaları, '80'ler İslâmcılığının toplumsal değişim üzerinde düşünmeye başladığının göstergelerinden biriydi. Nitekim bu minvaldeki telif çalışmaların 1989'dan itibaren yayımlanmaya başlaması toplumsalın ve siyasalın mahiyetine dair kavrayışın yükseldiğini göstermektedir.

Okullarda başörtülü öğrencilerin sayısının artmasına paralel bir şekilde dindar ailelerin kız çocuklarını –başta kız meslek liseleri, kız imam hatip liseleri olmak üzere– okutma eğilimi yükselmiştir. Laik çevreler, '80'li yıllar boyunca başörtülü öğrencilerin sayısının artmasına çeşitli gerekçelerle eleştirel zaviyeden yaklaşmıştır. Onlara göre, tesettürlü öğrencilerin meslekleri yapamayacaklarını bile bile ısrarlı bir şekilde okumak istemelerinin altında yatan niyet *koca bulmak (!)* dışında bir şeyle açıklanamazdı. Dönemin sosyolojik araştırmalarına yansıdığı şekliyle, bu yıllarda kız öğrencilerin anlatımlarında tebliğ meselesi öne çıkmıştır. Gelgelelim tebliğ yapmak propaganda ile eşitlenince, Müslüman şahsiyetlerin bulunduğu yer neresi olursa olsun, öğrendiklerini İslâm'a yakışır bir biçimde başkalarıyla paylaşmak düşüncesi göz ardı edilmiştir. Başörtülü öğrencilerin ağırlıklı olarak doktorluk ve öğretmenlik mesleklerini seçmelerindeki niyet anlaşılamadığı için '80'li yılların ikinci yarısından itibaren tesettürlü öğrencilerin yaşadıkları üzerine durulmamıştır.

Tüm bu gelişmeler, İslâmcılığın 19. yüzyıldaki iki önemli ismi olan Cemalettin Afgani ile Muhammed Abduh'un hareketle ilgili düşüncelerinin hâlâ alttan alta varlığını koruduğunu göstermekteydi aslına bakılırsa. Hatırlamak gerekirse Afgani, İslâm dünyasının uyanabilmesi, sömürgecilere karşı gerektiği gibi mukavemet edebilmesi için siyasî iktidarın ele geçirilmesi gerektiğini vurgulayarak insanların değişiminin ancak *muktedir* olmakla sağlanabileceğini dile getirmiştir. Abduh ise insanların kendini değiştirmesiyle toplumun dönüşeceğini, bunun da beraberinde yönetim değişikliği getireceği varsayımıyla *ıslah*ı öne çıkaran bir tutuma sahiptir. İşte bu iki strateji, genç

radikal kitlelerden RP'ye, iş hayatından akademiye, edebiyattan düşünceye '80'ler İslâmcılığının şekillendiği iki kutbun gelişimini anlamaya katkı sunmaktadır. Gelgelelim 1980'li yıllara ilişkin araştırmalar, İslâm dünyasındaki entelektüeller ve siyasî hareketlerin de en geniş anlamıyla sahip olduğu bu iki anlayışın ele alınan dönemdeki İslâmcılara etkisi üzerinde yeterince durmadıklarından sağlıklı sonuçlara varmaları mümkün olmamıştır.

Bu çerçeve içinde elinizdeki metin, Türkiye'deki haliyle İslâmcılığın '80'li yıllardaki karmaşık yapısının genel görümüne ilişkin kısmî bir döküm sunmayı hedeflemektedir. İslâmcıların siyasî düşüncesini dolayısıyla yaşadıkları ülkeyi tahlil biçimlerinden uluslararası düzene dair eleştirilerine, matbuat hayatının çeşitlenmesinden popüler kültüre, aydınların yazdıklarından kadınlara, eğitime bakış açısından çocuk yayınlarına, resmî kurumlardan sivil yapılara kurumsallıkla ilişkiler gibi farklı alanlarda olup bitenlere temas edecektir. Dahası yaşanan tecrübeye dair kapsamlı bir bakış açısı oluşturarak *hükümler mecellesi* olma vasfındaki araştırmaların sınırlılıklarını belirgin kılmak ve ön yargıları aşarak daha detaylı incelemeler için kaynak çeşitliliğin arttırılmasının önemini vurgulamak maksadıyla kaleme alınmıştır. Türkiye'de Müslümanlık ideolojilerden bir ideoloji değil toplumsal bir gerçeklik yahut *deniz* kabul edilirse '80'lerdeki İslâmcılığı *dalga* konumuna yerleştirmek mümkündür. İsmet Özel'in ifadeleriyle "Deniz dalgaları nasıl denizden kopuk bir şey değilse ama dalga olarak ayrı bir şeymiş gibi var iseler," Türkiye'de de İslâmcılar, bu büyük *deniz* içindeki *dalga* gibidir. Müslümanlar arasında öteden beri birtakım kavramalara karşı olumsuz bir tavır takınıldığı, açık bir tepki gösterildiği için İslâmcılık, aydın gibi açıklama birimlerine mesafeli yaklaşılmıştır. Aydın kavramı benimsendikten sonra ise İslâmcı aydın değil, Müslüman aydın terkibi kullanılmıştır. Nitekim terimler ve kavramlar üzerine sıklıkla yazan Yaşar Kaplan, *Düşüncenin Temel Dinamikleri* (1996) kitabında her iki kavramı çeşitli yönleriyle ele alır. İslâmcılık kavramına dair benimseyici bir tutumla hareket eder ancak o da aydın odaklı metninin başlığında diğer aydınlar gibi *Müslüman aydın* terkibine yakın durduğunu hissettirir. Bu sebeple metinde, '80'lerin iklimi yansıtılırken dönemin tercihleri dikkate alınarak İslâmcılık, İslâmi hareket, Müslüman/İslâmcı aydın, İslâmcı entelektüel gibi kavramlar herhangi bir tercihe bağlı kalmaksızın dönüşümlü şekilde kullanılacaktır.

Her ne kadar laik düzene çağrısı ile farklı bir konuma yerleşmiş olsa da Cumhuriyet Türkiye'sinin Osmanlı mirası sebebiyle, uzun zamandır İslâm dünyası için benzersiz bir ülke konumunda bulunduğu aşikârdır. 80'lerde İslâmcı aydınların, ülkenin modernleşme devrindeki din odaklı politikalarını nasıl yorumladıklarını fark etmek, *yeniden İslâmlaşma* sürecine ilişkin genel bakış açılarını ortaya koymakla kalmayacak, 1980'li yılları kavramak açısın-

dan da önemli konulara ışık tutacaktır. Şöyle ki fevri ve tepkisel çıkışlar bir yana bırakılırsa, fikrî ve siyasî veçhesi gelişkin İslâmcıların bahse konu dönemdeki Türkiye değerlendirmeleri aynı zamanda Erken Cumhuriyet Devri'nden çok partili hayata, '60'lardan '70'lere uzanan zaman diliminde yaşananları, onların zaviyesinden kavramayı mümkün kılması bakımından bir arka plan sunacaktır.

Cumhuriyet devrinde İslâm'ın rolünü ve İslâmlaşmanın seyrini birçok yönüyle tartışan ve '80'lere damga vuran Ercümend Özkan, Rasim Özdenören, İsmet Özel, Atasoy Müftüoğlu, Ali Bulaç, Yaşar Kaplan gibi tartışma evrenini genişleten entelektüellerin yazdıklarına bakmadan bu dönemin eksiksiz bir değerlendirmesini sunmak imkânsızdır. İslâmi uyanış ve şuur söz konusu olduğunda birbirine karşıt ve değişik yorumlar ortaya atsalar da Müslüman aydınların yazdıklarında, birtakım müşterek temalar bulunmaktadır.

'80'lere Kadarki İslâmcı Tecrübenin Muhasebesi

İslâmcı aydınların '80'lerde yaşananları kavramaya katkı sunan siyasî tahlillerini doğrudan etkileyen temalardan ilkine göre radikal Batıcılık açısından en önemli evre, tek partili yıllardır. Cumhuriyet'in ilanıyla başlayan bu dönemde Fransız İhtilali'nin tesiriyle imparatorluğun en uzun yüzyılında Osmanlı'ya intikal eden milliyetçilik akımı istikametinde Türklük eksenli laik bir siyasî yapı teşekkül etmiştir. İslâm'ın yasadışı bir kültür olayına indirgenerek yeniden tanımlanmaya çalışıldığı baskıcı yıllarda din, devletin sıkı gözetimi ve denetimi altında tutularak kontrol altına alınıp sindirilmiştir. Hilafetin kaldırılıp unutturulmasından tekke ve zaviyelerin kapatılmasına kapsamlı bir sınırlandırma politikası hayata geçirilmiştir. Siyasî, hukukî ve sosyal alana dair düzenlemelerin yanında ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi çabalarıyla, uzun yıllar ezanın asli dili dışında okunması gibi uygulamalar dinî, milliyetçi bir yaklaşımla *tanzim etme* çabalarından ayrı ele alınamaz. Bundan dolayı Türkiye'de fiilen bağımsız bir İslâmi hareketin doğması imkânsız kılınmıştır. Ne var ki sindirme odaklı politikaların doğurduğu sorunlar, '40'lardan itibaren fark edilmeye başlanmış; akabinde ise *yeniden İslâmlaşma* adı verilen fakat Türklükle sınırlı bir telakki yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

Çok partili siyasî hayatın başladığı İkinci Dünya Savaşı sonrasında, sınırlı da olsa bazı dinî amellerin kanuni müeyyidelerle zapturapt altına alınmasına son verilmesi, seçmeli din dersleri, ilahiyat fakültesinin kurulması, Kuran kurslarının ve imam hatip okulların açılması, ezanın tekrar asli diline döndürülmesi gibi gelişmeler dönemin İslâmcı dergilerindeki *Türk-Müslüman* sentezini kuvvetlendirmiştir. İslâmcılar, dine dönük baskıcı tutumu ha-

ſiften DP devrinde, büsbütün nitelikli bir din telakkisi söz konusu olmasa da on yıllık serbestleşmenin gelişme hızı ve doğurduğu sonuçlar bakımından İslâm'ın aslının kavranmasına katkı sunduğunu belirtir. Zaten DP'yi halk arasında muteber kılan da siyasî ideolojisinin dinî temeli değil, İslâm'a müsamahalı yaklaşmasıdır. Halkın dinî hissiyatının dışavurumundaki artış, cami inşası ve bazı kurumların temellerinin atılmasında olsun, tasavvufi yapıların kamusal görünürlüğe kavuşması gibi durumlarda daha net bir biçimde görülebilmektedir. Başka bir deyişle İslâmcılar nazarında, Türkiye'de hükümetlerin İslâm'ı sınırlama tutumunu yansıtan her serbestlik, gerçek Müslümanlığın neşvünema bulmasına kapı açmıştır. Nitekim 27 Mayıs 1960'taki darbe aynı zamanda böylesi gelişmeleri önlemek ve daha bir kontrol altına almak için yapılmıştır. Öte yandan dönemin İslâmcı aydınları maddeci açıklamaların aksine dinin ideolojiye dönüşmesini, hızlı sosyoekonomik gelişmelerden değil, bizatihi dinin içerdiği siyasî kültürden kaynaklandığını belirtme gereği duymuşlardır.

Sosyalizmin gelişmesi için müsait bir ortam sunan *27 Mayıs Anayasası* beraberinde İslâm dünyasından yapılan tercümelerin önünü açmıştır. Bu durum dinî içerikli süreli yayınların yanında diğer neşriyatın belirgin bir biçimde çoğalmasıyla daha göze çarpar hale gelmiştir. Toplumsal planda ise İslâmi inanç, amel ve şahsiyet halk kitleleri arasında giderek güçlenmiştir. '60'lı yıllardan başlayan uyanış süreci, İslâmcılığın istikametini değiştirmiş ve cılız da olsa *Müslüman-Türk* şeklinde adlandırılması uygun düşen bir devrin kapılarını açmıştır. '60 ile '70 arasında İslâm'ın anlaşılmasına dönük çabalar artmakla kalmamış, sonuçları daha belirgin duruma gelmiştir. '70 sonrasındaki kargaşaya rağmen bu kimliğin sınırları fark edilmiş; tek başına Müslüman olmak yeterli görülmeye, yeni yeni genç temsilciler bularak her geçen gün güçlenmeye ve yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Dönemin haletiruhiyesini en net biçimde yansıtan ifadelerden birini Erdem Bayazıt'ın '70'lerin ilk yarısında yazılan *Sürüp Gelen Çağlardan* isimli şiirinin son dizesinde yakalamak mümkündür: *Sabır, Savaş Zafer. Adım: MÜSLÜMAN*. Hakikaten '70'lerin bilhassa ikinci yarısında belirli bir şuura erişen kişiler, kendilerini sadece *Müslüman* diye nitelemeyi tercih ediyordu. Böylelikle farklı dünya görüşlerini yansıtan ideolojilerin yanında *İslâmcı* gibi sıfatlar da kabul edilemez bulunuyordu.

Dünyadaki gelişmeler, öteden beri sürdürülen Batıcılıktan uzaklaşılabileceğini hatta bununla kalınmayıp başka bir dünyanın mümkün olduğunu daha çok insana hissettirir oldu. Bilhassa '70'lerin sonuna doğru bu görüş öncekilere nazaran daha geniş çevreleri etkilemeye yöneldi. Sovyetler'in Afganistan'ı işgal etmesi ve 1979'daki İran İslâm Devrimi bu süreçte hayli tesirliydi. Bilhassa İran tecrübesi, İslâm dünyasındaki sorunların kaynağında sa-

dece emperyalistlerin veya egemen seküler-ulusçu iktidarların güçlü olmasının değil, mütedeyyin halkların başlarına gelen hemen her şeyi kabul edici tutumlarının bulunduğunu gösterdi. Diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de önce toplumun şuurlu kesimlerinin sonra da kitlelerin İslâmlaşması göz ardı edilemeyecek bir boyut kazandı. Toplumun farklı kesimlerini ilgilendiren bu dönüşüm, olup bitenlerin artık başka bir açıdan değerlendirilmesi gerekliliğini de zaruri kılıyordu. Tabii ki kimlik meselesinin netlik kazanmasının ardından Müslümanlığın keyfiyet kazanarak etki alanını genişletmeye başlaması daha ziyade gençlik üzerinden gerçekleşiyordu. İslâm dünyasının 1920'lerden sonraki hali ölçü alınırsa İslâmlaşma sürecindeki yeni bir aşamaydı söz konusu olan.

12 Eylül 1980 Sonrasındaki Gelişmeler

Türkiye'deki 12 Eylül Darbesi akabinde, mevcut politikalarda birtakım köklü değişiklikler yapılmaya başlandı. Bilhassa 1980'den 1983'e kadarki zaman diliminde Kemalizm konusunda, sosyal alanda kaybolan mutabakat Atatürkçülük üzerinden telafi edilmeye çalışıldı. Ordunun gündelik hayat ve siyasetteki rolü azalmaya başladıkça böylesi çalışmaların da resmî düzlem haricinde pek esamesi okunmaz oldu. Artık hükümetlerin tutumu farklı bir boyut kazanmış, İslâm'ın karşısına doğrudan çıkmak yerine, onu yanına almak suretiyle beraber hareket etme yaklaşımı benimsenmiştir.

12 Eylül'de darbeyi yapanlar, temelde İran'daki devrim tarzı gelişmeleri engellemeyi amaçlıyorlardı fakat bunu telaffuz edemeyecekleri için Kenan Evren'in açıklamalarına da yansıdığı gibi komünizme mâni olmanın tek yolunun ancak Müslümanlaşmakla gerçekleşebileceğinin ayırdına varmıştı. Böylesi tespitlere dönemle alakalı akademik çalışmaların yanında İslâmcı yayınlarda da rastlamak mümkündür. Gerçekten de bu dönemdeki birtakım gelişmelerin, 12 Eylül askerî rejimi ile bağlantısı kurulabilir. Nitekim devletin İslâm Konferansı'nın 1981'deki toplantısına başbakan düzeyinde, 1984'tekine ise cumhurbaşkanı düzeyinde katılması siyaset ile din arasında bağın *küresel* göstergelerinden kabul edilmiştir. *Yerel* açıdan ise din kültürü ve ahlâk bilgisi derslerinin mecburi kılınması devletin İslâm'a daha sıcak davranmaya başlamasının yanında vatandaşlarını memnun ederek onların desteğini almaya çalıştığının göstergesi olarak okunabilir. Darbenin ardından Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Hüseyin Atay'ın (04.11.1980-03.08.1982) dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren'e, gençlerin İslâm'ı okul dışındaki yerlerden öğrenmesine ihtiyaç bırakmayacak, böylece toplumda duygu ve düşünce birlikteliği sağlayacak zorunlu din derslerini teklif eden bir rapor sunduğu bilinmektedir. Daha sonra bu yönde çeşitli

raporlar hazırlanmış, ardından din dersleri zorunlu kılınmıştır. Ahmet Gürtaş'ın *Atatürk ve Din Eğitimi* (1982) kitabı bu bakımdan dikkate değerdir. Yazar, Türkiye'de ilk ve orta dereceli okulların öğretim programlarına zorunlu din dersleri konmasının ne Kemalizmin yeni adı Atatürkçü düşünceye ne de Türkiye'deki laikliğe aykırılık teşkil ettiğini savunmaktadır. Gene bu yıllarda imam hatip okullarının sayısının artması, Kuran kurslarının yaygınlık kazanması, *Yüksek İslâm Enstitüsü* adıyla bilinen yüksekokulların ilahiyat fakültelerine dönüştürülmesi gibi gelişmeler de İslâm, devlet ve toplum münasebetindeki yenilikler ama aynı zamanda süreklilikler çerçevesinde ele alınabilir. Aslında öteden beri tüm bu gelişmelerin devletin kararıyla mı yoksa dönemin Müslümanlarının çabasıyla mı şekillendiği noktasında düğümlenen birbiriyle zıt izah tarzları söz konusudur. Toplumsal hayatı yakından ilgilendiren kararlardan İslâmcıların da dolaylı olarak yararlandıkları açıktır ancak bu durumun İslâmcılarla devletin mutabakata varmasının göstergesi kabul edilmesi en azından o dönemde İslâmi hareketi kontrol altına almaya dönük *laik teyakkuz* nazarıitibara alınırsa gerçekliğe aykırıdır. Turgut Özal'ın partisi ANAP, 1983 yılında iktidara geldiğinde edebî İslâmcıların önderliğindeki *karşı kültür hareketi*nde belli ölçüde bir tavsama görülmüşse de bu dönemde İslâmcılık, Aydınlar Ocağı gibi yapıların temsil ettiği *Türk-İslâm Sentezi* diye bilinen hareketten farklı bir yerde konumlanıyordu. Ayrıca bu tezi müdafaa edenlerin ileri sürdüğü güçlü devlet vurgusu da İslâmi bir devlet nizamını dışlamaktaydı. Osmanlı İslâm'ı ile Cumhuriyet Türkiye'sinin bir alaşımı söz konusuydu en genel hatlarıyla.

Öte yandan Cumhuriyet Türkiye'sindeki gelişmelere genelde eleştirel bakan İslâmcılar ise '80'lerde kaleme aldıkları metinlerde, *dinin tanzimi*ne dair her teşebbüsün siyasî düzenin amaçlarına hizmet etmesini sorgulamaya çalışmıştır. Onlara göre bunun temelinde nüfusun büyük çoğunluğunun İslâm'ı temel kaynaklarından öğrenmemesi yatmaktadır. Popüler dua kitapları, tarikat dergileri ve diğer yayıncılık faaliyetleri aslında biraz da bu meseleyle bağlantılı görülmekteydi. Dolayısıyla geleneksel İslâm anlayışında, İslâmcı yönelimden ziyade antikomünizmin hâkimiyetinin doğurduğu problemlere dikkat çekilmiştir. Bu zaviyeden olmak üzere Türkiye'deki temel politikaların '60'lardan itibaren İngiltere'nin hâkimiyetinden ziyade Amerikancı çizgiye kaydırıldığı, bunun ise giderek Amerikancı politikaların yoğunlaştırılmasını beraberinde getirdiğinin altı çizilmiştir. İran İslâm Devrimi'nin beslediği heyecanlı dalganın eşlik ettiği söz konusu yorum çerçevesinde İngilizlerin Türkiye'yi seçerek uygulayageldiği İslâm'ı sindirme anlayışının terk edildiği varsayılmıştır. 27 Mayıs'ın getirdiklerini bir yönüyle tersine çeviren 12 Eylül Darbesi'nin ardından hazırlanan 1982 Anayasası için yapılan halk oylamasında Anayasa'nın yüzde 95 gibi yüksek bir oyla kabul edilmesinde sa-

dece zorlamanın ve korku kültürünün değil, İslâm'la ilgili değişen politikaların da etkisinin bulunduğu belirtilmiştir.

Türkiye'nin birtakım İslâmi şiarları kendi siyasî uygulamalarına yön veren bir güç kabul etmemekle birlikte, gerekli gördüğünde onu devletin maksatları için harekete geçirilebilecek bir kaynak gözüyle baktığını vurgulayan analizler '80'li yıllarda İslâmcı dergilerin sayfalarına da yansımış durumdadır. Ne var ki genel hatlarıyla *İslâmizasyon* kavramıyla ifade edilen bu politikalara dönük eleştirel vurgular kendi içinde birtakım çelişkiler içermiyor değildir. Çünkü tarihsel açıdan bakılınca Türkiye'de bir yandan İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmelerden bağımsız olmayan *yeniden İslâmlaşma* süreci, uyanış noktainazarından müspet karşılanmakta; öte yandan ise bunların Amerikancı politikalarla bağlantılı olduğu belirtilmektedir. Nitekim döneme damga vuran çoğu Müslüman aydının yazdıklarında böylesi bir bakış açısını yakalamak mümkündür. Ercümend Özkan'ın yorumuna göre 1980 ile 1990 arasında İslâmlaşmadaki yükseliş başka bir ifadeyle 12 Eylül rejiminin "...gölgesindeki artışlar artık geometrik artış hızına dönüşmüş ve engellenmesi büsbütün imkânsız hale gelmiştir. Cereyan eden gelişmeler üzerinde her ne kadar İran'daki İslâmi Devrim'in Müslümanlara İslâm'ın yeniden devlet sistemi olarak hayata döneceğine dair güven verici katkısı olmuş ise de bu gelişmeler gerçek gücünü İslâm'dan almaktadır." İsmet Özel ise 12 Eylül'ün sağı yükselttiği, İslâmi hareketin de bu pastadan payına düşeni aldığı yaklaşımına katılmaz. Müsamahanın varlığını kabul eder ama İslâmcılığın "Müslümanların direnmesi" veya "...devletin bizzat koruyuculuğuna bağlı olarak" gelişmediğini belirtir. İzahı zor olsa da Türkiye'deki İslâmi yükselişi modernlikle beraber giden Müslümanlıkla açıklamaya çalışır.

İslâmcılığın çok partili yıllardan itibaren nasıl bir seyir takip ettiğini anlama problemi bilhassa '80'leri anlamlandırma sürecindeki *yeşil kuşak* yahut sadece bu dönemle sınırlı olmayan *ılımlı İslâm* projesi merkezli yorumlarda çok daha bariz hale gelmektedir. Yine dönemin Müslüman aydınlarının egemen açıklamalarıyla devam edilirse siyasî rejim, geniş kitlelerin henüz İslâm'ın özünü anlayıp kavramaktan uzak kaldığı '80'lerde olup bitenleri gayet iyi değerlendirmiştir. Şüphe yok ki bununla bağlantılı İslâm eksenli tanzim siyaseti, İslâmcılığın önünü açmaya matuf değildir. Bilakis kitleleri mevcut rejimle uyumlu duruma getirmenin başka ve daha etkili yollarının aranması, bulunması ve uygulanmasının neticesidir:

> Seksenlere gelindiğinde artık Müslümanlar, yok edilemez potansiyel güç olduklarını göstermiştir. Hele İslâm'ın geniş kitlelerce bilinmese de kendisinde bulundurduğu önü alınamaz tırmanışının hızını yavaşlatmak için bu geniş kitlelerden yararlanmayı uman rejim, Müslümanları ve İslâm'ı düşündüğü

için değil kendisini düşündüğü için Müslümanlara yeni tavizler vermeye razı olmuştur. Amerika'nın önderliğinde yapılan planların buradaki uygulayıcıları; artık *ılımlı* adını verdikleri ve halka geniş kitleler halindeki Müslümanları yanlarına almak, onlara daha sevimli görünmek istemektedir.

Ercümend Özkan'ın yazılarından oluşan *Dünden Yarına Türkiye* (2005) adlı eserinde dikkat çektiği *ılımlı Müslüman* tipolojisinin, rejimle bir problemi olmayan, yalnızca miskin bir hayat sürdürmeyi İslâm'ı yaşamak sanan ve kitleleri buna özendirenleri içerdiği rahatlıkla varsayılabilir. 12 Eylül'den sonra İslâmi hareketin nasıl bir seyir takip ettiği sorusu dönemin genç İslâmcılarının da gündemindedir. Dönemin düşünce dünyasında iz bırakan *Girişim* dergisi bu çerçevede Atasoy Müftüoğlu ile gerçekleştirdiği röportajın bir sorusunu buna hasretmiştir. Müftüoğlu'nun cevabı şöyledir:

> 12 Eylül['ün]... çeşitli vesilelerle tartışma konusu olduğu üzere kitleleri sağcılaştırdığı, sentezci görüşleri güçlendirdiği, resmî İslâmi politikaları desteklediği, muhafazakârlığı, gelenekçiliği görenekçiliği tahkim ettiği doğrudur. Ancak 12 Eylül bütün Cumhuriyet tarihi boyunca olduğu gibi tevhidi bir İslâmi değişim ve dönüşümü resmî İslâmi söylemi kullanarak ciddi bir biçimde baskı altına almış ve sınırlandırmıştır. Özellikle İslâm Devrimi'n[den] sonra her tevhidi yapılaşmada İran etkisi aranmış ve kitleler mezhep farklılığı da kullanılarak devrimci bir uyanışa karşı resmî İslâm'la bütünleştirilmeye çalışılmıştır. Resmî İslâmi görüşle gelenekçi akımlar da bu konuda yardımlaşmaya girmiştir.

Dönemin İslâmcılarının yazdıklarında, genelde İslâmcılığın bu dönemdeki gelişim seyrinde darbecilerin din politikasının etkili olduğu söylenir. Gelgelelim darbecilerin muhafazakâr düşüncede olmadıkları çok açıktır. Ancak Sünnilik üzerine kurulu zorunlu din derslerinin müfredata konulması darbecilerin dindarları desteklediği şeklinde yorumlanmıştır. Darbecilerin böylesi bir niyeti olmasa bile, uygulanan politikaların dinî hareketin gelişimine dolaylı katkılarının olduğu söylenebilir. Resmî din öğretiminin Müslümanları yoldan çıkarmanın, sindirmenin, kandırmanın tarihi olarak değerlendiren metinlerin yazılıp yayımlanması ise '90'ların başında gerçekleşebilecekti. Bu süreçte Müslümanların bilinçlenmeye ve öğrenmeye yöneldiği, bunun da toplumda İslâm'ı bir dünya görüşü olarak kabul edenlerin etkisini arttırdığının altı çizilmelidir.

Hiç şüphesiz '80'lerden sonra Müslümanlar, İslâmi kaynaklarla yoğun bir biçimde içli dışlı olmaya başlamış; bu ise geleneksel yordamın terkiyle neticelenmiştir. Öncelikle gençler arasında yaygınlaşan metin merkezli *kitabî dindarlık* telakkisi ve bunu hayata taşıma gayreti yavaş yavaş da olsa bir

birikim meydana getirmiştir. Hemen herkes, hayata bugün doğmuşçasına İslâm'ı yeniden öğrenmeye dönük çabasını arttırmış; takip edilmesi, paylaşılması gereken gelişmeler için matbu yayınlara yönelmiştir. Ne var ki siyasî açıdan amatörlük ve acemilikle malul olma durumu da söz konusuydu. '70'lerin İslâmcı birikiminin de tesiriyle salt *davetçi* bir söyleme takılıp kalma durumu, halktan ayrışmayı sağlayacak birtakım tavırlar '80'li yıllarda daha belirginlik kazandı. Siyasî boyutlarının yanında spekülatif bir çerçevede ele alınan Cuma namazı, ülkenin durumu (*darü'l-İslâm/darü'l-harb*), tekfircilik, devlet memurluğu gibi tartışmalar bu dönemin sonuna kadar belirleyici olma vasfını muhafaza etti. Diğer yandan İran'la alakalı değerlendirmelerin belli bir olgunluğa kavuşmadığı bu yıllarda devrimin, dünyadaki bütün Müslümanlar lehine açılımlara yön vermek bakımından yaşadığı kısırlık ise pek gündeme taşınmamıştır. Aslında *geç-İslâmcılık* diye adlandırılan bir yatkınlıktan kaynaklanan böylesi göstergeler, '80'lerin bilgiyle sınırlı olmayıp aynı zamanda farklı bir tecrübeyi de içerdiğini ortaya koymaktadır.

Bununla beraber, geç-İslâmcılığın ümmetçilikle yerlilik kutupları arasında kuramadığı dengeyi kurabilen, İhvan kültürüyle devrim sonrasında İran'dan yapılan tercümelerin menfi yanlarını aşabilen bir bilinçlenme süreci de alttan alta gelişiyordu. İslâm'ın doğru anlaşılması ve hayatın İslâmi esaslardan hareketle kurulması bu dönemin en önemli meselesiydi. İslâm'ın ana kaynaklarına dönüş, esaslı bir toplumsal dönüşüm, siyasî bakımdan aşamalı değişimle devrimcilik arasında salınan tasavvur, Batılı ideolojilere karşı derinlikli ve tutarlı bir eleştiri, çağdaş sorunlar gibi birtakım önemli başlıklarda bir İslâmcılık geleneğinin oluşmaya başlaması ancak bu sayede gerçekleşti. Zamanla yaygınlaşan ve gençliği saran bu gelişmelerin orta yaşlar arasında da karşılık bulması, İslâmcı fikriyatın derinleşme sürecinin de önünü açmıştır.

Kurum ve Mekânlardan Bir Kesit

Türkiye'de genellikle ilk İslâmcı gençlik örgütlenmelerinin dernekler, öğrenci teşkilatları ve Millî Görüş hareketinin siyasî partisi MSP'nin gençlik kolları çevresinde oluştuğu söylenebilir. Partinin İsrail'in Kudüs'ü başkent ilan etmesini protesto etmek amacıyla 6 Eylül 1980'de Konya'da düzenlediği Kudüs Mitingi; siyasî hayat, İslâmcılık ve darbeler bakımından olduğu kadar kurumlar tarihi açısından da önemli gelişmelere yol açmıştır. Mitingin açılışına katılan gençlerden bir kısmının İstiklal Marşı söylenirken ayağa kalkmayıp yere oturmasının yanında şeriat çağrılarının yapılması 12 Eylül'deki darbenin gerekçelerinden biriydi. Aslında '70'lerin ikinci yarısından itibaren modern ritüeller ve sembollere dair eleştirel bir yaklaşım tarzı günden güne yaygınlık kazanmıştı. Örneğin Akıncılar'ın Sakarya Mitingi'nde karşılaşılan

durum, gençlik hareketinin İslâmcı dinamizminin bürokratik ve soğuk olanı yansıtan partiye nazaran daha güçlü olduğunu ortaya koyuyordu.

Kudüs Mitingi gerekçe gösterilerek MSP'nin kapatılması, sadece partiyi etkilemekle kalmadı; diğer kurumsal yapılarda birtakım düzenlemeleri beraberinde getirdi. '70'lerdeki Millî Türk Talebe Birliği (MTTB), Akıncılar Teşkilatı ile birçok kurum ve kuruluş kapatılmıştı. İlim Yayma Cemiyeti ve İlim Yayma Vakfı gibi kurumlara el konulmuş fakat bu kurumların öğrencilere burs vermenin dışına çıkmadıkları, dolayısıyla zararsız olduklarına karar verilerek çalışmalarını sürdürmelerine izin verilmişti. Aslında bu durum, Türkiye'de İslâmcıların toplumun ayrıksı bir öğesi olarak ortaya çıkmadıklarını, zaten olması gerekenleri yaparak siyasîleştiklerini gösterir.

Darbeden sonra İslâmcıların ister istemez çalışmalarına ara vermelerinin sebebi, böylesi gelişmelerdi. Herkes evine kapanmış, bir yılı aşkın bir müddet kamusal alandan çekilmişti. 1981 yılının sonuna kadar neredeyse herhangi bir İslâmi çalışmaya rastlanmaması dönemin genel iklimini yansıtır mahiyettedir. Darbeden sonra kimi hareketlerin kendi iç farklılaşmalarından dağılması sonraki yıllarda yeni kurumların hızlıca çoğalmasını sağlamıştı. Öte yandan Mehmet Zahit Kotku önderliğinde İskenderpaşa Camii çevresindeki cemaatleşme durumu gündelik hayatın farklı boyutlarına dönük kurumların ihdasını kolaylaştıran önemli etkenlerden biri oldu. Hakyol Vakfı tarafından açılan Hicret Yurdu'ndaki öğrencilerle bir araya gelen yazarlar, onların İslâmi şuurlarını artırmaya çalışıyordu. Eğitim, yardımlaşma eksenli yapılanmalar sadece bununla sınırlı değildi elbette.

Öte yandan dernek ve cemiyet etrafında tamamen İçişleri Bakanlığı'nın kontrolündeki sivil toplum kuruluşu mahiyetindeki çalışmalara soğuk bakan anlayışların varlık kazandığı da dikkat çekiyordu. Ayrıca İslâmi faaliyetlerinin sadece bu çerçeveyle sınırlı kalmaması gerektiğine inananlar da vardı. Mesela '70'lerin sonunda Güneydoğu'da MTTB ve Akıncılar çevresindeki gençler daha organize bir şekilde teşkilatlanmaya başlamıştı. Organizasyonların ilk adımının da bu yıllarda Suriye'deki rejimin baskılarından kurtulmak için Türkiye'ye dönen İhvan mensupları tarafından atıldığına dair anlatımlar söz konusudur. Gençler, daha organize çalışmaya davet edilerek ayrı bir örgütlenme yönünde teşvik edilse de genel hatlarıyla yasal kurumların yürüttüğü etkinlikler; daha meşru bir çalışma alanı sunduğundan dönemin İslâmcıları böylesi yapılardan uzak durdular. Buna karşın '80'lerde İslâm Partisi, Hizbu't-Tahrir, İrancılar, Menzil, İlim, Malatya, Rahmet, Tohum, Hikmet gibi sistem dışı teşkilatlanma çabalarının varlığı da dikkat çekiyordu.

İslâmi dirilişe yol açan gelişmelerin çok boyutluluğunu bir kere daha vurgulamak gerekir. Dönemin iklimini incelemeye girişmekten ziyade İslâmi hareketle alakalı yaygınlık kazanan dahası rağbet gören, kavramsal bulamaç-

tan ibaret araştırmalar, öncelikle bu hususu göz ardı etmekle yola koyulur. Öncelikle kurumları yalnızca resmî düzlemde kamuyla sınırlı düzeyde ele almamak gerekmektedir zira yeni dönemde belirginlik kazanan anlayış, İslâm toplumunun teşekkül ettiği Hz. Muhammed dönemini esasen bir sohbet toplumu kabul etmekteydi. Evlerden kitabevlerine uzanan çeşitli mekânlardaki sohbetlere katılan herkes, yeni bir dünyanın ve hayatın kurulması için belli duyarlılıkları kazanmaya başlamıştır. İlahi kelamın okunduğu, İslâmi ilimlerin, düşünce ve kültür hayatının belli meselelerinin konuşulduğu, kitapların yorumlandığı sohbetler bir nevi okul işlevi görmektedir. Atasoy Müftüoğlu, o dönemde yoğun düşünce alışverişlerinin yaşandığı kitabevlerinin birer kültür merkezi konumuna geldiğini belirtir. Eskişehir'de '70'lerin ilk yarısında açılan Gazve Kitabevi, karanlığın ortasında umut verici tekil bir mekân olmakla kalmayıp birçok il ve ilçede yeni mekânların açılması için öncülük yapmıştır. '80'lerde ise böylesi kurumların sayısının gittikçe çoğalması, İslâmcılığın toplumsal tabanını genişletmiş; kültürel birikimini arttırmıştır. Ümit Aktaş, *Kitabevi* (2014) adlı anlatısında Elazığ'da kurulan sohbet halkalarının kitabeviyle münasebetini kavramak için sağlam bir zemin sunar. Derleme niteliğindeki *Mekân Hikâyeleri* (2017) ise İslâmi dirilişin toplumsal temelini teşkil eden kurumlardan kitabevlerinin ve dergi bürolarının dönemin kültürünün merkezinde yer aldığının kapsamlı bir anlatımı mahiyetindedir. Sohbetler, kitaplar ve dostluklarla nice yol alındığının çok boyutlu sunumudur. Bu çerçeveden bakıldığında '80 sonrasında yaşayan birçok gencin İslâmi kültürlerini zenginleştirmek için kolektif bir uğraşa girmeleri kitabevlerinin bir inanç ve düşünce mücadelesinin cephelerinden biri olarak görülmesiyle neticelenmiştir.

İslâmi bir hayat yaşamak ve sürdürmek için çaba harcayan isimler, gençlerden oluşan sohbet ve ders grupları oluşturmayı ve onlarla ilgilenmeyi hayatlarının ayrılmaz bir parçası kılmıştır. Kuran-ı Kerim tilavetinin sağlamlaştırılması; bir tefsir, bir hadis, bir siyer ve bir fıkıh kitabının baştan sona birlikte okunması ve içeriklerinin iyice kavraması ders gruplarının olmazsa olmaz bir parçasını teşkil etmiştir. Seyyid Kutub'un manifesto mahiyetindeki *Yoldaki İşaretler* kitabıyla, hayli tesir edici bir dili bulunan on altı ciltlik *Fi Zılâli'l Kuran* tefsiri ve Mevdudi'nin *Kuran'a Göre Dört Terim* adlı eseri bu dönemde belli mahfillerde yaygın olarak okunuyor, birlikte müzakere ediliyordu. Bunun yanında kültürel birikimi arttıracak diğer düşünce eserlerinden de ayda en az bir kitap okunması ve sonunda birlikte müzakere edilmesi sağlanıyordu. Ayrıca farklı yazarlarla yapılan sohbetler, İslâmi aidiyeti güçlendiriyor; kardeşlik bağını perçinliyor ve ümmet anlayışını geliştiriyordu.

Üniversiteli kadınların yaptığı ev toplantılarının ise temelde iki amacı vardı. İlki 1983 yılından itibaren üniversiteye başörtülü olarak devam edeme-

yen öğrencilerin kaybettikleri muhit, ev toplantıları sayesinde yeniden oluşturuluyor; böylece mağduriyet olumlu bir kazanca dönüştürülüyordu. Öte yandan '70'li ve '80'li yıllarda İslâmi ilimleri tahsil etmeyen tesettürlü öğrenciler, bu eksikliklerini tamamlamak için olağanüstü bir çaba harcıyordu. Vakıf ve derneklerde de sürdürülen toplantılar kadınların kitap okumalarını ve belirli konularda bilgi edinmelerini sağladı. *Emr-i bi'l-ma'ruf*'un, başka bir ifadeyle iyiliği emretmenin en iyi uygulandığı bu toplantılar, Müslüman kadınların kendi kamularını oluşturmalarının yolunu açtı. Cemaat havası içinde bilinç yükseltici boyutu bulunan toplantılar, her bilincin başka bir bilinçte gerçekleşmesinin en somut haliydi aslına bakılırsa.

Darbenin üzerinden üç dört yıl geçtikten sonra İslâmi faaliyetler açıktan yapılabilir duruma gelse de henüz çok ciddi çalışmaların önü açılmış değildi. Sivil yönetimin güçlenmeye başladığı 1984'ten sonra birtakım kurumların yeniden açılmasıyla ilgili hareketlilik meydana geldi. MTBB yerine Birlik Vakfı'nın, Akıncılar yerine ise Millî Gençlik Vakfı'nın kurulması için çalışmalar yapılmaya başlanmıştı. MTTB mensupları arasında 1985'ten sonra Birlik Vakfı'yla ilgili çalışmalar hız kazanmış fakat bir müddet sonra siyasî görüş farklılıkları sebebiyle toplantılara katılanların sayısında azalma meydana gelmiştir. Bir müddet sonra vakfın Necmettin Erbakan'ı desteklemek yerine Turgut Özal'ı destekler duruma gelmesi, büyük bir hayal kırıklığına sebep olmuştur. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi'nin İstanbul'da organize ettiği ekonomi odaklı bir toplantıya Sudanlı İslâmcı lider Hasan Turabi'nin gelmesi örneğindeki gibi o dönemin kurumları, İslâm dünyasıyla fikrî ve edebî etkileşimi daha da arttırdı. Aynı şekilde RP'nin düzenlediği toplantılara Cemaati İslâmi yöneticileri, Afgan direniş önderleri –örneğin Hikmetyar– sık sık davet ediliyordu. Yazarlar arasındaki mesleki dayanışmayı geliştirmek ve Türkiye'nin kültür hayatına yazarların katılımını sağlamak amacıyla 1978'de Yazarlar Birliği adıyla kurulan ve 1985'te BKK ile Türkiye Yazarlar Birliği olan kurum; kültür, sanat ve edebiyat alanında önemli çalışmalar yaptı.

Seksenlerin başında siyasî alandaki varlığını koruyan fakat darbeden sonra kapatılan MSP üzerinden hem Millî Görüş hareketi hem de siyasî parti meselesi çeşitli yönlerden tartışılmıştır. Milli Görüş çizgisi RP adıyla 1983'te Necmettin Erbakan'sız, 1987'de lideriyle beraber tekrar siyaset sahnesine dönünce bu parti ve selefleri hakkında birbiriyle taban tabana zıt görüşler serdedilmiştir. Bazı aydınlar, Millî Görüş partilerinin Müslümanların siyasî bilincine sunduğu katkılara odaklanarak Müslüman kitlelerin ufuklarının genişlediğini belirtmiştir. Buna göre Millî Görüş sayesinde kitleler, emperyalizme ve emperyalist yapılaşmaya karşı daha duyarlı duruma gelmiştir. Siyasî parti olgusu ile Millî Görüş'ün lideri Necmettin Erbakan'ı bir arada ele

alanlar gerek partili siyasetin başarısızlığı gerekse kitlelerin sistem içi mücadele araçlarıyla düzene entegre edildiğinin altını çizmiştir. Öte yandan rejimin bu hareketin partilerine dönük müdahaleleri ve yasal sınırlandırmaları eleştirilmiştir. Partili mücadeleye karşı olanlar, her ne kadar MSP ve devamındaki RP'yi statükonun koyduğu sınırlara tabi dolayısıyla bir aldatmacadan ibaret görse de İslâm'la ilgili tartışmalar söz konusu olduğunda olumlu bir yaklaşım geliştirmiştir.

Türkiye ve Uluslararası Düzenin Eleştirisi

Türkiye'de '80'lerin eleştirel İslâmcı kültüründe siyasî analizlerin *yerel* ve *küresel* olmak üzere iki boyutta yapıldığı söylenebilir. Yerel boyut bağlamında, ülkedeki aktüel gelişmeler, eğitim ve kültür, İslâm dünyası, Avrupa ve Amerika ile ilişkilerin yanında tek partili yıllarda önce âlimlerin, sonra da özellikle şuurlu dindarların karşılaştıkları menfi muamelelere vurgu yapmak şeklinde belirginlik kazanmaktadır. Dönemin İslâmcıları ülke hakkında aşağı yukarı şöyle bir görüşe sahiptir: "Türkiye, Batılı olmakla Batı'dan gelecek tehlikelerden uzak kalacağını düşünenlerin bunu yaparken de Batı ile savaş vererek kurdukları bir devlettir." Ülkenin köklerine, politikalarına, sıkıntılarına, belirsizliklerine dair sert yahut yumuşak eleştiriler ancak bu perspektif dikkate alındığında birtakım anlamlı sonuçlara ulaşılabilecektir.

İslâmcılar, öncelikli çalışma sahalarının yanında İslâm'ın sadece camilere hapsedilmemesi gerektiğini, insanların gönüllerine ve zihinlerine hâkim olup toplumun her kesiminde yaşanması ve Allah'ın hükümlerinin uygulanması gerektiğini herkese anlatmayı hedefliyordu. Bu arada İslâm dünyasındaki kimi İslâmcı hareketlerle birlikte birtakım çalışmalar yapılıp yapılamayacağı tartışılıyordu. Böylesi konuların müzakeresinden çıkan netice, Türkiye'de bir hareket teşekkül etmeden ülke dışındaki herhangi bir siyasî yapıyla doğrudan bir bağ kurulmasının doğru olmadığıydı.

Tesettürlü kız öğrencilerin üniversitelerde yavaş yavaş görünmeye başlaması ve ardından başörtüsünün yasaklanması sürecinde zulümle ilgili vurguların arttığı göze çarpmaktadır. Üniversite öğrencilerinin başörtüsüyle okumalarını engellemeye dönük girişimler, 12 Eylül öncesinde başlamıştı. 22 Temmuz 1981'de çıkarılan yönetmelikle lise ve üniversite öğrencileri ile MEB'e bağlı yüksekokullardaki kız öğrencilerin başlarının açık olacağına hükmedildi. 16 Temmuz tarihli yönetmelikte ise tüm devlet memuru kadınların görev yerlerinde başlarının açık olması öngörülmüştü. 4 Kasım'da kabul dilen Yükseköğretim Kanunu'nda başörtüsü odaklı bir düzenleme yoktu fakat 30 Aralık'ta YÖK kız ve erkek öğrencilerin kurum içinde başlarının açık olacağına dair bir kıyafet genelgesi yayımladı.

Yasağın büsbütün uygulanamaması, başörtülü öğrencilerin çoğalması ve muhafazakâr kesimlerdeki rahatsızlığın artması üzerine bir ara formül bulunmaya çalışıldı. Orta yaş üstü kadınların kullandığı, saçı örten ancak boynu ve enseyi açık bırakan *türban* modeli 1984'te bir çözüm olarak sunuldu. Buna karşın genç kızlar, bu modeli hiçbir zaman kullanmadı; döneme hâkim olan koyu renkli, büyük, omuzlardan aşağı sarkan başörtüleri tercih ettiler. Başörtüsünün yerine ikame edilmek istenen türban kelimesine rağmen tesettürlü kadınlar, '80'ler boyunca kamusal alandaki çağdaş kadınlara benzemediklerini belirginleştirmiştir. Özal hükümetinin başörtüsüne olumlu yaklaşan tutumuna karşın Kenan Evren ve genelde üniversite yönetimleri, olumsuz bir bakış geliştirdi. Ocak 1987'de YÖK Öğrenci Disiplin Yönetmeliği'nde "...çağdaş kıyafet ve görünüm dışındaki" ibaresi ile başörtüsü kınama gerektiren bir suç unsuruna dönüştürüldü. Aralık 1987'de ise "Dinî inanç sebebiyle boyun ve saçlar örtü ve türbanla kapatılabilir," ibaresi eklenerek başörtüsü suç olmaktan çıkarıldı. Hükümet bunu kanun maddesi olarak kabul etti. Ne var ki Anayasa Mahkemesi 7 Mart 1987'de bu maddeyi iptal etti. Bu süreçte yaşanan gelgitlerin akabinde öğrenciler okullara alınmayınca pek çok şehirde oturma eylemleri ve protestolar yapıldı.

Böylesi gelişmeler ele alınırken siyasî terminolojinin yanında yabancılaşma, köklerinden kopmak gibi sosyolojik terimlerle İslâmi kelime ve kavramlar sıklıkla kullanılmaktadır. Toplumsal ve siyasî olayların gelişip olgunlaşması İslâmi ıstılahtaki *sünnetullah* günlük dilde ise aynı anlama gelen *eşyanın tabiatı gereği* çerçevesinde ele alınmaya çalışılmıştır. Müslümanların ve Türkiye'nin İslâm'dan ayrılmaları eşyanın tabiatına aykırı ve geçici bir durum telakki edilmiştir. Bilhassa Ortadoğu'daki gelişmeler yorumlanırken gençlik radikalizmini yansıtan yayınların yorumlarında bile Türkiye'nin Batı ve Sovyetler tarafından sıkıştırıldığının altı çizilmekte, ülke için tek çıkış yolunun İslâm'dan dolayısıyla Müslümanlarla beraber olmaktan geçtiği dile getirilmektedir.

Döneme dair incelemelerde İslâmcıların "Ortadoğu'nun dünyanın merkezi, Türkiye'nin de Ortadoğu'nun merkezi" olduğu şeklinde özetlenebilecek bakış açısı göz ardı edilerek Türkiye merkezlilikten uzaklaşıldığı, dolayısıyla ülkeye ait meselelerin gündeme alınmadığını söylemek yaygınlık kazanmıştır. '80'lerdeki gazeteler, edebî, fikrî ve siyasî dergiler, haber metinlerinden yorumlara kadar dikkatli bir şekilde ele alınıp tahlil edilse Türkiye'nin kaderine dair hayli analizin yapıldığı anlaşılacaktır. Mesela Türkiye ile İran arasındaki antlaşmalar, gelişen ticari, ekonomik ve sanayi işbirliği gayet olumlu bulunmuştur. Ülkenin Müslüman kardeşleriyle fakat İslâm üzere birlikteliklerinde hayır olduğu belirtilmiştir. Irak, Suriye, Pakistan, Kuveyt, Mısır, Tunus, Suudi Arabistan merkezli değerlendirmelerde ise "Türkiye'de, hal-

kı Müslüman olan diğer ülkelere yetecek düzeyde bilgi ve tecrübe birikimi vardır," denilmiştir. Türkiye, dünya Müslümanlarının vazgeçmemesi gereken potansiyeli büyük bir ülke kabul edilmiştir ancak bunun bilfiil gerçeklik kazanması için ülkenin İslâmi bir dönüşüm geçirmesi, kitleleri kapsayacak gerçekçi politikalar uygulaması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Buna karşın henüz İslâm'da buluşmak seviyesinde olmasa da ülkenin geleceği bakımından önem taşıyan olumlu gelişmelerin birileri tarafından tehlikeye atıldığını düşünmek şeklindeki tutumun varlığı yadsınamaz. Denilebilir ki Türkiye'nin uluslararası ilişkilerde ait olduğu yer İslâm âlemi zaviyesinden ele alınmış, bu noktada Amerika ile Sovyetler arasında çarpıcı bir örtüşmenin görüldüğü vurgulanmıştır.

Seksenlerde İslâmcı hareketliliğin en önemli göstergelerinden başörtüsünün hem kitlelerin harekete geçmesini hem de teyakkuzda kalmasını beraberinde getirdiği doğrudur. Böylesi bir ortamda İslâmcıların yeni tezlerle ortaya çıkmalarından çok, kendi inanç bütünlükleri çerçevesinde haklarının tanınması mücadelesi söz konusudur. İslâmcılığın başörtüsü üzerinden sindirilmek istenmesi ise haliyle siyasî içerikli tartışma konularını sınırlı bir çerçeveye hapsetse de ülkenin diğer sorunları hakkında diğer ideolojik aktörler ne kadar durmuşsa İslâmcıların da en az o kadar durduğu söylenebilir. Partili siyaseti savunan yayın organlarında, Türkiye'nin iç durumu ile İslâm dünyası ile münasebetler, ekonomi, genel siyaset ve kültüre dair sorunlara dair yapılan yorumlar dönemin ruhunu yansıtacak şekilde dobra dobradır. Dolayısıyla dönemin İslâmcılarının Türkiye ile ilgili olayları, gelişmeleri nasıl kavradığını gerçek yönüyle değerlendirebilmek için adım adım takip etmek gereklidir.

Seksenler; uluslararası ilişkilerde meydana gelen sosyal, ekonomik, siyasal, kültürel uyuşmazlıkların, anlaşmazlıkların, çatışmaların İslâmcıların gündeminde daha çok yer almaya başladığı yılları içermektedir. Yazılı siyasî yorumlarda, BM, NATO, Varşova Paktı, IMF, AET, İslâm Konferansı Teşkilatı gibi kuruluşların, gayesi, teşkilat yapısı üzerinde durulmuş, uluslararası ihtilaflardaki rolleri, büyük güçlerin çıkarlarını korumaya dönük yaklaşımları, ülkeleri sefalete sürükleyen iktisadi teklifleri, sorunları çözme sürecindeki başarısızlıkları, ideolojik yönelimlerinin İslâm dünyasıyla uyuşmaması çeşitli veçheleriyle ele alınmıştır. Arap-İsrail Savaşı, Afganistan'daki Sovyet mezalimi, Latin Amerika'da, Güney Afrika'da, Doğu Avrupa'da, Kıbrıs'ta, Eritre'de, Tayland'da, İran'da, Filipinler'de olup bitenlere dair yeryüzü farkındalığı artmıştır. Dünyada yaşanmakta olanlar bir yandan Batı'nın emperyalist ve sömürgeci politikaları üzerinden, diğer yandan İkinci Dünya Savaşı sonrasında teşekkül eden Amerikan merkezli uluslararası sistem açısından eleştirilmiştir. Amerika'nın dünyada gelişen siyasî duruma paralel olarak Orta-

doğu'da İngilizlerin yerine kaim olmaya başlamasının getirdiği olumsuzluklar üzerinde durulmuştur.

İslâmcıların siyasî habitusları ve sahip oldukları perspektifler, konuları ve üslupları bakımından önemli farklılıklar da gösterir. Yine de yorumlarına zemin teşkil eden müşterek bir siyasî ufkun varlığına işaret eden birçok özellik tespit edilebilir. Bu özellikler Türkiye üzerindeki Amerikan etkisinin eleştirisi, ülkenin tam bağımsızlığının gerekliliği, sömürüden uzak insani bir uluslararası düzen talebi, mazlumlarla dayanışma, etnik yaklaşımlardan mümkün mertebe uzak durmaya çalışmak seklinde sıralanabilir. Şu açıkça belirtilmelidir ki dönemin İslâmcıları her ne kadar Afganistan'ın işgali ve İran'daki devrimden ciddi ölçüde etkilenmişse de Türkiye merkezli ve Osmanlı İmparatorluğu tahayyülünden izler taşıyan siyasî analizleri ile genellemelerle malul çoğu araştırmacının göz ardı ettiği görüşler ileri sürmüşlerdir.

Bugünü anlamanın dünü iyi bilmeye bağlı olduğu düsturundan hareketle dönemin haber yorumlu dergilerindeki uluslararası ilişkilere dair Kıbrıs, Ermeni saldırıları, Ermeni tehciri özelinde yazılanların analizi, İslâmcıların Türkiye tahayyülüne dair ipuçları sağlayacaktır. İlgili metinler İslâmcıların uluslararası kurumları nasıl konumlandırdığının yanı sıra, Kıbrıs meselesini ele alırken ortaya koydukları Türkiye tahlili açısından da merkezî önemdedir. Bu yüzden her biri, dünya ve ülke gerçekliğinin kavranma biçiminin değerlendirilmesinde kullanılacak örnek metin konumundadır. Çünkü bahsedilen çerçevedeki yazılar, bir yandan Birinci Dünya Savaşı'ndan İkinci Dünya Savaşı'na uzanan süreçte Anglosakson dünyanın öncülüğünde teşekkül eden BM'nin mevcut durumunu, veto hakkını sorgulamakla kalmamakta, bilhassa İslâm dünyasındaki işgal ve zulüm politikalarına karşı büyük ölçüde sessiz kalışını gündeme taşımaktadır. Ayrıca sadece Kıbrıs'la yetinilmemekte; İsrail, Sovyetler Birliği, ABD, Fransa eleştirilmektedir. Mesela Ercümend Özkan, önce Soğuk Savaş'ın tabii neticesi olarak ABD ve Sovyetler'in *barış içinde bir arada yaşama* düsturuna bağlı kalarak Mısır'daki Süveyş Kanalı'nın millîleştirilmesi sürecindeki tutumlarıyla, Macaristan'ın istilasını aynı çerçevede analiz etmektedir. Sonra BM'nin başta ABD olmak üzere büyük güçlerin emrine amade olduğu, Irak'ın İran'a saldırısından Latin Amerika'ya uzanan bir dizi olaydan hareketle müşahhas hale getirilmektedir.

Türkiye'de İslâmcıların bir kısmı, İran Devrimi'ne Suriye'nin Hama şehrinde 2 Şubat 1982'deki yaptığı katliamın ardından farklı bir gözle bakmaya başladı. Daha önce büyük umut beslenen İran'ın Hama olaylarına sessiz kalması, ardından da Suriye'yi desteklediğini açıklaması bunun temel sebebiydi. Tahran radyosunun Türkçe bölümünün her gün dünya çapındaki yürüyüşleri, gösterileri, isyan haberlerini duyururken Hama'da haftalarca süren katliamdan, buradaki direnişten tek cümleyle dahi olsa bahsetmemesi tarihî öne-

mi haiz bir kırılmaydı. Müslümanların hunharca katledilişi İslâmcı yayınlara yansımayı '80'ler boyunca sürdürdü. Öte yandan İran Devrimi'ne her durumda sıcak bakanlar ise Hama ve Humus şehrinde yaşananlara dair herhangi bir araştırmanın yayımlanmamasına dikkat çekmiştir. Onlara göre ABD Hama olayları vesilesiyle bir taşla birkaç kuş birden vurmayı hedeflemiştir. Suriye'deki Baas Partisi rejimi ile Irak'taki Saddam rejimi arasındaki rekabet kışkırtılmış, bunun için de İhvân-ı Müslimîn hareketi paravan olarak kullanılmıştır. Irak yönetimiyle arası iyi olan Said Havva'nın eserlerinin birbiri ardına Türkçeye çevrilmesi gibi Hama olayları da İran Devrimi'ni durdurmaya yönelik faaliyetler kategorisinde mütalaa edilmiştir. Sadece bu olay bile 1982 ile 1987 arasında Türkiye'deki İslâmcıların İran Devrimi'ne bakış açılarının farklılaşmaya başladığını fakat o dönemde devrime verilen desteğin büsbütün geri çekilmediğini ortaya koymaktadır.

Matbuatın Çeşitlilik Kazanması, Kültürel ve Entelektüel Sıçrama

Türkiye'de İslâmcılığın '80'li yıllardaki ana yaygınlaşma kanalları genellikle edebiyat, düşünce ve siyaset sahalarıdır. Bu üç alanda etkinlik kazanmaya dönük başlıca kulvar da dergi ve kitap yayıncılığı, dolayısıyla kitabevleri olmuştur. Dönemin kitap yayıncılığının bariz vasfı ise ticari olmaktan çok fikrî bir faaliyettir. Benimsenen düşüncenin, sahip olunan anlayışın, siyasî yaklaşımın, edebiyat yordamının topluma mal edilmesi için dergiler çıkarılmış; yayınevleri kurulmuştur. Zaman zaman bir dergi etrafında bir araya gelenler ise ürettikleri, tercüme ettikleri ya da bağlandıkları İslâmi anlayışın yaygınlaşması, kalıcılaşması, serpilmesi ve detaylandırılması için ayrıca yayınevi kurmuşlardır. Mesela '70'lerin ikinci yarısına damga vuran *Düşünce* dergisini neşredenlerden Ali Kemal Temizer, 1980 sonrasında Beyan Yayınları'nı kurmuştur. *Pınar* dergisini çıkaran Cevat Özkaya ise Pınar Yayınları ile matbuat yolculuğunu sürdürmüştür. Yahut bunun tersi de geçerli olmuştur. Yayınevi, kitap yayıncılığındaki yerini perçinlemek, temelde bağlandığı fikri aktüel yaklaşımlarla zenginleştirmek, geniş kitlelere yaymak hem de desteklediği, yetişmelerine katkı sunduğu yazarların, mütercimlerin yeni ürünlerini sınamaları, tartışmaları ve olgunlaştırmaları amacıyla dergi çıkarır.

İlk sayısı 1976'da çıkan *Düşünce* dergisi, Türkiye'deki siyasî düzenin çarpık taraflarını anlatan yazıların yanında, İslâmi devlet düzeni, İslâm hukuku, İslâm iktisadı ve İslâmi hareket ile ilgili yazılara yer vermişti. Bir süre sonra MSP'nin ekonomik kalkınma hamlesiyle her yerde anonim şirketler ortaya çıktı ve iş sahaları çok ortaklı kuruluşlarla geliştirildi. Dönemin genel ortamının etkisiyle Düşünce Basın Yayın Anonim Şirketi kurulmuş, dergide

gündeme getirilen konular doğrultusunda kitaplar basılmaya başlanmıştır. Dergi bürosu, İslâmcılığın siyasî dilini yansıtan kitaplardan dolayı darbeden sonra basılmış; yazar ve çalışanları gözaltına alınmış, tutuklanarak Maltepe Cezaevi'ne gönderilmiştir. Neticede dergi 1981 yılının sonunda yayınevi ise 1982 yılının başında kapanmıştır. Dergideki entelektüel, yazar ve yayıncılar; İslâmi hareket düşüncesi ile gençlerin İslâmi harekete katılmalarına dönük adımlar atmayı başka mecralarda sürdürmeye karar vermiştir.

Türkiye'deki siyasî havanın buz kestiği günlerde Ercümend Özkan, *İktibas* dergisini çıkarmaya başladı. Alıntı anlamına gelen derginin bir bölümünün alıntılardan oluşması hasebiyle bu adı aldığı söylenebilir. Özkan, telif yazılara yer verse de ilk sayıları tümüyle alıntılarla çıkan dergide '60'lardan itibaren İslâmcı hareketler içinde edindiği birikimini artık daha geniş bir kitleye ulaştırmayı amaçlıyordu. Okuduğu gazete ve dergilerden, gördüğü bir karikatüre, anlamı olan bir çizgiden anlamlı bir habere kadar hemen her şeyi ulaşabildiği herkesle paylaşmak istiyordu. *İktibas* dergisindeki alıntıların hiçbiri tesadüfen seçilmiyor, anlamlı bir bütünlük çerçevesinde okuyucusuna fikir vermeye çalışıyordu. İlk dört yıl on beş günlük, sonra da aylık olarak yayınını sürdüren *İktibas*; yorum, kavram, selam ile mektup sayfaları ile başlı başına bir dünya kurmayı başarmıştı.

Dönemin edebî kültürel gelişmelerinden bahseden günlük, hatıra ve inceleme türündeki metinlerin mütemadiyen dikkat çektiği yayınlar arasında *Yeni Devir* gazetesinin merkezî bir konumu vardır. Gazete 1977 ile 1982 yılları arasında çok boyutlu bir yayın politikası izlemiştir. Eli kalem tutan İslâmcı entelektüeller aracılığıyla modern dünyada İslâm'ın rolünün yanında, edebiyat, sanat, düşünce ve siyasî meseleleri devamlı gündeme taşımıştır. İslâmi sesin daha çok duyurulmasını hedefleyen gazete, sadece Rasim Özdenören, Erdem Bayazıt, İsmet Özel, Atasoy Müftüoğlu gibi Müslüman aydınların değil, Cihan Aktaş gibi genç yazarların da okurlarla buluşmasını sağlamıştır. O dönemde İslâmcılığının yükselişine yardım eden unsur da büyük ölçüde teksesli olmayan bu iletişim iklimi olmuştur.

Türkiye'deki İslâmcılığın '70'lerde genelde Müslüman Kardeşler literatürü, milliyetçi-mukaddesatçı muharrirler ve edebiyatçılarla sınırlı kültürel dünyası '80'li yıllarda hayli çeşitlenmiştir. '90'lardan sonraki entelektüel tartışmalara zemin hazırlayan portrelerin de yetiştiği bu dönemde, ciddi bir kültürel dönüşümün yaşandığı aşikârdır. İslâm dünyasından yapılan tercümelerde de birtakım farklılaşmalar ve yenilikler söz konusudur. İhvan hareketinin kaynaklarıyla sınırlı alan zaten '70'lerin sonundan itibaren gerek Ali Şeriati gibi İranlı entelektüellerin gerekse Abdülkadir es-Sufi, René Guénon gibi gelenekselci düşüncenin önemli bazı temsilcilerinin kitaplarının tercümesiyle çeşitlilik kazanmaya başlamıştı. '80 sonrasındaki hızlanma ile bera-

ber Murtaza Mutahhari, Abdülkerim Suruş, Seyyid Hüseyin Nasr, Muhammed Esed bunlara eklendi. Öte yandan bu dönemde sınırlı bir alanda etkili olan Müslüman modernistlerden Fazlur Rahman, Hasan Hanefi gibi isimlerin eserlerinin farkına varıldığı kaydedilmelidir. Bu yıllarda tanınan diğer düşünür ise Cevdet Said'dir. Onun *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları* adlı eseri dönemin sadece genç İslâmcılarının değil, orta kuşağın bazı düşüncelerinin yerli yerine oturmasını sağlamıştır. Geç-İslâmcılığın aşırı siyasallaşmış anlayışlarının sorgulanarak bir kısmının törpülenmesinde ve ayakları yere daha sağlam basan bir fikrî yapıya kavuşmasında etkili olmuştur. Said gerek kitabında gerekse *Girişim* dergisinde yayımlanan söyleşisinde, bireysel değişmenin önemine dikkat çekmiş, bu gerçekleşmeden İslâm dünyasında esaslı bir dönüşümün yaşanmayacağının altını çizmiştir. Ona göre İslâm dünyasındaki düşünce sorunlarının aşılabilmesi için de kişilerin kendilerini değiştirmeye karar vermeleri gerekmektedir. Belirtmek gerekir ki Said, örgütlü hareketlerden uzaklığının yanında, davet fıkhı bağlamında gizliliği düstur edinen yapıları ve '60'ların sonundan itibaren İslâm dünyasında görülmeye başlayan devrimci şiddet görünümlü fraksiyonların tümünü eleştirerek söyleyeceklerinde açıklığı esas alan bir tutum benimsiyordu. Düşüncelerinin ana eksenini ise Kuran-ı Kerim'in "Bir toplum kendi özünde olanı değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez," (Ra'd Suresi, 11) ayetine dayandırıyordu. En temelde ahlâkı bir düşünce şeklinin, bir anlayışın yansıması kabul eden Said, dine yönelişin sadece mevcut olumsuz şartları değiştirmekle sınırlı kalmaması gerektiğinin ayırdına varmıştı. İnsanların kendilerini değiştirmelerine ilişkin vurgusu, değişimin kabukla sınırlı kalmayıp öze ulaşması gerekliliğiyle bağlantılıydı.

Sadece İslâmi kaynakların tercüme edilip tartışılmasını içermez '80'lerdeki dönüşüm, aynı zamanda Batı kültürünü ve dünyayı daha iyi tanımayı da içerir. Batı'yı daha iyi tanımanın yolunun ise sadece edebiyat dergilerinde Batı/modern klasiklerinin sınırlı miktardaki tercümesinden geçmediğinin ayırdına varılmıştır. İslâmi esasların yeniden keşfi, siyasî durumun mahiyeti gibi hususiyetlerin yanında modern bilginin İslâmi bir çerçeveye uyarlanmasını hedefleyen girişimler de gündeme gelmiştir. René Guénon, Martin Lings, Frithjof Schuon, Seyyid Hüseyin Nasr'ın gelenekselci yaklaşımları kadar, İsmail Raci el-Faruki, Osman Bakar, Nakip el-Attas, Ziyauddin Serdar gibi İslâm'la modern bilimin ne ölçüde ve nasıl *uyumlu* kılınabileceğini müzakere eden entelektüellerin eserlerinin çevrildiği görülür. Sadece İslâmcı yayınevlerinden değil başka mecralardan da okurlarla buluşan Paul Feyerabend, Fritjof Capra, Roger Garaudy, Ivan Illich, Edward W. Said gibi entelektüellerin metinleri ise dönemin farklılaşmaya başladığının göstergelerindendir. Böylece kültürel ve entelektüel bir sıçrama yaşanmış, modern dünyanın

siyasî ve kültürel sorunları, İslâm düşüncesinin meseleleri gibi konularda Müslüman aydınların eleştiri ve teklifleri belirginlik kazanmıştır.

Seksenlerde Türkiye'deki İslâmcılığın yükselişinde yayıncılığın bilhassa dergilerin sayısındaki artış tesirli olmuştur. Merkezî dergiler olmakla beraber, İstanbul ve Ankara dışında, İzmir, Konya, Erzurum, Trabzon, Malatya gibi şehirlerde de süreli yayınların çıkması ülkenin fikrî ve siyasî kültüründe kalıcı izler bırakmıştır. Dergi üzerinden bir dünya kurma imgesi doğrudan doğruya gündelik hayat pratiklerini de etkisi altına alıyordu. Mesela Konya'da çıkan dergiler farklı boyutlarıyla etkileşim içindeki İslâmcı temaları yansıtmaktadır. Nakşibendilikle İhvan kaynaklarının iç içe geçtiği bir müşterekliği kamusal alana taşıyan *Ribat,* 1981'in sonunda yayın hayatına başlamıştır. Ayrıca *Güldeste, Varide* ve *Kelime* dergileri dönemin gözde aktüel konularını eleştiren metinlerin yanında edebiyat ve düşünce odaklı eserler neşrettiler. '70'li yılların İslâmcı dergileri içinde farklı bir ses olan *Kriter* dergisi Malatya'daki yayın hayatını bu dönemin ortasına kadar sürdürdü. İzmir'de çıkan *İnsan* dergisi Kuran ve sünnetin anlaşılması, vahdet, eğitim sorunları gibi konular üzerinden dini asli kaynaklardan öğrenmek isteyenlere rehberlik etti. Dergiyi çıkaran Mehmet Alagaş'ın kitapları birçok gencin İslâmi dünya görüşünü benimsemesini sağladı. '80'lerin sonunda yayın hayatına başlayan *İslâmi Araştırmalar* dergisi ise '70'lerin sonundaki gelenekçi-modernist şeklindeki tartışmaları ikinci öbeğin kazandığına dair gözlemi doğrulayacak önemli veriler sunar.

Üstatların ve ağabeylerin *Diriliş, Edebiyat, Mavera* gibi dergilerine ağabeyleri ve üstatları sorgulayan *Aylık Dergi*, özerk sanat telakkisi baskın *Yönelişler,* üstatlara hürmetkâr *Yedi İklim* vb. ilgi gören yayınların eklenmesi İslâmcı kültürün yaygınlık kazandığı mecraların çeşitlendiğini göstermektedir. Nuri Pakdil'in *Edebiyat* dergisinden ayrılanların çıkardığı *Mavera*, sanat ve edebiyat ağırlıklı olmanın yanında entelektüel bakımdan çok farklı boyutları içeren bir kuşatıcılıktaydı. Dergi, '80'lerin başında Turgut Özal'dan ve kurduğu ANAP'ın imkânlarından ve müsamahasından faydalanabilecek bir çizgi benimsemiştir. *Mavera*, Özal'ın kimi politikalarını desteklemesiyle, dönemin İslâmcıları arasında büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. İran Devrimi'nden ziyade Afgan cihadını öne çıkarmayı seçen dergi çevresinin, eleştirellikten ricat ederek kimi şeyhlere intisap etmesi ise tartışmaları arttırmıştır. İran mı yoksa Afganistan mı şeklinde özetlenebilecek liderlik çekişmesi *Mavera* dergisinin Afganistan özel sayısının eleştirilmesiyle neticelenmiştir. Bunlarla sınırlanması mümkün olmayan edebiyat dergilerinde '60'lardan '80'lere kadar egemen edebî tür olan şiir ve denemenin dışındaki türlerin örnekleri görülmeye başlanır. Genelde, edebiyat anlayışları birbiriyle bağdaşmayan Rasim Ödenören, Mustafa Kutlu ve Yaşar Kaplan'la sınırlı kalan hikâyecilere yeni isimler eklenir.

Yetmişlerin ikinci yarısına damga vuran *Düşünce* dergisi ile birlikte değerlendirilebilecek olan *Mektep* dergisi ise 1986'da yayımlanmaya başlamıştır. Dergi her süreli yayın gibi, o güne kadar yazılmamış; konuşulmamış yahut çok az bahsedilmiş meseleleri ele alarak farklı bir mecra olma iddiasıyla yola koyulmuştur. Devlet memurlarının ve akademisyenlerin yazılarını müstear isimlerle yayımlayan dergi, '70 kuşağıyla '80 kuşağına mensup yazarları bir araya getirmiştir. Büyük ilgi gören *Mektep* dergisinin Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar ulaştırıldığı dikkate alınırsa, İslâmcı öznelere süreli yayınların etkisi daha bütünlüklü biçimde kavranabilir. Yine aynı şekilde dönemin diğer yayınları gibi *Mektep* hakkında da laikliğe eleştirel bir şekilde yaklaştığı için Devlet Güvenlik Mahkemesi savcılığı tarafından TCK'nin 163. maddesi doğrultusunda dava açılmıştır.

Tasavvufi yapılanmaların da dahil olduğu geniş İslâmcı iklimde yayımlanan *İlim ve Sanat* gibi dergilerin *Yeryüzü, İnsan, Bir, Pınar, Yöneliş* gibi Batı dünyasındaki kimi kitapları Türkçeye kazandıran yayınevleri, dönemin entelektüel okur kitlesini oluşturmakla kalmamış, yeni yazarların yetişmesini sağlamıştır. Birleşik Dağıtım ise bir yandan yayınevlerinin çıkardığı kitapları Türkiye'nin dört bir yanına ulaştırmış, öte yandan çıkardığı *Kitap Dergisi* ile de yazılı kültür etrafında bir gündem oluşturmaya çalışmıştır. Bu perspektifle bakıldığında, Batı'ya, çağdaş dünyaya dair eleştirel mecraların başarısı gerçekten dikkate değer görünmektedir. '80'lerdeki ansiklopedi yayıncılığının yansıması niteliğindeki kalıcı yayınlardan *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* ise başlı başına müstakil bir incelemeyi hak etmektedir.

Türkiye'de nitelikli kitapların yayımlanmaya başladığı bu yıllarda, telif eserlerden daha çok tercümelerin öne çıktığı kaydedilmelidir. Düşünce hayatının çeviriler etrafında şekillenmesi ise kimi zaman nitelikli çalışmaları bulunan düşünürlerin Türkçeye kazandırılmasının bir neticesi kimi zamansa yerli birikimi zayıflatan yanıyla ele alınmıştır.

Edebî ve Entelektüel İslâmcılar

Hiç şüphesiz düşünce, sadece düşünmekten ibaret değildir. İnsan düşündüklerini sözle ve yazıyla ifade etmeye başladığı andan itibaren kendini çetin bir mücadelenin içinde bulmaktadır. Kabul etmek gerekir ki bu durum, '80'lerde inananların yabancı ideolojilerin tasallut ve hâkimiyetinden kurtulabilmeleri sürecinde önemli rol üstlenen İslâmcı aydınlar için de geçerlidir. Türkiye'deki siyasî, sosyal ve kültür meselelerine dönemin gelişmelerini göz ardı etmeden cevaplar aramak endişesiyle dergi çıkaran, gazete sütunlarında yazan Müslüman aydınlar, ülkede söylenmesi gereken sözün ne olduğunu tefekkür ederek metinlerini kitaplaştırmıştır. Doğrudan doğruya düşün-

ce sağlığını ilgilendiren meselelerin gerçek yanını önemsemeyi içeren bir tutumla, yeni nesillerin muhakeme yeteneklerini geliştirmeye ve günün meselelerine İslâmi noktainazardan bakmaya, sorunları İslâmi ilkeler ışığında değerlendirmeye çalıştılar. İslâmcı entelektüeller, günün meselelerini konuşurken İslâmi kaynaklar ve ıstılahların yanı sıra çağın terminolojisiyle de ünsiyet kurmak zorundaydı. Gençlikle yazılı (kimi zaman da sözlü) vasıtalarla sürekli ilişki içinde bulunan aydınlar, öteden beri dayatılan yanlışlar, zorla kabul ettirilmeye çalışılan "doğrular" karşısında mukavemet göstererek entelektüel İslâmcılığın gelişimini sağladılar. '80'lerde gerek çıkardıkları dergilerde gerekse Millî Görüş hareketinin gazetesi hüviyetindeki *Yeni Devir* ile *Millî Gazete* yanı sıra diğer günlük ve haftalık gazetelerde yazıları çıkan İslâmcı aydınlar, önemli bir okur kitlesine ulaşmayı başarmışlardır.

Seksenlerde aydınların Türkiye'yi ve İslâm dünyasını yakından ilgilendiren siyasî, kültürel, askerî, sosyal, ekonomik ve diğer konularda düşündüklerini açıklamaları kadar, düşünenlerin düşüncelerini okuyarak, tartışarak içinde bulundukları şartları gerçek yüzü ile tanıma çabalarında bir artış gözlenmiştir. Olayların birbirinin ardından ve fasılasız bir şekilde gelişmesi, insanların şaşkınlığını arttırmış, bunun yanında aydınlar, hadiseleri İslâmi bir bakış açısıyla, İslâmi bir perspektiften yorumlama iddiasıyla öne çıkmışlardır. Yorumların bazıları yazıldığı dönemle sınırlıyken bazıları ele aldığı konuları, meseleleri, kavramları tüm boyutlarıyla anlamaya çalıştığı için kalıcılık vasfı kazanmıştır. Nitekim Sezai Karakoç, Hayreddin Karaman, Rasim Özdenören, Ercümend Özkan, İsmet Özel, Atasoy Müftüoğlu, Ali Bulaç, Hüsnü Aktaş, Yaşar Kaplan gibi aydınların muhtelif konularda yazdıklarından oluşan yorumları geçmişe bakmakla sınırlı değildi. Aynı zamanda '80'leri isabetli bir şekilde değerlendirip geleceğe hazırlanmayı da içeriyordu. İslâmcılık fikrinin aşağıdan sürüp gelen nesillerden başlaması, geleceğe daha emin nazarla bakılabileceğinin göstergesi kabul edilmekteydi. Zira yaşlılık, zamanı temsil eden bir olgu; gençlik ise geleceğin bizzat kendisiydi. İslâmcı aydınlar, siyasî tercih ve tavırlar söz konusu olduğunda hem kendileri sorgulanmış hem de kendileri başkalarını sorgulamıştır. Elbette gözlerin çoğu Türkiye dışına dikili olduğundan, gerçeklerden kopuk, ayakları yere basmayan, nostalji yüklü, slogancı, duygusal, tepkisel, konjonktürel ve yüzeysel görüşler de ileri sürülmüyor değildi.

İslâmi kaynaklara yaklaşmada ve bu kaynaklardaki malzemeyi kullanmada çok çeşitli sıkıntılar yaşandığı bilinmektedir. Kaynakları birer malzeme yığını olarak görmeden, köklü bir bakış açısıyla kaynaklardan yararlanmak ve sağlıklı sonuçlara ulaşmak için '80'lerde birçok tartışma yapıldı, yüzlerce metin yazıldı. İslâmcı aydınlar ise dinin egemenlerin ve kötü niyetlilerin *sinsi* amaçlarından korunması gerektiğini ayrıca belirtme gereği duyuyorlardı. Kuran-ı Kerim, Hz. Muhammed'in örnekliğinin boyutu, daha sonra oluştu-

rulmuş İslâmi birikimlerin değeri gibi meselelerin yanında dönemin şartlarının da etkisiyle gündelik hayata dahil olan yeni durumlara dair de açıklamalar yapılması zorunluydu. İslâmi hüküm ve yargıların kendi mantığı ve dili çerçevesinde ele alınması, o hükmün hitap ettiği ortam ve kitlenin de göz önünde bulundurulması mevcut sorunların aşılması yönünde atılmış önemli bir adım olarak kabul edilmekteydi.

İslâmcı aydınların çeşitli yayınevleri tarafından birçok kez yayımlanan kitapları incelendiğinde kavramlardan düşünce sorunlarına, siyasetten edebiyata kadar farklı konuların işlendiği görülüyor. Birbirinden coğrafi mesafe veya zaman açısından uzak çeşitli eserlerin okunmasının neticesindeki çıkarımlar, belli meselelerdeki anlaşmazlıklarına rağmen, Türkiye'nin kültürel mekânı ve zamanı ile hızlı bir şekilde buluşmuştur. Teşekkül etmekte olan birikim, ülkenin İslâmlaşma süreci çerçevesinde ele alınmıştır; başka bir deyişle siyasallık öne çıkarılarak İslâmcılığın önceki yıllara nazaran daha gelişkin bir çizgiye ulaştığı varsayılmıştır. Hal böyle olunca önceki kuşağa damga vuran, yazarlara, üstatlara ve ağabeylere meydan okuma sürecinin derinlik kazandığı söylenebilir. Bu çerçevede birkaç Müslüman aydının düşüncelerine ve yazdıklarına bakmak yararlı olabilir:

Seksenlere etki eden edebî ve entelektüel İslâmcılığın tüm yönleriyle kavranabilmesi öncelikle şu isimlerin yazdıklarının anlaşılmasından geçer: Ercümend Özkan (1938-1995), Rasim Özdenören (1940-2022), Atasoy Müftüoğlu (1942), İsmet Özel (1944), Metin Önal Mengüşoğlu (1947), Ali Bulaç (1951), Yaşar Kaplan (1952-2023). Bu portrelerin her biri, yetişme çağlarında eski kuşak İslâmcı yazarların –Necip Fazıl Kısakürek gibi– birkaçıyla tanışmış, şahsen görüşmese de yazdıklarıyla buluşmuş, onları okuyarak kendilerini yetiştirmeye çalışmıştır. Bunun yanında Türkiye'de İslâm düşüncesi eksenli bilgilenme sürecinin hızlı olması, eski kuşakla yeni kuşağın birbirinden kopmasını beraberinde getirmiştir. Şüphesiz bu kopukluğun temel sebebi, eski kuşağın doğruları ile yeni kuşağın doğruları arasındaki önemli farklardır. Önceki kuşağın üstat yazarlarının yetersizliklerini fark eden yeni kuşaklar, daha ileriye gidebilmek için kendi yollarını çizmek zorunda kalmıştır. Edebî ve entelektüel İslâmcılık açısından '80'lerdeki tüm gelişmeler göz önünde bulundurulursa Yaşar Kaplan'ın deyimiyle "Türkiye ve dünyadaki fikrî gelişmelere karşı herhangi bir ön yargı taşımayan ve bunlardan yararlanmaya çalışan Türkiyeli yazarların, Türkiye'deki İslâmi harekete katkıları, Türkiye dışındaki yazarlardan çok daha fazla" olmuştur. Zaten Müslüman aydınların genel bir ilgi odağı olmayı başarmaları, modernliğin sorgulanması, bilim ve teknolojinin eleştirilmesi, bilginin İslâmileştirilmesi, İslâmi siyaset teorisi, İslâm iktisat teorisi, çevre sorunları, kadın sorunu ve İslâmi toplum projesinin birçok boyutu üzerinde ciddi eserler kaleme almalarıy-

la bağlantılıydı. Unutmamak gerekir ki '90 sonrasındaki edebî ve entelektüel sahada kalem oynatan birçok İslâmcı, '80'lerde yoğun bir şekilde okunan yerli İslâmcı yazarların sivil tedrisatından geçmiştir.

Popüler Kültür Göstergeleri

En çok yaygınlık kazanan kültürel ürünleri ifade eden popüler kültür, '80'lerdeki İslâmcılık açısından ele alındığında; marşlar, çocuklar için edebiyat ve hidayet romanlarından oluşan birbirinden farklı üç olgunun öne çıktığı görülmektedir. Çok sayıda kişinin duygu dünyasını ve kimlik inşasını çeşitli şekillerde etkileyen bu göstergeler İslâmcılıktaki belli yönelimlerin, kırılmaların ve dönüşümlerin kavranmasını mümkün kılacaktır.

Yıllarca Millî Görüş partilerinde siyaset yapan Hasan Aksay'ın hatıralarını anlattığı kitabının adına da yansıdığı şekliyle, Abdürrahim Karakoç'un *Hak Yol İslâm Yazacağız* nakaratlı marşı '70'lerden itibaren parti mitinglerinde dillerden düşmemektedir. Yıldırım Gürses'in '80'lerde Arif Nihat Asya'nın şiirinden bestelediği *Fetih Marşı* mehter marşı formundan dolayı Millî Görüş İslâmcıları tarafından çok beğenilmiştir. Mustafa Akkad'ın *Çağrı* (1976) filminin ardından '80'lerde yaygınlık kazanan eserlerden biri ise tartışmasız *Taleal Bedru Aleyna* idi. Sözleri Hz. Muhammed'in hicret sona erdiğinde Medine'de karşılanmasına kadar giden bu eser, Türkiye'de çok beğenildiği için dindarlarca söylenmeye başlanmıştır. Bu dönemde Mısır'daki İhvân-ı Müslimîn hareketine ait ilahiler olarak bilinen form, genelde def eşliğinde, İran'dan gelenler ise daha profesyonel bir orkestra ve koro ile icra edilmekteydi. Devrim marşları, İran kökenli olmasının yanında çalgı aletine yer vermesinden dolayı yaygınlaşmasa da bir müddet sonra Türkçe sözler uyarlanarak yeniden icra edildi. Büyük yapım şirketlerinden Uzelli ise '80 sonrasında Türkiye'deki İslâmi uyanışın etkisi ile dinî musiki alanına girmiştir. İsmail Bülbül'ün *Mevlid-i Şerif* (1984), İsmail Coşar'ın *Kasideler ve İlahiler* (1985), Kâni Karaca'nın *İlahiler ve Kasideler* (1986) adlı albümlerinin yayımlanması dönemin tabiatına uygun düşmektedir.

Zaman zaman *yeşil pop* olarak küçümsense de önce marş sonra ezgi diye adlandırılan müzik türünün '80'lerin en gözde kültürel motifleri arasına girmeyi başardığı kaydedilmelidir. Geleneksel Türk musikisinden, bilinen ilahi ve kaside türünden farklılık gösteren marşlar, iletileri bakımından siyasî ve hayli sertti. Bu eserlerin üretim süreci kadar, dinlenip dinlenemeyeceğine ilişkin *fıkıh* eksenli tartışmalar da önem arz etmektedir. Her ne kadar enstrüman kullanmayla alakalı problemin fetvalarla aşılması sağlansa da uzun müddet marşlara temkinli yaklaşıldı. Kimi eserlerde başlangıçta saz kullanılmamasına rağmen sonraki yıllarda saza yer verilmesi İslâmcı marşlarda yaşanan dönüşü-

me koşut bir anlayış farklılaşmasına işaret etmektedir. İlk yıllarda sadece erkek sesiyle ahenkli söyleyişlerle icra edilen parçalara daha sonra bendir ve diğer müzik aletleri eşlik etmeye başlamıştır. Marşlar alternatif kamularda, mitinglerde, konferanslarda, düğünlerde, cemaat pikniklerinde çalınmış, imam hatip liselerinde öğrencilere öğretilmiştir. Dergi ve yayınevi çevrelerinin, gazino, sinema ve düğün salonları gibi mekânlarda geceler tertipleyerek yazarlarla okurlarını buluşturduğu gecelerin de ayrılmaz bir parçasıydı marşlar.

Bant tiyatrolarında İslâm tarihi ile ilgili olayların yanında modern dünyadaki sorunlar hicivli bir şekilde ele alınarak İslâmcılığın meselelere yaklaşımı belirgin kılınıyordu. Marş ve ezgilerin yer aldığı bant tiyatrolarının bilinç yükseltmeye dönük popüler yayıncılığın önemli bir parçasını teşkil etmesi bu çerçevede ele alınabilir. Türün adı anıldığında akla ilk gelen *Mute Destanı* (1986) örneğinde bağlama eşliğinde icra edilen üç marş yer almıştır. Ne var ki ilahi formunun dışına taşan bu tercih dönemin dindar kitlelerince eleştirilmiş, kısa süre sonra aynı bant tiyatrosunun bağlamanın bulunmadığı ikinci bir şekli dinleyicilerle buluşturulmuştur. Ulvi Alacakaptan'a göre ise bağlamadan dolayı dinleyicilerden gelen tepkiler abartılacak düzeyde değildir, bu yapımcının müzikli bir albümle yapılan ticareti doğru bulmamasından kaynaklanan bir tercihtir. Zira daha önce bağlama tiyatroda İbrahim Sadri tarafından yazılan *İnsanlar ve Soytarılar* adlı oyunda çalınmış, yüzden fazla tiyatroda sahnelenen oyunu izleyen 70 bin seyirciden kayda değer bir tepki gelmemiştir. Yapımcının tasarrufuna vurgu yapan Alacakaptan yaşananları "Takip eden ilk fuarda bizzat her iki kasetten sattım. Hayde tezgâh altı var, tezgâh üstü var, her *kavle* göre *Mute Destanı* var," diyerek ironiyle anlatır. Buradaki "...her kavle göre" ifadesi müzikle alakalı verilen fetvaların farklılığına işaret eder. Def dışında hiçbir enstrümanın kullanılmadığı *Gün Batıdan Doğmadan* adlı ilk marş albümü ise 1987'de yayımlandı. Müstakil albümler sonraki yıllarda da devam etti ancak bunların çoğunda enstrüman kullanılmadı. Ezgilerin tekrar bir enstrüman ile söylenmeye başlaması ise 1987 tarihli *Mekke'nin Fethi* adlı bant tiyatrosuyla başladı.

Marşlar ve ezgiler özelinde '80'ler boyunca verilen farklı fetvalar, dikkatli okuyucuya söz konusu dönemdeki sanatçıların anlayışlarına ve yaptıklarına dair aydınlatıcı bir manzara sunar. Bu fetvalar, İslâmcılığın kültürel tarihine dair yapılmış araştırmalarda pek çok kez kaynak olarak kullanılmıştır. Seküler bir devlette yaşayan Müslümanların gündelik hayat pratiklerinin İslâm âlimlerince hangi düzeyde etkilendiğinin izini sürmek isteyenlerin müzikle sınırlı kalmadan araştırmalarının ağırlık merkezini genişletmeleri yararlı olacaktır. Öte yandan gerek gazetelerde gerekse dergilerde İslâm hukukuna dair sorulara verilen cevapların ve fetvaların hukukî mahiyetleri kadar, bunlardan kaynaklanan davranış kurallarının nasıl bir kamusallık inşa ettiği, bunun statik olup ol-

madığı gibi meseleler üzerinde durulması, İslâm hukukunun '80'lerdeki manzarasına netlik kazandıracaktır. Müzikle ilgili fıkhi tartışmaları Yusuf İslâm'ın (Cat Stevens) Türkiye'yi ziyaret ettiği 1986 yılında kendisine yöneltilen sorular üzerinden de takip etmek mümkün. Yusuf İslâm önce Ankara ve Konya'da konferanslar vermiş, daha sonra İstanbul'daki en büyük etkinlik salonunu barındıran Tepebaşı Gazinosu'nda düzenlenen bir organizasyona katılmıştır.

Çoğunluğu yirmili yaşlardaki gençler tarafından ortaya konan marşlar, besteleri cihetinden değil vermek istedikleri mesajları yansıtan güfteleri açısından '80'lerin sonundan itibaren yoğun bir şekilde eleştiriye tabi tutuldu. Bunun sebebi de musiki kültürü açısından bir geleneğe yaslanmayan marşların hamaset yüklü olmasıydı. Marşların ve kitlesel konserlerin artışında RP'nin yükselmesi, vakıf ve derneklerin düzenlediği organizasyonlar etkili olmuştur. Müzik bakımından giderek zenginlik kazanan janrın '90 sonrasında hayli yaygınlaşan bağımsız radyolarda çalınması genç neslin kültürel kimliklerini şekillendirdiğini göstermektedir. Ayrıca film gösterimlerini, konserleri ve tiyatro oyunlarını takip eden kitlenin sayısının hayli yüksek olduğu kaydedilmelidir.

Daha önce de belirtildiği gibi bu dönemde İslâmcılık, Türkiye'deki siyasî tartışmalarda önemli bir yer tutmakla kalmamış, geniş ölçekte ifade kanalları oluşturmaya çalışmıştır. Batıcılık eksenli modernleşmeye karşı *başka bir hayat*ın inşasına dönük faaliyetler artan biçimde gözle görülür duruma gelmiş, bu ise akımın çeşitli veçhelerini oluşturmuştur. Kitlesel okuryazarlığın yaygınlık kazanmasıyla beraber, yayıncı ve yazarların birikimlerini taşıdıkları hatta bambaşka bir şekilde yeniden gündeme getirdikleri çocuklar için edebiyat alanı kültürün ayrılmaz bir parçası durumuna gelmiştir. Zaten İslâmcı okuryazarlık, kendi entelektüel dünyasını hem modern dünyadan hem de İslâmi kaynakların kültürel kodlarından yararlanarak farklı bir dünyanın inşa edilip edilemeyeceği üzerinde durmaktaydı.

İslâmcıların çocuklarını yetiştirme sürecinde karşılaştıkları problemler ve okullarda din derslerinin zorunlu kılınmasının getirdiği ihtiyacın diğer gelişmelere göre daha etkili olduğu söylenebilir. Dönemin İslâmcılarının çocuklarının ağırlıklı olarak çeviri çocuk kitaplarına maruz kalması başka yollar bulunması için çaba harcamalarına yol açmıştır. Öyle ki bazı yayıncılar çocuklar için edebiyat alanına sırf kendi çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamak için yönelmişlerdir. Dönemde damga vuran *Ayşegül* dizisi gibi çeviri ağırlıklı kitaplarda örtük ve açık Hıristiyanlık propagandasının yapılması yeni seçeneklerin yaratılmasını gerekli kılmıştır. Bunun neticesinde çocuk kitapları basan yayıncıların sayısı artmaya başlamıştır.

Kültürel göstergelerin çeşitliliğinin bir ürünü olarak sayılabilecek resimli çocuk kitapları, geleneksel anlatılar, İslâmi içerikli metinler ve çağdaş ço-

cuk kitapları olmak üzere üç kategoriye ayrılabilir. Her üç kategorideki eserler ise şeriat talebiyle sınırlı görülemeyecek şekilde, etik ve estetik alanın çocuklar dünyasına dönük yüzünün dönüşmesini sağlamıştır. Birçok yayıncının çıkardığı birinci kategorideki eserler; doğrudan doğruya bugünden söz etmemekle beraber geçmişin, şimdinin ve geleceğin birbirine bağlı olduğu bir bilinç inşa etmiştir. İkinci kategorideki kitaplar, referans aldıkları İslâmi kaynakların özet bir biçimde ve çocukların anlayabileceği şekilde sunumunu hedeflemektedir. İlk örneklerini İkinci Meşrutiyet devrinde gördüğümüz bu kitaplar, Cumhuriyet devrinde Ahmet Hamdi Akseki, Eşref Edip Fergan gibi yazarlar tarafından da gündeme alınmıştır. '70'lerde ise daha da çeşitlenmiş ama esas itibarıyla '80'lerde kültürel alanda yerleşik duruma gelmiştir. Anlatımları ve içerikleri bakımından aralarında birtakım farklılıklar bulunmakla beraber tümü İslâmi hayat tarzını, dinin temel ilkelerini ve ahlâki davranış kodlarını iletmeye çalışırlar. İmanın ve İslâm'ın şartları, Kuran kıssaları, Hz. Muhammed ve arkadaşlarının mücadelesi, tarihî hikâyeler türün ana temalarını belirgin kılmaktadır. Müslüman olarak yaşamanın erdeminin vurgulandığı hikâyelerde aynı zamanda cesaret, fedakârlık, dayanışma, sabır, azim ve kararlılık işlenmektedir. Akademisyen M. Yaşar Kandemir'in *Dinim Serisi* adıyla '80'lerde yayımlanan *Din Yolunda, Allah'ı Arayan Çocuk, Peygamber Efendimiz, Çocuklarla Abdest Alıyorum, Namaz Kılıyorum, Dua Ediyorum* adlı kitapları bu alanın karakteristik özelliklerini kavramayı mümkün kılabilir.

Seksenlerde geleneksel anlatılar kategorisine dahil edilebilecek olan Türk ve İslâm klasiklerinden çocuklar için uyarlamaların yapılması ise zorunlu din dersleri için yeni ve alternatif kaynaklar sunmaya matuftur. Zamana dayanıklı sözlü kültüre ait olan masallar ve destanların yazılı anlatıyla üstelik çocuklara sunulması ayrı bir çabayı gerekli kılıyordu. Türk kültürünü yansıtan eserlerin bir kısmı edebiyatçılara yeniden yazdırılmış, bir kısmı ise uyarlanarak çocuk kitaplarına dönüştürülmüştür. *Mantıku't Tayr*'dan *Dede Korkut*'a, *Kelile ve Dimne*'den *Mehmet Âkif*'e, *Kutadgu Bilig*'den *Mevlana*'ya birçok kaynak elden geçirilmiştir. Keloğlan ile Nasrettin Hoca masalları, Ömer Seyfettin hikâyeleri gibi daha renkli kitaplara ağırlık verilmiştir. Bu süreçte tercüme masallar, çevirmenler gündeme alınarak dünya sözlü kültürü ile çocukları tanıştıran yayınlar ortaya çıkmıştır. Elbette değer odaklı yaklaşıldığı için masalların mahzurlu görülen kısımlarında birtakım küçük değişiklikler yapılmıştır. Damla Yayınevi gibi yayıncılara Kırkkandil, Beyan, Gökyüzü gibi yeni yayıncıların eklendiği bu dönemin en önemli aktörü hiç şüphesiz Ebubekir Erdem'in kurduğu Erdem Yayınları idi. Yayıncılık tecrübesini *Hareket* dergisi çevresinde edinen Erdem, Mustafa Ruhi Şirin'in editörlüğünde Alim Kahraman, Abdurrahman Şen müstearıyla yazan Cahit Zarifoğlu, Yüksel Kanar ve dönemin en iyi ressamlarından Reha Yalnızcık'la çocuk yayın-

cılığının daha nitelikli duruma gelmesini sağlamıştır. Yayınevi kurulduktan sonra 1983 ve 1984 yıllarında önce Erdem Çocuk Klasikleri serisini yayımlamıştır. Bu serideki Türk-İslâm, Batı ile masal klasikleri ve okul dizisine ait 100 kitabın editörlüğünü Mustafa Ruhi Şirin; kapak çizimleri ve tasarımlarını ise Reha Yalnızcık üstlenmiştir. Bu serideki eserlerin hazırlanması sürecinde edinilen tecrübeler ışığında değer merkezlilik şeklinde adlandırılması uygun düşen konu başlıkları belirginleşmiştir. Dede Korkut, Nasrettin Hoca, Keloğlan ve Ömer Seyfettin serileri sadece Erdem Yayınları'nın değil, çocuklara ve gençlere hitap etme iddiasındaki diğer yayıncıların da demirbaşları arasına yerleşmiştir.

Çağdaş çocuk kitapları kategorisindeki eserlerde, dinî içerik yahut göndermeler yer alsa da çocuk bir özne olarak belli bir düzeyde de olsa öne çıkmaktadır. Yazarları belli olan fabl, sanat masalı, gerçekçi hikâye ve şiir türlerindeki eserlerin '80'lerden itibaren belirginlik kazanması bu dönemin ayırt edici özelliklerindendir. Gerek dergilerin aile ve çocuk eksenli ekleri gerekse doğrudan çocuklar için çıkarılan dergi örneklerinin de görüldüğü bu dönemde çocuklar için yazmak bir mesele olarak gündeme gelmeye başlamıştır. Tarihî gerçeklik ve didaktik olanla sınırlı olmayan anlatılar, İslâmi değerleri belli bir akış içinde sezdirerek verme tutumunu yansıtırlar. Bununla beraber, her biri ayrı ahlâki değerlere, karakterlere denk düşen anlatılarda İslâmi dünya görüşü ile dünyevi diyebileceğimiz dünya görüşü arasında bir çatışmanın varlığı göz ardı edilemez. İslâmi hayat tarzıyla yakından ilişkili çocuk kitaplarıyla alanda belli bir yer edinen Cahit Zarifoğlu, Ahmet Efe, Hüseyin Emin Öztürk gibi yazarların yanında '90 sonrasının temel eğilimini yansıtacak *çocuğa görelik* ilkesini esas alan metinlerin örneklerine de bu dönemde rastlanması tesadüf değildir. En net şekli Mustafa Ruhi Şirin'in hazırladığı üç ciltlik çocuk edebiyatı yıllıklarından takip edilebilecek bu tutumu benimseyen yazarlardan Mevlana İdris Zengin'in çocuklar için edebiyat sahasındaki ilk eseri de yine bu dönemde yayımlanmıştır.

İslâmcı siyaset ve kültürün güçlenme sürecine paralel bir şekilde gelişen popüler edebiyat kategorisindeki hidayet romanlarının tarihi '60'ların sonlarına kadar uzanır. '70'lerden itibaren yayın dünyasının ayrılmaz parçası olan bu anlatılar, '80'li yıllarda ciddi ölçüde artışını sürdürmekle beraber birtakım farklılaşmaların gözlemlenebileceği bir alana dönüşür. Dindarların modern hayat içindeki karşılaşmaları üzerinden gelişen ve genel hatlarıyla roman türünün olmazsa olmaz kabul edilen özelliklerinden uzaklığı bilinen hidayet anlatıları, belirli yaş kategorilerindeki okurların kimliklerini şekillendirmesi bakımından önemlidir.

Sık tekrarlanan klişeleriyle çabuk üretilen hidayet romanları; kadınların giyiminden, erkek karakterlerin onlarla münasebetine ve okuyucuya verilen

mesaja kadar yeni bir *kamusallık* tecrübesini yansıtır. Asıl hedef kitlesi İslâmcılığı savunan ve yaşayan insanlar olduğu iddia edilse de romanların okuyucuları daha ziyade Kuran kursu talebeleri, imam hatipliler ve az da olsa üniversite öğrencileridir. '80'li yılların sonuna kadar Beyaz Saray kitapçılarına uğrayan gençler, popüler olan bu romanlar yanında daha nitelikli olanlara da yöneldiler. İslâmcılığı savunan herhangi bir partinin, yazarın yahut akımın adının doğrudan geçmediği romanların iletileri, bilinen İslâmcı düşüncelerle müştereklik taşımakla beraber, bunların Müslümanın görevi olduğunu söylemekle sınırlıdır.

Kendilerine has formüller ve klişeler kullanan hidayet romanlarının en bariz vasfı, romanın erkek karakteri vasıtasıyla modern hayat sürdüren genç kızların yaşadığı dönüşümdür. Kızlar hidayete erip başlarını örtünce romanın bitmesi '90 sonrasında çeşitli açılardan eleştiriye konu olmuştur. Kurguların hayatın başladığı yerde sona ermesinin bir sebebi ise yaygınlık kazandığı '70'ler ve kısmen '80'lerin ortasına kadar İslâmi cenahtaki kadınların çalışmasının makbul kabul edilmemesidir. Çalışma hayatından başlayarak birçok konuda tartışmalı meselelere girmek isteyen yazarlar, popüler roman mantığının dışına çıkmayı istememiştir. Romanlar, genellikle arayış içindeki insanların dine yönelimini merkeze aldıklarından okurlarına çatışmasız bir mutluluk hediye etmeyi seçerler. '70'lerden itibaren gelen kurucu örneklerine yeni temalar eklenen hidayet romanı yazarları, dönemin popüler dinî düşüncesini çok iyi temsil etmektedir. Hidayet romanlarını sosyolojik açıdan ele alan Fatma Barbarosoğlu, genç kızlar ve kadınların bu romanlar aracılığıyla, olağanüstü bir *kamusal alan* tecrübesi kazandığını belirtir. Hakikate uymayan yanını sorgulayabilecek bir birikime sahip olmasa da söz konusu metinlerin okurlarının, hayatı boyunca karşılaşmayacağı tiplerle ancak hidayet romanlarıyla karşılaştıklarını eklemeyi de ihmal etmez. Okurlar, romanın başkahramanının inanmayanlarla yaptığı tartışmaları içselleştirmek suretiyle kendini onların yerine koymakla kalmamış ayrıca farklı kamusallıkların tartışma ortamı için birikim elde etmiştir.

Türün iki kurucu örneği Hekimoğlu İsmail'in *Minyeli Abdullah* (1967), Şule Yüksel Şenler'in *Huzur Sokağı* (1970) adlı eserleri bu dönemde de yaygın şekilde okunmuştur. '80'den sonraki artışı tüm boyutlarıyla tasvir etmek başlı başına ayrı bir çalışmayı gerektirse de dönemin gerçekleriyle irtibat bağlamında bazı eserler üzerinde durmak yararlı olacaktır. Başörtüsü yasağının devam ettiği günlerde yayımlanan *Yalnız Değilsiniz* (1988) romanı, toplumsal boyutlarıyla bu yasağı anlatmıştır. Mesut Uçakan tarafından '90'da aynı adla filme çekilen romanın bir diğer özelliği de yazarın, kadın karakter Serpil ile onun hidayetine vesile olan Abdullah arasında duygusal herhangi bir ilişki kurdurmamasıdır. Erkek karakterin başörtülü nişanlısı Gülsen'in varlığı bunun se-

beplerinden biridir. Bu dönem boyunca yazılan romanlarda '90'lardan farklı olarak Müslüman kadının ezilmediği şeklinde bir yaklaşım öne çıkmaktadır.

Başörtüsü mücadelesinden İslâmi değerlere kadar pek çok konuyu işleyen hidayet romanları, gündelik hayat pratikleri üzerinden toplumsal dönüşümün bir parçası olarak ele alınabilir. *Kadınların Kaleminden Kadın Erkek Herkes İçin* sloganıyla yayın hayatına başlayan *Mektup* dergisini çıkaran Emine Şenlikoğlu'nun *Bize Nasıl Kıydınız* (1985) adlı kitabı dönemin duyarlıklarının yakalanabileceği bir başka romandır. Yazar anlatısında günlük konularda okurlarına didaktik bilgiler vermeyi, İslâm'ın sınırlarını hatırlatmayı ön planda tutmaktadır. İdeal bir Müslüman olarak kurgulanan Rabia karakteri, dönemin dindarlık anlayışının hangi konulara odaklandığını göstermesi yönüyle temsil edici bir örnektir. Zina, fuhuş, flört, haremlik-selamlık, iş hayatındaki sorunlar, dinî konulardaki hassasiyet, Kuran öğrenmenin gerekliği, namaz gibi konularda karakterlerin tavırları okuyucu için yol gösterici niteliktedir. Hidayet romanları sadece şehir hayatıyla sınırlı değildir elbet. Hüseyin Gedik'in *Zehirli Oklar* (1989) adlı romanı köye giden dindar öğretmen Yahya'nın hayatını anlatır. Romanın karakteri flörte karşı çıkan, içkili lokantalarda yemek yemeyen, dindar olduğundan okul müdürünce suçlanan bir öğretmen konumundadır.

İlk örneklerinin ardından gelişimini sürdüren hidayet romanları '80'lerde çok sayıda yazarın bu türe yönelmesiyle başlı başına bir kültürel olguya dönüşmüştür. Millî sinema akımının temsilcisi Yücel Çakmaklı ise *Minyeli Abdullah* filmi ile 1989'da yeniden sinemaya dönmüştür. Popüler kültür göstergesinin sinemasal seyri bakımından dikkat çekici bir örnek ise Mesut Uçakan'ın 1978 ile 1987 yılları arasında yedi filmin yönetmenliğini üstlenmesidir. Romanların kaderi İslâmi kolejlerin açılmaya başlaması ile beraber farklı bir rotaya girer. Anlatılardaki kahramanların dünyası, duyarlıkları örselenmeye başlar; zamanla anlatılara dönük eleştiriler yazılı kültür dünyasının ayrılmaz bir parçası durumuna gelir. Ne var ki kitapların miadını doldurması ile ilgili yapılan analizlerde yeni neslin daha gelişkin kitaplar okuması değil, bunların yerine seküler popüler anlatılara yöneldiği gerçeği çoğu zaman ihmal edilmiştir. Kitapların öncelikli muhatapları; Ahmet Günbay Yıldız, Emine Şenlikoğlu gibi isimleri okumayı bırakmıştır ama Tolstoy yerine İpek Ongun'un eserlerini okumaya başlamıştır.

Seksenler İslâmcılığını Yeniden Düşünmek

Türkiye'de 12 Eylül öncesindeki ekonomi merkezli, toplumsal farklılaşma ve çatışma önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Artık bir yandan kimlik siyaseti diğer yandan sadece buna indirgenemeyecek boyutları bulunan hayat tarzları

öne çıkmıştır. Dolayısıyla 12 Eylül ülkede yeni bir siyasî, toplumsal ve ekonomik sistem oluşturulması yanında yeni bir *kültürel rejim* de tesis etmiştir. 24 Ocak 1980'de alınan kararlarla ülke ekonomisi dünya ekonomisi ile entegrasyona giderken bu kararlar doğrultusundaki ekonomik liberalleşme her toplumsal kategoriye sızacak olan tüketim kültürünü beraberinde getirmiştir. Toplumun *siyasetsiz kılınması* diye de adlandırılan tartışma konularının ağırlığı altında sivil toplumla alakalı teorik meseleler gündeme gelmemiş değildir elbette.

Türkiye'de İslâm'ın toplumsal hayata müdahale sürecini anlamayı amaçlayan yayınlarda çoğu zaman siyasî içerikli yayınlar öne çıkarılmıştır. Ne var ki gerçekliğin bir boyutunu gösterse de böylesi bir yaklaşım hayli sınırlı kalacaktır. İslâmi düşünce birikimi üzerindeki ablukanın kaldırılması maksadıyla yapılan çalışmalar bağlamında kültürel alana tüm boyutlarıyla daha yakından bakılması gereklidir. Dergi ve gazetelerin '80'ler İslâmcılığının siyasî, fikrî ve edebî önceliklerini tespit etmede birinci dereceden kaynaklar oldukları kimsenin inkâr edemeyeceği bir olgu. Ancak tartışma bu *öncelik*'in derecesi, tarzı, üslubu, yönü ve doğrultusunu belirlemeye gelince tartışmanın alevleneceği, kenetlenme sanılan durumda ayrışmaların gün yüzüne çıkacağı belirtilmelidir. Özellikle dergilerin dolayısıyla edebî ve entelektüel İslâmcıların bir bütün olarak gerek gençlik gerek aileler gerekse şu veya bu vasıftaki cemaatler üzerindeki etkilerine gelindiğinde tartışmanın boyutları iyice dallanıp budaklanmaktadır.

Türkiye'deki egemen İslâmcı kültür; '80 öncesinde yalnızca bir grubun, bir anlayışın, bir üstadın, bir abinin yahut bir derginin sınırlarını çizdiği tek renkli bir görünüme sahipti. '80 sonrasında ise İslâmcı zihin; emperyalizmi eleştiren, Batıcı değer yargılarını ve yapılanma biçimlerini kabul etmeyen, bunun yanında İslâm'ın üstünlüğünü ortaya koyan, her düşünceye, her eğilime, her yazara açık duruma gelmişti. Geçmişle karşılaştırıldığında İslâmcılığın cihanşümul söylemi bir yandan çeşitlilik kazanmış diğer yandan güçlenmiştir. '80'lerde edebî ve entelektüel İslâmcıların nasıl bir konuma sahip olduklarını ve dönemin Türkiye'sinde oynadıkları rolün karakteristik özelliklerini, aradaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymak gerekiyor. Bunun için başvurulabilecek en önemli metinler gazete, dergi gibi süreli yayınların yanında panel, konferans gibi kamusal alanda yapılan çok farklı toplantılarla kitabevleri buluşmalarını yansıtan hafıza odaklı anlatımlardır.

Devletle din arasında yaşanan gerilim dikkate alınmaksızın İslâmcılığın '80'lerdeki görünümü kavranamaz. Bu yüzden olsa gerek İslâmcılar, döneme dair değerlendirme yaparken, Erken Cumhuriyet Devri'nden '80'lere kadar uzanan zaman diliminde neler yaşandığını belirgin kılacak düşüncelerini açıklamak durumunda kalmışlardır. Aynı zamanda entelektüellerin Cumhu-

riyet Türkiye'sindeki din politikalarını kronolojik olarak görmeyi sağlayan söz konusu çıkarımları, ülkedeki *yeniden İslâmlaşma* tartışmasına dair birtakım bilgiler ortaya koyması bakımından değerlidir.

Ana hatları itibarıyla '80'ler *genç İslâmcılık* diye tavsif edilebilecek gelişmenin yaşandığı yıllardır. Bu dönemde hemen herkes yakın gördüğü, dost ve arkadaşlarıyla yeni bir oluşumun kapısını aralamayı, adı konulmamış bir sivil toplum kurumu gibi de anılabilecek inisiyatifler içinde yer almayı önemli bulmaktaydı. Masum bir niyet ve çabayla İslâm'ı öğrenmeyi ve öğretmeyi, insanlara ve gençlere imanlarının gereği gibi yaşamanın gerekliğini hatırlatma düşüncesi öne çıkmış vaziyetteydi. Kitap merkezli olarak İslâmi birikim oluşturmaya gayret edenlerin geneli otuz yaşın altındaydı. Dönemle ilgili çalışmaların genelinde yazarlar ve entelektüeller değerlendirilirken, onların yaş durumlarının göz önünde bulundurulmaması İslâmcılıkla ilgili çıkarımları olumsuz etkilemektedir. Şayet İslâmcılıktaki *genç bakiye* dikkate alınsa sonraki yıllarda onların bazı konularda farklı düşünmeye başlamaları her durumda *ricat* olarak görülmezdi. Öte yandan Sezai Karakoç, Necip Fazıl'ın vefat ettiği 1983'lerden sonra *Diriliş* dergisini/gazetesini çıkarmaya devam etmiştir. Radikal İslâmcılar tarafından düşünceleri romantik görüldüğü için eleştirilen Karakoç, çıkardığı süreli yayında hatıralarını yayımlamasında da görüleceği üzere '80'lerdeki genç İslâmcılık ortamında entelektüel etkisini kaybetmiştir. Kimi siyasî yazılarında dönemin genç Müslüman aydınlarına dönük eleştirilerinin bulunduğu hatırlanırsa onun bu yıllardaki yazılarının da ayrı bir dikkatle okunup anlaşılması şarttır.

Şerif Mardin'in kendisiyle yapılan bir söyleşide dile getirdiği şu tespiti hatırlamak gerekmektedir: "Müslümanlar insani ilişkilerin çok basit olduğunu sanıyorlar, oysa insan ilişkileri çok karmaşık bir yapı arz eder." Aslında Mardin'in tespiti siyasî yönü öne çıkan anlayışlar için kısmen doğru olmakla beraber, insanın dönüşümünün kolay olmadığının farkına varan anlayışları göz önünde bulundurduğumuzda gerçekliğe dair herhangi bir tutamak sunmaktan hayli uzaktır. Bu dönemin keşif ve hayret duygusu, kendi sınırlarının farkında olarak, modern düşünce, İslâm düşüncesi, gelenek, ülkenin kültürel ve siyasal boyutları vb. meselelerin bir araya gelinen sohbetlerde konuşulup tartışıldığı birliktelik biçimlerini beslemiştir. Bununla beraber '80'ler İslâmcılığını içeriden eleştirme iddiasındaki yazarların dünyaya ve siyasî hayata yönelik bakışlarının *nihilizme* varan taraflarına dikkat edilmemesi, İslâmcılık dairesindeki ayrışmaların yeterli düzeyde kavranamamasına yol açmıştır. Öte yandan dönemin siyasî dili, Türkiye'de bağımsız bir siyasî alternatifin doğması yolunda hiçbir faaliyette bulunmayan tarikatların ve cemaatlerin din telakkilerini dolaylı da olsa etkilemiştir.

Seksenli yılların kimi meseleleri '90'ların önemli tartışma konuları olmaya devam edecektir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, artık komünizm tehlikesinin kalmadığı gerekçesiyle TCK'nin 141 ve 142. maddeleri kaldırılınca bunlara paralel olarak 163. madde ile ilgili fasıllar yeniden düzenlenmiştir. İslâmcılar, bu maddeden dolayı 1949'dan 1991 yılına kadar büyük sıkıntılar yaşamıştır. Ne var ki madde kaldırılınca savcılar ve hâkimler, bunun yerine 312. maddeyi aynı işlevi icra edecek şekilde ikame edip uygulamaya başlamıştır. Türkiye'de 163. maddeden dolayı mahkemelere düşen, ceza alıp hapsedilenlerin yazdıkları İslâmcılardaki "öz vatanında garip, öz vatanında parya" hissiyatının teşekkülü ve sürekliliği bakımından ayrı ve bütünlüklü olarak incelenmelidir.

Hiç şüphesiz Türkiye'de İslâmcılığın günümüzde anlaşıldığı şekline kavuşması '80'li yıllardaki gelişmelerle bağlantılıdır. Sağın ve solun dışında/ötesinde kendi başına bir siyasî tahayyüle sahip olmak diye özetlenebilecek bu tavır, kendisine intikal eden gelenek dahil hemen her şeyi sorgulayan bir geleneğe dönüşmüştür. Yayımlanan kimi kitapların adlarından da rahatlıkla anlaşılabileceği gibi hemen her şeyin *İslâm'a göre* ölçülüp biçildiği bu dönemde pek çok popüler metin üretildiği gibi kalıcı eserler de kaleme alınmıştır. Kuşağın öznelerinin günlük hayattaki her türlü dinî merasimi bidattir diye reddetmesinin günlük hayatın sekülerleşmesine zemin hazırlayıp hazırlamadığı ise yapılandırılmış görüşmeler, hafıza kayıtları, dergiler ve değişen tartışma üslubu üzerinden ayrıca ele alınıp tahlil edilmelidir.

Tekrar belirtmek gerekirse Müslümanların çağdaş dönemdeki öznelliğinin tezahürü olan İslâmcılık, '80'lerde Türkiye'yi ve dünyayı tanımaya dönük çok boyutlu bir keşif ve hayret duygusunu yansıtmaktadır. Dolayısıyla '80'li yıllardan '90'lı yıllara kadar geçen onyıllık kısa sayılabilecek dönemin ana özelliklerini, istikametini ve sonraki yıllara tesirini doğru değerlendirebilmek için slogancı olduğu her halinden belli olan aceleci hükümlerle hele hele tümüyle eleştirelliğini kaybeden bir uyumculuk diye nitelemekten kaçınmak gerekmektedir. Bu durum aynı zamanda İslâmcılığın kesin gibi görünen zafer veya hezimetlerini daha soğukkanlı bir yaklaşımla ele alıp değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Çok farklı boyutlarına rağmen, yukarıda anlatılanların, Türkiye'deki İslâmcılığın sosyal, siyasî ve kültürel gerçekliğinin sadece bir kesitini temsil ettiği unutulmamalıdır.

24 Ocak ve 12 Eylül Cenderesinde Seksenlerde Türkiye'de Emeğin Durumu

Aziz Çelik

24 Ocak ve 12 Eylül: İkiz Kardeşler

Seksenli yıllar, emek hareketi açısından 24 Ocak Kararları ile 1989-1990 Bahar Eylemleri arasındaki dönem olarak ele alınabilir. '80'li yıllar, '60'lı ve '70'li yılların aksine emek açısından güvencesizliğin, esnekliğin ve kuralsızlaşmanın ön plana çıktığı; sosyal devletin ve sosyal politikaların zayıfladığı bir dönemdir. Bu döneme damgasını vuran temel gelişmeler 24 Ocak Kararları ile başlayan neoliberal iktisat politikaları ve 12 Eylül Darbesi oldu.

12 Eylül Darbesi'nin toplumsal ve siyasal yaşamın tüm alanlarında yaratmış olduğu totaliter ve uzun dönemli sonuçlar emek alanında da çok ciddi biçimde hissedildi. 12 Eylül Darbesi, emek hareketi üzerinde kalıcı tahribata yol açtı. Dönem boyunca bir yandan baskıcı siyasal rejim, öte yandan yeni sendikal mevzuatın antidemokratik hükümleri ile 24 Ocak Kararları sonrası izlenen iktisat politikalarının cenderesinde emek hareketi hem nicel hem de nitel açıdan zayıfladı. Talas, 1980 sonrasını Cumhuriyet tarihinde sosyal politikalara en yabancılaşmış dönem olarak tanımlıyor. Türkiye'nin siyasal ve iktisadi rejiminin yeniden inşa edilmesi ve neoliberal iktisat politikaların uygulanması 12 Eylül Darbesi ile mümkün oldu. Toplumsal muhalefeti ve yükselen emek hareketini bastırmak darbenin temel hedeflerinden oldu. Emek hareketi, 12 Eylül döneminde ağır bir yenilgi aldı. 1961 Anayasası'nın sağladığı haklar budanarak 1982 Anayasası ve 1983 yılında kabul edilen 2821 ile 2822 sayılı Sendikal Yasalar ile otoriter bir emek rejimi inşa edildi. 12 Eylül'den sekiz ay önce açıklanan ve Türkiye'nin ekonomi politikalarında cid-

di ve köklü bir değişim anlamına gelen 24 Ocak Kararları, özünde sermaye yanlısı ve emek karşıtı bir içeriğe sahip olması nedeniyle 12 Eylül Darbesi ile bir bütün olarak ele alınabilir. 12 Eylül Darbesi, 24 Ocak Kararları'nın kurumsallaşmasını sağladı. Bu çalışmada döneme ilişkin daha önce yapmış olduğum çeşitli çalışmalardan da yararlanarak '80'li yıllarda emek hareketi açısından yaşanan köklü değişim ve tahribatı ele almaya çalışacağım.

Seksenli yıllarda emeğin durumu 24 Ocak ve 12 Eylül cenderesi birlikte ele alınmaksızın açıklanamaz. 24 Ocak Kararları ile iktisat politikasında köklü bir değişikliğe gidilirken 12 Eylül Darbesi'yle siyasal ve sosyal haklar alanında otoriter-totaliter bir rejim değişikliği gerçekleştirildi. Böylece 24 Ocak ile başlayan süreç 12 Eylül ile mantıksal sonuçlarına ulaştı ve emek hareketi açısından otoriter bir rejim söz konusu oldu. 1961 Anayasası askıya alındı, 1982 yılında yeni bir anayasa yapıldı ve aralarında sendikal yasaların da olduğu temel yasalar değiştirildi.

1983'te başlayan ANAP-Özal döneminde, özellikle kamu kesimi çalışma ilişkilerinde işveren örgütlerinin ilkeleri egemen olmaya başladı. 1980 sonrasının ekonomi politikalarında '60'lı ve 70'li yıllarda etkili olan *ulusal kalkınmacılık* ve *devletçilik* ya da *karma ekonomi* anlayışı terk edildi ve buna bağlı olarak sosyal politikalar ve sosyal devlet giderek zayıfladı. Bunların yerini üretimden elini çekmiş, piyasayı güçlendirme görevi üstlenmiş ve kamu bütçesini disipline etmek için sosyal politikalardan vazgeçen bir devlet aldı.

Türkiye 12 Eylül'e doğru derin bir iktisadi ve siyasî krizin girdabındaydı. 12 Eylül'den sekiz ay önce açıklanan 24 Ocak Kararları ile uygulanmaya başlayan neoliberal iktisat politikaları 12 Eylül'ün askerî diktatörlük koşullarında herhangi bir engelle karşılaşmadan uygulandı. 24 Ocak Kararları, sıradan ekonomik kararlar değildi. Türkiye için esaslı bir ekonomi politikası ve yön değişikliği idi. 24 Ocak Kararları ile fiyatlar serbest bırakılırken ücretlerin ve maaşların bastırılması hedeflendi. 24 Ocak Kararları'nın uygulanması ile ekonomide kamunun ağırlığı azalırken (özelleştirme), dış ticarette liberalizasyona geçildi ve İİS politikası yerini ihracata dönük sanayileşme politikasına bıraktı. Böylece devlet yavaş yavaş sosyal yükümlülüklerini terk etmeye başladı, özelleştirmelerin önü açıldı ve ücretler üzerinde baskı uygulandı. Boratav'a göre 24 Ocak 1980'de yürürlüğe konan istikrar programının arka planında yatan gerekçe, mevcut ücret seviyesi ile Türkiye'nin ihracat yapamayacağı iddiası ve ücretleri disiplin altına alacak yöntemlerin bulunmasıydı. 24 Ocak Kararları'yla başlayan bu yeni dönem sermayenin bir karşı saldırısı olarak tanımlanabilir. 24 Ocak programı, içte ve dışta piyasa serbestisi ile uluslararası ve yerli sermayenin emeğe karşı güçlendirilmesi hedefini güdüyordu.

24 Ocak Kararları ile başlayan ve 12 Eylül ile kökleşen iktisat politikalarının temel hedefi dışa açık-ihracata yönelik sanayileşme, küresel sermaye

ile bütünleşme ve liberalleşme olarak tanımlanabilir. Yeldan'a göre yeni modelin temel özelliği, ücretlerin düşürülmesi yoluyla yurtiçi talebin daraltılarak yurtdışı pazarlara ihraç edilecek bir artığın yaratılmasıdır. 24 Ocak Kararları ile yapılan devalüasyon ve ağır zamlar halkı yoksullaştırmaya başladı ve toplumsal tepkiyi artırdı. Yaygın iş uyuşmazlıkları ve grevler yanında toplumsal tepkiler de artmaya başladı. 24 Ocak programının yarattığı toplumsal tahribat o kadar büyük bir tepki yarattı ki 1980'in ilk sekiz ayında Türkiye tarihinin en yaygın grevleri yaşandı. 24 Ocak Kararları'nın parlamenter bir siyasal rejim içinde uygulanması mümkün değildi. İktisadi liberalizasyonu hedefleyen 24 Ocak Kararları otoriter bir rejime, bir askerî diktatörlüğe ihtiyaç duyuyordu. 24 Ocak programının emek aleyhtarı bir doğrultuda serbestçe uygulanabilmesi 12 Eylül Darbesi'yle gerçekleşen siyasal rejim değişikliği ile olanaklı oldu.

Nitekim 24 Ocak Kararları'nın 12 Eylül Darbesi ile uygulanma imkânı bulabildiği görüşü dönemin önde gelen sermaye temsilcileri tarafından da teyit edilmektedir. Dönemin sermayedarları 24 Ocak Kararları'nın ikinci yıldönümünde yaptıkları ve *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan değerlendirmelerinde, 12 Eylül Darbesi olmasaydı 24 Ocak Kararları'nın uygulanamayacağını açıkça itiraf etmektedir. İSO meclis başkanı ve sanayici İbrahim Bodur 24 Ocak ve 12 Eylül'ün bir bütün olduğunu şöyle vurguluyordu:

> Bundan iki yıl önce alınan ve cesaretle uygulamaya konan 24 Ocak Kararları'nın ekonomi tarihimizde önemli bir yeri bulunmaktadır. 24 Ocak Kararları ülke yönünden fevkalade isabetlidir. Kararların alınması kadar, 12 Eylül'den sonraki yönetimin bunlara devamlılık sağlaması da büyük önem taşımaktadır. 24 Ocak Kararları'nın başarıya ulaşmasında en büyük pay bu yönetime aittir. 12 Eylül'den sonraki yönetim 24 Ocak Kararları'nın başarısını iki kat artırmıştır.

İzmir Ticaret Odası başkanı ve 12 Eylül'den sonra oluşturulan DM üyesi Dündar Soyer ise şöyle demektedir: "12 Eylül olmasaydı, 24 Ocak Kararları'nın sonucu çok dehşet verici bir tablo olurdu. Bu uygulamalara 12 Eylül Kararları mı demek lazım 24 Ocak Kararları mı? Artık bilemem." Soyer'in sonucu dehşet verici olurdu," vurgusu 24 Ocak Kararları'nın karşılaştığı toplumsal dirence işaret etmektedir. Rahmi Koç ise 12 Eylül ile 24 Ocak Kararları'nın hızla uygulanabildiğini şöyle anlatmaktadır: "12 Eylül Harekâtı'ndan önce her şeyi demokratik bir sistem altında yapmak zorundaydık. Bu da karar almak, yasa ve yönetmelik çıkartmak için aylar geçmesini gerektiriyordu... En büyük fark askerî yönetimin zamanında ve doğru kararlar almasıyla çok değerli zaman tasarrufumuzun olmasıdır." Bu değerlendirmeler 24 Ocak Kararları'nın ancak bir askerî darbe ve siyasal ile sendikal hakların

baskı altına alındığı bir rejim ile uygulanabileceğine ilişkin tutumu, dolayısıyla bir askerî darbenin sermaye çevreleri açısından beklenir ve istenir olduğunu gösteriyor.

12 Eylül'e Doğru Emek Hareketi

24 Ocak Kararları sonrasında ve 12 Eylül Darbesi'nin hemen öncesinde Türkiye'de sendikal hareketin parçalı ve keskin bir rekabet içinde olduğunu vurgulamak lazım. 12 Eylül Darbesi öncesinde irili ufaklı yedi işçi sendikaları konfederasyonu olmasına rağmen bunlardan dördünün (TÜRK-İŞ, DİSK, HAK-İŞ ve MİSK) etkin olduğunu söylemek mümkündür. Ancak sendikal hareketin ana gövdesini TÜRK-İŞ ve 1967'de TÜRK-İŞ'te yaşanan yol ayrımı sonucu kurulan DİSK oluşturuyordu – DİSK'in kuruluşu ile ilgili olarak bu serinin *Türkiye'nin 1970'li Yılları* cildinde yer alan yazıma bakılabilir.

Sendikalı işçilerin ezici çoğunluğunu temsil etmesine rağmen 12 Eylül'e giderken iki büyük işçi konfederasyonu TÜRK-İŞ ve DİSK arasında ortak bir tutumdan söz etmek oldukça zordur. Az sayıda iş kolunda TÜRK-İŞ ve DİSK üyesi sendikalar arasında ortak toplu iş sözleşme mücadelesi arayışlarına rastlansa da TÜRK-İŞ ve DİSK yönetimleri 24 Ocak ile ortaya çıkan yeni tablo ve ülkede hızla yükselen siyasal kaos karşısında ortak bir tutum oluşturabilmekten uzaktı. Ülkedeki siyasal iklim de iki konfederasyonun ortak hareketini zorlaştırıyordu. DİSK'in ve DİSK üyesi çeşitli sendikaların ortak mücadele arayışlarına rağmen TÜRK-İŞ yönetimi DİSK ile ortak hareket etmekten ısrarla kaçındı. DİSK yönetiminden zaman zaman TÜRK-İŞ'e dönük işbirliği yönünde çeşitli çağrılar yapılsa da bunlar karşılık bulamadı. 12 Eylül öncesinde TÜRK-İŞ ile DİSK arasında ortak tutum ve eylem birliği, TÜRK-İŞ'in ısrarla bu talepleri reddetmesi nedeniyle olanaklı olmayacaktı. Bu işbirliğinin oluşmamasında DİSK'ten kaynaklı çeşitli kısıtların ve sorunların da etkili olduğu söylenebilir. İki konfederasyona üye sendikalar arasında 1980 bahar ve yaz aylarında toplu iş sözleşmelerine yönelik kimi ortak eylem girişimleri sınırlı kaldı. Böylece ne 24 Ocak Kararları'nın yarattığı ekonomik tabloya karşı ne de ülkede giderek yükselen terör sarmalı ve siyasal kaosa karşı iki konfederasyon ortak bir mücadele hattı belirleyebildi.

12 Eylül'de grevlerin yasaklanmasına ilişkin MGK bildirisi bir işyeri önünde duyuruluyor.

12 Eylül Darbesi arifesinde Türkiye, tarihinin en yaygın işçi eylemlerine tanık oldu. Bu eylemler bir yandan mevzuat çerçevesinde yapılan yasal grevlerin yaygınlaşması öte yandan ise fiilî işçi direnişlerinin artması şeklinde gerçekleşiyordu. Eylemlerin temel nedeni 24 Ocak ekonomik programı ile ortaya konan ve ücretleri bastırmayı hedefleyen politikalardı. Grevlerde en büyük dalga '80'de yaşandı ve büyük kitle grevleri ortaya çıktı. Kanuni grevlere katılan işçi sayısı 1980'e kadar yıllık toplam 7 bin ile 21 bin arasında seyrederken grevci işçi sayısı 1980'in ilk 8 ayında 70 bini aştı. Asıl büyük patlama ise grevde geçen işgünü sayısında yaşandı. 1980 yılında grevde geçen işgünü sayısı 5,4 milyon ile tarihî bir zirveye ulaştı. Seksen yılında grevde geçen işgünü sayısı 1975-1979 arası beş yılın toplamından daha fazlaydı. 1975-1979 arasındaki 5 yılda 67 bin işçi greve çıkarken 1980'de sadece 8 ayda 70 binden fazla işçi greve çıkmıştı. 1975-1979 arasında grevlerde geçen işgünü sayısı 3 milyon 965 bin iken sadece 1980'in ilk 8 ayında 5,5 milyon işgünü grevde geçiyordu (Tablo 1). '80 yılında grev eğiliminde yaşanan sert bir tırmanış doğal olarak sermaye çevrelerinde büyük bir hoşnutsuzluk yaratıyordu. Mart 1980'de toplanan TİSK 13. Genel Kurulu'na sunulan çalışma raporunda grev hakkının sınırlanmasına dönük talepler, sermayenin grevlerden rahatsızlığının somut göstergesiydi. Yaygınlaşan grevler 24 Ocak Kararları'nın "normal şartlar altında" uygulanmasını imkânsızlaştırıyordu.

TABLO 1
Greve Katılan İşçi ve Grevde Geçen İşgünü Sayısı (1975-1980)

Yıl	*Greve katılan işçi sayısı*	*Grevde geçen işgünü*
1975	13.708	668.797
1976	7.240	325.830
1977	15.682	1.397.124
1978	9.748	426.127
1979	21.011	1.147.721
1980 (8 ay)	70.332	5.408.618
1975-1980 toplamı	137.721	9.374.217
1975-1979 toplamı	67.710	3.965.599

Kaynak ve açıklama: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2004). Çalışma Hayatı İstatistikleri 2003. 1980 grev verilerine ilişkin veriler Tunç Tayanç ve diğerleri (1987), *Türkiye'de Yapılan Grevlerin Nicel ve Nitel Değerlendirmesi (1963-1980)*, İstanbul: Türkiye Denizciler Sendikası Yayınları.

Seksen öncesi grevlerle ilgili resmî istatistiki veriler oldukça hatalıdır. Devlet kurumları (DİE, DPT, çalışma ve maliye bakanlıkları) tarafından o yıllarda yayımlanan veriler arasında ciddi tutarsızlıklar vardır. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) tarafından '80'lerin ortalarından beri kullanılan seksen öncesine ilişkin grev verileri serisi ve özellikle de seksen yılına ait grevde geçen işgünü verileri son derece eksik ve hatalıdır. Seksen ön-

cesine ait bakanlık verilerinin metodolojisi belli değildir. Böylece *Türkiye'nin 1970'li Yılları* kitabında yer alan yazımızdaki grevlere ilişkin tabloyu düzeltmiş oluyorum (Tablo 3, s. 5541). Bakanlık verilerinde yer alan tutarsızlıklardan dolayı özellikle seksen veya 1980 yılına ait grevde geçen işgünü sayısında önemli bir fark söz konusudur. Bakanlık verilerinde 1,3 milyon işgünü söz konusuyken Tayanç ve DİE verilerinde 5 milyon fazla işgünü grevde geçmiştir.

Seksenin ilk sekiz ayında metal, cam ve tekstil sektörlerinde büyük ölçekli ve uzun süreli grevler yaşandı. Bu grevler özellikle 24 Ocak Kararları'nın ardından gelen zamlar ve ekonomik zorluklar nedeniyle uzun sürdü. Bu grev dalgasının en önemli özelliği farklı sendikalar arasında güç ve eylem birliği çabaları oldu. DİSK üyesi Maden-İş ile Bağımsız Otomobil-İş ve TÜRK-İŞ üyesi Kristal-İş ile DİSK üyesi Hürcam-İş arasında güç ve eylem birliğine gidildi. Ancak aynı eylem birliği tekstil sektöründe sağlanamadı. TÜRK-İŞ üyesi Teksif, işveren sendikasıyla toplu iş sözleşmesini imzalarken DİSK üyesi Tekstil Sendikası şubatta yaklaşık 40 bin işçiyi kapsayan grev kararı aldı. Metal sektöründeki '70'lerin ikinci büyük grev dalgası '80'de yaşandı. Maden-İş ile MESS arasındaki uyuşmazlık yaklaşık 30 bin işçiyi kapsıyordu. Maden-İş ile Otomobil-İş Sendikaları arasında güç ve eylem birliğinin sağlandığı toplu pazarlık sürecinde Türk Metal ise MESS ile anlaşma yolunu seçti. Kristal-İş ve Hürcam-İş de Mayıs '80 tarihinde cam sektöründe kademeli olarak grevlere başladılar. Cam grevleri birçok cam fabrikasında yaklaşık 8 bin işçiyi kapsıyordu.

Grevler yanında 12 Eylül öncesinde büyük işçi direnişleri de ortaya çıktı. Yasal prosedürü yerine getirerek yapılan grevler yanında fiilî direnişlerde de ciddi bir sıçrama yaşandı. Yasal grevlere ilişkin veri toplamak olanaklı iken fiilî direnişlere ilişkin düzenli bilgiler oldukça kısıtlıdır. 1970-1980 dönemine ilişkin MESS verileri fiilî işçi direnişlerinin de hızla arttığını ortaya koymaktadır. MESS verilerine göre '80 yılında 85 bini grevde, 25 bini direnişte olmak üzere 110 bine yakın işçi eylemdeydi. MESS verilerine göre '75-'80 döneminde 152 bin civarında işçi grevlere katılırken 196 bin işçi fiilî işçi direnişlerine katılmıştı.

Türkiye'nin 1970'li Yılları kitabındaki yazımda da vurguladığım gibi '80 *Tariş Olayları* hem süresi hem yaygınlığı hem de şiddeti bakımından '70'lerin en önemli eylemlerinden biridir. Yüzlerce işçinin yaralandığı, gözaltına alındığı, zaman zaman işçilerle polis arasında büyük çatışmaların yaşandığı ve binlerce işçinin işten atıldığı eylemler 22 Ocak 1980-20 Şubat 1980 arasında bir aya yakın sürdü ve tüm İzmir'e yayıldı. '80 Tariş Olayları, '70'lerin sonunda Türkiye'de siyasetin ve sınıf ilişkilerinin geldiği yerin resmiydi ve doludizgin bir askerî darbeye gidişin son kritik eşiklerinden biriydi. 22 Temmuz 1980'de

DİSK'in bir numaralı kurucusu ve 11 yıl genel başkanlığını yapan Maden-İş Genel Başkanı Kemal Türkler öldürülecekti. Türkler'in öldürülmesi 12 Eylül öncesi emek hareketine dönük büyük bir saldırı ve gözdağı idi. O dönemde en yaygın grevleri sürdüren sendikalardan biri Maden-İş'ti.

24 Ocak 12 Eylül ile Devam Etti

12 Eylül Darbesi'nin hemen ardından darbecilerin 24 Ocak Kararları'nı sürdürme kararlılığı netleşti. 12 Eylül sonrasında Turgut Özal daha da güçlü bir biçimde yine sahnedeydi. 21 Eylül'de açıklanan Bülend Ulusu'nun başbakanlığındaki Bakanlar Kurulu'nda 24 Ocak Kararları'nın mimarı ve MESS eski Başkanı Turgut Özal başbakan yardımcısı ve devlet bakanı olarak yer aldı. Böylece 12 Eylül darbecilerinin 24 Ocak programına bağlı kalacağı ortaya çıkmıştı. 24 Ocak Kararları'na başbakanlık müsteşarı ve DPT müsteşar vekili olarak imzasını atan eski MESS Başkanı Özal, şimdi daha etkin bir yetki ve sorumlulukla işbaşında olacak, bir dönem önce yapamadıklarını şimdi daha elverişli bir ortamda yapabilme olanağını bulacaktı. 1 Ekim 1980 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanan hükümet programında yer alan ve emek hareketini doğrudan ilgilendiren hedeflerden bazıları şunlardı:

- Üretimi engelleyen, sosyal barışı bozan durumların ortadan kaldırılması için ülkenin ve çalışanların yararına bir dizi tedbirin uygulanması zorunludur.
- Çalışkan ve vatanperver Türk işçisinin mevcut ekonomik imkânlar çerçevesinde her türlü hakları korunacaktır. Sendikalar demokratik ilkelere uygun olarak faaliyetlerine devam edeceklerdir. Ancak temiz Türk işçisini sömüren, onları kendi ideolojik görüşleri istikametinde yönlendirmek ve sendikal hakları kötüye kullanmak isteyenlere fırsat verilmeyecektir.
- Çalışma barışını bir an önce ve devamlı olarak kurabilmek maksadıyla Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu, Sendikalar Kanunu ve İş Kanunu süratle gözden geçirilerek gerekli değişiklikler yapılacaktır.
- Dernekler Kanunu tadil edilecek, toplantı ve gösteri yürüyüşleri mevzuatındaki boşluklar doldurulacaktır.
- Bankalar ve özel işyerlerinin korunması için özel güvenlik teşkilatı kurulması sağlanacaktır.
- OHAL (OHAL) Kanunu en kısa zamanda hazırlanacaktır.

Böylece 24 Ocak ve 12 Eylül'ün birbirinin tamamlayıcısı olduğu net bir biçimde ortaya çıkacaktı. Gerek doğrudan askerî diktatörlük dönemi ve gerekse 12 Eylül'ün bütün gücüyle devam ettiği ANAP döneminde 24 Ocak Kararları derinleştirilerek uygulandı ve neoliberal karşı devrim kökleşti. Türki-

ye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun (TİSK) toplu iş sözleşmesi alanında kabul ettiği ilkeler önce Kamu Toplu İş Sözleşmesi Koordinasyon Kurulu, ardından Yüksek Hakem Kurulu (YHK) ve ardından da ANAP hükümeti döneminde, hükümetin de ilkeleri haline geldi ve kamu kesimi toplu iş sözleşmelerinde işçi sendikalarının karşısına bu ilkelerle çıkıldı. Bu ilkeler TİSK, Kamu Koordinasyon Kurulu ve YHK tarafından ortaklaşa uygulandı. Bu ilkeler, *Petrol-İş 84 Yıllık*'ta toplu iş sözleşmelerinde sendikacı ve temsilcilere kanunun tanıdığı haklar dışında hak verilmemesi, kıdem tazminatları ile ilgili sürelerin artırılmaması, sosyal yardımlarda yeni kalemler kabul edilmemesi, yönetime müdahale anlamına gelebilecek düzenlemelere yer verilmemesi ve haftalık çalışma süresinin kanundaki sürenin altına düşürülmemesi şeklinde özetleniyordu.

Sermayenin Temel Talebi: Sendikal Haklar Kısıtlansın, Ücretler Bastırılsın

24 Ocak Kararları'nın ardından toplu iş sözleşmelerine ve grevlere dönük basınç, sermaye tarafından yeterli görülmüyordu. Sermaye örgütleri, emek karşıtı sert önlemler alınmasını talep ediyor; her fırsatta ücretlerin yüksekliğinden ve sendikalardan yakınıyordu. Sermaye örgütleri, 12 Eylül öncesinde yüksek sesle işçilerin '60 sonrası elde ettikleri kazanımların budanmasını talep ediyordu. İşçi haklarına ve sendikalara karşı kampanyada TİSK başı çekiyordu. Nitekim TİSK genel başkanı ve tekstil işvereni Halit Narin, Mart 1980'de yapılan TİSK 13. Olağan Genel Kurul'unda sendikaları şöyle suçluyordu:

> Hak çizgisini aşan grevler artmıştır. Türkiye'de ideolojik sendikacılık anlayışı yaygınlaşmıştır ve sendikal hakları savunmayı unutan bu sendikalar ideolojilerinin mücadelesi için işverenleri hedef seçmişlerdir. Bugün çalışma hayatında karşılaştığımız sorunların başında *check off* sistemi gelmektedir... *Check off* sisteminin kaldırılması çalışma barışının ön şartı haline gelmiştir.

TİSK'in çalışma yaşamı ile ilgili olarak yapılmasını istediği düzenlemeler ise 13. Genel Kurul'a sunulan Çalışma Raporu'nda şöyle sıralanıyordu:

- Ücret politikasındaki başıboş gidişe bir çözüm getirmenin zamanı gelmiş ve geçmek üzeredir.
- Kıdem tazminatı müessesesi bir an önce ciddiyetle ele alınarak hem yasal tavan hem de yasal fon bakımından dikkatli bir düzenlemeye tabi tutulmalıdır.
- Birçok sendikanın, gerekli idari denetimin bulunmamasının verdiği rahatlık içinde yasadışı hadiselerde tahrikçilik yaptığı, defalarca yargı organla-

rı önünde kanıtlanmıştır. Sendikaların uluslararası kurallara uygun ve demokratik ilkelere aykırı olmayacak biçimde idari ve mali yönden periyodik ve ciddi bir dış denetime tabi tutulmasını zorunlu görmekteyiz.

- Üyelik aidatının bir tavanla sınırlandırılması fikrini benimsemekteyiz. Getirilecek bu tavanla, üyelerin sendikalarına ödeyecekleri aidatın miktarı ayda yasal asgari ücretin bir günlük tutarını aşmamalıdır. Üyelik aidatı ile dayanışma aidatının işverence kesilerek sendikaya verilebilmesi için işçinin yazılı muvafakatinin bulunması şartı aranmalıdır.
- Grev hakkı sınırsız bir hak olamaz. Eğer grevlerin verdiği zarar toplumu etkiliyorsa bu zararın önlenmesi hak ve hukuk kurallarının bir icabı olmalıdır. Belli ve makul süreyi aşan grevlerin amacını aşan grevler olduğu kabul edilmeli ve bu makul sürenin sonunda eğer grevler devam ediyorsa bunun bir hakkın suiistimali olduğu görüşünden hareket edilerek durdurulması, hakkaniyete uygun düşecektir.
- İşçilerin aynı anda tek sendikaya üye olabilme esasları getirilmelidir.
- Sendika enflasyonunu önleyecek tedbirler alınmalı, işveren sendikalarının ödediği aidatın, gider olarak yazılabileceği açıkça kabul edilmelidir.
- Tek sözleşme sistemi benimsenmelidir.
- Kanunsuz grev ve diğer yasadışı davranışların müeyyideleri arttırılmalıdır.
- Greve çıkan işçilerin ücretleri mensup oldukları sendikalarca ödenmelidir.
- Yetki ihtilafları tarafsız bir tutumla ve süratle çözümlenmelidir.

Sermayenin çatı örgütü Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ise *1980 İktisadi Raporu*'nda sendikal hakların budanmasını aşağıdaki taleplerle istiyordu:

- Aynı anda birden fazla sendikaya üye olma imkânının kaldırılması,
- Sendikaların idari ve mali denetime tabi olmaları,
- Grevdeki yasadışı hareketlerin kanunda açıkça belirtilmesi,
- *Check off* sisteminin terk edilmesi,
- Kıdem tazminatı müessesinin ıslah edilmesi ve bir fon kurulması.

Büyük sermayenin örgütü olan Türkiye Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD) ise 11 Eylül 1980'de yayımlanan *The Turkish Economy 1980* adlı raporunda ücret ve maaşlardaki artışların toplam talebin artmasına yol açtığı iddiasında bulunuyor ve gündemdeki toplu iş sözleşmelerde ücret artışlarının en alt düzeyde tutulması görüşünü savunuyordu. Görüldüğü gibi sermaye örgütlerinin tamamı 12 Eylül öncesinde sendikal hakların budanmasını ve ücretlerin baskı altına alınmasını istiyordu. Sermaye örgütlerinin değişmesini istedikleri konular ise sendikaların ve işçilerin gücünü oluşturuyordu.

Emeğe Karşı Darbe

12 Eylül Darbesi ile işçi haklarına büyük darbe vuruldu. 12 Eylül Darbesi baştan itibaren işçi haklarını hedef aldı. Sendikal haklar ve işçi hakları daha ilk günlerden başlayarak darbeden nasibini aldı. 12 Eylül Darbesi ile sendikal haklar için oldukça sağlam bir zemin sağlamış olan '61 Anayasası askıya alındı. Darbenin hemen ardından sendikal faaliyetler durduruldu, grevler yasaklandı ve toplu iş sözleşmesi hakkı askıya alındı. Yeni Anayasa ve sendikal yasalarla yapılan düzenlemelerle '60-'80 döneminde kazanılan sendikal haklar ile işçi hakları önemli ölçüde budandı. 1961 Anayasası'nın yerini alan 1982 Anayasası ile sendikal haklara kapsamlı sınırlamalar getirdi. Bu sınırlamalar 1983 yılında çıkarılan 2821 ve 2822 sayılı Sendikal Yasalar'la pekiştirildi. 12 Eylül adeta bir sermaye rövanşı olarak işlev gördü.

Darbenin ilk günü yayımlanan 7 numaralı bildiri ile siyasî parti faaliyetlerinin yasaklanmasının yanı sıra, DİSK ve Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) ile bunlara bağlı sendikaların faaliyetleri de durduruldu. 15 Eylül 1980 tarih ve 8 numaralı MGK kararı ile DİSK, MİSK ve HAK-İŞ ile bağlı sendikaların hesapları bloke edildi. 21 Eylül 1980 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanan ve 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nda değişiklik yapan kanun ile sıkıyönetim komutanlıklarına grev, lokavt ve irade beyanı gibi sendikal faaliyetleri sürekli olarak durdurma ve izne bağlama yetkisi tanındı.

12 Eylül Darbesi, doğrudan DİSK'i hedef aldı ve DİSK 11 yıl faaliyetten menedildi. DİSK yöneticileri uzun yıllar boyunca tutuklu kaldı ve idamla yargılandı. DİSK'in kapatılması ve 52 DİSK yöneticisine idam talebiyle dava açıldı. DİSK, açılan davanın 1991 yılında beraatle sonuçlanması ile 11 yıl sonra yeniden sendikal hayata dönebildi. Ancak bu 11 yıllık uzun kesinti DİSK ve üyeleri için geri dönüşü mümkün olmayan kayıplar yarattı. TÜRK-İŞ'in faaliyetleri 12 Eylül Darbesi sonrasında durdurulmadı. Dahası TÜRK-İŞ yönetimi darbeye açık destek verdi ve TÜRK-İŞ Genel Sekreteri Sadık Şide ise darbe hükümetinde (Ulusu-44. hükümeti) sosyal güvenlik bakanı olarak yer aldı. Ancak sendikal faaliyetler 1984 yılına kadar ağır kısıtlamalara tabi olduğu için TÜRK-İŞ de bu dö-

12 Eylül sonrası Bülend Ulusu hükümetinde sosyal güvenlik bakanı olan TÜRK-İŞ Genel Sekreteri Sadık Şide.

nemde önemli bir etkinlik gösteremedi. 12 Eylül'de faaliyetleri durdurulan MİSK'e ise dava açılmadı. 12 Eylül sonrasında faaliyetleri durdurulmayan ancak malvarlığı dondurulan HAK-İŞ, kısa bir süre sonra Şubat 1981'de yeniden malvarlığına kavuştu ve çalışmalarına devam etti. HAK-İŞ de 12 Eylül'ü destekleyen açıklamalar yaptı (DİSK Davası ve diğer sendikal örgütlerin 12 Eylül karşısındaki durumunu bu kitapta ayrı bir başlık altında ele aldım).

Askerî cuntanın (MGK) 3 numaralı kararıyla tüm grev ve lokavtlar ikinci bir karara kadar kaldırıldı (yasaklandı) ve işçilerin 15 Eylül 1980 günü işe başlaması istendi. Darbe sırasında yaklaşık 54 bin işçi grevdeydi. Bu grevler metal, tekstil ve cam sektörlerinde yoğunlaşıyordu. Toplam 14 iş kolunda 178 işyerinde grevler aylardır devam ediyordu. Yasaklanan grevlere katılan 54 bin işçinin 47 bini (yüzde 87'si) DİSK üyesiydi, yasaklanan 178 grevin ise 151'i DİSK üyesi sendikalar tarafından uygulanıyordu. DİSK üyesi sendikalar 24 Ocak Kararları'nın yaratmış olduğu sonuçlara karşı uzun ve yoğun grevler uyguluyordu. Yasaklanan grevlere katılan işçilerin sadece 6,2 bini (yüzde 11,5'i) TÜRK-İŞ üyesiydi (Tablo 2).

TABLO 2
12 Eylül'de Yasaklanan Grevlerin Konfederasyonlara Göre Dağılımı (1980)

Konfederasyon	*Grev gygulanan iş kolu sayısı*	*Grevdeki işyeri sayısı*	*Grevdeki işçi sayısı*
DİSK	11	151	46.849
TÜRK-İŞ	5	14	6.207
MİSK	3	3	127
Bağımsız ve diğer	6	10	605
Toplam	14	178	53.788

Kaynak: Mustafa Sönmez (1984), *Özal Ekonomisi ve İşçi Hakları*, İstanbul: Belge Yayınları.

12 Eylül Darbesi ile grevlerin yasaklanması ve ardından YHK'nin devreye girmesiyle birlikte Ekim 1984'e kadar sürecek bir grev yasağı dönemi başladı. 12 Eylül sonrasında ilk grev uygulaması 2 Ekim 1984 tarihinde yapılabildi. Böylece 12 Eylül'ün ardından tam 4 yıl boyunca grev uygulanamadı. Bu dört yıllık grev yasağı dönemi aynı zamanda işçi haklarının budanması ve reel ücretlerin düşürülmesi dönemi oldu.

Emeğe Karşı 12 Eylül Mevzuatı

1982 Anayasası ile 1983 yılında çıkarılan 2821 ve 2822 Sendikal Yasalar ile 1961 Anayasası'nın getirmiş olduğu özgürlükçü düzen ortadan kaldırıldı. 1982 Anayasası ve Sendikal Yasalar hazırlanırken büyük ölçüde işveren örgütlerinin görüşlerinin esas alındığı bilinmektedir. Bu görüşler doğrultusun-

da 1961 Anayasası'nın temel felsefesi terk edilmiş ve bunun yerine yasakçı, sosyal korumadan uzak ve devleti topluma karşı korumayı amaçlayan bir yaklaşım benimsenmiştir. Anayasa ve yasalarla yapılan düzenlemelerle 1960-1980 döneminde sağlanan sendikal haklar önemli ölçüde kısıtlanmıştır. 1961 Anayasası'nın yerini alan 1982 Anayasası, sendikal haklara önemli sınırlamalar getirmiş; bu sınırlamalar 2821 ve 2811 sayılı Sendikal Yasalar'la pekiştirilmiştir.

Darbenin başı ve MGK Başkanı General Kenan Evren tarafından yapılan ilk açıklamada tehditkâr bir üslup yer almıştır. Evren 12 Eylül 1980'de mükerrer *Resmî Gazete*'de yayımlanan ilk açıklamasında "...çalışkan ve vatanperver Türk işçisinin mevcut ekonomik koşullar çerçevesinde her türlü hakları korunacaktır," diyordu. Açıklamada ayrıca "...temiz Türk işçisini ideolojik görüşleri doğrultusunda kullanan bazı ağaların bu faaliyetlerine asla izin verilmeyeceği" vurgulanıyordu. Darbenin ilk günü yayımlanan 7 numaralı bildiri ile siyasî parti faaliyetlerinin yasaklanmasının yanı sıra, DİSK ve MİSK ile bunlara bağlı sendikaların faaliyetleri de durdurulmuştur. 14 Eylül 1980 tarihinde yayımlanan 3 numaralı MGK kararı ile 15 numaralı MGK bildirisi çalışma ilişkileri açısından son derece önemli düzenlemeler içeriyordu.

Durdurulan grev ve lokavtların uygulandığı işyerleri ile faaliyeti durdurulan sendika ve federasyonların taraf olduğu toplu iş sözleşmeleri müzakere safhasında olan işyerlerinde çalışan işçilerin mevcut ücret ve yan ödemelerine işverenler tarafından yüzde 70 oranında ve avans mahiyetinde ek ödeme yapılmasına karar verildi. Ancak '80 öncesinde Türkiye'de hiperenflasyon yaşandığı ve '80 yılında yıllık tüketici fiyatları enflasyonunun yüzde 107'den fazla olduğu dikkate alınacak olursa bu zammın işçilerin kayıplarını karşılamadığı görülebilir. Ayrıca grev ve lokavtların durdurulduğu işyerlerinde, erteleme süresince, işçilerin kendi isteği, ahlâk ve iyi niyet kurallarına uymayan haller ile sağlık sebepleri dışındaki herhangi bir nedenle işten çıkarılması yasaklandı. Böylece grevlerin yasaklandığı ve sendikaların faaliyetlerinin askıya alındığı koşullarda olası toplumsal hoşnutsuzlukları giderecek önlemler de alınmış oldu. 21 Eylül 1980 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanan ve 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nda değişiklik yapan kanun ile sıkıyönetim komutanlıklarına grev, lokavt ve irade beyanı gibi sendikal faaliyetleri sürekli olarak durdurmak ve izne bağlamak yetkisi tanındı.

12 Eylül döneminin toplu iş ilişkileri ile ilgili önemli düzenlemelerinden biri 2364 sayılı ve 24.12.1980 tarihli Süresi Sona Eren Toplu İş Sözleşmelerinin Sosyal Zorunluluk Hallerinde Yeniden Yürürlüğe Konması Hakkında Kanun'dur. 2364 sayılı Kanun ile 275 sayılı Kanun'un bu kanuna aykırı hükümlerinin uygulanmayacağı hükme bağlandı. Böylece 1963 yılında 274 ve 275 sayılı Kanun'lar ile kurulan toplu iş ilişkileri rejimi ortadan kalkmış ol-

du. 2364 sayılı Kanun ile YHK'ye sendikaların faaliyetlerinin durdurulduğu, grev ve lokavtın ertelendiği veya askıya alındığı hal ve yerlerde yürürlük süresi sona ermiş bulunan iş kolu veya işyeri toplu iş sözleşmelerini gerekli gördüğü değişiklikleri yapmak suretiyle yeniden yürürlüğe koyma yetkisi tanınıyordu. YHK'nin bu yetkisi 1984 yılına kadar devam etti. YHK bu dönemde adeta sermaye giyotini gibi çalışmış ve '80 öncesi toplu iş sözleşmelerinden işçi yararına çok sayıda hükmü çıkarmıştır.

TİSK Anayasası!

1982 Anayasası, 12 Eylül'ün en kalıcı sonucudur. Doğrudan darbecilerin denetiminde yapılan Anayasa, 1961 Anayasası'nın özgürlükçü ve sosyal hakları esas alan yaklaşımının tersine otoriter ve baskıcı bir siyasal rejim inşa etti; sendikal ve sosyal hakları budadı. 1982 Anayasası ve Sendikal Yasalar hazırlanırken sermaye örgütlerinin görüşleri esas alındı. TİSK gerek 1982 Anayasası'nın gerekse 2821 ve 2822 sayılı Kanunların hazırlanmasında da son derece etkili oldu. TİSK'in 13 ve 14. genel kurullarına sunulan çalışma raporlarında yer alan isteklerin pek çoğu 1982 Anayasası'nda yer aldı. Anayasa'nın özellikle çalışma yaşamına ve sosyoekonomik haklara ilişkin hükümleri sermaye örgütlerinin talepleri doğrultusunda hazırlandı. Bu nedenle 1982 Anayasası sosyal ve sendikal hükümleri itibarıyla adeta bir işveren ve TİSK anayasasıdır. TİSK, 1982 Anayasası'nın hazırlık sürecinde DM'ye sunduğu raporda, sosyal sorunların yeni bir yaklaşımla ele alınmasını istemiş ve şu görüşleri öne sürmüştü:

> Geçmişte işveren-işçi ilişkilerine yaklaşımda daima işçilerin himayeye muhtaç olduğu görüşünün hâkim olduğu bilinen bir gerçektir. Artık günümüzde işçinin ezildiği, istismar edildiği iddialarının geçersizliği ortadadır. Üç milyona yakın işsizin varlığı düşünülürse ülkemizde çalışan işçilerin mutlu bir azınlık teşkil ettiği söylenebilir... Bu sebeple sosyal sorunlara yaklaşırken işçi lehine yorum kriteri terk edilmeli ve ülke yararı gözetilmelidir.

1982 TİSK Genel Kurulu'ndan bir görünüm, 8 Nisan 1982. Bu genel kurulda alınan kararlar Anayasa ve yasalardaki çalışma yaşamına ilişkin hükümleri belirledi.

İşçileri "mutlu azınlık" olarak gören bu görüşler doğrultusunda 1982 Anayasası hazırlanırken 1961 Anayasası'nın temel felsefesi

terk edildi, bunun yerine yasakçı ve sosyal devlet yaklaşımından uzak ve toplumu değil sermayeyi ve devleti korumayı amaçlayan bir yaklaşım benimsendi. 1982 Anayasası'nın ekonomik ve sosyal haklar ve ödevler bölümü hem DM'de hazırlanan tasarı aşamasında hem de son şeklinde neredeyse tümüyle sermayenin taleplerini yansıtıyordu. Bu talepler TİSK'in 14. Genel Kurul Çalışma Raporu'nda açıkça yer almıştı. TİSK'in raporlarında yer alan ve Anayasa ile yasal düzenleme haline gelen talepler aşağıda yer alıyor.

TİSK'in Talepleri ve Sonuçlar

TİSK talebi	*Sonuç*
Lokavt, Anayasa'da kurumlaştırılmalıdır.	TİSK'in istediği oldu.
Grev ve lokavt yasakları genişletilmelidir.	TİSK'in istediği oldu.
Hak ihtilaflarında grev yapma olanağı kaldırılmalıdır.	TİSK'in istediği oldu.
Grev ve lokavt kararlarının belirli bir süre içinde uygulanması zorunlu olmalı, bu süre geçtikten sonra bu hak kullanılmamalıdır. Grevin başlama tarihi işverene önceden bildirilmelidir.	TİSK'in istediği oldu.
Uzlaştırma sistemi kaldırılmalı, bunun yerine arabuluculuk müessesesi geliştirilerek, ihtilafın sonuna kadar görev yapması sağlanmalıdır.	TİSK'in istediği oldu.
Her işyerinde tek bir toplu iş sözleşmesi yapılması esası getirilmelidir.	TİSK'in istediği oldu.
Birden fazla sendikaya üyelik yasaklanmalıdır.	TİSK'in istediği oldu.
Sendika üyelik aidatlarının ücret bordrolarından kesilerek sendika hesabına yatırılması usulü (*check off* sistemi) kaldırılmalı ve toplu iş sözleşmeleri ile kabulü de yasaklanmalıdır.	TİSK'in önerisi kabul edilmedi.
Sendikaların siyasî partileri desteklemeleri veya onlara karşı tutum içine girmeleri önlenmelidir.	TİSK'in istediği oldu.
Sendikalarla derneklerin birbirlerine mali yardımda bulunmaları önlenmelidir.	TİSK'in istediği oldu.
Sendikaların idari ve mali dış denetimi her yıl sağlanmalıdır.	TİSK'in istediği oldu.

Görüldüğü gibi TİSK'in sendika üyelik aidatlarının ücret bordrolarından kesilerek sendika hesabına yatırılması usulünün (*check off* sistemi) kaldırılması dışındaki tüm talepleri gerek Anayasa ve gerekse 2821 ve 2822 sayılı Sendikal Yasalar ile mevzuata girdi ve pek çoğu uzun süre yürürlükte kaldı. Bir bölümü halen uygulanmaya devam ediliyor.

Sendikal Haklara Yönelik Kapsamlı Sınırlamalar

1982 Anayasası ile 1961 Anayasası'nın tam tersi bir biçimde sendika kurma, sendikal faaliyet, toplu iş sözleşmesi ve grev hakları konusunda ciddi kısıtlamalar getirildi. 1982 Anayasası, sendikal hakları dört ayrı madde ile (51, 52, 53 ve 54. maddeler) ayrıntılı bir biçimde düzenledi. Kuşkusuz bu ayrıntı-

lı düzenlemeler sendikal hakları genişletmekten çok sınırlamak amacına yönelikti. Sendikal haklar ayrıntılı ve sınırlayıcı biçimde düzenlendiği gibi dernek, vakıf ve sendika gibi kuruluşlara yalnız siyaset yasağı getirilmekle kalınmamış, bunların birbirleriyle ilişkilerini ve işbirliğini kısıtlayıcı hükümlere de yer vermiştir. Bu ayrıntılı düzenlemeler sendikal hakları kısıtlayan ve kullanılmaz hale getiren hükümler içermekteydi. Pek çoğu yasa konusu olabilecek bu ayrıntılı düzenlemelere Anayasa'da yer verilmesi, sendikal hükümlerin değiştirilmesini zorlaştırma düşüncesine dayanmaktadır. 1982 Anayasası'nın 1960-1980 dönemine ve 1961 Anayasası'na karşı tepkisel bir nitelik taşıdığı ve bir önceki dönemin özgürlükçü ortamına ve toplumsal gelişmelerine karşı otoriter bir anlayışı yansıttığı bilinmektedir. Tanör'e göre Anayasa, iktisatta liberalizm, siyasette ise antiliberalizm anlamına gelmekte, siyasal ve sendikal hayata getirdiği kısıtlamalar dikkate alınınca sosyal devleti de katılımcı demokrasiyi de sınırladığı görülmektedir. Talas, Anayasa'nın işçilere ve sendikalara duyulan kuşku üzerine getirilen ayrıntılı kısıtlama ve kurallarla dolu olduğunun altını çizmektedir.

Anayasa'nın 51. maddesi sendikalaşma hakkını sadece işçilere ve işverenlere tanımış, kamu görevlilerinin sendika hakkı konusunda ise bir hükme yer vermemiştir. Bilindiği gibi 1961 Anayasası'nda 1971 yılında yapılan değişiklik sonucunda Anayasa'nın 119. maddesine eklenen bir hüküm ile kamu görevlilerinin sendika kurması açıkça yasaklanmıştı. Genel olarak yasakçı hükümler içeren 1982 Anayasası'nda böyle bir düzenlemeye yer verilmemiş olması ilginçtir ve daha sonraki dönemlerde memur sendikalarının kurulmasında bu anayasal boşluk önemli bir rol oynayacaktır. Anayasa'nın 51. maddesinde yer alan "işçiler" ifadesi 2001 yılında "çalışanlar" şeklinde değiştirilmiştir. 51. madde, işçi sendikaları ve üst kuruluşlarına yönetici olabilmek için en az 10 yıl fiilen çalışma koşuluna ve birden fazla sendikaya üye olma yasağına yer vermiştir. Bu hükümler uzun yıllar sonra 2007 ve 2010 yıllarında yapılan değişiklikler ile Anayasa'dan çıkartılmıştır.

Anayasa'nın "sendikal faaliyet" başlıklı 52. maddesi ile sendikal faaliyetlere ciddi sınırlamalar ve özellikle kapsamlı bir siyaset yasağı getirildi. Madde ile "Sendikalar siyasî amaç güdemezler, siyasî faaliyette bulunamazlar, siyasî partilerden destek görmezler ve onlara destek olamazlar; derneklerle, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve vakıflarla bu amaçlarla ortak hareket edemezler," hükmü getirildi. Madde ayrıca sendikaların gelirlerini kamu bankalarında saklamaları ile idari ve mali denetim yapılması hükümlerini de içeriyordu. Anayasa'nın 52. maddesi büyük tepkiler sonucu 1995 yılında 4121 sayılı Kanun'la yürürlükten kaldırıldı. Ancak Anayasa'nın 82. maddesi ile sendika yöneticiliği milletvekilliği ile bağdaşmayan işler arasına alındı ve böylece sendika yöneticilerinin aynı zamanda milletvekili olmasının

önü kapatıldı. Oysa 1961 Anayasası döneminde sendikacılar sendikal görevlerini sürdürürken aynı anda milletvekili olabiliyordu.

Anayasa'nın 53. maddesi ile toplu iş sözleşmesi hakkı düzenlendi. 1961 Anayasası "İşçiler, işverenlerle olan münasebetlerinde, iktisadi ve sosyal durumlarını korumak veya düzeltmek amacıyla toplu sözleşme ve grev haklarına sahiptirler," hükmünü içermekteydi. Madde açıkça toplu sözleşme ve grev hakkını çıkarlarını korumak için işçilere tanımış ve işçilere özgülemişti. 1982 Anayasası ise bu yaklaşımı terk ederek toplu iş sözleşmesi hakkını işçi ve işverenlere çift taraflı ve eşit bir hak olarak tanımıştır. İşverenlere toplu iş sözleşmesi hakkının tanınması saçmadır. Toplu iş sözleşmesi, doğası gereği işçiyi korumaya yöneliktir. 1982 Anayasası'nın 53. maddesi "İşçiler ve işverenler, karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma şartlarını düzenlemek amacıyla toplu iş sözleşmesi yapma hakkına sahiptirler," hükmünü içeriyordu. Böylece tuhaf bir biçimde işverenlere de toplu iş sözleşmesi hakkı tanındı. 1982 Anayasası, memurlara sendika hakkı tanımadığı için doğal olarak memurlar için toplu pazarlık hakkı da söz konusu değildi.

1982 Anayasası'nın çalışma ilişkileri konusunda en katı maddesi, grev hakkına ve lokavta ilişkin 54. maddedir. Sendikal haklara ilişkin diğer maddelerde çok sayıda değişiklik yapılmasına rağmen, 54. maddede 2010 yılına kadar değişiklik yapılamamıştır. 54. maddenin başlığı *Grev Hakkı ve Lokavt* şeklindedir. Bilindiği gibi 1961 Anayasası'nda grev hakkına yer verilmiş ancak lokavt ifadesine yer verilmemişti. Böylece lokavta anayasal bir statü tanınmamıştı. 1982 Anayasası'nda ise lokavta yer verilmiştir. Bu değişiklik 1982 Anayasası'nın temel yaklaşımı açısından önemli bir gösterge niteliğindedir. Ancak anayasa, lokavt kavramına yer vermekle birlikte "grev ve lokavt hakkı" ifadesinden kaçınmış ve lokavtı açıkça bir hak olarak tanımamış ancak yasama organının lokavtı yasaklamasını önlemiştir.

Anayasa'nın 54. maddesi, grev hakkının kullanımı açısından ayrıntılı yasaklara ve sınırlamalara yer vermiştir. 54. madde grev hakkını sadece işçilere tanımakta, kamu personelinin tümü grev hakkının dışında bırakılmaktadır. Madde grev hakkını sadece toplu iş sözleşmeleri müzakerelerinde uyuşmazlık çıkması durumu (menfaat uyuşmazlığı, menfaat grevi) ile sınırlandırmaktadır. Toplu iş sözleşmesinin ve mevzuatın işveren tarafından ihlal edilmesi durumunda greve (hak grevi) olanak tanınmamaktadır. Böylece 1982 Anayasası ile hak grevi engellenmiş oldu. Oysa 1961 Anayasası'nda böyle bir sınırlama yoktu.

54. madde bu sınırlama ile yetinmemiş ayrıca siyasal amaçlı grev, dayanışma grevi, genel grev, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verimi düşürme ve diğer direnişleri de yasaklanmıştır. 2010 Anayasa değişikliği ile bu yasalar kaldırılmış olmakla birlikte, maddenin ilk fıkrasına göre toplu iş sözleşmesi görüş-

melerinde çıkacak uyuşmazlıklar dışında (menfaat grevi) diğer grev türlerine yer verilmemesi nedeniyle adı geçen grev türleri halen anayasal güvence dışındadır. 1982 Anayasası'nın 54. maddesi ile ayrıca grev yasakları ve ertelemeleri anayasal kural haline getirildi. Maddede ayrıca Yüksek Hakem Kurulu'na da anayasal statü tanıdı. Grev yasaklama ve erteleme durumunda son karar YHK'ye bırakıldı. Bu hükümler 1961 Anayasası'nda yoktu. Madde, grev hakkının "iyi niyet kurallarına aykırı tarzda, toplum zararına ve millî serveti tahrip edecek şekilde kullanılamayacağı" gibi keyfi yoruma ve uygulamaya imkân veren geniş bir sınırlama getirmiştir. Görüldüğü gibi Anayasa'nın sendikal hakları düzenleyen dört maddesi de TİSK talepleri ile örtüşmektedir.

Sendikal Haklara Cendere: 2821 ve 2822 Sayılı Yasalar

Anayasa ile getirilen sendikal ve sosyal haklara ilişkin kısıtlamalar kısa bir süre sonra çıkarılan sendikal yasalar ile pekiştirildi. 1982 Anayasası'nın ardından, toplu çalışma ilişkilerini düzenleyen 5 Mayıs 1983 tarihli ve 2821 sayılı Sendikalar Kanunu ile 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu kabul edildi. Bu yasaların kabulü ile 274 ve 275 sayılı Kanunlar yürürlükten kaldırıldı. 2821 ve 2822 sayılı Kanunlar 12 Eylül döneminin "yasama" organı olan DM'ye gönderilmeden doğrudan askerî cunta, MGK tarafından yasalaştırıldı. Böylece bu sendikal yasalar kamuoyuna açık biçimde tartışılmadan MGK toplantılarında kapalı kapılar ardında kabul edildi. MGK toplantı tutanaklarında yer alan bu yasalar ile ilgili tartışmalar, 2821 ve 2822 sayılı Kanunların, 274 ve 275 sayılı Kanunların uygulandığı döneme açık bir tepki olarak düzenlendiğini ve yasakçı bir yaklaşımla hazırlandığını ortaya koymaktadır.

Seksen sonrası sendikal haklara ilişkin düzenlemelerde en çok dikkati çeken nokta sendikaların faaliyetlerine getirilen kapsamlı sınırlamalardır. Yeni sendikal yasa tasarıları işçi sendikalarının tepkisiyle karşılaşırken işveren örgütlerini memnun etti. Tasarılar kamuoyuna açıklanmadan bir gün önce, 9 Şubat 1983 günü TİSK Genel Başkanı Halit Narin yeni sendikal yasa tasarıları hakkındaki görüşlerini işçi sendikalarını kastederek şöyle açıklıyordu: "20 yıldır biz ağladık, onlar güldü. Narin yeni yasalarla bundan sonra biz güleceğiz, demeye getiriyordu.

TİSK Genel Sekreteri Halit Narin 12 Eylül'ün Başbakanı Bülend Ulusu ile.

2821 sayılı Sendikalar Kanunu, sendikal hakları kısıtlayıcı ve daraltıcı bir yaklaşıma sahipti. 2821 sayılı Kanun, sendikaların kuruluşlarında serbestlik ilkesini benimsemiş olmakla birlikte, sendika kuruluşunu, sendika üyeliğini ve sendikal faaliyeti zorlaştırıcı hükümleri içeriyordu. Yasa sendika ve konfederasyon dışında işçi kuruluşu (federasyon, işyeri ve meslek sendikası ve sendika birliği) kurulmasını engelliyordu. Böylece işçilerin kuracakları sendikal örgüt türünü serbestçe belirlemesinin önüne geçiliyordu. İşyeri ve meslek sendikası ile federasyon tipi örgütlenme engellenirken iş kolu sendikacılığı ilkesi benimseniyordu. Yasa "İşçi sendikaları, iş kolu esasına göre bir iş kolunda ve Türkiye çapında faaliyette bulunmak amacı ile bu iş kolundaki işyerlerinde çalışan işçiler tarafından kurulur," hükmünü getiriyordu. İş kolu sendikacılığı ilkesi "güçlü sendikacılık" iddiasıyla gündeme getirilse de arkasındaki asıl motif küçük işyeri sendikalarının sisteme girmesini engellemekti.

2821 sayılı Kanun ile din ibadet işlerinde çalışanlara, öğrencilere, özel öğretim kurumlarında öğretmenlik yapanlara ve özel güvenlik görevlilerine sendika üyeliği yasaklandı. Ancak zaman içinde yapılan değişikliklerle, Sendikalar Kanunu'na göre işçi olan herkesin sendika üyesi olmasına olanak tanındı. 2821 sayılı Kanun, 274'ten farklı olarak tek sendikaya üyelik koşulunu getirdi. 2821 sayılı Kanun'un en çok eleştirilen hükümlerinden biri sendikaya üyelik ve ayrılmayı noter koşuluna bağlamış olmasıydı. 2012 yılına kadar uygulanan bu hüküm sendikal örgütlenmeyi zorlaştırıcı ve maliyetini artırıcı bir düzenlemeydi. İşverenlerin kaldırılmasını istediği 274 sayılı Kanun'da var olan sendika aidatlarının kaynaktan kesilmesi usulü 2821 sayılı Kanun'da da benimsendi. Bu hükmün devam etmesi için sendikalar yoğun çaba harcadı. 2821 sayılı Kanun ile sendika aidatlarına bir günlük brüt ücret tutarı sınırı getirildi ve aidat dışında başka bir kesinti yapılamayacağı hükme bağlandı. Böylece *check off* korunmuş ancak sendikaların mali güçlerini sınırlayacak düzenlemeler kabul edilmişti.

2821 sayılı Kanun'un bir diğer sınırlayıcı hükmü, Anayasa'ya paralel olarak işçi sendikalarının merkez organlarına seçilebilmek için "en az on yıl fiilen çalışmış olmak" koşuluydu. Bu koşul, genç işçilerin sendikaların merkez organlarına seçilmesini engelleyici nitelikteydi. Bu hüküm, uzun yıllar sonra 2007 yılında kanundan çıkarıldı. 2821 sayılı Kanun, Anayasa'nın 52. maddesine paralel olarak kapsamlı siyasî yasaklar getiriyordu. Sendika ve konfederasyonların hiçbir biçimde siyasî faaliyette bulunamayacağı, dernekler ve meslek kuruluşları ile ortak hareket edemeyeceği hükme bağlanıyordu. Bu hükümler yıllar sonra gevşetildi.

2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu (TİSGLK) ise toplu pazarlık ve grev hakkının kullanımı konusunda ciddi sınırlamalara yer verdi. Toplu iş sözleşmesi yetkisi için zorunlu olan ikili baraj ve greve ilişkin sınır-

layıcı düzenlemeler TİSGLK'ye damgasını vurdu. Yasa ile sadece iki tür toplu iş sözleşmesi öngörmüştü: İşyeri ve işletme toplu iş sözleşmesi. Kanuna göre, bir toplu iş sözleşmesi aynı iş kolunda bir veya birden çok işyerini kapsayabilirdi. Ayrıca fiilen birden çok işyerini ve işletmeyi kapsayan "grup toplu iş sözleşmesi" yapılması mümkündü. Ancak yasa, iş kolu ve ulusal ölçekli toplu iş sözleşmelerinin önünü kapatmıştı. 2821 sayılı Kanun ile iş kolu sendikacılığı zorunlu hale getirilirken 2822 sayılı Kanun ile iş kolu toplu iş sözleşmesine yer verilmemesi yeni sistemin en önemli açmazlarından biriydi.

2822 sayılı Kanun, toplu iş sözleşmesi yapma ehliyetini, yapılacak sözleşmenin kapsamına girecek işyeri veya işyerlerinin içinde bulunduğu iş kolunda kurulu işçi sendikalarına vermişti. Diğer bir ifadeyle konfederasyonların toplu iş sözleşmesi ehliyeti yoktu. 2822 sayılı Kanun, toplu iş sözleşmesi yetkisi için oldukça ağır sınırlamalar getiriyordu. Kanuna göre yetki için iki koşul gerekliydi: 1) Önkoşul niteliğinde olan iş kolu barajı: İşçi sendikasının kurulu bulunduğu iş kolunda çalışan işçilerin en az yüzde 10'unu (tarım ve ormancılık, avcılık ve balıkçılık iş kolu hariç) üye kaydetmiş olması, 2) Sendikanın toplu iş sözleşmesi bağıtlamak istediği işyerinde veya işletmede işçilerin yarıdan fazlasını üye yapmış olması. İş kolu yetkisi Bakanlık tarafından her yıl ocak ve temmuz aylarında yayımlanacak istatistiklere göre belirlenecekti. İşyeri ve işletme düzeyindeki yetki tespit işlemleri de ÇSGB tarafından yapılacaktı. Bakanlığın ilgili işyeri için vermiş olduğu çoğunluk tespit belgelerine karşı işverenlerin, işveren sendikalarının ve iş kolundaki diğer sendikaların itiraz hakkı bulunmaktaydı. Yetki itirazı ise yetki prosedürünü durduruyordu. Yetki işlemleri ve davaları yıllarca sürdüğünden ve bu yetki tespit sistemiyle sendikal örgütlenme ciddi biçimde engellendi. Özveri kapsamlı çalışmasında 2822 sayılı Kanun'la kabul edilen yetki sisteminin sendikalaşmayı ciddi bir biçimde zayıflattığını ortaya koymuştur. 275 sayılı Kanun, toplu iş sözleşmesi görüşmeleri, uyuşmazlık ve grev-lokavt için ayrıntılı ve karmaşık bir prosedür getirmiştir. Bu prosedür, toplu sözleşme özerkliğini ve sendikal hakların kullanımını engelledi. Grev ve lokavt uygulamasından önce arabuluculuk aşaması zorunluğu ve arabuluculuk süresince çalışma barışının korunması şartı vardı. Arabuluculuk süreci bitmeden alınacak grev kararı yasadışı kabul edilmekteydi.

2822 sayılı Kanun, Anayasa'ya paralel olarak grev hakkını ciddi biçimde sınırladı ve sadece menfaat uyuşmazlıklarını takiben greve başvurulmasına olanak tanıdı. Toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında uyuşmazlık çıkması halinde işçilerin iktisadi ve sosyal durumlarıyla çalışma şartlarını korumak veya düzeltmek amacıyla TİSGLK hükümlerine uygun olarak yapılan grev, *kanuni grev* olarak tanımlandı. Böylece grev sadece toplu menfaat uyuşmazlıklarının çözümlenmesinde söz konusu olabilecektir. Bunun dışındaki grev

türleri *yasadışı grev* olarak tanımlanıyordu. Oysa 275 sayılı Kanun belli hallerde –mevzuat veya toplu iş sözleşmedeki haklara işverenlerce uyulmaması halinde– hak grevine de olanak vermekteydi. 2822 sayılı Kanun'un tanımladığı grev için aranan şartlar gerçekleşmeden yapılan grev *kanun dışı grev* olarak kabul edildi. Böylece tek yasal grev türü olarak tanımlanan menfaat grevi prosedüre uygun olarak yapılmadığında kanun dışı grev olarak tanımlanıyordu. Kanun sadece grev türleri konusunda değil grev kararı ve uygulaması konusunda da sınırlayıcı süreler öngörüyordu. Grev ve lokavt kararı, karşı tarafa tebliğinden itibaren 60 gün içinde ve karşı tarafa noter aracılığıyla 6 işgünü önce bildirilecek tarihte uygulanabilecekti. Böylece sürpriz grev uygulaması engelleniyordu.

2821 sayılı Kanun, aralarında bankacılık sektörünün de bulunduğu oldukça geniş grev yasakları getiriyordu. Can ve mal kurtarma işlerinde, cenaze ve defin işlerinde, su, elektrik, havagazı, termik santrallerini besleyen linyit üretimi, tabii gaz ve petrol sondajı, üretimi, tasfiyesi, dağıtımı, nafta veya tabii gazdan başlayan petrokimya işlerinde, banka ve noterlik hizmetlerinde, kamu kuruluşlarınca yürütülen itfaiye, sehiriçi deniz, kara ve demiryolu ve diğer raylı toplu yolcu ulaştırma hizmetlerinde, ilaç imal eden işyerleri hariç olmak üzere, aşı ve serum imal eden müesseselerle, hastane, klinik, sanatoryum, prevantoryum, dispanser ve eczane gibi sağlıkla ilgili işyerlerinde, eğitim ve öğretim kurumlarında, çocuk bakım yerlerinde ve huzurevlerinde, mezarlıklarda ve Millî Savunma Bakanlığı ile Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı'nca doğrudan işletilen işyerlerinde grev ve lokavt yasaklanmıştı.

2822 sayılı Kanun'a göre karar verilmiş veya başlanmış olan kanuni bir grev veya lokavt genel sağlığı veya millî güvenliği bozucu nitelikte ise Bakanlar Kurulu bu grev ve lokavtı altmış gün süre ile erteleme yetkisine sahipti. Ancak 275 sayılı Kanun döneminden farklı olarak 2822 sayılı Kanun döneminde erteleme süresinin bitiminde tekrar greve başlama olanağı yoktu. Böylece 2822 sayılı Kanun ile idareye *erteleme* adı altında kapsamlı bir grev yasaklama olanağı verilmiş oluyordu. 275 sayılı Kanun'un grev erteleme mekanizmasındaki *soğutma* işlevi 2822 sayılı Kanun ile adeta bir yasağa dönüşüyor ve erteleme süresi bitiminde greve tekrar başlanamıyordu.

Kıdem Tazminatı ve İkramiye Hakkına Darbe

12 Eylül Darbesi'yle sadece sendikal haklara değil bireysel işçi haklarına ilişkin bazı sınırlamalar gündeme geldi. 12 Eylül Darbesi'nin ilk uygulamalarından biri kıdem tazminatına tavan sınırlaması getirmek oldu. Bugün halen devam eden bu uygulama ile kıdem tazminatı ciddi bir biçimde bastırıl-

dı. Kıdem tazminatını sınırlandırılması ve kurulacak bir fona devredilmesi 12 Eylül öncesinde işverenlerin en önemli talebiydi. Bilindiği gibi 1975 yılında 1927 sayılı Kanun ile kıdem tazminatında önemli değişiklikler yapıldı. 1927 sayılı Kanun ile üç yıllık hak etme süresi bir yıla indirildi ve 15 günlük kıdem tazminatı süresi ise 30 güne çıkarıldı. Aynı kanun ile kıdem tazminatı miktarının asgari ücretin 7,5 katı ile sınırlandırılması hükmü getirildi. Ancak kıdem tazminatına tavan getiren hüküm 1979 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından biçim yönünden iptal edildi.

Tavan uygulaması 12 Eylül Darbesi'nden sonra tekrar gündeme geldi. 12 Eylül Darbesi'nin hemen ardından 17 Ekim 1980 tarihli ve 2320 sayılı Kanun ile kıdem tazminatına yeniden tavan uygulaması getirildi ve kıdem tazminatı asgari ücretin 7,5 katı ile sınırlandı. Ayrıca bu hükme aykırı davrananlar için hapis ve para cezası getirildi. Bu durum İş Kanunu hükümleri için alışılmamış bir yaptırımdı. Ancak kıdem tazminatının asgari ücretin 7,5 katı ile sınırlandırılması da yeterli görülmedi. İşverenler buna da itiraz etti. Bunun üzerine 11 Aralık 1982 tarih ve 2762 sayılı Kanun ile kıdem tazminatı tavanının asgari ücretle bağı koparıldı ve kıdem tazminatı tavanı en yüksek devlet memurunun bir hizmet yılı için alacağı azami emeklilik ikramiyesi ile sınırlandırıldı. Böylece asgari ücret artışı veya toplu iş sözleşmeleri yoluyla sendikaların kıdem tazminatı tutarını artırmalarının önüne geçilmiş oldu. 1978'de asgari ücretin 7,5 katı olan kıdem tazminatı tavanı, asgari ücret ile bağının koparılmasının ardından hızla düşmeye başladı.

12 Eylül'ün işçi haklarına ve toplu iş sözleşmesi hakkına bir diğer sınırlandırması ikramiyelere getirilen sınırlamadır. Bilindiği gibi 12 Eylül öncesinde sendikalar imzaladıkları toplu iş sözleşmeleri ile ikramiye sayısını kamu ve özel sektöre ait işyerlerinin bir kısmında sekiz kadar yükseltmişlerdi. Böylece çıplak ücretin üçte ikisi oranında ikramiye alınabiliyor ve bu durum giydirilmiş ücretleri oldukça yükseltiyordu. 12 Eylül Darbesi'nin ilk işlerinden biri ikramiyelere tavan sınırlaması getirmek oldu. 12 Eylül Darbesi sonrasında ikramiye sayısı dört ile sınırlandırıldı. 6772 sayılı 6772

12 Eylül sonrası toplu iş sözleşmeleri i budayan YHK'yi eleştiren bir karikatür.

Devlet ve Ona Bağlı Müesseselerde Çalışan İşçilere İlâve Tediye Yapılması ve 6452 sayılı Kanun'la 6212 sayılı Kanun'un 2. maddesinin Kaldırılması Hakkında Kanun'da 17 Nisan 1981 tarihinde 2448 sayılı Kanun'la yapılan değişiklik ile işçilerin toplu iş sözleşmeleri yoluyla en çok dört ikramiye alması hükme bağlandı. İlave Tediye Hakkındaki Kanun, kamu işçilerine ilişkin olmasına rağmen 1981 yılında kanuna eklenen madde ile (Ek Madde 1) "6772 sayılı Kanun kapsamı dışında kalan işyerlerinde çalışan işçilere toplu iş sözleşmeleri ile en çok dört, münhasıran yer altında çalışan işçilere en çok beş ikramiye ödenebilir," hükmü getirildi. Böylece ikramiye sınırlaması kamu ve özel bütün toplu iş sözleşmeleri için geçerli hale geldi. Bu değişiklikle 12 Eylül öncesinde olduğu gibi sendikaların toplu iş sözleşmesi ile ikramiye sayısını artırmasının önüne geçilmiş oldu.

Gerileyen Ücretler ve Derinleşen Gelir Eşitsizliği

Seksenli yıllar boyunca reel ücretlerin düşüşü ve gelir eşitsizliğinin derinleşmesi emek açısından en önemli sonuçlardan biridir. Dönem boyunca işçi ücretlerindeki gelişmeleri gösteren düzenli veri serileri elde etmek oldukça zordur. Farklı kuruluşların farklı dönemler için ve farklı yöntemler kullandıkları ücret endeksleri söz konusudur. Ancak bunlar çeşitli sorunlar içermektedir. Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE, daha sonra Türkiye İstatistik Kurumu, TÜİK) ve Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) uzun dönemli seri oluşturmaya olanak sağlayacak sistematik ücret çalışmaları yoktur. Ancak yine de açıklanan verilerden bir eğilim çıkarmak mümkündür. Diğer yaygın kullanılan ücret serileri SSK'nin sosyal güvenlik primine esas ücret endeksleridir. Bunlar sadece sigortalı işçileri yansıtmakta ve genellikle çalışanın fiilen aldığı ücretten farklılık göstermektedir. Ancak yine de eğilim göstermesi açısından önemlidir. Bir diğer ücret endeksi ise TİSK verilerine dayalı olarak yapılmaktadır. Ancak TİSK verileri de sendikalı ve büyük ölçekli işyerlerini kapsamaktadır. O nedenle özel sektörün genelini yansıtmaktan uzaktır. Ancak bu farklı endekslerin bir arada kullanımı gerçek ücretlerdeki değişme konusunda önemli bir gösterge olabilir. Tablo 3'te üç farklı endekse göre 1979-1990 arasında gerçek ücretlerin değişimi yer almaktadır.

Üç farklı yönteme ve ölçeğe göre hesaplanan üç ayrı endekse bakıldığında benzer eğilimler ortaya çıkmaktadır. SSK primlerine esas kazanç endeksine baktığımızda 1979 yılında 100 olan gerçek ücret endeksinin '80 yılından başlayarak hızla gerilediğini ve 1986'da yüzde 54,3'e gerilediğini görüyoruz. TİSK ve kamu kesimi endekslerinde de 1979 ve 1980'e göre seksenlerin ortalarında ciddi bir düşüş söz konusudur. Bu düşüşü 24 Ocak Kararları'yla uygulanmaya başlayan ve ücretler üzerinde baskı oluşturan politika-

TABLO 3
Gerçek Ücret Endeksleri (1979-1990)

	SSK (1)	*TİSK (2)*	*Kamu Kesimi (3)*
1979	100,0	100,0	
1980	69,1	77,5	100,0
1981	64,4	84,2	106,4
1982	62,5	82,6	94,1
1983	65,0	78,6	91,5
1984	60,7	69,2	78,8
1985	55,5	67,8	67,3
1986	54,3	65,4	58,9
1987	83,2	66,8	70,8
1988	78,3	60,4	60,3
1989	90,4	77,3	88,2
1990	100,6	90,6	110,0

Açıklamalar ve kaynaklar: (1) SSK primine esas ortalama günlük ücretler üzerinden SSK İstatistik Yıllıkları'ndaki veriler kullanılarak hesaplanmıştır. (2)TİSK Çalışma İstatistikleri ve İşgücü Maliyeti araştırmalarındaki veriler kullanılarak hesaplanmıştır. (3) Yüksek Denetleme Kurulu ve DPT verilerinden hesaplanmıştır. Ham verilerden gerçek ücret endeksine dönüştürme çalışmaları İlyas Köstekli tarafından yapılmıştır. Tabloda yer alan veriler *Petrol-İş 95-96 Petrol-İş Yıllık*'tan alınmıştır (İstanbul, 1995, s. 341-343).

ların ve 1980 Darbesi'nin yarattığı baskıcı iklimin ve sendikal faaliyetlerin askıya alındığı seksenlerin ilk yarısının doğal sonucu olarak okumak mümkündür. Her üç endeksin ortak özelliği 1983 ile 1988 arasında yaşanan keskin düşüştür. Bu yıllarda gerçek ücretlerde yüzde 40-50 civarında bir erime yaşanmıştır. 1980-1984 arasında toplu iş sözleşmelerinin YHK tarafından bağıtlanması ve sonrasında ANAP hükümetleri ve işveren örgütleri tarafından toplu iş sözleşmeleri üzerinde oluşturulan basınç sonucunda gerçek ücretlerde önemli bir aşınma yaşanmıştır. Reel ücretlerde 1980 ve 1990'da görülen yükseliş –bu çalışmada farklı bir yazıda ele alınan– Bahar Eylemleri'nin ücret artışlarındaki etkisini göstermektedir.

24 Ocak ve 12 Eylül'ün temel hedeflerinden birinin ücretleri baskılamak ve ücret maliyetini düşürmek olduğu bilinmektedir. Ücretler açısından en kritik alanlardan biri ise asgari ücrettir. 12 Eylül sonrasında sendikalaşma ve toplu pazarlık kapsamının daralması nedeniyle asgari ücret işçiler açısından çok önemli bir şemsiye haline gelmiştir. Bu nedenle 12 Eylül sonrasında asgari ücretin seyri son derece önemlidir. Çünkü genel ücret seviyesi üzerinde yaşanan baskı nedeniyle ücretlerin asgari ücrete yakınsadığı bilinmektedir. 12 Eylül sonrasında asgari ücrette önemli kayıplar yaşandığı görülmektedir. Asgari ücrette yaşanan kaybı anlamanın en önemli yolu asgari ücret ile Kişi Başına Gayri Safi Yurt içi Hasıla'daki (KB GSYH) artışları karşılaştırmaktır. KB GSYH ülke ekonomisinde kişi başına büyümeyi ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu karşılaştırma asgari ücretin büyümeden pay alıp almadığını orta-

ya koymaktadır. Asgari ücretin kişi başına gelire oranı 24 Ocak ve 12 Eylül sonrasında hızla düşmeye başladı. Asgari ücretin kişi başına millî gelire oranı 1980'de sert bir düşüşle yüzde 55'e geriledi. Bir diğer ifadeyle asgari ücret kişi başına gelirin yüzde 45 altında gerçekleşti (Tablo 4).

TABLO 4
12 Eylül Öncesinden Bugüne Asgari Ücret ve Kişi Başına Milli Gelir (1978-1990)

	Yıllık ortalama brüt asgari ücret (TL)	*Kişi başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (TL)*	*Asgari ücretin kişi başına GSYH oranı (Yüzde)*
1978	39.600	38.283	103,4
1979	56.400	65.486	86,1
1980	64.800	117.706	55,1
1981	101.600	173.496	58,6
1982	120.000	224.730	53,4
1983	194.400	290.528	66,9
1984	269.325	448.281	60,1
1985	344.925	697.640	49,4
1986	496.800	993.124	50,0
1987	693.900	1.421.623	48,8
1988	1.201.500	2.405.743	49,9
1989	2.007.000	4.141.220	48,5
1990	3.645.000	6.993.580	52,1

Kaynak: TÜİK, Dönemsel Hesaplar İstatistikleri (2020) ve ÇSGB verilerinden hesaplanmıştır.

24 Ocak Kararları ve 12 Eylül Darbesi'nin gelir dağılımını bozucu bir etki yarattığı çeşitli araştırmalarla ortaya kondu. Özmucur ve Kirmanoğlu tarafından yapılan hesaplamalara göre 1978 yılında millî gelir içinde ücret ödemelerinin payı yüzde 35,19 olarak tahmin edilirken 1980'de ücret payı yüzde 26,6 olmuştur (Tablo 5). 12 Eylül sonrasında emeğin millî gelir içindeki payında dramatik bir düşüş yaşanmıştır. 1988, 1989 ve 1990 yıllarında ücretlerin millî gelir içindeki payının yüzde 14 civarına gerilediği tahmin edilmiştir. Buna karşılık 1978'de yüzde 38,15 olan sermaye payının ise yüzde 68,25'e yükseldiği görülmektedir. Tarım kesimin millî gelirden aldığı pay ise yüzde 26,7'den yüzde 17,55'e düşmüştür (Tablo 5). Öte yandan ücretlilerin istihdamdaki payları artarken millî gelir içindeki paylarının düşmesi ayrıca üzerinde durulması gereken bir durumdur.

Sendikalaşma

Türkiye'de sendikalaşma oranları konusunda uzun yılar boyunca resmî veriler ile fiilî durum arasında büyük bir uçurum yaşandığı bilinmektedir. Seksenli yıllarda sendikalaşmaya ilişkin güvenilir veriler elde etmek oldukça

TABLO 5
Faktör Paylarına Göre Gelir Dağılımı (yüzde)

	Kâr ve faiz	*Ücret*	*Tarım*
1978	38,15	35,19	26,66
1979	42,88	32,79	24,33
1980	49,47	26,66	23,87
1981	52,15	24,68	23,17
1982	53,65	24,56	21,79
1983	54,69	24,78	20,52
1984	57,99	21,57	20,44
1985	62,08	18,84	19,08
1986	64,21	17,7	18,09
1987	65,4	17	17,6
1988	70,2	14	15,8
1989	68,8	14,9	16,3
1990	68,25	14,2	17,55

Kaynak: Özmucur, S. (1987), *Milli Gelirin Üç Aylık Dönemler Itibarıyla Tahmini, Dolar İfadesi ve Gelir Yolu İle Hesaplanması*, İTO, Yayın No: 1987/1; Kirmanoğlu, H. ve diğerleri (1992), *Türkiye'de Gelir Bölüşümünü Bozan Etkenler ve İyileştirilmesine İlişkin Politikalar*, TOBB, Yayın No: 222.

zordur. Bunun nedenlerinden biri 12 Eylül 1980 ile 1984 arasında sendikal faaliyete ilişkin yasaklardır. Diğeri ise sendikalaşmaya ilişkin istatistiklerin metodolojik nedenlerle ve siyasî saiklerle ciddi sorunlar içermesidir. Bir diğer sorun ise yüksek kayıt dışılık oranı nedeniyle sadece sigortalı işçi sayılarını esas alan sendikalaşma oranının yanıltıcı olmasıdır.

12 Eylül öncesinde de sendikalı işçi sayısı ve oranı konusundaki resmî verilerin gerçekdışı olduğunun altını çizmek lazım. 1975'te 1,8 milyon sigortalı işçiye karşılık 3,3 milyon sendikalı işçi, 1980'de ise 2,2 milyon sigortalı işçiye karşılık 5,7 milyon sendikalı işçi söz konusudur. Bu verilerin gerçeği yansıtmadığı açıktır. Bu gerçekdışı verilerin ötesinde gerçekçi bir sendikalaşma tahmini yapmak için toplu iş sözleşmelerinden yararlanan işçi sayısı esas alınabilir. Bu çerçevede sendikalı işçi sayısının 1980 yılında 900 bin civarında olduğu tahmin etmekteyim. Bu dönemde 794 bin kamu işçisi olduğu dikkate alınacak olursa sendikalı işçilerin ezici çoğunluğunun kamu kesiminde olduğu söylenebilir. 1980'de toplam sigortalı işçilerin yüzde 26'sı kamu işçisi iken bu oran 1990'da yüzde 28'e, 2000 yılında ise yüzde 15'e gerilemiştir. Ancak 1980'li yıllar boyunca kamu işçisinin sayısında artış olduğu 1980'de 794 bin olan kamu işçisi sayısının 1990'da 966 bine yükseldiği görülmektedir.

Seksenli yıllarda da resmî verilerden hareketle gerçekçi bir sendikalaşma oranına ulaşmak pek mümkün değildir. 2822 sayılı Kanun ile ÇSGB'ye her yıl ocak ve temmuz aylarında iş kollarına göre işçi sayılarını, sendikaların üye sayıları ile üye oranlarını ilan etme yükümlülüğü getirildi. 275 sayılı Ka-

12 Eylül sonrası işçi mitinglerinden biri, (Bozüyük 1987, işten atılmaları protesto mitingi) kürsüde Kristal-İş Genel Başkanı Hasan Basri Babalı.

nun dönemindeki sendika üyelikleri ve sendikalaşma istatistikleri karmaşası 2822 sayılı Kanun döneminde de artarak devam etti. 2822 sayılı Kanun ile toplu iş sözleşmesi yapabilmek için önkoşul olarak getirilen yüzde 10 iş kolu barajı koşulu sendikalaşma istatistiklerinin daha da güvenilmez olmasına yol açtı. 1984 yılından itibaren *Resmî Gazete*'de yayımlanmaya başlayan Bakanlık tebliğleri üzerinden yüzde 10 iş kolu barajının yarattığı çarpıklığı izlemek mümkün. 2821 sayılı Kanun gereği işverenler ve sendikalar tarafından ÇSGB'ye verilen bildirimler esas alınarak hesaplanan Ocak 1984 dönemine ait ilk iş kolu istatistikleri tebliği ile sendikalaşmaya esas toplam sigortalı işçi sayısı 2,3 milyon, sendikalara üye işçi sayısı 1,2 milyon ve sendikalaşma oranı ise yüzde 53,9 olarak ilan edildi. ÇSGB'nin Ocak 1984 ile Temmuz 1990 arasında yayımladığı sendikalaşma istatistik tebliğlerine göre, seksenli yıllarda Türkiye'de sendikalaşma oranları yüzde 54 ile 65 arasında seyretmektedir. Bu oranların oldukça tartışmalı ve yüksek olduğu biliniyor.

Yukarıda da vurgulandığı üzere 2821 sayılı Kanun ile sendikaya üye olma ve üyelikten çekilmede noter mekanizması zorunlu hale geldi. 274 sayılı Sendikalar Kanunu dönemindeki sendikal rekabet ve sendika üye kayıtlarının sağlıklı olarak saptanamaması noter yönteminin benimsenmesinde önemli bir rol oynadı. 2821 sayılı Kanun ile noter aracılığıyla sendikaya üye olan işçinin, üye fişinin bir örneğinin işçi sendikası tarafından ÇSGB'ye gönderilmesi hükme bağlandı. İşverenler de işe aldıkları ve işten çıkardıkları iş-

çileri 15 gün içinde ÇSGB'ye ve Bölge Çalışma Müdürlüğü'ne bildirmek zorundaydı. Böylece hem sendika üye kayıtlarının hem de işe giriş çıkış kayıtlarının bildirilmesi ile ÇSGB'nin gerçekçi bir sendikalaşma istatistiği yayımlayabileceği öngörülmüş olmalıydı. Ancak uygulama böyle olmadı.

2821 sayılı Kanun'un geçici 2. maddesi ile kanunun yayımı tarihinden başlayarak (5 Mayıs 1983) 8 ay içinde, sendikalara üyelerinin açık kimliklerini ilgili işyerlerinde listeler halinde ilan etme ve listelerin bir örneğini bölge çalışma müdürlüklerine verme zorunluluğu getirildi. Böylece kanun sonrasında ilk ilan edilecek sendika üyelikleri için noter onayı değil sendikaların kendi bildirimi esas alındı. Bu ilk bildirimlerden oluşan üye sayılarının gerçeği yansıtmadığını söylemek mümkündür. Sendikalar gerek iş kolu barajını aşmak için gerekse sendikal rekabet nedeniyle üye sayılarını abartılı olarak beyan etmiştir. Yüzde 10 iş kolu barajı sendikaların tepesinde adeta *Demokles'in kılıcı* işlevi görürken sendikalaşma istatistiklerinin bozulmasına da yol açtı. Yüzde 10 barajının getirmiş olduğu çeşitli basınçlar nedeniyle bir yandan Bakanlık, sendika üye sayılarını gerçeğe uygun ilan etmekten kaçınırken öte yandan sendikalar da gerçekdışı üye sayılarının düzeltilmesi konusunda istekli olmadı.

Sendikalaşma oranının gerçekçi hesaplanmasında bir diğer zorluk ise sigortalı işçi sayısı ile toplam ücretli ve maaşlı arasındaki farktır. Bu farkın en önemli nedeni kayıt dışılıktır. Dönem boyunca yüksek kayıt dışılık oranı nedeniyle sadece sigortalı işçilerden hareketle sendikalaşma oranı hesaplamak yanıltıcı olacaktır. Örneğin 1990 yılında 3 milyon 445 bin sigortalı işçiye karşılık 7 milyon 419 bin ücretli ve maaşlı çalışan vardır. Sendikalaşma oranın hesabında sadece sigortalı işçilerin esas alınması ve bu yolla bir seri oluşturulması kayıt dışı oranındaki değişimler nedeniyle sağlıklı olmayacaktır.

Tüm bu nedenlerle seksenli yıllara ait güvenilir sendika üyeliği ve sendikalaşma oranları istatistiği bulmak olanaksızdır. Bu nedenle bu dönem açısından TİS kapsamındaki işçi sayısının esas alınması yoluyla sendikalaşmanın tahmin edilmesi gerçekçi bir yol olabilir. Ülkemizde uygulamada sözleşmelerin hemen hemen tümünün ikişer yıllık olarak bağıtlandığı görülmektedir. Bakanlık istatistiklerinde toplu sözleşmelerden yararlanan işçi sayısı yıllık olarak yer almaktadır. Ancak yıl bazında değerlendirme bir anlam ifade etmeyeceğinden, toplu iş sözleşmelerinden yararlanan işçi sayısı hesaplanırken iki yıllık veya üç ile dört yıllık ortalamaları dikkate almak fiilî sendikalaşma konusunda fikir vermektedir.

Sadece sigortalı işçileri değil ücret, maaş ve yevmiye geliri elde eden tüm ücretlileri dikkate aldığımızda, 1988'de 1,6 milyona yakın olan toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçi sayısı 1990'da 1,4 milyona inmiştir. 1988'de yüzde 22,2 olan toplu sözleşme kapsamındaki işçi sayısı (yaklaşık sendikalaşma

oranı) üç yılda yüzde 19,3 seviyesine gerilemiştir. Ancak toplu iş sözleşmeleri kapsamına ilişkin verilerin sağlıklılığı da bir soru işareti olarak not edilmelidir. Sonuç olarak sendikalaşma oranları ve sendikalı işçi sayısı açısından bu sayı ve oranların üst sınır olduğu söylenebilir. Öte yandan resmî sendika üye sayısı ile toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçi sayısı arasındaki fark kayda değerdir. Sendika üyelerinin yüzde 30'a yakını toplu iş sözleşmesinden yararlanamamaktadır. Bunların gerçekte olmayan, hayali üyeler olduğunu söylemek mümkündür.

TABLO 6
Toplu İş Sözleşmesi Kapsamı ve Fiilî Sendikalaşma Oranları 1988-1990

Yıl	*Ücretli ve maaşlı sayısı (bin) (1)*	*Toplu iş sözleşmesi kapsamı (bin) (*) (2)*	*Resmî sendika üye sayısı (Temmuz ayları) (3)*	*Fiilî sendikalaşma oranı (%) (2/1)*
1988	7.170	1.590	2.227	22,2
1989	7.077	1.544	1.834	21,8
1990	7.419	1.433	1.997	19,3

(*) Toplu sözleşme kapsamındaki işçi sayısının dört yıllık ortalaması esas alınmıştır. Bu nedenle oranlar 1984'ten itibaren değil, 1988'den başlamaktadır.
Kaynak: *DİE Çalışma İstatistikleri, 1993, 1996, ÇSGB Çalışma Hayatı İstatistikleri.*

12 Eylül Darbesi'nin baskıcı uygulamaları, benimsenen neoliberal ekonomi politikaları ile anayasal ve yasal düzeyde yapılan kapsamlı kısıtlamalar sonucunda sendikaların etkisi zayıfladı. Bir yandan yasal sınırlamalar öte yandan kamu kesiminin daralması ve özelleştirmeler nedeniyle kamu işçisi oranı azaldı ve bu durum sendikaların gücünü de zayıftı. Bu gelişmeler sendikalaşma oranlarında 1990 ve sonrasında hızlı düşüşlere yol açtı.

Toplu İş Sözleşmelerine YHK Darbesi

24 Ocak Kararları ve 12 Eylül Darbesi toplu pazarlık hakkı üzerinde de ciddi olumsuz sonuçlara yol açtı. 24 Ocak Kararları'ndan kısa bir süre sonra toplu iş sözleşmelerinde izlenecek ana politikaları belirlemek amacıyla, hükümet tarafından *Toplu Sözleşme Koordinasyon Kurulu* oluşturuldu. Kurul, Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal imzasıyla özel sektör ve kamu sektöründe toplu iş sözleşmesi görüşmelerinde izlenmesini istediği ana prensipleri bir genelgeyle saptadı. Bu prensipler arasında sözleşmelerde yönetime müdahale niteliğindeki hükümlerin yer almaması, ek mali yükümlülükler getirecek yeni maddelere yer verilmemesi, kıdem tazminatına esas sürelerin artırılmaması, yıllık izin sürelerinin uzatılmaması ve haftalık çalışma saatlerinin azaltılmaması gibi konular yer alıyordu. Dahası bu ilkelerin sadece kamu için de-

ğil, özel sektör için de geçerli olduğu belirtiliyordu. Hükümetin özgür toplu pazarlık düzenine açık bir müdahalesi anlamına gelen bu genelgesinin özel sektör için de geçerli olduğunun vurgulanması, 24 Ocak Kararları'nın toplu pazarlık düzeni üzerindeki gölgesi olarak nitelenebilir.

12 Eylül Darbesi sendika ve grev hakları yanında bunların doğal bir sonucu olarak toplu pazarlık hakkını da hedef aldı. Toplu iş sözleşmesi hakkının askıya alınması işverenlerin en önemli taleplerinden biriydi. Nitekim Vehbi Koç darbeden hemen sonra "Üç senelik bir iş barışı yapmak mecburiyetindeyiz. Grevlerle çok şey kaybettik. Maliyetlerimiz çok yükseldi. Üretimi artırmak petrol kadar önemli. İşçi, işveren, devlet ortaya gelsin. Enflasyona göre ne kadar zam vermek lazımsa işçinin ücretine o kadar zam yapılsın," diyordu. Koç'un bu talebi askerî yönetim tarafından yerine getiriliyordu. Sendikal faaliyetlerinin durdurulması ve grevlerin yasaklanmasının ardından sıra toplu iş sözleşmesi hakkına müdahaleye gelmişti.

12 Eylül Darbesi'nin işçi hakları ile ilgili kritik düzenlemelerinden biri 2364 sayılı ve 24 Aralık 1980 tarihli Süresi Sona Eren Toplu İş Sözleşmelerinin Sosyal Zorunluluk Hallerinde Yeniden Yürürlüğe Konması Hakkında Kanun'dur. Bu kanun ile toplu pazarlık ve grev hakları askıya alındı ve sermaye için dikensiz gül bahçesi yaratıldı. 2364 sayılı Kanun ile 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu'nun bu kanuna aykırı hükümlerinin uygulanmayacağı hükme bağlandı. Böylece 274 ve 275 sayılı Kanunlar ile kurulan sendikal haklar rejimi ortadan kalkmış oldu. 2364 sayılı Kanun ile YHK'ye sendikaların faaliyetlerinin durdurulduğu, grev ve lokavt yetkilerinin ertelendiği veya askıya alındığı hal ve yerlerde, yürürlük süresi sona ermiş bulunan iş kolu veya işyeri toplu iş sözleşmelerini gerekli gördüğü değişiklikleri yapmak suretiyle yeniden yürürlüğe koyma gibi olağanüstü yetkiler tanınıyordu. YHK'nin bu yetkisi 1984 yılına kadar devam etti.

2364 sayılı Kanun TBMM'nin yeniden göreve başladığı Aralık 1983'te yürürlükten kalktı. Ancak ANAP hükümeti tarafından 5 Temmuz 1984 tarihinde 1984/15 sayılı Başbakanlık Genelgesi'yle oluşturulan Kamu Toplu İş Sözleşmeleri Koordinasyon Kurulu, yeni yasal düzenlemelerin getirdiği kısıtlamalar yanında, hükümetin izlediği iktisat politikalarını da bir bütün olarak toplu iş sözleşmelerine yansıtmaya çalıştı. Koordinasyon Kurulu daha önce YHK ve TİSK tarafından benimsenen bir dizi ilkeyi esas almıştır.

ANAP (45.) hükümeti daha sonra Koordinasyon Kurulu yerine kamu işveren sendikalarını geçirdi. 27.6.1985 tarihli 1986/1 sayılı Başbakanlık Genelgesi ile kamu işveren sendikalarının kurulması kararlaştırıldı. Bir yandan yasal kısıtlamalar, öte yandan ANAP hükümetinin izlediği iktisat politikalarından kaynaklanan basınç toplu iş sözleşmelerinin sık sık çıkmaza girmesine yol açtı. Şafak'ın değerlendirmesiyle, dönem boyunca toplu pazarlık sü-

recinin hukuksal çerçevesini düzenleyen ve esasen bu sürecin kaderini tayin eden devlet, en can alıcı noktalarında sürece müdahale etmiş, grevleri yasaklayarak toplu pazarlık sürecini parçalamıştır. Devlet bir yandan da kamuda işveren olarak bu sürece doğrudan katılmış, kamuda "çerçeve anlaşmaları" yoluyla merkezîleşmiş toplu pazarlık, hükümetlerin başlıca "gelirler politikası" aracı durumuna sürüklenmiştir.

YHK, özgür toplu pazarlık düzeninin ortadan kaldırıldığı 12 Eylül Darbesi sonrasından başlayarak 1984 yılı sonbaharına kadar toplu iş sözleşmelerini bağıtlayan kurum olarak çalışma ilişkilerinde belirleyici yapı oldu. YHK, 1984'e kadar toplu iş sözleşmelerini bağıtlayan kurum olarak işçi haklarının budanmasında etkili oldu. Bu dönem tam anlamıyla bir zorunlu tahkim (grev yasağı) dönemi oldu. YHK'ye sadece yeni toplu iş sözleşmelerini yapma yetkisi değil, yeniden yürürlüğe koyduğu toplu iş sözleşmelerini de yürürlük süresi içinde değiştirme yetkisi tanındı.

Darbe sonrasında YHK'nin yapısı yeniden oluşturuldu. YHK önceden olduğu gibi yine 9 üyeden oluşuyordu. Ancak hükümetçe atanan veya görevlendirilen üye sayısı ikiden beşe yükseltildi. Böylece YHK, hükümetin kesin hâkimiyeti altına girmiş oldu. YHK kararları kesindi ve kararlara itiraz edilemeyecekti. YHK, 1981-1983 yılları arasında 1,9 milyon işçiyi kapsayan 4 bin 859 sözleşmeyi yeniden yürürlüğe koydu. 9 kişilik kurulun 5 üyesi doğrudan hükümet tarafından saptanıyordu. TİSK temsilcisinin katılımı ile YHK'de hükümet ve işveren blokunun ağırlığı en az 6 üyeye yükseliyordu. Nitekim uygulamada YHK'nin işçi üyeler hariç 7 üyesinin birlikte hareket ettiği görüldü.

YHK 1960-1980 döneminde toplu iş sözleşmeleri ile elde edilen işçi haklarını yenilediği toplu iş sözleşmelerinden tek tek ayıkladı. İşverenler YHK'den memnundu. Nitekim dönemin en etkin sermaye örgütlerinden Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası (MESS) Başkanı Bahri Ersöz 1983 yılında YHK'yi şöyle değerlendiriyordu: YHK " ülkenin demokrasiye geçiş döneminde son derece önemli bir görev ifa etmiştir ve etmektedir. Yenilediği toplu iş sözleşmelerinde ücret zamlarını ülkenin genel ekonomik şartlarını ve işyerlerinin ücret yapısını dikkate alarak tespit etmektedir."

Seksenli yıllarda toplu pazarlık bir yandan darbenin öte yandan yeni ekonomik politikaların ve yeni sendikal yasaların etkisiyle ciddi biçimde baskı altına alındı. Seksenli yılların ortasından itibaren emek hareketi bu gidişata tepkisini grevlerle göstermeye başladı. Grev hakkının kullanımı son derece zorlaştırılmış olmasına rağmen seksenlerin ikinci yarısında işçi eylemlerinde başlayan yükseliş 1989-1990 Bahar Eylemleri ile zirveye ulaşacaktı. (Seksenli yılların grevleri ve Bahar Eylemleri'ni bu kitapla ayrı bir yazıda ele aldım.)

Bir Dönemim Özeti: Emeğe Karşı Kurumsallaşma

Seksenli yıllar Türkiye'de sermayenin emeğe karşı saldırı dönemidir. '60'lı ve '70'li yıllarda yükselen emek hareketi ve onun kazanımlarına karşı seksenli yıllarda sermayenin karşı hareketine tanık oluyoruz. Bu karşı hareket bir bütün olarak iktisadi, siyasal, hukuksal ve toplumsal alanda yaşandı. 24 Ocak Kararları ile uygulanmaya başlanan neoliberal iktisat politikaları ile Cumhuriyet'in kuruluşundan beri izlenen iktisat politikalarından ve özellikle 1960 sonrası uygulanan ithal ikameci modelden köklü bir kopuş yaşandı. Sosyal devleti ve kamunun ekonomideki rolünü tasfiye etmeyi amaçlayan bu yönelim için işçi hakları ve işçi ücretleri büyük bir engeldi. Bu politikaların nispi de olsa demokratik bir rejimde uygulanması oldukça zordu. İşte 12 Eylül bunu sağladı ve 24 Ocak Kararları engelsiz uygulanabildi. Sendikal haklar dört yıl boyunca askıya alındı ve sonrasında da ciddi sınırlamalara konu oldu. Yeni Anayasa ve sendikal mevzuat ile emeğe yönelik karşı saldırı kurumsallaştı. Bu süreç derinleştikçe reel ücretler düştü ve gelir bölüşümü ciddi biçimde kötüleşti. 1980'li yılarda başlayan emeğe yönelik bu karşı saldırı devam eden dönemlerde kurumsallaştı ve kalıcılaştı. 1980'li yıllarla birlikte emek hareketinin 1960'larda başlayan 20 yıllık uzun yürüyüşü sona ermiş oldu. Emek hareketi 1989 Bahar Eylemleri ve sonrasında çeşitli dirençler ortaya koysa da 1960-1980 döneminde yakaladığı ivmeyi ve yükselişi tekrar yakalayamadı.

Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Davası (1980-1991)[1]

AZIZ ÇELIK

DİSK'e Darbe

12 Eylül Darbesi, genel olarak emek ve sendikal haklar karşıtı bir politika izledi. Ancak darbecilerin DİSK'e yönelik özel bir tutumunun olduğunun altını çizmek gerekir. Diğer konfederasyon ve sendikalar sınırlı müdahalelerle 12 Eylül'ü atlatırken DİSK, 11 yıl boyunca faaliyetten menedildi ve yargılandı. DİSK'e yönelik sistemli saldırılar, 12 Eylül öncesinde başladı. Önce 22 Temmuz 1980'de Kemal Türkler öldürüldü. DİSK'in 1967-1977 arasında 11 yıl ve Maden-İş'in 1954-1980 arasında 26 yıl genel başkanlığını yapan Türkler, 22 Temmuz 1980'de evinin önünde kurşunlanarak katledildi. Kemal Türkler'in öldürülmesi 12 Eylül'e giden yolda son adımlardan biriydi. Türkler'in öldürülmesinden bir hafta sonra, 30 Temmuz 1980'de, bu kez DİSK'in kapatılması için düğmeye basıldı. Bakırköy Cumhuriyet Başsavcılığı, DİSK'in kapatılması istemi ile Bakırköy İş Mahkemesi'ne dava açtı.

DİSK yönetiminin darbeyi 11 Eylül 1980 günü bildiğine dair çok sayıda tanıklık söz konusudur. DİSK Hukuk Dairesi Müdürü Yücel Top, 11 Eylül 1980 günü darbeyi kendisine *Birikim* dergisinden Ömer Laçiner'in haber verdiğini, kendisinin de DİSK yönetimine aktardığını ve DİSK yönetiminin çok şaşırdığını anlatmaktadır. DİSK yöneticisi olan Demirhan Tuncay da darbe haberini aldığını belirtmektedir. Tuncay, Abdullah Baştürk'e durumu bildirmek için aradığını ancak

1 Bu yazı DİSK Araştırma Merkezi (DİSK-AR) tarafından yayımlanan ve editörlüğünü yaptığım *Emeğe Karşı Sermaye Darbesi-12 Eylül İşçi Haklarını Nasıl Yok Etti? (2020)* adlı çalışmamdan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Baştürk'ün Ören Eğitim Tesisleri'nde olduğunu, telefonda haberi vermek istemediğini söylemektedir. Tuncay daha sonra CHP Genel Merkezi'ni arayarak Bülent Ecevit ile görüşmek ister ancak Ecevit'in orada olmaması üzerine Mustafa Üstündağ ile görüşür. DİSK Genel Sekreteri Fehmi Işıklar da 11 Eylül günü darbe olacağının haberini aldıklarını belirtmektedir.

İşveren örgütlerinin de 12 Eylül Darbesi'nden haberdar oldukları anlaşılmaktadır. Gazeteci Şükran Ketenci [Soner] 12 Eylül Darbesi'nden işverenlerin de haberdar olduğunu yazmaktadır. 25 Ağustos 1980 günü maden, tekstil, cam iş kollarının kitlenen grevlerin tarafları DİSK Genel Merkezi'nde bir araya geldi ve Şükran Ketenci gelişmelere tanıklık yapması için DİSK Genel Merkezi'ne çağırıldı. Ketenci gözlemlerini şöyle aktarmaktadır: "Kitlenmiş uyuşmazlıkların en zor düğümü tekstil iş kolunda yaşanmıştı. Diğer iş kolundaki görüşmelerin bu aşamada zorlanmasında yarar bulunmadığı sonucu ile görüşmelere ara verildi. Tekstil iş kolundaki grevlerin yetkili tarafları, TİSK ve DİSK yöneticileri ile sık sık bir araya geldi ve tekstil iş kolundaki grevleri sona erdirecek, grevde olmayan uyuşmazlık kapsamında bütün işçileri de içine alan grup sözleşmesi için anlaşmaya varıldı. 12 Eylül 1980 günü bu anlaşmayı kamuoyuna duyurmak için basına çağrı yapıldı. 11 Eylül 1980 sabahı Tekstil İşverenleri Sendikası'nda ön protokolün daktilo metinleri bir kez daha görüşülüyor ve toplu sözleşme üzerine son düzeltmeler yapılıyordu. En yetkili işveren [TİSK Başkanı Halit Narin] önce istifa eden bakanla Ankara bağlantılı bir telefon görüşmesi yaptı. 11 Eylül 1980 günü yapılan telefon görüşmesinden sonra yetkili işveren yorgun olduğunu belirterek ertesi günü çalışmalara devam etmek üzere görüşmelere ara verilmesini istedi ve sonra ortadan kayboldu."

Darbeyi takiben Birinci Ordu ve İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı 49 numaralı bildirisi ile DİSK ve MİSK'in faaliyetlerinin durdurulduğunu ve yöneticilerinin "güvence" (!) altına alındığını duyurdu ve konfederasyonlara bağlı sendikacıların bütün yöneticileri ile işyeri baş temsilcilerinin 16 Eylül 1980 günü saat 18.00'e kadar İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığına teslim olmaları istendi. DİSK ve bağlı sendika yöneticileri ile işyeri temsilcilerinin "teslim olma" işlemleri iki gün boyunca sürdü. Sendika yöneticileri teslim olmak üzere Selimiye Kışlası önünde kuyruklarda uzun saatler bekledi. Teslim işlemleri tamamlananlar Davutpaşa Kışlası'na nakledildi. DİSK ve DİSK'e üye sendikaların yönetim, yürütme, denetim ve onur kurulları, genel sekreter ve genel sekreter yardımcıları, şube yöneticileri ve işyeri baş temsilcilerinin toplamı 2 bin 500'ü aşarken aynı bildiriye göre teslim olması gereken MİSK yöneticilerinin 100 civarındaydı. Davutpaşa Kışlası önünde teslim olma sırasına giren DİSK ve DİSK'e bağlı sendika yöneticileri ile işyeri temsilcileri arasında Yürütme Kurulu üyelerinden Rıza Güven ve

Mukbil Zırtıloğlu ile birlikte Gıda-İş, OLEYİS, Genel-İş Yürütme Kurulu üyeleri ile üst yöneticileri de yer almıştı. Kadın sendikacılar kadın koğuşlarında yer bulunmadığı gerekçesiyle adresleri alınarak evlerine gönderilmişti. Birinci Ordu ve İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı 16 Eylül ve 17 Eylül 1980 günü yaptığı teslim olma çağrısını 22 Eylül 1980 tarihinde yeniden yaptı. 22 Eylül 1980 günü Birinci Ordu ve İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı 50 numaralı bildirisini o güne kadar teslim olmayan sendikacılara yönelik olarak yayımladı.

Gözaltına alınan DİSK yöneticilerinin yakınları Selimiye Kışlası kapısında (DİSK Arşivi).

DİSK ve bağlı sendikaların yöneticilerinin bir bölümü gözaltına alınırken bir bölümü ise gözaltına alınmayı kabul etmeyerek yurtdışına sürgüne çıktı. Çoğunlukla Maden-İş ve Devrimci Banka ve Sigorta İşçileri Sendikası (Bank-Sen) sendikalarının yürütme kurulları üyesi olan ve Türkiye Komünist Partisi (TKP) eğilimli olarak bilinen sendikacılar bir süre yurtiçinde saklı kaldıktan sonra yurtdışına çıktı. Maden-İş Genel Başkanı ve DİSK eski Genel Sekreteri Mehmet Karaca, Parti kararıyla değil, Maden-İş Yürütme Kurulu olarak "Teslim ol!" çağrısına uymama kararı aldıklarını ancak ülkede barınmak zorlaşınca Parti [TKP] kanallarıyla yurtdışına çıktıklarını ifade etmektedir. DİSK'in 1980 yılındaki 7. Genel Kurulu'nda DİSK yönetimini pasif bularak faşizme karşı mücadelede daha radikal önlemler alınmasını talep eden, ağırlıkla *DEV-YOL* ve *Kurtuluş* hareketlerine yakın sendikacılar da "Teslim ol!" çağrısına uymayıp gizlendiler ancak bir süre sonra yakalandılar.

Sıkıyönetim Komutanlığının "Teslim ol!" çağrılarına uyarak teslim olan ve gözaltına alınan DİSK yöneticilerinin bu tutumu ve DİSK'in darbeye karşı neden direnmediği daha sonra tartışma konusu oldu. Aynı şekilde yurtdışına çıkan sendikacıların tutumu da eleştirildi. "DİSK yöneticileri tek sıraya girdiler, gidip teslim oldular," şeklindeki değerlendirmeler o günün koşullarını anlamaktan uzak ve yüzeysel değerlendirmeler olsa gerek. Bir yandan DİSK'in yürüttüğü faaliyetlerin yasallığına ve meşruluğuna olan güven öte yandan 12 Eylül'ün gerçek bo-

yutlarını kavrayamamış olmanın yarattığı değerlendirme hataları "gözaltına alma" sürecinin sıradan bir adli işlem olarak görülmesine yol açtı. Pek çok DİSK yöneticisi işin başında 11 yıl sürecek sistemli bir saldırı geleceğini tahmin etmiyordu.

DİSK yönetimi darbeyi bir gün öncesinde haber almış olsa da bu süre bir direniş ve karşı duruş örgütleyebilmek için yeterli değildi. Dahası DİSK yöneticilerinin çoğu "Bu basit bir soruşturma, yarın gider geliriz," diye düşünüyordu: "DİSK yöneticilerinin hepsi, gayet huzurluydu, sendikacılık yaptıklarını düşündükleri için rahattılar. Herkes o havadaydı. Çünkü çoğunluğu sendikacılık yaptıklarını, herhangi bir suç işlemediklerini düşünüyordu." Öte yandan dönemin toplumsal ruh hali –işçiler dahil– darbeye karşı bir direniş için uygun değildi. Bir yandan tırmanan terör sarmalı öte yandan grev ve toplumsal eylemlerin yarattığı gerilim ve yorgunluk, kitle psikolojisini olumsuz etkilemişti. 12 Eylül öncesinin katastrofik koşulları kitlelerde bıkkınlık yaratmış ve 12 Eylül Darbesi bu nedenle bir toplumsal tepki ile karşılaşmamıştı. Bunun yanında, DİSK içindeki tartışma ve gerilimler de DİSK'in gücünü önemli ölçüde zayıflatmıştı. "12 Eylül'e neden direnilemedi?" sorusu sadece bir anın sorunu değil, 12 Eylül öncesi oluşan koşullarla birlikte değerlendirilmesi gereken çok boyutlu bir süreçtir. Bu sürecin farklı dinamikleri ve boyutları dikkate alınmadan "Neden direnilmedi?" sorusu gerçekçi bir soru olmayacaktır.

Darbe sonrasında DİSK'in faaliyetlerinin durdurulması ve yöneticilerinin tutuklanması dış ilişkilerde temsiliyet sorununa neden oldu. DİSK Yönetim Kurulu adına Abdullah Baştürk, Fehmi Işıklar, Rıza Güven, Mukbil Zırtıloğlu ve Süleyman Çelebi imzasıyla Davutpaşa Kışlası'ndan yazılan bir mektupla, DİSK'i temsil yetkisinin sadece Av. Yücel Top ve Av. Ercüment Tahiroğlu'na verildiği belirtildi. DİSK'in yurtdışında seçilmiş yöneticileri varken böyle bir görevlendirme tartışma konusu oldu. Ancak bu tartışmalar bir yana bu görevlendirmenin ardından uluslararası sendikal hareket ve Avrupa sendikaları DİSK ile hem finansal ve hukukî destek hem de DİSK Davası'nın Avrupa kurumlarına iletilmesi hususunda önemli bir dayanışma sergiledi. Bu dayanışma kampanyasının DİSK Davası'nın seyrinde çok kritik bir rol oynadığını belirtmek gerekir.

TÜRK-İŞ ve HAK-İŞ'in 12 Eylül'e Desteği

DİSK 12 Eylül'ün en önemli hedefi olurken TÜRK-İŞ (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu), darbeyi hem ulusal hem de uluslararası kamuoyunda destekledi ve uluslararası sendikal platformlarda darbeye meşruiyet zemini hazırlamaya çalıştı. Ancak darbeye meşruiyet sağlamaya çalışan TÜRK-İŞ'in sendikal faa-

liyetleri de 1984'e kadar ağır kısıtlamalara tabi oldu ve sendikal faaliyetleri ciddi biçimde engellendi. TÜRK-İŞ, şeklen açık olmakla birlikte toplu pazarlık ve grev hakkı askıya alındığı için aslında fiilen sendikal faaliyet yürütemedi. TÜRK-İŞ, darbenin başından itibaren kendisi ile diğer işçi sendikaları arasında bir ayrım güttü. Diğer sendikal örgütleri suçlayıcı ve kendini onlardan ayırt edici bir yaklaşım izledi. Eylül 1980 tarihli *TÜRK-İŞ* dergisinde "TÜRK-İŞ dışındaki tüm konfederasyonların faaliyetleri durduruldu" başlığı kullanılıyordu.

TÜRK-İŞ, 20 Eylül 1980 günü sendikalara gönderdiği genelgede sendikal faaliyetlerin Konsey [askerî cunta] çalışmalarına yardımcı olmak üzere ikinci bir yazıya kadar durdurulmasını istedi. Yazıda, TÜRK-İŞ'e bağlı sendikaların açık olduğu vurgulanarak, Millî Güvenlik Konseyi çalışmalarına yardımcı olunması ve teşkilatlanma, eğitim, genel kurul, temsilcilik seçimleri gibi sendikal faaliyetlere ara verilmesi isteniyordu. Genelgede "Teşkilatımızın çok dikkatli olması ve kapatılmadan bırakılmış tek kuruluş olan TÜRK-İŞ üyelerine yakışmayan davranışlardan şiddetle kaçınılması gereklidir," deniyor ve TÜRK-İŞ'in bilgisi olmadan herhangi bir girişimde bulunulmaması hatırlatılarak böyle bir girişimin sorumluluğunun yapana ait olacağı vurgulanıyordu. Böylece TÜRK-İŞ yönetimi teşkilatta ortaya çıkabilecek olası bir darbe eleştirisi karşısında kendini garantiye almış oluyordu. Genelgede yer alan "Ülke ekonomisinin düzlüğe çıkması için üretimi artırmaya mecbur olduğumuzu unutmamalıyız," vurgusu ise TÜRK-İŞ'in darbe yönetiminin grevleri yasaklayıp işçilerin işbaşı yaptıran tutumuyla örtüşüyordu.

Sıkıyönetim komutanlıkları ise sendikal faaliyet yasağını kamuoyuna yansımayan fiilî yasaklara dönüştürmüşlerdi. Mühürlü sendikalar açılırken yönetim kurulundan kendiliğinden hiçbir faaliyet yapmayacağına ilişkin yazılı onay alınıyordu. Sıkıyönetim komutanlıklarının sendikalara dönük genel bir olumsuz tutum içinde olduğu anlaşılıyordu. Nitekim TÜRK-İŞ Genel Başkanı Denizcier, darbeden sonra yaptığı bir konuşmada "Bugün bazı arkadaşlarınız; birçok yerde, şubelerimizin kapandığını, temsilciliklerimizin çalışmadığını söylemektedir. Biliyorsunuz ki bu konu hükümetten ziyade Sıkıyönetim Komutanlığı zincirine bağlı bulunmaktadır... Alt kademelerde bulunanlardan bir kısmı bizi DİSK'le birlikte mütalaa ediyor o itibarla, bazen zahmet çekiyoruz," diyordu.

TÜRK-İŞ aslında kendi faaliyetlerini de önemli ölçüde kısıtlayan darbeyi eleştirmek bir yana açık destek verdi. TÜRK-İŞ Genel Başkanı İbrahim Denizcier Mili Güvenlik Konseyi Başkanı Kenan Evren'e darbenin yapılmasının zaruri bir ihtiyaç haline geldiğini belirten bir destek mesajı yolladı. Denizcier'in Kenan Evren'e mesajı *TÜRK-İŞ* dergisinin 1. sayfasında *Sunuş* başlığı altında ve büyük puntolarla basıldı. Derginin darbe öncesinde yayıma hazırlandığı ve son dakikada kapak ve sunuşta değişiklik yapıldığı anlaşılmaktadır. Mesaj şöyleydi:

TÜRK-İŞ; topluluğu, zat-ı devletlerinizin bildirisinde de açıkça yer aldığı üzere, ülkemizin huzuru, devletimizin bütünlüğü ve milletimizin bölünmezliğini sağlamak amacıyla, Türk Silahlı Kuvvetlerimizi yönetime bütünü ile el koyma mecburiyetinde bırakan bir gerçekle karşı karşıya bırakıldığının bilinci içindedir.

Atatürk ideallerini kendisine şaşmaz rehber olarak kabul eden Türk işçi hareketi, kısa zamanda Anayasa ve ilgili kanunlarda değişiklik yapılarak demokrasiye geçişin sağlanacağı, işçi haklarının korunacağı yolundaki teminatınızı memnuniyetle karşılamış bulunmaktadır.

Milletin bağrından çıkan ordumuzun tam bir bütünlük içinde milletimize huzur ve güven veren bu davranışının milletimiz ve memleketimiz için hayırlı olmasını temenni ile TÜRK-İŞ topluluğu adına saygılarımı arz ederim."

TÜRK-İŞ Yönetim Kurulu tarafından yapılan açıklamada da darbe açık bir biçimde desteklendi:

Milli Güvenlik Konseyi adına Sayın Devlet Başkanının ifade ettiği gibi, ülkemizde devlet otoritesini yeniden hâkim kılabilmek, ülkeyi yaşanılır hale getirmek, can ve mal güvenliğini korumak ve Türk demokrasisini gerçek ve sağlam temeller üzerine oturtmak hiç şüphesiz büyük vatandaş topluluğunun da ciddi özlemi haline gelmiştir.

TÜRK-İŞ Yönetim Kurulu... 12 Eylül'den sonra, yurdumuzun en büyük işçi kuruluşu olarak Milli Güvenlik Konseyi'ne yardımcı ve destek olmayı bir vatanperverlik saymakta.

TÜRK-İŞ Genel Sekreteri Sadık Şide, askerî yönetim döneminde Ulusu (44.) hükümetinde sosyal güvenlik bakanlığına getirildi. Şide'nin darbe hükümetinde görev almasının eleştirildiği yönünde değerlendirmeler yapılması üzerine TÜRK-İŞ Başkanlar Kurulu hem bu iddiayı yalanladı hem de Sadık Şide'nin sosyal güvenlik bakanlığını kabul etmesinin TÜRK-İŞ yönetiminde dayanışma ile karşılandığını açıkladı: "Yönetim Kurulumuz, tam bir bütünlük içinde, Sayın Şide'nin sosyal güvenlik bakanı olarak hükümette görev almasının işçi hakları ve çıkarları yönünden taşıdığı önemi iyi bilmekte ve kendisini tam bir dayanışma ile desteklemektedir."

TÜRK-İŞ, uluslararası kamuoyunda da 12 Eylül Darbesi'ni desteklediğine dair mesajlar verdi. Sadece yazılı belgelerle yetinilmedi, ILO organlarında bu tutum sözlü olarak da savunuldu. 10-21 Kasım 1980 tarihlerinde yapılan ILO Yönetim Kurulu'nda TÜRK-İŞ'in darbeyi aklamaya yönelik çabaları devam etti. 17 Kasım 1980 günü toplanan ILO işçi grubunda, Türkiye ile ilgili şikâyetler bölümün-

de Dünya Emek Konfederasyonu (World Congress of Labour-WCL) eski temsilcisi Robel, Türkiye'de sendikacıların tutuklandığını ve kendilerine işkence yapıldığını, sendikacıların bir daha sendikacılık yapmayacaklarına dair belge imzalamaya zorlandıklarını ifade eden bir konuşma yaptı. Bunun üzerine usul hakkında konuşma yapmak isteyen TÜRK-İŞ temsilcisi, WCL temsilcisinin sözünü keserek bu tür ithamların ve raporların asılsız olduğunu belirtti ve söylediklerine ilişkin kaynak göstermesini istedi.

TÜRK-İŞ Genel Başkanı İbrahim Denizcier, Haziran 1982 tarihinde toplanan 68. Uluslararası Çalışma Konferansı'nda ise 12 Eylül'ün bir askerî darbe olmadığını, demokrasiyi korumak için ordunun yönetime meşru bir biçimde müdahale etmesi olduğunu, askerlerin çeşitli vesilelerle işçi haklarında geriye gitme olmayacağını söylediklerini iddia etti. Denizcier, 18 Eylül 1980 tarihinde ICFTU Genel Sekreteri Otto Kersten'e darbenin demokrasiyi kurtarmak ve daha sağlam zeminde inşa etmek için yapıldığını ifade eden bir mektup yazdı ve DİSK ile sendikal faaliyetleri durdurulan sendikaları suçladı:

> Bu harekât Güney Amerika, Afrika ve Ortadoğu ülkelerinde sık sık rastlanan bir askerî darbe veya ihtilal olmayıp tam onların aksine Türk demokrasisini kurtarmak için ve daha sağlam ve işler temeller üzerine oturtmak için yapılmıştır... Kanunlar ve anatüzük ilkeleri çerçevesinde amaçlarını aşmış ve Anayasadışına taşmış belli ölçüde anarşi ve teröre karıştığı ve yataklık ettiği saptanan tüm dernekler kapatılmıştır. Kurulduğu andan beri demokrasi ve hür parlamenter ve ana nizamına tam bağlı olan ve yasalar ile anatüzüğündeki ilkeleri doğrultusunda çalışmalarını sürdüren TÜRK-İŞ bütün teşkilatı ile ayaktadır... Sendikal alanda ise kapatılan ilk konfederasyonun daha önceleri sizlere müteaddit defalar belirttiğimiz nedenlere dayanmaktadır. DİSK özellikle son yıllarda izlediği tüm politika, eylem ve giriştiği tüm işlemleri ile bir işçi kuruluşu olmaktan çıkmış ve ancak sendikal yasaların tanımış olduğu hak ve özgürlüklerden yararlanarak anarşiyi tümüyle finanse eden, Anayasal düzenli yıkıp demokrasiyi yok etmeyi amaçlayan bir çerçevede ve kendi paralelinde olan yasadışı örgütlerle işbirliği yaparak ve bu konuda sizin de yakından bildiğiniz gibi WFTU ile işbirliği kurup onun üyelerine yakışan bir tutum içine girmesi nedeniyle kapatılmıştır.
>
> İkinci kuruluş olan MİSK ise aynen aşırı soldaki DİSK'in yaptığını, tüm faaliyetleri aşırı sağda yapan ve tamamen bir siyasî partinin yan kuruluşları olarak çalışmaları nedeniyle kapatılmıştır. Üçüncü kuruluş, HAK-İŞ ise aynen diğer iki kuruluş gibi sendikacılık yerine bir siyasî partinin gerici ve irticai amaçlarını hizmet için kurulmuş, laiklik ilkesine aykırı bir politika izlemiş idi. Tüm

bu konfederasyonlar kendi siyasî emellerine sendikacılığı alet etmeleri nedeniyle kapatılmıştır.

Denizcier'in ICFTU genel sekreterine yazdığı mektup TÜRK-İŞ'in sosyal demokrat kanadında yer alan sendikaların mühürlenmesine ve TÜRK-İŞ yöneticilerinin gözaltına alınmalarına değinmiyor, DİSK'e karşı açıkça suçlayıcı bir tutum sergiliyordu. Ancak dönemin TÜRK-İŞ yönetiminin uluslararası sendikal platformlarda 12 Eylül'ü kabul ettirme çabaları karşılık bulmadı. Dahası TÜRK-İŞ, uluslararası sendikal mecralarda 12 Eylül'ün sendikal haklardaki kısıtlamaları ve özellikle DİSK Davası'ndaki uygulamalar nedeniyle ciddi bir biçimde suçlandı. Avrupa Sendikalar Konfederasyonu (European Trade Union Confederation-ETUC) 2-3 Nisan 1981 tarihli İcra Kurulu toplantısında TÜRK-İŞ'in askerî yönetimle kurduğu ilişkilerin ETUC ilkeleriyle uyuşmadığını açıkladı ve TÜRK-İŞ'in üyelik başvurusu reddedildi. Hollanda İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Federatie Nederlandse Vakbeweging-FNV) daha katı bir kararla, TÜRK-İŞ'in askerî rejim ile içli dışlı olduğu ve işçi haklarını korumadığı gerekçesiyle iki kuruluş arasındaki ilişkileri askıya aldı. TÜRK-İŞ İcra Kurulu da karşı bir karar olarak FNV ile ilişkilerini tamamen kesti.

TÜRK-İŞ yöneticilerinin ICFTU organ toplantılarında yaptıkları savunmalar, TÜRK-İŞ'in ağır eleştiriler almasını engelleyemedi. ICFTU, 2 Temmuz 1981 tarihli yönetim kurulu toplantısında TÜRK-İŞ'in üyeliğini askıya alma kararı aldı. TÜRK-İŞ ile ICFTU heyeti arasında 14 Aralık 1982'de yapılan görüşmelerde TÜRK-İŞ, "ICFTU'ya bizim ihtiyacımız var," dedi. ICFTU Genel Sekreteri Vanderveken ise DİSK Davası'nda idam istemiyle yargılanan Abdullah Baştürk ile arkadaşlarının savunma avukatları ile görüşme yapacaklarını, sanıkların kendileri ile de görüşme olanağı arayacaklarını bildirdi. TÜRK-İŞ'in darbeyi destekleyen tutumu genel başkan ve Yürütme Kurulu ile sınırlı değildi. Üye sendikaların çoğunun genel başkanlarından oluşan Yönetim Kurulu da aynı tavrı gösterdi:

> Milli Güvenlik Konseyi adına Sayın Devlet Başkanının ifade ettiği gibi, ülkemizde devlet otoritesini yeniden hâkim kılabilmek, ülkeyi yaşanılır hale getirmek, can ve mal güvenliğini korumak ve Türk demokrasisini gerçek ve sağlam temeller üzerine oturtmak hiç şüphesiz büyük vatandaş topluluğunun da ciddi özlemi haline gelmiştir. TÜRK-İŞ Yönetim Kurulu... 12 Eylül'den sonra, yurdumuzun en büyük işçi kuruluşu olarak Milli Güvenlik Konseyi'ne yardımcı ve destek olmayı bir vatanperverlik saymaktadır.

DİSK Davası sürerken ve DİSK yöneticileri tutukluyken 1982'de toplanan TÜRK-İŞ'in 12. Genel Kurulu'na sunulan Çalışma Raporu'nda DİSK'e yönelik

sansasyonel ve suçlayıcı değerlendirmelere yer verilmesi ise ayrıca not edilmesi gereken bir husustur. *Tercüman* gazetesinin DİSK'in Ören Tesisleri ile ilgili yaptığı ve DİSK Genel Başkanı Baştürk'ü itibarsızlaştırmayı hedefleyen haberine TÜRK-İŞ Çalışma Raporu'nda yer veriliyordu. "Yuvarlak yataktan Amerikan Bar'a... Baştürk'ün Ören'deki dinlenme yeri 'Kral Dairesi' gibi" başlıklı *Tercüman* gazetesinde 1 Haziran 1981 günü yayımlanan sansasyonel ve Baştürk ile DİSK'i karalamaya dönük haber aynen TÜRK-İŞ raporuna aktarılmıştı.

TÜRK-İŞ'in yanında HAK-İŞ de 12 Eylül Darbesi'ni destekleyen bir tutum sergiledi. HAK-İŞ ve üye sendikaların yöneticileri, malvarlığının dondurulması kararının ardından Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı aracılığıyla Milli Güvenlik Konseyi'ne ayrı ayrı başvuruda bulunarak *"12 Eylül öncesi anarşide"* yer almadıklarını belirttiler. Milli Güvenlik Konseyi, 18 Şubat 1981 günlü ve 45 sayılı kararıyla, HAK-İŞ ve HAK-İŞ'e üye sendikaların malvarlığının dondurulmasına ilişkin kararı kaldırdı. 12 Eylül Darbesi'nin ardından HAK-İŞ kapatılmadı ve faaliyetleri durdurulmadı. HAK-İŞ darbeden 5 ay sonra malvarlığına kavuştu ve sendikal faaliyetlerine devam etti. HAK-İŞ aleyhine 12 Eylül'de dava açılmadı. HAK-İŞ, 12 Eylül Darbesi'ni açıkça destekledi ve darbe ile faaliyetleri durdurulan DİSK'i suçladı:

> 12 Eylül öncesi günlerde, iller, ilçeler, köyler, mahalleler işgal edilmiş; rahatça Enternasyonal Marşı söylenmiş, komünizm şiddet derecesine varmıştı. Sanayi tesisleri, fabrikalar çalışamaz hale gelmiş, yabancı ideolojiye bağlı işçi teşekkülleri ve bundan yararlanan sendika ağaları türemişti. Bu işçi örgütleri büyük şehirlerde kanlı meydanlar oluşturmuşlar ve bazı politikacılar bile hareketlere katılmıştır. Bu durumlar karşısında TÜRK ordusu ülke yönetimine tümüyle el koymuş, 12 Eylül 1980 tarihi yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur... Harekâtın ilk gününde yayımlanan Milli Güvenlik Konseyi'nin 7 Nolu bildirisiyle anarşiyi körükleyen, işçileri karanlık emelleri uğruna ve kendi menfaatleri doğrultusunda yönlendiren sendika ve konfederasyonlar faaliyetten menedildiler.

HAK-İŞ'in 19-20 Aralık 1981 günleri toplanan 3. Genel Kurulu'nda Genel Başkan Aziz Yılmaz şunları söyledi: "12 Eylül yönetiminin gerek ülkemiz içinde ve gerekse uluslararası münasebetlerdeki keskin ve kararlı tavrını gönülden destekliyoruz."

DİSK Davası

MGK'nin 7 numaralı bildirisi ve 14 Eylül 1980 günü yayımlanan İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığının 49 numaralı bildirisinin ardından "güvence" adı altın-

da gözaltına alınmaya başlayan DİSK yöneticileri için aylarca sürecek gözaltı ve sonrasındaki tutukluluk ile yargılanma süreci de başlamış oldu. 17 Eylül 1980 günü gözetim süresi 30 güne çıkarıldı ve *güvence* kısa bir süre sonra *gözaltına* dönüştü. Daha sonra Millî Güvenlik Konseyi'nce gerçekleştirilen kanun değişikliğiyle gözaltı süresi 90 güne çıkarıldı. DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk'ün de aralarında olduğu 2 bin civarında DİSK ve DİSK'e bağlı sendika yöneticisi, temsilcisi, üyesi ile DİSK uzmanı gözaltına alındı. DİSK ve DİSK'e bağlı sendikaların yöneticileri 27 Aralık 1980'e kadar gözaltında tutuldular ve hâkim önüne çıkarılmadılar. Gözaltı süreleri mevcut kanunlar da çiğnenerek 102 güne kadar uzatıldı ve bu sürede avukatlarıyla görüştürülmediler. Genel Başkan Baştürk 106 gün, Genel Sekreter Işıklar 69 gün, Yürütme Kurulu üyeleri Rıza Güven 102 gün, Celal Küçük 106 gün, Kemal Nebioğlu 110 gün, Mustafa Aktulgalı 196 gün ve Süleyman Çelebi 102 gün gözaltında tutuldu. Askerî cunta tarafından 90 güne çıkarılan gözaltı süreleri de aşılarak DİSK Yürütme Kurulu üyeleri yargıç karşısına çıkarılmadı. DİSK yöneticileri bu dönem boyunca işkence ve kötü muameleye maruz bırakıldı. Gözaltında işkence gören ve kötü muameleye uğrayanlar arasında DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk, DİSK Genel Sekreteri Fehmi Işıklar, DİSK kurucusu ve yöneticisi Kemal Nebioğlu ile İstanbul Belediye eski Başkanı Ahmet İsvan da vardı. Gözaltındaki diğer DİSK'lilere de işkence yapıldı. DİSK üyesi Maden-İş 13. Bölge (Bursa) Temsilciliği Avukatı Ahmet Hilmi Feyzioğlu, 2 Ekim 1980'de gözaltında tutulduğu Bursa Emniyeti Siyasî Şube'nin bulunduğu beşinci katından atılarak öldürüldü. 25 Temmuz 1981 günü Sıkıyönetim Komutanlığınca aranmakta olan DİSK'e bağlı İlerici Deri-İş Genel Başkanı Kenan Budak, İstanbul Zeytinburnu'nda polislerin açtığı ateş sonucu öldürüldü.

DİSK Ana Davası kapsamında ilk tutuklamalar 27 Aralık 1980'de başladı. Askerî savcılıkça, sayısı 2 bini bulan DİSK yöneticileri, bağlı sendika yöneticileri, işyeri temsilcileri ve üyeleri hakkında "Anayasal düzeni zorla yıkarak yerine işçi sınıfının hâkimiyetine dayalı Marksist-Leninist düzen kurmak amacıyla yasadışı örgütsel faaliyette bulundukları ve Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu ile Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Yasası'na aykırı davrandıkları" iddiasıyla açılan soruşturmada 506 kişinin tutuklama istemiyle Askerî Mahkeme'ye sevkine karar verildi. Mahkemede 506 kişinin 68'inin tutuklanmasına karar verildi. Tutuklamalar 1981'de de devam etti.

İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Askerî Savcılığı'nın 25 Haziran 1981 tarihinde hazırladığı iddianame ile DİSK'in 52 yöneticisi hakkında TCK'nin 146/1 maddesini ihlal ettikleri iddiasıyla idam cezası istendi. İddianamede ayrıca DİSK'in kapatılması istendi. DİSK Davası'na İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Askerî Mahkemesi'nde 24 Aralık 1981 günü başlandı. İddianamede DİSK, Marksist-Le-

ninist illegal bir örgüt olmakla, devlet nizamını, anayasal düzeni, devletin temel kuruluşlarını ihtilalci yöntemlerle yıkmaya teşebbüsle suçlanıyordu. Savcı, DİSK'in yasal sendikal faaliyetlerini gizli örgüt çalışması olarak suçluyordu.

DİSK Ana Davası başta Genel Başkan Abdullah Baştürk olmak üzere 9'u yürütme kurulu, 20'si yönetim kurulu, 7'si onur kurulu, 6'sı denetim kurulu ve 10'u da bölge temsilcilikleri olmak üzere 52 DİSK yöneticisini kapsadı (Tablo 1). DİSK genel merkez yöneticileri ile başlayan DİSK Ana Davası, DİSK'e üye sendikaların yöneticileri, üyeleri, DİSK uzmanları ile DİSK'e katkıda bulunmuş kişi ve kuruluşlar hakkında ayrı ayrı yürütülen so-

Cumhuriyet

52 Sendikacının idamı isteniyor

DİSK Davası başladı

Savaş hali hükümleri uygulanacak

Yargıç, Apaydın'ı çıkarınca tüm avukatlar salonu terketti

MAHKEME: DURUŞMAYA 52 AVUKAT KATILABİLİR

İZLENİMLER

Yabancı temsilciler duruşmayı izledi

DİSK yöneticilerine uygulanması istenen maddeler

"Disk Davası Başladı", *Cumhuriyet*, 25 Aralık 1981.

DİSK yöneticileri duruşmada, önde solda Baştürk ve Işıklar (*Cumhuriyet* Arşivi).

TABLO 1
DİSK Ana Davası'nda İdamı İstenen DİSK Yöneticileri

Sıra	Adı soyadı	Görevi	Gözaltı süresi (gün)	Sıra	Adı soyadı	Görevi	Gözaltı süresi (gün)
1	Abdullah Baştürk	Gnl. bşk.	106	27	Akçin Koç	Yön. kur. ü.	32
2	Ahmet Fehmi Işıklar	Gnl. sek.	69	28	Yalçın Talaka	Yön. kur. ü.	102
3	Ali Rıza Güven	Yür. kur. ü.	102	29	Özcan Kesgeç	Yön. kur. ü.	29
4	Celal Küçük	Yür. kur. ü.	106	30	Ergün Faruk Erdem	Onur kur. ü.	102
5	Kemal Nebioğlu	Yür. kur. ü.	110	31	Türker Azaklı	Onur kur. ü.	102
6	Mukbil Zırtıloğlu	Yür. kur. ü.	106	32	Ali Taşer	Onur kur. ü.	3
7	Tuncer Kocamanoğlu	Yür. kur. ü.	18	33	İsmail Çalışkan	Onur kur. ü.	84
8	Mustafa Aktulgalı	Yür. kur. ü.	106	34	Cemal Arslan	Onur kur. ü.	92
9	Süleyman Çelebi	Yür. kur. ü.	102	35	Osman Özkan	Onur kur. ü.	35
10	Selahattin S. Sayın	Yön. kur. ü.	102	36	Şaban Aydın	Onur kur. ü.	106
11	Halil Hayta	Yön. kur. ü.	85	37	Talat Öz	Den. kur. ü.	102
12	Kemal Yılmaz	Yön. kur. ü.	103	38	Fikri Tanta	Den. kur. ü.	102
13	Ali Şahin	Yön. kur. ü.	102	39	Mehmet Bekiroğulları	Den. kur. ü.	102
14	Mehmet Mıhlacı	Yön. kur. ü.	102	40	İsmail Özbiçer	Den. kur. ü.	102
15	Kenan Akman	Yön. kur. ü.	103	41	Kemal Akar	Den. kur. ü.	70
16	Niyazi Kuas	Yön. kur. ü.	106	42	Dursun Ali Kocaman	Den. kur. ü.	102
17	Mustafa Karadayı	Yön. kur. ü.	76	43	Ali Kaya	Bölge tem.	63
18	İsmet Cantekin	Yön. kur. ü.	102	44	Saim Akbulut	Bölge tem.	82
19	İsmail Hakkı Önal	Yön. kur. ü.	102	45	Sefer Güvenç	Bölge tem.	56
20	Belgüzar Can	Yön. kur. ü.	102	46	Recep Koç	Bölge tem.	80
21	Demirhan Tuncay	Yön. kur. ü.	102	47	Tayyar Elmas	Bölge tem.	56
22	Nusret Aydın	Yön. kur. ü.	39	48	Rafet Demirtel	Bölge tem.	86
23	Rıdvan Budak	Yön. kur. ü.	102	49	Süleyman Turan	Bölge tem.	104
24	Ekrem Akkuş	Yön. kur. ü.	102	50	Celal Alçınkaya	Bölge tem.	80
25	Durmuş Ali Yalnız	Yön. kur. ü.	106	51	Yusuf Yürekli	Bölge tem.	84
26	Tahir Güner	Yön. kur. ü.	102	52	Hasan Kahraman	Bölge tem.	80

Kaynak: Aziz Çelik (ed.) (2020). *Emeğe Karşı Sermaye Darbesi: 12 Eylül İşçi Haklarını Nasıl Yok Etti?*, İstanbul: DİSK Yayınları.

ruşturmalar sonucunda açılmış olan 160 ayrı davanın ana dava ile birleştirilmesi sonucunda sanık sayısı 52'den 1.477'ye yükseldi. DİSK Davası, tutuklamalardan 1 yıl sonra, 24 Aralık 1981'de İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Askerî Mahkemesi'nde başladı. Askerî savcılığın hazırladığı 864 sayfalık DİSK iddianamesinin okunması 67 günde tamamlandı (Tablo 2).

Abdullah Baştürk'ün sorgusu 20 oturum ve 2,5 ay sürdü; Haziran 1982'de tamamlandı. 22 Nisan 1983 tarihinde delillerin okunmasına başlandı. Bu süreçte DİSK Ana Davası genişlemeye devam etti. 12 Eylül öncesi açılmış, sivil ve sıkıyönetim mahkemelerinde görülen çok sayıda dava, DİSK Davası ile birleştirildi. Delillerin incelenmesi sürecinde DİSK'in fikirsel ve eylemsel faaliyetlerine katıldıkları gerekçesiyle 19 sanıktan oluşan ek iddianameyle DİSK Ana Davası'nda

TABLO 2
DİSK Davası Özeti

Gözaltına alınan DİSK'lilerin sayısı	1.955
Gözaltı süreleri	102 güne kadar
Yargılanan DİSK'li sayısı	1.477
DİSK iddianamesi	864 sayfa
İddianamenin okunması	67 gün
İdamı istenen DİSK'liler	52 (74'e yükseldi)
Sorguların süresi	16 ay
Abdullah Baştürk'ün sorgusu	2,5 ay (20 Oturum)
Abdullah Baştürk'ün savunması	470 sayfa
Delillerin değerlendirilmesi	13,5 ay
Toplam iddianamelerin sayfa sayısı	3.000
Gözden geçirilen belge sayısı	25 bin
Gözden geçirilen klasör sayısı	500
Dava Süresi	10 Yıl 10 Ay
Toplam hapis cezası	2 bin 111 yıl 3 ay
Ceza verilen DİSK'li sayısı	264

Kaynak: Aziz Çelik (ed.) (2020). *Emeğe Karşı Sermaye Darbesi: 12 Eylül İşçi Haklarını Nasıl Yok Etti?*, İstanbul: DİSK Yayınları.

sanık sayısı 85'e, idamla yargılananların sayısı ise 74'e yükseldi. Sanıkların sorgusu 16 ay ve DİSK'e ilişkin delillerin değerlendirilmesi 13,5 ay sürdü. Davadaki toplam iddianame yaklaşık 3 bin sayfa, gözden geçirilen belge sayısı yaklaşık 25 bin sayfa ve klasör sayısı yaklaşık 500'dü. Davanın savunma öncesi süreci 257 celse ve 4 yıl 2 ay sürdü. Duruşmalarda, duruşma düzenini bozduğu gerekçesiy-

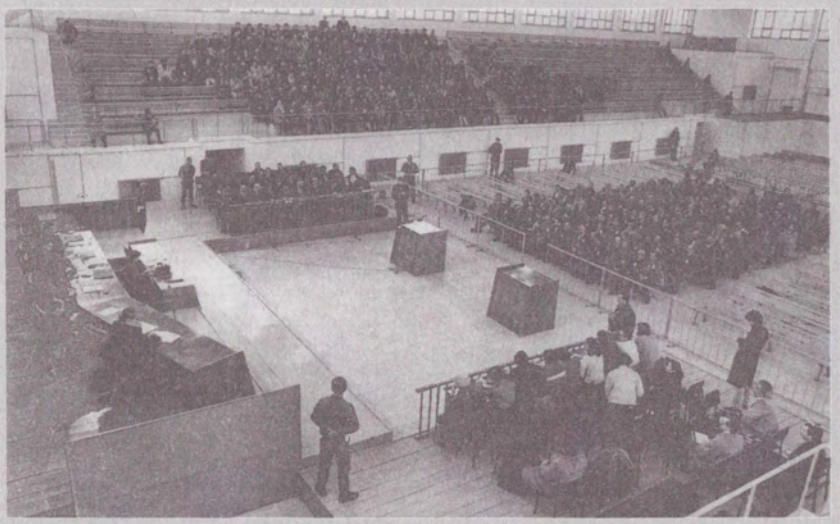

DİSK Davası duruşma salonu (DİSK Arşivi).

le 4 sanık ve 7 avukat duruşmalardan atıldı; 1 avukat tutuklandı. DİSK ve DİSK'e bağlı sendikaların yöneticileri uzun yıllarını tutuklu olarak geçirdiler. DİSK Davası'nda yargılananları, aralarında TİP eski Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar, Halit Çelenk, eski İçişleri Bakanı Hasan Fehmi Güneş ve Turgut Kazan, Fikret İlkiz, Ergin Türsoy ile DİSK avukatları Ercüment Tahiroğlu ve Rasim Öz'ün de bulunduğu geniş bir hukukçu kadrosu savundu. DİSK Davası'nın ilk duruşmasında mahkeme heyeti, "savaş hali" hükümlerinin uygulanması kararı aldı. Bu karar uzun hukuksal tartışmalara neden oldu. Yargılama sırasında savunma hakkına sık sık müdahale edildi.

Öte yandan dava boyunca dönemin hükümet yetkilileri de davaya müdahale niteliği taşıyan açıklamalar yaptılar. 17 Aralık 1986 tarihinde Meclis'te ÇSGB 1987 Malî Yılı Bütçesi görüşülürken dönemin Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Mükerrem Taşçıoğlu yargılamaları devam eden DİSK'liler için "O kafası kopasıca sendikalar!" dedi. Bu ifade Genel Kurul'da çalışma bakanı ile SHP İzmir Adana Milletvekili Cüneyt Canver ve SHP Ankara Milletvekili Sururi Baykal arasında sert bir tartışmaya yol açtı. Dönemin Başbakanı ve eski MESS Başkanı Turgut Özal, *Herald Tribune*'a verdiği demeçte "Eğer komünizm propagandası yaparsanız mahkûm olursunuz. DİSK üyeleri bu kıstasa göre yargılandılar... DİSK'e komünistler mali yardım yaptı," diyerek DİSK Davası'nı etkilemeye çalıştı.

DİSK Davası'nın 22 Ağustos 1984 tarihli duruşmasında TCK'nin 146. maddesi uyarınca ölüm cezası istemiyle yargılanan tutuklu DİSK Yürütme Kurulu üyelerinden 9'unun tahliyesi kararlaştırıldı. Abdullah Baştürk ve DİSK Yürütme Kurulu üyeleri 3 yıl 11 ay 28 gün sonra tahliye edilmiş oldu. Bu tarihten itibaren DİSK Davası tutuksuz devam etti. DİSK Davası'nda, savunmalara davanın açılmasından 4 yıl 2 ay sonra, 25 Şubat 1986'da başlandı. DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk 470 sayfalık savunma yaptı. Abdullah Baştürk'ün savunması davanın ana savunması niteliğinde oldu. DİSK Davası çok büyük bir uluslararası sendikal dayanışmaya sahne oldu. Başta ICFTU ve ETUC olmak üzere Dünya Sendikalar Federasyonu (DSF) ile Dünya Emek Konfederasyonu (WLC) da DİSK Davası'na büyük dayanışma gösterdi. DİSK davalarına gözlemci yollandı. Avrupa'da büyük bir dayanışma kampanyası örgütlendi. Tutuklu DİSK yöneticileri ve ailelerine yönelik yardımlar bu dayanışma faaliyetlerinin en önemli bölümünü oluşturdu. Dayanışma kampanyası DİSK Davası'nın uluslararası kamuoyuna mal olmasını sağladı.

12 Eylül 1980 sonrasında uluslararası ilişkiler açısından en önemli gelişme, Ocak 1985'te ETUC'un DİSK'in üyelik başvurusunu, "ihtilalcilik" suçlamasıyla yargılandığı bir sırada onaylayarak DİSK'i üyeliğe kabul etmesi oldu. DİSK'in üyelik kararı ETUC'un Mayıs 1985'teki Genel Kurul'unda oybirliğiyle kabul edildi. DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk ETUC Yönetim Kurulu üyeliğine seçil-

DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk davada savunma yaparken (*Cumhuriyet* Arşivi).

di. İsveç İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Landsorganisationen-LO) 1988 yılında Baştürk'e, daha önce sadece bir kez Nelson Mandela'ya verilen "Özgürlük Savaşçısı" ödülünü verdi.

İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı 2 numaralı Askerî Mahkemesi DİSK Davası'yla ilgili kararını davanın açılmasından 5 yıl sonra 24 Aralık 1986'da açıkladı. 261 sendikacı ve 3 uzman 5 yıl 6 ay ile 15 yıl 8 ay arasında hapis cezasına çarptırıldı. 264 kişi hakkında verilen cezaların toplam süresi 2 bin 111 yıl 3 ay oldu (Tablo 3). Sıkıyönetim mahkemesi ayrıca DİSK'in ve üye sendikaların kapatılmasına ve malvarlığına el konulmasına karar verdi. Dava karara bağlandıktan sonra, gerekçeli kararın yazılması iki yıl, dosyanın Askerî Yargıtay'a gönderilmesi bir yıl sürdü. Böylece DİSK Davası uzun süre sürüncemede kaldı. Askerî Yargıtay 3. Dairesi 16 Temmuz 1991 günü, DİSK'in faaliyetlerinin durdurulmasından yaklaşık 11 yıl sonra, DİSK Davası ile ilgili kararını açıkladı. DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk ve arkadaşları hakkında TCK'nin 141 ve 142. maddelerinin kaldırılmış olması gerekçesiyle beraat kararı verdi. Mahkeme ayrıca DİSK'in ve üye sendikaların kapatılmasının da geçersiz olduğunu karara bağladı.

12 Eylül Darbesi'yle faaliyetleri durdurulan DİSK'in açılmasının önündeki engeller 11 yıl sonra kalkmış oldu. Böylece DİSK, faaliyetlerine yeniden başlama

TABLO 3
DİSK ve DİSK'e Üye Sendikaların Yöneticilerine Verilen Cezalar

Sendika adı	*Gözaltına alınanların sayısı*	*Hapiste geçen süre (gün-en az)*	*Hapiste geçen süre (yıl-en çok)*	*Ceza alanların sayısı*	*Toplam hapis cezası*
DİSK ana dava	50	1180	4	54	433 yıl 5 ay 10 gün
Asis	22	120	4	5	46 yıl 8 ay
Aster İş	27	30	3	7	69 yıl 9 ay 20 gün
Bank-Sen	40	30	4	12	80 yıl
Basın İş	49	2	4	4	32 yıl 2 ay 20 gün
Baysen	12	30	2,5	7	58 yıl 10 ay 20 gün
Devrimci Sağlık İş	28	30	2	8	93 yıl 4 ay
Devrimci Toprak İş	13	30	1,5	12	95 yıl 8 ay
Devrimci Yapı İş	10	30	3	-	-
Dev Maden Sen	100	18	1	12	93 yıl 4 ay
Fındık İş	29	49	3	4	35 yıl 6 ay 20 gün
Genel-İş	69	840	4	21	123 yıl 4 ay
Gıda İş	76	120	4	6	53 yıl 4 ay
Hürcam İş	46	120	4	6	56 yıl 8 ay
İlerici Deri İş	25	120	4	3	26 yıl 9 ay
Keramik İş	26	30	4	10	70 yıl
Lastik İş	100	120	4	4	25 yıl 6 ay 20 gün
Limter İş	4	7	3	8	71 yıl 1 ay 10 gün
Nakliyat İş	35	120	4	3	26 yıl 9 ay
OLEYİS	63	1320	3,5	9	57 yıl 9 ay 10 gün
Petkim-İş	52	30	3	7	62 yıl 2 ay 20 gün
Sine-Sen	35	120	4	9	80 yıl
Sosyal İş	14	60	3	5	45 yıl 11 ay 10 gün
TİS	16	750	3,5	4	41 yıl 1 ay 10 gün
T. Maden İş	590	30	4	12	71 yıl 1 ay 10 gün
Tekges İş	15	30	3,5	12	100 yıl
Tekstil	285	90	4	8	58 yıl 10 ay 20 gün
Tümka-İş	40	45	3	4	35 yıl 6 ay 20 gün
Yeraltı Maden İş	60	30	4	2	16 yıl 2 ay 20 gün
Yeni Haber İş	24	90	2,5	6	50 yıl
DİSK toplamı	1.955			264	2 bin 111 yıl 3 ay

Kaynak: Aziz Çelik (ed.) (2020). *Emeğe Karşı Sermaye Darbesi: 12 Eylül İşçi Haklarını Nasıl Yok Etti?*, İstanbul: DİSK Yayınları.

imkânına kavuştu. Beraat etmesine karşın DİSK'in malvarlığına el konmak istendi. Askerî Yargıtay'ın kararı DİSK'in açılmasının önündeki bütün yasal engelleri ortadan kaldırmıştı. Ancak DİSK'in malvarlığı hâlâ kayyum yönetimindeydi. DİSK'in malvarlığına el koymak için Nisan 1991'de kabul edilen 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu'na özel bir hüküm konmuştu. 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nun geçici 9. maddesi, 8 Nisan 1991 tarihinden önce kayyuma devredilen konfederasyon ve konfederasyona bağlı işçi sendikalarının taşınır ve

taşınmaz mallarının, bu mallardan elde edilen gelirlerin, tüm nakit mevcutlarının 2821 sayılı Sendikalar Kanunu'nun 46. maddesine göre tasarruf edilmek üzere İş ve İşçi Bulma Kurumu'na devrini öngörüyordu. ÇSGB, DİSK'in malvarlığının İş ve İşçi Bulma Kurumu'na devredilmesini istedi.

DİSK ve üyesi sendikaların Şubat 1991 başında bankalardaki parası yaklaşık 180 milyar TL, taşınabilir ve taşınamaz mallarının (sendika binaları, arsalar, tatil köyleri, eğitim ve dinlenme birimleri, otomobiller, matbaalar, bilgisayarlar, büro malzemeleri vs.) değeri ise yaklaşık 1 trilyon 440 milyar TL idi. Anayasa Mahkemesi'nin 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nun geçici 9. maddesini 31 Mart 1992 ve 1992/20 sayılı kararıyla iptal etmesiyle DİSK, malvarlığına kavuşmuş oldu. 12 Eylül'de askerî yönetimin el koymuş olduğu ve daha sonra Anayasa Mahkemesi'ne tahsis edilen Genel-İş'e ait bina dışında, DİSK ve DİSK'e bağlı sendikalara ait binalar, diğer taşınmazlar, araç ve paraların iadesi ancak 1992 mart ayı sonunda gerçekleşti. Böylece 11 yıl süren hukuksuz yargılama süreci sonunda DİSK aklanmış ve malvarlığı iade edilmiş oldu. Ancak bu 11 yılda DİSK'in üyeleri başka sendikalara geçmek zorunda kalmış ve DİSK'in üyesi kalmamıştı. Öte yandan 12 Eylül sonrası inşa edilen bambaşka bir siyasal rejim ve emek rejimi söz konusuydu. Dünyada köklü değişiklikler

El konulan ve Anayasa Mahkemesi'ne tahsis edilen DİSK Genel-İş Binası (DİSK Arşivi).

olmuş, Türkiye'de siyasal ve iktisadi rejim değişmiş ve yeni otoriter bir sendikal rejim inşa edilmişti.

12 Eylül'den En Çok Zarar Gören Sendikal Örgüt

12 Eylül Darbesi, bir bütün olarak emek ve sendikal hareketi tahrip etti. Sendikal faaliyetler, toplu pazarlık ve grev haklarını askıya aldı. Darbe koşullarında hazırlanan Anayasa ve sendikal yasalar ile otoriter bir emek rejimi inşa edildi. Diğer sendikal örgütlere yönelik çeşitli kısıtlamalar söz konusu olsa da 12 Eylül Darbesi'nin sendikal hareketteki temel hedefi DİSK oldu. DİSK 12 Eylül Darbesi ile 1991 arasında faaliyetten menedildi, malvarlığına el konuldu ve yöneticileri idamla yargılandı. TÜRK-İŞ ise darbeye desteğini açıkladı ve TÜRK-İŞ Genel Sekreteri Sadık Şide, darbe hükümetinde sosyal güvenlik bakanı oldu. HAK-İŞ de darbeyi desteklediğini açıkladı ve 12 Eylül dönemini ciddi bir zarar görmeden atlattı. Faaliyetleri durdurulan MİSK'e dava dahi açılmadı. Böylece 12 Eylül ile sonrasında, DİSK yargılanırken oluşturulan yeni sendikal rejimde TÜRK-İŞ ve HAK-İŞ giderek "en çok müsaadeye mazhar örgütler" ve "makbul" sendikalar haline geldi. 12 Eylül Darbesi'nden en çok zarar gören örgüt olan DİSK de darbe karşısında bir direnç gösteremedi.

1961'de sendikal haklar için o güne kadarki en görkemli eylem olan Saraçhane Mitingi'ni yapan, 1960'larda fabrika direnişleri ile sendika hakkına sahip çıkan,15-16 Haziran'da DİSK'i direnerek savunan, 1970'lerde nice kitle grev ve direnişlerini gerçekleştiren işçiler; 12 Eylül'de yerinden kıpırdamamıştı. 12 Eylül Darbesi ne örgütlü ne de kendiliğinden bir işçi direnişi ile karşılaştı. Örgütlü emek hareketi, 12 Eylül'de yenilgiyi kabul etti. Bu yenilgi daha sonraki dönemler için telafisi güç kayıplar yarattı. Emeğin 1960'ların başında başlayan 20 yıllık yükselişinin ardından uzun bir baskı dönemi gelmekle kalmadı, 1960'ların sosyal hak ve özgürlükleri yeni-liberal ve muhafazakâr karması bir otoriter zihniyet tarafından yok edildi. Emeğin uzun yükselişi sermayenin güçlü bir karşı saldırısı ile durduruldu. Sermayenin bir karşı hareketi olarak da okunabilecek olan 12 Eylül, sendikaların yükseliş dönemini sona erdirdi.

Sendikal hareketin 12 Eylül yenilgisini sadece darbenin zecrî tedbirleri ile açıklamak kolaycılık olur. 1970'lerin sonlarına doğru tırmanan şiddet-terör sarmalı, siyasal ve ekonomik istikrarsızlığın yarattığı katastrofik ortam, kitlelerdeki bıkkınlık, yoğun sendikal ve sol içi rekabet ile parçalanmışlık darbecilerin toplumsal destek ve meşruiyet sağlamasına yol açtı. DİSK'te uzun süredir devam eden iç çekişme ve sosyalist solun kendi içindeki çatışmaları toplumsal muhalefetin dinamik kesimlerini de yorgun ve bıkkın hale getirmişti. 1970'lerin yük-

selen emek mücadeleleri aynı zamanda kaotik şiddet sarmalı ile yan yana cereyan etti. Bu durum emekçilerde yorgunluk, yılgınlık ve güvensizlik yarattı. Bu nedenle de sendikal hareket darbeye karşı direnmeyi aklından bile geçirmedi, geçirmesi de mümkün değildi. Bu sadece bir cesaret sorunu olarak değerlendirilemez. Darbeye direniş çağrısına uyacak bir ruh hali ne toplumda ne de işçiler arasında vardı.

Dipten Gelen Dalga: Yoksullaşan İşçi Sınıfının Direnişi ve 1989 Bahar Eylemleri

AZİZ ÇELİK

1989 Bahar Eylemleri katılım, yaygınlık ve süre açısından Türkiye emek tarihinin en etkili eylemleri olarak kabul edilebilir. Bahar Eylemleri, 1989'un bahar aylarında neredeyse bütün iş kollarından işçilerin ülke çapında katıldığı yaygın işçi eylemleridir. Kamu kesimi toplu iş sözleşmelerinin tıkanması üzerine ağırlıkla kamu işçilerinin başlattığı Bahar Eylemleri, Türkiye emek tarihinin daha önceki ve sonraki kitlesel eylemlerini katbekat aşan bir kitlesellik ve yaygınlık yanında çok zengin bir eylem repertuarı da içeriyordu. 1989 bahar aylarında gerçekleşen Bahar Eylemleri'nin artçı etkileri 1990 ve 1991'de sürdü.

Seksenli yıllar ilk yarısında bastırılan emek hareketi, seksenlerin sonlarına doğru yeniden tarih sahnesine çıktı. 12 Eylül'ün ardından işçi ücretlerinde yaşanan reel gerileme ve gelir bölüşümünün bozulmasını bu kitapta *24 Ocak ve 12 Eylül Cenderesinde Türkiye'de Emek Hareketi* başlıklı yazımda ayrıntılı olarak ele aldım. İşçilerin bu tablo karşısında tepkileri seksenli yılların ikinci yarısında ortaya çıkmakta gecikmedi. Sendikal mevzuatın bütün kısıtlayıcı ve engelleyici hükümlerine rağmen grevler ve işçi eylemleri yeniden gündeme geldi ve seksenlerin ikinci yarısında hızla tırmanmaya başladı. Bu yazıda Türkiye işçi

Bağımsız Otomobil-İş Sendikası tarafından yürütülen 1986 Netaş grevi.

sınıfının en önemli eylemlerinden biri olan Bahar Eylemleri'ni, öncesindeki diğer grevler ve işçi eylemleriyle birlikte ele alacağım.

Seksenli yıllarda faaliyetleri durdurulan ve yargılanan DİSK üyelerinin önemli bir bölümü TÜRK-İŞ üyesi sendikalara üye olurken bir bölümü de bağımsız sendikalara katıldı. DİSK üyelerinin katılımı TÜRK-İŞ tabanında olumlu etkiler yarattı. TÜRK-İŞ yönetimi başlangıçta 12 Eylül Darbesi'ne destek olsa da özellikle 1982 Anayasası ve 2821-2822 sayılı Yasaların ardından yavaş yavaş tutum değiştirmeye başladı. ANAP-Özal hükümetlerinin izlediği neoliberal politikalar TÜRK-İŞ'in 1980 öncesindeki geleneksel devletle-hükümetlerle uyumu esas alan politikaları sürdürmesini olanaksız kıldı. ANAP'ın neoliberal politikaları TÜRK-İŞ'in de tutumunun değişmesine yol açtı.

1980'lerin Grevleri: Zor Ama Mümkün!

12 Eylül 1980 Askerî Darbesi ile askıya alınan grev hakkı dört yıl sonra tekrar kullanılmaya başlanabildi. Grevler Ekim 1984'ten itibaren yeniden uygulanmaya başlandı. Ancak 12 Eylül sonrasının grevlere ilişkin sınırlayıcı yasal düzenlemeleri nedeniyle (bu konuyu bu kitapta 1980'lerde emek hareketi konulu yazımda ele aldım) ciddi zorluklar ortaya çıktı. Seksenlerin ikinci yarısında önce Bağımsız Otomobil-İş Sendikası tarafından 1986'da İstanbul Ümraniye'de kurulu Netaş işyerinde yapılan grev, ardından Petrol-İş Sendikası'nın 1987'de 33 işyerini kapsayan grevi, Deri-İş Sendikası'nın Kazlıçeşme Grevi, Tez-Koop-İş'in Migros Grevi ve Kristal-İş Sendikası'nın 1989'da Şişecam'a bağlı işyerlerinde yürüttüğü grev, 1989'da SEKA tarihinin ilk grevi emek hareketindeki canlanmanın önemli örnekleri oldu. Bu grevler "Bu yasalarla grev yapılmaz," şeklinde özetlenebilecek pasifist sendikal tutumun aşılmasında ve sendikaların mücadeleci bir çizgiye yönelmesinde etkili oldu. Grevlerin çoğu daha çok TÜRK-İŞ içindeki ilerici sendikalar ile bağımsız sendikalar tarafından yapılmakla birlikte dönem boyunca TÜRK-İŞ'te de bir bütün olarak köklü bir tutum değişikliği oldu.

Seksenlerin ikinci yarısında TÜRK-İŞ ve üye sendikaları –1960-1980 döneminin tersine– çok sayıda grev, yürüyüş ve miting ile çeşitli eylemler gerçekleştirdi. TÜRK-İŞ 12 Eylül sonrasında ilk mitinglerini Şubat 1986'da Balıkesir ve İzmir'de yaptı. TÜRK-İŞ 1986 ara seçimlerinde ANAP'a oy verilmemesi yönünde çağrı yaptı ve bu amaçla çeşitli mitingler düzenledi. Bu durum TÜRK-İŞ'in 1960'ların ortalarından beri sürdürdüğü *partiler üstü politika* yaklaşımını fiilen terk etmesi anlamına geliyordu. TÜRK-İŞ, 1987 yılında ANAP hükümetine karşı çok daha açık bir tavır aldı ve siyasî yasakların kalkmasına ilişkin referandum sırasında aktif tutum alarak (hükümetin tersine) yasakların kalkması yönünde oy kullanıl-

ması çağrısı yaptı. TÜRK-İŞ'in 12 Eylül sonrası en önemli eylemlerinden biri Bahar Eylemleri'ni takiben 3 Ocak 1991 tarihinde gerçekleştirilen *İşe Gitmeme Eylemi* (genel grev) oldu.

1984-1988 arasında zayıf bir grev eğilimi söz konusu iken gerçek ücretlerdeki büyük düşüşler nedeniyle seksenlerin sonuna doğru grev eğilimi artmaya başladı. 12 Eylül öncesi dönemde 1980 yılının ilk 8 ayında 70 bini aşkın işçi greve çıkarken 5,4 milyon işgünü grevde geçmişti. 1984 yılında cılız olarak başlayan grevler ilerleyen yıllarda kitlesel hale geldi. 1984 ila 1990 yılları arasında toplam 276 bin işçi greve katıldı. Bu işçilerin 108 bini kamuda 168 bini özel sektörde çalışmaktaydı. 1987 yılına kadar son derece sınırlı olan grevci sayısı bu yıldan başlayarak düzenli olarak artmaya başladı ve 1987, 1988 ve 1989'da yıllık ortalama 30-40 bin işçinin katıldığı grevlere 1990'da 160 binin üzerinde işçi katıldı. Grevlerde Bahar Eylemleri döneminde ciddi bir sıçrama yaşandı. 1990 yılındaki grevci işçi sayısı 1980'dekinin iki katına yakındır (Tablo 1). Bu tablo emek hareketinin 1980'lerin sonundaki güçlü yükselişine işaret etmektedir.

TÜRK-İŞ tarafından 22 Şubat 1986'da düzenlenen İzmir mitingi (Fotoğraf: Ümit Otan, *Cumhuriyet*).

Bilindiği gibi grevlerle ilgili önemli göstergelerden biri grevde geçen işgünü sayısıdır. 1980'li yıllar boyunca toplam 10,7 milyona yakın işgünü grevlerde geçti. Grevde geçen işgünü sayısı greve katılan işçi sayısı ile paralellik göstermektedir. 1987 ve sonrasında grevci işçi sayısının artışına paralel olarak grevde geçen işgünü sayısında da belirgin bir yükseliş görüldü. 1987 ve 1988 yıllarında iki milyon işgününe yaklaşan grevde geçen süre 1989'da 3 milyon ve 1990'da ise 3,5 milyon işgününe yaklaştı (Tablo 2). Bu sürenin kamu ve özel sektör arasında dengeli dağıldığı görülmektedir. Grevlerin 1989 yılında kamuda, 1990 yılın-

TABLO 1
Greve Katılan İşçi Sayısı (1984-1990)

Yıllar	Toplam	Kamu	Kamu oran (%)	Özel	Özel oran (%)
1984	561	526	94	35	6
1985	2.410	-	-	2.410	100
1986	7.926	-	-	7.926	100
1987	29.734	6.507	22	23.227	78
1988	30.057	12.850	43	17.207	57
1989	39.435	30.153	76	9.282	24
1990	166.306	58.616	35	107.690	65
Toplam	276.429	108.652	39	167.777	61

Kaynak: ÇSGB, Çalışma Hayatı İstatistikleri (çeşitli yıllar).

TABLO 2
Grevde Geçen İşgünü (1984-1990)

Yıllar	Toplam	Kamu	Oran (%)	Özel sektör	Oran (%)
1984	4.947	2.252	46	2.695	54
1985	194.296	-	-	194.296	100
1986	234.940	-	-	234.940	100
1987	1.961.940	325.707	17	1.636.233	83
1988	1.892.655	1.054.089	56	838.566	44
1989	2.911.407	2.558.633	88	352.774	12
1990	3.466.550	1.363.850	39	2.102.700	61
Toplam	10.666.735	5.304.531	50	5.362.204	50

Kaynak: ÇSGB Çalışma Hayatı İstatistikleri.

da ise özel sektörde yaygınlaştığı görülmektedir. Kamudaki işçi eylemlerinin ardından özel sektörde de grevler yaygınlaşmaya başladı.

Greve çıkan işçi sayısı ve grevde geçen işgünü önemli göstergeler olmakla birlikte bu ölçütler grev yoğunluğunu anlamak için yeterli değildir. Grevlerin yoğunluğunu anlamak için 1000 işçi başına grevde geçen işgününe bakmak gerekir. Seksenli yılların sonuna doğru greve çıkan işçi sayısı ve grevde geçen işgünü tırmanmakla birlikte grev yoğunluğu 12 Eylül öncesine göre daha düşüktür. 1980 yılında grev yoğunluğu (1000 sigortalı işçi başına grevde geçen işgünü) 2.453 gibi oldukça yüksek bir düzeydeydi (Tablo 3). 12 Eylül 1980 ile 1984 arasında grev ve toplu pazarlık hakları askıya alındığı için bu dönemde greve çıkılamadı. ANAP'lı yıllarda ise (1984-1991) işçi hareketi canlılığını korumakla birlikte grev yoğunluğu ciddi bir biçimde düştü ve 621'e geriledi. ANAP döneminde yıllık ortalama 55 binden fazla işçi grevlere katılırken grevde geçen işgünü ortalama 1 milyon 810 gün oldu (Tablo 3).

TABLO 3
Dönemlere Göre Grev Eğilimi (Yıllık Ortalama)

Dönem	*Greve katılan işçi sayısı*	*Grevde geçen işgünü*	*Sigortalı işçi sayısı*	*Grev yoğunluğu (1000 işçi başına grevde geçen işgünü)*
1980 (8 ay)	70.332	5.408.618	2.225.000	2.453
12 Eylül askerî cunta dönemi (1981-1983)	-	-	2.273.000	-
ANAP dönemi (1984-1991)	55.175	1.809.511	2.913.000	621

Kaynak ve açıklama: 1980 yılına ait grev verileri Tunç Tayanç (1987), *Türkiye'de Yapılan Grevlerin Nicel ve Nitel Değerlendirmesi (1963-1980)*, İstanbul: Türkiye Denizciler Sendikası Yayınları adlı çalışmadan alınmıştır. Bakanlık verilerinde grevde geçen işgünü sayısı 1.3 milyon olarak yer almaktadır. 1980 yılındaki grevlere katılan işçi sayısı ve ortalama grev uzunluğu dikkate alındığında bakanlık verilerinde ciddi bir tutarsızlık olduğu görülmektedir. 1984 ve sonrası grev verileri ise Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı çalışma istatistiklerinden alınmıştır. Sigortalı işçi sayıları Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK) verilerinden alınmıştır.

1989 Bahar Eylemleri

Kamu kesiminde çalışan işçilerin 1989 yılı mart, nisan ve mayıs aylarında başlattıkları ve Bahar Eylemleri olarak bilinen protesto eylemleri ve işçi direnişleri 12 Eylül 1980 sonrasının ilk büyük işçi hareketi dalgası idi. Bahar Eylemleri olarak bilinen kamu işçilerinin uzun soluklu mücadelesi seksenlerin ve hatta Türkiye emek tarihinin en kapsamlı işçi hareketidir. 1989'da başlayan ve etkileri 1990 ve sonrasında da süren Bahar Eylemleri ekonomik olduğu kadar siyasal etkileri de olan işçi sınıfı ve toplumsal muhalefet hareketinin önemli bir yükseliş dönemiydi. İşçilerin hak mücadeleleri çeşitli biçimlerde doksanların ortalarına kadar yükselişini sürdürdü.

Seksenlerin ikinci yarısındaki işçi eylemlerinin zirvesi 1989 Bahar Eylemleri oldu. 12 Eylül Darbesi'nin ağır tahribatının ardından seksenlerin ortalarından itibaren kıpırdamaya başlayan işçi sınıfı, 1989 Bahar Eylemleri ile yeniden tarih sahnesine çıktı ve tarih yazdı. Türkiye emek tarihinin en geniş katılımlı, en yaygın ve en uzun eylem zinciri Bahar Eylemleri oldu. Grevler, direnişler, fabrika işgalleri, yürüyüşler, mitingler, genel eylemler, iş bırakmalar, genel grevler yanında envai çeşit yaratıcı eylem biçimleri Bahar Eylemleri'ni ayırt edici kıldı.

Bahar Eylemleri'ne Giden Süreç

1983'te kabul edilen sendikal mevzuatın greve ilişkin sınırlandırmaları ve hantal mekanizmaları nedeniyle dönem boyunca fiilî işçi eylem ve direnişleri gide-

rek daha fazla önem kazandı. Seksenlerin grev dışı eylemlerinin en yaygın ve kapsamlısı kuşkusuz Bahar Eylemleri olarak adlandırılan eylem dizisidir. Kamu kesiminde çalışan işçilerin Bahar Eylemleri TÜRK-İŞ'e bağlı 26 sendikanın oluşturduğu Koordinasyon Kurulu'yla üç kamu işveren sendikası (TÜHİS, KAMU-İŞ ve TÜRK KAMU-SEN) arasında sürdürülen ve 600 bin civarında kamu işçisini kapsayan toplu sözleşme görüşmelerinde ilerleme sağlanamaması üzerine yapıldı.

12 Eylül döneminde toplu pazarlık ve grev hakkının askıya alındığı yıllarda uygulanan 2364 sayılı Süresi Sona Eren Toplu İş Sözleşmelerinin Sosyal Zorunluluk Hallerinde Yeniden Yürürlüğe Konulması Hakkında Kanun, TBMM'nin yeniden göreve başladığı Aralık 1983 tarihinde yürürlükten kalktı. Ancak ANAP hükümeti tarafından 5 Temmuz 1984 tarihinde 1984/15 sayılı Başbakanlık Genelgesi'yle oluşturulan Kamu Toplu İş Sözleşmeleri Koordinasyon Kurulu, yeni yasal düzenlemelerin getirdiği kısıtlamalar yanında, hükümetin izlediği iktisat politikalarını da bir bütün olarak toplu iş sözleşmelerine yansıtmak istedi. Bu durum TÜRK-İŞ ile hükümet arasında ciddi bir gerilime yol açtı. TÜRK-İŞ, hükümetin oluşturduğu Koordinasyon Kurulu'nu serbest toplu pazarlık hakkına bir müdahale olarak yorumladı. Kamu Koordinasyon Kurulu'nun daha önce YHK ve TİSK tarafından benimsenen bir dizi ilkeyi benimsediğini vurgulamak gerek. ANAP hükümeti daha sonra Koordinasyon Kurulu yerine kamu işveren sendikalarını geçirdi. 27.6.1985 tarihli ve 1986/1 sayılı Başbakanlık Genelgesi'yle kamu işveren sendikalarının kurulması kararlaştırıldı. Bir yandan yasal kısıtlamalar, öte yandan ANAP hükümetinin izlediği iktisat politikalarından kaynaklanan sorunlar toplu iş sözleşmelerinin sık sık uyuşmazlıkla sonuçlanmasına ve çıkmaza girmesine yol açtı.

TÜRK-İŞ'in kamu kesimi toplu iş sözleşmelerini koordinasyon içinde yürütmesi Özal hükümeti döneminde, 1984 yılından itibaren başlatılan uygulamaların bir sonucu oldu. Seksenli yılların ortalarından başlayarak kamu kesimi toplu iş sözleşmeleri süreci, TÜRK-İŞ ile hükümet arasında fiilen ulusal ölçekli bir çerçeve sözleşme olarak yürütülmeye başlandı. Kamu işletmelerinin neredeyse tümünde örgütlü olan TÜRK-İŞ, kamu kesimi toplu iş sözleşmelerini oluşturduğu bir Koordinasyon Kurulu ve/veya TÜRK-İŞ Yönetim

1989 Bahar Eylemleri sırasında Kasımpaşa tersane işçileri polis tarafından durdurulmaya çalışılıyor.

Kurulu aracılığıyla sürdürdü. Bu kurul kamu toplu iş sözleşmeleri için temel politikaları belirledi ve hükümetle bunları müzakere etmeye başladı. Uyuşmazlık prosedürü de birlikte yürütüldü. Varılan sonuçlar bir mutabakat metni (protokol) haline getirildi ve bu mutabakat metni çerçevesinde her sendika kendi sözleşmesini bağıtlayarak hukuksal süreci tamamladı.

1989 başında 600 bin kamu işçisinin toplu iş sözleşmelerinin yenilenmesinin gündeme gelmesi üzerine TÜRK-İŞ sözleşme görüşmelerini ortaklaşa yürütmek ve ortak tutum almak için kamu kesiminde örgütlü olan 26 üye sendikanın içinde olduğu bir Koordinasyon Kurulu oluşturdu. Müzakerelere kamu işletmelerini temsilen 3 kamu işveren sendikası (TÜHİS, KAMU-İŞ ve TÜRK KAMU-SEN) katıldı. Ancak kamu işveren sendikalarıyla yapılan görüşmelerde hiçbir ilerleme sağlanamadı. Kamu işveren sendikaları görüşmelerde ücret teklifi dahi vermediler. Bu tıkanıklık diğer faktörlerle birlikte Bahar Eylemleri'ni tetikledi. Mart ayında başlayan eylemler nisan ve mayıs aylarında zirveye ulaştı.

Eylemlerin Yaygınlığı

1989 Bahar Eylemleri hem katılan işçi ve sendika sayısı hem coğrafi dağılım hem de süre açısından Türkiye emek tarihinin en önemli eylemidir. 1989'da büyük bölümü Bahar Eylemleri olmak üzere direniş ve eylemlere yaklaşık 1,3 milyon işçinin katıldığı tahmin edilmektedir. Ancak bir işçi birden çok eyleme katılmış olabileceğinden bu sayı tekil işçi sayısı olarak değil, eylemlere toplam katılım olarak değerlendirilmelidir. Bahar Eylemleri 600 bin kamu işçisinin toplu iş sözleşmelerini kapsamakla birlikte özel sektörde görülen eylem ve direnişler de eklendiğinde bu sayının çok daha üzerine çıkıldığını söylemek mümkündür. Eylemler 600 bin işçiyi kapsasa da işçilerin birkaç kez eylem yapmaları nedeniyle katılım 1,3 milyon olarak tahmin edilmektedir (Tablo 4). Köstekli'nin derlediği kapsamlı verilere gö-

TABLO 4
1989 Bahar Eylemleri ve Direnişlerine Katılım Tahmini

Konfederasyon/Sendika	*Katılan işçi sayısı*	*Oran (%)*
TÜRK-İŞ üyesi sendikalar	1.104.942	84
HAK-İŞ üyesi sendikalar	45.638	3
Bağımsız sendikalar	141.967	11
Diğer	25.446	2
Toplam	1.317.993	100

Derleyen: İlyas Köstekli, *Petrol-İş 89 Yıllık*. Not: Direnişlere katılan işçi sayıları her bir direniş için ayrı hesaplandığından ve bir işçi birden çok eyleme katılmış olabileceğinden toplam sayı tekil işçi sayısı olarak değil eylemlere toplam katılım olarak değerlendirilmelidir.

re eylemlere katılanların ezici çoğunluğu TÜRK-İŞ'e bağlı sendikaların üyeleridir. Direnişlere katılan işçilerin 1,1 milyonu TÜRK-İŞ'e bağlı sendikalara üye işçilerdir. Bahar Eylemleri döneminde DİSK Davası'nın devam ettiğini dolayısıyla DİSK'in bu dönemde sendikal faaliyet gösteremediğinin altını çizmek lazım. Dolayısıyla eylemlere asıl katılımın TÜRK-İŞ üyesi sendikalardan olması işin doğası gereğidir.

1989 Bahar Eylemleri, kamu işyerlerinin neredeyse tamamını kapsadı. Kamu İktisadi Teşekkülleri'nin yanında kamu hizmeti üreten işyerlerinde çalışan kamu işçileri de Bahar Eylemleri'ne katıldı. Eylemlere TÜRK-İŞ üyesi 20'den fazla sendika katıldı. Bu sendikalar ağırlıkla kamu işyerlerinde örgütlü sendikalardı. Ancak Bahar Eylemleri ile aynı dönemde özel sektörde de eylemler görüldü. Eylemlere bağımsız Çelik-İş, Otomobil-İş ve Laspetkim-İş sendikaları da katıldı. Kamu işletmeleri ve işyerleri Türkiye'nin dört bir yanına dağıldığı için neredeyse Türkiye'nin bütün illerinde Bahar Eylemleri'ne katılım oldu. Tablo 5'te Bahar

TABLO 5
Bahar Eylemleri'ne Katılan İşyerleri ve Sendikalardan Bazıları

Eylem yapılan işyeri ve işletmeler	*İşçilerin üye olduğu sendika*
DMO, MEB, Banknot gibi kamu kesimi basımevleri	Basın-İş
Belediyeler ve İETT	Belediye-İş
Karabük ve İskenderun Demir Çelik Fabrikaları	Çelik-İş (Bağımsız)
TCDD, Tülomsaş	Demiryol-İş
İstanbul Şehir Hatları İşletmesi	Denizciler Sendikası
Kazlıçeşme deri atölyeleri (özel sektör)	Deri-İş
Türkiye Gemi Sanayi AŞ'ye ait tersaneler; Pendik, Camialtı, Haliç, İstinye, Alaybey Tersaneleri	Dok Gemi-İş
PTT işyerleri	Haber-İş
Askerî tersaneler ve askerî işyerleri	Harb-İş
THY	Hava-İş
Şişecam işyerleri (özel sektör)	Kristal-İş
Lastik fabrikaları	Laspetkim-İş (Bağımsız)
Alsancak Limanı	Likat-İş
Metal fabrikaları (özel sektör)	Otomobil-İş (Bağımsız)
Tüpraş, TPAO, Etibank Bandırma, Sümerbank suni ipek işyerleri	Petrol-İş
Şeker fabrikaları	Şeker-İş
TKİ, TTK, Etibank, Karadeniz Bakır İşletmeleri	T. Maden-İş
Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM) işyerleri	Tarım-İş
TEKEL, ÇAYKUR	Tek Gıda-İş
TEK, DSİ, İller Bankası işyerleri	Tes-İş
Spor Toto, TÜBİTAK	Tez-Koop-İş
Ambarlar (özel sektör)	TÜMTİS
MKE Kırıkkale Fabrikası	Türk Metal Sendikası
TCK, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı işyerleri, Köy Hizmetleri işyerleri	Yol-İş

Not: Bu liste sadece Bahar Eylemleri sırasında öne çıkan işyerleri ve sendikalardan bir bölümünü içermektedir. Eylemlere katılan işyeri ve sendikalar daha geniştir. Bu liste Köstekli'nin çalışmasından (289 *Petrol-İş Yıllığı*) derlenmiştir.

Eylemleri'nin yapıldığı belli başlı işyerleri ve eylemci işçilerin üye olduğu sendikalar yer alıyor.

1989 yılı direnişleri daha çok toplu iş sözleşmeleri uyuşmazlıkları, ek zam talebi, işçilerin alacakları ücretlerin yetersizliği vb. ekonomik talepleri içeren işçi eylemleri ve protestoları yanında işten atmalara karşı yoğun direnişleri de içerdi. Petrol-İş'in dayanışma ve iktidarı protesto için 7 Ağustos'ta yaptığı genel direniş, TÜMTİS, Topkapı ambar işçilerinin cezaevlerindeki ölüm oruçlarını desteklemek için 3 saatlik işi durdurmaları, Kazlıçeşme deri işçilerinin 1 Mayıs'ta bir gün üretimi durdurmaları gibi siyasî talepleri içeren işçi direnişleri de yapıldı. Köstekli'nin vurguladığı gibi '89 yılı işçilerin sendika içi demokrasinin hayata geçmesi için de direnişler yaptığı bir yıl oldu. Tersane işçilerinin delege seçimlerini protesto eylemleri, direnişlerin sendikal demokrasi için de uygulandığının bir örneğidir.

1989 yılı, işverenlerin sendikasızlaştırma yönündeki baskılarına karşı direniş örneklerinin yer aldığı bir yıl oldu. BANKS üyesi Yapı Kredi Bankası çalışanlarının TİS'in YHK'ye gitmesinden sonra başlattıkları direnişler, sendika yöneticilerinin açlık grevi, buna karşı Yapı Kredi Bankası işverenin işçileri toplu olarak sendikadan istifaya zorlaması ve istifa etmeyenleri işten atması '80'lerde yaşanan tipik bir sendikasızlaştırma örneği oldu. Ancak banka emekçilerinin direnişleri, sendikal tasfiyeye ve BANKS'ın kapanmasına engel olamadı.

Eylem Türleri

'89 direnişlerinin önemli bir yanı da direnişlerin yemek boykotu, sakal bırakma gibi pasif olanlarından, işi yavaşlatma, yürüyüş, miting, açlık grevleri gibi da-

TABLO 6
1989 Bahar Eylemleri'nde Yaygın Olarak Kullanılan Direniş Biçimleri

Açlık grevi	İşyeri işgali
Alkışlı protesto	Sakal bırakma
Basın bildirisi	Servis araçlarına binmeme
Bordroları balona bağlayıp uçurma	Siyah çelenk bırakma
Bordroları postalama	Toplu boşanma davası açma
Çıplak ayakla yürüyüş	Yürüyüşler
Çocuklarını evlatlık verme	Trafiği kapatma
Fabrika önünde soğan ekmek yeme	Tüm ailece yürüyüş
Fazla mesaiye kalmama	Ücret almama
İşbaşında oturma	Vezne önünde bekleme
İşe gitmeme	Vizite eylemi
İşi durdurma	Yemek boykotu
İşi yavaşlatma	

Derleyen: İlyas Köstekli, *Petrol-İş Araştırma, Petrol-İş 89*.

ha etkin olanlara geçilmesidir. '89 Bahar Eylemleri, belirli sektörler için zaman zaman genel grev havasına büründü. Kamu kesiminde çalışan işçilerin ve bunlara destek veren diğer çalışanların gerçekleştirdikleri eylemlerde işçiler bilinen eylem türlerinin yanı sıra bazıları ilk defa uygulanan ilginç eylemleri denediler. Voyvoda'nın vurguladığı gibi Bahar Eylemleri, daha önceki işçi hareketlerinden farklıdır. İşçiler şikâyetlerini dile getirmek için yasa boşluklarından yararlanarak ya da bazen yasalara karşı gelerek birçok yöntem buldular. "Onların bu hareketleri renkli, cesur ve yaratıcıdır: Toplu olarak hastaneye gittiler, yemekleri boykot ettiler, bıyık ve sakal uzattılar, çocuklarını bakamadıklarını göstermek için sembolik olarak çocuklarını sattılar, ailelerini bir arada tutamadıklarını iddia ederek toplu boşanma için mahkemeye başvurdular."

Bahar Eylemleri'nin Özellikleri

Eylemler Sadece İktisadi Değil Siyasal Boyut da Taşıyorlardı

12 Eylül darbe koşulları, ANAP hükümetleri döneminde yaşanan ciddi reel ücret kayıpları ve yoksullaşma Bahar Eylemleri'nin en büyük nedeniydi. Gerçek ücretlerde yaşanan gerileme ve toplu pazarlıklar üzerindeki basınç Bahar Eylemleri'ni tetikledi ve direniş eğilimini ciddi biçimde artırdı. Bahar Eylemleri, 12 Eylül askerî yönetimi döneminde çıkarılan sendikal yasalarla işçi hak ve özgürlüklerinin kısıtlanmasına ve gelir bölüşümünde işçi sınıfı aleyhine yaratılan gerilemeye bir tepkiydi. Bu yönüyle eylemlerin esas motifinin iktisadi olduğu söylemek mümkündür. Ancak eylemler salt ekonomik çerçeveyle sınırlı kalmayıp politik talepler de içeriyordu. Dönemin Turgut Özal hükümeti, yükselen işçi eylemleri karşısında sendikaları suçluyordu. Örneğin Başbakan Turgut Özal 14 Nisan 1989'da yaptığı

1980'lerde işçilerin gözünde Özal, Bedri Koraman'ın karikatürü.

bir açıklamada "Eylemlerle ilgili olarak sendikacılarla görüşmeyeceğini ancak insani nedenlerle işçiler arasından seçilmiş bir heyetle görüşebileceğini" bildirdi. Başbakan Özal'a göre, eylemleri bir daha seçilememe durumu olan sendikacılar yaptırıyordu.

Bahar Eylemleri; 12 Eylül sonrası yaşanan yoksullaşmaya yönelik ekonomik temelli bir tepki olarak başlamış olmasına rağmen, hükümeti Özal ve ANAP'ı hedef alan yönleriyle ve ülke çapında ücret ve gelir politikalarını etkileyen yanlarıyla siyasî sonuçları da olan eylemlerdi. Bahar Eylemleri ile 12 Eylül askerî yönetimiyle başlayan ve ANAP tarafından kurumsallaştırılan neoliberal iktisat politikalarında önemli bir gedik açıldı ve bu politikalar geriletildi. Nitekim Mart '89 seçimlerinde başlayan ANAP'ın gerilemesi 1991 genel seçimlerinde ANAP'ın iktidardan uzaklaştırılmasıyla sonuçlandı.

İşçiler, eylemleriyle doğrudan ANAP hükümetini hedef aldılar. Eylemler sırasında sıklıkla siyasal iktidarı protesto eden sloganlar atıldı. Bahar Eylemleri kamuda ücret artışları ve diğer hakları belirlemede doğrudan taraf olan ANAP hükümetine karşı yapıldı. İşçiler işyerlerinde, caddelerde ve alanlarda sürekli hükümeti protesto ettiler, haklarının verilmemesinden hükümeti sorumlu tuttular.

PAMUKBANK
Çocuğunuzun okul taksidini düşünmeyin...

Cumhuriyet

"Bizim Kredi"yle hemen ödeyin.
PAMUKBANK iyi bankadır

65. Yıl; Sayı: 23219 — Kurucusu: Yunus Nadi — 60 TL. — 12 Nisan 1989 Çarşamba

Pasif direniş: Yüzlerce işyerinde üretim durdu, ulaşım aksadı

İşçiler ayakta

Yüz binl aşkyor Kamu işyerleriyle ilgili toplu sözleşmelerin görüşmelerde kilitlenmesi nedeniyle dün pek çok ildeki yüzlerce işyerinde pasif direnişler yapıldı. Sayıları yüz binl aşan işçiler toplucu vizileye çıkma ve yürüyüşlerle birçok işyerinde üretimi ya tümüyle ya da kısmen durdurdular, işyerinin bağlı olduğu sigorta merkezlerine yapılan yürüyüşler sonunda trafik aksadı. 13. Sayfada

Bitişik eylem — Sakarya'da yüzlerce işçinin yürüyüşe çıkması üzerine bazı işyerlerinde çalışmalara ara verildi. Fotoğraf: Ahmet Kurt

Memura mini zam

Memur maaşlarına 5 bin 134 lira ile 9 bin 797 lira arasında değişen zam yapıldı. Zam, görevler rakamlarındaki 100-120 puanlık artışın kaynaklandı. 13. Sayfada

Aykut'la Yılmaz arasındaki ilk görüşmeden sonuç çıkmadı, taraflar yeniden buluşacak

Özal: İşçiyi dürtüyorlar

Başbakan Özal, eylemlerle ilgili olarak 'işçilerin biraz dürtüldüğünü' söyledi. Özal, konuyla ilgili olarak Türk-İş yönetcilerivle görüşmeyeceğini, ancak eylem yapanların temsilcilerini dolaylıcağını belirtti. Kamu işyerlerindeki uyuşmazlıklarla ilgili olarak Türk-İş Başkanı Şevket Yılmaz ve Çalışma Bakanı İnanç Aykut arasında yapılan ilk görüşmeden sonuç alınamadı. Aykut, hafta başında Türk-İş'e yeni

ANKARA (Cumhuriyet Bürosu) — Yarqut Özal, gö-rüşmelerle ilgili olarak bir soru üzerine, Türk-İş yönetcilerinin de görüşmelerden, eylem yapan işçilerin temsilcileri ile görüşülmesini istediklerini belirterek, "Sayın Şevket Yılmaz bir toplantı öncesinde yaptığı görüşmede bana bu isteğini iletti. Bakan Aykut, Yılmaz görüşmeden sonra, "eğitilmiş" olarak toplantıdan ilk bildiri.

Evren: İşçiye duyarlılıkla eğilmeli

Kıs-ş Konseyi üyesi yönetcilerin, kabul edeı Cumhurbaşkanı Evren, işçi sorunlarına duyarlılıkla eğilmeli gerektiğini söyledi.

Sıkı paranın ilk kurbanı Hazine

Merkez ve kamu bankalarıyla ilgili sorun ülkeleri Günay Tanrı'k, DPT ve DİE ile ilgili olarak da İçel Çelebi'ye

DYP katılmadı, SHP ret oyu kullandı, ANAP fire vermedi

ANAP'tan Özal'a güvenoyu

DYP'nin katılmadığı güvenoylamasında, Özal hükümeti SHP'nin 95 ret oyuna karşı, ANAP'ın 288 ve bir bağımsızın "kabul" oyuyla güvenoyu aldı.

Oylamadan sonra kürsüye gelen Özal'ın "Üçüncüsünün sokağa DYP'nin erken seçimlerde mücadele yerine Meclise gelmemesidir. Türkiye bir daha 1980 öncesinin sokaklarına dönmeyecektir" demesi üzerine, DYP'liler "saygıma oldu" tepkisiyle söz hakkı istediler, ancak TBMM Başkanı Akbulut DYP'lilere söz hakkı vermedi.

Özal'ın konuşması üzerine basın toplantısı düzenleyen Demirel, "Yapılan oylama güvenoylaması değil, ANAP milletvekillerinin sayısıdır. 80 öncesine dönersin demek yapık konuşmadır" dedi.

ANKARA (Cumhuriyet Bürosu) — Temsil niteliğini sorgulamaya yol açan Bekaalar Kurulu dışı DYP'nin 93 "ret" oyuna karşılık ANAP'ın 288 "kabul" oyuyla güvenoyu aldı. Kürsüye bakanı ANAP'lılar milletvekili bitiş kaydı için NATO'ya milletvekilleri "kabul" oyu kullanırken DYP'lilerin "kabul" oyu vermek, SHP grubu "ret" oyu vermesi, DYP grubu çekimser kaldılarda.

Oylamadan sonra kürsüye gelen Başbakan Turgut Özal, güvenoyunun Türkiye'yi, bütünüyle gösterme cesaretini bir kez daha 1980 öncesine sokaklarına dönmeyecektir" dedi. Bunun üzerine DYP milletvekilleri "kabul" oyu kullanırken Tuğ Tansel alkışlarla "Sol kanat" olağantüstü kurultay için imza topluyor

SHP'de sert rüzgârlar

1989 bahar eylemleri (*Cumhuriyet*, 12 Nisan 1989).

Bu sorumluluk Turgut Özal'da cisimleşti ve sembolleşti. Bahar Eylemleri'nin en önemli yanı, ekonomik mücadele ile politik tutumun iç içe girmesidir.

Eylemler Yaygın Bir Kamuoyu ve Basın Desteğine Sahiptiler

Bahar Eylemleri basında ve kamuoyunda olumlu karşılandı ve açıkça desteklendi. Basın yayın organlarında Bahar Eylemleri'ne geniş yer ayrıldı ve olumlu değerlendirmelere yer verildi. Bu destek ve sempatinin oluşmasında 12 Eylül rejimine ve Özal hükümetine duyulan tepkinin ve yaygın demokratikleşme talebinin önemli bir rolü vardı. Kamuoyunun ve basının geniş desteği ve eylemlerinin sağladığı geniş meşruiyet nedeniyle bahar eylemcilerine polis sert tavır alamadı. Bu vesileyle bütün sorunlarına rağmen dönemin çoğulcu basın yapısının oynadığı olumlu rolün altını çizmek lazım.

Eylemlerde Taban İnisiyatifi Belirgindi

Bahar Eylemleri'nin en önemli yönü kendiliğinden, daha doğrusu dipten ve tabandan gelen eylemler olmalarıydı. Bahar Eylemleri katılan işçi ve sendika sayısıyla eylem yoğunluğu açısından Türkiye işçi hareketi tarihinin en geniş çaplı eylemi olmasına rağmen eylemlerde sendikaların ve sendikacıların rolü, yönlendirmesi ve öncülüğü zayıftır. Hatta kimi sendikalar açısından yok mertebesindedir. Petrol-İş gibi kamuda etkin kimi sendikalarda sendikal yönlendirme olsa da pek çok sendika yönetimin tabandan gelen baskı sonucunda eylemlere katılmaya başladığı gözlendi. Bahar Eylemleri, dipten gelen bir dalgaydı ve 12 Eylül sonrasında işçi hareketi içinde diri ve etkin kalabilmiş muhalif unsurlar bu eylemlerde etkin roller aldı. DİSK üyesi sendikaların ve sendikal kadroların TÜRK-İŞ üyesi sendikalara geçmiş olması da önemli bir dinamizm sağladı. Bahar Eylemleri konusunda ilk değerlendirmelerden birini kaleme alan Rıfat Çelebi, Bahar Eylemleri'nde tabanda komiteler biçiminde ve koordineli bir örgütlenme yaşandığı ve bu tip örgütlenmelerde 1980 öncesi DİSK deneyiminden etkilenme ve örnek almanın söz konusu olduğunu vurguluyor.

Eylemlerin Etkileri

ANAP'ın Gidişinde Etkili Oldu

Eylemleri devam ederken yapılan 27 Mart 1989 yerel seçimlerinde ANAP'ın oy oranı yüzde 35'ten yüzde 21,9'a düştü. TÜRK-İŞ tarafından yapılan açıklamada

seçim sonuçları "Ben yaptım oldu zihniyetinin iflası" olarak değerlendiriliyordu. Seçim sonuçları hükümetin uyuşmazlıkla ilgili tutumunu da etkiledi. Daha önce sendikacılarla görüşmeme kararında olan hükümet, kamu işveren sendikalarını devreden çıkararak Devlet Bakanı Cemil Çiçek'i devreye soktu. Çiçek, TÜRK-İŞ Koordinasyon Kurulu ile doğrudan görüşmeye başladı. Bahar Eylemleri, ANAP toplumsal desteğinin gerilemesinde önemli rol oynadı. Doğrudan bir siyasal eylem olmasa da ANAP'ın iktidarı kaybetmesinin önemli nedenlerinden biri işçilerin ve ücretlilerin duyduğu tepki ve Bahar Eylemleri'nin yarattığı toplumsal iklimdir.

Reel Ücret Artışları Sağladı

Bahar Eylemleri öncesinde yüzde 40 civarında ücret zammından söz eden hükümet, eylemler sonrasında birinci yıl için ortalama yüzde 140 oranında bir zammı kabul etmek zorunda kaldı. Bahar Eylemleri sürerken yapılan görüşmeler sonucunda 18 Mayıs 1989 günü anlaşma sağlandı. Varılan anlaşma ile işçi ücretlerine, birinci yıl ilk altı ay yüzde 80+10 bin lira, ikinci altı ay yüzde 40+70 bin lira oranında zam yapıldı. Eylemler ile işçi ücretlerinde önemli bir reel artış sağlandı. Bu eğilim '90 ve '91 toplu iş sözleşmelerinde de devam etti. Sonuçları itibarıyla reel işçi ücretlerinde önemli bir artış sağlayan eylemler, memurların Temmuz '89 zammını ve özel sektör sözleşmelerini de olumlu bir yönde etkiledi. Bahar Eylemleri, ülkedeki genel ücret seviyesinin yükselmesinde önemli bir manivela oldu.

Kamuda Toplu Pazarlığı Merkezîleştirdi

Kamu sözleşmelerinin merkezî koordinasyonla yürütülmesi hem toplu eylemlerin örgütlenmesi hem de toplu iş sözleşmelerinde alınan yüksek oranlı zamlar açısından son derece etkili oldu. Kamu toplu iş sözleşmeleri koordinasyon süreci, kamuda işyeri ve işletme ölçekli toplu pazarlığın yerine bir tür ulusal ölçekli toplu pazarlığın geçmesine yol açtı. Kamu sözleşmeleri, özel sektörde büyük ölçekli grup toplu pazarlıklarıyla (metal, tekstil, çimento, cam, kimya) birlikte ele alındığında toplu iş sözleşmelerinde önemli bir merkezîleşme eğilimi ortaya çıktı. Kamudaki merkezîleşme eğilimi doğrudan neoliberal iktisat politikalarının gelir kısıcı özelliklerine ve *mali disiplin* hedefine uygundu. Bu yolla hükümet toplu iş sözleşmelerini kontrol etmeyi amaçlıyordu. Ancak öte yandan toplu pazarlığın merkezîleşmesi sendikaların ve işçilerin tepkilerinin de ortaklaşmasını kolaylaştırıyordu. Bahar Eylemleri ile denenen başarılı sonuçlar veren bu politika sonraki yıllarda da devem etti ve kamu toplu iş sözleşmeleri merkezî olarak yürütüldü.

Sendikal Değişimi Tetikledi

Bir dipten gelen bir dalga olan Bahar Eylemleri sendikal demokrasi açısından da önemli gelişmelere yol açtı. Bahar Eylemleri sendika yönetimlerinde de önemli değişimlere yol açtı. Koç'un değerlendirmesine göre Bahar Eylemleri'nde öne çıkan sendika aktivistleri daha sonra çeşitli düzeylerde sendika yönetimlerine geldiler ve çok sayıda sendika şubesinde ve genel merkezinde kapsamlı yönetim değişiklikleri yaşandı. '89'un dipten gelen dalgası sendikal demokrasiyi ve seçim işleyişini de olumlu yönde etkiledi. TÜRK-İŞ içindeki pek çok sendikada tıkalı kanallar açıldı. TÜRK-İŞ'te değişim ümidi güçlendi ve en önemlisi TÜRK-İŞ, 12 Eylül öncesi benimsediği *partiler üstü politika* yaklaşımından kopmaya başladı.

Eylemlerin Sağladığı Güç ve Moral

Bahar Eylemleri, grev hakkı sınırlanmış veya tanınmamış olsa da hak almak için başka direniş ve mücadele yollarının kullanılabileceğini ortaya koydu. Bahar Eylemleri'yle ilk kez toplu iş sözleşmeleri için kamu kesiminde yaygın bir direniş gerçekleşti. İşçiler 12 Eylül döneminin korkusunu ve ataletini üzerlerinden atarak güven kazandı. Bahar Eylemleri'yle yasaları bahane ederek pasif tutum alan sendikacıların bahaneleri ellerinden alınmış oldu. Diğer yandan bazı sendikalar Bahar Eylemleri'nden önemli dersler çıkardı ve mücadele deneyimlerini zenginleştirmeye başladı. Bahar Eylemleri'nin ardından gelen yaygın grevler, Zonguldak grevi, Ocak '91 Ankara Yürüyüşü ve TÜRK-İŞ'in 3 Ocak '91 genel grevi, Bahar Eylemleri'nin verdiği moralle yapıldı. Bahar Eylemleri ile 12 Eylül döneminin ataletini üzerinden atan ve tekrar yükselişe geçen Türkiye işçi hareketi yükselişini '90'ların ortalarına kadar sürdürdü. '90'ların ortalarından sonra ise tekrar bir düşüş trendine girdi. Bu ise bir başka yazının konusu.

Seksenlerde Kürt Hareketi

TUNCAY ŞUR

En nous battant contre vous, nous nous libérerons et nous vous libérerons.

(Kendimizi kurtarmak için verdiğimiz mücadele ile hem kendimizi hem de sizi kurtarıyoruz.)

Jean Leca'nın Cezayirli mücahitlerden aktardığı bu cümle '70'lerin ikinci yarısından itibaren kendisini teorik bir derinlik düzeyinde olmasa da en azından pratik anlamda Fanoncu bir kurtuluş grameri içinde tanımlayan Kürt hareketlerinin zihin dünyasını anlamak için ilham vericidir. 10 yıllık periyotlar aralığında Türkiye'nin siyasî ve içtimai hayatı üzerine odaklanan bu kıymetli dizinin '80'ler döneminde Kürt hareketi üzerine odaklanacak olan bu makale zorunlu olarak kısmen '70'lerin ikinci yarısına ve kısmen de '90'ların başına sarkarak belirtilen dönem aralığını bir nebze ihlal edecektir. Bu ihlalin temel sebeplerinden biri zamanın kompartımanlaştırılması olgusunun neredeyse mümkün olmaması kabulünden hareketle zamanın muhtevasını oluşturan olay, olgu ve zihniyetlerin kendi içinde bir tür devamlılığı ya da en azından etkileşimidir. Öte yandan tarihsel sosyolojik bir perspektifte bakıldığında dönemleri, dönemleri etkileyen zihniyet, aktör, olay ve olguları değerlendirmede tarihsel, politik, bölgesel ve uluslararası perspektifleri hesaba katmak zorunlu görünmektedir. Aksi türlüsü bizi sadece bir tür kompartımanlaşmaya götürmekle kalmaz, lokomotiften koparıp zamanın ve tarihin dışına iter.

Bu makalede, yukarıdaki izahtan hareketle, öncelikle '70'lerin sonunda Türkiye'de ve Türkiye'nin yakın coğrafyasında ve elbette dünyada meydana gelen bazı önemli değişimlerin Kürt hareketi üzerinde nasıl bir tesir ya-

rattığı üzerinde durulacaktır. Makalenin ikinci bölümünde '80'lerin başından itibaren Kürt hareketinin söylemini, ideolojisini ve pratiğini belirleyen akslara odaklanılacaktır. '80'lerin en önemli Kürt aktörü olan PKK bu makale çatısı altında bir çerçeve metinde müstakil ve teferruatlı olarak işlendiği için PKK'nin örgütsel ve ideolojik seyri detaylandırılmayacaktır. Üçüncü bölümde şiddetin yükselmesine koşut olarak karşılıklı askerî mobilizasyon ve özellikle paramiliterleşme olgusu tarihsel bir devamlılık perspektifinde değerlendirilecektir. Makalenin dördüncü bölümünde Kürt hareketi için sonraki yıllarda önemi gittikçe artacak olan diaspora alanının ortaya çıkması ve münhasıran bu alan üzerinden gelişecek kültürel, diplomatik ve siyasal aktivizm incelenecektir. Çalışmanın son bölümünde ise şiddetin oldukça güçlü bir araç olarak ortada durması ve uygulanmasıyla aynı anda demokrasi, insan hakları, kadın hakları, legal siyaset ve sivil toplum gibi yeni arayışların bir tür eşdeğerlilik denklemi içinde siyasal ajandaya dahil edilmesi tartışılacaktır.

Eski ve Yeni Dünya Arasında Geçiş Döneminde Kürt Hareketi

Eric Hobsbawm'ın *The Age of Extremes (Aşırılıklar Çağı)* olarak tarif ettiği I. Cihan Harbi ile Sovyetler Birliği'nin resmen son bulduğu dönem aralığı yazarın tanımının hakkını fazlası ile verecek şekilde tüm dünyaya baş döndürücü bir yüzyıl yaşattı. İnsanlığa devrim, kurtuluş ve barbarlığı aynı anda bahşeden bu yüzyılda Kürtler devrim ve kurtuluş için tüm çabalarına rağmen neredeyse sadece barbarlık kategorisinin kurbanları haline geldi. II. Cihan Harbi sonrasında iki kutba, sonrasında ise 1955'te *Bandung Konferansı* ile literal anlamda üç kutba bölünen dünyanın her bir kutbu içinde kendi tikellikleri (*particularité*) yani Kürtlükleri ile bir yer bulmaya, kendi varlıklarını bu üç kutbun evrenselleri (*universalité*) vasıtası ile meşru ve tanınır kılmaya çalıştılar. Bunu Hamit Bozarslan'ın *Une histoire de la violence au Moyen-Orient De la fin de l'Empire ottoman à Al-Qaida* başlıklı metninde Ortadoğu'daki tarihsel dönüşümü anlamak için kullandığı *öznellik rejimleri* (*régimes de subjectivité*) vasıtasıyla yapmaya gayret ettiler. Değişen dünya sistemi karşısında kendi mevcudiyetini devam ettirmek için sürekli bir dönüşüm çabası olarak okunabilecek *öznellik rejimleri* Kürtler ve Kürt hareketleri açısından özellikle II. Cihan Harbi sonrasında yeni arayışları beraberinde getirdi. Adnan Çelik'in *1960'larda Kürdistan Özgürlük Mücadelesi ve Anti-Sömürgeci Gramerin Oluşumu* makalesinde belirttiği gibi, Soğuk Savaş rejiminin dünyaya egemen olması ile birlikte Kürtler ve Kürt hareketleri bu yeni rejimin içinde var olabilmek için yeni ve farklı *öznellik rejimleri* geliştirdiler. Aynı metinde ortaya

koyulduğu üzere, bir yandan *hür dünya* ile ilişki içinde olan Kürt hareketleri, öte yandan *ikinci* ve önemli ölçüde onun hamiliği altında kurulan *üçüncü dünya* ile temas halindeydiler.

Yetmişlerin sonu ve '80'lerin başı itibarıyla '60'lar ve '70'ler boyunca hem Türkiye'de hem de diğer Kürt bölgelerindeki Kürt hareketlerinin kendileri önemli ölçüde içinden kurdukları *ulusal kurtuluş, antisömürgecilik ve sosyalizm* söylemi ciddi bir kriz ile karşı karşıya kalmıştı. Bozarslan'ın Ortadoğu için "Berlin Duvarı'nın yıkılış yılı" olarak işaret ettiği 1979 yılı gerçekten de beraberinde büyük değişim ve dönüşümleri getirdi. '80'lerde Kürt hareketinin nasıl bir politik iklim içinde gelişip yükseldiğini anlamak için kısaca '79'daki gelişmelere bakmak önem arz etmektedir. Ortadoğu'yu yeni siyasal rejimlere ve yeni bir şiddet sarmalına sürükleyecek olayların başında İran İslâm Devrimi geliyor. Sol bir tandans ve kapsayıcı bir retorikle başlayan devrim kısa süre içinde devriminin tüm bileşenlerini yutması ile birlikte molla oligarşisi ve ona mutlak sadakat göstermekle vazifelendirilmiş militer-paramiliter bir İslâmi despotizmi kurdu. İkinci önemli gelişme ise '50'lerden itibaren Sovyet Bloku'nun desteği ile milliyetçi Arap sosyalist liginin liderliğini sürdüren Mısır'ın İsrail'i tanıması ve Batı Bloku'na kayması ki bu aynı zamanda hem "Filistin davasına ihanet" hem de Arap sosyalizminin çöküşü anlamına geliyordu. Diğer bir önemli gelişme ise '79'da Afganistan'ın Sovyetler tarafından işgal edilmesi idi. Afganistan'ın işgali bir yandan '50'lerden beri Arap dünyası ve Ortadoğu'daki antiemperyalist dönemin sonuna işaret ederken diğer yandan da özellikle sonraki onyıllara damgasını vuracak olan radikal İslâm ve cihadizmin doğuşu demekti. Bozarslan'ın mahut eserine referansla aktarılan bu gelişmeler özelikle '80'lerde Kürt hareketinin gelişimini önemli ölçüde etkilemesi bakımından dikkate değer niteliktedir. Öte yandan daha evrensel ölçekteki bazı değişimler de oldukça önemlidir. Bunların başında Sovyetler'in ve Çin'in giderek devrimci bir referans olmaktan uzaklaşmasını zikretmek gerekiyor. Öte yandan üçüncü dünyada yürütülen ulusal kurtuluş savaşları sonrasında ortaya çıkan ve hızla yozlaşmaya meyleden yeni rejimlerin ortaya çıkması ve elbette dünyada neoliberal yeni bir dalganın oluşumu dönemin politik atmosferini doğrudan etkiledi.

Yukarıda '80'lerde Kürt hareketinin içinde yeniden şekillendiği politik atmosferin mezzo ve makro boyutlarından kısaca bahsedildi. Kısaca mikro düzeyden de söz etmek zorunlu görünmektedir. Mikro düzeyde dönemin seyrine tesir eden gelişmelerin başında, Kürt hareketi açısından, Irak'taki Barzani Hareketi'nin ağır yenilgisi ve bu yenilginin yarattığı bir boşluk ve geleceksizlik korkusu ve hatta yok olma korkusu gelir. Tam da bu belirlemeyi haklı çıkaracak şekilde, '75'ten sonra hem Türkiye'de hem de İran ve Irak'ta Kürt hareketi, çok daha radikal ve uzlaşmaz bir şiddet programı temelin-

de yeniden örgütlenmeye başladı. *Yetmişli Yıllarda Kürt Hareketi ve Devlet: Fragmantasyon ve Radikalizasyon; Rekonstrüksiyon ve Rekonsolidasyon* makalemde belirttiğim üzere, Türkiye'de yetmişlerin ikinci yarısı Kürt hareketinin kendi iç bölünmelerine rağmen, şiddetin ve bunu yürütecek silahlı bir hareketin gerekliliği konusunda tüm Kürt örgütleri içinde en azından teorik olarak mutabık kalındığı bir beş yıla tekabül etmektedir. Benzer bir dönüşümü Irak'ta Kürdistan Demokrat Partisi'nin kısmen daha sol bir programla yeniden yapılanmasına koşut olarak Celal Talabani kontrolünde ortaya çıkan ve önemli ölçüde Maocu bir örgüt olan *Yekîtiya Niştimaniya Kurdistan* (Kürdistan Yurtseverler Birliği) örneğinde ya da İran'da Maocu bir örgüt olarak *Komala*'nın kurulması örneğinde görebiliyoruz. Mikro düzeyde '80'leri etkileyecek diğer önemli bir gelişme elbette 12 Eylül Darbesi'dir. 12 Eylül Darbesi Türkiye'de Kürt hareketinin kaderi üzerinde en azından üç açıdan doğrudan etkili oldu. Bunlardan birincisi darbeden hemen önce ve sonrasında Türkiye'den özellikle Avrupa ülkelerine doğru bir politik bir göçün yaşanması ki bu daha sonra Avrupa'da bir Kürt diasporasının oluşumunu etkileyecektir. Makalenin ilerleyen başlıklarında bu konuya yeninden değinilecektir. İkincisi, darbe ile birlikte cezaevlerine, özellikle Diyarbakır Cezaevi'ne, gönderilen Kürt militanların savunmaları ve cezaevlerindeki eylemleri ile yeni bir siyasal kültürün oluşmasıdır. Mutlak sadakat, feda, şehit kültürü etrafında şekillenecek bu yeni siyasal kültür bir yanda Ortadoğu'da özellikle cihadizm diğer yanda ise Filistin davasında örneklerini sıkça görebileceğimiz bir ortaklığa işaret ederken yine aynı örneklere benzer şekilde '80'ler ve '90'lar boyunca PKK'nin şiddet potansiyelini sürekli olarak yeniden üretecek bir rezerv haline gelecekti. Son olarak 12 Eylül Darbesi ile Kürt hareketi '70'lerin ikinci yarısından itibaren yoğun olarak tartıştığı ve üzerine mutabık olduğu silahlı direniş programını uygulayacak bir zemin buldu. Askerî rejimin Türkiye sosyalist hareketi ya da Kürt hareketi başta olmak üzere tüm muhalefeti yok etmesi, ağır insan hakları ihlalleri ile askerî bir despotizm altında ülkeyi idare etmesi ve bizatihi askerî yönetimin ürettiği ve uyguladığı şiddet bir anlamda rakip bir şiddeti meşru bir zemine oturtmakla kalmadı onu teşvik etti. Belirtmek gerekir ki PKK'nin '80'lerin ilk yarısından itibaren silahlı bir güç olarak büyümesinde bazı bölgesel gelişmelerin de doğrudan etkisi oldu, bu etkinin izlerini PKK metninde takip etmek mümkündür.

Örgütsel ve İdeolojik Çerçeve

12 Mart askerî rejiminin etkisinin ortadan kalktığı ve çıkarılan af ile hem Türkiye sosyalist hareketi hem de Kürt sol hareketi için yeni bir dönemin başladığı tarih 1974'tür. '70'lerin ikinci yarısında Kürt sol hareketi, üç ana

akım üzerinden yeniden örgütlendi ve bölündü. Bunlardan ilki Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi'dir (TKDP). TKDP geleneği içinden çıkan ilk örgüt '69 ya da '70'te kurulan Türkiye'de Kürdistan Demokrat Partisi idi (T-KDP), Sait Kırmızıtoprak (Dr. Şıvan) liderliğinde ortaya çıkan bu hareket '75'te yeninden kuruldu. Parti '77'de Kürdistan İşçi Partisi (KİP) ve Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları (KUK) adıyla yeninden ikiye bölündü. KUK, 1981'de KUK-SE (Sosyalist Eğilim) adı altında yeniden bölündü. 1983'te KİP adını Partiya Pêşanga Karkeran Kurdistan (Kürdistan Öncü İşçi Partisi) olarak değiştirdi, 1986'da bir kez daha ayrışma yaşadı. Kürt sol hareketinin kendini dayandırdığı ikinci ana akım ise Türkiye İşçi Partisi (TİP) idi. Buradan kopan ilk örgütlenme DDKO. 1974 yılında Devrimci Demokratik Kültür Dernekleri (DDKD) olarak yeniden örgütlenen grup içinden dönemin tek Maocu Kürt grubu olan Kawa '76'da kuruldu. Bu grup da bir yıl sonra, '77'de, Denge Kawa ve Kawa Red adı altında yeniden ikiye bölündü. '80'de Kawa Red kendi içinde Kawa Muhalefet ve Kawa Merkez olarak bir kez daha bölündü. DDKO rezervinden doğan başka bir yapı da dönemin teorik tartışmaları ve entelektüel faaliyetleri açısından önemli bir merkez işgal eden Rizgarî (Kurtuluş) hareketi idi. Rizgarî grubu, önemli ölçüde yayın faaliyetleri yapan bir gruptu ve bu amel doğrultusunda 1976'da Komal Yayınları'nı kurdular; aynı yıl Rizgarî isimli bir dergi yayımlamaya başladılar. Rizgarî grubu, 1978'de Ala Rizgarî (Kurtuluş Bayrağı) olarak bölündü. Bu bölünmeden sonra 1983 yılında Ala Rizgarî'den iki ayrı grup daha ortaya çıktı: Yekitiya Sosyalista Kurdistan (Kürdistan Sosyalist Birliği) ve Berdenga Kurdistan (Kürdistan Şafağı). Rizgarî hareketi 1987'de adını Rêxistina Rizgariye Kurdistan (Kürdistan Kurtuluş Hareketi) olarak değiştirdi. DDKO geleneğine dayanan dönemin en önemli aktörlerinden biri ise Türkiye Kürdistan Sosyalist Partisi'ydi (TKSP). Kemal Burkay'ın öncülük ettiği bu grup, *Özgürlük Yolu* dergisi ile 1975'te ortaya çıktı. *Özgürlük Yolu* dergisi, dönemin ruhunu yansıtan teorik tartışmaların merkezinde yer aldı. TKSP 1979'da Kürdistan Halk Partisi ve Tevgera Sosyalista Kurdistan (Kürdistan Sosyalist Hareketi) adı altında ikiye ayrıldı.

PKK'nin de kendi köklerini dayandırdığı üçüncü ve son akım ise Dev-Genç mirasının devamı olan gruplardır. Türkiye Halk Kurtuluş Partisi Cephesi ve Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu hareketlerinin trajik yenilgisinden sonra Ankara'da devrimci tahsilli gençliğin kümelendiği Ankara Demokratik Yüksek Öğrenim Derneği (ADYÖD), üç Kürt sol grubunun membası oldu. Bunlardan ilki 1977 senesinde Kurtuluş hareketinden kopan Tekoşin (Mücadele) idi. Diğeri aynı yıl Halkın Kurtuluşu hareketinden ayrılan Stêrka Sor (Kızıl Yıldız) grubuydu. Son olarak 1973'te bağımsız bir grup olarak Apocular, Ulusal Kurtuluş Ordusu ya da Kürdistan Devrimcileri olarak adlandırılan grup 1978 yılında PKK ismini aldı.

Seksenlerin şafağında Türkiye'de Kürt hareketinin örgütsel dağılımı yukarıda hülasa edildiği gibi oldukça desantralize olmuş bir vaziyette idi. Onlarca örgütten oluşan bu örgütsel spektrum içinden '80'lerde faaliyet gösteren PKK dışında az sayıda grup kaldı. Teferruatlı bir takibini Rafet Ballı'nın *Kürt Dosyası* metninde yapmanın mümkün olduğu bu grupların önemli bir kısmı sürekli üç bölünmeden kaynaklı giderek küçülerek yok oldu, diğer bir kısmı nostaljik de olsa varlığını daha çok diasporada sürdürdü. TKSP ve Rizgarî gibi yapılar ise yine diasporada kısmen iddialarını sürdürmeye devam etti. Ancak Türkiye'de Kürdistan'da kalıp fiilî mücadele yürüten tek örgüt PKK oldu, bu yüzden '80'ler Kürt hareketi önemli ölçüde PKK üzerinden şekillendi. '70'lerin ilk yarısında farklı örgütsel formlara bürünen Kürt hareketinin ideolojik kurgusu da aynı tarihlerden itibaren gelişmeye başladı. Vurgulamak gerekir ki örgüt ve grup çeşitliliğinin bir benzerini ideolojik çeşitlilikte görmek mümkün değildir. İdeolojik çeşitlilik daha çok taktik, uygulama ve strateji gibi temalarda görünür olmaktadır. '70'lerin ikinci yarısı boyunca Kürt hareketinin ideolojik tartışmaları *Özgürlük Yolu, Rizgarî, Kawa, Jîna Nû (Yeni Yaşam)* gibi dergiler vasıtasıyla yürütüldü. Dönemin ideolojik tartışmalarının merkezinde "Kürdistan'ın parçalanmışlığı olgusu, sömürgecilik, feodalizm, ulusal demokratik devrim" gibi kavramlar yer almakta idi. Vurgulandığı üzere bu Kürt grupları içinde teorik ve entelektüel zenginliği dikkat çekici grupların başında *Özgürlük Yolu* ya da TKSP gelmekteydi. Dolayısıyla Türkiye soluna ilk kapsamlı eleştiriler de bu grup içinden çıktı, Kemal Burkay bunu yapan kişilerden en önemlisi idi. '70'lerin ortalarında ve sonlarında yayımlanan Burkay imzalı metinlerde, *Kürt Halkının Kurtuluş Mücadelesi* gibi, Kürt halkının emperyalizmin, feodalizmin ve egemen ulusların tahakkümü altında olduğu tespiti yapılıyordu. Entelektüel tartışmaların diğer önemli bir durağı olan *Rizgarî* dergisi ve Komal Yayınları da hem Türk sosyalist hareketinin Kemalizmle olan ilişkisini radikal bir biçimde eleştiriyor hem de Kürtlerin Türk devleti ve egemen ideolojisi tarafından sömürgeleştirilmiş bir halk olduğu tespitini yapıyordu. Bu olguların her biri, *Rizgarî, Kawa* ve PKK gibi gruplar tarafından da tartışıldı. Örneğin, *Rizgarî'ye* göre Kürdistan'ın her bir parçası farklı ulus-devletler tarafından sömürgeleştirilmişti ve emperyalist güçlerin de dahliyle Kürdistan uluslararası bir sömürge haline gelmişti. PKK de *Manifesto'da* aynı tanımlamayı yapıyordu. İdeolojik tartışmaların merkezindeki bir diğer kavram ise feodalizm idi. Kürt grupların tamamı Kürdistan için *yarı feodal* tanımlaması yapmış ve bu tespitten hareketle feodalizmin ulusal bilincin ve dolayısıyla kapitalizmin gelişimi önünde temel manilerden biri olduğu vurgulanmıştır. Ulusal bilincin ilerlemesi ve toplumsal gelişimin önündeki feodal dirençlerin ortadan kalkması için sosyalist devrimin bir basamağı olacak ulusal demokratik bir devrimin gerekliliği üzerinde mutabık olunan diğer tartışmalardan biriydi.

İdeolojik tartışmalardaki minör ayrımlara karşın Kürdistan devriminin nasıl yürütüleceğine dair taktiksel tartışmalar konusunda ise Kürt parti ve grupları arasındaki ayrım daha belirgin idi. TKSP, KİP, DDKD gibi hareketler Kürt ulusal hareketinin ayrı örgütlenmesi konusunda diğer gruplarla aynı fikirde olsalar da radikal bir kopuş teorisinden uzaktaydılar. Daha ziyade Türkiye sosyalist hareketi ile ortak bir mücadele zemininin yakalanmasını savunuyorlardı. PKK, Rizgarî, Kawa gibi örgütler ise mutlak bir kopuşu temsil ediyorlardı. Öte yandan Kürdistan devrimine kimin öncülük edeceği konusu da gruplar arasında bir mutabakata işaret ederken kent ve kır işçilerinden oluşan Kürdistan proletaryasıydı bu, devrimin kapsamı ve yöntemi tartışma konusuydu. PKK için devrim koşulları uygundu ve bu devrim sadece Türkiye Kürdistan'ını kapsamamalı diğer parçaları da içine almalı ve parçalanmış olgusunu ortadan kaldırmalıydı. Bunu yapmanın tek yöntemi ise silahlı bir başkaldırı idi. TKSP ise Kürdistan'ın her bir parçasının kendi koşullarına göre hareket etmesi gerektiğini savunuyor ve teorik olarak silahlı mücadeleye karşı olmamakla birlikte bunun hemen hayata geçirilmesini bir maceracılık olarak görüyordu.

Şiddet ve Paramiliterleşme

Seksenlerin başında sadece PKK değil diğer Kürt örgütleri de silahlı bir mücadelenin yürütülmesi konusunda en azından teorik olarak mutabık durumda idiler. Ancak bu örgütlerin neredeyse hiçbiri silahlı bir mücadele yürütmek için doğrudan harekete geçmedi. '80'lerin başında *Ala Rizgarî* hareketine bağlı *Peşmergeyan Sor en Şoresa Kurdistane (Kürdistan Devriminin Kızıl Peşmergeleri)* ya da Kawa hareketinin bir parçası olan *Komaleye Partizanen Sor an Kurdistan (Kürdistan Kızıl Partizanlar Birliği)* gibi küçük çaplı silahlı grupların varlığı bilinse de hiçbiri belirli bir programa dayalı bir silahlı mücadele yürütme kapasitesine sahip değildi. Nitekim kısa süre içinde hızla ortadan kayboldular. Öte yandan 12 Eylül Darbesi'nin Kürt hareketi ile Türk sosyalist hareketine ciddi darbe vurması TKSP, KİP ve KUK gibi Türkiye sosyalist hareketi ile antifaşist bir mücadele yürütülmesi fikrini de önemli ölçüde tedavülden kaldırmıştı. Tüm bunlara karşın '70'lerin sonunda kuruluşunu deklare eden ve '77 ile '79 yılları arasında hem bazı Kürt gruplarına karşı hem de Bucaklar örneğinde görüleceği üzere bazı aşiretlere karşı silahlı eylemler yapan PKK, '80'den sonra sistematik ve programlı bir biçimde şiddeti bir kurtuluş mekanizması içinde örgütleyen tek yapı oldu. Bu cilt içinde yer alan müstakil PKK metninde hareketin seyri detaylı bir biçimde anlatılmaktadır. PKK, '80'lerin başında *Kürdistan Ulusal Kurtuluş Problemi, Kürdistan'da Zorun Rolü* gibi metinlerde yeni onyılın başlangıcında kendisini *par*

excellence bir savaş örgütü olarak inşa etti. Nitekim 1984'ten itibaren de bunu uygulamaya koydu.

Seksenlerin başı itibarıyla Kürt grupları arasında hâlâ taktik ve yer yer ideolojik tartışmalar vardı. Gruplar arasındaki tartışmalarının ana aksları temel olarak şuydu. TKSP, Burkay imzalı *Devrimcilik mi Terörizm mi? PKK Üzerine*, metni PKK şiddetini terörizm olarak sorguluyor ve özellikle Kürt gruplara karşı uyguladığı şiddeti eleştiriyordu. Öte yandan KUK, KİP gibi partilerin eleştirileri *maceracılık* temasında idi. Bunlara karşın PKK ise TKSP'yi reformist, diğer hareketleri ise tarihsel olarak Irak KDP'si ile ilişkilerinden kaynaklı *feodal ve kaba milliyetçi* olarak nitelendiriyordu. PKK'nin kendisini, ulusal ve bölgesel bir kurtuluş hareketi olarak tasarlaması (PKK bölümüne bkz.) TKSP ve KİP gibi hareketlerin antifaşist mücadele ve Türkiye sosyalist hareketi ile temas gibi konuları da bir süre sonra kendi tekeline alması ile sonuçlandı. Bunun ilk girişimi 1981'de Türk ve Kürt sosyalist hareketlerinin dahil olduğu Faşizme Karşı Birleşik Cephe mutabakatının yapılması idi. Başarılı olmayan bu girişimlerin benzerleri '88'de ve '90'ların başında tekrarlanacaktı.

PKK, darbeden önce kadrolarının bir kısmını Türkiye'den çıkarmayı başarmış, kalanlar ise özellikle cezaevi ve mahkemelerdeki tutumları ile kısa sürede partiyi bir heroizm halesi etrafında adeta yeniden yaratmıştı. *Kawa Davası Savunması* metninde takip edilebileceği gibi PKK dışındaki diğer Kürt aktörler, hareketlerinin siyasal sorumluluğunu alma konusunda PKK militanları kadar radikal davranmamışlardı. Nitekim bu hareketler '80'lerin ortalarından itibaren TKSP gibi ya diasporada varlığını sürdürdü ya da tamamen yok olma ile yüz yüze geldiler. PKK ise darbeden önce çıktığı Türkiye'den devlete karşı savaşmak için geri döndü. Küçük gerilla birimlerinin askerî odaklara saldırıları ile başlayan bu geri dönüş, partinin stratejisine göre bir süre sonra halk ayaklanmaları ve halk ordusuna evirilip bir halk savaşı boyutuna taşınacaktı. '80'lerin ikinci yarısından itibaren Türkiye sahasında Kürt hareketi için politikanın tek bir dili hâkim olmaya başladı; o da şiddetti, aktörler ise azalmıştı: PKK ve devlet. Ancak bu aktörlere '80'lerin ikinci yarısından itibaren yenileri dahil olacaktı. Paramiliter güçler.

Ayhan Işık, *Turkish Paramilitaries during the Conflict with the Kurdistan Workers' Party PKK* metninde paramilitarizm olgusunun özellikle '80'den sonra ve post-Sovyetik dönemde bölgesel iç çatışmalar boyunca oldukça yaygın olduğundan bahseder. Devlet bağlantılı paramiliter gruplar, yarı resmî ya da tamamen gayriresmî yapılar olarak iç hiyerarşisi oldukça düşük ve belirli bir misyon etrafında örgütlenen; bununla birlikte görevi tamamlanınca ortadan kalkan ya da kaldırılan oluşumlardır. Yazar bu tarz örgütlenmelerin en önemli özelliğinin spesifik bir misyon dahilinde kalabalık ya da daha küçük

gruplar halinde örgütlenen, devletle hiyerarşik ya da resmî bir ilişki içinde olmayıp legal bir statüden mahrum olduklarından hesap vermeyen, kendi iç hiyerarşileri ve kendi çıkarları doğrultusunda da hareket edebilen gruplar olduğunu vurgular. Burada önemli olan noktalardan biri yasal bir statüye sahip olmadıkları için devlet tarafından kolaylıkla gözden çıkarılabilir olmaları ve işledikleri cürümleri rahatlıkla inkâr edilebilmeleridir. *Types of Turkish Paramilitary Groups in the 1980s and 1990s* makalesinde Işık, '80'ler boyunca PKK ile savaşta dört tip paramiliter oluşumdan bahseder. Bunlardan ilki 1985'te kurulan *Köy Koruculuğu* sistemidir. Kürt milislerinden oluşan bu yarı legal paramiliter oluşum '80'lerin ortalarından başlamakla birlikte özellikle '90'lar boyunca kontrolsüz bir güç haline geldi. Koruculuk sistemi 1891'de Abdülhamid tarafından kurulan *Hamidiye Alayları* projesinin oldukça benzeri bir proje idi. *Aşiretten Paramiliter Örgüte: Bucaklar* başlıklı makalemde belirttiğim gibi, koruculuk sistemi 18 Ekim 1923'te çıkarılan 356 sayılı İzale-i Şekavet Kanunu ve 1924'te çıkarılan Köy Kanunu'na yaslanıyordu. Hatta *Köy Koruculuğu* 16 Mart 1985'te 1924'teki 442 numaralı Köy Kanunu'nun 74. maddesinde değişiklik yapılarak cari hale getirilmişti. *Hamidiye Alayları* döneminde alay teşekkül eden Kürt aşiretleri, başta Ermeniler olmak üzere, Müslüman olmayan toplulukların yanı sıra alaylara dahil olmayan aşiretler ve sıradan Kürt ahalisi üzerinde korkunç bir şiddet dalgası yaratılmıştı. Benzer bir süreç *Koy Koruculuğu* döneminde de tekrar etti. Korucu olan köyler ve aşiretler ile olmayanlar, buna direnenler, devlet, PKK ve korucular üçgeninde '80'lerin ortalarından '90'ların sonuna kadar çok katmanlı, komplike bir şiddetin kurbanı oldular. Silah kaçakçılığı ve uyuşturucu başta olmak üzere bazı ekonomik çıkarlar da devreye girince şiddet bir tür yönetim rejimi haline geldi.

Işık'ın bahsettiği ikinci paramiliter örgütlenme ise 1982'de kurulan ve 1985'te yeniden yapılandırılan *Polis Özel Harekât Timleri*'dir. Milliyetçi Hareket Partisi'nin bir uzantısı olan bu yarı legal organizasyon ASALA'ya karşı bazı operasyonlarda kullanıldıktan sonra PKK ile çatışma bölgelerine gönderilip buralarda faaliyet yürüttü. Diğer bir paramiliter organizasyon ise *JİTEM* adıyla bilinen, *Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele* oluşumudur. 1987'de kurulan örgüt karmaşık bir yapıya sahipti. İçinde bizzat ordu ya da emniyet mensubu olan kişilerin yanı sıra PKK itirafçıları ya da *Hizbullah* (Türkiye'deki Hizbullah kastedilmektedir) militanları vardı. *JİTEM*, Işık'ın da belirttiği üzere, paramiliter grupların en belirgin özelliklerinden biri olan devlet tarafından sahiplenilmemeleri ve misyonları sona erdiklerinde kolayca devre dışı bırakılmaları konusunda oldukça çarpıcı bir örnektir. Uzunca bir dönem ve hatta günümüzde dahi mevcudiyetinin ve işlediği cürümlerin devlet tarafından kabul edilmediği *JİTEM'in* bazı önemli isimlerinin (Arif Doğan ve Cem

Ersever gibi) 2000'li yıllarda yaptıkları açıklamalar, organizasyonun doğrudan devletin güvenlik birimlerinin bilgisinde ve fakat çoğu zaman kontrolünde olmadan (yapıları gereği) çalıştığını ortaya çıkardı. Son olarak *Hizbullah* devlet tarafından doğrudan teşkil edilmemiş olsa da onun tarafından PKK ve destekçilerine karşı yürütülen savaşta paramiliter bir grup olarak kullanılan diğer bir yapı idi. *Hizbullah*'ın ortaya çıkışı her ne kadar '70'lerin sonuna dayansa da seksenlerin sonlarında devlet, JİTEM tarafından etkin şekilde kullanıldı. Ancak *Hizbullah*'ın PKK yanlısı gruplara, legal siyaset yürüten ya da sivil toplum alanında çalışan Kürtlere dönük şiddet eylemleri özellikle '90'larda belirginlik kazanacaktı.

Devletin paramiliter örgütleri kullanmaktaki temel motivasyonu, gerilla tipi savaş yürüten bir yapıya karşı benzer bir düzensizlikte ve taktiklerle karşılık vermekti. Ancak daha önce de vurgulandığı gibi bu tip örgütlerin devlet tarafından yarı resmî ya da gayriresmî kullanımı devlet lehine avantaj yaratan şiddet eylemlerine, insan hakları ihlallerine hatta toplu katliamlara ilişkin hesap verme zorunluluğunun olmamasından kaynaklanıyordu. Buna ilaveten paramiliter unsurların bir kısmı ya da tamamı kolaylıkla gözden çıkarılabilir, bizatihi devletin kendisi tarafından ortadan kaldırılabilir ya da yeniden devreye koyulabilirdi. Ne var ki bu sürecin bu kadar pürüzsüz işleyen bir mekanizma dahilinde seyretmesi neredeyse mümkün değildir. Ayhan Işık'ın zikredilen çalışmalarında verdiği rakamlara göre sadece 1980 ile 1990 arasında 33 zorla kaybetme, 103 faili meçhul politik cinayet, 374 yıkılan-boşaltılan köy vakası yaşandı. Bu rakamlar paramiliter örgütler, devlet ve PKK üçgeninde gelişen savaşın 1990 ile 2000 yılları arasında çok daha trajik bir noktaya ulaştı. Yazarın aktardığı istatistiklere göre belirtilen tarihler arasında 1283 zorla kaybetme, 3285 faili meçhul politik cinayet ve 3197 yıkılan-boşaltılan köy vakası yaşandı.

Öte yandan paramiliterleşme ve çok aktörlü şiddet sarmalı özellikle '90'lardan itibaren bölgeye kalıcı olarak yerleşecek bir tür kartel rejimini miras bıraktı. Bu rejimin en somut fotoğrafını 1996 yılında *Susurluk*'ta meydana gelen bir trafik kazasında otomobilin içinden çıkan isimlerden açıkça anlıyoruz. Bucak aşireti lideri ve Doğru Yol Partisi'nin Şanlıurfa Milletvekili Sedat Edip Bucak, Emniyet Müdürü Hüseyin Kocadağ ve 1978'den beri aranan suç örgütü lideri Abdullah Çatlı (1978'de Ankara'da Bahçelievler semtinde yedi Türkiye İşçi Partili öğrencinin öldürülmesinin sanığı ve uyuşturucu kaçakçısı) aynı otomobilden çıktı. Devlet, ülkücü mafya ve koruculuk temelinde bir araya gelen üçlünün PKK ile mücadele adı altında uyuşturucu ve silah kaçakçılığından insan hakları ihlallerine ve sayısız şiddet eylemine kadar uzanan bir kartel rejimi inşa ettikleri gün yüzüne çıktı. Kaza yapan aracın bagajından çıkan silahların *Özel Harekât Daire Başkanlığı*'nın envanterine kayıt-

lı olması ve Abdullah Çatlı adına düzenlenmiş sahte kimliğin (Mehmet Özbay adında) dönemin İçişleri Bakanı Mehmet Ağar imzası taşıması kartel rejiminin boyutlarını ortaya koyması bakımından çarpıcı idi. Devletin içişleri bakanının, emniyet genel müdürünün, paramiliter bir yapının en güçlü bileşenini oluşturan (Bucaklar, koruculuk sistemine ilk entegre olup yüksek bir gönüllülükle sisteme dahil olmuştu) bir aşiret liderinin ve katil zanlısı olarak aranan bir uyuşturucu tüccarının kesişen yolları modern, Weberyen manada bir devletin ortada olmadığını; onun yerine bir tür kartel devletinin yürürlükte olduğunu açıkça gösteriyordu. Paramiliterleşmenin zorunlu olarak beraberinde getirdiği kartelleşme olgusunun devletin zirvesine kadar dayanması '80'lerin ortalarında başlayan şiddet ile devletin dönüşümünü gözler önüne sermesi açısından oldukça önemlidir. Öte yandan 1991'den itibaren var olan bir olgudan, paramiliter güçlerden, bahsetmenin mümkün olduğu ifade edildi. Ayhan Işık'ın da belirttiği gibi bunun belirli anlamlarda bir devamlılık gösterdiği gözlemlenmektedir. Örneğin *İttihat ve Terakki* içindeki *Teşkîlât-ı Mahsûsa*, millî mücadele yıllarında *Karakol Cemiyeti* ve sayısız çeteler paramiliter örgütlerin ya da grupların devlet tarafından kullanıldığını gösterirken '80'ler ve '90'lar boyunca devletin bizatihi bunların bir parçası haline gelmesi tam anlamıyla kartelleşme ile açıklanabilir.

Bu alt başlık altında son olarak şunu ifade etmekte fayda görünmektedir. Yukarıda bahsedilen olgular ve süreçler boyunca dönemin şiddetinin bir aktörü olan PKK'nin de aynı zamanda bu sistem içerisinde var olduğunu ve ne düzeyde olduğunu bilemesek de en azından bundan tamamen bağımsız olamayacağını vurgulamak gerek. Bu konu üzerine yapılacak yeni çalışmalar bu tartışmaya derinlik katacaktır.

Diaspora

19. asrın sonlarında bazı Kürt aristokrat ailelerin çocuklarının eğitim almak için Avrupa'ya gitmesi ya da 20. asrın başında birçok önde gelen Kürt ailesinin sürgüne gönderilmesi Kürtler açısından bir diasporanın bu tarihlerden itibaren oluşmaya başladığı anlamına gelmiyor. Béatrice Garapon ve Adnan Çelik'in mahut makalesine referansla 1956'dan itibaren Avrupa'da bir Kürt politik aktivizmi halihazırda mevcuttu. Bunlardan bazıları şunlardı: 1956'da Nureddin Zaza ve Ismet Cherif Vanly'nin çabaları ile kurulan *The Kurdish Students Society in Europe (Avrupa Kürt Talebeleri Cemiyeti-KSSE)*, 1963'te Jean-Pierre Viennot öncülüğünde kurulan *Comité de solidarité à la révolution kurde (Kürt Devrimi Dayanışma Komitesi-CSRK)* ve Silvio van Rooy tarafından Amsterdam'da kurulan *International Society Kurdistan (Uluslararası Kürdistan Cemiyeti)*. Bu organizasyonlar dünyaya Kürt halkının yaşadığı

PKK taraftarlarının Avrupa'da düzenledikleri bir gösteri (Kaynak: 10 Ağustos 1986, *Serxwebûn* Arşivi).

sorunları anlatma, dayanışma yaratma ve en önemlisi de o dönemde yükselişte olan Barzani Hareketi'ni destekleme gibi amaçlar için çalışıyordu. Diasporanın literatürdeki anlamına karşılık gelen oluşumu ise Kürtler için '80'lerin başından itibaren başlar ve sonlarına doğru belirgin hale gelir. Daha doğru bir ifade ile Bilgin Ayata'nın *Mapping Euro-Kurdistan* başlıklı metninde de belirttiği gibi '60 ve '70'lerde işçi göçleri, 12 Darbesi'nden sonra politik sığınmacılar ve '90'lardan itibaren devlet ile PKK arasındaki savaştan ötürü hızla artan bir nüfusla Avrupa'da bir Kürt diasporasının oluşumu hızlanacaktır. PKK, Avrupa'da halihazırda mevcut bulunan Kürt nüfusu, kurulmuş dernekleri, daha önce ortaya çıkmış olan *KOMKAR (Federasyona Komelên Karkerên Kurdistan Li Elmanya Federal/Federal Almanya Kürdistan İşçi Dernekleri Federasyonu)* ve 1983'te kurulan *Institut kurde de Paris (Paris Kürt Enstitüsü)* gibi topluluklar ve yapılar üzerinde hızla bir hegemonya kurdu ve '80'lerin ikinci yarısından itibaren Avrupa'da Kürt diasporasını neredeyse partiye kanalize etti.

Şemdin Sakık, 2005 yılında cezaevinde olduğu sırada yazmış olduğu *APO* isimli kitabında Abdullah Öcalan'a ait olduğunu iddia ettiği şu sözleri aktarır: "Ankara'dan ayrılarak partileştik, Ortadoğu'ya giderek ordulaştık, dünyaya açılarak da devletleşeceğiz." Örgütün lideri Öcalan'a ait bu cümle partinin diasporaya oldukça büyük bir anlam yüklediğini açıkça gösteriyor. Nitekim 1985'te *Eniya Rizgariya Neteweyî ya Kurdistanê'nin (Kürdistan Ulusal Kurtuluş Cephesi)* Avrupa'da kurulmasının temel amacı Avrupa'da siyasal ve kültürel aktivizme öncülük etmesiydi. Kısa süre içinde bu yapıya bağlı hareket eden onlarca dernek kuruldu. *Yekîtiya Karkerên Welatparêzên Kürdistan (Yurtsever Kürdistan İşçiler Birliği), Yekîtiya Jinên Welatparêzên (Kürdistan Yurtsever Kadınlar Birliği), Yekîtiya Cizvanên Kurd (Kürt Gençlik Birliği)* gibi örgütlenmeler bunlardan bazıları idi. Bunlara ek olarak örgütün Almanya'da kurduğu *Weşanên Serxwebûn* adındaki yayınevi ile bir yandan partinin gazete ve dergileri basılıyor, öte yandan Kürt dili, tarihi ve edebiyatı üzerine çeşitli kitaplar yayınevinde basılıp dağıtılıyordu. Müzik, PKK'nin partiye adanmış müzisyenler vasıtasıyla kitlesel motivasyon ve mobilizasyon sağlamadaki en önemli araçlarından biriydi ve bunu da Avrupa'da, diasporada yapıyordu. Ulusal uyanışı, kahramanlığı, fedakârlığı ve elbette tüm bunları yekvü-

cudunda topladığına inanılan PKK için onlarca Kürt müzik grubu şarkılar, marşlar besteliyor ve bunlar Avrupa'dan Türkiye'ye, şehirlere ve kasabalara yayılıyordu. PKK'nin diasporanın oluşumunda ve oluşan diasporayı hızla domine etmesindeki tek etken siyasal ve kültürel faaliyetler değildi elbette. Bahar Başer'in *Kurdish Diaspora Political Activism in Europe with a Particular Focus on Great Britain* makalesinde ve başka birçok yazarın çalışmalarında da vurguladığı gibi Avrupa diasporası PKK için çok temel bir finansal kaynak yaratıyordu. Başer'in Michael Radu'nun *The Rise and Fall of the PKK* çalışmasından aktardığı veriye göre, sadece '90'ların ortalarından itibaren 200 ile 500 milyon dolar kadar para Avrupa kaynaklarından PKK'ye aktarılmıştı. Tüm bunların yanı sıra '60'lardan itibaren Avrupa'ya giden ve önemli ölçüde politik aktivizmden uzak Kürt işçi göçmenler, '80'ler ve '90'lar boyunca yeniden bir kimliklenme ve Kürtlüklerini yeniden fark etme serüvenine dahil oldular. Bu da kültürel gelişim, siyasal aktivizm ve finansal kaynak sağlamanın yanı sıra PKK için yeni bir militan rezervi anlamına geliyordu.

PKK'nin '90'lar boyunca Avrupa diasporasındaki egemenliği giderek arttı. 1995'te *MED TV*'nin ve daha sonrasında farklı televizyon kanallarının kurulması ile '50'lerde Erivan ve Bağdat radyo yayınlarının Kürtler arasında yarattığı etkiyle bile kıyaslanamayacak bir etki ortaya çıktı. Amir Hassanpour'un ifadesi ile Kürtler teritoryal olmasa da virtüel anlamda bir egemenlik tesis etti. Televizyon yayınları tüm Avrupa'da ve Türkiye'de milyonlarca Kürt tarafından izleniyor; dil, kültür, sanat ve tarih programlarının yanı sıra günlük haber bültenleri görsel medya aracılığı ile ilk defa Kürtlere aktarılıyor ve bu da yazılı ya da sesli medyadan daha büyük bir etki yaratıyordu. Diasporanın kullanımı '90'ların ikinci yarısından itibaren farklı boyutlar kazandı. 1995'te kurulan *Sürgündeki Kürt Parlamentosu* birçok Avrupa ülkesinde diplomatik lobi faaliyetleri yürütüyordu. '80'lerin başında Avrupa'da başlayan diaspora faaliyetleri '90'larla Ayata'nın ifadesi ile *Euro-Kurdistan* diye adlandırılabilecek geniş bir network yaratmış; politik, kültürel, sanatsal ve diplomatik katmanları olan sınırötesi bir hal almıştı. Olivier Grojean'a göre bir devlete sahip olmayan Avrupa'da ve dünyadaki en geniş diaspora topluluğu olan Kürtlerin, kayıtsız göçmenlik ya da geldikleri ülkenin pasaportuna göre tanımlanmalarından kaynaklı sayıları tam olarak bilinmiyor. Ancak birçok araştırma bu sayının bir milyonu aşkın olduğu üzerinde mutabıktır.

Sivil Demokratik Siyaset

1960'tan itibaren Kurdî (pro-Kurdish) demokratik siyaset TİP ve YTP (Yeni Türkiye Partisi) içinde kısmen kendine yer bulmuş; buna karşın '70'lerin ilk yarısından itibaren Kürtlerin demokratik siyaset alanı daralmış ve Kürt ta-

leplerini dile getirme biçimi radikal bir dönüşüm geçirmiştir. Bununla birlikte 1977 ve 1979 belediye seçimleri sonucunda yerel düzeyde Kürt taleplerini savunan adayların belediyeleri kazanması, '80'lerin sonuna kadar Kürt siyasetinin demokratik zemindeki son varoluşu anlamına gelmiştir.

1983 yılında kabul edilen 2820 sayılı Siyasî Partiler Kanunu'nun 81. maddesi açıktan Kurdî bir partinin kurulmasını ve siyasî faaliyet göstermesini peşinen yasaklıyordu. Dolayısıyla Kürtlerin mevcut siyasî partilerden birini tercih etmek dışında başka bir seçenekleri yoktu. Bu dönemde de merkez sağ ANAP, merkez sol HP ve Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) Kürt bölgelerindeki siyasal seçimlerde baskın partiler oldu. Ancak bu partilerden herhangi birinin diğerine göre Kürt nüfusunun ağırlıkta olduğu bölgelerden belirgin bir farkla seçimlerden galip çıktığını iddia etmek oldukça güç. Örneğin 12 Eylül Darbesi'nden sonra yapılan ve ANAP, HP ve MDP'nin katıldığı ilk genel seçimlerde, bu üç parti arasında Kürt seçmenlerin belirgin bir tercihi söz konusu değildi.

1987 genel seçimlerinde ise Kürt seçmenlerin SHP'ye yöneldiklerini gözlemlemek mümkün. SHP, bu seçimlerde ANAP'tan sonra ikinci parti olarak genel oyların %24'ünü alıp 99 sandalye kazanarak Meclis'e girdi. SHP, 1987 seçimlerinde Diyarbakır'daki 8 milletvekilinden 4'ünü, Tunceli'nin çıkardığı toplam iki milletvekilini, Hakkâri'nin iki milletvekilinden birini ve Mardin'in altı milletvekilinden ikisini kazanmıştı. 1987 seçimlerinde Kürt oylarının çoğunluğu merkez sağ partilere dağılmış olmasına rağmen SHP'yi ayrıcalıklı kılan husus, Kurdî siyaset yürüten isimlerin SHP listelerinden seçilmiş olmasıydı. Bu isimlerden Ahmet Türk Mardin'den, daha sonra partiden ihraç edilecek İbrahim Aksoy ise Malatya'dan milletvekili seçilmişti. Bu durumun kendisi Kurdî demokratik siyasetin mümkün olmadığı bir dönemde SHP'yi Kurdî siyasetin tek merkezi haline getiriyordu. İlaveten, SHP salt Kurdî siyasetin merkezi değil; aynı zamanda sosyalistlerin, sosyal demokratların ve Kemalistlerin de içinde bulunduğu heterojen bir yapı arz etmekteydi.

Nichole F. Watts'ın *Activists in Office: Kurdish Politics and Protest in Turkey* çalışmasında vurguladığı üzere 1960'lardaki Türkiye İşçi Partisi gibi SHP de yeni bir Kurdî liderlik kadrosunun gelişmesi için bir platform işlevi gördü. Parti içindeki birçok liberal Türk, Kürtlerin sorunlarına kulak veriyor; demokratikleşme, kültürel özgürlükler ve olağanüstü halin kaldırılması konusunda Kürt aktivistleri destekliyordu. Her ne kadar Kurdî parlamenterler SHP içinde kısmen de olsa varlık gösterse de orada bulunuyor olmaları eşzamanlı olarak parti içinde tartışmaları ve sonu ihraçlarla bitecek olan gerilimleri de beraberinde getirdi. SHP içinde Kurdî siyasetin parti içindeki gerilimi gözle görülür şekilde arttırması ise Malatya milletvekili İbrahim Aksoy'un 1989'un şubat ayında Türkiye-Avrupa Ortak Parlamento Komisyo-

nu'nda Türkiye'de bir Kürt sorununun olduğunu söylemesi ile oldu. İbrahim Aksoy'un, Türkiye'de Kürtlerin birtakım sorunlarının olduğunu dillendirmesi sadece SHP içinde bir krize neden olmadı. Dönemin Başbakanı Turgut Özal, "SHP'nin ülkeyi bölmeye çalıştığını" söyleyerek Aksoy'u *bölücülükle* suçladı. Kısa süre sonra Aksoy, önce iki yıl süreliğine partiden uzaklaştırıldı, ardından partiden ihraç edildi.

Kurdî siyasetçilerin SHP'den kopmasını ve HEP'i kurmasını tetikleyen esas gelişme ise Kasım 1989'da 7 Kürt parlamenterin SHP'den ihraç edilmesiydi. 1989 yılının ekim ayında 7 SHP'li Kürt parlamenterin parti emirlerine uymayıp Paris'te France-Libertés Vakfı ile Paris Kürt Enstitüsü'nün ortak düzenlediği uluslararası Kürt Konferansı'na katılması vekillerin (Ahmet Türk, Mahmut Alınak, Adnan Ekmen, Mehmet Ali Eren, Salih Sümer, İsmail Hakkı Önal, Kenan Sönmez) partiden ihracının gerekçesi oldu. Konferansa katılan milletvekilleri dönüşte, 17 Kasım 1989'da parti disiplinine uymadıkları ve ülkeyi bölme amacıyla faaliyet yürüttükleri gerekçesiyle partiden ihraç edildiler. PKK ya da temsilcileri doğrudan bu konferansa katılmamışlardı hatta enstitü binası dışında bir protesto gösterisi düzenlemişlerdi ancak yine de olay Türk medyasında bir infial yarattı. SHP'li vekillerin ihraç edilmesini protesto etmek amacıyla 12 SHP'li vekil daha partiden istifa etti ve devamında bölgesel yönetimler de dahil olmak üzere binlerce SHP üyesi partiden ayrıldı.

Bu gelişmeler gerçek manada bir sosyal demokrat siyasî partinin kuruluşuna evrilmenin potansiyelini taşıyordu. Nitekim *Yeni Demokratik Oluşum* adı altında, içinde Türkiye sol hareketinden simaların da bulunduğu yeni bir oluşum denemesi gerçekleşmişse de müspet bir ilerleme sağlanamadı ve kısa süre sonra müstakil ve legal anlamda ilk Kurdî parti olan HEP kuruldu. Cengiz Güneş'in *The Kurdish National Movement in Turkey: From Protest to Resistance* çalışmasında da vurguladığı üzere HEP, Türkiye'de dışlayıcı, homojenleştirici, otoriter ve antidemokratik siyasî geleneğinin karşısına, Kürtlerin demokratik taleplerini de gözeterek *Türkiye'nin demokratikleşmesi* ve Kürt taleplerinin dillendirilmesini *eşdeğer bir mantıkla* gündeme taşımayı amaçlıyordu. Bu doğrultuda Türkiye'de kültürel ve dilsel farklılığı ve çoğulculuğu kabul eden bir *ortak kimlik* yaratmayı öngörüyordu. Aynı çalışmada vurgulandığı üzere parti, bu eşdeğer mantık zinciri içinde bir yandan Kürt etno-politik taleplerini dile getirip evrensel ilkelere başvurarak bu taleplerin meşruluğuna vurgu yaparken diğer yandan da Kürt etno-politik taleplerini toplumdaki diğer dezavantajlı toplulukların (kadınlar, işçiler, Aleviler vb.) talepleri ile eşdeğer bir zeminde dile getirme amacı taşıyordu. Chantal Mouffe ve Ernesto Laclau'nun politik düşüncesinin *(Radikal Demokrasi)* belirgin izlerini taşıyan bu siyaset '90'ların başında istenilen etkiyi yaratamadı. Par-

ti üyelerinin siyasal cinayetlere kurban gitmesi, yargı ve medyanın baskısına ilaveten PKK'nin otoritesi şiddet dışı siyasal mekanizmaların işleyişini engelledi. Şiddet aktörlerinin baskılarına, parti kapatmalarına, siyasî cinayetlere rağmen Kurdî legal siyaset '90'lar boyunca özellikle uluslararası ölçekte Kürtlere dair ciddi bir farkındalık yarattı.

Bitirirken

Yetmişler, Ortadoğu'da ve Türkiye'de antiemperyalizm, bağımsızlık ve kurtuluş fikrinin ve bu fikirler etrafında şekillenen şiddet temelli bir radikalleşmenin hüküm sürdüğü yıllardı. '80'ler boyunca ise hem Ortadoğu'da hem de Türkiye'de ideoloji ve eylem repertuarları çok kesin bir biçimde değişime uğradı. '50'lerden beri Ortadoğu'daki siyasal hareketlere rengini veren sol yerini siyasal İslâm'a ve hatta cihadizme bıraktı. Hareketler evrenselliklerini ve meşruiyetlerini sosyalizm, özgürlük, eşitlik gibi kavramlar yerine İslâm'ın ezel ebet *davası* olan cihat vasıtasıyla kurmaya başladılar. Solun Ortadoğu için bir referans olmaktan çıkmasına eşzamanlı olarak Türkiye'de yaşanan askerî darbe '60'lardan beri yükselen solu neredeyse ortadan kaldırdı. Bu durum '50'lerden beri görünürlük kazanan Kürt hareketini de doğrudan etkiledi. Öncelikle Kürt hareketinin, farklılıklara rağmen, neredeyse tamamı ya sol ile ilişkili idi ya da bizatihi solun içinden ayrışarak kendi kimliğine bürünmüştü. Örneğin TKDP gibi Irak Kürdistan'ı ile doğrudan bağlantılı hareketler bile Türkiye sosyalist hareketi ile kapalı bir ilişkiye sahip değildi, dahası TDKP geleneğinden gelen birçok sol Kürt grubu '70'ler boyunca eleştirilerine rağmen, Kürt ulusal hareketi ile Türkiye sosyalist hareketinin ortak bir mücadele zemini yaratmasını savunuyorlardı. TKSP, KİP, DDKD gibi grupların savunduğu bu ihtimalin ortadan kalktığı 12 Eylül tarihi Türkiye sosyalist hareketi ile benzer şekilde birçok Kürt örgüt için de mücadeleye yeniden sıfırdan başlama zorunluluğu getiriyordu. Askerî rejimin sonunda 12 Mart'ın aksine Kürt örgütleri yeni bir dinamizm yakalayamadı, aksine zaten yeterince polarize olmuş örgütler hızla ya yok oldu ya da kısmen diasporaya taşınıp orada bir süre daha varlığını sembolik olarak sürdürdüler. 12 Eylül sultasından olabildiğince az hasarla kurtulan, aldığı hasarı da bir tür yeniden doğuşa tahvil edebilen tek bir örgüt vardı, PKK. Hem Ortadoğu'daki gelişmeler hem de Türkiye'deki askerî rejim PKK'nin tasarladığı silahlı savleti başlatması için bir tür fırsata döndü.

Kendisini hem dünya devriminin, hem Ortadoğu devriminin hem de Türkiye sosyalist devriminin bir parçası ve hatta Ortadoğu ve Türkiye'deki devrimlerin öncüsü olarak gören PKK böyle bir politik atmosferde ortaya çıktı. Solun tüm dünyada etkisini yitirmeye başladığı, Sovyetler'in dağılma arifesinde olduğu ve özelikle üçüncü dünya devrimlerinin referans alınamaya-

cak düzeyde baskıcı rejimler ortaya çıkarmaya aday olduğu bir zaman diliminde PKK, aynı anda hem enternasyonalist hem bölgesel hem de Kurdistani bir hareket olarak '80'ler boyunca güçlendi. Dahası Kürt hareketinin en azından Türkiye'deki tek temsilcisi ve referansı haline dönüştü. Eski dünyanın sonu yeni dünyanın şafağında ortaya çıkan ve Soğuk Savaş her ne kadar henüz bitmemiş olsa da onun yarattığı politik jargonla konuşan ve eyleyen partinin çok hızlı bir şekilde Kürt siyasal alanında monopolleşmesi oldukça dikkate değerdir. Bunda makalenin başında ifade edilen bir dizi yerel, bölgesel ve uluslararası faktör doğrudan etkili oldu. Bunun ötesinde partinin onu egemen bir güç haline getirecek unsurları oldukça pragmatik bir şekilde kullanması dikkate alınması gereken bir diğer noktadır. PKK hem uluslararası antiemperyalist ve antikolonyal mücadeleden hem Ortadoğu'daki sol ve İslâmcı örgütlerin eylem formlarından hem de Türkiye sosyalist hareketi ve hatta Kemalizmden etkilendi. Birincisi dünyada antikolonyal mücadele sol bitmek üzereyken çok güçlü bir diskur ve praksisle bunun en güçlü temsilcilerinden biri haline geldi. Öte yandan, sonsuz bir fedakârlık, mutlak sadakat, şehitlik ve feda kültürünü en üst düzeye çıkararak Ortadoğu'da dönemin en belirgin örgütsel formunun bir parçası oldu. Son olarak ise kendisini onun bir parçası ve hatta içinden doğduğu bir hareket olarak tanımlayan parti, askerî darbeden sonra neredeyse yok olan Türkiye sosyalist hareketinin en radikal unsurlarının söylem ve programlarına sahip çıkarak kendisini onların kurtarıcısı konumuna yerleştirdi. Kemalizm ile olan ilişki elbette partinin diskuruna ya da metinlerine yansıyan bir ilişki formu değildi ancak Kemalizmin otoriteryanizmi, pragmatizmi ve lider sultasına oldukça yakın bir parti formu inşa etmişti.

PKK metninde belirli başlıklarda tartışıldığı üzere parti, '80'lerin başından itibaren neredeyse Kürt tarihini yeni bir okumaya tabi tuttu. Bunu yaparken o güne kadar görülmedik bir biçimde Kürt tarihini bir kahramanlıklar ve mağduriyetler tarihi üzerinden yeniden üretme yolunu seçmeyecekti. Bunun yerine başarısızlıklara, eksikliklere, çıkar çatışmalarına ve belki de en önemlisi Fanoncu bir tahlille Kürtlerin kişiliğini yitirmiş bir toplum olmasına odaklandı. Bunu yaparken elbette Medler ya da Newroz efsanesi gibi kendi konsolidasyonunu sağlayacağı sembolleri kullanmaktan geri durmadı. Özetle denilebilir ki Kürt tarihine eleştirel bir bakış atıp tarihi kendisi ile başlattı. Uluslararası, bölgesel ve yerel değişimleri oldukça pragmatik bir biçimde değerlendiren ve hızla kendisini yeniden onlara göre şekillendiren yapısı ona sürekli yeni manevra alanları yarattı. Diaspora, legal siyaset ve sonrasında yerel yönetimler gibi özellikle '90'lar ve 2000'lerde çok daha güçlenecek alanları hızla domine etmesi bunun en önemli göstergelerinden biridir.

Yatılı İlköğretim Bölge Okulları: Modernleşme, Disiplin, Asimilasyon

TUNCAY ŞUR

Cumhuriyet'in Doğu'ya yerleşmesi medeni milletlerin Afrika'ya yerleşmesi gibi olacaktır.
– Avni Doğan

Yatılı okullar Türkiye'ye özgü bir fenomen olmadığı gibi bu okulların yegâne amacı temsil (asimilasyon) de değildir. Yatılı okul, modern döneme ait bir uygulama olmasına karşın aslında dünyanın hemen her yerinde ilk olarak dinî, ardından askerî eğitim veren okul ya da kurumlarda ortaya çıkar. Ancak özellikle 18. asırdan itibaren Avrupa toplumlarında bir tür disiplin ve iktidar aracı olarak yaygınlık kazanır. Michel Foucault'nun Türkçeye "Disiplin ve Ceza: Hapishanenin Doğuşu" başlığıyla çevrilen *Surveiller et punir, Naissance de la prison* isimli çalışmasında, kapatma ve disipline paralel olarak bedenin ve ruhun terbiye edilmesi, ehlileştirilmesi yani daha efektif kılınması için yatılı okullar oldukça etkili kurumlar haline gelir. Kuşkusuz yatılı okullar sadece modernleşme paradigması içinde bireylerin belirli bir disiplin altında iktidar için daha verimli kılınması amacını taşımaz. Yatılı okullar temel olarak iki tür asimilasyon görevini de icra ederler. Ayhan Işık ve Serhat Arslan'ın *Bir Asimilasyon Projesi: Türkiye'de Yatılı İlköğretim Bölge Okulları* başlıklı çalışmasında belirttikleri üzere, bunlardan ilki klasik sömürge iktidarlarının sömürgelerinde yerel iktidarla sömürgeciler arasında bir ara sınıf yaratmak ve yönetimi kolaylaştırmak üzere sınırlı bir gruba sunulan yatılı okul hizmetidir. Bu genellikle sömürgeci ile uyum içinde çalışan bir tür ara, teknokrat sınıf yaratır ve yönetimi kolaylaştırır. İkinci olarak da işgal ya da zapt edilen bölgenin otokton kültürünün egemen kültür

içinde yok edilmesi biçiminde işler. Cumhuriyet tarihinde ise leyli (yatılı) okulların serüveni Yatılı İlköğretim Bölge Okulları'nın (YİBO) öncesine, Cumhuriyet'in ilanına müteakip yıllara kadar dayanır. Millet Mektepleri, Yatılı Köy Mektepleri, Kız Enstitüleri, Köy Enstitüleri gibi leyli eğitim veren kurumlar YİBO'lardan önce de vardı ve bu teşebbüslerin asli ve yegâne amacı temsil de değildi. Modern ulus-devlet mantığına gayet uygun olarak kâmil ve homojen bir ulus inşa etmek için yurttaş fabrike etmek gayesi ile açılan bu okullar Cumhuriyet adına müspet neticeler de ortaya çıkardı. Ancak bu yazının konusu olan YİBO'ların açılması, objektifi ve işleyişi yukarıda zikredilen leyli okullarınkinden bir hayli farklılaşmaktadır. Bu kısa metinde Türkiye'de daha çok Kürt illerinde kurulan YİBO'ların kuruluşundaki motivasyonlar, bölgesel dağılımı, işleyişi ve neticeleri üzerinde durulacaktır.

Tedip, Mümkünse Temsil

Cumhuriyet'in Kürt yurttaşları ile kurduğu ilişkiyi, en azından '50'lere kadar, iki kavramla ifade etmek mümkün görünmektedir: Tedip (terbiye etmek), tenkil (kovma, uzaklaştırma). Başka bir ifade ile '50'lere kadar bu ilişki zor üzerinden tanımlandı ve uygulandı. Mana itibarıyla cebre işaret eden bu iki kavramın cumhuriyetin tek parti döneminin sihirli iki kelimesine dönüşmesinde en azından iki temel faktör etkili oldu. Birincisi, Kürtler bir mevcudiyet olarak devletin resmî diskurunda kabul edilmediği için temsil edilmeleri yerine tedip ya da tenkil edilmeleri gerekirdi. İkincisi ise temsilin diğerlerine göre daha meşakkatli, zaman alan ve en önemlisi de masraflı bir iş olmasıydı. Dolayısıyla 1913'ten itibaren kristalize olan harsî ve içtimai manada yekpare bir millet yaratma amelinin en kestirme yolu tedip ve tenkil etmekti. 1923'ten sonra bu amelin berraklığı bozan yegâne unsur da Kürtler oldu. Kürtleri tedip ve tenkil etmek tek parti döneminde uygulanan esas politika olsa da temsil ve temdin (medenileştirme) her zaman programda olan ancak yukarıda bahsedilen zorluklardan (zaman, ekonomi, altyapı) ötürü geleceğe sevk edilen öneriler olarak kaldı. Temsil ve temdin politikalarının merkezinde ise eğitim gelmekteydi. Nitekim 1925'te Şeyh Said İsyanı'na müteakip hazırlanıp yürürlüğe konulan aynı tarihli Şark Islahat Planı ile Kürt vilayetlerinde askerî tedbirlerin yanı sıra uzun erimli bir temsil politikasının eğitim vasıtasıyla yürütülmesi gerekliliği ilk defa açık bir biçimde ortaya çıkacaktı. Mehmet Bayrak'ın *Şark Islahat Planı* çalışmasının teferruatlı bir biçimde ortaya koyduğu üzere, planın hususiyetle üzerinde durduğu ve temel amaçlar arasına dahil ettiği konulardan biri, bölge vilayetlerinde yatılı okullar açılmak suretiyle Kürtlüğün *eritilmesi* meselesiydi. Umumi Müfettişlik uygulamasının başladığı 1927'den sona

erdiği 1952'ye kadar bölgeye gönderilen umumi müfettişlerin hazırladığı raporlar da dahil onlarca Kürt raporu hazırlanmıştı. Aralarında Umumi Müfettiş Abidin Özmen (1936), İçişleri Bakanı Şükrü Kaya (1937), General Ömer Halis Bıyıktay (1931) ve CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal (1942) gibi isimlerin de olduğu şahıslar tarafından hazırlanan raporların hemen hepsinde Kürtlerin temsil edilmesi ve Kürtlüğün Türklüğe intibak edilmesinin ana yollarından biri olarak yatılı okulların açılması öneriliyordu.

Tek parti döneminde hazırlanan onlarca raporda Kürtlerin Türklük içinde eritilmesinin yegâne ve kalıcı tek yolunun yatılı eğitim olduğu vurgulanmasına rağmen paradoksal bir biçimde '50'lere kadar Kürt vilayetlerinde okullaşma oranı dramatik bir biçimde düşüktür. Bugünkü anlamda bir tür OHAL bölgesi olarak tasarlanan ve tabiatıyla idari, askerî ve hukukî manada istisna ile yönetilen, I. ve III. Umumi Müfettişlik sınırları içinde olan on vilayetteki okul sayıları şöyledir: 1949-1950 eğitim yılında bu on vilayetten biri olan Ağrı'da hiç lise yokken, 2 ortaokul ve 88 ilkokul vardır. Diyarbakır'da 1 lise, 4 ortaokul ve 124 ilkokul, Van'da 1 lise, 2 ortaokul ve 62 ilkokul vardır. Bu yıllar da tüm Türkiye sathında okullaşma oranının ve bunun için elzem olan okul sayısının da düşük olduğu vakıadır. Ancak Kürt vilayetlerindeki eğitim tatbikatının belirgin bir şekilde ilköğretim düzeyinde kaldığı dikkat çekicidir. Başka bir ifade ile ortaokul ya da lise düzeyinde eğitim veren okul sayısı Türkiye'nin diğer vilayetleri ile mukayese edildiğinde mezkûr müfettişlik bölgelerinde neredeyse yok düzeyindedir. *1913-1960 Yılları Arası Göç ve İskân Politikaları Bağlamında Yatılı İlköğretim Bölge Okullarının İncelenmesi* çalışmasında Serhat Arslan, teferruatlı bir biçimde sunduğu benzer istatistiklere dayanarak bu olguyu "düşük okullaşma" kavramından ziyade "ortaokul üzeri okullaşmama" kavramıyla açıklar. Rachel Bailey Jones'un, *Postcolonial Representations of Women: Critical Issues for Education* başlıklı metninde Avrupalılarının sömürgelerindeki eğitim yöntemlerinden biri olarak kullandığı *limited schooling*/sınırlı eğitim kavramına referansla böyle bir değerlendirme yapan Arslan'ın tespiti, devletin Kürtlerin en azından lise ya da yüksek tahsil görmesi konusunda endişeli olduğuna dayanan bir tespittir. Yukarıda da bazı örnekleri zikredilen onlarca raporun muhtevası Arslan'ı önemli ölçüde doğrulamaktadır. Öyle ki bu raporlarda eğitiminden kasıt önemli ölçüde Kürtçenin yerine Türkçenin yerleştirilmesi, yani esas olarak Türkçenin öğretilmesidir. Hülasa etmek gerekirse '50'lere kadar bir yandan Kürtlerin eğitim ve hassaten, yatılı eğitim vasıtasıyla temsil edilmesi sürekli ana gündemlerden birini işgal ederken aynı anda okullaşma oranının sınırları konusunda bir endişe mevcudiyetini korumuştur.

Temsil, Mümkünse Yurttaş

1937 yılında Dersim'e dönük operasyonlar devam ederken Şükrü Kaya'nın önerisi ile Elazığ Kız Enstitüsü aynı yıl açılır. Enstitü müdürü Sıdıka Avar'ın anılarında vahşi, medeniyetten uzak ama işlenmesi halinde birer değere dönüştürülebileceğine gönderme yapan *Dağ Çiçekleri* analojisiyle kıvançla bahsettiği Kürt çocukların temdin edilmesi başlı başına bir Türkleştirme ve Sünnileştirme projesiydi. Zeynep Türkyılmaz'ın *Maternal Colonialism and Turkish Woman's Burden in Dersim: Educating the "Mountain Flowers" of Dersim* çalışmasında ortaya koyduğu üzere Cumhuriyet'in ilk çeyreğinde Kürt vilayetlerine dönük eğitim politikası bir tür misyonerlik formunda icra edilmişti ve Türkyılmaz'a göre Avar'ın kendisi de bir tür misyonerdi. Diğer yandan Elazığ Kız Enstitüsü gibi istisnalar dışında, '50'lerin sonuna gelindiğinde kendisine uygun yurttaş fabrike etmekten hâlâ çok uzakta olan Cumhuriyet için bu bilanço Kürt vilayetlerinde daha da kötü durumdaydı. Fakat İkinci Dünya Harbi'nden sonra "uygar-medeni-hür" dünya sistemi içine giren Türkiye'de yurttaşlığın inşasının tedip ve tenkile dayalı olarak yürütülmesi artık mümkün değildi. *Hür Dünya* ligine girmenin getirdiği bazı ekonomik avantajlar da göz önüne alındığında tek parti dönemi boyunca tasarlanan temsil politikalarının uygulanması için koşulların bir miktar daha elverişli olduğu açıktı. Dolayısıyla tüm Soğuk Savaş döneminin sihirli sözcüğü olan *bölgesel geri kalmışlık* ve *kalkınma* üst başlıkları ile Şark vilayetlerindeki Kürtlerin *medeni yurttaşa* dönüştürülmesinin önü her zamankinden daha mümkün olmuştur. Mamafih Cumhuriyet'in ilk çeyreğinde tatbik edilemeyen temdin ve temsil politikalarının uygulanması için koşullar önemli ölçüde olgunluğa erişmiştir. Nitekim '60'lı yıllar bu çaba doğrultusunda "yeni" olarak nitelendirilebilecek adımların atıldığı yıllar olacaktır.

27 Mayıs Darbesi ile kurulan Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DTP) bünyesinde 1961 yılında hazırlanan *Devletin Doğu ve Güneydoğu'da Uygulayacağı Kalkınma Programının Esasları* başlıklı rapor Kürtler için kapsamlı bir temsil ve iskân programı sunması bakımından oldukça önemlidir. Dokuz başlıktan oluşan raporda "Uzun Vadeli İşler" ve "Acil İşler" bölümleri altında Kürt vilayetlerinde uygulanacak politikalar belirlenmiştir. Bu yazıyı doğrudan alakadar eden bölüm ise raporun yayımlanmasına müteakip kısa süre içinde faaliyete geçirilecek olan yatılı okul sistemi olan YİBO'larla ilgili bölümdür. Raporun iki numaralı bölümü olan "Maarif İşleri" bölümünde yer alan "Acil" ve "Uzun" vadeli işler kısmında yapılması planlananlar oldukça çarpıcıdır. "Acil İşler" kısmında:

1) Bulunduğu bölge içinde birer medeniyet mihrakı olacak olan bölge okullarının açılmasını planlamak

2) Doğuda vazife alan öğretmenlere, vilayetlerce devlet politikasını kısa bir seminerle açıklamak
3) Öğretmen Okullarında, çok geri kalmış bölgelerimiz ve bilhassa Doğu bölgemiz halkının, Türk çoğunlukla kaynaştırılmasını ve devlete ısındırılması usullerini öğretmek ve genç öğretmen namzetlerine Türk milliyetçiliğinin esaslarını aşılamak yer alırken "Uzun Vadeli İşler" bölümünde ise
   1) Kız ve erkek misyoner yetiştirilmesi ve bunun için uygun müessese kurulması
   2) Bölge halkından kabiliyetli ve küçükken asimile edilen gençlere, yüksek tahsil imkânlarının sağlanması yer alır.

DPT tarafından hazırlanan yukarıda adı zikredilen raporun eğitim ile alakalı seçilen bu maddeleri '60'ların başında Kürt vilayetlerinde tatbik edilecek eğitim politikasının muhtevası ve nihai amacına dair oldukça önemli veriler sunmaktadır. Raporun aktarılan maddelerinden hareketle şu tespitleri yapmak mümkün görünmektedir. Öncelikle eğitim bir temsil mekanizması olarak planlanmış ve bu faaliyeti yürütecek eğitimciler misyoner olarak kurgulanmıştır. Öte yandan "Uzun Vadeli İşler"in ikinci maddesinde açıkça belirtildiği ve Serhat Arslan'ın başvurduğu "sınırlı eğitim" kavramını da doğrulayacak şekilde, eğitim yurttaşlarca eşit erişilmesi gereken bir hak olmanın ötesinde bir kimliğin diğerine intibakının yöntemi olarak görülmüştür. Can Dündar ve Rıdvan Akar'ın yayımladığı *Ecevit ve Gizli Arşivi* çalışmasında daha fazla detayına ulaşılabilecek bu raporun, Cumhuriyet'in ilk çeyreği boyunca, Şark Islahat Planı'ndan itibaren hazırlanan raporların bir derlemesi olduğu kolayca anlaşılabilir. Rapor bir bütün olarak incelendiğinde, imparatorluğun son onyılından cumhuriyetin yarım yüzyılına kadar devletin Şark politikasının neredeyse muhteşem bir ahenk ve devamlılık arz ettiğini görmek mümkündür.

Yurttaş fabrikasyonu için eğitimin ve özellikle bu kontekste yatılı okul eğitiminin önemi Erken Cumhuriyet Dönemi elitleri tarafından sıklıkla dile getirilmişti. Kürtler bahsinde ise bu konuda hazırlanan tüm raporlarda, o dönemde metinde değinilen bazı sebeplerden ötürü öneri düzeyinde kalsa da yatılı okulların açılmasının asimilasyondaki rolüne değinilmişti. Bu öneriler ancak '50'den sonra Batı Bloku'nda yer almanın ve bunun bir neticesi olarak kısmî bir ekonomik büyümenin beraberinde getirdiği imkânlar vasıtasıyla hayata geçirilebilirdi. Nitekim 27 Mayıs'tan sonraki yönetimin kalkınma programında ayrıcalıklı yer edinen "kalkınmada öncelikli bölgeler" olarak Doğu ve Güneydoğu bölgeleri için uygulanacak modelin bir veçhesini de eğitim oluşturuyordu. DPT'nin hazırladığı rapora müteakip hem TBKP'de hem de Cumhuriyet Senatosu'nda YİBO'ların açıl-

ması konusunda bir dizi mülahaza yapılmıştır. Bunlardan en ilginç olan Diyarbakır mebusu olan İhsan Hamit Tiğrel'in Cumhuriyet Senatosu'nda meşhur Romalı Senatör Marcus Porcius Cato'nun yine meşhur olan sözü ile yaptığı konuşmadır. Senatör'ün meşhur söz şudur: "Ceterum censeo Carthaginem esse delendam" yani "Kanaatime göre Kartaca yıkılmalıdır." Tiğrel konuşmasında Kürt illerinde Türkçe konuşma oranlarındaki trajik düşüklükten yakınarak bunun bir an önce giderilmesini, Türk kültürü ve dilinin bölgeye egemen kılınmasını talep eder. Romalı senatörün konuşmasıyla hitabına başlaması da behemehal asimilasyonun gerekliliğini ve bunda ne kadar ısrarlı olduğunu vurgulamak ister. Tüm bu gelişmeler ışığında, 1962 yılında 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu'na dayanarak YİBO'lar açılmıştır. Bu okulların açılma gerekçesi ise coğrafi koşullardan kaynaklı dağınık yerleşim olarak tanımlanmıştır.

Bölgesel Dağılım ve İşleyiş

"Yatılı ilköğretim bölge okulları, nüfusun az ve dağınık olduğu yerleşim yerlerinde (köy, mezra, kom, oba) zorunlu eğitim çağına gelmiş çocukların sekiz yıllık eğitim ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulmuştur. Bu okullarda öğrencilere eğitim-öğretimin yanı sıra eğitimleri boyunca barınma, yeme, içme vs. imkânlar da sağlanmaktadır." Resmî mevzuatta yer alan YİBO'ların açılma gerekçesi olan bu ifadeler dönemin okullaşma oranı ve bu oranın bölgeler arasındaki dağılımı ile birlikte düşünüldüğünde bir realiteye işaret eder. Öyle ki '60 yılı itibarıyla MEB'in verilerine göre Türkiye'de 6 yaş üzeri okuma yazma bilmeyen nüfusun oranı %60,49'dur. Kürt vilayetleri dikkate alındığında bu oran daha dramatik bir oranda düşüktür. Ancak Türkiye geneli baz alındığında okullaşma düzeyindeki düşüklüğün Karadeniz ve İç Anadolu vilayetlerinde belirgin olduğu ortada olmasına rağmen 1973 yılı itibarıyla açılan YİBO'ların neredeyse tamamı Kürt vilayetlerinde açılmıştır. Daha açık bir ifade ile belirtilen tarihe kadar açılan 59 YİBO'nun neredeyse tamamı Kürt coğrafyasında açılmıştır. Ayhan Işık ve Serhat Arslan'ın daha önce zikredilen çalışmalarına referansla YİBO'ların temel kuruluş gerekçesi olarak coğrafi şartlar gösterilmesine rağmen ilk onyıl içerisinde Karadeniz Bölgesi'nde hiçbir YİBO'nun açılmaması dikkat çekicidir. Zeynep Gönen Cengiz'in *T.C. Millî Eğitim Bakanlığı'na Bağlı Yatılı ve Pansiyonlu İlköğretim Okulların Tarihsel Gelişimi* başlıklı çalışmasında yer verdiği "okulların yıllara göre sayısal artışı ve bölge bazında dağılımını" incelediğimizde özellikle '80'lerden sonra başta Karadeniz Bölgesi olmak üzere okulların dağılımında kısmen bir çeşitlenme olduğu gözlemlenmektedir. Ancak YİBO'ların coğrafi dağılımında Doğu ve Güneydoğu vilayetleri her zaman birinci sıradadır hatta tüm bölgelere kıyasla

mevcut YİBO sayısının yarısından çok daha fazlası Kürt illerinde bulunmaktadır.

1965 yılına kadar yapılan nüfus sayımlarında nüfusun konuştuğu diller kategorisine dair verilere ulaşabilme avantajını kullanarak Serhat Arslan adı geçen çalışmasında iki önemli tespit ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki YİBO'ların açıldığı ilk Kürt vilayetleri olan Diyarbakır, Van, Siirt, Mardin, Urfa, Bitlis, Hakkâri gibi şehirlerdeki Kürtçe anadil oranlarıdır. Bu oranlar sırasıyla %72, %67, %74, %68, %45, %67, %91'dir. Bu veriler ilk onyıllık periyotta açılan YİBO'ların bölge seçimindeki temel motivasyonun anadili Kürtçe olan nüfusun temsil (asimile) edilmesi olduğunu açık bir biçimde göstermektedir. Öte yandan yazarın dikkate sunduğu bir diğer önemli husus ise aynı dönem Kürt coğrafyası dışında kalan bölgelerde açılan az sayıdaki YİBO'nun içinde bulundukları vilayetlerdeki anadil konuşma oranlarıdır. Ankara, Kocaeli, Çanakkale, Konya, illerinde birer YİBO, Hatay'da ise iki YİBO'nun açıldığı görülmektedir. Bu iller Balkan, Kürt, Kafkas ve Arap nüfusunun yoğun olarak yerleştirildiği iller olmaları sebebiyle anadil dağılımında, Arapça, Kürtçe, Çerkesçe, Bulgarca gibi diller Türkçeye nispetle çok yüksek olmasa da mevcuttur. Dolayısıyla ilk onyılda okulların açılmasındaki ana gayenin Türkçe konuşmayan nüfusun Türklük halesi içine dahil edilmesi olduğu görülmektedir.

Yetmişlerin ortalarına kadar YİBO'lar birkaç istisna dışında sadece Kürt vilayetlerinde açılmıştır. Bu tarihten '80'lerin ortalarına kadar okulların bölgesel dağılımında kısmî bir çeşitlenme gözlenmektedir. Ancak '80'lerin sonundan itibaren Kürdistan İşçi Partisi ile devlet arasındaki çalışmaların ivme kazanması dolayımıyla Kürt illerinde açılan YİBO sayısında yeniden artış gözlemlenmiştir. Bu artışın temel sebebi, zorunlu köy boşaltmaları nedeniyle halihazırda yetersiz olan köy okullarının kapatılması ve milyonlarca nüfusun kırsaldan çevre kent merkezlerine doğru zorunlu bir göçe tabi tutulmasıdır. Zorunlu göçle kentlerin çeperlerine yerleşen milyonlarca insan ve buradan YİBO'lara giden on binlerce çocuk, devletin onyıllar boyunca tasarladığının aksine sahip olduğu Kürt kimliğini yitirmedi; tam tersine, bizatihi bu okullar daha militan ve politik bir jenerasyon yarattı.

YİBO'larda işleyişe dair elimizde okulda okuyan öğrencilerin tanıklıkları dışında neredeyse hiçbir materyal bulunmamaktadır. Konu üzerine yazılan onlarca makale ve tezin birkaç istisna dışında kahir ekseriyeti oldukça teknik ve resmî veriler doğrultusunda yazıldığı için güvenilir bir literatür sunmamaktadır. Ancak yatılı okulların dünyadaki örneklerinin, özellikle okullardaki işleyişten kaynaklı öğrenciler üzerinde travmatik neticeler doğurduğu bilinmektedir. Burada kısaca okulların fiziksel mekânlar olarak nasıl yerler olduğu, mekân içi işleyişin nasıl bir döngüde gerçekleştiği ve son olarak bu iki faktöre bağlı olarak nasıl öğren-

ciler kültürünün ortaya çıktığı üzerinde durulacaktır. Burada kullanılacak verilerse önemli ölçüde Serhat Arslan'ın zikredilen saha çalışmasına dayandırılacaktır.

YİBO'lar şehir ya da kasaba merkezine oldukça uzak, bir vesait olmaksızın ulaşımın mümkün olmadığı, etrafta askerî kışla ya da karakol dışında herhangi bir yapının olmadığı yerlere inşa edildiler. Askerî kışlalar ya da karakollar bir istisna teşkil etmenin dışında bazı örneklerde doğrudan YİBO ile aynı kampüsü paylaştı. Askerî birimlerin kampüsünde olsun ya da olmasın etrafı çitlerle ya da duvarlarla çevrili ve herhangi bir merkeze oldukça uzak olarak tayin edilen bu mekânsal tercih modern kapatma ve disiplin teknikleri ile oldukça uyumludur. İzole edilmiş bu mekânsal tercihe, '90'larda yoğun çatışmaların yaşandığı bir coğrafyada okulların askerî kışlalarla ya da karakollarla aynı kampüste yer alması eklendiği zaman ortaya daha da dramatik bir tablo çıkmaktadır. Modern bir hapishane gibi inşa edilen bu mekânların işleyişindeki üç anahtar sözcük *disiplin, itaat* ve *terbiye*dir. 24 saatlik dilimin her bir dakikasının programlandığı bir kontrol mekanizmasına dayanan okullardaki işleyiş bir bütün olarak zihinsel ve bedensel terbiye üzerine kurgulanmıştır. Bu silsilenin dışına çıkmamak yani mutlak itaatle sisteme dahil olmamak çeşitli ceza biçimleri ile öğrencileri yüz yüze bırakmaktadır. Bir yurttaş fabrikasyon merkezi olan bu kurumlarda bu üretim sürecine öğrenciler de doğrudan dahil edilir ve bu sayede otorite karşısında potansiyel bir sapma engellemiş olur. Öğrenciler arasında ast-üst ilişkisi (devrecilik), yatakhane (koğuş) sorumluları, sağlık kabini (revir) görevlileri, yemekhane (karavana) sorumluları gibi bir görev dağılımı 06-14 yaş grubunda olan öğrenciler için, kendi içlerinde de sonu ceza ve ödüle dayanan bir hiyerarşik kontrol mekanizması oluşturur. Yukarıda parantez içinde aktarılan terimlerin her birinin askerî terimler olduğu dikkat çekicidir. Bu terimler okulda okuyan öğrencilerin hemen hepsinin üzerinde mutabık kaldıkları bir jargondur. Okullardaki otoriter/militer yapı gündelik konuşmaların ve kullanılan kelimelerin tayinini de doğrudan belirlemektedir.

Tartışma

Sosyal, ekonomik ya da pedagojik hiçbir kıstas olmaksızın 06-14 yaş arasında yüzlerce öğrencinin etrafı çevrili izole bir mekâna kapatılması fikrinin kuvve hali 1925'lere dayanır. Bu fikrin mehazı da "Cumhuriyet'e yakışır, makbul ve medeni yurttaş" yetiştirme fikriydi. Kuvvenin yaygın manada fiile geldiği zaman diliminden, '60'lardan beri, YİBO projesinin nasıl sonuçlar verdiği, neler kazandırdığı, nelere mal olduğu oldukça teferruatlı bir çalışmanın konusudur. Konu ile ilgili 40'tan fazla bilimsel tez yazılmasına rağmen, bu tezlerin temel sorunsalı, bir-iki

istisna dışında, okulların teknik işleyişinin ötesine geçmemiştir. Bir topluluğun ya da grubun, egemen olan grubun tarihsel ve siyasal yekparelik kurgusu için asimile edilmesi, yirminci asrın en popüler fikriydi. Başta sömürgeler dünyasında olmak üzere dünyanın hemen her yerinde, farklı zamanlarda bu fikir, üzerinde evrensel bir mutabakat ve meşruiyet olan modernleşme şemsiyesi altında eğitim yoluyla uygulandı. Türkiye de en az yüz yılık bir zaman dilimi boyunca bu fikrin yani eğitim yoluyla asimilasyonun, tasarlandığı ve uygulandığı coğrafyalardan biri oldu. 1962'den 2000'lerin ilk onyılına kadar aktif bir biçimde uygulanan bu eğitim yoluyla asimile etme yönteminin adı olan YİBO'lar büyük çoğunluğu Kürt vilayetlerinde açılan 500'den fazla okulla bu amaca hizmet etti. Bu sistemin Kürt çocuğunu ne ölçüde makbul bir yurttaşa dönüştürdüğü tartışma konusu olmakla birlikte bu kurumların mutlak itaat ve disipline dayanan yapısının kendi içinde, tasarlananın aksine, egemen kimliğe karşıt bir kimliklenme formu da yarattığı vakıadır. Ama açık olan şudur ki özellikle '90'ların yoğun politik ve şiddet ikliminde YİBO'lar, hem travmatik olayların yaşandığı hem de politik ve kimliksel aidiyetin yeniden yeşerdiği mekânlar olmaları itibarıyla Türkiye'deki mevcut eğitim ve kimlik eksenli tartışmaların da temel başlıklarından biri olmuştur.

Partiya Karkerên Kurdistan / Kürdistan İşçi Partisi

TUNCAY ŞUR

Ellili yılların başından itibaren düşünce ve neşriyat düzeyinde yeniden ortaya çıkan Kürt ulusal mücadelesi, tahsilli Kürt talebe gençliğinin bir siyasal itirazı olan '49'larla birlikte belirgin politik bir forma büründü. '60'ların ilk yarısından itibaren geleneksel ve progresif iki farklı koldan Türkiye siyasal yaşamına dahil olan Kürt ulusal hareketi, '60'ların sonu itibarıyla Türkiye sosyalist hareketinden tedricen uzaklaşıp müstakil bir hüviyet kazandı. Askerî rejimle başlayan '70'lerin Kürt ulusal hareketinin alametifarikası ise sosyalist teorinin ulusal kurtuluş tahayyülünün hem etüt edilmesi hem de '70'lerin ikinci yarısından itibaren uygulamaya konmasıydı. '70'ler boyunca hem teorik hem de örgütsel anlamda atomize olan Kürt ulusal hareketi içinde onyılın sonunda öne çıkacak ve günümüze kadar devam edecek şekilde baskınlığını sürdürecek olansa PKK idi. PKK Kürt ulusal hareketinin '60'lı yıllardaki iki akımından progresif olanının bir devamıydı, en azından o membadan geliyordu. Fakat buna ek olarak parti, kendi mevcudiyetini daha geniş bir yelpazeye yayarak Türkiye sosyalist hareketine de kendisinde yer verdi; en azından söylemsel düzeyde dile getirmekten hiç vazgeçmedi. Başka bir askerî rejimle başlayan '80'li yıllarda hem Türkiye sosyalist hareketi hem de sair Kürt örgütlerinin aksine ayakta kalabilen PKK, aynı onyılın içinde hem askerî rejime hem de devlete silahlı bir meydan okumayı başlatan örgüt oldu. '90'lı yıllarla geniş çaplı bir askerî mobilizasyonun yanı sıra politik, ekonomik, kültürel anlamda geniş bir yelpazeye yayılan transnasyonel bir nitelik kazandı. Yeni yüzyılın başında gerek ideolojik gerekse de örgütsel ve askerî anlamda yeniden yapılanan parti hem bölgesel hem de uluslararası bir aktör haline geldi. Bu çerçevede makale, fikrî kümelenmesi 1973'te başlayan ve kendisini Mark-

sist-Leninist prensiplere dayalı ulusal kurtuluşçu ve proleter devrimci bir parti olarak tanımlayan bir hareketin kuruluşundan günümüze kadar olan serüveninin ana akslarına odaklanacaktır.

Grup Oluşumundan Partiye

İki askerî rejim arasında (12 Mart-12 Eylül) ortaya çıkan bir parti olan PKK, bir başka askerî rejimin (27 Mayıs) yarattığı görece hürriyet ikliminin neticesinde yükselen toplumsal mücadelenin bir devamı olarak '70'li yılların başından itibaren bir grup olarak ortaya çıktı. '70'lerin başına kadar Türkiye'deki sosyalist mücadelenin merkezî tartışmalarından biri olan *millî demokratik devrim* tezinin, beklenilenin aksine progresif olamayan bir askerî rejimle sonuçlanması hem Türkiye sosyalist hareketi hem de henüz kuvve halinde olan PKK için bir kırılma yarattı. *İlerici ve zinde güçlerin* devrimin bir parçası olamayacağı fikri Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO), Türkiye Halk Kurtuluş Partisi Cephesi (THKP-C) ve Türkiye Komünist Partisi/Marksist-Leninist (TKP/ML) gibi silahlı mücadele esasına dayalı örgütlerin kurulmasını beraberinde getirdi. PKK'nin kurucu kadrolarından, başta Abdullah Öcalan olmak üzere, birçoğunun sempatizanı olduğu bu örgütlerin kısa sürede *kahramanlık* ve *trajedi* ile sonuçlanan silahlı mücadele deneyimleri PKK'nin şekillenişinde etkili oldu. 1971 ile 1973 yılları arasında küçük bir grup olarak var olan oluşum, 1973 yılında kurulan ve dönemin birçok sol öğrenci grubunun dahil olduğu legal bir örgütlenme olan ADYÖD içinde bir süre bulundu. PKK'nin kurucu isimleri içinde yer alan Haki Karer ve Abdullah Öcalan kısa süreliğine bu legal dernekte yönetim kurulunda yer alsalar da dernek kapatıldıktan sonra yeniden yapılandığı Ankara Yüksek Öğretim Derneği'nde yer almadılar. Nitekim 1974'ten sonra Öcalan çevresindeki çekirdek grup kendilerini üç farklı isimle anmaya başladılar: *Kürdistan Devrimcileri, Apocular* ya da *Ulusal Kurtuluş Ordusu*.

A spatial perspective on political group formation in Turkey after the 1971 coup: The Kurdistan Workers' Party of Turkey (PKK) metninde partinin kurucu kadrolarının ifadelerinden aktarıldığı üzere, 1974'te bu küçük grup kendilerini yukarıda zikredilen isimlerle tanımlasalar da bunu bir manifesto biçiminde deklare etmediler. Bu tarihte grubun esas amacını belirleyen şey ulusal kurtuluşa koşut olarak *devrimci bir sol* inşa etmekti, kendilerini de bunun bir parçası olarak görüyorlardı. Ancak 1974'ten 1978'e kadar PKK'nin kendisini bir parti olarak duyurmasını geciktirmesinde en az birkaç etken rol oynamıştı. Öncelikle, Öcalan'dan ve PKK'nin resmî metinlerinden okuduğumuz kadarıyla solun ve devrimci hareketin ideoloji ve örgütlenme gibi iki temel hareket noktası *Kürdistan Dev-*

rimcileri ya da *Apocular* için tartışmalı konulardı. Grubun bu iki hususta ki görüşleri kısaca şuydu: Sol hareket, ideolojik olarak *sosyal şovenizm* ve *Kemalizmle* yeterince eseflenmemişti ve örgütsel anlamda da Mahir Çayan ve Deniz Gezmiş örneklerinde görüldüğü gibi pratiğe geçmek için aceleci davranmıştı. *Kürdistan Devrimcileri* bir anlamda sosyalist hareketin hatalarından ders çıkarmayı kendilerine ödev edindi. '70'lerin oldukça polarize olmuş siyasal ve örgütsel ikliminde *Apocular*, dönemin diğer Kürt sol örgütleri olan *Türkiye Kürdistan Sosyalist Partisi* (yaygın bilinen adıyla *Özgürlük Yolu*), *Kawa* ya da *Rızgarî* gibi örgütlerin aksine ne yayın faaliyeti yaptı ne de kamusal olarak görünür oldu. Ahmet Hamdi Akkaya'nın *Kürt hareketinin örgütlenme süreci olarak 1970'ler* metninde de teferruatlı olarak ele alındığı gibi ne Kürt sol örgütleri ne de Türk sol örgütlerinin yaygın olarak kullandıkları dergi, broşür, dernek, gösteri gibi yöntemlere başvurdular. Akkaya'nın *The Kurdistan Workers' Party (PKK): National Liberation, Insurgency and Radical Democracy Beyond Borders* metninde detaylı bir biçimde tartışıldığı üzere, Kürdistan Devrimcileri örgütlenme modeli olarak kapalı bir model seçmişti. Bu kapalı model, kişilerle doğrudan iletişim kurmaya dayalı kişisel networkler üzerinden gelişen bir formdu ve mekânsal olarak da daha çok evler tercih ediliyordu. PKK'nin kurucu kadrolarından olan Abdullah Öcalan, Kemal Pir, Haki Karer, Duran Kalkan, Cemil Bayık, Ali Haydar Kaytan gibi isimler '70'lerin ortalarına kadar Ankara'daki Emek, Yukarı Ayrancı ve Dikimevi semtlerindeki küçük dairelerde bir araya geldiler. Sol örgütlerin uğrak örgütlenme ve barınma mekânları olan *Gecekondular* (Ankara'da Tuzluçayır gibi) bile Apocular için ancak '70'lerin ikinci yarısından sonra açıktan olmasa da kısmen gizli örgütlenme mekânları olarak kullanılmaya başlandı.

Kürdistan Devrimcileri örgütlenme formları bakımından dönemin diğer örgütlerinden belirgin bir biçimde ayrılmalarına karşın ideolojik olarak aynı tespiti yapmak mümkün gözükmemektedir. '70'ler boyunca tüm Kürt sol grup, çevre ya da partileri farklı Marksist okumalara, üçüncü dünyacılığa ve özellikle ulusal kurtuluş savaşlarına referansla Kürtlerin statüsünü koloni olarak tanımlamada ve en azından teorik düzlemde bunu aşmak için silahlı bir mücadelenin verilmesi konusunda mutabıktılar. *Apocular* bu tartışmalara dahil olmasalar da ideolojik olarak aynı şeyi savunmakla birlikte onlar için önemli olan parti kurucularından Duran Kalkan'ın ifadesi ile "bu uzun ve gereksiz polemiklere" girmek yerine silahlı bir dekolonyal mücadele başlatmak için gerekli asgari şartları yaratmaktı. Hem ideolojik hem de örgütsel olarak bir partiye dönüşmedeki dönüm noktalarından biri 1976 yılında "Dikmen Toplantısı" olarak bilinen toplantının düzenlenmesidir. Bu toplantıyı hususi kılan şey, Ankara ya da büyük kent merkezlerinde bir öğrenci grubu olarak kalmak yerine "Türkiye Kürdistanı"na git-

mekti ve parti örgütlenmesini doğrudan oradan yönetme kararını vermekti. Joost Jongerden ve Akkaya'nın *Born from the Left: the making of the PKK* metninde de vurgulandığı üzere *Kürdistan Devrimcileri* için örgütlenme silahlı mücadelenin başlatılacağı yerde yapılmalıydı. Bununla birlikte Kürdistan'ın örgütlenme mekânı olarak seçilmesinde fiziki ve bazı stratejik koşulların uygunluğu da belirleyici olmuştu. "Dikmen toplantısına" müteakip yaklaşık bir yılın ardından gerçekleşen "Dikimevi Toplantısı" da PKK tarihi için önemli bir dönemeçti. Zikredilen toplantıda, Kürdistan Devrimcileri'nin bir kısmının devrimci sol örgütlerle temas halinde kalması kararı alınırken diğer bir kısmının da Türkiye Kürdistanı'nda örgütlenme faaliyetleri yürütmesi kararlaştırılacaktı. Nitekim 1977'den itibaren *Kürdistan Devrimcileri* Ağrı, Kars, Dersim, Elazığ, Diyarbakır, Antep gibi şehirlerde örgütlenme faaliyetlerine başladı. Bu aşama, grup oluşumunun önemli ölçüde tamamlandığı ve politik bir organizasyon hüviyetine bürünmenin ilk aşaması idi.

Partinin kendisini deklare etmesi çok uzun sürmedi, 1977 yılında grubun lider kadrolarından Haki Karer'in Antep'te bir silahlı saldırı sonucu öldürülmesi, başlangıçta öz savunmaya dayanan silahlanmayı, kısa süre sonra da silahlı propaganda sürecini hızlandırdı. Karer, o dönem Antep'te faaliyet yürüten Maocu bir Kürt grup olan Stêrka Sor (Kızıl Yıldız) tarafından öldürülmüştü. Bu cinayet bir yandan *Apocuların* partileşmesini hızlandırdı öte yandan ise PKK ile diğer Kürt örgütleri arasında PKK'nin mutlak hegemonyası ile sonuçlanacak bir çatışmanın başlangıcı oldu. PKK'nin parti haline geldiği kuruluş ya da Birinci Kongre'si 26-27 Kasım 1978 tarihinde Diyarbakır'ın Fis (Ziyaret) köyünde toplandı. 22 kişinin katıldığı bu toplantı, her ne kadar partinin isminin belirlenmesi ve kamusal olarak deklarasyonu bir yıl sonra gerçekleşecek olsa da partinin kuruluşunun kararlaştırıldığı toplantıydı.

İdeoloji ve Söylem

Yetmişlerin sonundan itibaren görünürlük kazanan PKK'nin, şiddeti teorik bir düzlemde değil de pratik anlamda kullanmaya başlaması ve bu şiddeti '80'lerin ilk yarısında devletle savaşa kanalize etmesi bakımından diğer Kürt örgütleri ile belirgin bir kopuşu temsil ettiği rahatlıkla iddia edilebilir. Öyle ki '80'ler boyunca Türkiye siyasetini domine eden şiddet monopolünün iki aktöründen biri devlet ise diğeri doğrudan PKK idi. Bu bölümde, ulusal kurtuluş, bağımsızlık ve antikolonyalist söyleminin '80'lerin başat aktörü olan PKK tarafından nasıl formüle edildiğine örgütün birincil dokümanları referans alınarak odaklanılacaktır. Bunun yanı sıra Kürt tarihyazımında yer alan romantik-mitik unsurların PKK kontek-

sine hem söylemsel hem de pratik manada reformüle edilerek bir tür PKK miti inşasının gerçekleştirilmesi meselesi üzerinde durulacaktır.

PKK'nin ilk metinlerinde sömürgecilik olgusu Kürtler açısından milattan öncesine, Med İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar götürüldü. Örneğin *Kürdistan Devriminin Yolu (Manifesto)* metninde, romantik bir milliyetçi kurgu ile Medleri bir Kürt imparatorluğu olarak tanımlayan PKK açısından sömürge olgusu bu tarihten itibaren modern Türkiye'ye varıncaya kadar bir tür devamlılık formu içinde gelmişti. 20. yüzyılın başında tarihî Kürdistan sınırlarının öncelikle emperyalist güçler tarafından sömürgeleştirilmesi, ardından ise bu topraklar üzerinde kurulan farklı ulus-devletlerin sınırları ile parçalı bir sömürge rejiminin ortaya çıkması Kürtleri ve Kürdistan'ı uluslararası bir sömürge haline getirmişti. PKK'nin Kürtlerin sömürgecilikle ilişkisini Medlere kadar dayandırması, elbette bunu yaparken Med İmparatorluğu geçmişinin Kürtler için bir tür *altın çağ* olarak resmedilmesi, kuşkusuz bir tür paradoks ve tarihsel anomalidir. Bu teleolojik ve özcü tarih kavrayışı bugünün meşruiyetini geçmişte yani tarihte aramak milliyetçi anlatıda oldukça yaygın başvurulan bir yöntem olduğu için bir o kadar da anlaşılırdır. Dönemin diğer Kürt örgütleri gibi PKK de kendi ideolojisini evrensel bir söylemin meşruiyeti ve onun bir parçası olmak üzerinden kurar. Partinin *1978 Programı,* içinde bulunulan yüzyılı Ekim Devrimi ile *proleter devrimler çağı* olarak niteler ve bunun bir parçası olarak üçüncü dünyada gerçekleşen antisömürgeci ulusal kurtuluş hareketlerine vurgu yaparak kendisini de bu hareketlerden biri olarak tanımlar. Burada önemli olan husus, '80'lerin şafağında Sovyet Devrimi çözülme ile yüz yüzeyken, üçüncü dünya ve ulusal kurtuluş savaşlarından sonra ortaya çıkan yeni ulus-devletlerin kurdukları despotik rejimlere rağmen partinin kendi meşruiyetini ve ideolojisini hâlâ ikinci ve üçüncü dünya üzerinden tanımlamasıdır. Kürdistan'da kapitalist gelişimin önemli ölçüde Kürt feodalizminin yardımı ile oluşu ve bunun da Kürt millî bilincinin oluşmasını engellemesi dönemin Kürt partilerinin ortak söylemidir. Dolayısıyla Kürdistan yarı feodal bir toplum olarak tanımlanır ve bunun için de devrimin demokratik ve millî boyutlarının olması gerektiği vurgulanır. *Manifesto'da* devrimin ilk aşamasının ulusal boyutta olması gerektiği vurgulanır ki bu da sömürgeciliğin, siyasî, askerî ve kültürel baskısının ortadan kaldırılmasına dönüktür. İkinci aşamada ise *demokratik devrimin* gerçekleştirilmesi gerekir ki bunun muhtevasını da sömürgeciler ve emperyalistlerle işbirliği içinde hareket eden Kürt feodal güçlere dönük bir devrimin gerçekleştirilmesi oluşturur. Bu tespitler, sadece PKK tarafından yapılmaz, dönemin önemli aktörlerinden biri olan Türkiye Kürdistan Sosyalist Partisi'nin (TKSP) yayını olan *Özgürlük Yolu* gibi dergiler de benzer tespitleri yaparlar.

Béatrice Garapon ve Adnan Çelik'in *From Tribal Chiefs to Marxist Activists Kurdistan from 1946 to 1975* başlıklı metinde ortaya koydukları üzere, 1946'da Sovyet desteği ile kurulan Mahabad Kürt Cumhuriyeti, Kürtler açısından bir hayali birkaç aylığına bile olsa mümkün kılmıştı. Daha da önemlisi bu olay Kürtlerin hafızasında güçlü bir yer edinmişti. Kürtler açısından 20. yüzyılın ikinci dönüm noktası sayılacak olay ise 1961'de başlayan ve hem Kürdistan'da hem de Avrupa'da büyük bir etki yaratan Barzani Hareketi idi. Barzani Hareketi'nin 1975'te yenilgiye uğraması Kürtlerin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlıkları için giriştikleri mücadeleden ikinci kez yenik çıkmaları anlamına gelecekti ki bu, oldukça ağır bir travma yarattı Kürtler açısından. PKK'ye göre Barzani Hareketi'nin yenilgisi, hareketin bir tür sınıf hareketi olmaktan ziyade feodal unsurların baskın olduğu bir yapıda olmasından kaynaklıydı. Örgütün bu belirlemesi iki noktaya işaret etmesi bakımından önemlidir. Birincisi, Kürt tarihindeki isyan deneyimleri görmezden gelinmese de onlara eleştirel bir dille yaklaşmak yeni bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. İkinci olarak ise coğrafyadaki tüm Kürtler için bir referans ve umut kaynağı olan Barzani Hareketi'nin yerine kendisini yerleştirmesinin ilk remzi olması bakımından önemlidir. PKK'nin devrimi sadece Türkiye Kürtleri için değil aynı zamanda Irak, İran, Suriye Kürdistanı'ndaki Kürtler ve hatta tüm Ortadoğu için kurgulaması kısa bir süre sonra hem bölgede hem de Türkiye'de hegemonik bir güç olarak ortaya çıkması sonucunu beraberinde getirecekti.

PKK Mitinin Oluşumu

PKK'yi dönemin diğer Kürt aktörlerinden ve Türkiye solundan ayıran temel noktalardan biri onun 12 Eylül Darbesi'nden yara alarak da olsa kurtulabilmesidir. Kaldı ki aldığı yarayı da özellikle '80'ler boyunca onu modern bir direniş mitine dönüştürecek bir enstrüman olarak kullanacaktı. Özetle denilebilir ki darbeden yara almadan ve hatta güçlenerek çıkan Türkiye'deki tek örgüt olacaktı. Tam da bu yüzden hem diğer Kürt hareketleri hem de Türkiye solu üzerinde hızlı ve güçlü bir hegemonya kurması kolaylaştı. Darbeden sonra Kürt örgütleri ve Türkiye solu önemli ölçüde yok oldu ya da diasporaya taşınarak sembolik bir düzeyde olsa da orada varlıklarını devam ettirdi. Farklı olarak bir tesadüf ya da öngörü sonucu olsa gerek, PKK darbeden hemen önce iç savaşın giderek şiddetlendiği Lübnan'a yerleşti. Lübnan'da bir iç savaşın olması PKK'nin bölgede yerleşmesi ve kalıcı hale gelmesinde oldukça önemli bir etken oldu. Öte yandan örgütün doğrudan FKÖ'nün saflarında savaşa dahil olması hem bölgede meşruiyetini sağladı hem de temel hedefi olan Türkiye'ye dönük bir gerilla mücadelesi başlatması için bir tür laboratuvar işlevi gördü. Örgütün Lübnan serüveni sadece deneyim ka-

zanması açısından önem arz etmiyor aynı zamanda ideolojik olarak savunduğu Kürdistan'daki devrimin bölgesel bir kurtuluşun ve devrimin başlangıç noktası olduğu tezine de hizmet ediyordu. Kendisini bölgesel bir aktör olarak kurgulayan PKK, aynı zamanda Kürdistan'ın dört parçasını birleştirecek yegâne güç olma vasfını ve hatta Türkiye solunun da hamiliğini üstlenecekti. Bozarslan'ın *Türkiye'de Kürt Sol Hareketi* metninde formüle ettiği gibi PKK, *ezilen bir ulus* olarak *ezen ulusun* kurtarıcısı olacak, bölgesel anlamda ise Ortadoğu'da Filistin Kurtuluş Örgütü'nün rolüne soyunacaktı.

5 Mayıs 1984, *Serxwebûn* Arşivi.

Örgütün bölgeye kalıcı bir şekilde yerleşmesinde diğer bir önemli faktör ise İran-Irak Savaşı idi. Savaşın yarattığı boşluk PKK'nin Irak Kürdistan Demokrat Partisi (Partiya Demokrat a Kurdistanê-IKDP) ile ilişkisini arttırdı ve Türkiye'ye yakın sınırlar boyunca askerî güçlerini tahkim etmesini sağladı. PKK, 1981 yılının 15-26 Temmuz tarihleri arasında gerçekleştirilen birinci konferansında ve 1982 tarihli ikinci kongresinde kendini yeninden yapılandırdı ve kendisini bir tür savaş örgütü olarak tanımladı. Dönemin parti yayınlarına, örneğin *Kürdistan'da Zorun Rolü* gibi metinlere bakıldığında bu oldukça belirgindir. PKK ikinci kongresinden sonra askerî güçlerini Türkiye sınırlarına yakın bölgelere tahkim etmeye çalıştı. Nitekim Güney Kürdistan'daki Kürdistan Demokrat Partisi ile yapılan bir anlaşma neticesinde 1983 yılından itibaren PKK güçleri kalıcı olarak Güney Kürdistan'daki kamplara yerleşecek ve bir yıl sonra uzun yıllar devam edecek kanlı bir çatışma başlayacaktı.

Newroz ve Cezaevi

Kürtlerin Newroz ile ilişkileri Firdevsi'nin *Şehnâmesi*'nde geçen bir hikâye üzerine kuruludur. Bu hikâyenin keşfi elbette PKK ile olmadı. Kürt tarihi açısından Newroz'un bir tür ulusal sembol ya da mit olarak zikredilmesinin tarihi 20. asrın başına kadar dayanır fakat PKK bu sembolü yeniden üretti ve kendisiyle özdeşleşen çağdaş bir mit haline getirdi. Öyle ki PKK mitinin kuruluşunda ve partinin siyasal mobilizasyonunda Newroz'un oldukça güçlü sembolik bir anlamı vardır. En azından birkaç açıdan bu sembol PKK'yi yeniden yarattı diyebiliriz. Bunlardan ilkinde, Kürt *altın çağını* Medlere kadar götüren örgüt bu yolla Kürtlerin tarih dışı

bir unsur olmadıklarını kanıtlarken Kürtlerin aynı zamanda tarihin boyun eğmeyen, muzaffer uluslarından biri olduklarını göstermek için Newroz efsanesini etkili bir biçimde kullandı. Böylelikle *Kürdistan Devriminin Yolu* metninde vurgulanan Medlerin çöküşünden beri süregelen sömürge halinden Kürtleri kurtaracak yeni modern *Kawa* (efsaneye göre zalim imparator Dehhâk'a isyan eden demirci) PKK ve daha spesifik olarak da partinin değişmez lideri Abdullah Öcalan olacaktı. Newroz'un bir direniş sembolü haline gelmesinde kuşkusuz PKK üyesi Mazlum Doğan'ın kendisini asarak intihar etmesi dönüm noktası oldu. İlk olarak Mazlum Doğan'ın bedenini ateşe vererek hayatına son verdiği PKK kaynakları tarafından duyurulmuştu. 21 Mart 1982 tarihli bir Newroz gününde bir PKK üyesinin kendini yakarak hayatına son vermesi bir militanın bedeninde yanan Newroz ateşinin bütün Kürdistan'ı saracak bir feda eylemine dönüşmesi anlamına gelecekti ki öyle de oldu. Daha sonra parti kaynakları Mazlum Doğan'ın intihar ederek hayatına son verdiğini duyursa da Newroz, ateş ve feda üzerinden kurulan anlatı hızla yayıldı. Bu anlatı zihinlerde bir militanın Newroz ateşiyle bedenini yakarak bir halkı uyandırması eylemi olarak kaldı. Ancak birkaç ay sonra 18 Mayıs 1982'de gerçekten de dört PKK militanı (Eşref Aynık, Ferhat Kutay, Necmi Öner, Mahmut Zengin) bedenlerini ateşe vererek intihar ettiler. Bu eylemleri takip eden ölüm oruçları sırasında dört üst düzey PKK üyesinin (Kemal Pir, Mehmet Hayri Durmuş, Akif Yılmaz, Ali Çiçek) hayatını kaybetmesi, Newroz ve yeniden doğuş sembolü etrafında başlayan cezaevindeki direniş potansiyelini en üst düzeye taşıdı.

1981 ile 1983 yılları arasında yargılanan PKK militanlarının savunmaları, partinin yayın organı olan *Serxwebûn* dergisinde düzenli olarak yayımlanıyor ve böylece cezaevi duvarlarının dışına taşınan *kahramanlık* ve *feda* eylemleri ve mahkeme savunmaları dışarıda olanları fedakârlığa ve mutlak bir adanmaya davet ediyordu. Kariane Westrheim'in *Prison as Site for Political Education: Educational experiences from prison narrated by members and sympathisers of the PKK* başlıklı makalesinde gösterdiği üzere özellikle Diyarbakır Cezaevi'ndeki olağanüstü gayriinsani koşullara, işkencelere ve ölümlere rağmen (resmî rakamlara göre 1981 ile 1984 arasında Diyarbakır Cezaevi'nde 32 tutuklu ölmüştü) tutuklu militanlar; cezaevinde kaldıkları süre içinde partiye gittikçe artan bir sadakat ile bağlanıyordu. Dışarıya çıkanlar daha da radikal militanlar olarak çıkıyor ve içeride olanlara karşı sorumluluk duygusu ile tüm yaşamlarını partiye ve parti militanlığına adıyorlardı. Yukarıda zikredilen çalışmanın gösterdiği gibi, PKK cezaevlerini bir tür eğitim kampına hızla dönüştürmeyi başarmıştı; öyle ki herhangi bir sempatizan ya da köylünün cezaevi serüveni onu Marksist-Leninist bir militana, bedenini feda etmekten bir an bile çekinmeyen bir ulusal kurtuluş savaşçısına dönüştürüyordu. Mutlak adanmanın getirdiği milislik ve şehitlik gibi olgu-

lar '80'lerin başında Ortadoğu için neredeyse bir fenomendi. Kutsal bir davaya ve onun yürütücüsü olan parti ve lidere adanma ister eskatolojik bağlamda olsun ister modern bir kahramanlık miti bağlamında olsun beraberinde sınırları iç içe geçen bir şehitlik ve feda kültürünü getiriyordu. Hamit Bozarslan'ın Farhad Khosrokhavar'a ait *Les Nouveaux Martyrs d'Allah* başlıklı metinden aktardığı şu alıntı oldukça çarpıcıdır:

> Ben şehit Sana Yusuf Madli'yim, on yedi yaşındayım, Güney Lübnanlıyım. Öldüğüm gün sanki düğünüme gelmiş gibi sevindim. Ruhumun diğer şehitlerin ruhları ile buluşacağını ve düşman askerlerinin başına yıldırım gibi düşeceğini umut ediyorum. Ben ölmedim, aranızda hep yaşayacağım. Şarkılar söylüyorum, dans ediyorum, tüm isteklerimi gerçekleştiriyorum. Kahramanlığı ve şehitliği temsil ettiğim için çok mutluyum. Ben artık güney topraklarına kök saldım ve onu kanımla, sevgimle güçlendiriyorum. Ölümü beklememek için ölüme gidiyorum. Son dileğim bana Güneyin Gelini adının konmasıdır.

Bir İsrail devriyesine karşı intihar saldırısı gerçekleştiren bu militanın anlatımı şehitliğin ve mutlak adanmanın sınırlarını göstermesi bakımından oldukça ilginçtir. Bedenin bir davanın ve o davanın sembolü olan parti ya da kişiyle özdeşleştirilmesi ve geride kalanlara ağır bir sorumluluk bırakması sonu gelmez bir şiddet girdabını beraberinde getiriyor. Cezaevinde kendini feda eden PKK militanlarının *ölümü beklememek için ölüme gitmeleri* ve aslında sembolik olarak hiç ölmemeleri, havari haline gelmeleri militanlığın en üst düzeyini temsil etti. Ölen bedenler onlara ait değildi, halka ve halkın davasını üstlenen davaya ya da partiye aitti ve halk ölmediği sürece sembolik beden mitik bir uzamda sürekli varlığını sürdürecekti.

Seksenlerin başında yaşanan bu deneyimler, PKK'yi çoktan bir mit haline getirmiş ve lideri olan Öcalan'ı da modern bir Kawa konumuna yerleştirmişti. 1984'ten sonra başlayacak olan silahlı mücadele ve sonrasındaki şiddet, parti için bir tür *raison d'être* olarak algılandı ve şiddeti uygulayacak militan ve milisler açısından da bir arınma, özgürleşme faaliyeti olarak kodlandı. Şiddetin bir özgürleşme biçimi, arınma, ya da ezilen kişiliğin ortadan kaldırılması oldukça Fanoncu bir perspektifti. Frantz Fanon'un, sömürge insanının kişiliğini yitirmesi ve hatta insan olma halinden çıkması durumunun ancak sömürgeciye karşı şiddet uygulayarak ortadan kaldıracağını öne sürerek şiddete bir arınma rolü yüklemesinin neredeyse aynı düzeydeki bir yansımasını Öcalan'ın Kürtlere dönük çözümlemelerinde de görmek mümkündür. Örneğin Öcalan'ın *Kürdistan'da Kişilik Sorunu* metni, Fanon'un *Peau noire, masques blancs* metninin Kürtlere uyarlanmış bir versiyonu gibidir. Yine Fanoncu bir mantıkla Öcalan'a göre Kürtler ancak

bu *"düşürülmüş kişilikten"* şiddet yolu ile kurtulabilirlerdi; şiddet onlara, Kürtlere, yitirdikleri saygısını yeniden kazandıracaktı; ilk kurşun teorisinde olduğu gibi sömürülenin uyguladığı şiddet önce onun içindeki köle kişiliğini öldürecekti. Bu Fanoncu şiddet girdabı, kısa süre sonra beraberinde katmanlı bir şiddet rejimi getirecek; devletin ve PKK'nin karşılıklı olarak sürekli şiddete ihtiyaç duyacakları sıradışı bir yönetme rejimi inşa edecekti. Her iki taraf açısından da şiddetin katmanlılığı ve giderek kurumsallaşması ve çeşitlenmesi olgusu bir sonraki başlıkta değerlendirilecektir.

Askerî ve Toplumsal Mobilizasyon

PKK en azından 1978'den beri silahlı mücadele yürütmek için daha sistematik bir yapılanma içine girmişti. *1980'lerde Kürt Hareketi* metninde belirtildiği gibi PKK'nin silahlı mücadelesini kolaylaştıracak bir dizi bölgesel ve iç politika dinamiği vardı. 14 Ağustos 1984'te iki sınır kasabası olan Eruh ve Şemdinli'de Türk ordusunun askerî mevzilerine düzenlenen saldırılar, silahlı mücadelenin resmî başlangıcı olarak kabul edilir. Partinin silahlı birimi olan Hezen Rizgarîya Kürdistan (Kürdistan Kurtuluş Güçleri) kendi içinde üç silahlı birimden oluşuyordu; 21 Mart, 18 Mayıs ve 14 Temmuz. Bu tarihler Diyarbakır Cezaevi'ndeki intihar, bedenini ateşe verme ve ölüm orucu eylemlerinin yaşandığı sembolik günlerdi ve silahlı birimlerin isimleri de bu sembolik günlere atfen seçilmişti.

Parti, 1986 tarihinde düzenlediği üçüncü kongresinin ardından askerî güçlerini yeniden yapılandırmasının yanında bazı yeni uygulamaları benimseme yoluna gitti. *Hezen Rizgarîya Kürdistan* ismindeki askerî yapı Arteşa Rizgarîya Gele Kürdistan (Kürdistan Halk Kurtuluş Ordusu) adını aldı. Buradaki temel amaç örgütün ana hedefi olan bir halk kurtuluş ordusu yaratmaktı. Başka bir ifade ile savaşı ve çatışmaların ölçeğini daha da genişletmekti. Üçüncü kongrede alınan oldukça radikal bir kararla *Arteşa Rizgarîya Gele Kürdistan*'a katılımı zorunlu hale getirdi. *Zorunlu askerlik uygulaması* olarak da bilinen bu kararla partinin amacı savaşçı sorununu ortadan kaldırmaktı. Bu kararla PKK, Kürt bölgelerinde bir yandan *de facto* bir egemenlik kurduğunu ilan ederken bir yandan da artan devlet şiddetine sürekli maruz kalan özellikle kır ve kasabadaki genç kuşağa *özneleşme* ve dolayısıyla kendi ideolojik gramerine uygun olarak savaşarak kurtuluşa ulaşma *imkânı* tanıyordu. Öcalan'ın ifadesi ile *toplumun gerilla savaşının içine alınması* mutlak suretle parti, militan ve toplumun bir organizma olarak tasavvur edilmesi, bir bedenin parçaları olarak görülmesinin sonucu idi. Öte yandan PKK'nin militan kaynakları '80'lerin ortalarına doğru düzenli bir biçimde artıyordu. 1985'te Avrupa'da yasal bir statüde kurulan Eniya Rizgariya Neteweyî ya Kurdistanê (Kürdis-

tan Ulusal Kurtuluş Cephesi) özellikle Avrupa'da finansal kaynak sağlama ve kültürel çalışmalar yapmak dışında savaş için militan temin eden bir organizasyondu. Özetle '80'lerin ikinci yarısında devletle PKK arasındaki savaşın boyutları giderek yükseldi. Almanya'da basılan partinin resmî yayın organları olan *Serxwebûn (Bağımsızlık)* ve *Berxwedan (Direniş)* dergileri düzenli olarak savaşın seyrini, partinin ihtiyaçlarını ve *büyük* başarılarını abartılı rakam ve istatistiklerle yayımlıyordu. '80'lerin sonu itibarıyla PKK'nin ulaştığı askerî gücün boyutunu örgütün liderinin bir Türk gazeteciye verdiği röportajda belirli bölgelerde binlerce savaşçının varlığından söz etmesinden anlıyoruz.

PKK'nin savaş stratejisinin bir parçası, başından itibaren silahlı mücadeleye koşut bir biçimde kasaba ve kentlerde kitlesel mobilizasyonlar oluşturmaktı. Bu taktik, geniş çaplı bir halk ayaklanmasının bir parçası olarak kabul ediliyordu. Ne var ki *serhildan* denilen bu kitlesel halk ayaklanmaları '80'lerin sonuna kadar görünürlük kazanmadı. 1989'da Uludere, Cizre ve Silopi'de bazı kitlesel gösterilerin düzenlenmesi '90'ların başında yoğunlaşacak olan kitlesel sivil gösterilerin remzi olarak okunabilir. Öyle ki 1989'da partinin yayın organı olan *Serxwebûn* bu gösterileri "Filistin İntifadası" olarak tanımlıyordu. Gerçek anlamda *intifada* olarak tanımlanabilecek kitlesel gösteriler ise 1992 ve 1993 yıllarında gerçekleşti. 1992'de Cizre'de Newroz gösterilerinde kitlesel gösterilere ateş açılması onlarca insanın hayatını kaybetmesi ile sonuçlandı. Bir yıl sonra Lice'de benzer olaylar tekrarladı. '90'lardaki kitlesel direnişlerinin merkezinde temel bazı faktörler vardı. Bunlardan ilki, öldürülen PKK militanlarının cenazelerinin alınması sırasında ya da alınamaması durumunda düzenlenen yürüyüşlerdi. Askerî baskılar, köy baskınları ya da protestoların ana nedenlerinden biriydi. Son olarak '90'larda şiddete koşut olarak ortaya çıkan legal siyasal faaliyetlerin engellenmesi ve yeni oluşmaya başlayan Kürt basını üzerindeki engellemeler gösterilerin diğer bir nedenini oluşturuyordu. Bu gösteriler '90'ların başından itibaren sadece Kürt kasaba ve şehirlerinde değil, Türkiye'nin büyük kentlerine ve hatta diasporanın gelişimi ile Avrupa başkentlerine hızla taşındı. '90'lar boyunca Avrupa başkentlerinde on binlerce kişinin katıldığı PKK yanlısı gösteriler düzenleniyordu. Dolayısıyla kitlesel mobilizasyonun, demokratik koşullar da göz önüne alındığında, en önemli merkezlerinden biri Avrupa kentleri idi.

Yeni Arayışlar

Klasik anlamda Marksist-Leninist bir parti olarak şekillenen PKK'nin, Sovyetler'in dağılmasından doğrudan etkilendiğini iddia etmek oldukça güçtür. Nitekim partinin lideri Abdullah Öcalan, kendilerinin hâlâ sosyalist bir çizgide olduklarını

vurgulayarak "reel sosyalizmin" çözülüşünün PKK açısından bir kırılma olmadığını ifade ediyordu. Bu önemli ölçüde doğru bir tespittir zira PKK '80'lerin ikinci yarısından itibaren bir tür "nevi şahsına münhasır" konumdaydı. Daha açık bir ifade ile PKK, Öcalan'ın "özgün ve belirleyici" konumunun baskın olduğu, uluslararası sosyalist hareketlerle ilişkisi oldukça sınırlı bir yapı olmakla birlikte varlığını Sovyetler ya da Sosyalist Blok üzerine inşa etmemişti. PKK için aynı tarihlere denk gelen başka bir olay, yeni bir fırsat niteliği taşıyordu. Irak'ın Kuveyt'i işgali ve bir yıl sonra başlayacak olan Körfez Savaşı, parti açısından askerî hinterlandını genişletmesi potansiyeli anlamına geliyordu. Nitekim '90-'93 dönemi boyunca partinin askerî kapasitesi en üst noktaya ulaştı.

Doksanların başı itibarıyla PKK'nin askerî kapasitesinin oldukça yükselmesi bazı Türk askerî yetkililer tarafından "PKK ayaklanma ve başkaldırı safhasında" ifadeleriyle değerlendiriliyordu. Bir savaş örgütü olarak PKK, '90'ların ilk yarısından itibaren askerî kapasitesinin zirve noktasına geldi. Bu aynı zamanda üç aşamalı bir askerî stratejiye sahip olan örgütün ikinci aşamada yani "denge" aşamasında tıkanıp kalması, "devrimci halk savaşı" olarak tanımlanan aşamaya geçememesi anlamına geliyordu. Partinin 5. Kongresi'nde bu tespit doğrulanıyor ve tıkanıklıktan çıkmanın formülleri aranıyordu. 1992'de başlayan Türk ordusunun kapsamlı sınırötesi operasyonları (1995 ve 1997'de devam etti) ve bu operasyonlarda Güney Kürdistan'daki Kürdistan Demokrat Partisi ve Kürdistan Yurtseverler Birliği gibi hareketlerin Türk ordusu ile hareket etmesi, dahası PKK ile Kürdistan Demokrat Partisi peşmergeleri arasında yaşanan çatışmalar askerî açıdan PKK'nin ulaştığı noktayı aşamamasında doğrudan etkili oldu.

1991-1993 yılları arasında askerî eylemlerin yanı sıra *serhildan* (sivil kitlesel gösteriler) eylemlerinin bir tür *intifada*ya dönüşme potansiyeli olsa da birçok sebepten kaynaklı olarak bu gerçekleşmedi. Devletin PKK ile mücadele stratejisinin değişmesi ve gelişmesi, yukarıda bir başlıkta ele alındığı üzere paramiliterleşme, zorunlu göçertme ve binlerce faili meçhul cinayet; sivil kitlesel mobilizasyonların *intifadaya* dönüşmesini engelleyen ana sebeplerdi. İlaveten kitlesel sivil mobilizasyonların merkezi sadece Kürdistan değildi, yine bu metinde bir alt başlık altında değinilen diaspora '90'lardan itibaren PKK için son derece farklı veçhelere sahip bir mücadele alanı oldu. Partinin diasporada güçlenmesi ve kitleselleşmesi askerî eylemler dışında politik kanallar açıyor ve en önemlisi de hareket transnasyonel bir hüviyet kazanıyordu. '90'larda sadece diaspora alanında yeni politik olanaklar ortaya çıkıp farklı mücadele repertuarları sahneye dahil olmadı, aynı zamanda Türkiye'de de sivil kitlesel eylemlere koşut bir biçimde legal siyasal faaliyet yürüten Kurdî (pro-Kurdish) partiler siyasal mücadele alanına dahil oldu.

Hem askerî kapasitesinin sınırlarına ulaşılması hem de yeni mücadele alanlarının ortaya çıkması kaçınılmaz olarak PKK'yi yeni arayışlara sürükledi. Bu yeni arayışların merkezinde partinin esas amacı olan *Halk Savaşı* stratejisinin kademeli olarak terk edilmesi ve yerine siyasal çözüm ya da müzakere diyebileceğimiz yeni politik alternatifler vardı. 1993 yılındaki ateşkes siyasal çözüm arayışlarının bir işareti olarak okunabilir. Hülasa etmek gerekirse '90'ların sonları itibarıyla PKK, Suriye, Irak ve İran hattı boyunca oldukça güçlü bir askerî varlığa sahip olmasına rağmen yukarıda da kısmen değinilen bir dizi faktöre dayalı olarak bu varlığı somut bir mevcudiyete ya da bir statüye taşıyamadı. 1995'ten itibaren kristalize olan yeni arayışlar, devlet fikrinin zorunlu bir durak olmaktan çıkması ve hatta Öcalan'ın "devlet fetişizmi" eleştirisi '90'ların sonu ve 2000'lerin başında partinin yeni politik stratejisinin bir tür işareti olarak değerlendirilebilir. Bu yeni politik strateji Abdullah Öcalan'ın 1999'da Kenya'nın başkenti Nairobi'de uluslararası bir operasyon sonucu yakalanıp Türkiye'ye teslim edilmesinden sonra Öcalan'ın savunmalarında şekillenecekti.

Radikal Dönüşüm: "Yeni Paradigma"

PKK, lider merkezli katı bir örgütlenme olmasına rağmen beklenilenin aksine dünyada benzerlerinin yaşadığı akıbeti yaşamadı; aksine neredeyse daha fazla güçlendi. Örgütün lideri Öcalan, '90'ların ikinci yarısından itibaren belirginlik kazanan siyasal çözüm perspektifini kısa süre içinde yeni bir ideolojik form ve politik bir örgütlenme biçiminde formüle etti. Bu dönemin ideolojik karakterini temel olarak Öcalan'ın farklı mahkemelerdeki savunmaları oluşturdu. Öcalan'ın savunmaları ve buradan ortaya çıkan kavrayışta Leslie Lipson, Antony Giddens, Frankfurt Okulu'nun pek çok düşünürü, Foucault, Fernand Braudel, Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, Negri ve Hardt, Murray Bookchin gibi düşünürlerin izleri çok belirgindir. Bir uygarlık okuması yapan Öcalan; bu şemsiye altında toplum, devlet, kapitalizm, ulus-devlet ve sosyalizm aşamalarına odaklanır. Bunu diyalektik bir yöntemle yaptığını iddia eden Öcalan, tüm uygarlık sürecini *kapitalist modernitenin inşası* olarak değerlendirir ve alternatif olarak *demokratik bir modernite* önerir. Yeni bir siyasal paradigma inşa ettiğini savunan Öcalan özetle "kapitalist moderniteye" karşı "demokratik modernite", "kapitalist modern topluma" karşı "ahlâki politik toplum ya da demokratik toplum", "ulus-devlete" karşı ise "demokratik konfederalizm" önerisini yapar. "Demokratik modernitenin" Kürt meselesinin çözümü konusunda nasıl bir işlev göreceğine ilişkin tasarı ise "demokratik ulus ve demokratik özerklik" modelidir. Öcalan Kürt meselesini "kapitalist modernite" ile ilişkilendirmektedir ve çözüm yolu olarak da ne ulusların

kendi kaderlerini tayin hakkı ne de ulus-devlet biçimin bir formunda görmektedir. Bunun yerine sunulan "demokratik özerklik" modeli ile Kürtlerin farklı parçalarda bir devlet haline gelmeden ulus olarak var olabileceklerini belirtir, bu diğer uluslarla "gönüllü bir birlik" temelinde olacaktır. Türkiye örneğinde, devletle Kürtler arasında bir sorumluluk paylaşımın gerçekleşmesi ve iki tarafın da belirli adımlar atması gerekmektedir. Bu adımlar Kürt toplumunun zihinsel ve siyasal-toplumsal olarak kendilerini yeniden örgütlemesine denk düşerken devlet ise Kürtlerin bu iradelerini tanımakla mükelleftir.

Demokratik özerkliğin etkin kılınabilmesi için Öcalan'a göre toplum kendini temel altı başlık altında yeniden örgütlemelidir. Bu başlıklardan ilki, siyasî boyuttur; siyasî boyut kongre tarzı bir örgütlenme modeline gönderme yapmaktadır. Bu kongre tarzı örgütlenme, tabandan meclisler ya da komünler aracılığıyla gerçekleşir. İkinci boyut hukukî boyuttur, bu boyut devletle kurulacak özerklik ilişkisini tanımlar ve merkezî devletle yerel arasındaki anayasal düzenlemeleri kapsar. Üçüncü boyut ekonomik boyuttur, bu boyut kapitalizme alternatif ekonomi politikalarının geliştirileceği ve merkezî hükümet ile kurulacak ekonomik ilişkinin tasarlanacağı bir alandır. Dördüncü boyut kültürel alana ilişkindir; dil, kültür, tarih, felsefe ve bilimsel alana ilişkin yapılacak çalışmaları kapsar. Beşinci boyut öz savunma boyutudur; toplumun silah kullanmadan iktidara ve her türden tahakküme karşı kendisini koruyabilecek bir düzeyde örgütlenmesi anlamına gelmektedir. Son olarak diplomasi boyutu; gerek "Kürdistan'ın diğer parçaları" ile gerekse uluslararası toplumla kurulacak ilişkilerin belirlenmesine ilişkindir.

Meksika'daki Zapatista Ulusal Kurtuluş Ordusu (Ejército Zapatista de Liberacion Nacional), Brezilya'daki Topraksız Kır İşçileri Hareketi'nin (Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra) ve tarihsel olarak da 1871 Komünü ya da Sovyet konseylerinde izi sürülebilecek meclis, konsey tipi örgütlenme PKK'nin Demokratik Özerklik ve Konfederalizm perspektifini şekillendirdi. Kısa süre içinde PKK'nin *yeni paradigması* olarak tanımlanacak bu radikal dönüşüme 2005'ten itibaren hem partinin kendisi hem de onun hinterlandında bulunan tüm yapılar hızla adapte oldu. Türkiye'de Kongreya Civaka Demokratik (Demokratik Toplum Kongresi) ve Suriye'de Tevgera Civaka Demokratik (Demokratik Toplum Hareketi - TEV-DEM) gibi oluşumlar Koma Civakên Kürdistan (Kürdistan Topluluklar Birliği) çatısı altında oluşturuldu. Bunun yanı sıra 2005 ile 2012 yılları arasında köy, kasaba meclisleri, köy komünleri gibi onlarca kurum bu *yeni paradigmaya* göre inşa edildi.

Yeni paradigma içinde üzerinde durulması elzem olan hususlardan biri Kürt kadın hareketinin radikal bir görünürlük kazanması ve Kürt siyasetinde belirgin

bir özne konumuna yükselmesidir. PKK'nin kendisini bir gençlik hareketi olarak tanımlamasına özellikle 2000'li yılların başından itibaren "PKK bir kadın hareketidir," söylemi de eklendi. Bu söylem 2000 sonrası dönem için önemli ölçüde gerçek bir zemine oturmaktadır. '90-'94 dönemindeki kitlesel serhildanların temel taşıyıcılarından birini kadınlar oluşturmuştu. Bu durum '90'ların ortalarından itibaren tedricen örgütsel bir forma bürünmeye başladı. *Analar, Tanrıçalar, Yoldaşlar: Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu, Kürt Kadın Hareketi Üzerine Bir Değerlendirme* gibi metinlerde de vurgulandığı üzere bu dönem yaşanan serhildanların merkezinde gerilla cenazelerinin sahiplenilmesi ve buna da Kürt kadınlarının, annelerinin, öncülük etmesi belirleyici olmuştu. Çocuklarının cenazeleri almak için ve kayıplarını bulmak için mücadele eden anne figürünün baskın olduğu bu dönem 1995 ile birlikte radikal bir dönüşüm yaşadı. 1995 ile PKK içinde ilk defa kadın gerilla birimleri oluşturuldu ve *anne* figürünün ötesinde militan, savaşçı kadın personası hızla inşa edildi. Bu dönüşüm 1999 ilk defa PKK içinde Partiya Jina Azad (Özgür Kadın Partisi) kurulması ile devam etti. 1999'un PKK'nin örgütsel ve ideolojik köklü bir dönüşümünün başladığı tarih olması itibarıyla bu tarihten itibaren kadın hareketi partinin merkezî konumuna yerleşir. Kürt kadın hareketinde 2005'ten itibaren daha köklü bir dönüşüm yaşanacaktır. Bu köklü dönüşümün merkezinde ve *erkeklikle mücadele* ederek feminist ve otonom bir Kürt kadın hareketi inşa etmek vardı ve kuşkusuz kaynağı Öcalan'dı. PKK'nin radikal demokrasi ve tabandan örgütlenme perspektifi neticesinde özerk kadın örgütlenmeleri, Demokratik Özgür Kadın Hareketi gibi onlarca örgütsel yapı mahalle, köy, kasaba ve kentlerde kongre biçiminde örgütlendi. Kürt kadın hareketinin uluslararası ölçekte dikkatleri celp etmesinde ise Kobane savunmasında Kürt kadınlarının mücadelesi belirleyici oldu. Cihatçı karanlığa karşı aydınlığı temsil eden Kürt kadın hareketi ve savaşçıları Ortadoğu için bir referans haline dönüştü.

"Demokratik, Ekolojik ve Cinsiyet Özgürlükçü" üçlemesi ile tanımlanan bu yeni ideoloji 2000'lerin ortalarından itibaren Türkiye'de kurumsallaşmaya çalıştı. Belirli kopukluklara ve bilinmezliklere rağmen 2009 ile 2015 yılları arasında Öcalan ile devlet arasındaki barış görüşmelerinin de yarattığı liberal iklimde kısmen kamusal tartışma imkânı buldu ve sembolik düzeyde olsa da yer yer tatbik edildi. Ancak 2015'ten sonra Türkiye'de yeniden şiddetin hâkim olması ile birlikte bu *yeni paradigmanın* tatbikat alanı Suriye'ye taşındı. 2011'den sonra Suriye'de yaşanan iç savaş neticesinde *de facto* olarak Kuzey Suriye'de kısmen uygulanıyor, onyıllık bir süre zarfında çeşitli modifikasyonlarla hayatta kalmaya ve iddiasını sürdürmeye devam ediyor.

Demokratik Özerkliğin Mekânı: Rojava

Öcalan'ın 2000'lerin başında tayin ettiği yeni formülün uygulama laboratuvarı Rojava oldu. Tek başına *günbatımı* anlamına gelen Rojava, Suriye'nin kuzey bölgesine tekabül eder ve Kürt tarihi açısından Batı Kürdistan terimi yerine kullanılmaktadır. PKK'nin bir branşından çok "kardeş partisi" olan Partiya Yekîtiya Demokrat (Demokratik Birlik Partisi-PYD) politik bir aktör olarak ilk defa 2004'te, henüz yeni kurulan bir parti olarak Qamışlo'da (Kamışlı) Suriye hükümetine karşı yapılan kitlesel gösterilerde adını duyurdu. Parti 2012'de Yekîneyên Parastina Gel'i (Halk Savunma Birlikleri-YPG) oluşturdu ve kısa sürede Suriye iç savaşına oldukça güçlü bir silahlı aktör olarak dahil oldu. Suriye ordusunun Rojava'dan çekilmesi ile bölgede *de facto* bir egemenlik tesis etti. PYD 2014'te Kobanê, Efrîn ve Cizîrê bölgelerini içeren üç kantondan oluşan geçici özerk yönetim ilan etti. PYD'yi uluslararası bir aktör ve hatta müttefik haline getiren esas gelişme ise Irak ve Şam İslâm Devleti'nin (IŞİD) Türkiye-Suriye sınırında yer alan küçük bir kasabaya, Kobanê'ye saldırması karşısında gösterdiği direniş oldu. Köktenci, selefi bir örgüt olan IŞİD'e karşı PYD'nin bir kurtarıcı ikona dönüşmesindeki temel etken Yekîneyên Parastina Jin (Kadın Savunma Birlikleri-YPJ) oldu. Batı medyasında gazete manşetlerinde ve hatta popüler kadın ve moda dergilerinin kapaklarında yer alan güler yüzlü, askerî kamuflajla geleneksel aksesuarların bir arada bulunduğu YPJ savaşçıları partiyi dünya gündemine taşıdı. Ancak burada esas önemli noktalardan biri, imajların yanı sıra, Rojava'nın temsil ettiği ideolojik paradigmanın ve onun liderinin dünyanın gündemine girmesi oldu. Kuşkusuz bu ideolojik paradigma PKK'nin *yeni paradigma* olarak tanımladığı ve örgütün tartışmasız lideri olan Öcalan tarafından formüle edilen *demokratik konfederalizm*di. Bölgenin yönetimi için 2014 yılında, geçici bir anayasa olarak kabul edilen *Rojava Toplumsal Sözleşmesi* Öcalan'ın *demokratik konfederalizm* fikrinin bir çıktısı idi. *Toplumsal Sözleşme* en azından formel düzeyde farklılıkların bir arada yaşayabileceği heterojen bir toplum tasavvuru sunmaktadır.

Rojava'nın ve burada kurulan *de facto* yönetimin geleceği hâlâ bir oluş hali içinde bulunduğundan net bir çıkarım yapmak mümkün değildir. Ancak 2000'lerin başında ilan edilen PKK'nin *yeni paradigması* teritoryal bir karşılık bulmakla kalmadı, akıbetini henüz kestirmek güç olsa da, uluslararası bir etki ve görünürlük kazandı. Bu etkin somut karşılığı, başta ABD olmak üzere batılı güçlerle askerî bir müttefiklik temelinde gerçekleşti. Bunun görünür bir çıktısı Hêzên Sûriya Demokratîk'in (Suriye Demokratik Güçleri) 2015'ten beri Batı'nın meşru bir müttefiği konumuna yerleşmesidir. İlaveten 2014'ten itibaren PYD'nin uluslararası siyaset ve diplomasisine meşru bir aktör olarak girmesi ve birçok dünya baş-

kentinde temsilcilik açması Öcalan'ın projesinin farklı etiketlerle de olsa dünyada tanınmaya ve meşruiyet kazanmaya başladığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu da PKK'nin bölgesel bir güç olmaktan çıkıp transnasyonel bir aktör olmaya başladığı anlamına gelir.

PKK, kendi tarihi boyunca bölgesel ve uluslararası krizleri oldukça pragmatik bir biçimde değerlendiren bir hareket olma özelliği taşımaktadır. 1979'da Ortadoğu'nun radikal dönüşümü, '80'de Türkiye'deki askerî darbe, Soğuk Savaş'ın bitimi, Körfez Savaşı gibi dönüm noktalarında ortaya çıkan fırsatları kendine tahvil etmeyi başardı. 2000'lerin başında çözülmesi beklenirken kendi taraftarlarını hatta militanlarını bile şaşırtacak düzeyde bir dönüşüm gerçekleştirdi. Teorik olarak siyasal çözüm üzerine odaklansa da askerî varlığını 2005'ten sonra hem Türkiye'de hem de Irak, Suriye ve İran'da konsolide etti ve tarihsel Kürdistan coğrafyasında yeniden hegemonik bir güç haline geldi. Lübnan iç savaşının yarattığı fırsatlarla '70'lerde Ortadoğu'ya yerleşen PKK, yaklaşık yarım yüzyıl sonra Suriye iç savaşı ile en azından şimdilik kalıcı bir topografik hâkimiyeti bölgede elde edebildi.

Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu (ASALA)

Sibel Utar

Türkiye'de ulus-devlet inşa sürecini, Anadolu coğrafyasındaki farklı etnik ve dinsel grupların yersizleş(tiril)mesinin tarihi olarak da okumak mümkündür. II. Abdülhamid'ten itibaren Türklerin son sığınağı olarak görülen Anadolu için verilen kurtuluş mücadelesinin ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni imparatorluğun yıkıntılarından yükselen bir zafer abidesi olarak gören yeni Türk devletinin kurucu kadroları için 1923 tarihi, bir çeşit sıfır noktasını, yepyeni bir başlangıcı ifade etmiştir. Bu bağlamda yaratılan ulusal tarihte Anadolu, kadim ve ilksel Türk yurdu olarak tanımlanıp kökenleri Sümerlere kadar dayandırılırken çokdilli ve çok inançlı Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki çeşitli etnik grupların bu topraklardaki tarihleri bilinçli olarak unutularak varlıkları inkâr edilmiş, imparatorluğun çözülme evresindeki çatışmalar ve Anadolu'nun etnik ve dinsel açıdan homojenleştirilmesi sürecinde yaşanan trajediler konusunda ise bir suskunluk politikası izlenmiştir. Taner Akçam'ın *Türk-Ermeni Gerilimi ve Atılması Gereken Adımlar* başlıklı makalesinde "...yakın geçmişi unutma üzerine kolektif anlaşma" olarak tanımladığı kasti bellek yitimi ile Anadolu'daki kültürel ve tarihsel varlıkları unutulan etnik gruplardan biri de Ermenilerdir.

Anadolu'nun otokton halklarından biri olan Ermenilerin bu topraklardaki tarihinin unutturulması ve *27 Mayıs 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu* –ya da çok bilinen ismiyle *Tehcir Kanunu*– sonrası Osmanlı Ermenilerin yaşadığı sürgün ve yaşanan trajedilerle ilgili derin sessizlik Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren devlet politikası olarak benimsenmiştir. *1915 Olayları* ile ilgili resmî anlatıyı Türkiye'deki ders kitapları üzerinden inceleyen Jennifer Dixon 1980'lere kadar Ermenilerin tarih ders kitaplarında olmadığını ve o döneme ait hiçbir ders ki-

tabının 1915'te Ermenilere yapılanlardan bahsetmediğini tespit etmiştir. Dahası Dixon, bu kitapların Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'yla bir ilgilerinin olmadığı ve neredeyse imparatorlukta hiç var olmadıkları şeklinde bir izlenime sebep olduğunu vurgulamıştır.

Yetmişlerin ikinci yarısında ASALA (*Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia - Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակ - Ermenistan'nın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu*) isimli terör örgütü, Türk diplomatlara yönelik seri suikastlara başlayıncaya kadar Türkiye'nin Ermeni meselesi ile ilgili geçmişi unutmaya dayalı aktif sessizlik politikası oldukça başarılı olmuştur. Öyle ki Ömer Laçiner *Önümüzdeki Geçmiş* başlıklı yazısında ASALA suikastlarına kadar ne Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî tarihinde ne de rejimin radikal muhalifi akımların alternatif tarih anlatılarında 1915-1921 döneminde değil bir Ermeni katliamının, bir *tehcir*in bile yaşanmış olduğundan çok ender bahsedildiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda *1915 Olayları'nın* "soykırım" olarak tanınmasını talep eden ve soykırım tezlerini dünya kamuoyuna duyurmak ve Türkiye'yi bu tezlere kabule zorlamak için 1970'lerin ikinci yarısında Türk diplomatlara yönelik seri suikast girişimleri başlatan Ermeni terör örgütü ASALA'nın cinayetleri Türkiye ve dünya kamuoyunda büyük bir şaşkınlık yaratmış ve Türkiye'nin geçmişe yönelik sessizlik politikası artık sürdürülemez hale gelmiştir.

Seksenli yıllarda ASALA'nın artan terör faaliyetleri ve 1915 Olayları ile ilgili Ermeni tezlerinin dünya kamuoyunda kabul görmeye başlaması 12 Eylül cunta rejimini yaşamış ve darbe anayasasının çizdiği sınırlar çerçevesinde demokrasiye geçmeye çalışan Türkiye'yi derinden sarsmış, ASALA Türk dış politikasının başlıca gündemi haline gelmiştir. Nitekim 1980'li yıllarda Türkiye'nin Ermeni meselesi ile ilgili aktif sessizlik politikası yerini 1915 Sevk ve İskân Kanunu'nun haklılığını ve savaş koşullarında Ermenilere yönelik sürgün kararının zorunluluğunu ispatlamaya çalışan yeni resmî anlatıya bırakmıştır. Yeni resmî anlatının Türkiye'de ve uluslararası alanda yaygınlaştırılması ve kabulü için ASALA'nın faaliyetlerinden en büyük zararı gören Dışişleri Bakanlığı başta olmak üzere pek çok kurum politikalar geliştirmiştir.

1915'te yaşananların "soykırım" mı yoksa zorunluluklar nedeniyle uygulamaya konan başarısız bir "tehcir" politikası mı olduğuyla ilgili herhangi bir tartışmanın yürütülmediği bu çalışma boyunca *1915 Tehciri/Soykırımı "1915 Olayları"* olarak anılacaktır. Nitekim Ermeni meselesi hakkındaki tezleri konu edinmeyen bu çalışmanın temel amacı ASALA'nın ortaya çıkışını, hedeflerini ve bu hedefler doğrultusunda yürüttüğü terör faaliyetleriyle 1980'li yıllarda Türkiye siyasetini nasıl etkilediğini incelemektir.

ASALA'nın Ortaya Çıkışı

1915 Olayları sonrası Ermeni diasporası, dünyanın dört bir tarafına dağılmış durumdaydı. Tamer Timur'un da vurguladığı gibi kabul edildikleri ülkelerin dışlayıcı ve horlayıcı ortamı içinde yeni bir hayat kurmanın güçlüklerini yaşayan Diaspora Ermenileri yaşadıkları zorlukların bütün suçunu kendilerini anayurtlarından kovanlarda buluyorlardı. Dahası bulundukları ülkelerde Ermeni kimliğini besleyecek kültürel yeniden üretimden mahrum kalan Diaspora Ermenileri için Ermeni tarihi, kendi ailelerinin tarihi dolayısıyla da tehcir ve sonrasında yaşanan acıların tarihi ile sınırlı kalmıştı.

Ermeni diasporasının yaşadığı kimlik krizi ve bu krizin yarattığı öfkenin yansımaları ilk olarak 1965 yılında, 1915 Olayları'nın 50. yıldönümü nedeniyle yapılan gösteriler çerçevesinde ortaya çıktı. Dünya kamuoyunun dikkatini 1915 Olayları'na çekmek isteyen Ermeni diasporası, *Meds Yeghern* (*Մեծ Եղեռն-Great Crime*) olarak tanımladıkları Ermeni tehcirinin bir soykırım olduğu tezini ilk kez bu dönemde dile getirdi. Tehcir Kanunu'nun ardından 1915'te Osmanlı Ermenilerine yapılanların Nazi Almanya'sındaki Yahudi Soykırımı gibi sistemli ve planlı bir soykırım faaliyeti olduğunu savunan Ermeni diasporası, 1915 Olayları'nın 9 Aralık 1948 tarihinde BM Genel Kurulu'nda 260 A (III) sayılı kararla kabul edilen *Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme* ya da çok bilinen adıyla *Soykırım Sözleşmesi* çerçevesinde uluslararası düzeyde bir "soykırım" olarak tanınmasını talep ediyordu. Diaspora tarafından hem bir ortak fikir hem de siyasî bir dava haline getirilen "Ermeni Soykırımı" tezinin uluslararası alanda duyurulması ve Türkiye'ye soykırım kararının kabul ettirilmesi için şiddetin bir araç olarak kullanılması düşüncesi ise ilk olarak 1970'lerin başında kabul görmeye başladı. Bu dönemde biri ABD'de diğeri Lübnan'da yaşanan iki olay ASALA'nın kuruluşunda önemli bir role sahiptir.

ASALA'nın doğuşunda katalizör görevi gören ilk olay 1973 yılında Ermeni asıllı Amerikalı emekli bir inşaat mühendisi olan Gurgen Yanikyan'ın tarihî bir tablo verme bahanesi ile Santa Barbara'daki bir otel odasında çağırdığı Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar'ı ve Konsolos Bahadır Demir'i öldürmesi ile yaşandı. İki Türk diplomatı öldürdükten sonra polise teslim olan Yanikyan'ın yargılanması sırasında savunma avukatlarının cinayetleri "Ermeni Soykırımı"nın haklı intikamı olarak meşrulaştırmaya çalışmaları Yanikyan'ın müebbet hapis cezası almasını engelleyememiş olsa da Amerika'daki Diaspora Ermenileri tarafından Yanikyan'ın savunması için 50.000 doların üzerinde para toplanması ve pek çok kişi tarafından kahramanlaştırılması bu cinayetleri münferit bir şiddet eyleminin ötesine taşıdı. Öyle ki birçok kaynakta Yanikyan tarafından katledilen Türk diplo-

matlar, ASALA'nın ilk kurbanları olarak kayda alınırken bu bireysel eylemin gerçekleştiği 1973 yılı örgütün resmî olmasa da fiilî kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir. Dahası Yanikyan'ın "Ermeni Soykırımı"nın intikamını almak için Türk diplomatları hedef almasının hem Ermeni diasporası hem de Amerikan kamuoyunda olumlu bir karşılık bulması, ASALA'nın eylem repertuarının şekillenmesinde önemli bir etmen olmuştur: Nitekim örgüt, ülke içinde yaygın şiddet faaliyetlerine ya da kitlesel terör eylemlerine yönelmemiş; Yanikyan'ın çizgisinden giderek özellikle Batılı ülkelerde görev yapan Türk diplomatlara yönelik suikastları başlıca eylem biçimi olarak benimsemiştir.

13 Nisan 1975 yılında başlayan –ve 13 Ekim 1990'a kadar devam edecek olan– *Lübnan İç Savaşı*, ASALA'nın doğumunu tetikleyen ikinci etmen oldu. 1975 yılında Lübnan dünyadaki Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu ülkeydi. Lübnan'ın başkenti Beyrut, aynı zamanda Ermeni diasporasının siyasî merkezi konumundaydı. Öyle ki 24 Nisan 1975 tarihinde soykırımın 60. yılını anmak için 200 bin kişinin üzerindeki insan Beyrut'ta yürüyüş gerçekleştirerek "Ermeni Soykırımı"nın tanınmasını istedi. Bununla birlikte Beyrut'ta büyümüş ve iç savaş ortamının yarattığı şiddet ortamından etkilenmiş olan bir grup radikal Ermeni genç, soykırım tezini dünyaya duyurmanın ve Türkiye'ye kabul ettirmenin yolunun lobi faaliyetlerinden ya da toplu anmalardan değil de şiddetten geçtiğine inanıyordu. De Waal'ın solcu ve Sovyetler Birliği sempatizanı olarak tanımladığı bu gençlerden bazıları Lübnan'daki iç savaş sonucu ortaya çıkan otorite boşluğundan yararlanarak Agop Agopyan önderliğinde 20 Ocak 1975 tarihinde Batı Beyrut'ta ASALA'yı kurdular. Kurz ve Merari'ye göre solcu bir örgüt olarak kendisini dünya devrimci hareketi çerçevesinde Ermeni hakları için mücadele eden bir örgüt olarak tanımlayan ASALA, başlattığı cinayetleri ve terör eylemlerini ezilen ve zulme uğrayan halkların ve sınıfların sorunlarının üstesinden gelebilmesinin meşru bir yolu olarak görüyordu.

Kuruluş sebebini ve stratejisini Beyrut'ta yayımlanan *Hayastan* (*Հայաստան - Ermenistan*) dergisinde açıklayan ASALA, örgütün kuruluş amacının Türk halkını cezalandırmaktan çok kendi ulusal kurtuluş mücadelelerini vermek, bunun için öncelikle "Ermeni Soykırımı"nın tanınmasını sağlamak sonra da tazminat ve toprak talep etmek olduğunu belirtmiştir.

ASALA'nın Örgütlenmesi ve Eylemleri

ASALA örgütlenmesini oluştururken kuruluş aşamasında kendisine geniş ölçüde lojistik destek sağlayan ve eğitim veren FHKC ve FKÖ isimli Filistinli gerilla gruplarından etkilendi. Nitekim ASALA'nın kurucusu Agop Agopyan aynı zamanda FKÖ üyesiydi ve ASALA üyeleri arasında "Mücahit" lakabıyla anılıyordu.

ASALA'NIN 1975-1985 ARASINDA GERÇEKLEŞTİRDİĞİ ŞİDDET EYLEMLERİ

22 Ekim 1975, Avusturya: ASALA'nın üstlendiği bu ilk terör eyleminde Türkiye'nin Viyana Büyükelçisi Daniş Tunalıgil makamında katledildi.

24 Ekim 1975, Fransa: Paris Büyükelçisi İsmail Erez ile Makam Şoförü Talip Yener öldürüldü.

9 Haziran 1977, İtalya: Vatikan Büyükelçisi Taha Carım, büyükelçilik konutunun önünde kurşunlarına hedef oldu.

2 Haziran 1978, İspanya: Madrid Büyükelçisi Zeki Kuneralp'in makam arabasına üç militanın ateş etmesiyle büyükelçinin eşi Necla Kuneralp ve Necla Hanım'ın ağabeyi Emekli Büyükelçi Beşir Balcıoğlu ve sürücü İspanyol asıllı Antonio Torres Olmedo hayatlarını kaybettiler.

12 Ekim 1979, Hollanda: Lahey Büyükelçisi Özdemir Benler'in oğlu Ahmet Benler, okula giderken uğradığı suikastta öldürüldü.

22 Aralık 1979, Fransa: Türkiye'nin Paris Turizm Müşaviri Yılmaz Çolpan uğradığı silahlı saldırıda hayatını kaybetti.

31 Temmuz 1980, Yunanistan: Atina Büyükelçisi İdari Ataşesi Galip Özmen'le 14 yaşındaki kızı Neslihan Özmen, teröristlerin saldırısında yaşamlarını yitirdi. Galip Özmen'in eşi Sevil Özmen ve oğulları Kaan Özmen ise yaralandı.

17 Aralık 1980, Avustralya: Sydney Başkonsolosu Şarık Arıyak ile koruması Engin Sever silahlı saldırıda öldü.

6 Şubat 1980, Vatikan: Türkiye'nin Vatikan Büyükelçisi Vecdi Türel'in makam arabasına saldırıldı. Büyükelçi ile koruması Tahsin Güvenç yaralandı.

26 Eylül 1980, Fransa: Paris Büyükelçilik Basın Danışmanı Selçuk Bakkalbaşı uğradığı suikastta hayatını kaybetti.

4 Mart 1981, Fransa: Paris Büyükelçilik Çalışma Ataşesi Reşat Moralı ve İmam Tecelli Arı silahlı saldırıyla katledildi.

9 Haziran 1981, İsviçre: Türkiye'nin Cenevre Başkonsolosluğu'nda görevli Sekreter Mehmet Savaş Yergüz yapılan silahlı suikastta yaşamını yitirdi.

24 Eylül 1981, Fransa: Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu ile Kültür Ataşeliği militanlarca basıldı. Güvenlik elemanı Cemal Özen katledildi. Dört terörist 56 kişiyi rehin tuttu. Başkonsolos Kaya İnal yaralandı.

2 Nisan 1981, Danimarka: Türkiye'nin Kopenhag Çalışma Ataşesi Cavit Demir konutuna girmek üzereyken teröristlerce yaralandı.

25 Ekim 1981, İtalya: Roma Büyükelçiliği İkinci Kâtibi Gökberk Ergenekon uğradığı saldırı sonucu yaralandı.

Organizasyon kapasitesi yüksek ve katı bir örgütlenme yapısına sahip olan ASALA, örgütün üst yönetimini oluşturan Merkez Komitesi ve bu komiteye bağlı Komuta Merkezleri biçiminde örgütlenmişti. Siyasî ve askerî merkezler olarak iki

ayrı bölüme ayrılan komuta merkezlerinden, siyasî merkezlerde çalışanlar *ülke* ve *bölge* sorumluları olarak ikiye ayrılmış, bölgeler de komuta bölümleri olarak bölünmüştü. ASALA'nın örgütsel yapılanması içinde askerî kanatla doğrudan ilişkisi olmayan siyasî merkezlerin görevi örgüt için propaganda çalışmaları yürütmek, bulundukları ülkelerde ideolojik yatkınlığı olan diğer örgütlerle işbirliği geliştirerek kamuoyu oluşturmak ve ASALA için finans ve mali kaynaklar bulmaktı.

Merkez komiteye bağlı olarak hareket eden askerî merkezler de yine komuta gruplarına ayrılıyor, genellikle iki veya dört kişiden oluşan hücreler biçiminde örgütlenen bu gruplar merkez komitenin belirlediği eylemleri gerçekleştiriyordu. ASALA'nın terör faaliyetlerini birbirinden bağımsız hücreler aracılığıyla yürütmesi, örgütün vurucu kapasitesini arttırırken gizliliğini de azami seviyeye çıkartıyordu. Öyle ki 1975-1985 yılları dünyanın dört bir tarafında pek çok terör eylemi gerçekleştiren ASALA'nın Yugoslavya'daki eylemi dışında hiçbir militanı cinayet mahallinde ya da sonrasında yakalanamadı.

ASALA'NIN 1975-1985 ARASINDA GERÇEKLEŞTİRDİĞİ ŞİDDET EYLEMLERİ

28 Ocak 1982, ABD: Los Angeles Başkonsolosu Kemal Arıkan yaşamını kaybetti.

5 Mayıs 1982, ABD: Türkiye'nin Boston Fahri Başkonsolosu Orhan Gündüz uğradığı suikast sonucu hayatını kaybetti.

7 Haziran 1982, Portekiz: Türkiye'nin Lizbon Büyükelçilik İdari Ataşesi Erkut Akbay ve eşi Nadide Akbay arabalarına yapılan saldırı sonucu hayatlarını kaybettiler.

7 Ağustos 1982, Kanada: Türkiye'nin Ottowa Büyükelçilik Askerî Ataşesi Pilot Albay Atilla Altıkat öldürüldü.

9 Eylül 1982, Bulgaristan: Burgaz Başkonsolosluğu İdari Ataşesi Bora Süelkan katledildi.

8 Nisan 1982, Kanada: Türkiye'nin Ottowa Büyükelçiliği Ticaret Müşaviri Kâni Güngör silahla yaralandı ve felç kaldı.

21 Temmuz 1982, Hollanda: Rotterdam Başkonsolosu Kemal Demirer, konutu önünde uğradığı silahlı saldırı sonucunda yaralandı.

7 Ağustos 1982, Türkiye: Ankara Esenboğa Havalimanı'na iki terörist bombalı baskında bulundu. 8 kişinin öldüğü terör saldırısında 72 kişi de yaralandı. Bu silahlı ve bombalı saldırı eylemi ASALA'nın Türkiye'deki ilk eylemiydi. Yaralı yakalanan ASALA militanı Levon Ekmekçiyan altı ay sonra idam edildi.

9 Mart 1983, Yugoslavya: Belgrad Büyükelçisi Galip Balkar uğradığı saldırı sonucunda yaşamını yitirdi. Saldırıda 26 yaşındaki Zeljko Milivoyeviç isimli Yugoslav üniversite öğrencisi de öldü.

14 Temmuz 1983, Belçika: Türkiye'nin Brüksel Büyükelçiliği İdari Ataşesi Dursun Aksoy uğradığı silahlı saldırıda yaşamını yitirdi.

27 Temmuz 1983, Portekiz: Türkiye'nin Lizbon Büyükelçiliği'ni basan teröristler, Büyükelçilik Müsteşarı Yurtsev Mıhçıoğlu'nun eşi Cahide Mıhçıoğlu'nu katletti.

16 Haziran 1983, Türkiye: İstanbul Kapalıçarşı'da bir saldırgan tarafından etrafa rastgele ateş açıldı, iki kişi yaşamını yitirdi, yirmi bir kişi de yaralandı. Saldırgan olay mahallinde öldürüldü.

15 Temmuz 1983, Fransa: Paris Orly Havalimanı'ndaki THY bürosuna bombalı saldırı düzenlendi. Olayda, ikisi Türk, dördü Fransız, biri Amerikalı ve biri de İsveçli olmak üzere toplam sekiz kişi hayatını kaybetti. 28'i Türk, 56 kişi de yaralandı. Saldırı "Orly Katliamı" olarak kayıtlara geçti.

28 Nisan 1984, İran: Tahran Büyükelçiliği Sekreteri Şadiye Yönder'in eşi işadamı Işık Yönder, ASALA teröristince açılan ateş sonucu yaşamını yitirdi.

20 Haziran 1984, Avusturya: Türkiye'nin Viyana Büyükelçiliği Çalışma Ataşesi Erdoğan Özen aracına konulan patlayıcı sebebiyle hayatını kaybetti.

27 Mart 1984, İran: Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavir Yardımcısı Işıl Ünel'in otomobiline bomba yerleştirmeye çalışan terörist bombanın kendi elinde patlaması sonucu öldü.

28 Mart 1984, İran: Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği Başkâtibi Hasan Servet Öktem ve Büyükelçi Ataşesi Yardımcısı İsmail Pamukçu, evlerinin önünde uğradıkları silahlı saldırıda yaralandılar.

19 Kasım 1984, Avusturya: Türkiye'nin BM temsilciliğinde görevli Enver Ergun, aracına yerleştirilen bombanın patlaması sonucu yaşamını yitirdi.

12 Mart 1985, Kanada: Ottowa Büyükelçiliği'nin ASALA teröristlerince basılması sonucunda Büyükelçi Coşkun Kırca yaralandı, Kanadalı bir güvenlik görevlisi hayatını kaybetti.

Ermeni meselesini dünya gündemine taşımak ve uluslararası aktörlerin baskısıyla soykırım tezini Türkiye'ye kabul ettirmek isteyen ASALA'nın başlıca eylem biçimi, Batılı ülkelerdeki elçiliklere ve konsolosluklara baskın yaparak ya da suikastlar düzenleyerek Türk diplomatları öldürmek şeklindeydi. Bu bağlamda ASALA, 1973'te iki Türk diplomatı öldürdüğü için ABD'de mahkûm olsa da diaspora içindeki şiddet yanlılarınca kahramanlaştırılan Yanikyan'ın halefi olarak kendisini konumlandırmaktaydı. Öte yandan benimsediği bu eylem biçimiyle ASALA, Ermenilerce 1921-1922 tarihlerinde gerçekleştirilmiş olan *Nemesis Operasyonları* ile de tarihsel bir bağ kuruyordu. İsmini mitolojideki adalet ve intikam tanrıçası Nemesis'ten alan *Nemesis Operasyonları* ile 1915'te Ermenilere yönelik tehcir kararını alan ve uygulayan Osmanlı yöneticilerini hedef alan Ermeni ajanlar, Avrupa'da gerçekleştirdikleri bir dizi suikastla "soykırımın" sorumlusu olarak

gördükleri çok sayıda eski Osmanlı devlet adamını öldürmüştü. 1921-1922 tarihli bu suikastların cezasız kalması, özellikle de Talat Paşa'yı Almanya'da katleden Soghomon Tehlerian'ın o dönemde yargılandığı Alman mahkemesi tarafından beraat ettirilmesi Christopher Gunn'a göre Ermeni diasporasının içinde şiddeti şereflendiren bir kültürün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu şiddet kültürü Yanikyan'ın 1973 tarihindeki cinayetleri ile trajik biçimde tekrar su yüzüne çıkarken ASALA aracılığıyla 1980'lerin ortalarına kadar Ermeni diasporasına hâkimiyet kurmuştur.

Yurtdışında görevli Türk diplomatlara yönelik suikastlarını ve gerçekleştirdiği terör operasyonlarını Türkiye devletinden haklı nedenlere dayalı birer öç alma eylemi olarak göstererek dünya kamuoyunda meşruiyet kazanmaya çalışan ASALA, 1975-1985 yılları arasında 34 Türk diplomatı ve yakınını katletti. Yurtiçi ve yurtdışında gerçekleştirdiği kanlı operasyonlarda toplamda yüzden fazla insanın ölümüne ve üç yüzün üzerinde kişinin yaralanmasına sebep olan ASALA, diplomatlar dışında faili olduğu ölümleri Vicken Cheterian'ın ifadesiyle "ikincil hasar" olarak değerlendiriyordu.

Bilal Şimşir *Şehit Diplomatlarımız* başlıklı kitabında ASALA'nın terör saldırıları ve bu saldırılarda hayatını kaybeden diplomatların öykülerini ayrıntıları ile anlatmıştır.

ASALA'nın 1975'te başlatıp 1980'lerde hızını arttıran Türk diplomatlara yönelik terörist saldırıları başlangıçta dünya kamuoyunda şaşkınlıkla karşılandı. Ancak özellikle Batı medyasında bu haberler duyurulurken ve cinayetlerin sebebi anlatılırken programcıların 1915 Olayları'ndan bahsetmesi tam da ASALA'nın hedeflediği gibi Ermeni meselesini dünya gündemine taşıdı. Dahası Taner Timur'un da vurguladığı gibi televizyonda ASALA'nın saldırı haberleri duyurulurken görsel malzeme olarak 1915 Olayları'na ait olduğu iddia edilen çeşitli toplu kıyım fotoğraflarının doğruluğu sorgulanmadan kullanılması neticesinde, aslında bir terör eyleminin haberini vermesi gereken bu yayınlar zaman içerisinde ASALA'nın faaliyetleri için meşrulaştırıcı bir işlev gördü. Nitekim 1980'lerde Avrupa kamuoyunun gözünde 1915 Olayları tartışmasız bir şekilde "soykırım" olarak değerlendirilirken, Türkler bu acı gerçeği inatla reddeden "tarihiyle hesaplaşmaktan korkan" bir toplum olarak algılanıyordu. Öyle ki Nisan 1984'te J. Habermas, J, Derrida, R. Aron, S. de Beauvoir, R. Barthes, A. Touraine, C. Lefort gibi Avrupa'nın ünlü entelektüellerinin ve Nobel ödüllü bazı bilim adamlarının bir araya geldiği Paris Konferansı'nda *Halkların Daimi Mahkemesi* adıyla kurdukları temsili mahkemede "Ermeni Soykırımı" kararı tanındı ve soykırımda hiçbir mesuliyeti olmadığı vurgulansa da suskunluk suçu işlemekle itham edilen bugünkü Türkiye soykırımı tanımaya davet edildi.

Seksenli yıllarda ASALA'nın 1915 Olayları'nı "soykırım" olarak tanıtma amacına hizmet eden bir diğer önemli adım da 1987 yılında Avrupa Parlamentosu'ndan geldi. Avrupa Parlamentosu 1915 Olayları'nı 9 Aralık 1948 tarihli *Soykırım Sözleşmesi* çerçevesinde değerlendirme kararı aldı. Soykırım Sözleşmesi'ne göre ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri, soykırım suçunu oluşturuyordu:

a) Gruba mensup olanların öldürülmesi
b) Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi
c) Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak yaşam şartlarını kasten değiştirmek
d) Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak
e) Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek

18 Haziran 1987 tarihli "Ermeni Meselesine Siyasî Bir Çözüm" başlıklı kararı ile Avrupa Parlamentosu, 1915 Olayları'nı Soykırım Sözleşmesi'nde sayılan unsurlar bakımından "soykırım" olarak tanırken bu tarihsel gerçekliğin tespitinden hareketle işlenen suçlardan bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin sorumlu tutulamayacağını ve Türkiye'ye karşı ne politik ne yasal ne de maddi bir talebin ileri sürülebileceğini de karara bağladı.

Seksenli yıllarda ASALA suikastları medya propagandası aracılığıyla uluslararası kamuoyunun nezdinde 1915 Olayları için Ermenilerin Türkiye'ye yönelik birer intikam eylemi olarak meşruiyet kazanmış olsa da Batılı devletler, kendi ülkelerinde işlenen cinayetlerin faili olan ASALA'ya yönelik açık bir destek sunmuyor ya da "Ermeni Soykırımı"nın ulusal parlamentolarında resmî olarak tanınmasına yönelik adımlar atmıyordu. Buna rağmen başta Fransa olmak üzere pek çok Avrupa devleti ASALA'ya destek veriyor, ASALA militanlarının ülkelerindeki terör faaliyetlerine göz yumuyorlardı. ASALA'nın terör eylemlerine yönelik üstü kapalı bu destek, 1983 yılındaki "Orly Katliamı"na kadar devam etti. ASALA'nın Paris'teki Orly Havalimanı saldırısında ölen ve yaralananlardan pek çoğunun Batılı ülkelerin yurttaşı olması bu ülkelerdeki yetkili makamları ASALA'ya karşı harekete geçirdi. Öncelikle Fransa'da ve ardından çok sayıda Avrupa ülkesinde ASALA'ya yönelik operasyonlar düzenlendi ve ASALA militanlarına karşı toplu tutuklamalar gerçekleştirildi. ASALA'nın sivil toplum faaliyeti adı altında örgüte yeni militan ve finansal kaynak sağlamak amacıyla yürüttüğü etkinlikler sıkı denetim altına alındı. Dahası başta ABD ve İngiltere olmak üzere pek çok Batılı devlet ASALA'yı terör örgütleri listesine aldılar.

ASALA Terörünün 1980'li Yıllarda Türkiye Siyasetine Yansımaları

ASALA'nın yurtdışındaki diplomatik misyonlarda, turizm ofislerinde, basın yayın bürolarında gerçekleştirdiği kanlı cinayetler Türkiye kamuoyunda büyük bir şaşkınlığa ve öfkeye neden oldu. 1980'lerin başında terör faaliyetlerine hız veren ASALA'nın gerçekleştirmiş olduğu saldırılar 12 Eylül cunta rejimini yaşamış olan ve istikrarsız bir biçimde demokrasiye geçmeye çalışan Türkiye'nin "Sevr Sendromunu" yani ülkenin yabancı güçler tarafından ortak bir kuşatma altında olduğu ve bölünmeye çalışıldığı inancını yeniden canlandırdı. Tamer Timur'a göre Ermeni meselesi konusunda Türkiye'yi siyasî arenada korkuya ve kolektif bir savunmaya yönelten bu durumun en önemli sonucu, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Ermeni meselesi ile ilgili tam bir suskunluk halinde olan politikacıları geçmişte İttihat ve Terakki tarafından üretilmiş olan "ülkeyi bölmeye çalışan hain Ermeniler" söylemine hızla geri döndürmüş olmasıdır. Öyle ki Ermeni terörizmi, komünizm ve Yunan aşırıcılığıyla birlikte Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in savaş ilan ettiği üç terör tehdidinden biri haline geldi. De Waal'ın vurguladığı üzere 60 yıldır duyulmayan Ermeni karşıtı retoriği benimseyen Cumhurbaşkanı Kenan Evren 1983'te Van'da yaptığı bir konuşmada dinleyicilere "Topraklarınızı ve evlerinizi Ermenilere vermek istiyor musunuz?" diye soruyordu. Yine Cumhurbaşkanı Evren, Niğde'de katıldığı bir toplantıda "1915'e gelince Ermenilere karşı savaş ilan etmedik. O yılların Ermenileri, savaş ilan ettikten sonra, nasıl bunun sonuçları nedeniyle hüsrana uğradılarsa şimdi de hüsrana uğrayacaklar," sözleriyle ASALA terörünü bitirme sözü veriyordu. Politikacıların söylemlerinde *ASALA terörü* ile *Ermeni meselesi* arasında ayrım yapmaması, Ermeni diasporası ile radikal bir terör örgütü olan ASALA'yı bir bütün olarak görmesi 1980'li yıllarda Ermeni diasporası ile diyalog kurulmasının önüne geçti ve bu durum tüm Ermenilerin kamuoyu nezdinde marjinalize edilmesi sonucunu da beraberinde getirdi.

ASALA'nın faaliyetleri neticesinde Ermeni meselesini etkili şekilde gündeme getirmesi ve "soykırım" tezini uluslararası kamuoyunda kabul ettirmeye başlaması bu meseleyle ilgili Türkiye'nin kuruluş aşamasından beri benimsemiş olduğu suskunluk politikasını bırakmasına ve Ermeni tezlerine karşı ideolojik bir karşı atağa geçmesine neden oldu. Bu bağlamda atılan ilk adım ASALA'nın terör faaliyetlerinden en büyük zararı görmekte olan Dışişleri Bakanlığı bünyesinde *İstihbarat ve Araştırma Dairesi* adında yeni bir birim kurmak oldu. 1981 yılında kurulan bu birimin amacı Ermeni meselesini güvenlik dışında kalan tüm yönleriyle ele almaktı. Birimin ilk genel müdürü olan Ömer Lütem, Türk diplomatları ve tarihçileri malzeme bulması için Osmanlı arşivlerine gönderdi. Çıkan arşiv kayıt-

larından hareketle Ermeni meselesi ile ilgili Türkiye'nin yeni resmî anlatısının temelini de oluşturacak olan kitaplar yayımlandı. Müsteşar Kamuran Gürün, 1983 yılında *Ermeni Dosyası* adıyla basılan ve 1985'te *The Myth of Innocence Exposed (Masumiyet Miti Deşifre Oldu)* alt başlığıyla İngilizce olarak yayımlanan kitabı ile Türkiye'nin resmî anlatısının mimarlarından biri oldu. Jennifer Dixon, 1981-1985 yılları arasında Ermeni meselesiyle ilgili 20 kitap daha yayımlandığını tespit emiştir. Dahası bu yıllarda Türkiye'de ulusal ve uluslararası düzeyde Ermeni meselesi ile ilgili çok sayıda konferans düzenlenmiştir.

1985 yılında aralarında B. Lewis, Stanford J. Shaw, Carter Findley, J.C. Hurewitz, Heath W. Lowry, Donald Quataert, Howard Reed ve Frank Tachau gibi yetkin tarihçilerin de bulunduğu 69 bilim insanının Amerikan Temsilciler Meclisi'ne bir dilekçe vererek 1915 Olayları'nın soykırım sayılamayacağını savunmaları hem 1984 tarihinde Paris'te düzenlenen konferansta *Halkların Daimi Mahkemesi* adı altında kurdukları temsili mahkemede soykırım kararı alan Avrupalı entelektüellere bir yanıt olmuş hem de ASALA'nın soykırım tezine karşı 1980'li yıllarda Türkiye'nin anlatısının güçlenmesini sağlamıştır.

ASALA ve PKK İlişkisi

Seksenli yıllarda ASALA ve PKK arasında güçlü bir işbirliği mevcuttur. FHKC lideri George Habaş'ın gözetimi altında ilk kez 1980 yılında bir araya gelen ASALA ve PKK temsilcileri Türkiye'ye karşı ortak eylem kararı aldılar. ASALA ve PKK militanları Bekaa ve Zeli kamplarında birlikte askerî ve ideolojik eğitim alırken iki örgüt lojistik ve mali olarak da birbirine yardım etmekteydi. Örgütlerden biri bir terörist eylem gerçekleştirdiğinde diğer örgüt de sorumluluğu üstleniyordu. Nitekim 24 Eylül 1981 tarihinde "Kürt ve Türk Halklarına Başvuru" adlı bir bildiri yayımlayan ASALA, "PKK'ye her konuda destek vereceğini, aynı etnik kökene sahip Kürtler ve Ermenilerin, aynı ulustan (Türklerden) gördükleri baskılara ortak eylemlerle cevap vereceklerini" açık bir şekilde duyurmuştu. Kurulan bu ortaklık çerçevesinde ASALA, PKK'nin Suriye ve Kuzey Irak'taki terör eylemlerine katıldı. Nitekim 31 Mayıs 1983'te "Dünya Kamuoyu ve Her Yerdeki Ermeni Halkına" başlıklı bir bildiri yayımlayan ASALA'nın: "Faşist Türk saldırısının Kuzey Irak'ta başladığı andan şimdiye değin, aralarında üst düzey bir militanımızın da bulunduğu 22 devrimciyi yitirdik. Kuvvetlerimizin diğer bölümü Kürt devrimcilerle omuz omuza yaptıkları direnişe devam ederek Türk kuvvetlerine kayda değer kayıplar verdirmiş ve güvenilir bölgelere çekilmiştir. Direnişimiz artarak sürdürülecektir. Yaşasın Ermeni, Kürt ve Arap Halkları arasındaki devrimci dayanışma!" şeklindeki ifadeleri PKK terör örgütüne operasyonel olarak verilen aktif desteği açıkça göstermektedir.

Seksenlerin ikinci yarısında ASALA etkinliğini kaybederken PKK'nin güç kazanıyor olması iki terör örgütü arasındaki ilişkiyi tersyüz etti. O tarihlere kadar PKK'yi himayesi altına almış görüntüsü çizen ASALA, 1980'lerin ortalarından itibaren lojistik ve operasyonel olarak PKK'ye bağımlı hale geldi ve zaman içerisinde ASALA militanları PKK'ye eklemlendi.

ASALA'nın Dağılışı ve Eylemlerinin Sonu

İsrail'in 1982 yılında Lübnan'ı işgal etmesinin ardından Merkez Komitesini Atina'ya taşıması ile organizasyonel olarak güç kaybeden ASALA, 1983'te Orly Havalimanı'nda gerçekleştirdiği terör saldırısı sonrasında militanlarının Avrupa çapında toplu tutuklamalara maruz kalması ve sivilleri hedef aldığı için uluslararası kamuoyunun sempatisini kaybetmesi nedeniyle önemli ölçüde kan kaybetti. Dahası Orly Katliamı ASALA'nın iç sorunlarını da gün yüzüne çıkardı ve Monte Melkonian önderliğindeki bazı militanlar ASALA'dan ayrılarak ASALA-RM (ASALA-Revolutionary Movement/Devrimci Hareket) adlı örgütü kurdular. Sonraki yıllarda çılgınlık belirtileri göstermeye başlayan ASALA lideri Agop Agopyan, Ermeni "hainlerin" peşine düştüğü savıyla ASALA'nın kendi içinde ve ASALA-RM'ye karşı kanlı eylemler başlattı. ASALA militanlarının kendi aralarında yürüttüğü kan davası nedeniyle örgüt, 1985 yılından itibaren etkinliğini önemli ölçüde yitirdi. ASALA lideri Agopyan, Atina'da 1988 yılında uğradığı bir suikastta hayatını kaybetti. Zaman içerisinde Ermeni diasporasının desteğini de kaybeden ASALA, 1994 yılında eylemlerini tamamen sonlandırdı.

Etkin olduğu 1975-1985 yılları arasında gerçekleştirdiği terör eylemleri ile 34 Türk diplomatı katleden 100'den fazla sivilin ölümüne 300'ün üzerinde kişinin yaralanmasına neden olan ASALA, on yıl gibi kısa bir süre içerisinde sebep olduğu insani kayıpların çok ötesinde bir etki doğurdu. Nitekim Ermeni meselesini dünya kamuoyunun gündemine taşıyan ASALA'nın başlattığı suikast girişimlerinin yarattığı şiddet ortamında Ermeni tezleri giderek katılaştı ve nesnel bilgilerden uzaklaştı. Ermeni diasporası içinde 1915 Olayları'nın "soykırım" olduğu savını kabul etmeyenler zamanla susturuldu. Ermeni diasporası içindeki bu ideolojik katılaşma, soykırım tezini Ermeni bilincinin mayası haline getirdi ve Ermeni gençleri arasında Türkiye karşıtlığından beslenen milliyetçi bir bilincin yükselmesine neden oldu. Bu durum 1990'lardan günümüze değin Türkiye-Ermenistan ilişkilerini de derinden etkilemiştir. Dolayısıyla ASALA, gerçekleştirdiği suikastlarla 1980'li yıllarda Türkiye'yi derinden sarsan kanlı bir terör örgütü olmanın ötesine geçerek Türkiye'nin bugün dahi uluslararası arenada yumuşak karnı olan "Ermeni Soykırımı" tartışmalarının baş mimarı olmuştur.

Seksenli Yıllarda Feminist Kadın Hareketleri: Kişiseli Politik Yapmak

DEMET GÜLÇİÇEK

Feminizmi Sahiplenen Kadın Hareketleri

Seksenli yılların feminist kadınlarına, 12 Eylül Darbesi sonrası filizlenen feminist bir kadın hareketini onaylamayanlar tarafından türlü adlandırmalar yapılmıştı: *Eylülist* (12 Eylül Darbesi'nden kendine çıkar sağlayan anlamında), (Kenan) *Evren'in kadınları, karşı devrimci, burjuva bireyselcileri/ideologları, elitistler, erkek düşmanları, ahlâksızlar, Batı kopyacıları* gibi. Bu adlandırmaların ima ettiği *politik ihanet* konumunun en azından özerk bir irade içerdiğini kabul edersek, harekete dahil olan kadınlara bu eylemliliği de çok gören "solun aldığı darbe nedeniyle bunalıma, yılgınlığa düşen bir grup kadın" ifadelerinin de kullandığını görürüz.

Suçlamalar bir yana, '80'li yıllarda feminizmin adını üstüne basa basa dillendiren kadın grupları; dönemin ağır, yorucu ve baskıcı siyasal atmosferinde en güçlü ses çıkaran, en ezber bozan ve en fazla yaratıcı düşünce ve eyleme sahip hareketlenmelerini oluşturdu. Bilinen her şeyin sorgulandığı, tekrar tekrar gözden geçirildiği ve yeniden anlamlandırıldığı *yeni* feminist bir perspektifin oluştuğu bir dönem bu. Bu yazının amaçlarından birisi, '80'li yıllarda feminizmi sahiplenen kadın hareketleri üzerine düşünmenin hem bu dönem hem de sonrasını anlamak açısından lüzumunu gösterebilmek. '80'lerde küçük gruplarda ve kamusal alanda feminist düşünceyi üstüne basa basa tartışan kadın örgütlenmelerine bakmak, basitçe 1980'lerde ortaya çıkan hareketlenmelerden sadece birisine bakmak anlamına gelmiyor. Dönemin feminist kadın örgütlenmelerinin özellikle *Kişisel Olan Politiktir* sloganını merkeze koyarak oluşturdukları gündemlerinin, Türkiye'de toplumsal ve

siyasal hayatta politika yapma biçimlerine ve bu biçimlerin içeriklerine kalıcı bir etki yaptığını söyleyebiliriz.

Yazının bir diğer amacı ise seksenli yılların kadın hareketlerinde bulunmamış, benim de dahil sayılabileceğim görece genç kuşağın dönemin kadın hareketlerine dair hakkaniyetli olmayan bazı varsayımlarına eleştiri getirebilmek. Bazen açıkça bazen üstü kapalı olarak laf arasında geçen bazı tanımlamalar var: Özcü bir kadın kategorisine tutunmuş kadıncı feministler, yanlış/eksik bir toplumsal cinsiyet anlayışı olan ve günümüzdeki feminizmin çoğulluğunu yakalayamamış *ikinci dalgacı mantalitesi* gibi. Bu tanımlamalar homojen ve sorunlu bir '80'ler feminizmine işaret ediyor. Bu yazıda, homojen bir '80'ler feminizminden bahsedemeyeceğimizi, bugünden bakınca özcü gibi görünen bazı kategorilerin ne tür stratejik hamleler içerebileceğini ve kadın hareketinin yaratıcı potansiyellerini göstermeyi amaçlıyorum. Getirdiğim homojenlik varsayımı eleştirisi, sadece sosyalist ve radikal feminist perspektiflerin varlığının tespiti anlamına gelmiyor, dönemin çeşitliliğini bu iki perspektife indirgemek de sorunlu olacaktır. Bu nedenle yazıda '80'ler Türkiye'sinde kadın hareketlerinde oluşan feminist perspektiflerin yaratıcı yıkımlarına ve yeniden anlamlandırdığı politik tahayyüllere bakıyorum. Bunun yanında, evrensel ve homojen bir kadın kategorisine sıkışmanın çok ötesinde, müzakereler yolu ile normatif kadınlıklar sorgusu yapan ve çoklu bir '80'ler feminizminden bahsetmemiz gerektiğini iddia ediyorum.

Bu çalışmanın da bir parçası olduğu serinin ilk iki kitabı olan *Türkiye'nin 1950'li Yılları* ve *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*'ndaki kadın hareketlerini analiz eden Ezgi Sarıtaş ve Yelda Şahin ile üçüncü kitapta *Türkiye'nin 1970'li Yılları*'ndaki kadın hareketlerini inceleyen Sevgi Adak, Türkiye'de kadın hareketlerini araştıranların bahsi geçen dönemlere görece ilgisiz kaldıklarını tespit ediyor ve bu dönemlerin bir "suskunluk/durgunluk" dönemi olarak geçmesini eleştiriyorlar. '80'lere geldiğimizde ise kadın hareketlerinin çoğunlukla feminist hareket bağlamında yoğun bir araştırmacı ilgisi ile karşılaştığını görüyoruz. Bu ilginin çeşitli nedenleri var: Örneğin benim ilgim, on yıl kadar önce feminist alanlarda yan yana bulunduğum kadınlara bakıp "Bu kadınlar bu kadar çok şeyi nereden biliyor?" sorusunu sormamla başlamıştı. Dolayısıyla, günümüzde feminist hareketle bağlantılı olanların '80'li yıllardaki feminist hareketlerin içinde bulunan kadınlarla karşılaşmaları ilginin nedenlerinden biri. Buna ek olarak '80'li yılların başından beri düzenli olarak yapılan sözlü ve yazılı deneyim aktarımları, bu yıllarda feministleşen kadınların farklı yoğunluk ve formlarda da olsa bu aktarımları devam ettirmesi, feminist arşiv yaratmaya dair yoğun bir çabayla birleşerek oluşan kaynak zenginliğiyle araştırmacıların ilgisine katkıda bulunuyor. Öyle ki 80'lerde feminist harekette yer alan bazı kadınlar, çok fazla araştırmacının kendileriyle görüş-

me yapmak istemesi nedeniyle artık bunaldıklarını söylüyorlar. Önceki yıllardan farklı olarak '80'li yılların feminist hareketine dair bu ilgi, genç kuşak feministlerin bu dönemi homojenleştirme eğilimi ile çelişkili görünebilir. Bu çelişkiyi günümüzdeki feminist hareketlerin çeşitliliği ile açıklamak mümkün. Pek çok konuda olduğu gibi, feminist tarihle ilişkilenmeye dair de farklı tutumlardan bahsedebiliriz.

Bu yazıda, '80'li yıllarda feminist perspektife sahip olan kadın gruplarında aktif olarak bulunmuş kadınlarla yaptığım derinlemesine görüşmelere, arşiv taramasına ve kendi tarihini anlatmaya önem veren feministlerin deneyim aktarımı yaptığı üretimlerine odaklanıyorum. 2014 ve 2021 yıllarında dönemin farklı örgütlenmelerinde bulunmuş 18 kadınla yaptığım görüşmeler *Somut 4. Sayfa* (1983), *Feminist* (1987-1990), *Sosyalist Feminist Kaktüs* (1988-1990) dergileri, *Perşembe Grubu* fanzini (1988-1991) ve feminizme dair dosyalar üretmiş bazı dergi ve gazeteler temel kaynaklarımı oluşturuyor. Bunlara ek olarak döneme dair deneyim aktarımı geleneğinden gelen, konuşmaların basılı halini içeren *Özgürlüğü Ararken: Kadın Hareketinde Mücadele Deneyimleri* (2005), *İstanbul Amargi Feminizm Tartışmaları 2011*, *İstanbul Amargi Feminizm Tartışmaları 2012* kitaplarındaki anlatılar; *Pazartesi*, *Amargi* ve *Feminist Politika* dergilerinde yayımlanan yazılardan da faydalandım. Ayrıca seksenli yıllarda kadın hareketlerine katılmış kadınların son dönemde artan ancak feminist araştırmanın yeterince odağına konulmadığını düşündüğüm dijital platformdaki videoları da faydalandığım kaynaklar içinde yer alıyor.

Kadın Hareketi ve Feminist Hareketi Anla(t)mak

Feminist hareketlerin önemli önceliklerinden biri kendi tarihi üzerine konuşmak ve yazmak oldu. Bu durumun sıkça verilen bir örneği, '80'lerin sonuna doğru yayılan ve çeşitlenen feminist hareketlenmelerden gelen Aynur Demirdirek ve Serpil Çakır'ın Osmanlı kadın hareketine dair araştırmalarının bu dönemde üretilmiş olmasıdır. Günümüzde, *kendi* tarihi üzerine olan meraktan olacak, çok geniş teorik yaklaşımlardan gelen ve parlak sorular soran, sadece kadın tarihyazımını değil tarih disiplininin kendisini dönüştürmüş bir feminist tarih ve tarihyazımı literatürü bulunuyor. Bu farklı teorik yaklaşımları yansıtan bazı soruları ön plana çıkarabilirim: Sistematik olarak resmî ve resmî olmayan kaynaklardan ve çalışmalardan dışlanan ya da ancak normatif şekillerde içeri alınan kadınların tarihi nasıl yazılır? Kadın tarihini tarihin (ve politikanın, sosyolojinin, ekonominin) bir alt disipliniymiş gibi diğer alanlardan izole gören yaklaşıma karşı nasıl bir eleştirel yaklaşım geliştirilebilir? Feminist tarihyazımını kadın tarihinden ibaret görmektense top-

lumsal cinsiyete odaklanıp farklı kadınlıkların ve erkekliklerin güç ilişkileri bağlamlarında söylemsel oluşumunu nasıl açıklayabiliriz?

Bu sorular birbiriyle ilişkili pek çok feminist tartışmayı ortaya çıkardı. Son yıllarda, bu soruların kesişimleriyle birlikte ve özellikle feminist dalga metaforları aracılığıyla feminist tarihi ve kadın tarihini anlatmaya dair eleştiriler gittikçe görünür oluyor. Genel anlamıyla kullanılış biçimine göre, birinci dalga feminizm oy hakkı talepleri çevresinde gelişen eşitlik, ikinci dalga feminizm kadınların kurtuluşu hareketi olarak bilinen erkeklerden farklılık, üçüncü dalga feminizm ise kadınlar arası farklılıkların daha yoğun tartışıldığı çoğulluk hareketlerine işaret edilerek kullanılıyor – ki bu genel çerçevenin yer yer farklı anlatıldığını da not düşmek mümkün. Türkiye özelinde *dalga*lar metaforu *sıklıkla birinci dalga* Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi kadın hareketine, *ikinci dalga* '80'ler feminizmine ve *üçüncü dalga* da '90'lar feminizmine işaret edecek şekilde kullanıyor. *Dalga* metaforu, kadın hareketleri içinde feminist düşüncelerin farklılıklarını okuyabilmek için faydalı görünmüştü fakat bu metaforun kullanımına ilişkin olarak farklı dönemlerde de çekincelerin olduğu, *İstanbul Amargi Feminizm Tartışmaları 2011* kitabının *Hak Talebi* bölümünden izlenebilir.

Son dönemlerde postkolonyal ve ulus ötesi (*trans-national*) feminist perspektiflerin dalga metaforuna yönelik eleştirileri, feminist tarihi dönemlendirmek için kullanılan bu metaforun çoğunlukla Batı ve küresel Kuzey'deki hareketlere denk düştüğüne işaret etti. Bu eleştiri, Batı ve Kuzey merkezli çizgisel bir hegemonik anlatının yerel öznellikleri dışarıda bırakma tehlikesine işaret ederken aynı zamanda dalga metaforunun bu coğrafyalarda da iç içe geçmiş söylem ve talepleri de basitleştirdiğinin, karmaşıklığı ve çelişkileri çözümlemeye olanak vermediğinin de altını çizdi. Osmanlı ve Türkiye'de dalga metaforu eleştirisi son dönemlerde yazının giriş bölümünde ifade ettiğim Osmanlı kadın hareketi ve '80'lerin feminist hareketi arasındaki sürecin suskunluk dönemi olarak ele alınmasına getirilen itirazlarla ön plana çıktı.

Yukarıda değindiğim Ezgi Sarıtaş ve Yelda Şahin'in *Ellili Yıllarda Kadın Hareketi* ve *Altmışlı Yıllarda Kadın Hareketi: Süreklilikler, Kopuşlar ve Çeşitlenme* adlı yazıları ile Sevgi Adak'ın *Yetmişli Yıllarda Kadın Hareketi: Yeni Bir Feminizmin Ayak Sesleri* yazısı suskunluk dönemi anlatısına eleştirel bakmaktadır. Ek olarak Selin Çağatay *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Feminizm* cildinde yayımlanan *Kemalist Feminizm: Kadın Hareketi Tarihinin Göz Ardı Edilmiş "Bariz Gerçeği"* adlı yazısında Kemalist feminizmi toplumsal cinsiyet literatürüne katmayı önererek Cumhuriyet Dönemi'nde ortaya çıkan çeşitli kadın hareketlerinin aralarındaki ilişkileri *dalga* metaforunun eleştirisini yaparak ortaya koyuyor. Diğer taraftan, söz konusu ciltte yayımlanan ba-

zı diğer yazıların *dalga* metaforunu kullanmış olması ise eleştirilere rağmen metaforun halen kullanımda olduğunu gösteriyor.

Yine aynı ciltte, Aksu Bora *dalga* metaforu üzerine yazdığı yazısında şöyle söylüyor: "İlle de hidrolik bir metafor kullanacaksak dalgalardansa akıntıları tercih ederim. Yaşar Nezihe'den Ekmek ve Gül'e, Şükûfe Nihal'den Duygu Asena'ya... bağlanan akıntılar. Bazen kaynağını hemen göremediğimiz, kimi zaman birleşen, kimi zaman coşup kabaran, bazen yer altına inen... Kimyası ve formu hem kaynağıyla hem içinden geçtiği coğrafyayla belirlenen". Akıntılar birbiri içine geçer, Bora'nın söylediği gibi onları birbirinden ayırt etmek zordur. Bilhassa küresel okyanuslardaki akıntılara baktığımızda yönlerin ayrımını yapmak çok zordur, küresel kadın hareketleri ilişkilerini tespit etmenin zor olması gibi.

Hidrolik alanından çıkıp bir metafor düşünürsek ben feminist hareketlerin tarihini küçüklü büyüklü, çok renkli ipliklerin yuvarlandığı bir *yumak* olarak tahayyül ediyorum. *Yumak*ta renklerin farklılığını görebilirsiniz ama nerede başladığı nerede bittiği belli değildir. Yumağı biraz açmaya çalıştığınızda, yani kadın hareketlerini analize giriştiğinizde, hangi ipin daha kısa hangisinin daha uzun olduğunu tespit etmek zordur çünkü bunlar çoğunlukla birbirine düğümlenmiştir. *Çok renkli yumak* metaforunu Türkiye kadın hareketlerine uyarlarsak Osmanlı'daki kadınların aydınlanma ve modernleşme üzerinden geliştirdikleri bazı talepler bugün neredeyse aynı şekilde kullanılabiliyor. '50'li yıllardaki kadın hareketinin kadınların siyasal katılımına dair talepleri '80'lerin radikal ve sosyalist feminist hareketlerinde de dile getiriliyor. Diğer yandan, benzer geleneklerden gelen ve aynı anda hareketin içinde bulunan bazı grupların adeta bambaşka iki ayrı dili konuştuğunu, bu anlamda çok *renkliliği* görmek de mümkün. Bunun bir örneği *Feminizm Kitabı: Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler*'de de görülebilir. Farklı dönemlerde yayımlanmış kadın dergilerinden yazıları seçerek yayımlayan bu derleme de dönemlendirmeleri birinci ve ikinci dalga terimlerini kullanarak yapmış ancak yine de farklı dönemlerin kadın hareketlerindeki süreklilik ve kopuşlar bir de bu metaforun eleştirisi ile okunabilir.

Dalga metaforuna dair paylaştığım çekincelere paralel olarak Türkiye'de '80'lerin kadın ve feminist hareketlerini tanımlamak için sıkça kullanılan *ikinci dalga* terimini kullanmaktan imtina ediyorum. Fakat bunu söylemekle birlikte, bu metaforun neden bazı araştırmacılar ve aktivistler tarafından uygun görüldüğünü açıklamak gerekiyor. Dalga metaforunun kullanımı, entelektüel-politik tembellik ya da daha iyisini bilememe nedeniyle ortaya çıkmadı. '80'lerde kendine açıkça feminist demeye başlayan grupların oluşması ve kadın hareketlerinde feminist sorgunun merkeze oturmasının *yeniliği* nedeniyle ikinci dalga feminizm terimi, bu farklılığın altını çizmek için de kul-

lanılıyor. Bu yazıda göreceğiniz gibi, seksenli yıllarda feminist hareket önceki dönemlerin kadın hareketlerinden farklı olarak sol, Kemalist, İslâmcı, milliyetçi hareketlerle eklemlenmeye mesafeli, reaktif olmayan, çok yaratıcı, kendi gündemini oluşturmak için çabalayan ve çok büyük ölçüde bunu başaran bir konumda bulunuyor. Yani dönemin kadın hareketine bakan feminist araştırmacı ve aktivistler, bu dönemin kadın hareketlerinin özgünlüğünü ortaya koyabilmek ve önceki dönemlerden *kopuş*un politik dilini kurabilmek amacıyla ikinci dalga feminizm terimini kolayca benimseyebiliyor. Ayrıca feminist düşünce ve hareketler sürekli farklı biçimlerde tehdit ve saldırı altında olduğu için, bu ayırt edicilik hareketi meşrulaştırmak ve tanınma (*recognition*) talep etmek için stratejik bir öneme de sahip. Dalga metaforlarının Batı merkezli hegemonik kullanımları nedeniyle eleştirildiğini yazmıştım fakat çelişkili de olsa bu metafor kadın hareketlerinin *uluslararası* bağlamını ön plana çıkarma imkânı veriyor – ki uluslararasılık yine meşruluk ve tanınma talepleri için kıymetli bir noktada duruyor. Sonuç olarak ikinci dalga metaforunu kullanmaktan kaçınsam da terimin kullanılmış olmasının bir hatadan ziyade tanınırlık ve kendine yer açma konusunda katkı sağlamış olduğunu düşünüyorum.

Son olarak '80'lerin feminist hareketinde *ikinci dalga* teriminin kullanılmadığını not etmek gerek. 2014 yılında derinlemesine görüşme yaparken ben de bu terimi benimsemiştim ve görüşmecilerim tarafından hiçbir itiraz dile getirilmemişti. Fakat '80'li yıllarda *yeni feminizm* ve *kadın kurtuluşu hareketi* terimleri, her aktif katılımcı tarafından olmasa da sık olarak kullanılmıştır. Örneğin, '80'lerin başında ilk feminist yayınevi olan *Kadın Çevresi Yayınları*'nın çevirdiği Juliet Mitchell'in *Kadınlık Durumu* kitabında bu iki tanımlamayı da görmek mümkün. Bu kitapta Mitchell kadın kurtuluş hareketinin örgütlenme açısından olmasa da tanımlaması ve hedefleri açısından Anglosakson ve Kuzey Amerika coğrafyasıyla sınırlı olmayan, uluslararası bir hareket olduğunu söyler. Mitchell *yeni feminizm* tabirini *eski feminizm* olarak işaret ettiği süfrajetlerden ayırmak için kullanmıştır. Bu yazı boyunca, elinizdeki zengin serinin çerçevesiyle paralel olarak '80'lerin kadın ve feminist hareketleri terimlerini kullanıyorum. '80'ler önceki ve sonraki onyıllardan bıçak kesiği gibi ayrıldığı için değil; Sevgi Adak'ın *Yetmişli Yıllarda Kadın Hareketi: Yeni Bir Feminizmin Ayak Sesleri* yazısında bahsettiği gibi özellikle sol hareket içindeki kadınların ön plana çıkardığı kadınların sosyal hakları, çalışma yaşamında kadınların pozisyonuna dair sorgulamalar, hukuksal mücadeleler gibi süreklilik arz eden taleplerden kuşkusuz bahsetmek mümkün. Fakat '80'li yılların başında bazı kadın gruplarının içerisinde gelişen *keşi flerin* ve kadınlığın ezme-ezilme ilişkisine dair sorgularının oluşması analitik olarak bir ayrımdan bahsetmeyi mümkün kılıyor. Benzer şekilde, '90'ların ka-

dın hareketleri de şüphesiz yoktan var olmuyor fakat '80'ler özellikle oluşan birikimlerin kurumsallaşması bağlamında farklı bir yere denk düşüyor.

Farklı Kadın Hareketlerine Dair

Türkiye'nin '50'li, '60'lı ve '70'li yıllarına dair önemli yazıların bulunduğu ve elinizdeki kitabın da dahil olduğu bu seri, kadın hareketinin sürekliliğine, kopuşlarına ve tutarsızlıklarına dair önemli yazılar içeriyor. Yelda Şahin ve Ezgi Sarıtaş, altmışlı yıllarda kadın hareketini inceledikleri yazılarında, çoğunlukla yerleşik kadın hareketlerinin ve sosyalist sol derneklerin araştırmacılar tarafından ilgi çektiğini, milliyetçi ve İslâmcı kadınların faaliyetlerinin dışarıda bırakıldığını tespit ediyorlar ve feminist tarihyazımında "*kendimizle* ve *mücadelemizle* özdeşleştirmekte zorlandığımız kadınların eylemlerine ve söylemlerine" bakmanın önemini vurguluyor. Dışarıda bırakılan grupların kadın hareketleri tarihini analiz ederken içerilmesi, pozitivist bir eğilime işaret edecek şekilde büyük resmin boşluklarını doldurmak anlamına gelmiyor. Bunun yerine, Şahin ve Sarıtaş'ın işaret ettiği gibi kadın hareketlerinin süreklilikleri, kopuşları ve çeşitlenmelerini anlayabilmek için yeni bir analiz biçimi sunuyor. Ek olarak bana kalırsa kadınlık kategorisine dair farklı söylemleri analiz etmek, halihazırda feminist tarihyazımının güncel feminizm anlayışıyla kolayca özdeşleştirdiği figürler ve örgütlenmeleri seçici bir şekilde, yer yer romantize ederek ön plana çıkarma eğilimini sorgulama potansiyeli de taşıyor. Bu sorgulama Joan W. Scott'un *Kadınların Tarihi* makalesinde söylediği gibi, kadın hareketini çeşitli toplumsal ve politik bağlamlarla beraber; tarihsel gelişmelerden izole etmeden analiz edebilmek için de önemli.

Bu çerçeve ile bakınca '80'lerin kadın hareketlerini de feminist harekete indirgemek doğru olmaz. Örneğin, İslâmcılık akımı içinden gelen kadınların bir dizi talepler etrafında organize olması süreci de dönemin kadın hareketlerinden birisidir. Feride Acar *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar* kitabına yazdığı *Türkiye'de İslâmcı Hareket ve Kadın* başlıklı yazısında dönemin İslâmcı hareketleri içinde önemli yer tutan *Kadın ve Aile, Mektup* ve *Bizim Aile* dergilerini inceler. Cihan Aktaş, *Cemaatten Kamusal Alana İslâmcı Kadınlar* yazısında başörtüsü yasaklarının sıkı bir şekilde uygulanması, İslâmcı-laik kutuplaşmasının söylemsel artışı ve başörtülü öğrencilerin üniversite eğitimlerinin engellenmesi nedeniyle çok sayıda eylem yapıldığını belirtir. Ayrıca Zehra Yılmaz, *Dişil Dindarlık* isimli kitabında '80'lerin ikinci yarısından sonra İslâmcı kadınların aynı hareket içinde bulunan erkeklere de getirdiği eleştirilerden bahseder. İslâmcı hareket içinden gelen kadınlar (ve erkekler) özellikle başörtüsü meselesi etrafında bir araya gelmiş, bu konuda yasal düzenlemeler talep etmiş, devlet yetkililerine telgraf çekmeyi ve

açlık grevlerini de içeren bir politik mücadele içine girmişlerdir. Bu gelenekten gelen kadınlardan bir kısmı laiklik ve modernleşmenin kadınların haklarına kavuşmalarından ziyade aşağılanmalarına ve sömürülmelerine yol açtığını savundular. Aktaş da '80'li yıllarda ev ve cemaat odaklı bir mümine kadın imgesinden, modern kamusal alana katılabilen bir İslâmcı kadın imgesine geçişten bahseder. Bu toptan ve keskin, her İslâmcı kadına uygulanabilecek bir geçiş değildir fakat medyada ve meydanlarda İslâmcı kadınların yeni taleplerle ortaya çıkışını açıklamak için kullanılır.

Seksenli yıllarda İslâmcılık ekseninde şekillenen kadın hareketlenmelerine ek olarak Kemalist kadın gruplarından da bahsetmek gerekiyor. Selin Çağatay, *Kemalist Feminizm: Kadın Hareketi Tarihinin Göz Ardı Edilmiş "Bariz Gerçeği"* adlı makalesinde '80'lerde *modern Türk kadını* söyleminin *laik Türk kadını*na dönüşümüne değinir. Çağatay'a göre kadının ezilmişliğini genel hatlarıyla modernleşme ve kalkınma bağlamlarında anlayan Kemalist kadın grupları, kendilerini haklarının bilincinde olan kadınlar olarak konumlandırıp, diğer kadınları korunması ve bilinçlendirilmesi gereken kadınlar olarak konumlayarak devlet ile bağlarını devam ettirme eğilimindeydi. Bu çerçeveden kurulan bir kadın hakları savunusu, eşitlikçi Kemalist kadın gruplarının temel motivasyonu oldu ve İslâmcı harekete benzer bir şekilde kadın haklarına dair söylemlerinde İslâmcı-laik kutuplaşmasını temel aldı.

İslâmcı ve Kemalist kadın gruplarının dışında kısa ve uzun süreli örgütlenen, bu iki gruba da dahil olmayan başka gruplardan da bahsetmek mümkün: *AKKD*, DEMKAD, *Demokratik Kadın Derneği, SHP'li Kadınlar, Ankara Kadınlar Derneği, İHD Kadın Komisyonu, İlerici Kadın Grubu* ve çeşitli odakları olan hayır grupları bunlardan bazılarıdır.

Görüldüğü gibi, kadınların mobilize olmasına olanak veren bazı politik akımlarla eklemlenmiş kadın hareketleri '80'li yıllarda da aktif olarak devam etmiştir. Bahsi geçen kadın gruplarını yok saymamakla birlikte, bu yazıda feminist düşünceyi geliştiren kadın hareketlerini ön plana çıkaracağım, bu diğer kadın grupları daha az önemli olduğu için değildir. Fakat belki daha önce hiç olmadığı kadar canlanan kadın hareketlerinin hepsine değinmek bu yazının amacını aşacaktır. Bu nedenle, bu dönemde feminist keşfin, heyecanın, rahatlamanın ve rahatsızlığın mümkün kıldığı yaratıcı yeniden anlamlandırmalara odaklanıyorum. Yaratıcı politik tahayyülleri ve sonraki dönemlerde durdurulamayacak bir etki yapması açısından feminist hareketi merkeze koymakta fayda var.

Peki kendini feminist olarak tanımlayan ne tür kadın gruplarından bahsedebiliriz? Bu noktada, 1982 yılında İstanbul'da çeviri grubu olarak bir araya gelen bir grup kadının başta adını koymasalar da kadın kurtuluş hareketinin önemli yöntemlerinden bilinç yükseltme çalışmalarını ve farklı form-

larını küçük ve büyük gruplar etrafında pratik etmelerine ve Ankara'da aynı yıllarda kadın meseleleriyle yakından ilgilenen çoğunlukla akademisyen ve öğrencileri içeren bir grup kadının ev toplantılarında bir araya gelmelerine değinmek gerekiyor. '80'li yılların ortasında ise bu gruplar etrafında çatallanan düzenli dışa kapalı buluşmalar, kamuya açık konuşmalar, kampanyalar, mitingler, dergi ve fanzin üretimleri ortaya çıkıyor. Bu onyıllık dönemde, en çok üstüne konuşulan örgütlenmeler ve üretimler, *Somut 4. Sayfa* kadın dizisi, ilk feminist yayınevi olan *Kadın Çevresi Yayınları*, radikal feministlerin oluşturduğu *Feminist Dergi*, sosyalist feministlerin çıkardığı *Sosyalist Feminist Kaktüs* ve Ankara merkezli *Perşembe Grubu* ve *Perşembe Grubu* fanzinidir. Bu örgütleri tanımlamak ve birbirinden ayırmak çok kolay değil. Çeviri grupları ve bilinç yükseltme toplantıları, dergi çevreleri ve miting hazırlıkları, gündemli kapalı tartışmalar ve fanzin hazırlıklarının birkaçı ya da hepsi iç içe geçmiş durumdaydı. Eylemlerin, buluşmaların ve üretimlerin iç içe geçmişliğini dönemin bazı sokak eylemlerinde görmek mümkün. Örneğin, 1987'de yapılan ve feminist hafızalarda yoğun yer eden *Dayağa Karşı Yürüyüş*'ün hazırlığı, mitinge katılım ve değerlendirilmesi tüm bu gruplarda yürütülen tartışmalarla şekillenmiştir. Yürüyüş Ankara ve İstanbul gruplarının ilişkilerini güçlendirmiş; yürüyüşün daha önce feminist ev toplantılarına katılanlar tarafından Ankara'da anlatılmasıyla *Perşembe Grubu*'nun etkinliklerine katkı sağlamıştır. Yürüyüşe, bu grupların merkezinde ya da çeperinde bulunan kadınlarca katılım olmuştu. Bu süreç *Sosyalist Feminist Kaktüs* derginin bir araya gelmesini teşvik etti; feminist dergilerde ve feminist olmayan basında ciddi yer tuttu. Dalga metaforuna alternatif olarak önerdiğim kadın örgütlenmelerinin iç içe geçmişliğini anlatan çok renkli yumak metaforunun burada daha somut olarak tahayyül edilebileceğini düşünüyorum. Dönemin feminist sorguları, talepleri ve örgütlenmeleri nerede başlayıp nerede bittikleri belli olmayacak şekilde bahsi geçen gruplarda iç içe geçmiştir.

Seksenli yıllarda feminist örgütlenmelerin yaptığı pek çok önemli kampanya bulunuyor: 1982'de *YAZKO Kadın Sorunları Sempozyumu*, 1984'te *8 Mart* buluşması, *Kariye Kadın Şenliği, Mor İğne Tacize Karşı Kampanya, Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi* (CEDAW) imza kampanyası bunlardan sadece bazıları. '80'lerin en akılda kalan, en çok heyecan yaratan ve ses getiren eyleminin yukarıda değindiğim 1987'de İstanbul Yoğurtçu Parkı'nda düzenlenen *Dayağa Karşı Yürüyüş* olduğunu söylemek mümkün. Sonradan kadına yönelik şiddet olarak oturacak ve günümüzde feminist örgütlenmeleri aşarak muhafazâkar çevrelerden neoliberal şirketlere kadar geniş bir yelpazede benimsenen bu terim, '80'li yıllarda dayak olarak kullanılıyordu. *Dayak* konusu, ilk defa kadın hareketlerinin gündemine gelmiyordu. Fakat 1987 yılındaki yürüyüş 12 Eylül Darbesi sonrasında yapılan

ilk kitlesel yürüyüş olduğu ve bahsettiğim pek çok feminist karşılaşmayı teşvik ettiği için önemli bir etki yapmıştır. Bir hâkimin "Kadının sırtından sopa, karnından da sıpa eksik edilmez," diyerek verdiği karar ile tetiklenen bu yürüyüşü örgütleyen kadınlar arasında bulunan görüşmecilerimden birisi yürüyüş hazırlık sürecini şöyle anlattı: "12 Eylül sonrası, baskı çok, kim sokağa çıkar belli olmaz. Ama 50 kişi de 100 kişi de olsa bizim bunu yapmamız lazım dedik... Miting başvurusu yapmak için gittik. 'Biz dayağa karşı yürüyüş düzenleyeceğiz, başvuruda bulunmak için geldik,' dediğimizde polis 'Ne dayağı?' diye sordu. İçimizden biri 'koca dayağı' deyince rahatladılar. 'Canım öyle dayak mı varmış?' dedi."

Bu karşılaşmada dayak *politik* görülmediği için yürüyüş organizasyonunun polis tarafından tehlikeli bulunmaması ilginç bir duruma işaret ediyor. Oysaki dayak bilinç yükseltme toplantılarında "kişisel olan politiktir" şiarıyla politikanın içine dahil edilmiştir. Sonunda yürüyüşe 1000 civarında kadın katılmıştır. Ayrıca yürüyüşün etkisini sadece 1987'deki buluşma ile sınırlandırmamak gerekir. Örneğin, *Sosyalist Feminist Kaktüs* derginin ilk sayısında (1988) Ankara'daki feminist örgütlenmeyi anlatan Aksu Bora, *Dayağa Karşı Yürüyüş*'e Ankara'dan katılan kadınların Mülkiyeliler Birliği'nde bir toplantı düzenleyerek yürüyüşü anlattıklarını, 500'den fazla dinleyicinin bu toplantıya katıldığını ve bunlardan 60 kadar kadının da feminist tanışma toplantısına katıldığını aktarıyor. *Sosyalist Feminist Kaktüs* dergi de birinci sayısında yürüyüşü "kadın örgütlenmesinde bir dönüm noktası" olarak tanımlıyor. Ek olarak 1988'de *Kadın Çevresi Yayınları* tarafından yayımlanan, tanıklıklara dayanan *Bağır! Herkes Duysun!* broşürünü hazırlama kararı bu yürüyüş sonrası alınıyor. Yürüyüşe katılmayan kadınlar için bile yürüyüşün hafızalarında yer eden bir anlamı olduğunu yine *Sosyalist Feminist Kaktüs* dergide kendisi ile röportaj yapılan Devrimci Kadınlar Derneği Federasyonu Genel Sekreteri Ayşegül Devecioğlu'nun ifadesinden anlayabiliriz. Devecioğlu bu yürüyüşe katılıp katılmadığı sorulduğunda şu şekilde cevap veriyor: "Hayır. Kendi politik geçmişimle çelişkili geldi bana. Yıllardır bir yürüyüşe katılmamıştım, slogan atmamıştım. İlk olarak dayağa karşı yürüyüşe katılma fikri bu nedenle tuhaf geldi." Devecioğlu, daha sonra farklı düşündüğünü, *Bağır! Herkes Duysun!* kitapçığının bu değişimde çok etkisi olduğunu söylüyor.

Bu yürüyüş '80'li yılların feminist örgütlenmelerini açıklamak için iyi bir örnek olmakla birlikte, aynı zamanda feminist hareketin hem bu dönemde hem de günümüze kadar olan süreçte siyaseti ve neyin siyasî görülebileceğini dönüştürdüğünü de gösteriyor. Aksu Bora *Feminizm: Kendi Arasında* kitabında *Dayağa Karşı Yürüyüş* için sokağa çıkan kadınların "Haklı dayak yoktur," diyerek siyaseti (sadece kadın siyasetini ya da feminist siyaseti değil

tüm siyaseti) kökten değiştirmeye katkı sunduğunu söylüyor. Bora'nın söylediği gibi, *aile sırrı* olan dayak, '80'li yıllarda siyasal mücadelenin konusu olmuştur. Meltem Ahıska *Kadınsı Politikanın Zamanı: İktidar-dürtüsü ve Feminizm* adlı yazısında bu yürüyüşün şiddetin nesnesi haline gelen ve en önemlisi öznesi olmayı reddeden" geniş bir eylemliliğin imkânlı olduğunu gösterdiğini yazıyor.

Bu bölüm boyunca bahsi geçen, kendini feminist olarak tanımlamayan kadın gruplarının yolları feminist kadın gruplarıyla yer yer buluşmuşsa da pek çok grup, birbirinden ayrılıklarını da ön plana çıkarmayı önemsemiştir. İlerleyen sayfalarda feminist kadın gruplarının bir kısmının ayrım setlerini nasıl çektiğine kısmen değineceğim. Fakat burada, Sara Ahmed'in Heidegger'den esinlenerek kullandığı *uyum sağlama* (*attunement*) kavramını kullanacak olursam feminist kadın gruplarının kendi şekillendirdikleri kadın gündemine uyum sağlayabilen kendini feminist olarak tanımlamayan kadın grupları ve örgütsüz feministlerle ilişkilerini toplantılar ve kampanyalar etrafında sürdürdüklerini söyleyebilirim. Yazının bundan sonraki bölümlerinde, '80'li yılların feminist hareketinin kadınların ezilmesini başkasını kurtarma söyleminden ayrıştırarak ele alışını, bilinç yükseltme toplantılarını, kadın kategorisinin yeniden anlamlandırmasını, bağımsız örgütlemeye yapılan vurguyu ve feminizmin yaratıcı politik tahayyüllerini ele alacağım.

Keşif: Kadınların Bir Cins Olarak Ezilmesi

Görüşmelerim sırasında '80'li yılların feminizmine dair değerlendirmelerde en çok yapılan vurgulardan birisi *keşif* oldu: Kadınların bir *cins* olarak ezilmesinin keşfi. Bu vurguya deneyim aktarımı yazılarında da rastlamak mümkün. Daha önce politik görülmeyen konuların, olayların, deneyimlerin politikleşmesi sürecinde (dayak gibi) keşif adı altında pek çok meseleye işaret edilmiştir. Fakat ezme-ezilme ilişkisini sınıf kategorilerinin ötesinde kadın ve erkekler arası güç ilişkileri bağlamında ele almanın keşfini ön plana çıkarabileceğimizi düşünüyorum. Bu keşfi görüşmecilerden biri şöyle ifade etti: "En önemli noktalardan biri buydu [kadınların ezildiğini fark etmek], beni de çok rahatlattı. Başkasını kurtarmaya çalışmıyorsun ya Allah'ım, çok şükür! Ben de eziliyorum, bunu [kadınların ezildiğini] keşfetmek bizde inanılmaz bir şok etkisi yarattı."

Seksenli yılların feminizmi öncesinde kadın hareketlerinin kadınların ezilmesinden farklı kelimelerle olsa da yoğun bir şekilde bahsettiğini, kadınların ezilmesi vurgusunun kadınları mobilize eden bir söylem olarak var olduğunu feminist araştırmacıların çalışmaları ile biliyoruz. O halde, kadınların ezilmesi neden bir *keşif* olarak ifade edilsin, neden bir şok etkisi yaratsın? Bu

sorunun cevabı, görüşmecinin "Başkasını kurtarmaya çalışmıyorsun," cümlesinde görülüyor. Bir diğer görüşmeci, başkasını kurtarma odağının aşınmasına dair şu sözleri söyledi: "Şunu çok net konuştuk. Biz bu [harekette] sosyalist hareketin düştüğü hataya düşmeyeceğiz. Biz orta sınıfın aydın insanlarıyız, işçi sınıfı değiliz. Kendimizi kurtaralım, biz kim oluyoruz ki!" Bu konuşmanın bağlamı sosyalist hareketin köylü ya da işçileri kurtarması gerektiğine dair söyleminden kopuştu. Burada sosyalist harekete referans verilmesinin nedeni kurtarma söyleminin sadece sosyalist harekette var olmasından kaynaklanmıyor. Seksenli yıllarda feminist hareket içerisindeki kadınların sosyalist harekete yaptıkları referanslar, büyük bir kısmının daha önce sosyalist örgütlenmelerde bulunması ya da örgütlenme deneyimi olmasa bile sosyalist hareketin çok yakınında olmalarıyla ilişkilendirilebilir. Örneğin benzer bir kurtarma söylemini milliyetçi modernleşmeci harekette de kolaylıkla görebiliriz. Serpil Çakır'ın *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar* kitabında yazdığı gibi, bu dönemde feminist hareket köklü bir modernleşme eleştirisi yapmamış olsa da kadınların modernleşme aracılığıyla kurtarılması söyleminin yarattığı eğitimli-cahil, kendi haklarını bilen-bilinçsiz hiyerarşilerini eleştirebilmiştir.

Sonuç olarak '80'li yılların feminist hareketinde ezildiğinin farkında olmayanlara altruistik bir şekilde *bilinç götürülmesi* için çalışılması yerine hareketin içindeki kadınların kendi ezilmişliklerinin tartışıldığı bir örgütlenme biçimi oluşmaktadır. Bu yeni tutum *haklarını bilmeyen* Öteki kadınları kurtarmaya meyleden ve kendini halihazırda kurtulmuş gören bir kadın hareketinden de kopuşa işaret ediyor. Böylece kurtuluşun öznesi ve ezilen kategori olarak *kend*ine işaret eden bir bakış açısının feminist örgütlenmelerde yüksek sesle dile getirilmeye başlandığını görüyoruz.

Daha önce var olan hegemonik politika yapma biçimlerini alaşağı eden bu keşifle birlikte, feminist kadınların bilhassa *Kişisel Olan Politiktir* sloganı üzerinden başkasını kurtarma söylemine mesafe koyması ile artık durdurulamayacak bir feminist hareket mümkün olmuştur ve yeni politik tahayyüller açılmıştır. Bana kalırsa kadınların ezildiğinin vurgusunun ve kadınların kendilerini kurtarmanın öznesi olarak görmesinin keşfini, sabit bir anda fark edilen verili bir referans noktası olarak almamak gerekiyor. Kişiselin politikliğini değerlendirmek tek anlık bir fark ediş değildir. Tam aksine, ben bu keşfi özellikle bilinç yükseltme toplantıları ile başka mekânlarda ve gruplarda devam eden, bilhassa kadınlığın ne olduğuna dair sorgulamalar, tanımlamalar, müzakereler ve yapıp bozmalar ile devam eden bir *süreç* olarak okumayı öneriyorum. Bu sürecin nasıl şekillendiğini anlamak için ise farklı coğrafyalarda kadın kurtuluş hareketleri içinde sıkça kullanılan bilinç yükseltme toplantılarına dönmek gerekiyor.

Bilinç Yükseltme Toplantıları

Kadın Çevresi Yayınları tarafından çevrilen ve 1985 yılında yayımlanan Juliet Mitchell'in *Kadınlık Durumu* kitabı, *Çevirenlerin Ön Sözü* adlı bir giriş bölümü ile başlıyor. Bu önemli giriş, İstanbul'da *YAZKO Kooperatifi* etrafında bir araya gelen ve '80'lerin başında aktif olarak beraber çalışan altı kadından beşinin feminist çeviri grubunun doğuşunu, neler amaçladıklarını, neler *hissettiklerini* ve sürecin nasıl geliştiğini anlatan bir çoklu konuşma metnini içeriyor. Metinde, Gülseli İnal, Gülnur Savran, Şirin Tekeli, Ferai Tınç ve Yaprak Zihnioğlu yer alıyor ve grubun parçası olan Şule Aytaç ile Stella Ovadia'ya sıkça değiniliyor. Dergileri ve dosyaları hazırlama aşamalarının çerçevesinin nasıl çizildiğini Şirin Tekeli şöyle anlatıyor:

> Kadınlara yönelik bir yığın yayın vardı ortalıkta, biz onlardan yapmayacaktık. Örneğin *Kadınca* ya da benzeri dergiler gibi olmayacaktı bizim çıkaracağımız dergi ya da dosyalar. Kadın eziliyordu ve bu tür yayınlar da kadının ezilişini sürdürmeye yarıyordu. Bizimki farklı olacaktı. Adı konmuştu onun: Feminist bir perspektif. Ama ondan sonra biz kendimize sorduk: Feminist ama ne?

Tekeli'nin bu ifadesindeki "*Kadınca* ve benzeri dergiler" sözleri, bir yandan kadınların sistematik olarak ezilişine dair yayınlar yapma amaçlarını ortaya koyarken bir yandan da feminist bir perspektife sahip olmayan gruplarla aralarına bir set çekmiş oluyor. Kadının ezilişinin sürdürülmesine engel olacak bir kadın yayını geliştirmek amaç olarak konuluyor. Bu noktada, feminizmin vaatkâr çekiciliğinin hissedildiğini görmek mümkün. Fakat "Feminist ama ne?" sorusuna geri dönecek olursak bu sorunun bilinç yükseltme gruplarında yoğun bir şekilde tartışıldığını görüyoruz. Yukarıda bahsi geçen önsözde, ilk feminist kadın sayfası olan *Somut 4. Sayfa*'ya ve sonradan *Kadın Çevresi Yayınları* ile basılacak çevirilere başlamadan önce bu grupta bir araya gelen kadınların, İstanbul'da 1982 yılında (bazı kaynaklarda bu bir araya gelmeler 1981 yılı olarak geçer) feminizme yaklaşma nedenleri, aile deneyimleri, pek çok ilk politik tahayyülün oluştuğu sol içi deneyimler ve *feministlikle suçlanma* gibi konuları ayrıntılı bir şekilde tartıştıkları aktarılıyor. Ek olarak kocalarla ilişkiler, akademinin cinsiyeti, YÖK'ün kurulmasına verilen tepkiler, feminizme dair kavramların çevirisi de yoğun bir şekilde konuşuluyor. Yine önsözde, buluşmalarda bilinç yükseltme yönteminin bilerek kullandığından emin olamadıkları ifade ediliyor. Bilinç yükseltme toplantıları, bu metinde *militanca ve politik* bir yaklaşım olarak ele alınıyor.

Yine aynı dönemde, 1982'de Ankara'da da benzer kapalı bilinç yükseltme grupları yapılmıştı. Nükhet Sirman, Ankara'da kadın meseleleriyle ilgilenen kadınların *tanıdığın tanıdığı* aracılığıyla toplandığını *Özgürlüğü Ararken: Ka-*

dın Hareketinde Mücadele Deneyimleri metninde söylüyor. Nilüfer Timisi ve Meltem Ağduk Gevrek'in çalışması da Ankara ev toplantılarında katılımcılardan Müzeyyen Aytaç ve Yıldız Ecevit'in bu toplantılarda annelik, evlilik, aile, kadınlar arası dayanışma, çocuklarla ilişkiler gibi konuları konuştuklarını aktardığını yazıyor. Katılımcılardan Muazzez Top, toplantılardan birisinde, yukarıda alıntıladığım görüşmecinin "Bizde şok etkisi yarattı," demesine benzer bir şekilde, Fatmagül Berktay'ın bu bilinç yükseltme toplantıları aracılığıyla "Kafamıza saksı düştü," dediğini aktarıyor. Hem İstanbul hem Ankara'da bu küçük gruplara artan bir ilgi olması nedeniyle ilerleyen yıllarda görece büyük gruplar şeklinde de bilinç yükseltme toplantıları düzenlenmiştir.

Bilinç yükseltme toplantıları, katılımcıların kendi hayatlarından –yani *kişisel*den– başlayarak toplumsal cinsiyete dair bildikleri her şeyin düzenli buluşmalar ve belli ilkeler etrafında yeniden tahayyülü sürecini içeriyor. Benim gibi, bilinç yükseltme gruplarının içinden gelmemiş daha genç kuşaktan feministlerin yer yer bu toplantıları bir toplu terapi seansı ya da bir rahatlama aracı olarak algıladığını gözlemliyorum, görüşmelerimi yapmadan önce benim de aşağı yukarı benzer bir düşüncem vardı. Görüşmecilerimin aktardığı kadarıyla, bu buluşmaların *rahatlatıcı* bir tarafının olduğunu görebiliyorum. Rahatlatıcı yanı çoğunlukla görüşmecilerden bir diğerinin ifadesiyle "Oh yahu, bir tek benim başıma gelmiyormuş!" hissinin oluşması. Başka bir deyişle, kadınlık deneyimlerinin ortaklaşan taraflarını müzakere yoluyla *keşfetme süreci* ve kadınların ezilmesinin politik bir bağlama oturtulması konularında rahatlama hissedilebilmişti. Fakat bilinç yükseltme toplantılarının haletiruhiyesini açıklamak için rahatlama tabiri tek başına yetersiz kalıyor. İllaki rahatlık üzerinden gideceksek *rahatsızlıktan* bahsetmeden bilinç yükseltme toplantılarını anlamak mümkün değil.

Görüşmelerime dayanarak bilinç yükseltme toplantılarında hissedilen rahatsızlığa dair iki örüntü çıkarıyorum. Birincisi, bu toplantılarda katılımcıların kendi deneyimlerine dönerek ve yakınlarıyla ilişkilerini gözden geçirerek yaptıkları konuşmalar, katılımcıların hayatlarına yepyeni gözlerle bakmalarını mümkün kılıyor. Verili olanı sorgulamak çoğunlukla rahatlatmaz, aksine, rahat bozar, kişiye adeta dadanır. İkincisi, kadınlıkla özdeşleştirilen deneyimlerin kişisel olanı politikleştirerek küçük ya da büyük gruplarda ayrıntılı bir şekilde paylaşılması ve diğer katılımcıların konuşanın geçmişte, o anda ve gelecekteki eylemlerine dair fikirlerini paylaşması da bir tür rahatsızlık hissi oluşturabiliyor. Çünkü bazen kişisel olan politikleştikçe, kişiden çıkıyor ve ne kadar küçük bir gruptan bahsetsek de *kamu*ya ait hale gelebiliyor. Görüşmecilerden birisi bu durumu şu sözlerle ifade etti: "Bizim aramızda pek çok davranışın çatır çatır kavgası yapılırdı, incitilirdi, ağlaşılırdı. Ama

ondan sonra da sevişilirdi, söyleşilirdi." Benim görüştüğüm kadınlardan istisnasız her biri bilinç yükseltme gruplarında kırgınlık ve rahatsızlık hissettikleri anları anlattılar. Fakat her anlatı görüşmenin farklı yerlerinde bilinç yükseltme gruplarının kadınlığın *ne*liğinin sorgulanabilmesi ve feminist bakış açısının gelişmesi için en kilit yöntem olduğunun vurgusunu içerdi.

Bu iki örüntü nedeniyle, bilinç yükseltme gruplarını aynı anda hem rahatlatan hem de rahatsız eden, daha önce düşünülmemiş bir politik tahayyülün oluştuğu ama diğer yandan da politik bağların grup içi dinamiklerle aynı anda hem açıldığı hem gerildiği bir keşif süreci olarak tarif edebiliriz. Bir başka görüşmecinin sözleri bunu yansıtıyor: "Oralarda çok samimi konuşuyorduk, kendimizi ve birbirimizi çok didikliyorduk. Bir sürü kişisel deneyim orada birleşiyordu. Gerçekten hangi davranışı neden yaptığımız... Örtme şansımız da yoktu. Yani vardı, kaçabilirsin tabii, ama biz kaçmak istemiyorduk. Gerçekten kendimizle yüzleşmek istiyorduk."

Bilinç yükseltme gruplarından bahsederken lidersiz ve hiyerarşisiz örgütlenme deneyiminden de bahsetmek gerekiyor. Lidersiz örgütlenme, bilinç yükseltme gruplarının ilkesi olarak feminist buluşmalar, toplantılar, paneller ve kampanyalarda da öyle ya da böyle gündemde olmuştur. Dönemde aktif bazı kadınlar ve bu tartışmalara sonradan bakan bazı araştırmacılar, lidersiz ve hiyerarşisiz örgütlenmenin feminist bir ideal olarak ortaya konulması hakkında, bazen *işlememiş ve çökmüş bir girişim* olarak bahsediyorlar. Kendisi de İstanbul bilinç yükseltme gruplarında bulunmuş Şule N. Aytaç (Torun) *Somut 4. Sayfa Fikriyatı: Türkiye'de Yeni Feminizmin Doğuşu* adlı yazısında bu varsayımdan çok farklı bir bakış açısı sunuyor: "Bilinç yükseltme grubu da bir yandan liderliğin tahakkümünü tartışırken diğer yandan lidersizliğin tahakkümünü de tartıştı. Aynı şekilde, yapının getirdiği sınırlamalar, eski alışkanlıklar ve hegemonya tartışılırken 'yapısızlığın' despotizmi de gündeme geldi. Bence bugün için altı çizilmesi gereken, tüm bu tartışmaların bir 'doğruyu' bulma ya da mutlak doğruya ulaşma gibi bir amacının olmamasıdır." Bu açıklamada, temel mesele olarak bu konuda bir farkındalığın yaratılması, sorgulanması koyuluyor. Hepsi olmasa da pek çoğu sosyalist hareket bir örgütlenme deneyiminden gelen kadınların lidersizlikten bahsetmesi ne demek! Şule N. Aytaç (Torun) aynı yazısında bu durumu çok güzel ifade ediyor: "Bu farkındalık, sol örgüt deneyimlerinden hatırlanan, tek yorum, tek anlayış, en doğru, en haklıyı bulma gibi tuzaklardan korumuş oldu kadın hareketini. Bundan doğan önemli bir pratik de 'paradokslarla var olmayı' öğrenmek denebilir." Burada tekrar hatırlatmak isterim ki anlamlı ve amacına ulaşabilecek bir politik hareket için bir tür liderlik formunun bulunması sadece sosyalist harekette kabul gören bir yaklaşım değildir. Modernleşmeci, muhafazakâr, İslâmcı, sosyal demokrat ve diğer pek çok harekette de lide-

rin önemi ve liderliğin dokunulmazlığı neredeyse politikaya içkin tutulmuştur. Aytaç'ın ve benim diğer görüşmecilerimin lidersizlikten bahsederken sosyalist harekete referans vermesinin nedeni, yukarıda da değindiğim gibi pek çoğunun sosyalist hareket içindeki doğrudan ya da dolaylı deneyimleridir. Politik bir hareketin ancak liderlilikle mümkün olacağı varsayımını eleştiren ve liderliği hiyerarşi kurma bağlamında bilinç yükseltme toplantılarında sorgulayan feminist hareket, lidersiz ve hiyerarşisiz örgütlenme amacını İstanbul'da erken dönem bilinç yükseltme toplantılarında bulunmuş bir görüşmecimin söylediği gibi ezber bozan, yaratıcı bir eylem olarak ele almıştır.

Lynne Segal, kendisi de Britanya'da kadın kurtuluş hareketinde bulunmuş bir feminist olarak Aytaç'ın ifade ettiği paradokslarla var olma durumunun bir benzerini Hannah Arendt'in kamusal mutluluk kavramı ile açıklıyor. Segal, *Radikal Mutluluk* kitabında alternatifler inşa etmeye çalışan kadın kurtuluş hareketlerinin direniş veya kolektif müzakere süreçlerinde, kaçınılmaz olarak ortaya çıkan hüsran ve anlaşmazlıkların her zaman tatmin, direnç ve müşterek neşe anları ile iç içe geçtiğini yazıyor. Bu açıklama benim bahsettiğim rahatlama-rahatsızlık analizi ile paralel düşünülebilir. Bilinç yükseltme grupları içinde başlayan ve kamusala farklı buluşmalar ve yayınlarla açılan '80'lerin feminist hareketi, politik kolektifliği gerçekten de bu tür bir heyecanla deneyimlemişti. *Şok etkisi* ve *kafaya sakso düşme etkisi* yaratan kadın ezilmişliğinin sistematikliğinin keşfinden başlayarak lidersiz örgütlenme gibi tahayyülü neredeyse imkânsız yolları zorlayan bir kadın hareketinden bahsediyoruz. Kadınların bir cins olarak ezilmesinin keşfini ve bilinç yükseltme toplantılarının işleyişini tespit ettikten sonra, bu tür bir keşifle ve işleyişle, kadın kategorisinin nasıl müzakere edildiğine değinmek gerekiyor.

Kadın Kategorisinin Yeniden Anlamlandırılması

Filiz Kerestecioğlu'nun yazdığı *Kadınlar Vardır* şarkısı çok ses getiren *Dayağa Karşı Yürüyüş* eyleminin hemen öncesinde ortaya çıkmıştır. Bu şarkının sözleri kadınların pasifçe susmasını, boyun eğmesini ve beklemesini talep eden ataerkiye *yeter* diyen bir kadın hareketine işaret ediyor. "Bir daha susmayana dek yeter!" demek geniş bir alana işaret eder. Bilinç yükseltme toplantılarının gündemlerinden ve dönemin kadın yayınlarından takip edilebileceği gibi aile deneyimleri, şiddet, taciz, normatif cinsellik, cinsiyetçi medya gibi pek çok konuda güçlü itirazlar dillendirilir.

Kadınlar Vardır dönemin önemli sloganlarından birisidir. Alev Özkazanç *Feminizm ve Queer Kuram* kitabında Judith Butler'ın kavramsallaştırmasına dayanarak 1980 sonrası oluşan feminist hareketin kadın kavramını yaratıcı-yenilikçi tekrar ile yeniden anlam yükleyerek politikleştirdiğine işaret

eder. Özkazanç, *Kadınlar Vardır* sloganının görünmez ve değersiz bir kadın kavramı kullanımına karşı değerli bir kadın kavramını performatif bir şekilde kullanıldığını söyler. Bu analizi izleyerek *Kadınlar Vardır* sloganının iki boyutuna değinmek istiyorum: Kadınların yokluğuna karşı çıkış ve varlık formlarının sorgulanması. Diğer deyişle, kadınların dışlandıkları ve içerildikleri alanların sorgusu. Birincisi, *Kadınlar Vardır* sloganı kadınların aktif siyasette, kamusal alanda, tarihte ve pek çok diğer alanda bariz yokluğuna işaret ederek bu yokluğu-dışlanmayı sorguya açıyor. Şirin Tekeli sonradan kitaplaştırılan doçentlik tezine siyaset içinde kadınların yokluğuna değinerek başlıyor: "Bu tez çalışması oldukça saf ve basit bir soru ile başladı: Türkiye'de politik kararları alan kadrolar içerisinde, devlet aygıtının çarklarını çevirenler arasında kadınlar neden parmakla gösterilecek kadar az sayıda?" '80'lerin feminist örgütlenmelerinden gelen kadınların resmî tarih anlatılarında kadınların yokluğunu fark ederek Osmanlı kadın hareketlerinin tarihini anlatması da yokluk sorgulamasının örnekleri olarak verilebilir. Fakat ikinci olarak *Kadınlar Vardır* sloganı sadece yokluğu işaret ederek değil kadınlık hallerinin içerilme formlarını da sorgulamak için kullanılmıştır. Ne tür kadınlıkların nasıl inşa edildiğinin ve alternatif kadınlık performanslarının sorgulanmasını da sağlamıştır. Feminist gündemin çoğu dönemde sıkça tartıştığı annelik üzerine sorgulamalar bu duruma bir örnek olarak verilebilir çünkü kadınların anneler olarak normatif alana dahil edilmesi kadınların ancak belli şekillerde var olabileceğinin tespitidir. Bu nedenle, *Kadınlar Vardır* sloganı kadınların dışlandığı alanlara ek olarak hangi alanlarda normatif olarak nasıl içerildiğinin de müzakeresini yapmayı olanaklı kılar.

KADINLAR VARDIR

Susmamız oturmamız
Hep boyun eğmemiz
Hayatı seyretmemiz
İstendi bugüne dek

Suskunduk ve bekledik
Yaşandı seyrettik
Sonunda yeter dedik
Bir daha susmayana dek

Kadınlar vardır
Kadınlar her yerde

Filiz Kerestecioğlu bu şarkıyı *Dayağa Karşı Yürüyüş*'ün hemen öncesinde yazmış ve bestelemiştir. Şarkı, ilk olarak yürüyüşte okunmuştur.

Özellikle bu ikinci nedenden dolayı '80'ler feminizminin ele aldığı kadınlık kategorisini *özcülük*le özdeşleştiren iddialara eleştirel bakıyorum. Bu iddiaları, genellikle kadınlık kategorisinin çoğulluğunu ilk defa kendisi fark etmiş gibi davranan sonraki kuşak dile getiriyor. İlerleyen yıllarda feminist çalışmalarda çok ses getirmiş *postyapısalcı* ve *kesişimselci* feminist perspektifleri bu fark edişle eş tutuyorlar. Bana kalırsa '80'li yılların feminist hareke-

tinde kadın kategorisinin bu kadar merkeze konması, *kadın bakış açısı* gibi kavramların geliştirilmesi, *özcülük* üretmek yerine tam da kadın kategorisinin özcü, değersiz ve normatif kullanımlarını altüst etmiştir.

Bağımsız Örgütlenme, Değişimin Zamanı, Politikanın Dili

Türkiye'de '80'li yıllar öncesinde kadın hareketine bakan araştırmacıların, bu hareketler her ne kadar kendi gündemlerini oluşturmaya çalışsalar ve bunu belli ölçülerde başarsalar da diğer gündemler, hareketler ve ideolojilerle organik olarak ilişkili olduklarından bahsetiklerine değinmiştim. '80'li yıllarda ise feminist düşünceden beslenen kadınların oluşturduğu çeşitli gruplarda, *bağımsız örgütlenmeye* dair çok özel bir vurgu vardır. Aksu Bora'nın *Feminizm Kendi Arasında* kitabında yazdığı gibi, başka mücadelelerin peşine takılmamak bağımsızlık vurgusu açısından önemli olmuştur. Görüşmelerimde bu yıllarda bağımsız kadın hareketinin, feministlerin kendi gündemlerine içeriden müdahale edecek herhangi bir adımın önünü kesmek için önemli olduğunu düşündüklerinden sıkça bahsedildi. Ayrıca aşina oldukları politik eğilimleri eleştirebilmek için bağımsızlığın zorunlu görüldüğünü eklediler. Bu anlamda yeni keşiflerin yapıldığı, kadın kategorisine dair müzakerelerin devam ettiği hem kapalı hem kamusal buluşma ve eylemlerde politik olarak görünmeyen meselelerin politize edildiği bu dönemde, bağımsızlık vurgusunu stratejik bir hamle olarak görmek mümkündür. Ağır, baskıcı ve zorlayıcı politik atmosferde, kadın ezilmişliğini feminist bir perspektiften tartışmak ve kendi gündemini yaratmak için bağımsızlık önemlidir. Tüm çoğulluklarıyla beraber dönemin kadın örgütleri kürtaj, gündelik dilde cinsiyetçilik, şiddet, taciz, medyada cinsiyetçilik, sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkisi, yasal eşitliğin sınırları, ev içi emek, hukuk, cinsellik, beden, bilim, kadın emeği ve pek çok konuyu tartışmaya açmıştır. '80'ler sonrası oluşacak bazı feminist dergiler ve örgütler de bu geleneğe önem vermeye devam ederler. Örneğin, *Pazartesi*, *Amargi* ve *Feminist Politika* sosyo-politik gündeme kapılmadan feminist söz üretme amacını açıkça ortaya koyarlar. '80'lerin sonuna doğru iyice çeşitlenen feminist perspektiflerin içinde *Feminist* dergi çevresinin aktif katılımcısı olan görüşmecilerden birinin kadın kurtuluşunun zamanına dair söylediklerini çok önemli buluyorum:

> Kadınların kurtuluşunun sosyalizmle bağlantılı olmadığını düşündüm her zaman ben... Kadınların kurtuluşu bence kendi kurtuluşu. Devrim solculuk nedeniyle hep ertelenen bir şey, hep ertelenen, bir gün... Bence feminizm kadınlara devrimin her gün olduğunu öğretiyor çünkü her değiştirdiğimiz şey

devrim. Çok feminen olan, erkeklerce aşağılanan her şeyi politik bir malzeme olarak kullanmaktan çok hoşlanmıştık.

Seksenlerin feminist düşünceyi benimseyen ve geliştiren kadın hareketlerinde, kadınların kurtuluşun öznesi olarak kurulduğunu ifade etmiştim. Yukarıdaki alıntıda, devrim yapınca kadınların sorunlarının zaten çözüleceğini ya da ancak devrimden sonra kadın sorununun ele alınacağını açıkça söyleyen ya da ima eden bir sosyalist hat üzerinden kadın politikasının başka bir gündem tarafından arka plana itilmesinden bahsediliyor. Bu itiraz acil bir gündem nedeniyle kadın sorununun beklemesi gerektiğini iddia eden her harekete getirilebilir. Örneğin, seksenli yılların feminist hareketinden gelen Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap* kitabında Erken Cumhuriyet Dönemi'nde fazla radikal bulunan bazı kadınların siyasî hak talebinin nasıl ülkenin yapacak daha çok işi olduğu iddiası üzerinden önemsizleştirildiğini anlatır. '80'li yıllarda kendini radikal veya sosyalist feminist olarak tanımlayan ya da bu iki tanımlamadan da kaçınan örgütlü ve örgütsüz pek çok kadın, kadın kurtuluşunun kendileri tarafından, kendilerine bakarak, ertelenmeden ve başka gündemlerle boğulmadan bağımsız kadın hareketi ile şimdiden başlayarak yapılması gerektiğini fikrini benimsemiştir.

Bu yaklaşım, değişimin zamanının kendisini kadınlık kategorisinin yeniden adlandırılması aracılığıyla sorguya açmaktadır. Ciddiyetsiz, politikayla ilgisiz ya da politikaya içkin görülüp politikayla özdeşleştirilmeyen pek çok eyleme biçimi, '80'li yıllar feminist hareketinde politik alana dahil edildi. Kadın kategorisinin kendisi, liderliğin sorgulanması gibi daha önce tartıştığım konular buna örnek olarak verilebilir. Ek olarak yine daha önce değindiğim şiddet (o zamanki adıyla *dayak*) ve taciz (o zamanki adıyla *sarkıntılık*), aile, cinsellik, gündelik hayat gibi konular da feminist hareketin gündemini belirleyecek *politik alanlara* dönüşmüştür. Görece daha çok analiz edilmiş bu vurgulara ek olarak politika yapmanın dilinin de feminizmin politikayı yaratıcı şekilde dönüştürdüğü alanlardan olduğunu düşünüyorum. '80'lerin sonlarına doğru üretilmiş *Perşembe Grubu* fanzini, *Feminist* ve *Sosyalist Feminist Kaktüs* dergiye bakarak bu yaratıcı *eğlenceli* politik ruh halini açıklayabilirim.

Ankara Perşembe Grubu'nun hazırladığı fanzin, bana kalırsa dönüştürücü yaratıcılığın en görünür olduğu alanlardan. *Fotoğraf 1*'de gördüğünüz gibi isimsiz bir başlıkla çıkan bu fanzinin tek bir adı yoktur. Katkı sunanların ekleyip çıkardığı bir formatta çok adlıdır ve yurtiçi ve yurtdışında pek çok feministe ulaşmıştır. Fanzin el yazısı ile yazılmış yazılar, kolektif hazırlanan çizimler, daktilo yazıları, karikatürler ve fotoğraflar içermektedir. Bir yandan şiddet, kadın örgütlenmeleri, Osmanlı kadın dergileri çevirileri, teca-

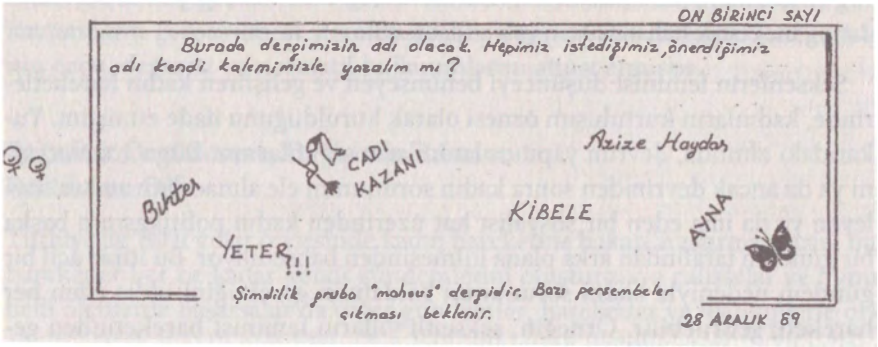

Perşembe Grubu fanzi i başlığı (28.12.1989).

vüz konuları tartışılırken, bir yandan politik olan o kişisel dil fanzine dahil edilmiştir. Fanzin, grup içi üyelerin birbirine notlarını bile içeriyor. *Feminist* dergi de benzer formatları içeriğine dahil ediyor ve ilk sayısında ironik dili koruyarak şöyle diyor: "Ezildiğimize, tahayyül edemeyeceğiniz kadar uzun bir zamandan beri baskı altına alındığımıza inanıyoruz ve bizi ezenlere karşı (kim olduklarını yeniden söylemeye gerek yok, onlar kendilerini bilirler...) öfke duyuyoruz... Bu dergiyi hazırlarken sevgili acemiliklerimizle, türlü olanaksızlıklarla boğuştuk ama yine de çok eğlendik." *Sosyalist Feminist Kaktüs* derginin ise daha ciddiyetli bir görünümü ve görece kuramsal bir tartışma dili olsa da bu dili bozmaya dair bir kaygısı olduğunu ve kişisel anlatıların sayılar ilerledikçe ön plana çıktığını görmek de mümkün. *Feminist* dergiyi çıkaran ekipte bulunan görüşmecilerin birisinden bu politik yaklaşımdan bahsetmesini rica etmiştim:

> Dil bizi ifade etmiyor, bunu fark ettik, [basının] erkek dili olduğunu. [Feminist kadınların birisi] ifade ederdi: "Dikkat edin, biz 'şey' kelimesini çok kullanıyoruz." Neden? Çünkü kullanılan kavramın bizde karşılığı yok. 30. yıl toplantısında söylendi: biz harekete keyif kelimesini kazandırdık. Düşünsene bunlar diğer politik hareketlerde adını anmayacağın şeyler. "Bu bana iyi geldi, gelmedi," [diyebiliyorsun]. Bu ne demek? Daha önce "Ortada bilimsel bir şey vardır, sana iyi gelsin, gelmesin," derlerdi. Birbirimizle ilişkimizde de böyle. Açıklayamadığında "Bilmiyorum, bana iyi gelmedi," diyorsun.

Seksenlerde yayımlanan feminist yayınlar *erkek dili* kavramı aracılığıyla bilgi üretilme formları ve bu formların meşruiyetlerini, muğlaklığın ya da bir *şeyi* tarif edememenin geçersiz bir argüman anlamına gelmediğini, duyguların politika yapmanın bir parçası olduğunu gösterdiler. Keyif konusuna işaret eden görüşmecim bu ruh halini bilinç yükseltme toplantıları ile iliş-

kili de düşündü: "Aslında büyük cesaret tabii, kolay değil. Kendinden bahsediyorsun... Başkaları da yaşıyormuş bunu, yaşasın, hepimiz rezalet haldeyiz diyorsun. Deli cesareti gibi bir şey!" Burada bahsi geçen *keyif* ve yukarıda bahsi geçen eğlenme hallerinin politikanın bir parçası olarak görülmesi politika yapmanın diline bir müdahalede bulunuyor ve bu yazı bağlamında Segal aracılığıyla değindiğim kamusal mutluluk kavramını hatırlatıyor. Keyfin ve eğlenmenin rahatsızlık boyutunun da olduğu paradoksunu hatırlatmakta fayda var.

Doksanlı Yıllara Doğru Kadın Hareketi

Bu yazının başında Türkiye'nin '80'li yıllarına bakınca politika yapma biçimlerini değiştiren ve diğer pek çok düşünsel ve politik alana nüfuz edecek olan sorular açan bir feminist hareket ile karşılaştığımızı öne sürmüştüm. Darbe koşullarında ilk kitlesel eylemin örgütlenmesi, lidersizlik gibi daha önce tahayyülü dahi zor olmuş örgütlenme biçimlerinin tartışılması, değişimin zamanı, kadın kategorisinin yeniden anlamlandırılması, *Kişisel Olan Politiktir* sloganıyla kamusal alanın altüst edilmesi gibi hususlar bu savımın nedenlerinden sadece bir kısmı. Dönemin kendini açıkça feminist olarak tanımlamayan İslâmcı, Kemalist, hak temelli, hayır işlerine odaklanan gruplarının çoğulluğu bir yana, '80'li yıllar boyunca bir araya gelmiş küçüklü ve büyüklü iç içe geçmiş feminist grupların homojen olmadığını gösterebilmiş olduğumu umuyorum. Günümüzdeki feminist hareketi çoğulluk, '80'lerin feminist hareketini ise özcü kadın kategorisiyle özdeşleştiren bir yaklaşımdan bahsedemeyeceğimizi, kadınlık kategorisinin sürekli bir müzakere ile yeniden anlamlandırıldığını sorgulayarak gösterdim.

Doksanlı yılların kadın hareketi zengin bir gündem, pek çok buluşma ve karşılaşma ve aynı zamanda bazı ayrışmalar üzerine kuruldu. *Feminist* ve *Sosyalist Feminist Kaktüs* dergi grupları 1990'da, *Perşembe Grubu* da sonraki yıllarda dağılmıştı. Çok tartışmalı *Kadın Kurultay*'ı (1989) sonrası hem feminist birleşmeler hem de ayrışmalar yaşanmıştı. Diğer yandan, '90'ların başında *Kadın Eserleri Kütüphanesi* ve *Mor Çatı* kuruldu. Çok ses getirecek *Pazartesi* dergisi, 1995 yılında çıkmaya başladı. '90'lı yıllara bir yandan devlet ve diğer kurumlarla ilişki kurarak feminist hareketin kurumsallaşması, bir yandan da feminist kadınların queer *hareketler* (o zamanki terimle *GL hareketi*), Kürt kadın hareketi ve Müslüman feminist kadınlarla kurulan dayanışma ile dönüşmesi üzerinden işaret edilir. Bu oluşumlara dahil olan kadınların pek çoğunun '80'lerin feminist hareketinde aktif olduğunu biliyoruz. Günümüzde politik atmosfer çok farklı olsa da feminist hareket seksenli ve doksanlı yıllarda başlayan sorguların bir kısmını tekrar tekrar ele aldı, çok ge-

niş bir alana yaydı. Kadın kategorisinin müzakeresi, şiddet ve şiddet formları, yaratıcı politik eylemlilikler, bilgi ve bilgi türlerinin meşruluğu sadece birkaç örnek. Kişisel olanı politikleştirmeye devam edecek olan bu dönüşümlerin analizi, günümüz feminist hareketlerinin '80'lerle paylaştıkları sürekliliklerı ve kopuşlarına dair tahayyülümüzü genişletecektir. Yumak anolojisine dönecek olursam, ipin ucunun nerede başlayıp nerede bittiğini, hangi diğer iplerle düğümlendiğini görebilmek için bu yazının bir *ipucu* vermiş olmasını umuyorum.

Feminist *Dergisi, Kolektif Eylem ve Kadınlık Durumları*

TUĞÇE KELLECİ

Feminist dergisi, ilk sayısı 8 Mart 1987'de Dünya Kadınlar Günü'nde olmak üzere yayın hayatını sürdürdüğü üç yıl süresince toplamda yedi sayı olarak çıkarıldı. Dergi, düzenli şekilde çıkarılması planlanan bir yayın değildi, daha ziyade gerek tasarımından içeriğine kadar dizgisel özellikleriyle gerekse de dergi adının altına eklenen "arada bir çıkar" ifadesinde işaret edildiği gibi biçimsel dizgeleştirmenin –diğer bir deyişle yerleşik hale gelmiş şekilsel *düzenliliklerin*– her türlüsüne karşı eleştirel bir yayındı. İlk sayının dibacesi niteliğindeki selamlama yazısına derginin ön sayfalarında değil sonunda yer verilmesi, profesyonellik yerine acemiliğe vurgu yapılması, yazarların soyadlarını kullanmama yönündeki (aynı zamanda politik de olan) tercihi bu eleştirel konumun örneklerinden bazılarıydı. Benzer bir ilkenin, dergide yer alan yazılar bağlamında da geçerli olduğunu söylemek mümkündür. *Feminist* dergisi, okuyucusu ile toplumsal cinsiyet, cinsellik, beden ve patriyarkal tahakküm gibi konularda farklı bakış açıları ve özgül deneyimlerde temellenen bir diyalog kurmaya önem vermişti. Derginin yazar çevresi içinde kendini radikal, devrimci ya da maddeci feminist olarak tanımlayan kadınlar olduğu gibi herhangi bir beyanda bulunmayanlar da vardı.

Feminist dergisinin görece kısa süren tarihi, '60'lı yıllarda başladığı kabul edilen *ikinci dalga* feminizmin nihayet 1980 sonrası Türkiye'ye ulaşan seyrinde sadece bir fragmandır. Dergi hem ikinci dalgayı şekillendiren epistemolojik tartışmalarla bağ kurulmasında hem de öncülük ettiği kampanyalar dolayısıyla Türkiye'de kadın hareketinin görünürlük ve meşruiyet kazanmasında (*Sosyalist Feminist Kaktüs* ile) önemli bir yere sahip olmuştur. Bu nedenle, *Feminist* dergisine ilişkin bir tartışma yürütürken öncelikle derginin kurulduğu dönemdeki ko-

şulları ve giderek toplumsal bir harekete dönüşmekte olan çabalardan devraldığı birikimin nasıl bir tarihsellikle çevrelendiğini çözümleyeceğim. Daha sonra ise bu birikim çerçevesinde derginin içeriğini ve öncülük ettiği kampanyaları inceleyeceğim.

Feminist Praksisin İnşası

12 Eylül Darbesi ve yarattığı koşullar, bir yandan başta sosyalist hareketler aleyhine olmak üzere siyasal alanın daralmasına yol açarken diğer yandan bir kısmı bu hareketlerin içinden gelen kadınların öncülüğünü yaptığı kadın hareketinin örgütlenmesi için de uygun ortamı sunmuştur. Bu durum ilk bakışta paradoksal görünse de darbe koşullarında geleneksel siyaset yapma biçimleri (siyasî partiler, sendikalar vb.) ve aktörleri üzerindeki baskı ortamı, yeni örgütlenmeler için *siyasal fırsat yapıları* yaratmıştır. Charles Tilly'nin *From Mobilization to Revolution*'da belirttiği gibi, kolektif bir eylem "...çıkarlar, örgütlenme, mobilizasyon ve fırsatların değişen kombinasyonunun bir sonucudur." Bunun anlamı, kolektif eylem için grup çıkarlarının (göreli kazançların ve kayıpların), taktik ve stratejilerinin belirlenmesi, uygun örgütsel yapılanma modelinin oluşturulması ve eylem için gerekli beşerî ve finansal kaynakların harekete geçirilebilmesi süreçlerinin, daima çevresel koşullarda ortaya çıkan yeni fırsatlarla ve zorluklarla paralel işlediğidir. Bu fırsatlardan bazılarını, grubun içinde yer aldığı toplumsal-siyasal yapılardaki ve süreçlerdeki dalgalanmalar, diğer aktörlerle (iktidar, muhalif aktörler ya da sınırötesindeki diğer gruplarla) ilişkilerdeki değişimler ve kaynaklara erişim olanaklarının açılması ya da kapanması oluşturur. Bu bağlamda hem kadın hareketinin '80'li yıllarda örgütlenmesini mümkün kılan koşulları hem de bu sürecin bir ürünü olarak *Feminist* dergisinin kuruluşunu çözümleyebilmek için, Tilly'nin kolektif eyleme geçişe ilişkin tespitlerinden çıkarılacak iki önemli sonuç söz konusudur. Öncelikle askerî darbeyle mevcut siyasal aktörlerin tutuklanarak siyasetten uzaklaştırılması ve siyasî partilerin kapatılması süreci, kadın hareketi için sol/sosyalist hareketten kopuşu hızlandırmış ve bağımsız bir feminist örgütlenme için alan açmıştır. Ayrıca gerek önceki deneyimler gerekse de siyasal baskı koşulları nedeniyle geleneksel parti siyaseti yerine lidersiz, antihiyerarşik ve kadınlara özgü küçük grup örgütlenmeleri ön plana çıkmıştır.

Şirin Tekeli, *80'lerde Türkiye'de Kadınların Kurtuluşu Hareketinin Gelişmesi* sürecini değerlendirdiği yazısında, bağımsız bir *feminist başkaldırı*nın '70'lerde gerçekleşememesini –Batılı feminist eserlerin geciken çevirisi gibi diğer etmenlerin yanı sıra– kadın hareketinin sol içindeki örgütlenmesiyle açıklamaktadır. Soldaki örgütlenme, önemli kazanımlarına rağmen, kadın eylemliliğini kapitalist sömürü

ve sınıfsal mücadeleyle sınırlamış, kadınların özgül sorunları ve deneyimleri dışarıda bırakılmıştır. Üstelik siyasal-toplumsal mücadelede öncelik sorunsalı, salt kadın sorununu merkeze alan bağımsız bir örgütlenme kurma noktasında da engelleyici bir etki yaratmıştır. Tekeli, bu gecikmeyi "'80 öncesinde, Türkiye'de kadınların salt kadın oldukları için özgül bir biçimde ezildiklerini gündeme getiren herhangi bir hareket yoktu," diyerek dile getirmiştir. Bu tespit aynı zamanda bir ihtiyaca (hatta zorunluluğa) işaret etmektedir. Bu nedenle feminist söylem ve pratiğin darbe koşullarında gelişmiş olması aslında –küçümseyici bir ima olarak– "fırsatçılık" anlamında kullanılan bir *eylülizm* biçiminde değil, daha ziyade '80 öncesi dönemde hem yapısal koşullar hem de örgütlenme modelleri bağlamında sol/sosyalist gündemin ve örgütlerin içinde sönümlenen kadın hareketinin yeni siyasal süreçte kendi özgün gündemini ve kolektif eyleme dönüşebilme potansiyelini keşfetmesi ile ilgilidir.

Kadın hareketinin seyrini değiştiren bu *keşfin* ardından, ilk *bilinç yükseltme* çabaları kendini göstermeye başlamıştır. Josephine Donovan'ın *Feminist Teori*'de belirttiği gibi, bilinç yükseltme toplantıları "Sadece hedefsiz bir konuşma olsa bile (olumsuz) deneyimlerin paylaşılmasının, grubun o deneyimdeki ortaklıklarını ve o olumsuz deneyimin ve ezilmelerinin politik nedenlerini görmesine yol açа[r.]" Aralık 1981'de *YAZKO*'nun (Yazarlar ve Çevirmenler Yayın Üretim Kooperatifi) kadın kitapları dizisi hazırlama teklifini Şirin Tekeli'ye sunmasından itibaren –bu proje gerçekleştirilememişse de– bir araya gelen kadınların, önce ev toplantılarında sonra da *Somut* dergisinde kendilerine ayrılan sayfada ve nihayet *Kadın Çevresi* çatısı altında gerçekleştirdiği çalışmalar temelde politik nitelikli bilinç yükseltme çabasının bir parçasıdır. *Kadın Çevresi* çatısı altında çıkarılan *Feminist* dergisinin kurucularından Handan Koç'un *Feminizmin Yeni Yüzyılı İçin Geriye Bir Bakış* başlıklı yazısında belirttiği gibi, "Türkiye'de kadınlar başka bir politik arayışın yardımcısı olarak değil kendileri olarak kendileri için, var olanı yıkmayı hedefleyen bir kadın politikasından" bahsetmeye başlamıştır.

Feminist dergisinin kuruluşu ve kolektif eylemlilik için yürüttüğü kampanyalar da bu sürecin hem bir sonucu hem de onu daha ileriye taşıma noktasında önemli bir bileşeni olmuştur. Bu bağlamda dergi, tarihsel olarak formel siyasal yapılardan ve örgütlerden bağımsız bir kadın hareketinin *kendini gerçekleştirme* sürecinde ortaya çıkan *feminist praksis*in ürünüdür. *Feminist praksis*, kadın hareketinin siyasete, topluma, ekonomik ilişkilere ya da gündelik hayata içkin patriyarkal düzeni sadece anlamayı ve yorumlamayı değil aynı zamanda değiştirmeyi de hedeflediği anlamına gelir. Feminizm, her ne kadar bakış açıları, mücadele yöntemi ya da mücadelenin kapsamı noktasında birbirinden ayrılan yaklaşımları içerse de genel olarak kadın hareketi için bir analiz çerçevesi ya da siyasal bir duruş sun-

manın yanı sıra gündelik hayat deneyimlerini de biçimlendirir. Dolayısıyla entelektüel üretim ile pratiği ve toplumsal-siyasal değişim ile de kişisel değişimi birleştirir. Bu bağlamda *Feminist* dergisi de kadın hareketinin '80'lerdeki gidişatına paralel şekilde, özellikle '70'lerin sonu ve '80'lerin ilk yarısı arasındaki dönemde kadınların diğer toplumsal-siyasal yapılar içinde edindiği olumsuz tecrübelere de bir yanıt/çözüm olarak bu yapılardan bağımsızlaşmak ve doğrudan feminizmi merkeze alan bir yapılanmaya gitmek gerektiği fikri üzerine inşa edilmiştir. *Kadın Çevresi* tarafından çıkarılan dergi; içeriği, üslubu ve hedefleri itibarıyla bağımsız ve alternatif bir yayıncılık faaliyeti gerçekleştirmiştir. Dergi, bu ilkesini, ilk sayısında yer alan "Evet, feministiz, kendi kurtuluşumuzun yalnızca kendimizin elinde olduğunu, bize kimseden hele bizi ezenlerden fayda olmadığını biliyoruz," diyerek de duyurmuştur.

Derginin *bağımsız ve alternatif* kimliğinin esasen iki temel anlamı vardır. İlkin, toplumsal-siyasal mücadele için hedefleri ve öncelikleri farklı ideolojilerin derginin kimliğini tarif etmediğine, derginin siyasî partiler, sendikalar gibi formel yapılardan bağımsızlığına ve ortak bir zemin olarak *feminist* düşünce ve pratiğin sunduğu alternatif duruşa işaret etmektedir. Ayrıca politik bir duruş olarak da sadece kurumsal, siyasal ya da ideolojik anlamda değil *aynı zamanda* –aslında derginin konumu açısından *daha da önemlisi*– patriyarkal düzenin yörüngesindeki tüm *ayrıcalıklı*, *ezen*, *muktedir* konumlarına karşı eleştireldir. Derginin bu konumu ilk sayıda şu şekilde dile getirilmiştir:

> Ezildiğimize, tahayyül edemeyeceğimiz kadar uzun bir zamandan beri baskı altına alındığımıza inanıyoruz ve bizi ezenlere karşı (kim olduklarını yeniden söylemeye gerek yok, onlar kendilerini bilirler...) öfke duyuyoruz. Üstelik de bu öfkemizi yeterince dillendiremediğimizi düşünüyoruz. Her şeyin ama her şeyin bu açıdan bir kez daha sorgulanabileceğine inanıyoruz.

Dolayısıyla derginin kimliği, öncelikle kendilerini *feminist* olarak adlandıran bir grup kadının bir aradalığı ilkesine dayanmaktadır. Bu yönüyle gerek toplumsal, siyasal ve ekonomik örgütlenmeye gerekse de gündelik hayata içkin patriyarkal mantığı ve onu sistematik olarak sürdürmeyi mümkün kılan bir ideoloji görünümündeki *cinsiyetçiliği* radikal bir şekilde sorgulamaya yönelmiştir. Bu sorgulamanın merkezinde, *ikinci dalga* feminizmin temelinde yer alan *özel olanın politik olduğu* fikri vardır. Bu düşünsel eklemlenme, *Feminist* dergisinin ilk sayısında "Bilirsiniz biz feministler özel olanın politik olduğunu düşünüyoruz," şeklinde dile getirilmiş, ikinci sayısında bu vurgu daha da güçlenmiştir. Patriyarkal düzene meydan okuyan feminist sorgulama, Türkiye'de feminizmin *ikinci dalga* talepleriyle ve *radikal feminizm* ile üretici bir diyaloğun kurulmasına öncülük et-

miştir. Derginin yazarlarından Ayşe'nin ilk sayıda yer alan *Ben Kendime Radikal Feminist Diyorum* başlıklı yazısı bunun örneklerinden biridir. *Feminist* dergisinde radikal feminizm ve genel olarak ikinci dalga ile kurulan diyaloğun, Doug McAdam ve Dieter Rucht'un *The Cross-National Diffusion of Movement Ideas* adlı makalelerinde dile getirdiği anlamda bir *uluslararası yayılma* etkisinin örneğini teşkil ettiği söylenebilir. McAdam ve Rucht'a göre, bir toplumsal hareket için diğer uluslardaki örgütlenmeler de *potansiyel modeller* oluşturabilir; bu durumda fikirlerin ve taktiklerin farklı uluslar arasında yayılımı mümkündür. Bunun bir örneğini, '90'larda *Feminist* dergisinin de yer aldığı bir grubun, Batı Avrupa'daki kadın sığınma evlerini örnek alarak hazırladığı *Mor Çatı* projesi oluşturmaktadır. Elbette fikirlerin ya da taktiklerin yayılımı, Türkiye örneğinde mekanik ya da otomatik bir biçimde işlememiştir. İkinci dalga feminizmin Türkiye'deki seyri bağlamında, feminizmin önemli eserleri, tartışmaları, kavramları, örgütlenme modelleri ya da kampanyaları hakkında edinilen enformasyon, Türkiye'deki kadınlar için de kendi deneyimlerinin farkına varmaları, tanımlamaları ve karşı-koyma stratejileri üretmeleri noktasında yol gösterici olmuştur. *Kadın Çevresi*'nin çevirisini yaptığı, Juliet Mitchell'in *Kadınlık Durumu* adlı kitabına yazılan önsözde Yaprak Zihnioğlu bu durumu şöyle ifade eder:

> Bu kavramların çoğu Şule'den geldi. İngiltere'de feministlerle birlikte çok bulunduğu için bizim yaşadığımız şeylerin kavramlarını bulup çıkarıyordu. Küçük grup, lidersizlik, bilinç yükseltme ve öteki kavramlar ondan geliyordu hep... Biz yapıyorduk, uyguluyorduk; o adını koyuyordu.

Feminist sorgulama, derginin aktivist konumu gereği sadece entelektüel bir çaba olarak ya da kişisel tanıklıkların dile getirilmesi biçiminde yürütülmemiş, aynı zamanda Türkiye'de kadın hareketi tarihinin '80'lerde içine girdiği dönemeçte bir *yeni toplumsal hareket* örgütlenmesi örneği de teşkil etmiştir. Alain Touraine'in *Modernliğin Eleştirisi*'nde belirttiği gibi, yeni toplumsal hareket örgütlenmeleri içinde yer alan kadınlar "Bu hareketlere, toplumsal olduğu kadar kültürel izlekler de katar, öznenin savunulmasına çağrıyı –ki bu çağrı en bilinçli ve örgütlü ifadesini doğum kontrolü ve kürtaj özgürlüğü için yapılan kolektif eylemlerde bulur– dile getirirler." Yaşamın farklı alanlarına nüfuz eden patriyarkal ayrıcalıkları ve cinsiyetçi tahakkümü dönüştürme hedefi, bizzat kadınların kendi kurtuluşlarının öznesi olduğu bir mücadeleyle gerçekleştirilir; dolayısıyla bir kimlik ve kültür hareketi olmanın yanı sıra politiktir de. Bu tür bir hareketliliğin parçası olan *Feminist* dergisi, yayın hayatını sürdürdüğü kısa dönem (1987-1990) boyunca çeşitli kampanyalara öncülük ederek yayıncılık faaliyeti ile feminist pratiği birleştirmiş ve salt bir dergi olmanın ötesine geçmiştir. Kampanyalar, kadınla-

rın patriyarkal düzene meydan okumalarının kamusal görünürlük kazanmasını sağlayarak bağımsız bir kadın hareketinin hazırlık dönemini hızlandırmıştır. Bu nedenle derginin hem Türkiye'de bağımsız bir kadın hareketinin '80'li yıllardaki örgütlenme süreci hem de hareketin bugünkü durumu üzerindeki etkilerini birlikte düşünmek gerekir. Aksu Bora'nın *Kadın Hareketi: Nereden Nereye* başlıklı yazısında belirttiği gibi, tarihsel bir soyutlama için önceki deneyimleri göz ardı eden; böylece geçmiş ile şimdi arasındaki bağlantıyı tamamen koparan bir yaklaşım yerine: "...daha önce yapılanlar, düşünülenler, yapılmayan ve düşünülmeyenler, kızılanlar, kabul edilenler, nefret edilenler, öğrenilenler" ile etkileşim içinde kurulan deneyimi bir bütün olarak dikkate almak önemlidir. Bu bağlamda *Feminist* dergisi, Türkiye'de kadın hareketinin ve mücadelesinin genel tarihi içindeki ortak birikimin bir parçası olduğu gibi, bu birikimin sonraki dönem örgütlenmelere de aktarılmasını sağlamış ve *Sosyalist Feminist Kaktüs* dergisi gibi alternatif/yeni örgütlenmeleri teşvik etmiştir.

Feminist Yazınsal Strateji

Feminist dergisi, tarihsel olarak politik örgütlenmeler ve devrimci mücadeleler yerine küçük grup örgütlenmelerinin ve öncelikle bilinç yükseltme kampanyalarının olduğu bir dönemde yayın faaliyetine başlamıştır. Bu örgütlenme biçimi, siyasal konjonktürün yanı sıra, hem YAZKO'nun teklifi sonrası çeviri grubunda (altı kişilik küçük grupta) yer alan ve bir anlamda '80 sonrası kadın hareketinin öncüsü konumundaki kadınların henüz feminizmi *keşfetme* ve kendi politikalarının ne olacağına karar verme sürecinde olmasıyla hem de ikinci dalga feminist hareketlerin genel olarak yalnızca kadınlardan oluşan küçük gruplarla şekillenmesiyle ilgilidir. İlk durum, çeviri grubunun Juliet Mitchell'in *Kadınlık Durumu* adlı kitabına yazdığı önsözde de ifade edilmiştir. Çeviri ekibinde yer alan kadınlar, içinde bulundukları süreci "Feminizm diyorduk, kadın açısından diyorduk, feminizmden ne anladığımızı tam bilmiyorduk," ya da "O gün el yordamıyla yeni bir şeylerin arayışı içindeydik," sözleriyle ifade etmiştir. Feminizmin Türkiye'deki karşılığını ve neler yapılabileceğini keşfetme hedefi, daha sonra, *Kadın Çevresi Yayınları*'ndan çıkan *Feminist* dergisi ekibine de aktarılan bir birikim oluşturmuştur. Bu minör hedeflere, derginin ilk sayısında yer alan "Bu dergiyle kimseyi örgütlemeyi, kurtarmayı düşünmüyoruz," denilerek açıkça vurgu yapılmıştır. Böylece bir anlamda sol/sosyalist hareketlerin *kurtuluşu* (*liberation*) hedefleyen siyasî örgütlenmelerinden ve devrimci mücadelelerinden, sadece bir örgütlenme modeli olarak değil aynı zamanda derginin hedefleri ve içeriği bağlamında yazınsal bir strateji olarak da ayrışmaya işaret edilmiştir.

Öte yandan derginin başlangıç hedeflerinin sınırlı tutulduğunu gösteren açıklamalara karşın hem dergide yer alan yazılar hem de süreç içinde düzenlenen kampanyalar aracılığıyla, bilinçlenmenin ve öz-farkındalığın artırılmasına dönük öncelikli politikaya aslında dönüştürücü stratejilerin de eklemlendiği görülmektedir. *Kadın Çevresi*'nin kurucularından biri olan Stella Ovadia, *Feminist Politika* dergisi için kaleme aldığı *Bilinç Yükseltme Hâlâ Gerekli mi?* başlıklı yazısında, bu tür gruplarda temel amacın kadınların kendi özgül deneyimlerinden hareketle ev içinde ya da dışında maruz bırakıldıkları baskının, ezilmenin ve sömürünün farkına varmasını sağlamak ve bir dayanışma yaratmak olduğunu belirtir. Öte yandan özel/kişisel alana ilişkin bilinç yükseltme faaliyetlerinde her ne kadar "...kadınlık durumu somut taleplere dönüştürülmek üzere konuşulma[sa]" da pratikte kadınların patriyarkal tahakküm biçimlerinden özgürleşebilmesi için aralarındaki dayanışmayı arttırmak ve toplumsal-siyasal değişim talep etmek gibi önemli unsurlar da sürece içkin haldedir. Donovan'ın *Feminist Teori*'de belirttiği gibi, kadınların eleştirel çözümleme yoluyla kendi özgül ezilmişliklerinin farkına varmasını sağlama çabası, toplumsal ilişkileri şekillendiren cinsiyetçi tahakkümü açığa çıkarmakla kalmaz aynı zamanda politik ve devrimci bir farkındalık da yaratır. Bu nedenle, '80 sonrası dönemde temel bir örgütlenme biçimi olan küçük gruplar ve bilinç yükseltme kampanyaları, farkındalık ve dayanışma yaratabilme kapasiteleri sayesinde kadınlar için –daha geniş formel-hiyerarşik yapılara eklemlenmeden– doğrudan kendileri adına politika yapabilmelerini sağlayan alternatif bir yol olmuştur. Bu tür bir örgütlenme biçimi, Aksu Bora'nın *Kadın Hareketi: Nereden Nereye* başlıklı yazısında işaret ettiği üzere, *Feminist* dergisinin de söylem ve pratiklerine uygunluk göstermiştir.

> Böyle bir yapı, kadın-erkek eşitliği söyleminin dışına çıkıp kadınların farkını keşfetmeye ve öne çıkarmaya çok uygundu nitekim öyle de oldu. Feminist dergisinde en açık ifadeleri görülen bu vurgu, yakın zamana kadar feminist hareketi belirledi. Pembe kâğıtlar, ıspanaklı kol böreğinin de son derece saygıdeğer olduğu muhabbetleri, erkeklere karşı biraz mizahi, biraz tepeden bir tavır, kız kardeşlik kavramının kazandığı popülarite... Bu tarzın işaretleriydi.

Aksu Bora'nın dikkat çektiği bu tarz, *Feminist* dergisinin *ikinci dalga* ve ağırlıklı olarak da radikal feminizmin söylem ve pratikleriyle paralel bir üslup izlemesiyle ilgilidir. Derginin bu üslubunu, yazınsal eleştirisinde ya da dahil oldukları kampanyalarda görmek mümkündür. Dergide yer alan yazıların temaları, ağırlıklı olarak kadınların özel ya da kamusal olması fark etmeksizin toplumsal alanın tüm alanlarında karşı karşıya kaldığı patriyarkal baskıya yönelik meydan okumalarını içermektedir. Bu kapsamda teorik okumalar, çeviriler, kişisel tanıklıklar, po-

püler kültür ürünlerinin çözümlemeleri, okur mektupları gibi çeşitli türlere birlikte yer verilerek hem kadınlık durumlarını çözümlemeye hem de bizzat kadınların sesini duyurmalarını ve dayanışma ağları kurmalarını sağlayacak bir merkez oluşturmaya önem verilmiştir.

Feminist'in ilk sayısı, feminizmin kavramlarını, cinsiyet ilişkilerine yönelik sorunsallaştırmalarını, özel-kamusal alan ayırt etmeksizin *kadın bakış açısı* geliştirmenin önemini ve antifeminist söylemi tartışan yazılarla başlamış, kadınları eleştirel çözümlemeye ve dergi yönetimiyle iletişime davet etmiştir. İkinci ve üçüncü sayılar, *Dayağa Karşı Dayanışma Yürüyüşü*'nü, şiddetin toplumsal cinsiyet ilişkileri/rolleri, cinsellik, kültürel yapı, ahlâki kodlar, emek süreçleri hatta masallar gibi kültürel araçlar dolayımıyla nasıl işlediğini, kadın olmanın ve evliliğin patriyarkal düzendeki anlamını konu edinmiştir. Ayrıca derginin yazarlarından Handan, heteronormativitenin ve eşcinsellik tabusunun, ikili cinsiyet kalıplarının dışında kalan bireylere yönelik şiddeti nasıl meşrulaştırdığını, İstanbul'daki eşcinsellerin açlık grevi üzerinden tartışmıştır. Dördüncü sayıda, kadın dayanışmasına ilişkin yazıların yanı sıra kürtaj, İslâm ve feminizm tartışması, aşk ve güzellik normları ele alınmıştır. Derginin sonraki sayıları ise tematik içerikle çıkmaya başlamış; beşinci sayı kadın kurtuluşu politikasına ayrılırken altıncı ve yedinci sayılar ise beden ve cinsel taciz konuları ile *Mor İğne* ve TCK'nin *438. maddesi* gündemini içermiştir. Dergide çıkan yazılar, kadınların yaşadıkları sorunları ortaklaştırarak seslerinin duyulmasını sağlarken aynı zamanda bunları kavramsal ve kuramsal olarak tanımlayacak bir *feminist terminolojinin* geliştirilmesini de sağladığından kadın hareketinin örgütlenme sürecinde önemli bir yer tutmuştur.

Dayağa Karşı Dayanışma Kampanyası

Feminizmi keşfetme, öğrenme ve politika geliştirme sürecinde ortaya çıkan her bir gelişme bir diğerini beraberinde getirmiş ve kadın hareketinin giderek daha fazla görünürlük ve meşruiyet kazanmasını sağlamıştır. '80 sonrası dönemde kadınların kamusal ve özel alanlarda yaşadıkları sorunlara karşı geniş katılımlı kampanyalar düzenlemeye başlamaları, kadın hareketine ivme kazandıran önemli bir gelişme olmuştur. Bu kampanyalar hem özel alanı politikleştirme hedefi hem de örgütlenme modeli ile önemli bir dönemece işaret etmektedir. Bu bağlamda *Dayağa Karşı Dayanışma Kampanyası, Mor İğne Kampanyası* ya da 438. maddeye karşı kampanya, *Feminist* dergisinin öncülüğünü yaptığı ya da dahil olduğu sürecin önemli örneklerindendir.

Dayağa Karşı Dayanışma Kampanyası'nın çıkış noktası, Çankırı Asliye Hukuk Hâkimi Mustafa Durmuş'un, şiddetli geçimsizlik sebebiyle boşanmak isteyen bir

kadının başvurusunu "Karının sırtını sopasız karnını sıpasız bırakmamak gerek," sözüyle gerekçelendirerek ve kadının dördüncü çocuğuna hamile oluşunun aralarında şiddetli geçimsizlik olmadığını kanıtlayan *en iyi delil olduğu*nu öne sürerek reddetmesi olmuştur. İlgili kararın basına yansımasının ardından, bu kampanya söz konusu hâkime karşı açılan hakaret davasıyla başlamış, kadınların aşağılanmasına ve *dayağın* (kampanya döneminde *şiddet* sözcüğü henüz yaygın olarak kullanılmaya başlanmamıştı) meşrulaştırılmasına karşı 17 Mayıs'ta gerçekleştirilen yürüyüşle ve hemen sonrasında 4 Ekim'de Kariye Müzesi'nde düzenlenen *Kadın Şenliği* ile devam etmiştir. Yürüyüş fikri, *Feminist* dergisi ekibinin inisiyatif üstlenmesiyle ortaya çıkmış; kampanya süresince diğer dernekler ve bağımsız feministlerden (münferitler) katılımla genişlemiştir. Derginin üçüncü sayısında Vildan'ın imzasıyla yer alan *Yürüyüşün Hikâyesi* başlıklı yazıda, kampanyanın aslında anneler gününde gerçekleştirilerek hâkimin kararına gerekçe yaptığı iki hususun, yani *dayak* ile anneliğin de sorunsallaştırılmasının hedeflendiği ancak yürüyüş tarihinin valilik tarafından değiştirildiği aktarılmıştır.

Kadın hareketinin düzenlediği ilk kampanyanın *dayağı* merkeze alması ve buna karşı mücadeleyi öngörmesi elbette şaşırtıcı değildir. Esas olarak şiddet sadece bir fenomen olarak değil, kadın üzerinde kurulan egemenlik ilişkilerinin bir aracı olması anlamında patriyarkal düzenin bir sonucu olarak sorunsallaştırılmaktadır. Bu bağlamda, kampanyanın öncelikli amaçlarından biri, kadınlara yönelik şiddetin *yalnızca özel alanı ilgilendiren* tesadüfi bir durum olmadığını, aksine erkeklerin kadınlar üzerindeki iktidarının bir aracı, patriyarkal düzenin ve ailenin bir sonucu olduğunu, bu düzen içinde *normal* ve *meşru* görüldüğünü (daha doğrusu *görünmez* olduğunu) ortaya koymaktır. Dolayısıyla bu kampanya kadına yönelik şiddetin her türlüsünü (fiziksel, psikolojik, cinsel vb.) kamusal gündeme taşımanın, sorunsallaştırmanın ve feminist politika üretmenin ilk adımıdır. *Dayağa Karşı Dayanışma Yürüyüşü*, darbe sonrası yapılan ilk kitlesel mitingdir ama bundan daha önemlisi, kadınların farklı ideolojik yaklaşımlarına karşın ortak bir amaç etrafında kendileri için konuştukları, birlikte hareket ettikleri, politika ürettikleri, eril söylem ve pratiklere karşı meydan okudukları ilk kolektif eylem olmasıdır. O dönem hem derginin hem de kampanyanın önemli isimlerinden biri olan Handan Koç, *Feminizmin Yeni Yüzyılı İçin Geriye Bir Bakış* başlıklı yazısında yürüyüşün öneminin Türkiyeli kadınların "Üç ideolojik ve politik eğilimden feministleşerek kopması, hepsine meydan okuması" olduğunu şu sözlerle açıklar:

> *Dayağa Karşı Yürüyüş*, öncelikle, bu hareketin kadınlarının en yakınında olan sosyalist veya devrimci-demokrat politikadan ve ideolojiden bağımsızlaşması anlamını taşır. İkinci olarak yürüyüş içeriği bakımından cumhuriyetçi-eşitlikçi

bakış açısından bir kopuştur. Üçüncü olarak ise Türkiye'nin yerleşik örf-töredin eksenli erkek-egemen ahlâkına karşı bir meydan okumadır.

Feminist dergisi çevresinde örgütlenen kadınların *Dayağa Karşı Dayanışma Kampanya Bildirisi*'nde belirttikleri gibi, farklı görüşlerdeki kadınların katılımıyla geniş çaplı bir örgütlenme hedeflenmiştir. Bu örgütlenme biçimi, ev içi toplantılarını sokağa, küçük grup örgütlenmelerini kolektif eyleme dönüştürmüş olsa da amaç küçük grup örgütlenmelerinin yerini almak değil, daha ziyade bu geleneksel örgütlenme biçimine bir alternatif oluşturmaktır. Süresi ve işleyişi bağlamında hedef odaklı bir eylem biçimi öngörülürken hiyerarşik bir yapıdan kaçınmak ve kadınların her türlü faaliyet alanına birlikte dahil olması hedeflenmiştir. Derginin üçüncü sayısında Vildan'ın *Hep Birlikte Yürüdük* başlıklı yazısında belirttiği gibi "Yürüyüşün gerek hissiyatı gerekse kadın açısından politikliği, kadınların ilk kez sadece kendi kendileri için bir şeyler yapmalarıydı." Yine aynı sayıda Stella Ovadia'nın vurguladığı gibi, kampanya kadınların "...'özel' alanda yalnız ve çaresiz bırakılmamaları, dayanışma ağları ve giderek sığınaklar kurulması" hedeflerini içeren, dolayısıyla düzenlenen yürüyüşten daha geniş çaplı bir program olmuştur. 4 Ekim 1987'de düzenlenen *Kadın Şenliği*'nin dışında, dayanışma ağları oluşturmak ve güçlendirmek için çeşitli girişimler devam etmiştir. Bu kapsamda, *Kadınlar İçin Dayanışma ve Danışma Merkezi* oluşturularak kadınların destek almak için ulaşabileceği telefon numarası dergide duyurulmuş; kadınların gündelik hayattaki yabancılaşmasına dikkat çekebilmek için 8 Mart 1988'de *Geçici Kadın Müzesi* açılmış; kadına yönelik şiddetin yaygınlığına dikkat çekmek ve nasıl meşrulaştırıldığını deşifre edebilmek için şiddete maruz kalan kadınların tanıklıklarına yer veren *Bağır! Herkes Duysun* (1988) isimli kitap, *Kadın Çevresi Yayınları* tarafından yayımlanmıştır. 1990 yılında, şiddet gören kadınlar için *Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı*'nın kurulması, kampanyanın en somut çıktılarından biri olmuştur.

Mor İğne Kampanyası

Seksenlerin sonunda, kadınların kamusal alanda ortak hareket etmelerini ve aktif bir görünürlük kazanmalarını sağlayan örneklerden biri de *Bedenimiz Bizimdir, Cinsel Tacize Hayır* ya da eylemin simgeleşmesini sağlayan adıyla *Mor İğne Kampanyası*'dır. Aksu Bora, *Sarkıntılığa Karşı Kampanya Üzerine* başlıklı yazısında kampanya fikrinin Şubat 1989'da *Perşembe Grubu*, *Feminist*, *Sosyalist Feminist Kaktüs*, *Kadın Dayanışma Derneği*, AKKD ve bağımsız feminist kadınları bir araya getiren *I. Feminist Hafta Sonu*'nda ortaya çıktığını ve tüm feminist çevrelerin katılacağı geniş soluklu bir girişim olmasının kararlaştırıldığını belirtir. Buna

göre, *Bedenimiz Bizimdir* başlığı altında *dayak*, *bekâret* ve *sarkıntılık* konularını politika alanına çekecek çeşitli kampanyalar gerçekleştirilecekti. İlk olarak 14-28 Ekim tarihlerinde *Kadın Dayanışma Derneği*'nin Ankara'da başlattığı süreç, 2 Kasım itibarıyla de İstanbul'da devam etmiştir. Kadınlar, *Mor İğne Kampanyası*'nda cesur bir metot izleyerek cinsel tacize karşı mücadelede protestonun ötesine geçen aktif bir müdahale biçimi ortaya çıkarmıştır. Burada mor renk, feminist hareketi temsil ederken bir nesne olarak iğne ise *Sosyalist Feminist Kaktüs*'ün dokuzuncu sayısında yer aldığı haliyle, kadınların "...cinsel tacize karşı 'silahlanmak' üzere" edindiği *cephaneliğin* (!) bir parçası –diğerleri kötü kokulu spreyler ve feminalardır– olarak tanımlanmıştır.

Mor İğne Kampanyası ile başlayan süreç, *Feminist* dergisinin yedinci sayısında aktarıldığı gibi, bir yandan *İşyerinde Bedenimiz Bizim* kampanyası diğer yandan da *fahişelerin* (kampanya döneminde henüz *seks işçileri* sözcüğü kullanılmamaktaydı) tecavüze uğraması halinde cezai indirim öngören *438. madde* karşısında Adana, İzmir, Ankara ve İstanbul'daki genelevlerin, adliyelerin ve Anayasa Mahkemesi'nin önünde gerçekleştirilen protestolarla devam etmiştir. 438. maddenin, insan hakları ve kanun önünde eşitlik ilkelerine aykırılığının yanı sıra, patriyarkal düzeni yasal olarak da yeniden tesis eden bir yönü vardır. Anayasa Mahkemesi, 438. maddenin iptali istemini reddederken, *kadınları* belirli bir ahlâki koda göre *iffetli* ya da *iffetsiz* şeklinde farklı ontolojik statülere ayırarak yasal koruma derecesini buna göre belirlemiş ve *kadın* olmanın anlamı ve kadın bedeni üzerinde patriyarkal otoriteyi yeniden tesis etmiştir. 438. madde, kadın hareketinin ortak mücadelesi neticesinde Kasım 1990'da kaldırılmıştır.

Feminist dergisi, patriyarkal düzene meydan okuyan bu mücadelelerde gerek yazınsal araçlarıyla gerekse kolektif eyleme katkılarıyla önemli bir aktör olmuştur. Kampanyalar dönemi, '80'lerin sonu itibarıyla kadın hareketinin ortak eylem kabiliyetini artırırken patriyarkal tahakküme karşı mücadelede yeni bir terminoloji ve beden politikası geliştirilmesine de aracılık etmiştir. Böylece bu mücadeleler, bir yandan tüm kadınlık durumlarını içeren ve patriyarkal ayrıcalıklara meydan okuyan bir varoluşa diğer yandan da kadınların toplumsal-siyasal hayattaki nesnel konumlarını özgül bir bakışla bizzat kendilerinin tanımladıkları bir bilgi üretim sürecine alan açmış ve yüksek sesle *Kadınlar Vardır* demeyi mümkün kılmıştır.

Yadsımanın Nesnesinden Tanımlama Mücadelesi Öznesine Alevîlerin Uzun Onyılı: Seksenler

BESİM CAN ZIRH

Elinizdeki bu serinin bir önceki cildi olan *Türkiye'nin 1970'li Yılları* kitabı içerisindeki Alevîlere ilişkin bölümde meselenin önemli tarihsel durakları takip edilerek '80'li yıllara geliniyordu. Bu doğrultuda da Alevîlerin 16. yüzyılın sonundan 19. yüzyıla değin coğrafi ve toplumsal olarak kapalı bir hayat sürmelerine neden olan Safaviler ve Osmanlılar arasındaki Çaldıran Savaşı'nın (1514) bugün halen etkisini ve izlerini takip edebildiğimiz özgün bir Alevî coğrafyasının oluşmasına sebebiyet verdiğinin altı çiziliyordu. Çakmak'ın yukarıda zikredilen kitapta *İtikattan Kimliğe: Dinamikler ve Karşı Dinamikler Bağlamında Yetmişli Yıllarda Alevîler* başlığıyla yayımlanan yazısında bu kapalı topluluğun, imparatorluğun geçirmekte olduğu sancılı dönüşüme koşut olarak II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde Ermeniler ve Batılı misyonerlerin ilgilenmeye başlaması nedeniyle bir iç güvenlik sorunu olarak yeniden keşfedildiği ve bu konuda hissedilen tehdidin etkisizleştirilmesi amacıyla Sünnileştirme politikalarına başvurulduğu belirtilmekteydi. Alevî/Bektaşi ve Kızılbaşlara karşı gelişen bu güvenlik kaygısı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) iktidarı devralmasıyla devam ederken Sünnileştirme politikalarının yerini bu toplulukları dilde ve kültürde saf bir Türklüğün taşıyıcısı olarak gören ulusal anlatı aldı.

George E. White, *Some Non-Conforming Turks* makalesinde 1908 tarihinde İstanbul'da görüştüğü bir Alevî'nin 29 yıl askıda kaldıktan sonra tekrar ilan edilen Osmanlı'nın ilk anayasasına dair oldukça ilginç görüşlerini aktarır: "Bize yeni bir rejim verdiler fakat bu rejimi yönetenler kimdir? Koltukta oturanların onda dokuzu aynı kişiler. Ben bunları bir yılana benzetiyorum. Sürünerek ilerleyen yılanın yolunu iki kaya kapatır. İki kaya arasında sadece

dar bir geçit vardır. Yılan yolundan geri duramaz, dönemez de. O dar geçitten geçmek zorundadır. Geçerken derisi soyulacak olsa bile geçecektir ama geçtikten sonra yine aynı eski yılandır."

Bu süreçte İTC çevresi imparatorluktan kendilerine kalanı bir *kara kutu* olarak görmüş ve bu bilinmezliği aşmak üzere bir anlamda Anadolu'nun envanterini çıkarmaya çabalamıştı. Bu çaba Cumhuriyet'in erken yıllarına kadar sürecekti. Hemen hepsi askerî kökenli olan bir kısım kişi Anadolu'nun çeşitli kuytularına görevlendirilerek partinin siyasî projeleri açısından bu bakiyenin anlaşılması üzerine rapor yazmakla görevlendirilmişti. Konumuz açısından Baha Said Bey'in *Türkiye'de Alevî-Bektaşi, Ahi ve Nusayri Zümreleri*, Sevgen Nazmi'nin *Zazalar ve Kızılbaşlar* ve Hasan Reşit Tankut'un *Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler* gibi çalışmaları bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu çalışmaların kapsamı açısından Tankut'un sonrasında 1930'larda CHP'ye rapor olarak sunduğu metinde geçen şu ifade önemlidir: "Cumhuriyetçilik onlara aykırı gelmez. Milliyetçilik anlayışları henüz olgun değildir. Fakat anlatmak müşkül olmaz. Devletçilik insiyak olarak mevcuttur. Fakat onların devletçiliği bir nevi tekke sosyalizmidir. (Komünistlik bu zümreye bu yolla girebilir.)"

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda Alevîliğin bu yeni toplumsal ve siyasal bağlama gerek sahip olduğu etnik ve dilsel çeşitlilik gerekse de yeni inşa edilen ulus-kimliğin örtük olarak Sünnî İslâm'a dayanıyor olması nedeniyle, nasıl içerileceği bir sorundu ve günümüze kadar sürdü. Türkiye'nin 1946 genel seçimleriyle çok partili sisteme geçmesi, çöken imparatorluktan devralınmış ve tek partili rejimin sağladığı güçle baskılanabilmiş birçok toplumsal ve siyasal fay hattının yeniden hareketlenmesine neden oldu. 14 Mayıs 1950 genel seçimlerinde Demokrat Parti'nin iktidarı devralması 27 Mayıs Darbesi sonrası Alevîliğin ilk kez kamusal alanda gündeme gelmesi gibi süreçlerle girilen '60'lar ve '70'lerin sonunda Çakmak, Alevîliğin konumunu şöyle tanımlayarak bitiriyordu çalışmasını: "Geleneksel Alevîliğin yeni yaşam koşullarının değişimine tekabül eden altmışlı yıllar Türkiye'sindeki çözülüşüyle yakın bir ilişkisi vardır. Bu bakımdan yetmişlerdeki değişim-dönüşüm ve Alevîler açısından meydana gelen sancılı sürecin adeta bir katalizör gibi hem Alevî kimliğinin konsolidasyonuna hem de etkileri günümüze değin sürecek olan sol-Alevî ittifakına kapıyı sonuna kadar açtığı söylenebilir."

1970'lerden 1990'lara Alevîlerin Uzun Onyılı...

Alevîlerin '80'lerini kaleme almanın kaçınılmaz olarak iki ayrı onyıla taşmayı zorunlu kıldığını belirtmek gerekir. Dönemselleştirme tarihçiler açısından halihazırda tartışmalı bir konu. Sözgelimi Soğuk Savaş ertesinde 20. yüzyılın

tarihsel bir muhasebesine girişen ve aynı yıl basılan iki kitap, bu tartışmalar açısından önemli bir örnek sunuyor. Adeta bir katılımcı gözlemci olarak tanıklık ettiği bir dönemi yazmanın güçlüğüne işaret eden tarihçi Hobsbawm, kendisi için kaçınılmaz olarak otobiyografik bir çaba olacağını belirttiği *The Age of Extremes* kitabında 20. yüzyılın Birinci Dünya Savaşı'yla (1914) başladığı ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla (1991) son bulduğunu söylüyordu. Arrighi ise *The Long Twentieth Century* kitabında 1970 Küresel Ekonomik Krizi konumlandırmak üzere başladığı çalışmasında ABD'nin önemli bir aktör olarak dünya kapitalist sisteminin sahnesine çıkmaya başladığı dönemlere uzandığından onun 20. yüzyılı "...bir yüzyıldan daha uzun sürmektedir" ve "...dünya ölçeğindeki sermaye birikimi süreçlerinin analizinde temel zamansal birim olarak ele alınacak olan 'uzun yüzyıl' kavramı" buradan geliyordu. Bloch'un 18. yüzyılı 1715 yılında başlayıp 1789 yılında sona ererken Wallerstein için 16. yüzyıl 1450 ile 1650 tarihleri arasına yayılır.

Dolayısıyla, Le Goff'un da belirttiği üzere "...tarihi dönemlere ayırmak karmaşık bir iştir" Geçmişten bir anlam çıkarma çabasına denk düştüğü noktada, Rönesans ne zaman adlandırıldıysa ne zaman başladığı, ne kadar sürdüğü ve ne zaman bittiği bir sorun olarak masamıza düşer. Kimi zaman çağlar, kimi zaman dönemler ya da döngüler tarihsel süreçleri anlamlı bir süreklilikte bağlamsallaştırmak için kullanılır. Bunlar bir fikirler ve uygulamalar bütünü (Rönesans, Aydınlanma) ya da kapsayıcı siyasî ve sosyal gelişmeler (devrimci dönem, imparatorluk çağı) ile tanımlanan dönemler olabilir. Kavramsal olarak tanımlanmış dönemler alanına girdiğimizde, tarihçiler tarafından verilen başlıklar yalnızca *kaygı* ile başlayıp alfabe boyunca devam eden *çağı* ifadesinden sonra kullanılabilecek soyut isimlerin sayısı ile sınırlıdır. Sözgelimi Blackbourn, Annales ekolünden Fransız tarihçi Marc Bloch'un *saltanattan saltanata tökezlemek* olarak andığı bir çerçevede 17 yüzyılı *Napolyon Dönemi* olarak adlandırdığına işaret ediyordu.

Dönemselleştirmeye dair temel mesele, nelerin süreklilik ve nelerin kopuş emareleri olarak okunacağına dair verilecek kararlardır. Blackbourn'un belirttiği gibi "Yakınlaştırmak daha önce görünmeyen şeyleri görmenizi sağlar; geri çekilmek, merceği genişletmek de aynı etkiye sahiptir ancak gördüğünüz şeyler farklıdır. Karar bölümü ya da ânı ve büyük tarihin uzun zaman çerçevesi – bunlar dönemselleştirmenin sınırlarını belirler." Le Goff da aynı noktanın altını çizer, "...hem ardışıklıkları hem bu ardışıklığın içerdiği zamansal süreklilik hem de zamansal sürekliliğin kopuşuyla tarihçi için kaçınılmaz bir araştırma nesnesi oluştururlar." Ferdan Ergut'un *Tarihin Hakikatleri* kitabında uyardığı üzere bir dönemselleştirmenin "...kaçınılmaz biçimde o dönemlere aslında olmayan bir bütünlük" kazandırma ihtimali de vardır. DİB örneğinde önemli bir tartışma konusu olduğu üzere Cumhuriyet'in

kuruluşunun örtülü bir devamlılık mı yoksa keskin bir kopuş mu olduğuna dair bir yüzyıldır süren tartışmalar bu konu açısından önemli bir örnek teşkil ediyor.

Bu tartışma özellikle '90'ların sonunda önemli bir gündemdi. Tanıl Bora ve Etyen Mahçupyan gibi kalemlerin *Birikim* dergisinde bu dönem sürdürdüğü tartışmalar bu açıdan önemlidir. Bora'nın işaret ettiği üzere Türk sağında devletin zaman üstü olduğu algısı önemli bir örnekti: "Devletinin devamlılığı mitosuna, mitsellik veya kutsallık, tarihe bakışta, tarihin mitolojikleştirilmesinde kendini bariz biçimde gösterir. Mitosun çekirdeği, devlettir. Türklüğün tarih içindeki tözü, Türk nomos'u olarak telakki edilen Töre, ezelden gelip ebede giden bir varlık gibi düşünülen 'Türk Devleti'nde cisimleşir." Mahçupyan ise Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişe dair tartışmaları şu şekilde özetliyordu:

> Dolayısıyla zaman geçtikçe devletin vazettiği "Osmanlı'dan kopuş" varsayımının gerçeklikten ziyade, ideolojik bir bakışı yansıttığı ortaya çıktı. Birçok gözlemci ve tarihçi, Türkiye Cumhuriyeti'nin bir kültürel kopuşu ifade etmekle birlikte, aynı zamanda Osmanlı ile siyasî bir süreklilik içinde olduğunu öne sürmeye başladı. Bundan kastedilen aynı tarih ve coğrafyanın devamlılığı değil; devletin topluma bakışında ve onu yönetmede ortaya koyduğu zihniyetin büyük ölçüde Osmanlı'dan devralınmış olmasıydı. Devlet geçmişten farklı bir ideolojik kurgulama yaratmış; ancak buna dayanarak ürettiği siyasette bir zihnî dönüşüm gerçekleştirmemişti.

Süreklilik ve kopuş eksenindeki bu iki dönemselleştirme tartışması AKP'nin iktidara geldiği 2002 yılı sonrasına da güncellenerek ve Erdoğan iktidarının kendini tarihsel bir *milat* olarak kurmasının da zeminini hazırladı.

Peki Alevîler gibi Türkiye'nin sürekliliği içindeki kopuşlarda kendi görünürlüğünü yönetememiş olduğu için büyük bedeller ödemiş ve bedel ödeme sürekliliğiyle travmatize olmuş bir topluluk için dönemselleştirme nasıl yapılabilir? Sözgelimi Cemal Salman *Lâmekândan Cihana: Göç, Kimlik, Alevîlik* kitabında, Alevîler için böyle bir dönemselleştirmeyi, yukarıda andığım kapalı coğrafi ve toplumsal yapıyı dönüştürdüğü için, göç deneyimi üzerinden yapmayı öneriyordu: Alevîlerin tahakküm altındaki dönemi (Cumhuriyet öncesi), temas ve tasarım dönemi (1919-1959); takiye, talep ve tehdit dönemi (1960-1979); toparlanma, teyakkuz ve temsil dönemi (1980 sonrası).

Bu tartışmalar ışığında ben Alevîlerin '80'lerinin 19-26 Aralık 1978 tarihlerinde Kahramanmaraş'ta yaşanan çatışmalardan 2 Temmuz 1993 tarihinde Sivas'ta Madımak Oteli'nin kundaklanmasına kadar uzanan bir 15 yılı kapsadığını düşünüyorum. Haklı olarak *katliam* olarak anılan ve Alevîlerin açıktan hedef alındığı bu saldırılar bir aidiyet olarak günümüz Alevîliğinin ve

bu aidiyet odağında gelişen taleplerin genel çerçevesini belirler. Sivas 1993, bu özgün inanç-kültürün kuruluşunda bir Vamık Volkan'ın *seçilmiş travma* kavramıyla değerlendirebileceğimiz *Kerbela Vakası*'ndan (680) itibaren devam eden bir tarihsel sürekliliğin son noktası olmuştur.

Devletin belirli unsurlarının da planlama aşamasında dahil olduğu, siyasî bir program kapsamında tarihsel olarak özgün bir aidiyeti hedef alan Kahramanmaraş'ta bir hafta içinde yüzün üzerinde insanın hayatını kaybettiği saldırıları sonuçlarıyla birlikte değerlendirdiğimizde bir *pogrom* (dinsel, etnik veya siyasî nedenlerle bir gruba karşı yapılan şiddet hareketi) olarak görmek mümkün. Birikim Yayınları'nın 1979 yılında yayımladığı *Maraş'tan Sonra* değerlendirmesinin de açıkça ortaya koyduğu üzere Maraş 1978, dış göçler ve bu süreçte biriken sermayenin kolaylaştırıcısı olduğu iç göçlerle Alevîlerin belirli kent merkezlerinde esnaf ya da eğitim yoluyla memur olarak görünür olmasına karşı duyulan rahatsızlığın, dönemin kutuplaşması içerisinde siyaseten seferber edilmesinin açık sonucudur. Kayıp sayısı ve tanık olunan şiddetin ayrıksılığıyla toplumsal hafızada aynı dönemde yaşanan benzer saldırılardan daha fazla yer tutmasına karşın Maraş 1978 bu dönemde yaşanan tek vaka değildir. '70'lerin ikinci yarısında keskinleşen toplumsal ve siyasal kutuplaşmaya koşut olarak Erzincan (1974), Malatya (Nisan 1978), Sivas (Eylül 1978), Kahramanmaraş (Aralık 1978), Çorum (Temmuz 1979) ve Hatay (Ocak 1980) gibi birçok şehirde benzeri saldırılar yaşanır.

Kelime Ata'nın *Kızıldan Yeşile: Sol, Alevîler, Alibaba Mahallesi ve Sivas'ta Dönüşen Siyaset* kitabında Sivas özelinde incelediği üzere bu süreçte yaşanan şiddet tek bir saldırı vakasına da indirgenemez. Sözgelimi, Sivas'ta Alibaba Mahallesi'ne yönelik ilk saldırı 3 Eylül 1978 tarihinde başlamış, Ecevit hükümetinin Maraş sonrası 14 ilde ilan ettiği sıkıyönetim sürecinde ve Ecevit azınlık hükümetinin sonlandığı 12 Kasım 1979 tarihi sonrasında farklı biçimlerde devam etmiştir. 1 Temmuz 1980 tarihinde Ali İleri isimli gencin karakoldan açılan ateş sonucu hayatını kaybetmesi 12 Eylül Darbesi öncesi yaşanan son ölümlü vaka olmuştur. İbrahim Yerden'in de otobiyografik *Biz Uzun Yolculuk: Bahadın-Pöhrek'ten Avrupa'ya Devrimci Mücadele* kitabında genişçe anlattığı benzeri bir süreç Yozgat'ın Bahadın kasabasında da yaşanır. 1976 yılında Sorgun Otogarı'nda Alevîleri hedef almaya başlayan şiddet olayları 1978 ve 1979 yıllarında solcu ve Alevî öğrencilere yönelik saldırılarla devam eder. Türkeş'in 1979 yılında Sorgun ilçesi ziyareti sonrasında Alevî öğrenciler ilçe merkezlerindeki liselere kayıt olmakta, resmî işlemler için il ve ilçelere seyahatlerde büyük zorluklar yaşarlar ve bunun sonucunda Yerden kuşağından birçok öğrenci lise eğitimlerine devam edebilmek için Ankara gibi akrabalarının bulunduğu büyük şehirlere göç etmek zorun-

da kalır. Bu sürecin sonunda şiddet olaylarının yaşandığı il ve ilçe merkezlerinden Türkiye'nin büyük şehirlerindeki gecekondu mahallelerine göçler başlar. Ata, bu süreci Alevîler açısından şöyle tanımlar: "Bu, Alevîlerin modernleşme ve şehirleşme tarihleri açısından irdelendiğinde travmatiktir zira dağ köylerinde en az beş asır sürdürülen kapalı hayat '50'li yıllarda dışarı açılmıştı ve Alevîler ilk kez şehirleşmişken artık o şehirlerin de güvensiz olduğunu acı bir tecrübeyle anlamışlardı."

12 Eylül Darbesi sonrasında '70'lerin ikinci yarısı başlayan şiddet askerî yönetim eliyle kurumsallaşır. Sıkıyönetim komutanlıklarının silah toplamak üzere Sivas ve Yozgat gibi illerin kırsallarında, Alevî köylerinde yaptığı operasyonlar '80 öncesi başlayan göçün devam etmesine neden olur. Yerden, darbenin hemen ertesinde eylül ve ekim aylarında askerî birliklerin Bahadın'ı birçok defa kuşattığını, ellerindeki listelere göre kasabada bulunan silahların teslim edilmesini istediğini, kasabadaki tüm erkekleri askerî nizamdan tempolu koşuya zorladığını aktarıyor.

Alevîlerin 1980'lerdeki Özel Bir Durağı: Dersim

12 Eylül Darbesi sonrası, 3K Doktrini çerçevesinde Kürt, Komünist ve Kızılbaş olarak tanımlanan toplumsal bir kümeye yönelik yaşanan tutuklamalar; toplumsal ve siyasî baskı ve işkence gibi kötü muameleler toplumsal yaşamı zorlaştırırken diğer yandan siyasî tüm kurumların ve derneklerin kapatılmış olması buna maruz kalan toplulukların bir arada hareket edebilmesini, bir dayanışma ağı kurabilmesini imkânsızlaştırmıştı. Bu dönem aynı zamanda devletin *Türk-İslâm Sentezi* olarak anılan yeni bir siyasî programı yürürlüğe koyduğu bir dönemdir. Buna göre kamusal hayatın tüm sathı millî bütünlüğünün korunabilmesi açısından Sünnî inanç ve katı bir milliyetçilik temelinde yeniden şekillendirilecektir.

Bu programın en sert uygulandığı yerel Tunceli olacaktır. Sözgelimi, 1980 sonrası askerî yönetim döneminde tek imam hatip lisesi Tunceli'de açılmıştır. Mesut Özcan'ın tesadüfen edindiği arşiv belgelerinden ve 1985 yılında yayımlanan *Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu* kitabından takip edebildiğimiz Doğu İrşat Heyeti çalışmalarından bu programın gerçek hayattaki yansımalarını izleyebiliyoruz. Askerî yönetimin Tunceli'ye vali olarak atadığı emekli General Kenan Güven tüm bu çalışmaların başındaki isimdir. Doğu İrşat Heyeti toplantılarının ilki 11 Nisan 1983 tarihinde yapılır; 13-15 Mayıs 1985 tarihlerinde ise Fırat Üniversitesi ev sahipliğinde, farklı disiplinlerden 29 bilim insanı ve 23 devlet görevlisinin katıldığı *Doğu Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadi Meseleleri Sempozyumu* gerçekleştirilir ve 3 Kasım 1985 tarihinde takipçi bir etkinlik olarak

Baba Sultan Sempozyumu düzenlenir. Tunceli merkez, Ovacık ve Pertek gibi yerelleri kapsayan ve akademik içerikte gözüken bu etkinliklerin temel amacı devletin icat ettiği bu yeni siyasi programın, devletin bekası açısından sorunlu görülen bölge halkına anlatılmasıdır. Halkı bilgilendirmeye ve bölgenin gerçeklerini gün ışığına çıkarmaya yönelik bu *eğitim* faaliyetlerine köylere cami yapılması ve çok çocuklu yoksul ailelerin çocuklarının tüm masrafları devlet tarafından karşılanmak üzere komşu illerdeki imam hatip okullarına yatılı olarak gönderilmesi gibi uygulamalar eşlik eder.

Özcan'ın ulaştığı ses kaydı ve fotoğraf gibi belgelerle hazırladığı *Darbe Yıllarında Dersim* ve Fırat Üniversitesi'nin 1985 yılında yayımladığı sempozyum kitapları Doğu İrşat Heyeti'nin çalışmaları konusunda önemli bilgiler içeriyor. Bu etkinliklerdeki konuşmalarında Vali Güven, daha önce Hatay'da da görev yaptığını, Türkiye Cumhuriyeti'nin bütünlüğüne yönelik tehdit oluşturan *çatlakları* yakından etüt edebildiğini söylüyor. Bu çatlakların Araplık-Türklük, Türklük-Kürtlük ve Alevîlik Sünnilik eksenlerinde açığa çıktığını ve misyonerlik gibi faaliyetlerle derinleştirilmeye çalıştığını söylüyor ve "Eee, şimdi devlet kendini korumayacak mı?" diye soruyor. Sempozyum kitabına yazdığı önsöz bu açıdan anmaya değer:

> Kültürel meseleler açısından... yıllardır istismar edilmek istenen zaman zaman da kullanılan insanlarımızın uyarılarak Türk Ulusunun bir parçası olduğunun vurgulanması, böylece Atatürk milliyetçiliğinde birlik ve beraberlik sağlanmasına katkıda bulunmak, yanlış telkinlerle bu camiadan koparılmış olanlara doğru yolu göstermek hedeftir.

Özal Açılımında Keşfedilen Siyasî Bir Özne: Alevîler

12 Eylül Darbesi sonrasında '70'lerin ikinci yarısında yoğun saldırılara hedef olan ve yoğun göç veren il ve ilçelerde yeni bir baskı dönemi kurumsallaşırken 6 Kasım 1983 tarihinde gerçekleşen genel seçimlerle Turgut Özal'ın liderliğinde ANAP'ın iktidara gelmesi Türkiye'de liberalizm odaklı sivilleşme döneminin de kapısını aralıyordu. 12 Eylül Darbesi'yle yaşanan ağır bir dönemin ardından siyaset sahnesi tekrar kurulurken artık kentlileşmiş olan Alevîler de sola olan küskünlüklerine işaretle siyaseten yolunu arayan ve seçimler açısından ağırlık kazanabilir bir topluluk olarak yeniden keşfediliyordu.

6 Eylül 1987 tarihinde Türkiye önemli bir anayasa değişikliği referandumuna hazırlanıyordu. 12 Eylül öncesi Demirel, Ecevit ve Erbakan gibi siyasî liderlerin yasaklarının da kaldırılmasını öngören referandum birçok aktör açısından önem taşıyordu. Yasaklı liderlerin yeniden siyasete girmek üze-

re kurdurduğu ama yasaklar nedeniyle perdenin arkasından yönettiği DSP, Doğru Yol Partisi (DYP) ve RP gibi partiler tabanlarını *Evet* anlamına gelen mavi rengin etrafında toplarken iktidarı paylaşmaya hazır olmayan Özal ise devletin tüm olanaklarıyla *Hayır* anlamına gelen turuncu rengini merkeze alan bir propaganda süreci yürütmüştü. *Nokta* dergisi 6 Eylül 1987 tarihinde yayımlanan ve kapağından *1987: Allah Referandumunuzu Versin* gibi sert bir başlıkla seslenen sayısında tarafların bu süreçte *Yunan mavisi* ve *nonoş turuncusu* gibi ifadelerle nasıl düzeysiz bir propaganda etrafında kutuplaştıklarına odaklanmıştı.

İlk 1964 yılında düzenlenen ve Alevîliğin görünürlük kazanması açısından en önemli etkinliklerden biri olan Hacı Bektaş Veli Şenlikleri, düzenleyici derneğin kapatılması nedeniyle 12 Eylül'den sonra 1984 yılına kadar kaymakamlık tarafından düzenlenmişti. Bu tarihten sonra yeniden sivilleşen etkinlik, dönemin Türkiye'sinde Alevîler açısından önemli bir buluşma vesilesi oluyordu. Bu nedenle her yıl ağustos ayında düzenlenen şenlik, 1987 yılında Anayasa Referandumu yaklaşırken DYP ve ANAP'lı siyasîlerin akınına uğramıştı. 1980 öncesi yaşanan saldırılar ve 12 Eylül sürecinde maruz kaldıkları baskılar nedeniyle Alevîlerin sol siyasetlerle kurduğu ilişkinin çözüldüğü düşüncesine dayanan bu yakınlaşma iki rakip siyasî parti açısından yaklaşan ve kıyasıya geçeceği düşünülen referandumda birbirlerine karşı üstünlük sağlamak amacını taşıyordu. Nitekim, Alevîlerin 6 Kasım 1983 seçimlerinde ANAP ve Halkçı Parti arasında kaldığı biliniyordu. 1984 yılındaki yerel seçimlerde ise Sivas ve Kırıkkale gibi bazı Alevî yerellerinde tarihte ilk kez sağ partiler öne geçmişti. Seçmenlerin yüzde 93'ünün oy kullandığı 1987 Referandumu Türkiye siyasî tarihinde katılımın en yüksek olduğu seçim oldu. Oyların yüzde 50'si *Evet* kefesinde kalırken *Hayır* sadece yüzde bir oyla kaybetmiş ve böylece 12 Eylül Anayasası'nın siyasî yasakları düzenleyen 4. geçici maddesi yürürlükten kaldırılmıştı.

Bu dönemin seçim sonuçları ve Alevîlerin siyasî tutumları ayrı bir inceleme konusudur ancak tartışmanın devamı açısından burada kısaca değinilebilir. 29 Kasım 1987 tarihinde düzenlenen genel seçimlerde ANAP oyların yüzde 36'sını alarak birinci parti olurken Erdal İnönü liderliğindeki Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) yüzde 24 oyla ikinci, Süleyman Demirel'in DYP'si ise yüzde 19 oyla üçüncü partidir. 20 Ekim 1991 tarihinde düzenlenen genel seçimlerde ise Demirel'in DYP'si yüzde 27 oy oranıyla birinci parti olurken cumhurbaşkanı olan Özal'ın ardından genel başkanlık koltuğuna oturan Mesut Yılmaz liderliğindeki AP yüzde 19 oyla ikinciliğe düşer. İnönü'nün SHP'si ise yüzde 20 oyla üçüncü parti olur ve Ecevit liderliğindeki DSP'nin oyu yüzde 10 kalır. Bu seçimlerin bir diğer önemi ise yasakların ardından RP'nin liderliğine geçen Erbakan'ın yüzde 16'lık bir oy oranıyla siya-

set sahnesine geri dönmesidir. 12 Eylül Darbesi'nden sonra ilk yerel seçimler ise 25 Mart 1984 tarihinde düzenlendi. Özal liderliğinden AP oyların yüzde 41'ini alırken İnönü liderliğindeki SHP yüzde 23 oyla ikinci parti oldu. Demirel yasaklı olduğundan Yıldırım Avcı'nın liderlik ettiği DYP ise oyların yüzde 13'ünü alarak üçüncü parti oldu. 26 Mart 1989 tarihinde düzenlenen yerel seçimlerde ise SHP oyların yüzde 28'ini olarak birinci parti oldu ve toplam 1984 belediye başkanlığının yüzde 32'sine tekabül eden 652 belediye başkanlığını kazandı. 1980 öncesi Alevîlere yönelik şiddet olaylarına sahne olan Kahramanmaraş ve Sivas'ta RP; Yozgat'ta ise MÇP seçimin galibi oldu.

Sivas özelinde dönemin tanıklarıyla yaptığı mülakatlar ışığında Kelime Ata, Alevîler açısından '80'lerin ikinci yarısı için oldukça önemli bir çıkarımda bulunuyor. Öncelikle, Sivas ilinin 1978 yılından itibaren 12 Eylül (1980), 1990, 1993 (Sivas Katliamı), 1995 (köy boşaltmaları) ve 1997 (PKK'nin bölgeye verdiği önemi imlemesi açısından şehri Koçgiri Eyaleti ilan etmesi) gibi duraklarda büyük bir siyasî şiddete maruz kaldığını ve bunun sonucunda Alevîsizleştirildiğini söylüyor. Fakat bu sürecin öngörülemeyen bir sonucu Alevîlerin büyük kentlere ve yurtdışına göçlerle kazandığı deneyime dayanarak siyasetle farklı bir ilişki kurması oluyor. 1987 seçimlerinde Sivas 1 Nolu Seçim Çevresi'nde Ziya Hâlis ve Hüseyin Çavuşoğlu ve 1991 seçimlerinde ilk dört sıranın hepsinde Alevîler olması, üyesi oldukları partinin içinde dahi *hepsi Alevî* şikâyetlerinin başlaması, Sivas'taki sendikalarda ve yeni yeni oluşmaya başlayan derneklerde Alevî görünürlüğünün artması bu sürecin bir sonucu olarak değerlendiriyor. Dolayısıyla tarihsel Alevî coğrafyaları Alevîsizleşirken Alevîlerin Alevîleştiği, Alevî olarak görünür olduğu bir dönem yaşanıyor.

Alevîliğin Bir İnanç-Kültür Olarak Uyanışı

Bu yeni süreçte Alevîler açısından saldırılardan kaçıp sığındıkları Ankara, İzmir ve İstanbul gibi büyük şehirlerde yeni bir dönem başlamıştı. 12 Eylül Darbesi'yle kapatılmış olsa da 1950'lerden itibaren iç göçlerle kentlileşmeye başlayan Alevîlerin halihazırda bir örgütlenme deneyimi vardı. Siyasî tüm parti ve derneklerin kapatıldığı bu dönemde yöre dernekleri, Alevî köylerini büyük şehirler ve göç edilen Avrupa kentleriyle ilişkilendiren önemli bir aktör olarak karşımıza çıkıyor ve bir inanç-kültür olarak Alevîliğin taşıyıcılığını yapıyor. Bunun yanı sıra kentlileşmiş ilk kuşak Alevî gençliğinin '80'lerde üniversitelerde açılan öğrenci dernek ve kültür topluluklarıyla Alevîlikle müzik ve semah gibi daha kültürel bir zeminde yeni bir ilişki kurmaya başladığı not edilmeli. Boğaziçi Üniversitesi'nin yakınındaki Hisarüstü Mahallesi, Ankara Üniversitesi'ne komşu Mamak Mahallesi gibi alanlarla

temasın Alevîliğin kültürel aktarımı açısından önemli buluşma noktaları olduğu görülüyor.

Nitekim '80'lerde siyaseten yeniden görünmez kalan, kalmayı tercih eden Alevîlerin müzik alanında önemli bir Rönesans geçirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Arif Sağ'ın *İnsan Olmaya Geldim* (1983) albümü ve albümden önce 1982 yılında İstanbul Şan Tiyatrosu'nda verdiği konser; Muhlis Akarsu, Arif Sağ ve Musa Eroğlu'nun ilki 1987 yılında yayınlanan ve yedi serilik *Muhabbetler* serisi; Adil Arslan'ın Berlin'de çıkarttığı *Batı Doğu Divanı* (1986), Grup Yorum'un *Sıyrılıp Gelen* (1986) ve *Türkülerle* (1989) ve bir ayağı Almanya'da olan Hasret Gültekin'in *Gün Olaydı* (1987) albümleri Alevîliğin bir anlamda müzik alanındaki rönesansını temsil eden önemli çalışmalardır. Stokes'un (1992) işaret ettiği üzere '70'lerin sonundan itibaren küresel olarak yaygınlık kazanan kaset kültürü; sadece Alevîler açısından değil tüm dünyada egemen devletlerin baskıladığı topluluk, düşünce ya da siyasetlerin seslerini yaygınlaştırabilmelerini sağlamıştı.

Müzik alanında yaşanan bu canlanmayı Alevîlik üzerine yayınlarda yaşanan bir patlama izleyecekti. Bunlardan ilki ve en önemlisi Cemal Şener'in 1988 yılında yayımlanan *Alevîlik Olayı: Toplumsal Bir Başkaldırının Kısa Tarihçesi* olacaktır. Şener'in çalışmasını nasıl takdim ettiği Alevîliğin '80'lerde geçirdiği dönüşümü anlamak açısından oldukça önemli:

> Araştırma, okuyucuya Alevîlik Olayı'nın dününü ve bugününü vermeyi amaçlıyor. Ama bir yönü ile, Alevîliğin dünü ve bugünü deyince Alevîliğin her şeyi anlaşılmamalı. Olaya, Alevîliğin sosyal mücadeleler tarihindeki yeri açısından bakmaya çalıştım. Yani araştırma; Alevîliğin dinî açıdan incelenmesi değil... Araştırma bir edebi-folklorik araştırma da değil... Bunlardan başka; bu araştırma bir saha araştırması (sosyolojik-antropolojik) da değildir... O halde yaptığım araştırma nedir? Alevîlik, bence ülkemizde az bilinen bakir bir konu. Bilenen şeylerde, doğru bilgiden çok, ön yargı eksik ya da yanlış bilgilerden ibarettir. Bugün ülkemizde ortalama olarak yaklaşık 20 milyon insan kendisini Alevî kabul ediyor. Bu kadar insan kendi tarihini çok az ve basma kalıp bilgilerle biliyor (1970'lerden beri Türkiye'de siyasî faaliyetleri takip eden birisi... en olmadık konularda paneller, açık oturumlar dinlemiş ama 20 milyona yakın insanı ilgilendiren bu konuda benzer bir etkinlik görmemiştir.). Bu çok ilginç olsa gerek... Araştırma, Alevîliğin çağımızdaki özelliği olan eşitlikçi, özgürlükçü, bölüşümcü, demokrat, hümanist bir toplumsal muhalefet hareketi olmasının tarihsel-toplumsal gelişimini vermeye çalıştı... Araştırma, Alevîlik konusunda bilgilenmek isteyenler için bir başvuru kaynağı olursa amacına ulaşmış olacaktır. Dileğim bu konunun yeni çalışmalarla zenginleşmesidir.

Kitabın üçüncü baskısında kendisine ulaşan okur mektuplarına da yer verir Şener. *Bir Alevî Genci* adlı mektup N. Kılıç imzalıdır ve 16 Eylül 1989 tarihini taşır:

> Ayrıca evdekiler herkese Alevî olduğumuzu söylememezi istiyordu... Bütün bu sorular sizin kitabınızı okuyunca cevap buldu. Kitabınız sayesinde ne olduğumu öğrendim... Ayrıca kitabınızı okuduktan sonra Alevîliğimde gurur duymaya da başladım. Size bunun için teşekkür ediyorum... Mademki Türkiye'de 20 milyon Alevî var, o halde bunca insana bazı haklar, artık verilmelidir diye düşünüyorum... Okullarda din dersleri zorunlu olmamalıdır. Alevîler, öğrenmek zorunda olmadıkları şeylerden sınava girmemelidir... Eğer bir örgütlenme oluyorsa buna ben de katılmak isterim. Hakkımızı aramalıyız. Bunca yıldır susmuşuz ve hiçbir şey elde etmemişiz. Artık sesimi duyurma zamanı gelmiştir.

Bu iki alıntıda Alevîlerin '80'lerini anlamak açısından birkaç nokta önem kazanıyor. Öncelikle "artık" vurgusuyla (ki bu dönem Avrupa'da çıkan dergilerde de bu ifade sıkça yer alıyordu) bir uyanış çağrısı Alevîliğin görünürlüğüne sahip çıkılacağı konusunda açık bir irade beyanı olarak okunuyor. Fakat bu görünürlüğün nasıl yönetileceği konusunda da belli ki açık bir çerçeve henüz oluşamamış. Şener, bir yandan sol siyasetlerin Alevîleri sahipsiz bıraktığına vurgu yaparken diğer yandan da Alevîliğin kızıl rengini tümüyle terk ederek salt bir inanç olarak ifade edilmesine taraf olmadığını söylüyor satır arasında. Bugün halen Alevîlerin talepleriyle ilgili tartışmalarda gündeme gelen Alevîlerin demografik hacminin ne olduğu sorusuna "20 milyon" olarak cevap verilmiş olması da önemli bir diğer not.

Şener kitabının *Sonuç Yerine* bölümünde, Alevîliğin görünür olmasının çağırabileceği tepkilerin farkında olarak bugün halen geçerli olan Alevî taleplerine dair genel bir çerçevede çizer:

> Alevîler bugün ülkemiz nüfusunun önemli bir çoğunluğunu oluşturuyor... Fakat Alevîler, tarihimizin hiçbir döneminde demokratik olarak temsil edilmemiştir. (Cumhuriyet döneminde de yok sayıldılar, azınlık hakları verilmedi.). O halde Alevîlere karşı tarihsel bir haksızlık söz konusu değil midir? Bu haksızlığa karşı olmak da her insanın insan olmasının gereğidir. Bunu savunmak bölücülük, ayrımcılık değil, birleştiriciliktir, kardeşliktir.

Nitekim Şener'in kitabı bu dönem Alevîlik üzerine kaleme alınmış ilk eser değildir. Nur Cemaati'nin önde gelen isimlerinden olan Mehmed Kırkıncı Alevîliğin gündeme geldiği 1987 yılında *12 Soruda Alevîlik Nedir?* kitabını yayımlamıştı. Belli ki 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında Alevîliğin ilk kez görünür olduğu dönemde olduğu gibi İslâmi kesim de gelişmeleri yakından

izlemektedir. Kırkıncı'nın kitabındaki bazı ifadeler konunun o dönemde bu cenahta nasıl anlaşıldığına ışık tutuyor:

> Zaten Alevî-Sünnî ihtilafını canlı tutmak, Müslümanlığa zarar vermekle beraber, Alevîliğe de bir şey kazandırmış değildir. Bu ihtilafların devam ettirilmesi, gönlü Hz. Ali efendimiz gibi, Allah'a muhabbetle dolu, ilim, ibadet ve fazilette onu rehber tutan bir gençlik de ortaya çıkarmamıştır. Kışkırtmaların hepsi din düşmanlarının, vatan hainlerinin, Allah'ı Peygamber'i tanımayanların işine yaramıştır... Birlik ve beraberliğimizle, bizi öteden beri yıldırmayı hedef alan Avrupa ve Rusya'ya mukavemet etmek ve onların her çeşit Meş'um oyunlarını bozmak mecburiyetinizdeyiz. Buna muvaffak olursak işte o zaman bahtiyar ve mutlu bir millet ve devlet hayatına kavuşmuş olacağız.

Kim olduğu konusunda pek fazla bilgi olmadığından mahlas olabileceğini düşündüğüm Tarık Mümtaz Sözengil ismine 1991 yılında basılan *Kuran Dışında Yaşanan İslâmiyet Dizisi 1: Tarih Boyunca Alevîlik* kitabı da Alevîlerin bir iç güvenlik meselesi olduğu çizgisinde devleti görevi çağırıyordu:

> Alevîlerin, buraya kadar anlatmaya çalıştığımız hatalı yönleri Kuran'dan uzaklaşmalarından kaynaklanmaktadır... Alevîlerin Kuran'a sarılmasında Diyanet Teşkilatına da büyük görev düşmektedir. Alevîler, ne yazık ki bugün Türkiye'de Anayasa'nın teminatı altına alınan din eğitiminden yeterince yararlanamamaktadır. Çünkü bazı din adamları, görevli olarak gittikleri Alevî köylerinde bu kitleyi Kuran'a davet edecekleri yerde, onlara kendi yöntemleriyle fanatik vaazlar verebilmektedir... Alevîler Marksizme kaymaya başlamıştır... Devletin acil olarak Alevî vatandaşlarımıza sahip çıkması, onlara her konuda eğitim ulaştırması ve Sünnî kitle ile kaynaşmasını sağlaması gerekmektedir.

Bu yöndeki yayınların yanı sıra, Londra merkezli faaliyet gösteren ve Londra'da 1991 yılında açılan ilk Alevî derneğinin de kurucusu olan TKP İşçinin Sesi hareketinin lideri Rıza Yürükoğlu'nun 1990 yılında yayımladığı, *Okunacak En Büyük Kitap İnsandır: Tarihte ve Günümüzde Alevîlik* kitabıysa Alevîlik ve sol siyaset arasında bağı korumak yönündeki en önemli örnekti. Yürükoğlu kitabın önsözünde şöyle sesleniyordu:

> Birinci basıma ön söz: 1962-68 arasında devrimci harekette yer alanlar Alevîliğin, Türkiye'de sosyalist hareketin gelişmesinde oynadığı rolü iyi bilirler. Bizler okul sıralarında, şimdi kimilerinin dinci, gerici, yobaz dedikleri Alevî türküleriyle sosyalizmi bulduk. O türkülerle devrimci harekette yer aldık. O gün bugündür Alevîliğin dostu bir devrimciyim. (tartışma süreci) bu konu neden gerekti sorusu değil, neden Alevîliği devrimci hareket bugüne dek ciddi biçimde incelemedi?

1992 yılında ise '70'lerin sonunda Almanya'da ilk bağımsız Alevî hareketi olarak ortaya çıkan Yurtseverler Birliği'nin oluşuma katkıları olmuş, Maraş 1978'den bir yıl sonra Berlin'de *Türkiye Gerçeğinde Kerbela* isimli döneminde oldukça ses getiren ve Avrupa'da turneye çıkan bir tiyatro sahnelemiş Ali Haydar Celasun'u Londra'ya konuk ediyor ve yaptıkları söyleşileri kitaplaştırıyorlardı. Celasun bu tarihte Ağuçanlı Ocağı'ndan geliyor olmasına dayanarak beş yıldır cem yürütmeye başlamıştı. Londra merkezli bu çalışmalar olurken 1989 yılında Hamburg'da düzenlenen ilk Alevî Kültür Haftası'yla 1970'lerin sonundan itibaren sürmekte olan ve 1980 yılına gelindiğinde Almanya'da otuza yakın şehirde örgütlenmiş ve federasyonlaşmış Yurtseverler Birliği süreci nihayetine varıyor ve Alevîliği kamusal alanda görünür kılmak amacıyla 12 Eylül Askerî Darbesi sonrası sönümlenen yerel ağlarını Alevî Kültür Merkezi ismiyle yeniden canlandırıyordu. Bu dönem Almanya'da yapılan en önemli çalışmalardan biri, Kültür Haftası için hazırlanan metnin Türkiye'ye ulaştırılması ve 1990 yılında *Cumhuriyet* gazetesinde *Alevîlik Bildirgesi* olarak yayımlanmasının sağlanması olmuştu. Avrupa'daki uyanışın önemli merkezlerinden Hamburg Alevî Kültür Merkezi ise Nejat Birdoğan'ın *Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevîlik* (1990) kitabını basmış ve Türkiye'de satışa sunulmasını sağlamıştı.

Vecihi Timuroğlu 1991 yılında basılan *İnançları Uğruna Öldürülenler* kitabında ise "...ölümleri kendi toplumsal sınırlarını aşmış, resmî görüşe karşı durmuş" Alevîlerin zalimin karşısında mazlum duruşunun tarihî bağlamını "Agis IV, Sokrates, Hallacı Mansur, Baba İshak, Nesimi, Pir Sultan Abdal, Bedreddin, Ali, Giordano Bruno, İlhan Erdost, Babek, Thomas More ve Deniz Gezmiş" gibi isimlerle bir devamlılık içinde ele alıyordu.

Seksenlerin ikinci yarısından Sivas 1993'e kadar Alevîlik üzerine yüzün üzerinde kitap basıldığı düşünülüyor. Burada sıralanan öncü örneklerdeki tartışmaya bakıldığında 1987 yılında düzenlenen Hacı Bektaş Veli Şenlikleri'yle siyasî bir özne olarak keşfedilen Alevîliğin kazandığı görünürlüğün nasıl yönetileceği meselesinin sadece Alevîleri ilgilendiren bir konu olmadığı anlaşılıyor. Nitekim bu durumun farkında olan eli kalem tutan Alevîler de hemen sürecin başında rahatsızlıklarını ve uyarılarını not ediyordu. Sözgelimi, İsmet Zeki Eyuboğlu'nun *Sömürülen Alevîlik* (1991) ve Reha Çamuroğlu'nun *Günümüz Alevîliğinin Sorunları* (1992) kitapları bu kapsamda not edilebilir. Eyuboğlu kitabı neden yazdığını açıklarken şunları not ediyordu:

> Anadolu uygarlığının gelişim çizgisi üzerinde şeriatın ilerletici bir etkisi görülmemiştir, şeriat yapısı, içeriği gereği yalnızca Arap anlayışıyla gelen bir düşüncenin yaşatılmasını, uygulanmasını ister, kendinden olmayanı dışlar. Bu

> dışlamanın en büyük engeli Alevîliktir. İşte bu özelliği nedeniyle, Alevîlik kimi yazar çizerin elinde yeni bir sömürü aracına dönüştürülmüştür... Son yıllarda, Türk basınında, Alevîlik'e karşı kapsamlı bir ilginin arttığını, birçok derneğin kurulduğunu görüyoruz. Basında, Alevîlikle ilgili yazı yazanların, açık oturumlarda bu konuda konuşanların, tartışmalara katılanların daha önceleri bu sorunların adlarını bile bilmediklerini biliyoruz. Bu yerden bitme, gökten inme ilgi nereden geliyor?

Çamuroğlu'nun şu notu ise '80'lerin hemen sonunda 2009 yılında düzenlenen Alevî Çalıştayı'na çok benzer bir açılım süreci yaşandığını düşündürüyor:

> Türkiye özellikle 1987'den sonra dünyada meydana gelen değişikliklere paralel olarak bir dizi değişiklik yaşadı. Bu değişiklik süreci içinde daha önce dokunulamaz, ağza alınamaz olan birçok konu açıkça tartışılmaya ve hatta en "yetkili" ağızlardan ifade edilmeye başlandı. Alevîlik de bu süreçten payını almıştır.

Bu dönemki yayınlar arasında İlhan Selçuk, Gencay Şaylan ve Şenay Kalkan'ın *Türkiye'de Alevîlik ve Bektaşilik* (1992) kitabını özellikle anmak gerekiyor. 6-12 Mayıs 1990 tarihlerinde *Cumhuriyet* gazetesi için hazırladıkları *Günümüzde Alevîlik* yazı dizisinin kitaba çevrilmiş hali olan kitap dönemin önemli Alevî isimleriyle takipçi mülakatları, yazı dizisine yönelik gönderilmiş okur mektuplarını ve Alevîlik Bildirgesi'ni de içeriyor olmasıyla bir anlamda 1987 yılından itibaren yaşanan Alevîlik uyanışının bir muhasebesi olarak görülebilir. Bu mektuplar arasında kendisini Göreşanlı (Tunceli) bir Alevî dedesi ve Almanya Alevîler Birliği'nin kurucusu olarak takdim eden Süleyman Cem'in şu notu Alevîliğin görünür olduğu süreçte Avrupa'nın başından itibaren önemli bir referans noktası olduğunu görüyoruz: "Biz kendi ülkemizde bu hoşgörülü, demokratik ortamı niye bulamayalım? Alevîlik Türkiye'de mayınlı tarla olmaktan çıkarılmalıdır. Bunu sağlamak da öyle çok zorlu değil. Yeter ki demokrasinin gereklerine uyulsun."

Dönemin Dergilerinin Özel Sayılarında Alevîlik Tartışması

Alevîliğin '80'lerde geçirdiği dönüşümün bir anlamda arkeolojisini yapabilmek için dönemin bir dizi dergisinin Alevîlik üzerine çıkardığı özel sayılar oldukça değerli bir malzeme sunuyor. 1987 ve 1993 tarihleri arasında, Türkiye kamuoyunun farklı kesimlerine seslenen dergilerde Alevîlik üzerine 16 özel sayı hazırlandığını görüyoruz. Bu özel sayılar tarih sırasına göre şöyle sıralabilir:

Yeni Gündem, yıl 4, sayı 77, 23-29 Ağustos 1987

Yeni Gündem, yıl 4, sayı 78, 30 Ağustos-5 Eylül 1987

1. *Yeni Gündem*: Tanıl Bora, Hatice Aydoğdu ve Şazimet Değerli tarafından hazırlanan *Alevîliğe Ne Oluyor? Dini ve Toplumsal Görenekleri, Siyasî Konumları Değişiyor* (23.08.1987).
2. *Yeni Gündem*: *İslâmiyet'in Anadolulaşması: Anadolu Alevîliği* (30.08.1987).
3. *Nokta*: Alper Görmüş, Serhat Öztürk ve Ayşe Özberki tarafından hazırlanan *Alevîlik Tarihe Karışıyor: Dinsel, Kültürel ve Politik Bir Yok Oluşun Öyküsü* (27.09.1987).
4. *Yeni Gündem*: *Arif Sağ SHP'ye niçin girdi? "Alevî Şovenisti Değilim"* (25.10.1987).
5. *2000'e Doğru*: Gülden Aydın ve Selami İnce tarafından hazırlanan *Alevîlere Sünnî İmam: Nerede Kaldı İnanç Özgürlüğü* (19.02.1989).
6. *Nokta*: *Alevîler "Artık Susmayacağız" Alevî Düşüncesi Son Yıllarda Büyük Bir Canlılık İçinde* (13.05.1990).
7. *Nokta*: *Alevî Dedesi Musa Ateş'le Söyleşi ve Radikal İslâmcıların Alevîlik Hakkındaki Görüşleri* (20.05.1990).
8. *2000'e Doğru*: Hasan Yalçın, Soner Yalçın, Gülden Aydın ve Ayhan Yalçınkaya tarafından hazırlanan *Özal'ın Gizli Gölbaşı Toplantısı: Devletin Alevî Oyunu* (03.06.1990).

9. *Demokrat*: Yaşar Kambur'un da katkı sunduğu *Alevîler Üzerine Politik Oyunlar* (01.07.1990).
10. *2000'e Doğru*: Gülden Aydın tarafından hazırlanan *Alevî Oyları Nereye?* (29.09.1991).
11. *Mürşid*: *Niçin Birleşmeliyiz* (Almanya'daki Alevî Cemaatleri Federasyonu'nun yayın organı, 01.10.1991).
12. *Nokta*: Miyase İlknur'un da katkı sunduğu *Diyanet'te Alevîler için Gizli Toplantı* (15.12.1991).
13. *Nokta*: Miyase İlknur tarafından hazırlanan *Alevî Aydınlar Patladı: "Diyanet Bizi Bölmeye Çalışıyor"* (22.12.1991).
14. *2000'e Doğru*: Hikmet Çiçek, Soner Yalçın tarafından hazırlanan *Devlet Alevîleri Böldü* (03.05.1992).
15. *Diyanet Dergi*: *Bitmeyen Çile: Başörtüsü, Gündem* (DİB'in resmî yayın organı, 01.01.1992).
16. *İzlenim*: *Türkiye'de Alevîlerin Kimlik Sorunu* (01.05.1993).

Nokta, yıl 5, sayı 38, 27 Eylül 1987.

Bu dergiler tarandığında Alevî uyanışına dair genel çerçevenin ve Alevî taleplerinin görünürlüğünün ilk gününden itibaren belirgin olduğu görüyoruz. Alevîlerin '60'lardan itibaren kentleşmeyle siyasete katılmaya başlamış olmaları, iç ve dış göçlerle birlikte coğrafi ve toplumsal olarak kapalı konumlarını aştıkları, bununla birlikte sol düşüncelerle eklemlenerek dönemin siyasal kutuplaşma sürecinde (tarihteki benzeri vakalar hatırlatılarak) şiddete maruz kalmaları fakat buna karşı sahipsiz bırakılmaları ve 12 Eylül Darbesi sonrasında dünyadaki gelişmelere de koşut olarak bir muhasebe sürecine girmiş olarak artık susmayacakları şeklinde özetlenebilecek bir genel çerçeve. Bu genel çerçevenin içerisinde ise "mum söndü" yaftası, Avrupa'da ve Türkiye'de Alevî cenazelerinin camilerde kötü muamele görmesi, Alevî köylerine zorunlu cami yapılması ve din dersi gibi ayrımcılık örnekleri; kentleşmeyle ibadetlerin unutulmaya yüz tuttuğu; DİB örneğinde olduğu gibi Alevîliğin kamu kaynakları kullanan kurumlarda temsil edilmiyor olması öne çıkan meseleler olurken ancak 1990 yılında yayımlanan *Alevîlik Bildirgesi*'ne gelindiğinde somut talepler şeklinde ifade edilmeye başlandığı görülüyor.

Alevîlerin nüfusu 12, 15, 20 ve 25 milyon gibi sayılarla ifade edilirken oy potansiyelleri ise 7 milyon tahmin ediliyor.

Bu özel sayılara baktığımızda, Sivas 1993 sonrasına kadar Türkiye'de pek bilinmeyen Avrupa'daki Alevî hareketinin de bir görünüp bir kaybolduğunu görüyoruz. Sözgelimi, *Nokta*'nın 13 Mayıs 1990 tarihli *Alevîler: "Artık Susmayacağız"* sayısında İsmail Elçi Almanya'da 1987 yılından itibaren Avrupa'da kurulan 14 derneğin bir federasyon altında birleşmek üzere çalıştığını söylerken İzzettin Doğan ise Alevîliğin İslâm'ın Türklere özgü bir yorumu olduğunu sonra Alevîliğin gündeme gelmesinin Türkiye'nin stratejik çıkarları açısından önemli olacağını belirtiyor ve bunu "Türkiye, AT'ye gerçekten girmek istiyorsa Alevî düşüncesinden daha iyi bir yardımcı bulamaz. Çünkü Batı, İslâm'ı Sünnî yorumuyla benimseyen bir devleti bünyesine almaz," sözleriyle gerekçelendiriyordu. *2000'e Doğru* dergisinin 3 Mayıs 1992 tarihli *Devlet Alevîleri Böldü* sayısında ise DİB'in Avrupa'daki derneklere el attığı ve buna karşın Nejat Birdoğan'ın Avrupa'daki dernekler arasındaki fikir ayrılıklarına işaret ettiği okunuyor.

Tüm sayılarda Arif Sağ, Cemal Şener, Celalettin Ulusoy, İzzettin Doğan ve Mustafa Timisi gibi dönemin önemli Alevî simalarıyla, Karacaahmet Türbesi ve Hacıbektaş Veli Derneği başta olmak üzere Amasya, Çorum, Malatya ve Tokat gibi yerellerdeki Alevîler ya da bu yerellerin büyükşehirlerdeki yöre dernekleri, başta sol partilerde siyaset yapmış Alevîlerle ve ANAP, DYP ve SHP gibi partilerden siyasetçiler, solcu ve Alevî entelektüel ve sanatçılara ve elbette ki karşı cenahtan Abdurrahman Dilipak ve Fehmi Koru gibi İslâmcılarla mülakatlara da yer verilmiş.

Hızla görünürlük kazanan Alevîliğin nasıl tanımlanacağı meselesinin farklı aktörler açısından öncelikli bir gündeme dönüştüğü bu mülakatlarda görülüyor. Tümüne yer vermek mümkün değil fakat bazıları Alevîliğin modern Türkiye tarihi boyunca neden bir mesele olarak kaldığını anlamak açısından not edilebilir. Sözgelimi, Alevîlerin siyasal bir özne olarak keşfedildiği 1987 yılındaki Hacı Bektaş Şenlikleri vesilesiyle hazırlandığı anlaşılan *Yeni Gündem* dergisinin ilk özel sayıda görüşüne başvurulan Ankara Aydınlar Ocağı Başkanı Şükrü Er'in, "Biz herkesi Müslüman ve Türk olarak görüyoruz. Nüans olacak ama bunlar önemli değil. Yalnız, Alevîler Sünnîlere oranla daha fevri ve daha hırçındır. Bu millet Ermenilerle, Rumlarla birlikte yaşamıştır. Bunlarla niye yaşamasın?" (*Yeni Gündem*, 29.08.1987: 23) sözlerine bu ilk sayı çok talep gördüğü için hemen bir sonraki hafta tekrar Alevîliğe odaklanan derginin takipçi sayısında Yusuf Lengeranlı isimli bir okur mektubunda şöyle cevap verir: "Bunlar dediği şahıslar özbeöz Türk değiller mi? Azınlık olarak mı görüyor?" (*Yeni Gündem*, 30.08.1987: 18). Antakya'dan mektup gönderen Timur Karaoğlu ise "Hatay Alevîleri temsil edilmemiş," diyor.

Bu takipçi sayıda yer alan bir haberden anlaşılıyor ki sağ siyaset de 1987 Şenlikleri'ni takip etmiş. 2002 genel seçimlerine gidilirken Ruşen Çakır'a verdiği mülakatta Alevîlerin de toprak talebi olduğu gibi asılsız bir iddiayı ortaya atan Abdülkadir Sezgin DİB başmüfettişi olduğu yıllarda ilişki içinde olduğu ülkücü *Yeni Düşünce* dergisinden aktarılan şu alıntılar not edilebilir: "Sokaklar sarhoş, ayyaşlara kalmış. Daha yaşları 15'ten küçük çocuklar sarhoşluğun etkisinde beyinleri yıkanmaktaydı. Zaman zaman genç kızlar da sarhoşluktan ne yaptığını bilmemekteydi... 1 Mayıs gösterilerine dönüştürülmeye çalışılan Hacı Bektaş şenlikleri bir siyasî partinin mitingi havasından kurtarılamadı."

Alevîlik üzerine olan bu ilk özel sayıya *Zaman* gazetesi genel yayın yönetmeni sıfatıyla görüş bildiren Fehmi Koru'nun ise bugün halen Alevîlerin eşit yurttaşlık talebi gündeme geldiğinde siyasal İslâmcı kesimde karşılaşılan en genel tutumu aldığını görüyoruz: "Ben şimdiye kadar açıkça Alevî olduğunu söyleyen bir kişiyle karşılaşmadım. Bunu çok tuhaf buluyorum. Kendilerini Sünnî hissetmeyen, Alevî olduğunu anne babasından duymuş ancak Alevîlik hakkında bilgi sahibi olmayan insanların eğitilmesi gerektiği kanısındayım. DİB de Alevîlere yönelik yayın yapmalı ve gerçek İslâm düşüncesini tanıtmalıdır," (*Yeni Gündem*, 29.08.1987: 23).

20 Mayıs 1990 yılında yayımlanan *Nokta* dergisinin özel sayısına *radikal İslâmcı, gazeteci-yazar* sıfatıyla konuşan Abdurrahman Dilipak'ın çizdiği çerçeve ise Koru'nun eğitilmeliler önerisinin bir adım sonrasını betimliyor olmasıyla önemlidir:

> Türkiye'de bahsedilen şekilde bir Alevî sorunu olduğunu sanmıyorum. Özel bir sorun yok, ayrıcalıkları da yok. Öteki vatandaşlarımızın karşılaştıkları sorundan onlar da pay alıyorlar... Alevîler, Cumhuriyet döneminde dinî olmaktan çok ideolojik bir kimlikle ortaya çıktılar. Kendi içlerinde bir bütünlük yok. Hatay'daki, Çorum'daki, Sivas'taki Alevîlerin durumları çok farklı... Alevî toplumunun kültür temelleri, referansları, İslâm toplumunun genel değer yargılarının dışında değildir... Alevîliğe özgürlük sloganları dini değil, ideolojik ve politik bir sansasyondan başka bir şey değildir... Alevîlik bir din olmadığı gibi mezhep de değil. Bir mezhebin farklı yorumudur. İslâm'ı Hıristiyan bir temele çekmek isteyenlerin, bağımsız camiler örgütleyerek dini kendi içinden çökertmek için giriştikleri kaleyi içeriden fethetmeyi amaçlayan bir komplosudur... Folklorik cem törenleri, modern ritüeller, sazlı sözlü Şark tipi transandantal meditasyon esprili yeni bir din takdim edilmek istenmektedir... Din İslâm'dır. Mümin olan herkes için esas olan Allah, kitap ve resulüdür... Alevîlik Bildirgesi'ne gelince laikleştirilmiş İslâm'dan umudunu kesenler, şimdi Alevîliğin üzerinden alternatif bir İslâm hesabı içindeler. Bu bildir-

geye imza koyanların Alevîlikle ilgisinin, Muammer Aksoy'un ehli sünnetle ilgisinden daha fazla olduğunu sanmıyorum.

Muammer Aksoy'un bu mülakattan henüz beş ay önce, 31 Ocak 1990 tarihinde, bugün halen çözülememiş bir suikasta kurban gitmiş olması Dilipak'ın dinsizlik imasıyla Aksoy'a işaret etmesinin dönemin koşullarında ne ifade edeceği sanıyorum açıktır.

Siyasî İslâmcı çevrelerde Alevîlik Uyanışı'na karşı yadsımaktan bir iç düşman olarak çerçevelemeye kadar uzanan tutum yelpazesinin karşısında soldan not edilenler de manidardır. *Yeni Gündem*'in ilk özel sayısına konuşan İsmail Beşikçi, Alevîlerin Kemalist rejimle çok sıkı bütünleşmiş oldukları için "tutucu" olduklarını söyler. Murat Belge'nin uzun çerçeve yazısıyla 4 Aralık 2009 tarihli *Taraf* gazetesinde yayımlanan ve Türkiye'deki asıl *cemaat* meselesinin yüksek yargıdaki Alevîler olduğunu söylediği *Cemaat ve Yargı* başlıklı yazısındaki tutumunu hatırlatıyor olmasıyla not edilebilir:

> Türkiye sosyalizmi açısından bu konu üstünde biraz daha ciddi bir biçimde düşünmek gerekiyor. Alevî yurttaşların kendiliğinden sol düşünceye, sol örgütlere açık olmaları bir veri ise bu şüphesiz sosyalistler için değerlendirilmesi gereken bir avantajdır. Ancak kendisi de çok zaman toplumun kıyılarına itilebilen sosyalist sol, zaten bir azınlık olan Alevîlerle kendini sınırlar ve kitlesellik siyasetinde bunu yeterli bulursa Türkiye siyasetinde belirleyici bir rolü yüklenmesi güçleşir. Yani aynı zamanda Sünnî çoğunlukla da konuşmanın, anlaşmanın dilini bulmak, oluşturmak gerekir. Mezhep ayrımlarına ilişkin tavır almak, hele bu alanda bir taraf olmak, sosyalistlerin işi değildir. Sağ güçlerin sosyalizme karşı yürüttükleri ve yürütecekleri, çok zaman yalan dolanı da içeren yoğun propaganda kampanyasında, körükledikleri önyargılar arasına mezheple ilgili olanlarını da katmalarına fırsat vermemek gerekir (29.08.1987: 23).

Yayımlanan özel dosyaların bir diğer ilginç yanı ziyaret edilen yerellerdir. *2000'e Doğru*, *Nokta* ve *Yeni Gündem* dergileri için hazırlanan dosyalar kapsamında Ankara ve İstanbul'da kimi Alevî kurumlarının yanı sıra Ağılözü (Erzincan), Akarçay (Tokat), Bademler (İzmir), Cumhuriyet (Malatya), Elmalı (Antalya), Erdek (Çorum), Haydarsultan (Ankara), Hınıs (Erzurum), Peçenek (Maraş), Tekke (Antalya) ve Tekman (Erzurum) köyleri de ziyaret ediliyor ve bu yerellerdeki Alevî temsilcileriyle görüşülüyor. Bu yereller arasında Bademler köyü "Camisi yok tiyatrosu var," gibi ifadelerle öne çıkarılmış. *İzlenim* dergisi daha önce *Cumhuriyet* gazetesi, *Kim* dergisi ve *32. Gün*'ün ziyaret ettiğini belirttiği İstanbul Göztepe'deki Şahkulu Tekkesi'nde (Alevîler dergâh diyor) düzenlenen bir ceme katılırken *Diyanet* dergisi

Nokta, yıl 8, sayı 19, 13 Mayıs 1990.

ise Bahatlar (Kütahya), Kemaliye (Erzincan), Konuktepe (Amasya), Ortaköy (Çorum), Sünnetçiler (Manisa) ve Uygur (Amasya) gibi yerelleri ziyaret etmeyi tercih etmiş. *Alevî-Sünnî Bütünleşmesine Örnek Köy* başlığıyla Ataköy'e (Kızıldere) "Bir zamanlar Mahir Çayan ve arkadaşlarının yakalandığı yer" olarak özel bir önem verilmiş. Buralarda görüşülen kişilerden yapılan alıntılara baktığımızda seçilen yerellerin sonraki yıllarda Alevîliğin İslâm'ın içinde mi dışında mı olduğu tartışmasıyla oluşan ve örgütlenme açısından Pir Sultan Abdal Kültür Derneği (1988) ve Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı (1995) tarafından temsil edilen Türkçe ve Kürtçe/Zazaca konuşan Alevîler arasındaki tarihsel ayrıma da denk düştüğünü söylemek mümkün.

15 Mayıs 1990 tarihinde *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan *Alevîlik Bildirgesi*'nin bir kırılma olduğu bu özel sayıların içeriklerinden takip edilebiliyor. Nitekim, *Nokta*'nın 1987 yılında Alevîlik üzerine çıkan ilk özel sayısı bu bildirgeden önce ve *Alevîlik Tarihe Karışıyor: Dinsel, Kültürel ve Politik Bir Yok Oluşun Öyküsü* başlığını taşırken bildirgenin yayımlanma sürecine denk gelen ikinci Alevîlik sayısı *Alevîler: "Artık Susmayacağız" Alevî Düşüncesi Son Yıllarda Büyük Bir Canlılık İçinde* başlığıyla çıkıyordu. Öncesinde Alevîliğin bir inanç topluluğu olarak kim oldukları, nüfusları ve tarihçeleri gibi konular öne çıkarken bildirgeden sonra özellikle *2000'e Doğru* (1990, 1991, 1992), *Nokta* (1991, 1991), *Diyanet* (1992) ve *İzlenim* (1993) dergilerinin sayılarında Alevîliği çerçevelemeye ve devletle ilişkilerini belirlemeye yönelik önemli bir çaba olduğu açıktan okunabiliyor. Buradaki örtük/açık çabanın gerek Türkiye'nin Sivas 1993 sürecine nasıl girdiği gerekse de bugüne değin Alevîliğe dair süren tartışmaların temel açmazlarını anlamak açısından önemli olduğu belirtilmeli.

1989 yılındaki Alevîlik üzerine ilk özel sayısında Alevî köylerine zorla cami yapımını odağa alan *2000'e Doğru* dergisi bu ayrımcı uygulamaları AT'ye "...girmeye hazırlanan, çağ atlamış laik Türkiye'mizden inanç özgürlüğü manzaraları" olarak sunuyor, avukat ve Malatyalı bir âşık olan Muharrem Naci Orhan'a uzattığı mikrofondan "Türkiye'de 20 milyonun ibadet hakkı

yokken dilediği gibi ibadet yapamazken, 'Ben Alevî'yim,' diyemezken, bu memlekette özgürlük var denebilir mi? Laiklik var denebilir mi? Özgürlük ve laiklik bulunmayan bir devlet AT'ye girebilir mi?" görüşlerini kayıt altına alıyordu. *Alevîlik Bildirgesi*'nin yayımlanmasından bir ay sonra yayımlanan ikinci Alevîlik özel sayısı ise "Özal'ın gizli Gölbaşı toplantısı: Devletin Alevi Oyunu" başlığını taşıyor ve temel tez olarak Alevîliğin görünür olmasının devletin bir yandan yükselmekte olan Kürt hareketi diğer yandan 12 Eylül sonrası kontrolden çıkan *İslâmi fanatizme* karşı bir dengeleme stratejisine dayandığı iddia ediliyordu. Cemal Şener, Alevîlerin "laik bir darbenin kitle temeli" olmayacaklarına güvendiğini söylerken Yavuz Top ise "Alevîlerin generallere, orduya alet olmamasını" diliyordu. Aynı yıl 21 Mart'ta Van'da düzenlenen *Newroz* kutlamalarına katılan Doğu Perinçek bu minvalde şu gözlemlerini aktarıyordu:

2000'e Doğru, yıl 4, sayı 21, 3 Haziran 1990.

> Solcu gençlerin kahveleri bazı yerlerde Alevî-Sünni diye bölünmüştü. Bölünmenin Alevî gençlerden geldiği görülüyordu. Sünni kökenli devrimci gençlerde herhangi bir din etkisi, Alevîlere karşı ayrımcı bir yaklaşım yoktu. Alevî gençler Alevîliği savunan kitapları okuyorlardı. Öbür devrimcilerle arkadaşlık eden Alevî kızlara karşı baskıcı bile olabiliyorlardı. Bölünmeyi körükleyen bir mihrak mı vardı?

Bu tezler derginin 1991 genel seçimleri öncesi *Alevî Oyları Nereye?* başlıklı özel sayısında da tekrarlanıyordu. O dönemde kurumsallaşmış olduğu anlaşılan Alevîlerin DİB'de temsili konusuna odaklanan sayı *Alevîcilik* olarak anılan bir tür gericiliğin Türk Alevîler arasında daha güçlü olduğuna işaret ederek bu konuda Alevîler arasında bir fikir birliği olmadığını söylüyordu. Bu noktada not etmek gerekir ki Ahmet Nesin 3 Temmuz 2019'da *Artı Gerçek*'te yayımlanan yazısında Sivas 1993'e giden sürecin en önemli hadiselerinden biri olan Salman Rüştü'nün *Şeytan Ayetleri* kitabının *Aydınlık* gazetesinde Türkçe olarak tefrika edilmesinden Aziz Nesin'in haberi olmadığını, bu işin Perinçek ve ekibi tarafından gerçekleştirildiğini söyleyecekti.

2000'e Doğru, yıl 3, sayı 8, 19 Şubat 1989.

Dergi, 3 Mayıs 1992 tarihinde çıkan son özel sayısı *Devlet Alevîleri Böldü* başlığıyla konuyu benzer bir çizgide işlemeye devam etti. Çeşitli anekdotlarla MİT'in Alevî gençleri "Marksistlerden ve bölücülerden" uzak tutmak üzere özel bir masa kurduğu söylenirken Gazi Üniversitesi bünyesinde kurulan Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi'ne işaret edilerek "...her şey özelleşirken Alevîlik devletleştiriliyor," yorumu yer alıyordu. PSAKD temsilcisi Murtaza Demir'e uzatılan mikrofondan "Ardından 'Müslüman mısınız?' sorusu gelecek. Ardından, buyurun oruca, namaza, hacca... Bu Sünnileştirmek değil midir? Bir mezhep değil, bir kültür olayı Alevîlik," sözleri duyuluyordu.

Nokta dergisinin 1991 yılında 15 ve 22 Aralık tarihlerinde çıkan takipçi iki özel sayısının manşetleri bu minvalde manidardır: *Diyanet'te Alevîler için Gizli Toplantı* ve *Alevî Aydınlar Patladı: "Diyanet Bizi Bölmeye Çalışıyor"* Bu sayılarda açıkça görülüyor ki bir yandan Alevîlerin talepleri PSAKD ve CEM Vakfı arasındaki farkları içererek kurumsallaşmış ve yüksek sesle dile getirilir olmuş; diğer yandan ise ANAP, DSP ve DYP gibi partiler farklı Alevî temsilcileriyle siyasî ilişkiler kurmaya başlamıştı. Belki de bu durumun tetiklediği bir refleks olarak DİB, 10 Aralık 1991 tarihinde Alevî temsilcisi belli isimlerle bir araya gelmek üzere bir toplantı düzenliyordu. Dosya kapsamında kendisine mikrofon uzatılan İzzettin Doğan; Türkiye'de 20 milyon Alevî olduğunu, buna istinaden DİB bütçesinin yüzde 30'unun Alevîlere ayrılmasını talep ettiklerini söylüyordu. Artık doçent titrini de kullanmaya başlayan Doğan'ın bu dönemde CEM Vakfı'nın biricik temsilcisi olarak Alevîlik üzerine konuşurken kullandığı gramerin farklılaştığı da görülüyor. *Nokta*'nın "DİB'nın başında bir Alevî'nin olmasını düşünür müydünüz?" sorusuna "Hoşgörü düşüncesini benimsemiş biri, Alevî bile olsa tüm Müslüman kesime mutluluk ve gurur vermesi gerekir... Yani böyle bir şeyin olması için Hıristiyan mı olmak gerekir? Polonyalıyı Katolik Kilisesi'nin başına getiriyorlar. Biz niye Türkiye'de böyle bir şey yapmayalım?" şeklinde cevap veriyordu. 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi sonrası gündeme gelen, Cemal Gürsel ve İsmet İnönü'nün de desteklediği söylenen Alevîlerin DİB'de bir mez-

hepler masası kurularak temsil edilmesi önerisinin o dönemde yarattığı tepkilerden habersiz olması mümkün olmayan Doğan'ın bu cevabı özel olarak not edilmelidir.

Bu gibi sansasyonel vurgularla dolu olan *Nokta*'nın sayısı büyük bir tepki toplar ve dergi hemen bir sonraki haftaya da Alevîlik odağında bir sayı daha çıkarır. DİB'in toplantısına katılan ve buna eleştirel bakan Alevî temsilcilerine mikrofon uzatılır ve Alevîlerin arasındaki farklılıklar açıktan görünür olur. Sözgelimi, Cemal Özbay Alevîliğin DİB'de temsilini talep ederken ezanın Türkçe okunması, bir Alevî enstitüsü kurulması ve Alevîlerin cenazelerini kaldıracak personel yetiştirilmesi talep ederken Nejat Birdoğan ise "...yine Alevî'yi Alevî'ye kırdıracaklar," kaygısını dile getirir ve "Aslında iki mezhep arasında önemli farklar yok. Nasılsa aynı Peygamber'e aynı kitaba bağlıyız," diyenlerin kısa bir süre sonra "Madem aynı kitaba bağlıyız o halde Kuran'ın bütün hükümlerine uyun," diyeceğini söyler.

2000'e Doğru ve *Nokta* dergilerindeki çizilen bu çerçevenin tamamlayıcı karşıtını DİB'in resmî yayın organı *Diyanet* (1992) ve Gülen Cemaati'ne yakın *İzlenim* (1993) dergilerinin oldukça hacimli özel sayılarında görüyoruz. Her iki sayıda da temel meselenin Alevîliğin nasıl tanımlanacağı sorunu olduğu görülüyor. Buradaki tanım meselesinin Alevîliğe gösterilecek hoşgörünün de temel şartı olacağı imleniyor. Alevîler arasındaki fikir ayrılıklarının "ehlisünnet ile diyaloğu isteyenler ve istemeyenler" olarak çerçevelendiği bu yaklaşım; Alevîleri Allah'ın Birliği, Hz. Muhammed'in son peygamber olduğu ve Kuran-ı Kerim'in günümüze kadar intikal eden orijinal ilahi bir kitap olduğunun kabulüne ve dolayısıyla *zarurat-ı diniyye* olarak sıralanan namaz, oruç, hac ve zekât gibi uygulamalara katılmaya davet ederken başta Ali'nin tanrısallaştırılması, içki, kumar, fuhuş ve benzeri şeylerden uzak durmaları konusunda da uyarıyor. İçki konusunun özellikle Alevî ibadetlerinin parçası olduğu hatırlatılarak sıkça dile getirildiği ve görüşülen Alevî temsilcilerinin bu soruyla sıkıştırılmaya çalışıldığını özellikle not etmek gerekir. Bu soruya muhatap olan Amasya'dan bir Alevî temsilci şöyle cevap veriyor: "İbadet dediniz. Namaz, oruç, hac, zekât, farz... Alkollü içkiler, kumar haram... Bunlarda bir fark yok mu? Cevap: Bunlar nasıl soru? Bizde bir içki olayı var. Fakat bu bir sembol... Alkollü içki asla değil. Bunu içeriden de yanlış anlayanlar var, dışarıdan da."

Alevîlik ve Sünnîlik arasındaki farkların tarihsel kökenleri ve bugüne yansımaları tartışılırken sorunu Alevîlerden doğru kuran bir dil kullanılıyor olması da bir diğer ortak nokta. Sözgelimi, *Türkiye* gazetesi yazarı Yavuz Bülent Bakiler, bütün samimiyetiyle "...eğer ben Hz. Ali devrinde yaşasaydım ve Sıffın Savaşı'na katılmış olsaydım, Hz. Ali'nin yanında yer alırdım," dedikten hemen sonra şu eklemeyi yapıyor, "Bugün, Türkiye'de birtakım insanla-

rın beğendikleri parti genel başkanını başbakanlık koltuğuna oturtmak istemeleri ne ise Peygamber'in vefatından sonra, birtakım Müslümanların da Hz. Ali'ye halifelik makamını layık görmeleri aynen odur." Ali Bulaç ise Alevîlerin kendini keşfediyor olmasını; ortak paydalarının modernite olduğunu söylediği Kemalist Cumhuriyet'in Türkiye'si, Mussolini'nin İtalya'sı, Hitler'in Almanya'sı, Stalin'in Sovyetler'inde yaşanan tek tipleştirici dayatmalarına bir tepki olarak dünyanın farklı yerlerinde yaşanan süreçlere koşut olarak anlaşılması gerektiğini söylüyor ve Türkiye'de benzeri bir süreci yaşayan Sünnîlerle bir arada olabileceklerini şu şekilde ifade ediyordu: "İşte tam da şimdi Alevîlerin bir bölümünün kendilerini Allah, Peygamber ve Kitap temelinde Müslüman tanımlamaları yeterince umut verici değil mi? Hiç şüphesiz onlar da İslâm ümmetinin yeni sürecine katılacak ve bizimle bir arada yaşayacaklar."

Sonuç Yerine

1 Mayıs 1993 tarihinde yayımlanan Alevîlik üzerine son özel sayı olan *İzlemin*'in Türkiye'de *Alevîlerin Kimlik Sorunu* başlıklı sayısından yalnızca 2 ay sonra 2 Temmuz Sivas Katliamı yaşanacaktı. 1987'den 1993'e uzanan dönemdeki bu özel sayılara baktığımızda Alevîlerin bir önceki onyıldan farklı olarak özgün inanç-kimliğini nasıl ifade edeceği konusunda kararsız, belki de buna isteksiz bir topluluk olarak farklı aktörlerin yadsıma tutumunun bir nesnesi konumunda uzun bir muhasebe dönemi sonunda görünür olmaya cüret ederek Alevîliğin tanınması yönünde başlattığı mücadelenin etkin bir öznesine dönüştüğünü görüyoruz. '70'lerin sonunda Avrupa'da ortaya çıkan sol siyasetlerden ürkek de olsa bağımsızlaşmış Alevî hareketinin, Soğuk Savaş'ın sonuna doğru Avrupa'da şekillenen çok-kültürcülük siyasetinde kazandığı deneyimin bu süreçte genelde göz ardı edilen önemli bir etkisi olduğunu da not etmek gerekir. Nitekim 1990 yılının mayıs ayında *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan ve bu sürecin en önemli kırılma noktasını teşkil eden Alevîlik Bildirgesi öncelikle 1989 yılında Hamburg'da düzenlenen *Birinci Alevî Kültür Haftası*'nın açılış konuşması olarak hazırlanmış bir metindir. Bu anlamda 12 Eylül Darbesi sonrasında sivilleşme arayışında Alevîler sadece Türkiye'de sahip oldukları oy potansiyeliyle değil Türkiye'nin AB'yle kurmaya çalıştığı ilişkiler açısından da artık bir gündemdir.

Alevîliğin '80'lerde kazandığı bu öneme koşut olarak farklı siyasî çevrelerin Alevîliğin görünür olduğu ilk andan itibaren, Alevîliğin nasıl tanımlanacağı sorusu etrafında süreci kendi ajandaları doğrultusunda etkilemek üzere günümüze kadar süren bir çerçeveleme mücadelesine giriştikleri söylenebilir. Bu çevrelerin Cumhuriyet'in kuruluşunda inşa olunan ulus-kimliğin ye-

niden tanımlanması yönünde süregiden mücadelenin başat tarafları olduğunu da not etmek gerekir. Bugünden bakıldığında bu tarafları seküler-cumhuriyetçilik (CHP), siyasal İslâm (AKP), Kürt ulusal hareketi (HDP), milliyetçilik (MHP) ve elbette ki tüm fraksiyonlarıyla sol olarak tanımlamak mümkün. Dolayısıyla tüm bu tarafların tanımlama mücadelesinde olduğu uluskimliğe Alevîliğin nasıl içerileceği meselesinin, '80'lerin küresel bağlamında artık yadsınamaz bir gündeme dönüştüğünü ve buna koşut olarak birbiriyle rekabet içinde bu mücadelede olan tüm tarafların, yukarıda incelenen özel sayılarda açıkça görülen, kırmızı çizgilerine değerek (belki de) bir kısa devre momenti oluşturduğunu söylemek de mümkündür. Böylelikle oluşan aşırı görünürlük sonucunda 2 Temmuz 1993 tarihinde Sivas Katliamı yaşanacak ve Alevîlerin '90'ları kendi tarihlerinden bakıldığında trajik bir tekerrür olarak görülebilecek bu kanlı hadiseyle açılacaktı.

Politik Bir Mesele Olarak Seksenlerde Çevre Hareketinin Ortaya Çıkışı

SELMAN SAÇ

trrrrum,
trrrrum,
trrrrum!
trak tiki tak!
makinalaşmak istiyorum!
– Nâzım Hikmet

Ortaçağ'ın hâkim üretim tarzı olan feodaliteden kapitalizme geçiş, insan-toplum-doğa ilişkilerini de derinden dönüştürmüştür. *Metalar yığını* olarak her şeyin küçük bir azınlık lehine sürekli şekilde faydalı kılınmaya çalışıldığı bir toplumsal formasyonda doğanın da bu sömürü ilişkisinden azade kalması elbette beklenilemezdi. Nitekim o tarihlerden bu yana hızı artacak şekilde insan, merkeze kendi varlığını ve biricikliğini yerleştirerek içinde bulunduğu doğanın hilafına ilerleyişini sürdürdü. Nâzım Hikmet'in tasviri adeta, doğadan, doğasından kopan modern insanın süreç içinde kapitalist üretim tarzında bizzat bu doğayı ezen çarkın dişlilerinden biri haline gelişini resmetmektedir. Modern insanlık tarihi, makineleşmek isteyen insanın yakıtının, büyük ölçüde tükenebilir, sınırlı varoluşa sahip doğadan geldiğini göstermektedir. Dünyanın küçük bir azınlık lehine sürekli şekilde düzenlenmesi; aynı zamanda onu çoğunluk için giderek yaşanılmaz, tekinsiz bir yer haline getirmektedir. Nesli tükenen binlerce türün yapamadığını başarmaya yakın olan, *bildiğini bilen insan (homo sapiens sapiens)* kendi varlığına, emeğine, çevresine yabancılaştıran bu sisteme alternatif bir ilişki biçimi yaratamadığı ölçüde içinde yaşadığı dünyanın sonunu da getireceğini bilmiyor gibi davranmaktadır.

Bütün dünyada insan-doğa-toplum ilişkilerini dönüştürmeye dönük politikalarda niteliksel bir artış gözlemlense de henüz gidişatı tersine çevirecek

ekolojik temelli bilinçli yapısal müdahalelerden bahsetmek mümkün değildir. Bu yüzden ekolojik odaklı bir bakış açısının yaklaşan felaketlere karşı, canlı cansız tüm varoluş biçimlerin kaderine etki edeceği için, bütün politik projelerin merkezine yerleş(tiril)mesi gerekmektedir. Özellikle gelişmiş dünyanın sol ve yeşil partileri bu konuda epey bir yol katetmiş durumdalar. Yine de tehdidin büyüklüğü hesaba katılırsa onlar açısından bile bir emekleme çağından bahsetmek mümkündür. Çevrenin önemli bir mesele olarak politik-toplumsal gündemi meşgul etmeye başlamasının tarihi, Batı'da da birkaç onyılı geçmemektedir. Ancak ekoloji temelli hareketlerin küreselleştiği günümüz dünyasında özellikle gelişmekte olan ülkelerde eşitsiz gelişimin mantığı gereği mücadele daha çetrefilli bir hal almaktadır. Maalesef çevre odaklı politikaların, çevreye dair bilincin/bilginin ve sivil toplumda baskı oluşturacak bir dinamiğin yokluğunda nasıl bir tahribatla karşılaşılacağının en somut örneklerinden birini Türkiye sunmaktadır. Türkiye hem kurumsal siyaset açısından hem de sivil toplum dikkate alındığında çevre meselelerinin henüz yeteri kadar gündem olmadığı ülkelerden biridir. Batı'daki çevre konusundaki olumlu gelişmeleri geriden takip eden ülkemiz, 1980'lere gelene kadar neredeyse çevrenin bir mesele olarak görülmediği bir panorama sunmaktadır. 1980'lerle birlikte ise çevre/doğa açısından bir dönüşümün yaşanmaya başladığı söylenebilir. Dolayısıyla bu dönemdeki ilk kıpırdanışları anlamak, özellikle çevre odaklı müdahalelerin potansiyelini görmek açısından önemlidir.

Bu metin, esasen '80'lerde çevreye dair yaşanan gelişmeleri geniş bir perspektiften ele almayı, tartışmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda hem çevre odaklı toplumsal hareketleri hem politik bir proje olarak ilk yeşil partiyi hem de politika üreticilerin bu doğrultudaki kurumsal-yasal-eylemsel bilançolarını ortaya koyarak 12 Eylül sonrası Türkiye'nin yeşil resmini çekme niyeti taşımaktadır. Bu doğrultuda öncelikle toplumsal hareketler bağlamında çevre hareketinin yakın dönemde dünyada ortaya çıkış koşulları ele alınmaya çalışılacak; sonrasında ise Türkiye'de çevre hareketi, sivil toplum-devlet ekseninde analiz edilecektir. Yazının sonlarına doğru ülkenin ilk çevreci politik oluşumu olan *Yeşiller Partisi* (YP) de analize tabi tutulacak, çevreci mücadelenin aldığı bu yeni biçim, imkânları ve kısıtlılıklarıyla tartışılacaktır. Elbette öncelikle kavramsal kafa karışıklığını önlemek adına kısa ve bağlam gereği sınırlı bir teorik girişle başlamak faydalı olacaktır.

Kavramsal Bir Başlangıç: Çevrecilik *versus* Toplumsal Ekoloji

Literatürde farklı iki anlayışın yansıması olarak antagonist iki kavram olan çevreden türetilmiş *çevrecilik* ve ekolojiye yaslanmış *toplumsal ekoloji* tartışmaların seyrini baştan belirlemektedir. Bookchin'in *Özgürlüğün Ekoloji-*

si eserinde belirttiği üzere çevrecilik denilince "doğayı, yalnızca insan kullanımı açısından daha yararlı hale getirilmesi gereken hayvanlar, bitkiler, madenler ve benzeri gibi 'nesneler'den oluşan edilgin bir doğal çevre olarak gören mekanist, araçsal bir bakış" akla gelmektedir. Yaşayan bütün canlılarla doğa arasındaki ilişkiyi odağına alan, böyle olduğu ölçüde de canlı-cansız varlıklar arasındaki bir dengeye ve bağımlılığa işaret eden ekoloji ise esasen bu haliyle kaygan bir zemin yaratmaktadır. Michael Löwy'nin *Ekososyalizm* eserinde vurguladığı üzere ekoloji perspektifiyle hareket eden akımlar ve aktörler "...temiz kapitalizm yanılsamasına ya da aşırılıklarını kontrol etmek amacıyla kapitalizmi reforme etmenin mümkün ya da arzu edilir olduğu fikrine" kaçınılmaz olarak varmaktadır. Bundan sıyrılabilmek adına Bookchin'in literatüre yeni bir soluk getiren ve çevreciliğe karşıt konumlandırdığı toplumsal ekoloji kavramsallaştırması oldukça işlevseldir. Yazar; toplumsal ekolojiye, insanlığı ve toplumu zorunlu bir ilişki bağlamında bütünlüklü olarak düşünen/gözeten ve hatta tüm unsurları iyileştiren bir anlayışı ifade etmek için başvurmaktadır. Dolayısıyla yeşil bir mücadelenin yürütülmesinde teorik düzeyde kimin/neyin merkeze alındığı/alınmadığı bir üst belirleyen olarak önem kazanmaktadır. Bu ikili ayrımı da içerecek şekilde Şadi İdem de *Neden 'Sol-Ekolojik' Bir Düşünceye İhtiyacımız Var?* adlı makalesinde çevreye dair anlayışı üç şekilde ayrıştırmaktadır. Buna göre birincisi "Doğayı insanlar için kaynak deposu olarak algılayan ve doğadaki tüm canlıların insanın refahı ve bekası için var olduğunu kabul eden insan merkezci" bakış; ikincisi "İnsanı doğal evrim sürecinde oluşmuş bir tümör olarak algılayan, insansız doğayı el değmemiş, vahşi doğa olarak resmeden ve bu resmi yücelten doğa merkezci" yaklaşım; son olarak "İnsanı doğal evrimin içine gömen, ancak aynı zamanda 'yaratıcı ve özgürleştirici' potansiyellerini de göz ardı etmeyen, insanla doğanın birbirlerini kısıtlayarak değil, uyum içinde birbirlerini zenginleştirerek çoğalabileceğine inanan, insanı doğanın vicdanı olarak kabul eden toplumsal ekolojik düşünce."

Türkiye'deki çevre-doğa-toplum ilişkisi, özellikle çevreci hareketin ortaya çıktığı 1980'ler dikkate alındığında toplumsal ekolojik bir anlayıştan ziyade, büyük ölçüde insan merkezci çevreci bakış açısına göre şekillenmiştir. Politik aktörler, yerel karar alıcılar doğayı insan karşısında edilgen, insana tabi, en iyi ihtimalle belli tehditler/zararlar karşısında korunması gereken bir kaynak olarak değerlendirmişlerdir. Neredeyse istikrarlı şekilde kurumsal-yönetsel mekanizmalar, çevreyi en az zararla insanın yararına sunmak, bunun yollarını aramak için işlemiştir. Bu anlamda çevre, kalkınmanın önünde engel olduğu ölçüde gerektiğinde ihmal edilebilir, tali bir mesele olarak görülmüştür. Üstelik sivil toplumda da daha (toplumsal) ekolojik odaklı bazı müdahale çabalarına rağmen büyük ölçüde bu bakış açısı hâkimiyetini sürdür-

müştür. Çevreye zarar veren belli tikel örneklere karşı tepkisel bir pozisyon alınmış, çevre sorunlarının yapısal nedenleri ve diğer meselelerle ilişkisi göz ardı edilmiştir. Hatta ilk çevreci siyasî oluşum olan YP'nin bile bütünüyle bu anlayıştan azade olduğunu söylemek mümkün değildir. İlerleyen satırlarda görüleceği üzere parti yönetici kadroları, partinin heterojen yapısına ve bazı temsilcilerinin kısmen bağımsız hareket edebilme kabiliyetine rağmen ısrarla ilişkisiz, saf bir çevreciliği öne çıkarmaya çalışmışlardır. Yine de 1980'ler Türkiye'si, çevrenin önceki dönemlerin aksine artık ihmal edilebilir bir mesele olmadığının ortaya çıktığı ve daha çok yerel düzeyde kalan mücadelelerin ülke gündemini işgal ederek politik aktörler üzerinde baskı kurmaya başladığı kurucu (ortaya çıkış) yıllardır. Bu anlamda günümüzdeki çevre hareketi ve çevre politikaları için önemli bir tarihsel momente işaret etmektedir.

Uyanış: '68 Baharı'ndan "Ekolojik Bahar"a

İnsanlığın teknik-bilimsel ilerlemesine bağlı olarak çevre üzerinde yaratılan tahribat bumerang gibi dönüp dolaşıp bizzat insanın kendisine, bedenine, yaşam alanına çarpmaktadır. Aydınlanmanın *akıllı insan*ının hizmetine sunulmuş dünya, Sanayi Devrimi'nin de yarattığı ivmeyle birlikte bu tahribatın sonuçlarını ilk kez 1800'lerin ikinci yarısında yıkıcı şekilde hissetmeye başlamıştır. Polanyi'nin *çifte hareket* kavramsallaştırmasını hatırlatır şekilde Batı'da doğa üzerinde yaratılan bu olumsuz etkiye karşı, çevreyi (korumayı) merkezine alan ilk (cılız da olsa) tepkiler, entelektüel-teorik gelişmenin de verdiği imkânla (doğa bilimlerinin ortaya çıkışı) yine bu dönemde gün yüzüne çıkmıştır. Bu yüzden Bülent Duru'nun da vurguladığı üzere çevre hareketi, "...ilk olarak, Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmiş, bunun sayesinde kalkınmasını sağlamış fakat aynı zamanda yine bunun aracılığıyla doğa üzerinde ağır bir tahribat yaratmış İngiltere ile kimi Avrupa ülkeleri ve Amerika gibi Batılı ülkelerde" etkili olmuştur. Bu anlamda ekolojinin bir bilim olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında Heackle tarafından icat edilmesi de elbette tesadüften öte bir anlam taşımaktadır. Ancak toplumsal sorunun romanlara konu olduğu 19. yüzyılda çevreci anlayış, bütüncül ve sistematik olmaktan uzak kalmıştır. Bu dönemdeki itirazlar, tutarlı bir çevre politikasına yaslanmaktan ziyade daha çok kendiliğinden, plansız şekilde, belli tikel meseleler (belli türlerin yaşam alanlarının yok oluşuna, suların kirlenmesine, ormanların yitirilişine karşı, tarihî eserlerin korunması amacıyla...) etrafında şekillenmiş, görece etkisiz repertuarlardan (toplantılar, doğa ziyaretleri...) oluşmaktadır.

1900'lerle birlikte iki dünya savaşının yarattığı kesintiye rağmen başta İngiltere, Almanya ve Amerika olmak üzere koruma perspektifiyle hareket eden çevre odaklı örgütlenme ve sivil toplumda dernekleşme ivme kazan-

mıştır. Ancak bu dönemdeki çevre aktivistleri, çevreyi kendinden amaç olarak görmedikleri gibi kurumsal dönüşümü de öncelemeyen, daha hiyerarşik bir yapıda faaliyet yürüten toplumun orta-üst sınıflarından oluşmaktadırlar. Dolayısıyla hem herhangi bir sistem-yapı (kapitalizm, sanayileşme...) eleştirisi söz konusu değildir hem de daha duygusal motivasyonlarla (doğayı sevme, koruma...) hareket edilmektedir. Ekonomik meselelerin ve kaygıların baskın olduğu bu dönemde çevre hareketinin görünürlüğü de oldukça düşüktür. Toplumsal enerjinin maddi koşullar etrafında biriktiği 19. yüzyılın ikinci yarısıyla 20. yüzyılın ilk yarısında hak temelli politik mücadeleler büyük oranda işçi sınıfının damgasını taşımaktaydı. Bu anlamda toplumsal hareketlerin ekonomik temelli karakteri belli kesintilerle birlikte İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasına kadar devam etmiştir. Bu durum çevrenin-doğanın tali bir pozisyonda kalmasına yol açmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ekolojik meseleler uluslararası bir boyuta (örneğin UNESCO-United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, *Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü* öncülüğünde IUCN-International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, *Dünya Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği*'nin kurulması) evrilmeye başlamıştır. Ancak asıl büyük sıçrama, her türlü otoritenin ve geleneğin başta öğrenciler (elbette işçiler de) olmak üzere toplumun belli kesimleri tarafından sorgulanmaya başlandığı 1960'ların sonlarında gerçekleşecekti. *1968 Baharı*'nın etkisiyle o güne kadar pek de görünür olmayan yeni talepler, toplumsal huzursuzlukların, karşı koyuşların, toplumsal hareketlerin merkezine oturuyor, bir dizi repertuar bu talepler adına mevcut düzene, iktidarlara karşı harekete geçiriliyordu. Bu dönemde kimlik, barış (savaş karşıtlığı), ekoloji, cinsel özgürlük gibi yeni temalar yurttaş inisiyatifleri aracılığıyla kent merkezlerinden, fakültelerden başlayarak bütün toplumda yankısını buluyordu. Böylece mevcut anlatıları, gelenekleri, otoriteleri sorgulayan, onlara karşı çıkan, yeni bir insan-toplum-doğa ilişkisi yaratma arzusundaki kitleler politik aktörler üzerinde büyük bir baskı yaratmaya başladılar. 1968 Hareketi'yle birlikte görünür olan *Yeni Toplumsal Hareketler* var ettiği uygun ortamla ekolojik hareketler açısından da büyük fırsat yapıları oluşturdu. Böylece Selim Kılıç'ın da *Çevreci Sosyal Hareketlerin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Sona Ermesi Üzerine Bir İnceleme* adlı çalışmasında vurguladığı üzere "Kirli enerji üretiminden, kaynakların tüketilmesine; suların, denizlerin ve havanın kirletilmesinden, bütün canlıların korunmasına kadar pek çok alanda, yanlış işleyen bir sistemin büyük tahribatlara neden olduğunu göstermek amacı ile" ekolojik hareketler '68'den sonra ortaya çıkmaya başladı. Özellikle Batı Avrupa'da öz yönetim, konvansiyonel otoritelerden özgürleşme, halk/yurttaş inisiyatifleri, mevcut düzene yönelen radikal eleştiriler ve savaş kar-

şıtlığı çevre hareketinin de partileşmesi için güçlü bir zemin sağladı. Bu açıdan, başta Almanya olmak üzere Batı Avrupa'da yeşil hareketin partileşerek güçlü bir toplumsal-siyasal pozisyon elde etmesinin fikri ve örgütlü temellerinin '68 Hareketi'nde yattığı rahatlıkla söylenebilir.

Yetmişlerin başlarında İkinci Dünya Savaşı sonrası Refah Devleti uygulamalarına bağlı olarak yaşanan görece ekonomik iyilik halinin, başta petrol olmak üzere bir dizi krizle sarsılması ve sanayileşmenin, insan kaynaklı çeşitli çevre felaketiyle (kazalar) atbaşı gitmesi, bu yıllarda çevre bilincinin yükselmesine vesile oldu. Bu enerji kısa bir süre sonra hem küresel ölçekte yankısını buldu hem de ilk yeşil partilerin tarih sahnesine çıkmasına imkân sağladı. Ekolojik meselelerin görünür olmasıyla birlikte örgütlü mücadelenin de güçlenmesi çeşitli hükümetleri de çevre üzerindeki tahribatı azaltmaya dönük yasal düzenlemeleri gündeme getirmeye ve özellikle sol partileri, programlarında çevre sorunlarına da yer vermeye zorladı. Böylece ülkelerin giderek nükleer birer güç haline geldikleri, dolayısıyla küresel bir tehdit olarak çevre üzerinde büyük bir riske dönüştükleri bir konjonktürde *karşı hareket* de ivme kazanmaktaydı. Üstelik mücadelenin kendisinde de niteliksel sıçramalar söz konusuydu: *Çevre* artık insanın bütün veçhelerini etkilemiyormuş gibi bir tür sempatiyle korunması gereken bir olgu olarak değil, *ekolojik perspektif*le kendinden menkul bir değer olarak öne çıkmaktaydı. Böylece yeşil hareketler, çeşitli yerel inisiyatiflerle sınırlı kalmanın ötesine taşınarak ulusal hatta küresel ölçekte etki uyandırmaya başladılar. Bu açıdan '80 sonrası, çevreci hareketlerin/grupların yerel/bölgesel sınırlılıktan çıkarak küresel öznelere dönüştüğü bir momenti de işaret etmektedir. Dolayısıyla '80'lere girilirken çevre hareketinde bir paradigma değişikliğinin yaşandığını iddia etmek mümkündür. Tikel çevre sorunları üzerinden ortaya konulan karşı çıkışlar, giderek bu sorunları var eden yapıyı da işaret etmeye, hedef almaya başladı. Yine de bu örgütlerdeki enerjinin bütünüyle politik kerteye kanalize olduğunu ya da ona bağımlı/bağlı kaldığını iddia etmek mümkün değildir. Bir yandan yeşil partiler özellikle Batı Avrupa'da güçlenirken öte yandan çevre örgütleri de büyük ölçüde bağımsız olarak başta Amerika'da olmak üzere tüm dünyada etki alanını genişletmişlerdir. Her halükârda en genel düzeyde yapılacak bir sınıflandırmayla ister sistem (kapitalist toplumsal formasyon) karşıtı olsun isterse düzen içi olsun bu hareketler bir süre sonra ayrıksı bir yer edinerek hem sistem içi hem de temelde sistem karşıtı olan hareketlerle/partilerle ayrışıp müstakil bir pozisyon elde ettiler. Dolayısıyla çatallanan iki mücadele (parti ve hareket) arasında organik bir ilişkiden ziyade çevre meselesinin totalde artan nüfuz alanından bahsetmek daha doğru olacaktır. Öte yandan hem yeşil partiler arasında ülke koşullarından kaynaklanan önemli farklılıklar bulunmaktaydı hem de (küresel boyutlarına rağmen) ekolojik hareketler bütünüyle homo-

jen bir nitelik taşımamaktaydılar. Ancak şöyle bir genelleme yapmak mümkündür: İster insan merkezli olsun ister doğayı odağa alan bakış açısı olsun ya da ister mevcut sistemle uzlaşan bir nitelikte olsun isterse politik bir mesele olarak daha radikal bir tutum takınılsın tüm çeşitliliğiyle '80'leri, tüm dünyada (özellikle Batı'da) doğayı/çevreyi merkeze alan aktörlerin güç kazandığı bu anlamda niteliksel bir sıçramanın yaşandığı yıllar olarak değerlendirmek gerekir. Elbette Türkiye de bu canlanmadan bütünüyle azade değildi.

Türkiye'de Yeşil Hareket

Süleyman Demirel (1991):
"Türkiye mutlaka kalkınmalıdır. Kalkınmanın maliyeti büyüktür biliyorsunuz. Çevre maliyeti de özellikle büyüktür. Azgelişmiş bir ülke olarak Türkiye buna katlanmalıdır."
– Semra Somersan, *Türkiye'de Çevre ve Siyaset*

Mükerrem Taşçıoğlu (Eski ANAP Turizm ve Kültür Bakanı):
"Türkiye için çevre bir lükstür, dilenciye kravat takmaya benzer."
– Semra Somersan, *Türkiye'de Çevre ve Siyaset*

Farklı dönemlerde olsa da iki politikacı tarafından dillendirilen yukarıdaki iki alıntı da '80'lerde çevreyle ilgili olarak kurumsal siyasette, kamu otoritelerinde hâkim olan bakış açısını veciz şekilde özetlemektedir. Üstelik politik kertede çevreye dair sorunları görmezden gelen kalkınma odaklı bu hâkim anlayışla birlikte sivil toplumda da toplumsal ekolojik bir bilinçten bahsetmek mümkün değildir. Yine de '80'leri çevreye dair meselelerin artık göz ardı edilemeyecek boyuta evrildiği yıllar olarak değerlendirmek gerekir. Fakat öncesinde iktidarların ve toplumsal alandaki aktörlerin *yeşil karnesi* oldukça zayıftır. Başta Amerika, Avustralya, Birleşik Krallık ve Almanya olmak üzere dünyanın çeşitli ülkelerinde otorite, gelenek, savaş ve nükleer silah karşıtı '68 Hareketi'nin de etkisiyle çevreyi odağına alan birçok örgüt, hareket ortaya çıkarken Türkiye'de darbeye giden süreci gerekçelendirecek ölçüde sivil alan bu tür çevreci hareketler için uygun bir zemin sun(a)mamıştır. '68'in Batı küresini sarsmasına benzer şekilde onun itkisiyle kendine zemin bulan çevre hareketi aynı dönemde Türkiye benzeri dünyanın diğer bölgelerinde serpilecek imkânı pek bulamamıştır. Hatta örgütlü bir varlığın ötesinde '70'li yıllar Türkiye'sinde çevreye dair meselelerin yaygın şekilde gündeme dahi gelemediği söylenebilir. Zira mücadelenin aktörlerinin temel öncelikleri arasında çevre bulunmamaktadır. Dolayısıyla Alper Akyüz'ün *1968'in Ürünü Olarak Çevreci, Ekolojist ve Yeşil Hareketler* makalesinde de vurguladığı üzere "1970'lerdeki toplumsal mücadele alanının ideolojik alana ve şid-

det sarmalına sıkıştığını ve hareketler tarafından 'devrim sonrasına ertelenen' feminist ya da çevreci-ekolojist konuların gündeme gelme fırsatı bile bulamadıkları söylenebilir." Bu yüzden '80'lere kadar Türkiye'de çevre sorunlarını müstakil olarak ele alan, çevreyi etkileyen *durumlara* karşı ses çıkarmaya başlayan hareketler ancak yerel düzeyde kalan birkaç sembolik olay vesilesiyle olabilmiştir.

Çevreye dair meseleler '70'ler boyunca daha çok yerel inisiyatifler ve tikel örneklerle (Murgul Bakır İşletmesi, Çarşamba Ovası vb.) görünür olmuştur. Sanayisi gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye, bölgesel farklılıkların da etkisiyle belli coğrafyalarda yoğunlaşan çevre sorunlarıyla yüzleşmek durumunda kalmıştır. Merkezî bir planlamanın olmaması ve çevrenin öncelikli bir alan görülmemesi bu sorunlara karşı etkili çözümlerin bulunmamasını beraberinde getirmiştir. Sivil toplumda da bazı derneklerin öncülüğünde ekolojik sorunlara karşı yürütülen mücadeleler, yerel düzeyde kalarak sonuç doğuramamıştır. Üstelik görece belli farklılıklar içerse de bu *sınırlı* karşı koyuşlar Türkiye için pek de yeni sayılmaz. Bu çerçevede tanımlanabilecek çok sayıda dernek özellikle '50'lerle birlikte ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak '80 öncesi çevre hareketinin bilançosunu çıkarmak, birbiriyle ilişkilendirmek tutarlı bir bütünlükten bahsedilemeyeceği için oldukça zordur. Daha çok çeşitli fabrikaların bitki örtüsüne, tarım alanlarına, içme sularına verdiği zararlara karşı ulusal ölçekte etki yaratmayan, bazı yöre sakinlerinin, bazen de gönüllü sivil toplum örgütlerinin desteklediği ve sokak gösterisi, dava açma gibi sınırlı repertuarlarla var olan bir hareketlilikten bahsetmek mümkündür. Dolayısıyla *'80 öncesi* denildiğinde, kurumsal siyasete etki edecek bir müdahaleden ziyade pek başarılı olamasalar da kamuoyunun desteğini almak, tepkiyi yaygınlaştırmak gibi amaçların güdüldüğü dağınık küçük yapılar akla gelmelidir. Bu yüzden bu dönemde henüz bebeklik çağını yaşayan çok sayıda cılız tepkisel karşı koyuş, büyük ölçüde çevre lehine olumlu sonuç doğuramamıştır. Tanıl Bora'nın da *Yeşiller ve Sosyalizm* adlı derlemesinde belirttiği üzere "Yeşiller '80'lere kadar Türkiye'de ancak gazetelerin sınırlı sütunlarından izlenebilecek bir dış olay olarak kalmıştır." Fakat yine de bu *cılız* birikimin, 12 Eylül Darbesi'nin yarattığı kesintiye rağmen daha sonra '80'lerdeki canlanmaya/serpilmeye vesile olduğu; bu sayede *yeşil*in dar, aydın ve teknokrat çevrelerde tartışılan bir konu olmaktan çıktığı ve politik bir yöne evrilmeye başladığı iddia edilebilir.

12 Eylül Darbesi'nden hemen sonra olağanüstü koşulların yansıması olarak çevre açısından da olumlu hiçbir gelişme söz konusu değildir. Başta sivil toplum alanında olmak üzere kurumsal siyasette de çevreye dair meseleler hasır altı edilmeye devam etmiştir. Ancak şaşırtıcı şekilde, asker siyasî arenadan uzaklaşmaya başladıkça –'80'lerin ortalarında, ilk kez– çevreyi oda-

gına alan çeşitli hareketler, örgütlenmeler gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Öncesindeki çok parçalı, dağınık ve sınırlı yapı bu dönemde bütünüyle dönüşemese de sembolleşen belli örneklerin de göstereceği üzere çevre odaklı toplumsal hareketler çok daha etkili repertuarlar kullanmaya başlamış; zaman zaman siyasî otoritelere, karar alıcılara geri adım attırabilmişler ve ulusal ölçekte görünür olmaları kimi örneklerle mümkün olmuştur. Bu *genişleme* kaçınılmaz olarak ekolojik hareketin giderek toplumsallaşmasının da önünü açmıştır. Somersan'ın "12 Eylül, o güne kadar açığa çıkmamış birkaç konu hakkında söz, düşünce ve kurum üretilmesine neden oldu; bunlardan biri çevre idi. Belki de her tür muhalefetin yasaklanması, çevre konusunda yeşil bir muhalefetin serpilmesine yol açtı. Bir kısım insan futbol dışında hiç olmazsa bu şekilde kendini ifade etme imkânı buldu," ifadesi tam da bu durumu veciz şekilde özetlemektedir. Kuşkusuz çevreciliğin diğer meseleler gibi *yıkıcı* bir militarizme varmayacağı, bu anlamda steril bir enerji alma alanı olarak görülmesi de etkili olmuştur. Öte yandan bir yanıyla sıkıyönetim koşullarının henüz bütünüyle ortadan kalkmadığı bir dönemde çevre hareketinin görünür olması şaşırtıcıyken bir yanıyla da beklenebilecek bir gelişmedir. Zira bu yıllarda, Özal'ın öncüsü olduğu küresel sisteme eklemlenme çabaları doğrultusunda özelleştirme, dışa açılma ve kalkınma amacıyla doğayı ikincilleştiren bir modelin sürdürülmesi söz konusudur. Dolayısıyla bu politikanın ilk elden doğa üzerinde olumsuz sonuçlara yol açması ve buna karşı bir tepkinin gelişmesi kaçınılmazdır. Üstelik bu *açılma* iktidarların kendilerini, çevre konusunda evrensel taahhütlere daha fazla angaje olmak zorunda hissetmeleri gibi çelişik bir durum yaratmıştır. Nitekim Nesrin Algan ve Ayşe Kaya Dündar'ın da *Türkiye'nin Çevre Konusunda Verdiği Sözler* adlı eserinde belirttikleri üzere Türkiye '80'lerde Akdeniz'in kirlenmeye karşı korunması sözleşmesi, ozon tabakasının korunmasına dair sözleşmeler, tehlikeli atıkların sınırlar ötesi taşınmasının kontrolü, nükleer kazaların bildirilmesi ve yardımlaşma, dünya kültür ve tabiat mirasının korunması, hayvanların uluslararası nakliyesi sırasında korunması gibi bir dizi sözleşmeye taraf olmuştur. Bu anlamda tahribatın ve karşı tepkinin eşit oranda olmasa da ivme kazandığı bir dönem söz konusudur.

Seksenler esasen ilk kez kentsel nüfusun kırsal nüfus oranını geçtiği, bu anlamda özellikle kentleşmeden kaynaklı çevre sorunlarının da daha fazla görünür olduğu yıllardır. Elbette bu önermeyle çevre sorunlarının sadece kentleri ilgilendirdiği ima edilmemekte, aksine gelişmekte olan bir ülke olarak kırda yaşanan toprak ve su kirliliğinin, ormanların tahribinin (ormansızlaşma) plansız kentleşmeyle birlikte daha da katlandığı iddia edilmektedir. Bu dönemde sanayileşme çabasının çevreyi ihmal eden bir rotada ilerlemesi, dışarıdan zararlı maddelerin ithal edilmesi, kirlilik üreten sanayi kolla-

rının (gübre, demir-çelik, kâğıt-selüloz, şeker, çimento, demir, bakır, petrokimya...) faaliyetlerinin hız kazanması gibi olumsuz örneklerin çoğalmasına yol açmıştır. Ancak genel kamu politikalarında bir sapmayı sağlayacak dengeleyici bir gücün varlığından söz etmek mümkün değildir. Özellikle arıtma ve baca filtresi gibi önleyici mekanizmaların devreye sokulmaması bile sanayileşmeye zarar vermeme güdüsünün belirleyici olduğunu göstermektedir. Yine de eskisi gibi çevre konusunda politik aktörlerin kayıtsız kalmaları artık pek mümkün değildir. Aylin Bolsu Oygur'un da *Türkiye'de Ekoloji Hareketinin Gelişimi: Ağaçkakan Dergisi Örneği* isimli tezinde vurguladığı üzere '80'lerdeki gelişmeler, "...ekolojinin siyasal gündemde giderek artan bir ilgi alanı olduğunu ve siyasîlerce bu alanın boş bırakılmayacağını ve siyasal tartışma konuları arasına artık ekolojinin de girdiğini göstermektedir."

1982 Anayasası'nın 56. maddesinin ilk fıkrası "[Herkes[in] sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahip" olduğunu belirtip bu konudaki sorumluluğu devlete ve vatandaşlara bir ödev olarak yüklemektedir. İbrahim Kaboğlu'nun da *Çevre Hakkı* eserinde vurguladığı üzere 1961 Anayasası'nda sağlık hakkı bağlamında ele alınan çevre, "1982 Anayasası ile hukukumuzda ilk kez normlar hiyerarşisi (kurallar sıralamasını)'nin en üst düzeyinde koruma altına alınmıştır." Ancak bu haliyle çevre sorunlarının yapısal nedenlerden ziyade yurttaşların bilinçsiz/olumsuz tavırlarından kaynaklandığı ima edilmekte ve kolaylıkla çevrenin ihmal edilebileceğine dair kaygan bir zemin sunmaktadır. Nitekim Somersan da "...devlet-çevre-birey ilişkilerinde garip bir rol bölüşümü var; devlet kirletiyor, özel sektör pisletiyor ama bireylerden temizlik bekleniyor ve ülke çapında çevre temizliğinde en büyük rol bireylere yükleniyor," diyerek devlet/iktidar politikalarındaki bu çelişkiye dikkat çekmektedir. Zira merkezî sorumlu bir aktörün yokluğu, çevreye olumsuz etkide bulunan faktörlerin ve faillerin işaret edilmemesi, çözümün bireysel ölçekte kazanılacak farkındalığa bağlanması ve hatta devletin de bizzat bu aktörlerden biri gibi hareket etmesi çevrenin ne kadar ihmal edilebilir basitlikte görüldüğünü göstermektedir. Dolayısıyla bu dönemde, çevrenin/doğanın zarar görüyor olması ana sorunlardan biri olarak değerlendirilmemiş en iyi ihtimalle yaratılacak tahribatın belli ölçülerde nasıl azaltılabileceği üzerine kafa yorulmuştur. Tam da bu yüzden '80'ler boyunca çevre için ayrılan bütçeler, neredeyse anlamsız görülebilecek oranda bir kısım fonlarla ve bu fonların harcandığı işlevsiz birtakım amaçlarla şekillenmiştir. Bu manzarada, temelde karar alıcıların çevre sorunlarına dair düşük bilinç düzeyine sahip olmaları ve önceliğin çevreyi karşıtlaştıracak biçimde kalkınmaya verilmesi etkili olmuştur. Dolayısıyla '80'lerde bir canlanma olsa da kurumsal mekanizmaların oluşturulması bakımından Batı'yla kıyaslanmayacak ölçüde bir plansızlığın, etkisizliğin ve savurganlığın söz konusu olduğu söylenebilir.

Elbette bu yıllarda, daha önce de kısmen vurgulandığı üzere küresel sisteme eklemlenme/açılma perspektifi nedeniyle çevreye daha araçsal bakılması da belirleyici olmuştur. Nitekim önemli bir atılım olarak değerlendirilebilecek ilk çevre kanunları da (1983 ve 1988 tarihli revizyonu) kalkınmayı-sanayileşmeyi önceleyen, çevreyi talileştiren bir vizyona sahiptirler. Şevket Özdemir'in de *Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Çevre Sorunlarına Duyarlılık* eserinde yaptığı yerinde vurgusuyla özellikle önem taşıyan 1983 tarih ve 2872 sayılı *Çevre Kanunu* (*Resmî Gazete* Tarih: 11.08.1983, Sayı: 18132) da çevreye dair belli amaçların yerine getirilmesini ve alınacak önlemleri "ekonomik ve toplumsal kalkınma erekleriyle uyumlu olarak düzenlemiştir."

Seksenlere doğru devlet teşkilatında, anayasal-kurumsal yapıda çevreye dair belli gelişmeler yaşansa da sonuçları itibarıyla kayda değer bir farklılıktan söz etmek pek mümkün değildir. Bu dağınıklığı ya da yetersizliği kurumsal yapıda da gözlemlemek mümkündür. Semra Somersan'ın da *Türkiye'de Çevre ve Siyaset* adlı eserinde vurguladığı üzere Ecevit döneminde 1978'de kurulan *Çevre Müsteşarlığı* '80'lerle birlikte varlık göstermeye başlasa da 1984'te statü tenziline uğrayarak devlet bakanlığına bağlı genel müdürlüğe dönüşmüştür. Müdürlüğün müsteşarlık statüsüne kavuşması 1989'u bulurken bir bakanlıktan (Çevre Bakanlığı) söz edebilmek için 1991'i beklemek gerekecektir. Yine de önceki dönemlerde olmadığı ölçüde çevreye dair bir ilgiden bahsetmek mümkündür. Örneğin TBMM'de 1988 yılında kurulan Çevre Komisyonu yaptığı çalışmalarla (19 toplantı, 6 çalışma ve 1 şûra) birçok ilke imza atmıştır. Bu dönemde tamamlanan (çevre kirliliğinin önlenmesine, hava kalitesinin korunmasına, gürültünün kontrol edilmesine, su kirliliğinin kontrol edilmesine dair yönetmelikler) ve tamamlanamayan (ÇED - Çevre Etki Değerlendirme) bir dizi yönetmeliğin ve 1983 tarihli çevreyle ilgili ilk özel yasanın varlığı da bu durumu desteklemektedir. Şevket Özdemir'in de *Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Çevre Sorunlarına Duyarlılık* adlı kitabında vurguladığı üzere yasa ve yönetmeliklerin yanı sıra 13.07.1984 tarihinde TBKP Genel Kurulu tarafından kabul edilen Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1985-1989) da çevre sorunlarına ilişkin kaynakların korunması perspektifinde olan bir anlayış hâkim olmaya başlamıştır. Böylece geç de olsa çevreye dair meselelerin tamamen müstakil bir odak oluşturmasa bile dikkatleri çekmeye başladığı söylenebilir. Fakat bu ilginin tutarlı ve etkili politikaların oluşturulmasına zemin hazırladığını iddia etmek oldukça güçtür. '80'ler boyunca ekolojik meseleler, daha çok farklı bakanlıkların (tarım, orman, bayındırlık, sanayi, turizm, sağlık...), teşkilatların (örneğin DPT) ve müdürlüklerin uhdesinde kurulan belli birimlerce gözetilmeye çalışılmıştır. Bu çok parçalı yapı yüzünden birbirleriyle çatışan, etkili kararlar alamayan ve böyle olduğu ölçüde de önemli belgelerin kamuoyunun bilgisine sunul-

madığı bir manzara söz konusudur. Dolayısıyla kamusal ve özel alanın çevre lehine ilgi çekici hale gelmeye başladığı ancak bunun etkili çözüm mekanizmalarına imkân tanımadığı bir sınırlılık ve dağınıklık ekolojik çerçeveyi belirlemiştir. Anayasa'daki temel madde dışında dolaylı olarak çevreyle ilişkilendirilebilecek birçok maddenin (35, 43, 44, 45, 52, 63, 169.) varlığı da bu durumu esasen doğrulamakta, çevre sorunlarının genel bütünlüklü bir çerçevede ele alınmadığını, çevrenin farklı birimlerin belli sınırlılıkta gözeteceği bir alan olarak değerlendirildiğini ispatlamaktadır. Bu anlamda Ruşen Keleş'in de yerinde tespitiyle '80'lerde "Çevrenin korunmasına yönelik politikalarda önemli sayılabilecek bazı gelişmeler olmasına karşın, bu politikaların tutarlılık, bütünlük ve kararlılıktan uzak, önleyici olmaktan çok onarımcı, saptanma ve uygulama aşamalarında halkın görüşlerine başvurulmadan belirlenmiş, zorlayıcı olmayan nitelik taşımakta oldukları söylenebilir." Toplumsal alanda ise bu savrukluğun belli istisnaları mevcuttur.

Çevre Bilincini Yükselten Birkaç Sembolik Olay

Çok uzun süre çevreyi odağına alan bir koruma/önleme mekanizması ve etkili kurumlar gelişmese de '80'lerle birlikte Türkiye'de sivil alanda özellikle zarar vericilere, kirleticilere karşı harekete geçen ve ağır aksak da olsa ilerleyen bir çevre hareketinden ve bilincinden bahsetmek mümkündür. Bu durum her ne kadar ulusal ölçekte bir baskı unsuruna dönüşemese de çevrenin ve ona dair sorunların toplumsallaşmaya ve kurumsal siyasete sirayet edecek şekilde politikleşmeye başladığını göstermektedir. Dolayısıyla çevre bağlamında oldukça hareketli bir dönem söz konusudur. Bu anlamda Kemal Görmez'in de *Çevre Sorunları* eserinde ifade ettiği üzere '80 sonrasında Türkiye'de ciddi bir ekolojist muhalefet ortaya çıkmıştır. Nitekim hâlâ hafızalarda yer edinen bir dizi karşı koyuş, toplumsal hareket bu döneme damgasını vurmuştur. Dolayısıyla gelişmiş dünyada 1968'den sonra ivme kazanan çevreci toplumsal hareketlerin bir benzerini Türkiye yaklaşık 10 yıllık gecikmeyle '80'lerde birer tepki hareketi olarak deneyimlemeye başlamıştır denilebilir. Bu dönemin aktivistleri yerel-bölgesel çevre *hasar*larına karşı geri adım attırmaya dönük daha çok duygusal reflekslerle hareket etmişler ve ilk kez çevrenin de ülke gündeminde yer bulmasını sağlayacak ölçüde ses getirmişlerdir. Bunlardan ilk akla geleni kuşkusuz darbenin izleri henüz silinmeden 1984 yılında patlak veren Gökova olayıdır.

Doğal güzellikleri ve turizm potansiyeliyle öne çıkan Gökova'da ülkenin enerji ihtiyacını karşılayacak bir termik santralin (Kemerköy Termik Santrali) yapılacağı haberinin yayılması bölge halkının büyük tepkisine yol açmıştır. Gökova'nın, yarattığı etki dikkate alındığında Türkiye'nin en önemli çev-

re hareketine/direnişine vesile olduğu söylenebilir. Esasen süreç daha erken tarihlerde 1982 yılında başlamıştır. Ancak ihalenin sonuçlanıp santralin inşa sürecinin başlaması 2 yıl sonrasını bulmuştur. Yöre sakinleri kamuoyuna seslerini duyurmaya çalışmış, sokak gösterileri ve yasal mekanizmalarla santralin yapımının önüne geçmeye çalışmışlardır. Ancak süreç ilerlerken kamuoyunda bir tazyik oluşturmadan, yasal mekanizmalarla inşanın önüne geçmenin pek de mümkün olmayacağı kısa sürede anlaşılmıştır. Nazmi Kozak'ın da *Gökova'da Bir "İnat Abidesi"* çalışmasında vurguladığı üzere bölgedeki bazı köy tüzel kişiliklerince müştereken Başbakanlık aleyhine, santralin vereceği zarardan dolayı yer seçiminin hatalı olduğu gerekçesiyle dava açılmış ancak Danıştay 10. Dairesi idarenin takdir yetkisini kısıtlayacak veya kaldıracak yasal bir dayanak bulunmadığı gerekçesi ile davayı reddetmiştir. Dolayısıyla E. Yasemin Özdek'in de *İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı* eserinde dile getirdiği üzere 1983 tarihli Çevre Kanunu'nu ve Anayasa'nın 56. maddesini dayanak yapan davacıların, santralin yapımının çevre kirlenmesine yol açarak turizm, tarım, denizcilik, spor, dinlenme ve orman varlıklarına zarar vereceğine dönük kaygıları ve iddiaları nihai yargı organı nazarında karşılık bulmamıştır. Ancak sonrasındaki gelişmeler, Gökova'yı (Kemerköy Termik Santrali), öncesindeki cılız, belli bir yöreye sıkışmış koruma odaklı çevreci eylemlerden farklı olarak ulusal ölçekte ses getiren bir olay haline getirmiştir. Santral inşasının duyulmasıyla birlikte Gökova, kamuoyunun da ilgisini çekmeye başlamış sonrasında bazı belediyelerin de devreye girmesi ve nihayetinde Meclis Genel Kurulu'nda görüşülmesiyle ulusal ölçekte etki uyandırmıştır. Ses getiren *Kemerköy Santraline Hayır* kampanyasından sonra Bülent Duru'nun da *Çevre Bilincinin Gelişim Sürecinde Türkiye'de Gönüllü Çevre Kuruluşları* adlı çalışmasında vurguladığı üzere meslek odaları, av ve turizm dernekleri ile belediyeler ve ANAP, SODEP, DYP ve MDP ilçe örgütlerinin kampanyayı desteklemesiyle hareket sesini kısa sürede yurt düzeyinde duyurmuştur. Bunun üzerine dönemin başbakanı Turgut Özal ve hükümeti, santralden vazgeçmemekte kararlı olmakla birlikte çevre üzerindeki etkilerinin azaltılabileceği yolları araştırma yönünde tavır almak zorunda kalmıştır. Günün sonunda, her ne kadar santralin yapımı engellenemese de çevre odaklı başlayan itirazlar (köylülerin ekonomik kaygılarıyla birlikte) yerel sınırları aşarak ülke gündemini çok uzun süre meşgul etmeyi başarmıştır. Dolayısıyla çevreyi insani ihtiyaçlar/gereklilikler için ikinci planda tutan politik tutumlara karşı Gökova'nın bir bilinç yarattığını bu anlamda sonraki karşı koyuşlar için örnek teşkil ettiğini iddia etmek mümkündür. Üstelik güçlü bir ekolojik bilinçten kaynaklanan bir itiraz söz konusu olmamasına rağmen bu çapta bir etki söz konusudur. Bülent Duru'nun da belirttiği üzere "Hareket Batı'daki kimi örnekleri gibi, sanayileşmeye karşı takınılan olumsuz tav-

rın sonucunda ortaya çıkan bir ürün değildir; yalnızca, yanlış yer seçimi sonucunda doğanın bozulmasına, tarım ve turizm sektörünün olumsuz etkilenmesine karşı duyulan tepkilerin ortaya konulmasıdır."

Seksenlerin ülke içi politik-toplumsal koşulları çevre sorunlarının giderek politikleşmesini sağlarken birtakım *dış* gelişmeler de bu seyrin hızlanmasına katkı sağlamıştır. 1986 yılında yaşanan Çernobil felaketi; nükleer santralleri, ekonomik kalkınma için olmazsa olmaz zorunluluklar gören anlayışta büyük bir gedik açarken insanın çevreden/doğadan bağımsız düşünülemeyeceğini büyük bir maliyetle göstermiştir. Özellikle bu felaketten sonra ülkede çevre üzerinde olumsuz etkileri olan projeler, faaliyetler daha fazla tepki toplamaya başlamıştır. Kimisi kamuoyunu kısa süreli meşgul edip unutulsa da deniz çeşitliliğiyle ünlü Muğla'nın Dalyan kasabasında soyları tükenmekte olan denizkaplumbağalarının (caretta caretta) yumurtlama bölgesine otel yapılması örneğinde olduğu üzere, bazı olaylar oldukça ses getirmiştir. Dolayısıyla '80'lerin ikinci yarısına gelindiğinde erken dönemdeki hareketlere benzer şekilde hâlâ güçlü bir çevre örgütünden bahsedilemese de olay bazlı müdahalelerin etkili şekilde gerçekleştiği ve bu sayede çevreye zarar verecek kimi projelerden vazgeçildiği bir farklılık söz konusudur. Bu dönemde özellikle bazı sivil toplum örgütlerinin ve meslek kuruluşlarının (Mimarlar Odası, Elektrik Mühendisleri Odası, çeşitli yerel çevre örgütleri ve dernekler, dayanışma toplulukları), belediye başkanlarının, çeşitli partilerin (YP ve SHP) ve akademisyenlerin etkili ve ses getiren çeşitli eylem repertuarına imza attıklarını söylemek mümkündür. Ankara'nın önemli yeşil alanlarından olan Güvenpark'a büyük bir otopark yapılmak istenmesine karşı oluşturulan Çevre Duyarlılığını Yayma Grubu, İstanbul'da Türkiye'nin en büyük çimento fabrikasına karşı başlatılan protestolar, İzmir Aliağa'da yapılmak istenen termik santrale karşı girişilen mücadeleler bunlardan bazılarıdır. Hatta 1989'da gündemi meşgul eden Aliağa Termik Santrali'nin yapımı bu mücadelelerden sonuç veren simgesel olaylardandır. Nitekim etkili ulusal (hatta zaman zaman uluslararası) ölçekte engelleme çabalarından (insan zinciri, bölgede referandum...), Danıştay'ın defalarca yürütmeyi durdurma kararlarından, mitingler, konserler, kurulan çadırlar, at arabalı yürüyüşlerden sonra '90'ların başlarında projeden vazgeçilmiştir. Böylece Aliağa, Türkiye'nin ilk büyük ve başarılı çevre eylemi olarak tarihteki yerini almıştır. Ancak Kemal Görmez'in de *Çevre Sorunları* kitabında değindiği üzere toplumda artan "...ekolojist hareketlere rağmen resmî ve özel düzeyde kirletici unsurların sürekli artması pek çok düzenlemeye rağmen kirliliğin önlenememesi, etkin olunamaması" gibi bir genel görünüm söz konusudur. Yine de politik bir oluşumu mümkün kılacak bir bilinç düzeyinin ve örgütlü gücün tüm bu tikel mücadele alanları sayesinde başarıldığı da akılda tutulmalıdır.

Dağınık Karşı Koyuşlardan Politik Projeye Türkiye'nin İlk Çevreci Partisi: *Yeşiller Partisi* Deneyimi

Türkiye'de '80'lerin ikinci yarısına gelene kadar ulusal ölçekte destek bulan birkaç çevre eylemi dışında çok sayıda irili ufaklı gösterinin varlığından ve bunların yerel düzeyde kalan etkilerinden bahsetmek gerekir. Böyle olduğu ölçüde de ekolojik tahribatlara karşı büyük oranda karar alıcıların kararlarında geri adım atmadıkları bir sınırlılık/etkisizlik söz konusudur. Bu durumun farkında olan bir grup çevrecinin girişimiyle, dağınık farklı örgütlerin/derneklerin çabalarını daha sistematik, daha kapsamlı şekilde ortaya koyabilmek ve toplumun çevre bilincini yükseltmek niyetiyle Türkiye'nin ilk çevreci partisi olan Yeşiller Partisi (YP) kurulmuştur. Aslında YP'den kısa bir süre sonra MEHTAP isminde başka bir çevreci parti daha kurulacaktır. Ancak YP'ye kıyasla MEHTAP, 2 yıllık kısa ömründe (06.10.1988-17.09.1990) tam olarak siyasal faaliyetlere bile geçemeden tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalacaktır. YP ise kurulduktan kısa süre sonra kamuoyunun ilgisini çekmeyi başaracaktır. Mete Kaan Kaynar'ın *Cumhuriyet Dönemi Siyasî Partileri (1923-2006)* derlemesinde belirttiği üzere YP, "...aralarında Ali Kocatepe ve İlhan İrem gibi sanatçılarla Adnan Haraççı ve Nevroz Sayman gibi iş insanlarının bulunduğu 51 kurucu tarafından kurulmuştur." Esasen partileşmenin arkasında, dağınık derneklerle/örgütlerle, yöresel/yerel inisiyatiflerle etkili sonuç alınamayacağı, bütün bunlardaki enerjiyi birleştiren ortak bir platform yaratmanın gerektiği düşüncesi yatmaktadır. 6 Haziran 1988'de kurulan Yeşiller Partisi'nin ilk genel başkanı Prof. Dr. Celal Ertuğ olmuştur. Ertuğ'un geçmiş politik angajmanları (AP ve CHP senatörlüğü) ve çevreci derneklerde faaliyetleri vardır. Kemal Görmez'in *Çevre Sorunları* eserinde belirttiği üzere YP'nin "...programında, mevcut partilere karşı yeni bir alternatif olunduğu, gerçek anlamda bir taban demokrasisi üzerinde yükseleceği, sağlıklı bir siyasal mekanizma oluşturmanın örneğinin verileceği ve hükümet ya da koalisyon olma amacı güdülmeyeceği belirtilmektedir."

YP'nin tutarlı bir ideoloji ve yüksek bir ekolojik duyarlılıkla ortaya çıktığını iddia etmek mümkün değildir. Üstelik kurucularının geçmişte sağdan sola birbirinden çok farklı partide bulunmuş olmaları, partinin ideolojik çerçevesini bütünüyle belirsiz kılmakta ve bu haliyle gelecekteki ayrışmanın nüvelerini de baştan beri bünyesinde taşıdığını göstermektedir. İzmir grubundan olan ve bir dönem genel başkan yardımcılığı da yapan Melih Ergen *Yeşiller Partisi'nin Olmayan Tarihi* eserinde bu durumu çarpıcı şekilde özetlemektedir: "İyi güzel de nedir bu Yeşiller sözünün içi diye sorulan sorulara boş verin diyorduk, ortaya çıkınca bizimle birlikte olanlardan birlikte öğre-

niriz. Formül doğru ve güzeldi. Ne bilelim bu işi bilenlerin de pek bir şey bilmediğini..." Benzer şekilde parti kurulduktan sonra düzenlenen panellerde, söyleşilerde de kimsenin ekoloji hakkında derli toplu bir fikrinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bu *zayıflığın* farkında olarak parti daha güçlü bir pozisyon ve sosyolojik zemin elde etmek için ilk başlarda çeşitli derneklerle ve küçük partilerle işbirliği yapmaya çalıştıysa da herhangi bir sonuç elde edememiştir. Dönemde etkili olan örgütlerin (Radikal Parti, Yeşil Dayanışma Grubu, Ankara Çevre Duyarlılığını Yayma Grubu, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, Yeşil Çevreyi Koruma Derneği...) çoğunluğu kuruluş aşamasına katkı sunmayıp, güç birliğine yanaşmamıştır. Böylece bir anlamda düşük de olsa çevre hassasiyetleri etrafında çeşitli derneklerde biriken enerji siyasî partiye kanalize olamamıştır.

YP, mevcut partilerden farklı olarak bir tür *parti olmayan parti* ve tabandan hareketle inşa edilen bir örgüt olma anlayışına yaslanmaya çabalasa da sürekli şekilde sağdan ve soldan *sıkıştırılmaya*, pozisyon almaya zorlanmıştır. Tam da bu düşünsel çerçevedeki belirsizliğinden kaynaklı olarak parti başta kamuoyunda yarattığı etki ve kitlelerde uyandırdığı ilgiye rağmen kısa sürede bu heyecanın kaybolmasıyla yüzleşmek durumunda kalmıştır. YP kısa ömrü boyunca çevreci örgütlere benzer şekilde dağınık bir görüntü verecektir. Parti, hiyerarşik bir yapıda örgütlenmekten ziyade çevreci derneklerle benzer şekilde farklı birimlerinin farklı eylem repertuarları ürettikleri ve sıklıkla da çatışan tavırlar takındıkları bir görünüm sergilemiştir. Bölgelerde, parti organları genel merkezden bağımsız olarak kimi zaman da genel merkezle çatışacak şekilde kendi coğrafyalarında yaşanan çevre sorunlarına (suların kirlenmesine, ağaçların kirlenmesine karşı...) karşı belli eylem biçimleri geliştirmişlerdir. YP'nin genellenebilecek repertuarlarını Bülent Duru'nun da vurguladığı üzere şu şekilde çerçevelemek mümkündür: "Ortaya çıkan kimi çevre sorunları için yerel halkla beraber gerçekleştirilen gösteriler, kampanyalar; çevre örgütleriyle işbirliği kurma, dayanışma içerine girme; seminer, konferans, toplantı düzenleme gibi eğitsel etkinlikler; imza toplama kampanyaları; uluslararası ya da yabancı çevre örgütleri ve yeşil partileriyle ilişki kurmak; kimi merkezî ve yerel yönetim birimlerine uyarılarda bulunmak; çevreye zararlı faaliyetlerde bulunan kişi ve kuruluşlar için suç duyurusunda bulunmak..." Kimi yerlerde sadece çevreye dair bir bilinçlilikle koruma ve engelleme odaklı eylemlere başvurulurken Ankara örneğinde (cezaevlerinde tek tip kıyafet zorunluluğuna karşı) görüldüğü üzere bazı bölgelerdeki partililer daha geniş perspektiften hak ihlallerini gözeten politikalar ve pratikler (örneğin silahlanmaya/militarizme karşı) geliştirmeye çalışmışlardır. Başta Aliağa'daki termik santral olmak üzere çeşitli meselelerde hem diğer partilerin, çeşitli belediyelerin ve sanat camiasının desteğini al-

mışlar hem de bu sayede parti adını güçlü şekilde duyurmayı başarmışlardır. Partililer; bu eylemler sayesinde partiye olan ilgiyi ayakta tutmaya, örgütlenmeye ve üyelikleri arttırmaya çabalamışlardır. Ancak partinin büyüyüp etkili, kitlesel bir güce dönüşmesinin önünde baştan beri kendini hissettiren bazı içsel engeller (farklı çatışan anlayışlar) söz konusudur.

YP, kurulduktan kısa bir süre sonra partinin genel çizgisine dair farklı iki anlayışın karşı karşıya geldiği bir çatışmayla zayıflamaya başlamıştır. Başkan ve yönetimin de dahil olduğu büyük grup, daha reformcu, revizyonist bir tavırla sistem içerisinde kalarak etkili bir müdahalenin mümkün olduğunu düşünmüşler; muhalif hizip ise çevreye dair etkili bir mücadelenin daha radikal bir tutum takınarak yürütülebileceğini savunmuştur. Genel merkeze hâkim olan ilk grup, çevreye zarar vermeden onunla uyumlu şekilde ekonomik bir büyümenin mümkün olabileceğini (sürdürülebilir kalkınma), muhalif kanat ise ekonomik büyüme odaklı bir anlayışın kaçınılmaz olarak çevreye-doğaya zarar verecek bir rotaya gireceğini iddia etmiştir. Öte yandan partinin genel/hâkim çizgisi daha ılımlı bir tavırla ve tek bir mesele (çevre) etrafında mücadelenin yürütüldüğü bir anlayışa sahipken, yankısını İzmir ekibinde bulan muhalifler ise çevre meselesi konusunda, ülkenin diğer sorunlarının da (Kürt sorunu, savaş karşıtlığı, ekonomik meseleler, kadın-erkek ilişkisi, hak ihlalleri...) dikkate alındığı bir eklemlenme siyaseti gütmek arzusundadırlar. Önemli ideolojik farklılıklardan kaynaklanan ayrım, esasen partiyi daha sola çekmek isteyenlerle onu daha merkezde tutmak isteyen yönetim kadrosu arasındaki çatışmayı imlemektedir. Bu ayrışmada, sadece çevre meseleleriyle sınırlı (muhaliflerin tanımıyla resmî çevrecilik), diğer toplumsal meseleler karşısında suya sabuna dokunmayan bir hatta konumlandırmak bu anlamda ekonomik kalkınmayı da sürdürülebilir bir çerçevede ele almak isteyenlerle, çevre meselesini diğer yapısal ve konjonktürel (örneğin savaş karşıtlığı) meselelerle ilişkilendiren ve total bir mücadeleyi gerekli gören ve bu haliyle kalkınmanın kendisini sorunun düğüm noktası görüp sıfır büyüme tezini savunan anlayış karşı karşıyadır. Partinin İzmir grubu 1989'da yayımladığı bir deklarasyonla bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Yeşil Parti, bugün Türkiye'nin politik gündeminden uzak kalmıştır. Son bir yılda öğrenci mücadeleleri, Doğu'daki olaylar, işçi eylemleri vb. konularda Yeşil Parti'nin ürettiği politikalar yoktur."

Stratejik ve düşünsel farklılıktan kaynaklı ayrışma bir süre sonra özellikle çevrecilerle Yeşilciler arasında büyük çatışmaların yaşandığını yansıtan haberlerle basında sıklıkla yer almaya başlamıştır. Kamuoyu bu durumu, partinin tutarlı bir kimlik yaratmakta başarısız olduğu ve iki kanadın birbirini imha etmeye yöneldiği şeklinde değerlendirmiştir. Hakikaten de her ne kadar partideki hatırı sayılır bir kesim bu farklılığı partinin özgünlüğü ve ge-

leneksel partilerden farkı olarak makbulleştirmeye çalışsa da pratikte farklı eğilimler partinin zayıflamasına hizmet etmiştir. Bu anlamda tek meseleye bağlı *partiler üstü* anlayışı savunan genel merkez ile partiyi diğer hareketleri de (feministler, ateistler, yerel inisiyatifler, çevreciler, ekolojistler...) kapsayan bir tür şemsiye/çatı örgüte dönüştürmek isteyen muhalif (İzmir) grup partinin tam da baştan beri eksik olan tutarlılığını ve düşünsel netliğini daha da azaltmıştır. Böylece içerideki bölünme, mutlak bir kopuşa yol açmasa da YP, '90'lara girilirken oldukça zayıflamış, kısa süre sonra da (10 Şubat 1994) Anayasa Mahkemesi tarafından mali şeffaflık gerekçesiyle (kesin hesapların eksik teslim edilmesi) kapatılmıştır.[1]

YP, çevre örgütlerinde biriken enerjiyi kendisine kanalize edemeden, kitlesel bir güce ulaşamadan tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak çevreye dair bilincin artmasında önemli katkıları olduğunu söylemek gerekir. Üstelik parti, çevre açısından yıkıcı olan çeşitli projelere karşı (Bergama altın madeni, Akkuyu santrali...) güçlü bir direnç oluşmasında öncü rol oynamıştır. Sonrasında irili ufaklı birçok çevre örgütünün varlığını sürdürmeye devam etmesinde ve 1990'ların başında TEMA gibi etkili bir örgütün kurulmasında da partinin yarattığı bu etkinin payı vardır. Yine de siyasî parti olarak dönemin Türkiye koşullarında erken bir doğum olarak değerlendirmek mümkündür. Sultan Türkay'ın *Batı Avrupa'da Yeşil Partilerin Gelişimine Genel Bir Bakış ve Türkiye'deki Yeşiller Partisi Örneği* tezinde de vurguladığı üzere parti elitlerinin/yöneticilerinin tamamının kentli olması, erkeklerin oranının hayli yüksek olması, gençlerin temsil oranının çok düşük olması, ekonomik olarak alt sınıfların ilgisini çekmemiş olması, eğitim düzeyi düşük olanların parti bünyesinde kendine yer bulamamış olması ve çoğunluğun çevre meselesini dar perspektifli, ekolojik bir tutumdan uzak tanımlaması partinin esasen başarısız olmasının önemli gerekçeleri olarak öne çıkmaktadır. Tam da Tanıl Bora'nın Türkiye'de yeşil hareket için yaptığı "Çevreyi toplumsal ilişkiler ağı bağlamının dışında sırf çevrecilikle, doğa korumacılıkla eş tuttuğu" tespiti/eleştirisi YP'nin başarısızlığının temel nedenini de işaret etmektedir. Neticede YP kısa ömrü boyunca içsel (güçlü, tutarlı bir dü-

1 Mete Kaan Kaynar'ın *Cumhuriyet Dönemi Siyasî Partileri (1923-2006)* derlemesinde ifade ettiği üzere "Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığının 07.12.1992 tarihli SP.24. Hz.1991/83 sayılı iddianamesiyle Anayasa Mahkemesi'nin 15.10.1991 gün ve Esas: 1991/5, Karar: 1991/6 sayılı ihtar kararının Partiye tebliğinden başlayarak yasal süresi içinde, 2820 sayılı Siyasî Partiler Yasası'nın 73. ve 74. maddelerindeki yükümlülüğü, gerçeği yansıtır ve eksiksiz biçimde yerine getirmeyen Yeşiller Partisi'nin aynı Kanun'un 104. maddesi gereğince kapatılması" istemiyle açılan dava Anayasa Mahkemesi tarafından 10.02.1994 tarihinde (Esas: 1992/2, Karar: 1994/1) görüşülmüş ve "Yeşiller Partisi'nin anılan kanunun 104. maddesi gereğince kapatılmasına, oyçokluğuyla, Davalı Partinin tüm mallarının 2820 sayılı Kanun'un 107. maddesi uyarınca Hazine'ye geçmesine, oybirliğiyle" karar verilmiştir. Partinin kapatılışı ile ilgili olarak ayrıca bkz. Bşb.K.K.G.M., B.K.K. 23.06.1994 Tarih Sayı: 5810 belge.

şünsel çerçeve) ve dışsal (ülkenin içinde bulunduğu koşulların zorlayıcılığı) nedenlerden kaynaklı olarak ne diğer çevreci kuruluşlarla/derneklerle etkili bağlar/iş birlikleri inşa edebilmiş ne de mevcut partilerden farklılaşacak fikri ve organizasyonel çerçeveyi yaratabilmiştir. Böylece dar kentli ve (yarı) aydın bir politik girişim olarak büyük/geniş bir dernek gibi faaliyet yürüttükten sonra tarihteki yerini almıştır.

YP, yurttaş inisiyatiflerinin zayıf, ekolojik bilincin düşük olduğu bir dönemde bu sosyolojik kısıtlılığı aşabilecek örgütlü bir güce ulaşamamıştır. Parti, baştan beri kurumsal siyasete etki edebilecek bir yapıda örgütlenemediği gibi, toplumsal olarak da güçlü bir karşılık bulamamıştır. Bu başarısızlıkta elbette partinin kendi örgütsel, düşünsel yapısından kaynaklı yetersizlikler de belirleyici olmuştur. Partinin kurucuları da baştan beri seçime dönük güçlü bir politik birlik inşa etmekten ziyade parti vesilesiyle çevreye dair mücadelenin daha da kolaylaşacağı ve çeşitli politik imkânlarla yapısal engellerin aşılabileceği bir ortam yaratmayı ummuşlardır. Yerel düzeyde etkili bir örgütlenmeyle halkın çevreye olan ilgisinin bu doğrultuda çekilebileceği ve diğer partilerle hükümet politikaları üzerinde etkide bulunabileceği umulmuştur. Nitekim Genel Başkan Celal Ertuğ, popülist bir jestle iktidar olmak gibi bir niyetlerinin olmadıklarını tabanda iktidar olmayı amaçladıklarını defalarca dile getirmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Türkiye'nin ilk çevreci partisini bütünüyle başarısız olarak değerlendirmek haksızlık olacaktır. Kısa süreli ömrü boyunca üye sayısının birkaç bini geçmemesi, iktidarı amaçlayan bir parti olmaktan uzak olduğunu gösterse de diğer partilerin çevre meselelerine olan ilgilerini arttırmalarına katkı sağlaması ve programlarında çevreye daha fazla yer vermelerine vesile olması baştaki amaç doğrultusunda bir sonucun elde edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla YP'nin kurulması toplumsal ekolojik bakış açısındaki ataleti kırmaya yetmese de ülkede toplumsal düzeyde çevreye dair bir bilinç artışına önemli katkı sunduğu, bu açıdan günümüze kadar biriken enerjide katkısının olduğunu kabul edip hakkını teslim etmek gerekmektedir.

Seksenlerin Ekolojik Bilançosu

Göksel Demirer'in *Çevre Sorunları ve Kapitalizm* eserinde vurguladığı üzere pre-kapitalist dönemde her ne kadar uygarlıklar her zaman çevreyle uyumlu olmasalar da günümüzde can yakıcı hale gelen çevre sorunları kapitalist üretim biçiminin ve onun sonuçlarının bir getirisidir, böyle olduğu ölçüde de sınıfsal ilişkilerden, dünya siyasal konjonktüründen azade değildir. Bu tespit aynı zamanda yaşanan çevre felaketlerinin kaçınılmaz ve önlenemez olmadıklarını da işaret etmektedir. Bu anlamda toplumsal-ekolojik bir perspektif-

le inşa edilen her düşünce de pratik mücadeleye omuz verecektir. Türkiye, çok uzun süre, etkisi günümüzde de artan ölçüde hissedilen çevre sorunlarına karşı etkili politikaların yürütülmediği ve buna dair gündemin dahi oluşmadığı bir ülke özelliği göstermiştir. Batı'daki özellikle '68 sonrası ekolojik taleplerin ve buna bağlı yaşanan kurumsal-toplumsal gelişmelerinin aksine ülkenin politik-toplumsal yaşamı neredeyse tamamen *yeşil* dışı gündeme hapsolmuştur. Ancak kentleşmenin ve küreselleşmenin etkilerinin yoğun olarak hissedildiği '80'lerle birlikte çevre-ekoloji bilinci açısından, özellikle bazı sembolik direnişlerin de etkisiyle, bir canlanmanın yaşanmaya başladığı iddia edilebilir. Bu uyanışta, gelişmiş dünyaya yetişme arzusunun neden olduğu alarmizm halinin ve buna bağlı olarak neoliberal ekonomik politikaların hoyratça ve hesapsızca uygulanması tetikleyici rol oynamıştır. Ekonomik kalkınmanın öncelikli görüldüğü bir konjonktürde çevrenin bir tür katlanılabilir maliyet kategorisinde değerlendirilmesi, özellikle sanayinin yoğunlaştığı bölgelerde halkın kendilerini olumsuz etkileyen sorunlara karşı seslerini yükseltmelerine vesile olmuştur. Ancak ulusal ölçekte de ses getiren bir dizi çevreci itiraza rağmen iktidarların genel politikalarında çevre hiçbir zaman öncelikli bir mesele haline gelmemiştir. Ancak yine de çevreye dair sorunlar '90'larda kristalize olacak şekilde '80'ler boyunca öncesinde olmadığı ölçüde yasal-kurumsal dayanaklara kavuşmaya başlamıştır. Üstelik başta ideolojik skalanın solunda sıralanan partiler olmak üzere konvansiyonel partilerin de bu dönemle birlikte çevre sorunlarına olan ilgilerinde önemli bir artışın olduğu da söylenebilir.

Seksenlerin ikinci yarısına gelindiğinde kamu politikalarını etkilemek ve yurttaşların çevre bilincini arttırıp daha fazla ilgisini çekmek amacıyla çevreci bir grubun girişimiyle Türkiye'nin ilk yeşil partisi (Yeşiller Partisi) kurulmuştur. Onyılın başından itibaren çevreci derneklerin yarattığı sınırlı etki partinin sahne almasıyla ivme kazanmış, parti bir dizi ekolojik meselede kamuoyunun dikkatini üzerine çekmeyi başarmıştır. Ancak geleneksel parti anlayışının dışında örgütlenme çabasında olan parti, kamuoyunun kısa süreli ilgisinin ötesinde kitlesel ve etkili bir güce ulaşamamıştır. Bu durum, büyük ölçüde bir yanıyla temel meselelere bakışta baştan beri var olan ve süreç içinde derinleşen fikir ayrılıklarından, öte yandan çevreci derneklerden beklenen desteğin alınamamasından kaynaklanmaktadır. Partinin genel merkezi, başlangıçtaki niyetin aksine bütün parti örgütlerinin uyacağı tek olay (çevre) bazlı politikalarda ısrarcı olurken muhalif kanat diğer toplumsal sorunların da gözetildiği ve bu doğrultuda çeşitli iş birliklerine gidildiği bir hatta ilerlemekte ısrarcı olmuştur. Böylece parti, henüz kitlesel bir güce erişemeden lider kadrolarında yaşanan ayrışmayla etki alanını kaybetmeye başlamış, enerjisinin önemli kısmının iç meselelere harcanmasıyla baş et-

mek zorunda kalmıştır. '90'lara girilirken bu zayıflama hali, bazı yasal eksiklikler dolayısıyla partinin tamamen sahneden çekilmesiyle nihayete ermiştir. Ancak siyasî partilerin oluşma motivasyonunun (iktidar olma) ötesinde bir amaca (ekolojik meselelere dair bir direnç ve bilinç oluşturma) yaslandığı akılda tutulursa bu ilk deneyimin çevreci-ekolojist hareket ve etki açısından önemli bir aşamaya tekabül ettiği söylenebilir. Bu açıdan günümüzde '80'lere dair her ekolojik geri dönüşün de bizzat en önemli araştırma nesnelerinden birini oluşturma önceliğine sahip olmaya devam edecektir.

Seksenli Yıllarda LGBTİ+ Hareketi

HANDE DÖNMEZ

Türkiye'de LGBTİ+ hareketinin tarihi, Batı'daki hareketlere kıyasla, çok daha kısadır ve daha önce LGBTİ+'ları bir araya getirmek için bireysel girişimler olsa dahi, LGBTİ+ gruplarının örgütlenmesi '80'lerin sonu ve '90'ların başına kadar gerçekleşememiştir. Bu gecikmenin başlıca nedenleri arasında toplumsal cinsiyet ve feminizm tartışmalarının genel olarak geç başlaması, Türkiye'de hiçbir zaman eşcinsellik yasal olarak suç olmasa dahi toplumsal baskılar karşısında LGBTİ+ aktivistlerinin bir savunma mekanizması olarak görünmezliği kullanmak zorunda kalması ve 12 Eylül Darbesi'ni takip eden baskı ve siyasal şiddet ortamı sayılabilir.

Her ne kadar örgütlenmeleri '80'li yılların ikinci yarısını bulsa da Türkiye'deki LGBTİ+ hareketi, ayrımcılığın pek çok boyutuyla öncesinde de mücadele etmiş ve etmekte olan bir özgürlük hareketidir: '70'li yılların sonundan itibaren sadece homofobi ve transfobiye karşı mücadele vermekle kalmayıp aynı zamanda ırkçılık, toplumsal cinsiyet ayrımcılığı ve toplumsal tabakalara dayanan sosyal eşitsizliklere karşı da mücadele gösterdiler. LGBTİ+ hareketi '80'li yılların ikinci yarısında ilk kez kolektif olarak hak arayışlarına başladı. Ayrıca insan hakları hareketi, feminist hareket ve çevre hareketi gibi aynı dönemde görünürlük kazanmaya başlamış diğer sosyal hareketlerle de dayanışma içerisindeydi. Öncesinde kendi kimliklerini, taleplerini ve deneyimlerini kamusal alanda dile getirme fırsatı bulamayan tüm bu gruplar, 12 Eylül Darbesi sonrası dağılmış siyasal ortamda kamusal görünürlük kazanmaya başladı. Bu nedenle, '80'ler Türkiye'si tüm baskı ve şiddet ortamına rağmen aynı zamanda özel olanın politikleştiği, bireysel olanın siyasal alana taşındığı ve yeni deneyim, örgütlenme ve kolektif kimlik biçimlerinin sahneye çıktığı yıllardır.

Cumhuriyet tarihinde toplumsal hareketlerin yükselişi '60'lı yılların sonu ve '70'li yılların başında işçi ve öğrenci hareketleriyle oldu. Bu hareketlerin politika yapış tarzı, hedefleri ve devletle ilişkileri, sınıf değil kimlik temelli hak talepleri olan LGBTİ+ hareketi, feminist ve ekolojik hareketlerden farklıdır. İkinci gruptaki bu yeni toplumsal hareketler parti temelli siyasal örgütlenmeyi ve politik iktidarı ele geçirmeyi siyasal olarak reddeder. Kültürel olanın sınıfsal olana karşı önem kazandığı bu yeni sosyal hareketler, ekonomik dağılım problemlerine değil yaşamsal veya yaşam biçiminin düzenlenmesine yönelik problemlere odaklanır.

Bu farklılıklar, Türkiye'deki o dönemdeki toplumsal hareketlerin merkezinde duran sınıf temelli öğrenci ve işçi hareketlerinin yeni sosyal talepleri önce ayırt etmekte sonra kabul etmekte ayak diremiştir. Hâkim ideoloji tarafından halihazırda yok sayılan feminist hareket, çevre hareketi, Kürt hareketinin yanı sıra LGBTİ+ hareketi de '70'lerin sol muhalefeti içerisinde de kendilerine uzun bir süre yer bulamamıştır. Hatta hak talepleri dönemin sol muhalefeti tarafından *burjuva* veya *karşıdevrimci* görülmüş ya da önemi kabul edilse dahi sınıf mücadelesine göre ikincil bir önem atfedilmiştir. Bunda Serpil Sancar'ın *Türkiye'de Kadın Hareketinin Politiği*'nde de belirttiği gibi, '70'li yıllarda Türkiye'nin gündemini azgelişmişlik, gelir ve fırsat eşitsizliği gibi konuların oluşturmasının kadın meselesi ve beraberindeki toplumsal cinsiyet temelli diğer problemlerin ya sınıf mücadelesi içinde ele alınmasına ya da toptan göz ardı edilmesine yol açmasının önemli bir payı vardır. Türkiye solu ve LGBTİ+ hareketinin ilişkisine dair yapılmış nadir çalışmalardan biri olan ve Yıldız Tar'ın derlediği *Yoldaş Ben İbneyim* isimli kitaptaki röportajında uzun yıllardır çeşitli sol örgüt ve partilerde aktif olarak siyasal katılım gösteren Figen Yüksekdağ bu durumu "Türkiye'deki sosyalist hareketler LGBT+ ile geç buluştu," diyerek en yalın haliyle tasvir eder.[1]

Heteronormativite dışı cinsel kimliklere yönelik devlet ve toplum baskısı pek çok başka ülkede olduğu gibi Türkiye'de de LGBTİ+ bireyleri görünmezliği bir hayatta kalma stratejisi olarak seçmeye itmiştir. Bunun yanı sıra, '80'lerde cunta rejiminin LGBTİ+ bireylere uyguladığı şiddet de uzun süre dar bir grup dışındakiler tarafından bilinmemiştir. Bu nedenle *Siyah Pembe Üçgen LGBT Derneği*'nin sözlü tarih çalışması olan *80'lerde Lubunya Olmak* önemli bir dönüm noktasıdır. Bu metinde de bu çalışmadaki kişisel ve doğrudan anlatı ve deneyim paylaşımlarına başvurdum.

Seksenlerde hem medya hem hâkim ideoloji hem de inisiyatiflerin kendi-

1 Yanlış anlaşılmaya mahal vermemek için Figen Yüksekdağ bu durumu o sırada genel başkanı olduğu Ezilenlerin Sosyalist Partisi (ESP) temsilcisi olarak dile getirse dahi, ülkedeki Marksist-Leninist siyasal mücadelenin bir parçası ama aynı zamanda Kürt ve kadın kimliğini kastederek dile getirilen bu sözlerin temsiliyetinin bir parti veya örgütlenmeden geniş olduğunu düşünüyorum.

leri LGBTİ+ grup ve hareketlerini çoğunlukla *eşcinsel hareketi* olarak adlandırıyordu. Halbuki trans aktivist Demet Demir'in de ifade ettiği gibi "...adı eşcinseller grubuydu ama grubun içerisindekilerin çoğu translardı" Gerçekten de hem aktivistlerin kendi anılarından hem de medyadan takip edebileceğimiz gibi trans bireyler hareket içerisinde oldukça aktiflerdi. Aynı zamanda sayıları daha az da olsa lezbiyen ve biseksüel aktivistlerin de bu inisiyatiflerde yer aldığını biliyoruz. Ancak yine de dönemin tarihsel ve sosyal perspektifini korumak adına, doğrudan '70 ve '80'lerdeki hareketlerden bahsederken kendi tanımlamaları olan *eşcinsel/gay hareket* terimini kullanmakla birlikte grubun ya da bireylerin genelini ifade etmek için –her ne kadar dönemin aktivistleri tarafından henüz yaygın kullanılmıyor olsa dahi– daha kapsayıcı olan *lezbiyen, gay, biseksüel, transgender ve interseks* (LGBTİ+) kavramını tercih ediyorum.

Seksenlere Gelmeden

Yeni kurulan Cumhuriyet'in temelleri, dinî değil, Aydınlanma değerleri üzerine kurulmuştu. *Modern* ve *laik* bir Türkiye ulusal toplumu kurma hedefinde *çekirdek aile* merkezî bir rol oynayacaktı. Kadınların özgürleşmesi ve ekonomiye, bilime, teknolojiye ve toplumun diğer alanlarına katılımı gerekliydi; rejim tarafından desteklendi de. Böylece Cumhuriyet ideolojisi ve ilk kurumları, kadın erkek eşitliğine dayalı bir toplumsal cinsiyet politikasına büyük önem verdi. Bu nedenle Türkiye feminist hareketi, Avrupa toplumlarından farklı bir ivme izlemiştir. Örneğin, 1934'te kadınların oy verme ve seçimlerde aday olma hakları zaten vardı. Bu tür reformların 1930'larda birçok Avrupa toplumunda hayal bile edilemez olduğunu akılda tutmak gerekir.

Ancak heteroseksüel ikili cinsiyet sisteminden sapmalar, bu iddialı projede geri plana atıldı ve büyük ölçüde görmezden gelindi. Dönemin diğer birçok Avrupa ülkesinin aksine, Türkiye Cumhuriyeti eşcinselliği suç saymadı; sadece lezbiyen, gay, biseksüel, trans ve interseksleri tamamen görmezden geldi. 1960'lara kadar LGBTİ+ bireyler, görece özgür ve güvenli yaşadı diyebiliriz. Örneğin tiyatrolarda, müzik mekânlarında ve gece kulüplerinde halka açık performans sergileyebildiler. Bu LGBTİ+ topluluğunun baskı ve şiddete maruz kalmadığı anlamına gelmez; aksine özellikle kamusal alanda ama aynı zamanda özel alanı da içine alarak hep takip edildiler, kontrol ve tahakküm altında tutulmaya çalışıldılar. Ancak sistematik polis şiddeti ve baskısı özellikle '70'lerden itibaren hız kazanmaya başladı.

Yetmişli yılların başlarında transların ve eşcinsellerin görece daha güvenli bir ortamda yaşadığı ve çalıştığını sözlü tarih anlatılarından öğreniyoruz. Trans seks işçilerinin de faaliyet gösterdiği yeni Cumhuriyet'teki ilk genelev-

lerden biri 1973'te Abanoz Sokak'ta açıldı. Tıbbi bakım sağlandı ve güvenlikleri büyük ölçüde sağlanıyordu. Ara sıra *kontroller* olmasına rağmen, henüz sistematik polis baskısının yaşanmadığı yıllardan bahsediyoruz. Sadece Türkiyeli translar ve eşcinseller değil Rusya, Yunanistan, İtalya gibi yakın ülkelerden gelen pek çok trans ve eşcinsel Abanoz Sokak'taki kapalı genelevlere hem yaşamak hem de çalışmak için geliyordu. O dönem Abanoz'da yaşayan ve çalışan transseksüel Belgin Çelik'in *80'lerde Lubunya Olmak* başlıklı kitabında yer alan sözleriyle ifade edersek "Sokağa Fransa'dan, Yugoslavya'dan, Sovyetler'den travestiler geliyordu çalışmaya. Bir nevi bugünkü Hollanda'daki *Kırmızı Işıklı Sokak* gibiydi Abanoz Sokak."

Ancak '70'li yılların ortasından itibaren LGBTİ+ topluluk üzerindeki devlet baskısı artmaya başladı. '70'lerin başında, halen Türkiye LGBTİ+ hareketinin ortak hafızasının önemli mihenk taşlarından biri olan Mis Sokak, Abanoz Sokak gibi mahallelerde çalışan/yaşayan trans kadınlar ve eşcinsel erkekler, 1974'teki koalisyonda siyasal İslâmcı MSP'nin İçişleri Bakanlığı'nı devralmasını takiben 1978 yılında İstanbul asayiş şube emniyet amiri olarak atanan Sadettin Tantan döneminde yaşam alanlarından *uzaklaştırılmaya* başlanmıştı. Yine Belgin Çelik *80'lerde Lubunya Olmak* kitabında dönemin artan baskı ve şiddet ortamını şöyle dile getiriyor:

> Abanoz'da Rusya'dan translar gelip çalışıyordu. Geyler gelip çalışıyordu Menekşe Plajlarında. Yunanistan'dan gelip burada çalışıyorlardı. Bulgaristan'dan, Hollanda'dan İtalya'dan... Randevu evlerimiz vardı. Kimse bunu inkâr edemez. Pansiyonlarımız açıldı. Rahattık, resmen oğlan geneleviydi. Sonra Ecevit hükûmeti geldi. '74 müydü? Ecevit tek başına gelmedi. Rahmetli Erbakan, Türkeş'le beraber ortaklaşa hükûmetler kurulmuştu. Birinci Dönem'de Ecevit zamanında kapandı ilk defa Abanoz. Çünkü İçişleri Bakanı o zaman Millî Selamet Partiliydi. Kan ağlattırıyorlardı. Demirel geliyordu, Abanoz açılıyordu. Ben burada Demirel dediğimde, herkes beni Demirelci zannediyorlar değil ben hiçbir lideri, partiyi sevmiyorum çünkü adı üstünde politika. Demirel geldiğinde açılıyordu ve tekrar biz çalışmalarımıza devam ediyorduk, kapatıldığında çil yavrusu gibi dağılıyorduk. Sonra Abanoz tamamen kapandı. Öyle bir işkencelere maruz kaldık ki bir arkadaşımız kan işedi. O zamanki ahlâk masasından "kırbaç" lakaplı adam yaptı. Kan kustururdu bize. Tantan kapattı Abanoz'u, kazıdı kökünü.

Yetmişlerin sonundan itibaren LGBTİ+ topluluğu, özellikle de frapan/feminen eşcinsel erkek ve trans kadınları, devlet şiddetine karşı daha aleni bir hedef haline getirmiş olsa da aynı zamanda güvenli çalışma ve yaşama alanları ve dolayısıyla bir dayanışma, ortak bir kimlik ve alt kültür oluşmasına imkân sağlamıştır. Alt kültürün oluştuğu mekânların çoğu Ankara, İstan-

bul gibi büyük şehirlerdeki park, hamam ve kafe, bar gibi eğlence yerleridir. Aksaray Güneş Sineması, Taksim Gezi Parkı, Ankara'da Efes ve Cep sinemaları bu gibi mekânlara örnektir. İşte, bu mekânsal ortaklaşmalar üzerinden kurulmaya başlanan kolektif kimlik ve alt kültür, '80'lerde kamusal görünürlük kazanmaya başlayan LGBTİ+ hareketini mümkün kılan unsurlardan olacaktır.

Yetmişlerin sonunda, darbe öncesi Türkiye'sindeki siyasal atmosfer yoğun bir sağ-sol çatışmasının etkisi altındaydı; bu nedenle diğer *kimlikler* kendilerine siyasal sahnede sınırlı imkân bulabilmişlerdir. Her ne kadar LGBTİ+ hareket, özellikle '70'li yılların ikinci yarısında ve çoğunlukla da ortak mekân paylaşımı üzerinden bir araya gelme pratikleri sergilemişse de bu siyasal ortamda kimlikleri üzerinden örgütlenme fırsatını henüz yakalayamamıştır. 12 Eylül Darbesi, sağ ve sol ayrımından ortaya çıkan tüm siyasî grupları dağıtmadan önce, radikal sol örgütleri ve feminizm de dahil olmak üzere tüm kimlik odaklı siyasal talepleri geri plana atmaktaydı. Keza sosyalist devrim hem işçi sınıfını özgürleştirecek hem de tüm bu sorunlara çözüm bulacaktı; bu nedenle sol örgütler, Şirin Tekeli'nin tespitiyle "Cinsiyet, etnisite, ırk, cinsel yönelim, cinsiyet kimliği gibi kimlikler etrafında örgütlenmenin sınıf dayanışmasını böleceğini ve *davaya zarar vereceğini* savunmaktaydı," (1989: 36). Fatmagül Berktay da aynı durumu şu şekilde ifade eder (1990: 313):

> 1980 öncesinde, Türkiye Solu'nun gündeminde gerçek anlamıyla bir "kadın sorunu" yoktur; bu, ciddiye alınması gereken bir teorik sorun olarak görülmediği gibi, kadınların ezilmesinin özgül boyutları üzerinde de durulmazdı. Olsa olsa, "feodal" ilişkilerin ve ideolojinin kadınlar üzerinde daha fazla etkisi olduğu kabul edilirdi, o kadar! Bunlar, sınıf ve devrim sorununa bağımlı konulardı ve gelecekte nasıl olsa kendiliğinden çözüleceklerinden, bugün gündemi böyle ikincil sorunlarla "işgal" etmek "saptırıcı" olurdu.

Nitekim bu durum sadece post-Marksist ve sosyalist kadın mücadelesi için değil, aynı zamanda liberal ve Müslüman kadın hareketleri için de ve toplumsal sınıf harici tüm kimlikler için de geçerlidir. İşte, feminist hareket, LGBTİ+, çevre hareketi gibi siyasal-kamusal alanda kimlikleri üzerinden görünürlük kazanamamış gruplar, deneyim ve taleplerini kamusal alanda tartışabilme imkânını 12 Eylül sonrası dönemin parçalanmış siyasal ortamında bulacaktır.

Yetmişlerin sonunda Türkiye'deki sol hareket, dünyanın geri kalanındaki yeni sosyal hareketlerin hızına yetişememişti. '70'li yılların çevre sorunlarının, LGBTİ+ hareketin, kadın hareketinin ve öncesinde kamusal alandan dışlanmış ve sınıf temelli siyasetten dışlanmış grupların siyasal alanda yer almaya çoktan başladığı Avrupa'da ve özellikle İtalya'da örgütlü eşcinsel ve

ekoloji hareketine dahil olan aktivist İbrahim Eren; 1977'de Türkiye'ye geri döndüğünde karşılaştığı sol hareketleri *bağnaz* bulacak ve *Ege İzmir Çevre Sağlık Derneği*'ni kuracaktı. Bu dernek için çevre konularını toplumsal-siyasal hayatın merkezine taşıma çabalarının yanı sıra toplumdan dışlanmış kesimleri içermeye çalışması açısından, geleneksel sol örgütlenme modelinden uzaklaşmış; daha esnek, yatay ve kimlik siyasetine alan açan, öncü bir kolektif hareket diyebiliriz. Nitekim '80'lerin başında kuracakları *Radikal Demokrat Yeşil Parti Girişimi*'nde birlikte faaliyet gösterecekleri aktivist Sevda (Ali Kemal) Yılmaz tüzel bir kişilikleri olmasa da ilk lezbiyen-eşcinsel toplantılarının da bu çevrede yapıldığını ifade eder. Ancak bu girişim çok uzun ömürlü olmaz ve diğer pek çok dernek gibi 12 Eylül Darbesi'nden sonra kapatılır.

Seksenler

LGBTİ+ bireylerin çoğunlukla ortak alan ve alt kültür yaratma çabası üzerinden '70'li yıllardaki örgütlenme girişimleri, 12 Eylül Darbesi ile birdenbire sona erdi. Sonrasında çok sayıda dernek ve birliğin faaliyetleri kısıtlandı ve tüm siyasî partiler yasaklandı. '80'li yıllar sivil alanın genel olarak daraldığı, kolektif eylemlilik için çok az fırsat ve alanın bulunabildiği yıllar olmakla beraber, tüm LGBTİ+ topluluğuna ama özellikle trans ve efeminen eşcinsel seks işçilerine yönelik toplumsal baskı ve devlet şiddetinin yoğunlaştığı yıllardır. Bu nedenle denilebilir ki bu baskı yüzünden –ve onun sayesinde– LGBTİ+ hareket yaşadıkları şiddeti ve hak ihlallerini görünür kılmaya çalıştı. '80'lerin sonunda hâlâ örgütlü bir LGBTİ hareketten bahsedemiyor olsak dahi hem ulusal hem de uluslararası kamusal alanda Türkiye'deki LGBTİ+'lara dair tartışmalar bu yıllarda başladı. Asker, polis baskısı ve hukukî baskılar, aynı zamanda, çok sayıda aktivistin Avrupa ve ABD'ye kaçmasına neden oldu; burada antimilitarist, çevreci, LGBTİ+ ve feminist hareketlere katıldılar ve bu onlara, bu yeni toplumsal hareketler alanında deneyimler edinmelerini de sağladı. Bu geçici sürgünlerin deneyimleri daha sonra Türkiye'deki yeni toplumsal hareketler için önemli hale gelecekti.

Kamusal Alandan Uzaklaştırılma ve Yersiz-Yurtsuzlaştırma

Seksenlerin başındaki ilk sistematik şiddet olayı *80'lerde Lubunya Olmak* kitabında Belgin Çelik ve N.K.'nin tanıklığında geçen *Eskişehir sürgünleri* olayıdır. Ancak bu sürgünlerin birden fazla kez gerçekleştiğini yine bu sözlü tarih anlatılarından öğrensek dahi ne kadar sürdüğünü yahut kaç kişinin şehir dışına gönderildiğini bilmiyoruz. Askerî rejimin baskıcı tedbirlerinden etkilenen LGBTİ+ kişiler, Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük şehir mer-

kezlerinden sürüldüler. Kimi kaynaklara göre 1981'de 50 ila 60 trans seks işçisi İstanbul'un kentsel bölgelerinden şehrin kenar mahallelerine trenle *sınır dışı* (!) edildi. Bazıları Abanoz Sokak gibi mahallelerde çalışırken tutuklandı, bazıları ise evlerinden alındı ve ilk olarak İstanbul'a, diğer siyasî tutukluların da tutulduğu Sirkeci'deki polis karakolu Sansaryan Han'a getirildi. Birkaç gün gözaltında tutuldular, psikolojik ve fiziksel işkenceye maruz kaldılar. Mahkûmları aşağılamak için saçlarının kesilmesi en sık rastlanan işkence yöntemlerinden biriydi. Bunu takiben, çoğu, Haydarpaşa'dan trenlere bindirildi. Gazete taramalarında sadece 28 Nisan 1981'deki sürgüne dair haberlere rastlanıyor. *Milliyet* gazetesinde *Eşcinseller Kent Dışına Sürüldü* başlığıyla yer alan sürgün şu şekilde aktarılmış: "İstanbul'daki bar ve pavyonlarda çalışan yirmi iki eşcinsel, dün polis tarafından kent dışına çıkartılacaklarını anlayınca Emniyet Müdürlüğü binasında kendilerini merdivenlerden aşağı attılar. Çanta ve ayakkabılarını da çevrelerine savurarak çığlıklar atan eşcinseller pasaport almak için kuyrukta bekleyen yurttaşlar arasında panik yarattılar. Ancak görevli polis memurları kargaşayı kısa sürede bastırdılar ve eşcinseller polis denetiminde trenle Eskişehir'e gönderildiler." Ancak yine aynı kitapta N.K.'nin "Bizi bir trene bindirdiler Haydarpaşa'dan. Kış, kar yağıyor. Bolu Dağı'na doğru, iki dağın arası bir vadide bizi trenden indirdiler. Kar yağıyor ve gece. Kar ışığında yolumuzu bularak ana caddeye çıktık. Bizi dağda ölüme terk ettiler," şeklindeki anlatımından yola çıkarak bu sürgünlerin tek seferle kalmadığını ve en azından aynı yılın kışına kadar devam ettiğini anlayabiliyoruz.

Trans bireylere karşı çıkarılan ve halk arasında "sahne yasağı" olarak bilinen ilk muhtıra 12 Eylül Darbesi sonrası çıkarıldı. Taverna ve gece kulüplerine getirilen sınırlama, giyim ve davranışlarında erkekten çok kadına benzeyen kişilerin işe alınmasını yasakladı. Yasak, basında trans bir kadın olan popüler şarkıcı ve oyuncu Bülent Ersoy'u hedef almak üzere tasarlandığı şeklinde haberleştirildi. Pek çok gay ve trans kişiyi işsiz ve güvencesiz bırakan bu yasak, yedi yıl boyunca yürürlükte kaldı. Ocak 1981'de İstanbul Emniyet Müdürlüğü, Ersoy'a ve "giysileri, sahnedeki davranışları ve özel hayatlarında erkekten çok kadını andıran" kişilere resmî uyarıda bulundu. Böylece transseksüellerin, travestilerin ve kadınsı erkeklerin eğlence sektöründe çalışması yasaklandı. Böylelikle halihazırda kapalı ve güvenli alanlarda çalışmalarının önü kapatılan translar ve eşcinseller, eğlence sektörünün de kendilerine kapanmasının ardından daha güvensiz sokaklarda çalışmaya mahkûm bırakılmış ve bir kez daha ortak mekânlarından uzaklaştırılmış oldu.

Her ne kadar LGBTİ+ harekete kariyeri boyunca hiç açık ve kamusal destek vermemiş olsa da Bülent Ersoy ve yıllar süren hukukî mücadelesi konu etrafındaki tartışmaların ve dolayısıyla görünürlüğün artmasına ve kamusal-

laşmasına destek olmuştur denebilir. Sahneye ilk kez 1971'de erkek kimliğiyle çıkan ancak sonrasında trans kadın kimliğiyle devam eden dönemin en ünlü isimlerinden Bülent Ersoy, bu genelge sonrası İngiltere'ye giderek cinsiyet değiştirme ameliyatı olacak ancak dönemin hükümeti bu cinsiyet değişikliğini tanımayacaktı.

Gelişmeler bu yönde ilerlerken 1983'te Danıştay, Bülent Ersoy'un "Hukuken erkek olduğuna ve gazinolarda ancak erkek kıyafeti ile sahneye çıkabileceğine" karar veriyordu:

> Kişi, iradi olarak cinsiyetini değiştirmesine cevaz verilecek olursa kanuna karşı hilelere kapı aralanmış olunur. Eşinden boşanamayan kişi cinsiyetini değiştirerek eşcinsel evlilik olmaz kuralına dayanarak evlilik bağını çözme imkânı elde eder. Erkeklere özgü olan askerlik yükümlüğünden kurtulma ya da kadınlar için tanınan erken emeklilik hakkı elde etmeye, benzeri başka haksız yararlar sağlamaya imkân bulur. Kişi, psikolojik yapısında ne gibi değişiklik meydana gelirse gelsin, hangi cinsel duygular içinde bulunursa bulunsun, özgür iradesiyle yok ettiği cinsiyetine dayanarak karşı cinsten olduğunun tespitini isteyemez. Herkes yanlış eylemlerinin sonuçlarına katlanmak zorundadır. Mahkemenin davayı esastan reddetmesi doğrudur (Yargı, 2.HD, 1986/651 E.1986/3256 K.27.03.1986; YÜHFD Cilt: XIV Sayı: 1, 2017).

Bülent Ersoy'un yasaklı yılları ve pembe kimlik almak için hukuk mücadelesi 1988'e kadar sürecekti. 1988 yılına kadar, Medeni Kanun'un 29. maddesi uyarınca Türk hukuku bazı trans kişilerin resmî belgelerini cinsiyet kimliklerini yansıtacak şekilde değiştirmelerine izin vermedi. İznin verilmesi 1988 yılında LGBTİ+ bireylere yönelik sahne yasağını da kaldıran dönemin başbakanı Turgut Özal'ın öncülüğünde çıkartılan ve Türkiye mevzuatındaki trans bireylerle ilgili ilk düzenleme olan cinsiyet değiştirmeye izin veren bu kanun sayesinde olacaktı. Ancak bu kanun 29. madde uyarınca ancak cinsiyet değiştirme ameliyatı olmuş kişilere uygulandı, ameliyat olmayan, tercih etmeyen trans bireyler dışarıda bırakıldı.

İSTANBUL Vali Nevzat Ayaz, "Bundan böyle İstanbul'da hiçbir eşcinsel sahneye çıkamayacak, hiçbir sosyal faaliyet gösteremeyecek" demiştir. Vali Ayaz, sahneye çıkması yasaklanan Bülent Ersoy'un avukatının (Ersoy artık bir kadındır. Sahneye çıkar yasağı kapsamına girmemektedir) diyerek yaptığı başvuruyu da, "Bülent Ersoy, kadın olmuş eski bir erkeklik" gerekçesi ile reddetmiştir. Ersoy'un avukatı Çetin Yıldırım da "Valiliğin red kararı karşısında Danıştay'a başvuracaklarını" söylemiştir.

İstanbul Vali Nevzat Ayaz, "Eşcinsellere kesin yasağın hafta sonunda memnuniyet yaratığını" belirtmiş, şunları söylemiştir:

"Devrimcilere sadece ile tepkisinin büyük kesiminin antipatisini toplayan eşcinseller artık hiçbir sosyal faaliyet gösteremeyecek, sahnelere çıkamayacaklardır. Kanunlarımızın verdiği yetkiye dayanarak olağanüstü yasaklama kararı hafta sonundan memleketin her yerinde Valiliğe 3-5 saat gibi kısa bir sürede yürürlüğe girmek üzere telgraf gönderdik. Bu telgraflardan birinde şunlar yazıyor: (Çocuklarımız çok kötü etkiler yapan homoseksüellerin büyüdüğümüz şehirde yaşak, ancak dürtüler, yurdumuz sevgi namusla ve hiçbir rüzgâr boyun eğmeyen memleket sever insan-

VALİ AYAZ: «HİÇBİR EŞCİNSEL, SOSYAL FAALİYETTE BULUNAMAYACAK»

● İstanbul Valisi, "Bülent Ersoy'un kadın olduğu, bu yüzden sahneye çıkabileceği" yolundaki başvuruyu da "Ersoy kadın olmuş eski bir eşcinseldir" diye reddetti

ların yapacağı bir iş idi. Sizi bir daha olacak tahrik edilerin.) Gösterdiğiniz gibi yasaklama kararı kanunlar uyarınca olduğu kadar vatandaşlarımızın da istekleri doğrultusundadır."

İstanbul Valisi Nevzat Ayaz, en verdiği bilgiye göre, "Bülent Ersoy gibi daha önce sözleşmiş kadın olan Serbülent Sultan da sahneye çıkamayacak, sosyal hiçbir faaliyet gösteremeyecek."

ERSOY ŞOK GEÇİRDİ

Sahneye çıkması yasaklanan Bülent Ersoy "şok" geçirmiştir.

Kadın olarak sahneye çıkacağı cuma akşamı için günlerdir hazırlık yapan şarkıcı kalbeti perşembe günü saat. 16'da öğrenmiştir. Aynı günün sabahı Londra'da Gatwick Havalimanı'na Eyüpsultan'da kurban kesen Bülent Ersoy saat 14.30'da Emniyet 1. Şube'ye gitmişti. Alınmaya hazırlıklarında söylediği sözlerden dolayı gözaltına alınan Tarık Akan ile ilgili soruşturma için bilgisine başvurulan Bülent Ersoy, Gayrettepe'den Laroşark Gazinosu'na dönmüştü.

Haberi aldıktan sonra Orman Kıvrım'ın Hayamidere'deki evine gitmişti. Yaşlı Bülent Ersoy, doğruca Filo adlı arkadaşının Teşvikiye'deki evinin yolunu tutmuştur. Üzerinde beyaz elbiseleri, gözünde gözlüğü ile sıvı giren şarkıcı iki günden beri evden dışarı çıkmamaktadır. Bülent Ersoy'la aynı evde kalan yakın arkadaşı Hakkı Çağdaş ise "Şarkıcının olayı öğrendiği zaman çok şaşırdığını, devamlı ağladığını" belirtmek, şunları söylemiştir:

"Bülent'in kimse ile bir alışverişinde yok. Olayı takip edeyorum. Kendisi çok durumunda olduğu için kimse ile görüşmeyor ve konuşmuyor..."

Öte yandan, Aklâk Muamelat yetkilileri Valilik tarafından Sevgi Sökmen ve Emel Kayıt adlı sanatçıların tahliye edildiği, Talha Ormen'in de gözaltının bekletildiği bildirmiştir.

Milliyet, 13 Haziran 1981, s. 13.

Yaklaşık sekiz yıl süren bu keyfi sahne yasağı, pek çok trans sanatçının kariyerinin bitmesine neden oldu: Transların çalışma hakkına dair en büyük ihlallerden biri olan bu durum ile kendisine bir kariyer inşa etmiş yahut görünürlüğünü arttırmış Aylin Berkay (Serbülent Sultan), Emel Aydan, Tijen Erman, Merve Sökmen, Talya Özmert gibi isimleri bugün çok az kişi hatırlıyor. Ancak *Bülent Ersoy yasağı* olarak da bilinen ve trans ve eşcinsellerin eğlence sektöründe çalışmasını engelleyen bu yasak sadece ünlüleri değil, sektörde dansçı ya da şarkıcı olarak çalışan pek çok kişiyi etkiledi. '70'lerin başında ortaklaşılan mekânlar ve kurulan dayanışma ağları ile iç mekânlarda görece daha güvenli çalışma imkânı bulan seks işçileri, bu mekânların dağıtılmasının ardından ya dış mekânlarda çalışmaya başlamış ya da eğlence sektörüne geçiş yapmıştı. Bu çalışma yasağı sonrası pek çok eğlence sektöründe şarkıcı, dansçı, müzisyen vb. olarak emek veren trans ve eşcinsel, seks işçisi olarak çalışmak ve dolayısıyla daha güvencesiz ve güvenliksiz bir hayat sürmek zorunda bırakıldı.

LGBTİ+ topluluğu aleyhine bir başka düzenleme ise 1985 Haziran'ında Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu'na eklenen yeni bir madde ile yapıldı. Polise, "...davranışları ahlâki değerlere ve toplum geleneklerine uymayan insanlar[a]" (16.6.1985 tarihli ve 3233 sayılı Kanun) karşı büyük yetkiler verdi. Kanunda doğrudan transseksüel, travesti ya da eşcinsellerden bahsedilmiyor olsa da bu madde çoğunlukla bu topluluğa karşı uygulandı. Hatta dönemin İçişleri Bakanı Yıldırım Akbulut, Meclis'teki bir konuşmasında düzenlemenin hem toplumsal baskıyı hem de polis şiddetini arttıran bu ayrımcı uygulamasını bizzat şöyle dile getirdi:

> Yeni kanun... bizlere homoseksüellik şüphesi olan kişileri 24 saat gözaltında tutma yetkisi veriyor... Homoseksüelliğin antisosyal eğilimlerden biri olmadığına inanmıyoruz. Böyle sapık düşünceleri ve eğilimleri olan kişilere karşı katı olmalıyız. Bu tür insanların sayısı her geçen gün artmakta. Toplumumuzun hiçbir kesimi bu tür düşünce ve eğilimlere sahip insanları onaylamaz... Bu yüzden biz, her yerde, özellikle büyük şehirlerde bu insanlara karşı kanunlar çıkaracağız.

Hem yasal düzenlemeler hem de giderek dozu artan ayrımcı açıklamalar LGBTİ+ topluluğunu barınma, çalışma, yaşama ve sağlık hizmetlerine erişme haklarından mahrum etti. Aynı zamanda hem toplumsal baskıyı hem de kolluk güçlerinin ayrımcı uygulamalarını meşrulaştırdı. '80'ler Türkiye'si sistematik bir polis şiddeti ve baskı dönemidir. Nitekim en *marjinal* gruplardan biri görülegelmiş LGBTİ+ bireylerin bu döneme dair anıları da işkenceye varan polis şiddeti ve sistematik baskı hikâyeleriyle doludur. 12 Eylül Darbesi sonrası diğer tüm azınlık gruplarla beraber LGBTİ+ topluluğu da hedef alan

bu şiddet ve baskı, kolektif hareketin ortaya çıkışını şüphesiz geciktirmiştir. Ancak aynı zamanda bu şiddet, baskı ve hak ihlalleri '80'lerin ikinci yarısından itibaren harekete geçen kolektif eylemliği tetiklemiştir.

Batı'nın siyasal söylemlerinin önemli bir parçası olan hastalık metaforları (kirli, sapkın, hastalıklı vb.) 1980'lerde Türkiye'deki siyasî ve toplumsal olgulara ve dolayısıyla medya diline de yansımıştır. 1980'lerin başından itibaren tüm dünyada *Edinsel Bağışıklık Yetmezliği Sendromu* (Acquired Immune Deficiency Syndrome - AIDS) gündeme yerleşmeye başladı. Hastalığın, ana akım medyadaki yanlış tasvirinin de etkisiyle kısa sürede AIDS LGBTİ+ ayrımcılığı ve homofobik nefret söylemlerinin en önemli parçalarından biri oldu. Türkiye basını da ülkede ilk vakaların tespit edildiği 1985 yılından ilk AIDS sivil toplum kuruluşlarının kurulduğu 1991 yılına kadar yaptığı haberlerde bu damgalama ve ayrımcılık dilini yoğun olarak kullandı. Nitekim doktor ve aktivist Muhtar Çokar bu dönemi "vesayet dönemi" olarak tanımlayarak göz önündeki aktörlerin HIV virüsü (human immmunodeficiency virus - insan bağışıklık yetmezliği virüsü) ile yaşayan kişilerden ziyade hekimler ve medya olduğunu belirtir. Örneğin, 28 Ocak 1985 tarihli *Cumhuriyet* gazetesindeki "Örflerimiz AIDS'e karşı en iyi önlem" başlıklı haberde Sağlık Bakanı Mehmet Aydın, AIDS'i bir "homoseksüel hastalığı" olarak tanımlamış ve Türk toplumunun gelenek görenekleri, dinî değerleri, ahlâk anlayışı ve aile değerleriyle bu hastalığa bağışıklığı olduğunu söylemiştir. HIV konusundaki ilk sivil toplum kuruluşlarının 1991 yılına kadar kurulamaması kuşkusuz yine 12 Eylül Darbesi'ni takip eden baskı atmosferidir ancak medya eliyle de desteklenen damgalama ve ayrımcılık dilinin yaygınlaşması da bu durumun değişmesini kolaylaştırmamıştır.

Türkiye'de '70'lerin sonlarından itibaren iyice ayyuka çıkmaya başlayan homofobi ve transfobiyi AIDS hakkındaki bilgisizlikle perçinleşmiş bu haberler iyice perçinlemiştir. Bu atmosferde, Temmuz 1985'te İzmir'de travesti ve transseksüeller şehir dışında sürülmek istenir. Sürgün yeri yine Eskişehir'dir. Sebep Türkiye'de eşcinseller arasında AIDS hastalığının yaygınlaşmaya başladığı haberlerinin alınmasıdır. İzmir Emniyet Müdürlüğü, Asayiş Şube Müdür Yardımcısı Emin Körpe "Her türlü hastalığın kaynağı olan bu kişilere İzmir'de yer yok," cevabını verir. Yani, günümüzde halen Kızılay kan bağışı formlarında sorulan "Bugüne kadar homoseksüel biriyle cinsel ilişkide bulundunuz mu?" sorusunun temelleri bu yıllarda atılmıştır denilebilir. Aslında bu, eşcinselliğin her ne kadar yasal olarak suç olmasa da *hastalıklı* ve *yasaklı* olan konumuna yerleştirilmesinin de tarihsel gelişimini sunmaktadır bizlere.

Devlet, medya, hükümet eşcinseller ve translar hakkında doğru ya da yanlış konuşsa da henüz onlar kendi adlarına konuşabilecekleri, talep ve

sorunlarını dile getirebilecekleri kamusal alana dahil değiller. Aktivist ve 1993'te kurulacak olan Türkiye'nin ilk LGBTİ+ örgütlerinden KAOS-GL'nin de kurucularından olan Ali Erol'un kendi deneyimlerine de dayanarak yaptığı çıkarım bu durumu hakkıyla ortaya koyuyor: "Birileri doğru ama yanlış konuşmaya başlıyor ama eşcinseller adına konuşmaya başlıyor. Henüz eşcinseller birer özne olarak ortaya çıkıp doğru ya da yanlış kendi duygularını, düşüncelerini, sorunlarını, taleplerini dillendiremiyorlar. Kendi sorunlarını ortaya koyamıyorlar. Bu kendi içimizde şöyle görülüyor. Yavaş yavaş ya parkta ya dışlanmış yalıtılmış şehir ortamlarında, kentin *normal* görülmeyen herhangi bir mekânı olabiliyor, izole bir birahane, sinema gibi. Küçük ya da kapalı arkadaş çevreleri gibi. Burada insanlar birbirini buluyor, karşılıklı sızlanılıyor, ağlanıyor ama ikinci bir adım atılmıyor." Dönemin karanlık, baskıcı ve şiddet dolu siyasal atmosferi LGBTİ+ topluluğunun dayanışma ve örgütlülük ihtiyacını arttırarak su yüzüne çıkarmış görünüyor. Her ne kadar ilk örgütlü deneyim için '90'ların ilk yıllarını beklemek gerekecekse bile dayanışma, paylaşma ve ortaklık oluşturma ağları ve bu ağları yeni yeni oluşmaya başlayan diğer siyasal aktörlerle paylaşma hali '80'lerin baskıcı ortamının yarattığı kolektif yaralanma ve şiddet deneyimlerinin etkisiyle ortaya çıkıyor.

Seksenlerin Diğer Yüzü

1983'te göreve gelen Özal (45.) hükümetinin seksenli yılların ortasından itibaren uygulamaya başladığı sosyal liberalizasyon politikaları ile sivil ve siyasal alanda örgütlenme imkânları da ortaya çıkmaya başlıyordu. Bu dönem, Türkiye siyasal alanında daha önce kendilerine alan bulamamış yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıktığı dönemdir. Yine Özal, 1988'de cinsiyet değişikliğini mümkün kılan düzenlemeye önayak olacaktı: Bu düzenleme her ne kadar Bülent Ersoy'un medeni statüsünün değiştirilmesi ve kadın cinsiyetinin tanınması için sürdürdüğü bireysel hukuk mücadelesinin başarısı olarak kabul edilse dahi aynı dönem LGBTİ+ aktivistler kolektif olarak direniyordu. LGBTİ+'lar önce feminist ve solcu gruplardan olduğu kadar insan hakları örgütlerinden de destek aradılar ancak dönemin insan hakları örgütleri ve solcu grupları hâlâ LGBTİ+ bireyleri ve onların eylem tarzını fazla *marjinal* buluyordu. Polis şiddetine karşı gösteriler düzenleyerek, trans bireylere iş yaratmak için işsizlik bürosunu protesto ederek ve toplumsal cinsiyeti yasallaştıracak yeni yasaların çıkarılması için imza toplayarak, sayıları ve görünürlükleri hâlâ az olsa dahi kamusal alanda yer almaya başladılar. Kimi zaman daha radikal eylemlerde de bulundular: ANAP binası önünde kendilerini zincirledikleri eylem en çok hafızada kalanlardan biri.

Ancak '80'lerde transların ve diğer LGBTİ+'ların direnişi şiddet ve baskıya karşı doğrudan, olay odaklı ve kısa vadeli eylemlerle sınırlı değildi. 1987 yılında ortaya çıkan *Radikal Demokrat Yeşil Parti Girişimi* Türkiye'deki LGBTİ+ hareketin bir harekete dönüşmesi anlamında dönüm noktalarından biridir. Girişim resmî olarak bir parti kurmaya çalışsa da bu gerçekleşmemiş ancak deneyimin kendisi hem LGBTİ+ hem çevre mücadelesi için tarihteki yerini kazanmıştır. Hatta Mart 1988'de, haziran ayında resmî olarak kurulması planlanan İzmir merkezli Yeşiller Partisi, Radikal Parti'ye işbirliği içerisinde hareket etme çağrısı yapacak ancak "eşcinselleri, savaş karşıtlarını, feministleri, tanrıtanımazları kapsayan başka bir parti kurmaya çalışan" İbrahim Eren ve arkadaşları bu çağrıya olumlu yanıt vermeyecektir.

Girişim 1985 yılında İbrahim Eren, Sevda Yılmaz ve Demet Demir gibi isimlerin öncülüğünde *Radikal Demokrat Yeşiller* adı altında düzenli toplantılar yapmaya başlamış; ekoloji aktivistleri, ateistler ve antimilitaristlerin yanında eşcinsel ve translar da bu girişim içinde yer almıştır. İbrahim Eren'in evinde 1985 ve 1986 yılları boyunca her çarşamba gerçekleşen bu toplantılar için alternatif medyada çağrılar yapılır. Hareketin içerisinde sayıları az da olsa feministler de yer alır. Ancak '70'lerde sol hareket içerisinde kendisine alan bulamayan feministler, darbenin ardından dağılan örgütlenme ortamında kendi otonom hareketlerini çoktan oluşturmaya başladığı için bu girişimde aktif olarak yer almazlar.

12 Eylül Darbesi'nin ardından baskı ve yasaklarla zayıflatılan sivil alanda, daha önce sol siyasal alanda kendilerine istedikleri kadar yer bulamayan ve yeni toplumsal hareketlerden de ilham alan gruplar yeni hak arayışlarına başlar. Bu gruplardan biri olan feminist hareket fırsatçılıkla, Şirin Tekeli'nin deyimiyle *Eylülcü* olmakla suçlanır. Geleneksel sol örgütlenme yapısının hiyerarşik yapısının aksine daha yatay, deneyim ve diyaloğa dayalı bir örgütlenme yapısı inşa eden feminist hareket ile diğer kimlik temelli hareketler etkileşim halindedir elbet ancak bu LGBTİ+ hareketin feminist hareket içerisinden çıktığı şeklinde yorumlanmamalı. Hatta Ali Erol'un da belirttiği gibi Türkiye'deki feminist hareket patriyarkal sistemi sorgularken heteroseksüelliği sorgulama sürecine girmemiştir. Heteroseksizmi sorgulama süreci eşcinsel hareketin başlattığı ve kazandırdığı bir direniş alanı olmuştur. Yine de 1980 sonrası dağılmış sivil ve siyasal alandaki yeni toplumsal hareketler olan feminist, eşcinsel ve ekolojik hareketler birbirini beslemiş ve güçlendirmiştir.

Radikal Demokrat Yeşiller Partisi ismiyle "Türkiye'de siyasetin dışına itilmiş kişi, grup ve tabakaları" bir araya getiren bu oluşum içerisinde, LGBTİ+ bireyler deneyim, sorun ve taleplerini hem kendi aralarında hem diğer aktörlerle paylaşma fırsatı bulmuştu. İlk küçük çaplı sokak eylemleri, kamusal tartışmalar da yine bu dönemde gerçekleşecekti. LGBTİ+ bireylere yöne-

lik şiddet de ilk kez bu oluşumun eylemlilikleri sayesinde görünür kılınmış ve dolayısıyla toplumsal farkındalık oluşmaya başlamıştır.

Seksenlerin ikinci yarısı LGBTİ+ topluluğunun kimliklerini oluşturma ve ifade etme mücadelelerini özel alanlardan kamusal alanlara taşımaya başladığı ilk dönemdir. Bu dönemde hâlâ trans ve eşcinsellere yönelik şiddet tüm hızıyla sürmekteydi: Saçlarının kesilmesi olağan hale gelen, düzenli yapılan baskınlar nedeniyle sık sık beş güne kadar uzayabilen kimlik tarama sistemi nedeniyle karakol ve ardından zührevi hastalıklar hastanesinde kalmak durumunda kalan trans ve eşcinseller basın açıklamaları yapıyor; metinlere basında yer verilmesini sağlamaya çalışıyordu ancak ne sol örgütlerin ne de ana akım medyanın desteğini alabiliyorlardı. Siyasal alanın dışında kalmış tüm grupları bir araya getirip görünür kılma hedefindeki bu hareket, kurumsal ve teorik bir siyasal katılımdansa daha hayatın içinde, daha *kültürel* bir katılım tarzı oluşturmaya çalıştı. Hiyerarşik yapılar olan dönemin sol örgütlerinin aksine diyaloğa dayalı ve yatay örgütlenme tarzını benimsediler.

1987 yılı ise toplumsal hareketler açısından kırılımlarla dolu bir yıldır. 12 Eylül Darbesi ile zayıflatılmış olan işçi ve sınıf hareketlerinin yerini feminist hareketler, çevre hareketleri gibi yeni sosyal hareketler almaya başlamıştır. Nitekim darbe sonrası ilk izinli kitlesel yürüyüş olan *Dayağa Karşı Dayanışma Yürüyüşü* bu yılın mayıs ayında gerçekleşmiştir. Bu izinli yürüyüşten birkaç hafta önce, '90'lardan önce yapılan en geniş çaplı ve görünür LGBTİ+ eylemi olan açlık grevi ise 27 Nisan 1987'de Taksim Gezi Parkı'nda başlatılmıştır.

Basın açıklamaları sorunlarını duyurmada yetersiz olunca *Radikal Demokrat Yeşil Parti Girişimi*'nin de desteğiyle LGBTİ+ topluluk, uygulanan sistematik şiddet ve baskılara karşı açlık grevi yapma kararı almıştı. Küçük bir grup olarak Gezi Parkı'nda yine bir basın açıklaması yaptılar ve eylemi başlattılar. Sonrasında giderek kalabalıklaşan eşcinsel ve translardan oluşan grup, polis tarafından dağıtılınca eylem yine İbrahim Eren'in evine taşındı. Bu açlık grevi Türkiye'deki LGBTİ+ hareketinin ilk kamusal eylemi olarak tarihe geçer. Eylemin sözcüsü de olan aktivist Ali Kemal Yılmaz, şimdi ise Sevda Yılmaz, her ne kadar eylem ulusal basında yer almasa da hem uluslararası basının hem de sol kesim ve entelektüellerin desteğinin alınmaya başladığını belirtiyor. Bu eylemin LGBTİ+ bireylerin örgütlenmesinin en ön önemli aşamalarından biri olduğunu da ekliyor:

> Açlık greviyle sesimizi duyururuz derken umduğumuzdan fazlası oldu ve yurtdışında manşet olduk. Dünya çapında duyulan bir eylem oldu. 27 Nisan 1987 yılında Gezi Parkı'nda eylemi başlattık. Eylem on gün sürdü. İlk önce

dört kişiydik. Basın açıklamasını dört kişi yaptık yani. Sonra bu duyulunca Gezi Parkı'na geyler ve translar akın akın gelmeye başladı. Polis bizi uyarınca Le Martin Caddesi'ndeki eve geçtik. Bu arada yurtdışından destekler geliyordu. İnsanlar gelip gidiyordu. İşte orada Türkiye'deki LGBTİ+ bireyler su yüzüne çıktı ve bir hareket oluştu diyebiliriz.

Mahremden Kamusala: Bir "Biz" İnşa Etmek

Önce darbe sonrasında kurulan Ulusu (44.) hükümetinin, sonrasında popülist söylemleri ve neoliberal stratejileri benimsemiş Özal (45. ve 46.) hükümetlerinin giderek ağırlaşan şiddet, yasak ve göz ardı edilmelerine maruz kalan trans bireyler –ama aslında tüm LGBTİ+ topluluğu– yıllardır kullanmak zorunda kaldıkları görünmezlik stratejisini yavaş yavaş bırakmaya başladı. Artan baskı ve şiddetin yaşam alanlarını daraltması ile gündelik hayatın örgütlenmesi üzerinden oluşan dayanışma ağlarının verdiği güçle ülkenin ilk kamusal LGBTİ+ eylemi '80'lerin sonunda gerçekleştirildi.

Kurumsal siyasal katılım imkânlarının çok sınırlı olduğu bu dönemde hareketler, kimlik ve yaşam tarzına dayalı bir kültürel değişimi gündelik hayat içerisinde hayata geçirmeye çalıştılar. Henüz tam anlamıyla kamusal görünürlük ve özgüven kazanamamış olan '80'lerin eşcinsel ve trans hareketi de benzer şekilde kurumsal ya da parti düzeyinde siyasete entegre olmaktan ziyade daha kültürel ve gündelik yaşamın içinde bir değişimi hedefliyordu. Türkiye'deki pek çok yeni toplumsal hareket gibi LGBTİ+ hareketin de bu onyılda ortaya çıkmış olmasının, tabii ki dönemin küresel ruhuyla yakından ilişkisi vardır. Ayrıca Avrupa'daki toplumsal hareketler ve aktivistlerle temaslar geliştirmiş ve bu hareketlere katılmış olan çevre ve LGBTİ+ aktivistleri hem teorik hem pratik deneyimlerini ülkeye taşımışlardır.

Eşcinseller dağıtıldı

Milliyet, 30 Nisan 1997, Gezi Parkı açlık grevi.

Bu küresel etkinin yanı sıra ülkenin toplumsal muhalefet yapı ve karakteristiğini ekleyen bir diğer özgün siyasal koşul ise '70'lerin siyasal hayatına damgasını vurmuş olan öğrenci ve işçi hareketlerinin 12 Eylül Darbesi'yle tasfiye edilmesidir. Bunun muhalif toplumsal mücadeleler alanında yarattığı kırılma/boşluk/delik, LGBTİ+ mücadelesinin ve diğer yeni sosyal hareketlerin bu dö-

nemde kendi talep, kimlik ve kültürlerini ifade etmesi ve kamusal görünürlük kazanması için alan ve fırsat yaratmış olur.

Aksu Bora *Toplum ve Bilim*'de (127) yayımlanan, '80'lerdeki feminist hareketin önceki dönemlerden farkını anlattığı *Kadınlar, Rüyalar, Ejderhalar* isimli makalesinde, döneme hâkim olan *inşa etme hali*nden bahsediyor: "O yılların eğiliminin kolektif tecrübeden öğrenmekten çok, yeni bir başlangıç yapmak olduğunu hatırlıyorum. Yeni bir başlangıç yeni bir kolektiftik anlayışı, yeni bir 'biz'in inşası" Politikanın alanının daraldığı, harekete geçme fırsatlarının kısıtlandığı durumlarda normal koşullarda siyasal fırsat olarak değerlendirilmeyecek durumlar yeniden çevrelenir ve imkânlar zorlanır. Yeni bir dil ve yeni bir örgütlülük için yeni alanlar açılır. Nitekim '70'lerin siyasal ortamına damgasını vuran işçi ve öğrenci hareketlerinin aksine '80'lerin toplumsal hareketleri devleti ya da bütün siyasal sistemi değiştirmeye çalışmaktan ziyade kendi gündelik hayatlarını, toplumun bakış açısını ve kültürel değerleri dönüştürmeye çalışıyordu.

Seksenler Türkiye'si bir çatışma halidir: siyasal olan gündelik olanla, mahrem olan kamusal olanla, sınıf kültürle karşı karşıya gelir. Nitekim Nurdan Gürbilek'in de bahsettiği gibi "Türkiye'de yakın zamana kadar 'mahrem' kabul edilen, adı konmamış birçok alan ilk kez seksenlerde kamuoyunun gündemine geldi; kamusal bir söz düzeni içinde konuşuldu, ayrıştırıldı. Cinsellik ilk kez bu kadar büyük bir ısrarla söze döküldü; cinsel eğilimler sınıflandırıldı (eşcinseller, biseksüeller, transseksüeller, zıtcinseller)" Bu nedenle LGBTİ+ hareketinin kolektif olarak kamusal alanda kendi alanlarını talep etmeye başlamalarının bu siyasal şiddetin hâkim olduğu döneme denk gelmesi, şiddetin kendisinin LGBTİ+ bireylere yaşayacak alan bırakmamasıyla doğrudan ilgili olduğu kadar, olağanüstü hallerde ortaya çıkan kurulmuş her sistemin alaşağı edilemese de yeniden tasavvur edilebileceği alanlar yaratmaya olanak sağlamasıdır.

Seksenli Yıllarda Basın

FUNDA ŞENOL

Yetmişlerin sonunda, askerin yeni bir darbe hazırlığında olduğuna dair emareler kendini göstermeye başlamışken siyasîlerin, önceki darbenin mağduru olanların ve kamuoyunun –istisnaları saymazsak– yeni bir darbenin yaklaşmakta olduğuna ihtimal verdikleri söylenemez. Döneme ilişkin anılardan olduğu kadar, '70 sonu ve '80 başında yayımlanmakta olan gazete ve dergilerin içeriklerinden de anlıyoruz bunu. Bu tavır inanmazlıktan çok, nekahet devresindeki bir ağır hastanın yaralarının yeniden açılmasından duyduğu tedirginlik ve bezginlikle açıklanabilir belki de. Ordunun huzursuzluğunu dile getirdiği tehditkâr açıklamalara hevesle yer veren yayınlar bile bu huzursuzluğun yeni bir darbeye varacak kadar uzun boylu olacağını düşünmemiş olabilirlerdi. Oysa 1979 30 Ağustos'unda dönemin GKB Kenan Evren, silahlı kuvvetlere yönelik mutat mesajını darbe imasıyla bitiriyordu: "İç Hizmet Kanunu'nun sana verdiği,

Hürriyet

Hava durumu

Silahlı Kuvvetler ülke bütünlüğünün korunmasını istedi

GÖREV HEPİMİZİN

Uyarı mektubunun tam metni

Korutürk dün sabah Demirel'le birlikte Ecevit'i kabul etti ve Silahlı Kuvvetler'in mektubunu kendilerine verdi

CUMHURBAŞKANI'NIN AÇIKLAMASI

EVREN'İN SUNUŞ MEKTUBU

TÜRK SİLAHLI KUVVETLERİ'NİN GÖRÜŞÜ

Birliğe çağrı

Darbenin ayak sesleri (*Hürriyet*, 3 Ocak 1980).

Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevini, gerektiğinde tam anlamıyla ve kusursuz yerine getireceğin muhakkaktır."

Aba altından sopa gösteren bu bildirinin ardından Evren, bir parti lideri gibi politik çatışmaların yaygın olduğu şehirlere giderek terörü kınayan açıklamalar yapıyordu. Bu süreçte basının bir kısmından da destek görüyordu. Mesela *Tercüman*, *Huzur Namlunun Ucunda* manşetiyle çıkıyordu bugünlerden birinde. Darbenin yaklaştığının farkında olan istisnai yayınlardan birinin, zaman zaman farklı siyasetçileri desteklese de her dönem statükocu ve devlet destekçisi *Tercüman* olduğunu anlıyoruz.

Yeni Bir Dönemin Eşiğinde Basının Manzarası

Seksenlere ve özellikle de Özal iktidarına kadar koşullar her anlamda basın sektörünün kârlı olması için uygundu ve gazete-dergi çıkarmaya hevesli insanların ille de büyük sermayedar olması veya dışarıdan finansal destek alması gerekmiyordu. Çünkü işçilik ucuzdu, hükümetler matbaa girdilerine sübvansiyon sağlıyor, kâğıt piyasa fiyatının altında satılıyor, matbaa, mürekkep gibi girdilerin ithalatından düşük gümrük alınıyordu. Dolayısıyla patronların çoğu gazetecilik pratiği içinde yetişmiş, mesleği aileden devralmış, aynı zamanda yazar da olan kişilerdi.

1980 yılının 12 Eylül'üne kadar geçen sürede küçüklü büyüklü yayınların ana gündemini, manşetleri, başyazıları ve iç sayfalardaki köşe yazılarını kıyıma dönüşen politik çatışmalar ve bunlara eşlik eden korku iklimi ile geçim zorluğu işgal ediyordu. Yayınların bir kısmı tarafları sağduyuya çağırıyor, diğer kısmıysa, *Tercüman* örneğinde olduğu gibi, gözdağı veriyordu. 1979'da öldürülen ve gazetesine istikrarsızlık miras bırakan *Milliyet* Genel Yayın Yönetmeni Abdi İpekçi'nin kaybının yarattığı şaşkınlık sürerken, temmuz ayında sağ cenahtan eski Başbakan Nihat Erim ile sol cenahtan DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler'in öldürülmeleri gerilimi daha da tırmandırmıştı.

12 Eylül'de ordunun yönetime el koyduğunu ilan etmesinin ardından birçok yayın, vakit geçirmeden 12 Mart'ta olduğu gibi darbeyi destekleyen bir tavır sergiledi. *Hürriyet* ve *Milliyet* bunların başında geliyordu. Kısa sürede, devletçi bir çizgi izleyen ve sol örgütlenmeleri kıyasıya eleştiren *Forum* dergisi de bu kervana katıldı. *Milliyet*'te Metin Toker, *24 Ocak + 12 Eylül, Bu Şahane Fırsat* başlıklı yazısıyla, geleceğin başbakanı Turgut Özal'ın marifetiyle yürürlüğe giren ve 1980 Darbesi'nin altyapısını oluşturan 24 Ocak Kararları'nı da olumluyordu. Bu kararlar, o dönemde iktidarda olan MC koalisyonunu temsilen Başbakan Süleyman Demirel tarafından başbakanlık müsteşarlığına getirilen Turgut Özal'a hazırlatılmıştı. Uzun süredir yaşanan ekonomik istikrarsızlığı ortadan kaldırmak amacıyla kamu harcamalarının sı-

nırlandırılması, ücretlerin düşürülmesi, serbest döviz kurunun geçerli olması gibi uygulamaları içeriyordu. Bu kararlarla uzun yıllar uygulanan ithal ikameci büyüme stratejisi terk edilmiş, dışa açık büyüme stratejisine geçilmişti. Böylelikle piyasa ekonomisi yerleşecekti. Darbe yönetimi bu paketin benimsenip uygulanması için uygun bir zemin hazırladı. '80'li yılların refah ve özgürlük yanılsamasının altyapısını bu paket oluşturacaktı.

Aynı gazetede yazan ve muhalif siyasetçiler arasında "Asker Mehmet" olarak anılan, zaman içinde Özal'ın da muhibbi olacak Mehmet Barlas ise siyasî partiler kapatıldığında "Arsa temizlendi," diyecekti. Başından beri askere destek veren *Tercüman*'da Nazlı Ilıcak, Demirel'e olan yakınlığının da etkisiyle olsa gerek askeri eleştiren yazılar yazıyordu. Bu tavrı ilerleyen dönemde üç ay hapis yatmasına ve gazetesinin kötü kaderine varan yola taş döşeyecekti. Politik çatışmaların, üniversite işgallerinin yoğun olarak yaşandığı kampüslere sahip olan ODTÜ, İstanbul Üniversitesi ve Erzurum Atatürk Üniversitesi rektörlükleri de darbeyi destekleyen bildiriler yayımladılar.

Darbeden hemen sonra siyasî yasakları basına getirilen kısıtlamalar takip etti. Siyasî liderler önce Zincirbozan'a sürüldüler, sonra da yıllar sürecek bir "yasaklı" döneme girdiler. İlk kapatılan gazete *Cumhuriyet* oldu. Yalçın Doğan'ın *Ekonomik Tablo Karanlık* yazısıydı bu cezaya sebep olan. Darbeye kadar solun en güçlü yayını sayılan *Aydınlık* dergisi onu takip etti. Derken tüm sol dergilere yasak geldi. Millî Güvenlik Konseyi (MGK), Albay Salim Dervişoğlu'nu halkla ilişkiler başkanı olarak atamıştı. Dervişoğlu'nun görevi MGK'nin hoşuna gitmeyen yayın içeriklerine dair gazete-dergi yöneticilerini uyarmaktı. Yine darbeden hemen sonra faaliyete geçen sıkıyönetim mahkemelerinin savcılarından biri olan Süleyman Takkeci gazetecilerin korkulu rüyası olmuştu. Gazeteler ona bağlı özel bir birim tarafından okunuyor, sakıncalı bulunan içeriklerin sorumluları vakit kaybetmeden Selimiye'ye çağrılıyorlardı. İçerikler, baskıdan hemen önce bile değiştirilebiliyordu. Haliyle bu, yayınlar için maddi bir yıkımı; rakipleri karşısında zayıf düşmeyi ve itibar kaybını beraberinde getiriyordu.

Bunca baskıya rağmen Zincirbozan günlerinde ve sonrasında bir çeşit ev hapsinde oldukları dönemde eski siyasetçilerden Süleyman Demirel, sayıları azalsa da gazetecilerin, siyasetçilerin, yazarların ilgi odağı olmaya devam etti. Demirel'in Ankara Güniz Sokak'taki evi, ölümüne kadar sürecek insan trafiğiyle bir tür ziyaretgâha dönüştü. "Bir bilen" diye anılan eski başbakan, fikrini almaya, ihtiyacını sormaya, bağlılığını bildirmeye gelenler sayesinde yasaklı yıllarını gündemden, siyasetten hiç kopmadan, itibar kaybına uğramadan geçirdi. Hoşsohbetliği, nüktedanlığı sayesinde demokrat bir kişi izlenimi yaratan Demirel, Aziz Nesin'e "Bir darbe daha olsa Demirel solcu olur," dedirtecekti. Bülent Ecevit içinse aynı şey söylenemezdi. Ecevit bir tür inzivaya

çekilmiş, sosyal hayatını sınırlamıştı. Fakat Batılı dergilere beyanat vermekten geri durmuyordu. *Der Spiegel*'e verdiği *Türkiye'de Demokrasi Tek Kanatlı Bir Kuştur* başlıklı röportajla siyasî yasağı ihlal ettiği gerekçesiyle 4 ay hapis yattı. Hem CHP hem de sol hareketin genelinde yarattığı huzursuzluk sebebiyle "bir bölen" olarak anılıyordu o da. Muhalefetin yoğun baskı ve tehdit altında olduğu darbenin ilk yıllarında Tarhan Erdem, Vahit Çelikbaş, Kemal Alemdaroğlu, Nurettin ve Metin Sözen'in organize ettikleri, yasaklılara söz hakkı verdikleri Taksim Toplantıları, Türkiye'nin siyasî ve düşünce tarihinde önemli bir yer tutacaktı. Fakat bu toplantıları haberleştirmek de yasaktı.

1982 yılında gerçekleştirilecek Anayasa referandumu öncesi basın üzerindeki baskı biraz daha arttı. TRT'den duyurulan basın bildirisinde, Anayasa'nın geçici maddeleri ile devlet başkanının radyo-televizyon ve yurt gezilerinde yapacağı yeni Anayasa'yı tanıtım konuşmalarının eleştirilemeyeceği ve bunlara karşı yazılı ve sözlü bir beyanda bulunulamayacağı belirtiliyordu. Mavi renk referandumda hayır pusulasının rengi olduğundan, yayınlarda dikkatli kullanılması gerekiyordu. Dönemin gazetecilerinin anılarında içeriklerde mavi rengin kullanımıyla ilgili yaşanırken trajik, anlatılırken komik olaylara rastlanabilir.

Referandum neticesinde yüzde 92 oranında evet oyu çıktı ve yaklaşık 5-6 yıl sürecek baskıcı bir askerî idare dönemine adım atıldı. Liberalizme olan bağlılığını her fırsatta dile getiren ve 1983'te hükümeti kuran sivil Başbakan Turgut Özal'a rağmen askerin ülke yönetimindeki etkisi bu yıllar boyunca hep ve her alanda hissedildi. Özal'ı birçok alanda etkisizleştirip ülke idaresini bizzat elinde tutan Kenan Evren, kendisine boyun eğenlerle destek verenlerden aldığı güç ve de muhalefeti şiddet uygulayarak bastıran polisiye tedbirler, adil olmayan hukukî uygulamalar sayesinde cunta rejimini sürdürebildi. Mesela, darbenin ilk aylarında Türkiye Gazeteciler Cemiyeti'ne yaptığı ziyarette, cemiyet başkanı olan ve şeyh-ül muharririn olarak anılıp onurlandırılan Burhan Felek onun elini öpecek, bu tavır Evren'i bile şaşkınlığa uğrattığından Evren de onun eline sarılarak öpecekti.

Bu Anayasa'yla uygulanmaya başlayan 2950 sayılı Basın Kanunu, hükümetin manevi şahsiyetine hakaret eden gazetecilerin meslekten menedilmesi; mülkî amirin bir bildiri yayımlayarak basın özgürlüğünü biçime ve içeriğe müdahale ederek sınırlaması gibi düzenlemeler içeriyordu. Düşünce suçlarıyla artık, Türkiye tarihine ağır travmalar bırakacak DGM ilgilenecekti. Geçmişte kabul edilen Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Yasası da basını cezalandırmak amacıyla kullanılacaktı. Yıllar içinde yasaya eklenen yeni maddelerle daha da ürkütücü hale gelen bu yasaya göre muzır bulunan bir yayına reklam verilmesi yasaktı. Muzır Kurulu bir yayını zararlı bulup poşete sokmaya karar verebiliyordu. Yayıncı poşete giren yayın ederinin yüzde

40'ını Toplu Konut Fonu'na ödemek zorunda kalıyordu. Fakat kendisi yayınının muzır olduğunu baştan kabul ederse sadece yüzde 25'ini ödüyordu bu fona. Böylece ekonomik müeyyidelerle bir yayının muzır olduğu yayıncıya zorla kabul ettiriliyordu.

Büyük Sermaye Basına Egemen Oluyor...

Seksenlerin ilk yıllarında basın tarihi için önemli iki gelişme yaşandı. İlki, sermayedar Ahmet Kozanoğlu ile Ömer Çavuşoğlu'nun *Güneş*'i çıkarmalarıydı. Güneri Civaoğlu'nun da murahhas üye, genel yayın yönetmeni ve başyazar olarak üzerinde söz hakkı bulunduğu gazete görkemli bir kampanyayla lanse edildi, farklı içeriği ve görselliğe verdiği önemle dikkat çekti. Bir de yaptığı transferlerle... Örneğin *Milliyet*'in, Çetin Altan dahil çoğu yazarı ve çizeri *Güneş*'e transfer edildiler. Gazete, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın işbirliğiyle Türkiye ve Avrupa güzelini seçiyor, Uğur Dündar'ın ortaya çıkardığı skandalları manşetine taşıyordu. Bekleneceği üzere video, televizyon, otomobil ve otobüs ile lotarya kervanına da katılıyordu. 1983'te Çavuşoğlu'na ait Hisarbank'a yapılan operasyondan *Güneş* de etkilendi ve tüm kadrosuyla birlikte yeraltı dünyasıyla bağlantılı olduğu bilinen Mehmet Ali Yılmaz'a devredildi. Diğer gelişme, ABD'de eğitim görmüş, yıllar içinde hem basın tarihi hem de siyasî tarihte önemli ve tartışmalı bir figür haline gelecek Fehmi Koru'nun Ahmet Kot, Enes Harman ve Özkul Eren'i de yanına alarak gazetenin sahibi Hazım Oktay Başer'in davetiyle *Millî Gazete*'nin başına geçmesiydi. Koru, *Millî Gazete*'nin yayın politikasını dikkate değer biçimde değiştirecek, gazetenin sektördeki iddiasını arttıracaktı.

Seksenlerde resmî ilan gelirleri çok düşmüştü. Artık basın özel sektörden gelen kaynaklarla ayakta kalabiliyordu. Devlet kâğıda sübvansiyon vermeyince reklam verenden destek alamayan piyasadan siliniyordu. Bunun yanında bu dönem ofset baskı tekniğine geçiş ve teknik yenilenme yılları olduğundan bunların yarattığı maliyeti karşılayabilmek için hükümetten düşük faizli döviz kredisi sağlamak ve reklam pastasından büyük pay koparmak gerekliydi. Basının amiral gemisi sayılan *Hürriyet* bile, 1980'de 10 sütundan 8'e geçeceğini duyurmuştu okurlarına. Böylelikle kâğıt ve mürekkep tasarrufu yapabilecekti. Bütün bunlar küçük sermayeli ve aile geleneğini sürdürerek gazetecilik yapan gazete sahiplerinin piyasadan çekilmesinin önemli sebeplerindendi. Örneğin *Cumhuriyet*, darbe öncesi ofset teknolojisine geçmek için yatırım yapmıştı. Darbeden hemen sonra kapatılması büyük ekonomik yıkım oldu. Gazetenin sahibi Nadir Nadi (Karaca'nın *Cumhuriyet Olayı* kitabından aktaralım) bu durumdan duyduğu şaşkınlığı ve tepkisini şöyle dile getirecek ve sağ cenah kadar halkın çoğunluğu tarafından da "komünist gazete" kate-

gorisine koyulan *Cumhuriyet*'in asıl çizgisini kendince özetleyecekti: "Bunlar (darbeyle birlikte kapatılan *Aydınlık* ve *Demokrat*) bizi soldan vurmaya çalışan komünistlerin çıkardığı iki günlük gazeteydi. Her ne kadar kamuoyunda adımız 'komünist gazete'ye çıkmışsa da en azından devlet bizim kim olduğumuzu biliyordu. Biz de zaten darbeye hayırhah bir tutum takınmıştık."

Seksenlerde basın piyasası, ilk örneği *Güneş*'in kurucuları Çavuşoğlu/Kozanoğlu olan, siyasî iktidarla ve/veya suç örgütleriyle ilişki kurarak basın dışı yatırımlardan zenginleşip yayınları kazançlarını ve kudretlerini arttırmak için kullanmalarıyla anılan patronlar; lotarya ve promosyon çılgınlığının sebep olduğu maliyet; her dönemkinden daha ağır kâğıt zamları ve muhabirliğin itibar kaybedip patronun işlerini yürüten ve haber kaynaklarıyla yakın ilişki içindeki yazarların/yöneticilerin yükseldiği bir manzara arz edecekti.

Abdi İpekçi öldürüldükten sonra tehditler alan Ercüment Karacan'ın, darbeden bir ay sonra gazetesini satıp yurtdışında yaşama kararı vermesinden sonra *Milliyet*'i Aydın Doğan satın aldı. Basın piyasasının büyük sermayeye teslim olma süreci böylelikle pekişmiş oluyordu. *Güneş* örneği ilk olmasına rağmen, bundan sonraki yıllarda da varlığını sürdürecek ilk iş insanı gazete patronu Doğan'dı. Doğan'ın İnan Kıraç ile yakınlığı ve Koç Holding'le iş ilişkisi içinde olması sebebiyle *Milliyet*'in gerçek sahibinin Koç Holding olduğu söylentisi uzun süre kulislerde, daha sonra da kalem kavgalarında dile getirildi. Doğan, *Milliyet*'i aldıktan sonra dikkat çekici bir tavır sergileyerek yasaklı olduğu dönemde Bülent Ecevit'in çıkardığı *Arayış* dergisine bina ve baskı masrafı konusunda destek verdi. Bununla da kalmayıp Nimet Arzık'ın hazırladığı ve Demirel'e övgüler içeren *Demirel'in İçi Dışı* başlıklı bir tefrikayı *Milliyet*'te yayımlattı.

Darbeden sonraki yasak ikliminde fikir gazeteciliğinin, politik eleştirinin var olabileceği bir ortam kalmadığı gibi, korku ve bıkkınlık içindeki gazete okurunun böyle içeriklere ilgisi de azalmıştı. Hal böyle olunca zaman içinde içerikler hafifleyecek, görsellik ön plana çıkacak; kadın bedeninin metalaştırıldığı bir cinselliğe dayanan, magazinel ve asparagas haberlerden oluşan, eğlendirici olduğu düşünülen sayfalar artacaktı. Rahmi Turan, bu dönemin parlayan yıldızıydı. Spor muhabirliğiyle meslek hayatına giren, önce *Hürriyet* sonra da *Son*'da sansasyonel haberler yaparak nam salan ve Haldun Simavi'nin *Günaydın* gazetesinde önemli bir figür haline gelen Turan, '80'lere gelindiğinde artık deneyimli bir gazeteciydi. Simavi, mesleki becerilerine güvendiği Turan'dan entelektüel düzeyi yüksek ama çok satan bir gazete gibi gerçekleşme olasılığı düşük bir talepte bulundu. Darbe sonrası ortamda bu girişim başarısız olunca Turan ile Simavi arasında bir sürtüşme yaşandıysa da Turan'ın, hırçınlığı kadar mesleki becerileri ve öngörüsüyle de anılan Haldun Simavi'ye neşeli, renkli bir gazete önermesi, olumlu yanıt alıp

1983'te *Boşvermişlerin Gazetesi* sloganıyla *Tan*'ı çıkarmaya başlamasıyla basın tarihine damga vuracak bir gazete ortaya çıktı.

Tan, patron dahil herkesi şaşırtarak kısa zamanda en çok satan yayınlardan biri oldu. Zamanla *Tan* tarzı gazetecilik Babıali'de virüs gibi yayıldı. *Tan*; ana sayfadan başlayarak cinsellik içeren asparagas haberler yapan, magazine çok yer ayıran, az yazı bol görsel şiarıyla renkli ve büyük boy fotoğrafları bonkörce kullanan, okuru yormamayı, neşelendirmeyi, erkek okurun cinsel arzularını harekete geçirmeyi hedefleyen bir yayındı. Hem baskı teknikleri hem de içerikler bakımından *Tan*'a benzer gazete çıkarmayan bir yayın kuruluşunun basın piyasasındaki rekabette yeri olamayacaktı. Haliyle zaman içinde Rahmi Turan'a birçok büyük patron göz koyacak, Turan ve ekibi transfer girişimlerinin gözdesi olacaktı. Çünkü Rahmi Turan'ın becerileri gazete içeriği hazırlamakla sınırlı kalmıyor, *Durakoğlu, Kara Murat* gibi dönemin popüler çizgi romanlarının metinlerini de yazıyordu. Bahsettiğimiz türde gazeteleri/dergileri sattıran biraz da bu çizgi romanlardı. *Tan*'ın başarısının etkisiyle, *Milliyet Meydan*'ı, *Sabah Sabah Yıldızı* ile *Bugün*'ü çıkaracaktı. Bu renkli içerikleri zenginleştiren bir başka üretim de film fotoromanlarıydı. Televizyonun yarattığı rekabetin, ekonomik krizin ve sonra da videonun etkisiyle sinema seyircisi azalınca geçimini bu işten sağlayan binlerce kişinin bir bölümüne ekmek kapısı da olan film fotoromanları 1983'te *Metres*'le basın piyasasına dahil oldu. *Güneş* gazetesi ileride bu alanda atılım yapacak ve Halit Refiğ'e ısmarladığı *Handan*'la günlük gazetelerde bu türün yaygınlaşmasına vesile olacaktı. Dönemin arabesk ve hafif müzik yıldızları birçok film fotoromanında oynadılar ve epey tiraj artışına vesile oldular. Zamanla eski filmler de fotoroman haline getirilerek gelir kaynağı oldu.

BUGÜN AL ⇨ YARIN KAZAN

TAN

DÜN MİLYONU PAYLAŞANLAR

Bu da bir rekor!

Kaçak aşıklar tam 4 ay gece-gündüz seviştiler!

"Almanlığımızdan utandık!"

"Rüçhan beyle sık sık buluşurduk"

İki talihimiz daha tam takım video ve renkli TV'lerini aldı

Her ay bir dükkân

Asparagas haberler ve kadın bedeninin metalaştırılması üzerine kurulu bir yayıncılık anlayışı '80'lerde bulvar gazetelerinden dergi kapaklarına kadar her yerdeydi.

Tan tarzı gazetecilik, halkın haklarını iktidar odaklarına, dolandırıcılara hatta esnafa karşı koruma iddiasıyla ortaya çıkan gazetecilerin köşelerini popülerleştirdi. En ünlüsü Ahmet Vardar'ın *Alo Sabah*'ı olan bu köşelerden biri de 1988'de çıkmaya başlayan *Gazete* gazetesinde, *Hızır Servis* adı altında Kamil Başaran'ın hazırladığıydı. Baş sayfasında yeraltı dünyasına dair hikâyeler ve erotik fotoğraflar eşliğinde asparagas haberler olan gazetenin yeraltı dünyasından aldığı tehditler; Kamil Başaran'ın gazete bürosunda öldürülmesiyle sonuçlanıyordu.

Veb Holding'in çıkardığı ve daha önce aynı tarz gazeteciliği *Günaydın*'da sürdüren Ertuğrul Akbay'ın yönetimindeki *Gölge Adam*; baş sayfasından itibaren yolsuzluklara, yeraltı dünyasına, işadamlarına veryansın ediyordu. Akbay'ın takma adı olan *Gölge Adam*; her an, her yerde belirebilecek, kimliksiz, tarafsız ve haklıdan yana anonim bir figür olarak sunuluyordu. Tüketiciyi kandırmayan ilanlar alacaklarını, bunun için bir "ilan danışma kurulu" oluşturduklarını belirtiyorlardı ilk gün. Halkı kazıklayanları saptayıp teşhir edecekleri gizli kamerayı da tanıtıyorlardı. Banker Kastelli başta olmak üzere, *Türkiye'nin ünlü sihirbazları* başlığıyla yolsuzluk yapan zenginler anlatılıyordu. Yaşar Kemal'le söyleşi yapıp onun ağzından Sabancı ve Koç'u eleştiriyorlardı. *İnce Memed*'in müellifi Yaşar Kemal, bir tür halk kahramanıydı ne de olsa. Zorbayla, halkı sömürüp zengin olanla, ağayla, beyle mücadele eden bir karakter olarak *Gölge Adam* Akbay'ın nezdindeki itibarı şaşırtıcı değildi. Aynı gazetede Uğur Dündar; dolandırıcı esnafa, ahlâkdışı bulduğu işler yapanlara karşı meşhur baskın ve teşhir faaliyetlerine başlamıştı. Bunu sonraları televizyon ekranına taşıyacaktı. Bütün bunlar o dönem bir furyaya dönüşmüştü basında.

Şans oyunlarında hileyi ortadan kaldırdık... Artık kazanmak gazetenin değil sizin elinizde...

HİLESİZ DOLANSIZ OYUN

"TAMAM MI? DEVAM MI?"

GÖLGE ADAM harbi gazetedir, Şansınızın ve hakkınızın üzerine oturmaz..

İşte... Şans kartınız...

GÖLGE ADAM

"Zenginler devlet desteğiyle iştikçe, Türk halkı yoksullaşıyor"

Neden Gölge Adam?

Gölge Adam'a dobra dobra konuşan ünlü yazar Yaşar Kemal "Sabancı Koç da devlet desteği almadan zengin olduk diyebilirler mi?" dedi

Yaşar KEMAL "Bunlardan devlet desteğini çekti̇ğinde bugün bile yıkılırlar. Tabii..." şeklinde konuştu...

Dünyaca ünlü Hint fakiri Anapati geleceği okuyor

Sosyete hizmetçisi A.O anlatıyor:

"Patronumun cuma geceleri"

Hastalığımız nasıl teşhis edildi Ve nasıl iyi oldu?

OYUN NASIL OYNANACAK?

Gölge Adam, 5 Mayıs 1986.

Turgut Özal Sahneye Çıkıyor

Darbeden sonra yapılan 1983'teki ilk seçimde Turgut Özal'ın ANAP'ı hükümet kurmaya hak kazandı. MGK'nin siyasî parti kurma izni verdiği çoğu asker kökenli isim arasından sıyrılmıştı Özal. Büyük gazeteler, böyle bir galibiyeti beklemedikleri için şaşkındı. Seçim çalışmaları sırasında Turgut Özal'ı devrimlere karşı olduğu iddiasıyla ve dinci çevrelerin desteğine dayanan bir politika izlediği için kıyasıya eleştiren *Cumhuriyet*, seçimden sonra da muhalefet yapmayı sürdürdü. *Tercüman*, Demirel'e olan gönül bağına rağmen generallerin adayı Turgut Sunalp'in MDP'sine destek vermişti. Özal'ın galibiyeti Kemal Ilıcak'ın uzlaşmacı yayınlara girişmesine sebep oldu. Özal, *Tercüman*'ın seçim çalışmaları dönemindeki tavrını görmezden gelmeyerek Ilıcak'a yüz çevirince, *Tercüman* amansız bir Özal muhalifi olma yoluna girdi. Nazlı Ilıcak'ın yönetiminde çıkan aynı grubun *Bulvar* gazetesi de benzer bir yol izlemeye başladı.

Tercüman'ın Özal ailesi ile yaşadığı gerilim, politik çizgide ortaklaştıkları *Türkiye* gazetesine yaradı. O döneme kadar *Tercüman*'a rakip bile sayılmayan *Türkiye*, seçimden sonra ANAP'tan destek alarak hızla yükseldi. ANAP hem *Tercüman*'a ders vermek hem de Süleymancılar başta olmak üzere tarikat desteğini almak üzere *Türkiye*'ye arka çıktı. Enver Ören'in 1970'te *Hakikat* adıyla kurduğu *Türkiye*, bir süre sonra İhlas Holding'i kurarak basın piyasasında basın dışı faaliyetlerle zenginleşmenin muhafazakâr cenahtan bir örneği olacaktı. Bir yıl içinde dağıtım-pazarlama ağırlıklı 296 büro açarak neredeyse her eve en az bir İhlas Holding ürününün girmesini sağlayacaktı.

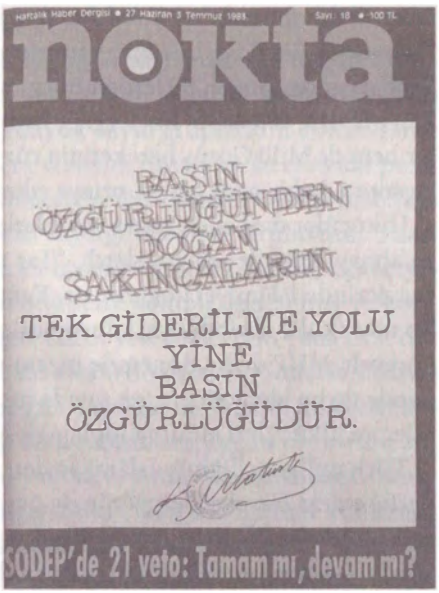

Özal ile basın savaşını ilk yılları.

1983'te Türkiye'nin sivilleşme yolunda önemli bir adım attığı düşünülürken çıkarılan 2969 sayılı Yasa ile "12 Eylül 1980 tarihinden itibaren yasanın yürürlüğe girdiği tarihe kadar geçen süre içinde devlet başkanı, cumhurbaşkanı ve MGK başkanı ve üyelerinin beyanlarını sözlü veya yazılı olarak kötüleyici veya küçük düşürücü şekilde tartışma veya eleştirme konusu yapmanın" cezalandırılacağı ortaya çıkmıştı. Basına yönelik düzenlemelerden biri de kısıtlıların, askerliğini yapmamış olan-

ların, kamu hizmetinden yasaklıların, anarşik eylemlere katılanların yazı işleri müdürü olamayacaklarına yönelik olandı. Yazar/muhabir de yayın sorumlusu kadar cezai takibata uğrayabilecek, para cezalarının yerini hapis cezaları alacaktı. Basın Mahkemeleri işlevsizleşmiş, ceza mahkemeleri devreye sokulmuştu. İstanbul Gazeteciler Cemiyeti bu yasayı eleştiren bir rapor yayımlayarak DM'ye ve Adalet Komisyonu'na gönderdiyse de bir sonuç alınamadı.

Seksenlerin yaklaşık ilk yarısı boyunca yasaklı siyasî içerikli yayınların yerini haftalık siyasî magazin dergileri ile İslâmi içerikli dergiler aldı. *Aktüel* ve *Tempo*'nun sonraları damgasını vuracağı siyasî magazin dergiciliğinin ilk örnekleri bu yıllarda *İkibin'e Doğru*, *Yeni Gündem* ve *Nokta* olacaktı. 1980'de kurulan Sınırlı Sorumlu Yazarlar ve Çevirmenler Kooperatifi'nin Mustafa Kemal Ağaoğlu yönetiminde çıkardığı, sosyalizmin kültür sanat ayağını oluşturan *YAZKO Edebiyat* ve *Somut*, TİP/TKP çizgisindeki *Bilim ve Sanat, Edebiyat Dostları* da kültür sanatın siyasetle bağını kuran dergiler olarak bu yıllarda çıktılar. 1987'de çıkan *Edebiyat Dostları*, piyasayı tuttuğunu düşündükleri şair, yazar ve eleştirmenlere adeta savaş açıyordu. Dergiye göre, o dönemde parlayan Ahmet Kaya, Nevzat Çelik ile solun popüler ismi Ahmed Arif feodal şairlerdi. Hasan Hüseyin ise '80'lerde sol muhalif yayınların çoğunluğunca yoz bulunan arabeskin öncü ismiydi. *Girişim*'le başlayan İslâmi içerikli dergiler furyası da İslâmi ideolojiyi yaymak için kolları sıvamışlardı ve sağ ile solun önemli figürleri baskı altındayken onların önleri diğer dergilerden daha açıktı. İran İslâm Devrimi'nin Türkiye'deki yankısı, Afganistan'ın işgaline karşı İslâmi grupların silahlı mücadelesi Tanıl Bora'ya göre (*1980-2000 Arası İslâmcı Dergilere Panoramik Bir Bakış*) İslâmcılığın siyasî akım olma iddiasını arttırmıştı. Yine Bora'ya göre, kimisi '80'lerden önce çıkmaya başlayan, kimisi de 80'lerde çıkan *Mavera*, *İslâm* gibi bu dergiler hem bir Müslüman entelijansiya oluşturdular hem de Millî Görüş hareketinin rüzgârıyla İslâmcılığın önce siyasî bir akım ve sonra da bir parti olarak ortaya çıkmasının altyapısını oluşturdular.

Ülkücüler darbeden sonra solcularla aynı kefeye koyulmayı, yargılanıp ceza almayı kabullenememişlerdi. "Taş medrese" veya "Yusufiye" dedikleri cezaevlerinde İslâmiyet'i öğreniyor, Yusuf Peygamber gibi haksız yere hapsedilip tevekkülle direndikleri için kendilerine de "Yusuf yüzlü" namını yakıştırıyorlardı. MHP de bu dönemde nizam-ül âlemciliğe kaydı. Sonradan ANAP'ın içinde de bu ideolojiden çok sayıda insan yer alacaktı. Radikal olmayan cemaatler ve ülkücüleri etrafına toplamak ANAP için çok işlevsel olmuştu.

Türk milliyetçiliğinin İslâmi söyleme kaymasında Nurettin Topçu'nun önderliğindeki *Hareket* dergisinin de önemli etkisi vardı. Dergi, MHP'yi İslâm'la çelişen yönleri olduğu, resmî ideolojiye ve Batı'ya bağlı kaldığı için eleştiriyordu. Bunun yanında, '80'li yılların ikinci yarısında bir grup ülkücünün çıkardığı *Yazı* dergisi, soy İslâmcılığa kayışın ilk dışa yansımasıydı. Soy Türk-

çüler ise '88'de *Yeni Orkun*'u yayımlayıp Atsız çizgisinde Kemalist milliyetçiliği sahiplendi. Özal'ın liberalleşme ve küresel kapitalizme eklemlenme çabasını ve bunun toplum yapısına, gündelik hayata, kültüre etkisini İslâmi yayınlar ahlâki yozlaşma, sol yayınlar ise kültürel yozlaşma, ekonomik bağımlılık ve sınıf ilişkileri bakımından eleştiriliyordu.

Darbeden sonraki ilk seçimden sivil bir hükümetin galip çıkmasına rağmen askerî nizamın sürdürülmesi birçok kesimde rahatsızlık yaratıyordu. Bu rahatsızlığı bir dilekçeyle söze döküp harekete geçenler ise aydınlar oldu. Aydınlar Dilekçesi'nde basın özgürlüğüne yönelik olarak özetle, "Özgür basın demokratik düzenin bütünleyici temel öğelerinden biridir. Bunun sağlanması için, bağımsız, denetimsiz ve çok yanlı olarak toplumun haberli olması, değişik düşüncelerin özgürce yansıtılması ve her türlü eleştirinin basında yer alması zorunludur. Çok yönlü kamuoyu oluşması ve yönetimin demokratik denetimi ancak böyle bir basınla gerçekleşebilir," deniyordu. Dilekçe 1.256 imzayla 5 Mart 1984'te kamuoyuna açıklandığında büyük bir şaşkınlık yarattı. Sıkıyönetim basında metnin yayımlanmasına izin vermedi. Özal'ın bu dilekçeden bahseden beyanatının haberleştirilmesi bile bir süreliğine engellendi. Sıkıyönetim mahkemesi imza sahiplerine dava açtı. Kimse tutuklanmadıysa da aralarında yazarlar, sanatçılar, gazetecilerin de bulunduğu imzacıların devlet kurumlarında mesleklerini icra etmeleri uzun süre engellendi. Türkan Şoray, İbrahim Tatlıses, Fatma Girik, Kadir İnanır, Tarık Akan, Hale Soygazi ve Ahmet Özhan'ın da aralarında bulunduğu 27 sanatçı TRT programlarından menedildiler.

Sol fraksiyon dergileri yeniden yayın hayatına başlamak için uygun zamanı beklerken yine sol grupların çıkardıkları bilim, sanat ve kültür dergileri boy göstermeye başladılar. Bu dergiler, büyük yayın gruplarının kültür-sanat yayıncılığını da domine etmelerinden rahatsızlık duyuyor; her sayıda polemik yazıları yayımlıyordu. Bu dergilerin önde gelenlerinden biri *Yarın*'dı. *Yarın*, küçük burjuva kültürünün temsilcisi saydığı Hürriyet Grubu'nun çıkardığı *Gösteri*'yi sık sık hedef alıyor, tekelci basının en kötü ama en ilginç yayını olduğunu savunuyordu. Dağıtılan ödüllerin sahiplerinden biri ve bunları belirleyen jüri üyelerinden bir diğeri edebî yeterliklerinin yanı sıra, dolaylı olarak cinsel kimlikleri sebebiyle de eleştiriliyorlardı. *Gösteri*, *Milliyet Sanat* ve benzeri dergiler *Bilim ve Sanat* gibi yayınlar tarafından da hedef alınıyor; özgün yapıtları görmezden gelip belli şablonlara uygun yayıncılık anlayışını yerleştirecekleri, düşük bütçeli yayınları yutup sanatı yozlaştıracakları da iddia ediliyordu. Darbeden hemen sonra çıkan sol eğilimli kültür-sanat dergilerinin kadrolarında benzer isimlere rastlanabiliyordu: Özdemir İnce, Serol Teber, Server Tanilli, Tan Oral, Artun Ünsal, Necdet Bulut, Ayşegül Yüksel, Selim İleri...

Seksenlere damgasını vuracak ve Özal'ın *Hürriyet*, *Sabah* ve *Cumhuriyet*'i kastederek "Böyle giderse 2,5 gazete kalacak," tehdidini savurmasına sebep olacak Özal-basın kavgalarının en dikkate değerlerinden biri; Türkiye tarihinde önemli bir yeri olan banker skandalıyla patladı. Bu skandalın kilometre taşlarını döşeyen 24 Ocak Kararları'nı eleştiren Emin Çölaşan'ın *12 Eylül Özal Ekonomisinin Perde Arkası* başlıklı yazı dizisinin, Çölaşan'ın o dönem çalıştığı *Milliyet*'te yayımlanması, sıkıyönetim kuralları gerekçe gösterilerek engellendi. Ama gazete Çölaşan'ın ekonomi politikalarına yönelik eleştiri içeren dosyalarını yayımlamayı sürdürdü: *Banker Skandalının Perde Arkası*" ve "*Yalçın Nereye Koşuyor?* Çölaşan'ın kitaplaştırıldıklarında da binlerce kopya satacak bu araştırmalarının gördüğü ilgi, gazetenin her türlü yaptırımı göze almasını sağlamıştı.

Zaten bir yıl içinde sıkıyönetim gevşemiş, asker politikadan büyük ölçüde çekilmişti. Bu ortamdan cesaret alan sosyal demokratlar SODEP-HP çatısı altında birleşerek seçim hazırlıklarına giriştiler. Eski siyasîler de yeniden arzıendam etmeye başladılar. Artık gazete ve dergilerin politika sayfaları canlanmış, gündemi muhalefet partilerinin ve muhalif siyasetçilerin faaliyetleri işgal etmeye başlamıştı.

1985'te Türkiye'nin önde gelen yerel gazetelerinden olan ve İzmir'de çıkan *Yeni Asır*'ın sahibi Dinç Bilgin'in *Sabah*'ı çıkarması basındaki dengeleri bütünüyle değiştirdi. Bilgin, Türkiye'nin en büyük gazetesi olarak gördüğü *Hürriyet*'e rakip olmak muradındaydı. Bunun için varını yoğunu seferber etmişti. Önce *Günaydın*'dan Zafer Mutlu'yu yanına aldı. Ardından *Günaydın* ve *Tan*'daki başarısını yakından takip ettiği Rahmi Turan'ı büyük çaba harcayarak transfer etmesi basın piyasasında deprem etkisi yarattı. Bilgin; gazetesinin ismini, *Hürriyet* kendisine "büyük gazete" dediği için *Büyük Gazete* koymak istese de ismin Mehmet Şevket Eygi üzerine kayıtlı olduğunu öğrenince *Sabah*'ta karar kılmıştı. *Sabah*'ın başarılı olma ihtimalinden tedirgin olan 9 gazete patronu, İzmir'de ERAŞ adlı bir ilan karteli kurarak *Sabah*'ın *Yeni Asır*'dan çektiği reklam gelirini kurutmaya niyet ettiler. Bu girişim kısa sürede başarısızlığa uğradı. O arada Rahmi Turan da *Günaydın*'a geri dönmüştü. Buna rağmen Zafer Mutlu'nun Bilgin'le uyumlu çalışmasının neticesi, *Sabah*'ın çok satan gazeteler arasında hızla yükselmesi oldu.

Sabah'ın politikası, büyük gazetelere ve onların sahiplerine savaş açmak, köşe yazılarında ve haberlerde onları hedef almaktı. Bilgin'in rol modeli olan Sedat Simavi'ye "yumurtacı, yat limanı işletmecisi" diyerek sataşıyor, mafya ve siyasetçilerle bağlantılarını ifşa ediyordu. *Sabah-Hürriyet* atışmasının sonraki adımı, *Hürriyet*'in "Türkiye'deki Avrupa" projesinin iflası ve bundan mağdur olanların *Sabah*'a röportaj vermeleriydi. *Hürriyet*'in gurbetçilere yönelik toplu konut projesi yarım kalmış ve bundan mağdur olanları *Sa-*

bah bulup konuşmuştu. *Hürriyet* cephesinden Çetin Emeç bu ithamlara bir süre cevap yetiştirmeye çalıştıysa da kanıtlar art arda sıralanınca suskunluğa gömüldü. *Sabah*, birkaç yıl sonra da *Güneş*'in Genel Yayın Müdürü Mehmet Barlas'ın, patronu Mehmet Ali Yılmaz'ın işlerini takip etmek için dönemin İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Bedrettin Dalan'a gittiğini açıklayacaktı. Sonraki günlerde Yılmaz'ın mafya babalarıyla fotoğrafını paylaşarak iddialarını sürdürecekti. Bu haberleri izleyen günlerde Yılmaz'ın yeğeni Dinç Bilgin'e silahlı saldırıda bulunacak, başarılı olamayacak ve ardından *Sabah* gazetesi binası kurşunlanacaktı. Fakat çıkarları söz konusu olduğunda bütün büyük gazetelerin patronları işbirliği yapıyor, aralarındaki kavgaları bir yana bırakıp yeri geldiğinde ANAP'la uzlaşıyor veya ona tavır alıyorlardı. İktidar partisi ANAP'ın çıkarlarının da büyük basınla uzlaşmayı gerektirdiği dönemler oluyordu çünkü.

Özal'ın basınla kavgasının tohumunu Çölaşan'ın 24 Ocak Kararları'nı eleştiren yazı dizisinin attığını belirtmiştim. Yine Çölaşan'ın Özal ailesinin 1985'teki Uzakdoğu gezisinin ardından *Milliyet*'te bu gezide yaşandığını iddia ettiği skandalları dile getirmesi hem Özal'la *Milliyet* arasındaki gerilimi arttırdı hem de iktidar yanlısı basınla muhalif basın arasında bir polemiğin başlamasına sebep oldu. ANAP'ın devlet bakanlarından İsmail Özdağlar'ın bir denizcilik şirketinden rüşvet alırken yakalanması ve bunun basına yansımasının ardından görevden alınması iktidarı eleştiren gazete sayısını arttırdı.

İslâmi içerikli ilk dergilerin yükselişini takiben benzer gazeteler de daha geniş okur kitlesine hitap eden iddialı içerikler hazırlamaya başladılar. 1986 yılında Fehmi Koru'nun başyazarlığında *Zaman*, Ankara'da yerel bir gazete olarak yayın hayatına başladı. Koru'nun yanı sıra Ali Bulaç, Nabi Avcı gibi İslâm camiasının önde gelen mütefekkirleri de kadrodaydılar. Koru, gazetecilikteki başarısını *Millî Gazete*'de ispat etmişti. *Millî Gazete*'ye getirdiği perspektifi *Zaman*'a da taşıyacağını ilan ederek "Mazlum insanların ve özgürlüklerin savunucusu olacak, nerede olumlu bir gelişme varsa projektörümüzü oraya çevireceğiz," diyordu. Gazete, cemaatlerüstü, özgün bir yayın olarak tasarlanmıştı. Ertesi yıl bizzat Fethullah Gülen tarafından gazetenin başına getirilen Mehmet Şevket Eygi, ANAP'ı eleştiren Koru ve ekibini zapturapt altına aldı. Gazetedeki kadro değişimi ANAP'ın İslâmcı kesimden destek arayışına ve antikomünist propagandaya ihtiyaç duymasına bağlanıyordu. Yayına ilk başladığında faksı bile olmayan, haberleri günü gününe yayımlayamayan *Zaman*, zaman içinde devletin katkı ve desteğini alacak, lotarya ve piyangoyu caiz bulmamasına rağmen, Fethullah Gülen'inkiler başta olmak üzere tarikatların hazırlattıkları kitapları lotarya usulü dağıtacaktı. *Zaman*, aldığı destekle giderek büyüdü ve Gülen Hareketi'nin yayılmasında önemli işlev gördü.

Sivilleşme ve Politik Çeşitlilik

Seksenlerin ikinci yarısından itibaren siyasette sivilleşme ve liberalleşme hamleleri artmış, yayıncılık piyasası ve muhalif hareketler bunun faydasını görmüşlerdi. 1985'te Kenan Evren, Pakistan ziyaretinde 12 Eylül döneminin sona erdiğini ilan ediyordu. Bu canlanmanın ve ANAP'ın irtica tehdidi olarak algılanan kimi politikalarının tetiklemesiyle kendilerini *vatansever subaylar* olarak niteleyen bir grup asker 1987'nin 18 Temmuz'unda bir bildiri yayımladılar. Fakat bu hamle karşılık bulmadı.

Sivilleşmenin etkisi sol ve muhalif dergilerin sayısını arttırmıştı. Bunların bazıları darbe döneminde kapanmış olanlardı. '70'lerin sol örgütleri, tabanlarını motive etme, teorik/politik sürekliliği sağlama kaygısıyla 1983'ten itibaren aylık dergiler çıkarmaya başladılar. 1985'te *Yeni Gündem* tekrar çıkmaya başlamış, onu 1986'da DEV-SOL'un *Yeni Çözüm*'ü ve Halkın Kurtuluşçuların *Yeni Öncü*'sü takip etmişti. Metin Çulhaoğlu'nun öncülüğünde çıkan ve yayınevinde sol yayınlar da basan teorik içerikli *Gelenek* ile *Saçak* da bu dönemin dergileriydi. Yalçın Küçük ve ekibinin *Toplumsal Kurtuluş*'u ve 1989'da yeniden çıkmaya başlayacak olan *Birikim*'i de bu listeye ekleyebiliriz. *Mayıs, Yarın, Öğrenci Postası, İlkadım* dergileri düşük satışlı sol dergiler olarak bu yıl yayın hayatına girdiler. Sol dergiler kendi aralarında atışıyor, içlerinden bazılarını sosyal demokrasiye kaymakla, burjuva basını kategorisine dahil olmakla eleştiriyorlardı. Geleneksel sol ile yeni solun çatışmasında, adı üstünde *Gelenek* gibi dergiler geleneksel solun yeniden yaşam alanı bulması gerektiğini savunuyor; yeni sola "yenik sol" diyerek teslimiyetçiliği eleştiriyorlardı. Sol dergiler kendi aralarında tartışadursun, sivilleşmeye ve özgürleşme iddialarına rağmen bu yayınlar üzerindeki devlet baskısı son bulmuyordu. *Yeni Çözüm*'ün öncülüğünde bazı sol dergiler bu baskıyı bir kampanya ve açlık greviyle protesto ettiler. Aynı dönemde kimi dergide Diyarbakır Cezaevi'ndeki işkenceler de teşhir ediliyordu. Çalışanları gözaltına alınan ve işkence gören yayınların temsilcileri, bu dönemin aksine, bazı muhalif siyasetçileri de yan-

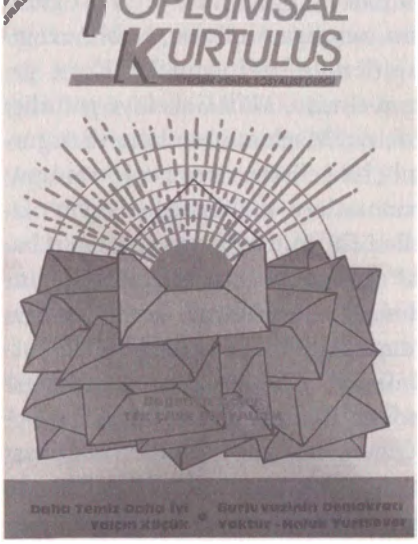

Toplumsal Kurtuluş, Ekim 1987.

larına alarak hükümet temsilcileriyle görüşmeler yapıp taleplerini dile getirebilmişlerdi o dönemde.

Fraksiyon dergilerinin yanı sıra, 1987'de devlet ve hükümet politikalarını eleştiren fakat diğer sol dergilerden daha çok satan *İkibin'e Doğru* ilk sayısının kapağında Güneydoğu'da devletin asker ve polis eliyle halkı cihada çağırdığını ortaya koyuyordu. Bu iddialı ilk sayıda, askerî cezaevlerindeki kötü muameleler de anlatılıyor, Doğu Perinçek "80'lerde statükoyu korumak için dinsel ideoloji ile bir barikat kurulmaya çalışıldığını" söylüyordu. Cemal Süreya, Fikret Otyam, Necati Cumalı ve Melih Cevdet Anday gibi yazarlarıyla *İkibin'e Doğru* uzun soluklu bir yayın olacaktı.

2000'e Doğru, Ekim 1987

Bu yıl çıkan benzer dergiler, Kurtul Altuğ'un yeniden çıkardığı *Akis* ile Hürriyet Grubu'nun çıkardığı *Tempo* idi. Altuğ, 1950-1967 arası Metin Toker'in sahibi olduğu dönemde *Akis*'e çok emek vermişti. Bu yeni döneminde dergiyi *Time, Newsweek* ve *Der Spiegel* benzeri bir biçim ve içerikle yayımlayacağını duyuruyordu. Metin Toker aracılığıyla basında ilk kez kullanılan hikâye eden, sarkastik üslubu devam ettirme iddiasındaydı. '80'lerde bu üslup benzeri dergilerde sık kullanılacaktı. *Akis*'in İran İslâm Devrimi lideri Ayetullah Humeyni'nin İstanbul'daki sürgün yıllarında yaşadığı cinsel deneyimleri ele alan dosyası büyük ses getirmiş ama derginin takibata uğramasına ve tehdit almasına da sebep olmuştu. Derginin muhalif basının genelinin ANAP iktidarının politikaları arasında en fazla eleştirdiği tarikatlar ve türban konusundaki 6. sayısı da DGM kararıyla toplatılmıştı.

Tempo ise Alman *Stern*'i model alıyor hatta onunla içerik anlaşması yapıyordu. Genel Yayın Yönetmeni Mehmet Y. Yılmaz olan dergide Tuğrul Eryılmaz, Ertuğrul Özkök, Sedat Ergin ve Cengiz Çandar gibi deneyimli gazeteciler de yer alıyorlardı. *Tempo*'nun en göze batan tarafı cinsiyetçi bir dil ve görsel seçimine başvurması, sansasyonel haberleri cinsel içerikli fotoğraflarla vererek okuyucu çekmeye çalışmasıydı. Yine bu yıl Mustafa Sönmez'in yönetiminde *Ekonomik Panorama* çıktı. Serbest piyasa ekonomisi, banker krizi, batık bankalar, dövizin serbest dolaşımı, yatırım imkânlarının çeşitlenmesi

ve benzeri olayların etkisiyle hem gazetelerin ekonomi sayfaları çoğalıp hareketlenmiş hem de dergilerde ekonomiye daha fazla yer ayrılmaya başlanmıştı. Yani Özal iktidarı boyunca ekonomik gelişmeleri takip eden bir okur kitlesi oluşmuştu. *Ekonomik Panorama* alanında uzman akademisyenlerin katkısıyla ekonomi ağırlıklı bir yayın olmakla beraber, günlük gazete okuruna da hitap ediyordu. Bu tarz dergilere 1982'de çıkmış olan *Nokta* ilham vermişti. *Nokta*'nın bu yıl Sedat Caner'in beyanıyla hazırladığı *Bir İşkenceci Polisin İtirafları* dosyası basın tarihinde yerini alacaktı. Bu dosyanın yarattığı etki, gözaltında ve cezaevinde işkencenin insan hakları ihlali olarak konuşulur olmasının önünü açacaktı.

Özal'ın Fetret Devri

1987'deki seçimi, basın destekli muhalefete ve oy kaybı yaşamasına rağmen yine Turgut Özal'ın ANAP'ı kazandı. Oy kaybetmiş olmasının sorumluluğunu basına yükleyen Özal, yıllardır yaptığının ötesine geçerek kâğıda yüzde 225'lik bir zam yaptı. Aklına estikçe gazete yöneticilerini arayıp yazarlarına çekidüzen, gerekirse işlerine son vermelerini isteyen Özal; bu dönemde en çok *Hürriyet*, *Günaydın* ve *Cumhuriyet*'le kavgalıydı. Kâğıt zammının ve ilan dağıtımındaki dengesizliğin yarattığı krizle birçok gazeteci işini kaybediyor, Özal ise "Bugün 2.5 milyon işsiz var. Piyasadan bin küsur gazeteci çekilmiş, hiç de fena olmaz," diyebiliyordu. Hükmedebileceği ve muhalif gazete-dergilerle rekabet edebilecek bir yayına ihtiyaç duyduğu için oğlu Ahmet Özal ile Cem Uzan'ın ortaklığında, 1989'da Magic Box adı altında hazırlıklarına başlanan ilk özel televizyon kanalı olan Star ve daha sonra da Kanal 6 kurulacaktı. Yayıncılık alanını düzenleyen yasaları ihlal ederek kurulan bu kanallar hükümet desteğiyle ANAP propagandası yapacak ve yandaş bir televizyoncu/sanatçı kitlesinin yıldızını parlatacaklardı. Hatta Özal'ların aile dostu da olan şarkıcı Yüksel Uzel, bu dostluğun kariyerindeki hızlı yükselişe olan etkisine gönderme yapılarak Yüksel Özal olarak anılacaktı. Bu gelenek o günden bugüne sürecekti.

Tempo, Haziran 1988.

Turgut Özal, siyasetteki güç kaybının, kendisi ve ailesini eleştiren yayınların etkisiyle giderek daha sert bir üslup ve tavır takınmaya başlamıştı. Basını kâğıt, mürekkep ve benzeri girdilerdeki devlet katkısını kaldırarak bir kez daha cezalandırdı. Bunun üzerine *Hürriyet*, *Milliyet*, *Günaydın* ve *Cumhuriyet* bu tavra karşı ortak bir mücadele cephesi oluşturma kararı aldılar. *Sabah* bu ekibin dışında kaldı. Gazete patronları hep birlikte gazetelerinin fiyatına zam yaptılar. Bunu hem kendi gazetelerinin ilk sayfasından, hükümet politikalarını eleştirerek hem de Gazete Sahipleri Sendikası adına tüm gazetelerin ilk sayfalarında yayımlanmak üzere bir bildiri göndererek duyurdular. Özal'ın karşı hamlesi kâğıda yeniden yüzde 35 zam yapmak oldu. Seçim öncesinde *Tercüman*-Özal düellosu Kemal Ilıcak devletten dilediği desteği alamayınca başka bir boyut kazanmıştı. *Bulvar*'ın Ankara Temsilcisi Tayyar Şafak'a Jaguar Partisi (resmî adıyla Büyük Anadolu Partisi) kurdurulmuştu. Partinin adı o dönemde Özal'ların kızı Zeynep ile damadı Asım'a hediye edilen Jaguar marka lüks otomobile gönderme yapıyordu. Sembolü ise Asım Ekren'in perküsyoncu olmasından dolayı Davulu Delen Jaguar'dı. *Sabah*'ın patronu Dinç Bilgin ile gazetenin beyni sayılan Zafer Mutlu'nun Özal'a verdikleri desteğe rağmen, Jaguar hadisesinden sonra, "Jaguara binmek sizin de hakkınız!" sloganıyla çekilişle Jaguar otomobil vereceğini duyuruyordu gazete. Muhalif basın eliyle ve hatta *Sabah* gibi güvendiği gazetelerin yayınlarıyla Zeynep-Asım çiftinin halk arasında espri konusu olması Özal ailesini öfkelendirmişti. *Tercüman* seçim öncesi, sonradan ANAP'a transfer olacak Hür Demokrat Parti kurucusu Mehmet Yazar'ı destekleyerek, tabiri caizse yanlış ata oynadı ve çöküşünü hızlandırdı. Kemal Ilıcak, seçimi Özal kazanınca Mehmet Barlas'ı sonsuz yetkiyle gazetenin başına geçirip Özal'ı kazanmak istediyse de *Tercüman*'ın yayını *Bulvar* kapatıldı. Bu kez Özal'ın hercai amigo dediği Nazlı Ilıcak'ın yazıları sansürlenip yine Özal'lara yakın Altemur Kılıç'tan medet umuldu ama bu da çözüm olmadı. Ve hercai göndermesini doğrularcasına, dümeni geleceği parlak görünen Demirel'e kırdı yeniden.

İşte bu gergin hava içinde, *Hürriyet*'in sahibi Sedat Simavi 19 Nisan 1988'de gazetesinde Turgut Özal'a hitaben bir açık mektup yayımladı. Mektupta, Özal'ın ABD'de geçirdiği baypas ameliyatından sonra farklı karakter özellikleri göstermeye başladığı, daha hırçın olduğu ima ediliyordu. Oldukça saldırgan, alaycı ve hatta hakaretamiz bir mektuptu bu. Mektubun yayımlanmasından hemen sonra bir başbakanlık bildirisi yayımlandı. Bildiride basının hiçbir zaman ANAP iktidarına gönülden destek vermediği, işine geldiği gibi davrandığı belirtiliyordu. Kâğıt zammının ceza değil, ekonomik zorluklar sebebiyle yapıldığı söyleniyordu. Özal, "Basın hürriyetinden yanayım. Ama patron hürriyetinden yana değilim," diye bitiriyordu bildiriyi. Mektup ve buna verilen cevapta en dikkat çekici olan, Simavi'nin bir başbakana bu

üslupla hitap edebilecek ve eleştiriyi aşağılamaya vardırabilecek bir cürete sahip olması; Özal'ın ise basının kendisine gönülden destek vermesini bir zorunlulukmuş gibi algılamasıydı. Zamanla iki taraf da varlıklarının birbirlerine bağlı ve ilişkilerinin er ya da geç düzelmek zorunda olduğunu bilerek uzlaşma yolu arayacaklardı.

Karşılıklı restleşmenin ardından muhalefet partileri de muhalif basının safına geçtiler. *Cumhuriyet*, Özal'ın akıbetini Adnan Menderes'e benzetmeye kadar vardırmıştı işi. Özal ise karşı saldırı olarak basına yönelik sert beyanatlar veriyor, davalar açıyor, astronomik tazminatlar istiyordu. Olaylar çığırından çıkmadan araya girenler iki tarafı barıştırdılar. Simavi, barışı pekiştiren bir hamle yapıp *Hürriyet*'te kendi hayat hikâyesini tefrika ettirirken Süleyman Demirel'in masonluğuna gönderme yaparak Özal'ın gönlünü kazanmaya girişti. O zamana kadar kavganın dışında kalmış olan *Sabah*, Simavi'nin Özal'la yeniden yakınlaşmasından telaşa kapılarak Simavi'yi alaya alan yazılar yayımladı.

Asil Nadir Rüzgârı

Özal ile güvenilmez bulduğu basın arasındaki gerilim bir süreliğine durulmuş gibi görünse de Özal'ın daha köklü bir çözüm için çabaları sürüyordu. Asil Nadir, Kıbrıslı bir iş insanıydı ve İngiltere'de farklı sektörlere yatırım yaparak kısa sürede büyük servet edinmişti. Kâğıt zammı, sübvansiyonların ortadan kalkması, promosyon ve lotaryanın yarattığı ekonomik açık ve ilan dağıtımındaki sorunlar nedeniyle zaten krizde olan büyük gazetelere Özal'ın teşvikiyle astronomik ücretlerle talip olmaya başladı. Veb Ofset bünyesinde Türkiye'nin en çok satan gazetelerini çıkaran Haldun Simavi, bir süredir yaptığı işten yılmıştı ve yurtdışında yaşamayı planlıyordu. Bu yılgınlıkta yayınları çevirmenin yüklediği maliyetin yanında, politik baskılar ve gazeteleraası transferlere yansıyan yorucu rekabetin de etkisi vardı. *Günaydın*'ın yıldızı Rahmi Turan, o dönemde her gün bir dörtlük yazıp Başbakan Özal'ı eleştiriyordu. Özal buna çok öfkeleniyor ve baş etmek için çare arıyordu.

Böyle bir dönemde Turgut Özal'ın Haldun Simavi'nin yatında yediği yemeğin ardından 1988'de *Günaydın* Asil Nadir'e satıldı. Veb Ofset'in *Gırgır*, *Fırt*, *Gölge Adam* ve *Vizon* dergileri dışındaki tüm yayınları ve ayrıca *Tan*, *Ekonomik Bülten*, *Ankara Ulus*, *Adana Ekspres*, *Sakarya*, *Kocaeli*, *Konya Yeni Meram* da Nadir'in eline geçti. Nadir *Günaydın*'ı aldıktan sonra *Hürriyet*'in yıldızlarını yüksek ücretlerle transfer etti. Promosyonu olağanüstü boyutlara çıkarıp gazetelerin fiyatlarını düşük tutarak *Hürriyet* ve *Sabah*'a savaş açtı. Bu savaş ilerleyen yıllarda gazetelerin kârlarını düşürecekti. Diğer gazeteler *Günaydın*'ın gerisine düşmemek için promosyona büyük yatırım yapa-

cak ama gazeteye zam yapamadıklarından yatırdıkları paranın geri dönüşünü sağlayamayacaklardı. *Günaydın*'dan kısa süre sonra krizdeki Mehmet Ali Yılmaz'dan *Güneş*'i, Ercan Arıklı'dan da *Gelişim Yayınları*'nı satın aldı Nadir. Arıklı Babıali'nin dâhi çocuğuydu. Bu sebeple satıştan sonraki dönemde derginin mutfağında kaldı bir süre. Asil Nadir kısa süre sonra *Sabah*'ın patronu Dinç Bilgin'le ortak olup *Yeni Asır*, Dönemli Yayıncılık, Gelişim-Sabah Grubu ortaklığının Medya Basın Hizmetleri ve Ticaret A.Ş.'yi de kontrolü altına aldı. Bu satışlarda çaresizlik, bezginliğin yanında iktidara yakın bir patronun gazetelerin önünü açacağı fikri de vardı. Çünkü Özal hükümetiyle yaşanan gerilimler içeriklerin önemli kısmını işgal ediyor, yayınların ekonomik yükünü de arttırıyordu. Asil Nadir, Özal destekli bu başarısından başı dönmüş halde, "Babıali'yi adam edeceğim," demeye başladı. Basın piyasasında Nadir'in kendisi ve ailesini konu eden sansasyonel haberler nedeniyle de basından intikam almak istediği konuşuluyordu. Nadir'in satın aldığı gazetelerden önemli isimler istifa etmeye başladılar bu dönemde. Nadir'in, *Günaydın*'ı aldıktan sonraki ilk işi *Bir Seferde 30 Otomobil* gibi abartılı bir kampanyaya girişmek oldu. Yeri gelmişken Türkiye'de geleneksel medyanın sonunu getiren önemli unsurlardan biri olan promosyon ve lotarya konusuna değinelim.

Lotarya-Promosyon ve Felaketin Ayak Sesleri

Türkiye tarihi yazılırken '80'li yılların alametifarikasının basında lotarya ve promosyon olduğu rahatlıkla söylenebilir. Yazılı basının sonunun da başlangıcı olacak bu cinnet hali, çekilişle arsa, ev, apartman dairesi (hatta apartman), ev eşyası, dükkân, otomobil, ağır vasıta, tekne ve uçak dağıtmaktan ekmek ve sütten mutfak eşyalarına, bijuteriden oyuncağa kadar birçok şeyi her gazete/dergi satın alana ücretsiz vermeye kadar varıyordu. Aslına bakılırsa 1971'de Uzan ailesinin *Yeni İstanbul*'u hediye kuponları dağıtarak bu işe önayak olmuştu. Fırın, gaz sobası ve saatle başlayıp arsaya kadar çeşitlendi bu hediyeler. *Gün* ve *Hürriyet* de iddialı armağanlarla dahil oluyorlardı çekiliş furyasına. Ama '70'lerin manşet üstlerinden duyurulan çekilişleri '80'lerdeki çılgınlıkla boy ölçüşemezdi. 1988'de *Milliyet*'in Satış Müdürü Namık Kemal Taneri'nin ortaya attığı karton oyuncak dağıtma fikri temkinle karşılansa da çok tuttu. *Milliyet* bu promosyonla satış rekoru kırınca diğer gazeteler de aynı oyuncaklardan dağıtmaya başladılar. Bu oyuncaklar büyük kâr getirmese de satış artışı sağlıyor ve gazetelerarası rekabette geriye düşmemek için karton oyuncak ve maket furyası sürüyordu. Maket evlerin tasarımcısı İbrahim Tapa, o dönem "Bir günde bir milyon insanı ev sahibi yaptıklarını" anlatıyordu esprili bir dille.

Tabii lotarya ve promosyonların duyurulması da gerekiyordu. Önce her gazete bunun için kendi sayfalarını kullanırken televizyonda lotarya ve promosyonların tanıtımının yapılmasının yolu açılınca devreye reklam ajansları da girecekti. Her gazete ve derginin sayfalarının önemli bölümünü işgal eden reklam ve tanıtımlar önceleri TRT kurumunun kanallarında yer aldılarsa da '89'da Özal ailesinin girişimiyle açılan özel kanalların yanı sıra billboardlar, afişler ve benzeri yöntemlerle de desteklenecekti. Televizyon reklamları basın için yeni bir harcama kalemi açarak krizin kapısını biraz daha araladı. Tam da burada Nail Keçili'yi anmak gerek. Keçili, gazete patronlarıyla yıllar içinde geliştirdiği ahbaplığın ve özellikle de Sedat Simavi'ye yakınlığının etkisiyle sahibi olduğu *Cenajans* bünyesinde bu kampanyaların önemli bölümünü yürütecekti. Simavi, *Gazete Sahipleri Sendikası*'nın en çok sözü geçen üyesi idi ve reklam tarifeleri ile gazete fiyatlarının belirlenmesinde etkili olurdu. Keçili medya piyasasının büyük patronları için o kadar kilit bir kişilikti ki, bazı satış anlaşmaları onun ofisinde yapılırdı. Yıllar sonra Keçili, birtakım karanlık ilişkilerin aktif figürü olarak takibata da uğrayacaktı.

Simavi'nin en kudretli patron olarak sektörü düzenlemeye yönelik faaliyetlerinden biri sonradan kendi başına da dert olmuştu. Yeraltı dünyasının önemli isimlerinden Dündar Kılıç'a *Cem Ajans* adında bir reklam ajansı kurdurmuştu. İkili iş hayatının yanı sıra, gece hayatından, gazinolardan tanışıyorlardı. Bu ajans gazino ve banker reklamlarını da hazırlıyordu. Fakat zamanla araları bozuldu ve Kılıç, Simavi'yi kendisini hükümete şikâyet etmekle suçladı. 1989'da cezaevinden çıktıktan sonra Simavi'yle birlikte Mehmet Eymür, Atilla Aytek ve Şarık Tara'yı da tehdit etmeye başladı. Reklam pastasının göz kamaştırıcı büyüklüğünü ve basının yeraltı dünyası ile ilişkilerinin basındaki çürümenin temelini atan etkenlerden biri olduğunu gösteren bir örnekti bu olay.

Lotarya ve promosyon işi alıp yürüyünce bu işleri ve başka ticari faaliyetleri yürütmek için büyük gazeteler pazarlama şirketleri kurdular. Mil-Pa, Hür-Pa, *Türkiye* gazetesinin kurduğu İhlas Holding bunlara örnek verilebilir. Böylelikle büyük yayınların odağı, kamu yararı gözeten gazetecilik yapmaktan ticari kazanç sağlamaya doğru biraz daha kaydı.

"Doğu Sorunu"

Seksenlerin ikinci yarısından itibaren Güneydoğu'da yaşanan olaylar, bunları yaşayanlarla yapılan röportajlarla ve devletin yöredeki politikası eleştirilerek daha yaygın biçimde ve cesaretle ortaya serilmeye başlanmıştı. '70'lerde Doğu Devrimci Kültür Ocakları'nın TİP bünyesinde başlayıp bağımsız olarak devam eden faaliyetleriyle konuşulmaya başlanan bu sorunlar *İki-*

bin'e Doğru, *Nokta* ve benzeri yüksek satışlı dergilerle sol fraksiyon dergilerinde, *Yeni Gündem*, *Sokak* gibi sosyal meselelere cesaretle yaklaşan bir yayıncılık anlayışına sahip dergilerde sık sık dile getiriliyordu. "Doğu sorunu" tabiri sık sık kullanılmaya başlanmıştı. Patron gazetelerinde ise konuya devletçi bir perspektifle yaklaşılıyordu genellikle. Bunun istisnası 1988'de *Milliyet* oldu. Mehmet Ali Birand o yıl meşhur Abdullah Öcalan röportajını yapmış ve ilk bölümünü *Milliyet*'te yayımlatmıştı. Çok ilgi gören röportajın ikinci bölümü yayımlanamadan DGM kararıyla Aydın Doğan'ın matbaaları ablukaya alındı ve Doğan büyük zarar etti. Bu olaydan bir süre sonra Kenan Evren basın patronlarını "Devlet-basın bütünleşmesi" adı altında yapılan bir toplantıya çağırarak Kürt meselesine devletin gözlüğüyle bakılmasını talep etti. Evren'in çağrısına büyük gazeteler uyum gösterdiler. Dönemin Fransa cumhurbaşkanının eşi Daniella Mitterrand Türkiye'ye gelip Kürt meselesinin çözümü için ziyaretlerde bulunduğunda *Milliyet*'te *Sanki Müfettiş* başlığıyla tepki gösteriliyordu. Diğer gazetelerde de benzer tepkiler yer alıyordu. Mitterrand, nefret söylemine varan cinsiyetçi yorumlarla adeta linç ediliyordu. Fakat politik iklim oldukça ılımanlaştığı için Birand'a *İşte Apo, İşte PKK* röportajından dolayı açılan dava da tam bu dönemde beraatla sonuçlanıyordu.

1989'daki genel seçim öncesinde SEKA işçileri 130 gün sürecek bir grev yaptılar. Seçime iki ay kala Özal devreye girerek grevi sonlandırdı. 130 günlük kâğıt krizi başbakandan basına bir gözdağıydı. Tüm çabalarına rağmen seçimde Turgut Özal 14 puanlık oy kaybı yaşadı. Seçim hezimetinde enflasyon, türban meselesi ve bir tür hanedanlığa dönüşen Özal ailesi ve yakın çevresinin etkili olduğu yazılıyordu basında. Oy kaybının faturası yine basına çıkartıldı ve kâğıda yeni bir zam daha yapıldı. ANAP'ın sonunun yaklaştığını anlayan büyük gazeteler, Özal ve çevresini eleştiren dosyaları, yazı dizilerini ardı ardına yayımlamaya başladılar. Sonradan bunlar kitap olarak da basılıp çok satılacaklardı. Bunlardan en dikkat çekeni Emin Çölaşan'ın *Hürriyet*'teki *Turgut Nereden Koşuyor?* başlıklı yazı dizisiydi. Kitap olarak basıldığında tüm zamanların çoksatarlarından biri olarak yayıncılık tarihinde yerini alacaktı. Bekir Coşkun'un, *Milliyet*'te *Hasbahçe'de Sonbahar* adıyla başlayıp yayın yasağı konunca *Saltanat Kayığı* adıyla devam ettiği dizide, Özal ailesinin yolsuzlukları, çıkar ilişkileri ortaya dökülüyordu. Aynı gazetede, dünya kara para trafiğini yöneten Muhammed Shakarehi'nin Özal'la yaptığı görüşme ortaya çıkarılıyor ve *Turgut Bey Konuşun*! başlığı atılıyordu. O yıl cumhurbaşkanlığı seçimi ve erken seçim vardı. Güneri Civaoğlu, seçimde Demirel'in yıldızının parlayacağını fark ettiğinden olsa gerek, *Milliyet*'te *İslâmköylü Phoenix, Demirel* belgeselini kaleme almaya başlamıştı. Osman Ulagay, *Özal'ı Aşmak İçin* başlıklı dizisiyle uğurluyordu başbakanı. *Sabah*'ta Güngör

Mengi köşesinde Özal'ı eleştirmeye başlıyor, Hürriyet Grubu'nun çıkardığı *Gazete* gazetesinde Ahmet Tezcan, *Kofti Efe'nin Maceraları* başlıklı çizgi bandında Özal'ı alaya alıyordu. Özal'la yıldızı bir türlü barışmamış olan Nazlı Ilıcak, seçim yenilgisinden sonra *Tercüman*'ın başına geçip ilk iş DYP'yi geri kazanabilmek için Demirel'in Zincirbozan sürgününde olduğu dönemdeki yazışmalarını içeren *Zincirbozan Mektupları*'nı yayımlıyordu. Baskın Oran ise mizahi bir üslupla *Kenan Evren'in Yazılmamış Anıları*'nı kaleme alarak 12 Eylül cuntasının son kalıntısını da siliyordu.

1989'un 1 Mayıs'ındaki mitingde bir gencin polis tarafından öldürülmesi hem kamuoyunda hem de basında büyük tepki yarattı. Hemen akla 1977'nin Kanlı 1 Mayıs'ı gelmişti. Bu olay tüm gazete ve dergilerde geniş yer bulurken sorumluluk hükümete yükleniyordu. *Sabah*, *Bu Öfke Kime ve Neye*? başlığıyla çıkıyor, haber "Bütün İstanbul'u devlet eliyle bir korku kenti haline sokmak sonunda kazanılan nedir? Biz söyleyelim: Kocaman bir leke!" diye devam ediyordu. Genel seçimde kaybeden Özal, cumhurbaşkanlığı seçiminde kazandı. 1993'teki ölümüne kadar bu görevde kaldı. Ondan boşalan başbakanlık koltuğuna, etkisiz bir figür olan ve basında, popüler kültür ürünlerinde gaflarıyla espri konusu edilen Yıldırım Akbulut oturdu.

TRT'nin Televizyon Yayınlarıyla Yükselişi ve Düşüşü

Seksenli yıllarda yaşanan önemli gelişmelerden biri, önceki yıllarda radyonun işgal ettiği yeri artık televizyon yayınlarının tutmasıydı. Televizyon setlerinin girdiği ev sayısı artmış, yayınlar zamanla renklenmiş; halk politik, ekonomik ve kültürel gündemi ekrandan takip eder olmuştu. TRT'nin yayın programına aldığı yabancı film ve diziler, sonra da yerli olanlar izleyiciyi sinemadan uzaklaştırmıştı. Bunda sokak çatışmalarından yılan, cunta yönetiminin yarattığı korku ikliminden etkilenen halkın eve çekilmesinin de etkisi vardı.

TRT'nin tek işlevi eğlendirmek/oyalamak değildi tabii. Darbeden hemen sonra KHK'ler TRT'den yayınlanmaya başlamıştı. Önceki yıllarda darbecilerin ilk işgal ettikleri yer radyo binalarıyken, 12 Eylül'le birlikte televizyon yayınlarını kontrol altına almanın stratejik önemi de ortaya çıkmıştı. Bundan sonraki süreçte TRT'de kurumun kamu yararına çalışan bir kuruluş değil de devleti yönetenlerin resmî yayın organı ve "arpalık" olarak anılmasına neden olacak bir kadrolaşma yaşanacaktı.

Askerî cunta, yönetimi ele geçirir geçirmez her kuruma olduğu gibi TRT'ye de bir kayyum atadı. Asker kökenli Macit Akman, 1984'e kadar yürüteceği TRT genel müdürlüğü boyunca kurumu askerî disiplinle yönetti ve oldukça ahlâkçı bir yapıya büründürdü. TRT, televizyon için kurum içi kadrolarla ve

imkânlarla çektiği dizileri bile sansürlüyor, yayından kaldırıyordu. Yakıldığı duyurulan Kemal Tahir'in romanından uyarlanan, Halit Refiğ'in çektiği *Yorgun Savaşçı* başta olmak üzere, Faruk Erem'in anılarından uyarlanan *Bir Ceza Avukatının Anıları*, Ayla Kutlu'nun *İzinli* adlı öyküsünden uyarlanan yapımlar yayımlanamamıştı. Bununla da kalınmıyor, akademik danışmanlıkla belirlenen bazı sözcükler yasaklanıyordu. 205 sözcükle başlayan yasak listesi, zamanla 2 bin sözcüğe kadar çıktı. Televizyon ve radyonun yöneticileri farklı olduğundan radyo daha özgürlükçü yayınlar yapabiliyordu o dönem.

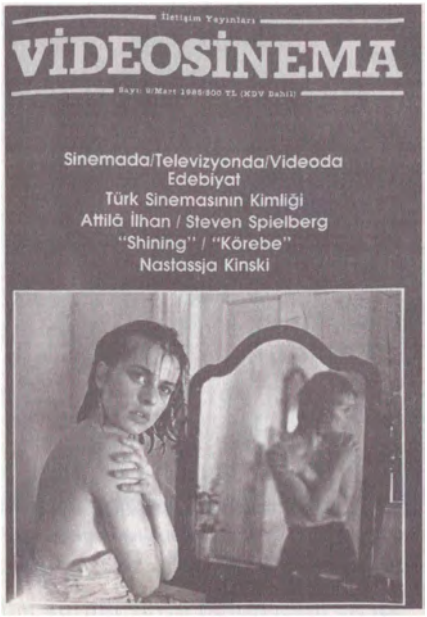

VideoSinema, 1985.

Birkaç yıl içinde video aygıtları, Almanya'ya göç etmiş Türkiyeli vatandaşların öncülüğünde yaygınlaşmaya ve video kaset piyasası kültür endüstrisine hâkim olmaya başladığında TRT yayınları da bundan etkilendi. Video, sinemayla ve televizyonla rekabet etmeye başlamış, kendi yıldızlarını ve yatırımcılarını yaratmıştı. *VideoSinema*, *Video Magazin*, *Video Yıldız* gibi kimi sanat, kimi magazin ağırlıklı dergiler çıkıyor, gazetelerde video içeriklerine önemli yer ayrılıyordu. Televizyon yayınları doyurucu olmadığı, video ile çoğaltmada telif gözetilmediği ve video yayıncılığı sansüre tabi olmadığı için video sektörü büyüyor, sinema ve televizyon yayınları bundan büyük zarar görüyordu. Bu konuda basına sıklıkla yansıyan polemikler, çözüm arayışları söz konusuydu. 1984'te TRT bizzat programlar üretmesinin yanında bunların video kaset gösterim ve dağıtım hakkını satmaya başlayarak video piyasasında pay sahibi oldu.

Seksenlerde TRT ve özellikle televizyon yayıncılığı konusundaki polemiklerin sonu gelmiyordu. Turgut Özal'ın başbakan olduktan sonra televizyon ekranlarında *İcraatın İçinden* programıyla hükümetinin faaliyetlerini düzenli olarak anlatmaya başlaması, hükümetin TRT'yi tekeline aldığının göstergesiydi. TRT genel müdürlerinin bizzat Özal tarafından belirlenmesi de bunun göstergesiydi. Özal TRT Yüksek Kurulu'yla zaman zaman TRT'nin yönetim yapısı ve içerikler konusunda çatışmaya düşse de nihayetinde onun dediği oluyordu. TRT Denetleme Kurulu'nun yasakları da muhalif basında çok eleştiri alıyordu. Kurulun arabesk müziğe ve bu alanda parlamış isimlerin rol

Emel Sayın: '80'ler boyunca epey polemik konusu olan her dönemin yıldızı (*7 Gong*, 1984).

aldığı yapımlara dair yasağı, Özal ailesinin arabesk türüne ilgisi sebebiyle büyük ölçüde kırılmıştı.

TRT'nin yaptığı televizyon yayıncılığıyla ilgili en önemli rahatsızlıklardan biri de '89'dan itibaren kurum dışı yapımcılara program yaptırma sürecindeki yolsuzluk, kayırmacılıktı. Dış yapımların niteliksizliği, hükümet nezdinde itibarlı yapım ve oyuncu ekiplerinin, sanatçı topluluklarının kayırılması ve kamu kaynaklarıyla beslenen TRT bütçesinin bu isimlere akması gazete ve dergi sayfalarında sık sık eleştiri konusu ediliyordu. Bunların yanı sıra, geçmişte radyo yıldızlarının işgal ettikleri gazete ve dergi sayfalarını artık televizyon yıldızları kaplıyordu. *TV'de 7* ve sonra *TV'de 7 Gong* dergileri televizyon içeriğinden beslenen yayınlar olarak çok satanlar arasına girmişti. TRT yayıncılığı, Özal'ın müdahalesiyle, oğlu Ahmet Özal ile Cem Uzan'ın ortaklığında '89'dan itibaren özel kanal girişiminin başlamasıyla eski itibarını yitirecekti.

Tematik Dergiler Zamanı

Seksenler basın piyasasındaki bir başka yenilik, tematik dergilerin sayıca artmasıydı. Kadın, erkek, gençlik, ekonomi, moda vb. temalı dergilerin çoğalması tüketim alternatiflerinin çoğalması, küresel hareketliliğin artması, Soğuk Savaş'ın bitmesiyle birlikte kimlikler siyasetinin, özgürlük taleplerinin yükselişi ile de bağlantılıydı. '70'li yıllardaki *Elele* ilk örneklerinden olan ve hedef kitlesini tüm kadın okurların oluşturduğu dergilerden *Kadınca*, 80'lerde Duygu Asena'nın kişisel çabası ve Gelişim Grubu'nun kurucusu Ercan Arıklı'nın ufkunun genişliği sayesinde tüm zamanların en çok satan dergilerinden biri olmuştu. Başlangıçta, cinsellik dahil kadınların özel alanda yaşadıkları sorunlara ve bunların çözümlerine değinilerek oluşturulan içerikler, zaman içinde kadınların siyasette, iş hayatında, kültür ve sanat alanındaki eşit varoluş taleplerine de önayak olacak bir mahiyet kazanacaktı. Darbe sonrasının depolitizasyon ortamında her türlü politik faaliyete yasak getirilirken dünyada kadın hareketinin yükselişinin yarattığı rüzgârı da arkalarına alan kadınlar *Özel Olan Politiktir* sloganıyla aileyi, evliliği, aşkı ve cinsel-

liği de sorgulayacaklardı. Bu yıllarda *Kadının Adı Yok* adlı kitabıyla yine tüm zamanların en çok satan eserlerinden birine imza atan Asena, zamanın ruhunun *Kadınca*'ya nasıl yansıdığını şöyle anlatıyordu: "Muhalefet yasak, siyaset yasak. Solcu ve entelektüel kadınlar, biraz da bu yasak döneminde kendi kimliklerini sorguladılar ve tartıştılar. Biz de o dönemde el yordamıyla bir şeyler yapıyorduk; kadın hakları, eşitliği, özgürlüğü için ve bu tuttu."

Gelişim Grubu, bir süre sonra *Kadınca*'nın gördüğü okur ilgisini ve dünyada *Playboy, Playmen, Hustler* gibi erotik erkek dergilerinin yükselişini hesaba katarak *Erkekçe* dergisini çıkarmaya başladı. Yayımlandığı tarihten başlayarak kapanana kadar Hıncal Uluç'un yönetiminde çıkan dergide, dönemin ünlü yıldızlarının erotik fotoğraflarından oluşan sayılar büyük ilgi topladı. İçerikler geleneksel cinsiyet rollerini pekiştiren, kadını erkek hazzının nesnesi olarak gören bir yaklaşımın ürünü olmakla birlikte dönemin siyasetçileri, bürokratları, sanatçıları ve yazarlarıyla yapılan söyleşilerin kalitesi dikkat çekiyordu. Bunun yanında kültür-sanat ve spor sayfalarına da yer veriliyordu. *Kadınca* ile *Erkekçe* arasında, Uluç ile Asena'nın başını çektiği tatlı sert atışmalarla, okurun ilgiyle takip ettiği bir tür danışıklı dövüş yaşanıyordu. *Erkekçe*'nin kadın çıplaklığı üzerine kurulu yayın politikasını eleştirmek niyetiyle, *Kadınca*'da da çıplak erkek fotoğraflarına yer veriliyordu örneğin. *Erkekçe* dergisinin tutmasının ardından *Bravo, Playmen, Hustler* gibi dergiler de piyasaya sürülecekti. Bu dergiler; Muzır Yasası olarak anılan, Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Yasası gereğince zaman içinde poşete girmek zorunda kaldı. Muzır bulunan yayınlara reklam verilmesi yasak olduğundan ve satış da düştüğünden gelirleri yarı yarıya azaldı. Poşetli yayın alarak damgalanmak istemeyen okur büyük gazetelerin magazin sayfalarına yöneldi. Bulvar gazeteciliği yapan, *Hafta Sonu* gibi magazin/dedikodu gazeteleri çıkaran veya yayınlarının birçok sayfasını sansasyonel ve erotik içeriklere ayıran patronlar; yine kendi çıkardıkları bu dergilerin tiraj kaybetmesine çok da aldırmadılar. Neticede potansiyel okur, yine onların yayınlarını satın alıyordu. Haliyle, en fazla müstehcen bulunan içeriklere müeyyide uyguladığı için müstehcenliği cezalandıran bir mevzuat olarak hafızalara kazınan Muzır Yasası da büyük patronlardan büyük bir tepki almadı.

Kadın hareketinin diğer politik hareketlerden bağımsızlaşarak ve kadın yazarların emeğiyle hazırladığı ilk dergi, 1987'de çıkan *Feminist* oldu. Ama ondan önce feministler YAZKO işbirliğiyle, çeviri metinlerden oluşacak *YAZKO Kadın Dizisi*'ni 1981'de hayata geçirmek için toplanmışlardı. Batı literatüründen çevirilerle feminizmin terminolojisini ve literatürün temel metinlerini Türkiye'de tanıtmak amacıyla Şirin Tekeli'nin koordine ettiği bu ekipte; Gülnur Savran, Şule Torun, Yaprak Zihnioğlu, Gül İnal, Ferai Tınç gibi sonradan da feminizmin kitleselleşmesi için emek sarf edecek, aktivizm ya-

Feminist (sayı 3) ve *Kaktüs*'ten önce kadınların sorunlarını kamusal tartışmaya açan ve kampanyalar yürüten popüler yayın *Kadınca*'ydı (Şubat 1984).

pacak isimler vardı. Mustafa Kemal Ağaoğlu'nun yönetimindeki YAZKO Yayınları çoğunluğu erkek olan muhalif aydınların yazdıkları/çizdikleri dergiler çıkarıyordu. Feministler ile YAZKO ekibi kısa süre sonra ihtilafa düşünce çeviri dizisi nihayetlendi. Fakat 1983'te yine YAZKO'nun çıkardığı *Somut*'un 4. sayfasında seslerini duyurmaya başladılar. İki yıl sonra beklentilerini karşılamayan fakat yine de feminizme alan açan *Somut*'tan da ayrıldılar. *Somut 4. Sayfa* tecrübesi kadın hareketinin ve feminizmin tarihinde değerli bir aşama olarak yerini aldı.

Feminist dergisi, feminizmin politik yelpaze içinde kendine yer talep ettiğinin ilanı olarak yayın hayatına girdi. *Kadın Çevresi Yayıncılık* tarafından çıkarılan dergi, fanzin formatındaydı. Cinsellik, şiddet, aile, evlilik gibi başlıklarda eleştirel yazıların yer aldığı dergi, eşcinsellerin mücadelelerine de destek veriyordu. İkinci sayıda, ilk sayının sol hareketten ve ulusal basından bazı kadınlardan eleştiri almasından duyulan rahatsızlık dile getiriliyordu. Derginin önayak olduğu *Dayağa Karşı Yürüyüş*, kadına yönelik şiddetle mücadelede dönüm noktası olmuştu. Cezaevlerindeki şiddeti siyah giyerek protesto eden kadınların tutuklanması üzerine derginin yazarları da siyah giyerek onlara destek veriyordu. Böylelikle, derginin çevresinde bir araya gelen kadınların cinsiyet kimlikleri ile ilgili sorunların yanı sıra güncel siyasete de müdahil olacakları, aktivizm yapacakları ortaya çıkıyordu. 1989'da yayınına ara veren dergi 1990'a kadar varlığını sürdürdü. Benzer çizgideki *Kak-*

tüs dergisi de 1988'de yayımlanmaya başlandı. Dergi ilk sayısında sosyalist feminist olduğunu ilan ediyordu. *Feminist*'ten farklı olarak kadın hareketi tarihine ve teorik tartışmalara daha fazla yer veriyordu. *Kaktüs* de '90'a kadar yayımlandı.

Gençlik dergileri '70'lerde olduğu gibi '80'lerde de ilgi gördüler. Fakat '70'lerin gençlik dergileri popüler akımlar, hafif müzik ve modayı merkeze alırlarken '80'lerin dergileri bunların yanı sıra gençlerin sorunlarına, beklentilerine de yer verdiler. İtalyan Edizione Cioe ve Sygma fotoğraf ajansı ile ortak yayın olarak çıkarılan *Blue Jean* gibi dergiler; müzik, moda, sinema, eğlence alternatifleri üzerine yoğunlaşıyorlardı. İletişim Yayınları'nın çıkardığı *Gençlik ve Toplum; Cönk* dergisini de çıkaran Genç Yayıncılık'ın *Genç İnsan* dergisi gibi dergiler ise eğitim sistemi, YÖK, ifade özgürlüğü, aile baskısı gibi konuları okurların da katkısıyla tartışıyorlardı.

Cönk, Aralık 1988.

Bu dergilere, ömrü çok kısa olmasına rağmen dikkat çekici ve cesur bir dergi olan *Sokak*'ı da eklemek gerek. Enver Nalbant'ın sahibi olduğu dergiyi; Tuğrul Eryılmaz, Nadire Mater, İpek Çalışlar, Metin Özuğurlu, Adnan Bostancıoğlu gibi yayıncılıkta deneyimli veya entelektüel birikimi olan bir ekip çıkarıyordu. 49 yıl önce Sabahattin Kudret Aksal, Dino Kardeşler ve Oktay Rifat'ın çıkardığı *Sokak* dergisinden ilham alan dergi; *Terliklerinizi Atın, Hayata Sokaktan Bakın* sloganıyla otoriteye ve savaşa karşı olduğunu ilan ediyordu. Genç Yayıncılık'ın 80'lerde çok ilgi çeken ve tepki toplayan dergisi *Cönk*'ü de anmadan geçmemek gerek. İbrahim Arıkan'ın sahipliğinde ve Ülkü Karaosmanoğlu'nun idaresinde çıkan, Attila İlhan'ın damgasını vurduğu dergide dönemin liberalleşme hamlesine uygun biçimde her ideolojiden, kültürden yazarın görüşlerine yer veriliyordu. İlhan, ilk sayıya yazdığı yazıda: "Türkler, çağdaş bilimselliği kullanarak yurt ve tarih bilinciyle ulusal koşullarının özgün liberalliğini, sosyalistliğini, Müslümanlığını ve milliyetçiliğini gerçekleştiremezler mi?" diye soruyordu. Derginin bu politikası özellikle geleneksel solu temsil eden yayınlarda kıyasıya eleştiriliyordu. Daha önce bahsettiğimiz gibi sinema, video ve televizyon dergileri ile ekonomi ve röportaj ağırlıklı yayınları da tematik dergiler kategorisine ekleyebili-

riz. 1972'de *Günaydın*'ın iç sayfalarından olan *Gün*'de Oğuz Aral'ın girişimiyle ortaya çıkan *Gırgır*, '80'lerde artık rüştünü ispat etmiş, çoksatar bir mizah dergisi olarak varlığını koruyordu. Tekin Aral'ın editörlüğünde 1976'da yayına başlayan *Fırt* da cinselliğe daha fazla ağırlık veren bir yayın olarak çok satan mizah dergileri arasındaydı bu dönemde.

Son Bakış

Seksenler basınına genel bakışımızı, döneme damgasını vuran yayınlar, kişiler ve olaylarla nihayetlendirelim. Darbeyle yaşanan ilk şokun ardından yayıncılığın günlük rutinini sürdürmesi zorunluluğu galebe çalmıştı. Eleştirel içeriklerden, siyasî tarafgirlikten uzak durulması gerektiği ortadaydı. Ulusal basın bu yolu tercih ederken solun fraksiyon dergileri ihtiyatlı da olsa yeniden çıkmaya başladı. Bu dergilerin iki tür yaklaşımı vardı: '70'li yıllardan ders çıkarmak veya o dönemi altın çağ olarak anmak. Özellikle sosyalist sol kadroların çıkardıkları kültür-sanat dergilerinden bazılarının gençleri küçük burjuva kültüründen ve bu kültürü yayan gazete-dergi içeriklerinden kurtarma misyonu üstlendiği anlaşılıyordu.

Darbeden hemen sonra çok satan yayınların başında *Günaydın* geliyordu. Ardından *Hürriyet* yetişiyordu. Üçüncü sırada kısa süre kalacak olan *Tercüman*, Özal'ı küstürmesinin hemen ardından düşüşe geçecekti. *Milliyet*'i *Yeni Asır* takip ediyor, *Cumhuriyet* son sırada yer alıyordu. Okurun, politik çatışmalardan ve baskılardan duyduğu yılgınlık bu satış sıralamasında kendini gösteriyordu. Nadir Nadi'nin önerisiyle genel yayın yönetmenliğini üstlenecek İlhan Selçuk, '80'lerin geri kalanında *Cumhuriyet* gazetesinin içeriğine ve arkası kesilmeyen krizlere damga vuracaktı.

Sokak savaşlarına dönüşen politik çatışmanın yarattığı yılgınlığın yanında cunta yönetiminin baskıcı politikaları *Tan*, *Bulvar* gibi hafif içeriklerden, erotik fotoğraflar ve asparagas haberlerden mütevellit gazetelerin rağbet görmesine sebep oldu. Bu tür içeriklerin yaratıcısı Rahmi Turan, döneme damga vurmuş isimlerden biri. Bunun yanında, *Günaydın*'dan *Sabah*'a transfer olan Zafer Mutlu, Dinç Bilgin'le uyumlu çalışması neticesinde *Sabah*'ı '80'lerin ve sonraki yılların başa güreşen gazetelerinden biri haline getirmişti. Akademisyenlikten gelen Ertuğrul Özkök, '80'lerde *Hürriyet*'in yönetim kadrosuna adımını atarak basın piyasasında alışılmadık entelektüel birikimiyle dikkat çekmişti. Özkök, kısa zamanda Özal'ın bayraktarlığını yaptığı liberal düzene uyum sağlayacak ve statükodan yana tavrıyla yıllar içinde gazetecilikteki yozlaşmanın mimarlarından biri olarak görülecekti. *Pazar Postası* ve *Son Havadis*'in sahibi Cemil Sait Barlas'ın oğlu Mehmet Barlas da benzer bir çizgi izleyecek kendi çıkarlarını patronlarının çıkarla-

rıyla birleştirerek her gazete sahibi ve her siyasetçiyle yakın ilişki kurabilecekti. Barlas gibi gazeteci bir aileden gelen Çetin Emeç ve DP'li bakanlardan Namık Gedik'in oğlu Arda Gedik de, '80'lerin önemli isimlerindendiler. Her ikisi de önemli gazetelerin yayın politikalarını belirlediler. Yine akademisyenlikten gelen ve entelektüel düzeyi yüksek, eleştirel bir tavrı olan yayınları yöneten Tuğrul Eryılmaz ve Yazgülü Aldoğan ile Mehmet Y. Yılmaz; dergicilik deneyimleriyle Duygu Asena, Hıncal Uluç; röportajcı olarak öne çıkan Yalçın Pekşen, Celalettin Çetin ve '90'larda yıldızları daha da parlayacak, araştırmacı gazeteciliğin bir türü sayılabilecek çalışmalarıyla Emin Çölaşan ile Bekir Coşkun'un '80'lerin gazete ve dergi içeriklerine önemli katkılarda bulunduğu eklenmeli. Uğur Mumcu da olgunluk çağındaki bir gazeteci-yazar olarak "irtica tehdidine" dikkat çektiği araştırma dosyaları ve polemikleriyle anılabilir.

Bir başka isim daha ayrıntılı olarak anılmayı hak ediyor. '70'ten '80'lere kadar *Hürriyet*'in müessese müdürlüğünü yürütüp Barutçu'nun *Babıali Tanrıları*'nda belirttiği gibi, Erol Simavi'ye "padişah" diye hitap eden bir gazete yöneticisiydi Nezih Demirkent (2004). '81'de *Hürriyet*'te çıkan bir haberin sorumluluğunu üstlenmeyince Simavi ona yol vermişti. Ama o başka bir çıkış yolu buldu. *Dünya*'nın yüzde 60 hissesini alarak ayrıldı o yıl. Uzun yıllar Gazeteciler Cemiyeti başkanlığını yaptı ve ölene kadar basın piyasasında bazı kesimlerden saygı gördü.

Seksenler, muhabirlik mesleğinin idarecilik ve yazarlık ayrıcalığına teslim olduğu bir dönemdi aynı zamanda. Başbakan Özal, gazetelerin iç işleyişine müdahale ediyor; hatırlı gazetelerin yönetici ve yazarlarına özel beyanat vererek haksız rekabeti körüklüyor; muhabirlerin işlevsiz hale gelmesinin yolunu açıyordu. İdareciler ve namlı köşe yazarları, iş insanı patronlarının ihalelerini onlar adına takip ediyor, bazen bürokratlar ve siyasetçilerden onlar adına ricalarda bulunuyorlardı. Rakip gazeteler birbirlerinin ipliğini pazara çıkarıyor, bu isimleri ifşa ediyorlardı. Gazete ve dergilerin tirajlarının artması için mesleğin icra edilmesinden çok lotarya ve promosyona, iktidarla kurulan yakın ilişkilere bel bağlanıyordu. Kâğıt zammının yarattığı ekonomik yük, resmî ilanlardan gelen gelirle tolere edilebildiğinden iktidara yakın durmak hatta bazen hükümetten talimat alıp uygulamak önemliydi.

'88'de meslek onurunun çıkarlara teslim olduğuna dair yükselen huzursuzluk, Gazeteciler Cemiyeti'nin başta ticari olanlar olmak üzere kimi kuruluşlardan ödül kabul eden gazetecilere ödül vermeyeceğini açıklamasıyla su yüzüne çıktı. İktidara yakın olan ve "nayloncu" diye nitelenen Türk Basın Birliği ve Ankara Gazeteciler Cemiyeti gibi kuruluşların ödül dağıtması eleştiriliyordu. Gazeteciler arasında huzursuzluk artınca '88'de basının özdenetimi ve düzenlenmesi için Basın Konseyi kuruldu.

Seksenlerde faks cihazı, teleksle yürütülen haber geçme ve dünyayı takip etme işini hızlandırdı, kaliteyi arttırdı. Ne de olsa televizyon yayınlarıyla ve video yayıncılığıyla rekabet etmek için hızlı ve renkli olmak gerekiyordu. Gazete ve dergi içeriklerinde öne çıkan başlıklar konjonktüre ve yayın organının yayın politikasına göre değişmekle birlikte, Özal ailesinin siyasete teyellenen özel hayatı; arabeskin yükselişi, Arap turist akını, yeraltı dünyasının magazin ünlüleri ve siyasîlerle ilişkileri; hükümetin karıştığı yolsuzluklardı. Aktüel haber dergiciliğinin altın yıllarıydı '80'ler aynı zamanda. Fakat bu dönemin gazetecilik açısından en önemli ve olumsuz özelliği, Çavuşoğlu/Kozanoğlu ikilisiyle başlayıp Asil Nadir'le zirveye çıkan büyük sermayenin sektöre geri dönüşsüz biçimde girmesi ve patronların, kudretli gazeteci-yazarlarla işbirliği yaparak gazeteciliği kamu yararı için yapılan bir iş olmaktan çıkarıp kendi çıkarları için araçsallaştırmasıydı.

Seksenlerde Televizyonun Serüveni

BENGÜ ÖZTAN-KÖRÜN

Seksenli yıllara çeşitli tartışmalar, olaylar ve konular sığdıran Türkiye; televizyon yayıncılığı konusunda da oldukça yoğun bir dönem yaşamıştır. Renkli televizyon yayıncılığına geçilmiş, kanallar çoğalmış, televizyon neredeyse her eve girmiş ve sosyal yaşamı değiştirmiştir. Bu onyıllık süreçte bir de özel televizyon yayıncılığına göz kırpılmıştır. Oldukça hareketli geçen bu dönemi, televizyon yayıncılığı açısından, bir serüvene benzetmek yerinde olacaktır.

Türkiye televizyon yayıncılığı, doksanlı yıllara kadar kamu yayıncılığı yapan Türk Radyo Televizyon Kurumu'nun (TRT) tekelindeydi. Bu nedenle TRT'nin Türkiye televizyon yayıncılığı tarihinde güzide bir önemi ve yeri bulunmaktadır. Doksanlara kadar devlet tekelinde ve sınırlı bir şekilde yapılan televizyon yayıncılığı, kamu yayıncılığının doğası gereği, siyasî unsurlardan azade olamamıştır. Kurulduğu andan itibaren siyasîlerin markajında olan TRT, siyasî unsurlarla yoğrulmuştur, sürekli değişimler geçirmiştir. Bir yandan askerî rejimlerin baskıları diğer yandan siyasal baskılar, TRT'yi bir kurum olarak etkilediği kadar yayınlanan programlarının içeriklerini de derinden etkilemiştir. Bunların yanı sıra Türkiye'nin televizyon teknolojisi konusunda diğer ülkelere kıyasla geride kalması, yayıncılık konusunda hızlı ve plansız adımlar atılmasına da neden olmuştur. Çağı yakalama konusundaki çabalar ve atılan adımlar, vatandaşların sosyal yaşamlarını da hızlı bir şekilde değiştirmiştir. Daha seksenlerin başında tek bir kanaldan günlük yaklaşık üç saatlik bir yayın yapılırken dönem sonunda renkli yayıncılığa geçilmiş ve dört televizyon kanalına sahip olunmuştur. Bu hızlı geçiş, toplumun günlük alışkanlıklarını derinden etkilemiş ve sosyal hayat televizyon programlarına göre şekillenmeye başlamıştır. Çocuklar, okul çıkışı çizgi film saatlerini yakalamak için

koşar adım eve gelirken gençler de özellikle yabancı dizileri kaçırmamaya, bu dizilerdeki karakterlerin kıyafet ve saç stillerini taklit etmeye, dizi karakterlerinin isimlerini lakap olarak kullanmaya başlamıştır.

Bu yazıda televizyon yayıncılığının seksenlerdeki serüveni ele alınırken TRT'nin kurumsal geçmişi ve siyasetle olan dirsek teması, televizyon programlarının içerikleri ve televizyon yayıncılığının gelişimi incelenecektir. Doksanlarda yayın hayatlarına başlayan özel televizyonların nasıl bir süreçten geçtiği de gözler önüne serilecektir.

TRT ve Siyasî Baskıların Tarihçesi

Türkiye'nin DP'li yılları hatırlandığında radyonun, dönemin iktidarı tarafından sıkça siyasî propaganda aracı olarak kullanıldığı ve muhalefetin sesinin kısılmaya çalışıldığı akla gelir. Bu durum, kitle iletişim araçlarında denetim ve kontrolün nasıl sağlanacağına ilişkin soruları da gündeme getirmiştir. Bu tartışmalar sonucunda tarafsız bir yayın kurumunun kurulmasına karar verilmiş ve 24 Aralık 1963 tarihinde 359 sayılı Kanun kapsamında TRT kurulmuştur. TRT'nin kuruluş amacı, kitle iletişimin partizanca ve ideolojik bir araç olarak kullanılmasının önüne geçmektir. Bu kapsamda TRT'ye özerklik tanınmış ve mali kaynakları yasa hükümlerince güvence altına alınmıştır. Kuruluş tarihinden bu yana TRT Yasası çokça değişmiş ve bu değişiklikler sürecinde de kurum önemli kayıplar vermiştir.

TRT Kanunu'nda ilk değişiklik, 12 Mart Darbesi'nden sonra kurulan I. Erim (33.) hükümeti döneminde gerçekleşmiştir. Bu yasada gerçekleştirilen en önemli değişiklik TRT'nin özerkliğini kaybetmesi ve yerine *tarafsız* bir kamu tüzel kişiliği olduğunun ilan edilmesidir. Bu ifade değişikliği TRT'nin siyasî iktidarlara tabi olmasını kolaylaştırmıştır. Bunun yanı sıra ilgili yasa değişikliği kurumdaki önemli isimlerin ve personellerin üzerindeki baskının artmasına ve kurumdan uzaklaş(tır)maların başlamasına neden olmuştur.

12 Eylül yöneticilerinin TRT'ye ilişkin ilk hamlesi ise kurumda istemedikleri TRT personellerini herhangi bir gerekçe göstermeksizin görevlerinden alarak başka bakanlıklara atamasıdır. Tarihe *101'ler Olayı* olarak geçen bu hadise o zamana kadar TRT'nin tarihinde görülmemiş bir *personel kıyımı*dır. Üstelik bu atamalara karşı, kişilerin idari yargı yoluna başvurma şansları da ellerinden alınmıştır. Dönemin Başbakanı Bülend Ulusu, durumu *devlet tasarrufu* olarak nitelendirirken Cumhurbaşkanı Evren ise *hükümet tasarrufu* olarak nitelendirmiştir. *101'ler Olayı*, devlet kanalı olan TRT'nin televizyon yayıncılığını etkilediği kadar Türkiye televizyon yayıncılığını da derinden etkilemiştir. Çünkü yetişmiş, nitelikli eleman-

ların başka kurumlara siyasî saiklerle gönderilmesi kurum içinde büyük bir boşluğun oluşmasına neden olmuştur.

12 Eylül Darbesi'nin radyo ve televizyon yayıncılığına ilişkin diğer iki önemli etkisi ise yayınların askerî yönetimin emrine girmesi ve yeni bir yasanın yapılmasıdır. Yayınların askerî yönetimin emrine girmesiyle birlikte özellikle haber ve haber programları hatta bir kısım eğitici ve kültürel yayın içerikleri askerîleşmiştir. Haber bültenlerinde haberin formatı değişmiş, askerî yönetimin haberleri önceliklendirilmiş ve askerî yönetim tarafından yapılan çalışmalara detaylı bir şekilde yer verilmeye başlanmıştır. Öyle ki Orgeneral Kenan Evren'in darbeden üç gün sonra yaptığı basın toplantısı ve MGK'nin yemin törenleri televizyonlarda naklen verilmiştir. Anayasa'nın halk oylamasına sunulduğu süreç hatırlandığında MGK'nin ve Evren'in tüm konuşmaları televizyonda sıkça yer almış, karşı görüşlere herhangi bir şekilde konuşma hakkı tanınmamıştır. Evren, halkı *evet* oyu vermesi için televizyonlarda çeşitli yönlendirici konuşmalar yapmıştır. Buna rağmen Evren, halk oylamasının %95'lik bir oranla kabul edilmesine içerlemiş ve *"hayır"* oylarını açıkça *hainlerin* oyları olarak nitelendirmiştir. Askerî yönetimin ağırlığı diğer programlara da yansımış; ekranlarda marşlar, hamasi türküler daha fazla yayımlanmıştır.

Bu dönemde 11.11.1983 tarih ve 2954 sayılı Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu kapsamında hükümet ile TRT arasında adeta bir tampon görevi görmesi için *Radyo Televizyon Yüksek Kurulu* (RTYK) kurulmuştur. RTYK'nin amacı, yurtiçinde yapılacak olan radyo ve televizyon yayınları için millî siyasete uygun ilkeleri tespit etmek ve kanunda belirtilen görev ve esasların uygulanmasını, gözetilmesini, denetlenmesini ve değerlendirmesini yapmaktır. Darbe atmosferinde kurulan bu yeni kurumun tarafsız ve yansız olması beklenemezdi. Yapılan uygulamalara ve alınan kararlara bakıldığında da bu beklentinin ne kadar haklı olduğu kolaylıkla görülebilir. Bu yeni kanunda yer alan diğer bir konu ise hükümetin bildiri ve konuşmalarının olağanüstü haller, sıkıyönetim, seferberlik ve savaş hali durumları dışında sınırlı tutulmasına ilişkindir. Ayrıca hükümet uygulamalarının tanıtılması adına da bir madde konulmuş ve bu kapsamda oluşturulacak programların herhangi bir şekilde siyasî amaç taşımaması, kimseye cevap hakkı doğurmaması gerektiği ifade edilmiştir. Son olarak kanunda yer alan diğer bir maddede hükümetin ve Meclis'te grubu bulunan siyasî partilerin açıklama ve etkinliklerinin haber niteliği taşıması koşuluyla yayımlanabileceği ve buna karşın TRT'nin herhangi bir açıklamaya ilişkin karşı görüşleri yayımlamak zorunda olmadığı belirtilmiştir. Diğer bir deyişle, siyasî partilerin açıklamalarının ve etkinliklerinin yayımlanması siyasetin gölgesi altında faaliyetlerini sürdüren TRT'nin inisiyatifine bırakılmıştır. Böylelikle de TRT, kuruluş gayesinden uzaklaştırılmıştır.

TRT'nin kurumsallaşma serüvenine odaklanıldığında görülen en bariz sorun, siyasî gelişmelerin kurumu doğrudan etkilemesi hatta şekillendirmesidir. Kurumun kendisini dış etkilerden koruyabilecek gücü de olmadığı için *iktidarın sesi* olmaya gebe bırakılmıştır. Bu durumu daha iyi analiz edebilmek için TRT, televizyon yayıncılığı ve siyaset arasındaki ilişkiye odaklanmakta fayda vardır.

Televizyon, Siyaset ve TRT Üçgeni: *Olayların İçinde* miyiz?

TRT'nin kuruluş amacı her ne kadar tarafsız radyo ve televizyon yayıncılığının yapılması olsa da hiçbir iktidar ve güç odakları kurumun üzerinden elini çekmek istememiş ve kurum her zaman denetim ve kontrol altında tutulmak istenmiştir. Bu durum da her olayda ve süreçte TRT'nin muhalifler tarafından *günah keçisi* olarak ilan edilmesine neden olmuştur. TRT her zaman iktidar partisine yakın olmakla ve tarafsız yayın yapmamakla eleştirilse de iktidara gelen her parti tarafından kontrol edilmek istenmiştir.

Siyasîlerin televizyonu bir araç olarak kullanmak istemelerinin ardındaki motivasyon, haber içeriklerinin kontrol edilmesi aracılığıyla kamuoyunu yönlendirebilmektir. Bu nedenle TRT'ye ilişkin eleştirilere bakıldığında en çok eleştirinin, haber programlarına dair eleştiriler olduğu görülecektir. *Üçüncü Askerî İdare Dönemi*'nde (12 Eylül) yapılan haberlere bakıldığında bunların çoğunun, yönetimin icraatına ayrıldığı görülecektir. Öyle ki Evren, MGK tarafından görevlendirilen Bülend Ulusu ve diğer paşalar, yönetimin tüm çalışmalarını bazen MGK'nin haberlerinden sonra bazen haber bültenleri içinde bazen de haber bülteni sonrası yayımlanan *Olayların İçinden* adlı haber programında ayrıntılı şekilde tanıtmıştır. Yönetimin sivil otoriteye bırakılmasıyla birlikte de ANAP hükümeti kanunun ilgili maddesinden yararlanarak *İcraatın İçinden* adlı program aracılığıyla çalışmalarını kamuoyuna tanıtmıştır. Bu süreçte de muhaliflere yeterli alan tanınmamıştır.

Geniş kitlelere ulaşmada ve kamuoyu yaratmada televizyonun ne kadar önemli bir kitle iletişim aracı olduğu askerî vesayet döneminde gözler önüne serilmişti. Bu nedenle 1983 genel seçimleri için düzenlenen *Liderler Gecesi* adlı program yeni kurulacak siyasî partiler için oldukça önem taşıyordu. Bu programda siyasî parti liderleri bir araya gelmiş ve uzun bir aradan sonra halka seslenişlerini televizyon ekranlarından yapmıştır. Bu durum hem parti liderleri için hem de halk için oldukça yenidir. Meydanlarda, miting alanlarında görülmeye alışılan siyasî figürler artık herkesin evindedir. Canlı ve renkli olarak yayımlanan bu programda parti liderleri seçime dair vaatlerini sunmuştur. Bu programla birlikte televizyon, siyasal iletişimdeki rolünü pekiştirmiş ve insanların yaşamındaki yerini güçlendirmiştir. 1984 yılındaki yerel seçimlere bakıldığında da durum farksız değil-

dir. TRT, yerel seçimler için de çeşitli programlar hazırlamıştır. Seçimlerde nasıl oy kullanılacağına ilişkin seçmene bilgi veren programların yanı sıra siyasî parti temsilcilerinin seçim konuşmalarını yayınlandığı *Mahalli Yönetimlerin Sorunları ve Çözüm Önerileri*, *Mahalli Seçimlere Doğru* isimli programlar da yapılmıştır. Bu yayınlar, siyasîlerin kendilerini ifade etme aracı olarak televizyonun kullanımını pekiştirmiştir. İlerleyen dönemlerde bu kapsamda hazırlanan televizyon programları adeta bir siyasî arenaya dönüşmüştür.

2954 sayılı Kanun'un 19. maddesi, hükümet faaliyetlerinin bir propaganda aracı olarak kullanılmasının, uzun demeçler ve açıklamaların yapılmasının engellenmesine yönelik hazırlanan bir maddedir. Bu maddeye göre hükümet, yalnızca uygulamaların etkin bir şekilde yerine getirilmesi adına kamuoyunun ilgisine ve bilgilendirilmesine gerek duyulan konularda toplumu aydınlatacak programlar yapabilirdi. Ayrıca bu maddede hükümetin bunu bir propaganda aracı olarak kullanmaması ve programların TRT dışına yaptırılması da yer almaktadır. Bu hak ilk defa 31 Ocak 1984 yılında 1983 genel seçimlerini kazanan ve tek başına iktidar olan ANAP Genel Başkanı ve Başbakan Özal tarafından *İcraatın İçinden* adlı programla kullanılmıştır. Bu program, paşaların konuşmalarını içeren *Olayların İçinden* adlı programdan oldukça farklıdır; reklam temposunda hazırlanmış, görüntülerle süslenmiş ve dikkat çekici şekilde sunulmuştur. İlk programda enflasyondan yola çıkarak yeni vergi reformundan bahsedilmiş, vergi reformunun en önemli konulardan biri olan ve ilk kez uygulanmaya başlanılacak olan KDV uygulaması halka tanıtılmıştır. Bu programda Turgut Özal konuşmacı olarak yer almış ve halka seslenmiştir. Zaman geçtikçe bu hak ANAP tarafından yasada öngörülen niyetin dışına çıkmış ve bir propaganda aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Muhalefet bu durumu oldukça eleştirse de bir sonuca varılamamış ve bu program 1989 yılına kadar devam etmiştir. Ayrıca bu hak, yasada diğer siyasî partilere tanınmadığı için de oldukça eleştirilmiştir. Aynı yasada cevap ve düzeltme hakkının ancak kişinin haysiyetine ve şerefine dokunulması veya kendisiyle ilgili olarak gerçeğe aykırı hususların beyan edilmesi halinde kullanılabileceği yer almıştır. Diğer bir deyişle, siyasî partilerin televizyonda kendilerini iktidar partisi kadar kolay ifade edebilmesinin önü tıkanmıştır.

TRT haberciliği kadar genel müdürleri de eleştiri oklarını üstlerine çekmiştir. TRT'nin haber yayıncılığı Toskay döneminde (1984-1988) oldukça eleştirilmiştir. 1985 yılı ocak ayında DYP, TRT Genel Müdürlüğü'ne iki kez başvuruda bulunmuştur. SODEP Genel Başkanı Erdal İnönü de Yüksek Kurul'a TRT'nin haber yayıncılığının taraflı olduğunu iddia ederek Toskay'ın görevden alınmasının hükümete önerilmesini isteyen bir başvuruda bulunmuştur. RTYK Kurulu Başkanı Kamuran Gürün ise her iki partinin de başvurularını dikkate alınacağını söy-

lemiştir. Bu eleştiriler çerçevesinde istifa edip etmeyeceğine dair yöneltilen soruya Toskay, "Göreve devam ediyoruz. İstifa etmeyeceğim," diyerek cevap vermiştir (*Milliyet*, 02.01.1985). 15 Nisan'da gerçekleşen SODEP'in Küçük Kurultayı'nda MKYK üyesi Kamer Genç, TRT'nin önüne siyah çelenk bırakılması önerisinde bulunmuş ve bu öneri MKYK tarafından *hafiflik* olabileceği gerekçesiyle uygun görülmemiştir (*Milliyet*, 22.04.1985). Sonrasında SODEP Genel Sekreteri Atila Sav ile yardımcıları Toskay'a bir telgraf çekerek ona "Günü gelince hiç kimse sizi kurtaramayacak," demiştir (*Milliyet*, 15.04.1985). Bütün bu eleştirilere rağmen Toskay; görevine devam etmiş ve görev süresi bitince yerini halefine, Cem Duna'ya, devretmiştir.

TRT'nin genel müdürlerine yönelik eleştiriler çok da haksız değildir. Özal'ın TRT üzerindeki hâkimiyeti, TRT genel müdürleriyle olan ilişkisi üzerinden kolaylıkla görülebilir. Örneğin, 1986 ara seçim öncesi siyasî partilerin demeçlerinin yayınlanmasını öngören 3309 sayılı Yasa'nın istismar edildiği, bu konuda TRT'nin bir an önce çözüm bulması gerektiği yolunda Toskay'a baskı yaptığı iddia edilmiştir (*Milliyet*, 08.08.1986). 1988 yılında Toskay'ın yerine Cem Duna'nın getirilmesi de ayrı bir tartışma yaratmıştır. Hatırlatılmalı ki Özal, diğer kararlarının çoğunda olduğu gibi kimin TRT genel müdürü olacağı hususunda da Kenan Evren ile görüşmeler yapmış ve Evren'den icazet almıştır. Bu görüşmenin sonucunda Cem Duna'yı genel müdür ilan etmiştir. Cem Duna'nın bu göreve getirilmeden önce Özal'ın danışmanı olduğu da unutulmamalıdır.

Görüldüğü üzere TRT hem yasalar hem de politik iklim gereği eleştirilerin tam ortasında yer almıştır. Bu noktada kamu yayıncılığı yapan TRT'nin doğal olarak iktidar ile yakın ilişkilerde olması çok da şaşırtıcı değildir. TRT'ye yönelik eleştirilerden bir diğeri ise televizyon yayıncılığının gelişme sürecine dairdir. Seksenlerde televizyon yayıncılığının nasıl bir gelişim sergilediği ve programların içeriğinin nasıl olduğuna bir bakalım.

Televizyon Kanalları Çoğalıyor...

1986 yılına kadar Türkiye'de televizyon yayıncılığı tek bir kanal üzerinden gerçekleşmiş ve zaman içinde kanalların sayısı hızla artmıştır. Bütün bu değişimler, öngörülen süreden önce gerçekleşmiş ve bu nedenle de televizyon yayıncılığı yoğun tartışmalar ve eleştiriler altında gelişmeye çalışmıştır. Bu dönemde televizyon yayıncılığa ilişkin tartışmalar ilk olarak renkli televizyonlara geçiş ile başlamıştır.

Türkiye seksenlerin başında büyük bir enerji kriziyle karşı karşıya kalmış ve Türkiye'de enerji tasarrufu kapsamında yapılan çalışmalardan biri de televizyon

yayın sürelerinin kısaltılması olmuştur. Enerji darboğazı yavaş yavaş atlatılırken başka bir sorun –malzeme krizi– ortaya çıkmıştır. Bu dönemde çoğu ülke renkli televizyon yayıncılığına geçtiği için siyah-beyaz yayıncılığı bırakmıştı. Hatta Avrupa'da Türkiye'den başka siyah-beyaz yayın yapan ülke kalmamıştı ve çoğu fabrika siyah-beyaz televizyon yayıncılığı için malzeme, yedek parça yapımını durdurmuştu. TRT, bu malzemelerin teminini sağlamak için özel imalat yaptırmak zorundaydı. Bu da Türkiye'nin siyah-beyaz yayıncılığı sürdürebilmek için bir malzemeye ederinden oldukça fazla bir ücret ödemesine neden oluyordu. Bu yüzden Türkiye, renkli televizyon yayıncılığına kademeli ve hızlı bir şekilde geçmek zorunda kaldı. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda renkli yayıncılığa geçiş bu süreçte öngörülmese de '82 yılından itibaren dış kaynaklı çekimler, spor karşılaşmaları olmak üzere bazı yayınlar renkli verilmeye başlandı. Tamamen renkli yayına geçiş ise 1984 yılında gerçekleşebildi. Bu yıla kadar bazı yayınlar renkli verilse de televizyonlar henüz siyah-beyaz olduğu için herkes tarafından renkli izlenemedi.

Türkiye, ikinci kanalı olan TV-2'ye 1986 yılında kavuşmuştur. TV-2'nin amacı şöyle belirtilmiştir: "...Kültürel gelişmemizin sosyal ve ekonomik değişmelere ayak uydurmasını sağlamak, millî kültür ve değerlerimizi geliştirmek ve seyirci kitlelerine benimsetmek; çeşitli yaş, meslek, eğitim ve kültür seviyelerini yükseltmek; müzik, eğlence ve haber ihtiyaçlarını karşılamaktır..." Görüldüğü üzere ikinci kanaldan beklenen aslında BBC 2'deki gibi ya da benzer ikinci kanallarda olduğu gibi eğitim ve kültür düzeyini yükseltecek yayınların ve daha yoğun haber programlarının olmasıydı. Ayrıca televizyon izleyicisine program seçme olanağı da sunmak hedeflenmişti. Maalesef pratikte bu beklentiler uzun süre karşılanamadı. TV-2'de yayımlanan programlar çoğunlukla TV-1'deki programların tekrarından veya ithal edilen dizilerin yeniden yayınlanmasından oluşmuştur. Haber programları açısından da durum aynıdır. TV-1'de yayınlanan haber bültenlerinde birtakım değişikler yapılmış ancak içerik olarak aynı nitelikte haberler sunulmuştur. TV-2'de farklı olan ise haber programlarının saati ve İngilizce özetin yer almasıdır. Daha sonra işitme engelli vatandaşlara yönelik ekranın sol köşesinde haber anlatımları da dahil edilmiştir. TV-2, seyircilere programları seçme olanağı tanımaktan ziyade benzer programların farklı saatlerde izlenmesini sağlamıştır. Ayrıca TV-2'nin eğitime ve kültüre dayalı farklı programların yayınlanması amacına ilişkin çalışmalar ancak doksanlı yılların ortalarına doğru gerçekleşebilmiştir. Bunun en büyük nedeni ise kalkınma planının iyi bir şekilde hazırlanmaması ve iyi bir takip planının olmamasıdır.

1985-1989 yıllarını kapsayan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na bakıldığında ise ilk göze çarpan şey televizyon için önemli yatırımların öngörülmüş olma-

sıdır. Çok kanallı televizyon yayınına geçiş için çalışmaların başlatılması ve ihtiyaçlara göre kanalların ve içeriklerin çeşitlendirilmesine değinilmiş ancak bunun nasıl gerçekleşeceğine ilişkin açıklama yapılmamıştır. Bu atmosferde üçüncü kanal, yayın hayatına 2 Ekim 1989 yılında başlamış ve dış kaynaklı yapımların yer alacağı bir kanal olarak düşünülmüştür. Maalesef bu kanala ilişkin de yeterli hazırlık yapılmadığı için programların çeşitliliği sınırlı kalmıştır. Üçüncü kanalda sinema, müzik, bale, opera, dizi filmler ile ağırlıklı olarak belgeseller yayımlanmıştır.

Dördüncü kanal GAP-TV adıyla 1989 yılında yayın hayatına başlamış ve GAP'ın daha iyi işleyebilmesi adına bölgedeki toplumsal, kültürel ve psikolojik ortamın oluşturulması için kurgulanmıştır. Doğu ve Güneydoğu bölgelerinden 22 ili kapsayan bu kanal aynı zamanda Türkiye'nin ilk bölgesel televizyon yayını olma niteliğini taşımaktadır.

Görüldüğü üzere kanalların çoğalması aynı zamanda kanallarda yayınlanacak olan programların içeriğinin nasıl olacağı sorularını doğurmuştur. Her ne kadar tüm kanallar için belirli bir yayın politikası oluşturulsa da pratikte istenilen hedefe ulaşılamamıştır. Peki seksenlerde ekranlarda neler vardı? Seyirciye nasıl programlar sunuluyordu?

Diziler, Belgeseller ve Eğlence Programlarıyla Seksenler

Televizyon yayıncılığı; vatandaşların TRT radyolarından alışık olduğu ciddi, ağırbaşlı yayıncılık anlayışını derinden sarsmış ve bu nedenle izleyicilere daha samimi gelmiştir. Seksenlerde televizyon neredeyse hemen hemen her eve girmiş, yayınların ulaşabildiği tüm kentlerde hatta gecekondu bölgelerinde bile televizyon izlenmiştir. Frekans ağının genişlemesi ve neredeyse her evde televizyonun bulunması, sosyal hayatı da oldukça etkilemiştir. Ev ziyaretlerinin mahiyeti yetmişli yıllara göre değişmiştir. Önceleri evinde televizyon bulunan hanelere ziyaretler yapılır, herkes yayın saatlerinde televizyonu en iyi açıdan görecek şekilde yerini almaya çalışırlarken televizyon sayısındaki artışla beraber herkes kendi evlerinde kalmaya başlamış, ev ziyaretleri programların-dizilerin saatlerine göre ayarlanmaya çalışılmıştır. Bu durum da televizyonun çekiciliğinin ne kadar arttığını göstermektedir.

Televizyon programları kültür programları, eğitim programları, eğlence programları (dizi, film, müzik, spor) ve haber programları olmak üzere dört başlıkta toplanabilir. Eğlence programları, diğer türlere göre daha yoğun içeriğe ve yayın süresine sahiptir. Spor programlarına bakıldığında neredeyse her spor dalına ilişkin yayınlar bulmak mümkündür. Uluslararası olimpiyatlar naklen yayın-

lanmış; sutopu, halter, güreş, buz pateni gibi çeşitli spor dallarının yarışmaları izlenebilmiştir.

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de diziler yoğun ilgi görmüş ve yayın saatleri heyecanla beklenmiştir. Türkiye'de dizi sektörünün seksenli yılların ikinci yarısından itibaren gelişmeye başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Öncesinde diziler, Türk edebiyatının önemli eserlerinin televizyona uyarlanmalarından ve çoğunlukla da ithal edilen yabancı yapımlardan oluşmaktaydı. Yerli yapımların büyük bütçelere ve uzun bir zamana ihtiyacı olması, malzeme krizinin ve enerji darboğazının yaşanması, dizi sektörünün gelişmesini geciktirmiştir. Seksenlerde ithal edilen dizilere bakıldığında da çoğu Amerikan yapımıdır. Hafızalardan silinmeyen yabancı diziler denince akla ilk olarak *Dallas, Kara Şimşek, Köle Isaura* ve *Görevimiz Tehlike* adlı yapımlar gelmektedir. Dizilerdeki karakterlerin yanı sıra onların saç stilleri, giyim tarzları izleyicileri oldukça etkilemiştir. Örneğin *Kara Şimşek* dizisinin başrol oyuncusu Michael Knight tarafından giyilen siyah deri ceket, o dönemlerde oldukça popüler olmuştur. Ayrıca dizide kullanılan araba, Kara Şimşek, o yıllarda genç odalarının, kahvehanelerin, tamirhanelerin duvarlarını süslemiştir. Üzerine konuşulmadan geçilmemesi gereken bir diğer dizi, elbette, *Dallas*'tır. *Dallas*, 1979 yılında siyah-beyaz olarak yayınlanmaya başlanmış; yoğun temposu ve yüksek entrika dolu içeriğiyle Türk izleyicisini adeta ekrana kilitlemiştir. Dizinin yayınlandığı pazar günleri sosyal hayat neredeyse durma noktasına gelmiştir. Tiraj peşinde koşan gazete ve televizyon dergileri de *Dallas*'ta oynayan oyuncuların özel yaşam öykülerini sayfa sayfa yayımlamıştır. Dizi o kadar benimsenmiştir ki yozlaşmış ve entrikalı ilişkileri tanımlamak için *Dallas gibi* ifadesi kullanırken yalancı ve sinsi kimselere ise *Ceyar (J.R.)* denilmeye başlanmıştır. Müzik camiası da boş durmamış, dizinin bu popülaritesinden yararlanmak istemiştir. Hurşid Yenigün, *İstemem Babacığım İstemem* adlı şarkının sözleriyle oynayarak şarkının bir bölümünü "Kızım Seni Ceyar'a Vereyim Mi?" şeklinde değiştirmiştir.

Edebî eserlerden uyarlanan TRT yapımı dizilere bakıldığında ise *Kartallar Yüksek Uçar, Çalıkuşu, Küçük Ağa, Üç İstanbul* gibi diziler ilk akla gelenlerdendir. Bu diziler oldukça ilgi görmüş ve uzun süre hafızalardan silinmemiştir. Seksenlerin ikinci yarısıyla birlikte dizi sektörü bir ivme yakalamış; uyarlama dizilerin sayısı azalmış, yerini ise tek bir hikâye etrafında dönen seri diziler almıştır. Türk dizi sektörü için *Perihan Abla* dizisi, adeta bir dönüm noktası olmuştur. *Perihan Abla* dizisinin başarısı, kendinden sonraki seri dizilerin önünü de açmıştır. Ayrıca ilk sit-com örneklerinden biri olan ve 14 sezon süren *Kaynanalar* dizisini de unutmamak gerekir.

Seksenlerdeki televizyon yayıncılığının öne çıkan yönlerinden biri de kuşkusuz eğitim programlarıdır. Öğrencileri üniversite sınavına hazırlamayı ve öğren-

ciler arasında fırsat eşitliğini sağlamayı amaçlayan *Sınava Doğru, Sınava Hazırlık* gibi çeşitli programlar yapılmış; okuma yazma seferberliği kapsamında MEB ile birlikte *TV Okulu* programı hazırlanmıştır. Bunun yanı sıra resim, müzik, din ve İngilizceye ilişkin dersler de ekranlardan verilmiştir. Eğitim programlarının en önemli simaları kuşkusuz kıvırcık saçı ve gülümser ifadesiyle *Resim Sevinci* programıyla resmi sevdiren Bob Ross ve küt saçlı, naif ses tonuyla İngilizce eğitimi veren Zülal Balpınar'dır.

Son olarak şimdiki haliyle kadın programları her ne kadar 1997 yılında yayınlanmaya başlasa da temeli 1984'e dayanmaktadır. Bu dönemde kadınlara yönelik sağlık, yemek, ev ekonomisi, genel kültür, çocuk bakımı ve aile ilişkileri konularının tartışıldığı *Hanımlar Sizin İçin* ve *Çalışan Hanımlar Sizin İçin* adıyla programlar yapılmıştır. Bu programlar geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin altını çizen içeriklerden oluşmaktadır.

Görüldüğü üzere televizyon programları yavaş yavaş gelişmeye ve çeşitlenmeye başlamış, insanların günlük yaşantısının bir parçası olmuştu. Bu kadar gelişimin ve çeşitliliğin arkasında birtakım kısıtlamalar, yasaklar da yok değildi...

Yasaklasak da mı Saklasak, Yasaklamasak da mı...

Seksenli yıllar denince ilk akla gelecek şeylerden biri de kuşkusuz yasaklardır. Yasaklar, tek bir konuyla-alanla sınırlı kalmamıştır. Onyıllık süreç içinde televizyon yayıncılığı çeşitli sansürlerle karşılaşmıştır: yasaklı liderler, yasaklı sanatçılar, yasak kelimeler, yasak müzikler...

Televizyon programlarının içeriklerinden kullanılan dile, ekranda yer alacak sanatçıların ve müziklerin belirlenmesinde, ilgili her alanda müdahalelerle karşılaşılmıştır. Akla ilk gelen örneklerden biri kuşkusuz 12 Eylül Darbesi'nin beraberinde getirdiği büyük bir sansür furyasıdır. Bu süreçte 927 film ve 208 şarkı yasaklanmış, bu yasaklardan sanatçılar da nasibini almıştır. Bu eserler ve sanatçılar ekranlardan yasaklandığı gibi diğer medya yayın araçlarından da kısıtlanmış, sanatçıların sahne almaları engellenmiştir. Hatta bazı şarkıcılar çareyi yurtdışına gitmekte bulmuştur.

12 Eylül döneminin sürgündeki şarkıcılarına Melike Demirağ, Cem Karaca, Selda Bağcan gibi isimler örnek verilebilir. Yeni Türkü, Zülfü Livaneli, Ruhi Su, Ahmet Kaya gibi isimler de diğer yasaklı sanatçılardandır. Müzik alanında getirilen yasaklar sadece sanatçılara yönelik olmamıştır; şarkılara yönelik de sıkı bir denetim ve yasak furyası yaşanmıştır. Bu furyanın en önemli mimarı şüphesiz '70'li yılların başında kurulan Müzik Denetleme Kurulu'dur. Karşıcı'nın *Müzik Türlerine İdeolojik Yaklaşım: 1970-1990 Yılları Arasındaki TRT Sansürü* isimli ma-

kalesinde belirttiği gibi yayınlanacak müzikler için bir onay merci olan bu kurul, oluşturduğu kriterler çerçevesinde ekranlara gelecek müzikleri ve şarkıcıları değerlendiriyordu. Kurulun özellikle belirli müzik türlerine ilişkin sert ve net tavırları vardı. Bunlardan biri şüphesiz arabesk müziktir. Arabesk müzik, her ne kadar geniş bir kitleye sahip olsa da TRT tarafından göz ardı ediliyor ve ekranlarda gösterilmiyordu. Arabesk müziğe ilişkin bu tavır, ilk defa 1979 yılının yılbaşı programında Orhan Gencebay'ın ekrana çıkmasıyla kırılmıştır. Bu program, televizyon tarihinde bir ilk olmasının yanı sıra bundan sonraki süreçte de TRT'nin alacağı tavrın ilk örneğidir: "Tüm yıl arabeske kapalıyız, yılbaşı gecesi hariç!" TRT, uzun süre arabesk müziğin ekranlarda yer almasına ayak diretip sadece yılbaşı gecelerinde yer verse de seksenli yılların ortasından itibaren bu tavrı yavaş yavaş kırılmıştır. Bunun nedenleri arasında arabeskin hızla yayılması ve geniş halk kitleleri tarafından benimsenmesinin yanı sıra Özal'ın arabesk müziğine ilişkin duruşu sayılabilir. Arabeskin gücünün farkına varan Özal, demeçlerinde arabesk müzik dinlediğini söyleyerek arabeski, seçmenlerin gönlünü kazanmak için bir araç olarak kullanmıştır. Öyle ki 1987 yılının en popüler şarkılarından biri olan *Seni Sevmeyen Ölsün* ANAP tarafından seçim müziği olarak kullanılmıştır.

Seksenlerin en tartışmalı konularından biri, her yıl aralık ayının son günü yayınlanan "Yılbaşı Özel Programı"nın içeriğine ilişkindir. Programın konuklarının kimler olacağı, hangi parodilerin kimler tarafından sahneleneceği, hangi müzisyenlerin ekrana geleceği, hangi drama programlarının olacağı soruları gündemi oldukça meşgul etmiştir. Tabii, bu programa ilişkin en önemli sorulardan biri ise tam gece yarısında dansözün çıkıp çıkmayacağıdır. Oryantal dans, yılbaşı eğlencelerinde önemli bir yere sahip olsa da oryantallerin arzıendam ettikleri yerler lüks oteller ve gazinolar olmuş ve ekranlarda yer alması uzun sürmüştür. Türkiye televizyonlarında dansöz, ilk defa 31 Aralık 1980 günü yayınlanan yılbaşı programında ekranlarda boy göstermiştir. Ekranlarda oryantal sanatını icra eden ilk isim Nesrin Topkapı olmuştur ve uzun seneler boyunca da hafızalardan silinmemiştir. Öyle ki 45 yaş üstü hangi kişiye sorulursa sorulsun oryantal dans ve dansöz deyince akla gelecek ilk isim Nesrin Topkapı'dır. Topkapı, 1981 yılının ilk dakikalarında televizyon ekranlarında dans eden ve bu konudaki yasağı kıran ilk oryantal olarak tarihe geçmiştir. Topkapı'nın performansı izleyici tarafından oldukça beğenilmiş ve her yıl dansözün çıkıp çıkmayacağı, kaç dansözün olacağı ve kaç dakika süreceği merakla beklenir olmuştur.

TRT Genel Müdürlüğü tarafından 1985 yılında yayımlanan dil genelgesi de yasakçı zihniyetin başka bir örneğidir. Bu genelgeyle beraber 205 sözcüğün kullanılması, Türkçe'nin yapı ve işleyişine ters düştüğü ve standart Türkçe düzeyine ulaşmadığı gerekçesiyle ya yasaklanmış ya da bu kelimelerin yerine kullanılacak

önerilerde bulunulmuştur. Devrim, özgürlük, anımsamak, bellek, söyleşi, ulus gibi kelimeler bu listede yer alan kelimelerden sadece birkaçıdır.

Hükümetin görüşlerinden ve baskı rejiminden reklamlar da nasibini almıştır. 1984 yılında Millî Eğitim Bakanı Vehbi Dinçerler, kahvehanelerde satılan biraların alkollü içki sayılması ve televizyon ve gazetelerde birayla ilgili reklamların yapılmasının yasaklanması konusunda bir düzenlemenin öncüsü olmuş ve bira reklamlarının yasaklanmasına ilişkin önerisini TRT Genel Müdürlüğü'ne iletmiştir. Önerisi olumlu bir şekilde karşılanmış ve 10 Mayıs 1984'te alınan kararla bira ve alkollü içki reklamları yasaklanmıştır. Bu durum bira ve malt sanayi yetkilileri tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır. Çünkü bu yasak, TRT'nin bu reklamlardan elde ettiği yaklaşık 400 milyon liralık gelirin gözden çıkarılması anlamına gelmektedir.

12 Eylül Darbesi'nin siyasî ve sosyal hayata en büyük etkilerinden biri olan yasaklar, televizyon mecrasını es geçmemiş; TRT üzerinden fikirleri ve tavırları vücut bulmuştur. Ancak unutulmamalıdır ki burada bahsi geçen hususlar televizyon dünyası ve TRT'nin etki alanı ile sınırlı olmuş, eserler ve sanatçılar sadece ekranlardan ve/veya radyolardan uzaklaştırılmıştır. Ekranların ötesinde sanatçılar çalışmalarına devam etmiş, halk tarafından ilgi ve takdir görmüştür.

Bir Devir Kapanıp Yenisi Açılırken...

Türkiye'de onyıllık televizyon tarihinin araştırıldığı bu çalışma, Türkiye'nin siyasî ve sosyal atmosferine dair yansımaları içinde barındırdığı kadar sonraki sürece de ışık tutmaktadır. Televizyon üzerindeki 12 Eylül yönetiminin baskıcı rejimi, ANAP'ın iktidara gelmesiyle beraber azalmaya başlasa da arka planda etkisini sürdürürken ANAP hükümet(ler)i ve Turgut Özal ise TRT ile bağını her zaman sıcak tutarak medyanın denetimine, kontrolüne devam etmiştir. Bu süreçte programların içeriklerinden kullanılan dile, ekranlarda yer alan sanatçılardan onların kıyafetlerine, televizyonun yararlarından zararlarına kadar her şey tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalardan biri de ara ara alevlenen ancak kısa bir süre sonra dinen özel televizyon yayıncılığına dairdir...

Gülseren Adaklı'nın *Türkiye'de Medya Endüstrisi - Neoliberalizm Çağında Mülkiyet ve Kontrol İlişkileri* kitabında da ifade ettiği üzere, televizyon yayıncılığının özelleştirilmesi adına çeşitli resmî ve gayriresmî girişimlerde bulunulmuştur. Bu girişimlere bakıldığında ilk hamlenin seksenlerin başında *Banker Kastelli* adıyla tanınan Cevher Özden'den geldiği bilinmektedir. Özden, 1981 yılında yaptığı bir söyleşide özel televizyon yayıncılığının önündeki engeller kaldırıldığı takdirde ikinci kanal için harekete geçebileceğini ve bununla ilgili çeşitli fikirlerinin olduğunu be-

lirtmiştir. Özden'in başlattığı özel televizyon yayıncılığı konusunda tartışmalara basın sektöründen birçok sermayedar da ara ara dahil olmuştur. Örneğin 1985 yılında *Dünya* gazetesinin sahibi Nezih Demirkent RTYK'ye ve Başbakanlık'a izin başvurusu yapmış; 1987 yılında da Erol Simavi ile Aydın Doğan ortak bir özel televizyon yayıncılığı için başvuruda bulunmuşlardır. Ancak bu girişimler TRT Kanunu'na dayandırılarak engellenmiş veya reddedilmiş; kanunun izin verdiği noktalarda da TRT'nin reklam geliri azalacağı düşüncesiyle teklifler geri çevrilmiştir.

Serbest piyasa ve özelleştirme faaliyetleriyle öne çıkan dönemin ekonomi politikalarına bakıldığında televizyonun özelleştirilmesine dair tartışmalar seksenlerin sonunda hararetlenmiştir. TRT'nin kuruluşundan itibaren sahip olduğu ve yayınlarını sürdürdüğü vericileri, 21 Ocak 1988 yılında çıkarılan 3517 sayılı Yasa ile PTT'ye devredilmiştir. İlk bakışta bu durum, sadece bir devir işlemi gibi gözükse de aslında özel televizyonculuğa ve radyoculuğa geçiş için bir hazırlık çalışmasıdır. 26 Aralık 1988 tarihinde de PTT, uydu aracılığıyla aldığı yabancı televizyon yayınlarını kablo yolu ile dağıtmaya başlamıştır. Böylelikle PTT ücret karşılığında kablolu televizyon yayıncılığını yapmaya başlamıştır. TRT'nin yayın tekelinin ilk olarak ihlal edilmesi aslında bu şekilde, PTT'nin bu hamlesiyle, gerçekleşmiştir. Anayasa'ya aykırı olarak gerçekleşen bu durum, doksanlarda açılacak özel televizyonların önünü açmıştır.

Başbakan Özal ise bu tartışmalara ilk başlarda net cevaplar vermekten imtina etse de TRT vericilerinin PTT'ye devriyle beraber söylemlerini değiştirmiştir. Özal, özel televizyon yayıncılığına ilişkin ilk net demeçlerinden birini Galatasaray-Monaco maçına giderken vermiştir. Gazetecilerin Anayasa değişikliğine ilişkin sorularını yanıtlarken özel televizyon konusuna da değinmiş ve televizyon sayısını PTT aracılığıyla 15-16'ya çıkaracağını ve bu kanalları açık arttırmayla satacağını ifade etmiştir (*Milliyet*, 20.03.1989). Ayrıca televizyon yayıncılığının PTT'ye bırakılması gerektiğini de vurgulamıştır. PTT'ye yönelik uydu yayıncılığı eleştirilerine ise yurtdışından Türkiye'ye uydu yayıncılığının suç olacağını düşünmediğini söyleyerek karşılık vermiştir. Özal'ın konuşmaları ve PTT'nin üstlendiği görevler, özel televizyon yayıncılığının ilk adımlarıdır.

Doksanların başında özel televizyon yayıncılığına ilişkin girişimler hız kazanmıştır. İlk olarak Cem Uzan, Kemal Uzan ve Turgut Özal'ın büyük oğlu Ahmet Özal'ın başında olduğu *Magic Box* adlı şirket, *Star1*'i kurmuş ve Türkiye'nin ilk özel televizyonunu izleyicilerin takdirine sunmuştur. *Star1*, Türkiye'de televizyon yayıncılığı konusunda devlet tekelini yıkmasının yanı sıra televizyon yayıncılığında yeni bir devri de açmıştır: rekabet, çeşitlilik ve özgürleşme.

Nokta *Dergisi*

ELİFCAN ÇORUK

Nokta, '80'li yıllar basınında ses getirecek kariyerinin ilk adımını, 15 Şubat 1982 tarihinde yayın hayatına başlayarak atmıştır. Dergi, o günden itibaren hafızalarda yer eden sayılarıyla öne çıksa da çalışmamızda ana hatlarıyla seksenli yıllardaki (1982-1989) sayıları konu edinilecektir. Seksenli yıllar dergiciliğine de damgasını vuran *Nokta* dönemin ruhunu temsil etmesi bakımından da yıllar sonra dahi hatırda kalan önemli bir girişimdir.

Haftalık Magazin Dergisi Olarak *Nokta*

Nokta, 12 Eylül'ün ardından yayın hayatına başlamış olsa da özellikle 1983'ten sonra Türkiye'yi siyasî ve sosyal yönlerden analiz eden bir yayın politikasına sahip olmaya başlamıştır. Derginin ilk yılı, 1983 sonuna kadar, daha sonra sahip olacağı *siyasî ve toplumsal habercilik* misyonundan epey uzaktadır. Bu açıdan derginin siyasete, siyasî aktörlere ya da toplumsal olaylara yönelik bir içeriğe sahip olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Siyasî haberlerin serbestçe yayımlanmadığı bu dönemde *Nokta* da dahil dergilerin genelinin kısmen ekonomi, çoğunlukla ise kadın erkek ilişkileri, moda, mankenler, assolistler vb. hakkında bilgiler veren magazinel bir içeriğe sahip oldukları görülmektedir. Nitekim *Nokta*'nın bu dönemde kullandığı tanıtıcı alt başlık olan *haftalık magazin dergisi* ifadesi de bu içeriği teşhir etmektedir.

15 Şubat 1982'de 50 TL'den satışa çıkarılan derginin ilk sayısında siyah-beyaz ve renkli tonlarda yazı ve görseller kullanılmıştır. İlk sayı kapak dahil 52 sayfadan oluşmaktadır. İlk yılında yayımlanan nüshalarında dergide en fazla altı adet

Nokta dergisinin ilk sayısı, 15 Şubat 1982.

reklam içeriği yer alır ve tek sayfaya iki reklam gelecek şekilde ortalama dört sayfayı kaplar. Bu sayı toplam sayfa sayısıyla (52) karşılaştırıldığında ortalama %8'lik bir dilime tekabül etmektedir. Bu durum Türkiye'nin '80 dönemiyle birlikte yeni yeni tecrübe etmeye başladığı liberal ekonomi politikaları çerçevesinde yorumlanabilir. Çünkü serbest ekonomi politikalarının dönem basınıyla kurduğu ilişki, sermaye sahiplerinin basın kuruluşlarını satın almasının yanı sıra, reklamcılığın gelişen önemiyle yakından ilgilidir. Bu yönüyle ilk zamanlarında *Nokta*'ya verilen reklam miktarları ve bu miktarın derginin toplam hacmine oranı, tüketim bazlı ürünler üzerinde hedeflenen reklam etkilerinin henüz tam olarak dergi sayfalarına nüfuz etmediğini göstermektedir. Buna ek olarak ilk sayı, haftalık magazin dergisi olma şiarına uygun bir biçimde dönemin önde gelen ünlü isimlerinden oluşan bir kapak tasarımına da sahiptir. Siyasî bir dergi hüviyeti kazanana kadar da bu tasarım ana hatlarıyla korunacaktır.

Nokta'nın ortaya çıkış ve ilk şekillenme süreçlerinde dergiyi oluşturan ekibin önemi büyüktür. Derginin sahibi, içinde bulunduğu *Gelişim Yayınları*'nın da sahibi olan Gazeteci Ercan Arıklı'dır. Genel yayın yönetmeni koltuğunda Yalçın Pekşen oturmaktadır. Yalçın Pekşen'in *Köpeği Isıran Adamın Peşinde (1989)* başlıklı kitabında aktardığına göre kuruluş döneminden itibaren uzunca bir zaman dergiye katkı sunan diğer isimler ise Hasan Çakkalkurt, Arda Uskan, Korhan Atay, Dürin Ababay, Yetkin İşçen ve Hızır Tüzel'dir.

Bahsi geçen ekibin, patron Ercan Arıklı'dan sonra gelen ismi olarak Yalçın Pekşen, derginin ilk sayısında *Nokta'yı Koyma Zamanı* başlıklı, dergi manifestosu niteliğinde bir yazı kaleme almıştır. *Nokta*'nın neden yayın hayatına başladığını şu şekilde ifade etmiştir:

> Gazete ve dergi satıcılarının vitrinleri ya da açık hava sergileri, "yedi renkli suratlar" ve "en seksi pozunu takınmış" kadın vücutlarından geçilmez duruma geldi. Yani dergi ve gazete sayısı iyice arttı ülkemizde. Öyleyse bu kadar derginin arasında yeni bir derginin ne gereği var? NOKTA vitrinlerde boy gösterdiği zaman sanırız ilk akla gelen soru bu olacak: NOKTA'ya gerek var mı? Bu soru karşısında biz de düşündük. Hem de gereğinden fazla. Sonuçta siz bu satırları okuduğunuza göre vardığımız sonuç ortada: NOKTA'ya gerek vardır. Çünkü... Gazete satıcılarına ödenen Türk liraları karşılığında okura iyi şey-

ler vermenin zamanı artık gelmiştir. Dergi okurunu geri zekâlı bir yaratık sanıp uydurma haberler ve incir çekirdeğini doldurmayacak öykülerle uyutmanın ise zamanı geçmiştir. Türk okurunun (eğlenmek) için dahi olsa kaliteli yazılar okumasının zamanı ise hem gelmiş hem geçmiştir. Kısacası Türk okuruna layık bir derginin çıkma zamanı yani NOKTA'yı koyma zamanı gelmiştir.

Zaman içinde değişen dergi ekibi nedeniyle derginin hayata bakışı, konu edilen olayların temaları, bu olayların yorumlanışları, sunuluş şekilleri ve sonuç itibarıyla da içerikleri önemli ölçüde değişime uğramıştır. Aynı zamanda bu durum *Nokta*'nın Türkiye dergiciliğinin bir *markası* olduğu dönemlerin başlamasını da sağlamıştır. Kuşkusuz derginin sahip olduğu bu yeni hâl, dönemin Sıkıyönetim Kanunları çerçevesinde değerlendirilmelidir. Çünkü 1983 yılı itibarıyla dergi kadrosuna dahil olanların çoğunluğunu, 13.05.1971 tarih, 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu ile ilişkili olarak Ankara Üniversitesi'ndeki görevlerinden uzaklaştırılan, istifa eden, çoğu sosyalizme mütemayil Yazgülü Aldoğan, Tuğrul Eryılmaz, İpek Çalışlar, Nilgün Abisel ve Uygur Kocabaşoğlu gibi isimler oluşturmaktadır. Haber Müdürü İpek Çalışlar'a göre derginin *sol tandansa yakın olmasından* kasıt *darbe rejimine itirazı olan herkesi* kapsamaktadır. Derginin Yazı İşlerinden Sorumlu Müdür Yardımcısı Tuğrul Eryılmaz'a göre yalnızca bu isimlerin dergi kadrosunda yer almaları bile, "Nokta bir okuldu" cümlesini basit bir klişe yapmaktan çıkarmaktadır. 1983 yılıyla birlikte derginin genel yayın yönetmeni de değişir. Derginin ilk Genel Yayın Yönetmeni Yalçın Pekşen'in ardından bir süre istikrarsızlık yaşansa da, 1983 yılı temmuz ayı itibarıyla akademisyen Haluk Şahin bu koltuğa oturur. Dergi bu tarihten itibaren hem ekip hem de içerik anlamında değişime uğramaya başlar. Haluk Şahin bu dönüşümü şöyle anlatır:

> Ben dünyanın başka yerlerinde tutmuş olan benzer dergilerin Türkiye'de de yayımlanmasının bir ihtiyaç olduğunu düşündüm. Çünkü insanların günlük basından olup bitenleri takip edip anlamalarının zor olduğu, günlük olayların belirli bir filtreden geçtikten sonra güzel yazılmış olarak yeni birtakım renkler ekleyerek verilmesi halinde Türkiye'de böyle bir dergiye şans verilebileceğini düşündüm.

Haftalık Haber Dergisi Olarak *Nokta*

1983 yılının ortalarından itibaren *Nokta*, artık magazin ya da kadın dergisi olmaktan öte, siyasî ve toplumsal habercilik kaygıları güden bir dergiye dönüşmeye başlamıştır. Öyle ki bu dönüşüm derginin ününe zamanla, 12 Eylül sonrası Türkiye'de dergi haberciliğinin en önemli örneği olma özelliğini katmıştır. Bu özel-

likleriyle birlikte *Nokta*'nın sahip olduğu reklam ve sayfa sayıları da hem derginin değişimini hem de seksenli yıllar Türkiye'sini nasıl yansıttığını göstermektedir. Dergi 1983 tarihinden 1986 senesine kadar, özel sayılar hariç, ortalama 64 sayfa olarak çıkmıştır. Yaklaşık bu üç yıllık süre zarfında derginin aldığı reklam sayısı ve bu reklamların sunuluş biçiminde çok ciddi değişiklikler yaşanmamış; reklamlar derginin ilk dönemlerinde olduğu gibi, %8-9 oranlarında seyretmiştir. 1986 itibarıyla hem sayfa sayısında hem de reklam sayısında değişim yaşanmaya başlamıştır. Bu yıldan sonra 82 sayfa olarak çıkmaya başlayan derginin aldığı reklam sayı ve biçimi de farklılaşmış, *Nokta*, seksenler ruhuna ayak uydurur hale gelmeye başlamıştır. İlk yıllardaki sayılara kıyasla artık daha albenili ve tam sayfa çıkmaya başlayan reklamlar toplam sayfa sayısı içinde ortalama 18 sayfayı kaplamıştır. Dergideki reklam sayfa sayısı bazı sayılarda 20'ye yükselmişse de genel olarak 16'nın altına da düşüş göstermemiştir.

Seksenli yılların ortalarından itibaren yaşanan bu reklam ve toplam sayfa sayısı arasındaki ilişki esas itibarıyla Özal dönemiyle birlikte tecrübe edilmeye başlanan serbest piyasa ekonomisiyle de yakından ilişkilidir. Bu dönemde değişen ekonomi politikalarıyla birlikte ekonomide serbestleşme şiarına uyacak bir biçimde reklamcılık sektörü de dergi sayfalarındaki görünürlüğünü arttırmıştır. Dolayısıyla *Nokta*, zamanın ruhuna uygun niceliksel özelliklere sahip olması açısından da önemlidir. Reklam ve sayfa sayılarında görülen bu artış aynı zamanda derginin baskı sayısıyla da doğru orantılı bir şekilde ilerlemiştir. Zira sayılarda artışın sabitlendiği yıllar olarak 1985-1989 tarih aralığı, aynı zamanda dergi tirajının da 150-200 bin gibi dönem dergiciliği açısından çok yüksek sayılara çıktığı bir dönemi oluşturmaktadır. Yazımızda, *Nokta*'nın haber dergiciliği kadar onun reklam ve baskı sayı vb. bilgileri üzerine tartışmak da Türkiye'nin '80'li yıllarındaki dönüşümünü anlayabilmek açısından önemlidir. Çünkü bu yıllar, liberalleşmenin yaşandığı ve buna bağlı olarak dergicilik anlayışının ve tekniğinin de değiştiği bir dönemdir. Dolayısıyla ilkini anlama kaygısıyla hareket edildiği takdirde ikincisinin göz ardı edilmesi söz konusu değildir. *Nokta*'nın haber dergisi olma sürecinde yaşananlar, değişen kadro ve içerik hakkında tartışmak, bahsi geçen arka plandan hareketle daha anlamlı bir hal almıştır.

Daha önce de belirtildiği gibi, 1402'likler içerisinde yer alan, Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi mensubu bir grup akademisyenin dergi ekibine dahil olmasıyla *Nokta* için sadece teknik anlamda değil içerik anlamında da yeni bir dönem başlamıştır. 28 Şubat 1983 tarihli sayı, derginin haber dergisine dönüşme yolundaki ilk adım sayısıdır. İlk adım olma nedeni ise dönemin mevcut askerî yönetim etkisiyle birlikte siyasî içeriklerin hâlâ rahatça ifade edilememesinden kaynaklanır. Fakat bununla birlikte *Nokta* bu dönem, 12 Eylül ortamının yarattığı baskı ve

korku temelli atmosferi biraz olsun rahatlatacaktır. İlk olarak siyasette, olanı aktarma politikasıyla siyasî haberlere yönelmesinin yanı sıra ekonomi, kültür ve sanat alanlarındaki haberlerini de genişletmeye başlamıştır. Bu özellikleriyle birlikte *Nokta* artık, yıldızı kısa süre içerisinde parlayacak bir haber dergisine dönüşmüştür. Bu dönem *Nokta*'nın haber içeriklerinde siyasî ya da ideolojik bir yorumda bulunmaksızın olayı olduğu gibi aktarma anlayışının hâkim olduğu, klasik anlamdaki haber dergiciliğinin öne çıktığı bir dönem olarak tanımlanabilir. Bu durum Haluk Şahin'e göre dergi sahibi Ercan Arıklı'nın asıl amacı olan, daha hızlı satılan, tüketilen ve toplamda daha çok baskı sayısı getiren günlük gazete projesiyle birlikte düşünülmektedir. Diğer bir ifadeyle Şahin'e göre bu dönemde Arıklı derginin, günlük bir gazete gibi satılmasını amaçlamıştır. Ancak siyasî haberlerin dergide adeta bir gazete haberi biçiminde sunulma çabası '80'li yılların sonuna kadar sürmemiştir. Öyle ki derginin haber müdürlerinden Korhan Atay'a göre, özellikle Haluk Şahin'in dergiden ayrıldığı dönemden itibaren, dergi sahibi Ercan Arıklı ve Genel Yayın Yönetmeni Arda Uskan yönetiminde yeni bir yayın kurulu oluşturulmuştur. Korhan Atay'ın ifadelerine göre:

> Arda Genel Yayın Yönetmeni oldu ve Ercan Arıklı bir anlamda derginin yönetimine fiilen el koydu. Görünürde adı patrondu ama bütün yazı ve yayın kurulu toplantılarına katılmaya başladı. Bir yayın kurulu oluşturuldu. Duygu Asena, Hıncal Uluç, Atilla İlhan, Hilmi Yavuz, Adil Özkol, Mustafa Özyürek, Deniz İnsel, Gülay Göktürk, İpek Çalışlar, Arda ve ben, hepimizin yer aldığı bir yayın kuruluydu. Derginin temel amacının adı konuldu; Nokta dergisi artık klasik haber dergisi olmayacaktı, gündem yaratan bir dergi olacaktı.

Gerçekten de *Nokta* hem kendisinin hem de ülke basınının gündemini yaratan bir dergi olma yoluna siyasî ve toplumsal habercilik çizgisiyle birlikte girmiştir. Dergi ekibine dahil olan 1402'liklerin yanı sıra Haluk Şahin'in dergiden ayrıldığı süreçte oluşturulan dergi topluluğu hakkında Ruşen Çakır, sol hareketlerle ilişkisi olmuş ancak daha sonra bireyselleşen bir yaşamı seçmiş çok sayıda ismin Ercan Arıklı tarafından özel olarak dergi ekibine seçildiğini belirtmektedir.

Seksenli yıllar, Nurdan Gürbilek'in *Vitrinde Yaşamak* başlıklı kitabında ifade ettiği şekliyle vitrinin ön plana çıktığı bir dönem olarak nitelendirilir. Böylesi bir vitrin döneminde *Nokta,* geleneksel siyasî haber dergisi çizgisinden renkli baskısı, tematik olarak hazırlanan konuları ve en önemlisi unutulmaz kapakları sayesinde sıyrılmayı başarmıştır. Bu açıdan bakıldığında *Nokta*, içerik anlamında toplumun uzun zamandır ihtiyaç duyduğu çeşitliliği renkli ve gündelik bir dille anlatmayı başarmıştır. Diğer bir ifadeyle vitrin olgusu, seksenli yılların sahip olduğu zaman ruhuna da hizmet etmektedir. Çünkü göründüğü kadar var olmanın ve

seyredildiği ölçüde değer kazanmanın normalleştiği bir dönem olarak seksenler Gürbilek için, akılda kalmak isteyen herkesin ve her şeyin vitrine dönüştüğü bir realite yaratmıştır. *Nokta* açısından da bu durum benzer şekilde gelişmiştir. Örneğin, derginin reklam biriminde çalışan Betül Ergen'e göre dergi sahibi Ercan Arıklı'nın savunduğu *kapak sattırır* fikri, dönemin vitrin ruhuyla aynı motivasyona sahiptir. Kuşkusuz kapak öne çıkarılırken içeriğin göz ardı edilmesi gibi bir durum olmamıştır. Ancak derginin oluşturduğu atmosfer, içerik ile kapak arasında bir kıyas yapmaktan çok, içeriği öne çıkaracak bir kapak sunma kaygısındadır. *80'lerin Damgası: Nokta Dergisi* başlıklı belgeselde belirtildiğine göre derginin sahip olduğu gazetecilik cesareti ve bu cesaretle oluşturulan kapak sayfaları sayesinde başta okurlar olmak üzere, kanaat önderleri, politikacılar, askerî ve sivil bürokrasi gibi pek çok kesim her hafta çıkacak yeni kapağı merakla bekler hale gelmiştir.

Nokta'nın kapak sayfaları aynı zamanda derginin ilgili sayısındaki ana temayı da belirlemiştir. Çünkü kapak sayfasında kullanılan görsel, sahip olduğu konuya bağlı olarak dergi içindeki *Kapak* başlıklı bölümde kimi zaman belgesel kimi zaman röportaj kimi zaman da gündelik bir anlatım tarzıyla aktarılmıştır. Bu durum aynı zamanda derginin tecrübe ettiği temel dönüşümün hem içerik olarak magazinden siyasala hem de yöntem olarak araştırmacı gazeteciliğe doğru yöneldiğinin göstergesidir. Araştırmacı gazeteciliğin dergide yer etmeye başladığı bu dönemde gerek kapak sayfası görseliyle gerekse de kapak içeriği üzerinden aktarılan konular, seksenli yıllar Türkiye'sinin siyasî atmosferi düşünüldüğünde cesur olarak görülen içeriklere sahiptir. Hatta bu cesurluk yalnızca siyasî içeriklerin sunuluşunda değil toplumu ilgilendiren her konu için geçerli olmuştur. Bu konular arasında çoğunlukla insan hakları, siyasî aktörler, toplumsal muhafazakârlaşma, cinsiyete dayalı farkındalık ve liberalleşen ekonomik göstergeler yer almıştır.

"Bir İşkenceci Polisin İtirafları", *Nokta*, yıl 4, sayı 4, 2 Şubat 1986.

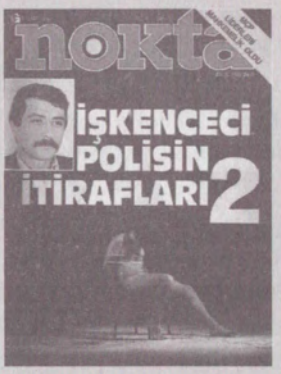

"İşkenceci Polisin İtirafları 2", *Nokta*, yıl 4, sayı 5, 9 Şubat 1986.

İnsan haklarına yönelik ihlallerin had safhaya çıktığı bir dönemde –seksenli yıllarda– *Nokta;* siyasal, toplumsal, sınıfsal ve kültürel temelde kişi hak ve özgürlükleri üzerine yoğunlaşmıştır. Bu temelde işkence, af, cinsel kimlik, din ve tarikatlar gibi mevcut dönem için dile getirilmesi da-

hi sakıncalı görülen konular üzerine kapak haberleri yapılmış; gündem yaratmıştır. 2 Şubat 1986 ve 9 Şubat 1986 tarihli işkence temalı dergi sayıları bunlara örnek olarak gösterilebilirler. *Bir İşkenceci Polisin İtirafları 1-2* kapak başlığıyla çıkan bu sayılar derginin o dönemde en çok (100 binden fazla) baskı yapan sayıları olmuşlar, aynı zamanda da dönemin ana akım gazeteleri *Nokta*'nın işkenceci polis haberi üzerinden günlerce haber alıntılamış ve makale yayımlamışlardır. Gerek dönem basınının dergiyi bir haber kaynağı gibi kullanmaya başlaması gerekse de işkenceci polis olarak anılan Sedat Caner'in itirafta bulunmak için *Nokta*'yı tercih etmesi derginin nevi şahsına münhasır karakterinin altını çizmektedir.

Dergide cinsiyet ve cinsel kimlikler üzerine de odaklanılmıştır. Derginin lezbiyenlik temasını işlediği *Kadın Kadına Aşk* (28.07.1985), seks işçiliği temasını işlediği *Fahişelik Artıyor* (24.02.1985) ve transseksüelliği ele aldığı *Erkek Kadınlar Transseksüellerin Dramı* (06.07.1986) başlıklı sayıları yine dönemin gündemini belirlemiştir. Derginin anılan sayılarının tarihleri, *Nokta*'nın seksenler açısından sahip olduğu cesareti de gösterir niteliktedir. Çünkü 12 Eylül'ün beraberinde getirdiği kısıtlamalar süreciyle cinsel kimliğe yönelik de yasaklar gündeme gelmiştir. Nitekim bu durumun en çarpıcı örneği 1988 tarihine kadar sahne yasağı getirilen Bülent Ersoy'dur. Bu olayla *Nokta* dergisi arasındaki ilişki, derginin konuyu kapak sayfalarına taşıma tarihi ile ilgilidir. Turgut Özal'ın çıkardığı transseksüelliğe yönelik yasa olan 04.05.1988 tarih ve 3444 sayılı Medeni Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Kanunu, Türk Medeni Kanunu'nun 29. maddesine 4 Mayıs 1988 tarihinde eklenmiştir. *Nokta*'nın bu konudaki tabuları yıkacak şekilde konuyu medyaya taşıdığı tarih ise bu konuyu tartışmanın dahi kanunen yasak olduğu bir dönemdir. Bu örnek bile *Nokta* için kullanılan "cesur gazetecilik"

"Fahişelik Artıyor", *Nokta*, yıl 3, sayı 7, 24 Şubat 1985.

"Erkek Kadınlar Transseksüellerin Dramı", *Nokta*, yıl 4, sayı 26, 6 Temmuz 1986.

"Kadın Kadına Aşk", *Nokta*, yıl 3, sayı 29, 28 Temmuz 1985.

tanımlamasının bir başka örneği gibidir. Bununla birlikte cinsel kimlik özgürlüğüne yönelik kapak haberlerinin satır araları incelendiğinde eşcinselliğin doğal yönelimden öte, bir tür seçim meselesi olarak sunulması kuşkusuz göz ardı edilemez. Öte yandan cinsel kimliklerin yanı sıra, toplumdaki geleneksel cinsellik algısına yönelik de bir karşı çıkış söz konusudur. Zafer Çeler'in *1980'lerde Türkiye'de Cinsellik ve Nokta Dergisi* başlıklı makalesinde belirttiği üzere, seksenli yıllar ruhunda bulunan statü, para, başarı ve haz gibi Özal'lı yılların topluma kazandırdığı unsurlar cinselliğin aktarılış şekliyle de kendini göstermektedir. Çeler'in ifadelerine göre:

> Geleneksel toplumun cinselliği üremeyle sınırlandıran baskıcı yapısının ortadan kaldırılması gerektiği ve haz üzerinde yükselen bir yaşam biçimi içinde cinselliğin en önemli haz kaynaklarından biri olarak çeşitlenmesi ve renklenmesi gerektiğine dair bu gibi yazılar, Nokta dergisinin sayfalarında sıklıkla bulunabiliyordu.

Görüldüğü üzere cinsiyete dayalı konularda *Nokta*, kendinden önceki ya da dönemdaşı diğer yazılı basın gibi tavsiye vermekten öte, cinselliğin de aktüel bir olgu olduğunu ve dolayısıyla yaşamın ayrılmaz bir parçası olduğunu sunması bakımından önemlidir.

Seksenli yıllarda gündeme getirilmesi çetrefilli görülen bir başka konu ise din, tarikat ve irtica temalarıdır. 3 Mart 1985 tarihli sayısında *Tarikat Olayı* başlığıyla kapak haberi olarak yaklaşık on sayfadan oluşan, belgesel anlatım tarzına uygun bir haber çıkarmışlardır. Benzer bir şekilde tarikatların iktidarla kurduğu ilişkiyi inceleme amacıyla 6 Ekim 1985 tarihinde ise *Devlet Kuruluşlarının Değerlendirilmesi: İrtica Yeniden Faaliyette* başlıklı yazı da kapak haberi olarak dergide yer almıştır. Tarikatlar ve irtica gibi pek de rahat dile getirilemeyen konular gündeme getirilmiş, pek çok eleştiri almış olsa da din ve dinî gruplar hakkında önemli aktarım ve röportajlar sunulmuştur. Tarikatlar gibi uç ör-

"Tedirginler", *Nokta*, yıl 3, sayı 39, 6 Ekim 1985.

"Müslümanlaşıyoruz", *Nokta*, yıl 4, sayı 41, 19 Ekim 1986.

neklerin yanı sıra, toplumsal ve siyasal muhafazakârlaşma konusunda da *Nokta* kapaklarıyla öne çıkmıştır.

Öte yandan seksenli yılların temel motiflerinden serbest piyasa ekonomisi, dönem boyunca *Nokta*'nın da hem kapak sayfalarında hem de içeriğinde sıkça gündeme taşıdığı temel bir tema olmuştur. Özellikle ithal malların ülkeye girişinin serbestleştirilmesiyle birlikte *Nokta* kapaklarında bu ürünler yer etmeye başlamış ayrıca dergi içeriğinde ekonomiye ayrılan sayfa sayılarında da artış olmuştur. Dönem ekonomisiyle ilgili bu sayfalarda özelleştirme, KDV, enflasyon hareketleri, zamlar, yeni iş dünyası gibi konular ele alınmıştır. Bu yönüyle ekonomik alanda sunulması planlanan liberal hareketliliğin beraberinde tüketim kültürünü getirdiğini söylemek yanlış olmaz. Diğer bir ifadeyle serbest piyasanın basına yansıyan hali kendini çoğunlukla tüketim ürünleri üzerinden göstermiştir. Tüketilmeye yönelik ürünlerin reklamı ve bu reklamların hitap edeceği bir kitle oluşturmak, zaman ruhunun temel amaçlarından biridir. Bu ruh içinde *Nokta* da, Özal'lı yıllar ekonomisinin oluşturmaya çalıştığı yeni yaşam tarzının sunulmasında hem gösteren hem de gösterge olmuştur. Dergi, sahip olduğu reklamların hem nitelik hem de niceliksel olarak değişimiyle birlikte zamanın ruhunun göstereni olarak konumlandırılır. Çünkü reklamların içeriğini belirleyen etmen çoğunlukla seksenler zihniyetinin yerleştirmeye çalıştığı yeni yaşam tarzına yöneliktir. Aynı zamanda dergi, salt reklam sunmaktan öte, sahip olduğu yeni tarz aktüel dergicilik bağlamında serbest ekonomiyi yansıtış biçimiyle söz konusu ruhun göstergesi konumundadır. Bu yönüyle *Nokta*'nın gösterge oluşu, esasen derginin gündem oluşturma özelliğiyle birlikte düşünülmelidir.

Son olarak derginin belki de en öne çıkan kapaklarını, genelde dönemin siyasî aktörleri özelde ise Turgut Özal oluşturmuştur. Yalnızca 12 Eylül sonrası seksen-

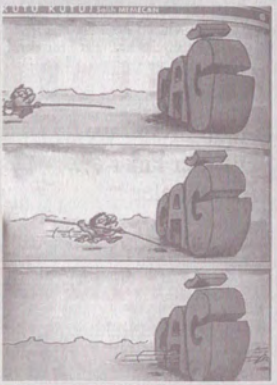

Salih Memecan, "Kutu Kutu", *Nokta*, yıl 5, sayı 41, 25 Ekim 1987, s. 98.

"Bazıları Özal Sever", *Nokta*, yıl 4, sayı 38, Eylül 1986.

"Halka Açık Bir Aile", *Nokta*, yıl 3, sayı 28, 21 Temmuz 1985, s. 12.

li yılların tek başbakanı olma özelliğiyle değil aynı zamanda mevcut diğer siyasîlerden de ayrı bir sunuluş biçimine sahip olan Özal, *Nokta*'nın birkaç haftada bir kapağında yer bulan bir figür olmuştur. Öyle ki Özal çizimlerinin özenle hazırlandığını belirten Görsel Yönetmen Salih Memecan, Özal'ın kapak yapılacağı sayılarda, fiziki olarak Özal'a benzeyen meslektaşı Temel Özalak'ın konu mankeni olarak kullanıldığını, sonrasında ise Özal'ın yüzünün montajlandığını belirtmiştir. Başbakan adaylığı sürecinden itibaren Özal, ekonomi ya da siyaset yazılarından kapak görsellerine, Salih Memecan'ın son sayfa karikatürlerinden haftanın fotoğrafı köşesine kadar derginin hemen hemen her sayısında yer almıştır. *Nokta* Özal'a yer verirken de kendi çizgisini bozmadan, yeri geldiğinde eleştirel yeri geldiğinde magazinsel bir dille haber başlıklarını doldurmuştur.

Dergi muhabirlerinden Şule Çizmeci'nin aktardıklarına göre *Nokta*, 12 Eylül sonrası Türkiye'de ifade edilmesi olanaksız görülen olguları haberleştiren, bununla birlikte seksenli yıllar boyunca üzerinde sıkça durulan konular hakkında da en azından yöntemsel olarak farklı tarzları okurlarına sunan bir dergi olmuştur. Tuğrul Eryılmaz'a göre derginin böylesi bir tarzı benimsemesinde etkili olan durum, patron Ercan Arıklı'nın *akıllı muhalefet* oluşturma amacından kaynaklanmıştır. Bu amaçla, özellikle Haluk Şahin'in ardından Arda Uskan'ın genel yayın yönetmenliğine gelmesiyle birlikte dergi, merak uyandırıcı kapak haberleriyle anılmaya başlamıştır. Kabaca 1984-1985 tarihlerinden itibaren *Nokta* için kapak sayfası önemli ölçüde ön plana çıkarılan bir hal almaya başlamıştır. Bu durum kısa bir zaman içinde bir tür geleneğe dönüşmüştür. Bu dönem kapak sayfasında değinilen tüm temalar, ülkenin siyasal, toplumsal, kültürel ya da ekonomik gündemini meşgul edecek nitelikte olmuş ve çarpıcı bir şekilde derginin kapak sayfasında sunulmuştur. Derginin haber dergiciliğine dönüştükten sonraki ilk dönemlerinde tirajı on binler seviyesinde dolaşırken popülerleşen kapak sayfaları sayesinde yeni baskı sayısı ortalama yüz bin bandında seyretmeye başlamıştır. Baskı sayısındaki bu artışla ilgili, bir taraftan dergi gelirine bağlı bir yorum yapılabilirken diğer taraftan ise toplumsal alandaki beklentiyi karşılama hali olarak da değerlendirilebilir. Bu yönüyle her yeni sayısında kullanılan merak uyandırıcı kapak görselleri üzerinden dahi *Nokta*'nın, 1980'li yıllar Türkiye'sini genel itibarıyla ele alarak klasik haber dergisi anlayışına yeni bir soluk getirdiğini söylemek mümkündür. Aynı zamanda bu durum, *Nokta*'nın tabuları yıkan bir dergi olduğu söylemini de haklı çıkarır niteliktedir.

Nokta'nın Önemi

Haberin *vitrinleştiği* ölçüde öne çıktığı 1980'li yıllarda *Nokta*, mevcut yazılı basının veremediği haberleri yankı uyandıracak şekilde verme cesaretini gösteren bir

dergi olmuş; 12 Eylül'ün yarattığı baskı ortamı içinde darbe sonrası ülkenin tecrübe ettiği belirsizliği bir nebze de olsa unutturacak bir özelliğe sahip olmuştur. Bu özelliğiyle dergi, toplumun nefes alma işlevini görmesi bakımından önemlidir. *Nokta* bu dönemde entelektüel bir muhalefet yaratma amacıyla gündemde kalarak süreklilik sağlayan bir aktüel haber dergisi olmuştur. Başlattığı kapak geleneğiyle birlikte de zamanın ruhunu hem oluşturmuş hem de bu ruha karşı çıkmıştır. Hemen her sayısında öne çıkardığı farklı konu başlıkları, ilgili sayının kapağında, çarpıcı ve zihinlerde yer eden bir biçimde sunulmuştur. Gerek içerik gerek üslup bakımından da dergi merak uyandırıcı, zengin ve etkileyici görsel materyal kullanımıyla öne çıkmıştır. Dergi ekibinden Ayşe Önal'a göre, özgürlük isteyen insanlar için kaygı ve korku halinin üst düzeyde hissedildiği bir dönemde *Nokta*, bu olumsuz hali bir nebze yıkarak toplum üzerinde olumlu bir etki uyandırmıştır. Nazım Alpman'ın *Yakın Tarih 80'lerin Damgası Nokta Dergisi* isimli programında *Nokta*'nın seksenli yıllarda sahip olduğu etkiyi "Bir megafon varmış elimizde ve ortalık da sessizmiş," ifadeleriyle aktaran derginin yayın kurulu üyesi Levent Tayla'ya göre dergi, kitlesel bir etki yakalayarak gündemi meşgul etmiştir. Bu durum aynı zamanda derginin sahip olduğu tiraja da yansımıştır. Seksenli yılların ortalarından itibaren derginin baskı sayısı ortalama yüz binin üzerine çıkmıştır. Bunun sonucunda ise dönemin büyük gazete şirketleri, *Nokta* ile rekabet edebilmek için yeni haber dergileri çıkarmaya başlamışlardır.

Nokta darbeden sonra 1980'lerde Türkiye'yi iyi analiz etmiştir. Sergilediği demokratik tavır ve zaman ruhunu takip edebilme yeteneğiyle *Nokta*, dışa açılmak isteyen seksenlerin insanını derinden etkilemiştir. Dergi, etkisi, gücü ve kalitesi ile dönemin okurları nezdinde yeri doldurulması zor bir süreli yayın olarak hatırda kalmıştır.

Seksenli Yılların Dikotomisinde Yeni Gündem *Dergisi*

Arzu Bayar

"Ortalamasını alırsan imambayıldı üzerine vişne reçeli dökülmüş gibi bir şey." Türkiye'nin 1980'li yıllarını böyle tarif eder Ahmet Say. 1976 yılında yayın hayatına başlayan, yazı işleri müdürlüğünü yaptığı *Türkiye Yazıları* isimli edebiyat dergisini, 12 Eylül Darbesi sonrasında "En kötü sansür oto sansürdür," diyerek kapatmak zorunda kalır. Say'a göre Türkiye'nin seksenli yılları, "imambayıldı üzerine vişne reçeli dökülmüş gibi hem acıklı hem de gülünçtür." Benzer bir dikotomiyi Nurdan Gürbilek, *Vitrinde Yaşamak: 1980'lerin Kültürel İklimi* isimli kitabının giriş kısmında belirtir. Ona göre 1980'ler ilk yarısına darbenin, baskının, şiddetin; ikinci yarısına görece özgürleşmenin, daha modern, daha sivil bir iktidarın damgasını vurduğu söylenebilir. Ama bu iki strateji 80'ler boyunca hiçbir zaman birbirinin yerini almaz; hep birbirini çağıran, etkili olabilmek için birbirine ihtiyaç duyan, meşruluklarını birbirine borçlu biçimler olmayı sürdürürler.

Demek ki seksenli yılların çalışmamız bağlamındaki ana teması, birbiriyle çelişen, buna rağmen biri olmadan diğeri de olamayacak şekilde birbirini gerektiren ikili kıskacın aynı anda vuku bulması anlamında bir *dikotomi*dir. Bu ikili kıskacın toplumsal tahlilini *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat* isimli kitabın 80'li yılları analiz ettiği bölümünde Cenk Saraçoğlu da belirtir. Ona göre 12 Eylül dönemi sonrasında Türkiye toplumunda iki maddede toplanabilecek hızlı bir dönüşüm yaşanır: "Birincisi devlet aygıtının devrimci eğilimlere sahip tüm kaynakların kurutulmasına yönelik baskı politikasıdır. İkincisi ise kapitalizmle uyumlu zihniyet yapılarının 'serbest' bir şekilde yayılımının önündeki her türlü engelin ortadan kalkmasıdır." Buraya kadar anlatılanlarda, bir yüzü sola diğeri sağa bakan Janus'un ikircikli durumuna benzer bir durum söz konusudur. 12 Ey-

lül'ün sıkıyönetim rejimi, seksenli yılların *kente giren ve çıkanları gözetleyen güvenlikten sorumlu Janus*'unu andırır.

Türkiye'nin yakın tarihini ele alan bir araştırmacının, bunu yaparken askerî darbelerden bahsetmemesi neredeyse imkânsızdır. Çalışmalardaki dönemselleştirmeler de genellikle yaklaşık onyıllık darbe aralıkları kriteri üzerinden gerçekleştirilir. Bu dönemler arasında Türkiye, 12 Eylül Darbesi'nin akabinde, toplumsal bakımdan budanmış ağaçları andıran bir sükûnet içinde ve körelmişlik halindedir. Siyasetçilerin ve siyaset yapmanın yasaklı olduğu bu süreçte, sivil toplumu oluşturan neredeyse tüm dernekler, sendikalar ve kuruluşlar kapatılır, en temel hak ve özgürlükler asgari sınırın bile altına düşer. *Neoliberal politikalar* ve bu söylemden bahsedilince adı anılmadan geçilemeyecek *24 Ocak Kararları*'nın mucidi Turgut Özal, seksenli yıllara her bakımdan damgasını vuran paradigma ve onun aktörü olur.

Bu paradigma dönüşümünün köşe taşlarından biri, günümüzde halen yürürlükte olan '82 Anayasası'nı meşrulaştırma aracı olan 7 Kasım Referandumu'nda (*Resmî Gazete*, 20 Kasım 1982, sayı 17874), halkın %91,37'sinin evet oyu kullanması olur. Üstelik seçime katılım yine %91,2 gibi yüksek bir iştirakle gerçekleşir. Bunun ardından darbe sonrasındaki ilk seçim olan 1983 genel seçimlerinde, Turgut Özal liderliğinde ANAP, %45 gibi yüksek bir oranla tek başına iktidara geçer. Bu iki seçimle birlikte Türkiye'de *Özal dönemi* resmen başlamış olur. Bir tür teknokrat paradigmasıyla ülkeyi yöneten Özal, bu yıllarda özellikle ekonomi ve teknolojideki köklü değişiklikleri ile hafızalara kazınır. ABD ve İngiltere hattında Ronald Reagan ve Margaret Thatcher ile birlikte Batı dünyasında geçer akçe haline gelen neoliberal politikaların Türkiye'deki izdüşümü olan *Özalcılık*'tan medya sektörü de fazlasıyla nasibini alır. Devletin kalkınmacı rolünden serbest piyasanın belirleyici rolüne kayan bu yaklaşım, medya kuruluşlarının başka alanlarda yatırımları olan holdingler tarafından satın alınarak medyada tekelleşmelerin yaşanması gibi basın özgürlüğü açısından ağır sonuçların ortaya çıkmasına meydan verir.

Medya sektöründeki sermaye birikimi bağlamında, Oya Tokgöz'ün *Medya'da Birikim, Tekelleşme ve Sorunları* çalışmasında değindiği gibi: "1980 Darbesi'nin bütün kurumlar gibi basın sektörünü etkilemesi de kaçınılmazdır. 1980 sonrasında yeniden demokratik hayata geçilmesiyle Türk basınındaki en önemli gelişme, 80 öncesinde başlayan fakat daha sonra hızlanan basın dışı sermayenin sektöre girmesi ve tekelleşmedir." Benzer şekilde Tezcan Durna'ya göre, "Medyanın büyük sermaye gruplarının eline geçmesini, ekonomik program açısından 24 Ocak Kararları, politik sonuçları açısında da 12 Eylül Askerî Darbesi tetiklemiş görünmektedir." Söz konusu bu düzenlemeler, farklı sektörlerden çokuluslu ya da ulu-

sal şirketlerin medya alanına yatırım yapması anlamında çapraz tekelleşmenin en belirgin örneklerini mevcuda getirir. 1979'da *Milliyet*'i satın alarak sektöre girişinden 2018 yılında tüm medya organlarını yine bir tekelleşme örneği olan Demirören Medya Grubu'na sattığı sürece değin geçen 39 yıllık medya patronluğu serüveniyle *Aydın Doğan*, herkesin aklında hâlâ bir imge olarak yer eden en tipik örneklerden biridir.

Yine bir dilemma olarak basın, gerçekler karşısında sessizleşmeye ya da daha gürültülü sansasyonel magazin içeriklere yer vermeye eğilimli hale gelir. Gürbilek'e göre "Türkiye'de 1980'lerin kültürel iklimini tanımlayacak ilk kavram 'sözün bastırılması'ysa ikincisi mutlaka 'söz patlaması'dır." 12 Eylül'den hemen sonra yayınlarda neredeyse ülkede hiçbir siyasî pürüzün yaşanmadığı izlenimi oluşturan bir yayın politikası izlenmeye başlar. Bunun genel nedeni elbette ki sansürdür. Sıkı denetimden ötürü haberciler risksiz bir bölge olan siyaset dışı haberlere yönelirler. Gürbilek'e göre "*Hürriyet* gazetesinin hemen hemen tamamı karısını öldüren kocalar, çocuklarını öldüren anneler, kardeş cinayetleri gibi aile cinayetlerine ayrılır." *Üçüncü sayfa haberciliği*nin zirve yaptığı bu dönemde toplumsal baskının izlerini bulmak mümkün değildir. Olaylar tamamen özel alana indirgenerek toplumsal boyutları göz ardı edilir. Gürbilek'e göre bunun birbiriyle çelişkili gibi görünen iki nedeni vardır: "Birincisi basın üzerindeki baskı ve denetim artar, ikincisi basın alanındaki sermaye birikimi muazzam ölçüde artar. Yeni gazeteler, haftalık haber dergileri yayın hayatına girer."

Öte yandan bu dönemde, askerî rejimin yasaklı ve sansürlü politikasından sıyrılmaya, ana akım medyanın kazdığı magazinleşme kuyusuna düşmemeye ve ekonomik açıdan daha minimalist ölçeklerle yayın hayatını devam ettirmeye çalışan –bazen ettiremeyen– bazı yayın organları da mevcuttur. Bu şekilde, seksenli yıllarda çıkan gazete ve haber dergileri çağın sosyoekonomik ve politik bağlamıyla gerilimli bir ilişki halindedir. *Yeni Gündem* dergisinin özgül konumuna geçmeden önce, bu haber ve fikir dergilerinin en başatlarına kısaca değinelim.

Seksenli Yıllarda Muhalif Dergilerin Tezahürü

Seksenli yıllarda basın alanında yaşanan gelişmeler adeta bir bıçağın iki yüzü gibidir. Keskin tarafını eleştirel yayınlar, kesmek için kullanılmayan küt tarafını tecimsel ve magazinsel yayınlar olarak kodladığımızda, bıçağın keskin olması gereken tarafının körleştirilmeye, atıl durumdaki diğer tarafının ise basının asıl işlevi mahiyetinde kullanılmaya çalışıldığı görülür. Bu durum, hemen tahmin edilebileceği gibi kesilmek istenenlerin asla kesilemediği, başka bir deyişle söylenmesi gerekenlerin asla söylenemediği bir tezahür yaratır. Dergiler alanında bıça-

ğın keskin tarafını oluşturan dergiler ya kapatılmak ya toplatılmak ya da oldukça sınırlı bir yayıncılık faaliyeti gösterebilmek gibi bir *köreltme* sürecine maruz kalırlar.

Bunlar arasından *Arayış* dergisi, 21 Şubat 1981 tarihinde dönemin yasaklı siyasetçilerinden Bülent Ecevit'in öncülüğünde yayımlanmaya başlar. Genel hatlarıyla darbe rejimine muhalefet eden sosyal demokrat bir çizgide konumlandığı söylenebilir. Toplamda 54 sayısı olan derginin 15. sayısında Ecevit'in yazı yazması yasaklanır. En nihayetinde 12 Eylül yönetimi tarafından yaklaşık bir yıl sonra, Mart 1982'de kapatılır. *Nokta* dergisi 1 Nisan 1982'de Ercan Arıklı tarafından yayın hayatına başlar ve 2007 yılına kadar oldukça sansasyonel kapaklarıyla birlikte hayatına devam eder. Derginin kapatılması bu sefer başka bir darbeyle iltisaklı olay olan 2016 askerî darbe girişimi sonrasında OHAL yasası ile olacaktır. Bir başka dergi olan *2000'e Doğru*, Ocak 1987'de Doğu Perinçek tarafından kurulur ve 1993 yılına kadar devam eder.

1954-1970 yıllarında yayımlanan *Forum* dergisinin bir nevi devamı niteliğinde olan *Yeni Forum* dergisi 1979'da yayıma yeniden başlar. Geçmişinden kapanıncaya değin geçen sürede ülkenin önemli –kendi deyimiyle– *fikir meydanlarından* biri haline gelir ancak 2000 yılında yaşanan ekonomik krizden sağ çıkamayarak kapanmak zorunda kalır. Son olarak seksenlerin ikinci yarısında faaliyet gösteren *Feminist* dergiyi de anmak gerekir. Yayın periyodunu özgürlükçü çizgisine yaptığı vurguyla *arada bir* şeklinde belirten bu dergi, çıkardığı 7 sayılık nüshaya rağmen Türkiye'de kadın hareketine katkıda bulunan bir dergidir.

Bu muhalif dergilerin nasıl bir politik iklimde hayatta kalmaya çalıştığını vurgulamak da önemlidir. Yine Durna'ya göre, "Darbe döneminde ve demokrasiye geçiş sürecinde basına kritik yasaklar gelmiş, pek çok yayın organı, belli aralıklarla ve sürelerle kapatılmıştır. Kısıtlamalar öyle bir hal almıştır ki artık haberciler neyi nasıl haber yapacaklarını bilemez bir duruma düşmüşlerdir." Yasalar açısından da basın ve ifade özgürlüğü benzer bir gerileyiş içerisindedir. Ertuğrul Cenk Gürcan'ın kıyasına göre, "Kardeşi gibi, 61 Anayasası'nın da kurucusu askerlerdi. Ne var ki 61 Anayasası ile 82 Anayasası aynı ailede yaşayan iki üvey kardeş gibiler." Gürcan şöyle devam eder: "Kabaca ve tek cümleyle söylemek gerekirse 61 Anayasası kurduğu devlet düzeni itibarıyla iktidarın sınırlandırılmasını ve bireyi temel alırken 82 Anayasası iktidarın güçlendirilmesini ve devleti temel almaktadır." Diğer yandan 25 Ekim 1983 tarihinde kabul edilen ve günümüzde geçerliliği devam eden *Olağanüstü Hal Kanunu* ile alınabilecek tedbirler arasında; "gazete, dergi, broşür, kitap, el ve duvar ilanı ve benzerlerinin basılmasını, çoğaltılmasını, yayımlanmasını ve dağıtılmasını, bunlardan OHAL bölgesi dışında basılmış veya çoğaltılmış olanların bölgeye sokulmasını ve dağıtılmasını yasaklamak

veya izne bağlamak ve toplatmak" da maddelerden biri olarak tanımlanır. Ayrıca 21.06.1927 tarih,1117 sayılı *Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Kanunu*, 6 Mart 1986 tarihinde yapılan kapsamlı değişikliklerle bir sansür kanununa dönüşür. Böylece çağa damgasını vuran, ekonomide serbestleşme temayülüne karşın, siyasî ve hukukî kısıtlamaların toplumu baskılaması olur.

Yeni Gündem Dergisinin Anatomisi

Böylesine kelepçeye vurulmuş ve çoraklaştırılmış düşünsel ortamda *Yeni Gündem* dergisi, çağın entelektüelleri için çölde vahaya rastlamak gibi bir deneyime tekabül etmiş olmalı. Zira dergide Türkiye'den dünyaya siyasî iklim, politik aktör ve aktrislerin ağzından birinci tekil şahıs kipinde aktarılır. Kadın hakları ve feminizm, çevre ve iklim sorunları, kültür ve sanat haberleri de yine dergide kendisine mütemadiyen yer bulan konuların başında gelir.

Derginin genel görünümünü çizmek için, onu iki döneme ayırmakta fayda var. İlk döneminde "on beş günlük dergi" şeklinde çıkarılır ve 1 Mayıs 1984 ila 9 Mart 1986 yılları arasında 41 nüsha yayımlanır. İkinci döneminde ise artık "haftalık dergi" halindedir ve 10 Mart 1986 ila 3 Ocak 1988 yılları arasında toplam 96 nüshaya sahiptir. İlk döneminde daha çok düşünce dergisi şeklinde tasarlanan mecmua, ikinci döneminde haftalık haber dergisi haline gelir. Aynı zamanda tabloid boydan dergi boyuna küçülür; dergi kapakları tek renkli halinden çıkarak oldukça renkli bir hale bürünür.

Derginin ilk sayısının tarihi oldukça göndermeli: 1-15 Mayıs 1984. Söz konusu tarih hem 1 Mayıs Emek ve Dayanışma Bayramı'na hem de George Orwell'in *1984* (1949) isimli romanına referanslara sahiptir. Nitekim, derginin kapağında sekiz tanesi yukarıda, beş tanesi aşağıda olmak üzere toplam on üç adet domuz çizimi de yine Orwell'in *Hayvan Çiftliği* (1945) isimli meşhur romanına atıfta bulunur. Ortada "Orwell'i Unutturmayanlar" başlığı, altta da "Sağda ANAP Tartışması" başlıkları

Yeni Gündem, 1-15 Mayıs 1984.

bu ilk kapakta yerini alır. Dört yıllık yayın hayatının sonunda, Ocak 1988'de çıkarılan son sayının kapağında ise kafasındaki asker başlığını da delerek başını yere gömmüş bir devekuşuna rastlarız. 1988'de *Güler Yüzlü Olmanın Anahtarı* başlığıyla çıkan kapağın en üstüne "Hoşça kalın, İyi Yıllar" temennileri iliştirilir.

İlk sayının arka kapağında derginin amaç ve hedeflerinin yer aldığı bir tür manifesto yer alır. *Çağrı* başlığı atılan metin şöyle başlar: "*Yeni Gündem* bir haber dergisi değil. Basın dünyasında anlaşıldığı biçimiyle, yeni, atlatma ya da çarpıcı haberler vermek gibi bir taahhütte bulunmuyoruz okuyucularımıza. En azından şimdilik... Bu, 'haber'e erişemeyeceğimizden değil ama haberi ciddiye almamızdan." Daha sonrasında haberi ciddiye almaktan kastın ne olduğu açıklanır: "Haberin ciddi olması için, her şeyden önce haber kaynaklarının ve onları kullanan iletişim araçlarının kamuoyunu ciddiye alması gerekir. Kamuoyunu ciddiye almaksa, onun özgürce oluşmasına rıza göstermektir. Yani, kamuoyunun her konuda doğru bilgilendirilmesine razı olmak... Kırk yıla yaklaşan demokrasiyle yaşama çabamızdaki başarısızlıklarımızda, insanlarımıza gerçekleri olduğu gibi söylemeyi bir türlü içimize sindiremeyişimizin payı yok mu?"

Post-hakikat tartışmalarının ayyuka çıktığı 21. yüzyılın ilk çeyreğinde *Yeni Gündem*, bundan neredeyse 40 yıl önce sorduğu bu soruyla *gerçek* mefhumunun önemine yeniden dikkat çeker. Milenyum sonrası için de oldukça güncel olan *aldatma olmayan habere* olan özlem, belki hiçbir evrede 1980'lerin yasaklı dönemindeki kadar şiddetli olmamıştır. Bunu vurgulayan *Çağrı* metni şöyle devam eder: "*Yeni Gündem*'de, okuyucuya her sayıda yeni yeni haberler vermek yerine, haberlere konu olan olayları tartışmayı deneyeceğiz. Geçip giden haberlerin kaynağındaki gerçek ya da aldatmaca üzerinde insanlarımızı dosdoğru bilgilendirmenin, demokrasi mücadelesinin yeni aşamasında olan ülkemizde daha geçerli, daha gerekli bir habercilik olduğuna inanıyoruz."

Çağrı metninin son kısmında ise derginin amacına rastlıyoruz. Aşağıdaki pasajdan da anlaşılabileceği gibi derginin Arşimet noktası, demokratların *yeni gündem*lere dair görüşlerini açıkladığı bir nevi kamusal mekân haline gelme isteğidir:

> Böylesi bir bilgilendirme, her şeyden önce bir çağrıdır. Bu bilgilendirmenin zorunluluğuna inanan herkese yönelik bir çağrı... Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları, devletin kendilerinden beklediği "vatandaşlık ödevlerini" yerine getirirken devletten bazı taleplerde bulunma hakkına sahiptirler. Bunların en başındaysa bu ülkede olup bitenlerden ve bunların ne anlama geldiğinden en doğru biçimde bilgi sahibi olmaları gelmektedir. Bu bize göre, ülkemizde gerçek, sağlam ve kendi kendini koruyabilecek bir demokrasinin kökleşmesi için başlıca koşuldur. Onun için, haberlere konu olsun, olmasın; insanlarımızı, ül-

kemizi, doğrudan ya da dolaylı ilgilendiren her olayda, *Yeni Gündem*, görüş açıklayacak, düşünce geliştirecek ve bilgi üretecek bütün demokratlar için bir forum olmak istiyor. Amacımız bu!..

Derginin kadrosunda yer alan isimler, başta kurucusu ve Genel Yayın Yönetmeni Murat Belge olmak üzere, Jülide Ergüder, Turhan Ilgaz, Aydın Köymen, Ahmet İnsel ve Seyfettin Gürsel'dir. Teorik bağlamda İdris Küçükömer kuramsal yaklaşımı ile dergiye yön verirken Can Yücel'in kaleme aldığı denemelere rastlanır. Tanıl Bora, Taciser Belge, İlber Ortaylı, Baskın Oran, Serpil Bildirici, Kadri Gürsel, Göksel Karadağ, İsmail Kayhan, Erol Özkoray gibi isimler de haber ve yazılarıyla dergide yer bulur ancak her sayıda farklı yazar ve gazeteci isimleriyle karşılaşıldığından dolayı her isme burada yer vermek mümkün değildir.

Derginin *İçindekiler* kısmında sırasıyla şu başlıklara sıklıkla rastlarız: Kapakta yer alan konunun iç sayfalarda genişçe işlendiği kısım olan *Kapak*; içerisinde iç politika ve ülke meselelerine dair pek çok haber ve yazının yer aldığı *Türkiye*; toplumsal ve gündelik meselelerin ele alındığı *Toplum*; genellikle kanaat önderleri tarafından kaleme alınan yazıların derlendiği *Tartışma*; dış politika alanında çok çeşitli haberlerin yer aldığı *Dünyadan*; çağın sinema, edebiyat ve her tür sanatsal eser ve aktivitelerinin incelendiği *Kültür-Sanat*; futbolun yanı sıra tekvando ve sörf gibi tali görülen dalları da merkeze alan *Spor*. Hemen her sayıda yer alan bu başlıklara bazen *Çevre, Ekonomi, Basın, Deneme'den* gibi ekstra konuların da dahil olduğu görülür.

Yeni Gündem'e Dair Artı ve Eksi Kutuplar

Derginin kapakları bu yazının odaklandığı en temel bölümlerin başında geliyor. Zira kapakta yer alan konu, sayının da genel temasını oluşturuyor. Derginin adeta vitrini anlamına gelen kapaklara bütünsel bir şekilde bakarsak iki dönemi arasındaki ayrım, tasarım ve baskı kalitesi açısından da pekâlâ göze çarpar. İlk 41 nüshasında baskı kalitesi oldukça zayıftır, kapak mizanpajı tek renkli, yeknesak ve sade bir tasarımla kendisine yer bulur. İkinci dönem ise ilk dönemin aksine hem kuşekâğıdı kalitesine geçilir hem de kapaklar hiç olmadığı kadar renkli ve canlı bir şekilde tasarlanır. İçerik açısından her sayının dosya konusunun yer aldığı kapaktaki yazı ve görsellerin, sayının muhtevasına dair bir fragman olduğu söylenebilir. Buna rağmen derginin içeriğini salt kapak konusunun oluşturmadığını, içerikte ana temanın yanı sıra pek çok farklı konuya da yer verildiğini eklemek gerekir.

İlk dönemdeki 41 sayı ve ikinci dönemdeki 96 sayı olmak üzere toplamda 137 sayının dergi kapakları dosya konuları açısından kategorize edildiğinde, derginin

değindiği konuları görmemizde kolaylık sağlar. İlk dönemdeki 41 sayıda şu temalara neredeyse eşit oranda yer verilir: *Demokrasi, iktidar ANAP, sağ muhalefet* (özellikle Doğru Yol Partisi), *sol muhalefet*. Eşit şekilde ve çok sayıda dağılan bu konu başlıkları dışında daha az orana sahip olan *dış politika, darbeler* ve *sağlık*, dergide kendisine yer bulan diğer temaları oluşturur. İkinci dönemde ise tıpkı kapakların renk paleti gibi temaların da çeşitlendiği görülür. Bu dönemde dergiyi en çok domine eden tema *sol muhalefet* olurken ikinci sırada yeni bir tema olan *cezaevleri ve mahkûmlar* yer alır. Üçüncü sırada yine yeni bir kategori olan *azınlıklar* (Kürt, Yahudi, Çingene vs.) meselesi dosya konusu olarak ele alınır. Son ve dördüncü sıra ise *iktidar ANAP, darbeler, demokrasi* ve *kadın hakları* (ve LBGTİ+) konuları arasında eşit oranda dağılır. Dördüncü sıradaki her bir temaya dosya konularının 6-8 sayısının ayrıldığı düşünüldüğünde, bu temalara da oldukça geniş yer verildiği daha iyi anlaşılacaktır. Az sayıda yer alan diğer temalar ise *işçiler ve sendikal haklar* ile *sağlık* konuları hakkındadır.

Tüm bu kategorilere içeriğinde yer alan yazılarla birlikte daha diyalektik bir metodolojiyle yeniden eğildiğimizde, üç sonuca ulaşmamız kaçınılmazdır. Bunlardan ilki, özellikle ilk döneminde *Yeni Gündem*'in, iktidar partisi olan ANAP-Özal'dan daha çok Doğru Yol Partisi-Demirel'e yer ayırdığını görmek ilginçtir. Bunu salt niceliksel değil, niteliksel olarak da Demirel'in demokrasi anlayışını ön plana çıkararak gerçekleştirir. Örneğin 28. sayının (Ağustos 1985) kapak konusu olan ve bizzat Belge'nin gerçekleştirdiği röportajda Demirel, 1982 Anayasası'na ithafen "Anayasalar semavi, gökten inen metinler değildir," demektedir. Röportajın devamında paralel bir şekilde zamanın konjonktürünü eleştiren sözleriyle Demirel'in oldukça demokrat bir portresi çizilir. Yine derginin ikinci döneminin ilk sayısında (Mart 1986), bizzat Demirel tarafından kaleme alınan *12 Mart ve Demokrasi* başlıklı yazıda Demirel şöyle yazar:

> Gaye Türkiye'de hür ve demokrat idareyi kurmaktır. Bu istikamette çalışmayanların Türkiye'de siyasî ömrü yoktur. Gelin halkın hukukuna sahip çıkalım. Gelin hakka hukuka, adalete sahip çıkalım. Gelin gerçek demokrasiye, İnsan Hakları Beyannamesi'ne sahip çıkalım. Türk demokrasisini içinde bulunduğu sıkıntıdan kurtaralım. (...) Demokrasiyi aynı biçimde savunuyorlar diye sağ samimi sağ, sol gerçek sol olmaktan bir şey kaybetmezler. (....) Gerçek demokrasiyi savunanların bileği bükülemez. Dünyanın her yerinde, geçiş dönemlerinin sonunda bu dönemlerde eza cefa çekenler prestij kazanıyor, iktidara geliyor. Aslında iktidara gelenler kadrolar, kişiler değil ama demokrasi fikridir. Demokrasiye ters düşenleri demokrasi delip geçecektir.

Demirel'in *demokrasi kılıcıyla kuşanmış* bu hali, dergide istisnai bir durum olarak görülmemelidir. Derginin 87. sayısında (Eylül 1987), *DYP-DSP Koalisyonu* başlıklı yazısında Sabahattin Sakman, "... hürriyetin politik veçhesini isteyip ekonomik veçhesini –pazar ekonomisi: Yani sıkılmadan söyleyelim kapitalizm– reddetmek şizofrenisinin orijinal solla bir ilgisinin bulunmadığını anlatmanın" o günkü kargaşada zor olduğunu söyler. Sakman DSP'nin ve resmî solun devletçilik "hastalığından" kurtulduğunun emarelerini, partinin "pazar ekonomisi" kavramını kullanmaya başlamasından anlamaktadır. Yani ona göre bu bir gelişmedir. Yine "DYP'nin ANAP'tan daha fazla hürriyetçi-demokrat olduğu gerçeğini, bazıları son yedi yılda çektiklerine" atfetmektedir. Ona göre bu ne haksız bir durumdur: "1965-1971 Demirel hükümetleri döneminin, Türkiye tarihinin en hür ve demokratik günleri olduğunu cuntacılardan başka kimse inkâr edemez." Merkez sağ kanattaki Demirel-DYP'ye yapılan tüm bu *güzellemeler*in, tabiri caizse *denize düşenin yılana sarıldığı* bir saikle gerçekleştirildiği iddia edilebilir ancak yine de sol teamülde konumlanan bir yayın organı için bu temsilin çelişkili göründüğünün altı çizilmelidir.

Ulaştığımız ikinci sonuç, özellikle ikinci döneminde derginin azınlıklar meselesine ve kimlik politikalarına neredeyse iç politika kadar verdiği geniş yerdir. İktidar ANAP'ı 7-8 sayıda kapağına taşıyan dergi, kimlik politikalarına dair temalara ise totalde yaklaşık 20'den fazla sayısını ayırmıştır. Ulaşılan üçüncü sonuç, ikinciyle yakinen ilişkilidir. Buna göre sınıf analizleri ve emek-sermaye ilişkisi üzerine 137 sayıdan sadece 4 tanesi ayrılmıştır. Seksenli yılların şartları açısından bakıldığında, Marksizm ve sınıf temelli yaklaşımdan kimlik politikalarına doğru genel bir eğilim olduğu doğrudur ancak yine de "sol ve sosyalist" tandansta yer aldığını ifade eden böyle bir dergide sınıfsal tahakküm ilişkilerine bu denli az yer verilmesi düşündürücüdür. Birbiriyle göbekten bağlı olan bu üç sonuçtan çıkarılan ortak değerlendirme, *Yeni Gündem* dergisinin ekonomi politik yaklaşıma sahip sosyalist bir dergi olmaktan ziyade, kimlik politikalarına odaklanan liberal demokrat bir dergi çizgisine yakın oluşudur. Derginin uzlaşma ihtimalini piyasa temelli ekonomik yaklaşıma sahip olduğuna bakmaksızın "demokratik söylemlere" yaslanan herhangi bir partiye açık bir şekilde kurduğu söylenebilir. 31. sayıda (Ekim 1986) Murat Belge, *Kim Kaybetti?* başlıklı yazısında bu tespiti şöyle destekler: "Sağ ve sol kavramlarının kitleler katında çok da açık seçik oturmadığı toplumlarda geçiş yolu sağda ya da solda aranabiliyor. Önemli olan baskı döneminin antitezi izlenimi veren partinin seçilmesi." Ancak 1980 Darbesi öncesinde toplumu baskılayan politikaları bizatihi üretmiş olan aynı Demirel'in, darbe sonrasında "mağdur konuma düşürüldüğünde" giriştiği yukarıda da uzunca bahsedilen bu "demokrasi mücadelesi"nin kuşku götürür nitelikte olduğu ra-

hatlıkla söylenebilir ve tüm bunların dergi tarafından göz ardı edildiği iddia edilebilir. Kendisine has bu ideolojik konumlanış, derginin benimsediği çoğulcu demokrasi anlayışı ile uyumludur ve kendi içinde bir tutarlılık barındırır. Öte yandan bu konum, dergiyi pragmatik bir biçimde *söylemlerinde* demokratikleşmeye müracaat eden sağ cenahtan bir partiyle uzlaşmaya açık hale getirir. Keza, derginin Genel Yayın Yönetmeni Murat Belge, yıllar sonra benzer *demokratik vaatlerle* sahneye çıkan muhafazakâr bir sağ parti olan AKP'nin getirdiği referanduma da *yetmez ama evet* diyecektir.

Her sayıda yer alan demirbaş kısımlardan biri de Genel Yayın Yönetmeni Murat Belge'nin kaleme aldığı köşe yazılarıdır. Genellikle kapaktaki dosya konularıyla ilişkili bir şekilde gündemin hararetli konularına değinen Belge'nin yazılarının leitmotifi *demokrasi* şemsiye kavramı altında sivil toplum, yasakların kaldırılması ve uzlaşma gibi bir dizi kavram setidir. Toplumsal tabular ve yasaklar, disiplin, özgürlükler, muhafazakârlık ve kültüre dair pek çok gündelik meseleyi yazılarında konu edinir. Napolyon Bonapart'ın savaşı kazanmak için ihtiyaç duyulan şey için "Para, para, para," demesi gibi, Belge de çoğu yazısında, ülkenin selameti için "Demokrasi, demokrasi, demokrasi," demektedir. Belge'nin gözüyle 1980'lerde en fazla ihtiyaç duyulan kavram demokrasi gibi görünmektedir. 19. sayıda (Temmuz 1986) *Demokrasi* başlıklı yazısında şöyle der:

> Çünkü demokrasi, bir sosyalistin sosyalizm mücadelesi yapmak için ihtiyaç duyduğu bir araç değildir. Elbette ki bir sosyalistin erişmeye çalıştığı hedeflerin tümünü de kapsamaz demokrasi ama bu hedeflere ulaşmak için kurduğu ve kurmak zorunda olduğu ilişki biçimidir. Bu anlamda sosyalist için demokrasi araç değil ama işini yaparken solumak zorunda olduğu oksijen gibi bir şeydir.

Doğu meselesi, türban yasağı, din hususu... Belge, değindiği konularda yazılarını genellikle "Solun ve sosyalistlerin üzerinde düşünmesi-tartışması gereken bir konu," diyerek bitirir. 12 Eylül rejiminin yukarıdan aşağıya dernek ve sendika gibi tüm bileşenleri budadığını, toplumda apolitikleşmenin var olduğunu, devlet tarafından doğru bilgilendirmenin yapılmadığını, tartışılması gereken konuların tartışılmadığını sık sık vurgular. Zaman zaman ironik bir dile kayar, örneğin dikta rejiminin kendisini "huzur ve güven ortamı sağlayan" özne olarak gören açıklamalar yapmasını imalarla eleştirir. Bülent Ersoy'dan Alevilere kadar üzerine yazdığı her konunun muhakkak demokrasi ve özgürlükler çerçevesinde ele alındığı görülür. Derginin ismiyle oldukça uyumlu bir köşeye sahiptir Belge. Sürekli *yeni*yi arar ve *gündem* oluşturmaya çalışır, özellikle de kendisini dahil ettiği *sosyalist* cenah için yapar bunu.

Bununla birlikte Belge, sol-sosyalist cenahı ve özellikle onun marazlarını büyük oranda Kemalizm orijininde değerlendiriyor gibi görünmektedir. Zira genellikle Türkiye solundan dem vurup ona bir eleştiri getirdiğinde seçkincilik ve tepeden inmecilikle paralel şekilde Kemalizm imasında bulunur. Sözgelimi 43. sayıda (Ocak 1987) yer alan *Tabularımız* başlıklı yazıya göre, "... yeni cumhuriyet otoritesi kendi hedefleri doğrultusunda 'bunlar sevilecektir' dedikleri ve 'bunlar kötüdür sevilmeyecektir' dedikleri hakkında, verilen emir dışında bir tavır geliştirme imkânını" yaratmamıştır. Seçkinciliğe olan bu tutumuyla paralel olarak o evre için oldukça erken bir tespit olsa da yazılarında seçkincilik karşıtlığı minvalinde *popülist* bir mücadeleyi desteklediğinin emarelerini okumak mümkündür. Örneğin 21. sayıda (Ağustos 1986) *Radikallik* başlıklı yazısında "Sosyalist, kitlelerle birlikte yürümeye öncelik vermiş kişidir" ve "Sosyalist için doğru, toplumsallaştığı ölçüde değer kazanır" gibi yaklaşımlara sahiptir. "Yeni cumhuriyet otoritesi", "İttihat ve Terakki'nin muhafazakârlığı" minvalindeki eleştiriler ile "halkın iradesine" mütemadiyen yaptığı vurgu, söylemlerde halkın düzeyine inilmesi talepleri; sayılanların hepsinin ortak okuması, solda popülizmi işe koşma arzusunun *arketipleri* olarak değerlendirilebilir.

Argümanlarına genel olarak bakıldığında, diğer sol-sosyalist yazarların altını çizdiği *sınıfsız ve sömürüsüz dünya* talebinden farklı bir şekilde, fikirlerin özgürce ifade edilmesi talebinin daha fazla öne çıktığı söylenebilir. Bu durum, dönemin özgül şartlarından dolayı bir parça tutarlılık kazansa dahi yine de *sol ve sosyalist* cenahta konumlandığını sık sık dile getiren bir söylem ile tam örtüşmediği söylenebilir. Yürüttüğü mücadelenin nüvesinde özel mülkiyet meselesi, sınıfsız toplum, emek ve sermaye ilişkisi gibi konulardan ziyade, devletin sivil toplumdan azade olma mecburiyeti vardır. Saraçoğlu ve Akdeniz'e göre "1980 öncesi Türkiye solunun diğer varyantlarının aksine, *Yeni Gündem* dergisi, Türkiye kapitalizmini emek-sermaye, emperyalizm-yurtseverlik eksenleri üzerinden değil, devlet-toplum, devlet-birey ikilikleri merceğinden" okur. Dönemin sol yayınları arasındaki bu istisnai tutumu, 2011 yılında *Yeni Gündem* dergisi üzerine gerçekleştirilen bir röportajda Belge şöyle tarif eder:

> *Yeni Gündem* bütün Türkiye'ye hitap etmeye çalışan bir dergiydi. Tabii onlar arasında gene solda olan. Şimdi bunu yapmak mizanpajına kadar farklı bir tutum, farklı bir yaklaşım gerektiriyor. Solcular böyle tabloid dergiler çıkarırlardı, kuvvetli pazuları olan, elinde İngiliz anahtarı tutan proleterler çizerlerdi. Solun illa böyle yapması gerekir mi, şart mı? Olmayabilir... Onun için bir kere, biz solcularız ama bir dergiyi çıkarmak için dergiyi çıkarırken de bizimle aynı fikirde olmayan insanlarla çalışabilmeliyiz ki bu geniş yelpazeye sesle-

nebilme potansiyelini elimizde tutalım... İngiliz anahtarlı işçiyi yaptığım zaman o potansiyeli baştan reddetmiş, istememiş oluyorum. Tabii o zaman demin de söylediğim gibi başkalarını davet eden bir dergi, solcu olmayan birilerini de davet eden bir dergi ortaya çıkıyor.

Görülebileceği gibi, mevcut sol tandanslı yayınlardan ayrıksı bir yerde durmaya çalışan ve toplumun tamamına hitap etme gayesinde olan derginin kendine mahsus bu duruşu, çalışmanın temel taşı olan dikotomik temaya da oldukça uygun düşer. Bir yandan çokseslilik adına dikkat çekici olan bu konumun, öte yandan yukarıda da değinildiği gibi, bazı politik manevralarda kritik handikaplara yol açabileceği de açıktır.

Ele aldığımız bu hususla ilişkili olarak dergide dikkate şayan olan en önemli nokta, sağ ya da sol fark etmeksizin her cenahtan insanın dergiye gerek köşe yazabiliyor gerekse röportaj verebiliyor olmasıdır. Dönemin iktidarı ANAP Genel Başkan Yardımcısı Mustafa Taşar'ın röportajlarına, yine sağ kanattan Doğru Yol Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel, sol fraksiyondan Türkiye İşçi Partisi Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar ve CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit'in bizzat kaleme aldıkları köşe yazılarına rastlanır. Bu politik figürlerin yanı sıra çağın önemli ekonomistlerine, Uğur Mumcu gibi muhalif gazetecilerden Dinç Bilgin gibi medya patronlarına, Ahmet Kaya gibi protest müzisyenlerden Milan Kundera gibi dünyaca ünlü yazarlara kadar çok geniş yelpazede ismin ilk elden yazılarına ve röportajlarına yer verildiği rahatlıkla gözlenebilir. 21. yüzyılın ilk çeyreğinin Türkiye'sinde neredeyse imkânsız olan bu ideolojik çeşitlilik ve çoğulculuk hali, "yasaklı" olmasıyla meşhur 80'ler dönemi için oldukça benzer radikallikte bir durum teşkil ediyor olmalı.

Kadın hakları ve feminizmin dergideki izdüşümüne ayrı bir paragraf açmak, meselenin hakkını verme açısından doğru olacaktır. Şirin Tekeli'ye göre "Yeni kadın hareketi ya da feminist hareketin ikinci dalgası, Türkiye'de, Batılı ülkelere göre 10 yıllık bir gecikmeyle de olsa 1980'lerin başında ortaya çıkar." Kadın hareketi açısından ciddi bir ivme kazanan bu yıllarda kadının toplumsal konumu, derginin kapaklarında da sıkça ve oldukça cesur içeriklerle kendisine yer bulur. Örneğin Eylül 1987'de yayımlanan 81. sayıda, fuhuş sektöründe çalışan 70 kadınla bizzat yapılan bir araştırmaya, oldukça farklı boyutlarıyla birlikte dergide 10 sayfalık yer ayrılır. Seks işçisi kadınların hayat hikâyelerinden sosyoekonomik düzeylerine, eğitimlerinden aile yapılarına kadar kapsamlı araştırma sonuçları, yapılmış başka akademik çalışmalarla ilişkilendirilerek ele alınır. Pek çok örnek arasından bir başkası olan 84. sayıda (Ekim 1987) "2. sınıf vatandaşlığa son: Türkiye kadını keşfediyor" teması mevcuttur. Kadın haklarına ayrılan yaklaşık 8-10

sayılık dosya konusu ve konuyu ele alış şekline bakılarak derginin bu konuda hassasiyet gösterdiği söylenebilir.

Sonuç yerine *Yeni Gündem* dergisi üzerine söylenebilecek olanlar, en kritik özelliğinin, askerî rejimin susturduğu toplumsal ve politik ortamda –zaman zaman temsilde problemli yönleri bulunsa da– her cenahtan ismin düşüncelerini duyurmasına alan açması ve kararı okuyucuların kendisine bırakmış olmasıdır. Derginin olmazsa olmazı olan demokrasi talebine, bu şekilde hem teorik hem de pratik etkide bulunduğu söylenebilir. Çağın toplumsal nabzını tuttuğu, erkeklik ve kadınlık gibi o zamanın Türkiye'si için yeni kavram ve düşünüşleri ayrıntılarıyla işlediği, seksenlerin konuşulmaya imtina edilen Kürt sorunu, Aleviler, Yahudiler gibi azınlıklarına yer verdiği gözlenebilir. Derginin seksenli yılların dikotomisini içerisinde taşıyan, dönemin sağ ve sol *cereyanları* arasında kendisinin de zaman zaman ayrı uçlara savrulmuş bir yayın organı olduğu söylenebilir. Bu şekilde seksenlerin *zeitgeist*'ini dolaysız yansıtan *Yeni Gündem*, nevi şahsına münhasır konumu ile zamanın özgün dergilerinden biri olarak tarihte yerini almaktadır.

Seksenli Yıllarda Kamu Yönetimi

NURAY ERTÜRK-KESKİN

Seksenli yıllarda kamu yönetimi tek bir kavram ekseninde açıklanabilir: *Yeniden yapılanma.* Kapitalist ülkelerin '70'lerin ortalarında yaşadığı kriz sonrasında, '80'lerde sermayenin dünya genelinde yeniden yapılanması, neoliberal politikalar eşliğinde özelleştirmeleri, sosyal politikaların gerilemesini, sermayenin yeni kâr alanları arayışını getirmiştir. Kamu kesiminin genişlemesine karşı çıkıp devletin küçültülmesinden yana görüşlerin '80'den itibaren yoğunlaştığı görülür. Bu görüşler özellikle ABD ve İngiltere'de liberal-muhafazakâr hükümetlerin resmî politikası haline gelmiştir. Politikanın üç hedefi vardır: kamu kesiminin daraltılması, devletin rolünün yeniden tanımlanması ve özel sektörün işletmecilik yöntemlerinin kabulü. Türkiye'de yaşanan dönüşümler dünya genelinde yaşanan dönüşümlerden bağımsız değildir, aksine bu dönüşümlerle belirlenmiştir.

Türkiye'de 24 Ocak Kararları'yla yürürlüğe giren ve 12 Eylül rejiminin sağladığı uygun koşullar sayesinde ilerletilen neoliberal program, toplumsal muhalefetin susturulduğu ve bürokraside alternatif bir kanadın kurumsallaştırıldığı 1980-1986 yıllarında uygulamaya geçirilmiştir. Türkiye'nin 1979-1985 döneminde IMF ile imzaladığı üç stand-by anlaşması sunduğu istikrar önlemleriyle zemini uygun hale getirmiş, DB ise 1980-1988 yılları arasında açtığı beş yapısal uyarlama kredisi (Structural Adjustment Loan-SAL) ve dört sektörel uyarlama kredisiyle kamu yönetiminde değişme sürecini inşa etmiştir.

Ekonomik krizin üstüne siyasî ortamın giderek bozulması neticesinde Türkiye'de yetmişli yıllar fiilî bir iç savaş ortamında sona ermişti. 1979 yılı sonuna doğru ara seçimlerdeki yenilgi üzerine Ecevit istifa ederek hüküme-

ti Demirel'e devretti. Demirel, yeni bir istikrar programı hazırlama görevini önce başbakanlık müsteşarlığına, Ağustos 1980'de başbakan yardımcılığına getirdiği Turgut Özal'a verdi. Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası (MESS) ve Sabancı Holding'in yöneticisi olarak yerli sermaye çevrelerinin ve DB bağlantılarıyla uluslararası sermayenin güvenini kazanmış özellikleriyle Turgut Özal, seksenli yıllar boyunca (başbakanlık müsteşarı, başbakan yardımcısı ve devlet bakanı, ANAP genel başkanı ve başbakan olarak) kamu politikalarının belirlenmesinde başrolü oynamıştır. 12 Eylül dönemi, 6 Kasım 1983 tarihinde genel seçimlerin yapılmasıyla sona ermiştir. Böylece 24 Ocak 1980 tarihinde yürürlüğe giren neoliberal program ile 12 Eylül rejiminin benimsediği hedefler ve uyguladığı politikalar, ANAP iktidarı döneminde de sürdürülmüştür.

Kamu Yönetimini Yeniden Düzenleme

Askerî müdahaleden sonra 21 Eylül 1980 tarihinde MGK tarafından işbaşına getirilen Bülend Ulusu (44.) hükümeti, son on beş yılın deneyimlerinden yararlanarak çok kısa bir süre içerisinde çeşitli düzenlemeler yapmıştır. Başbakan 27 Eylül 1980 tarihinde TBMM'de hükümet programını sunuş konuşmasında kamu yönetiminin o günkü görünümünü şu sözlerle tarif etmiştir:

> Türk idare yapısı, yeniliklere ve ihtiyaçlara ayak uyduramayarak eskimiş, ekonomik ve sosyal gelişmelerin gerisinde kalmıştır. [K]amu yönetiminde, aşırı merkeziyetçilik, görev, yetki ve sorumlulukların dağılımında dengesizlik, normalin çok üstünde istihdam, atıl kapasite, verimsizlik, lüzumsuz formalite ve kırtasiyecilik hastalıkları meydana gelmiştir. Türkiye'nin kalkınmasını engelleyen en önemli faktör, Türk idaresinin bu hastalıklarıdır. Bu tabloya anarşik ortam eklenince, idare toplumun güven ve huzurunu sağlamada yetersiz kalmıştır.

Programda "En kısa zamanda kamu hizmetlerinin görülmesindeki aksamalar giderilecek; basit, sade ve pratik yöntemler geliştirilerek uygulamaya konulacaktır," denilmektedir. Bu doğrultudaki ilk çalışmalar 1980 yılı ekim ayında başlamış ve MGK Genel Sekreterliği'nce (MGKGS) oluşturulan bir komisyonca *Kamu Personel Problemleri Yöneylem Araştırması* gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma üç temel konuyu kapsamıştır: genel istihdam, personel rejimi ve kamu yönetiminin yeniden düzenlenmesi. Araştırma sonunda hazırlanan üç rapor hem MGK'ye hem de hükümete sunulmuştur. Aynı dönemde 26 Ağustos 1982 tarihinde bir Kamu Yönetimi Komisyonu kurulmuş, TODAİE, üniversiteler, idare ve özel sektörden konuyla ilgili bilgi ve deneyimi bulunan uzmanlardan oluşan komisyon çalışmalarını Devlet Baka-

nı ve Başbakan Yardımcısı Turgut Özal başkanlığında altı bakandan oluşan bir kurula bağlı olarak yürütmüştür. Komisyon çalışmaları sonunda çerçeve niteliğinde çok sayıda KHK tasarısı taslakları hazırlanarak hükümete sunulmuştur.

12 Eylül 1980'den sonra yeniden başlatılan *Türk Kamu Yönetimini Yeniden Düzenleme Çalışmaları*, genel seçimlerin yapıldığı 6 Kasım 1983 tarihine kadar sürdürülmüş, çalışmalar hem merkezî yönetim hem de yerel yönetim birimlerini içeren geniş bir çerçeve içinde gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde gerçekleştirilen en önemli düzenleme kuşkusuz yeni anayasanın hazırlanmasıdır. Genel seçimlerin yapılması ile işbaşına gelen Turgut Özal hükümetinin düzenlemelerinin pek çoğu, bu dönemde atılmış olan bazı önemli adımların bir devamı olmuştur.

Seksenden sonra kurulmuş olan hükümetler ve yürütülen yeniden düzenleme çalışmalarının hızlı, etkili ve verimli bir idarenin kuruluşunu amaçladığı görülmektedir. Örneğin, 1983 yılında kurulan hükümetin programında bu amaç, "Devlet müesseselerinin kuruluşunda, işleyişinde temel prensip işlemlerin müessir, süratli ve verimli bir şekilde yürütülmesidir. Bunun için sistemin açık, basit ve kolay anlaşılır olması şarttır," denilerek ifade edilmiştir. 1982 yılında çıkarılan 2680 sayılı *Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Kuruluş, Görev ve Yetkilerinin Yeniden Düzenlenmesi İle İlgili Yetki Kanunu'nda* "Kamu hizmetlerinin düzenli, süratli, verimli ve ekonomik bir şekilde yürütülmesi" amaç olarak belirtilmektedir. Bu kapsamda Bakanlar Kurulu'na KHK çıkarma yetkisi veren 2 Şubat 1984 tarih ve 2977 sayılı *İdari Usul ve İşlemlerin Yeniden Düzenlenmesi İle İlgili Yetki Kanunu* çıkarılmıştır. Bu yetkinin süresi daha sonraki yıllarda iki kez uzatılmıştır.

Seksenli yıllarda kamu yönetiminde yeniden düzenleme çalışmalarının hukuksal özelliği, bunların yasa yapma yoluyla değil; KHK'lerle gerçekleştirilmiş olmasıdır. Öncelikli ve ivedi konularla sınırlı yetkiye dayanan KHK uygulaması, yeni anayasanın Bakanlar Kurulu'nun KHK çıkarma yetkisinin sınırlarını büyük ölçüde genişletmiş olmasının da etkisiyle yaygınlaştırılmış, yetki yasalarının süreleri uzatılarak istisnai olan yetki genelleştirilmiştir. 1982-1990 yılları arasında dokuz yetki kanunu ve bu kanunlara dayalı olarak toplam 305 KHK çıkarılmıştır. Bunlar içinde altı yetki kanunu ve 261 KHK doğrudan kamu yönetimi ile ilgilidir. Bu KHK'lerin üç alana odaklandığı görülmektedir: Kamu yönetiminin kurumsal yapısı (108 KHK), personel rejimi (121 KHK) ve yönetsel usullerin düzenlenmesi (32 KHK). 1991 yılında yayımlanan *Kamu Yönetimi Araştırması Genel Raporu*'nda KHK uygulamasının zaman zaman anayasal sınırları zorlayan bir araca dönüştüğüne dikkat çekilmektedir.

Önce Üniversite

12 Eylül'de askerî müdahaleyi yapan kadrolar için üniversite "...tüm kötülüklerin kaynağı, ders verilip uslandırılması gereken" bir kurumdu. Bu dönemde Kenan Evren'in *Le Figaro* gazetesine verdiği beyanat şöyledir: "12 Eylül'den evvel bir anarşi ve terör arenası haline getirilmiş olan üniversitelerimizi ve okullarımızı, gerçek anlamda eğitim müesseseleri haline getirme yolunda tedbirler alınmıştır..." Anayasa kabul edilmeden bir yıl önce, ülkedeki tüm yükseköğretim kurumları üniversiteler bünyesinde toplanarak bunların genel yönetim ve denetim yetkisi 4 Kasım 1981 tarih ve 2547 sayılı *Yükseköğretim Kanunu*'yla Yükseköğretim Kurulu'na verilmiştir. Bu kanunla beraber Milli Eğitim Bakanlığı'nın yükseköğretim alanındaki görev ve yetkisi sona ermiştir. Kanunun geçici 1. maddesiyle tüm üniversite rektörlerinin görev süresinin 31 Temmuz 1982 tarihi itibarıyla sona ermesi hükme bağlanmıştır. Bu tarihte üniversite sayısı 19'dur.

Yükseköğretim sistemini yeniden düzenleme süreci, o tarihe kadar Türkiye'de siyasî gerekçelerle uygulanan en geniş tasfiyeyi de beraberinde getirmiştir. 1971 tarihli 1402 sayılı *Sıkıyönetim Kanunu*'nun ikinci maddesi 1983 yılında sıkıyönetim komutanlığınca değiştirilerek, akademik personelden, devlet memuruna kadar kamuda çalışan birçok kişinin görevine son verilmiştir. Genelkurmay Başkanlığı'nın açıklamalarına göre toplam 4891 kamu personeli görevden alınmış ve 38 profesör, 25 doçent, 10 yardımcı doçent 1402'lik olmuştur. Üniversiteler personel yokluğu nedeniyle bu yasa yüzünden zor duruma düşmüştür. Ancak 1402'lik olmak istemediğinden bizzat istifa yolunu seçenler dahil edildiğinde kadro dışı bırakılanların toplam sayısının 20 bin civarında olduğu öne sürülmektedir.

Yürütmenin Güçlendirilmesi

1982 Anayasası'nda yürütme organının yapısal ve işlevsel önemi hakkındaki anlayış değişikliğine ilave olarak yasama ve yargı organlarına karşı da güçlendirilmiş olduğunu görüyoruz. Anayasa *güçlü yürütme* yaklaşımı doğrultusunda cumhurbaşkanlığını yürütme sisteminin yine *sorumsuz* ama *güçlü* bir parçası yapmış, cumhurbaşkanının meclis dışından seçimini öngörerek parlamenter sistemi güçlendiren özelliklerden birini ortadan kaldırmıştır. Darbenin lideri Kenan Evren, yeni anayasayı resmen tanıtma programı gereğince 1 Kasım 1982'de İzmir'de yaptığı konuşma sırasında 1982 Anayasası'nda yürütme organının neden güçlendirildiğini şu sözlerle açıklamıştır:

> Hele, devletin ve günlük hayatın bütün yükünü sırtında taşıyan yürütmenin, arz ettiği bütün ehemmiyetine rağmen, arka plana itilmiş ve işlemez hale gelmiş olması, 1961 Anayasası'nın belki de en büyük ve tashih kabul etmez zaafını teşkil etmiştir.

Yeni sistem içerisinde başbakan önemli bir pozisyon kazanmış, Başbakanlık uygulayıcı bir bakanlık gibi yetkilere sahip kılınmıştır. Örneğin, kolektif siyasî sorumluluğa sahip bulunan Bakanlar Kurulu'nun başkanı olarak bakanlıklar arasında işbirliğini sağlayan, hükümetin genel siyasetinin yürütülmesini gözeten başbakana karşı, her bakan ayrı ayrı sorumlu tutulmuştur. Artık başbakan, sadece "bakanlıklar arasında işbirliğini sağlayan", bunun için de bakanlara telkin ve tavsiyelerde bulunan, anlaşmazlık belirdiğinde fazla bir etkinlik gösteremeyen bir orkestra şefi değil; bakanların görevlerinin Anayasa ve kanunlara uygun olarak yerine getirilmesini gözetmek ve düzeltici önlemleri almakla yükümlü olan, bakanlara direktif ve talimat verebilen, bakanların işlem ve eylemlerinden dolayı kendilerine hesap sorabilen, sonuçta sorumlu tutup cumhurbaşkanına önermek suretiyle görevlerine son verdirebilen aktif bir lider durumuna yükselmiştir.

Anayasa Mahkemesi Tetkik Hâkimi ve Danıştay Savcısı Muammer Oytan, Eylül 1984'te *Türk İdare Dergisi*'nde yayımlanan yazısında yürütme organının güçlendirilme nedenlerini yetmişli yılların siyasal ortamına bağlamaktadır:

> Ülkemizde istikrarlı ve güçlü bir yürütme organının yönetimi yerine çeşitli akımların parlamentoda temsilini [sağlayan] nisbi temsil sistemi, istikrarsız ve zayıf koalisyon hükümetleri devrini başlatmış; bu ortamın getirdiği ve teşvik ettiği milletvekili transferi yolu ile hükümetler düşürülüp kurulması olağan bir moda halini almıştır. Bu durumdan... çözüm bekleyen ekonomik ve sosyal sorunlarının çözümsüz kalarak... olumsuz yönde etkilendikleri bilinen bir gerçektir. Bu nedenle 1982 Anayasası'nda... yürütme organının güçlendirilmesine, devlet otoritesinin zaafa uğratılmasını önleyecek yetkilerle donatılmasına özel bir ilgi ve özen gösterilmiştir.

Anayasa'nın cumhurbaşkanı ve başbakana verdiği yetkilerle beraber kurguladığı güçlü yürütme yapısı, "bürokraside tek adam ilkesi" biçiminde tanımlanabilecek bir çerçevede tüm kamu kurumlarının yönetim yapılarına yansıtılmıştır. Bürokraside yetki, kurullardan kurulun başındaki yöneticiye aktarılmış; rektör-dekan seçimi cumhurbaşkanı ve cumhurbaşkanının seçtiği YÖK'te toplanmış; büyükşehir belediyesi modelinde belediye başkanı meclislerin üzerinde konumlandırılmış; KİT'lerde yetki hükümetin bir parçası olan Yüksek Planlama Kurulu'na ve KİT genel müdürlerine verilmiştir.

CUMHURBAŞKANLIĞI TEŞKİLATINDA İKİ YENİ KURUM

Cumhurbaşkanlığı Konseyi

Seksenli yıllarda Cumhurbaşkanlığı teşkilatı bünyesinde Cumhuriyet tarihinde yalnızca bir kez uygulanmış bir kurum vardır: *Cumhurbaşkanlığı Konseyi*. 12 Eylül Darbesi'ne başkanlık yapan devlet başkanıyla Millî Güvenlik Konseyi'ni oluşturan kuvvet komutanları, 1982 Anayasası'na yerleştirilen geçici 2. madde doğrultusunda konumlarını 1989 yılına kadar korumuşlardır. Bu maddeye göre ilk genel seçimler yapıldıktan sonra altı yıl süreyle, darbe döneminin *devlet başkanı* cumhurbaşkanı sıfatıyla, Millî Güvenlik Konseyi üyeleri ise *Cumhurbaşkanlığı Konseyi* unvanıyla görevde kalacaklardır. Sürenin bitiminde konseyin varlığı kendiliğinden sona ermiştir.

Devlet Denetleme Kurulu

Cumhurbaşkanlığı teşkilatı bünyesinde faaliyet gösteren Devlet Denetleme Kurulu 1981 yılında kurulmuştur. Cumhurbaşkanının "...yönetimin hukuka uygun, düzenli, verimli çalışmasını ve geliştirilmesini" sağlaması için kurulan bu kurul, silahlı kuvvetler ile yargı organları hariç, tüm kurum ve kuruluşlarda, meslek odalarında, vakıflarda, kamuya yararlı derneklerde denetleme yapma yetkisine sahiptir. Üyeleri doğrudan cumhurbaşkanı tarafından atanan Devlet Denetleme Kurulu, cumhurbaşkanına hükümet karşısında yasaları geri çevirme ve Anayasa Mahkemesi denetimine sokmaya ek olarak denetim aracılığıyla bir ağırlık merkezi olma özelliği kazandırmaktadır.

Bakanlık ve Başbakanlık Teşkilatının Yenilenmesi

Yeni hükümeti oluşturan bakanlıkların listesi 14 Aralık 1983 tarih ve 18251 sayılı *Resmî Gazete*'nin mükerrer sayısında yer almıştır. Bakanlıklar, 17 Haziran 1982 tarih ve 2680 sayılı Yetki Kanunu'na dayanılarak çıkarılan 174 sayılı *Bakanlıkların Kuruluş ve Görev Esasları Hakkında Kanun Hükmünde Kararname* kapsamında yeni bir örgütlenmeye kavuşturulmuştur. Buna göre yeni kabinede bakanlık sayısı 14'tür. Devlet bakanlığı sayısı da başbakanın teklifi ve cumhurbaşkanının onayı ile 7 olarak belirlenmiştir. Böylece Bakanlar Kurulu başbakan dahil 22 üyeden oluşan bir yapıya kavuşmuştur. 174 sayılı kararname, 27 Eylül 1984 tarihli ve 3046 sayılı *Bakanlıkların Kuruluş ve Görev Esasları Hakkındaki Kanun*'un temelini oluşturmuştur. Millî Savunma Bakanlığı dışında bütün bakanlıkları kapsayan 3046 sayılı Kanun'un amacı "kamu hizmetlerinin düzenli, hızlı, etkili, verimli ve ekonomik olarak yürütülebilmesi için bakanlıkların kurulmasına; teşkilat, görev ve yetkilerine ilişkin

usul ve esasları düzenlemek"tir. Yasaya göre bakanlıklar, merkez teşkilatı ile gereksinmeye göre kurulan taşra ve yurtdışı teşkilatından, bağlı ve ilgili kuruluşlardan oluşmaktadır. 3046 sayılı Kanun; bakanlıklar arasında gözlenen iç örgütlenme, konum, görev ve yetki çeşitlenmelerine ve bu alandaki karmaşaya son vererek bu kuruluşlara bir çerçeve düzeni içinde tek bir yapı kazandırmayı amaçlamıştır. Bu kanunla yönetimi geliştirme hizmetleri görmek üzere Başbakanlık İdareyi Geliştirme Başkanlığı adıyla bir merkezî birim kurulması gerçekleştirilmiştir.

Çarşaf dergisi, sayı 50, 7 Aralık 1983.

1980-1983 yılları arasında yapılan reorganizasyon çalışmaları, ilk genel seçimlerin ardından 1984 yılında yasalaştırılarak yürürlüğe konulmuştur: 10 Ekim 1984 tarih ve 3056 sayılı *Başbakanlık Teşkilatı Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun*. 1980'li yılların başında tüm kamu yönetimi teşkilatı için benimsenmiş olan genel mantık, başbakanlık örgütü için de geçerli olmuştur. Buna göre başbakanlık; ana hizmet birimleri, danışma-denetim birimleri, yardımcı birimler mantığı içinde yeniden örgütlenmiştir. Bu yasa, başbakanlığın 1933 ve 1954'ten sonra topyekûn üçüncü yasal düzenlemesidir. Başbakan, Bakanlar Kurulu'nun başkanı, bakanlıkların ve başbakanlık teşkilatının en üst amiri olarak tanımlanmıştır. Başbakan, başbakan yardımcıları, devlet bakanları, danışmanlar ve müsteşar olmak üzere dört farklı grup tarafından desteklenmektedir. 1984 yılında başbakan yardımcısı sayısı ikiye yükseltilmiştir.

DİN İŞLERİ VE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

Din işlerinin yürütülmesinden sorumlu olan DİB, merkezî yönetim içinde yer alan, Başbakanlığa bağlı anayasal bir kuruluştur. 1988 yılı verilerine göre, Türkiye'deki cami sayısı 62.947'dir. Son yıllardaki gelişim durumuna bakıldığında; yılda ortalama %2,5'luk bir artışla, 1.500 cami hizmete girmektedir. Bunların bir bölümü merkezî yönetime (Vakıflar Genel Müdürlüğüne) önemli bir kesimi de köy tüzel kişilikleri ile dernek ve vakıf tüzel kişiliklerine aittir. Yapım teknikleri ve özellikleri açısından yeni camilere bakıldığında, bunların genellikle estetik mimari nitelikten yoksun ve belirli standartlara bağlı kalınmadan yapılmış oldukları

görülmektedir. Öte yandan, son yıllarda özellikle büyük kentlerde, apartman türü yapıların bodrum katlarında cami gibi kullanılan mescitlerin de ortaya çıktığı ve bunların sayısının hızla çoğalma eğilimi içinde olduğu anlaşılmaktadır. Aynı biçimde, bu tip mescitlere DİB tarafından kadro verilerek bunların kurumsallaştırılmasına çalışıldığı gözlenmektedir.

Kuran okuma, İslâm ahlâkı, İslâm dininin temel ilke ve gerekleri gibi konularda, yurttaşlara bir tür dinsel eğitim sağlamak amacıyla açılmasına başlanılan Kuran kurslarının sayısı, son onyıllık sürede gelişerek 1988-89 döneminde 4.715'e; bunlara devam eden öğrenci sayısı ise 156 bine ulaşmıştır. Bu noktada, Kuran kurslarının denetimlerinin MEB ile DİB'in işbirliği içinde yapılması gereğine karşın; anılan denetimin gerçek anlamda yapıldığını söylemek olanaklı değildir. Öte yandan, 1982 Anayasası ile ilk ve orta dereceli okullarda okutulması zorunlu dersler arasına alınan din kültürü ve ahlâk öğretimi konusunun, o dönemde Anayasa'da yer alma gerekçelerinden birisinin, bu dersin zorunlu kılınmasıyla birlikte Kuran kursları uygulamasına son verilmesi olduğu dikkate alındığında; son yıllarda bu kursların sayılarındaki artış eğilimi, anılan gerekçeyle tam bir çelişki oluşturmaktadır.

Din hizmetlerinin görülmesinde dernek ve vakıf türü tüzel kişiliklerin sayısında büyük artışlar yaşanmaktadır. Bunlar içinde, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) üzerinde ayrıca durulması gerekmektedir. Gerçekte TDV'nin kuruluş amacı ve bu amacı gerçekleştirmek üzere girişeceği etkinlikler incelendiğinde, bunların 633 sayılı Yasa'yla DİB'e verilen görevlerle hemen hemen aynı nitelikte olduğu anlaşılmaktadır. Bu amaç birliğinin bir sonucu olarak TDV, özellikle son onyıl içinde, DİB ile organik ilişkiler geliştirerek ve bu arada merkezî yönetim düzeyinde özellikle mali yönden alınan çeşitli koruma önlemleriyle ekonomik anlamda büyük bir güç kazanarak, DİB'le bir tür örgütsel bütünleşme sürecine girmiş görünmektedir.

Kaynak: *Kamu Yönetimi Araştırması Genel Raporu*, 1991.

Seksenli yıllarda Başbakanlık gerek bağlı ve ilgili kuruluşları gerekse üstlenmiş olduğu yetkiler nedeniyle ekonomik alanda anayasal konumuyla güç bağdaşır bir hizmet bakanlığı durumuna gelmiştir. *Kamu Araştırması Genel Raporu*'nda Başbakanlık'ın temel işlevlerine çekilmesi, ilgili kuruluşların ve özellikle KİT'lerin görev alanlarına ilişkin hizmet bakanlıklarıyla ilgilendirilmesi önerilmiştir.

Alternatif Bürokrasi

12 Eylül'den önce ekonomi yönetiminde 24 Ocak Kararları'nı yürürlüğe koymak üzere iki kurul oluşturulmuştur: ithalat-ihracat rejimini düzenleyecek Koordinasyon Kurulu, para ve maliye politikalarını belirleyecek Para ve Kredi Kurulu. Askerî yönetim döneminde Eylül 1981'de anılan iki ku-

rul tarafından alınan kararların siyasal içerik kazanmasına aracı olan Ekonomik İşler Yüksek Koordinasyon Kurulu devreye sokulmuştur. Birgül A. Güler, 1980-1983 arasında uygulanan kurul sisteminin genel bürokratik örgüt şemasını fiilen kırmanın bir aracı olarak iş gördüğüne dikkat çeker: " uluslararası mali merkezlerce öngörülen iktisadi-mali uyarlama, kamu yönetimi sisteminin mevcut bütünlüğü ihlal edilerek gerçekleştirilebilmiştir. Böylece yerleşik bürokratik yapıdan beslenebilecek her türlü direnç bir hamlede aşılmıştır." ANAP (45.) hükümeti iktidara geçtiği aynı ay içinde mevcut örgütlenmeyi kalıcı hale getirmiş, yapısal uyarlama politikalarının gerektirdiği kamu yönetimi sistemi örgütsel düzlemde yasallaştırılarak merkezî yönetim alanında çok sayıda değişiklik yapılmıştır. Bu değişiklikler arasında en önemlisi başbakanlığa bağlanan Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'nın kurulması olmuştur. Bu müsteşarlığın kuruluş amacı, ekonomi ve dış ticaret politikalarının saptanmasına yardımcı olmak ve bu politikalar çerçevesinde ilgili ekonomik faaliyetleri düzenlemek; uygulamak; uygulamayı izlemek ve geliştirmektir. IMF ve DB önerilerinin tek elden yürütülmesi işlevini üstlenen Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, bakanlıklarüstü yapısıyla Maliye Bakanlığı'nın ekonomi yönetimi üzerindeki tekel gücünü kırmış, Devlet Planlama Teşkilatı'nı ise planlama araçlarından yoksun bırakmıştır. Böylece uyarlanma politikalarının hızlı ve geleneksel bürokrasinin etkisinden uzakta gerçekleştirilebilmesi hedeflenmiştir.

Kamu Yönetimi Araştırması Genel Raporu'nda söz konusu müsteşarlık "ekonomi yönetimi açısından sakıncalı, yapay bir kuruluş" olarak değerlendirilmektedir: "Gerçekte Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı iki ayrı hizmet türünün hizmet bakanlıklarından ayrılarak birleştirilmeleriyle oluşturulmuş, yapay bir kuruluş görünümü taşımaktadır. Anılan müsteşarlık bu biçimiyle, ekonomi yönetiminin Başbakanlık'ta odaklaşmasını sağlamaya yönelik bir yaklaşımın ürünüdür. Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, ekonomi yönetimi açısından, daha önce de vurgulanmaya çalışıldığı gibi, sakıncalı bir yönetsel yapı ortaya koymaktadır."

Alternatif bürokrasiye bir başka örnek "...istikrarlı ve güvenilir kaynaklardan gelir sağlanması yoluyla birikimleri özendirerek, yaratacağı ek finansman kaynakları ile kamu yatırımlarını hızla gerçekleştirmek" gibi amaçlarla 1984 yılında kurulmuş olan Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı'dır (KOİB). Kısa sürede, büyük bir ağırlık kazanan ve ekonomi yönetiminin temel yapıtaşlarından birisi durumuna giren kuruluş, 1990 yılında KOİB ve Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ) olarak yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenlemeyle oluşturulan KOİ'nin ilgi ve hizmet alanı çok geniş bir çerçeveye yayılmıştır. Nitekim 414 sayılı kuruluş KHK'sine göre, KOİ'nin en önemli görev alanlarından birisini 3291 sayılı Yasa çerçevesinde KİT'le-

rin özelleştirilmesi oluşturmaktadır. *Kamu Yönetimi Araştırması Genel Raporu*'nda kurumun diğer görevleri şöyle sıralanmaktadır: "gelir ortaklığı ve hisse senetleri çıkarmak, işletme hakkı vermek, altyapı tesislerinin tarife ve ücretlerini saptamak, bu tesislerin bakım-onarım vb. harcamalarını ilgili fondan karşılama ilkelerini belirlemek, gelir ortaklığı ve hisse senetlerini satın almak, bunların yeniden satışını yapmak, yurtiçi ve yurtdışı kredi almak, iç ve dış tahviller ile menkul kıymetler çıkarılmasını sağlamak"

Alternatif bürokrasi, *prensler* olarak bilinen alternatif bürokrat tipini de beraberinde getirmiştir. Özel sektör deneyimi olan, ABD'de eğitim görmüş, DB gibi mali merkezlerde çalışmış bürokratlar, Türkiye'de kamu yönetiminde üst düzey yöneticilik görevlerine getirilmiştir. Karar mekanizmaları, kurumsallaşan alternatif bürokrasiye kaydırılırken mevcut bürokrasi etkisizleştirilmiştir.

Kamu Personel Rejimi

Kamu personel rejimindeki değişiklikler, dönemin başlıca özelliklerinden birisi olan KHK'lerle gerçekleştirilmiştir. KHK'lerle bir yandan genel kadro yapısında değişiklikler yapılırken bir yandan da meslek gruplarının ücretleri farklılaştırılmıştır. Öte yandan kamu yönetiminde istisnai bir istihdam türü olan sözleşmeli personel kullanımı yaygınlaştırılmıştır. Sözleşmeli personel istihdamı, KİT'lerde önce memur statüsünü, ardından işçi statüsünü eritmeye yönelik bir strateji olarak işlev görmüştür. Birgül A. Güler, KİT'lerde işçi statüsünün sağladığı sendikal haklardan ve memur statüsünün sağladığı genel güvence sisteminden yoksun personel yapısı oluşturularak özelleştirmenin önünün açıldığını belirtir: "Böylece kamu kesiminde yaygın ve hızlı bir sendikasızlaştırma sağlanabilecek, ücret/maaş düzeyi tek taraflı olarak serbestçe belirlenebilecek, işten çıkarma uygulamaları sözleşmelerin feshedilmesi ile kolayca sürdürülebilecektir." Statü değiştirme, 1985-1990 yılları arasında sözleşmeli personele memurların iki katı kadar ücret verilerek özendirilmiştir. *Sözleşmeli Personel Sorunu* başlıklı yazısında Fazıl Sağlam bu stratejinin işlevini şu sözlerle açıklar: "Bu düzen içinde pazarlık gücü olmayan, dolayısıyla yönetilmesi kolay bir personel oluşacak ve KİT'ler özelleştirilirken bu durum yeni maliklere ek yük getirmeyecektir."

Seksenli yıllar sona ererken *Amme İdaresi Dergisi*'nde yayımlanan *İktidar ve Kamu Yönetimi Bağlamında Kamu Yönetiminde Merkezileşme Olgusu* başlıklı makalede yazar Sait Güran, uygulamaları şu sözlerle eleştirmektedir:

olay, merkezîleşmeyi bile bir yana iten kişiselleşmeye sürekli kaymakta; kamu yönetiminin temel taşları sayılan kurum, kurul, kalıcılık, takdir yet-

kisi, kamu yararı, sebepli işlem, liyakat, kariyer, kişilik, güvence ve benzeri kavramlarla birlikte nitelikli kamu personeli de erimekte ya da devre dışı kalmaktadır."

Bölge Yönetimi Arayışları

27 Eylül 1980 tarihinde MGK'de okunan hükümet proramında, "idarenin yeniden düzenlenmesi" amacıyla alınacak önlemler arasında taşrada yeni bir örgütlenmeye gidilmesi de bulunmaktaydı. Hükümet programında, kamu yönetimindeki aşırı merkeziyetçilik yerine mülkî ve mahallî idarelerin yetkilerinin arttırılacağı belirtilmişti. Bunu sağlamak için de taşrada bölge örgütlenmesine gidileceği, bölge yönetimlerinin özellikle mali, iktisadi ve teknik konulardan başlayarak devlet hizmetlerinin işleyişini kolaylaştırıcı yetkilerle donatılacağı dile getirilmişti.

İdari Yargının Bölge Esasına Göre Örgütlenmesi

Bölgeselleşme politikasının ilk reform dalgası adli örgütlenmede gerçekleştirilmiş ve 6 Ocak 1982 tarihinde kabul edilen 2576 sayılı *Bölge İdare Mahkemeleri, İdare Mahkemeleri ve Vergi Mahkemelerinin Kuruluşu ve Görevleri Hakkında Kanun* ile bölge idare mahkemeleri kurulmuştur. 12 Eylül askerî yönetimi tarafından kabul edilen yasa gereğince altı ay içinde 22 ilde bölge idare mahkemeleri ve idare mahkemeleri 33 ilde (63 adet) vergi mahkemeleri faaliyete geçmiştir. Bu kanunla il ve ilçe idare kurullarının yargı yetkileri ile vergi itiraz ve temyiz komisyonları kaldırılmıştır. Böylece mülkî idarenin yarı yargısal işlevi sona ermiştir. Bu düzenlemeden sonra idare mahkemeleri idari yargı alanının genel görevli ilk derece mahkemesi olarak vergi mahkemeleri özel görevli ilk derece mahkemesi olarak görev yapmaya başlamıştır. Bölge idare mahkemeleri ise idare ve vergi mahkemelerinin tek hâkimle verdiği kararlara karşı yapılan itirazlar ile idare ve vergi mahkemeleri arasında çıkan görev-yetki uyuşmazlıklarını incelemek ve kesin karara bağlamakla görevlendirilmiştir.

Merkezî İdare Teşkilatı Olarak Bölge

1982 Anayasası'nın merkezî idarenin taşra teşkilatını düzenleyen 126. maddesinde, "...kamu hizmetlerinin görülmesinde verim ve uyum sağlamak amacıyla birden çok ili içine alan merkezî idare teşkilatı kurulabileceği" hükme bağlanmıştır. Anayasal hükme göre, bölge düzeyinde örgütlenme ancak yasa yoluyla, kamu hizmetlerinde verimi artırmak ve uyumu sağlamak ama-

cıyla gerçekleştirilebilecektir. 1982 Anayasası'na ilişkin görüşmelerde idareyi konu alan maddeler arasında, 1961 Anayasası'nda olduğu gibi, yalnızca bölge kuruluşlarını düzenleyen hüküm tartışmaya neden olmuştur. Birden fazla ili kapsayan kamu hizmetlerinin yürütülmesinde eşgüdümün gerekliliği nedeniyle bölge yönetimini savunanlara karşı, illerin üstünde yeni bir yönetsel örgütlenmeye yol açacak özellikler içeren bu hükmün Anayasa'ya girmesinin sakıncalı olduğu ileri sürülmüştür. Fevzi Uyguner, Türkiye'de bölgeciliğin son yıllarda oldukça yoğun bir biçimde geliştiğini ve dış güçlerin ülkeyi parçalamak amacı ile bu konuyu alabildiğine kullandıklarını belirtmiştir. Uyguner, gelecekte ülkenin parçalanmasına zemin hazırlayacak olan bu hükmün Anayasa Tasarısı'ndan çıkarılması gerektiğini savunmuştur. 1982 Anayasası'nın 126. maddesi, açık bir biçimde merkezî idarenin taşra teşkilatının asli biriminin il olduğunu vurgulamakta, oluşturulacak bölge teşkilatlarının ise hiçbir şekilde il üzerinde hiyerarşik bir kademe olarak kurulamayacaklarını göstermektedir. Bu anlamda 1982 Anayasası, 1921 (10. madde), 1924 (89. madde) ve 1961 (115. madde) anayasalarında da olduğu gibi, toprağa dayalı örgütlenmede il kademesini esas almıştır.

Bölge Valiliği Kararnamesi

1983 seçimlerinden önce, 12 Eylül askerî yönetimi biterken MGK Türkiye'yi sekiz bölgeye ayıran bir karar almıştır. 24 Haziran 1983 tarihinde çıkarılan 71 sayılı KHK ile "...kamu hizmetlerinin görülmesinde verim ve uyum sağlamak için birçok ili içine alan merkezî yönetim örgütlerinin kurulması" öngörülmüş ve bu örgüte bölge valiliği adı verilmiştir. İlleri gruplandırarak Erzurum, Diyarbakır, Adana, Kayseri, Ankara, Konya, İstanbul ve İzmir'de bölge valilikleri kuran KHK, iller üzerinde yeni bir mülkî kademe ve valiler üzerinde hiyerarşik bir otorite yaratmıştır. Bölge valiliği konusu, 1961 tarihli Merkezî Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi'nde ve 1971'de 12 Mart'ın ardından kurulan komisyonlarda da tartışılmıştır. Ancak her gündeme gelişinde, federal ayrılığa yol açar gerekçesiyle reddedilmişti.

Kararname bölge valisini "...devletin, hükümetin ve bakanların bölgedeki temsilcisi ve bunların idari ve siyasî yürütme organı" olarak tanımlamıştır. Yetki genişliği ilkesine göre yetkilendirilen bölge valisi, bölgede kamu hizmetlerinin verim ve uyum içinde yürütülmesine, güvenliğin, kamu düzeninin ve genel asayişin sağlanmasına, bölgenin kalkınma plan ve program hedef ve ilkeleri doğrultusunda ekonomik, sosyal ve kültürel yönlerden geliştirilmesine çalışmakla ve bölgede koordinasyon ve işbirliği ve denetleme hizmetlerini yerine getirmekle görevlidir." Bölge valilerine, kamu düzenini korumak amacıyla bölge kapsamındaki illerin valilerine emir ve

talimat verme yetkisi de tanınmıştır. *Resmî Gazete*'de yayımlandıktan sonra TBMM'ye sunulan kararname, 11 Temmuz 1984 tarihli Meclis oturumunda *Bölge Valiliği Hakkında 71 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin Reddine Dair 3036 sayılı Kanun*'la reddedilmiştir. Kararnamenin reddine ilişkin gerekçede, yetki genişliği ilkesine dayanarak illerin üstünde başka bir kademe kurulamayacağı söylenmiştir. Yirmi üç yıl sonra, 2 Mart 2007 tarihinde *Sabah* gazetesinde yayımlanan bir söyleşide öneriyi neden reddettiklerine ilişkin soruya Vehbi Dinçerler "Askerden kuşku duyduk... bu konu hükümette de partide de konuşuldu. Bu iyi niyetle konmuş olsa da 'Bunlar zaten ülkeyi bölmek için geldiler,' diye etiket yapıştırırlar düşüncesiyle kaldırdık," biçiminde yanıt vermiştir. Hasan Celal Güzel'in bu soruya yanıtı ise şöyledir: "Herkes üniter devlet diye itiraz edecekti." Dönemin tartışmalarını aktaran eski bakanlardan Oltan Sungurlu, Turgut Özal'ın da bölge valiliğine mesafeli yaklaştığını ve bölge sistemine geçişi henüz erken bulduğunu belirtmiştir.

TABLO 1
Bölge Valiliklerinin Merkezleri ve Kapsadıkları İller

No	*Bölge valiliği*	*Kapsadığı iller*
1	Erzurum	Erzurum, Ağrı, Artvin, Bingöl, Erzincan, Giresun, Ordu, Gümüşhane, Kars, Muş, Rize, Trabzon, Tunceli
2	Diyarbakır	Diyarbakır, Bitlis, Hakkâri, Mardin, Siirt, Urfa, Van
3	Adana	Adana, Adıyaman, Gaziantep, Hatay, İçel, Kahramanmaraş, Malatya
4	Ankara	Ankara, Amasya, Bolu, Çankırı, Çorum, Kastamonu, Samsun, Sinop, Zonguldak
5	Konya	Konya, Afyon, Kütahya, Eskişehir, Niğde
6	İstanbul	İstanbul, Tekirdağ, Kırklareli, Edirne, Çanakkale, Balıkesir, Bursa, Bilecik, Kocaeli, Sakarya
7	Kayseri	Kayseri, Kırşehir, Nevşehir, Sivas, Tokat, Yozgat
8	İzmir	İzmir, Manisa, Uşak, Denizli, Aydın, Muğla, Burdur, Isparta, Antalya

Kaynak: 4.10.1983 tarih ve 71 Sayılı Bölge Valiliği Hakkında Kanun Hükmünde Kararname.

12 Eylül Başkanı Kenan Evren, bölge valiliği kararnamesinin Türkiye'nin yönetimini federal esaslara oturtmak amacıyla hazırlandığını 28 Şubat 2007 tarihinde açıklamıştır: "Aslında bu düşüncem yeni değil. Daha 1980'li yılların başında bunları düşündüm. Çünkü Ankara'dan 81 ile hâkim olmak zor. Uykularım kaçıyordu. Ben Cumhurbaşkanı'yken İçişleri Bakanı bunu dile getirdi. 1983 yılında DM tatile girdiğinde bizim KHK çıkarma yetkimizi devrettik. Bölge idare mahkemelerini kurarken bu zihniyetle hareket ettik. Türkiye'yi birtakım bölgelere böldük. Yetkileri oraya devrettik... Cumhurbaşkanı iken Bavyera'yı ziyarete gitmiştim. Baktım üç bayrak çekmişler. Biri Türk, öteki Alman bayrağıydı. Bu üçüncüsü ne bayrağı diye sordum. 'Burası Bavyera Eyaleti, onun bayrağı,' dediler. Birçok ülkede bu var. Amerika da böyle

yönetiliyor. Pakistan da. Yönetim zorlaşınca ülkeler eyaletlere bölünüyor." Evren, bu açıklamada, bölge idare mahkemelerinin de Türkiye'yi eyalet sistemine geçirmek üzere kurulduğunu söylemiştir.

Bölge valiliği kararnamesinin TBMM'de reddedilmesinin ardından, bakanlıkların kuruluş, teşkilat, görev ve yetkilerini belirlemek üzere kabul edilen 3046 sayılı Yasa da merkezî yönetimin taşra örgütünü düzenlerken il sistemini esas almıştır. Bununla birlikte yasada bakanlık bağlı kuruluşları taşra teşkilatının, il ve ilçe kuruluşları dışında, bölge kuruluşu şeklinde de örgütlenebileceği hükmüne yer verilmiştir. Bu yasaya göre bakanlıklar hizmetlerini ülke düzeyinde yerine getirmek amacıyla, il valisine bağlı il kuruluşları, kaymakama bağlı ilçe kuruluşları ve doğrudan merkeze bağlı taşra kuruluşları olmak üzere üç şekilde örgütlenebilmektedir. Ülke genelinde yerine getirilmesi gereken hizmetler için, taşra teşkilatının il ve ilçe kuruluşu şeklinde düzenlenmesi esastır. Ancak kimi hizmet alanlarında birden fazla ile destek sağlayacak nitelikte bölge örgütleri kurulabilecektir.

Olağanüstü Hal Bölge Valiliği

Sonuçsuz kalan bölge valiliği girişiminden sonra, bölge yönetimine ilişkin farklı uygulamalar gündeme gelmiştir. Bunlardan ilki, 19 Temmuz 1987 tarihinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan on ili (Bingöl, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Siirt, Şırnak, Batman, Tunceli ve Van) kapsamak üzere *olağanüstü hal* vurgusuyla bir bölge valiliğinin kurulmasıdır. Daha sonra Batman ve Şırnak illeri de dahil edilmiş, Mardin ili ise OHAL kapsamından çıkarılmıştır. Yerel kamu hizmetlerinin sunulması ya da bölgesel planlama amacı taşımayan OHAL Bölge Valiliği (OHAL), bölge sınırları içindeki terör tehdidine karşı oluşturulmuştur. Bölge valisi, görevli olduğu ilin valiliğini sürdürmekle beraber, bölgedeki illerin eşgüdümü ile işbirliğini sağlamakta ve aynı zamanda bir güvenlik organı olarak görev yapmaktadır. Özel ve genel kolluk kuvvetleri, Jandarma Asayiş Komutanlığı, Millî İstihbarat Teşkilatı'nın ilgili birimi, bölgede bulunan illerin diğer askerî birlikleri ya bölge valisine karşı sorumludur ya da gerektiği zaman onunla işbirliği yapmak durumundadır. Merkezî yönetimin güvenlik sorunu çerçevesinde oluşturduğu OHAL örgütlenmesi, bölge sınırları içindeki il valilerinin statüsünü ve genel olarak il sistemini değiştirmemiştir. 1983 yılında bölge valiliği çalışmasını gerçekleştiren ekibin içinde yer alan ANAP Genel Başkan Yardımcısı Mehmet Keçeciler, sıkıyönetim kaldırılırken ve OHAL bölge valiliği kurulurken bu çalışmadan yararlandıklarını açıklamıştır.

GAP Bölge Kalkınma İdaresi

Bölge yönetimine ilişkin bir başka uygulama Güneydoğu Anadolu'da 27 Eylül 1989 tarihinde kurulan bölge kalkınma idaresidir. Kısa adıyla GAP olarak bilinen Güneydoğu Anadolu Projesi, Fırat-Dicle nehirlerinin aşağı kısımları ile bunlar arasında uzanan ovaları (Mardin, Şanlıurfa, Adıyaman, Diyarbakır, Siirt, Batman, Şırnak, Kilis ve Gaziantep) kapsamaktadır. Proje, 1958 yılında DSİ tarafından *Aşağı Fırat Projesi* olarak başlatılmış; 1978'de *Dicle Projesi*'nin de eklenmesiyle GAP adını almıştır. Başlangıçta GAP ile ilgili işler, DPT GAP Grup Başkanlığı'nca yürütülürken 1989 yılında Başbakanlık'a bağlı bir tüzel kişilik olarak GAP Bölge Kalkınma İdaresi kurulmuştur. GAP İdaresi'nin görev ve yetkileri savunma, güvenlik, dış ilişkiler, yargı ve yasama dışında hemen hemen bütün kamu hizmeti alanını kapsamaktadır: Plan, altyapı, ruhsat, konut, sanayi, maden, tarım, enerji, ulaştırma vb. bir bölgesel örgütlenme olarak GAP, merkezî bir kurumun tek amaçlı bölge teşkilatı niteliği taşımamaktadır. "Bölge yönetimi" olarak yerel yönetim özelliği de taşımayan bu yapının yönetsel sistem içindeki yerini belirlemek kolay değildir. Bölge ölçeğinde bazı büyük projelerin uygulanmasında ve altyapı projelerinin yürütülmesinde DPT ile diğer merkezî yönetim kuruluşları ve yerel yönetimler arasında eşgüdüm ve işbirliği sağlayan bu tür yapıları, *bölgesel proje idareleri* olarak adlandırmak mümkündür. GAP Yönetimi'nin gelirinin Kamu Ortaklığı Fonu ile Toplu Konut Fonu'ndan karşılanması öngörülmüştür.

Bölge Planlaması

Bölge olgusu bakımından dikkat çekici bir başka boyut, bölge planlaması konusudur. Planlı kalkınma dönemine geçişle birlikte, bölge planlaması beş yıllık kalkınma planlarının, DPT ve belirli bakanlıkların ilgi alanına girmiş ve bölgesel farklılıkların azaltılmasında bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1957-1965 yılları arasında Köyceğiz-Dalaman, Doğu Marmara, Zonguldak, Çukurova, Keban ve Antalya bölgeleri için sınırlı planlama çalışmaları yapılmış ancak bu uygulamanın yaygınlaşması mümkün olmamıştır. 1970'li yıllarda gündemden düşen bölge planlaması yaklaşımı, 1985-1989 dönemini kapsayan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yeniden dirilmiştir. Bu planda, bölgelerin saptanmasında yönetsel sınırlardan bağımsız bölge kavramı temel alınmış; çeşitli konularda karşılıklı ilişkileri en fazla olan yerleşim birimlerinin işlevsel bölgeler oluşturması öngörülmüştür. Buna göre, DPT Müsteşarlığı'nca 1982 yılında hazırlanan *Türkiye'de Yerleşme Merkezlerinin Kademelenmesi Araştırması*'nda saptanan 16 bölgeye, planlama çalışmalarında da uyulmasına karar verilmiştir. Bir etki alanı saptama çalışması olan

bu araştırma sonucunda bölge merkezi özelliği taşıyan 16 il belirlenmiştir: İstanbul, Bursa, Eskişehir, İzmir, Ankara, Konya, Adana, Samsun, Kayseri, Sivas, Malatya, Gaziantep, Trabzon, Erzurum, Elazığ ve Diyarbakır. Türkiye'deki mekânsal yapıyı, kademe sayısını, kademelerdeki işlevsel merkezleri ve bunların etki alanlarını yani işlevsel bağımlı bölgelerini görgül olarak belirlemek için DPT tarafından 1973-1974 yıllarında büyük bir anket çalışması yapılmış ve bu anketin verileri değerlendirilerek sonuçlar *Türkiye'de Yerleşme Merkezlerinin Kademelenmesi: Ülke Yerleşme Merkezleri Sistemi* başlığıyla 1982 yılında yayımlanmıştır. Araştırma sonucunda ülke, yedi kademeden oluşan yerleşme merkezleri temelinde sınıflandırılmıştır. Ölçüt olarak merkezlerin nüfusları ile etki alanları özelliklerinin (çevreye sundukları hizmetler) dikkate alındığı bu sınıflandırmanın iki ucunda, ilk kademeyi temsil eden köyler ile yedinci kademeyi oluşturan İstanbul yer almaktadır. Aradaki kademeler ise diğer yerleşimlerden oluşmaktadır. Bu tarihten sonra, 2002 yılında hazırlanacak İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması'na kadar ulusal plan bölgelerinin belirlenmesine yönelik bir çalışma yapılmamıştır.

Yerel Yönetimler

Türkiye'de seksenli yıllar, merkezî yönetimin kent planlaması görevini hemen tümüyle yerel yönetimlere bıraktığı; devlet gelirlerinden ayrılan payların artırılmasına koşut olarak yatırım ve hizmetler konusunda yerel yönetimlerin etki alanını genişletmeyi amaçladığı dönem olarak özetlenebilir. MGK'nin yerel yönetimlere ilişkin ilk somut düzenlemesi, büyük kentlerin çevresinde teşekkül etmiş olan küçük belediyelerin ana belediyelere bağlanmasını öngören 11 Aralık 1980 tarihli 34 Nolu karardır. Kararın gerekçesi, "...ülkemizde hızlı nüfus artışı ve köyden kente göçün sonucu olarak büyük kentlerimizin yakınında teşekkül etmiş belediyeler, aydınlatma, su, kanalizasyon ve ulaştırma gibi hizmetlerin yeterli bir şekilde halka götürülmemesine ve kontrolün aksamasına neden olmaktadır," biçiminde ifade edilmiştir. Konseyin 34 Nolu kararı daha sonra yerini 4 Aralık 1981 tarih ve 2561 sayılı *Büyük Şehirlerin Yakın Çevresindeki Yerleşim Yerlerinin Anabelediyelere Bağlanmaları Hakkında Kanun*'a bırakmıştır. Bu kanun, son genel nüfus sayımı sonuçlarına göre belediye nüfusu 300 bini aşan büyük şehirlerin çevresinde bulunan belediye ve köylerin, yakınında bulundukları büyükşehir belediyesine bağlanabileceği hükmünü getirmiştir. Bu bağlanmanın gerekçesi, "enerji, içme ve kullanma suyu, kanalizasyon, ulaşım, toplu taşıma ve imar gibi temel belediye hizmetlerinin birbirleriyle uyumlu ve bütünleştirici bir planlama içinde yeterli ölçüde ve verimli bir biçimde yerine getirilmesini sağlamak" olarak belirlenmiştir.

MGK döneminde yerel yönetimlere ilişkin değişikliklerin ikincisi belediye gelirleri üzerinde yapılmış, belediye gelirleriyle belediye öz gelirleri yeniden düzenlenmiştir. Bu kapsamda ilk olarak 2 Şubat 1981 tarih ve 2380 sayılı *Belediyelere ve İl Özel İdarelerine Genel Bütçe Gelirlerinden Pay Verilmesi Hakkında Kanun*'la devlet gelirlerinden yerel yönetimlere verilen paylar (belediyelere yüzde 5, il özel idarelerine yüzde 1 oranında) yeniden düzenlenmiştir. Bu yasada daha sonra 3004 (1984 tarihli) ve 3239 (1985 tarihli) sayılı Kanunlar'la iki değişiklik yapılmıştır. Öte yandan belediyelerin gelirleri de 26 Mayıs 1981 tarih ve 2464 sayılı *Belediye Gelirleri Kanunu* ile yeni bir düzene kavuşturulmuştur. 1985-1990 döneminde yerel yönetim gelirleri genel bütçenin yüzde 17'sine ulaşmıştır. Ancak özel idarelerin 1950'li yıllardan itibaren daralmaya başlayan payı, yerel yönetim gelirlerinin beşte birine gerilemiştir. Görevleri kırsal alana yönelik olan özel idare, ülke ekonomisinde kırsal alanın ağırlığını yitirmesine koşut olarak gerilemiştir.

Ulusu (44.) hükümeti döneminde yerel yönetim sisteminde iki önemli değişiklik gerçekleştirilmiştir. Bunlardan biri İstanbul'da 1981 yılında 2560 sayılı *İSKİ Kanunu*'yla İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü'nün (İSKİ) kurulmasıdır. Diğeri ise 1983 yılında çıkarılan 2960 sayılı *Boğaziçi Kanunu*'yla Boğaziçi alanında koruma ve planlama görevinin İstanbul Belediyesi dışında bir örgüte bırakılmış olmasıdır. İSKİ, İstanbul Belediyesi'ne bağlı, bağımsız bütçeli, kamu tüzel kişiliğine sahip özel amaçlı bir kurumdur. Boğaziçi Yasası, kamu yararı gözetilerek korumak ve geliştirmek, bu alandaki nüfus yoğunluğunu artıracak yapılaşmayı sınırlamak üzere uygulanacak imar yasalarını belirleyip düzenlemek amacıyla Boğaziçi İmar Yüksek Kurulu, Boğaziçi İmar Müdürlüğü ve Boğaziçi İmar Yönetim Kurulu oluşturmuştur.

İSKİ MODELİ NEDİR?

* Su ve kanalizasyon yatırımları hesabı genel belediye bütçesinden ayrılmıştır.
* Kuruluş, Genel Muhasebe Kanunu'na bağlı değildir. Bunun sonucu, yatırımlarda merkezî transfer payının düşmesi ve gerekli finansmanın yüksek su tarifeleri ile sağlanmaya başlanması olmuştur.
* Altyapı yatırımlarında Devlet İhale Kanunu dışına çıkılmıştır. Alım, satım ve ihalelerin bir yönetmelik ile düzenlenmesi yeterli görülmüştür. Bunun sonucu ise özel sektör ile yapılan sözleşmelerin yaygınlaşması ve sözleşme türlerinin çeşitlenmesi olmuştur: yatırım, sayaç okuma, faturalama, bakım vb.

1982 Anayasası'nın mahallî idareleri düzenleyen 127 maddesi, mahallî idarelerin kuruluş ve görevleriyle yetkilerinin yerinden yönetim ilkesine uygun olarak yasayla düzenlenmesini ve bu yasanın büyük yerleşim merkez-

leri için özel yönetim biçimleri getirebileceğini hükme bağlamıştır. Büyükşehir yönetiminin yasal çatısı, 25 Mart 1984 yerel seçimlerinden üç gün önce çıkarılan 195 sayılı *Büyük Şehir Belediyelerinin Yönetimi Hakkında Kanun Hükmünde Kararname* ile oluşturulmuştur. Daha sonra bu kararname 27 Haziran 1984 tarih ve 3030 sayılı *Büyük Şehir Belediyelerinin Yönetimi Hakkında Kanun* ile değiştirilmiştir. Böylece Türkiye'de büyük kentler için yeni bir yönetim modelinin esas ve usulleri belirlenmiş, büyük kentlerin iki kademeli yönetim yapısı (büyükşehir belediyesi-ilçe belediyeleri) bu dönemde oluşturulmuştur. Kurulan sistemde belediyeler arası demokratik bir etkileşme değil, anakent belediyesinin hâkimiyeti söz konusudur. Öte yandan yeni model plansızlık üzerinde yükselmektedir. İlhan Tekeli bu durumu şöyle anlatır: "ANAP yeni bir metropoliten yönetimi kurarken var olan metropoliten nazım planı büroları dağıtıldı. Böylece, uzun yıllar başarılı bir uygulama için metropoliten yönetimlerin kurulmasını savunan bu bürolar, metropoliten yönetim kurulduğunda kapatılmış oldu. Planlama ve metropoliten yönetim bir araya gelemedi." Kanun kapsamına giren büyükşehirler İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana'dır. 1985 yılında bu dört büyük şehrin kentli nüfus içindeki payı yüzde 41,5; Türkiye toplam nüfusu içindeki payı ise yüzde 22,2 oranındadır. İstanbul'un nüfusu 4.480.000, Ankara'nın nüfusu 1.901.000, İzmir'in nüfusu 1.226.000, Adana'nın nüfusu ise 575.000'e yükselmiştir.

Bu dönemde mahallî idarelere ilişkin olarak gerçekleştirilen bir diğer önemli gelişme de imar ve plan konusundaki yetkilerin Bayındırlık ve İskân Bakanlığı'ndan büyük ölçüde alınarak belediyelere devredilmesidir. Türkiye'de kentsel planlama, belediyeler için seksenli yılların ortalarına kadar merkezî yönetimin onayına bağlı yetkilerden biri olmuştur. Kentsel planların hazırlanması ve onaylanması dahil planlama yetkisinin kullanımı 1984 yılında tümüyle yerel meclislere bırakılmıştır. Belediyelere yönelik bir dizi yasa içinde en önemli olanı 1956 tarihli İmar Kanunu'nu yürürlükten kaldıran 3 Mayıs 1985 tarih ve 3194 sayılı *İmar Kanunu*'dur. Yayımlanmasından beş ay sonra topluca dokuz yönetmeliğin çıkarılması ile uygulamaya giren kanun, kent planlaması ve yönetim birimleri arasında görev ve yetkilerin bölüşümü bakımından önemli yenilikler getirmiştir. İlhan Tekeli, *Cumhuriyet'in Belediyecilik Öyküsü (1923-1990)* başlıklı kitabında bu yetki devrini şu sözlerle değerlendirir:

> Türkiye'de belediyecilik ve şehircilik yazınında yerel yönetimlerin yetkisinin artırılması uzun süreden beri savunuluyordu. ANAP da yetkileri tamamen belediyelere devretti. Görünüşte bu gelişme, daha önce savunulan düşüncelerin uygulanmasıydı. Gerçekte ise tamamen farklı, yalan yanlış bir uygulama. Böyle bir devirin gerçekleştirilmesi gereken bazı önkoşulları var. Onlar olma-

dan uygulama yaptığınızda tamamen ters sonuçlar elde edilir. Örneğin ANAP uygulamasından sonra, belediye meclisinde güçlü olarak temsil edilen yapsatçılar, imar planı değişiklikleriyle, planda kent içi yeşil olarak ayrılan alanları hızla çok katlı apartmanlara dönüştürdüler. Oysa yetkilerin desantralize edilmesini savunanlar, böyle bir sonucu gerçekleştirmek için uğraş vermemişlerdi... bir başka önemli sorun, yetkileri ve gelirleri artan belediyelerin yıkıcılıkları ve tahrip edici güçlerinin artmasından kaynaklanıyor. Eğer planınız ve geleceğe ilişkin incelmiş görüşleriniz yoksa en kolay uygulama yıkım olmaktadır. Yıkmadan yapabilme ve çözebilme, incelmeyi, duyarlı planlamayı ve zamanı gerektiriyor. Bunların her biri de zor bulunuyor. Yıkımın da en tahrip edici biçimleri yaşanıyor.

Bu dönemde yerel seçimlerin her yerel yönetim türü için ayrı yasalar ile düzenlenmesine son verilmiş, yerel seçimler topluca özel bir yasa ile düzenlenmiştir: 18 Ocak 1984 tarih ve 2972 sayılı *Mahallî İdareler ile Mahalle Muhtarlıkları ve İhtiyar Heyetleri Seçimi Hakkında Kanun*. Yasanın 2. maddesine göre, mahallî idare seçimleri "serbest, gizli, tek dereceli, genel oy, açık sayım ve döküm esaslarına göre, yargı yönetim ve denetimi altında yapılır. İl genel meclisi üyeleri için yapılan seçimlerde onda birlik baraj uygulamalı nispi temsil sistemi uygulanır." Milletvekili seçimlerinde uygulanan onda birlik baraj sistemi yerel meclis seçimlerine de getirilmiş; nispi temsil sistemi, onda birlik baraj uygulaması ile büyük ölçüde zayıflatılmıştır. Eski Anayasa'ya göre dört yılda bir yapılan seçimler, şimdi beş yılda bir yapılacaktır. Bu dönemde 1984 ve 1989 yıllarında olmak üzere iki kez yerel seçim yapılmıştır.

Kent belediyeleri 1984 yılı seçimleriyle aşağı yukarı tamamen ANAP kontrolüne geçmiştir. İlhan Tekeli, ANAP'ın 1984-1990 yıllarında pratikte yaptıklarına odaklanarak belediyecilik programının dokuz özelliğini saptamaktadır: Belediyelerin gelir kaynaklarının yükseltilmesi; metropoliten alanlarda iki kademeli bir belediye yapısı getirmesi; imar planlama yetkilerinin belediyelere devredilmesi; eski eserler ve sit alanları konusundaki kurulların siyasî denetim altına alınması; özelleştirmeciliğin benimsenmesi; büyük altyapı projelerinin proje düzeyinde yeterli çalışmaya dayanmadan uygulamaya konulması ve koordinasyonsuzluk içinde yürütülmesi; çok yönlü planlamaya sırt çevirip yabancı firmalara hazırlatılan projelerle iş yapılması, yerli firmalara da iş verilirken yabancı firmalarla işbirliği yapma koşulu getirilmesi, yap-sat-devret modelinin benimsenmesi; kent içi ulaşımda özel arabaya öncelik verilmesi; çağdaş bir kültür politikasının bulunmayışı, Türk-İslâm Sentezi'nin yaratıcılığa kapalı millî kültür politikasına mahkûm olunması.

PLANSIZLIK

ANAP belediyeciliğinin bir özelliği çok yönlü planlamaya sırt çevirip belediye başkanlarının uygun gördüğü yabancı firmalara hazırlatılan projelerle iş yapmak oldu. Yerli firmalara da iş verilirken yabancı firmalarla işbirliği yapma koşulu getirildi. Türk teknik adamına bir güvensizlik egemen oldu. Ama işin ilginç yanı, yabancı firmalara yaptırılan projelerin genellikle Türk teknisyenlerden saklanması oldu. Yabancılara, yerli teknisyenlere ödenecek paranın on misli ödendi. Ama bu kendi düşüncesine göre iş yapmak isteyen bir yönetici için ucuzdu. Böyle yöneticiler için en pahalı projeler, içinde ülkesinin aydın emeği bulunan projelerdir. Bu projeleri yapanlar direnirler. Ödenen para değil, bu direniş o projeyi pahalı hale getirir. Kaçılan işte budur. DB finansmanı ile yapılan Çukurova projesi, Türk teknisyenlerinin tartışmasına açılmadı. Oysa Türk plancılar 1979'da hazırladıkları metro projesini tartışmaya açmaktan çekinmemişlerdi.

Kaynak: İlhan Tekeli, *Cumhuriyetin Belediyecilik Öyküsü (1923-1990)*, s. 282.

ANAP belediyeleri gecekondulara tapu tahsisleri, imar afları ve kent planlaması perspektifinden yoksun imar izinleri gibi uygulamalarla kentsel rantların yoksul katmanlara intikal etmesinde ve bu doğrultuda yüksek beklentilerin oluşmasında önemli roller oynamıştır. Korkut Boratav; belediyelerin üstlendiği bu yeni işlevi, ANAP'ın bölüşüm politikalarına egemen bir strateji olarak tanımlar: "Böylece, sınıf tabanlı ekonomik taleplere yani sendikal örgütlenmeye, ücret mücadelesine, köylünün destekleme talebine karşı katı ve ödünsüz bir çizgi izlenirken aynı kitleleri 'kentli, gecekondulu, yoksul, tüketici' özellikleriyle tatmin etmeye çalışan bir strateji."

Seksenli yılların ikinci yarısında yol, su, kanal, atık yönetimi gibi altyapı yatırımlarının yanı sıra çöp, temizlik, ulaştırma gibi hizmetler çeşitli şekillerde özel sektöre açılmaya başlanmıştır. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1984-1989), yıllık programlar, ANAP Belediyeler El Kitabı, hükümet genelgeleri, tüm devlet kurumları gibi yerel yönetimleri de üstlendikleri hizmetleri ve kendi kurumlarındaki işleri ihale yolu ile görmelerini zorunlu tutmuştur. İhale yöntemi, tüm belediye hizmeti alanlarında imtiyaz, kiralama, satış biçimlerinde özelleştirme uygulamalarına doğru genişletilmiştir. Yapılan ihaleler denetlenememiş, yolsuzluk söylentileri yaygın hale gelmiştir. İlhan Tekeli bu konuda en çarpıcı örneklerden birinin İstanbul'da, Anadolu Yakası'nda sahilin doldurulmasında yaşandığını belirtir: "Önce denize bir müteahhitte yapılan ihale ile taş döktürüldü, sonra bu taşlar para ödenerek toplattırıldı." ANAP'ın, imar planı kapsamında belediyelerin ruhsat verme vb. yetkilerini özel yeminli bürolara devretmek yönündeki girişimi ise Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararı ile uygulamaya girememiştir.

Yerel yönetimlerle doğrudan ilgili son düzenleme, il özel idareleri kanununda yapılan değişikliktir. İl özel idarelerini düzenleyen 1913 tarihli İdare-i Hususiye-i Vilayât Kanunu Muvakkati'nin adı 16 Mayıs 1987 tarih ve 3360 sayılı Yasa'yla *İl Özel İdaresi Kanunu* olarak değiştirilmiştir. Yeni Yasa, 1913 tarihli düzenlemenin kimi maddelerini kaldırırken kimilerini değiştirmiş, kimilerine de eklemeler yapmıştır. Yasa getirdiği bu değişikliklerle il özel idarelerini görev, yetki ve sorumlulukları bakımından etkinleştirmeye çalışmış, il özel idaresinin gelir ve giderlerini yeniden düzenlemiştir.

İl ve İlçe Sayılarının Artırılması

Yetmişli yıllardan itibaren il sisteminin kamu hizmetlerinin etkinliği bakımından hem ölçek itibarıyla sorunlu olduğu hem de halkın beklentilerini karşılayamadığı dile getirilmeye başlanmıştır. Buna göre, bir yandan il kademesi üzerinde bölge yönetimleri kurulması, öte yandan valilik kurumu-il yerel yönetimi dengesinin ikincisi lehine değişmesi talep edilmiştir.

Kırşehir'in tekrar il yapıldığı 1957 yılından 1989'a kadar yeni bir il kurulmamış ve Türkiye'nin il sayısı otuz iki yıl boyunca hiç değişmeden 67 olarak kalmıştır. 1950-1986 yılları arasında ilçe sayısı da 1950'li yıllarda kurulan üç yeni ilçe dışında, değişmemiştir. Seksenli yılların ikinci yarısından itibaren il ve ilçelerin sayısını artırmaya yönelik bir politika izlendiği ve bunun da çeşitli ortamlarda dile getirildiği görülmektedir. Dönemin başbakanı Özal, 13 Mart 1989 tarihinde yaptığı bir televizyon konuşmasında, illerin sayısını 100'e çıkaracaklarını, gereği kadar da ilçe kuracaklarını söylemiştir. Bu politikanın gerekçesi, dört yıl sonra Özal'ın cumhurbaşkanlığı döneminde açıklanmış ve Türkiye'nin merkezden değil yerinden idare edileceği, bunun da birdenbire değil, kademe kademe gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Özal, 75. dönem kaymakamlık kursu sonunda yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

> ...Bir başka önemli husus da dikkat ederseniz... ilçe sayımızdaki olan artıştır. Özellikle 1986'dan bu yana baktığımızda aşağı yukarı 572 olan ilçe sayısı bugün 250'den fazla artmıştır. Demek ki ilçelerimizde %50'ye varan bir artış vardır. İl sayımız da 1950'de 63'tü, 1960'ta 67'ye geldi, uzun müddet 67 olarak devam etti. Şu anda il sayımız da 73'e gelmiştir. Türkiye'de önümüzdeki yıllarda bu sayı 100'e doğru gidecektir. Gerekçesi basittir, Türkiye artık her şeyiyle *merkezden idare edilme* yerine, *yerinden idare edilmeye* ağırlık vermek mecburiyetindedir. Zaman içerisinde bu yerinden yönetimin daha da ağırlığını artırmaya mecburuz. Birdenbire yapamayız ama kademe kademe yerinden yönetime ağırlık vermek mecburiyetindeyiz. Bunun için ilçelerimizin sa-

yısı arttığı gibi, illerimizin sayısı da artacak ve meşgul olduğunuz, uğraştığınız bölgeler eskisine göre nispeten ufalacaktır.

15 Haziran 1989 tarihli *4 İl ve 5 İlçe Kurulması Hakkında 3578 sayılı Kanun'la*, Ankara iline bağlı *Kırıkkale,* Niğde iline bağlı *Aksaray,* Gümüşhane'ye bağlı *Bayburt* ve Konya'ya bağlı *Karaman* ilçeleri il yapılmıştır. Aynı kanunla Ankara (Ağaçören ve Sarıyahşi), Erzurum/Bayburt (Pazaryolu), Konya (Kazımkarabekir) ve Niğde (Güzelyurt) illerinde beş adet ilçe kurulmuştur.

1989 yılında il yapılan Kırıkkale, Karaman, Bayburt ve Aksaray ilçelerine ilişkin bir değerlendirmede, iktisadi ölçüte göre bu yerlerden yalnızca Kırıkkale'nin çevresiyle oluşturduğu organik ilişkiler bakımından doğal bir il merkezi olduğu dile getirilmiştir. *Bayburt,* nüfus yoğunluğu ve gelir azlığı nedeniyle mal ve hizmet talebinin düşük olduğu bir yerdir. *Karaman* ve *Aksaray* ise Konya Ovası'nın uzantısında ve asıl olarak Konya'nın etki alanında yer alan ilçelerdir. Nüfus ölçütü açısından bir değerlendirme yapıldığında, Kırıkkale dışındakilerin ve özellikle Karaman ve Bayburt'un neden il yapıldığını açıklamak güçtür. 1985 nüfus sayımına göre, Kırıkkale'nin nüfusu 208 bin, Aksaray'ın 81 bin, Karaman'ın 65 bin, Bayburt'un ise 28 bindir.

Seksenli yılların sonuna doğru ilçe sayısında hızlı bir artış yaşanmıştır. 1982-1986 yılları arasında 10 yeni ilçe kurulurken 1987'de bu sayı 111'e çıkmıştır. İzleyen iki yılda yalnızca 5 ilçe kurulduğu görülmektedir. 1990 yılında ise 135 yeni ilçe kurulmuştur. Aynı dönemde Türkiye'de yaklaşık 600 ilçe bulunduğu göz önüne alınırsa bu rakamın yüzde 20'si oranında yeni ilçe kurulduğu ortaya çıkar. Bir ülkenin idari bölünüşünde beşte bir oranında değişiklik yapmak, toprağa dayalı örgütlenişe köklü bir müdahale anlamına gelmektedir. Hükümetlerin il ya da ilçe kurulmasına ilişkin kanun tasarılarını genellikle yaklaşan seçimler öncesinde gündeme getirdikleri, tasarıların TBMM görüşmelerinde de en çok bu unsurun tartışıldığı görülmektedir. Örneğin, 1987 genel seçimleri öncesinde ANAP 111 bucağı ilçe, 1991 seçimlerinden önce de 135 bucağı ilçe, 317 köyü de belde yapmıştır.

Özelleştirme Politikası

Yapısal uyarlama programının temel unsuru olan özelleştirmenin altyapısı seksenli yılların ilk yarısında atılmıştır. Özelleştirmeye, dar ve teknik anlamda kamu iktisadi teşebbüslerinin özel kesime devrinden başlayarak kamu tekellerinin kaldırılması, kamu hizmetlerinin finansmanında verginin yerini harç ve fiyatın alması, bazı kamu hizmetlerinin özel kişilere gördürülmesi ve nihayet hukukî düzenleme ve kısıtlamaların azaltılmasına kadar varan geniş

kapsamlı bir anlam verilmiştir. KİT sisteminin finansal bir krize yönelişinin tohumları bu yıllar içinde atılmış, Hazine'nin KİT yatırımlarının finansmanına katkısı büyük ölçüde daraltılmış, yatırımcı KİT'ler büyük ölçüde iç ve dış borçlanmaya sürüklenmiş, sanayi kesimindeki KİT'lerde yatırımların durması teknolojik aşınmaya ve verim gerilemelerine yol açmıştır. ANAP iktidarı özelleştirmeyi bir program olarak benimsemekle birlikte, özelleştirme uygulamalarının yaygınlaşması '90'dan sonra gerçekleşecektir.

Özelleştirmelerin yolu 24 Ocak Kararları'yla açılmıştır. Bu tarihten sonra hem özelleştirme için yasal altyapı hazırlanmaya çalışılmış hem de uygulamaya yönelik uluslararası düzeyde hazırlık çalışmaları sürdürülmüştür. 1983 yılındaki çalışmalarla ilkin 233 sayılı KHK ile KİT'ler İktisadi Devlet Teşekkülü (İDT) ve Kamu İktisadi Kuruluşları (KİK) olarak ikiye ayrılmıştır. Verimsiz KİT'lerin tasfiyesinden söz etmekle yetinen düzenleme, 1984 yılı ortalarında tasfiye ve satış işlemlerinden söz eden bir çerçeveye bürünmüştür. Teşebbüs kurma yetkisi yasamadan yürütmeye devredilmiş, tasfiye-devir-satış yetkisi Ekonomik İşler Yüksek Koordinasyon Kurulu'na tanınmıştır. 15 Mart 1985 tarihinde DPT, iki Amerikan beş İngiliz şirketten Türkiye'deki özelleştirme faaliyetlerine yönelik bir Ana Plan (Master Plan) hazırlamaları için teklif istemiştir. Firmaların verdiği teklifler incelenerek 11 Mayıs 1985 tarihinde, Morgan Guaranty Bank liderliğinde, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Sınai Yatırım ve Kredi Bankası Yatırın Finansman A.Ş. ve Price Waterhouse-Muhaş A.Ş.'den oluşan dört kuruluş özelleştirme uygulamaları için bir Ana Plan hazırlamakla görevlendirilmiştir. Türkiye'de uygulanacak özelleştirme programının ana hedefleri, bakan, müsteşar, genel müdür gibi üst düzey kamu görevlileriyle görüşmeler yapılarak belirlenmiştir. Belirlenen hedefler özelleştirmenin amacının, piyasa gerekleri ve sermaye kesiminin kârlılığı olduğunu netlikle ortaya koymaktadır. Hedefler şöyledir:

- Karar alma süreçlerini pazar güçlerinin çok daha etkin biçimde hareket etmesini sağlayacak biçimde kamudan özele aktarmak
- Rekabeti teşvik etmek, verimliliği iyileştirmek ve kamu kurumlarının üretkenliğini artırmak
- Hisse sahipleri sayısını olabildiğince artırmak
- KİT'lerin bütçe üzerindeki yüklerini azaltmak
- Malların ve hizmetlerin kalite, miktar ve çeşitliliğini artırmak
- Sermaye piyasalarının geliştirilmesini hızlandırmak
- Mevcut sermaye yatırımlarındaki iç kârlılığı artırmak
- Kamu ve özel sanayi kuruluşları arasındaki dengeyi değiştirmek

Morgan Guaranty, özelleştirilmesi düşünülen 32 Kamu İktisadi Teşebbüsü'nü (KİT) analiz etmiş ve öncelik sırası itibarıyla üç ana kategori belirlemiştir:

Birinci Kategori: Turizm Bankası A.Ş. (TURBAN), Türk Hava Yolları A.O. (THY), Uçak Servisi A.Ş. (USAŞ), Yem Sanayi Türkiye A.Ş. (YEMSAN), Türkiye Çimento Sanayi A.Ş. (ÇİTOSAN), Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM), Türkiye Petrolleri A.O. (TPAO).

İkinci Kategori: Sümerbank, Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu (SEK), Posta Telgraf ve Telefon Genel Müdürlüğü (PTT), Türkiye Elektrik Kurumu (TEK), Et ve Balık Kurumu (EBK), Türkiye Kömür İşletmeleri (TKİ), Türkiye Gemi Sanayi A.Ş., Orman Ürünleri Sanayi Kurumu, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (ÇAY-KUR), Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları (SEKA), Petkim Petrokimya A.Ş., Türkiye Gübre Sanayi A.Ş., Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri, Ağır Sanayi ve Otomotiv Kurumu, Türkiye Uçak Sanayi A.Ş.

Üçüncü Kategori: Devlet Malzeme Ofisi, Türkiye Denizcilik İşletmeleri, T.C. Devlet Demiryolları, Devlet Hava Meydanları İşletmesi, Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO), Türkiye Zirai Donatım Kurumu (TZDK), Türkiye Uçak Sanayi A.Ş.

Hazırlanan master planına bakıldığında özelikle kârlı KİT'lerin öncelikle sıralandığı görülmektedir. Nitekim TÜSİAD da özelleştirme konusunda hazırladığı bir raporda öncelikle satılması gereken KİT'leri şöyle sıralamaktadır: TURBAN, THY, USAŞ, YEMSAN, ÇİTOSAN, TİGEM, TPAO ve Eti Maden İşletmeleri (ETİBANK).

Oktar Türel'in, *Özelleştirme Üzerine Notlar* başlıklı çalışmasında verdiği bilgiye göre 1978 yılında Türkiye'de kamu üretici sistemi 10 katma bütçeli üretici kuruluş, 40 KİT, özel kanunu olan 14 kuruluş, kamu payı yüzde 50'yi geçen 65 kuruluş ve 111 iştirakten oluşmaktaydı. Özelleştirme İdaresi Başkanlığı'nın *1985-2012 Özelleştirme Uygulamaları* başlıklı yayınına göre, 1985 yılından itibaren 270 kuruluştaki kamu hisseleri, 22 yarım kalmış tesis, 1361 taşınmaz, 8 otoyol, 2 boğaz köprüsü, 116 tesis, 6 liman, şans oyunları lisans hakkı ile araç muayene istasyonları özelleştirme kapsamına alınmıştır. DB desteği ile hazırlanan Özelleştirme Ana Planı çerçevesinde 28 Mayıs 1986 tarihinde 3291 sayılı *Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Özelleştirilmesi Hakkında Kanun* çıkarılmıştır.

Türkiye'de ilk özelleştirme girişimi 1988'de Teletaş'ın özelleştirilmesidir. Teletaş telekomünikasyon sektöründe hayli kârlı bir kuruluştu. Teklif yöntemiyle satışa sunulan özelleştirme sürecinde Teletaş'ın yüzde 22'si İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda satılmıştır. Teletaş'ın özelleştirilmesini, beş çimento fabrikasının Societe Ciment Français'e 1989 yılında 100 milyon do-

lara satılması izlemiştir. Ardından, havaalanı yer hizmetlerinin bir bölümü özelleştirilmiştir.

Tütün Piyasasının Yabancı Tekellere Açılması

Ekonomik İşler Yüksek Koordinasyon Kurulu, TEKEL'in inşaat halindeki altı fabrikasına yabancı sermayenin ortak olabileceğini kararlaştırmış ve 3 Kasım 1983'te yabancı sermayeye Türkiye'de sigara üretim olanağı tanınmıştır. Karar yabancı sermaye ortaklığını "...tamamıyla ihracata yönelik olmak" koşuluna bağlamıştır. Ancak bu karar sigara tekellerini memnun etmemiştir. Yabancı firmalar, Türkiye'ye gelirken öncelikle iç pazara yönelmeyi düşündüklerini açıklamıştır. TEKEL ve Sabancı Holding ile ortak sigara üretmek için üç yıldır hükümetten onay beklediklerini açıklayan Philip Morris firmasının Uluslararası Bölüm Başkan Yardımcısı Walter Thomas, "İhracat koşuluyla verilecek bir izin bizim için hiçbir anlam taşımaz, biz öncelikle Türkiye iç pazarı için üretim yapmak istiyoruz," demiştir. Ülke içinde üretim yapmak sadece Philip Morris'in değil, diğer tüm yabancı tekellerin arzusudur zira yabancı şirketlerin gözü Avrupa'nın en hızlı büyüyen pazarı Türkiye'dedir.

1984 yılında sigara ithalatı serbest bırakılmıştır. Bu karar Turgut Özal'ın "gece yarısı golü" sözleriyle tarihe geçmiştir. İthalat rejimiyle, TEKEL'in ithal edeceği sigaradan alınacak gümrük vergisi oranı yüzde 100'den yüzde 25'e, fona ödenecek para ise sıfıra indirilmiştir. Yüzde 50 olan istihsal vergisi kaldırılmıştır. 28 Mayıs 1986'da kabul edilen 3291 sayılı *Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Özelleştirilmesi Hakkında Kanun*'la tütün tekeli kaldırılmış, yabancı tütünden sigara imal ve satışına, iç piyasa için fabrika kurulmasına izin verilmiştir. Bu kanunla TEKEL ürünleri uluslararası tekellerle ülke içinde rekabet etmek zorunda kalmıştır. Yabancı sigaraların ülke pazarına girmesiyle yerli sigara tüketicisinin farklı harman yapıları ile tanıştığı ve böylelikle damak tatlarında bir değişme yaşandığı tütün eksperleri ve alanın uzmanları tarafından paylaşılan bir görüştür. Bu değişiklik, TEKEL'in kendi sigara harman formüllerinde yeniliğe giderek ürettiği sigaraların içeriğinde belli miktarlarda Amerikan orijinli Virginia tütünü kullanmaya başlaması sonucunu doğurmuştur. Bu gelişme, TEKEL'in 1988 yılında tütün ithalini serbest bırakmasıyla olanaklı hale gelmiştir. 1989 yılında Marlboro ithalatını bas-

Tekel, dev rakiplerle nasıl boğuşacak?
70 bin yürekte korku
Ne adı kalıyor, ne de sanı...
TEKEL bitti

"TEKEL dev rakipleriyle nasıl boğuşacak?" (*Hürriyet*, 8 Mayıs 1985).

kılamak amacıyla yüzde 85 oranında Amerikan, yüzde 15 oranında Türk tütününden harmanlanan TEKEL 2000 sigarası piyasaya sürülmüştür.

1979-1989 arasındaki onyıllık dönem TEKEL ve tüccarın ihracat rakamları açısından değerlendirildiğinde 1981-1982, 1982-1983 ve 1987-1988 ihraç dönemleri dışında TEKEL'in tütün ihracatının giderek azaldığı, buna karşılık, tüccar tarafından yapılan ihracatın genel olarak arttığı görülmektedir. Bu veriden hareketle, Türkiye'nin tütün ihracatının 1980'lerde özel sektör tarafından belirlendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Tütün ihracatının teşvik ve desteklenmesi amacıyla DFİF'ten ödemeler yapılmıştır. Maliye ve Gümrük Bakanlığı'nın 1990 tarihli *Türkiye'de Tütün* başlıklı raporunda söz konusu fondan 1986-1987 ve 1988 ürünü tütün ihracatları karşılığında aldıkları DFİF ödemelerinin bilgisi yer almaktadır. Buna göre söz konusu dönemde TEKEL'e yapılan ödemelerin toplamı 25.521.116 kg tütün için 9,5 milyon dolar, tüccara yapılan ödemeler toplamı ise 167.254.490 kg tütün için 70,4 milyon dolara ulaşmış bulunmaktadır.

Dünya Bankası ve Tarım Politikaları

DB seksenli yıllarda sektörel uyarlama kredileri aracılığıyla mali sektör, tarım sektörü, enerji sektörü ve eğitim sektörünü yakından izlemeye almıştır. Birgül A. Güler'in *Dünya Bankası ve Tarım Sektörü Kredileri* başlıklı çalışmasında verdiği bilgiye göre DB'nin 1980-2000 döneminde dünya genelinde açtığı krediler arasında ilk sıra tarım sektörüne aittir, bu özellik Türkiye için de geçerlidir. DB kredilerinin yüzde 20'lik bölümü hem dünya genelinde hem Türkiye'de tarım sektörü için açılmıştır. 1980'den önce devletin tarım sektörü yönetimini üç dayanak üzerinde inşa ettiği görülür: üreticiye tarımsal girdi sağlamak, tarımsal kredi açmak, tarımsal ürün alımlarında bulunmak. Bu işlevlerin üçü de seksenli yıllara kadar kamu yönetiminin önemli ağırlığa sahip olduğu alanlar olmuştur. Tarım sektörünü yöneten kamu kurumları, "devletin birçok hususlarda çiftçiye yardımcı olmasına ve çalışmalara yön vermesine" dayalı olarak faaliyet göstermiştir. Tarımsal girdiler (tohum, gübre, yem, tarımsal ilaç, traktör, tarımsal makine, tarımsal kredi, eğitim) kamu kuruluşları tarafından üretilmiş ve bu kuruluşlar tarafından dağıtılmıştır. Tarımsal ürünlere ilişkin fiyat ve destekleme politikası, tarım yönetimini piyasayı oluşturma ve yönetme işlevi ile donatmıştır. Devlet, sektörde yalnızca girdi ve çıktı ile değil, bunların yanı sıra sanayi boyutu ile de ilgilenmiştir.

Türkiye'de 1980'den sonra tarım sektörünün yönetimi, uluslararası sermaye ve uluslararası kurumların talepleri doğrultusunda değiştirilmiştir. Temel tarımsal girdilerin sağlanması ve dağıtılmasında kamu sektörünün tekel konumuna son verilmiş, kamu yönetimi tarım sektöründe fiyat ve destekleme

alımı işlevini büyük ölçüde terk etmiş, tarımsal sanayi tümü ile özel sektöre transfer edilmiş, tarımsal kredi sistemi destekleme niteliğinden sıyrılmıştır. Devlet tarımsal üretime sağladığı temel destekleme araçlarını seksenli ve doksanlı yıllar boyunca yavaş yavaş kaldırmış, tarımsal ticareti düzenleme alanından geri çekilmiştir. Tarım ürünleri ile ilgili önemli KİT'ler özelleştirilmiştir. Bu süreçte devlet-köylü doğrudan ilişkisi kırılmış, sermaye-köylü doğrudan ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır.

DB, Mart 1980'de Türkiye gündemine ilk *Yapısal Uyarlama Kredisi* ile girdiğinde, elinde 1978 yılında hazırlanmış Türkiye için tarım stratejisi geliştirmeyi amaçlayan bir rapor ile 1979-1980 yılında hazırlanmış makroekonomik politikalar ve kamu yatırımları ile ilgili iki hazır rapor bulunmaktadır. DB'nin Mart 1980'de başlayan SAL düzenlemeleri, haziran 1984'te imzalanan beşinci SAL ile etki dönemini 1986 başlarında tamamlamıştır. Bu dönemde DB ile imzalanan beş adet SAL, Türkiye'de tarım sektöründe gübre, tohum, ilaç, makine gibi girdilerde devlet tekelinin kırılması ve KİT'lerin özel sektöre transferi sürecini başlatan temel dinamik olmuştur. DB'nin Türkiye'deki ikinci kademe anlaşmaları, bir sektörü dönüştürmeyi hedefleyen anlaşmalardır (*Sectoral Adjustment Loan*-SECAL). 1985-1988 döneminde açılan dört sektörel uyarlanma kredisinden biri doğrudan tarım sektörüne yöneliktir. Tarım SECAL kredisinin kesilmemesi için banka, üç konuda tatminkâr gelişme sağlanması koşulu getirmiştir: TZDK'deki yönetimi geliştirme çalışmalarında, gübre dağıtımının özel sektöre açılmasında ve perakende gübre fiyatlarında serbestleşme sağlanmasında. Bir başka koşul, tarımsal finansmanda uygulanan enflasyon oranı altında düşük faizli kredi sistemine son verilmesi, tarım sektörü kredilerinde pozitif reel faiz oranları uygulamasının sağlanmasıdır. Koşulların tümü bankayı tatmin edici biçimde yerine getirilmiştir: Yönetimi geliştirme faaliyet programları tarım sektöründeki başlıca kamu kurum ve kuruluşlarının tasfiyesiyle sonuçlanırken 1985 yılında tohum dışalımında yasaklama sona ermiş, 1986 ortalarında TZDK eliyle kullanılan gübrede kamu tekeline son verilmiş, aynı yıl Türkiye Gübre Sanayi ile birlikte TZDK de özelleştirme kapsamına alınmıştır.

Tarım sektöründe seksenli yıllar boyunca yaşanan değişiklikleri sıraladığımızda tabloyu daha net bir şekilde görebiliyoruz:

Destekleme alımlarının sona ermesi: Tarımsal ürün fiyatlarına devlet müdahalesi ve dolayısıyla destekleme alımları, neoliberal politikalara göre ivedilikle son verilmesi gereken uygulamalardı. Yetmişli yılların sonunda devlet 24 tarımsal ürüne alım desteği veriyordu. 1960 yılında destekleme alımı kapsamında altı ürün vardı: buğday, arpa, çavdar, tütün, çay ve şeker pancarı. Yetmişlerde 18 ürün daha kapsama alınmıştı; böylece buğday, arpa, çavdar, tütün, çay, şeker pancarının yanı sıra, soya, ayçiçeği, Antep fıstığı, kuru incir,

çekirdeksiz kuru üzüm, çekirdekli kuru üzüm, yulaf, fındık, zeytin, haşhaş, gül çiçeği, yerfıstığı, pamuk, kolza, zeytinyağı, tiftik, yapağı, yaş ipek kozasına destekleme alımı yapılıyordu. 1980 sonrasında ürün sayısı tedrici biçimde azaltılmış, 1990'da 10'a düşmüştür. Artık sadece buğday, arpa, çavdar, mısır, çeltik, yulaf, tütün, şekerpancarı, haşhaş ve nohut desteklenmektedir.

Devletin tekel yetkisinin kaldırılması: Bir diğer değişiklik kimi alanlarda devlet tekelinin kaldırılıp bu alanların özel sektöre açılmasıdır. Tarımın metalaşmasını hedefleyen bu uygulamayla 1982 yılında yabancı ortaklı tohumluk sanayi kurulmasına ilişkin karar ile özel sektörün bu alana girmesi mümkün kılınmış, 1983 yılında özel tohum şirketlerine ürettikleri tohumluğun fiyatlarını saptama serbestliği tanınmıştır. 1984 yılında tohum ithalatı serbest bırakılırken 1985 yılında ürün çeşidi bakımından genişlemeye gidilmiştir. Süreç çeşitli kamusal desteklerle hızlandırılmıştır: Ziraat Bankası bu yatırım ve işletmeler için kredi açmaya yetkili kılınmış, ek olarak ithal tohum için büyük ölçüde sübvansiyon verilmiş, ithalat bedelinin yüzde 40'ına varan oranlarda geri ödemeler yapılmıştır. 1988 yılında gübre ticareti serbest bırakılarak çiftçiye verilecek gübre desteğinin kapsamı özel sektörden yapılacak gübre alımlarını içerecek biçimde genişletilmiştir.

Bu sürece kritik tarımsal ürünlerde devletin elinde bulunan tekel yetkilerinin birer birer kaldırılması eşlik etmiştir. İlkin 1980 yılında TMO'nun hububat ihracatı tekeli kaldırılmıştır. Bunun devamında tarım alanındaki büyük KİT'lerin özelleştirileceğinin sinyalleri Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda duyurulmuştur. Planda sıralanan ilkeler, Türkiye'nin başlıca ihracat ürünleri olan tütün ve çayda piyasaların serbestleşmesinin ve büyük tarımsal KİT'lerin (TEKEL ve ÇAY-KUR) özelleşmesinin yolunu açmıştır.

4 Aralık 1984 tarihli 3092 sayılı *Çay Kanunu*'yla ÇAY-KUR'un çay alım tekeli kaldırılarak özel sektöre yaş çay alma ve işleme hakkı verilmiştir. Benzer bir durum gübre tekelinde de yaşanmıştır. 1986'da TZDK'nin gübre dağıtım tekeli kaldırılmıştır. Bu tarihten itibaren gübre dağıtımı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği ile Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği'nce yapılmaya başlanmıştır. 1988 yılında gübre ticareti bütünüyle serbest bırakılmıştır ancak ne var ki çiftçiye verilen gübre desteği özel sektörden alınan gübreleri de kapsayacak biçimde genişletilerek sermaye kesimine yüksek bir kârlılık olanağı sunulmuştur. Sermayeye sağlanan bu destekle TZDK'nin gübre piyasasındaki payı hızla düşmüştür; 1983 yılında piyasanın yüzde 95'ine hâkim iken, piyasa payı 1985'te yüzde 85'e, 1990'da yüzde 17'ye, 1993'te ise yüzde 9,7'ye gerilemiştir. Bu yıllar boyunca gübre piyasasında payı giderek yükselerek yüzde 90'lara varan özel sektör devlet tarafından desteklenmiştir.

Tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi: Bu çerçevede tarımı ilgilendiren bir başka müdahale tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesidir. *Özelleştirme Ana Planı*

özelleştirilecek KİT'leri belirlemek üzere bir öncelik sıralaması yapmıştır. Buna göre; tarımsal KİT'lerden Yem Sanayi A.Ş. ve Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü birinci; EBK, ÇAY-KUR, Türkiye Gübre Sanayi A.Ş. ve Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. ikinci; TMO ve TZDK ise üçüncü derecede öncelikli özelleştirilecek KİT'ler grubundadır.

Tarım Bakanlığı'nda reform: Tarım sektöründe serbestleştirme ve özelleştirmeyle eşzamanlı yürütülen bir diğer düzenleme ise Tarım Bakanlığı'nın yeniden örgütlenmesidir. 1985 yılında bakanlığın Ziraat İşleri, Toprak Su ve Zirai Mücadele, Hayvancılığı Geliştirme, Gıda İşleri, Veteriner İşleri, Su Ürünleri genel müdürlükleri kaldırılmıştır. Yeni yapılanma ana hizmet, danışma ve denetim, yardımcı hizmet, ilgili ve bağlı birimlerin bulunduğu merkez teşkilatı

TABLO 2
Dünya Bankası'nın Eğitim Alanında Türkiye'ye Açtığı Krediler (1971-1990)

Yıl	*Konu ve bütçe*	*Amaç*
1971-1981	Eğitim Projesi (13,5 milyon $)	1971-1981 dönemi için açılan kredi 32 teknik okul ile 12 ticaret okuluna eğitim materyali sağlanması amacı taşımaktadır.
1984	Sınai Eğitim Projesi (36,8 milyon $)	Projenin amacı imalat-ihracat sanayinde çalışan işçilerin verimliliğini artırmaktır. Bu amaca ulaşmak için Sanayi ve Ticaret Bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteren bir eğitim kuruluşu olan Sınai Eğitim ve Geliştirme Merkezi ile YÖK'ün kurumsal kapasitesi sınai eğitim verecek şekilde güçlendirilecek, DİE personeline eğitim bursları sağlanacaktır.
1985	Endüstriyel Okullar Projesi (57,7 milyon $)	Projenin amaçları yetişmiş sınai işgücünün sayısını artırmak, kalitesini yükseltmek, mevcut program ve eğitim malzemelerinin kalitesini yükseltmek, Erkek Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü'nün planlama ve idari kapasitesini artırmaktır.
1987	Yaygın Mesleki Eğitim Projesi (58,5 milyon $)	Projenin amacı yaygın mesleki eğitim yoluyla yetiştirilen işgücü arzını artırmaya ve bu eğitimden sorumlu kurumların kapasitesini güçlendirmeye yardım etmektir. Halk Eğitim Merkezi, Çıraklık Eğitim Merkezi, Ticaret ve Turizm Eğitim Merkezi gibi yaygın mesleki eğitim kurumlarından 200'ünün bünyesinde döner sermaye işletmeleri kurulması bu proje kapsamında gerçekleştirilmiştir.
1988	Sınai Eğitim Projesi - II (115,8 milyon $)	Projenin amaçları YÖK'ün teknisyen eğitimi programları ile mesleki ve teknik öğretmen eğitimi programlarını planlamaya ve koordine etmeye ilişkin kapasitesini güçlendirmek, sanayi sektöründeki eğitim görmüş teknisyenleri nitelik bakımından geliştirmek ve sayısını artırmak, eğitim görmüş mesleki ve teknik öğretmen arzını artırmak, turizm sektöründeki yetiştirilmiş otel ve ikram personeli ile diğer hizmet personelini nitelik bakımından geliştirmek ve sayısını artırmak olarak belirtilmiştir.
1990	Millî Eğitim Geliştirme Projesi (90,2 milyon $)	Projenin amacı, ilk ve ortaöğretim yönetiminde verimliliği artırmak, ilk ve ortaöğretim ile bu seviyedeki öğretim için öğretmen eğitiminin kalitesini geliştirmek ve Millî Eğitim Bakanlığı'nın *işletmecilik* beceri ve uygulamalarını geliştirerek kaynak kullanımında daha etkili olmayı sağlamak olarak sıralanmıştır.

ile taşra teşkilatından oluşmaktadır. Uzman birimler kapatılınca yönetim gücü aşınmış, bu aşınmaya koşutlukla kamu örgütlenmesindeki öbür birimler tarım yönetiminde söz sahibi olmuştur. Görev ve yetkiler Bakanlar Kurulu, Yüksek Planlama Kurulu, Para Kredi Bakanlığı, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Devlet Bakanlıkları, Devlet Planlama Müsteşarlığı, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Merkez Bankası ve Ziraat Bankası'nın da içinde bulunduğu çeşitli kuruluşlar arasında dağıtılmıştır. Bu dönemde tarım sektörü yönetiminde var olan kurumlarda personel hacmi de daralmıştır.

Sağlık Hizmetlerinde Genel Görünüm

Seksenli yıllarda sağlık hizmetleri için genel bütçeden ayrılan pay yıllara göre az çok değişmekle birlikte, bu oran yüzde 3'ler dolayındadır. *Kamu Yönetimi Araştırması Genel Raporu*'nda aynı oranın gelişmiş ülkelerde yüzde 10'u bulduğu ve hatta aştığı dikkate alındığında; Türkiye'de sağlık hizmetlerine verilen önemin göreli olarak çok sınırlı bir düzeyde kaldığı belirtilmektedir. Rapor, seksenli yılların sonunda sağlık sisteminin mevcut durumunu rakamlarla ortaya koymaktadır:

- Son yıllarda girişilen yaygın aşı kampanyalarına karşın, Türkiye'de bebek ölümleri 1989 yılı verileriyle binde 65,2 gibi çok yüksek bir oran oluştururken; bu oran AT ülkelerinde ancak binde 9,9 dolayındadır.
- Gerek koruyucu gerekse tedavi edici sağlık hizmetlerinde yetişmiş personele duyulan gereksinim önemini korumaktadır. 1989 yılı verilerine göre Türkiye'deki toplam hekim sayısı 46 bin kadardır. Sağlık Bakanlığı'nın standart kadro taslak çalışmalarına göre, bu bakanlığın özellikle koruyucu sağlık hizmet birimlerinde kadro açığı büyüktür.
- Türkiye'de hekim başına düşen nüfus, 1987 yılı verileriyle, 1.358 kişidir. Bu sayı gelişmekte olan ülke konumundaki Balkan ülkeleriyle karşılaştırıldığında bile, en az bir kat yüksektir. Nitekim Bulgaristan'da 373, Yunanistan'da 357 ve Yugoslavya'da 642 kişiye bir hekim düşmektedir.
- Ortalama hekim başına düşen nüfusun yüksekliği yanında, yerleşim yerlerine göre de hekimlerin büyük bir dağılım dengesizliği gösterdikleri anlaşılmaktadır. Öyle ki 1987 yılı verilerine göre, Ankara'da 527 kişiye bir hekim düşerken bu sayı Tokat'ta 5.461, Van'da 6.042 ve Muş'ta ise 6.076 kişiye bir hekim biçimindedir.

Raporda, sağlıklı beslenme konusuna gereken önemin verilmediği ve temel beslenme altyapısını oluşturması gereken tüketici bilincinin yaratılması ve bu çerçevedeki eğitim ve aydınlatma görevlerinin gereğince yürütüleme-

diği belirtilmektedir. Öte yandan beslenme ve besin denetimi alanında çeşitli kurumların sorumlulukları bulunmakla birlikte gerek üretim ve pazarlama gerekse tüketim aşamalarında yapılan besin denetimleri de yetersiz kalmaktadır. Çevre ve çevre sağlığı ile ilgili görevlerde ise birden çok kurumun yetkilendirilmesinden kaynaklanan genel bir dağınıklık gözlenmektedir.

Seksenlerin Sonu

Seksenli yıllarda kamu yönetiminde *kamusal olandan özel olana kaçış* şeklinde özetlenebilecek bir değişim yaşanmıştır. Dönem boyunca emek aleyhindeki politikaların etkisiyle örgütlü işçi sınıfının haklarında, memur maaşlarında, emekli ikramiyeleri ve kıdem tazminatlarında, tarıma dönük desteklemelerde büyük boyutlu gerilemeler gerçekleşmiştir. Kamu maliyesi bakımından bu dönemin en önemli özelliği ise vergi sisteminin ücretlilerin ve tüketicilerin katkılarına dayandırılması olmuştur. Dönemin sonuna doğru halk tabanından gelen iki tepki emek karşıtı politikalara kısa süreliğine de olsa son verecektir: 1989 yılının işçi eylemleri, aynı yılın mart ayında ANAP'ın yerel seçimlerde ağır yenilgiye uğraması. Bununla birlikte seksenli yıllar, yapısal uyarlama reformlarının kalıcılaştırılması için gereken altyapının inşa edildiği ve toplumsal yaşama egemen olan zihniyetin bu doğrultuda dönüştürüldüğü bir sürece işaret etmektedir.

Batıkent Projesi

MURAT KARAYALÇIN

Batıkent Projesi, Ankara Belediyesi tarafından kentin konut ve hava kirliliği sorunlarının çözümüne katkıda bulunmak amacıyla '70'lerde tasarlanmıştır. Proje, Ankara'nın 11 km kuzeybatısında, İstanbul yolunda, E-5 Karayolu'nun hemen bitişiğinde, belediye tarafından kamulaştırılan 1000 hektarlık bir alanda uygulanmıştır. Batıkent Projesi'nin büyüklükleri özetle; gerekli toplumsal ve ticari donatı alanlarıyla birlikte 55 bin konut, 1995 fiyatlarıyla 880 milyon dolarlık yatırım ve 300 bin nüfus olarak sıralanabilir. Konutların dağılımı; 35 bin adet çok katlı ve 18.500 adet bitişik düzen-dubleks olmak üzere 50.500 adet mülk konut ile 4.500 adet kiralık konut şeklindedir. Ancak daha sonra belediye kiralık konut uygulamasına girmemiş, söz konusu alan mülk konut yapımına tahsis edilmiştir.

Batıkent, Türkiye'nin maliyeti neredeyse tümüyle kullananlar tarafından ödenmiş ilk kenttir. Batıkenliler; okul, sağlık tesisi gibi toplumsal donatı alanları ile ticari alanların arsa ve altyapı bedelleri içinde olmak üzere, projenin tüm arsa ve altyapı yapımı bedelini kendilerine tahsis edilen arsa m^2si üzerinden ödeyerek o arada konutların yapım bedelini de öz kaynakları ve kredi ile karşılayarak Türkiye'de kentleşme alanında bir "*ilk*"in çarpıcı örneğini verdiler. Batıkent Projesi'nin yatırım kalemlerinin dağılımı Tablo 1'de gösterilmektedir.

Batıkent, bir *yenikent* projesidir. Bu proje ile tümüyle sıfırdan başlayarak kendi kendine yeterli yeni bir yerleşim yeri kurulmuştur. Öte yandan 7 Haziran 1981 günü belediyenin Batıkent'te düzenlediği ilk tapu teslim töreninde yaptığım konuşmada belirttiğim gibi, Batıkent Projesi aynı zamanda bir kentsel toprak reformu projesidir. Toprak reformu kavramı kırsal alanlar için kullanılmakla birlikte

TABLO 1
Batıkent Projesi Yatırımları

	Milyon dolar	%
Kamulaştırma (arsa)	24.7	2.8
Altyapı	84.8	9.6
Toplumsal donatı	319.2	36.3
Konut	450.9	51.3
Toplam	879.6	100.0

Kaynak: *Batıkent: The Biggest Housing Project in the World*, 1995, Kent-Koop.

Batıkent Projesi, toprak-insan ilişkilerinin kentlerde de dar gelirli aileler için düzenlenebileceğini göstermiştir.

Batıkent Projesi, Ankara Belediyesi ve Kent-Koop (Batıkent Konut Üretim ve Yapı Kooperatifleri Birliği) tarafından bir işbirliği içinde uygulanmıştır. Projenin nasıl uygulanacağına ilişkin olarak iki temel metin bulunmaktadır. Birinci metin 15 Aralık 1980 tarihlidir. Dönemin askerî yönetimi tarafından atanan Belediye Başkanı Süleyman Önder ve Kent-Koop genel sekreteri olarak benim tarafımdan imzalanmıştır. İkinci metin ise 26 Nisan 1990 tarihlidir. Her iki metnin adı da *Batıkent Ana Protokolü*'dür. Ana hatlarıyla her iki protokolde de projenin işleyişi; belediye, Kent-Koop ve birim kooperatif üzerinden Tablo 2'deki gibi tanımlanmıştır: 1984 yılında göreve gelen, ANAP'lı belediye yönetimi, 1989 yılına kadar, Batıkent Ana Protokolü'nü feshetmeden ya da değiştirilmesini isteme-

TABLO 2
Batıkent Projesi Kurumsal Görev Dağılımı

Belediye	• Projenin tasarımlanması, • İmar planının hazırlanması ve onaylanması, • Kamulaştırma yoluyla arsa sağlanması, • Kent-Koop'un istemine dayalı olarak üye kooperatiflere arsa tahsis edilmesi, • Tapu bedellerinin tahsil edilmesi, • Altyapı bedellerinin tahsil edilmesi, • Altyapı yapımı.
Kent-Koop	• Konut talebinin örgütlenmesi, • Konutların mimarlık-mühendislik projelerinin hazırlanması, • Arsa, altyapı bedellerinin kooperatiflerden toplanarak belediyeye ödenmesi, • Konut yapımının denetlenmesi, • Finansman, kredi başvurularının yapılması.
Kooperatif	• Kooperatifin kurulması ve işleyişi, • Arsa, altyapı bedellerinin bireysel üyelerden toplanıp Kent-Koop'a aktarılması, • Konutların emanet yöntemiyle yapılması ya da ihale yöntemiyle yaptırılması.

den Batıkent alanında Kent-Koop üyesi olmayan kooperatiflere de arsa tahsisinde bulunmuştur.

Batıkent'in kısa tarihçesi, üç dönemde toplanabilir: Hazırlık Dönemi (1973-1980), Yapım Dönemi (1980-1989) ve İskân Dönemi (1989 ve sonrası).

Hazırlık Dönemi

Bu dönem CHP'li belediye başkanları Vedat Dalokay (1973-1977) ve Ali Dinçer (1977-1980) tarafından yönetilmiştir. Ankara Belediye Meclisi, 30 Mayıs 1974 tarihinde, o zamanki adı Akkondu olan proje için kamulaştırma kararı alarak ilk adımı atıyor. Projenin adı 1977'de Akkondu'dan Batıkent'e çevriliyor. Ad değişikliğinin öyküsü şöyle: Dalokay kamulaştırma bedelini bulmak için Başbakan Demirel'i ziyarete gidiyor. Demirel, latife yaparak "Yahu Vedat hem Akkondu diyorsun hem de benden para istiyorsun," deyince Dalokay da "Dün projenin adını Akkondu'dan Batıkent'e çevirdik," yanıtını veriyor. 1977 yılında Batıkent alanının 184 hektarlık bölümü kamulaştırılıyor. 1977 yılında yapılan seçimlerde başkanlığa seçilen Ali Dinçer'in döneminde proje için dört önemli adım atılıyor: Birincisi, 1/5000'lik yeni Batıkent İmar Planı'nın 1979 Haziran'ında belediye meclisinde onaylanması; ikincisi Hazine Müsteşarlığı'na dış kredi için başvuru yapılması; üçüncüsü altyapı çalışmalarının 1979 ağustos ayında başlatılması; dördüncüsü de Kent-Koop'un belediyenin öncülüğünde kurulmasıdır. Kent-Koop'un kurucuları Tablo 3'te gösterilmektedir. Ankara Belediyesi ayrıca tüzel kişilik olarak da Kent-Koop'a üye olmuştur. Kent-Koop'un ilk yönetim kurulu ve görev dağılımı Tablo 4'te gösterilmektedir. Daha sonra Şubat 1980'de Kent-Koop'un

TABLO 3
Kent-Koop'un Kurucuları

Ömer Ata	Batıkent (52) Nolu Kooperatif
Muhsin Bardakçı	Batıkent Harb-İş (1) Kooperatifi
Yusuf Bilen	Batıkent Genel-İş Mensupları (11) Kooperatifi
Niyazi Devir	Dyf-İş Mensupları (22) Kooperatifi
Murat Karayalçın	Batıkent Memurlar (40) Kooperatifleri
Kemal Koçak	Batıkent Güzelevler (27) Kooperatifi
Hasan Nazlı	Batıkent Ağaç-İş (20) Kooperatifi
Muammer Niksarlı	Basın-İş Mensupları (18) Kooperatifi
Muzaffer Saraç	Batıkent Yol-İş Mensupları (06) Kooperatifi
İbrahim Tez	Batıkent Halk (53) Kooperatifi
İhsan Yalçınkaya	Batıkent (51) Nolu Kooperatifi
Uğur Batmaz	Batıkent Tez-Büro-İş (16) Kooperatifi
Hüseyin Başer	Batıkent Esnaf ve San. (36) Kooperatifi

TABLO 4
Kent-Koop 1. Yönetim Kurulu
(17.10.1979-09.02.1980)

Ali Dinçer	Genel Başkan
Kadri Atabaş	Genel Sekreter
Murat Karayalçın	Mali Sekreter
Korel Göymen	
Hüseyin Başer	
Kenan Durukan	
Hasan Nazlı	
Muzaffer Saraç	
Erdal Tandıroğlu	
Denetim Kurulu	
Nusret Aydın	
Niyazi Devir	
Fahri Özdilek	

ilk genel kurulu yapılarak 2 Mayıs 1981 tarihine kadar görev yapacak yönetim kurulu seçilmiştir (Tablo 5). Bu arada başlangıçta kritik bir kararla, projenin iki tüzel kişilikli yapısı da dikkate alınarak belediye başkanının aynı zamanda Kent-Koop genel başkanlığı görevini de üstlenmesi öngörülmüştür. Ali Dinçer, bu ikili görevi 12 Eylül 1980 Darbesi'ne kadar yaklaşık bir yıl yürütmüş, askerî yönetim tarafından görevden uzaklaştırıldıktan sonra da mayıs 1981 tarihine kadar yalnızca Kent-Koop genel başkanlığı yapmıştır.

12 Eylül döneminde Kent-Koop, eski SBF Dekanı Prof. Dr. Cevat Geray'dan, eski TMMOB Başkanı Teoman Öztürk'e kadar 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası ne-

TABLO 5
Kent-Koop 2. Yönetim Kurulu
(09.02.1980-02.05.1981)

Ali Dinçer	Genel Başkan
Murat Karayalçın	Genel Sekreter
Korel Göymen	Mali Sekreter
Erdal Tandıroğlu	Murahhas Üye
Kadri Atabaş	
Hüseyin Başer	
Kenan Durukan	
Hasan Nazlı	
Muzaffer Saraç	
Denetim Kurulu	
Nusret Aydın	
Niyazi Devir	
Fahri Özdilek	

deniyle kamudan çıkarılan ya da yargılanan veya bir şekilde sıkıntı yaşayan çok sayıda insanımız için bir çatı olmuştur.

Yapım Dönemi

Batıkent Projesi'nin yapım dönemi, Batıkent Ana Protokolü'nün imzalanması ve 7 Haziran 1981 tarihinde belediyenin arsa tapularını Kent-Koop'a vermesiyle başlar. Bu arada, daha önce tapusu ve dolayısıyla yapı izni olmamasına karşın sözlü onay ile dört kooperatifin inşaatlarının başladığını da belirtmek gerekir.

Yapım dönemi, büyük ölçüde 2 Mayıs 1981'de seçilen yeni yönetim kurulu tarafından yönetilmiştir. Kent-Koop Genel Kurulu, belediye temsilcisini yönetim kuruluna ayrıca belediyenin Batıkent koordinatörlüğü görevini yapan bir başkan yardımcısını da denetleme kuruluna seçmiş, yeni seçilen yönetim kurulu da Kent-Koop genel başkanlığına beni seçmiştir (Tablo 6).

TABLO 6
Kent-Koop 3. Yönetim Kurulu
(02.05.1981-1985)

Murat Karayalçın	Genel Başkan
Muammer Niksarlı	Genel Sekreter
Niyazi Devir	Mali Sekreter
Uğur Batmaz	
Sedat Doğu	
Kenan Durukan	
Mehmet Kapusuz	
Oğuz Kızıltan	
Muzaffer Saraç	
Kemal Sarısoy	
Malik Şat	
Denetleme Kurulu	
Nusret Aydın	
Halit Toraman	
Sabit Yanıkoğlu	

Yapım döneminin başlarında yaşanan siyasî gelişmelerin dışında, projenin önündeki en temel sorun, Türkiye'de konut kredilerinin durdurulmuş olmasıydı. O tarihe kadar Türkiye'de konut kredilerinin temel kaynakları olan Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK) ve Emlak Kredi Bankası artık konut kredisi vermiyordu. Özellikle SSK'nin konut kredilerini durdurması, sendikalı kooperatif üyelerinin yüksek katlı konutları açısından çok ciddi bir sorun oluşturuyordu. Öte yandan ka-

muoyunda konut kooperatiflerine duyulan güvensizliğe ek olarak 1980'lerin başında yaşanan banker skandalı da bir biçimde konut kooperatifleri ile ilişkilendiriliyor ve güvensizliği daha da artırıyordu.

1980-1989 yıllarını kapsayan yapım döneminde yaşanan dört önemli dönüm noktası projeyi başarıya taşımıştır.

Birinci dönüm noktası, Batıkent Ana Protokolü'nün 15 Aralık 1980'de imzalanmasıdır. 12 Eylül-15 Aralık arasındaki üç ay, proje tarihinin en kritik zaman dilimi olmuştur. Protokolün imzalanması projeye ilişkin kuşkuları gidermiş, tapuların 1981 Haziran'ında verilmesi projeye olan güveni arttırmıştır.

İkinci dönüm noktası, Avrupa Konseyi İskân Fonu'ndan üç dilim halinde alınan toplam 97 milyon dolarlık kredinin bir tür yapı tasarruf sandığı anlayışı ile kullanılması olmuştur. On beş yıl vadeli kredi, Kent-Koop tarafından üyelerden senet alınarak beşer yıl vadeli ve konut maliyetinin %10'u oranında kullandırılmış ve öylelikle üç kez çevrilmiştir. Ayrıca 1980 sonbaharında sözlü izin ile yapımına başlanan dört kooperatifin yaklaşık 500 konutunun ivedi iskânı için de bu kaynaktan yararlanılmıştır. 30 Mayıs 1982'de Batıkent'te düzenlenen bir törenle binlerce konutun temeli atılmış, 13 Kasım 1983'te 500 konutla Batıkent'te ilk iskân başlamıştır.

Batıkent Projesi'nin üçüncü dönüm noktası ANAP hükümetinin 1984'te kurmuş olduğu Toplu Konut Fonu uygulamaları olmuştur. Kent-Koop; imar durumu, altyapı durumu, mimarlık-mühendislik projelerinin durumu ve inşaatların %10'luk gerçekleşme durumu ve örgütlü yapısıyla hazır olduğu için, Toplu Konut Fonu'ndan ilk ve en çok yararlanan kuruluş olmuştur.

1984 Mart'ında ANAP'ın belediye yönetimine gelmesiyle arsa tahsislerinde gecikme yaşanması, belediyenin Batıkent alanında Kent-Koop'a üye olmayan kooperatiflere de arsa tahsis etmesi gibi nedenlerle sorunlar yaşansa da yapım çalışmaları hız kesmeden sürmüştür. Bu dönemde bir yandan da kamuoyuna, sivil toplum örgütlenmelerine, kamu kuruluşlarına o arada siyasî partilere deyim yerindeyse bilgilendirme taarruzlarında bulunulmuş ve bunun olumlu sonuçları alınmıştır.

Batıkent Projesi'nin dördüncü dönüm noktası kuşkusuz Kent-Koop'un Birleşmiş Milletler'in 1987 yılı için koyduğu Dünya Konut Yılı Ödülü'nü kazanmış olmasıdır. Yarışma, BM adına bu çalışmaları yapan Building and Housing Foundation adlı bir kuruluşun *The Economist*'te çıkan ilanı ile duyurulmuştur. Kent-Koop önce dosya üzerinde sonra da yerinde yapılan değerlendirmelerden sonra birinci seçilmiştir. Ödülü İngiliz veliaht Prensi Charles'tan 7 Kasım 1986'da Londra'da düzenlenen bir törenle aldım.

İskân Dönemi

Prens Charles'ın 7 Kasım 1986'da Karayalçın'a verdiği ödül.

Batıkent Projesi'nin son dönemi olan iskân dönemi, kooperatiflerin 1990'dan itibaren kitlesel iskânı ile başlamıştır. Benim 26 Mart 1989'da Ankara büyükşehir belediye başkanlığına seçilmemle birlikte Kent-Koop genel başkanlığı ile belediye başkanlığı yeniden birleştirilmiştir.

1989 belediye seçimlerinden sonra doğalgaz da eklenerek altyapı çalışmalarına büyük bir hız verilmiş; itfaiye istasyonu da içinde olmak üzere, belediyenin hizmet birimleri Batıkent'e getirilmiş ve en önemlisi Batıkent-Kızılay metrosunun yapımına başlanmıştır. Bu Türkiye'nin ilk metrosudur. İlk kez bir yerleşim alanı, iskânla birlikte raylı sisteme kavuşmuştur.

Batıkent Projesi'nin on-on beş yılda bitirildiği söylenebilir. Bu büyüklükteki bir yeni kentin yapımı için bu süre olağanüstü bir başarının ifadesidir. Aslında kentler hiç bitmez, hep yeniden üretilir. O nedenle *bitti* sözcüğü yalnızca birincil inşaat çalışmalarının bitirilmesi anlamında düşünülmelidir.

Nazım İmar Planı, Batıkent'i kendine yeter bir kent olarak tasarlamıştır. Batıkent'i adeta çevreleyen Ostim ve İvedik Organize Sanayi Bölgeleri ile birlikte değerlendirildiğinde bu durum daha da belirginleşmektedir. Samsun milletvekili olarak TBMM'nin 20. döneminde Batıkent'in ilçe ve belediye yapılması için kanun teklifi verdim. Ancak Meclis'te en yoğun çabalara konu olan il-ilçe pazarlıkları nedeniyle bu gerçekleşmedi.

Batıkent Projesi, 1980'li yıllarda Türkiye'ye damga vuran birkaç büyük projeden biri olmuştur. Projenin gösterdiği başarı, Kent-Koop'un bir kamu kuruluşu ciddiyeti içindeki işleyişi ve Birleşmiş Milletler'in ödülünü kazanması bunda etkili olmuş; Batıkent adı ve Kent-Koop'un ambleminde bulunan çatı altındaki iki insan başı adeta bir marka olmuştur. Asıl önemlisi Kent-Koop'a, *buraya da bir benzerini yapın* diye değişik kentlerden gelen istemlerdir. Bunların belli bir yoğunluk düzeyine çıkması üzerine, kooperatif yapının böyle bir işleyiş için uygun olmayacağı görülmüş ve Kent-Koop'un Kentkur adıyla bir şirket kurması yoluna gidilmiştir. Kent-Koop genel başkanı olarak Yönetim Kurulu başkanlığını yaptığım Kentkur, 1980'lerde; büyüklük sıralamasına göre Elazığ, İzmir, Kastamonu, Bursa, Aydın-Söke ve Manisa'da yaklaşık bin hektarlık bir alanda kırk bin konutluk

projeleri Batıkent modelini esas alarak hazırlamıştır (Tablo 7). Bu arada Irak Konut Kooperatifleri Birliği'nden Bağdat'ta beş bin konutluk bir yeni yerleşim yeri projesinin hazırlanması için istem gelmiştir ancak Irak-İran Savaşı koşullarında anlaşmaya varılamamıştır.

TABLO 7
1980'lerde Batıkent Modeli Uygulamaları

	Alan(Ha)	*Konut*
Ankara/Batıkent	1.034	55.000
Aydın/Söke/Yenikent	77	3.000
Bursa/Değirmenlikızık	60	4.000
Elazığ/Doğukent	420	15.000
İzmir/Egekent	160	10.000
Kastamonu/Kuzeykent	337	1.500
Manisa/Yenimanisa	50	1.000
Toplam	2.068	90.500

Batıkent Projesi '80'lerde hemen tüm siyasî partilerin yakın ilgisini çekmiştir. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, kendini ziyaret eden Kent-Koop heyetine *Batıkent'i Cumhuriyet'imizin en büyük 10 projesi arasında gördüğünü* söylemiştir.

Batıkent Projesi'nin başarısında en büyük pay, sosyal demokrat siyasetindir. O yıllarda sağ siyasetçiler tarafından, *bunlar iş yapmasını bilmezler* diye eleştirilen sosyal demokratlar kentleşme alanında '80'lerin başında Batıkent Projesi'ni, '80'lerin sonunda da Türkiye'nin ilk kentsel dönüşüm projeleri olan Dikmen Vadisi Projesi ve Portakal Çiçeği Vadisi Projesi'ni yaptı. Sosyal demokratlar; bu projelerde belediye başkanı, belediye meclis üyesi, Kent-Koop yöneticisi, üye kooperatif yöneticisi ve kendilerine çok şey borçlu olduğumuz Kent-Koop ve belediye çalışanları olarak görev yaptı. Bu arada ANAP'ın yönetimde olduğu '80'lerde projenin, başta TOKİ yöneticileri olmak üzere çeşitli kamu birimlerinden destek aldığını; Hasan Celal Güzel, Mehmet Keçeciler ve Metin Emiroğlu gibi ANAP'lı bakanların Batıkent'e destek verdiklerini bir vefa borcu olarak belirtmek isterim.

Türkiye'de kentleşme alanında, Batıkent ölçeğinde ve tasarımında bir proje daha önceden uygulanmamıştır. O nedenle de deneyim yetersizliğinin Batıkent Projesi'nin önemli bir sorunu olduğu söylenebilir. Ancak kimi zaman belediyede, kimi zaman yalnızca Kent-Koop'da görev yapan sosyal demokrat kadro olabilecek en geniş danışma sürecini işleterek bu eksikliğin proje uygulamasını olumsuz etkilememesini sağlamış; Türkiye'nin bilgi gücünü, emek gücünü, yapım gücünü ve finansman gücünü birleştirerek Batıkent'i kurmuştur.

Batıkent Projesi, öte yandan Türkiye'nin kentleşme ve projecilik yazınına katkıda bulunabilecek çeşitli gözlemlerin yapılabilmesine fırsat sağlamıştır.

Batıkent Projesi, kentleşme sürecinde, insanlarımızın göç ettikleri kentlere taşıdıkları memleket kimliğinden ayrı olarak yeni bir kent kimliği inşa edilebileceğini göstermiştir. Yurttaşlarımız göç ettikleri kentlere genellikle geldikleri yöreye ya da ile göre yerleşirken Batıkent'te yerleşim işçi, esnaf, memur gibi toplumsal kimliklere göre olmuştur.

Batıkent Projesi, projelerin hukukî mülkiyetinin yanı sıra bir de sanal mülkiyetinin olabileceğini göstermiştir. Ankara Belediyesi, Batıkent Projesi'nin *sahibi ve sorumlusu*dur ancak zaman içinde kamuoyunda Batıkent Projesi'nin sahibi ve sorumlusunun Kent-Koop olduğu şeklinde bir anlayış şekillenmiştir. Kent-Koop'un projeyi çok güçlü bir biçimde sahiplenmesinden kaynaklanan bu durum, sanal bir proje mülkiyeti anlayışının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Buna *proje mülkiyeti* diyorum.

Batıkent Projesi'nde Ankara Belediyesi'nin ve Kent-Koop'un birlikteliği o uygulama sınırları içinde bir demokrasi alanı yaratmıştır. Bunu *proje demokrasisi* diye adlandırıyorum. Buna *kamu-halk işbirliği* de denilebilir. Proje demokrasisi kavramı, 1989-1994 yılları arasında Ankara Büyükşehir Belediyesi'nin sabit toplumsal tabanlı kentsel projelerinde daha da geliştirilmiştir.

Batıkent Projesi'nden ve benzerlerinden hareketle, *toplumsal sahipliliği olan projeler başarılı olurlar* şeklinde bir varsayımda bulunabilirim. Kendilerini, sonunda önemli bir kazanım elde etmeyi umdukları projelerin sahibi olarak görenleri *proje muhafızları* diye adlandırıyorum. Muhafızların projeyi sahiplenmesi, yüksek bir enerji üreterek projeyi başarıya taşıyacaktır. Bunu da *proje enerjisi* diye adlandırıyorum. Bu varsayımın devamı olarak bir varsayım daha ileri sürebilir: *İnsanlar ancak sonuçta maddi ya da manevi kazanım elde edebilecekleri süreçlere katılırlar.*

Özet olarak Batıkent Projesi hem kent rantlarını önleyen hem kamuya hiçbir mali yükü olmayan, hem proje ölçeğinde demokratik bir birikim sağlayan hem de aynı zamanda, on binlerce dar gelirli insanı konut sahibi yaparak gelir dağılımının iyileştirilmesine katkıda bulunan bir kentleşme destanı olmuştur.

Seksenli Yıllarda Edebiyat

ÇİMEN GÜNAY-ERKOL

12 Eylül Darbesi'nin yarattığı kolektif travma, 1980 sonrasında üretilen edebiyat için merkezî önemdedir. İnsan hakları ihlallerinin yoğun olarak yaşandığı bu dönemde dikta yönetimi demokratik kültüre ve barış siyasetine büyük hasar vermiştir. Dönemin edebiyatı bu hasarın kaydını tutmaya çalışmış, eleştirel (ve özeleştirel) sorgulamasını yürütmüş ve mağdurların yaşadıkları kolektif travmayla baş etmelerine yardımcı olacak anlatılarla, hakikat komisyonlarının boşluğunu doldurmaya çalışan bir tür bellek müzakeresi yapmıştır. Bu dönemin edebiyatı, askerî diktatörlüğe karşı ve demokrasiye dönüş için verilen mücadelenin diktanın failleri üzerinde baskı kurulmasına katkı sunacak bir bağlama yerleşmesine yardımcı olmuştur: Edebiyat, gerçeklerin resmî makamlar tarafından dile getirilenden farklı olduğunu göstermek, mağduriyetin bireysel olmadığını ve benzer deneyimleri yaşayan çok sayıda insan olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır.

12 Eylül Darbesi'ne *tanıklık eden* edebiyatın temel problematiğini meşrugayrimeşru iktidar tartışması oluşturur. Bu dönemde pek çok yazar ve şair darbe döneminin baskı atmosferini, emir komuta pratiğinin sürekli itaat gerektiren yıkıcılığını ve yaşanan toplumsal parçalanmayı çeşitli yönleriyle konu etmiştir. Sadece devletin iktidarı değil, gündelik hayatın içine sızan iktidar örüntüleri de tartışma konusu haline gelmiştir. Bununla birlikte, '80'lerde tanıklık edebiyatının yanı sıra, tarihsel gerçekliği aksettirmeyi önemsemeyen, dilsel oyunlarla ve fantastik manevralarla süslü, parçalı ve postmodern yeni edebî biçimlerin de belirdiğine tanık oluruz. Bir diğer dikkati çeken farklılık da daha önce edebiyatta açıklıkla ele alınamamış cinsellik gibi meselelerin, '80 sonrasındaki edebiyatta öncekinden çok daha geniş bir alan

bulması olmuştur. Cinselliğin ve cinsel özgürlük tartışmalarının metinlerde ağırlık kazanması, Türkiye'de feminizmin '80 sonrası sesini duyurma imkânı bulmasına ve kitleselleşmesine dayandırılır. Gerek dönemin tarihsel ve sosyolojik gerçekliğini yansıtmaktan uzaklaşan postmodern biçimler gerekse edebiyatta cinselliğe gösterilen popüler ilgi, ülkeyle birlikte edebiyatının da neoliberal bir atmosfere doğru ilerlediği yönündeki tespitlerin kanıtı olarak sunulagelmiştir.

Mesele dergisinde yayımlanan (Eylül 2007) Osman Akınhay ile olan röportajında Şükrü Argın, 12 Eylül'le birlikte edebiyatın *kamusal vicdan* olma rolünden çıkmasına ve müşteri profilleri, çok satanlar, *bookstore*'lar ile şekillenen yeni bir role bürünmesine göndermede bulunur. Argın'ın bu dönemin edebiyatı hakkındaki bir diğer tespiti, 12 Eylül'ün ardından bir unutma ve bastırma tutumunun egemen olduğu fikrine dayanır ve bu kamusal suskunluğa edebiyatın da ortak olduğu iddiası üzerinden temellendirilir. Edebiyatın "12 Eylül'ü kalben destekledi[ğini]" söyler Argın. Ben bu yazıda, bu çerçeveye yeniden bakmak ve neoliberal rotasına yerleşen Türkiye'de edebiyatın "suskunluğa katkı sunduğu" fikrine bazı sorularla geri dönmek istiyorum. 12 Eylül gibi kitlesel insan hakları ihlalleri ile örülü, toplumu derinden etkileyen ve travmatik etkileri yıllara yayılan bir darbenin edebiyata bütünsellikle sirayet ettiğini söylemenin mümkün olmadığına katılıyorum; kaldı ki 12 Eylül'ü yaşamanın ve yaşananlara tanık olmanın bir ağırlığı var ve yaşananlar, hatırlananlar, o dönemin hemen ardından hızlıca edebiyata dönüşemeyebilir. Söyleşisinde bunu Argın da kabul eder: son söz olarak dışarıdan izlemiş edebiyatçıların bu dönemi anlatmasını beklemek yerine, 12 Eylül'ün kendi yazarlarını yaratmasını beklemek gerektiğinden, edebiyatın yaşananları etraflıca kavrayabilmesi için o dönemleri yaşayanların yaşadıklarını anlatmaya "gönül indirmelerini" beklemekten başka çaremiz olmadığından söz eder. Ben de buna şu soruyu eklemek isterim: Gerek tanıklık edebiyatından gerekse özgürlük, cinsellik meseleleri ve postmodern biçimlerin edebiyatta kazandığı ağırlıktan yola çıkarak yapılacak seçilmiş suskunluk ve apolitizasyon tespitlerinin yanına, "1980 sonrasının edebiyatında yeni politik biçimlerin oluştuğunu söyleyebilir miyiz?" sorusunu da sıkıştırmak mümkün olabilir mi?

Örgütlenme kültürünün canlı olduğu '70'lerin gözlüğüyle '80'lere bakıldığında, örgütsüzlüğün *apolitikleşme* olarak adlandırılmasında şaşırtıcı bir şey yok. Örgütsüzlüğün farklı şekillerde politika yapma olanağını barındırıp barındırmadığı sorusunun da herkesin kolayca üzerinde uzlaşabileceği bir cevabı olmadığından, darbenin halkı siyasetsizleştirme politikası ve '80 sonrası edebiyatın *savrulduğu* neoliberal çizgi muzaffer görülebiliyor. Oysa bu savruluşu açıklamak için öne sürülen izleklere bakıldığında, edebiyatta bu izlek-

lerin yeniden politikaya bağlanmaya müsait, sınıf kavramını zenginleştiren ve mücadele olanaklarını değiştiren ve çoğaltan yeni bir hesaplaşma bağlamı oluşturdukları söylenebilir. Postmodern biçimleri ve '80'lerde edebiyatta gösterdiği artışla şikâyetlere konu olan cinsellik unsurunu da politikanın *sönümlenmesini* sağlayan müdahaleler olarak değil ama politika yapma biçimlerini değiştiren müdahaleler olarak düşünemez miyiz?

Seksenli yıllar, ekonomik ve teknolojik yeniliklerin yaşandığı, renkli televizyon ve AVM'lerin gündelik hayata sızmaya başladığı yıllardır. Postmodernizm, bu kültürel dönüşümün eşlikçisi olarak ele alınıp, siyasetin ve örgütlülüğün hedef olduğu baskı ortamında, bir *yıkım estetiği* tartışması başlatan bir unsur olarak değerlendirilebilir. Parçalı zaman, tutarsız kimlikler ve çelişkili gerçekliklerle yüzleşirken tüm değerlerini sorgulanabilir gören roman kahramanları, okurun güvenilir bulduğu sarsılmaz anlatı zeminini onun ayaklarının altından çekerler. Okurun konfor alanını yok ederler; çünkü yeniyi yapmak için önce yıkmak gerekir. Cinsellik söylemleri de devlet iktidarının özel alanlarımızın içine uzanan boyutlarını gözler önüne seren unsurlar olarak ele alınabilir. Faşizmin mikro ilişkilere sızan bir iktidar biçimi olduğunu cinselliğe hiç dokunmadan söylemek mümkün olabilir miydi? İktidar kavramını merkeze alarak ve genişleterek düşünecek olursak her iki *yeniliğin* de yeniden (öz)eleştirel politika türetmenin yollarını açtığı söylenebilir diye düşünüyorum. '80'li yılların edebiyatını, bu izin peşinden giderek ve tanıklık, postmodernizm ve cinsellik gibi izlekler eşliğinde tartışmaya açmaya çalışacağım.

12 Eylül'ün yakıcı etkisi elbette sadece romanlarla sınırlı kalmıyor; öykü, şiir ve tiyatro gibi türlere de sirayet ediyor. Ancak tek bir yazıda tüm bu türleri hakkıyla değerlendirmek ve 12 Eylül'ü odağa alarak yapıt veren tüm yazar ve şairlere değinebilmek mümkün değil. Bu nedenle ben bu yazıda ağırlıklı olarak romanlarla ilerleyeceğim. '80'li yılların edebiyatında sadece romanlar değil şiirler, öyküler ve tiyatro yapıtları da hapishane, adalet arayışı, arkadaşlıkların çözülmesi, işkence, yabancılaşma vb. konular etrafında gelişir. Şiir protest bir tavır için çok daha uygun bir edebî tür olduğundan, 12 Eylül şiirlerinden bugüne Nevzat Çelik'in *Beni Burada Arama Anne*'si ve Ahmet Erhan'ın "bugün de ölmedim anne" seslenişi gibi akıllara kazınan ve kimisi bestelenerek popülerleşen satırlar kalmıştır.

İnci Aral, Cemil Kavukçu, Ahmet Ümit, Erendiz Atasü, Özcan Karabulut gibi yazarların öykülerinde 12 Eylül dönemindeki gündelik hayatın ince detaylarını yakalamak olasıdır. Tiyatrolarda ise darbenin ardından pek çok sanatçı görevlerinden alınır; dokundurmalarla 12 Eylül'ü anlatma şansı bulmuştur tiyatrocular veya daha önceki dönemler üzerinden 12 Eylül'ü anlatmaya çalışmışlardır. Toplumcu yazarlardan Bilgesu Erenus örneğin, 1988'de

Menderes dönemindeki muhalif hareketleri konu edinen oyunu 555 K'yi yayımlar ve oyunu aynı yıl Yücel Çelikler sahneye koyar. Bu dönemin idamlarındaki hukuksuzluğunu sergileyen en iyi oyunlardan biri olan Eşber Yağmurdereli'nin *Akrep* adlı oyunu da 1997 tarihlidir. Dolayısıyla şiirler söz konusu olduğunda 12 Eylül'le hızlıca ilişki kurulabilirken (Nevzat Çelik, *Şafak Türküsü*'nü 1982'de yayımlamış ve 1984'te Akademi Kitabevi Başarı Ödülü'nü almıştır) 12 Eylül'ün tiyatro gibi diğer edebî türlere sirayet etmesi için biraz daha vakit geçmesi gerekmiştir, diyebiliriz.

12 Eylül'e Tanıklık ve Edebiyat

12 Eylül Darbesi, Türkiye'de kitleselleşen sol hareketin gücünü kırmak suretiyle ülkeyi küresel kapitalizmin bir parçası kılmıştır. 12 Mart'tan farklı bir görüntü vermek ve eşit cezalandırma yapıldığı izlenimi yaratmak amacıyla, sadece solcular değil kendisini antikomünist ve İslâmcı olarak tanımlayan kişilerden de *siyasî suçlu*lar olarak cezalandırılanlar, cezaevlerine gönderilenler oldu. Bu kişilerin bir kısmı anı ve romanlar yazdı ama dönemin tanıklık edebiyatı, bu birincil tanıklıklarla biçimlenen *hapishane edebiyatını* aşan daha geniş bir yapıya sahiptir. '80'lerde yayımlanan çoğu tanıklık romanında darbeler sınırları ideolojik olarak çizilmiş bir pozisyon içinden anlatılır. Mağduriyetin merkezindeki karakterlere ses verilir. Bu karakterler çevrelerindekiler için bir ölçüm noktası oluşturur ve bu yolla toplumsal kırılma anlatılır. Bireysel-toplumsal arzular arasındaki çatışma yoluyla mağdur olan kişilerin iç sorgulamaları konu edilir. Bu çerçeveye bakarak sokaklara sirayet eden politik kavganın edebiyatta sürdürüldüğünü söyleyebiliriz.

Kendi edebiyatını yarattığı söylenen 12 Mart Darbesi ile karşılaştırıldığında 12 Eylül'ün yekpare bir edebiyat hareketi oluşturmadığı ifade edilmiştir. 1980 sonrasındaki yapıtların belli bir yıl aralığında yoğunlaşmadığı, bir edebiyat hareketini oluşturacak bütünsellikte olmadığı belirtilir. Gerçekten de 1980 sonrasının edebî verimleri tarihsel olarak daha dağınık ve biçimsel olarak, 12 Mart romanlarına kıyasla, daha çeşitlidir. Bir de bir iç içe geçmişlikten söz etmek gerekir: zira '80'lerin ilk yarısında edebiyat bir yandan da halen 1971 Darbesi'yle hesaplaşmaya çalışmaktadır. Örneğin, 1983'te Ayla Kutlu, daha sonra adını *Ateş Üzerinde Yürümek* olarak değiştireceği *Tutsaklar*'ı yayımlar ve 12 Mart'ın cadı avına dönen soruşturmalarını ele alır. Kutlu'nun *Islak Güneş* (1980); *Cadı Ağacı* (1983); *O Bir Gezgin Kuştu* (1985) ve *Hoşça Kal Umut* (1987) romanları da yer yer otobiyografik detaylarla desteklenen tarihsel sorgulamalardır. Kutlu, kapitalizmin çelişkileri içinde değişen kentleri, altüst olan değerleri ve insanları ele alır.

12 Eylül'ün tanıklığını üstlenen ilk romanlar arasında Ahmet Altan'ın

1982 tarihli *Dört Mevsim Sonbahar*'ı ve Emine Işınsu'nun aynı yıl yayımlanan *Canbaz*'ı bulunur. Altan iktidarla mücadele iklimini baba-oğul ilişkisi üzerinden değerlendirirken Emine Işınsu, 1979 yılındaki olayları ele alır ve romanı Fabrikatör Akif Koçsa'nın öldürülmesi üzerine kurar. Ahmet Altan, devrimcileri psikolojik sorunlu kişiler olarak çizdiği *Sudaki İz* (1985) ile devrim sorunsalını konu etmeyi sürdürür. Eleştirmen Fethi Naci, bu roman için "İlk kez bir romanı okuduktan sonra duyduğum tek duygu 'tiksinti' oldu," demiştir. Emine Işınsu ise 12 Eylül'e de değinen ama *Canbaz*'ın aksine, olay eksenli ilerlemeyen, içe dönük bir olgunlaşma anlatısı olan *Kaf Dağı'nın Ardında*'yı (1988) yayımlar. Kaf Dağı, mistik sembolizmi ile bir tür ütopyayı temsil eder ve ona ulaşmak isteyen Mevsim'in arayışı "Bismillahirrahmanirrahim" ile sona erer. Darbeyi izleyen yıllarda yayımlanan metinler için tespit edilen içe kapanma, maneviyatın belirginleştirilmesi gibi bazı unsurlar, Emine Işınsu'da belirgin bir şekilde görülür.

1979'da Orhan Pamuk ilk romanı *Cevdet Bey ve Oğulları* ile Milliyet Roman Ödülü'nü alır ve 1982'de romanını yayımlar. Çatışmalı bir aile hikâyesi olan *Sessiz Ev*, üniversite öğrencisi Nilgün Darvınoğlu karakteri çerçevesinde, devrimci ideallerin aile ilişkilerinde yarattığı sarsıntılara değinir ve o dönemde milliyetçilik adına yapılanları da konu eder. Olay eksenli travma anlatısı bu romanda yerini bir jenerasyonun iktidar mücadelelerinden kaynaklanan kültürel travmasına bırakmıştır. Mehmet Eroğlu, *Issızlığın Ortası* romanıyla 1979'da Milliyet Roman Ödülü'nü Orhan Pamuk'la paylaşır. Ama hiçbir yayınevi *Issızlığın Ortası*'nı basmaya yanaşmaz. *Issızlığın Ortası* ancak 1984'te, yazarın ilk romanındaki Ayhan karakteri etrafında örülü ikinci romanı *Geç Kalmış Ölü* ile arka arkaya basılır. *Issızlığın Ortası*'nda 12 Mart Darbesi'nde yitirdiği arkadaşı Zafer'i ararken yılgınlık ve hayal kırıklıklarıyla intihara sürüklenen Ayhan İlyasoğlu konu edilir. *Geç Kalmış Ölü*, Ayhan'ın Zafer'i arayışını detaylandırarak İskenderun'da geçirdiği on beş günü gözler önüne serer. Darbenin etkileri ve 68 Hareketi'nin ruhsal hesaplaşması, yazarın *Yarım Kalan Yürüyüş* (1986) ve *Adını Unutan Adam* (1989) romanlarına da sirayet etmiştir.

Eroğlu'nun 1994'te yayımladığı *Yürek Sürgünü*, Filistin için savaşmaya giden 68'lileri ve 2000'de yayımladığı *Yüz: 1981* darbenin apolitikleştirdiği nesilleri konu edinir. Yazar, darbelerin travmasını Türkiye'nin fay hatları olarak tespit ettiği ikiliklere doğru genişletir: Eroğlu, *Mehmet* (2009) ile başlayan *Emine* (2011) ve *Rojin* (2013) ile devam eden Fay Kırığı üçlemesinde el değiştiren holdinglere, kapitalistleşen dindarlara, başörtüsü mücadelesi sürdüren üniversiteli genç kadınlara uzanır ve 12 Eylül'le birlikte yürürlüğe sokulan Türk-İslâm Sentezi'nin zengin-fakir, dindar-seküler, Türk-Kürt arasındaki fay hatlarını aktifleştirerek hayatta kalmaya çalıştığını gözler önü-

ne serer. Eroğlu'nun romanları, tarihsel tanıklık çizgisini tutarlı bir biçimde sürdürür.

Kaan Arslanoğlu da övgü alan ilk romanı *Devrimciler*'den (1988) sonra aktivist geçmişinin gölgesinde yaşamını sürdürmeye çalışan, işkence anıları ile boğuşan ve başka ülkelere göçmek zorunda kalan kahramanları olan *Kimlik* (1989), *Çağrısız Hayalim* (1992), *Öteki Kayıp* (1998) gibi romanlarla 12 Eylül'ün travmatik anılarını ele almaya devam etmiştir. Eroğlu gibi Arslanoğlu da yazarlık kariyerinin ilerleyen yıllarında da 12 Eylül'ün etkilerine uzanmayı sürdürmüş, apolitikleşme ve kapitalizmin etkisinde aşırı bireyselleşme gibi sorunsalları ele almıştır. 2008'de *Karşıdevrimciler*'i yayımlayan Arslanoğlu, eski solcuların liberalleşmesini konu eder. Romanların tanıklık çabasının sürmesi, 12 Eylül'ün etkilerinin 2000'li yıllara dek uzandığını gösteren unsurlardan biridir. Doksanların sonunda yayımladığı, bir hesaplaşma romanı olan ve polisiye unsurlar taşıyan *1578* (1999) romanında Cem Selcen, 12 Eylül öncesinin radikalizmini, banka soygunlarını, ölü ve yaralıları, örgüt kurallarını konu edinir.

Dönemin öne çıkan diğer romanlarında da toplumun dayatmalarıyla mücadele etmeye çalışan bireyleri görürüz. Vedat Türkali'nin *Mavi Karanlık* (1983) romanı, '80'lerin karmaşasından Bodrum'a kaçan kişileri odağına alır: Psikolog Nergis ve işkenceden çıkan eski sevgilisi Özgür'ün etrafına hem eski bir aşkın yeniden canlanması ihtimali, hem de ülkenin gittikçe zorlaşan koşulları ve gençlerin silahlı mücadeleye kayışları canlı bir şekilde örülür. *Yeşilçam Dedikleri Türkiye* (1986) kalabalık bir şahıs kadrosuyla, yönetmen olmak isteyen Refik'le, 12 Mart'ta hapis yatan ve senaryo yazmak isteyen Gündüz'ün yollarını, bir film yapma hevesinde kesiştirir. Refik ve Gündüz'ün birlikte oldukları kadınlarla ilişkileri, toplumcu gerçekçi sinemadan beklentileri ve ülkenin problemlerine ilişkin çözüm düşünceleri romanın tartışmalı kavşaklarını oluşturur. *Tek Kişilik Ölüm* (1989) karısı Gülşen'i kıskanan Nazif'in sorguda karısının ilişkisi olduğundan şüphelendiği Müslim'i ele vermesi ve Müslim'in yakalanarak işkencede ölmesi üzerine, çiftin ayrılığını ve yıllar sonra oğulları büyüdüğünde tekrar karşı karşıya gelmelerini işler. Oğulları da devrimci mücadeleye katılan bu çiftin yaşadıkları, döneme ilişkin canlı bir tanıklık sunar.

Darbe sürecini hüküm giyerek deneyimlemiş isimlerden biri olan Öner Yağcı, *Kardelen* (1987) romanında dönemin en dipteki mağdurları olan çocuklara dikkati çeker. *Turnalar* (1987) ve *Gökyüzüne Akan Irmak* (1989) da yazarın 12 Mart'a da uzanan, darbe dönemlerine ilişkin tanıklığından beslenen romanlardandır. 1980 sonrasında *hapishane edebiyatı* olarak adlandırılan özel bir özyaşamöyküsel roman türü gelişmiştir. Belge Yayınları, dönemin *içeriden* tanıklığını yüklenen yazarları *Yeni Sesler* dizisi altında okurlar-

la buluşturmuştur. Seri '90'lara kadar sürmüş ve Ragıp Zarakolu'nun *Mahsus Mahal*'deki *Yeni Sesler Üstüne Düşünceler* (2007) yazısında söylediğine göre, toplamda otuz altı kitabı bulmuştur. Dolaşıma sokulması ve kontrollerde dışarı çıkarılması daha kolay olduğu için roman ve öyküye kıyasla şiir, seride daha fazla yer tutar. Ersin Ergün, Nevzat Çelik, Emirhan Oğuz ve Soysal Ekinci gibi toplumsal mücadeleye ses veren şairlerin pek çoğu şiirlerinin bir kısmını cezaevindeyken yayımlamış; çıkınca kitaplaştırmıştır. *Yeni Sesler* dizisinden çıkan romanlar, yaşananların daha detaylı bir tarihçesini sunma gayreti içindedir. 12 Eylül döneminde onyılı aşkın hapiste kalan Mecit Ünal'ın Zamanı *Durdurabilmek: Metris'ten Röportajlar* (1989) kitabı, şiirlere ve romanlara yansıyan tanıklıkları birinci elden yansıtır.

Tariş Davası'nda idam alan isimlerden biri olan A. Kadir Konuk, asılırken kendi taburesini kendi tekmeleyen siyasî eylemci Savaş'ın mücadelesini anlatan *Gün Dirildi* (1987), 12 Eylül işkencelerini konu edinen *Çözülme* (1988) ve Tariş Direnişi'nin anlatıldığı *Sıcak Bir Günün Şafağında* romanlarının yazarıdır. *Yeni Sesler* dizisinden çıkan üçüncü kitap olan *Gün Dirildi*, ikinci baskıyı da yapar. Serinin ilk iki kitabı da cezaevi tanıklıklarından beslenmektedir. İlk kitap, cezaevlerindeki tutukluluğu on yıla yakın süren, çeşitli şiirleri bestelenerek bugüne ulaşmış olan Ersin Ergun'un *Seninle Kaldı Sevdam* adlı şiir kitabıdır ve ikinci kitap, Metris'te beş yılını geçiren ve akrabalarına yazdığı mektupları toplayarak romanını dışarıda oluşturan Hüseyin Şimşek'in *Ayrımı Bol Bir Yoldu Metris* de ölüm oruçlarını konu edinir. Hüseyin Şimşek, *Eylül Şifresi* ile hapisten çıkan devrimcilere odaklanarak 12 Eylül'ün etkilerini konu edinmeyi sürdürür. Bu serinin bir diğer kitabı, Haydar Işık'ın yer yer Zazaca ağıtlarla süslediği *Dersimli Memik Ağa* adlı romanıdır. Tarihsel tanıklığın dönem olarak 1938'lere dek geri çekilmesi, darbenin kökleri çok eskilere uzanan tarihsel hesaplaşmalar üzerinde yükseldiğini ima eder ve asimilasyon geleneğine vurgu yapar. MLSPB üyeliğinden ağır işkencelere uğramış Gürsel Şamiloğlu'nun romanı *Bir Gün Döneriz Elbet* de 2019'da yayımlanır. Bu romanın ancak 2019'da kitaplaşması, 12 Eylül'e tanıklığın kimi zaman araya ancak yıllar geçtikten sonra edebiyata dönüşebildiğinin de bir göstergesidir.

12 Eylül'ü kadınların penceresinden yazan isimlerden biri olan Selçuk Baran'ın *Tortu* adlı öykü kitabı 1984 tarihlidir. Toplumcu gerçekçi yaklaşımın aksine Baran, dönemin otoriter atmosferini simgeselleştirir: Öyküleri birbirine bağlayan *beyefendi* karakteri, kendisine ses çıkarılmayan otoritenin nelere yol açtığını izleme olanağı sunar. Orhan Pamuk'la Mehmet Eroğlu'nun birinciliği paylaştıkları 1979 Milliyet Roman Ödülü'nde Selçuk Baran'a mansiyon kazandıran ve ancak 1987'de basılabilen *Bozkır Çiçekleri*, Ankara'da geçer ve kalabalıklar içinde yalnız kalmış insanları konu edinir. Kendine öz-

gü tarzıyla Baran, darbe döneminin insanları aile içinde dahi sağlıklı iletişim kuramadıkları travmatik bir ruh haline sürüklediğini, olay eksenli bir anlatıya ihtiyaç duymadan gösterir. Aile olmanın zorluğu, Bekir Yıldız'ın *Halkalı Köle* (1980) ve *Aile Savaşları* (1984) romanlarında da belirgin bir tartışmadır. Bekir Yıldız, *Ve Zalim ve İnanmış ve Kerbelâ* (1986) romanında Kerbelâ olayını toplumcu bir bakışla ele alarak ve 12 Eylül 1980'e çeşitli göndermeler yaparak işler ve *Darbe* (1990) romanında, 12 Eylül Darbesi'nin ardından yaşanan yozlaşmayı, döneme tanıklık eden çeşitli karakterleri felçli bir yazar olan Ali'nin gözünden canlandırarak değerlendirir. *Darbe* yazara, 1990 Milliyet Yayınları Roman Yarışması'nda birincilik ödülünü kazandırır.

1980-1984 yılları arasında Mamak Askerî Cezaevi ve Ankara Merkez Cezaevi'nde kalan Feride Çiçekoğlu'nun 1989'da yayımladığı *Uçurtmayı Vurmasınlar* (1989) darbe döneminde hapishanelerdeki durumun canlı tanıklığını küçük bir çocuğun bakış açısından sunar. Kadınlar koğuşunun çatışmalı halleri, erkeklik ve kadınlık rolleri üzerinden aslında toplumun değer yargılarını tartışmaya açar. Bir mektup-roman olan *Uçurtmayı Vurmasınlar,* aynı yıl Tunç Başaran'ın yönetmenliğinde filme çekilir ve unutulmazlar arasına girer. Kadınların darbeye tanıklığı '80'li yıllarda görece az sayıdadır ama yaşananları edebiyatlaştırma çabası sürer.

Adalet Ağaoğlu'nun 12 Mart'ı ele aldığı *Bir Düğün Gecesi*'nin (1979) ardından yayımladığı *Yazsonu* (1980), *Üç Beş Kişi* (1984) ve *Hayır* (1987) 12 Eylül tanıklıklarına ilişkin sorgulamaları zenginleştiren ve çoğaltan metinlerdir. Bilinç akışı tekniğinin kullanılması nedeniyle postmodern romanlara geçişe ilişkin işaretlerin de yakalandığı bu romanlarda Ağaoğlu, darbe atmosferini ve kültürünü hazırlayan geniş tarihsel deneyime uzanır. *Yazsonu* çatışma atmosferinde, üniversite kampüslerine sinen şiddetin ürettiği faili meçhul bir ölümün ardından bir araya gelen kişilerin sorgulamaları üzerine inşa edilir. *Üç Beş Kişi*, iki kardeş olan Murat ve Kısmet'in toplumsal beklentiler ve baskılarla yoğrulan hayatlarını konu eder. *Hayır*, Dar Zamanlar Üçlemesi'nin son romanıdır ve ilk romanın anlatıcısı olan Aysel'i onur ödülü alacağı bir gün içinde, kendi kendisiyle ve etrafındakilerle hesaplaşmaya çalışırken izleriz. Bu romanlara, sadece 12 Eylül'ün öncesi ve darbe dönemiyle ilgili gözlemler değil yabancılaşma, toplumsal baskı ve beklentiler, kadın-erkek ilişkilerinin çıkmazları ve *entelektüel* politik duruşun ne olması gerektiği hakkındaki tartışmalar da sinmiştir.

Kadınların darbe deneyimleri, araya zaman girdikçe giderek daha fazla sayıda edebiyat metni üretir. Bu çabanın 2000'li yıllara kadar uzandığını görebiliriz. Örneğin, Hatice Eroğlu Akdoğan, *Dicle'nin Sırrı* romanında (2008) darbe döneminin olaylarını yansıtır. *Mektup Bizden Selam Söyle* (2019) romanında ise 1980 sonrasının acılarına odaklanır. Rahime Henden *Güneş Tutkunla-*

rı'nda (2012) darbe sonrasındaki işçi mücadelelerine odaklanır ve işçi bir kadının ayakta kalma mücadelesini, anne olma şansının nasıl elinden alındığını anlatır. Ayşegül Devecioğlu, ilk romanı *Kuş Diline Öykünen*'den (2013) itibaren 12 Eylül'ün içinden yazan ve bu dönemin travmatik hatıralarını sorgulayan bir diğer isimdir. *Ara Tonlar* (2015) ve *Ağlayan Dağ Susan Nehir* (2017) de bellek, ortak acılar, yalnızlık gibi konuları irdeleyen politik romanlardır.

12 Mart edebiyatına *47'liler* (1974) ile damga vuran Füruzan, '80'li yıllarda Almanya'ya göç olgusuna değinen *Berlin'in Nar Çiçeği*'ni (1988) yayımlar ve ötekileştirme meselesine eğilir. Burada söz konusu olan siyasî değil ekonomik göç olsa da hem Türkiye'nin 1980 sonrasındaki durumu hem başka ülkelere gidenlerin uyum sorunlarıyla ilgili önemli bir pencere açılmış olur. '68 kuşağının önemli şairlerinden olan, *Darağacında Üç Fidan* belgesel kitabıyla '70'li yılların devrimci mücadelesini ölümsüzleştiren, yasaklandığı yıllarda elden ele dolaşan bu kitap nedeniyle de ismi unutulmayanlar arasına giren Nihat Behram, 1980'de yurtdışına çıkmak zorunda kalır ve politik sürgünlük yıllarında *Gurbet* (1987) romanını yazar. Mülteciliği bir trajedi olarak incelediği bu metinde Behram, bir mekâna aidiyet hissinin geri dönülemez şekilde zarar görmesinin sonuçlarını ele alır. '70'lerin öğrenci liderlerinden biri olan ve 1974 affıyla salıverildikten sonra Almanya'ya yerleşen Atilla Keskin de, 12 Eylül sonrası hayatını yurtdışında sürdürmek zorunda kalan devrimcilerin hayatlarını ve hesaplaşmalarını ele aldığı romanı *Dostluk*'u (2001) yayımlar. Böylece, 12 Eylül'ün Türkiye sınırlarının ötesine geçen etkileri toplumsal hafızada diri tutulur.

12 Eylül'ün *sağ*dan tanıklığını yüklenen romanlar için '90'ların sonunu beklemek gerekti. *Devlet*in sağ düşünce için kutsallığı, bu cenahın 12 Eylül'de gördüğü muamelenin eleştirel bir gözle yazılmasını geciktirmiştir. M. Naci Bostancı'nın televizyondan okunan tutuklama kararlarında adını duyan ülkücü bir hukuk öğrencisinin çevresini saran şiddet ve idealleri arasında bocalamasını anlattığı *Seksenler: Işığın Gölgesi* 1996'da yayımlanır. Bostancı'nın üç ülkücü gencin arkadaşlığını anlattığı *Hayatın Kıyısına Düşen* (2002), Remzi Çayır'ın devletin hedef aldığı ülkücülerin yaşadığı yabancılaşmayı *yeşillenmek* olarak adlandırarak anlattığı *Adım Yeşil* (2005) ve Ahmet Haldun Terzioğlu'nun insanların politik aidiyetleri nedeniyle kurbanlaştırılmasını ele aldığı *Bizi Fırtına Vurdu* (2009) gibi romanlar, darbenin üzerinden yirmi yılı aşkın zaman geçtikten sonra yayımlanır. Bu romanlara, Misli Baydoğan'ın muhafazakâr bir ailede Türk milliyetçisi olarak yetişen ve ülkücü ağabeyinin arkadaşına âşık olan genç bir kızın, 12 Eylül'le birlikte değişen hayatını ele aldığı romanı *Hatırla Beni* (2012) ve Adnan Şenel'in 12 Eylül dönemindeki deneyimlerinden yararlanarak ve işkencede ölen kimi gerçek ülkücülere de yer verdiği romanı *Elma ve Bıçak* (2013) da eklenebilir.

12 Eylül ve Postmodernizm

Ahmet Altan'ın *Sudaki İz* romanının yayımlandığı yıl, Bilge Karasu'nun da *Gece*'si (1985) yayımlanır. *Gece*, toplumcu gerçekçi damarın alışkanlıklarına ters düşen metaforik anlatısıyla geleneksel okur beklentilerini boşa düşüren, eleştirmenleri şaşırtan, 1980 sonrasına ilişkin postmodernizm tartışmalarını alevlendiren metinlerden biridir. Sokak çatışmalarını, insanların tekinsiz bir atmosferdeki korkularını anlatan *Gece*'de okurun dipnotlarla yönlendirildiği bulmacalı bir yapı vardır. Toplumsal gerçekliğin bu alışılmadık aktarımını, travma kavramıyla birlikte düşünmek gerekir. Darbe atmosferini tartışmak için en uygun kavramlardan biri olan travma, insanları ölümün sınırına getiren olayların kolaylıkla dile dökülemeyişine, dizgeleştirilemeyişine vurgu yapar. Aktarılan olayların rasyonel bir sıraya girmediği, kopuk kopuk ve birbiriyle çelişik şekillere büründüğü, farklı değer yargıları ürettiği türdeki postmodern anlatı biçimlerinin ortaya çıkışını, travma unsurunu dikkate alarak değerlendirmek farklı bir kapıyı aralar. 1980 sonrasında bazı romancılar anlatılarını, bu açıklıkla söz söyleyememe halini not ederek, belleğin yaşananları dizgeleştirememesine vurgu yaparak, tutukluk veya bir kendini koruma kalkanı olarak kuşanılan duygusal hissizlik gibi hallerin içinden geçerek oluştururlar.

Darbe ertesindeki tanıklık romanlarını adalet taleplerinin yükseltilmesi için edebiyatın aracı kılınması gibi bir bakışla değerlendirecek olursak, bu adalet taleplerinin duyulmaması, görmezden gelinmesi ve küçümsenmesinin yarattığı vazgeçişi de postmodernizm tartışmalarının yanına eklemek gerekir. Darbe sonrasındaki toplumsal gerçekliğin aktarımında yeni bir dilin ve farklı tekniklerin oluşturulması, anlaşılabilir kolektif taleplerle kitleselleştirilen bir siyasetin kolayca kapsayamayacağı bir alan yaratmıştır. Sinikleşen toplumun tarif ve temsil edildiği bu yeni alan da Bilge Karasu'nun *Gece*'sinin gösterdiği gibi politikanın *içinde*dir ancak o yıllara egemen olan toplumcu gerçekçi alışkanlıklar nedeniyle bu içe kapalı, bulmacalı edebî tarz yadırganmış ve anlaşılmaz bulunmuştur.

Seksenlerin ortasında Çetin Altan, *Rıza Bey'in Polisiye Öyküleri* (1985) ile polisiye türüne uzanır. Darbe döneminin takiple, faili meçhullerle geçen yıllarından sonra polisiye, ilgi çeken bir tür olarak yükselir. Esrarengiz olayları çözmeye çalışan ve bunları öyküleştiren Rıza Bey karakteri, 1988'de TRT 2'de pazar gündüz kuşağında yayımlanan dizi ile popüler ilgiye mazhar olur. Ümit Kıvanç'ın *Bekle Dedim Gölgeye* (1989) adlı romanı da '68 kuşağının 12 Eylül tarihine bir bakış sunarken, siyasî polisiye türünden faydalanır. 12 Mart atmosferini romancı olarak başarıyla işleyen Pınar Kür de '80'li yıllarda esrarengiz bir ölümün peşinden gittiği *Bir Cinayet Romanı* (1989) adlı kitabı-

nı yayımlar. *Olay*ların metinleşmesi probleminin de yazımın bir parçası haline geldiği bu romanda, postmodern teknikler başarıyla kullanılmıştır. Olayların gerçekçi anlatımı ile metinleşme sürecindeki yazar müdahalesini yan yana getiren üstkurmaca tekniği, '70'lerden alışık olunan yansıtmacı tarzdaki politik romana güç kaybettiren, yaşanan toplumsal kırılmaların hafifsenmesine alan açan bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir. Politik romanın güç kaybetmesinin sebebi olarak görülen *oyun*laştırmaya itirazlar yükselir.

Postmodern tekniklerin kullanıldığı romanların yakın tarihten uzaklaşması da politik tavır almama halinin bir nişanesi olarak değerlendirilmiştir. 1982'deki ilk romanından sonra *Sessiz Ev* (1983); *Beyaz Kale* (1985) ve *Kara Kitap* (1990) gibi romanlarını yayımlayan Orhan Pamuk, Osmanlı tarihinin içine doğru ilerledikçe bu eleştirilerle karşılaşan yazarlardan biri olmuştur. *Sessiz Ev*'de, üç kuşak Türkiye tarihi içine yerleştirilir ve toplumsal, siyasal ve ekonomik değişimler üzerinde durulur. *Beyaz Kale* ve *Kara Kitap*, *Sessiz Ev*'de de işaretlerini gördüğümüz Doğu-Batı ikilemi, din ve kültürel değişim gibi temaların ele alındığı romanlardır. Bu romanlardaki şiddet ve iktidar tartışması, aslında darbe sonrasındaki kültürel atmosferin kilit tartışmalarındandır. Ancak yine, toplumcu gerçekçi tarzın doğrusallığı yerine, oyuncu bir anlatım tarzı benimsendiği, okurun çözmesi için çeşitli gizemler öne sürüldüğü, güç ve iktidar tartışmasında da kişisel ilişkilere sinen mikro iktidara uzanıldığı için, bu türdeki edebiyat kolektif muhalif siyasetin uzağına düşme ve *apolitikleşme* suçlaması ile karşı karşıya kalır.

Latife Tekin'in *Sevgili Arsız Ölüm* (1983) ile başlayan ve *Berci Kristin Çöp Masalları* (1984), *Gece Dersleri* (1986) ve *Buzdan Kılıçlar* (1989) ile devam eden yazarlık yolunda da karşısına çeşitli eleştiriler çıkartılır. Yalçın Küçük, *Küfür Romanları* (1986) kitabında, romanlardaki animizmi ve mistisizmi hedef tahtasına oturtarak inşa ettiği eleştirisini *Eylülist* sıfatıyla somutlar. Bu, 12 Eylül'e destek verildiğini ve mistisizmle birlikte dinin yükselişine basamak oluşturulduğunu ima eden bir sıfattır. Daha sonra *yazarlık kumaşı* olduğunu kabul ettiğini belirttiği Latife Tekin'e haksızlık ettiğini söyleyecektir. Bu geri adım, toplumcu gerçekçiliğe yaslanan despotik bir *politik roman* anlayışının katılığının bir ölçüde yumuşadığına ilişkin bir işaret olarak da kabul edilebilir. Nurdan Gürbilek, *Vitrinde Yaşamak* (2007) kitabında Küçük'ün tarzını eleştirir.

Seksenlerde edebiyatta *ara tür* tartışmaları da boy gösterir. Bu *ara tür*ler de edebiyattaki despotizmi yıkmak için yeni cepheler açarlar. Adalet Ağaoğlu'nun Berna Moran tarafından bir tiyatro tekniği olarak işaretlenen iç konuşma yöntemini romanlarında işlevselleştirmesi, Sevim Burak'ın Hyde Park'a uzanan *Everest My Lord*'u (1984) için *Üç Perdelik Roman* alt başlığını kullanması, Murathan Mungan'ın masalları, Ferit Edgü'nün '50'lerde İs-

tanbul'da iç içe geçmiş insan hayatlarına uzanan *Eylül'ün Gölgesinde Bir Yazdı*'sı (1988) için "Ne roman ne de öyküdür," demesi ve metnini *anlatı* diye anması, bu yeni cephe açma çabasına örnek olarak verilebilir. *Everest My Lord* "Gerçek nedir?" sorusunun izinde ilerler ve bu anlam arayışı, tarihsel bir çerçeve içine yerleştirilir. *Eylül'ün Gölgesinde Bir Yazdı*'da ise anlatıcının dil arayışı ve yazma çabası, yazdıklarını yayımlatma konusundaki çekinceleri, üstkurmaca tekniği ile işlenir. Sözün sahibi değişir ve dönüşür; kişilerin konuşmalarını okurların tamamlaması beklenir.

'80-'90 arasındaki on yıllık dönemde sekiz romana imza atan üretken yazar Erhan Bener'in *Elif'in Öyküsü* (1980); *Oyuncu* (1981); *Böcek* (1982); *Ünlü Gezgin Macellos da Vinci'nin Akıl Almaz Serüvenleri* (1982); *Ölü Bir Deniz* (1983); *Sisli Yaz* (1984); *Ortadakiler* (1987) ve *Tekilleşme* (1990) adlı yapıtlarında da Türkiye'nin kültürel tarihindeki kimi kör noktalara uzanıldığını ve 12 Eylül travması etrafında çeşitli düşünceler üretildiğini görürüz. *Elif'in Öyküsü* evlatlık bir kızı işler; *Oyuncu* romanını bitirmeye çalışan bir yazar karakterinin etrafına Türkiye'nin entelektüel atmosferinin eleştirisini örer; *Böcek* darbe dönemlerine hep mağdura odaklanarak bakan metinlerin aksine, etrafındaki herkesi bir böcek gibi gören bir polisi odağına alır ve iktidar tartışmasını güçlüye bakarak yürütür. *Ünlü Gezgin Macellos da Vinci'nin Akıl Almaz Serüvenleri*, iki farklı zaman dilimini yan yana getiren bir romandır. Darbe dönemi bu karşılaştırmalı teknikle antikiteye yansıtılır ve ironik bir dille eleştirilir. Despotik atmosferde sanatın gücünü romandaki şu paragraf açık eder:

> Öyle deme. Onların gücünü anlamak zordur. Seslerini kısmak için olmadık önlemler alırsın, onlar söyleyeceklerini söylemek için yine de bir yol bulurlar. Susturmak için adamları zındanlara atarsın, ne yapar eder, oradan bile duyururlar seslerini. Öldürtürsün, yazdıkları, söyledikleri, elden ele, kulaktan kulağa dolaşır, çığ gibi büyür, bütün ülkeye hatta bütün dünyaya yayılır, karşına çıkar. Halkın gönlüne girdiler mi oradan kolayca söküp atamazsın. Neyse ki şu sırada, bize karşı çıkabilecek öyle dişe dokunur kimse yok görünürde. İşte böyle dostum. Anladın mı şimdi, iktidara gelirken kimlere dayanman gerektiğini?

Ölü Bir Deniz ve *Sisli Yaz*, aile ilişkilerinin karmaşık ve bunaltıcı yapısına eğilen iki romandır. *Sisli Yaz* çözülmesi gereken bir cinayetle bir polisiye tadı da yakalar. *Ortadakiler* ve *Tekilleşme* ise dağılan arkadaşlık ilişkileri ve yalnızlaşma üzerine giderler. *Tekilleşme*'nin afazik obua sanatçısı anlatıcısı Medeni Bey, yalnız ve dilsiz olduğunu söyler ve diyeceklerini küçük kâğıtlara yazar. Gerçekle hayalin iç içe girdiği bu yanılsamalı anlatılar, gerçek adlarını sonradan öğrendiğimiz kahramanlar ve klasik romanlardan alıntı sahnelerle, yazı ile yaşam arasında tek yönlü kurulagelmiş ilişkiyi tersine çevirirler.

Vüsat Bener'in *Buzul Çağın Virüsü* (1984) ve *Bay Muannit Sahtegi'nin Notları* (1991) romanları da içinde ilerlemesi hiç de kolay olmayan, farklı bir anlatı evreni sunarlar. *Buzul Çağın Virüsü* kuşkuculuk üzerine gider ve anlama-anlaşılma olanaklarını sorgular. Parçalı yapısıyla çözülmesi gereken bir bulmaca sunar gibidir. Bu romanda yazarın hiç *ve* bağlacı kullanmamasını, *Vüs'at O. Bener: Bir Tuhaf Yalvaç* (2004) kitabındaki yazısında eleştirmen Orhan Koçak parçalı yapının mantığıyla açıklar: çünkü " 've' ile birbirine eklenen sözel veya düşünsel öğeler, ayrı ayrı da ayakta kalabilirler" *Bay Muannit Sahtegi'nin Notları* da günlük tekniği ile otobiyografik öğelerin iç içe geçtiği bir bellek anlatısıdır. Anlatıcının güvenilirliği metin boyunca sekteye uğrar ve böylece okuyucu, gerçeklik algısı karşısında sorgulayıcı olmaya davet edilir.

Farklı insan hikâyelerinin kesiştiği ve toplumsal gerçekliklerin ele alındığı bir diğer roman Oktay Rifat'ın *Danaburnu* (1980) romanıdır. *Danaburnu*, köy-şehir çatışmasını ve kültürel yozlaşmayı görünür kılar. Oktay Rifat'ın 12 Mart döneminin ertesine odakladığı romanı *Bir Kadının Penceresinden* (1976) gibi, *Danaburnu* da dolaylı toplumsal kesitler sunarak 12 Eylül atmosferine değinmiş olur. Döneme ilişkin bu tanıklık, derinleştirilen bir psikolojik perspektifle birlikte sunulur. Sınıfsal ilişkilerin fay hatları incelenir ve aydın olmanın ne anlama geldiği tartışma konusu edilir. *Bay Lear* (1982) ise, Shakespeare'in *Kral Lear*'ına göz kırparak aile olma meselesini ön plana çıkartır. İç monologlarla zenginleşen, düşle gerçeğin birbirine karıştığı bu metin, bakıcısıyla evlenen Ferruh Bey'in kızlarıyla arasının bozulmasını ve mal mülk paylaşımı tartışmalarını ele alır. Romanında "Sanatçının görevi gerçeği yansıtmak mıdır sence yoksa yeni bir gerçek yaratmak mı?" diye soran Oktay Rifat, '80'lerin edebiyatındaki yanılsamalı, bulmacalı, oyuncu dilin arkasındaki politik tutumun *kaçışla* özdeşleştirilmesine itirazını da yükseltmiş olur. Zira yeni gerçek, insanları görmekten kaçtıkları taraflarıyla yüzleştirmeye çalışmaktadır.

Bir diğer yüzleştirme çabasını Demir Özlü'nün '80'li yıllarda yayımladığı *Bir Beyoğlu Düşü* (1985), *Berlin'de Sanrı* (1987) ve *Bir Yaz Mevsimi Romansı* (1990) gibi romanlarında buluruz. *Bir Beyoğlu Düşü* okuru sanrılı bir üslup eşliğinde İstanbul'da dolaştırır. 1980 Darbesi'nden sonra vatandaşlıktan çıkarılan Demir Özlü, 2001 yılında Ahmet Oktay'ın teşvikiyle kaleme aldığı *Sürgünde On Yıl* adlı kitabında bu metni "kendi içine yolculuk" olarak tarif etmiştir. *Beyoğlu Düşü*, Atıf Yılmaz'ın yönettiği, senaryosunu Ümit Ünal'ın yazdığı *Hayallerim Aşkım ve Sen* filminde de kullanılmıştır. *Berlin'de Sanrı*, Heinrich von Kleist'ın intiharının izinde arayışlarla dolu bir yola çıkmayı ve aşkı bulmayı anlatır; Berlin tüm karanlığıyla metne distopik bir hava verir. 1990 Orhan Kemal Roman Armağanı'nı kazanan *Bir Yaz Mevsimi Romansı*

ise hem Türkiye'yi hem de Türkiye'den gitmeyi ele alan bir politik hat kurar: Roman, Özlü'nün 12 Mart anılarıyla zenginleşir ve derin bir yalnızlık sorgulaması yürütür. Sürgünü bir yazarlık ilhamına çeviren Özlü, ülkeden gitmek zorunda bırakılmayı bir politik mesele olarak konu etmeyi sürdürmüştür. Böylece olay eksenli darbe anlatılarının yanına yalnızlığın, yıpranmışlığın, köksüzlük duygusunun tartışıldığı metinler eklenmiş olur.

Kronolojik akmayan zaman ve bilinç akışı tekniği gibi unsurların göze çarptığı *Bir Çağ Yangını* (1981) ve *Son İki Eylül* (1987) romanlarında Hulki Aktunç da yıpranmış insan hikâyelerinin izini sürer ve 12 Eylül'le simgesel bir dilde hesaplaşır. Aktunç'un tekinsiz zamanların bir *eşik cini* tarafından anlatıldığı, evin bir roman karakteri olduğu romanı *Bir Çağ Yangını* 1981 Abdi İpekçi Roman Ödülü'nü kazanmıştır. *Son İki Eylül*'de duvar yazılarına, divan şiirine göndermeler ve bitki bilimi terminolojisinden izler bulunur. Roman kişileri adeta farklı diller konuşurlar. Bazı konuşmaların hepsi büyük harfle yazılır ve bu iktidar meselesinin tartışılmasına bir zemin hazırlar. Osmanlı Türkçesi kullananlar ile Batılı kelimelere yer vererek *alafranga* konuşanlar arasındaki gerilim, iletişimin asla tam anlamıyla gerçekleşmediği bir zamana vurgu yapar.

12 Eylül döneminde yazıları nedeniyle yargılanan ve 1983'te hapis cezası alan Oktay Akbal '80'li yıllarda üretkenliğini sürdüren yazarlardan biridir. Bu yıllarda, pek çok öykünün yanı sıra iki de romana imza atmıştır. *İki Roman* (1982) ilk defa 1957'de yayımlanan *Suçumuz İnsan Olmak*'ın ve 1975 tarihli *İnsan Bir Ormandır*'ın birlikte basımıdır; Akbal bu metinlerde varoluşçu bir buhran havasını egemen kılar. *Düş Ekmeği* (1983) genç bir erkeğin günlüğündeki notları gelecek kaygısıyla birleştiren, İkinci Dünya Savaşı zamanlarında geçen bir metindir. Tarihsel sıçramaların yazarları Soğuk Savaş'ın başlangıcına dek geri götürmesi ve faşizm ile antifaşizmin karşılaşmalarının '80'lere uzanan tartışmalara ilişkin bir gündem oluşturması bir tesadüf değildir. Darbe atmosferindeki toplumsal çözülmeyi ve denge arayışını, tarihsel olarak geride kalmış dönemlere giderek ele almak, sorunun köklerine inme çabasının bir yansımasıdır.

Barlas Özarıkça'nın *Ters Adam*'ı (1986) darbe sonrası Türkiye'nin fantastik unsurlarla örülü bir portresini sunar. Döneme ilişkin çeşitli olay ve unsurların parodisine dönüşen ve postmoderne de yaslanan bu roman, bir tür *politik cinneti* dillendirmektedir. Bu cinnet hali romanı, siyasî bir rota öneren gerçekçi tanıklık romanlarının uzağına iter. Oysa 12 Eylül'e belki de ancak delirerek tanıklık edilebileceğini de düşünmek gerekir. Benzeri bir *yapıbozumu* 2005'te yayımlanan romanı *Üç Başlı Ejderha*'da Türkiye tarihinin Maraş Katliamı ve Cumartesi Anneleri gibi farklı travmatik hatıralarını hapishanede *kaybedilen*lerle yan yana getirerek Leyla Erbil yapar. 12 Eylül edebiya-

tı dendiğinde ilk hatırlanan metinlerden olmayan bu romanla darbe dönemlerini gerçekçi-yansıtmacı bir tarzla merkeze alan yazarların arasından sıyrılan Erbil, aslında darbe *atmosferi*ni büyük başarıyla yansıtmakla kalmamış; insanların adalet arayışı sonuçlanmadığı sürece, bu atmosferin geleceğe sirayet edeceğinin sinyallerini de vermiştir.

12 Eylül ve Cinsellik

Seksenlerin edebiyatında kadınları anlatırken kadınlık halleriyle, erkekleri anlatırken erkeklik halleriyle didişen pek çok yazar bulunur. Darbe romanlarında yürütülen güç eleştirisi de toplumsal cinsiyet meselesine kapı araladığı ölçüde, iktidar tartışmasının cinsel iktidar tartışmasına doğru genişlemesine destek vermiştir. '80'lerde edebiyatta cinselliğe yönelik ilginin artmasının *neoliberal* iklime atfedilerek değerlendirilmesi, cinsel iktidar meselesinin, darbeyi olumlu karşılayan ve alkışlayan kültürün tüm açıklığıyla görünür kılınmasındaki işlevselliğinin üzerini örtmektedir. Ben romanlarda cinsellik tartışmasının artmasının *hazza yönelmek*le eşitlenmemesi gerektiğini, bu tutumun, insanların kendilerinden zayıf olana yönelen öfkelerini, dinmek bilmeyen itaat beklentilerini ve güce tapınmaya ilişkin içsel bozukluklarını gösterme amacını taşıyan bir unsur olarak ele alınabileceğini düşünüyorum. Bu dönem cinselliğin edebiyatta artan görünürlüğü hakkında Ahmet Oktay, *YAZKO Edebiyat*'ta (1981) yayımlanan *Cinsellik, Erotizm ve Ötesi* başlıklı yazısında "Yazarlarımız artık egemen ideolojinin cinsellik sorununa yaklaşımını dıştalamakta, şimdiye kadar sapkınlık sayılmış eğilimlerin suçlanmamasını istemekte, erotik anlatımın gerekliliğine inandıklarını sezdirmektedirler," der.

Dönemin edebiyatında yıkıcı bireyselliğin bir sorunsal olarak iyice belirginleşmesi, cinsellik boyutunun öne çıkmasına olanak tanımıştır. Nurdan Gürbilek, *Vitrinde Yaşamak*'ta "80'lerde Türkiye'de yaşanan, cinsellik başta olmak üzere özel hayatın, daha çok bir özgürleşme ve bireyselleşme söylemi içinde, bilmek isteyen bir otoriteden bağımsız olarak söze dökülmesiydi," der. Benzer bir noktadan hareketle ve bireyselliğin izini sürerek Ömer Türkeş, *Birikim*'de yayımlanan (2001) *Sağsız Sol; Yakın Tarihin Eksik Bir Tasviri* yazısında, 12 Eylül edebiyatını Selim İleri'nin darbeden önce 1979 yılında yayımlanan romanına dek geriye geçerek başlatır. Türkeş, İleri'nin *Ölüm İlişkileri* (1979) ve *Cehennem Kraliçesi* (1980) romanlarına döner ve bu yapıtlarda, yüzeysel politik tartışmalar eşliğinde küçük burjuvazinin cinsellik ve kimlik sorunlarının ele alındığını belirtir. Selim İleri, '80'li yıllarda yayımladığı romanlarında entelektüellerin çıkmazlarına uzanan isimlerin başında gelmektedir. Romanlarında cinselliği tartışmalı bir boyut olarak belirginleş-

tirmiştir. Selim İleri, *Bir Akşam Alacası*'nda (1980) toplumsal bastırılmışlıklara uzanır ve *Cehennem Kraliçesi*'nde (1980) bastırma tartışması cinselliğe doğru genişleyen derinlikli bir boyut kazanır. Her iki roman da Bodrum'da geçer ve sol aydınlara yönelik eleştiriler, bireycilik tartışması etrafına yerleşir. *Cehennem Kraliçesi*'nde sosyalizme olan inancını diri tutan ve her şeyin sosyalizmle çözüleceğini düşünen Mehmet'in intiharı, etrafındaki diğer mutsuz karakterlerin çıkmazlarını belirginleştirir. İleri'nin '80'li yıllardaki diğer romanları *Yaşarken ve Ölürken* (1981), *Ölünceye Kadar Seninim* (1983), *Saz, Caz, Düğün, Varyete* (1985), *Yalancı Şafak* (1984), *Hayal ve Istırap* (1986) ve *Kafes* (1987) de bireyselliğin bir burjuva ideolojisi sayılmasına eleştirel yaklaşan bir tavır barındırırlar. Solcu küçük burjuva aydınları amaçsız ve bunaltı içinde, kendilerinden de memnun olmayan bir şekilde çizen İleri, iç karmaşayla yüzleşmenin adımlarını atmaya çalışır.

Alev Alatlı'nın *Yaseminler Tüter Mi?* (1984) romanı Kıbrıs'ta geçer ve çatışma ortamına milliyet, din, toplumsal cinsiyet tartışmalarına olanak veren gri bir alan yerleştirir: 12 Eylül ile doğrudan ilişkili olmayan roman, bu gri alanla taraf seçmenin etik zorluklarını sorgular ve böylece 12 Eylül atmosferine bağlanır. Merkezde, sonradan Müslüman olup Naciye adını alacak olan Eleni'nin hikâyesi bulunur. Kadın bedeninin alınıp satılması, vatan mevhumunun simgeselleştiği unsur olması vb. konulara da uzanan roman, öldürülürken hem şehadet getiren hem de istavroz çıkaran Eleni-Naciye karakteriyle, hayattaki seçimlerin siyah-beyazdan ibaret olmadığını göstermeye çalışır. *İşkenceci* (1987) iskân kanunu ile yerinden edilen köy ağası Abdurrahman Ağa'nın şehirde hırsını gecekondu çocuklarından çıkartan öğretmenler eşliğinde büyütmek zorunda kaldığı oğlunun ite kaka savcı oluşunu ve işkenceyi, eksiklik duygusuyla yaşadığı çocukluğu adına bir intikam yolu olarak seçişini anlatır. *İşkenceci*, 12 Eylül ortamında mağdura değil faile odaklanan ender romanlardan biridir. Gerek milliyetçi duyguları gerekse faşizmi ve bunların ürettiği güç ve iktidar ilişkilerini, psikolojik köklerine ilişkin sorgulamalarla ele alan Alatlı da cinsellik tartışmalarında güçle kurulan ilişkiye eğilmiş yazarlardan biridir.

Tezer Özlü'nün *Çocukluğun Soğuk Geceleri* (1980) ve *Yaşamın Ucuna Yolculuk* (1984) adlı özyaşamöyküsel romanları, Türkiye'de bir kadın olarak kendini var etmenin zorluklarını ve bu kökensel travmanın ileriki yıllarda yetişkin yaşama etkilerini ele alır. Kadın cinselliğinin keşfini ve sorgulanmasını da içeren bu metinler, darbenin demokratik seçimlerin yapılmasıyla sona ermediğini ve darbeye zemin oluşturan düşünme biçimlerinin aslında insanların hayatlarındaki mikro ilişkilere sızdığını gösterirler. *Çocukluğun Soğuk Geceleri*'nde Özlü, aile, okul, hastane gibi kurumsal yapıların dayandığı iktidar mantığını sorgular ve buradan türeyen hükmedici mantığın toplum-

sal cinsiyet ilişkilerine nasıl yansıdığını ele alır. Sevdiği yazarların izinden giderek kendisine dışarıdan bakmaya çalışan bir anlatıcıya sahip olan *Yaşamın Ucuna Yolculuk* da yalnızlık, melankoli, aşk gibi temalarla örülüdür. İktidar meselesinin reelpolitik bir düzlemden başlayıp *kadın cinselliğine* doğru genişletilmesi dikkat çekicidir. Özlü'nün kadınların kendi olma mücadelelerine verdiği destek, apolitik olmakla, cinselliğin ve doyumculuğun dozunu abartmakla suçlanan metinlerin de aslında yeni bir politik bakış sunuyor olabileceklerinin kanıtıdır.

Kimi yazarlar benzer bir genişletmeyi *oyunla* yapar. '80'lerde Nazlı Eray sayesinde Türkçede fantastik edebiyata açılan güçlü bir kavşak belirginleşmiştir. Eray'ın öyküleri ve romanları, kadın anlatıcı ve protagonistlerle, kadın cinselliğinin de görünür kılındığı ve arzu nesnelerinin ele alındığı anlatılar içerir. Bu anlatılar açıkça politik göndermeler barındırmazlar; politik figürlerin gülünçleştirilmesi, korkutucu olanın sıradanlaştırılması ve gülünebilir kılınması gibi bir yol izleyerek farklı bir rota oluştururlar. Yazarın romanları *Pasifik Günleri* (1981), *Orphée* (1983) ve *Arzu Sapağında İnecek Var* (1991) renkli çağrışımların sürüklediği kurgularıyla, oyuncu bir varoluşçuluktan kesitler sunarlar. *Pasifik Günleri*, bir cinayetin izinde polisiye bir tat da içeren bir yolculuk romanıdır: anılar, filmlerden parçalar, rüyalar ve illüzyon gösterileri anlatıda bir araya gelmektedir. *Orphée* de, benzer şekilde, düşsel bir dilde ilerler ve anlatıcı Roma İmparatoru Hadrian'a ait bir heykelle iletişim kurarak ona çağın nasıl yenilikler getirdiğini anlatmaya çalışır. Filmlerle iç içe geçirdiği bu romanda da Eray bir arayış hikâyesi kurgular. 1989 yılında Ankara'da Nazlı Eray'ın evinde başlayan *Arzu Sapağında İnecek Var*'da ise Semra Özal, Marie Antoinette, Amadeus Mozart gibi figürler bir aşk ilişkisinin etrafına yerleştirilirler. Anlatıcı, düşlerine girip kendisini seyrettiği Mehmet'in ona âşık olduğunu anlar. Aşk, yalnızlık, ölüm gibi temaların mizahi bir dille yan yana getirildiği bu romanlar, iktidardaki figürleri yüzyıllar sonra düşkün hallerde göstererek gülünçleştirdikleri gibi, kadınların kendi hayatlarını yönetme çabasını ele almakta ve cinsel arzu problematiğine de uzanmaktadır.

Karanlığın Günü (1985) ve *Mektup Aşkları* (1988) ile Leyla Erbil de dönemin aydınlarının dünyasına sızarak bir tür alternatif karşıtarih anlatısı kurar. *Karanlığın Günü*'nde Neslihan'ın kendi kendine ettiği "Çünkü bizler de öğrenciyken vermişizdir mücadele – devrimci... giderek bugün bile verdiğimi düşünürüm... yaşadığım şu biçimle... burada... bu misafirhanede... böyle konuşarak... kendi kendime" şeklindeki sözler, çıkışsız bir yalnızlığı bir son olarak işaretler ve mücadelenin aldığı yeni biçimleri eleştirilebilir kılar. Zira Neslihan, yazarak direnmeye çalışmaktadır ama tüm yollar kendisine çıktıkça da yorgun düşmektedir. Erbil'in insanların *kendi devrimlerini* yapmadan devrim yapma çabalarına ilişkin eleştirel dikkati, *Mektup Aşkları*'nda da aşk-

evlilik gibi meseleleri, ideolojik ve siyasî yaklaşımlarla toplumsal kabullerin yanına taşır ve orada sorgular. Özgürlük, bağlılık, güven gibi duyguların ilişkiler çerçevesinde irdelendiği bu roman da darbe sonrası Türkiye toplumunun ruhsal ve cinsel çıkmazlarını siyasî bir mesele olarak ele alır.

Latife Tekin'in '80'li yıllarda yayımladığı *Sevgili Arsız Ölüm* (1983), *Berci Kristin Çöp Masalları* (1984), *Gece Dersleri* (1986) ve *Buzdan Kılıçlar*'da (1989) da toplumsal cinsiyet düzenine ve bu düzene ilişkin ön kabullere yönelik eleştirel bir dikkat vardır. *Sevgili Arsız Ölüm*'de yazar, köy ve şehrin birbirlerini dışlayan yapısının yanına, insanların mekândan bağımsız sürdürdükleri inanç ve doğruları ekleyerek bu benzemediklerini düşündüğümüz kültürlerin hangi noktalarda birbirlerine yakınlaştıklarını görünür kılar. Romanda, köylü kadınlardan farklı olan ve " yolda önüne bir erkek çıkınca durup erkeğe yol vermesini öğreneme[yen]" Atiye'nin annelikle mücadelesi, cinsel arzuların ve istismarın da eşlik ettiği topyekûn bir mücadele alanı olarak zenginleştirilir. *Berci Kristin Çöp Masalları*, köyden kente göçün yarattığı gecekondulardaki varoluş mücadelesine odaklanır ve kadınları kendi dilleriyle ve onlara ses vererek anlatır. Bu kadınlar için sınıfsal mücadele, aynı zamanda bedenleri ve cinsellikleri üzerindeki tahakkümle mücadeleleridir. *Gece Dersleri*, devrimci mücadele içinden gelen Gülfidan'ın özeleştirel sorgulamalarıyla ilerler. Gülfidan hem devrimci olup hem kendi kararlarını alacağı bir hayat yaşamanın zorluklarıyla mücadele eder; yazar da bu durumu örgütlü mücadele içindeki cinsiyetsizleştirici dinamiklerle birleştirerek değerlendirir.

'80'li Yıllara Yeniden Bakmak

Tanıl Bora tarafından derlenen *40 Yıl 12 Eylül* kitabındaki yazısında Göze Orhon, yaptığı saha araştırmalarına referansla, *12 Eylül romanı* deyince insanların aklına büyük ölçüde "12 Eylül'den önce yazılmış, toplumcu gerçekçi romanlar"ın geldiğini belirtiyor. İnsanların neden 12 Eylül romanı denilince darbe öncesindeki yapıtları *hatırladığı*, darbenin travması ve kültürel belleği üzerine düşünmemizi gerektiren bir soru. 12 Eylül'ün 12 Mart gibi kolektif bir edebiyat hareketi görüntüsü çizen türde bir yazınsallık üretmemiş olması, 12 Eylül edebiyatı adı altında toplanabilecek üretimin dağınık ve farklı estetik stratejiler güden metinlerden oluşması bunda etkili olmuş olabilir. Bununla birlikte, Orhon'un da yazısında değindiği, *Çemberimde Gül Oya* (2004), *Hatırla Sevgili* (2006) vb. popüler diziler ve *Babam ve Oğlum* (2005) gibi herkesin sinema salonlarından ağlayarak çıktığı ve bunu uzun uzun konuşmak istediği filmlerin popüler olduğu zamanların yarattığı *hatırlama iklimi* de 12 Eylül dönemine tanıklık etmenin rotasını belirle-

yen bir unsur olmuştur. *Hatırlama iklimi* yıllar sonra sömürgelerinden özür dileyen sömürgeci devletlerin yaptığı gibi aslında günümüzde yaşanan ihlalleri görünmezleştiren bir etkiye de sahip olabiliyor; geçmişteki olaylar için dilenen özür, şimdinin üzerini örtüyor ve bazı konularda insanları sessizleşmek zorunda bırakıyor olabilir... Aslında olumlu gibi görünen bu tip manevralara eleştirel de yaklaşabilmeli ve "Neleri hatırlamamız isteniyor?" sorusu kadar neleri unutmamızın istendiğini de sorabilmeliyiz. Edebiyatın 12 Eylül'e ilişkin olarak nelere bakmayı tercih ettiği sorusunun izini sürersek Şükrü Argın'ın "Edebiyat 12 Eylül'ü kalben destekledi," sözünün neye dayandığını da daha iyi görebiliriz.

12 Mart henüz solun yenilgisinin ilan edilmediği bir dönemdir ve yaşanan travmatik olaylara karşın, kitlesel bir ilgiye mazhar olan ve yeniden ayağa kalkabilecek mücadeleci bir kitlenin varlığından söz edilebilir. 12 Eylül'de politik aidiyete verilen cezalar kitleselleşir ve çok daha ağır bir bilanço ortaya çıkar. 12 Eylül cuntasının yarattığı korku, toplumda bir sessizlik iklimi yaratmış, bu da devreye sokulan *toplum mühendisliğ*inin işini kolaylaştırmıştır. Yası tutulamayan birçok acı var ama baskılara rağmen edebiyat, 12 Eylül'ün çeşitli yönlerini kayda geçirme gayreti göstermiştir. 12 Eylül edebiyatı da 12 Mart'a benzer şekilde, örgütlenme, dayanışma, toplumsallaşma gibi meseleler çerçevesinde bireyin çatışmalı yalnızlığını ele almıştır. *Hapishane edebiyatı* olarak işaretlenen romanlarda yürütülen politik sorgulama, bireylerin örgütlenme ve dayanışma pratiklerini gözden geçirmelerini içerir. Hapisten çıkan ve eski arkadaşlarına, ailelerine, topluma yeniden ayak uydurmaya çalışan kişilerin anlatıldığı romanlarda ise birey olma meselesi *kolektif travma*nın da irdelenmesinin önünü açar. Bazı yazarların solun (öz)eleştirisini cinsellik dozu eskiye oranla yüksek metinlerle yapması üzerine, cinsellikle meşgul anlatılarının *karşı devrimciliği* düşüncesi devreye sokulmuş olsa da *içe dönük* olmaya mecbur bırakıldığı 12 Eylül ikliminde, cinselliğin irdelenmesine yönelik adımlar atarken edebiyatın aslında sezgisel olarak iktidar, güç ve şiddet gibi meselelerin derinine inmeye çalıştığı söylenebilir.

Gerek Osmanlı'ya gerek daha öncesine uzanarak tarihsel bir eksende modernleşme tartışması yürüten, edebiyatı da bu tartışmanın vekili kılan pek çok yazar, şu veya bu şekilde, toplumsal cinsiyet meselesine, kadın-erkek ilişkilerine değinmiştir. Ancak yine de metinlerde, kadınlık ve erkekliğin bir sorunsal olarak derinleştirilmesi enderdir. Aile, namus vb. konular etrafında ele alınan kadın karakterler nadiren kendileri hakkında ve kendi sesleriyle konuşurlar. Cinsellik meselesini onu çevreleyen sosyolojik veya politik problemlerden arındırarak yazıya dökmeye öncülük edenler, yazdıklarını '70'lerde yayımlamaya başlayan bazı kadın yazarlar olmuştur. 1968 Hareketi'nin özgürlük tartışması, cinsel özgürlüğü de içerecek şekilde genişle-

miş, bunun etkisiyle özellikle kadın yazarlar, şiddetin fiziksel olduğu kadar psikolojik de olduğunu, iktidar ilişkilerinin, toplumsal liderlik modellerinin kadın cinselliğine ilişkin ön kabullere yaslandığını ifade edecek bir alan yaratabilmişlerdir. Bu alan, 1980 sonrasında daha da genişletilir ve derinleştirilir. Böylece daha eleştirel bir gerçekçiliği hayata geçiren yeni anlatılar ortaya çıkar. Cinsellik dozu yüksek olduğu için yadırganan bu türdeki anlatılarda, aslında yadırganan hem yeni bir gerçekçiliğin ortaya çıkışı hem de bu yeni gerçekçiliğin, yaşananların eleştirel bir tonda ele alınmasını talep etmesidir.

Edebiyatın güncel politik olaylara mesafelenmesi, bunlarla ilişkilenmediği anlamına gelmez. Keza postmodern tekniklerin kullanılması da politik romandan vazgeçildiği veya kolektif bir siyasete duyulan inancın tamamen yok olduğu imasını taşımaz. *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış* kitabında "1980 sonrası yazarların bu konuya eğilmekten vazgeçmeleri yaşayan bir kişi olarak depolitize oldukları anlamına gelmez. Yalnızca romancı olarak bu konulara yönelik anlatılar yazmanın yersiz olduğuna inandıklarını gösterebilir," şeklindeki sözleriyle, eleştirmen Berna Moran da yazar ve yapıt arasındaki ilişkinin doğrusal olarak kabul edilmemesi gerektiğine dikkat çekmektedir. 1980 sonrasında kolektif eylemin yerine bireysel kimlik politikalarının geçmesi, bireyselleşme meselesinin merkezîleşmesi ve *içe* dönen politik mücadele, geçmişteki kolektif hareketlere kıyasla daha etkisiz veya kitlesel eylem pratiği konusunda zafiyet içinde görülebilir elbette; ama bu tespitler de 12 Eylül sonrasındaki edebiyatın topyekûn suçlanması için bir zemin oluşturmamalı. Bu yazı, onyıllık bir panorama ile sınırlanarak, '90'lı yılların ötesine çok fazla uzanmayarak bir çerçeve çiziyor; ancak şu da bir gerçek ki edebiyatın 12 Eylül'e tanıklık damarı, belli bir dönemde nokta koyulabilecek bir yapıda değil. 12 Eylül edebiyata konu olmaya devam ediyor. İkisi de 2007 tarihli olan Murat Uyurkulak imzalı *Tol* ve Mine Söğüt imzalı *Şahbaz'ın Harikulade Yılı:1979*'u öne çıkan örnekler olarak verebiliriz.

Seksenli yıllarda hapishaneler, yaşama edebiyatla tutunmaya çalışan pek çok kişiyi barındırıyordu. Yaşar Kemal, Adalet Ağaoğlu ve Aziz Nesin, Aydınlar Dilekçesi'ne imza toplayarak '80'lerde hapishanelerin durumuna dikkat çekmeye çalıştılar. Kenan Evren, işkenceye son verilmesi ve ölüm cezasının kaldırılması gibi talepler içeren dilekçeyi imzalayanları *vatan haini* olarak adlandırdı ve imzacılar, Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı'nın başlattığı soruşturmada hapis cezası talebiyle yargılandılar. Bu dava, 7 Şubat 1986'da tüm sanıklar için beraat kararı ile sonuçlandı. İmzalar, mahkemeler ve davalarla örülü bir tarih tekerrür ediyor. Üzerinden neredeyse kırk iki yıl geçmesine karşın, hâlâ 12 Eylül'ün travmatik etkilerini hissediyoruz ve '80'li yıllarla hesaplaşmanın bittiğini de söyleyemiyoruz. Yazının başında andığım röportajda Argın'ın "12 Eylül'ün kendi yazarlarını yaratmasını beklemek

gerektiği[ni]" söylediğini de hatırlayacak olursak, 2000'li yıllarda yayımlanan çeşitli romanlarla birlikte, daha hakiki bir hesaplaşmanın yolunun açıldığını da söyleyebiliriz.

Şükrü Argın, *Mesele*'deki röportajında, "12 Mart'a giden süreçte, şimdilerde '68'liler ya da '47'liler olarak adlandırdığımız kuşağın düşünce, dolayısıyla edebiyatla ilişkileri, '78'liler ya da '57'liler olarak adlandırdığımız kuşağınkine oranla daha sıkıydı," tespitinden hareketle, 12 Eylül'de edebiyatın "menzil dışında" kaldığından söz eder. Yıldız Ecevit ise bu *menzil dışılığı*, yazarların penceresinden bakarak *sanatsal esaretin zincirini kırmış olmak* gibi özgürleştirici bir tutumla ifadelendirir. Yazarlar toplumsal gerçeklerin yansıtmacı tarzda aktarımına mesafelendikleri ölçüde, kitlelere yön veren, liderlik eden entelektüellik pozisyonunu terk etmiş, kitleler de edebiyatı politik saikle takip etmeyi bırakmıştır. Ortaya çıkan yeni estetik, postmodernizm gibi akımların teknik terimleriyle veya cinsellik dozunun artması gibi bağlamsal yorumlarla bir ölçüde açıklanıp eleştirildiyse de gerçekleşen dönüşümün etkileri hâlâ araştırılmaya muhtaçtır. Biliyoruz ki travmalar *hortlayabiliyor*. Özellikle de hesaplaşma gerçekleşmediyse veya tamamlanmadıysa... Bu nedenle, ileride, edebiyatta 12 Eylül'e daha kitlesel bir geri dönüş de mümkün olabilir.

12 Eylül Devleti'nde Günlük Hayata Dair Notlar ve Tuhaflıklar: Değişen Bayramlar, Cumhurbaşkanlığı Forsu ve Anıtkabir[1]

MEHMET Ö. ALKAN

Günlük Yaşamdan Kesitler

Genelkurmay Başkanı Kenan Evren ve dört kuvvet komutanı, kendilerine Millî Güvenlik Konseyi adını vererek emir komuta zinciri içinde Bayrak Harekâtı kod adıyla yaptıkları 12 Eylül Darbesi, Türkiye'nin istikametini radikal bir şekilde değiştirdi. Darbeyi ilk ABD'nin duyurması şaşırtıcı olmasa gerek. MGK her türlü yürütme, yasama ve yargı yetkisini kendinde toplayarak, partilerin ve STK'lerin –Kızılay gibi birkaçı hariç– faaliyetlerini durdurdu. Parti liderleri, can güvenlikleri (!) gerekçe gösterilerek Demirel ve Ecevit Hamzakoy'da bir motele, Erbakan ve gecikmeli olarak teslim olan Türkeş ise İzmir Uzunada'ya –sürgüne– yollandı. Siyaset yasaklandı hatta bir anlamda bütün kötülüklerin ana kaynağı olarak sunuldu. O kadar ki darbeden yaklaşık bir yıl sonra 16 Ekim 1981'de Türkiye tarihinde ilk kez, 1865'ten sonra bütün siyasî partiler temelli kapatıldı.

Eski Deniz Kuvvetleri Komutanı Bülend Ulusu başbakanlığa, Turgut Özal da başbakan yardımcılığına getirildi. Özal, 24 Ocak Kararları'nı hazırlayan başbakan müsteşarı ve DPT müsteşar vekiliydi. İşçilerin demokratik hakla-

1 Bu yazıda daha önce yazdığım makalelerimden faydalandım: "En Doğru Bildiğimizden Kuşkulanmak 6: Osmanlı İdman Bayramı'ndan Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı'na" (*Toplumsal Tarih*, sayı 211, Temmuz 2011, s. 30-41), "En Doğru Bildiğimizden Kuşkulanmak 11: Evren'den Erdoğan'a: Cumhurbaşkanlığı Forsu ve 16 Türk Devleti Efsanesi'nin İhyası" (*Toplumsal Tarih*, sayı 256, Nisan 2015, s. 34-47), "En Doğru Bildiğimizden Kuşkulanmak 10: İcadından 12 Eylül'e: Cumhurbaşkanlığı Forsu ve 16 Türk Devleti Efsanesi" (*Toplumsal Tarih*, sayı 255, Mart 2015, s. 16-29) ve "En Doğru Bildiğimizden Kuşkulanmak 12: Anıtkabir'in Unutulan Darbe Hürriyet-İnkılap-Devrim-27 Mayıs) Şehitleri" (*Toplumsal Tarih*, sayı 266, Şubat 2016, s. 44-59).

rını kullanabildiği bir ortamda uygulanması mümkün olmayan 24 Ocak Kararları, darbenin baskıcı ortamında rahatça hayata geçirildi. Uluslararası kapitalizm ile entegrasyon için çok önemli değişimler oldu. Günlük hayat radikal bir şekilde değişime uğradı, örneğin daha önce döviz veya yabancı sigara bulundurmak suçken alım satımı serbest bırakıyordu.

24 Ocak 1980'e kadar ithal ikameci dönemde Türkiye'de bazı markalar aynı zamanda ürün adı olarak kullanılırdı. Örneğin diş macunu yerine *İpana*, margarin yerine *Sana*, kâğıt mendil yerine *Selpak*, tıraş bıçağı yerine *Jilet* (*Gillette*)... ismi kullanılırdı. Rekabet olmadığı için her malın neredeyse baat tek üreticisi vardı. Bir ara *İpana*'ya rakip *Green* diye bir diş macunu çıktı, adı gibi rengi yeşildi, anlaşıldı ki çıkaran *İpana* firması. Yine bir ara *Sana*'ya rakip tuzlu bir margarin olan *Sanelle* çıkarıldı ki kısa sürede onun da üreticinin *Sana* ile aynı firma olduğu anlaşıldı. 1980 sonrasında ithalatın da serbest kalmasıyla rekabet arttı ama o kuşak hâlâ ürün ismi yerine markayı kullanır. İthalatta sınır kalktığı için hemen her şey ithal edilir oldu. Eskiden kaçak gelen veya Tophane'deki Amerikan Pazarı'nda satılan ürünler serbestçe alınıp satılmaya başladı. İthalata tarım ürünleri de dahil oldu. Yerli muz fiyatlarının düşürülmesi için ithal *Çikita* marka muz devreye girdi. Özellikle teknolojik değişim dikkat çekici şekilde başladı. İlk kırmızı kadranlı elektronik dijital saatler piyasaya çıkarken müzik sektöründe *longplay*/uzunçalar ve kaset yaygınlaşıyordu. Ancak asıl değişim video kasetlerindeydi. Video oynatıcıların ucuzlamasıyla *Beta* ve *VHS* kasetler yaygınlaşıyor, müzik kasetleri gibi film kasetleri için özel dükkânlar açılıyor, genellikle kiralama şeklinde satılıyordu. Yetişkinler için bir şifreli dil bile oluşmuş, video kaset dükkânından *miki film* istemek *seks filmi* istemek anlamına gelmeye başlamıştı. Müzik kasetleri de hızla yaygınlaşırken kasetçalarlar daha da portatif hale geliyor, *walkman* adıyla yürürken bile dinlemeyi olanaklı kılan aletler hızla yaygınlaşıyordu. Plakçılar, müşterinin istek listesine göre plaklardan kasetlere kişiye özel kayıtlar yapıyordu.

Bilgisayar önce başına oturup vakit geçirilecek bir oyun olarak kahvehanelerde yaygınlaşırken sonradan *Atari Salonu* adı verilen yerlerde kullanıma sunuldu. *Pacman* ve araba yarışı ilk heveslerdi. *Sabır (Rubik) Küpü* ise icadıyla sabırları zorlamaya başladı. Ancak '80'li yıllarda teknoloji konusunda asıl devrim bilgisayarlarda oldu. '80'lerin sonuna doğru Türkiye'de de *IBM* ve *Apple* (Macintosh, PC) rağbet bulmaya başladı. Bilgisayarlarda yeşil renkliden siyah-beyaza sonra da renkli ekrana geçilecek, 5,5 inçlik disketler zamanla küçülecek 3,5 inç olarak kullanılacaktı.

Darbeciler, darbenin meşruiyetini de hızlıca arttırmak için özellikle televizyon ve radyoyu etkin olarak kullanırken, TRT'nin bütün Türkiye'de izlenebilir olması için teknolojik altyapısını geliştirdiler. Böylece hem 1984'te

renkli yayınlara geçildi hem de TRT 2 adında kültür sanat ağırlıklı yeni bir kanal kuruldu. ANAP'ın ikinci dönemi özellikle referandumda yasakları savunduğu dönemde yitirdiği liberal imajını toparlamak adına TRT'de de değişimler oldu. Yönetime liberal isimler geldi. Ancak TRT hem bir endoktrinasyon hem de artan şekilde resmî propaganda aracı olarak kullanılmaya başlandı. Bir yandan Ertürk Yöndem'in hazırlayıp sunduğu *Anadolu'dan Görünüm* adı altında Kürt meselesine yönelik *asayiş* eksenli *birlik-bütünlük* yayını yapılırken öte yandan dünyada da popüler olan ve sabahları uzunca verilen aerobik programında kadın performansına yer verilmesi, erkeklerin ilgisini toplamak için diye yorumlanıyordu. Aerobik ile kafa bantları, vatkalı ceketler ve lambada gibi danslar da moda olacaktı.

TRT'deki yerli yapımlar arasında olağanüstü bütçesiyle *Kuruluş* adlı, otoriter devleti –hatta darbeyi– kutsayıcı veya uçurumun eşiğinden dönen Türkiye algısını güçlendiren diziler dikkat çeker. Neredeyse bunu tamamlayan güçlü lider imajını destekleyen *IV. Murat* veya imparatorluğun batışından dersler çıkarmayı uman türden *Üç İstanbul* gibi devasa bütçeli yapımların dizileri etkili olurken, devlet tiyatrolarında Orhan Asena'nın yazdığı *Ya Devlet Başa ya Kuzgun Leşe* gibi 12 Eylül'ü meşrulaştıran tiyatro oyunları dikkat çekiyordu.

Kaynanalar adlı dizide ise yeni yükselen sınıf olan kasabalı, muhafazakâr ve uyanık Kantar ailesi ile şehirli, laik ve batı kültürü etkisindeki Hakmen ailesi çelişkisi ve çatışmasında yeni Türkiye'nin orta sınıfı olarak Kantar ailesinin yükselişi işleniyordu. Bir yandan yabancı –Brezilya– dizileri yeni bir dizi tarzı olarak yaygınlaşırken diğer yandan –yerli– *Gecenin Öteki Yüzü*, kendini var etmeye çalışan *Küçük Balıklar Üzerine Bir Masal* kentli insanların kendi ile hesaplaşan küçük burjuva yapımları sinemalarda oynuyordu.

Dünyada ve Türkiye'de 1980'li yıllara damgasını vuran üç akım gittikçe güçlendi. Bunlar insan hakları, çevre ve feminizmdi. Sivil toplum kavramı yürürlüğe girerken LGBT+ hakları tartışılmaya başladı. 1986'da meydana gelen Çernobil kazası bir yandan nükleer karşıtı hareketi ve çevreciliği teşvik ederken diğer yandan sigaraya karşı hareket de ilk kez kendini göstermeye başladı. 1980'lerin başında TV'de bira reklamı bile yapılırken neyse ki sonradan yasaklandı.

İletişim de köklü bir şekilde değişti. Önceden şehir içi evden konuşmalarda sınır yoktu, şehir içi telefonlarda bir tek jetonla saatlerce konuşulabilirken, şehirlerarası konuşmalar için postaneye yazdırma usulü vardı. Teknolojik değişim ve devlet gelirlerinin artırılmasına paralel olarak şehir içi ve şehirlerarası iletişime süre sınırları getirildi. Şehir içi veya şehirlerarası konuşmalar artık dakika başına ücret yazıyordu. Bir başka deyişle, şehirlerarası jetonlarla sıra beklemeden telefon açmak mümkün hale geldi.

Üniversite sınavlarında 1981'den başlayarak iki aşamalı sınav sistemi geldi. Aynı yıl 6 Kasım 1981'de YÖK kuruldu, ilk başkanı 1992 yılına kadar görevde kalacak olan İhsan Doğramacı'ydı. Ertesi yıl 7 Kasım 1982'de de Anayasa oylaması yapıldı. YÖK kurulduktan sonra üniversitelerin kontenjanları iki katına çıkarıldı ve yeni kapasiteyi karşılamak için öğrenci yurtlarındaki yataklar ranza ile değiştirildi. YÖK akademik hayat için düzenleyici değil, sınırlayıcı bir fonksiyon üstlendi.

Basında iki yönde gelişme oldu. Birincisi sahiplik değişti, basım teknolojisindeki gelişme ve pahalılık basında sanayileşmeyi ve rekabeti güçlü sermaye lehine değiştirdi, tekelleşme başladı. İkincisi sendika ve örgütlenme hakkı kısıtlanınca gazetecilerin gazete sahiplerine ve tekelleşmeye karşı özgürlükleri, güçleri ve maddi çıkarları/hakları sınırlandı. 1980'ler basının Babıali'deki son 10 yılı oldu, gazeteler şehir merkezinden Güneşli-İkitelli-Mahmutbey üçgenine taşınırken bireysel gazete sahipliğinden tekelleşmeye geçiş başladı. 1979'da Aydın Doğan önce Karacan'ın *Milliyet* gazetesini –sonra da Simavi'nin *Hürriyet* gazetesini– satın aldı. Asil Nadir de Haldun Simavi'nin *Günaydın* gazetesini aldı. 12 Eylül sansürü ile depolitizasyon o kadar etkili oldu ki siyaset dışı magazin haberleriyle cinselliğin öne çıkmaya başladığı bir gazete dili oluşmaya başladı. Bunun en ilginç örneklerinden biri cinsel içerik, çağrışım ve dili kullanan, uydurma haberlerle yarı çıplak fotoğrafların kullanıldığı ve erkeklere hitap eden *Tan* gazetesiydi.

Seçimlerin reklam şirketlerine devredildiği dönemde *KONDA* (1986), *KAMAR* (1987) ve *SONAR* (1988) gibi kamuoyu araştırma şirketleri de ortaya çıktı ve seçimlerin nabzını tutmaya başladı.

24 Ocak Kararları'nın Postalı

24 Ocak Kararları hem '80'li yıllara hem de günümüze kadar gelecek köklü değişiklikler demekti. Türkiye'de, tam anlamıyla dünya kapitalist sistemine entegre olmak için '60'larda başlayan ithal ikameci kalkınma terk ediliyor; serbest piyasa kutsanmaya başlıyordu. Bir yandan devlete ekonomide yeni bir görev biçilmiş, küçülmesi öngörülerek tarım destekleme alımları sınırlandırılmış; öte yandan gübre, enerji ve ulaştırma dışında sübvansiyonların kaldırılması kararlaştırılmıştı. Ayrıca ithalat aşamalı olarak serbest bırakılırken ihracat vergi iadesi, düşük faizli kredi ihracata yönelik ithal girdide gümrük muafiyeti gibi teşvikler geliyordu. Dış ticaret serbestleşirken yabancı sermaye için kolaylıklar ve kârın yurtdışına aktarılması kolaylaştırılıyordu. %32,7 oranında devalüasyon yapılarak günlük kura geçildi.

24 Ocak Kararları'nın işçilerin grev ve sendika haklarını kullandığı normal demokratik bir sistemde uygulanması mümkün değildi. 12 Eylül bunun için

muazzam uygun bir ortam yarattı. Grev, sendika, toplu sözleşme görüşmelerinin yasaklandığı bir dönemdi. TİSK ve TÜSİAD yeni Anayasa yapımında da etkili olmuşlardı. DM'de hazırlanıp son şekli MGK'de verilen metinde temel hak ve özgürlükler devlet ve işveren lehine formüle ediliyordu.

24 Ocak Kararları öncesi ve sonrasındaki Türkiye'nin ekonomik ve siyasal durumu Poulantzas'ın 1945'te İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme dair tarif ettiği otoriter devlete çok benzer. Poulantzas, otoriter devleti iktidar blokundaki dengeler ve birinin öne çıkıp hegemonya kuramaması sebebiyle bürokrasinin ön plana çıkması şeklinde tanımlamış ve kapitalizmin –tıpkı ilkel köleci toplum ve feodalizm gibi– bir devlet tipi olduğunun altını çizmişti. Poulantzas'a göre kapitalizmin olağanüstü ve olağan olmak üzere iki devlet biçimi vardır. Olağanüstü devlet biçimleri *faşizm, Bonapartizm* ve *askerî diktatörlükler* olarak üçe ayrılırken olağan devlet biçimi ise *liberal hukuk devleti* olarak adlandırdığı *demokrasi* ve *otoriter devletçilik* olarak ikiye ayırır. Dünyada '70'lerin başına gelindiğinde kapitalizm artan toplumsal talebe olağan devlet biçimi olarak *demokrasi* standardı ile cevap veremeyince otoriter devletçilik şekillenmeye başlar. Çünkü sermaye küreselleştikçe sermaye gruplarından hangisinin toplumsal grupların herhangi biriyle çıkarlarının örtüşeceği belirsiz bir hal alır. Poulantzas; bu dönemde üretimin kapitalist ülkelerden doğuya kaydırılması, düşük ücretler, güvencesiz çalışma koşulları, eğitim, sağlık ve sosyal hizmet alanlarının piyasalaştırılmasının başladığını vurgular. Bu hegemonya krizinde devlet, siyasal ve sivil olanın aleyhine büyüyerek demokrasiden otoriterleşmeye doğru bir eğilimi ifade ediyordu. Türkiye'de ise zaten Osmanlı'dan Cumhuriyet'e müdevver suyun başında üretim araçlarının mülkiyetine ve kontrolüne sahip bir sınıf olarak şekillenmiş bürokrasi, ağırlığını daha fazla koymaya başlamıştı. DPT'nin kurulması DP'nin 10 yıllık iktidarında dışladığı –teknokrat– bürokrasinin tekrar öne çıkması anlamına geliyordu. 1961 Anayasası'nın beklenmedik güçlü parlamento –yasama– tercihi bu kombinasyonu geciktirecek olsa da önce 12 Mart Darbesi, sonra 12 Eylül Darbesi'yle gerekli uygun ortam yaratıldı. 24 Ocak Kararları'nı 12 Eylül Darbesi uygulanabilir hale getirirken yürütme güçlendirildi. Kısaca 12 Eylül Darbesi sonrasında otoriter devletin kurumlaşarak demokratik ve katılımcı mekanizmaların gerilediği veya etkisizleştiği, yürütmenin ciddi bir şekilde öne çıktığı, yürütme içinde de ekonomi yönetiminin (teknokratlaşarak) başat hale geldiği görülür. 24 Ocak Kararları, böyle bir sürecin doruk noktasıydı. Buna uygun olarak 1982 Anayasası yürütmeyi önceki döneme göre ciddi bir şekilde arttırmıştır. Yürütme iki bakımdan yasamanın denetiminden kaçırıldı. Birincisi KHK'lerdi. Diğeri ise bütçe denetiminde yer almayan mali fonların kullanımıyla rahatlatılmıştı. Bu sistem yaklaşık 1991'e kadar devam etti. 1989'daki İşçi Baharı –Zonguldak– eylemleri işçi ücretle-

rinin revize edilmesini sağladı. Ayrıca dövizin serbest bırakılması, banka ve holding kurmak yoluyla devlete yüksek faizle borç vererek zenginleşmenin yolunu açtı ki bu da üretimin düşmesi, tıkanması demekti.

Seksenlerde Sovyetler Birliği hem Çernobil kazasıyla hem de Gorbaçov'da simgelenen sosyalizmin özeleştirisi ve dönüşümüyle gündemde oldu. Gorbaçov'un 1985'te SSCB genel sekreteri olmasıyla demokratikleşme *Glasnost* (Açıklık) ve *Perestroyka* (yeniden yapılanma) sloganlarıyla başladı. Sosyalist sistemler genel bir tıkanmışlık ve çözülme içine girdi. Bu sürece başta Doğu Avrupa, Balkanlar ve Çin olmak üzere sosyalist ülkeler dahil oldu. Berlin Duvarı yıkıldı, Çavuşesku'lar idam edildi, Tiananmen Meydanı demokrasi talebi gösterisine tanık oldu.

Çernobil kazası ise Ukrayna'daki nükleer santrali füzyon reaktörünün patlaması ve radyasyon bulutlarının Türkiye'yi yakından etkilemesine neden oldu. İnsanlar doğrudan etkilendiği gibi tarım ve hayvan ürünleri daha uzun süreli bir etkiye maruz kaldılar. Fındık, çay, süt ürünleri başta olmak üzere birçok ürün etkilendi; Avrupa'ya gönderilenler yüksek radyasyon nedeniyle geri gönderildi. Dönemin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Cahit Aral'ın milyonların gözüne bakarak sorumsuz ve terbiyesizce çayda bir sorun olmadığını belirterek canlı yayında çay içmesi şeklinde işlediği suçun unutulması mümkün değil. Çünkü inkâr edilen bu dönemde Sağlık Bakanlığı verilerine göre bile kanser ciddi bir tırmanışa geçmişti.

Seksenler dünyası da monetarist ve neoliberal politikaların uygulandığı yıllardı. Başkanlık rejimleri kutsanırken sinemalarda da *Rocky, Rambo*-Sylvester Stallone, *Zor Ölüm*-Bruce Willis, *Terminatör*-Arnold Schwarzenegger gibi dünyayı kurtaran birey/kahraman hikâyeleri işleniyordu. Başkanlık sistemleriyle birlikte, serbest piyasa ve sermaye kutsanırken, emek her bakımdan geriledi.

Amerika'da Regan, İngiltere'de Thatcher hem başkanlık sistemlerini hem de sermaye sahiplerine getirilen yeni kolaylıklarla yatırımların artmasını hayata geçiriyorlardı. Basit bir denklem düşünülmüştü, sermayeden alınan vergi düşürülürse, sermayedar onu yatırıma dönüştürür. Böylece hem ekonomik kalkınma hem de işsizlik azalır. Ancak beklenen olmadı sermayedar aradaki farkı kendi kişisel zevkleri için harcamaya, ekonomiye katkısı olmayan bir alana yöneltti.

12 Eylül Devleti

Darbeden hemen sonra gözetim ve güvence altına alınmak adı altında binlerce siyasetçi ve yönetici tutuklandı. Gözaltı süresi 15 günden 30 güne, sonra 90 güne çıkarıldı. Üç yıldan az cezalar için temyiz kaldırılmıştı. Sıkıyönetim

Askerî Mahkemeleri kuruldu. Emniyet Genel Müdürlüğü, Jandarma Genel Komutanlığı'na bağlandı. 1964'ten beri 1971-1973 darbe dönemi hariç uygulanmayan idamları uygulanmaya başladı. Sıkıyönetim eskiden beri başvurulan bir uygulama iken 12 Mart 1971'de kolaylaştırılmıştı. 12 Eylül Darbesi'nden sonra bütün yurtta ilan edildi, 8 yıl 6 ay 22 gün bütün yurtta devam ederek 19 Temmuz 1987'de sona erdi. Diyarbakır, Siirt, Mardin ve Hakkâri'de OHAL şeklinde devam etti.

Darbeyle başlayan ve özellikle 1980-1983 arasında yoğunlaşan, sonrasında da devam eden dönemin başlıca sorunlarından biri insan hakları sorunuydu. *12 Eylül Hukuku* adıyla anılacak olan bu antidemokratik yasalar ve uygulamalar nedeniyle bu dönemde yaklaşık 650 bin kişi –o da resmî olarak– gözaltına alındı. Binlerce idam istendi, 49'u infaz edildi. Yüzlerce kuşkulu ölüm ayrıca işkence sonucu ölüm gerçekleşti. Bunları protesto etmek için açlık grevlerinde ölenler oldu. Yaklaşık 2 milyona yakın kişi *güvenlik soruşturması* adı altında fişlendi, 30 bin kişi işten atıldı. Çıkarılan 1402 sayılı Yasa gereğince 9 bin 400 kişi ya atıldı ya sürüldü. Bunların 3.854'ü öğretmen, 120'si üniversite öğretim üyesi ve 47'si yargıçtı. Yaklaşık 30 bin insan yurtdışına kaçtı, sığınma hakkı istedi. Gazeteler kapatıldı, gazeteciler yargılandı.

Yeni anayasa yapımı için MGK ve DM'de oluşan bir Kurucu Meclis oluşturuldu ve son söz MGK'de bırakıldı. DM'nin toplanmasından 1 hafta önce, 16 Ekim 1981'de, 12 Eylül 1980'de faaliyetleri askıya alınan bütün siyasal partiler temelli kapatıldı. Malları ve paraları hazineye aktarıldı. DM'nin hazırladığı anayasanın açıklanması ve tanıtılması serbest bırakılmış, eleştirisine ise izin verilmemişti. Hatta "...Anayasanın geçici maddeleri ile Devlet Başkanı'nın radyotelevizyonda ve yurt gezilerinde yapacakları Anayasa'yı tanıtma konuşmaları hiçbir surette eleştirilemez ve bunlara karşı yazılı veya sözlü herhangi bir beyanda bulunulamaz," şeklinde bir MGK kararı dahi çıkarıldı.

Darbecilere göre devlete ve topluma yeni bir şekil verilmeli, bu amaçla yeni bir anayasa yapılmalıydı. Hazırlanan anayasa her bakımdan 1961 Anayasası'na ve geçmişe tepki niteliğindeydi. Yasamayı yavaşlattığı düşünülen senato tarihe karıştı. Yasama ve yargı karşısında yürütme yani cumhurbaşkanlığı ile hükümet güçlendirildi. Anayasa'ya eklenen geçici madde ile eski siyasetçilerin bir bölümüne 5 ya da 10 yıllık siyaset yasağı getirildi. Anayasa 7 Kasım 1982'de halkoyuna sunuldu ve %92 gibi yüksek bir oranda evet oyu aldı. Anayasa ve cumhurbaşkanı aynı sandıkta oylanmıştı. Bir başka deyişle ilk kez bir cumhurbaşkanı yani Evren de sandıktan/referandumdan cumhurbaşkanı olarak çıkmış oldu. Oranın yüksekliği kuşku doğurmakla birlikte, halkın bir an önce sivil yönetime geçiş arzusu olarak da yorumlandı.

Yürürlüğe giren 1982 Anayasası ile yürütme, yasama ve yargı karşısında güçlendirilmişti. Yargı, yürütme karşısında gerilerken cumhurbaşkanı yüksek yargıç atama yetkisine sahip oldu. Yüksek Hâkimler ve Savcılar Kurulu'nun başkanı adalet bakanı, müsteşar da doğal üyesi sayıldı. Anayasa yargısı daraltıldı. Cumhurbaşkanına sembolik olmanın ötesinde yetkiler tanıyor, güçlendiriyordu. Bakanlar Kurulu'na KHK çıkarma yetkisi ve fon kullanma hakkı TBMM denetimi –bütçe– dışına çıkarılıyordu.

TRT ve üniversite özerkliği tamamen kaldırıldı. Millî Güvenli Kurulu, askerî bir ağırlık taşıyor; sıkıyönetim ilanı kolaylaştırılıyordu. Birey devlet karşısında geriliyor, temel hak ve özgürlükler sayısız örneklerle kısıtlanıyor, zorunlu din dersi geliyordu.

12 Eylül Darbesi de öncekiler gibi iki kırmızı çizginin ihlali olarak hareket geçmişti. Bunlardan biri siyasal İslâm (İslâm'ın siyasete alet edilmesi) diğeri ise Kürt –kimliği– sorunu idi. 1925 Şeyh Said İsyanı'ndan beri Cumhuriyet'in ve devletin kırmızı çizgisi olarak görülüyor; birincisi *irtica*, ikincisi ise *bölücülük* diye adlandırılan tehditler olarak algılanıyordu. Yeni Seçim Kanunu her iki tehlikeyi bertaraf etmek için ülke ve bölge barajı getirmişti. Seçmen, düşük oranlarda kalacağını anladığı partilerden uzaklaşıp, merkeze yakın partilere oy verir diye umulmuştu. Bir başka ifade ile tarihsel iki kırmızı çizgiyi Seçim Kanunu ile çözmeyi ummak gibi bir öngörüsüzlük yapılmıştı. Tersine oldu, yok olacağı düşünülen siyasal İslâm 1994 yerel seçimlerinden itibaren belediyelerde, 1995'te hükümette koalisyon olarak ve 2003'ten itibaren de tam iktidar olacaktı. Kürt hareketi ise 2000'li yılların başlıca siyasal hareketi olduğu gibi siyasal gündemi belirleyen başlıca hareket olarak yerini aldı. Yeni anayasa seçimlerin 5 yılda bir yapılmasını hükme bağlamıştı. (Ama hiçbir zaman 5 yılda bir yapılmadı.) Seçim Yasası da 1982 Anayasası'nın ruhuna uygun değiştirildi ve hazırlandı. Amaçlanan, az sayıda partinin parlamentoya girmesi ve tek bir partinin hükümet kurabilmesiydi. Bu nedenle partilerin seçime katılmasını zorlaştıran ülke barajı ve yerel baraj getirildi. Ülke genelinde %10 oy alamayan parti milletvekili çıkaramayacaktı. Öte yandan bir partinin seçime katılabilmesi için illerin en az yarısında örgütlenmesi gerekliydi. Oy vermeyenler 2.500 TL ceza ödeyecekti. Tercihli oy sistemi de getirildi ama yalnızca 1991 seçimlerinde uygulandı ve 1995'te de kalktı. Televizyon ise seçimlerin en önemli propaganda aracı haline geldi. İlk kez kamuoyu yoklamaları da bu dönemde yapılmaya ve yayımlanmaya başlandı.

Anayasa'nın kabulünden sonra, 24 Nisan 1983'te parti faaliyetleri serbest bırakıldı. Siyasî ortamın hareketlenmesiyle eski liderlerin adı gündeme gelmeye başlayınca liderler yine Çanakkale'ye zorunlu ikamete gönderildiler. Evren ve arkadaşları az sayıda partinin kurulmasından yanaydılar. Önce 16 Mayıs 1983'te askerî yönetimin vârisi olarak nitelenen MÇP kuruldu.

CHP'nin devamı gibi HP ve yeni kurgulanan ANAP ise kuruluş dilekçelerini 20 Mayıs'ta verdiler. Ama parti faaliyetleri serbest bırakılınca peş peşe parti kuruldu. Evren bunun üzerine "Şimdi inadına parti kuruyorlar," diye sitem etti. Çok parti kurulması, darbecileri rahatsız ediyordu ki seçim sürecinde Evren "Devlet" adına yaptığı Yozgat konuşmasında "İstikrar 2-3 partiyle olur," demişti; onlarca parti, Cumhurbaşkanlığı Konseyi'nde bulunan ve hiçbir gerekçe gösterilmesi gerekmeyen vetolar nedeniyle kurulamadı veya seçime katılamadı. MGK, kendisine verilen veto yetkisini hem parti kurucuları hem de seçimde gösterilecek adaylar için çok sık kullandı. Kısa süre içinde parti kurucusu olmak isteyen 416 ve milletvekili adayı olmak isteyen 672 kişi veto edildi. Sonuçta darbe sonrası ilk seçimlere 3 partinin katılmasına izin verildi. Bunlar MDP, HP ve ANAP'tı. Yapay siyasal partiler ve yapay bir siyasal ortam kurulmuştu ama uzun sürmeyecekti. Aynı tarihlerde kurulan AP'nin devamı DYP ile CHP'nin devamı SODEP vetolar ve kuruluş kararlarının geç onaylanması nedeniyle seçime katılamadılar.

Özal ANAP'ı, sağın liberal, milliyetçi ve dinci kesimleriyle sosyal demokrasinin bazı unsurlarını (4 eğilimi) birleştirdiğini iddia ederek kurmuş; siyasete farklı bir üslup getirmişti. Propagandasını profesyonel reklam şirketleri üstlendi ve siyasal reklam bir sektör oldu. 24 Ocak Kararları'nda rol oynamış olan Özal, seçim öncesinde ekonomik temaları işledi. Televizyonda HP lideri Calp'le yaptığı Boğaziçi Köprüsü ile ilgili satarım-sattırmam tartışması hâlâ belleklerdedir. Seçimler yaklaşırken Evren, askerî yönetimin halefini MDP olarak açıkladı. Seçimden önce yaptığı meydan ve TV konuşmalarında seçmene açıkça MDP'yi adres gösterdi, Özal'ı ise eleştirdi.

Seçimler, 6 Kasım 1983'te yapıldı ve katılım %92,3 oldu. ANAP, umulmadık bir başarıyla %45,1 oy aldı ve 211 milletvekili çıkardı. HP %30,5 oyla 117 ve darbenin halefi olarak gösterilen MDP ise ancak %23,3 oyla 71 milletvekili çıkarabilmişti. ANAP tek başına hükümeti kurdu. Ancak bir yıl sona 1984'te yapılan yerel seçimler MGK'nin şekillendirdiğini sandığı icazetli yapay siyasal hayatın sonu oldu. Zira 1983'te parlamentoya giren 3 partiden 2'si, MDP ve HP birkaç yıl içinde siyasal hayattan silindiler. Veto edilen DYP ve SODEP ise büyüdü. Daha önce seçime alınmayan SODEP ikinci, DYP ise üçüncü parti olmuştu. Eğer bu bir genel seçim olsaydı HP ve MDP barajı bile geçemeyeceklerdi.

Solda yükselen SODEP, 1985'te HP ile birleşti ve Sosyaldemokrat Halkçı Parti, SHP adını alarak parlamentoya girmiş oldu. Askerî yönetimin vârisi MDP ise 1986 yılına gelindiğinde artık tükenmişti, kendisini feshetti. Milletvekillerinden 21'i DYP'ye geçince seçimlere katılmasına izin verilmeyen DYP de artık parlamentodaydı. Daha ikinci genel seçim yapılmadan parlamentonun partileri değişmişti.

Bu arada Türkiye'de *hülle partisi* adı verilen bir oluşum yaşanmaya başladı ve 10 yıl süreyle, 1995 yılına kadar devam etti. Zira yeni anayasa ile milletvekillerinin parti değiştirmeleri yasaklanmıştı. Buna çözüm olarak *hülle partisi* bulundu. Bir partiden ayrılan milletvekilleri önce başka bir parti kuruyor, sonra da o parti katılmak istedikleri parti ile birleşiyordu. Böylece Anayasa yasağı aşılmış oluyordu. İlk hülle partisini SHP'den ayrılan 20 milletvekili DSP'ye geçebilmek için *Halk Partisi* adıyla kurdu. Sonra kendisini feshedip DSP'ye katıldılar. Böylece 1985 itibarıyla yapay siyasal hayatın duvarları yıkılmış; DYP, SHP ve DSP parlamentoda yerini almıştı.

Anayasa'da yer alan 5 ya da 10 yıl süreli siyasî yasakların kaldırılması için 6 Eylül 1987'de halk oylaması yapıldı. ANAP'ın *Hayır* propagandası yaptığı oylamadan kıl payı, %50,1 evet çıktı. Ama bu yasakların kalkmasına yetti. Evren, 4 yıl kadar önce "Eskiye rağbet olsaydı bitpazarına nur yağardı," demişti; 1987'de eskiye rağbet oldu ve siyaset pazarına yasaklı liderler yağdı. Böylece Ecevit, Demirel, Erbakan ve Türkeş emanetçilerden emanetleri aldılar ve partilerinin başına geçtiler.

Seksenli yıllar tam anlamıyla bir depolitizasyon yıllarıydı. Bireycilik yükseliyordu. Her genel ve yerel seçim öncesinde, Seçim Kanunu'nda iktidardaki ANAP'ın yararına değişiklikler yapıldı. 1984 yılındaki ilk değişiklikle, büyük partiler ile TBMM'de temsil edilen partilere bütçeden her yıl ve her seçim öncesinde, TBMM'deki sandalye sayısı ve aldığı oy oranında *devletçe yardım* yapılacağı hükme bağlanıyor; büyük partilere bir kez daha avantaj sağlanmış ve mali güçleri daha da arttırılmış oluyordu. Özal ikinci genel seçim öncesinde seçim çevreleri ile de oynadı. Partisine milletvekili çıkacağını düşündüğü bazı ilçeleri il yaptı. Milletvekili sayısı 400'den 450'ye çıkarıldı. Seçmen yaşı 20'ye indirildi. İlk kez TV'de, TRT'nin her iki kanalında reklam kampanyası serbest bırakıldı. Böylece reklam ajansları savaşı da başlamış oldu. ANAP *Birikim Ajans* ile çalışırken SHP *Yorum Ajans* ile çalışacaktır. SHP bu seçimlerde hâlâ anımsanan *Sıkılan Limon* esprisini kullandı. SHP, TV ve basına verdiği reklamlarda seçmene "5 yıl daha bir limon gibi sıkılmaya gücünüz var mı?" diye soruyordu. ANAP ise bütün mesajını *Çağ Atlayan Türkiye* sloganı üzerine kurmuştu. Seçimlerde tanıdık simalar da vardı. Bir yıl önce 6 Eylül 1987'de halk oylamasıyla siyasî yasaklar kalkmış; yasaklı liderler Ecevit, Demirel, Erbakan ve Türkeş emanetlerini emanetçilerden devralmış; meydanlara dönmüşlerdi. 29 Kasım 1987'de yapılan seçimlere 7 parti katıldı. Seçimler Türkiye tarihinin en adaletsiz sonuçlarını verdi. ANAP %36,3 oy aldı ama 292 milletvekili çıkararak Meclis'te %65'lik bir çoğunluğa sahip oldu. SHP %24,8 oy oranıyla ikinci parti oldu ve ancak 99 milletvekili çıkardı. DYP ise %19,1 oy oranıyla 59 milletvekili kazanarak üçüncü parti olmuştu. Yaklaşık %20'ye yakın oy parlamentoya yansımamıştı. Demirel siyasî haklarını almadan önce basında adı geçeceği

zaman *bir bilen* olarak zikredilirdi. Ecevit'in ayrı bir parti kurması ve seçimlerde sol oyların bölünmesi ise Ecevit'in *bir bölen* olarak anılmasına neden oldu.

Darbe sonrası açılan ilk TBMM, milletvekillerinin tamamı MGK onayından geçmişken 1987'deki TBMM böyle oluşmadı. Bunun farkı Cumhurbaşkanı Evren'in cumhurbaşkanı sıfatıyla başkanlık kürsüsünden yaptığı TBMM'yi açılış konuşması sırasında ayağa kalkmayarak, alkışlamayarak veya salonu terk ederek gösterilmesi rastlantı değildi. Asker sivil ilişkilerinde küçük kıpırdanma GKB olarak TSK gelenekleri dışına çıkarak kendi adayı olan Necip Torumtay'ın atanması (25.7.1987) oldu.

Bu dönemde Özal'ın eşi ile ilgili çıkan haberleri, çocuklarının yaşamları ve Jaguar araba rüşveti almaları ve annesinin ölümü sonrasında Süleymaniye'nin bahçesine gömülmesi, *hanedan* eleştirilerini beraberinde getirdi. Partisiyle de yaşadığı hengâme sırasında, Evren'in 7 yıllık görev süresinin bitimine yakın, Özal cumhurbaşkanlığına adaylığını açıkladı ve üçüncü turda 27 Mayıs Darbesi'nden beri ilk kez bir sivil cumhurbaşkanı seçildi. Kendi yerine hem parti başkanlığına hem de hükümete Yıldırım Akbulut'u getirmesi uzaktan kumandalı parti ve hükümet eleştirisine neden oldu. Türkiye fiilî bir cumhurbaşkanlığı/yarı başkanlık/başkanlık sistemine girdi. Hem partiye hem de hükümete karıştığı gibi ekonomi, dış politika ve güvenlik konularında *başkan* gibi hareket etti. Partisi ANAP içindeki ilk çatlak İstanbul il başkanlığı seçimlerinde yaşandı. Eşi Semra Özal'ın adaylığı ciddi bir bölünme yarattığı gibi parti içi gücünü de zayıflattı ve ANAP Büyük Kongresi'nde Özal'ın isteği dışında parti başkanlığına Mesut Yılmaz seçildi. Yılmaz erken seçim kararı alınmasını sağladı.

Solda '80'lerin sonu, '90'ların başında yeni parti arayışlarından ilki Sosyalist Parti (SP) (1988) oldu. Ayrıca TİP ve TKP'nin birleşmesiyle oluşan Türkiye Birleşik Komünist Partisi (TBKP) (1990) ve Kürtlerin partisi HEP (1990) ile Sadun Aren'in başkanı olduğu Sosyalist Birlik Partisi (SBP) (1991) kuruldu. Ancak TBKP, SP ve HEP, Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı.

1982 Anayasası'yla ilk ve ortaöğrenimde din kültürü ve ahlâk dersinin zorunlu hale gelmesi, Türkiye'nin yurtdışındaki dinî personel maaşının *Rabıta* adlı İslâmcı/şeriatçı bir örgüt tarafından ödenmesi ve dinci örgütlenmelere göz yumulması dikkat çekiciydi. İslâm'ı bu tür bir kullanış, aslında radikal sağ ve sol ile olduğu kadar PKK'yi de din silahıyla denetim altına alma çabasıydı. İslâm Kalkınma Örgütü ile resmî değil ama fiilî bir üyelik geliştirildi. Tam da bu sırada, başörtüsü siyasal bir sorun haline gelirken '90'lar boyunca Muammer Aksoy, Bahriye Üçok, Uğur Mumcu, Turan Dursun ve Çetin Emeç gibi laiklik yanlısı aydınların öldürülmesi açık bir mesajdı. Sivas Katliamı'nın (2 Temmuz 1993) acısı hâlâ yüreklerde. Hele 37 aydının Sivas'ta yakılarak öldürülmesini unutmak da mümkün değil.

12 Eylül Darbesi'nin irtica ve bölücülük tehdidini bertaraf etmek için meşrulaştırılması Kürt ve siyasal İslâm sorununda iki yön oluşturdu. Birincisi ehlileştirilmiş ve devlet denetimindeki evcil İslâm'ın teşvik edilmesi, ikincisi ise her ne pahasına olursa olsun Kürt kimliğinin bastırılması. Kimliğin bastırılması da orduya görev olarak verildi. Kürt sorununun askerî bir mesele olarak görülmesi, inisiyatifin bir orduya bırakılması tamiri imkânsız bir dönem yarattı. Bunlardan gün yüzüne çıkan ve affedilmesi mümkün olmayanı daha darbe döneminde başlayan Diyarbakır Cezaevi'ndeki ağır işkenceler ve bir komutanın köylülere dışkı yedirmesiydi. PKK'nin meydan okuması ve tek tip bir makbul vatandaş yaratma tahayyülü ciddi bir gerginlik unsuruydu. Yerel düğünlerde bile Jandarma takibatı nedeniyle Kürtçe veya Arapça şarkı söylenemeyişi, mahkemelerde Kürtçeden başka dil bilmeyenlerin "anlaşılmayan bir dilde konuştuğu" şeklinde kayıtlara geçirilmesi, Kürtçe konuşmanın bile "millî birlik ve bütünlüğe tehdit" olarak görülmesi, PKK ile mücadele için II. Abdülhamid dönemindeki *Hamidiye Alayları*'nı anımsatan *Köy Koruculuğu* sisteminin getirilmesi Kürt sorununu gittikçe gerilimi artan bir siyasal gündem haline getirdi. '80'li yıllar Kürt sorununun bir baskınla kendini duyuran PKK'nin gerilla savaşına başlamasıyla yeni bir boyut kazandı. Kürt sorunu siyasal bir sorun olarak değil, bir asayiş ve güvenlik sorunu olarak algılandığı için orduya terk edildi. Ordu da askerî taktik ve hiyerarşik sert yaklaşımla ele aldı. PKK'ye destek verdiği düşünülen köylülere ceza olarak dışkı yedirilmesi dahil onur kırıcı ve işkence teknikleriyle yaklaştı. Kürtler ise sorunu meşru bir zemin olan TBMM'de çözmek için '90'da HEP adında legal bir parti kurdu ama Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı, aynı çizgide kurulan ÖZDEP ve DEP onu izledi, Kürt kimliğini ifade eden sol partiler de tereddüt etmeden kapatıldı. Siyasal Kürtçülük 1990 yılından itibaren günümüze kadar Türkiye siyasetine damgasını vurdu. 1991 seçimlerinden öncesinde Terörle Mücadele Kanunu'yla iki kırmızı çizgiyi simgeleyen laiklik ve komünizm 140, 141, 142 ve 163. maddeler kaldırılırken aynı yasayla "bölücü propaganda" diye bir suç ihdas edilerek Kürt siyaseti için yeni bir düşünce suçu icat edilmiş oldu (12 Nisan 1991). '90'lı yıllara *faili meçhul* adı altında beyaz Toros otomobillerin kaçırdığı cinayetler damgasını vuracak, derin yapılanmalar, Kürt siyasetini sindirmeye çalışacak, Cumartesi Anneleri faili meçhul ve cenazeleri bile olmayan çocukları için her cumartesi Galatasaray Meydanı'ndan buluşacaktı.

SHP ve lideri Erdal İnönü, Kürt sorununu TBMM'de çözmek için, kendi başlarına katılsalar da milletvekili çıkaramayacak olan Kürt siyasetçiler için büyük bir risk alarak seçimlerde '90'da kurulan HEP ile ittifak yaptı. Ancak HEP kökenli milletvekillerinin ant içme sırasında Kürtçe konuşmaları, barışa vurgu yapmaları ve bazılarının da Anayasa baskısı altında yemin etmek

zorunda kaldıklarını söylemesi TBMM'yi karıştırdığı gibi kamuoyunda tepkiye yol açtı. '90'lı yıllar Kürt sorununun ağırlaşarak devam edeceği yıllardı.

12 Eylül'ün Tuhaflıkları

12 Eylül Darbesi Türkiye'nin birçok dengesini onarılamayacak bir şekilde bozdu, ciddi tuhaflıklar yaşandı. Bu konuda dört örnek üzerinde durmak istiyorum. Bunlardan biri 19 Mayıs, ikincisi 23 Nisan, üçüncüsü Cumhurbaşkanlığı forsu ve dördüncüsü Anıtkabir'deki *Devrim Şehitleri* mezarlarının taşınması konusudur.

19 Mayıs: Tribünlerdeki Sürpriz, "Komünizm" ve Darbe

12 Eylül yönetimi, darbenin verdiği sersemlikle ilginç değişimlere imza attı. Bunlardan biri 19 Mayıs kutlamalarıydı. Bülent Ecevit 12 Eylül'den bir yıl önce, başbakanlığı sırasında, 19 Mayıs törenlerinden çok önce bir genelge yayımlayarak 1979 yılı 19 Mayıs törenlerinin coşkuyla kutlanması için hazırlıklar yapılmasını istemişti. 19 Mayıs törenlerinde bazı sürprizler olacağı söylentisi de bu sıralarda yayıldı. Gerçekten de 1979 yılındaki 19 Mayıs törenlerini diğerlerinden ayıran bir özellik vardı. Farklılık stadyumun içinde değil tribünlerdeydi. Tribünlerde oturan 2.400 asker ellerine verilen renkli plakalarla çeşitli yazılar yazıyor ve resimler oluşturuyorlardı. Bu amaçla Bulgaristan'a gönderilen bir grup öğretmen ve uzman bu tekniği yerinde incelemiş ve 1979 yılındaki 19 Mayıs törenlerinde uygulamıştı. Uzun süren bir hazırlık döneminin ardından gerçekleştirilen gösterileri TRT de naklen yayımlamıştı. Görenlerin büyük beğeni ile izlediği gösteriler, muhalifler tarafından eleştirilmekte gecikmemiş, Bulgaristan'dan örnek alınması nedeniyle, "komünist" taklidi ve oyunu olarak nitelenmişti. Ertesi yıl, 1980 yılında "milliyetçi" ve "antikomünist" Demirel başbakanlığındaki Türkiye'nin ilk azınlık hükümeti sırasında "komünist icadı" tribün gösterileri yapılmamıştı. Tribün gösterileri 1981 sonrasında askerî darbeyle yeniden başlayacaktı.

Seksenli yıllar ise tam anlamıyla bir depolitizasyon yıllarıydı. 12 Eylül Darbesi birçok şeyi olduğu gibi bayramların adını da içeriğini de anlamını da değiştirdi. Gençlik ve Spor Bayramı'nın adı da 17 Mart 1981 tarih ve 2429 sayılı Kanun'la "19 Mayıs Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı" oldu. Bu değişikliğin nedeni, Atatürk'ün bir söyleşi sırasında: "Ben 19 Mayıs'ta doğdum," demiş olmasıydı. Türkiye'de 1983 yılından itibaren her yıl "19 Mayıs Atatürk'ü Anma Gençlik ve Spor Bayramı" gününü içine alan hafta, "Gençlik Haftası" olarak kutlanmaya başladı. Söz konusu hafta 1998 yılından itibaren uluslararası düzeyde kutlandı. Ama kutlamalarda *gençlik* olmayacak-

tı! Zira 12 Eylül ve sonrası, *gençlik*, Türkiye'de toplumsal ve siyasal huzursuzluğun ana nedeni olarak gösterilmişti. Yeni dönemde politikayla ilgilenmeyen *apolitik* bir gençlik yetiştirilmesi hedefleniyordu. Dönemin hükümeti siyasetten uzaklaşmış bir gençlik arzusunu dile getiriyordu. Eğitim sisteminde buna uygun düzenlemeler yapıldı. Öğrencilerin ders dışında herhangi bir konuyla ilgilenmelerini olanaksız kılan ders, yoklama ve sınav sistemi oluşturuldu. Öte yandan '80'li yıllar boyunca stadyum törenleri ve gösteri sırasında kızların giyeceği giysiler ve etek boyları yine tartışma konusu olmaya devam ediyordu. '80'li yıllar tam anlamıyla bir depolitizasyon yıllarıydı.

Bir Başka Tuhaflık: Bayramların Birleşmesi ve 23 Nisan'ın Çocuk Bayramı Olması

Bayramlar konusunda bir başka tuhaflık sessiz sedasız ve fakat radikal bir şekilde Ulusal Egemenlik Bayramı konusunda yaşandı. Bilindiği gibi Osmanlı'nın son döneminde İtilaf Devletleri, 16 Mart 1920'de ülkeyi tam anlamıyla işgal ettiler ve işgalciler İstanbul'daki Mebusan Meclisi'ni de kapattılar. İşgalcilerin, Meclis kapatması sonrasında Heyet-i Temsiliye Reisi sıfatıyla, Mustafa Kemal'in öncülüğünde, Millî Hâkimiyetin/Ulusal Egemenliğin simgesi "Hâkimiyet milletindir" ifadesinin mekânı olarak 23 Nisan 1920'de Ankara'da mümkün olan her yerde seçim yapılarak hemen yeni bir Meclis açıldı. Oysa 12 Eylül Darbesi'yle, 23 Nisan 1920'de, Türkiye tarihinin en zor koşullarında açılan bu Meclis bir emirle kapatılmıştı. Hem de Atatürkçülük adına... Garabet bununla sınırlı kalmayacaktı. Gerçekten de 12 Eylül Darbesi, millî egemenliğin tecelli ettiği TBMM'yi kapatmıştı, lakin bu arada TBMM'nin açılışını simgeleyen *Ulusal Egemenlik Bayramı* tarihi 23 Nisan da yaklaşmaktaydı. Ortada büyük bir çelişki vardı. 1935 yılındaki yasaya göre *Ulusal Egemenlik Bayramı* olarak tanımlanmış olan 23 Nisan, Türkiye'nin en eski "Millî Bayramı" olarak 1922 yılından beri kutlanmaktaydı. Ama TBMM'nin açılış gününe atfen bayram olan kutlanan TBMM ortada yoktu, kapatılmıştı. Kenan Evren, 23 Nisan'ın yaklaşmakta olduğunu fark edip durumun vahametini de anladığı için olsa gerek hemen yeni bir yasa hazırlanması için emir verdi. 23 Nisan'dan yaklaşık bir ay önce, 17 Mart 1981'de kabul edilen ve 19 Mart'ta *Resmî Gazete*'de yayımlanan *Ulusal Günler ve Genel Tatil Günleri Hakkında Kanun* ile acilen bir değişiklik yapıldı. Buna göre bayramın adı *Ulusal Egemenlik Bayramı* olmaktan çıkmış ve *23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı* olarak değiştirilmişti. Kanunda ilk kez *Ulusal Egemenlik* ile *Çocuk Bayramı* birlikte kullanılmıştı. Kanun metni şu cümle ile devam ediyordu: "Bugün ana ve ilkokullar düzeyinde törenler yapılır." Böylece TBMM'nin kapatıldığı ortamda yıllardan beri fiilî olarak bir-

leşmiş olan iki bayram resmî olarak da birleştirilmiş ve *Çocuk Bayramı* olarak tanımlanmıştı. Üstelik Evren'in isteği ile bayramı yalnızca ilkokul çocukları kutlayabilecekti. Doğrusu ortada ne bayram kutlayacak büyükler ne büyüklerin kutlayabileceği bir *millî egemenlik* ne de *meclis* vardı. Meclisi kapatılmış bir ülkede TBMM'nin açılış günü olan 23 Nisan'ın kutlanması, tarihe geçecek kadar büyük bir tuhaflıktı. Bu nedenle 23 Nisan günü TBMM'de çocuklara yalnızca yemek yedirildi. İstanbul'da ise durum daha tuhaftı. Millî Egemenlik gününde, general üniforması giymiş çocuklar Birinci Ordu Komutanı Orgeneral Necdet Üruğ'u ziyaret ediyordu!

Tam da bu sıralarda 23 Nisan'ı Atatürk'ün çocuklara armağan ettiği şeklindeki efsane daha yoğun olarak işlenmeye başlandı. Oysa Atatürk bugünü çocuklara armağan etmemişti. Çocuk Bayramı anlamında, Atatürk'le ilgisi de yoktu. Ve bir not olarak kaydedelim ki TBMM'yi kapatan, bayramın adını değiştiren MGK, 23 Nisan Çocuk Bayramı'nın ardından, 5 Mayıs 1981 tarihinde, 51 Nolu MGK kararı ile Türkiye'ye *Çocuk Bayramı*'nı armağan eden Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu'nu da feshetmişti.

Elbette her ülkenin *millî mitolojisi* var. Türkiye de millî mitolojileri bol olan bir ülke. Bunlardan biri de TBMM'nin açılış günü olan 23 Nisan'ı Atatürk'ün çocuklara bayram olarak armağan ettiği şeklindeki efsane. Oysa ilk çocuk bayramı Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı döneminde kutlanmış, ilk Himaye-i Etfal Cemiyeti (Çocuk Esirgeme Kurumu) Osmanlı döneminde 1917'de İstanbul'da kurulmuştur. Ayrıca İstanbul Himaye-i Etfal Cemiyeti 1922 yılında Kurban Bayramı'nın ilk günü olan 5 Haziran'ı *yetimler günü* olarak ilan etmiştir. Daha sonra 23 Nisan 1920'de Ankara'da (T)BMM açılmış, ertesi yıl 1921'de TBMM'nin açılış günü olan 23 Nisan *millî bayram* ilan edilmiştir. Adı olmayan bu bayram, TBMM protokolü ile resmî bir şekilde kutlanmaktadır. *İstiklal Günü, Hâkimiyet-i Milliye Günü, Meclis Günü* gibi isimlerle anılmaktadır. Çocuklarla hiçbir ilgisi yoktur. Bu arada 1921'de Ankara merkezli Himaye-i Etfal Cemiyeti kurulmuştur. Himaye-i Etfal Cemiyeti, ilk kez 1925 yılında 23 Nisan gününü, kurumun *Himaye-i Etfal Günü* olarak ilan etmiş ve kutlamıştır. 1925'ten itibaren iki ayrı olay aynı gün kutlanmaya başlanmıştır. İzleyen her yıl da gelişerek ve artan bir heyecanla kutlanmaya devam edecektir. 1926'da *Çocuk Günü* olarak anılırken 1927 yılında ilk kez *Çocuk Bayramı* denmiştir. 1929'da *Çocuk Bayramı ve Çocuk Haftası* olarak adlandırılmıştır. Böylece bir yandan *millî bayram* olarak TBMM'nin açılış günü olan 23 Nisan resmî bir şekilde büyükler tarafından TBMM'de kutlanırken diğer yandan Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin kurum günü olan 23 Nisan, *Çocuklar Günü/Bayramı* olarak çocuklarla kutlanır olmuştur.

1935 yılında TBMM'nin açılış günü olarak 23 Nisan'a ilk kez bir isim verilmiş ve *Ulusal Egemenlik* bayramı olarak adlandırılmıştır. Bu tarihten itibaren

iki farklı bayram bir yandan TBMM'nin açılışı *Ulusal Egemenlik Bayramı* olarak kutlanmış, diğer yandan Çocuk Esirgeme Kurumu'nun *kurum günü* olan *Çocuk Bayramı* aynı gün kutlanmaya devam etmiştir. Bununla birlikte 1935 yılından itibaren iki bayram *Ulusal Egemenlik* ve *Çocuk Bayramı* şeklinde fiilî olarak birlikte anılmaya başlanmıştır. Böylece herkesin aklında iki bayramın aslında tek bayram olduğu gibi bir iz kalmıştır. Bu durum 12 Eylül Darbesi'ne kadar böyle devam edecektir. Darbe ertesinde TBMM ortadan kaldırıldığı için 1935'te adı *Ulusal Egemenlik Bayramı* olan TBMM'nin açılış gününü kutlamak ciddi bir sorun haline gelmiştir. Bu nedenle aceleyle bir yasa çıkartılmış, bayramın adı *Ulusal Egemenlik Bayramı* yerine *Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı* olarak değiştirilmiş ve yasaya eklenen madde ile yalnızca *ana ve ilkokul çocuklarının* kutlaması kararlaştırılmıştır. Bu arada ilginçtir yukarıda belirttiğim gibi darbeciler 23 Nisan'ı Çocuk Bayramı olarak icat eden Çocuk Esirgeme Kurumu'nu da kapatmıştır. Ancak aynı darbeciler 1983 seçimleri yaklaşırken bayramın yalnızca çocuklarla kutlanan bir bayram olmasına neden olan ve yasada yer alan "Bugün ana ve ilkokullar düzeyinde törenler yapılır," cümlesini yasadan çıkartacaklar ve yalnızca ilkokul çocuklarının kutladığı bayram olması durumuna son vereceklerdir. Darbe öncesinde oluşmaya başlayan, 23 Nisan'ı Atatürk'ün armağan ettiği şeklindeki uydurma efsane de darbe sırasında bilerek ve isteyerek pekiştirilmiştir.

Cumhurbaşkanlığı Forsu ve 16 Türk Devleti Efsanesinin İhyası: Acaba Türkler Tarihte Kaç Devlet Kurdular?

12 Eylül döneminin bir başka kayda değer tuhaflığı Cumhurbaşkanlığı forsu ve 16 Türk devleti efsanesi uydurmasıdır. Cumhurbaşkanı forsunun '80'li yıllardaki hikâyesi ayrı bir önem taşır. Cumhurbaşkanlığı forsunun 1922 yılından beri kullanılmakta olduğu kabul edilmekle birlikte, ilk kez Güneş'in etrafındaki 16 yıldızın anlamı 1966 yılında sorgulanır. Bunda '60'larda yükselen Kürt milliyetçiliğinin de etkisi olduğuna kuşku yoktur. Forsun zimmi açıklamasında, Kürtlerin yaşadığı bütün coğrafyaların eski ve yeni hâkimi Türk devletleri vurgusu olduğu da ayrıca ilginçtir. Sonuçta TRT'nin bastırdığı duvar takvimi sonrasında Harita Genel Müdürlüğü'nün bastırdığı bir kitapçık olarak MİT'in yönlendirmesiyle kamuoyuna mal ettiği liste genel kabul görmüştür. Ancak bu listede neden bu devletlerin olduğu, Türklüğü tartışmalı lider ve devletlerin listede yer aldığı, üçü dışında bayrakların da uydurma olduğu gibi konular her cumhurbaşkanlığı seçimi sırasında gündeme gelecektir.

Fahri Korutürk'ün görev süresinin bitmesiyle cumhurbaşkanı seçiminin gündeme geldiği 1980 yılının başından itibaren Cumhurbaşkanlığı (CB) forsu ve tarihte kurulmuş 16 müstakil Türk devleti efsanesi de yeniden gün-

deme gelir. Konunun kamuoyunda benimsendiği hatta bazı mezar taşlarında bile "16 Türk Devleti" sözü geçtiği görülmesine rağmen, milliyetçi ve akademik çevrelerde sorgulanmaya ve eleştirilmeye devam etmektedir. Örneğin CB seçimi sürecinde radikal Türk milliyetçiliğinin önde gelen isimlerinden Reha Oğuz Türkkan *Yıllarboyu Tarih* dergisinde *Tarihçilerimiz ve Cevapsız Kalmış Sorular* başlıklı bir yazı yayımlayarak sayıları bazen 16 bazen 22 olarak verilen tarihte kurulmuş müstakil Türk devletleri konusunu yeniden tartışmaya açar ve sorar: "Cumhurbaşkanlığı forsunda, 16 yıldız yer alır. Bu yıldızların her biri, Türklerin tarih boyunca kurdukları imparatorlukların simgesidir. Acaba Türkler tarihte, gerçekten 16 imparatorluk mu kurmuştur?" dedikten sonra 16'lık listede "Anadolu Selçukluları, Topa-Tabgaç Devleti ya da Siyenpiler, Akkoyunlular, Türk-Bulgar Devleti, Cengiz-Moğol İmparatorluğu, Şeybani Özbek Devleti..."nin olmadığını söyler ve "Zaten listeyi yapanların mantığı ve ölçüsü akıl almaz bir şey: Hunlar bahsinde, Büyük Hunlardan kopan Batı Hun'ları ve diğer Hunları tek tek 'devlet' sayılırken Anadolu Selçuklularının neden sayılamayacağını tarihçiler söylemiyor," diyerek eleştirir. *16 Devlet mi İmparatorluk mu?* alt başlığı altında ise şu satırlar okunur:

> Eğer, sadece "devlet" değil de imparatorluk kurmuş olmak ölçüyse ve Akkoyunlular bunun için 16'lara alınmamışsa o zaman Uygurları da Hazarları da saf dışı etmek gerekirdi. Yok, hükümdarlık kurmuş; başka bir idareye tabi olmamış toplumları 'devlet' deyip listemize almışsak Hazarlara ve Uygurlara ilaveten Kuman devletini, Türk-Bulgar ve Şeybani-Özbek devletlerini, Akkoyunlu Devleti'ni ve Anadolu Selçuklu Devleti'ni almamak için mantık mızıkçılığı olur. Bu listeye, Türk oldukları artık iyice anlaşılan Topa-Siyenpi Devleti'ni de katmak doğru olur. (Topa Devleti'nin parlak çağı MS 386'da başlar.) Böylelikle sayımız 22'ye varır.

Dedikten sonra *devlet* ve *Türk devleti* ölçülerinin belli olmadığını vurgular. Bu ifadeden sonra Türkkan, kurulduğu söylenen 16 veya 22 devlet sayısı ile övünmek demek, aynı zamanda 15 veya 21 devletin de batırılmış olması demek olduğunu, kurulan devlet sayısı arttıkça batırılan devlet sayısının da arttığı vurgular. Ayrıca fors için seçilen devletlerin hepsinin Türk olmadığı, dolayısıyla ölçünün belli olmadığını, bayrakları da eksik ve en azından 5 tanesinin hayalî olduğu, üstelik 1938'de Hatay'ın, 1920 öncesi 1,5 yıllık Azerbaycan'ın Türk devleti olarak unutulduğunu kaydeder.

Bir süre sonra konu tekrar Ertan Ünal tarafından *Cumhurbaşkanlığı Forsu'ndaki 16 Yıldız* başlığıyla gündeme getirilir ve milliyetçi sağın önemli isimlerinden ve Türk tarihi üzerinde otorite kabul edilen İbrahim Kafesoğlu'na şu soru sorulur:

Orta Asya'dan başlayarak Avrupa'nın göbeğine kadar uzanan, 3 bin yıllık köklü bir geçmişi bulunan Türkler; bu süre içinde yalnızca 16 devlet mi kurmuşlardır? Yoksa bunlar arasından seçilen 16'sı mı Cumhurbaşkanlığı forsuna işlenmiştir? Öyleyse bu seçimde ne gibi değerler kıstas olarak alınmıştır? Bu devletlere ait oldukları öne sürülen bayrakların gerçekle ilişkisi ne derecedeydi?

Kafesoğlu Türklerin imparatorluk, devlet, hanlık, beylik türünden 100 kadar devlet kurduklarını söyler. Cumhurbaşkanlığı forsundaki 16 devletin hangi ölçüyle yapıldığının belli olmadığını, seçimi yapanların zihninde bir kıstas da olmadığını belirtir. Kafesoğlu, 16 devlet listesinde yer alan Altınordu Hanlığı'nın Türk toprakları üzerinde kurulmakla birlikte yabancı bir sülale olan Moğolların idaresinde olduğunu, hükümdarlık ve teşkilat olarak da "Türk"ten farklı olduğu için Türk kabul edilemeyeceğini ifade eder. Ayrıca "Batı Hun Devleti" adı verilen devletin tarihlerinin yanlış olduğunu da belirtir. Anadolu Selçuklularının listede yer almadığını, Hazar Hakanlığı ve Uygur Hanlığı'nın listede olmasının doğru olduğunu ancak Kan-Çou, Turfan ile Bulgar Hanlıkları, Büyük Bulgarya, Tuna ve İtil Devletleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin de listede olmaları gerektiğine işaret eder. Cengiz'in Türk olmadığını ve en eski Türk devletinin hangisi olduğunun da bilinmediğini belirtir. Ayrıca 13 bayrağın renk ve amblem bakımından hayalî olduğu, Büyük Hun bayrağında yer alan "ejder"in bir Çin motifi, Batı Hun İmparatorluğu'ndaki kartal tasvirinin de bir tahminden ibaret olduğu... gibi eleştiriler yapar ve yalnızca Göktürk, Selçuk ve Osmanlı bayraklarının doğru olduğunu belirtir.

12 Eylül Darbesi ve 16 Türk Devleti Efsanesinin İhyası

Milliyetçi sağdan 16 Türk devleti efsanesine dair bu sert eleştiriler yapılırken 12 Eylül Darbesi olmuş ve Kenan Evren, *devlet başkanı* sıfatıyla makam masasında tarihte kurulmuş 16 müstakil Türk devletinin bayraklarını bulundurmaya başlamıştır bile. Darbecilerin 16 devlet efsanesini gündeme getirmesindeki temel amaçlar hiç kuşkusuz öncekilerden farklı değildir. Ordunun, devletin ve bir devlet kurumu olarak devlet başkanlığının/cumhurbaşkanlığının bir kez daha kutsanması anlamına gelmektedir.

Kenan Evren büyük bir hevesle 16 devlet efsanesine sarılmakla birlikte doğruluğu konusunda bir kuşku yaşandığı ve bu nedenle bir araştırma başlattığı anlaşılıyor. Öncelikle 16 devlet konusunun gerçek olup olmadığı, gerçekse bu devletlerin hangileri olduğu konusunda başta Türk Tarih Kurumu (TTK) olmak üzere tarihçilerden icazet almak derdine düşüldüğü anla-

şılıyor. Bu nedenle 12 Eylül Darbesi sonrasında Kenan Evren'in kullanmaya başladığı 16'lık klasik Türk devletleri listenin yanı sıra Genelkurmay Başkanlığı'nda bir liste daha hazırlanmış ve TTK başta olmak üzere bazı üniversitelerin tarih bölümlerine ve çeşitli kurumlara ve kişilere görüş almak üzere gönderilmiştir. Görüşü istenen kişilerden biri de DTCF Tarih Bölümü ile aynı yerde görev yapmakta olan Mehmet Altay Köymen'dir.

"Ordu, bu 16 Türk devletinin adlarını sıralamış ve bu hususta DTCF Tarih Bölümünün fikrini sormuştur," diye yazan Köymen, ordunun hazırladığı bu yeni Türk devletleri listesini de verir. Hazırlanan yeni liste aslında eski listenin aynısı olmakla birlikte, yakından bakıldığında, 6 numaradaki Avar İmparatorluğu yerine, Peçenekler, Kumanlar veya Bulgar Türk devletlerinden birinin; 7 numaradaki Hazar İmparatorluğu yerine, Türgeşler veya Karluklar'dan birinin; son olarak da 13 numaradaki Altınordu Devleti yerine, İlhanlılar veya Çağatay devletlerinden birinin geçip geçemeyeceğinin sorgulandığı fark edilir. Köymen gelen listeyi *Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı* Başkanı Bahaeddin Ögel'e de göstermiş ve fikrini almıştır. Ögel bu listeye Anadolu Selçukluları Devleti (1075-1309), Hindistan'da hâkim Gurlular Devleti (1206-1413) ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni (Kuruluş 1923) ilave etmiştir.

Bu arayış ve sorgulamaların bir işe yaramadığı, yeni tartışmalara da yol açmamak için herhangi bir değişiklik yapılmadan sonunda yine eski listeye dönüldüğü PTT'nin 1984 yılından itibaren bastırdığı 16 Türk Devleti pul serisinden de anlaşılmaktadır.

16 Türk Devletinin Popülerliği: Müfredat, Sınavlar ve Pullar...

Darbe sonrasında 16 Türk devleti efsanesiyle ilgili çeşitli haberlere rastlamak mümkündür. Örneğin 27 Ağustos 1981 tarihinde Kara Harp Okulu son sınıf öğrencileri *O'nun Ulusu* adıyla sahneye koydukları oyunu, 16 Türk devletinin bayrakları arasında oluşturulan bir sahnede oynarlar. Hatta bu temsil, televizyonda da yayınlanır. Kenan Evren'in cumhurbaşkanı seçildiği 1982 yılından itibaren de 16 Türk devleti efsanesine yönelik ilgi ve rağbet artar, adeta efsane ihya edilir. Resmî olarak teşvik edilir ve resmî kurumlara 16 Türk devleti bayrakları veya posterleri gönderilir. Evren, özellikle çocuk yuvalarını ve okulları ziyaret ettikçe çocuklara 16 Türk devleti ile ilgili sorular yöneltmekte, ezbere saymalarını istemektedir. Evren'in bu ilgisi öğrencilere bu devletlerle ilgili bilgilerin ezberletilmesi konusunda MEB'in önlem alması anlamına gelmektedir! THY ise bu 16 devleti ve bayraklarını bastırarak yolcularına dağıtmaya başlamıştır. Ayrıca 16 Türk devleti efsanesi üzerine TV'de de *16 Türk Devleti ve Bayrak Böyle Yükseldi* başta olmak üzere programlar yapılmıştır.

Milliyet gazetesi de bu kampanyada geride kalmayacak ve *Tarihte Türk Devletleri* adıyla bir kitap bastırıp dağıtacaktır. Daha sonra çeşitli baskıları yapılacak olan Anıl Çeçen'in yayına hazırladığı kitapta tarihte kurulmuş bağımsız Türk devletlerinin sayısının 16 değil 116 olduğu iddia edilecektir.

"Tarihte kurulmuş 16 müstakil Türk devleti" müfredata girmekle kalmayacak, devletlerin bayrakları ve kurucularının çizim resimlerinin yer aldığı *16 Türk Devleti* serisi olarak pullar basılacaktır. En azından yayımlanan pullara bakarak 1984 yılı için kesinleşen 16 Türk devleti efsanesinin MİT'in daha 1969'da belirlediği liste olarak birkaç tarih değişikliği ile kullanılmaya devam ettiği anlaşılıyor. PTT 1984 yılından başlayarak 1985, 1986 ve 1987 yılı olmak üzere her yıl 20 Haziran tarihinde, tarihte kurulmuş 4 müstakil Türk devletinin, ki toplam 16 Türk devletini ilk gün zarfı ve pul olarak piyasaya vermiştir.

Tarihte kurulmuş 16 bağımsız Türk devleti efsanesi, o dönemde kurulan partilerin seçtikleri amblemleri de etkiler. Örneğin 1983 yılında parti faaliyetlerinin serbest bırakılmasıyla *kurulan Bayrak Partisi* kendisine amblem olarak üzerinde Türkiye haritası ve haritanın üzerinde 16 Türk devletini simgeleyen 16 küçük yıldız bulunan bir çizim kabul etmiştir. Daha sonra 9 Mayıs 1986'da kurulan *Hür Demokrat Parti* ise amblem olarak *16 köklü çınar ağacı* yaptırır ki kökleri 16 Türk devleti olarak izah edilir. (16 Türk devleti efsanesinden izleyen yıllarda da etkilenme devam edecek, 25 Eylül 2001 tarihinde kurulan Ba.TP de hilalin etrafındaki 16 yıldızdan oluşan –CB forsuna çok benzeyen– bir amblem kullanacaktır.)

Melih Gökçek ve Ankara'da Hitit Anıtı Yerine "17 Türk Devleti Anıtı!"

Tarihte kurulmuş müstakil 16 Türk devleti efsanesine yönelik ilgi, milliyetçi-muhafazakâr sağda ilginç bir kampanyaya neden olur. Ankara Büyükşehir Belediyesi Başkent Ankara'nın simgesi haline gelmiş olan Lozan Meydanı'ndaki Hitit Güneşi Anıtı'nın yıkılarak yerine CB forsu ve dolayısıyla tarihte kurulmuş 17 Türk devletini (16 Türk devleti ve 17 olarak Türkiye Cumhuriyeti'ni) temsil edecek bir anıtın yapılması konusunu tartışmış ve yapılmasını karara bağlamıştır. Ayrıca 30 Mayıs 1984 tarihinde Hitit Güneşi Anıtı'nın da imha edilmesine karar vermiştir. Hitit Anıtı'nın kaldırılmasını isteyen ve Hitit medeniyetinin Türk medeniyeti ile hiçbir ilgisi olmadığını belirten kişi aslında tanıdık bir isim, –dönemin Sağlık Bakanı Cengiz Gökçek'in kardeşi– Melih Gökçek'tir. Hitit Anıtı'nın kaldırılması kararı kamuoyunda tepkilere neden olmuş ancak Büyükşehir Belediyesi bu konuda geri adım atmadığı gibi, yapılması planlanan "17 Türk devleti anıtı" için yarışma açılma-

sına karar vermiştir. Hatta anıtın 29 Ekim 1984 Cumhuriyet Bayramı'na yetiştirilmesi için çaba gösterileceğini açıklamıştır. Sonuçta artan tepkiler nedeniyle geri adım atılmış ve Hitit Güneşi Anıtı yerinde kalmış, "17 Türk devleti anıtı" da yapılmamıştır. Ancak hatırlanacağı gibi, Melih Gökçek'in 1994 yılında Ankara büyükşehir belediye başkanı seçildikten sonraki ilk icraatlarından biri, 1984 yılında kaldırtamadığı Hitit Güneşi Anıtı'nı, Ankara'nın ambleminden kaldırmak olmuştur. Konu yargıya taşınmıştır. Gökçek'in son icraatları –Ankara'daki Selçuk etkisi– gösterecek şeklinde estetikten uzak düzenlemeleri de düşünülürse ihtimaldir ki Erdoğan'ın cumhurbaşkanlığı dönemindeki 16 Türk askerî fikri de onun olabilir...

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Kurulmasıyla Yıkılan Efsane

Sanırım 16 Türk devleti efsanesine en ağır darbeyi KKTC vurmuştur! Zira 15 Kasım 1983 tarihinde KKTC'nin bağımsızlık ilanı CB forsunun hikâyesini de altüst edecek ve iki bakımdan sarsacaktır. Birincisi artık son kurulan müstakil Türk devleti yani 17 Türk devleti Türkiye Cumhuriyeti değil, çok açık olarak KKTC'dir. Dolayısıyla CB forsundaki "Güneş"in son kurulan müstakil Türk devleti olarak Türkiye Cumhuriyeti'ni simgelediği ifadesi sorunlu hale gelecek ve hangi devletin temsil ettiği soru işareti olacaktır. İkinci olarak tarihte kurulmuş 16 müstakil Türk devleti listesine KKTC dahil edilecekse bu durumda listeden bir devletin çıkması gerekecektir. Listeden hangi devletin çıkacağı bir süre sonra belli olmuş ve piyango Batı Hun İmparatorluğu'na vurmuştur! Panu'nun kurduğu ve 48-126 yılları arasında yaşamış olduğu kabul edilen bu Türk devletinin artık Cumhurbaşkanlığı forsunda yer almaması gerektiğini düşünenler vardır. Dolayısıyla bazı listelerde Batı Hun İmparatorluğu listeden çıkarılacak, yerine KKTC gelecektir. Örneğin aşağıda söz edeceğim gibi 1984-1985 öğretim yılı açılışı için Ankara Üniversitesi'nin hazırladığı kitapçıkta bu değişikliğin hızla yapıldığı görülür. Ayrıca basında da bu konuyu gündeme taşıyan makaleler çıkar. Ancak 16 Türk devleti efsanesinin bozulmaması, Türkiye Cumhuriyeti'nin *güneş* olarak sembolize edilmeye devam etmesi ve yeni tartışmalara mahal vermemek için 16 Türk devleti listesine KKTC resmî olarak eklenmez, böylece listede herhangi bir oynamaya da gerek kalmaz. Ancak 1987 yılından itibaren basında tekrar bu konuda müstehzi yazılar çıkar. Örneğin *Son Türk Devleti* olarak övünülen Türkiye Cumhuriyeti efsanesinin de çöktüğü zira KKTC'nin kurulmuş olduğu, dolayısıyla bu *16 Türk Devleti Savı/Efsanesi*'nin yeniden değerlendirilmesi gerektiğini öne süren yazılar yayımlanır ve bayraklar konusu da basında tartışma konusu olur.

KKTC, resmen tarihte kurulmuş 16 müstakil Türk devletleri listesine alınmayacaktır ama ilerleyen yıllarda KKTC'nin kendisi bu efsaneyi Kıbrıs Adası'na ithal etmiştir. KKTC için hazırlanan devlet nişanında 16 Türk devleti efsanesi 16 okla sembolize edilir.

"Ankara Üniversitesi Rektörlüğü... Sunar: 16 Türk Devleti"

Özellikle 1984 yılında 16 Türk devleti rüzgârı daha da güçlenir üniversite açılışlarında. Tarihte kurulmuş 16 Türk devleti bayraklarının eksik olmadığı yerlerden biri de Ankara Üniversitesi'dir. Ankara Üniversitesi Rektörü Tarık Somer'in tercihi ve organizasyonuyla 1 Ekim 1984'teki açılış töreninin yapılacağı DTCF "Tarihte Kurulmuş 16 Müstakil Türk Devleti"nin Bayraklarıyla süslenmiş, projeksiyonlu açıklamalar yapılmış ayrıca *16 Türk Devleti* adıyla bir de kitapçık hazırlanmıştır. Kitapçığın başında şu ibare okunur: "Ankara Üniversitesi Rektörlüğü 1984-1985 Eğitim ve Öğretim Yılı Açılış Töreni Vesileyle Sunar 16 Türk Devleti 1 Ekim 1984 Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi"

Kitapçığı açanlar, rektörün inisiyatifiyle CB forsunun değiştirilmesi için bir emrivaki yapılmış olduğunu ve 16 Türk devleti arasına KKTC'nin eklendiğini görürler. Elbette yukarıda söylediğim gibi listeden Batı Hun İmparatorluğu çıkmış, yerine KKTC eklenmiştir. Buna karar veren ve önerenin Ankara Üniversitesi rektörü olması ilginçtir. Ancak hem bu emrivaki değişiklik hem de 16 müstakil Türk devleti efsanesi aynı yıl yine başta milliyetçi sağ olmak üzere sert eleştirilere uğrar. Bunun üzerine Ankara Üniversitesi rektörü hızını alamayarak hemen çalışmalara başlar ve tarihte kurulmuş müstakil Türk devletleriyle ilgili çok geniş katılımlı ve adeta bir gövde gösterisine dönüştürülecek bir sempozyum düzenlenmesine karar verir. Gerçekten de ertesi yıl 20-22 Mayıs 1985 tarihlerinde *Tarihte Türk Devletleri* başlığı ile DTCF'de bir sempozyum düzenlenir. Bu sempozyumun bildirileri 1987 yılında *Tarihte Türk Devletleri* adıyla iki büyük cilt olarak bastırılır. Rektör Tarık Somer kaleme aldığı önsözde "Gerçeği ortaya çıkartmak ve Türk devletlerini tanıtmak" amacıyla daha önce düzenlenen sempozyuma 67 tarihçinin katıldığını ve 103 tebliğ sunulduğunu yazar. İki cilt halinde yayımlanan bu eserin İngilizceye de çevrilerek dünya kütüphanelerine dağıtılacağını belirtir.

16 Türk Devletine İtirazlar ve Cumhurbaşkanlığından Bayrakların Kaldırılması

16 Türk devleti efsanesinin ilk icadından itibaren 16 sayısı milliyetçi sağ ve bazı Kemalist tarihçileri rahatsız etmiştir. Hatta bu icadın ortaya çıktığı 1966 yılından itibaren tarihçilerin bir kısmı ömrünü tarihte kurulan Türk devleti

meselesine vakfeder. Kaç devlet kurulduğu konusu tarihçiler arasında tartışma ve çekişme konusu olur. *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü* 1969 yılındaki bir toplantısını bu konuya ayırır ve 113 sayısı üzerinde uzlaşma sağlanır. Örneğin Aydın Taneri tarihte kurulan Türk devletleri sayısını 113 olarak verirken Anıl Çeçen 116 sayısını verir. Bunun dışında 120, 123, 125, 184 ve hatta 400 gibi sayıları –çeşitli vesilelerde değindiğim gibi– bu yazının içinde de görmek mümkündür.

1984 yılında doruk noktasına ulaşan 16 Türk devleti efsanesi ve onun resmî olarak ihyası konusuna en sert eleştirilerden biri milliyetçi sağdan Abdülkadir Donuk'tan gelir. Donuk önce 26-30 Eylül 1983'te düzenlenen *V. Millî Türkoloji Kongresi*'ne *Tarihte 16 Türk Devleti Mes'elesi ve Türk Devletlerinin Karakteri* başlıklı bir tebliğ sunar sonra da makale olarak yayımlanır. Donuk, bu farklı sayıların elde edilmesine imparatorluk, devlet, beylik, atabeylik, hanlık gibi siyasî yapıların sebep olduğunu buna bir de cumhuriyet kategorisinin eklenmesiyle toplam devlet sayısının önce 108'e, (Azerbaycan, Batı Trakya, Hatay, Türkiye ve KKTC) cumhuriyetleri de ekleyince 113'e ulaştığını belirtir ve CB forsu için 16 Türk devleti seçimini eleştirir. Şu sözler ona aittir: "Vaktiyle kimin veya kimlerin bu seçimde hangi kıstaslara dayanmak suretiyle ileri sürdüğü ve sonradan da Cumhurbaşkanlığı forsunda yıldızlarla simgelenen meşhur 16 Türk Devleti diye bir mes'ele mevcuttur."

Tarihte kurulmuş 113 bağımsız Türk devletinin listesini verdikten sonra şu eleştiriyi yöneltir: "Tarihi kaynaklarda adları belirtilen yukarıda sıraladığımız bu devletlerin varlığı inkâr edilemeyeceğine göre, hâlâ 16 sayısında ısrar edilmesinin sebebi anlaşılamamaktadır."

Bu konuda önemli yazılardan biri de Kemalist isimlerden Coşkun Üçok'a aittir. *Tarih ve Toplum* dergisinde yayımlanan *Onaltı Türk Devleti* başlıklı yazısında 16 Türk devletini kimin belirlediğinin bilinmediğini, içlerinde Türk oldukları kuşkulu olanlar olduğu gibi kurucularının *Türk* olmadığı bilinenler olduğunu, buna karşılık Türk olarak bilinenlerin ise bu listede yer almadığını, bu devletlerin hangi ölçüyle saptandığının açık olmadığını yazar.

16 Türk devleti konusunu yeniden gündeme getirip ihya eden, hatta pullar bile bastırtıp müfredata girmesine sebep olan Kenan Evren, anlaşılan o ki bu konuda eleştirilerin artmasıyla rahatsızlık duyar ve Türk Tarih Kurumu'ndan (TTK) ve Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı'ndan 16 Türk devleti ve bayraklarıyla ilgili "bilimsel" görüş ister. Ancak gelen görüşlerin *bilimsel* ve tatmin edici olmadığı, TTK üyelerinden gelen cevapların yetersiz olduğu basına yansır. Sonuçta 16 Türk devleti bayrağı Evren'in isteği ile Cumhurbaşkanlığı makamından kaldırılır.

16 Türk Devletini Savunanlar

TTK üyesi Bahaeddin Ögel, *16 Türk Devleti* konusunda TTK'nin tatmin edici bir cevap vermediği eleştirilerinden rahatsız duymuş olacak ki TTK'ye gönderdiği görüşünü ayrıca 1987'de makale olarak yayımlar ve 16 Türk devletini *savunur*. Hatta daha ileri gidip olmayan bir kanuna atıf yaparak şu cümleyi kurar: "'16 Türk Devleti' ilkesi 1934'te, Atatürk tarafından kanunlaştırılmış, bir 'Atatürk ilkesi'dir. Cumhurbaşkanlığı Sancağı'ndaki yerini, yine Atatürk zamanında almıştır. Bunda, hiçbir kuşkumuz, olmasın." Halbuki 1934 yılında yapılmış değil böyle bir kanunu, hukukî düzenlemeyi bile bulmak mümkün değildir. Ögel, tamamen hissî bir şekilde kaleme aldığı makalesinde 16 Türk devleti sorusuna cevap vermekten çok "Türk tarihi, bölünmez bir bütündür!", "Türk milleti, uzun ve şanlı geçmişi ile birlikte, bölünmez bir bütündür!", "Osmanlı Devleti'ne söğmeği de bu ilke önleyebilir", "Ebedî Türk Devleti", "devlet ebed müddet inancı" gibi konuyla ilgisi olmayan cümlelerle 16 Türk devleti konusunu savunur. Ayrıca 16 sayısının itibari olduğunu, değişebileceğini, bayrak çalışmalarının da iyi niyetli olduğunu belirtir. Bu konuyu savunanlardan bir başka isim olan Nuri Yazıcı da alaya varan üslupları eleştirerek, zimmi olarak seçimin doğru olduğunu ve Atatürk döneminde yapılmış olduğunu ima eder. Hatta Tahsin Ünal'a da atıf yaparak "Tahsin Ünal'ın fors hakkında Muhafız Alayı Kumandanlığı'ndaki ilgili belgeyi gördüğünü" ve 16 yıldızın "Tarihte müstakil hâkimiyet kurmuş olan on altı büyük Türk devletini" temsil ettiğinin belgesi olduğunu yazar. Halbuki bu araştırmanın başlarında değindiğim Tahsin Ünal'ın makalesinde böyle bir ifadesi yoktur.

Başbakanlık Forsu ve MİT'in Yeni Amblemi

12 Eylül 1980 Darbesi'yle alevlenen 16 Türk devleti hikâyesi resmî heyecanını 1985 yılından itibaren yitirmeye başlar. Ancak 1990'a doğru Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde yeni Türk devletlerinin kurulacağı beklentisi 16 Türk devleti efsanesini de yeniden canlanır. Bu sıralarda Malazgirt'te yapılmaya başlayan *Malazgirt Anıtı*'nda hem *Malazgirt Zaferi* hem Türklerin Anadolu'ya gelişleri hem de 16 Türk devletini açıklayan figürler yapılmaktadır. *Ertuğrul Gazi Şenlikleri* 1990 yılından itibaren daha gösterişli kutlanmaya başlar, 16 Türk büyüğünün büstlerine çelenkler konulur. Ayrıca aynı yıl Konya'da da *Atatürk ve 16 Türk Büyüğü Anıtı* yapılır ve Cumhurbaşkanı Turgut Özal açılışı yapar. Ayrıca örneğin ABD'de düzenlenecek *Türk Haftası* için yürüyüşlerde kullanmak üzere 16 Türk devletinin bayrakları yaptırılarak gönderilir.

Mesut Yılmaz'ın başbakanlık yaptığı dönemde basına yansıyan haberlere göre 16 Türk devleti bayraklarının Başbakanlık makamında kullanılmakta olduğu anlaşılmaktadır. Başbakanlık'a gelen Çiller ise Başbakanlık için fors olarak kullanılmak üzere bir amblem tasarlanmasını istemesi üzerine amblem 16 Türk devleti efsanesinden esinlenerek Türkiye haritası etrafında 16 yıldız yani tarihte kurulmuş 16 müstakil Türk devleti şeklinde çizilir. Ancak Çiller'in fiilen makam arabasında kullanmakta olduğu Türkiye haritası etrafındaki 16 yıldızlı başbakanlık forsu da tartışma yaratmakta gecikmez. Basında çıkan yazılarda Danıştay onayı olmadan böyle bir forsun kullanılamayacağı belirtilir. İlginçtir, CB forsundaki 16 Türk devletinin listesini Türkiye'ye mal eden MİT de 2003 yılı başında kendi amblemindeki 16 yıldızın, 16 Türk devletini simgelediğini açıklayacaktır. Halbuki başlangıçta bu *anlam* yani 16 Türk devleti efsanesi yer almaz.

Kelimenin tam anlamıyla Cumhurbaşkanlığı forsu ve 16 Türk devleti uydurmadır. Forsun çiziminden yaklaşık 40 sene sonra ('60'lı yılların başı) sembollerin ne olduğunun merakı üzerinden dönemin yükselen ordunun kutsanması ve devletin yüceltilmesi, komünizme karşı yükselen milliyetçilik böylesi bir uydurmaya sebep olmuştur. Bunun uydurma olduğunu bizzat Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki belgeler göstermektedir.

Cumhurbaşkanlığı forsundaki Güneş'in Türkiye Cumhuriyeti'ni, 16 yıldızın da 16 bağımsız Türk devletini sembolize ettiği bizzat Cumhurbaşkanlığı Arşivi belgelerine göre bir *uydurmadır*. 16 sayısına bakarak olsa olsa veya temenni şeklinde uydurulan *Tarihte kurulmuş müstakil 16 Türk devleti* efsanesi 1972 yılına kadar istikrar kazanamamış, sonrasında Cumhurbaşkanlığı'nın da benimsediği resmîleşen bir liste ortaya çıkmıştır. Bu konuda ikinci ihya dalgası 12 Eylül Darbesi'nden sonra başlayacaktır. Burada da 16 devletin hangileri olduğu sorusu kafa karıştırmaya devam ettiği gibi KKTC'nin bağımsızlığını ilan etmesi 16 sayısı içinde yer alan devletler için yeni bir sorun yaratır. Yıldız sayısı mı arttırılacaktır, yoksa müstakil devletlerden biri forstan kovulacak mıdır? İkinci uydurma bu devletlerin kullandıkları bayraklar konusudur. Bir kısmı kanıtlanamamış bu bayrakların resmîleşmesi de ayrı bir sorundur. Üçüncü olarak hele bu devletlerin kurucularının büst veya heykellerinin dikilmesi tam bir komedidir. Birçoğuna dair görsel bir ipucu olmadığı halde, olsa olsa metoduyla ve muhtemelen çekik gözlüydüler düşüncesiyle çekik gözlü birtakım tiplerin Türklerin atası olarak yontulması ayrı bir tebessüm konusudur. Ayrıca üçü dışında bayraklarının uydurma olduğu, kuruluş ve yıkılış tarihleri konusunda bir uzlaşma olmadığı görülmektedir.

Anıtkabir'den Şehitlerin Tasfiyesi

Anıtkabir Atatürk'e ait bir anıt mezar olmakla birlikte günümüzde İnönü'nün de kabri orada bulunmaktadır. Hep böyle miydi? Şimdi unutulmuş durumda ama bir zamanlar Anıtkabir'de, 1960 Darbesi'nden sonra *Hürriyet Şehitleri* adıyla siyasî bir şehitlik mekânı ve mertebesi icat edilmiş ve 27 Mayıs sırasındaki olaylarda ölen beş *şehit* (!) Anıtkabir'e gömülmüştü. Ardından 21 Mayıs 1963'te Talat Aydemir'in darbe girişimi sırasındaki çatışmalarda ölen altı asker *Hürriyet ve Anayasa Şehidi* ilan edilerek aynı şekilde Anıtkabir'e gömüldüler. 27 Mayıs Darbesi lideri Cemal Gürsel de *27 Mayıs 1960 Devriminin Önderi* olarak vefatından sonra Anıtkabir'de düzenleme yapılarak *27 Mayıs Şehitleri* ile *21 Mayıs Şehitlerinin* arasında toprağa verildi. Son olarak İsmet İnönü vefatından sonra –ailesinin arzusu hilafına– Anıtkabir'e gömülür. Yıllar sonra 12 Eylül döneminde çıkarılan bir kanuna dayanarak 1988'de büyük bir gizlilik içinde, İsmet İnönü'nün kabri hariç, bütün mezarlar açılarak Anıtkabir'den çıkarılacak başka yerlere nakledilecek ve siyasî şehitlik mertebesi de son bulacaktır.

27 Mayıs/Hürriyet/İnkılap/Devrim Şehitleri

Uzun süre Anıtkabir'de gömülü olan ve *şehit* olarak ilan edilen ilk isim, İstanbul'dan 28 Nisan'da DP karşıtı gösteriler sırasında taammüden mi yoksa seken bir polis kurşunuyla mı öldüğü hâlâ tartışmalı İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi öğrencisi *Turan Emeksiz*'di. İkinci isim İstanbul Erkek Lisesi öğrencisi 17 yaşındaki *Nedim Özpolat*'tı. 28 Nisan sonrası gösterilerde tanktan tanka atlarken paletlerin altında kalmıştı. Ankara'dan *Teğmen Ali İhsan Kalmaz* Ankara'da postaneyi teslim almaya gittiğinde bir jandarma erinin kaza kurşunuyla vurulmuştu. 11 yaşındaki *Ersan Özey*, babasıyla 27 Mayıs günü kutlamalar için gezerken sokağa çıkma yasağını ihlal ettiği için vurulmuştu. Beşinci ve son isim Harbiye birinci sınıf öğrencisi *Sökmen Gültekin*'dir. O da 27 Mayıs Darbesi sabahı erken saatlerde darbe hazırlıkları esnasında, elindeki (Thomson) marka silahın ateş alması sonucu kendisini vurmuş ve ölmüştü. Önce, yalnız asker şehit olur diye düşünülürken sivillerin de şehit olabileceği kabul edilmiş ve hepsi *şehit* ilan edilmiş ve büyük törenlerle Anıtkabir'e gömülmüştü.

21 Mayıs Şehitleri: "Hürriyet ve Anayasa Uğrunda Şehit Düşenler" Anıtkabir'de...

Anıtkabir'e ikinci dalga olarak Talat Aydemir'in darbe kalkışmasının bastırılması sırasında ölen ve "Hürriyet ve Anayasa Uğrunda Şehit Düşen" isim-

ler olarak adlandırılanlar oldu. *Cafer Atilla*, TBMM önünde ayaklanmaya katılan Harp Okulu öğrencileriyle, Muhafız Alayı arasında çıkan çatışmada ölmüştür. *Mustafa Şahin, Mustafa Çakı* ve *Hasan Aktar* ise 21 Mayıs sabaha karşı ayaklananları korkutmak ve sindirmek için Hava Kuvvetleri'ne bağlı F-100 uçaklarının birinden düşen bir roketin Emniyet Müdürlüğü önünde patlamasıyla ölmüştür. Ölenler arasında er *Mustafa Gültekin* de bulunmaktadır. Bu beş isme daha sonra 20/21 Mayıs olaylarında ağır yaralanan ve 29 Mayıs'ta vefat eden *Hava Albay Fehmi Erol* da eklenecektir.

Üçüncü dalga olarak gömülen 27 Mayıs Darbesi'nin lideri ve sonra Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel *Devrim Şehitleri, İnkılap Şehitleri, Hürriyet ve Anayasa Şehitleri* gibi adlarla icat edilen yeni şehitlik kavramı ve mekânıyla Anıtkabir'i yeni mezarlar için açan kişiydi. Dolayısıyla olabilecek en itibarlı yerde Cemal Gürsel'e de hemen bir yer ayrıldı.

Gürsel, 14 Eylül 1966'da daha öldüğü gün gömüleceği yerin Anıtkabir olacağı anlaşılmıştı. Gürsel'in 27 Mayıs şehitleri ile 21 Mayıs şehitlerinin arasına gömülmesine karar verilmiş ve hemen çalışmalar başlamış, ayrıntılı cenaze töreni programı *Resmî Gazete*'de yayımlanmış ayrıca kitapçık olarak basılmıştı. Buna göre Cemal Gürsel'in tabutu 17 Eylül'de TBMM önüne getirilerek katafalka konacak ertesi gün 18 Eylül'de de toprağa verilecekti.

Son olarak Atatürk'ün silah arkadaşı İsmet İnönü'nün Anıtkabir'e gömülmesine karar verildiği hatta "İnönü, Anıt-Kabrin içinde, Atatürk'ün tam karşısında toprağa verilecek" şeklinde kararın kesinleştiği anlaşılır.

Anıtkabir'in "Temizlenmesi!"

Daha 1950 yılında Tekke ve Zaviyeler Kanunu'nda yapılan değişiklikle Türk büyüklerinin türbelerinin açılması, bunların tespiti ve yönetimi işi MEB'e bırakılmıştı. Bununla birlikte inşaatı devam eden Anıtkabir'in hizmetlerini Atatürk'ün naaşının taşındığı 10 Kasım 1953'te Bayındırlık Bakanlığı üstlenmişti. Ancak 14 Temmuz 1956'da yürürlüğe giren yeni bir kanunla Anıtkabir'in her türlü hizmetleri Maarif Vekâleti'ne devredilmiş fakat 28 Şubat 1957 tarihine kadar hizmetler Bayındırlık Bakanlığı tarafından yürütülmüştü. Ayrıca emniyet ve tören hizmetlerinin Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı'na bağlı Muhafız Bölüğü tarafından yürütülmesi amacıyla Anıtkabir'de kara, deniz, hava ve jandarma takımlarından oluşan bir Muhafız Bölüğü konuşlandırılmıştı. 12 Mart sonrasında, 13 Temmuz 1971'de MEB içinde Kültür Müsteşarlığı'nın kurulmasıyla Anıtkabir bu müsteşarlığa bağlanmış, sonra da 17 Aralık 1974'te, Kültür Bakanlığı'nın kurulmasıyla Anıtkabir hizmetleri buraya devredilmişti. 12 Eylül Darbesi'nden bir yıl sonra, 11 Eylül 1981'de hizmetlerin ayrı bir bakanlık, emniyet ve tören işlerinin ayrı bir ma-

kam tarafından yürütülmesinin sorunlara yol açtığı belirtilerek "Anıtkabir Hizmetlerinin Yürütülmesine ilişkin Kanun" çıkarılmış, Anıtkabir yönetimi Genelkurmay Başkanlığı'na (Genel Sekreterlik'e) devredilmiş, daha sonra yönetmelik ve yönergesi yayınlanmıştır. Bu sırada Anıtkabir'deki mezarlar da gündeme gelmiş ve Millî Güvenlik Konseyi'ne bir kanun teklifi sunulmuştu. Teklifte Anıtkabir'in Atatürk ve en yakın silah ve mesai arkadaşı İsmet İnönü'ye ait olduğu ifadesi vardır. Bu ifade yapılacak yeni düzenlemenin de ipucunu verir. Bu amaçla 1981 yılında öncelikle Atatürk Orman Çiftliği arazisi içinde bir Devlet Mezarlığı kurulması kararlaştırılır ve kanun yayımlanır. Kanunun amacı ve kapsamı şöyle ifade edilir:

> MADDE 1 – Bu Kanun'un amacı; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanları ve Devlet Başkanları ile Cumhuriyet'in kuruluşuna hayat veren Ulu Önder Atatürk'ün en yakın silah arkadaşları olan İstiklal Harbi Komutanları (Kahramanları) için, Ankara'da, bir «Devlet Mezarlığı» tesisi ve bunun İdame ve muhafazası ile İlgili hususları düzenlemektir.

Maddenin hemen altına şu paragraf eklenmiştir:

> Türk milletinin, bir armağan olarak yalnız Büyük Kurtarıcısı için tesis ettiği Anıtkabir'de Atatürk'ün ve ayrıca en yakın silah ve mesai arkadaşı İsmet İnönü'nün kabirleri muhafaza edilir. Anıtkabir alanı içine başkaca hiçbir kimse defnedilemez.

Sonra da İsmet İnönü dışındaki bütün cenazelerin Anıtkabir'den çıkarılmasını öngören şu geçici madde yazılır:

> Geçici Madde 2 – Anıtkabir bahçesine defnedilen Cemal Gürsel'in kabri Devlet Mezarlığına; devrim şehitlerinin ise varsa eşleri, bulunmaması halinde anne ve babaları tarafından başka yere nakledilmemeleri halinde Ankara'daki askerî şehitliğe Devletçe nakledilirler.

Gürsel'in mezarının Anıtkabir'den kaldırılacağını ilk fark eden ve işleyen Bülent Ecevit'in *Arayış* dergisidir. "Bozulan Bir Tarih Bahçesi" başlığı ile dergiye kapak haberi yapmıştır. Mezarlar o sırada değil, yaklaşık 7 yıl sonra büyük bir gizlilik içinde nakledilecektir.

"Anıtmezarlık"tan Anıtkabir'e Dönüş: "Hürriyet ve Anayasa Şehitleri"nin Anıtkabir'den Gizlice Çıkarılması ve Tepkiler

Kanun 1981 yılında çıkmakla birlikte, Anıtkabir'e gömülenler 7 yıl sonra, Cemal Gürsel hariç 24 Ağustos 1988 tarihinde basını bile haberdar etmeden,

büyük bir gizlilik içinde nakledileceklerdir. Cemal Gürsel'in mezarı altı gün sonra, 30 Ağustos günü nakledilir.

Mezarların nakledilmesinden yalnızca *Milliyet* gazetesinin haberi olmuş ve kamuoyu olayı *Miliyet*'ten öğrenmişti. *Milliyet* haberi *Milliyet, Ankara'daki Sessiz Töreni Yakaladı. Anıtkabir Boşaltıldı!-27 Mayıs ve 21 Mayıs Şehitlerinin Mezarları Artık Cebeci'de* başlığı ile vermiştir.

Mezarlar açılmış, kemikler temizlik işçileri tarafından torbalara doldurulmuş ve Cebeci Şehitliği'ne nakledilmiştir. Ancak Ersan Özey'in ailesi, cenazenin Cebeci Şehitliği'ne gömülmesine izin vermemiş ve teslim almıştır. Dolayısıyla geri kalan 10 kişinin mezarları hâlâ Cebeci Şehitliği'nde B-4 numaralı parselde bulunmaktadır. Bütün bu süreçte mezarların boşaltılması işlemini rütbesiz erler gerçekleştirmiştir. Mezarların nakledilmesine eleştiriler ve Evren'e ciddi tepkiler gelir. *Cumhuriyet* haberin başlığını *27 Mayıs şehitlerinin sessizce Anıtkabir'den Cebeci Şehitliği'ne nakledilmeleri, özellikle 27 Mayıs hareketine katılanların sert tepkilerine neden oldu* şeklinde verir. *Milliyet Kabir Kavgası* manşetini tercih eder. Bazıları bu gizli nakilleri eleştirirken "Atatürk'ün naaşı çalınsa haberimiz olmayacak," diyecektir. Altan Öymen de *Milliyet*'e yazdığı *Cenazeler* başlıklı başyazıda anlamsız gizliliği eleştirir. Bu sırada başlayan tartışma Kemalist solun 27 Mayıs'ı savunması, muhafazakâr liberal sağın ise eleştirmesi şeklinde tezahür eder. Mesela dönemin sağ partilerinden Doğruyol Partisi üyeleri "Onların Anıtkabir'de olması yanlıştı," derken, Barutçu, "Atatürk'ün olduğu yerde ne olduğu belli olmayan, insanların ne işi var? Esas Menderes, Zorlu, Polatkan'ın mezarları devlet töreniyle Anıtkabir'e nakledilmeli," açıklamasını yapar. Aydın Menderes, ANAP'tan Oltan Sungurlu da benzer fikirleri dile getirir.

Anıtkabir'de gömülü Ali İhsan Kalmaz'ın kardeşi nakil kararına büyük tepki gösterenlerin başındadır. "Şehitlerin ruhu bu ve öteki dünyada nakil kararını alanları rahatsız edecektir," diyerek kardeşi öldüğünde "Cenazeyi Isparta'ya götürmeye karar verdik. Cemal Gürsel Paşa, olayın Kalmaz ailesinden çıktığını, Türk milletine mal olduğunu, bu yüzden Atatürk'ün ayakucuna bekçi olarak gömüleceğini beyan etti. Bu yüzden cenazeyi bize vermediler. 10 Haziran 1960 günü kardeşim ile birlikte beş kişi Anıtkabir'e gömüldü... 28 sene sonraki içler acısı duruma üzülüyoruz. Vatan ve millet için ölen insanın sonu bu mu olacaktı? Bu hadiseden sonra çocuğuma millî hisleri nasıl anlatacağım?" diyecek ve 27 Mayıs izlerinin silinmesinden duyduğu rahatsızlığı ifade ederek 12 Eylül öncesinde AP, 1985 yılında da ANAP tarafından değiştirilen okul ve sokak isimlerinin iadesini isteyecektir.

Mezarların bu şeklide kamuoyuna haber verilmeden gizlice nakledilmesi başta eski MBK üyeleri ve 27 Mayısçılar olmak üzere tepkilere sebep olur. Örneğin MBK üyelerinden *Suphi Karaman*, mezar nakillerini "...ibret verici

bir olay" olarak niteler ve "...27 Mayıs şehitleri Turan Emeksiz ve Ali İhsan Kalmaz'ın cenaze törenleri o günlerde yüz binlerin katılımı ile yapılmıştır," diyerek kemiklerinin bu saklı ve sessiz taşınmasının çok manidar olduğunu" belirtir. MBK üyesi ve SHP İstanbul eski Milletvekili *Hüseyin Avni Güler,* olayı "mezar hırsızlığı" olarak niteleyecek ve suçlu olarak Cumhurbaşkanı Kenan Evren'i gösterecektir.

Eski MBK üyelerinden Mucip Ataklı'nın kardeşi SHP Şanlıurfa eski Milletvekili *Vecihi Ataklı* da mezarların naklinden son derece üzgün olduğunu belirterek mezar naklini gizli yaparak yönetimin "korsanlık" yolunu seçtiğini belirtir ve kınar. Sosyalist Parti Genel Sekreteri *Yalçın Büyükdağlı*, şehitlerin mezarlarının Anıtkabir'den çıkarılmasını saygısızlık olarak niteleyip "Tarihimizin ilerici mirasına saldıran zihniyet, yarın Atatürk'ü de Anıtkabir'den çıkarabilir. Atatürk'ün bağımsızlık, laiklik gibi temel ilkelerini çoktan terk etmişlerdir. Bu saygısız tutuma dur demeliyiz," diyerek "27 Mayıs şehitleri yeniden Anıtkabir'e nakledilmeli, Cemal Gürsel'in mezarı yerinde kalmalıdır," ifadesini ekleyecektir.

Cemal Gürsel dışındaki mezarların nakline tepki sürerken Gürsel'in kabri de 27 Ağustos 1988'de açılıp kemikleri yine belediye işçileri tarafından torbaya konacak ve Gülhane Askerî Tıp Akademisi'ne götürülecektir. Gürsel'in cenazesi diğerlerinden farklı olarak 30 Ağustos günü yapılan devlet töreniyle Devlet Mezarlığı'na defnedilir. Gazetelerde *tepki* manşetleri görülür. Öncelikle Gürsel'in mezarının açılması, bir torba içinde taşınması ve Devlet Mezarlığı'na nakledilmek üzere GATA'ya götürülmesi eleştirilir. Cemal Gürsel'in oğlu Özdemir Gürsel, büyük bir tepki gösterecek "Ahde vefa gösterilmemiştir. Bir gün sıra İnönü'ye hatta Atatürk'e gelebilir," diye sitem eder. Hatta "Açılan bu mezarlara yarın bir zamanlar vatan haini ilan edilen Menderes ve arkadaşlarının konmayacağı ne malum?" diyecek ve ordunun tepkisizliğini de eleştirecektir. Devlet Mezarlığı da Cemal Gürsel'in mezarının nakli vesilesiyle 30 Ağustos 1988 tarihinde yapılan törenle resmen açılır.

Evren gelen eleştiriler nedeniyle konuşma metninin dışına çıkarak Anıtkabir'in "anıtmezarlık" haline geldiğini yani Devlet Mezarlığı uygulamasıyla Atatürk'ü kurtardıklarını söyler. Hatta 27 Mayıs'ın karşısında olmadığını her zaman savunduğunu, mezar naklinde bir kusur varsa sorumluluğun kendisinde olduğunu ilan edecektir. Gürsel'in cenaze törenine protesto için aileden hiç kimse katılmayacaktır.

Evren yaptığı konuşmada şu ilginç cümleleri sarf eder:

> Atatürk için yapılan Anıtkabir'e, bu mezarlar orada oluşmaya başlayınca haklı olarak her cumhurbaşkanı vefat ettiğinde bunu Anıtkabir'e gömelim demeye başlamışlar. 27 Mayıs'ın lideri sayın muhterem komutanımız olan Cemal

Gürsel de vefat edince oraya gömüldü, emsal teşkil etti. Onun yanına 27 Mayıs ve 21 Mayıs olaylarında, çatışmalarda şehit düşmüş kişiler de oraya defnedildi. Bunların içinde, takside giderken tesadüfen vurulanlar var. Bunların içinde "Ne oluyor?" diye pencereye çıkıp bakarken bir serseri kurşunla ölen var. Bunların hepsi oraya gömüldü. Yarın, öbürsü gün öyle inanıyorduk ki orası, Anıtkabir değil, bir anıt mezarlık haline gelecekti...

Efendim, 27 Mayıs'ın karşısında olanlar, yarın, öbürsü gün Atatürk'ü de kaldırırlar, İsmet İnönü'yü de kaldırırlar dediler. Kaldı ki orada medfun olanlar, 27 Mayıs'a iştirak edenler değil, 27 Mayıs'ı yapan arkadaşlar, vefat edenler, başka mezarlıklara gömüldü. Orada dediğim gibi sokakta geçerken vurulan kimseler. Biz Atatürk'ü kurtardık. Atatürk'ü yalnız bıraktık orada. Çünkü orası kanunla kurulmuş. Yalnız Atatürk'e tahsis edilmiş Anıtkabir oldu.

Unutuş...

Bir dönem kahraman ve şehit ilan edilen, muazzam ve mutantan törenlerle Anıtkabir'e gömülenler; süreç içinde önce Kemalistlerin, sonra da sol Kemalistlerin ve bazı sol gençlik grupların ziyaretgâhı ve simgesi haline gelmişti. Özellikle Turan Emeksiz bu konuda öne çıkan isim olmuştu. 12 Eylül Darbesi'nden sonra, önce Anıtkabir'in yönetimi sivil idareden askerî idareye geçmiş, ardından da Evren'in deyişiyle Anıtkabir'i *Anıtmezar* olmaktan kurtaracak Devlet Mezarlığı Kanunu çıkmıştır. Böylece aradan 30 yıl geçmeden Gürsel, Devlet Mezarlığı'na, Ersan Özey de asri mezarlığa ve geri kalanlar Cebeci Şehitliği'ne gömülerek bir dönemin önem verdiği, her yıl törenler düzenlediği, siyasî şehitlik simgesi son bulmuş ve adeta tarihten silinmiştir. Kimse *hürriyet ve anayasa devrim/inkılap/27 Mayıs* şehitlerini hatırlamayacak zaman zaman günümüzün siyasetinde kullanılacaktır.

Cilâlı Siyasal "İmaj Devri": Seksenlerde Siyaset ve Seçimler[1]

MEHMET Ö. ALKAN

12 Eylül Darbesi ve 1982 Anayasası: Seçime Dair Kanunlar

12 Eylül rejimi, önce partilerin faaliyetlerini askıya aldı. Liderler, can güvenlikleri gerekçe gösterilerek Hamzakoy'a gönderildi. Siyaset yasaklandığı gibi bir anlamda kötülüklerin kaynağı olarak sunuldu. Darbeden yaklaşık bir yıl sonra 16 Ekim 1981'de Türkiye tarihinde ilk kez bütün siyasal partiler, temelli kapatıldı.

Darbecilere göre devlete ve topluma yeni bir şekil verilmeli, bu amaçla yeni bir anayasa yapılmalıydı. Hazırlanan anayasa her bakımdan 1961 Anayasası'na ve geçmişe tepki niteliğindeydi. Yasamayı yavaşlattığı düşünülen Cumhuriyet Senatosu tarihe karıştı. Yasama ve yargı karşısında yürütme yani cumhurbaşkanlığı ile hükümet güçlendirildi. Anayasa'ya eklenen geçici madde ile eski siyasetçilerin bir bölümüne 5 ya da 10 yıllık siyaset yasağı getirildi. Anayasa 7 Kasım 1982'de halkoyuna sunuldu ve %91 oranında evet oyu aldı. Aynı halkoyu ile Kenan Evren de cumhurbaşkanı seçildi.

Yeni anayasa seçimlerin 5 yılda bir yapılmasını hükme bağlamıştı ama hiçbir zaman 5 yılda bir yapılmayacaktı. Seçim Yasası da Anayasa'nın ruhuna uygun değiştirildi ve hazırlandı. Yürütme güçlendirildiği gibi, parlamentoda da bir partinin çoğunluğa sahip olup hükümeti kurması isteniyor, koalisyon istenmiyordu. Amaçlanan az sayıda partinin parlamentoya girmesi ve tek bir partinin hükümet kurabilmesiydi. Bu nedenle partilerin seçime katılmasını zorlaştıran ülke barajı

1 Bu başlık Can Kozanoğlu'nun *Cilalı İmaj Devri* (1992) kitabının adından mülhem olarak yazılmıştır.

ve yerel baraj getirildi. Ülke genelinde %10 oy alamayan parti milletvekili çıkaramayacaktı. Öte yandan bir partinin seçime katılabilmesi için illerin en az yarısında örgütlenmesi gerekliydi. Oy vermeyenler 2.500 TL ceza ödeyecekti. Tercihli oy sistemi de getirildi ama yalnızca 1991 seçimlerinde uygulandı ve 1995'te de kaldırıldı. Televizyon ise seçimlerin en önemli aracı haline geldi. İlk kez kamuoyu yoklamaları da bu dönemde yapılmaya başladı. Parti değiştirmek yasaklandı, "hülle partisi" icat edildi.

2839 numaralı "Milletvekili Seçim Kanunu" başlıklı yasa, 1982 Anayasası'nın öngördüğü siyasal sistem tasarımının gerçekleşmesini sağlayacak temel araçlardan biri durumundaydı. Bilindiği gibi, 1982 Anayasası'nın başta gelen özelliklerinden biri, 1980 öncesinin koalisyonlarına ve güçsüz yürütme deneyimine tepki olarak sistem içinde yürütmenin güçlendirilmesiydi. Yürütmenin güçlendirilmesi; bir yandan hükümeti, yasama ve yargı karşısında daha etkin konuma getirmek yoluyla, diğer yandan da sisteme yetkileri arttırılmış bir cumhurbaşkanını dahil etmekle gerçekleştirilmiştir. Amaç, Anayasa'nın öngördüğü güçlü yürütmeyi sağlayacak bir seçim ve partiler sistemi yaratmaktır. Bunun da başlıca araçları Seçim Yasası ile Siyasal Partiler Yasası olmuştur. Siyasal Partiler Yasası'na göre, siyasal parti kurulması sanıldığı kadar güç değildir ancak Seçim Yasası'na bakıldığında ilk göze çarpan yanlarından birisinin seçime katılmaya aday bir siyasal parti olmanın ya da seçimlere bağımsız aday olarak katılmanın gerçekten zor olmasıdır. Seçim Yasası da güçlü yürütmeyi sağlamak üzere tek siyasal partinin parlamentoda çoğunluk sağlayarak iktidara gelmesini olanaklı kılacak biçimde hazırlanmıştı.

Bu nedenle ilk yapılan genel seçimler MGK'nin adaylıklarını onayladığı ANAP, HP ve MDP'nin adayları arasında gerçekleşmişti. Seçimin ardından ANAP tek başına iktidar oldu. Darbe sonrası, 6 Kasım 1983'te yapılan ve birçok kısıtlılıklar içinde geçen bu ilk demokrasi sınavı, sivil yönetime geçişin de tarihi olmuştu. Genel seçimler için getirilen değişiklikler ve barajlar, benzer biçimde genel yerel seçimler için hazırlanan ve 18 Ocak 1984'te kabul edilen yasada da tekrarlandı. Her genel ve yerel seçim öncesinde, Seçim Kanunu'nda iktidardaki ANAP'ın yararına değişiklikler yapıldı. İlk değişiklikle, 1984 yılında, büyük partiler ile Meclis'te temsil edilen partilere bütçeden, her yıl ve her seçim öncesinde, Meclis'teki sandalye sayısı ve aldığı oy oranında "devletçe yardım" yapılacağı hükme bağlanıyordu. Yarışmacı olduğu iddia edilen seçim sisteminde yine Meclis'te temsil edilen ve dolayısıyla büyük partilere bir kez daha avantaj sağlanmış oldu ve büyük partilerin mali gücü daha da arttırılmış oluyordu. 18 Mayıs 1987'de Seçim Yasası'nda ve Anayasa'da değişikliğe gidilerek seçmen yaşı 20'ye indirildi ve parlamentodaki milletvekili sayısı 450'ye çıkarıldı. Siyasal yasakların kalkması konusunda referandum düzenlendi. Seçim çevreleri ile oynanarak, yeni iller ihdas

edilerek ANAP lehine milletvekili sayısının artması ile ilgili mühendislik yapıldı. Dönemin Başbakanı Özal, iki buçuk rakamına nedense meraklı bir siyasal liderdi. Türkiye'de iki buçuk partinin ve benzer biçimde iki buçuk gazetenin kalacağı gibi kehanetlerde bulunmuştu. Duruma bakılırsa Özal'ın kehaneti henüz gerçekleşmiş değil. Ancak Özal'ın bundan kastı sistemi iki partili bir hale getirmekti. Böylelikle siyasal istikrarın sağlanacağını düşünüyordu. Eğer parlamentoda bir parti çoğunluğu ele geçirirse radikal ekonomik ve siyasal kararların alınması kolaylaşacaktı. En azından kendi iktidarı süresince bunu gerçekleştirmeye de çalıştı. Bütün seçim dönemlerinde temel vurgusu güçlü yürütmenin zorunluluğu üzerindeydi. Bunun tersi koalisyonlarla yönetilecek; siyasal istikrarı bozulmuş, terör çağrışımları ile yüklü, hiçbir sorununu çözemeyen bir siyasal sistemdi. Her seçim dönemine son seçim dahil bu sloganlarla girildi. Ancak koalisyonun korkulacak bir siyasal ilişki olmadığı şimdilik ortaya çıkmış durumda.

Baraj konusu en önemli konuydu. Bir anlamda kapatılan MSP gibi dinci bir partinin ya da sonradan kurulacak HEP gibi Kürtçü bir partinin parlamentoya girmesini önlemek ve az sayıda partinin parlamentoya girmesini sağlayarak koalisyon ihtimallerini azaltmak ve bir tek partinin hükümet kurmasını kolaylaştırmak için %10 barajı ve çevre barajı getirildi. Seçmenin barajı geçme ihtimali bulunmayan partilere oy vermeyerek barajı geçebilecek merkez sağ ve sol partilere oy vererek ideolojik ve marjinal partileri tasfiye edeceği hesap edildi. Oysa siyasal İslâm ve Kürt hareketi 20 yıl sonra Türkiye'nin siyasal hayatına damgalarını vuracaklardır. Ne siyasal İslâm ne de etnik ve kimlik sorunlarını çözecek olan seçim sistemiydi. Ülkenin bütünlüğünü sağlamak seçim yasaları ile olanaklı değildir. Bu sorunların demokrasi içinde, parlamentoda çözülme zorunluluğu vardır. Zaten demokrasi de bunun için vardır.

Türkiye'de '80'li yıllar boyunca seçimlerde, yurttaşlara iki farklı siyasal rejim seçeneği sunuldu. Bu seçeneklerden ilki istikrarlı, güçlü yürütmeye dayanan ve barajlı bir seçimden çıkmış etnik ve dinî sorunları seçim sistemi ile aşmaya çalışan meclis ve onun hükümetidir. İkinci seçenek ise küçük partilerin de yer aldığı ve hiçbir partinin tek başına iktidara gelemeyeceği biçimde oyların dağılmış olduğu, istikrarsız, koalisyonlarla yönetilen ve şiddet-terör çağrışımlarıyla dolu bir siyasal rejimdir. Adeta seçmen "istikrar" ve "seçimde adalet" seçenekleri arasında tercih yapmaya zorlanmaktadır. Ancak unutulmaması gereken nokta laiklik konusu ile etnik sorunları çözme işi ve misyonunun seçim yasalarına bırakılamayacağıdır. Kısaca, ülkenin bütünlüğünü sağlayacak olan seçim yasaları değildir. Üstelik demokratik rejimlerde yalnızca iki seçenek bulunmaz. Demokratik rejimlerde her zaman, birden fazla olasılık ve çözümler bulunur. Zaten bu olasılıklar var olduğu içindir ki rejimin adı demokrasidir.

Anayasa İçin Halk Oylaması

TABLO 1
1982 Halk Oylaması Sonuçları (6 Kasım 1982)

		(%)
Kayıtlı seçmen sayısı	20.690.914	
Katılan seçmen sayısı	18.885.488	91.27
Geçerli oy sayısı	18.841.990	
Kabul oyu sayısı	17.215.559	91.37
Ret oyu sayısı	1.626.431	8.63

DM oluşturulduktan sonra Anayasa hazırlanmış ve Anayasa'yı tanıtma kampanyasını bizzat Evren'in kendisi yürütmüştür. Bu süreçte Evren'in anayasayı tanıtma konuşmalarının eleştirilmesi, yazılı ve sözlü beyanda bulunulması da yasaklanmıştır (MGK Kararı No: 71 (21 Ekim 1982) Madde 2, Bend 4). Yeni Anayasa, 7 Kasım 1982 yılında yapılan halk oylaması ile kabul edilmiştir. Bu anayasanın halkoyuna sunulması, Türkiye'de ilk kez bir cumhurbaşkanının da halkoyu ile seçilmesi anlamına gelmiştir. Zira Anayasa'nın geçici 1. maddesine göre Anayasa'nın halk oylamasıyla kabulü ile MGK başkanı da cumhurbaşkanı sıfatını kazanacaktır. Dolayısıyla Anayasa'ya verilen "evet" oyları, aynı anda Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığına verilen evet oyu anlamına geliyordu. Bu durum, eleştirilmekle birlikte yüksek sesle dile getirmek pek olanaklı olmamıştır. Kenan Evren bu kez cumhurbaşkanı olarak darbe sonrasının baskı ortamında, yurt gezilerine devam etti ve "siyasî faaliyetler" konusunda halkı sürekli "uyardı".

Siyasî Faaliyetlerin Başlaması

Anayasa kabul edildikten sonra seçim sürecine dört aşamada geçilmiştir.

Önce 1961 yılından beri kullanılmakta olan 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun'a, ek yasa çıkarılmıştır (Kanun No: 2812-/5/4/1983; RG: No: 18011-7/4/1983). İkinci olarak Siyasî Partiler Kanunu yayımlanmıştır (Kanun No: 2820-22/4/1983; RG: No: 18027-24/4/1983). Üçüncü olarak Siyasî Partiler Kanunu'nun *Resmî Gazete*'de yayımlandığı gün, MGK de 76 numaralı kararıyla siyasî parti faaliyetleri serbest bırakmıştır. Dördüncü ve son olarak 10 Haziran'da yayımlanan 2839 sayılı Milletvekili Seçim Kanunu ile süreç tamamlanmıştır. Ancak MGK'nin parti ve seçimlere yönelik uyarı kararları ile Evren'in yaptığı konuşmalardaki "tehditleri" seçimlere kadar devam etmiştir.

1982 Anayasası'na göre TBMM üye sayısı 400 olarak belirlenmiş (ama 1987'de 450'ye çıkarılmıştır) ve seçim dönemini de 5 yıla çıkarmıştır. Ayrıntılı düzenleme Milletvekili Seçimi Kanunu ile yapılmıştır. Yeni yapılan Seçim Yasası'nın yeniliklerinden biri oy vermenin zorunlu hale getirilmesi, oy kullanmamanın yasal mazeret dışında para cezasına tabi tutulmasıydı. Milletvekili Seçimi Kanunu ile seçim tek dereceli ve nispi temsil esasına göre yapılacaktı. İllerin çıkaracağı milletvekili sayısının hesaplanmasında ise şu yöntem uygulanacaktır. Öncelikle, her il için bir milletvekilliği ayrılacaktı. Ardından, son sayımdaki genel nüfus, kalan milletvekili sayısına (yani her ile verilen milletvekilliğinin 400 rakamından çıkarılması ile kalan sayıya) bölünerek bir rakam elde edilecekti. Sonra da her ilin nüfusu bu rakama bölünerek bir ilin çıkaracağı milletvekili sayısı bulunacaktı. Eğer bu yolla elde edilen rakamlar 400'ü bulmaz ise nüfusu milletvekili çıkarmaya yetmeyen illerin nüfuslarıyla artık nüfus bırakan illerin artık nüfusları büyüklüklerine göre sıraya konulur. İlk hesapta iller arasında bölüştürülmüş olandan arta kalan milletvekillikleri bu sıraya göre dağıtılacaktı. Bu hesaplamadan sonra çıkaracağı milletvekili sayısı yediye kadar olan iller bir seçim çevresi sayılacak, yediden fazla olan iller ise birden fazla seçim çevresine bölünecekti.

Yasanın getirdiği köklü değişikliklerden birisi, yerel ve ulusal baraj olmak üzere iki tür baraj getirmesidir. Bunlardan biri ülke barajıdır ki buna göre, genel seçimlerde ülke genelinde, ara seçimlerde ise seçim yapılan çevrenin tümünde, geçerli oyların %10'unu alamayan partiler milletvekili çıkaramayacaktır. İkinci baraj, seçim çevresi barajıdır. Bundan başka, bir seçim çevresinde kullanılan geçerli oyların toplamının, o çevreden çıkacak milletvekili sayısına bölünmesiyle elde edilecek sayıdan az oy alan siyasal parti ve bağımsız adaylara milletvekilliği tahsis edilmeyecekti. Dolayısıyla milletvekilliği kazanmak için her iki barajı da geçmek gerekmektedir. Ardından milletvekili dağılımı d'Hondt hesabına göre yapılmaktadır.

Ayrıca yasa, başka kısıtlamalar da getirmiştir. Partilerin katıldıkları her seçim çevresinde çıkarılacak milletvekili sayısının iki katı aday gösterme zorunluluğu getiriliyordu. Partiler iller toplamının en az yarısında seçilecek milletvekili sayısının iki katı kadar aday gösteremezlerse seçime katılamayacaktı. Ayrıca seçimlerden önce siyasal partilerin, illerin en az yarısında, oy verme gününden en az altı ay evvel teşkilat kurmuş ve büyük kongrelerini yapmış olmaları şartı da getirilmişti. Seçim Yasası'ndaki koşullara göre seçime katılabilecek bir siyasal parti durumuna gelmeniz için ciddi bir mali güce sahip olmanız gerekmektedir.

Milletvekili seçimlerinde "birleşik oy pusulası" kullanılacaktır. Pusulada her partinin aday listesi de yer alacaktır. Seçmen "evet" mührünü, tercih ettiği partinin yuvarlağına basacak, eğer isterse adayların birine de tercih oyu kullanabile-

cektir. Bu da oy pusulası üzerinde adayın isminin yanındaki kutuya çarpı işareti koyularak yapılacaktır.

Son olarak, 1983 seçimleri öncesinde Seçim Yasası'na eklenmiş olan geçici madde ile Millî Güvenlik Konseyi'ne (MGK) partilerin gösterecekleri adayları hiçbir gerekçe göstermeden veto yetkisi veriliyordu ve MGK'nin kararına itiraz edilemeyecekti.

Partilerin Kurulması: "İstikrar İki Üç Partiyle Olur!" ve Vetolar

MGK'nin 76 numaralı kararı ile 24 Nisan 1983'te serbest bırakılan siyasî parti faaliyetlerine ilişkin karar, aslında yalnızca bir dizi yasağı tekrarlayan bir karardır. Bu karara göre kapatılmış siyasî partilerin üyelerinin kendileri ve partileri hakkında savunma amaçlı da olsa yazılı ve sözlü açıklama yapmaları; kurulacak yeni parti ve üyelerinin, kapatılmış partilerle ilgili övücü ve yerici açıklamaları ile ayrıca son olarak 12 Eylül'den itibaren MGK'nin cumhurbaşkanının sıkıyönetim komutanlarının karar, bildiri, yasaklama, icraat ve açıklamaları tartışma ve eleştiri konusu yapılamayacaktır. Askerî yönetim, her aşamada kendi varlıklarını, uzun erimli bir güvenceye almayı ihmal etmemiştir.

Aslında Kenan Evren'in o dönemde yaptığı konuşmalara bakıldığında ve daha sonra yayımladığı anıları incelendiğinde, askerî yönetimin siyasal faaliyetlerin serbest bırakılmasında oldukça tedirgin olduğu hemen görülmektedir. Yalçın Doğan'ın kitabına verdiği isim gibi, *Dar Sokak'ta Siyaset* başlamıştır. MGK; siyasî faaliyetleri serbest bırakmakla birlikte, her aşamada, siyasî faaliyetleri çok yakından takip ve kontrol etmiştir. Siyaset yargının değil, tam anlamıyla MGK'nin denetiminde yürütülebilmiştir ve siyaset, kelimenin tam anlamıyla MGK'nin iki dudağı arasına hapsedilmiştir. Üstelik siyasal partilerin çoğu, kuruluşu öncesinde bizzat Kenan Evren'in kendisinden izin/icazet alarak kuruluş sürecini başlatmıştır.

29 Nisan'da, siyasî faaliyetlerin serbest bırakılması sonrasında, İçişleri Bakanlığı'nın hazırladığı ve siyasal hakları 5 ile 10 yıl süreyle yasaklanan eski siyasetçilerin listesi yayımlanmıştır. Aynı gün, seçimlerin 6 Kasım'da yapılacağı da açıklanmıştır.

Evren ve arkadaşları az sayıda partinin kurulmasından yanaydılar. Parti kuruluşu için ilk başvurular 16 Mayıs 1983'te başlayacaktı. Aynı gün, önce 16 Mayıs 1983'te askerî yönetimin vârisi niteliğindeki MDP kuruldu. Aslında Kenan Evren'in isteği üzerine, eski Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Bülend Ulusu parti kurma hazırlıklarına başlamış ancak Bülend Ulusu'nun isteksizliği nedeniyle, partiyi kurma görevi Turgut Sunalp'e aktarılmıştı. 20 Mayıs'ta üç yeni parti HP, BTP ve ANAP kuruluş dilekçelerini İçişleri Bakanlığı'na vermiştir. Bunları seçimlere (aslında 24 Ağustos'a) kadar listesi Tablo 2'de verilen diğer partiler izlemiştir.

TABLO 2
Siyasî Faaliyetlerin Serbest Bırakılmasından 1983 Seçimlerine Kadar Kurulan Partiler

Partinin adı	*Genel başkanı*	*Kuruluş tarihi*	*Notlar*
Milliyetçi Demokrasi Partisi	Turgut Sunalp	16.5.1983	4.5.1986 tarihli olağanüstü kongrede kendini feshederek ANAP'a katılmıştır.
ANAP	1.Turgut Özal 2.Yıldırım Akbulut 3.Mesut Yılmaz	20.5.1983	
Halkçı Parti	1.Necdet Calp 2.Aydın Güven Gürkan	20.5.1983	3.11.1985 tarihli olağanüstü kurultayda Sosyal Demokrasi Partisi ile birleşerek Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) adını aldı.
Büyük Türkiye Partisi	Ali Fethi Esener	20.5.1983	26.7.1983'te MGK'nin 79 Nolu kararıyla kapatıldı
Atılım Partisi		Mayıs 1983	Aynı yıl kapandı.
Sosyal Demokrasi Partisi	Cezmi Kartay Erdal İnönü	6.6.1983	3.11.1985 Halkçı Parti ile birleşerek Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) adını aldı.
Yüce Görev Partisi	Baha Vefa Karatay	6.6.1983- 24.6.1983	71 kurucu üyeden 62'si MGK tarafından veto edilmiş, yerlerine yenileri seçilemediği için parti kendiliğinden dağılmıştır.
Yeni Doğuş Partisi	Zeyyad Kocamemi	26.6.1983	12.3.1984 kendini feshederek ANAP'a katıldı.
Doğru Yol Partisi (DYP)	1.Ahmet Nusret Tuna 2.Dr. Yıldırım Avcı 3.Hüsamettin Cindoruk 4.Süleyman Demirel 5.Mehmet Gölhan (Vekâleten) 6.Prof.Dr. Tansu Çiller	23.6.1983	
Yeni Düzen Partisi (YDP)	Vahap Esendağ	1.7.1983	31.10.1983 (SODEP ile birleşti.)
Fazilet Partisi	Alpaslan Demirel Huriye Beşbudak Orhan Özkurt	4.7.1983- 23.1.1984	Kurulan 9. partidir. Fazilet Partisi Kurucular Kurulu tarafından 23.1.1984 gününde partinin feshine karar verilmiştir.
Muhafazakâr Parti (Mu.P)	1.Ali Koç 2.Ahmet Özsoy 3.Mehmet Pamak	7.7.1983	30.11.1985 Kasım'ında MP Milliyetçi Çalışma Partisi adını aldı.
Bizim Parti	Mithat Ceylan	8.7.1983	22/27.8.1983 Kendini feshedip Türkiye Huzur Partisi'ne katılır.

RP (RP)	1.Ali Türkmen 2.Ahmet Tekdal 3.Necmettin Erbakan	19.7.1983- 16.1.1998	Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmıştır.
Huzur Partisi		22.7.1983	25.10.1983'te Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmıştır.
Bayrak Partisi	Yaşar Yurtöven	29.7.1983	25.7.1992 İDP ile birleşti
Cumhuriyetçi Muhafazakâr Parti	1.Mehmet Pamak 2.İsmail Hakkı Yılanlıoğlu	1983	
Türkiye Huzur Partisi	Ahmet Çelebi	Ağustos 1983	Ertesi yıl Anayasa Mahkemesi'nce kapatıldı.

Evren, daha Yozgat konuşmasında "İstikrar iki üç partiyle olur," diyerek bir bakıma tasarladıkları siyasal parti sistemini açıklıyordu. Ama parti faaliyetleri serbest bırakılınca peş peşe parti kurulmaya başlamıştı. Evren, bunun üzerine 2 Temmuz'daki Bolu konuşmasında "Şimdi inadına parti kuruyorlar," diye sitem etmiştir. Birçok partinin kurulmaya başlaması bizzat Evren'i ciddi biçimde rahatsız etmiş ve veto yetkisi geniş olarak kullanılmıştır. Siyasî faaliyetler serbest bırakılıp partilerin kurulmaya başlamasıyla hemen MGK'nin denetimi olan "veto" kurumu ile devreye girmiştir. Vetolar siyasal partilerin kurulmasını, seçim sürecini ve ilk parlamentoyu doğrudan doğruya etkilemiştir. Vetolar Siyasî Partiler Kanu-

TABLO 3
Siyasî Partilere Yönelik Vetolar (16 Mayıs-1 Ağustos 1983)

Partinin adı	*Veto sayısı*	*Kurucu sayısı*	*Vetoların kurucu sayısına oranı*
Anavatan	7	37	% 19
Bayrak	Yeni kuruldu	31	-
Bizim	26	34	% 77
Büyük Türkiye	68	68	% 100
Doğru Yol	30	34	% 88
Fazilet	18	35	% 51
Halkçı	12 (3 defada)	43	% 28
Huzur	Bekliyor	35	?
Milliyetçi Demokrasi	3	41	% 7
Muhafazakâr	25	31	% 83
Refah	Bekliyor	33	?
Sodep	34 (2 defada)	58	% 59
Yeni Düzen	9	30	% 30
Yeni Doğuş	38	46	% 94
Yüce Görev	62	63	% 98
Toplam	332	588*	% 57

(*) MGK'ye yeni sunulan kurucularla kurucu sayısı 740'ı buldu.

nu'nun geçici 4. maddesine dayanarak partilerin kurucularını; Milletvekili Seçimi Kanunu'nun geçici 3. maddesine dayanarak da milletvekili adaylarını veto etmek şeklinde kullanılmıştır. Bu "yetkiler" söz konusu kanunlar, Anayasa Komisyonu ve DM Genel Kurulu'ndan geçip MGK'nin önüne geldiği zaman bizzat Evren tarafından eklenmiştir. Kanuni olan ama hukukî olmayan bu "veto" yetkisi, tamamen keyfi ve hiçbir açıklama yapılmadan kullanılmıştır. Böylece Türk siyasal yaşamına "veto" kavramı girmiş, siyasette "vetolular" diye bir kategori oluşmuştur.

Sağda vetolardan en büyük payı, AP'nin devamı niteliğindeki BTP almıştır. Partinin 68 kurucusunun tamamı veto edilmiştir. MGK'nin hışmını üzerlerine çekme nedeni, emekli General Ali Fethi Esener'in genel başkanlığındaki BTP'ye eski AP'lilerin katılmasıdır. Kısa süre sonra da BTP'nin kendisi, AP'nin devamı olduğu gerekçesiyle 79 sayılı MGK kararıyla kapatıldığı gibi, aralarında eski CHP'lilerin de bulunduğu 16 siyasetçiye Çanakkale Zincirbozan'da 30 Eylül'e kadar sürecek ve adı "zorunlu ikamet" olan ikinci sürgün dönemi başlayacaktır.

BTP'nin sağda bıraktığı boşluk ve misyonu, zorunlu sürgün sırasında yolda giderken ismi konulan, faaliyetleri günümüzde de devam eden Doğru Yol Partisi (DYP) alacaktır. DYP'nin ise 34 kurucusundan 30'u veto edilmiştir. Son tarih olan 24 Ağustos'a kadar yerlerine yeni kurucular eklendiyse de vetoların sürmesi nedeniyle seçimlere katılamamıştır.

SEÇİM SÜRECİNDE KENAN EVREN'İN KONUŞMALARINDAN

[BTP'nin kapatılması ardından]: "Partinin başına bir emekli korgeneral getirdiler. Bundan daha haince bir oyun düşünebilir misiniz? Bu oyunu oynayan zat, Türkiye'yi tapulu arazisi kabul ediyor. Biz o partinin adının nereden geldiğini biliyoruz. Bizi saf mı zannediyorlar? Gerekirse seçimleri iptal ederiz." (Çorum, 1 Haziran)

Solda ise CHP'nin mirasına HP ile ondan bir süre sonra kurulan Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) talip olacaktır. HP'nin, 32 kurucusundan yedisi veto edilmiş, 21 Temmuz'da eksik kurucular tamamlanmış ve seçime girme hakkını elde etmiştir.

SODEP 30 Mayıs'ta 42 kişilik kurucu listesini vermiştir. Kurucular aralarında eski belediye başkanları da bulunmaktadır. Bunun üzerinde MGK 70 numaralı bildiri ile eski belediye başkanları ile il ve ilçe başkanlarının yeni kurulacak partilerde görev alamayacaklarına dair yasaklama kararını yayımlamıştır. Bu karardan SODEP'in sadece beş kurucusu etkilenmiş ama ardından, 23 Haziran'da, 21 kurucusu MGK tarafından veto edilmiştir. Her ne kadar yerlerine yenileri gönde-

rildiyse de MGK de vetolarını sürdürmüş, sonuçta SODEP seçime katılamamıştır.

Dinci sağdaki MSP'nin devamı niteliğinde RP kurulmuş ama o da vetolar nedeniyle seçime katılamamıştır.

ANAP, askerî yönetimin Başbakan Yardımcısı Turgut Özal tarafından, sağın liberal, milliyetçi ve dinci kesimleriyle sosyal demokrasinin bazı unsurlarını (4 eğilimi) birleştirdiğini iddia ederek kurulmuştur. Daha kurulmadan önce Kenan Evren'den randevu alarak izin/icazet istemiştir. ANAP'ın da 37 kurucusundan yedisi veto edilmiş ama seçimlere katılması için sorun olmamıştır.

Tahmin edilebileceği üzere en az veto edilen de askerlerin partisi MDP'dir. 41 kurucudan yalnızca 3'ü veto edilmiş ve seçimlere katılmıştır.

Daha Ağustos başında 15 partinin 588 kurucusundan 332'si veto edilmiştir. Bazı partilerin neredeyse bütün kurucu üyeleri veto edilmiştir. Örneğin Yüce Görev Partisi'nin 63 kurucusundan 62'si veto edilmiştir. Kalan son üye de istifa edince parti kurucusuz kalmıştır.

Ağustos ayı ortasında kurucu olan 416 ve sonra da milletvekili adayı olmak isteyen 672 kişi veto edilmiştir. Yüzlerce kişi veto edilirken vetoların nedeni açıklanmadığı için partiler hangi ölçüye göre kurucu adayı bulacaklarını da anlamamış, veto edilenlerin bir kısmı da neden veto yediklerini anlamak için Evren'e başvurmuştur. Bazıları da Evren'e telgraf çekerek "Niçin veto edildim? Ben 12 Eylül ruh ve felsefesine bağlıydım," diye yazacaktır.

Son âna kadar MGK ile partiler arasında bir mücadele yaşanmış, partiler ısrarla veto edilenlerin yerine yenilerini göndermiş, MGK de veto yetkilerini kullanmaya devam etmiştir.

Vetoların artarak ve ısrarla devam etmesi nedeniyle bazı küçük partiler, örneğin Fazilet Partisi, Doğuş Partisi, Huzur Partisi ve Bizim Parti önce DYP'ye katılmak istemiş, DYP'nin buna sıcak bakmaması üzerine kendi aralarında birleşmeyi denemişlerdi. Bu da gerçekleşmeyince bir kısmı kapanmış, bir kısmı da tabela partisi olarak kalmıştır. Vetoların bir başka sonucu bazı kişilerin siyasî hayattan çekilme kararı vermesine neden olmuştur. Örneğin Yeni Doğuş Partisi'nin 46 kurucusundan 38'i veto yiyince genel başkan Zeyyat Kocamemi artık kendilerine söz düşmediğini, politikadan çekileceğini açıklamıştır. Veto edilenler arasında yedi genel başkan da bulunmaktadır. Bunlar SODEP-Erdal İnönü, DYP-Ahmet Nusret Tuna, Yeni Doğuş Partisi-Zeyyat Kocamemi, Yüce Görev Partisi-Baha Vefa Karatay, Mu.P.-Mehmet Pamak, Fazilet Partisi-Alpaslan Demirel ve Yeni Düzen Partisi-Vahap Esendağ'dır.

Art arda yapılan vetolar nedeniyle 24 Ağustos tarihine kadar da siyasî parti kurulması sürecinde, dolayısıyla seçim sürecinde karmaşa, telaş ve belirsizlikler yaşanmış, bu konu SODEP ve DYP tarafından tartışmaya açılmış, MGK de 26 Tem-

muz'da yayımladığı 99 numaralı bildiri ile siyasî partilerin seçimlere girebilmesi için 25 Ağustos tarihine kadar 30 onaylanmış kurucuya sahip olmaları gerektiğini açıklamıştır. İlginçtir, bu bildiri yayımlandığında yalnızca 3 parti kuruluş aşamasını geçebilmişti: MDP, ANAP ve HP. İzleyen yaklaşık bir ay boyunca partiler yeni adaylar gönderdilerse de MGK, yeni kurucu adaylarını, partilerin 30 kişilik kurucuya ulaşmalarına izin vermeyecek şekilde reddetti. Bu durum 24 Ağustos akşamına kadar devam etmiştir. Dolayısıyla 6 Kasım seçimlerine katılması için yalnızca 3 partiye "izin" çıkmıştır. Bunlar 16 Mayıs 1983 tarihinde kurulan ve genel başkanlığını Turgut Sunalp'in üstlendiği MDP, Turgut Özal'ın genel başkanı olduğu ve her ikisi de 20 Mayıs 1983 tarihinde kurulan ANAP ve Genel Başkanı Necdet Calp olan HP'dir.

Seçim öncesinde, tüzel kişilik olarak kabul edilen, kurucu üyeleri tamamlanan ancak öngörülen süre içinde "yasal işlemleri" tamamlayamadığı için seçimlere katılmayan altı parti daha bulunmaktaydı. Bunun dışında kuruluş sürecini tamamlayamayan, tamamlayıp da kapatılan partiler de bulunmaktadır. Bunlar Bayrak Partisi, Doğru Yol Partisi, Fazilet Partisi, Mu.P., RP ve Sosyal Demokrasi Partisi'dir. Tam anlamıyla yapay siyasal partilerle yapay bir siyasal ortam oluşturulmuştu, ama bu ilk yerel seçimlerde altüst olacaktı.

Seçimlere katılabilmek için parti kuruluş süreci 24 Ağustos tarihinde tamamlanmış üç parti seçime girme icazetini almıştı ama siyasal hayat açısından bir önemli sorun daha vardı: İcazetli partilerin göstereceği milletvekili adayları. Zira bu adaylar konusunda da MGK'nin veto yetkisi bulunmaktaydı. Daha önce kuruluşları onaylanmış partiler, 2 Eylül tarihine kadar aday listelerini açıklamak zorunda oldukları için daha önceden yoğun bir aday belirleme çalışmasına başlamıştır. Adayların, kendi yerlerini sağlamlaştırmak veya rakiplerini bertaraf etmek için birbirilerini "ihbar etmeye" başladıkları bizzat YSK başkanı tarafından açıklanmıştır. MGK ilk "denetimde" 1683 adaydan 672'sini veto etmiştir. İlginçtir veto edilenler arasında, MGK'nin denetiminden geçmiş DM'nin 5 üyesi de vardır. Veto edilen adayların 428'i bağımsız, 89'u HP'li, 81'i ANAP'lı ve 74'ü MDP'lidir. Yerlerine yeni adaylar gösterilse de sonuçta 2 Eylül'de aday gösterme işlemi tamamlandığında, MDP'nin 2, ANAP'ın 8 ve HP'nin 11 adayı eksik kalmıştır. Veto edilen SODEP kurucusu olan Erdal İnönü, mücadeleden vazgeçmeyerek seçimlerde milletvekili adayı olacağını açıklamıştır. İkinci sorun da bu noktada başlamıştır. Veto edilen kurucular, milletvekili adayı olabilecek midir? Bu konuda bir kuşku hâkimdir ve MGK'nin yeni bir düzenlemesiyle veto edileceklerini düşünmüşlerdir.

Aday listelerinin açıklanması sonrasında, daha önce Çanakkale Zincirbozan'da zorunlu ikamete tabi tutulan siyasetçiler de serbest bırakılmıştır.

Bir yandan siyasî faaliyetler yürütülürken diğer yandan da Evren bu siyasî faaliyetleri yorumluyordu. Yurttaşların pek çoğu; siyasal gelişmeleri, basına yönelik sansür nedeniyle gazetelerden değil, Evren'in cevap verir niteliğindeki konuşmalarından öğrenmeye devam ediyordu.

Seçim Kampanyaları: Reklam Ajansları ve Siyasal Reklamcılığın Doğuşu

Türkiye tarihinde ilk kez bütün siyasal partilerin kapatıldığı ve bütün partilerin yeni kurulduğu düşünülürse 1983 seçimlerinde iletişim araçlarına önemli bir rol düştüğü görülebilir. Gerçekten de siyasal bir geçmişi olmayan, yeni kurulmuş siyasal partiler, kendilerini seçmene tanıtabilmek için medyadan mümkün olduğunca yararlanmaya çalışacaktır. İşte bu aşamada ilk kez reklam ajansları devreye girecek ve siyasal reklam kampanyaları düzenlenecektir. Kuşkusuz TV bu süreçte daha önemli bir araç haline gelecektir.

MDP GENEL BAŞKANI TURGUT SUNALP

Politikaya atılış sebebim doğrudan doğruya keşiflerden ileri gelmektedir...

Yaptığım her göreve kendimi adarım. Üç aya yakın bir zamandır politikacılık yapıyorum. Bu süre zarfında başkalarının üç senede edindiği tecrübeleri edinmiş bulunmaktayım...

Sabahın 9'undan başlayıp gecenin 3'üne kadar mütemadiyen politika konuşmak insanı tecrübe sahibi yapıyor...

Biz e n a z veto alan partiyiz. Veto edilen üç arkadaşımız eski politikacıydı. Nedenini şahsen bilmiyorum. MGK bizim üyelerimizi ince eleyip sık dokudu. Ama ufak bir hataya düşmüş olabilirim...

İktidara geleceğiz diyorum. Geldiğimiz zaman yeni bir ekonomik model ortaya koyacağız diye çıktık. Çok yanlış anlaşıldı. Sandılar ki, mevcut ekonomiyi değiştireceğiz. Ben Moskova Ateşemiliterliği yapmış, sıkıyönetim komutanlığı yapmış, sol kültür olan bir adamım. Onun için mevcut ekonomiyi değiştirmenin, komünist ekonomiyi getireceği manasına geleceğini bilirim. Hiç böyle bir niyetim yok..

["Ben Sol Kültürü Olan Adamım", *Nokta*, No: 23 (1-7 Ağustos 1983), s.12]

Vetolar nedeniyle 24 Ağustos 1983 tarihinde seçime üç siyasal partinin katılacağı kesinleşmiş, aday listeleri açıklanmıştır. Seçimlerin propaganda tarihi 16 Ekim'de başlamıştır. Ancak 22 Ekim, bütün partiler açısından kritik öneme sahip

bir tarih olmuştur. Bu tarihte siyasal parti temsilcileri televizyonda canlı olarak yayınlanan yaklaşık iki saatlik bir programa katılmıştır. Burada N. Calp ile T. Özal'ın Boğaziçi Köprüsü'nün "satılması" konusundaki "satarım", "sattırmam" tartışmaları hayli konuşulmuştur. Ertesi günden başlayarak (23 Ekim), her üç siyasal partinin lideri, sırasıyla TV'de yedi gazete temsilcisinin karşısına basın toplantısı için oturmuştur. Son olarak 30 Ekim ile 5 Kasım tarihleri arasında TV'de propaganda konuşmaları başlamıştır. Yapılan konuşmaların ortak temaları arasında, enflasyonun önlenmesi, ekonomik kalkınmada seçilecek yol (örneğin ANAP piyasa ekonomisine, HP devletçiliğe ağırlık veren karma ve MDP ise özel sektöre ağırlık veren karma ekonomiyi savunuyordu), huzur ve güven üzerinde durmuştur.

Hatırlanacağı üzere ilk siyasal reklam kampanyası 1977 yılında AP için Cenajans tarafından yapılan kampanyadır. Ancak 1983 seçimleri ile birlikte seçim kampanyalarını reklam ajanslarının üstlenmesi, siyasal reklam sektörünün doğuşuna yol açmış ve Türkiye'deki siyasal hayatın ve özellikle seçim süreçlerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. 1983 seçimlerinde MDP önce Cenajans ile anlaşmış, sonra Ajans Ada ile kampanyasını yürütmüştür. ANAP'ın seçim kampanyasını Man Ajans üstlenmiştir. HP ise seçim kampanyasında herhangi bir reklam ajansı ile anlaşmamış, kendi olanakları ile yürütmüştür.

ANAP'IN SEÇİM SLOGANLARI VE DÖVİZLERİ - 1983

- "Ekonomi mimarı Özal'ın Partisi."
- "İşsizliği çözümlemeyi planlamış, programlamış, uygulamaya hazır Özal'ın Partisi."
- "Sana destek değil, köstek olan bürokrasi zihniyetini devlet kapısından kovacak Özal'ın Partisi."
- "Hayat pahalılığına 'dur' demesini bilen Özal'ın Partisi."
- "Hayat pahalılığının belini kırmış, ekonomiyi kontrol altına almış Özal'ın Partisi."
- "Başını sokacak bir yuvanın özlemini çekiyorsan, konut yapımını planlamış, parasını, pulunu nereden sağlayacağını hesaplamış Özal'ın Partisi."
- "Vatandaş, Türkiye'nin çözülemeyecek hiçbir meselesi yoktur. Yapacağın tek şey, bilgili becerikli iş bitirecek, akılcı bir idareyi işbaşına getirmektir."
- "Sokaktan korkmamak güzel şey."
- "Taş yerinde ağırdır. Kimse işsiz kalmayacak."
- "Orta direğin hali ortada."
- "Konut sıkıntısını çözeceğiz."
- Vatandaşım, iktidara talibiz, iktidara hazırlıklı heyetiz."
- "Yarın söz sizindir."

MDP ve Ajans Ada

MDP seçim kampanyasına Cenajans ile başlamış, sonra Ajans Ada ile devam etmiştir. Partinin, ajansa sık müdahalesi ve hele "Horoz"un hiç danışılmadan parti amblemi olarak seçilmesi Cenajans'ın, kampanyadan ayrılma nedenleri olmuştur. Daha sonra seçim kampanyasını Ajans Ada üstlenmiştir. Ancak zaman darlığı ve MDP'nin yeterli bütçesinin olmaması nedeniyle etkili bir kampanya yürütülememiştir. MDP Genel Başkanı T. Sunalp ile "imaj" oluşturulma konusunda sorun yaşandığı, örneğin Sunalp'in tiryakisi olduğu puro ve içkiyi her yerde içmemesi konusundaki uyarılara aldırmadığı, eğer bunları yapmazsam seçmeni aldatmış olurum tarzındaki düşüncesi reklam şirketince kampanyanın başarısızlık nedenlerinden biri olarak gösterilmiştir. Ayrıca parti içinde oluşturulan ve başkanlığını eski TRT Genel Müdürü Doğan Kasaroğlu'nun çektiği yedi kişilik komisyonun da sürekli müdahalelerde bulunması, propaganda gezilerinde kullanacağı uçağın masrafları ve nihayet ancak seçimlere üç gün kala gazetelere ilan verilmesi kampanyanın diğer başarısızlık nedeni olarak zikredilmiştir. Cenajans 1986 referandumunda ve 1987 seçimlerinde ANAP ile çalışacaktır.

MDP'nin seçim kampanyasını üç tema üzerine kurmuştur. 1) Anarşiden, terörden uzak, huzur ve sükûn içinde bir ülkede yaşamak, 2) Ekonomik açıdan, ülkenin içinde bulunduğu zorluklardan ve yokluklardan kurtarılması, 3) Ülkenin insan hak ve hürriyetlerine sahip olarak gelişebileceği demokratik bir ortama yumuşak geçişin sağlanması. MDP kampanya süresince 18 miting düzenlemiştir. Seçim kampanyasında fatura üzerinde 88 milyon harcanmıştır.

ANAP ve Man Ajans

1983 seçim kampanyasını Man Ajans yürütmüştür. Kampanya konusunda periyodik olarak bir araya gelen ANAP ve reklam ajansı, önce bir kamuoyu araştırması yaptırarak "Türk halkı ne istiyor?" sorusuna yanıt aramış ve elde ettikleri sonuçlar üzerinden seçim kampanyasını beş tema üzerine kurmuştur. Bunlar 1) 12 Eylül ile sağlanan huzur ve güvenin devamı, 2) Orta direğin güçlendirilmesi, 3) Enflasyonun durdurulması, 4) Konut sorununun çözümü, 5) Bürokrasinin en aza indirilmesidir. Seçim kampanyası süresince TV ve gazete reklamlarında her gün bir tema işlenmiştir. Özal'ın TV konuşmaları da duruşundan, ünlü kalemini sallayarak kullanışına kadar ayrıntılı olarak planlanmıştır. Örneğin, duruş pozisyonu, TV konuşmalarının en çok 500-600 sözcükten oluşması, kısa cümlelerle anlaşılır konuşulması ve konuşma metinlerinin ajans tarafından kaleme alınması gibi yöntemler izlenmiştir. Ayrıca seçim kampanyası sürecinde, Özal'ın Mehmet

Barlas ile yaptığı bir söyleşi ve başbakan yardımcısı iken yaptığı gezilerin bir kısmı video kasetlere aktarılarak 2500 tane çoğaltılmış ve ANAP'ın taşra teşkilatına dağıtılmıştır. Dolayısıyla ilk kez bir seçim kampanyasında video kaset de kullanılmıştır. ANAP seçim kampanyası için, fatura üzerinde 104 milyon 300 bin lira harcamıştır. Kampanya Özal'ın parti ile özdeşleştirilmesi biçiminde yürütülmüştür. Özal, seçim öncesinde en çok ekonomik temaları işlemiştir.

Seçim Sonuçları

Seçimler yaklaşırken Evren, askerî yönetimin halefini açıkça MDP olarak açıklamıştır. Seçimden önce yaptığı meydan ve TV konuşmalarında seçmene MDP'yi açıkça adres göstermiş hatta Özal'ı da eleştirmiştir.

Seçimler 6 Kasım 1983'te yapıldı ve katılım %92,3 gibi yüksek bir oranda oldu. Seçim sonuçları ANAP açısından sürpriz ve umulmadık bir başarıydı, %45,1 oy alarak 211 milletvekili çıkarmıştı. HP %30,5 alarak 117 ve darbenin vârisçisi olarak gösterilen MDP ise ancak %23,3 oy alarak 71 milletvekili çıkarabilmiştir. Seçimlere bağımsız olarak adaylığını koyanlar %0,1.1 oranında oy almışlar hiç milletvekilliği kazanamamışlardır.

TABLO 4
1983 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları (6 Kasım 1983)

Seçmen sayısı	19.767.366
Oy kullanan seçmen sayısı	18.238.362
Seçime katılma oranı	%92,3

Partiler	*Oy sayısı*	*Oy oranı (%)*	*Kazanılan MV*	*Temsil oranı (%)*
ANAP	7.833.148	45.15	211	52
Halkçı Parti	5.285.804	30.46	117	29
MDP	4.036.970	23.27	71	17
Bağımsızlar	195.588	01.12	-	-

Not: 1983 milletvekili genel seçiminde ANAP, aday listesindeki isim eksikliğinden dolayı, Bingöl'de 3 milletvekili yerine 2 milletvekili çıkartmıştır. Bu nedenle Meclis'e 400 milletvekili yerine 399 milletvekili seçilmiştir.

Seçim Sonrası Yapay Siyasal Hayatın Sonu ve Hülle Partilerinin Doğuşu

Daha genel seçimlerin üzerinden bir yıl geçmeden 1984 yılında yapılan yerel seçimlerde, 1983 Meclisi'nin yapaylığı ortaya çıkmıştır. HP ve MDP'nin bir anda eridiği, SODEP ve DYP'nin ise öne çıktığı görülmüştür. İlk yerel seçimlerde SODEP

ikinci parti olmuştur. Eğer bu bir genel seçim olsaydı HP ve MDP barajı bile geçemeyecekti. Ertesi yıl da HP'ye genel başkan olan Aydın Güven Gürkan ile başlayan görüşmeler sonucunda 1985'te SODEP, HP'ye ilhak etmiş ve partinin adı da Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) olarak değiştirilmiştir. Böylece seçimlere alınmayan SODEP, SHP adını alarak parlamentoya girmiş oldu. 1986 Kurultayı'nda İnönü genel başkan seçilmiş ve 1986 ara seçimlerinde İzmir milletvekili olarak parlamentoya girmiştir. Askerî yönetimin vârisçisi MDP ise 1986 yılına gelindiğinde artık tükenmişti ve kendini feshetti. Parti üyesi milletvekillerinden 21'i DYP'ye geçti. Seçimlere sokulmayan DYP de Meclis'teki yerini almıştı. Ayrıca SHP'den kopan milletvekilleri, aşağıda söz edeceğim hülle partisini icat ederek DSP'ye katılmışlar ve grup kurmuşlardır. Meclis'in yapay ortamı doğal/tabii siyasete doğru değişmeye başlamış, 1984'te yapılan yerel seçimler yapay siyasal hayatın sonu olmuştu. Daha ikinci genel seçim yapılmadan parlamentonun partileri değişmişti.

Hülle partisi de bu sıralarda icat edildi. Siyasal yasakların daralttığı siyasal hayatın duvarları zorlanmaya başlamıştır. Önce, yasaklı liderlerin seçim kampanyalarına katılmaları ile siyasal yasaklar delinmiş, ardından da ikinci bir yasak, parti değiştirme yasağı, "hülle partisi" "icat" edilerek aşılmıştır. Hatırlanacağı üzere 12 Eylül darbecilerinin, 12 Eylül öncesinde en çok rahatsız oldukları, eleştirdikleri konulardan biri milletvekillerinin parti değiştirilmesi konusudur. Evren, çeşitli konuşmalarında bu olayı sert bir şekilde eleştirmiş ve bu düşünceye uygun olarak yeni hazırlanan '82 Anayasası'nın 84. maddesinde parti değiştirmeyi yasaklayan bir hüküm konmuştur. İşte "hülle partisi" bu yasağı aşmak için icat edilmiş siyasal ve hukukî bir yöntemdir ve 1995 yılına kadar kullanılmıştır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde uygulanan İslâm hukukuna göre "hülle", bir kocanın "talak-ı selâse" ile yani (boş ol, boş ol, boş ol) diyerek boşandığı eşi ile tekrar evlenebilmesi için, önce başka biriyle –anlaşmalı bir şekilde– bir gece nikâhlı kalması sonra ondan ayrılıp kendisi ile nikâhlanabilmesi yoludur.

İşte parti değiştirmeyi yasaklayan bu hükmü aşmak için, bir partiden ayrılan milletvekilleri bağımsız olarak kalmakta ve kısa süre sonra yeni bir parti (hülle partisi) kurmaktadır. Yeni kurulan parti, bir süre sonra katılmak istedikleri parti ile birleşmekte, dolayısıyla bu milletvekilleri de istedikleri partiye girebilmiş ve anayasa yasağı aşılmış olmaktadır. Siyasal hayatın ilk hülle partisi Ecevit'in isteği ile kurulmuştur. 28 Eylül'deki ara seçimlerin ardından SHP içinde başlayan kaynaşma, 20 milletvekilinin ayrılması ile sonuçlanmıştır. SHP'den kopan ve DSP'ye katılmak isteyen bu 20 milletvekilinden 19'u önce 26 Aralık 1986 tarihinde, Salih Alcan'ın genel başkanlığında Halk Partisi adında bir parti kurmuşlardır. Bu parti 3 gün sonra 29 Aralık'ta kendisini feshederek DSP'ye katılmıştır. Böylece DSP parlamentoda temsil edilen bir parti haline gelmiştir.

1986 Ara Seçimleri (28 Eylül 1986) ve Seçim Yasası'nda Değişiklik Girişimi

Her genel ve yerel seçim öncesinde, Seçim Kanunu'nda iktidardaki ANAP'ın yararına değişiklikler yapıldı. 1984 yılındaki ilk değişiklikle, büyük partiler ile Meclis'te temsil edilen partilere bütçeden, her yıl ve her seçim öncesinde, Meclis'teki sandalye sayısı ve aldığı oy oranında "devletçe yardım" yapılacağı hükme bağlanıyordu. Yarışmacı olduğu iddia edilen seçim sisteminde yine Meclis'te temsil edilen ve dolayısıyla büyük partilere bir kez daha avantaj sağlanmış ve büyük partilerin mali gücü daha da arttırılmış oluyordu. ANAP iktidarı ilk ara seçimler öncesinde Seçimlerin Temel Hükümleri Hakkında Kanun'da değişiklik yapmıştır. 28 Mart 1986 tarihinde yapılan değişiklikle, TRT'nin saptayacağı reklam tarifelerine göre ve bedeli peşin ödenmek kaydıyla partilere isteğe bağlı olarak görüntülü bir şekilde reklam yapma (konuşma) hakkı tanımıştır. Yasanın kabul edilmesinin ardından SHP ve Cumhurbaşkanı Kenan Evren, yasanın Anayasa'nın 10, 31 ve 133. maddelerine aykırı olduğu gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'ne dava açmıştır. Anayasa Mahkemesi, seçimlerin temel hükümleri hakkındaki kanunda yapılan bu değişikliklerin Anayasa'nın değişik maddelerindeki eşitlik ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle iptal etmiştir. Anayasa Mahkemesi, gerekçeli kararında siyasî partilere paralı propaganda hakkının tanınmasının TRT'nin tarafsızlık ilkesini zedeleyeceğini; parasız propaganda hakkına ek alarak TRT'den süre alarak yapılacak propagandanın partiler arasında, ekonomik güçleriyle ilişkili olarak eşitsizlik yaratacağı ve son olarak parayla satın alınacak ek sürelerin, yasalarla partilere tanınan toplumdaki ağırlıkları oranında seslerini duyurma olanağı ile de bağdaşmadığı belirtilmiştir.

ANAP ikinci kez, 28 Eylül 1986 tarihinde yapılacak ara seçimler için "3309 sayılı ve 11 Temmuz 1986 tarihli TBMM 17. Dönem Milletvekili Ara Seçimi Hakkında Kanun" çıkarmıştır. Bu kanunla, seçimlerin 28 Eylül'de yapılacağı belirtiliyor ve siyasal partilerin seçime katılabilmeleri için gerekli olan koşullardaki sınırlamayı azaltıyordu. Buna göre seçime girebilmek için il ve ilçelerin 2/3'ünde teşkilat kurmuş ve büyük kongresini yapmış olmak ya da TBMM'de grubu olmak koşulları aranmayacaktır. Kuşkusuz bu gevşek koşullar birçok parti için seçime katılmayı olanaklı kılıyordu. Bu değişiklik, demokratik bir zihniyetin ürünü olmaktan çok, siyasal bir taktik olduğu, muhalefetin oylarını bölme amacı olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

Seçim sürecinde yaşanan ilginç olaylardan biri de şuydu: Yasaklı siyasal liderler, seçim gezilerine "yurttaş" sıfatıyla katılıyor; Ecevit DSP'nin, Demirel de DYP'nin misafir konuşmacıları oluyordu. Demirel için kullanılan "icazet makamı", deyimi "bir bilen" "bir bölen" gibi sıfatları geride bırakacaktır.

ANAP seçim kampanyasını, siyasî istikrar üzerine kurmuştur. Seçimlerde kullanılan sloganlar bunu açıkça ortaya koymaktadır. "Bugünü anlamak için dünü unutmamalıyız", "Yarın siyasî istikrarı siz koruyacaksınız", "Oylarımızla, siyasî istikrara –siyasî kavgaya değil– ısrarla sürdürdüğümüz barışçı anlayışa sahip çıkmanızı sizlerden bilhassa istiyorum" slogan ve yazıları kullanılmıştır.

"Davulu Delen Jaguar Partisi"... BANAP!

Darbe sonrası yapılan ilk ara seçimlerde kurulan bir parti akıllarda kaldı. Meclis'te boşalan 11 milletvekilliği için yapılmakta olan ara seçimlerde ismiyle de amblemiyle de ilginç bir parti TRT'de seçim konuşması hakkını kazandı ve bu hakkı kullandı. Bu parti, Büyük Anadolu Partisi'ydi. Kısaltması BANAP'tı. O dönemde iktidarda olan ANAP'a isim olarak çok benziyordu. BANAP Demirel'in –Hüsamettin Cindoruk'un– yakın arkadaşlarından Kemal Bekman tarafından kurulmuş ve Seçim Yasası'nda yapılan değişlikle oluşan boşluktan yararlanarak yasal sürenin bitimine birkaç saat kala seçime katılmak için başvuruda bulunmuştu. Bu sayede TV'de propaganda yapma hakkını elde etti. Kuruluş amacı Turgut Özal'a ve ANAP'a karşı siyaset yapmak ve kafaları karıştırmaktı. Partinin kısaltılmış ismi de seçmenin dikkatini çekmek ve şaşırtmak için BANAP olarak belirlenmişti. Ancak ANAP, Yüksek Seçim Kurulu'na itiraz edince, BANAP'ın kısaltması, BAP olarak değişti.

Özal'ı eleştirmek ve zor durumda bırakmak için kurulan BAP'ın amblemi, kısaltmasından daha ilginçti: "Davulu delen jaguar"... Amblemi nedeniyle "Davulu Delen Jaguar Partisi" olarak akıllarda kaldı. Amblemindeki davul, Özal'ın kızı Zeynep Özal'ın eşi Asım Erken'in baterist olmasından kaynaklanıyordu. Amblemdeki jaguar ise dönemin lüks araba ithalatçılarından Zeki Küçükberber'in Zeynep-Asım çiftine hediye ettiği ortaya çıkarılan pahalı araba markasından esinlenmişti. BANAP ya da kamuoyundaki adıyla Davulu Delen Jaguar Partisi, TRT'deki propaganda konuşmalarında Özal'ı sert bir şekilde eleştiriyor; tuhaf bir şekilde kendisine, partisine değil de Demirel'in DYP'sine oy istiyordu... İlginçtir seçimler sonucunda %0,6'ya yakın oy aldı.

Seçimler

Aydınların ilanlar vererek SHP'ye desteklerini açıkladığı seçimler, 10 ilin 11 seçim çevresinde yapılmıştır. Seçmenler, genel seçmenlerin yaklaşık %15'i kadardır.

Seçim sonucunda ANAP'ın 1983 seçimlerine göre yaklaşık 10 puanlık bir kaybı olduğu anlaşılmış, %32,3 oyla 6 milletvekili kazanmıştır. DYP %23,2 ile ikin-

ci parti olmuş ve 4 milletvekili çıkarmıştır. SHP %22,5 oyla 1 milletvekili çıkarabilmiş ve üçüncü parti konumuna gelmiştir. SHP'den seçilen tek kişi Erdal İnönü'dür. Seçimlerin ardından İnönü önce görevden ayrılacak, sonra MKYK'den güven tazeleyerek göreve devam edecektir. DSP %8,6, RP %5,5 ve MÇP ise %2,7 oranında oy almıştır.

Seçim sonuçları erken seçim tartışmasını da beraberinde getirecektir. Başta DYP olmak üzere muhalefet seçimlerin erkene alınması konusunda ısrar edecek, ANAP ise reddedecek ama referandumdaki oy oranlarını görünce erken seçime gidecektir.

TABLO 5
Siyasî Yasakların Kalkması İçin Yapılan Halk Oylaması Sonuçları
(6 Eylül 1987)

Seçmen sayısı	26.095.630
Sandık sayısı	96.501
Kullanılan oy	24.436.821
Geçerli oy	23.347.856
Katılma oranı	%93,64
"Evet" oylarının sayısı	11.711.461
"Hayır" oylarının sayısı	11.636.395
"Evet" oylarının oranı	%50,16
"Hayır" oylarının oranı	%49,84
"Evet" oylarıyla "hayır" oylarının sayısal farkı	75.066
"Evet" oylarıyla "hayır" oylarının oransal farkı	%0.31

Türkiye'de 3. Halk Oylaması 1987

Siyasî yasakların kaldırılması için 6 Eylül 1987'de halk oylaması yapıldı. Bu 1961, 1982 anayasaları için yapılan halk oylamalarından sonra, 3. halk oylaması, anayasanın değiştirilmesi için ise yapılan ilk halk oylaması olmuştur.

Anımsanacağı üzere 1982 Anayasası yapılırken Anayasa'ya eklenen geçici maddelerden dördüncüsü yasakları içeriyordu ve buna uygun olarak da İçişleri Bakanlığı tarafından 1983 seçimlerinden önce bir liste yayımlamıştı. 4. geçici madde şudur:

> Geçici Madde 4- 1) 16 Ekim 1981 tarih ve 2533 sayılı Kanun'la feshedilmiş bulunan siyasî partilerden:
>
> 11 Eylül 1980'den sonra gerek parti tüzel kişiliği gerek bunların merkez yöneticilerinden veya Parlamento üyelerinden herhangi biri hakkında Türk Ceza Kanunu'nun İkinci Kitabının birinci babında yer alan Devletin şahsiyetine karşı işlenmiş cürümlerden herhangi biri ile ilgili kamu davası açılmış olanlar-

la, 11 Eylül 1980 tarihinde iktidar partisi ve ana muhalefet partisi durumunda bulunan siyasî partilerin:

ANAP'IN SLOGAN VE DÖVİZLERİ (1987)

- "Türkiye'nin geleceği için el ele."
- "Türkiye'nin geleceğini gelin birlikte yaratalım."
- "2000'lere el ele."
- "Elinizi vicdanınıza koyacaksınız. Parti kaygısını bir yana bırakacaksınız, Türkiye hakkında hangisi hayırlıysa o yönde oy kullanacaksınız. Sizin oyunuz kutsaldır. Karar sizin, takdir yüce Allah'ındır."
- "Vatandaş oyunu bölme. Vur mührünü Anavatan üstüne. Çağ atlayan Türkiye'ye el ele. Daha da ileriye."
- "Türkiye'nin bugün nerede olduğunu anlamak, nereden geldiğini hatırlamakla mümkündür."
- "Anavatan Partisi kavga etmeyen, gelişen kalkınan Türkiye'nin teminatıdır. Kavgasız Türkiye'ye sahip çıkınız."
- "Çağ atlayan ülke Türkiye."
- Yarın çağ atlayan Türkiye'nin eteğinden çekmelerine izin vermeyin."
- "Çağı birlikte atlayalım. Türkiye'nin geleceğini gelin birlikte yaratalım."
- "Uzmanlaşan emeğe, artan iş olanaklarına güvenlik ve refaha."
- "Modern makineler kullanmaya, değerini bulan bereketli ürüne."
- "Uzmanlığa, güvenli geleceğe, ülke yönetiminde görevler almaya."
- "Sağlıkla, sevgiyle hoşgörüyle, yarınlara."
- "Çocuklar yarınlarımız."
- "Ülkemizin kaynakları çağ atlamak için değerlendirilmelidir. Ülkemizin insanı, refaha, huzura mutluluğa layıktır."
- "Gençler oy verin, Çağ atlayan Türkiye için, Anavatan'ı seçin."
- "Mutlu ve güçlü bir Türkiye için Anavatanı seçtik."
- "Geri kalmışlık Anavatan ile değişti."
- "Anavatan iktidarının savunma sanayiinde en büyük başarısı F-16."
- "Oyumuz Anavatan'a güvenimiz Özal'a."

a) 1 Ocak 1980 ve daha sonraki tarihlerde; genel başkan, genel başkan yardımcıları veya vekilleri, genel sekreterleri, bunların yardımcıları ve merkez yönetim kurulu veya benzeri organların üyeleri; Anayasanın halk oylaması sonucu kabulü tarihinden başlayarak on yıl süre ile siyasî parti kuramazlar: Anayasanın hükümlerine dayalı olarak kurulacak siyasî partilere üye olamazlar, bu partiler tarafından veya bağımsız olarak milletvekili genel ve ara seçimlerinde, mahalli seçimlerde aday gösterilemezler ve aday olamazlar. Siyasî par-

tilerle herhangi bir şekilde bağlantı kuramazlar ve siyasî partilerde fahri olarak bile herhangi bir görev alamazlar.

b) 1 Ocak 1980 tarihinde TBKP'de üye bulunan milletvekilleri ile senatörler Anayasanın halk oylaması sonucu kabulü tarihinden başlamak üzere beş yıl süre ile siyasî parti kuramazlar, kurulacak siyasî partilerin merkez yönetim kurullarında veya benzeri organlarda görev alamazlar.

2) 1 Ocak 1980 tarihinde kontenjan senatörü ve Cumhuriyet Senatosu'nun tabii üyesi olanlar ile TBMM'nin bağımsız üyelerinden; haklarında Türk Ceza Kanunu'nun İkinci Kitabının birinci babında yer alan devletin şahsiyetine karşı işlenmiş cürümlerden herhangi biri ile kamu davası açılmış bulunanlar veya birinci fıkrada nitelendirilen siyasî partilerden birine girmiş olanlar birinci fıkranın (b) bendi hükümlerine tabi olurlar.

DURUN YAV!

Erdal İnönü SHP'nin lideridir, ama henüz milletvekili değildir.

Bir seçim gezisinde kendisini dinleyen vatandaşlar durmadan bağırıyorlardı:

"Başbakan İnönü, Başbakan İnönü!"

Erdal Bey bu yüzden bir türlü sözünü tamamlayamıyordu. Ne zaman ağzını açıp söze başlasa, slogan patlıyordu:

"Başbakan İnönü, Başbakan İnönü!.."

Erdal Bey bu duruma biraz kızdı, sonunda dayanamadı o da patladı:

"Durun yav!...Daha milletvekili olamadık. Nasıl Başbakan olacağız?"

Ümit Aslanbay, *2. İnönü Hikayeleri*
(Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990), s. 28-29

* * *

Bir sonbahar günü seçim otobüsü ile yola çıkıldı. Ankara'nın ortasından geçiliyordu. Erdal beye el sallayanlar, sevgi gösterisinde bulunanlar çoktu.

Kimileri belediye otobüslerinin camlarından sarkarak "merhaba" diyorlardı. Erdal bey de onlara el sallıyordu. Bir ara yanındakilere otobüstekileri gösterdi:

"Böyle el sallaya sallaya giderken nereye gideceklerini, nerede ineceklerini unutacaklar yav..."

* * *

Bir eski partili kadın tüm direnmelere karşın seçim otobüsüne bindi. Koltuklardan birine yerleşti. Görevliler onu, aşağıya davet ediyorlar, ama bir türlü inmiyordu. Erdal Bey ile birlikte gezmeyi aklına koymuştu. Erdal Bey bir süre sonra arka taraftan gelen tartışmayı duydu ve sordu:

"Hayrola, müşterimi aldınız yav?.."

s. 40

* * *

Bir gece vakti, Samsun yakınlarındaki Tekkeköy namındaki ilçeye varıldı. Millî futbol takımımız o sırada İzlanda ile maç yapıyordu. Yollarda kimsecikler yoktu. Seçim otobüsünün hoparlörlerinden bangır bangır türküler çalınıyor. Ama boşuna... Bir âdemoğlu çıkıp penceresinden dışarı bakmıyordu. Erdal Bey arkasına döndü ve kurmaylarına danıştı:

"Acaba, 'gooooool' diye mi bağırsak?"

s. 46

* * *

Yine bir yurt gezisinde Erdal Bey'e çok ilgi gösterdiler. Kente girişinde davullar, zurnalar çalıyor, vatandaşlar oynuyordu. Erdal Bey de bu tablodan son derece hoşnut "kendine özgü selamı" ile onlara otobüsten elini sallıyordu.

–Bazılarına göre bu selamlama ya da el sallama değil "gel, gel" işaretidir.–

Her neyse, birden vatandaş kendini otobüsün önüne attı ve bağırdı:

"Kurban olayım sana!.."

Erdal Bey telaşlandı:

"Dur yapma bir oy bir oydur!"

s. 80

Siyasî yasakların kalkması 1986 yılı ortalarından beri Meclis içinde ve dışında konuşulmaktadır. Ancak ara seçimlerden sonra SHP harekete geçmiş ve bir anayasa değişikliği önerisini imzaya açmıştır. ANAP özellikle DYP'nin başına Demirel gelmesi ve ANAP'a rakip olması konusunda ciddi bir tedirginlik duymaktadır. Bu nedenle yasakların kaldırılması konusunda isteksiz davranmış, güçleştirmiştir. Başta Özal ve Evren bu değişikliğe sıcak bakmamakla birlikte sonunda Özal, bu konuda değişiklik yapmayı, değişikliği halkoyuna sunmak şartı ile kabul etmiştir. Bu amaçla Anayasa değişikliği için bir kanun hazırlanmıştır. Kanun ile Anayasa'nın 67. maddesindeki seçmen yaşı 20'ye indiriliyor, 75. maddesinde 400 olarak yer alan hüküm 450 olarak ve nihayet 175. maddede yer alan Anayasa'nın değiştirilmesi usulü kolaylaştırılıyordu. Son olarak geçici 4. madde yer alan siyasî yasaklar kaldırılıyordu. Bu son madde halkoyuna sunulacaktır. Bu konuda da tartışmalar yapılmış ve Anayasa Mahkemesi'ne dava açılmış, sonuçta halk oylamasına gidilmiştir.

Siyasî yasakların kaldırılması, halkoyuna sunulan ilk anayasa değişikliği olmuştur. Geçici 4. madde, 17 Mayıs 1987 gün ve 3341 sayılı Yasa'nın 4. maddesi ile kaldırılmıştır. Değişiklik maddesine göre bu hükmün yürürlüğe girebilmesi için halk oylaması yapılacağı hükmü getirilmiştir.

ÖDÜLLENDİRİLEN İLÇELER (GERRYMANDERING)

İktidardaki bir siyasal partinin kendi partisinin daha fazla milletvekiline sahip olması amacıyla seçim çevrelerini yeniden düzenlenmesi olayına "Gerrymandering" adı verilmektedir. Bu yöntemi ilk uygulayan kişinin adını taşıyan bu uygulama ya gerçekten nüfus ve yönetim gibi zorunluluklar, gereksinimler sonucunda ya da siyasal çıkar sağlamak gibi partizan amaçlarla yapılmaktadır. Bizde bu uygulamanın ilk örneği Kırşehir'de kendini göstermiştir. Bu il önce ilçe haline getirilmiş daha sonra da eski ilçeleri çeşitli illere bağlanmıştır. Seçim çevreleri ile oynama özellikle 1983 yılında iktidara gelen ANAP ve o dönemde partinin genel başkanı ve Başbakan Turgut Özal zamanında ise neredeyse her seçim dönemi öncesinde gündeme gelmiş, zaman zaman da uygulanmıştır.

Halkoyuna sunulan maddede şöyle yazılmıştır:

> Geçici Madde 4- Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Geçici 4 üncü maddesi yürürlükten kaldırılmıştır. Bu hükmün onaylanarak yürürlüğe girebilmesi için halkoyuna sunulması zorunlu olup halk oylaması Anayasanın 175 inci maddesinin bu kanunla değişik hükümlerine göre yapılır.

Anayasa değişikliğinin halkoyuna sunulacağı güne kadar propaganda yapıldı. "Hayır" oyları turuncu, "evet" oyları ise mavi renkteydi. ANAP, Cenajans ile çalışarak çok yoğun bir propaganda yürüttü. Siyasal yasakların kaldırılmasına karşı çıkışı Özal'ın da ANAP'ın da liberal imajını zedelemişti. ANAP'lılar turuncu renkli tişörtlerin üzerindeki "hayır" yazısı ile dolaştılar. Özal "evet" rengi olan mavi için "mavi Yunan bayrağında da var" diyerek, halkı "hayır" yani "turuncu" oy vermeye çağırmıştır. Hiç kuşku yok ki hayırcı kampanya tam anlamıyla devlet desteğinde ve devlet olanaklarıyla yürütülmüştür.

Sonunda 6 Eylül 1987'de halk oylaması yapılmış ve "kıl payı", %50,16 oranında evet çıkmıştır. Ama bu yasakların kalkmasına yetti. Evren'in bir türlü anlayamadığı bir konu vardı: Halkın eski siyasetçilere olan ilgisi. Hatta 4 yıl önce "Eskiye rağbet olsa bitpazarına nur yağardı," diye 1983'teki partileşme sürecinde eski siyasetçileri eleştirmişti. Ancak çok yoğun kampanyaya rağmen, 1987'de eskiye rağbet olmuş, siyaset pazarına yasaklı liderler yağmış ve siyasal yasaklar kalkmıştır. Ancak unutulmaması gereken nokta, siyasal yasakların yaklaşık olarak 75.000'lik bir oy farkıyla kalkmasıdır. Bu oranı da küçümsememek gerekir. Zira yaklaşık 38.000 fazla yani %0,17'lik bir hayır oyu daha çıksaydı, siyasal yasaklar kalkmayacaktı. Ama sonuçta siyasî yasaklar kalkmış, Türk siyasal hayatında yeni bir sayfa açılmıştır.

SHP'NİN SLOGAN VE DÖVİZLERİ (1987)

- "Oyum SHP'ye."
- "Hızla gelişen, hakça bölüşen, güçlü Türkiye."
- "Oyunuzu bölmeyin! Boşa oy vermeyin!"
- "Çiftçimize! Nefes aldıracağız."
- "Esnaf ve sanatkarımıza! İşinizi büyüteceğiz."
- "Gençlerimize! Dünyalar kurarız."
- "Emeklimize, İşçimize! Yüzünüzü güldüreceğiz."
- "Kadınlarımıza! Yangını söndüreceğiz."
- "Artık oylarınla bu dönemi bitir."
- "Kararlı insan, güvenilir lider: İnönü."
- "Sorumlu dürüst yönetim, güçlü Türkiye."
- "Özal iktidarına dur deme zamanı geldi."
- "İnsanlık dışı işkenceye hayır."
- "Dar gelirli vatandaşların vergisini kaldıracağız."
- "SHP iktidarında işçinin, köylünün, memurun, emeklinin, esnafın gelirlerini, altını çizerek söylüyoruz, mutlaka enflasyonun ilerisinde tutacağız. Onları pahalılığa ezdirmeyeceğiz."

Halk oylaması sonrasında 12 Eylül'ün yasaklı liderleri Ecevit, Demirel, Erbakan ve Türkeş emanetçilerden emanetleri aldılar. Özal referandumdaki %49,84'lük "hayır" oy oranından aldığı cesaretle, "hayır" oylarını kendi partisine yönelik destek olarak yorumlamış daha halk oylaması sonuçları resmî olarak açıklanmadan, yaklaşık iki buçuk ay sonra baskın bir erken genel seçime gidilmesi kararı aldığını açıklamıştır. Bu referandum Özal'ın "siyasî hatası" olarak nitelenecektir. Sonuç hiç de umduğu gibi olmamıştır. Beklenenin tersine seçim propaganda süreci eskiye rağbeti daha da arttırmıştır.

Özal, 1 Kasım'da yapılmasına karar verilen seçimlerden önce, Seçim Yasası'nda ANAP lehine çeşitli tarihlerde değişiklikler yapmıştır. Birinci olarak seçim çevreleri küçültülmüş, en çok 6 milletvekili çıkaracak biçimde yeniden düzenlenmiştir. Daha önce milletvekili sayısının arttırılmasının yanı sıra, seçim çevreleri ile oynanarak bu kez ANAP'a oy veren kimi ilçeler 1950'lerde DP döneminde olduğu gibi cezalandırılmak için değil ödüllendirilmek amacı ile il haline getirilmeye başlanmıştır (*gerrymandering*). Türkiye'nin yönetim coğrafyasında değişikliğe gidilerek ilçelerin il haline getirilmesinde idari, mali, ekonomik ölçütler

pek göz önüne alınmamıştı. Öte yandan böylelikle seçim çevresi haline gelen bu yeni illerin, bir sonraki seçimde parlamentoya en azından birer milletvekili göndereceklerı düşünülüyordu. Böylece, siyasal bir yatırım yapılarak bir sonraki seçim için ANAP'ın olası milletvekili sayısı peşinen arttırılmış oluyordu. Yeni il sayısı daha az nüfusa, daha çok milletvekili dengesizliğini de beraberinde getiriyordu. Bu dengesizlikte, milletvekillerinin nüfusa göre dağılımı açısından eşitsizlik hemen göze çarpmakta, küçük iller milletvekilliği yönünden karlı çıkmaktadırlar. Daha az nüfus başına daha çok milletvekili düşebilmektedir. (Böylece, büyük kentler nüfusları oranında milletvekilini parlamentoya gönderememiş oluyorlar.)

İkinci olarak 4, 5 ve 6 milletvekili çıkaracak seçim çevrelerinde, diğer siyasî partilerden bir oy fazla alan partiye "kontenjan" adı altında ek milletvekilliği sağlanmıştır. Üçüncü olarak seçim çevresi barajı arttırılmıştır. 6 milletvekili çıkaracak yerlerde çevre barajı hesaplanırken yapılacak bölme işleminin "1" eksiği ile yapılacağı hükme bağlanmıştır. Böylece çevre barajı birçok yerde %16,6 olacak yerde %20'ye yükselmiş olmaktadır. Yapılan değişikliklerle bir seçim çevresinde bir partinin %33'ün üzerinde oy alması (diğer partilerin kendisinden az oranda oy alması) durumunda, o parti bütün milletvekilliklerini alabilecek hale gelmiştir. Bu değişikliklerle ANAP'ın kendisine yaklaşık 80 milletvekilliği sağladığı hesap edilmiştir. Ayrıca ön seçim kaldırılıyor, propaganda süresi de kısalıyor, 21 günden 10 güne indiriliyordu. Bu değişikliklerin ardından YSK, kontenjan adayı gösterilen seçim çevrelerinde, en çok oyu almış partiye ek milletvekilliği (kontenjan) tahsis edilmeyip, kontenjan adayının, parti listesindeki sıralamaya bakılmayıp, öncelikle seçileceğini hükme bağlarken Anayasa Mahkemesi de "ön seçim" yasağı getiren hükmü iptal edecektir.

Seçimlerin 1 Kasım'da yapılmasına muhalefet (DYP, DSP ve SHP) birleşerek itiraz ettiği gibi ANAP'ı seçimlere katılmamakla tehdit etti. Bu arada YSK, Anayasa Mahkemesi'ne açılan iptal davasının bir maddesi de "ön seçimlerin yasaklanması" konusunda olması nedeniyle, kendisinde bulunan aday listelerini ilan etmemiş, mahkemenin kararını beklemiştir. Anayasa Mahkemesi de kararını almış, "ön seçim" yasağı iptal edilmiş ve karar 5'e karşı 6 oyla alınmıştır. Özal Anayasa Mahkemesi'nin bu kararının geçersiz olduğunu iddia etmiştir. Özal'a göre, Anayasa'ya göre (Madde 149) Anayasa Mahkemesi kararlarını salt çoğunlukla alır, Anayasa Mahkemesi'nin 11 üyesi vardır, yarısı 5.5 eder bir fazlası ise 6.5 dolayısıyla salt çoğunluk rakamı 6 değil 7 diye itiraz etmiş, dönem hukukçularını pek güldürmüştür. Sonuçta Anayasa Mahkemesi gerekçeli kararı yayınlamıştır. Ön seçim yasağı kaldırılmış, partilerin takdirine bırakılmıştır. Kararla YSK'deki aday listeleri de geçersiz hale gelmiştir. Bunun üzerine Meclis'te yeni değişiklikler yapılarak ön seçim mümkün hale getirilmiştir. Seçimler ise 29 Kasım'da yapılacaktır. Ön seçim değişikliği

üzerine SHP 97, DYP 60 seçim çevresinde ön seçim yapmıştır. Diğer aday ve diğer partiler merkez yoklaması yöntemini seçmişlerdir. Ancak yapılan değişiklikler büyük partilerin lehine, küçük partilerin aleyhine olmuştur.

Ayrıca Özal, seçim öncesinde seçim çevreleri ile de oynadı. Partisine milletvekili çıkacağını düşündüğü bazı ilçeleri il yaptı. Zaten daha önceki Anayasa değişikliği ile milletvekili sayısı 400'den 450'ye çıkarılmış, seçmen yaşı 20'ye indirilmişti.

Seçim sürecinde daha Anayasa'nın halkoyuna sunulduğu tarihlerde Türkiye İşçi Partisi ile birleşen Türkiye Komünist Partisi, TBKP adını almış ve yöneticilerinin Türkiye'ye gelecekleri haberleri yayılmış, sonunda da gelmişler ve tutuklanmışlardır.

Seçimlere katılabilecek parti sayısı 7 olarak, bağımsız aday sayısı 72 olarak açıklanmıştır. Seçimlere ANAP, DSP, DYP, IDP, MÇP, RP ve SHP katılmıştır. Partiler seçimlerde yoğun bir siyasal reklam kampanyası yürütmüşlerdir. TRT'nin her iki kanalında da seçim propagandası yapılacak, siyasal reklamlar yayınlanacaktır.

Seçim Kampanyaları: "Beş Yıl Daha Bir Limon Gibi Sıkılmaya Hayır!"

1987 yılındaki erken genel seçimlerin en başarılı seçim kampanyası hiç kuşku yok ki SHP'nin Limon kampanyasıdır. SHP'nin seçim kampanyasını üstlenen Fikri Sağlar, seçim öncesi İçel'deki bir gezisinde halkın Özal'dan şikâyet ederken "Bizi limon gibi sıktı," dediklerini duymuştur. Bu deyimi, reklam kampanyasını üstlenmiş olan Yorum Ajans'ta anlatınca da seçim kampanyası "limon gibi sıkılmak" benzetmesi üzerine kurulacaktır.

DYP'NİN SLOGAN VE DÖVİZLERİ (1987)

- "Bizim idare ettiğimiz Türkiye'de hiçbir zaman ne yokluk ne de kuyruk olmuştur."
- "1979'da yokluğu ortadan kaldıran biziz."
- "Biz Türkiye'yi %5 gibi düşük enflasyon, 1.7 gibi kalkınma hızıyla bıraktık."
- "Öğündükleri sanayi mamulleri ise bizim devrimizde yapılan fabrikalardan gelir."
- "Bu iktidar tesadüflerin iktidarıdır."
- "Bugünkü iktidarın 4 senelik icraatı yürekler acısıdır."
- "ANAP iktidarı azap iktidarı olmuştur."
- "ANAP iktidarı 4 senede ne yaptıysa yine onu yapacak yani Türkiye'ye dert ve ıstırap verecektir."

- "Gelir dağılımını düzenleyeceğiz."
- "Herkesi iş sahibi yapacağız."
- "Vergi adaletini sağlayacağız."
- "Herkesi konut sahibi yapacağız."
- "Asgari ücreti 100.000 TL'ye çıkaracağız."

Seçimden bir gün önceye kadar kullanılan slogan: "SHP halkımıza soruyor: Beş yıl daha bir limon gibi sıkılmaya gücünüz var mı?" şeklinde ifade edilmiştir. Seçimden bir gün önceki TV ve gazete ilanlarında ise bu slogan "Beş yıl daha bir limon gibi sıkılmaya hayır: Yarın bu dönemi bitirelim," biçiminde ifade edilmiştir. SHP seçim sürecinde Erdal İnönü ve onun güvenilir bir insan olduğu merkezli bir kampanya yürütmüştür. Buna bağlı olarak şu tür açıklamalar kullanılmıştır: "Erdal İnönü gibi bir liderin SHP'nin başında bulunması bir şans, bu Türkiye için bir şans. Böyle bir Genel Başkan'ın değerini bilmemiz lazım", "Sayın İnönü, pırıl pırıl tertemiz denenmemiş bir lider olduğu için SHP", "Her açıdan güvendiğimiz için İnönü", "Erdal İnönü'nün ciddi bir politikacı olduğunu görüyoruz, onun için SHP", "Biz orta tabakayız, bizi düşünecek tek insan olduğu için İnönü."

Limon kampanyası yürütülürken ANAP, 25 Kasım 1987 tarihinde *Milliyet*'e bir basın açıklaması yapacak ve "Sırf bir oy uğruna insan kendi milletine limon demez. Milletini limona benzetmez. Ayıptır. Türk milletinin hiçbir ferdine limon olmayı yakıştıramayız," diyecektir.

Daha seçimlerden çok önce, Ecevit'in DSP'ye genel başkan olduğu sıralarda Erdal İnönü, Ecevit'e çağrı yaparak "birleşme" teklifinde bulunmuştur. Ecevit bunu kabul etmemiş, birleşmenin DSP çatısı altında olabileceğini söylemiştir. Bu reddediş sonucunda, sol oyların gereksiz yere bölüneceği dile getirilerek Ecevit'in adı "Bir Bölen"e çıkacaktır.

Siyasal yasakların kalktığı bu dönemde seçimlerde yine Cenajans ile çalışan ANAP seçim kampanyasını "çağ atlama" ile simgelediği kalkınma ve siyasî istikrar üzerine kurmuştur. Turgut Özal ekseninde ve merkezinde bir propaganda faaliyeti yürütülmüştür. Gerçi 12 Eylül yönetiminin, pek sık bir şekilde, eski siyasetçileri kavgayla suçladığı anımsatılırcasına, "kavgasız" bir ortamın vurgusu yapılmıştır, ama bu sınırlı bir vurgu olarak kalmıştır. Kampanyanın ana teması "çağ atlamak" sloganı üzerine kuruludur. Çağ atlamak, ekonomik kalkınma ve modernleşme olarak kullanılacaktır.

Özal seçimler boyunca seçmene oldukça somut vaatlerde bulunmuştur. Bunlar arasında, "Yılda 80 milyar Kw/saat elektrik", "100 milyon ton kapasiteli yeni limanlar", "350.000 turistik yatak inşa etmek", "Yılda 20 milyar dolarlık ihra-

cat", "Yılda %7 kalkınma hızı", "5 yılda 1500 km otoyol" ve "10 milyon kişiye telefon şebekesi" vardır.

Yine ANAP, doğrudan hiçbir partiyi hedef almadan, kendi iktidar dönemine referans yapmış, propagandasını yürütmüştür:

"Bizim neler yapacağımızın teminatı ve göstergesi şu son 4 yılda yaptıklarımızdır", "ANAP anlayışından başka hiçbir anlayışın, memlekette bu çapta bir hizmet getirmeyeceğini biliyoruz", "Dört yıldır dış basında Türkiye örnek ülke olarak gösteriliyor, bunu biz başardık", türünden bir propagandayı seçmiştir. Diğer partilere yönelik olarak ve onların adını zikretmeden, "Ciddiye alınacak hiçbir teklifleri yok. Yeni teklifleri Türkiye'yi eskiye, 1980 öncesine götürmektir," gibi 12 Eylül öncesini anımsatan cümleler kullanmışlardır.

SHP ve DYP doğrudan doğruya ANAP'ı ve Özal'ı hedef alan bir kampanya yürüteceklerdir. Örneğin, SHP, "ANAP göz boyayan bir partidir", "ANAP iktidarında hakça bölüşme yoktur", "ANAP hükümeti ülkemizin topraklarını bile yabancılara satan, tonlarca radyasyonlu çayı bile bile içirten, milletin sağlığıyla oynayan ona saygı duymayan bir hükümettir" sloganlarıyla propaganda yapmıştır. DYP ise "ANAP iktidarı azap iktidarı olmuştur", "Bu iktidar tesadüflerin iktidarıdır" gibi sloganlar kullanmıştır.

29 Kasım 1987'de yapılan seçimlere 7 parti katıldı. Seçimler Türkiye tarihinin en adaletsiz sonuçlarından birini verdi. ANAP %36,3 oy aldı ama 292 milletvekili çıkararak Meclis'te %65'lik bir çoğunluğa sahip oldu. SHP %24,8 oy oranıyla ikinci parti oldu ve 99 milletvekili çıkardı. DYP ise %19,1 oy oranıyla 59 milletvekili kazanarak üçüncü parti oldu. DSP %8,5, RP %7,2, MÇP %2,9 ve IDP

TABLO 6
1987 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları (29 Kasım 1987)

Seçmen Sayısı	26.376.926
Oy Kullanan Seçmen Sayısı	24.603.541
Seçime Katılma Oranı	%93.3

Partiler	*Oy sayısı*	*Oy oranı (%)*	*Kazanılan MV*	*Temsil oranı (%)*
ANAP	8.704.335	36.3	292	64.89
Sosyaldemokrat Halkçı Parti	5.931.000	24.8	99	22.00
Doğru Yol Partisi	4.587.062	19.1	59	13.11
BARAJIN ALTINDA KALANLAR				
Demokratik Sol Parti	2.044.576	8.5	-	-
RP	1.717.425	7.2	-	-
Milliyetçi Çalışma Partisi	701.538	2.9	-	-
Islahatçı Demokrasi Partisi	196.272	0.8	-	-
Bağımsızlar	89.421	0.4	-	-

%0,8 oy alarak barajı aşamadı. Yaklaşık 5 milyona ve %20 oranına yakın oy değerlendirilmemiş, seçmenin tercihi parlamentoya yansımamış oldu.

Seçim Sonrası Gelişmeler ve Yerel Seçimler

ANAP iktidara geldiği günden itibaren TRT Kanunu'nun 19. maddesine dayanarak ayda bir defa ve 30 dakikayı geçmemek üzere tanıtıcı bir program yapmayı hak olarak tanımış ve ANAP bunu Özal ile düzenli olarak kullanmıştı. Bu program da TRT dışında hazırlanma zorunluluğu nedeniyle reklam ajansları tarafından üstlenilmiştir. 1986 yılına kadar Man Ajans, bu tarihten sonra Birikim Ajans bu programları hazırlamıştır. Önceleri TRT'de sonra TV-1 ve TV-2'de aynı anda yayınlanan program başından itibaren eleştirilere neden olmuştur. Önceleri *İcraatın İçinden* sonra da *Gelişen Türkiye* adını taşıyan bu programların yayınlanması 26 Mart 1989 tarihindeki yerel seçimler öncesinde iptal edilecektir. SHP, DYP ve Noyan Özkan adlı bir yurttaş, bu programın seçim öncesinde parti propagandasına dayandığı gerekçesiyle iptali için Yüksek Seçim Kurulu'na başvurmuşlar ve Yüksek Seçim Kurulu da *Gelişen Türkiye* programının *Seçimlerin Temel Hükümleri Hakkındaki Kanun*'a aykırı olduğu gerekçesiyle programın yayımlanmasını iptal etmiştir.

Ayrıca Türkiye'de siyasî tabloyu değiştiren ve ANAP'ın eridiğini gösteren olay 26 Mart 1989 tarihinde yapılan yerel seçimler olmuştur. Bu seçimlerde ANAP büyük bir kayba uğrayarak %21,8 oranında oy almış ve 3. parti konumuna düşmüştür. Bu seçimlerden SHP %28,7 ve DYP ise %25,7 oranında bir oy almıştır. ANAP'lı belediye başkanı Bedrettin Dalan, seçimlere ANAP dışından katıldığı izlenimi veren bir hava ve seçim propagandası yürütmüştür. Seçimler boyunca gazetelere verdiği ilanda ANAP'ın ne amblemi ne de ismi zikredilmemiştir. Bu ANAP'taki çözülmeyi haber veren bir tutumdur. Dalan, sonra da Demokrat Merkez Parti adıyla bir parti kurmuş ama çok yaşamamış, genel seçimlerden önce DYP ile birleşmiştir. İnönü, SHP genel başkanlığından istifa edecek, sonra tekrar genel başkan olacaktır. Bülent ve Rahşan Ecevit de 1987 seçimleri ardından aktif siyasetten çekilme kararı almıştır. DSP'ye genel başkan olarak Necdet Karababa seçilmiş ama Ecevit de tekrar aktif siyasete dönmüştür.

ANAP'ta da değişim yaşanmış, Özal, Evren'in yerine cumhurbaşkanı seçilmiş, başbakanlığa Yıldırım Akbulut'u atamıştır. İzleyen ANAP kongresinde Hasan Celal Güzel ile yarışan Akbulut, seçimi kazanarak genel başkan olmuştur. Sonraki ANAP kongresinde ise genel başkanlıkta ciddi bir çekişme yaşanmış, Özal'a rağmen Mesut Yılmaz genel başkan seçilmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi ANAP'tan Bedreddin Dalan öncülüğünde ayrılan grup ise DMP'yi kuracak, kuruluşundan 4 ay sonra DYP ile birleşecektir.

TABLO 7
Seçmen Sayılarındaki Değişim

Yıl	*Seçmen*	*Artış*	*Artış oranı*	*Nüfus*	*Seçmen/ Nüfus oranı*
1983	19.767.366	-1.592.939	-8,06	47.864.000	41,30
1987	26.376.926	6.188.948	23,46	52.561.000	50,18

TABLO 8
Kadın Milletvekilleri Sayısı

Seçim yılı	*Milletvekili sayısı*	*Toplam milletvekili sayısına oranı*
1981 Danışma Meclisi	5	3.0
1983	12	3.0
1987	6	1.3

TABLO 9
1987-1991 Döneminde Kurulan Partiler

Partinin adı	*Genel başkanı*	*Kuruluş tarihi*	*Notlar*
Sosyalist Parti	Ferit İlsever Doğu Perinçek	1.2.1988	Sosyalist Parti'nin kapatılması için Anayasa Mahkemesi'nde dava açılması nedeniyle Sosyalist Parti yöneticileri İşçi Partisi'ni kurdular. - 10.7.1992. Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmıştır. (Anayasa Mahkemesi, [siyasî parti-kapatma] «E.S.: 1991/2; K.S.: 1992/1; K.G.: 10.07.1992,» *Resmî Gazete*, 21386 (25 Ekim 1992)).
Yeşiller Partisi	Celal Ertuğ Bilge Contepe	6.6.1988, İzmir	10.2.1994. Anayasa Mahkemesi'nin Esas S.1992/2, Karar S.1994/1, Karar Günü.10.2.1994 (R.G. 10.4.1994/21901)
Yeni Doğuş Partisi	Zeyyat Kocamemi	9.8.1989, Ankara	15.3.1990. Kurucuları tarafından feshedildi.
Halk Partisi		20.12.1989	24.9.1991. Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmıştır. (Anayasa Mahkemesi, [siyasî parti-kapatma] «E.S.: 1990/2; K.S.: 1991/2; K.G.: 24.09.1991,» *Resmî Gazete*, 21208 (24 Nisan 1992)). - Parti, 20.12.1989'da Halk Partisi adıyla tüzel kişilik kazandı. 13.7.1990'da Kurucular Kurulu toplantısında partinin adı Cumhuriyet Halk Partisi olarak değiştirildi. 25.1.1991'de Kurucular Kurulu partinin adından "Cumhuriyet" sözcüğünü kaldırdı. Parti, yeniden Halk Partisi (HP) oldu.

Cumhuriyetçi Demokrat Gençlik Partisi (CDGP)	Gökhan Evliyaoğlu	9.6.1989	15.1.1994. Büyük Kongre'sinde kendini feshetti.
Halk Partisi		20.12.1989	24.9.1991 Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı. (Karar bulunamadı.)
Medeniyet ve Hayvansever Ekonomi ve Tarım Partisi		14.10.1988	17.9.1990. Kendini feshetti.
Yeni Doğuş Partisi	Zeyyat Kocamemi	9.8.1989	15.3.1990. Kurucuları tarafından feshedildi.
Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (TSİP)	Turgut Koçak		16.6.1974-16.10.1981'de siyasî partilerin kapatılmasına ilişkin Kanun-2533 ile kapatıldı. - III. Olağan Genel Kurul'unda partinin devamına karar verildi. - 2.11.1990 Dünya-Türkiye Sosyalizm Sorunları Konferansı'nda alınan kararla feshedildi.
Demokrat Merkez Partisi	Bedrettin Dalan	17.5.1990	14.9.1991. DYP'ye katıldı.
Demokratik Mücadele Partisi (DEMP) (Hülle)	Servet Hacıpaşaoğlu	14.11.1990	7.12.1990. DYP'ye katıldı.
Diriliş Partisi	A. Sezai Karakoç	20.6.1990	18.2.1997. Partinin kapatılması için 6.7.1996'da Anayasa Mahkemesi'nde dava açıldı. - 2820 sayılı Siyasî Partiler Yasası'nın 105. maddesi uyarınca, Anayasa Mahkemesi'nin E: 1996/2, K: 1997/2,18.2.1997 tarihli kararıyla kapatılmıştır.
Halkın Emek Partisi (HEP)	Fehmi Işıklar Ahmet Türk	7.6.1990	14.7.1993. Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmıştır. (Anayasa Mahkemesi, [siyasî parti kapatma] «E.S.:1992/1; K.S.: 1993/1; K.G.: 14.07.1993,» *Resmî Gazete*, 21672 (18 Ağustos 1993)).
Cumhuriyet Halk Partisi	Selahattin Bingöl		Bkz. Halk Partisi-1989
TBKP (TBKP)	Ahmet Nihat Sargın	4.6.1990	16.7.1991. Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmıştır. (Anayasa Mahkemesi, [siyasî parti-kapatma] «E.S.: 1990/1; K.S.:1991/1; K.G.: 16.07.1991,» *Resmî Gazete*, 21125 (28 Ocak 1992)). - Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve Türkiye Komünist Partisi (TKP) 8.10.1987'de birleşerek Türkiye Birleşik Komünist Partisi olduklarını Brüksel'de açıkladılar.
Büyük Anadolu Partisi (Anadolu Partisi)	Zeki Çeliker (Siirt Mv.)	15.1.1991	25.4.1994. Kendini feshetti.

Sosyalist Birlik Partisi (SBP)	Sadun Aren	15.1.1991	7.6.1994 Kendini feshetti. - Esas S.1993/4, Karar S.1995/1, Karar Günü. 19.7.1995. Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasına karar verildi. - SBP için Anayasa Mahkemesi'nde kapatma davası açılması nedeniyle SBP'liler, Kurtuluş, Emek, Yeni Yol ve Sosyalist Politika gruplarıyla birleşerek Birleşik Sosyalist Parti'yi kurdu.
Yeşil Türkiye Partisi (Hülle)	Hüseyin Özalp	19.7.1991	27.7.1991. Feshedildi ve ANAP'a katıldı.

Seksenli Yıllarda Popüler Müzik

MERVE EKEN-KÜÇÜKAKSOY

Yetmişli yıllarda var olan *umut* hissinin yerini *karamsarlığa* bıraktığı ve tüm bu değişimin de müzikte görülebildiği yıllar olarak tanımlanabilir '80'ler, '70'li yıllarda başlayan arabesk türünün zirve noktasına ulaştığı yıllardır. Pop müzik yazılarına bakıldığında bu dönemde özellikle Türk pop müziğinin kan kaybettiği ve arabeskin tüm piyasayı ele geçirdiği gerçeği ile karşılaşılır. Ancak '80'ler ayrıca kaset teknolojisinin dünyada yer almaya başladığı ve artık en az 10 şarkıdan oluşan albümlerin karşımıza çıktığı, teknolojik gelişmenin müzik altyapılarında görüldüğü, taverna müziğinin ve farklı alternatif müzik türlerinin hayatımıza girdiği ve pop müzikte de değişimin temellerinin atıldığı bir dönemdir.

Yetmişlerde büyük yükseliş gösteren arabesk, '80'lerde bir taraftan büyük tartışmalara konu olmuş, TRT'de yasaklı ilan edilmiş, diğer taraftan da dönemin en baskın müzik türü haline gelmiştir. Ancak 12 Eylül 1980 sabahı uyanan halkı karşılayan ne tartışmaların odağındaki arabesk ne geleneksel müzikler ne de pop müzikti; günün odağında kahramanlık türküleri söyleyen Hasan Mutlucan vardı. Uyarı mektubundan sonra *beklenen* olmuş ve GKB Kenan Evren başkanlığındaki Millî Güvenlik Konseyi ülke yönetimine el koymuştu.

Seksenli yıllar, 12 Eylül sonrası siyasî baskının, şiddetin, yasakların, denetimlerin yoğun olduğu, diğer taraftan da özgürlük ve bireyselleşme vaatlerinin arttığı yıllardı. Kübra Parmaksızoğlu'nun anlatımıyla "Siyasî baskının tersine kültürel alanda bir patlama yaşanmış, bireysel kimlikler ön plana çıkmış, yaşam biçimleri sınıflandırılmıştı." Dövizin serbest hale gelmesi ve Türkiye'de alım satımına izin verilmesi ithalatı artırmıştı. Siyasî alanda gerçek-

leşen bu hareketlenme ve değişimler toplumsal ve dolayısı ile kültürel alanlarda da kendisini göstermiş, özellikle de yeni müzik türleri ve performans şekilleri, tartışma düzleminde yeni kanallar oluşturmuştu. Nurdan Gürbilek *Vitrinde Yaşamak: 1980'lerin Kültürel İklimi* isimli kitabında, Parmaksızoğlu'nun da aktarımıyla, '80'li yılları; İslâmi kimliklerin yükselişi, taşra kültürünü metropolde yaşatma mücadelesi ve farklı cinsel kimliklerin sınıflandırılması gibi konularda değerlendirir ve *bastırılmış kimliklerin geri dönüş yılları* olarak tanımlar.

Seksenli yıllar ayrıca kırdan kente büyük bir iç göç dalgası ile tanımlanabilir. Ancak bu, kentte sadece nüfus artışını değil aynı zamanda toplumsal ve buna bağlı olarak kültürel bazı değişimleri de beraber getirecektir. Farklı kültürlerden, dönemin sosyoekonomik koşullarından doğan zorluklara bağlı olarak kentlere göç etmek zorunda kalan halk, kent yaşamına alışmaya çalışırken yeni yaşam alanları oluşturmaya başlamış; farklılaşan kent yaşamı yeni mekânlar, alanlar üretirken toplumsal ve buna bağlı olarak kültürel yaşam da bu değişimden nasibini almıştır.

Darbe Sonrası Değişen Yaşam

12 Eylül Darbesi eğlence yaşamını ve müziği de etkiledi. Arabesk müzik '70'lerdeki yükselişinin ardından '80'lerde zirvedeydi. Diğer taraftan Cem Karaca, Selda Bağcan, Edip Akbayram gibi sanatçıların yaptığı politik müzikler de halkın dinledikleri arasındaydı. Ancak bu ortamda arabesk öyle bir etkiyle var oldu ki müzik piyasası arabesk çevresinde dönmeye başladı. Murat Meriç'in değerlendirmesi "Memleket pop, rock sanatçılarının hatırı sayılır bir kesimi politik şarkılar yaparken geride kalanlar arabeski modernleştiriyordu," şeklindedir. Tülay, Hakkı Bulut bestesi *İkimiz Bir Fidanız* şarkısını seslendirirken Ajda Pekkan, Kamuran Akkor gibi dönemin yıldızları Orhan Gencebay şarkılarını söylüyordu. Şanar Yurdatapan ve Timur Selçuk, politik şarkılarla ses getiriyordu. Yine Murat Meriç'in değerlendirmesi "Darbe sonrası ise politik müzik sanatçılarının bir kısmı yurtdışına gitti, hapse girdi ya da plak yapamaz hale geldi," şeklindedir. Darbenin hemen sonrasında ilan edilen ve akşam erken saatlerde başlayan sokağa çıkma yasağı halkı eve kapattı, eğlence yerleri kapatıldı. Halkın en büyük eğlencesi televizyonlar oldu ve orada da devlet televizyonlarında verilen belirli sanatçılar dinlenebiliyordu.

Televizyonlara ilgi arttı, gazinolar kapanmaya başladı. Türkiye'de toplumsal, kültürel, siyasî ve ekonomik alanlarda değişim yaratan bu dönüm noktasından sonra, '80'li yıllar boyunca darbenin etkisi müzik piyasasına, TV yasaklarına kadar hemen her alanda görülecekti.

Bu dönemde Türkiye, köyden kente yaşanan büyük göç dalgası ve darbe sonrası ekonomik alandaki yeni kararlar ve uygulamalar ile kısa zamanda toplumsal ve kültürel olarak da büyük bir değişim yaşadı. Turgut Özal yönetimindeki ANAP iktidarı, ülkede bu değişimi hızlandıracak politikaları hızla uygulamaya koydu.

Ekonomik tercih ve yasal düzenlemelerde döviz taşıma ve yurtdışına gönderebilme konusunda bir alan açıldı, yurtdışına para transferi arttı. Serbest piyasa ekonomisine geçişle birlikte ithalat ve ihracat arttı, ithal ve lüks ürünler büyük bir hızla ülkeye getirilmeye başlandı. Bu ithal ürünler arasında bilgisayarlar, müzik yapma ve dinleme şekillerine etki edecek enstrümanlar da yer almaktaydı. Türkiye, dönemin pop müziklerinin elektronik altyapısında kullanılan ve birçok farklı enstrümanın sesini elektronik olarak üretebilen orglarla da bu dönemde tanıştı.

Kaset Teknolojisi: "Haydi Bir Kaset Koy da Şöyle Bir Neşelenelim, Semra Hanım!"

Türkiye'nin '80'li yılları; Turgut Özal liderliğindeki ANAP'ın ülkeyi siyasî, toplumsal ve kültürel anlamda dönüştürecek uygulamalara imza attığı yıllardı. Dönemin başbakanı Özal'ın, icraatını halka anlattığı bir TV programında Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nden eşi Semra Özal ile birlikte arabasıyla geçerken söylediği "Haydi bir kaset koy da şöyle bir neşelenelim, Semra Hanım," sözü dönemin teknolojik farklılaşmasını da gözler önüne seren bir söz olarak hafızalara kazınır. Kasette çalan Samime Sanay'ın *Yudum Yudum Sevdasın Sen* şarkısıdır; hiç kuşkusuz bu, Özal'ın yeni teknolojiye olan merakı yanında onun her fırsatta dile getirdiği arabesk sevgisine dikkat çekmektedir.

Yetmişlerin sonlarında Türkiye'ye gelen kaset teknolojisinin çok ilgi görmesiyle birlikte '80'li yıllarda plak üretimi artık azalmaya başlar. Kaset formatı ilk olarak 1963 yılında Philips tarafından üretilmiştir. Ancak kasetler, '70'li yıllarda arabalarda kasetçalarların yaygın hale gelmesi ve sonrasında 1979'da *walkman* gibi ürünlerin piyasaya sürülmesiyle yaygınlaşmaya başlamışlardır. '80'lerde kasetler, Türkiye'de de oldukça rağbet görmeye başlar. Bu dönemde plak piyasasının zorlu bir zamandan geçtiğini söylemek mümkündür. Ancak bu noktada Naim Dilmener'in *Bak Bir Varmış Bir Yokmuş* kitabında yer verdiği, plak piyasasının çökmesinin nedenleri ile ilgili tespiti de önemlidir. Ona göre tek neden dönemin arabesk-pop çekişmesi ya da kaset teknolojisi değildir. Aynı zamanda uzun süredir varlığını hissettiren petrol krizinin de bu durumda hatırı sayılır bir payının olduğunu söyleyebiliriz. Hem plağın ana maddesi sayılan petroldeki fiyat artışları hem de petrol

dağıtan Petkim'deki grevler nedeniyle plak piyasası içinden çıkılmaz bir rezerv sıkıntısına girmişti. Plak piyasasının bunu atlatabilmek için kendince bulduğu yol kısa vadede bir çözüm getirmiş olsa da uzun vadede plak basım işinin tamamen yok olmasına neden olacaktı. Durum böyleyken plak üreticileri eski plakları eritip macun haline getirerek elde edilen macundan yeni plaklar bastılar. Ancak burada iki yeni sorun meydana geldi. İlki bu plaklara kaydedilen müziklerin ses kalitesinin oldukça düşmesi ve plağın dinlenebilme kapasitesinin oldukça azalmasıydı. Bu durum arabesk dinleyicilerine etki etmedi zira arabesk türünde kaset daha çok tercih edilen bir teknolojiydi. Ancak macun plaklar ve ses kalitesinin düşmesi pop dinleyicilerini plak piyasasından çekti. Bir diğer sıkıntı da daha önce basılan birçok plak eritilince o zamana kadar kaydedilen birçok plağın ve dolayısı ile büyük bir arşivin de imha edilmesi anlamına gelmiştir ki bu da çok büyük bir kayıp olarak nitelendirilebilir.

"Korsan Kasetçi Kadri", 30 Aralık 1980 tarihli *Fırt* dergisi. http://www.cizgidiyari.com/forum/535081-post14.html

Kasetler birçok anlamda pratikliği ve uygun maliyet özellikleri ile zaman içinde piyasada ilk tercih edilen teknoloji olur. Bant ve makaralara sahip olması nedeniyle anında kaydedip dinlenilebilmesi, portatif olması tüketicinin de kasetlere yönelmesini sağladı. Bu özellikleriyle kasetler '80'li yıllarda başköşede yer aldı ve günlük yaşama da yeni kavramlar getirdi. '80'li yıllarda her evde bir teyp/kasetçalar bulunur ve evde de kayıt özelliği ile uzaktaki sevenlere akrabalara gönderilecek ses kayıtları yapılırdı. Diğer yandan kolay kaydedilebilir olması nedeniyle korsan kasetler de piyasaya çıkmıştı. Metin Solmaz'ın *Türkiye'de Pop Müziği* kitabında aktardığına göre dönemin pera-

kende kaset satışı yapan müzik dükkânları isimlerini *Bant Kayıt Stüdyosu* olarak değiştirmişti. Buralarda anında yeni bir kaset kopyalanarak korsan şekilde satılabiliyordu. Ajda Pekkan'ın *Eurovision*'da yarıştığı ve sonrasında Türkiye'de çok popüler olan *Petrol* şarkısı televizyonlardan kaydedilerek yayınlandığının ertesi günü korsan şekilde kasetçilerde satılmaya başlanmıştı.

Döneme damgasını vuran bir diğer kavram da *karışık kaset*ti. Dönemin popüler şarkılarının, dans parçalarının, sevilen şarkılarının ve yavaş tempolu dans şarkılarının yer aldığı *slow* kasetler *best of..*, *summer hits*, *karışık 1*, *karışık 2* gibi adlarla dolduruluyor ve satılıyordu. Hatta bazen şarkıların başına sevdiklerine hitaben anonslar kaydediliyordu. Kasete doldurulacak liste bazen alacak kişi tarafından hazırlanıyor, bazen de satıcı tarafından önceden hazırlanıyordu. Türkçe ya da yabancı şarkıların yer aldığı bu kasetler, bugünün dijital platformlarında yer alan listelerin ilk halleri diyebiliriz. 45'lik, 60'lık, 90'lık ve hatta 120'lik kasetler mevcuttu. Toplamda 8-10 şarkı kaydedilebilen 45'lik kasetler albümlerde kullanılırdı. Ancak *dolum* için en popüler olanı bir tarafının 45 dakikalık kayıt almasıyla toplamda 90 dakikalık şarkı kaydedilebilen 90'lık kasetlerdi. 120'lik kasetler, fazla şarkı alsa da müzik setini ağırlaştırması ve bandının sık sık bozulması nedeniyle çok da tercih edilmezdi. Sonrasında 23/01/1986 tarihli 3257 sayılı *Sinema, Video ve Müzik Eserleri Kanunu* ile bandrol zorunluluğu getirildi ve korsan kaset satışları büyük ölçüde kontrol altına alındı.

Türkiye'de '80'lerde yaşanan kayıt teknolojisi, aynı zamanda müzik yapım şeklini ve hatta performans yapılarını da şekillendirdi. 1982 yılında *Yamaha, DX7* adıyla bir *synthesizer* çıkardı ve '80'lerdeki ithalat serbestliğiyle Türkiye'ye 1983'te geldi. Sonrasında art arda başka markaların da çıkardığı bu tür teknolojik aletler, müzik yapımında kullanılmaya başlandı ve tüm dünyada müziğin de tınısına elektronik tınıların yerleşmesi sağlandı. Daha önce canlı enstrüman kayıtları yapan besteci ve aranjörler, enstrüman seslerini de üretebilen bu aletlerin yardımıyla tüm çalışmalarını zamanla bir stüdyoda ya da evlerinde tek başlarına yapabilecek hale geldiler. Bu ürünlerin etkisi, dönemin müzik yapılarında, yeni icra şekillerinde ortaya çıktı.

Arabesk Zirvede

Çoğunlukla göçmenlerle bağdaştırılan arabesk müziğin, göçmen olsun olmasın kentteki herkesi etkilemiş ve herkesten etkilenmiş bir sürecin ürünü olduğunu belirtir Ayhan Erol. *Popüler Müziği Anlamak* başlıklı kitabında Erol, arabeskin birbiri ardına gelen değişimlerin izlerini yaşayan kentin ürünü olduğunu ve arabeskin hem göçmen dalgasına hem de yerleşik kentlilerin yenilenen popüler deneyimlerine karşı kentin verdiği yanıt ve ürettiği

çözüm olduğunu söyler. Diğer taraftan, Türk ulusal kimliğini yaratmak için süregelen tartışmanın odağında yer alan alaturka-alafranga geriliminin arabeskle görünürlük kazandığını, belirli kısıtlamaların ardından sınırların gevşetilmesinin bir özgürlük değil, *serbestleşme* olarak nitelendirilebileceğini ekler. Müzik türü üzerinde yorumlanan bu *serbestleşme* ifadesi aslında '80'li yılların da genelindeki *özgür* yaşam nitelendirilmeleri yerine de kullanılabilecek bir terim olabilir.

Seksenli yıllarda bir taraftan *özgür yaşam* sözleri kulaktan kulağa dolaşsa da yasaklar yaşamı daha çok etkiliyordu. Bu efkârlı ve umutsuz görünen karanlık ortamın baş müzik türü arabeskti. O yıllarda en çok dinlenen ama en çok tartışılan tür arabeskti. Arabesk üzerinde çalışmalar yapılıyor, tartışmalar düzenleniyor, dergiler ve gazeteler özel bölümler dosyalar hazırlıyordu. TRT, '70'li yıllarda yükseliş yaşayan arabesk müziğin yayınlanmasını yasaklamıştı. Bu yasaklara rağmen '80 öncesi dönemde ünlü olan *baba* arabeskçilerin albümleri çok popülerdi. Ferdi Tayfur, Müslüm Gürses ve Orhan Gencebay müzik piyasasındaki etkilerini sürdürürken *Gülüm Benim*, *Hülya* ve *Mavi Mavi* ile yükselişine devam eden İbrahim Tatlıses diğer arabesk şarkıcıların yaptığı gibi filmler çekiyor ve sinemaların önünde kuyruklar oluşmasına neden oluyordu. Bu dört isim, müzikal düzenlemeleri, orkestra yapıları, vokal farklılıkları ile kendilerine has arabesk icralar oluşturdu.

Hiçbir arabesk şarkıcı, TRT radyolarında ve televizyon programlarında yer almıyordu. Ancak Türkiye, 1979 yılında ilk olarak Orhan Gencebay'ın; 1981 yılbaşı gecesinde ise *Kibariye'nin (Bahriye Tokmak)* ilk defa televizyona çıkışına şahit olacaktı. Hatta Kibariye bu programda tanınacak ve sonrasında çıkardığı *Kimbilir* albümü Türk müzik piyasasının en ses getiren albümlerinden birisi olacaktı. Sonrasında ise Kibariye gibi birçok sanatçı çıktı. Arabeskte yeni bir dönem başladı ve kadın arabesk şarkıcılar, daha fazla görülmeye başlandı. Kibariye furyasıyla beraber sonrasında çıkan birçok şarkıcı oldu: *Acıların Kadını* şarkısıyla *Bergen (Belgin Sarılmışer)*, *Seni sevmeyen Ölsün* şarkısıyla *Tüdanya (Hatice Döngü)*, 1981 ve 1982'de art arda çıkardığı albümlerle *Ümmüye* ve *Efkariye (Nurperi Işıközü)* bu kadın sanatçılardan birkaçıdır.

Seksenli yıllarda Türkiye'de bir ilk de çocuk arabesk şarkıcılar oldu. Çocuk olduklarını belirten *küçük* sıfatıyla lanse edilen şarkıcılar, büyüdüklerinde de bu sıfatla anıldı. *Küçük Emrah* (Emrah Erdoğan İpek) ve *Küçük Ceylan (Ceylan Avcı)* bu akımı başlatan şarkıcılar oldu. Küçük Emrah ilk albümü *Ağam Ağam*'ı çıkarttığında 12 yaşındaydı. Sonrasında çıkardığı *Boynu Bükükler* ve *Acıların Çocuğu* şarkılarıyla ünlendi. Ceylan ise ilk albümünü çıkarttığında 10 yaşında idi. Ancak dönemlerinin oldukça yüksek satış rakamlarına ulaştılar. Dönemin arabesk şarkıcılarının yaptığı filmlerden de yapan *küçük* sanatçılar, bu anlamda çok ünlendiler. Aynı dönemlerde piyasaya çıkan Ber-

gen ise Küçük Emrah'ın *Acıların Çocuğu* şarkısını kendisine göre uyarlayarak *Acıların Kadını* olarak okuyordu. Bu iki isim özellikle arabesk ve acı bütünleşmesinin en belirgin temsilcileri oldu.

Arabesk furyası aynı zamanda filmler ile de destekleniyordu. Kasetler ya da plaklarla evlerde dinlenen arabesk şarkıcıları, diğer taraftan albümlerinin müzik piyasasındaki yerini almasının hemen ardından albümlerinin hit şarkılarının isimleriyle çektikleri filmlerle de dinleyenlerine ulaşıyorlardı. Hemen her çıkan şarkıcının bir filmi bulunuyordu. Ferdi Tayfur, Orhan Gencebay, Müslüm Gürses ve İbrahim Tatlıses gibi isimlerin yanı sıra Küçük Emrah, Ceylan, Bergen ve Kibariye de film yapan şarkıcılar arasında yer aldı. Filmler, halkın hem dönemin popüler arabesk şarkılarını dinlendiği, hem de hayran olduğu şarkıcıları görebildiği yeni bir mecra haline gelmişti.

Bu dönemde, TRT'de yasaklanan ve yok sayılmaya çalışılan arabesk, ANAP iktidarının geçerli müzik türü olarak hafızalara yer etti ve darbe sonrasında yapılan ilk seçimle 1983 yılında iktidara gelen ANAP'ın da seçim müziklerinde yer aldı. Dönemin kaset teknolojisi ile seçim kampanyaları daha da farklılaşıyordu artık. Öyle ki siyasîler, şarkılar ve seçim vaatlerinin bulunduğu kasetler doldurarak seçmenlerine dağıttılar. Özal dönemin ünlü şarkılarını alıp altına siyasî sözler yazdırarak seçim kampanyalarında yer aldı. Özellikle ANAP'ın logosunda yer alan *arı* ve *petek* işaretlerine gönderme yapılan *Arım Balım Peteğim* şarkısı arabesk altyapı ile tekrar seslendirilerek halka ücretsiz olarak dağıtıldı. Sonrasında ise 1987 seçimleri için dönemin ünlü arabesk şarkılarının da yer aldığı seçim kasetinde Özal'ın her seferinde sevdiğini dile getirdiği İbrahim Tatlıses'in *Gülüm Benim* şarkısını ANAP ve Özal'a uyarlanmış şekilde görüyorduk: "Gülüm benim gülüm benim / her seçimde oyum senin, ayırmasın tanrım bizi / budur inan tek dileğim, arım benim balım benim / her seçimde oyum senin." Bir diğer dikkat çeken şarkı ise Ferdi Tayfur'un söylediği *Gönlümün Sultanısın* şarkısıydı: "Köprü sensin yol sensin / ülkemde refah sensin / dünyalara değişmem gönlümdeki lidersin / durmadan çalışırsın barajlar kralısın bu yurdun mimarısın Özal'sın Özal'sın" Her yerde arabeski çok sevdiğini dile getiren Özal, seçim kampanyasında da türün popülerliğini sonuna kadar kullanıyordu. Özal'ın seçim kampanyalarında kullandığı şarkılar, sadece arabesk değildi tabii ki ancak Özal'ın kampanyalarda arabeske yer vermesi, arabesk müziği ve özellikle de İbrahim Tatlıses'i sevdiğini dile getirmesi, arabesk müzik konserlerine izlemeye gitmesi, arabeske onun döneminde rahat bir nefes aldırarak bir kırılma noktası yarattı. Murat Meriç'in *İstanbul'da Eğlence* kitabı içindeki yazısında vurguladığı ve Özal'ın bu yol üzerinden arabesk müzik dinleyicileri ve müzisyenlerinin de siyasî alanda desteğini alırken diğer taraftan Özal'a yakınlaşmak isteyen dönemin yeni zengin kesiminin de bu müziğe yönelmesini sağladığı yoru-

mu dikkat çeker. Bu şekilde arabesk kavramı *gecekondu müziği, minibüs müziği* gibi adlandırmalardan biraz olsun sıyrıldı; kendisine zenginlerin yaşadığı muhitte yeni bir alan buldu.

Gelişmeler bu yönde ilerlerken halkın birçok kesiminde karşılık görmeye başlayan arabeski reddetmekle işin içinden çıkılamayacağını düşünen devlet; bu müziğin önünü açarken arabeski kendi istediği gibi biçimlendirmeye, Murat Meriç'in deyimiyle *ehlileştirmeye* çalışıyordu. Alternatif yöntemler bulmaya çalışılırken yeni bir yol olarak "...madem arabesk bu kadar seviliyor, hiç değilse acısızından olsun" düşüncesiyle *acısız arabesk* kavramı ortaya atıldı. Caner Işık ve Nuran Erol arabesk şarkılarda çile, isyan, sabır ve buna bağlı olarak acı kavramlarının yaşam içinde de yer aldığını belirtir. Çile, bu dünyadaki yaşamın memnuniyetsizliği; isyan, bundan yakınma durumu; sabır, sosyal hayata tahammülü gerekçeli bir hale getirebilme ve en belirgin olan acı ise yaşama temas etme anları için kullanılır. Yaşam acıyla anlamlı ama tercih edilen bir durum değildir. Arabeskin *acı* ve *çile* kavramlarıyla bütünleştirilmesinde tabii ki şarkı sözleri başat rol oynadı ancak arabesken müzikal olarak rahatsızlık duyulması çok farklı nedenlere bağlandı. Kimine göre Türkiye'nin modern Batı dünyasına ayak uydurabilecek bir müzik değildi; kimine göre Türk halk müziği ve makam müzikleri daha iyiydi ve bu türe hiçbir şekilde fırsat verilmemeliydi. Kimine göre de alternatif yöntemler sunularak bu tür sindirilmeliydi.

Ağır Arabeske Alternatif: *Acısız* Arabesk

Seksenler boyunca arabesk müziğin hem piyasada hem de halk arasında en çok dinlenen türlerden olmasına karşın farklı müzik türlerinde de dikkat çekebilecek şarkılar yapıldı, piyasaya sürüldü ancak arabesk müziği bu dönemde direkt hedef alan bir hamle bizzat dönemin Kültür Bakanı Tınaz Titiz'den geldi. 1988 yılında Ankara'da gerçekleştirilen I. Müzik Kongresi'nde arabesk de tartışılmış ve halkın büyük çoğunluğunun dinlemesi bir *tehlike* olarak adlandırılarak buna karşı bir çare bulunması gerektiği konuşulmuştu. Ayrıca kongreye katılan Hakkı Bulut; sonrasında İstanbul'da yapılan bir toplantıda, Bakan Tınaz Titiz'in katılımcılara "Bize iyi bir arabesk örneği getirin," diyerek bir arabesk şarkı istediğini dile getirir.

Acısız arabesk projesi, 1989'da Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın arabeske bir alternatif bulma çabası içinde doğan bir tabir olarak hayata geçirilir. Temelde içinde acı, isyan ve çile kavramlarının bulunmadığı, *ehlileştirilmiş* bir arabesk örneği isteği doğrultusunda Hakkı Bulut devreye girer ve *Seven Kıskanır* şarkısını sunar. TRT, bu eseri bol bağlama ve keman altyapısı ile tekrar düzenleyerek yayınlar. 1989 yılında TRT'de gerçekleşen ve Orhan Gen-

cebay, Timur Selçuk, Yıldırım Gürses ve dönemin Kültür ve Turizm Bakanı Danışmanı Cavidan Selanik'in katıldığı, Ali Kırca tarafından yönetilen *Açık Oturum* programında, Cavidan Selanik, bakanlığın bu projesi için, "Halkın büyük çoğunluğunun dinlediği bir müzikte daha nitelikli ürün verilmesi için bakanlık uygun ortam hazırlamıştır," der ve "...nitelikliye doğru bir gidiş yönünde bir özendirme" olduğunu söyleyerek arabesk konusuna dikkat çekmek istediklerini yineler. Selanik, *Cumhuriyet* (17.02.1989) gazetesine verdiği röportajda ise arabesk tehlikesinin sanıldığından daha büyük olduğunu, devletin artık bu olaya sırt çeviremeyecek duruma geldiğini ve Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın halkı aşama aşama arabeskten uzaklaştırmak amacıyla bu örneği öne sürdüklerini söyler. Hakkı Bulut'tan acısız bir arabesk şarkısı örneği istediklerinde kendisi elindeki bu şarkıyı örnek olarak getirir. Ancak bu şarkı da arabesktir ve yine eleştirilere maruz kalır. Selanik, *Seven Kıskanır* parçasının keman partisinde ve yaylı altyapısında "...arabesk unsurların ayıklandığını" ancak şarkının *doğru adrese gitmesi için* "...tam olarak da ayıklanmadığını"; halkın müzik beğenisinin geliştirilmesi ve arabeskten uzaklaştırılması için, "...uyuşturucu tedavisinde kullanılan yöntemin izleneceğini" belirterek "Arabeski yok ettiğiniz zaman o müziği arabeske müptela olan kişi dinlemeyecek. İlk parçada arabesk unsurlar henüz var. Yaptığımız iş, dozu azaltarak kişiyi uyuşturucudan kurtarmak gibi bir şey. İkinci aşamada enstrümanlarda arabesk unsurlar tamamen ayıklanacak, ses partisinde de ayıklama yapılacak," diyecektir. Martin Stokes'un *Türkiye'de Arabesk Olayı* kitabındaki yorumuna göre ise "Bu olay hükümetin arabeski kontrol etme ve kendi amaçlarına uygun olarak yönlendirme çabasını temsil ediyordu." Acısız arabesk hakkında yorumlar yapıldı, gazete yazıları yazıldı ancak bu konuda bakanlık *istediği* hamleyi tamamlayamadan kültür bakanı değişince acısız arabesk konusu hem bakanlığın hem de ülkenin gündeminden kalktı.

Yeni Bir Müzik Türü: Taverna

Özal'ın halkın sevdiği müzik türlerine yönelmesiyle zengin kesimin de dinleme listesine eklenen arabeskin yeni dinleyici kitlesinin dinlediği ve eğlendiği bir müzik türü daha vardı: Taverna. Yeni bir eğlence mekânı ve burada icra edilen müziğe atfedilen bir müzik türü olarak benimsendi. En belirgin özelliği elektronik bir piyano ve ritim box eşliğinde bir müzisyenin arabesk yoğunluğu olan repertuarındaki şarkıları, izleyici ile interaktif şekilde seslendirmesiydi.

Ünlü taverna müzisyenlerinin yaptığı müzikler arabeskin bir türü ya da kolu olarak adlandırılabilir ancak taverna müziğini arabeskten biraz daha ayrıştıran noktalar da vardır: mekân müziği olması. Öyle ki sonrasında bu isimle-

rin doldurduğu kaset kayıtlarında da sanki taverna mekânında müzik yapıyormuş gibi bir hava verilmesi de buna vurgu niteliğindedir. Tavernalar, Türkiye'de '40'lı ve '50'li yıllarda İstanbul'da Rumların işlettiği müzikli mekânlardı. Ahmed Tohumcu'nun aktardığına göre 6-7 Eylül Olayları ve sonrasında 1974 Kıbrıs Harekâtı etkisi ile bu mekânlar tamamen kapanmış, sonrasında ise Türkler tarafından işletilmeye başlanmıştır. Bu tavernalarda yer alan orkestraların yerini piyano eşliğinde tek başına program yapan ve piyanist-şantör olarak adlandırılan şarkıcılar aldı. Bunun ilk temsilcisi 1974 yılında Ferdi Özbeğen'dir. Piyanosu ile Türk sanat müziği, Türk halk müziği, tango, blues, aranjman gibi dönemin popüler müzik türlerinden oluşan repertuarına, yine o dönemin yükselen müzik türü olan arabesk şarkıları da ekleyerek '80'li yıllardaki taverna müziğinin de habercisi ve ilk temsilcisi olmuştur. İlk etapta taverna müziği, mekân ve tek başına çalıp söyleyen şarkıcı temsiliyetleri nedeniyle müzikal bir tür olarak düşünülmedi ve arabesk türüne de yakın görülmedi. Ancak '80'li yıllarda arabeskin çok popüler olması ve müzik piyasasını ele geçirmesi ile birlikte taverna repertuarı da bu yönde gelişti. '80 yılında piyasaya sunduğu *Şikâyetim Var* plağıyla büyük bir patlama yapan Ümit Besen, '80'lerde taverna müziğinin başını çeken isim oldu. Arif Susam, Nejat Alp, Cengiz Kurtoğlu, Coşkun Sabah, Atilla Yelken, Metin Kaya, Cengiz Türksoy da taverna müziğine damga vurmuş önemli temsilciler arasında sayılabilir.

Seksenli yıllarda yabancı elektronik enstrümanların ülkeye girmesi ile piyanist-şantörlük, piyano ile değil elektronik org ile yapılmaya başlandı. Alanlarında önemli bu isimler org ve ritim box adı verilen elektronik ritim enstrümanları eşliğinde tek başlarına bir orkestra edası ile arabesk müziği farklı bir mekâna taşırken performans açısından da ibreyi başka bir yöne çevirmişlerdi. Tabii ki sadece elektronik org değil başka enstrümanlar da piyasada kullanılıyordu. Derya Bengi'nin aktardığına göre, dönemin en tanınmış piyanist-şantörleri arasında yer alan Atilla Yelken bir röportajında "...günde 8 saat çalıp söylediğini; bu zaman içinde piyano, polifonik synthesizer, monofonik synthesizer, elektro piyano, strings, bas klavye ve org olmak üzere tam 7 enstrüman kullandığını" söylüyordu.

Ümit Besen, "Şikayetim Var" albüm kapağı (https://www.opus3a.com/u/umit-besen-sikayetim-var-plak/a101a822242a960eb03ff096bb521d60).

Tüm bu müzisyenlerin ortak noktası elektronik bir org eşliğinde şarkıları çalıp söylemeleri idi. Ancak piyano ya da org kullanmayan taverna müzis-

yenleri de vardı piyasada. *Hasanaki* gitarıyla yerini alırken '80'li yılların devamında Coşkun Sabah udu ile piyasaya bir de udi-şantör kavramını kazandırdı. Sonrasında '90'lı yıllarda farklı udi-şantör isimler de görülecekti. Ahmed Tohumcu'nun 2011 yılında yayımladığı yazısına göre bu enstrüman farklılaşmasının temelinde burada sayılan isimlerin aldıkları müzik eğitimlerinin önemli bir rolü vardı. Örneğin Arif Susam, konservatuvarda klasik Batı müziği eğitimi almış; Coşkun Sabah ise müzik piyasasında yer almadan önce müzik cemiyetlerinde Türk müziği alanında çalışmalar yapmıştı.

Tavernalar popüler oldukları dönemde gazinolara alternatif olarak şarkılı, alkollü, mezeli bir eğlence mekânı olarak görülebilirdi. Piyanist-şantör sanatçılar bu mekânlar dışında diğer eğlence yerlerinde de yer almaya başladı. Tek başına tüm gece eğlence programı yapan bir sanatçı, 5-6 kişilik orkestra topluluğuna göre daha az maliyetliydi; seyirci ile interaktif program yapıyorlardı ve bu nedenle çok tutuldular. Derya Bengi'nin verdiği bilgiye göre, dönemin önemli müzik dergilerinden olan *Hey* bu müzikle ilgili dikkat çekici başlıklarla yazılar yayımlıyordu: "Artık kebapçılarda da piyanist şarkıcı var", "Neredeyse çorbacılarda bile piyano çalacaklar", "Kendi kendinin efendisi"

Müzikal olarak arabesk etkisini barındıran bu tarz, tam bir farklı müzik türü olarak nitelendirilmemiş ancak ayırt edici performans şekli ve belirli bir mekânda icra edilmesinden dolayı mekânın ismiyle anılarak *taverna müziği* olarak adlandırılmıştı. Org başında bir müzisyen yer alır, tüm gece seyircilere bazen isimleri ile seslenerek interaktif şekilde program yapardı. İzleyicilerin bazılarının müdavim olması ve hatta Türkiye'de zengin ve belirli mevkilerde olan kişilerin de bu eğlence şeklini tercih etmeleri dönem itibarıyla oldukça dikkat çekicidir. Bununla birlikte tavernadaki interaktif performans şekli yayınlanan albümlerde de ön plana çıkar ve taverna müziği albümlerde de mekânsallığı hissettirir. Örneğin, 1986 yılında çıkardığı *Taverna'da Yıldönümü* isimli albümünün ilk şarkısının girişine "Evet saygıdeğer dostlarım, her akşam olduğu gibi bu akşam da siz saygıdeğer dostlarımla birlikte olmanın mutluluğu içindeyim. Lokalimize hoş geldiniz," sözleriyle başlayan ve seyircileri saygı ve sevgiyle kucakladığını belirten sözlerinin ardından Arif Susam, tüm izleyicileri dansa davet eder ve ilk dansı da dönemin ünlü plak yapımcısı "Şahin Özer ve değerli eşi"nden beklediğini ekler.

Türk Sanat Müziğinde Yeni Türler: Çoksesli Türk Sanat Müziği

Arabesk tüm piyasada etkin bir rol oynarken müzik piyasasında artık tek tür gibi görülür. Artık arabesk satıyordur ve halk arabesk müziği tutuyordur. O nedenle plakçılar "Arabesk yoksa plak da yok," diyerek sadece arabesk mü-

ziğe yer verirler. Bu dönemde '70'li yılların müzik türü çeşitliliğinde birçok farklı türde albüm yapan sanatçılar yeni alternatif yöntemler bulmaya başlarlar. Nilüfer, Zerrin Özer gibi pop şarkıcılar arabesk albümler çıkartırken Nükhet Duru ve Sezen Aksu farklı düzenlemeler yaparlar. Diğer taraftan, çoksesli yaylı altyapısı eklenerek yapılan ve geleneksel müzik formunun piyasa koşulları gerekliliklerine uygun olarak tekrar düzenlendiği yeni bir tür ortaya çıkar. Yıldırım Gürses'in besteleri ile dikkat çeken bu tür genellikle *çoksesli Türk sanat müziği,* Metin Milli ve Zeki Müren'in deyimiyle *popüler Türk sanat müziği,* Orhan Gencebay'ın tabiriyle *Türk hafif sanat müziği* adlarıyla tanımlanır. Yüksel Uzel, Emel Sayın, Gönül Akkor, Metin Milli, Yıldırım Gürses gibi sanatçılar da bu türün temsilcileri olur. Aslında kökeninde İsmet Nedim, Yıldırım Gürses gibi sanatçıların '60'lı yıllarda yaptıkları çalışmalar olmasına rağmen arabeskin yükseldiği '80'li yıllarda fenomen olması, bu türü TRT'nin sahiplenmesi olarak düşünülebilir. Bu yıllarda müzikle ilgili olarak hazırlanan tüm programlarda yinelenen çokseslilik düşüncesi, bu türde de kendini gösterir. Derya Bengi dönemin TRT Müzik Dairesi Başkanı Selim Konakçi'nın düşüncelerini şu şekilde ifade eder:

"TRT, hafif Türk müziği, eğer yeni bir tür ise çoksesli olmalıdır... Hatırlanacağı gibi 1980 yılında hafif Türk müziği, bir özel danışma kurulunda bir fikir olarak ortaya atılmış, uzun tartışmalar sonunda bu isimle yeni bir türün yayınlarda yer alması yolunda tavsiye kararı alınmıştır. Bana göre deneme süresini doldurmuş bulunan bu müzik türünün nasıl olması gerektiği tekrar tartışılmalı ve ana prensipleri yeniden tespit edilmelidir. Ancak bu tespit yapılırken mazisi bin yılı aşan Türk Sanat müziğinin asli unsurları feda edilmemelidir, özellikle geleneksel icra üslubu ile ses sistemine kesinlikle dokunulmamalıdır."

1982 yılında yine TRT tarafından hazırlanan *Hoş Sada* programında bu müzik türünden örnekler dinletiliyordu. Yıldırım Gürses ise "...ülkenin arabeskten kurtulması" için tek çare olarak bu müzik türünü gösteriyordu. Programda Türk müziğinde şarkıcılara ve biyografilerine yer veriliyor ve Derya Bengi'nin de aktardığı üzere Yıldırım Gürses, Batı yaylı sazlarına kanun, ut gibi Türk müziği sazları ve ritimlerin de eklenmesiyle oluşan geniş bir orkestra eşliğinde çoksesli düzenlemeyle seslendirmeler yapıyordu. Gürses, 1983 yılında yine aynı isimde bir 33'lük plak doldurdu ve kendi şarkılarını başka müzisyenlere okuttu. Bu plak çok sattı. Metin Milli ise bu türlerin o dönemde en bilinen sanatçısı olarak hafızalarda yer aldı. 1988 yılında *Seviyorum İşte Var mı Diyeceğin* şarkısı ile *Milliyet* okurlarından yılın şarkısı ödülünü alan Metin Milli, çoksesli Türk sanat müziğinde değişmeyen en önemli kuralın solist icrasındaki Türk müziği tavrının ve ağzının aynen korunmuş olduğunu söylüyordu. Eğer yaylı altyapı değil de sadece Türk mü-

ziği sazları ile okunursa ortaya çıkacak türün tam anlamıyla Türk müziğinin kendisi olduğunu dile getiriyordu. *Aynı Çatı Altında (Yıllar Yorgun Ben Yorgun), Bir İlkbahar Sabahı, Üzüldüğün Şeye Bak, Yağdır Mevlam Su, Kadere Bak, Şarkılardan Fal Tuttum* gibi şarkılar ve Yıldırım Gürses'in *Eller, Affetmem Asla Seni, Mevsimler Yas Tutup Güller Ağlasın* şarkıları bu türün örnekleri arasında idi.

Bu ortamda arabeske alternatif olan popüler müzik türlerine yönelen sanatçılardan birisi de Erol Evgin'dir. 1984 yılında çıkardığı *Erol Evgin 84* isimli albümünde, aynı yıl sahnelenen *Bir İlkbahar Sabahı Müzikali*'nde okuduğu ve müzikal ile aynı ismi taşıyan bu şarkıyı da yeni bir düzenleme ile seslendirir. Erol Evgin kendi deyimi ile *çağdaş Türk müziği* yaptığını söylediği *Yeni Bir Gün Doğarken* albümünü 1986'da yayınlarken albüm kapağında yer alan açıklamasında "Doğu ile Batı'nın özgün bir bileşimini arayarak geçirdiği yıllardan sonra müziğinin kendisini bu aşamaya getirdiğini ve musikimizin çağdaş ve ulusal bir sentezle çok seslendirilmesinde görev almasının kendisi için kaçınılmaz olduğunu düşündüğü için" bu albümü yaptığını belirtir. Evgin hemen arkasından yayınladığı 1987 tarihli *Lades* albümünde de aynı tarzda örnekler seslendirir.

TRT Pop Müziği Programları Yapıyor

TRT arabeski yasaklı göstererek yayınlarında yer vermiyordu ancak diğer taraftan *desteklediği* müzik türlerinde müzik programları yaparak bu konudaki seçimini de gösteriyordu. TRT belirli saat aralıklarında siyah-beyaz yayın yapıyordu. Siyah-beyaz yayınlara 1982'den itibaren aralıklı renkli yayınlar eklendi ve 1984 yılından itibaren tamamen renkli yayınlara başlandı. 1984 yılı ayrıca TRT'nin yayın saatini uzatma isteklerine kulak vererek kapanış saatinden önce müzik programı eklediği tarih olarak da akıllarda kalmıştır. Genellikle yabancı pop şarkıları çalınan bu programlarda, yasaklı arabesk parçalar yer almaz. 1982 yılında İzzet Öz *Teleskop* programında *hafif müzik* adı altında yabancı pop şarkıları yayınlar. 1985 yılında *çikolata renkli şarkıcı* ve *kadife sesli şarkıcı* tabirleriyle hafızalara kazınan Sezen Cumhur Önal'ın sunduğu *Müzik Yelpazesi* programı başlar ve uzun bir süre devam eder. 1987 yılında ise müzik programları çoğalır. İzzet Öz, örneğin Madonna ve Michael Jackson gibi dönemin ünlü yabancı pop şarkıcılarının kliplerinin yer aldığı *Pop Dünyasından* ve yabancı ve Türkçe pop şarkılarına yer verdiği *Süpervizyon* programlarını hazırlarken Erhan Konuk ise yabancı pop kliplerinin yer aldığı *Pop Saati* programıyla aynı yıl yayına başlar. Bu programlar arabeskin revaçta olduğu '80'li yıllarda pop müziğin görünürlüğünü daha da artıran programlardır.

Dönemin pop müziği üzerine yazan Doğan Şener, 16 Ocak 1984 yılında *Hey* dergisinde yayımladığı *TRT'de İleri bir Adım* başlıklı yazısında, TRT'nin bu politikasını olumlu karşılamış ve "Türkiye'nin hızla değişen ekonomik ölçüleri içerisinde 45'lik plakların ölmesi, TRT'nin denetim kurullarınca Türk pop müziğine indirilen darbe, köyden kente göçle birlikte arabesk müzik ve kültürünün yerleşmesi gibi olaylar, şarkıcıları da toplulukları da yok etti," diyerek pop müziğinin neden önceki kadar popüler olmadığının nedenlerini sıraladıktan sonra plak endüstrisinin ülkedeki müziğe yön vermesindeki önemine ve bunun artık TV tarafından yapıldığına dikkat çekerek TRT'nin Türk pop müziği içeren programlarını yayınlamasının Türk pop müziğinin yayılması ve eski popülaritesini kazanması açısından önemini vurgulamıştır. Zaten sonrasında 90'lı yıllarda pop zirveye yükselecek ve açılacak özel televizyon kanallarının da bunda oldukça önemli bir payı olacaktır.

Pop Müziği

Seksenlerde pop müzik, baskın arabesk müziğin yanında bir durgunluk dönemine girer. *Eurovision* yarışmaları finalleri ve arabeskin yasaklı olduğu TRT tarafından yapılan programlarda sunulması ve birkaç başarılı çalışma dışında pop müzik pek de parlamaz. Seksenli yıllarda plak piyasasındaki yapımcılar, "arabesk söylemeyeceksen gelme" gibi bir tavır içine girmişti. Bir süre sonra verilen röportajlarda "Mecburen arabesk/Türk müziği okuyorum," dememek için, "Zaten gönlüm Türk müziğinde idi," gibi açıklamalar yaparak bu yolda ilerleyen sanatçıları görmek mümkündü. Zira '70'lerde pop adına çalışmalar yapan güçlü isimlerin bir kısmı '80'li yılların başında arabesk çalışmalara yönelmişti. Yeliz, *Bu da Geçer*, *Kimbilir* gibi parçaları okuyarak bu alanda çalışmalara başlamıştır. Nilüfer'in, 1980 yılında çıkardığı *Nilüfer 80* albümünde bu etki oldukça net görülebilir. Bu albümde yer alan *Tövbekar, Sensiz Olmuyor, Dönemezsin* gibi parçaları bu örnekleri oluşturur. Nilüfer her ne kadar gönül verdiği türde şarkılar söylese de bu yıllarda çıkardığı albümlerde pop şarkıların yanında arabesk tınılı şarkılar da yayınladı. Her iki türe de hitap etme isteği bu anlamda dik-

"Nilüfer 80'" albüm kapağı (http://www.niluferonline.org/nilufer80-albumu.html)

kat çekti. Ancak 1984 yılından sonra pop müzikte dönüm noktası yaşanacak ve arabesk dışında müzikler de ilgi görmeye başlayacaktı.

Bu dönemde pop temsilcileri olarak albüm yapan, Şenay'ın *Şenay*, Zerrin Özer'in *Sevgiler*, Ersan Erdura'nın *Ve Ben Yalnız*, Nil Burak'ın *İki Elim Yakanda*, Turgay Merih'in *Dalıp Dalıp Gidiyorum*, Esmeray'ın *Oğlum Oğlum* gibi albümleri dikkat çeker.

Seksenli yıllarda pop müzik adına en fazla dikkat çeken etkinlik *Eurovision* oldu. *Eurovision*'a pop şarkıları gönderiliyordu o nedenle pop müzik temsilcileri için Türkiye'yi bu alanda temsil etmek önemliydi. *Eurovision* elemeleri yapılıyor, sanatçıların davet edilip edilmemesi önemli oluyor, haber yapılıyor ve *Eurovision*'da girilen sıralama bir memleket meselesi gibi görülüyordu. İlk kez 1975 yılında Semiha Yankı'nın *Seninle Bir Dakika* şarkısıyla katıldığımız *Eurovision* yarışmasına Türkiye 1980'lerde de her yıl katılmıştı: 1980'de Ajda Pekkan *Petrol*, 1981'de Modern Folk Üçlüsü & Ayşegül Aldinç *Dönme Dolap*, 1982'de Neco, *Hani?*, 1983'te Çetin Alp & Kısa Dalga *Opera*, 1984'te Beş Yıl Önce On Yıl Sonra *Halay*, 1985'te Mazhar Fuat Özkan (MFÖ) *Diday Diday Day*, 1986'da Klips ve Onlar *Halley*, 1987'de Seyyal Taner & Grup Lokomotif *Şarkım Sevgi Üstüne*, 1988'de MFÖ *Sufi* ve 1989'da Pan *Bana Bana* şarkılarıyla Türkiye'yi *Eurovision* yarışmasında temsil ettiler. Türkiye 1980'li yıllarda girdiği *Eurovision* yarışmalarında genel değerlendirmede 9'dan daha üst sıralara yerleşemese de ve hatta 1983 ve 1987'de puan alamadan ülkeye dönse de halk *Eurovision* yarışmalarını büyük bir heyecanla beklerdi.

Seksenlerin başında pop müzikle ilgili güzel çalışmalar da yer aldı. 1981 yılında Ergüder Yoldaş'ın bestesi olan ve Türk pop müziğindeki klasikleşmiş şarkılardan *Sultan-ı Yegâh* Nur Yoldaş yorumuyla piyasaya çıktı ve 45'lik piyasasına büyük hareket getirdi. Murat Meriç'in *Cumhuriyet'in Sesleri* kitabındaki yorumuyla 1970'lerde kurduğu orkestra ile Doğu-Batı sentezi anlamında ciddi çalışmaları olan Ergüder Yoldaş, bu albümle son noktayı koyar. 1981'in son günlerinde yayınlanan ve kayıtlarında Garo Mafyan (tuşlular), Selçuk Başar (gitar), Uğur Başar (basgitar), Cengiz Teomanlı (vurmalılar) İstanbul Gelişim Orkestrası, yaylı çalgılarda İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası, trompetlerde Sükan Tangüner ile Gökmen Ahmet, flütte Süheyl Denizci, klarnette Turgay Özüfler, kemençede Cüneyt Orhon, yaylı tamburda Sadun Aksüt gibi önemli müzisyenlerin yer aldığı albüm Naim Dilmener'e göre Türk popunun en *aykırı* albümü olarak kabul edilebilir. Bir süre sonra yayınlanan *Elde Var Hüzün* ile aynı tarzda bir albüm yayınlamalarına rağmen, bir önceki albümün gölgesinde kalmaktan öteye gidemez. Dönemin pop adına önemli atılımları 1984 yılından sonra ortaya çıkar. Bu yılda Mazhar Fuat Özkan'ın (MFÖ) çıkardığı *Ele Güne Karşı* albümü oldukça ilgi görür. Bu albümde yer alan ve al-

bümle aynı adı taşıyan *Ele Güne Karşı* ve *Yalnızlık Ömür Boyu* şarkılarının besteleri aslında daha önce Ferhan Şensoy'un yazdığı ve sahneye konulduğu dönemde oldukça ses getiren *Şahları da Vururlar* tiyatro oyunu için yapılan şarkılardı. Ancak sonrasında bu bestelere grup (MFÖ) farklı sözler yazarak bu unutulmaz albüme koyacaklardı. Ayrıca *Bodrum Bodrum* şarkısı ve perdesiz gitarla solosunu Erkan Oğur'un yaptığı *Güllerin İçinden* şarkısı da bu albümde yer alıyordu. Grup, bu albümden sonraki yükselişiyle *Eurovision*'da Türkiye'yi iki kez temsil etti: 1985'te *Diday Diday Day* şarkısı ile 1988'de ise *Sufi* şarkısıyla. Yine aynı yıllarda piyasaya sürülen Sezen Aksu'nun *Sen Ağlama* ve Zülfü Livaneli'nin *Ada* albümleri de çok ilgi görünce plak piyasası arabesk dışında da alternatif türlerde albüm yapımlarını desteklemeye başladılar. Bu nedenle bu albümler '80 dönemi için dönüm noktası sayılabilir.

Sezen Aksu 1981 yılında çıkardığı *Ağlamak Güzeldir* albümünden sonra 1982 yılında *Firuze* şarkısı ve aynı isimli albümünü piyasaya sürer. *Firuze* özellikle keman altyapısı ile arabesk etkisi taşımasıyla tartışılır. Arabesk türünün zaten çok revaçta olduğu bu dönemde pop müzik alanında nefes aldırması beklenen ve Murat Meriç'e göre dönemin arabesk müziğine alternatif bir pop müzik bulma çabasıyla oluşturulan bu şarkı; sonrasında *Örtülü Arabesk*, *Gayriresmî Arabesk* gibi adlandırmalarla tanımlanır. *Firuze* albümü yayınlandığı yıl, *Ses* gibi dönemin ünlü müzik dergilerinde de oldukça eleştirilmiştir. Murat Meriç, bu albümün arabeske alternatif olamadığını, bilakis '90'lı yıllarda pop müziğindeki farklı türlerin bir arada olduğu çalışmalara temel olduğunu ve Türk pop müziğinde arabeskleşmenin yolunun açıldığını söyler. *Firuze*, albümde en dikkat çeken parça olmasına rağmen albümde yer alan diğer parçaların da bu alanda hizmet ettiği söylenir. Tabii ki bu alanda tek eleştirilen Sezen Aksu olmaz. Sonrasında 1985 yılında Nükhet Duru'nun, yine bir Aysel Gürel ve Atilla Özdemiroğlu çalışması olan *Sevda* albümü de bu açıdan eleştirilir.

Sezen Aksu, 1984 yılında Türk pop müziğine damga vuran *Sen Ağlama*; 1986 yılında *Git*; 1988 yılında *Sezen Aksu 88*; 1989 yılında ise *Sezen Aksu Söylüyor* olmak üzere iki yılda bir albüm çıkartır. Özellikle 1984'te piyasaya sürülen *Sen Ağlama* albümü ile dönemin arabesk furyası egemenliğindeki müzik piyasasında pop müziğin yaşadığı durağanlığı kıran en önemli albümler arasında yer alır. Müzikal yapılar ve düzenlemeler *Firuze*'nin aksine daha Batı formundadır. Uzun süre listelerde 1 numarada yer almış ve büyük bir satış rakamına ulaşmıştır. Sezen Aksu, Onno Tunç ve Aysel Gürel ortak çalışmaları da pop müzik tarihine damgasını vuracak türden şarkılar üretmiştir. Bu ortaklıktan çıkan *Sen Ağlama* albümü, albüme adını veren şarkının yanı sıra, *Geri Dön, Tükeneceğiz, Yeter, Haydi Gel Benimle Ol* gibi şarkılarla da dikkat çekmiştir.

Pop alanında farklı tarzdaki çalışmalarıyla dikkat çeken İlhan İrem 1981 yılında yayınladığı *ve* arabesk tınılar taşıyan *Bezgin* albümünden sonra 1983 yılında *Pencere, Köprü* ve *Ötesi* albümlerinden oluşan üçlemenin ilk albümü olan *Pencere*'yi piyasaya sürer. Doğu ve Batı tınılarının farklı bir kullanım şeklini içeren şarkıların olduğu albümde Türk müziği tınıları ve enstrümanlarının varlığı dikkat çeker. Diğer taraftan bu albümün bir özelliği de birbirinden bağımsız birçok farklı şarkı olmasına rağmen bir insan hayatının doğumdan ölüme dek farklı evrelerini simgelemesi açısından bir bütün oluşturması nedeniyle dönemin dikkat çekici çalışmalarından olmasıdır.

Bu dönemden sonra, grup müziklerinde de bir patlama yaşanır. *Grup Gündoğarken, Yeni Türkü, Ezginin Günlüğü* grupları müzik piyasasındaki yerlerini alır. *Yeni Türkü* grubu Ege ezgilerinin yoğunlukta olduğu ve özellikle popüler Yunan şarkıları üzerine yazdıkları sözlerle yaptıkları şarkıları yayınlarken; *Ezginin Günlüğü* daha çok üniversite çevrelerinde dinlenen bir grup olarak hafızalarda yer alır. 1970'lerde Nejat Yavaşoğulları tarafından kurulan *Bulutsuzluk Özlemi; Mozaik* gibi grupların yanında *Eurovision* ile bazı isimler tekrar gündeme gelirken *Klips ve Onlar* gibi yeni grupların da piyasaya çıktığı görülür.

Çekirdek Sanatevi

1984-1988 yılları arasında İstanbul'da kurulan ve Fikret Kızılok ve Bülent Ortaçgil tarafından yönetilen Çekirdek Sanatevi, albüm piyasasının arabesk tekelinde bulunduğu dönemde alternatif müzikler yapan müzisyenler ve bu müziklerin dinleyicilerine bir nefes oldu. Sanatevini açan Fikret Kızılok ve Bülent Ortaçgil'in yanı sıra dönemin kendi kulvarlarında yetkin isimleri olan Doğan Canku, Erkan Oğur, Mutlu Torun, İhsan Özgen, Yeni Türkü, Ezginin Günlüğü, Grup Gündoğarken gibi birçok müzisyen ve grup da burada konserler, resitaller verdi. Bu konser ve resitaller canlı yayında kaydedildi ve kasetlere aktarılarak satıldı. Çekirdek Sanatevi'nin her ne kadar yeni müzisyenler yetiştirme gibi bir çabası ya da derdi olmasa da kaydettiği ve dağıttığı kasetler dönemde ve sonrasında birçok genç müzisyene ilham kaynağı olmasıyla bilinir. Ancak sonrasında kasetlere getirilen bandrol zorunluluğu nedeniyle bu kayıtlar yapılıp dağıtılamamıştır. Bu-

Çekirdek Sanatevi, Bülent Ortaçgil-Fikret Kızılok, "Biz Şarkılarımızı.." resitali kaset kapağı (Derya Bengi'nin kitabından).

Çekirdek Sanatevi, "Ezginin Günlüğü" resitali kaset kapağı: http://www.radyobogaziciblog.com/2020/05/cekirdek-sanat-evi/

nunla birlikte albüm piyasasını tekelinde tutan arabesk müziğe alternatif yayınlar olmaları itibarıyla önemli kayıtlar olarak yerlerini alacaktır.

Bir toplumun müzik üretimi, dinleme alışkanlıkları, eğlence şekilleri, içinde bulunduğu toplumsal değişimden doğrudan etkilenir; müzik de değişimin ilk fark edildiği alanlardan birisidir. 12 Eylül Darbesi ile büyük bir kırılmanın yaşandığı Türkiye'de, siyasî, toplumsal ve kültürel anlamda değişimler hızlı bir şekilde yaşandı. Bu yazıda, 12 Eylül sonrası karmaşanın, yasaklarla birlikte vaat edilen özgürlük çelişkilerinin, göç ve siyasî değişimlerle beraber farklılaşan toplumsal yapının, teknolojik değişimlerin müziğe etkisi ortaya konulmaya çalışıldı. Yeni eğlence anlayışları, yeni mekânlar, yeni teknolojik enstrümanlar, yeni ithal ürünler Türkiye'de yeni müzik türlerinin oluşmasına ve daha önce var olan müzik türlerinin de değişimine ve farklılaşmasına neden oldu. Özellikle zirvedeki arabesk, yaşamın her yerine sanattan siyasete, günlük yaşama kadar sirayet etmişti. Diğer taraftan bu dönem, '90'lı yıllarda birbirinden farklı türlerin, kendilerine has müzikal yapılarının bir araya getirilerek oluşturulduğu *melez* türlerin de doğmasına ve özellikle pop müzikte arabesk etkisinin net bir şekilde görülmesine kadar giden bir altyapıyı hazırladı. Türkiye, '90'lı yıllarda özel radyo ve televizyon kanallarının yaygınlaştığı, pop müziğin yükselişe geçtiği bir dönem yaşayacaktı.

Protest Müzikten Özgün Müziğe: Seksenli Yıllarda Muhalif Müzik

SELÇUK DURAN

Bu serinin bir önceki kitabı olan *Türkiye'nin 1970'li Yılları*'nda yer alan ve protest müziği konu edinen makalede, '70'lerde protest müziğin şekillenişinde, *ozan-âşık geleneği*, *toplumcu gerçekçi şiir* ve *çağdaş dünya müziği*nin etkili olduğunu belirtmiştik. '80'li yıllarda da günümüzde de protest müzik bu üç kaynaktan yararlanmaya devam edecektir. Bunun yanında darbe sonrasının yarattığı politik ve duygusal iklim protest müziğin biçim (müzik) ve içerik (söz) olarak önemli değişiklikler yaşamasına neden olacaktır. Yetmişli yıllarda yüksek bir özgüvenle toplumsal çelişkilere karşı seslerini yükseltebilen sanatçılar, seksenlerde daha temkinli bir dil geliştirmişlerdir. Seksenli yıllarda müziğe yeni başlayan sanatçı ve müzik gruplarında ise daha yüksek bir özgüven ve iyimserlik göze çarpsa da gerçek anlamda bir toparlanış için Grup Yorum ve sonrasını beklemek gerekecektir. Bu yıllarda aynı zamanda özgün müzik adıyla bilinen ve daha çok adı Ahmet Kaya ile anılan Türkiye'ye özgü bir muhalif müzik tarzının ortaya çıkması da dikkat çekicidir. Dönemin müziğini anlamaya çalışırken gözden kaçırmamamız gereken şey kuşkusuz 12 Eylül rejiminin her alanda uyguladığı baskı ve şiddet politikaları olmalıdır. Ölümlerin, sürgünlerin, işkencelerin, kayıpların gölgesinde geçen bu yıllarda müzik alanında ciddi kırılmaların yaşanması da kaçınılmaz olmuştur. Devlet bloku darbe sonrasında sadece ekonomik ve politik alanda değil solun etkin olduğu kültürel alanda da ciddi bir hegemonya tesisi için çaba göstermiştir. Türkiye'deki toplumsal muhalefet ise kültürel alanda yaşanan güçlü sindirme politikalarına karşı tavizler vermek zorunda kalsa da tamamen geri çekilmemiş ve müzik başta olmak üzere direnme potansiyellerini koruyabilmiştir. Bu nedenle seksenli yıllarda protest müzik alanında yaşananları anlamak önem-

li bir hal alıyor. Bu çalışmada ilk olarak altmışlı ve yetmişli yıllardan gelen sanatçıların bu dönemde neler yaptığına değineceğiz. Sonra da 1980'li yıllarda kendine özgü gerçeklikleriyle yeni şeyler söyleyebilen sanatçılara ve müzik gruplarına odaklanacağız.

Yasakların, Sürgünlerin ve Şiddetin Gölgesinde Protest Müzik

Yetmişli yıllarda toplumsal içerikli üretimler, sanatın her alanında olduğu gibi müzik alanında da oldukça etkili olmuştur. Bu dönemde protest ve sol muhalif müzik ise altın çağını yaşamıştır. Farklı müzik tarzları içerisinden önemli üretimler sergilenmiş ve kendi efsanesini yaratan onlarca müzisyen ortaya çıkmıştır. Yetmişlerde büyük bir özgüven ile müziklerini icra eden dönemin müzisyenleri sadece konserlerde değil; grevlerde, boykotlarda, moral ve dayanışma etkinliklerinde kitlelerle bütünleşmiş; toplumsal muhalefetin birer parçası olmuştur. Solun kültürel hegemonyasının güçlü olduğu bu yıllarda müzik de bu hegemonyadan aldığı güçle toplumsal muhalefete farklı bir renk katmıştır. 12 Eylül rejimi her alana olduğu gibi, sanata yönelik çok yoğun bir baskı ve sindirme politikası uygulamıştır. '80'li yıllar, özellikle yetmişli yıllarda ve öncesinde etkin olan sanatçılar için yasakların, baskıların, sürgünlerin ve her türlü şiddetin gölgesinde geçmiştir. Bu yazı ne yazık ki bir yandan da bu baskıların, haksızlıkların, acıların hikâyesini de anlatmış olacak.

Türkiye tarihinin en kıymetli sanat insanlarından birisi olarak Ruhi Su'nun yaşadıkları, 12 Eylül rejiminin sadece muhaliflere yönelik acımasızlığını gözler önüne sermekle kalmaz; sosyalist hareket içinde yer alan herkese ağır bir bedel ödetmek için ne kadar kararlı olduğunu da gösterir. Bir yandan opera teknikleri ile halk türkülerini yorumlarken öte yandan da besteleriyle güçlü bir protest müzik geleneği geliştiren, hayatının her evresinde ciddi zorluklar yaşayan usta sanatçı yetmişli yaşlarında yakalanmış olduğu kanser hastalığının tedavisi için 1981'de yurtdışına çıkmak amacıyla pasaport başvurusunda bulunur; dört yıl boyunca bekletilen başvurusu ancak sağlık durumu ağırlaştıktan sonra kabul edilir. İlerleyen amansız hastalığına daha fazla direnemeyen değerli sanatçı 20 Eylül 1985 yılında hayata veda eder. Ruhi Su, yaşantısının son yıllarında müzik adına kişisel üretimlerde bulunamasa da kurmuş olduğu *Dostlar Korosu* faaliyetlerine devam edecektir. Ruhi Su'nun üzerine titrediği öğrencilerinden biri olan Sümeyra Çakır, etkileyici sesiyle ortaya koyduğu türkü icralarıyla öne çıkmıştır. 12 Eylül sonrası yaşamına Almanya'da devam eden Çakır, sürgün yıllarında uluslararası konserlerde aktif rol alarak '80'li yıllarda Türkiye'de yaşanan insan hakları ihlallerine dikkat çekmeye çalışmıştır. Ayrıca Kürtçe-Zazaca seslendirdiği eserlerle

halkların kardeşliği için sanat alanından sesini yükseltebilmiştir. Sümeyra Çakır, zor yılların derin üzüntüsü içinde 1990 yılının şubat ayında daha önce yakalanmış olduğu kanser hastalığına yenildiğinde 44 yaşındadır. Günümüzde de büyük bir saygı ile anılan her iki sanatçının da aynı amansız hastalıkla yaşamını kaybetmesi yüreklerde buruk bir acı bırakmıştır. Ruhi Su ve Sümeyra'yı anmışken Tülay German'ı hatırlamak da anlamlı olacaktır. Ruhi Su'nun şan tekniğini halk türkülerinde en iyi uygulayan sanatçılardan biri olan German, eserlerinde tercih ettiği çoksesli düzenlemelerle daha çok Anadolu-Pop tarzında müzik yapsa da sanatçı olarak protest bir tavır sergilemiştir. Yetmişli yıllarda müzikal anlamda zirve yapan ve Avrupa'da kendisinden en çok söz ettiren Türkiyeli sanatçılardan biri olan Tülay German'ın *Nâzım Hikmet'e Saygı* albümünden sonra 1987 yılında sahnelerden çekilmesini 12 Eylül sonrasının yarattığı mutsuzluğun bir yansıması olarak görmek yanlış olmaz.

Kuşkusuz 12 Eylül denilince akla gelen ilk şeylerden birisi sürgün olacaktır. Toplumsal muhalefet, hukukun askıya alındığı bu şiddet iklimine güçlü bir refleks gösteremeyince herkes bu yoğun baskıdan kendince kurtulmaya çalışmış, işkencenin en ağır hallerinin yaşandığı cezaevlerine düşmemek adına özellikle yurtdışına iltica etmek ilk seçeneklerden biri olmuştur. Bu nedenle sürgün deneyimi dönemin müzisyenlerinin yaşadığı en zorlu sınavlardan birisi olmuştur. Sürgün olma halini en hüzünlü yazgılardan biri olarak tarif eden Edward Said *Entelektüel* başlığı ile yayımlanan eserinde şunları yazmıştı: "İşin aslı şu ki sürgünlerin çoğu için güçlük sadece yuvadan uzakta yaşamak zorunda bırakılmaktan kaynaklanmaz; daha çok günümüz dünyasında, sürgünde olduğunuzu, yuvanızın aslında pek de uzakta olmadığını hatırlatan birçok şeyle birlikte yaşamaktan, çağdaş günlük hayatın normal akışının sizi eski yerinizle sürekli ona ulaşacak gibi olduğunuz ama bir türlü ulaşamadığınız temas halinde tutmasından kaynaklanır." Yani aslında sürgünü zorlu hale getiren daha çok bu belirsizlik halidir. Ülkenden, sevdiklerinden uzaktasın. Bir gün döneceğine inanıyorsun ve bunun yakın bir gelecekte olmasını umuyorsun ancak ayrılığın çok daha uzun sürme ihtimali de söz konusu. Benzer şekilde ülkende kötü şeyler yaşanıyor. Yakınların, arkadaşların ölüyor, hapishanelerde işkence görüyor. Bir şeyler yapman gerekir ama ne yapsan da eksik kalacak aynı zamanda. Bu ruh hali özellikle sürgünde uzun süre kalmış, ülkeye dönme umudu pek olmayan müzisyenlerde daha fazla görülmüştür.

Sürgünde yaşamak zorunda kalan sanatçılar içinde en popüleri Cem Karaca'ydı. Yetmişlerdeki tavrıyla, imajıyla, sesindeki haykırışla, müzikal düzenlemeleriyle ve efsane şarkılarıyla belki de protest müzik sanatçısı tanımına en fazla uyan oydu. Almanya'ya iltica ettikten sonra 1983 yılındaki yurda dön çağrısına uymayınca vatandaşlıktan çıkarılan Karaca, ancak Özal tarafından verilen özel

izinle Türkiye'ye dönebilecekti. Anadolu-Rock'ın asi sesi, sürgün yıllarında protest tavrını son derece ılımlı bir hale getirir. Bu dönemde daha çok Nâzım Hikmet'in hasret, gurbet temalı şiirlerine yaptığı bestelerle dikkat çeken Karaca'nın müziğinde hüzünlü öğeler öne çıkacaktır. Babasının cenazesine gelememek, oğlunu görememek onu çok etkilemiş yurda dönüş sürecinde sesini bir alt perdeye çekmiştir. Sistemin çelişkilerini sınıfsal bir düzlemden eleştirmek ve cesur bir biçimde düzene kafa tutmak yerine müzisyenlere çizilen sınırlar dahilinde toplumsal yergi niteliğinde eserlere ağırlık vermiştir. Yurda dönüş sonrası yaptığı 1987 tarihli *Merhaba Gençler ve Her Zaman Genç Kalanlar* isimli albümde bu dönüşümü görmek mümkündür. *İşte Geldik Gidiyoruz* şarkısındaki nüktedan kasvet bir zamanların en coşkun sesinin sonraki süreçte nasıl bir seda bırakacağının da habercisi gibidir.

Yetmişli yılların bir başka efsanesi Zülfü Livaneli ile devam ettiğimizde de genel olarak yenilmiş bir kuşağın hüzünlü şarkıları ile karşılaşırız. Umut dolu şarkılar da söylemiştir Livaneli ama yetmişli yıllardaki özgüvenini ne şarkılarına ne de söylemlerine yansıtabilecektir. Düzeni değiştirmek, zalimlerden hesap sormak gibi daha güçlü iddialar yerini daha çok ayakta kalmak ve umudu diri tutmak üzerinden şekillenen bir söyleme bırakacaktır. Dönemin albümlerine baktığımızda 1980 yapımı olan *Günlerimiz* darbe sonrası yaşanan kırılganlığın ilk izlerini taşır. "Bir kitaba başlar gibi / Koşarken yavaşlar gibi / Ölen arkadaşlar gibi / Sessiz sitemsiz" sözleri son derece dokunaklı olmakla beraber cezaevlerinde, sürgünde ya da farklı alanlarda direnmeye çalışan insanlar açısından bir hayli moral bozucudur. *Ada* (1983) albümünde *Gözlerin, Gün Olur, Ada, Özgürlük* gibi şarkılar umut verici olsa da hüzünlü yapısı ağır basan *Yalnız İnsan, Sus Söyleme* gibi şarkılar yenilgi psikolojisinin devam ettiğini hissettirir. Sözleri Fransız Şair Louis Aragon'a ait olan ve "Mutlu Aşk Yoktur" dizeleriyle biten *Sus Söyleme* İkinci Dünya Savaşı süresince yaşananlardan sonra mutlu bir aşkın yaşanamayacağını anlatır. 12 Eylül Darbesi sonrasında yaşananların da devrimciler için mutluluğu, aşkı ve neşeyi imkânsız kıldığını söylemek abartı olmaz. 1986 yapımı *Zor Yıllar* albümüne gelindiğinde yıpranıp giden dostluklara, boşa harcanan yıllara ve yitip giden hayallere sitem edilir. Kuşkuyla gözlenen ölüm dolu sokakların tedirginliği derinden hissedilirken albüme ismini veren şarkı "Eksildi ömrümüzden umut dolu o yıllar / Siz miydiniz bizler miydik yorgun düşen kuşaklar?" sorusuyla taçlanır. Doğrusu yetmişli yıllarda Livaneli çıtayı öyle bir yere yükseltmişti ki insanların anlam dünyasında son derece ayrıcalıklı bir konum edinmişti. Bu nedenle de onun müziğine dair beklenti, her zaman yüksek olmuştur. Yerel ve evrensel kültürü iyi özümsemiş bolca okuyan, dünya ve ülke edebiyatına dair yüksek bir hâkimiyeti olan bir aydın olarak Livaneli seksenli yılları da müzik adı-

na verimli geçirmiştir. Bu dönemde üretilen kimi eserler Türkiye müzik tarihinde ve kolektif hafızada yer edinebilmiştir. Ancak protest tınısı düşük olan seksenli yılların şarkıları yetmişli yıllarda ortaya çıkan eserlerin yanında sönük kalmıştır.

Sadık Gürbüz, '80 sonrasında Almanya'da kaldığı süre içinde üretimlerine devam edenlerden birisiydi. Güçlü sesinin yanında müzikal düzenlemeleri ile kendine özgü bir tarz oluşturan Gürbüz, 1982 tarihli albümüne *Ölüm Adın Kalleş Olsun* ismini verecektir. Albümde sözleri Refik Durbaş'a ait *Menzil* bestesi dikkat çekicidir. "Onlar ki aydınlık üzre ecel toprağına umut ektiler. Ay dolandı vay deli gönlüm / Ölüm şaşırdı menzilini" diye devam eden sözler, seksenli yıllarda yaşanan kayıplara bir ağıt niteliğindedir. Aynı şekilde Sennur Sezer şiirinden bestelenen *Utangaç Buğday'ın Türküsü*, Eray Canberk'e ait *Başlayan Bitmeyen* şiirlerine yaptığı bestelerle umudu taze tutmanın içli türkülerini yapabilmiştir. Gurbet acısının çok yoğun bir şekilde hissedildiği *Hamburg Türküsü* nitelikli melodik yapısının yanında Sadık Gürbüz'ün yorumuyla oldukça etkileyici bir esere dönüşmüştür. "Ay doğar parıl parıl Hamburg'u aydınlatır / Şu memleket hasreti yüreğimi çınlatır" dizeleri hem gurbetçilerin hem de sürgünlerin yüreğine dokunan eserlerden birisi olmuştur.

Fuat Saka gerek sesiyle gerek oluşturduğu sound ile etkisi günümüze dek ulaşan başarılı müzisyenlerden birisidir. Karadeniz kökenli bir sanatçı olan Saka, 1980 yılında yurtdışına çıkmış ve müzik çalışmalarına Avrupa'da devam etmiştir. Halk türküleri ve yaptığı besteleri caz motifleri ile çeşitlendiren usta sanatçı '90'lı yılların sonunda parlayacak olan Karadeniz müziğinin ilk özgün adımlarını atan müzisyendir. Seksenli yıllarda çıkardığı albümler sırasıyla *Dayan Ha Yıkılma* (1981), *Yıkılır Zulmün Son Kaleleri* (1982), *Ayrılık Türküsü* (1984), *Kerem Gibi* (1985), *Sevdalı Türküler* (1988), *Kenardaki Ray* (1989) isimleriyle yayınlanmıştır. Oldukça üretken geçen yurtdışı yıllarından sonra '90'lı yıllarda da birbirinden kaliteli düzenlemelere imza atan Fuat Saka müzik alanında kendine has bir üslup ve gerçeklik yaratmıştır.

Yurtdışı üretimlerinden devam edecek olursak sürgünde 11 yıl yaşamak zorunda kalan Melike Demirağ ile o dönemki eşi yapımcı-müzisyen Şanar Yurdatapan, Türkiye'deki antidemokratik uygulamalara dikkat çekmek için birçok uluslararası müzik projesi içinde yer almıştır diyebiliriz. Özellikle Melike Demirağ'ın Şivan Perwer ile sahne aldıkları *Türkülerimiz Kardeştir (Sıtranen me Dostın, 1985)* konserleri yurtdışında yaşayan farklı muhalif yapılar için büyük bir moral gecesine dönüşmüştür.

Ali Asker ise yetmişli yıllarda ozan geleneğinin etkisinde müziğe başlamış geleneksel halk ezgilerine yazdığı politik sözlerle kısa sürede büyük bir etki yaratmıştır. Fatsa ve ODTÜ şenliklerinde sahnede ve alanda gösterdiği yüksek perfor-

mans ile sadece içerisinde olduğu DEV-YOL geleneğinde değil genel olarak tüm muhalif yapılar içerisinde saygın bir konuma gelmiştir. 12 Eylül Darbesi sonrasında cezaevinde ağır işkencelere maruz kalmış, daha sonra askere alındığı dönemde yurtdışına iltica etmiştir. Seksenli yıllarda Türkiye'de yaşananlara yurtdışından sesini yükselten isimlerin başında Ali Asker gelmiştir. Avrupa'da gidebildiği tüm organizasyonlarda sahne alan Ali Asker, bestelerinde bir yandan yaşanan insan hakları ihlallerine dikkat çekerken öte yandan moral yükseltici politik şarkılara ağırlık vermiştir. Bu anlamda söz ve müziği kendisine ait olan *Binbaşı Ernesto Ölmedi Daha* dönemin önemli şarkılarındandır. Sözleri İnönü Alpat'a müziği Sevinç Eratalay'a ait olan *Eylem Güzeli* şarkısı da Ali Asker denilince akla gelen ilk eserlerden biridir. Bu şarkıların yanında *Hücrem, Beyaz Gelinlik, Bu Abluka Dağılacak* gibi eserler coşkun ritmik yapıları ve cesur sözleriyle günümüze kadar muhalif kesimlerin dilinden düşürmediği eserlere dönüşmüştür. Ali Asker ile sürgün hayatı en uzun süren muhalif sanatçılardan birisi de asıl adı Ali Haydar Levendiz olan Ozan Emekçi'dir. Emekçi de Ali Asker gibi içerisinde bulunduğu örgütlü yapının söylemlerini ön plana çıkaracak şekilde ezilen sınıfların öfkesini dile getirmeye çalışmıştır. Bunu yaparken de aynı zamanda bilinç taşıma ve örgütlülüğün önemine vurgu yapan türküleri dönemin protest müziğine âşık geleneği içerisinden gelen önemli bir katkıdır. Seksenli yıllarda cezaevleri denilince akla gelen eserlerden birisi olan gelen *Özgürlük Mahkûmları* ve işçi sınıfının sembol türkülerinden biri olan *Maden Ocağı* Emekçi'nin en bilinen eserleridir. Ayrıca *İyi Güler Son Gülenler, Güle Barut Serdin mi, Kırmızı Gül, Ali Haydar, Yıkılası Zulüm Seni* gibi eserleriyle bilinen Emekçi'nin siyasal duruşunda bir kırılmayı da ifade eden ve solun tartışılan hastalıklarını hüzünlü bir dille anlattığı *Niye mi*? türküsü hem bireysel hem de politik bir özeleştiri mahiyetindedir.

Seksenli yıllarda Kürtçe müziğin iki sembol ismi Şivan Perwer ve Ciwan Haco da Avrupa'da bulundukları yerlerden Türkiye'deki toplumsal muhalefete ve Kürt halkına destek vermeye çalışmıştır. Kürt dilinin ve müziğinin dünyada tanınması açısından son derece önemli katkılarda bulunan bu iki isim '90 sonrasında güçlü bir biçimde kendini var edecek olan Kürtçe müzik gruplarının ve sanatçıların yolunu açmış bir nevi onlara model olmuşlardır diyebiliriz.

Arada Kalmış Bir Tür Olarak Özgün Müzik

Özgün müzik kavramı Türkiye'de '80'li yılların ortasında gündeme gelmiştir. Bugün müzik literatürüne dair fikri olan herkes, her müziğin kendince özgün bir yapıya sahip olduğunu, dolayısıyla özgün müzik tanımının çok da anlamlı olmadığını söyleyebilir. Bu düşünceye katılmakla birlikte Türkiye toplumunun gündelik

hayatı içerisinde bu kavramın hatırı sayılır sayıda insan için bir geçerlilik taşıdığını görmek gerekir. Bugün hâlâ kendini özgün müzik dinleyicisi olarak tanımlayan çok fazla insan var. Bu noktada özgün müzik tanımının hangi koşullarda ne zaman kullanıldığına, kimler tarafından icra edildiğine, dinleyicilerinin kimler olduğuna ve gerçekten de kendine özgü birtakım özellikleri var mıdır sorularına cevap aramak gerekir. Özgün müzik denilince akla ilkin Ahmet Kaya gelse de Selda Bağcan ve Edip Akbayram'ı da hem protest müziğe hem de özgün müziğe denk düşen üretimleri nedeniyle bu başlık altında değerlendirmek uygun olacaktır.

Günümüzde sesiyle dünya çapında dikkat çeken sanatçılarımızdan biri olan Selda Bağcan için seksenli yıllar bir hayli zorlu geçmiştir. 1984 yılında kısa süre tutuklu kaldıktan sonra bu sürecin ilk döneminde *Türkülerimiz* isimli projesine devam etmiş, 1987'de sözleri Hasan Kaplani'ye ait olan *Yürüyorum Dikenlerin Üstünde* türküsü ile 12 Eylül rejiminin şiddet dolu koşullarına gönderme yapmıştır. 1988 yılında yayınlanan *Özgürlük ve Demokrasiyi Çizmek* isimli albümüne ayrı parantez açabiliriz. Nevzat Çelik'in *Tahliye Olanın Ardından* ve *Sıcak Saklayın Gecelerimi* gibi şiirlerinin yanında Atilla İlhan'ın *An Gelir,* Hasan Hüseyin Korkmazgil'in *Acıyı Bal Eyledik*, Melih Cevdet Anday'ın *Bayılırım Şu Düzenli Dünyaya* ve Ceyhun Atıf Kansu'nun *Dünyanın Bütün Çiçekleri* şiirlerine yapılan besteler ve Selda Bağcan'ın yorumundaki içtenlik oldukça etkileyicidir. Seksenli yılların ikinci yarısında *özgün müzik* tanımına sahip çıkan ve bu doğrultuda eserler vermeye başlayan Selda Bağcan, '90 sonrasında daha popüler halk türkülerinin icrasına ağırlık vermiştir. Yetmişli yılların en büyük çıkışını yapan ve müziğiyle muhalif çevrelerin yanında olan Edip Akbayram, özgün müziğin önde gelen isimlerinden biri olarak anılmıştır. Özellikle seksenli yıllarda ciddi baskılara uğrayan sanatçıların başında gelmektedir. Özal politikalarının müzik alanında sergilediği stratejilerden birisi olarak arabesk albümü yapması için ayartılmaya çalışılan sanatçı, bu dönemde üst düzey muhalif şarkılar söylemese de kendi inandığı çizgide toplumsal duyarlılığı yüksek eserlere imza atmıştır. Seksenli yıllarda *Nice Yıllara* (1982), *Dostlar* (1984), *Yeni Gelene Türkü* (1986), *Özgürlük* (1988) albümleriyle üretimlerine devam eden Akbayram ağırlıklı olarak sevgi, dostluk, özgürlük, umut temalarıyla müzikal çizgisinden ödün vermeden günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir.

Sol Melankoli: "Acılara Tutunmak", "Hani Benim Gençliğim Anne" ve Ahmet Kaya

Türkiye'de özgün müziğin tarihini Ahmet Kaya ile başlatmak yanlış olmaz. Murat Meriç *Pop Dedik* kitabında bu başlangıcı şöyle anlatır: "80'lerin en çok ilgi gö-

ren türü kuşkusuz özgün müzik oldu. '80 öncesinin protest şarkıcılarının ortalarda olmamasından yararlanan bir yapımcı Hasan Hüseyin Demirel, 1985'te Ahmet Kaya'ya yaptığı *Ağlama Bebeğim* adlı albümle ortaya çıktı. Çıktığında bir anda patlayan bu albüm, yeni bir yıldızın da doğuşunu müjdeliyordu. Ahmet Kaya, bu albümden sonra birbiri ardına yayımladığı albümleriyle bir anda Türkiye'nin en çok dinlediği sanatçılardan birisi oldu. Arabesk motifleri anlaşılmaz sözlerle yüklü şarkılarında ustaca kullanan, bunu Anadolu sazlarıyla ve batı enstrümanlarıyla destekleyen Kaya giderek bir fenomene dönüştü."

Ahmet Kaya bir yandan düzenlemelerinde arabesk motiflere yer verirken öte yandan ilk albümü olan *Ağlama Bebeğim*'de Nâzım Hikmet, Ahmed Arif, Sabahattin Ali, Arif Damar gibi toplumcu gerçekçi şiirin önemli isimlerinin eserlerini bestelemiştir. Mehmet Âkif Ersoy'a ait olan ve militarist temaların da işlendiği *Uğurlar Ola* şiirini bestelemesi daha sonra kendisinin de dile getirdiği herkese hitap etme düsturunun parçası olarak okunabilir. Bu noktada stratejik de bir tutum sergileyen Ahmet Kaya, bir söyleşide olur da dava açılırsa "Bakın işte Mehmet Âkif bile var," diyebilmek için bu şarkıyı yaptığını itiraf eder. Kaya'nın müziğindeki esas ilgi çekici nokta daha önce yan yana gelmemiş birçok enstrümanı kullanmasıdır. Org-klavye, yanında bağlama, elektro gitar, kaval, yan flüt, tar, zurna gibi sazların kullanılması ortaya kendine özgü bir yapı çıkarıyordu. Mevcut müzik türleri içinde bir yere konulamayan bu tarz kısa süre sonra *özgün müzik* olarak tanımlanacaktır. Selda Bağcan'ın özgün müziği benimsemesi ve Ahmet Kaya'yı desteklemesi de bu kavramın kabul görmesinde etkilidir. *Ağlama Bebeğim* albümünün büyük bir satış oranına ulaşmasıyla Ahmet Kaya, aynı yıl içinde *Acılara Tutunmak (1985)* albümünü yayınladı. *Acılara Tutunmak* Hasan Hüseyin Korkmazgil'e ait bir şiirdir ve Ahmet Kaya bu şiire son derece dokunaklı bir ezgi ile eşlik etmiştir. Korkmazgil'in *Amenna, Kadınlar, Öyle Bir Yerdeyim ki, Güzel Günler* gibi şiirlerini de besteleyen Ahmet Kaya ayrıca aynı albümde Enver Gökçe, Ataol Behramoğlu, Orhan Veli şiirlerine yer vermiştir. 1986'da *An Gelir* ile birlikte çıkardığı iki albümden biri olan *Şafak Türküsü* ile Ahmet Kaya kısa sürede kendi efsanesini yaratmış olacaktı. Sözleri, hapishanede bir idam mahkûmu olarak bulunan Nevzat Çelik'e ait olan *Şafak Türküsü*, 12 Eylül'ü en ağır biçimde yaşayan muhalif kesimlerin yüreğine fazlasıyla dokunmuştur. Cezaevlerinde yaşanan işkenceler ve idamların uygulanmaya başlaması ile oluşan boğucu atmosfer bu şarkının etkisini çok daha üst boyutlara taşımıştır. 1987 yılına gelindiğinde *Yorgun Demokrat* albümüne Yusuf Hayaloğlu sözleri damga vuracaktır. Hâlâ çok fazla dinlenen en popüler Ahmet Kaya şarkılarının bazıları bu albümde yer almıştır. *Hani Benim Gençliğim, Yorgun Demokrat, Yüreğim Kanıyor, Bir Veda Havası* hüzünlü yapısı ağır basan şarkılar

olarak öne çıkar. Yine söz ve müziği Ahmet Kaya'ya ait olan *Yaşamadın Sen* de etkileyici eserlerden birisidir. Bu albümde protest müziğe yakınlaşan eserlerden birisi sözleri Arkadaş Z. Özger'e ait olan *Alnında Dağ Ateşi* diğeri ise Enver Gökçe şiirine yapılmış olan *Katlime Ferman* besteleridir. 1988 tarihli *Başkaldırıyorum* albümü *Şafak Türküsü*'nün devamı gibidir. Zira yine idam mahkûmu bir şair olan Ersin Ergün Keleş'e ait *Beni Tarihle Yargıla* şiirine yaptığı beste ve okuduğu etkileyici şiir cezaevi koşullarında yaşama tutunmaya çalışan insanların hüzünlü direncini anlatır. *İçerden Çıkan Adam* şarkısında ise yenilgi sonrasının kırılganlığı ağır biçimde işlenir. "Bir ihtilal kadar yalnız / Ah vefanız kadar yanlış / Mümkünse farz edin yaşamamıştır" dizelerinde, ödenen bedellere ilişkin bir pişmanlık sezilmektedir. Bunun yanında *Başkaldırıyorum, Sorgucular, Gül Dikeni* şarkıları ile protest bir ton yakalanmıştır. 1989 yılındaki *İyimser Bir Gül* albümünde ise aralarında *Kod Adı Bahtiyar, Kaçakçı Kurban, Birazdan Kudurur Deniz*, gibi şarkıların da yer aldığı yedi Yusuf Hayaloğlu bestesi vardır. Daha önceki albümlerde Ahmet Kaya'nın söz ve müziği kendine ait bestelerde göze çarpan ama toplumcu gerçekçi şairlerin şiirlerine yaptığı bestelerin gölgesinde kalan bazı temalar Yusuf Hayaloğlu etkisiyle iyiden iyiye açığa çıkar. Ahmet Kaya'nın şarkılarında bolca hissedilen isyanın daha çok sol bir melankoli içerisinden dile getirildiğini söylemek abartılı olmaz. Özellikle sıkça sığınılan anne figürünün 12 Eylül sonrasının ağır şiddet koşullarına karşı bir sığınak olarak görülmesi pekâlâ mümkündür.

Ahmet Kaya'dan sonra özgün müzik denilince akla gelen ilk isimlerden birisi Ferhat Tunç'tur. Çocukluğu ve ilk gençliği Dersim'de geçen Tunç, 1979'da Almanya'ya yerleşir ve ilk albümlerini burada yapar. 1982'de *Kızılırmak*, 1984'te *Bu Yürek Bu Sevda Var İken* adlı albümleri yayımlanır. Bu albümlerde Almanya'da tanıştığı Amerikalı Müzisyen Darnel Summers'ın çokseslilik konusunda Ferhat Tunç'a yaptığı katkıların etkisi görülür. Söz ve müziği kendine ait bestelerinin yanında Muzaffer Oruçoğlu, Hasan Hüseyin Korkmazgil, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Karacaoğlan ve Yunus Emre şiirlerine yaptığı besteler çoksesli bir orkestra ile icra edilir. "Faşizme içimizden kan damlayan kılıcız / Bir gün gelir kinimizi dökeriz" dizelerinde görüldüğü üzere faşizme karşı dönemin diğer örneklerine göre daha net bir dil sergilenmiştir. Ferhat Tunç, Almanya'da çıkardığı bu albümün ardından 1985'te Türkiye'ye gelir ve döneminin en önemli üretimlerinden biri olarak hafızalardaki yerini hâlâ koruyan *Vurgunum Hasretine* şarkısı ile aynı adı taşıyan albümü yayınlar. Şarkının sözleri Muzaffer Oruçoğlu'na aittir ve hapishanedeki devrimcinin hasretini en naif haliyle anlatır. Ferhat Tunç '90'lı yıllarda da yakaladığı çıkışı sürdürmeye devam edecektir.

Kolektif Bir Çabanın Ürünü Olarak Kentli Müzik Grupları

Seksenli yıllarda kolektif bir çaba ve duyarlılık ile yola çıkan müzik gruplarının protest müzik adına etkileyici üretimler sergilediğini söyleyebiliriz. Bu müzik gruplarının ortaya koydukları şarkılarda toplumsal duyarlılıktan kopmadıklarını bunun yanında bireyin varoluşsal kaygılarını daha fazla öne çıkardıklarını görüyoruz. Biçimsel ve teknik olarak müzikal düzenlemelerde kaliteli işler ortaya koyabilen bu müzik gruplarının önemli bir kesimi varlığını günümüze kadar sürdürebilmiştir. Derya Köroğlu, Selim Atakan ve Zerrin Atakan önderliğinde kurulan *Yeni Türkü* grubu 1979 yılında *Buğdayın Türküsü* albümü ile müzik dünyasına adım atar. Şair Yaşar Miraç'ın çıkardığı ve ancak üç sayısı yayımlanabilen *Yeni Türkü* adlı edebiyat dergisinin ismini alan grup aynı zamanda Latin Amerika'da Victor Jara etkisiyle gelişen *Yeni Şarkı* (Nueva Cancion) akımının izlerini taşımaktadır. *Buğdayın Türküsü* Şili'li Ozan Pablo Neruda'nın "Halkız biz / Yeniden doğarız ölümlerde" dizeleriyle biten şiiridir. 12 Eylül Darbesi sonrasında toplatılan albümde Can Yücel'e ait *Sardunya'ya Ağıt*, *İşçi Marşı* ve Nâzım Hikmet'e ait *Beyazıt Meydanındaki Ölü*, *Mapushane Kapısı* gibi şiirlere yapılan besteler vardır. Sözleri Kemal Burkay'a, müziği Selim Atakan'a ait olan *Sonbahardan Çizgiler* şarkısı dokunaklı ama bir o kadar umutlu hikâyesiyle farklı duyguları aynı anda harekete geçirebilme özelliğine sahiptir. "Güneş altında tutsaklar / Geçen sonbahara bakıyorlar" dizelerinin yarattığı duygulanım estetik anlamda sadelikle derinliğin en güzel buluşmalarından biridir. *Mamak Türküsü* olarak da bilinen şarkı, cezaevi koşullarını yaşamış her devrimcinin anlam ve duygu dünyasında farklı bir yere sahip olsa gerektir. *Yeni Türkü* bu albümden sonra seksenli yıllar boyunca müzikalitesi yüksek albümler çıkarmaya devam edecektir. Ancak albümlerdeki protest tavır azalacak *Akdeniz Müziği* adı altında kendilerine has bir müzik tarzını benimseyeceklerdir. *Ezginin Günlüğü* 1982'de kurulmuş olsa da ilk stüdyo albümünü 1985 yılında *Seni Düşünmek* adı ile çıkarmıştır. Halk türkülerine yaptıkları başarılı düzenlemelerin yanında farklı şiir geleneklerinden yararlanarak yaptıkları besteler grubun aşırı politize olmak yerine sanatsal bir üretim sürecini tercih ettiklerini göstermiştir. 1987'de çıkan *Ala Gözlü Yar*'da Azeri müziği başta olmak üzere farklı yörelerden türküler derlenmiştir. *Ezginin Günlüğü* seksenli yıllarda ilk adımlarını atsa da gerçek etkisini '90'lı yıllarda gösterecektir. Toplumsal muhalefetin yeniden ayağa kalkmaya çalıştığı bu dönemde dernek, parti, üniversitelerin düzenlediği dayanışma konserlerinde sıkça sahne alacak bir kuşağın anlam dünyasında saygın bir yer edinecektir. Protest müzik denilince akla gelen bir diğer grup *Bulutsuzluk Özlemi*'dir. 1984 yılında Nejat Yavaşoğulları, Sina Koloğlu

ve Kanöz Ozan tarafından *Mor* adıyla kurulan grup 1986 yılında yayınlanan *Bulutsuzluk Özlemi* albümünden sonra bu ismi kullanacaktır. 12 Eylül sonrası yaşanan insan hakları ihlalleri, geçim sıkıntısı, bireyin yaşadığı psikolojik ve toplumsal açmazlar yer yer hiciv, yer yer öfke ile eleştirilir. 1989 yılının sonunda yayınlanan *Uçtu Uçtu* albümünde yer alan *Acil Demokrasi*, *Şili'ye Özgürlük*, *Bayram Görüşmesi*, *Sözlerimi Geri Alamam* gibi şarkılar protest müziğin unutulmaz eserleri arasına girmiştir. *Çağdaş Türkü* grubu 1986'da çıkardıkları *Bekle Beni* albümü ile kısa sürecek müzik serüvenine etkileyici bir giriş yapmıştır. Grubun solisti Tolga Çandar'ın yanı sıra Eftal Küçük, Bahadır Suda ve Erkan Oban tarafından kurulan grup, çokseslilige dayalı sade bir altyapıyla dönemin müziğine yeni bir soluk katmıştır. *Çağdaş Türkü* denilince akla gelen ilk eser kuşkusuz *Kenar Mahallede Bir Pazar Günü*'dür. Ahmet Erhan şiirinden bestelenen bu şarkıda kenar mahallede yaşanan bir pazar günü en sahici haliyle, sıcak bir anlatımla resmedilir. Sözleri Murat Yetkin'e ait olan *Uyanıyor Ankara* isimli eser de gündelik hayatın telaşı içinde yaşanan umutlu bir koşuşturmacayı anlatır. Yaşar Miraç şiirinden bestelenen *Rami Kışlası*'nda sarı duvarlar ardında günlerini bitirmeyi bekleyen askerlerin ahvalini dinleriz. Sözleri Ahmet Telli'ye ait olan *Bekle Beni* ise hapishanelerin, sürgünlerin, işkencelerin ve idamların hüküm sürdüğü bir dönemde hüzünlü ama bir o kadar umut dolu bir şarkı olarak unutulmaz eserler arasındaki yerini almıştır. 1987 yapımı *Delikanlıya* albümünde de benzer duyarlılıkla toplumcu gerçekçi şairlerin etkileyici şiirlerine yaptıkları besteleri yine güçlü düzenlemeler eşliğinde ortaya koyan grup ne yazık ki yeni bir çalışma yapamadan dağılmıştır.

Bir Müzik Olayı Olarak Grup Yorum

Seksenli yılların sonunda müzik yapmaya başlayan Grup Yorum Türkiye'de protest müziğe bambaşka bir soluk katmakla kalmayacak, bir müzik grubunun çok ötesinde son derece güçlü bir sanatsal ve sembolik değer yaratacaktır. Metin Kahraman, Efkan Şeşen, Gülbahar Uluer, Ayşegül Yordam, Kemal Sahir Gürel, Tuncay Akdoğan, Taci Uslu, Erkan Sevil 1987'de yayınlanan *Sıyrılıp Gelen* albümünde yer alan müzisyenlerdi. Grubun kurucuları farklı dönemlerde ayrılmış olsa da *Grup Yorum* bir okul gibi sürekli kendini yenileyen, tarifi zor baskılara rağmen ayakta durmayı başarabilen bir topluluk olarak diğer örneklerden çok farklı bir yer edinmiştir. 1988'de *Haziran'da Ölmek Zor* albümünü çıkaran gruba daha sonra Türkiye'nin önemli kadın yorumcularından biri olan İlkay Akkaya katıldı. Bu albümde *Çav Bella*, *Venceremos* gibi dünya marşlarının yanında güçlü düzenlemeler eşliğinde yorumlanan Grup Yorum şarkıları büyük bir etki yarattı. 1989 yılında *Türkülerle* adlı bir albüm yayımlayan grup kendine has düzenleme-

lerini türkülerin dokusunu bozmadan icra etti. Aynı yıl grubun en önemli çıkışını yapmasını sağlayan *Cemo/Gün Gelir* albümü yayınlanır ve Grup Yorum kısa sürede dönemin en çok dinlenen grubu haline gelir. Kendi ifadeleriyle hem Türkiye'deki protest müziğin öncüllerinden (Ruhi Su, Zülfü Livaneli'nin ilk dönemleri, Ali Asker) hem de özellikle dünya protest müziklerinden (yeni şarkı ekolü) etkilendiklerini belirten grubun en ayırıcı özelliği şarkı sözlerinde ve müzikal altyapıda bütünlük sağlayarak gündelik hayatın devrimci pratiği içerisinde sanatsal bir tavır gösterebilmeleridir. Türkiye protest müziği tarihinde en ciddi kırılmayı yaratan grup olarak başlı başın bir müzik olayı olarak tarif edebileceğimiz Grup Yorum, devrimci bir müziği savunurken aynı zamanda şarkılarını kitlelerin bilinçlenmesinde bir araç olarak kullanabilmiştir. Grup Yorum sonrasında muhalif yapıların tümü kendi bünyesinden politik müzik grupları çıkarmaya çalışmıştır. Ancak Yorum'un en önemli başarılarından birisi de teknik anlamda üst seviyelere çıkardıkları müziklerini halkın kulağına da hitap edebilecek sadelikte ortaya koyabilmeleriydi. En azından seksenli ve '90'lı yıllarda bunu çok iyi başarabilmişlerdi ve söylemlere bakılmaksızın dahi yaptıkları müzik devrimciydi. Aslında teknik ve söylemin mevcut çağın koşulları içerisinde doğru biçimde harmanlanabilmesi protest müziğin geleceği açısından da bizlere bazı ipuçları sunmaktadır. Kuşkusuz yeni dönem protest müzik arayışlarında gelenekten yararlanılacaktır. Ancak müzik teknolojileri ile toplumsal koşulların ortaya sunduğu imkânlar dahilinde yeni seslerin ve yeni sözlerin ışığında hareket edileceği de ortadadır.

Seksenli Yıllarda Türk Sineması: Endüstrisiyle, Anlatısıyla, İklimiyle

ERDİNÇ KAYGUSUZ

Seksenli yıllarda Türk sineması, dönemin kültürel ikliminin diğer veçhelerine benzer şekilde gerek anlatısı gerekse de yapısı itibarıyla çalkantılı ve çelişkili bir görünüm sergiler. Bu dönem, bir yandan Yeşilçam'ın temel kurallarının zayıfladığı ve geleneksel anlatısının dışına çıkıldığı, diğer yandan da oluşan çatlaklar karşısında geleneksel olana sarılan anlayış ve tutumun hâlâ belirgin olduğu bir dönemdir. Bir nevi geçmişten kopuş ile geçmişin devamlılığının bir arada geliştiği bu dönemin ruhu çeşitli konulardaki salınımlarda da gözümüzü alır. Bunlardan anlaşılır ki kimi kez özgür, kimi kez tabidir Türk sineması; bazen durgun ve bazen de hareketlidir. Gelgitlerle ve birbirlerinin neredeyse tersine işaret eden durumlarla dolu bu dönemin izdüşümleri sanatsal üretim sürecinde, üretilenin alımlanmasında ve tüketiminde, dağıtımında, bunların hukuksal temellerinde, pekâlâ devlet politikalarında, gündelik yaşamda, anlatılarda ve daha pek çok başlıkta görülebilir. Bunların tamamında ise 12 Eylül'ün izleri bulunur.

Darbe ve onu takip eden yeni rejim, tıpkı diğer pek çok alana belirleyici ölçüde etki ettiği gibi sinemada da uzun süre tartışmasız şekilde sınırlayıcı olmuş, böylelikle kendinden sonraki döneme kötücül rengini çalan bir habis olma özelliği göstermiştir. Öyle ki seksenlerin yaklaşık olarak ikinci yarısına denk gelen görece rahatlama ve özgürleşme döneminde bile 12 Eylül'ün yarattığı *yeni toplumsallık* Türk sinemasının serüvenine damga vurmaya devam etmiştir. Hatta Ahsen Deniz Morva'nın *Melankolinin 12 Eylül Filmlerinde İnşası* çalışmasında da belirttiği gibi, darbeden sonra çekilen tüm filmler geniş anlamda *12 Eylül filmleri* olarak düşünülebilir ve 1980'den günümüze tüm filmlerde 12 Eylül'ün izleri bulunabilir.

Türk sinemasının '80'li yılları her açıdan büyük ve köklü dönüşümlere sahne olmuştur. Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik, siyasal, sosyal, kültürel yönelimle ilişkili olarak sinemanın yapılanması da değişmiş; özellikle yeni teknolojilerin gelişmesi ile 12 Eylül rejiminin peşinden sürüklediği neoliberal ekonomi politikaları yörüngesinde kurumsallaşma eğilimi dikkat çekmiştir. Türkiye'de sinema endüstrisi bir yandan askerî darbeden kaynaklanan sert bir kırılma yaşamış, diğer yandan da video kasetlerin yaygınlaşması gibi etkenler endüstrinin ekonomik örgütlenmesinde sorunlar yaratmıştır. En azından dönemin ikinci yarısına dek devlet politikaları açısından gösterilmeyen gayret nedeniyle bu kestirilemez düşüşün önü pek alınamamıştır.

Eğilimler

Türkiye'de 12 Eylül Darbesi'nin peşi sıra hemen her türden siyasal faaliyet yasaklanmış, ifade özgürlüğü büyük ölçüde geri plana atılmış ve özgür düşünce ile demokratik tartışma ortamı kendini sır perdesinin ardına saklamak zorunda bırakılmıştır. Bu mecbur bırakılma sinemanın gelişimine bazı boyutlarda doğası gereği mâni olmuş; sanatsal üretim, kültürel veçhelerin alacakaranlığında kendine gerekli ortamı yaratamamış ve yeterli olanakları bulamamıştır. Kesinkes depolitizasyona işaret eden böylesi bir sürecin yanı sıra darbeden önce yürürlüğe giren ve *24 Ocak Kararları* adıyla bilinen devlet politikalarının da etkisiyle sinema sektörü önemli ölçüde zarar görmüştür. Kaldı ki bu yıllarda film yapımcılarına ve yönetmenlerine yönelik devlet desteğinin bulunmayışı da sektörün içine girdiği bu zor durumu perçinlemiştir.

Sonuçta, darbe rejimiyle birlikte ülkede üretilen film sayısı hayli azalmıştır. Giovanni Scognamillo'nun *Türk Sinema Tarihi*'nde belirttiğine göre bir yıl önce 195 olan film sayısına kıyasla yeni yapımlar; 1980 yılında 62'ye, 1981 ve 1982 yılında 72'ye, 1983 yılında 78'e düşmüştür. Bir anlamıyla 12 Eylül Askerî Darbesi'nin etkisiyle Türkiye'de film üretimi duraklama dönemine girmiştir: 1984'te 126, 1985'te 123, 1986'da 184, 1987'de 186, 1988'de 117, 1989'da ise 99 film üretilmiştir. Bunların maliyetlerinin ise özellikle 1985'ten itibaren video tekniğinin yaygınlaşmasıyla oldukça düşük seviyelerde olduğunu da belirtmek gerekir.

Ayrıca liberalleşme politikaları çerçevesinde ithalatın önündeki engeller kaldırılmış, bunun sonucunda görece güncel Hollywood filmlerinin ithal edilmesi kolaylaşmıştır. Örneğin, *Türk Sinemacılık Sektöründe Kurumsal Değişim (1950-2006)* adlı çalışmalarında R. Arzu Kalemci ve Şükrü Özen'in aktardıklarına göre, Türkiye'nin önemli dağıtımcı firmalarından biri olan *Özen*

Film'in sahiplerinden Mehmet Soyarslan, '80'li yıllar boyunca Amerika yapımı nitelikli filmlerin ithal edildiğini ifade etmiştir.

Ankara'nın Necatibey Caddesi'nde bulunan Derya Sineması özellikle seksenli yıllardan sonra gösterdiği filmlerle sevilen geniş salonlu bir sinemaydı (Kaynak: Antoloji Ankara).

Yerli film sayısının giderek azaldığı '80 sonrası Türk sineması ortamında kaçınılmaz bir değişim de izleyiciler bakımından yaşanmıştır. Bu yıllarda yerli yapımlardaki gerilemeyle aynı oranda hem genel seyirci hem de yerli film seyircisinin sayısında hatırı sayılır derecede azalış gözlenmiştir. 1970 yılında 250 milyon olan genel seyirci sayısı, Nijat Özön'ün *Karagözden Sinemaya Türk Sineması ve Sorunları* kitabında belirttiğine göre 1985'e gelindiğinde 40 milyona kadar düşmüştür. Yerli yapımların seyirci sayıları ise 1980'de 38 milyon, 1981'de 41 milyon, 1982'de 33 milyon, 1983'te 35 milyon, 1984'te 26 milyon, 1985'te 21 milyon, 1986'da 19 milyon ve 1987'de 12 milyon civarındadır. Daralmanın nedenleri yine endüstrinin üretim ve dağıtım aşamalarındaki gelişmelerle, yeni teknolojilerin yaygınlaşmasıyla ve darbe sonrası izlenen yeni ekonomi politikalarıyla açıklanabilir.

Bu açıdan belirtilebilir ki '80'li yıllar kitle iletişimi alanında büyüleyici değişimlerin yaşandığı yıllardır. Türkiye'de televizyon yaygınlaşmış; toplumsal üretim ve yeniden üretimin ayrılmaz unsuruna dönüşmüştür. '80'lere yalnızca siyah-beyaz bir kamu kanalıyla giren Türkiye'de bu onyılın ilk birkaç yılı içinde renkli yayına geçilmiş ve ardından ikinci bir kanal daha yayın hayatına başlamıştır. Dahası video filmlerin yaygınlaşması da izleyici sayısını dikkate değer ölçüde etkilemiştir. Nitekim Almanya'da çalışan Türkiyeli işçilerin çeşitli yollarla ülkeye getirdiği video oynatıcılarının sayısı 1981 yılında yaklaşık 500 bin, kasetlerin sayısı da 1 milyon civarındadır. Dolayısıyla izleyicilerin sinemadan uzaklaşarak filmleri evlerinde video teknolojisi aracılığıyla seyrettiklerini düşünmek olasıdır.

Gelgelelim izleyici sayısındaki daralmayı yalnızca kitle iletişimi alanındaki değişimler belirlememiş, aynı zamanda darbe rejiminin izlediği ekonomi politikaları da bu sayıları tayin etmede rol oynamıştır. *24 Ocak Kararları* ve bunu izleyen politikalar sonucunda gelir dağılımı bozulmuş, toplumun sabit gelirli gruplarının reel geliri giderek düşmüş, yoksulluk belirgin biçimde artmıştır. Bu da sinemaya olan talebi olumsuz yönde etkilemiştir.

Sinema seyircisinin sayısının artmaya başlaması ise siyasal ve toplumsal gevşemenin başladığı 1986 yılı ve sonrasına rastlamıştır. Hakan Erkılıç'ın *Düş Şatolarından Çoklu Salonlara Değişen Seyir Kültürü ve Sinema* makalesinde belirttiği gibi, '80'li yılların öncesinde bir aile eğlencesi olarak alımlanan sinema söz konusu yıllarda gençlik eğlencesine dönüşmüştür. Bu açıdan yeni dönemde gençlerin sinemaya daha fazla ilgi gösterdiği söylenebilir.

Yerli film sayısının giderek azaldığı '80 sonrası dönem, filmlerin dağıtım koşullarından gösterim yerlerine kadar geçmişten kopuş niteliği taşıyan dönüşümlere tanıklık etmiştir. Bu yıllar bir yandan sinemanın finans kaynaklarının, diğer yandan da endüstrinin örgütlenme biçiminin ciddi biçimde değiştiği yıllar olmuştur. Bir önceki döneme göre yapımcı sayısı artmış ve endüstride yapım, dağıtım, gösterim aşamalarının bileşikliği izafi olarak bozulmuştur. Daha önceleri pursantaj memurlarının film dağıtımında etkin olduğu *bölge işletmeciliği sistemi* adıyla bilinen örgütlenme biçimi yerini yeni firmalara ve onların pazarlık ilişkilerine bırakmıştır. *Türk Sineması Üzerine Yazılar*'da Nilgün Abisel'in aktardığına göre, 1980 yılında 63 olan yapımevi sayısı 1986 yılına gelindiğinde 79'a yükselmiştir. 1980 ile 1986 yılları arasında, zaman zaman kapanıp yeniden açılmış olsalar da toplamda 18 firma film üretmiştir. Bunlar arasından yalnızca 5'i film yapım faaliyetine kesintisiz devam etmiştir. 1987 yılında ise Türkiye Sinema Eseri Sahipleri Meslek Birliği'ne (SESAM) kayıtlı 120 firma bulunmaktadır. Bu durum finansmanın kaynağını da aynı şekilde değiştirmiş, özellikle video şirketlerinden gelen ekonomik kaynaklar öne çıkmıştır.

Ne var ki yapılan filmler ile seyirci sayısındaki azalmaya koşut şekilde sinema filmi gösterimi yapan salonların sayısında da düşüş yaşanmıştır. Türkiye'de 1975 yılında 373 olan sinema salonu sayısı, 1989'da 250'ye kadar gerilemiştir.

Bu dönemdeki sinema salonu tipi ise büyük ve tek sahnelidir. R. Arzu Kalemci ve Şükrü Özen'in *Türk Sinemacılık Sektöründe Kurumsal Değişim (1950-2006)* başlıklı araştırmaları kapsamında görüşme yaptıkları *Kızılırmak Sineması* işletmecisi Yavuz Yıldırım ve *Büyülü Fener*'in sahibi İrfan Demirkol, söz konusu dönemlerde en az 700 kişilik tek sahneli büyük sinemalar bulunduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte bilindikleri biçimiyle sinema salonlarının yanı sıra çok sayıda kişiyi bir araya toplayabilecek çay bahçeleri ya da halka açık diğer alanlar da gösterim yapılan salonlar olarak kullanılmıştır. Fakat 1987 yılında yabancı sermayeli sinema şirketlerine faaliyet kolaylığı sağlanmasıyla yüksek bütçeli, yıldız oyuncu kadrolu Hollywood yapımları Türkiye'de gösterime girmiş, bu durum seyirci sayısını hareketlendirmiş ve salon sahiplerine umut olmuştur.

Bu yıldan itibaren *Warner Bros., Universal, Paramount, Touchstone Pictures* gibi büyük şirketlerin filmlerinin dağıtımcısı *United International Pictu-*

res (UIP) video kaset ve film pazarına girmiştir. Nejat Ulusay'ın *Sinema* başlıklı yazısında belirttiği gibi, Hollywood dağıtım şirketlerinin talebi ve desteğiyle salon sahipleri yeni teknolojilere yatırım yapmış ve yıllardır bakımsız kalan salonlar yenilenmiştir. Böylece salonlar seyirciler için konforlu bir ortam haline gelmiştir.

Temalar

Seksenli yıllarda üretilen filmlerin temalarına bakıldığında dönemin kopuş ve devamlılıkta somutlaşan ikili özelliği kolaylıkla görülebilir. Darbe rejimiyle birlikte filmlerin içeriklerine uygulanan sansür, odağa yerleşen ana temaların da farklılaşmasına neden olmuştur. Bilindiği gibi önceki onyılda patlama yapan ve sinemada kurtarıcı olarak görülen *seks filmleri* darbeyle birlikte yasaklanmış, bunların oynatıldığı sinemalara polis baskınları düzenlenerek faaliyetlerine son verilmiştir. Dahası aralarında Zerrin Doğan ve Dilber Ay'ın da bulunduğu oyuncular söz konusu dönemde erotik filmlerde oynadıkları gerekçesiyle soruşturma geçirmişlerdir.

Darbecilerin yasakçı zihniyetinin, uygulamalarının ve yarattıkları korkuya dayalı kültürel ortamın bir diğer sonucu da Türk sinemasının toplumsal temelli kaygılar taşıyan filmlerden uzaklaşması olmuştur. Toplumun sorunlarını ele alan, topluma *toplumu gösteren* düşündürücü ya da eleştirel filmlerin yapımı hem siyasal gerekçelerle engellenmiş hem de bazı örnekler dışında birtakım üslup arayışlarının sonucunda yönetmenler tarafından tercih edilmemiştir. Atilla Dorsay'ın *12 Eylül ve Sinemamız* kitabındaki deyişiyle, Türk sineması '80'li yıllarla birlikte toplumsalı düşünen filmlere *elveda* demiştir. Bu türden filmleri izleyenlerin tüketimden uzaklaşmaması amacıyla da sinema yapımcıları yeni yollar aramışlar ve çareyi geleneksel olanı bir biçimiyle devam ettiren *arabesk filmler*de ve gelenekselin çatlaklarından sızan *kadın filmleri* gibi yeni anlatılarda bulmuşlardır. Yerli sinemanın '80'li yıllarına damga vuran ve *kadın filmleri* ile *arabesk filmler* aracılığıyla örneklenebilen kopuş ve devamlılığını Ali Karadoğan'ın *Modernist Estetik: Türkiye'deki Sanat Sinemasına Giriş (1986-2000)* kitabındaki şu ifadelerden okuyabiliriz:

> Kadın filmleri ve bu filmlerin kurmaya çalıştığı anlatı geleneği 70'lerde ortaya çıkan politik eğilimli geleneğin politik içeriğinden belirli oranlarda arındırılarak, muhalefet etme çabasını anlatı üzerinden sürdürmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmışken; arabesk filmler, bu filmleri ve bu anlatı geleneğini kontrol altında tutmanın bir aracı olarak kültürel alanda iş görmüştür.

Bu iki tema dışında kalan ve özellikle dönemin ikinci yarısından sonraki siyasal, toplumsal gevşemeyle gündeme gelen bir başka ana temayı ise *12*

Eylül filmleri oluşturmuştur. Genellikle kahramanların hayal kırıklıkları etrafında örülen filmler çoğunlukla cezaevinden çıkan tiplerin bunalımlarını ya da gündelik yaşamlarını konu edinmiştir. Bu açıdan bakıldığında *12 Eylül filmleri*nin hemen hiçbiri darbeyi ne doğrudan ne de toplumsal açıdan bütünlüklü nedensel ilişkilere dayandırarak ele almıştır.

Bu genel çerçeveden hareketle '80'li yıllarda çekilen Türk filmlerini, ana temaları ve edindiği konular bakımından üç kategoride toplamak mümkündür: *arabesk filmler*, *kadın filmleri* ve *12 Eylül filmleri*.

Arabesk filmler Türk sinemasının '80'li yıllarına damgasını vurmuş ve izleyiciler tarafından yoğun övgüye mazhar olmuştur. Ana temaya yönelik bu ilgi ülkenin sosyoekonomik ve sosyokültürel yapısındaki hareketlenmelerden kaynaklanmıştır: '80'li yıllardan itibaren etkili olan yeni piyasa ekonomisinin kamu üzerinde yarattığı baskı, sosyal ve ekonomik açıdan büyük çöküşlerin yaşanmasına, yoksulluğun derinleşmesine ve psikolojik tahribatların yoğunlaşmasına neden olmuştur. Kırsalda yaşayan ve söz konusu etkiden korunmak isteyenler kente göçmeye eğilmiş fakat kentlerde iç göçü karşılayacak yeni istihdam olanakları yaratılmamıştır. Yaşanan çaresizlik, sıkışmışlık ve belirsizlik hissinin sonucunda, bu durumu yazgılarının parçası olarak gören çok sayıda insan gecekondu mahallelerinde oluşan yeni kültürün yaratıcısı olmuştur. Bu açıdan gecekondu kültürünün yaygınlaşmasıyla öncelikle müzik alanında ortaya çıkarak belirgin bir hat oluşturan arabesk, kırdan kente göç edenlerin kimlik arayışına istinaden gelişmiş ve sinemayı da etkisi altına alarak özellikle geleneklerini kente taşıyan göçmenlerin beğenisine hitap etmiştir. Martin Stokes'un *Türkiye'de Arabesk Olayı* çalışmasında dile getirdiği gibi, seksenli yılların başından itibaren Türkiye Radyo Televizyon Kurumu'nda (TRT) evvelden yasaklanmış olan arabesk müzik tekrar yayınlanmaya başlamış, toplumun farklı kesimleri bu türle tanışmış ve böylece arabeske yönelik ilgide belirgin artış yaşanmıştır. '70'li yılların sonlarına doğru Orhan Gencebay ve Ferdi Tayfur'un filmleriyle başlayan *arabesk film* furyasına İbrahim Tatlıses, Müslüm Gürses, Neşe Karaböcek, Ümit Besen, Ercan Turgut, Bülent Ersoy, Faruk Tınaz ve Hakkı Bulut gibi şarkıcılar da dahil olmuştur. Örneğin *Ayrılık Kolay Değil* (Temel Gürsu, 1980), *Olmaz Olsun* (Temel Gürsu, 1981), *Nasıl İsyan Etmem* (Temel Gürsu, 1982), *Mavi Mavi* (İbrahim Tatlıses, 1985) filmlerinde İbrahim Tatlıses; *Kır Gönlünün Zincirini* (Şerif Gören, 1980), *Yarabbim* (Temel Gürsu, 1980), *Kördüğüm* (Osman Seden, 1982), *Dil Yarası* (Yaşar Seriner, 1984), *Seni Arıyorum* (Ümit Efekan, 1989) filmlerinde Orhan Gencabay; *Utanıyorum* (Melih Gülgen, 1984) ve *Hasret Sancısı* (Osman Seden, 1982) filmlerinde Ferdi Tayfur; *Beddua* (Osman Seden, 1980) filminde Bülent Ersoy oynamıştır. Üstelik bu isimlerin yanı sıra *çocuk starlar* da arabesk dünyasına

Kır Gönlünün Zincirini (Şerif Gören, 1980, Gülşah Film) filminden bir sahne: Orhan Gencebay beste yapıyor (Kaynak: Gülşah Film YouTube kanalı).

adım atmaya başlamış; bunlar arasından özellikle Küçük Emrah ve Küçük Ceylan öne çıkmıştır. Küçük Emrah'ın oynadığı *Acıların Çocuğu* (Ümit Efekan, 1985), *Boynu Bükükler* (Ümit Efekan, 1985), *Öksüzler* (Temel Gürsu, 1986), *Vurmayın* (Ümit Efekan, 1987) filmleri ile Küçük Ceylan'ın yer aldığı *Yetim* (Oğuz Gözen, 1985), *Ana Kucağı* (Yücel Uçanoğlu, 1986), *Annem* (Temel Gürsu, 1987) filmlerinde çocukların duygusal açlıklarına vurgu yapılmış ve bunlardan yararlanılmıştır. Bu noktada çocukların acımasız dünyayla kurduğu ilişkinin izleyicileri daha derinden etkileyeceğinin düşünüldüğünü tahmin etmek pek de güç değildir. Başrollerini arabesk müzik yapan şarkıcıların oynadıkları ve kimi zaman yönetmenliğini dahi üstlendikleri söz konusu filmler özelikle çaresizlikleri ve yarın kalmış sevdaları dile getiren içerikleriyle depolitizasyon sürecine katkı sağlamış, bu yönüyle toplumdan büyük rağbet görmüştür. Öyle ki temalar bakımından *arabesk filmler* '80'li yıllarda filmlerin neredeyse yarısını oluşturmuştur. Şükran Kuyucak Esen'in *80'ler Türkiyesi'nde Sinema* kitabındaki saptamasına göre 1979 yılında çekilen 195 filmden yalnızca 19 tanesi *arabesk film* iken 1981 yılında çekilen 72 filmin 33 tanesi arabesk kategorisindedir.

Bu filmlerin senaryo yapısı ise birbirine benzerdir. Çoğunlukla kente göçenlerin ailelerinin parçalanması, sınıf ve kimlik sorunları, karşılıksız ya da çelişkili aşklar, çaresizlikler gibi gerilimler üzerine kurgulanan senaryolarda derinlik müzikal yapıyla ve melodramlarla sağlanmaya çalışılmıştır. Bir diğer deyişle, *arabesk filmler*de melodram anlayışı hâkimdir. Ahmet Şerif Onaran'ın *Türk Sineması* adlı kitabında, minibüs müziği ve bunlardan esinlenen filmler olarak nitelediği *arabesk film*lerin toplumdaki karşılığının nedeni de

senaryolardaki melodramdır. Bu filmlerde müzik hemen her sahnede izleyiciye sunulmuş, dramatik olay örgüsü müzikle desteklenmiştir.

Kadın filmleri '80'li yıllarda Türk sinemasının ana temalarından bir diğerini oluşturmuştur. Burcu Yerlikaya'nın *1980 Sonrası Türk Sineması'nda Kadın Temsilleri ve Cinsiyetçi Söylencenin Reddi: Mine Nasıl Kurtulur?* makalesinde vurguladığı gibi, bu dönemden önce kadınların çoğunlukla erkeklerin arzu ve cinsellik nesnesi olarak temsil edildiği ve filmlerdeki temel anlatının erkek egemen anlayışla paralel kurgulandığı geleneksel Türk sinemasının karşısında yeni dönemde kadın tipinde kökten değişim gözlenmiştir. Söz konusu değişim dünyada olduğu gibi Türkiye'de de etkisi görülmeye başlanan yeni talepler ve politik ideolojilerle ilişkilidir. Sınıfsal talepler ve sınıf temelli hareketlerle kıyaslandığında daha önce dile getirilmemiş yeni talepler etrafında kümelenen feminist hareketin gelişimi Türk sinemasında kadının geleneksel anlatı çerçevesinde ele alınışını zedelemiş, sinemada yeni anlatım kalıplarının ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Söz konusu yıllarda toplumsal gelişmelerle bağlantılı olarak görece güçlü ve özgür kadın tipinin anlatıyı yönlendirdiği filmler yaygınlaşmaya başlamıştır. Çekilen filmlerde kadınların gerçeğe daha uygun sunulması yönünde adımlar atılmıştır. *Kadın filmleri*nde ana kahramanların kadınlar olması, kadınların geleneksel anlatıdaki gibi abartılmış figürlerden ziyade sıradan insanlar olması ve kadınların cinselliği olan özneler olarak kurgulanması bu filmlerin ortak özellikleri arasında gösterebilir. Dahası sinemada kadınlar '80'lerle birlikte kamusal alanlarda daha fazla görünmüş ve toplumun geri kalanı gibi profesyonel mesleklerde çalışırken sunulmuştur. Bu nedenle kadınlar gerçek yaşamdakine daha yakın temsil edilmeye çalışılmıştır. Bu açıdan düşünüldüğünde kadınlar geleneksel Yeşilçam anlatısından farklı şekilde; ekonomik ve feodal bakımdan daha bağımsız bireyler olarak işlenmiştir.

Mine (Atıf Yılmaz, 1982, Delta Film) filmi afişi (Kaynak: www.sinematurk.com).

Atıf Yılmaz'ın *Mine* (1982) filmiyle başlayan *kadın filmleri* kadınları büyük ölçüde kamusal yaşam içerisinde eşit özne olarak resmetmiştir. Türk sinemasında kadını merkeze alması nedeniyle dönemin en önemli yönetmenleri arasında yer alan Yılmaz, bu

temayı *Seni Seviyorum* (1983), *Bir Yudum Sevgi* (1984), *Dağınık Yatak* (1984), *Adı Vasfiye* (1985), *Dul Bir Kadın* (1985), *Asiye Nasıl Kurtulur* (1986), *Aaahh Belinda* (1986), *Kadının Adı Yok* (1987), *Hayallerim, Aşkım ve Sen* (1987), *Ölü Bir Deniz* (1989) ile sürdürmüş ve 1980-1989 yılları arasında çektiği 17 filmden 13'ünün doğrudan kadınlara ilişkin olması nedeniyle de *kadın filmleri yönetmeni* şeklinde anılmıştır. Şerif Gören'in *Derman* (1983), *Kurbağalar* (1985) ve *Firar* (1986) filmleri de bu ana temanın incelikle dokunduğu önemli örnekler arasındadır. Ayrıca *Kırık Bir Aşk Hikâyesi* (Ömer Kavur, 1981), *Ve Recep Ve Zehra Ve Ayşe* (Yusuf Kurçenli, 1983), *Fahriye Abla* (Yavuz Turgul, 1984), *Kaşık Düşmanı* (Bilge Olgaç, 1984), *14 Numara* (Sinan Çetin, 1985), *Fatmagül'ün Suçu Ne* (Süreyya Duru, 1986), *Dünden Sonra Yarından Önce* (Nisan Akman, 1987) ve *Bez Bebek* (Engin Ayça, 1987) filmleri de bu ana temada değerlendirilen diğer önemli yapımlardır.

Seksenli yıllarda Türk sinemasının ana temalarından bir diğeri ise özellikle dönemin ikinci yarısından itibaren yapılabilen *12 Eylül filmleri*dir. *07.02.1986 tarihli, 3257 sayılı Sinema, Video ve Müzik Eserleri Kanunu*'nun kabul edilmesinden sonra Türkiye tarihinde ilk kez yasaya kavuşan sinema sektöründe, sansür uygulamaları görece rahatlamış ve dönemin sivil siyaset arayışı ile bu yöndeki kurumsallaşma çabalarının sonucu olarak 12 Eylül temalı filmlerin yapılması olanaklı hale gelmiştir. Her ne kadar *12 Eylül filmleri*nin ilk örneği İmralı Yarı Açık Cezaevi'nden bayram iznine çıkan mahkûmların öyküsünün anlatıldığı, Yılmaz Güney'in senaryosunu hapishanede yazdığı ve Şerif Gören'in yönettiği *Yol* (1981) filmi olsa da bu film gösterim şansına ancak çekiminden on sekiz yıl sonra, 12 Şubat 1999 tarihinde sahip olmuştur. 1986 yılından başlayarak darbenin sonuçlarını, kısıtlamalarını ve mahkûmiyet sonrası kişilerin sorunlarını, bunalımlarını odağa alan *12 Eylül filmleri* hem 12 Eylül'ün getirdiği baskı yıllarını hem de 12 Eylül öncesi Türkiye'sini anlatmıştır. Hilmi Maktav'ın *Türk Sinemasında 12 Eylül* yazısında dikkat çektiği gibi, Türkiye'nin bir siyasî dönemi ilk kez yoğun biçimde sinemaya yansımıştır. Bu filmlerde darbe politik sinemadan farklı olarak genellikle dolaylı bir anlatım üzerinden işlenmiştir. Bir başka deyişle, olaylara bütüncül siyasal nedenlerden çok insani ve psikolojik açıdan yaklaşılmıştır. Kişilerin bunalımlarını ve gündelik yaşamlarını konu edinen bu filmlerde tipler toplumsal değil toplumsaldan kopuk bireyler olarak yaratılmıştır. Haliyle anlatılardaki hâkim öykü bireyseldir.

Kendi içlerinde sınıflandırılmış olsa da 12 Eylül'ü dolaylı ya da dolaysız konu edinen tüm filmleri *12 Eylül filmleri* adıyla anmak mümkündür. Bu filmler kâh 12 Eylül'ün getirdiği baskı yıllarını kâh darbe öncesi dönemde ideolojik kamplaşmanın olumsuz sonuçlarını kâh bireyler üzerindeki psikolojik yıkımı öne çıkarmıştır. Örneğin darbe sonrasındaki dönemi anlatan ilk

Sen Türkülerini Söyle (Şerif Gören, 1986, Uzman Filmcilik) filminin afişi (Kaynak: www.sinematurk.com).

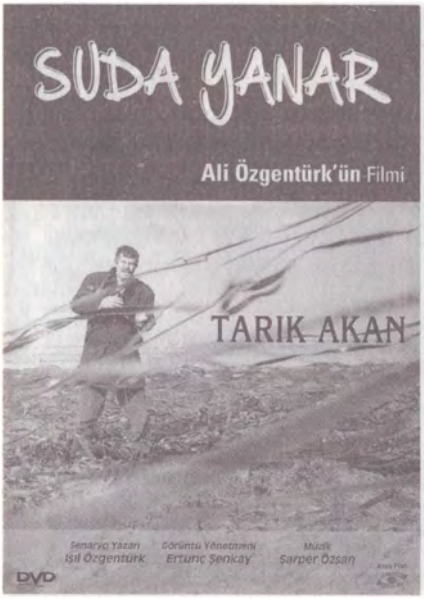

Su da Yanar (Ali Özgentürk, 1987, Asya Film) filminin afişi (Kaynak: www.tsa.org.tr).

film *Sen Türkülerini Söyle* (Şerif Gören, 1986) olmuştur. Cezaevinden çıkan kahramanın tanıklıklarının anlatıldığı ve sürecin derin psikolojik izlerinin görüldüğü filmi, yine benzer konulara odaklanan *Dikenli Yol* (Zeki Alasya, 1986), *Ses* (Zeki Ökten, 1986), *Kara Sevdalı Bulut* (Muammer Özer, 1987), *Yağmur Kaçakları* (Yavuz Özkan, 1987), *Bir Avuç Gökyüzü* (Ümit Elçi, 1987) ve *Bütün Kapılar Kapalıydı* (Memduh Ün, 1989) takip etmiştir. *12 Eylül filmleri*nde öne çıkan odak noktalardan bir diğeri ise aydınların darbeye ve yaşadıklarına karşı takındıkları tutumdur. *Su da Yanar* (Ali Özgentürk, 1986), *Gece Yolculuğu* (Ömer Kavur, 1987) ve *Av Zamanı* (Erden Kıral, 1988) aydının bunalımını anlatırken *Kimlik* (Melih Gülgen, 1988), *Bir Avuç Gökyüzü* (Ümit Elçi, 1987) ve *İkili Oyunlar* (İrfan Tözüm, 1989) gibi filmler yaşanan hayal kırıklıklarını öykülemiştir.

Dönemde tematik yaklaşımlar açısından belirgin olan üç ana temayı eksen alan yapımların dışında, hâkim üretim tarzında uyarlamalar belirgin biçimde öne çıkmıştır. '80 sonrasında çok sayıda edebiyat uyarlaması yapılmış ve genellikle romanlar mümkün olduğu ölçüde asıllarına sadık kalınarak beyazperdeye taşınmıştır. Bu noktada başka sanat dallarının sinema üzerindeki ağırlığının artması dönemin özellikleri arasında gösterilebilir. *Bekçi* (Ali Özgentürk, 1985), *Ayna* (Erden Kıral, 1984), *Kan* (Şerif Gören, 1985), *Gülüşan* (Bilge Olgaç, 1985), *Kuyu-*

caklı Yusuf (Feyzi Tuna, 1985), *Anayurt Oteli* (Ömer Kavur, 1986), *Asılacak Kadın* (Başar Sabuncu, 1986), *Suçumuz İnsan Olmak* (Erdoğan Tokatlı, 1986), *Halkalı Köle* (Ümit Efekan, 1986), *Uzun Bir Gece* (Süreyya Duru, 1986), *Yer Demir Gök Bakır* (Zülfü Livaneli, 1987), *Gramofon Avrat* (Yusuf Kurçenli, 1987), *Kadının Adı Yok* (Atıf Yılmaz, 1987), *Rumuz Goncagül* (İrfan Tözüm, 1987) ve *Karartma Geceleri* (Yusuf Kurçenli, 1989) filmleri bu kapsamda anılabilir.

Yusuf Atılgan'ın aynı adlı eserinden uyarlanan *Anayurt Oteli* (Ömer Kavur, 1987, Alfa Film ve Odak film) filminin afişi (Kaynak: www.beyazperde.com).

Arayışlar

Seksenli yıllarda Türk sineması *eski kuşak* denilen yönetmenlerin etkinliklerini sürdürdüğü fakat çok sayıda yeni ismin de beyazperdede yönetmen sıfatıyla görüldüğü bir süreci yaşamıştır. Eski kuşak yönetmenler, 1980'den sonra ya uzun süre hiç film üretmemiş ya da çok az sayıda film yönetmiştir. Örneğin Metin Erksan ve Ömer Lütfi Akad sinemadan uzak kalmayı seçmişlerdir. Atıf Yılmaz, Erden Kıral, Ertem Eğilmez, Halit Refiğ, Memduh Ün, Orhan Aksoy, Orhan Elmas, Osman Seden, Ömer Kavur, Süreyya Duru, Şerif Gören, Yavuz Özkan ve Zeki Ökten gibi yönetmenler ise dönemi oldukça etkin geçirmişlerdir. Ali Özgentürk, Başar Sabuncu, İrfan Tözüm, Orhan Oğuz, Sinan Çetin, Yavuz Turgul, Yusuf Kurçenli ve Zülfü Livaneli gibi yönetmenlerin üretmeye başlaması da dönemin koşulları değerlendirildiğinde oldukça kıymetlidir. Yanı sıra seksenler sinemasında kadınlar da hem yapım süreçlerinde hem de içeriklerde öne çıkmıştır. S. Ruken Öztürk, *Türkiye'de Sinema* yazısında 1980-1989 yılları arasında ikisi üretmeye yeni adım atan dört kadın yönetmenin etkin olduğunu belirtmiştir. Örneğin Mahinur Ergun ve Nisan Akman gibi isimler bu dönemde sinemaya yönetmen olarak adım atmışlardır.

Bu süreç yönetmenler açısından deyim yerindeyse arayış yılları olmuştur. Darbe rejiminin peşinden sürüklediği sansür uygulamalarının da etkisiyle sinema yönetmenleri daha özgün eserler üretme arayışı içine girmişler, bu kapsamda üsluplar arasında salınım göstermişlerdir. Sinemada neyin anlatılacağı yönetmenler açısından bu dönemde sorun olmaktan çıkmış

Arabesk (Ertem Eğilmez, 1988, Erler Film ve Arzu Film) filminin afişi (Kaynak: www.tsa.org.tr).

ve nasıl anlatılacağı bir sorun olmaya başlamıştır. Türk sinemasının yeni kuşak yönetmenleri '70'li yıllarda doruğa ulaşan politik sinemadan uzak bir görüntü çizmişlerdir. Kurtuluş Kayalı'nın *Yönetmenler Çerçevesinde Türk Sineması* kitabında belirttiği gibi, özellikle ilk filmlerinde Yılmaz Güney etkisinin belirgin olduğu yönetmenler de bu tutumlarından önemli ölçüde uzaklaşmışlardır. Örneğin senaryolarını Güney'in yazdığı *Sürü* ve *Düşman* gibi filmlerin yönetmeni Zeki Ökten güldürü filmlerine yönelmişken Ali Özgentürk'ün, Erden Kıral'ın, Ömer Kavur'un ve Yavuz Özkan'ın filmleri de toplumsal temelli kaygıları genellikle merkeze almamıştır.

Hakeza '80'li yıllarda yerli sinema kişisel, özgün, bireysel bir yönelimin öyküsüdür. Bu arayışların bir sonucu olarak anlatısal bir yenilik belirmiş ve kendini yansıtıp kendine gönderme yapan filmler ortaya çıkmıştır. Üretim sürecinin ve sanatsal boyutunun içeriğe dahil edildiği bu filmler yapma süreci üzerine düşünmeye de olanak sunmuş ve böylece kendilerini yansıtmıştır. Ali Karadoğan, söz konusu filmlerin çekildiği 1980 ile 2000 yılları arasını *Modernist Estetik: Türkiye'deki Sanat Sinemasına Giriş (1986-2000)* kitabında *refleksif dönem* olarak adlandırmıştır. Sinema filminin kendi kurmaca doğası üzerine düşündüğü bu türden filmlere *Su da Yanar* (Ali Özgentürk, 1986), *Gökyüzü* (Sinan Çetin, 1986), *Gece Yolculuğu* (Ömer Kavur, 1987), *Hayallerim, Aşkım ve Sen* (Atıf Yılmaz, 1987), *Filim Bitti* (Yavuz Özkan, 1988) ile *Arabesk* (Ertem Eğilmez, 1988) örnek gösterilebilir.

Devlet Politikaları ve Hukukî Düzenlemeler

Medya politikaları genel anlamda kültürel ürünün üretiminden tüketimine, dağıtımından sergilenmesine kadar her türden kurumsallaşma aşamalarını düzenler. Sinema söz konusu olduğunda da başta film yapım süreçlerine, devlet desteklerine, filmin içeriğine ilişkin düzenlemelere ihtiyaç duyulur. Gelgelelim Türkiye'de 1986 yılına değin bu alana özgü tutarlı ve sistema-

tik bir devlet politikasının varlığından söz etmek olanaksızdır. Türk sineması ilk örneğinden neredeyse '80'li yılların ikinci yarısına kadar devletten hiçbir destek görmeden kendi iç dinamikleriyle gelişmiştir. Dahası dönemin ilk yarısındaki tutum ve uygulamalar adı konulmamış sert bir sansür politikasının varlığını gözler önüne sermiştir.

Sıkı Denetimler ve Dayanaklar

Darbeden iki yıl sonra kabul edilen *09.11.1982 tarihli, 17863 sayılı Resmî Gazete*'de yayımlanan *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*'nın ifade özgürlüğünü düzenleyen, *Düşünceyi Açıklama ve Yayma Hürriyeti* başlıklı 26. maddesiyle sansür fiilen Anayasa'ya girmiş; bu madde darbenin peşi sıra gelişen her türden zorba uygulamanın hukukî dayanağını oluşturmuştur. Maddede kişilerin düşünce ve kanaatlerini beyan etme ve yayma özgürlüğü kabul edilmiş fakat radyo, televizyon, sinema gibi kitle iletişim araçları *özgürlüğün* dışında tutulmuştur:

> Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir. Bu hürriyet resmî makamların müdahalesi olmaksızın haber veya fikir almak ya da vermek serbestliğini de kapsar. Bu fıkra hükmü, radyo, televizyon, sinema veya benzeri yollarla yapılan yayımların izin sistemine bağlanmasına engel değildir.

Anayasa'nın bu maddesi merkezî idare tarafından uygun görülmeyen ya da sakıncalı bulunan filmlerin gösterimine engel olmuştur. Kanunların ve dayanakların genişletilmesi darbeyi gerçekleştirenlerin çok sayıda sinema filmini, basılı eseri ve yayımı suç unsuru olarak değerlendirmelerine zemin hazırlamış ve birçok filmin gösterimi yasaklanmıştır. Bu kapsamda 937 sinema filmi sansürlenmiştir. Örneğin 1982 yılında *Cannes Film Festivali*'nde *Altın Palmiye Ödülü*'nü alan ve senaryosunu Yılmaz Güney'in yazdığı *Yol* (Şerif Gören, 1981) filmi ile 1983 yılında *Berlin Film Festivali*'nde *Gümüş Ayı Ödülü*'nü kazanan *Hakkâri'de Bir Mevsim* (Erden Kıral, 1983) filmi sansüre uğramış ve gösterimlerine uzun yıllar izin verilmemiştir. '80'li yılların henüz başlarında Türk sinemasının kazandığı uluslararası ödüller ve başarılar, filmlerin devlet karşıtı olarak nitelendirilmesi nedeniyle yönetim tarafından önemsenmemiştir. Atilla Dorsay, gereksizce takınılan bu düşmanca tutumun çok önemli süreçlerin kaçırılmasına neden olduğunu *12 Eylül ve Sinemamız* kitabında şöyle vurgulamıştır:

> Türk halkının sözgelimi *Yol* veya *Hakkâri'de Bir Mevsim* gibi güzelim filmlerin kazandıkları başarının, aldıkları ödüllerin tadına varmasına hiçbir ola-

nak tanınmadı. Devletimiz, o yıllarda sinemamızın yanında değil tam karşısında yer alıyordu. Böylece *Sürü* veya *Yol*'un *Oscar* almalarına dek gidebilecek bir süreç anlamsız bir düşmanlık ve gereksiz korku kompleksleri yüzünden kaçırıldı.

Dahası çok sayıda filmi yasaklanan Güney'in filmlerine yönelik uygulanan türlü sansür uygulamaları, esasında tuhaf şekilde Yılmaz Güney düşmanlığına dönüşmüş ve Güney *06.01.1983 tarihli, 17920 sayılı Resmî Gazete*'de yayımlanan BKK ile Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığından çıkarılmıştır. Bu durum mahkûmiyeti sürerken Isparta Cezaevi'nden izinli olarak ayrıldıktan sonra yurtdışına kaçan Güney'in ülkeye dönme çağrılarına kulak asmadığıyla gerekçelendirilmiştir. Yaşananlar, sansür uygulamalarının evrildiği şaşırtıcı ve dehşet veren boyutu görmek açısından kritiktir.

Dönemin en önemli sansür vakalarından bir diğeri de Halit Refiğ'in TRT'de gösterilmesi için gerçekleştirdiği *Yorgun Savaşçı* dizisi olmuştur. Kurum denetçisinin dizi hakkında sakıncalı anlatımlar bulunduğunu rapor etmesi üzerine filmin yakılması kararlaştırılmış, bir kopyası Millî İstihbarat Teşkilatı'nda (MİT) saklanarak geriye kalan negatifleri yakılmıştır. Sansür vakalarının aldığı boyutu örnekleyen en ilginç ve trajikomik durum ise Atıf Yılmaz'ın 1982 tarihli *Mine* filmiyle yaşadığıdır. Bir istasyon şefinin Mine adlı eşi ile kasabaya gelen bir adam arasındaki duygu durumlarının öykülendiği film, gerçek hayatta filmde adı geçen istasyonun şefini rahatsız etmiş ve istasyon şefi filmi yasaklatmak için mahkemeye başvurmuştur.

'82 Anayasası'nın ilgili maddesine dayandırılan sansür uygulamalarının yalnızca 12 Eylül sonrası dönemi kapsamadığını ayrıca belirtmek gerekir. Darbeciler 12 Eylül öncesindeki filmlerin pek çoğunu da yasaklamıştır. Ali Özgentürk'ün 1974 yapımı *Yasak*'ı da bunlar arasındadır ve yönetmen bu kısa filmden dolayı tutuklanmıştır.

1983 yılında yeni Anayasa kapsamında yürürlüğe giren *Filmlerin ve Film Senaryolarının Denetlenmesine İlişkin Tüzük* ise zorba sansür uygulamalarını derinleştirmiştir. Duygu Çağlar Doğan'ın *Sinemanın Toplum Hayatındaki Rolü ve Denetimi* makalesinde belirttiği gibi, tüzük ile detaylı bir değişiklik yapılmamış, yalnızca 1977 yılında yürürlüğe giren *Filmlerin ve Film Senaryolarının Denetlenmesi Hakkında Tüzük*'ün sansüre gerekçe oluşturan kapsamı genişletilmiştir. Tıpkı 1977 tüzüğünde olduğu gibi Film Denetleme Kurulu ve Film Denetleme Üst Kurulu varlığını korumuş ve bunların işleyişi aynı kalmıştır. Fakat önemli bir yenilik, gösteriminde daha önce sakınca bulunmamış bir sinema filminin, gösterimi sırasındaki hali ile denetimden geçtiğindeki hali arasında fark bulunması durumunda ya da gösterimin yerel idare tarafından sakıncalı olduğu kanaatine varıldığında gösteriminin yasakla-

nabileceği olmuştur. Ayrıca öncekinden farklı olarak 16 yaşından küçüklerin ruh ve beden sağlığını olumsuz yönde etkileyebileceği düşünülen filmlerin afişlerine işaret konulması da bu tüzükte yer almıştır.

Sonucunda Türkiye'de sansür rejimi güçlenerek devam etmiştir. Ali Karadoğan ve S. Ruken Öztürk Film Denetleme Kurulu sansür karar defterlerini inceledikleri *Türkiye'de Sinema Sansürünün Tarihi* adlı çalışmalarında ret kararlarının çoğunun ilgili tüzüğün pek çok maddesiyle peş peşe gerekçelendirildiğini ve dolayısıyla onay alınamayan filmlerin gerekçelerinin pek çok durumda iç içe geçtiğini belirtmişlerdir. Dönemin sansür uygulamalarının aldığı boyutu göstermesi bakımından örneğin, yazarlar *Denetleme Kurulu Karar Defteri (Film) 1982-1983-1984-1985* adlı defterde toplamda 77 ret, 50 şartlı kabul, 8 şerh yazılmış kabul ve 6 yeniden görülme kararı tespit etmişlerdir.

Seksenli yılların ikinci yarısında ise gerek sinema filminin denetimi gerekse de sinema sektörünün gelişimi açısından çarpıcı gelişmeler yaşanmış ve devletin sinemaya yaklaşımı değişmeye başlamıştır. Bu değişimin izleri hükümetlerin film yapımına sağladığı parasal destekten sansür uygulamalarının gevşemesine dek pek çok alanda sürülebilir. Gelgelelim dönüm noktası *07.02.1986 tarihli , 19012 sayılı Sinema, Video ve Müzik Eserleri Kanunu*'dur. Kanunla birlikte Türk sineması ilk kez kendine ait bir yasaya kavuşmuştur. Buna göre sinema filmlerini denetleme yetkisi polisin ve yerel idarenin elinden alınmış, kanunun 6. maddesinde yer aldığı biçimiyle sinemayla ilgili diğer konularla birlikte Kültür Bakanlığı'na geçirilmiştir:

> Eserlerin kayıt ve tescili için, herhangi bir ebat veya formda kopyasının ekli olduğu bir beyanname ile Bakanlığa başvurulur ve işlemlerde bu beyan esas alınır. Başvurma sırasında Bakanlık, eserlerden denetlenmesi gerekli veya zorunlu görülenleri tespit ederek Denetleme Kuruluna sevk etmek üzere, yönetmelikle belirlenecek 3 kişilik bir alt komisyon teşekkül ettirir. İş hacmine göre Bakanlık, birden fazla alt komisyon ve Denetleme Kurulu teşkil edebilir.

Sinema filmlerinin yapımlarından sonra gösterim ve dağıtım izni için Kültür Bakanlığı'na yapılan başvuru üzerine ilgili filmlerin denetlenip denetlenmeyeceğine karar vermek üzere bir alt komisyon oluşturulmuş ve komisyonun denetlenmesini gerekli gördüğü yapımların bir kısmı yine Kültür Bakanlığı tarafından oluşturulan Denetleme Kurulu'na sevk edilmiştir. Denetleme Kurulu, Kültür Bakanlığı temsilcisinin başkanlığında Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, MGK Genel Sekreterliği ve İçişleri Bakanlığı temsilcisinden oluşturulmuş ve bu kurulda Türkiye Sinema Eserleri Sahipleri Meslek Birliği (SESAM) ile Türkiye Musiki Eseri Sahipleri Meslek Birliği'nden (MESAM) birer temsilci ve bakanlıkça tespit edilecek bir sanatçının yer alması zorunlu tutulmuştur. Ayrıca denetlenen eserin yapımcısı, istedi-

ği takdirde, Denetleme Kurulu'na gözlemci olarak katılabilmiştir. Böylece 12 Eylül'den kanunun uygulanmasına kadar geçen sürede hukuku ellerinde sopaya dönüştürenlerin uygulamaları bir nebze geride kalmış ve sinema endüstrisi görece demokratik bir yasaya kavuşmuştur.

Sinema filmlerinin denetlenmesini, sinema endüstrisinin düzenlenmesini ve sinema yapımcılarının desteklenmesini amaçlayan *Sinema, Video ve Müzik Eserleri Kanunu* aynı zamanda sanatçıların yapımlarıyla ilgili haklarının korunmasını da kapsamıştır. Nitekim söz konusu yasanın önemli bir hedefi de video kaset alanındaki korsanlığa son vermek ve denetimden uzak haldeki pazarı kontrol altına almak olmuştur. Kanunun *Dağıtım ve Gösterim* başlıklı 7. maddesi ile *Telif Hakkı* başlıklı 8. maddesi bu konuda düzenlenmiştir. Buna göre yapımların çoğaltma, yayma ve gösterim hakkı eserin işletme belgesi sahibine aittir ve bunların ticari kazanç elde etmek üzere kullanılması için işletmeci ruhsatı alınmalıdır:

> İşletme belgesini haiz eserlerin, ticari amaçla toptan veya perakende dağıtımını yapan, satan, kiraya veren ve birden çok kişinin gösterimine sunan kişiler işletmeci ruhsatı almak zorundadırlar. İşletmeci ruhsatları Belediyeler tarafından, Belediye sınırı dışında kalan yerlerde ise; mahallin en büyük mülkî idare amiri tarafından verilir.

Nejat Ulusay'ın *Sinema* adlı yazısında altını çizdiği gibi, bu gelişmede Türkiye'deki korsan video kaset pazarının yarattığı mali kayıplar nedeniyle rahatsızlık duyan Amerikan film yapım ve dağıtım şirketlerinin hükümetler düzeyindeki girişimlerinin rolü olduğunu da belirtmek gerekir. Korsan videoculuğa son vermeyi amaçlayan kanun sonuçta başarılı olmuş ve yasal olmayan yollarla video kaset kiralayan çok sayıda dükkân kapanmıştır.

Yabancı film şirketlerinin devlet düzeyindeki girişimleri 1980'li yıllarda Türk sinemasının geleneksel olandan büyük oranda kopuşuyla ilişkilendirilebilecek bir başka sonucu daha doğurmuştur. *18.01.1954 tarihli, 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu*'nda Türkiye'nin ekonomisini dışa açması, liberalleşme politikalarının yürürlüğe konması, yabancı sermaye yatırımlarının genişletilmesi gibi yapısal uyum programlarının parçası olarak 1987 yılında sinema sektörünü derinden etkileyen hayli kapsamlı bir değişiklik yapılmış; yabancı sermayenin sinema dahil Türkiye'deki çeşitli sektörlere girişi kolaylaştırılmış ve teşvik edilmiştir. Kanunda yapılan değişiklikle özellikle yabancı şirketlerin Türk sinema sektörüne doğrudan yatırım yapmasına izin verilmiştir. Böylece ülkeye gelecek yabancı firmalar daha geniş çalışma imkânı bulmuş ve hukukî teminata kavuşmuştur. Yasadan yararlanan Amerikan film şirketleri 1980'li yılların takriben ikinci yarısından itibaren Türkiye'de kendi bürolarını açarak filmlerinin dağıtımını aracısız yapmaya başla-

mıştır. Ekonomik anlamda zor zamanlardan geçen Türk sinema endüstrisinin küçümsenemeyecek kısmı bu gelişmeyi olumlu karşılamıştır. Ne var ki *Türk Sinematek Derneği*'nin kurucularından Onat Kutlar, aradan çok zaman geçmeden 21 Aralık 1989 tarihinde *Cumhuriyet* gazetesindeki *Sinemamız ve Amerikan Tekelleri* yazısında bu durumun sektörde tekelleşmeyi doğuracağına ve tekel dışında kalan nitelikli filmlerin gösterim şansının olamayacağı tehlikesine dikkat çekmiştir:

> Gerçekten iki yıl öncesine kadar Türkiye, bu tekellerin istilasına uğramamış neredeyse tek şanslı ülkeydi. Hep bildiğimiz gibi gene sinemalarımızda Amerikan filmleri oynardı. Ama bu filmler, Türk ithalatçı firmalar tarafından "fiks royalty" önererek getirtilir ve gösterilirdi. Türk yapımcılar da Türk ithalatçılarla rekabet edebilirdi yani ortada "tekel" yoktu. İki yıl önce Özal hükümeti, yabancılara sınai şirketler gibi ticari şirketler de kurma izni verdi ve Amerikan sinema tekelleri ülkemize geldiler. Önceden kararlı oldukları halde, kamuoyunu ürkütmemek için önce sadece video alanına girdiler. Sonra da gerçek niyetleri ortaya çıktı. Sinema salonlarını işgal ettiler. Büyük masraflı süper prodüksiyon filmleriyle, geniş tanıtım olanaklarıyla filmlerini gösterdiler ve elde ettikleri gelirin neredeyse tümünü vergi ödememek için "pourcentage royalty" bedeli gibi göstererek yurtdışına transfer yolunu tuttular. Önümüzdeki yıllarda önde gelen sinema salonlarımızda, kendi sinemamızın değil Avrupa ve Amerika dışındaki ülkelerin, tekeller dışındaki "bağımsız" Amerikan şirketlerinin nitelikli ürünlerini ya hiç göremeyeceğiz ya da pek az görebileceğiz.

Fakat sonuçta kanunda yabancı şirketlerin Türkiye'de şirket kurarak filmlerin dağıtımına ve gösterimine ilişkin hak elde etmelerini sağlayan değişiklik, Türkiye'de sinema endüstrisi açısından geçmişteki gelişmelere kıyasla çok daha köklü bir dönüşümün başlangıcı olmuştur.

İlişkiler ve Teşvikler

Türkiye'de sektör-devlet ilişkilerini kuran ilk hukukî gelişme 1986 yılındaki *Sinema, Video ve Müzik Eserleri Kanunu* olsa da bu dönemden önce devlet politikaları açısından Türk sineması endüstrisine yönelik bazı girişimler olmuş fakat bunlar sistematikleşmemiştir. Hakan Erkılıç'ın *Sinema Politikaları Çerçevesinde Filmlere Sağlanan Devlet Desteği* çalışmasında altını çizdiği gibi, Türk sinemasının kurumsallaşamaması sektör ve devleti kaçınılmaz biçimde karşı karşıya bırakmıştır.

Girişimler arasında en dikkat çekenlerden biri 1982 yılında düzenlenen *1. Millî Kültür Şûrası*'ndaki *Türk Sinema Endüstrisi Oturumu*'dur. Gerçekleştirilen oturumda sektör-devlet ilişkisi gündeme gelmiş ve çeşitli destekler ile

teşviklerin yapılması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Yanı sıra sansür uygulamalarının gevşetilmesi üzerine de konuşmalar yapılmış olmasına rağmen bu konularda herhangi bir somut adım atılmamıştır.

Dönemde dikkat çeken bir diğer girişim ise *1. Millî Kültür Şûrası*'nda da gündeme gelen teşvik konusunda yaşanmıştır. Kültür Bakanlığı ilk kez 1985 yılında *Sinema Teşvik Ödülleri* adıyla dramatik, belgesel ve animasyon olmak üzere 3 dalda yarışma düzenlemiştir. Yarışma sonucunda dramatik türdeki uzun metrajlı filmlerin yapımcılarına dörder milyon Türk lirası verilmiştir. Düzenlenen yarışma sektör-devlet ilişkisi açısından ilk olma niteliği taşımış ve aynı zamanda bir dönüm noktası olmuştur. Sinema sektörüne yönelik devlet politikaları açısından bu yıla değin sonuç doğuran gerçekçi ve kayda değer bir gelişme yaşanmamış ve 1985 tarihli yarışma 1986 yılında sektörün kendine özgü yasaya kavuşmasına doğru giden sürecin taşlarını döşemiştir.

Mücadeleler ve Müdahaleler

Sinemanın topluma toplumu gösteren ve anlatan bilinçli ya da bilinçsiz ereği dolayısıyla darbe rejiminin hesaplaşmayı seçtiği toplumsal kesimler arasında, belli oranda siyasal duruşa sahip sinemacılar ile bunların üye olduğu birlik ya da sendikalar da önemli yer tutmuştur. Nitekim bu hesaplaşmanın bir amacı da 12 Eylül sonrası Türkiye'nin yeni rejiminin sendikasız ve bireyci tahayyülüyle ilişkilidir, kuşkusuz. Bir araya gelmeyi ve kolektif anlamlar inşa etmeyi suça dönüştürmeyi maksat eyleyen yeni rejim çareyi sinema alanını kuşatmakta bulmuştur. Darbeyle birlikte alanda faaliyet gösteren kuruluşlar kapatılmış, uzun yıllar boyunca çalışmalarından el çektirilmiştir. Kimisi on yılı kimisi ise yirmi yılı bulan süre boyunca etkinlik gösterememiştir.

Sinema çalışanlarının sosyal ve ekonomik haklarını korumayı, geliştirmeyi amaçlayan ve DİSK'e bağlı Türkiye Sinema Emekçileri Sendikası (Sine-Sen) darbe sonrası dönemde kapatılan ilk sendikalardan biri olmuştur. Dahası yöneticilerinden 25'i idamla yargılanmış ve tamamı 6 ay ile 2,5 yıl arasında değişmek üzere mahkûmiyete çarptırılmıştır. Pek çok idareci de işkence görmüştür. Sine-Sen 1980'den 1991 yılına dek kapalı kalmış ve yöneticileri bu süre zarfında sendikal faaliyetten menedilmiştir.

25 Ağustos 1965'te Onat Kutlar tarafından İstanbul'da kurulan ve Türk sineması adına özellikle bir önceki yirmi yıla damga vuran Türk Sinematek Derneği de darbe sonrasında faaliyetleri askıya alınan sivil toplum kuruluşlarından bir diğeridir. Sinematek yirmi yıl boyunca kapalı kalmış, 2000 yılında genç kuşak temsilciler tarafından faaliyetlerine yeniden başlamıştır.

Kendilerine biçilen makûs talihten paylarını alanlar yalnızca kurumlar değildir. Darbe rejimi sinemanın önemli isimleriyle de hesaplaşmıştır. Nitekim

12 Eylül Askerî Darbesi'nden en fazla etkilenenler arasında sinemacılar da bulunmuştur. Özellikle ideolojik temalar etrafında film üreten ve belirgin siyasal tutum sergileyen sinemacılara yönelik gözaltılar, işkenceler, yargılamalar ve tutuklamalar görülmüştür. Örneğin Erol Batıbeki, Gani Turanlı, Necmettin Çobanoğlu ve Şerif Gören işkence gören sinemacılardandır.

Meslekte Birlik Çalışmaları

Oluşturulan korku duvarının görece yıkılması ve kötücül kültürel iklimin şokunun atlatılması 1980'li yılların ikinci döneminde gerçekleşmiştir. Sektörün karşı karşıya kaldığı sorunların çözüme kavuşturulmasını amaçlayan bir araya gelme çabalarının ve bir kuruluş çatısı altında birleşme fikrinin sonucunda meslekte birlik arayışları belirgin biçimde yeniden gündeme gelmiştir. Bu kapsamda 1984 yılında Film Yapımcıları Derneği (FİYAP), 1987 yılında Türkiye Sinema Eserleri Meslek Sahipleri Birliği (SESAM), 1988 yılında Sinema Oyuncuları Derneği (SODER) ve Film Yönetmenleri Derneği (FİLMYÖN) kurulmuştur. Muzaffer Hiçdurmaz *Türk Sinemasının Gelişimi Sürecinde Sinema Emekçilerinin Örgütlenme Sorunları* başlıklı yazısında bu derneklerin birçoğunun Kültür Bakanlığı'nın katkılarıyla ve girişimleriyle kurulduğunu ve tümünün yine bakanlık aracılığıyla sağlanan mekânlarda oldukça düşük bedellerle konumlandırıldığını belirtmiştir. Bu durum sektör-devlet ilişkisinde katedilen yolun emaresidir.

1984 yılında FİYAP'ın kuruluşu darbe sonrası sinema sektöründeki birlik arayışlarının somutlaştığı ilk örnektir. Sinema filmi yapımcılarının bir araya gelerek oluşturduğu ve Türker İnanoğlu'nun başkanlığını üstlendiği kurumun kurucuları arasında Memduh Ün ve Şerafettin Gür gibi sinemacılar da bulunmuştur. FİYAP, Türk sinemasına pek çok açıdan zarar veren video kaset alanındaki korsanlığa dikkat çekmek üzere faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Üstelik bu konuda detaylı bir rapor bile hazırlanmış ve dönemin hükümetine sunulmuştur.

1987 yılına gelindiğinde film yapımcılarının, sinemacıların ve video kaset dağıtımcılarının korunmaya alınması yine gündeme gelmiş ve sonucunda SESAM devlet tarafından yarı resmî bir meslek birliği olarak kurdurulmuştur. Sektör ile devlet arasındaki ilişkileri koordine etme konusunda rol üstlenen kurum, bünyesinde yerli film yapımcılarını, yabancı film ithalatçılarını, sinemacıları ve video kaset ana dağıtımcılarını toplayan tek kuruluş olma özelliği dolayısıyla sinema endüstrisinde önemli bir merkez olmuştur.

SODER'in kuruluşu da sinema sektörünün ilk yasasının kabul edildiği ve yürürlüğe konduğu dönem sonrasındaki kültürel ortama rastlamıştır. 1988 yılında aralarında Türkan Şoray, Kadir İnanır, Hülya Koçyiğit, Ekrem Bora,

Hülya Avşar, Öztürk Serengil, Gülşen Bubikoğlu, Efgan Efekan, Tanju Gürsu ve Tarık Akan gibi oyuncuların bulunduğu bir ekiple kurulan derneğin sonraki yılları tartışmalarla geçmiş; bunlar sonucunda ayrılıklar yaşanmış ve Tarık Akan'ın sözcülüğünü üstlendiği 86 oyuncu *SODER'in keyfi yönetildiği* görüşünü savunarak dernekten istifa etmiştir.

FİLM-YÖN ise 24 Kasım 1988 yılında Atıf Yılmaz, Ertem Göreç, Kâmil Renklidere, Memduh Ün, Nisan Akman, Orhan Aksoy, Osman Seden, Ömer Kavur, Ümit Efekan, Yavuz Figenli ve Yavuzer Çetinkaya'nın oluşturduğu üyeler tarafından kurulmuştur. Dernek, yönetmenlerin sinema filmi üretme sürecinde karşılaşacakları sorunlar üzerine çalışmıştır.

Gündelik Yaşamda Sinema

Bu yıllarda sinema sektöründe zaman zaman arz talep sorunları yaşansa da özellikle video pazarındaki patlamayla birlikte yapım-dağıtım maliyetlerinin azalması, filmlerin televizyon kanallarında gösterime girmesi ve sinema konulu programların artışı gibi etkenler 1980'li yılların başında kriz içinde olduğu değerlendirilen Türk sinemasında zaman içerisinde hareketliliğe önayak olmuştur.

Festivaller ve Ödüller Açısından Kritik Zamanlar

Seksenli yıllarda özellikle büyük kentlerin merkezinde düzenlenen film günleri, şenlikleri ve festivalleri izleyici tercihleri bakımından yerli sinemanın gördüğü ilgiyi artırmıştır. Bu dönemde film festivalleri gündelik yaşamın önemli parçası olarak görünmüş ve sinema bu sayede yeniden cazibe merkezi olmaya doğru seyretmiştir. Öyle ki *festival, kaliteli film, auteur* gibilerinin yanı sıra *sanat filmi, festival filmi, yönetmen filmi* gibi sözcük ve sözcük öbekleri de sinema yapımlarını nitelemek üzere kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla söz konusu film festivalleri yeni yerli ve yabancı filmler ile sinema klasiklerinin gösterimi bakımından kritik işlevler yerine getirmiş, özellikle de genç yaştan insanların sinemaya olan ilgisini ciddi şekilde çekmiştir. Var olan festivallerin güçlendiği ve yenilerinin gerçekleştirildiği bu yıllar aynı zamanda pek çok yerli filmin uluslararası düzeyde çok sayıda ödül aldığı bir dönem de olmuştur.

12-19 Temmuz 1982 tarihleri arasında gerçekleştirilen *1. Uluslararası İstanbul Sinema Günleri* yerli ve yabancı yapımların katıldığı bir festival olmuş ve *Uluslararası İstanbul Film Festivali*'nin ilki kabul edilmiştir. Ülkede sinema sektörünün gelişimini destekleyerek nitelikli filmlerin dağıtımını kolaylaştırmayı ve Türk sinemasının uluslararası düzeyde tanıtımına katkı-

Sanat Filmleri Haftası adıyla gerçekleştirilen 1. İstanbul Sinema Günleri'nin festival afişi (Kaynak: www.iksv.org).

Festival 1989 yılında İstanbul Uluslararası Film Festivali adıyla düzenlendi (Kaynak: www.iksv.org).

da bulunmayı amaçlayan festival altı filmin gösterildiği bir film haftası olarak *Sanat Filmleri Haftası* adıyla gerçekleşmiştir. Etkinlik 1983'te ve 1984'te de devam etmiş ve bu süre boyunca toplamda 80 yabancı film gösterilmiştir. 1985'e gelindiğinde ise ilk kez biri uluslararası diğeri ulusal olmak üzere iki kategorili yarışma etkinlik programına eklenmiştir. Yeni eklenen bölüm sonucunda uluslararası alanda en iyi filmin yönetmenine verilen *Altın Lale* ile ulusal alanda en iyi filme verilen *Eczacıbaşı Vakfı Yılın En İyi Türk Filmi* ödülleri sinemayı teşvik niteliği kazanmıştır. *Sinema Günleri*, 1989'un hemen başında *Uluslararası Film Yapımcıları Dernekleri Federasyonu (FIAPF)* tarafından *özel konulu, yarışmalı festival* kategorisinde tanınmış ve böylece *Uluslararası İstanbul Film Festivali* adını almıştır. O günden bugüne değin *İstanbul Kültür Sanat Vakfı (IKSV)* tarafından yürütülmektedir.

Dönemin bir diğer önemli festivali ise 1988 yılında *Ankara Film Şenliği* adıyla düzenlenmiştir. 13-20 Mart tarihleri arasındaki şenlikte toplamda 40 civarında yabancı yapım ile 30 yerli yapım izleyiciye sunulmuştur. Şenlik, Mahmut Tali Öngören ve Aziz Nesin'in önderliğinde *Bilim ve Sanat, Ekin-Bilar A.Ş.* ve *Mülkiyeliler Birliği*'nin ortaklığında gerçekleştirilmiştir.

1964'ten günümüze Antalya'da uluslararası düzenlenen *Antalya Altın Portakal Film Festivali* ise 1980 yılında darbe nedeniyle gerçekleştirilememiştir.

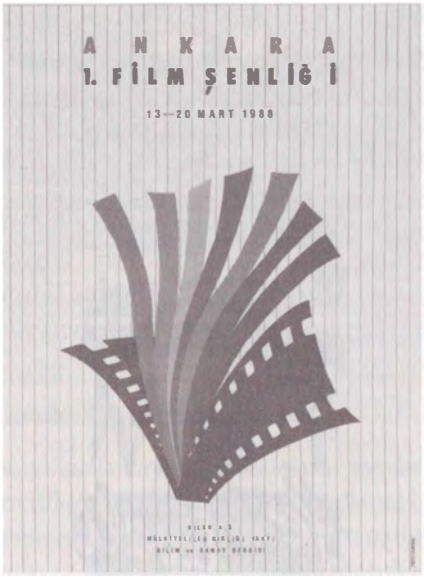

1988 yılında ilk kez düzenlenen Ankara Film Şenliği'nin afişi (Kaynak: www.filmfestankara.org.tr).

Ardından 1985'e kadar Antalya Belediyesi düzenleyiciliğinde gerçekleşen festival o yıl dönemin Belediye Başkanı Yener Ulusoy'un kurduğu *Antalya Kültür Sanat Turizm Vakfı* tarafından organize edilmeye başlanmıştır. *Antalya Altın Portakal Film Festivali* yerli sinema sektörünün desteklenmesine ve yerli yapımların uluslararası alana açılmasına zemin hazırlamıştır. Dünyadaki tanınırlık düzeyi dolayısıyla festival, *Türkiye'nin Oscar*'ı olarak da değerlendirilmektedir.

Diğer yandan bahsi geçen yıllar pek çok yerli yapımın dünya çapında ödül aldığı bir döneme denk düşmüştür. 1980'lerde uluslararası alanda çoğu *en iyi film* kategorisinde ya da *jüri özel/büyük ödülü* kapsamında ödül alan ve adından söz ettiren başlıca filmler şöyledir: *Sürü* (Zeki Ökten, 1979), *Hazal* (Ali Özgentürk, 1979), *Bereketli Topraklar Üzerine* (Erden Kıral, 1979), *Yusuf ile Kenan* (Ömer Kavur, 1979), *Bir Günün Hikâyesi* (Sinan Çetin, 1980), *Yol* (Şerif Gören, 1981), *Çirkinler de Sever* (Sinan Çetin, 1981), *Faize Hücum* (Zeki Ökten, 1982), *At* (Ali Özgentürk, 1982), *Hakkâri'de Bir Mevsim* (Erdal Kıran, 1983), *Derman* (Şerif Gören, 1983), *Bir Yudum Sevgi* (Atıf Yılmaz, 1984), *Kaşık Düşmanı* (Bilge Olgaç, 1984), *Dul Bir Kadın* (Atıf Yılmaz, 1985), *Muhsin Bey* (Yavuz Turgul, 1987), *Biri ve Diğerleri* (Tunç Başaran, 1987), *Gece Yolculuğu* (Ömer Kavur, 1987) ve *Her Şeye Rağmen* (Orhan Oğuz, 1988).

Sinema Bölümleri ve Akademik Çalışmalar

Kurumsal ve sistematik sinema eğitimleri dünyanın genelinde 20. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamış olsa da Türkiye'de sinema öğreniminin görülmesi geç bir tarihe rastlamıştır. Sinema ve iletişim eğitimleri okullaşmadan hemen önce sektör kendini kendi eğitimleriyle idare etmiş ve akademiler sonrasında kurulmuştur. Sinema üzerine dersler '60'lı yıllarda Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne bağlı Basın ve Yayın Yüksekokulu'nda genel kültür dersleri kapsamında verilmeye başlanmış, '70'li yıllar sinema eğitiminin yerleşik hale geldiği dönem olmuş ve '80'lerde sinema eğitimi tam anlamıy-

la kurumsallaşarak yerini sağlamlaştırmıştır. Türkiye'nin '80'li yılları bu açıdan kayda değer gelişmelere tanıklık etmiş ve büyük kentlerde açılan bölümler ve kurulan iletişim fakülteleri geleceğin sinemacılarını yetiştirmek üzere faaliyetlerine başlamıştır. Hemen önce başka bölümlerin içinde genel kültür dersleri kapsamında değerlendirilen sinema 1980'li yıllarla birlikte başlı başına akademik bir disiplin olarak kabul görmüştür. Ayrıca bu dönemde meslek eğitiminin gereksinim duyduğu uygulama olanakları da gelişmiştir.

Türkiye'deki sinema eğitiminin sistematik verildiği ilk okul, 1975 yılında Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'ne bağlı olarak kurulan ve *04.11.1981 tarihli, 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu* ile birlikte Mimar Sinan Üniversitesi'ne bağlanan Sinema-TV Uygulama ve Araştırma Merkezi'dir. 4 yıllık lisans eğitiminin yanı sıra lisansüstü düzeyde de eğitim veren okul 16 mm ve 35 mm film banyo-montaj üniteleriyle sektöre yıllar boyunca hizmet etmiştir.

1980 yılında iletişim fakülteleri ve sinema bölümleri açısından kritik bir dönüşüm yaşanmıştır. Bir bilim kuruluşunun adına ilk kez *iletişim* sözcüğü eklenmiş; 1972 yılında kurulan ve daha önce yalnızca sinema-televizyon alanında eğitim veren Anadolu Üniversitesi Sinema ve Televizyon Yüksekokulu, dönemin hemen başında Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi adını almıştır. Böylelikle 1980 yılı sinema eğitiminin ilk kez iletişim fakültesi bünyesinde verilmeye başlandığı yıl olmuştur.

1976 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi çatısı altında, Prof. Dr. Alim Şerif Onaran tarafından kurulan Ses ve Gösteri Sanatları Fakültesi de Türkiye'de sinema eğitimi vermek üzere kurulan bir başka kurumdur. Sinema-televizyon bölümünün de bulunduğu fakülte 1982 yılında 4 yıllık eğitim-öğretim veren bir kurum olarak yeniden düzenlenmiştir.

Türkiye'nin bu döneminde sinema eğitiminin verildiği bir diğer kurum İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksekokulu'dur. Kurulduğu 1950 yılından 1980'e kadar enstitü statüsüyle eğitim veren İstanbul Üniversitesi Gazetecilik Enstitüsü bu yıldan itibaren yüksekokul statüsüne kavuşmuş, 1982 yılında ise İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksekokulu adını almış ve Yükseköğretim Kanunu'ndan sonra İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'ne bağlı Basın Yayın Yüksekokulu adı ile faaliyetini sürdürmüştür. Yüksekokulda öğretim 1989 yılına kadar gazetecilik ve halkla İlişkiler ve radyo-televizyon olmak üzere iki bölümde yapılmıştır.

1982'de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden ayrılarak doğrudan rektörlüğe bağlı bir kuruma dönüşen ve lisansüstü eğitimini ilk kez 1986 yılında vermeye başlayan Ankara Üniversitesi Basın ve Yayın Yüksekokulunda da eğitim tıpkı diğerlerinde olduğu gibi gazetecilik ve halkla ilişkiler bölümü ile radyo-televizyon bölümü olmak üzere iki ayrı dalda veril-

miştir. Okul, verdiği sinema eğitimiyle hem sektöre çok sayıda nitelikli çalışan yetiştirmiş hem de akademinin araştırmacı ve eğitimci ihtiyacını karşılamıştır.

İstanbul, İzmir, Eskişehir ve Ankara'da başlayan lisansüstü eğitimler sinemanın akademik bir çalışma alanı olarak belirginleşmesinde oldukça etkin rol oynamıştır. Yusuf Ziya Gökçek, *Türkiye'de Sinema Bölümlerinin İlk 10 Yılı (1982-1992) ve Film Çalışmalarının Yönelimleri* çalışmasında, 1982-1992 yılları arasında sinema alanında ikisi sanatta yeterlilik olmak üzere 17 doktora tezi ve 47 yüksek lisans tezi yazıldığını tespit etmiştir. Buna göre sinema konulu ilk yüksek lisans tezi 1981 yılında, ilk doktora tezleri ise 1985 yılında tamamlanmıştır. Türkiye'de sinema konulu ilk yüksek lisans tezi *Sessiz Sinema Döneminde Yaratıcı Kurgu* başlığıyla Ahmet Şefik Güngör'e aittir. 1985 yılında ise iki doktora çalışması yapılmıştır: Her ikisi de Anadolu Üniversitesi'nde yürütülmüş tezlerden birini *Sinemada Anlam Yaratma* başlığıyla Seçil Büker, diğerini ise *Sinematografik Bilim-Kurgu Yayınlarının Çocukların Dünya Görüşünün Oluşumu Üzerindeki Etkileri* başlığıyla Merih Zıllıoğlu hazırlamıştır.

Pek çoğunun alan araştırmasına dayalı olduğu, pek çoğunda ise göstergebilimsel analiz tekniğinin kullanıldığı söz konusu tez çalışmalarının sonucunda sinema Türkiye'de bilimsel bir çalışma alanı olarak kabul görmüştür. '80'li yılların geri kalanında mevcut çalışmalardan da beslenerek özellikle film çalışmalarına ilgi artmış ve akademideki film çalışmaları genellikle anlatılar üzerine yoğunlaşmıştır.

Sinema Yayınları ve Dergicilik

Diğer yandan çok sayıda sinema okulunun açılması ile buralarda okuyan ve buralardan mezun olan insanların alana ilişkin gerek güncel bilgi gerekse de derinlikli tartışma ihtiyacı oluşmuş, kitaplar ve dergiler gibi sinema yayınları talebe karşılık olarak yaşamlarına başlamıştır. Örneğin, Giovanni Scognamillo'nun meşhur *Türk Sinema Tarihi* isimli eseri iki ciltte okurlara bu dönemde sunulmuştur. Sinema alanının genel şekillenişine rengini veren yeni teknolojilerin gelişmesi ve özellikle video tekniğinin yaygınlaşması sinema dergiciliği üzerinde de belirleyici olmuş, buna koşut olarak yalnızca video odaklı sinema dergileri yaygınlık kazanmıştır.

Ne var ki '80'li yıllar sinema dergiciliği açısından önemli girişimlere sahne olmuşsa da çıkarılan çoğu derginin yayın hayatı kısa sürmüştür. Bu dönemde hem bazı büyük kuruluşlar sinema dergiciliğine girişmiş hem de sinemacılar kendi sorunlarını dile getirdikleri yayın olanaklarını yaratmıştır. Bunlardan biri *Gelişim Yayınları*'nın 1984 yılında çıkarmaya başladığı *Gelişim Sinema*'dır. Oldukça zengin içeriğe sahip olan ve Alim Şerif Onaran, Atilla Dor-

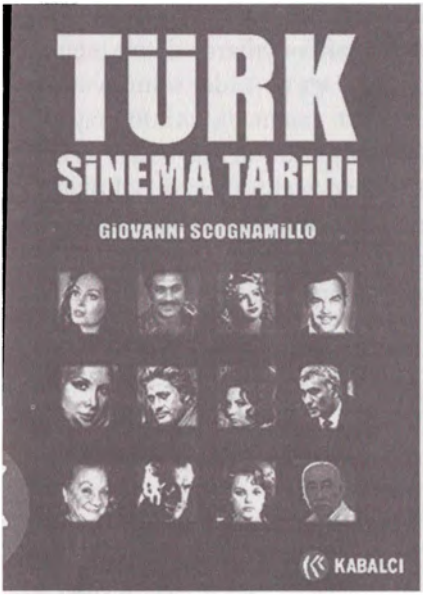

Giovanni Scognamillo'nun 1987 yılında ilk baskısı yapılan *Türk Sinema Tarihi* eseri in ön kapağı (Kaynak: www.tsa.org.tr).

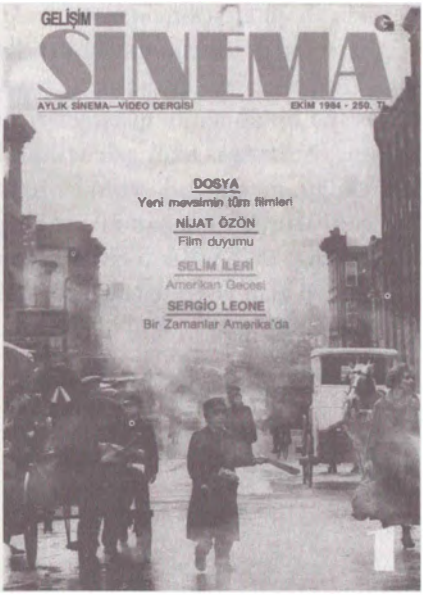

Gelişim Sinema'nın Ekim 1984'te çıkan ilk sayısının ön kapağı (Kaynak: www.tsa.org.tr).

say, Nezih Coş, Reha Erdem, Ruşen Çakır, Selim İleri gibi yazarların da katkı sunduğu dergi yalnızca 9 sayı yayımlanabilmiş ve buna rağmen aylık süreli yayın yapan sinema ve video dergisi olarak dikkatleri üzerine çekmeyi başarabilmiştir. *İletişim Yayınları* bünyesinde çıkarılan *VideoSinema* (1984) ise benzer bir başka yayın olmuştur. Bu derginin ömrü de tıpkı *Gelişim Sinema* gibi kısa sürmüştür. Dergi 1985 yılının eylül ayında toplatılmış ve Yılmaz Güney'le ilgili yazıları nedeniyle Mahmut Tali Öngören ve Onat Kutlar'a soruşturma açılmıştır. Dergilerde büyük oranda, gösterime girecek olan filmlerin tanıtımları ile sinemanın güncel tartışmaları yapılmıştır. Bu dönemde sinema yazarları ise Berrin Kalsın'ın *Sinematek Derneği Yayın Organı Yeni Sinema Dergisi Bağlamında Ulusal Sinema Tartışmaları* başlıklı tezinde vurguladığı gibi, filmleri tartışmak ve eleştirmekten ziyade tanıtmıştır.

Eylül 1980'de yayımlandığı adıyla *Yeni Dünya Moda Magazin*, daha sonra ise *Yeni Dünya Video-Magazin* (1981), yerli sinemanın sorunlarının tartışıldığı *Film Market* (1982), piyasaya yeni sürülen medya ürünlerin tanıtımının yapıldığı *Video Haber* (1985), sinemayla ilgili hemen her konunun işlendiği popüler bir sinema dergisi olmayı hedefleyen *Beyazperde* (1989) ile video ve teknoloji odaklı *Video&Film* (1989) 1980'li yıllarda Türkiye'de çıkarılan diğer önemli sinema yayınları arasındadır.

Seksenli yıllarda sinemanın içinde bulunduğu toplumsal, siyasal ve kültürel manzara, görünen odur ki kendinden sonraki onyıllarda da bir biçimiyle etkisi duyumsanan kudretli bir ruha sahiptir. Her ne kadar salınımlarla dolu olsa da bu dönemin gelişmeleri '90'lı yılların sinema ikliminin mayası olmuştur. Anlatısı açıdan gelenekselden kopmaya dönük arayışların neticeye kavuştuğu, merkezî idarenin belirgin biçimde destek ve teşvik politikalarını oluşturduğu, Avrupa yapımlarına sağlanan destek fonunun hacimli ve etkin kullanıldığı '90'lı yılların erken yayınlanan bir fragmanıdır bu dönem. Onun gözümüzü alan ve çokça tartışmaya kapı aralayan parıltısının nedeni de esasında budur.

Devekuşu Kabare: Suç Ortaklığının En Güzeli

KADİR DEDE

Nurdan Gürbilek, '80'lerin kültürel iklimini tartışma konusu ettiği *Vitrinde Yaşamak*'ın açılışını onyılın geneline damgasını vuran manzarayı betimleyerek yapar. Ona göre seksenlerin çerçevesi bir yandan baskı, yasak ve devlet şiddeti; diğer yandan ise kendini özgürleştirici ve sivil olarak sunan, yasaklayıcı değil oluşturucu ve içerici bir iktidar eliyle çizilir. Ortaya çıkan sonuç ise çelişkilerle bezenmiş bir kader olur. Gürbilek için seksenlerin Türkiyesi; şiddet ve işkence başta olmak üzere her türden baskı ile vitrinlerin ışıltısını, zorla susturma ile bitmek bilmez bir konuşma ihtiyacını, askerî disiplin ile kimi zaman bir şenlik biçimini alan tüketim coşkusunu ve bunun beraberinde getirdiği bir hafifleme ve serbestleşmeyi bir arada sunarken gündeme oldukça sert ve yanıtlaması güç bir soru da getirir: "80'lerde festivallerin, hapishaneden yükselen çığlığı bastırmaya yaradığı söylenebilir mi?"

Seksenler özelinde aynı sorgulamanın festivaller kadar tiyatro aracılığıyla da yapılabileceğini düşünüyorum. En azından Tekin Deniz'in sosyal medya hesabından paylaştığı Ocak 1985 tarihli bir gazete kupürünün uyandırdığı izlenim, bu düşünceyi fazlasıyla meşrulaştırıyor. Dönemin özel tiyatrolarının reklam ve programlarının yer aldığı sayfa, içinde bulunulan yılla birleştiğinde akla ister istemez "Bu seksenler, *o* seksenler mi?" sorusunu da düşürüyor. Ayrıca çeşitlilik arz eden oyunlarda *Tevfik Gelenbe Tiyatrosu*'ndan *Nejat Uygur Topluluğu*'na, *Ortaoyuncular*'dan *Ali Poyrazoğlu Tiyatrosu*'na kadar komedinin belirgin ağırlığı, hapishanedeki işkence ile tiyatro salonundaki kahkaha ve alkış seslerinin ilişkisini suç ortaklığı başlığı altında sorgulamayı da teşvik ediyor.

Dahası oyunların listesi ve suç ortaklığı meselesi, doğum yılını başta ANAP

1985 yılında İstanbul'da sahnelenen oyunlara ve tiyatrolara dair bir gazete reklamı.

olmak üzere döneminin siyasî partilerinin amblemminde kuruluş yılı olarak gören ve bunu bir nimet zanneden şahsım için çok daha kritik ve kişisel bir boyuta sahip. Keza ne *La vache qui rit* peynirleri ne de *Chiquita* muzlardan ötürü kendimi Gaye Boralıoğlu'nun *Seksenzedeler ve Seksenzâdeler* olarak yaptığı ayrımın ikinci kutbunda buluyorum. Seksenzâdeliğimin asıl nedenini söz konusu gazete sayfasında diğerlerinin arasında kendi halinde duran bir topluluğun, *Devekuşu Kabare*'nin hayatımdaki yeri oluşturuyor. Geçmişe, çocukluğuma döndüğümde Göze Orhon'un *Bir 12 Eylül Yazısının İlk Cümlesi*'ni ararken işaret ettiği "her daim sızılı bir tecrübe kesesi"ni değil de VHS kasetlerden ezberlenmiş *Minik Kelebek*'leri, *Galaksi Taksi*'leri anımsıyor olmak ya da Murat Meriç'in altını çizdiği *Birden Yürürlüğe Giren o Yok Olma Duygusu* yerine yolculuklarda araba teybinden yükselen *Prens Hoşafses'in türküleri*ni anmak. İşte seksenlere bakışımın tam da Gürbilek'in işaret ettiği çelişkilerin ışıltılı yanına kayışı başka herhangi bir nedenden değil, *Devekuşu Kabare* ile mümkün oluyor. Halit Narin'in belirttiği şekliyle gülme sırası kendilerine gelenlerden olmasam da *Devekuşu Kabare* sahnesinden yansıyan seksenlere bir hayli gülüyorum.

Genelde tiyatro özelde *Devekuşu Kabare*'nin ve onunla mümkün olan kahkahaların hapishaneden yükselen sesi bastırıp bastırmadığı sorusu son derece vurucu olsa da bu çalışmanın konusunu daha mütevazı bir mesele, '80'lere dair kendi kişisel suç ortaklığım hususu oluşturuyor, en azından kahkahanın acı dolu sesleri değil de bireysel ve dolaylı olarak toplumsal belleği bastırışına, şekillendirişine bakıyorum. Bunun yalnız kendi suç ortaklığıma ilişkin hafifletici sebeplerin ileri sürülmesinden ibaret kalmamasını ve kabarenin toplumsal anlam ve işlevinin bir şekilde bastırdıkları kadar açığa çıkardıkları ile de önemsenmesi gerektiğini ortaya koymayı amaçlıyorum. Bu bakımdan Zeynep Miraç imzalı *Sahneye Adanmış Bir Ömür: Metin Akpınar* kitabında Akpınar'dan öğrendiğimiz Özal'ın

iki haftada bir kendisini aradığı ve izleyicinin tiyatrodaki nabzı üzerinden partisine dair dersler çıkardığı *kabareli kamuoyu araştırması* meselesine bir tür *yamuk bakış* ile eğilip kabarenin bu yöndeki potansiyeline odaklanmaya çalışıyorum. Dickens'ın *İki Şehrin Hikâyesi*'nin "...zamanların en iyisiydi, zamanların en kötüsüydü," şeklindeki ilk cümlesini anarak, tam da böyle bir çağrımı olan seksenleri ve seksenlerdeki *Devekuşu Kabare*'yi kötü zamanı iyi kılan bir unsur olarak ele almayı umuyorum. Ancak bu, öncelikle başa dönmeyi ve seksenler açısından *Devekuşu Kabare*'nin anlaşılması için kabare olgusuna ve *Devekuşu Kabare*'nin kendi tarihine eğilmeyi gerektiriyor.

Devekuşu Kabare'nin İlk Dönemi

Seksenlerden itibaren *12 Eylül öncesine geri dönme* vurgusu, tüm yetmişleri imleyen negatif bir referans çerçevesi olarak kullanılsa da söz konusu onyılın *Devekuşu Kabare* açısından hiç de gri ve acılı olmadığı ile söze başlanabilir. 1967'de kendi tiyatroları için oyun talep etmek üzere Haldun Taner'in kapısını çalan Zeki Alasya ve Metin Akpınar, bambaşka bir teklif ile karşılaşır, üç isme Ahmet Gülhan'ın katılımı ile *Devekuşu Kabare* kurulmuş olur. İsimlerinin kaynağı, Haldun Taner imzalı *Yalan Dünya Şarkıları*'nda yer alan dizeler arasında kolayca bulunabilir: Kafasını sürekli kuma gömüp saklanmaya çalışan kaypaklığı ile kanatlarına rağmen uçamayan bir kuş ve hörgücü olmayan bir deve. Haldun Taner'in *Milliyet* gazetesindeki köşesinin de başlığı olan devekuşu, yirmi yılı aşkın bir süre boyunca ülkenin öncü, popüler, etkili ve istisnai bir kabare topluluğuna adını verir.

Topluluk 1 Ekim 1967'de Sıraselviler'deki Kulüp Onay'da sahnelenen *Vatan Kurtaran Şaban* ile ülkenin tiyatro tarihine bir daha çıkmamacasına girer. Oyunun yazarı olan Haldun Taner, aynı zamanda topluluğun felsefesini ve konumunu şekillendirendir. Metin Akpınar'ın da belirttiği gibi kendileri kabarenin ne olduğunu dahi bilmezken onlara bu türü öğreten ve Türkiye için elzem olduğu konusunda ikna eden bizzat Taner'dir. Dahası *Devekuşu Kabare*'nin erken dönemlerinde, kabare sözcüğünün orijinal anlam ve içeriğine elden geldiğince uyum göstermesinin arkasında da onun yaklaşımı belirleyicidir. Bu belirleyicilik, kabare için şarkılı, sözlü, danslı müzik gösterilerinin yapıldığı içkili lokanta ya da bu gibi yerlerde yapılan gösteri şeklindeki Fransızca anlamına uygun mekân seçimlerinden başlar, oyunların karakteristiği ve müstakbel izleyiciye dair öngörülere kadar uzanır. Taner'in kabareyi "...zeki ve dinamik yazarların, zeki ve iyi oyuncuların ve zeki seyircilerin ortaklığıyla yapılan bir tür" olarak tanımlayışı, aynı zamanda kendi kabare topluluğunun felsefesini ve ona biçtiği misyonu özetler.

"Işıklı insanların yani gülmesini bilenlerin tiyatrosu" vurgusu aynı zamanda topluluğun kitleselleşmeye bakışını da net bir şekilde gösterir.

Fakat *Devekuşu Kabare*'nin tarihi aynı zamanda Taner'in öngörü ve kabullerinin kimi zaman gönüllü kimi zamansa zorunlu olarak geride bırakılmasının ve kabare türünün Türkiye'deki seyrinin Batılı örneklerden farklılaşmasının da tarihidir. Örneğin *Vatan Kurtaran Şaban*'dan itibaren oyunların içerik ve etkisi Taner'in kabareye ilişkin değerlendirmelerinin gözden geçirilmesini gerektirir. Çünkü güncel olayları hicvedecek şekilde salt o güne özgü olması beklenen ve o gün geçtikten sonra kıymetini yitirmesi öngörülen oyunlar, kimsenin ummadığı ölçüde kalıcılık ve güncellik arz eder. Nitekim *maksadın vatan kurtarmak olduğu yerde ihtisasın önemsiz olduğu* söylemleri neticesinde kendisini Kültür Bakanı Müsteşarı olarak bulan Tapu Kadastro Müdürü Şaban'ın bakanlıktaki icraatlarını anlatan ilk oyunun bugünkü gelişmelerle dahi uyumu, Metin Akpınar'ın "Acaba biz mi çok öncül göz sahibiydik de geleceği yakaladık yoksa millet mi hiç kımıldamadı yerinden, bilemiyorum?" yorumuna hak verdirir. Neticede oyunlar gelip geçici olmak bir yana, topluluğun kurumsallaşmasının bir parçası olarak da kalıcılaşır. Kuruluşunun onuncu yılını kutlarken sahnelenen *Çıktık Açık Alınla*'nın açılış şarkısı bu durumun altını çizmeyi ihmal etmez: "Az gittik uz gittik / Bir de döndük baktık ki olduğumuz yerdeydik."

Diğer yandan *Devekuşu Kabare*'nin ilk onyılı, güncellik kadar izleyiciye atfedilen karakteristikler çerçevesinde de Taner'in öngörü ve beklentilerinin dışına çıkılmasını içerecektir. Kabareyi entelektüel bir vasıf taşıyan, ince bir hiciv ve ironi örneği olarak seçkinlere hitap eden bir tür olarak gören Taner, bunun bir gereği olarak "maç kalabalığının kabare tiyatrosuna dolması"na karşı olduğunu dile getirmekten çekinmez. Ancak özellikle Zeki Alasya ve Metin Akpınar ikilisinin seyirci nezdinde giderek daha popüler hale gelişleri, Akpınar'ın deyimi ile "büyümeleri ve şehr-i komik olmaları" artık Taner'in çizdiği sınırlara sığ(a)mamalarını beraberinde getirir. Kaçınılmaz olan 1978'de gerçekleşir ve topluluk bölünür. Geniş seyirci kitlesinin gülme beklentisini karşılama çabasının sanat kaygısı ve incelikten ödün verilmesine yol açacağı endişesi Taner ve Gülhan'ın ayrılarak *Tef Kabare Tiyatrosu*'nu kurmalarıyla sonuçlanır. Böylelikle *Devekuşu Kabare*'nin ilk dönemi *Bu Şehr-i İstanbul ki, Astronot Niyazi, Ha Bu Diyar, Dün-Bugün, Aşku Sevda, Yar Bana Bir Eğlence, Haneler, Yalan Dünya* gibi önemli oyunların akabinde mutlak bir başarı öyküsü olarak sona ererken kazanılan başarının topluluğa vereceği yöne dair tartışmalar, Devekuşu isminin ve kabarenin geleceğinin Zeki-Metin ikilisinde kalmasıyla sonuçlanır.

Seksenlerde *Devekuşu Kabare*

Tıpkı Türkiye'de seksenlerin miladi takvim uyarınca 1 Ocak'ta değil 24 Ocak ya da 12 Eylül gibi tarihlerde başlaması gibi, *Devekuşu Kabare* için de söz konusu onyıl takvimin seyrinden ayrışmıştır ve 1978'deki bölünme ile başlar. *Kabare*'nin ikinci dönemi, oyunların ülkenin içinde olduğu toplumsal ve politik koşulları yansıtabilme noktasındaki mahareti ile kitlenin coşkun ilgisini bir araya getirirken, bir tür olarak *Kabare*'nin yerlileşmesi bağlamında da önemli bir deneyimi sunar.

Kabare'nin gelişimi noktasında yeni dönemin karakteristiğini Zeynep Miraç'ın kullandığı başlıkla "200 kişilik salondan yedi bin kişilik temsiller"e geçiş oluşturur. Elit sanat tüketicisine dönük rafine espriler bütünüyle terk edilmese de apaş ve bohem esprilerinin bir arada kullanılmasını içerir. Yediden yetmişe hitap edebilmenin amaçlandığı süreçte her bir seyirci tipinin kendine hitap edeni alıp diğerine eşlik ettiği bir deneyim yaygınlaşır. Bu tercih *Kabare*'nin birinci döneminden ciddi bir farklılaşma gibi görülse de *Devekuşu Kabare*'nin seyircisi ile kurduğu ilişkinin seviyesinin başta Nejat Uygur Tiyatrosu olmak üzere benzerlerinden daha yüksek bir entelektüel seviyede kalmasına olanak tanır.

Ayrıca *Kabare*'nin dönüşümü yalnız espri tarzındaki değişikliklerden ibaret kalmaz. Özellikle 1983-1984 sezonunda sahnelenen *Beyoğlu Beyoğlu* ile topluluk bünyesinde koro, orkestra ve dans grupları faaliyete geçmiş, Hayati Asılyazıcı'nın *Özel Tiyatrolar* konulu makalesinde belirttiği üzere *Devekuşu Kabare* kabareden çok müzikal türüne yaklaşmıştır. Ancak burada söz konusu olan Turgut Özakman'ın işaret ettiği üzere *Amerikan müzikali* ya da *Alman kabaresi*nden çok Alasya-Akpınar ikilisine özgü olan yeni bir yapıdır.

Seksenlerde izleyicinin tavır ve davranışları ile oyun ile izleyici arasında kurulan ilişki

Devekuşu'nun en popüler oyunlarından *"Beyoğlu Beyoğlu"*.

de kabare sözcüğünün klasik içeriğinden giderek farklılaşır. *Haldun Taner Tiyatrosu* isimli kitabında bu geçişi kabarenin ulusallaşıp yerelleşmesi olarak betimleyen Ayşegül Yüksel'e göre oyunlar, sigara dumanlı kulüp salonlarından taşarak kapalı sinema salonlarına ve yazlık açık hava sinemalarına yayılmış; Batılı örneklerde içkisini yudumlayıp sigarasını tüttüren izleyici tipi yerini semt halkının fındık fıstık yiyip gazoz içerek seyredişine bırakmıştır. Zeynep Miraç'ın ifadesiyle *Kabare*'yi arayanın bulacağını uman Haldun Taner geleneği geride kalırken Zeki ve Metin ikilisinde amaç aramayanı bulup tiyatroyla tanıştırmak olmuştur. Bu amaç doğrultusunda gelişen teknolojik olanaklardan yararlanılması da gündeme gelir, *Yasaklar* Türkiye'de ses kaseti çıkan ilk tiyatro oyunu olarak dikkat çeker. Üstelik bu tercih sadece içinde bulunulan dönemde izleyici ile alternatif bir bağ kurmanın yolu olmanın ötesine geçer; *Yasaklar, Beyoğlu Beyoğlu, Aşk Olsun, Deliler, Reklamlar, Geceler ve Dün-Bugün* oyunlarının ses ve görüntü kayıtları sonraki yıllara miras kalır. Sahnelenmiş toplam yirmi dört oyun göz önüne alındığında bu örnekler sınırlı kalsa da hem *Kabare*'nin farklı kuşaklar arasında bilinen ve izlenen bir vasıf taşımasını sağlar hem de onu seksenli yılların politik, toplumsal ve gündelik detayları ışığında ele almada bir kaynak haline getirir. Zaten başta işaret edildiği üzere sonraki kuşakların seksenlere dair anılarının şekillenmesinde rol sahibi olan ve geçmişe nostaljik bir iyimserlikle bakılmasını mümkün kılan tam da ses ve görüntü kaydına sahip bu oyunlar olur.

Siyasetin Güldürüsü, Siyasetin Nostaljisi

Seksenler terör, sıkıyönetim, darbe, işkence, idam, yasak ve baskı gibi kavramlardan bağımsız anılamayacak şekilde açılır; yeni anayasanın da etkisiyle ekonomi başta olmak üzere devlet, siyaset ve yurttaşlık felsefesi köklü bir dönüşüm geçirir. 6 Kasım 1983 seçimleri ile kurulan ANAP hükümeti dönüşümü olanca hızıyla sürdürürken bu dalga bireysel idealleri, ahlâki kodları ve zihniyet kalıplarını da etkisi altına almakta gecikmez. Bu bakımdan 27 Mayıs ve 12 Mart ile mukayese edildiğinde yalnız kurumsal düzenlemeler, ekonomik program ya da hukukî yapıyla sınırlı kalmayacak bir etkiye sahip olan ve sıradan insanların sıradan bir gündeki en sıradan davranışlarında bile iz bırakacak bir darbeden ve devamındaki yeni düzenden bahsedilebilir. Sadece bu durum dahi gücünü, ilhamını ve malzemesini sokaktan alan bir tiyatro türü için seksenlerin ne ölçüde geniş potansiyel sunduğunu ortaya koymaktadır. Bu potansiyeli gerçekleştirme noktasında *Devekuşu Kabare*'nin yeni bir siyaset, toplumsal yaşam ve gündelik pratik karşısındaki yeni dönemi, sanatın hem var olanı yansıtma hem de onun olumsuzluklarına karşı direnme gücü açısından roller üstlenebileceği bir eşiğe denk düşer.

Bu noktada *Devekuşu Kabare*'nin mevcut ortamı yansıtma mahareti topluluğun alametifarikasını oluşturacaktır. Seksenli yılların siyasal ortamı, darbe ve Özal dönemleriyle şekillenen yeni insan ve toplum anlayışının tüm yönleriyle ortaya konması farklı tema ve konular altında da olsa tüm oyunların ortak paydasını oluşturur. Özellikle sahnede konu edilen *vaka*, doğrudan doğruya siyasetçileri, partileri ya da seçimleri içermese dahi siyasal olabilmektedir. Bu açıdan diyaloglarda kullanılan sözcükler, davranış şekilleri, atıf yapılan alışkanlıklar, göndermede bulunulan markalar ve çeşitli popüler kültür öğeleri toplumsal yaşam üzerine yapılacak değerlendirmeleri doğrudan zenginleştirir. Ayrıca toplumsal yapının ve alışkanlıkların önemli dönüşümler geçirdiği süreçlerin siyasetle ilişkili ve hatta onun belirleyiciliğinde olması durumu, siyasal olan ile toplumsal olanı çakıştırıp siyasetin çerçevesini genişletir.

Güncel gelişmelerin sahnedeki yansımalarında siyasal yaşam ve figürler kimi zaman doğrudan, genellikle de dolaylı yollarla aktarılır. İçinde bulunulan zaman diliminin özellikleri, kamuoyundaki tartışmalar ve herhangi bir konuda *sokaktaki adamın* düşüncesi doğrudan bir mesaj verme kaygısı güdülmeksizin oldukça keyifli biçimlerle sahnede yerini alır. Bu yapılırken konu edindiği zaman ve mekândan bütünüyle bağımsız bir biçimde herhangi bir konudaki skeçlerin dahi güncel Türkiye atmosferini tüm detaylarıyla özetlemesi manidardır. Öyle ki sahnelenen kesit, genelde güncel siyasetle doğrudan ilişkisi yokmuş gibi başlar; en azından ilk bakışta izleyicide öyle bir izlenim uyanmaz. Ancak diyaloglar ilerledikçe karakterlerin kullandıkları ifadelerin kamuoyunda sürmekte olan tartışmaları, siyasal gündemde yer tutan unsurları ve çeşitli siyasetçilerin sıklıkla kullandıkları sözcükleri ve söz kalıplarını içerdiği gözlenir. Böylelikle gerek konu gerekse karakterleri itibarıyla siyaset dışı görünen bir skeç dahi, bir anda siyasî meselelerin aktarımına ya da siyasetçilerin yansıtılmasına aracı olur. *Aşk Olsun*'da başka ülkeden bir prensin kızını istemek üzere Roma'da imparatoru ziyaretini, *Geceler*'de Ege'de bir köye iniş yapan UFO'dan çıkan uzaylının köylü ile karşılaştığı geceyi ya da *Beyoğlu Beyoğlu*'nda Taksim İlkyardım Hastanesi'nin acil servisini konu edinen sahnelerin dönüp dolaşıp partiler arası siyasî mücadeleyi, ordu-siyaset ilişkilerini, hükümetin ihracat ve ithalat politikalarını, Özal'ın yurtdışı gezilerini, çocuklarını ve sağlık sorunlarını, seksen öncesi siyasetçilere getirilmiş yasakları, ANAP içi güç mücadelelerini ve özellikle muhafazakâr kanat ile Türk-İslâm Sentezi düşüncesini, solun bölünmüşlüğünü, uluslararası ilişkiler ve Yunanistan ile olan kıta sahanlığı tartışmalarını, Türk-Amerikan ilişkilerini, yerel yönetimler ile özellikle İstanbul'daki kirlilik ve su sorunlarını, gelir dağılımındaki eşitsizlikleri ve orta sınıfın uğradığı ekonomik tahribatı ve asgari ücretin düşüklüğü gibi meseleleri yansıtmasına tanık olunur. Bu yapılırken kimi kez basit bir mimik; *ton-*

ton, çağ atlama, iş bitirme, prens, papatya ya da *orta direk* gibi sözcüklerin kullanımı ya da özellikle Metin Akpınar'da tanık olunan bazı kaş, göz hareketleri sıradan olandan siyasal olana geçişi sağlar.

Öte yandan *Devekuşu Kabare*'yi diğer tiyatro topluluklarından farklı kılan ve sahnenin yansıtma işlevini zenginleştiren bir diğer özelliği seksenlerin çoğunlukla yozlaşma olarak da betimlenen toplumsal dönüşümünün oyunlarda yer alış biçimidir. Bu noktada özellikle hâkim hale gelen tüketim kültürü ile çerçevesi bu tüketim üzerinden biçimlenen bireyselleşme vurgusunun sahnede yer bulduğu söylenebilir. Evveliyatı 24 Ocak Kararları'na uzanan para politikası ve ithalat rejimi, ithal edilen mamul çeşitliliğinin sokağa ve vitrinlere yansıması üzerinden sahneye sızar. Sigara, içki, neskafe, meyve, çocuk bezi gibi ürünler; seksenli yılların ihtiyaçlar hiyerarşisindeki yerleri ve yaygınlaşmasında hükümetin üstlendiği rol skeçlerde tartışma konusu edilir. Bu yöndeki tartışmaların, serbest piyasa koşulları ve tüketim çılgınlığı nedeniyle toplumdaki değer yargılarının ve ahlâki kodların aşınmasına karşı bir eleştiri getirdiği de söylenmelidir. Örneğin *Geceler* oyunundaki apartman skeci, siyasal ve toplumsal açıdan makbul olan ile olmayanın ne ölçüde dönüştüğünü vurucu bir biçimde gösterir. Esrar üreticisi ve satıcısı bir karı-kocanın, bir hayat kadınının, bir katilin, bir kaçakçının, bir hırsızın, bir sapığın, bir müteahhidin ve son olarak karısı ve çocuklarıyla beraber bir yazarın yaşadığı apartmanda geçen oyun boyunca bu şahısların her birinin özelliklerine ve köşeyi dönmek için yaptıklarına Kapıcı Kamil Efendi ile girdikleri diyaloglar çerçevesinde tanık olunur. Final sahnesinde polisler belirdiğinde, *namussuzlarla dolu* bu apartmanda içlerinden hangisinin tutuklanacağı konusunda uyanan merak, yazar olan Behçet'in tutuklanması ile son bulur. Ne de olsa Kamil Efendi'nin belirttiği üzere namusuyla kaçakçılık, namusuyla esrarcılık, namusuyla orospuluk yapmak varken bu memlekette namusuyla yazarlık yapmak olacak iş değildir.

Sahnede yer bulan işadamı tiplemelerinin çokluğu da benzer bir biçimde ekonomik ve toplumsal dönüşümün sonuçları ile alakalıdır. Yetmişlerde hem ithal ikameci sanayileşme politikaları neticesinde gösterişçi tüketimin ancak kısıtlı biçimde mümkün olması hem de sol örgütlerin gücü karşısında duyulan korku ve güvenlik kaygısıyla görünmez olmayı tercih eden iş dünyası, bu duruma 12 Eylül ile son verir. Rıfat Bali'nin *Tarz-ı Hayattan Life Style'a* kitabında vurgulandığı üzere geçmişte çekingen ve tedirgin bir yaşam süren işadamları, sendikaların fiilî olarak sistem dışına itildiği ortamda, bir özgüven patlaması eşliğinde ön plana çıktıkları gibi, yeni düzen yeni işadamlarının piyasaya dahil olmasını da cazip kılar. Bu durumun sahneye yansıması *yuppieler* ve *prenslerin* oyunlarda boy göstermelerinin kaçınılmazlığı olur. Bu

yöndeki temsilin göstergeleri de zamanın ruhu ve modasıyla doğrudan ilişkilidir. Başta *Deliler*'deki Aytekin ve Atilla Matilla tiplemeleri olmak üzere sahnedeki karakterin işadamlığı ekonomiye, ihracat ve ithalata, köşe dönmeye ve iş bitirmeye dair araya İngilizce sözcükler katarak dile getirdikleri cümleleri kadar jöleli saçları, parlak takım elbiseleri ya da eşofman takımları, kartvizitleri ve bond çantaları nedeniyledir de. Benzer biçimde Özal'a bir yurtdışı gezisinde eşlik eden işadamlarının bir gecesinin konu edildiği *Geceler* de dikkat çekici bir manzara sunar. İngilizceyi doğru dürüst bilmemelerinin yanında Türkiye'deki fabrikalarını sürekli zarar ediyor göstermeleri noktasında ortaklaşan figürlerin içki ve çapkınlıkla iç içe ortamlarında hararetle tartıştıkları bir konu da *devlet ile millet dayanışması* çerçevesinde hazine yardımı alıp alamayacaklarıdır.

Bu noktada siyasal ve toplumsal gerçekliğin güldürü yoluyla sahneye yansıtılmasında gösterilen başarı aşikârdır. Oyunların sahnelendikleri dönemlerde bilet bulmanın oldukça güç olması, izleyicinin yoğun ilgisinin en önemli kanıtıyken çok satan ses ve video kasetleri, turne vb. pratiklerin yeterli olmadığı durumlarda dahi oyun içeriklerinin yurt çapında bilinmesini ve sürekli bir biçimde yeniden üretilebilmesini mümkün kılar. Fakat izleyicinin üzerlerine bir ayna tutulmuşçasına içinde bulundukları koşulları sahnede güldürü öğesi olarak alışlarının mizahın ve sanatın dönüştürücü işlevi açısından yeterli olup olmadığı tartışmaya açıktır.

Özellikle alışılageldik siyaset biçimlerinin ne kadar süreceği belli olmayan bir krizle yüzleştiği dönemlerde sanatın estetik kaygılar dışında politik bazı amaçlara yönelmesi bilindik bir durum. Türkiye'de hem yetmişlerin ikinci yarısına yayılan siyasal şiddetin yarattığı ruh hali hem de darbenin yeni anayasa ile kalıcılaşan baskı koşulları, farklı siyasallaşma biçimlerini ve muhalefet pratiklerini gündeme getirir. Halkın hakkındaki teveccühü her geçen gün artan *Kabare*'den de bu noktada katkılar beklemesi şaşırtıcı olmaz. Üstelik Hannah Arendt'in *Şiddet Üzerine*'de kahkahayı otoritenin en büyük düşmanı ve onu zayıflatmanın en keskin yolu tanımlayışı ya da Aziz Nesin'in *Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı* kitabında mizahı güçsüzlerin güçlüye karşı kullandıkları sosyal ve politik bir üstün gelme silahı olduğuna dair görüşleri dikkate alındığında, 12 Eylül rejimi ve devamındaki siyasal düzende *Devekuşu Kabare*'nin böylesi bir işleve yönelip yönelmediği sorusu gündeme gelebilir.

Bu soruya olumlu bir yanıt getirmede bazı güçlükler bulunuyor ve en azından seksenlerin koşullarında, güldürünün politik bir direnişten çok ihtiyacı duyulan ve son derece meşru sayılabilecek bir rahatlama işlevine katkı sağladığı söylenebilir. Diğer bir deyişle Gürbilek'in yukarıda da aktarıldığı üzere birbirlerine tezat karakteristiklerle betimlediği dönemde, baskı ve kısıtlama altında oluşun güldürü aracılığıyla katlanılır hale gelmesi, özgürlük ve coşkuya dair kısmın belirginliği-

ni de artırır. Daha da önemlisi ise içinde bulunulan ortam ve zamanda deneyimlenen rahatlamanın geleceğe kalacak mirası ve sonraki yıllardan geçmişe dönük bakışı da etkileyişidir. Bu noktada Fred Davis'in *Yearning for Yesterday* isimli çalışmasında yürüttüğü tartışma anlamlı olabilir. Ona göre hazzın ve keyfin belirleyici olabildiği durumlarda geçmişin realitesinden çok nostaljisi gündeme gelir, tıpkı nostaljinin moda ve dekorasyona odaklanışı karşısında savaşsız bir kırklar ve McCarthycilik'ten soyutlanmış bir ellilerin belleklerde yer bulması gibi. Özellikle günümüz sosyal medya olanakları ile dolaşımda kalmaya devam eden *Devekuşu Kabare* oyunları da geçmişe dönük bakışı kaçınılmaz biçimde şekillendirir. Bugün içinde bulunulan siyasî ortamdan bakılarak geçmişte mizahın etki alanına duyulan hayret siyasetin güldürüsünü, siyasetin nostaljisine dönüştürür: Davis'in vurgusuna benzer bir şekilde cuntadan, baskıdan, gelir dağılımındaki adaletsizlikten, yüksek enflasyondan, artan terörden, yolsuzluk ve kadrolaşmadan, otoriter eğilimlerden ve yasaklardan soyutlanmış bir seksenler imgesi mümkün olur. Tıpkı Özal hakkında geçmişten günümüze *Çankaya'nın şişmanı işçi düşmanı* gibi sloganların değil de *Devekuşu Kabare* oyunlarında sıkça tercih edildiği üzere *Tonton* hitabının miras kalmasında olduğu gibi.

Suç Ortağı ya da Ortak Payda Olarak *Devekuşu Kabare*

Devekuşu Kabare'nin anlamlandırılması ve değerlendirilmesi meselesi, topluluğun seksenlere hem içinde yaşarken hem de bugünden bakışı şekillendirişindeki rolü nedeniyle hiçbir zaman sanatsal ve edebî bir çerçeveyle sınırlı kalamayacak ve siyasal olanı kaçınılmaz biçimde gündeme getirecektir. Sadece seksenlerin doksanlara, doksanların bugüne mirası dikkate alındığında dahi kaçınılmaz olan bunda doğrudan ve dolaylı biçimde pay sahibi olan hemen her aktörün eleştirilerden payını almasıdır. Örneğin Yaşar Kanbur *12 Eylül ile Yüzleşmek* hakkındaki yazısında halkın 12 Eylül'e gerçek anlamıyla yenildiği tarihin Özal dönemi olduğunu ifade eder. Cuntanın kanla, şiddetle yapamadığını başaran köşe dönmeciliğe dayalı Özalizm ideolojisi olmuş ve halkın toplumsal kurtuluş umudunun yerine bireyciliği, gemisini kurtaran kaptan anlayışını geçirmiştir. Geçerliliği muhakkak bu betimlemeye *Devekuşu Kabare* dahil edildiğinde ise geçişin seyri daha karmaşık bir hal alır. Keza Özalizmin hegemonyası, Özal'ın şahsının, düşünce ve söylemlerinin, destekçilerinin ve yol açtıklarının sahnede kahkahanın konusu haline getirilişinin eşliğinde kurulur. Bu nedenle oyunların muhalefetinin ve iktidarı gülünçleştirmesinin ideolojik tahakkümü engellemediği ve nispeten kolaylaştırdığı düşünülebilir. Bu da bizleri bir kez daha başta işaret edilen suç ortaklığı meselesine getirir.

Fakat burada suç ortaklığı vurgusunun ilk çağrıştırdığı biçimiyle basit bir yafta olarak değil daha çetrefilli ve çok katmanlı bir vurgu olarak düşünülmesi önem arz eder. Keza ilk seçenek, genelde güldürüye ve özelde *Devekuşu Kabare*'ye de yöneltilmiş olan karşıdevrimcilik eleştirilerinin yani darbe ve sıkıyönetim koşullarında dahi halkı eğlendirip, güldürerek olası bir tepkiyi yumuşatmak, söndürmek gibi suçlamalarının yinelemesinden ibaret kalacaktır. Oysa suç ortaklığının bağlamı ve işlevi *Devekuşu Kabare*'nin yerleştirileceği konumu da belirler.

Suç ortaklığı meselesinin Necmi Erdoğan'ın 18 Ekim 2015 tarihli *Birgün*'de yer alan köşe yazısında tartışıldığı biçimiyle alınmasının anlamlı olacağını düşünüyorum. Erdoğan'a göre Türkiye'de halen bir toplumdan ve onu bir arada tutan bir etkenden söz edilebilecekse bu etken ancak suç ortaklığı olacaktır. Çünkü "...makro ve mikro faşizmin kol gezdiği, sömürücülük, zalimlik ve hırsızlığın gururla taşınan payeler haline geldiği, saldırgan bir mülk edinici bireyciliğin alenen hüküm sürdüğü... bütün bunlar olurken gündelik hayatın hiçbir şey olmuyormuş gibi devam ettirilebildiği" yerde suç ortaklığı asli bağ işlevi görür ve pozitif bir etiko-politik içeriğin yokluğunda toplumu bir arada tutan etken halini alır. Fakat Erdoğan'ın bıraktığı noktadan devam edildiğinde ortak olunan suçun niteliğine bağlı olarak değerlendirmelerin çeşitlenebileceği de düşünülebilir. Burada asıl işaret etmek istediğim –bir ölçüde şerdeki hayrı arama iyimserliği ile olsa da– Erdoğan'ın işaret ettiği yüz kızartıcı suçlardan farklı olarak yüz güldürücü suçların ortaklığının farklı bir değerlendirmeye tabi tutulabilmesi olasılığı. Özellikle de bu suç başımıza gelenlere ve ağlanacak halimize gülmekse ve beterin beterini görünce kötünün iyisine razı olmaksa...

Üstelik yokluğundan yakınılan pozitif yönlü bir etiko-politik içeriğe yaklaşabilecek adaylar varsa *Devekuşu Kabare*'nin ve Zeki Alasya-Metin Akpınar ikilisinin de bunlar arasında olacağının gözden kaçırılmaması gerekiyor. Zeki Alasya'nın vefatının ardından Ayşen Gruda'nın yaptığı "Bugün her evden bir cenaze çıktı," şeklindeki yorumun isabetliliği bizzat bunu göstermiyor mu?

Seksenli Yıllarda Spor

MEHMET YÜCE

Otuz, kırk yıl sonrasından geriye dönerek bir dönemi incelemek, hele hele spor gibi son derece farklı disiplin ve kriterlere sahip bir kavramı döneminin koşulları içinde değerlendirmek hem oldukça güç hem de bir zaman makinesine binip geçmişe dönmek gibi hayli enteresan bir uğraş.

Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgalinin etkileri, ABD'nin bu ülkedeki radikal İslâmcıları desteklemesi ve bu desteğin olumsuz sonuçlarının günümüzde dahi devam etmesi, özellikle onyılın ilk döneminde *Soğuk Savaş*'ın yaşamın bir parçası haline gelmesi, Arjantin'deki cuntanın gündemi değiştirmek ve popülarite kazanmak istemesi neticesinde vuku bulan Falkland Savaşı, Demir Leydi'nin Britanya halkı ile giriştiği demokrasi imtihanı, Fransa'da Sosyalist cumhurbaşkanının bir taraftan olumlu sosyal devlet politikaları, bir yandan ölüm cezasını kaldırması, diğer yandan ülkeyi eski emperyalist siyasî gücüne getirmek gibi olmayacak işlere girişmesi, İtalya'nın mafya ile mücadelesi, ekonomisini düzlüğe çıkaracak reformları hayata geçirmesi, Winston Churchill'in –dünya siyasî tarihi literatürüne geçen– *Demir Perde* diye tarif ettiği blokun çöküşü ve nihayetinde Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla sona eren bu onyıllık süreç gerek ekonomik gerekse siyasî temellerde son derece etkili ve önemli sonuçlar doğurdu.

Bunlardan en önemlisi –bu onyılın sonunda– ABD'nin tek süper güç olarak dünya siyasetine yön verecek hale gelmesi gibi son derece tehlikeli bir sürecin başlamasıydı. Bu etkileyici değişimden çok daha önce, Soğuk Savaş'ın belirleyici unsurları, seksenlerin daha en başından itibaren medeniyetin itici gücü olan pek çok kavramın birbirleriyle çatışmasını da beraberin-

de getirdi. Teknolojideki gelişimler, kişisel bilgisayarların sisteme entegre olması sonucu iletişimin hızlanması ve yaygınlaşması dahi bu olumsuzlukları engelleyemedi. Örneğin siyaset her zaman olduğundan da fazla bir biçimde sporun içine girdi. Hemen her mefhumda yaratılan veya kendiliğinden oluşan gerilimler, sonucunda kaçınılmaz olan bazı kopuşlar, Olimpiyat gibi son derece barışçıl ve masum bir kavramı dahi –en azından öyle tarif ediliyordu– boykot etmeye varan olaylar zincirini tetikledi.

Dünyada bütün bunlar olup biterken ülkemizde seksenlerin hemen başında gerçekleştirilen askerî darbe, devamındaki insan hakları ihlalleri, mesnetsiz tutuklamalar, hapishanelerdeki kötü muamele, imam hatip okullarındaki artış, arabesk müziğin ve yaşam tarzının pompalanması ve sonucunda bilfiil hayatı arabeskleştirmesi, yükselen değerler ile görgüsüzlük arasındaki muazzam paralellik, anayasanın bir defacık delinebilmesi, işini bilen bir memur sınıfının türemesi, yeni oluşan zengin sınıf ve bunların pek de alışık olunmayan yaşama biçimleri... Bunun gibi gelişmelerin ışığında göz atacağız Türkiye'de seksenli yıllarda icra edilen ve bir parça ses getirmiş olan spor faaliyetlerine.

Sporu yaşanan bütün bu gelişmelerden ayırmak olası değil elbette. Her dönemi kendi şartları içinde değerlendirmek de işin başka bir tarafı. O sebeple otuz-kırk yıl gibi orta-uzak bir mesafeden ahkâm kesmek, yargılamak olmayacak bu makalenin görevi. Spor olayları, yaşanan başarısızlık ve az da olsa sağlanan başarı olabildiğince yalın ancak perde arkasındaki gelişmeler ihmal edilmeden anlatılmaya çalışılacak.

Olimpiyat Oyunları

Seksenli senelere tam üç olimpiyat isabet ediyor: Moskova 1980, Los Angeles 1984 ve Seul 1988.

Bu üçü içinde özellikle Moskova Olimpiyat Oyunları en dikkat çekicisiydi. Açılış ve kapanış törenlerindeki muazzam gösteriler, ses ve ışık oyunları Moskova'yı önceki olimpiyatlardan ayıran en önemli unsurların başında geliyordu. Ayrıca Moskova, uzun bir süre sonra geniş çaplı olarak boykot edilen en ünlü olimpiyat oldu.

Komintern ülkelerinin 1936 yılında Berlin'de Nazilerin düzenlediği oyunları, insani değerleri göz önüne alarak yani Nazilerin Yahudilere, komünist ve sosyalistlere, Çingenelere, Siyahlara, eşcinsellere uyguladığı ırkçı ve faşist muameleyi protesto ederek –pek haklı bir biçimde– boykot etmelerinden sonra 1976 yılında Montreal'de düzenlenen oyunlar da çoğunluğu Afrikalı ülkeler tarafından boykot edilmişti. Irk ayrımcılığının yapıldığı Güney Afrika Cumhuriyeti'ne ragbi takımını gönderen Yeni Zelanda'nın oyunlara alın-

1980 Moskova Olimpiyat Oyunları açılış töreninde oyunların maskotu Misha.

mamasını isteyen Afrikalılar, bu istekleri reddedilince oyunları boykot etmişlerdi. 1980 Moskova da Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali sebebiyle ABD'nin başını çektiği bazı Batı ülkeleri tarafından boykot edildi.

1980'deki boykotta 1936'dakinden farklı olarak –insani değerlerden ziyade– siyasetin ağır bastığı açıkça görülüyor. Bunun en büyük kanıtı Batı Bloku içinde yer alan Büyük Britanya, Fransa, İtalya, Hollanda ve İspanya gibi kalburüstü ülkeler ile yine bu grupta yer alan Avustralya, Yunanistan, Danimarka ve Belçika gibi olimpik kültürleri gelişmiş ülkelerin –ulusal bayrakları altında olmasa dahi– sporcularını Moskova'ya göndermeleri oldu. Adı geçen ülkeler, ABD'nin argümanını pek de haklı bulmamış olacaklar ki sporcularını Moskova'da, o zamanki deyimle *Kızıl Dünya*da *Olimpik Bayrak* altında yarıştırdılar.

Türkiye ise ABD, Batı Almanya ve Japonya'nın dümen suyunda hareket ederek Moskova'yı boykot eden ülkeler arasında yer aldı. Pek çok sporcumuz, belki de hayatlarında ilk defa yaşayacakları bu deneyimi bu anlamsız boykot yüzünden ıskalamış oldu.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Moskova 1980 pek çok tarihî spor olayına tanıklık etti. Sovyet jimnastikçi Aleksandr Dityatin'in sekiz altın madalya ile yıldızlaştığı oyunlarda, yine aynı ülkeden yüzücü Vladimir Salnikov üç altın madalya ile öne çıkan sporcular arasında olmayı başardı. Salnikov'un özellikle 1.500 metre yarışında uyguladığı stil neticesi yarışın başından itibaren rakiplerine kurduğu hâkimiyet gerçekten de etkileyiciydi.

Britanyalı atletler Sebastian Coe ve Steve Ovett, orta mesafe koşularında son derece başarılı oldular. Coe'nun uyguladığı taktik-koşu ve yarışın son

İki Britanyalı atlet Sebastian Coe ve Steve Owett 1.500 metrenin son metrelerinde. Coe'nun dayanılmaz atağı karşısında rakipleri çaresiz kalmışlardı.

metrelerinde attığı muazzam sprint, orta mesafe koşuları için adeta bir ders niteliğindeydi. İtalyan yüksek atlayıcı kadın atlet Sara Simeoni de muazzam fiziği ve performansıyla Moskova'nın akılda kalan diğer bir yıldızıydı.

Demokratik Almanya kadın atletlerinin 4x100 metre bayrak yarışlarında kırdıkları dünya rekoruna uzunca bir süre yaklaşılamadı. Yine bu oyunlarda İngiliz dekatloncu Daley Thompson bir atletik figür olarak tarihe geçti.

Ülkemize olimpiyatlar tarihinde boks branşında ilk kez madalya kazandıran boksörümüz Eyüp Can, 1984 Los Angeles Olimpiyat Oyunları'nda başarısının sevinci içinde.

Dört yıl sonra ABD'nin Los Angeles şehrinde düzenlenen oyunlar da –talihsiz bir misilleme ile– bu sefer Varşova Paktı ülkeleri tarafından boykot edildi. Tek istisna Romanya büyük bir cesaret gösterdi ve Sovyetler Birliği'nin çağrısına uymayarak sporcularını Yeni Dünya'ya gönderdi!

1932'de yine aynı şehirde düzenlenen oyunlara uzak ve pahalı olduğu gerekçesi ile iştirak etmeyen Türkiye, bu sefer kalabalık bir kafile ile Los Angeles'ta boy gösterdi. Neticede boksörlerimiz Eyüp Can 51 kiloda, Turgut Aykaç ise 57 kiloda bronz madalya kazanabildi. Türkiye'ye üçüncü bronz madalyayı kazandı-

ran ise serbest güreşçimiz ağırsıklet Ayhan Taşkın oldu.

1976 Montreal'de hiç madalya alamadığımız, 1980'e de katılmadığımız düşünülürse kazanılan bu üç bronz madalya bile teselli vericiydi.

1984 Los Angeles oyunlarının yıldızı hiç şüphe yok ki Amerikan Ulusal Basketbol Ligi NBA oyuncularından oluşturulmuş *Rüya Takım* idi. Basketbolun icatçılarının ulusal basketbol takımı, izleyenlere adeta basketbol ziyafeti vererek rakiplerini farklı skorlarla mağlup etti ve altın madalya kazandı.

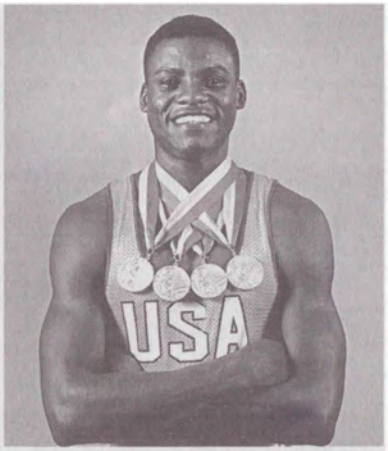

1984 Los Angeles'ın dört altın madalyalı yıldızı Amerikalı sprinter Carl Lewis.

Rüya Takım haricinde öne çıkan sporcular arasında Amerikalı atletler Carl Lewis, Edwin Moses ile bir önceki oyunların yıldızları Britanyalı Sebastian Coe ve Daley Thompson sayılabilir.

Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığına mensup olan halterci Naim Süleymanoğlu –adı Bulgaristan'da yaşayan azınlıklara uygulanan baskının bir parçası olarak *Naum Shalamanov* olarak değiştirilmişti– hiç kuşku yok ki Bulgaristan halter takımı ile birlikte 1984 Los Angeles Olimpiyat Oyunları'na katılsaydı koparma, silkme ve toplamda kaldıracağı ağırlıklarla kilosunda altın madalyayı rahatlıkla kazanacaktı. Zira başarılı halterci o dönemde formunun zirvesine ulaşmıştı. Bu çok özel sporcu adı geçen dönemde dünya ve Avrupa şampiyonalarında rekorlar kırarak şampiyonluklar kazanıyordu.

Olimpiyat oyunlarından iki sene sonra Melbourne'de düzenlenen Dünya Şampiyonası sırasında Türkiye'ye iltica eden Naim Süleymanoğlu bu tarihten sonra Türkiye adına yarışmaya başladı.

Süleymanoğlu 1988 senesinde Seul'de düzenlenen olimpiyat oyunlarında Türkiye'ye güreş dışında ilk altın madalyayı kazandırdı.

Naim Süleymanoğlu, oyunlardan sonra katıldığı bütün majör turnuvaların kuşkusuz yıldızıydı. 2000 Sydney'e kadar Olimpiyat, Dünya ve Avrupa şampiyonluklarını büyük farklarla kazandı. Formda olduğu dönemlerde rakipleri üçüncü ve son denemelerini yapıp yarışmayı bitirdiklerinde o yarışmaya yeni başlıyordu.

Süleymanoğlu'nun bu kadar erken yaşta vefatı hem üzücü hem de düşündürücüdür. Doğu Bloku ülkelerinin –hatta bazı Batı ülkelerinin de– sporculara uyguladığı anormal antrenman metotları ve güçlendirici vitamin ve ilaçların bu sporcularda erken yaşlanmaya sebep olduğu otoritelerce sık sık

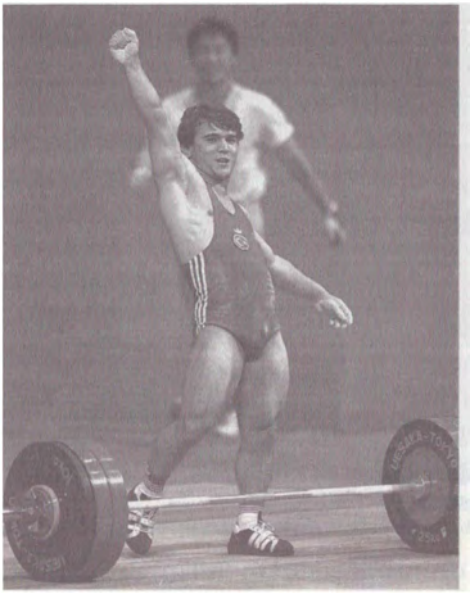

Naim Süleymanoğlu 1988 Seul'de altın madalyasını kutluyor.

dile getiriliyor. *Time* dergisine kapak olmayı başaran *Cep Herkülü* de maalesef bu amansız ve vahşi uygulamadan nasibini almış gözüküyor.

Kısacık hayatında muazzam başarılar elde eden Naim Süleymanoğlu, seksenli ve devamındaki yılların sporunda sadece Türkiye için değil, tüm dünya ölçeğinde elit sporcular arasında sayılıyor.

Seul'de Naim Süleymanoğlu'nun 60 kiloda kazandığı bu altın madalya haricinde serbest güreş 82 kiloda Necmi Gençalp gümüş madalya kazanma başarısı gösterdi.

Türkiye'nin güreş disiplininde serbest ve grekoromen branşlarında 1948 Londra Olimpiyat Oyunları'nda başlayan kafile halinde altın madalya kazanma geleneği 1960 Roma Olimpiyatları sonrası sona ermişti. Son altın madalyalar ise 1968 Mexico City oyunlarında Ahmet Ayık ve Mahmut Atalay'dan gelmişti. Seul'de de bir gümüş madalya ile yetinmek zorunda kaldık.

1988 Seul'de Sovyet sporcu Vladimir Artemov jimnastikte dört altın madalya kazandı. Üç altın madalya kazanan Romanyalı sporcu Daniela Silivaş, vatandaşı Nadia Comaneci'nin 1976 Montreal Olimpiyat Oyunları'nda bütün hakemlerden 10 tam puan alma rekorunu egale etti.

1988'in yıldızı şüphesiz ABD'li kadın atlet Florence Griffith Joyner'dı. 100 metrede 10.62 ile olimpiyat rekoru 200 metrede de henüz kırılamamış olan yeni dünya rekorunu 21.34'lük derece ile kırdı. O da muhtemelen yukarıda açıklanan sebeplerden olacak tıpkı Naim Süleymanoğlu gibi hatta ondan da erken bir yaştà uykusunda geçirdiği epileptik bir nöbet sonucu 39 yaşında hayata veda etti.

Dünya ve Avrupa Şampiyonaları

Bizim yetiştirmediğimiz Naim Süleymanoğlu ile birlikte birkaç güreşçi, boksör ve iki kadın tekvandocu dışında dünya ve Avrupa şampiyonalarında altın madalyalı hiçbir sporcumuzun olmaması söz konusu onyıl ve elbette yetmiş-

lerde tutarlı bir spor politikasını hayata geçiremediğimize en büyük kanıttır.

Dünya şampiyonalarında sadece grekoromen stilde 48 kilo güreşçimiz Salih Bora'nın toplamda üç defa kazandığı dünya ikinciliği (1979, 1981 ve 1983) ile 1981 yılındaki Avrupa ikinciliği akıllarda kalan en büyük başarımız olarak gözüküyor.

Bora'nın haricinde serbest stil güreşçimiz Reşit Karabacak'ın 1983 ve 57 kiloda Ahmet Ak'ın 1989'da kazandıkları iki Avrupa şampiyonluğu seksenlerde uluslararası arenalarda nadir yakaladığımız şampiyonluklar...

Seksenli yıllarda belki de en başarılı olduğumuz spor dalı tekvandoydu. Bu dönemde tekvandocu kadın sporcularımız Nurten Yalçınkaya ile Tennur Yerlisu Avrupa ve dünya şampiyonalarında başarılı olan ender sporcularımız arasında sayılabilir. Tennur Yerlisu kilosunda 1982 ve 1984'te Avrupa şampiyonu, 1987 senesinde de dünya şampiyonu olurken Nurten Yalçınkaya da 1982 Roma'da yapılan Avrupa Şampiyonası final müsabakaları günü mindere ilk çıkan ve kazanan sporcumuzdu.

Ayrıca yine başarılı tekvandocumuz Metin Şahin 1986'da Avusturya'da düzenlenen Avrupa Tekvando Şampiyonası'nda, Harun Ateş, Nusret Ramazanoğlu, Şener Özsoy, kadınlarda Sultan Demir, Züleyha Tan ve Sibel Dinçer de 1988'de Ankara'da altın madalyalar kazanarak bu spor dalında ne kadar ileri gittiğimizi kanıtlıyorlardı.

Bu başarılar haricinde iki Türk sporcusu Dünya ve Avrupa karmalarına seçildi:

Futbolda FIFA-UNICEF ortaklığı altında geliri yoksul çocuklara dağıtılmak üzere düzenlenen Dünya Karması-Barcelona futbol müsabakası 16 Aralık 1980 tarihinde Barcelona'nın Camp Nou Stadyumu'nda yapıldı. *Human Stars* (İnsani Yıldızlar) adı verilen Dünya Karması'nda Adanaspor'dan Fenerbahçe'ye yeni transfer olan millî futbolcu İsa Ertürk de yer almıştı. İsa, Dünya Karması'na seçilen ilk Türk futbolcu oldu. Ayrıca 1989 senesinde iki Türk futbolcu Tanju Çolak ve Rıdvan Dilmen Dünya Karması'na seçildiler.

Millî basketbolcu Efe Aydan da Avrupa Karması-Joventut arasında oynanan bir jübile maçında Avrupa Karması'na seçildi ve başarılı oyunuyla göz doldurdu.

Futbol

1979-1980 ile 1988-1989 sezonlarını içine alan onyıllık süreçte Trabzonspor ve Fenerbahçe'nin Galatasaray ve Beşiktaş kulüplerine göre bir adım önde olduğu söylenebilir. Söz konusu onyıllık süreçte Trabzonspor ve Fenerbahçe üçer, Galatasaray ve Beşiktaş ise ikişer defa Türkiye Futbol Ligi şampiyonu oldu.

Trabzonspor elde ettiği üç şampiyonluğu seksenli yılların ilk yarısında yaşadı. 1979-1980, 1980-1981 ve 1983-1984 sezonlarında ligi en önde bitiren bordo-mavili kulüp bu dönemde bir Türkiye Kupası (1983-1984) ile iki Cumhurbaşkanlığı Kupası kazanarak yetmişlerin ilk yarısındaki kadar olmasa bile oldukça başarılı bir on sene geçirdi denebilir.

Fenerbahçe ise 1982-1983, 1984-1985 ve 1988-1989 sezonlarında üç Türkiye Ligi şampiyonluğu kazandı. Fenerbahçe'nin de tıpkı Trabzonspor gibi bu dönemde bir Türkiye Kupası (1982-1983), iki de Cumhurbaşkanlığı Kupası bulunuyor.

Beşiktaş bu dönemde kazandığı iki şampiyonluktan ilkini son defa şampiyon olduğu 1966-1967 sezonundan tam on dört sene sonra 1981-1982 sezonunda kazanarak adeta şeytanın bacağını kırdı. Beşiktaş bu dönemdeki diğer lig şampiyonluğunu yine bir Dünya Kupası sezonu olan 1985-1986 sezonunda kazandı. Siyah-beyazlıların seksenli yıllarda bir Türkiye Kupası (1988-1989) ve iki de Cumhurbaşkanlığı Kupası bulunuyor.

Galatasaray da tıpkı Beşiktaş gibi son şampiyonluğundan tam on üç sene sonra 1986-1987 sezonunda yeniden ipi en önde göğüslemeyi başardı. Ertesi sezon bu dönemdeki şampiyonluk sayısını ikiye çıkaran Galatasaray, tüm zamanlarda çok başarılı olduğu Türkiye Kupası'nı iki (1981-1982 ve 1984-1985), Cumhurbaşkanlığı Kupası'nı da üç defa kazanma başarısı gösterdi.

Bu dört önde kulübün haricinde Türkiye Ligi'nde bir şampiyon çıkmazken Türkiye Kupası'nda işler biraz değişti. İzmir'in Altay'ı, Ankara'nın iki kulübü Ankaragücü ve Gençlerbirliği, sonradan Türkiye Ligi'ni de kazanacak olan Bursaspor ile Sakaryaspor bu kupayı müzelerine götürmeyi başardı. Bu kulüpler arasında Ankaragücü, Cumhurbaşkanlığı Kupası'nı kazanan dördüncü Anadolu kulübü olarak tarihe geçti.

Bu dönemde 12 Eylül Darbesi'nin generalleri, ülkenin hemen her kurumuna ve değerine müdahalede bulundukları yetmiyormuş gibi kupaların isimlerini de değiştirdi. İlki belki biraz mantıklıydı: Önceleri ortada bir cumhurbaşkanı bulunmadığından olsa gerek kupanın adı Devlet Başkanlığı Kupası, Türkiye Kupası'nın adı da Federasyon Kupası olarak değiştirildi.

Seksenli yıllara damgasını vuran futbolcular içinde hiç şüphesiz en fazla göze batanı üç yıl üst üste Türkiye Ligi gol kralı olan Tanju Çolak'tı. Tanju 1985-1986 ve 1986-1987 senelerinde Samsunspor'da gol kralı olduktan sonra 1987-1988 sezonunda aynı başarıyı Galatasaray forması altında gösterdi. Bu sezon toplam 39 gol atan Çolak, bir başka Galatasaraylı santrfor Metin Oktay'ın rekorunu da kırmış oldu. Tanju Çolak aynı sezon *Avrupa Gol Kralı* unvanını da kazanarak başarısını taçlandırdı.

Tanju söz konusu onyılın ortalarından sonra yıldızlaşırken seksenlerin başına damgasını vuran bir başka golcü de Selçuk Yula idi. 1981-1982 ve

1982-1983 sezonlarında iki yıl arka arkaya Fenerbahçe forması altında gol kralı olan bu başarılı futbolcuyu maalesef çok erken bir yaşta kaybettik.

Seksenli yıllarda futbol takımlarında Yugoslav futbolcular boy gösterdi. Özellikle İstanbul'un üç önde takımının kadrolarında yer alan –bir miktar yaşını başını almış– bu futbolcular içinde Galatasaray'ın Boşnak santrforu Tarık Hocic, Türkiye Ligi'nde gol kralı olan ilk yabancı futbolcu olarak tarihe geçti. Yine bu dönemde Galatasaraylı Mirza Sejdic, Rüdiger Abramczik, Zoran Simovic, Cevad Prekazi ve Mirsad Kovacevic (önceleri Beşiktaş'ta oynamıştı), Fenerbahçeli Dusan Pesic, Zivan Lukovcan ve Alman Millî Takım kalecisi Toni Schumacher öne çıkan isimler oldu.

Beşiktaş'ta ise Zlatan Arnautovic, Cevad Şekerbegovic ve İngiliz Les Ferdinand yine seksenlerin ses getiren yabancı futbolcuları arasında sayılabilir.

Türkiye futbol tarihinin unutulmaz golcüsü Tanju Çolak Galatasaray formasıyla sahada.

Seksenli yıllarda takımlarının şampiyonluklarında katkıda bulunan oyunculara gelince Trabzonspor'un ilk iki şampiyonluğunda Şenol Güneş, Turgay Semercioğlu, Necati Özçağlayan, İskender Günen ve Şenol Ustaömer, 1983-1984 sezonundaki başarıda ise bu isimlere ilave olarak Kemal Serdar ve Hasan Şengün gibi isimler ilk akla gelenlerdir.

Trabzonspor'a şampiyonluk yaşatan teknik direktörler ise daha önceki şampiyonluklarda olduğu gibi iki efsane isim Ahmet Suat Özyazıcı ve Özkan Sümer oldular.

Fenerbahçe'nin Branko Stankoviç ile yaşadığı 1982-1983 sezonu Türkiye Ligi şampiyonluğunda ise gol kralı Selçuk Yula haricinde Cem Pamiroğlu, Arif Kocabıyık, Alpaslan Eratlı ve Erdoğan Arıca'nın katkıları yadsınamaz. 1984-1985 sezonunda diğer bir Yugoslav Todor Veselinoviç gelen ikinci şampiyonlukta Müjdat Yetkiner, İsmail Kartal, Şenol Çorlu ve İlyas Tüfekçi öne çıkan yerli futbolcular olmuştu.

Sarı-lacivertlilerin yine Veselinoviç ile 103 gol atarak –üç adedi hükmen galibiyet ile– şampiyon olduğu 1988-1989 sezonunda gol kralı Aykut Kocaman, Oğuz Çetin, Rıdvan Dilmen, Müjdat Yetkiner ve Hasan Vezir gerek is-

tikrarları gerekse attıkları goller veya savunmaya katkıları ile isimleri anılması gereken oyuncular oldular.

Beşiktaş futbol takımının birincisini (1981-1982) Dorde Miliç, ikincisini (1985-1986) Branko Stankoviç ile yaşadığı iki Türkiye şampiyonluğunda Rıza Çalımbay, Samet Aybaba, Mehmet Ekşi, Necdet Ergün, Ulvi Güveniroğlu, Bora Öztürk, Gökhan Keskin ve Kadir Akbulut'a ek olarak ikinci şampiyonlukta futbol jargonunda *Metin-Ali-Feyyaz* olarak ünlenen Metin Tekin, Ali Gültiken ve Feyyaz Uçar gerek oyun gerekse neticeye doğrudan katkı verdiler. Bu üçlü Beşiktaş'ın ileriki yıllarda kazandığı başarılarda da söz sahibi olacaktı.

Galatasaray'ın on üç sene aradan sonra Alman Teknik Direktör Jupp Derwall ve hemen bir sonraki sene yardımcısı Mustafa Denizli ile sağladığı başarıda yukarıda isimleri geçen Tanju Çolak ve yabancı oyuncularının haricinde İsmail Demiriz, Erhan Önal, İlyas Tüfekçi, Semih Yuvakuran, Cüneyt Tanman, Uğur Tütüneker, Yusuf Altıntaş ve Muhammet Altıntaş öne çıkan oyuncular oldular.

Futbol takımlarının bu on sene içinde Avrupa Kupaları'nda yaptığı mücadelelerde elde edilen birkaç sıradışı başarı dışında genel itibarıyla başarı sağladıkları söylenemez.

1982-1983 sezonunda, tüm zamanlar içinde Avrupa Kupaları tarihinde en başarılı futbol takımımız olan Galatasaray, Avrupa Kupa Galipleri Kupası'nda Finlandiya temsilcisi Lahti takımını elemesine rağmen ikinci turda Avusturya temsilcisi Austria Wien takımına elenmekten kurtulamamıştı.

1985-1986 sezonunda ise Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası'nın ilk turunda Fransa şampiyonu Girondins de Bordeaux ile eşleşen Fenerbahçe güçlü rakibini eleyerek büyük sükse yaptı. Fenerbahçe'nin ilk maçta Fransız rakibini deplasmanda mağlup etmesi gerek yerli gerekse Avrupa basınında günlerce konuşuldu. Aynı tarihte Galatasaray'ın Avrupa Kupa Galipleri Kupası ilk turunda Polonya Kupası şampiyonu Widzew Lodz'u elemesiyle, iki kulüp taraftarları İstanbul sokaklarında birlikte eğlenmiş ve takımlarının gösterdiği başarıyı kutlamış hatta paylaşmışlardı. Ancak ikinci turda futbolumuz ile Avrupa'da oynananı arasındaki fark derhal su yüzüne çıkmış ve her ikisi de rakiplerine boyun eğerek Avrupa maceralarına veda etmişti.

1986-1987 sezonunda ülkemizi Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası'nda temsil eden Beşiktaş, ilk turda zayıf rakibi Arnavutluk şampiyonu Dinamo Tiran'ı eledi. İkinci turda Kıbrıs Rum Kesimi –Avrupa için tüm Kıbrıs'ı temsil ediyordu– şampiyonu Apoel Nicosia, Beşiktaş ile oynayacağı maç için İstanbul'a gelmeyince hükmen mağlup oldu. Malum sebepler dahilinde alınmış bu İstanbul'daki maça çıkmama kararı neticesi Beşiktaş birdenbire kendini çeyrek finalde buldu.

Siyah-beyazlıların çeyrek finaldeki rakibi bütün dünya futbol otoritelerince bir iki sene içinde *2000 Yılının Takımı* olarak ünlenecek olan Sovyetler Birliği şampiyonu Dinamo Kiev'di. İki defa hava muhalefeti sebebiyle ertelenen ve merakla beklenen maç sonunda İzmir'de oynandı. Ukrayna takımı gerçekten de bizim bilmediğimiz bir oyun oynuyordu. Beşiktaş'ı kendilerini hiç de öyle sıkmadan beş gollü bir yenilgiye uğrattı ve daha ilk maçta turu garantiledi.

Avrupa ile aramızdaki futbol farkının sonuca yansımasına bir başka örnek, yine aynı sezon Avrupa Kupa Galipleri Kupası ilk turunda Bursaspor'un güçlü rakibi Ajax'tan Amsterdam seyircisi önünde birbirinden güzel beş gol yiyerek elenmesidir.

1988-1989 sezonunda ise Galatasaray futbol takımı o seneye kadar misli görülmemiş bir başarının sahibi oldu. Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası'nda yarı final oynayarak 2000 yılında kazanacağı kupanın ilk sinyalini verdi. Alman Jupp Derwall'in çağdaş oyun sistemini uygulayan Mustafa Denizli'nin teknik direktör olduğu sarı-kırmızılılar ilk turda Avusturya şampiyonu Rapid Wien'i, ikinci turda ise 3-0 mağlup oldukları maçın rövanşında İsviçre şampiyonu Neuchatel Xamax'ı 5-0 mağlup ederek kupanın dışına itti. Müsabaka sırasında seyircilerin taşkınlıkları az daha Galatasaray'a pahalıya mal olacaktı. Maçtan sonra toplanan UEFA disiplin kurulu maçın tekrarlanmasına karar verdi. Galatasaraylılar yaptıkları lobi faaliyetleri ve avukatlarının sağlam savunması sonucu maçın tekrar kararını iptal ettirerek daha kabul edilebilir cezalar almayı başardılar.

Bu gürültü ve patırtı içerisinde çeyrek finale yükselen Galatasaray'ın rakibi o dönemde muazzam bir kadroya sahip bulunan Fransa şampiyonu Monaco idi. Monaco'daki ilk maçı Tanju'nun golüyle kazanan sarı-kırmızılılar, UEFA tarafından verilen ceza nedeniyle kendi sahalarında oynamaları gereken maçı Almanya'nın Köln şehrinde oynadı. Esasen Almanya'daki Türk topluluğu düşünüldüğünde bunun bir ceza olduğunu söylemek pek doğru olmaz. Binlerce gurbetçinin desteklediği Galatasaray bu maçta da Cevad Prekazi'nin muazzam füzesi ile öne geçmeyi başardı. Fransız şampiyonu bu gole meşhur santrforu George Weah ile cevap verse de bu gol onlar için yeterli olmadı.

Yarı finalde Amerikan Ford firmasının sponsorluk yaptığı Steaua Bucarest maçın başında millî oyuncuları Dumitrescu ve Hagi ile 2-0'ı yakaladı. Tanju'nun attığı gol ofsayt gerekçesi ile sayılmadı. Oysa maçı izleyen herkesin gördüğü gibi ofsayt pozisyonda olmayan Tanju'nun golü nizamiydi. Neticede Galatasaraylılar güçlü rakipleri önünde tutunamadılar ve iki gol daha yiyerek final biletini daha ilk maçta kaybettiler.

Türkiye Millî Futbol Takımı 1980'li seneler içinde altmış üç müsabaka yaptı. Bu altmış üç müsabakadan sadece on altısında galip geldi. Galip gel-

diği bu müsabakaların çoğunluğu özel maçlarda alınan galibiyetlerdi. Bu galibiyetler, birkaç muteber rakip bir tarafa konulursa Lüksemburg, Malezya, Suudi Arabistan ve Mısır gibi futbol âleminde fazla varlık gösteremeyen ülkeler karşısında alındı. Oynadığı maçların otuz yedisinde mağlup olan Millîler, on maçta da rakipleri ile yenişemedi.

Millî Takım'ın ilk ciddi sınavı İspanya'da düzenlenecek olan 1982 Dünya Kupası eleme maçları oldu. 1980 ve 1981 yıllarında oynadığı sekiz maçın tamamını kaybeden Millî Takım kalesinde yirmi iki gol görürken rakip filelere sadece bir gol atabildi. Sözü edilen bu takım için tüm zamanların en başarısız Millî Takımı denebilir. Bu dönemde Libya ile oynanan özel maçta alınan 2-1'lik mağlubiyet Millî Takım'ın seksenlerin başındaki gücünü daha doğrusu güçsüzlüğünü gösteriyor.

1984 senesinde Fransa'da düzenlenecek olan Avrupa Futbol Şampiyonası elemelerine iştirak eden Millî Takım, yine başarısız oldu ve beş ülkenin yer aldığı grubunu Arnavutluk'un önünde dördüncü sırada tamamlayabildi.

1986'da Meksika'da düzenlenen Dünya Kupası finallerine de iştirak edemeyen Millî Takım, bu şampiyona için tertip edilen eleme maçlarında oynadığı sekiz maçta yedi mağlubiyet ve bir beraberlik alırken hiç galip gelemedi. Millî Takım kalesinde 24 gol görürken rakip fileleri sadece iki defa havalandırabildi. Bu maçlar esnasında İngiltere ile tarihinde ilk defa karşı karşıya gelen Millî Takım, 14 Kasım 1984 tarihinde İstanbul İnönü Stadyumu'nda oynadığı müsabakayı tarihî bir farkla 8-0 mağlup olarak tamamladı. İngilizler, Wembley Stadyumu'nda oynanan ikinci maçı da 5-0 kazandı.

Millî Takım, 1988'de Batı Almanya'da tertip edilecek olan Avrupa Futbol Şampiyonası için düzenlenen elemelerde de son derece başarısızdı. Oynadığı altı maçta dört mağlubiyet iki de beraberlik alan Millîler, İngiltere önünde bir defa daha 8-0'lık ağır bir mağlubiyet yaşadı.

Millî Takım'ın '80'li yıllar içindeki son resmî müsabakaları 1990 senesinde İtalya'da düzenlenecek olan Dünya Kupası finallerine katılmak adına oynadığı eleme maçlarıydı. Bu maçlarda geçmişte oynadığı grup maçlarına nazaran oldukça başarılı bir grafik çizen Türkiye, grubunu Sovyetler Birliği ve Avusturya'nın ardından üçüncü sırada tamamladı. Demokratik Almanya ve İzlanda'yı geride bırakmayı başaran Millîler oynadıkları sekiz maçta üç galibiyet ve bir beraberlik alarak –gruptan çıkamasalar dahi– geçmiş yıllara nispetle hatırı sayılır bir gelişim gösterdiler.

Seksenli yılların futbolda en üzücü olaylarından biri, Samsunspor kafilesini taşıyan otobüsün Havza yakınlarında geçirdiği trafik kazasıydı. Kaza sonucu Samsunsporlu iki futbolcu Mete Adanır, Muzaffer Badalıoğlu, Yugoslav futbolcu Zoran Tomic ile Teknik Direktör Nuri Asan hayatını kaybetti.

Samsunspor bu kazadan sonra kırmızı-beyaz olan kulüp renklerine üçüncü bir renk olarak siyahı ilave etti.

Türkiye'de kadın futbolunun öncüsü Dostlukspor kadın futbol takımı, seksenli yıllarda da faaliyetlerini sürdürdü. 1970'li yılların başında kurulan bu sempatik kadın takımı gerek İstanbul gerekse memleketin diğer şehirlerinde futbolu kadınlara sevdirmek ve yeni kadın takımlarının kurulması için oldukça önemli bir misyon üstlenmişti. Dostlukspor'un 1980'li yıllarda Fenerbahçe Dalyan Sahası'nda yaptığı müsabakalar, kalabalık bir seyirci kitlesi tarafından izlenirdi.

Basketbol

Seksenli yıllarda icra edilen Türkiye Deplasmanlı Erkekler Basketbol Ligi'nde toplam dört kulüp şampiyonluk yaşadı. Bu kulüpler içinde kazandığı beş şampiyonlukla en başarılı takım şimdilerde var olmayan Eczacıbaşı basketbol takımı idi. Bu kulübü ikişer şampiyonlukla Galatasaray ve Efes Pilsen takımları takip ettiler. Seksenlerin basketbolda şampiyonluk yaşayan diğer takımı ise İzmir'in en eski kulübü olan Karşıyaka'nın basketbol takımı oldu.

1966-1967 sezonunda Altınordu ile Fenerbahçe arasında yapılan Şampiyonlar Şampiyonu Kupası finalini bir tarafa koyarsak basketbolda Cumhurbaşkanlığı Kupası ilk defa 1984-1985 sezonunda tertip edildi. Bu kupanın ilk finalinde ligi şampiyon olarak tamamlayan Galatasaray ile play-off finalisti Fenerbahçe karşı karşıya geldi. Rakibini bir sayı farkla mağlup eden Galatasaray, bu değerli kupanın ilk sahibi olmayı başardı.

Cumhurbaşkanlığı Kupası '80'li yıllarda dört defa daha düzenlendi. Sırasıyla Efes Pilsen, Karşıyaka, Eczacıbaşı ve Çukurova kulüpleri bu önemli kupayı müzelerine götürmeyi başardılar.

Seksenli yıllar erkek basketbol tarihimiz de enteresan bir rekora tanıklık etti. 1987-1988 sezonunda Türkiye Deplasmanlı Basketbol Ligi mücadelelerinden biri olan Fenerbahçe-Hilalspor müsabakasında Erman Kunter Fenerbahçe adına tam 153 sayıyı Hilal potasına bıraktı. Müsabakayı Fenerbahçe 175-101 kazandı.

Seksenli yıllarda basketbol takımlarımızın Avrupa Kupaları'nda elde ettiği neticeler çok da parlak değildi. Seksenlerin başından 1984-1985 sezonuna kadar ilk turda elenen temsilcilerimiz nihayet bu sezon tur geçmeyi başardı. Türkiye şampiyonu sıfatıyla Efes Pilsen ilk turda Çekoslovakya'nın Ruda Hvezda Pardubice kulübünü elemeyi başardı. İstanbul takımı ikinci turda İtalyan rakibine elenmekten kurtulamadı.

1986-1987 sezonunda ise FIBA Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası'nda ülkemizi temsil eden Galatasaray ilk turda Polonya'nın Zaglebie kulübünü ya-

rım basket farkla da olsa elemeyi başardı. Sarı-kırmızılılar ikinci turda Sovyetler Birliği şampiyonu Zalgiris karşısında tutunamadı.

Basketbol Erkek Millî Takımı '80'li yıllarda sadece 1981 yılında Çekoslovakya'da düzenlenen Avrupa Basketbol Şampiyonası'na katılma başarısı gösterebildi. B Grubu'nda mücadele eden basketbolcularımız oynadıkları beş maçı da kaybederek turnuvaya erkenden veda ettiler.

1982 ve 1986 yıllarında tertip edilen FIBA Dünya Kupası finallerine katılmayı başaramayan Basketbol Erkek Millî Takımı, 1983 yılında Fas'ın Casablanca şehrinde düzenlenen Akdeniz Oyunları basketbol turnuvasında Fas, Mısır ve Yunanistan'ı mağlup ederken İtalya ve Yugoslavya'ya mağlup oldu ve bronz madalya kazandı. 1987 yılında Suriye'nin Lazkiye şehrinde tertip edilen aynı turnuvada ise son derece başarılı maçlar çıkaran basketbolcularımız Aydan Siyavuş'un koçluğunda Tunus, İspanya, Yunanistan, Lübnan ve Suriye ile oynadığı beş maçtan da galip çıkarak Akdeniz Oyunları'nda altın madalyanın sahibi oldular. Bu tarihî başarıya imza atan Basketbol Millî Takımı şu oyunculardan oluşuyordu: Efe Aydan, Erman Kunter, Lutfi Arıboğan, Emir Turam, Engin Bayav, Fatih Özal, Ferhat Oktay, Tamer Oyguç, Levent Topsakal, Ömer Büyükaycan, Orhun Ene ve Hakan Yörükoğlu.

Basketbol Millî Takımı'nın seksenli yıllarda elde ettiği başarılardan en ünlüsü 1981 yılında kazandığı Balkan şampiyonluğuydu. Aralık ayı içinde Sofya'da düzenlenen turnuvada, Bulgaristan ve Romanya'nın yanında basketbolun iki ekol ülkesi Yugoslavya'yı yarı finalde, Yunanistan'ı da finalde mağlup eden basketbolcularımız önemli bir başarının altına imza attılar.

1956 yılında düzenlenen Türkiye Kadınlar Basketbol Şampiyonası son olarak 1980 yılında İzmir'de oynandı. Ankara Devlet Su İşleri kadın basketbol takımı bu turnuvanın son şampiyonu olmayı başardı.

Türkiye Deplasmanlı Basketbol Ligi ise ilk defa 1980-1981 sezonunda düzenlendi. '80'li yıllarda tertip edilen lig mücadelelerinde toplam beş kulüp şampiyon olmayı başardı. Bunlardan Orta Doğu Teknik Üniversitesi ilk üç sezonda ipi en önde göğüslerken sonraki iki sezon Beşiktaş kadın basketbol takımı mutlu sona ulaştı.

1985-1986 ve 1986-1987 sezonlarında iki yıl üst üste Ankara'nın Maden Tetkik Arama (MTA) Kulübü Türkiye Kadınlar Basketbol ligi şampiyonluğunu kazandıktan sonra 1987-1988 sezonunda Galatasaray, 1988-1989 sezonunda ise İstanbul Üniversitesi basketbol takımı ligdeki ilk şampiyonluklarını kazanmayı başardı.

Seksenli yıllarda Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası'nda mücadele eden Türkiye Kadınlar Basketbol Şampiyonları pek parlak neticeler alamadı. Yalnızca 1988-1989 sezonunda Galatasaray, Avrupa Şampiyon Kulüpler Ku-

pası'nın ilk turunda, Romanya'nın Universitatea Cluj takımını 73-58 yendi. Rövanş maçını 77-64 kaybeden takımımız, iki sayılık üstünlükle ikinci tura geçti ve Avrupa Kupaları'nda tur atlayan ilk Türk Kadın basketbol takımı oldu.

1966 yılında Basketbol Federasyonu başkanı ile bir kadın sporcu arasında iddia edilen bir aşk ilişkisi yüzünden trajikomik bir biçimde lağvedilen Türkiye Kadın basketbol Millî Takımı bu tarihten tam yirmi bir yıl sonra yeniden kuruldu. Türkiye Kadın basketbol Millî takımı ilk ciddi sınavını 1987 Akdeniz Oyunları'nda verdi. Lazkiye'de yapılan basketbol turnuvasında gümüş madalya kazandı.

Voleybol

Türkiye Deplasmanlı Erkekler Voleybol Ligi'ni seksenli yıllarda sadece iki kulüp şampiyon olarak tamamlamayı başardı. 1979-1980 sezonu ile 1985-1986 sezonları arasında yedi defa üst üste Eczacıbaşı erkek voleybol takımı ligi şampiyon olarak tamamlayarak muazzam bir başarıya imza attı. Bu tarihten sonra ise Galatasaray erkek voleybol takımı Türkiye Voleybol Ligi'nin yeni hâkimi oldu. Sarı-kırmızılı voleybolcular, 1986-1987'den başlayarak 1988-1989 sezonu dahil olmak üzere üç yıl üst üste şampiyon oldu.

Seksenli yıllar içinde düzenlenen Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası'nda Eczacıbaşı'nın 1979-1980 sezonunda elde ettiği üçüncülük dışında erkek takımlarımızın hatırı sayılır bir başarısı bulunmuyor.

Tıpkı basketbolda olduğu gibi 1956 yılında ilk defa tertip edilen Türkiye Kadınlar Voleybol Şampiyonası 1983 yılına kadar devam etti. Bu tarihten sonra yani 1983-1984 sezonundan başlayarak Türkiye Kadınlar Voleybol Ligi kuruldu.

Seksenli yıllarda oynanan gerek Türkiye Kadınlar Voleybol Şampiyonası gerekse Türkiye Deplasmanlı Voleybol Ligi'nin tamamını Eczacıbaşı kadın voleybol takımı kazandı. Bu fevkalade başarının sahipleri Türkiye'de kadın voleybolunun gelişimi için muazzam bir faaliyet içinde oldular.

Eczacıbaşı kadın voleybol takımı 1979-1980 sezonu Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası'nda Çekoslovakya'nın Ruda Hvezda Praha takımının ardından ikinci olarak o tarihe kadar kulüpler bazındaki en büyük başarıyı elde etti. Eczacıbaşı'nın kadın voleybolcuları aynı kupada 1983-1984 sezonunda da dördüncü olmayı başardı.

Basketbolda seksenli yıllarda Türkiye Kupası müsabakaları yapılmazken voleybolda bu kupa ilk defa 1988-1989 sezonunda düzenlendi. Bursa'nın müessese takımı Sönmez Filament erkek voleybol takımı final maçını kazanarak bu kupanın ilk sahibi oldu.

Voleybolda erkekler ve kadınlarda ilk Cumhurbaşkanlığı Kupası müsabakaları 1989 yılında yapıldı. Erkeklerde Sönmez Filament, kadınlarda ise Eczacıbaşı bu önemli kupayı ilk defa kazanma başarısı gösterdi.

Türkiye Erkek Voleybol Millî Takımı 1980'li yıllarda uluslararası alanda en büyük başarısını 1987 Akdeniz Oyunları'nda gümüş madalya alarak gösterdi.

Kadın takımımız ise 1981 ve 1989 yıllarında Avrupa Voleybol Şampiyonası'na katılma başarısı gösterdi. Kadın sporcularımızın bu turnuvalarda başarılı sonuçlar aldığı söylenemez. 1981'de grubunda oynadığı üç maçı da kaybederek elenen voleybolcu kadınlarımız, 1989'da altı ülkeden oluşan grubunu beşinci sırada tamamlayarak yine elenmekten kurtulamadı.

Türkiye'nin en başarılı kadın atletlerinden Semra Aksu 1987 Lazkiye Akdeniz Oyunları'nda gümüş madalya kazanmıştı.

Seksenlerin başarılı atleti Mehmet Terzi Londra Maratonu'nda beşinci olarak büyük bir başarı kazanmıştı.

Atletizm

Seksenlerdeki Türk atletizmini Akdeniz Oyunları ölçeğinde değerlendirmekte fayda var. Zira atletlerimiz –1948 Olimpiyat ve 1950 Avrupa üçüncüsü Ruhi Sarıalp'i bir tarafa koyarsak– '80'li yıllara kadar Olimpiyat, Dünya ve Avrupa şampiyonaları gibi hiçbir büyük turnuvada dereceye giremediler.

Atletizmde kayda değer ilk başarı 1983 Akdeniz Oyunları maraton koşusunda birinci olarak altın madalya kazanan Mehmet Terzi'den geldi. Aynı yarışta diğer Türk maratoncu Ahmet Altun da gümüş madalya kazandı.

Dört yıl sonra ise atletlerimiz Lazkiye'de iki gümüş ve bir bronz madalya kazandılar. Seksenlerin en başarılı kadın atleti Semra Aksu 400 metre engellide, Zeki Öztürk ise 1.500 metrede ikinci olarak gümüş madalya kazanırken maraton yarışında dört sene önce gümüş madalya kazanan Ahmet Altun bu defa bronz madalya ile yetindi.

Lazkiye'de 1.500 metrede gümüş madalya kazanan Zeki Öztürk 1989 yılında Almanya'nın Duisburg şehrinde düzenlenen *Universiade Oyunları*'nda uzun mesafe koştu ve 10.000 metrede gümüş madalya kazanma başarısı gösterdi.

Seksenlerin diğer başarılı atletleri arasında Balkan şampiyonlukları kazanan Mehmet Yurdadön ve Necdet Ayaz sayılabilir.

Hentbol

Kırklı yıllarda bir açık hava sporu olan hentbol yetmişli yılların sonundan itibaren yurdumuzda –Avrupa'da olduğu gibi– kapalı salon sporu olarak icra edilmeye başlandı.

Türkiye Deplasmanlı Hentbol Ligi, ilk defa 1978-1979 sezonunda düzenlendi. Seksenli yıllarda 1980-1981 ve 1981-1982 sezonlarında iki defa şampiyonluk kazanan Beşiktaş'ın haricinde müessese kulüpleri başarılı oldu. MTA, İstanbul Bankası Yenişehir, Tarsus Erkutspor, Hortaş Yenişehir, Halkbank ve Arçelik kulüpleri hentbol liginde seksenli yıllarda şampiyonluk yaşadı.

Okçuluk

Seksenli yıllarda majör turnuvalarda olmasa dahi Balkan ve uluslararası turnuvalarda nispeten başarılı olunan dallardan biri de okçuluktu. Bu branşta kadınlarda Elif ve Huriye Ekşi kardeşlerin isimlerini anmak gerekir. Ekşi kardeşler, Balkan şampiyonlukları dışında 1986 yılında Barcelona ve Kanada'da düzenlenen uluslararası okçuluk turnuvalarında ilk iki sırada yer alarak madalya kazandı.

Boks

Oldukça eski bir geçmişe sahip olan Türkiye boks tarihi, seksenli yıllarda 1984 Los Angeles'ta aldığı madalyalar dışında özellikle profesyonel boksör Eyüp Can ile varlık gösterdi. Can, 1989 yılında Kopenhag'da tertip edilen Avrupa Şampiyonası'nda sıkletinde şampiyon olmayı başardı.

Seksenli yıllarda Türkiye sporuna pek çok fayda sağlamış önemli figürleri yitirdik. Şeyhü'l muharririn Burhan Felek, Galatasaraylı santrafor ve teknik direktör Gündüz Kılıç, ilk spor spikerlerden ve Boks Federasyonu'nun ilk başkanı Eşref Şefik, altın madalyalı güreşçi Nasuh Akar, sporun hemen her dalında gerek sporculuk gerekse idarecilik yönünden büyük hizmetlerde bulunmuş olan Vildan Aşir Savaşır seksenli yıllarda aramızdan ayrıldılar.

Türkiye sporu belki de tarihinin en kötü onyılını 1980'lerde yaşadı denilebilir. Yukarıda bahsedildiği üzere kuvvet sporlarında elde edilen birkaç başarı haricinde takım sporlarında neredeyse hiçbir varlık gösteremeyen sporumuz bu onyılda –yetmişlerle birlikte– ikinci dip noktasını gördü.

Gelişmiş ülkelerin çok erken tarihlerden itibaren okullardan başlayarak sporu bir yaşama biçimi haline getirmeleri ve halka sevdirmeleri, spor yapacak modern ve gelişmiş tesisleri kurmaları, bizim ise bireysel yetenekler dışında hemen hiçbir faaliyet gösterememiz aramızdaki makasın açılmasına sebep oldu.

Beşiktaş'ta Triumvirlik Dönemi: Metin Ali Feyyaz

NURETTİN KALKAN

1, 2, 3 gol yetmez 4, 5, 6 olsun,
Metin Ali Feyyaz vursun,
Beşiktaş'ım şampiyon olsun.

Yetmişler ve Seksenler; semtlerin dar sokaklarından çocuk bağrışlarının, bugüne kıyasla çok daha yüksek yankılandığı yıllar... Mahalle arasında oynanan futbolun keyfini sonuna kadar çıkaran çocuklar; o günlerin, ileride uzun uzun anlatacakları kadar coşkulu ve lezzetli anılara dönüşeceğinden muhtemel habersiz... Futbolun tam olarak endüstrileşmediği '70'li ve '80'li yıllarda çocukların birincil rol modelleri Hollywood üretimi olan süper kahramanlar değildi. Miniklerin esas kahramanları; yeşil sahalarda, meşin yuvarlağın peşinde ter döken futbolculardı. Bugünkü gibi altyapı tesislerinin, futbol okullarının, scout (yetenek avcısı) ekiplerinin yaygın olmadığı bir dönemde sokak ve futbol arasındaki etkileşimin niteliği çok farklıydı. Tabir caizse sokak, futbolun hammaddesiydi; futbolcunun da mayasının yoğrulduğu yerdi. Dolayısıyla devrin oyuncularının devşirildiği yer sokaklardı.

Bir zamanlar mahalle maçlarında kendilerine efsanevi futbolcuların adını koyarak top koşturan çocuklardı Metin Tekin, Ali Gültiken ve Feyyaz Uçar. Bu üçlü yıllar sonra ise Beşiktaşlı çocukların öykünerek izlediği ve isimlerini sokaklarda haykırdığı hatta fanatik birçok ailenin doğan üç erkek çocuğuna sırasıyla adlarını verdiği o dönemin kahramanlarından olacaklardı. Türk futbolunun unutulmaz triosu Metin, Ali, Feyyaz yani *MAF*, ferdi olarak bahsedilmelerinden ziyade üçlü olarak anılacakları bir kariyere imza attılar. Bir araya geldikleri 1984 yılın-

Galatasaray'ın efsanevi ismi Metin Oktay, 3 yaşındaki Metin Tekin'i kucağına alıyor.

1982 yılı. Beşiktaş'ın çubuklu formasını taşıyan genç futbolcu Metin Tekin. Henüz Sarı Fırtına payesini almadığı yıllar.

dan itibaren oynadıkları futbolla göz dolduracak ve Beşiktaş'ın altın yıllarında başrolleri paylaşacaklardı.

Günaydın gazetesi yazarı Süleyman Korkmaz'ın taktığı *Sarı Fırtına* lakabıyla bilinen ve üçlüden takıma ilk katılan futbolcu olan Metin Tekin, çocukluğunda Galatasaraylıydı. Nitekim Galatasaray'ın unutulmaz futbolcusu Metin Oktay'la adaş olması da tesadüfi değildi. Koyu Galatasaraylı baba Avukat Tarık Bey, kendi oğluna hayranı olduğu Metin Oktay'ın ismini vermişti.

Fuleli depar kavramını Türk futbol jargonuna sokan, sürati ve çalımlarıyla seyircileri büyüleyen Metin; futbola babasının telkinleriyle adım atar. 14 Mayıs 2020 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan, Hilmi Türkay imzalı Metin Tekin röportajında kendi isteğiyle avukat olmadığını belirtilen Baba Tekin'in içinde kalan ukdesini nihayete erdirmek oğluna nasip olur. Futbol ve eğitim genellikle iki yakası asla bir araya gelmeyen bir dilemmanın tarafları olarak bilinegelmiştir. Eğitim ve futbol kesişim kümesi olmayan iki zıt habitattır. Hatta eğitimin, zengin olma ve statü atlamanın en kestirme yolu olan futbola kurban verilmesi, Türkiye gibi gelir düzeyi yüksek olmayan ülkelerin rutinidir. İşte Metin Tekin'i istisna kılan hususlardan biri de burada yatar. Kocaelispor'da top koşturduğu 1982 yılında ikinci kez üniversite sınavlarına giren Metin, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ni kazanır. Metin Tekin, Kasım 2021'de NTV Spor'dan Emek Ege'ye verdiği röportajda, futbolun o dönem entelektüeller tarafından hor görülen bir spor dalı olduğunu belirtir. Onun futbolla birlikte tahsil hayatını sürdürmesinin arkasında kendi çevresinde kabul görme motivasyonu vardır.

Bu yüzden üniversiteyi kazandığı 1982 yılında altyapısında yetiştiği Kocaelispor'dan, Beşiktaş'a transfer olur. Keza bu sayede hem futbol kariyerini sürdürecek hem de üniversite eğitimini ihmal etmeyecektir.

1974-1986 yılları arasında Türk Deniz Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı tarafından vakıf yararına düzenlenen Donanma Kupası'nın, 1983'teki maçlarından birinde Galatasaray ve Beşiktaş karşı karşıya gelir. Dönemin Beşiktaş Teknik Direktörü Milic'in açıkladığı esami listesinde, üstelik ilk 11'de taraftarın ve kamuoyunun neredeyse adını dahi bilmedikleri bir isim vardır: Metin Tekin. Maç 2-2 beraberlikle neticelenir. Beşiktaş'ın gollerini ise siyah-beyazlı formayı ilk defa giyen genç Metin kaydetmiştir. Bu maçın hemen akabinde babasıyla birlikte Beşiktaş Vapur İskelesi'ne doğru yürürken bir taksi şoförü kendisine maçın kaç kaç bittiğini sorar. Metin, "2-2 bitti," diye cevap verir. Taksi şoförü koyu bir Beşiktaş taraftarıdır ve takımının gollerini kim[ler]in attığını da merak etmiştir. Metin şoförün bu sorusuna "Ben attım," şeklinde cevap verir. Bunun üzerine Metin, "henüz bıyıkları terlememiş bir yeni yetmenin kendisiyle dalga geçtiğini" düşünen taksicinin sözlü hışmına uğrar. İşte Metin'in sayısız başarılar ve kupalarla dolu olan 15 senelik Beşiktaş kariyeri böyle başlar. Kim bilir, belki de o taksi şoförü, 1983'ün şubatının yağmurlu bir gününde payladığı bu gencin ismini 15 sene boyunca dilinden düşürmemiş ve Sarı Fırtına'dan hep sitayişle bahsetmiştir. Muhtemelen öyledir de...

MAF Triumvirliği'nin bir diğer aktörü ise futbolun ilk tadını mahalle maçlarında filesiz ve iki taştan müteşekkil kaleye attığı gollerden alan Ali Gültiken'dir. Tıpkı Metin gibi, Ali'nin de çocukluğunda tuttuğu takım Beşiktaş değildir. Üç kornerin bir penaltı ettiği çocukluğunu bir Fenerbahçeli olarak geçiren Ali Gültiken, futbol hayatına Bakırköy Yücespor'un altyapısında, forvet mevkiinde başlamıştır. Beşiktaş kariyeri boyunca da ayaklarının meşin yuvarlakla buluştuğu her an tribünlerin gol beklediği oyuncuların başında o olacaktı. 1982-1984 yılları arasını Beşiktaş'ın genç takımında geçiren Ali, bir yandan futbola oynarken bir yandan da üniversite sınavlarına hazırlanmaktaydı. Genç Ali'nin bütün bu gayretlerini başarıya tahvil edeceği sene ise 1984'tü. Ali aynı sene içerisinde hem Marmara Üniversitesi İşletme Fakültesi'ni kazanmış hem Beşiktaş'ta A Takım'a yükselmiş hem de Ümit Millî Takım'a seçilmişti. Bundandır ki 1984'ü, hayatındaki en verimli yıl olarak anımsayacaktı.

Ali, Beşiktaş'taki profesyonel kariyerine sağ bek olarak başlamıştı. Yücespor ve Genç Millî Takım'da forvet oynamasına rağmen golcülüğünü tasdik ettirmesi için birkaç sezon daha beklemesi gerecekti. Bir süre sonra İngiliz teknik adam Gordon Milne, Ali'deki golcülüğünü keşfetti ve sahadaki görev alanını rakip kalenin önü olarak değiştirdi. Nitekim forvet bölgesinde görev aldığı ilk sezon olan 1987-

1988 sezonunu 31 gol atarak bitirdi. Bu, aynı zamanda *Beyefendi Ali*'nin en skorer sezonuydu. Gol kralı olmasının önünde Galatasaray'ın altın ayağı Tanju Çolak dışında bir engel bulunmuyordu...

Beşiktaş'ın mürekkep yalamış futbolcularındandı Ali... Marmara Üniversitesi İşletme Fakültesi'ni bitirmişti. Beşiktaş'ın altın yıllarındaki en etkili isimlerinden olduğu yıllarda dahi, kendisiyle yapılan röportajlarda ticarete atılmak istediğini çok kez belirtmişti. Aktif futbolculuk yaşamı sürdürürken de o dönem oldukça ses getiren *gömlek* işine girmişti. Ali Gültiken Gömlekleri markası adı altında ticaret yapan müteşebbis Ali'nin modaya ne kadar katkı sunduğu bilinmez fakat futbolcu Ali'nin '80'lerin sonu ve '90'ların başında Türk futboluna yön verdiği muhakkaktır. Beşiktaş'ın namağlup şampiyon olduğu 1991-1992 sezonunun en kritik maçı kuşkusuz 9 Mayıs 1992 tarihinde İnönü Stadyumu'nda oynanan Galatasaray derbisiydi. Ligin bitmesine yalnızca 2 hafta kalmıştı ve Beşiktaş 70 puanla lider konumdaydı. Derbinin kazanılması halinde Beşiktaş, takipçisi Fenerbahçe'nin alacağı skorlardan bağımsız olarak şampiyonluğu ilan edecekti. Beşiktaş maçı 4-3 kazanmış ve üst üste 3. kez şampiyon olmuştu; ama *MAF*'ın golcüsü Ali'nin de aynı maçta dizi dönmüştü. Ali Gültiken takriben 1 yıl sonra sahalara dönse de bir daha asla eski performansına kavuşamadı.

MAF Triumvirliği'nin en golcü ismi, takıma Metin Tekin ile birlikte 1982'de katılan Feyyaz Uçar'dır. Uçar Beşiktaş'a, Avcılar Kulübü'nden sadece bir takım forma bonservis bedeliyle transfer olur. Triumvirliğin diğer iki üyesi gibi o da mekteplidir. Marmara Üniversitesi Spor Akademisi'nde okurken aynı zamanda profesyonel futbol kariyerini de yürütmeye çalışmaktadır. Kâh okul kâh idman derken bu hengâmede bazen idmanlara geç kalır ve antrenörünün gazabından kurtulamaz.

Birden fazla mektepli futbolcuyu barındırmasından ötürü o yıllarda Beşiktaş, *Kolej Takımı* olarak anılmaktadır. Marmara Üniversitesi Spor Akademisi'nde öğrenim gören Feyyaz ise bu kolejin *Kibar Feyzo*'sudur. Sakin ve görece centilmen mizacı nedeniyle bu lakabı almış; Beşiktaş'taki ilk sezonunda yalnızca 4 maçta forma şansı bulabilmiştir. Feyyaz söz konusu 4 maçta 3 gol atarak eline geçen nadir fırsatı iyi kullanmış ve 1985-1986 yılından itibaren ilk 11'in gediklisi olmuştur. Ne var ki Feyyaz'ın hayatı sadece futboldan ibaret değildir. O, aynı zamanda Heybeliada Hüseyin Rahmi Gürpınar Lisesi'nde beden eğitim öğretmenliği yapmaktadır. Zamanla her iki mesleği de aynı anda devam ettirmek güçleşir ve Feyyaz öğretmenlik şapkasını –Gordon Milne'in de telkinleriyle– çıkartmak zorunda kalır.

1989-1990, Beşiktaş'ın 3 yıl üst üste şampiyonluğun başladığı sezondu. Siyah-Beyazlılar önceki 3 sezonu, 2.'likle yetinerek tamamlamıştı. Esasen 1989-1990 sezonu da Beşiktaş için iyi başlamamıştı ve eleştiri oklarının hedefindeki isim İngiliz teknik adam Gordon Milne idi. Son 3 maçı galibiyetsiz kapatan Beşiktaş'ta

puslu bir hava hâkimdi. Bu pusun kesifliği tribünlerdeki boşluklardan da anlaşılmaktaydı. 15 Ekim 1989 Pazar günü, Ali Sami Yen Stadyumu'nda oynanan Beşiktaş-Adana Demirspor maçı işte böyle bir atmosferde başlamıştı. Türk futbol tarihinin unutulmaz maçları arasına giren bu müsabaka, Beşiktaş'ın 10-0'lık efsanevi galibiyetiyle sonuçlanmış ve aynı zamanda takım içerisindeki kasvetli ortamı nihayete erdirmişti. Beşiktaş'ın bulduğu her pozisyonu neredeyse gole çevirdiği, Türkiye profesyonel futbol liglerinin bu en farklı maçında Metin ve Feyyaz hattrick yapmış; Ali ise tam 4 gol atmıştı. Bugün dahi büyük bir özlem ve hayranlıkla anılan Metin-Ali-Feyyaz triosunun efsaneleşmesindeki fitili ateşlemişti bu maç.

MAF Triumvirliği'nin adeta bir ikon olarak belirdiği maçlardan biri de yine aynı sezon oynanan Fenerbahçe maçıydı. Sarı-lacivertlilerin teknik direktörü Todor Veselinoviç, maçtan önce basına verdiği demeçte Beşiktaş'a 5 gol atma gayesinde olduklarını ifade etmişti. Henüz ilk dakikalarda golü bulan taraf Fenerbahçe olmuş ve Yugoslav Hoca'nın hedefine 4 gol kalmıştı ancak çok geçmeden Beşiktaş, Oğuz ile eşitliği yakaladı. Durum 1-1'di... Maç sonunda ise Veselinoviç'in dediği gibi sahadan 5-1'lik galibiyetle ayrılan bir takım vardı ama bu takım Fenerbahçe değil, Beşiktaş'tı. Fenerbahçe teknik direktörünün hayalini, Beşiktaş gerçekleştirmişti. Kara Kartal'ın galibiyet golleri ise Metin, Ali, Feyyaz'dan gelmişti.

1989-1990, Beşiktaş tribünlerinin Metin, Ali ve Feyyaz triosuna sanki tek bir futbolcuymuşçasına şarkılar yapmaya başladığı sezondu.

Medya da tribünlerin izinden gidiyordu. Metin-Ali-Feyyaz adeta aynı bedenin farklı uzuvlarıymış gibi muhtelif yakıştırmalara birlikte konu oluyorlardı.

Hatta futbol sonrası yaşamlarına dair yapılan spekülasyonlarda bile beraber tasavvur ediliyorlardı. Beşiktaş'ta kesişen bu yolun bir gün ayrılacağı ise ne hatıra getiriliyor ne de hesaba katılıyordu. Bazen gazetelerin spor sayfalarında yöneticiliğe yakıştırılıyorlar, bazense magazin dergilerinde en seksi futbolcular listesinde yer alıyorlardı. Aslında *MAF*'ı, '80'lerle birlikte başlayan bireycilik ve bireyselleşme fenomenlerinin içerisinde mütevazı bir kolektif kimlik gibi okumak yanlış olmaz. '80 sonrasında gerçekleşen kültürel ve toplumsal değişimin merkezindeki pazarlama ve bireyselleşme gibi olguların tahakkümüne karşı dayanışma, birlikte hareket etme ve duygudaşlık gibi değerlerle mukavemet gösteren bir üçlüydü onlar.

Ali-Metin-Feyyaz

Sıra yöneticilikte

Beşiktaş yabancı rakip arıyor

Milliyet, 24 Ocak 1992.

Seksenli Yıllarda Sanat ve Bellek İlişkisi

BORA GÜRDAŞ

Türkiye'de seksenler; 12 Eylül Darbesi sonrasında yeni siyasî açılımlara, toplumsal dinamiklerdeki kökten değişimlere, görsel sanatlarda yeni eğilimlere sahne olur. Ülke kabuk değiştirir ancak bu kabuğun altından çıkan yeni çehre günümüzde de tartışılmaya devam eden kentsel dönüşüm hamleleri, rant kavgaları ve zihniyet gerilimlerine de işaret eder. Neoliberal politikalar, 1982 Anayasası sonrasında yönetime gelen ilk sivil siyasî partinin –ANAP'ın– temellerini oluşturur. ANAP tüketim odaklı bir toplum anlayışını devreye sokar, gücünü hâlâ koruyan askerî vesayet ise her türlü muhalif eylemin ve politik oluşumun önünde durmaya devam eder. '80'ler boyunca birbiriyle uyum içinde hareket eden bu iktidar odakları, tüketime bağlı bir refah ve özgürlük vaat ederken aynı zamanda toplumsal ve politik yaşamda otoriter bir yaklaşım izler.

Öte yandan '80'ler, Yılmaz Güney ve Cem Karaca'nın BKK ile (1983) vatandaşlıktan çıkarıldıkları, aynı yıl Milli Güvenlik Konseyi'nin siyasî partilerin faaliyetlerini yasaklayan kararı kaldırdığı, Turgut Özal'ın 8. cumhurbaşkanı seçildiği (1989) bir dönemdir. Bulgaristan'dan gelen göçmen sayısı 300 bine ulaşınca hükümetin sınırları kapattığı, YÖK'ün üniversitelerdeki başörtü yasağını kaldırdığı, Semra Özal ve *Papatyalar*'ının Yıldız Sarayı Hasbahçe'de Osmanlı dönemi dekor ve kıyafetleriyle balo verdiği, *Cep Herkülü* Naim Süleymanoğlu'nun önce yarışmalardan men cezası aldığı, 1988'de ise Seul Olimpiyatları'nda altın madalya kazandığı bir süreçtir. Bu yıllarda Bülent Ersoy'a sahne yasağı gelir; İbrahim Tatlıses ANAP'a yakınlığıyla altın devrini yaşar; cinsellik önceki dönemlere kıyasla daha rahat konuşulur ve medyaya yansır, cinsel kimlikler sınıflandırılmaya başlanır; feminist, işçi, mahkûm bi-

reylerin hak ve özgürlük arayışları protesto ve grevlerde anlamını bulur. Tarihin tekrardan ibaret olduğunu kanıtlayan 3. Köprü, Ayasofya'nın ibadete açılması, Taşkışla ve Tüp Geçit tartışmaları da '80'lerde başlar. Yukarıda aktardığım tarihsel verilerdeki fiiller aslında önemli bir noktayı göstermektedir: '80'ler yasaklama, kapatma, hak verme ve o hakkı geri alma, cezalandırma ve ödüllendirme, kazanma ve kaybetmenin yıllarıdır.

Bu yıllarda cinselliğin görece rahat konuşulur hale gelmesiyle eşzamanlı olarak *Erkekçe*, *Kadınca*, *Playboy*, *Penthouse*, *Playmen* gibi dergilerin yayın hayatına başladığı, farklı eğilimleri temsil etmekle beraber seleflerinden daha cesur sayabileceğimiz bir mizah anlayışına sahip *Limon* ve *Hıbır* gibi dergilerin gençlerin elinden düşmediği, öte yandan *Toplum ve Bilim*, *Birikim*, *Gergedan*, *Metis Çeviri*, *Kalın*, *Nokta*, *Gösteri* ve *Adam Sanat* gibi kültür-sanat, tarih, siyaset ve edebiyat dergilerinin yayımlanmaya devam ettiği görülmektedir. *Sokak* dergisi ise kapaklarına taşıdığı net, direkt, zaman zaman kışkırtıcı manşetleriyle dönemin muhalif seslerini net bir biçimde duyumsatan bir yayın olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin ilk vicdani retçi Tayfun Gönül 1990 Ocak sayısı kapağında yer almış, takip eden sayılarda "Zorunlu Askerliğe Hayır Kampanyası: Öldürmeyin Sevişin, Gözaltına Alınan Çocuklar", "Metropolde Kadın ve Kürt olmak", "Yalçın Küçük'ün Abdullah Öcalan Röportajı: Türk Aydını Dalkavuktur" gibi başlıklar dikkat çekmiştir. Dergi 1989 ve 1990 yıllarında bireylerin yolculukta, askerlik yolunda, karakolda, evde otururken, sokakta yürürken ve çocukların, kadınların ve travestilerin haklarını nasıl araması ve muhafaza etmesi gerektiğine dair hukukî tavsiyeler içeren birer sayfaya yer vermiştir.

Öte yandan bu süreçte Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Yasası, yapılan kapsamlı değişikliklerle yeniden gündeme gelmiş; pek çok dergi ve kitap toplatılmıştır. Bu noktada zamansal bir sıçramayla genç bir sanatçının seksenlerde yaşanan bir sansür olayını ele alışına değinmekte fayda var. Aslı Çavuşoğlu'nun *191/205* başlıklı işi (2010) bu yıllarda sansürün işleyişi üzerine ironi ve eleştirel bir bakış açısı taşımaktadır. TRT'nin 1985 yılında 205 kelimeyi yasakladığını öğrenen sanatçı bunların 191 adedine ulaşmıştır. Yasaklananlar son derece masum sözcüklerdir; *özgürlük*, *doğa* yerine dönemin TRT müdürü *hürriyet, tabiat* gibi kelimeleri önermiştir. Yasaklı kelimelerden birisi de *bellek*tir. Çavuşoğlu, rap şarkıcısı Fuat Ergin ile işbirliğine giderek tüm bu kelimeleri içeren bir şarkı hazırlamıştır. 100 adet basılan bir plağa okunan bu parçaya söz konusu kelimelerin listesi de eşlik etmiştir.

Sanat ortamında bireysel sansür diyebileceğimiz bir olay daha karşımıza çıkmaktadır bu yıllarda. İlk Uluslararası *Asya-Avrupa Sanat Bienali* (1986) için mekân olarak Ankara Resim-Heykel Müzesi belirlenmiştir. Ancak Kenan Evren sergiyi gezerken Polonyalı sanatçı Jan Dobkowski'nin resimle-

rini *edep ve ahlâka aykırı* bulmuş, bunun üzerine Kültür Bakanlığı hızlı bir biçimde söz konusu resmi Küçükleri *Muzır Neşriyattan Koruma Kanunu*'nu gerekçe göstererek sergiden kaldırtmıştır. Bu olay bazı sanatçılar tarafından protestoyla karşılanmıştır.

Seksenlerde sansürün sinemadaki görünümü de çok farklı değildir. 1983'te Erden Kıral'ın yönettiği *Hakkâri'de Bir Mevsim* adlı film Berlin Film Festivali'nden 4 ödülle dönmüş ancak ertesi yıl gösterimi Sıkıyönetim Komutanlığınca yasaklanmıştır. Atıf Yılmaz'ın *Dul Bir Kadın* (1985) ve *Adı Vasfiye* (1985), Ümit Elçi'nin *Bir Avuç Gökyüzü* (1987) filmleri de başta sansüre takılmış ancak yapılan değişikliklerle gösterim şansı bulmuştur.

Sanat ortamına baktığımızda ise yeni etkinliklerin sergileme modellerinin, özel galerilerin sayısının arttığını, söz konusu etkinlikler sayesinde kavramsal temelli, yeni medyaların kullanımını benimseyen sanatçıların önceki onyıla kıyasla daha görünür hale geldiğini söylemek mümkündür. *Resim Heykel Müzeleri Derneği*'nin '80'de düzenlemeye başladığı *Günümüz Sanatçıları İstanbul Sergileri*, yine akademinin *İstanbul Sanat Bayramı* bünyesinde 1977-1987 yılları arasında iki senede bir düzenlediği *Yeni Eğilimler Sergileri*, 1986-1992 yılları arasında gerçekleştirilen Asya-Avrupa Sanat Bienali, pentürün dışındaki medyalara da yer veren, kavramsal ağırlıklı çalışan sanatçıları bir araya getiren *Öncü Türk Sanatından Bir Kesit* (1984-1988) ve *A, B, C, D* (1989-1993) sergileri bu etkinliklere örnek gösterilebilir. Özellikle *Yeni Eğilimler Sergileri* geleneksel kalıpları zorlayan ve çağdaş sanat için destekleyici ve özendirici bir platform olmuştur. Bu sergiler malzeme, teknik ve içerik bakımından yeni ve deneysel çalışmalara ağırlık vermiştir.

Öncü Türk Sanatından Bir Kesit sergileri ise yılda bir kez düzenlenen sergilerdir. Bu sergilerin, aynı dönemde düzenlenen diğer sergilerden farkı, devlet ya da özel kuruluş desteği olmaksızın sanatçılar tarafından düzenlenen ortak sergi niteliğinde olmasıdır. Örneğin ilk sergi Serhat Kiraz, Füsun Onur, Mustafa Ata, Tomur Atagök, Ahmet Öner Gezgin, Hüsamettin Koçan, Zekai Ormancı, İbrahim Örs ve Yusuf Taktak'ın katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Resim, heykel, seramik, yerleştirme gibi farklı türlerde eserleri sergilenirken *toplumun alışılagelmiş düşün ve beğeni sistemlerinin yenilenmesine katkıda bulunmak amacı* güdülmüştür.

A, B, C, D Sergileri 1989 yılından itibaren, sergi yapımcılığını Beral Madra'nın üstlendiği C ve D sergileri dışında, sanatçılar tarafından düzenlenen ve isimlerini sanatçı sayılarından alan etkinliklerdir. *10 Sanatçı 10 İş: A Sergisi* (1989), *8 Sanatçı 8 İş: B Sergisi* (1990), *10 Sanatçı 10 İş: C Sergisi* (1992) ve *10 Sanatçı 10 İş: D Sergisi* (1993), *Öncü Türk Sanatından Bir Kesit* sergileri geleneksel malzeme ve tekniklerden uzaklaşarak *yeni* bir sanatsal ifade türüne görünürlük kazandırma amacıyla düzenlenen etkinliklerdir. Yalnızca obje

sanatı ile kavramsal sanata yoğunlaşılmış, resim-heykele yer verilmemiştir.

Bu yıllarda kavramsal temelli çalışan Füsun Onur hazır yapım-buluntu nesnelerle kendi ürettiği nesnelerden oluşan kolajlara ve enstalasyonlara imza atar. Örneğin *Çiçekli Kontrpuan* (1982) adlı çalışmasında duvarları mavi naylon ile kaplanmış, bantlar, dallar teller ve çiçek düzenlemelerinin olduğu bir mekân içerisinde hazır yapım nesneler sanatçının müdahalesiyle gerçek işlevlerinden uzaklaştırılıp yeni anlam katmanları kazanmıştır. 1977 yılında Şükrü Aysan, Serhat Kiraz, Ahmet Öktem ve Avni Yamaner'in bir araya gelerek oluşturdukları *Sanat Tanımı Topluluğu* ise '80'lerin başlarında, çağdaş sanatın sorunsalları üzerine araştırmaları ve kavramsal sanata ilişkin temel metinleri içeren, 32 sayfalık *Sanat Olarak Betik* başlıklı kitapçığı yayımlamıştır. Topluluğun kurucu üyelerinin yanı sıra İsmail Saray ve Alparslan Baloğlu da bu çalışmaya katılmış, kavramsal sanat üzerine yazılmış metinlerin çevirileri ve her sanatçıya ayrılan dörder sayfa bu kitapçıkta bir araya gelmiştir.

1964'te Paris'e giden, 1967'nin sonuna kadar kolaj ve boya çalışmalarını birlikte yürüten Sarkis, daha sonra metal plakalar, teller, neon ışıklar, katran, su, hazır nesneler gibi çok çeşitli malzemeler kullanmaya başlamıştır. Sanatçının Türkiye'de yaptığı ilk kapsamlı etkinlik ise Maçka Sanat Galerisi'ndeki *Çaylak Sokak* (1986) sergisi ile olmuştur. Sarkis, sergi mekânına yerleştirdiği çocukken yanında çıraklık yaptığı dayısının kunduracı tezgâhı, amcasının içinde domates yetiştirdiği eski küvet, babasına ait ayakkabılar gibi pek çok

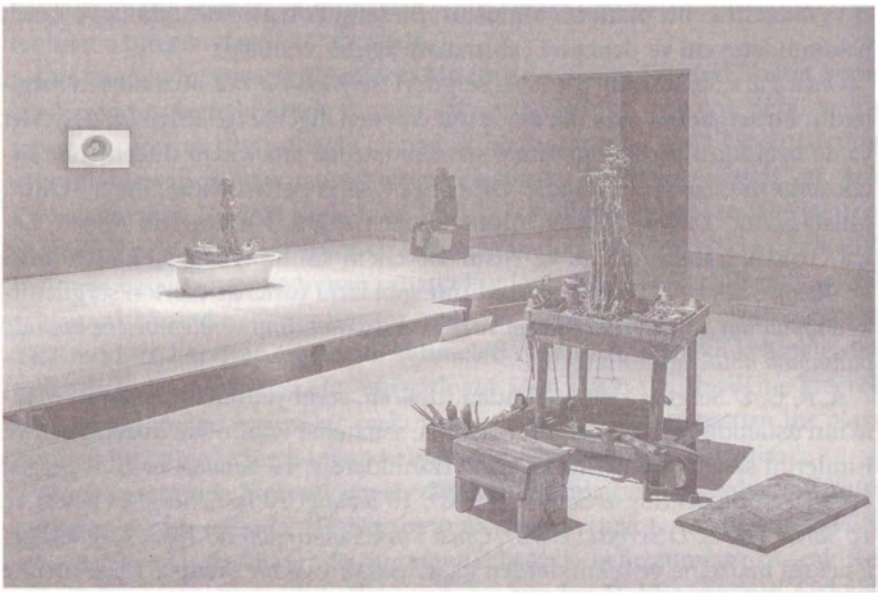

Sarkis, *Çaylak Sokak*, 1986 (Arter, 2019), (Kaynak: Baykal, 2019).

obje ve düzenlemeyle hafıza ve nostaljiye odaklı otobiyografik bir çalışmaya imza atmıştır. Emre Baykal'a göre *Çaylak Sokak* son derece kişisel bir tarihe ait oldukları şüphe götürmez nesnelerle sahneleniyor olmasına karşın, bize bizdenmiş gibi gelen, kendimize ait bir şeyler olduğunu hissettirmektedir.

Bir subay kızı olan ressam Nur Koçak da çocukluk ve gençlik anılarıyla toplumsal belleğe nakşolmuş *mutluluk sahnelerini* buluşturan seri resimler üretir. Anne babasının evlendiği 1930'dan 1950'lere özel günlerde, çoğu stüdyoda çekilmiş hatıra fotoğraflarını temel alan *Aile Albümü* (1979-2012) başlıklı foto-gerçekçi resim serisi, toplumun her üyesine belirli bir rol atadığı, ideal Cumhuriyet ailesinin portresini duyumsatır. Üniformalı baba ailenin kurumsallığını, anne figürü destek ve devamlılığı, özenle giydirilmiş çocuklarsa umutla bakılan geleceği yansıtır.

Sanatçı; *Mutluluk Resimleriniz* (1981) serisinde ise Cağaloğlu'ndan topladığı asker kartpostallarına müdahalelerle oluşturduğu bir dizi işe, bir dönem bağımsız bir kadın gazetesi olarak yayımlanan *Kelebek*'teki Mutluluk Resimleriniz köşesinden yola çıkarak yaptığı siyah-beyaz çizimleri ekler. Kadın ve erkeğin birlikte görüldüğü kartpostalların yanı sıra sadece erkek fotoğraflarının yer aldığı bu köşeye odaklanan Koçak, deneyimler ve temsilleri arasındaki uyumsuzluğa dikkati çeker. Koçak 1982 yılında *Yeni Boyut Plastik Sanatlar Dergisi*'ne verdiği söyleşide her iki serisini de şöyle değerlendirir:

> *Mutluluk Resimleriniz* dizisinin desen/kartpostallarını *Kelebek* gazetesinin aynı adı taşıyan köşesinde yayınlanmış fotoğraflardan yola çıkarak gerçekleştirdim. Bence bu fotoğraflar *erkek ulus* kavramına şaşırtıcı göndermeler yapıyorlar. Gene çok basite indirgeyerek söylemek gerekirse burada söz konusu olan kadının toplumsal yaşamdan dışlanması eğilimi. *Aile Albümü* dizisinin resimlerine ise ablamın okula başlaması, benim doğum günüm gibi, çoğu özel günlerde çekilmiş fotoğraflar kaynaklık ediyor. Bir dönem atmosferini yeniden kurmak, yitirilen çocukluğun güzel günlerini... geri getirmek çabası olarak bakılabilir bu resimlere.

Nur Koçak, "Aile Albümü" serisinden "Annem, Babam, Ablam ve Ben 1", 1980-1983 (Kaynak: Yılmaz, 2008).

Bu örneklerden de görüleceği gibi '80'lerde hem pentür geleneğini sürdüren hem de yeni eğilimleri temsil eden sanatçıların büyük ölçüde bellek kavramına yoğunlaştığı, bu kavramı tarihsel,

Nur Koçak, "Mutluluk Resimleriniz" serisinden 1981, kâğıt üzerine kurşun kalem (Kaynak: Yılmaz, 2008).

kişisel veya siyasî bağlamlarda işlerine taşıdıkları görülmektedir. Dolayısıyla '80'lerin sanat üretimlerinde hatırlama, hafıza, nesnelere yeni anlamlar kazandırma, kültürel tarih, kişisel tarih ve ülkenin hem yakın geçmişini hem de günün dinamiklerini birlikte değerlendirme gibi kavramlar sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Zeynep Yasa-Yaman, *Başka İzlenimler Değişen Gelenekler* başlıklı çalışmasında '80'li yıllardan başlayarak sanatçıların, geçmişe ve dolayısıyla bugüne ve geleceğe yaklaşımlarında bellek kavramını sorunsallaştırdığını, Osmanlı kültürünü yeniden değerlendirerek Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturan katmanları irdeleyerek anılar, çağrışımlar, bellek zorlamaları ile "öteki" olmanın mantığını açığa çıkarmak istediklerini vurgulamıştır.

Mimarlık, Sanat Tarihi, Arkeoloji ve Bellek

İlerleyen yıllarda *Uluslararası İstanbul Bienali* adını alacak olan, ilki 1987'de düzenlenen *1. Uluslararası İstanbul Çağdaş Sanat Sergisi*, sanatçıların kültürel tarih ve mimari ile zihin jimnastiğine giriştikleri ilk etkinliklerden olmuştur. İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı (İKSV) desteğiyle düzenlenen bu etkinlikle sanatçı, küratör ve eleştirmenlerin Türkiye sanat ortamıyla, çeşitli ülkelerdeki sanat ve sanatçıların ortak bir kültür ağında birleşmesi sağlanmıştır.

1987'de *Geleneksel Yapılarda Çağdaş Sanat* ve 1989'da *Tarihsel Çevrede Çağdaş Sanat* temalarıyla gerçekleştirilen ilk iki etkinlik Beral Madra genel koordinatörlüğünde düzenlenmiştir. Türkiye'den katılan sanatçıların işleri Ayasofya'da, yurtdışından katılanlarınkiler ise Aya İrini'de sergilenmiştir. Dolayısıyla Osmanlı mimarisini Türklerin, Bizans mimarisini ise yabancıların ele alması beklenmiştir. İkinci bienalde tam tersi tercih edilmiş, Aya İrini'de Türkiye'den sanatçıların, Süleymaniye Kültür Merkezi'nde yabancı sanatçıların eserleri izleyici ile buluşmuştur. Bu etkinliğin getirdiği en önemli yenilik, tarihî mekânlar ile çağdaş sanat eserlerinin bir arada sergilenmesidir. Sonraki bienallerde Yerebatan Sarnıcı, Kız Kulesi, Feshane, Galata Rum Özel İlköğretim Okulu, Antrepo gibi mekânlarda bienalin kavramsal çerçevesinde eserler sergilenmiştir.

2. *Uluslararası İstanbul Bienali*'ne katılan sanatçılardan Serhat Kiraz, Aya İrini'de sergilediği *Dinlerin Tanrısı Tanrının Dinleri* (1989) adlı çalışmasında mekânın fiziksel yapısına yerleştirdiği nesnelerle din olgusunu irdelemiştir. Sanatçı, duvara büyük floresan ışıklı bir kare ve önüne zeminden yükselen saydam sütunların her birinin içine de kapalı olarak sırasıyla Kuran, Tevrat, İncil ve Zebur yerleştirmiştir.

Ayşe Erkmen ise aynı mekânda gerçekleştirdiği *Geçmişe Tören* adlı çalışmasında metin, mekân ve zaman arasında bağlantı kurmuştur. Sanatçının faydalandığı kaynak, 10. yüzyılda Kutsal Roma Cermen İmparatoru I. Otto'nun elçisi olarak iki defa Bizans İmparatorluğu'na gönderdiği Liutprand adlı elçinin gezi notlarına dayanmaktadır. Erkmen, gezi notlarından yola çıkarak bir kitap hazırlamış ve bunları altı pirinç levha halinde yan yana dizmiştir.

Ayşe Erkmen, "Geçmişe Tören", 1989 (Kaynak: Özayten, 2013).

Azade Köker *Yarına Geçiş* adlı işinde Aya İrini Kilisesi'nin depremde yıkılmış duvar kalıntılarının bulunduğu yerde, artık görülemeyen bir mekânsal unsurun bulunduğunu hatırlatmak istemiş; iç ve dış mekânlar arasındaki ayrımı gösteren, Bizans renklerini kullandığı ahşap kapılar yapmıştır.

Gülsün Karamustafa ise aynı etkinlik için gerçekleştirdiği *Buradasınız* başlıklı çalışmasında Aya-

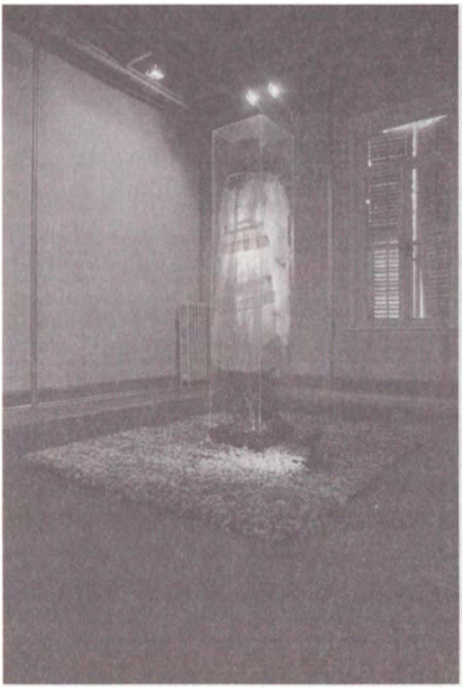

Gülsün Karamustafa, "Abide 2", 1988. 5. Öncü Türk Sanatından Bir Kesit, İstanbul: Hareket Köşkü (Kaynak: Heinrich, 2007).

sofya'nın cenaze kapısını kırmızı demirle çerçeveleyerek Yunan, Osmanlı ve Bizans kültürlerinin bir aradalığına vurgu yapmış; yerleştirme içindeki plastik çiçeklerle de dönemin kitsch zevklerine göndermede bulunmuştur.

Karamustafa, *5. Öncü Türk Sanatından Bir Kesit* sergisi kapsamında Dolmabahçe Sarayı'nda sergilediği *Abide 2* (1988) yerleştirmesinde pahalı, zarif ve incelikli nesnelerle (sarayın ihtişamını yansıtan tavan süslemeleri, avize), günümüzden ucuz ve basit nesneleri (çim halı, pleksiglas vitrin ve içinde pembe ve mavi çocuk giysileri, spot lamba) bir araya getirerek tezatlıklar üzerinden bir bağlantı kurmuştur.

Bu yıllarda arkeoloji ile yaşadığı günün belleğini birleştiren sanatçılara Handan Börüteçene örnek gösterilebilir. Sanatçının 1985 yılında 5. Yeni Eğilimler Sergisi'nde başarı ödülü alan *Kır-Gör* adlı yerleştirmesi geleneksel seramik anlayışına farklı bir bakış açısı getirmiştir. Sanatçı bu çalışmasında antik tarihe gönderme yaparak, Hacılar Neolitik yerleşmelerindeki kerpiç evlerin bir replikasını yapmıştır. Antik evlerde kutsal simgelerin konulduğu orta kısma bir televizyon ve video yerleştiren Börüteçene, ölülerin konulduğu oyuklara benzeterek yaptığı boşluklara da tüketim toplumunun bir sembolü olarak çöpler koymuştur. Bu düzenlemede üzerinde Hitit çiviyazısı ile "Kır-Gör" yazılı tabletler, her tabletin yanına da birer çekiç yerleştirilmiştir. İzleyici tabletleri kırarak her bir tabletin içinde, kültürel çöküşün simgeleri olarak seçilen arabesk müzik kasetleri, gazete kupürleri gibi nesnelerle karşılaşmaktadır. Videoda ise Haliç'te eski bir yapının yıkım çalışmaları distorte edilmiş arabesk müzik eşliğinde gösterilmektedir.

Seksenlerde sanatçıların sanat tarihinin farklı dönemlerine odaklanarak sanat yapıtının kurumsal yapılarda nasıl dolaşıma girdiğini, sanat tarihinin *ötekileştirdiklerini*, İslâm resim sanatı, kaligrafi, hat gibi unsurları kendi pratiklerine nasıl uyarlayacakları üzerine düşündüğü de görülmektedir.

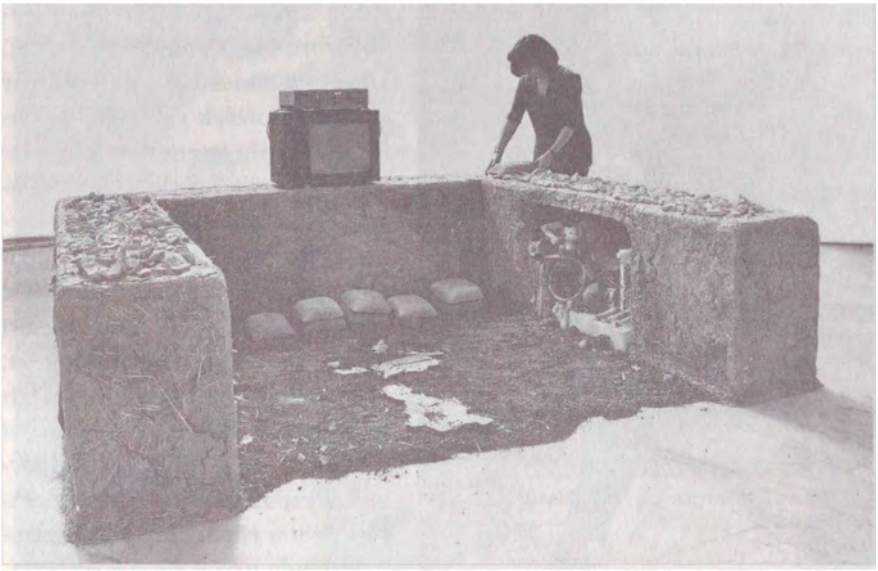

Handan Börüteçene, "Kır-Gör", 1985 (Kaynak: Dedeal, 2008).

Örneğin Canan Beykal'ın 1985 tarihli *8 Parçalık 1 Bütün* başlıklı çalışması, müzelerde sergilenen eserlerin kurumsal yapı içindeki temsiline odaklıdır. Beykal, müzede bulunan sekiz adet Osman Hamdi resminin envanter numaralarının yapıştırıldığı arka yüzlerinin (şaselerinin) fotoğraflarını çekerek sergilemiştir. Resimlerin nüfus cüzdanına dönüşen bu numaralar aracılığıyla sanat yapıtının toplum ve tarih içine yerleştirilme sürecini sorgulamıştır. Sanatçının fotoğraflarıyla, önyüzlerini göremediğimiz bu resimler, verilen numaralarla sınıflandırılan, istiflenen sıradan birer nesneye dönüşmektedir.

Ayşe Erkmen ise '60'lar sonrasında Batı sanatında önemli bir konuma sahip Joseph Beuys'u ele aldığı bir çalışmasıyla dikkat çekmektedir. 1986'da Cengiz Çekil ve Erdağ Aksel'in İzmir'de düzenledikleri, İstanbul'daki organizasyonunu ise Serhat Kiraz'ın üstlendiği *Joseph Beuys'u Anma Sergisi* kapsamında yaptığı *Pepo'dan Beuys'a* adlı çalışmasında Erkmen, yere serdiği antika bir halının üzerine yağ kütlesi ve yağ batırılmış ince ve uzun bir çubuk üzerinde (Beuys'un sanat yaşamında en sık kullandığı nesneler) Beuys'un meşhur keçe şapkasına gönderme yapan, *Pepo* adlı mağazadan aldığı bir şapka yerleştirmiştir.

1987'de ABD'den Türkiye'ye döndükten sonra açtığı sergilerinde sanat tarihi yazımını hem işlerinde hem de kaleme aldığı kitaplarda sorunsallaştıran isim ise Bedri Baykam'dır. "Batı dünyası yine modern sanat tarihini yalnızca Batılı sanatçıların tarihi olarak mı yazacak?" sorusunu soran bir manifesto

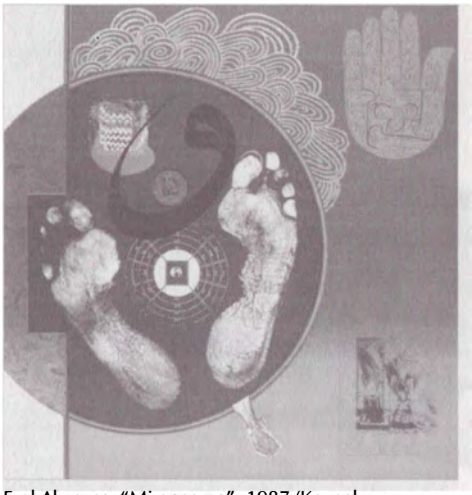

Erol Akyavaş, "Miraçname", 1987 (Kaynak: Türkyılmaz, 2013).

yazan sanatçı, *This Has Been Done Before* (Bu Daha Önce Yapıldı, 1987) çalışmasında, Batı'nın bir *oldubittisi* olarak yorumladığı Batı sanat tarihi yazımının karşısında tüm *öteki* kültürlerin sanatçılarının görmezden gelindiğine vurgu yapmış, tüm ötekilerin orijinal olma hakkını savunduğunu ifade etmiştir. Aynı yıl *1. Uluslararası Çağdaş Sanat Sergisi* kapsamında, Mimar Sinan Hamamı'nda gösterilen işlerinde 19. yüzyıl oryantalist ressamların resimlerine göndermeler yapmış; *Ingres, Gérome Burası Benim Hamamım* adlı yerleştirmesinde oryantalizme-oryantalist resim dağarcığına eleştirel bir yanıt vermiştir.

Erol Akyavaş'ın sanatına baktığımızda ise İslâm düşüncesi-Doğu felsefesinin mistik taraflarından beslendiği görülmektedir. Sanatçı 1980 sonrasında, İslâm tarihinden olayları ve tasavvuf kavramlarını resimlerine soyutlamacı bir üslupla aktarmaya başlamıştır. Eserlerinde yer alan sureler, ayetler, dualar, tılsımlar sanatçının falnamelerden menzilnamelere kadar pek çok farklı kaynaktan faydalandığını göstermektedir. Ergin İnan da ağırlıklı olarak Osmanlı, Selçuklu ve aynı zamanda Bizans, Yunan ve Roma gibi değişik kültürlerle ilişkilendirdiği yapıtlarında, kendine has bir *hiyeroglif* geliştirmiş; Anadolu'nun geleneksel, mistik motiflerinden, dinî ve tasavvufi kaynaklarından beslenerek gerçeküstücü bir üslup oluşturmuştur. Sanatçının resimlerinde İslâm'ın fal ve tılsımlarında sıklıkla karşılaşılan el ve ayak *Fatma Ananın Eli* ve *Hz. Muhammed'in Ayağı* olarak ya da birer motifin ötesinde resmin kendisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toplumsal-Siyasal Dinamikler ve Bellek

Seksenlerde sanatçıların eserlerinde yaşadıkları günün göç, gecekondulaşma, arabesk kültür, 12 Eylül Darbesi, hapishane deneyimleri ve işkence gibi olgularının yanı sıra, ülkenin yakın geçmişinde yaşanmış olaylara da dönüp bakarak bir hafıza kaydı tuttukları görülmektedir.

Bu yıllarda resim yapmayı sürdüren fakat yeni malzeme dağarcığıyla yeni sunumlara da yönelen Gülsün Karamustafa, gecekondu ve arabesk kültü-

Gülsün Karamustafa, "Yarabbi Sen Bilirsi 1981 (Kaynak: Heinrich, 2007).

rüne yoğunlaşmış, kitsch tema ve nesneleri (vazolar, plastik çiçekler, sentetik halılar, antik heykel kopyaları) görsel dünyasına dahil etmiştir. Özellikle 1981-1982 yılları arasında ürettiği *Yarabbi Sen Bilirsin*, *Saraylar Yaptırdım Döşetmedim*, *Dertler Benim*, *Yorganın Olam* ve *Bir Kız Bir Çeyiz* gibi resimlerinin başlıklarından anlaşılacağı gibi dönemin popüler ve-veya arabesk kültürünün söylemlerini eserlerine taşımıştır. *Çifte İsalar* (1984), *Son Yemek Üzerine Düşkün Çeşitleme II* (1987) ve *Yavru Ceylan* (1986) adlı çalışmalarında ise piyasada çokça satılan bazen Elvis Presley, bazen de İsa ve Hıristiyan ikonografisinden alıntı kuzu resimlerinin basılı olduğu duvar halılarını kolajlamış, anakronik bir yaklaşımla farklı zaman dilimlerini aynı düzlemde bir araya getirmiştir.

Altmışlardan itibaren ivme kazanan dış göç olgusu ise Azade Köker'in bazı çalışmalarında karşımıza çıkmaktadır. Sanatçı, Almanya'ya göç eden Türk işçi ailelerinin kültürel ikilemlerini gösteren işler gerçekleştirmiştir. *Peçeli Kadın* (1979-1984) ve *Kadın ve Pencere* (1984) serilerinde iki kültür arasında sıkışıp kalan, ancak kendi kültürel değerlerini sürdürmeye çalışan bireylerin durumlarını ele almıştır.

Yakın tarihin belleğine bakan sanatçılardan Cengiz Çekil, *3. Öncü Türk Sanatından Bir Kesit* sergisinde, AKM'nin üst katta yer alan sergi salonuna yerleştirdiği *Düzenleme No. 4* (1986) adlı çalışmasında üzeri örtülü üç cansız be-

deni duyumsatan, yerde yatay vaziyette konumlandırdığı floresan lambaların üzerine beyaz örtüler sermiştir. Erden Kosova, sanatçı hakkında kaleme aldığı *Ateşi Soğutmak* başlıklı titiz monografisinde sergi mekânı ve özellikle yerleştirmenin mekân içindeki konumunun tarihsel çağrışımları beraberinde getirdiğine işaret etmektedir. Zira yapıtın önünde duran izleyici arkasını döndüğünde Taksim Meydanı'nın tamamını panoramik bir açıyla yukarıdan görebilmektedir. Dokuz yıl evvel, 1 Mayıs 1977 mitinginde uzaktan açılan silah ateşi ve çıkan panik sonucunda onlarca kişi hayatını kaybetmiş, yüzlercesi yaralanmıştır. Bu çalışma o gün yaşananlara bizzat tanık olmuş Çekil'in hafızasında canlananlarla şekillenmiştir. Kosova'ya göre sanatçı o gün o meydandan ve daha sonra yaşanacak olan şiddet eylemlerinden sağ çıkmıştır; dokuz yıl sonra bu silahlı provokasyonu organize edenlere inat, o meydana hâkim bir konumda yükselen, ülkenin en önemli kültür binasının içinde bu acı olayı ele alan bir yapıtı izleyiciyle buluşturmaktadır. Sanatçı, 1989 yılında aynı mekânda düzenlenen *10 Sanatçı 10 İş: A* sergisi kapsamında sergilediği *Düzenleme* (1989) adlı çalışmasında ise binada '70'te çıkan yangını anımsatan malzemeleri (yakılmış tahtalar, kum ve su) düzenleyerek bu şüpheli olayı bir kez daha izleyenlerin ve mekânın belleğinde canlandırmıştır.

Canan Beykal'ın 1988 tarihli İsimsiz *(Ölüm Tutanakları)* adlı yapıtının konusunu, Türkiye'deki çocuk ölümleri oluşturmaktadır. Hastanelerden toplanmış steril su içinde ölen çocukların kıyafetlerini ve çoğu bir yaşın altında farklı tarihlerde hayatını kaybeden bu çocuklarla ilgili tutulan kayıtları, bir bebek küveti ile birlikte galeri mekânında sergilemiştir. 1989'da AKM sergi

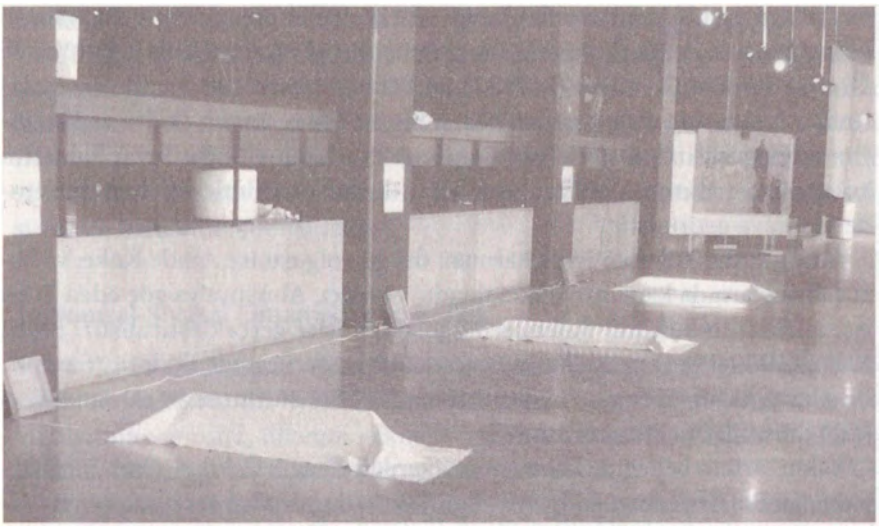

Cengiz Çekil, "Düzenleme No. 4", 1986 (Kaynak: Kosova, 2020).

salonunda gerçekleştirilen *10 Sanatçı 10 İş: A* sergisinde yer alan *Tex-tual ve Kara Kutular* çalışmasında ise sanatçı, Hitler, Goebbels, Marinetti gibi kişilerin özgün ses kayıtları ile Stefan Zweig, Cesare Pavese, Mayakovski ve Sylvia Plath gibi intihar ederek yaşamını sonlandıran yazarların günlüklerini üç siyah kutu içine yerleştirerek hem okunabilir hem de dinlenebilir bir yerleştirme sunmuştur.

Vasili Vasilikos'un, 1963 yılında Yunanistan'da solcu Milletvekili Grigoris Lambrakis'in suikastından yola çıkarak kaleme aldığı *Z* adlı roman Costa Gavras tarafından 1969 yılında sinemaya uyarlanmış, bu film Azade Köker'e ilham kaynağı olmuştur. Köker'in aynı isimli 1983 tarihli pişmiş topraktan yaptığı heykeli, *Seksenlerde Türkiye'de Çağdaş Sanat: Yeni Açılımlar* kitabında sanatçı hakkında bir metin kaleme alan Esra Yıldız'a göre, 12 Eylül sonrasında askerî otoritenin tüm toplumsal kurumları, bireysel hak ve özgürlükleri, sivil ve toplumsal hayatı baskılamasının bir dışavurumudur; devletin de temelde ataerkil bir yapılanma olduğunu vurgulamaktadır. Yıldız, sanatçının bu çalışmasında erkek gövdesinin oranları ve uzuvlarının deforme edilişi ancak cinsel organın görünür hale getirilmesini toplumda var edilmeye çalışılan patriyarkal ve militer dilin bir eleştirisi olarak okumaktadır. Köker aynı dönemden *Taht* (1983) başlıklı heykelinde de iktidar ve militarizm arasındaki ilişkiyi, milliyetçiliğin ve militarizmin oluşumunda toplumsal cinsiyet rollerine vurgu yaparak gösterir. Sanatçının 1 Mayıs 1977'de Taksim'de işçi bayramındaki ölümler üzerine olan *Taksim'de Tabutlar* (1980), kişisel ve toplumsal kayıpları ele alan *Son Visite* (1979-1984) ve *General* (1984) gibi yapıtları, 12 Eylül öncesi ve sonrasıyla, militarizm ve askerî rejimlerle hesaplaşan eserlerdir.

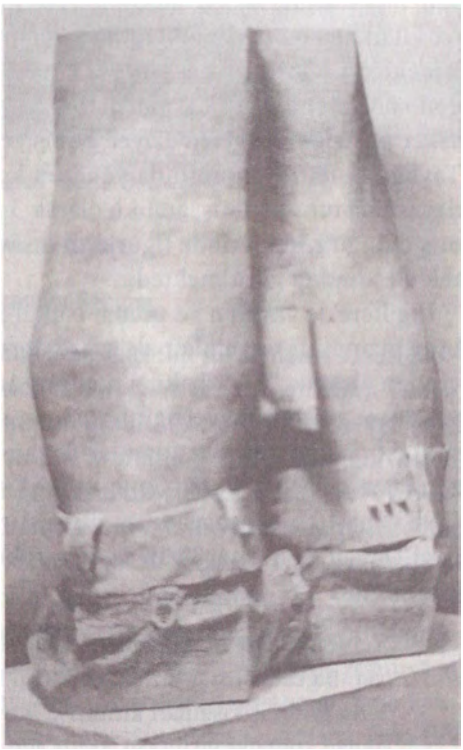

Azade Köker, "Z", 1983 (Kaynak: Yıldız, 2008).

12 Eylül Darbesi'nin arifesinde *Görsel Sanatçılar Derneği* üyeleri ve yazar, yönetmen, tiyatrocu ve eleştirmenlerden oluşan bir grup *1980 Kuşadası Kültür ve Sanat Şenliği* için toplanmıştır. Ancak bele-

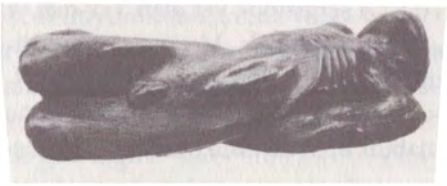

Mehmet Aksoy, "İşkencede", 1983 (Kaynak: Erkayhan, 2008).

diyenin davetiyle sanatçıların kamusal alandaki duvarları resimlemeleri Aydın valisinin müdahalesiyle engellenmiş, söz konusu resimlerin bazıları tahrip edilmiştir. Bunun üzerine sanatçılar *Duvar Resminden Korkuyorlar* yazılı pankartlarla valiliği protesto etmişler, Kuşadası meydanında tuval resimleri yapmışlardır. Sanatçıların sürdürmeyi planladığı bu etkinlikler darbe haberinin gelmesiyle sona ermiştir. Yaşanan bu ve benzeri olaylar, SALT'ın 2013 yılında düzenlediği *Duvar Resminden Korkuyorlar* etkinliğinde belgeler eşliğinde sergilenmiştir.

Mehmet Aksoy ise *Barış Derneği* ve *Görsel Sanatçılar Derneği* üyesi olduğu gerekçesiyle 12 Eylül'ü takip eden günlerde askerler tarafından götürülmek istenmiş fakat ayağı kırık olduğu için evde bırakılmıştır. Bunun üzerine Aksoy kısa bir süre sonra Almanya'ya gitmiş, arananlar listesinde olduğu ve tutukluların deneyimlerini bildiği için işkence konulu heykel ve rölyefler yapmıştır. Ayşe Nahide Yılmaz *1980 Sonrası Türkiye'de Sanat ve Siyaset* kitabında bu deneyimlerin sanatçının üretimlerine nasıl yansıdığını irdelemektedir. Örneğin *İşkencede* adlı ahşap eserinde aç bırakılmış; elleri arkadan bağlı, yerde acıyla kıvranan bir figür betimlenir. *12 Eylül* adlı işinde ise asker postallarıyla gelen eziyet, hapis ve acılı anneler görülmektedir. Orhan Taylan ise darbe sonrasında yönetim kadrosunda bulunduğu *Barış Derneği* davasında tutuklanmış, aralıklı olarak 3 yıl hapis yatmıştır. Hapisteyken yapmış olduğu resimlerinde figürlerin dışavurumcu bir üslupta, deforme edilerek ele alındığı görülmektedir.

İngiltere'de yaşayan ve üreten İsmail Saray, '80'in ilkbahar aylarında mecburi hizmetini tamamlamak üzere öğretmenlik yaptığı Samsun'daki görevinden alınmış; Diyarbakır'a atanmış ancak sağlıklı bir şekilde görevini ve yaşamını sürdüremeyeceğini düşünerek İngiltere'ye dönmüştür. 12 Eylül sonrası mahkemeler ve idamlar devam ederken Saray, her yıl Paris'te düzenlenen *Jeune Peinture* (Genç Resim) sergisinde *Kara Mektubu Bekleyenler* (1983) başlıklı çalışmasını sergilemiştir. Sanatçı günümüze ulaşamayan bu işini Duygu Demir ve Sezin Romi'nin hazırladığı monografisinde şöyle tarif etmektedir:

> Yerde ayakları kırık tabureler, taburelerin üzerinde de asitle yedirilmiş camlar var. Bu camların üzerindeyse asılan insanların portreleri yer alıyor. Taburelerin kırılmış kısımları kırmızıya boyalı. Kırık tabure, asılan kişinin altından alınan sandalye ile ilişkili. Yerde ayrıca kumaşlardan yapılmış ve ahşap parke

zemin üzerine yapıştırılmış dört asker figürü var. Asker figürleri, izleyicilerin üzerinden basarak geçmek zorunda kalacağı şekilde konumlandırıldı. Kırık tabureler ve asker figürleri iki duvar arasına yerleştirildi. Duvarların birinde Türkiye'deki askerî darbeleri hatırlatmak amacıyla rulo şeklinde, üzerinde asker figürünün olduğu kumaşlar var (...) Diğer duvardaysa içi siyah, dışı beyaz renkte keten zarflar ve her zarfın içinde yarısı siyaha boyanmış urgan parçaları var. Zarfların yanında da üzerinde metinlerin yazılı olduğu bakır levhalar yer alıyor. Yanlış hatırlamıyorsam o levhaların üzerinde asılan kişilerin suçları yazıyordu.

İsmail Saray, "Kara Mektubu Bekleyenler", 1983 (Kaynak: Demir, D. & Romi, S., 2018).

Bir Hafıza Kaydı: *Nerden Geldik Buraya* Sergisi

Tüm bu üretimlerin yanı sıra yakın tarihli bir etkinlik seksenlerin hafıza kaydını tutmuştur. Hayatın bazı alanlarında özgürleşme yaşanırken diğer alanlarında yoğun bir baskılamaya tabi tutulan toplumun serüveni, seksenler Türkiye'sinin sosyolojik portresi, SALT'ın 2015 yılında gerçekleştirdiği *Nerden geldik buraya* sergisinde etkileyici bir gösterim diliyle kendisine yer bulmuştur. Sergi, 12 Eylül Darbesi'nden sonra ortaya çıkan toplumsal hareketler ve popüler kültür öğeleri üzerinden Türkiye'nin yakın geçmişini irdelemektedir.

Nurdan Gürbilek'in "seksenlerin ikinci yarısında yaşanan ses, söz ve görüntü patlaması" olarak nitelediği değişim ve dönüşümler; bu sergide fotoğraf, belge, video, ses ve sanatçıların tüm bunlarla biçim ve içerik yönünden bağlarının olduğu işleri ile ilişkilendirilmiştir. Sergideki sanatçılar Ayşe Erkmen, Halil Altındere, Serdar Ateşer, Aslı Çavuşoğlu, Barış Doğrusöz, Esra Ersen ve Hale Tenger '80'lere dair işleriyle dönemin toplumsal ve siyasî dina-

miklerini ele almıştır. Sergide çizilen kavramsal-tarihsel çerçeve (sergi ağırlıklı olarak 1983-1993 yılları arasını kapsamaktaydı) ve seçilen dokümanlarla, üzerine defalarca yazılıp çizilmiş olay-kişi-kurumlara odaklanmak yerine, unutulmaya yüz tutmuş görünen fakat kolektif hafızada yer edinmiş; genç kuşağın görmesinin elzem olduğu tali yollar tercih edilmiştir.

Örneğin sergide görülebilen Türkiye'deki ilk *Feminist Bilinç Yükseltme Toplantıları*'na (1984), 1987'de Yoğurtçu Parkı'nda başlayan ve Söğütlüçeşme'de biten, '80'li yılların ilk kitlesel kadın hareketlerinden olan, iki bin kadının katıldığı *Dayağa Karşı Dayanışma Yürüyüşü*'ne, iki yıl sonra yapılan açlık grevi protestosunda feminist *Siyahlı Kadınlar*'a ait fotoğraflar, bu yıllarda feminizm kavramının nasıl algılandığı ve pratiğe döküldüğünün, diğer hak arayışlarıyla nasıl bütünleştiğinin görsel kanıtları olarak karşımıza çıkmıştır.

1987'de cezaevleri koşullarının düzeltilmesi, tek tip elbisenin kaldırılması, işkence ve onur kırıcı işlemlerin son bulması için Malatya ve Sağmalcılar cezaevlerinde 675 tutuklu ve hükümlünün başlattığı açlık grevi, bu grev sürerken 1 Eylül Dünya Barış Günü'nde yapılan eylemde vefat eden, İHD'nin kurucularından Didar Şensoy'un cenazesinde çekilmiş fotoğraflar ise bize sunduğu detaylar ve dönemin eylemselliğini göstermesi açısından oldukça çarpıcıdır.

Halil Altındere'nin sergiye dahil olan *Kayıplar Ülkesine Hoş Geldiniz* enstalasyonu (1998) ise gözaltında kayıpları ele almaktadır. 1980-1995 yılları arasında gözaltında kaybolan 12 kişinin portrelerinin yer aldığı pullardan oluşan bu çalışmada, her pulda söz konusu kişinin kaybolma tarihi de yer almaktadır. Sanatçı, posta pullarından devletin ideolojisini yansıtan millî kahramanlar, edebiyatçılar ve devlet büyüklerini sökerek yerine kendisinden haber alınamayan bireyleri yerleştirmiştir.

Halil Altındere, "Kayıplar Ülkesine Hoş Geldiniz", dijital baskı, 1998 (Kaynak: Evren, 2008).

Hale Tenger'in Türkiye'de ilk kez bu sergide izleyiciyle buluşan *Sandık Odası* (1997) başlıklı enstalasyonu, '80'lerin haletiruhiyesini en net aktaran duraklardan birisidir. Sanatçının doğduğu evin *yeniden yapımı* olan bu çalışmada yemek yeme, radyo dinleme, ders çalışma gibi *ritüellerin* gerçekleştiği mekânlar, huzur ile huzursuzluğu, çocuksu imgelem ile yetişkinlerin dünyasını, ya-

Hale Tenger, "Sandık Odası", 1997 & 2015 (Kaynak: Antmen, 2007).

Hale Tenger, "Sandık Odası" 1997 & 2015 (Kaynak: Antmen, 2007).

kalanan teröristlerin ve mühimmatlarının haberleri ile hayat bilgisi kitaplarını bir araya getirmektedir. Tenger'in bu yerleştirmesi, ev (devlet) ile uzlaşmanın yollarını bazı nadir mutluluk anlarında (pazar sabahı kahvaltıları, eve yeni alınan son model bir alet) yakalayan fakat ev ödevlerinin bitmek bilmediği, sandık odalarının, gardıropların naftalin kokusunun gitgide boğucu bir hal aldığı anlarda sonsuz bir *gitme* hissine kapılan çocukluğumuzu anımsatmaktadır.

Burada andığım tüm sanatçılar ve üretimleri aslında net bir biçimde kolektif belleğe işaret ediyor. '80'lerin başında doğmuş biri olarak Ajda Pekkan'dan *Petrol* çalmaya başlayınca kalkıp oynar, Katarina Witt'in buz pistinde süzülüşüne hayran hayran bakardım. Yeni yıla girerken oynanan tombalalarda birinci çinkoda sevinir, Hikmet Şimşek'li pazar konserlerinde sıkıntıdan patlar, *Devekuşu Kabare*'nin kiralanıp defalarca izlenen VHS kasetlerinde anlamadığım halde ebeveynlerimle birlikte esprilere güler, ilk özel kanal Star 1'de gördüğüm erotik sahnelerde heyecanlanırdım. Şimdi ise çocukluğumun bu naif ve mutlu hallerinin, 1993'te televizyon haberlerinde son bulduğunu fark ediyorum. 24 Ocak'ta Çankaya Karlı Sokak'ta, 2 Temmuz'da Sivas Madımak Oteli'nde...

Doksanlar Türkiye'sine Seksenli Yıllardan Bakmak

Mete Kaan Kaynar

Ne geçmiş tükendi
Ne yarınlar
Hayat yeniler bizleri
Geçse de yolumuz bozkırlardan
Denizlere çıkar sokaklar
– Murathan Mungan, "Fırtına"

Türkiye'nin Üçüncü Koalisyonlar Dönemi Başlarken

Türkiye'nin '90'lı yılları; siyasî tarihimizin 20 Kasım 1991-18 Kasım 2002 yılları arasını kapsayan dönemi. Bu dönem, 3 Kasım 2002 milletvekili genel seçimleri sonrasında kurulacak ve 19 Kasım'da göreve başlayacak olan Abdullah Gül (58.) hükümeti ile birlikte sona erecek. Bu tarihten sonra Türkiye'nin 2000'li yılları başlayacak. Türkiye, 2000'li yıllarında *Dördüncü Merkez Sağ Dönemi*'ni yaşayacak.

Türkiye'nin '90'lı yılları; 20 Ekim 1991'deki genel seçimlerin akabinde kurulacak ve 20 Kasım 1991'de göreve DYP-SHP (49.) hükümeti ile başlayacak olan bu dönem aynı zamanda Türkiye'nin *Üçüncü Koalisyonlar Dönemi* olarak anılacaktır. Türkiye, 1961-1965 yılları arasındaki ilk, 1974-1980 arasındaki *İkinci Koalisyonlar Dönemi*'nden sonra '90'lı yıllarda üçüncü defa bir *koalisyonlar dönemi*ne girecektir. Türkiye'nin '90'lı yılları aynı zamanda bir de ülkenin *Dördüncü Askerî İdare Dönemi*'ni –28 Şubat– yaşayacağı dönemi olacaktır. Ülkenin '90'lardaki ve 2000'li yıllardaki serencamını, serinin bir sonraki ciltlerinde bulabilirsiniz.

Malum, "tarih" birinin bitip ötekisinin başladığı dönemlerden oluşmuyor. Aksine, her yeni dönem, eskinin, eskilerin üzerine bina oluyor; bu, tarihin Mehmet Âkifvari bir *ibret alma-tekerrür etme* mekanizmasıyla değil ama üst üste konularak biriken bir mekanizmayla kurulduğunu gösteriyor bize. Nitekim –Hikmet Kıvılcımlı'ya, namı diğer *Doktor*'a buradan selam ederek– tarihin ("devrim"in diye de okunabilir) yolunu bir tren yolundan çok bir havayoluna benzetebiliriz. Doktorun da *Yol*'da altını çizdiği gibi, "Trenin geçtiği yol şaşmaz ve değişmez çelik bir düz çizgidir. Demir yolu insan denetimi altında saptanan belirli bir yoldur. Her tren şu istasyondan kalkar, diğerine gitmek için –yol insan tarafından değiştirilmedikçe– her zaman santimi santimine ve aynı çizgi üzerinden geçer. Uçak için iki şehir arasında ortalama ve belli bir yol bulunur. Ancak bu yol bir çelik kalıba dökülmüş değildir."

Doksanlar Türkiye'sini anlayabilmek için de elbette bu *havayolunu tahayyül etmek* önce neoliberalizmin Türkiye'deki serencamını ve sonrasında da –bundan ayrı düşünülemeyecek şekilde– *Schandmauer*'in (Utanç Duvarı'nın, Berlin Duvarı'nın) yıkılışını anlamak tüm bunlar arasındaki rabıtayı "bir çelik kalıba dökmeden" *Doktor*'un hava yolu metaforu içinde zihnimizde kurmak zorundayız.

Koalisyonun Habercisi: 1989 Yerel Seçimleri

Utanç Duvarı 9 Kasım 1989'da yıkıldığında Türkiye yerel seçimlerini yapalı çok da uzun zaman geçmemişti. 26 Mart 1989'da gerçekleştirilen yerel seçimler, bir nevi 1991'de *Üçüncü Koalisyonlar Dönemi*'ni başlatacak genel seçimlerin sonuçlarını kulaklarımıza fısıldıyordu; tıpkı 1989'da *Utanç Duvarı*'nın yıkılışının da 26 Aralık 1991'de SSCB'nin yıkılışını ve *Soğuk Savaş*'ın sona erişini kulaklarımıza fısıldayışı gibi. SSCB yıkıldığında Türkiye'nin 1990'lı yılları başlayalı, daha doğrusu 49. Hükümet göreve başlayalı (20 Kasım 1991) henüz bir ay olmuştu.

26 Mart'taki yerel seçimler iktidardaki ANAP'ın oylarının düştüğü, 1991 seçimlerinin akabinde iktidara oturacak olan DYP ve SHP'nin oylarının da arttığı bir seçim oldu. Erdal İnönü liderliğindeki SHP, yerel yönetimlerde muazzam bir başarı elde etmiş; İl Genel Meclisi Seçimleri oranları baz alındığında (%28,7) seçimlerin galibi SHP olmuştu. Başta Ankara'da Murat Karayalçın, İstanbul'da Nurettin Sözen ve İzmir'de Yüksel Çakmur olmak üzere SHP, 39 ilin belediye başkanlığını kazanmış; bunu 16 ille DYP, 5 ille RP, üçer ille ANAP ve Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) isimli partiler takip etmişlerdi. Sosyal demokratların bu başarısı uzun sürmeyecek, SHP'nin 11 Eylül 1993'te yapılan 4. Olağan Kurultay'ında genel başkanlığa seçilmesinin ardından Murat Karayalçın Ankara büyükşehir belediye başkanlığı gö-

revini bırakacak, 1993'te Ergun Köknel'in eski eşinin itiraflarıyla ortaya dökülen *İSKİ Skandalı* ise sosyal demokratlar için bir hezimetin kapısını aralayacaktır. Nitekim takip eden yerel seçimlerde Ankara'da artık (Murat Karayalçın'ın görevinden istifa etmesini müteakip Ankara Büyükşehir Belediye Meclisi tarafından başkanlığa seçilen) Vedat Aydın'ın yerinde Melih Gökçek'i, İstanbul'da Nurettin Sözen'in yerinde Recep Tayyip Erdoğan'ı, İzmir'de ise Yüksel Çakmur'un yerinde (bu kez ANAP'tan değil DYP'den aday gösterilen) Burhan Özfatura'yı göreceğiz. Sosyal demokratlar böyle bir başarıyı bir daha ancak 25 yıl sonra gösterebilecekler; 2019'da düzenlenen yerel seçimlerde –bu kez CHP liderliğinde– büyükşehirlerin birçoğunu yeniden elde edebileceklerdir.

1989 yerel seçimlerine dönelim. Bu seçimlerde iktidar partisi tam bir hezimet yaşar. Tam da ANAP Teşkilattan Sorumlu Genel Başkan Yardımcısı Oltan Sungurlu'nun ifade ettiği gibi partinin "...üzeri[nden] silindir[in] geçti[ği]" (*Cumhuriyet*, 27.03.1989, s. 9) bir seçim olur. 1984 yerel seçimlerinde İl Genel Meclisi düzeyinde oyların %41,52'sini alarak büyükşehirlerin tamamını kazanan (Ankara'da Mehmet Altınsoy, İstanbul'da Bedrettin Dalan, İzmir'de Burhan Özfatura) ANAP, '89 yerel seçimlerinde oy oranını %21,8'e düşürerek büyükşehirleri SHP'ye kaptırır. Yukarıda da ifade edildiği gibi, SHP ise tüm bu belediyeleri 1994 yerel seçimlerinden sonra RP'ye bırakacaktır.

Bahar Eylemleri ve 1989 Yerel Seçimleri "Biz Yaptık Oldu Zihniyetinin İnşası"

ANAP'ın oylarındaki bu dramatik azalışta, yerel seçimler düzenlendiğinde devam etmekte olan *Bahar Eylemleri*'nin de etkisi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Seçimler 26 Mart'ta düzenlendiğinde emekçiler neredeyse bir aydır sokaklardadırlar ve eylemleri hiç değilse üç ay daha devam edecektir. Aziz Çelik'ten yararlanarak söyleyeyim: TÜRK-İŞ'e bağlı 26 sendikanın oluşturduğu Koordinasyon Kurulu ve üç kamu işveren sendikası arasında toplu sözleşme görüşmelerinde ilerleme sağlanamayınca 600 bin kamu emekçisi bunu çok çeşitli yollarla protesto etmeye başlar, haklarını aramaya girişirler. "Bahar Eylemleri kamu kesiminde çalışan ve bunlara destek veren diğer çalışanların gerçekleştirdikleri iş yavaşlatma, işi geç başlatma, toplu vizite, servis ve yemek boykotu, sakal boykotu, oturma, yolu trafiğe kapama, toplu boşanma başvurusu" gibi renkli eylemlere sahne olur. Çelik'in de altını çizdiği gibi *Bahar Eylemleri* "12 Eylül 1980'den sonra büyük bir sessizliğe gömülen işçi hareketlerinin yeniden dirilişinin simgesi olarak yorumla[nır]" "Eylem aynı zamanda, askerî yönetim döneminde çıkarılan yeni yasalarla işçi hak ve

özgürlüklerinin kısıtlanmasını ve toplumsal gelir dağılımında işçi sınıf aleyhine yaratılan gerilemeyi protesto amacı taşımak[tadır.]"

Sendikalar, konfederasyonlardan çok bizzat işçilerin kendi inisiyatifleri ile şekillenen *Bahar Eylemleri,* elbette sadece 1989 yılında gerçekleşecek olan yerel seçimlerin sonuçlarını etkilemesi açısından önemli değildir. Bu eylemlerin 1980 sonrasının en geniş katılımlı eylemleri olması, işçi sınıfının –yine Aziz Hoca'nın kelimeleriyle– "dipten gelen dalgası" ile şekillenmesi, çalışma şartlarının düzeltilmesi talepleri yanında siyasal talepleri de barındırması açısından hayli önemli bir politik moment olduğunu göz ardı etmemek gerekiyor.

Gelişmeler bu yönde ilerlerken Özal ne sendikaları ne de işçi sınıfını muhatap almak istemektedir. Sadece işçiler arasından seçilmiş bir heyetle konuşmayı –ki o da sadece insani sebeplerle– kabul edeceğini belirten Özal, 22 Mart'ta başlayacak *İskenderun Demir-Çelik Grevi*'ni de erteler. Yerel seçimler dört gün sonra 26'sında düzenlenir. Sonuçlar tam olarak TÜRK-İŞ tarafından yapılan açıklamada olduğu gibi, "Biz yaptık oldu zihniyetinin inşası" şeklindedir (Çelik, 1996, s. 103).

Bahar Eylemleri yerel seçim sonuçlarını etkiler, yerel seçim ise yaklaşan genel seçimlerin –ki 1991'de düzenlenecektir– habercisi gibidir. Yerel seçim sonuçlarının kesinleşmeye başlamasıyla birlikte gazetelerde Özal'ın "Gitmiyorum,", Demirel'in "Geliyorum, , İnönü'nün "Bekliyorum," (*Cumhuriyet*, 28.03.1989, s. 1,7) dediklerini duymaya başlarız. Muhalefet iktidarın istifası için yüklenmeye başlar. Demirel "3. parti iktidar olur mu?" diye sorsa da Özal "Heveslenmeyin," diye cevap yetiştirir (*Cumhuriyet*, 29.03.1989, s. 1).

Büyük Madenci Grevi: Bahar Eylemleri'nin Son Halkası

Bahar Eylemleri sona erip de Özal, (devlet) bakanlarından Cemil Çiçek'i TÜRK-İŞ Koordinasyon Kurulu ile görüşmeye gönderdiğinde ve uzlaşma sağlandığında tarihler 18 Mayıs 1989'u göstermektedir. Şemsi Denizer'in Zonguldak Gelik'te ilk grev yeleğini giyerek (30 Kasım 1990) *Büyük Madenci Yürüyüşü*'nü başlatmasına bir yıldan biraz daha fazla bir zaman vardır. Ancak Akın Bakioğlu'nun da *Büyük Madenci Yürüyüşü, Zonguldak'ın Büyük Grevi 1990-1991* başlıklı kitabında haklı olarak dikkatimizi çektiği gibi, 1990-1991 Zonguldak grevleri, "..hakları elinden alınmış bir işçi neslinin isyanı" olan, "1989 Bahar Eylemleri diye geçen eylemlerin son halkası ve en büyüğü"dür. Yukarıda bahsettiğimiz düzenlemelerin toplumsal etkileri olan bu eylemler özellikle kamu çalışanları arasında önemli bir hareketlenmeye yol açmış, yasak ve baskılara rağmen pek çok işçi grev yapmış, ciddi kazanımlar elde etmişlerdir.

Bakioğlu'nun da ifade ettiği üzere *Büyük Madenci Grevi* ile *Bahar Eylemleri*'ni birbirlerinden ayırmak pek mümkün değildir; İlki, ikincinin son halkası gibidir. Lakin bu bize *Bahar Eylemleri*'ni de *Büyük Madenci Grevi*'ni de mümkün kılan yeni ekonomik zihniyeti unutturmamalıdır. Türkiye'nin bu iki önemli emekçi hareketini de şekillendiren, tetikleyen şey, Türkiye'ye *24 Ocak Ekonomik Kararları* olarak yansıyacak olan *neoliberal* zihniyet ve onun siyasal ifadesi *Yeni Sağ* düşüncedir – ki her ikisi de bu kitapta detaylı olarak ele alınmaktadırlar.

Neoliberalizmin *Büyük Madenci Grevi* üzerindeki etkisi çok daha dolaysız ve belirgindir ve kendisini *kamu iktisadî teşebbüslerinin* (KİT) özelleştirilmeleri, tasfiye edilmeleri olarak gösterir. Dolayısıyla özelleştirme ve bu amaçla KİT'lerin bilinçli olarak zarar ettirilmeleri, neoliberalizmin Zonguldak Türkiye Taşkömürü Kurumu'ndaki (TTK) etkisinin somut tezahürü gibidir. *Büyük Madenci Grevi* de neoliberalizme yönelik sınıfsal tepkinin somut tezahürü. Farklı bir ifadeyle bu Karagöz oyununda gözümüze perdeden yansıyan Zonguldak Türkiye Taşkömürü Kurumu'nu özelleştirmek isteyen Akbulut (47.) hükümeti (ama aslında Cumhurbaşkanı Özal) ile onlara karşı çıkan TÜRK-İŞ'e bağlı Genel Maden-İş Sendikası'na bağlı işçilerdir. Perdenin arkasında cereyan eden ise neoliberalizmin iktisadî politikaları ve buna direnen işçi sınıfı arasındaki kadim/antagonist mücadele.

Maden ocakları zarar ettirilmekle kalmıyor, zararın gerekçesi işçi ücretleri olarak gösterilerek maden işçileri birer asalak olarak tanımlanıyordu. Erol Çatma, *1990-91 Büyük Grev ve Yürüyüşü Üzerine Bir Deneme* başlıklı makalesinde TTK'nin bilanço verilerine kafayı takan Özal'ın TTK zarar ediyor, kapatabiliriz; Türkiye'nin millî gelirini gasp ediyorlar..." gibi açıklamalarda bulunduğunu belirtmektedir. İshak Alaton ismi de bu dönemlerde sıkça duyulmaya başlanan isimler arasındadır. Alaton'un yaptığı hesaba göre, madenci hiç çalışmasa ve aylığı da her ay verilmese, TTK kâr edecektir. Çatma, Alaton'un hesaplarında "Taktik olarak taşkömürünün maliyetini fazla gösteri[ldiğini] bunu yaparken de yalan ve iftiraya başvuru[lduğunu]" ekler: "Çok saf birisini kandıracak hesaplarla, madencilerini birer asalak, birer hırsız, devlete baskı yaparak kendine baktıran bir haraççı gibi gösteriyordu. Ama taşkömürünün Türkiye ekonomisinde yarattığı artı değere hiçbir koşulda değinmiyordu... Halbuki işin aslı Alaton'un dediği gibi değildi. İTÜ Öğretim Üyesi Prof. Dr. Müh. Ergin Arıoğlu'nun araştırmasına göre: Türkiye'nin Zonguldak'a 1960-1980 döneminde taktığı borcun toplam tutarı 5,6 milyar $. Bu borç, koklaşabilir taşkömürünün anılan dönemdeki küresel piyasa fiyatı 100 $/t iken... 30 $/t fiyatla satması nedeniyle birikmişti. Yani anılan dönemde Zonguldak inek gibi sağılmıştı (hem de hiç yeterince beslenmeden)... Yani Türkiye'nin –sırtında kambur olduğu ileri sürü-

len– Zonguldak'a, sadece vefa borcu değil, dağlar gibi dikilen bir nakit borcu da vardı."

Oysa yukarıda ifade edilmeye çalışıldığı gibi, sorun sadece ücret ve TTK'nin nasıl kâr edeceği/edemeyeceği değildi. TTK'nin kârlılığı üzerine dönen/döndürülen tartışma özelleştirmeler ve neoliberalizm üzerine yürütülen tartışmanın bir hegemonya mücadelesinden başka bir şey değildi. Nitekim Aydın Çubukçu da *Büyük Madenci Yürüyüşü'nden Çıkarılamayan Dersler* başlıklı makalesinde benzer noktalara temas etmektedir: "Oysa ki maden işçilerinin o gün karşı karşıya kaldıkları ücret sorunu ve çalışma koşulları hakkındaki talepleri ile özelleştirme projesi arasında, Özal ve ekibi tarafından kurulmuş bir bağlantı vardı. Sendikaların ve siyasî partilerin bunu anlayacak ve anlatacak kadroları bulunmasına karşın, bu konu işçi sınıfının gelecekteki saldırılara karşı uyarılması için kullanılmamıştır."

Doksanların ikinci yarısında Akbulut hükümeti ile TTK'de örgütlü, Zonguldak *Genel Maden-İş Sendikası* arasında toplu iş sözleşmesi görüşmeleri başlar. Aslında Akbulut ve hükümeti sendikanın sadece resmî, görünürdeki muhatabıdır. Sendikanın muhatabı da bu konudaki kararları alan da başbakan değil sadece ve sadece Cumhurbaşkanı Özal'ın kendisidir. *Cumhur-başbakanı* (!) Turgut Özal, işçilerin istediği ücretleri tartışmaya bile gerek görmez. Üstelik mevzu artık işçinin yüksek ücret istemesi, hükümetin de bu rakamın altında bir ücret teklif etmesi noktasını çoktan aşmıştır. 30 Kasım 1990'da grevin başlamasını müteakip 3 Aralık'ta hükümet de lokavt ilan ederek işçilerin taleplerine sessiz kalmayacağını gösterir. İşçiler 2,5 milyon lira maaş (bu bugünün parasıyla 2 bin 500 lira) ve 85 bin lira yevmiye isterlerken, ANAP hükümeti 1 milyon 200 bin lira (bugünün 1,200 lirası) maaş ve 64 bin lira yevmiye teklif etmektedir.

Özal, kamuya bağlı bu kurumların zarar ettiklerini, kurumlardan elde edilen gelirin halihazırda verilen ücretleri bile karşılayamadığını söylemektedir; ona göre, kurumların acilen tasfiye edilmeleri gerekmektedir. Aralık 1990'da, Zonguldak'ta 48 bine yakın maden işçisi greve gider. 3 Aralık'ta Türkiye *1. Esnaf Sanatkârlar Şürası*'nda konuşan Özal, greve giden işçilere yönelik "...artık havadan para kazanma yolu kapanmıştır. Kimse fiyaka yaparak, bağırıp çağırarak hakkı olmadığı ücreti alamaz," der.

Grev 30 Kasım 1990'da Gelik (Zonguldak) Genel-İş Sendikası Başkanı Şemsi Denizer'in konuşmasıyla başlar. Gelik'teki Genel Maden-İş Sendikası binasında başlayan protesto eylemleri 4 Ocak 1991 günü Ankara yürüyüşü başlayana kadar her gün yükselen bir tempoyla devam eder. İşçileri Ankara'ya götürecek otobüsler Gelik'e sokulmaz. İşçiler yürüyerek Ankara'ya gitmeye karar verirler.

Madencilerin 4 Ocak 1991'de başlayan yürüyüşleri, işçi sınıfının kazanım-

ları açısından, elbette Mehmet Ali Aybar'ın "Emekçiler sanki birden yüzyıllık uykularından uyanmışlardı," dediği bir *Saraçhane Mitingi* (31.12.1961) ya da bir *15-16 Haziran Olayları* (1970) kadar büyük bir kitleselliğe sahip değildi ama yine de işçi sınıfı ve sosyalist hareketin '80'li yıllardaki ölü toprağını üzerinden atabilmesi ve silkinip doğrulmasında –1986'daki *Netaş Grevi* ile birlikte– önemli bir tarihsel kerte oldu(lar). Yeri gelmişken belirtmek gerekiyor ki 18 Kasım 1986'da başlayıp 19 Şubat 1987'de sona eren *Netaş Grevi* ve o greve katılan emekçiler –o dönemde Netaş işçilerinin örgütlü oldukları *Bağımsız Otomobil-İş Sendikası'nın Ümraniye şubesi sekreteri* de olan– Nazım Alpman'ın, kitabının başlığında da ifade edildiği gibi *Emeğin Şövalyeleri*'ydiler.

Büyük Madenci Yürüyüşü'ne dönelim. 1991 yılının ocak ayına gelindiğinde, TTK ile anlaşma sağlayamayan Genel Maden-İş Sendikası, Ankara'ya doğru yürüyüş kararı alır. Sevkuthan Nevsuhan *Eylem Günlüğü Zonguldak Maden Grevi ve Yürüyüşü (Araştırma-Röportaj)* başlıklı kitabı için Şemsi Denizer'le yaptığı röportajda Denizer'in, yürüyüş kararının ta o zaman alınmış olduğunu aktarır. Denizer, "20 Aralık'a kadar Türkiye İşçi Sınıfı'nı yürüyüşe ve eylemliliğe hazırla[yıp], bunu aralık sonundaki TÜRK-İŞ eylemliliği ile birleştirmek" niyetinde olduklarını belirtmektedir.

Yürüyüş kararı ocak ayı başına sarkar. 3 Ocak 1991'de yaklaşık 100 bin kişi Zonguldak'tan Ankara'ya doğru yürüyüşe geçer; işçiler aileleri ile birlikte yürümektedirler. İlk gün işçiler ocak düzeyinde örgütlenerek yürüyüşe geçerler. Aynı ocakta çalışan işçiler ve aileleri birlikte yürümeye başlarlar, kendi içlerinde ayrıca örgütlenir, kendi iaşelerini temin etmeye, güvenliklerini sağlamaya çalışırlar. Ertesi gün Şemsi Denizer yürüyüşten ayrılır, arabasıyla Bolu'ya giderek Başbakan Yıldırım Akbulut ile görüşür. Akbulut, TTK'yi işçilere devretme teklifinde bulunur. Denizer teklifi kabul etse de devir teslimin şartlarında anlaşma sağlanamaz.

Yürüyüşün temel sloganı *Ölüm Olsa Sonumuz, Ankara'dır Yolumuz* olarak belirlenir. 5 Ocak tarihli *Hürriyet* gazetesi, yürüyüşçülerin otobüslerle Ankara'ya gelmesine izin verilmediğini sürmanşete taşırken *Adım Adım Geliyorlar* başlığını atar.

Yürüyüşün üçüncü gününde işçiler Zonguldak'tan iyice uzaklaşmış ve Ankara'ya revan olmuşlardır ki hem Cumhurbaşkanı Özal'ın, hem Başbakan Akbulut'un hem de Çalışma Bakanı İmren Aykut'un yürüyüşe yönelik tavrı değişmeye başlar. Yürüyüş sonlandırılmadıkça işçilerle görüşülmeyeceği açıklanır. Ankara'da, TBMM'de, ANAP kulislerinde TÜRK-İŞ'in 3 Ocak'ta aldığı bir günlük genel grevin yasalara aykırı bir karar olduğu ve bu yüzden TÜRK-İŞ'in kapatılması gerektiği lafları dolaşmaya başlar. İşçilerin iaşelerini taşıyan araçların konvoya ulaşması da engellenmeye çalışılır. Ertesi gün

Gerede yakınlarında konvoyun yolu bir kez daha kesilir ve 201 işçi gözaltına alınır.

8 Ocak'ta Şemsi Denizer, ikinci defa yürüyüşten ayrılır ve sendika yönetimi ile Ankara'ya giderek hükümet yetkilileri ile görüşmeye başlar. Denizer ve ekibi, elde somut bir kazanım olmamasına rağmen, yürüyüşün amacına ulaştığını belirterek yürüyüşü dağıtmaya karar verirler.

Denizer, Nevsuhan ile röportajında grev ve ardından gelen yürüyüş kararının sadece ücret artışı ile alakalı olmayıp bir iktidar perspektifi taşıdığını da vurgulamaktadır. Denizer'in sözleriyle: "Demokrasi mücadelesi, Türk insanının, Türk çalışanının isteklerinin gerçekleşmesi mücadelesi. Şunu hesapladık... Türkiye'de sömürü çarkının ters dönebilmesinin tek yolu, halkın kendi oylarına, kendi yönetimine el koyabilmesi ile mümkündü ve bunun yolunu açmalıydık."

Eylemin amacı, ANAP hükümetidir. Zaten yürüyüş boyunca atılan *Silkele Başkan Düşecekler* sloganı da grev ve yürüyüşteki siyasal nüveyi güzel bir şekilde özetlemektedir. Hükümet istifa edecek, seçimler yapılacak ve Denizer'in ifadesiyle, "Yeni bir parlamento, emekten yana, demokratik bir parlamento" kurulacaktır. Bu esnada yürüyüşçüler arasında, Özal'ın ailesiyle birlikte ülkeden kaçmak için *Ana Uçağı*'nı hazırda beklettiği dedikoduları da yayılmıştır.

Gelişmeler, pek de beklendiği gibi olmaz. Yürüyüşçüler daha *Dorukhan Tüneli*'ne geldiklerinde barikatlarla karşılaşır. Bu barikat aşılır. Ancak kortej Mengen'e geldiğinde ulaşım, polis ve askerî birlikler, belediyeler ve kamu kurumlarına ait iş makineleri vb. ile tam anlamıyla engellenmiştir. Bu arada hükümet yetkilileri ile sendika, daha doğrusu Genel Başkan Şemsi Denizer arasındaki görüşmeler de sürmektedir. Denizer, sadece hükümet yetkilileri ile değil, kendi konfederasyonu ve diğer sendikalarla da görüşmeler yapar; destek ister. Grevi tüm Türkiye'ye yayma kararı prensip olarak kabul edilir. 6 Ocak'ta diğer sendikaların yetkilileri ile yapılan görüşme sonunda sendikacılar "Kendi örgütleriyle görüşüp bir hafta sonra konuyu yeniden değerlendirme" kararı alarak dağılırlar. Denizer, Nevsuhan'a sendikacıların bu tavrını samimi bulmadığını belirtmektedir. Haklıdır da, sonuçta diğer sendikalardan etkin bir destek de gelmeyecektir. Hatta Denizer'i ziyaret eden TÜRK-İŞ heyeti de eylemin sonuçlandırılması ve işçilerin Zonguldak'a döndürülmesi tavsiyesinde bulunur. Denizer'in sendikasının TÜRK-İŞ Konfederasyonu'na bağlı bir sendika olduğunu da not edelim.

Sonuçta Şemsi Denizer de geri dönme kararı alır. Eylemi devam ettirmek isteyen işçileri de susturan Denizer, hükümet yetkilileri ile görüşmek üzere Ankara'ya yola çıkarken, işçiler de Zonguldak'a dönmeye başlarlar.

Eylemin sonlandırılmasının ardından, dönemin Çalışma Bakanı İmren Aykut ile Denizer arasındaki resmî görüşmelerin başlamasına günler kala ABD-

Irak Savaşı patlak verir. Savaş 16 Ocak'ta başlarken görüşmeler 21 Ocak'a sarkmıştır. 16 Ocak'ta ABD, Irak'a saldırır. Körfez Savaşı'nın başlamasından 5 gün sonra, 21 Ocak'taki Şemsi Denizer-İmren Aykut görüşmesinden de sonuç çıkmaz. 25'inde de savaş gerekçe gösterilerek tüm grevler yasaklanır. 6 Şubat'ta toplu sözleşme imzalanır. İşçiler değil grev öncesi talep ettikleri 2,5 milyon lira maaş ve 85 bin lira yevmiyeyi alabilmek, o gün hükümetin teklif ettiği 1 milyon 200 bin lira maaş ve 64 bin lira yevmiyenin altında bir rakama 1,1 milyon lira maaş ve 49 bin lira yevmiyeye imza atmak zorunda kalırlar.

Eylem ve grev kararı işçiler için bir kazanım sağlayamasa hatta daha düşük ücretlere çalışmak zorunda kalmalarına neden olsa da Denizer için durum farklı olacaktır. Kimi zaman Polonya işçi lideri, 1983 Nobel Barış Ödülü sahibi ve Polonya Cumhurbaşkanı (1990-1995) Lech Walesa'ya atfen *Yerli Walesa* olarak övülen, kimi zaman Jaguar arabasından hareketle *Jaguar Şemsi* olarak yerilen Denizer, 1991 seçimlerinde SHP Zonguldak milletvekili adayı olur ancak seçilemez. 1992 yılında TÜRK-İŞ genel sekreterliğine seçilir. Denizer, 6 Ağustos 1999'da uğradığı silahlı saldırıda öldürülür. Katil zanlısı olayın bir borç-alacak meselesi yüzünden çıktığını söyler; olay kapanır.

Ve Öğrenciler... "Yeniden Yan Yana Onlar"

Arkadaşlarıyla Söğütlüçeşme İstasyonu'nda beklemekte olan genç kadının yanına gelen Vedat, "Neden yapıyorsunuz bu yürüyüşü?" diye sordu Fatma'ya. "YÖK'ün 44. maddesi bizim hak kaybımıza neden oluyor. Bu maddenin değiştirilmesi için hazırladığımız yasa değişikliği önerisini içeren dilekçeyi TBMM Başkanlığına vermek istiyoruz," dedi Fatma İnci, konuşurken yüzünü bir Vedat'a bir Necati'ye çevirerek. Vedat tekrar sordu; "Neden yürüyerek gidiyorsunuz?" İstanbul Üniversitesi Öğrenci Derneği Geçici Yönetim Kurulu Başkanı Fatma diklendi Siyasî Şube Müdür Muavini Vedat'a: "Bazısının parası var uçakla gidiyor, bizim yok yürüyoruz." Müdür Muavini Vedat, yanında duran Necati'ye gülümsedi ve müstehzi, Fatma'ya tekrar sordu "Zor olmayacak mı?" Fatma lafın altında kalmadı, Komiser Muavini Vedat Cem'le Çevik Kuvvet Müdürü Necati Altıntaş'ın gözlerinin içine baka baka "Bilmiyoruz, yardımcı olursanız kolay olur," dedi ve arkadaşlarının arasına karışıverdi. Saat 10.00 olmuştu. Gençler Ankara asfaltı Göztepe kavşağından otobüse bindiler.

Kocaeli'ye vardıklarında saat 12.00'ye geliyordu. Polis, Söğütlüçeşme'den otobüse binen, İstanbul Teknik, Marmara ve İstanbul üniversitelerinin farklı fakültelerinin öğrenci dernekleri yetkilisi 15 genci durdurdu ve kimlik kontrolü yaptı. Kimliklerini geri alan öğrenciler bir kafeteryada karınlarını doyurduktan sonra soluğu SHP binasında aldılar. Kocaeli İl Başkanı Ömer

Türkçınar, destek olacağına söz verdi gençlere. Saat 04.00'e doğru Kocaeli'den ayrılan gençler Adapazarı'na vardılar; yol uzundu, istikamet Eskişehir (*Cumhuriyet*, 05.11.1986, s. 1, 11).

Söğütlüçeşme'den yola çıkanlar yalnız değildirler; önceki gün sabah, İzmir'den Ankara'ya yürümeye başlayan 10 öğrenci ve 1 veliye Salihli'de Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Öğrenci Derneği Yönetim Kurulu Üyesi Bora Atay da katılmış, öğlene doğru Uşak'a vasıl olmuşlardı; onları da SHP Uşak İl Yönetimi karşıladı. Geceyi Uşak'ta geçirip, sabahına Eskişehir'e varacaklardı. Bugün, İstanbul'dan gelecek arkadaşlarıyla buluşacaklardır; saat 11.00 gibi. Hep birlikte İsa'nın mezarını ziyaret edecek, ailesine taziyede bulunacaklardır. Ceplerinde binlerce öğrencinin, bu arada 23 Ekim gecesi intihar eden İsa'nın da imzaladığı dilekçe vardır: "44. Madde Değiştirilsin!"

İstanbul Üniversitesi Öğrenci Derneği kurucusu Mesut Özdinç'in o gün söyledikleri ertesi günkü gazetelerde yer alır: "İsa Tanrıverdi arkadaşımız okuldan atıldığı için intihar ettiğinde herkes üzüldü. Özellikle öğrencilerin olayı toplu protesto etmesinden ve basının da buna ilgi göstermesinden sonra çeşitli yorumlar yapıldı. Öncelikle yöneticilerimizin yorumlarına ilişkin söyleyeceklerimiz var. Yöneticilerimize göre İsa Tanrıverdi arkadaşımız başarısız olduğundan okuldan atılmıştı! Sayın yöneticilerimize sesleniyoruz. Acaba yılda 40 bin üniversite öğrencisi başarısız olduğundan mı atılıyor? Bir dersten iki yıl üst üste kalan ve belirtilen ek sürelerde mezun olamayan öğrencilerin kaydı silinir. Atılmaların temel nedeni YÖK'ün 44. maddesidir. Eğer 40 binler içinde yeni İsa Tanrıverdi olayı görmek istemiyorsak tüm duyarlı insanları *Atılmalara Son 44. Madde Değişsin* istemini desteklemeye çağırıyoruz" (*Cumhuriyet*, 06.11.1986).

İsa Tanrıverdi, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencisiydi. Mustafa Ekmekçi *Cumhuriyet*'teki (28.10.1986) köşesinde onun için şu satırları yazıyordu:

> İsa Tanrıverdi, yoksul bir ailenin çocuğuydu. Güç koşullarda okuyordu. Uzun süre yurda girememiş. Devlet Demiryollarının barakalarında yatmış, kalkmıştı. Öğrencinin cenazesi, Haydarpaşa Hastanesinin morguna konmuş, orada bekletilmişti. Cenazeyi ailesine teslim etmek, İstanbul'da tören düzenlenmesini önlemek istiyorlardı. İsa'nın arkadaşları, kendi aralarından üçer, beşer yüz lira para toplayarak, cenazesinin köye gönderilmesini sağlamaya çalışıyorlardı. İsa, YÖK yönetmeliklerinin kurbanıydı. Roma hukuku ile medeni hukuk derslerinden, birinci sınıfta kalan sınavlarını veremediği gerekçesiyle, üçüncü sınıfa gidemiyor, fakülteden kovuluyordu. Roma hukukundan 100 üzerinden 48 almıştı. Yani yüzde 2 not daha alsa, üçüncü sınıfta okuya-

bilecekti. Hocasına gidip ricada bulunmak, itiraz edip ya da Bölge İdare Mahkemesine başvurarak okuldan kovulmayı önlemek istemişti.

Direnişin Yeni Aktörleri, Yeni Metot ve Araçları - 3D: Dergi, Dernek, Dilekçe

12 Eylül, iktisadî açıdan *24 Ocak Kararları* ise siyasî açıdan bir *Korku Çağı*'dır. 24 Ocak Kararları, arkasındaki neoliberal düşünce ile şekillenirken, *Korku Çağı* da gözaltılar, işkenceler, baskılar ve idamlarla şekillenir. İnsanların evlerinin çevresindeki sotalarda ya da banyo sobalarında kitap yakacakları kadar devletten, devletin de üniversitedeki resim sergisini gezen gençlerin iki kişiden fazlasının aynı resmin başında birikmelerinden ürkecek kadar toplumdan korkmaya başladığı bir iklimdir bu. Öner R. Özkan *12 Eylül Sonrasında SBF'de Öğrenci Derneği Deneyimi ve Nisan '87 Eylemleri* başlıklı makalesinde bu durumu şu şekilde özetler:

> O kadar karanlık bir dönemdi ki fakültemizin ana giriş katındaki geniş salonda düzenlenen bir resim sergisinde, tabloların sergilendiği panoların ilkine, dekanlık tarafından, "Resimlerin başında 2'den fazla kişinin durması yasaktır" yazısı asılmıştı. Üç dört kişinin bir araya gelmesinden bile rahatsız olunan bir dönemdi. Her tür toplanma büyük bir tehdit olarak görülüyordu. Bu nedenle okuldaki bütün tiyatro, halk oyunları gibi sosyal, kültürel etkinlikler, örgütlü bir kitlesel protestoya dönüşebileceği korkusuyla yasaklanmıştı.

Üçüncü Askerî İdare Dönemi'nin sona ermesi ve kısmen de olsa *sivilimsi* bir yönetime geçişle birlikte öğrenci hareketleri de canlanmaya başlar. 12 Eylül'ün hemen akabinde 1981 yılı başından itibaren kımıldanmaya, kıpırdanmaya, silkinmeye başlayan öğrenci hareketleri, öncesindeki dönemden –hiç tartışmaya gerek yoktur ki– ciddi farklılıklar gösterirler. Bu farklılıklardan ilki mücadelenin metot ve araçlarında kendini gösterir. 12 Eylül sonrasında öğrenciler '70'lerdeki abilerinden çok da farklı metot ve araçlar kullanmaya başlarlar. Nitekim R. Öner Özkan'ın *Mülkiye Haber*'de yer alan *12 Eylül Yıllarında SBF ve Türkiye'de Öğrenci Derneği Hareketi* makalesinde de altını çizdiği gibi "12 Eylül Darbesi'nden, dernek çalışmalarının başlatıldığı 1984'e gelinen dönemde, fakülte koridorlarında ve dersliklerinde hâkim olan darbe karşıtı öfke ve direniş, zaman zaman eylemlere de dönüşmüştü ve çok sert, öğrencilere işkence yapılmasına varan bir karşılık bulmuştu. Bu yüzden de yasallık öğrenciler için hayati bir önem taşıyordu... Siyaset yapmak, örgütlenmek, hak aramak, toplumun bütününde korkulur hale getirilmişti. Dernekleşme hareketi, 12 Eylül baskı ve propagandasının yarattığı korku duvarlarına karşı bir adımdı, yasal zemine basarak, korkunun yıkılmasını hedefliyordu."

Salih İncesoy'un da *Karşı Mahalle*'de yayınlanan *80 Sonrası Önemli Bir Örgütlenme Deneyimi: "Öğrenci Dernekleri-1"* başlıklı makalesinde ifade ettiği gibi: "Öğrenciler de bu baskı ortamında yan yana geliş için her yolu dener. Halk oyunları toplulukları; tiyatrolara, sinemalara toplu gidiş organizasyonları; spor etkinlikleri; satranç turnuvaları; piknikler, geziler... O günlerin politik buluşma zeminleridir."

Yasallık, '80'lerin öğrenci hareketlerinin temel *metod*udur. '70'lerdekinden farklı olarak öğrenci hareketleri *yasallığın sınırları içinde* kalmaya çabalarlar. '87'ye doğru gelinirken ise *yasallığın sınırlarını* zorlamaya *yasa-ötesi*nin mücavir alanında dolanmaya başlarlar.

Öncelikle *yasa-ötesi* kavramı ile neyin kastedildiğini ve bunun *illegalite*den nüansının ne olduğunu vurgulamak gerekiyor. '80 ortaları geçildikten sonra sınanmaya başlanacak *yasa-ötesi* kertesi, basitçe, '70'lerin öğrenci hareketlerini karakterize eden *illlegalite*den farklı bir zemine oturur. Tarihler 1987'ye doğru gelirken sınırları zorlanmaya çalışılan *yasa-ötesi* mevziler, '70'lerin "kır/kent gerillası", "halk kurtuluş ordusu" ya da "parti-cephe" deneyimlerinden farklı olarak yemek/ders boykotları, izinsiz gösteri, bildiri asma, açlık grevleri vb. şeklinde kendisini gösterecektir.

Yasallık yasa-ötesilik tartışmalarının bir boyutunu da *fiilî (de facto)-yasal (de jure)* dernekleşme tartışmaları oluşturur. Bu, özellikle dernekleşme çalışmalarındaki zorluklarda kendini gösterecektir. Dernek kurma çalışmalarının önüne o boyutta "hukuka kulağını tersten gösteren" engeller çıkarılacaktır ki dernekler yasallaşamayacak, ortada yasaklanarak kapatılan bir dernek de olmayacak; lakin fiiliyatta mevcut ama yasal manada "henüz kurulma aşamasında olan ama bir türlü yasal engelleri aşamadığından kurulamayan" (de facto) derneklere rastlanacaktır. 1984 yılında İstanbul Hukuk Fakültesi'ne giren bir kadın öğrenci, *1980-2000 Dönemi Türkiye Öğrenci Hareketleri: Öğrenci Dernekleri ve Öğrenci Koordinasyonu Deneyimleri* başlıklı yüksek lisans tezinde dönemin İstanbul Öğrenci Dernekleri içerisinde yer alan bazı isimlerle derinlemesine mülakat yapan Begüm Savun'a somut olarak kendi üniversitesinde yaşadığı de facto dernekleşme deneyimini 15.11.2012 tarihinde şu şekilde anlatmıştır:

> Bizim ama İstanbul Hukukta tam olarak bir tüzel kişilik kazanamadı dernek. Yani bir dernek başvurusu yapıldı, o dernek başvurusu yapan arkadaşlar ilk şeylerdi. Bu TKP, Yarıncı arkadaşlar daha çok organize eden ama işte sonra birtakım işte rektörlüğün baskısı, dekanlığın baskısı ile birtakım tehditleri, polisiye şeylerle o başvuru geri alınıyor. Yani geri çektiler. Biz bunu duyduk hani ben şey yapmadım ama... Sonrasında hep bir dernek kurma çabası yani fiilen bizim Hukuk Fakültesi dernek şeyi olan ama kısa bir dönem bir üye

kaydı meselesi olmuştu hatırladığım, o zamanda ben 18 yaşımı doldurmağım için üye olamamıştım. Ben 18 yaşımı doldurduğumda üye olacağım bir dernek yoktu. Yani derneğin tüzel kişilik kazandığı süreç bu kadar şey bir süreçtir. [...T]abii tabii hemen başladı bitti hukukî kısım, ama o dernekçiler ve dernek çevresi var olmaya devam etti.

Seksenlerin ikinci yarısından sonra yasallığın hava sahasını ihlal etmeye çalışmaları, dönemin öğrenci hareketlerini kendi içinde tasnif etmemize de imkân tanır: '81'den sonra dergi, '84'ten sonra dernek ve YÖK'ün 44. maddesi ile ilgili mağduriyetlerin ayyuka çıkmasını takiben toplu dilekçe faaliyetleriyle ivme kazanan ve yasallığın sınırlarını zorlayarak kitleselleşen öğrenci hareketlerini, 1987 öncesi ve sonrası olarak tasnif etmek yanlış olmayacaktır. Bu açıdan Nisan '87 eylemleri, '80 sonrası öğrenci hareketlerinin ulaştığı zirve olarak kabul edilirler. Bu tarihten sonra öğrenci hareketleri düşüşe geçecek, neredeyse sönümlenecektir. 1987 kertesi aşıldığı ve '90'larda öğrenci hareketleri yeniden silkinmeye başladığında artık bir kuşağın yerini başka bir kuşağa bıraktığını da görürüz. '80'lerin ikinci yarısına kadar öğrenci hareketlerini omuzlayan gençlik, politik kültürü '70'lerin politik ikliminde şekillense de o yıllarda politik eylemlerin içinde aktif olarak yer alabilecek yaşta olmayan gençliktir. Takriben '87'ye kadar öğrenci hareketini omuzlayacak olan bu gençliği, Yılmaz Erdoğan'ın yazıp yönettiği *Vizontele Tuuba* filminde, Vedat Demirok'un oynadığı *Kino* karakterine benzetebiliriz. *Kino* ve arkadaşları politik kültürlerini '70'lerde almışlardır. Mahalleli abilerinin yanı başlarında ama politik faaliyetin dışındadırlar. '80 sonrasında dergi yayıncılığı, dernek faaliyetleri ve dilekçe eylemleri hep, artık üniversite öğrencisi olan *Kino* ve arkadaşlarının ellerindedir. '87'den sonraki durgunluk yıllarını takiben 90'larda gençlik hareketi yeniden yükseldiğinde *Kino* artık bu hareketin içinde değildir – ki zaten üniversiteli genç de değildir. 90'ların toplumsal hareketlerinde *Kino* ve arkadaşlarının değil, politik kültürü de 12 Eylül sonrasında şekillenmiş olan yepyeni bir kuşağın etkili olmaya başladığını görürüz.

Yeni Politik Mücadele Araçları - 3D: Dergi

Seksen sonrası öğrenci hareketinin *aktörleri* Kino ve arkadaşları'nın; *metotları*, yasallık; *mücadele aparatları* ise dergi, dernek ve dilekçelerdir. Bu elbette başka hiçbir aracın kullanılmadığı anlamına gelmez. İncesoy'un da bahsettiği halk oyunları toplulukları, tiyatrolara ve sinemalara toplu gidiş organizasyonları, spor etkinlikleri, satranç turnuvaları, piknikler, geziler... akla gelebilecek her türlü sosyal etkinlik öğrenciler tarafından politik mücadelenin bir manivelası haline getirilirler; ancak yine de öğrenci hareketinin ana omur-

Bilim ve Sanat dergisi, 1. sayı, Ocak 1981.

gasını 1981'de başlayan dergi yayıncılığı 1984'te başlayacak olan dernekçilik ve tüm '80'lere yayılan toplu dilekçe eylemleri oluşturacaktır.

Legal dergi yayıncılığı '80 öncesinde de (örneğin *Yön*, *Devrim* vb. gibi) yapılıyordu, darbeden sonra, öğrenci hareketlerinin dışında da dergi yayıncılığı hayli gelişti, çeşitlendi. 1 Ocak 1980 tarihinde eski millî eğitim bakanlarından Mustafa Necati'yi ilk sayısının kapak sayfasına koyan (1 Ocak, Necati'nin de ölüm günüdür) *Öğretmen Dünyası* dergisi ve Ocak 1981'de yayımlanmaya başlayan *Bilim ve Sanat* dergisi bu minvaldeki önemli örnekler olarak anılabilirler. 21 Şubat'ta Ecevit ve çevresi *Arayış*'ı çıkartmaya başlar. Aynı yılın ekiminde yayın hayatına başlayacak olan *Yarın* dergisiyle yine TİP'lilerin çıkardıkları *Gün* haber dergisi de darbe sonrasının ilk yayınları arasında sayılabilirler. Bu dergileri, *Öğrenci Postası*, *Yeni Çözüm*, *Mayıs*, *Çağdaş Yol*, *2000'e Doğru*, *Yeni Aşama*, *Yeni Gündem*, Aydınlık çevresinin çıkardığı *Gökyüzü* dergisi ve daha sonra da tekrar yayımlanmaya başlayacak olan *Birikim* gibi muhalif dergiler takip edecektir.

Seksen sonrası muhalif dergileri ile ilgili olarak yukarıda anılan yayınların dışında da dergiler olduğu muhakkak, nitekim bu başlık altında vurgulanmak istenen de '80 sonrası dergiciliğinin gelişim çizgisi değil, legal dergi yayıncılığının bir politik mücadele aparatı olarak öğrenci hareketine girişi ve bu hareketler içindeki rolüdür. Bu açıdan *Yarın* dergisinin '80 sonrası öğrenci hareketinin şekillenmesinde önemli bir yere sahip olduğunu belirtmek gerekiyor. Bununla birlikte yine *Yarın* dergisi gibi TİP çevresi tarafından çıkarılmakta olan, Ali Naki Öner ve İlhan Alkan ile sahibi Varlık Özmenek'in de genel yayın yönetmeni olduğu, Kelaynak Yayınevi ve matbaasında basılan bir "aylık kültür dergisi" *Bilim ve Sanat*'ı da zikretmeden geçmemek gerekir.

İlk sayıdaki künyesinde *Yarın* dergisinin sahibi olarak Sami Alptekin'in, genel yayın danışmanı olarak Osman S. Arolat'ın, genel yayın yönetmeni olarak Taner Gürel ve sorumlu yazı işleri müdürü olarak Semih Gümüş'ün isimleri yer alsa da derginin *Genç Öncü* grubu tarafından kotarıldığını söyleyebiliriz. *Genç Öncü* grubu TİP'e bağlı bir gençlik örgütüdür. Nezih Kazan-

kaya *Yarın ve Yarıncılar* başlıklı makalesinde *Genç Öncü*'nün "Türkiye İşçi Partisi'ni işçi sınıfının politik hareketi olarak benimseyen gençler tarafından 1978 yılında" kurulduğunu belirtmektedir. *Genç Öncü* grubu kendisini *komsomol* tipi bir örgütlenme olarak tanımlıyordu. İşçi sınıfı partisine "ideolojik ve politik olarak bağımlı, örgütsel olarak 'bağımsız' bir" yayın organıydı. "1979 yılında sıkıyönetim tarafından kapatıldıktan sonra I. Büyük Kongre'sini yapan *Genç Öncü*, Türkiye İşçi Partisi'nin II. (VII.) Büyük Kongre'sinde aldığı 'Her Hal ve Şartta Görev Başında' kararına paralel olarak yaklaşan faşizm koşullarında çalışmalarını sürdürme hazırlıkları yaptı. 10 yıl boyunca çalışmalarını tüm zorluklara karşın kesintisiz biçimde sürdürdü."

Seksen sonrası dergiciliğinde TİP kadrolarının belirgin bir öncülüğü vardır. Aydın Bodur, *1980 Sonrası Öğrenci Dernekleri ve Yarın Dergisi* başlıklı makalesinde bunun nedenini TİP'in "1980 öncesinden kadrolarını azbuçuk koruyabilmiş bir yapı" olmasıyla açıklar. Bodur'a göre TİP kadroları "...bile isteye, ilmik ilmik işlediği bir politika ile önce Yarın dergisi çıkar[tmışlardır.]"

*Yarın*cılar, Kazankaya'ya göre, "...her sol çevre ve birey gibi, kendi savaşımlarını değişen koşullar, görüşler ve beklentilerle" sürdürmüşler, "Geçmişin deneyimlerinden yararlanarak güncel siyasal ve toplumsal mücadelelerin içinde, tüm çabaların ortaklaştırılmasına, birlikte kazanmanın yollarının oluşturulmasına katkı sunm[uşlardır.]"

2908 sayılı *Dernekler Kanunu*'nun 7 Ekim 1983'te kabul edilmesi ve *Üçüncü Askerî İdare Dönemi*'nin sonra ererek ANAP (45.) hükümetinin göreve gelmesiyle *Yarın* dergisinin içeriği de yavaş yavaş değişmeye başlar. Yayımlandığı ilk yıllarda toplumcu gerçekçi akımı savunan bir edebiyat-sanat dergisi formatında çıkan *Yarın* –ki Eylül 1981'deki ilk sayısının ilk makalesinde dergi kendisini "sanat ve edebiyatımızda toplumcu gerçekçiliğin genç soluğu" olarak lanse etmektedir– yayımlanmaya başladıktan tam bir yıl sonra edebiyat dışındaki bir konuyu kapağına taşır: 13. sayısında (1 Eylül Dünya Barış Günü vesilesiyle) kapak konusu olarak *barış* temasını seçer. Barış konusu Türkiye özelinde değil Filistin üzerinden ele alınır. *Yarın* dergisinin imzalı giriş yazısında barışın düş değil bir amaç olduğu vurgulanır. Bu sayıda Uğur Kökden'in *Barış Ahlâkı* ve Serdar Can'ın *Anayasa: Nasıl Bir Yaşam* makaleleri dikkat çekicidir. Derginin Mayıs 1983'teki sayısının kapak konusu ise *Feminizm mi?* sorusudur. Haziran 1983'teki 22. sayıda ise tarih konusu işlenir ve feodalite ve klasik dönem Osmanlı üretim tarzı konusu başlığa taşınır. Tarih metodolojisi ve Osmanlı tarihi konusu Kasım 1983'te yayımlanan 22. sayıda da tartışılacaktır.

Nisan 1984'e gelindiğinde artık bambaşka bir *Yarın* dergisi göze çarpar. Tabiri caizse *Yeni-Yarın* dergisinin *yeni* çizgisi, giriş yazısında da kendini

göstermektedir: *Yarın* dergisi yönetimi, "...yaşadığımız günlerin olumsuzluklarını belki de en çok yaşayan gençliğin sorunlarını kapsamlı biçimde ele almaya ve yansıtmaya hazırlanıyoruz. Bu hazırlığımız epeydir sürüyor... Gençlik dergisi olduklarını savlayan yeni dergilerin birbiri ardına ortaya çıkmaya başladığı günlerde, gençliğin sorunlarını kucaklayacak bir dergi olmanın sanıldığı kadar kolay olmadığını göstermeye çalışacağız... Gençliğin bir bölümünün çok farklı koşullarda yaşadığı cezaevlerindeki okurlarımızdan, sorunlarını anlatan mektuplar bekliyoruz... Bu arada üniversiteli okurlarımızdan, okullardaki YÖK uygulamalarını anlatan mektuplarını bekliyoruz," duyurusu ile dergilerini çıkartır. *YÖK Kaldırılsın* başlığı kapağa taşınır ve bu başlık altında Erdem Aksoy, Korkut Boratav, Cevat Geray, Haluk Gerger, Baskın Oran gibi 1402'lik hocalarla yapılan bir röportaj yayımlanır. 33. sayıda *Gençlik ve Yaşam*, 34. sayıda *Öğrenci Yurtları*, 37. sayıda *Gençlere Söz Hakkı* verilmesi konusu kapağa taşınır. *Yarın* dergisi bu tarihten sonra hem öğrenci sorunlarını gündeme getiren hem de bu harekete yön veren bir yayın olarak '80 sonrası öğrenci hareketi içindeki müstesna rolüne kavuşmuştur.

1984'e gelindiğinde *Yarın* sayfalarında da öğrenci derneklerinin kurulması düşüncesi daha fazla işlenmeye başlar. *Yarın* dergisi bu konudaki tek mihrak değildir, ancak dernek düşüncesinin kuvveden fiile geçmesine ve 1984 yılında Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde bir öğrenci derneğinin kurulmasına *Yarın* dergisi önayak olur.

Yeni Politik Mücadele Araçları - 3D: Dernek

1984 yılında kurulan *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğrenci Derneği* (AÜHF-ÖD) ilk fakülte; *ODTÜ Öğrenci Derneği* de '80 sonrasında legal düzlemde kurulan ilk üniversite derneğidir. Bu tarihten sonra çoban ateşleri üniversitelerin tüm fakültelerinde yanmaya, öğrenci derneklerinin sayısı da her geçen gün artmaya başlayacaktır. Cebrail Ünlü'nün *Marksist Teori* dergisinde yer alan *Dünden Yarına Gençliğin Antifaşist Mücadelesi* başlıklı makalesinde de altını çizdiği gibi: "Öğrenci dernekleri gençliğin akademik-demokratik örgütlenmesinin yeni adıdır. Farklı siyasal ve örgütsel anlayışa sahip gençlik örgütleri, öğrenci derneklerinde ortak bir süreci örgütlemeye başlar. İlk eylemlilikler de öğrenci dernekleri adı altında gerçekleşir. Bu aynı zamanda askerî darbe koşullarında hareketsizliğe sürüklenen devrimci-demokratik mücadelenin de ilk kıpırdanışları olur."

R. Öner Özan'ın *Mülkiye Haber* dergisinde yayımlanan ve daha önce de zikredilen makalesinde dernekleşme çalışmasının Ankara Üniversitesi'nde başlaması ile ilgili olarak şu değerlendirmeye yer verilmektedir: "1984'te der-

nekleşme hareketi başlatılan fakültede, 12 Eylül öncesindeki SBF-DER'den gelen güçlü bir öğrenci derneği deneyimi vardı. '60'larda SBF Fikir Kulübünden Fikir Kulüpleri Federasyonuna giden, oradan da Dev-Genç'e dönüşen süreç dikkate alındığında, Türkiye'deki gençlik hareketinde önemli bir yeri olan fakültede, 12 Eylül sonrasında yeniden bir öğrenci gençlik hareketi başlatılıyordu."

Salih İncesoy, öğrenci dernekleri ile ilgili olarak daha önce de bahsedilen makalesinde, o dönemde Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nde öğrenci olan Bora isimli bir gençle yıllar sonra yaptığı bir sohbeti de okuyucularına aktarır. Bora'nın sözleri dönemin gençliğinin *derneğin* bir politik mücadele aracı olarak kullanıldığını ve ona yüklenen anlam ve işlevi gayet güzel özetlemektedir:

> Cuntanın tam da akademi bileşenlerini kontrol altında tuttuğunu düşündüğü yıllarda öğrenci dernekleri kurulmaya başlandı. Benim de içinde yer aldığım bir grup Cerrahpaşa Tıp öğrencisi, korku duygusunu coşkuyla sarmalayıp dernek kuruluş başvurusunu yaptık. Beklendiği üzere başvuru geri çevrildi ama süreç devam etti... Aynı dönemde başka bir kanal açıldı; Sosyal Etkinlikler Topluluğu (SET). Dernek faaliyeti başlayana kadar, SET derneğin yerini aldı. Toplu dilekçe, yemek boykotu, cezaevlerine kart göndermeler, çeşitli sanat ve kültür etkinlikleri, o dönem yürüttüğümüz çalışmalarımızdandı. Albüm ve balo komitesi seçimleri kazanılarak, dernek faaliyetleri için yeni bir zemin daha yaratıldı. Böylece karanlığın yırtılmaya başladığını hissettik; dernek kurulma süreci de tüm ülkede ivme kazandı.

07 Ekim 1983'te *Resmî Gazete*'de yayımlanan 2908 sayılı *Dernekler Kanunu*, yasallığı temel eylem metodu olarak benimseyen öğrenci hareketleri için meşruiyetin temel zeminini teşkil ediyordu. Bu açıdan kanunun yükseköğretim kurumlarında kurulacak dernekleri ne şekilde düzenlediğine yakından bakmak, '80 sonrasında öğrenci derneklerinin ne kadar sıkı bir denetime tabi tutulduğunu, devletin öğrenci hareketlerinden ne denli çekindiğini göstermesi açısından da güzel bir örnek oluşturacaktır.

2908 sayılı Kanun'un 10. maddesi "Yükseköğretim kurumlarında birden fazla öğrenci derneği kurulamayacağı"nı hükme bağlamaktadır. Kanunun 16. maddesi ise "Yükseköğretim öğrenci derneklerine öğrenci olmayanlar[ın]; bu kanunun 39'uncu maddesinde gösterilen derneklere" üye olamayacaklarını ve yükseköğretim öğrencilerinin, "...kurumlarından alacakları öğrenci belgesi ile öğrenci derneklerine yaptıkları müracaat üzerine üyeliğe" kabul edileceklerini belirtmektedir. Üniversitelerde kurulan derneklerin organlarına seçimler yapıldığında bunun "...ilgili yükseköğretim kurumuna da bildiril[mesi]" de (30. madde) yine 2908 tarafından zorunlu tutulmuştur.

Kanunun 58. maddesi öğrenci derneklerinin kuruluş amaçlarını da sınırlamakta ve "Yükseköğretim kurumlarına kayıtlı öğrenciler[in] ancak eğitim, öğretim, çalışma, moral, beslenme, dinlenme ihtiyaçlarının karşılanması, beden ve ruh sağlığının geliştirilmesi ve öğrencilerin bu konularda kurum idaresi veya diğer kuruluşlar nezdinde temsil edilmesi amaçlarıyla dernek" kurabileceklerini "...bu amaçlar dışında faaliyette buluna[mayacaklarını]" (38. madde) belirtmektedir.

Derneklerin genel denetimleri kanunun 45. maddesi hükmüyle "...ilgili yükseköğretim kurumun[a]" bırakılmıştır. Yükseköğretim kurumu yetkilileri denetimleri sırasında " 1. Kasasını veya veznesini kontrol ettirmekten, para ve para hükmündeki evrakı, ayniyatı ve bunların hesaplarını ve defterlerini göstermekten ve sorulan sorulara cevap vermekten; merkez, müessese veya eklentilerine girilmek istemini yerine getirmekten kaçınan, 2. işlemlerinde önemli yolsuzluk görülen, hırsızlık, dolandırıcılık, sahtecilik, inancı kötüye kullanma veya kaçakçılık suçlarını işleyen, 3. ağır hapis cezası verilmesini gerektirir suç işleyen, 4. evrakta sahtekârlık yapan, yönetim kurulları başkan veya üyelerini veya ilgili personelini geçici olarak görevden uzaklaştırabilir" (45. madde).

Kanunun 56. maddesinde ise "Ayrı öğretim kurumlarında olsa bile iki yıl, sömestr usulü uygulanan yükseköğretim kurumlarında bu süreyi dolduran, sömestr sayısı kadar sınıfta kalan veya bulundukları öğretim kurumlarını normal bitirme senesinden iki sene sonrasına kadar bitirmemiş olan öğrenciler; öğrenci derneklerine başkan olamaz; yönetim, denetleme kurullarında ve diğer organlarda görev alamaz, dernek adına öğrenci temsilciliğine seçilemezler. Seçildikten sonra, yukarıda belirtilen hallere düşenler, daha önce kazandıkları sıfatları kaybederler," hükmü yer almaktadır.

Kanunun 57. maddesi öğrenci derneklerinin spor müsabakalarına katılabileceklerini, 58. madde de "...yükseköğretim kurumları[nın] da 57'nci maddenin birinci fıkrasına göre kurulan amatör kulüplere yardım edebil[eceklerini]" hükme bağlamaktadır. Kanunun 65. maddesi ise "Öğrenci dernekleri[nin], kuruldukları yükseköğretim kurumlarının ismini al[acakları], bu adlarla her ne suretle olursa olsun başkaca dernek kurula[mayacağı]" kuralını koymaktadır.

Nevzat Helvacı, *Yarın* dergisinin Ocak 1985'teki 41. sayısında yayımlanan *Yasalarda Öğrenci Dernekleri* başlıklı makalesinde yeni yasanın (2908) öğrencilerin üniversitelere katılımını esas almayıp öğrencileri zapturapt altına almayı hedeflediğini vurgular. Helvacı, her fakülte ve üniversitede kurulacak derneklerin sayısının sınırlandırılmasının yanlış olduğunu da makalesinde vurgular. Gerçekten de Helvacı'nın da dikkat çektiği gibi üniversitelerdeki derneklerin denetim altına alınması konusu, Dernekler Kanu-

nu'nun temel öncelikleri arasında yer almakta, üniversite dernekleri, yukarıda da özetlenmeye çalışıldığı gibi kanunun birçok maddesine konu edilmektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi, 12 Eylül Darbesi'nden sonra kurulan ilk öğrenci derneği 1984 yılında, kurulan AÜHF-ÖD idi. Dernek, fakülte öğrencisi 7 öğrencinin 2908 Dernekler Kanunu'nun Ekim 1983'te çıkmasından sonra başlayan ve bir yılı aşan bir hukuk mücadelesinin ürünüdür. Mehmet İzler, *Yarın* (Mart 1985, kapak konusu: *Yasalarda ve Uygulamada Öğrenci Dernekleri*) dergisinde bu öğrencilerle bir röportaj yapar. *Yedi Öğrencinin Dernek Kurma Çabasının Kısa Öyküsü* başlığıyla yayımlanan röportaj dönemin siyasî iklimini ve öğrencilerin yaşadığı sorunları da resmeder:

Hukuk Fakültesi'nde dernek kurma faaliyetine omuz veren 7 öğrenciden biri olan Alper ve arkadaşları dernek tüzüğünü ve gerekli belgeleri hazırlayarak Ankara İl Emniyet Müdürlüğü, Dernekler Masası'na başvurularını yaparlar. Öğrencilerin başvuru tarihleri 9 Nisan 1984'tür. Bu tarih de tesadüfen seçilmemiştir. Şöyle ki '80 öncesinde fakültede kurulmuş olan *Talebe Cemiyeti* henüz *tasfiye* edilmemiştir. Çünkü Dernekler Kanunu çıktıktan sonra, '80 öncesinde kurulan bu derneklere 6 ay içinde yeni yasaya uyum sağlayarak açılmaları şansı tanınmaktadır. Eğer 6 ay içinde bu şartları tamamlayamazlarsa kendiliklerinden münfesih sayılacaklardır. Dernekler Kanunu 7 Ekim'de yürürlüğe girdiği için, eski cemiyetin münfesih sayılması için altı ay yani 7 Nisan 1984 tarihine kadar beklemek gerekmektedir. 7 Nisan 1984 tarihi cumartesi gününe denk geldiği için de dernek kurucuları pazartesi gününü beklerler ve 9 Nisan'da Ankara Emniyeti'nin yolunu tutarlar. Eski dernek 7 Nisan 1984'te münfesih sayılmış, müteakiben derneğin malları ile ilgili tasfiyesi süreci başlatılmıştır.

Gençlerin evrakları kabul edilir. Sözlü olarak da onlardan sonra, bir dernek için başvuru yapılamayacağı, yapılsa da kabul edilemeyeceği bildirilir. Yine sözlü olarak gençlere, 1980 öncesinde Hukuk Fakültesi'nde *Talebe Cemiyeti* adlı bir dernek olduğu ancak darbeden sonra dernek kapatıldığı için o derneğin değil onların (7 gencin yeni) derneğinin tüzel kişilik kazanacağı, rektörlüğe başvurarak kurucu üye olmak için yazılı izin almaları gerektiği de ifade edilir. Bu sözlü sohbetten sonra gençler aralık ayı sonunda Ankara Üniversitesi Rektörlüğü'ne de başvurarak üniversitedeki prosedürleri de tamamlarlar. Öğrencilerin, dernekleri ile ilgili olarak rektörlüğe yaptıkları başvuruya 4 Şubat 1985'te cevap verilir ve öğrencilerin derneğe kurucu üye olmaları uygun görülmez. Nitekim 2547 sayılı YÖK Kanunu'nun 59. maddesi rektörlere böyle bir hak vermekte ve "...derneğe, üye olma[nın], rektörün yazılı iznine bağlı" olduğunu hükme bağlamaktadır. Gençler rektörlüğün bu kararına itiraz ederek dava açarlar. Bu arada derneğin tüzel kişiliği için Sıkıyöne-

tim Komutanlığına başvurmak ve izin almak da gerekmektedir. Komutanlık izin vermediği takdirde bu karara itiraz hakkı da bulunmamaktadır.

Çalışmanın önceki sayfalarında da ele alınan *de facto-de jure dernekleşme* problemi işte tam da burada kendini gösterir: Dikkat edilirse 9 Nisan 1984 tarihinde derneğin kuruluşu için başvurulmuştur ve genel (Anayasal) karine, dernek başvurusunun yapılmasını müteakip derneğin tüzel kişilik kazanacağı yönündedir. Ancak 1985 ortalarına gelindiğinde bile AÜHF-ÖD'nin tüzel kişiliği net değildir, dernek ne/hem vardır ne/hem de yoktur: Normal koşullarda bir derneğin tüzel kişilik kazanması için gerekli evrakları eksiksiz şekilde valiliğe teslim etmesi yeterliyken, konu öğrenci dernekleri olduğunda öğrencilerin önüne bir sürü engel çıkartılır. R. Öner Özkan, öğrenci derneği tüzel kişilik kazansa da siyasî baskıların bir türlü sona ermediğinin de altını çizer. Daha önce de zikredilen makalesinde bu baskıları şöyle özetler:

> Okul yönetimi daima derneğin karşısında durdu. 1986 ders yılı başlangıçlarında birinci sınıflara hitaben karşılama konuşmalarında, "Okulda bir dernek kuruldu. Yasal bir dernek ama siz uzak durun." benzeri konuşmalar yaptılar. Dernek kurucularının ailelerine yazılar gönderilirdi. Bu konuşmalarını haberleştirdiğimiz dergileri, kapıda kontroller yaptırarak okula girmesini engellemeye çalıştılar. Kuruluştan sonra, o dönemde Emniyette bulunan Dernekler Masasının yasal dayanağı olmayan keyfî engellemeleri sürdü ve derneğin ilk genel kurulunu yapması engellendi. Öğrenci hareketinin Türkiye çapında 1984-87 arasında yoğun bir mücadele dönemi geçirmiş olmasına karşın, dernek bu dönemde, kurucular arasındaki isimlerden seçilen Geçici Yönetim Kurulu (GYK) tarafından yönetildi.

Ankara Hukuk Fakültesi'ndeki girişim kısa sürede önce Ankara'daki diğer okullara ve sonra da diğer illere sıçrar. *Yarın* (Sayı: 58, Sayfa: 34, Haziran 1986) dergisinde yer alan bir yazıda öğrenci derneklerinin kısa bir sürede tüm yurda yayılışları şu şekilde değerlendirilmektedir: "12 Eylül'le birlikte bütün hakları elinden alınmış, ağır sorunlar içine itilmiş öğrenci gençliğin artık kitlesel bir hak arama mücadelesinin örgütlenmesi için kalıcı girişimlerde bulunmanın önkoşulları bulunmaktaydı. Bu koşullarda, demokratik öğrenci hareketinin kaldıraç noktaları, yasal öğrenci dernekleri olacaktı. Keyfî engellemelere teslim olmadan yasal hakları küçümsemeyip sahip çıkmak gerekiyordu."

Toparlamak gerekirse 1983'te kabul edilen Dernekler Kanunu çerçevesinde 1984'ten itibaren öğrenci dernekleri kurulmaya başlanır. Anayasa'nın 33. maddesi "Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma hakkına sahiptir. Dernek kurabilmek için kanunun gösterdiği bilgi ve belgelerin, kanunda belirtilen yetkili mercie verilmesi yeterlidir," dese de öğrenciler, Anayasa'nın

bahsettiği "herkes"in içinde sayılmazlar: 2547 sayılı YÖK Kanunu onlar için ilave sınırlamalar getirmektedir. İşte *de facto-de jure* dernekleşme tartışmasına neden olan da tam da bu durumdur. Kurulmak için başvuruda bulunan ilk dernek, AÜHF-ÖD bile dönemin Ankara Üniversitesi Rektörü Tarık Somer'den izin alamaz. Öğrenciler bunun üzerinde İdare Mahkemesi'ne başvurarak 2547 sayılı Kanun'un 59. maddesinde bulunan rektörlük izninin Anayasa'ya aykırı olduğunu iddia ederler. Bu arada İzmir'de öğrenci derneği rektörlük izniyle kurulmuştur. Rektörlük izni mahkeme tarafından anayasaya aykırı bulunur. YÖK Başkanı İhsan Doğramacı "Dernek için rektör izninin kaldırılması[nın] doğru [olduğunu] ve anayasaya uygun [olduğunu]" belirtir (*Cumhuriyet*, 17.04.1987, s. 6). Doğramacı her üniversitede tek bir derneğin kurulmasının "...öğrenciler açısından daha iyi" olduğu düşüncesindedir.

1986 yılının sonlarına doğru öğrenci derneklerinin sayısı 70'i aşar. YÖK Kanunu 44. madde ile ilgili tartışmalar devam ederken dönemin ANAP milletvekilleri İsmail Dayı ve Fevzi Yaman, *2547 Sayılı Yükseköğretim Kanunu'nun 59. Maddesinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bir Madde Eklenmesi Hakkında Kanun Tasarısı* sunarlar. Tasarı, 2 Nisan 1987'de TBMM Eğitim Komisyonu'na havale edilir. Tasarı kabul edilirse kurulan tüm öğrenci dernekleri kapatılacak ve ancak Dayı ve Yaman'ın tasarılarında belirtilen şartları taşıdıktan sonra tekrar açılmak için başvurabileceklerdir. Rektörler dernekler üzerinde sadece kuruluş aşamasında değil her daim söz, yetki ve karar hakkına sahip olacak, bir üniversitede dernek kurabilmek için o üniversiteye bağlı tüm fakülte ve yüksekokullardan birer öğrencinin kurucu olması şartı getirilecek, velhasıl öğrencilerin dernek kurmaları iyiden iyiye imkânsız hale getirilecektir.

İsmail Dayı ve Fevzi Yaman'ın tasarısı *Nisan Eylemleri*'nden sonra ANAP tarafından komisyondan çekilir. Bu basına "öğrencilerin zaferi" şeklinde yansıyacaktır.

Yeni Politik Mücadele Araçları - 3D: Dilekçeler

Toplu dilekçe eylemleri, '80'li yıllarda sadece üniversite gençliğinin değil kadınlar ve aydınların da tevessül ettikleri legal eylem yöntemlerinin en popüleridir. Üniversite gençliği için de toplu dilekçe eylemleri; dernekler ve dergilerle birlikte dönemin politik mücadelesinin en belirgin aparatlarından üçüncüsünü oluşturur. '80'lerin ortaları geçilmeye başladıkça bu üç aparat tamamen ortadan kalkmayacak ama yavaş yavaş *yemek boykotları, mitingler, açlık grevleri* ve *üniversite işgalleri* ilk üç aparatın yerini almaya; daha doğrusu *Nisan Eylemleri*'nde olduğu gibi, sokak eylemleri ve mitinglerle dernek faaliyetleri ve toplu dilekçe eylemlerinin iç içe geçmeye başladıkları, eylem

aparatlarının çeşitlenerek *yasallığın* sınırlarından taşmaya başladıkları görülecektir. Bu süreç aynı zamanda öğrenci hareketleri içerisindeki farklılaşma ve çeşitlenmenin yaşanacağı döneme doğru evrilecektir. Nisan 1987, bu dönüşümün okunabilmesinde önemli bir milat olarak durur. Önce dilekçe eylemlerine değinmek ardından da yaşanan dönüşümü ana hatlarıyla özetlemek gerekmektedir.

Ertuğrul Bilir, *14-15 Nisan 1987: Bak İşte Yan Yana Onlar!* makalesinde "Dönemin ilk yıllarında toplu dilekçe verme[nin] bile soruşturma konusu" olduğunun altını çizer. R. Öner Özkan, toplu dilekçe eylemlerinin 1402 sayılı Kanun ile öğretim üyelerinin üniversitelerden uzaklaştırılmasıyla birlikte başladığını belirtir: "12 Eylül faşizmine karşı birkaç direniş eylemi olmuştu. Öğretim üyelerinin uzaklaştırılmalarını protesto amacıyla 1983'te bir boykot yapıldı. Sonrası dönemlerdeki bir başka gelişme de, yine protesto amacıyla öğrencilerin dekanlığa dilekçe vermeleri oldu. Dilekçeler verilmeye başlandığı anda, sayıları henüz 10'a ulaşmamışken duvarlara asılan duyurularda, dilekçe sahipleri isim isim listelendi ve ifade vermeleri için dekanlığa gelmeleri istendi. Dilekçe verenler, sonrasında gözaltına alındılar ve işkence gördüler."

Salih İncesoy da öğrenci dernekleriyle ilgili olarak *Karşı Mahalle*'deki yazı dizisinde, toplu dilekçe eylemlerinin 1981 sonrasında gündeme geldiğini belirterek "1981 yılında yürürlüğe konan Yükseköğretim Yasası'yla öğrencilerden harç alınmaya" başlandığını, "bu konuda öğrenciler[in] seslerini" yükselttiklerini... O baskı koşullarında ilk öğrenci eylemleri[nin]... ortaya çıkmaya" başladığını ve "öğrencilerin bir sorunun giderilmesi için üniversite yönetimine toplu dilekçe vermesi[nin], yaygınlaşan bir eylem biçimi halini al[dığını]" dile getirmektedir.

Toplu dilekçe eylemlerinin ilk örneklerine 1984 öncesinde rastlansa da bu tür eylemlerin *Üçüncü Askerî İdare Dönemi*'nin bitişini takiben belirginleştiğini söyleyebiliriz. Bu konudaki ilk ve en popüler örnek de hiç tartışmasız 5 Mayıs 1984'te Cumhurbaşkanlığı ve Meclis Başkanlığı'na sunulan *Aydınlar Dilekçesi*'dir – ki Ayşem Sezer-Şanlı'nın *Aydınlar Dilekçesi*'nin serencamını ele aldığı yazısını ve bu sürecin önemli isimlerinden Turgut Kazan'la yaptığı röportajı bu çalışma içerisinde bulabilirsiniz.

Toplu dilekçe eylemleri ile ilgili ikinci popüler örnek 1985 tarihinde onaylanan ve Türkiye'nin de imzasının bulunduğu *Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi*'nin uygulanmaya konması için açılan dilekçe kampanyası ile başlayan *Kadınlar Dilekçesi* eylemidir. Aylin Moralıoğlu, *80'li Yıllarda Kadın Hareketi ve Kampanyalar* (2012) başlıklı makalesinde "1986 Mart'ında, Meclis'e hitaben 4 bin kadar kadının imzaladığı ve mevcut yasaların, ayrımcılığa karşı sözleşme ile uyumlu hale getirilmesini talep eden bir dilekçe yazılmış" olduğunu belirtmektedir.

Öğrencilerin toplu dilekçe eylemleri, 1984'ten sonra daha belirgin bir eylem biçimi halini almaya başlar. Özellikle Ekim 1986'da YÖK'ün 44. maddesine karşı başlayan ve yaklaşık 33 öğrenci derneğinin girişimiyle 13 bin imzanın toplandığı toplu dilekçe eylemi, bu konudaki dönüm noktalarından birini oluşturur nitekim YÖK'ün bu yasası gerekçe gösterilerek ilişiği kesilen öğrenci sayısı 40 bini aşmış, okulundan atılan Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencisi İsa Tanrıverdi de intihar etmiştir. Bu bölümün başında *Cumhuriyet* (05.11.1986: 1, 11) gazetesindeki haberden yola çıkarak hikâyesini özetlemeye çalıştığım, İstanbul Üniversitesi Öğrenci Derneği Geçici Yönetim Kurulu Başkanı Fatma İnci, Çevik Kuvvet Müdürü Necati Altıntaş ve Siyasî Şube Müdür Muavini Vedat Cem arasındaki gerilimli sohbet de o dönemde geçmekteydi. 1986 Ekim'inde başlayan toplu dilekçe eylemi ne ilk ne de sondu ama 1984 sonrasında hızlanan öğrenci eylemlerini 1987 Nisan'ındaki eylemlere ve sonrasındaki üniversite işgallerine taşıyacak kırılma da bu dilekçe eylemleri ile oldu.

44. maddeye karşı *Atılmalara Son 44. Maddeye Hayır* kampanyası yürütme kararı alan öğrenci dernekleri, ekim ayına doğru gelinirken bu süreci takip etmek üzere *Atılmalar Birimleri* oluşturdular. Öğrenci dernekleri yasa değişikliği ile ilgili dilekçelerini imzaya açarlar. Amaç 6 Kasım'da yani YÖK'ün kuruluş yıldönümünde bu dilekçeleri TBMM'ye sunmaktır. 23 Ekim'de İsa Tanrıverdi'nin intihar haberi gelir.

27 Ekim 1986 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde (s. 2) *Yıldız Teknik Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Öğrencileri* imzalı yazıda taleplerini şöyle dile getirirler:

> Üniversite öğrenimini sürdüren öğrencileriz. YÖK'ün çıkartmış olduğu sınav yönetmelikleri nedeniyle mağdur duruma düşmüş bulunmaktayız. Günümüz Türkiye'sinin koşullarında yaşamanın zorluklarını bilmeyenimiz yoktur. Ülkemizde öğrencilerin büyük bir kesimi kıt imkânlarını kullanmak suretiyle öğrenimlerini sürdürmek durumundadır. İşçi, işsiz, küçük memur, emekli çocukları öğrenimlerini babalarının maaşını yarı yarıya bölmek suretiyle sürdürmektedirler... Buna bir de öğrenimini sınav yönetmelikleriyle yarıda bıraktırılmak istenen öğrencilerin kamburu eklenirse, sonuç daha da vahim olacaktır. Öğrencilerin bugünkü durumu hiç de iç açıcı değildir. Öğrenciler olarak bunu yaşamımızda somut olarak görmekteyiz. Üniversitelerden atılma korkusu bütün öğrencilerin kalp atışlarını gün be gün artırmaktadır... Üniversitelerden kayıtları silinmekte olan öğrencilerin bu sorunlarına acil bir ara çözüm getirilmesi yerinde olacaktır.

O gün Marmara Üniversitesi Rektörlük binası önünde 12 Eylül sonrasının ilk kitlesel öğrenci eylemi gerçekleştirilir. *Milliyet* (28.10.1986, s. 1) haberi *1000 Öğrenci Direniş Yaptı* başlığıyla verir.

4 KASIM 1986 HABERLER

İzmirli 9 öğrenci Ankara'ya yürüyor

İzmir'deki çeşitli üniversitelerde okuyan 9 öğrenci ve bir veli, 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu'nun 44. maddesinin değiştirilmesini istemek için İzmir'den Ankara'ya yürüyüşe geçti.

Öğrenciler TBMM'ye verilmek üzere hazırladıkları 44. madde değişiklik önerisinde, ders geçme sisteminin esas alınması, devam zorunluluğunun kaldırılması, ara sınavlara girmenin zorunlu tutulmaması ve ortalama 70 puan alan öğrencilerin o dersten muaf sayılması istekleri yer alıyor.

İZMİR, 04 Cumhuriyet (Ege Bürosu) — Ege ve Dokuz Eylül üniversitelerinden dokuz öğrenci ve bir veli, Yükseköğretim Yasası'nın 44. maddesinin değiştirilmesi için hazırladıkları yasa değişikliği önerisini içeren dilekçeyi TBMM Başkanlığı'na vermek üzere İzmir'den yürüyüşe başladı. Dilekçe, Türkiye'deki 40 öğrenci derneği tarafından öğrencilerin ve velilerin imzasına açılmıştı. Öğrenciler yürüyüşe başlamadan önce siyasi şube müdürü Halit Berberoğlu tarafından uyarıldılar. Bu arada SHP İzmir Milletvekili Dürcan Emir Bayer, Merkez İlçe Başkanı Esen Yücel, Bornova İlçe Başkanı Kemal Ezel da öğrencilerin yürüyüşüne bir süre katıldılar. Dürcan Emir Bayer yaptığı açıklamada, "Yürüyüş özgürlüğü olarak bu anlamdaki yürüyüşe polis baskısının engelsiz erilmesi. Bu, demokratlarımız için kısıtlı bir adımdır" dedi.

Yürüyüşe katılan öğrenciler yaptıkları açıklamada aralıksız ders ödemesini için ilk adım olarak 2547 sayılı kanunun 44. maddesini değiştirmek gerektiğini, bu nedenle hazırladıkları yasa değişikliği önerisini içeren bir dilekçeyi TBMM Başkanlığı'na vermek amacıyla yola çıktıklarını belirterek, "Bu dilekçe ülke Türkiye'de okumaktır ve imzalanmaktır. Dilekçeyi vermek için de Ankara yolunun bir kısmını yürüyerek katedeceğiz. Bu bir gösteri yürüyüşü değil. Böylece TBMM'ye verilecek dilekçemizin daha geniş toplum kesimlerine ulaşacağını umuyoruz" dediler.

Öğrenciler, TBMM'ye verilmek üzere hazırladıkları 44. madde değişikliği önerisinde, ders geçme sisteminin esas alınmasını, derslere devam zorunluluğunun kaldırılmasını, ara sınavlara girmenin zorunlu tutulmamasını ve ortalama 70 puan alan öğrencilerin o dersten muaf sayılmasını istediklerini belirtiyorlar.

POLİS UYARISI

Dün saat 11.00 sıralarında Ege Üniversitesi kampüsünden Ankara yolu üzerindeki giriş kapısında toplanarak yürüyüşe başlayan öğrenciler, Siyasi Şube Müdürü Halit Berberoğlu tarafından aşağıdaki Halit Berberoğlu, öğrencilere Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Yasası'na aykırı davranmaları durumunda müdahale edeceğini belirterek, "Yasayı biliyorsunuz. Bu şekilde toplu ve düzenli yürüyüşlü müdahale ederim. Herhangi bir sitemden gibi tek tek, ucuk aralıklarla yürümenizde bir sakınca yok" dedi. Yürüyüşe Ege Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Öğrenci Derneği Yönetim Kurulu üyesi Süleyman Ataklı, Basın Yayın Yüksek Okulu öğrencisi Adem Hasan Sürücü, Tıp Fakültesi Öğretici Derneği Yönetim Kurulu Başkanı Nejat Yeşiltürk, İktisadi Fakültesi Öğrenci Derneği yönetim Kurulu üyesi Mehmet Barut, Fizik Fakültesi öğrencisi Hesna Yücel, Fen Fakültesi öğrencisi Mehmet Kayhan, Dokuz Eylül Üniversitesi'ne bağlı Mutfa İşletmecilik Yüksek Okulu öğrencisi Mehmet Sönmez, Meslek Yüksek Okulu Öğrenci Derneği Başkanı Ihsa Ok, Mimarlık-Mühendislik Fakültesi Öğrenci Derneği Yönetim Kurulu üyesi Sabri Yüksel, İİBF Öğrenci Derneği Yönetim Kurulu üyesi Süleyman Ergene ve Buca Eğitim Fakültesi Öğrenci Derneği Yönetim Kurulu üyesi Ali Kutlu katılıyor. Öğrencilerin yanı sıra yürüyüşe, Tıp Fakültesi Öğretici Derneği Başkanı Nejat Yeşiltürk'ün annesi Ayşel Yeşiltürk de veliler adına katılıyor.

Öğrencilerin Ege Üniversitesi kampüsünden Ankara yolu üzerindeki kapısından saat 11.00 dolayında başlayan yürüyüş, uyarılar sonra uzun aralıklarla Bati Anadolu Çimento Fabrikası'na kadar sürdü. Öğrencilerin yaklaşık 4 kilometrelik yürüyüşü, Emniyet Müdürlüğü görevlileri tarafından izlendi. Öğrenciler çimento fabrikası önünde bir arada bisterik Tarquitta'ya gittiler.

Cumhuriyet, 4 Kasım 1986.

3 Kasım'da İzmir Öğrenci Dernekleri'nden 9 öğrenci, bir gün sonra, 4 Kasım'da da İstanbul Öğrenci Dernekleri'nden 16 temsilci dilekçelerle birlikte Ankara'ya doğru yola çıkarlar. Ege Üniversitesi'nin Ankara yolu üzerindeki giriş kapısında toplanarak yürüyüşe başlayan öğrenciler, İzmir Emniyet Teşkilatı'ndan Siyasî Şube Müdürü Halit Berberoğlu tarafından, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Kanunu'na uygun davranmaları konusunda uyarılırlar: Polis müdürü toplu yürümeyi yasaklar, "Aranızda mesafe olacak şekilde yürüyeceksiniz!" der. Saat 11.00 sularında yürüyüşe geçen İzmirli öğrenciler, *Anadolu Çimento Fabrikası* yakınlarına kadar yaklaşık 4 km'lik yolu polis müdürünün ikazlarına uygun şekilde aralıklı olarak katettikten sonra kendilerini bekleyen araçlarla Turgutlu yönüne doğru hareket ederler. SHP milletvekilleri de öğrencilerin yanlarındadır. *Cumhuriyet* (04.11.1986) gazetesi İzmir'den başlayan yürüyüşü "Öğrencilerin TBMM'ye verilmek üzere hazırladıkları 44. madde değişiklik önerisinde ders geçme sisteminin esas alınması, devam zorunluluğunun kaldırılması, ara sınavlara girmenin zorunlu tutulmaması ve ortalama 70 puan alan öğrencinin o dersten muaf sayılması istekleri yer alıyor," şeklinde duyurur.

O gün 225 kişi gözaltına alınır. Bilir'in *14-15 Nisan 1987: Bak İşte Yan Yana Onlar!*'da aktardığı kadarıyla bir gün sonra, 7 Kasım'da Ankara'da dört öğrenci Yalçın Küçük'ün evinde, İstanbul'da 15 öğrenci Marmara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Öğrenci Derneği (MÜBYYO-ÖD) merkezinde "...gözaltına alınan arkadaşlarının serbest bırakılması" talebiyle açlık grevine başlar. Ankara'daki açlık grevine katılım, yeni dahil olanlarla birlikte 12 kişi olur. Bu eylemin ardından MÜBYYO-ÖD keyfî olarak kapatılır. Ankara'daki öğrenci derneklerinin çağrısıyla bu kararı protesto etmek için 13-14 Kasım günlerinde yemek boykotu gerçekleştirilir. Boykota çok sayıda üniversiteden binlerce öğrenci katılır. ODTÜ'deki boykota katılım neredeyse yüzde yüze yakındır.

1986 sonunda, Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğrenci Derneği'nden (SBF-ÖD) bir grup üyenin gözaltına alınması dolayısıyla açlık grevi başlatılır. Özkan'ın belirttiğine göre, dernek üyeleri gözaltılar ve açlık grevleri ile ilgili olarak bir konseri sonrasında Ahmet Kaya'ya bilgi verirler. Ahmet Kaya SBF-ÖD'yi ziyaret eder ve grevi desteklediğini açıklar. Elbette ki bu, basının açlık grevine olan ilgisini de körükler.

Öğrenci yürüdü, polis coptadı... Tıpkı "o günler" gibi...
NEREYE?
İSTANBUL DA... ANKARA DA... ADANA DA... BURSA DA... İZMİR DE...
Hürriyet, 15 Nisan 1987.

14-15 Nisan 1987: "Tıpkı O Günler Gibi"

9 Nisan 1984'te AÜHF-ÖD'nin kuruluşu için dilekçe verilmesine rağmen derneğin tüzel kişiliği ile ilgili tartışmalar 1985 yılına kadar sarkmış, Anayasa'nın açık hükmüne rağmen öğrencilerin dernek kurmasına yönelik yasal kılıflara büründürülmeye çalışılan fiilî engeller 1987 yılında dahi devam etmiştir. *Cumhuriyet* gazetesinde 17 Nisan 1987 tarihinde yer alan ve çeşitli üniversitelerin rektörleri ile yapılan kısa mülakat, rektörlerin 1987 yılında dahi öğrenci derneklerine nasıl baktıklarını veciz bir şekilde özetlemektedir. Kayseri Erciyes Üniversitesi rektörü, Metin Tuncel *Cumhuriyet* gazetesi muhabirinin sorusunu "Benim yapamadığımı dernek mi yapacak?" şeklinde cevaplamaktadır.

YÖK Yasası'nın kabulüyle birlikte okullarını süresi içerisinde bitiremediği için mağdur olan öğrencilerin sayısı da peyderpey, 40 bine kadar yükselmiş, 1986 sonundaki intihar girişimi öğrencilerin bu konudaki hassasiyetlerini TBMM'ye dilekçe yazarak göstermelerine kadar varmıştır. Toplanan dilekçe sayısı 13 bin civarındadır.

1986 sonlarına gelindiğinde kimi hâlâ hukukî statüsüne bile kavuşamamış öğrenci dernekleri ve dergi platformları etrafında, toplu sinemaya gitme, halk oyunları, toplu dilekçe vb. eylemler yoluyla sürdürdükleri mücadele sokağa taşınmaya başlanır. İsa Tanrıverdi'nin intiharı... Marmara Üniversitesi Rektörlüğü önünde düzenlenen miting ve miting sonrasındaki gözaltılar... öğrencilerin İstanbul ve İzmir'den Ankara'ya yürüyüş kararları... yine gözaltılar... gözaltı uygulamalarını protesto etmek için başlayan açlık grevleri... 2 Nisan'da ANAP milletvekillerinin tek tip dernek ile ilgili yasa tasarıları... ve yine eylem kararı...

Türkiye Öğrenci Dernekleri Platformu'nun aldığı karar doğrultusunda 10 Nisan'da İstanbul, Ankara, İzmir, Adana ve Bursa'da yemek boykotları ya-

pılır. Hacettepe Üniversitesi'ndeki ve ODTÜ'deki yemek boykotu olaylı geçer. Yemek boykotu sonrası 3 kişinin gözaltına alınması üzerine binlerce kişi oturma eylemi yapar.

14 Nisan'da İstanbul Öğrenci Dernekleri Platformu'nun çağrısıyla öğrenciler Laleli'de toplanmaya başlarlar. Amaç Beyazıt'a kadar yürümekse de polis engel olur. 15 Nisan'da Ankara'daki üniversite dernekleri Sıhhiye'de eylem kararı alırlar. 16 Nisan'da İzmir'deki *Gençlik ve Demokrasi Mitingi*'ne polis saldırır. 18 Nisan'da gözaltı ve işkenceleri protesto etmek için Ankara'daki 3 farklı evde 50'yi aşkın öğrenci, İstanbul'da 15 öğrenci açlık grevine başlarlar. 16 Nisan'da Bolu'da 3 öğrenci gözaltına alınır, 17 Nisan'da Cumhuriyet Üniversitesi'nde 5 öğrenci yasa tasarısını protesto etmek için açlık grevine başlar. 20 Nisan'da Cumhuriyet Üniversitesi'nde açlık grevine başladığı için gözaltına alınan öğrencilere destek olmak için 17 öğrenci daha açlık grevine başlar. 13 Haziran'da Ankara'da da *Gençlik ve Demokrasi Mitingi* düzenlenir.

1988 yılına gelindiğinde öğrenci eylemleri bir yandan artar ve radikalleşirken diğer yandan da marjinalleşmeye ve kitleselliğini yitirmeye başlar. Tarihler 1990'lara doğru ilerlerken, 28 Nisan 1988'de İstanbul Üniversitesi Rektörlük binası işgal edilecek, 28 Şubat 1989'da, Yıldız Üniversitesi'nde polisin öğrencilere silah doğrultması sonrasında üniversitede polisin görev yapmasını protesto eden öğrenciler Yıldız Üniversitesi'nde gösteri düzenleyecek, 1 Mayıs gösterileri sırasında polisin öldürdüğü Mehmet Akif Dalcı isimli 17 yaşındaki genç için ertesi gün İstanbul Üniversitesi'nde eylem düzenlenecek (30 Ocak 1990'da, Mehmet Akif'i vurduğu iddia edilen trafik polisi Kazım Çakmakçı DEV-SOL tarafından öldürülecek), 1 Aralık 1989 Basın Yayın Yüksekokulu, 1 Mart 1990 Yıldız üniversitelerinde işgal eylemleri gerçekleştirecektir. Türkiye, toplumsal muhalefetin her açıdan bastırılmaya çalışılacağı 1990'ların *Beyaz Toros*lu günlerine koşar adım ilerlemektedir.

EK

1980-1991 YILLARI ARASINDA KURULAN HÜKÜMETLER VE BAKANLAR KURULU LİSTESİ

44. HÜKÜMET (20.09.1980-13.12.1983) BÜLEND ULUSU (Partisiz)

(*Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi*, Cilt 1, 23.09.1980, s. 55)

BAŞBAKAN Bülend ULUSU	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Zeyyat BAYKARA
Devlet Bakanı Sermet Refik PASİN	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Turgut ÖZAL
Devlet Bakanı İlhan ÖZTRAK	Devlet Bakanı Mehmet ÖZGÜNEŞ
Devlet Bakanı Nimet ÖZDAŞ	Dışişleri Bakanı İlter TÜRKMEN
Milli Savunma Bakanı Ümit Haluk BAYÜLKEN	İçişleri Bakanı Selahattin ÇETİNER
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Necmi AYANOĞLU Kaya KILIÇTURGAY	Maliye Bakanı İ. Kaya ERDEM İ. Adnan Başer KAFAOĞLU
Milli Eğitim Bakanı Hasan SAĞLAM	Bayındırlık Bakanı Tahsin ÖNAL
Ticaret Bakanı Hurşit Kemal CANTÜRK	Çalışma Bakanı Turhan ESENER
Adalet Bakanı Cevdet MENTEŞ Rifat BEYAZIT Kazım AKDOĞAN	Gümrük ve Tekel Bakanı Recai BATURALP Ali H. BOZER Cafer Tayyar SADIKLAR
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Serbülent BİNGÖL Fahir İLKEL	Ulaştırma Bakanı Necmi ÖZGÜR Mustafa Aydın AYSAN
Kültür ve Turizm Bakanı İlhan EVLİYAOĞLU	Tarım ve Orman Bakanı Sabahattin ÖZBEK
Gençlik ve Spor Bakanı Vecdi ÖZGÜL	Köyişleri ve Kooperatifler Bakanı Münir Raif GÜNEY
Sosyal Güvenlik Bakanı Sadık ŞİDE	Turizm ve Tanıtma Bakanı İlhan EVLİYAOĞLU
İmar ve İskân Bakanı Şerif TÜTEN Ahmet SAMSUNLU	Kültür Bakanı Cihat BABAN İlhan EVLİYAOĞLU
Sanayi ve Teknoloji Bakanı Şahap KOCATOPÇU Mehmet TURGUT	

45. HÜKÜMET (13.12.1983-21.12.1987) TURGUT ÖZAL (Anavatan Partisi)

(*TBMM Tutanak Dergisi*, Cilt 1, 14.12.1983, s. 42)

BAŞBAKAN Turgut ÖZAL	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı İ. Kaya ERDEM
Devlet Bakanı Sudi N. TÜREL M. Tınaz TİTİZ	Devlet Bakanı Mesut YILMAZ Hasan Celal GÜZEL
Devlet Bakanı Kazım OKSAY	Devlet Bakanı Abdullah TENEKECİ
Devlet Bakanı A. Kurtcebe ALPTEMOÇİN Ahmet KARAEVLİ	Maliye ve Gümrük Bakanı Vural ARIKAN A. Kurtcebe ALPTEMOÇİN
Devlet Bakanı Ali H. BOZER	Milli Savunma Bakanı Zeki YAVUZTÜRK
Adalet Bakanı M. Necat ELDEM M. Oltan SUNGURLU Halil ERTEM	İçişleri Bakanı Ali TANRIYAR Yıldırım AKBULUT Ahmet SELÇUK
Dışişleri Bakanı Vahit M. HALEFOĞLU	Maliye Bakanı Vural ARIKAN
Bayındırlık Bakanı İ. Safa GİRAY	Milli Eğitim Bakanı M. Vehbi DİNÇERLER
Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanı M. Vehbi DİNÇERLER Metin EMİROĞLU	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Mustafa KALEMLİ M. Mükerrem TAŞÇIOĞLU
Ticaret Bakanı Kazım OKSAY	Bayındırlık ve İskân Bakanı İ. Safa GİRAY
Gümrük ve Tekel Bakanı Mesut YILMAZ	Sanayi ve Ticaret Bakanı H. Cahit ARAL
Ulaştırma Bakanı Veysel ATASOY İhsan PEKEL	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Mehmet AYDIN Mustafa KALEMLİ
Tarım ve Orman Bakanı H. Hüsnü DOĞAN	Tarım Orman ve Köyişleri Bakanı H. Hüsnü DOĞAN
Sanayi ve Teknoloji Bakanı H. Cahit ARAL	Çalışma Bakanı Mustafa KALEMLİ
Kültür ve Turizm Bakanı M. Mükerrem TAŞÇIOĞLU Mesut YILMAZ	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Cemal BÜYÜKBAŞ Sudi N. TÜREL
Köyişleri ve Kooperatifler Bakanı İsmail ÖZDAĞLAR	İmar ve İskân Bakanı Sudi N. TÜREL
Sosyal ve Güvenlik Bakanı A. Kurtcebe ALPTEMOÇİN	Gençlik ve Spor Bakanı Abdullah TENEKECİ
Devlet Bakanı İsmail ÖZDAĞLAR Cemal BÜYÜKBAŞ M. Vehbi DİNÇERLER	

46. HÜKÜMET (21.12.1987-09.11.1989) TURGUT ÖZAL (Anavatan Partisi)

(*TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 18, Cilt 1, 24.12.1987, s. 27)

BAŞBAKAN Turgut ÖZAL	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı İ. Kaya ERDEM Ali H. BOZER
Devlet Bakanı İ. Kaya ERDEM	Devlet Bakanı Ali H. BOZER
Devlet Bakanı Kazım OKSAY Güneş TANER	Devlet Bakanı Abdullah TENEKECİ Işın ÇELEBİ
Devlet Bakanı Yusuf Bozkurt ÖZAL İsmet ÖZARSLAN	Devlet Bakanı Veysel ATASOY Kamran İNAN
Devlet Bakanı Adnan KAHVECİ Saffet SERT	Adalet Bakanı M. Oltan SUNGURLU Mehmet TOPAÇ
Devlet Bakanı Mehmet YAZAR	Devlet Bakanı İlhan AŞKIN
Devlet Bakanı Nihat KİTAPÇI	Devlet Bakanı Cemil ÇİÇEK
Dışişleri Bakanı Mesut YILMAZ	Devlet Bakanı Recep Ercüment KONUKMAN
Milli Savunma Bakanı M. Ercan VURALHAN İ. Safa GİRAY	İçişleri Bakanı Mustafa KALEMLİ Abdülkadir AKSU
Sağlık Bakanı Nihat KİTAPÇI Halil ŞIVGIN	Maliye ve Gümrük Bakanı A. Kurtcebe ALPTEMOÇİN Ekrem PAKDEMİRLİ
Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanı Hasan Celal GÜZEL	Kültür ve Turizm Bakanı M. Tınaz TİTİZ
Milli Eğitim Bakanı Hasan Celal GÜZEL Avni AKYOL	Bayındırlık ve İskân Bakanı İ. Safa GİRAY Cengiz ALTINKAYA
Kültür Bakanı Namık Kemal ZEYBEK	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı İmren AYKUT
Sanayi ve Ticaret Bakanı Şükrü YÜRÜR	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Fahrettin KURT
Ulaştırma Bakanı Ekrem PAKDEMİRLİ Cengiz TUNCER	Turizm Bakanı M. Tınaz TİTİZ İlhan AKÜZÜM
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Bülent AKARCALI Cemil ÇİÇEK Nihat KİTAPÇI Halil ŞIVGIN	Tarım Orman ve Köyişleri Bakanı H. Hüsnü DOĞAN Lütfullah KAYALAR

47. HÜKÜMET (09.11.1989-23.06.1991) YILDIRIM AKBULUT (Anavatan Partisi)

(*TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 18, Cilt 34, 15.11.1989, s. 5)

BAŞBAKAN Yıldırım AKBULUT	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Ali H. BOZER
Devlet Bakanı Mehmet KEÇECİLER	Devlet Bakanı Hüsnü DOĞAN
Devlet Bakanı Güneş TANER	Devlet Bakanı Cemil ÇİÇEK
Devlet Bakanı Işın ÇELEBİ	Devlet Bakanı M. Vehbi DİNÇERLER
Devlet Bakanı Mehmet YAZAR	Devlet Bakanı İsmet ÖZARSLAN
Devlet Bakanı Recep Ercüment KONUKMAN	Devlet Bakanı İbrahim ÖZDEMİR
Devlet Bakanı Mustafa R. TAŞAR	Devlet Bakanı Kemal AKKAYA
Devlet Bakanı Hüsamettin ÖRÜÇ	Devlet Bakanı Kamran İNAN
Dışişleri Bakanı Mesut YILMAZ Ali H. BOZER A. Kurtcebe ALPTEMOÇİN	Milli Savunma Bakanı İ. Safa GİRAY Güneş TANER Hüsnü DOĞAN Mehmet YAZAR
İçişleri Bakanı Abdülkadir AKSU	Adalet Bakanı M. Oltan SUNGURLU
Maliye ve Gümrük Bakanı Ekrem PAKDEMİRLİ Adnan KAHVECİ	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Fahrettin KURT Togay GEMALMAZ
Bayındırlık ve İskân Bakanı Cengiz ALTINKAYA	Sağlık Bakanı Halil ŞIVGIN
Ulaştırma Bakanı Cengiz TUNCER	Tarım Orman ve Köyişleri Bakanı Lütfullah KAYALAR
Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı İmren AYKUT	Sanayi ve Ticaret Bakanı Şükrü YÜRÜR
Milli Eğitim Bakanı Avni AKYOL	Kültür Bakanı Namık Kemal ZEYBEK
Turizm Bakanı İlhan AKÜZÜM	

48. HÜKÜMET (23.06.1991-20.11.1991) MESUT YILMAZ (Anavatan Partisi)

(*TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 18, Cilt 61, 30.06.1991, s. 562)

BAŞBAKAN Mesut YILMAZ	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Ekrem PAKDEMİRLİ
Devlet Bakanı Fahrettin KURT	Devlet Bakanı Mustafa R. TAŞAR
Devlet Bakanı İmren AYKUT	Devlet Bakanı M. Vehbi DİNÇERLER
Devlet Bakanı Kamran İNAN	Devlet Bakanı İlhan AKÜZÜM
Devlet Bakanı Cengiz TUNCER	Devlet Bakanı Sabahattin ARAS
Devlet Bakanı Ersin KOÇAK	Devlet Bakanı Mehmet ÇEVİK
Devlet Bakanı E. Cenap GÜLPINAR	Devlet Bakanı Birsel SÖNMEZ
Devlet Bakanı Ali Talip ÖZDEMİR	Devlet Bakanı Ahmet Akgün ALBAYRAK
Dışişleri Bakanı İ. Safa GİRAY	Milli Eğitim Bakanı Avni AKYOL
Adalet Bakanı Şakir ŞEKER Suat BİLGE	İçişleri Bakanı Mustafa KALEMLİ Sabahattin ÇAKMAKOĞLU
Milli Savunma Bakanı H. Barlas DOĞU	Sağlık Bakanı Yaşar ERYILMAZ
Bayındırlık ve İskân Bakanı Hüsamettin ÖRÜÇ	Tarım Orman ve Köyişleri Bakanı İlker TUNCAY
Maliye ve Gümrük Bakanı Adnan KAHVECİ	Sanayi ve Ticaret Bakanı Rüştü Kazım YÜCELEN
Ulaştırma Bakanı İbrahim ÖZDEMİR Sabahattin YALINPALA	Orman Bakanı İlker TUNCAY Mustafa KALEMLİ
Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Metin EMİROĞLU	Tarım ve Köyişleri Bakanı İlker TUNCAY
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Muzaffer ARICI	Çevre Bakanı Ali Talip ÖZDEMİR
Turizm Bakanı Bülent AKARCALI	Kültür Bakanı Gökhan MARAŞ

KAYNAKÇA / İLERİ OKUMA LİSTESİ[1]

"12.01.1989 tarih ve 1989/3 sayılı karar", Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, sayı 25, 2001, s. 3-24.

12 Eylül'de Direniş, Ölüm ve Yaşam 1, Boran Yayınları, İstanbul, 2000.

12 Eylül'ün Bilançosu, 1980 32. Gün Arşivi, https://www.youtube.com/watch?v=D-vV29Hs1tA (erişim 14 Mart 2022).

2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun, *Resmî Gazete*, sayı 17145, 28 Ekim 1980.

2485 sayılı Kurucu Meclis Hakkında Kanun, *Resmî Gazete*, sayı 17386, 30 Haziran 1981.

2533 sayılı Siyasî Partilerin Feshine Dair Kanun, *Resmî Gazete*, sayı 17486, 16 Ekim 1981.

2820 sayılı Siyasî Partiler Kanunu, *Resmî Gazete*, sayı 18027, 22 Nisan 1983.

2845 sayılı Devlet Güvenlik Mahkemelerinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun, *Resmî Gazete*, sayı 18081, 16 Haziran 1983.

A Haber, "Kenan Evren'den Carter'a Darbe Teşekkürü.", 15 Ağustos 2022, https://www.ahaber.com.tr/gundem/2015/01/01/kenan-evrenden-cartera-darbe-tesekkuru.

Abisel, N., *Türk Sineması Üzerine Yazılar*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2005.

Acar, F., "Türkiye'de İslâmcı Hareket ve Kadın: Kadın Dergileri ve Bir Grup Üniversite Öğrencisi Üzerine Bir İnceleme", *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 73-90.

Acar, S.G., "Dergicilik Üzerinden Feminizm Tartışmaları: Kaktüs'ten Feminist Politika'ya Sosyalist Feminizm", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 10: *Feminizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 84-103.

Açan, S., "12 Eylül'ün Hatırlattıkları", *Alınteri*, 12 Eylül 2019, http://gazete.alinteri2.com/12-eylulun-hatirlattiklari (erişim 08 Kasım 2021).

Adak, S., "Yetmişli Yıllarda Kadın Hareketi: Yeni Bir Feminizmin Ayak Sesleri", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, der. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 609-629.

Adaklı, G., *Türkiye'de Medya Endüstrisi - Neoliberalizm Çağında Mülkiyet ve Kontrol İlişkileri*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2006.

1 Kaynakça/ileri okuma listesinde bazı çalışmaların, aynı adla farklı tarihlerde ve/veya farklı yayınevlerince yayımlanmış künyelerini bir arada bulabilirsiniz. Bu, kitaba emeği geçen yazarlarımızın, aynı çalışmanın farklı tarihlerde/yayınevlerince yayımlanmış versiyonlarına referans vermelerinden kaynaklanan bir zorunluluk olarak not edilmelidir.

Agamben, G., *İstisna Hali*, çev. Kemal Atakay, Otonom Yayınları, İstanbul, 2006.

Agamben, G., *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*, çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ağaoğlu, A. *Hayır...*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987.

Ağaoğlu, A., *Üç Beş Kişi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.

Ağaoğulları, M.A., "Aşırı Milliyetçi Sağ", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınları, der. Irvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, İstanbul, 1990, s. 189-236.

Ağaoğulları, M.A., Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler, 5. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Ağtaş, Ö., "Ortanın Solu: İsmet İnönü'den Bülent Ecevit'e", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 8: *Sol*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 194-221.

Ahıska, M., "Kadınsı Politikanın Zamanı: İktidar-dürtüsü ve Feminizm", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 10: *Feminizm*, ed. Feryal Saygılıgil ve Nacide Berber, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 488-499.

Ahmad, F., *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Ahmad, F., *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995.

Ahmet, H.A., "The 'Palestinian Dream' in the Kurdish context", *Kurdish Studies* 3.1, 2015, s. 47-63.

Akar, A., *Öteki DSP: Ecevitlerin Gayri Resmi Öyküsü*. Metis Yayınları, İstanbul, 2002.

Akar, R. ve Dündar C., *Karaoğlan*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

Akar, R. ve Dündar, C., *Ecevit ve Gizli Arşivi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

Akar, R. ve Özgentürk, J., *Bir Prensin Hisseli Hikâyesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Akat, A.S., *Sosyal Demokrasi Gündemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Akça, İ., "1980 Sonrası Türkiye'de Hegemonya Projeleri ve Otoriterizmin Değişen Biçimleri", *Yeni Türkiye"ye Varan Yol Neoliberal Hegemonyanın* İnşası, der. İsmet Akça vd., İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 27-68.

Akça, İ., "Yetmişli Yıllarda Hegemonya Krizi, Ordu ve Militarizm", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, der. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 99-119.

Akçam, C. ve Sevil, V., *Tarihle Söyleşiler-I*, Özgür Açılım Yayınları, 2014.

Akçam, C. ve Sevil, V., *Tarihle Söyleşiler-II*, Özgür Açılım Yayınları, 2015.

Akçam, T., "Türk-Ermeni Gerilimi ve Atılması Gereken Adımlar", *Bir Zamanlar Ermeniler Vardı!*, der. Birikim Kitapları, İstanbul, 2008, s. 149-204.

Akçam, T., *1915 Yazıları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015

Akçura, G., *Aile Boyu Sinema*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2004.

Akgün, B., ve Çalış, H.Ş., "Tanrı Dağı Kadar Türk, Hira Dağı Kadar Müslüman Türk Milliyetçiliğinin Terkibinde İslâmcı Doz", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 4: *Milliyetçilik*, ed. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Akkaya, Y., *Kapitalizmin Hapishanelerinde Ödünç Hayatlar*, Eksen Yayıncılık, Ankara, 2008.

Akman H., "Unutmak İçin Hatırlamak: İfade-i Meram", *Otuz Yıldır 12 Eylül*, haz. Haşim Akman, Doğan Kitap, İstanbul, 2010, s. 10-11.

Akman, H., *Otuz Yıldır 12 Eylül Yaşayanlar Anlatıyor*, Doğan Kitap, İstanbul, 2010.

Akman, H., *Saf ve Bakir Anadolu Çocuğu: Güngör Uras Kitabı*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Akşin, S.; Tanör, B. ve Boratav, K., *Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye, 1980-1995*, 3. baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 2000.

Aktan, C.C., "Turgut Özal: Liberal Reformist miydi?", *Yeni Türkiye*, Liberalizm Özel Sayısı, sayı 25 Ocak-Şubat 1999, s. 459-61.

Aktaş, C., (2005) "Cemaatten Kamusal Alana İslâmcı Kadınlar", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 6: *İslâmcılık*, ed. Yasin Aktay, Murat Gültekingil ve Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Aktaş, G. ve Tayfundağı, T., "Popüler Bir Mekân Olarak 1980'lerde Türkiye'de Taverna", *Sosyoloji Konferansları*, cilt 55, sayı 1, 2017, 2017, s. 133-152.

Akyaz, D., "Ordu ve Resmî Atatürkçülük", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 2: *Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 180-191.

Akyıldız, K. ve Bora, T., "Siyasal Hafıza ve Ülkücülerin Hatırasında 70'ler", *Toplum ve Bilim*, sayı 127, 2013, s. 209-228.

Akyol, T., "Seçim Göstergeleri Açısından Türkiye'de Sağın Sorunları (2)", *Türkiye Günlüğü*, 17 (Kış), 1991, s. 4-10.

Akyüz, A., "1968'in Ürünü Olarak Çevreci, Ekolojist ve Yeşil Hareketler", *Toplumsal Tarih*, sayı 293, s. 52-57.

Akyüz, Y., "Financial System and Policies in Turkey in the 1980s", *The Political Economy of Turkey Debt, Adjustment and Sustainability*, der. Tosun Arıcanlı ve Dani Rodrik, Palgrave Macmillan, Londra, 1990, s. 98-131.

Algan, N., "80 Sonrası Türk Sinemasında Estetik ve İdeoloji", *25. Kare*, sayı 16, 1996, s. 4-9.

Algan, N., ve Kaya Dündar, A., *Türkiye'nin Çevre Konusunda Verdiği Sözler*, Türkiye Bilimler Akademisi Raporları, Ankara, 2005.

Alpagut, T., "Kurmay Gözüyle PKK", *Cumhuriyet*, 15 Aralık, 1989.

Alpay, Ş. ve Gürsel, S., *DSP-SHP: Nerede Birleşiyorlar, Nerede Ayrılıyorlar?*, Afa Yayınları, İstanbul, 1986.

Alper, E., "Bülent Ecevit", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 8: *Sol*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 202-213.

Alpman, N., *Emeğin Şövalyeleri*, 1. baskı, A7 Kitap, İstanbul, 2018.

Alpman, N., Yakın Tarih 80'lerin Damgası Nokta Dergisi [Video], 2014.

Altan, Ç., *Sudaki İz*, Can Yayınları, İstanbul, 1985.

Anadol, K., *12 Eylül Günleri*, Yalçın Yayınları, İstanbul, 1987.

Anadol, K., *Kartal Maltepe'den Sağmalcılar'a İnsan Manzaraları*, Yalçın Yayınları, İstanbul, 1988.

Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi, Genel bilgi, (tarih yok), https://www.anadolu.edu.tr/akademik/fakulteler/225/iletisim-bilimleri-fakultesi/genel-bilgi

Ankara Uluslararası Film Festivali, Tarihçe, (tarih yok), https://filmfestankara.org.tr/tarihce

Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi, Fakülte hakkında, (tarih yok), http://www.ilef.ankara.edu.tr/fakulte-hakkinda/

Ansay T. ve Wallace D., *Introduction to Turkish Law*, Kluwer Law International, Alphen aan den Rijn, 2005.

Antmen, A., *İçerdeki Yabancı: Hale Tenger*, Yapı Kredi Yayıncılık, İstanbul, 2007

Arabesk Açık Oturumu - TRT 1988 Orhan Gencebay, Timur Selçuk, Yıldırım Gürses, Cavidan Selanik, https://www.youtube.com/watch?v=vFoXEGGIQec (erişim 22 Aralık 2021).

Arat, Y. ve Pamuk, Ş., *Turkey Between Democracy and Authoritarianism*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019.

Arcayürek, C., "Aydınlar Dilekçesi", *Milliyet*, 20 Mayıs 1984.

Arcayürek, C., *Bir Giden Bir Gelen Bir Bekleyen*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000.

Arcayürek, C., *Bülent Ecevit: Bir Özgürlük Tutkunu*, Detay Yayınları, İstanbul, 2006.

Arcayürek, C., *Cüneyt Arcayürek Açıklıyor 7: Demokrasinin Sonbaharı 1977-1978*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.

Arcayürek, C., *Çankaya Hesaplaşması*, 2. baskı, Bilgi Yayınları, Ankara, 1990.

Arcayürek, C., *Demokrasi Dönemecinde Üç Adam*, 3. baskı, Bilgi Yayınları, Ankara, 2000.

Arcayürek, C., *Demokrasi Dur: 12 Eylül 1980*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1986.

Arcayürek, C., *Demokrasi Dur: 12 Eylül 1980*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1990.

Arcayürek, C., *Derin Devlet 1950-2007*, Detay Yayınları, İstanbul, 2007.

Arcayürek, C., *Hapishanedeki Ecevit*, 2. baskı, Bilgi Yayınları, Ankara, 1986.

Arcayürek, C., *Kriz Doğuran Savaş*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001.

Arcayürek, C., *Uzakta Kalan Tarih, Büyüklere Masallar Küçüklere Gerçekler No:11*, 2. baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2003.

Ardıç, E., "İcraatın İçine", *Tempo*, cilt 1, sayı 18, 3-9 Nisan 1988, s. 61.

Aren, S., *Puslu Camın Arkasından*, 2. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.

Arendt, H., *Şiddet Üzerine*, çev. B. Peker, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Argav, H., *O Şafağın Atlıları, 12 Eylül İdamları*, Belge Yayınları, İstanbul, 1997.

Arolat, O., *Babıali Anılarım*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

Arrighi, G., *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*, Verso Books, 1994.

Arslan, H., "State, Labour, and Crisis: The 1989-1995 Period in Turkey", The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 2006.

Arslan, M., *Süleyman Demirel*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.

Arslan, S., "1913-1960 yılları arası göç ve iskân politikaları bağlamında yatılı ilköğretim bölge okullarının incelenmesi", yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014.

Arslanoğlu, K., *Çağrısız Hayalim*, İnsancıl Yayınları, İstanbul, 1992.

Arslanoğlu, K., *Devrimciler*, BDS Yayınları, İstanbul, 1988.

Arslanoğlu, K., *Kimlik*, Gölge Yayınları, İstanbul, 1989.

Arslanoğlu, K., *Kişilikler*, İnsancıl Yayınları, İstanbul, 1995.

Arşiv Odası: Kenan Evren, 1981-1988 - BBC Türkçe, https://www.youtube.com/watch?v=UyI4M4enZT8 (erişim 14 Mart 2022).

Artun, T., *Uluslararası Bankacılık Bunalımı ve Türkiye'de Serbest Faiz Politikası*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1983.

Arvasi, A.S., *Türk İslâm Ülküsü*, 7. baskı, Burak Yayınevi, İstanbul, 1994.

Asan, Ö., *12 Eylül Sabahı*, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2010.

Asılyazıcı, H., "Özel Tiyatrolar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, der. M. Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2531-2545.

Aslan, H.H., *Diyarbakır 5 No.lu Cehenneminde: Ölümden de Öte*, Patika Kitap, Ankara, 2015.

Ataman, M., "Özal ve İslâm Dünyası: İnanç ve Pragmatizm", *Özal - Siyaset, İktisat, Zihniyet*, der. İhsan Sezal ve İhsan Dağı, Boyut Kitapları, İstanbul, 2003.

Atamer, Z., "Aykut: Çiller Çabuk Gider", *Milliyet*, 10 Temmuz 1993.

Atar, Y., *Türk Anayasa Hukuku*, 5. baskı, Mimoza Yayıncılık, 2009.

Ataş, E., "Yıldırım Akbulut Hükümeti (1989-1991)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2019.

Atlı, B., "Feminist Dergisi Ufkunda Türkiye'de Maddeci Feminizme Bir Bakış", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 10: *Feminizm*, ed. Feryal Saygılıgil ve Nacide Berber, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 116-126.

Ayaşlı, Y., *Adressiz Sorgular*, Yurt Kitap, Ankara, 2008.

Ayata, B., "Mapping Euro-Kurdistan", *Middle East Report 247*, 2008, s. 18-23.

Ayaydın, D., "Radyo ve Televizyon Üst Kurulu'nun Kamu Yayıncılığı ve Özel Yayıncılık Üzerindeki Yetkileri", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara, 2014.

Aybay, R., "1402'liklerin Görev Döndürülmemesi Hukuku Aykırıdır", *Mülkiye Dergisi*, cilt 24, sayı 221, 2000, s. 122-130.

Aydın, İ., *Tõb-Der Tarihi*, Eğitim-Sen Yayınları, Ankara, 2006.

Aydın, M., "Türk Siyasal Yaşamında DSP-SHP/CHP Ayrışması", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İzmir, 2017.

Aydın, S. ve Taşkın, Y., *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 6. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Aydın, S. ve Taşkın, Y., *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Aydın, S. ve Taşkın, Y., *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Aydınkaya, F., *Ölüm Koridoru - Diyarbakır Cezaevi'nden Notlar*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2011.

Aydınlar Dilekçesi Davası, Aziz Nesin, Hüsnü Göksel ve Haluk Gerger'in önsözü ile, Adam Yayınları, Ankara, 1986.

Aytaç Torun, Ş.N., "Somut 4. Sayfa Fikriyatı: Türkiye'de Yeni Feminizmin Doğuşu", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 10: *Feminizm*, ed. Feryal Saygılıgil ve Nacide Berber, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Aytaç, Ş. ve Koç, H., "İsyanı Nisvan - 80'ler Türkiye'sinde Feminist Hareketin Ortaya Çıkışı", *Amargi Feminizm Tartışmaları*, Amargi Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 277-294.

Aytar, V. ve Parmaksızoğlu, K., *İstanbul'da Eğlence*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Aytürk, İ. ve Bora, T., "Yetmişli Yıllarda Sağ-Sol Kutuplaşmasında Siyasî Düşünceler", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, der. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 307-328.

Aziz Nesin Özel Eki, *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1995.

"Aziz Nesin'in Kendi Kaleminden Yaşam Öyküsü, Aydınlar Dilekçesi", https://nesin.org/ (erişim 24.06.2021).

Aziz, A., *Yeni TRT Yasası*, 1972.

Aziz, A., *Radyo ve Televizyona Giriş*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981.

Bahadır, M., *12 Eylül ve Ülkücüler*, Cihad Yayınları, İstanbul, 1990.

Bakioğlu, A., *Büyük Madenci Yürüyüşü, Zonguldak'ın Büyük Grevi 1990-1991*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022.

Bakşık, Ş., *CHP ile Bir Ömür*, Cumhuriyet Kitap, İstanbul, 2009.

Bal, İ. ve Çufalı, M., *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Lalezar Kitapevi, Ankara, 2006.

Balbay, M., *12 Eylül Sol Kırımı: 78'liler*, 3. baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2009.

Bali, R.N., *Tarz-ı Hayat'tan Life Style'a: Yeni Seçkinler, Yeni Mekânlar, Yeni Yaşamlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Bali, R.N. *Tarz-ı Hayattan Lifestyle'a: Yeni Seçkinler, Yeni Mekânlar, Yeni Yaşamlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Balivet, M., *Bizans ve Osmanlı*, çev. Nedim Demirtaş, Alkım Yayınları, İstanbul, 2005.

Balsoy, G., "Dayağa Karşı Dayanışma ve Mor İğne Kampanyalarında 'Şiddet' ve 'Cinsel Taciz'in Kavramsallaştırılması", *Reflektif Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 2, sayı 1, 2021, s. 49-60.

Barlas M., *Turgut Özal'ın Anıları*, Birey Yayıncılık: İstanbul, 2020.

Barlas, M., "Demokrasinin Gereği", *Milliyet*, 19 Mart 1984.

Barlas, M., *Turgut Özal'ın Anıları*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1994.

Barutçu, İ., *Babıali Tanrıları: Simavi Ailesi*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2004.

Baser, B., "Kurdish diaspora political activism in Europe with a particular focus on Great Britain", *Berghof Peace Support*, 2011, s. 1-31.

Başkaya, F., *Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına*, Birlik Yayıncılık, 1986

Başkaya, F., *Paradigmanın İflası*, Doz Yayınları, İstanbul, 1991.

Baştürk, A., *Yargı Önünde Savunma*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1986.

Batıbay, D., "İlter Türkmen, 12 Eylül Rejimi ve Avrupa ile İlişkiler.", Diplomasi Koridoru, https://www.diplomasikoridoru.com/anilar. (erişim 17 Temmuz 2022).

Baydar, O., *Erguvan Kapısı*, Can Yayınları, İstanbul, 2004.

Baydar, O., *Hiçbiryer'e Dönüş*, Can Yayınları, İstanbul, 1998.

Baydar, O., *Sıcak Külleri Kaldı*, Can Yayınları, İstanbul, 2000.

Baykal, E.S., *Çaylak Sokak*, Arter Yayınları, İstanbul, 2019.

Baykan, B.G., "Radikal Demokrat Yeşiller: 80'ler Türkiyesi'nden Alternatif Bir Koalisyon", *Mülkiye Dergisi*, cilt 44, sayı 3, 2020, 487-513.

Bayramoğlu, S., "Türkiye'de Bölgesel Politikaların Gelişimi", *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, der. Menaf Turan, Paragraf Yayınevi-YAYED, Ankara, 2005, s. 35-120.

Beck, U., Siyasallığın İcadı, çev. Nihat Ülner, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Behramoğlu, A., "Aziz Nesin'li Anılar", *Cumhuriyet*, 11 Eylül 1995.

Beler, B., *Yazamadıklarım: Bayar-Demirel Kavgasında Tarihe Işık Tutacak Bir Eser*, Memleket Gazetecilik ve Matbaacılık, İzmir, 1993.

Belge, M., "Bir 'Rejim Biçimi' Olarak Mediokrasi/Vasatîlik", *40 Yıl 12 Eylül*, der. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 37-59.

Belge, M., "Sol", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. Irvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, Belge Yayınları, 1990, s. 159-188.

Belge, M., *12 Yıl Sonra 12 Eylül*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1992.

Belge, M., "Murat Belge ile *Yeni Gündem* dergisi üzerine", 2011.

Belge, M., *Tarihten Güncelliğe*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Bengi, D., *80'li Yıllarda Türkiye: Sazlı Cazlı Sözlük: "Yaprak Döker Bir Yanımız"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.

Benli, H.T. (der.), *Günlerin Bugün Getirdiği-Yücel Top Anlatıyor*, İmge Kitabevi, Ankara, 2016.

Berberoğlu, E., *20 Yıllık Domino Oyunu*, 5. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Berk, E., "1983 Seçimlerine Giden Süreçte Kurulan Siyasî Partiler ve Programları", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2015.

Berktay, F., "Türkiye Solu'nun Kadına Bakışı: Değişen Bir Şey Var Mı", *1980'ler Türkiyesi'nde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Beyaz, B.Z., "Türkiye'de Uygulanan Kambiyo Rejimlerinin Tarihçesi", *Türkiye'de Para ve Kur Politikası*, der. Yılmaz Aydın, 2016, s. 103-123, https://www.researchgate.net/publication/335175083_Turkiye'de_Uygulanan_Kambiyo_Rejimlerinin_Tarihcesi.

Bianet, "Dayağa Karşı Dayanışma Kampanyası Bildirisi, 1987", https://bianet.org/kadin/medya/10139-dayaga-karsi-dayanisma-kampanyasi-bildirisi-1987.

Bilâ, F., *Phoenix: Ecevit'in Yeniden Doğuşu*, Doğan Kitap, İstanbul, 2001.

Bilâ, H., *CHP: 1919-1999*, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.

Bildirici, F. ve Demirkan, S., "12 Eylül'ün Sessiz Generaline Veda", *Hürriyet*, 06 Ekim 2005.

Bildirici, F., "Devlet Bahçeli", *Siluetini Sevdiğimin Türkiyesi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2000.

Bildirici, F., *Hanedan'ın Son Prensi: Mesut Yılmaz*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.

Bildirici, F., *Hanedanın Son Prensi: Mesut Yılmaz ve ANAP'lı Yıllar*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2002.

Binhabib, S., "The Democratic Moment and the Problem of Difference", *Democracy and Difference, Contesting the Boundaries of the Political*, der. Seyla Binhabib, Princeton University Press, Princeton, 1996, s. 3-19.

Bir, A.A. ve Ünüvar, K., *Bir Reklam Ajansının Öyküsü Cenajans Grey 1970-2000*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

Birand, M.A. ve Yalçın S., *The Özal: Bir Davanın Öyküsü*, 14. baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2001.

Birand, M.A. ve Yalçın S., *The Özal: Bir Davanın Öyküsü*, 14. baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

Birand, M.A. ve Yalçın S., *The Özal: Bir Davanın Öyküsü*, 14. baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2015.

Birand, M.A. vd., 12 Eylül Türkiye'nin Miladı, Doğan Kitap, İstanbul, 1996.

Birand, M.A. vd., 12 Eylül Türkiye'nin Miladı, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.

Birand, M.A. vd., 12 Eylül Türkiye'nin Miladı, Doğan Kitap, İstanbul, 2006.

Birand, M.A., "Özallı Yıllar Belgeseli", 32. Gün Arşivi, https://www.youtube.com/watch?v=6TyEGJuwZfQ&ab_channel=32.G%C3%BCnAr%C5%9Fivi (erişim 5 Haziran 2022).

Birand, M.A., "Suriye'den Güvence.", *Milliyet*, 17 Temmuz, 1997.

Birand, M.A., *12 Eylül Saat 04:00*, Karacan Yayınları, İstanbul, 1984.

Birand, M.A., *The Özal - Bir Davanın Öyküsü*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

Birdal, A., *Sarı Zarf - Bir Yaşam Öyküsü*, A7 Kitap, İstanbul, 2018,

Birdoğan, N., Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik, Hamburg Alevi Kültür Merkezi Yayınları, Hamburg, 1990.

Birkan, T., *Sol: Evin Reddi*, Metis Yayınları, İstanbul, 2021.

Blackbourn, D., ""The Horologe of Time: Periodization in History", PMLA, cilt 127, sayı 2, 2012, s. 301-307.

Bodin, L., *Aydınlar*, çev. Mehmet Dündar, Gündoğan Yayınları, Ankara, 2000.

Bodur, İ., "12 Eylül Harekatı Olmasaydı 24 Ocak Kararları Asla Başarıya Ulaşmazdı", *Cumhuriyet*, 26 Ocak 1982.

Bodur, M., "Modernity, Social Movements and Democracy: Feminist movements in post-1980 Turkey", Carleton University, yayımlanmamış doktora tezi, Ottawa, 2005.

Bolsu Oygür, A., "Türkiye'de Ekoloji Hareketinin Gelişimi: Ağaçkakan Dergisi Örneği", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

Bookchin, M., *Özgürlüğün Ekolojisi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010.

Bookchin, M., *Toplumsal Ekolojinin Felsefesi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1996.

Bora, A., "Feminizmin 'Dalgalar'ı", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 10: *Feminizm*, ed. Feryal Saygılıgil ve Nacide Berber, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Bora, A., "Kadın Hareketi: Nereden Nereye", *Birikim*, sayı 83, 1996, s. 39-41.

Bora, A., "Kadınlar, Rüyalar, Ejderhalar", *Birikim*, sayı 127, İstanbul, 2013.

Bora, A., "Sarkıntılığa Karşı Kampanya Üzerine", *Sosyalist Feminist Kaktüs*, sayı 9, 1989, s. 22-24.

Bora, A., *Feminizm Kendi Arasında*, Ayizi Kitap, İstanbul, 2011.

Bora, T. (der), *40 Yıl 12 Eylül*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Bora, T. ve Can, K., *Devlet Ocak Dergâh: 1980'lerde Ülkücü Hareket*, 10. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Bora, T. ve Taşkın, Y., "Sağ Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 2: *Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 518-545.

Bora, T., "1980-2000 Arası İslâmcı Dergilere Panoramik Bir Bakış: Bir Arifenin Seyir Defteri,", *Bir Başka Hayata Karşı - 1980 Sonrası İslâmcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*, cilt 1: *İslâmcılığı Konumlandırmak*, der. Lütfi Sunar, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

Bora, T., "80'lerde Yeşil Hareket: Salonlardan Sokaklara", *Sokak*, cilt 19, sayı 31, 1989, s. 20-21.

Bora, T., "Millî Tarih ve Devlet Mitosu", *Birikim*, sayı 105-106, Ocak-Şubat 1998.

Bora, T., "Turgut Özal", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 7: *Liberalizm*, ed. Murat Gültekingil ve Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 589-601.

Bora, T. "Türk Sağı: Siyasal Düşünce Tarihi Açısından Bir Çerçeve Denemesi", *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, der. İnci Özkan Kerestecioğlu ve Güven Gürkan Öztan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Bora, T., *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasî İdeolojiler*, 1. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Bora, T., *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasî İdeolojiler*, 8. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Bora, T., *Demirel*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2023.

Bora, T., *Milliyetçiliğin Kara Baharı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Bora, T., ve Can, K., *Devlet ve Kuzgun: 1990'lardan 2000'lere MHP*, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Bora, T., ve Can, K., *Devlet, Ocak, Dergah: 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Bora, T., ve Can, K., *Devlet, Ocak, Dergah: 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, 9. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Bora, T., ve Taşkın, Y., "Sağ Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 2: *Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel, 6. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 529-554.

Bora, T., *Yeşiller ve Sosyalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988.

Boralıoğlu, G., "Seksenzedeler ve Seksenzadeler", *Birikim*, sayı 152-153, Aralık-Ocak 2002, s. 75-78.

Boratav, K. vd., *Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984.

Boratav, K., *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.

Boratav, K., *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları, İktisat Yazıları 1969-81*, Belge Yayınları, 1983.

Boratav, K., *İktisat ve Siyaset Üzerine Aykırı Yazılar*, BDS, 1989.

Boratav, K., *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1998.

Boratav, K., *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.

Boratav, K., *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge Kitabevi, Ankara, 2013.

Boratav, K., *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, 24. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2019.

Boratav, K., *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*, 8. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.

Boratav, K., *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*, İmge Kitabevi: Ankara, 2005.

Boratav, K., *Türkiye'nin Faşizmleri ve AKP*, İmge Yayınları, Ankara, 2021.

Bozarslan, H., "Bülent Ecevit", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 2: *Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel, 7. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 458-463.

Bozarslan, H., *Une histoire de la violence au Moyen-Orient: de la fin de l'Empire ottoman à Al-Qaida*, La Découverte, 2016.

Bozkır, G., "Prof. Dr. Turan Feyzioğlu'nun Siyasî Kişiliği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt 2, sayı 6, 1996.

Bozkurt, V. "Geleceğin Toplumu, Dönüşümcü Liderlik ve Turgut Özal", *Özal - Siyaset, İktisat, Zihniyet*, der. İhsan Sezal ve İhsan Dağı, Boyut Kitapları, İstanbul, 2003.

Boztepe, V., "1960 ve 1980 Askeri Darbelerinin Türk Siyasal Sinemasına Etkileri", *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, sayı 27, 2017, s. 153-179.

Bölme, S., *İncirlik Üssü: ABD'nin Üs Politikası ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Bölükbaşı, S., "The Cyprus Dispute and the United Nations: Peaceful Non-Settlement between 1954 and 1996", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 30, sayı 3, Ağustos 1998, s. 411-434.

Brown, W., *Neoliberalizmin Harabelerinde - Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, çev. Bülent Duran, Metis Yayınları, İstanbul, 2021.

Buğra, A., "Bir toplumsal dönüşümü anlama çabalarına katkı: Bugün Türkiye'de E.P. Thompson'ı okumak", *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*, der. A. H. Köse vd., İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 191-218.

Bulutay, T., *Employment, Unemployment and Wages in Turkey*, ILO, 1995

Burkay, K., *Devrimcilik mi, terörizm mi?: PKK Üzerine*, Özgürlük Yolu Yayınları, 1983.

Büker, S., Öztürk, S.R., "Mutlu Son'dan Abluka'ya Türk Sineması", *Sanat Üzerine Okumalar: 60 Yıla Bakış*, der. Lale Özgenel, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2016, s. 197-240.

Can, K. (der.), "Radikal Milliyetçiliğin En Büyük Örgütü: Ülkü Ocakları", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 201-235.

Cankaya, Ö., "Türkiye'de Televizyonculuğun Gelişimi ve Bugünkü Durumu", *Marmara İletişim Dergisi*, cilt 2, sayı 2, 2014, s. 221-236

Cankaya, Ö., *Bir Kitle İletişim Kurumunun Tarihi: TRT, 1927-2000*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

Cantek, L., "Aziz Nesin", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 9: *Dönemler ve Zihniyetler*, ed. Murat Gültekingil ve Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 917-927.

Cem, İ. ve Baykal, D., *Yeni Sol*, Cem Yayınları, İstanbul, 1992.

Cem, İ., *Sosyal Demokrasi Nedir, Ne Değildir*, Cem Yayınları, İstanbul, 1984.

Cemal, H., *12 Eylül Günlüğü Tank Sesiyle Uyanmak*, 6. baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1986.

Cemal, H., *Özal Hikâyesi*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2000.

Cemal, H., *Özal Hikayesi*, Everest Yayınları, İstanbul, 2013.

Cemal, H., *Tank Sesiyle Uyanmak 12 Eylül Günlüğü*, Everest Yayınları, İstanbul, 2012.

Cerit, S., *1980 Nüfus Sayımına Göre Türkiye'de Hane Halkı Büyüklükleri*, DPT Yayınları, 1992.

Cheterian, V., *Open Wounds: Armenians, Turks and a Century of Genocide*, Oxford University Press, New York, 2015.

Chomsky, N., *Entelektüellerin Sorumluluğu*, çev. Nuri Ersoy, BGST Yayınları, İstanbul, 2005.

Cizre, Ü., "Egemen İdeoloji ve Türk Silahlı Kuvvetleri: Kavramsal ve İlişkisel Bir Analiz", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 2: *Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 156-179.

Cizre, Ü., *Muktedirlerin Siyaset: Merkez Sağ-Ordu-İslâmcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Comer, L., *Evlilik Mahkumları*, çev. Sedef Öztürk, Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1984.

Contamin, J.G., "Yersiz Bir Tarihsel Yakınlaşmanın Epistemolojik Verimliliği Üzerine: Guillotin Dilekçesi ve Bir Protesto Biçimi Konusunda Öğrettikleri", *Tarihsel Sosyoloji. Paradigmalar, Stratejiler, Sorunsallar*, der. Ferdan Ergut ve Ayşel Uysal, Dipnot Yayınları, Ankara, 2007, s. 283-317.

Copeaux, E. ve Mauss-Copeaux, C., *Taksim! Bölünmüş Kıbrıs 1964-2005*, çev. Ali Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Copeaux, E., "Türk Milliyetçiliği: Sözcükler, Tarih İşaretler", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 4: *Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 44-52.

Copeaux, E., *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Coşkun, S., *SHP: Bir Oluşumun Perde Arkası*, Esen Yayınları, Ankara, 1986.

Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in Veda Konuşması (1989), https://www.youtube.com/watch?v=dRmyp4z7PeU (erişim 14 Mart 2022).

Cumhuriyet, "12 Eylül bir darbedir", 12 Eylül 1990.

Cumhuriyet, "12 Eylül'ün 40. yılı", 13 Eylül 2020.

Cumhuriyet, 15 Aralık 1982.

Cumhuriyet, 16 Eylül 1980.

Cumhuriyet, 18 Ekim 1980.

Cumhuriyet, 21 Nisan 1983.

Cumhuriyet, "220 idam istenen MHP davası başladı", 20 Ağustos 1981.

Cumhuriyet, 23 Eylül 1980.

Cumhuriyet, 26 Ocak 1982.

Cumhuriyet, 28 Aralık 1980.

Cumhuriyet, 31 Temmuz 1980.

Cumhuriyet, "52 sendikacının idamının istendiği DİSK Davası başladı", 25 Aralık 1981.

Cumhuriyet, "Bakanın Sözleri Panik Yarattı", 16 Ocak 1982, s. 9.

Cumhuriyet, "Banka Faizlerine İlanlar Yoluyla İlk Müdahale Yapıldı", 16 Haziran 1982, s. 6.

Cumhuriyet, "Baştürk genel grev isteminde bulunmak suç değildir", 16 Mayıs 1982.

Cumhuriyet, "Baştürk, 141-142 kalksın demek sendikal haktır", 25 Nisan 1982.

Cumhuriyet, "Baştürk, sosyalist düşüncenin halkoyuyla iktidar olmasını istedik", 29 Mayıs 1982.
Cumhuriyet, "Baştürk: Demokrasi yargılanıyor", 26 Şubat 1986.
Cumhuriyet, "Boğaziçi Köprüsü'nde Terk Ettiği Otomobilinde İntihar Notu Bulundu", 20 Kasım 1981.
Cumhuriyet, "Ceza muhakemeleri usulü yasası değişti", 08 Ocak 1981.
Cumhuriyet, "Dev-Sol Davası başladı", 16 Mart 1982.
Cumhuriyet, "DEV-YOL İddianamesi", 27 Ekim 1982.
Cumhuriyet, "DİSK Davası 10 yıl 10 ay sürdü ", 21 Eylül 2010.
Cumhuriyet, "DİSK Davası: Sorgular başladı", 15 Nisan 1982.
Cumhuriyet, "DİSK Davası", 1 Ocak 1982.
Cumhuriyet, "DİSK Davası", 27 Aralık 1981.
Cumhuriyet, "DİSK Davası'nda sorgular 14 Nisan'da", 4 Mart 1982.
Cumhuriyet, "DİSK iddianamesi", 26 Aralık 1981.
Cumhuriyet, "DİSK'e 11 yıl sonra beraat", 17 Temmuz 1991.
Cumhuriyet, "DİSK'te tutuklu kalmadı", 23 Ağustos 1984.
Cumhuriyet, "DP'de Cindoruk Dönemi", 17 Mayıs 2009.
Cumhuriyet, "Düşüncenin yargılanmasına karşıyım", 21 Kasım 1982.
Cumhuriyet, "Evren: Çok Aydın Gördük", 29 Mayıs 1984, s. 1.
Cumhuriyet, "Fehmi Işıklar, İddianame varsayım ve şüpheye dayanıyor", 8 Ağustos 1982.
Cumhuriyet, "Gözaltına alma süresi değiştirildi", 8 Kasım 1980.
Cumhuriyet, "İstanbul DEV-YOL davası başladı", 13 Mart 1982.
Cumhuriyet, "Kastelli Kültür Sanat Vakfı Kuruldu", 8 Eylül 1981, s. 4.
Cumhuriyet, "Kayboluşundan Bir Gece Önce Banker Servet ile Beraberdim", 25 Kasım 1981, s. 1.
Cumhuriyet, "Maliye 278 Bankere İzin Verdi", 23 Ekim 1981, s. 6.
Cumhuriyet, "MHP iddianamesi", 9 Mayıs 1981.
Cumhuriyet, "MSP sanıkları iddiaları kabul etmediler", 2 Mayıs 1981.
Cumhuriyet, "MSP yargılanıyor", 25 Nisan 1981.
Cumhuriyet, "Ömürler bitti Devrimci Sol davası bitmedi", 22 Eylül 2010.
Cumhuriyet, "Sanık avukatları dün yine salonu terk etti", 31 Aralık 1981.
Cumhuriyet, "Seçim 87'ye Doğru", 2 Kasım 1987.
Cumhuriyet, "Siyasî iktidara karşı çıkmak devlete karşı çıkmak değildir", 5 Haziran 1982.
Cumhuriyet, "TİKP davası açıldı", 30 Nisan 1981.
Cumhuriyet, "TİKP", 23 Mart 1983.
Cumhuriyet, "Tip davası kararı: 102 mahkûmiyet", 27 Ocak 1984.
Cumhuriyet, "Tutanaklardan TİKP davası", 5 Ocak 1982.
Cumhuriyetin 75 Yılı, cilt 3: *1979-1997*, 2. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
Çağatay, S., "Kemalist Feminizm: Kadın Hareketi Tarihinin Göz Ardı Edilmiş "Bariz Gerçeği"", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 10: *Feminizm*, ed. Feryal Saygılıgil ve Nacide Berber, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.
Çakır, O., *Nevzat Kösoğlu ile Söyleşiler - Hatıralar yahut Bir Vatan Kurtarma Hikâyesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.
Çakır, R. ve Göktaş, H., *Resmi Tarih, Sivil Arayış: Sosyal Demokratlarda İdeoloji ve Politika*, Metis Yayınları, İstanbul, 1991.
Çakır, R., *Ayet ve Slogan: Türkiye'de İslâmi Oluşumlar*, Metis yayınları, İstanbul, 2017.
Çakır, R., Gomaşinen 19/ Gazeteciliğe ilk adım: Bir zamanlar Nokta Dergisi vardı, https://soundcloud.com/medyascopetv/gomasinen-19-gazetecilige-ilk-adim-bir-zamanlar-nokta-dergisi-vardi (erişim 5 Mayıs 2021).

Çakmak, S., "LGBTİ Hareketi'nin Siyasî bir Aktör Olarak Kendine Yer Bulma Süreci ve CHP ile İlişkileri", *Birikim*, sayı 308, 2014, s. 35-41.

Çalık, M., *MHP Hareketi: Kaynakları ve Gelişimi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 1995.

Çalışlar, O., *12 Mart'tan 12 Eylül'e Mamak*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1989.

Çalışlar, O., *Liderler Hapishanesi*, 2. baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1989.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, *Çalışma Hayatı İstatistikleri*, 2003.

Çamuroğlu, R., *Günümüz Aleviliğinin Sorunları*, Ant Yayınları, İstanbul, 1992.

Çarkoğlu, A. vd., "Popülizm Teorileri Işığında Türkiye'de Popülizmin Tarihsel Gelişimi: Siyasî Partiler Üzerine Bir İnceleme", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 22, sayı 1, 2022, s. 323-348

Çavdar, T., "Türkiye'de Sosyal Demokrat Partilerin Sol İçeriği", *Marksizm ve Gelecek*, sayı 2, 1994, s. 160-176.

Çavdar, T., *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1950'den Günümüze*, 5. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.

Çaylak, A., "1980 Sonrası Türkiyesi'nde Neoliberal Canlanma", *Yeni Türkiye*, Liberalizm Özel Sayısı, sayı 25, Ocak-Şubat 1999, s. 473-490.

Çekmeci, S., *Nizamiye Kapısında*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

Çelebi, R., "89 Bahar Eylemleri", *Yeni Açılım*, özel sayı 1, 1989.

Çelenk, H., *12 Eylül ve Hukuk*, Onur Yayınları, Ankara, 1988.

Çelenk, H., *12 Eylül ve Hukuk*, Onur Yayınları, Ankara, 1983.

Çelenk, H., *Hukuk Açısından Tôb-Der Davası*, Eğit-Der Yayını, Ankara, 1990.

Çeler, Z., "1980'lerde Türkiye'de Cinsellik ve Nokta Dergisi", *Çankaya University Journal of Humanities and Social Sciences*, cilt 8, sayı 2, 2011, s. 283-291.

Çelik, A. (der.), *DİSKAR, 40 Yıldır 12 Eylül, Emeğe Karşı Sermaye Darbesi, 12 Eylül İşçilerin Haklarını Nasıl Yok Etti?*, DİSK Yayınları, sayı 81, İstanbul, 2020.

Çelik, A. ve Lordoğlu, K., "Türkiye'de Resmi Sendikalaşma İstatistiklerinin Sorunları", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, sayı 9, 2006, s. 11-30.

Çelik, A., (der.), *DİSK Tarihi*, cilt 1: *1967-1975*, DİSK Yayınları, İstanbul, 2020.

Çelik, A., (der.), *DİSK Tarihi*, cilt 2: *1975-1980*, DİSK Yayınları, İstanbul, 2022.

Çelik, A., "Bahar Eylemleri, 1989", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt 1, Tarih Vakfı ve Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1996.

Çelik, A., "Yetmişli Yıllarda Emek Hareketi: 15-16 Haziran'dan 12 Eylül'e Yükseliş ve Düşüş", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, der. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Çelik, A. vd., "12 Eylül darbesi ve Sendikal Hareket", *Türkiye'nin Yakın Tarihinde Emek, Toplum ve Siyaset 1980-2002*, der. Erol Ülker ve Tayfun Mertan, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2021, s. 21-60.

Çetik, S., *Türkiye Şehir ve Köy Nüfusunun Yaş ve Cinsiyet Yapısı (1980-1985)*, DPT Yayınları, 1992.

Çetin, Z., "Türkiye'de Queer Hareketinin Dinamiği", *Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği*, https://tr.boell.org/tr/2015/11/04/turkiyede-queer-hareketinin-dinamigi (erişim 25 Nisan 2016).

Çetiner, Y., *Son 10 Yılın Perde Arkası: Mesut Yılmaz*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994.

Çetingüleç, M., *Ecevit'in Anıları 12 Yıl Saklı Tutulan "Veda" Sohbetleri*, Doğan Kitap, İstanbul, 2018.

Çınar, A. ve Özbudun, E. "Mesut Yılmaz: From Özal's Shadow to Mediator", *Political Leaders and Democracy in Turkey*, der. Metin Heper ve Sabri Sayarı, Lexington Books, Lanham, 2022, s. 181-198.

Çiçekoğlu, F., *Sizin Hiç Babanız Öldü mü?*, Can Yayınları, İstanbul, 1990.

Çiçekoğlu, F., *Uçurtmayı Vurmasınlar*, Yön Yayıncılık, İstanbul, 1986.

Çiftçi, O. (der.), *Yerel Seçimler Panoraması*, TODAİE, Ankara, 2001.

Çitçi O. vd., "Yerel Seçimler Panoraması 1963-1999", *TODAİE Yerel Yönetimler Araştırma ve Eğitim Merkezi Yayınları*, sayı 306, Ankara, 2001.

Çolak, M., *Bülent Ecevit: Karaoğlan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Çolak, M., *Bülent Ecevit: Karaoğlan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.

Çoruk, E., "Türkiye'de Yeni Sağ'ın Vitrini Olarak Turgut Özal", Hacettepe Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2020.

Çölaşan, E., *Banker Skandalının Perde Arkası Bankerler Batıyor Kastelli Kaçıyor*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1984.

Çölaşan, E., *Biz Kırk Kişiyiz Birbirimizi Biliriz*, 5. baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1987.

Çubukçu, A., "12 Eylül ve Kültür", *Praksis*, sayı 4, 2001, s. 267-275.

Çubukçu, A., "Yapmazsan Olmaz, Provokasyonsa da Provokasyon Denilerek Girilmiş, Yapılmış İşler Vardır", *Otuz Yıldır 12 Eylül*, der. Haşim Akman, Doğan Kitap, İstanbul, 2010, s. 147-161.

Çubukçu, A., *Kültür ve İdeoloji Sorunları*, 2. baskı, Evrensel Kültür Kitaplığı, İstanbul, 1995.

Dağı, İ., "İnsan Hakları, Demokratikleşme Tartışmaları ve Avrupa Birliği", *Özal - Siyaset, İktisat, Zihniyet*, der. İhsan Sezal ve İhsan Dağı, Boyut Kitapları, İstanbul, 2003.

Dağıstanlı, F., *Sosyal Demokratlar*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1998.

Danieli, Y., "Introduction: History and Conceptual Foundations", *Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, der. Yael Danieli, Plenum Press, New York, 1988, s. 1-20.

Davis, F., *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia*, The Free Press, New York, 1979.

Dayıoğlu, A., *Toplama Kampından Meclis'e Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

De Beauvoir, S., *Ben Bir Feministim: Alice Schwarzer'le Konuşmalar*, çev: Ayşe Minu Sedef, Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1986.

De Waal, T., *Büyük Felaket'ten Sonra*, çev. Ayşen T. Ekmekçi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Dede, K. ve Çoruk, E., "'Eski' ve 'Yeni' Türkiye Arasında Özal Nostaljisi", *Moment-Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*, cilt 7, sayı 1, 2020, s. 5-27.

Dede, K., "Unutma ve Hatırlama Arasında Tiyatro: Devekuşu Kabare Oyunlarında Özal Yılları", *Gülmenin Arkeolojisi ve Medyada Mizah Olgusu - Ulusal İletişim Konferansı Bildiriler Kitabı*, Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi, Erzurum, 2011, s. 257-269.

Dedeal, H. "Handan Börüteçene", *Seksenlerde Türkiye'de Çağdaş Sanat: Yeni Açılımlar*, der. İpek Duben ve Esra Yıldız, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 274-283.

Değer, E., "Genelkurmay: PKK, Suriye'den Destek Görüyor", *Cumhuriyet*, 24 Mart 1990.

Demir, D. ve Romi, S. (der.), *İsmail Saray*, SALT Yayıncılık, 2018.

Demir, V., "Türkiye'de Özel Radyo ve Televizyonların Çıkışı ve Bu Konuda Devlet Tekelinin Kalkması", *Marmara İletişim Dergisi*, cilt 7, sayı 7, 1994, s. 179-190.

Demirdöğen, İ., "Eyalet Değil Süper Vali", Radikal, 2 Mart 2007.

Demirel, A., "Sinemanın Yok Olmasına Zemin Hazırlayanların Sinemayı Kurtarmalarını Beklemek Komiktir", *Yeni İnsan Yeni Sinema*, sayı 4, 1997/1998, s. 113-116.

Demirel, T., "Turgut Özal: Reformcu Bir Siyasetçi Hakkında Bazı Notlar", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 15(55), 2018, s. 57-78.

Demirer, G., *Çevre Sorunları ve Kapitalizm*, Sorun Yayınları, İstanbul, 1992.

Demirhan, H., "Bulgaristan Türklerine Uygulanan Zorla İsim Değiştirme Kampanyası ve Türk Basını (Aralık 1984-Mart 1985)", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, cilt 17, 2019, s. 252-272.

Demirtaş, C., "Yaşasın Aziz Nesin", *Hürriyet*, 12 Temmuz 1995.

Denktaş, R., *Kıbrıs: Elli Yılın Hikayesi*, 3. baskı, Akdeniz Haber Ajansı Yayınları, İstanbul, 2008.

Denktaş, R., *Karkot Deresi - Anılar*, genişletilmiş 6. baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.

Derrida, J., "Politics of Friendship A Discussion with Jacques Derrida", *Centre for Modern French Thought*, University of Sussex, 1 December 1997.

Derrida, J., *Of Grammatology*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1974.

Derrida, J., *The Politics of Friendship*, çev. George Collins, Verso Books, Londra, 1997.

Devecioğlu, A., *Ara Tonlar*, Metis Yayınları, İstanbul, 2015.

Devecioğlu, A., *Kuş Diline Öykünen*, Metis Yayınları, İstanbul, 2004.

Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in 12 Eylül 1980'den Sonra Yaptığı Konuşmalar (12 Eylül 1980-17 Ocak 1981).

Devlet Planlama Teşkilatı, *V. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1985.

DİE, *Çalışma İstatistikleri 1996*, Ankara, 1997.

Dikerdem, M., Son Savunması, https://www.tustav.org/kutuphane/baris-kutuphanesi/mahmut-dikerdem-savunma-1983/.

Dilmener, N., "Pop tarihi (I): (Bir sabah erken) Masal böyle başlamış", Açık Radyo, 28 Ağustos 2020, https://acikradyo.com.tr/dunya-donuyor/pop-tarihi-i-bir-sabah-erken-masal-boyle-baslamis (erişim 30 Aralık 2021).

Dilmener, N., *Bak Bir Varmış Bir Yokmuş: Hafif Türk Pop Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Diltemiz Mol, M., "LGBTİ Hareketinin Hak ve Temsil Mücadelesi ve Siyasal İletişim Faaliyetleri", Ankara Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2016.

Dinç, G., *Güvensizlik Üçgeni*, Say Yayınları, İstanbul, 1987.

Dinçkal, F., Yorumsuz 12 Eylül Belgeleri, (tarih yok), http://www.cfg.org.au/e-kitap/kitaplik/evren-80-12eylul.pdf (erişim 12 Eylül 2021).

DİSK Dergisi, Aralık 1991.

DİSK, *7. Genel Kurul Çalışma Raporu*, DİSK Yayınları, İstanbul, 1980.

Dixon, J., "Türkiye'nin Ermeni Soykırımı Anlatısı: Zaman İçindeki Değişim", *Yüzyıl Sonra Ermeni Soykırımı*, der. Armand Colin, çev. Melike I. Durmaz ve Ümran Küçükislamoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 315-326.

Doğan, D.Ç., "Sinemanın Toplum Hayatındaki Rolü ve Denetimi", *Hukuk Gündemi*, 2010, s. 77-86.

Doğan, M.G., *Neoliberalizm İşçiler ve Direniş: Özal'a Karşı Geleneksel Sendikanın Mücadelesi 1986-1991*, çev. Akın Ekrem Pilgir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2021.

Doğan, Y., "Cindoruk'ta Siyasal Nezaket", *Milliyet*, 24 Mayıs 1992.

Doğan, Y., *Dar Sokakta Siyaset (1980-1983)*, 2. baskı, Tekin Yayınları, İstanbul, 1985.

Doğan, Y., *IMF Kıskacında Türkiye*, Tekin Yayınevi, 1986.

Doğan, Y., Sussam Susulmaz, Yazmasam Olmaz, SIA Kitap, İstanbul, 2020.

Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Kuruluş ve tarihçe, (tarih yok), https://gsf.deu.edu.tr/tr/tarihcemiz/.

Donovan, J., *Feminist Teori: Entelektüel Gelenekler*, 10. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Dorsay, A., *12 Eylül Yılları ve Sinemamız*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1995.

Dönmez, H., *Mamak... Ey Mamak*, Su Yayınevi, İstanbul, 2007.

DPT, *1980'den 1990'a Makroekonomik Politikalar Türkiye Ekonomisindeki Gelişmelerin Analizi ve Bazı Değerlendirmeler*, Ankara, 1990.

DPT, *24 Ocak 1980 ve Sonrası, Ekonomik İstikrar Tedbirleri 1-6*, 1980-1985.

DPT, *Adalet Hizmetleri Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara, 1989.

DPT, *Türkiye'de Yerleşme Merkezlerinin Kademelenmesi: Ülke Yerleşme Merkezleri Sistemi*, cilt 2, Ankara 1982.

Duben, İ. ve Yıldız, E. (der.), *Seksenlerde Türkiye'de Çağdaş Sanat: Yeni Açılımlar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

Dubiel, H., *Yeni Muhafazakârlık Nedir?*, çev. Erol Özbek, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Duran, S., *Aşık Geleneğinden Protest Müziğe: Ali Asker*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2015.

Durdu, E. (der.), "Geçmişten Geleceğe Televizyon Yayıncılığı", *TRT Akademi Dergisi*, cilt 4, sayı 7, Ocak 2019.

Durna, T. ve İnal, A., "12 Eylül, Medya ve Demokratikleşme Sorunu", *Mülkiye Dergisi*, cilt 34, sayı 268, 2010, s. 123-145.

Duru, B., "Türkiye'de Çevrenin Siyasallaşması: Yeşiller Partisi Deneyimi", *Mülkiye Dergisi*, cilt 26, sayı 236, Eylül-Ekim 2002, s. 179-200.

Duru, B., "Çevre Bilincinin Gelişim Sürecinde Türkiye'de Gönüllü Çevre Kuruluşları", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995.

Duru, N., *Arayış*, İmge Kitabevi, Ankara, 2012.

Duru, O., *Ecevit'in Çilesi*, Afa Yayınları, İstanbul, 1995.

Dündar, C., *Anka Kuşu: Erdal İnönü Anlatıyor*, 2. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009.

Düzenli, K., "Halkçı Partinin Politik Kimliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt 13, sayı 3, 2021, s. 59-74.

Ecevit, B., *Değişen Dünya ve Türkiye*, Tekin Yayınları, İstanbul, 1990.

Ecevit, B., *Mithat Paşa ve Türk Ekonomisinin Tarihsel Süreci*, Tekin Yayınları, İstanbul, 1990.

Ecevit, B., *Savunmam*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Ecevit, B., *Toplumsal Kültürün Türk Siyasal Yaşamına Etkisi*, Tekin Yayınları, İstanbul, 1990.

Ecevit, Y., "Kadın Dayanışması ve Kadın Örgütlenmeleri", *11. Tez: Marksizm ve Feminizm*, sayı 9, Belge Yayınları, İstanbul, 1989.

Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi, "Tarihçe", (tarih yok), https://iletisim.ege.edu.tr/tr-1039/tarihce.html.

Ekmekçi, M., "Bir Sendikacının Anlattıkları", *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1991.

Emrealp, S., *Sosyal Demokrasi'den "Sosyal Demokrasi"ye...*, Afa Yayınları, İstanbul, 1991.

Engels, F., *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, çev: Kenan Somer, 9. baskı, Sol Yayınları, Ankara, 1990.

Eralp, A. vd., "Introduction", *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey*, der. Atila Eralp vd., Praeger, Londra, 1993, s. 1-10.

Erbil, L., *Kalan*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Erbil, L., *Üç Başlı Ejderha*, Okuyan Us Yayınları, İstanbul, 2005.

Ercan, F., "Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (1)", *Praksis*, sayı 5, 2002, s. 25-75.

Erdem, G., *Mektuplar*, Milli Eğitim ve Kültür Yayınları, Ankara, 1984.

Erdemir, F., "Başlangıçtan Günümüze TRT'nin Reklam Serüveni", *Journal of Communication Theory & Research / İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, sayı 32, 2011.

Erdinç, C., ve Yurdakul, D., *Çetele: Resmi Belgelerle Siyaset, Mafya, Bürokrasi İlişkilerinde Kim Kimdir?*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1998.

Erdoğan, M., "Demokratik Sol Parti", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1992.

Erdoğan, M., "Türk Politikasında Bir Reformist: Özal", *Özal - Siyaset, İktisat, Zihniyet*, der. İhsan Sezal ve İhsan Dağı, Boyut Kitapları, İstanbul, 2003.

Erdoğan, M., *Anayasa Hukuku*, Orion Yayınevi, Ankara 2012.

Erdoğan, N., "Demokratik Soldan Devrimci Yol'a: 1970'lerde Sol Popülizm Üzerine Notlar", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 8: *Sol*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 262-274.

Erdoğan, N., "Türkiye Bir Toplum mu?", *Birgün*, 18 Ekim 2015.

Erdost, C. (der.), *IMF İstikrar Politikaları ve Türkiye*, Savaş Yayınları, 1982

Ergen, M., *Yeşiller Partisinin Olmayan Tarihi*, Ege Yayıncılık, İstanbul, 1994.

Ergin, S., "12 Eylül Darbesi'nden İlginç Bir Sayfa: Sovyetler Birliği, Darbeden Sonra Ankara'ya 'Anlayışlı Karşıladık' Mesajı Yollamış", *Hürriyet*, 23 Temmuz, 2022.

Ergin, S., "Barış Harekâtı'nın 48. yıldönümünde KKTC'nin Bağımsızlık İlanına Işık Tutan Tarihi Bir Mektup", *Hürriyet*, 20 Temmuz, 2022.

Ergin, S., "Erkan Gürvit: Çatlı'yı kullanmadık", *Hürriyet*, 1 Mart 1998.

Ergin, S., "Güvenlik Anlaşmasına İmza Atmadılar", *Cumhuriyet*, 6 Mart, 1986.

Ergin, S., "Yunanistan'ın NATO Askeri Kanadına Dönüşü-Evren, Vetonun Kalkacağını Başkan Carter'a İki Hafta Önceden Taahhüt Etmiş", *Hürriyet*, 1 Haziran, 2022.

Ergun, E., "Türkiye'de Feminizmin Çeviri Kokan Tarihi", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 10: *Feminizm*, ed. Feryal Saygılıgil ve Nacide Berber, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 687-698.

Ergut, F., *Tarihin Hakikatleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Ergül, T., *Sosyal Demokraside Ayrışma Yılları (Sosyal Demokratların On Yılı, cilt 1)*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 1995.

Ergül, T., *Sosyal Demokraside Bölüşme Yılları (Sosyal Demokratların On Yılı, cilt 2)*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2000.

Ergül, T., *Sosyal Demokraside Bölüşme Yılları 2 Sosyal Demokratların On Yılı*, 2. baskı, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2010.

Erkayhan, Ş., "1960 Sonrası Almanya'da Türk Sanatçılar: Göç ve Kültürel Kimlik", İstanbul Teknik Üniversitesi, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul, 2008.

Erkılıç, H., "Düş Şatolarından Çoklu Salonlara Değişen Seyir Kültürü ve Sinema", *Kebikeç*, sayı 27, 2009, s. 143-162.

Erkılıç, H., "Sinema Politikaları Çerçevesinde Filmlere Sağlanan Devlet Desteği", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, sayı 33, 2016, s. 57-71.

Erkılınç, E., *Sürgün Çocuk*, Siyah Beyaz Yayınları, İstanbul, 2021.

Eroğlu, H. vd. (der.), *Özgürlük - Ortak Kitap 1, YAZKO*, Kent Basımevi, İstanbul, 1984.

Eroğul, C., *Anatüzeye Giriş*, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2000.

Erol, A., *Popüler Müziği Anlamak*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Erol, A., "Eşcinsel Kurtuluş Hareketinin Türkiye Seyri", *Cogito*, sayı 65-66, 2011, s. 431-463.

Erol, A., "Homofobi ve Transfobiye Karşı Gökkuşağı", *Anti-Homofobi Kitabı/3: Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşma*, der. Ali Erol, Ankara, Ayrıntı Basımevi, Ankara, 2011, s. 9-14.

Erol, E.G. (der.), *Bir Çerçeve Bin Dünya: Türkiye'de Televizyon Yayıncılığı Üzerine Okumalar*, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2019.

Ersan, V., *1970'lerde Türkiye Solu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Ersoy, İ., "Simbiyotik Bir İlişki: Kültürel Bir Alan olarak Mekân ve Müzik", *Alternatif Politika*, cilt 13, sayı 1, 2021, s. 318-350.

Eryılmaz, T., "Nokta başlarken Ercan Arıklı", *Radikal*, 7 Haziran 2003, http://www.radikal.com.tr/hayat/nokta-baslarken-ercan-arikli-862837/ (erişim 5 Mayıs 2021).

Esen, Ş.K., *80'ler Türkiyesi'nde Sinema*, Su Yayınları, İstanbul, 2019.

Esen, Ş.K., *Türk Sinemasının Kilometre Taşları*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010.

Evren, K., *12 Eylül'den Önce ve Sonra*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1997.

Evren, K., *Kenan Evren'in Anıları*, cilt 1-5, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1990-1991.

Evren, K., *Kenan Evren'in Anıları*, cilt 1-6, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1990-1992.

Evren, K., *Kenan Evren'in Anıları*, cilt 2, 2. baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1991.

Evren, K., *Kenan Evren'in Anıları*, cilt 3, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1991.

Evren, K., *Seçme Konuşmalar, 12 Eylül 1980 - 6 Kasım 1989*, Doğan Kitap, İstanbul, 2000.

Evren, K., *Zorlu Yıllarım*, cilt 1-2, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994.

Evren, S., *Kayıplar Ülkesiyle Dans: Halil Altındere*, Yapı Kredi Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Eyrenci, Ö., "Sendikalar Hukukunun Güncel Sorunları", *Çalışma Hayatımızın Güncel Sorunları*, İstanbul, 1987.

Eyuboglu, İ.Z., *Sömürülen Alevilik*, Özgür Yayın Dağıtım, İstanbul, 1991.

Fatih Sultan Mehmet Köprüsü Reklam Filmi, "Turgut Özal: Bir Kaset Koy Semra Hanım", 1988, https://www.youtube.com/watch?v=fng4bJ5AJDg&ab_channel=fthstglbrhm (erişim 16.7.2022).

Fedayi, C., "Liberalizm ve Türkiye'de Liberalizm", *Yeni Türkiye*, Liberalizm Özel Sayısı, sayı 25, Ocak-Şubat 1999, s. 462-72.

Feminist Dergisi, sayı 1, 8 Mart 1987.

Feminist Dergisi, sayı 2, Mayıs 1987.

Feminist Dergisi, sayı 3, Ekim 1987.

Feminist Dergisi, sayı 4, Mart 1988.

Feminist Dergisi, sayı 5, Mart 1989.

Feminist Dergisi, sayı 6, Ağustos 1989.

Feminist Dergisi, sayı 7, Mart 1990.

Feyzioğlu, T., *Atatürk ve Milliyetçilik*, 2. baskı, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1987.

Feyzioğlu, T., *Atatürk ve Milliyetçilik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.

Feyzioğlu, T., *Türk Milli Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri Olarak Millet Egemenliği*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

Fığlalı, E.R., "Değişimci Özal ve Değişim Sürecinde İslâm", *Özal - Siyaset, İktisat, Zihniyet*, der. İhsan Sezal ve İhsan Dağı, Boyut Kitapları, İstanbul, 2003.

Fırat, M., "Yunanistan'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, cilt 2: *1980-2001*, 10. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 102-122.

Foucault, M., *Surveiller et punir: Naissance de la prison*, Gallimard, 1993.

Garapon, B. ve Çelik, A., "From Tribal Chiefs to Marxist Activists Kurdistan from 1946 to 1975", *The Cambridge History of the Kurds*, der. Bozarslan, H.; Gunes, C. ve Yadirgi, V., Cambridge University Press, 2021, s. 228-249.

Gaytancıoğlu, K., "Politik Liderlik ve Bir Politik Lider Olarak Bülent Ecevit", yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul, 2013.

Gaytancıoğlu, K., *Politik Liderlik ve Bülent Ecevit*, Paradigma Akademi Yayınları, Edirne, 2014.

Gaytancıoğlu, K., *Türk Siyasal Yaşamında Hüsamettin Cindoruk*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2020.

Gazalcı, M., *Barış Zinciri*, Selvi Yayınları, Ankara, 1992.

Gazioğlu, G., *Roman Gibi*, Eğitim-Sen Yayınları, Ankara, 2006.

Gençay Gürsoy ile 37'nci Yılında Aydınlar Dilekçesi (Erkin Başer ile Röportaj), 18 Mayıs 2021, https://www.youtube.com/watch?v=fdjaC2Dojuw.

Gençer, A., "Türk Siyasal Hayatında Hülle Partileri 1985-1995", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2004.

Gençkaya, Ö.F., "Turgut Özal'ın Güneydoğu ve Kürt Sorununa Bakışı", *Özal - Siyaset, İktisat, Zihniyet*, der. İhsan Sezal ve İhsan Dağı, Boyut Kitapları, İstanbul, 2003.

"Genelkurmay ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Türk Milletine Açıklaması", *Resmî Gazete*, sayı 17103, 12 Eylül 1980.

Gökçek, Y.Z., "Türkiye'de Sinema Bölümlerinin İlk 10 Yılı (1982-1992) ve Film Çalışmalarının Yönelimleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 18, sayı 36, 2020, s. 713-732.

Gökmen, Y., *Özal Sendromu*, Verso Yayıncılık, Ankara, 1992.

Göktaş, H. ve Çakır R., *Vatan Millet Pragmatizm: Türk Sağında İdeoloji ve Politika*, Metis Yayınları, İstanbul, 1991.

Göle, N., *Melez Desenler*, Metis Yayınları, İstanbul, 2000.

Göle, N., *Toplumun Merkezine Yolculuk*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002.

Gören, Z., *Anayasa Hukuku*, Yetkin Hukuk Yayınları, Ankara, 2011.

Görmez, K., *Çevre Sorunları*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2017

Görsev, G.D., *12 Eylül Anıları*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2011.

Gözler, K., "Devletin Bir Unsuru Olarak 'Millet' Kavramı", *Türkiye Günlüğü*, sayı 64, Kış, 2001, s. 108-123.

Gözler, K., *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2018.

Gözübüyük, A.Ş., *Açıklamalı Türk Anayasaları*, 4. baskı, Turhan Yayınevi, Ankara, 2002.

Gözübüyük, Ş., *Anayasa Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2013.

Grojean, O., "Politique d'exil: les mobilisations des Kurdes d'Europe", *Communautés en exil, Arméniens, Kurdes et Chrétiens d'Orient em territoires franciliens*, der. Jean-Paul Chagnollaud, L'Harmattan, Paris, 2015, s. 53-68.

Gunes, C., *The Kurdish national movement in Turkey: From protest to resistance*, Routledge, 2013.

Gunn, C., "Cinayetin Cezasız Kalması: Soghomon Tehlirian, Asala ve Adalet komandoları, 1921-1984", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, sayı 42, 2012, s. 125-146.

Gülalp, H., "Türkiye'de İthal İkamesi Bunalımı ve Dışa Açılma", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, cilt 7, sayı 1, 1980, s. 37-66.

Güler, B.A., "Büyük Kentler İçin Yönetim Arayışları", *Türk İdare Dergisi*, cilt 59, sayı 374, Mart 1987, s. 117-144.

Güler, B.A., *Türkiye'nin Yönetimi - Yapı*, İmge Kitabevi, Ankara, 2009.

Güler, B.A., *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi*, TODAİE, Ankara, 1996.

Güler, C., "Darbe, Dayanışma ve Direniş: 1980 Dönemi Avrupa Sendikal Hareketi ve DİSK İlişkileri", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, cilt 1, sayı 60, 2019, s. 79-104.

Gülseli, İ. vd., "Çevirenlerin Önsözü", *Kadınlık Durumu*, Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul.

Güner, A.O., *Dost Gözüyle*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 1988.

Günersel, T., *Kumlaşmak*, Kaf Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Güneş, A., "İlk eylemden bugüne LGBTİ hareketi", *Platform 24*, 2015, http://platform24.org/lgbti/365/ilk-eylemden-bugune-lgbti-hareketi.

Güneş, A., *Göğe Kuşak Lazım*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Güngör, N., *Arabesk: Sosyokültürel Açıdan Arabesk Olayı*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.

Günver, S., "Yeğenbey", *Milliyet*, 30 Kasım 1990.

Güran, S., "İktidar ve Kamu Yönetimi Bağlamında İdarede Merkezileşme Olgusu", *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 22, sayı 4, Aralık 1989, s. 15-19.

Gürbey, G., "Özal'ın Dış Poitika Anlayışı", *Özal - Siyaset, İktisat, Zihniyet*, der. İhsan Sezal ve İhsan Dağı, Boyut Kitapları, İstanbul, 2003.

Gürbilek, N., *Vitrinde Yaşamak: 1980'lerin Kültürel İklimi*, Metis Yayınları, İstanbul, 1992.

Gürbilek, N., *Vitrinde Yaşamak: 1980'lerin Kültürel İklimi*, 6. baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2011.

Gürbilek, N., *Vitrinde Yaşamak: 1980'lerin Kültürel İklimi*, Metis Yayınları, İstanbul, 2001.

Gürbilek, N., *Vitrinde Yaşamak: 1980'lerin Kültürel İklimi*, Metis Yayınları, İstanbul, 2009.

Gürbilek, N., *Vitrinde Yaşamak: 1980'lerin Kültürel İklimi*, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

Gürcan, E.C., "İki Anayasanın Hikâyesi: 61 ve 82 Anayasaları" *Bianet*, 2008, https://bianet.org/bianet/siyaset/109573-iki-anayasanin-hikayesi-61-ve-82-anayasalari (erişim 5.3.2021).

Gürün, K., *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.

Gürün, K., *Fırtınalı Yıllar: Dışişleri Müsteşarlığı Yılları*, Milliyet, İstanbul, 1995.

Güvenç, S., *NATO'DA 60 Yıl: Türkiye'nin Transatlantik Güvenliğe Katkıları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013.

Hak-İş, "Tarihçe", www.hakis.org.tr/icerik.php?sayfa=3 (erişim 10 Mart 2021).

Hak-İş, *3. Genel Kurul Çalışma Raporu*, Ankara, 19-20 Aralık 1981.

Hale, W., *Turkish Politics and the Military*, Routledge, Londra, 1994.

Halimi, G., *Hapsedilmiş Kadın*, Broy Yayınları, İstanbul, 1990.

Hancılar, Ö., "1983-1987 Kuzey Irak'taki Türk Sınır Ötesi Operasyonlarının Hukukîliği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 46, 2021, s. 347-359.

Hart, J., *New Voices in the Nation, Women and the Greek Resistance 1941-1964*, Cornell University Press, New York, 1996.

Haspolat, E. ve Yıldırım, D., *Türkiye'de Yeni Siyasal Akımlar (1980 Sonrası)*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2016.

Hatipoğlu, A. (söyleşi), *Okay'ın Kitabı*, Karakarga Yayınları, İstanbul, 2018.

Hatipoğlu, T., *Üniversite Üzerine Dertleşi*, Selvi Yayınları, 2015.

Hegel, G.W.F., *Tarih Felsefesi*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul, 2006.

Hegel, G.W.F., *Tarihte Akıl*, çev. Önal Sözer, 2. baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2014.

Heinrich, B., *Güllerim Tahayyüllerim: Gülsün Karamustafa*, Yapı Kredi Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Helvacı, N., *Karanlıkta Yol Aramak*, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 2013.

Heper, M., *Türkiye'de Devlet Geleneği*, çev. Nalan Soyarık, Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2015.

Hiçdurmaz, M., "Türk Sinemasının Gelişimi Sürecinde Sinema Emekçilerinin Örgütlenme Sorunları", *Yeni İnsan Yeni Sinema*, sayı 4, 1997/1998, s. 117-119.

Hirsch, M., *The Generation of Postmemory*, Columbia University Press, New York, 2012.

Hobsbawm, E., *The Age of Extremes: 1914-1991*, Abacus, Londra, 1994.

Hodgson, M.G.S., *The Venture of İslâm*, The University of Chicago, Chicago, 1974.

https://saltonline.org/tr/2007/gulsun-karamustafa-ile-salt-arastirmadaki-arsivi-uzerine

https://saltonline.org/tr/2046/tekerrur-ve-ifrat-nerden-geldik-buraya?blog

https://saltonline.org/tr/2091/mutluluk-resimlerimiz

https://saltonline.org/tr/2139/nur-kocak-ile-soylesi?blog

https://selcukoktay.wordpress.com/2011/03/11/murat-belge-ile-yeni-gundem-dergisi-uzerine/ (erişim 4.2.2021).

https://tustav.org/arsiv/dava-dosyalari/tustav-iddianame-karar-fon.pdf

https://www.tustav.org/e-arsiv/dava-dosyalari-arsiv-fonu/halit-celenk-arsiv-fonu/halit-celenk-arsiv-fonu-sira-no-013/

https://www.tustav.org/e-arsiv/dava-dosyalari-arsiv-fonu/halit-celenk-arsiv-fonu/halit-celenk-arsiv-fonu-sira-no-033/

https://www.tustav.org/e-arsiv/dava-dosyalari-arsiv-fonu/halit-celenk-arsiv-fonu/halit-celenk-arsiv-fonu-sira-no-011/

https://www.tustav.org/e-arsiv/dava-dosyalari-arsiv-fonu/halit-celenk-arsiv-fonu/halit-celenk-arsiv-fonu-sira-no-016/

Hürriyet, "Evren'in 8 Eyaleti", 1 Mart 2007.

Ilıcak, N., *Yazarlar Kavgalar, Özal Döneminde Medyanın İçyüzü*, Yedirenk Kitapları, İstanbul, 2000.

İnce, E., "90'ların Hak Mücadeleleri - LGBTİ: Kaldırımın Altından Gökkuşağı Çıkıyor", *Bianet Bağımsız İletişim Ağı*, 8 Aralık 2014, http://bianet.org/bianet/lgbti/160544-lgbti-kaldirimin-altindan-gokkusagi-cikiyor.

Işığan, A. "Dağıtım Alanındaki Değişim ve Türk Sinemasının Yeniden Yapılanması: 1987-96", *Mürekkep*, sayı 8, 1997, s. 100-106.

Işık, A., "Turkish Paramilitaries during the Conflict with the Kurdistan Workers' Party PKK", *The Commentaries*, 2(1), 2022, s. 1-11.

Işık, A., "Types of Turkish Paramilitary Groups in the 1980s and 1990s", *Journal of Perpetrator Research*, 3(2), 2021, s. 42-65.

Işık, C. ve Erol, N., "Popüler Müzik ve Kültür: Arabeskin Anlam Dünyasını Okumak" *Popüler Müzik Araştırmaları Derneği Dergisi*, cilt 1, sayı 1, 2003, s. 96-104.

Işık, O. ve Pınarcıoğlu, M., *Nöbetleşe Yoksulluk*, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Işıklar, F., *DİSK Davasında Savunma*, Gür yayınları, İstanbul, 1986.

İdem, Ş., "Neden 'Sol-Ekolojik' Bir Düşünceye İhtiyacımız Var?", *Birikim*, sayı 216, 2007, s. 13-20.

İHD, *11 Yıl Yetmedi mi?*, İHD Ankara Şubesi Yayınları, yayın no. 5.

İHD Diyarbakır Şubesi, *Diyarbakır Katliamı Araştırma Raporu*, Yurt Kitap Yayınları, 1992.

İKSV "Tarihçe", (tarih yok), https://film.iksv.org/tr/festival-hakkinda/tarihce-2

İlaslan, S., "Türkiye'nin Yeniden Yapılanma Sürecinde Televizyon: 12 Mart 1971 Sonrası Dönemde Televizyon Yayıncılığının Kontrolü ve Yaygınlaştırılması", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, cilt 1, sayı 8, 2014, s. 32-55.

İnalcık, H. ve Seyitdanlıoğlu M., *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2011.

İnalcık, H., *Osmanlı İmparatorluğu*, cilt 1-2, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

İncesoy, S., "80 sonrası önemli bir örgütlenme deneyimi: 'Öğrenci Dernekleri' - 2", *Karşı Mahalle*, 28 Şubat 2021, https://www.karsimahalle.org/2021/02/28/80-sonrasi-onemli-bir-orgutlenme-deneyimi-ogrenci-dernekleri-2.

İncesoy, S., "80 sonrası önemli bir örgütlenme deneyimi: 'Öğrenci Dernekleri' - 3", *Karşı Mahalle*, 20 Mart 2021, https://www.karsimahalle.org/2021/03/07/80-sonrasi-onemli-bir-orgutlenme-deneyimi-ogrenci-dernekleri-3.

İncesoy, Salih., "80 sonrası önemli bir örgütlenme deneyimi: 'Öğrenci Dernekleri' - 1", *Karşı Mahalle*, 20 Şubat 2021, https://www.karsimahalle.org/2021/02/20/80-sonrasi-onemli-bir-orgutlenme-deneyimi-ogrenci-dernekleri-1.

İnönü, E., *Anılar ve Düşünceler 1*, Boyut Yayınları, İstanbul, 2007.

İnönü, E., *Anılar ve Düşünceler 2*, Boyut Yayınları, İstanbul, 2007.

İnönü, E., *Anılar ve Düşünceler 3*, Boyut Yayınları, İstanbul, 2007.

İnönü, E., *Fikirler ve Eylemler: Tarih, Bilim ve Siyaset Üzerine Konuşmalar*, Büke Yayınları, İstanbul, 2000.

İnsan Hakları Derneği 2. Olağan Genel Kurulu Çalışma Raporu, Eroğlu Ofset, 1988.

İnsan Hakları Derneği Ankara Şubesi İşkence Raporu 1990-91, İHD Yayınları, Ankara, 1991.

İnsan Hakları İhlalleri ve İşkence, Mazlum Der Yayınları, no. 1, Basın Ofset, Ankara 1991

İslâmoğulları, A., *Bizimkisi Bir Ocak Hikâyesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.

İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi, Tarihçe, https://iletisim.istanbul.edu.tr/tr/content/fakultemiz/tarihce

İşigüzel, Ş., *Resmi Geçit*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Johnson, R. vd. (der.), *Making Histories, Studies in the History Writing and Politics*, Hutchinson, Londra, s. 205-252.

Jongerden, J., "A spatial perspective on political group formation in Turkey after the 1971 coup: The Kurdistan Workers Party of Turkey (PKK)", *Kurdish Studies*, 5(2), 2017, s. 134-156.

Kaboğlu, İ., *Çevre Hakkı*, İmge Kitabevi, Ankara, 1996.

Kafaoğlu, A.B., *24 Ocak Uygulamaları ve Bazı Gerçekler*, 3. baskı, Alan Yayıncılık, 1984.

Kafesoğlu, İ., *Türk-İslâm Sentezi*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1985.

Kahraman, H.B., *Sosyal Demokrasi, Türkiye ve Partileri*, İmge Kitabevi, Ankara, 1993.

Kahraman, L., "Türkiye'de Devlet Adamlığı ve Politikacılık: Demirel, Ecevit ve Özal Örnekleri", yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Ankara, 2006.

Kale, F., "TRT yerli edebiyat uyarlamaları 1968-2015", *TRT Akademi*, cilt 4, sayı 7, 2019, s. 126-147.

Kaleli, L., *Tapılacak İlah*, Habora Yayınları, 1991.

Kalemci, R.A. ve Özen, Ş., "Türk Sinemacılık Sektöründe Kurumsal Değişim (1950-2006): Küreselleşmenin 'Sosyal Dışlama' Etkisi", *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 44, sayı 1, 2011, s. 51-88.

Kalsın, B., "Sinematek Derneği Yayın Organı 'Yeni Sinema' Dergisi Bağlamında Ulusal Sinema Tartışmaları", yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, 2013, İstanbul.

Kamusella, T., *Ethnic Cleansing During the Cold War: The Forgotten 1989 Expulsion of Turks From Communist Bulgaria*, Routledge, New York, 2019.

Kanbur, Y., "12 Eylül'ü unutmak için onunla yüzleşmeyi göze almalıyız", *Birikim*, sayı 198, 2005, s. 56-64.

Kansu, G., *Planlı Yıllar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.

Kantaş, G., "Türkiye'de 1980 Sonrası TRT Kurumu ve Özel Radyo-Tv Yayıncılığı Girişimleri", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Radyo Televizyon Bölümü, İstanbul, 1992.

Kara, M., *Sinema ve 12 Eylül*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2012.

Kara, M., *Sinema ve 12 Eylül*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2013.

Kara. İ., *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm-1*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2010.

Karaca, E., *12 Eylül'ün Arka Bahçesinde: Avrupa'daki Mültecilerle Konuşmalar*, Siyah Beyaz Yayınları, İstanbul, 2008.

Karaca, E., *Cumhuriyet Olayı*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1994.

Karaca, E., *Milliyet Olayı*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1995.

Karadoğan, A. ve Öztürk, S.R., *Türkiye'de Sinema Sansürünün Tarihi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2022.

Karadoğan, A., *Modernist Estetik: Türkiye'de Sanat Sinemasına Tarihine Giriş (1896-2000)*, De Ki, Ankara, 2018.

Karaer, T., "12 Eylül ve Türk Kamu Yönetiminin Yeniden Düzenlenmesi", *Türk İdare Dergisi*, cilt 59, sayı 376, Eylül 1987, s. 51-74.

Karaer, T., "1980 Sonrasına Mahalli İdarelerin Yeniden Düzenlenmesi", *Türk İdare Dergisi*, cilt 61, sayı 382, Mart 1989, s. 83-98.

Karakaş, E., "Sosyal Demokrasi Arayışları", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 8: *Sol*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 252-261.

Karakaş, E., *Sosyal Demokrasinin Şansı*, SODEV Yayınları, İstanbul, 1996.

Karakaş, S.N., *Eylem Günlüğü, Zonguldak Maden Grevi ve Yürüyüşü Kasım 90-Ocak 91*, Metis Yayınları, İstanbul, 1992.

Karakaya, N., *Prof Dr. Turhan Feyzioğlu: Demokrasi, Laiklik ve Cumhuriyete Adanmış Bir Ömür*, Erciyes Üniversitesi, 2008.

Karakoç, E., "Evren, Ahmet Kenan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt ek-1, gözden geçirilmiş 2. basım, 2016, s. 427-430.

Karasu, B., *Gece*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Karpat, K., *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Karşıcı, G., "Müzik Türlerine İdeolojik Yaklaşım: 1970-1990 Yılları Arasındaki TRT Sansürü", *Folklor/Edebiyat*, cilt 16, sayı 61, 2010, s. 169-178.

Kartay, C., *11 Eylül 1980'den Günümüze Siyasal Anılar ve Sosyal Demokrasinin Öyküsü*, Sanem Matbaacılık, İstanbul, 1997.

Kayalı, K., *Yönetmenler Çerçevesinde Türk Sineması*, Deniz Kitabevi, Ankara, 2006.

Kaynar, M.K. (der), *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Kaynar, M.K. (der.), *Cumhuriyet Dönemi Siyasî Partileri: 1923-2006*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007.

Kaynar, M.K., "24 Ocak Kararları ve 12 Eylül Darbesi", *Mukavemet*, 25 Ocak 2021, https://www.mukavemet.org/24-ocak-kararlari-ve-12-eylul-darbesi/.

Kaynar, M.K., "Anarşinin Türkçesi, Bir Anarşi Lejantı: 3K4F", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, der. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s. 137-187.

Kaynar, M.K., "Seksenler Türkiye'sine Yetmişli Yıllardan Bakmak", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, der. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 1019-1046.

Kazancı, M., "Dilekçe Hakkı, Halkın İstekleri ve Yönetim", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt 3, sayı 1, 1977, s. 123-146.

Kazankaya, N., "Yarın ve Yarıncılar", *Sendika.org*., 14 Haziran 2020, https://sendika.org/2020/06/yarin-ve-yarincilar-590012/.

Kazgan, G., *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1985.

Kazgan, G., *Tanzimattan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1999.

Kazgan, G., *Yeni Ekonomik Düzende Türkiye'nin Yeri*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994.

Keightley, E. ve Pickering, M., "Painful Pasts", *Research Methods in Memory Studies*, der. Emily Keightley ve Michael Pickering, Edinburg University Press, Edinburg, 2013, s. 151-166.

Keleş, R. ve Ünsal, A., *Kent ve Siyasal Şiddet*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Kepenek, Y., *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, 31. basım, 2019.

Kesal, E., "12 Eylül Bize Ne Yaptı", *40. Yıl 12 Eylül*, der. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Keskin, N.E., "Eğitimde Reform", *Mülkiye Dergisi*, sayı 245, Kış 2004, s. 125-148.

Keskin, N.E., *Türkiye'de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*, Tan Kitabevi, Ankara, 2009.

Keskin, N.E. ve Yaman, M., *Türkiye'de Tütün: Reji'den Tekel'e Tekel'den Bugüne*, NotaBene Yayınları, Ankara, 2013.

Ketenci Soner, Ş., *Ben Devletim Köleleştiririm* - 2, BDS Yayınları, İstanbul, 1989.

Keyman, F, "Sosyal Demokrasi ve Türkiye", *Doğu-Batı*, sayı 29, 2004, s. 123-143.

Kılıç, S., "Çevreci Sosyal Hakların Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Sona Ermesi Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt 57, sayı 2, 2002, s. 93-108.

Kırca, C., "Suriye meselesi.", *Milliyet*, 27 Aralık, 1989.

Kırcı, H., *Bırak Eşkıya Bellesinler*, Burak Yayınevi, İstanbul, 2000.

Kırcı, H., *Donmuş Zaman Manzaraları*, Burak Yayınevi, İstanbul, 1999.

Kırcı, H., *Zamanı Süzerken (Hatıralar)*, 3. baskı, Burak Yayınevi, İstanbul, 2001.

Kırık, A.M., "Türk Sineması'nda Arabeskin Doğuşu ve Gelişimi", *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, cilt 2, sayı 3, 2014, s. 90-117.

Kırkıncı, M., *Alevilik Nedir?*, Cihan Yayınları, İstanbul, 1987.

Kışanak, G., "Gerçekten 40 Yıl oldu mu", *40. Yıl 12 Eylül*, der. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Kıvanç, H., "Halk Öyle İstiyor", *Milliyet*, 15 Nisan 1982.

Kıvılcımlı, H., *Yol.1 Genel Düşünceler*, KöXüz Yayınları.

Kıyanç, S., "Soğuk Savaş Yıllarında Türkiye'deki ABD Üs ve Tesisleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt 36, sayı 101, 2020, s. 203-252.

Kirmanoğlu, H. vd., *Türkiye'de Gelir Bölüşümünü Bozan Etkenler ve İyileştirilmesine İlişkin Politikalar*, TOBB yayın no. 222, 1992.

Koca, B., *"Kürtler Aslında..." Uç Sağın Kürtlere Bakışı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Kocaman, T., *Türkiye'de İç Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri (1965-2000)*, DPT.

Koç, C. ve Koç Y., *DİSK Tarihi, Efsane mi gerçek mi (1967-1980)*, Epos Yayınevi, Ankara, 2008.

Koç, H., "Feminizmin Yeni Yüzyılı İçin Geriye Bir Bakış", *21. Yüzyıl Feminizmine Doğru: Neoliberalizmin Ötesinde Bir Kadın Hareketi İçin Tartışmalar*, der. A. Özuğurlu, NotaBene Yayınları, İstanbul, 2013, s. 193-213.

Koç, H., *Feminist Dergisi: Tüm Sayılar Tıpkıbasım, 25. Yıl*, Renas Yayınları, Ankara, 2013.

Koç, Y., "Türkiye'de Sosyal Demokrasi ve Sendikacılık", *11. Tez*, sayı 4, 1986, s. 107-139.

Koç, Y., "30. Yıldönümünde 12 Eylül Darbesi ve İşçi Sınıfı", *Mülkiye Dergisi*, cilt 34, sayı 268, 2010, s. 43-74.

Koç, Y., *Şeriatçılar, İşçi Hakları ve Hak-İş*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1995.

Koç, Y., *Teslimiyetten Mücadeleye Türk-İş (1980-1989)*, Amaç Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Koç, Y., *Teslimiyetten Mücadeleye Türk-İş 1980-1992*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1995.

Koç, Y., *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi - Osmanlı'dan 2019'a*, Tekgıda-İş Sendikası Yayını, İstanbul, 2019.

Koçak, C., "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 1: *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, 6. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Kolektif, *Bağır! Herkes Duysun*, Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1988.

Koloğlu, O., *Kim Bu Ecevit?*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2001.

Komsuoğlu, A., *Süleyman Demirel: Siyasal Yaşamda Bir Lider*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2008.

Kongar, E., *21.Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, 43. baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010.

Kongar, E., *Yaşamın Anlamı - Denemeler*, 14. baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012.

Koray, M. ve Çelik, A., *Avrupa Birliği ve Türkiye'de Sosyal Diyalog*, Belediye-İş Yayını, Ankara, 2007.

Kosova, E. (2020). "Ateşi Soğutmak", *Cengiz Çekil: 21.08.1945-10.11.2015*, der. Ezgi Arıduru ve Merve Elveren, SALT Yayıncılık, 2020.

Kozak, N., "Gökova'da Bir 'İnat Abidesi'...", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, cilt 4, sayı 1, s. 8-18.

Kozaklı, S.T. ve Özkazanç, A., "80'lerde Gündelik Yaşam", *Mürekkep*, sayı 8, 1997, s. 41-49.

Kozanoğlu, C., *Bıçkın ve Ağlak - Yeni Türkiye'nin Hikayesi*, (söyleşi) Mirgün Cabas, Can Yayınları, İstanbul, 2018.

Kozanoğlu, C., *Cilalı İmaj Devri: 1980'lerden 90'lara Türkiye ve Starları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Kozanoğlu, C., *Pop Çağı Ateşi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Kozanoğlu, H., *Yuppieler, Prensler ve Bizim Kuşak*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

Kökden, U., *Uzun Gecenin Tutsakları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Köker, L., "Turgut Özal: Siyasî ideolojik bir portre", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi/Yüzyıl Biterken*, cilt 11, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Kömürcü, D., "1980 Sonrası Türkiye'de Sosyal Demokrasi: Fırsatlar, Stratejiler ve Kriz (SODEP ve SHP Deneyimleri)", yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, İstanbul, 2008.

Kömürcü, D., "Geçmişle Gelecek Arasında Bir Alternatif Arayışı: Sosyal Demokrat Halkçı Parti", *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 2, sayı 2, 2009, s. 2-32.

Kömürcü, D., "Türkiye Merkez Solunda Farklı Bir Deneyim: SODEP", *Tarabya Çalışmaları (20. Yıl Armağan Kitap)*, der. Ali Vahit Turhan vd., Marmara Üniversitesi Nihad Sayar Eğitim Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 247-270.

Köprülü, M.F., *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

Köse, B.İ., "Türkiye'de HIV Aktivizminin Tarihi Bağlamı - 80'ler: HIV temelli damgalamanın inşası", *Kırmızı Kurdele*, 12 Ağustos 2022, https://www.kirmizikurdele.org/post/turkiyede-hiv-aktivizmi.

Köse, S., *24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 İstikrar Programları Çerçevesinde Yapılan Hukuki ve Kurumsal Düzenlemelerin Mukayeseli Analizi*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, Temmuz 2000.

Kösoğlu N., *Konuşmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1987.

Köstekli, İ. (der.), *Petrol-İş '89 Yıllık*, Petrol-İş Yayınları, İstanbul, 1990.

Kukul, S., *Metris: Bir Direniş Odağı*, Yar, İstanbul, 1998.

Kumbaracıbaşı, O., *İnönü'lü Günler*, Detay Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Kurbanoğlu, E., "Türkiye'deki LGBTT Hareketinin Tarihi", *Anti-Homofobi Kitabı/3: Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşma*, der. Ali Erol, Ayrıntı Basımevi, Ankara, 2011, s. 239-257.

Kurtbaş, F., *Çocuktum Ülkücüydüm*, Tibyan Yayıncılık, İzmir, 2010.

"Kurthan Fişek'le Türkiye'nin İdari Yapısı Üzerine Bir Söyleşi", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 92, Şubat 1988, s. 12-15.

Kuruç, B. vd., *Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler: Türkiye Ekonomisi 1980-1985*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985

Kurz, A. ve Merari, A., *ASALA: Irrational Terror or Political Tool*, Westview Press, Jerusalem, 1985.

Kutluay, D., *Turgut Özal Belgeseli*, Türk Haberler Ajansı Yayınları, Ankara, 1994.

Kuyucu, M., *Müzik Dünyasını Anlamak*, Zinde Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Kuyucu, M., *Türkiye'nin Eurovision Serüveni*, Esen Kitap, İstanbul, 2011.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Cumhuriyet Meclisi, Kıbrıs Türk Federe Devleti Meclisi'nin 15 Kasım 1983 Tarihli Kuruluş Kararı ve Bağımsızlık Bildirisi, 15 Kasım 1983, www.cm.gov.nc.tr/Bilgi/bildirge.pdf (erişim 15 Şubat 2023).

Küçük, Y., *Aydın Üzerine Tezler 4*, 1830-1980, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990.

Küçükkaplan, U., *Arabesk: Toplumsal ve Müzikal Bir Analiz*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013.

Küpçük, S., *Yüzleşmenin Kişisel Tarihi*, Granada Yayınları, İstanbul, 2012.

Kürkçü, E. (der.), "Türkiye'de Geleneksel Siyaset İktidarı Orduyla Paylaşma Sanatıdır", *Son Klasik Darbe*, haz. Seyfi Öngider, Aykırı Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 21-41.

Kürkçü, E. (der.), *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988.

Kürkoğlu, C., *DSP Olayı - Ecevit Efsanesinin Sonu*, Onur Yayınları, Ankara, 1988.

Laclau, E., *Evrensellik, Kimlik ve Özgürleşme*, 4. baskı, çev. Ertuğrul Başer, Birikim Kitapları, İstanbul, 2015.

Laclau, E., *Popülist Akıl Üzerine*, çev. Nur Betül Çelik, Epos Yayınları, İstanbul, 2007.

Laclau, E., *Populism: What's In A Name? Ernesto Laclau Post-Marxism, Populism And Critique*, der. D. Howarth, Routledge, New York, 2015.

Laçiner, Ö., "Önümüzdeki Geçmiş", *Bir Zamanlar Ermeniler Vardı!*, der. Abdullah Onay, Birikim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 55-70.

Laçiner, Ö., "Sol Entelijansiyanın Krizi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 11: *Yüzyıl Biterken*, 1995, s. 97-102.

Lord, C., *Religious Politics in Turkey: From the Birth of the Republic to the AKP, (Vol. 54)*, Cambridge University Press, 2018.

Lowry, H.W., *Fifteenth Century Ottoman Realities - Christian Peasant Life On The Aegean Island Of Limnos*, Eren Yayınları, İstanbul, 2002.

Löwith, K., *Max Weber and Karl Marx*, çev. Hans Fantel, Routledge, Londra, New York, 1993.

Löwy, M., *Ekososyalizm, Kapitalist Ekolojik Felakette Radikal Bir Alternatif*, Epos Yayınları, Ankara, 2015.

Lütem, Ö.E., "1984-89 Dönemi Türkiye'nin Bulgaristan Politikası ve 89 Göçü." *89 Göçü: Bulgaristan'da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç*, der. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu ve Mehmet Hacısalihoğlu, BALKAR&BALMED Yayını, İstanbul, 2012, s. 137-170.

Mahçupyan, E., "Zihniyette Süreklilik ve Kopuş", *Birikim*, sayı 125-126, Eylül-Ekim 1999.

Maktav, H., "Türk Sinemasında 12 Eylül", *Birikim*, sayı 138, 2000, s. 79-84.

Maraşlı, M.C., "Türkiye'nin İlk Özel Televizyon ile Tanışması: Magic Box/Star 1 Kanalının Yazılı Basındaki Yansımaları Üzerine Bir İnceleme", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, cilt 1, sayı 44, 2017.

Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi, Tarihçe, https://iletisim.marmara.edu.tr/fakulte/tarihce

Marx, K., *Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri*, cilt 1, Sol Yayınları, Ankara, 1999.

Marx, K., *Kapital*, cilt 1, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, Ankara, 1986.

Mavioğlu, E., *Apoletli Adalet: Bir 12 Eylül Hesaplaşması 2*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2006.

Mavioğlu, E., *Apoletli Adalet: Bir 12 Eylül Hesaplaşması 2*, Babil Yayınları, İstanbul, 2005.

Mavioğlu, E., *Asılmayıp Beslenenler: Bir 12 Eylül Hesaplaşması 1*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2006.

Mavioğlu, E., *Asılmayıp Beslenenler: Bir 12 Eylül Hesaplaşması*, Babil Yayınları, İstanbul, 2004.

Mavioğlu, E., *Bir 12 Eylül hesaplaşması-1 Asılmayıp Beslenenler*, 2. baskı, İthaki Yayınları, İstanbul, 2008.

Mavioğlu, E., *Bizim Çocuklar Yapamadı: Bir 12 Eylül Hesaplaşması 3*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2008.

Mazlum, İ., "Türkiye'nin Güvenlik Algılamaları Açısından Sınıraşan Sular Sorunu", *En Uzun Onyıl*, der. Gencer Özcan ve Şule Kut, Büke Yayınları, İstanbul, 1998.

McAdam, D. ve Rucht, D., "The Cross-National Diffusion of Movement Ideas", *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, cilt 528, sayı 1, 1993, s. 56-74.

Melucci, A., *Çağdaş Hareketlerin Sembolik Meydan Okuması*, haz. Kenan Çayır, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 81-107.

Meral, Y., *Bir Mahkumiyetin Anatomisi*, Taş Medrese Yayınları, Ankara, 1989.

Meriç, M., "Birden Yürürlüğe Girdi O Yok Olma Duygusu", *Pop Dedik - Türkçe Sözlü Hafif Batı Müziği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 105-112.

Meriç, M., "Cumhuriyet Dönemi İstanbul Eğlence Hayatına Bir Bakış", *İstanbul'da Eğlence*, der. Volkan Aytar ve Kübra Parmaksızoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 55-68.

Meriç, M., "Türkiye'de Popüler Müziğin 75 Yıllık Seyrine Bir Bakış", *Cumhuriyetin Sesleri*, der. Gönül Paçacı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

Meriç, M., *Pop Dedik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Meriç, M., Pop Dedik: Türkçe Sözlü Hafif Batı Müziği, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Mert, N., *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, Selis Kitaplar, İstanbul, 2007.

MESAM, Hakkımızda, https://www.mesam.org.tr/mesam/hakkimizda

MESS, *Gelenek ve Gelecek*, 1. cilt, MESS Yayınları, İstanbul, 1999.

Meulenbelt, A., *Feminizm ve Sosyalizm*, Yazın, İstanbul, 1975.

Michel, A., *Feminizm*, çev. Şirin Tekeli, Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1984.

"Milli Güvenlik Konseyi Karar No: 6", *Resmî Gazete*, sayı 17106, 15 Eylül 1980.

"Milli Güvenlik Konseyi Kararı Karar No: 52", *Resmî Gazete*, sayı 17361, 5 Haziran 1981.

"Milli Güvenlik Konseyi Kararı Karar No: 71", *Resmî Gazete*, sayı 17845, 21 Ekim 1982.

"Millî Güvenlik Konseyi Kararı Türkiye Cumhuriyeti Milli Güvenlik Konseyi Yasama Görevleri İçtüzüğü", *Resmî Gazete*, sayı 17119, 28 Eylül 1980.

Milliyet, "Avrupalı Ünlü Kişiler Aydınlar Dilekçesi Konusunda Bildiri Yayınladı", 28 Haziran 1984.

Milliyet, "Aydınlar Davası İçin 'Le Monde'da İlan", 17 Ağustos 1984.

Milliyet, "Aydınlar Davası'nda Tüm Sanıklara Beraat", 8 Şubat 1986.

Milliyet, "Aziz Nesin Harold Pinter'in Konuğu Olacak, 6 Eylül 1986.

Milliyet, "Bankerlerle İlgili Şikayet Sayısı 100'ü Aştı", 27 Ocak 1981, s. 7.

Milliyet, "Bayan Kastelli'nin Hanımlara Öğütleri Var", 15 Ocak 1982, s. 5.

Milliyet, "Cindoruk: Önemli Olan Hükümet", 25 Haziran 1997.

Milliyet, "Cindoruk: Yargı Paketi Hızla Geçecek", 23 Ocak 1992.

Milliyet, "Cindoruk'tan Ağır Suçlama", 28 Mayıs 1993.

Milliyet, "Demokrasi İçin Dilekçe Verdik", 16 Ağustos 1984.

Milliyet, "Demokrasi Tam İşlemiyor", 15 Nisan 1985.

Milliyet, "Duna, Özal'ı Anlayamadı", 20 Mart 1989.

Milliyet, "Ekmek ve Hak Dilekçesi Hazır", 18 Eylül 1986.

Milliyet, "Erkök: Banker Kastelli Boksa 5-10 Milyon Versin, Büyük Şampiyonlar Çıkaralım", 13 Mart 1982, s. 13.

Milliyet, "Evren'e Dava", 21 Nisan 1990.

Milliyet, "Faizlerde Yeni Aşama", 6 Haziran 1982, s. 12.

Milliyet, "Film'de Değil Gerçek Mahkemede Tanıklık Yaptılar", 28 Kasım 1984.

Milliyet, "İki Başlı Hükümet Olmaz", 11 Mayıs 1993.

Milliyet, "Kastelli Video İşine El Atıyor", 19 Şubat 1982, s. 4.

Milliyet, "SODEP Gövde Gösterisine Hazırlanıyor", 22 Nisan 1985.

Milliyet, "Toskay İçin Karar 8 Şubat'ta", 2 Şubat 1985.

Milliyet, "TRT Savcılığa Başvurdu", 8 Ağustos 1986.

Milliyet, "Üniversiteye Giremeyen Ara Meslek Seçsin", 14 Nisan 1982, s. 1.

Milliyet, "YÖK Aydınlar Dilekçesi'ni İmzalayanlara Kınama Cezası Verdi", 17 Eylül 1984.

Milliyet, "Yunanistan'da 'Aydınlar Bildirisi' Yayınlandı", 20 Ağustos 1984.

Milliyet, 25 Aralık 1986.

Milliyet, 26 Temmuz 1981.

Milliyet, "Başbakan: 'Türkiye'nin Güçlü Olmasını İstemeyen Çok'", 16 Eylül 1984.

Milliyetçi Çalışma Partisi Programı, Ankara, 1988.

Milor, V., "The Genesis of State Planning in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, sayı 4, 1990 Güz, s. 1-30.

Miraç, Z., *Sahneye Adanmış Bir Ömür: Metin Akpınar*, Mundi Kitap, İstanbul, 2022.

Misztal, B., *Theories of Social Remembering*, Open University Press, Berkshire, 2003.

Mitchell, J., *Kadınlık Durumu*, çev. Günseli İnal vd., Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1985.

Moralıoğlu, A., "80'li Yıllarda Kadın Hareketi Ve Kampanyalar", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Mart-Nisan 2012, sayı 99, s. 292-296.

Morrison, E., "Politics of Friendship", *Variant*, Issue 7, Winter 1998-1999.

Mumcu, U., "Kamplar...", *Cumhuriyet*, 15 Mart 1990.

Mumcu, U., *12 Eylül Adaleti*, 10. baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1994.

Mumcu, U., *12 Eylül Adaleti*, 14. baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1994.

Mumcu, U., *12 Eylül Adaleti*, UM: AG Vakfı Yayınları, Ankara, 1987

Mumcu, U., *12 Eylül Adaleti*, UM: AG Vakfı Yayınları, Ankara, 2007.

Mumcu, U., *Papa, Mafya, Ağca*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1984.

Mutlu, E., *Televizyonu Anlamak*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1991.

Mutlu, S., "Kamu Yönetiminde Mekânsal Örgütlenmenin Esasları ve Türkiye İçin Bazı Öneriler", *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 22, sayı 4, Aralık 1989, s. 21-46.

Mutluer, N. (der.), *Cinsiyet Halleri; Türkiye'de Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Sınırları*, Varlık Yayınları, İstanbul, 2008.

Müftüoğlu, O., *Devrimci Yol Savunması, 12 Eylül ve Türkiye Gerçeği*, Birgün Kitap, Ankara, 2012.

Münir, M., *Sabah Olayı*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1993.

Mütercimler, E., *Satılık Ada Kıbrıs: Kıbrıs Barış Harekâtının Bilinmeyen Yönleri*, Alfa, İstanbul, 2007.

Nadaroğlu, H., *Mahallî İdareler*, 3. baskı, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1986.

Nadi, N., *Ben Atatürkçü Değilim*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982.

Nalbant, A., *Üniter Devlet: Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997.

Nesin, A., *Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı*, Adam Yayınları, İstanbul, 2001.

Nesin, A., *Korkudan Korkmak*, 7. baskı, Adam Yayınları, Ankara, 1998.

Nesin, A., *Soruşturmada*, 8. baskı, Nesin Yayınevi, İstanbul, 2016.

Neuburger, M., *The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation Nationhood in Modern Bulgaria*, Cornell University Press, Ithaca ve Londra, 2004.

Nokta, "1383 İmzanın Öyküsü", sayı 14, Mayıs 1984, s. 8-13.

Nokta, "Devlet Kuruluşlarının Değerlendirilmesi: İrtica Yeniden Faaliyette", cilt 3, sayı 39, 6 Ekim 1985.

Nokta, "Tarikat Olayı", cilt 3, sayı 8, 3 Mart 1985.

Offe, C., *Yeni Sosyal Hareketler: Kurumsal Politikanın Sınırlarının Zorlanması*, haz. Kenan Çayır, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 53-79.

Oflaz, L., "Ünlüler İşkenceyi Anlatıyor", *Cumhuriyet*, 3 Haziran 1992.

Oğuz, A., *12 Eylül'den Mamak Hücrelerine*, Gümüş Yayınları, Ankara, 2010.

Oktay, S., "12 Eylül Sonrası Solun Teorik Kurgusu İçerisinde Yeni Gündem Dergisinin Yeri", yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2009.

Okumuş, M.S., "1974'ten 2020'ye TRT Tarih Dizileri", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 1, sayı 39, 2020, s. 37-52.

Okuyan, Y., *O Yıllar: 12 Eylül'den Anılar, Mektuplar ve Belgeler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Okuyan, Y., *O Yıllar: 12 Eylül'den Anılar, Mektuplar ve Belgeler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2010.

Olağanüstü Hal Kanunu, 2021, https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2935.pdf (erişim 26.03.2021).

Onaran, A.Ş., *Türk Sineması*, 1. cilt, Kitle Yayıncılık, Ankara, 1994.

Oral, Ö., "Cindoruk: Bizim Partimiz Esasen Hazır", *Milliyet*, 28 Nisan 1983.

Oran, B., "Dönemin Bilançosu", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, cilt II: *1980-2001*, der. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 9-33.

Oran, B., *Kenan Evren'in Yazılmamış Anıları*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1989.

Orhangazi, Ö., *Türkiye Ekonomisinin Yapısı*, İmge Kitabevi, 2020

Orhon, G., "Bir 12 Eylül Yazısının İlk Cümlesi ya da Kuşaklar, Sessizlikler, Kederler", *40 Yıl 12 Eylül*, der. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 15-35.

Orhon, G., "Sol ve Homofobi: Türkiye Soluna Özgü Olan Ne?", *Anti-Homofobi Kitabı: Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşma - 6 Renk 6 Şehir*, der. Ali Erol, Ayrıntı Basımevi, Ankara, 2009, s. 187-192.

Orhon, G., *The Weight of the Past: Memory and Turkey's 12 September Coup*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle Upon Tyne, 2015.

Osmanoağaoğlu, H., *Feminizm Kitabı: Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler*, Dipnot, Ankara, 2015.

"Otorite Bunalımı ve 12 Eylül Darbesi", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, s. 2358-2416.

Ovadia, S. ve Doğu, E., *Somut 4. Sayfa: İlk Feminist Yazılar 30. Yıl Kitabı*, Renas Yayınları, Ankara, 2013.

Ovadia, S., "Bilinç Yükseltme Hâlâ Gerekli mi?", *Feminist Politika*, sayı 9, 2011, s. 23-24.

Oyan, O., *24 Ocak Ekonomisinde Dışa Açılma ve Mali Politikalar*, V Yayınları, 1987.

Oyan, O., *Türkiye Ekonomisi, Nereden Nereye?*, İmaj Yayıncılık, 1998.

Oytan, M., "1982 Anayasası'nda Yasama ve Yargı Erkleri Karşısında Güçlendirilmiş Yürütme Organı ve Güçlendirilme Nedenleri", *Türk İdare Dergisi*, cilt 56, sayı 364, Eylül 1984, s. 1-34.

Ozan, E.D., *Gülme Sırası Bizde*, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.

Ozan, E.D., *Gülme Sırası Bizde - 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı, Kriz ve Devlet*, Metis Yayınları, İstanbul, 2020.

Öğün, S.S., *99 Soruda Milliyetçilik*, Radikal Yayınları, İstanbul, 1997.

Öğüt, E.H., "Doğru mu? Kaset Bitti mi?", *Gazete Duvar*, 25 Eylül 2016, https://www.gazeteduvar.com.tr/kultur-sanat/2016/09/25/dogru-mu-kaset-bitti-mi#:~:text=1963%20y%C4%B1l%C4%B1nda%20Philips%20taraf%C4%B1ndan%20%C3%BCretilen,ye%20de%20damga%20vurdu%C4%9Fu%20y%C4%B1llard%C4%B1 (erişim 5 Ocak 2022).

Öndil, H., *İşkence Raporu Ankara 1989*, İHD Ankara Şubesi Yayınları, 1990.

Öngider, S. (der.), *Son Klasik Darbe*, Aykırı Yayınları, İstanbul, 2005.

Öniş, Z., "Turgut Özal and His Economic Legacy: Turkish Neoliberalism in Critical Perspective", *Middle Eastern Studies*, cilt 40, sayı 4, Temmuz 2004, s. 113-134.

Öniş, Z., ve Webb, S., "Political Economy of Policy Reform in Turkey in the 1980s", *Policy Research Working Paper Series*, World Bank, 1992.

Örnek, C., *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı: Antikomünizm ve Amerikan Etkisi*, Can Yayınları, İstanbul, 2015.

Özal, T., "Türkiye'nin Önünde Hâcet Kapıları Açılmıştır" (mülakat: Mustafa Çalık), *Türkiye Günlüğü 19 (Yaz)*, 1992, s. 24-30.

Özal, T., *Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 3. İzmir İktisat Kongresi'ndeki Konuşmaları*, İzmir, 4 Haziran 1992.

Özayten, N., *Mütevazı Bir Miras, Batı'da Obje Sanatı/Kavramsal Sanat/Post-Kavramsal Sanat ve Türkiye'de 1965-1992 Yılları Arasındaki Benzer Eğilimler*, SALT e-yayıncılık, 2013.

Özbek, Ç., "Türkiye'de Kentsel Muhalefet Alanı Olarak LGBTİ+ Hareketi ve Eylemliliğin Kırılma Noktaları" *XXI Mimarlık, Tasarım ve Mekân Dergisi*, 2021, https://xxi.com.tr/i/lgbti-hareketi-ve-eylemliligin-kirilma-noktalari.

Özbek, M., *Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Özbilgin, D., "12 Eylül'ün Has Evladı AKP, Kanıtı: 1984 Aydınlar Dilekçesi Davası", https://sendika.org/2015/09/akpnin-12-eylulun-has-evladi-oldugunun-kaniti-1984-Aydinlar-Dilekcesi-Davasi-295104/ (erişim 15.06.2021).

Özbudun, E., *Türk Anayasa Hukuku*, 2. baskı, Ankara, 1989.

Özbudun, E., *Batı Demokrasilerinde ve Türkiye'de Parti Disiplini*, "Düzeltme" 49, Ankara, 1968.

Özbudun, E., *Siyasî Partiler*, Ankara, 1977.

Özbudun, E., *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2012.

Özcan, M., *Darbe Yıllarında Dersim*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.

Özçağlayan, M., "Türkiye'de Televizyon Yayıncılığının Gelişimi", *Selçuk İletişim*, cilt 1, sayı 2, 2000, s. 41-52.

Özdek, Y., *İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1993.

Özdemir, E. ve Bayraktar, S., *Amargi Feminizm Tartışmaları*, Amargi, İstanbul, 2011.

Özdemir, E. ve Bayraktar, S., *Amargi Feminizm Tartışmaları*, Amargi, İstanbul, 2012.

Özdemir, H., *Atatürk'ten Günümüze Cumhurbaşkanlığı Seçimleri*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007.

Özdemir, H., *Turgut Özal: Biyografi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.

Özdemir, Ş., *Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Çevre Sorunlarına Duyarlılık*, Palme Yayınlar, Ankara, 1988.

Özdemir, V "12 Eylül 1980 Darbesinin Sinema Üzerinden Toplumsal Yansımaları", Ahi Evran Akademi, cilt 3, sayı 1, 2022, s. 66-81.

Özdemir, V., *12 Eylül Darbesi ve Özgürlüğün Bedeli Arayış*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2004.

Özekmekçi, M.İ., "Türk Sağında Ayasofya İmgesi", *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, der. İnci Özkan Kerestecioğlu ve Güven Gürkan Öztan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Özel, O., *Dün Sancısı: Türkiye'de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

Özen, H., *Entelektüelin Dramı: 12 Eylül'ün Cadı Kazanı*, İmge Yayınları, Ankara 2002.

Özgüç, A., *Ansiklopedik Türk Filmleri Sözlüğü*, Horizon International Yayınları, İstanbul, 2012.

Özgüç, A., Türk Sinemasında Cinselliğin Tarihi, Broy Yayınları, İstanbul, 1988.

Özkan, B., "Film gibi bir Müslüman Kardeşler ve Suriye hikayesi", *Yetkin Report*, 12 Eylül 2021, https://yetkinreport.com/2020/03/02/film-gibi-bir-musluman-kardesler-ve-suriye-hikayesi/ (erişim 30 Ağustos 2022).

Özkan, B., "Sol'un 'Panzehiri' İslâmcılar", *Birgün*, 23 Nisan, 2014.

Özkan, N., *1980-1986 Türkiye Cezaevlerinden Kesitler*, Onur Yayınları, İstanbul, 1986.

Özkan, S., "15 Mayıs 1984 Aydınlar Dilekçesi: Yakın Tarihimizden Bir Cesaret Öyküsü", http://www.gunceltarih.org/2012/02/15-mays-1984-aydnlar-dilekcesi-yakn.html?m=1 (erişim 10.06.2021).

Özkazanç, A., "Yeni Sağ", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi/Yüzyıl Biterken*, cilt 15, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Özkazanç, A., *Feminizm ve Queer Kuram*, Dipnot, Ankara, 2015.

Özman, A. ve Dede, K., "Türk Sağı ve Masonluğun Söylemsel İnşası: İktidar, Bilinmezlik, Komplo", *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, der. İnci Özkan Kerestecioğlu ve Güven Gürkan Öztan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Özmucur, S., *Milli Gelirin Üç Aylık Dönemler Itibarıyla Tahmini, Dolar İfadesi ve Gelir Yolu İle Hesaplanması*, İTO, Yayın No: 1987/1, 1987.

Öznur, H., *Muhsin Yazıcıoğlu Külliyatı*, cilt 1, 2, 3: *Makaleler - Konuşmalar - Röportajlar - Şiirler*, Akçağ Basım, Ankara, 2012.

Öznur, H., *Ülkücü Hareket, Teşkilat ve Mücadeleler 2*, Alternatif Yayınları, Ankara, (tarih yok).

Özön, N., *Karagözden Sinemaya Türk Sineması ve Sorunları*, 1. cilt, Kitle Yayınları, Ankara, 1995.

Özsoy, Ş., *1982 Anayasa'nın Yapım Süreci*, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2010.

Öztan, G.G., "Askerî Disiplinden 'Kontrollü Liberalleşme'ye: 12 Eylül Restorasyonu ve Eğitim Tartışmalarındaki İzdüşümü", *Toplum ve Bilim*, sayı 148, 2019, s. 12-40.

Öztunalı Kayır, G., "Kadın Çevresi Kurulurken", *Feminist Politika*, sayı 11, 2011, s. 44-47.

Öztürk, M.Y. ve Ercan, F., "1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye'de Sermaye Birikimi Süreci ve Yaşanan Dönüşümler", *Praksis*, sayı 19, 2009, s. 55-93.

Öztürk, S.R., "Türkiye'de Sinema", *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, der. Faruk Alpkaya ve Bülent Duru, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, s. 457-478.

Öztürk, S.R., *Sinemada Kadın Olmak: Sanat Filmlerinde Kadın İmgeleri*, Alan Yayınları, İstanbul, 2000.

Öztürk, S.R., *Sinemanın Dişil Yüzü: Türkiye'de Kadın Yönetmenler*, Om Yayınevi, İstanbul, 2004.

Paçacı, G. (der.), *Cumhuriyetin Sesleri*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

Paker, B. vd., *Bağır! Herkes Duysun!*, Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1988.

Pamuk, O., *Sessiz Ev*, Can Yayınları, İstanbul, 1983.

Pamuk, Ş., "Economic Change in Twentieth-Century Turkey: Is the Glass More than Half Full?", *The Cambridge History of Turkey, Turkey in the Modern World*, cilt 4, der. Reşat Kasaba, Cambridge University Press, New York, 2008, s. 266-300.

Pamuk, Ş., *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

Parla, T., *Türkiye'de Anayasalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

Parmaksızoğlu, K., "İstanbul'da Eğlencenin 'Entel' Hali: 1980'den Günümüze Üst Sınıf Eğlence Hayatındaki Değişimler", *İstanbul'da Eğlence*, der. Volkan Aytar ve Kübra Parmaksızoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 69-84.

Pehlivanlı, K.Y., "1980'li Yıllar Türkiye'sinde Alternatif Bir Kültürel Deneyim: Çekirdek Sanat Evi", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021.

Pekin, F., "DİSK Davası", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, 1. cilt, Tarih Vakfı ve Kültür Bakanlığı ortak yayını, İstanbul, 1996.

Pekşen, Y. "Noktayı koyma zamanı", *Nokta*, cilt 1, sayı 1, 15 Şubat 1982, s. 3.

Pekşen, Y., *Köpeği Isıran Adamın Peşinde*, Cep Kitapları, İstanbul, 1989.

Petrol-İş, *'86 Petrol-İş Yıllık*, haz. İlyas Köstekli, İstanbul, 1987.

Petrol-İş, *Petrol-İş 84 Yıllık*, haz. İlyas Köstekli, İstanbul, 1985.

Pezek, O., "Çiller'e 'Düşes' Benzetmesi", *Milliyet*, 20 Mayıs 1997.

Pıtırlı, A., "Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ı Uğurlarken", *Türk İdare Dergisi*, sayı 399, Haziran 1993, s. 1-8.

Popular Memory Group, "Popular Memory: Theory, Politics, Method", *Making Histories, Studies in the History and Politics*, haz. R. Johnson vd., Hutchinson, Londra, 1982, s. 205-252.

Poulantzas, N., *Poulantzas Kitabı: Seçme Yazılar*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.

Poulantzas, N., *State, Power, Socialism*, Verso, London &New York, 2000.

Remzi, Ç., *Onlar Diridirler*, Ocak Yayınları, Ankara, 1987.

Resmî Gazete, 12 Eylül 1980, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17103_1.pdf (erişim 18 Eylül 2021).

Resmî Gazete, 14 Eylül 1980.

Resmî Gazete, 15 Eylül 1980.

Resmî Gazete, 19 Şubat 1981.

Sabah Gazetesi, 2 Mart 2007.

Sağlam, F., "Anayasa Hukuku Açısından İşçi Haklarının Güncel Sorunları", *Çalışma Hayatımızın Güncel Sorunları*, 1987, İstanbul.

Sağlam, F., "Sözleşmeli Personel Sorunu", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 96, Haziran 1988, s. 6-22.

Sağlar, F., ve Özgönül, E., *Kod Adı Susurluk, Derin İlişkiler*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1999.

Said, E., *Entelektüel Sürgün, Marjinal, Yabancı*, çev. Tuncay Birkan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2009.

Said, E., *Entelektüel*, çev. Tuncay Birkan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.

Salman, C., *Lâmekândan Cihana: Göç, Kimlik, Alevilik*, Dipnot, Ankara, 2018.

Salman, M., *Müze Duvarlarına Sığmayan Dergah: Alevi-Bektaşi Kimliğinin Kuruluş Sürecinde Hacı Bektaş Veli Anma Törenleri*, Kalan Yayınları, Ankara, 2006.

Sancar, S., *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Sancar, S., *Türkiye'de Kadın Hareketlerinin Politiği: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler*, Ankara Üniversitesi Söyleşileri, 2013, s. 53-109.

Sander, O., *Siyasî Tarih 1918-1994*, 10. baskı, İmge Yayınları, Ankara, 2002.

Saraçoğlu, C. ve Akdeniz, E., "12 Eylül'den Çıkışta Solda Üç Tarz-ı Siyaset ve Yeni Gündem Dergisi", *Birikim*, sayı 198, 2005, s. 108-116.

Saraçoğlu, C., "1980-2002, Tank Paletiyle Neoliberalizm", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, Yordam Kitap, Ankara, 2016, s. 753-846.

Saraçoğlu, C., "1980-2002, Tank Paletiyle Neo Liberalizm", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, 3. baskı, Yordam Kitap, 2015, s. 753-868.

Saraçoğlu, C., "Sosyal Demokrasi", *Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*, der. G. Atılgan ve E. A. Aytekin, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s. 363-379.

Saraçoğlu, C. "Tank Paletiyle Neoliberalizm", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, Yordam Kitap, İstanbul, 2015, s. 747-871.

Saraçoğlu, C., "Tank Paletiyle Neoliberalizm", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, Yordam Kitap, İstanbul, 2015, s. 747-869.

Saraçoğlu, C., "Tank Paletiyle Neoliberalizm", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, Yordam Kitap, İstanbul, 2019, s. 753-875.

Sarıtaş, E. ve Şahin, Y., "Ellili Yıllarda Kadın Hareketi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, der. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Sarıtaş, E. ve Şahin, Y., "Ellili Yıllarda Kadın Hareketi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, der. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.

Sartre, J.P., *Aydınlar Üzerine*, çev. Aysel Bora, Can Yayınları, İstanbul, 2010.

Sartre, J.P., *Varoluşçuluk*, çev. A. Bezirci, Say Yayınları, İstanbul, 2005.

Savran, G., "Marksizm ve Yeni Toplumsal Hareketler", *Sınıf Bilinci Dergisi*, sayı 11, 1992, s. 6-27.

Savran, S., "24 Ocaktan Ekonokrasi'ye", *İktisat Dergisi*, sayı 242, 1985.

Savran, S., "CHP ve Sosyal Demokrasi: Bir İlişkinin Anatomisi", *11. Tez*, sayı 4, 1986, s. 78-106.

Say, A., "45 Yıllık Mektubun Hatırlattığı Miras", *Oksijen*, 28 Ocak-4 Şubat 2021, s. 36.

Saybaşılı, K., *İktisat Siyaset, Devlet ve Türkiye*, Bağlam, İstanbul, 1992.

Saydam, B. (der.), *Giovanni Scognamillo'nun Gözüyle Yeşilçam*, Küre Yayınları, İstanbul, 2011.

Sazak, D., "As Kurtul", *Milliyet*, 23 Mayıs 1992.

Schamis, H., "Reconceptualizing Latin American Authoritarianism in the 1970s. From Bureaucratic-Authoritarianism to Neoconservatism", *Comparative Politics*, cilt 23, sayı 2, 1991, s. 201-220.

Schmitt, C., The Concept of the Political, University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Schmitt, C., *Siyasî İlahiyat*, çev. Emre Zeybekoğlu, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010.

Schmitt, C., *The Concept of Political*, çev. George Schwab, Rutgers University Press, 1976.

Schüler, H., *Türkiye'de Sosyal Demokrasi: Particilik, Hemşehrilik, Alevilik*, çev. Yılmaz Tonbul, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Scognamillo, G., *Türk Sinema Tarihi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1998.

Scott, W.J., "Kadınların Tarihi", *Feminist Tarihin Peşinde*, BGST, İstanbul, 2013.

Seçkin, A., "Türk Siyasî Yaşamında Halkçı Parti", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2019.

Segal, L., *Radikal Mutluluk*, Sel Yayınları, İstanbul, 2020.

Selçuk, İ. vd., *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, Yön Yayıncılık, İstanbul, 1992.

Selek, P. v.d., *Özgürlüğü Ararken: Kadın Hareketinde Mücadele Deneyimleri*, Amargi, İstanbul, 2005.

Selek, P., *Maskeler, Süvariler, Gacılar, Ülker Sokak: Bir Alt Kültürün Dışlanma Mekânı*, Ayizi Kitap, Ankara, 2014.

Serim, Ö., *Türk Televizyon Tarihi 1952-2006*, Epsilon Yayıncılık, 2007.

Sertel, Y., *Türkiye'de Dışa Dönük Ekonomi ve Çöküş*, Alan Yayınları, İstanbul, 1988.

SESAM, Hakkımızda, (tarih yok), https://www.se-sam.org/

Sevimli, G., *Hayata Dönüş Operasyonu: Koğuştan Hücrelere*, Çağdaş Hukukçular Derneği Yayınları, İstanbul, 2010.

Sevinç, M., "'Sermayenin karşı saldırısı' ve 12 Eylül anayasacılığı...", 12 Eylül 2021, https://www.diken.com.tr/sermayenin-karsi-saldirisi-ve-12-eylul-anayasaciligi/ (erişim 14 Eylül 2021).

Sevinç, M., "Ertuğrul Özkök, Kenan Evren ve 12 Eylül Anayasacılığı", 25 Ocak 2007, https://birikimdergisi.com/guncel/1006/ertugrul-ozkok-kenan-evren-ve-12-eylul-anayasaciligi (erişim 05 Nisan 2022).

Sevinç, M., *Anayasa Yazıları*, İmaj Yayınevi, 2013.

Sevinç, Ş., *Yenilmiş Komutanlar Müzesi (...CHP 2000)*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000.

Sezal, İ. ve Dağı, İ. (der), *Özal'lı Yıllar*, Beta Yayınları, İstanbul, 2016.

Sezer Şanlı, A., "1 Mayıs 1977: 'İşçinin Emekçinin Bayramı'ndan 'Kanlı 1 Mayıs'a", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, der. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 563-579.

Sezer, C. ve Dizman, İ. (der.), *30 Yıl 30 Hayat*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010.

Sezgin, F., *Sistemin İntikamı: Bir 12 Eylül İncelemesi*, Yeni Düşünce Yayınları, Ankara, 1990.

Show TV, Cumhurbaşkanı Turgut Özal, 1992, https://www.youtube.com/watch?v=GQCwnMiAISU&ab_channel=fthstglbrhm (erişim 09.08.2022).

Sirman, N., "Feminism in Turkey: A Short History", *New Perspectives on Turkey*, cilt 3, 1989, s. 1-34.

Siyah Pembe Üçgen, *80'lerde Lubunya Olmak*, İzmir, 2012.

Solmaz, M., *Türkiye'de Pop Müzik*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Somersan, S., *Türkiye'de Çevre ve Siyaset*, Metis Yayınları, İstanbul, 1993.

Soydan, S., "Huysuz'un Yükselişi ve Yükselişi", *KAOS GL*, 27 Nisan 2021, https://kaosgl.org/gokkusagi-forumu-kose-yazisi/huysuz-un-yukselisi-ve-yukselisi.

Soydan, S., "Seksenlerde Devr-i Alem 1", *unlimited drag*, 2018, https://www.unlimitedrag.com/post/seksenlerde-devr-i-alem-1

Soydan, S., "Seksenlerde Devr-i Alem 2", *unlimited drag*, 2018, https://www.unlimitedrag.com/post/seksenlerde-devr-i-alem-2

Soysal, M., "Yelpazede Bir Adam", *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 2009.

Soysal, M., *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 11. baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1997.

Soysal, M., *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, İstanbul, 1987, Ek: 1982 Anayasası.

Sökmensüer, Y., "Ne Yapayım Böyle Aydını", *Hürriyet*, 23 Aralık 2012.

Sönmez, M., *100 Soruda 1980'lerden 1990'lara Dışa Açılan Türkiye Kapitalizmi*, Gerçek Yayınevi, 1992.

Sönmez, M., Özal Ekonomisi ve İşçi Hakları, Belge Yayınları, İstanbul, 1984.

Sönmez, M., *Türkiye Ekonomisinde Bunalım: 1980 Sonbaharından 1982'ye*, Belge Yayınları, İstanbul, 1982.

Sönmez, M., *Türkiye Ekonomisinde Bunalım: 24 Ocak Kararları ve Sonrası*, Belge Yayınları, İstanbul, 1980.

Sönmez, N., *Bir Tanık: Çengiz Çekil*, Yapı Kredi Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Sözengil, T.M., *Kuran Dışında Yaşanan İslâmiyet Dizisi 1: Tarih Boyunca Alevilik*, İstanbul, 1991.

Sözer, Z., *Halkın sesinden iktidarın borazanına: 1927'den günümüze radyo televizyon*, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.

Sözeri, C., "Türkiye'de Bağımsız Haber Dergiciliğinin Ekonomik Sorunları: Nokta Dergisi Örneği", *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, sayı 7, 2007, s. 103-127.

Stokes, M. "The media and reform: The saz and elektrosaz in urban Turkish folk music", *British Journal of Ethnomusicology*, cilt 1, sayı 1, 1992, s. 89-102.

Stokes, M., "Islam, the Turkish state and arabesk", *Popular Music*, cilt 11, sayı 2, 1992, s. 213-227.

Stokes, M., *Türkiye'de Arabesk Olayı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Stokes, M., *Türkiye'de Arabesk Olayı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Suiçmez, M., "Dergi Haberciliği ve Nokta Dergisi", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Gazetecilik Bölümü, Konya, 2009.

Sunay, C., "12 Eylül Dönemi Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri (1980-1987)", yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2009.

Sürgit, K., "12 Eylül ve Yönetimin Yeniden Düzenlenmesi", *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 13, sayı 3, Eylül 1980, s. 39-77.

"Syria: Muslim Brotherhood Pressure Intensifies.", Department of Defense Intelligence Document, Directorate for Research, Defense Intelligence Agency, 22 Nisan, 1982.

Şafak, C., "İlkbahar Eylemleri Üzerine Gecikmiş Düşünceler", *Yeni Açılım*, sayı 19, 1989, s. 21-29.

Şafak, C., "Türkiye'de Toplu Pazarlığın Değişen Çizgisi 1980-2005", *Çalışma ve Toplum*, sayı 10, 2006/3.

Şahin, G., "1983 Seçimlerine Katılan Siyasî Partilerin Askeri Yönetim Sonrası Türkiyesi'ne İlişkin Söylemleri", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, s. 283-307.

Şahin, Y., ve Sarıtaş, E., "Altmışlı Yıllarda Kadın Hareketi: Süreklilikler, Kopuşlar ve Çeşitlenme", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, der. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Şemsek, M., *Makaleler*, 2. baskı, Milli Eğitim ve Kültür Yayınları, Ankara, 1984.

Şenliler, S., *Mamak Cezaevi Günlüğü*, Yüzde İki Yayınları, Ankara, 2019.

Şenses, F., "Kriz, Dış Yardım ve Neoliberal Politikalar", *Toplum ve Bilim*, sayı 77, 1998.

Şenses, F., "Sanayileşmede Yeni Bir Dönemeç: 1980'li Yıllar ve Ötesi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, cilt 20, sayı 4, 1993, s. 529-548.

Şenses, F., *1980 Sonrası Ekonomi Politikaları Işığında Türkiye'de Sanayileşme: Bugün ve Yarın*, V Yayınları, Ankara, 1989.

Şenses, F., ve Taymaz, E., "Unutulan Bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme Ne oluyor? Ne olmalı?", *İktisat Üzerine Yazılar II, İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar, Oktar Türel'e Armağan*, der. A. H. Köse, F.Şenses ve E. Yeldan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 429-61.

Şenyapılı, Ö. vd., *TV'nin Türk toplumuna etkileri*, Milliyet Yayınları, cilt 18, 1977.

Şeşen, G. (der.), *Tutsak Aileleri, 12 Eylül ve TAYAD*, Haziran Yayınevi, 1996.

Şimşir, B., *Bulgaristan Türkleri*, genişletilmiş 2. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2009.

Şimşir, B., *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006.

Şimşir, B., *Şehit Diplomatlarımız*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2000.

T.C. Kalkınma Bakanlığı, *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler*, 1950-2014, 2015.

T2 Haber, "T.Özal'ın K.Evren hakkındaki görüşleri", 1989, https://www.youtube.com/watch?v=p6zgvfAYLnw&ab_channel=fthstglbrhm (erişim 05.09.2022).

T24, "Darbe davasında istenen muhtıra altı gün boyunca Köşk'te saklanmıştı!", 6 Nisan 2012, https://t24.com.tr/haber/darbe-davasinda-istenen-muhtira-alti-gun-boyunca-koskte-saklanmisti,201125 (erişim 15 Eylül 2021).

Tahincioğlu, G., "Eski MİT yöneticisi Eymür: Başka türlü konuşma imkânı yoksa işkence olabilir, çünkü çok inatçı tipler var!", https://t24.com.tr/haber/eski-mit-yoneticisi-eymur-baska-turlu-konusma-imkani-yoksa-iskence-olabilir-cunku-cok-inatci-tipler-var,990902 (erişim 21 Mart 2022).

Talas, C., *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1992.

Tan, "Ramazan Başlıyor Diye Özal Son Defa İçki İçti", 31 Mayıs 1984.

Tan, T. "Kamu Hizmeti, Özelleştirme ve Bürokrasinin Azaltılması Üzerine", *Türk İdare Dergisi*, cilt 60, sayı 378, Mart 1988, s. 73-90.

Taneri, A., *Atatürk ve Millî Hâkimiyet*, A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983.

Tankut, H.R., *Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler*, Kalan Yayınları, Ankara, 2000.

Tanör, B. ve Yüzbaşıoğlu, N., *1982 Anayasasına göre Türk Anayasa Hukuku (2001 değişikliklerine göre)*, 2. baskı, Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Tanör, B. Ve Yüzbaşıoğlu, N., *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

Tanör, B., "Siyasî Tarih (1980-1995)", *Türkiye Tarihi 5 Bugünkü Türkiye 1980-1995*, der. Bülent Tanör vd., Cem Yayınevi, İstanbul, 2002, ss. 26-57.

Tanör, B., *İki Anayasa 1961-1982*, On İki Levha Yayınları, 2013.

Tanör, B., *İki Anayasa:1961-1982*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1986.

Tanrıöver, H.U., *Türkiye'de Televizyon Yayıncılığı 2011*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2012.

Tantekin, F., "Türkiye'de Feminizmin 3 Feminist Dergideki Yansıması", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1998.

Tar, Y., *Yoldaş Ben İbneyim: Solun LGBT ile İmtihanı*, Ceylan Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Taşkın, Y., "12 Eylül Atatürkçülüğü ya da Bir Kemalist Restorasyon Teşebbüsü Olarak 12 Eylül", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 2: *Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 570-583.

Taşkın, Y., "12 Eylül Atatürkçülüğü ya da Bir Kemalist Restorasyon Teşebbüsü Olarak 12 Eylül", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 2: *Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 570-583.

Taşkın, Y., "Turhan Feyzioğlu", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 2: *Kemalizm*, ed. Ahnet İnsel, 6. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 534-539.

Taşkın, Y., *Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.

Taşkın, Y., *Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına: Milliyetçi Muhafazakâr Entelenjensiya*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Taşkın, Y., *Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya: Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Tayanç, T. vd., *Türkiye'de Yapılan Grevlerin Nicel ve Nitel Değerlendirmesi (1963-1980)*, Türkiye Denizciler Sendikası Yayınları, İstanbul, 1987.

TBMM Tutanak Dergisi, 44. Birleşim, 12 Aralık 1986.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:19, Cilt 1, Birleşim 3, Oturum 1, 16 Kasım 1991.

Tekeli, İ. vd., *Türkiye'de ve Dünya'da Yaşanan Ekonomik Bunalım*, Yurt Yayınları, Ankara, 1984

Tekeli, İ. ve İlkin, S., 1993, *Türkiye ve Avrupa Topluluğu II Ulus Devletini Aşma Çabasındaki Avrupa'ya Türkiye'nin Yaklaşımı*, Ümit Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Tekeli, İ., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mekân Organizasyonunun Evrimi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Bölgesel Politikası'nın Kökenleri", *Bölge Planlama Üzerine*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1972, s. 91-119.

Tekeli, İ., *Bölge Planlama Üzerine*, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını, İstanbul, 1972.

Tekeli, İ., *Cumhuriyetin Belediyecilik Öyküsü (1923-1990)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.

Tekeli, Ş., "80'lerde Türkiye'de Kadınların Kurtuluşu Hareketinin Gelişmesi", *Birikim*, sayı 3, 1989, s. 34-41.

Tekeli, Ş., "Başlarken", *Feminizm*, A. Michel, Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1984.

Tekeli, Ş., "Emergence of the Feminist Movement in Turkey", *The New Women's Movement: Feminism and Political Power in Europe and the USA*, der. D. Dahlerup, Sage Publications, Londra, 1986, s. 179-199.

Tekeli, Ş., "On Maddede Türkiye'de Kadın Hareketi", *Bianet*, 2004, https://m.bianet.org/bianet/kadin/43145-on-maddede-turkiyede-kadin-hareketi (erişim 15.02.2021).

Tekeli, Ş., *1980'ler Türkiyesi'nde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Tekeli, Ş., *1980'ler Türkiyesi'nde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Tekeli, Ş., *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1982.

Tekelioğlu, O., *Pop Yazıları: Varoştan Merkeze Yürüyen Halk Zevki*, Telos Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Tekin, L., *Gece Dersleri*, Adam Yayınları, İstanbul, 1986.

Tekiner, S., "Türkiye Radyo Televizyon Kurumu'nda Televizyonun Eğitimde Kullanılması ve TRT Eğitim (TRT Okul) Kanalı", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sinema ve Televizyon Anabilim Dalı, Ordu, 2016.

Teksoy, R., *Rekin Teksoy'un Türk Sineması*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Tellal, E., "SSCB'yle İlişkiler.", *Türk Dış Politikası*, cilt 1, der. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Temuçin, T., *Parti mi Marti mi?*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984.

Tercüman, "İbrahim Tatlıses: Ben Toplu Konut Dilekçesi Sandım", 29 Mayıs 1984.

Tercüman, 1 Haziran 1981.

Teziç, E., *100 Soruda Siyasî Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976.

Teziç, E., *Anayasa Hukuku*, Beta Yayın Dağıtım, İstanbul, 1986.

Tilly, C., *From Mobilization to Revolution*, Random House, New York, 1978.

Timisi, N. ve Ağduk Gevrek, M., "1980'ler Türkiyesi'nde Feminist Hareket: Ankara Çevresi", *90'larda Türkiye'de Feminizm*, der. Aksu Bora ve Asena Günal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Timisi, N. ve Ağduk Gevrek, M., "1980'ler Türkiyesi'nde Feminist Hareket: Ankara Çevresi", *90'larda Türkiye'de Feminizm*, der. Aksu Bora ve Asena Günal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Timur, T., *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.

Timur, T., *Türkler ve Ermeniler: 1915 ve Sonrası*, İmge, Ankara, 2007

Timuroğlu, V., *İnançları Uğruna Öldürülenler*, Yurt Yayınları, Ankara, 1991.

TMMOB Maden Mühendisleri Odası 1990-91, Zonguldak büyük Madenci Grevi ve Yürüyüşü 20.Yıl Anma ve Kutlama Etkinlikleri, İnşaat Mühendisleri Odası Teoman Öztürk Salonu, Ankara, 2001.

TODAİE, Kamu Yönetimi Araştırması -Genel Rapor, Ankara, 1991.

Tohumcu, A., "Bir Mekân Temsili: Taverna", *Porte Akademik*, cilt, 1, sayı, 1, 2010, s. 5-10.

Toker, M., "Dış Güçlüklerle Başa Çıkabiliriz", *Milliyet*, 8 Nisan 1984.

Toktaş, Ş. ve Altunok, G., "Yeni Sosyal Hareketler Çerçevesinde Türkiye Gey ve Lezbiyen Hareketi ve Siyasalın Dönüşümü". *Kaos GL*, Lezbiyenlerin ve Geylerin Sorunları, Kaos GL Sempozyumu, Ankara, 23-24 Mayıs 2003.

Topçu, N.K., *Devletin Güvenliğine Karşı Suçlar*, 2016.

Touraine, A., *Modernliğin Eleştirisi*, 4. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

TRT Avaz, "Dönemin tanıkları Türkiye'nin KKTC'nin kuruluş sürecine desteğini anlattı", 14 Kasım 2020, https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/donemin-taniklari-turkiyenin-kktcnin-kurulus-surecine-destegini-anlatti/5fafa74701a30a37d42655c6 (erişim 14 Ocak 2023).

TRT, *TRT 1991 Genel Yayın Planı*, TRT Basılı Yayınlar Müdürlüğü Yayınları, no:222, 1991, s. 72.

TRT, *TRT Dünden Bugüne Radyo Televizyon (1927-1990)*, Ankara, 1990.

Turan, Ö., "Bu Sayıda", *Toplum ve Bilim*, sayı 127, 2013, s. 3-25.

Turgut, H., *12 Eylül Partileri*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul, 1986.

Turgut, H., *Güniz Sokağı*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul, 1987.

Turner, S.B., "Preface to the new edition of Karl Löwith's Max Weber and Karl Marx", *Max Weber and Karl Marx Karl Löwith*, çev. Hans Fantel, Routledge, Londra ve New York, 1993.

Tuşalp, E. *12 Eylül Tutanakları Bin Tanık*, 3. baskı, Dost Kitabevi, 1986, Ankara.

Tuşalp, E., *12 Eylül Tutanakları, Bin Tanık*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1986.

Tuşalp, E., *Bin Tanık*, Yazılama Yayınları, İstanbul, 2013.

Tuşalp, E., *Eylül İmparatorluğu*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1988.

Tuşalp, E., *Eylül İmparatorluğu*, Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2013.

Tuşalp, E., *İnsan Hakları Dosyası: "Bin İnsan"*, Tekin Yayınevi, Ankara, 1986.

TÜİK, Hanehalkı İşgücü Araştırması 2011 Aralık Dönemi Sonuçları (Kasım, Aralık 2011, Ocak 2012), 2012.

TÜİK, *İstatistik Göstergeler 1923-2013*, Ankara, 2014.

TÜİK, "Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları Veritabanı", (tarih belirtilmemiş), http://rapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?secimdb2=&report=tablo1.RDF&p_il=0&p_s1=1&p_s2=2&p_s3=3&p_s4=4&p_s5=5&p_s6=6&p_s7=7&p_s8=8&p_s9=9&p_kod=1&desformat=html&ENVID=secimEnv (erişim 02 Nisan 2010).

Tünay, M., "Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi", *Praksis*, sayı 5, 2002, s. 177-197.

Türenç, T., "Yıldırım Akbulut'un Anıları: Ben Başbakanken", *Hürriyet*, 7-16 Ağustos 1994.

Türk Ansiklopedisi, M.E.B., 33. cilt. Ankara, 1971.

Türk, H.B., *Muktedir: Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Türkali, V., *Mavi Karanlık*, Adam Yayınları, İstanbul, 1983.

Türkay, S., "Batı Avrupa'da Yeşil Partilerin Gelişimine Genel Bir Bakış ve Türkiye'deki Yeşiller Partisi Örneği", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1989.

Türkeş, A., *Savunma*, Kamer Yayınları, İstanbul, 2013.

TÜRK-İŞ, *İşte İspatı! Anayasa Tasarısı İşveren İsteklerine Göre Hazırlandı*, (tarih yok), Ankara.

TÜRK-İŞ Dergisi, Eylül 1980, sayı 138.

TÜRK-İŞ Dergisi, Haziran-Temmuz 2002, sayı 351.

TÜRK-İŞ Dergisi, Kasım 1980, sayı 140.

TÜRK-İŞ Dergisi, Ocak 1981, sayı 142.

TÜRK-İŞ, 12. Genel Kurula Sunulan Çalışma Raporu, Ankara, 1982.

TÜRK-İŞ, 18. Genel Kurul Çalışma Raporu, Ankara, 1999.

Türkiye Barış Derneği Davası, Sorgular Savunmalar, cilt 1, Bilim ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1986.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Söylev ve Demeçleri (12 Eylül 1981 - 12 Eylül 1982), Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982.

Türkiye İşçi Partisi, *Demokratikleşme İçin Plan '78-'82*, Kent Basımevi, İstanbul, 1978.

Türkmen, E.A., (der.), *İnsan Hakları Derneği 20 Yaşında: Uzun İnce Bir Yoldayız*, Dipnot Yayınları, 2006.

Türkmen, İ., "Dış Politika ve Ekonomi", İktisadi Kalkınma Vakfı'nda Konuşma, İstanbul, 29 Mart 1982.

Türkmen, İ., "KKTC Hata mıydı?", *Hürriyet*, 30 Kasım 2012.

Türkmen, İ., "Türkmen, Üç Yılın Dış Politikasını ve Bakanlığını Anlatıyor...", Mehmet Ali Birand ile Yapılan Röportaj, Dışişleri Bakanlığı 1983 Tarihçesi, 11 Aralık 1983. Metin 89: 95. http://diad.mfa.gov.tr/diad/tarihce/1983.pdf

Türkmen, İ., *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ortadoğu Politikası*, Bilgesam, İstanbul, 2010.

Türkyılmaz, H.Ö., "Çağdaş Türk Resminde Gelenek Sorunsalı", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2013.

Türkyılmaz, Z., "Maternal Colonialism and Turkish Woman's Burden in Dersim: Educating the 'Mountain Flowers' of Dersim", *Journal of Women's History*, 28(3), 2016, s. 162-186.

Uğur Tanrıöver, H., *Türkiye'de Televizyon Yayıncılığı 2011*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 2012.

Ulagay, O., *24 Ocak Deneyimi Üzerine*, Hil Yayıncılık, 1983

Ulusay, N., "Sinema", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Temeli Kültürdür II*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2002, s. 212-243.

Ulusay, N., *Melez İmgeler, Sinema ve Ulusötesi Oluşumları*, Dost Kitabevi, Ankara, 2008.

Uslu, F., *1982 Anayasası'na Göre Türk Anayasa Hukuku*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2016.

Uyar, H., *Karadenizli Bir Politikacı, Aytekin Kotil (1934-1992)*, Anka Yayınları, Ankara, 2014.

Uysal H., *Kurtlu Kokteyl, Devlet, Ülkücü, Mafya*, Öteki Yayınları, Ankara, 1996.

Uysal, H., "Özal GAP Çıkarmasında Coştu: 'Hayalleri Yetmez'", *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1987.

Uzgel, İ., "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, cilt II: *1980-2001*, der. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 34-82.

Ülsever, C., "Bir Topal Devrimci: Turgut Özal", *Teneke Evin Torunu*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1999.

Ünlü, C., "Dünden Yarına Gençliğin Antifaşist Mücadelesi", *Marksist-Teori*, sayı 33, Eylül-Ekim 2018.

Ünlüer, A.O., "Dünyada ve Türkiye'de televizyon yayıncılığının gelişimi", *Kurgu Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Uluslararası Hakemli İletişim Dergisi*, cilt 16, sayı 16, 1999, s. 55-66.

Ünlüer, A.O., "Türkiye'de televizyon yayıncılığı tarihine analitik bir yaklaşım", *Kurgu Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Uluslararası Hakemli İletişim Dergisi*, cilt 17, sayı 17, 2000, s. 45-54.

Üskül, Z., *Bildirileriyle 12 Eylül 1980 Dönemi Sıkıyönetimi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2018.

Velioğlu Metin, Ö., "Yeşilçam'ın Hayaletleri: 1980 Sonrası Türk Sinemasının Üslup Arayışında Yeşilçam Sanrıları", *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, cilt 7, sayı 1, 2019, s. 398-429.

Volkan, V.D., "Transgenerational transmissions and chosen traumas: An aspect of large-group identity", *Group Analysis*, cilt 34, sayı 1, 2001, s. 79-97.

Voyvoda, N. "The Transformation of The Labor Market and The Reconstruction of Workers' Mobilization: The Experience of The Spring Demonstrations of 1989", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 2011.

Watts, N.F., *Activists in office: Kurdish politics and protest in Turkey*, University of Washington Press, 2010.

Weber, M., "Politics as a Vocation", *From Max Weber: Essays in Sociology*, der. H.H. Gerth ve C. Wright Mills, Oxford University Press, 1946, s. 78.

Weber, M., *General Economic History*, çev. Frank H. Knight, Collier Book Publ. Inc., New York.

Westrheim, K., "Prison as Site for Political Education: Educational experiences from prison narrated by members and sympathisers of the PKK", *Journal for Critical Education Policy Studies*, Vol. 6 No. 1, 2008, s. 1-18.

White, G.E., "Some Non-Conforming Turks", *The Muslim World*, cilt 8, sayı 3, 1918, s. 242-248.

Yalçın, S., "Oradaydım-Aydınlar Dilekçesi (Yalçın Küçük ile Görüşme)", *CNN Türk*, İstanbul, 2009, https://www.youtube.com/watch?v=j1l8tZ-2HHA

Yalman, G., *Transition to Neoliberalism The Case of Turkey in the 1980s*, Istanbul University Press, İstanbul, 2009.

Yalvaç, A., *Türk Sineması ve Arabesk*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2013.

Yanardağ, M., *MHP Değişti Mi? Ülkücü Hareketin Analitik Tarihi*, Gendaş Yayınları, İstanbul, 2002.

Yarar, B., "1980'ler Türkiye'sinde Yeni Sağın Yükselişi", *Mürekkep*, cilt 10, sayı 11, 1998, s. 49-68.

Yardımcı, S., *Kentsel Değişim ve Festivalizm: Küreselleşen İstanbul'da Bienal*, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Yasa-Yaman, Z., *Başka İzlenimler, Değişen Gelenekler*, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 2012.

Yaşar, S., *Yarım Kalan Düş*, Çengeliğne Yayınları, İstanbul, 2006.

Yavuz, E., *Evita'dan Ecevit'e Yumruksuz Sol: DSP*, Merdiven Yayın, Ankara, 2004.

Yavuzalp, E., *Liderlerimiz ve Dış Politika*, Bilgi, Ankara, 1996.

Yayla, A., "Liberal Siyaset/Liberal İktisat: Özal Çizgisi", *Özal - Siyaset, İktisat, Zihniyet*, der. İhsan Sezal ve İhsan Dağı, Boyut Kitapları, İstanbul, 2003.

Yayla, A., "Özal, Özal Reformları ve Libralizm", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 7: *Liberalizm*, ed. Murat Gültekingil, Tanıl Bora, İletişim Yayınları, 2005, s. 584-588.

Yayman, H., *Türkiye'ye Yön Veren Konuşmalar Turgut Özal'ın Mirası*, İstanbul, 2018.

Yazıcıoğlu, M., *İhtilafın Rahmetinde Milli Mutabakata Doğru*, Kardelen Yayınları, Ankara, 1992.

Yeldan, E., *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, 19. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022.

Yeldan, E., *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, 4. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Yeni Gündem, 6 Eylül 1987.

Yeniçeri, Ö., *Dokunanlar (Yürek Sızlatan Yazılar)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Yerden, İ., *Biz Uzun Yolculuk: Bahadın-Pöhrek'ten Avrupa'ya Devrimci Mücadele*, NotaBene Yayınları, İstanbul, 2020.

Yetkin, Ç., *12 Eylül'de İrtica*, Ümit Yayınları, Ankara, 1994.

Yetkin, F. ve Tanboğa, M., *Dörtlerin Gecesi*, Aram Yayınları, Diyarbakır, 2015.

Yetkin, M., "Kırk yıldır bitmeyen ASALA iddiası ve ASALA gerçeği", https://yetkinreport.com/2020/11/28/kirk-yildir-bitmeyen-asala-iddiasi-ve-asala-gercegi/ (erişim 21 Mart 2022).

Yıldırım, T., *Tarih Ders Kitaplarında Kimlik Söylemi*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2017.

Yıldırım, Y., "Yeni Toplumsal Hareketlerin Siyasal Olanı Belirlemedeki Rolü: Avrupa Sosyal Forumu ve Hareketlerin Avrupasını Kurmak", yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

Yıldırım, Y., *Balkondan Seyretmek*, Kayı Yayıncılık, Ankara, 1991.

Yıldız, D., "Türkiye Tarihinde Eşcinselliğin İzinde Eşcinsellik Hareketinin Tarihinden Satır Başları-1: 80'ler", *Kaos GL*, sayı 92, 2007, s. 48-51.

Yıldız, E., "Azade Köker", *Seksenlerde Türkiye'de Çağdaş Sanat: Yeni Açılımlar*, der. İ. Duben ve E. Yıldız, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 255-273.

Yıldız, F., "Türk Anayasal Tarihi Çerçevesinde Basın Özgürlüğü Üzerine Bir İnceleme", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, sayı 4, 2014, s. 430-458.

Yıldız, P., *O Hep Aklımda: Bir Mamak Cezaevi Tanıklığı*, Ayizi Kitap, İstanbul, 2012.

Yılmaz, A.N., *1980 Sonrası Türkiye'de Sanat ve Siyaset*, Ütopya Yayınevi, 2015.

Yılmaz, A., *Hapishane Dünyası*, Mahsus Mahal, İstanbul, 2008.

Yılmaz, B., "Nur Koçak", *Seksenlerde Türkiye'de Çağdaş Sanat: Yeni Açılımlar*, der. Duben, İ. ve Yıldız, E., İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 197-211.

Yılmaz, D.; Yılmaz, K.R.; Ercan, F. vd., *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi*, Dipnot Yayınları, 2006.

Yılmaz, E., *Veli Yılmaz (1950-1993) Devrimci Gazeteci*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Yılmaz, M., *Türkiye'de Milliyetçilik, Çağdaşlaşma ve Demokrasi*, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara, 1996.

Yılmaz, O.A., "Türkiye'de Sosyal Demokrat Harekette İdeolojik Dönüşüm: Demokratik Sol Parti (1985-2004)", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara, 2021.

Yılmaz, T., *1402'likler: Dokuz Yıllık Bir Öykü*, Açelya Yayıncılık, 1990.

Yılmaz, V. ve Demirbaş, H.B., "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Lezbiyen, Gey, Biseksüel ve Trans (LGBT) Hakları Gündeminin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi: 2008-2014", *Alternatif Politika*, cilt 7, sayı 2, 2015, s. 230-256.

Yılmaz, Z., *Dişil Dindarlık: İslâmcı Kadın Hareketinin Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Yılmazoğlu Y.E. ve Perdecioğlu, İ.E., *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (Gerekçeli)*, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara, 2021.

Yurtsever, H., *Yükseliş ve Düşüş: Türkiye Solu 1960-1980*, 3. baskı, Yordam Kitap, İstanbul, 2020.

Yüksel, A., *Haldun Taner Tiyatrosu*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1986.

Yürükoğlu, R., *Okunacak En Büyük Kitap İnsandır: Tarihte ve Günümüzde Alevilik*, Alev Yayınları, İstanbul, 1990.

Zafer, Z., "Bulgaristan Türklerinin 1984-1989 Eritme Politikasına Karşı Direnişi", *Gazi Akademik Bakış*, cilt 3, sayı 6, 2010, s. 27-44.

Zaret, D., "Petitions and the 'Invention' of Public Opinion in the English Revolution", *American Journal of Sociology*, cilt 101, sayı 6, Mayıs 1996, s. 1497-1555.

Zenger, E., *Siyaset Cambazhanesinin Cazgırı*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1993.

Zengin, E., *Akıncılar Hareketi: 1970'lerde İslâmcı Gençliğin Oluşumu ve Eylem*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Zerubavel, E., "Social Memories: Steps to a Sociology of the Past", *Qualitative Sociology*, cilt 19, sayı 3, 1996, s. 283-299.

Zırh, B.C., "Maraş'ın uzun gölgesi: Alevi diasporasının kurucu travması olarak Maraş 1978", *Birikim*, sayı 356, 2018, s. 13-23.

Zihnioğlu, Y., "Feminizmin İlk Günleri - II (1981-1982)", *Pazartesi*, sayı 24, 1997, s. 24-25.

Zihnioğlu, Y., "Feminizmin İlk Günleri - III (1981-1982): Öznel Bir Tarihçe Denemesi", *Pazartesi*, sayı 25, 1997, s. 20-22.

Zihnioğlu, Y., "Feminizmin İlk Günleri - IV (1981-1982): Öznel Bir Tarihçe Denemesi", *Pazartesi*, sayı 26, 1997, s. 22-23.

Zihnioğlu, Y., "Feminizmin İlk Günleri (1): Öznel Bir Tarihçe Denemesi (1981-1982)", *Pazartesi*, sayı 19, 1996, s. 20-21.

Zihnioğlu, Y., "Feminizmin ilk günleri II (1981-1982) Öznel Bir Tarihçe denemesi - Ülkemizde Feminizm Bilinmiyor", *Pazartesi*, sayı 24, Nisan 1997, s. 24-25.

Zihnioğlu, Y., "Feminizmin ilk günleri III (1981-1982) Öznel Bir Tarihçe denemesi - Eğer biz gerçekten feministsek", *Pazartesi*, sayı 25, Nisan 1997, s. 20-22.

Zihnioğlu, Y., "Feminizmin ilk günleri IV (1981-1982) Öznel Bir Tarihçe denemesi - Feminizm Türkiyede bir başkaldırıdır", *Pazartesi*, sayı 26, Nisan 1997, s. 20-22.

Zihnioğlu, Y., *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

Doç. Dr. İsmet AKÇA
KHK ile görevinden ihraç edilen, Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğretim Üyesi.

Prof. Dr. Mehmet Ö. ALKAN
İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğretim Üyesi.

Dr. Öğr. Üyesi Murat ARSLAN
Yeditepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Prof. Dr. Şükrü ASLAN
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Öğretim Üyesi.

Prof. Dr. Gökhan ATILGAN
Ankara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Öğretim Üyesi.

Dr. Öğr. Üyesi Pınar AYDOĞAN
Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü.

Öğr. Gör. Ahmet BAYAR
Bayburt Üniversitesi Adalet Meslek Yüksekokulu.

Arzu BAYAR
Ankara Üniversitesi, İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, Araştırma Görevlisi.

Tanıl BORA
Yazar, Editör.

Kemal CAN
Gazeteci, Yazar.

Prof. Dr. Aziz ÇELİK
Kocaeli Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, Öğretim Üyesi.

Zişan Ataman ÇELİK
Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Enstitüsü, Doktora Öğrencisi.

Elifcan ÇORUK
İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Araştırma Görevlisi.

Doç. Dr. Kadir DEDE
Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Öğretim Üyesi.

Hande DÖNMEZ
Scuola Normala Superiore, Siyaset Bilimi ve Sosyolojisi, Doktora Öğrencisi.

Selçuk DURAN
Yazar.

Veysel ERGÜÇ
Muş Alparslan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Doç. Dr. Çimen GÜNAY-ERKOL
Özyeğin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, Öğretim Üyesi.

Doç. Dr. Kaan GAYTANCIOĞLU
İstanbul Rumeli Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğretim Üyesi.

Dr. Öğr. Üyesi Çağdaş GÖRÜCÜ
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Dr. Öğr. Üyesi Demet GÜLÇİÇEK
Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

Dr. Şenol GÜNDOĞDU
Afyon Kocatepe Üniveresitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi.

Dr. Bora GÜRDAŞ
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Araştırma Görevlisi.

Dr. Nurettin KALKAN
Bingöl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi.

Murat KARAYALÇIN
Yazar, Eski Başbakan Yardımcısı, Devlet Bakanı ve Dışişleri Bakanı.

Erdinç KAYGUSUZ
Beykoz Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, Araştırma Görevlisi.

Prof. Dr. Mete Kaan KAYNAR
Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Öğretim Üyesi.

Dr. Öğr. Üyesi Tuğçe KELLECİ
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Araştırma Görevlisi.

Prof. Dr. Nuray ERTÜRK-KESKİN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Öğretim Üyesi.

Doç. Dr. Merve EKEN-KÜÇÜKAKSOY
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, Müzik Bölümü, Öğretim Üyesi.

Doç. Dr. Öğr. Üyesi Bayram KOCA
Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi.

Dr. Öğr. Üyesi Selçuk KOCA
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Araştırma Görevlisi.

Bengü ÖZTAN-KÖRÜN
Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Programı, Doktora Öğrencisi.

Levent ODABAŞI
Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi.

Dr. Öğr. Üyesi Göze ORHON
Hacettepe Üniversitesi, İletişim Fakültesi, İletişim Bilimleri Bölümü.

Asım ÖZ
Yazar, Editör.

Prof. Dr. Gencer ÖZCAN
İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğretim Üyesi.

Dr. Öğr. Üyesi Celal Oral ÖZDEMİR
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Cansu PARLAK
Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Programı, Doktora Öğrencisi.

Dr. Öğr. Üyesi Selman SAÇ
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü.

Doç. Dr. Ayşem SEZER-ŞANLI
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Öğretim Üyesi.

Prof. Dr. Funda ŞENOL
KHK ile görevinden ihraç edilen, Ankara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Öğretim Üyesi.

Tuncay ŞUR
École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS), Siyaset Bilimi Bölümü, Doktora Öğrencisi.

Dr. B. Alper TORUN
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Araştırma Görevlisi.

Sibel UTAR
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi.

Dr. Öğr. Üyesi Anıl VAREL
Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Aybars YANIK
Yazar, Editör.

Dr. Öğr. Üyesi Kerem YAVAŞÇA
Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Prof. Dr. Koray R. YILMAZ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Öğretim Üyesi.

Doç. Dr. Onur Alp YILMAZ
İstanbul Planlama Ajansı, Danışman.

Mehmet YÜCE
Yazar, Spor Tarihçisi.

Dr. Öğr. Üyesi Besim Can ZIRH
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

Dr. Öğr. Üyesi Ertuğrul ZENGİN
Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslâm Ülkeleri.

I. Cenevre Antlaşması 351
I. Cenevre Konferansı 351, 352
II. Cenevre Konferansı 351, 352
4. Sayfa (süreli yayın) 773, 779, 783, 785, 894
11. Tez (süreli yayın) 381, 493
12 Eylül 1980 Öncesi Siyasi Çekişme Ve Çatışma Ortamına Benzer Bir Durum Hakkındaki Kanun (sayı 2969) 331
12 Eylül, Darbesi 20, 23, 31-45, 49-52, 57-59, 61-68, 70, 72, 74, 76, 78, 80-88, 92, 94, 96, 97, 99, 103-127, 130, 133-137, 140-158, 160, 163, 165-172, 177-179, 181-186, 188, 227-231, 240, 242-244, 248, 249, 254, 255, 256, 259-263, 265, 267-269, 271-279, 282, 284, 290, 291, 299, 301, 308, 313, 320, 321, 325-327, 329-331, 335, 340, 344, 354, 355, 367-390, 394-400, 402, 403, 409, 410, 417, 418, 421, 422, 424-429, 431-435, 437-445, 447-449, 456, 463-465, 469, 471, 472, 475, 478, 481-490, 492, 494, 495, 499, 502, 503, 505, 506, 508, 519-525, 527, 529, 531, 535-539, 544, 546, 556, 561-565, 566, 568, 575-581, 583-589, 591, 593, 594, 597-600, 603-608, 618-622, 626, 643, 644, 647-659, 663, 666-672, 674-677, 679-682, 684-687, 690-696, 699-704, 708-710, 712, 716, 719, 726, 728, 742, 746, 760, 768, 771, 779, 780, 794, 809-813, 817, 820, 825, 828, 832, 838, 839, 853, 857-859, 861, 862, 864-866, 870, 877, 880, 882, 890, 900, 901, 902, 908, 910, 913, 915, 916, 919, 921-932, 925, 926, 928, 934, 939-942, 944, 946, 949-951, 974, 976, 981-1001, 1003-1010, 1014-1016, 1018, 1020, 1021, 1026, 1027-1029, 1031, 1033, 1035, 1044, 1048, 1050, 1058, 1061, 1062, 1067, 1068, 1084-1088, 1090, 1091-1095, 1097, 1098, 1101, 1102, 1105, 1106, 1109, 1110, 1112, 1114, 1115, 1124, 1125, 1127, 1130, 1132, 1142, 1159, 1168, 1171, 1172, 1173, 1179, 1187, 1189, 1193, 1195, 1196, 1198, 1199
12 Eylül'ün Mengeleleri 273
12 Mart Muhtırası, Darbesi 19, 38, 51, 84, 87, 122, 136, 139, 154, 171, 176-178, 183, 191, 202, 227, 228, 233, 234, 236, 238, 249, 271, 272, 278, 329, 350, 387, 396, 397, 439, 506, 522, 529, 543, 562, 563, 581, 716, 728, 742, 765, 870, 900, 935, 950, 984-986, 988-990, 993, 994, 998, 999, 1001, 1007, 1009, 1029, 1128
15-16 Haziran Olayları 1183
24 Ocak Kararları 21, 39, 47, 50, 51, 53-59, 70, 87, 96, 98, 103, 105, 127, 143, 144, 162, 164, 186, 283, 284, 288, 290-292, 294, 298, 299, 311-313, 319, 323, 325, 345, 354, 366, 373, 395, 397, 398, 404, 407, 410, 520, 525, 543, 544, 647-654, 657, 668, 670,

674, 675, 677, 870, 880, 881, 926, 939, 946, 961, 1009, 1004, 1006, 1007, 1011, 1098, 1099, 1130, 1187
27 Mayıs İhtilâli, Darbesi 19, 51, 85, 136, 139, 159, 174, 175, 329, 348, 371, 396, 397, 436, 542, 555, 562, 563, 617, 619, 734, 735, 742, 759, 806, 815, 816, 1003, 1013, 1028, 1029, 1031-1033, 1128
28 Şubat Darbesi 19, 43, 164, 341, 558, 916, 951, 1029, 1177, 1202
101'ler Olayı 900
1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'na Üç Ek Madde Eklenmesi Hakkında Kanun (sayı 2354) 475
1915 Olayları 48, 49, 759-761, 766, 767, 769, 770
2000'e Doğru (süreli yayın) 71, 86, 819-821, 823, 824-827, 883, 928, 1190

Ababay, Dürin 914
Abanoz Sokak 856, 859
Abbas, Hiram 160, 170, 585
Abisel, Nilgün 915, 1100
Acar, Servet, Banker Servet 316, 317
Açan, İbrahim 434
Açık Piyasa İşlemleri, APİ 298
Adalet Partisi, AP 28, 130, 138, 141, 143, 151, 162, 255, 329, 371, 394, 408, 415, 425, 429, 523, 524, 812, 813, 845, 1031, 1043, 1047
Adalet ve Kalkınma Partisi, AKP, AK Parti 86, 111, 114, 191, 249, 303, 378, 403, 421, 559, 566, 808, 829, 934
Adalı, Necdet 256, 278, 477
Adana Ekspres (süreli yayın) 886
Adanır, Mete 1146
Afganî, Cemalettin 614
Afşar, Esin 453
Agopyan, Agop, Mücahit 49, 762, 770
Ağaoğlu, Adalet 110, 477, 988, 991, 1000
Ağaoğlu, Mustafa Kemal 89, 878, 894
Ağca, Mehmet Ali 63, 583, 593
Ağır Sanayi ve Otomotiv Kurumu 962
Ağırnaslı, Niyazi 474, 478
Ahipaşaoğlu, Burhanettin 390, 395
Ahmet, Gökmen 1081
Ak Günler 427
Akad, Ömer Lütfi 1107
Akan, Tarık 261, 879, 1116
Akbayram, Edip 1068, 1091
Akbulut, Kadir 1144
Akbulut, Yıldırım 344, 534, 536, 547, 549, 554, 861, 890, 1013, 1041, 1063, 1181-1183
Akdoğan, Tuncay 1095
Akgüvercin 78, 505
Akıman, Nazmi 47, 339
Akın, Gülten 87, 473
Akıncılar 44, 327, 622, 623, 625
Akis (süreli yayın) 883
Akkaya, Ahmet Hamdi 743, 744
Akkor, Gönül 1078
Akkor, Kamuran 1068
Akkoyunlu, Mevlüt 279
Akkuş, Ekrem 690
Akman, Kenan 690
Akman, Nisan 1105, 1107, 1116
Akman, Sedat 507
Akpınar, Metin
Akseki, Ahmet Hamdi 640
Aksel, Erdağ 1167
Aksoy, Erdem 1192
Aksoy, Mehmet 1172
Aksoy, Orhan 1107, 1116
Aksöz, Uğur 516
Aksu, Muhittin Yavuz 457
Aksu, Sezen 1078, 1082
Aksüt, Sadun 1081
Aktaş, Cihan 613, 631, 777, 778
Aktulgalı, Mustafa 688, 690
Aktunç, Hulki 994
Aktüel (süreli yayın) 89, 878
Akyavaş, Erol 1168
Akyol, Şener 232
Ala Rizgarî (süreli yayın) 717, 719
Alacakaptan, Ulvi 638
Alanson, Mahzar, MFÖ 1081
Alanyuva, Mehmet 591
Alasya, Zeki 1106, 1125-1127, 1133
Alatlı, Alev 996
Aldıkaçtı, Orhan 228
Aldoğan, Yazgülü 897, 915
Alevî, Alevîlik 85-87, 105, 139, 217, 220-224, 436, 440, 470, 545, 727, 805-829, 934, 937
Alınak, Mahmut 515, 727
Ali Eren, Mehmet 497, 727
Ali, Sabahattin 122, 1092
Alkan, İlhan 1190
Alp, Çetin 1081
Alp, Nejat 1076
Alpaslan, Tevfik 31
Alpman, Nazım 923, 1183
Alptekin, Sami 1190
Altan, Ahmet 110, 984, 985, 990
Altan, Çetin 88, 873, 990
Altındere, Halil 1173, 1174
Altıntaş, Muhammet 1144
Altıntaş, Necati 1185, 1199
Altıntaş, Yusuf 1144
Altuğ, Yılmaz 232
Altun, Faik 516
Amargi (süreli yayın) 773, 774, 788
Amerika Birleşik Devletleri, United States of America, Amerika, Birleşik Devletler, ABD, USA 45, 48, 75, 120, 127, 128, 133, 134, 140, 143, 175, 211, 261, 285, 329, 330, 348, 373, 407, 411, 418, 448, 478, 526, 535, 619-621, 626, 628, 629, 685, 687, 761, 762, 765, 769, 776, 834, 836, 837, 907, 951, 961, 963, 964, 1004, 1008, 1093, 1094, 1099, 1112, 1113, 1127, 1129, 1139, 1145

Anarşi-3K4F 201, 217
ANASOL-D Hükümeti, Anavatan Partisi, Demokratik Sol Parti ve Demokrat Türkiye Partisi Hükümeti (55. Hükümet) 509, 558
Anavatan İçin Bütünleşme Partisi (hülle partisi) 516
Anavatan Partisi, ANAP 19, 36, 51, 52, 60, 62-64, 70, 71, 95, 96, 103, 106, 135, 155-158, 171, 186, 326, 335-337, 343, 344, 367, 373, 375, 376, 407-409, 411, 412, 415, 417-419, 421, 422, 424, 482-485, 489, 492, 497-499, 502, 508, 509, 517, 519, 520, 523-539, 544-547, 549, 552-554, 556, 558, 559, 579-583, 585, 588, 591-593, 595, 608, 619, 633, 648, 653, 654, 669, 675, 700, 702-704, 708-711, 726, 811, 812, 821, 826, 837, 843, 863, 877, 878, 881-883-885, 889, 902, 903, 909, 910, 926, 929, 932, 933, 936, 940, 947, 952, 956, 957, 958, 960, 961, 969, 972, 976, 978, 1005, 1011-1013, 1031, 1036, 1037, 1040, 1041, 1045, 1047-1049, 1051-1054, 1056-1063, 1066, 1069, 1073, 1123, 1128, 1129, 1159, 1178, 1179, 1182-1184, 1191, 1197, 1201
Ankara Çevre Duyarlılığını Yayma Grubu 846
Ankara Demokratik Yüksek Öğrenim Derneği (ADYÖD) 717
Ankara Kadınlar Derneği 79, 778
Ankara Perşembe Grubu 789
Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı 58, 263, 389, 392, 394, 455, 463, 466, 687, 1000
Ankara Ulus (süreli yayın) 886
Ankara Üniversitesi 72, 86, 173, 249, 250, 421, 563, 618, 813, 915, 916, 1023, 1024, 1118, 1119, 1195, 1197
Ankara Üniversitesi Basın ve Yayın Yüksek Okulu 1119
Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğrenci Derneği (AÜHF-ÖD) 1192
Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (SBF) 173, 174, 249, 421, 423, 563, 974, 1118, 1119, 1193
Anyık, Eşref 281
Arabesk 909, 1068, 1071, 1073-1075, 1077, 1082, 1092, 1102
Aral, İnci 983
Arat, Necla 390
Arayış (süreli yayın) 36, 71, 78, 88, 387, 388-396, 399, 400, 471, 495, 506, 874, 928, 1030, 1190
Aren, Sadun 76, 262, 1013, 1066
Argın, Şükrü 982, 999-1001
Arıboğan, Lutfi 1148
Arıca, Erdoğan 1143
Arıklı, Ercan 89, 90, 887, 892, 914, 917, 918, 922, 928
Arif Susam 1076, 1077
Arif, Ahmed 878, 1092
Arlankara, Sadık 478
Armaoğlu, Sahir 366
Arnautovic, Zlatan 1143
Arolat, Osman S. 1190
Arslanoğlu, Kaan 110, 111, 986
Artemov, Vladimir 1140
Arteşa Rizgarîya Gele Kürdistan 750
Aruoba, Oruç 390
Aruoba, Zeynep 390
Arvasi, Seyit Ahmet 375, 588
Asan, Nuri 1146
Asena, Duygu 90, 775, 892, 893, 897, 917
Asker, Ali 1089, 1090, 1096
Askerî Müdahale Bakımından US-Türkiye İlişkileri (Case No. F-2011-05464 Doc No. C06252002) 127
Aslan, Hasan Hayri 476
Aslan, Hıdır 478
Aslaner, Güzel 471
Aşık, İrfan 471
Ata, Mustafa 1161
Atagök, Tomur 1161
Atakan, Selim 1094
Atakan, Zerrin 1094
Atasü, Erendiz 983
Atatürk Araştırma Merkezi, ATAM 178, 597, 602, 604
Atatürk Kültür Merkezi, AKM 597, 602, 604, 1169, 1170
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, AKDTYK 155, 521, 597-606
Atatürk, Mustafa Kemal 25-29, 33, 60, 107, 154-156, 168, 173, 176, 179, 183-185, 206, 259, 265, 273, 342, 367-369, 395, 397, 398, 402, 408, 428, 430, 433, 475, 483, 497, 597, 598, 602-606, 619, 684, 811, 1015, 1017, 1018, 1026, 1028-1033
Atatürkçülük 24, 42, 60, 62, 96, 141, 154, 155, 167, 168, 177, 179, 183, 280, 369, 408, 433, 521, 579, 605, 606, 618, 1016
Atay, Bora 1186
Atay, Hüseyin 618
Atay, Korhan 914, 917
Ateş, Harun 1141
Ateşer, Serdar 1173
Anti-Faşizm, Anti-Faşist 69, 137, 139, 436, 438, 719, 720, 994, 1192
Atun, Ali Fikret 394
Avar, Sıdıka 734
Avcı, Ceylan, Küçük Ceylan 1072, 1073, 1103
Avcı, Yıldırım 365, 813, 1041
Avrupa Birliği, European Union, AB 358
Avrupa Ekonomik Topluluğu, European Economic Community, AET 304, 338, 339, 345, 353, 628
Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı, Organization for

Security and Co-operation in Europe, AGİT 338
Avrupa Konseyi Heyeti, Kuzey Atlantik Assamblesi Heyeti, The North Atlantic Assembly 448
Avrupa Sendikalar Konfederasyonu, European Trade Union Confederation ETUC 686, 692
Avrupa Topluluğu, European Community, AT 47, 358
Avşar, Hülya 1116
Ay, Dilber 1101
Ayaz, Necdet 1151
Aybaba, Samet 1144
Aybar, Mehmet Ali 257, 268, 469, 692, 936, 1183
Aybay, Rona 249, 251, 252
Aydan, Efe 1148
Aydan, Emel 83, 861, 1141
Aydın, Güngör 462, 473
Aydın, Nusret 690
Aydın, Vedat 474, 480
Aydınlar Dilekçesi, -Davası 38, 73, 256, 443, 447-456, 458-464, 466, 468, 472, 879, 1000, 1198
Aydınlar Ocağı 21, 61, 62, 64, 68, 96, 155, 168, 232, 273, 369, 445, 521, 525, 538, 543, 579, 581, 582, 599, 603-605, 619, 821
Aydınlık (süreli yayın) 36, 71, 259, 471, 825, 871, 874, 1190, 1198
Aykaç, Turgut 1138
Aykut Başçıl 473
Aykut, İmren 1183, 1185, 1205-1207
Aylık Dergi (süreli yayın) 633
Aynık, Eşref 748
Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği, AKKD 79, 778, 802
Aysan, Şükrü 1162
Ayşegül Aldinç 1081
Aytaç, Şule N. (Torun) 785, 893
Aziz, Rutkay 261, 478

Badalıoğlu, Muzaffer 1146
Bağcan, Selda 908, 1068, 1091, 1092
Bağımsız Türkiye Partisi, Ba.TP 1022
Bağlantısızlar Hareketi 350
Bahadır, Suda 1095
Bahar Eylemleri 70, 101, 308, 535, 647, 669, 676, 677, 699-701, 703-712, 1179-1181
Bahçeli, Devlet 583, 585, 592
Bakanlar Kurulu Kararı, BKK 292, 297, 625, 1110, 1159
Bakanlıkların Kuruluş ve Görev Esasları Hakkındaki Kanun (sayı 3046) 93, 944
Bakış (süreli yayın) 577
Balmumcu Sıkıyönetim Cezaevi 555
Baloğlu, Alparslan 1162
Balpınar, Zühal 908
Baran, Selçuk 987, 988
Barış İçin Akademisyenler, BAK 463, 465
Barlas, Mehmet 406, 451, 545, 871, 881, 885-897, 1049
Barlas, Orhan 457
Basın Kanunu (sayı 2950) 872
Basın Kanunu (sayı 5680) 459
Basın Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (sayı 7418) 191
Başar, Selçuk 1081
Başar, Uğur 1081
Başaran, Suat 591
Başaran, Tunç 988, 1118
Başbağ, Haydar 276, 476
Başbakanlık Teşkilatı Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun (sayı 3056) 945
Başer, Hazım Oktay 88, 873
Başgil, Ali Fuat 542
Baştürk, Abdullah 259, 260, 266, 493, 679, 680, 682, 686-693
Batıbeki, Erol 1115
Batıkent Konut Üretim Yapı Kooperatifleri Birliği, KENT-KOOP 972
Batman, Ali 593, 594
Bavul Ticareti 343
Bayav, Engin 1148
Bayazıt, Erdem 613, 617, 631
Baykal, Deniz 493, 499-502, 505
Baykam, Bedri 1167
Bayrak Harekatı 20, 23, 141, 163, 1003
Behram, Nihat 449
Behramoğlu, Ataol 261, 449, 1092
Bekkine, Abdülaziz 404, 405
Bektaş, Cengiz 478
Belediyelere ve İl Özel İdarelerine Genel Bütçe Gelirlerinden Pay Verilmesi Hakkında Kanun (sayı 2380) 955
Belene Kampı 364
Belge, Murat 41, 167-169, 369, 381, 382, 426, 451, 462, 823, 931-935
Belge, Taciser 931
Bener, Erhan 992
Bener, Vüsat 9936
Berdenga Kurdistan, Kürdistan Şafağı 717
Berkay, Aylin (Serbülent Sultan) 83, 861
Berlin Duvarı 48, 84, 326, 344, 715, 1008, 1135, 1178
Bern Anlaşması 47, 339
Berxwedan (süreli yayın) 751
Besen, Ümit 1076, 1102
Beşikçi, İsmail 279, 823
Beşiktaş (Spor Kulübü) 1141-1145, 1148, 1151, 1153-1157
Beyazperde (süreli yayın) 1121
Beykal, Canan 1167, 1170
Bıyıktay, Ömer Halis 733
Bildirici, Serpil 931
Bilgin, Dinç 880, 881, 885, 887, 896, 936
Bilim ve Sanat (süreli yayın) 71, 87, 879, 1190
Bilim ve Sanat, Edebiyat Dostları (süreli yayın) 89, 878
Bilim ve Sanat, Ekin-Bilar A.Ş.1117
Birdal, Akın 470, 472, 473, 478, 479

Birikim (süreli yayın) 42, 43, 72, 86, 89, 383, 679, 808, 882, 995, 1160, 1190
Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu, United Nations International Children's Emergency Found, UNICEF 1141
Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü, The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO 487, 835
Birleşmiş Milletler, United Nations, BM, UN 46, 422, 469, 474, 835, 976, 977
Birliğe Çağrı Partisi (hülle partisi) 516
Bizim Dergâh (süreli yayın) 586, 589, 375
Bizim Ocak (süreli yayın) 375, 585, 586, 589, 591
BM Deniz Hukuku Sözleşmesi 47, 357
Bodur, İbrahim 39, 144, 649
Bora, Ekrem 318, 1115
Bora, Salih 1141
Boratav, Korkut 249, 286-288, 300, 301, 312, 381, 411, 452, 563, 566, 648, 958, 1192
Bozer, Ali 341, 344, 535
Bozkurt, Rıza 533
Bölge İdare Mahkemeleri, İdare Mahkemeleri ve Vergi Mahkemelerinin Kuruluşu ve Görevleri Hakkında Kanun (sayı 2576) 94, 244, 949, 1187
Bölge Kalkınma İdaresi 94, 953
Bölügiray, Nevzat 31
Bravo (süreli yayın) 893
Bu Suça Ortak Olmayacağız Bildirisi 463
Bubikoğlu, Gülşen 1116
Bucak, Sedat Edip 722
Budak, Kenan 688
Bugün (süreli yayın) 875
Bulaç, Ali 379, 611, 613, 616, 635, 636, 828, 881
Bulgaristan Komünist Partisi, Българска комунистическа партия, BKP
Bulgaristan Ulusal Radyosu, BNR 360
Bulut, Hakkı 1068, 1074, 1075, 1102
Bulut, Necdet 879
Bulutsuzluk Özlemi 1083, 1094, 1095
Bulvar (süreli yayın) 877, 885, 896
Burkay, Kemal 717, 718, 720
Bütünleşme Partisi (hülle partisi) 516
Büyük Anadolu Partisi, BANAP 533, 885, 1052, 1065
Büyük Birlik Partisi, BBP 64, 279, 589
Büyük Şehir Belediyelerinin Yönetimi Hakkında Kanun (sayı 3030) 956
Büyükaycan, Ömer 1148

Callaghan, James 350
Calp, Necdet 77, 171, 186, 365, 483, 484, 485, 523, 524, 1011, 1041, 1045, 1047
Cambazoğlu, Salâhattin 31
Can, Belgüzar 690
Can, Eyüp 1138, 1151
Canan, Esat 516
Canberk, Eray 1089
Canku, Doğan 1083
Cansızoğlu, Engin 157
Cantekin, İsmet 690
Canver, Cüneyt 158, 692
Carter Doktrini 45, 328
Carter, Jimmy 45, 162, 328, 330
Celasun, Sedat 32, 141, 164
Cem, Vedat 1185, 1199
Cengiz, Teomanlı 1081
Cep Herkülü bkz . Süleymanoğlu, Naim
Cevahir, İbrahim 487
Ceyhanlı, Yaşar 474
Ceyhun, Demirtaş 462, 477
Ceylan, Osman 516
Ceylan, Zeynel Abidin 475
Cindoruk, Hüsamettin 523, 528, 555-559, 1041, 1052
Cinsel Yönelim 857
Civaoğlu, Güneri 88, 873, 889
Comaneci, Nadia 1140
Comité De Solidarité À La Révolution Kürde, CSRK, Kürt Devrimi Dayanışma Komitesi 723
Coşkun, Bekir 889, 897
Cönk (süreli yayın) 895
Cumhuriyet Halk Partisi, CHP 28, 76-78, 86, 130, 137, 138, 141, 143, 151, 161, 162, 174-177, 183, 230, 232, 255, 261, 265, 272, 334, 350, 352, 369, 387, 388, 390, 391, 393, 394, 408, 426, 427, 429, 481, 482, 484, 485-490, 493, 495, 496, 498, 501, 502, 505-508, 516, 517, 523, 524, 555, 558, 586, 607, 680, 733, 806, 829, 845, 872, 936, 973, 1011, 1043, 1064, 1065, 1179
Cumhuriyetçi Güven Partisi, CGP 177, 178, 182, 425
Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, CKMP 590
Cumhuriyetin 50. Yılı Nedeniyle Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun (sayı 1803), 74 Affı 272

Çağdaş Yol (süreli yayın) 71, 1190
Çağlayangil, İhsan Sabri 390, 391, 523
Çakkalkurt, Hasan 914
Çakıcı, Alaattin 585
Çakır, Ruşen 89, 822, 917, 1086, 1087, 1121
Çakmak, Mustafa 280
Çakmak, Nevzat 516
Çakmur, Yüksel 1178, 1179
Çalımbay, Rıza 1144
Çalışlar, İpek 895, 915, 917
Çalışlar, Oral 109, 259, 278
Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, ÇSGB 651, 665, 670, 671-674, 692, 695, 702, 703, 1204-1207

Çandar, Cengiz 542, 883
Çandar, Tolga 1095
Çankaya Köşkü 169, 406, 468
Çatlı, Abdullah 169, 170, 722, 723
Çavuşoğlu, Aslı 1160, 1173
Çavuşoğlu, Ömer 88, 873
Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, ÇAY-KUR
Çayan, Mahir 437, 743, 824
Çayır, Remzi 989
Çekil, Cengiz 1167, 1169, 1170
Çekirdek Sanat Evi 1083, 1084
Çekmeci, Sacide 472, 474
Çelebi, Ahmet 1042
Çelebi, Musa Serdar 593, 594
Çelebi, Süleyman 682, 688, 690
Çelenk, Halit 257, 261, 440, 451, 453, 459, 480, 692
Çelenkler, Hüsnü 31
Çelik-İş Sendikası 70, 706
Çelik, Nevzat 97, 878, 983, 984, 987, 1091, 1092
Çelikel, Murtaza 507
Çelikler, Yücel 984
Çetin, Oğuz 1143
Çetin, Sinan 1105, 1107, 1108, 1118
Çetinkaya, Yavuzer 1116
Çevik Kuvvet, Rapid Deployment Force 328, 334, 1185, 1199
Çevre Kanunu (sayı 2872) 841, 843
Çevresel Etki Değerlendirme, ÇED 841
Çiçek, Ali 281, 476, 748
Çiçekoğlu, Feride 110, 111, 988
Çobanoğlu, Necmettin 1115
Çolak, Mustafa 471
Çolak, Tanju 1141-1144, 1156
Çorlu, Şenol 1143
Çölaşan, Emin 287, 314, 316-318, 880, 881, 889, 897
Çubukçu, Aydın 437, 443, 444, 1182
Çürükkaya, Selim 280

Dağlarca, Fazıl Hüsnü 1093
Dalan, Bedrettin 531, 881, 1063, 1065, 1179
Dalcı, Mehmet Akif 101, 1202
Dalgın, Mete 471
Dalokay, Vedat 973
Damar, Arif 1092
Danışma Meclisi 39, 513, 1064
Darbe Sonrası İstanbul Sakin (Case No. F-2011-05464 Doc No. C06251999) 129
Dayağa Karşı Dayanışma, -Yürüyüşü, -Kampanyası 79, 84, 779, 780, 786, 787, 800-802, 865, 894, 1174
Değer, Emin 451, 453
Deliç, Sabri 31
Demir Perde -Ülkeleri, -Bloku 1135
Demir, İlker 471
Demir, Muzaffer 516, 517
Demir, Sultan 1141
Demirağ, Kartal 63
Demirağ, Melike 908, 1089
Demircioğlu, Selâhattin 30
Demirel, Bedrettin 30
Demirel, Hasan Hüseyin 1092
Demirel, İbrahim 478
Demirel, Süleyman, Barajlar Kralı, Baba, Çoban Sülü 20, 45, 61, 78, 88, 129, 141, 143, 151, 160-163, 165, 172, 177, 182, 255, 287, 299, 311, 313, 326, 328, 330, 349, 350, 353, 371, 373, 374, 390, 402-404, 412, 415, 416, 425, 426, 456, 487, 505, 523, 524, 528-532, 534, 537, 541-544, 546-548, 556-558, 593, 811-813, 826, 837, 849, 856, 870, 871, 874, 877, 885, 886, 889, 890, 932, 933, 936, 940, 973, 978, 1003, 1012, 1015, 1041, 1051, 1052, 1056, 1058, 1180
Demiriz, İsmail 1144
Demirkent, Nezih 897, 911
Demirok, Vedat, Kino 1189
Demokrasi Partisi, DEP 536, 1014
Demokrat Parti, DP 174, 230, 402, 408, 409, 411, 524, 555, 558, 559, 617, 806, 897, 900, 1007, 1028, 1058
Demokrat Türkiye Partisi 558
Demokratik Hedef Partisi (hülle partisi) 516
Demokratik Kadın Derneği 79, 778
Demokratik Katılım Partisi (hülle partisi) 516
Demokratik Mücadele Partisi (hülle partisi) 515-517, 1065
Demokratik Mücadelede Kadın Derneği, DEMKAD 79, 778
Demokratik Sol -Parti, DSP 77, 138, 394, 488, 505, 506, 515, 516, 1062
Demokratik Sosyalist Parti (hülle partisi)
Demokratik Türkiye Partisi, DTP 516, 517
Denge Kawa 717
Denizci, Süheyl 1081
Denizer, Şemsi, Jaguar Şemsi 1180, 1182-1185
Denizli, Mustafa 1144, 1145
Denktaş, Rauf 335, 349, 351-354, 356-358
Dernekler Kanunu (sayı 2908) 72, 184, 653, 1191, 1193-1196
Dersim 734, 744, 810, 811, 987, 1093
Derwall, Jupp 1144, 1145
Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu, DFİF 304
Devecioğlu, Ayşegül 780, 989
Devekuşu Kabare 98, 1123-1133, 1176
Devlet Güvenlik Mahkemeleri, DGM 137, 138, 152, 166, 167, 185, 193, 195, 473, 522, 557, 634, 872, 883, 889
Devlet Hava Meydanları İşletmesi 962
Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye İstatistik Kurumu, DİE, TUİK 106, 651, 652, 668, 670, 674, 967
Devlet Malzeme Ofisi 962
Devlet Planlama Teşkilatı, DPT 35, 52, 94, 143, 144, 287, 295, 305, 306, 405, 412, 521, 542-544, 565, 600,

601, 651, 653, 668, 669, 734, 735, 841, 947, 953, 954, 961, 1003, 1007
Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, DSİ 94, 415, 706, 953, 1148
Devlet ve Ona Bağlı Müesseselerde Çalışan İşçilere İlave Tediye Yapılması ve 6452 sayılı Kanunla 6212 sayılı Kanunun 2. Maddesinin Kaldırılması Hakkında Kanun (sayı 6772) 668
Devlet-i Ebed-Müddet 205
Devletin Bekası 61, 152, 190, 197, 199, 201, 202, 204, 205, 219, 224, 235, 240, 369, 374, 520-522, 539, 811
Devletin Ülkesi ve Milleti ile Bölünmez Bütünlüğü 187, 189-197, 201-203, 216, 221, 225, 235, 237, 238, 484, 520, 600
Devrimci Banka ve Sigorta İşçileri Sendikası, BANK-SEN 681, 694
Devrimci Demokratik Kültür Dernekleri, DDKD 717, 719, 728
Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) 385, 717
Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu, DİSK 33, 36, 38, 58, 87, 130, 137, 144, 146, 147, 162, 167, 255, 256, 259, 260, 263, 264-269, 299, 300, 389, 471, 521, 650, 652, 653, 656-658, 679-683, 685-696, 700, 706, 710, 870, 1114
Devrimci Sol, DEV-SOL 38, 89, 256, 262, 267, 274, 275, 382, 426, 882, 1202
Devrimci Yol, DEV-YOL 38, 256, 263, 264, 385, 426, 681, 1090
Diaspora 48, 85, 714, 716, 718, 720, 723-725, 728, 729, 746, 751, 752, 761, 762, 765, 766, 768, 770
Dilmen, Rıdvan 1141, 1143
Dinç, Güney 241, 457
Dinçer, Ali 973, 974
Dinçer, Sibel 1141
Dinçerler, Vehbi 531, 910, 951
Diriliş (süreli yayın) 633, 645
Diyanet Dergi (süreli yayın)
Diyanet İşleri Başkanlığı, DİB 167, 605, 608, 807, 820-822, 825-827, 945, 946
Diyarbakır Askerî Cezaevi 337, 476
Doğan, Arif 721
Doğan, Aydın 88, 388, 389, 874, 889, 911, 927
Doğan, Mazlum 279, 281, 748
Doğan, Zerrin 1101
Doğanay, Bekir 473
Doğru Yol Partisi, DYP 90, 172, 365, 421, 486, 499, 502, 515-517, 523, 528-530, 532, 533, 537, 547, 554, 556-558, 581, 592, 722, 812, 813, 821, 826, 843, 890, 903, 932, 933, 936, 1011, 1012, 1041-1045, 1049-1053, 1056, 1059, 1060, 1062, 1063, 1065, 1177, 1178, 1179
Doğru, Abdülkerim 592
Doğrusöz, Barış 1173
Doğu, Adnan 31
Dokuz Işık Doktrini 591
Dorsay, Atilla 1101, 1109
Dostlar Korosu 1086
Döngü, Hatice, Tüdanya 1072
Dört Eğilim 404, 407
Dövize Çevrilebilir Mevduat, DÇM 286, 289
Duna, Cem 91, 904
Durbaş, Refik 1089
Durmuş, Mehmet Hayri 280, 281, 476, 748
Duru, Nahit 390-394
Duru, Nükhet 1078, 1082
Duru, Osman Nahit 390
Duru, Süreyya 1105, 1107
Dündar, Ugur 88, 873, 876
Dünya Bankası, The World Bank, DB, WB 51, 964, 967
Dünya Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği, The International Union for Conservation of Nature, IUCN 835
Dünya Emek Konfederasyonu, World Congress of Labour, WCL 685, 692
Dünya İşçi Sendikaları Federasyonu, The World Federation of Trade Unions, WFTU 685
Dünya Sendikalar Federasyonu, DSF 692
Düşünce (süreli yayın) 630, 634
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, DTCF 1021, 1024

Ecevit, Bülent, Karaoğlan, Büllende 45, 71, 77, 78, 88, 129, 137, 138, 143, 151, 161, 162, 165, 174-177, 182, 255, 287, 288, 311, 326, 330, 350, 352, 353, 387-400, 402-404, 415, 416, 426, 427, 456, 485, 487, 488, 492, 494-498, 500, 502, 505-509, 523, 537, 593, 680, 735, 784, 809, 811, 812, 841, 856, 871, 874, 928, 936, 939, 1001, 1003, 1012, 1013, 1015, 1030, 1050, 1051, 1058, 1061, 1063 1190
Ecevit, Rahşan 77, 494, 507, 508, 1063
Edgü, Ferit 991
Edinsel Bağışıklık Yetmezliği Sendromu, Acquired Immune Deficiency Syndrome, AIDS 862
Efekan, Efgan 1116
Efekan, Ümit 1102
Eğilmez, Ertem 311, 1107, 1108
Ekinci, Soysal 987
Ekinci, Tarık Ziya 279
Ekmen, Adnan 727
Ekonomik Bülten (süreli yayın) 886
Ekonomik İşbirliği Protokolü 342

Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü, Organisation for Economic Co-operation and Development, Organisation De Coopération et de Développement Économiques, OECD 54, 288
Ekonomik Panorama 883, 884
Ekren, Asım 533, 885
Ekşi, Kemal Naci 516
Ekşi, Mehmet 1144
El Kasım, Abdülrauf 342
Elçi, Ümit 1106, 1161
Elektrik İşleri Etüt İdaresi, EİEİ, - Genel Müdürlüğü 405
Elele (süreli yayın) 90, 892
Elmas, Orhan 1107
Emil Galip Sandalcı 473, 477
Emrah Erdoğan, Küçük Emrah 1072, 1073, 1103
Ene, Orhun 1148
Eniya Rizgariya Neteweyî ya Kurdistanê / Kürdistan Ulusal Kurtuluş Cephesi 724, 750
Eratalay, Sevinç 1090
Eratlı, Alpaslan 1143
Eray, Nazlı 997
Erbakan, Necmettin, Mücahit 129, 151, 255, 257, 326, 405, 412, 425, 426, 523, 537, 541, 543, 558, 593, 625, 811, 812, 856, 1003, 1012, 1042, 1058
Erbil, Leyla 994, 995, 997
Erdem, Cemal Nedret 457
Erdem, Kaya 316, 319, 322, 534
Erdoğan, Bektaş 471
Erdoğdu, Ahmet 390, 398
Erdura, Ersan 1081
Erdül, Mehmet 390
Erek, Ali 281
Eren, Erdal 36, 117, 166, 278, 472
Eren, İbrahim 858, 864, 865
Eren, Mehmet Ali 497, 727
Eren, Özkul 88, 873
Erenus, Bilgesu 453, 983
Ergenç, Güven 339
Ergin, Fuat 1160
Ergin, Sedat 883
Ergun, Recep 31, 157, 389, 392
Ergüder, Jülide 931, 1081
Ergün, Ersin 987, 1093
Ergün, Necdet 1144
Erim, Nihat 87, 131, 133, 177, 387, 563, 870, 900
Erkan, Ayhan 471
Erkan, Sevil 1095
Erkekçe (süreli yayın) 893, 1160
Erkmen, Ayşe 1165, 1167, 1173
Erkmen, Hayrettin 334
Erksan, Metin 1107
Erman, Tijen 83, 861
Ermeni Sorunu, -Soykırımı, -Tehciri 48, 169, 333, 423, 629, 761, 762, 766, 767, 770
Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu-Devrimci Hareket, ASALA-RM 770
Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu, Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia, Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակ, ASALA 36, 48, 49, 166, 169, 170, 185, 341, 472, 721, 759-770
Eroğlu Akdoğan, Hatice 988
Eroğlu, Mehmet 985-987
Eroğul, Cem 165, 249
Ersen, Esra 1173
Ersever, Cem 722
Ersin, Nurettin 32, 62, 141, 164, 576
Ersöz, Bahri 676
Ertuğ, Celal 845, 849, 1064
Eryılmaz, Tuğrul 883, 895, 897, 915, 922
Esendağ, Vahap 1041, 1044
Esendal, Memduh Şevket 733
Esener, Ali Fethi 161, 523, 1041, 1043
Esnaf Sanatkârlar Şurası 1182
eşcinsel, homoseksüel 83, 800, 853, 855-867, 894, 920, 1136
Et ve Balık Kurumu, EBK 962, 967
Ethniki Organosis Kyprion Agoniston-B, Εθνική Οργάνωσις Κυπρίων Αγωνιστών Β, Kıbrıslıların Millî Mücadele Örgütü-B, EOKA-B 350
Eti Maden İşletmeleri, ETİBANK 706, 962
Evren, Kenan 23, 24, 30, 32, 33, 40, 42, 45, 51, 60, 62, 68, 69, 76-78, 92, 100, 106, 108-111, 116, 129-132, 140-142, 144-146, 149, 151, 152, 154-172, 178, 182, 183, 228-230, 239, 242, 243, 255, 259, 261, 264, 265, 279, 330-332, 336, 343, 344, 365, 369, 376, 390, 391, 394, 396, 417, 418, 428-434, 437, 441, 443, 453, 454, 456, 462, 465, 468, 472, 477, 482, 485, 486, 490, 505, 520, 523, 527, 531, 534, 544, 546, 567-569, 572, 576, 601, 603, 606, 618, 627, 658, 683, 768, 771, 869, 870, 872, 882, 889, 890, 900-902, 904, 942, 951, 952, 1000, 1003, 1009-1013, 1016, 1017, 1020, 1021, 1025, 1031, 1032, 1033, 1035, 1038, 1040, 1042-1044, 1046, 1049-1051, 1056, 1057, 1063, 1067, 1160
Evrensel (süreli yayın) 276
Eyüboğlu, Orhan 505

Fak-Fuk-Fon, Fakir Fukara Fonu 411
faşist/faşist hareket 69, 101, 137-139, 258, 349, 360, 435-439, 719, 720, 769, 1136
Federasyona Komelên Karkerên Kurdistan Li Elmanya Federal, KOMKAR, Federal Almanya Kürdistan İşçi Dernekleri Federasyonu 724

Feminist (süreli yayın) 773, 788-791, 793-798, 800-803, 893-895, 928
Feminist Politika (süreli yayın) 773, 788, 799
Feminist Teori (süreli yayın) 795, 799
Fenerbahçe (Spor Klübü) 320, 1141-1144, 1147, 1155-1157
Ferdinand, Les 1143
Fergan, Eşref Edip 640
Fethullah Gülen, Gülen Cemaati 464, 827, 881
Feyzioğlu, Ahmet Hilmi 688
Feyzioğlu, Turhan 173-179, 182, 368, 425, 488
Fırt (süreli yayın) 886, 896, 1070
Fırtına (süreli yayın) 473
Figenli, Yavuz 1116
Filistin Halk Kurtuluş Cephesi, الجبهة الشعبية لتحرير فلسطين, FHKC 49, 762, 769
Filistin Kurtuluş Örgütü, منظمة التحرير الفلسطينية, FKÖ 49, 338, 746, 747, 762
Film Denetleme Kurulu ve Film Denetleme Üst Kurulu 1110
Film Market (süreli yayın) 1121
Film Yapımcıları Derneği, FİYAP 1115
Film Yönetmenleri Derneği, FİLM-YÖN 1115, 1116
Filmlerin ve Film Senaryolarının Denetlenmesi Hakkında Tüzük (BKK sayı 7/136883) 1977 Tüzüğü 1110
Fişek, Kurthan 249
Forum (süreli yayın) 87, 173, 174, 179, 870, 928

Galatasaray (Spor Klübü) 911, 1141-1145, 1147-1149, 1151, 1154-1156
gayrinizami harp 583
Gayrisafi Millî Hasıla, GSMH 304-306, 308, 503
Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, GSYH 58, 305, 669, 670
Gazete Duvar (süreli yayın) 273
Gelenek (süreli yayın) 382
Gelişim Sinema (süreli yayın) 1120, 1121
Gencebay, Orhan 909, 1068, 1072-1074, 1078, 1102, 1103
Genç Demokrat Parti (hülle partisi) 516
Genç Demokratlar Teşkilatı 555
Genç Öncü (süreli yayın) 1190, 1191
Genç, Kamer 91, 904
Genç, Süleyman 505
Gençlik ve Demokrasi Mitingi 1202
Genel Maden-İş Sendikası 1181-1183
Genelkurmay Başkanı, GKB 32, 141, 153, 157, 159-161, 171, 178, 239, 255, 505, 535, 601, 869, 1013, 1067
Geray, Cevat 249, 250, 974, 1192
Gerger, Haluk 390, 399, 449, 451, 462, 1192
Gezgin, Ahmet Öner 1161
Gırgır (süreli yayın) 886, 896
Girişim (süreli yayın) 377, 378, 621, 632, 878
Glasnost (Açıklık) 74, 329, 367, 1008
Gorbaçov, Mihail 329, 338, 1008
Gökçe, Enver 1092, 1093
Gökçek, Melih 1022, 1023, 1179
Gökdemir, Ayvaz 581
Göksel, Hüsnü 451-453, 459, 460, 463
Göktaş, Muhittin 471
Gölge Adam (süreli yayın) 876, 886
Gönen, Akın 534
Göreç, Ertem 1116
Gören, Şerif 1102, 1103, 1105-1107, 1109, 1115, 1118
Görsel Sanatçılar Derneği 1171, 1172
Gösteri (süreli yayın) 1160, 369, 879
Grivas, Yeoryos 349
Grup Gündoğarken 1083
Güldeste (süreli yayın) 633
Gülhan, Ahmet 1125, 1126
Gülmüş, Şükrü 280
Gültekin, Bülent 527
Gültiken, Ali 1144, 1153, 1155, 1156
Gümüş, Semih 1190
Günaydın (süreli yayın) 874, 876, 880, 884
Günen, İskender 1143
Güner, Agâh Oktay 61, 258, 374, 410, 428, 578, 591
Güner, Fuat, MFÖ 1081, 1082
Güner, Tahir 690
Güneş (süreli yayın) 88, 356, 873-875, 881, 887
Güneş, Hasan Fehmi 257, 268, 461, 692
Güneş, Şenol 1143
Güney, Yılmaz 1105, 1108-1110, 1121, 1159
Güneydoğu Anadolu Projesi Televizyonu, GAP-TV 906
Güneydoğu Anadolu Projesi, GAP 94, 906, 953
Güniz Sokak 871
Gür, Şerafettin 1115
Gürbilek, Nurdan 370, 384, 439, 530, 867, 917, 925, 927, 991, 995, 1068, 1123, 1124, 1131, 1173
Gürbüz, Sadık 1089
Gürel, Kemal Sahir 1095
Gürel, Şükrü Sina 390, 399
Gürel, Taner 1190
Gürkan, Aydın Güven 77, 484, 491-493, 1041, 1050
Gürsel, Kadri 931
Gürsel, Seyfettin 931
Gürses, Müslüm 1102, 1072, 1073
Gürses, Yıldırım 637, 1075, 1078, 1079
Gürsoy, Gençay 452, 457, 461
Gürsu,Tanju 1116
Güven Partisi, GP 176
Güven, Rıza 259, 680, 682, 688
Güvenç, Faruk 390
Güvendiren, Ekrem 335, 341

Güvenilir, Reşat 471
Güveniroğlu, Ulvi 1144
Güvenlik ve İşbirliği Protokolü 342
Güzel, Hasan Celal 339, 534, 951, 978, 1063, 1204, 1205

Habertürk (süreli yayın) 43
Hacettepe Üniversitesi 249, 460, 1202
Hacıpaşaoğlu, A. Servet 515, 516, 1065
Haco, Ciwan 1090
Hafta Sonu (süreli yayın) 802, 893
Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu, HAK-İŞ 58, 146, 650, 657, 682, 685, 687, 696, 705
Hakan, Fikret 318, 455, 461
Halefoğlu, Vahit 336, 338, 343, 365
Halk Partisi (hülle partisi) 391, 515, 516, 717, 1012, 1050, 1064, 1065
Halkçı Parti, HP 76, 523, 812, 1041, 1049
Halkın Devrimci Öncüleri 278
Halkın Emek Partisi, HEP 498, 499, 515, 517, 536, 557, 727, 1013, 1014, 1037, 1065
Halkın Kurtuluşu 385, 717
Halkın Yolu 275
Halkların Demokratik Partisi, HDP 86, 536, 829
Hamidiye Alayları 721, 1014
Hamle (süreli yayın) 577
Hanefi, Hasan 632
Hareket (süreli yayın) 640, 878
Harınan, Enes 88, 873
Has, İlyas 478
Hayastan (süreli yayın) 762
Hayata Dönüş Operasyonları 282
Hayta, Halil 690
hegemonya krizi 50, 136, 139, 566, 1007
Helvacı, Nevzat 470, 473, 474, 476-479, 1194
Henden, Rahime 988
Hergün (süreli yayın) 36, 471
heteroseksüel 855, 864
Hezen Rizgarîya Kürdistan, Arteşa Rizgarîya Gele Kürdistan, Kürdistan Halk Kurtuluş Ordusu 750
Hêzên Sûriya Demokratîk, Suriye Demokratik Güçleri 756
Hizbullah 721, 722
Hollanda İşçi Sendikaları Konfederasyonu, Federatie Nederlandse Vakbeweging, FNV 686
Homofobi 82, 853, 862
Houghton, Robert 129, 130
Hustler (süreli yayın) 893
Hülle partisi/partileri 512-517, 1012, 1036, 1049, 1050
Hür Demokrat Parti 528, 885, 1022
Hürriyet (süreli yayın) 43, 87, 107, 170, 462, 478, 551-553, 585, 869, 870, 873, 874, 880, 881, 884-887, 889, 896, 897, 927, 963, 1006, 1028, 1029, 1183, 1201
Hürriyet Partisi 555
Hüseyin, Saddam 45, 328, 630

Ilgaz, Turhan 931
Ilıcak, Kemal 182, 877, 885
Ilıcak, Nazlı 871, 877, 885, 890
Institut kurde de Paris, Paris Kürt Enstitüsü 724, 727
International Confederation of Free Trade Unions, Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu, ICFTU 259, 685, 686, 692
International Society Kurdistan, Uluslararası Kürdistan Cemiyeti 723
IPI, Uluslararası Basın Enstitüsü, International Press Institute 393
Islahatçı Demokrasi Partisi, IDP 530, 592, 1060, 1062
Işık (süreli yayın) 360
Işık, Haydar 987
Işıklar, Fehmi 259, 265, 493, 680, 682, 688-690, 1065
Işıklı, Alparslan 249, 250
Işıközü, Nurperi, Efkariye 1072
Işınsu, Emine 985

İdari Usul ve İşlemlerin Yeniden Düzenlenmesi İle İlgili Yetki Kanun (sayı 2977) 941
İkili Sütun *[dual pillar]* 45, 328
İkinci Değişim Partisi (hülle partisi) 516
İktibas (süreli yayın) 377-379, 631
İktisadi Devlet Teşekkülü, İDT 961
İl Özel İdaresi Kanunu (sayı 3360) 959
İleri, Selim 879, 995, 996, 1121
İlerici Kadın Grubu 79, 778
İlhan, Attila 895, 917, 1091
İlk Zirve Anlaşması 354
İlkiz, Fikret 692
İlsever, Ferit 76, 1064
İnal, Gül 893
İnanır, Kadir 879, 1115
İnce, Özdemir 879
İnci, Fatma 1185, 1199
İncirlik Üssü 46, 333, 334
İnönü, Erdal 52, 76-78, 91, 172, 175, 248, 481, 482, 486, 490-494, 496-499, 501, 502, 523, 528, 534, 537, 812, 813, 903, 1014, 1041, 1044, 1045, 1053, 1055, 1058, 1061, 1063, 1090, 1178, 1180
İnönü, İsmet 76-79, 175, 176, 348, 408, 409, 481-485, 487, 488, 826, 1028-1030, 1032, 1033
İnsan (süreli yayın) 633, 634
İnsan Bağışıklık Yetmezliği Virüsü, Human Immmunodeficiency Virus, HIV 862
İnsan Hakları Derneği, İHD 79, 382, 469-471, 473, 474, 476-480, 778, 1174
İnsel, Ahmet 383, 931
İpekçi, Abdi 87, 88, 258, 436, 870, 874, 994

İran İslâm Devrimi 44, 84, 326, 544, 587, 607, 609, 617, 619, 715, 878, 883
İran-Irak Savaşı 45, 328, 337, 338, 341, 747
Irak ve Şam İslam Devleti, IŞİD 756
İslâm Konferansı Örgütü, İKÖ 338
İslâm, İslâmcı, İslâmcılık, İslâmi 42-44, 52, 60-62, 64-66, 79, 84, 86, 89, 96, 108, 131, 137, 138, 140, 154, 155, 161, 167, 168, 177, 211-213, 218, 220, 222, 225, 273, 326, 327, 336, 338, 364, 367-369, 375-380, 384, 423, 429, 433, 445, 482, 490, 503, 511, 512, 520, 521, 525, 526, 531, 542-544, 561, 569, 578-580, 586-595, 599-601, 604-646, 715, 728, 729, 756, 776-778, 785, 791, 800, 806, 810, 815, 816, 819, 821-825, 828, 829, 856, 878, 879, 881, 883, 889, 946, 957, 984, 985, 1010, 1013, 1014, 1037, 1050, 1068, 1129, 1135, 1166, 1168
İslâmî Araştırmalar (süreli yayın) 633
İstanbul Kültür Sanat Vakfı, İKSV 1117, 1164
İstanbul Sanayi Odası, İSO 39, 144, 649
İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi, İSKİ, - Kanunu (sayı 2560) 955, 1179
İstanbul Teknik Üniversitesi, İTÜ 415, 541, 542, 1181
İstanbul Üniversitesi 168, 249, 435, 549, 563, 871, 1028, 1119, 1148, 1154, 1185, 1186, 1199, 1202
İstanbul Üniversitesi Gazetecilik Enstitüsü 1119
İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksekokulu 1119
İsvan, Ahmet 267, 688
İsveç İşçi Sendikaları Konfederasyonu, Landsorganisationen-LO 693
İsveç Sosyal Demokrat Partisi, Sveriges Socialdemokratiska Arbetareparti-SAP 507
İşçen, Yetkin 914
İthal İkameci Sanayileşme, İİS 50, 51, 136, 648
İtil, Turan 272, 273
İzale-i Şekavet Kanunu (sayı 356) 721

Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele, JİTEM 721
Jîna Nû (süreli yayın) 718
Jivkov, Todor 338, 339, 362, 363, 366
Johnson Mektubu 348
Joyner, Florence Griffith 1140

Kadın Dayanışma Derneği 802, 803
kadın hareketi 78-80, 90, 224, 225, 754, 755, 771-778, 782, 785, 786, 788, 789, 791, 793-801, 803, 854, 857, 892-895, 928, 936, 1198
Kadınca (süreli yayın) 90, 783, 892-894, 1160
Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi, Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, CEDAW 79, 779
Kadıoğlu, Kemal 458
Kahraman, Mete 1095
Kahveci, Adnan 527
Kaleli, Serruh 516
Kamu İktisadi Kuruluşu, KİK 961
Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Özelleştirilmesi Hakkında Kanun (sayı 3291) 962, 963
Kamu İşletmeleri İşverenleri Sendikası, KAMU-İŞ 704, 705
Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Kuruluş, Görev ve Yetkilerinin Yeniden Düzenlenmesi İle İlgili Yetki Kanunu (sayı 2680) 941
Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı, KOİB 947
Kamu Personel Problemleri Yöneylem Araştırması 940
Kamu Toplu İş Sözleşmeleri Koordinasyon Kurulu 675, 704
Kansu, Ceyhun Atıf 1091
Kanun Hükmünde Kararname, KHK 92-94, 152, 154, 166, 230, 232, 234, 238, 253, 297, 308, 318, 319, 410, 522, 546, 890, 941, 944, 945, 947, 948, 950, 951, 956, 961
Kaos Gay ve Lezbiyen Kültürel Araştırmalar ve Dayanışma Derneği, KAOS-GL 863
Kaplan, Yaşar 611, 613, 615, 616, 633, 635, 636
Kaplani, Hasan 1091
Kapsis, Ioannis 47, 339
Karababa, Necdet 497, 509, 1063
Karabacak, Reşit 1141
Karaböcek, Neşe 1102
Karabulut, Kemal 516
Karabulut, Özcan 983
Karaca, Cem 908, 1068, 1087, 1088, 1159
Karaca, Mehmet 681
Karacan, Nuri 473
Karadağ, Göksel 931
Karadayı, Metin 462
Karadayı, Mustafa 690
Karaduman, Necmettin 453, 534, 571
Karakoç, Abdürrahim 63, 583, 637
Karakoyunlu, Yılmaz 315, 316
Karamustafa, Gülsün 1165, 1166, 1168, 1169
Karasu, Bilge 110, 990
Karatay, Baha Vefa 1041, 1044
Karayalçın, Murat 96, 101, 478, 978, 974, 975, 977, 1178, 1179
Karer, Haki 85, 742-744
Karıştır-Barıştır 273, 277

Karşı Mahalle (süreli yayın) 1188, 1198
Kartal, Halil İbrahim 515, 516
Kartal, İsmail 1143
Kartay, Cezmi 482, 1041
Kastelli Kültür ve Sanat Vakfı 315
Katma Değer Vergisi, KDV 302, 903, 921
Kavukçu, Cemil 983
Kavur, Ömer 1105-1108, 1116, 1118
Kawa (süreli yayın) 718
Kawa Merkez 717, 719, 720, 743
Kawa Muhalefet 717
Kawa Red 717
Kaya, Ahmet 476, 878, 908, 936, 1085, 1091-1093, 1201
Kaya, Metin 1076
Kaya, Şükrü 733, 734
Kayhan, İsmail 931
Kaypakkaya, İbrahim 276, 281
Kazan, Turgut 73, 257, 261, 459, 460, 464, 692, 1198
Keçeciler, Mehmet 531, 569, 952, 978
Keleş, Ersin Ergün 1093
Kelime (süreli yayın) 633
Kemalizm 60, 154, 156, 174-176, 428, 429, 433, 602, 606, 618, 619, 718, 729, 743, 935
Kent-Koop 96, 972-979
Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı 45, 328
Kesal, Ercan 475
Keskin, Atilla 989
Keskin, Gökhan 1144
Kıbrıs Barış Harekâtı 160, 348
Kıbrıs Türk Federe Devleti, KTFD 335, 352, 356
Kılıç, Altemur 885
Kıraç, İnan 88, 874
Kıral, Erden 1106-1109, 1118, 1161
Kırmızıtoprak, Sait (Dr. Şıvan) 717
Kısakürek, Necip Fazıl 587, 588, 636
Kışanak, Gültan 280, 476
Kıvanç, Ümit 990
Kız Enstitüleri 732
Kipling, Rudyard 392
Kiraz, Serhat 1161, 1162, 1165, 1167
Kirazoğlu, Hasan 516
Kitap Dergisi (süreli yayın) 634
Klerides, Glafkos 351, 353
Kocabaşoğlu, Uygur 915
Kocabıyık, Arif 1143
Kocadağ, Hüseyin 722
Kocaeli (süreli yayın) 886
Kocaman, Aykut 1143
Kocamanoğlu, Tuncer 690
Koç, Ali 365, 583, 591, 1041
Koç, Rahmi 39, 299, 649
Koç, Vehbi 144, 145, 544, 675
Koçak, Nur 1163, 1164
Koçan, Hüsamettin 1161
Koçyiğit, Hülya 1115
Koloğlu, Sina 1094
Komaleye Partizanen Sor an Kurdistan /Kürdistan Kızıl Partizanlar Birliği 719
kontrgerilla 105, 138
Konya Yeni Meram (süreli yayın) 886
Koraltan, Refik 555
Korkmazgil, Hasan Hüseyin 1091-1093
Koru, Fehmi 88, 821, 822, 873, 881
Korutürk, Fahri 107, 141, 161, 162, 1018
Kosova, Erden 1170
Kot, Ahmet 88, 873
Kotku, Mehmet Zahit 405, 542, 543, 623
Köker, Azade 1165, 1169, 1171
Köker, Osman 278
Köknel, Ergün 1179
Körfez Savaşı 326, 334, 547, 551, 552, 752, 757, 1185
Köroğlu, Derya 1094
Kösoğlu, Nevzat 61, 374, 578
Köy Kanunu (sayı 442) 721
Köymen, Aydın 931
Kristal-İş Sendikası, -Grevi 70, 700
Kriter (süreli yayın) 633
Kuas, Niyazi 690
Kundera, Milan 936
Kunter, Erman 1147, 1148
Kurçenli, Yusuf 1105, 1107
Kurtay, Ferhat 281
Kurtoğlu, Cengiz 1076
Kurtuluş (süreli yayın) 330
Kurucu Meclis 152, 175, 228, 229, 1009
Kurucu Meclis Hakkında Kanun (sayı 2485) 152, 170, 228
Kutay, Ferhat 748
Kutlu, Ayla 461, 891, 984
Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü, North Atlantic Treaty Organization, NATO 28, 46, 128, 129, 140, 141, 159, 161, 165, 261, 273, 279, 329-334, 344, 348-350, 355, 358, 448, 522, 550, 563, 606, 628
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, KKTC 46, 335, 348, 352, 354, 356-358, 363, 1023-1025, 1027
Küçük, Celal 688, 690
Küçük, Eftal 1095
Küçük, Yalçın 89, 382, 451, 452, 456, 459, 461, 462, 882, 991, 1160, 1200
Küçükertan, Remzi 471
Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Kanunu (sayı 1117) 929, 1161
Küçükömer, İdris 931
Kültür Unsurlarının ve Kültür Politikasının Tespitinde Uygulanacak Olan Yöntem ve Sorumluluklar 601
Kür, Pınar 477, 990
Kürdistan Halk Partisi 717
Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları, KUK 717, 719, 720
Kürt hareketi, sorunu 84, 220, 325, 331, 345, 385, 474, 497, 498, 536, 713-716, 718-720, 727-729, 743, 825, 847, 854, 937, 1010, 1014, 1015, 1037

Laspetkim-İş Sendikası 70, 706
Lewis, Carl 1139

Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Transgender, Intersex, Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender and Intersex, LGBTİ+ 82-84, 220, 221, 223-225, 853-867
LIFE (süreli yayın) 361
Livaneli, Zülfü 908, 1082, 1088, 1096, 1107
Londra Antlaşması 347, 349
Lök, Veli 452
Lütem, Ömer Engin 338, 768

Maastricht Antlaşması 358
Maden Tetkik Arama, MTA 1148, 1151
Madeni Eşya İşverenleri Sendikası/Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası/ Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası, MESS 52, 299, 543, 652, 653, 676, 692, 940
Madımak Katliamı 85, 808, 1176
Madra, Beral 1161, 1165
Mafyan, Garo 1081
Magic Box 884, 911
Mahallî İdareler ile Mahalle Muhtarlıkları ve İhtiyar Heyetleri Seçimi Hakkında Kanun (sayı 2972) 957
Mamak Askerî Cezaevi 267, 278, 475, 988
Marksist-Leninist Silahlı Propaganda Birliği, MLSPB 38, 256, 275, 426, 987
Marmara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Öğrenci Derneği (MÜBYYO-ÖD) 1200
Martılı, Hulusi 516
Mavera (süreli yayın) 377, 378, 633, 878
Mayıs (süreli yayın) 71, 89
Mazhar Fuat Özkan, MFÖ 1081, 1082
Medeniyet ve Hayvansever Ekonomi ve Tarım Partisi, MEHTAP 82, 845, 1065
Meds Yeghern, Մեծ Եղեռն, Great Crime 761
Mektep (süreli yayın) 634
Melen, Ferit 133, 176, 177, 488
Memecan, Salih 921, 922
Menkul Değerler Bankerlik ve Finansman Anonim Şirketi, MEBAN 315
Menkul Kıymetler Borsaları Hakkında Kanun Hükmünde Kararname (sayı 91) 297
Menkul Kıymet Borsalarının Kuruluş, Örgütlenme ve Çalışma Esasları Hakkında Yönetmelik (sayı 8537) 297
Meral, Abdullah 276, 476
Merkez Bankası, MB 55, 292, 298, 300, 312, 314-316, 318, 322, 968
Merkez Karar Yönetim Kurulu, MKYK 91, 531, 904, 1053
merkez sağ 19, 51, 52, 61, 371, 373, 402, 408, 421, 423, 487, 494, 496, 499, 501, 502, 519, 523, 524, 526-528, 532, 533, 537, 545, 546, 556-558, 581, 726, 933, 1037, 1177
Merkezi Antlaşma Teşkilatı, The Central Treaty Organisation, CENTO 279
Mertcan, Mesut 20, 23, 24, 32
Mete, Ömer Lütfi 588
Metris Askerî Cezaevi, T-Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumu 67, 273-277, 472, 987
Meydan (süreli yayın) 875
MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası İddianamesi 62, 576
Mıhlacı, Mehmet 690
Migros Grevi 70, 700
militarizm 50, 136, 140, 153, 279, 720, 839, 846, 1171
Millet Mektepleri 732
Millet Partisi, MP 177, 581, 590, 591, 1041
Milletvekili Seçim Kanunu (sayı 2839) 1036, 1038
Millî Eğitim Bakanlığı, MEB 38, 60, 92, 167, 175, 248, 315, 521, 564, 565, 567, 569, 603, 608, 626, 706, 736, 908, 942, 946, 967, 1021, 1029
Millî Gazete (süreli yayın) 88, 635, 873, 881
Millî Güven Partisi, MGP 177
Milli Güvenlik Konseyi 20, 23, 24, 27, 30-33, 46, 51, 58, 62, 105, 107, 111, 128, 141, 146, 151, 164, 172, 181, 182, 241, 242, 326, 443, 513, 567, 576, 683, 684, 686-688, 871, 944, 1003, 1030, 1040, 1067, 1159, 1203
Millî Güvenlik Kurulu, Genel Sekreterliği, MGK, MGKGS 24, 32, 33, 46, 51, 58, 62, 93, 94, 96, 111, 129, 132, 134, 140, 141, 143, 146, 149, 151-153, 156, 158, 164-166, 170, 171, 181-183, 186, 195, 228-230, 232, 239, 240, 242-246, 255, 256, 326, 329-337, 388-394, 398, 445, 491, 506, 507, 523, 527, 528, 556, 567, 576, 650, 656-658, 663, 687, 871, 877, 901, 902, 940, 949, 950, 954, 955, 1003, 1007, 1009, 1011, 1013, 1017, 1036, 1038, 1040-1046, 1111
Millî İrade Partisi (hülle partisi) 516
Millî İstihbarat Teşkilatı, MİT 157, 160, 169, 170, 585, 826, 952, 1018, 1022, 1026, 1027, 1110
Millî Kültür Raporu 600, 601
Millî Merkez Projesi 559
Millî Mutabakatlar 580
Millî Selâmet Partisi, MSP 28, 37, 138, 151, 162, 177, 232, 255-257, 334, 350, 352, 405, 425, 429, 475, 524, 525, 543, 592, 607, 622, 623, 625, 626, 630, 856, 1037, 1044
Millî Türk Talebe Birliği, MTTB 623, 625
Milli, Metin 1078
Milliyet (süreli yayın) 87, 88, 91, 273, 313, 314, 319-322, 365, 388, 389, 451, 456,

471, 476-478, 558, 859, 860, 866, 870, 873-875, 880, 881, 885, 887, 889, 896, 904, 911, 927, 1006, 1022, 1031, 1061, 1078, 1125, 1157, 1199
Milliyet Sanat (süreli yayın) 369, 879
Milliyetçi Cephe, MC 62, 138, 139, 160, 177, 233, 373, 427, 445, 562, 575, 579, 583, 591, 870
Milliyetçi Çalışma Partisi, MÇP 375, 515, 517, 530, 583, 590-595, 813, 1010, 1041, 1053, 1060, 1062, 1178
Milliyetçi Demokrasi Partisi, MDP 106, 160, 171, 186, 365, 454, 482, 484-486, 523, 524, 528, 544, 556, 580, 581, 591, 726, 843, 877, 1011, 1036, 1040, 1041, 1044-1050
Milliyetçi Hareket Partisi, MHP 37, 61-64, 86, 114, 138, 139, 151, 162, 177, 255-258, 263, 278, 279, 374, 375, 405, 410, 425, 428, 429, 435, 436, 482, 484, 509, 516, 517, 524, 576-592, 595, 721, 829, 878
Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu, MİSK 33, 130, 146, 164, 255, 257, 594, 650, 656-658, 680, 685, 696
milliyetçi, milliyetçilik, milliyetçi-muhafazakâr 27-29, 37, 42, 52, 60-65, 84, 106, 119, 120, 137-139, 146, 154, 155, 164, 168, 176, 177, 179, 239, 240, 255-257, 280, 349, 353, 360, 362, 368, 369, 372, 374, 375, 377, 378, 383, 404-406, 408, 410, 411, 418, 423, 429, 497, 515-517, 521, 531, 532, 536, 541, 543-545, 552-554, 576, 578-583, 587-590, 592, 594, 595, 598-600, 602, 603, 605, 606, 616, 631, 656, 715, 720, 721, 735, 745, 770, 776, 777, 782, 806, 810, 811, 878, 879, 895, 985, 989, 996, 1011, 1015, 1018-1020, 1024, 1025, 1027, 1041, 1042, 1044, 1062, 1171, 1178
Miraç, Yaşar 1094, 1095, 1124, 1127, 1128, 1168
Miroğlu, Orhan 280
Mis Sokak 856
Mit, Mustafa 594
Mladenov, Georgi 339
Moda Magazin (süreli yayın) 1121
Modern Folk Üçlüsü 1081
Montreal Olimpiyat Oyunları 1140
Mor Çatı 791, 797, 802
Mor İğne Kampanyası 800, 802, 803
Moran, Berna 991, 1000
Moskova Olimpiyat Oyunları 1136, 1137
Muhafazakâr Parti, Mu.P 365, 590, 1041, 1042, 1044, 1045
Mumcu, Uğur 109, 167, 264, 269, 451, 460, 897, 936, 1013
Mutlu, Zafer 880, 885, 896
Mübarek, Hüsnü 389
Müftüoğlu, Atasoy 613, 616, 621, 624, 631, 635, 636
Mülkiye Haber (süreli yayın) 1187, 1192
Mülkiyeliler Birliği 780, 1117
Mürşid (süreli yayın) 86, 820
Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği, MÜSİAD 526

Nadi, Nadir 429, 452, 873, 896
Nadir, Asil 90, 886, 887, 898, 1006
Nam, Memduh 474
Narin, Halit 145, 147, 654, 663, 680, 1124
Nebioğlu, Kemal 259, 688, 690
Necati, Mustafa 71, 1190
Nejat Uygur, -Topluluğu 1123, 1127
neoliberal, neoliberalizm 20, 21, 39, 47, 50-53, 61, 70, 74, 79, 91, 97, 98, 106, 135-138, 143, 153, 154, 156, 158, 162, 188, 191, 253, 284, 285, 287, 308, 309, 312, 323, 354, 355, 366, 371-373, 385, 402-404, 406-408, 410, 414, 416, 419, 422, 442, 445, 482, 485, 486, 490, 492, 500, 502, 503, 508, 519-521, 524-527, 534, 537, 538, 543-545, 550, 561, 572, 580, 647, 648, 653, 674, 677, 700, 709, 711, 715, 779, 850, 866, 910, 926, 939, 940, 965, 982, 995, 1008, 1098, 1159, 1178, 1181, 1182, 1187
Nesin, Aziz 42, 261, 443, 447-454, 456, 461-463, 467, 825, 871, 1000, 1117, 1131
Netaş Grevi 1183
New York Times (süreli yayın) 365, 388
Newberry, Daniel 131-133
Nizâm-ı Âlem 204, 205
Nokta (süreli yayın) 86, 89, 157, 171, 448, 452, 458, 459, 479, 584, 587, 591, 812, 819-824, 826, 827, 878, 884, 889, 913-923, 928, 1046, 1160

Oban, Erkan 1095
ODTÜ Öğrenci Derneği 73, 1192
Oğur, Erkan 1082, 1083
Oğuz, Emirhan 987
Oğuz, Orhan 1107, 1118
OHAL, Olağanüstü Hâl 94, 138, 152, 184, 199, 218, 233, 234, 238, 240, 528, 536, 653, 733, 928, 952, 1009
Oktay, Ahmet 993, 995
Oktay, Ferhat 1148
Oktay, Metin 1142, 1154
Okuyan, Yaşar 113, 258, 278
Olağanüstü Hal Kanunu (sayı 2935) 928

Olcay, Osman 332
Onur, Füsun 1161, 1162
Onur, Necdet 390
Oral, Tan 879
Oran, Baskın 109, 167, 246, 249, 250, 452, 462, 606, 890, 931, 1192
Orhon, Cüneyt 1081
Ormancı, Zekai 1161
orta direk 171, 403, 407, 411, 412, 416, 419, 525, 534, 538, 545, 582, 1130
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, ODTÜ 73, 77, 115, 174, 249, 482, 563, 570, 871, 1089, 1148, 1192, 1200, 1202
Ortanın Solu 175, 176, 402, 488
Ortaoyuncular 1123
Ortaylı, İlber 931
Oruçoğlu, Muzaffer 1093
Otomobil-İş Sendikası 70, 652, 699, 700, 706, 1183
Oyguç, Tamer 1148
Oytan, Muammer 943
Ozan Emekçi, Ali Haydar Levendiz 1090
Ozan, Kanöz 1095

Öcal, Cengiz 516
Öcalan, Abdullah 342, 343, 724, 742, 743, 748-757, 889, 1160
Ödeme Güçlüğü İçinde Bulunan Bankerlerin İşlemleri Hakkında Yetki Kanunu (sayı 2578) 318
Ödünç Para Verme İşleri Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair 2520 sayılı Kanun (sayı 2279) 314
Öğrenci Postası (süreli yayın) 71, 89, 882, 1190
Öğretim Üyeleri Derneği, ÖÜD 248
Öğretmen Dünyası (süreli yayın) 71, 1190
Öktem, Ahmet 765, 1162
Ökten, Zeki 1106-1108, 1118
Öktülmüş, Mehmet Fatih 276, 476
Önal, Erhan 1144
Önal, İsmail Hakkı 690, 727
Önal, Sezen Cumhur 1079
Öner, Ali Naki 1190
Öner, Necmi 281, 748
Öngören, Mahmut Tali 451, 1117, 1121
Ören, Enver 877
Örs, İbrahim 1161
Öz Adalet Partisi (hülle partisi) 516
Öz, Doğan 169, 258, 436
Öz, Rasim 692
Özal, Ahmet 527, 884, 892, 911
Özal, Fatih 1148
Özal, Korkut 257, 405, 527, 541
Özal, Semra 413,419, 533, 536, 548, 552, 997, 1013, 1069, 1153
ayrıca bkz. Papatyalar
Özal, Turgut 47, 51, 52, 61, 63, 70, 83, 87, 90, 92, 95, 103, 110, 120, 130, 133, 135, 143, 144, 156-158, 162, 164, 171, 182, 183, 186, 299, 311-313, 318, 321, 322, 325, 326, 329, 335, 336-344, 355, 357, 365, 366, 369, 371-374, 398, 401-419, 421-424, 442, 454, 457, 460, 466, 482, 485, 486, 489, 491, 496, 519, 523-538, 541-554, 556, 557, 580, 582, 583, 601, 608, 619, 625, 627, 633, 648, 653, 674, 692, 700, 704, 708-710, 727, 811-813, 819, 815, 839, 843, 860, 863, 866, 870-872, 877, 879-881, 884-892, 896, 897, 898, 903, 904, 909-911, 916, 919-922, 926, 932, 940, 941, 951, 959, 963, 1003, 1011-1013, 1026, 1037, 1041, 1044, 1045, 1047-1049, 1052, 1054, 1056-1063, 1069, 1073, 1075, 1087, 1091, 1113, 1124, 1129, 1131, 1132, 1159, 1180-1184
Özalcılık/Özalizm 61, 371, 372, 926, 1132
Özal, Yusuf 533
Özal'ın Prensleri 527
Özalp, Hüseyin 515, 1066
Özarıkça, Barlas 994
Özbeğen, Ferdi 1076
Özçağlayan, Necati 1143
Özdemir, İbrahim 516
Özden, Cevher/Banker Kastelli 311, 315-318, 320-323, 876, 910, 911
Özdenören, Rasim 377, 613, 616, 631, 635, 636
Özdinç, Mesut 1186
Özel, İsmet 613, 615, 616, 620, 631, 635, 636
Özer, Feyzullah 471
Özer, Zerrin 1078, 1081
Özgen, İhsan 1083
Özgentürk, Ali 1106-1108, 1110, 1118
Özgürlük ve Eşitlik Partisi (hülle partisi) 515
Özgürlük Yolu (süreli yayın) 717, 718, 743, 745
Özkan, Ercümend 613, 616, 620, 621, 629, 631, 635, 636
Özkan, R. Öner 1187, 1196, 1198, 1201
Özkan, Yavuz 1106-1108
Özkoray, Erol 931
Özkök, Ertuğrul 390, 398, 883, 896
Özler, Ali 516, 517
Özler, Can Deniz 471
Özler, Hacı Ali 471
Özlü, Demir 993, 994
Özlü, Tezer 996, 997
Özmen, Abidin 733
Özmenek, Varlık 1190
Özmert, Talya 83, 861
Öznal, Ayşe 923
Öznur, Hakkı 279, 478
Özsoy, Ahmet 590, 1041
Özsoy, Şener 1141
Öztorun, Necdet 155, 157
Öztürk, Bora 1144
Öztürk, Zeki 1150, 1151
Özüfler, Turgay 1081
Özyalçıner, Adnan 477
Özyazıcı, Ahmet Suat 1143

Pakdemirli, Ekrem 542
Pamak, Mehmet 5903, 1041, 1042, 1044
Pamiroğlu, Cem 1143
Panhelenik Sosyalist Hareket (Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα, PASOK) 165, 333, 355, 357
Papandreu, Andreas 46, 333, 339, 355, 357
Papatyalar 419, 533, 1159
Partiya Karkerên Kurdistan (Kürdistan İşçi Partisi, PKK) 38, 84, 85, 256, 279, 281, 337, 338, 341-343, 345, 374, 385, 386, 536, 714-725, 727-729, 737, 741-757, 769, 770, 813, 1013, 1014
Partiya Pêşanga Karkeran Kurdistan (Kürdistan Öncü İşçi Partisi) 717
Partiya Yekîtiya Demokrat (Demokratik Birlik Partisi, PYD) 756
Partizan Yolu 275
Paydaş, Celal 279, 280
Pazartesi (süreli yayın) 773, 788, 791
Pehlivanoğlu, Mustafa 113, 256, 277, 478
Pekkan, Ajda 288, 1068, 1071, 1081, 1176
Pekşen, Yalçın 897, 914, 915
Penthouse (süreli yayın) 1160
Perestroyka (yeniden yapılanma) 74, 329, 367, 1008
Perinçek, Doğu 259, 477, 825, 883, 928, 1064
Permatik Direnişi 274
Perşembe Grubu (süreli yayın) 773, 779, 789, 791, 802
Perwer, Şivan 1089, 1090
Peşmergeyan Sor en Şoresa Kurdistane (Kürdistan Devriminin Kızıl Peşmergeleri) 719
Petkim Petrokimya A.Ş. 962, 1070
Petrol-İş 70, 654, 700, 706, 707, 710
Pınar (süreli yayın) 630, 634
Pir, Kemal 279, 280, 281, 476, 743, 748
Playboy (süreli yayın) 893, 1160
Playmen (süreli yayın) 893, 1160
Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu (sayı 3233) 83, 861
Posta Telgraf ve Telefon Genel Müdürlüğü (PTT) 706, 911, 962, 1021, 1022
Poyrazoğlu, Ali 1123
Pravda (süreli yayın) 45, 330

Rabuş, Ali 471
Radikal Demokrat Yeşil Parti Girişimi 858, 864, 865
Radikal Parti 846, 864
Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) 598
Rahman, Fazlur 632
Ramazanoğlu, Nusret 1141
Reagan, Ronald 285, 328, 329, 338, 354, 402, 408, 442, 524, 527, 926
Reaganizm 372
Refah Partisi (RP) 157, 365, 379, 380, 503, 530, 537, 592, 593, 609, 615, 625, 626, 639, 812, 813, 1042, 1044, 1045, 1053, 1060, 1062, 1178, 1179
Refah-Yol Hükümeti (54. Hükümet) 558
Refiğ, Halit 875, 891, 1107, 1110
Renklidere, Kâmil 1116
Rêxistina Rizgariye Kurdistan (Kürdistan Kurtuluş Hareketi) 717
Rıfat, Oktay 895, 993
Ritsos, Yannis 456
Rizgarî 717-719, 743
Rodionov, Alexei 330
Rogers Planı 46, 165, 332, 333, 355
Rogers, General Bernard W. 165, 332, 355
Romi, Sezin 1172
Rum Millî Muhafız Birliği 350
Sabah (süreli yayın) 43, 875, 880, 881, 885-887, 889, 890, 896, 951
Sabah Yıldızı (süreli yayın) 875
Sabah, Coşkun 1076, 1077
Sabuncu, Başar 478, 1107
Saçak (süreli yayın) 89, 882
Said, Cevdet 632
Saka, Fuat 1089
Sakarya (süreli yayın) 886
Salih, İncesoy 1188, 1193, 1198
Saltık, Haydar Ali 32, 140, 141, 143, 162-164, 243, 443
Sanat Tanımı Topluluğu 1162
Sandalcı, Emil Galip 473, 477
Saracoğlu, Rüşdü 527
Saraç, Tahsin 456
Saraçhane Mitingi 696, 1183
Saray, İsmail 1162, 1172
Sargın, Nihat 76, 1065
Sarıkaya, Ersan 471
Sarılmışer, Belgin (Bergen) 1072, 1073
Satır, Kemal 177
Sav, Atila 91, 904
Savcı, Bahri 451, 452, 453, 459, 563
Savran, Gülnur 783, 893
Savran, Sungur 286, 293, 381, 493
Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (Defense and Economic Cooperation Agreement, SEİA) 46, 127, 329, 333, 334, 355
Sayın, Emel 892, 1078
Sayın, Selahattin S. 690
Schifferdecker, Arnold P. 132, 133
Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun (sayı 298) 1038
Sedat, Enver 389
Seden, Osman 1102, 1107, 1116
Sektör Uyum Kredileri (Sectoral Adjustment Loan, SECAL) 965
Selçuk, Timur 1068, 1075

Selüloz ve Kağıt Fabrikaları A.Ş. (SEKA) *bkz.* Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları
Semercioğlu, Turgay 1143
Sendikalar Kanunu (sayı 274)
Sendikalar Kanunu (sayı 2821)
Serdar, Kemal 1143
Serengil, Öztürk 455, 461, 1116
Serim, Nejat 31
Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) 297, 314
Serxwebûn (süreli yayın) 724, 748, 751
Sevil, Erkan 1095
Sevk ve İskân Kanunu/Tehcir Kanunu 48, 759-761
Sezer, Sennur 1089
SHP'li Kadınlar Derneği 79, 778
Sıkıyönetim Kanunu (sayı 1402) 146, 165, 166, 168, 241, 242-245, 247, 248, 253, 254, 475, 562, 656, 658, 915, 642
Sıkıyönetim Koordinasyon Kurulu 141
Sınırlı Sorumlu Yazarlar ve Çevirmenler Kooperatifi 89, 878
Silivaş, Daniela 1140
Simavi, Haldun 874, 886, 1006
Sinema Oyuncuları Derneği (SODER) 1115, 1116
Sinema, Video ve Müzik Eserleri Kanunu (sayı 19012) 1111-1113
Sinema, Video ve Müzik Eserleri Kanunu (sayı 3257) 1071, 1105
Sisco, Joseph 350
Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğrenci Derneği'nden (SBF-ÖD) 1201
Siyasî Partiler Kanunu (sayı 2820) 171, 184, 186, 522, 523, 726, 1038
Siyavuş, Aydan 1148
Sol Birleşme Bütünleşme Partisi (hülle partisi) 516
Solda Katılım Partisi (hülle partisi) 516
Somer, Tarık 249, 1024, 1197
Somut (süreli yayın) 89, 370, 773, 779, 783, 785, 795, 878, 894
Son (süreli yayın) 874
Songar, Ayhan 273
Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) 76-78, 91, 456, 468, 481-492, 494, 496, 507, 523, 528, 843, 880, 903, 904, 1011, 1041-1045, 1049, 1050
Sosyal Demokrat Parti (hülle partisi) 516, 517
Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK) 668, 669, 975
Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) 77, 78, 172, 456, 488, 489, 491-503, 507, 508, 516, 517, 528, 530, 532, 536, 537, 547, 557,3 593, 692, 726, 727, 812, 813, 819, 821, 844, 1011, 1012, 1014, 1032, 1041, 1050-1053, 1055, 1056, 1058-1063, 1177-1179, 1185, 1186, 1200
sosyalist 31, 36, 64, 66-70, 75, 76, 79, 84, 175, 177, 220-224, 253, 254, 273, 330, 360, 362, 370, 380-382, 399, 426, 427, 430, 431, 433-445, 448, 470, 471, 490, 491, 503, 696, 715, 716, 718-720, 726, 728, 729, 741-743, 751, 752, 775, 777, 779, 782, 785, 786, 789, 794, 795, 798, 801, 816, 823, 854, 857, 895, 896, 933, 934, 935, 1008, 1086, 1136, 1183
Sosyalist Birlik Partisi (SBP) 76, 1013, 1066
Sosyalist Devrim Partisi (SDP) 426
Sosyalist Feminist Kaktüs (süreli yayın) 773, 779, 780, 789-791, 793, 798, 802, 803
Sosyalist Feminist Kaktüs
Sosyalist Politika (süreli yayın) 76, 1066
Sosyalist Vatan Partisi (SVP) 38, 256
sosyalizm 64, 66, 68, 69, 74, 75, 78, 84, 89, 176, 220-225, 378, 381-383, 429, 430-435, 437-439, 443, 490, 617, 715, 728, 752, 753, 788, 806, 816, 823, 878, 915, 934, 996, 1008, 1065
Sovyet Bloku 60, 84, 715
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) 44, 45, 48, 119, 140, 161, 167, 265, 326-330, 334, 337, 338, 343, 344, 348, 349, 358, 367, 377, 1008, 1178
Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) 329, 330
Soyer, Dündar 39, 144, 649
Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme 761
Söğüt, Mine 1000
Sökmen, Merve 83, 861
Sönmez, Kenan 727
Şensoy, Didar 474, 1174
Sönmez, Fikri 263
Söz Milletindir Partisi (hülle partisi) 516
Sözcü (süreli yayın) 43
Sözen, Nurettin 1178, 1179
Spain, James, W. 127, 128, 332, 333
Stankoviç, Branko 1143, 1144
Star1 TV 911
Stêrka Sor 85, 717, 744
Su, Ruhi 908, 1086, 1087, 1096
Sunalp, Turgut 106, 160, 171, 186, 365, 454, 523-525, 580, 582, 877, 1040, 1041, 1045, 1048
Sungurlu, Oltan 951, 1031, 1179, 1204-1206
Susurluk Raporu 170
Susurluk Skandalı/Kazası 169, 584, 585, 722
Sükan, Faruk 393
Sülekoğlu, Şaziment 473
Süleymanoğlu, Naim (Süleymanov) 365, 366, 1139, 1140, 1159
Sümer, Necdet 390
Sümer, Özkan 1143
Sümer, Rıza 390

Sümer, Salih 727
Süresi Sona Eren Toplu İş Sözleşmelerinin Sosyal Zorunluluk Hâllerinde Yeniden Yürürlüğe Konulması Hakkında Kanun (sayı 2364) 300, 658, 659, 675, 704

Şahin, Alaattin 471
Şahin, Ali 690
Şahin, Cemal 516
Şahin, Haluk 89, 915
Şahin, Metin 1141
Şahinkaya, Tahsin 32, 62, 111, 141, 158, 164, 172, 576
Şamiloğlu, Gürsel 987
Şark Islahat Planı 732, 735
Şefik, Eşref 1151
Şekerbegovic, Cevad 1143
Şemiler, Bülent 527
Şenel, Adnan 989
Şengün, Hasan 1143
Şeşen, Efkan 1095
Şide, Sadık 146, 656, 684, 696
Şimşek, Hikmet 1176
Şimşek, Hüseyin 987
Şişecam Grevi 70, 700, 706
Şoray, Türkan 452, 467, 879, 1115

Tahiroğlu, Ercüment 682, 692
Taktak,Yusuf 1161
takunyalılar 405, 543, 607
Talebe Cemiyeti 72, 1195
Tan (süreli yayın) 406, 875, 876, 880, 886, 896, 1006
Tan, Altan 280
Tan, Züleyha 1141
Taner, Haldun 1125, 1126, 1128
Taner, Seyyal 1081
Tangüner, Sükan 1081
Tanilli, Server 879
Tanman, Cüneyt 1144
Tanrıverdi, İsa 1186, 1199, 1201
Tantan, Saadettin 856
Tarhan, Zeki Naci 516, 517
Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM) 706, 962, 967
Tariş Direnişi/Olayları 139, 652, 987
Taş, Osman 471
Taşar, Mustafa 531, 936
Taşçıoğlu, Mükerrem 601, 692, 837
Tatlıses, İbrahim 443, 445, 452, 455, 460, 467, 879, 1072, 1073, 1102, 1159
Tayfur, Ferdi 1072, 1073, 1102
Tayla, Levent 923
Taylan, Orhan 1172
Teber, Serol 879
Tek Tip Elbise Direnişi 274
Tekdal, Ahmet 1042
Tekeli, İlhan 451, 459, 569, 956, 957, 958
Tekeli, Şirin 783, 787, 794, 795, 857, 864, 893, 936
Tekin, Latife 110, 991, 998
Tekin, Metin 1144, 1153-1156
Tekoşin 717
Telli, Ahmet 1095
Tempo (süreli yayın) 89, 584, 585, 878, 883
Temuçin, Turhan 390
Tenger, Hale 1173, 1174, 1175
Tercüman (süreli yayın) 87, 155, 168, 232, 356, 365, 687, 870, 871, 877, 885, 890, 896
terör/terörist/terörizm 25, 27, 39, 40, 41, 49, 92, 94, 105, 107, 110, 116, 129-131, 133, 134, 141, 142, 148, 155, 158, 163, 169, 184, 185, 187, 188, 197, 198, 200, 201, 216, 218, 220, 228, 246, 255, 258, 268, 269, 273, 396, 397, 429, 431, 434, 436, 458, 462, 470, 536, 587, 611, 650, 682, 685, 696, 720, 760, 762-770, 870, 942, 952, 1037, 1048, 1128, 1132, 1176
Terörle Mücadele Kanunu (sayı 3713) 110, 694, 695, 1014
Terzi, Mehmet 1150
Terzioğlu, Ahmet Haldun 989
Teşvik ve Uygulama Dairesi (TUD) 293
Tetik, Raci 277, 279
Tevfik Gelenbe Tiyatrosu 1123
Tevgera Sosyalista Kurdistan (Kürdistan Sosyalist Hareketi) 717
Thatcher, Margaret 285, 402, 408, 519, 926, 1008
The Christian Science Monitor (süreli yayın) 365
The Economist (süreli yayın) 365, 976
The Kurdish Students Society in Europe (Avrupa Kürt Talebeleri Cemiyeti, KSSE) 723
The New York Times (süreli yayın) 365, 388
Theodorakis, Mikis 456
Thompson, Daley 1138, 1139
Tınaz, Faruk 1102
Tınç, Ferai 783, 893
Tibet, Kartal 42, 455, 461
Tiğrel, İhsan Hamit 736
Time (süreli yayın) 338, 883, 1140
Timuroğlu, Vecihi 817, 473
Tindemans, Leo 341
Tomic, Zoran 1146
Top, Yücel 679, 682
Topçu, Nurettin 542, 588, 878
Topkapı, Nesrin 100, 909
Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu (sayı 275) (TİSGLK) 658, 663, 665, 666, 671, 672, 675
Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu (sayı 2822) (TİSGLK) 57, 147, 300, 647, 656, 657, 659, 660, 663-666, 671, 672, 700
Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ) 947, 978
Toplumsal Kurtuluş (süreli yayın) 89, 882
Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) 962, 966, 967
Topsakal, Levent 1148
Torun, Mutlu 1083
Toskay, Tunca 90, 91, 903, 904
Tözüm, İrfan 1106, 1107

Trabzonspor 1141-1143
trans birey/kişi 82, 83, 855, 859, 860, 863, 866
travesti 83, 856, 859, 861, 862, 1160
Tuğ, Salih 232
Tuna, Ahmet Nusret 523, 1041, 1044
Tuncay, Demirhan 679, 680, 690
Tuncer, Gülsen 478
Tunç, Ferhat 1093
Tunç, Halil 507
Tunç, Onno 1082
Tunçay, Mete 249-252
Turam, Emir 1148
Turan, Rahmi 874, 875, 880, 886, 896
Turan, Şerafettin 399, 451
Turanlı, Gani 1115
Turgul, Yavuz 1105, 1107, 1118
Turgut, Ercan 1102
Turizm Bankası A.Ş. (TURBAN) 962
Tuskan, Erhan 471
Tuşalp, Erbil 35, 109, 443, 451, 461, 473
Tutuklu ve Hükümlü Aileleri ile Dayanışma Derneği (TAYAD) 382, 473
Tüfekçi, İlyas 1143, 1144
Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği (TÖB-DER) 36, 38, 256, 261, 264, 471
Tümer, Nejat 32, 141, 164
Türk Ağır Sanayii ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası (TÜHİS) 704, 705
Türk Ceza Kanunu (TCK) 36, 109, 150, 165, 185, 257-261, 264, 269, 272, 472, 612, 634, 646, 688, 692, 693, 800, 1053, 1055
Türk Dil Kurumu (TDK) 155, 167, 196, 597, 602-604
Türk Hava Yolları Anonim Ortaklığı (THY) 706, 765, 962, 1021
Türk Kadınını Güçlendirme ve Tanıtma Vakfı 419, 533
Türk Kamu Çalışanları Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK KAMU-SEN) 704, 705
Türk Mukavemet Teşkilatı (TMT) 349
Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB) 974
Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD) 138, 145, 288, 299, 655, 962, 1007
Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) 24, 26-29, 33, 128, 131, 146, 151, 163, 172, 255, 332, 338, 339, 343, 349, 352, 432, 433, 684, 1013
Türk Sinematek Derneği 1113, 1114
Türk Tarih Kurumu (TTK) 155, 167, 597, 598, 602-604, 1020, 1021, 1025, 1026
Türk, Ahmet 279, 726, 727, 1065
Türkali, Vedat 110, 261, 456, 986
Türkçınar, Ömer 1185, 1186
Türker, İsmail 474
Türkeş, Alparslan 120, 129, 151, 160, 255, 257, 258, 326, 374, 375, 425, 426, 515, 523, 537, 576-578, 581, 582, 585-587, 589-595, 809, 856, 1003, 1012, 1058
Türk-İslâm Sentezi (TİS) 42, 52, 62, 154, 155, 168, 369, 445, 482, 490, 520, 521, 525, 543, 561, 569, 578, 579, 580, 588, 599, 604-606, 619, 810, 957, 985, 1129
Türkiye Almanya İnsan Hakları Derneği (TÜDAY) 478, 479
Türkiye Basın, Yayın, Gazetecilik, Grafik-Tasarım Baskı ve Ambalaj Sanayi İşçileri Sendikası (Basın-İş) 706, 973
Türkiye Birleşik Komünist Partisi (TBKP) 76, 490, 1013, 1060, 1065
Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 20, 47, 77, 135, 161, 162, 164, 166, 186, 190, 194, 195, 229-232, 234, 248, 325, 334, 336, 343, 365, 410, 453, 463, 472, 477, 478, 497, 506, 512-514, 534, 549, 554, 556-558, 571, 675, 704, 841, 940, 951, 952, 960, 977, 1010-1018, 1029, 1039, 1051, 1055, 1183, 1185, 1197, 1199-1201
Türkiye Cumhuriyet Devlet Demiryolları (TCDD) 692, 706, 1186
Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1961 Anayasası (sayı 334) 190
Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982 Anayasası (sayı 2709) 193, 229
Türkiye Çevre Sorunları Vakfı 846
Türkiye Çimento Sanayi A.Ş. (ÇİTOSAN) 962
Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri 962
Türkiye Denizcilik İşletmeleri 962
Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) 33, 36, 38, 58, 87, 130, 137, 144, 146, 147, 162, 164, 255, 256, 259, 260, 263-269, 299, 389, 471, 521, 650, 652, 653, 656-658, 679-683, 685-696, 700, 706, 710, 870, 1114
Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Araştırma Merkezi (DİSK-AR) 299, 300, 679
Türkiye Devrimci Komünist Partisi (TDKP) 426, 728
Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) 946
Türkiye Elektrik Kurumu (TEK) 303, 962
Türkiye Emekçi Partisi (TEP) 426

Türkiye Erozyonla Mücadele, Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı (TEMA) 848
Türkiye Gemi Sanayi AŞ, Orman Ürünleri Sanayi Kurumu, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (ÇAY-KUR)
Türkiye Genel Hizmetler İşçileri Sendikası (Genel-İş) 681, 694, 695, 1182
Türkiye Gıda Sanayii İşçileri Sendikası (Gıda-İş) 681, 694
Türkiye Gübre Sanayi A.Ş. 962, 965, 967
Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi (Acilciler), (THKP/C-ACİL) 385, 426
Türkiye İçin Birleşme Partisi (hülle partisi) 516
Türkiye İhtilalci Komünistler Birliği (TİKB) 426
Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) 668
Türkiye İşçi Köylü Partisi (TİKP) 37, 256, 278, 426
Türkiye İşçi Partisi (TİP) 37, 71, 76, 89, 256, 258, 264, 276, 277, 370, 426, 434, 437, 438, 490, 692, 717, 725, 726, 878, 888, 936, 1013, 1060, 1065, 1190, 1191
Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ) 58, 70, 137, 146, 164, 535, 551, 650, 656, 657, 682-687, 696, 700, 701, 704, 705, 706, 710, 712, 1179-1181, 1183-1185
Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) 145, 147, 299, 651, 654, 659, 660, 663, 668, 669, 675, 676, 680, 704, 1007
Türkiye Kamu Çalışanları Sendikaları Konfederasyonu (Türk Kamu-Sen) 704, 705
Türkiye Komünist Emek Partisi (TKEP) 385, 426
Türkiye Komünist Partisi (TKP) 38, 45, 76, 89, 134, 250, 256, 264, 265, 276, 330, 426, 484, 681, 816, 878, 1060, 1013, 1065, 1188
Türkiye Komünist Partisi/Marksist-Leninist (TKP/ML) 275, 426, 742
Türkiye Kömür İşletmeleri (TKİ) 962
Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi (TKDP) 717, 728
Türkiye Kürdistan Sosyalist Partisi (TKSP) 717-720, 728, 743, 745
Türkiye Maden İşçileri Sendikası (Maden-İş) 652, 653, 679, 681, 688, 706, 1181-1183
Türkiye Musiki Eseri Sahipleri Meslek Birliği (MESAM) 1111
Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) 299, 655
Türkiye Otel Lokanta Eğlence Yerleri Sendikası (OLEYİS) 681, 694
Türkiye Öğrenci Dernekleri Platformu 1201
Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) 339, 706, 962
Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT) Kanunu (sayı 2954) 90, 901, 903
Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT) Kanunu (sayı 359) 900
Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları (SEKA) 70, 700, 889, 962
Türkiye Sinema Emekçileri Sendikası (Sine-Sen) 694, 1114
Türkiye Sinema Eseri Sahipleri Meslek Birliği (SESAM) 1100, 1111, 1115
Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (TSİP) 37, 76, 256, 276, 426, 1065
Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu (SEK) 969
Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. 962, 967
Türkiye Ticaret Kooperatif, Eğitim, Büro ve Güzel Sanatlar İşçileri Sendikası (Tez-Koop-İş) 70, 700, 706
Migros Grevi 70, 700
Türkiye Uçak Sanayi A.Ş. 962
Türkiye Uçak Sanayi A.Ş. 962
Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE) 940
Türkiye Zirai Donatım Kurumu (TZDK) 962, 965, 966, 967
Türkiye'de Demokratik Düzene İlişkin Gözlem ve İstemler (dilekçe) 443, 449, 457
Türkiye'de Kürdistan Demokrat Partisi (T-KDP) 717
Türkler, Kemal 87, 258, 436, 653, 679, 870
Türkmen, Ali 1042
Türkmen, İlter 129, 329-335, 343
Türksoy, Cengiz 1076
Türsoy, Ergin 692
Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TEKEL) 95, 706, 963, 964, 966
Tütüneker, Uğur 1144
Tüzel, Hızır 914
TV'de 7 (süreli yayın) 892
TV'de 7 Gong (süreli yayın) 892

Uçak Servisi A.Ş. (USAŞ) 962
Uçar, Feyyaz 1144, 1153, 1156
Ulucak, Rıza 365
Uluç, Hıncal 893, 897, 917
Uluer, Gülbahar 1095
Ulusal Basketbol Ligi (National Basketball Association, NBA) 1139
Ulusal Gelişme ve Eğitim Vakfı 388
Uluslararası Basketbol Federasyonu (Fédération Internationale de Basketball Association, FIBA) 1147, 1148

Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labour Organization, ILO) 252, 684
Uluslararası Film Yapımcıları Dernekleri Federasyonu (FIAPF) 1117
Uluslararası Futbol Federasyonları Birliği (Fédération Internationale de Football Association, FIFA) 1141
Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu(Fédération Internationale Des Ligues Des Droits De L'homme, FIDH) 261, 479
Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund, IMF) 51, 54, 137, 138, 143, 162, 164, 286, 287, 288, 289, 294, 312, 520, 628, 939, 947
Ulusoydan, Fikret 471
Ulusu, Saim Bülend 58, 132, 144, 164, 171, 178, 181, 182, 183, 185, 186, 241, 247, 313, 391, 393, 409, 485, 523, 544, 653, 656, 663, 684, 866, 900, 902, 940, 955, 1003, 1040
United International Pictures (UIP) 1100, 1101
Uskan, Arda 914, 917, 922
Uslu, Taci 1095
Ustaömer, Şenol 1143
Uzan, Cem 884, 887, 892, 911
Uzan, Kemal 887, 911
Uzel, Yüksel 884, 1078

Üçüncü Askerî İdare Dönemi 36, 51, 73, 902, 1187, 1191, 1198
Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 54, 287
Üçüncü Koalisyonlar Dönemi 1177, 1178
Üçüncü Merkez Sağ Dönemi 19, 51, 52
Ülgen, Hüseyin 471
Ülkü Ocakları Derneği (ÜOD) 61, 63, 105, 257, 374, 375, 478, 577, 583, 586, 587, 590, 594
Ülkü Yolu Derneği (ÜYD) 584
Ülkücü Gençlik Derneği (ÜGD) 257
ülkücü hareket/ülkücülük/ülkücüler 61-64, 66, 107, 113, 114, 117-121, 139, 149, 169, 258, 278, 279, 374-376, 478, 575-596, 878, 989
ayrıca bkz. faşist/faşist hareket
ülkücü mafya 63, 583, 584, 585, 594, 722
Ülkücü-Türk Federasyonu 593
Ülsever, Cüneyt 527, 551
Ültanır, Mustafa Özcan 390
Ümit, Ahmet 983
Ün, Memduh 1106, 1107, 1115, 1116
Ünal, Mecit 987
Ünsal, Artun 879
Üruğ, Necdet 30, 157, 183, 601, 1017
Üstündağ, Mustafa 487, 680

Vardar, Ahmet 876
Varide (süreli yayın) 633
Vatan Cephesi Türk Azınlığı Komisyonu 360
Vatan Partisi (VP) 37, 256, 426
Veli, Orhan 1092
Veselinoviç, Todor 1143, 1157
Vezir, Hasan 1143
Video Haber (süreli yayın) 1121
Video Magazin(süreli yayın) 891
Video Yıldız (süreli yayın) 891
Video&Film (süreli yayın) 1121
VideoSinema (süreli yayın) 891, 1121
Vizon (süreli yayın) 886

Walesa, Lech 1185

Yabancı Sermaye Dairesi (YSD) 292, 293
Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu (sayı 6224) 1112
Yağcı, Nabi (Haydar Kutlu) 76
Yağcı, Öner 986
Yağmurdereli, Eşber 984
Yakın Akraba Göçü 362
Yalçın, Süleyman 232
Yalçınkaya, Nurten 1141
Yalnız, Durmuş Ali 690
Yamak, Kemal 31
Yamaner, Avni 1162
Yankı, Semiha 1081
Yapısal Uyarlama Kredisi (Structural Adjustment Loan, SAL) 939
Yarar, Erol 526
Yarın (süreli yayın) 71, 89, 370, 879, 882, 1190-1192, 1194-1196
Yasa-Yaman, Zeynep 1164
Yatılı İlköğretim Bölge Okulları (YİBO) 731-739
Yatılı Köy Mektepleri 732
Yavaşoğulları, Nejat 1083, 1094
Yavuz, Fehmi 450, 453
Yazarlar ve Çevirmenler Yayın Üretim Kooperatifi, YAZKO
Yazı (süreli yayın) 878
Yazıcı, Nejdet 516
Yazıcıoğlu, Muhsin 64, 279, 375, 586, 589, 594
Yazko (Yazarlar ve Çevirmenler Yayın Üretim Kooperatifi) 79, 370, 779, 783, 795, 798, 893, 894
YAZKO Edebiyat (süreli yayın) 89, 370, 878, 995
Yedi İklim (süreli yayın) 633
Yekîneyên Parastina Gel (Halk Savunma Birlikleri) (YPG) 756
Yekîtiya Cizvanên Kurd (Kürt Gençlik Birliği) 724
Yekîtiya Jinên Welatparêzên (Kürdistan Yurtsever Kadınlar Birliği) 724
Yekîtiya Karkerên Welatparêzên (Kürdistan Yurtsever Kürdistan İşçiler Birliği) 724
Yekitiya Sosyalista Kurdistan (Kürdistan Sosyalist Birliği) 717

Yelken, Atilla 1076
Yem Sanayi Türkiye Anonim Şirketi (YEMSAN) 962
Yeni Asır (süreli yayın) 880, 887, 896
Yeni Aşama (süreli yayın) 71, 1190
Yeni Boyut Plastik Sanatlar (süreli yayın) 1163
Yeni Çözüm (süreli yayın) 71, 89, 882, 1190
Yeni Devir (süreli yayın) 631, 635
Yeni Dünya Video-Magazin (süreli yayın) 1121
Yeni Düşünce (süreli yayın) 577, 581, 587-589, 822
Yeni Gündem (süreli yayın) 71, 86, 89, 381, 832, 475, 819, 821-823, 878, 882, 889, 925, 927, 929-933, 935, 937, 1190
Yeni Orkun (süreli yayın) 879
Yeni Öncü (süreli yayın) 89, 882
Yeni Sinema (süreli yayın) 1121
Yeni Türkü 91, 446, 908, 1083, 1094
Yeni Ufuk Partisi (hülle partisi)516
Yeni Yol (süreli yayın) 76, 1066
Yeniden Doğuş ya da Soya Dönüş Süreci (*Vızroditelen Protses*) 363
Yeni-Yarın (süreli yayın) 1191
Yerlisu, Tennur 1141
Yeryüzü (süreli yayın) 634
Yeşil Çevreyi Koruma Derneği 846
Yeşil Dayanışma Grubu 846
Yeşil Türkiye Partisi (hülle partisi) 515, 1066
Yeşiller Partisi (YP) 82, 832, 845, 848, 850, 864, 1064
Yetkiner, Müjdat 1143
Yılanlıoğlu, İsmail Hakkı 590, 1042
Yıldıran, Esat Oktay 279, 281
Yıldırım, Yaşar 61, 374, 584, 587
Yıldız, Bekir 988
Yılmaz, Ahmet Mesut 20, 343, 344, 421-424, 536, 537, 550, 553, 557, 601, 812, 1013, 1027, 1041, 1063
Yılmaz, Akif 281, 476, 748
Yılmaz, Atıf 460, 993, 1104, 1107, 1108, 1110, 1116, 1118, 1161
Yılmaz, Ayşe Nahide 1172
Yılmaz, Aziz 687
Yılmaz, Kemal 690
Yılmaz, Nurettin 280
Yılmaz, Veli 471
Yordam, Ayşegül 1095
Yöneliş (süreli yayın) 634
Yönelişler (süreli yayın) 633
Yörükoğlu, Hakan 1148
Yula, Selçuk 1142, 1143
Yurdadön, Mehmet 1151
Yurdakul, Cevat 258, 436
Yurdalan, Özcan 390
Yurdatapan, Şanar 1068, 1089
Yuvakuran, Semih 1144
Yücel, Can 57, 391, 1094
Yücel, Tahsin 390
Yüksek Hakem Kurulu (YHK) 143, 147, 148, 300, 654, 657, 659, 663, 667, 669, 674, 675, 676, 704, 707
Yükseköğretim Kurulu (YÖK) 72, 74, 153, 155, 167, 185, 233, 239, 245, 246, 248-250, 336, 399, 455, 458, 521, 531, 561, 562, 566-573, 580, 598, 600, 601, 605, 609, 626, 627, 783, 895, 943, 967, 1006, 1159, 1185, 1186, 1189, 1192, 1195, 1197, 1199, 1201
Yükseköğretim Kurumu Kanunu (sayı 2547) 72, 92, 167, 245, 566-569, 572, 942, 1119, 1195, 1197
Yüksel, Ayşegül 879, 1128
Yüksel, Süreyya 30
Yükselen Ülkü Partisi (hülle partisi) 516, 517

Zaman (süreli yayın) 43, 379, 822, 881
Zarakolu, Ragıp 477, 987
Zengin, Mahmut 281, 748
Zeybek, Namık Kemal 559
Zırtıloğlu, Mukbil 681, 682, 690
Zihnioğlu, Yaprak 783, 789, 797, 893
Zincirbozan 523, 556, 871, 890, 1043, 1045
Zürih antlaşması 56, 347, 349, 357

8. İSTANBUL ULUSLARARASI FİLM FESTİVALİ
8th ISTANBUL INTERNATIONAL FILM FESTIVAL
8. İSTANBUL FİLM
şikayetim var
ÜMİT BESEN
GIRGIR
YÜKSEK HAKEM KURULUNUN İŞÇİ ÜCRETLERİYLE İLGİLİ KARARLARI GECİKİYOR
PENALTI VERELİM
BENCE OFSAYT VERELİM...
HAVİP FRİKİK VERELİM
EZGİNİN GÜNLÜĞÜ
AĞZIMDA BAL GİBİ TATLI BİR TÜRKÜ KAZANIRIM ÇOCUKLARIMA EKMEK PARASI
İşçiler ayakta
Memura mini zam
Özal: İşçiyi dürtüyorlar
DUYURU
FEMİNİST
Cumhuriyet
Sendikacının DİSK Davası başla
ZEKİ METİN
ALAŞYA AKPINAR
DEVEKUŞU KABARE TİYATROSU
BEYOĞLU BEYOĞLU
MÜZİKLİ GÜLDÜRÜ
Yazan : Güldürü Üretim Merkezi
23 KASIM'DAN İTİBAREN
"Yalnız 17 gün için"
"ANADOLU ALEVİLİĞİ"
Yeni Gündem
Özal ve 12 Eylül'e karşı
EVET ÇIKARSA

Türkiye'de '80'ler, siyasi, iktisadi ve büyük bir toplumsal dönüşümün miladıdır. Travmaların, yeni bir insan ve toplum tipinin, arayışların olduğu kadar kayboluşların, dahası yeni bir "dünya"nın habercisidir...

- 24 Ocak Kararları, 12 Eylül Darbesi ve 1982 Anayasası
- Mamak, Metris, Diyarbakır cezaevleri
- Kenan Evren, Turgut Özal, Bülent Ecevit, Turhan Feyzioğlu, Erdal İnönü, Saim Bülend Ulusu, Mesut Yılmaz, Yıldırım Akbulut, Hüsamettin Cindoruk
- Ordu ve siyaset ilişkisi, bankerler, prensler, 1402'likler, toplu davalar, YÖK
- Aydınlar Dilekçesi, İnsan Hakları Derneği, 1989 Bahar Eylemleri, Devekuşu Kabare
- Feminist hareket, LGBTİ+ hareketi, Kürt hareketi, Aleviler
- Müzik, sinema ve edebiyat âleminde gelişmeler ve tartışmalar

Mete Kaan Kaynar'ın hazırladığı derlemeye İsmet Akça, Mehmet Ö. Alkan, Murat Arslan, Şükrü Aslan, Gökhan Atılgan, Pınar Aydoğan, Ahmet Bayar, Arzu Bayar, Tanıl Bora, Kemal Can, Aziz Çelik, Zişan Ataman Çelik, Elifcan Çoruk, Kadir Dede, Hande Dönmez, Selçuk Duran, Veysel Ergüç, Çimen Günay-Erkol, Kaan Gaytancıoğlu, Çağdaş Görücü, Demet Gülçiçek, Şenol Gündoğdu, Bora Gürdaş, Nurettin Kalkan, Murat Karayalçın, Erdinç Kaygusuz, Mete Kaan Kaynar, Tuğçe Kelleci, Nuray Ertürk-Keskin, Merve Eken-Küçükaksoy, Bayram Koca, Selçuk Koca, Ertuğrul Zengin, Levent Odabaşı, Göze Orhon, Asım Öz, Gencer Özcan, Celal Oral Özdemir, Cansu Parlak, Selman Saç, Ayşem Sezer-Şanlı, Funda Şenol, Tuncay Şur, Alper Torun, Sibel Utar, Anıl Varel, Aybars Yanık, Kerem Yavaşça, Koray R. Yılmaz, Onur Alp Yılmaz, Mehmet Yüce, Besim Can Zırh, Bengü Öztan-Körün katkıda bulundu.

iletişim

2022
THG
0009003
VEL

ISBN-13: 978-975-05-3571-0
9 789750 535710
KDV'DEN MUAFTIR